НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» 2019

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ

УКРАЇНА — УКРАЇНЦІ

КНИГА 2

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2019

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу
НАН України»*

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1740-5 (т. «Україна — українці», кн. 2)

Авторський колектив

АБЛАЗОВ В.І.
АЛЕКСІЄВИЧ Л.М.
АНТОНЮК Т.Д.
АТАМАНЕНКО А.Є.

БАЖАН О.Г.
БЕВЗ Т.А.
БЕЗКРОВНИЙ Ю.О.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БІГУН І.В.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРЩИК Я.В.
БОРЯК Г.В.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРІМ Д.В.

ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВЕРГУНОВ В.А.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВОРТМАН Д.Я.
В'ЯТРОВИЧ В.М.

ГАЙДА ЛЮБОМИР
ГАЙ-НИЖНИК П.П.
ГАЛАЙКО Б.М.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГОЛОВАТА Л.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОШУЛЯК І.Л.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРІНЧЕНКО Г.Г.
ГУРЖІЙ О.І.

ҐРЕЩУК ВАЛЕНТИНА

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЕНКО О.В.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДОБРЖАНСЬКИЙ О.В.
ДОНІК О.М.
ДУБИК М.Г.
ДУБРОВІНА Л.А.

ЄВСЄЄВА Т.М.
ЄВТУХ В.Б.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖЕРНОКЛЕЄВ О.С.

ЗАЙЦЕВ Ю.Д.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.

КАРЛІНА О.М.
КЕНТІЙ А.В.
КИРІЄНКО О.Ю.
КИРИДОН А.М.
КІСЬ О.Р.
КОВАЛЬЧУК Г.І.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОТ С.І.
КРАЛЮК П.М.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЛЕША Н.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРАЄВ О.О.
КУРИЛИШИН К.М.
КУЧЕРЕПА М.М.
КУЧЕРУК О.С.

ЛАВРОВ Ю.П.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН М.Р.
ЛЮБОВЕЦЬ О.М.

МАЄВСЬКИЙ О.О.
МАЙБОРОДА Р.В.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МЕЛЬНИК Л.М.
МЕЛЬНИЧЕНКО В.Ю.
МИЛЬКО В.І.
МИХАЛЬЧЕНКО М.І.
МИЦИК Ю.А.
МОЗЕР МІХАЕЛЬ
МОЛЧАНОВ В.Б.
МОРОЗ І.В.
МУЗИЧКО О.Є.

ОНИШКО Л.В.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОСТАШКО Т.С.

ПАВЛИШИН О.Й.
ПАВЛІНЧУК Т.І.
ПАЛІЄНКО М.Г.
ПАНЬКОВА С.М.
ПАПАКІН Г.В.
ПАПУГА Я.Б.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПЕРШИНА Т.С.
ПИРІГ Р.Я.
ПІДДУБНИЙ І.А.
ПОДОЛЬСЬКИЙ А.Ю.
ПОПИК В.І.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.

РАЙКІВСЬКИЙ І.Я.
РЕЄНТ О.П.
РОМАНОВ С.М.
РОМАНЮК М.В.
РОМАНЮК М.М.
РУБЛЬОВ О.С.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

САВЧУК Ю.К.
САГАН О.Н.
САС П.М.
СИНИЦЯ Є.В.
СИНЯВСЬКА О.О.
СИРІНСЬКА О.А.
СНІЦАРЧУК Л.В.
СОЛЯР І.Я.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СУХОБОКОВА О.О.

ТОДІЙЧУК О.В.

ТРОЩИНСЬКИЙ В.П.

УДОД О.А.

ФАРИНА А.С.

ХЕЛЕНЮК А.А.
ХМІЛЬ І.В.
ХОМЕНСЬКА І.В.

ЧЕБАН М.М.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧУБАТА М.М.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАПОВАЛ Ю.І.
ШЕВЧЕНКО В.Ф.
ШЕВЧУК Т.М.
ШЕСТОПАЛЕЦ Д.В.
ШПИЛЬОВА Л.М.

ЩУСЬ О.Й.

ЮРЕНКО О.П.
ЮРКОВА О.В.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯСІНОВСЬКИЙ Ю.П.
ЯСЬ О.В.

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подання інформації у тематичному томі Енциклопедії історії України

1. Том складається з двох блоків: наративної і словникової частин. Усі розділи наративної частини у першій і частині другої книги є складовими загальної статті УКРАЇНА, держава. Словникову частину вміщено до другої книги тому.

2. Статті у словниковій частині розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуватимуться наприкінці додаткового тому за латинським алфавітом.

3. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

4. Реєстрові назви подано переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

5. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується всередині тексту до перших літер.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Дати за старим стилем подаються в дужках.

8. Назви і категорії населених пунктів подаються переважно відповідно до адміністративно-територіального поділу на період, що висвітлюється у конкретній статті; також наводяться сучасні назви.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним українським правописом.

11. Вживані у статтях, підписах до ілюстрацій і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведено наприкінці тому.

12. Курсивом в основному тексті статей виділяються терміни, що є гаслами в цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак подеколи бібліографія подається в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом (розділом чи підрозділом у наративній частині тому) статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

15. Для зручності користування до кожної книги тематичного тому додається зміст.

16. Нарис проілюстрований серією карт з політичної та етнічної історії від кінця 7 ст. до н. е. (поява на наших теренах першого відомого з письмових джерел народу — кімерійців) і до 2013 р. На всіх картах представлено одну й ту саму територію — сучасну Україну та сусідні землі (від південного узбережжя Чорного моря на півдні до Балтики на півночі і від Ельби на заході до Волги на сході). Це дає змогу вписати минуле України в широкий регіональний контекст. Серія карт про події Української революції 1917—1921 рр. охоплює лише територію сучасної України.

Усі карти відображають не тривалі періоди часу, а вибрані історичні моменти. Хронологічні маркери обрано таким чином, щоби продемонструвати суттєві політичні зміни. Послідовно витриманий принцип: території зафарбовані в кольори держав, які їх фактично контролюють.

Серію відкриває ландшафтна карта Центрально-Східної Європи.

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто.
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайту і веб-сторінки.

ЗМІСТ

У К Р А Ї Н А: Н А Р И С І С Т О Р І Ї 13

ВСТУП *(К.Ю. Галушко)* 13

ДЖЕРЕЛА 15

Історичні джерела *(Г.В. Папакін)* 15
Речові джерела 16
Зображувальні (візуальні) джерела 22
Картографічні джерела 23
Усні джерела, поведінкова традиція 23
Лінгвістичні джерела 24
Писемні джерела 24
Електронні джерела 32
Археологічні джерела *(Є.В. Синиця)* 33

ІСТОРІОГРАФІЯ *(О.В. Ясь)* 36

ДОІСТОРИЧНА ДОБА *(упорядник К.Ю. Галушко)* 50

Палеоліт 50
Мезоліт 51
Неоліт 52
Енеоліт 53
Бронзовий вік 56
Ранній залізний вік 57

РАННЬОІСТОРИЧНА ДОБА *(упорядник К.Ю. Галушко)* 58

Скіфи 58
Сармати 59
Античні міста-держави Північного Причорномор’я 60
Слов’янські племінні союзи Центрально-Східної Європи 63

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА ТА НАРОДИ СТЕПУ: 9 — СЕРЕДИНА 13 ст.
(*упорядник К.Ю. Галушко*) 66

Становлення Русі та держави Рюриковичів 66
Київська держава в середині — 2-й половині 10 ст. 67
Хрещення Русі Володимиром Святославичем 68
Княжіння Ярослава Володимировича та Ярославичів 70
Історичний феномен давньої Русі / Київської держави 74
Княжіння Володимира Мономаха та Мономашичів 76
Політична дезінтеграція Русі та формування сталих південноруських земель/князівств 78
Боротьба за Київ у середині 12 — 1-й половині 13 ст. Політичні процеси у південноруських князівствах 83
Політична ситуація на Русі у переддень монгольського вторгнення 87
Народи українського степу у 9 — середині 13 ст. 88

ПІВДЕННОРУСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЗОЛОТА ОРДА: СЕРЕДИНА 13 — КІНЕЦЬ 14 ст. *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 92

Монгольська навала та її наслідки . . . 92
Південна Русь після монгольського завоювання . . . 93
Держава Романовичів у середині 13 ст. . . . 96
Галицька і Волинська Русь наприкінці 13 — на початку 14 ст. . . . 97
Українські землі у складі Золотої Орди у 2-й половині 13 — на початку 14 ст. . . . 99
Боротьба за галицько-волинську спадщину та королівство Русі . . . 102
Криза Золотої Орди. Просування влади литовсько-руської держави на Середню Наддніпрянщину у 2-й половині 14 ст. . . . 104
Південний Крим у 13—14 ст. . . . 106

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 15 — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 16 ст. *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 107

Політична система Великого князівства Литовського наприкінці 14 — на початку 15 ст. . . . 107
Політичні процеси у Великому князівстві Литовському наприкінці 14 — у 1-й половині 15 ст. . . . 108
Адміністративний устрій Великого князівства Литовського . . . 111
Соціальна структура литовсько-руського суспільства 15 — 1-ї половини 16 ст. . . . 113
Внутрішня та зовнішня політика Великого князівства Литовського в середині 15 — середині 16 ст. . . . 114
Формування українського козацтва . . . 118

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СЕРЕДИНІ 16 — СЕРЕДИНІ 17 ст. *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 119

Утворення Речі Посполитої . . . 119
Соціально-економічні зміни в Україні у другій половині 16 — на початку 17 ст. . . . 121
Релігійно-ідеологічні зміни. Православні братства . . . 123
Берестейська церковна унія . . . 125
Козацтво як суспільно-політичний та військовий чинник кінця 16 — середини 17 ст. . . . 127
Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Козацькі повстання 1620—1630-х рр. . . . 129
Кримський ханат у середині 16 — середині 17 ст. . . . 135

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ 17 ст. *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 138

Передумови та причини Національної революції . . . 138
Воєнна кампанія 1648—1649. Становлення козацької державності . . . 139
Політико-адміністративний устрій Козацької держави. Воєнні дії 1651—1654 . . . 142
Козацька держава у 1654—1657 . . . 147
Соціальні та демографічні втрати . . . 149

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА У 2-й ПОЛОВИНІ 17 — 18 ст. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 150

Політичні процеси в Козацькій державі у 1657—1663 . . . 151
Політичні процеси у Правобережному та Лівобережному гетьманатах. Боротьба за Україну у 1663—1686 . . . 153
Гетьманування Івана Мазепи та Велика Північна війна . . . 158
Адміністративні реформи в Гетьманщині у 1709—1725 . . . 163
Політичні процеси у Гетьманщині та на Запорожжі у 1725—1783. Інкорпорація козацьких автономій до складу Російської імперії . . . 165
Правобережна та Західна Україна у 18 ст. . . . 172

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ У СЕРЕДИНІ 17 — НАПРИКІНЦІ 18 ст. *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 175

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА ГАБСБУРЗЬКОЇ ІМПЕРІЙ 1772—1917 *(упорядник К.Ю. Галушко)* . . . 180

Завершення інкорпорації Гетьманщини та Слобожанщини до складу Російської імперії . . . 181
Правобережна Україна наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст. . . . 182
Південна Україна наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст. . . . 184
Козацтво після ліквідації Нової Січі . . . 186
Створення на західноукраїнських землях «Королівства Галіції і Лодомерії» . . . 187
Буковина наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст. . . . 188
Закарпаття у 18 — 1-й половині 19 ст. . . . 189
Декабристський рух на українських землях . . . 190
Соціальні конфлікти 1-ї половини 19 ст. . . . 192

Становлення українського модерного національного руху 193
Модернізаційні реформи 1860—1870-х років у Російській імперії 196
Модернізаційні зміни в Західній Україні після революції 1848 199
Суспільні рухи у Наддніпрянській Україні 2-ї половини 19 — початку 20 ст. 202
Суспільні рухи в Західній Україні наприкінці 19 — на початку 20 ст. 206
Політизація українського національного руху 207
Мова і література 212
Наддніпрянська Україна у 1905—1914 213
Україна у Першій світовій війні 220

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921 *(упорядник К.Ю. Галушко)* 224

Лютнева революція 224
Українська революція. Організаційний період національного руху 226
Боротьба за автономію 228
Утворення Української Народної Республіки 231
Перша українсько-російська війна. Брестський мирний договір 234
Українська Держава П.Скоропадського. Протигетьманське повстання і відновлення Української Народної Республіки 237
Проголошення злуки українських земель. Завершення збройної боротьби за незалежність України 242
Західноукраїнська Народна Республіка 247

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА 1917—1939 *(упорядник К.Ю. Галушко)* 249

Доктринальні політичні та економічні засади комуністичного режиму 250
Економічна криза «воєнного комунізму» 255
Зміна статусу УСРР. Входження до складу СРСР 257
Перехід до «нової економічної політики» 258
Формування тоталітарної держави 260
Політичні процеси 1920-х рр. 262
Українізація. Культура і освіта у 1920-х рр. 264
Індустріалізація та колективизація 266
Голодомор 1932—1933 273
Масові політичні репресії 275
Згортання українізації. Культура, наука й освіта у 1930-х рр. 279

ЗАХІДНА УКРАЇНА 1919—1939 *(упорядник К.Ю. Галушко)* 280

Становище західноукраїнських земель по закінченні Першої світової війни та національно-визвольних змагань 280
Українські політичні рухи у Другій Речі Посполитій 283
Карпатська Україна 288

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1939—1945 *(упорядник К.Ю. Галушко)* 290

Витоки Другої світової війни. «Пакт Ріббентропа—Молотова» 290
Радянізація Західної України. Анексія Північної Буковини та Бессарабії 291
Початок Німецько-радянської війни. Воєнні дії у 1941 295
Окупаційний режим 297
Воєнні дії у 1942. Радянський тил 302
Рух Опору 304
Вигнання гітлерівських окупантів. Воєнні дії 1943—1944 308
Завершення Другої світової війни. Врегулювання територіальних питань 312

УКРАЇНА У 1945—1989 *(упорядник К.Ю. Галушко)* 315

Політико-ідеологічні кампанії 315
Відновлення господарства. Голод 1946—1947 317
Україна у міжнародному контексті 1945—1953 319
Радянізація Західної України. Придушення руху Опору 320
Хрущовська десталінізація 321
Економічні реформи та експерименти 323
Початки дисидентського руху 327
Доба «застою» 329
УРСР у міжнародному контексті 1964—1985 331
Культурні процеси та освітні зміни 332
Дисидентський та правозахисний рух 335
Спроби реформ у СРСР у середині 1980-х рр. Завершення «холодної війни» 336

Лібералізація церковного життя 340
Чорнобильська катастрофа 341
Невдачі у перебудові економіки 342
Назрівання народно-демократичної революції в Україні 343

УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА (1990—2019) *(В.В. Головко)* 345

Національно-демократична революція 1990—1991 345
Політична та соціально-економічна криза (1992—1994) 352
Ядерне роззброєння України 357
Регіональна політика у першій половині 1990-х рр. 360
Реформи політичної системи та Конституція 1996 363
Перезапуск ринкових реформ (1994—2000) 365
Політична криза на тлі економічного росту (2000—2004) 370
Президентські вибори 2004 376
Випробування демократією (2005—2010) 381
Олігархічна економіка (2005— 2010) 393
Курс на авторитаризм (2010—2013) 405
Революція гідності 408
Російська анексія Криму 412
Антитерористична операція на Донбасі 420
Політична та соціально-економічна динаміка 2014—2016 432
Перебіг подій 2017—2019 439

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ 447

УКРАЇНА І СВІТ. НОВІТНЯ ДОБА *(С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов)* 448

Перша світова війна і друга Українська революція 448
Міжвоєнні роки в історії України 450
Друга світова війна та Україна 453
Українська РСР на міжнародній арені у період «холодної війни» 455
Незалежна Україна і зарубіжний світ 457
Національні інтереси та безпека України у глобальному світі 461
Україна у двосторонніх міждержавних відносинах 466
Україна та Європа 469
Україна і країни Азії, Африки та Америки 477
Україна у міжнародних організаціях 480

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА *(В.Б. Євтух)* 482

ІНСТИТУЦІЇ ПАМ'ЯТІ: АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ, МУЗЕЇ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗАПОВІДНИКИ
(Л.А. Дубровіна, А.М. Киридон, І.Б. Матяш) 489

«УКРАЇНА» — УКРАЇНЦІ. АБЕТКОВА ЧАСТИНА 499

УКРАЇНА: НАРИС ІСТОРІЇ

ВСТУП

Завдання історичного нарису в «Енциклопедії історії України» (далі — «ЕІУ») — оглядово показати осн. події та явища істор. процесу на території України. Хронологія викладу охоплює час від появи на цих землях людини 1 млн р. тому до сучасності (2019). Нарис подає інформацію про осн. суспільно-політ. зміни, найголовніші події, конфлікти, осн. екон. тенденції та культ. явища.

Істор. нарис із найдавніших часів до серед. 1980-х рр. — це узагальнюючий компендіум доробку укр. історіографії останніх двох десятиліть, викладений та структурований відповідно до концепції, опрацьованої редакцією «ЕІУ». В основу фактичного викладу до 1985 покладено узагальнюючі праці Я.Грицака, А.Домановського, С.Кульчицького, О.Лисенка, М.Литвина, І.Патриляка, Є.Синиці, В.Смолія, О.Толочка, Б.Черкаса, Т.Чухліба, В.Шандри, Н.Яковенко, Л.Якубової та ін.

Концепція нарису — результат тривалого аналізу різних пропозицій та напрацювань *Інституту історії України НАН України* останніх років, а також публічної дискусії з приводу необхідних складових нового «національного гранд-наративу» на сторінках «*Українського історичного журналу»* 2011—15.

З огляду на плюралістичний стан сучасної укр. історіографії в Україні неможлива «обов'язкова» чи «офіційна» версія історії. Існують чи можуть існувати різні версії того, що традиційно зветься історією України, які адаптують наявний (відомий) фактичний матеріал до відповідних теоретико-методологічних підходів чи функціональних завдань (підручник, нарис, монографія, творчий проект). Одні версії можуть мати «офіційно-рекомендаційний характер» — напр., навч. література для учнів середніх шкіл та абітурієнтів. Проте й вона передбачає наявність різних інтерпретацій, нормуючи лише перелік необхідних для включення подій, явищ та персоналій. Необхідність офіц. рекомендації таких продуктів зумовлена держ. підтримкою видання та поширення підручників. Поширення, популярність чи наук. якість ін. форматів викладу історії України не контролюються і не обмежуються якимись установами чи структурами.

Істор. нарис «ЕІУ» відбиває передовсім академічні погляди на історію України, котрі можуть бути використані для різноманітних освітніх практик. З теоретико-концептуального погляду існують підходи, які заперечують узагалі «національні» чи «державні» істор. наративи, звертаючися до ін. контекстів викладу: регіональних чи культурно-цивілізаційних. Критика «національних наративів» із цього боку має за собою як певну позицію історіографічної саморефлексії з урахуванням істор. станів історіографії (інтелектуальна чи політ. мода на створення такого роду проектів, специфічні істор. обставини націотворення), так часом і політико-ідеологічні мотивації. Деякі ліберальні підходи можуть інтерпретувати всі форми «національних наративів» як прояв націоналізму або ж авторитарних держ. інтерпретацій історії, спрямованих на індоктринацію мас. З різних позицій, напр., може заперечуватись «історична обґрунтованість» (у різних сенсах) укр. модерного нац. проекту, коли укр. істор. сюжети натомість включаються до неоімперських наративів або ж просто виключаються їхня хронологічна та смислова взаємопов'язаність, тяглість.

Редколегія «ЕІУ» прагнула уникнути політизованості тлумачень, а тим більше політизованості самого викладу істор. нарису, оскільки він має власну функціональну мету, продиктовану передовсім завданнями «ЕІУ». «ЕІУ» — це максимально повний компендіум довідкової інформації саме в контексті «історії України» (згідно з назвою багаторічного проекту). Де-факто «ЕІУ» містить інформацію щодо всіх контекстів істор. процесу на території України суспільно-політ., культ., екон. характеру, оповідаючи про локальні, внутрішньо- та зовнішньорегіональні, глобальні явища. Також «ЕІУ» як істор. енциклопедія подає довідкову інформацію про сучасні наук. підходи історіографії, контроверсійні, дискусійні методології та інтерпретації, які за своїм змістом можуть суперечити концепції цього істор. нарису.

Проте попри всі контексти фактологічним і фактографічним «кістяком» «ЕІУ» є *історичний процес* (події, явища та процеси минулого) на території сучасної укр. д-ви від найдавніших часів до сучасності. Тому мета істор. нарису — узагальнити цей фактичний матеріал та викласти відповідно до певних пріоритетів.

Методологія та пріоритети. У період формування традиційного «національного» викладу історії України (кін. 19 — 1-ша пол. 20 ст.) остання вважалася тотожною «історії українського народу» (тобто етнічних українців). Тому хронотоп (просторово-часове охоплення) історії України мав етнотериторіальне підгрунтя: історія території, заселеної українцями (предками українців), причому переважно лише в той час, коли вона була ними заселена. Тому цей хронотоп мав рухомий, динамічний характер.

Вихідно він спирався на поняття «українські землі», оскільки воно формулювалося до 1917 (до формування території укр. д-ви), яке часом доволі розмито окреслювало етномовну територію українців за статистикою межі 19 і 20 ст. від Підляшшя до Пн. Кавказу. Тому, напр., землі Таврії потрапляли у виклад історії України переважно з часів укр. хліборобської колонізації 18—19 ст., а попередні періоди випадали з викладу. Різні підходи укр. історіографії (народницький і державницький) на цьому тлі лише робили різні акценти у викладі — соціальні процеси чи державно-політ. життя.

Рад. історіографія формувала аналогічний хронотоп, тільки ідеологічно зміщувала назву наративу в бік історії Української РСР, а не України. Це врешті переводило хронотоп на територіальні засади в контексті панівних підходів до «історії СРСР», яка починалась у палеоліті (а не з 1922/23) на всій актуальній у 20 ст. території СРСР. Отже змістом «Історії Української РСР», як вона викладалася з кінця 1940-х рр., була по суті історія укр. народу, але хронологічне охоплення ставало максимальним (від появи людини, включаючи дослов'ян. к-ри та цивілізації), а територія обмежувалась адм. кордонами УРСР післявоєн. часу. З 1954 із відповідною зміною меж республіки додалися сюжети з історії Криму. Через це «історія Української РСР» складалась із двох сюжетів: (1) дослов'ян. історії території, на яку потім механічно накладалися (2) історія слов'ян на території УРСР та історія укр. народу. Із появою слов'ян сюжети про ін. істор. спільноти (народи Степу та Криму) переходили на маргінеси, повторюючи схему історії СРСР/Росії, засновану на слов'яноцентричності. Відповідно територія України в наративі «історії Української РСР» отримувала щодо різних регіонів республіки дуже різні обсяг істор. матеріалу та докладність викладу, лишаючи часом цілі лакуни на десятиліття чи навіть століття, що особливо помітно щодо пд. регіонів. Водночас такий підхід (який може вважатися порівняно «українськоцентричним») не суперечив імперському рос. наративу, який прагнув вихолощення чи забуття історично несло в'ян. регіонів, що підкорювалися Рос. імперією, а їхній етнічний склад піддавався примусовим змінам. Цілком логічно під замовчування потрапляла історія Крим. ханату та ногайців з урахуванням вигнань і депортацій. Це сформувало низку стереотипних сусп. неадекватних уявлень про історію Пд. України.

Після 1991 поширені варіанти наративу історії України зазнали істотних змін, зумовлених змінами політ. та історіографічної ситуації. Проте багато в чому сучасний «національний гранд-наратив» будується на засадах тяглості та змішування викладених вище попередніх підходів.

Вивчення спектра сучасних європ. (через подібний до українського істор. досвід) «національних гранд-наративів» показує, що попри постмодерні історіографічні зміни вони відтворюються і зберігаються через функціональну необхідність сусп. саморефлексії. Незважаючи на політ. інтегративні проекти, мультикультуралізм та історіографічний плюралізм, певний «традиційний» виклад зберігається. Через активні зміни держ. кордонів у Європі у 20 — на поч. 21 ст. та похідну зміну етнічної мапи у таких викладах цілком об'єктивно мусять поєднуватися територіальний (межі актуальної д-ви) та етнотериторіальний (істор. зміни меж розселення титульного етносу/етносів) хронотопи. Цілком показовою є історія Угорщини з урахуванням «здобуття Батьківщини», імперської та постімперської фаз історії, територіальних переділів 20 ст. Історія Польщі містить чимало сюжетів, події яких відбувалися за межами сучасних кордонів польс. д-ви, визначених 1945.

Інновацією порівняно з добою «націотворення» 19 — 1-ї пол. 20 ст. є те, що внаслідок подолання шовіністичних викладів доби тоталітаризму/авторитаризму європ. нац. наративи останніх десятиліть збагачуються актуальним контекстом політ./громадян. нації, додаючи сюжети з історії етнічних меншин і територій, які до того не вважалися «віссю національного історичного процесу». Прикладом цього є «деанглізація» історії Британії. Порівняльний аналіз показує, що тенденції змін в укр. «національному гранд-наративі» цілком збігаються з ін. європейськими і тому перебувають у спільному контексті чергового переосмислення минулого, властивого кожному поколінню. Відмінність «національного гранд-наративу» від ін. (вузько спеціалізованих) форматів академічної істор. продукції і полягає саме у невід'ємному контексті актуальної сусп. саморефлексії.

Виклад історії України в «ЕІУ» поєднує територіальний та етнотериторіальний хронотопи. Територіальний хронотоп спирається на міжнародно визнані кордони сучасної Укр. д-ви. Етнотериторіальний хронотоп може виходити за межі сучасної України в сюжетах, коли д-ви, утворені давнім населенням України, виходили за межі сучасних кордонів, або ж частини сучасної території (чи вся вона) входили до складу ін. д-в, або (зважаючи на те, що більшість населення сучасної України — етнічні українці) доречні екстериторіальні сюжети з етнічної історії українців. Логічно, що значна увага приділена держ. утворенням, сформованим корінними народами України (які не мають власних держ. осередків поза її межами) — українцями та крим. татарами. Більше уваги приділено історії несло в'ян. спільнот, синхронних слов'ян. держ. утворенням, зокрема середньовічним степовим народам. В основі викладу полягає суспільно-політ. історія з лише заг. характеристикою культ. процесів.

Етнотермінологія. В істор. нарисі використовуються терміни та поняття, стандартні для сучасних етнології, культ. антропології, археології та етносоціології. Із цієї причини не використовується застарілий термін «народність». Слово «народ» є синонімом понять «етнос», «етнічна спільнота», «етнічна група» (залежно від контексту). Оскіль-

ки хронологічні рамки вживання назви «українці» є дискусійними, вона використовується в тексті щодо періодів, коли це вже є академічним консенсусом (із 15—16 ст.). Можуть використовуватися, залежно від контексту, паралельні істор. чи офіц. форми: «русини» Австро-Угорщини та «малороси» Рос. імперії. Щодо попередніх періодів — попередні істор. форми («русь», «русини», «руський народ», локальні істор. племінні («волиняни»), субетнічні («лемки»), територіальні («чернігівці», «галичани») назви) або ж «предки сучасних українців». У частині нарису про добу після 1991 «українцями» називаються переважно всі громадяни України незалежно від етнічного походження.

Періодизація. Оскільки істор. нарис має за змістом переважно суспільно-політ. характер, то за основу періодизації взята політична. На відміну від ін. критеріїв політ. періодизація (за належністю території сучасної України до різних політ. утворень) спирається на здавна верифіковані ключові дати, доволі усталена, і її осн. етапи не є предметом дискусій. Пріоритет у називанні чи визначенні періодів віддається політ. утворенням, що були створені населенням України. Ранні періоди також визначені на рівні відносного термінологічного консенсусу щодо цієї території: «доісторична доба» (від появи людини до кінця бронзової доби) та «ранньоісторична доба» (від ранньозалізної доби до 8—9 ст.).

Географічні назви. Використовуються або істор. геогр. назви, що збігаються із сучасними, або ж історичні, які не збігаються (із зазначенням у дужках сучасної назви). Переважає в називанні історіографічна традиція; коли ж у ній немає усталеного називання, упорядник обирає варіант за власними критеріями. У випадках наявності кількох одночасних назв одного об'єкта (напр.: «Львів», «Львув», «Лемберг», «Львов»; «Унгвар», «Ужгород»; «Брест», «Брестя», «Берестя»), коли існують різні етнічні назви, офіційні та неофіційні, використовується тогочасна укр. назва або ж згідно з укр. історіографічною традицією. Назва «Україна» має передовсім територіальний критерій сучасних меж, тож коли йдеться про давні періоди, то «на території України» означає «на території сучасної України».

Посилання. Оскільки вся термінологія, вживана в істор. нарисі, згадані персоналії, місцевості, об'єкти, події мають відповідні спец. статті в «ЕІУ», то для полегшення прочитання посиланнями за допомогою курсиву виділено лише найважливіші події, явища та персоналії.

Розроблення структури нарису та упорядкування текстів здійснив К.Галушко. Використані упорядником праці та рекомендовані публікації зазначені у короткій бібліографії до нарису.

Нарис історії новітньої доби — від 1990 до сьогодення — є авторським текстом В.Головка.

К.Ю. Галушко.

ДЖЕРЕЛА

Історичні джерела

Істор. джерела — це цілісна сукупність/система матеріальних і нематеріальних носіїв різноманітної інформації про істор., політ., соціально-екон., культ. й ін. події, явища та процеси, що відбувалися на території сучасної України від прадавнини до сьогодення (джерельна база історії України). Вона є об'єктивним результатом людської діяльності, спрямованої на пристосування до природного середовища, й модернізації сусп-ва впродовж багатьох століть, продуктом розвитку к-ри, слугує основою пізнання минулого, розуміння сьогодення. Джерельна база історії України включає спадщину українців та народів, які населяють (крим. татар, караїмів, кримчаків, євреїв, ромів, греків, гагаузів та ін.) або ж колись населяли Україну чи перебували на її території (скіфів, сарматів, таврів, готів, гунів, аварів, аланів, хозар, печенігів, половців та ін.).

Велике значення має класифікація джерел, тобто групування носіїв усієї наявної інформації про істор. буття і нинішній стан укр. сусп-ва за логічними класами, типами, родами, видами та різновидами. Існує багато класифікаційних схем, найперша з яких будувалася на пошуку першоджерела та була сформульована в серед. 19 ст. нім. істориком Л.Ранке, який першим довів виняткове значення архівів для написання історії. Представники нім. істор. школи 2-ї пол. 19 ст. (Й.Дройзен, Е.Бернгейм) розподіляли всі джерела на монументальні та мистецькі («залишки»), писемні й усні («традиція»). На поч. 20 ст. Е.Трьольч групував джерела за значенням: загальні чи індивідуальні. Укр. історик О.Пріцак використовував гнучку систему класифікації джерел за істор. епохами, мовою (українські та чужі), а також виділяв офіц., спец. та приватні джерела. Засновник дніпроп. джерелознавчої школи М.Ковальський уводив поняття початкової (первісної) та реальної (збереженої) джерельної бази, виділяючи в останній історіографічну (засвоєну) і потенційну. Нині поширені класифікації за типами і видами, змістом, походженням, належністю. За формою кодування наявної в них суттєвої інформації всі джерела поділяються на речові, монументальні (архіт.), зображувальні, аудіовізуальні, писемні, лінгвістичні (мовні, ономастичні, топонімічні тощо), а також усні, традиційно-звичаєві, поведінкові, які передаються від покоління до покоління, фактично не мають матеріального носія і набувають його за умови фіксації дослідниками (записи нар. переказів, легенд, пісень, звичаїв, обрядів, ритуалів, ігор). У 2-й пол. 20 ст. з'явилися також електронні джерела, створені за допомогою електронних засобів фіксації, передавання, зчитування та зберігання інформації. Кожна з таких великих груп поділяється на менші з визначеною конкретною формою побутування та зберігання. Важливим є поділ джерел на первинні (свідчення очевидців, тогочасні документи, фоно- та відеозаписи, фотографії, речі) та вторинні (створені на підставі перших із певної часової відстані); автентичні і копійні, сумнівні, а також незаперечно фальшовані, як-от монетні підробки 17 ст., *Велесова книга*, частина грамот галицько-волин. кн. Лева, гетьман. універсалів; цілісні та реконструйовані; такі, що відбивають інформацію безпосередньо й опосередковано; комплексні та поодинокі; масові та унікальні тощо. Змістовним є поділ усіх джерел на актуалізовані (у той чи ін. спосіб уведені до наук. і сусп. обігу) та неактуалізовані (наявні, проте ще не досліджені). Джерела поділяються також за походженням: створені в Україні й про Україну та іно-

земні, авторами яких є чужинці, але йдеться там про Україну, її населення, події, що відбувалися на укр. землях. Серед останніх виділяють джерела, створені сторонніми незаангажованими спостерігачами і представниками д-в, що володіли укр. землями. Залучення іноз. джерел є обов'язковим для всебічного й неупередженого розгляду подій і постатей укр. історії, адже вони, по-перше, подають інакший, ніж офіц., істор. наратив, по-друге, істотно доповнюють недостатньо репрезентативну вітчизн. джерельну базу, яка зазнала значних утрат унаслідок війн та свідомого нищення, що не дає змоги повноцінно висвітлити не лише зовнішньополіт. чи військ. історію, а й широке коло внутр. подій та процесів, спостерігачами, учасниками, а подеколи і творцями яких ставали іноземці. Невід'ємною складовою такої класифікації є також поділ писемних і лінгвістичних джерел на україномовні й іншомовні. Такий поділ є знаковим, засвідчує історію існування мови, її зміни, масштаби і значення застосування. Класифікація джерел за істор. епохами доводить, що для дослідження первісної доби найбільше значення мають речові, усні, лінгвістичні джерела, оскільки писемні просто відсутні. У середні віки склалася певна видова структура джерел, що поєднувала писемні та різноманітні речові й монументальні джерела. Для пізнього середньовіччя характерне збереження значної кількості раніше створених писемних джерел у пізніших записах (копіляріуші, відімуси, обляти) або ж відомостей про них в акумульованих документах (регести, реєстри, сумаріуші). Ранньомодерна та модерна доба пов'язані із кардинальними змінами властивостей і видової структури джерел: писемні пам'ятки набувають найбільшого значення, змінюється їхня видова номенклатура (з'являються мемуари, щоденники, наук. праці, публіцистика, преса, статистично-описові матеріали), у живописі розвивається портретний жанр, що є свідченням кардинальних ментальних трансформацій у сусп-ві. Перехід до новітньої доби привів до прогресуючого зростання обсягів писемних джерел, уніфікації процесів їх створення, виникнення нових видів (напр. документи політ. партій і рухів) і принципово нових типів джерел — аудіовізуальних. Окремою істор. добою є також радянська, яка вирізняється цілковитою ідеологізацією всіх видів джерел, переважанням офіц. документації над особистою, дублюванням компарт. та рад. документів, дозуванням права на користування інформацією шляхом застосування «грифів» доступу, свідомим нищенням писемних джерел та ін. артефактів, визнаних «неактуальними» чи «шкідливими» («архівоцид», за визначенням сучасного вітчизн. дослідника Г.Боряка), вживанням усталених термінів із принципово ін. (протилежним) фактичним наповненням (парт. демократія, колективна угода, с.-г. контрактація, добровільні позика чи страхування) тощо. Нарешті, сучасна істор. доба характеризується появою все нових типів електронних джерел і засобів їх функціонування, збільшенням їх питомої ваги в заг. обсязі джерел, швидкості передавання, обробки і засвоєння соціальної інформації.

Незалежно від типу і виду, матеріального носія, часу створення всі джерела мають спільні властивості: вони виступають свідченнями своєї епохи, несуть характерні ознаки авторства, а тому значною мірою є суб'єктивними й упередженими, натомість їхній зміст — невичерпний. Усебічне його розкриття досягається спеціально пристосованими методикою й інструментарієм. Конче потрібним є комплексний і порівняльний аналіз усієї сукупності різноманітних джерел.

Специфіка джерельної бази історії України зумовлена також її геогр. положенням. У різні епохи сучасну територію України заселяли мисливці та збирачі, скотарі та землероби; через неї впродовж багатьох століть проходили (й осідали на певний час) різноманітні народи, які залишали тут свою речову, лінгвістичну, усну спадщину. З ін. боку, такі процеси призводили до нищення пам'яток, традицій, топонімів попередніх мешканців. Згодом негативні наслідки спричиняли дії центр. влади ін. д-в, найбільше ж Рос. імперії та СРСР, що свідомо викорінювала всі свідчення самостійного державно-політ. життя в Україні (вивезення до імперського центру й нищення пам'яток, істор. артефактів, писемних джерел, переписування наративів, спотворення мови, звичаїв, топонімів тощо). Численні війни, що прокотилися сучасною територією України, повстання, революції також украй негативно відбилися на збереженні істор. джерел і пам'яток. Доводиться констатувати відсутність цілісної джерельної бази історії України і наявність більш-менш репрезентативних її решток. Лише з останніх десятиліть 20 ст. вітчизн. джерельна база отримала можливості повноцінного розвитку. Тому для осягнення всього комплексу джерел з історії України особливого значення набувають методи відновлення, реконструкції, залучення джерел укр. походження, що опинилися на території ін. д-в, насамперед Росії (предмети скіф. мист-ва, перші рус. літописи, рукописні книги, середньовічні мозаїки, держ. та військ. архіви 18—20 ст.), та іноз. походження.

Речові джерела, які зберігають інформацію про минуле у предметній формі, за функціональними ознаками діляться на дві взаємопов'язані групи: засоби (знаряддя) праці та її результати (вироби). Також існує класифікація за часом і місцем походження, формою та змістом, характером матеріалу, з якого виготовлено артефакт (камінь, дерево, ріг і кістка, метали, пластик тощо). Класифікаційними ознаками є також їхнє призначення: побут, праця, торгівля, війна, наука, к-ра, відправляння реліг. культів. Значна частина речових джерел з історії України здобута завдяки археол. дослідженням і належить до археол. джерел*. Інформаційний потенціал речових джерел набуває виняткового значення для дописемного періоду історії та зберігається і для пізніших часів. Будь-яка технологія є свідченням певних культ. та істор. умов, діяльності конкретних людських спільнот, міжнар. контактів, зумовлена соціальними і ментальними особливостями користувачів. Дослідження зв'язків між людною і конкретною річчю (комплексом речей) стає інструментом у дослідженні багатьох істор. процесів та явищ.

Осн. групу речових джерел становлять **предмети побуту, знаряддя праці та війни**. На початках

* Див. окрему статтю «Археологічні джерела», с. 33—35.

вони вироблялися з дерева, кістки, рогу, глини, каменю (переважно кременю, сланцю, в Карпатському регіоні — обсидіану) і практично не розділялися за функціями (кам'яні сокира та ніж використовувалися для праці та бою; палиця, спис, дротик, лук з'явилися як знаряддя полювання й прислужилися на війні). Функціональні відмінності та спеціалізація (знаряддя полювання, землеробства, вир-ва) виникли вже в неоліті, остаточно визначилися в мідному й бронз. віках. Аграрна епоха, що тривала майже 10 тис. років (практично до 18 ст.), привела до суттєвої модернізації знарядь с.-г. праці: від палиці-копачки, рогової мотики, кам'яної зернотерки до металевих рала, сохи, плуга. Традиційний укр. плуг упродовж 12—18 ст. існував у кількох варіантах (подільський, волин., карпатський тощо). Особливістю застосування таких знарядь на укр. землях стало тривале збереження ручного інвентарю в регіонах з ускладненим доступом до ґрунтів, зокрема тривале використання масивних мотик у Карпатах. Водночас це свідчило про певну госп. відсталість і консервативність розвитку цих регіонів. Власну специфіку мало землеробство в Криму, де татари почали із 16 ст. поступово переходити до осілого господарювання, вирощувати пшеницю, жито, овес, просо, рис. Для оранки в степу використовували важкий колісний плуг (чель-сабан), у гірських районах — легкий ралоподібний плуг сабан, у передгір'ях — найважчий плуг, який тягли 9 пар волів. Усе це відбивало процеси переходу татар. сусп-ва впродовж трьох століть від традиційного кочового скотарського до осілого землеробсько-скотарського, яке було практично знищене внаслідок рос. анексії Криму. С.-г. знаряддя як джерела є прямими свідченнями стану розвитку агрокультури, здатності обробляти не лише легкі, а й важкі ґрунти, а також розвитку видобутку й обробки металу, ін. ремесел. Епоха пром. вир-ва викликала значну уніфікацію машинних знарядь праці, які фактично втратили ознаки нац. продукту.

З епохи пізнього кам'яного віку й енеоліту на укр. землях з'явилися предмети, спеціалізовані для ведення війни. Першими з них були кам'яні булави, сокири-молоти з каменю, рогу, міді (зафіксовані із 4 тис. до н. е.). Відтоді можна розглядати зброю як джерело, що віддзеркалює заг. рівень розвитку сусп-ва, його матеріальної к-ри, вир-ва, соціально-політ., культ. відносин, внутр. та зовн. стосунків, зародження військ. мист-ва. Адже війна була гол. засобом вирішення практично всіх проблем сусп-ва й д-ви впродовж багатьох століть. Традиційно у першу чергу для виготовлення зброї застосовувалися всі пром. відкриття, винаходи, інновації. З розвитком металургії з'явилася різноманітна клинкова зброя: кинджали, дволезові (скіф. акінаки, короткі та довгі мечі сарматів) та однолезові (махайри) мечі, потім — однолезові палаші, шаблі, що згодом стали гол. зброєю укр. лісостепу. Зброя, як і численні види засобів особистого захисту (щити, шоломи, панцирі, ін. обладунки), набула статусного та культ. значення: її наявність, якість та оздоблення засвідчували місце і роль власника у сусп-ві. Так, середньовічні мечі відігравали роль символу влади, належності до вищого соціального стану. Велике джерелознавче значення мають осередки вироблення знарядь війни, шляхи їх потрапляння на укр. територію, адже багато зразків зброї поширювалися серед різних народів. Так, у 1 ст. далекобійні «гунські» луки стали осн. наступальною зброєю сарматів, що свідчило не лише про далекосх. впливи, а й про докорінну зміну військ. тактики. Мечі, шаблі чи заготовки для них завозилися із країн Європи та Азії, здобувалися як військ. трофеї і в таких випадках засвідчували торг. й військ. зв'язки жителів України. Значна частина озброєння виготовлялися місц. ковалями, і шаблі «черкасского дела» (козацькі) цінувалися в Московії 16—17 ст. Із 14 ст. поширюється вогнепальна зброя (спочатку — гармати, потім — ручна) переважно місц. вир-ва (Львів, Острог, Перемишль), а також закордонного — з Європи та Азії. Завдяки їй козаки в ранньомодерний час здобули славу неперевершених стрільців. Загалом укр. комплекс військ. озброєння та спорядження у 10—17 ст. поєднував як зх., так і сх. традиції. Оскільки зброя досить швидко вдосконалювалася, то зміни її номенклатури, форм, деталей, оздоблення дають змогу здійснювати хронологічну й геогр. прив'язки. Так, озброєння загонів УПА 1943—46 виключно трофейною зброєю рад., нім., польс. та угор. вир-ва, у т. ч. наймодернішою, свідчить про нар. характер спротиву окупантам, відсутність зовн. джерел постачання національно-визвол. руху, особливості тактики і стратегії повстанців. Зброя, яку застосовували ін. народи України, яскраво відображає нац. уподобання і традиції. Кримськотатар. зброя 15—18 ст. віддзеркалювала специфіку соціально-екон. розвитку д-ви Гіреїв. Вогнепальну зброю власного вир-ва використовували здебільшого греки, вірмени, італійці, залучені на ханську службу: корпуси ханської гвардії капи-кулу та найманих мушкетерів тюфенкаджі, засновані, за переказами, Сагіб-Гіреєм I у 16 ст. Татари надавали перевагу холодній клинковій зброї (шаблі), у т. ч. імпортованій з території України (шаблі-ординки львів. вир-ва). Своєю чергою ножі «пичаки» крим. вир-ва славилися в Азії та Європі своїми бойовими якостями, елегантною формою та багатими прикрасами. Осн. зброєю татар. кінного війська була метальна: лук, стріли, списи, сокира (кулюк-болта). Захисне металеве приладдя (шолом, щит, панцир) використовували лише найбагатші. Більшість воїнів мали стьобані каптани та шапки, щити, плетені з лози (калкан). Є відомості про випадки застосування татарами у 18 ст. артилерії турец. походження (польової, фортечної), ручної стрілец. зброї, що засвідчує початок модернізаційних тенденцій у житті Крим. ханату. Із 20 ст. ручна зброя повсюдно значно поступилася військ. техніці. Відбулася уніфікація засобів ведення війни, які втратили суттєві ознаки джерела. Еволюція знарядь праці та війни відображає прогрес у розвитку госп-ва, вир-ва, стосунки між етнічними групами, народами; перевага тих чи ін. їх видів є свідченням мирного чи військ. шляху розвитку населення різних регіонів сучасної України.

Одяг — вагома складова речових джерел з історії України, розвитку і традицій її матеріальної та духовної к-ри. В одязі, його оздобленні закодована суттєва інформація про етнічну належність, статус, рід занять, регіон проживання, вік, стать люди-

ни. Він віддзеркалює істор., політ., екон. процеси на укр. землях, впливи сусідніх народів та пануючих д-в, торг. зв'язки, навіть кліматичні умови різних укр. регіонів. Особливо джерельного значення одяг набував у традиційному сусп-ві. Напр., дарування шовкового одягу визант. імператором, шуби чи каптана крим. ханом символізувало вповноваження обдарованого і водночас — його залежність від володаря. У зх. й центр. Україні 16—18 ст., що входила до складу Речі Посполитої, законодавчо регулювалося носіння одягу: шляхетство мало виключне право на карамазинові жупани й кунтуші, дрібна шляхта — на жупани сірого кольору. Міщанам було заборонено носіння кунтушів, використання коштовних тканин, цінного хутра, сап'янців. Особливості мав одяг кожного із ремісничих цехів. Селяни носили одяг із тканини власного вир-ва. У 19 ст. приписи щодо станового одягу вже припинили дію, проте суттєво різнився одяг містян і селян: перші вдягалися здебільшого за загальноєвроп. модою, другі — переважно у традиційне вбрання. Нівелювання зовн. вигляду людини свідчило про подолання жорсткої соціальної стратифікації. Одяг класифікують за різними ознаками: матеріалом, технікою виготовлення, ступенем захисту від кліматичних умов, цільовим призначенням, оздобленням тощо.

Кожен із народів України має власні традиції у сфері одягу. Укр. нар. костюм (одяг укр. селян) почав формуватися ще в середньовіччі, проте як він виглядав, достеменно відомо лише з 1-ї пол. 19 ст. (для ранішого часу бракує джерел). Осн. елементи костюму: сорочка (як правило, оздоблена вишивкою), поясний одяг (у чоловіків — штани різноманітного крою, у жінок — опинка, запаска, плахта, фартух, спідниця тощо), пояс, плечовий (верхній) одяг (свитка, сермяк, кожух, гугля, гуня, кептар тощо — у чоловіків та жінок, керсетка, юпка з рукавами — лише в жінок), взуття (постоли, личаки, чоботи, черевики), вбрання голови (у чоловіків — сукняні та хутрові шапки, солом'яні та фетрові капелюхи, у жінок — намітки, хустки, очіпки тощо), прикраси (натільні хрести, персні, каблучки — у чоловіків та жінок, намиста, дукачі, згарди, сережки тощо — лише в жінок). Кожен із цих елементів мав регіональні відмінності, що визначалися кліматичними умовами, сусідськими впливами. У 19—20 ст. традиційний і повсякденний одяг суттєво розрізнялися; носіння елементів першого ставало позначенням нац. свідомості, проявом політ. поглядів. Кримськотатар. нар. костюм наслідував традиції близькосхідної та середземноморської к-р: багатство форм, широке застосування аплікації, набивання, вишивки, прикрас, насамперед срібних, виконаних у різній техніці (карбування, гравірування, штампування, скані, зерні, лиття, мереживної філіграні). Обов'язковим елементом чол. одягу були візерунчастий жилет, пояс із срібла, шапка (ковпак чи фес). Одяг євреїв України засвідчував традиційне згуртування їхніх громад. Єврейс. чоловіки традиційно носили довгий чорний шовковий сюртук із чорним поясом, хутрові шапки й панчохи, хасиди — чотирикутну накладку із вирізом для шиї білого кольору із синіми смугами; жінки — сорочку зі спідницею, турец. головну пов'язку та панчохи, заміжні єврейки часто використовували перуки. Нац. одяг ромів наслідував яскраво виражені сх. мотиви, вирізнявся багатою кольоровою гамою, великою кількістю прикрас. Традиційне вбрання ін. народів України також було різноманітним, віддзеркалювало сх. і зх. тенденції. Так, жін. нац. костюм гагаузів складався із сорочки тунікоподібного покрою з довгими рукавами, без коміра, сукні з вузьким ліфом, довгими вузькими рукавами і широкою спідницею, фартуха і вовняного пояса, головної хустки. Влітку за верхній одяг слугували безрукавки із товстого сукна, взимку — овчинні безрукавки і кожушки. Чоловіки-гагаузи носили довгі червоні вовняні пояси, безрукавки чи жилетки, фетрові капелюхи, смушкові шапки. Одяг був однією з гол. ознак нац., регіональної, конфесійної, станової, часом політ. ідентифікації, в його особливостях простежуються сліди істор. розвитку кожного з народів України.

Уніфікація одягу за функціонально-виробн. призначенням привела до виникнення уніформи та спецодягу (військ. мундирів, захисних і робочих костюмів). Одяг священнослужителів різних конфесій, що сформувався впродовж століть, дає змогу розрізняти їх за священицькими обов'язками, належністю до певного ордену тощо. Вагомого джерельного значення набув військ. однострій, елементи якого запроваджувалися в арміях світу ще з античності. Він має не лише практичне, а й знакове призначення (відрізняти «своїх» від «чужих», окремі підрозділи всередині війська, командирів від підлеглих), також міг бути засобом залякування супротивника. В Україні у 16—17 ст. козац. одяг офіційно не регламентувався. Спроба запровадження одноманітного військ. вбрання («барви») припадає на 2-гу пол. 17 ст., коли уніфікували одяг найманців та «військових служителів» Війська Запорозького: сердюків, компанійців, жолдаків, музик. У козац. полках одноманітний жупан синього кольору запроваджено 1735; із 1744 його змінила черкеска. Шапки та шаровари слугували для визначення окремих полків. 1763 однострої козац. війська було майже повністю уніфіковано: верхній каптан-кунтуш василькового сукна із червоним шалевим коміром і круглими обшлагами, спідній каптан і шаровари з білого сукна, червоний пояс, козацькі чорні чоботи, шапка з низьким суконним верхом і чорною неширокою смушковою околицею та синя кирея. Елементи істор. козац. строю використовувалися для створення військ. уніформи під час визвол. змагань 1917—21, що мало підкреслювати тяглість державотворчих процесів. У період визвол. змагань серед. 20 ст. УПА практично не мала власних одностроїв, використовувалися лише окремі елементи вбрання (шапки, ремені, емблеми). Зазвичай вояки вдягалися у трофейну (нім., рад., угор.) уніформу, що часом призводило до плутанини, а часом маскувало дії повстанських відділів. Військо Крим. ханату 15 — кінця 18 ст. не мало уніфікованого однострою, що засвідчувало його іррегулярний характер. Лише на кілька років (1784—96) після завоювання п-ова Рос. імперія ввела для сформованих нею татар. дивізіонів уніформу козац. зразка (чорні чекмені та шаровари). Традиції військ. одягу пере-

селених на територію України в серед. 18 ст. сербів, чорногорців, македонців, валахів віддзеркалилися в одностроях рос. гусарських полків 19 ст., сформованих переважно з українців. Упродовж 20 ст. військ. уніформа (крім парадної) набула виразно маскувальних ознак, що засвідчувало вдосконалення наступальної зброї і потребу приховувати пересування військ. Натомість усе більшого значення набували різноманітні нагрудні та нарукавні знаки, що слугували для розрізнення військовослужбовців.

Архітектурні (монументальні) пам'ятки. Створення споруд завжди зумовлене конкретними подіями, практичними, культ., духовними, військ., політ. потребами сусп-ва та його еліти. Вони також є свідченням певного етапу в розвитку к-ри, духовності, фахового рівня будівельників, архітекторів, митців, нарешті — заг. екон. стану д-ви. За цільовим призначенням споруди поділяються на житлові, адм., громад., культові, оборонні, виробничо-госп., меморіальні, поховальні, хоча, як правило, більшість є багатофункціональними. Поруч з архіт. складовою для таких джерел важливими є свідчення монументального живопису, скульптурних пам'яток тощо. Архіт. пам'ятки — інформаційно складні джерела як за змістом, так і за шляхами дослідження. В сукупності вони віддзеркалюють стан розвитку сусп-ва, технологій, знарядь праці.

Від найдавніших часів дійшли залишки житлових помешкань кам'яної доби, виготовлені з кісток та шкір; поховальні й обрядові споруди із дерева, глини, каменю. За трипільської к-ри 5—4 тис. до н. е. з'являються протоміста. У бронз. віці споруджуються громад. будівлі, оборонні споруди з каменю, землі та дерева. Антична доба представлена залишками громад. та приватних будівель, госп. об'єктів, храмів, фортець, склепів та ін. на Пд. України (Крим, Причорномор'я). Такі джерела засвідчують спосіб життя, екон. розвиток давньогрец. колоній та навколишніх місц. племен, взаємні цивілізаційні впливи, що привели до розвитку місц. особливостей антич. арх-ри. За кількістю, розташуванням, матеріалами, оздобленням споруд простежуються періоди розквіту та занепаду окремих міст, зміни етнічного складу населення.

Монументальним свідченням велетенської праці досі достеменно не атрибутованих мешканців України слугують системи фортифікаційних споруд — Траянові та Змієві вали, датовані кінцем 1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е. Їхні залишки тягнуться від Слобожанщини до Поділля, охоплюючи всі лісостепи України. Монументальними пам'ятками к-ри номадів, що відбивають інформацію про зовн. вигляд, одяг, озброєння, реліг. погляди різних кочових народів, є причорномор. «кам'яні баби», що були поширені по всьому степу, проте дійшли до нас у незначній кількості. Культові скульптури слов'ян дохристиян. часу, відомі з літописів, до нас практично не дійшли, за винятком Збруцького ідола (який втім, вірогідно, виготовлений у 19 ст.).

Із давньорус. часів збереглися залишки дерев'яних житлових, переважно мурованих, монументальні культові та фортифікаційні споруди (у перебудованому вигляді або в руїнах). У Києві це Софійський собор, Кирилівська церква, церква Архангела Михаїла Видубицького монастиря, храм Спаса на Берестові, Золоті ворота, у Чернігові — Спаський, Борисоглібський, Успенський собори, Іллінська церква; у давньому Галичі — церква Св. Пантелеймона. Вони відбивають розвиток тогочасних ремесел, к-ри, мист-ва, є свідками політ. та церк. історії. Зокрема, із 14 ст. у зв'язку зі значною військ. небезпекою для мирного населення поширеним стало спорудження християн. храмів та іудейських синагог, пристосованих для оборони. Про постійні бойові дії на укр. теренах свідчать також городища, замки, фортеці.

Польсько-литов. доба представлена такими архіт. пам'ятками оборонного, реліг. та поховального призначення, як замок Любарта в Луцьку, Успенська церква, костьол бернардинів, каплиця Боїмів у Львові. Виникли цілі оборонно-містобудівні комплекси в резиденціях магнатів (Жовква). У центр. та сх. Україні із 17 ст. стали поширеними кам'яні храми-усипальні представників еліти, які також відігравали роль оборонних споруд (Іллінська церква в Суботові). Наприкінці 17 ст. на Гетьманщині стався буд. бум — у стилі мазепинського бароко козацька еліта споруджувала і перебудовувала собори, церкви, фортеці у багатьох полкових і сотенних містах, реліг. центрах (Києві, Чернігові, Полтаві, Батурині, Глухові, Густині, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках та ін.). У 19 ст. були завершені церк. комплекси в Києві (Києво-Печерська лавра, Братський, Видубицький монастирі), монастирські ансамблі у Львові, Кременці, Чернігові, Переяславі, Полтаві, Почаєві та ін. містах. Надзвичайно поширеними були житлові та громад. споруди у стилі класицизму, маєтки й будинки представників еліти, високопосадовців, купців і міщан, окремі зразки яких збереглися донині. Дійшли до нас й окремі витвори дерев'яного сакрального зодчества (найбільший Троїцький собор у Новомосковську кінця 18 ст., карпатські церкви 16—19 ст.). Серед монументальних споруд України 15—18 ст. збереглися зразки костьолів, синагог, мечетей, кенас (Київ, Львів, Луцьк, Бахчисарай). Особливістю кримськотатар. арх-ри є наслідування антич., середземномор. та осман. традицій, уплив ісламу (мечеть хана Узбека, мечеті та теке — осередки дервішів, палацовий ханський комплекс у Бахчисараї). Разом із тим її вирізняли скромність і лаконічність форм. Власні особливості мають споруди кінця 19 — поч. 20 ст., зокрема Володимирський собор у Києві з розписами В.Васнєцова і М.Нестерова. Загалом сакральні архіт. пам'ятки слугують унікальним джерелом, що не лише свідчить про реліг. погляди їх будівничих, а й розкриває цілий мікрокосмос тогочасних уявлень, традицій, прагнень. Такі джерела мають без перебільшення невичерпну інформаційну складову.

Арх-ра сучасних міст зберегла зразки конструктивістської, постмодерністської арх-ри, сталінського монументального класицизму (будівлі КМ України, Мін-ва закордонних справ України в Києві, Держпрому в Харкові). Неповторні архіт. ансамблі Києва, Львова, Одеси, Чернігова, Чернівців та ін. міст засвідчують їхню роль і місце в історії, кардинальні впливи ін. д-в, що володіли ними, розвиток укр. мист-ва та арх-ри.

Нумізматичними джерелами з історії України є як монети власного карбування, так і грошові одиниці ін. д-в, що поширювалися на укр. землях, демонстрували політ. вагу еліти тогочасного сусп-ва, слугували засобом накопичення скарбів, організації зовн. та внутр. товарообігу. Перші монети на території України 6 (ольвійські литі бронзові монети) та 5 ст. до н. е. (карбовані бронз. монети із Пантікапея) засвідчили існування антич. причорномор. міст-держав. Пізніше в ужитку були бронз., срібні та золоті монети Німфея, Феодосії, Херсонеса, Тіри та ін. полісів. Упродовж останніх століть до н. е. до 8 ст. н. е. в Україні побутували золоті та срібні монети Стародавнього Риму, із 8 до 10 ст. — срібні араб. дірхеми, меншою мірою — візант. монети. Початок карбування власних монет (срібляників) наприкінці 10 ст. з використанням сх. срібла як сировини ознаменував появу середньовічної рус. д-ви Володимира Святославича та його нащадків. Ці гроші виготовлені на високому худож. рівні, містять умовні портрети князів, легенди старослов'ян. мовою, а також варіанти родового знаку Рюриковичів (тризуба). Частину монет Володимира становили златники, що наслідували візант. карбування. У 12—14 ст. на території України за платіжний засіб слугували гривни (злитки срібла з фіксованими формою та вагою 160 або 200 г). Панування татар. та литов. володарів у 13—15 ст. засвідчують гривни та монети їхнього карбування. Монетні двори у Львові та Києві відродилися в серед. 14 — 15 ст. як ознака певної господарсько-адм. автономії укр. земель у складі Польс. королівства та Великого князівства Литовського. Наявність на київ. монетах Володимира Ольгердовича татар. тамги підтверджує припущення про «литовсько-ординський кондомініум» над Київщиною, навіть визнання сюзеренітету Орди. Ознакою владних претензій ін. литовсько-рус. князів із династії Гедиміновичів 14 ст. стало карбування ними власної монети в Новгороді-Сіверському та Смотричі. Генуезькі колонії в Криму у 15 ст. також випускали власні срібні аспри та мідні фолери. Знаковим став випуск срібних гірейських грошей у Старому Криму, Кирк-Орі (Чуфут-Кале), Кафі, Гезлеве (Євпаторії) та Бахчисараї, що засвідчило появу нової східноєвроп. д-ви — Крим. ханату. Була спроба випуску й мідної гірейської монети. Проте кількість власної монети на укр. теренах була незначною, вона не могла повністю витиснути іноземну, що слугувала за осн. платіжний засіб. Із 15 ст. в обігу перебували різноманітні монети ін. д-в: ординські, польс., литов., чеські, угор., нім., австрійс., франц., турец., московські тощо. Поширеною практикою було відтворення популярних грошей (фальшування): наслідування джучидських монет у 14 ст.; польс. шелягів, шостаків і чехів у 17 ст. Гетьман П.Дорошенко 1669—73 в Лисянці налагодив випуск фальшивих польс. монет. Фальшування свідчить про нестачу в обігу дрібної монети, гостроту політ. протистояння, намагання підірвати економіку суперника, отримати зиск від зниження якості виробу. Із поч. 18 ст. Рос. імперія примусово вивела з обігу на підвладних їй землях всі монети, окрім власних золотих, срібних та мідних грошей, стверджуючи таким чином своє цілковите панування у Сх. та Правобереж. Україні. У 19—20 ст. монети поступилися паперовим грошам, залишивши за собою і на сьогодні роль розмінного та обігового засобу, пам'ятних артефактів (пам'ятні монети). За матеріал у 20 ст. поруч із золотом, сріблом та міддю слугували неблагородні метали (алюміній, нікель), сплави (мельхіор, нейзильбер). Карбування власної монети в Україні було відновлено з 1991. Важливий сегмент сучасних монет становлять гроші, що випускаються за рішенням уряду до ювілеїв видатних істор. діячів, на відзначення важливих подій.

Карбування й поширення певних монет, написи і знаки на них, матеріал, спосіб виготовлення свідчать про політ., екон. та зовнішньополіт. зв'язки укр. земель, ступінь розвитку товарно-грошових відносин, державотворчі процеси в Україні. Іноді лише за допомогою монет можна датувати правління володарів, визначати впливи ін. д-в, стан розвитку економіки.

Боністичні джерела. Із поч. 19 ст. на укр. землях, що входили до складу Рос. та Австрійс. (із 1867 — Австро-Угорщина) імперій, осн. платіжним засобом стали паперові гроші. Вони є дуже інформаційними, поєднуючи в собі якості зображувальних та писемних джерел, в обов'язковому порядку містять портрети правлячих осіб чи істор. постатей, герби, емблеми, девізи держави-емітента, написи щодо номіналу, вартості, автографи посадових осіб, дати випуску тощо. Запровадження паперових грошей більшою мірою, ніж монет, визначалося політ. засадами, свідчило про поступ, спрямованість держ. руху, рівень довіри громадян до держави-емітента. Перші нац. паперові гроші друкували УЦР наприкінці 1917, Укр. Д-ва 1918, УНР, ЗУНР 1919—20. Для їх худож. оформлення залучалися видатні укр. митці (Г.Нарбут). Такі грошові знаки засвідчували державницькі прагнення укр. народу. 1914—20 власні квазігрошові знаки випускали самоврядні органи Львова, Одеси, Житомира, Кременчука, Єлизаветграда (нині м. Кропивницький), Проскурова (нині м. Хмельницький), Луцька та ін. міст, кооперативні орг-ції, нац. громади. Тоді ж і впродовж 1941—44 використовувалися різні наддруківки на грошових знаках попередньої влади, що вказує на відсутність чи слабкість центр. адміністрації. 1943—45 командування УПА як квазігроші випускало власні біфони («збір на бойовий фронт»), які мали ознаки квитанцій, облігацій тощо, свідчили про фінансову й матеріальну підтримку визвол. руху, проте не перебували в обігу. 1992 Україна вийшла з рубльової зони СНД і видрукувала сурогатний грошовий знак (купонокарбованець), демонструючи тим самим прагнення до повної незалежності. Із вересня 1996 запроваджено повноцінну нац. валюту — гривню. Зображення на купюрах презентують нац. символіку, видатних укр. політ., громад., культ. діячів, знакові об'єкти культ. спадщини від 10 до 20 ст.

Сфрагістичні джерела (вислі, прикладні печатки, персні-печатки, пломби тощо) доносять до нас суттєву істор. інформацію за допомогою зображень (герби та знаки), написів (легенди). Печатки є першорядними історико-юрид. пам'ятками, унікальним джерелом з вивчення сусп. устрою, культ. і мистецьких процесів, політ. самосвідомості, світоглядної позиції, ге-

неалогії тощо. Серед функцій печаток були засвідчення достовірності інформації, позначення власності, підтвердження автентичності мір та якості товару, знак сплати мита, секвестрування майна та ін. Матеріал для виготовлення матриць і самих печаток був різноманітним: свинець, бронза, дорогоцінні метали, кістка, скло, віск, мастика, сургуч тощо. Легенди виконувалися старослов'ян., грец., латиною, польс., у 19 ст. — рос. та нім. мовами. За часів середньовічної Русі печатка була найважливішим елементом будь-якого акта. Перша відома на сьогодні чітко атрибутована печатка тієї доби належала Ярославу Мудрому. Митрополичі та єпископські печатки доводять призначення перших вищих церк. ієрархів із Візантії (легенди виключно грец. мовою). Боярські печатки з'явилися лише з 12 ст. як свідчення розширення прав і повноважень цієї верстви. Характерною особливістю рус. печаток стало відтворення зображень людей, здебільшого патрональних святих. У 12—14 ст. використовувалися митні пломби, що вказують на розвиток внутр. та зовн. торгівлі, місцезнаходження перших митниць. Із 14 ст. поширилися печатки особові, у т. ч. персні-печатки, урядницькі, міські, цехові та ін. Козац. печатка, створена у 16 ст., стала самобутнім явищем, вона лише частково спиралася на попередні традиції і суттєво вплинула на принципи виготовлення пізніших укр. та рос. печаток. Входження укр. земель до складу ін. д-в у 19 ст. позначилося на іконографії печаток, сфері їх функціонування, правових підставах використання. Кримськотатар. печатки мали власні особливості, оскільки походили здебільшого від тамги — родового знаку тюркської еліти. Вони використовувалися на документах, побутових і церемоніальних речах, могильних знаках тощо. Велика ханська печатка містила в легенді вірш із Корана. До дипломатичних документів Криму привішувалися золоті печатки-пайцзи, що містили короткий титул хана та богословську формулу. Вони засвідчували пряме наслідування держ. традицій Золотої Орди. Герби, знаки, легенди на печатках доводили держ. незалежність або ж, навпаки, політ. впливи ін. д-в, слугували інструментом імперської пропаганди, віддзеркалювали реальну чи уявну генезу певних родів еліти, інститутів влади тощо. Так, печатка Укр. гетьман. д-ви 1918 відтворювала осн. гербовий знак Війська Запорозького 17—18 ст. (козак із рушницею), який водночас був одним із двох композиційних елементів родового герба Скоропадських, затвердженого 1885. Із 20 ст. печатки офіц. установ набули статусу масового джерела й ідеологічно-пропагандистського значення, адже в обов'язковому порядку містять відповідні герби й написи.

Вексилологічні джерела — це прапори, стяги, штандарти, хоругви, бунчуки, вимпели, різноманітні значки та ін. засоби сигналізації, пов'язані з виконанням держ., військ., громад., реліг. функцій. Вони вказують на підлеглість чи незалежність д-в, кодують суттєву джерельну інформацію за допомогою написів, зображень, кольорів, форми, матеріалів. Прапори мали також утилітарне призначення у військ. справі — давали змогу розрізняти окремі загони, вказували місцезнаходження командування, з їхньою допомогою здійснювалися керування військом, залякування супротивника. Боспорські зображення, що засвідчують появу перших прапорів на території України, віддзеркалюють антич. вексилумну традицію. Укр. прапорництво відбиває впливи візант., сканд., а також сх. спадщини. За середньовічної Русі існували трикутні прапори червоного, білого, блакитного кольорів із реліг. зображеннями, із 13 ст. — Архангела Михаїла, у Галичині із 14 ст. — лева. Різноманітні прапори та хоругви польсько-литов. доби засвідчують бурхливе політично-військ. життя. З'явилися знаки, під якими виступав на війну кожен начальник військ. загону, від чого походять назва нижчого підрозділу (хоругва) та військ. звання помічника командувача (хорунжий). Тоді ж поширилися земельні хоругви: Львівська — синя із жовтим левом, Перемиська — синя із жовтим двоглавим орлом. Міські, цехові прапори віддзеркалювали вплив і силу госп. корпорацій. Військо Запорозьке в 17—18 ст. отримувало прапори від різних іноз. володарів, що мали військово-дипломатичне значення, засвідчували визнання військ. заслуг козаків і водночас — претензії на керівництво ними. Більшість таких прапорів мали білу, жовту й синю гаму, зображення зірок, хрестів, півмісяця, святих, воїнів, кораблів та ін. На теренах Гетьманщини кожна військово-адм. одиниця (полк, сотня) мала власний прапор, обов'язковим елементом якого з 18 ст. став «національний герб» (козак із рушницею) в синіх та жовтих кольорах. 1848—50 у Зх. Україні синьо-жовтий прапор став символом нац. відродження. Із поч. 20 ст. він поширився теренами всієї України, офіційно був затверджений 1918 УЦР, гетьманом П.Скоропадським, урядом ЗУНР, у березні 1939 — Соймом Карпатської України, а 28 січня 1992 — ВР України. Така спадкоємність підтверджує історичність Держ. Прапора України. Існують регіональні, місц. прапори, які засвідчують їхні гербову й колористичну традиції. Окремі системи знаків, хоругов, прапорів із власними зображеннями і символікою пов'язані з церквою, мор. справою, торгівлею. Вони є вагомими джерелами відповідної тематики, проте фактично не дослідженими. Кримськотатар. вексилуми формувалися під впливом монгол. та тюркської традицій (бунчуки з кінських хвостів). Бойові знамена (байрак) та бунчуки отримували очільники окремих загонів татар. війська, власний прапор мали хан, калга та нуреддін, а під подарованим турец. султаном прапором виступав ширинський бей. Тарак-тамга як прапорний герб наслідує родовий знак ханської династії і запроваджена засновником Крим. ханату Хаджи-Ґереєм. 1917—18 в Криму в умовах відновлення кримськотатар. нац. руху використовувалися цивільний (блакитний), військ. (червоний) та реліг. (зелений) прапори з тамгою. Підтверджуючи істор. традицію, 1991 Курултай кримськотатар. народу затвердив блакитний прапор із тамгою як національний. Власні етнічні прапори, за якими можна вивчати істор. шлях народу та його традиції, мають також усі ін. народи та етнічні групи України. Під час дослідження вексилумів потрібно враховувати їхню мистецьку й гербову складові, матеріал (здебільшого недовговічний), техніку виготовлення.

Фалеристичні джерела. Цінним істор. джерелом є різноманітні знаки, що засвідчували належність до певного роду, д-ви, відзнаки за військ. звитягу чи цивільну службу, пропам'ятні знаки. Цікавим артефактом є давньорус. підвісні князівські знаки 10—11 ст., які, можливо, засвідчували повноваження дружинників на виконання адм. функцій. У 2-й чверті 11 ст. вони зникають, що збіглося із закінченням «дружинної доби» Середньовічної Русі. Нагородою вважалася також нашийна гривна. Згодом (на території Рос. д-ви — із поч. 18 ст.) сформувалася система держ. відзнак, яка включала ордени, медалі, статутні права і повноваження кавалерів орденів тих д-в, які володіли окремими укр. землями. Другим за ліком кавалером першого рос. ордену св. Андрія Первозванного став гетьман І.Мазепа. Власні укр. нагородні джерела з'явилися лише у 20 ст. як свідчення відродження укр. д-ви. Під час визвол. змагань 1917—21 і після них були засновані держ. відзнаки УНР, у серед. 20 ст. — відзнаки УПА та Укр. гол. визвол. ради для нагородження героїв визвол. боротьби. Вони стали джерелами для формування нагородної справи України доби незалежності. Таким чином, існуючі ордени і медалі, пам'ятні знаки є джерелом, що засвідчує тяглість держ. існування України. Назви і номенклатура нагород відображають історичні традиції, нац. Пантеон героїв, місця і події нац. пам'яті.

Зображувальні (візуальні) джерела. У зображувальних (візуальних) джерелах закодовано інформацію, що сприймається переважно за допомогою зору. Зорові образи вважаються найбільш переконливими, зручними, доступними для розуміння. Разом із тим наступні покоління чи ін. цивілізації не завжди здатні розшифрувати закладений авторами код. Як правило, зображувальні джерела поділяються на художні малюнки на різному матеріалі (камінь, кераміка, кістка), скульптуру, живопис (монументальний, станковий, мініатюра), графіку, плакати, художні та документальні фотографії, кінострічки, відеоматеріали. Останні три групи здебільшого містять інформацію, сучасну висвітлюваним подіям. Це не знімає проблеми наук. критики джерел, з'ясування їхньої достовірності, об'єктивності, адекватності тогочасним подіям. Аналізувати такі джерела потрібно також за допомогою мистецтвознавчих методів пізнання. Пейзаж і панорамні фотографії розповідають про історико-геогр. середовище; жанрові — про побут, заняття, повсякденне життя окремих верств населення; портрети віддзеркалюють одяг і зовн. вигляд різних нац. груп, соціальних верств тощо.

Поява зображувальних джерел на території України датується епохою палеоліту (різьблені кістки тварин, петрогліфи Кам'яної Могили). За енеоліту зароджуються оберегові та світоглядні орнаменти, наявні на трипільському посуді. Прийняття християнства та знайомство з візант. к-рою привели до появи мозаїки, фрески, вітражів, іконопису, мініатюри, у т. ч. книжкової. Окремої уваги заслуговує укр. ікона як джерело суттєвої інформації про світосприйняття та вподобання тогочасної людини. Укр. ікона розвивалася під упливом бібл. тематики, проте на ґрунті нар. традицій, відбивала картини повсякденного буття, праці, відпочинку. Розквіт іконопису, який припав на 16—18 ст., засвідчив відхід від візант. традицій, упровадження західноєвроп. образно-худож. системи. Характерною особливістю укр. ікони 17—18 ст. стала наявність там портретних зображень істор. діячів (Б.Хмельницького, І.Мазепи, запороз. кошових, полковників та старшин Війська Запорозького). Тоді ж посилилися світські тенденції у мист-ві, зокрема, під впливом зх. сусідів розвинувся портретний жанр із посмертних нагробних зображень. Справжній розквіт укр. нац. живопису припадає на барокову добу, коли, крім портретного, розвивалися істор., батальний, побутовий жанри. У цих джерелах відбилися зовн. вигляд князів, гетьманів, церк. діячів, козац. старшини, купців і міщан, мода тих часів, уподобання, система уявлень про навколишній світ і місце людини в ньому. У Зх. Україні значного розвитку в 17—18 ст. набула дерев'яна та кам'яна скульптура, переважно реліг. змісту. 19 ст. пов'язане з реалістичним напрямом нац. мист-ва, заснованим Т.Шевченком. Твори митців тієї доби віддзеркалювали широку панораму нар. життя, сусп. атмосферу, у формі худож. образів передавали суспільно-політ. події. Дослідження зображувальних джерел вимагає застосування разом з інструментарієм істор. джерелознавства також мистецтвознавчої методики.

Важливою складовою зображувальних джерел є фотографії, кінострічки, відеодокументи, перші з яких з'явилися із 1840-х рр. Технології їх виготовлення стрімко розвинулися впродовж 20 ст. внаслідок тех. прогресу, розвитку комунікаційних технологій. Документальні джерела відображають знаменні події, істор. постатей у вигляді статичних чи динамічних зорових образів. Фотографія водночас є засобом спостереження, фіксації того, що відбувається, та формою збереження інформації. Цінними на сьогодні джерелами часів становлення укр. фотомистецтва є фотографії видатних сусп. і культ. діячів України: Т.Шевченка, О.Потебні, М.Драгоманова та ін. Дуже скоро фотографія перетворилася на знаряддя різноманітних польових досліджень, геогр. та етнологічних описувань, накопичення наук. даних. Як джерело фотографія відбиває сучасну їй дійсність, проте вимагає особливого підходу з огляду на свою поширеність, доступність, безпосередню наближеність до зафіксованих подій, конкретність закодованої в ній інформації. Відсутність текстових позначень вимагає розшифрування такої інформації, що потребує спец. знань, ознайомлення з конкретними подіями і постатями, зображеними на фотографії. Окрему проблему створюють постановочний характер більшості офіц. фотодокументів рад. доби, що презентують «звершення соціалізму», і навпаки, відсутність фотографій, які фіксують негативні події, кризові явища, масові злочини. За рад. часів поширеною була також практика «виправлення» візуальних джерел, коли з фотографій прибирали «непотрібних» постатей, а з кінофільмів вирізали «незручні» кадри. Тому суттєвим для вітчизн. джерельної бази є її доповнення фотографіями, зробленими іноземцями, як-от світлинами австрійс. інж. А.Вінербергера про Голодомор 1932—33 в УСРР. Кінострічки та відеоматеріали — це син-

тезований вид зображувальних джерел, що поєднує засоби літератури, живопису, образотворчого мист-ва, надає можливість побачити істор. події в русі, розвитку, ніби перенестися у минуле. Водночас існує небезпека використання постановочних і навіть ігрових кіносюжетів, тобто ілюзорних джерел, як безпосередніх історичних. Ін. загроза — надзвичайна вразливість і недовговічність носіїв таких джерел, нестабільність їхньої технологічної основи. Великого значення набуває застосування методів наук. джерелознавчої критики до всіх аудіовізуальних документів для встановлення їх оригінальності, достовірності, прив'язування до конкретних осіб, подій, певної дати й місця. Цей напрям джерелознавства в Україні практично нерозвинений.

Картографічні джерела (загальногеогр., мор., шляхові, лісові, річкові карти, портолани, плани, креслення, замальовки тощо) у графічній формі передають кількісні та якісні характеристики реальних явищ, їхню структуру, динаміку, прив'язку до конкретного місця, геогр. параметрів тощо. Виникнення карт засвідчує існування певної цивілізації, сусп-ва, що займали значну площу і потребували візуалізованого знання про неї та навколишню територію. Тому первісно нинішня територія України фігурує як об'єкт зацікавлень ін. народів та д-в і з'явилася на картах ще за античності. На єдиній антич. карті Чорного моря (схема на щиті легіонера з Дура-Европос на території сучасної Сирії, 3 ст.) дуже схематично зображені чорномор. узбережжя та деякі міста (Тіра, Херсонес Таврійський), річки (Данубій-Дунай, Борисфен-Дніпро). Рукописні креслення, плани, замальовки певних місцевостей, окремих міст України відомі вже із середньовіччя. Назва «Русь» з'явилася вже на англійських Солійській та Герефордській, північнонім. Ебсторфській, ісландській картах (12—13 ст.), проте мала умовну геогр. прив'язку. Мор. навігаційні карти 12—17 ст. (портолани) з позначенням узбережжя, мор. румбів, напрямків вітрів досить точно передавали берегову лінію всього Чорного та Азовського морів, надавали відомості про народи та д-ви на їх узбережжі. Значним джерелом для з'ясування середньовічних уявлень про укр. землі були загальногеогр. атласи 15—17 ст., що з'явилися вже у друкованому вигляді. Серед відомих на сьогодні картографічних джерел, виготовлених за допомогою геогр. зйомки, визначення координат, застосування спец. інструментів, — карти Б.Ваповського, С.Мюнстера 16 ст., Г. де Боплана 1-ї пол. 17 ст., на яких позначена Русь-Україна. Саме на їх основі було створено перші друковані укр. карти й плани 17 ст. (плани Києва у «Тератургімі» Атанасія Кальнофойського 1638, «Києво-Печерському патерику» 1661). Тогочасні карти доповнювались яскравими худож. елементами, що дають уявлення про побут, постаті містян, одяг, озброєння козаків, арх-ру тощо. Карти Києва 18 ст., зокрема накреслена 1744 інженерно-топографічною командою Київ. фортеці, створені з використанням спец. геодезичних інструментів. Носіями джерельної інформації в картах і планах є легенди, рамки, віньєтки, картуші, малюнки, шрифти, топографічні знаки тощо. При визначенні джерелознавчої цінності карт постає проблема встановлення їх автентичності й достовірності.

Усні джерела, поведінкова традиція. Усні джерела та поведінкова традиція, що передаються від предків до нащадків, зберігають у пам'яті поколінь значущі масиви інформації від прадавніх часів. Вони виникли за багато століть до появи писемності, передавалися наступним поколінням в усній формі. Лише згодом їх було зафіксовано у письмовому вигляді зусиллями істориків-хроністів, потім — етнографів, фольклористів, народознавців. Нар. пам'ять відіграє визначну роль у накопиченні життєвого досвіду укр. народу, становленні та збереженні його ідеалів, світогляду, у т. ч. міфології, звичаєвого права та моралі. Так, у казках відбився конкретний істор. світогляд укр. та ін. народів України, висловлений в образній формі. Найдавнішою і практично незмінною формою усної творчості є замовляння, що віддзеркалюють міфологічний світогляд наших предків. Магічне походження мають традиційні народні пісні — невичерпне джерело народної к-ри. Істор. пісні та перекази є опосередкованим джерелом, що засвідчує характер збереження і трансформацій в історичній пам'яті певних подій ще з княжої доби. За козацьких часів поширилися думи — народні ліро-епічні твори 16—18 ст. Особливого значення усна пам'ять набувала у допром. суспільствах. В Україні ще у 18 ст. оповідання літніх людей розглядались як цілком достовірне джерело з питань землеволодіння, оподаткування, митних зборів. В умовах колоніального поневолення укр. народу в 19—20 ст. нар. пам'ять про події минулого стала дуже важливим істор. джерелом, здебільшого альтернативним офіц. ідеології та історіографії. Такою є нар. пам'ять про визвол. змагання й сусп. рухи 17—19, поч. і серед. 20 ст., особливо Голодомор 1932—33 в УСРР. Народ складав пісні й легенди про козац. ватажків Байду, І.Сірка, гетьманів П.Конашевича-Сагайдачного, Б.Хмельницького, «народних месників» І.Гонту, М.Залізняка, О.Довбуша, У.Кармалюка, героїв Холодного Яру, вояків УПА, в яких зображує їх справжніми лицарями «без остраху й докору», шляхетними захисниками народу.

Кримськотатарські усні джерела: пісні (йирлар), частівки (чинълар, манелер), прислів'я та приказки (аталар сезлери), загадки (тапмаджалар), епос (дестанлар), анекдоти (лятифелер), легенди (ефсане) та казки (масаллар) — скарбниця істор. досвіду і спогадів, що віддзеркалює нелегку долю цього народу. Давнішими та маловивченими жанрами є побажання (алгъиш) і прокляття (къаргъиш). У кримськотатар. фольклорі трапляються персонажі й сюжети, характерні для тюркських народів, мусульман, середньовічного християн. населення Криму. В єврейській усній нар. спадщині практично відсутні специфічні нац. сюжети й постаті, що є свідченням багатосотлітнього співіснування єврейс. громади України з ін. громадами, взаємних впливів і запозичень. Дуже важливими є усні джерела для історії народів України, які не мали писемних джерел, як-от роми (цигани). Тому усні джерела, які є невід'ємною і важливою складовою джерельної бази історії України в умовах її фрагментарності, спотворен-

ня офіц. документації, потребують прискіпливого і критичного ставлення, ретельного дослідження, перевіряння за ін. джерелами. Усна творчість ін. народів, які мали контакти з населенням України в давні часи, напр. сканд. саги, також відбиває певні істор. події (існування готської д-ви на Дніпрі у 3—4 ст., роль скандинавів у подіях 9—10 ст.). Такі свідчення є цінним джерелом дописемної епохи, проте потребують ґрунтовного порівняльного дослідження. При використанні усних свідчень, записаних значно пізніше від часу подій, слід зважати на особливості людської пам'яті. Те, що відбувалося потім, накладається на спогади про минуле, трансформує і модернізує їх.

Лінгвістичні джерела. Лінгвістичними джерелами є різноманітні мовні пам'ятки, що містять цінні відомості з етнічної історії, к-ри, науки. Від усіх ін. джерел вони відрізняються давниною походження та нематеріальною основою фіксації інформації. Час їх виникнення сягає ще дописемної доби. На відміну від писемних лінгвістичні джерела кодують інформацію, комбінуючи не слова, а фонеми. Власні імена природних та геогр. об'єктів, рослин, тварин, людей, д-в є ономастичними джерелами. Їх дослідження дає можливість встановити епоху виникнення народів, простежити шляхи трансформації таких джерел під впливом істор. подій, ін. мов. Так, сучасні укр. власні імена є продуктом християнізації, проте зберегли чимало ознак язичницької доби, запозичень з ономастикону сусідніх народів (поляків, румунів, молдован, росіян, німців, угорців та ін.). Своєю чергою вони зазнали трансформацій під впливом укр. мови. Поширення іншомовних імен засвідчувало вплив ін. народів, характер стосунків із ними. У становому сусп-ві надання імен чітко регламентувалося: існували князівські, шляхетські, міщанські, сел. імена. Окремим порядком творилися козац. імена-прізвиська (Великий, Головатий, Сагайдачний, Швидкий, Шабельник), які демонстрували позастановий, проте рицарський статус їх носіїв. Згодом виокремилися міські (модні, запозичені) та сільс. (традиційні) імена. Таким чином, ім'я відігравало роль джерела встановлення станового і регіонального походження людини. Такого саме значення набували прізвища, які в укр. сусп-ві сформувалися досить пізно (17—18 ст.) на основі двох осн. джерел: назви місця походження або володіння, родового чи особного прізвиська. У 17 ст. навіть деякі гетьмани за прізвище мали батьківське ім'я (Дем'ян Гнатович, Іван Самойлович), а серед старшини це було поширеним явищем (Антоновичі, Базилевичі, Марковичі, Савичі). Прізвища свідчать про впливи ін. народів на формування укр. етносу. Напр., прізвищ нім. походження залишилося порівняно мало, що доводить замкнений характер існування нім. колоній. Натомість прізвища татар. походження надзвичайно поширені — як в оригінальному, так і в українізованому вигляді. Характер змін прізвищ повною мірою відбиває політ. процеси: у 16 ст. вони полонізуються, у 19 — на поч. 20 — зазнають русифікації. Кримськотатар. імена вказують на вплив ісламу, проте зберігають помітні тюркські (половецькі) особливості. Наявні також середземномор. впливи (грец., італійські).

Топоніми опосередковано засвідчують тривалу укр. історію і перебування тут різних етносів, які давали місцевостям свої назви. Назва «Оскіл» засвідчує перебування на Сх. України іраномовних насельників, топоніми Полтва, Пелтев — імовірно, частина готської спадщини. Імперська топоніміка кінця 18 — 19 ст. віддзеркалила претензії Росії на «грецьку спадщину» Причорномор'я (Таврида, Сімферополь, Севастополь, Одеса, Маріуполь). На території Центр. і Сх. України залишилися назви — сліди проживання тюркомовних народів (Канів, Бердичів, Кременчук, Бахмач тощо). Топоніміка Волині, Пд., Сх. віддзеркалила розселення нім. колоністів, починаючи із 16 ст. і до кінця 18 ст. За козац. доби виникли яскраво нац. топоніми. Польс., австрійс. та рос. панування також відбилося на сучасних назвах укр. міст і сіл. За рад. часів відбулася тотальна топонімічна революція з неодноразовими перейменуваннями населених пунктів, метою якої була спроба розірвати істор. традицію, знищити, як-от у Криму, навіть сліди перебування ін. народів. Джерелознавче значення має вживання різних варіантів назв істор. міст (Львів—Львув—Лемберг). Характерно, що за рад. часів у Зх. Україні тривалий час офіційно використовувалися польс., а не укр. транскрипції ойконімів («Тарнополь» замість «Тернопіль»). Дослідження істор. контексту самої мови доводить безперервне багатовікове проживання українців на власній території, суттєві впливи на її розвиток попередніх мешканців, зх. і сх. сусідів. Так, знаковою є присутність іраномовних та нім. термінів в укр. мові, що засвідчують тривалу скіфо-сарматську спадщину. Сучасна кримськотатар. мова зберегла свідчення того, що у формуванні етносу визначну роль відіграли тюркомовні народи: половці, печеніги, хозари, степові болгари, ногайці; натомість збереглися лише деякі монгол. військ. терміни. Наявні в ній також окремі слова грец., італ., готської, іранської та араб. мов, які стали наслідком тривалого спільного проживання різних народів на території п-ова, різноманітних культ. впливів. Вагоме значення мають мовні джерела для етносів, що не залишили значної писемної спадщини. Так, мова ромів є тим єдиним джерелом, що дає можливість достеменно простежити їхній істор. шлях з Індії через Іран, Туреччину, Вірменію до Європи. Із лінгвістичних джерел можна дізнатися також про характер госп-ва, світоглядні принципи народів.

Писемні джерела, що становлять найзначнішу за обсягом і найбільш досліджену складову джерельної бази з історії України, можна класифікувати за видом носія: написи на папері, бересті та дереві, шкірі (пергамені), глині, камені, металі тощо; за способом відтворення: рукопис, машинопис, гравірування, друк та ін. Існує також поділ джерел за кількісними параметрами: унікальність або масовість, тиражованість тощо.

Незалежно від форми джерел їм усім притаманні заг. властивості: віддзеркалення істор. буття через сприйняття сучасника чи людини наступних поколінь, а тому обмеженість в об'єктивному відтворенні подій; невичерпність умісту наявної в них відкритої та/або прихованої інформації; обме-

женість за обсягами такої інформації внаслідок відбиття лише конкретного фрагмента істор. дійсності. Автором/творцем кожного джерела завжди є конкретна людина чи інституція. Джерело суттєво залежить від особистості творця, його обізнаності, компетентності, можливості й бажання повідомити або ж приховати певну інформацію, а також від конкретних обставин, що впливали на автора. Під час дослідження писемних джерел варто завжди пам'ятати про інформаційну складову зовн. оформлення та матеріалу, на якому зафіксовані такі джерела. Це насамперед дає можливість точно датувати й атрибутувати певну пам'ятку, а також з'ясувати її походження, істор. долю, зміну власників тощо. Напр., філіграні та ін. знаки на папері 16—18 ст. дають змогу точно вирахувати місце і час виготовлення матеріалу писемного джерела.

За змістовими характеристиками (співвідношення джерело—подія) писемні джерела, своєю чергою, поділяються на первинні, створені внаслідок свідомої діяльності сучасників певних подій, та вторинні, що відтворюють інформацію про події, явища та процеси через свідчення ін. осіб, які жили пізніше, з використанням і на підставі первинних джерел. За місцем походження можна виділити писемні джерела укр. походження та іноз. джерела про Україну.

Епіграфічні джерела надзвичайно поширені по всій території України. Давніші з них віддзеркалюють життя антич. державполісів на узбережжі Чорного моря та в Криму, перебування на укр. землях герм. племен, печенігів, половців, ін. кочових народів, крим. татар, ногайців, кримчаків, караїмів. Як поховальні написи вони присутні на всіх істор. кладовищах. До епіграфічних джерел належать також графіті.

Насамперед це плити з написами із Херсонеса Таврійського, що датуються 4 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. і розповідають про події політ. історії, держ. лад, стосунки з метрополіями, скіфами, сарматами і таврами, госп. зв'язки містян. За видовими ознаками це декрети місц. влади, подячні написи, присяга мешканців Херсонеса на вірність місту тощо. Існують також епіграфічні джерела в Греції, що відображають історію причорномор. колоній. У них відбилися політ., екон., військ. зв'язки метрополії зі своїми колоніями. Наук. цінність таких джерел, попри переважно панегіристичний їх характер, є надзвичайною в умовах практичної відсутності ін. автентичних писемних тогочасних джерел. Разом із тим вони потребують ретельної наук. критики, як, напр., датований орієнтовно серед. 3 — кін. 4 ст. камінь із рунічним написом з г. Опук, який деякі вчені вважають свідченням готської доби, поєднанням антич. та сканд. культ. традицій у тогочасному Криму.

До епіграфічних джерел Давньої Русі належить «Тмутороканський камінь» (11 ст.), який підтверджує владу рус. князів на Тамані. Камені зі сканд. рунічними написами 11 ст., знайдені на о-ві Березань у гирлі Дніпра, а також за межами України (о-в Готланд, Норвегія), є свідченнями торговельно-військ. експедицій скандинавів по Дніпру. Вони дають можливість встановити маршрути, спрямованість, хронологію перебування скандинавів на території України, навіть характер їхньої діяльності. Величезний джерельний потенціал мають середньовічні епіграфічні пам'ятки некрополів Криму, писані кримськотатар., караїмською, івритом, вірм., латиною, арабською тощо. Вони розкривають зв'язки Криму з Руссю, Візантією, Італією, надають значну інформацію про становлення та внутр. життя Крим. ханату, історію караїмського, єврейс., вірм. етносів на п-ові.

Найпоширенішим видом епіграфічних джерел з тих часів є графіті, відкриті у більшості давньорус. храмів і оборонних споруд, що збереглися до нашого часу (київ. собор Святої Софії, храм Спаса на Берестові, церква Архангела Михаїла Видубицького монастиря, Кирилівська церква, ближні й дальні печери Києво-Печерської лаври, Золоті ворота в Києві, церкви в давньому Галичі тощо). Нанесення написів на стіни церк. споруд простежується від 11 до 18 ст. включно, тобто цей вид джерел презентує дуже значний відтинок історії України (від середньовіччя до кінця ранньомодерної доби). Зміст, обсяги, мова написів найрізноманітніші: молитовні, поминальні, пам'ятні, хронологічно-календарні, цитати, прокльони, запитання і побажання, госп. угоди, розрахунки та гумористично-сатиричні тексти від одного слова чи рядка до довгих написів, виконані давньорус., польс., нім., вірм., грец. мовами та латиною. Також графіті виступають джерелом для подій новітнього часу, напр., для дослідження репресивної політики тоталітарних режимів в Україні 20 ст. і настроїв населення (написи на стінах нацистських, рад. в'язниць). Сучасні графіті, що є показовим елементом молодіжної міської субкультури, хоч і мають зовсім ін. техніку виконання (нанесення фарби) і недовговічні, також можна розглядати як істор. джерела сучасності. Особливо красномовними стали вуличні написи за Революції гідності 2013—14. У них відбились ідеали, політ. погляди, прагнення молодого покоління. Крім того, існують малюнки-графіті побутового, політ. змісту. Відмінною рисою всіх графіті є повна автентичність, відсутність редагування й будь-яких пізніших утручань у текст. У сукупності графіті надають достатньо достовірну інформацію про події, не відомі з ін. джерел, дають можливість уточнювати дати, місця та учасників відомих подій, фіксують громад. ставлення до істор. постатей, розкривають прагнення пересічних містян. Водночас дослідження таких джерел вимагає спец. знань, техніки та інструментарію.

Берестяні грамоти — тексти, нанесені загостреним предметом на спеціально оброблені фрагменти березової кори. Цей вид джерел був надзвичайно поширеним за часів середньовічної Русі, про що свідчать постійні їх знахідки на розкопках у Великому Новгороді та Пскові. Попри несприятливі для збереження кліматичні умови України відомі кілька таких артефактів — фрагменти листів 10—12 ст. та цілий лист 12 ст., знайдені на місці давньорус. Звенигорода та Буська (Львівщина). Вони писані розмовною давньорус. мовою, надають можливість судити про ступінь освіченості населення, розвиток товарно-грошових, правових відносин.

Літературні джерела позначаються домінуванням авторської позиції у побудові сюжету, доборі й висвітленні фактів, слугують яскравим зразком суб'єктивності джерела. До них належать насам-

перед історико-літ. твори різних епох, що віддзеркалюють рівень тогочасних знань, наявність певних актуалізованих первинних джерел, за відсутності ін. письмових свідчень і в комплексі з неписемними джерелами ці твори становлять цінне джерело вторинного походження. Йдеться, зокрема, про твори іноз. авторів, у яких відбилися події на укр. теренах, як-от праця «батька історії» Геродота з Галікарнаса, який першим залишив цілісний наратив з описанням земель скіфів, їхніх традицій, способу життя тощо. Свою працю Геродот побудував на відомостях, отриманих від місц. мешканців під час подорожі до Пн. Причорномор'я. Автор ставився до них дуже критично, за можливості ретельно перевіряв, хоч і не уникнув відтворення легендарних відомостей. Тому його твір набуває значення найважливішого джерела, датованого 5 ст. до н. е. Проте історико-геогр. праці Гіппократа, Діодора, Страбона, Гая Плінія Старшого, Птолемея та ін. не містять повноцінних відомостей про розвиток соціально-політ. процесів на наших теренах за певний період. До того ж землі, що лежали за південноукр. степом, лишалися для антич. авторів незнаними. Це ж стосується творів візант. авторів (Прокопія з Кесарії, Льва Діакона, Константина VII Багрянородного та ін.), в яких описані звичаї, особливості військ. мист-ва місц. мешканців, політ. географія укр. степу і лісостепу. Фрагментарні, не завжди зрозумілі й загадкові відомості про мешканців укр. земель наводять автори арабсько-перських геогр. описів 9—10 ст. (Ібн Хордадбег, ал-Джайхані, ал-Масуді та ін.), західноєвроп. анналів і хронік 9—12 ст. (Пруденцій Труаський, Тітмар Мерзебурзький). При аналізі таких джерел обов'язково слід враховувати, що інформація отримана їхніми авторами не з перших рук, здебільшого є неперевіреною, подекуди фантастичною. Навіть якщо автори збирали її особисто, як-от монахи Іоанн Плано Карпіні та Гійом де Рубрук у 2-й пол. 13 ст., Гійом де Боплан на поч. 17 ст., варто зважати на мовні, ментальні, звичаєві бар'єри, що стояли між ними і місц. населенням, на те, що вони описували побачене у звичних для себе образах і поняттях.

Літописний наратив. Традиційно «*літописами*» називають літ. твори істор. змісту з викладом подій у хронологічній послідовності. Літописи Середньовічної Русі достеменно відомі з поч. 12 ст. За дослідженнями рос. істориків кінця 19 — поч. 20 ст. практично всі літописні тексти, що дійшли до нас у численних списках, є пізнішими компіляціями кількох (чи одного) вихідних текстів (протографів). Вони піддавалися неодноразовому редагуванню, виправленню і доповненням у наступних століттях. Тому літописи, як правило, мають надзвичайно строкату структуру, утворені з попередніх списків та ін. джерел, носять сліди праці багатьох авторів, пізнішого втручання укладачів-редакторів та замовників. Від 19 ст. і донині тривають дискусії щодо місця літописів серед джерел ранньої історії Русі. Більшість істориків визнають їх найголовнішими джерелами доби середньовіччя. Проте на поч. 21 ст. деякі науковці взагалі відмовляють початковим статтям літописів в історичності, вважаючи їх лише традиційними ранньосередньовічними «оповіданнями про походження народів». Літописи є багаторівневим джерелом вторинного походження: крім хронологічних записів, містять також офіц. документи, правові акти, міжнар. угоди, тексти ін. хронографів, бібл., літ. та агіографічні («повісті» про конкретних осіб чи події, «повчання», «слова», «житія»), а також фольклорні записи, вигадані їхніми авторами промови і звернення князів, єпископів, бояр, посадових осіб, просто недостовірну інформацію. Достовірність записів вимірюється близькістю авторів до подій, джерелами, з якими вони працювали. Про події ранньосередньовічної історії розповідають *«Повість временних літ»* (оригінальний список не зберігся), пд. Іпатіївський (зберігся в рукописах 15—16 ст.), владимиро-суздальський Лаврентіївський (рукописи 14—15 ст.), пн. Новгород. перший (найдавніший список 13—14 ст.), Галицько-Волин. (у списках 15—16 ст.) літописи. Всі вони генетично близькі, походять один від одного. На їх основі та у продовження створені литовсько-рус. та перші укр. літописи 15—17 ст., відомі за іменами власників чи авторів, місцями віднайдення (Авраамки, Баркулабівський, Биховця, Густинський, Київ., Межигірський, Львів., Острозький, Супрасльський та ін.). Вони велися переважно при монастирях, мають дещо ін. характер і форму, стають більш хронографічними, подають події за правліннями князів і королів. Так, Супрасльський літопис складається із трьох частин: «Сказанія о вірних святих князях руських» (до 1427), «Літописця великих князів литовських» (1427—46) та хронологічних заміток за 1447—1505. Частка запозиченої, недостовірної інформації стосовно ранніх періодів укр. історії значно збільшена.

Окремий феномен — т. зв. *козацькі літописи*, тобто історико-літ. твори, створені сучасниками укр. національно-визвол. революції серед. 17 ст. та наступних подій («Самовидець», С.Величко, Г.Граб'янка). Вони віддзеркалюють процес зростання нац. свідомості укр. еліти, відбивають специфіку уявлень й особливості творчості барокової доби. Саме в цьому, а також у близькості, тісній заангажованості авторів до описуваних подій полягає їхнє значення як джерела. Водночас це потребує ґрунтовної наук. критики, адже їхні автори в рамках барокових традицій укладають у вуста істор. діячів власні думки, на підтвердження своїх ідей наводять вигадані промови, діалоги тощо.

Також цінним джерелом вторинного рівня для давньої історії України є *хронографи* і хроніки — компілятивні переклади антич. і візант. творів із всесвітньої історії («Іудейська війна» Йосифа Флавія, хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, Георгія Синкела, палеї тощо), надзвичайно поширені в 11—15 ст. Вони не лише мають осн. джерельне значення, а й послугували зразками і джерелами для давньорус. літописів. Із 16 ст. хронографи стають поширеною формою істор. літ. творів («Хронограф» західнорус. редакції). Перший істор. твір істор. тематики — «Хроніка» Ф.Софоновича (1672—73), написана у піднесеному патріотичному стилі. 1674 в Києві був видрукуваний «Синопсис», який запроваджував ідею загальнорос. єдності від найдавніших часів. Кримськотатар. літописи (векаїнаме) представлені твором «Процвітання ханів» Галім-Гірея Султана й «Історією хана Іслам-Гі-

рея III» Гаджжі-Мегмеда Сенаї. Перший охоплює діяння всіх крим. ханів 1420—1789 і створений уже на поч. 19 ст. Другий є твором придворного ханського історіографа — сучасника подій. Ці літописи писані османсько-тюркською мовою з використанням араб. графіки, мають доволі белетристичну форму, проте містять цінні відомості про події 15—18 ст. у Крим. ханаті й навколо нього.

Хроніки польс., литов., угор. походження надають інформацію про мирні та військ. контакти цих країн із населенням укр. земель, події, що відбувалися там за участю іноземців. Найважливішими серед них є «Хроніка польська» Галла Аноніма (поч. 12 ст.), «Хроніка поляків» В.Кадлубека (13 ст.), «Історія Польщі» Я.Длугоша (15 ст.), «Хроніка» М.Стрийковського (16 ст.) тощо. Ґрунтовне описання історії укр. земель містить «Хроніка Європейської Сарматії» О.Гваньїні (16 ст.). Хоча ці джерела не завжди об'єктивні, вичерпні та достовірні, їхнє значення для висвітлення укр. історії важко переоцінити. Своєю чергою, вони ставали джерелом заг. відомостей для наступних хронік, літописців, створених уже укр. авторами.

Окрему групу літ. джерел становить духовна література, яка складається з канонічних та апокрифічних творів. До перших належать книги Старого та Нового Завітів (у т. ч. палеї), літургічна, віровчительна, проповідницька література, а також житія святих — агіографічні твори, поширені в Давній Русі з 11 ст. у різних збірниках. Прикладом апокрифічної літератури, яка не отримала церк. благословення, є «Хожденіє Богородиці по муках», «Розумник», дуже популярні серед освічених українців у 15—18 ст. Специфіка агіографічних джерел полягає у відбитті істор. подій дуже опосередковано, наявності усталеного формуляру, фабули; створенні дуже схематизованого портрета святого. З ін. боку, житія адекватно відбивають стан масової свідомості населення, соціальної психології, побутові реалії, містять значні пласти раціональної істор. інформації. Найпершими зразками давньорус. агіографії є «Служба святим мученикам Борису і Глібу», «Житіє князя Володимира» та «Житіє Феодосія Печерського», датовані кінцем 11 ст., «Патерик Києво-Печерський» (найдавніша редакція, що збереглася, — 1406) — найпопулярніша в Україні аж до серед. 19 ст. книга. Видатними пам'ятками книжкового мист-ва є Остромирове Євангеліє 1056, Ізборник Святослава 1076. Пам'яткою пізнішого часу є Пересопницьке Євангеліє 1556—61 — перший із відомих перекладів канонічних бібл. текстів староукр. мовою, унікальний зразок укр. рукописного мист-ва. Вони — цінні джерела історії мови, к-ри, світоглядних уявлень своєї доби. Серед оригінальних творів давньорус. літератури, що мають значення як істор. джерело, є *«Слово про Закон і Благодать»* митрополита Іларіона (серед. 11 ст.), в якому вперше визначалося місце середньовічної Русі у всесвітній історії. Проте джерелознавчий потенціал цих духовних творів розкритий ще недостатньо. Полемічна укр. література 16—17 ст. писана різними мовами (латиною, старопольс., староукраїнською) і займає поважне місце в європ. к-рі того часу. С.Оріховський-Роксолан у працях підіймав моральні та політ. проблеми; ряд церковних публіцистів (І.Потій, М.Рагоза, К.Терлецький, І.Вишенський, Г.Смотрицький, С.Зизаній, З.Копистенський) обговорювали наслідки Берестейської унії 1596, у т. ч. здійснили археогр. публікацію матеріалів цього церк. собору. Однією з перших пам'яток світської давньорус. літератури є *«Слово о полку Ігоревім»* (12 ст.), яке подає широку панораму життя, ідей та уявлень тієї доби, складний механізм взаємин рус. князів між собою та з кочовиками тощо. Література наступних істор. періодів так само слугує за джерело, що розкриває багато аспектів політ., екон., культ. життя, зокрема сусп. настрої, ментальність різних груп населення. Першість незаперечно належить творам, що вийшли з-під пера сучасників і учасників описаних подій (В.Винниченко, І.Багряний, У.Самчук, Яр Славутич, О.Теліга та ін.).

Окреме місце серед літ. творів займає публіцистика, яка віддзеркалює думку тієї чи ін. соціальної групи щодо певної суспільно значущої проблеми. Прикладами значущих публіцистичних творів світського змісту є анонімна *«Історія Русів»*, віршований «Разговор Малороссии с Россией» С.Дівовича, які наприкінці 18 — на поч. 19 ст. доводили нац. самобутність і героїчне минуле України. З ін. боку, найвидатніші укр. церк. письменники і полемісти Димитрій Ростовський (у миру — Данило Туптало), Феофан (Прокопович), Стефан (Яворський) на поч. 18 ст. обґрунтували створення Рос. імперії й реформи Петра I. У 19 — на поч. 20 ст. великого значення набула національно-визвольна публіцистика М.Бачинського, М.Грушевського, М.Драгоманова, В.Липинського, М.Міхновського, С.Петлюри, В.Подолинського та ін. У 20 ст. їх наслідували публіцисти укр. націоналістів С.Бандера, О.Ольжич, П.Полтава (Федун) та ін. Протилежне світоглядне спрямування мала рос. (В.Шульгин) і рад. компарт. (Д.Затонський, Д.Мануїльський) публіцистика в Україні. У публіцистичних творах містяться осн. ідеї, сформульовані спонукальні мотиви, визначені кроки, потрібні для досягнення окресленої мети певної політ. сили. З ін. боку, такі формулювання не завжди є щирими, правдивими, часом метою публіцистичних творів є приховування справжніх цілей цієї соціальної групи, виправдання власних методів боротьби і спростування поглядів опонентів. Зокрема, одним із завдань рад. публіцистики було створити «образ ворога». Проте і в цьому вони становлять цінне джерело, що віддзеркалює політ., екон. і соціальну ситуацію у певний час.

Актові джерела. Актові, у тому числі правові, джерела становлять важливу і значну складову джерельного комплексу з історії України. До них входить велика група джерел, що визначають правові норми, надають чи підтверджують певні права, а також офіц. записи, що встановлюють правовідносини між особами та інституціями. Виділяються такі групи актових джерел: законодавчі акти; постанови і розпорядження (підзаконні, нормативні акти) органів влади; публічноправові договори; приватноправові угоди; розпорядження власників підлеглим органам, офіц. листування, планово-звітна документація. Перші три групи виникли як результат діяльності урядуючих інституцій, органів суду, корпоративних та гро-

мад. органів і регулюють взаємини д-ви із громадянами. Приватноправові акти утворюються внаслідок вільного волевиявлення громадян і розкривають відносини між ними.

Найдавніші актові джерела на території України були створені у 5—4 ст. до н. е. в давньогрецьких колоніях Причорномор'я і дійшли до нас у вигляді епіграфічних пам'яток (присяга громадян Херсонеса Таврійського, заповіти та пожалування багатих громадян). Від часів Давньої Русі відомі загальнодерж. судебник *«Правда Руська»* (11—13 ст.), норми якого діяли практично до 16 ст.; церковноправові статути: устави київ. князів Володимира Святославича, Ярослава Мудрого з 11 ст., *уставна грамота* володимиро-волин. князя Мстислава Даниловича з 13 ст. У сфері канонічного права діяли перекладні *кормчі* (збірники постанов вселенських і помісних соборів, творів церк. письменників, компіляцій настанов візант. імператорів із церк. питань та коментарів до них), відомі із 12 ст. За литовсько-польс. доби діяли жалувані грамоти великих князів литовських окремим укр. землям, *«Устава на волоки» 1557*, *Статути Великого князівства Литовського* 1529, 1566, 1588, що відбивали права та обов'язки підданих, суспільно-політ. лад, соціальну структуру, статус укр. земель у цій д-ві тощо. В період існування Гетьманату 17—18 ст. гол. нормативно-регламентувальними документами стали *гетьманські універсали*, що регулювали як державноправові, так і приватноправові відносини у сусп-ві, здійснення держ. заходів, пожалування посад, земель, унормування «послушенства» селян та служби козаків. Відносини з Моск. д-вою, під протекторат якої перейшла Україна з 1654, права та обов'язки представників влади регулювалися спец. «статтями», що укладалися від імені царя з кожним наступним гетьманом, причому осн. тенденція полягала у поступовому звуженні автономних прав Гетьманщини. Характерною особливістю правових джерел з історії України 18 ст. є наявність конституційних та законодавчих актів, що не набули чинності з різних причин (Конституція П.Орлика 1710, *«Права, по которым судится малороссийский народ»* 1743). Проте вони є першорядними істор. джерелами не тільки з історії законодавства, а й правової думки, розвитку суспільно-політ. відносин. За цієї ж доби масовими стали такі приватноправові джерела, як заповіти гетьманів, представників козац. старшини, духовних осіб, в яких відбилися не лише родинні й майнові питання. Заповіти засвідчують світогляд людини, її моральні цінності та духовні якості. Відомі також ін. приватноправові акти (купчі, закладні, роздільні, полюбовні, відпускні, орендні тощо), які вже з 14 ст. вирізнялися усталеними формами (початковий протокол, осн. текст, прикінцевий протокол). Характерно, що серед найдавніших приватноправових актів фігурує єврейс. документ із Києва, датований за різними гіпотезами 10—12 ст. Після розподілу укр. земель між Рос. та Габсбурзькою (Австрійс.) монархіями найвищу силу отримали акти центр. влади (маніфести, укази, рескрипти, патенти імператорів, положення, ординації, регламенти, статути, циркуляри тощо). Кримськотатар. акти через знищення держ. архіву ханату наприкінці 18 ст. практично до нас не дійшли, за винятком дипломатичних документів — послань (мохаббат-наме) та угод (шерт-наме). Вони є видатними пам'ятками декоративно-прикладного мист-ва, єдиними зразками кримськотатар. графіки, палеографії, писані чагатайською та староосман. мовами. Кримськотатар. акти мають значущу зорово-текстову структуру (індивідуальна ханська тугра над тестом, пенче на полях перпендикулярно до тексту, яскраве колористичне оформлення), велику роль відігравали нюанси початкової богословської формули, титулування, звернення, формули побажань. Внутр. актами д-ви Гіреїв були ярлики, фермани, тарханні грамоти, які закріплювали певні права і привілеї. Акти вписувалися до кадіаскерських книг для набуття ними юрид. сили. Серед законодавчих актів, що приймалися під час визвол. змагань поч. та серед. 20 ст., великого істор. значення набули 4 універсали УЦР, затверджені впродовж липня 1917 — січня 1918. Вони окреслюють етапи становлення нац. свідомості укр. еліти й державності України на поч. Укр. революції 1917—21. Свідченням тяглості державотворчих процесів під час других визвол. змагань є Акт відновлення державності, проголошений 30 червня 1941 у Львові, акти Укр. гол. визвол. ради 1944—47. 1990 була ухвалена *Декларація про державний суверенітет України*, 24 серпня 1991 затверджений *Акт проголошення незалежності України,* 28 червня 1996 схвалена нині чинна Конституція України. Такі законодавчі акти свідчать про боротьбу укр. народу за власну державність, суверенітет, незалежність, що тривала впродовж усього століття і завершилася перемогою.

Акти нижчого рівня (які не встановлюють, а лише використовують правові норми) — ухвали центр. та регіональних органів влади, процесуальні документи суд. установ, фінансові документи — в ранньомодерну епоху стали масовими джерелами. Характерною особливістю є їх концентрація у спец. книгах (діловодних документальних збірках, що велися за хронологічною ознакою синхронно зафіксованим подіям): записових, декретових та ін. Литов. й Коронної Метрик, книгах міських, гродських, замкових урядів. Такі книги за змістом записів поділялися на адм., суд., фінансові. Започатковані вони були ще наприкінці 13 ст. в діловодстві генуезьких колоній Криму; із 2-ї пол. 14 ст. — на території Галичини, згодом — Поділля. Традиція фіксації різноманітних актів у міських, ратушних книгах тривала також за козац. д-ви до кінця 18 ст. Це засвідчувало засадничу специфіку актових і правових джерел — набуття ними чинності залежало від оприлюднення. Така формула — доведення змісту акта до відома всіх — була обов'язковою для осн. розпорядчих документів Війська Запорозького (гетьманських та полковничих універсалів), незалежно від того, чи стосувалися вони загальнодерж. питань або конкретних земельних надань. Значна кількість актів, що характерно насамперед для авторитарних і репресивних режимів, мала таємний характер, проте також мали стати відомими виконавцям, і оприлюднювалися у спец. режимі доступу «для обмеженого користування». Впродовж 19 — поч. 20 ст. кількість актів, обов'язкових до виконання, збільшилася настільки, що для їх публікації виник-

ли спец. видання журнального та газетного типів, зводи законів, збірники постанов і розпоряджень урядів («*Полное собрание законов Российской империи*», «*Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*») тощо. Нині для цього використовуються видання «Офіційна Україна», газети «Голос України» та «Урядовий кур'єр», інтернет-портали владних структур (Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, окремих мін-в тощо). У сукупності такі актові джерела розкривають осн. засади, форми і методи діяльності офіц. інституцій (насамперед держ. апарату), їхні завдання, ефективність здійснення покладених на них функцій.

Діловодні джерела тісно пов'язані з актовими, на виконання яких вони приймаються. Вони є осн. інструментом і результатом діяльності органів держ. влади і керування, різних управлінських систем. Як масові джерела вони почали створюватися з 18 ст., а у 20 їх кількість надзвичайно збільшилася. Для діловодства Війська Запорозького характерні такі види документів, як універсали, накази, ордери, інструкції, промеморії, донесення, уклони, рапорти, атестати, паспорти, вимоги, бачення, меморіали, екстракти, реєстраційні журнали тощо. Рос. міністерська система керування, що панувала у сх. та центр. Україні 19 — поч. 20 ст., породила такі традиційні різновиди діловодних джерел: журнали засідань установ, звіти, циркуляри, накази, доповіді, донесення (рапорти), відношення, прохання, службове листування. Найбільш інформаційно місткими були звіти рос. генерал-губернаторів і губернаторів, що з'явилися з 1804. Для Галичини, Буковини та Закарпаття, де діяла австрійс. система діловодства, чинними були такі види діловодних джерел, як протоколи та стенограми. Кримськотатар. діловодні документи практично залишаються незнаними, крім незначної частини суд. та приватноправових джерел, що потрапили до кадіаскерських книг. Існували також спец. системи діловодства: судово-слідча, військ., дипломатична, господарська, кожна з яких мала власну специфіку і слугує джерелом для розкриття відповідної діяльності. Характерною особливістю рад. діловодних джерел стали уніфікація та стандартизація, поява масової планово-звітної документації, що була введена за держ. примусу в економіці, проте поширювалася на всі сфери суспільно-політ. та культ. життя. Під впливом тех. прогресу з'явилися нові форми службового листування (телеграми, телефонограми, радіограми, телефакси тощо). Надзвичайного значення набула документація репресивних служб, які контролювали всі сфери держ. і суспільно-громад. життя і, крім агентурно-слідчих документів, за завданням партії продукували аналітично-довідкові відомості, що ставали підставою для прийняття партійно-рад. рішень.

Із 2-ї пол. 19 ст., а здебільшого у 20 ст. створюється документація громад. рухів і політ. партій, основу якої становили статутні, орг. документи, матеріали з'їздів та нарад, парт. публіцистика. Однією з перших таких пам'яток українського руху став «Закон Божий, або Книга буття українського народу» — програмний документ Кирило-Мефодіївського т-ва (1846), який відображав нац. і федеративні погляди братчиків. Важливим джерелом громадсько-політ. життя ставали парт. маніфести, що декларували завдання сусп. рухів, як-от «Україна irredenta» Ю.Бачинського (1895), «Самостійна Україна» М.Міхновського (1900) тощо. Протоколи засідань керівних органів, списки членів партії мають велике джерельне значення, оскільки відбивають вагу, вплив, позиції партій щодо осн. соціально-політ. процесів і подій. Особливістю таких джерел за нелегального існування політ. партій було використання різноманітних методів шифрування документації задля приховування імен, місць подій, джерел фінансування. За рад. часів компарт. документи набули сталої структури (програма, протоколи, резолюції й рішення з'їздів, конференцій, зборів, постанови ЦК, обкомів та райкомів, розпорядження парт. керівників, матеріали перевірок, розглядів особових справ тощо). Вони є безцінним джерелом для дослідження історії України більш як за 70 років, оскільки жодний із процесів або ж жодна подія не відбувалися без парт. реагування. Проте варто враховувати притаманну рад. комуністам манеру маскувати загальнодемократ. риторикою злочинні наміри й дії.

Специфікою писемних джерел з історії України іноз. походження є те, що вони гол. чин. відбивають дипломатичні, військ. та екон. контакти з нашою д-вою та її населенням. Це насамперед інформації, звіти та листи дипломатичних агентів, представників, які повідомляли своїм урядам про укр. події (листи італ. консула в Харкові С.Граденіго про Голодомор 1932—33 в УСРР), донесення військ. розвідників та агентів (записка нім. військ. аналітика про стан України на поч. 1918). Їхня джерельна вартість залежить від кваліфікації агента, способу отримання інформації і тому не завжди є високою. У документальній спадщині д-в, що здійснювали верховну владу на різних частинах укр. території, наявні також адміністративно-політ. акти й документи, що стосувалися керування цими землями (указ рос. імператриці про ліквідацію Гетьманату 1768, створення Королівства Галичини та Лодомерії у складі монархії Габсбургів). Такі джерела належать до найбільш неактуалізованих. Досліджені лише окремі їхні сегменти, що стосуються незначної кількості д-в.

До актової та діловодної також щільно примикає **облікова, статистично-описова документація**. Вона вирізняється тим, що створюється свідомо, із заздалегідь визначеною метою. Цей вид джерел містить відомості, зібрані шляхом різноманітних масових і локальних обстежень, описів, переписів, ревізій, різного виду звітності, й належить до категорії масових джерел. Їх завданням є накопичення інформації для пізнання суспільно-політ., екон., демографічних процесів, а також для прийняття і реалізації певних керівних рішень, тому вони вимагають особливого інструментарію, науково вивірених підходів, граничної точності у формулюванні завдань та обробці результатів. За доби середньовіччя осн. описовими джерелами були фіскально-облікові документи, що фіксували наявність майна і сплату податків за нього (поборові, подимні реєстри тощо). У 16—18 ст. з метою оцінки фінансово-госп. стану королів. маєтків були започатковані *люстрації* — періодичні (раз на 5 років) описи держ. маєтків,

міст, замків, що здійснювалися за регіонами, а також ген. люстрації по всій території Речі Посполитої. Катол. церква для з'ясування стану справ у власних парафіях проводила візитації. На території Сх. України (Гетьманщина і Слобожанщина) за ініціативою моск. влади із 2-ї пол. 17 ст. проводилися ревізії (переписи населення податкових станів), *компути* (переписи козаків, купців, міщан, посполитих), *генеральне слідство про маєтності* полків 1729—30 (переписи власності старшини та війська) тощо. Мета їх здебільшого була подвійною: фіскальна та облік військ. контингенту. Суто військ. цілям слугували реєстри козац. війська: всього та за полками. Проте складання реєстру, починаючи із 16 ст., мало політ., дипломатичні та соціальні наслідки. Найвідоміший *«Реєстр Війська Запорозького»*, який мав не тільки внутр., а й міждерж. значення, датується 1649. Реєстр є джерелом інформації не лише про заг. чисельність укр. війська, кількісний склад окремих підрозділів, а й про адм. поділ новоствореної д-ви (території полків і сотень), систему держ. керування (полково-сотенний устрій), мешканців певної місцевості козац. стану, імена та прізвища урядників, старшин, козаків. Переписи запороз. козаків відомі із серед. 18 ст. (заг. списки учасників бойових походів, за куренями тощо). Певне відношення до стат. документів мають присяжні книги (найперша датована 1666), куди записані мешканці Гетьманщини, які заприсягнули моск. царю. Такі документи — безцінні джерела для вивчення політико-екон. ситуації в Україні, її госп. розвитку, стану населення, тогочасної географії, генеалогії укр. населення, етнічних складових формування козац. стану тощо. Своєрідним підсумком існування Гетьман. України став *Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769.* Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. як частину процесу формування губернської системи в Рос. імперії було запроваджено топографічне й географічно-стат. описання новостворених губерній/намісництв (Малорос., Харків., Київ., Черніг., Полтав., Волинської тощо). Камеральний опис Криму було створено 1784. Аналогічні описи губерній створювалися й у 19 ст. Тоді ж з'явилися періодичні військово-стат. огляди губерній, що їх проводив Ген. штаб рос. Імператорської армії. Наприкінці 18 ст. та 1819—20 були створені Йосифінська і Францисканська метрики — описи всіх поселень і госп-в Галичини з фіскальним та кадастровим завданнями. У таких описах збереглося багато інформації про звичаї, мову, нац. та соціальний склад населення окремих міст і місцевостей, історію, к-ру, пром-сть, торгівлю тощо. Згодом статистика посіла поважне місце в системі керування укр. землями, виокремилася пром., відомча (насамперед фабрично-заводська), земська статистика, яка збирала відомості про економіку, пром. розвиток, к-ру, демографію окремих регіонів, унаслідок чого були створені стат. описи більшості укр. губерній. Найбільше джерельне значення мають матеріали ревізій, що проводилися в Рос. імперії впродовж 18—19 ст. (10 ревізій), заг. (демографічних) переписів населення Рос. імперії з 1897, 7-ми радянських. Джерельна вага цих переписів різна: якщо до 1917 їхня інформація була достатньо репрезентативною, то за рад. часів спостерігалося постійне втручання партійно-рад. влади в результати переписів, матеріали перепису 1937 взагалі було знищено, 1939 — ніколи не публікувалися. Отже, стат. джерела нижчого рівня того часу були відносно достовірними, а заг. результати зазнали істотного фальшування на політ. грунті. На території України, що відійшла до Австрії (Австро-Угорщини), заг. переписи проводилися з 1870; матеріали їх постійно публікувалися. Крім загальних, у Рос. імперії проводилися пром. і с.-г. переписи. Велике значення має також церк. облік населення: книги реєстрації народження, смерті, шлюбу, які з поч. 17 ст. і до 1918 велися при церквах, тому доповнювалися сповідальними розписами, фіксаціями хрещення, вінчання, відспівування, а також клірові відомості (списки вірян). Церк. облік вірян катол. сповідання в Рос. імперії розпочався з 1826, мусульманського — з 1831, лютеранського — з 1832, єврейського — з 1835, старовірів — з 1874. У 20 ст. було створено спец. держ. органи реєстрації актів громадян. стану, які вели відповідні книги записів. Значення таких джерел полягає у фіксації значного обсягу інформації про людину: генеалогічної, конфесійної, лінгвістичної, ономастичної, географічної тощо. Із 2-ї пол. 18 ст. було запроваджено окремий облік держ. урядовців за формулярними списками. Статистично-описові джерела є дуже інформаційно місткими, проте потребують спец. методики опрацювання (вибірки за різними полями, аналіз, синтез, порівняння). Загалом аналіз обліково-стат. матеріалів доводить їхню вартісність не лише як «резервуара» різноманітної інформації, а і як самоцінного істор. джерела з практично невичерпним інформаційним потенціалом.

Преса також є важливим джерелом з історії України. За окремими публікаціями, заг. змістом газет, журналів, щорічників можна відстежувати як окремі явища, так і тривалі суспільно-політ. процеси в різні істор. періоди. Проте власна преса з'явилася на укр. теренах досить пізно, а значення окремого явища соціально-політ. і культ. життя набула лише у 19 — на поч. 20 ст. До того часу джерелом відомостей про Україну були іноз. періодичні видання. Напр., відомості про події Нац. революції серед. 17 ст. з'явились у тогочасній західноєвроп. пресі від Великої Британії до нім. земель дуже оперативно. Так само західноєвроп. преса уважно стежила за спробами гетьмана І.Мазепи позбутися моск. протекції на поч. 18 ст. Відповідно до специфіки кожного видання (загальнополіт., наук., молодіжне, профспілкове, парт., аграрне, технічне тощо), видавця, мови, місця видання, регіону поширення класифікується інформація, що міститься в ньому. Велику джерельну вартість мають газети, що виходили впродовж десятиліть (львів. «Діло», київські «Рада» та «Нова Рада», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Одесский вестник», чернів. «Буковина», крим. «Єні дюнья» та ін.). Часом видання ставали зброєю політ. та нац. боротьби, як львів. «Зоря Галицька», «Правда». Надзвичайної популярності на рубежі 19—20 ст. набув час. «Киевская старина», в якому друкувалися більшість тогочасних істориків і укр. діячів (О.Лазаревський, П.Житецький, М.Василенко, Д.Багалій та ін.). Аналогічне значення для Гали-

чини мав «Літературно-науковий вісник», що видавався НТШ. Часом розквіту укр. журналістики стали роки першої рос. (1905—07) та укр. (1917—21) революцій, коли укр. видання з'являлися в кожному значному місті. Їхні публікації розкривали перебіг революц. процесів, закликали до встановлення демократ. ладу в д-ві, задоволення нац. потреб українців. Значний джерельний потенціал має іншомовна преса, що видавалася впродовж кінця 19 — поч. 20 ст. в Житомирі, Катеринославі, Києві, Луганську, Львові, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Чернівцях франц., нім., польс., грец., румун., болг., кримськотатар., єврейс. (ідиш) мовами. Зародження кримськотатар. преси стало наслідком просвітницько-інформаційної діяльності І.Гаспрінського (газ. «Терджиман», 1883); 1905 з'явилося перше політ. опозиційне видання «Ветан хадими», що стало свідченням підйому національно-визвол. руху. Газетні матеріали відтворюють найголовніші ідейні, політ., ментальні процеси тогочасного сусп-ва. Без аналізу тогочасних публікацій дослідження подій в Україні практично неможливе, оскільки вони дають певний зріз життя на конкретний момент. Не можна перебільшити значення газетних публікацій для дослідження історії повсякденності та мікроісторії, адже це практично єдине джерело достовірної інформації про деталі побуту, щоденні турботи пересічних громадян. Проте слід обов'язково враховувати істор. умови існування, специфіку видань (підцензурне чи вільне), політ. і нац. спрямування, особливості газетного жанру, напр., репортерського запису парламентських дебатів чи виступів на мітингах і зборах тощо. Рад. часи пов'язані зі значним розмаїттям газетних форм (районки, багатотиражки, бюлетені та спецвипуски, одноденні газети, виїзні редакції, плакати-газети, стінніки), адже газета ставала знаряддям політ. маніпуляції. Санкціонована відповідним компарт. органом газетна публікація нерідко ставала політ. вироком чи символізувала зміну політ. курсу, тому набувала значення ідеологічного документа. Епосі незалежної України притаманне розмаїття ЗМІ різного політ. спрямування, що висвітлюють суспільно-політ. події з діаметрально протилежних боків.

Джерела особового походження становлять переважно мемуари, щоденники, сповіді, автобіографії, різноманітні записки (нотатки), епістолярій, есеїстика. Така група джерел є дуже великою й істотно різниться від офіц. джерел. Мемуари та щоденники цілком суб'єктивні, в них відбились особиста думка автора, позиція певної групи населення, до якої він належав, стану, класу тощо. Подеколи таким чином розкриваються приховані механізми ухвалення суспільно важливих рішень, наслідки громад. процесів. Уважається, що схильність до описування власного життєвого досвіду з'являється в людини, яка усвідомлює свою відстороненість від сусп-ва, розуміє цінність власного індивідуального досвіду, що вперше демонструють носії барокової к-ри. Разом із тим як найранішу таку пам'ятку можна назвати *«Повчання» Володимира Мономаха* своїм дітям з його автобіографією, що збереглася у складі Лаврентіївського літопису. Як окремий вид джерела спогади з'являються в ранньомодерну добу, засвідчують початок процесу емансипації людської особистості. Тоді були написані записки митрополита П.Могили (1620—30), твори «Самовидця», С.Величка, в яких виразно відбилися життєвий досвід і позиція авторів. Вони є зразками мемуарів — «сучасних історій». Діячі Гетьманщини залишили по собі важливі щоденники (П.Апостол, С.Лашкевич, Я.Маркович, П.Орлик, М.Ханенко), автобіографії (Г.Галаган), значущий епістолярій (родина Полетик), писані староукр., рос., польс., франц. мовами. Відомі спогади кримськотатар. чільників, як-от урядового писаря шейха Мегмет-ефенді «Кримські події» про союз кримців із козаками в серед. 17 ст. У розмаїтті укр. мемуарів своє місце посіли твори представників єврейс. (есхатологічний трактат у формі хроніки рабина Н.Ганновера «Болото бездонне» про часи Б.Хмельницького), караїмської (рабі Азарья про правління останнього крим. хана Шагін-Гірея) громад України. У 18 — на поч. 20 ст. спогади й щоденники стали невід'ємною частиною культ. та духовного буття різних класів сусп-ва — як еліти, так і нижчого духовенства, міщан, селян. Ці джерела також мають велику істор. цінність, оскільки віддзеркалюють думки пересічних учасників і спостережливих свідків тогочасних подій. Переламні часи (війна, революція, кризи сусп-ва) породжували значну кількість мемуарів, адже їхні учасники усвідомлювали свою відповідальність як самовидців епохи. Серед неактуалізованої частини цієї джерельної спадщини, зокрема, щоденники П.Скоропадського, які він писав під час російсько-япон. та І світ. війн. Своєрідним джерелом є автобіографії, які мають кілька різновидів: літ. (опис власного життя у белетризованій формі, як-от автобіографії Т.Шевченка, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського), формалізований (складається під оформлення офіц. документів, має формуляр, проте довільну форму). Остання не має всеохопного характеру і розкриває переважно питання службової кар'єри. Листування — також інформаційно місткe джерело, свідчення комунікаційних процесів між окремими людьми та всередині сусп-ва. Причому впродовж 18—20 ст. такий канал комунікації був найпоширенішим, охоплював усі письменні групи населення, отже, в листуванні віддзеркалились осн. політ., екон., сусп. та міжособистісні процеси. Велику вагу мають листи громад., політ., наук. діячів (Т.Шевченка, І.Франка, М.Грушевського). Але листування пересічних осіб так само здатне прислужитися в розкритті суспільно-політ. і культ. процесів. Листи 19 — поч. 20 ст. часто були спрямовані не лише адресату, а й цілій групі родичів, однодумців, підлеглих. На жаль, листи здебільшого погано збереглись і в рідкісних випадках доступні як цілісні джерельні комплекси, за якими можна досліджувати широкі сусп. настрої (скарги до редакцій газет, листування невільних працівників Третього райху (остарбайтерів), листи учасників І та ІІ світ. війн). На межі 20 та 21 ст. цей вид істор. джерела фактично зникає. Як і газети, мемуари та листи є цінним джерелом дослідження історії повсякдення. При аналізі документів особового походження варто брати до уваги період їх написання (чим далі від подій — тим імовірніше неточності), джерела, якими корис-

тувався автор, його політ. і сусп. статус, рівень обізнаності у подіях, підсвідоме прагнення показати себе з найкращого боку, іноді відверте бажання виправдатися чи звинуватити когось в очах сучасників і нащадків.

Окремої уваги заслуговують мемуари та записки іноземців, які в різні часи перебували на укр. теренах. Такі джерела мають значний інформаційний потенціал, оскільки подають погляд на Україну зі сторони. Середньовіччя представлене записками та мемуарами іноз. мандрівників чи дипломатичних агентів, як-от папський легат І.Плано Карпіні та посланець короля Франції Г. де Рубрук, які 1246 та 1252 проїздом до столиці монгол. ханів Каракорума мандрували територією сучасної України. Ранньомодерна епоха багата на свідчення правосл. монахів (Павло Халебський), дипломатів (Е.Лясота), військ. діячів (П.Шевальє), інженерів (Г. де Боплан), які перебували тут і залишили значну інформацію про мешканців України, їхні звичаї, побут, світогляд, а також конкретні події тієї буремної доби. Про події в Криму і Причорномор'ї 17 ст. розповідає турец. мандрівник Евлія Челебі. Низка щоденників стосується походу швед. короля Карла XII в Україну і спроби гетьмана І.Мазепи звільнитися від моск. протекції на поч. 18 ст. (мемуари швед. придворних, дипломатів, офіцерів, солдатів, ін. учасників походу, словац. гуманіста Д.Крмана та ін.). У 2-й пол. 18 — 19 ст. під впливом літ. моди кількість подорожніх описів значно зросла, їх залишали дипломати, політики, літератори, художники, купці та ін. Засадничою перевагою іноз. записок є зосередження уваги авторів на характерних ознаках місц. життя, побуту, світогляду тощо, власне бачення істор. подій в Україні.

Електронні джерела є принципово новим видом джерел, що почали входити до обігу з 1970-х рр. Як в укр., так і в іноз. джерелознавчій літературі досі відсутні його ґрунтовні дослідження. З різних сторін вивчаються здебільшого їхні комплекси (бази даних, електронні архіви та б-ки), проте осторонь залишається вихідна одиниця — конкретне електронне джерело. Всі електронні джерела можна умовно розподілити на дві осн. групи: ті, що створені як електронні (первинні), та переведені в електронну форму ін. види джерел (вторинні). У першому випадку вони представляють принципово новий їх вид, зі своїми характерними властивостями, способом існування у віртуальному середовищі, особливим інструментарієм збереження й забезпечення автентичності. У другому — це лише електронні образи ін. видів джерел. Залежно від форми створення вони становлять окремий файл, зображення, банк чи базу даних; пост в електронній мережі спілкування, блоговий запис, матеріали форуму тощо (мережеві ресурси). Всі вони вимагають відповідного обладнання, устаткування, програмного забезпечення для збереження, користування ними, розкриття інформації, що міститься в них. Кожен тип і вид таких джерел має власні особливості. Так, електронним базам даних, як правило, притаманна складна структура — поля, обов'язкові для заповнення, які з різних боків розкривають інформацію джерела (групи однорідних джерел), подають його кількісні, якісні, змістовні, хронологічні, географічні тощо характеристики. У багатьох випадках бази даних стають самостійним акумульованим джерелом. Двох- та трьохвимірні електронні зображення (іміджі) джерел мають відмінну систему кодування інформації, що наближує їх до джерел зображувальних, речових та писемних. Таким чином, електронні джерела, крім відповідного обладнання, потребують спец. інструментарію й методології дослідження. Значною проблемою є вразливість самої форми і контенту джерела в рухливому електронному середовищі. Електронне листування, пости і блоги в соціальних мережах наближаються за значенням до особових джерел. Проте це не є документ, адресований одній людині (лист) чи групі людей, близьким і родичам (щоденник). Їм притаманна така змістовна характеристика, як спрямованість на широку аудиторію, можливості переглядання, коментування, обговорення ін. споживачами мереж. Навіть «Livejornal» («Живий журнал»; «ЖЖ»), який є щоденником за визначенням, так само спрямований на широку (практично безмежну) аудиторію користувачів соціальних мереж. Особливого значення набули записи у мережах (пости, блоги) в кризові періоди недавньої історії. Напр., винятковою стала їх роль у Революції гідності 2013—14. Проте методологія джерельного дослідження таких електронних джерел на сьогодні не опрацьована.

Літ.: *Ключевский В.* Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871; *Клепатський П.Г.* Огляд джерел до історії України. Кам'янець-Подільський, 1920; *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії, вип. 2: Джерелознавство. Х., 1925; *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие, кн. 1—3. М.—Л., 1966—71; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972; *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; *Таранущенко С.А.* Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. К., 1976; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в., ч. 1—4. Днепропетровск, 1977—79; *Його ж.* Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII в. Днепропетровск, 1978; *Мицик Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Литвак Б.Г.* Очерки источниковедения массовой документации. М., 1979; *Желєзняк І.* Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектичних зв'язках. К., 1981; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Ключевский В.О.* Источниковедение. Источники русской истории. В кн.: *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 7. М., 1989; *Швидько Г.К.* До питання про достовірність джерел офіційного походження з історії революційного руху (на матеріалах Катеринославщини). В кн.: Первая российская революция 1905—1907 гг. в свете нового исторического мышления: тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции, 18—20 декабря 1990 г., т. 1. Горловка, 1990; *Ковальський М.П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI—XVII ст. «Український археографічний щорічник: нова серія», 1992, № 1 (4); *Швидько Г.К.* Джерела з історії Гетьманщини. Там само; *Її ж.* Джерела з історії Лівобережної України періоду феодалізму. Дніпропетровськ, 1992; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів. К., 1993; *Мацюк О.* Історія українського паперу. К., 1994; *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства: 1880—1881. К., 1995; *Клочко В.І.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). К., 1996; *Медушевская О.М.* Источниковедение: история, теория и метод. М., 1996; *Мицик Ю.А.* Джерела з історії Національ-

но-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996; *Степовик Д.* Історія української ікони. К., 1996; *Матейко К.* Український національний одяг. К., 1997; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України (історичні мандрівки). Львів, 1997; *Пріцак О.* Походження Русі, т. 1—2. К., 1997; Джерелознавство історії України: довідник. К., 1998; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів, 1999; *Тхоржевський Р.Й.* Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999; *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. К., 2000; Картографія та історія України: збірник наукових праць. Львів—К.—Нью-Йорк, 2000; *Войцехівська І.Н.* Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство, вип. 3. К., 2001; *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст.: навчальний посібник. Дніпропетровськ, 2001; *Швидько Г.К.* Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії Гетьманщини другої половини XVII — XVIII ст. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; Історичне джерелознавство. К., 2002; *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела: курс лекцій. Львів, 2002; *Фаизов С.* Тугра и Вселенная: мохаббат-наме и шерт-наме крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах. М.—Бахчисарай, 2002; *Шахматов А.А.* История русского летописания, т. 1. СПб., 2002; *Воронов В.І.* Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ, 2003; *Бойко А.* Джерелознавство історії Південної України. К., 2004; *Його ж.* Наративні джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII — XIX ст. К., 2005; *Відейко М.Ю та ін.* Давні поселення України. К., 2005; *Тоїчкін Д.* Козацька шабля XVII—XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007; Українська ікона XI—XVIII ст.: альбом. К., 2007; *Макарчук С.* Джерелознавство історії України. Львів, 2008; *Миронець Н.І.* Джерела історичної пам'яті. К., 2008; *Котляр М.Ф.* Київський літопис XII ст. К., 2009; *Богдашина О.М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. Х., 2010; *Дашкевич Я.* Майстерня історика: джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011; *Славутич Є.В.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник. К., 2012; *Преловська І.М.* Джерела з історії Української автокефальної православної церкви (1921—1930) — Української православної церкви (1930—1939). К., 2013; Тисяча років української печатки: каталог виставки. К., 2013; *Ковалевська О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. К., 2014; *Корнієнко В.В.* Графіті Софії Київської 9 — початку 18 ст.: інформаційний потенціал джерела. К., 2014; *Вілкул Т.Л.* Літопис і хронограф: студії з текстології домонгольського київського літописання. К., 2015; *Rustemov O.* History of Discovering and Problems in Studying Crimea court books of the 17—18 centures. «Manuscripta Orientalia», 2015, vol. 21, no. 2; *Слободянюк М.* Сухопутні війська України: нарукавна символіка 1992—2012. Львів, 2017.

Г.В. Папакін.

Археологічні джерела*

Перші відомості писемних джерел щодо території України та народів, які її населяли, належать до серед. 1 тис. до н. е. Відповідно для всього попереднього періоду, починаючи з моменту появи перших людських колективів на цій території, єдиним джерелом, що відбиває істор. процеси, є археол. матеріали.

Із потраплянням земель України у фокус уваги сусідів, які мали власні писемні традиції, ситуація радикально не змінилася. Згадки про територію України, за незначними винятками, були вкрай уривчастими та лаконічними. Епіграфічні матеріали також доволі нечисельні й територіально обмежені, власне, осередками еллінської колонізації у Пн. Причорномор'ї. До того ж більшість згаданих епіграфічних пам'яток здобута завдяки археол. дослідженням. Отже, у висвітленні історії періоду від серед. 1 тис. до н. е. до поч. 2 тис. н. е. зберігається першість археол. джерел.

Із постанням книжної к-ри (перш за все літописної традиції) джерельна база стала значно різноманітнішою й ширшою. Втім археол. джерела залишаються надзвичайно важливими і для періоду розвиненого середньовіччя, зокрема для висвітлення багатьох аспектів соціально-екон. та технологічного розвитку.

Останніми десятиліттями в Україні накопичений чималий позитивний досвід залучення археол. матеріалів для висвітлення історії модерного часу. Йдеться не лише про доволі традиційні архітектурно-археол. дослідження (здебільшого культових і фортифікаційних споруд), а й про повномасштабні розкопки пам'яток та окремих об'єктів 16—18 ст.

Таким чином, археол. джерела є провідною складовою джерельної бази для вивчення історії України протягом величезного відтинку часу: від первинного заселення бл. 1 млн років тому до поч. 2 тис. н. е. Для пізніших періодів значення археол. джерел поступово зменшується. Однак археол. матеріали не стають просто ілюстративними, такими, що унаочнюють інформацію ін. груп джерел (насамперед писемних). За належного аналізу вони залишаються цілком самостійним джерелом інформації та уможливлюють кореляцію з ін. джерелами задля створення адекватнішої картини істор. розвитку, а подекуди — й суттєву корекцію цієї картини.

Археол. матеріали як такі є лише базовим елементом для істор. реконструкцій, створення яких потребує залучення даних ін. наук, насамперед — етнографії, антропології та історії у вузькому розумінні. Власне під археол. рівнем дослідження маються на увазі впорядкування артефактів, визначення їхньої хронологічної позиції та просторових характеристик, а також відтворення динаміки змін у матеріальній к-рі. Будь-які палеоекон., палеосоціальні, палеодемографічні, етногенетичні побудови, що спираються на результати археол. аналізу, є вже преісторичним (для дописемних епох) чи істор. рівнем дослідження. Втім ключовими для таких побудов є саме конкретні археол. матеріали. По-перше, наявність певних належним чином задокументованих та введених до наук. обігу археол. знахідок — це висхідна точка для будь-яких подальших дослідницьких процедур. По-друге, з огляду саме на археол. матеріал визначають час і місце певних істор. процесів та явищ.

Корпус археол. джерел складається насамперед із десятків тисяч археол. пам'яток, виявлених в результаті археол. розвідок. Сотні із цих пам'яток вивчалися шляхом проведення стаціонарних розкопок. В результаті польових досліджень (як розкопок, так і розвідок) накопичені колекції археол. знахідок, що налічують сотні тисяч одиниць зберігання. Окрему категорію археол. джерел становить звітна документація про польові археол.

* Див. також розділ «Речові джерела» статті «Історичні джерела», с. 16—19.

роботи. Зрештою, до категорії джерел слід віднести і публікації, присвячені введенню до наук. обігу результатів такого роду досліджень.

Підрахувати кількість археол. джерел проблематично через щорічне зростання кількісних показників. Кожен польовий сезон помітно збільшує археол. джерельну базу. Йдеться не тільки про відкриття нових пам'яток, а й про продовження систематичних розкопок уже відомих об'єктів, дослідження яких подекуди тривають десятиліттями й навіть століттями.

Можливості розширення археол. джерельної бази практично невичерпні не лише з огляду на збільшення кількості виявлених та досліджених пам'яток і наявність потенційно невичерпної кількості пам'яток, що залишаються поки що невідомими. Не менш вагомим фактором повноцінного використання інформаційного потенціалу археол. джерел є вдосконалення методик досліджень. Під час польових досліджень усе більша увага приділяється не лише ретельній фіксації власне археол. матеріалів, а й максимально повному висвітленню контекстної інформації (насамперед через залучення фахівців із природничих наук). Ще одним перспективним напрямом є використання електронних геоінформаційних систем для адекватніших просторових характеристик археол. пам'яток. Згадані методики розширюють передусім інтерпретаційні можливості археол. джерела, зокрема щодо аналізу систем господарювання, використання природних ресурсів, обмінно-торг. зв'язків тощо. Постійно вдосконалюються і власне археол. методики аналізу матеріалу, що спонукає дослідників знову і знову звертатися до фондових колекцій задля уточнення типологічних схем, хронологічних визначень та культ. атрибуції певних знахідок.

Польові археол. дослідження є, власне, процесом перетворення археол. матеріалу на повноцінне джерело. Т. зв. недеструктивні методи дослідження (насамперед адаптовані для потреб археології методики геофізики), попри все ширше застосування, поки що є доволі недосконалими та навряд чи повністю замінять деструктивні методи навіть у віддаленому майбутньому. Гол. вадою подібних методів завжди залишатиметься неможливість безпосереднього доступу до рухомих артефактів, антропологічних та остеологічних матеріалів тощо, а отже — неможливість повноцінного опрацювання цих категорій археол. знахідок.

Специфіка ж традиційних методів розкопок полягає у тому, що у процесі дослідження археол. пам'ятка фактично знищується. Навіть якщо нерухомі артефакти (приміром рештки споруд) по завершенні розкопок консервуються або ж реставруються, їхній вигляд однаково є більшою чи меншою мірою зміненим порівняно зі станом на момент виявлення. Крім того, з розкопів (досліджених ділянок пам'ятки) в обов'язковому порядку вилучаються всі рухомі артефакти. Фізичний зв'язок рухомих артефактів із культ. нашаруваннями та об'єктами (нерухомими артефактами) втрачається назавжди. Отже, гол. завданням сучасного польового археол. дослідження є максимально повне збереження інформації про вигляд пам'ятки до початку, в процесі та по завершенні розкопок. Відповідно наріжним каменем сучасного археол. польового дослідження є фіксаційні процедури.

Результатом фіксаційних процедур є низка категорій т. зв. польової документації: креслення (графічно відбивають стратиграфію та планіграфію розкопів у цілому та окремих об'єктів), фото- та (значно рідше) відеоматеріали (за змістом дублюють креслення), польові щоденники (вербально фіксують заг. хід польового дослідження), польові описи (каталоги первинного опису рухомих артефактів, вилучених під час польових робіт), рисунки та фотографії знахідок.

Польова документація є, по суті, першоджерелом, що виконує кілька функцій. По-перше, по завершенні розкопок лише на підставі польової документації можна відновити зовн. вигляд пам'ятки (не лише у період проведення досліджень, а й під час функціонування пам'ятки в давнину). По-друге, польова документація забезпечує відображення взаємозв'язків між нерухомими та рухомими артефактами. Останні по завершенні циклу польових та камеральних робіт набувають вигляду колекцій археол. матеріалів, що також можуть бути без особливих застережень визначені як першоджерело.

Відомості польової документації, а також результати лабораторного опрацювання рухомих артефактів (консервація, реставрація, природничо-наукові аналізи, атрибуція тощо) узагальнюються у звітах про польові археол. дослідження. Зазначені звіти також варто розцінювати як першоджерела. Попри те, що звіти містять елементи інтерпретації (насамперед культурно-хронологічні визначення археол. матеріалу та міркування щодо конструктивних і функціональних особливостей споруд), основний їх зміст є сухим викладом фактів, виявлених під час польового циклу дослідження. Важливим є і те, що звіти надають можливість перехресної перевірки будь-якої інформації (більшість описів у тексті супроводжуються рисунками та фото).

Натепер звіти, а також польова документація (або ж її копії) в обов'язковому порядку передаються на постійне зберігання до Наук. архіву Ін-ту археології НАН України. Останніми роками, крім друкованого варіанта, обов'язково подається електронна версія звіту. Архівні зібрання звітної та польової археол. документації мають також ін. наук., музейні та освітні установи, співробітники яких вели та ведуть польові археол. дослідження. Напр., один із найбільших архівів такого профілю має Відділ археології Ін-ту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (Львів).

Чимала кількість звітної та польової документації щодо розкопок на території України зберігається в наук. та музейних установах поза її межами. Зокрема, практика рад. періоду передбачала можливість подання до Наук. архіву Ін-ту археології АН УРСР скороченої версії звіту в тому разі, коли польові роботи виконувалися експедиціями наук. установ АН СРСР, а повна версія звіту та польова документація подавалися до архівів цих установ (Ін-т археології АН СРСР (Москва), Ін-т історії матеріальної к-ри / Ленінгр. філіал Ін-ту археології АН СРСР; Ленінград). Осн. маса документів стосовно археол. досліджень на території України за часів Рос. імперії нині зберігається в Наук. архіві Ін-ту історії матеріальної к-ри РАН

(С.-Петербург), де зосереджені архівні матеріали Імператорської археол. комісії, Рос. археол. т-ва тощо. Архівні матеріали щодо археол. робіт 19 — 1-ї пол. 20 ст. у Зх. Україні також частково зберігаються в архівах наукових та музейних установ Польщі та Австрії.

Другою важливою складовою археол. першоджерел є колекції археол. матеріалів. Значна частина цих колекцій, насамперед матеріали розкопок серед. 20 — поч. 21 ст., централізовано зберігається в наук. фондах Ін-ту археології НАН України. Крім того, чималі колекції зберігають музейні установи істор. та краєзнавчого профілів; власні фондосховища мають також більшість вишів, у структурі яких є істор. ф-ти. Порівняно невеликі колекції археол. матеріалу розпорошені по збірках непрофільних музеїв і музеїв на громад. засадах (напр. шкільних).

Доволі значна кількість археол. знахідок із території України опинилася поза її межами в силу різних обставин (акумуляція знакових знахідок у центр. музеях імперій, характерна для 19 ст. традиція обміну археол. колекціями між музейними установами чи навіть окремими науковцями, оборудки на антикварному ринку тощо). Найбільші колекції такого роду мають музейні та наук. установи Росії, Польщі, Австрії, Угорщини. Це не лише яскраві атрактивні комплекси (приміром *Малоперещепинський скарб*, що зберігається у Держ. Ермітажі (С.-Петербург), чи скарби давньорус. часу, яких чимало у зібранні Держ. істор. музею (Москва)), а й колекції масового матеріалу. Певною проблемою є розпорошення цілісних колекцій. Напр., частину *Мартинівського скарбу* свого часу купив Брит. музей (Лондон), в якому вона нині експонується. Втім перебування колекцій та окремих предметів у зібраннях музейних чи наук. установ ін. д-в не є критичним з наук. погляду. У тому разі, якщо ці археологічні матеріали надійно атрибутовані та паспортизовані, належним чином зберігаються і доступні для опрацювання, вони залишаються повноцінним джерелом для вивчення археології та історії України.

До фондових колекцій археол. матеріалу долучається ще одна доволі специфічна категорія археол. першоджерел. Це музейна документація, що містить описи (книги вступу) чи описи та зображення (музейні паспорти) археол. предметів. Річ у тім, що до серед. 20 ст. практика складання польових описів археол. знахідок була необов'язковою. Натомість, якщо певну археол. колекцію передавали до музею, вона мала проходити через книгу вступу закладу та згодом паспортизуватися. У чималій кількості випадків колекції повністю або частково зникали під час бурхливих подій 1914 — поч. 1920-х рр. та II світ. війни. Відповідно описи певних рухомих артефактів у книгах вступу та/чи музейних паспортах, у разі, коли вони збереглися, — єдині джерела інформації про чималу кількість археол. знахідок.

Ще один досить специфічний різновид археол. джерел становлять публікації результатів польових досліджень. Доволі поширеною формою в цьому плані є т. зв. короткі повідомлення, призначені для оперативного (зазвичай у період від поточного до наступного польових сезонів) оприлюднення осн. результатів польових досліджень, виконаних певною експедицією. Інформація таких коротких повідомлень у більшості випадків украй скупа (заг. хід та обсяг робіт, найяскравіші об'єкти та знахідки, виявлені цими роботами). Тож такі короткі повідомлення мають радше довідниковий характер, а за обсягом наданої інформації значно поступаються і звітам, і повноцінним публікаціям матеріалів розкопок.

Щодо останніх, то просте дублювання друком звітів про польові роботи або ж результатів опрацювання архів. документації та/або фондових колекцій археол. матеріалу здійснюється порівняно нечасто. Помітно частіше введення друком до широкого наук. обігу археол. першоджерел є складовою аналітичних робіт. Відповідно публікації, за характером тотожні «опублікованим джерелам» в істор. джерелознавстві, в археол. літературі мають порівняно незначний обсяг. Показово, що у практиці укладання бібліографій до археол. робіт автори найчастіше уникають поділу на джерела та літературу, який характерний для істор. досліджень. Навіть виділення в окрему бібліографічну категорію «архівних джерел» (найчастіше йдеться про звіти) є радше даниною загальноістор. бібліографічній традиції, а не методологічно виправданою нормою: будь-яка згадка у публікаціях конкретного археол. матеріалу (рухомих і нерухомих артефактів) із зазначенням його певних характеристик уже є джерелознавчим компонентом.

Особливої джерелознавчої ваги опубліковані археол. матеріали набувають у разі, коли відсутня будь-яка ін. документація щодо певних знахідок, а самі знахідки втрачені. Приміром, чимала кількість речей із колекції Б. і В. Ханенків зникла ще на поч. 20 ст., проте їх не можна вважати втраченими для науки, адже описи цих речей належним чином, із гарними ілюстраціями опубл. у багатотомному каталозі «Древности Поднепровья».

Інформація джерелознавчого характеру (як вербальна, так і графічна) у будь-яких археол. публікаціях в ідеалі має абсолютно відповідати відомостям польової та звітної документації, а також речовим першоджерелам (фондовим колекціям археол. матеріалу). Однак на практиці трапляються певні викривлення та помилки. З огляду на це в разі виникнення сумнівів в адекватності передання інформації у певній публікації звичайною практикою є звертання безпосередньо до звітів та особистий огляд фондових колекцій.

Таким чином, до корпусу археол. джерел належать: 1) сукупність археол. пам'яток на території України; 2) рухомі артефакти, вилучені з археол. пам'яток під час досліджень; 3) сукупність інформації про ці категорії джерел (польова, звітна, фондова документація, публікації тощо).

Літ.: Археология УССР, т. 1—3. К., 1985—86; Давня історія України, т. 1—3. К., 1997—2000; *Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.). СПб., 2002; Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: каталог. К., 2007; *Ситник О.* Археологічна наука у Львові в першій половині XX ст. Львів—Жешув, 2012; *Булик Н.* Львівська археологія XIX — початку XX ст.: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014.

Є.В. Синиця.

ІСТОРІОГРАФІЯ

Перші, хоч і фрагментарні, спроби представити Пн. Причорномор'я у просторі к-ри антич. світу побутували в оповідях **іонійських логографів** 6—5 ст. до н. е. На відміну від літописців-хроністів із д-в Стародавнього Сх., які фіксували, описували чи в кращому разі переказували події, давньогрец. логографи спиралися передусім на багату і розмаїту усну традицію, мали активну і творчу позицію автора-дослідника у репрезентації світу історії та тодішньої сучасності як актуалізованого продовження минувшини. Таке становище давньогрец. автора іманентно вело до кардинальних зрушень його світосприйняття, яке торувало шлях від Міфу до Логосу, зокрема спричинилося до народження антич. історіописання. Вважають, що саме у «Землеописі» купця й логографа *Гекатея Мілетського*, який намагався переосмислити міфологічні перекази і сполучити їх із практичними й описовими відомостями (перипли), подана перша більш-менш докладна замальовка пд. праукр. теренів — Скіфії. Втім повною мірою репрезентація Пн. Причорномор'я у світлі антич. історизму була запропонована *Геродотом* із Галікарнаса — автором знаменитої «Історії», 4-та книга якої («Мельпомена») була присвячена Скіфії. «Історія Пелопоннеської війни» наступника Геродота — *Фукідіда*, хоч тематично і продовжувала працю першого, проте містила вкрай обмежені й уривчасті відомості про пн. узбережжя Чорного моря, позаяк автор прагнув віднайти і показати внутрішньополіт. логіку та сенс масштабних військово-політ. подій. Водночас «Історія» Фукідіда щедро адсорбувала риторичні та драматичні практики давньогрец. к-ри, які подані у вигляді уявних чи гаданих промов істор. осіб. Проте, попри різну спрямованість обох «Історій», завдяки їм Пн. Причорномор'я потрапило у поле двох відмінних традицій антич. історіописання — епічно-оповідальної, діалогічної чи наративної з великими природно-геогр. й етногр. включеннями-описами (Геродот) та прагматично-утилітарної, монологічної, зорієнтованої на політ. царину світу історії (Фукідід). Ці твори і сформували заг. горизонт подання Пн. Причорномор'я як однієї з окраїн ойкумени з базовою бінарною опозицією еллін — варвар у давньогрец. історіописанні, хоч і у вельми фрагментарному вигляді.

Давньоримське історіописання значною мірою засвоювало і наслідувало взірці, генеровані давньогрец. авторами, проте спиралося на власну культ. традицію — *аннали* (храмові таблиці), які переосмислювалися й поступово белетризувалися у творах істориків. Трансформувалися і звичайний масштаб подання та мірило вартості, властиві давньогрец. історіописанню. Відтак поліс та його політ. і соціальне буття на обширах обмеженої, одначе вкрай насиченої просторової історії (сотні полісів у територіальних межах сучасної Греції), що постійно розширювалася за часів Великої давньогрец. колонізації 8—6 ст. до н. е., греко-перських війн 500—449 до н. е., македонських завоювань і доби еллінізму, кінець-кінцем поступилися ін. масштабу репрезентації — поданню минулого з перспективи експансії великої середземномор. д-ви — Стародавнього Риму. Приміром, саме загальнорим. масштабу та прагматичного мірила вартості у репрезентації минувшини дотримується вже давньогрец. історик *Полібій* як наступник Фукідіда у «Загальній історії», у 4-й книзі якої подано опис Чорного й Азовського морів. Водночас зміна масштабу подання спричинилася до спроб синхронізації історії давнього Риму, Стародавнього Сходу, еллінистичних д-в та ін. народів від легендарних часів до тодішньої сучасності, які почасти простежуються вже в роботі Полібія, а значною мірою — у «Бібліотеці» *Діодора Сицилійського* — великій компіляції з різноманітних творів антич. авторів. Не випадково «Бібліотека» Діодора Сицилійського містить як описи із життя скіфів, які в дечому наслідують Геродота, так і відомості з історії Боспорського царства за династії Археанактидів. Зміна мірил вартості в антич. історіописанні простежується і в жанрових метаморфозах, зокрема у знаменитих порівняльних життєписах Плутарха — суворого мораліста та поборника старих полісних традицій за часів потужної культ. романізації. Врешті, трансформація антич. історіографії увінчалась ідеєю представлення минувшини як істор. призначення «Вічного міста» та його героїв, що найповніше втілено у творі Тіта *Лівія* «Історія Риму від заснування міста» як епічний переказ рим. доблесті та слави. Проте зародилася й універсалістська традиція репрезентації минувшини, напр. у «Філіпповій історії» Гнея Помпея Трога, в якій давній Рим подається як одна з ряду великих д-в, але тільки після Македонії. Універсалізм антич. історіографії виявився і в її поширенні на минувшину ін. земель і народів, зокрема у «Римській історії» *Аппіана*, у 12-й книзі якої висвітлюються війни Риму з понтійським царем *Мітрідатом VI* Євпатором, а також у творах Йосифа Флавія — «Іудейська війна» та «Іудейські старожитності», в яких репрезентовані події, пов'язані з Ісусом Христом і виникненням раннього християнства. Заразом кардинальних метаморфоз зазнали й уявлення про Пн. Причорномор'я, яке у творах давньорим. авторів поступово асоціюється вже не зі Скіфією, а із Сарматією як околицею Pax Romana (Марк Віпсаній Агріппа, *Мела Помпоній*, Гай *Пліній Старший*, Клавдій *Птолемей* та ін.). Саме в руслі цих строкатих і суперечливих уявлень подані Пн. Причорномор'я та його населення у «Географії» *Страбона*, «Анналах» та «Історії» Публія Корнелія *Тацита*, «Історії» *Амміана Марцелліна* та ін. авторів — із перспективи очевидного чи прихованого протиставлення романізованого античного та варварського світів. Розмаїті відомості про політ. події та зміну етнічного складу мешканців Пн. Причорномор'я побутують у творах Дескіппа Афінянина, Євнапія Сардійця й Олімпіадора Фівійця та ін. пізньоантич. авторів. Утім у пізньоантич. історіописанні зароджується й нова теологічна — ранньохристиян. — традиція репрезентації, в якій уявлення про архаїчний Космос із тяжінням до циклічної репрезентації минувшини заступає ідея світу Бога-творця і його блідого, недосконалого відображення — земного світу.

Провідним постулатом **ранньохристиянської історіографії** була ідея про неминучість настання Царства Божого, якому підпорядковувався есхатологічний сенс людської історії, що набувала подоби лінійного руху до за-

здалегідь визначеної мети (від створення Світу через народження та страждання Христа до Його другого пришестя і порятунку). Отож постулювалася теза, що людським світом керує Божественне провидіння, яка визначала заг. орієнтири і спрямованість тодішньої концептуалізації історії. Напр., «батько» ранньохристиян. історіописання Євсевій Кесарійський став родоначальником відомої концепції священної християн. д-ви-імперії та одним із фундаторів жанру церк. історії. Його послідовниками були чимало церк. істориків, таких як Сократ Схоластик, Созомен Саламанський, Федоріт Кіррський, Феодор Анагност, Захарій Ритор, Іоанн Ефеський та ін. Видозмінюються і старі уявлення про варварів, які відтоді розглядаються у світлі нової опозиції — язичницькі — християн. народи/д-ви, хоча поміж ними вже немає того майже нездоланного «провалля», яке слугувало для делімітації етнокульт. простору за антич. доби. Натомість шириться думка, що будь-який народ незалежно від місця розселення, етнічного походження, кольору шкіри, соціального устрою і звичаїв може торувати шлях до обраних народів за рахунок спокутної жертви Христу, тобто прийняття християнства. Проте, попри вироблення нових культ. і світоглядних засад історіописання, на ранньосередньовічні твори, особливо на праці світських істориків-хроністів, ще справляли значний вплив антич. взірці, а також принцип автопсії (особистої присутності автора на певній території чи його участі у конкретних подіях) і слідування за відомостями, які подавала та формувала усна традиція. Такі настанови істотно змінили обриси і способи репрезентації минувшини, хоча процес переходу від пізньоантич. до ранньосередньовічної історіографії був доволі розмаїтим, неоднозначним і суперечливим. Так, візант. автора *Прокопія Кесарійського*, в «Історії війн» якого згадуються давні слов'яни (анти і склавини) та подаються докладні відомості про північнопричорномор. кочівників (гунів та ін.), уважають навіть останнім великим істориком античності. Антич. попередників, передусім Геродота та Діодора Сицилійського, наслідував і візант. історик *Феофілакт Сімокатта* — автор «Історії правління імператора Маврикія», в якій подані відомості про стосунки Візантії з «північними варварами» (антами, германцями, давніми слов'янами, протоболгарами та ін.). Тяжіння анналістичної традиції простежується й у «Хронографії» візант. історика *Феофана Сповідника*, в якій містяться численні згадки про антів, аварів і протоболгар. Водночас побутували як старі архаїчні етноніми, так і антич. означення простору Пн. Причорномор'я як Скіфії, Тавроскіфії чи Сарматії. Історія Київ. Русі та її зовн. взаємин 1-ї пол. 10 ст. висвітлюється у творах «Про церемонії візантійського двору» та «Про управління імперією» імп. *Константина VII* Багрянородного — яскравого представника «візантійського енциклопедизму» 10 ст., схильного до систематизації й кодифікації знання у вигляді довідників. В «Історії» *Льва Діакона* подані цікаві відомості про зовн. відносини 950—76, зокрема описані війни київ. кн. Святослава Ігоровича у Болгарії та Візантії протягом 968—71. У «Хронографії» Михаїла Пселла поданий опис походу давньорус. війська супроти Візантії 1043. Загалом візант. історіописання вирізнялося розмаїттям жанрів і форм, з яких зазвичай виокремлюють церк. історії, власне історії та хроніки, хоч у сучасній візантології традиційний поділ на хроніки й історії вважають застарілим. Натомість візант. хроніки поділяють за рівнем загальності на імперські хроніки з викладом історії Візантії, імператорські й патріарші хроніки, в яких йдеться про буття й діяння певних імператорів чи патріархів, локальні хроніки, що висвітлюють минувшину окремих місцевостей і важливих пригод, а також малі хроніки — невеликі істор. твори з фіксацією найважливіших подій у вигляді реєстрів. Окреме місце у візант. історіографії посідають універсальні (всесвітні) хроніки, в яких виклад минувшини розпочинається від бібл. історії, а потім переходить до історії людства, зокрема певної д-ви чи народу. До жанру універсальних хронік зараховують твори Іоанна Малали, Іоанна Антіохійського, Георгія Сінкелла, константиноп. патріарха Никифора (довідник), Георгія *Амартола*, Сімеона Логофета, Георгія Кедрина, Михаїла Пселла (із застереженнями, що його «Хронографія» сполучала різні жанрові риси), Іоанна Зонари, Константина Манассії (у віршованому розмірі) та ін.

Низка візант. хронік циркулювала, перекладалася, а також слугувала джерелами для компіляції та взірцями для наслідування **давньоруськими літописцями**. Отож літописання на теренах давньої Русі від самих початків опинилося у культ. орбіті візант. історіографії, зокрема сприйняло від Константинополя не лише християн. догмати та настанови про природу і світоустрій, а й еру літочислення (рік народження Ісуса Христа — 5508 рік від створення світу), хоча вживалася й александрійсько-болг. система літочислення (рік народження Христа — 5500 рік від створення світу). Із візант. хроніками на обшири давньої Русі почасти потрапляла й антич. спадщина у вигляді перекладів «Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Александрії» Псевдо-Каллісфена та ін.

За гіпотезами О.*Шахматова*, які тією чи ін. мірою сприймаються багатьма дослідниками, *Найдавніший літописний ізвод* постав 1037—39 (деякі вчені вважають, що він виник наприкінці 10 ст.), зокрема починався з оповіді про Кия, Щека і Хорива та заснування Києва й містив церк. і світську хроніку давньої Русі. За версією О.Шахматова, на його основі був створений *Початковий літописний ізвод* наприкінці 11 ст., а від поч. 12 ст. останній послугував основою для *«Повісті временних літ»*. Утім чимало опонентів гіпотетичних пропозицій О.Шахматова суттєво підважили та розхитали його реконструкції. У жанровому плані «Повість временних літ» належить до універсальних хронік, так, у ній використовувалися фрагменти з візант. хронік Іоанна Малали та Георгія Амартола, проте за викладом вона нагадувала середньовічні аннали, позаяк подавала усталений, щорічний опис подій. У концептуальному сенсі «Повість временних літ» репрезентувала адаптовану до місц. потреб провіденційну схему всесвітньої історії: від Адама до Потопу, від Потопу до Авраама, від Авраама до ісходу Мойсея, від ісходу Мойсея до Давида, від Давида до початку царювання Соломона та полонення Єрусалима, від полонення Єрусалима до Александра Македонського, від Александ-

дра Македонського до народження Ісуса Христа, від народження Христа до рим. імп. Константина Флавія, з якого розпочиналася, власне, християн. доба історії та її складова частина — минувшина давньої Русі. Подібна провіденційна схема всесвітньої історії подана і в найдавнішій пам'ятці давньорус. літератури — *«Слові про Закон і Благодать»*, автором якої вважають митрополита Київського *Іларіона*. «Повість временних літ» містить згадки про ряд східнослов'ян. «племен», а також відомий мандрівний сюжет часів середньовіччя про вибір «грецької» (християн.) віри. Цей звід спричинився до постання практично всього давньорус. літописання, яке в серед. 12 ст. розгалузилося на низку літописів, гол. змістом яких стала місц. історія — історія князівств і земель. Літописна традиція побутувала на культ. теренах давньої Русі здебільшого в центрах князівств, зокрема в Києві, Володимирі Волинському, Великому Новгороді, Переяславлі (нині м. Переяслав-Хмельницький), Владимирі на Клязьмі, а також, можливо, і в деяких ін. містах. З-поміж відомих пам'яток давньорус. літописання вирізняють *Київський літопис* (доведений до 1198) і *Галицько-Волинський літопис*, який поділяється на галицьку (доведена до 1258) та волинську (доведена до 1289/90) частини. Київ. і Галицько-Волин. літописи є складовими Іпатіївського списку — літописного зводу південнорус. редакції кінця 13 — поч. 14 ст. До літописання доби Київ. Русі відносять також Владимиро-Суздальський літопис і *Новгородський перший літопис*. У складі *Лаврентіївського літопису* збереглося *«Повчання» Володимира Мономаха*; одна з частин цього унікального для давньорус. літератури твору — особистий літопис князя. Загалом пам'ятки давньорус. літописання, які дійшли до наших часів, відтворюють практично всю минувшину Київ. Русі, хоч і в строкатому, багатошаровому (з пізнішими переробками, доповненнями, включеннями й редакціями) та нерівномірному вигляді, який спричиняє розмаїті, іноді контраверсійні прочитання та інтерпретації, а також відмінні гіпотетичні реконструкції.

Літописання Великого князівства Литовського, яке тривалий час в історіографічній традиції іменувалося «литовським», «литовсько-руським», «литовсько-білоруським» або «західноруським», первісно постало на давньорус. культ. основі та велося здебільшого староруською мовою із вкрапленнями місц. лексики, проте відображало кардинальні перетворення державно-політичного устрою Сх. Європи 2-ї пол. 13 — 14 ст. Найдавнішою пам'яткою цього літописання вважається «Літописець великих князів литовських», в якому висвітлюються події на теренах ВКЛ від смерті вел. кн. литов. Гедиміна до смерті вел. кн. литов. Вітовта, зокрема подаються відомості про Київ. князівство та Поділля. Нині вирізняють кілька літописних зводів ВКЛ: 1-й або 1-й короткої редакції серед. 15 ст. (Никифорівський, Слуцький, Супрасльський, Віленський, Академічний літописи); 2-й або 1-й широкої редакції (літописи: Археологічного т-ва, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський, Євреїновський) 1-ї пол. 16 ст.; 3-й або 2-й широкої редакції, відомий ще як хроніка Биховця 1-ї пол. 16 ст. Літописи 1-ї чи короткої редакції постали як компіляція та переробка відомостей про події від початків землі Руської до 1446, зокрема містили різноманітні сюжети з викладом історії Київ. Русі з уведенням подій із минувшини ВКЛ. Джерелами для вступних компіляцій на обширах літописання ВКЛ послугували давньорус. *літописи*, передусім Галицько-Волин. літопис. У 2-му та 3-му зводах (1-й і 2-й широкої редакції) загальнорус. відомості поступилися викладу початків власне історії ВКЛ від легенди про родоначальника династії литов. князів римлянина Палемона (за переказом, родича імп. Нерона), який морем прибув до Жемайтії разом із 500 знатними римлянами — міфічними предками місц. шляхти, — і до вел. литов. кн. Гедиміна. Крім того, у цих літописних зводах містилися відомості про походи Гедиміна на Волинь і Київщину, змагання кн. Свидригайла за великокняжий стіл, а також про укр. землі 14 — поч. 16 ст. Повідомлення, подані у літописах ВКЛ, запозичували та використовували польс. хроністи кінця 15 — 16 ст., зокрема М.*Стрийковський*.

На зламі 15—16 ст. формування державно-політ. проекту Речі Посполитої переміщує сферу польс. зацікавлень на укр. землі, зокрема в царину історіописання. Цей проект спричинився до появи своєрідного історіописання, яке метафорично називають **«річпосполитською історіографією»**. В його руслі постало чимало польськомовних і латиномовних творів, переважно у вигляді анналів і хронік, хоч їхні автори зазнали і впливів ренесансної традиції. Стосовно України річпосполитське історіописання 16 — 1-ї пол. 17 ст. здебільшого розгорталося навколо кількох осн. тем і сюжетів: а) істор. географії та геополіт. уявлень; б) військ. протистояння на Великому кордоні (фронтирі), у т. ч. на укр. землях; в) генеалогії образу укр. козацтва; г) «війни козацької». З-поміж відомих творів представників річпосполитського історіописання вирізняють такі, як-от «Звіринець» (1562) М.Рея, «Полонія: до ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки Божої Польського короля» (Болонья, 1574) Я.-А.*Красінського*, «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) та «Сад королівський» (Прага, 1599) Б.*Папроцького*, «Полонія, або Про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві» (Базель—Кельн, 1577) М.*Кромера*, «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» (бл. 1578) С.Оржельського, «Війни Московської коментарі: у 6-ти книгах» (Краків, 1584) та «Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа: у 12-ти книгах» (Франкфурт-на-Майні, 1672) Р.*Гейденштейна*, «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585) С.Сарницького, «Хроніка польська Мартина Бєльського, наново сином його видана» (Краків, 1597) М. та Й. *Бєльських*, «Історія справ, що у Польщі діялися року 1620» (1622) Я.-І.*Петриція*, «Лицарство польське» (Венеція, 1628) та «Полонія» (Кельн, 1632) Ш.*Старовольського*, «Оцінка помилок твору Юлія Беллі "Лавровий вінок австрійців"» (бл. 1630) С.*Любенського*, «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645) П.*Пясецького*, «Коментa-

рів Хотинської війни книг три» (Гданськ, 1646) Я.*Собєського*, «Історія народу польського за правління Генріха Валуа» (Гданськ, 1652) А.-М.*Фредра* та ін.

У 16 — на поч. 17 ст. українських теренів, переважно за польського посередництва, дісталися запізнілі відголоски Ренесансу та Реформації, які спричиняли неширокі протестантські реформаційні рухи та доволі обмежені устремління щодо латиномовного «перевідкриття» антич. спадщини на тлі панування старої візант. традиції. Помітного імпульсу тодішньому літописанню надала **полемічна література**, яка постала навколо унійних церк. змагань кінця 16 ст., зокрема твори І.*Вишенського*, Л.*Зизанія*, С.*Зизанія*, З.*Копистенського*, І.*Потія*, Г.*Смотрицького*, Христофора Філалета та ін. Врешті, на зламі 16—17 ст. рух братств і зростаюча сила козацтва, що привела до відновлення правосл. церк. ієрархії 1620, не лише намітили й анонсували засадні соціокульт. зрушення, а й окреслили нові сюжети і теми, які дедалі більше проступали у тодішньому літописанні. На цьому культ. тлі протягом 16 — 1-ї пол. 17 ст. спершу відбулася подальша обласна сегментація літописання, зокрема поширення його на ряд осередків з акцентуванням уваги на викладі місц. подій, які часто додавалися до заг. істор. компіляцій. До таких **місцевих літописних пам'яток** відносять: *Волинський короткий літопис* (спершу його називали «Київським коротким літописом»; частина Супрасльского списку 1-ї пол. 16 ст.), в якому подається виклад подій на Волині та Поділлі протягом 1487—1500; *Баркулабівський літопис*, в якому йдеться про події 1562—1608; *Львівський літопис*, який обіймає період від 1498 до 1649 та висвітлює події, що стосуються Подільського та Рус. воєводств, зокрема козац. повстання і війни з поляками; *Літопис Острозький* («Острозький літописець»), 1-ша частина (1500—92) якого спирається на хроніку М. та Й. Бєльських, а 2-га частина доведена до 1636, зокрема містить оповіді про митрополита Київського П.Могилу та архієпископа Полоцького М.Смотрицького; Хмільницький літопис, в якому описуються події 1636—50 на Поділлі та частково на Волині й Київщині; та низка ін. З-поміж місц. літописів 16 — 1-ї пол. 17 ст. осібне місце посідає *Густинський літопис* — переробка південнорус. зводу на кшталт Іпатіївського літопису з додатком короткого огляду подій після 13 ст. (до 1597), в якому простежуються впливи авторів-полемістів та побутують роздуми про Вітчизну, покликання людини, корисність і повчальність звернення до історії.

Втім від серед. 17 ст. з'являється низка узагальнювальних, але здебільшого **компілятивних творів**, таких як літопис Я.*Бінвільського* (доведений до поч. 17 ст.), «Кройніка» Ф.*Софоновича* (доведена до 1673), *«Синопсис»* (за благословення та редакцією І.Гізеля), «Хронограф» та «Обширний Синопсис руський», імовірним автором яких (трьох останніх) був П.Кохановський, хоч не виключають і колективного авторства. Ці твори витримані в дусі провіденціалізму, проте іноді в них пропонувались і своєрідні підходи: «Галич — другий Київ» («Кройніка»), ідея загальноруськості — «кровної спорідненості» Великої, Малої та Білої Русі («Синопсис») тощо. Серед них найбільшої популярності зажив «Синопсис», одна з перших друкованих пам'яток, котра до 1-ї пол. 19 ст. перевидавалася бл. 30 разів та циркулювала не лише на обширах України, Росії та Білорусі, а й у межах Болгарії та Сербії.

Від 2-ї чверті 17 ст. в Україні ширилися впливи барокової к-ри, яка розгорталася в церк. сфері та набула реліг. характеру. Відтак барокові риси й мотиви повною мірою простежуються в **козацькому історіописанні** 18 ст., розквіт якого досить часто пов'язують з «епохою військових канцеляристів». Запізніле літ. бароко запропонувало історіописанню 18 ст. власний спосіб осягнення світу, зокрема минувшини, який полягав у поданні універсальної палітри, проте у поетизованому вигляді, за рахунок метафоричних і риторичних компонентів, своєрідних композиційних рішень, епічної манери викладу з діалогічними й монологічними вкрапленнями, безпосередніх звернень автора до читача, комбінацій відмінних стильових компонентів тощо. *Козацькі літописи* Самовидця (його автором уважають колиш. ген. підскарбія Р.*Ракушку-Романовського*), Г.*Граб'янки* та С.*Величка* разюче відрізнялися від звичного літописного канону і в широкому сенсі стали пам'ятками літературного чи навіть «літописного бароко». *Літопис Самовидця*, здебільшого розкладений по роках, тяжів до звичайного переказу, проте часом сполучався із драматичним підкресленням подій і колоритними, барвистими замальовками. Літопис Г.Граб'янки вирізнявся високоепічним пафосним стилем, що продукував аналогії з давніми антич. взірцями і навіть порівнювався зі славнозвісним твором Тіта Лівія, хоч іноді автор переходив до сухої, лапідарної оповіді. Натомість Літопис С.Величка вирізнявся відмінними стильовими шарами, позаяк його автор то наближався до високого стилю барокової проповіді з моралістичними повчаннями, то переходив до уявних чи гаданих промов своїх героїв, то подавав вірші відомих і невідомих поетів, а то вставляв перекази, перероблені витяги з автентичних джерел, панегірики і навіть епітафії тощо. Сюжетна канва козац. літописів розгорталася навколо Нац. революції 1648—76, утворення Укр. козац. д-ви та подальшого перебігу історії України-Гетьманщини (доба Руїни та ін.), зокрема щодо причин польсько-укр. конфлікту в 17 ст. Водночас козац. літописці порушували проблеми етногенетичного походження (сарматський і хозарський міфи в літописі С.Величка, «скіфо-хозарська концепція» в літописі Г.Граб'янки), козац. прав, свобод і вольностей, становище козац. стану, порівняно зі шляхтою і дворянством, та ін. Козац. літописи репрезентували насичену, емоційну та стилізовану гамму устремлінь, зацікавлень, почувань, переживань і думань істор. людини культ. доби бароко. Ці пам'ятки істор. та суспільно-політ. думки ще залишались у межах провіденційної парадигми історіописання, проте в їхніх авторів уже проступали доволі помітні елементи секуляризованого мислення (С.Величко) та очевидні політ. симпатії (автономістські ідеали Г.Граб'янки). До козац. історіописання 18 ст. з певними застереженнями відносять і низку **історичних компіляцій**, таких як «Короткий літопис Малоросії» (1730-ті рр.), «Історія про козаків запорозьких» (бл. 1740) кн. С.*Мишецького*, «Краткое описа-

ние о казацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765) П.*Симоновського*, «Краткая Летопись Малой России с 1506 по 1770 год с изъявлением образа тамошнего правления» (СПб., 1777) В.*Рубана*, «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (1785—86) та ін., які потрапляють у тяжіння рос. культ. поля. Однак в укр. історіографії до кінця 18 ст. зберігалася й архаїчна форма пізніх місц. і монастирських літописів та хронік, присвячених локальним чи обласним подіям. Зрештою, на зламі 18—19 ст. укр. історіописання було строкатим, іноді еклектичним сполученням барокових, провіденційних, пізньопросвітницьких і преромантичних складових. Заразом важливу роль відігравали антикварні практики 2-ї пол. 18 ст., які розгорталися під гаслом збирання «козацької спадщини» та поступово набували ознак зовн. рефлексивності, скерованості назовні — видавничі проекти, топографічні описи, інтелектуальні контакти з європ. діячами, різноманітні експерименти на ниві літератури, мовознавства, етнографії, музики, мист-ва, зорієнтовані на ширше читацьке коло та ін. Проте найяскравіше зовн. рефлексивність виявилася у спробах подати власні візії укр. минувшини, зокрема у славнозвісній *«Історії Русів»*, 1-ша редакція якої, імовірно, постала в останній третині 18 ст.

Раціонально-просвітницький проект виплекав своєрідну парадигму суцільного порядку та ієрархії, яка спиралася на нормативно-універсальний і природно-правовий ідеал науковості, зокрема спричинився до генералізації уявлень про минувшину, нав'язував прагматичне, моралізаторське, механістичне й оптимістичне ставлення до історії. Втім духовні й інтелектуальні перетворення та соціокульт. зрушення в Європі за наполеонівської доби породили зворотні ідеалістичні реакції, які розгорталися у вигляді романтичної опозиції й підважували уявлення про однорідність людської природи як частини заг. універсуму. Пізньопросвітницький універсалізм обіймав царину практично всієї європейської і навіть усесвітньої минувшини, що зумовило появу цілої низки **великих наративів**. У межах одного з таких наративів була опубл. німецькомовна історія України австрійс. історика Й.-Х.*Енгеля*, яка становила 48-й том (1796) із серії видань «Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt». Водночас ширилися й пізньопросвітницькі впливи, котрі почасти простежуються в «Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях» (СПб., 1798) Я.*Марковича*, «Истории города Киева от основания до настоящего времени» (підготовлена 1800, окремі розділи видані 1844) та «Кратком описании Киева» (СПб., 1820) М.*Берлинського*, в уцілілих фрагментах з «Истории Украины и казаков» (1822 поданої у 3-х рукописних томах до Імператорської АН) О.*Мартоса*, який певною мірою наслідував працю Й.-Х.Енгеля. Проте найповніше пізньопросвітницькі мотиви репрезентувала 4-томна «История Малой России» (М., 1822; 2-ге вид. у 3-х томах — М., 1830) Д.*Бантиша-Каменського*, яка відображала культурницькі настанови лівобереж. панства, зокрема ідеї колиш. слави козацько-старшинських родів, місц. неповторності та патріотизму, але на засадах офіційної лояльності до імперії Романових. Загалом Д.Бантиш-Каменський вирізнявся специфічною нормативністю мислення, що спиралася на природно-правові канони з виразним моралізаторським рефреном, проте без особливих філос. чи культ. устремлінь, зокрема, взірцями для нього слугували «История государства Российского» М.*Карамзіна* та праця Й.-Х.Енгеля. Натомість 5-томна «История Малороссии» (М., 1842—43) М.*Маркевича* була перехідною працею, в якій помітний пласт антикварного мислення та культурницьких мотивів доволі химерно сполучився з літературно-естетичними й етногр. інтенціями як у дусі раннього романтизму, так і старого класицизму поч. 19 ст. Від 2-ї чверті 19 ст. значної популярності на теренах підрос. України набула «Історія Русів» («История Русов», М., 1846; видана заходами О.*Бодянського*), в якій віднаходять преромантичні мотиви і настанови.

Романтичні віяння дісталися укр. обширів у 1820-ті рр., проте вповні проступили протягом 1840—60-х рр. Із романтизмом пов'язаний окремий період укр. істор. та суспільно-політ. думки, зокрема гуртки харків. інтелектуалів, «Руська трійця» (І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*, М.*Шашкевич*) у Галичині та *Кирило-Мефодіївське товариство* у Наддніпрянській Україні. Романтизм викликав своєрідну медієвізацію наукових, громад. і культурницьких зацікавлень, себто актуалізував істор. студії та худож. твори, присвячені середньовіччю. Водночас **романтична історіографія** ввела до істор. праць масового, колективного героя — народ/націю із множинністю, ірраціональністю та містичністю способів дії. З його появою єдиний і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, воднораз поступився місцем романтичному Хаосу. Відтак істор. подія вилучалася з логічно вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем, а її місце заступили уявлення про дискретність, мозаїчність, фрагментарність світу минувшини. Романтизм згенерував потужні трансформації істор. письма в розрізі численних дослідницьких практик — етногр., фольклорних, літ., мовознавчих, архів., краєзнавчих, археол., мистецько-естетичних, музичних тощо, зокрема надав могутнього імпульсу нац. міфотворчості. Заразом тотальність настанов раціоналістичного та природно-правового мислення швидко перетворилася на розмаїття мозаїчних і динамічних структур, властивих романтичному світобаченню. Романтичний проект висунув ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином сполучилися вимоги до критичного тлумачення минувшини з інтуїтивним способом мислення, зокрема з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей. Культ. доба романтизму висунула й нові типи істориків — критика (М.*Максимович*) та художника (М.*Костомаров*), які обіймали провідні позиції у фахових корпораціях учених у Моск., Петерб. та Київ. ун-тах, що свідчило про поступову професіоналізацію укр. історіографії, а також талановитого приватного вченого-аматора (П.*Куліш*). Проте процес професіоналізації укр. історіописання серед. 19 ст. був істотно уповільнений, у т. ч. внаслідок погрому кирило-мефодіївських

братчиків 1847, які повернулися до повноцінного наук. та культ. життя лише на зламі дореформених і пореформених часів (проект петерб. «*Основи*»), а також через численні урядові обмеження. Із «мовної програми» романтизму фактично розпочався проект «винайдення України», зокрема народилася відома формула М.Костомарова про «дві руські народності» (1861), яка нав'язувала поступове виокремлення українства в координатах «Руського світу». Причому до костомаровської тези впритул наблизився М.Максимович ще у 1830—40-х рр. (чернеткові нотатки про психологічні відмінності великорусів та українців), хоч і не наважився винести ці роздуми на публічну дискусію з огляду на свій слов'янофільський консерватизм. Тому ревізіоністський поворот П.Куліша у 1870-х рр. у певному розумінні був однією з можливих варіацій цього проекту, позаяк він протиставляв ідеї сепарації від «Руського світу» думку про перерозподіл ролей у цьому культ. просторі. Ймовірно, саме звідси походить його поділ «Руського світу» на Стару та Нову Русь, з якого поступово визріла контраверсійна візія П.Куліша про «возз'єднання» Русі. Отож дрібні, часом припадкові тексти укр. істориків-романтиків відіграли неабияку роль у формуванні культ. простору України 19 ст. Більше того, романтичний фрагмент мислення нав'язав цілісну програму творення укр. історіописання в імперському культ. просторі: листи та дрібні публікації М.Максимовича 1820—60-х рр., істор. монографії М.Костомарова 1860—70-х рр., врешті-решт багатотомники П.Куліша — «История воссоединения Руси» (т. 1—3. СПб., 1874—77), «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» (т. 1—3. М., 1888—89), написані в дусі пізнього романтизму з раціоналістичними та позитивістськими вкрапленнями. Водночас романтичні концепти були затребувані багатьма діячами національно-визвол. руху 2-ї пол. 19 ст. Так, романтичні ідеї відіграють помітну роль у мисленнєвих сполученнях укр. істориків, які засвоїли натуралістичну програму пізнання «першого» позитивізму, зокрема у відомій формулі В.*Антоновича* — «три національні типи народні» (1888).

«Перший» позитивізм, який сягнув укр. теренів у 1860-ті рр., привніс на обшири історіописання нові пізнавальні й аксіологічні орієнтири, передусім гносеологічний оптимізм і раціоналізм, а також надзвичайну віру в силу знання та людського інтелекту. Адепти позитивізму прагнули «передбачити» минуле, щоби пізніше «перенести» на прийдешність раціонально осмислені та відкриті закони руху й буття «соціальної природи» — ідею невпинного чи «вічного» поступу, детермінізм тощо. Крім того, позитивізм спричинився до інтелектуального оновлення укр. народництва, зокрема переходу його адептів від філологізму та етнографізму до обстоювання натуралістичного історизму й «органічної» безперервності істор. процесу. Позитивізм успадкував і трансформував не лише класичні просвітницько-раціоналістичні зразки мислення, а й настанови щодо поліпшення «природи» самої людини. Така специфіка «першого» позитивізму (за версією О.*Конта*) спричинилася до того, що чимало укр. інтелектуалів спершу сприймали цю стильову течію за посередництвом просвітницької спадщини (В.Антонович, О.*Лазаревський* та ін.). Позитивізм згенерував і низку вимог до професіоналізації істор. науки, зокрема нав'язав формальну (часописи, т-ва) та неформальну (Київ. школа істориків В.Антоновича) інституціоналізацію укр. історіописання. Стильова формація «першого» позитивізму з його натуралістичним сцієнтизмом виплекала й появу нових типів учених — професійних істориків із космополітичними (М.*Драгоманов*) та культурно-просвітницькими світоглядними настановами (В.Антонович), які почасти виявились і в їхніх уподобаннях стосовно дослідницького інструментарію — компаративного й типологічного, а також у сприйнятих інтелектуальних впливах (теорія «мандрівних сюжетів» Т.Бенфея та антропологічні практики П.Топінара). Втім, попри потужні позитивістські віяння 1860—80-х рр., укр. історіописання було доволі строкатим. Приміром, візії В.Антоновича сполучали не лише пізньопросвітницький, романтичний та позитивістський шари, а й численні вкраплення із тогочасних антропологічних теорій, прудонізму, слов'янофільства тощо. Неабияким розмаїттям вирізнялися й мисленнєві структури М.Драгоманова, що загалом спиралися на раціоналістично-позитивістський підмурок, але водночас адсорбували широкий спектр соціаліст., анархічних, ліберальних ідей 2-ї пол. 19 ст. Зрештою, натуралістична програма «першого» позитивізму спричинилася до суцільного еволюційного подання минувшини, зокрема відвела перші ролі в дослідницьких практиках історико-генетичному методу, критично-аналітичним процедурам та різного роду каузальним залежностям, що поступово нав'язували ідею детермінізму в конструюванні світу минувшини. Вислідом таких практик стала низка монографічних текстів, яка створила локально-регіональну «еволюційну палітру», себто **серія обласних монографій** учнів В.Антоновича — «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (К., 1878) М.*Дашкевича*, «История Северской земли до половины XIV ст.» (К., 1882) Д.*Багалія*, «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (К., 1885) Н.*Молчановського*, «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (К., 1887) О.*Андріяшева*, «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.» (К., 1891) М.*Грушевського*, «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст.» (К., 1891) М.*Довнар-Запольського*, «История Смоленской земли до начала XV в.» (К., 1895) П.*Голубовського*, «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.» (К., 1896) В.*Данилевича*, «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (К., 1897) В.*Ляскоронського* та ін.

Поважні зміни відбулися й на ниві **інституціоналізації українського історіописання** в останній чверті 19 — на поч. 20 ст., зокрема, на теренах підрос. України сформувався ряд осередків місц./губернських/регіональних істориків, що мали краєзнавчий, пам'яткоохоронний та архівно-археогр. профіль. Вони об'єднували як дослідників-аматорів, так і професійних науковців і громадсько-культ. діячів у вчених архів. губернських комісіях, церковно-археологічних к-тах, земських та ін. інституціях, зокрема в Житомирі (М.*Коробка*,

Вас.*Кравченко*, П.*Тутковський*, О.Фотинський, Я.Яроцький та ін.), Кам'янці-Подільському (С.*Венгрженовський*, П.Вікул, М.Гогоцький, О.Павлович, В.Пясецький, М.*Сімашкевич*, Ю.*Сіцінський* та ін.), Катеринославі (нині м. Дніпро; В.*Біднов*, Д.*Дорошенко*, Я.*Новицький*, В.*Пічета*, А.*Синявський*, Д.*Яворницький* та ін.), Полтаві (В.Бучневич, О.*Левицький*, І.Ф.*Павловський*, Л.*Падалка*, В.*Пархоменко* та ін.), Сімферополі (О.*Бертьє-Делагард*, І.Казас, Л.Коллі, Ф.*Лашков*, А.*Маркевич*, Ф.Ребець, О.Романюк, О.Сеницький, Х.Ящуржинський та ін.), Чернігові (А.*Верзилов*, П.*Добровольський*, П.Я.*Дорошенко*, Я.*Жданович*, Г.*Милорадович*, В.*Модзалевський* та ін.) та ін. Істор. студії в цих регіональних осередках не вирізнялися концептуальними чи методологічними новаціями, порівняно з університетськими центрами (Харків, Київ, Одеса), і проводилися у межах імперської науки, проте сприяли, з одного боку, розширенню джерельної бази історії України, а з другого — формували кадри місц. дослідників, тією чи ін. мірою заангажованих в укр. проблематиці. Водночас на теренах підавстрійс. Галичини з її ліберальнішими умовами, порівняно з імперією Романових, було засноване *Наукове товариство імені Шевченка*, яке на межі 19—20 ст. поступово набуло рис інституційного універсалізму і фактично стало прообразом нац. укр. АН. На галицьких теренах розпочалася й реалізація **монументального проекту великого наративу** — багатотомної «Історії України-Руси» (Львів—Відень—Київ, 1898—1936), який визрів здебільшого в річищі позитивістських дослідницьких стратегій, зокрема привів до появи своєрідного типу укр. історика-енциклопедиста (М.Грушевський) із незвичайною жертовною самопосвятою та всеосяжним діапазоном наук. зацікавлень і практик.

«Історія України-Руси» М.Грушевського у типологічному плані належить до низки «великих» проектів нац. історій 19 — поч. 20 ст., які мали освятити та легітимізувати буття націй і д-в у часі та просторі. Водночас монументальний багатотомник М.Грушевського (його назва фактично успадкувала відому пропозицію В.Антоновича про вживання у перекладних працях *«Руської історичної бібліотеки»* (1886—1904) замість означення «малоросійський» дефініції «українсько-руський») не лише інтегрував здобутки романтиків і «перших» позитивістів, а й фактично перевів проект «винайдення» України, точніше конструювання укр. історії, на новий рівень. Наріжною віссю великого тексту, навколо якої оберталися практично всі мисленнєві структури М.Грушевського, стала майже «вічна» категорія народу/нації, яку історик прагнув подати у всій еволюційній багатоманітності, генетичній тяглості та фактографічній повноті. Водночас монументальний проект М.Грушевського спричинився до створення Галицької або Львівської історичної школи, до якої зазвичай зараховують Б.Барвінського, Б.Бучинського, В.*Герасимчука* (Гарасимчука), Ф.Голійчука, І.*Джиджору*, Ю.Кміта, М.*Кордубу*, І.*Кревецького*, І.*Крип'якевича*, З.*Кузелю*, Ф.Срібного, О.*Сушка*, С.*Рудницького*, О.А.*Терлецького*, С.*Томашівського*, О.Чайківського, М.*Чубатого*, О.*Целевича* та ін. Наук. школи істориків започаткували й ін. учні В.Антоновича, зокрема Д.Багалій у Харків. ун-ті та М.Довнар-Запольський у київ. ун-ті Святого Володимира (історико-екон. школа рос. історії 16—17 ст.). Однак монументальний проект М.Грушевського, який виношувався в руслі дослідницьких стратегій «першого», згодом «критичного» позитивізму, довелося реалізовувати за культ. доби, відомої як Fin de Siècle чи Срібний вік (1890—1920), яка кинула низку інтелектуальних та культ. викликів класичному історизму. Ці виклики поклали край домінуванню єдиного «великого» стилю у межах певної культ. епохи. Натомість постало самобутнє багатоголосся конкуруючих стильових пропозицій (соціологізація, віталізм або філософія життя, неоромантизм, неокантіанство, психологізація, «критичний» чи модернізований позитивізм, циклічне подання минувшини та низка ін.), на тлі якого відбувався перехід від традиційного/класичного до некласичного історіописання. Проте М.Грушевський прагнув зберегти еволюційну підоснову та генетичне подання побутування нації як колективного «діяча-героя» укр. історії, а також утримати виразні сцієнтистські вимоги до істор. письма. Це торувало шлях до соціологізації історії за версією Паризької наук. школи (Е.*Дюркгейм*, Л.Леві-Брюль), хоч і не виключало вибіркового вживання певних ідей та концептів з обсягу ін. стильових пропозицій (віталізму, психологізму, неоромантизму). Отож модернізація традиційного/класичного у великому тексті М.Грушевського відбувалася в напрямі розширення натуралістичної («органічної») програми подання соціального та культ. світу, до якої вводилися концепти віталізму, психологізму, соціологізму тощо. Проте послідовний еволюціонізм автора «Історії України-Руси» істотно ускладнював репрезентацію переломних подій, ситуацій і періодів нац. історії. Тож конструкція М.Грушевського потребувала введення спец. «транзитних» періодів, які слід було «розмістити» поміж великими епохами, зокрема двох занепадів (середина 14 та 2-га пол. 18 ст.) і двох відроджень (кін. 16 — поч. 17 ст. і 19 ст.) укр. нац. життя. Така концептуалізація М.Грушевського вимагала докладного відтворення різноманітних шарів минувшини, передусім соціальної та культ. площин, у межах яких здебільшого розгорталося істор. життя «народної маси». Тому у багатотомнику М.Грушевського йшлося не тільки про подання швидкоплинних перетворень «народного життя», а й про репрезентацію переходу сусп-ва від одного якісного стану до іншого, себто від уповільненого, розміреного чи дещо прискореного еволюційного плину до несподіваного швидкого розвою, великого розмаху, раптового спалаху і, врешті-решт, революц. вибуху (Хмельниччина).

На поч. 1920-х рр. культ. терени, на яких побутувала нац. історіографія, вирізнялися поділом на кілька автономних академічних середовищ, що формувалися у межах Рад. України, на західноукр. землях та в еміграційних осередках Центр. Європи (Берлін, Варшава, Відень, Прага, Подєбради та ін.). Однак до поч. 1930-х рр. зберігалися й певні можливості для наук. комунікації та співпраці укр. учених, які перебували у зовсім різних світах. Така надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокульт. умов спричинили поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освіт. практик, перехрещування

відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій в укр. історіописанні міжвоєн. доби. Тому шокове сприйняття недавньої укр. минувшини спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої системи світоглядних координат, в якій конструювалася нац. історія. Та «травматична» рецепція «недавнього минулого», яка побутувала у писаннях учених-емігрантів, а у прихованому вигляді — у текстах науковців-гуманітаріїв на обширах Рад. України, досить химерно співіснувала і сполучалася з революц. романтизмом і духом масових соціальних перетворень 1920-х рр. Ці настрої циркулювали в середовищі молодих рад. висуванців, інтелектуалів, митців та культурно-громад. діячів із лівацькою чи соціаліст. орієнтацією. На такому кризовому, повоєнному і заразом революційно-романтичному тлі інтуїтивні й ірраціональні паростки у текстах українських істориків упродовж 1920-х рр. трансформувались у могутню неоромантичну хвилю, здебільшого відому як **державницький напрям в українській історіографії**. Ця хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрад. України, хоча часто-густо переховувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією. Водночас у міжвоєнні часи вимальовувалися та кристалізувалися й ін. пізнавальні орієнтири, пов'язані зі студіюванням істор. буття «масової людини». Така соціологізація на обширах історіописання була своєрідною реакцією на воєнну й революц. кризу часів I світ. війни. Відтак міжвоєнна культ. доба, яку метафорично можемо назвати епохою «масової історії», хоч і з низкою застережень, вирізнялася стильовим розмаїттям, проте тією чи ін. мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала/відкидала/модифікувала/реагувала на його настанови. Отож у 1-й третині 20 ст. намітилися альтернативні версії конструювання укр. історії, які вимальовувалися в руслі неоромантизму та соціологізації минувшини.

Неоромантизм продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення істор. буття, а за великим рахунком — до інтуїтивного способу мислення, хоча такий поворот у жодному разі не був всеохопним. Неоромантичні візії історії спиралися на еклектичну мішанину елементів позитивізму, старого романтизму, неокантіанства, дарвінізму, віталізму, расово-антропологічних та соціологічних теорій кінця 19 — поч. 20 ст., зокрема сприймалися як цікаві новації для інтелектуалів, які репрезентували «недержавні» нації Європи. У широкому сенсі неоромантизм пропонував поєднання інтуїтивного й аналітичного способів мислення на модерністських засадах, себто у вигляді незвичайних, інколи еклектичних сполучень. Неоромантичні мотиви та ідеї простежувалися у студіях багатьох укр. істориків 1920-х рр. на еміграції та західноукр. землях, зокрема у текстах М.*Андрусяка*, І.*Борщака*, В.Гарасимчука, І.Джиджори, Д.Дорошенка, І.Кревецького, І.Крип'якевича, М.Кордуби, Т.*Коструби*, Б.*Крупницького*, В.*Кучабського*, С.*Наріжного*, Д.*Олянчина*, Є.*Онацького*, В.Січинського, О.Терлецького, О.*Шульгина*, А.*Яковліва*, а також у працях деяких істориків на обширах УСРР (О.*Оглоблина*, Л.*Окіншевича* та ін.). Найяскравішим речником укр. неоромантизму був В.*Липинський*, який становив досить цікавий тип приватного вченого з блискучим університетським вишколом, проте позбавленого інерційних складових традиційних дослідницьких і культ. практик, які зазвичай побутували у мисленні більшості академічних учених. Його концептуальна пропозиція вирізнялася неабиякою креативністю та надзвичайним динамізмом, попри те, що продукувала консервативний політ. сенс — «класократичну державу» чи гетьманську хліборобську монархію. Отож конструкція укр. минувшини В.Липинського містила низку неоромантичних елементів і сюжетів, зокрема вводила культ «жертвенних героїв» та «великої людини» (харизматична модель). Ця героїзація історії у повоєн. текстах В.Липинського поступово трансформувалася в ідею персональної репрезентації («персоніфікацію») стихійних хотінь різних спільнот (націй, класів, станів, політ. партій). Недаремно у працях В.Липинського міститься ряд саморефлексій щодо ідей героїзму та жертовності в історії, зокрема приховане співставлення з постаттю С.-М.Кричевського в «Україні на переломі: замітках до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті»» (Київ—Відень, 1920), роздуми про призначення письменника-теоретика в «Листах до братів-хліборобів» (Відень, 1926) та ін. Заразом поважне місце у візії В.Липинського посідають морально-етичні канони, які постають мірилами вартості минувшини (жертовність, ідея, ідеал, мучеництво тощо). Загалом візія В.Липинського нав'язувала харизматичну персоніфікацію та героїзацію, символістську естетику і волюнтаристське потрактування динамізму у світі історії, але з виразним соціологічним лейтмотивом, що тяжів до відомих теорій циркуляції еліти за версіями В.Парето та Г.Моски. Іншу варіацію укр. неоромантизму репрезентував С.Томашівський — галицький інтелектуал і водночас один із найталановитіших галицьких учнів М.Грушевського. С.Томашівський становив тип гуманітарія-культурника, хоч і з неабиякими громад. та політичними амбіціями. Він сконструював образ «політичного розвитку України», передусім із перспективи творення укр. нації та національно-політ. ідеї з виразним галицьким рефреном у нарисі «Українська історія: старинні і середні віки» (Львів, 1919). Зокрема, С.Томашівський запропонував образ «сакрального трикутника» історичного розвитку України (Степ, Польща, Московщина) та підніс істор. роль Галичини до загальнонац. масштабу. Його неоромантична візія була апологією ідеї Галичини («українського П'ємонту») та її виключної ролі, насамперед культ. та політ. призначення в укр. історії. На відміну від концептуалізації В.Липинського тексти С.Томашівського виділялися помітним віталістичним забарвленням і продукували низку культурницьких смислів. Укр. неоромантизм виплекав дві відомі метафоричні формули модернізації проекту «винайдення» України — через д-ву до нації (В.Липинський) та через націю до д-ви (С.Томашівський). У 1920-х рр. обидва інтелектуали публічно задекларували наміри перевести означені інтенції до академічної царини у вигляді написання великих студій з укр. історії (проект 12-том-

ної «Великої історії Галичини» С.Томашівського та «державної історії» В.Липинського), котрі однозначно розглядалися як альтернативні візії щодо «Історії України-Руси», проте ці задуми залишилися тільки на стадії їх виношування.

На відміну від неоромантичних візій **соціологізація історії** здебільшого спонукала до подання історії «знизу», хоч і з перспективи масових процесів. У цьому напрямі ще напередодні І світ. війни просувався М.Грушевський, який здебільшого скептично, а подекуди й негативно, сприймав концептуальні й інструментальні пропозиції неокантіанства, неоромантизму та феноменології. Проте воєнні та революц. події, еміграційні настрої та враження стали своєрідним каталізатором, який змусив М.Грушевського доволі глибоко зануритися в царину всесвітньої історії та соціології, зокрема підштовхнув його до створення 1919 Укр. соціологічного ін-ту в Женеві (Швейцарія). Соціологічні «експерименти» спонукали М.Грушевського до суттєвого розширення предметної області істор. студій з нац. та соціальної царини до культурознавчої й етнологічної сфери. Отож у міжвоєнну добу М.Грушевський більш критично ставився до стадіального й «органічного» подання істор. процесу, яке вважав конвенціональним. Проте еволюційний канон і надалі відігравав важливу роль у його концептуалізації, хоча М.Грушевський відійшов від однолінійної репрезентації світу історії й поступово наблизився до багатолінійного подання (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення — примітивного чи «прелогічного» і сучасного, відмови від європоцентричного бачення світу тощо). М.Грушевський переважно сприймав соціологізацію минувшини за версією Е.Дюркгейма та Л.Леві-Брюля і засвоював впливи «психології народів» за візією В.Вундта, котрі давали змогу модернізувати позитивістські стратегії в руслі подання «колективної людини» та світу її уявлень, але обмежували введення ірраціональних елементів, які зазвичай розглядалися як гіпотетичні. Заразом М.Грушевський зберігав традиції докладного фактологічного опису та ще й із виразним просторовим історично-генетичним ухилом. Переведення таких настанов до «Історії України-Руси» спричинилося до того, що установчі концепти розмивалися величезною масою фактографії. Тому М.Грушевський опинився у своєрідному «зачарованому колі», позаяк уведення нових доповнюючих культурознавчих й етнологічних площин на ниві соціологізації минувшини нав'язувало опрацювання величезних фактологічних масивів. Це перевершувало фізичні можливості одного вченого, навіть із такою фантастичною працездатністю, як у М.Грушевського, хоча після повернення до УСРР 1924 він створив **Київську школу істориків** у системі ВУАН, яку називають **культурно-історичною**, а іноді — **соціологічною** (О.*Баранович*, Т.*Гавриленко*, С.*Глушко*, П.*Глядківський*, К.*Грушевська*, В.*Денисенко*, В.*Євфимовський*, В.*Ігнатієнко*, М.*Карачківський*, В.*Костащук*, Д.Кравцов, П.*Нечипоренко*, О.*Павлик*, Ф.*Савченко*, Є.Смолинська, О.*Степанишина*, М.*Ткаченко*, С.*Шамрай*, Л.Шевченко, В.*Юркевич* та ін.). Крім того, в укр. історіографії 1920-х рр. постало ще кілька наук. шкіл: **Харківська соціально-економічна школа Д.Багалія** (О.*Багалій-Таринова*, О.*Водолажченко*, М.*Горбань*, А.*Козаченко*, Н.*Мірза-Авак'янц*, О.Назарець, Д.*Соловей* та ін.); історико-правнича школа М.*Василенка* (С.Борисенко, В.Гришко, В.*Новицький*, Л.Окіншевич, І.Черкаський та ін.); марксистська школа М.І.*Яворського* (З.Гуревич, М.*Рубач*, М.Свідзинський та ін.).

Упродовж 1920-х рр. виникла й низка інших варіацій соціологізації укр. минувшини, зокрема **теорія «єдиного процесу»** М.*Слабченка*, яка розглядала всі нац. історії у світлі ряду «відхилень» від магістральних тенденцій світ. розвитку. Концептуальна пропозиція М.Слабченка була вислідом строкатого, почасти еклектичного стильового сполучення екон. матеріалізму, марксизму, теорії граничної корисності австрійс. екон. школи Е.Бем-Баверка та К.Менгера, візій В.Зомбарта про «буржуазний дух» і децентралізм соціально-екон. життя та Г. фон Шмоллера про оцінку різних видів і форм госп. взаємин на підставі спеціалізованих коефіцієнтів розвитку тощо. Ці концепти вживалися у багатотомних студіях М.Слабченка — «Організація господарства України від Хмельнищини до Світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны», ч. 1, т. 1—4. Одеса, 1922—25; ч. 1, т. 5, вип. 1—2. К., 1927—29), яка планувалася як 10-томник, та 3-томнику «Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.» (т. 1. Одеса, 1925; т. 2. К., 1927; гадають, що 3-й т. автору видати не вдалося). Доволі своєрідну **концепцію «господарської автономії» України** висунув О.Оглоблин, який планував розгорнути її у 6-томній серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: мануфактура в Гетманщине» ([т. 1.] К., 1925), кріпацька ф-ка (т. 2), «Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика» ([т. 3.] К., 1925), внутр. організація ф-ки (т. 4), капіталіст. ф-ка (т. 5—6). Із цього 6-томника О.Оглоблина видрукувано лише 1-й та 3-й томи, а 2-й т. був знищений рад. цензурою 1931. О.Оглоблин за формальними ознаками належав до нового типу історика-висуванця, що з'явився на авансцені укр. історіописання протягом 1920-х рр, проте у стильовому та культ. плані суттєво відрізнявся від цього «ідеального типажу». Зокрема, він прагнув сполучити ідею «господарської автономії» з неоромантичною концептуалізацією в дусі В.Липинського та поширити її на терени політ. і культ. історії України. Крім того, власну схему **марксистсько-більшовицької соціологізації історії** запропонував і М.Яворський. Ця концепція, попри вульгаризований матеріалістичний детермінізм і суцільну класову апологію, обстоювала самостійне подання укр. минувшини в історії народів СРСР, а в низці випадків навіть перегукувалася зі схемою М.Грушевського. Більше того, оригінальні соціологічні мотиви, підходи й сюжети з'являлися у студіях багатьох тогочасних укр. істориків, зокрема у працях Й.*Гермайзе*, К.Грушевської, Н.Мірзи-Авак'янц, Л.Окіншевича, В.П.*Петрова*, В.*Романовського*, К.Штепи та ін. Утім на зламі 1920—30-х рр. процес модернізації укр. історіописання був зупинений. Натомість розгорнулася **тотальна радянізація національних, точніше**

республіканських, наративів, яка розпочалася із суцільної делімітації культ. простору на два полярних «континенти» — «свій» та «чужий». Водночас нав'язувалося ритуальне входження учених-гуманітаріїв до рад. науки у вигляді публічного «обряду каяття», що мав продемонструвати розрив із попередньою спадщиною. Відтак у 1-й пол. 1930-х рр. унаслідок парт. чисток й інспірованих «дискусій» з викриття класової сутності наук. доробку провідних укр. істориків (М.Грушевського, О.Оглоблина, М.Яворського та ін.) постав доволі великий масив «покаянних» і «викривальних» текстів. «Покаянний жанр» став тією знаковою межею, що відділила епоху порівняно «нормальної» науки від доби, в яку, власне, народилися рад. історіописання та його респ. проекції, зокрема укр. рад. історіографія. Руйнація ВУАН ґвалтовно обірвала низку проектів в укр. історіописанні міжвоєн. доби, пов'язаних з неоромантизмом та соціологізацією минувшини.

У 2-й пол. 1930-х — на поч. 1940-х рр. розгорнулася одна з перших спроб створення укр. рад. наративу у серійному проекті «Нарисів з історії України», започаткованих у створеному 1936 Ін-ті історії України АН УРСР. У концептуальному сенсі ця серія видань відображала проміжний, переходовий стан тодішнього **радянського гранд-наративу**, який набував рис **централістичного, великоросійського канону** (т. зв. концепція приєднання України до царської Росії як «меншого лиха») з телеологічним, жорстким формаційним і класовим поданням у дусі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і вельми обмежений, простір для респ. історій, зокрема укр. минувшини. Втім із 17-ти (згодом 20-ти) запланованих випусків «Нарисів з історії України» було видано лише сім (1—4-й, 6-й, 8-й та 11-й). Німецько-рад. війна 1941—45, черговий погром Ін-ту історії України АН УРСР, що стався в серпні 1947, остаточно поховали плани продовження цієї видавничої серії. Повоєнні часи привнесли на терени укр. рад. історіописання не тільки законсервовану пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні та репресивні кампанії, які поховали примарні надії на лібералізацію тоталітарного режиму, навіяні травневою перемогою 1945. Проте тяжіння соціокульт. трансформацій воєн. та повоєн. доби, попри їхню кон'юнктурність і скороминущість, безперечно давалося взнаки на культ. та інтелектуальних теренах, зокрема у взаєминах центру і периферії. Передусім особливого значення набули культ. та ідеологічні практики воєн. доби, які створили певний простір для «локального» чи місц. патріотизму, зокрема укр. рад. патріотизму як мобілізуючого чинника в умовах тяжкої німецько-рад. війни. З ними пов'язують й обмежену лібералізацію культ. і дослідницьких практик ще в евакуаційний (уфімський) період (1942—44) побутування укр. інтелектуалів з інституцій АН УРСР. Самобутнім наслідком таких спроб «патріотичної» репрезентації стала ідея «нових соціалістичних» народів-націй. Окрім того, німецько-рад. війна стала важливою межею і провідним чинником, який спричинився до формування нового — воєнного — покоління рад. істориків. Ця генерація мала не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане споглядванням трагічних та драматичних подій, зокрема їх неформального, та навіть приватного осмислення. У повоєнну добу зажевріли перші ідеологічні передвісники горезвісної **концепції «возз'єднання»**. Її генезу пов'язують із дослідницькими практиками ще кінця 1930-х рр., зокрема зі становленням т. зв. концепції «давньоруської народності» як «спільної колиски» чи «спільного початкового періоду» трьох східнослов'ян. народів. Так, протягом 1949—50 проводилися досить масштабні заходи з відзначення 10-річчя «возз'єднання» укр. земель в «єдиній Українській Радянській державі», які у певному сенсі були своєрідним прологом до сумнозвісних тез ЦК КПРС 1954 про т. зв. возз'єднання України з Росією. Ці парт. тези подавалися як універсальний і навіть есенційний концепт, що нав'язував цілісне та телеологічне подання минувшини з апріорною генералізацією укр. сюжетів у рад. культ. просторі, зокрема намічалися як вихідна («давньоруська народність»), так і проміжні телеологічні віхи («возз'єднання», Жовтнева революція 1917), які претендували на роль універсальних орієнтирів-дороговказів для наративів, що мали оспівувати невпинний «історичний поступ» до кінцевої мети — комуніст. майбуття. Від кінця 1940-х рр. потуги академічних інституцій дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць, які сучасники саркастично нарекли «колективістськими» багатотомниками, а укр. історія остаточно була переведена / транслювалася у формат історії УРСР. Саме в руслі «колективного» стилю було підготовлено й перші повоєнні курси з обсягу респ. наративу, зокрема два видання 2-томної «Історії Української РСР» (1-ше вид. — К., 1953—56; 2-ге вид. — К., 1955—57). Зрештою, в серед. 1950-х рр. розпочався процес лібералізації рад. режиму, який на укр. теренах називають «запізнілою відлигою» та пов'язують з «добою Шелеста» (1963—72). Після тривалих погоджень із парт. та контрольними органами 1957 розпочалося видання першого від 1932 (після ліквідації ж. *«Україна»*) респ. фахового часопису — *«Українського історичного журналу»*. Протягом 1960-х — поч. 1970-х рр. з'явився цілий ряд укр. істориків (О.*Апанович*, І.Д.*Бойко*, І.*Бутич*, В.*Голобуцький*, І.*Гуржій*, Я.*Дзира*, О.*Компан*, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.*Марченко*, Ф.*Шевченко* та ін.) **реформістського чи нонконформістського спрямування**, які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі рад. гранд-наративу, принаймні його респ. версії. Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654, визнання існування укр. державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання тези про автономію Гетьманщини до серед. 18 ст., поширення концепту про колоніальне становище укр. земель в імперії Романових у 19 — на поч. 20 ст. тощо. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких укр. істориків (Д.Багалія, М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.*Єфименко*, Д.Яворницького і навіть М.Грушевського й П.Куліша) та їхнього наук. доробку. Помітно розширилася й інституційна мережа укр. рад. історіописання, зокрема була заснована низка спеціалізованих

збірників, як-от *«Історичні джерела та їх використання»* (вип. 1—7. К., 1964—72), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вип. 1—6. К., 1968—73), *«Середні віки на Україні»* (вип. 1—2. К., 1971—1973), «Український історико-географічний збірник» (вип. 1—2. К., 1971—72), поновився випуск *«Київської старовини»* (К., 1972), яка мала виходити у форматі щорічника, готувалася серія «Джерела з історії України», у межах якої надрукували тільки «Літопис Самовидця» (К., 1971), опрацьований Я.Дзирою. У 2-й пол. 1960-х — на поч. 1970-х рр. розроблялася ціла низка ін. науково-дослідних проектів, зокрема 2-томна «Історія Української РСР» (К., 1967), 26-томна *«Історія міст і сіл Української РСР»* (К., 1967—74), 4-томна *«Радянська енциклопедія історії України»* (К., 1969—72).

Утім 1972 новий поворот парт. курсу поклав край потугам укр. істориків. Натомість насунулася чергова хвиля гонінь на інакодумців і розкрутився маховик репресій супроти укр. інтелігенції, зокрема були проведені чистки академічних інституцій під гаслом «боротьби з націоналістичними проявами», а також низки респ. вид-в і журналів. Зі зміною політ. клімату на поч. 1970-х рр. в укр. рад. історіографії безроздільно запанували офіц. погляди, котрі повсюдно та жорстко транслювалися як до індивідуальних монографій, так і до колективних праць. У такому дусі було «унормовано» й опубліковано найбільші колективні тексти з обсягу респ. наративу: 8-томник *«Історія Української РСР»* та її російськомовний відповідник — 10-томник «История Украинской ССР» (К., 1981—85), а також російськомовний 3-томник «История Киева» (К., 1982—86) та його укр. версія — *«Історія Києва»* (К., 1986—87). Більше того, чергова, хоч і менш потужна, хвиля наук. і науково-популярних публікацій наприкінці 1970-х — на поч. 1980-х рр. до т. зв. ювілею — 325-річчя «возз'єднання» (1979) була скерована на підтримання й суцільну консервацію сумнозвісних парт. тез 1954.

На відміну від перебігу пізнавальних ситуацій в УРСР, незавершеність старих інтелектуальних і культ. прорахунків перших десятиліть 20 ст., які в зх. думці перетворилися в надбання анналів істор. думки, творила ту хитку рівновагу між нац. традиціями та викликами, що постали після 1945 на теренах еміграції та діаспори. Отож еміграційна й діаспорна історіографія тривалий час алишалася у полоні «травматичного» досвіду Укр. революції 1917—21 та незакінчених інтелектуальних проектів 1920-х рр., які тією чи ін. мірою продукували державницькі/неоромантичні мотиви й настанови. Водночас неабияку роль у дослідницьких практиках відомих ученихемігрантів відігравало специфічне соціо- та етнокульт. становище еміграційної/діаспорної науки, яке після 1945 зазнало кількох істотних перетворень. Первісно це — славнозвісний період Ді-Пі (від англ. Displaced Persons — переміщені особи, тобто період переміщених осіб 1945—51/52), відомий ще за знаною метафоричною формулою письменника У.Самчука як «планета Ді-Пі». Визначальною характеристикою цього періоду стала концентрація в камеральному просторі таборів багатьох відомих укр. учених та інтелектуалів, що викликало несподіваний і потужний сплеск дослідницьких, культ., освіт. практик у царині соціогуманітаристики, зокрема історіописання. Заразом у напруженій психологічній атмосфері вимушеного очікування свого майбуття співіснували інтелектуали та культурно-громад. діячі з відмінним соціальним і культ. досвідом, світосприйняттям, емоційною вдачею та комунікативними потребами, регіональним представництвом. Отож кількарічні контакти в досить сталому таборовому середовищі викликали своєрідний психологічний і культ. шок, який помітно збагатив укр. науковців та інтелектуалів. Тому пізнавальна ситуація часів Ді-Пі спричинилася на ниві укр. історіописання не лише до цікавих академічних дискусій та появи багатьох студій, а й до низки оригінальних концептуальних пропозицій, як-от **ідея історіографічного синтезу** й пошуки засад для **нової періодизації історії України** (Б.Крупницький, Л.Окіншевич), теорія «історичних епох» (В.Петров), спроби окреслити **цивілізаційні**, **культурологічні**, **хвильові** і навіть **антропоцентричні виміри української історії** (Б.Крупницький, Л.Окіншевич, Д.*Чижевський*) та ін. У повоєн. час розгорнувся перехід європ. історіописання від макроісторії — «масової» та знеособленої, що домінувала впродовж 1-ї пол. 20 ст., до мікровізій, локальних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, які у 1960-ті рр. здобули назву **«антропологічного повороту»**. Ці трансформації викликали низку своєрідних рефлексій у студіях ряду істориків (Л.*Біласа*, Б.Крупницького, В.Петрова та ін.), проте, на жаль, не стали визначальними для укр. еміграційного/діаспорного історіописання. Наступний період після трансатлантичного переїзду укр. наук. еміграції з повоєн. Європи до Канади та США зазвичай локалізується поч. 1950-х — кін. 1960-х рр., зокрема вирізняється печаткою перехідного стану, пов'язаного з новою адаптацією до північно- та південноамер., австралійських чи ін. обширів. Недаремно цей період називають **добою «розсіяння»** (Б.Крупницький) чи **«організаційної кризи»** (Л.-Р.*Винар*), пов'язаною зі швидкоплинною зміною камеральної атмосфери таборових бараків на динамічне мультинац. сусп-во Пн. Америки із притаманним йому прагматизмом та універсалізмом життєвих сценаріїв і повсякденних практик. Нові трансформації кардинально загострили проблему еміграційного статусу нац. історіографії, зумовлену потребами інтеграції до зх. академічного світу. Але найбільше адаптаційні перетворення вплинули на світовідчування укр. істориків різних поколінь, які орієнтувалися на різні епістемологічні взірці: традиційні, пов'язані з незавершеними інтелектуальними і культ. порахунками 1-ї пол. 20 ст., та новітні, що постали на теренах зх. академічного світу. Отож дослідницькі практики багатьох істориків на еміграції розгорталися в царині інтелектуальних порахунків з історіографічною традицією. Так, у руслі цих наук. інтенцій постала низка відомих текстів О.Оглоблина еміграційної чи діаспорної доби, зокрема його студії з досить характерними сюжетами — нова персоніфікація образу Великого гетьмана Б.Хмельницького, яка розширювала і навіть реконцептуалізувала візію «великої» людини В.Липинського, спроба вибудувати харизматичну модель подан-

ня гетьмана І.Мазепи на культурницькій підоснові мазепинського Ренесансу, автономістсько-патріотична ревізія образу Старої України / Старої Малоросії, висунутого О.Лазаревським та ін. Зрештою, протягом 1950—60-х рр. укр. академічна спільнота на еміграції переживала період первісної чи початкової інтеграції до інтелектуального середовища, соціо- та етнокульт. умов північноамер. сусп-ва. Вочевидь, цей період добіг кінця зі створенням українсько-американських та українсько-канадських інституцій на зламі 1960—70-х рр. 1968 були засновані кафедри укр. мови, літератури та історії України (від 1973 — Укр. наук. ін-т) у Гарвардському ун-ті під кер-вом О.*Пріцака* та І.*Шевченка*, а 1975—76 був створений Канад. ін-т укр. студій при Ун-ті Альберти в м. Едмонтон (Канада) на чолі з М.*Лупулом* й І.*Лисяком-Рудницьким*. Крім того, виникли і фахово-професійні асоціації дослідників, зокрема *Українське історичне товариство* (1963). Також в українській зарубіжній історіографії наприкінці 1960-х — на початку 1980-х рр. з'явилася нова, здебільшого англомовна генерація науковців-гуманітаріїв, до якої зараховують чимало діаспорних учених, таких як Б.Клід, С.Величенко, Г.*Грабович*, Т.*Гунчак*, З.*Когут*, Б.*Кравченко*, П.-Р.*Магочій*, І.-М.Мигул, М.Палій, Т.Приймак, С.Сеник, Р.*Сербин*, О.Сидоренко, Ф.-Е.*Сисин*, Р.*Сольчаник*, Д.*Струк*, О.*Субтельний*, І.-П.Химка, Р.*Шпорлюк* та ін. Відтак нові завдання укр. історіописання 1970—80-х рр. формулювалися переважно у контексті вимог і стандартів **північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації**, хоч відчувався істотний брак кадрів, передусім у царині медієвістики та ранньомодерної історії України. Поява нових науково-дослідних інституцій, англомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів привела до трансформації укр. історіописання у США та Канаді. Відтак діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус та набувала зх. інтелектуальних та інституційних рис, хоч і зі своєрідними укр. наук. зацікавленнями у межах мультикульт. академічної спільноти. Проте трансформаційні процеси укр. науки в діаспорі повною мірою так і не були завершені, позаяк політ. та ідеологічне протиборство на теренах біполярного світу перманентно підживлювало й актуалізувало травматичний досвід національно-визвол. змагань і II світ. війни. Зокрема, зазнали фіаско спроби зав'язати інтелектуальні та культ. контакти ряду зх. науковців укр. походження з їхніми колегами на теренах Рад. України наприкінці 1960-х — на поч. 1970-х рр. За таких передумов укр. зарубіжне історіописання хоч-не-хоч виступало як ідеологічний та культ. контрагент до рад. історіографії у біполярній системі координат, що постала за часів «холодної війни». Становище ідеологічної, культ. та інтелектуальної опозиції еміграційної/діаспорної історіографії до укр. рад. історіописання спричинилося до формування її парадигматичних взірців. Адже дух та логіка суцільного протиборства у зх. світі повоєн. доби, що сполучилися з легітимаційними потребами незавершеного проекту укр. нац. гранд-наративу 1-ї третини 20 ст., значною мірою сприяли консервації державницько-патріотичних орієнтирів та архаїчних дослідницьких стратегій ряду істориків навіть до кін. 1980-х рр., попри низку успішних інституційних проектів.

Від 1986 в рад. історіописанні та його респ. версіях розпочалася **лібералізація ідеологічних канонів**, яку пов'язують зі славнозвісною перебудовою М.Горбачова: розширення кола «дозволених» тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення ряду істор. особистостей під гаслом реабілітації та «повернутих імен», впровадження поміркованої критики парт. політики за доби сталінізму, зокрема т. зв. викривлень, спотворень, перекручень тощо. Кампанія гласності доволі швидко привела до первісного усвідомлення істотних провалів і величезних лакун у панівній репрезентації історії народів СРСР, зокрема історії України, котрі афористично охрестили «білими плямами». Відтак розгорнулася хвиля перегляду наявних підходів і концепцій, які на зламі 1980-х — 1990-х рр. становили строкате й дивне сполучення візій антисталіністів, шістдесятників, рад. традиціоналістів і консерваторів, прихильників різних версій «чистого» або «первісного» марксизму, адептів різних нац. прочитань історії, прибічників різноманітних зх. дослідницьких стратегій. Водночас хвиля демократизації зумовила інтенсивне становлення неформального культ. простору, який висував новітні вимоги до освоєння й переосмислення минувшини, зокрема в контексті нац., конфесійних, політ., громад. та ін. практик. Але справжній злам у соціогуманітаристиці стався з розгортанням масових національно-культ. та національно-політ. рухів 1987—90 на теренах низки республік СРСР, які трансформувалися у хвилю суверенізації 1989—91, що спричинило висунення низки альтернативних візій не тільки щодо окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів — т. зв. білих полів з обсягу укр. минувшини, як-от революція 1917—21, «розстріляне відродження» 1920-х рр., Голодомор 1932—33, політ. репресії 1930-х — поч. 1950-х рр. та ін. Після серпневого заколоту 1991 у Москві та подальшого розпаду СРСР на ряд нац. д-в у пострад. історіописанні склалася пізнавальна ситуація т. зв. **методологічного «вакууму»** чи хаосу на тлі величезного **розширення фактографічного матеріалу**. Водночас творення держ. інститутів в Україні спричинило потужні етнокульт. запити до наук. спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію істор. науки, себто освячення існування незалежних країн — колиш. союзних республік — в інтелектуальному, культ., інформаційному та ідеологічному сенсах. Засадничим інтелектуальним вектором пострад. укр. історіографії 1990-х рр. стало **«відкриття» забороненої спадщини та повернення «репресованих праць»** до широкого наук. обігу. Передусім публікувалася та перевидавалася класична спадщина з обсягу укр. історії, зокрема студії В.Антоновича, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Драгоманова, І.Крип'якевича, М.Костомарова, О.Оглоблина, Н.*Полонської-Василенко*, Д.*Яворницького*. Заразом неабиякої популярності набули **перекладні студії діаспорних учених**, у т. ч. Г.Грабовича, А.*Жуковського*, З.Когута, І.Лисяка-Рудницького, П.-Р.Магочого, О.Пріцака, Ф.-Е.Сисина, О.Субтельного, Р.Шпорлюка. Причому окремі перекладні праці мали феноменальний успіх у культ. просторі, зокрема

на освіт. ниві. Приміром, англомовна «Україна: історія» (1988) О.Субтельного, яка перевидавалася укр. мовою 1991, 1992 та 1993, російською 1994, болгарською 1995, посіла місце найпопулярнішого посібника з історії України у 1-й пол. 1990-х рр. Всеохопна легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» історіографічної спадщини, котрі породили новітню «романтизацію» минувшини, загалом визначили провідні напрями концептуалізації в укр. історіописанні 1990-х рр., які розгорталися в напрямі телеології нац. історій з їхніми провідними концептами — д-ви, народу/нації, еліти, державотворчих ідей тощо.

Таким чином, протягом 1990-х рр. уперше у 20 ст. відбулися кардинальні та повсюдні ревізії радянської, а почасти й імперської історії, місце яких заступили нац. репрезентації історії України. Проте легітимація та «романтизація» породили й вироблення своєрідних, іноді спрощених канонів історіописання, що побутували у вигляді подібності провідних сюжетів, однотипності мовних протоколів, реадаптації класичних дослідницьких стратегій, суцільної національно-державницької актуалізації тощо.

Утім від кінця 1990-х рр. в укр. історіографії шириться критика легітимації чи «націоналізації» пострад. візій історії України, яка тісно пов'язана з інтелектуальними впливами зх. думки, а також відповідною політикою знання (відкриттям відділень міжнар. фондів, грантовою підтримкою, програмами стажування й обміну тощо), що спричинило поширення антропологічних, цивілізаційних, мультикульт. та постмодерністських епістемологічних взірців і стратегій подання минувшини. Приміром, провокативна англомовна розвідка «Чи має Україна історію?» (1995) амер. русиста М. фон Гагена спричинила цікаву наук. полеміку та отримала ряд послідовників, які тією чи ін. мірою наслідували висунення таких чи подібних запитів до укр. історії та історіописання. Наприкінці 1990-х — на поч. 2000-х рр. циркулювали спроби осмислення становища укр. історіописання в контексті загальносвіт. тенденцій, зокрема у світлі понять **«криза історіографії»** чи «криза історичної науки». Ці концепти безпосередньо чи опосередковано пов'язані з дискусіями навколо методологічної/епістемологічної кризи в зх. істор. науці в 1970—80-х рр., які мають низку різнорідних означень, як-от **«лінгвістичний поворот», «ситуація Постмодерну», «відродження наративу», «наративний ренесанс», «постмодерністський виклик»**. Із цією полемікою до укр. історіописання поступово входять світ. та європ. новації, у т. ч. візії франц. філософа М.Фуко про епістему (репрезентацію знання як співвідношення між словами та речами) та дискурси (мовні форми подання епістем), стратегії деконструкції (термін нім. філософа М.Гайдеггера), ідеї піонерів лінгвістичного повороту, передусім амер. вченого Г.Вайта, хоча культ. поле їхнього поширення залишалося доволі сегментованим і строкатим. Врешті, від поч. 2000-х рр. виокремилися прихильники різних методологічних орієнтацій і дослідницьких стратегій, що істотно впливає на перебіг пізнавальних ситуацій у сучасній укр. історіографії. Протягом 2000-х рр. дискутувалися питання про співвідношення соціокульт. імпульсів, розривів і континуїтету в укр. історії, її лінійне, багатолінійне, нелінійне та гілчасте подання, темпи й інтенсивність істор. руху, регіонально-просторову й етнокульт. конфігурацію, вузлові перетини або точки біфуркації, можливості мікро- та макропідходів, сполучення культурно-антропологічних, цивілізаційних та соціологічних образів минулого, етноцентризм і мультикультурність тощо. Поширення інтелектуальних новацій і входження молодшого покоління до нац. корпорації істориків у 2000-х рр. спричинилися й до появи перших **постмодерністських експериментів**, які представлені епізодично, переважно на ниві культ. та інтелектуальної, почасти соціальної, історії. Водночас певної популярності набули дискурсивні практики на ниві **усної**, **жіночої** та **постколоніальної історії**, **політики пам'яті**, **історії повсякденності** тощо. Загалом укр. історіописання 2000-х рр. вирізнялося динамічним співіснуванням прихильників концептуалізації та подання історії України як у межах традиційних, так і модерністських та постмодерністських дослідницьких стратегій.

Революц. та воєнні події 2014—18 в Україні кардинально трансформували горизонт очікувань і перспектив на теренах укр. історіографії, зокрема започаткували новітні обриси соціального опредметнення істор. часу на довоєнну/дореволюц. та воєнну добу. Відтак істотно змінився спектр викликів укр. історіописання, з-поміж яких вирізняють зокрема такі: повноцінна й розгорнута репрезентація **регіонально-обласної** та **мультикультурної палітри** в сучасних конструкціях історії України; осмислення й переформатування засад і принципів функціонування фахової корпорації укр. істориків; включення й інтеграція укр. науки до європ. та світ. академічної спільноти, зокрема подання **національної минувшини в загальноєвропейських і всесвітніх контекстах**. Ці виклики укр. історіографії корелюються з масштабними процесами глобалізації світ. та європ. історіописання, зокрема з пошуками нових епістемологічних взірців (неораціоналізм), аксіологічних орієнтирів та мультикульт. стратегій подання минувшини.

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Драгоманов М.* Очерки историографии в Древней Греции. Предисловие. Глава первая: Логографы. Глава вторая: Геродот. «Университетские известия» (К.), 1868, № 1, 5—6; *Иконников В.С.* Общий взгляд на развитие науки русской истории. К., 1868; *Бестужев-Рюмин К.Н.* Лекции по историографии за 1881—82 года. СПб., 1882; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 1—2. К., 1891; Т. 2, кн. 1—2. К., 1908; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. М., 1897; *Багалей Д.И.* Русская историография: лекции, читанные в Харьковском университете, т. 1—2. Х., 1907; *Его же.* Русская историография [курс лекций], ч. 1—2. Х., 1911; *Gooch G.P.* History and Historians in the Nineteenth Century. London — New York — Bombay — Calcutta, 1913; *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури, ч. 1—2. К., 1921—29; *Croce B.* History, its theory and practice. New York, 1921; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII в. Львів, 1923; *Dorošenko D.* Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in für letzten Jahren. «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin», 1928, h. 2; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 2.

Л., 1929—31; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV веков. М.—Л., 1940; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография: учебное пособие. М., 1941; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—5. М., 1955—85; *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815—1830). Л., 1956; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Иллерицкий В.Е.* Русская историография второй половины XIX века (лекции для студентов Московского государственного историко-архивного института). М., 1957; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Mazour A.* Modern Russian Historiography. Princeton, 1958; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: збірник статей. Мюнхен, 1959; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959; *Урбан П.К.* Смена тенденций в советской историографии. Мюнхен, 1959; *Пештич С.Л.* Русская историография XVIII века, ч. 1—3. Л., 1961—71; *Косминский Е.А.* Историография средних веков: V в. — середина XIX в.: лекции. М., 1963; *Вайнштейн О.Л.* Западноевропейская средневековая историография. М.—Л., 1964; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1964, bd. 12, h. 3; *Horak S.M.* Ukrainian Historiography 1953—1963. «Slavic Review», 1965, vol. 24, no. 2; *Гросул Я.С., Мохов Н.А.* Историческая наука Молдавской ССР. М., 1970; *Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія. Мюнхен, 1971; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1934). К., 1973; *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді?: вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). Кембридж—Нью-Йорк, 1973; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. Л., 1977; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Vernadsky G.* Russian Historiography: A History. Belmont, 1978; *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. М., 1979; *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview. «Nationalities Papers», 1979, vol. 7, no. 1; *Досталова Р.* Византийская историография (характер и формы). «Византийский временник», 1982, вып. 43; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М., 1983; *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції (посібник для студентів). К., 1983; *Плохий С.Н.* Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. Днепропетровск, 1983; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. М., 1985; *Ковальский Н.И., Мыцык Ю.А.* Украинские летописи. «Вопросы истории», 1985, № 10; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985; Историография истории Украинской ССР. К., 1986; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936—1986 гг. К., 1986; *Mackiw T.* The Development of Ukrainian Historiography. «Ukrainian Review», 1986, vol. 34, no. 2—4; *Барг М.* Эпохи и идеи: становление историзма. М., 1987; *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; *Чичуров И.С.* Политическая идеология средневековья (Византия и Русь). М., 1991; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Дуров В.С.* Художественная историография Древнего Рима. СПб., 1993; *Шапиро А.Л.* Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: учебное пособие. М., 1993; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies», 1993, vol. 18, no. 1/2; *Трельч Э.* Историзм и его проблемы: логическая проблема философии истории. М., 1994; *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819—1991): навчальний посібник. К., 1994; *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. К., 1994; *Бибиков М.В.* Византийская историческая проза. М., 1996; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; Советская историография. М., 1996; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Бибиков М.В.* Историческая литература Византии. СПб., 1998; *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1998; *Кондратюк К., Білян П.* Видатні історики України XX ст.: історіографічні нариси. Тернопіль, 1998; *Кривушин И.В.* Ранневизантийская церковная историография. СПб., 1998; *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998; *Данилюк Д.Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці, 1999; *Колесник І.І.* Українська історіографія: XVIII — початок XX ст. (навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів). К., 2000; *Іванко А.Б.* Історики України XIX—XX ст. (нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні: кінець XIX — перша третина XX ст. К.—Черкаси, 2001; *Могильницкий Б.Г.* История исторической мысли XX века: курс лекций, вып. 1—2. Томск, 2001; *Семянчук А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. Мінск, 2001; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Вен П.* Как пишут историю: опыт эпистемологии. М., 2003; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: український контекст. К., 2003; *Нечухрин А.Н.* Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. — 1917 г.). Гродно, 2003; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: теория и история, т. 1—2. СПб., 2003—06; Historiography in the Middle Ages. Leiden—Boston, 2003; Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів. Х., 2004; *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2004; Нові перспективи історіописання. К., 2004; Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми. Львів, 2004; *Вирський Д.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст.). К., 2005; *Iggers G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge with a new epilogue. Middletown, 2005; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму: XIX — початок XX століття. К., 2005; *Ващеева И.Ю.* Евсевий Кесарийский и становление раннесредневекового историзма. СПб., 2006; *Дзира І.Я.* Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. К., 2006; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів, 2007; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007; *Breisach E.* Historiography: ancient, medieval, modern. Chicago, 2007; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XV — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008; *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. К., 2010; *Богдашина О.М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). Х., 2010; Терминология исторической науки. Историописание: сборник статей. М., 2010; *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX—XXI вв.: социальные теории и

Ранній палеоліт, ашель. Чопер (примітивне кам'яне знаряддя). З розкопок у Королево (Закарпатська область).

историографическая практика. М., 2011; *Суриков И.Е.* Очерки об историописании в классической Греции. М., 2011; Академічні й доакадемічні образи української історіографії. К., 2012; *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. М., 2012; Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы. М., 2012; *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. — 1659). К., 2013; *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013; *Кісельова Ю.А.* Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті. Х., 2014; *Ясь О.* Історик і стиль: визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.), ч. 1—2. К., 2014; *Вілкул Т.* Літопис і хронограф: студії з домонгольського київського літописання. К., 2015; Світло й тіні українського радянського історіописання: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22—23 травня 2013 р.). К., 2015; Історик і Влада. К., 2016; *Колесник І.* Інститут історії України: нове українське відродження. К., 2016; Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу. Х., 2016; *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016; *Ясь О.* «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936—1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (до 80-річчя установи). К., 2016; *Попова Т.Н.* Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017; *Яремчук В.П.* Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог, 2017; Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. К., 2018; *Попова Т.Н.* Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия. Одесса, 2019.

О.В. Ясь.

ДОІСТОРИЧНА ДОБА

Палеоліт

Сліди праісторії на землях, що нині становлять територію України, сягають найдавнішого етапу людського існування — *палеоліту*.

Палеоліт як початковий етап існування людини тривав бл. 3 млн років. Умовно його поділяють на ранній — 3 млн — 40 тис. років тому і пізній — 40—10 тис. років тому. У добу раннього палеоліту відбулося відокремлення людини від тваринного світу, розпочався процес виготовлення знарядь праці та вдосконалення трудових навичок, сформувалися основи сусп. орг-ції людських колективів, а також виникли початки духовної к-ри.

На укр. землях первісні люди, архантропи, з'явилися бл. 1 млн років тому. Найдавніший комплекс знахідок цієї доби виявлено поблизу с-ща *Королево* Виноградівського р-ну на Закарпатті. Крім Закарпаття, архантропи селилися в Криму та в Пн.-Сх. Приазов'ї, а дещо пізніше — на землях сучасної Житомирщини. Загалом в Україні виявлено кілька десятків їхніх стоянок.

Кам'яні знаряддя праці давні люди виготовляли переважно з кременю, що найбільш придатний для розколювання на пласкі міцні уламки з гострими краями. Крім кременю, широко використовували також кварцит, андезит, обсидіан тощо. Поширеними були чопери (знаряддя з гальки, краї якої оббито з одного боку), ручні рубила, колуни та різні вироби на відщепах.

З часом первісні люди навчилися користуватися вогнем, що добувався спочатку з природних джерел (пожежі від блискавок та вивержень вулканів), а згодом і штучним способом.

Подальша еволюція людини привела до появи 230 тис. років тому її нового виду (підвиду) — т. зв. палеоантропів або неандертальців. З ін. боку, у сучасних наук. дискусіях також стверджується думка, що архантропи, палеоантропи та неоантропи — то дві-три паралельні лінії розвитку, а не чітко послідовні.

Удосконалення знарядь праці зробило людину менш залежною від примх природи, сприяло її виживанню за умов погіршення клімату чи зміни фауни. Результати археол. розкопок свідчать, що неандертальські мисливці могли полювати і на гігантських мамонтів й носорогів, і на печерних левів та ведмедів, і на прудконогих бізонів, диких коней, оленів і сайгаків.

Різке погіршення клімату змусило людей освоювати для житла печери та гроти, а також споруджувати штучні житла.

На ранніх етапах існування спільноти первісних людей були невеликими, прибл. в 20—30 дорослих мисливців і збирачів. У пошуках їжі вони постійно перебували в русі, затримуючись на стоянках лише на кілька (а в особливо привабливих місцях — на багато) років. Згодом почали виникати споріднені поселення. Велика кількість виявлених на неандертальських стоянках, зокрема в Криму, решток мисливської здобичі, в т. ч. таких великих і небезпечних тварин, як мамонт, носоріг, ведмідь, зубр, вепр тощо, свідчить про консолідацію первісних людських колективів. Розвиток колективізму потребував, окрім узгоджених дій у процесі самого промислу, також регламентування всіх ін. аспектів життєдіяльності: розподілу їжі, шлюбних відносин тощо.

Про зародження в людей того часу реліг. уявлень і вірувань свідчать знайдені в печерах захоронення небіжчиків. В Україні такі поховання виявлено в Криму (вперше — в гроті Киїк-Коба у 1920). Знахідки археологів на стоянці *Молодове* на Дністрі (Чернів. обл.) та Пронятин поблизу Тернополя засвідчили про зародження в тогочасних людей образотворчої діяльності: під час розкопок було виявлено лопатки мамонта з орнаментальним гравіруванням і кістки бізона із зображенням тварини.

Бл. 35 тис. років тому на території України з'явилися люди сучасного фізичного типу — кроманьонці (неоантропи).

У цей час розпочався і процес виникнення рас — європеоїдної, негроїдної та монголоїдної.

Прибл. 20 тис. років тому неандертальці внаслідок причин, визначення яких викликає дискусії науковців, вимерли. Можливо вони були винищені видом, що з ними конкурував, — кроманьонцями. Втім, генетичні дослідження вказують і на процеси змішування неадертальців із кроманьонцями.

На території України найбільшу щільність стоянок кроманьйонців виявлено в долинах річок — Дністра, Пд. Бугу, Дніпра, Десни та Сіверського Дінця (кілька сот пам'яток).

За умов холодного й нестійкого клімату періоду останнього великого зледеніння, на який припадає пізній палеоліт, гол. роль у процесі виживання людей відігравало мисливство, саме воно впродовж усього року забезпечувало їх калорійною їжею. У ті часи на теперішніх землях України люди переважно полювали: у пн. зоні — на мамонтів, коней, пн. оленів, носорогів, вовків: на Середньому Подніпров'ї, Волині та Середньому Подністров'ї — на мамонтів; на пд. — на бізонів і лише інколи — на коней, пн. оленя, вовка та сайгака. З часом,

Пізній палеоліт. Полювання на мамонта. Реконструкція. За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

особливо на кінець льодовикового періоду, полювання на бізона поступилося місцем полюванню на коней. Наприкінці пізнього палеоліту серед решток кісток, знайдених на тогочасних стоянках на Середньому Подністров'ї, помітно зросла частка кісток коней та пн. оленів.

Кроманьйонці спочатку споруджували житла на зразок чуму чи яранги.

Як буд. матеріал використовували дерево, кістки і шкіри великих тварин. Вірогідно, що такі житла вони освітлювали та опалювали вогнищами, використовували й жирові світильники.

Вчені сперечаються з приводу того, чи була технологія виготовлення знарядь праці з каменю в кроманьйонців на вищому, ніж у неандертальців, щаблі розвитку. Проте вони мали багатший асортимент мисливського озброєння (кам'яні наконечники до списів і дротиків, ножі й кинджали, а також сокири, скребачки, шила, проколки тощо). Для обробки продуктів збиральництва використовували пести-терочники та плити-зернотерки. Помітне місце серед занять тогочасного населення мали вичинка шкір, виготовлення одягу та прикрас.

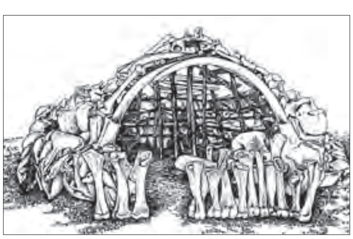

Пізній палеоліт. Житло з кісток мамонта (реконструкція). Межиріцька стоянка (Черкаська область). За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

Екон. і соціальним осередком пізньопалеолітичного сусп-ва була ранньопервісна община, що складалася з індивідуальних споріднених сімей.

Натуральне вир-во життєзабезпечувальних ресурсів за допомогою примітивного мисливського озброєння викликало необхідність простої кооперації праці всіх членів громади з природним її розподілом між статевовіковими групами, а також колективну власність на осн. засоби вир-ва, насамперед на промислову територію, та рівнозабезпечувальний поділ продуктів і соціальну однорідність сусп-ва. Поряд із колективною власністю на осн. засоби вир-ва у *первісній общині* існувала й індивідуальна власність на знаряддя праці. Так, кожен мисливець міг володіти індивідуальним набором необхідних для полювання й обробки здобичі знарядь.

Кроманьйонець розвивався досить швидко й різнопланово. Знайдені на території України пізньопалеолітичні зразки первісного мист-ва репрезентують скульптуру, барельєф, гравірування та живопис. На стоянці *Мізин* виявлено поки що єдиний серед європ. пізньопалеолітичних пам'яток «дім обрядів», тут було знайдено розписані червоною вохрою кістки мамонта, що, ймовірно, використовувалися як муз. інструменти, а також атрибут ритуальних танців — шумовий браслет.

Первісні культи у пізньопалеолітичний час не були чітко вичленені із повсякденного життя общини. Так само й культові місця не відмежовувалися від житлово-госп. ділянок. В обрядових культах простежуються, зокрема, такі їх різновиди: культ черепа і щелепи, культ поховання, культ черепа на житлах та жінки-птаха (міфологічна істота, яка з'єднувала реальний і потойбічний світи).

Мезоліт

Приблизно 14—12 тис. років тому Європа майже повністю звільнилася від льодового панциру. Склалися нові, близькі до сучасних, ландшафтно-геогр. зони. Істотних змін зазнали рослинний і тваринний світи. На територіях, де раніше були степ, тундра чи льодовик, виросли ліси. Зникли мамонти, волохаті носороги та ін. тварини, які перед тим були гол. об'єктом полювання і джерелом їжі. Натомість ліси заселили пн. олень, лось, кабан, бурий ведмідь, лисиця, вовк, а степи — кінь, тур, косуля, антилопа.

У пн. смузі Європи, до якої входить й укр. Полісся, панівною твариною став пн. олень. Тут сформувався господарсько-культ. тип мисливців на оленя, що був зумовлений передовсім способом життя цих тварин — їхніми циклічними переміщеннями великими стадами у пошуках їжі: навесні — на пн., у тундру, а восени — на пд., у лісотундру і далі в ліси. Дбаючи про заготівлю харчів наперед, восени, під час переходу пн. оленів на пд., організовувалися великі колективні полювання. Вдале полювання могло забезпечити громаду м'ясом аж до весни. В разі ж неуспіху мисливські колективи розпадалися на невеликі групки для пошуку альтернативних шляхів життєзабезпечення. Викликана зникненням великих стадних тварин криза полювання спонукала до пошуку нових форм адаптації як щодо здобуття продуктів харчування, так і застосування нових знарядь праці. Широкого розвитку набувають мікролітична техніка обробки каменю та виготовлення вкладишевих знарядь. І хоч останні з'являються ще в деяких к-рах пізнього палеоліту України, найбільшого поширення й найвищого рівня розвитку техніка їх виготовлення набула за *мезоліту*.

Самоочевидна перевага мікролітичної техніки полягала в тому, що вона давала змогу виготовляти стандартизовані форми вкладенів, що дозволяло легко замінювати загублені чи зламані елементи робочих частин знарядь, передовсім метальної мисливської зброї. Крім того, мікроліти, виготовлення яких не становило особливої складності, можна було з успіхом використовувати як голки, проколи, скребачки тощо. Провідним знаряддям мисливства стає лук зі стрілами.

Основою госп-ва людини мезолітичної доби, як і раніше, були мисливство та збиральництво. Причому, у зв'язку зі зміною

Пізній палеоліт. Орнаментований бивень мамонта з Кирилівської стоянки (м. Київ). Розкопки В. Хвойки. 1899.

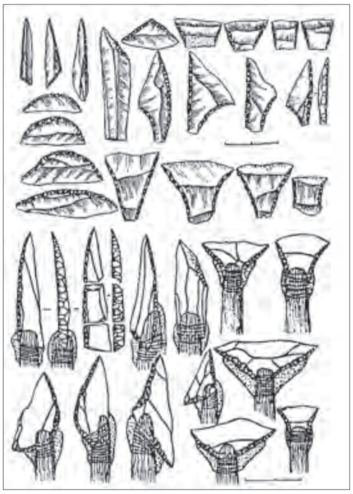

Мезоліт. Крем'яні наконечники стріл у формі геометричних мікролітів (трикутників, трапецій, сегментів) та способи їх закріплення на древках стріл. За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

фауни й мисливських знарядь розвинулися нові прийоми полювання та змінився його характер. Зі зникненням пн. оленя, гідрунтинового віслюка та зі зменшенням поголів'я сайгаків мисливство набуло переважно індивідуального характеру.

Нестабільна ситуація у мисливстві стимулювала активне освоєння рослинних ресурсів, тобто посилювала роль збиральництва. На поселеннях цього часу помітно зростає кількість кам'яних знарядь для оброблення рослинних продуктів харчування — зернотерок і розтиральників.

На кінець мезоліту більшого, ніж раніше, значення набуло рибальство. Саме в цей час було винайдено рибальський гачок, почалося використання неводів, навчилися видовбувати із суцільних стовбурів дерев човни.

Так само наприкінці мезолітичної доби у степах Пн. Причорномор'я та Криму склалися передумови для виникнення тваринництва. Першою домашньою твариною став собака як помічник у полюванні на рухливих тварин.

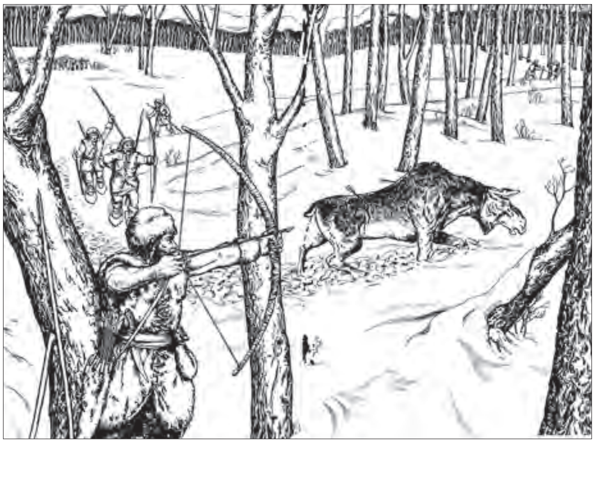

Пізній палеоліт. Полювання на лося. Реконструкція. За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

На початку мезоліту завершилося формування малої патріархальної сім'ї. Залежно від соціальних та екологічних обставин із таких сімей формувалися різночисельні й різнотипові первісні общини. Як правило, первісна община складалася із 3—4 малих сімей по 4—6 осіб у кожній. Общини були розсіяні на порівняно значній відстані одна від одної. Проте вони підтримували тривкі зв'язки між собою, що було зумовлено передовсім потребою в шлюбно-сімейних стосунках в умовах консервативних традицій екзогамії.

Важливою новацією мезоліту була поява могильників, формування уявлень щодо власної племінної території та складання в її мешканців стійкої соціальної організації, спроможної захистити не лише живих її членів, а й померлих. Кладовище поставало важливим формувальним елементом усвідомлення єднання людини із землею, складання поняття батьківщини.

У мезолітичну епоху помітно зріс рівень раціональних знань первісної людини, поглибився її інтелектуальний потенціал, сформувалися складні ідеологічні уявлення, що відобразилися в нових проявах мист-ва та різних міфічних символах. Прикладами останніх є знайдені в значній кількості в Криму, на *Кам'яній Могилі* та деяких ін. мезолітичних стоянках на території України особливі камінці з вирізаними чи намальованими на них знаками, які переховувалися у спец. таємничих сховищах і символізували належність їхніх власників до конкретної тотемної групи. Деталі обряду поховання, зокрема орієнтація померлих, вказують на те, що люди мезоліту поклонялися небесним світилам і понад усе — Сонцю.

Неоліт

Зростання продуктивності полювання внаслідок удосконалення знарядь праці, передовсім винайдення лука та стріл, збільшення кількості населення поступово призвели до порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в Європі загострилася криза мисливського госп-ва.

Найперше кризові явища простежуються у степовій зоні, де наприкінці мезоліту помітно скоротилася продуктивність мисливства на великих стадних тварин, передовсім бізона. Через зростання ефективності мисливства та зміни природного оточення популяція бізона катастрофічно зменшилася, що ставило під сумнів можливість його подальшого відтворення як об'єкта життєзабезпечення первісних общин. Значно погіршена була і репродуктивність популяцій ін. промислових тварин. За таких умов привласнюючі форми господарювання поступово вичерпували себе, їм на зміну приходили відтворювальні форми.

Перехід від привласнюючих до відтворювальних форм економіки розглядається в науці як аграрна, або неолітична, революція, що підготувала умови для виникнення на Землі перших цивілізацій. Саме з аграрною революцією пов'язується перехід від мезоліту до *неоліту*, тобто нового кам'яного віку, початок якого на землях сучасної України припадає на 2-гу пол. 6 тис. до н. е.

Процес переходу від привласнюючих до відтворювальних форм на території України був тривалим і мав певні регіональні особливості. Так, у степовій зоні відтворювальна економіка склалася переважно на місц. основі завдяки розвитку продуктивних сил та запозиченню деяких новацій. У Закарпатті, в лісостеповій зоні Прикарпаття та на Волині землеробсько-скотарська економіка сформувалася з поч. 5 тис. до н. е. завдяки прийшлому населенню з Південної та Центр. Європи. Проте осн. джерелом технологічних інновацій слугували нові мігранти на укр. землі із теренів Бл. Сходу та Балкан. У лісостеповій і лісовій зонах, у Криму населення ще досить тривалий час не практикувало ні землеробства, ні скотарства, оскільки наявні природні ресурси давали змогу господарювати на базі привласнюючої економіки.

Землю в неолітичну добу обробляли дерев'яними мотиками, наконечники до яких виготовляли з рогу оленя чи кістки. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, овес, горох, у деяких районах сіяли ще емер і спельту.

Велику та дрібну рогату худобу утримували з метою як отримання м'яса, так і молочних

продуктів, про що свідчать знайдені археологами ситечка та друшляки-сирниці.

За доби неоліту значного поширення набуло ткацтво і плетіння. Матеріалами для виготовлення тканин слугували як волокна дикоростучих кропиви, конопель, льону, так і вовна дрібної рогатої худоби. Для виготовлення одягу використовувалися також шкури тварин.

Важливим досягненням неолітичної доби стало поширення глиняного посуду (кераміка). Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, який створила людина. Керамічні вироби удосконалили способи приготування та зберігання їжі. Важливу роль вони відігравали і в культовій сфері.

Зміни в госп. житті давнього населення доби неоліту змусили останнє до більшої, ніж це було раніше, осілості. Щоправда, значна залежність від природних умов, зокрема родючості грунтів чи продуктивності пасовищ, зумовлювала збереження його мобільності.

Неолітична революція створила матеріальні передумови формування нових соціальних відносин. На грунті відтворювальної економіки з'явилася можливість для отримання надлишкового продукту, що з часом неминуче мало призвести до майнової та соціальної нерівності. Найважливішою соціальною одиницею неолітичного сусп-ва був рід, який об'єднував людей, котрі походили від одного й того самого предка чи вважали символом своєї єдності одну й ту саму тотемну тварину. Рід був екзогамною групою. Кілька родів могли створювати теж переважно екзогамну єдність — фратрію. Роди чи фратрії об'єднувалися у племена. Крім роду, важливою ланкою соціальної організації була община. Община ставала вироб. та соціально-побутовим колективом, поєднаним сумісним мешканням, який складався з представників кількох родів. Її складовими були сім'ї. Зазвичай, община формувалася на базі одного роду чи якоїсь його частини, члени якої становили ядро общини. До складу останньої входили й представники ін. родів, що прийшли по шлюбу чи були адаптовані іноплемінниками.

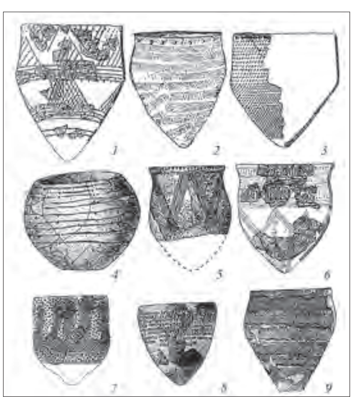

Глиняний посуд неолітичних культур: 1 — німанської; 2 — дніпро-донецької; 3 — ямково-гребінцевої кераміки; 4 — лінійно-стрічкової кераміки; 5 — сурської; 6 — донецької; 7, 8 — буго-дністровської; 9 — маріупольської. За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

Вищим органом влади в общині були збори її членів. Проте водночас існували й лідери — найбільш досвідчені та шановані члени общини, які нерідко поєднували й функції шамана, тобто володіли магічними знаннями. В цей час на наших теренах уперше з'явився й атрибут влади — кам'яні булави з круглим навершям. Однак лідери поки що не мали екон. привілеїв і їхня влада не передбачала успадкування.

Сім'я в неолітичного населення України ще не виокремилась як соціально-екон. одиниця. Цілісність общини уособлював колектив чоловіків, а жінки з дітьми формували окрему соціальну клітину, що перебувала при цьому колективі.

У духовному житті первісних людських колективів з вироб. госп-вом велику роль відігравали обряди госп. циклу. Найважливіші з них були пов'язані із сівбою та збиранням урожаю, відгоном худоби на пасовисько та поверненням її звідти. Цілком імовірно, що в різних ритуалах, пов'язаних із цими обрядами, використовували антропоморфний та зооморфний посуд. Зображення вагітної жінки вчені з упевненістю зараховують до культу родючості. Зразки антропоморфної пластики, як правило, розміщували поблизу вогнища, що переконливо вказує на їхню функцію — охорону родинного вогнища.

Доба неоліту характеризується розквітом орнаментації, який пов'язують насамперед із виникненням кераміки. Зміст орнаменту зазвичай визначався функцією предмета і ніс у собі інформацію для візуальної інтерпретації його характеру й призначення. У візерунках використовувався визначений набір знаків та ідеограм конкретного племені.

Інформацію про уявлення людей стосовно життя та смерті містять поховальні культи. Поводження з покійним, способи його поховання та наповненість поховальним інвентарем відповідали культ. традиціям спільноти, залежали від місця померлого в житті колективу, обставин його смерті, віку та статі. Неолітична людина сприймала смерть не як закінчення життя, а як перехід до ін. форми існування. Поховання супроводжувалися інвентарем (сокирами, ножами, скребками тощо) та багато прикрашеним одягом (намистом із перламутру, каменю, кісток, іклів і зубів тварин, підвісками, ліпними фігурками та ін.).

Енеоліт

Первісні форми відтворювального госп-ва, що зародилися в епоху неоліту, отримали подальший розвиток у перехідний від кам'яного віку до епохи бронзи період, відомий в істор. літературі під назвою енеоліту, тобто *мідно-кам'яного віку*. Енеоліт на території України тривав упродовж 4—3 тис. до н. е.

У цей час людство оволоділо обробкою першого металу — міді. І хоч освоєння міді не спричинило революцію в розвитку продуктивних сил (насамперед через незначне поширення покладів мідних руд та відсутність разючих переваг м'яких мідних виробів порівняно з крем'яними), все ж таки застосування першого опанованого металу мало далекосяжні наслідки. Впровадження металевої індустрії торувало шлях до виникнення нових технологій, появи нових конструктивних елементів (цвяхів, заклепок, дроту), нових способів оброблення деревини, каменю, шкір.

Плавлення та оброблення міді вимагали відповідних знань і умінь, наявності певного практичного досвіду, а це сприяло виділенню перших спеціалізованих ремісників, які жили за рахунок общини. Отож на новий щабель піднявся поділ праці в людському середовищі. З появою мідних виробів активізувався міжплемінний обмін. Мідні вироби стали

речами престижу, засобом обміну та знаком соціального статусу.

Землеробство й скотарство за енеоліту стали осн. засобами здобуття харчів, а гол. багатством — земля та худоба. Відтворювальне госп-во остаточно довело свою перевагу над привласнюючим і поширилося на значній території. Енеоліт — це час розквіту землеробських к-р, які змінили вигляд планети, і час виникнення перших цивілізацій.

Енеоліт. Реконструкція мотик з робочою частиною, виготовленою з каменю. Археологічний відділ Кам'янець-Подільського історико-культурного заповідника.

Істотним є те, що за попередніх епох практично не простежувалося госп. розмежування. Тепер же вчені виділяють два госп. світи — землеробів і скотарів. Кожен з них мав власний усталений спосіб життя та порядок господарювання, які позначилися і на духовній к-рі, ідеології, формах соціальних відносин та власності.

Найбільш ранніми енеолітичними суспільно-культ. утвореннями на території України були землеробські та землеробсько-скотарські племена *трипільської культури* і к-ри *Гумельниця*.

Трипільська культура, етап BI. Мідна сокира-молот. Поселення поблизу с. Глибочок Борщівського району Тернопільської області. Борщівський краєзнавчий музей.

Однією з найдавніших і найяскравіших землеробських к-р енеоліту була трипільська к-ра, відкрита й виокремлена наприкінці 19 ст. археологом В.Хвойкою. Вона з'явилася на історичній арені на поч. 4 тис. до н. е., назву отримала від с. Трипілля на Київщині.

Трипільська к-ра була складовою великої трипільсько-кукутенської спільноти, що займала території лісостепової смуги Румунії, Молдови та Правобереж. України. Трипільська к-ра характеризувалася як швидким поширенням у Сх. Європі, так і довготривалістю існування без значних змін в осн. рисах упродовж 1,5—2 тис. років.

Гол. матеріалами для виготовлення знарядь праці в цей час і надалі залишався камінь, а також кістка й ріг. Проте трипільці користувалися і мідними речами, частка яких поступово зростала. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Її широко застосовували при буд-ві жител, виготовленні посуду, речей хатнього вжитку та культових атрибутів. Спеціалісти вказують на технологічну досконалість, розмаїття форм і призначень, а також естетичність оздоблення трипільського посуду.

Археол. ознакою переходу від раннього до середнього етапу розвитку трипільської к-ри стала поява керамічних виробів, прикрашених розписом. За середнього періоду розвитку к-ри трипільці значно просунулися у пн. напрямку (вгору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо були заселені Верхня Наддніпрянщина, межиріччя Пд. Бугу та його прит. Синюхи, Дніпра та його прит. Росі. Госп-во трипільців набуло стабільності, зріс добробут населення, що доволі виразно простежується на основі аналізу житлово-госп. комплексів (зокрема, істотно збільшився об'єм зерносховищ). Позитивні екон. тенденції позначилися на демографічних показниках — невпинно зростала кількість населення, у Верхньому Побужжі виникли поселення-гіганти: Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га). Зростала і тривалість проживання на одному місці.

Поселення трипільської к-ри завжди розташовуються на берегах великих і малих річок, струмків, у місцях, що містять природні захисні елементи. Деякі з них були додатково укріплені ровами. Забудова, як правило, велася в кілька концентричних кіл чи овалів. У межах замкнутого контуру житла з'єднувалися глинобитними стінами, утворюючи суцільну стіну захисту. Таких ліній могло бути кілька. Поселення забудовувалися переважно наземними глинобитими з дерев'яним каркасом будинками та заглибленими землянками чи напівземлянками. Наземні будинки за конструкцією могли бути як одно-, так і двоповерховими. В останніх перший поверх використовувався як госп. приміщення.

Трипільська культура, етап CII. Корова з телям. Фрагмент посудини. За В. Маркевичем.

Розвивалася у трипільців і мідна металургія. Вони освоїли плавлення та лиття металу, тоді як раніше послуговувалися лише куванням. З'явилися майстри-металурги. Остаточно утвердився ремісничий характер гончарного вир-ва.

Землеробство у трипільців було екстенсивним, польовим. Для рихлення ґрунту застосовували рогові та дерев'яні рала, суковатки, а для розбивання грудок — рогові й кам'яні мотики. Культивували пшеницю, ячмінь, просо та бобові. Збирання врожаю здійснювалося за допомогою кремінних серпів, які за продуктивністю праці відповідали мідним і лише вдвічі поступалися майбутнім залізним.

Досить розвиненим було тваринництво. Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней. Важливими галузями вир-ва залишалися мисливство, рибальство та збиральництво. Як транспортний засіб трипільці використовували сані, запряжені одним чи двома волами.

На ранньому етапі розвитку, коли йшло активне освоєння нових територій, трипільське населення мешкало невеликими общинами, що складалися з 10—15 малих сімей. Низький рівень розвитку продуктивних сил в умовах ведення екстенсивного госп-ва з досить трудомісткими видами роботи (підняття цілини, розчищення ділянок лісу тощо) вимагав кооперації зусиль значної кількості працюючих, що й зміцнювало общину. Через це раннє трипілля засвідчує зміцнення сім'ї як госп. осередку общини. Кожна сім'я вже вела самостійне госп-во і, ймовірно, володіла ділянкою землі та частиною худоби.

Загалом для цього етапу були притаманні три рівні сусп. організації, а саме: 1) мала (моногамна) сім'я, що вела окреме госп-во; 2) община — об'єднання споріднених по чол. чи жін. лінії сімей, родовий характер якої

і визначався цією спорідненістю; 3) плем'я — об'єднання споріднених общин. Деякі відомості дають підставу говорити про початкову стадію виділення на рівні общини вождів, хоча здебільшого функції керування виконував залежно від обставин той чи ін. дорослий член общини.

Згодом, коли мав місце інтенсивний приріст населення, важливою сусп. ланкою стала велика сім'я, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі одружені чи заміжні діти зі своїми дітьми, які займали або кімнати у великих багатокамерних будинках, або ж окремі невеликі оселі поблизу одна до одної. За родом залишалися вищі функції — захист госп. території, регуляція землекористування, ідеологічні. Проте він втратив господарські, які тепер виконувала велика сім'я.

Втраті попереднього значення родової орг-ції сприяла і його сегментація, розселення його гілок (ліньяжів) у різних місцях поселення. Водночас саме на цьому етапі плем'я набуло певних потестарних функцій (тобто функцій керування та влади, що спиралася на особистий авторитет ватажків і старійшин), які супроводжуються виникненням постійних керівних органів.

На соціальне розшарування серед трипільців указують знахідки скарбів і структура могильників. Аналіз поховального інвентарю дає підставу виокремити три соціальні групи населення: племінну верхівку, племінну аристократію та рядових членів громад.

Щедру інформацію про к-ру й духовний світ трипільців містить їхня кераміка, зокрема, оздоблюваний орнамент глиняних виробів, а також антропоморфна та зооморфна пластика. Антропоморфні глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, хоча трапляються й чол. зображення. Зооморфні статуетки найчастіше зображують бика. Головами биків часто-густо орнаментуються шийки кухонних посудин. Трапляються і статуетки птахів, ліпні моделі жител і транспортних засобів. На пізньому етапі розвитку к-ри виникла монументальна скульптура.

Культові церемонії та ритуали здійснювались як у звичайних житлах, так і у спец. святилищах.

Причорномор. степи і Крим заселяли племена з переважан-

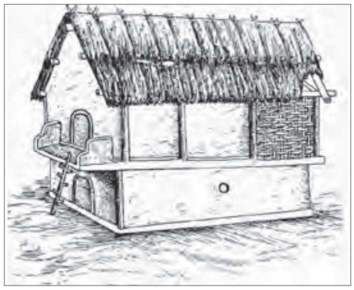

Трипільська культура, етап А. Реконструкція двоповерхового житла з поселення Ленківці (Чернівецька область). Розкопки і реконструкція К. Черниш.

ням скотарського способу ведення госп-ва. Скотарсько-землеробська діяльність породила принципово ін. спосіб життя, ніж землеробсько-скотарська. Утримання значної кількості худоби вимагало постійної зміни пасовищ, а це викликало значну рухливість населення. У Степу сформувався своєрідний рухливо-осідлий спосіб життя, з різним співвідношенням питомої ваги скотарства та землеробства.

У скотарів були два різновиди організації праці: відгінний та перегінний способи. За першого худобу влітку утримували на пасовиськах (іноді досить віддалених), а взимку — неподалік від поселення, на заздалегідь заготовлених кормах. За другого — худобу постійно переганяли на нові місця утримання, не намагаючись її прогодувати взимку лише заготовленими припасами.

Для ранніх скотарів притаманною була відгінна та відгінностійлова форми утримання худоби. Згодом намітилася тенденція до рухливіших форм господарювання.

У пд. смузі степів перевага надавалася вівчарству, у північній та долині Дніпра — розведенню великої рогатої худоби, а в лісостепу — конярству. Втім останнє, скоріш за все, мало мисливський характер (полювали верхи на конях і за тарпанами — дикими конями).

Значна кількість решток коней — не свійські, а дикі, себто це залишки мисливської здобичі, а не ознака розвинутого конярства.

Мобільність не сприяла урізноманітненню предметів матеріальної к-ри та їх накопиченню. Скотарський спосіб життя позначався на всіх сторонах існування — худоба не лише давала харчові продукти, а й визначала напрями домашнього вир-ва. Вчені засвідчують значне поширення обробляння кістки, шкір, розвиток плетива, та в пізніших часах — ткацтва. Керамічне вир-во не набуло спеціалізованого відособленого характеру.

У скотарських колективах формувалися принципово інші, ніж у землеробів, системи цінностей, престижне місце в яких належало передовсім худобі. Проте розкопки поховань енеолітичних скотарів демонструють наявність у них намист із мідних пронизок, браслетів, скроневих підвісок з мідного дроту, високоякісних кременевих виробів, поясів із мушлевих намистинок, а також імпортованого якісного посуду. Окрему групу знахідок становлять булави та зооморфні скіпетри, старанно виготовлені з якісного каменю (переважно у формі голови коня). Дослідники вважають, що саме енеолітичні скотарі першими на території України одомашнили коня.

Знахідки решток воза у похованнях є найдавнішим свідченням використання колісного транспорту на теренах України.

У сусп. орг-ції скотарів провідна роль належала великій патріархальній сім'ї як складовому елементу первісної сусідської общини. Рід постає як підпорядкована структура, що регулює окремі негосп. сторони життя, зокрема сімейно-шлюбні та ритуальні. Велика патріархальна сім'я включала 3—4 покоління по батьковій лінії і могла налічувати до 300 членів. У такій сім'ї діяла сувора ієрархія. Головним був старший із чоловіків.

Специфічний спосіб життя енеолітичних скотарів породжував особливий духовний світ. Худоба була центром космогонічних уявлень про навколишній світ та водночас посередником у спілкуванні з богами, яким зазвичай надавали рис найшанованіших тварин.

Окремий зріз вірувань демонструє феномен курганного буд-ва, відомий з кінця 4 тис. до н. е. *Кургани* являли собою округлі насипи різної висоти, під якими знаходилися поховання патріархів великих сімей чи сімейних общин. Довкола курганів збереглися залишки складних архіт. споруд із землі, каміння та дерева. Дослідники зазначають, що кургани засвідчили не

Трипільська культура. Модель саней. Майданецьке поселення (Черкаська область). Археологічний музей Інституту археології НАН України.

Кам'яні бойові сокири-молоти. Софіївський могильник (Київська область). Археологічний музей Інституту археології НАН України.

Кам'яний ідол, знайдений 1973 біля с. Керносівка Новомосковського району Дніпропетровської області. 3 тис. до н. е. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького.

лише значні соціальні зміни у сусп-ві, а й закріпили їх у певній релігійно-міфологічній системі. Степовий курган становив нібито підняте над поверхнею землі повторення у меншому масштабі того, що людина бачила навколо себе. Курганне буд-во пов'язують із культом Сонця, що існував в енеолітичних скотарів.

Бронзовий вік

Бронзовий вік на території України тривав понад тисячу років, прибл. від 2000 до 1000 рр. до н. е. Свою назву епоха отримала від найменування першого штучно створеного людиною сплаву — сплаву міді з оловом (рідше — зі свинцем чи миш'яком), вироби з якого в цей час стали найбільш поширеними.

Виникло бронзоливарне виробництво на Передньому Сході, а вже звідти поширилось в Європу та Азію. Раннє, порівняно з деякими ін. частинами Європи, проникнення нового металу на територію України вчені пов'язують з носіями трипільської к-ри, які підтримували контакти з Балкано-Карпатським металургійним центром. Широке ж розповсюдження бронзоливарного вир-ва зумовлювалося більшою твердістю бронзи, ніж міді, у поєднанні з порівняно низькою температурою плавлення, яку можна було отримати навіть у найпримітивніших печах.

Розвиток металургії бронзи і поява внаслідок цього значної кількості металевих знарядь праці сприяли стрімкому розвитку всього госп. комплексу, зростанню продуктивності праці в землеробстві, у буд-ві та, особливо, в деревообробці.

Проте не лише в цьому полягали принципові зміни, які несли за собою поширення бронзи. Доба позначена також важливими зрушеннями в соціальному житті сусп-ва.

Винахід бронзи спричинив удосконалення зброї — бойових сокир і стріл із твердими наконечниками. З появою перших справжніх війн виникла потреба в організації оборони. Бронзовий вік нерідко називають добою «першого Великого переселення народів», оскільки саме тоді почав формуватися перший начерк етнічної карти Європи. На території України потужні міграційні хвилі зачепили як степову, так і лісостепову зону та Полісся.

Бронзовий вік. Посуд і бойові сокири-молоти ямної (1—4) та катакомбної (5—8) культур. За Л. Залізняком. Художник П. Корнієнко.

Помітним явищем бронзової доби були взаємовідносини різних етнічних груп, що населяли на той час Україну або були її близькими чи далекими сусідами. Прихід частини населення Пн. Кавказу у Приазов'я сприяв формуванню тут на ґрунті взаємодії з місц. населенням т. зв. *ямної культурно-історичної спільності* та нової *катакомбної культурно-історичної спільності*.

У взаємодії з пд. племенами катакомбної культурно-історичної спільності еволюціонувало й сусп-во носіїв *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*, які заселяли Полісся, пн. смугу лісостепу та Прикарпаття.

Поширення цих к-р відповідає ареалові розселення пн. групи індоєвропейців, до складу яких входили предки слов'ян, балтів і германців. У пн.-сх. районах і лісовій смузі розселялися племена фінно-угорської етнічної належності (їхня найзахідніша група), представлені зразками *мар'янівської культури*. У пд. частині Закарпаття виявлено пам'ятки, що свідчать про проживання тут протофрако-іллірійського етнічного масиву.

До рішучих змін культурно-етнічного характеру привели події, пов'язані з активізацією скотарських племен, особливо тих із них, що оволоділи майстерством ведення війни на бойових колісницях. Набула могутності перша д-ва індроєвропейців — Хетське царство, в Європі постало Мікенське царство. На пд. України панівні позиції завоювали племена *багатопружкової кераміки культури*. З часом вони поширили свій вплив на сучасну Київщину, лівобережжя Десни та Сейму (прит. Десни, бас. Дніпра). Щоправда, поширення к-ри багатопружкової кераміки не було тривалим, і невдовзі на пн. України відновили контроль імовірні віддалені предки балто-слов'ян. племен — носії східнотшинецької та комарівської к-р *тшинецького культурного кола*.

Зникнення з етнічної карти Пд.-Сх. Європи індоарійських племен, які в 16 ст. до н. е. перемістилися до Переднього Сходу та Пн.-Зх. Індії, відкрило відлік існуванню в Європі *зрубної культурно-історичної спільності* (назва походить від практики поховань у дерев'яних зрубах під курганами). Якась частина «катакомбників» відкочувала на схід, всіляко контактувала з поволзькими та приуральскими племенами, а через 300 років їхні далекі нащадки з'явилися спочатку на Іранському нагір'ї, а дещо згодом — у долині Інду, називаючи себе «ар'я». На Правобережжя прийшла чергова хвиля мігрантів з Подунав'я, внаслідок чого сформувалася *сабатинівська культура*, носії якої практикували повноцінне землеробство в умовах Степу, мали кам'яне буд-во і розвинену металургію.

Лісове та лісостепове населення цього періоду представляють *білогрудівська культура*, *висоцька культура*, а на пізнішому етапі — пн. група пам'яток *чорнолісської культури*.

Істотне посилення вологості та спричинені цим зміни кліматичних умов, а також масові міграційні процеси в добу бронзи зумовлюють суттєві трансформації тогочасних форм господарювання. Так, лісостепова зона України, що перед тим була освоєна трипільськими племенами як землеробський ареал, з приходом сюди носіїв к-ри шнурової кераміки стала регіоном розвитку скотарства. Водночас освоєння носіями сабатинівської к-ри пд.-зх. частин степової зони спричинило розвиток тут землеробства.

За доби бронзи гол. знаряддям обробки землі залишалася мотика, проте застосовувалися соха й рало, упряжні тварини.

Епоха бронзи дала новий імпульс для розвитку скотарства. Зростання частки скотарського госп-ва сприяло забезпеченню населення продуктами харчування. Але у плані розвитку це призводило до деградації сусп-в, їхньої архаїзації. Відхід від землеробства означав вибір екстенсивного шляху розвитку. Екстенсивна діяльність може забезпечити необхідний мінімум, проте містить дуже мало внутр. стимулів саморозвитку. За такого типу господарювання зазвичай занепадають ремесла, спрощується побут і загалом спрощується палітра трудової діяльності людського колективу. Кераміка бронз. доби за всіма показниками поступається трипільським зразкам. Лише на кінець доби бронзи значення землеробства знову зросло. Цьому сприяли як уміння відновлювати родючість ґрунту, так і ширше впровадження високопродуктивних металевих знарядь праці.

За сусп. ладом людські колективи доби бронзи відповідають означенню пізньопервісного сусп-ва, що наближалось до стратифікованого сусп-ва. Для ранніх землеробсько-скотарських сусп-в були характерні ускладнення структур у соціальній, політ. й екон. сферах, соціальна ієрархія, сусп. та майнова диференціація, інтеграція сусп-ва й підвищення ролі центру, а в політ. плані — вождя. Сусп. структури бронз. доби складалися з таких елементів, як сім'я, община, патронімія, плем'я, союз племен. Роль вождя була радше військово-політичною, адже саме віськ. лідерство було важливе в умовах постійних конфліктів за ресурси.

Ймовірно, що саме в добу бронзи виникла мала сім'я, що об'єднувала індивідів, пов'язаних найтіснішими родинними зв'язками, — чоловік, дружина, діти. Розпад великих сімей, які домінували, напр. у трипільців, пояснюється способом ведення госп-ва та зникненням потреби у постійній спільній вир. діяльності.

Зростання ролі війн спричинило тенденцію до утворення надплемінних структур — союзів племен. З часом інтеграційні процеси стимулювали укрупнення цих союзів. Ускладнення ж сусп. організації вимагало формування окремих інститутів керування. Знать, яка виділялася при цьому, поступово посідала панівне становище у сусп-ві. Союзи племен є формою етносоціальної організації та організації влади, властивою пізньопервісному сусп-ву.

Перетворення малої сім'ї на осн. виробника продукції сприяло відособленню власності, а отже, й виникненню спочатку майнової, а згодом і соціальної нерівності.

У добу бронзи особливої довершеності набуло мист-во спорудження курганів. Осн. буд. матеріалом при їх спорудженні слугували акуратно накраяні шматки дерну. Для того, щоби запобігти швидкому розмиванню насипу, його схили трамбували, промазували глинистою сумішшю, обкладали камінням і деревом. Як засіб оздоблення використовували гру кольорів різних матеріалів — глини, чорнозему та порід каменю.

Розвиток скотарства, землеробства й металообробки позначився на особливому поклонінню Сонцю. Розвиток солярного культу в добу бронзи спостерігається як у перших цивілізаціях, так і у спільнотах бронз. віку на землях сучасної України. Солярна символіка — коло, хрест, свастика та їхні комбінації — прикрашають наскельні малюнки, посуд ритуального змісту, амулети, зброю, атрибути влади тощо. Об'єктами поклоніння були також певні види свійських тварин, птахи та змії.

Ранній залізний вік

Поч. 1 тис. до н. е. знаменувався поступовим утвердженням у вироб. діяльності людських спільнот, що населяли терени сучасної України, нового, значно перспективнішого у застосуванні, металу — заліза.

Поширення цього металу сприяло підвищенню продуктивності праці, розвиткові майнової та соціальної нерівності, подальшому розвиткові перших цивілізацій та формуванню нових. Доба раннього заліза характеризується бурхливими політ. подіями, активними міграціями різноманітних етнічних спільнот. На цей час припадають перші письмові згадки про народи, що населяли терени сучасної України. Зокрема, дійшла до наших днів і перша істор. назва народу Українського Степу — *кімерійці*.

Аналіз результатів археол. досліджень доводить генетичний зв'язок матеріальної к-ри кімерійців з к-рою носіїв зрубної культурно-істор. спільності. Однак у процесі складання кімерійської к-ри, судячи з археол. матеріалів, брали участь і групи прийшлого населення, що мігрували сюди з території сучасного Казахстану та Пд. Сибіру.

Кімерійці були першим народом на території нашої д-ви, який цілком у найбільш продуктивний спосіб прилаштувався до природних умов східноєвроп. степів. Способом такої адаптації став розвиток класичного кочового господарювання.

Кочовий спосіб життя базується гол. чином на одній галузі діяльності — скотарстві. Кочові народи зазвичай не обробляють землю, мало займаються ремісництвом. Розвиток кочового госп-ва вимагає досконалого засвоєння техніки верхової їзди та використання гужового транспорту. Першому сприяло винайдення вузди з твердими гризлами та удосконаленими псаліями (спочатку кістяними та дерев'янними, а згодом металевими), що надзвичайно полегшувало керування конем. А другому — поява легких кінних возів, достатньо мобільних і зручних у використанні. Важливою технологічною передумовою розвитку кочівництва стало винайдення ефективної зброї, яка гарантувала безпеку в степу. Таким чином, кінь і залізна зброя стали запорукою існування кочового способу життя.

Кочовий спосіб життя та войовничість кімерійців зумовили зміст їхньої матеріальної к-ри. У ній переважають насамперед озброєння вершника та спорядження бойового коня. Осн. озброєнням кімерійців був далекобійний лук зі стрілами, до яких прилаштовувалося дволопатеве вістря. Як зброю ближнього бою використовували залізні мечі, інколи із бронз. руків'ями, а також списи і кинджали.

Кімерійські металурги навчалися виробляти не лише просте кричне залізо, а й високовуглецеву сталь, що робило їхню зброю достатньо міцною та зручною у використанні.

Спосіб життя кімерійських племен позначився й на їхньому сусп. ладі. Кімерійське сусп-во перебувало на межі переходу первіснообщинних відносин до

Бронзовий вік, середньодніпровська культура. Керамічний диск-календар, знайдений поблизу с. Бортничі (м. Київ). Глина, ліплення, орнаментування, випал. Розвідка В. Товкачевського. 1954.

Меч. 9—8 ст. до н. е. Залізо, бронза. Суботівське городище (Черкаська область). Розкопки В. Іллінської, О. Тереножкіна. 1971.

ієрархієзованої соціальної структури. Осн. частина воєнної здобичі перепадала нечисленній групі військ. аристократії. Внаслідок збройних конфліктів чи природних катаклізмів, епідемій тощо в їхніх руках накопичувалася й гол. цінність кочових колективів — худоба. Кімерійські вожді згадуються в аккадських та антич. писемних джерелах. Існування майнової та соціальної нерівності засвідчують і матеріали археол. розкопок. При дослідженні поховань видно помітну різницю між захороненнями осн. маси кімерійців та привілейованої верстви, які різняться як розмірами, так і багатим наповненням.

У той час, як степову зону України в добу раннього заліза заселяли кочові племена індоіранської групи, лісостепову — від Дону на сх. до Карпат на зх. — опановувало переважно осіле землеробсько-скотарське населення. Це населення було досить близьким між собою за госп. укладом, матеріальною к-рою, побутом і рівнем соціальної організації, але відмінним за етнічною належністю. Закарпаття, Прикарпаття, Зх. Поділля та Буковину заселяли фракійські племена.

На території Пн.-Сх. Прикарпаття мешкали також носії висоцької к-ри. Пд. Полісся й Зх. Волинь освоювали також носії к-ри т. зв. могилянського типу. Пд. райони Лісостепу заселяв іранський етнокульт. компонент, а більшу частину Дніпровського лісостепового Лівобережжя — фіно-угорський (носії *бондарихінської культури*).

Найширше розселення в Укр. Лісостепу — у межиріччі Дністра та Дніпра, басейні Ворскли й межиріччі Орелі та Самари (усі три — прит. Дніпра) — мали в цей час племена чорноліської к-ри.

Центр первісної консолідації чорноліських племен, імовірно, знаходився у басейні р. Тясмин (прит. Дніпра; це сучасна територія пд. Черкащини та пн. Кіровоградщини). Найвідомішими тясминськими городищами є *Чорноліське городище* і Суботівське городище. Щільно заселеною чорноліськими племенами була і Середня Наддніпрянщина (городища Григорівське, Рудковецьке, чимало неукріплених поселень — селищ).

Ассирійський рельєф із зображенням вершників-лучників, імовірно кімерійців. Німруд, палац Ашшурнасірапала II (роки правління 885/84—859/58 до н. е.).

Основу госп. діяльності чорноліського населення становили землеробство та осіле скотарство. Гол. землеробським знаряддям був плуг на тяглій силі волів чи коней. У скотарстві переважала велика рогата худоба. Добре були розвинуті домашні ремесла, особливо керамічне вир-во, обробляння каменю, рогу, кістки, прядіння й ткацтво.

Важливе місце в госп. діяльності чорнолісців займала металообробка. Потужний центр місц. металообробки склався в Середній Наддніпрянщині. Тут високого рівня розвитку набуло передовсім бронзоливарство. Із бронзи виготовляли як знаряддя праці, зброю, так і різноманітні прикраси, побутові речі.

Важливим елементом госп. розвитку чорноліських племен було близьке сусідство з кочовиками Степу. Постійний натиск войовничих кочівників змушував землеробів будувати фортеці (збереглися їх рештки — *городища*). Вали та рови оточували скромні й одноманітні за конструкцією та складом матеріальних залишок оселі чорнолісців.

Зведення городищ фіксує не лише намагання протистояти нападам, а й указує на формування потестарних органів, необхідність існування яких викликала до життя практика протидії войовничим сусідам.

У чорнолісців існувала велика патріархальна сім'я, зі складу якої виділилися пізніше малі сім'ї. Майнове, а отже, і соціальне розшарування було слабким. Проте необхідність протистояти Степові (а не поява надлишкового продукту) стимулювала складання інституту простих вождівств. Отож гол. чинниками соціальної диференціації були не внутр., а зовн. передумови.

Подібні процеси консолідації, дещо активніші завдяки більшим внутр. потенціям, відбувалися і в ін. землеробських племен тогочасної України. Зокрема, наявність золотих речей із багатою символікою, знайдених у *Михалківському скарбі*, вчені трактують як перші спроби сакралізації вождів носіями к-ри фракійської групи.

РАННЬОІСТОРИЧНА ДОБА

Скіфи

Скіфи — народ, з яким пов'язані перші відомі з писемної історії протодерж. утворення на території України (6—3 ст. до н. е.). Скіфи прийшли у причорномор. та північнокавказ. степи із Центр. Азії. У 670-ті рр. до н. е. скіфи прийшли у Передню Азію. Найбільшої могутності вони набули там у роки правління скіф. царя Мадія. В цей час скіфи успішно воювали з мідійцями та поширили свій вплив аж до Єгипту.

Найвірогіднішою ж причиною повернення скіфів на землі Пн. Причорномор'я наприкінці 7 — на поч. 6 ст. до н. е. було прагнення встановити контроль над торг. шляхами, які сполучали грец. причорномор. міста та землеробські райони Лісостепу. Контроль над ними й посередницька діяльність у торгівлі обіцяли скіф. знаті значні прибутки.

За свідченням Геродота, територія Скіфії простягалася на 600—700 км від Дону до Дунаю, і приблизно на стільки ж від Чорного й Азовського морів до Середнього Дніпра.

Найважливішою подією в ранній історії скіфської конфедерації стала війна з Перською д-вою Ахеменідів, що розгорнулася між 514 та 510 до н. е. Вдавшися до тактики виснаження ворога, скіфи спромоглися перемогти величезну армію перського володаря *Дарія I* і заслужити славу непереможних воїнів.

Скіфські воїни 4 ст. до н. е. Реконструкція М. Гореліка.

У степовій частині Скіфії панували «власне скіфи» — іраномовні кочовики. Вони поділялися на кілька орд на чолі з вождями («царями» антич. джерел), одна з яких, відома як *царські скіфи*, очолювала скіф. конфедерацію. Лісостепову Скіфію населяли землеробські племена, які не були споріднені із «власне скіфами», проте зазнавали потужного скіф. впливу, що відбився в матеріальній к-рі. Якусь частину цих племен ототожнюють із геродотовими *скіфами-орачами*.

Панівною групою були царські скіфи, яких тодішні греки називали «вільними скіфами». Вони самі вважали себе найкращими й найчисленнішими, а решту племен — підвладними собі. В основі підпорядкування лежали відносини данництва, зіперті на військ. примус.

Намагаючися протистояти степовим скіфам, лісостепове населення було змушене згуртовуватися і зводити городища, оточені високими валами та глибокими ровами. Найвідомішими городищами скіф. часів у Лісостеповій зоні України є Мотронинське городище неподалік Чигирина (200 га), *Трахтемирівське городище* навпроти Переяслава-Хмельницького (500 га), *Більське городище* на Ворсклі (прит. Дніпра; 4 тис. га), Велике Ходосівське городище під Києвом (2 тис. га).

Скіфія досягла вершини розвитку в останні десятиліття 5 — перші десятиліття 4 ст. до н. е. Цим часом датується найбільша кількість багатих скіф. поховань, буквально наповнених дорогоцінними золотими речами. Тоді ж спостерігається і небачений раніше демографічний вибух. Чисельність населення Степу зросла в кілька разів порівняно з попередніми часами.

Влада у скіф. об'єднанні ґрунтувалася на принципах ієрархічності племінних груп (вибудованої на уявленнях про старшинство певних генеалогічних ліній) та спадковості царської влади у межах царського роду. Такий тип влади означується як вождівство, тобто такий вид потестарної структури, гол. функцією якого є регулювання адміністративно-екон. сфери. Вождівству, на відміну від д-ви, не притаманні легалізований примус і насильство.

Бронзовий кинджал (акінак). 6 ст. до н. е. Курган біля с. Кам'янка Черкаської області.

Водночас у добу найвищого розквіту Причорномор. Скіфії, а перед тим у часи успішних походів до Передньої Азії потестарна за формою військ. орг-ція трансформувалась у військово-політичну, забезпечуючи у такий спосіб реалізацію завдання зовнішньоексплуататорської діяльності. Це дає підстави вести мову як про переривчастий розвиток скіф. державності, так і про її недосконалість порівняно із д-вами розвиненого типу.

Своєрідність скіф. к-ри зумовлювалася передовсім тим, що вона сформувалася на основі синтезу кочової к-ри іранських племен та елементів передньоазійських, кавказ., еллінських, фракійських к-р. Чи не найбільш помітний вплив на скіф. к-ру справило їхнє перебування у Передній Азії, де вони зазнали впливів з боку тогочасних світ. цивілізаційних центрів — Мідії, Новохетського царства, Ассирії та Урарту. Ці впливи простежуються в ідеології, віруваннях, мист-ві скіфів. Під час перебування скіф. об'єднань на землях Пн. Причорномор'я домінуючими були античні впливи. Загалом же значення скіф. к-ри полягало насамперед у тому, що вона стала об'єднувальною ланкою, своєрідним медіумом між тогочасними цивілізаційними центрами та племенами Сх. Європи.

Скіф. мист-ву була притаманна добре розвинена зовн. символіка. Характерною її рисою стали зооморфні сюжети. На їх основі в 7—6 ст. до н. е. склався самобутній стиль — т. зв. звіриний. Улюбленими персонажами цього мистецького стилю були хижаки-котячі, олень та міфологічні істоти (грифони).

Самобутньою галуззю ранньоскіф. мист-ва були кам'яні статуї воїнів. Як припускають сучасні дослідники, вони уособлювали героїзованих пращурів. Наприкінці 5 і особливо в 4 ст. до н. е. спостерігається розквіт елліно-скіф. мист-ва. У ньому грец. форма органічно поєдналася з варварським змістом.

Скіф. релігія була політеїстичною. В обрядовості переважав шаманізм. Найбільш зримо шаманські риси простежуються у т. зв. вівтарях Арея. Щороку біля підніжжя вівтаря — чотирикутної піраміди із хмизу зі встромленим у верхівку старовинним мечем — приносили в жертву полонених і велику кількість худоби. Людською кров'ю окроплювали меч — символ божества.

Часи найбільшого піднесення Скіфії водночас демонстрували й переконливі ознаки кризових явищ. Кліматичні зміни та антропогенний тиск спричинили активізацію скіф. експансії, зокрема у бік Балкан. Це зіштовхнуло Скіфію з могутнім конкурентом — Філіппом II Македонським. 339 до н. е. у вирішальній битві з македонцями скіфи зазнали поразки.

Після цієї поразки скіфи ще певний час виказували ознаки могутності, проте як політичне об'єднання Скіфія зійшла з історичної арени. Після цього північнопричорномор. степи, де нещодавно вирувало життя, запустіли, аж поки наприкінці 3 — на поч. 2 ст. до н. е. їх не заповнили нові кочові народи.

Ведучи мову про поширення зверхності скіфів над племенами Укр. Лісостепу та Степу, варто згадати побіжно і про ті народи, які, попри такий потужний натиск іраномовних кочовиків, спромоглися йому протистояти. Зокрема, це племена *таврів*, котрі жили в гірському Криму, займалися землеробством і відгінним скотарством і зуміли весь цей час розвиватися досить стабільно, залишаючись переважно осторонь скіф. та антич. світів. Так само мало відчули на собі ці впливи племена лісової смуги України.

Сармати

Наступниками скіфів у причорномор. степах стали також іраномовні кочові племена — *сармати*.

Раніше вважали, що саме навала сарматів спричинила занепад Скіфії. Результати новітніх археол. досліджень вказують на те, що найраніші сарматські пам'ятки на території України з'являються майже через сто років після найпізніших скіфських.

Бронзовий казан. 4 ст. до н. е. Мелітопольський курган (Запорізька область). Розкопки О. Тереножкіна. 1954.

Золота бляшка у формі копитної тварини (ймовірно сайгака). 6 ст. до н. е. Курган в урочищі Шумейко (Сумська область). Розкопки С.А. Мазаракі. 1899.

Бронзовий шолом. 4 ст. до н. е. Галущине урочище біля с. Пастирське Черкаської області. Розкопки В. Хвойки. 1898.

Прикраси з поховання сарматського вождя. Курган біля с. Пороги Вінницької області. Золото, інкрустація дорогоцінним камінням.

Сарматський кінний воїн. Реконструкція М. Гореліка.

Тобто сарматське проникнення у причорномор. степи відбувалося вже тоді, коли звідти цілком зникли скіфи. Втім сарматських пам'яток 3 ст. до н. е. ще надзвичайно мало і вони є радше свідченнями воєн. походів чи якихось епізодичних кочувань, а не стабільної присутності населення.

Сармати включали до свого складу племінні угруповання *язигів*, *сіраків*, *аорсів*, *аланів*, *роксоланів* та ін. (останнє з них — роксолани — із 16 ст. стане поетичним синонімом назви русинів-українців).

Згадуючи сарматські племена, античні автори неодмінно наголошували на їхній войовничості та агресивності. Рим. історик Публій Корнелій Тацит зазначав, зокрема, що, коли вони з'являються кінними загонами, ніякий ін. стрій не може чинити їм опору. В бою вони користувалися луком і стрілами, арканами, мечами (довшими, ніж скіфські), списами.

На рубежі нашої ери сармати повністю освоїли степи між Доном і Дніпром, епізодично з'являлися на Правобережжі, турбували мешканців зарубинецьких городищ Середнього Подніпров'я. І хоча вони так і не створили спільного «царства», не спромігшися подолати родоплемінної відособленості, внутр. потенції сарматських племен та потреба у пошуках умов для екстенсивного розвитку штовхали їх до розширення свого життєвого простору. В серед. 1 ст. до н. е. вони проникли на береги Пд. Бугу, а на межі ер — Дунаю — і намагалися розселитися ще далі на зх. В цей час на територію Причорномор'я з Нижнього Поволжя прийшли нові сарматські угруповання. Останнє ж масове переселення сарматських племен зі сходу до північнопричорномор. степів відбулося в 2-й пол. 3 — 1-й пол. 4 ст. Навала гунів 375 знаменує завершення історії сарматів.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Перенесення еллінами впродовж 8 — кінця 6 ст. до н. е. своїх поселень на широкі простори Середземномор. узбережжя — від Піренейського п-ова аж до Єгипту та Сирії (т. зв. Велика грец. колонізація) — безпосередньо стосувалося і пд. територій сучасної України. Адже саме Пн. Причорномор'я стало одним з осн. напрямків іонійської колонізації.

Уже в 2-й пол. 7 ст. до н. е. на п-ові *Березань* (нині це острів у межах Миколаїв. обл.) виникло перше давньогрец. поселення — Борисфеніда. У 6 ст. до н. е. до нього додалися *Ольвія*, *Пантікапей*, *Тіра*, *Ніконій*, *Херсонес Таврійський*, *Феодосія*, поліси Азійського Боспору (нині це землі Краснодарського краю РФ) *Фанагорія*, *Гермонасса*, *Горгіппія* та ін. північнопричорномор. міста.

Життя грец. поселень на землях Пн. Причорномор'я започатковували переважно вихідці з Мілета, а Херсонес Таврійський заснували вихідці із Гераклеї Понтійської, хоча певну роль у колонізаційних процесах відігравали й переселенці з ін. грец. міст, зокрема Ефеса, Колофона, Теоса.

У майже тисячолітній історії існування антич. поселень на пд. України вчені виділяють три періоди. 1-й — еллінський (2-га пол. 7 — серед. 1 ст. до н. е.) — час становлення й розвитку в регіоні тісних екон. і політ. взаємин із грец. світом, перенесення на місц. ґрунт грец. матеріальної та духовної к-ри, основ організації політ. і сусп. життя, апробованих у материковій Греції.

2-й період — римський (2-га пол. 1 ст. до н. е. — 270-ті pp.) — час охоплення рим. впливом усього Пн. Причорномор'я та включення частини міст до рим. провінції Нижня Мезія.

3-й період — пізньоантичний (приблизно кінець 3 — 1-ша пол. 6 ст.) — час поступового занепаду антич. цивілізації на теренах Пн. Причорномор'я. Це перехідний період до становлення Візантії часів царювання Юстиніана І.

У першому, еллінському, періоді виділяють кілька етапів — архаїчний, класичний та елліністичний.

Архаїчний етап охоплював події 7 — поч. 5 ст. до н. е. Головним для цього етапу є завершення становлення антич. центрів Пн. Причорномор'я.

Контролювання персами з 546 до н. е. Іонії, встановлення тиранічних режимів, сплата данини і повинність несення військ. служби у перській армії спричинили масову еміграцію іонійців у понтійський регіон. Саме з цього часу було заселено найширші простори Пн. Причорномор'я та розпочато якісно новий етап розвитку політ. організмів. На цьому етапі не лише розширювались освоєні земельні округи навколо старих центрів колонізації, а й відбувалося проникнення в ін. райони Пн. Причорномор'я, зокрема в Нижнє Подністров'я та Зх. Крим. У 2-й пол. 6 — 1-му десятилітті 5 ст. до н. е. на *Боспорі Кімерійському* виникли такі поселення, як Фанагорія, *Кімерік*, Патрей, *Парфеній* та ін. Вирішальна роль у їх заснуванні належала вихідцям з Іонії, насамперед Мілета. Ще пізніше почали освоюватися менш сприятливі екологічно й демографічно райони Нижнього Подністров'я, де виникли Ніконій (або Ніконія) на сх. узбережжі Дністровського лиману, а також згадувані антич. авторами Офиусса і Тіра.

Колонізаційна практика еллінів на першому етапі передбачала заснування поселень на островах, півостровах, мисах тощо, які найменше були пов'язані з материком та мали природні захисні рубежі. Зазвичай спочатку створювали невеликі торг. пункти — т. зв. емпорії. Тут закладали товарні склади, які використовувалися при організації обмінної торгівлі з місц. населенням.

Зі збільшенням числа колоністів і можливістю налагодження безпечного проживання на

Ольвійська дрібна бронзова монета у вигляді дельфіна. 6—4 ст. до н. е.

новому місці розпочиналася друга фаза колонізації, що передбачала освоєння зручних для розселення місцевостей. Починали формуватися с.-г. округи грец. міст — т. зв. хори.

Поліс як система устрою (громадян. колективи колоній) згідно з релігійно-політ. традиціями греків утворювався одразу по заснуванні певного поселення. Поліси становили порівняно невеликі (від кількох сот до кількох тисяч осіб) общини громадян, гол. заняттям яких було землеробство, що становило їхню екон. базу. Важливою ознакою міста-поліса була також його торговельно-реміснича спеціалізація. Найбільших екон. успіхів в означений період досягли Ольвія, Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія.

Екон. розвиток поглиблював соціальну нерівність. Остання значною мірою закладалася вже від початку, оскільки побутувала практика наділення першопереселенців кращою землею та більшими наділами, ніж тих еллінів, які переселилися згодом (їх називали «епойками»).

Вищим органом влади полісів були нар. збори, до участі в роботі яких допускалося все доросле чол. населення, яке мало статус громадян. Зазвичай грец. поліси за політ. устроєм були республіками. Республіки були або демократичними, як Херсонес Таврійський (до 1 ст. до н. е.), або аристократичними, як Ольвія.

Як і в материковій Греції, релігія колоністів в основі була політеїстичною — елліни поклонялися багатьом божествам і навіть легендарним героям. На першому етапі, що умовно тривав до 1 ст. до н. е., в еллінських містах Пн. Причорномор'я мав поширення переважно грец. пантеон божеств, із включенням лише певних місц. культів.

Із реліг. віруваннями тісно перепліталися й культурно-творчі процеси у полісах — спорудження храмів і вівтарів, встановлення монументальних статуй, налагодження місц. виготовлення різноманітних зображень божеств і культових речей тощо.

Класичний та елліністичний етапи еллінської історії охоплювали період від поч. 5 до серед. 1 ст. до н. е. і відзначалися піднесенням економіки, бурхливим розвитком сільс. госп-ва, ремесла, внутр. та зовн. торгівлі, досконалістю політико-адм. структури. Причому на елліністичному етапі (в останній третині 4 — на поч. 1 ст. до н. е.) у грец. містах-державах Пн. Причорномор'я відбувалися процеси найбільшого екон. піднесення, розвитку торгівлі та к-ри.

У багатьох сенсах найбільш показовим грец. містом-полісом на Понті Евксинському була Ольвія. Саме тут полісна модель демократ. типу досягла найвищого з-поміж грец. міст Пн. Причорномор'я рівня, проіснувавши до кінця доби античності. В Ольвії тривалий час зберігалися найтиповіші для полісної демократії форми правління та морально-етичні принципи співіснування громадян. общини.

Вулична сцена в Ольвії. Реконструкція М. Гореліка.

До складу держави-поліса Ольвія, крім власне самого міста Ольвія, входили також поселення (емпорій) Борисфеніда на о-ві Березань та численні сільс. поселення. На ранньому етапі розвитку Ольвійська д-ва мала олігархічний характер, який на поч. 5 ст. до н. е. був замінений авторитарним режимом типу тиранії. Пізніше на зміну тиранії прийшов демократ. лад, чому неабияк сприяли приклад Афін та експедиція у Понт афінського політика і держ. діяча Перікла. З утвердженням демократії в Ольвії утворилася держ. система, близька до афінської, яка проте повною мірою утвердилася вже на елліністичному етапі.

Характерними її ознаками був поділ органів управління на законодавчі та виконавчі. Вищу законодавчу владу мали Нар. збори, «Народ» та Рада. Саме від їхнього імені видавалися держ. постанови. Нар. збори складалися з повноправних громадян поліса. До їх числа не входили жінки, неповнолітні, іноземці та раби. Персональний склад Ради формувався з числа найповажніших громадян поліса.

Виконавчу владу здійснювали магістрати — члени колегій чи окремі посадовці, яких обирали відкритим голосуванням терміном на один рік Нар. збори. Військ. справами відала колегія стратегів з 5-ти осіб. Певні поліцейські функції, контроль за дотриманням порядку на ринках і агорі, точністю міри та ваги, якістю товарів, водопостачання, станом каналізації, утриманням доріг, вулиць і будівель тощо перебували у віданні колегій агораномів та астиномів.

Окремішнє положення займали суд. органи. Вони перебували у спец. будівлі — дикастерії — та володіли широкими повноваженнями щодо накладення штрафів, конфіскації майна та ініціювання вигнання за межі поліса.

Провідну роль в екон. житті поліса відігравало багатогалузеве с.-г. вир-во, яке становило основу всього його госп-ва. Гол. виробн. галуззю було вирощування пшениці, ячменю, проса, віки. Певне значення мали садівництво та городництво.

Значне місце у вироб. комплексі посідали й ремесла. Особливо великого значення набули лиття та обробляння чорних і кольорових металів, а також вир-во керамічної продукції. Вироби ремісників становили важливу галузь товарообміну із сусідніми варварськими племенами.

Торгівля розвивалася як у межах поліса (внутрішня), так і була спрямована за його межі (зовнішня). Залежно від цього істотним чином різнився й асортимент товарів, а також форми їх реалізації — у вигляді грошового чи натурального обміну.

Внутр. торгівля, тобто та, що велася всередині поліса, у межах Ольвії та її сільс. округи, розвивалась як у формі натурального обміну, так і грошових розрахунків. Зовнішня ж торг. активність Ольвії була спрямована як на ринки ін. понтійських колоній, так і місц. племен степової та лісостепової смуги, а також грец. міст Середземномор'я. Надзвичайно тісними були екон. зв'язки Ольвії з Афінами.

Будівельний напис із храму Юпітера Доліхена в римському військовому таборі на території сучасної Балаклави (м. Севастополь). Вапняк. 2 ст. н. е.

Херсонеська срібна драхма із зображенням богині Діви. 3 ст. до н. е.

Суспільно-станова структура населення міста-держави включала громаду повноправних громадян, переважно земельних власників. Високий соціальний статус мали особи, які виконували жрецькі функції, та члени аристократичних родів.

У зв'язку з невпинним розширенням торговельно-обмінних відносин дедалі більшої ваги в соціальній стратифікації набували багаті купці та ремісники, власники майстерень, які отримували нові привілеї, у т. ч. статус повноправних громадян. В Ольвії існував також значний прошарок торговців-іноземців (проксенів), які за постановою Ради та Нар. зборів ставали повноправними громадянами полиса й обстоювали в ньому інтереси своїх співвітчизників.

Переважна ж більшість дрібних ремісників, торговців, вільних сільс. жителів, які не мали власної землі (орендарі), перебували поза межами общини вільних громадян.

Принципово ін. політ. шляхом розвитку пішли міста на берегах Боспору Кімерійського (сучасна Керченська протока), об'єднані навколо еллінського поліса Пантікапей. Оскільки саме ця частина еллінських колоній у Пн. Причорномор'ї зазнавала найбільшого тиску з боку сусідніх кочових племен, саме тут склалися найсприятливіші умови для політ. консолідації грец. полісів. Одночасно саме сюди спрямувався наймасовіший потік нових переселенців. Місц. економіка не могла швидко адаптувати їх для своїх потреб та забезпечити відповідну вироб. та соціальну нішу на наявних територіях, а тому для Боспору великого значення набув процес розширення територіальних меж за рахунок нових земель, заселених негрец. населенням.

438 р. до н. е. при владі утвердилася династія *Спартокідів*, що правила понад 300 наступних років. Уже наприкінці правління сина засновника династії Спартока I Сатира та в роки правління онука — *Левкона I* — в д-ві утвердилися класичні засади тиранічного режиму. У політиці правителі спиралися на добре організовану центр. адміністрацію, військо і служителів культів, зокрема жерців Аполлона, які належали до вищої аристократії Боспорської д-ви.

Правителі Боспору провадили надзвичайно активну зовн. політику, спрямовану як на завоювання нових територій у сусідів — негреків — та відбиття натиску номадів — гол. чин. найбільш потужних скіф. племен, так і на підпорядкування своїй владі вільних еллінських полісів Пн. Причорномор'я.

Посилення рим. впливів на політ. життя північнопричорномор. регіону розпочалося в умовах активного переміщення кочових племен, зокрема сарматів, на землях, що перебували у сферах екон. інтересів грец. полісів. Нестабільність ситуації підривала основу антич. добробуту — с.-г. вир-во, а також ставала на заваді товарообмінним відносинам. За таких умов грец. поліси переживали кризові явища. Скориставшися з екон. кризи та наростання етнічних суперечностей, понтійський цар *Мітрідат VI* Євпатор наприкінці 2 ст. до н. е. поставив у залежність від себе Тіру, Ольвію, Херсонес Таврійський. Проте повстання жителів антич. міст 63 р. до н. е. не лише звільнило їх від влади також належного Мітрідату VI Боспору, а й відкрило можливості для поширення в регіоні рим. впливів.

Уже син царя Мітрідата VI *Фарнак* визнав свою повну покірність Римові, за що отримав від рим. правителя Гнея Помпея Великого звання «друга та союзника римського народу» й права на правління у *Боспорському царстві*. Хоча, зміцнивши владу та скориставшися зі скрутного зовнішньополіт. становища Риму й конфлікту між Гаєм Юлієм Цезарем і Гнеєм Помпеєм, Фарнак спробував позбутися його зверхності. Він провів військ. експедицію проти римлян у Малій Азії. Спочатку вона розвивалася досить успішно і Фарнак захопив більшу частину Малої Азії. Проте згодом у битві при Зелі 2 серпня 47 р. до н. е. в результаті рішучих дій римлян під командою Цезаря він зазнав нищівної поразки.

Упродовж 45—49 рр. на території самого Боспору перебував невеликий рим. експедиційний корпус. Цього разу перемога також була на боці Риму, й успішне завершення війни мало важливі наслідки не лише для Боспору, а й для всіх грец. полісів. Під безпосередній рим. контроль потрапила значна частина Чорномор. узбережжя, за винятком невеликої частини Колхіди. Поліси в зх. частині регіону (Тіра, Ольвія, Херсонес Таврійський), зберігаючи де-юре незалежність, підпали під жорсткий контроль Риму, який розмістив там свої військ. контингенти. На Боспорі деякий час ще правила місц. династія. Хоча правителі Боспорського царства затверджувалися в Римі та вносилися до списку «друзів Цезаря та друзів римського народу». На монеті, що карбувалася на Боспорі, обов'язковим атрибутом ставало зображення правлячого рим. імператора.

Із серед. 3 ст. Боспор увійшов в епоху т. зв. готських, або скіф., війн. Саме боспорські землі стали базою для розвитку готського вторгнення в межі Рим. імперії з усіма трагічними наслідками, що з цього випливали. У політ. житті царства впровадилася практика узурпації верховної влади на Боспорі представниками варварської знаті. Раз по раз царство підпадало під протекторат *готів* та *гунів*; перші активно використовували боспорські судна у власних цілях.

У серед. 5 ст., після поразки гунів 451 на Каталаунських полях, смерті *Аттіли* 453 та розпаду гунської д-ви у Подунав'ї, номади повернулися у Пн. Причорномор'я та влилися до складу місц. населення.

І лише у роки правління візант. імп. *Юстиніана I* (527—64) Боспор звільнився від гунської залежності та був включений до складу Сх. Рим. імперії.

В іншому, ніж у випадку з Боспором, руслі розвивалися стосунки Риму з Ольвією та Херсонесом Таврійським. Тут прагнення римлян до розширення сфери впливу часто-густо збігалося з потребами грец. демократ. полісів у отриманні військ. та політ. підтримки і допомоги. Особливо тісно складалася співпраця Риму з Херсонесом Таврійським. На перших порах основою цієї співпраці стала політ. підтримка Риму в намаганнях херсонеського поліса позбутися залежності від боспорських царів. Так, не пізніше 46 до н. е. в Херсонесі Таврійському отримали від Гая Юлія Цезаря права т. зв. елевтерії, що означало повну незалежність від Боспору та власний держ. суверенітет.

Ще тіснішими стали стосунки Херсонеса Таврійського з Римом із 3-ї чверті 1 ст., коли значно ускладнилося зовнішньополіт.

становище понтійського поліса. Місто виявилося неспроможним стримувати натиск варварських племен, а тому наполегливо просило військ. допомоги в адміністрації рим. провінції Мезія. Саме вчасний прихід рим. легіонерів у 63 порятував громаду від облоги скіфів.

Після здобутої перемоги рим. легіонери спорудили на мисі Ай-Тодор фортецю Характ і на певний час залишалися в місті. Постійна ж військ. присутність Риму в місті розпочалася із серед. 2 ст., коли Херсонес Таврійський отримав другу елевтерію. Причому цього разу права елевтерії передбачали надання лише права самоврядування під рим. контролем.

Включення Херсонеса Таврійського в орбіту рим. політики супроводжувалося розташуванням рим. гарнізону у пд.-сх. частині міста, т. зв. цитаделі. Крім сухопутних військ, у херсонеській бухті стояли військ. кораблі рим. флоту. Римляни не лише захищали місто, а й контролювали значні території навколо нього, стежачи за порядком у середовищі варварських сусідів еллінів.

Майже за такою самою схемою розвивалися стосунки з Римом і антич. Ольвії, хоча тут було чимало принципових особливостей. У 1 ст. до н. е. Ольвія переживала часи гострої кризи, зумовленої насамперед зовнішньополіт. нестабільністю та нашестями войовничих кочових народів. Територія поліса постійно зменшувалась, і на кінець 80-х рр. до н. е. у занедбаному стані перебували навіть околиці міста. У 70—60-ті рр. місто перестало карбувати власну монету. Життя в Ольвії припинилося внаслідок повного військ. розгрому і знищення міста *гетами* Буребісти у серед. 1 ст. до н. е. Жителі міста знайшли притулок або в ін. антич. полісах, або у варварському середовищі.

Відродилося життя в Ольвійському полісі не раніше кінця 1 ст. до н. е. А вже в серед. — 2-й пол. 1 ст. н. е. Ольвія потрапила в залежність від сарматських царів. Так само, як і Херсонес Таврійський, Ольвія намагалася заручитися підтримкою Риму на зовн. арені. Однак її успіхи в цій справі були скромнішими. Лише після перемоги над *даками* імп. Марк Ульпій Траян увів до міста загін рим. піхоти, що мав обороняти його від нападів кочовиків.

Наприкінці 197 Ольвія, можливо, була включена до рим. провінції Нижня Мезія. Принаймні із цього часу в місті постійно перебували рим. гарнізон та військ. адміністрація. Як і в Херсонесі Таврійському, в Ольвії було збережено існування Нар. зборів, Ради та магістратур, але водночас сильними були позиції рим. адміністрації.

Загальні для грец. полісів тенденції екон. піднесення в часи інтеграції з Римом перервалися навалою степових народів. Причому, якщо Боспору, Херсонесу Таврійському та Тірі зі значними втратами, але все ж вдалося відродитися, то доля Ольвії виявилася трагічною. На місто накотилися в цей час дві страшні навали — у 232—38 та у 269—70, після яких місто було заселене знову не раніше 280-х рр. Не було відновлено у повному обсязі с.-г. вир-во. У занедбаному стані перебувала торгівля. І хоча торг. зв'язки з Боспором, Малою Азією, зх. провінціями Рим. імперії та навколишніми племенами продовжували існувати, загалом поглибилася натуралізація госп-ва. Остаточно життя на території Ольвії згасло на серед. 4 ст.

Античні д-ви Пн. Причорномор'я були органічною складовою антич. світу. Водночас їхня цивілізація справила значний вплив на життя сусідніх народів, що населяли на той час пд. сучасної України, — скіфів, сарматів, носіїв черняхівської к-ри та ін.

Племена, які впродовж століть були сусідами понтійських еллінів, запозичили в них певні прийоми буд-ва та арх-ри, ремесел, окремі елементи духовної к-ри. Столовий і парадний посуд, прикраси, а також такі продукти, як вино та олія ввійшли до повсякденного побуту навколишніх племен. А середньовічні міста Криму по праву вважають прямими спадкоємцями надбань антич. к-ри.

Проте насамперед соціальна роль антич. міст-держав проявилася у прискоренні соціально-екон. та політ. розвитку регіону. Власне вони започатковували напрямки цивілізаційних орієнтацій, які через певний час утвердяться на укр. землях у добу Русі, але прийшовши цього разу вже з Візантії.

Неоціненною є також роль острівців античної цивілізації у Пн. Причорномор'ї у процесі пізнішої християнізації Русі. Вже 325 боспорський єпископ Кадм поставив підпис під документами І Вселенського Собору в Нікеї, що засвідчує існування в той час на Боспорі єпархії. А в 5—6 ст. християнство стало тут панівною релігією й охопило різні соціальні групи населення.

Ще в 1—3 ст. християн. віровчення почало проникати до Херсонеса Таврійського. Очевидно, у 2-й чверті 4 ст. його вірні отримали право на легальну діяльність та створили власну єпархію. На рубежі 5—6 ст. у місті було закладено християн. некрополь. А після включення понтійських полісів до складу Візантії, де християнство було держ. релігією, християнство остаточно утвердилося на півострові, щоби звідти через кілька століть прийти на Русь.

Слов'янські племінні союзи Центрально-Східної Європи

Деякі дослідники вважають, що вперше предки слов'ян згадуються в антич. джерелах як *венеди*/венети. Найранніша згадка цього етноніма міститься в листах рим. історика Помпонія Мели і датується 1 ст. до н. е.

Чимало інформації про давніх слов'ян містять праці візант. авторів серед. — 2-ї пол. 1 тис. Саме тоді слов'ян. племена становили доволі чисельну і потужну силу, що динамічно освоювала нові ареали існування, вела успішні війни із сусідами, зокрема турбувала могутню Візант. імперію. Візант. автори Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта у працях відводять чимало місця давнім слов'янам, яких вони називають *антами* і *склавинами*.

В серед. 1 тис. на території України відбувалися процеси безперервного розвитку етнокульт. рис субстрактного слов'ян. населення або з одночасною асиміляцією іноетнічних груп, або ж займанням теренів, де вони колись проживали (зокрема колиш. земель готів, сармато-аланів). Злиття в одне ціле культурно-побутового комплексу, близькість мовних діалектів, а також зростання самосвідомості, виявлене в широкому застосуванні єдиної самоназви, свідчать про завер-

шення процесу загальнослов'ян. етногенезу.

З кінця 4 ст. розпочалися глобальні міграційні процеси, спричинені насамперед фактором демографічного вибуху. В історію Європи ці масові процеси переселення, в яких, крім слов'ян, брали участь й ін. етнічні спільноти, ввійшли під назвою *Великого переселення народів* 4—8 ст. Уже в 5 ст. слов'ян. поселення з'явилися на правому березі Дністра, берегах Пруту і Сірету (обидва — прит. Дунаю), у верхів'ях Сейму (прит. Десни, бас. Дніпра) та Сули (прит. Дніпра). Найінтенсивніші потоки слов'ян. розселення були спрямовані на пд.-зх., до кордонів Візант. імперії. Поступово слов'яни освоювали і пн. і пн.-сх. напрямки, переходячи в райони, заселені балтським і угро-фінським населенням.

У ході розселення слов'ян на нові території започаткувався процес поділу слов'ян. світу на ті етнічні групи, які залежно від істор. обставин заклали основи формування сучасних слов'ян. народів.

Одним з найперших східнослов'янських племен, яке виокремилось із загальнослов'янського субстрату, є плем'я *дулібів* (Зх. Волинь). На схід від дулібів-волинян, на території Сх. Волині, пізніше проживало плем'я *древлян* із центром у місті *Іскоростень.* На пд. сх. від древлян лежали землі *полян*, однак останнім часом висуваються сумніви щодо існування цього племінного об'єднання. Пд. околицю східнослов'ян. ареалу займали племена *уличів* і *тиверців*, які освоювали землі по Дністру та у межиріччі Дністра й Пруту. Племінний союз *хорватів* проживав у Прикарпатті. На лівих притоках Дніпра — Десні з її притокою Сеймом та Сулі — жили *сіверяни*, центри яких знаходилися на місці майбутніх *Новгорода-Сіверського*, *Путивля* та *Рильська*. На пн. від древлян, у болотистій місцевості між Прип'яттю (прит. Дніпра) і Зх. Двіною, проживали *дреговичі*, їхній племінний центр розташовувався у Турові (нині місто Гомельської обл., Білорусь). У межиріччі Дніпра та Сожу (прит. Дніпра) розміщувалися поселення *радимичів*, а верхів'я Дніпра, Зх. Двіни та Волги займали племена *кривичів*. Останні, згідно з археол. та лінгвістичними дослідженнями, переселилися сюди з Вісло-Одерського межиріччя. Найбільш пн. групою східнослов'ян. племен були ільменські словени, які, прийшовши чи то з пд., чи то з польс. Помор'я, жили поблизу оз. Ільмень.

Попри етнічну спорідненість і культ. близькість щойно згадані племена (які згодом, у 10 ст., увійшли до складу Давньорус. д-ви) вже на етапі початкового розвитку мали певні культ. відмінності, основи яких було закладено ще в серед. 1 тис., а також — у процесі включення до

Розкопки раньослов'янського житла з «мішаним» пеньківсько-празьким матеріалом. Село Семенки Немирівського району Вінницької області.

їхнього середовища іноетнічних елементів. Усе це створювало передумови для майбутнього поділу сх. слов'янства на окремі етноси.

Гіпотеза підтверджується матеріалами діалектології, етнології та антропології. Зокрема, дослідження мови берестяних грамот давньорус. періоду переконало дослідників в існуванні новгородсько-псковського діалекту, який мав більш ніж два десятки істотних відмінностей від мови Пд. Русі. В антропологічній будові сх. слов'янства раннього періоду виділяють 4 осн. типи, які локалізують на територіях пд.-зх. частини заселення сх. слов'ян, у дніпровському лівобережжі та басейні верхньої Оки (прит. Волги), у Верхньому Подніпров'ї і басейні Зх. Двіни та у Пн.-Зх. частині Русі.

Загалом же найбільш чітка межа простежується між антропологічними, етногр. та діалектологічними характеристиками населення Пд. та Пн. майбутньої Русі.

Східнослов'ян. племена населяли територію, на якій із давніхдавен розвивалися землеробство та скотарство. Слов'яни вели осілий спосіб життя, а основу їхньої госп. діяльності становили рільництво і тваринництво. Землеробство було орним, а характер землекористування — екстенсивним. Орні ділянки використовувалися до повного виснаження, після чого їх залишали на коротко- чи довготривалий переліг. Як засіб розчищення земель під посіви та як окрема система землеробства значного поширення набула підсіка. Підсічне землеробство переважало у поліській зоні, а орне — в лісостеповій.

Використання угідь до їх повного виснаження зумовлювало потребу поступового освоєння нових територій. Лише наприкінці 8 ст. стали помітними якісні зміни в землеробстві, а нові технологічні можливості за сприян-

Переселення ранніх слов'ян. Реконструкція З. Вані. Художник П. Майор.

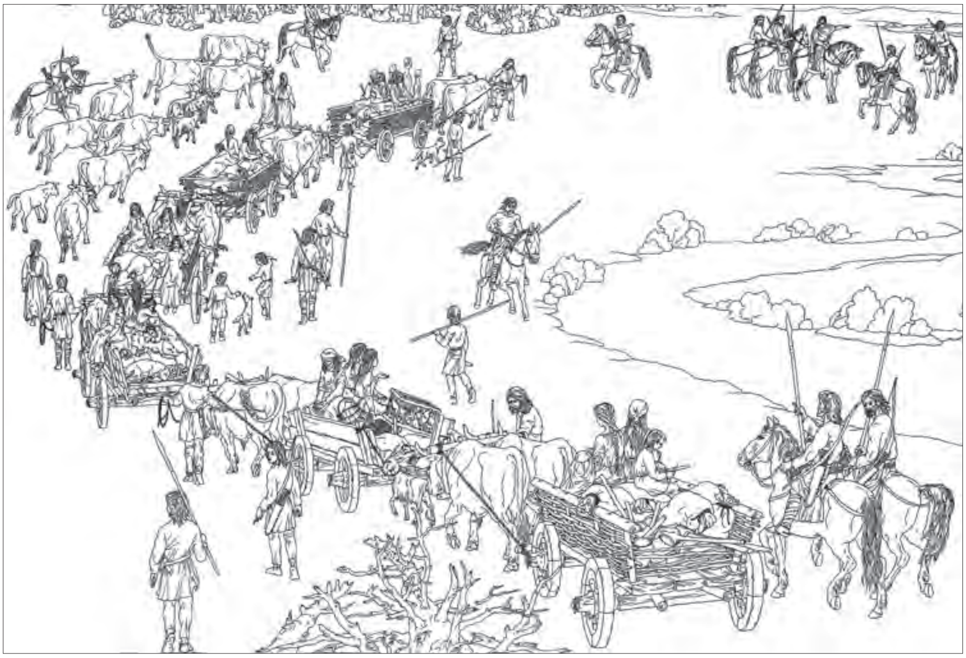

ня кліматичних змін спричинили демографічне зростання.

У госп-ві слов'ян намітився перехід до інтенсивних форм землекористування. Зменшився термін перебування ділянок під перелогом і поступово утверджувалася двопільна система рільництва, хоча за збереження певного значення перелогу та підсіки.

Найбільш разючі зміни у складі та якісних характеристиках с.-г. інвентарю сх. слов'ян сталися в останній чверті 1 тис. У цей час у них широко розповсюдилися знаряддя, що були перед тим характерні лише для Подунав'я та Балкан. Зокрема, вдосконалилися рала, які тепер складалися з чересла, відвальної дошки і наральника із широким лезом та асиметричними плічками. Використання таких рал дало змогу значно глибше підрізати шар ґрунту, а це істотно підвищувало врожайність лану. Для збирання врожаю застосовували серпи з асиметричним лезом і відігнутим держаком, які формою та характеристиками наближалися до сучасних.

Тваринництво у давніх слов'ян також було досить важливою галуззю госп-ва. Розведення свійських тварин забезпечувало населення продуктами харчування (молоком, м'ясом, яйцями), сировиною для виготовлення одягу (вовною, шкірами тощо), а також матеріалом для розвитку різних промислів (виготовлення виробів із кістки і рогу).

Тваринництво забезпечувало землеробів і тягловою силою та засобами пересування.

Особливе місце у вироб. діяльності слов'ян. племен посідали вир-во та обробка заліза. Ще до появи на істор. арені слов'ян ці галузі мали тисячолітню історію розвитку і досягли неабияких результатів. Тепер же розвиток металургії більшою мірою залежав не від удосконалення технології виготовлення та обробки металу, а насамперед від зростання його значення у побуті та трудовій діяльності населення.

Удосконалення металургійного вир-ва стимулювало прискорений розвиток значного сегменту госп. діяльності, адже передбачало об'єднання процесів видобутку руди, її підготовки до плавлення, отримання металу та його наступної обробки.

Значних успіхів в обробці заліза було досягнуто в останній чверті 1 тис., свідченням чому є, зокрема, знахідки, виявлені на поселенні Лука біля с. Райки Бердичівського р-ну Житомир. обл. Тепер майстри значно ширше застосовували такі складні технологічні прийоми, як пакетування та цементування металу, наварювання сталевого леза на залізну основу тощо.

Одночасно з розвитком металообробки, зокрема ковальства, вдосконалювалися прийоми ювелірної майстерності. Зазвичай першими ювелірами були саме ковалі. Матеріалом для виготовлення ювелірних виробів слугували кольорові метали, пром. запасів яких не було виявлено на території розселення слов'ян. Це, природно, гальмувало розвиток ювелірної справи, який міг відбуватися лише за умови використання привозної сировини. Найпоширенішими матеріалами в ювелірній справі були мідь та бронза, срібло траплялося значно рідше, а золото — лише у поодиноких випадках.

У соціальному розвиткові на момент виходу слов'ян на істор. арену вони перебували на етапі, який у науці отримав визначення простого вождівства, або чифдому. Чифдом — первісна форма соціальної орг-ції, притаманна на певному етапі розвитку багатьом народам світу, гол. функцією якої є розподіл надлишкової продукції. Зміст її механізму полягає в тому, що члени общини, які приносили найбільшу частку продукції для розподілу, значно підвищували свій престиж серед ін. членів роду. Саме з них зазвичай і обирали лідера, якому доручали проведення перерозподілу надлишкової продукції в рамках характерного для вождівства феномену — влади-власності. Особистий престиж лідера часто підвищував і престиж генеалогічної лінії, до якої він належав.

До кристалізації протодерж. утворень сх. слов'ян об'єктивно підштовхували зовн. вторгнення з боку кочових племен. Підкорення одних простих вождівств іншими або ж їх об'єднання перед наростанням зовн. загрози приводили до ускладнення структури чифдому, який із часом еволюціонував у складне вождівство, а надалі став д-вою.

Вже у структурах чифдому сформувалася певна соціальна ієрархія, яка згодом стала основою формування середньовічної соціально-політ. структури. Вона включала старійшин родів, над якими панували *князі* окремих племен, а над тими — князі племінних об'єднань, глави глав.

Серед слов'ян панувало язичництво. Воно пройшло кілька етапів, у результаті яких досягалася більша концептуальна завершеність і відбулося усклад-

Київська культура. Нагрудний ланцюг, оздоблений виїмчастою емаллю. 3 ст. Випадкова знахідка з Полтавщини.

Побут ранніх слов'ян. Реконструкція З. Вані. Художник П. Майор.

нення системи світосприйняття. Так, спочатку слов'яни приносили жертви злим і добрим духам (упирям, берегиням тощо). Пізніше розвинувся культ рожаниць, божеств родючості, який був тісно пов'язаний із життєво важливими стихіями — сонцем, водою, дощем. Ще пізніше на перше місце висунувся культ бога громовиці Перуна. Культ Перуна склався досить пізно — на етапі формування дружинного, військ. стану сусп-ва. Перун сприймався не лише як бог громовиці, а й війни та зброї. Одночасно з культом Перуна розвивалися й ін. культи — Сварога і Стрибога, Даждьбога, Велеса, Мокоші. Стосовно бога Рода, то його не існувало (його «сконструював» Б.Рибаков, як і багато чого іншого у слов'ян. язичництві). Про бога — «творця блискавок» — згадується в найранішому повідомленні про культи слов'ян, у Прокопія Кесарійського (серед. 6 ст.), хоча на ім'я це божество не називається.

Давні слов'яни обожнювали духів — уособлення сил природи: води, вогню, лісу, дерева (лісовиків, лещуків, водяників, русалок та ін.). Давні слов'яни були вогнепоклонниками і шанували культ Сонця.

Соціальний розвиток слов'ян позначався й на еволюції їхнього реліг. світосприйняття. На етапі формування племінних і міжплемінних союзів виникли умови для перетворення місц. культів на загальноплемінні. Археол. дослідження культ. шарів 9—10 ст. засвідчують появу міжплемінних святилищ, покликаних підвести ідеологічне підґрунтя процесам політ. консолідації.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА ТА НАРОДИ СТЕПУ: 9 — СЕРЕДИНА 13 ст.

Становлення Русі та держави Рюриковичів

Новий період суспільно-політ. історії слов'ян. населення території сучасної України започаткувало виникнення Рус. д-ви у 9—10 ст. Ця д-ва, яка у джерелах називається «Руссю» або «Руською землею», заклала підвалини для формування характерних рис к-ри, соціальних, політ. інститутів та етніч. розвитку сх. слов'ян і взагалі землеробського населення Сх. Європи від Карпат до Білого моря та Волги.

В історіографічній традиції щодо неї вживаються терміни «Київська Русь», «Давня Русь», «Давньоруська держава», «Київська держава». Ці терміни мають відповідні мотивацію та контексти застосування, характерні умови виникнення, спричинені певною історіографічною та політико-ідеологічною ситуацією, адаптацією до пізніших національно-державних пріоритетів. Вони можуть не лише застосовуватись як вузькослужбові у межах істор. досліджень, а й набувати надмірної політизації та розширеного тлумачення — надто у питаннях раніших та сучасних претензій на «давньоруську спадщину».

Втім є незаперечним, що за більшістю інтерпретацій вихідний істор. феномен «Русі» має нижньою хронологічною межею 9 ст., а верхньою — 13 ст.

При цьому варто враховувати, що значна частина соціально-політ., етнокульт. та політико-адм. термінології, що традиційно використовується дослідниками Русі, за будь-яких обставин є пізньою, а тому анахронічною. Адже навіть термін «князівство» (на відміну від «князя») вперше вживається у східнослов'ян. джерелі лише наприкінці 14 ст., а «держава» — у 15 ст. Це лишає чимало простору для довільних тлумачень попередніх реалій. Проте й цілковита відповідність лексикону та концептам досліджуваної доби стала би глухим кутом для істориків. Тому в цій статті застосовується термінологія, яка видається адекватною відповідно до контексту викладу.

Вважається, що найдавніша згадка назви «Русь» зафіксована під 839 у франкській хроніці єпископа Пруденція «Бертинські аннали», де йдеться про присутність якихось росів у складі посольства візант. імп. Феофіла до імператора франків у Інгельгеймі (нині м. Інгельгайм-на Рейні, Німеччина). Втім однозначних інтерпретацій згадки про росів у пам'ятці немає; ймовірно, йдеться про шведів (див. *Руський каганат*).

Прийнято вважати, що найдавніша згадка про русів в араб. літературі належить географу та історику Ібн Хордадбеху (2-га пол. 9 ст.).

У візант. джерелах хронологічно найраніші згадки про росів належать до 842 та 860 — саме тоді роси атакували малоазійське м. Амастрида (нині м. Амасра, Туреччина) та столицю Сх. Рим. імперії *Константинополь*. Саме з нападу на Константинополь, як стверджує давньоруський літописець, «Нача ся прозывати Руская земля».

У грецькій мові щодо *Русі* (людей, країни, д-ви) вживалися терміни «роси» і «Росія», у сх. джерелах — «руси» й «Рус», у західних — «роси», «рутени», «Рус(с)ія».

Стан наявних джерел не дає можливості достовірно та послідовно відтворити перебіг політ. подій у Сх. Європі 9 ст. Відомості *«Повісті временних літ»*, викладені на поч. 12 ст., надають їх опис, але мають помітно легендарний та, ймовірно, політично ангажований характер, через що часто потребують підтвердження зовн. джерелами.

Східнослов'ян. спільноти регіону становили племінні княжіння чи союзи племен — древлян, сіверян, волинян, хорватів, уличів, тиверців, дреговичів, радимичів, полян (останні згадані лише у давньорус. літописанні) та ін. Саме вони — відомі нам територіальні владні утворення та суб'єкти політ. відносин між собою та із зовн. чинниками. Це вже були не розпорошені родоплемінні спільноти часів Великого розселення слов'ян, а сталі об'єднання територіального характеру із власною політ. елітою. Частково їхні відмінності віддзеркалювались і в матеріальній к-рі.

Збереглися відомості про двох правителів Наддніпрянщини серед. 9 ст. — *Діра* й *Аскольда*, проте етнічне походження, послідовність у часі та характер їхньої влади лишаються достеменно не відомими. Існує повідомлення про прийняття русами християнства з Візантії у 860-х рр., проте цей епізод не мав якихось політ. та культ. наслідків. Також чимало дискутованим у наук. літературі є питання політ. впливу на Наддніпрящині 9 ст. *Хозарського каганату*, що проявлялося, зокрема, у використанні київ. князями до серед. 11 ст. хозар. титулатури («хакан»). Одначе крайня обмеженість джерельної бази робить усі сучасні інтерпретації

«хозарського чинника» однаково гіпотетичними.

Наприкінці 9 ст. владу в *Києві* перебрало одне з угруповань русів на чолі з родом *Рюриковичів*. Давньорус. літописання прив'язує цю подію до 882, коли воєвода *Олег* приєднав Середню Наддніпрянщину до пн. володінь легендарного кн. *Рюрика* в районі Волхова. Останні охоплювали територію племінного союзу ільменських словен, частково кривичів та ряду фінських племен. Згідно з традицією Олег проголосив Київ «матір'ю городів руських» та столицею д-ви, а місц. поляни згодом стали зватися «Руссю». Правлячою династією стали нащадки Рюрика — Рюриковичі, першим із яких вважається кн. *Ігор* (912—45). Походження назви «Русь», яку набула Київ. д-ва, викликає тривалі дискусії. Найбільше поширена версія про пн. походження назви, котру пов'язують з вихідцями зі Скандинавії — піратами і работорговцями, які займалися «далекою» торгівлею між Балтикою та Сходом. Вони встановлювали данницькі відносини з місц. слов'ян., фінськими та балтськими племенами. Різні угруповання цієї «ранньої русі» конкурували між собою, проте врешті панівною силою у басейні Дніпра та суміжних регіонах стала «корпорація», яка обрала своїм осередком Київ, налагодила торгівлю з Візантією і згодом перетворилася на князівську династію, відому як Рюриковичі.

За альтернативною версією назва має пд. походження, пов'язане з топонімікою Середньої Наддніпрянщини або ж місц. етнічними назвами. Проте на підтвердження цієї версії бракує джерельної основи.

Поступово до рус. правлячої верстви залучалися представники місц. еліт і розпочався тривалий процес асиміляції скандинавів у слов'ян. середовищі. Монополією на політ. владу в Київ. д-ві володіли Рюриковичі, для яких вона була колективною родовою власністю. Політ. еліту становила князівська *дружина*, яка супроводжувала князя у походах та утримувалася ним за рахунок данини та військ. здобичі.

Спочатку здійснення владного «контролю» Київ. д-ви над величезною територією Сх. Європи відбувалося не через спрямовану із центру на місця постійну адміністрацію, а через відносно регулярні данницькі відносини з місц. спільнотами, шляхом регулярного стягнення дружиною на чолі з князем данини із залежних племен і племінних союзів (*полюддя*). Тому певний час територіальний характер влади Рюриковичів та її «зосередження» в Києві були доволі умовними. Цей адміністративно та територіально розпливчастий владний простір можна означити як «ранньодержавне утворення».

Від початків існування Київ. д-ва намагалася проводити активну зовн. політику, яка поєднувала захист комерційних інтересів князів і воєн. здобичництво. Найактивнішим вектором зовн. політики були стосунки з найбільшою на той час потугою пд.-сх. Європи та регіону Чорного моря, спадкоємицею Риму — Візант. імперією. Ще 860 роси здійснили похід на імперію, започаткувавши тим самим багатовікову історію русько-візант. відносин. Під 907 «Повість временних літ» описує героїчну історію мор. походу Олега на Константинополь. Але якщо факт цього походу не підтверджується візант. джерелами, то є безперечним фактом встановлення договірних торг. відносин із Візантією 911.

Візант. напрям зовн. політики давньорус. князів продовжив і кн. Ігор, який 912 змінив у Києві Олега. 941 відбувся невдалий похід Ігоря на Константинополь, а під 944 рус. літописець описує ще один похід князя, який цього разу завершився без збройної сутички — укладенням чергових договірних умов Києва з імператором. Саме тоді вперше в історії Русі до княжої столиці над Дніпром завітала офіц. імператорська місія. У відповідь Константинополь відвідало рус. посольство. Остаточний текст угоди був скріплений присягою в Константинополі у храмі Св. Ілli. Щоправда, угода не містила згадок про будь-які пільги для рус. купців на теренах імперії. Так само не передбачала вона і сплату Візантією щорічної контрибуції Русі. Натомість Ігор брав зобов'язання захищати візант. володіння в Криму від третьої сторони. Ці умови стали показником того, що Русь ставала сталим елементом системи міжнар. відносин на пд. Сх. Європи.

Київська держава в середині — 2-й половині 10 ст.

У серед. 940-х рр. на Русі сталася подія, яка спричинила істотні зміни у функціонуванні д-ви Рюриковичів. Пізньої осені 944 кн. Ігор, як завжди, зимовим трактом вирушив у об'їзд своїх володінь, що супроводжувався збором т. зв. полюддя — ненормованого натурального збору. Цього разу він, зібравши полюддя з Древлянської землі, під тиском своєї дружини вирішив примножити вже зібране, що викликало збройний виступ древлян. Князя було жорстоко вбито.

Після опису вбивства кн. Ігоря літописець наводить детальну розповідь про багаторазову помсту, вчинену його вдовою кн. *Ольгою* (945—64): спалення древлянського осередку — *Іскоростеня*, вбивство місц. кн. *Мала* та «луччих мужів» і «мужів нарочитих», які «тримали» Древлянську землю. Проте, крім помсти, вбивство кн. Ігоря спонукало Ольгу до проведення низки реформ, які надали Київ. д-ві більше елементів сталого контролю за підвладними територіями.

Після 945 було ліквідовано автономію бунтівної Древлянської землі. У пізніші часи джерела вже ніколи не згадують древлянських князів, а про вокняжіння тут представника роду Рюриковичів сповіщається як про поодинокий випадок — у 970-х рр. Аналогічні заходи, за припущеннями, були проведені тоді й щодо *Новгорода Великого*. Принципові зміни запровадила Ольга й у спосіб та структуру збирання данини. Зокрема, княгиня замінила ненормоване полюддя регулярним збором; унаслідок чого стабілізувалися відносини Києва з данниками.

Двозуб — знак Рюриковичів, видряпаний на дирхемі, карбованому в 913/914. Саманіди. Ермітаж, Санкт-Петербург (РФ).

Руський дружинник 10 ст. За матеріалами Шестовицького археологічного комплексу (Чернігівська область). Реконструкція О. Федорова.

Руський дружинник 10 ст. За матеріалами могильника на Старокиївській горі. Реконструкція О. Федорова.

Мечі каролінського типу, знайдені під час спорудження Дніпрогесу. 10 ст., вироби франкських майстрів із Середнього Рейну.

У зовнішньополіт. сфері для Русі й надалі пріоритетними залишалися відносини з Візант. імперією. 957 кн. Ольга здійснила візит до Константинополя. Гол. мотиви посольства княгині дослідники вбачають у намаганні підтвердити правомочність торг. угоди з Візант. імперією, оскільки термін дії попередньої завершився на момент загибелі кн. Ігоря. Проте очікуваного договору Ольга до Києва не привезла, хоч і була прийнята в Константинополі на найвищому рівні. Посольство не мало помітних наслідків, але Ольга прийняла особисте хрещення, започаткувавши тим самим навернення до християнства київ. княжого дому.

959 Ольга відправила до Франкфурта (нині м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина) послів до нім. короля Оттона I із проханням призначити єпископа та священиків для її землі. Проте цей проект не мав успіху.

Наступник Ольги — її син *Святослав Ігорович* (964—72) — був першим давньорус. князем з династії Рюриковичів, який отримав слов'ян. ім'я. Водночас за стилем життя він був чи не найпослідовнішим «вікінгом» з-поміж своїх предків. Попри тиск з боку матері Святослав так і не прийняв християнство, залишившися вірним культові дружинного бога Перуна. Звільнившися з-під опіки вже у доволі зрілому віці, князь більшість часу приділяв військ. виправам і підготовці до них, мало цікавився проблемами внутр. життя д-ви. Його метою стала масштабна зовн. експансія Русі, чого потім уже не повторювали нащадки князя.

Найпершою гучною перемогою Святослава став розгром 965 степового сусіда Русі — Хозар. каганату. Але ще перед тим, пройшовши через оксько-волзькі ліси й землю *в'ятичів*, київ. князь завдав потужного удару Волзькій Болгарії. Розбивши *болгар волзьких*, Святослав захопив їхню столицю — Булгар. Далі, спустившися вниз по Волзі, Святослав розбив зібране поспіхом військо хозар. кагана та захопив його столицю *Ітиль*. Спустошивши центр. області Хозар. каганату, київ. князь продовжив похід Пн. Кавказом, де переміг племена ясів і касогів, звідтіля рушив на Дон і врешті-решт оволодів збудованою за допомогою візант. інженерів фортецею Саркел (нині затоплена водами Цимлянського водосховища). Після таких вражаючих успіхів Святослава Хозар. каганат як потужна д-ва фактично припинив існування.

Забезпечивши, як він вважав, спокій Русі на сх., князь одразу звернув погляд на пд. зх., виношуючи плани завоювання Подунав'я. У серпні 968 руський флот переправив туди потужне військо Святослава. У першій же битві русам вдалося розбити армію болг. царя Петра, а потім легко захопити міста, розташовані у Подунав'ї. Окрилений успіхами, Святослав вирішив залишитися на Балканах, облаштувавши собі у Переяславці на Дунаї нову столицю.

Проте грандіозні перемоги князя спровокували доволі негативні зовнішньополіт. наслідки. Зруйнувавши Хозарію, Святослав відкрив шлях до пд. кордонів Русі войовничим кочовикам зі сходу. Останні стали інструментом стримування Святослава для візант. дипломатії. 968 Святослав був вимушений повернутися до Києва — відбивати наступ кочовиків, а 969 знову вирушив на Дунай.

Поперва ситуація складалася вельми успішно: уже на початку другого балканського походу Святослав захопив синів покійного болг. царя — Бориса і Романа — і підкорив майже всю Болгарію. Упродовж 970 військ русів перейшли Балканські гори й оволоділи рядом фракійських міст. Реальна загроза нависла над самим Константинополем. Проте у суперництві з імп. *Іоанном I* Цимісхієм Святослав зазнав поразки: під Аркадіополем (нині м. Люлебургаз, Туреччина), а потім унаслідок облоги 971 греками рус. війська — в Доростолі (нині м. Силістра, Болгарія) на Дунаї.

Укладений врешті мирний договір зобов'язував Святослава не нападати на Візант. імперію, у т. ч. на її міста в Криму, та на Болгарію. Русь брала зобов'язання надавати Візантії військ. допомогу в разі війни останньої з третьою стороною. За все те Іоанн I Цимісхій мав безперешкодно випустити рус. військо з Доростола. Проте на зворотному шляху до Києва Святослав був убитий печенігами. «Імперія Святослава» не пережила свого творця. До тих територіальних надбань, які умовно лишилися під владою Києва, можна зарахувати лише землю в'ятичів на пн. сх. та, гіпотетично, *Тмуторокань*.

968 Святослав, готуючися до завоювання Болгарії, розсадив своїх синів по гол. центрах Давньорус. д-ви: *Ярополка Святославича* — в Києві, *Олега Святославича* — у Древлянській землі, у Вручому (нині м. *Овруч*), а *Володимира Святославича* — у Новгороді. Цим було розпочато творення на Русі периферійних князівських столів, адже перед тим існував лише один — у Києві. Це започаткувало практику, коли кожен член роду Рюриковичів мав право на якусь землю і власний стіл. Такий принцип наслідування та родової власності закладав підвалини для дезінтеграційних процесів у д-ві.

Після смерті Святослава під час князювання Ярополка поміж братами спалахнув конфлікт, переможцем з якого врешті вийшов Володимир Святославич (980). Двоє ін. князів загинули.

Хрещення Русі Володимиром Святославичем

Початковий період князювання Володимира Святославича додав мало нового до внутр. держ. практики. Зіткнувшися зі спротивом своїй владі з боку племінних союзів в'ятичів і радимичів, Володимир упродовж 3-х років посилав на них дружину, повторно навертаючи їх під владу Києва. 984 був здійснений похід на Волзьку Болгарію.

Нововведенням у зовн. політиці став інтерес до земель на зх., які до того мало цікавили Київ. Проте у 2-й пол. 10 ст. туди почали сягати впливи Чехії, посилювалася Польс. д-ва, інтенсифікувалися торг. контакти, що спричинило конкуренцію за володіння *Червенськими градами*. 981 Володимир приєднав до своїх володінь *Перемишль*, *Червен* та ін.

Хрещення Володимира Святославича. Мініатюра Радзивіллівського літопису. 15 ст.

навколишні міста Прикарпаття. Два роки потому князь здійснив успішний похід на *ятвягів*. Відзначається новизною і ставлення до новоприєднаних до Русі земель. Так, Володимир уже не задовольнявся формальною покорою цих племен і виплатою йому данини. На приєднаних землях відбувалися ліквідація залежної від Києва місц. влади й усунення місц. еліти.

Князь вжив заходів, котрі дослідники визначають як адм. реформу. Маючи 12 синів, Володимир розсадив їх по старих і новоприєднаних до Києва землях, повністю замінивши у такий спосіб вождів племінних княжінь. Так, до Новгорода було відправлено Вишеслава, до Полоцька (нині місто Вітебської обл., Білорусь) — Ізяслава, до Турова (нині місто Гомельської обл., Білорусь) — Святополка, до Ростова (нині місто Ярославської обл., РФ) — Ярослава. Коли ж старший син київ. князя Вишеслав помер, на новгород. князівський стіл було переміщено Ярослава, Бориса посаджено в Ростові, Гліба — в Муромі (нині місто Владимирської обл., РФ), Святослава — у *Володимирі-Волинському*, Мстислава — у Тмуторокані. У менші центри були спрямовані урядовці-*посадники*. В результаті такої політики було подолано сепаратизм племінної верхівки та зміцнено систему держ. влади. І саме з цього часу Русь постає вже як територіальна д-ва, що простяглася від межиріччя Оки й Волги на сх. до Карпат, Зх. Бугу, Німану та Зх. Двини на зх., від Чудського, Ладозького й Онезького озер на пн. до Дону, Сули й Пд. Бугу — на пд. Встановлення постійної присутності Рюриковичів на місцях сприяло посиленню контролю з Києва і формувало передумови для осідання гілок династії в нових осередках влади, закладання місц. політ. традицій.

Адм. устрій д-ви вже не спирався на етнокульт. спільноти («племена»); надалі почала формуватися територіальна система «земель» та «волостей», які позначали більші (статусно вищі) та менші (статусно нижчі) князівські уділи.

Проте насамперед кн. Володимир увійшов в історію Русі як правитель, який навернув д-ву до однієї зі світ. релігій — християнства. Уперше Володимир звернув увагу на реліг. справи ще після захоплення у брата Ярополка київ. князівського столу, спорудивши на київ. горах язичницький пантеон. Князь «поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, й Мокоші». Божества були як слов'ян., так і неслов'ян., але ті, яким поклонялися племена, що ввійшли до складу Київ. д-ви. Питання мотивації цього кроку лишається дискусійним: чи це означало опір християнству, спробу створити єдиний сталий пантеон, чи лише бажання ствердити перевагу дружинного бога Перуна.

Літописна легенда про вибір вір кн. Володимиром має суто літ. походження. Хоча на Русі мали уявлення про різні світ. релігії, проте ні вся попередня історія, ні мотивації міжнар. престижу, ні тривалі екон. зв'язки, ні геополіт. обставини не залишали князю Володимиру ін. вибору, крім того, який він зробив, — тобто прийняття християн. віри саме від Константинополя. Прийняття населенням Київ. д-ви християнства справило вирішальний вплив на подальшу її історію.

Передусім хрещення Русі прилучило її до розвинутої греко-візантійської східнохристиян. цивілізації. Саме грец. церковно-мистецькі канони, книжність, стиль духовності витворили фундамент високої рус. к-ри. У Києві, а згодом і в ін. центрах Русі почали влаштовувати школи, іконописні майстерні, і з часом вона стала однією з розвинутих середньовічних д-в. Християнізація вводила її до кола «цивілізованих», «рівноправних» країн відомої їй частини Європи, зробивши можливими рівні й плідні взаємовідносини з Візантією, Німеччиною та ін. тогочасними д-вами. Водночас надалі рус. землі розвивалися в руслі своєрідних духовних процесів та поділяли істор. долю сх. християнства, соціальні та культ. стереотипи якого суттєво відрізнялися від зх. Європи. Це стало фактом після «Великої схизми» (розколу Церкви) 1054, а особливо помітним згодом — у 15—16 ст.

Запровадження християн. віровчення зміцнювало міжнар. престиж і внутр. владу князя. На відміну від західноєвроп. світу, де на чолі церкви стояв рим. папа, візант. церк. традиція, попри наявність вселенських патріархів, визнавала своїм главою імператора. Тепер, хоча на чолі рус. православ'я стояв призначуваний із Константинополя митрополит, подібна традиція «цезаропапізму» переносилась і на Русь.

Князь Володимир уже як християнин (він узяв нове, християнське ім'я Василь на честь візант. імп. *Василія II* Болгаробійця) правив Руссю ще чверть століття, запровадивши чимало нового в організацію та підвищення престижності й статусу влади. Князь почав карбувати власні золоті й срібні монети, що не мало помітної екон. мотивації, але засвідчувало суверенність володаря згідно з європ. уявленнями.

Суттєвих змін зазнав і зовн. вигляд давньорус. міст, передовсім Києва. 996 завершилося буд-во кам'яного собору Богородиці. Храм споруджували та прикрашали грец. майстри. До Богородичної церкви Володимир-Василь передав церк. начиння, вивезене перед тим із Херсона (середньовічна назва Херсонеса Таврійського). При тодішніх розмірах міста та масштабності й пишності церкви вона вражала як жителів, так і гостей столиці величчю й нагадувала про новий статус київ. князя. На утримання собору князь виділив десяту частину своїх прибутків, через що храм став називатися *Десятинною церквою*. Також Володимир Святославич розпочав буд-во київ. дитинця площею бл. 10 га.

Відбувалися заснування та розбудова ряду міст й укріплень навколо Києва та вздовж кордону зі степом. Завдяки зусиллям князя у степових та лісостепових районах Лівобережжя не лише з'явились осаджені дружинниками міста-форпости, а й набули розвитку такі важливі в недалекому майбутньому давньорус. центри, як *Чернігів* і Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). На-

Десятинна церква в Києві. Реконструкція П. Зикова.

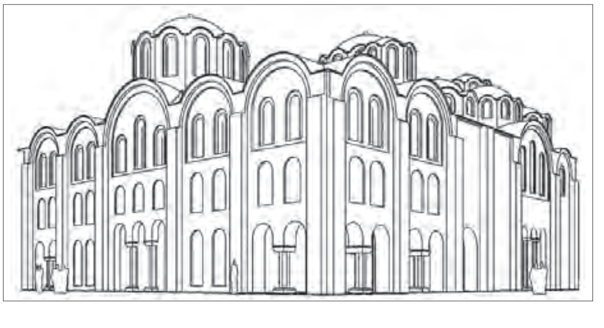

прикінці 10 ст. була створена величезна за розмахом розгалужена система валів, укріплених міст і форпостів; відомими фрагментами якої є т. зв. *Змієві вали*. Таким чином, саме за Володимира склалася територіальна, поселенська та комунікаційна структура Середньої Наддніпрянщини — «*Руської землі*» у вузькому сенсі.

Традиція приписує Володимиру перші спроби кодифікації права. Необхідність перегляду Володимиром норм, що існували до цього часу, стверджені «уставами» й «уроками» кн. Ольги, диктувалася трансформацією давньорус. сусп-ва, його переродженням із родоплемінного ранньодерж. утворення у територіальну д-ву. Саме за часів Володимира Рус. д-ва набула максимальних розмірів і відносно сталих меж на зх., пд. та пн. сх.

Княжіння Ярослава Володимировича та Ярославичів

На поч. 11 ст. Київ. д-ва простягалася на пн. до берегів Фінської зат. і Ладозького оз. (оз. Нево); на зх. — до середньої течії Зх. Бугу, міст *Дорогочин—Берестя*—Червен—Перемишль і далі по середній течії Пд. Бугу; на пд. — до збудованих Володимиром оборонних споруд, міст і фортець на кордоні з печенігами; а на сх. і пн. сх. — до верхів'їв Дону, Сейму, Сули та межиріччя Оки, Клязьми й Волги. Укладення договорів з польс. князями забезпечувало спокій на зх. (у т. ч. у прилучених до Києва «червенських градах»), спорудження захисних рубежів на пд. відчутно гальмувало руйнівний натиск зі степу. Загроза нападів кочівників зменшилася.

У внутр. житті Русь поступово набувала територіальної структури, залежної від зростання кількості членів династії Рюриковичів та утворення периферійних князівських столів. У д-ві формувалося землеволодіння князівського дому, власниками земель ставали і князівські дружинники, зароджувався васалітет (хоча базований не на земельних пожалуваннях сюзерена, а на реалізації наданого князем права отримання данини), виникли передумови для соціального розшарування сусп-ва. Зміцнення князівської влади поволі супроводжувалося процесами подолання сепаратизму місц. спільнот, проте з ін. боку стабільність контролю Києва над величезною д-вою (бл. 1 млн км^2) почала залежати переважно від відносин всередині роду Рюриковичів.

Релікти родових традицій у взаємовідносинах Рюриковичів (зокрема відсутність сталого порядку престолонаслідування та співучасть у владі всіх членів роду), особливості поземельних відносин всередині еліти, правові статуси різних категорій селянства, поліваріантність відносин міських центрів із князівською владою та Церквою ставлять під сумнів твердження про формування у той час на Русі феод. відносин за «західноєвропейським зразком».

Останній погляд є проявом прагнення надміру схематизувати та спростити уявлення про сусп. відносини у д-вах, що не входили питомо до західнохристиян. світу. В історіографії це є проявом (західно)європоцентризму та впливу універсальної марксистської схеми сусп. розвитку. Рус. сусп-во було традиційним, і заг. закономірності функціонування його дійсно були близькими до традиційних сусп-в ранньосередньовічній Зх. Європі. Однак при тому вони містили низку відмінностей, зумовлених як впливом сх. християнства, так і місц. традиціями, які не піддавалися впливу рим. правової спадщини.

Попри помітні успіхи князя Володимира на зовн. і внутр. аренах йому так і не вдалося згуртувати навколо себе власний доволі розгалужений князівський рід. Народжені різними матерями і розіслані в досить молодому віці в різні кінці д-ви, сини Володимира вже від самого початку сприймали один одного радше як суперника, ніж рідного брата. Із плином часу всі вони почали вимагати від батька більшої самостійності. Першим непокору київ. князеві виявив бл. 1012 намісник у Турові Святополк, який доводився Володимирові пасербом, сином убитого ним брата Ярополка. Володимир доволі швидко приборкав цей виступ, проте після його смерті 1015 між його синами *Ярославом Мудрим*, *Борисом і Глібом*, *Святославом Володимировичем*, а також пасербом *Святополком Окаянним* розгорілася кривава міжусобна боротьба за київ. князівський стіл. Першопричини конфлікту крились у неврегульованості проблеми успадкування вищої влади.

Вирішальна битва між новгород. намісником Ярославом Мудрим та Святополком відбулася восени 1015 неподалік *Любеча*. Війська Святополка в ній зазнали поразки. Але Святополк залучив польс. союзників, і згодом вже Ярослав був змушений утікати. Врешті війна цих братів закінчилася перемогою Ярослава і загибеллю Святополка. Останній сюжет цієї усобиці пов'язаний з поразкою Ярослава від тмутороканського і черніг. кн. *Мстислава Володимировича* (1024) та укладанням 1026 між ними угоди про поділ Русі.

Роки правління Ярослава Володимировича, на які випала, за словами літописця, «тиша велика» в Землі Руській, вважаються часом найбільшого піднесення Київ. д-ви. Як свідчать небайдужі до князя давньорус. автори, Ярослав був не стільки князем-дружинником чи князем-завойовником, скільки будівничим д-ви, просвітителем, палким прихильником ученості та книжної мудрості. Недаремно набагато пізніше він увійшов в історію з епітетом «Мудрий».

Проте розпочати навіть «тихий» період давньорус. історії князеві довелося все ж з війни. Передовсім після укладення з братом Мстиславом Городецького миру 1026 Ярослав зміцнив зх. кордони своєї д-ви. Цьому неабияк посприяло те, що новий польс. король *Мешко II* ув'язався у війну із зх. сусідами, не забезпечивши належним чином оборону сх. земель. Спільно із Мстиславом Ярослав на чолі великого війська виступив проти Мешка II і відвоював у нього захоплені попередником, кн. *Болеславом I* Хоробрим, *Белзьку землю* і Червенські гради. Цьому сприяло налагодження добрих відносин Ярослава з Німеччиною, де правив імп. Генріх III.

Зміцнюючи зх. рубежі Русі, князь організував також чимало успішних походів проти ін. сусідів: 1038 — проти ятвягів та 1040 — проти литов. племен. Посиленню позицій Русі на зх. сприяло й заснування ним на р. Сян (прит. Вісли) м. *Ярослав*. У 1030—40-х рр., успішно здійснивши похід у Прибалтику проти фінського племені чуді, Ярослав заклав там місто, назване на честь свого християн. імені

Юрій Юр'євом (нині м. Тарту, Естонія).

Князеві Ярославу належить і заслуга остаточного розгрому печенігів. Приводом став напад степовиків на Київ 1036 (до цього часу Русь уже більше 10-ти років жила у мирі та спокої). Терміново повернувшись із дружиною з Новгорода, київ. князь дав нападникам бій і здобув переконливу перемогу. Сталося це, як стверджує літопис, якраз на тому місці, де невдовзі було споруджено *Софійський собор*. Після цієї поразки печеніги так і не спромоглися оговтатись, і відтоді небезпека нових нападів з їхнього боку для Русі зникла назавжди.

Протягом усього часу князювання Ярослава підтримувалися тісні й доволі дружні контакти між Руссю та Візантією. Не раз давньорус. дружини виступали союзниками візант. імператора, надаючи йому військ. допомогу у боротьбі з супротивниками. Тим більш несподіваним став похід сина Ярослава Володимира на Константинополь 1043. Приводом для цього стала розправа, вчинена візантійцями над рус. купцями. Цей похід виявився невдалим.

Лише 1046 між Київ. д-вою та Візант. імперією було укладено новий мирний договір. За його умовами загалом відновлювалися русько-візант. відносини у тому вигляді, в якому вони перебували до збройної виправи Володимира Ярославича. Після цього рус. дружина знову служила візант. імператору: 1046—48 допомагала Константину IX Мономаху в реалізації його амбіцій в Італії, 1047 — у Вірменії та Грузії.

Мирний договір 1046 передбачав і таку важливу для рус. князя умову, як згоду Константина IX Мономаха на шлюб своєї доньки з котримсь із синів Ярослава. Вибір упав на *Всеволода Ярославича*, а реалізували шлюбний проект не раніше 1051/52. І хоча немає певності щодо «порфірородності» нареченої Всеволода, оскільки вона могла бути й незаконнонародженою, проте цей шлюбний союз мав надзвичайно важливе ідеологічне значення для київ. династії. Син Всеволода Ярославича Володимир дуже пишався своїм «візантійським» походженням і всіляко підкреслював його, називаючи себе Мономахом. Із цим шлюбом пов'язують і легенду про т. зв. Дари Мономаха — імператорські інсигнії, нібито вручені Ярославовому синові, і серед них відому «шапку Мономаха» (насправді набагато пізніший виріб).

Названі заходи київ. князя вповні вписувалися в заг. концепцію зовнішньополіт. діяльності Русі, яку намагався реалізовувати в цей час Ярослав. Ставши повноправним членом християн. родини народів, київ. династія прагнула увійти до тогочасних цивілізаційних центрів Європи. Ярославу багато в чому вдалася ця переорієнтація зовн. політики зі сх. напрямку на західний саме завдяки цілеспрямованим династичним заходам.

Сам Ярослав Володимирович був одружений з донькою швед. конунга Олафа *Інгігердою*, у хрещенні Іриною. Оскільки цей шлюб було укладено приблизно 1018—19, то не виникає сумнівів, що його ініціатором був сам Ярослав, адже на той час його батько вже помер. 1043 князь видав сестру *Добронєгу Володимирівну* за польс. кн. Казимира I Відновителя, а старшого свого сина *Ізяслава Ярославича* одружив з донькою нім. графа Леопольда фон Штаде Одою. Того ж 1043 з донькою князя *Єлизаветою Ярославною* одружився майбутній норвезький конунг Гаральд III Суворий. Приблизно в цей час другий син — *Святослав Ярославич* — узяв шлюб із донькою графа Етелера фон Дітмаршена. 1046 майбутній угор. король Андрій I одружився з *Анастасією Ярославною*, а ще через три роки було укладено найвідомішу шлюбну угоду Ярослава — доньки *Анни Ярославни* із франц. королем Генріхом I Капетом (посередником при укладанні цього шлюбу був герм. імп. Генріх III). Така активність Ярослава у матримоніальній практиці зробила Русь, згідно з формулюванням літописця, «відомою і чутою» в цілій Європі. При дворі київ. князя знаходили притулок численні високородні вигнанці зі Скандинавії та Британії, частина з яких згодом спромоглася втрутитись у боротьбу за владу в себе на Батьківщині.

Приділяючи так багато уваги зовнішньополіт. справам, київ. князь не робив це на шкоду внутр. інтересам, навпаки — в історію він увійшов передовсім завдяки успіхам саме всередині д-ви. Ярослав Володимирович у роки свого доволі тривалого правління вжив чимало заходів для зміцнення князівської влади. Смерть брата, черніг. кн. Мстислава, відкрила Ярославові шлях до того, щоби стати «єдиновласцем Руської землі».

Ще однією, а по суті визначальною, сторінкою князювання Ярослава стало розгортання ним у Києві грандіозної буд. програми, що стало гідним наслідуванням і завершенням ініціатив, започаткованих свого часу Володимиром Святославичем. Князь заклав т. зв. місто Ярослава, що за площею всемеро перевищувало площу «міста Володимира». «Місто Ярослава» серед. 11 ст. було територією, обнесеною циклопічними земляними валами, на яких стояли міцні дубові стіни. Протяжність міськ. валу становила 3,5 км, він оточував територію бл. 70 га.

У роки князювання Ярослава було зведено по суті нове місто. Над ним височіли Десятинна церква, Софійський собор, монастирі Святого Георгія та Святої Ірини та ін. Велетенські міські укріплення прикрашали Золоті, Софійські та Лядські ворота. Нім. хроніст 11 ст. *Адам Бременський* назвав його містом, яке «змагається із Константинопольським скіпетром».

Власне вже в закладення собору Святої Софії вкладався потужний ідеологічний зміст. Адже київ. собор нагадував свій константиноп. прообраз, демонструючи рівність Русі з великою імперією.

Бл. 1039 у літописах уперше згадується ім'я київ. митрополита Феопемпта. Він, як і його невідомий на ім'я попередник, був греком, призначеним константиноп. патріархом. Проте вже 1051 Ярослав без відома Константи-

Софійський собор в 11 ст. Макет. Реконструкція М. Кресального, В. Волкова, Ю. Асєєва.

Софійський собор у Києві. Інтер'єр. Фото кінця 20 ст.

ноп. патріархії, а лише порадившись з місц. єпископами, поставив на чолі Церкви святителя *Іларіона.* У контексті намагань князя ствердити суверенність Рус. церкви і Київ. д-ви варто розглядати і прагнення київ. влади канонізувати кн. Володимира.

З іменем князя Ярослава пов'язують також створення першого писаного зводу законів Русі — *«Руської Правди»* чи принаймні її частини, т. зв. Найдавнішої Правди. І хоча серед істориків немає єдності щодо безпосередньої участі Ярослава в цій справі та масштабів чинності кодексу, в істор. джерелах 13 ст. навіть усю «Руську Правду» називали «Судом Ярославлим Володимировица».

Чимало зробив Ярослав Володимирович для утвердження на Русі християн. віри, складовою чого стало започаткування монастирів. Ярослав заклав великокняжі монастирі Святого Георгія і Святої Ірини (на честь небесних покровителів, свого і своєї дружини). Після цього монастирі почали закладатися на Русі повсюдно. В серед. 1050-х рр. під Києвом виник уславлений святістю вже в наступні століття Печерський монастир.

У часи правління Ярослава Володимировича, як традиційно вважається, спостерігався небачений раніше розквіт давньорус. к-ри, книжності. З ін. боку, цей «розквіт» є радше показником масштабного впровадження традицій та відповідних інститутів східнохристиян. к-ри, Візант. церкви та поширення письмової фіксації інформації. У порівнянні з попереднім періодом історії Русі, який залишив про себе вкрай мало синхронних відомостей, доба Ярослава дійсно виглядає як розквіт. Не останнє місце як чинник такої оцінки нащадками діяльності Ярослава Володимировича є церк. літописна традиція, власне ним, згідно з припущеннями науковців, започаткована, яка несла в оцінках держ. діячів та їхніх здобутків чимало ангажованих оціночних суджень. Через це діяльність, напр., небайдужого до християнства Ярополка Святославича (972—80) губиться на тлі звершень його конкурента і наступника Володимира-хрестителя, а події усобиці 1015—19 подаються в оцінках, зручних саме для переможця-Ярослава.

Князювання Ярослава Володимировича тривало без малого 40 років (помер князь 1054 у досить поважному, як для тих часів, віці — 70-літнього старця) і супроводжувалося значними досягненнями — було завершено формування території Рус. д-ви (чи то було досягнуто її максимальних меж), зміцнено князівську владу, подолано сепаратизм місц. родоплемінної верхівки, утверджено одноосібну монархічну форму правління, вчинено спробу кодифікації права, до невпізнання змінено зовн. вигляд князівської столиці, досягнуто значного культ. поступу, захищено кордони д-ви та здобуто вагомий міжнар. авторитет.

Якщо оцінювати вагомі зрушення часів Володимира Святославича та Ярослава Володимировича, то вельми значним чинником подальшого культ. розвитку Давньої Русі та її істор. спадкоємців до 18 ст. стало впровадження внаслідок хрещення книжної давньорус. мови, заснованої на мові слов'ян. першовчителів Кирила і Мефодія — солунському діалекті староболг. мови. Ставши соціально-комунікативним аналогом західноєвроп. ділової та богослужбової латини на рус. землях, ця мова через зрозумілість і близькість до місц. говірок (мовна дистанція поміж слов'ян. діалектами ще була порівняно незначною) не стимулювала у подальшому розвиток писемних мов на місц. розмовному ґрунті до часів модерних нац. проектів 19 ст.

Віддаленими у часі за наслідками стали прийняття та поширення з 988 саме сх. версії християнства, попри те, що «офіційний» розкол Церкви відбувся в рік смерті Ярослава (1054). Міцний столітній економічно-воєн. зв'язок еліти Русі з Візантією, потужний ідеологічний вплив Сх. Рим. імперії на час вибору суб'єкта хрещення зумовили надалі тривалу залежність Рус. церкви, а відповідно і східнослов'ян. спільнот від заг. стану сх. християнства. Останнє засадничо не було активним сусп. чинником внаслідок візант. «цезаропапізму» (залежності Церкви від світської влади) і тому з помітним занепадом Візантії / Сх. Рим. імперії (із поч. 13 ст.) вступило на шлях культ. стагнації, а з експансією Османів (14—15 ст.), які підкорили землі чотирьох близькосх. вселенських патріархатів та зайняли всі землі імперії, — навіть і деградації. Це стало причиною того, що надалі православ'я, усталившись як уже традиційна конфесія для сх. слов'ян, ставало час від часу консервативною перешкодою на шляху сусп. та культ. перетворень, властивих країнам Заходу у 15—16 ст., — поширенню університетської освіти, друкарства, ідей гуманізму та Відродження.

По смерті кн. Ярослава лишилося п'ятеро його синів: Ізяслав Ярославич сидів на князівському столі у Турові, Святослав — у Володимирі-Волинському; про місце княжіння ще трьох нащадків Ярослава — Всеволода, Ігоря та В'ячеслава відомостей не збереглось. Найстарший син Володимир Ярославич був намісником у Новгороді і помер раніше батька —1052. Згідно з історіографічною традицією, що сформувалася ще за життя нащадків Ярослава, помираючи, той лишив по собі т. зв. *Ряд Ярослава 1054.* Апелюючи до того, що всі його сини походили від одного батька й однієї матері, князь заповідав жити у братерській любові й послуху один в одного, що мало забезпечити їм процвітання та збереження досягнутого батьком.

«Механізм реалізації» братерської любові передбачав, що старший на той час з-поміж Ярославичів, Ізяслав, мав замінити батька на князівському столі в Києві. Святослав Ярославич переміщувався з Володимира-Волинського до Чернігова, Всеволод — до Переяслава, Ігор — до Володимира-Волинського, а В'ячеслав — до Смоленська (нині місто в РФ).

Розділивши між синам князівські уділи, Ярослав зовні разом із тим залишив неподільною князівську Русь як таку. Тобто д-ва зберігалася у формі спільної власності роду Рюриковичів-Ярославичів. Проте тепер під можливу «ротацію» князів вже не підпадало Полоцьке князівство, яке фактично перестало бути складовою Київ. д-ви.

Та попри уявну корисність запропонованої моделі, її ефективність була очевидною лише за життя першого покоління нащадків. По їхній смерті найстарший в роду вже не обов'язково міг бути сином київ. князя. Династія дробилась, а це, у свою чергу, створювало вельми заплутані ситуації щодо першості прав того чи ін. претендента — передовсім поміж дядьками та племінниками, які походили від спільного предка.

Крім отриманих за заповітом нових столів, Ярославичі зберігали за собою права й на землі, якими володіли перед тим. Так, старший з них утримував за собою ще й Турів і Новгород. Святослав мав значну частину Лівобережжя та далеку Тмуторокань, а Всеволод — просторі території на пн. сх. Русі, де пізніше постали Ростовська і Суздальська землі. Володіння молодших синів Ярослава — В'ячеслава та Ігоря — були набагато меншими, як і їхній вплив на політ. процеси на Русі. Щоб ефективно керувати такою д-вою, знадобилася небачена раніше у політ. практиці Русі форма правління, відома в історіографії під назвою «тріумвірат Ярославичів».

Членами тріумвірату стали старші сини Ярослава Володимировича — Ізяслав, Святослав та Всеволод. Молодші перебували в залежності та під щільною опікою тріумвірів. І коли 1057 у Смоленську помер В'ячеслав, його старші брати вивели брата Ігоря з Володимира-Волинського та посадовили на місце померлого. Після смерті Ігоря 1061 тріумвіри поділили між собою Смоленську волость, нічого не залишивши синам покійного. Спільними зусиллями Ізяслав, Святослав і Всеволод оволоділи 1067 і Полоцькою землею, яка до того не належала Ярославичам і становила окремий випадок у практиці рус. наслідування влади.

Одностайно старші Ярославичі діяли й на міжнар. арені. Ходили у походи проти кочівників — ще не замирених *торків*, а також нових степових орд, які щойно у 1-й пол. 11 ст. вийшли із прикаспійських степів — *половців*. Проте нищівна поразка тріумвірів у битві з ними 1068 на р. Альта (прит. Трубежа, бас. Дніпра) мала для їхнього союзу катастрофічні наслідки.

Уже наступного року Святослав за підтримки Всеволода вигнав старшого брата з Києва, звинувативши його в намірах позбавити самого Святослава князівського столу в Чернігові. Таким чином, тріумвірат поступався місцем дуумвірату. Всеволод здобув *Волинь* і Турів, натомість Святослав одержав колишні Всеволодові землі у Поволжі. Крім того, до Святослава ще в часи тріумвірату перейшов Новгород. Два князі й надалі розглядали Русь як сукупну й неподільну власність роду. Всі володіння в її кордонах все ще сприймались як тимчасові.

Тим часом вигнаний з Русі Ізяслав розгорнув доволі активну діяльність в Європі, прагнучи за допомогою когось із тамтешніх правителів покарати молодшого брата. Не одержавши сподіваної підтримки від свого родича, польс. кн. *Болеслава II* Сміливого, князь-вигнанець вирушив далі на зх. За сприяння саксонського маркграфа Дедона в січні 1075 у Майнці (Німеччина) він мав аудієнцію в нім. короля Генріха IV, і той, підкуплений дарами князя, відправив до Києва посла з вимогою до Святослава, щоби той добровільно поступився «королівством» старшому братові. Конфлікт усередині княжого дому набув європ. масштабів.

Одночасно Ізяслав Ярославич звернувся і до заклятого ворога нім. короля — папи римського Григорія VII, і той підписав дві булли з приводу подій, що відбувались у той час на Русі. В одній з них була висловлена підтримка домаганням скинутого князя. У другій містилася рекомендація Болеславу II надати допомогу Ізяславу та повернути втрачене ним. Звернення до Болеслава II й вирішило справу.

У липні 1077 на чолі дружини польс. князя на Русі з'явився Ізяслав. На той час уже не було в живих Святослава, а київ. стіл перебрав Всеволод. Останній не став воювати зі старшим братом, а, вирушивши йому назустріч, уклав з ним мир і демонстрував усілякі показні знаки поваги. Цим Всеволод Ярославич не лише зажив слави мудрого політика, а й здобув відчутні матеріальні надбання. Адже в результаті нового перерозподілу волостей між Ярославичами він одержав практично всю колишню частку Святослава.

Проте дуумвірат також проіснував недовго. Найбільшою проблемою для збереження гегемонії двох останніх синів Ярослава Володимировича стало приборкання претензій молодших гілок генеалогічного дерева Ярослава — його внуків, які на серед. 1070-х рр. увійшли у зрілий вік і заявили власні претензії на участь у політ. процесі. Першим проти розподілу влади повстав найстарший з онуків Ярослава — *Ростислав Володимирович*, який ще 1064 подався до Тмутороканi, вигнав Гліба Святославича і сів там на столі. Після того, як тріумвірам вдалося погамувати претензії сина Володимира Ярославича, проти них виступив полоцький кн. *Всеслав Брячиславич*.

Із серед. 1070-х рр., коли підросло нове покоління небожів, провідні позиції серед них зайняли сини Святослава Ярославича, які після конфлікту їхнього батька зі старшим братом були позбавлені можливостей взяти участь у високій політиці. Стараннями Ізяслава та Всеволода для нащадків Святослава єдиним прихистком залишилося *Тмутороканське князівство*, де на столі сидів Роман Святославич. Віддалена від Києва Тмуторокань у 2-й пол. 11 ст. стала своєрідним резервуаром князівської опозиції, де накопичувалися сили для здобуття влади і куди поверталися нещасливі шукачі князівського щастя після поразок, отриманих під Києвом чи Черніговом.

1078 саме із Тмуторокані рушили у похід проти дуумвірів *Олег Святославич* і *Борис В'ячеславич*. Не маючи при собі достатньо сил, щоби претендувати на успіх у війні проти Ізяслава та Всеволода, вони вперше запросили половців до спільного походу. Участь степовиків у поході на боці Бориса та Олега виявилася для них доволі продуктивною. У битві на р. Сожиця (нині Оржиця, прит. Сули, бас. Дніпра) на шляху небожів до Чернігова Всеволод Ярославич зазнав нищівної поразки та був змуше-

ний звернутися по допомогу до Ізяслава в Київ. Повернувшись із дружиною Ізяслава, Ярославичі спромоглися вибити зайд із Чернігова. А в битві на Нежатиній Ниві Бориса В'ячеславича було вбито, його союзник лише з невеликою дружиною зумів утекти у Тмуторокань. Проте у битві поліг і старший з Ярославичів — Ізяслав. Відтак влада на Русі знову зосередилася в руках єдиновладного князя — Всеволода Ярославича.

Вокняжившись у Києві, Всеволод Ярославич посадив свого сина *Володимира Мономаха* в Чернігові, зневаживши тим самим переважні права на це місто синів свого старшого брата Святослава — Романа, Давида, Олега та Ярослава. Саме в цьому вчинку київ. князя деякі дослідники вбачають першопричини чергового гострого конфлікту, що вибухнув на Русі наприкінці 11 ст. Уже 1079 проти Всеволода Ярославича виступив старший з ображених ним небожів — Роман Святославич, який після смерті батька втратив перспективи посідання гідного князівського столу. Невдовзі про свою опозицію до київ. князя заявив ще один з його небожів-суперників — Олег Святославич. 1085 з Волині вирушив на Київ Ярополк Ізяславич. Лише роздачею другорядних князівських столів літній Всеволод Ярославич заладнав конфлікт із *Давидом Ігоровичем*, надавши йому *Дорогобуж*, та з Ростиславичами — через надання Перемишля й Теребовля (нині м. *Теребовля*). А після смерті Ярополка Ізяславича Всеволод Ярославич роздробив його волость на кілька менших уділів, які також віддав настирливим небожам.

1093 помер Всеволод Ярославич, останній із київ. князів, названих у Ряді Ярослава Володимировича. Запропонований Ярославом порядок успадкування князівської влади виявився не зовсім досконалим, — як це засвідчили події останньої третини 11 ст. Він припинив чинність, і Русь опинилася перед вибором способів нового впорядкування династичних справ. А саме проблема легітимного впорядкування династичної влади найчастіше була вирішальною для долі держ. утворень традиційного сусп-ва. Характеристика «династичної ситуації» зазвичай є достатньою для визначення стану певної д-ви, влада в якій заснована на спадковому принципі.

Гол. перешкодою для стабілізації Русі були релікти родоплемінних відносин (із правом співучасті у владі всіх членів князівського роду) в середовищі родини Рюриковичів, що розрослася. У д-вах Зх. Європи вже відбувався поступовий перехід до дії принципу примогенітури чи майорату, коли верховну владу здобував старший син володаря, а решта братів і родичів ставали його васалами, щоб територія д-ви не могла ділитися. Проте це було наслідком ширшого впровадження норм рим. права у правовідносини західнохристиян. д-в через потужний вплив Рим. церкви на світську владу.

Відносини спорідненості численних Рюриковичів вже надміру заплутали систему старшинства і потребували впровадження нових засад зверхності й підпорядкованості. Проте незаперечним фактом вже давно стало те, що в Русі існує лише один упривілейований прошарок, доступ до якого надається правом народження у князівській родині. Решта соціальних категорій, за винятком Церкви, були розпливчастими, не перетворювалися на замкнені стани, а їх правове окреслення як не перешкоджало вертикальній соціальній мобільності, так і не передбачало станової структури з відповідною самоорганізацією та представництвом. Тому за часів Київ. д-ви в Русі не формувалася становo-представницька монархія чи її аналог. Давньорус. політику вирішували внутр. династична ситуація та геополіт. контекст.

Історичний феномен давньої Русі / Київської держави

Здавна спірним питанням є те, наскільки рівень розвитку давньої Русі часів її «розквіту» (1-ша пол. 11 ст.) співвідносився з таким у провідних д-вах Зх. Європи. Проте на сьогоднішньому етапі самоусвідомлення істор. науки таке питання багато в чому виглядає некоректним, оскільки не завжди значною мірою ясними (і необхідними) є критерії «рівня розвитку» — культурно-мистецькі, військово-технологічні, державно-адміністративні. Чому порівнювати слід саме із Зх. Європою? І для чого потрібні такі оцінки?

Саме поняття «розвитку» передбачає рух системи чи явища від одного стану до ін., причому наступний стан є досконалішим, аніж попередній. Але «досконаліший стан» визначається згідно із соціокульт. стандартами спостерігача/дослідника.

Очевидно, що численні спільноти зх. Євразії (не лише землероби, а й кочовики), які існували та діяли на різному етнокульт., релігійно-конфесійному, політико-правовому та технологічному підґрунті (не беручи вже до уваги природні умови), мали власні й розбіжні критерії добробуту та соціального комфорту. Концепція «прогресивного розвитку» ніколи не була елементом ментальності традиційного сусп-ва, яке за природою є вкрай консервативним. Тому порівняльна більша або менша «розвиненість» традиційних спільнот у порівнянні між ними є лише умоглядною, також історично зумовленою конструкцією Модерної доби — переважно від часів Просвітництва до серед. 20 ст.

Доба популярності культ. релятивізму на тлі здобутків культ. антропології (1960—80-ті рр.) змінилася добою постмодернізму та «політкоректності», що врешті змусило дослідників уникати такого роду узагальнень — щодо вищості чи нижчості «рівнів розвитку» народів. Проте реалії регіону Сх. Європи поч. 21 ст. залишають актуальними чимало тем, застарілих з наук. погляду, але таких, що зберігають сусп. значущість. До них належить й оцінка істор. феномену давньої Русі / Київ. д-ви.

Звернемося до питання «рівня розвитку». Для традиційного сусп-ва (у т. ч. для давньої Русі) комфортною була відсутність відчутних (або ж якісних) соціокульт. змін, тобто самого «розвитку». В цьому сенсі позитивним стереотипом традиційного сусп-ва був не «розвиток», а «відновлення».

Щодо об'єктів для порівняння, то не менш цікаво було би порівнювати Русь з осілими та кочовими сусп-вами степів Євразії та Переднього Сходу, військово-політ. та культ. «успішність» яких у 12—17 ст. була не меншою, якщо не більшою, ніж у «Заходу».

Оцінки «розвиненості» давньої Русі містять ще й низку політико-ідеологічних нашарувань останніх двохсот років, які

не втратили актуальності. Рос. імперія, яка претендувала на статус великої д-ви, була змушена йти шляхом навздогінної модернізації. Її відносна військово-технологічна та соціальна відсталість виправдовувалася на рівні сусп. уявлень низкою істор. причин, зокрема й колиш. монголо-татар. навалою серед. 13 ст. Остання, начебто, зруйнувала розвинену цивілізацію Русі й занурила її у 300-річне «азійське варварство». При цьому своїм героїчним опором загарбникам Русь мала вважатися рятівником Заходу від аналогічної трагічної долі. Тому в Росії та СРСР існувала (і досі існує в РФ, принаймні на рівні освіт. дидактики та сусп. уявлень) тенденція до перебільшення «рівня розвитку» давньої Русі та, відповідно, до перебільшення її втрат від навали.

Також не до кінця зрозумілі і критерії визначення часу «розквіту» домонгол. Русі. Адже традиційно таким вважається період князювання Володимира Святославича та (або лише його одного) Ярослава Мудрого. Передовсім це періоди відносної політ. єдності та централізованого владарювання з Києва. На той час припадають офіц. хрещення та поширення християнства, максимальне територіальне розширення, впровадження освіт. та реліг. інститутів, кодифікація права та міське монументальне буд-во.

Проте це була доба лише започаткування: первісного поширення високої християн. к-ри та звичайної освіти, писемності, впровадження та розбудови інститутів та інфраструктури територіальної д-ви, політ. освоєння та екон. експлуатації ресурсів величезного геогр. простору з нещільним та етнічно строкатим населенням. Цей «розквіт» містив монументальне буд-во лише в кількох міських центрах (Києві, Новгороді, Полоцьку і Чернігові), а от подальше заснування та розвиток сотні міст, справжнє поширення християнства, утворення «земель» та «волостей», демографічне зростання, розвиток периферійних щодо Києва і дуже віддалених територій від Карпат до Волги — усе це риси вже подальшого періоду «нерозквіту».

Тому проблемою у визначенні часу «розквіту» є те, що осн. вихідним критерієм для цього зазвичай є політичний — централізація влади на тлі максимального територіального розширення д-ви. Це траплялось у давньорус. історії лише на короткі проміжки часу; тому ці «золоті віки» виглядають радше як наслідок збігу сприятливих обставин та харизми окремих особистостей, аніж системний результат сусп. відносин.

Терміни «розквіт» та «занепад» передбачають наявність апріорної схеми «зародження—злету—падіння» певного історичного утворення — як-от давньої Русі / Київ. д-ви. Якщо ж виходити з ідеї про тлумачення «розквіту/злету» як інтеграції, то, відповідно, наступна після нього політ. дезінтеграція (роздробленість) апріорі може визначатися лише як «занепад». І це незалежно від того, чи принесла ця роздробленість лише доказові втрати — міжусобиці чи спільне ослаблення перед якоюсь агресією ззовні. Утвореним же внаслідок розколу центр. влади Русі землям / удільним князівствам відмовляється у власній долі (істор. процесі), і їхня історія інтерпретується лише в контексті «великої Русі»; вони приречені на локальність, периферійність і не можуть самі породжувати нові істор. явища / феномени. Етнокульт. розбіжності тут до уваги зазвичай не беруться. Це за будь-яких обставин збіднює наші уявлення про давньорус. спадщину та несе надміру багато «історичних висновків для сьогодення».

Також традиційно вважається, що «Київська Русь відіграла у Східній Європі таку саму роль, що й імперія Карла Великого — у Західній», але помітно, що теза про «розквіт» суперечить тезі про «аналог». Дійсно, що імперія Карла заклала фундамент цивілізаційного простору Зх. Європи, проте вона, переживши аналогічний «розквіт» при засновникові, вже на третьому поколінні державців розпалася на «більш життєздатні складові» — «протонаціональні» дрібніші королівства, з яких потім виросли Франція, Німеччина та держ. утворення Нідерландів. Тому, якщо вважати Київ. Русь «аналогом» імперії франків, то її власний розпад — це не «занепад», а поділ на «більш життєздатні складові». Тоді логічно вести мову про те, що занепад єдиної Київ. д-ви привів до розквіту її окремих земель. Але остання теза розмиває усталену негативну оцінку «феодальної/удільної роздробленості». Сам термін «роздробленість» набув негативного забарвлення.

Кам'яна плита із зображенням святого воїна-вершника. 2-га половина 11 — початок 12 ст. Київ, Михайлівська гора. Ймовірно, прикрашала храм Дмитрівського монастиря.

Відчутно, що на формування вищенаведених стереотипних уявлень про давню Русь, що регулярно некритично повторюються в істор. працях та сусп. риториці, наклали відбиток ідеологічні основи політики Рос. д-ви та СРСР. Претензії на всю територіальну спадщину Київ. д-ви завжди виходили з постулату про необхідність територіально-владної єдності її простору, тобто наявності єдиного політ. осередку, «збирача руських земель». Коли таку можливість втратив Київ 1240 чи ще раніше, то цю місію перебрав ін. центр, куди була «перенесена столиця Русі». А якщо ж вважати розпад Київ. д-ви природним / об'єктивно зумовленим, то «збирання» чи «возз'єднання» стає незатребуваним, а тому перетворюється на звичайну експансію.

В укр. національно орієнтованій історіографії кінця 19 — 20 ст., яка виходила з ідеї про існування укр. народу від ча-

Чернігівський Спаський собор в 11 ст. Реконструкція М. Холостенка.

сів раннього середньовіччя, були певні збіги й розбіжності в оцінках давньої Русі у порівнянні з вищевикладеними стереотипами російсько-рад. схеми.

По-перше, величезна «імперія Рюриковичів» із центром у Києві виглядала цілком поважно, як перша укр. державність чи очевидний істор. попередник майбутніх форм укр. державності. Укр. національна і російсько-рад. імперська інтерпретації тут часом збігалися, зокрема у питанні про територіальне походження назви «Русь» та місц. давні витоки держ. традицій.

По-друге, роздробленість Русі сприймалась як нейтральний процес. Вона вважалася наслідком етнокультурних розбіжностей на надто широких теренах д-ви, що владарювала над слов'ян., фінськими, балтськими та тюркськими спільнотами. Процес «перенесення столиці» з Києва тут не мав принципового значення, якщо осередок наступної політ. інтеграції лишався на етнічних укр. теренах. Комплекс доступних джерел (насиченість літописною інформацією) звертав увагу дослідників передовсім на Волинську та Галицьку землі, істор. роль яких зросла саме через удільну роздробленість Русі. Тому «розпад» Русі сприймався скоріше позитивно, — як процес, який встановлював певну «історичну справедливість», спрямовуючи держ. традицію Русі в «українське русло».

В етнічному просторі українців просто утворювався новий центр тяжіння, який і мав (як-от наступниця «Київської держави» «Галицько-Волинська держава») відновити в цьому просторі політ. централізацію без зайвих претензій на «всю Русь». Це вбачалося тенденцією до утворення укр. д-ви у певних природних межах.

По-третє, нерозв'язною для укр. національно орієнтованої (так само, власне, як і для радянської) історіографії лишилася проблема неспівпадання меж політ. утворень та етнічних ареалів часів давньої Русі. Укр. нац. історіографія вишукувала збіги меж політ. кордонів давньорус. князівств 11—13 ст. як витоків нац. державності з етнічним ареалом українців, а рад. історіографія зумовлювала розпад єдиної давньорус. народності саме появою нових політ. кордонів у 13—14 ст. В обох випадках політ. критерій виявився неадекватним для оцінки етнічних процесів. Проте рос. імперська історіографія 19 і 21 ст. цієї проблеми (суперечності) уникла, оскільки просто ніколи не визнавала існування окремих східнослов'ян. народів.

Основою уявлень про етнічні ареали східнослов'ян. народів стали етногр. дані та статистика 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Вони давали змогу тодішнім історикам (розробникам нац. та імперських істор. схем) уявляти моноетнічними «українськими» такі давньорус. землі, як Волин., Київ., Переяслав. та Галицька, але при цьому виняток становили поліетнічні Чернігівська (яка містила укр., рос. та білорус. терени) та Турово-Пінська (укр. та білорус.) землі.

Причиною несумісних інтерпретацій стала не вихідна помилковість чиєїсь позиції, а конфлікт (зараз би його назвали дискурсивним) між модерними етнодерж. чи імперськими стереотипами та домодерними ієрархіями ідентичностей. Останні зазвичай не передбачали такого рівня ідентичності, як етнодержавний, — з огляду на сакральність усталеної влади, безвідносно до її походження.

На Русі у владі домінували родові відносини, які мали певні подібності з ін. тодішніми д-вами. Може бути доречним порівняння зі Священною Рим. імперією, яка була єдиною політ. системою, але складалася з окремих династичних д-в. Це порівняння доречне, проте не повне: на чолі та у складових імперії династії (правлячі роди) могли змінюватися, а на Русі — ні. В цьому сенсі Русь до кінця 13 ст. так і не стала повноцінним елементом міжнар. династичної системи, бо, попри численні династичні шлюби із правлячими домами Зх. Європи, Візантії та половців, князь завжди був лише Рюриковичем. Окремі прецеденти з історії Галицької землі (запрошення угор. принців) є винятками, які лише підтверджують правило.

Давня Русь / Київ. д-ва, безперечно була родовою політ. системою як за умов єдності, так і за умов дезінтеграції. Її «родовий» характер не є тотожним «династичному», оскільки для статусу володаря в цій системі було необхідним членство саме у певному роді, а не рівність статусу ін. роду зі статусом цього. Така політ. система була поліетнічною за самим походженням правлячого роду, участю у династичних міжнар. шлюбах, складом еліти та складом підлеглого населення, але вона містила традиційні нормативні обмеження щодо участі у владі: лише Рюриковичі. Ця система була чинною до серед. 13 ст., поки відносини в середовищі цього роду були внутрішньо регульованими і не отримали над собою зовн. арбітра.

Княжіння Володимира Мономаха та Мономашичів

Найліпші шанси зайняти вакантний після смерті Всеволода Ярославича київ. стіл мав його син Володимир Мономах, який сидів у Чернігові. На той час він був доволі успішним полководцем і зрілим політиком. Своє ім'я він передовсім уславив походами проти половців. Крім того, у боротьбі за Київ при потребі Володимир Мономах міг розраховувати на допомогу брата Ростислава, який сидів на князівському столі у Переяславі.

Проте Володимир цього не зробив, поступившися місцем на київ. столі синові старшого з Ярославичів — *Святополку Ізяславичу*, на той час турівському князю. Сам Мономах залишився на князівському столі в Чернігові, а брат Ростислав — так само у Переяславі. Таким чином Всеволодові сини намагалися відновити тріумвірат, що існував у раніші часи, хоча вже не всіх нащадків старших синів Ярослава, а лише Ізяславичів і Всеволодовичів. Тріумвіри контролювали князівські столи Рус. землі «у вузькому сенсі» — Середньої Наддніпрянщини. Відверто ображеним почувався у Тмутороканi Олег Святославич, котрий як старший претендував на *Чернігівське князівство* і всі ті землі, які перебували під владою Чернігова: Смоленськ, Ростово-Суздальську землю, Білоозеро та ін.

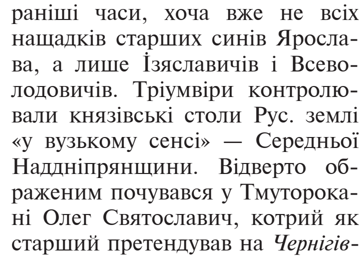

Гіпотетичний автограф Володимира Мономаха. Графіті на стіні Софійського собору.

Першим вагомим випробуванням для нових тріумвірів стала боротьба проти половців. Щойно довідавшися про смерть Всеволода, ті прислали в Київ до Святополка послів, пропонуючи підтвердження договору, укладеного з його обережним попередником, а як плату бажали взяти золото і дорогоцінні подарунки. У відповідь Святополк наказав кинути нахабних послів до темниці. Оскільки половці вже давно очікували приводу до нападу на Русь, покарання за неповагу до послів не забарилось.

Коли степовики увірвались на Русь, а київ. князь усвідомив власну безпорадність, він звернувся по допомогу до князя чернігівського. Намагання Володимира Мономаха переконати жадібного Святополка Ізяславича відкупитись від нападників щедрими дарами успіху не мали. Так само малорезультативними були і спроби залучити Олега Святославича до боротьби зі степовиками, адже половці були його союзниками.

Наприкінці травня 1093 війська Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха та його брата, переяслав. кн. Ростислава Всеволодовича, спробували зупинити половців у битві на березі р. Стугна (прит. Дніпра). Результати бою виявилися невтішними — рус. війська зазнали поразки, загинув кн. Ростислав, лише дивом порятувався Володимир. Розсіявши рус. дружини, половці пограбували чимало міст і сіл, захопили численний полон.

Скориставшися зі слабкості київ. і черніг. князів, тмутороканський кн. Олег за підтримки степовиків, та діючи спільно з братом *Давидом Святославичем*, спробував перерозподілити владу на Русі. Війна, що почалася в серед. 1090-х рр., точилася з перемінним успіхом, жодна зі сторін не мала відчутної переваги. Натомість страждали міста, слабшала військ. потуга князів, половці майже безперешкодно грабували населення. 1096 військо половецького хана *Боняка* розорило Печерський і Видубицький монастирі, забравши церк. начиння і скарби. Під час князівської усобиці між Олегом Святославичем та його небожем, муромським кн. Ізяславом Володимировичем, загинув цей син Володимира Мономаха.

Лише великими зусиллями вдалося відстояти володіння Мономахового роду ін. його синам, *Мстиславу Великому* і *В'ячеславу Володимировичу*. Відстоявши Новгород та відвоювавши Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ), Муром і Рязань (давньорус. місто на місці городища Стара Рязань у Рязанській обл., РФ), сини Володимира Мономаха врешті-решт змусили Олега пристати на пропозицію про політ. розв'язання довготривалого конфлікту.

Наступного, 1097 р., вочевидь за ініціативи Володимира Мономаха, на Русі сталася безпрецедентна подія — уперше в історії Київ. д-ви найповажніші рус. князі з'їхалися до Любеча, щоб облаштувати справедливий порядок і домогтися довготривалого спокою. Згідно з повідомленням літописця всі прибулі на з'їзд князі були свідомі тієї шкоди, яку причиняють Русі їхні чвари, передовсім послабляючи д-ву перед небезпекою половецьких нападів. Усі були готові захищати Рус. землю, а отож і припинити внутр. ворожнечу. Спосіб подолання конфлікту було знайдено у закріпленні фактичного стану речей, що на той момент склався в системі князівської влади Русі.

Для цього було впроваджено нове поняття князівського володіння — «отчина», а також визначено три такі отчини, а саме: Київ, Чернігів і Переяслав. Тобто *вотчинами* визнавалися лише ті володіння, які були згадані в Ряді Ярослава Мудрого як володіння старших синів. Вотчини мали й надалі належати лише нащадкам старших Ярославичів — відповідно Святополкові, трьом Святославичам і Володимиру Мономаху. Ніхто, крім нащадків тріумвірів, вотчин не одержав. Володіння Ростиславичів та Ігоровичів були класифіковані як «Всеволодові роздачі», що акцентувало увагу на тимчасовості та умовності їх держання. Визнавши Київ вотчиною Святополка, решта князів тим самим визнавали його верховну владу на Русі.

За задумом авторів любецьких ухвал запровадження нового порядку успадкування влади мусило надовго втихомирити князівські чвари. До того ж практика полюбовного розв'язання спірних питань припала до душі його успішним учасникам, і князівські з'їзди за участю тримачів вотчин — Святополка, Святославичів і Володимира — стали регулярними, майже щорічними.

Проте не обходилось і без гострих ситуацій. Найбільш цинічним випадком стало осліплення *Василька Ростиславича* Давидом Ігоровичем за мовчазного потурання київ. кн. Святополка. А бажання Володимира Мономаха покарати князів-відступників спричинило облогу Києва, виправу на Давида Ігоровича та Волин. війну 1097—99.

Загалом же зрозуміло, що «отчичі» були задоволені закріпленням за ними домінантного становища на Русі. І на певний час між ними запанував мир, що одразу ж відчули їхні пд. сусіди. Після 1097 рус. князі організовували спільні походи у половецькі степи, і їхні наслідки позитивно позначилися на спокої близьких до кордонів рус. міст. На зламі 11—12 ст. князям вдалося створити своєрідний санітарний кордон на межі Степу із самих же кочівників. Так, уздовж пд. рубежів Черніг., Переяслав. та Київ. земель було поселено колись небезпечних ворогів — торків та *берендеїв*, які тепер були змушені боронити пд. кордони Русі від новоприбулих степовиків.

Найуспішнішим серед антиполовецьких заходів став похід 1111. В його підготовці та проведенні важливу роль відігравали ідеологічні чинники. Так, за ініціативи Володимира Мономаха перед виходом у Половецький степ на березі р. Ворскла (прит. Дніпра) присутнє серед дружинників духовенство поставило на пагорбі величний, прикрашений золотом і сріблом дерев'яний хрест, який на очах усього християн. воїнства понесли рус. князі. Такі очевидні намагання надати виправі на половців характеру хрестового походу, на думку дослідників, були навіяні повідомленнями про хрестові походи у Святу Землю західноєвроп. рицарів. Перший такий похід 1096—99 завершився взяттям Єрусалима і створенням рицарського королівства. Учасником другого походу був син франц. королеви Анни Ярославни, який доводився двоюрідним братом Володимирові Мономаху, Святославу й Олегові. А відомості про боротьбу християн. рицарів за звільнення Гробу Господнього в Рус. землю приніс ігумен *Даниїл Паломник*, який

на поч. 12 ст. побував у Святих місцях.

Після кількох успішних для Русі битв 1111 син хана *Шарукана* Атрак був змушений відкочувати із 40-тисячною ордою до Грузії, де їх прийняв на службу цар Давид IV Будівничий.

Ці виправи сприяли піднесенню авторитету всіх без винятку їхніх учасників. Однак найбільше лаврів захисника Русі дісталося Володимирові Мономаху. Князюючи 20 років у прикордонному Переяславі, саме він доклав найбільших зусиль для організації оборони пд. кордонів Русі, і саме йому вдалося найтісніше пов'язати досягнуті у протидії половцям успіхи із власним іменем.

Тим часом 1113 помер київ. кн. Святополк Ізяславич. Його син Ярослав у цей час князював на Волині. Згідно з постановами Любецького з'їзду 1097 саме він і мав посісти князівський стіл Києва як законний спадкоємець вотчини Ізяславичів. Проте повстання киян, що вибухнуло після смерті непопулярного князя, перекреслило норму. Віче киян закликало на князівський стіл популярного Мономаха. Якщо вірити літописцеві, переяслав. князь спочатку відмовився від кроку, яким би він перекреслив ініційовані ним же постанови Любецького з'їзду. Втім врешті він погодився взяти владу.

Перебравшися до Києва, Мономах зробив усе, щоби закріпити у своєму роді не лише власну спадщину, а й колишні вотчини Святополка. Крім старих своїх волостей — Переяславщини, а також земель Пн.-Сх. Русі, Смоленська, він володів тепер Києвом і Турово-Пінською землею. Мономахи стали настільки могутніми, що з ними не міг суперничати ніхто із представників князівських родин Русі. 1117 кн. Володимир перевів із Новгорода до розташованого під Києвом *Білгорода* свого старшого сина Мстислава з доволі прозорим натяком на те, хто саме успадкує після його смерті як київ. стіл, так і першість на Русі.

На київ. князівському столі Володимир Мономах сидів до 1125. Як і його уславлений дід Ярослав, Мономах залишився в історії передовсім як досвідчений державник, котрий провадив активну зовн. політику, опікувався законодавством, був високоосвіченим і навіть мав літ. хист. Подібно до Ярослава Мономах із власної волі переміщував князів з однієї волості до ін., не рахуючися при цьому ні з їхнім старшинством, ні з прийнятим порядком заміщення столів. Коли 1117 старший небіж Ярослав Святополчич публічно висловив невдоволення діями Мономаха, той зібрав південнорус. князів і змусив непокірного визнати його владу.

На відміну від діда кн. Володимир Всеволодович уславився і ратними звершеннями. Загалом князь нарахував 83 походи, в яких він взяв участь. Неперевершеною заслугою Володимира перед підданими було те, що завдяки значною мірою саме його ініціативам Русь була на чверть століття захищена від постійної половецької загрози. Але не лише мечем намагався Мономах захистити Русь. Він пишався тим, що впродовж свого життя уклав майже 20 мирних угод.

Наслідуючи приклад матримоніальної політики Ярослава, Володимир одружив найстаршого свого сина Мстислава з донькою шведського конунга Кристиною. Доньку *Євфимію Володимирівну* видав за угор. короля Коломана. Своїх онучок, доньок Мстислава, видав заміж також за членів монархічних родин Європи. Так, Інгеборга була пошлюблена з датським конунгом Канутом, Малфріда — з норвезьким Сігурдом І, а у другому шлюбі — з датським конунгом Еріком II. Ще одна донька Мстислава була видана «в греки за цесаря».

Мономах доклав зусиль, щоби впорядкувати чинне законодавство, пристосувавши його до нових умов. Зокрема, реагуючи на причини заворушення 1113 проти влади Святополчичів, князь зібрав на *Берестовому* дружину і тисяцьких та видав кодекс про відсотки. Історики схильні вбачати і в укладенні деяких нових розділів «Руської Правди» теж ініціативу Володимира.

Мономах став також єдиним давньорус. князем, який залишив по собі зразки якісних літ. творів, насамперед «Повчання дітям». Закладені Володимиром Мономахом міцні підмурки держ. влади на Русі дали змогу його наступникові Мстиславу Володимировичу, навіть не докладаючи особливих зусиль, підтримувати в державі спокій і порядок та заслужити у пам'яті нащадків означення «Великий». І справді, влада київ. князя була загальноруською, його авторитет як найстаршого князя не заперечували представники ін. князівських родин.

У роки князювання старшого з Мономашичів решта сім'ї також відігравала провідні ролі у політ. житті Русі. Так, брати Мстислава сиділи на князівських столах у Переяславі, Турові, Ростові, а сини — у Новгороді та Смоленську. Поза межами впливу Мономашичів лишалися тільки Черніг. земля, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. До того ж, що вельми важливо, у часи Мстислава Мономашичі трималися доволі солідарно, не даючи жодних підстав конкурентам навіть засумніватися у першості київ. князя.

Політична дезінтеграція Русі та формування сталих південноруських земель/князівств

Політ. дезінтеграція рус. князівств, зумовлена розростанням князівської родини, усвідомленням представниками окремих її гілок власної самодостатності, а також низкою зовн. чинників, ще напередодні навали монголів призводила до поступового розходження шляхів істор. розвитку частин політ. організму Русі.

Русь продовжувала існувати як певна єдина конфесійна територія, що керувалася з Києва (Рус. землі у «вузькому сенсі») й освячувалася його сакральним авторитетом. Проте з поч. 12 ст. на Русі виникли й розвивалися кілька самостійних політ. центрів. Причому кожен з них за розмірами та потенціалом не поступався тогочасним монархіям Центр. і Зх. Європи.

Типологічно ці політ. центри були держ. утвореннями, генетично пов'язаними спільним спадком. У кожному з них політ. організація фокусувалася на моделі взаємодії князя та боярської дружини, інколи — віча. Але співвідношення владних можливостей кожного із цих елементів у різних утвореннях було різним. На особливості окремих частин Київ. д-ви впливали відмінні політ. режими / моделі організації влади.

Сучасні дослідники зазначають, що види владарювання, які склалися на теренах Русі напере-

додні монгол. навали, можна поділити на 3 групи, виділені за західноєвроп. аналогіями: ранньосередньовічна монархія, аристократична республіка та деспотична монархія.

Прикладом «ранньосередньовічної монархії» можуть слугувати Київ. та Волин. князівства. У них, як і раніше, залишалася сильною князівська влада, що спиралася на підтримку дружини. «Думка дружини», принаймні її верхівки — *бояр*, була важливою при вирішенні питань війни та миру, заміщення вакантних князівських столів тощо. Звісно, голос князя вважався вирішальним, але лише після того, як йому вдавалося досягти консенсусу військово-політ. еліти (дружини). З думкою місц. бояр мусив узгоджувати свої дії київ. князь.

Суперечки викликає питання, чи можна зараховувати до цієї моделі організацію влади в Галицькій землі. Соціальний устрій останньої характеризується значним (або виразно вищим щодо ін. земель) впливом боярства. Так, саме галицьке боярство на поч. 13 ст. визначало претендента на князівський стіл, а також межі його повноважень. А у вересні 1211 взагалі сталася екстраординарна подія в історії Русі — публічне вбивство боярами князів із дому Ігоровичів.

У критичні моменти, коли з певних причин втрачалася владна дієздатність князя або останній втрачав довіру підданих, вирішальну роль відігравало *віче*. Його учасники могли вигнати князя або запросити на власний розсуд кандидата на вакантний стіл. Проте віче було екстраординарним органом прямої демократії і його скликання у пд. Русі ніде не належало до регулярних чи постійних сусп. актів. Віче лишалося рудиментом прямої демократії старої (щоби мати легітимні рішення за умов традиційного сусп-ва) міської громади за умов потужної внутр. кризи чи зовн. загрози. Міста як осередок публічної політики мали інколи помітний вплив на політ. ситуацію в д-ві — передовсім це стосується Києва.

Таким чином, подібну модель політ. взаємодії, за якої влада князя спиралася на силу дружини та інколи контролювалася вічем, можна класифікувати як ранньосередньовічну монархію. Очевидно, що термін «ранньосередньовічна» по відношенню вже до часів «розвиненого» чи «високого середньовіччя» є анахронічним, але це зумовлено різною хронологією утворення «ранніх держав» на далеких варварських периферіях Західної та Східної Римських імперій. Ці різні д-ви, при подібності соціально-політ. сценаріїв розвитку, проходили ідентичні/подібні стани не одночасно. Тому цей прикметник є не хронологічним, а соціальним.

Принципово відмінний тип держ. організації склався на землях Пн.-Зх. Русі — зокрема в Новгород. землі (трохи згодом подібні процеси відбулися й у Пскові; нині місто в РФ). Там верховна влада київ. князя, яку той реалізовував через посадження на столі свого князя-посадника, з часом істотно послабла. Уже після подій новгород. повстання 1136, коли віче вигнало призначеного київ. князем намісника і почало обирати князів та й ін. представників міської адміністрації, в Новгороді утвердилися немонархічні порядки.

Зважаючи на доступ до всієї повноти влади у місті лише незначної групи панівної верстви (зокрема, на уряд посадників обирали тільки членів вузького кола боярських сімей) та участь у роботі віча лише міськ. патриціату (300—500 осіб), Новгород. республіку можна визначити як аристократичну чи «боярську феодальну».

На землях Пн.-Сх. Русі, порівняно пізньо освоєних слов'ян. етнічними елементами, сформувався власний тип держ. відносин. Дослідники стверджують, що вирішальну роль при його формуванні відіграв саме чинник пізнього освоєння цих територій. На цих землях не існувало глибоких вічових традицій; крім того, ростово-суздальські князі, передовсім *Андрій Боголюбський*, у своїй діяльності знайшли соціальну опору не в боярстві чи місц. племінній знаті, як це було у Пд.-Зх. Русі, а в середовищі т. зв. службової організації: князівських слугах, дворових холопах, які були особисто залежні від князя. На відміну від дружинників, які сприймали себе товаришами князя, князівська дворня (чи дворяни), попри своє соціальне піднесення порівняно з ін. групами населення, і надалі лишалися його слугами. У цій частині Русі сформувалася така модель службового зв'язку, де була відсутня договірна основа, а слуга перебував у прямій та безумовній залежності від володаря. Такий тип політ. організації класифікують як деспотичну монархію.

У зв'язку з тим, що давньорус. сусп-во (чи сусп-ва) було горизонтально стратифікованим, але слабко структурованим вертикально (зокрема не утворило розгалуженої системи корпорацій/станів, станового самоуправління та представництва, чітко фіксованих форм ієрархії та васалітету в середовищі дружинної верстви, міськ. права), його можна вважати у порівнянні із синхронним станом зх. д-в Європи відносно «соціально простим». Його соціальними аналогами є спільноти Пн. Європи, які не входили в імперію франків як осередку поширення феод. моделі й не зазнали впливу рим. права.

За складовими давньорус. сусп-во можна поділяти на світське і церковне; у світському монополію доступу до влади мали представники лише одного роду, але поза ним межі між верствами були доволі прозорими для соціальної мобільності. Більшість населення складалася із жителів територіальних сільс. громад, а публічне політ. життя зосереджувалось у містах. Форми політ. консенсусу (згоди) зазвичай не фіксувалися юридично. Тому можна уявляти, що за відсутності системних зовн. впливів різні варіанти «ранньодержавних утворень» були спільним станом для заг. політ. системи Русі та її локальних підсистем до 13 ст.

Упродовж 11 — поч. 13 ст. на політ. карті Русі виникло бл. 15 великих удільних князівств. Причому процеси швидкого політико-адм. дроблення на цьому не завершилися, і кожен з удільних князів мав певну, в одних випадках більшу, а в ін. — меншу кількість власних васалів, які очолювали невеликі князівства.

У століття, що передувало навалі монголів на Русь, на теренах, що нині перебувають у складі сучасної укр. д-ви, сформувалося 5 сталих великих земель (князівств): Київ., Черніг., Переяслав., Волин. та Галицька. Саме вони визначали просторову матрицю для осілого населення території сучасної України у 12—16 ст. і врешті склали висхідні підстави для формування по-

чаткової системи «історичних регіонів» України. До останніх належать ті регіони, що сформувалися до 19 ст.

З огляду на згадку в джерелах терміна «князівство» лише в 14 ст., поняття «земля» буде більш адекватним, оскільки воно відповідає лексикону джерел та не є детермінантою щодо подальшого політ. «наповнення» цієї матриці. Князі могли бути різними, але «земля» становила певну константу політ. простору.

«Земля» була усталеним просторовим об'єктом, який був складовою «Русі у широкому сенсі» — від Карпат до Волги. До «Русі у вузькому сенсі» належали лише істор. осередки суттєво більших Київ., Черніг. і Переяслав. земель.

«Землі» поділялися на мінливу кількість «волостей». І перші, і другі були «уділами» в контексті розподілу князівських земельних утримань. «Русь у вузькому сенсі» (Середня Наддніпрянщина: Київ, Чернігів, Переяслав) лишалася надземельним феноменом, який був осередком Русі у політ. та сакральному сенсах. Етнокульт. розбіжності існували, становлячи специфіку кожної «землі», проте не були визначальними, так само, як і інтегративні проекти династичних володарів. Ретроспективно можна вважати ці «землі» основою укр. етнічного простору, але вони сформувалися за удільними, династичними критеріями. За цим критерієм вдалого чи невдалого «окняжіння» (формування сталої адм. та екон. системи на певній окресленій території) Тмуторокань, напр., в 11—12 ст. так і не стала «землею», а от у серед. 14 ст. з'явилася така нова «земля», як Поділля.

Київська земля як давній територіальний і політ. осередок Русі на відміну від більшості ін. рус. земель не набула статусу спадкової вотчини якоїсь однієї князівської гілки Рюриковичів. Упродовж 12 — 1-ї пол. 13 ст. вона вважалася власністю великокнязівського київ. столу, а тому була загальнодинастичною спадщиною Рюриковичів. Згідно з наук. термінологією це може називатися «колективним доменом».

Територія Київ. землі в осн. рисах сформувалася переважно на поч. 2-ї пол. 11 ст. Саме в цей час відбулося розмежування територій між Києвом, Черніговом і Переяславом.

Вихідно до київ. князівського столу належали такі землі: правобережні території древлян, пд.-зх. райони розселення дреговичів та уличів. Крім того, в різні часи за київ. столом значилася В'ятицька волость Ольговичів, *Посем'я* і Туровська волость (у князюванння Мономаха). На лівому березі Дніпра — невелика смуга території, що простяглася від Десни до Трубежа, із центром волості в Сакові. На правому березі — території на пд. від вододілу Прип'яті, Березини (обидві прит. Дніпра) та Німану, на сх. — від Горині (прит. Прип'яті) й Зх. Бугу, на пн. сх. — від Случі (прит. Горині), Пд. Бугу та Росі (згодом Тясмина; Рось і Тясмин — притоки Дніпра).

Київ. земля була найбільш густонаселеною та найліпше економічно розвиненою серед ін. рус. територій. У ній був найвищий рівень урбанізації — літописи згадують про існування напередодні монгол. навали на Русь на Київщині бл. 80 укріплених поселень. Гол. політико-адм. центром і найрозвиненішим економічно містом був Київ. Кількість його населення досягала, за різними оцінками, 25—50 тис. осіб; за цим показником він був не лише одним із найбільших міст Русі, а й одним із більших у Європі.

У політ. плані, зважаючи на зростання відцентрових тенденцій на Русі та формування нових політ. осередків, Київ і надалі залишався символом верховної влади та рус. єдності, хоча запекла міжусобна боротьба черніг., смоленських, волинських,

Собор Святих Апостолів у Білгороді. Реконструкція Ю. Асєєва.

Церква на Городку. Місто Путивль Сумської області. Реконструкція Г. Логвіна.

ростово-суздальських та ін. князів об'єктивно спричинила послаблення Київ. землі.

Чернігівська земля. Формування Черніг. удільного князівства завершилося в 11 ст. Перед тим спробу відокремитися від Києва вчинив брат Ярослава Володимировича Мстислав, який провів розподіл територій по Дніпру. Зважаючи на силу Мстислава, Ярослав був змушений визнати таке межування. Після смерті брата-суперника Ярослав посадив на черніг. князівському столі свого сина Святослава, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмуторокань. Проте тенденції до розмежування з Києвом показував і Святослав Ярославич; особливо наполегливим у цьому був його син Олег — родоначальник місц. династії *Ольговичів*.

Черніг. земля включала території басейнів річок Десни, Сейму, Сожу (прит. Дніпра) та Верхньої Оки. Її пн.-сх. окраїни доходили до Москви (прит. Клязьми, бас. Волги), однак райони приокського порубіжжя завжди були зоною суперництва з Рязанським князівством. Трохи на пд. чернігово-рязанська лінія розмежування проходила по вододілах Дону та його приток Гірони, Сосни, Упи й Зуші. Природним кордоном між Черніг. та Київ. землями був Дніпро, хоча в районі Києва значна смуга Лівобережжя все ж належала до уділу київ. князя. А вище устя Прип'яті черніг. володіння переходили на правий берег. Район Посем'я був своєрідною проміжною зоною, за яку вели супереч-

ку Чернігів. та Переяслав. землі, й він переходив з рук у руки. У деякі періоди зверхність Чернігова визнавали також правителі Мурома й Рязані.

Найбільшими містами Чернігівської землі, розташов. у басейнах Десни, Сейму та Снову (прит. Десни, бас. Дніпра), крім самого Чернігова, були *Новгород-Сіверський*, *Брянськ*, Курськ (нині місто в РФ), *Путивль*, *Глухів*, Сновськ (нині смт Седнів Черніг. р-ну Черніг. обл.), *Рильськ*, *Стародуб*, Любеч.

Загострення князівської міжусобиці у межах Черніг. князівства призвело до того, що на кінець 1-ї чверті 13 ст. черніг. князі вже не претендували на великокнязівський київ. стіл, натомість у межах самої землі існувало кілька уділів — Козельський, Брянський, Карачевський, Курський, Вщизький, Яновський, Стародубський, Новгород-Сіверський, Рильський, Липовецький та Лопастенський, залежність яких від Чернігова невпинно слабшала. Зокрема, вже в 1140—50-ті рр. в Сіверській землі утвердилась одна з гілок Ольговичів і частково відмежувалась від Чернігова, визнаючи лише сюзеренітет черніг. князя. Саме відособленість дій сіверського кн. *Ігоря Святославича*, який ігнорував спільний з київ. кн. *Святославом Всеволодовичем* виступ проти половців і 1185 організував на них власний, як виявилося невдовзі, вкрай невдалий похід, стала фабулою відомого *«Слова о полку Ігоревім»*. Надалі відцентрові тенденції у Черніг. землі набували обертів, і напередодні навали монголів князівство остаточно розпалося на дрібні уділи.

Чернігів став важливим політ. та екон. центром Русі вже з кінця 10 ст. До того його околиці, зокрема торгово-ремісничий осередок на місці сучасного с. Шестовиця Черніг. р-ну Черніг. обл., становили вагомий пункт торгівлі Середньої Наддніпрянщини. Перетин важливих водних і сухопутних шляхів створював сприятливі умови для госп. розвитку. А порівняна віддаленість від войовничих народів Степу сприяла політ. стабільності. Певний час черніг. князі вели успішне суперництво з київськими щодо політ. впливу, військ. спроможності та архіт. величі столичного міста. На певних етапах кількість населення Чернігова була не набагато меншою, ніж у Києві. У Чернігові сформувалося потужне боярство, впливовість якого спиралася на вотчинне землеволодіння. У місті був власний єпископ, значення міста як важливого сакрального центру Русі підтримувала велична церк. арх-ра та традиції монастирського життя. Розташування Чернігова на перетині важливих торг. шляхів створювало умови для формування потужного місцевого купецтва, зв'язки якого охоплювали всю Русь і навіть виходили далеко за її межі.

Переяславська земля за геогр. розташуванням була пд. порубіжжям Русі, яке вклинювалось у заселений войовничими кочівниками Степ. Переяславщина була гол. давньорус. фронтиром. Жодна з ін. давньорус. земель не зазнавала стільки спустошень, як Переяславська, і не мала такої ваги як перешкода зовн. вторгненням. Ця об'єктивна особливість зумовила характерні ознаки її політ. статусу. На відміну від більшості князівств Переяславське не мало політ. самостійності й перебувало у повній залежності від Києва, а з кінця 12 ст. — від Владимира на Клязьмі. На князівському столі в ній зазвичай сиділи князі, які були першими кандидатами на князівський стіл у Києві, або ж ті, які отримували переяслав. стіл як компенсацію за відмову від київського.

Центр Переяслав. землі — місто Переяслав — становив зручно розташов. та добре укріплену фортецю. Крім добре укріпленого дитинця, розташов. поміж річками Трубіж і Альта, валом було обнесено окольний город. Часті напади половців на Переяслав. землю не увінчалися взяттям її гол. міста.

Через особливий політ. статус переяслав. стола як своєрідного трампліна на стіл великих князів київських відбувалися часті заміни правителів Переяслав. землі. Часом київ. князі перебирали керування цією землею. Іноді, як це, зокрема, сталося напередодні вторгнення монголів, Переяслав керувався навіть місц. єпископом.

Волинська земля. Волин. князівство було зх. окраїною Русі. Свою назву земля отримала від давнього її центру — м. Волинь на Зх. Бузі. Невдовзі м. Волинь зійшло з істор. арени, а центром землі, що перебувала у процесі формування, стало засноване київським князем Володимиром Святославичем м. Володимир, що було розташоване на р. Луг (прит. Зх. Бугу).

На кінець 11 ст. Волин. земля займала територію від Берестя на Зх. Бузі на пн. до Бузька (нині м. *Буськ*) і Вигошіва. Її порубіжними містами на зх. були Су-

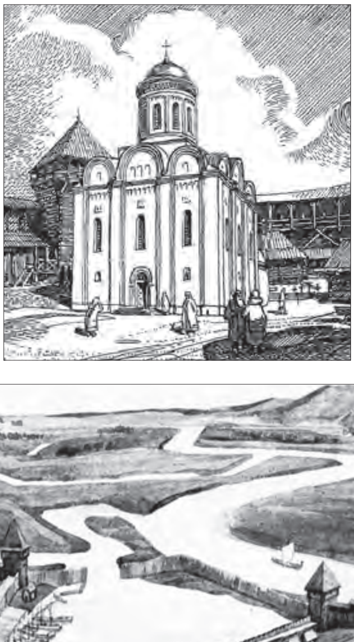

Луцьк. Церква Святого Іоанна Богослова в дитинці. Реконструкція Р. Метельницького.

Воїнь — фортеця з укріпленою гаванню в пониззі Сули (Переяславське князівство). Реконструкція Г. Борисевича.

тейськ (нині с. Сонсядка Люблінського воєводства, Польща) і Червен, а Дорогобуж і *Острог* — на сх.

Процес творення території Волин. землі, що розтягнувся до кінця 12 ст., відбувався в різних частинах регіону вкрай нерівномірно. Важливими його етапами стали включення давніших Червенської і Белзької земель, активне просування кордонів у сх. напрямку до порубіжних із Київ. землею районів. Пн., зх. та пд. частини Волин. землі заселялися й «обростали містами» повільніше, що зумовлювалося загрозою ззовні: на зх. — з боку польських, на пн. — ятвязьких князів, а на пд. — половців.

Перша письмова згадка про м. Володимир зафіксована під 988. У 12 ст. це місто, згідно з даними археології, вже мало сильно укріплену фортецю. Володимир був крупним торговельно-ремісничим центром. Літописець засвідчує наявність у ньому торг. колоній іноземців — німців, сурожців, новгородців, євреїв. Наприкінці 11 ст. цей адм. центр Волин. землі став і його духовним центром: у ньому не пізніше 1086 була заснована єпископія.

Давнім містом Волин. землі було розташоване на пн. Берестя. Другим за військово-стратегічним, політ. і госп. значенням містом після Володимира був *Луцьк*, який від 1154 став центром удільного князівства Волин. землі. Оточений з усіх боків природними захисними рубежами — ріками Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і Глушець (колиш. прит. Стиру), Луцьк був неприступною фортецею. У ньому зосередився значний торговельно-ремісничий потенціал. Крім того, у межах Волин. землі перебували такі потужні міські центри, як *Любомль*, *Каменець Волинський*, Червен (давня столиця Забужжя), *Белз*, *Кременець*, *Пересопниця*.

Галицька земля була пд.-зх. окраїною Русі. Її формування розпочалося у 2-й пол. 11 ст. і було тісно пов'язане з діяльністю засновника галицької династії князя Ростислава Володимировича, який доводився онуком Ярославу Мудрому. Справу Ростислава, спрямовану на розбудову місц. владної структури, продовжили його сини *Рюрик Ростиславич*, Василько Ростиславич та *Володар Ростиславич*, які посідали відповідно князівські столи у Перемишлі, Теребовлі та *Звенигороді Галицькому*. Саме вони впродовж 30-літнього князювання і заклали підвалини майбутньої могутності цієї окраїнної давньорус. землі.

На пн. сх. *Галицьке князівство* межувало з Волинською, а на сх. — з Київ. землями. Рубіж між ними проходив верхів'ями Горині, Случі та Пд. Бугу. На зх. сусідами галичан були поляки та угорці. Лінія розмежування з ними проходила від гирла Сяну по вододілу рік Вислок (прит. Сяну, бас. Вісли) і Вислока (прит. Вісли), далі — по Карпатському хребту до Семиграддя і по Серету (прит. Дністра) до *Пониззя*. Природним рубежем Галицького князівства з Угорщиною були Карпатські гори.

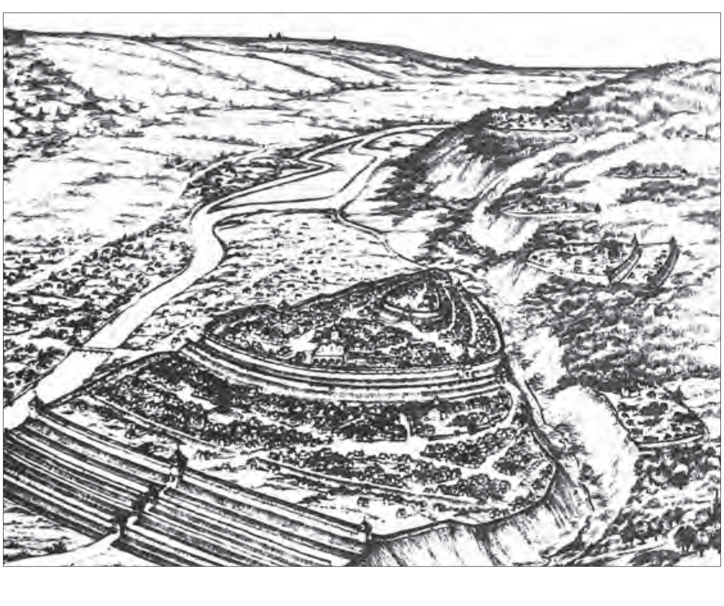

Галич у 1-й половині 13 ст. Реконструкція Т. Трегубової.

Попри уявлення, сформовані після приєднання Закарпаття до СРСР, до складу Русі та Галицького князівства Закарпатська Русь не входила, лишаючись у складі Угор. королівства.

Головними центрами Галицького князівства були міста Перемишль, Звенигород, Теребовль і сам *Галич (давній)*. Через одне з найдавніших міст Галицької Русі — Перемишль на правому березі Сяну — проходив важливий торг. шлях із Регенсбурга (Німеччина) через Прагу (Чехія) та Краків на Русь. Перемишль мав добре укріплений дитинець і слугував оборонним форпостом на зх. рубежах князівства. Водночас для прикриття самого Перемишля західніше і південніше від нього було збудовано на кордоні з Польщею фортецю Ярослав, а на кордоні з Угорщиною — *Санок*. Важливе оборонне значення мало й м. *Любачів*. Сам Перемишль, зважаючи на вигідне розташування, був не лише важливим військово-стратегічним пунктом, а й центром розвитку ремесла та торгівлі. У місті також перебувала єпископська кафедра.

Сх. рубіж Галицької землі у 2-й пол. 12 ст. був позначений давнім Теребовлем та розташов. неподалік нього фортецями Микулин (нині смт *Микулинці*) й Голі Гори (нині с. Гологори Золочівського р-ну Львів. обл.). Теребовль стояв на притоці Дністра р. Серет. Він не лише захищав сх. окраїни князівства, а й був осередком активної колонізаційної діяльності в районі Дністро-Дунайського пониззя.

Порівняно пізно на істор. арену вийшло м. Галич, якому вже з 1140-х рр. судилося стати столицею Галицької землі. Утім місто зростало надзвичайно динамічно і на середину століття стало одним із найвизначніших центрів регіону. Швидкий розвиток Галича був значною мірою зумовлений його вигідним геогр. положенням. Місто стояло на р. Луква, неподалік від її впадіння в Дністер. Дністер був прекрасною магістраллю, що з'єднувала центр Галицької землі з ринками пд., насамперед візантійськими. Неподалік міста були значні поклади солі, що також сприяло його швидкому госп. розвиткові.

Як єпископський центр Галич швидко набув також значення й одного з культ. центрів Русі. За вельми короткий час у ньо-

му та його околицях було зведено бл. 30 кам'яних храмів, щедро оздоблених різьбленням і декоративною керамікою. Проте його доля як князівського центру залежала переважно від симпатій князів щодо наймилішої резиденції, тому його значення як швидко зросло, так і швидко занепало після подій монгольської навали.

Боротьба за Київ у середині 12 — 1-й половині 13 ст. Політичні процеси у південноруських князівствах

Часи правління Володимира Мономаха та його найближчого спадкоємця сина Мстислава стали добою піднесення могутності Русі. Титанічна праця Мономаха об'єднала д-ву, змусила удільних князів піклуватися про захист від зовн. ворогів, довіряючи вирішення внутр. конфліктів авторитетному київ. правителеві.

Проте з поч. 1130-х рр. у д-ві відбувалися процеси, що ставили під сумнів перспективи існування колиш. єдності. Зокрема, спостерігалося піднесення одночасно з Києвом ін. конкуруючих князівських центрів — Чернігова, Галича, Смоленська, Владимира на Клязьмі та Володимира Волинського. У цих нових центрах швидкими темпами йшли формування князівського та боярського землеволодіння, зростання екон. могутності місц. правителів. У межах д-ви склалися самостійні області, які не потребували контролю Києва.

По суті, вони перетворювалися на самостійні д-ви, включені у загальнорус. політ. процес наявністю власних князів-Рюриковичів (учасників «великої руської політики»), котрі шанували Київ лише як осередок політ. «старійшинства» та духовний центр — резиденцію правосл. митрополита. Через це Київ та «Руська земля» (Середня Наддніпрянщина) ставали важливим символічним об'єктом міжкнязівських суперечок. Проте чим далі прагнення периферійних князів володіти Києвом усе менше збігалося з їхнім бажанням безпосередньо в ньому перебувати.

На місцях вибудовувалися власні ієрархічні структури, залежні не від київ. князя, а від місц. правителів. Наявна військ. потуга місц. еліт, а також тимчасове послаблення тиску зовн. ворогів, здавалося б, нівелювали потребу загальнорус. військ. міці. До того ж бурхливий розвиток південноєвроп., передовсім італ., міст, відкриття нових торг. шляхів з Європи до Азії в обхід Києва (внаслідок хрестових походів, а надто — падіння Константинополя 1204) позбавляли старійше місто-град важливих екон. передумов його першості. Усе це неминуче закріплювало тенденцію до політ. роздробленості великих монархій, характерної загалом і для всієї тодішньої Європи. Втім на Русі цей процес дезінтеграції верховної влади мав власні особливості: вимога відповідності числа уділів кількості Рюриковичів робила Русь залежною в «силі» та «слабкості» від «демографічних процесів» у князівському роді та внутрішньосімейних відносин набагато більше, ніж від геополіт. ситуації.

Чинник особистих якостей і харизми володарів також відігравав не останню роль. Проте попри появу яскравих політ. фігур, яким вдавалося встановити контроль над кількома князівствами, вже нікому після Мстислава Великого не судилося взяти під свою владу весь «руський простір». Від серед. 12 ст. претензії на дійсне об'єднання всієї Русі вже видавались утопією, а володіння Києвом уже не означало володіння Руссю.

По смерті Мстислава 1132 київ. князівський стіл, згідно з волею померлого, без будь-яких ускладнень перейшов до його брата *Ярополка Володимировича*. Однак, як виявилося невдовзі, цей Мономашич за природними здібностями жодним чином не міг не те що конкурувати, а хоч би певною мірою наслідувати своїх визначних батька та брата.

Найперше, що зробив Ярополк, ставши київ. князем, це передав переяславський стіл своєму небожеві Всеволоду, старшому сину Мстислава й онуку Мономаха. Вокняжіння на переяслав. столі традиційно сприймалось як декларування намірів посісти більш престижний князівський стіл у Києві. А тому рішенням Ярополка були ображені старші з Мономашичів — його брати Юрій Володимирович (пізніше відомий як *Юрій Долгорукий*) та *Андрій Володимирович*, які сприйняли це рішення як нехтування їхніми претензіями на першість на Русі.

Не встиг Всеволод Мстиславич перебратися до Переяслава, як його звідти вигнав Юрій Володимирович. Хоча і він не утримався довго при владі на цьому столі — Ярополк силою змусив його залишити Переяслав, куди було переведено з Полоцька ін. Мстиславового сина — *Ізяслава Мстиславича*. Але й це переміщення не розв'язало суперечку. Молодші сини Володимира Мономаха колективно змусили старшого брата віддати переяслав. стіл *В'ячеславу Володимировичу*, який, на думку братів, не міг за своїми реальними можливостями претендувати на «золотий стіл» у Києві, отож не сприймався ними як суперник. Проте й таке, здавалося б компромісне, вирішення проблеми не заспокоїло пристрасті навколо переяслав. столу. 1135 його намагався «виторгувати» для себе вже згадуваний Юрій Володимирович, який пропонував Ярополкові Володимировичу в обмін за це майже всі свої волості — і Ростов, і Суздаль. Утім стіл було передано наймолодшому з Мономахових синів — Андрію Володимировичу.

Ці довготривалі негаразди у ще нещодавно єдиному домі Мономашичів виявили повний крах єдності, а також відсутність серед них загальновизнаного авторитету. Уже ці обставини вимальовували небезпечні перспективи для збереження спокою на Русі. Справу більше ускладнило й те, що Мономашичі спробували залучити до власних суперечок черніг. Ольговичів і тим самим відкрили останнім дорогу до Києва.

1139 помер Ярополк, і київ. стіл посів старший на той час син Мономаха — В'ячеслав. Проте при владі в Києві він залишався тільки кілька днів, а потому був вигнаний з міста найавторитетнішим з Ольговичів — черніг. кн. *Всеволодом Ольговичем.* Під владою Всеволода перебували також землі, що лежали у межиріччі Дніпра, Остра (прит. Десни, бас. Дніпра), Сули, Середнього Посожжя та верхів'їв Десни, Оки й вододілу Дону.

Посівши київ. стіл, Всеволод проводив політику, перед тим характерну для його суперників — Мономашичів, а саме: намагався будь-що зміцнити владу київ. князя, подолати сепаратистські настрої в землях. Але при реалізації цієї політики князь зустрів спротив із боку обділених ним

нащадків Мономаха, насамперед найенергійнішого серед них Юрія Володимировича Долгорукого. Крім того, непокору намагалися виказувати і представники сімейства Ольговичів, зокрема брати *Святослав Ольгович* та *Ігор Ольгович*, які прагнули витіснити брата із Черніг. землі, де той утримував за собою В'ятицьку волость. Спроби залагодити конфлікт наданням київ. князем Святославу та Ігорю невеличких «городів» у Київ. землі успіху не мали. Дійшло до збройного зіткнення, в якому Всеволод, відстоюючи право бути старшим на Русі, воював проти своїх же братів, причому в союзі з учорашніми суперниками Мономашичами.

Врешті-решт Всеволоду Ольговичу вдалося не лише приборкати братів, а й змусити решту опонентів визнати його статус «старійшини» рус. князів. Зміцніле становище Всеволода Ольговича надавало підстави навіть порівнювати його з такими великими попередниками, як Володимир Мономах чи Мстислав Володимирович.

Проте досягти повного контролю над політ. процесами у київ. д-ві йому так і не вдалось, оскільки за межами впливу залишилася Суздальська земля, князь якої Юрій Долгорукий так і не визнав владу Всеволода, а також непокірні новгородці та галицькі князі. На пн. Русі, в Новгороді, традиційно сильними зберігалися позиції Мономашичів. А Галицька Русь, де в роки княжіння енергійного *Володимирка Володаревича* (1141—52) вдалося стабілізувати політ. ситуацію та зміцнити князівську владу, домагалася більшої незалежності від Києва.

Після смерті Всеволода Ольговича 1146 за заповітом київ. стіл перейшов до його брата Ігоря. Проте чергове повстання киян, що спалахнуло відразу по тому, позбавило його влади, а на київ. стіл запросили онука Володимира Мономаха — переяслав. кн. Ізяслава Мстиславича. Однак повернення влади в Києві до одного з Мономашичів викликало протидію з боку ін. Мономашичів. Зокрема, війною на Ізяслава Мстиславича пішов його дядько Юрій Долгорукий; претензії до нього мав й ін. дядько — В'ячеслав. На Русі знову запалала жорстока міжусобна війна. Вагомим прецедентом, який проте не мав розвитку за давньорус. часів, стала угода повсталих киян із князем.

У ході війни, що тривала майже десятиліття, влада над Києвом переходила від одного князя до ін. — чи то з роду Ольговичів, чи то — Мономашичів. Лише Юрію Долгорукому вдалося двічі — хоч і ненадовго — володіти Києвом. Суперечку із В'ячеславом Ізяслав Мстиславич спромігся вгамувати політ. способами, проголосивши його співправителем.

Провівши кілька успішних походів проти черніг. Ольговичів, Ізяслав змусив їх до покори та посадив свого посадника у Путивлі. До участі у походах проти галицьких князів йому вдалося залучити, крім сил київ., черніг., переяслав. і чорноклобуцьких, також полки з Дорогобужа та Берестя. Під кінець життя (а саме на цей час припадають найбільші успіхи Ізяслава) йому вдалося змусити до покори майже всіх рус. князів, поширити свою владу на Волин., Переяслав. та Смоленську землі, де він посадив власних синів і братів.

По смерті Ізяслава Мстиславича 1154 формально київ. князем залишився В'ячеслав. Проте шансів утримати владу у співправителя Ізяслава було небагато. Адже, отримавши звістку про жалобу в Києві, до стольного града рушили одразу три претенденти: смоленський — *Ростислав Мстиславич*, чернігівський — *Ізяслав Давидович* — і суздальський — Юрій Долгорукий.

Найбільший досвід боротьби за київ. стіл мав Юрій Долгорукий. І саме він після нетривалого князювання Ростислава Мстиславича 1155 посів давно омріяне князювання в Києві. Юрій Долгорукий заходився зміцнювати своє становище через посадження синів у гол. п'ять князівських центри Рус. землі. Зокрема, у Переяславі він посадив Гліба, у Турові — Бориса, у *Пороссі* — Василька, у *Вишгороді* — Андрія. Крім того, він фактично залишив за собою Ростово-Суздальську землю.

Проте вже невдовзі проти нього 1157 утворилася коаліція, до якої ввійшли Ізяслав Давидович, Ростислав Мстиславич та *Мстислав Ізяславич* волинський. Війська супротивників уже рухалися на Київ, коли Юрій Долгорукий несподівано помер. Причому, як натякають літописні джерела, помер князь не природною смертю, а був отруєний київ. боярами.

По смерті загалом не вельми популярного серед киян Юрія Долгорукого місц. бояри запросили на великокнязівський стіл до Києва знову представника черніг. Ольговичів — Ізяслава Давидовича. Проте князювання на столі в Києві цього Ольговича виявилося ще більш короткотривалим, аніж його попередника. У бою з військами Ростислава Мстиславича під стінами Білгорода 1161 великий князь загинув. Його смерть відкрила шлях до великокнязівського столу переможцеві — засновникові смоленської династії князів Ростиславу Мстиславичу. На момент вокняжіння в Києві він вважався одним із найдосвідченіших і найавторитетніших діячів Русі. На певний час йому вдалося стабілізувати міжкнязівські взаємини. Ростислав Мстиславич спромігся відновити престиж великокняжої влади й поширити свій вплив на значну частину рус. земель. Не менш важливо, що йому вдалося досягти цього, практично не застосовуючи зброю. В історію Давньорус. д-ви він увійшов як один із найбільш миролюбних її володарів.

Важливий чинник консолідації рус. князів — загроза з боку половецьких ханів, які саме в цей час активізували тиск на пд. рубежі Київ. Русі. Великому князю вдалося організувати кілька успішних походів проти кочовиків. Уперше таку виправу було проведено 1166, коли непрохані гості були розбиті на землях Пороссья. Наступного року, закликавши під свої знамена численних родичів і союзників, Ростислав Мстиславич провів оборонну операцію в районах дніпровського торг. шляху. І хоча політика великого князя щодо Половецького Степу була оборонною, а тому не супроводжувалася гучними перемогами чи рішучим переломом ситуації, все ж завдяки їй рус. землі в роки його князювання не зазнавали значних набігів войовничих сусідів.

Смерть великого київ. князя 1167 вкотре ознаменувала нові князівські чвари за старшинство на Русі та володіння великокнязівським столом у Києві. За своїм становищем родинного старійшинства на київ. стіл могли претендувати і *Володимир Мстиславич*, і *Святослав Всеволодович*,

і Андрій Боголюбський. Проте київ. бояри, — а саме вони, починаючи ще від часів вокняжіння в Києві Ізяслава Мстиславича 1146, брали дедалі активнішу участь у цьому процесі, — запросили на князівство князя Волин. землі Мстислава Ізяславича. Йому належала слава переможця половецьких ханів, він активно допомагав дядькові Ростиславу втримати Київ та був, по суті, його співправителем. А тому, заручившися підтримкою галицького кн. *Ярослава Володимировича* та мобілізувавши невелику дружину, Мстислав Ізяславич легко оволодів містом. Після цього провів черговий перерозподіл князівських столів на Русі, залишивши за собою, крім Києва, багату на той час Волинь із князівським осідком у Володимирі.

Чи не найбільшим досягненням Мстислава Ізяславича на князівському столі стала успішна боротьба з половцями. 1168 князь очолив антиполовецьку виправу, в якій взяли участь 13 князів. Втім зовн. успіх не підкріплювався внутрішнім. Невдовзі після вокняжіння Мстислава проти нього уклався сильний союз Ростиславичів і Ольговичів на чолі із сином Юрія Долгорукого владимиро-суздальським кн. Андрієм Боголюбським. Наприкінці 1168 проти київ. князя рушили в похід полки 12 удільних князів.

8 березня 1169 після триденної облоги Києва захисники міста здалися, поклавшися на милість переможців (Мстислава в місті не було, оскільки перед тим він вирвався з нього і пішов на Волинь збирати допомогу). «Милість» виявилася такою, що Київ два дні піддавався небаченому доти спустошенню; не було зроблено винятку ні для собору Святої Софії, ні для Десятинної церкви. Вперше за багатовікову історію так було розгромлено «матір городів руських», причому розгром учинили рус. князі, чи не кожен з яких мріяв вокняжитися в Києві.

Уперше в історії і князь-переможець Андрій Боголюбський після вчиненого його спільниками погрому давньої столиці не забажав особисто посісти київ. стіл, а посадив у Києві молодшого брата, переяслав. кн. Гліба Юрійовича. Це стало показником вищезгаданої тенденції «осідання» периферійних князів у власних волостях, а контроль над Києвом перетворився на суто символічний акт, який давав змогу призначити до нього намісника. Поширене в укр. нац. стереотипах уявлення про цей погром Києва як про перший акт українсько-рос. конфліктів є (за всіх можливих тлумачень) помилковим, адже шкоди Києву завдавали передовсім війська південнорус. князів.

Поч. 1170-х рр. видався ще напруженішим у сенсі князівських змагань за Київ. За великокнязівський стіл і, відповідно, за переважне право на загальнорус. старійшинство в цей час вели боротьбу нащадки Мстислава Великого — Володимир Мстиславич та його небіж Мстислав Ізяславич. Проте жодна зі сторін так і не спромоглася досягти переваги.

Не набагато більше спокою в цей час було і в ін. частинах пд. Русі. Зокрема, 1173 відкрите протистояння між князем і боярами сталося в Галичі. У Черніг. землі не вщухала міжусобна боротьба між численними нащадками Ольговичів. Так, новгород-сіверський кн. Олег Святославич кілька разів вдирався на землі черніг. князів, грабував «городи» околиці Стародуба, нищив *Лутаву* та *Моровійськ*, а у відповідь отримав приблизно те саме від Святослава Всеволодовича, князя чернігівського.

1174 на київ. стіл ненадовго сів Мономашич. Це був луцький кн. *Ярослав Ізяславич*. Три роки потому його замінив представник Ольговичів черніг. кн. Святослав Всеволодович. Однак проти їхньої першості на Русі активно виступали смоленські Ростиславичі. Жоден із представників цих сімей не міг досягти рішучої переваги у суперництві. І тому довелося піти на компроміс — 1180 *Рюрика Ростиславича* смоленського було проголошено співправителем Святослава Всеволодовича.

Формально Рюрик і Святослав були рівними за статусом, але фактично перші ролі відігравав Святослав. Саме цей Ольгович виступав організатором походів на половців 1183, 1185 і 1187, участь в яких брали дружини з Київ., Волин., Смоленської, Галицької, Черніг., Переяслав. земель, а також окремі загони ін. рус. князів. Бл. 1183 намітилася виразна тенденція до зближення зі Святославом вельми могутнього владимиро-суздальського князя *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо (брата вбитого перед тим Андрія Боголюбського). Всеволод, переступивши через свої попередні претензії на першість серед рус. князів, визнав зверхність великого київ. князя.

Загалом же майже 18-річне князювання Святослава Всеволодовича на великокнязівському столі в Києві стало чи не найбільш стабільним часом нестабільної рус. історії 2-ї пол. 12 ст. Зі смертю князя 1194 Русь знову поринула в жорстоку міжусобну боротьбу князівських родин.

Особливістю подальшої інтерпретації діяльності київ. правителів серед. 12 — серед. 13 ст. стало те, що вони не започаткували нового політ. проекту, якому б судилося сформувати подальші сторінки історії Русі. Хоча для сучасників чимало з них були цілком гідними провідниками.

Для того, щоби втримати київ. стіл, Рюрик Ростиславич запросив у співправителі свого брата Давида, який на той час князював у Смоленську. Проти такого вирішення проблеми рішуче виступив Всеволод Велике Гніздо, який розглядав себе як найреальнішого претендента на великокнязівський стіл у Києві. Змову проти Рюрика готували волин. та черніг. князі. І тому не залишалось ін. варіанта, як визнати «старійшинство» Всеволода Юрійовича. Смоленський кн. Давид Ростиславич особливо не переймався турботами про вокняжіння в Києві й після формального проголошення старшим братом його своїм співправителем повернувся до Смоленська. Права на «старійшинство» нового дуумвірату невдовзі визнали й Ольговичі. Хоча саме у пору примирення Рюрика та Всеволода претензії на великокнязівський стіл заявив наймолодший член роду Мономаха — енергійний волин. князь *Роман Мстиславич*.

Війська Рюрика Ростиславича та його союзників у Києві в січні 1203. Мініатюра Радзивіллівського літопису. 15 ст.

До цієї доби належить перша літописна згадка про «україну», пов'язана з повідомленням про смерть активного учасника протиполовецьких виправ переяслав. кн. *Володимира Глібовича* (1187). «По ньому україна гірко затужила», повідомив *Київський літопис*. Від цього часу протягом двохсот років назва «україна» у джерелах буде стосуватися різних прикордонних територій рус. земель.

За активної ролі у загальнорус. політиці наддніпрянських Києва, Чернігова та Переяслава — князівств «Руської землі у вузькому розумінні» — відбувалося зростання впливу двох ін. князівств, розташов. на заході сучасної України, — Волинського та Галицького.

До кінця 11 ст. волин. та прикарпатські землі підпорядковувалися безпосередньо київ. княжому столу. Поступове збільшення кількості міст, частина з яких із часом перетворилася на самостійні політ. центри, засвідчує процеси виокремлення цих земель, перетворення їх на самостійні, а часом і вельми впливові на Русі та за її межами владні утворення. На теренах Волині сформувалося чимало земель і волостей, зокрема, крім столичної Володимирської землі, — Луцька та Погоринська волості. Трохи згодом Луцька волость перетворилася на окреме князівство, а до Волин. землі було приєднано Берестейщину, яка перед тим належала до володінь туровського князя. На пограниччі Волині та Прикарпаття були розташов. Червенська та Белзька землі, на зх. від Володимира — Холмська земля.

Справжнім творцем Галицького князівства став син звенигородського князя, енергійний і вольовий Володимирко Володаревич, який зумів об'єднати Перемишльську, Теребовльську та Звенигородську землі у складі одного князівства. 1144 він зробив своєю столицею місто Галич над Дністром. Галич лежав на перетині важливих торг. шляхів і став центром торгівлі сіллю, сформувалися потужне і незалежне боярство (яке, можливо, було спадкоємцем місц. племінної верхівки попередніх часів) та активні міські верстви. Найбільшої могутності Галицьке князівство сягнуло за часів правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла (1152—87), який відігравав значну роль у політ. загальнорус. процесах і впливав на події в Києві. Але при тому він також є прикладом периферійного князя, який більше опікувався справами власних локальних володінь.

У роки правління Ярославового сина, останнього представника династії Ростиславичів *Володимира Ярославича* Галицьке князівство дещо підупало, а сам правитель потрапив під вплив місц. бояр. Після його смерті 1199 у Галич вступив волин. кн. Роман Мстиславич, об'єднавши два князівства під одним проводом.

Успіху Романа Мстиславича у Галичі сприяла й ситуація в сусідній Угорщині, де після смерті Бели III (1196) почалася війна за корону між його синами. Це послабило спроможність Угорщини впливати на галицьку політику. Істотною, проте аж ніяк не домінантною передумовою з'єднання Галицького і Волин. князівств було посилення екон. зв'язків між їхніми окремими, доволі розвинутими госп. комплексами. Через Волинь і Галичину проходили важливі торг. шляхи. Один із них з Регенсбурга, Праги, Кракова, Любліна, Сандомира (обидва міста в Польщі), галицького Перемишля та волин. міст Червена, Володимира, Луцька йшов далі на Київ. А інший — уздовж Зх. Бугу і Дністра — зв'язував Балтику із Чорним морем. Розташування на перетині таких шляхів створювало передумови для екон. розвитку, а з ін. боку — ставило питання про необхідність гарантування їхнього безпечного функціонування. Реалізації цих міркувань можна було досягти через політ. консолідацію регіону, чим і почав опікуватися Роман Мстиславич, попри наявність (саме через перспективність регіону) численних конкурентів.

Проти зміцнення Романа виступав наймогутніший на той час рус. князь Всеволод Юрійович Суздальський. Небезпеку у зміцненні волин. князя вбачав для себе і київ. кн. Рюрик Ростиславич. Родинні зв'язки черніг. Ольговичів із померлим галицьким кн. Володимиром Ярославичем давали їм підстави претендувати на галицький стіл. А тому Рюрик змовився з Ольговичами і 1200 заходився готувати похід на *Галицько-Волинське князівство*. Втім Роман Мстиславич випередив супротивників. Одразу по своєму усталенні в Галичі князь уклав союзну угоду з Візантією, налагодив стосунки із *клобуками чорними*. Це дало йому можливість зайняти Київ, об'єднавши всі правобережні південнорус. князівства.

Проте після оволодіння Києвом Роман Мстиславич не залишивсь у місті, а посадив там свого намісника, двоюрідного брата — Інгвара Ярославича волинського. Це показує, що ставлення до особистого перебування у Києві провідників потужних периферійних династій із серед. 12 ст. вже було вельми прохолодним. У цій ситуації Роман Мстиславич повторив дії Андрія Боголюбського 40-річної давнини. На Русі виникали потужні локальні осередки, що перетворювало її на конгломерат нових д-в; їх символічно тримали разом лише спільна назва, істор., конфесійна, політ. і родинна традиція.

Водночас новоздобуті володіння Романа виглядали ще переконливіше на тлі розкраяних на той момент на дрібні уділи решти рус. князівств. Зосередивши у своїй владі величезні території та маючи достатньо ресурсів, Роман успішно воював проти зовн. ворогів — половців, здійснивши принаймні два вдалих походи проти них. Так само доволі успішно князь протистояв і роздмухуванню конфліктів усередині Русі. Причому не завжди Роман прагнув приборкати супротивника силою. Нерідко він досягав позитивних результатів за допомогою вмілої дипломатії. Зокрема, саме таку стратегію він обрав у стосунках із суздальським князем Всеволодом.

Чимало істориків, ґрунтуючись на відмостях В. *Татищева*, вбачають у Романі правителя, який з метою припинення міжусобиці й гарантування безпеки південнорус. кордонів від половців навіть запропонував створити систему т. зв. доброго порядку Русі. Засади «доброго порядку» зводилися до того, щоб 6 наймогутніших рус. князів — суздальський, галицький, черніг., смоленський, полоцький і рязанський — отримали право обирати київ. князя, якому гарантувалось би право першості та який водночас виконував би обов'язок третейського судді у міжкнязівських конфліктах. Модель такого врядування Роман міг запозичити у західноєвроп. сусідів, де саме так обирали імператора Священної Рим. імперії. Втім князі з різних причин не виявили помітного інтересу до починання Романа Мстиславича. Проте ін. сучасні дослідники піддають це припущення аргументованій критиці.

Д-ва Романа Мстиславича, як виявилося після його смерті, трималася переважно силою його влади та особистого авторитету, як і всі решта інтеграцій давньорус. князівств його часів. Під час походу на Польщу проти малопольс. кн. *Лєшека Білого* та його брата мазовецького кн. *Конрада I* 1205 Роман Мстиславич загинув. Поновлення «галицько-волинського політичного проекту» припало вже на наступне покоління князів.

Очевидно, що об'єднання, тим більше нетривале (1199—1205), під владою одного князя двох князівств аж ніяк не було сенсацією для політ. історії Русі. Проте в укр. історіографії при ретроспективній інтерпретації різних явищ давньорус. періоду приділялася підвищена увага до консолідаційних процесів Волин. і Галицької земель, на відміну, напр., від Києва і Чернігова. Це відбулося передовсім з огляду на діяльність сина Романа Мстиславича — *Данила Галицького.* Останній сформував з Волині та Галичини більш тривале держ. утворення.

Пізнім апологетичним оцінкам сприяло також збереження *Галицько-Волинського літопису*, який зробив доступним пізнішим дослідникам обсяг інформації про Галицько-Волин. князівство 13 ст., незрівнянно більший, аніж, напр., відомості про Київ, Чернігів та Переяслав того ж часу.

У тій схемі історії України, що сформувалася на поч. 20 ст. в часи реалізації модерного укр. нац. проекту під впливом М.Грушевського, «Галицько-Волинська держава» 13 — поч. 14 ст. визнавалась як одна з істор. форм укр. державності, спадкоємець Київ. Русі. Загалом її устрій, так само як і шляхи формування робили її продовженням соціально-політ. моделі Київ. д-ви. Політ. вплив місц. галицької аристократії виглядав на тлі ін. князівств як альтернатива деспотичному монархічному режиму *Владимиро-Суздальського князівства* — попередника Моск. д-ви. Також зх. окраїни Русі перебували в набагато тіснішому контакті з Європою — політ. та культурному.

Політична ситуація на Русі у переддень монгольського вторгнення

По смерті Романа Мстиславича в Києві стараннями Ольговичів вокняжився *Всеволод Святославич* Чермний, який правив до 1212, поки його не змістили Ростиславичі. Тим часом на зх. Русі галицькі та волин. бояри повстали проти вдови Романа Мстиславича *Анни* та їхніх малолітніх синів Данила і Василька. Останні були змушені рятувати життя втечею до Польщі, а саме Галицько-Волин. князівство, відповідно, розпалося. Влада в уділах перейшла до рук удільних князів, а подекуди навіть бояр, які перед тим сиділи в них намісниками і «держателями» галицького князя. Зокрема, в зх. частині Волині самостійними стали небожі Романа Мстиславича — *Олександр Всеволодович* і Всеволод Всеволодович у Червені. У сх. частині Волині самостійне правління провадили двоюрідні брати Романа — *Інгвар* Ярославич у Луцьку та *Мстислав Ярославич* Німий у Пересопниці. Натомість у Галич бояри запросили на княжіння синів черніг. князя Ігоря Святославича, а саме: до Галича — *Володимира Ігоровича*, до Володимира — Святослава Ігоровича, до Звенигорода — Романа Ігоровича.

Проте вокняжіння в Галицькій землі запрошених місц. знаттю Ігоровичів не принесло жаданого спокою. Упродовж їхнього правління точилася гостра, а часом кривава боротьба князівської влади з боярами, жертвами стали бл. 500 представників місц. знаті, знищеної за наказом князів, а також чимала кількість емігрантів до сусідніх земель.

Але цим справа не завершилася. Восени 1211 сюди вступили запрошені галицькими боярами угор. та польс. війська, які завдали поразки Ігоровичам. Князів було страчено, а на теренах Галицької і Волин. земель упродовж наступних кількох десятиліть розгорнулася гостра боротьба між заможними боярськими родинами та запрошеними ними чи то рус. князями, чи то представниками іноз., зокрема угор., династій.

Тим часом на Волині утвердився ворог Романовичів — белзький кн. Олександр Всеволодович.

Поки на зх. Русі панувала міжусобиця, ускладнена іноз. вторгненнями, в Києві після смерті Всеволода Чермного 1214 та нетривалого правління Інгвара Ярославича великим князем знову став представник Ростиславичів — *Мстислав Романович.* І хоча позиції Ростиславичів не були аж надто міцними на Русі, проте впродовж наступних десяти років ніхто з рус. князів не кинув виклик Мстиславові у боротьбі за Київ.

Старшинство на Русі Мстислав Романович зберігав до 1223, тобто до передчасної смерті в першій битві Русі проти монголів, що відбулася на р. Калка.

У битві на р. Калка (див. *Калка, битва на річці 1223*) брали участь значні сили половців і дружини рус. князів з Київ., Черніг., Галицької, Волин. та Смоленської земель. Русько-половецька коаліція зазнала нищівної поразки. У битві наклали головами щонайменше 6 рус. князів, між ними й київ. кн. Мстислав Романович.

Монголи обмежилися рейдом на пд. прикордоння Рус. землі й повернули назад, надавши тим самим Русі останній, розтягнутий на півтора десятка літ, шанс, щоби краще підготуватися до смертельної небезпеки. Однак для Русі періодичні напади зі степу були хронічним клопотом протягом століть, а монголи на відміну від половців не почали навіть кочувати у східноєвроп. степах, щоби становити якусь очевидну загрозу. Тому приділяти зайву увагу їхньому можливому пришестю знову просто не було підстав.

Перше десятиліття після поразки рус. князів на Калці великокняжий київ. стіл посідав *Володимир Рюрикович*, а суперництво за «старійшинство», як і раніше, вели між собою Ростиславичі та Ольговичі. Поступово з поч. 1230-х рр. до цієї боротьби долучивсь і син Романа Мстиславича Данило, якому поталанило не лише повернути волин. князівський стіл батька, а й навернути під свою владу Галицьке князівство (1238).

Від 1235 на київ. столі перебували князі, які не залишили помітного сліду в історії. Останнім з-поміж них напередодні появи монголів на Русі був тодішній старійшина черніг. Ольговичів *Михайло Всеволодович*, якому вдалося наприкінці 1230-х рр. перехопити ініціативу у боротьбі зі своїми суперниками — Володимиром Рюриковичем та його союзником Данилом Романовичем.

Тим часом, з утвердженням у Монгол. імперії влади третього сина *Чингіз-хана* — Угедея, син старшого сина Джучі — хан Бату (або *Батий* давньорус. джерел) — восени 1236 розпочав

Київська княгиня 12—13 ст. в діадемі, колтах і бармах. Реконструкція О. Федорова.

«Західний похід» із вторгнення у Волзьку Болгарію. Власне, згідно з повідомленням перського хроніста Вассафа ал-Хазрата, вже 1235 на курултаї в Каракорумі (Монголія) монгол. хани ухвалили рішення «спрямувати переможний меч на голови вождів русів».

Народи українського степу у 9 — середині 13 ст.

І кілька тисяч років до, і протягом існування Давньорус. д-ви, й у подальшому — до 18 ст. — територія сучасної України становила цивілізаційний *фронтир* осілих землеробських спільнот і кочовиків, з різними соціальними та екон. моделями. У традиційній історіографії та наративах осн. увага приділялася землеробським спільнотам Сх. Європи, передовсім слов'янам, як «цивілізаційно вищим» і пов'язаним із подальшою історією рос. чи укр. державності. Проте зараз формується більш комплексне, повне уявлення про істор. процеси на всій території України, що сприяє зростанню уваги до степових спільнот.

Давні мадяри (угри). Давні мадяри належали до групи угор. племен Зауралля, які проживали на межі лісостепу і степу, перейшовши у способі господарювання від мисливства до скотарства. Писемні джерела практично не дають можливості визначити первісне місце розташування батьківщини мадярів, однак зрушення останніх десятиліть у дослідженні їхньої археол. к-ри періоду міграції дали змогу впевнено визначити, що переселення мадярів у Європу із Зауралля було не поступовим, а сталося в короткий часовий проміжок у 1-й третині 9 ст. На формування к-ри давніх мадярів наклали відбиток археол. пам'ятки сусідніх тюркомовних племен огузів і кимаків, спостерігається в ній також вплив ювелірних центрів Середньої Азії та Китаю, натомість велика відмінність від к-ри Хозарії свідчить про значну віддаленість їхнього вихідного регіону від Поволжя. Наразі такий регіон має локалізуватися на сх. від Челябінського Зауралля аж до кимацького ареалу Прииртишшя.

На поч. 9 ст. під тиском печенігів мадяри почали переселення на зх., дійшовши до Волги. Хозари дозволили їм поселитися на лівому березі Волги між волзькими болгарами та власне хозар. осередком на території від пониззя р. Кама до р. Єруслан (обидві — прит. Волги). Сім племен мадярів не мали єдиного правителя, ними керував «воєвода» Леведі. За короткий час проживання у Поволжі мадяри взяли участь у низці війн як союзники хозар, за що Леведі отримав у дружини знатну хозарку. Проте у 830-х рр. мадяри знову були змушені змінити місце проживання й переселилися у Пн. Причорномор'я.

Бл. 837 мадяри вступили у конфлікт із переселенцями з Македонії, розселеними болгарами на пн. від Дунаю. А 839 радше за все саме мадяри згадуються як «ворожі народи», що не давали спокійно повернутися з Константинополя посольству русів. Уже на території України хозари спробували надати мадярам єдиного правителя («ельтебера»), запропонувавши їм самим обрати кандидата. За переказом Леведі нібито відмовився від такої честі через бездітність, тому мадяри обрали Арпада, сина Алмуша, який і став засновником першої угор. королів. династії. Станом на 861 мадяри все ще були союзниками хозар, взявши участь, зокрема, в облозі Херсона (колиш. Херсонес Таврійський). Однак уже 862 вони несподівано здійснили далекий похід на зх. — до Австрії. Такий же похід повторився 881, уже разом із хозар. племенем кабарів. За свідченням Константина VII Багрянородного, кабари приєдналися до мадярів під час великої усобиці в каганаті, внаслідок якої кабари програли та були змушені утікати зі своєї території. Їх як 8-ме плем'я прийняли до себе мадяри, які, виходить, на той момент також підтримували опозицію до бега (царя) Хозарії. Араб. джерела переказують інформацію, що «в давні часи хозари огороджувалися ровами від мадярів», тобто мадяри, найімовірніше, самі воювали на боці сторони, що програла, а після її поразки перебували у ворожих стосунках із центр. владою Хозарії.

За яскравими археол. пам'ятками типу Суботців ареал розселення мадярів цього періоду фіксується на межі лісостепової та степової зон України, особливо в районі вигину Дніпра (Суботці, Коробчино, Манвелівка, Твердохліби, Нововоронцовка, Дмитрівка та ін.), хоча їхні пам'ятки також зафіксовані й у Нижньому Подністров'ї (Слободзея). На першому етапі мадяри підтримували контакти із культ. колом *салтівсько-маяцької культури*, однак у пізніших похованнях з'являються окремі ранньогончарні посудини слов'ян. *райковецької культури.* Контакти зі слов'янами фіксуються і в зворотному напрямку — окремі прикраси типу Суботців виявлені на слов'ян. поселеннях (Новотроїцьке городище, Кудеярова гора, Бучак). Проте араб. джерела свідчать і про ін. сторону таких контактів, зокрема мадяри нападали на слов'ян із метою захоплення полону для работоргівлі. Найбільш північне відоме наразі мадярське поховання у Подніпров'ї — Бабичі у Поросcі — свідчить, що давньорус. розповідь про появу угрів під Києвом могла мати певні істор. підстави.

889 у Пн. Причорномор'я переселилися печеніги, які швидко витіснили мадярів до Нижнього Дунаю. 894 візантійці вирішили скористатися мадярською допомогою для нападу на Болгарію. Болг. кн. Симеон був змушений укласти мир з Візантією, однак це розв'язало йому руки у війні проти мадярів. Уклавши союз із печенігами, 895 болгари атакували мадярів, змусивши їх утікати на пн. у Середнє Подунав'я. 896 мадяри зайняли Карпатську котловину, витіснивши та частково підкоривши місц. слов'ян. Зачепили ці процеси і сучасне укр. Закарпаття, де мадярські племена також у низовинах змінили місц. слов'ян. населення.

Пізніша угор. книжна легенда, записана у «Хроніці» нотаря

Угри. Поясна гарнітура (бляшки-прикраси, пряжка та петля для кріплення налуччя або сагайдака). Могильник 9 ст. біля с. Суботці Знам'янського району Кіровоградської області.

угор. короля Бели III, оповідає про переселення предків угорців лісовим шляхом через Суздаль, Київ, Галичину і Польщу з переходом через карпатські перевали. Наразі немає сумнівів у її штучності. Давні мадяри повністю повторили «південний» степовий шлях у Карпатську котловину, яким раніше туди потрапили сармати, гуни та авари, а ще пізніше — і половці.

Печеніги. Кочовий народ «кангари» станом на 8 ст. проживав у Центр. Азії — в районі середньої течії р. Сирдар'я, але у 9 ст. під тиском сусідніх об'єднань кочовиків — кимаків, карлуків і огузів — кангари були змушені покинути свої землі. Кангари стали гол. племенем об'єднання кочовиків, яке дістало в Європі заг. назву «печеніги». На шляху на зх. печеніги змістили і змусили до втечі давніх мадярів, а також вступили у конфронтацію з огузами.

Приблизно в серед. 9 ст. печеніги підійшли до сх. кордонів Хозарії у Прикаспії, нав'язавши хозарам достатньо тривале військ. протистояння, яке відволікало ресурси каганату, і так уже ослабленого внутр. усобицями. Лише поява у Прикаспії давніх ворогів печенігів — огузів — створила перевагу для Хозарії. До 889 хозари в союзі з огузами розбили печенігів і розділили їх на дві частини. Перша, яка згодом дістала в арабських джерелах назву «хозарські печеніги», була переселена у Пн. Причорномор'я як противага мадярам і кабарам. Нові землі печенігам вдалося опанувати на диво швидко, а 895 в союзі з болг. кн. Симеоном печеніги остаточно розгромили мадярів у Подунав'ї та витіснили їх до сучасної Угорщини. Наступного 896 печеніги як союзники болгар уже успішно воювали проти Візантії. Проте як союзники печеніги були вкрай ненадійними, і протягом 10 ст. вони з однаковим успіхом то мирно торгували і воювали разом з болгарами, русами, візантійцями проти їхніх супротивників, то, змінюючи союзну сторону, нападали і грабували колиш. союзників.

За свідченням Константина VII Багрянородного, печеніги поділялися на 8 племен (у грец. передачі — Іртим, Цур, Гіла, Кулпеї, Харавої, Талмат, Хопої, Цопої) на чолі зі своїми вождями («великими архонтами»), а племена — на 40 родів, кожен зі своїм вождем. Власне «кангарами» з них вважалися лише 3 гол. племені, решта ж була включеною до печенізького союзу. Влада передавалася у печенігів не по батьківській лінії, а до двоюрідних братів, що не давало можливості виникнути централізованій системі керування. По обидва береги Дніпра станом на 940-ві рр. проживало по 4 племені.

Вперше печеніги прийшли на Русь 915, однак, уклавши угоду із кн. Ігорем, повернулися назад. 920 справа вже дійшла до воєн. конфлікту, а 944 печенігинайманці, навпаки, брали участь у поході Ігоря на Константинополь. Константин VII Багрянородний описує стосунки Русі з печенігами 950-х рр. як постійні спроби русів забезпечити себе від нападу кочовиків на свої землі та на свої човни на дніпровських переправах.

Ще одна частина печенігів, яка називалась у джерелах «тюркськими», залишалася проживати в цей час у Заволжі по сусідству з огузами. 965 ослаблення Хозарії спонукало огузів до рішучих дій проти заволзьких печенігів — унаслідок нового конфлікту печеніги зазнали поразки і самі переселилися у Причорномор'я, з'єднавшися зі своїми родичами. Цей прихід нової хвилі печенігів добре фіксується археологічно появою нової групи населення з поволзько-приуральським типом к-ри. Після об'єднання печенігів їхні сили різко зросли. Одним із наслідків такого посилення міг стати напад печенігів на Русь 968, коли їм вдалося взяти в облогу Київ і лише сміливі дії воєводи *Претича* та вчасне повернення військ Святослава з Болгарії врятували місто.

Святослав «прогнав печенігів у поле», але, як свідчить літопис, одночасно заключив з ними союзний договір. За повідомленнями деяких сх. джерел, вважаючи Хозарію причетною до цього нападу, Святослав розгромив її прикаспійські землі, остаточно відкривши ближчий степ для нових прибульців — огузів і печенігів. Останні 970 виступили союзниками русів у поході на Візантію. Похід завершився вкрай невдало — і печеніги, і руси були розбиті й зазнали значних втрат. Візант. дипломати зуміли укласти два сепаратні договори зі Святославом і печенігами, причому за секретними умовами останнього печеніги не мали пропустити русів додому. Попереджений про небезпеку, Святослав усе ж не пішов суходолом із дружиною воєводи Свенельда, обравши водний шлях. 972 на дніпрових порогах його перестрів печенізький князь *Куря*. Ослаблені руси потрапили в засідку та були розбиті. За пізнішою легендою із черепа Святослава Куря нібито наказав виготовити оббиту золотом чашу з написом «Чужого шукаючи, своє втратив», однак легенда не могла мати під собою підстав хоч би з тієї причини, що печеніги не знали писемності.

За археол. даними печеніги 10 ст. були настільки близькими родичами огузів, що їхні пам'ятки важко розрізнити у Поволжі. Серед печенізьких поховань не фіксується виразного соціального розшарування. Більша частина поховань надзвичайно малоінвентарна, і супроводжувальний інвентар представлений лише спорядженням лучника або коня. Друга група поховань («знаті») включає срібні з позолотою прикраси пояса чи збруї. Виділити серед відомих на цей момент поховань комплекси вищої знаті (умовно «князівські») неможливо, очевидно, статус печенізьких князів усе ж не відрізнявся кардинально від глав родів. Печенізькі прикраси 10 ст., при всій самобутності за формами, виготовлені переважно під впливом худож. стилів Хозарії, але з кінця 10 ст. до них додаються візант. і давньорус. мотиви, що переважають у 1-й пол. 11 ст.

Бій печенігів із військом Святослава Ігоровича. Мініатюра з Хроніки Іоанна Скіліци (Мадридський рукопис). 12 ст.

Стосунки печенігів і Русі в часи правління Володимира Святославича перейшли у фазу гострого воєн. протистояння. 992 печенігів розбили на Трубежі, проте 995 Володимир зазнав поразки під *Василевом*. 997, за літописною легендою, лише хитрість і винахідливість урятували жителів Білгорода від печенізької облоги. Для системної боротьби з печенігами Володимир ініціював масштабну акцію з буд-ва фортець на гол. водних рубежах Пд. Русі: на Десні, Острі, Трубежі, Сулі та ін. річках, для яких провів значні переселення населення в рамках Русі. Невеликі гарнізони не могли самостійно відбити напад, однак вони могли довго тримати облогу, а сигнальна система оповіщення давала можливість у короткий термін повідомити про напад князю і вчасно зібрати війська для відсічі. У систему оборони проти печенігів були включені і т. зв. Змійові вали, що перегороджували шлях обозу кочовиків навіть без військ. гарнізонів. Змушені користуватися лише проходами на переправах, кочовики, які поверталися з награбованим з Русі, ставали більш передбачуваними і вразливими.

1015 та 1019 печеніги виступили у новій для себе ролі союзників одного із претендентів на київ. стіл — Святополка. Обидві битви з військом ін. претендента, Ярослава Володимировича, завершилися невдало для союзників — тому вдалося розбити і прогнати печенігів у поле. 1032 Ярослав продовжив політику батька зведенням нової лінії укріплень на Росі. А 1036 він завдав печенігам рішучої поразки під Києвом.

Кінець печенізькому домінуванню у степу поклали їхні традиційні суперники — огузи. 1048 огузи (торки) розбили печенігів, рештки яких розсіялися: частина вирушила у Подунав'я до візант. кордонів, частина — в Угорщину, частина відійшла до рус. кордонів і стала «своїми поганими» (київ. князі розмістили їх як захисників степового кордону), нарешті, ще одна частина залишилась у степу і ввійшла до складу половецького союзу.

1103 частина печенізьких родів, що залишилися у половців, була захоплена рус. князями і переселена на власні кордони. Ці печеніги ввійшли до союзних прикордонних кочівницьких контингентів «чорних клобуків». Ще один прихід печенігів на Русь стався 1116, коли рештки печенігів і торків повстали проти половців у Подонні. Після дводенного бою вони відійшли у напрямку Русі та були прийняті Володимиром Мономахом. Проте 1121 Мономаху довелося вигнати зі своїх володінь одне із племен «чорних клобуків» — берендеїв, а, за свідченням літопису, «торки і печеніги самі втекли».

Торки (огузи, гузи). Предки огузів входили до Тюркського каганату на правах залежного кочового населення. З утворенням 2-го Тюркського каганату огузи відійшли на зх., у Середню Азію, де зрушили з місць колиш. союзників тюрків — кангар (печенігів). Ворожі стосунки огузів і печенігів, попри спорідненість цих народів, зберігалися протягом усієї їхньої історії та з новою силою поновлювалися щоразу при їхніх контактах у Сх. Європі.

Бл. 888 у союзі з хозарами огузи розбили печенігів і заволоділи сх. частиною Прикаспію, зайнявши великі пустельні простори до Приаралля. Протягом тривалого часу огузи підтримували союзні стосунки з хозарами, і, за свідченням писемних джерел, саме з огузів хозари формували гарнізон своєї фортеці Саркел на Нижньому Дону. Араб. посланник Ібн Фадлан переказував, що огузи контролювали торг. шдяхи зі сх., беручи плату за прохід купецьких караванів. Хоча особливої системи в цьому не було і часто сплата грошей чи подарунків вождям огузів не забезпечувала купцям свободи проходу на «низовому рівні». Та й між самими вождями огузів — джабгу та іркінами — рідко спостерігалася згода. Саме тому, попри багаточисельність, огузам так і не вдалося закріпитися в Середньоазійському регіоні.

До серед. 10 ст., у міру того як падав вплив хозар у регіоні, огузи здійснювали все більш самостійну політику, а вожді Приаралля навіть почали карбувати власну монету за мусульманськими зразками. 965 огузи порушили угоду з хозарами і розбили рештки печенігів у Поволжі, вигнавши їх у Пн. Причорномор'я. А ще через кілька років, після остаточного розгрому хозар. міст Святославом, огузи повністю опанували і степове Поволжя.

Період домінування огузів у Поволжі завершився із приходом половців. 1048 під тиском останніх огузи втекли у Пн. Причорномор'я, у черговий раз витіснивши далі на зх. печенігів. На Русі вони стали відомі як «торки».

1055 торки підступили до м. *Воїнь*, змусивши виступити проти них переяслав. кн. Всеволода. 1060 князі Ізяслав, Святослав, Всеволод і Всеслав організували великий спільний похід проти торків, змусивши кочовиків тікати далеко у степ, не прийнявши бою. Ситуація огузів-торків і так уже була непростою. У степовому Причорномор'ї слідом за ними негайно з'явилися перші племена половців, а нова хвиля їх переселення 1061 змусила торків повторити сценарій печенізької втечі.

Торки 1064 попросили дозволу перейти Дунай у візант. провінції. Частина їх була розселена у Македонії, а решта, переживши голод та епідемію, повернулася на лівий берег Дунаю і попрохала вже рус. князів узяти їх на службу. Торки склали основу вже згаданих «своїх поганих», розселених на пд. кордонах Русі в Київ., Переяслав. та Черніг. князівствах. 1080 навіть відбулося невдале повстання переяслав. торків, ще одне заворушення сталося 1121, однак у цілому торки та берендеї не раз прислужилися рус. князям. 1103 та 1116 колонія торків на Русі навіть поповнювалася за рахунок новоприбулих від половців родів.

У 12 ст. торки, берендеї та печеніги входили до союзу «чорних клобуків», якому належало кілька «городів», у т. ч. літописний *Торчеськ*. За особливостями матеріальної к-ри поселень такі міста виділяються слабко, краще про збереження кочовиками елементів власної к-ри свідчить поховальний обряд, зокрема, одним із найяскравіших прикладів є підкурганне поховання «князя» чорних клобуків із Таганчі.

Половці. За однією з гіпотез, витоки «європейських половців» пов'язані з народом сірів (сеянто), який у серед. 7 ст. паралельно з хозарами утворив власний каганат за зразком Тюркського у Пн. Монголії. Каганат проіснував недовго, після чого сіри (кипчаки) ввійшли до складу 2-го Тюркського каганату, а потому — до складу Уйгурського. Частина

племен каганату відкочувала на зх. у басейн Іртиша (прит. Обі), де утворила кимако-кипчацьке об'єднання. У 1030-х рр. сталася чергова хвиля переселень у степу: кидані зрушили зі своїх земель кунів, а останні — кипчаків, спонукавши їх до далекого переселення на зх., де вони згодом стали відомими давньорус. літописцям як «половці», а європ. хроністам — як «кумани».

Частина половців уже 1048 досягла Поволжя і змусила огузів покинути цей регіон. Станом на 1050-ті рр. половці досягли Причорномор'я, де продовжили тиск на огузів. Давньоруські літописи вперше фіксують прихід половців до кордонів Русі 1055, однак цей напад відбив Всеволод Ярославич. 1061 прибула осн. хвиля половців, які масово перейшли Дон, повністю витіснили огузів та знову підійшли до кордонів Русі, випробовуючи силу нового суперника.

Стосунки половців і Русі надалі склалися у містку та цікаву історію, в якій половці фігурують то як нападники, то як союзники рус. князів у незліченних усобицях чи війнах із сусідами. Відзначається літописами і серія шлюбів князівських родин із половецькими (1094, 1107, 1163, 1187). Масштабні вторгнення половців (1060—61, 1068, 1071, 1092—96, 1103, 1107, 1110, 1125, 1155, 1169, 1178, 1180, 1186, 1234) лише з 12 ст. почали чергуватися з походами рус. князів у степ (1103, 1105, 1107, 1111, 1116, 1168, 1169, 1183, 1185, 1187, 1190, 1202, 1204), в яких особливого успіху досягли князі Володимир Мономах, Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, а найбільшої негативної слави зажив новгород-сіверський кн. Ігор Святославич (герой «Слова о полку Ігоревім»).

У 12—13 ст. половці займали величезну територію від Дунаю до Волги. Демографічні показники половців за матеріалами поховань різко відрізняються від попереднього печенізького періоду — освоєння степів у цей час було набагато більш потужним і щільним. Половці часто утворювали могильники зі святилищами на курганах, які свідчать про постійні місця зимівників і літників. Населяли цю територію більше десятка половецьких племен / орд, очолюваних вождями зі спадковою владою. Давньорус. літописи зберегли імена князів Тугоркана, Боняка, Шарукана, Сугра, Ітлара, Китана, Осеня, Бегубарса, Атрака, Курі, Сирчана, Кобяка, Кончака, Котяна та ін.

Доньки половецьких князів досить часто вступали в династичні шлюби з рус. князями.

Подоння і Крим, а потім ще й степи Пн. Прикавказзя займали половці родів Отперлюй, «Тертер-оба» та Єтебичі, у Подонні та у Поволжі проживали Токсобичі й Колобичі, у пониззі Волги — саксини. Літописи згадують три «городи» на Сіверському Дінці (імовірно, ставки половецьких князів) — Шарукань, Балин, Сугров, згадується також половецька присутність і в містах — *Судаку* та Саксині (у пониззі Волги).

Рядові половці залишили велику кількість підкурганних впускних та основних поховань у простих ямах чи ямах з підбоями. Небіжчики зазвичай орієнтовані на зх., рідше — на сх., як кимаки і кипчаки сх. регіонів. Це свідчить, що половці не становили етнічно монолітного населення, а включали і значну кількість споріднених племен. Поховання супроводжувалися загнузданими чучелами або шкірами коней, зрідка — цілими тушами. У чол. похованнях знаходилися казани, предмети військ. спорядження: кольчуги, шоломи, шаблі, луки та сагайдаки зі стрілами, у жіночих — срібні гривни, сережки, ліпний та гончарний давньорус. посуд, часом давньорус. пірофілітові пряслиця. Одним із найбільш характерних елементів к-ри половців стали кургани-святилища — обкладені кам'яним панцирем насипи курганів із кам'яною чол. чи жін. скульптурою — т. зв. половецькі баби. Часто такі скульптури утворювали симетричні групи, що дає підстави вважати їх саме святилищами. Половецька скульптура переважно зображує померлих предків, тож є важливим джерелом до матеріальної к-ри половців, демонструючи взуття, каптани, гол. убори, прикраси та аксесуари, озброєння і побутові предмети.

За картографуванням ознак простежується, що найбільшої концентрації скульптурні святилища досягають на степовому Дніпровському Лівобережжі, тоді як на зх. від Дніпра і на сх. від Дону кількість відомих скульптур падає, так само як і якість їх виконання. Найбільша в цьому регіоні й концентрація поховань зі сх. орієнтуванням небіжчика, що позначає первісне кипчацьке ядро половецьких племен.

Військ. активність половців не обмежувалася Руссю та Пн. Кавказом. 1070 половці вторглися в Угорщину. Ще один великий похід до Угорщини відбувся 1091, однак половці були розбиті, а рештки християнізовані й розселені в угор. пушті (степу). 1078 половці перейшли Дунай і вторглись у Візантію. 1088—91 вони взяли участь у печенізько-візантійському конфлікті за Дунаєм, причому спочатку як печенізькі, а згодом — як візант. союзники. А 1094—95 до їхніх послуг вдався претендент на імператорський престол Псевдо-Діоген. Пізніше, 1148, візантійці завдали значної поразки половцям, але 1159 останні знову організували вторгнення за Дунай. Наприкінці 11 ст. половців використовували болгари як союзників проти візантійців. 1204 зх. хрестоносці захопили Константинополь. Невдовзі, 1205, половці (також як союзники Болгарії) взяли участь у битві при Адріанополі (нині м. Едірне, Туреччина), в якій болгарсько-половецькі війська під проводом царя Калояна розгромили хрестоносців на чолі з імператором новоствореної Лат. імперії Балдуїном I.

Домінування половців у степах від Дунаю до Волги тривало до серед. 13 ст., коли почалася монгол. експансія на зх. 1219 Чингіз-хан видав наказ про покарання сх. кипчаків, який поширився і на зх. кипчаків, а далі й на союзників половців — Русь та Угорщину. 1222 половці були розгромлені монголами на Пн. Кавказі, а наприкінці травня 1223 об'єднані рус. і половецькі війська зазнали фатальної поразки від монголів на р. Калка. Згодом, 1228—29 в Угорщину втекла орда хана Бортца, а 1240 до них приєдналися половці князя *Котяна*.

Весь Дешт-і Кипчак — половецький степ — було підкорено монголами і включено до улусу (уділу) Бату 1237—1240. Розбиті половці частково підкорилися монголам, частково відійшли на правобережжя Дніпра і намага-

Залізна захисна маска з поховання воїна-кочівника 12—13 ст. Курган біля с. Ковалі Канівського району Черкаської області.

Половецька «кам'яна баба». 12 ст. У наш час встановлена у м. Ізюм на горі Кременець.

лися перейти Дунай; інші, як уже зазначалося, відійшли до Угорщини, що стало приводом для Бату вторгнутися туди 1241. Хоча і свідчення францисканського монаха Гійома де *Рубрука* — посланця франц. короля до монголів (1253—55), і дані археології ілюструють той факт, що частина половців залишилася у Пн. Причорномор'ї і все ще становила більшість населення регіону у 2-й пол. 13 ст.

Найяскравішою пам'яткою половецької археології вважається *Чингульський курган* неподалік с. Заможне Токмацького р-ну Запоріз. обл. Курган і поховання відрізняються незвичною для половців пишністю та демонстрацією соціального статусу, чого не спостерігалося у половецькому обряді домонгол. періоду. Унікальне поєднання візант., західноєвроп., давньорус. і половецьких речей у комплексі одного поховання 1240—60-х рр. здавна привертає увагу дослідників до особистості того князя, який міг бути похований у кургані. Немає сумніву, що мова йде про групу половців, тісно пов'язаних контактами з Угорщиною. Однак цей правитель усе ж залишився проживати у Приазов'ї, і, за монгольським звичаєм, при його похованні було підкреслено продемонстровано його ранг. Одним із «кандидатів» міг бути союзник Данила Галицького — князь Тігак, іншим — син Котяна, проте версії із цього приводу розходяться.

Хоча нащадки половців осіли в Угорщині, Польщі, Болгарії, Молдові, основна їх частина все ж залишилася у східноєвроп. степах. Саме половці склали основу кочового населення Пн. Причорномор'я післямонгол. періоду, а згодом, поруч із групами нового татар. населення, взяли участь в етногенезі *кримських татар*.

ПІВДЕННОРУСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЗОЛОТА ОРДА: СЕРЕДИНА 13 — КІНЕЦЬ 14 ст.

Монгольська навала та її наслідки

Наприкінці 1237 монгол. військо вступило у сх. порубіжжя Русі — на землі Рязанського князівства. Взимку 1237/38 онук Чингіз-хана Бату здобув Рязань, Владимир-на-Клязьмі та ряд ін.

Братська могила киян, загиблих під час штурму Києва монголами у грудні 1240. Розкопки В. Хвойки біля Десятинної церкви. 1907—1908.

міст. Окремі загони монголів спустошили Ростов, Ярославль, Переяславль-Залєський, Твер, Углич, Торжок (нині всі міста в РФ) та ін. міста.

Наступ на Русь було поновлено навесні 1239, в березні монголи оволоділи Переяславом, у жовтні — Черніговом та багатьма дрібнішими містами Подесення та Посем'я. Довідавшися про одне з чергових наближень до кордонів Русі монголів, черніг. кн. Михайло Всеволодович, який перед тим почав домінувати на Наддніпрянщині, поспішно виїхав із Києва на зх., до Угорщини. Після цього його конкурент Данило Романович Галицький зайняв Київ і посадив там свого намісника — тисяцького *Дмитра*. Проте це не змінило співвідношення сил Русі та монголів. Одночасно монголи діяли проти половців, аланів, мордви, у Криму.

Восени 1240 монголи підступили до Києва. Після тривалої облоги і героїчної оборони місто було здобуте штурмом і зазнало нищівних руйнувань. 1241 монгол. військо захопило та зруйнувало міста Волин. та Галицького князівств, завершуючи погром володінь Данила Романовича. Після цього воно рушило у країни Центр. Європи та на Балкани.

Монголо-татарська навала 1237—41 традиційно вважається епохальним рубежем в історії Русі: вона завершує добу «Давньої Русі», «Київської Русі» чи «Давньоруської держави». Попри тривалі суперечки про характер тодішньої рус. державності період, що настав після 1240-х рр., історики оцінюють термінологічно ще більш суперечливо, але вже як «новий».

Причини цього полягають у формуванні (або ж усталенні), починаючи із серед. 13 ст., на територіях колиш. «Давньої Русі» таких держ. утворень, які або самі претендували на її спадщину (у найширшому значенні — владному, територіальному, ідеологічному, культурному тощо), або стали «уявним попередником» для історико-ідеологічної легітимації модерних і сучасних держав — рос., укр., білорус., частково — литовської. Для Росії (часів Моск. д-ви, Рос. імперії, СРСР, Рос. Федерації) спадковість від домонгол. Русі протягом століть постулювалася на рівні держ. ідеології. В Україні ця тяглість пройшла етапи ранньомодерного протонац. сприйняття (17—18 ст.), а потім стала складовою істор. схеми для модерного нац. руху (2-га пол. 19 — 20 ст.), починаючи від наук. проектів В.Антоновича та М.Грушевського.

Термін «Київська Русь» також вважався адекватним щодо часів до серед. 13 ст. Територіальний, а не хронологічний акцент у цій назві обслуговував схему перенесення «центру» чи «столиці» Русі з Києва до Владимира-на-Клязьмі та потім до Москви, утворення «Владимирської Русі», «Московської Русі». Початком цього процесу «перенесення» було визначено серед. 12 ст., проте вирішальною подією для зміни періодів також вважалася монгол. навала.

Згідно із сучасними наук. уявленнями у домонгол. Русі не було такої «столиці», яку би можна було «перенести», оскільки були «старійше місто» — сакральний осередок Київ — і великокнязівський домен — Київ. князівство. Кожне із князівств-земель мало власний центр і виступало по суті як самостійна династична д-ва. Проте до певного часу Київ як володіння мав найвищу політ. престижність, що загалом робило із д-в, очолених Рюриковичами, замкнену на Києві політ. систему.

Тобто за однією традиційною російсько-рад. інтерпретацією «Давня Русь» є давнім періодом історії Русі/Росії як країни, за другою — «Давньоруська

держава» — це давній період історії рос. д-ви, за третьою — «Київська Русь» була тим періодом історії Русі, в якому її провідним політ. осередком був Київ. Усі вони мають за верхню хронологічну межу монгол. навалу та як постулат ідею про штучність/шкідливість розпаду Русі взагалі (безвідносно до причин — удільної розробленості чи навали Бату) й необхідність її подальшого об'єднання/возз'єднання. Такі інтерпретації намагалися обгрунтувати текстами літописів, які «відстежували» переміщення «князівської династії» з Києва до Москви, буцімто пов'язане з нападом монголів.

Відповідно наступний період є «перехідним» до часу, коли «збирання» чи «возз'єднання» рус. земель поза межами етнічної Росії розпочало Велике князівство Московське (після 1480). Після цього утворилося «Русское царство» (1547), або (в історіографії) «Централизованное русское/российское государство» чи «Национальное русское государство», або ж «Многонациональное российское государство» тощо (варіантів чимало). Спільне між контекстами трьох термінів і меж періоду в тому, що єдиний спадкоємець домонгол. Русі — це Моск. д-ва / Росія, яка відновила боротьбу за природну єдність Русі, штучно втрачену внаслідок монгол. навали.

Між серед. 13 та кін. 15 ст., згідно з тими ж історіографічними традиціями, відбувся розпад єдиного рус. («русского», «российского») народу на «племена» — великорус., малорус. та білоруське (рос. історіографія до 1917) — або ж єдиної давньорус. народності на три нові — рос., укр. та білоруську (рад. історіографія з кінця 1940-х рр.). Причиною цього процесу в обох випадках вважалося захоплення зх. рус. земель Литвою та Польщею. Належність Пн.-Сх. Русі до Золотої Орди до 1480 таким етноутворювальним чинником переважно не вважалась, оскільки великороси в цей час начебто зберегли питомі, конституювальні риси давньорус. к-ри, державності та етнічності. Тобто етнокульт. зміни чомусь відбувалися лише з предками українців та білорусів.

Питання про «перенесення столиці» Русі інколи переходило у площину пошуку етнічних міграцій. Напр., згідно з теорією М.Погодіна (1856), після монгол. навали рус. населення Наддніпрянщини мігрувало на пн. сх., а його наступники на цій території (предки малоросів) прийшли із зх. Однак, попри загалом відомі спонтанні дрібні міграції населення з небезпечного укр. лісостепу на північ у 12—14 ст. або такі ж акції, організовані князями, факт настільки масштабного руху не набув підтвердження ні письмовими, ні археол. джерелами, так само як і «міграція малоросів».

В укр. нац. історіографії до кінця 20 ст. переважний акцент у періодизації історії України робився, якщо спростити термінологічні розбіжності, на «періоди української державності», надто у межах державницького підходу. Тому політична традиція «Київської держави» перетікала в «Галицько-Волинську державу». І якщо для «Київської держави» (коли датувати її кінець навалою, а не початком удільної роздробленості) її доба дійсно закінчилася 1240, то датування «Галицько-Волинської держави» (1199—1349) виключає монгол. навалу як рубіжний момент.

Адже основні події (і навіть «розквіт») «Галицько-Волинської держави» припадають на часи після 1241, коли монгол. війська вже пройшли західнорус. землями. Відповідно правдивим «спадкоємцем» Києва стає не пн. сх., а пд. зх. Русі. Етнокульт. характеристики населення укр. земель надалі, на думку вчених, не змінювались, оскільки вважалось, що укр. народ існував як певна етнічна спільнота і в добу до навали.

У цьому контексті розбіжності між державницьким і народницьким підходами в історіографії є несуттєвими, тому що вони обидва виходили з постулату про тяглість і окремішність укр. істор. процесу, етнічної спільності та безперервність розвитку населення південнорус. князівств. За таких засновків питання щодо «перенесення столиці» чи центру «політичного тяжіння» у територіальних межах одного народу/етносу не мало такого принципового значення, як для рос. історіописання, яке стикалося в цьому аспекті з проблемою легітимації рос. д-ви чи її територіального розширення. Яка би «столиця» не була — це все одно була б «українська столиця».

Сьогодні такі чіткі хронологічні межі та оцінка спадщини домонгол. Русі мають значення переважно для ідеологічних, міждерж. політ. дискусій, аналізу історіографії та дидактики істор. освіти, яка потребує чітких інтерпретативних оцінок і логічних хронологічних періодів.

З огляду на підходи історичної науки (зокрема медієвістики) останніх десятиліть, передовсім її теор. аспекти, історія домодерних спільнот і держ. утворень не мусить інтерпретуватися в категоріях і термінології модерного сусп-ва, д-ви, нац. та імперських політ. проектів, імперських та нац. істор. гранд-наративів 19—20 ст. Домодерні спільноти вважаються самодостатніми феноменами, через що при їх інтерпретації слід виходити із властивого лише їм «внутрішнього» словника.

Проте ця проблема залишається актуальною та вкрай політизованою і для політики 21 ст. «Належність» і «спадщина» домонгол. Русі стали одним з ідеологічних та пропагандистських обгрунтувань рос. агресії проти України 2014, анексії Криму тощо.

У будь-якому разі феномен Русі як єдиної, зовні обмеженої владно-політ. системи справді завершився внаслідок монгол. навали 1237—41. Більшість адм., соціальних та культ. стандартів домонгол. Русі збереглися надалі. Однак відтоді Русь як єдина політ. система припинила існування, а її землі почали піддаватися впливу нових зовн. чинників, які виразно окреслили, увиразнили вже наявні на той момент регіональні та етнічні розбіжності вкрай широкого «Руського простору».

Південна Русь після монгольського завоювання

Після погрому Київ. землі наприкінці 1240 менша частина монгол. війська рушила далі на зх., а решта повернулася на сх., де взяла участь у подальшому завоюванні Китаю. На поч. 1241 монголи вступили у Волин. і Галицьку землі. Тут під їхнім потужним натиском впали Володимир, Галич, Звенигород та ін. західнорус. міста. Вцілілими залишилися лише *Кременець*, *Данилів* і *Холм*, зведені на місцевості з дуже зручним для оборони рельєфом. Імовірно, саме через це

монгол. військо не стало затримуватися під цими фортецями.

Після цього одна частина монгол. війська під командою темника (воєводи) *Бурундая* перейшла у межі Польщі. Завдавши поразки сандомирському та краківському князям, ординці взяли Люблін, Краків, Сандомир та ін. польс. міста. Тим часом ін. частина, керована самим Бату, через Карпати попрямувала до Угорщини. На Середньодунайській рівнині вона об'єдналася з тими ординцями, які встигли повернутися з Польщі та Чехії. Потім монгол. війська розгромили армію угор. короля *Бели IV* і, не зазнавши жодної поразки, навесні 1242 вийшли на узбережжя Адріатичного моря й почали штурмувати тамтешні міста. Монгол. полководці прагнули дійти до «моря франків» (Атлантики). Для Зх. Європи цілком реальною стала загроза руйнівного нападу степовиків. До відбиття монгол. десанту готувалися правителі Італії та навіть Англії.

Проте для жителів Зх. Європи знайомство з войовничими номадами на цьому припинилося. Впровадження монгол. імперської адміністрації в Угорщині було згорнуто. Монголи як раптово з'явилися на Адріатичному узбережжі, так само несподівано у березні 1242 звідти зникли.

Новий розподіл влади в їхній імперії після смерті великого кагана Угедея потребував присутності хана Бату у столиці д-ви — Каракорумі. За наказом Бату монгол. війська через Боснію, Сербію, Болгарію та Причорномор. степи повернулися додому. По шляху на схід монголи здійснили ще один рейд проти Галицько-Волин. князівства, але він не мав помітних наслідків. Так закінчився «Західний похід». Повертаючися з Європи на Волгу, Бату заснував в її пониззі м. *Сарай* — столицю свого улусу (уділу), що через 20 років став самостійною д-вою.

Чингіз-хан поділив свою імперію на 4 територіальні одиниці — *улуси*. На чолі їх стояли старші сини *кагана* (верховного хана). Найбільш західний улус дістався старшому сину Чингізхана — Джучі. Спочатку цей улус декларативно містив не лише вже здобуті території, а й потенційно всі, що лежали на зх. від Поволжя. Після смерті Джучі 1227 ці претензії успадкував його старший син Бату, який і здійснив «Західний похід». Попри суперечки в середовищі Чингізидів 1240 повноваження Бату підтвердив каган Угедей.

Володіння Бату охоплювали території улусу Джучі, що починався на сх. Сибіру від річок Іртиш (прит. Обі) та Чулим і тягнувся на зх. через Приуралля і пн. Середньої Азії, Приазовські та Причорномор. степи і Крим аж до нижньої течії Дунаю. Вони широкою смугою простяглися Великим Степом Азії та Європи. Улус Джучі став впливовим політ. чинником в Євразії на наступні майже 300 років.

Із самого початку ці величезні обшири поділялися на дві частини, згідно з традиційними уявленнями монголів щодо політично-просторового устрою, — на ліве та праве крила. Ліве крило підпорядковувалося братові Бату — Орда-Ічену — й охоплювало землі сучасного Казахстану та Середньої Азії, а праве — безпосередньо Бату.

За звичною для монголів системою найменування (кожна зі сторін світу позначалася певним кольоровим зображенням, а саме: пн. — чорним, пд. — червоним, зх. — білим, а сх. — синім) ліве крило отримало назву Кок-Орди, тобто Синьої Орди, а праве — Ак-Орди, тобто *Білої Орди*. Відома назва цієї д-ви — «Орда» — з'явилася лише у 1270-ті рр. Пізніше в рус. джерелах улус Джучідів отримав назву *«Золота Орда»*, але така назва в історіографії звична для всієї історії улусу Джучі від його утворення.

Заснована Бату д-ва була частиною величезної *Монгольської імперії* з центром у далекому Каракорумі. Там правив верховний каган усіх монголів, якому підпорядковувалася решта улусів, очолених царевичами-Чингізидами.

За правління Бату в Золотій Орді було закладено міцні підмурки держ. організації; зокрема, було сформовано урядово-фіскальні органи, впорядковано оподаткування та обкладення населення повинностями, запроваджено карбування власної монети, налагоджено надійний зв'язок між окремими регіонами д-ви тощо.

Поступово встановилася система контролю підвладних територій. Регіони із переважно осілим населенням (пониззя Амудар'ї, Прикавказзя, руські князівства, Волзька Болгарія) підпорядковувалися безпосередньо кагану (потім — хану улусу Джучі), а кочові спільноти Дешт-і-Кипчаку (Половецького степу) — членам роду Чингізидів, які очолювали дрібніші крила. На початку монгол. панування право на урядування осілими улусами надавалося безпосередньо у Монголії.

Більш західна Ак-Орда поділялася на крило Мувала (нижня течія Дунаю та укр. степові терени — до Сіверського Дінця на сх.) і крило Бату (басейни Дону, Волги та Яїка (Уралу) — до Уральських гір). Ак-Ордою керував безпосередньо Бату, а Кок-Ордою — його брат Орда-Ічен.

Спочатку данина сріблом від «осілих улусів» надходила безпосередньо кагану, який і надавав «ярлик» (право урядування) на підконтрольні імперії території. Тоді хани Сарая виступали лише намісниками кагана. Проте згодом, у міру ослаблення контролю Каракорума над віддаленими улусами, ярлики почали надавати й хани.

Наступною територіально-адм. одиницею були тумени, або *тьми*. Тумени поділялися на тисячі, сотні та десятки. Весь устрій відповідав організації монгол. війська. У володіннях Бату було налагоджено ямську службу — пошту, яка гарантувала швидку доставку відомостей на величезні відстані.

Захоплення Батиєм Києва призвело до його значної руйнації. Францисканський чернець Плано *Карпіні*, який 1246 проїжджав через Київ, засвідчив, що після монгол. навали у місті залишилося не більше 200 будинків. Щоб життя у місті відродилося, потрібно було чимало часу. Попри все вже у 1240-х рр. у Києві продовжували діяти Софійський і Михайлівський собори, Видубицький і Печерський монастирі. Карпіні бачив у місті іноз. купців. Загалом результати останніх археол. досліджень переконують у тому, що навряд чи варто беззастережно сприймати на віру інформацію щодо повного запустіння міста внаслідок навали військ Батия та руйнації більшості давньорус. монументальних споруд тощо, за винятком осередків опору (Десятинна церква).

Зокрема, археол. розкопки Києва засвідчили, що після 1240 життя у місті тривало, причому в

Срібні речі зі скарбу, знайденого на городищі біля с. Городище Деражнянського району Хмельницької області. Середина 13 ст. Браслет, шийна гривна, пара колтів, браслети-наручні. Розкопки В. Якубовського. 1970.

усіх його частинах, навіть тих, що найбільше постраждали від монгол. штурму. Хоча його інтенсивність явно знизилася. Така ж невтішна картина постала внаслідок досліджень городищ Вишгорода, Білгорода, *Колодяжина* на Київщині, городища біля с. Городниця Шепетівського р-ну Хмельн. обл. та *Райковецького городища* на Житомирщині, Звенигорода, Василіва та ін. поселень. Загалом, за підрахунками археологів, із відомих із розкопок 74 рус. міст 12—13 ст. 49 були розорені монгол. навалою, причому 14 із них так більше вже й не відновилися, а ще 15 відродилися лише як села.

Тривалий час у рос. та рад. історіографії традиційно вважалося, що монголо-татар. навала призвела до суцільного руйнування міст і знищення населення значних територій. Проте згідно з дослідженнями останніх десятиліть навала не була настільки масштабною соціально-демографічною катастрофою, як вважалося, а подальше панування Орди (на тих територіях, які безпосередньо підлягали Сараю) супроводжувалося каральними акціями та значними втратами лише у випадках організованого князівською владою опору, який не був постійним, регулярним чи масштабним. Деякі спільноти були схильні до безпосереднього підпорядкування Орді, а не місц. рус. князям, з огляду на «дешевшість» такої залежності.

Те саме стосувалося земель, які були лише васальними щодо ординців: спроби уникнути залежності каралися у воєн. спосіб, а васалітет передбачав участь в ініційованих ханами виправах на ін. д-ви. Але практики постійного терору з боку монголів не було, що, на думку дослідників, робить безпосередні наслідки їхнього воєн. тиску часів панування подібними до наслідків набігів половців 12 ст. — з поправкою на значно більший рівень військово-політ. впливу. Останній був зумовлений не тільки правом призначення місц. князів, а й спроможністю монголів до швидкої мобілізації вояків із величезних просторів Євразії, що зазвичай робило «психологічний тиск» із боку Чингізидів достатнім для припинення конфлікту.

Хоч і немає підстав для твердження про суцільне винищення населення міст і територій, є чимало переконливих свідчень про їхнє істотне спустошення, руйнування, помітні демографічні та екон. втрати. До негативних соціокульт. наслідків можна зарахувати значне скорочення міського (передовсім торгово-ремісничого) населення, занепад міськ. к-ри й вир-ва, загибель більшості представників військово-політ. еліти рус. князівств — князів, боярства та дружини. Це мало суттєві наслідки для подальшої соціальної, культ. та екон. історії укр. земель, перериванння державно-правових традицій.

Також можна встановити суттєву зміну династичної ситуації у князівствах і подальшу її залежність від ставлення хана чи його представників на місцях. Політ. система, яку монопольно контролювали Рюриковичі, припинила існування, заступившися різними формами залежності князів від спільного арбітра в особі хана. Відповідно Київ та Рус. землі, які були до того престижними об'єктами володіння, втратили цей статус.

Нові форми залежності сприяли подальшій дезінтеграції вже давно умоглядної «руської єдності», оскільки хани, зокрема, не були зацікавлені у формуванні якихось потужних осередків влади серед рус. князівств. Водночас менше залежні та віддалені князівства були ладні шукати собі ін. зовн. протектора як прийнятнішу альтернативу Орді чи активніше діяти у відносинах із ін. сусідніми д-вами (перш за все — західноєвропейськими).

Політ. статус рус. князівств після завоювання монголами в різних частинах Русі істотно різнився. Так, спочатку найменше потерпіли та відповідно зазнали найменшого політ. тиску з боку Орди міста-республіки Пн.-Зх. Русі — Великий Новгород і Псков, а також Полоцька земля. Чи не найтісніше інтегровані до Орди були пн.-сх. князівства — Владимиро-Суздальське та Рязанське. Правителі останніх були змушені визнати найдошкульніші форми васальної залежності від ординських ханів. Подібним було становище Середньої Наддніпрянщини.

Негативно монгол. завоювання позначилося на долі Київ., Переяслав. та Чернігово-Сіверської земель. Позбавлений, як і раніше, власної княжої династії, Київ перебував під зверхністю призначених ханськими ярликами владимиро-суздальських князів, які ніколи не ступали ногою на київ. гори. Київ на наступні півстоліття лишався власне тільки реліг. центром.

Переяславщина перестала бути окремою адм. одиницею, майже втратила осіле населення і, власне, перетворилася на регіон із кочовим способом життя. Чернігово-Сіверщина переживала період стрімкого дроблення на невеликі уділи.

Суттєва відмінність у статусі підпорядкованих і залежних територій (д-в) полягала у наявності чи відсутності в них монгол. *баскаків* — чиновників — збирачів данини, які при оподаткуванні спиралися на перепис місц. населення.

Менше у політ. сенсі постраждала від ординського нападу Зх. Русь. Правителям Галицько-Волин. князівства — Данилові та Васильку Романовичам — для відновлення свого контролю над його територією довелося в черговий раз приборкати виступи опозиційного боярства, відкинути претензії Угорщини і Польщі та відбудовувати зруйновані фортеці. Відносна віддаленість від Орди давала можливість галицьким князям у стосунках з монгол. ханами обмежитися демонстрацією свого шанування, сплатою річної данини та періодичним виставлянням ханським темникам (очільникам туменів) допоміжних військ. підрозділів у їхніх походах на Польщу, Литву чи Угорщину.

Галицько-Волин. князівство опинилось у становищі «буфера» між Ордою та незалежними від неї Польщею, Угорщиною та Литвою. Цілком можливо, що таке становище влаштовувало ханів улусу Джучі, для яких зх. напрямок експансії поступово переставав бути пріоритетним у порівнянні із південним (суперництво за Пд. Кавказ з ін. улусом Монгол. імперії — д-вою Хулагуїдів). Втім надто посилюватися Галичині та Волині вони не дозволяли, і процес розширення володінь Романовичів, що відбувався напередодні та під час навали, був зупинений — принаймні у сх. напрямку, оскільки Наддніпрянщина надійно лишилась у підпорядкуванні монголів.

Держава Романовичів у середині 13 ст.

У 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. Галицька та Волин. землі мали спільного володаря (що дає підстави вести мову про спільну «державу») значною мірою не завжди. Кожна із земель поділялася на уділи, залежно від сімейних стосунків *Романовичів*. Водночас володіння Романовичів як клану виходили за межі Галичини та Волині (Люблінщина, частина Закарпаття, ін. землі). У цьому сенсі термін «Галицько-Волинська держава» можна вважати доречним радше щодо політ. проекту об'єднання цих земель під єдиним проводом, проте найуспішніший приклад цього об'єднання був результатом насамперед приязних особистих стосунків між Данилом і Васильком Романовичами і тому таке об'єднання не мало системних наслідків щодо політико-адм. устрою зх. укр. земель.

Надалі назви «Галицько-Волинське князівство» та «Галицько-Волинська держава» вживатимуться як синоніми щодо періодів політ. єдності Галичини та Волині. Остання назва — у ви-

Церква Різдва Богородиці в Холмі. Варіанти реконструкції (автор В. Петрик).

падку розбіжності їхніх статусів під єдиним проводом (королівство і князівство). Врешті ж — існуючи політично разом чи окремо, Галицьке і Волин. князівства кожне саме по собі лишалося «державою».

На час монгол. навали Галицько-Волин. князівством правив найвідоміший з-поміж усіх правителів Пд. Русі — Данило Романович Галицький. Завдяки Галицько-Волин. літопису в дослідників є значний обсяг інформації про діяльність Данила Романовича, що ставить його в набагато «вигідніше» становище для оцінки нащадками у порівнянні з ін. південнорус. державцями доби.

Цілком імовірно, що поточне літописання у 13 ст. велося й у Києві, й у Чернігові та ін. містах, проте у жодному випадку ці тексти не дійшли до наших часів. Тому відомості про Київ та Чернігів того часу набагато бідніші. Це зумовлює певну апологізацію в історіографії діянь князя і короля Данила. Проте, попри це застереження, є вагомі підстави вважати його непересічною особистістю і політиком, який за багатьма критеріями став ключовою фігурою в історії України 13 ст.

Старший син Романа Мстиславича волинського, який започаткував проект об'єднання Волині та Галичини, Данило по смерті батька 1205, рятуючися від опозиційних бояр, разом із матір'ю кн. Анною та молодшим братом Васильком виїхав до Польщі. Згодом він певний час перебував при дворі угор. короля *Андраша II*. Бл. 1209 віче Берестя запросило княжити Василька Романовича. З утвердженням його у Берестейській волості розпочалося довготривале збирання волин. частини отчини. 1214/15 Данило та Василько вокняжились у Володимирі. Наступного року *Олександр Всеволодович* був змушений віддати Романовичам Белз. Трохи раніше, у вересні 1211, на запрошення галицьких бояр княжий стіл посів Данило. Утім уже на поч. 1212 він разом із матір'ю був змушений вдруге утікати за кордон, цього разу до Угорщини.

Одружившися з донькою запрошеного галицьким боярством на княжий стіл *Мстислава Мстиславича* Удатного, по його смерті 1228 Данило знову втрутився в боротьбу за галицький стіл. Кілька разів Романовичі входили до Галича, проте через опір бояр, яких підтримувала Угорщина, закріпитися там не спромоглися. І лише 1238, протиставивши боярству підтримку городян, Данило Романович подолав спротив місц. аристократії, яка орієнтувалася на Угор. королівство, й остаточно вокняжився в Галичі.

Утвердження Данила Романовича на князівстві в Галицькій землі відновило тим самим єдність Галицько-Волин. князівства, оскільки на Волині правив його брат Василько, який проводив цілком солідарну з ним зовн. і внутр. політику. Після цього князь здобув перемогу над нім. рицарями, а за умов безладу на Наддніпрянщині внаслідок монгол. погрому у Переяславі та Чернігові — 1240 оволодів Києвом, де посадив свого тисяцького Дмитра. Проте у грудні того ж року Бату взяв штурмом Київ, після чого рушив на зх.

Під час нападу на Галицько-Волин. князівство монгол. військ Данила Романовича там не було, оскільки він перебував у Польщі, бо, вочевидь, вважав активний опір безглуздим. Повернувшись уже після відходу нападників, князь почав активно відбудовувати зруйновані міста та фортеці. Свою столицю Данило Романович переніс до добре укріпленого Холма. Тоді ж розпочалася побудова нового міста — Львова, названого на честь старшого сина князя — *Лева Даниловича*.

Водночас князеві доводилося вести напружену боротьбу з давнішнім претендентом на галицький стіл — представником черніг. династії *Ростиславом Михайловичем*. 1245 Ростислав привів угор. та польс. війська, проте у битві поблизу м. Ярослав Данило розгромив супротивників і тим самим завершив виснажливу майже 40-річну боротьбу за галицьку спадщину.

Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ) наприкінці 13 ст. Реконструкція П. Раппопорта.

Потому Данило Романович остаточно здолав спротив боярської опозиції та утвердив свою владу в Галичі. Після стабілізації влади Романовичів бл. 1250 Данило й угор. король Бела IV встановили мирні відносини, що було скріплено шлюбом старшого Данилового сина Лева з донькою угор. монарха Констанцією.

На противагу діям ін. представників династії Рюриковичів, які вже після 1242 почали второвувати шлях до ханської ставки, щоби там отримати ханський ярлик на княжіння у своєму уділі, Данило довго ігнорував цей ритуал. Не відомо, чи було це вдалим кроком, оскільки через ханські ярлики владу над Середньою Наддніпрянщиною отримали владимиро-суздальські князі. Але 1245 Данило отримав ханський наказ — «дай Галич», який не лишав можливості для відтермінувань.

Близько місяця галицько-волин. князь перебував у ханській ставці, обговорюючи умови своєї залежності. І хоча ритуал спілкування з монгол. ханом був принизливим для рус. князя (через небажання виконати язичницькі обряди монголи стратили черніг. кн. Михайла Всеволодовича), проте Данилу Романовичу вдалося досягти важливого дипломатичного успіху. За результатами візиту до Орди Данило став «мирником» хана Батия, що фактично означало лише номінальну його залежність від сюзерена.

Залагодження стосунків з Ордою Данило використав для того, щоби ще більше зміцнити власні позиції. Розпочав князь і пошуки союзників у майбутній боротьбі з Ордою. Ближчими роками він проводив активну політику на зх. напрямку: приєднав Люблінську землю, налагодив стосунки з Тевтонським орденом, папською курією та Литвою. На сх. Данило відновив свою владу над болохівцями, проте плани повернути Київ за участі литов. кн. Міндовга не були реалізовані.

Зростанню міжнар. авторитету Данила Романовича сприяло його вінчання на королівство у 1253. Коронація відбулася в Дорогичині, куди було привезено отриману від папи *Інокентія IV* королів. корону. В урочистостях із нагоди коронації взяли участь польс. князі Болеслав і Земовит, Лев Данилович, а також представники рус. духовенства.

Папська булла Александра IV Данилу Романовичу. 13 лютого 1257.

Факт коронації мав велике значення для зміцнення авторитету Данила Романовича передовсім на міжнар. арені. Бажаний ефект насамперед очікувався в зх. напрямку, де цей акт міг би стати запорукою для подальших дипломатичних комбінацій та воєн. дій з метою припинити ординський вплив. Відповідно історики можуть від цього часу вживати термін «королівство Русі».

Показником зх. амбіцій Данила Романовича став його інтерес до долі Австрійс. герцогства: з 1252, коли його другий син *Роман Данилович* одружився з Гертрудою, представницею австрійс. династії Бабенбергів, точилася тривала боротьба за вплив у Центр. Європі із серйозними суперниками в особі угор. короля Бели IV та чеського короля Пшемисла Отакара II. Однак суперництво між союзниками Данила, а також монгол. набіги на галицько-волин. землі (особливо тяжкими були наслідки ординського походу 1261, коли Данило навіть змушений був знову шукати прихистку в Угорщині) не дали змоги Романові Даниловичу перемогти у цьому протистоянні. Навесні 1261 між чеським королем та Белою IV і його союзниками (серед яких істор. джерела називають і «короля Русі») було укладено мирну угоду. А в Австрії згодом після тривалої боротьби укріпилася добре знана з пізнішої європ. історії династія *Габсбургів.*

Рус. король Данило Галицький помер 1264. Його гол. здобутками стали збереження відносної самостійності галицько-волин. земель щодо Монгол. імперії, відновлення держ. інститутів, встановлення міцних постійних зв'язків із владними осередками Центр. Європи, відродження міськ. життя в регіоні. Хоча після монгол. навали нове міське торгово-ремісниче населення вже ставало переважно поліетнічним та прийшлим — нім., польс., що створило тривалий етносоціальний дисбаланс між містом і селом на західнорус. землях.

Галицька і Волинська Русь наприкінці 13 — на початку 14 ст.

По смерті Данила правителем Галицько-Волин. д-ви став його молодший брат і номінальний співправитель Василько Романович. Утім як за володарювання старшого брата, так і тепер владні претензії Василька не виходили за межі Волині. Галицька Русь і частина волин. спадщини Данила Романовича були поділені між трьома його синами — Левом, Мстиславом і Шварном. Лев Данилович отримав у володіння Галич і Перемишль, *Мстислав Данилович* — Теребовль, *Шварно Данилович* — Холмщину та Белзьку землю.

Проте очевидно, що давньорус. принцип родової співвласності цілком діяв і в Галицько-Волин. князівстві, зумовивши його розпад на володіння двох гілок Романовичів — нащадків Данила і Василька. Це перетворило «Галицько-Волинську державу» через 26 років її існування під спільною рукою Данила і Василька на аналог Русі часів удільної роздробленості: вона лишалася власністю представників одного роду, але це зовсім не гарантувало її цілісності як держ. утворення на чолі з єдиним володарем. Хоча на зовн. арені, насамперед у стосунках із Польщею та Литвою, обидві гілки Романовичів намагалися проводити узгоджену політику.

Значна частина Волині дісталася синові Василька Романовича та доньки краківського кн. Лєшека Білого Олени — *Володимиру Васильковичу* (владу успадкував після смерті батька 1269). Активна допомога Володимира Васильковича мазовецькому кн. Конрадові II у боротьбі за втримання князівського стола в міжусобній війні зі своїм молодшим братом Болеславом привела до того, що Конрад визнав себе васалом волин. правителя.

Тим часом Шварнові Даниловичу на короткий час вдалося навіть заволодіти Литвою. Про-

те остання була швидко втрачена, а після смерті Шварна (1269) його частка уділів перейшла до Лева Даниловича (князював 1264—1301).

Лев Данилович активно втручався у боротьбу за австрійс. престол, яка на той час точилася вже між чеським королем Пшемислом Отакаром II і нім. королем Рудольфом Габсбургом. Обидві сторони були зацікавлені у підтримці галицького князя, і внаслідок цього Лев Данилович отримував можливість шукати вигоди для власних інтересів. Досить активну політику проводив князь і в ін. частинах Центр. Європи. Зокрема, після смерті польс. кн. Болеслава V Соромливого 1279 він навіть претендував на великокнязівський стіл у Кракові, а також домагався прилучення до своїх володінь Малопольщі.

Реалізовуючи власні зовнішньополіт. плани, Лев укладав союзницькі угоди то з Габсбургами, то з чеським королем, то з деякими польс. князями. Наслідком такої політики стало розширення меж Галицького князівства за рахунок чергового приєднання до нього Люблінської землі, у частині Закарпаття Лев став володіти низкою феодів Угор. корони.

Хоча Лев Данилович досягнув значних успіхів на міжнар. арені, проте не спромігся здобути такий авторитет, який мав його батько на «руському просторі». Попри намагання Лева перебрати до своїх рук Волин. землю володимирський стіл після смерті Володимира Васильковича 1289 перейшов до молодшого Даниловича — Мстислава. Впродовж усього князювання Лева в нього були складні стосунки як із Володимиром Васильковичем, так і з Мстиславом Даниловичем.

У роки правління Лева Галичина та Волинь існували фактично як самостійні політ. утворення. Це значно зменшувало можливості галицького князя у стосунках з Ордою. Залежність Лева від Сарая була більшою, ніж його батька. Попри справне виконання князем військ. зобов'язань щодо золотоординського хана (участь у спільних з ординцями походах проти Литви 1277, Угорщини 1285 та Польщі 1286 і 1288) Галицька земля також не уникнула набігів зі сх. Зокрема, під час походу на Польщу 1286 монголи спустошили й землі свого «союзника». Однак і сам Лев Данилович давав підстави Орді вимагати його участі у походах, бо звертався до неї за підтримкою проти сусідів, зокрема Литви та Польщі. Подробиці відносин Орди й кн. Лева важко достовірно реконструювати, проте очевидно, що ці сили намагалися використовувати один одного проти «третіх сторін» у Сх. Європі, й невідомо, хто тут досяг більших результатів.

В останні десятиліття 13 ст. князі Пд.-Зх. Русі були втягнуті в міжусобну війну, що спалахнула в самій Золотій Орді. Приводом до її початку стало зростання владних претензій темника Ногая. Лев Данилович, як і чимало ін. рус. князів, визнав залежність від Ногая, який заволодів землями Нижнього Подунав'я та Пн. Причорномор'я, проголосивши утворення там власного улусу (докладніше див. далі).

Поч. 14 ст. в історії Галицької та Волин. земель був ознаменований відновленням колиш. політ. єдності. Це вдалося зробити онукові Данила Галицького — *Юрію Львовичу*, який правив обома землями 1301—08. Переконливим свідченням зростання могутності Юрія стало його вінчання за прикладом діда на королівство. Печатки Юрія Львовича, що збереглися з тих часів, доносять його офіц. титулатуру: «господар Георгій, король Русі» та «господар Георгій, князь Володимирії». Свою резиденцію Юрій переніс на Волинь, до Володимира.

Юрію вдалося здобути перемогу, яка засвідчувала зростання його політ. ваги та авторитету на «руському просторі», — проголосити створення окремої *Галицької митрополії*. Потреба в цьому виникла після того, як 1299 київ. митрополит *Максим* перевів свою резиденцію з Києва до Пн.-Сх. Русі, у Владимир-на-Клязьмі. Після цього рус. король домігся від константиноп. патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, яка включала Галицьку, Володимирську, Луцьку, Перемишльську, Туровську і Холмську єпархії. Першим галицьким митрополитом став місц. уродженець *Петро*, засновник й ігумен Ратенського монастиря. Утворення Галицької митрополії безумовно сприяло підвищенню авторитету місц. світської влади. Зростанню вагомості Галицько-Волин. д-ви у міжнар. процесах сприяла й активна політика Юрія у династичних війнах у Польщі та Угорщині.

Проте Юрію Львовичу довелося зазнати і відчутних поразок у зовнішньополіт. сфері. Зокрема, зміцнення влади польс. князів, подальша консолідація Польс. д-ви призвели до серйозних змін: Галицько-Волин. Русь поволі втрачала позиції потужнішої сторони, яка до того не поступалася зх. сусідам чи принаймні виступала в ролі третейського судді при розв'язанні їхніх внутр. конфліктів. Наслідком цих змін стала втрата Юрієм 1302 Люблінської землі.

По смерті Юрія 1308 у володіння Галицько-Волин. Руссю як співправителі вступили його сини *Андрій Юрійович* та *Лев Юрійович*. На відміну від батька — «короля Русі» та «князя Володимирії» — вони використовували титул «Божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Новий титул володарів насамперед уперше вводив до політ. лексики запозичену в Зх. Європі формулу «Божою милістю», а крім того, поруч із Галичиною та Волинню згадував «Руську землю». Остання саме з цього часу почала сприйматися в Центр. Європі як синонім не Середнього Подніпров'я, а Галичини.

Гол. турботою князів на зовнішньополіт. арені було убезпечити свої землі від Орди та досягти повної незалежності від Сарая, а також протидіяти натискові литов. кн. Гедиміна. Вирішити ці завдання передбачалося за допомогою укріплення стосунків з польс. кн. Владиславом Локетеком (проголошеним 1320 королем), а також налагодження союзницьких відносин із Тевтонським орденом. Укладений 1316 договір з орденом містив

Лист князів Льва та Андрія Юрійовичів великому магістру Тевтонського ордену Карлу Трірському. 1316.

положення про спільний захист від ординців. Водночас він був спрямований і проти литов. князя, який намагався відібрати від Галицько-Волин. д-ви її пн. землі, розташовані навколо Дорогочина та Берестя. Договір 1316 мав і важливу екон. складову — сприяв посиленню обопільно вигідних торг. контактів жителів галицьких і волин. міст із купцями міст, що входили до Ганзейського союзу.

Загалом синам Юрія Львовича вдалося до часу впоратись із завданням оборони від ординських нападів. Джерела містять інформацію про їхню успішну протидію набігові хана Узбека між 1316 і 1320; не досяг успіху і наступний напад Узбека, організований 1323. Проте, відбиваючи цей напад, Андрій та Лев Юрійовичі загинули.

Ці князі були останніми нащадками Данила Романовича Галицького. Смерть братів обірвала князівську династію Романовичів, що упродовж попереднього століття правила Волин. та Галицькою землями. Династична криза неминуче зумовила кризу політичну. Припинення прямої лінії Романовичів як одного з відгалужень Рюриковичів мало вагомі наслідки. Адже відтепер претензії на спадщину Романовичів висунули чужоземні правителі, крім того, така ситуація реанімувала самостійну політ. роль галицького боярства. Найбільше шансів для опанування цих земель мали правителі Польщі та Угорщини, д-ви яких на той час уже встигли досягти певної внутр. консолідації і намагалися поширити вплив назовні. Претензії на волин. землі дедалі частіше висувало Литов. князівство.

Українські землі у складі Золотої Орди у 2-й половині 13 — на початку 14 ст.

Якщо для встановлення сталих відносин Галицько-Волин. князівства з Монгольською імперією було достатньо дипломатичного візиту Данила Романовича до ставки Батия 1245, то цей акт отримання прав на Галич не регулював відносини на Наддніпрянщині та у степових регіонах. Ці землі входили безпосередньо до складу імперії, але ще не мали постійної присутності монгол. влади та населення. Степ для імперії, що спиралася на кочовиків, мав бути «заповненим» кочовим населенням, яке становило основу війська та було адміністративно розділене відповідно до усталеного поділу монгол. володінь.

Хан Бату ставив на чолі туменів як нащадків Чингіз-хана, так і менш знатних осіб. Із джерел відомо, що у середині 1240-х рр. тумен на правобережжі Дніпра очолював Курумиши (літописний *Куремса*), а тумен на лівобережжі Дніпра — Мауци (літописний Могучій). У 1-й пол. 1250-х рр. найбільш західним крилом керував його син Сартак, але його осн. інтереси та воєнні виправи зосереджувалися на Пн. Кавказі.

Після смерті кагана Гуюка (1248) внаслідок боротьби за владу в Каракорумі до влади прийшов Менгу (Мунке; 1251—59), який наказав провести в імперії черговий перепис населення та знову зібрати данину із залежних земель. 1252 баскак увійшов до приналежного Данилові Романовичу м. Бакота (нині затоплене водами р. Дністер), що спричинило воєн. конфлікт. Дії монгол. темника Курумиши проти Галичини та Волині не стали успішними. Проте це не означало виходу з-під монгол. залежності. 1257 або 1259 на чолі улусу Джучі став брат Бату Берке.

Наприкінці 1257 був замінений досвідченим монгол. полководцем Бурундаєм. Його декларованою метою було підпорядкування Литви, і Романовичі (разом із провідниками Черніг., Смоленського та, імовірно, Київ. князівств) були змушені взяти в ньому участь. Проте похід не був дуже вдалим, оскільки Романовичі не були зацікавлені в надмірному ослабленні Литви.

1259 Бурундай прийшов із військом на Волинь, змусивши розібрати укріплення низки рус. міст. Надалі відбувся швидкий рейд монголів на зх. — до Завихоста, Любліна і Сандомира. Наступного року монголи напали на Угорщину. Проте було очевидним, що для великої політики Золотої Орди вагомішим напрямом стала боротьба за Кавказ із д-вою Хулагуїдів. Останньою акцією хана Берке на зх. напрямку став напад на Балкани 1265, який мав на меті радше психологічний тиск і спустошення, ніж підкорення. Утім Нижнє Подунав'я ввійшло до складу Монгол. імперії, і тут розмістився тумен *Ногая.* Його центром стало місто Ісакча (нині місто в Румунії) в гирлі Дунаю.

Монета з іменем і тамгою Ногая (аверс) та зображенням його сина Чаки (реверс). Карбована в Сакчі.

1261 замість православної Переяслав. єпархії було утворено *Сарайську єпархію.*

Подальшу політ. ситуацію в найбільш західному крилі Орди визначала енергійна діяльність темника Ногая. Завдяки його активності у 1270-х рр. поглибилася залежність від монголів Болгарії, а Візантія підтвердила свій статус союзника і данника Монгол. імперії.

На цьому тлі будь-які процеси в Київ. та Черніг. землях відомі набагато менше. Чернігів, а згодом Брянськ (як наступний тимчасовий центр Черніг. землі) згадуються як осередки владарювань, що активно дробилися на уділи. Але якщо на почат-

Львів наприкінці 13 — на початку 14 ст. Реконструкція Т. Трегубової.

ку монгол. панування відомо про надання ярлика на урядування в Києві владимиро-суздальським князям, які особисто не вступали в управління Київщиною, то із 1250-х і до 1330-х рр. відомості про безпосередньо київ. князів у літописних джерелах узагалі відсутні. Це може бути показником або просто загибелі джерел, або переходу на Київщині у монгол. залежність розпорошених місц. громад за умовною «моделлю» болоховців. Претензії волинсько-галицьких Романовичів на Київ, навіть за декларативної підтримки литовців Міндовга, певний час зберігалися, проте згодом зійшли нанівець. Тому, крім факту виїзду київ. митрополита 1299 від «татарських утисків», ін. інформації стосовно Києва не збереглося. Згадані «татарські утиски» також не підтверджені доказами.

Після смерті кагана Менгу (1259) стабільність центр. влади у Монгол. імперії захиталася, що врешті привело до здобуття незалежності улусом Джучі (Золотою Ордою). За місц. хана Менгу-Тімура (1266—82) почалися карбування в Сараї власної монети з іменем хана та роздача ярликів васалам без участі верховного сюзерена. Очільник тумену на крайньому зх. імперії Ногай у цей час здобув набагато більше можливостей для поширення влади як своєї, так і загалом ординської, оскільки центр прийняття політ. рішень перемістився з Монголії до Поволжя.

Одночасно протягом 1250—60-х рр. система підрозділів (улусів і туменів) зх. крила нарешті сформувалася та територіально закріпилася. Складався прошарок владної еліти кочового сусп-ва (беки), прив'язаний до певного терену в рамках сталого простору кочування. Це започаткувало етноутворювальні процеси, оскільки грандіозні міграції людності через Дешт-і-Кипчак (Половецький степ) часів завойовницьких походів Чингізидів поступово припинилися. Рух орд був обмежений сезонним кочуванням в окреслених межах улусів, а мобілізовані під час війн чоловіки вже переважно поверталися до місця виходу у похід, зберігаючи локальну спільноту. Етнічно строкаті тумени часів масштабної експансії почали поступово уніфікуватися на тюркській етнолінгвістичній основі західноєвразійського степу. Час від часу, залежно від політ., воєн. і природно-екон. обставин, орди змінювали зони кочування, мігрували, але це вже стало екстраординарним явищем в ході масштабних внутр. чи зовн. конфліктів.

Ці тенденції дають підстави, розглядаючи період із 1260-х рр., впевненіше застосовувати щодо підконтрольних монгол. династіям кочових спільнот Західної та Центр. Євразії узагальнювальний термін «татари». Він, безперечно, вживався в рус. та західноєвроп. джерелах і раніше, тому також є адекватним до попереднього періоду, проте не розрізняє тюрків і монголів. Але врешті щодо улусу Джучі етнічний монгол. вплив обмежився формуванням династичної еліти крил, улусів і туменів із роду Чингізидів. Поступово ця еліта, зберігаючи свій статус, асимілювалась, а за часів хана Узбека у 1320-х рр. ще й була свідомо винищена.

Суттєвою детермінантою політ. динаміки євразійського степу були кліматичні зміни. Не лише етнодемографічний, а й військово-політ. ресурс Золотої Орди залежав від стабільності кочового госп-ва, яке слугувало осн. ресурсом відновлення людності. Критичні кількарічні посухи, напр., могли істотно порушити військ. потугу імперії, оскільки суттєво зменшували можливість кочових спільнот виставляти вояків. Чисельність військ, спрямованих на ворогів на зх., після серед. 13 ст. помітно зменшилась. І не лише із причин політ. дезінтеграції чи усобиць у середовищі Чингізидів.

Зміна сталих зон кочування, міграції орд із подальшою адаптацією на новому місці — все це ставало перешкодами на шляху не лише відновлення експансії, а й утримання набутого. Після відокремлення Улусу Джучі (Золотої Орди) від імперського центру у 1260-х рр. критично зменшилася спроможність ординців штурмувати фортеці, оскільки відомий із джерел визначний облоговий парк, на відміну від «Західного походу» 1237—42, був власністю кагана і потім зосередився в китайс. володіннях Монгол. імперії. На зх. напрямку імперія вже просто не мала відповідних тех. засобів для штурму міст, а це зменшувало потенціал кочової д-ви в успішній агресії проти осілих спільнот із наявністю міської поселенської та політ. інфраструктури.

Попри спроможність виставити чималу кількість вершників зх. улус мав мало можливостей для успішних облог, і тому гол. воєн. засобом тиску стало спустошення території ворога та захоплення полону, а не знищення політ. осередків. Д-ви, що межували із Золотою Ордою, сформували дієві навички опору пізньомонгол. і татар. експансії. В результаті навіть успішний набіг не ламав політ. структури тимчасово захоплюваної території, не змінював її етнічного складу (якщо це за природними умовами було поза зоною кочового госп-ва) та не зменшував системних підстав її опірності. При тому постійні поселення, утворювані Золотою Ордою на степових торг. шляхах (цей процес був найінтенсивнішим за часів хана Узбека у 1320—30-х рр.), свідомо не укріплювалися, щоб не стати осередком місц. сепаратизму. За умов експансії іззовні (зокрема литовської) ця поселенська структура, на відміну від осілих спільнот, не становила жодної перешкоди нападнику.

Тому за умов періодичних криз кочового госп-ва перешкодою осілим спільнотам (д-вам) у підкоренні степу була лише неспроможність започаткувати та утримати мережу укріплених поселень і замінити кочове населення степу осілим. Для останнього була необхідною не лише поява війська, що якісно переважало традиційне кочове (до 18 ст.), а й удосконалення с.-г. реманенту, так, щоби він давав змогу орати степові ґрунти, становлячи підставу для осілої колонізації (у 18 ст.).

Іншим, також фундаментальним, чинником була мала чисельність населення лісових

Монгольський володар з почтом. Перська мініатюра 14 ст.

регіонів (Київщини, Черніговo-Сіверщини, Волині), щоби підкріпити міграціями чиюсь масштабну військово-політ. експансію у степові регіони України. Всі ці чинники формували відносно сталий кордон (фронтир) між осілими та кочовими спільнотами пд.-сх. Європи. Тоді, як і раніше, спосіб життя диктував політ. належність. Коли потуга Монгол. імперії занепала, протягом щонайменше ста років боротьба точилася за укр. лісостеп, проте вона не могла мати наслідком зміну способу життя місц. осілого чи кочового населення, а лише його міграцію (втечу, вигнання, заміщення). Тому попередні проникнення монгол. влади до осілих регіонів (13 ст.) мали тимчасовий характер, так само як і наступні проникнення литовсько-рус. влади у степ (кін. 14 — 1-ша третина 15 ст.).

Щодо етнічних процесів на території України, то у 2-й пол. 13 ст. розпочались усталення зон кочування «татар» у межах улусів, новий етап соціокульт. взаємодії осілих та кочових спільнот, слов'ян. і тюркського населення в лісостепу, різних етнічних груп у Крим. улусі. Наслідки цього процесу у наступні століття (14 і 15) могли спричиняти, крім етнічних/політ. конфліктів, й утворення симбіотичних спільнот: 1) коли спосіб життя не збігався з усталеною етнічною належністю (кочовики-тюрки / осілі слов'яни, осідання татар. орд у придніпровському лісостепі), 2) коли спосіб життя цю етнічну належність зіставляв зі зміною реліг. вірувань (християнство — іслам), 3) коли ситуативні локальні змішані співтовариства набували сталого існування (відновлювалися) на межі кочового та осілого госп-в як чинники озброєної сили фронтиру. Це відбувалося на підставі певних цінностей та осібних звичаїв, що потім ставали для цього співтовариства традиційними — пізніше козацтво, 4) коли невелика територія зі складним рельєфом і відповідними природними госп. зонами створювала ситуацію сталого співіснування поліетнічного та поліконфесійного населення (Пд. Крим) за умови своєї податної корисності (екон. ефективності) для верховної зовн. влади.

Осн. «наповнення» політ. історії зх. частини улусу Джучі у 2-й пол. 13 ст. склала політика темника *Ногая*. Він почав ставати самостійним чинником у 1260-х рр. Його дії сполучали як посилення тиску на зх. сусідів, так і прагнення впливати на ситуацію у столиці д-ви — Сараї, спираючися на емірів (степову аристократію) Зх. крила. У 1270-х рр. Ногай здійснив низку походів проти Литви та східноприкарпатського романського населення (волохів); 1280 після ряду походів при дворі Ногая вбили болг. царя Івайла, а із серед. 1280-х рр. Болгарія стала вже цілковито залежною від Ногая. У наступне десятиліття він активно втручався у справи Пн.-Сх. Русі, зокрема надавав ярлик на Моск. князівство. Посилення позицій Ногая в землях, зазвичай підконтрольних Сараю безпосередньо, спричинило напруження у стосунках темника та нового хана — Толебуги (1287—91). Статус «бекляри-бека» — військ. очільника — робив Ногая визначною політ. фігурою в Золотій Орді, проте його вплив викликав зрозуміле невдоволення сарайських ханів. Надміру сильний беклярибек робив їхню владу у зх. улусі Джучі символічною.

Провальні походи Толебуги у Польщу та Угорщину, неврожайні роки та епідемії знищили авторитет хана. Ногай убив Толебугу і посадив на його місце нового хана — Токту. У рус. джерелах Ногай почав згадуватись як «цар», тобто самовладний володар, попри те, що він не міг претендувати на ханський титул.

У 1290-ті рр. улус Ногая поширив вплив на Сербію та посилив тиск на Візантію. Улус по суті перетворився на напівнезалежну д-ву, а Ногай почав карбувати власну монету, що було вагомим символічним актом суверенності. Така ситуація не могла тривати довго, і 1298 розпочалася війна з Токтою. Спочатку успіх сприяв Ногаєві, але після втрати підтримки частини емірів, зокрема гілки більш старших Чингізидів із дітей Курумиши, темник зазнав поразки і загинув (1300). Проте хан не наважився безпосередньо захопити улус Ногая за Дністром і обмежився відновленням прав опозиційних до Ногая емірів на Правобережжі України.

Владу в улусі взяв старший син Ногая Чака, але проти нього повстало військо, спрямоване перед тим проти слов'яно-волоського населення на теренах майбутньої Молдови у середній течії Пруту. Попри початкову перемогу Чаки в новій фазі усобиці надалі він зазнав поразки вже від війська, надісланого Токтою. Чака втік та був убитий у Болгарії за наказом царя Теодора-Святослава. Подальший виступ його брата Турая також був невдалим, і на цьому боротьба Ногайовичів проти Сарая припинилася.

Ця тривала усобиця завдала помітної шкоди Зх. крилу, зокрема через значні людські втрати, терор переможців і вимушену еміграцію тих орд, що програли, до Візантії та Литви. Війна підірвала звичний цикл кочового господарювання, а кліматична криза (трирічні посухи 1300—02) призвела до голоду та падежу худоби.

Наслідком соціально-екон. та політ. кризи стало різке падіння впливу Золотої Орди на зх. Добруджа та Буджак разом зі столицею улусу Ногая Ісакчою перейшли під владу Болгарії. Хан був змушений погодитися на утворення Юрієм Львовичем Галицької митрополії (1303). Потужний тумен Ногая, що складався переважно з аланів, емігрував до Візантії, а на залишені ним землі Кодрів, нижнього Пруту та Дунаю почали масово переселятися прикарпатські волохи.

Сарай уже не мав ресурсів для компенсації демографічних втрат зх. регіону звичним способом переміщення орд зі сходу. Тим більше, що по закінченні усобиць у Зх. крилі почалися конфлікти на сх. — в Кок-Орді. За цих умов ні зх. еміри, ні хан не були зацікавлені у виникненні в Зх. крилі нового сильного центру влади. Після Ногая укр. землі у структурі Золотої Орди вже не мали потужного політ. осередку, який би суттєво впливав на міжнар. ситуацію в регіоні пд.-сх. Європи.

Після смерті Токти внаслідок чергового внутр. конфлікту до влади в Сараї прийшов хан *Узбек* (1313—41). На цей час кочове госп-во в Золотій Орді поступово відновилось, і краща екон. та демографічна ситуація надала змогу здійснити кроки із централізації влади. Узбек запровадив реліг. реформу, внаслідок якої кочові спільноти мусили перейти в *іслам* (бл. 1320). Опір реформі дав привід для знищення багатьох опозиційних князів-огланів (Чингізидів) та поступового усунення представників «золотого роду» від керівних посад. З ін. боку, усунення огланів привело до скасування інституту баскаків, які були надто тісно пов'язані з

місц. елітами. Це дало можливість, зокрема, правителям *Великого князівства Московського* поставити під свій контроль значні податкові ресурси та зміцнити власний вплив на землях Пн.-Сх. Русі.

Реформи Узбека створили новий «соціальний люфт» для суттєво тюркізованої регіональної аристократії — як нових ситуативних джерел підтримки центр. влади, так і сталих джерел витворення регіональних (потенційно сепаратистських) владних осередків. Цей суперечливий процес «розквіту» (як традиційно оцінюється доба Узбека), подальшого зростання значення регіонів і, як наслідок, дезінтеграції/занепаду спільної державності був характерним для всіх домодерних д-в на території сучасної України в 10—15 ст. Це було константою за умов родової власності на владне утворення, коли відбувався постійний конфлікт між членами правлячої династії за верховенство.

Перешкодою цьому ставали процеси централізації держ. влади через впровадження примогенітури, майорату, розмежування сімейної належності й регіональних владних посад або ж визначний вплив харизматичного правителя. Згадані процеси держ. централізації системного характеру були властивими (хоча періодично й безуспішними) осілим держ. утворенням регіону Центр. та Сх. Європи (Польс. королівство, Угор. королівство, ВКЛ, Велике князівство Московське). Сам спосіб існування територіальної д-ви зі сталою адміністрацією із постійними осередками, спрямованою з визнаного центру влади, не був досяжним кочовим спільнотам євразійського степу просто внаслідок способу існування. Тому етапи посилення Золотої Орди пов'язані більше з успішною діяльністю непересічних політ. і військ. діячів.

Зміцнивши владу, хан Узбек почав відновлення військово-політ. впливу на сусідів. На поч. 1320-х рр. Золота Орда повернула пониззя Дунаю, відновила вплив у Болгарії та Галицькій Русі. Саме з новою експансією ординців пов'язується загибель рус. князів Андрія та Лева Юрійовичів 1323, що спричинило подальшу боротьбу за галицько-волин. спадщину. Потім Узбек істотно впливав на політику наступного галицького кн. Юрія II Болеслава, волин. кн. Любарта Гедиміновича у прагненні обмежити експансію Польщі та Угорщини на сх. Саме цей хан остаточно закріпив велике княжіння Владимирське за моск. князями. Надалі Узбек уникав великих війн, обмежуючись військовою підтримкою залежних «буферних» прикордонних д-в — Болгарії та Галицької Русі часів Юрія II Болеслава.

Стабілізація д-ви дала Узбеку змогу успішно поширити іслам серед кочових улусів, налагодити євразійські торг. шляхи, сприяти створенню на них стаціонарних поселень, що бурхливо розвивалися, зокрема й у степовій Україні. Ці поселення не були укріпленими, заселялися поліетнічним населенням (русинами, аланами, тюрками); їхнє існування залежало від стабільності централізованого контролю торг. шляхів. Через це «ординські міста» переважно занепали у 2-й пол. 14 ст., коли стабільність цих шляхів порушилася. Ця дестабілізація була спричинена як внутр. конфліктами в Орді, так і перериванням трансконтинентальних торг. шляхів внаслідок експансії Османів, розпаду чингізидських д-в у Персії, Центр. Азії, Монголії, а також вигнання монголів із Китаю. Зміна торг. маршрутів привела до екон. підйому нових центрів — Казані (нині столиця Татарстану, РФ), *Москви*, Астрахані (нині місто в РФ), налагодження шляху між Константинополем і Балтикою через *Львів*, *Кафу* і Тану (*Азов*). Це, своєю чергою, стимулювало експансію Литви на укр. території.

Поширення ісламу замість язичництва перетворило укр. фронтир на наступні століття (15—18) на цивілізаційний кордон у більш фундаментальному значенні — межу двох світ. релігій. Ця межа стала простором потужного багатовікового суперництва д-в — носіїв ідей конфесійного християн. чи мусульманського універсалізму та домінації.

Екон. зростання різних регіонів Золотої Орди вело до збільшення ресурсів очільників улусів/туменів, які почали менше залежати від здобуття військ. здобичі під рукою хана. Паралельне демографічне відновлення населення степу збільшувало кількість вояків у їхньому безпосередньому підпорядкуванні. Проте й надалі, зокрема в серед. 1330-х рр., значних втрат завдавали посухи, що робило військ. потугу Золотої Орди, як і раніше, залежною не лише від ефективності політ. інструментів, а й від кліматичних коливань.

Боротьба за галицько-волинську спадщину та королівство Русі

Після 1323 почалася боротьба за Галицьку та Волин. землі поміж сусідніми д-вами, яка в різних формах тривала до кінця століття. Бл. 1325 волин. бояри запросили на князівство сина мазовецького князя та сестри покійних Романовичів Марії Юріївни — Болеслава Тройденовича. При сходженні на князівський стіл Болеслав був охрещений за рус. правосл. обрядом і наречений ім'ям *Юрія II*. Місцем свого князівського осідку Юрій II обрав Володимир. Він титулував себе, зокрема, «Юрій Божою ласкою король Русі» (на печатці) та «Юрій Божою ласкою уроджений князь усієї Малої Русі».

Юрій II проводив політику, яка ґрунтувалася на балансуванні поміж зростаючим тиском Польс. корони із зх. та Золотої Орди зі сх. Так, він наполегливо домагався повернення до складу Галицько-Волин. д-ви Люблінщини. Ще однією спробою утриматися проти польс. тиску став шлюб Юрія II з донькою литов. кн. Гедиміна Євфимією. Князь також уклав кілька угод із Тевтонським орденом.

Доволі активними були заходи Юрія II з реформування політико-адм. устрою д-ви. Не маючи надійної підтримки серед галицької аристократії, він реформував міське самоврядування, впровадивши замість давніх тисяцьких і воєвод інститут намісників князя — палатинів. Упровадження цього нововведення мало чітко виражене антибоярське спрямування, адже на посаду палатина князь не призначив жодного представника місц. знаті, віддаючи перевагу особисто вірним йому іноземцям. 1339 він надав місту *Санок* право самоврядування на *магдебурзькому праві*. Завдяки зусиллям князя було відновлено Галицьку митрополію. Проте врешті 1340 князь був отруєний у результаті заколоту бояр. Після цього зв'язок галицько-волин. володарів із династією Романовичів остаточно перервався.

Тому надалі провідну роль у вирішенні долі Галичини та Во-

Військо ВКЛ. Важкоозброєні спішені вершники, середина — 2-га половина 14 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

лині стали відігравати Польс., Угор. королівства та Велике князівство Литовське. Польща в роки правління Владислава Локетека та особливо його сина *Казимира III* Великого (правив 1333—70) швидко вийшла з доби роздробленості та почала розширення своєї території.

Ще очевиднішими були в цей час успіхи правителів Угорщини. З утвердженням на королів. престолі Анжуйської династії вже в роки правління Карла-Роберта Анжуйського (1308—42) та його сина і наступника Людовіка I Великого (1342—82) її володіння охопили не лише Середньодунайську рівнину, а й території Болгарії, Валахії, Молдавії, Буковини.

Проте першим до влади в Галичині й на Волині 1340 прийшов представник Литви — Любарт Гедимінович.

Велике князівство Литовське перетворилося на рівного учасника міжнар. відносин у регіоні в серед. 13 ст. за князя *Міндовга* (1230-ті — 1263), який коронувався одночасно з Данилом Галицьким. Литов. влада поширювалася по пн.-зх. рус. землях переважно у мирний спосіб «вокняжіння» — переймання влади у місц. Рюриковичів на підставах якогось компромісу. Найбільш інтенсивно володіння Литви розширялися за правління *Гедиміна* (1316—41), родоначальника правлячої литов. династії. Він приєднав рештки Полоцької землі, у васальній залежності від нього перебували Мінське, Вітебське, Друцьке, Турово-Пінське князівства. 1319—20 литовський правитель відвоював у галицько-волин. князів *Берестейську землю.* На поч. 1340-х рр. до складу Литов. князівства входили майже всі землі сучасної Білорусі, а політ. впливи сягали Київщини (яка, втім, лишалася у складі Орди). Поширені свого часу в історіографії припущення, що Гедимін уже оволодів Києвом, заперечив В.Антонович. Гедимін титулував себе «король литовців і русинів». Литов. д-ва фактично одразу набула поліетнічного балто-слов'ян. характеру за населенням, рисами к-ри та складом еліти.

Гедимін одружив сина Ольгерда з донькою вітебського князя, ін. сина — Любарта — з донькою волин. князя, здобувши у такий спосіб спадкові права на ці землі. Своїх 5-х доньок великий князь повидавав заміж за правителів чи спадкоємців сусідніх польс. і рус. князівств, зав'язуючи тим самим вигідні династичні союзи. Так само, як і в Рюриковичів, литов. д-ва тривалий час вважалася родовою власністю Гедиміновичів.

Ще за життя Гедимін, створивши одну з найбільших у

Військо ВКЛ. Спішений арбалетник та важкоозброєний вершник, кінець 14 — початок 15 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

Центр.-Сх. Європі д-ву, розділив її між своїми синами. За цим розподілом Вільно (нині м. *Вільнюс*; уперше згадане 1323; вже тоді було столицею князівства) з навколишніми містами було передано молодшому синові Євнуту, Тернаву та Слонім — Монвіду, Пінськ і Туров — Наримонту, Новогрудок — Коріяту, Волинь — Любарту, Вітебськ і Мінськ — Ольгерду, Жмудь, Троки, Берестя та Гродно — Кейстуту.

Після смерті великого князя столиця його д-ви Вільно так і залишалась у володінні молодшого Євнута, і це зумовило усобицю серед Гедиміновичів. Владу взяли *Ольгерд* і *Кейстут*, які по суті стали співправителями. Зібрану батьком територію співправителі поділили на дві частини: Кейстут отримав зх. землі — Жемайтію (Жмудь), Литву (Аукштайтію), *Підляшшя* з Бельськом та Берестейську землю, а Ольгерд — решту, сх. та пд.-сх. терени, тобто більшою мірою рус. землі. Столицею зх. частини стали Троки (Тракай), а сх. — Вільно. Так само, як і у випадку з територією, було розділено і сфери політ. впливу та політ. відповідальності братів. Кейстут мав опікуватися зх. політикою ВКЛ, гол. чином протидіяти Тевтонському ордену, а Ольгерд — відносинами з Москвою, Новгородом, Псковом, Золотою Ордою та її васалами. Отож і включення більшої частини укр. земель до складу ВКЛ об'єктивно пов'язане саме з діяльністю Ольгерда.

Проте це не стосувалося Галицько-Волин. д-ви, яка стала об'єктом тривалої боротьби для брата Ольгерда *Любарта* (1300—83/84). Як зять Юрія II Болеслава Любарт із серед. 1320-х рр. став князем сх. Волині. У хрещенні він отримав ім'я Дмитро. І якщо Волинню Любарт потім правив фактично все життя, то встановити стійкий контроль над Галицькою Руссю йому не вдавалося.

У 1340 галицькі бояри проголосили Любарта-Дмитра своїм володарем. Проте на це негайно відреагував польс. король Казимир III Великий. Він зайняв Перемиську землю, а згодом — Львів, далі зазіхаючи на *Забужжя* та Волинь. Любарт утримав Володимир, Кременець та Белз. Належної підтримки з Литви він не отримав, оскільки там сталася політ. криза, спричинена загибеллю його батька Гедиміна. Волин. князь потрапив у полон до

Військо ВКЛ. Важкоозброєний вершник і піхотинець, кінець 14 — початок 15 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

Казимира III і звільнився лише по стабілізації ситуації в Литві за підтримки вел. кн. Кейстута. Бл. 1347 між Литвою та Польщею встановилося 2-річне перемир'я, проте після нього воєнні дії відновилися. Казимирові вдалося ненадовго оволодіти Волинню, але потому вже Кейстут із Любартом здійснили вдалий напад на противника.

Самостійний протягом 200 років політ. чинник Галицької Русі — місц. аристократія — вирішив взяти ініціативу на себе: бояри закликали татар, і за умов рівноваги трьох претендентів один із цих бояр — *Дмитро Дядько* — став «старостою та управителем Руської землі». Проте ця ситуація не могла тривати довго. Після того, як Казимир III відкупився від татар, його війська 1349 зайняли Галичину. У подальших воєн. діях за Польщею лишилася Галицька Русь, а Любарт як волин. князь визнав сюзеренітет Казимира.

З 1350 у боротьбу на боці Польщі в конфлікт активно втручався угорський король Людовік I Великий, який тимчасово «відступив свої спадкові права» на королівство Русі (Галицька Русь, Волинь) польс. королю. Проте за умовою польс. корона мала повернути ці права, якщо в Казимира III не буде спадкоємця чол. статі. У 1350—70-х рр. міждерж. конфлікти відбувалися регулярно із залученням, зокрема, Тевтонського ордену на боці Литви. Галицьку Русь переважно утримував Казимир III, і вона вважалася «*Руським доменом короля*». За всіх цих пертурбацій верховної влади Галичина зберігала самостійний територіальний статус, особливості внутр. соціального устрою та судочинства. Місц. аристократія ще зберігала політ. вплив і статусно не відповідала соціальним стандартам Польщі чи Угорщини, де відбувався процес правового зрівняння статусу шляхти та магнатів. Проте за умов усталення процесу переходу Галичини під сюзеренітет д-ви, що представляла соціальні та політико-правові стандарти європ. феодалізму, норми мали змінитися. Домонгол. Русь становила політ. систему з вельми розпливчастою соціальною структурою: поза межами князівської верстви (лише Рюриковичів) та соціальна категорія, що далі на зх. визначалась як спадковий знатний стан (нобілі), у Русі могла мати певні спадкові статусні відмінності, але не перетворювалася на замкнений стан із чітким правовим окресленням.

Заг. ситуація змінилася після відходу з життя гол. учасників конфлікту — Казимира III 1370, Людовіка I 1382 та Любарта-Дмитра 1382/83. По смерті Казимира III польс. та угор. корони об'єднав Людовік I, через що 1372—87 королівство Русі, 1377—87 — Холмська та Белзька землі умовно перебували у складі володінь Угор. королівства. Спочатку край очолював намісник, силезький кн. Владислав II Опольський (1372—78). Після смерті Людовіка I польс. престол посіла його донька Ядвіга, а королівство Руське перейшло до іншої доньки — Марії. Це додало до традиційної титулатури угор. королів формулювання «король Галичини і Володимирії», а у польській збереглося «пан, володар та великий князь Русі».

Однак політ. процеси, пов'язані з укладанням і впровадженням Кревської унії 1385 та встановленням у Короні Польській та Великому князівстві Литовському спільного владарювання в особі Ягайла (у катол. хрещенні — Владислав) Ольгердовича, врешті припинили суперечки з приводу належності земель колиш. Галицько-Волин. князівства. Ще поки Ягайло лишався одноосібним володарем двох д-в, 1387 він остаточно передав права на королівство Русі, Холмщину та Белзщину Короні Польській; Волинь лишилася у складі ВКЛ.

Остаточна інкорпорація (зі зміною внутр. устрою та права) Галичини до складу Польщі відбулася 1434. Надалі конфлікти між Польщею та ВКЛ за укр. землі відбувалися вже стосовно належності Поділля, яке як земля почало формуватися в серед. 14 ст.

Криза Золотої Орди. Просування влади литовсько-руської держави на Середню Наддніпрянщину у 2-й половині 14 ст.

Суперечка сусідніх д-в за володіння галицько-волин. спадщиною не стосувалася боротьби за Наддніпрянщину. Політ. процеси, що відбувалися в цьому регіоні, мали дещо ін. характер.

З поч. 14 ст. Золота Орда виявила свою безуспішність у спробах обмежити експансію Литов. д-ви, оскільки осередок останньої перебував надто далеко від степів. Вдалі набіги за участю рус. союзників все одно не давали змоги опанувати Литву так, щоби зруйнувати її осн. владні осередки, винищити військово-політ. еліту чи завдати помітних демографічних втрат. Періодичні внутр. усобиці в Орді лишали литов. князям час на системне підпорядкування земель сучасної Білорусі та загалом західнорус. князівств.

Литов. влада приймалася на підставі «рядів» чи «вокняжінь», які були компромісами із місц. рус. спільнотами, і тому нове владарювання могло надалі спиратися на сусп. консенсус і легітимність. Тим більше, що відбувалося це в регіонах, влада Золотої Орди над якими так і не була встановленою чи була лише символічною. Подібний сценарій відбувся й на Волині, коли Любарт-Дмитро Гедимінович виступив у ролі легітимного місц. державця.

Іншою була ситуація в Київ. та Черніг. землях. На серед. 14 ст. ординська влада тут була стабільною і спиралася на столітню практику. Місц. князі (про яких відомо) призначалися татарами, а для місц. громад татар. хан був «царем» не лише за титулатурою. Татар. контроль тримався на системі компромісів, які вже набули традиційного характеру. Руські вояки брали участь у зовн. війнах Орди від Центр. Європи до Закавказзя та Центр. Азії, в її внутр. конфліктах (саме «рус» із війська хана Токти убив Ногая). Переїзд київ. митрополита-грека 1299 до Владимира-на-Клязьмі внаслідок «татарських утисків» навряд чи справді був наслідком татар. реліг. політики.

Ці форми підпорядкування істотно відрізнялися від мінливого васалітету Галицько-Волин. д-ви і дещо нагадували залежність Пн.-Сх. Русі. Проте остання поступово, з часів Узбека, набувала єдиного представника татар. влади — моск. князя, який поступово починав виступати як єдиний представник північнорус. князівств у діалозі з нею, та й то не завжди. Київщина та Чернігівщина в серед. 14 ст. становили не зв'язані єдиною адміністрацією, контрольовані баскаками Орди самодостатні князівські уділи та напівнезалежні громади. Згаданий під 1331 київ. «князь Федір»

аж ніяк не виглядає якимось державцем, а радше дрібним місц. намісником неясного походження. Проте лояльність наддніпрянського населення до ординської адміністрації і «татарських царів» безперечно існувала, становлячи соціальний консервативний чинник. «Іго» жодним чином не було настільки дошкульним в екон. та культурно-реліг. сенсах, щоб самим своїм фактом спричиняти рух опору. Тому тут були відсутні помітні внутр. чинники до відмови від ординської влади, і доля Середньої Наддніпрянщини залежала від балансу сил сусідніх д-в.

Литов. кн. Гедимін просунув свій контроль майже до Києва, але його загибель 1341 — одночасно зі смертю ординського хана Узбека — дещо відклала очевидний конфлікт Литви із Золотою Ордою. Подальший розвиток подій залежав від того, яка з д-в швидше врівноважиться від династичної кризи.

Литва впоралася із цим швидше внаслідок формування дуумвірату Ольгерда та Кейстута Гедиміновичів. Унаслідок жорстокого конфлікту між палацовими угрупованнями ординську д-ву очолив хан Джанібек (1342—57). Його політика, зовні успішна, врешті підірвала екон. засади влади Сарая. Помилками були акція проти венеціанської та генуезької факторій у Тані/Азаку (нині м. *Азов*; 1344) та війна проти генуезької Кафи (1346—47), яка зупинила вигідний вихід азійських торг. шляхів на європ. та візант. ринки. Це істотно підірвало до того значні стабільні прибутки Сарая від Крим. улусу та трансконтинентальної євразійської торгівлі.

Всесвітньоісторичне значення мав ін. наслідок облоги Кафи 1346—47 — пандемія чуми («чорної смерті»), що винищила від третини до половини населення Європи та зруйнувала соціальну модель раннього західноєвроп. феодалізму. Внаслідок масштабних демографічних втрат і потреби в робочій силі в Зх. Європі було поступово скасовано кріпацтво, — там, де воно вже існувало. Але там, де воно лише формувалось, — у Сх. Європі, — пандемія не зупинила цього процесу, який у повну силу розгорнувся набагато пізніше, на нових екон. засадах.

Золотоординські воїни 14 ст. Реконструкція М. Горeліка.

1341—49 ординці намагалися впливати на долю галицько-волинської спадщини, підтримуючи місц. бояр у рівновазі поміж Польщею та Литвою, втім врешті вони поступилися зазіханням Казимира III Великого. Але вже 1350 був укладений союз Польщі та Угорщини щодо захоплення Галичини і Волині. Одночасно зі стабілізацією влади Кейстута та Ольгерда в Литві зх. впливи Золотої Орди опинилися під істотною загрозою.

Ця ситуація показала, що Сарай ще міг утримати на зх. рівновагу, а його противники міцнішали і при тому збільшувалась і влада зх. емірів — володарів придунайського улусу. Зросла конкуренція за київ. митрополію, бо на неї висувалися тепер претенденти і від Вільна, і від Москви. Кандидат від Литви не був прийнятий киянами, що свідчить про перевагу на той час ординських (у церк. сенсі — промосковських) впливів. Але вже 1358—60 Ольгерд контролював церк. владу Києва.

1358 литов. князі пропонували Папі Римському переселення рицарів Тевтонського ордену на Поділля, «щоб орден розташовувався між татарами і русинами для захисту останніх від татарських нападів». Це свідчить про відступ степового населення на пд. чи то внаслідок політ. подій, або ж через знелюднення внаслідок епідемії чуми.

Одночасно у пн. прикарпатській частині колиш. улусу Ногая 1359 виникло *Молдавське князівство* як чинник зміцнення владної структури романського населення та продовження його просування на схід від середнього Пруту.

На цьому тлі 1359—80 Золоту Орду охопила міжусобиця, яка за масштабом і тривалістю не мала аналогів. У рус. джерелах вона отримала назву «Великої зам'ятні». Таким чином, із серед. 14 ст. гол. загрози територіальній цілісності Орди становили її внутр. чинники.

Після загибелі хана Бердибека 1359 сарайські володарі почали змінюватися з калейдоскопічною швидкістю. Лінія нащадків Бату переривалася, і врешті владу захопили сх. кок-ординські роди, які походили від брата Бату Орда-Ічена. Попередня аристократія Орди почала втікати в зх. улуси. Одним із найвизначніших утікачів був впливовий родич Бердибека темник *Мамай*, осередок володінь якого («Орда») перебував у районі сучасного Запоріжжя (його ототожнюють із городищем Великі Кучугури). Оскільки він не був чингізидом, то висував власних претендентів на верховну владу від Ак-Орди. Врешті це призвело до фактичного розпаду д-ви на зх. і сх. частини, розділені Волгою.

Тенденцією цього часу стало зміцнення територій, які сполучали кочове та осіле населення, тобто мали багатогалузеве госп-во, — у Середньому Поволжі, на лісостеповому правобережжі Дніпра, Придунав'ї, Пн. Кавказі. 1361 відбулися велика посуха та чергова епідемія чуми, що посилило екон. кризу кочівель. Осілі регіони раніше підпорядковувалися безпосередньо хану, тепер цей зв'язок був утрачений. У гірському Криму татар. влада зникла до 1375, на Чернігово-Сіверщині та у Білгороді на Дністрі (Монкастро; нині м. *Білгород-Дністровський*) відбулися повстання та внутр. конфлікти достеменно неясного політ. спрямування.

Гол. інтереси Мамая були спрямовані на схід — до Сарая, тому він полишив поза увагою Правобережжя, де не було єдиного проводу. Дослідники припускають, що Мамай, щоб забезпечити собі тил у новому поході, поступився Поділлям і Київщиною на користь Литви Ольгерда. За ін. версією було укладено співволодіння — кондомініум.

Бл. 1362 Ольгерд без зафіксованих джерелами конфліктів опанував Чернігівщину і Київ, а по-

Золотоординський воїн 13—14 ст. Реконструкція М. Горeліка.

тім литовсько-рус. військо розгромило у *Синєводській битві 1362* орди трьох емірів — Дмитра, Кутлубуги та Качібея (трапляються різні варіанти написання імен).

На лісостеповому правобережжі Дніпра закріпилося *Подільське князівство*, засноване ще в серед. 1340-х рр. князем Юрієм Коріятовичем, яке проіснувало до централізаційних заходів вел. кн. литов. Вітовта Кейстутовича. Князівство очолили племінники Ольгерда — брати *Коріятовичі*. В Києві був посаджений правити *Володимир Ольгердович*.

Плита із зображенням Святого Георгія. Судак, 15 ст.

1363—65 молдов. господар Богдан І оволодів центр. частиною сучасної Молдови (Бессарабії). Найзахідніший улус Золотої Орди відтоді охоплював лише сучасну Одещину, пониззя Пруту і гирло Дунаю. У 1370-х рр. у литов. володіннях данина сріблом «на татари» перетворилася з постійної на екстраординарну, а згодом — на військ. податок «сребрщизну».

У 1370-х рр. відбувалась експансія Подільського князівства князів Коріятовичів на пд. — у Молдову (Бессарабію) та далі до пониззя Дністра. Подільський намісник розташувавсь у Білгороді. Падіння впливу Золотої Орди тривало до поразки Мамая у Куликовській битві й сутичці на Калці з новим ханом *Тохтамишем* та його (Мамая) загибелі (1380). Частина татар Мамая емігрувала на Поділля, а подальший набіг Тохтамиша на Поросся не мав успіху. У 1380-ті рр. вплив на Поділля поширила Угорщина; Кревська унія 1385 об'єднала ресурси Польщі та Литви.

Подальші реформи Тохтамиша і заходи із централізації влади не змінили заг. тенденції послаблення Золотої Орди. Невдала війна проти генуезців у Криму 1385—87, а найбільше — спустошення і величезні втрати, завдані правителем із Центр. Азії *Тімуром* 1391 та 1394, підірвали єдність й економіку д-ви. 1394 великий завойовник фактично знищив придніпровські улуси, що врешті перетворило Золоту Орду на конгломерат кочових орд із гучною назвою. Тохтамиш був вигнаний суперниками (ханом Тімур-Кутлуком й еміром *Едигеєм*) на територію Литви. Тут він уже остаточно своїм ярликом передав Наддніпрянщину вел. кн. литов. Вітовту.

Останнім сплеском могутності Сарая в зх. крилі була перемога хана Тімур-Кутлука над спільним військом Вітовта і Тохтамиша на Ворсклі 1399. Проте навіть ця перемога не надала змоги оволодіти містами пд. Русі. Можливості Орди відновити владу в лісостеповій та лісовій зонах України навіть за суцільного розсіяння литовсько-рус. війська вже були недостатніми. Тохтамиш залишив Литву і подався в землі Кок-Орди, однак Вітовту вдалося продовжити експансію на пд. і підтримати сепаратистські прагнення чингізидського роду Гиреїв, який намагався утвердитись у Криму.

Південний Крим у 13—14 ст.

Через природно-геогр. особливості істор. процеси у Пд. Криму (Гірський Крим та пд. узбережжя) відрізнялися певною специфікою у порівнянні із сусідніми степовими регіонами, хоч і були з ними тісно пов'язані. Територіально невеликий, але зі складним рельєфом християн. поліетнічний регіон перебував у тісному зв'язку із Середземномор. світом — Візантією, італ. д-вами — та був важливою частиною трансконтинентальних торг. шляхів.

Після падіння 1204 під ударами хрестоносців 4-го хрестового походу столиці Візант. імперії — Константинополя — візант. володіння у Криму перейшли до одного з «уламків» ромейської д-ви — Трапезундської імперії. Імовірно, саме трапезундські імператори, які гордо називали себе володарями «Замор'я», тобто крим. земель, контролювали в цей час Херсон (Херсонес) і, можливо, окремі фортеці гірського Криму.

На цей же час припадає також проникнення у Крим венеціанців, які здобули за підсумками 4-го хрестового походу монопольне право торгівлі у Пн. Причорномор'ї. Невдовзі громадяни Республіки св. Марка заснували в Тавриці кілька торг. факторій, зокрема у м. Солдайя (візант. Сугдея, Сурож рус. літописів, нині м. Судак). Успіхи венеціанців занепокоїли їхніх гол. торг. конкурентів — генуезців, які опинилися позбавленими можливості експлуатувати такий вигідний торг. шлях. Утім невдовзі громадянам Республіки св. Георгія випав шанс відібрати у венеціанців крим. володіння, і вони ним блискуче скористалися.

У березні 1261 між генуезцями і Михаїлом VIII Палеологом, імператором Нікейської імперії, було укладено договір, який проголошував вічний мир між Генуєю та Візантією, а у випадку повернення під владу візантійців Константинополя надавав генуезцям виняткові права на торгівлю у басейні Чорного моря. Тоді уявлялося, що шанси на відвоювання візант. столиці примарні, однак істор. випадок вирішив долю на користь нікейського імператора, і вже в липні того таки 1261 він здобув Константинополь. Відтоді права на освоєння чорномор. торг. шляхів і заснування колоній у Криму опинились у генуезців. Додатковим фактором, що сприяв посиленню активності громадян Республіки св. Георгія у Пн. Причорномор'ї, стало утвердження у степах регіону, зокрема й у степовій зоні Крим. п-ова, нової політ. сили — Монгол. імперії.

Проте швидко утвердитися в Криму генуезцям не вдалося. Візантійці, які швидко схопилися і зрозуміли, що наявний договір ставить їх у залежність від Генуї, вже 1265 надали право на торгівлю у Чорному морі й венеціанцям. Розпочалися тривале співіснування і боротьба двох італ. республік на чорномор. торг. шляхах, яка точилася з перемінним успіхом аж до 1350—60-х рр. З часом генуезці отримали перевагу, гол. центром їх володінь у Криму стала Кафа (нині м. *Феодосія*), заснована з дозволу золотоординських володарів, імовірно, 1275.

Кафа (Феодосія). Башта цитаделі (т. зв. башта Климента). Фото 2009.

Чорномор. торгівля була неймовірно прибутковою і вигідною для обох італ. республік, бо саме Крим. п-ів вдало сполучав Схід і Захід, сухопутні караванні шляхи з мор. корабельними маршрутами. Крим опинився на перетині двох світів-економік і сповна користався із вдалого геогр. положення. Європа постачала на його ринки вино, сукна, масло, Азія — коштовності, дорогоцінні камені, пахощі, прянощі, прилегле Пн. Причорномор'я — місц. продукцію — хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу тощо. Важливу роль відігравала також работоргівля.

1296 венеціанський флот захопив Кафу і частину кораблів генуезців, однак уже наступного року Генуї вдалося повернути контроль над містом. Зрештою 1299 між республіками було підписано «вічний мир», однак переважні права на колонізацію Пн. Причорномор'я при цьому належали вже генуезцям. Поступово вони витіснили з Криму венеціанців. У серед. 14 ст. під контроль генуезців перейшло все пд. узбережжя Криму, а також м. *Керч*. Солдайя з прилеглою до неї с.-г. округою і поселеннями утворила Солдайське консульство. Головним же центром генуезьких володінь остаточно стала Кафа, якій підкорялися ін. генуезькі колонії Криму — Чембало, консульство Горзоні (Херсонес), Джаліта (нині м. *Ялта*), Горзурум (нині смт *Гурзуф*), Партеніто (смт *Партеніт*), Луста (нині м. *Алушта*), Воспоро.

Стосунки італ. колоній із Золотою Ордою мали переважно мирний характер, зумовлений взаємною екон. вигодою. Так тривало до правління хана Джанібека (1342—57), який вступив у конфлікт з італійцями і 1346—47 вів проти них війну. Розрив торг. зв'язків, що настав за цими подіями, та пандемія чуми порушили трансконтинентальний торг. шлях, що йшов зі сх. до Криму. Це послабило економічно не лише крим. міста, а й саму Золоту Орду, посиливши її політ. занепад.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 15 — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 16 ст.

Наприкінці 14 — на поч. 15 ст. землі сучасної України належали до кількох держ. утворень. Закарпаття перебувало у складі Угор. королівства, Галичина — Польського, Буковина — Молдав. князівства, Волинь, Поділля, Середня Наддніпрянщина — Великого князівства Литовського. Причорномор. степові регіони та степовий Крим належали Золотій Орді; пд. узбережжя Криму — Генуезькій республіці. Господарсько-екон. устрій різних територій залежав від кліматично-геогр. умов. У лісовій та лісостеповій зонах домінувало землеробство, у степовій — кочове скотарство. Міста-порти Причорномор'я були складовою мережі євразійських та середземномор. торг. шляхів. Укр. простір належав до різних політ. і конфесійних систем.

Політична система Великого князівства Литовського наприкінці 14 — на початку 15 ст.

Так само, як і в ін. династичних д-вах, політ. ситуація у Великому князівстві Литовському залежала від стану відносин у середовищі правлячої родини. Як і в д-вах Рюриковичів, принцип успадкування верховної влади не був усталеним. Держ. стабільність і єдність трималися на політ. консенсусі Гедиміновичів, уділи яких становили конгломерат земель-князівств, об'єднаних владою великого князя. На укр. землях мали уділи представники правлячої династії: у Києві та Чернігово-Сіверщині — відповідно Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі; на Поділлі — Юрій, Олександр, Костянтин та Федір Коріятовичі (племінники Ольгерда, які схилялися у політ. орієнтаціях до Угорщини); на Волині — Любарт, а після його смерті — Федір Любартович (Ольгердові молодший брат і племінник).

Монета Володимира Ольгердовича.

Удільні князі лише номінально визнавали зверхність великого князя, користуючись надзвичайно широкими повноваженнями та можливостями самостійної політ. діяльності. Так, київ. кн. *Володимир Ольгердович* випускав власні монети і титулувався «з Божої ласки князь Київський», що наголошувало на суверенності його влади. Не меншими політ. амбіції були і в подільських князів *Коріятовичів* чи в сіверського кн. *Дмитра-Корибута Ольгердовича.*

Не відбулося помітних змін із входженням укр. земель до складу Литов. князівства і в становищі місц. населення. Вислів одного з тогочасних документів — «ми старовини не рушаємо і новини не вводимо» — чи не найточніше відображав внутр. політику Гедиміновичів. На підпорядкованих їм рус. землях залишалися в силі рус. закони та звичаї, закріплені певними договорами (рядами) великого князя з місц. землевласниками та жителями міст. За боярами було залишено їхні родові землі, хоча відтепер вони мали виконувати військ. повинності на користь нового сюзерена; городянам зберігалися їхні давні права та привілеї.

Удільні литовські князі з династії Гедиміна, які замінили представників дому Рюрика, приймали хрещення за правосл. обрядом, через одруження родичалися з представниками місц. знаті, переймали від останніх традиції та побутові звички і зазвичай не сприймалися на Русі-Україні як чужинці. Їхні сепаратистські щодо Вільна настрої знаходили підтримку з боку місц. рус. знаті. Загалом же породжена збирацькою енергією литов. князів д-ва, що простягалася майже через усю Центр.-Сх. Європу — від

Балтійського моря на пн. до Чорного — на пд., була політ. утворенням поліетнічного складу, в якому від «народу-завойовника» було не так уже й багато. Бл. 90 % населення князівства становили русини — предки українців та білорусів, рус. мова стала діловою мовою документів, так само переймалися традиції держ. життя та правових взаємин. Рус. впливи відчувалися не лише при дворах удільних литов. князів, а й при дворі великого князя у Вільні. Домінування цих впливів було зумовлене, насамперед, культ. перевагою християн. Русі над язичницькою Литвою. Хоча серед вищої литов. знаті у міру її проникнення на землі Русі християн. віра чимдалі поширювалася. Зокрема, серед нащадків Ольгерда православних було набагато більше, ніж язичників, — принаймні всі його діти від першого шлюбу, тобто з Марією Вітебською, та більшість від другого — з Уляною Тверською.

Політичні процеси у Великому князівстві Литовському наприкінці 14 — у 1-й половині 15 ст.

Смерть 1377 вел. кн. Ольгерда започаткувала в д-ві низку внутр. розладів і чвар, які врешті-решт призвели до надзвичайно важких політ. наслідків. Перед смертю Ольгерд передав Вільно, а отже, і першість серед князів ВКЛ, своєму молодшому синові *Ягайлові*. Ягайло був сином другої дружини Ольгерда — тверської княжни Уляни. Діти від першої дружини — вітебської княжни Марії — із цим рішенням не погодилися. Так само поставилися і старші Гедиміновичі, брати Ольгерда.

Результатом напруження стосунків стали відмова полоцького князя Андрія Ольгердовича визнавати зверхність свого молодшого брата Ягайла та виступ проти нього в союзі з рицарями Лівонського ордену. І хоч похід Ягайла на Полоцьк не увінчався успіхом, узимку 1377 Андрій разом із дружиною і синами втік до Пскова, де був прийнятий на княжіння, а згодом опинився у Москві. Через рік він уже брав участь в успішній для моск. війська битві проти Золотої Орди на р. Вожа, а ще через рік разом із моск. ратниками прийшов на Сіверщину. Саме тоді на бік Москви перейшов і Дмитро-Корибут Ольгердович, який володів Чернігово-Сіверщиною. Визнавати владу Ягайла також відмовилися князь Волині Любарт та володарі Поділля Коріятовичі.

Ягайло, бажаючи втримати владу та протистояти зростанню могутності Москви, спочатку уклав союз із правителем Золотої Орди Мамаєм, а згодом домовився про спільні дії з Тевтонським і Лівонським орденами. Звістка про це обурила колиш. Ольгердового співправителя Кейстута, і 1381 він оволодів Вільном і позбавив племінника влади. Втім за допомоги нім. рицарів Ягайлові незабаром удалося поновити владу. Більше того, він зумів навіть підступно захопити у полон Кейстута і згодом його вбити. Проте це не зміцнило становища Ягайла. На волю вдалося вирватися синові переможеного супротивника Вітовту Кейстутовичу, який одразу ж розпочав вербувати проти великого литовського князя тевтонських рицарів. А крім того, верховну владу Ягайла й надалі не визнавали ні Андрій Полоцький, ні Дмитро-Корибут Сіверський. Шукаючи виходу зі скрутного становища, Ягайло дедалі частіше почав звертати погляд на сусідні д-ви.

Спочатку його інтерес зосередився на Москві. Через свою матір Уляну, доньку тверського кн. Олександра Михайловича, впродовж 1383—84 Ягайло налагодив стосунки з вел. кн. моск. *Димитрієм Донським*, різко змінивши таким чином напрям своєї політики — від конфронтації з Москвою до співпраці з нею. Запорукою міцності альянсу мало стати одруження Ягайла з донькою куликовського переможця Софією. Крім того, великий князь литовський мусив прийняти християнство за правосл. обрядом, а також охрестити співвітчизників.

Значна частина оточення Ягайла загалом прихильно ставилась до ідеї зближення з Москвою, яка на той час виказувала наміри порвати із Золотою Ордою. Однак литов. еліта усвідомлювала і той факт, що такий розвиток політ. процесів призведе до ще більшого посилення в д-ві позицій правосл. русинів. Крім того, хрещення литовців за правосл. обрядом навряд чи змогло би позбавити ідеологічних підстав нім. рицарів-хрестоносців, які свій тиск на схід обґрунтовували саме прагненнями поширення християнства, але християнство сх. обряду сприймали як єресь. Як ще одну перешкоду на шляху віленсько-моск. зближення дослідники називають і протидію цьому Золотої Орди. Усе це, врешті-решт, і витворило ту політ. комбінацію, за якої Ягайло віддав перевагу унійним проектам, спрямованим на зх., зокрема на Польщу. Потім вони матимуть далекосяжні істор. наслідки.

Інтерес литов. князя підживлювався і діями польс. кер-ва. Після смерті 1370 Казимира III Великого, який не залишив нащадків чол. статі й тим самим перервав династію *Пястів*, престол після 12 років королювання представника угор. династії (який також не мав нащадків чол. статі) та ще кількох років внутрішніх чвар успадкувала малолітня внучата племінниця Казимира III Ядвіга. Проте згідно з традиціями Польс. королівства влада могла бути обійнята лише «по мечу», тобто королем. Королева ж могла лише царствувати, не правлячи. Пошуки правителя мали допомогти й вирішенню важливих зовнішньополіт. завдань, що постали на той час перед Польщею. Насамперед потрібно було знайти надійного союзника для боротьби з нім. рицарями. Крім того, нагальною видавалася й проблема денонсації обтяжливого союзу з Угорщиною.

На престол було вирішено запросити найбільш придатного для спільної боротьби з нім. рицарями кандидата — вел. кн. литов. Ягайла Ольгердовича. Зважаючи на становище як Польщі, так і великого литовського князя, проект одруження Ядвіги та Ягайла — а саме через їхній шлюб планувалося здійснити об'єднання зусиль двох д-в — був вигідний обом сторонам.

Після нетривалих попередніх перемовин 14 серпня 1385 у Кревському замку (нині Крево — містечко Гродненської обл. Білорусі) було підписано акт про об'єднання д-в. Ягайло отримував запрошення на польс. престол та одруження з Ядвігою. Натомість він брав на себе зобов'язання прийняти християнство за римо-катол. обрядом і привести до нього своїх ще нехрещених співвітчизників, власним коштом повернути втрачені Литвою та Польщею землі та, що найголовніше, «назавжди

приєднати свої Литовські та Руські землі до королівства Польського».

З правового погляду *Кревська унія 1385* означала інкорпорацію Литовсько-Рус. д-ви до складу *Корони Польської*. Однак на практиці і після 1385 д-ва Гедиміновичів продовжувала існувати як окремий соціально-політ. організм. Цьому сприяла загалом негативна оцінка змісту унії з боку по-сепаратистському налаштованих литов. удільних князів і місц. еліт.

На рубежі 1380—90-х рр. проти Кревської унії виступила знать Литви. А очолив опозиційні виступи двоюрідний брат Ягайла *Вітовт* — син убитого ним вел. кн. литов. Кейстута Гедиміновича.

На перших порах військ. щастя було на боці короля Ягайла. Спроба Вітовта оволодіти литов. столицею взимку 1389/90 завершилася поразкою, і він був змушений рятуватися втечею до нім. рицарів у Пруссію. Щоб отримати військ. допомогу від *Тевтонського ордену*, Вітовт уклав договір, за яким обіцяв бути його васалом та передати рицарям Жемайтію. Будував удільний литов. князь і плани щодо отримання допомоги від вел. кн. моск. Василія I, за якого видав заміж свою доньку Софію.

Зібравшись із силами, 1391 Вітовт за допомогою хрестоносців спромігся оволодіти Гродном, через рік — Новогрудком, Меречом (сучасне Меркіне) та реально загрожувати Вільну. Це змусило Ягайла шукати шляхи примирення із супротивником. Улітку 1392 між ними було досягнуто домовленості про відмову Вітовта від послуг нім. рицарів та, взамін цього, повернення Вітовту всіх батьківських земель, а також проголошення його пожиттєвим правителем Литви та Русі під патронатом Ягайла.

Договір 1392 став важливим етапом на шляху ліквідації кревських угод. Отримавши владу, Вітовт енергійно взявся за зміцнення держ. влади у князівстві. Вже наступного року він, не задовольняючися більше званням намісника, проголосив себе повновладним великим князем литовським під номінальною зверхністю польс. короля і цим фактично розірвав унію 1385.

Вітовт усіляко намагався позбутися надмірної опіки польс. короля. Він доволі активно заходився реалізовувати програму внутр. консолідації своєї д-ви, подолання сепаратистських настроїв удільних князів, що істотно виросли в умовах протидії кревським крокам Ягайла. Упродовж 1393—95 великий князь позбавив влади сина Любарта Гедиміновича Федора на Волині, а також Володимира Ольгердовича — в Київ. землі, Дмитра-Корибута Ольгердовича — на Чернігово-Сіверщині та Федора Коріятовича — на Поділлі. Це стало першим етапом централізації Великого князівства, коли його регіональні князівські еліти почали втрачати статус спадкового територіального володаря і висуватися на позиції адм. посадовців. Оточенням Вітовта ставали висуванці із середовища боярства.

Поховання Вітовта. Ілюстрація з «Історії імператора Сигізмунда» Еберхарда Віндеке. Середина 15 ст. Австрійська національна бібліотека.

Великий князь литовський також знову уклав таємний договір з Тевтонським орденом, розраховуючи на його допомогу у боротьбі з польс. королем. Проте подальший розвиток подій зіпсував амбітні пани Вітовта. 1399 він замислив великий похід проти хана Тімур-Кутлука, який позбавив влади союзника литовців золотоординського хана Тохтамиша. Однак у вирішальній битві на р. Ворскла в серпні 1399 Вітовт зазнав нищівної поразки. Помітні втрати серед князівської верстви спричинили зміну поколінь політ. еліти рус. земель.

Після поразки на Ворсклі князь був змушений піти на зміцнення союзу з польс. королем. У січні 1401 було підписано акти нової унії (див. *Віленсько-Радомська унія 1401*), згідно з якими Вітовт визнавався довічним правителем ВКЛ, але після його смерті підвладні йому території мали бути повернуті до складу Польщі, тобто передбачалося приведення до реалізації інкорпораційних постанов Кревської унії.

Проте зміцнення позицій і авторитету великого князя литовського, що відбулося після здобутої значною мірою завдяки саме його успішним діям на чолі 40 хоругов війська перемоги над нім. рицарями у *Грюнвальдській битві 1410* дало змогу домогтися перегляду постанов договору 1401. Згідно з постановою укладеної *Городельської унії 1413*, король Ягайло визнав право Великого князівства і після смерті Вітовта зберігати політ. автономію. Єдине, що її обмежувало, так це вимога, щоби при виборах наступника великого литовського князя литовсько-рус. знать обов'язково радилася з приводу його кандидатури з королем Ягайлом чи його наступником. Так само і при виборах польс. короля обов'язковим було узгодження його кандидатури з великим князем литовським.

З метою зближення з Польщею заможним литов. родам дозволили користуватися польс. шляхетськими гербами. Так само за аналогією з польс. устроєм на території ВКЛ створювалися воєводства та каштелянства. Хоча поки що було утворено лише два воєводства — Віленське і Тракайське (Троцьке). Згідно з 9-м артикулом Городельського акта до новоутворених урядів воєводств і держ. ради допускалися лише католики. Відповідно і привілей на гарантоване розпорядження своїми отчинами, закріплений в актах 1413, поширювався лише на землевласників катол. віросповідання. Таким чином, Городельська унія зміцнювала становище римо-катол. церкви у ВКЛ та закладала основи для дискримінації правосл. частини його населення. У разі посилення такої політики це могло би підірвати єдність д-ви та спровокувати майбутні конфлікти.

Смерть князя Вітовта 1430 стала початком важливих політ. процесів у д-ві, що були визначальними в наступні десятиліття. Насамперед литов. та рус. знать ВКЛ, нехтуючи попередніми унійними актами, без узго-

Печатка Свидригайла Ольгердовича. 1420. Національний архів у Кракові.

дження з королем як своїм верховним сувереном, на з'їзді у Вільні одностайно обрала наступником Вітовта князя *Свидригайла*, наймолодшого сина вел. кн. Ольгерда Гедиміновича та його 2-ї дружини кн. Уляни Тверської.

Обранню на великокнязівський престол у житті Свидригайла передувала низка авантюрних акцій, переслідувань із боку свого суперника, кн. Вітовта, втеч за кордон, довготривалих ув'язнень і короткоплинних порозумінь з опонентами. Щоб нейтралізувати підривну діяльність Свидригайла при дворах імператора Священної Рим. імперії та угор. короля, спрямовану на пошук союзників у боротьбі з Ягайлом і Вітовтом, ті 1420 запропонували опонентові спробувати себе як удільного князя на Сіверщині. Саме тут 10 років по тому і застала його звістка про смерть Вітовта.

Щойно посівши великокнязівський стіл, Свидригайло був змушений вступити у збройний конфлікт зі старшим братом — польс. королем Ягайлом. Його причиною стала спроба Ягайла влітку 1431 підпорядкувати собі землі Зх. Поділля, яке стало полем польсько-литов. суперництва. У відповідь великий князь віддав наказ про блокування короля Ягайла у Вільні. Влітку наступного року король повів війська на Волинь. Протримавши Свидригайла в Луцьку у 5-тижневій облозі, Ягайло так і не зумів оволодіти містом і був змушений запропонувати компромісний варіант вирішення питання — перемир'я та накладення мораторію на вирішення територіальної суперечки за Зх. Поділля.

З не меншими труднощами довелося зіткнутися Свидригайлові й усередині Литви, у стосунках з литов. знаттю. Тут проблема полягала у тому, що князь ще в роки правління Вітовта здобув славу послідовного противника його централізаторської політики, опертої на піднесення позицій литов. катол. знаті. Така лінія поведінки Свидригайла принесла йому шану та підтримку правосл. населення укр. і білорус. земель, попри те, що сам князь був хрещений за католиц. обрядом. Ставши великим князем, Свидригайло свідомо порушував один з артикулів Городельської унії щодо виняткового права римо-католиків посідати вищі держ. посади та воєводські уряди, натомість оточуючи себе прибічниками-русинами. Такими діями він швидко налаштував проти себе литов. знать, у середовищі якої визрів задум насильницького відсторонення Свидригайла від влади.

1432 змовники вчинили напад на резиденцію Свидригайла в Ошмянах. І хоча князеві вдалося порятувати власне життя втечею до Полоцька, влада в д-ві перейшла до його суперника — кн. *Сигізмунда Кейстутовича*, молодшого брата кн. Вітовта.

Владу Сигізмунда визнало населення Вільна, Троків, Ковна, Городні, силою було підпорядковане Берестя. Натомість укр. терени, а також Вітебська та Смоленська землі залишилися вірними Свидригайлові. У князівстві розпочалася внутр. війна.

Гол. опорою кн. Свидригайла в цій війні були переважно представники правосл. князівських родин та військ. верстви Волині, Київщини і Чернігово-Сіверщини. Князь Сигізмунд опирався насамперед на середню литов. знать, що хрестилася за катол. обрядом.

Війна з перемінним успіхом точилася впродовж 1432—33, аж поки 1434 Сигізмунд не здобув важливу політ. перемогу: проголосивши Єдлінським привілеєм зрівняння у правах правосл. русинів і католиків-литовців, він тим самим знеохотив багатьох прибічників Свидригайла до продовження боротьби. Особливо помітною була втрата Свидригайлом підтримки на білорус. землях.

Швидко втрачаючи позиції, Свидригайло вирішив дати супротивникам ген. бій. Проте у битві, що відбулася 1 вересня 1435 при Вількомирі, щастя було на боці його опонента. У битві полягло чимало війська Свидригайла, у т. ч. загинули 13 рус. князів, а ще 42 потрапили у полон.

Після цієї поразки союзники Свидригайла, нім. рицарі, відступили від нього та визнали володарем Литви Сигізмунда Кейстутовича. Князь Свидригайло ж був змушений шукати порятунку спочатку в Полоцьку, а згодом — у Вітебську та Києві. Втім кипуча енергія князя дала йому змогу, опираючись лише на вояцтво Чернігово-Сіверщини, здійснити успішний похід на Поділля, а по тому утвердитися на Волині, куди його закликала місц. знать.

Черговий стрімкий перелом у житті Свидригайла настав 1440, коли від рук змовників у замку в Троках загинув Сигізмунд Кейстутович. Після його смерті надії на посідання трону, крім Свидригайла, мав син загиблого Михалко, а також тодішній польс. король *Владислав III*, син Ягайла та Ядвіги. Проте рада панів Великого князівства великим князем литовським обрала, навіть без узгодження з польс. королем як своїм сувереном, його молодшого брата — неповнолітнього Казимира Ягайловича (Ягеллончика).

Прихід до влади Казимира Ягеллончика та осіб, які стояли за неповнолітнім правителем, знаменувався поступовим внутр. замиренням ВКЛ. Після довгих років конфліктів і громадян. війни у д-ві настав час стабілізації та зміцнення великокнязівської влади. Багато в чому цьому прислужилися кроки нового володаря щодо гарантування самоврядування окремим частинам князівства — на той момент це було вдалішим кроком, аніж повторення централізаційних заходів Вітовта. Так, привілеї на збереження місц. традицій і гарантування автономії було відправлено до Смоленська та в Жемайтію. Правління Київ. землею було повернуто кн. *Олельку Володимировичу*, молодшому сину Володимира Ольгердовича, від якого її було відібрав ще Вітовт. Тоді ж було віднайдено «соломонове рішення» і щодо замирення з непоступливим Свидригайлом. За ним було визнано номінальний пожиттєвий титул великого князя, хоча фактична влада поширювалася лише на Луцький уділ у Волин. землі. Сам цей уділ проіснував до смерті Свидригайла 1452.

Важливою передумовою консолідації вищих сусп. груп стало видання 1447 Віленського привілею Казимира, який гарантував права нобілітету князям, панам і дрібному боярству незалежно від їхнього віросповідання. За цим привілеєм знать отримувала гарантії недоторканності від арешту та ув'язнення без вироку суду, невідчужуваності спадкових земель, права вільного виїзду за кордон, патримоніальної суд.

юрисдикції над селянами і міщанами, які мешкали в їхніх володіннях, тощо.

За його значенням привілей Казимира Ягеллончика 1447 дослідники порівнюють із Кошицьким привілеєм польс. шляхти 1374, який поклав початок становленню шляхетської демократії та парламентаризму у Польс. короні.

Самостійне, не узгоджене з польс. королем обрання великого князя литовського влітку 1440 фактично перекреслювало персональну унію з Короною Польською. Із цього часу дві д-ви існували як цілком незалежні один від одного політ. організми. Проте 1444 сталася подія, яка знову актуалізувала проблему польсько-литов. унії. Цього року в битві під Варною проти османів зник безвісти тодішній польс. король, старший брат Казимира Ягеллончика Владислав III. На перші пропозиції поляків щодо обіймання молодшим із Ягеллонів королів. трону у Кракові литов. рада панів відповіла відмовою. Проте 1447 компроміс було знайдено в тому, що проголошення Казимира польс. королем мало відбутися на умовах персональної унії, без інкорпорації чи підпорядкування ВКЛ Короні Польській.

Згодом, 1448 і 1451, поляки наполягали на відновленні чинності правових норм Кревського акту, проте це наражалося на рішучий спротив литовсько-рус. панів.

Тим часом на Волині, де правив проголошений 1440 пожиттєво номінальним великим князем литовським Свидригайло, спостерігалися процеси автономізації сусп. життя. Волин. знаті вдалося закласти достатньо міцне підґрунтя місц. політ. регіоналізму, щоб забезпечити його збереження попри всі несприятливі умови в наступні десятиліття і навіть століття. Гол. колорит місц. життя визначався наявністю тут великих княжих землеволодінь, що були, по суті, екстериторіальними, тобто виступали своєрідними д-вами у д-ві. Такими «мікродержавами» у 15 ст. були княжі володіння *Острозьких*, *Вишневецьких*, *Збаразьких*, *Сангушків*, *Чорторийських*, *Корецьких*, *Четвертинських.*

Смерть Свидригайла 10 лютого 1452 була використана для ліквідації удільного статусу Волин. князівства. Не набагато тривалішою виявилася й історія відновленого Казимиром Ягеллончиком удільного Київ. князівства, яке 1440 було передане нащадкам Володимира Ольгердовича як отчина. Упродовж наступних тридцяти років перебування на чолі Київ. князівства спочатку Олелька, а з 1455 його сина *Семена Олельковича* стало останніми часами князівської слави «матері городів руських». У роки княжіння Олелька та Семена було чимало зроблено для зміцнення обороноздатності Київ. князівства, передовсім його захисту від набігів зі Степу. За наказом князів було укріплено порубіжні замки, зокрема *Брацлав*, *Канів*, *Черкаси*, Звенигород (нині м. *Звенигородка*), а також *Любеч* та *Остер*. Навколишні землі було заселено княжими воїнами-слугами, набраними як із числа місцевого, так і прийшлого населення — тюрків, литовців, німців, волохів та ін. Дослідники припускають, що саме в серед. — 2-й пол. 15 ст. усталився й порядок організації т. зв. польових сторож, тобто регулярне чергування озброєних боярських загонів на пограниччі, особливо в місцях найбільш вірогідного татар. вторгнення.

З опорою на місц. знать, яка в більшості служила ще Володимирові Ольгердовичу, вже в роки князювання Олелька Володимировича вдалося успішно розбудувати військ., адм., суд. і фіскальну владу та досягти значної автономії від центр. віленських владних структур. Ще довершенішого вигляду ця модель набула в роки князювання його сина Семена Олельковича, якого молдов. хроніка під 1463 вшановувала титулом «царя київського».

Зміцнення позицій Олельковичів у Наддніпрянщині дало їм змогу дедалі гучніше заявляти про свої політ. претензії у межах усього ВКЛ. Переконливим виявом цієї тенденції є висунення Семеном Олельковичем своєї кандидатури на престол великого князя литовського 1456 та 1461.

Проте смерть Семена Олельковича 1470 не лише завадила реалізувати владні політ. амбіції, а й знаменувала кінець автономії удільного Київ. князівства. Логіка політ. розвитку Великого князівства, скерованого на його централізацію, робила недоречним збереження цього політико-держ. рудимента удільної системи. А тому по смерті Семена Олельковича, попри те, що були законні претенденти на успадкування отчини, центр. уряд, який прагнув будь-що обернути Київщину на звичайну провінцію, відмовився залишати владу в руках нащадків Олельковича та призначив намісником до Києва М.*Гаштовта*. 1471 намісник великого литовського князя силою вступив у керування Києвом, і тим самим було завершено князівський період в історії столичного міста та його землі.

Адміністративний устрій Великого князівства Литовського

Велике князівство Литовсько-Руське на кін. 15 ст. було д-вою нецентралізованою, в якій не було здійснено уніфікацію держ. порядків і традицій політ. життя. Становлення держ. території через прилучення нових земель відбувалося без негайного зруйнування особливостей їхнього соціального та політ. устрою, через визнання Вільном факту їх консервації, що було традиційним гаслом урядової політики. Такий підхід явно суперечив принциповим засадам об'єднавчої практики сх. сусіда — Великого князівства Московського, кер-во якого після приєднання нових територій намагалося будь-що ліквідувати прояви місц. партикуляризму.

Внаслідок реалізації віленською владою такої політики окремі землі ВКЛ ще довго зберігали місц. колорит, що в межах усієї д-ви породжував співіснування своєрідного конгломерату старих і нових політ. інститутів, а також різного рівня залежності тих чи ін. земель від центр. влади. Так, у територіаль-

Герби Польщі, Литви та Русі. Гербовник рицаря Конрада Грюнберга. Близько 1480. Баварська державна бібліотека.

ному відношенні Велике князівство було об'єднанням окремих територіально-історичних частин, а саме: власне Литви, Русі Литовської (Білорусі), Жемайтії, Берестейської землі, роздробленої на дрібні уділи Чернігово-Сіверщини та шістьох земель, що користувалися особливим статусом, — Волин., Київ., Подільської, Смоленської, Полоцької і Вітебської.

Під безпосереднім керуванням великого князя литовського перебували лише його вотчинні землі, розташов. в Литві, та деякі білорус. землі. Рештою земель або ж керували князі, які визнали васальну залежність від великого князя, або ж його намісники. Князі-васали укладали двосторонню домовленість із великим князем, яка запевнювала їхню повну покору сюзеренові, відмову від зовнішньополіт. самостійності та зобов'язання військ. служби в обмін на визнання непорушності їхніх прав на володіння уділом і покровительство сюзерена.

Такий стан справ дисонував із тогочасними тенденціями політ. розвитку Європи, де в деяких країнах швидкими темпами протікали процеси централізації влади та уніфікації держ. порядків. Однак усе це не було явищем унікальним — приблизно у такому ж стані перебували Іспанія, Італія, нім. землі Священної Рим. імперії. Зазвичай позитивна оцінка явища бюрократичної централізації у 15—18 ст. сформувалася в історіографії 19 ст., коли воно почало сприйматись як прояв соціального, політ. і правового прогресу, що долав «сваволю і безлад» партикуляристської доби «феодальної роздробленості». Однак така оцінка відбивала й погляд модерного націоналізму, ідеалом якого було утворення національної, а не династичної д-ви. І якщо держ. утворення часів кінця середньовіччя та раннього нового часу було поліетнічним (як-от ВКЛ), то в уявленнях представників історіографії «недержавних націй» 19 ст. виникала колізія: централізація була абстрактно позитивним процесом, проте стосовно «своєї спільноти» вона одночасно асоціювалася з асиміляційною стратегією центру.

Цим викликане поширене в укр. нац. історіографії, попри із загалом схвальною оцінкою життя русинів-українців у межах ВКЛ, традиційно стримане ставлення до централізаційної політики Вітовта та його послідовників у цій царині, оскільки власні князівські столи на Волині, у Києві та Чернігові сприймаються як продовження державницької традиції Давньої Русі або ж як форма квазіукр. державності. А от із погляду модерного литов. нац. проекту централізація ВКЛ постфактум вважається, вочевидь, позитивним процесом. Проте у цьому разі варто розрізняти розвиток держ. інститутів і той ідеологічний зміст, який у нього вкладався в конкретний час. Це було логічним адм. кроком для Вільна, але певною мірою не завжди містило «етнічний контроль». Однак цей устрій міг стати конфліктогенним у випадку реалізації держ. стратегії асиміляції чи дискримінації рус. населення за етнічними чи конфесійними ознаками.

На чолі Великого князівства Литовсько-Руського стояв великий князь або, як він називається ще в актах 15 ст., господар. Його влада на території князівства спочатку формально мала необмежений характер. Фактичні ж обмеження існували на землях, яким було надано в тих чи ін. межах автономні права, і ці обмеження інколи приводили до стану, за якого верховна влада князя набувала ознак лише номінального володарювання, як це було, напр., у часи існування Київ. князівства Олельковичів чи Волинського — Свидригайла.

Політ. практика унії з Польс. королівством впровадила в життя принцип виборності великого князя. Упродовж усього 15 ст. претендентами на титул великого князя могли бути лише представники однієї правлячої династії — Гедиміновичів, які повторювали історію правління дому Рюриковичів.

Починаючи від часів князювання Вітовта, у ВКЛ відбувалися процеси формування вищого держ. апарату влади. Так, ще за Вітовта впроваджено уряди господарського та земського маршалків, писаря, канцлера, підчашого, підскарбія. Наприкінці століття було впроваджено уряди гетьмана, хорунжого, мечника тощо. В удільних князівствах та особливих областях існували власні структури влади, які значною мірою копіювали великокнязівську модель та водночас були позначені карбом місц. традицій.

На місцях, там, де не існувало структури удільного князювання, представниками верховної влади виступали князівські намісники чи *воєводи* та *каштеляни*. У компетенції останніх перебували як адм., так і військ. й суд. справи, і навіть нагляд за госп. справами. Місц. адміністрація не отримувала платні з великокнязівської скарбниці, а перебувала на *кормлінні* місц. населення.

Певним обмеженням верховної влади великого князя було існування князівської ради (*панирада*, або радні пани). Її права були визначені наприкінці 15 ст. привілеями вел. кн. Олександра Ягеллончика (1492—1506). Однак інституалізація князівської ради як обов'язкового елемента держ. структури відбулася вже на поч. 16 ст., після видання спец. привілею Сигізмундом І Казимировичем (1506—48).

До складу ради входили віленський, луцький, жемойтський і київ. католицькі єпископи, віленський, трокайський (троцький), київ., полоцький, вітебський, новогрудський, підляський воєводи, смоленський та луцький старости, волин. маршалок, каштеляни щойно перерахованих воєводств, а також представники центр. влади — канцлер, підканцлер, гетьман, маршалки земський і двірський, підскарбій.

На розгляд членів ради виносилися питання визначення напрямів зовн. політики, організації оборони та фінансової справи, виборів великого князя і призначення на вищі держ. посади.

Найважливіші та термінові справи зазвичай, як правило, розглядалися великим князем у присутності т. зв. старшої або передньої ради. До її складу входили 5 персон, які на засіданнях князівської ради сиділи на передній лаві (звідси походила назва «передня рада»), а саме: віленські біскуп, воєвода та каштелян, а також трокайські воєвода та каштелян. У разі потреби монарх міг запрошувати до участі у передній раді й ін. радних панів.

Роль інституту радних панів упродовж 15 ст. невпинно зростала, відповідно звужувалася виняткова компетенція великого князя. Хоча від кінця століття, з часу впровадження у політ. життя князівства практики скликання шляхетських загальнодерж.

сеймів, прерогативи князівської ради почали звужуватися на користь останніх.

Процеси консолідації литовсько-рус. знаті у межах усієї д-ви привели до становлення інституту загальнодерж. сейму як органу представницької демократії елітарних станів. Його появі передувала практика проведення місц. зборів озброєної верстви, проте до участі в них допускалися й міщани. На процес же становлення шляхетського за складом сейму князівства мала вплив практика діяльності станової демократії Польс. королівства. Перший *вальний сейм* Великого князівства Литовського та Руського був скликаний у Вільні 1492. Первісно компетенції вального сейму обмежувалися вирішенням питань внутр. життя й обрання князя. Згодом на пріоритетне місце в його засіданнях висунулося питання організації оборони від зовн. супротивників.

Соціальна структура литовсько-руського суспільства 15 — 1-ї половини 16 ст.

У межах ВКЛ тенденції поділу населення на окремі соціальні групи, що з часом набували дедалі виразніших ознак внутр. замкнутості та правового окреслення, стали очевидними саме у 15 ст. Першими в окремий соціальний стан Великого князівства виділилися бояри-шляхта. У ВКЛ «боярами» називали людей, які за військ. та адм. службу отримували від великого князя земельні наділи. Це нагадувало й практику часів Рюриковичів з 11 ст. щодо шляхів формування елітарної боярсько-дружинної верстви. Консолідації боярства-шляхти у ВКЛ сприяла, серед іншого, цілеспрямована політика великих князів, особливо кн. Вітовта, який намагався знайти опору саме в цьому прошаркові підданих, ведучи боротьбу з владними претензіями нащадків удільних князів. У процесі виділення боярства-шляхти в окрему соціальну групу литов. населення важливу роль відігравали акти Городельської унії 1413, за якими було нобілітовано 51 катол. рід крупних боєр-землевласників, котрі отримали привілеї і герби польс. шляхти. Тут можна вести мову про «імпорт» соціально-політ. моделі Польщі зокрема та центральноєвроп. варіанта феодалізму з його дещо «спрощеним» і кількісно ширшим формуванням прошарку нобілітету. Звісно — у порівнянні з «класичним», більш західним варіантом феодалізму. Такий підхід буде властивим і пізнішим часам, і подібний до формування галицького нобілітету в Короні Польській у 15 ст., коли соціальна структура часів Русі адаптувалася під польс. стандарти.

Саме у такому руслі згодом, з метою розширення соціальної бази та втримання окремих земель під своєю зверхністю, великокнязівська влада відмовилася від олігархічної за змістом моделі панівної верстви та поволі розширила кількісний склад нобілітету. Так, 1440 правами шляхти було обдароване дрібне рицарство Дорогичинської землі та Підляшшя. Загальноземський привілей Сигізмунда Кейстутовича 1434 поширив права катол. знаті й на правосл. аристократію України та Білорусі. Наступним кроком на шляху консолідації знаті всього князівства став привілей Казимира IV Ягеллончика 1447, яким було визнано екон. і суд. імунітет за всією шляхтою д-ви, незалежно від її віровизнання. Проте ці процеси соціально-правової стратифікації мали регіональні особливості.

Для православної аристократії укр. земель, зокрема Волині, важливе значення мав привілей короля Ягайла 1392 про надання волин. боярам усіх тих прав, якими користуються шляхтичі-землевласники Львів. землі, а також привілей 1432 про звільнення їх від усіх повинностей, крім військової.

На Волині усталилася найпотужніша мережа князівського землеволодіння та консервувалося політ. домінування князів у цьому регіоні. Князі складали присягу вірності своєму правителеві й зобов'язувалися бути готовими до виконання йому військ. послуг, а в решті питань були абсолютно вільними. Вони на свій розсуд обкладали податками, здійснювали судочинство та налагоджували адміністрування. Кожна із князівських родин мала власну мережу васально залежних слуг, які на ленних правах користувалися земельними наділами за умови виконання військ. чи адм. служби сеньйорові. Під контролем князів певною мірою перебували й т. зв. *пани*, які володіли спадковими вотчинами, проте нерідко перебували під патронатом тієї чи ін. впливової князівської родини.

Близькими за обов'язками до перерахованих соціальних груп були т. зв. бояри-рицарі — порівняно заможні люди, які могли нести військ. службу і за це звільнялися від виконання ін. повинностей чи сплати податків. Упродовж 15 ст. ця категорія населення, що включала і заможних простолюдинів, отримала привілеї, які наближали їхній соціальний статус до шляхетського. З тим, щоби надалі перекрити доступ до шляхетства людей неблагородного походження, почали вирізняти бояр-рицарів, які з діда-прадіда несуть військ. службу. За ними закріпилося означення *«зем'яни»*.

На Київщині та Поділлі також існували соціальні групи панів і *бояр-шляхти*. Значно менш розгалуженою у 15 ст. тут була мережа князівського землеволодіння (його активне проникнення сюди розпочнеться вже в наступному столітті). Натомість, зважаючи на специфіку прикордоння, тут було набагато більше соціальних верств, проміжних між нобілітетом і залежними верствами, — т. зв. кінних слуг, які несли службу конем в обороні прикордонних замків, виконували сторожові повинності, були кур'єрами тощо.

Нижчу й найчисельнішу соціальну страту займало селянство. До серед. 15 ст. у переважній більшості селянство ще залишалося особисто незалежним від землевласників. Воно складалося в основному з тяглих людей, які користувалися ділянкою землі, а за користування нею виконували певні госп. повинності та платили *оброк* на користь великого

Луцький замок у середині 15 ст. Реконструкція В. Трофимюка і П. Троневича.

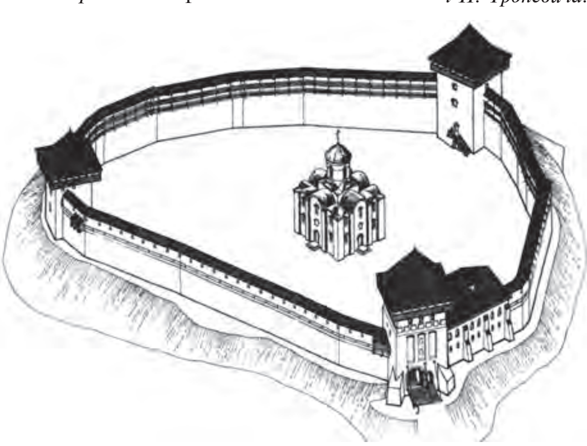

князя. Частина ж селян сиділа на приватновласницьких землях і виконувала повинності й платила оброк їх власникам.

У правовому відношенні сільс. населення поділялося на людей похожих (тобто особисто вільних) і непохожих (тобто прикріплених до свого наділу). Крім того, існували й такі категорії підневільного селянства, як закупи (тимчасово невільні), челядь невільна та парубки (раби). Непохожий селянин міг покинути свою землю та свого володаря, залишивши після себе когонебудь, хто обробляв би його ґрунт і сплачував власникові оброк і виконував на його користь повинності. Похожі селяни формально мали право вільного переходу, але на практиці воно часто обумовлювалося певними застереженнями.

Процеси прикріплення селян до оброблюваної ними землі особливо інтенсивно відбувалися із серед. 15 ст., зокрема після видання Казимиром IV Ягеллончиком привілею 1447. Найбільш динамічно прикріплення селян до землі відбувалося на приватновласницьких землях. Проте пік активності у впровадженні позаекон. експлуатації сільс. населення припав уже на наступне століття — при формуванні фільваркової системи.

Частка міськ. населення в заг. соціальній структурі у 15 ст. була незначною. Найвищими урбанізаційні показники були на західноукр. землях, що на той час уже входили до складу Польс. королівства, трохи нижчими — на Волині, ще нижчими — на Київщині й Сх. Поділлі. Необхідно також враховувати функції міських осередків: у цьому сенсі порубіжні міста Поділля та Наддніпрянщини виконували передовсім оборонну функцію, і осн. вправою міськ. населення була гарнізонна служба, а не торг. чи вироб. діяльність.

Церква Богоявлення Господнього в Острозькому замку. Південний фасад. Реконструкція М. Говденко.

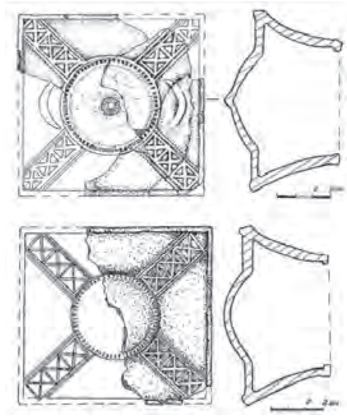

Кахлі з «пуклею». Києво-Печерський монастир. 16 ст. За Д. Фінадоріною.

У 15 ст. в укр. міста прийшла практика самоврядування на засадах *магдебурзького права*. Права самоврядування в цей час отримали Луцьк, Крем'янець, Володимир, Київ, Житомир та багато менших міст і містечок, у т. ч. тих, що розташовувалися на приватних княжих і панських землях. У західноукр. містах, розташов. у межах Польс. королівства, із цього часу вже розвивалася цехова структура, що об'єднувала ремісників за вироб. належністю та регламентувала їхню трудову діяльність і навіть спосіб життя. У містах же, розташов. у Великому князівстві, процеси запозичення західноєвроп. зразків цехової організації поки що не набули розмаху.

Особливого колориту набуло міське життя на пд. рубежах Волині, Київщини та Брацлавщини, які постійно перебували під загрозою татар. набігів. Специфіка життя на пограниччі зумовлювала характерний поділ населення на десятки та сотні, що забезпечували його ефективну мобілізаційну готовність, а також формувала відповідний менталітет і спосіб життя. Останні стануть чинником, який сприятиме появі соціальної категорії козацтва.

Внутрішня та зовнішня політика Великого князівства Литовського в середині 15 — середині 16 ст.

Після остаточної перемоги над Свидригайлом Ольгердовичем вел. кн. Сигізмунд Кейстутович шукав союзів проти Польщі: з Тевтонським орденом, імператором Священної Рим. імперії, Кримом. Коли польс. кер-во, намагаючися зруйнувати ці союзи, знову заявило, що Сигізмунд — не самостійний володар, а підданий Польщі, той виступив очевидним продовжувачем політ. самостійницької лінії Вітовта. Проте 1440 Сигізмунда було вбито внаслідок змови. Великим князем було обрано молодшого брата польс. короля Владислава III — 13-річного Казимира Ягайловича. Спочатку він був не сприйнятий польс. елітою, але після загибелі короля Владислава III 1444 у війні з османами під Варною (нині місто в Болгарії) ситуація змінилася.

Казимира було обрано королем Польщі, і він переїхав до Кракова, хоч як вимагали від нього литов. магнати, щоби він залишився в Литві або зрікся великого княжіння. З переїздом до Польщі Казимир повів централістичну політику. Литов. еліта намагалася мати власного суверена, через це висувалися ін. кандидати на князювання: Семен Олелькович, маршалок Радзивілл Остикович чи хтось із його синів. Проте аж до смерті 1492 Казимир IV Ягеллончик не зрікався великого княжіння. Поляки обрали королем Казимирового сина, *Яна-Ольбрахта*, а на з'їзді панів литов. земель великим князем було обрано його молодшого брата — *Олександра* (1492—1506).

Велика королівська корогва Сигізмунда II Августа. Близько 1553.

Обрання Олександра врешті знову перервало слабкий зв'язок ВКЛ із Польщею. Обидві д-ви жили окремим життям. Коли Олександр просив у поляків допомоги у боротьбі проти спільних ворогів, ті відмовляли, поки не буде відновлено унії. 1499, коли Польща відчувала загрозу осман. нападу і просила допомоги, Олександр відповів, що панирада не дасть на це згоди, поки польс. пани не створять «справедливі та рівні умови». 1501 помер польс. король Ян-Ольбрахт, і

королів. престол без боротьби перебрав Олександр. Умовою його обрання був компроміс: «Корона Польська і Велике князівство Литовське злучаються в одне неподільне й одностайне тіло, щоби був один народ, одна нація, одне братство, спільна рада, одна голова, один король і пан». Король мав бути і великим князем, його мусили обирати спільно урядовці обох д-в; монета мала бути спільна; урядовці мусили складати присягу королеві та великому князеві. Проте все це характеризувало лише персональну, а не реальну унію, якої хотіли поляки. На практиці жодної унії не відбулося. Литов. пани, крім кількох урядовців, цього акта не підписали. Згодом, 1569, вони пояснили польс. панам, що 1501 стани литовські не прийняли цього акта.

ВКЛ пережило значні зміни за часів Казимира IV Ягеллончика та його наступників. Ще за правління Сигізмунда Кейстутовича рус. спільнота почала втрачати до того порівняно рівний соціальний статус. За Сигізмунда до цього приєднувалося переслідування партикуляристської аристократії, незалежно від її походження чи віросповідання, але за Казимира відносини вже цілком з'ясувалися: катол. литов. аристократія міцно взяла до своїх рук провід держ. життя ВКЛ. Лат. єпископи виступали як члени пани-ради, в якій православних не було. Литвини-католики займали вищі посади не лише в литов. староствах, як-от Троцьке чи Жмудське, а часто і в білоруських: Полоцькому, Вітебському, а також на Київщині та Волині. Жоден русин не був ні воєводою віленським, ні канцлером. Проте до часу тривала поступка: Волинь дістав Свидригайло Ольгердович, а Київ — Олелько Володимирович. Однак Олелько був близький із литвинами, а його син і наступник Семен був одружений із дочкою магната Я.Гаштовта. Син останнього М.Гаштовт і був призначений намісником Києва по смерті князя. Кияни його не хотіли, і лише з військ. силою той увійшов до Києва. Семенів брат Михайло Олелькович дістав князівство Слуцьке. Після М.Гаштовта 1480 намісником було призначено киянина І.Ходкевича, але по ньому — вже литвина-католика Ю.Паца, і лише після нього — правосл. кн. Дмитра Путятича із дрібного Друцького князівства. Так само відбувалося й на Волині. По смерті Свидригайла 1452 тут теж на вищих урядах з'явилися литвини.

Незадоволення русинів зростало, і 1481 воно виявилось у змові проти Казимира IV Ягеллончика: князі Михайло Олелькович, Іван Гольшанський, Федір Бєльський вирішили відділити землі по р. Березину (прит. Дніпра) і приєднати їх до Великого князівства Московського. Змова була викрита, а змовників страчено. Конфлікти на реліг. ґрунті штовхали православних до Москви. Це погіршувало відносини між Литвою та Москвою, які й без того загострювалися через політ. суперництво.

Саме на ці часи припадає злет могутності Великого князівства Московського, яке позбавилося формальної залежності від спадкоємців Золотої Орди.

Раніше, за Вітовта, Москва рахувалася із силою ВКЛ. Прилучення до останнього 1404 Смоленської землі, вплив Вільна на Рязанське та Тверське великі князівства свідчили про перевагу Литви над Москвою. Низка сіверських князівств добровільно піддалася під владу Вітовта. 1392 вел. кн. моск. Василій, син Дмитрія Донського, одружився з дочкою Вітовта Софією і вважав це за велику честь, а помираючи, призначив Вітовта опікуном свого малолітнього сина. Навіть попри послаблення Великого князівства Литовського після Вітовта воно виглядало сильнішим, ніж Велике князівство Московське. Проте за Казимира Ягайловича Литва втратила впливи на Великий Новгород, не підтримала опір Москві Твері 1484 і Рязані у 1480-х рр. Перенесення політ. інтересів Казимира на зх. дало можливість Великому князівству Московському швидко перетворитися на значну потугу. Наслідком стало те, що в останній чверті 15 ст. черніг. князі перейшли під сюзеренітет Москви зі своїми землями. Після смерті Казимира IV Москва вже рішучо брала участь у прикордонних війнах 1492—94. У посольстві до вел. кн. литов. Олександра вел. кн. моск. *Іван III* Васильович уперше іменував себе «государем усієї Русі». Шукаючи розв'язання проблеми, литов. уряд запропонував одружити Олександра з дочкою Івана III Оленою. Було укладено договір, згідно з яким за Москвою

Військо ВКЛ. Піхотинці другої чверті — середини 15 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

залишався вплив на Великий Новгород, Псков, Твер, Рязань; деякі із захоплених міст Москва повернула Литві. Проте цей шлюб нічого не змінив для ВКЛ на краще. На сх. швидко відбувалось об'єднання земель під владою великого князя московського, який не лишав на місцях сепаратистської знаті. Цьому процесові відповідала ідеологічна теорія, яка визначала великих князів московських як спадкоємців величі Візант. імперії. Хронологічно зростання могутності Моск. д-ви збігалося з падінням Візант. імперії під навалою османів 1453.

На цьому ґрунті врешті постала концепція «Москви як третього Риму». У 15 ст. Московське князівство зростало неймовірно швидко: 1463 було приєднано Ярославське князівство, 1472 — Пермську землю, 1474 ростовські князі продали Москві решту своїх земель, 1478 підкорено Великий Новгород, 1485 — Тверське князівство, 1489 — В'ятську землю. Непідкореними лишилися на деякий час Псков, Смоленськ, Рязань. У 1490-х рр. перейшли до Москви черніг. князі, князі вяземські, бельовські, новосильські, одоєвські, воротинські, мезецькі. Попередній конгломерат князівств на схід від ВКЛ заступився одним потужним міжнар. гравцем, що радикально змінило баланс сил у Сх. Європі.

Це засвідчили війни Москви з Литов. князівством 1492—94 та 1500—03. Навіть славетний воєвода кн. К.*Острозький* був узятий у полон, і вел. кн. литов. Олександр відступив Москві Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Рильськ, Гомель, Любеч, Брянськ, Мценськ, Дорогобуж, Білу, Торопець та ін. міста, разом 319 міст і 70 волостей. Іван III заявив литов. послам, що

Військо ВКЛ. Легкоозброєний вершник (спішений) і важкоозброєний вершник. Кінець 15 — початок 16 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

вважає своєю «отчиною» не лише ці землі, а й усю землю Руську. Пізніше, 1519, моск. бояри заявили послові Папи Римського Лева X, що Київ, Смоленськ, Вітебськ, Полоцьк великий князь литовський «держить неправдою» і великий князь московський прагне не чужих земель, а власних. Цей історико-ідеологічний (та й навіть генеалогічний) міф до сьогодні ще поширений у Росії.

У 15—16 ст., коли в Литовсько-Рус. князівстві загострилися відносини на етнічному та реліг. грунті, ці ілюзії про спільну Батьківщину під омофором Правосл. церкви сприяли збільшенню числа прихильників Москви серед рус. людності Великого князівства.

1506 помер Олександр. Роком раніше помер Іван III. Новий вел. кн. моск. *Василій III* Іванович претендував на литов. стіл, проте спізнився, оскільки вже був обраний молодший брат Олександра *Сигізмунд I* Казимирович (1506—48).

Так рус. (білорус. та укр.) людність ВКЛ опинилась у непевному становищі. З одного боку, їй загрожували латинізація і спольщення, а з другого — наступало правосл. Моск. князівство, яке приваблювало пільгами і рівноправністю.

Останньою спробою вибороти права в межах Литовсько-Рус. д-ви був виступ кн. М.*Глинського*. Це була непересічна особистість. Він учився в Зх. Європі, там перейшов у католицтво, служив у герм. імп. Максиміліана I Габсбурга, потім — у саксонського герцога Альбрехта III Веттіна — і здобув славу видатного знавця військ. справи. Наприкінці 15 ст. М.Глинський повернувся до Великого князівства, став близькою особою вел. кн. Олександра і 1500 вже був дворовим маршалком. Це викликало опір литов. магнатів і привернуло до кн. М.Глинського увагу рус. панів. Попри зміну віровизнання той підтримував русинів і став їхнім визнаним керівником. Становище його скріпила перемога над татарами під Клецьком (нині місто Мінської обл., Білорусь) 1506.

Коли помер король польс. і вел. кн. литов. Олександр, литов. пани звинуватили кн. М.Глинського в його смерті з метою посісти великокнязівський стіл. М.Глинський зробив спробу здійснити заколот, проте суттєвої підтримки не отримав навіть на Волині. Виступ зазнав поразки. Між Москвою та Польщею було підписано «вічний мир», за яким Москва зреклась Овруча, Житомира, Турова. Король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд I дозволив Глинським та кільком ін. княжим родам виїхати до Москви. Але після цього багато шляхти було заарештовано. 1511 Моск. д-ва почала війну проти Сигізмунда I, здобула Смоленськ, проте зазнала дошкульної поразки від кн. К.Острозького в *Оршанській битві 1514*.

Ін. чинником міжнар. дестабілізації ВКЛ стало посилення Крим. ханату. Спочатку в Криму були сильними литов. впливи — надто за часів Вітовта, але із посиленням Москви ситуація змінилася. В серед. 15 ст. остаточно відокремив Крим. ханат від Золотої Орди Хаджи-Гірей, який прагнув було спертися на Литов. князівство, але те, занурене у внутр. справи, не скористалося із цієї можливості. Син Хаджи-Гірея *Менглі-Гірей I*, не розриваючи союзу з Литвою, піддався під

Військо ВКЛ. Ландскнехт і рейтар. Друга чверть — середина 16 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

Військо ВКЛ. Литовський татарин і гусар. Початок 16 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

зверхність осман. султана і вступив у союз із Москвою. Тим часом Казимир IV тримався дружньо з Ахметом, ханом Великої Орди, ворогом Менглі-Гірея I. Проте коли Ахмет, покладаючися на допомогу Казимира IV, рушив 1480 на Москву, Казимир не підтримав його. Ахмет, простоявши над р. Угра (прит. Оки, бас. Волги) без бою, відійшов. Цей момент тлумачиться зазвичай як закінчення у Моск. д-ві «татарського іга».

1482 за намовою Москви Менглі-Гірей I зруйнував Київ: замок спалив, чимало народу забрав у полон. Але Казимир IV не хотів псувати відносини з Менглі-Гіреем I і написав ханові, що розгром Києва — «кара за гріхи». Це стало показником слабкості Литов. д-ви у захисті пд. кордонів.

Роки 1492—97 були дуже тяжкі для цих теренів: Менглі-Гірей I замирився з ханом Великої Орди, і вони разом плюндрували Київщину, Поділля, Волинь, заходили навіть на Чернігівщину. Лише 1497 кн. К.Острозький розбив татар.

Другої поразки завдав татарам, як згадано вище, кн. М.Глинський 1506 під Клецьком, проте вони приходили з новими силами і руйнували Київщину, Волинь, Поділля, Галичину, Білорусь, пд. Чернігівщину. Ні печенізькі напади, ні половецька загроза 12 ст., ні походи Бату не охоплювали системно такої величезної території і не дорівнювали їм за інтенсивністю, значною мірою викликаною безпорадністю політики Казимира IV й Олександра. Взаємини татар і Казимира були такі, що після руйнації Києва Менглі-Гірей I просив

у Казимира 133 тисячі грошей на будову замку проти литовців, але той нічого не дав. Ці гроші дав Іван III, і за них збудовано твердиню *Очаків*, яку 1493 зруйнували козаки. Олександр же запропонував дати гроші на відбудову Очакова і наказав відшукати серед людей пограбовані із тієї твердині речі.

Польща та Литва робили не надто успішні спроби боротьби з татарами й турками. Польс. спроба нападу на османів закінчилася невдачею 1444 під Варною, де загинув король Владислав III. Військо Яна-Ольбрахта було розбите 1497 на Буковині. Молдав. князівство змінило залежність від Польщі на османську. 1502 *Покуття* перейшло під молдов. контроль. Зміна міжнар. ситуації перетворювала укр. кордон зі степом на стратегічне місце протистояння християнства та ісламу, один із напрямків експансії Осман. імперії та її васалів.

Сигізмунд I протягом 42 років об'єднував владу короля польського та великого князя литовського. Це була доба, яка залишила глибокий слід в обох д-вах і підготувала ґрунт для їх унії.

Поч. 16 ст. характеризується для ВКЛ сегментацією суспільно-конфесійного життя. Польські магнати прагнули повного об'єднання Польщі та Литви в одну д-ву на засадах Кревської унії 1385, литов. магнати теж прагнули унії з Польщею, проте зі збереженням політ. самостійності обох д-в. Рус. магнати боялися зближення з Польщею, і деякі симпатизували правосл. Моск. князівству. Литов. магнатів приваблювало привілейоване становище під владою польс. короля, але литов. патріотизм стримував

Військо ВКЛ. Стрілець і арбалетник. Остання чверть 15 — початок 16 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

їх від повної інкорпорації, бо у такому разі вони втратили би на користь поляків становище фактичних правителів д-ви. Своєю чергою, польс. шляхта прагнула повної інкорпорації Литви, щоби посідати у ВКЛ уряди й отримати маєтності.

У 16 ст. набула впливу *шляхта*. Спочатку вона здобула право постійної участі в сеймах і поволі звільнилася з-під впливу панів-ради. Інтересам цієї численної групи населення відповідала інкорпорація, бо вона позбавляла магнатів впливу і розширяла права шляхетства за польс. зразком.

Сигізмунд I ставився до інкорпорації негативно. Він не раз давав обіцянки польс. еліті прискорити інкорпорацію, проте на ділі не робив у тій справі нічого.

1522 усупереч традиціям на віленському сеймі прелати, князі й пани на прохання Сигізмунда I заприсяглися, що на випадок його смерті визнають великим князем його єдиного сина Сигізмунда-Августа, якому було тоді лише два роки. 1529 *Сигізмунда II* Августа (1529—72) проголошено великим князем литовським, після того — польс. королем, а 1530 — короновано. 1544 Сигізмунд I Старий передав синові Велике князівство.

Часи 15 — поч. 16 ст. були добою поширення польс. соціально-політ., культ. та катол. конфесійних впливів. Передусім піддавалася цим впливам Галичина, що перебувала під польс. контролем з 1387. Внаслідок численної польс. колонізації під них підпадало й Підляшшя, яке не належало Польс. короні. Натомість Волинь, Берестейсько-Пінські землі, Брацлавщина, Київщина майже не зазнали польс. впливів до Люблінської унії 1569. Найменше поширювалися вони на Сіверщині. Берестейщина найбільше піддалася литов. впливові. Проте в литов. праві із самого початку велике місце належало старорус. впливам, бо на ньому позначилися місц. звичаї. Уже в 14 ст. в Литов. князівстві не залишилося чисто литов. права: його було замінено правом руським, по-перше, щоби прихилити русинів, а по-друге, тому, що властиве литов. право не регулювало всі правові відносини, які вже були унормовані в рус. праві. Таким чином, впливи 3-х к-р — старорус., литов. та польс. — створили сусп., екон. та культ. умови життя укр. земель Правобережжя. Консервативному ставленню до укр. традицій литов. уряду сприяла й децентралізація керування: там, де не збереглися князі зі старих династій, землі отримували нових, здебільшого родичів Гедиміна, які наслідували старі традиції. Лише правління Ягайла та Вітовта поклало край децентралізації: почався «погром князів Гедиміновичів», і до кінця 15 ст. лишилися тільки Свидригайло Волинський та Олелько Київський, ставши в ряд із колиш. укр. князями, позбавленими держ. прав.

Військо ВКЛ. Гусари. Середина 16 ст. Реконструкція С. Шаменкова.

Однак землі й надалі зберігали свої права, автономію, а боярство — широку монополію в управлінні. Ці права підтверджувалися «земськими привілеями». Найбільше зберегли автономію білорус. землі — Полоцька та Вітебська, які ще за княжої доби мали самоуправління й укладали «ряди» із князями. На поч. 16 ст. землю репрезентували «князі, бояри, міщани і вся земля». Стани брали участь у суді намісника, мали власний скарб, вели зносини з нім. містами, а головне — мали право вимагати зміни «нелюбого» намісника. Київщина одержала привілеї уже від Казимира IV Ягеллончика, після смерті кн. Семена Олельковича, 1507, Волинь — 1501 і 1509. Скрізь пани-шляхта мали право брати участь в управлінні, на з'їздах, полагоджувати земські справи, висилати своїх делегатів до сеймів. Ін. обставини склалися на землях, що перейшли під владу Польщі: в Галичині, на Поділлі, Холмщині, Белзщині, Підляшші. На відміну від литов. уряду, який сприятливо ставився до рус. к-ри, польський дивився на неї інакше. Рус.шляхта, яка одна могла захищати рус. ін-

тереси, поступово втратила вплив та, зв'язана різними обмеженнями, злилася із польс. шляхтою. У 2-й пол. 15 ст. давні традиції зберігали лише селяни, духовенство, дрібне міщанство.

Формування українського козацтва

Слово «козак» має тюркське походження. Вперше його появу фіксує «Таємна історія монголів», укладена 1240. На поч. 14 століття термін згадується в латино-персидсько-кипчацькому рукописі *Codex Cumanicus* та в додатку до грецького збірника житій святих — «Синаксарі». Проте до кін. 15 ст. важко відрізнити згадки про непідконтрольне владам тюркське населення степового кордону від відомостей про тих «козаків», які належали до русинів чи взагалі християн. 1492 датується перша згадка про дії козаків-християн, які в пониззі Дніпра під фортецею *Тягиня* напали на турец. судно.

Наступним роком датується ще одна промовиста згадка про те, що черкаський староста кн. Б.Глинський на чолі загону козаків здійснив штурм татар. фортеці Джан-Кермен (Очаків). Після цього повідомлення про наявність козаків-християн на укр. порубіжжі з мусульманським світом стають регулярними.

Важливим етапом у ході формування козацтва стало переривання союзницьких чи нейтральних відносин між ВКЛ та Крим. ханатом, який у 1470-х рр. став тривалим противником Вільна. Саме постійне зростання загрози з боку небезпечного сусіда стимулювало процеси консолідації козац. спільноти. Упродовж перших десятиліть 16 ст. відбувалося стрімке чисельне зростання кількості тих, хто козакував. Проте в цей час термін «козак» позначав не соціальний стан, який займає усталене місце в соціальній структурі сусп-ва, а спосіб життя та рід занять.

Істор. джерела, зокрема, фіксують активну участь у козакуванні шляхетської молоді та представників місц. адміністрації, напр., місц. урядовців Польс. королівства та ВКЛ П.*Лянцкоронського*, О.*Дашкевича*, Б.*Претвича*, князів С.Пронського, Б.Корецького, коронних стражників Є.Струся та М.Сенявського, ротмістрів кінних рот І.*Сверчовського* та Є.Язловецького й ін. В історіографії з 19 ст. побутує погляд, згідно з яким багато із названих осіб вважались організаторами укр. козацтва, його першими гетьманами. Проте такі оцінки значною мірою перебільшені. Оскільки активність козацтва не узгоджувалася із держ. політикою Варшави чи Вільна, прикордонна адміністрація була спрямована радше на контролювання діяльності козацтва та його використання за потреби, ніж на створення та очолення непідконтрольних власній д-ві військ. угруповань.

Якісно новим етапом в історії козацтва став наступний період — серед. 16 ст., коли козакування як спосіб життя частини населення Наддніпрянщини усталилось як постійний чинник, ставши формою тогочасного соціального ескапізму та досяжною альтернативою місц. звичаям і традиціям. Осідком козаків стали «городи» («волость») — контрольована держ. владою частина Київщини та Брацлавщини з осілим населенням. Джерелом початкового формування козацтва були мешканці міст і містечок широкого «степового кордону» — *фронтиру*, який по суті охоплював майже всі укр. землі ВКЛ. У міру набування звичності як явища козацтво перетворювалося на неусталений, нелегітимний елемент соціально-правової структури ВКЛ, яке доволі швидко консервувалося за феод. зразком. Так само й після 1569 (утворення Речі Посполитої) ця ситуація містила потенційний соціально-правовий конфлікт.

Для того часу спостерігалося розширення змісту терміна «Україна» у територіальному сенсі. У тогочасній адм. термінології 15 — 1-ї пол. 16 ст. «українами» називалися прикордонні зі Степом або взагалі прикордонні землі. Місц. мешканці називались «українниками» чи «українними людьми». Проте водночас поняття «Україна» могло охоплювати і пд. д-ви в цілому. Так, у листі 1500 до крим. хана Менглі-Гірея I вел. кн. литов. Олександр Казимирович називає «нашими українами» Київ., Волин. та Подільську землі, а привілей 1539 на спорудження замку в Київ. Поліссі (тобто доволі далеко від «офіційного» кордону як такого) мотивує корисністю таких замків «на Україні». Просторова локалізація терміна «Україна» загалом збігалася з теренами поширення козацтва.

Ін. чинниками, які сприяли консолідації козацтва як соціальної групи, стали одночасна консолідація панівної верстви ВКЛ, ревізія прав на шляхетство та правова ліквідація владою різноманітних проміжних ступенів напівприцарського люду, статусні позиції якого сягали аморфної соціальної структури давньорус. часів. Підставою для визнання нобілітету відтепер було не виконання військ. обов'язків, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Зважаючи на те, що більшість бояр володіли землею за звичаєвим правом, для них перекривався доступ у шляхетський стан. Ще динамічніше ці процеси розгорнулися після укладення Люблінської унії 1569, адже у польс. правовій системі взагалі не було місця для боярського стану.

За результатами *люстрацій* лише незначна частка бояр потрапила до шляхетського стану, більшість же була змушена шукати нового місця у соціальній ієрархії. Найпоширенішим варіантом стало долучення боярства та військ. слуг до козацтва. Це посилило, більш чітко структурувало та почало ідеологічно окреслювати рухливу та соціально аморфну спільноту укр. фронтиру. Ця верства, яка так чи інакше виконувала військ. функції, захищаючи пд. кордони д-ви від іноз. нападів, почала вимагати узаконення свого рицарського статусу, звільнення від влади місц. адміністрації та виплати утримання за військ. послуги.

Перша згадка про обговорення на засіданні держ. ради Великого князівства питання про прийняття загону козаків для несення прикордонної служби належить ще до 1524. Тоді ж було ухвалено виділити із держ. скарбниці на ці потреби кілька сотень кіп грошей. Утім брак коштів завадив втілити задум у життя. Так само безрезультатно закінчилась і спроба реалізації проекту організації регулярної сторожової служби, запропонованого 1533 О.Дашкевичем.

Успішна реалізація подібних планів стала можливою лише в ході *Лівонської війни 1558—1583.* 1568 дніпровським козакам було передано грамоту короля польс. і вел. кн. литов. Сигізмунда II Августа, що містила пропозицію

про перехід до нього на військ. службу як для участі у походах, так і для забезпечення спокою у межах д-ви. Грамотою 1572 король підтвердив наказ коронного гетьмана Є.Язловецького про набір 300 козаків на держ. службу. Як один із найважливіших моментів королів. грамоти дослідники класифікують призначення шляхтича Я.Садовського старшим і суддею над низовими козаками. Адже цим самим адм. влада і судочинство над козаками вилучалися з юрисдикції місц. територіальної влади, що перетворювало козаків на стан у соціально-правовому сенсі, але не в соціально-політичному, оскільки місця для такої верстви в усталеній структурі феод. сусп-ва не передбачалося. Ця ситуація могла змінитися, проте врешті стала приводом для конфліктів.

Наступний крок було зроблено вже в роки правління короля Речі Посполитої *Стефана Баторія*. 1578 у Львові відбулася зустріч козац. посланців на чолі з А.Лиханським із королем, у ході якої було досягнуто домовленості про набір 500 козаків на королів. службу. Досягнуті домовленості були скріплені універсалом Стефана Баторія — «Постановою про низовців».

Набір півтисячі козаків на королів. службу не міг вирішити проблеми істотного поповнення армії Речі Посполитої, а тому фактично права реєстровців поширювалися й на тих козаків, які не потрапили до списку. Зокрема, вже в роки Лівонської війни, крім 500 козаків-реєстровців, у боях брали участь ще бл. 4 тис. осіб.

Вагомим елементом розвитку козацтва як спільноти стала поява його територіального осередку — Січі. Перша згадка про необхідність побудови укріплених замків на прикордонні належить до оголошення О.Дашкевичем проекту 1533. Брак держ. коштів не дав змоги цього зробити. Однак нагальна потреба в укріпленнях існувала.

Перша історично зафіксована *Запорозька Січ* виникла у 1570-х рр. на о-ві Томаківка, проте важко судити, йдеться про саму організацію «низовців» чи вже про наявність їхнього сталого осередку. До поч. 1580-х рр. зараховують і перші згадки про наявність на Січі січової старшини, а також відповідних атрибутів її влади. Виконавча та військ. влада на Січі належала *кошовому отаману*. Його обирали на заг. козацькому колі. Особа кошового мала велике значення, оскільки він поєднував військ., виконавчу, адм., суд. та навіть духовну владу. У воєн. час кошовий виступав верховним головнокомандувачем і діяв як ніким не обмежений диктатор. Кошовому допомагали військові суддя, писар та осавул. Досить впливовими на Січі були *курінні отамани*, які стояли на чолі окремих структурних ланок товариства. Саме отамани були тими елементами сусп. організації, що виникли найперше. Отамани стояли на чолі розрізнених загонів-ватаг, які з часом — у ході консолідації козацтва та ускладнення функцій — і створили організацію, відому під назвою «Запорозька Січ».

Наприкінці 16 ст. на Січі існувало 7 куренів. Зазвичай курені становили своєрідні об'єднання земляків, а тому й назва куреню давалася від назви місцевості, звідки прибула більшість членів курінної громади. Курінний отаман обирався на сходці куреня та не потребував підтвердження рішенням заг. ради чи кошового отамана.

У наступні роки та десятиліття місцезнаходження козац. січей не раз змінювалося, зокрема наприкінці 1593 припинила існування *Томаківська Січ*, атакована татар. військом. Проте закладені на Томаківці засади спільного життя спонукали козацтво впродовж кінця 16 — 18 ст. за будь-яких обставин відроджувати січову організацію. Так, наступницю Томаківської — Базавлуцьку Січ — було закладено за 30 км униз по Дніпру вже того ж таки 1593.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СЕРЕДИНІ 16 — СЕРЕДИНІ 17 ст.

Посилення Рос. царства за часів Івана IV Грозного (1533—84) спричинило істотну зміну геополіт. ситуації у Сх. Європі. Велике князівство Литовське було змушене піти на утворення спільної д-ви з Короною Польською (Речі Посполитої), а Крим. ханат утратив можливість відновити Золоту Орду і лишився тільки регіональною потугою Пн. Причорномор'я, залежною від Осман. імперії. Землі, населені предками сучасних українців, окрім Закарпаття (володіння Габсбургів та Трансильванії) та Буковини (Молдав. князівство), переважно ввійшли до складу земель Корони Польської.

Дніпрові пороги. Поріг Ненаситець. Малюнок Ж.-А. Мюнца. Кінець 18 ст.

Це була доба, коли сформувалося українсько-рус. правосл. сусп-во, спроможне відновлювати власні традиційні цінності (правосл. віру після церк. унії з Римом) та захищатися потугою запороз. козацтва. Останнє сформувалося на укр. фронтирі — у *Дикому Полі*, проте згодом стало соціальною верствою, що не могла дістати визнання як суспільно-правова та соціальна категорія станової структури Речі Посполитої.

Колонізаційні процеси привели до заселення русинами-українцями значних теренів степового кордону та Лівобережжя на пд. сх. від Десни (прит. Дніпра). Водночас укр. землі ввійшли до системи європ. екон. зв'язків Нового часу. Загалом можна вести мову про прихід ранньомодерної доби, яка в Україні мала низку своєрідних рис.

Утворення Речі Посполитої

Нова, набагато міцніша унія ВКЛ та Корони Польської відбулася внаслідок *Лівонської війни 1558—1583*, розпочатої рос. царем *Іваном IV* Грозним проти Лівонського ордену. Метою царя було здобути вихід до Балт. моря. На той час Москві вже вдалося підкорити Казанське та Астраханське ханства, підпорядкувати чувашів, удмуртів, башкирів. Зверхність царя визнав і правитель Великої Ногайської орди мурза Ізмаїл.

Початковий етап Лівонської війни пройшов під знаком переконливих перемог Москви. Уже

Герби українських воєводств Речі Посполитої. Зверху вниз: Київське, Чернігівське, Руське, Волинське, Подільське, Брацлавське. Реконструкція.

на літо 1558 моск. війська стояли на березі Балт. моря. Передчуваючи розпад ордену, його магістр спочатку уклав союзні договори з д-вами, вороже налаштованими до ідеї укріплення Москви на Балт. узбережжі, а 1561 добровільно уступив пд.-сх. частину своїх земель Польщі, Пн. Естонію — Швеції, о-в Езель — Данії, а сам, лишившися на чолі Курляндії та Семигалії з титулом герцога, визнав себе васалом польс. короля. Таким чином, унаслідок цих комбінацій Лівонський орден фактично припинив існування, а Рос. д-ві довелося мати справу з коаліцією європ. д-в у складі Польщі, Литви, Швеції та Данії. Проте навіть за таких умов Москва не почала шукати шляхів до замирення, а вторглася на територію ВКЛ.

Початковий етап війни з Москвою для Литви складався дуже важко. 1562 царські воєводи спустошили волості навколо Мстиславля, Дубровна, Копися, Орші, Шклова та Вітебська. А 15 лютого 1563 при особистій участі царя моск. армії вдалося захопити важливий стратегічний пункт князівства — Полоцьк. У полон потрапило чимало полочан, а відгомін трагедії мав гучний резонанс у цілій Європі.

З утратою Полоцька та окупацією білорус. земель Велике князівство потрапило у вкрай скрутне становище. По суті, постало питання про виживання д-ви. Дедалі очевиднішим ставав той факт, що самотужки взяти реванш навряд чи вдасться. Найреальнішим способом зміцнення військ. спроможності для литов. кер-ва видавався вже випробуваний раніше політ. прийом — унія з Короною Польською. 1562 шляхетське ополчення під Вітебськом утворило конфедерацію та відправило Сигізмунду II Августу послання з вимогою скликати заг. сейм для укладення унії. Намірами учасників конфедерації керували мотиви як зовнішньополітичні — отримання від Польщі військ. допомоги, так і внутрішньополітичні — прагнення запровадження таких само, як у Короні, шляхетських прав і привілеїв, а також обмеження всевладдя магнатів. З польс. боку теж були наявні мотивації внутрішньо- та зовнішньополіт. характеру.

Бронзовий вкорочений $^3/_4$-фунтовий фальконет. Відлитий у Львові в 1630-ті роки. Музей Війська Польського (Варшава).

Збірка постанов вального сейму Речі Посполитої. Обкладинка. 1650.

Принципова відмінність у баченні сторонами характеру унії д-в тривалий час гальмувала скликання заг. об'єднавчого сейму. Так, литовсько-рус. сторона виступала за рівноправний союз двох д-в, які б і надалі зберігали внутрішньополіт. окремішність. Польс. шляхта — політ. клас королівства — як плату за свою військ. допомогу вимагала повної інкорпорації Великого князівства.

Скликання спільного сейму сенаторів і земських послів від Польс. Корони та Великого князівства було призначено в Любліні (Польща) на січень 1568. Інтереси українських земель Великого князівства на Люблінському вальному сеймі представляли понад 30 осіб — воєвод, каштелянів, старост, хорунжих, а також земських послів і членів княжих родин. Найвпливовішими серед них були князі В.-К.*Острозький*, О.Чарторийський, А.Вишневецький, Р.Сангушко.

Зважаючи на принципові розбіжності сторін та їхнє небажання поступатися власною позицією, згоди щодо вирішення проблеми об'єднання д-в було досягнуто лише влітку 1569. А перед тим партія князів Радзивіллів, яка на той час тримала провід у політ. житті Литви, на знак протесту проти спроб польс. сторони протягнути власний унітарний проект 1 березня 1569 полишила сейм і повернулася на Батьківщину. Опоненти потрактували цей демарш як вияв слабкості й домоглися від Сигізмунда II Августа рішучих дій у відповідь. Щоби змусити литовців до поступок, 5 березня було проголошено акт інкорпорації до складу Корони Польської Підляшшя та Волині. У такий спосіб польс. шляхта домоглася того, до чого безуспішно прагнула, починаючи з 14 ст. Через кілька днів король вислав до тих земель універсали та листи, якими закликав місц. нобілітет прибути до Любліна з метою складання присяги на вірність Короні. В разі непослуху Сигізмунд II Август погрожував покараннями — відбиранням посад і маєтностей. Під загрозою їх утрати більшість литов. шляхтичів прибули на сейм і погодилися з волею короля та склали йому присягу вірності.

Безпроблемне прилучення Волині до Корони викликало у польс. еліти прагнення до нових територіальних надбань, і наступним кроком стала інкорпорація Київ. та Брацлавського воєводств. Такий поворот справ обурив литов. аристократію, яка навіть розпочала підготовку до війни з Польщею. Розмови про приведення у мобілізаційну готовність польс. війська велись і в оточенні короля. Усе ж до збройного протистояння не дійшло. Під тиском литовсько-білорус. шляхти, яка провела з'їзд у Вільні, пани-рада повернулися до переговорів із польс. стороною.

Врешті 1 липня було підписано акт *Люблінської унії 1569* — без поступок, яких домагалася литов. аристократія, проте все ж компромісний за характером.

Зокрема, актом проголошувалось об'єднання Корони Польської та ВКЛ у неподільну цілісність — *Річ Посполиту* на чолі з єдиним монархом, який мав титулуватися водночас і як польс. король, і як великий князь литовський. Вищим законодавчим органом д-ви було визначено спільний сейм. Спільною

мала бути зовн. політика Корони та Великого князівства. Натомість кожна її частина зберігала власну структуру держ. посад, окремі збройні сили, фінансову систему та скарб, власну монету. Спільний сейм, у відповідності з актом 1 липня 1569, мав ухвалювати окремі закони для Корони Польської та ВКЛ. Шляхта, як польська, так і литовсько-руська, отримувала однакові права на території всієї Речі Посполитої.

Місце і роль укр. земель у новоствореній д-ві обумовлювалися загалом пасивною роллю укр. послів на Люблінському сеймі, зокрема у відстоюванні вимог політ. змісту. Так, рус. князі домоглися гарантування цілісності територій укр. воєводств і непорушності місц. традицій. На інкорпорованих землях і надалі гол. законодавчим кодексом залишався Литов. статут. Рус. мова проголошувалася мовою публічного й держ. спілкування «на вічні часи». На територіях укр. воєводств усі місц. уряди, посади та почесні титули могли надаватися лише їх постійним мешканцям, причому правосл. шляхті гарантувалися рівні з католиками права щодо їх отримання. Проте політ. суб'єктність спільноти України-Русі чи рус. (правосл.) народу як рівноправного партнера Корони Польської та ВКЛ люблінськими постановами не передбачалася. В рамках тодішньої політико-правової к-ри це не є дивним. Негативні ж наслідки цього становища виявились уже з поч. 17 ст.

Соціально-економічні зміни в Україні у другій половині 16 — на початку 17 ст.

На соціально-екон. розвиток України у 16 ст. почали впливати нові помітні зовн. чинники. В екон. розвитку Європи принципові зрушення розпочалися ще з кінця 15 ст., коли в Зх. Європі відбувалося інтенсивне становлення капіталіст. відносин, а ринок наповнювався величезною кількістю привезених із замор. колоній золота та коштовностей (у цей час європейці відкрили для себе Америку та проклали мор. шлях до Індії). Це спричинило т. зв. революцію цін. Ін. важливою складовою трансформацій екон. укладу континенту стали наслідки захоплення османами Константинополя, адже після падіння Візант. імперії середземномор. торгівля зазнала кризи. Європ. міста розпочали енергійні пошуки нових с.-г. ринків. Почали бурхливо розвиватися та зростати міста Пн. Європи, залученої до кола балт. торгівлі. Внаслідок цього європ. торг. кон'юнктура складалася таким чином, що динаміка зростання цін на с.-г. продукцію швидко прогресувала, і тривав цей процес доволі довго. Так, навіть за 2-гу пол. 16 ст. ціни на зерно на європ. ринках виросли у 3—5 разів. Це не могло не позначитися на економіці Центр.-Сх. Європи, зокрема й Речі Посполитої.

Нова економічна ситуація в Європі позитивно впливала й на урбанізацію на укр. землях. Так, якщо у 15 ст. на землях Київ., Волин. та Брацлавського воєводств статус міст мали лише 35 населених пунктів, то на серед. 16 ст. їхня кількість зросла до 150.

Найвищим рівнем урбанізації відзначалися краще захищені від загрози татар. нападів Галичина, Зх. Поділля та Волинь. Найбільшим же тогочасним укр. містом і надалі залишався Львів (наприкінці 16 ст. в ньому мешкало понад 12 тис. осіб). У цей час великими містами (понад 700 будинків) вважалися Київ, Кременець, Брацлав; середніми (від 200 до 700) — Берестечко, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Костянтинів, Луцьк, Острог, Сокаль, Торчин, Черкаси та ін. Ще більш активно урбанізаційні процеси протікали наприкінці 16 ст. У цей час, окрім динамічної забудови правобереж. регіону, стрімко поставали новозасновані міста у Лівобереж. Україні — Пирятин, Прилуки, Лубни, Ромни та ін.

Важливою передумовою динамічного розвитку укр. міст стало поширення на них дії *магдебурзького права*, що закріплювало за міською громадою права самоврядної територіальної корпорації. На серед. 16 ст. магдебурзьким правом володіли Володимир, Київ, Луцьк, Дубно, Кременець, Рівне, Перемишль, Брацлав, Олика та ін. міста Волині, Київщини та Брацлавщини.

Військо Речі Посполитої. Піхота початку 17 ст.

На відміну від більшості польс. міст в укр. містах зазвичай міське самоврядування мало обмежений характер і не позбавляло повною мірою від опіки старостинської адміністрації чи окремих впливових магнатів. Так само в укр. містах, особливо у Подніпров'ї, не набула класичної довершеності європ. структура цехової організації ремісничого населення. Тут вона не мала такої, як це було характерно для міст Зх. і Центр. Європи, різнопрофільності, а до того ж не користувалась у повному обсязі самоврядними правами, оскільки частина цехів підпорядковувалася воєводам і старостам.

Київський замок у середині 16 ст. Макет-реконструкція Т. Стрельцової та В. Харламова. Музей історії Києва.

Кахлі із зображенням кінних воїнів. Кам'янецький замок, 16 ст.

Особливий уклад міськ. життя виробився на кордоні зі Степом. Такі міста, як Переяслав, Корсунь, Чигирин, Черкаси, Біла Церква, Бар, Брацлав та багато ін., постали як оборонні форпости. Оборонні функції залишалися для них головними і в наступні століття. Тут сформувалась особлива соціальна структура, в якій переважав військово-служилий люд — бояри, кінні слуги, козаки. Однак і тамтешні ремісники чи купці, зважаючи на специфіку повного небезпек прикордонного життя, активно залучалися до виконання військ. функцій. Воєнізований спосіб життя міських громад у цих регіонах відбивався навіть на специфічному їх поділі на десятки та сотні, що давало можливість у максимально стислі строки домагатися мобілізаційної готовності.

Під впливом «золотої лихоманки» відбувалися важливі структурні зміни як у економіці

Ратуша у Львові, 17 ст. Реконструкція І. Качора.

Магдебурзьке право. Обкладинка. Друковано у Львові 1581. Львівський історичний музей.

Центр.-Сх. Європи, так і в соціальній стратифікації сусп-в, передовсім повторне впровадження у багатьох країнах кріпацтва та посилення його форм там, де воно існувало й перед тим. Так, якщо ще наприкінці 14 ст. на укр. землях нараховувалося лише кілька десятків великих латифундій, то вже на середину 15 ст. їх стає понад сотню. Найбільш енергійними господарниками в цей час були представники князівських родів, у власності яких і до цього часу зосереджувалися великі земельні володіння. Потреба в отриманні максимальних прибутків, які тепер можна було ефективно інвестувати, стимулювала процеси госп. трансформацій. Великі землевласники, які володіли значними земельними та екон. ресурсами, перетворювали свої госп-ва на *фільварки*, тобто такі багатогалузеві вироб. комплекси, що орієнтувалися не стільки на внутр. потреби, скільки на розвиток товарно-грошових відносин, ширші ринки збуту, і при цьому базувалися на застосуванні постійної праці залежних селян.

Гостра потреба у розширенні госп-ва задовольнялася за рахунок збільшення розмірів земельних наділів. А це призводило як до поширення колонізаційної діяльності на ще не освоєні землі, що лежали на українсько-татар. прикордонні, так і до наступу великих землевласників на приватні сел. та общинні землі.

Першими відчули наслідки «золотої лихоманки» селяни Галичини та Зх. Поділля, які раніше від інших потрапили до складу Корони Польської. Тут уже на рубежі 15—16 ст. активно впроваджувався фільварковий тип господарювання і на селян накладалося все більше днів панщини, тобто обов'язкової праці селянина на полі свого пана. Зростання обсягів панщини неминуче супроводжувалось обмеженням прав селянина, зокрема на перехід від одного пана до ін. Уже на поч. 16 ст. польс. сейм ухвалив закон, за яким такий перехід став можливим лише за дозволом попереднього дідича. За умов гострої боротьби за володіння селянами на практиці це положення означало повну заборону на такі переходи. Одночасно селян передавали під абсолютну юрисдикцію пана, доменіальний суд якого залишався для них першою і найвищою інстанцією. Скасувати вирок доменіального суду не міг навіть король.

Початок активному закріпаченню до тих пір особисто вільного селянства на землях, що перед укладенням Люблінської унії належали до ВКЛ, було покладено аграрною реформою 1557, коли впроваджувалася т. зв. *Устава на волоки*. Реформа 1557 передбачала переміряння сел. земельних наділів на т. зв. волоки (одна волока становила 30 моргів, або 21,3 га) і закріплення нормованих сел. повинностей залежно від кількості цих земельних одиниць та якості самої землі. Переміряння супроводжувалося відбиранням землі в селян, особливо тієї її частини, яка перебувала в общинному користуванні, та передачею у фільварковий фонд. Більшою мірою реформа зачепила білорус. землі, де було практично повністю зруйновано сел. общину. На укр. землях «Уставу на волоки» було реалізовано лише в окремих районах Волині, зокрема на Кременеччині, Ковельщині, Пінщині та Берестейщині. На Київщині та Брацлавщині практика волочної поміри не набула значного поширення.

Проте перехід укр. земель до складу Корони Польської відповідав прагненням у сфері поземельних відносин укр. панства. За умов інкорпорації укр. земель і поширення на них правового поля Корони тут швидкими темпами поширювалося кріпосне право.

Процес юрид. оформлення кріпосного права в Короні Польській, що розпочався сеймовою постановою 1505, розтягнувся в часі й остаточно завершився лише у 1570—80-х рр., коли 1573 було прийнято «артикули» польс. короля Генріха Валуа («Генрикові артикули»), а 1588 було ухвалено 3-й Литов. статут. Згідно з цими документами селяни повністю ввірялися своєму панові, який отримував можливості визначати розміри обов'язкової для виконання панщини, вершити над ними суд і приводити до виконання його вироків (аж до смертної кари включно), бути розпорядником їхнього майна, розшукувати своїх збіглих підданих протягом наступних 20 років.

Процеси закріпачення селян, позбавлення їх землі та інтенсивного розвитку фільваркового госп-ва призвели до того, що на 1-шу пол. 17 ст. на західно-

укр. землях — у Белзькому, Рус. та Подільському воєводствах — лише 15 % селян мали наділ, більший за половину лана; близько 33 % — півлана; близько 32 % — чверть лана і до 20 % — менше чверті лана. У цілому ж по Україні малоземельне та безземельне селянство становило 30—40 % загального його складу. Водночас неймовірних розмірів набули магнатські госп-ва. Зокрема, у Брацлавському воєводстві у володінні лише 14 магнатських родів перебувало 86 % сел. і міщанських госп-в, або т. зв. димів. Причому лише князі Збаразькі, Заславські та магнати Калиновські розпоряджалися майже 60 % усіх тутешніх госп-в. Не набагато меншою була й частка магнатського землеволодіння в ін. укр. воєводствах. Так, у Рус. воєводстві магнати володіли 80—82 % поземельного фонду, Волинському — 80 %, Київському — 68 %, Белзькому — 60—65 %.

Доволі наочне уявлення про масштаби економічної могутності представників найпотужніших магнатських родин дають такі дані: у 1-й чверті 17 ст. князі Острозькі володіли 80 містами та майже 3 тис. сіл, коронний гетьман С.Конецпольський мав 120 тис. підданих, а кн. Я.Вишневецький — аж 230 тис.

Процеси закріпачення селянства та розвитку фільваркового госп-ва в різних регіонах України мали локальні особливості, зумовлені цілим рядом факторів. Їх інтенсивність залежала від міцності чи слабкості держ. влади у тих чи ін. регіонах, рівня усталеності традицій шляхетського землеволодіння, можливості сел. виходу на слободи, близькості осередків козацтва та впливу козац. традицій, необхідності залучення селянства до виконання певних військ. функцій.

Найважчою кріпосна залежність була в селян західноукр. земель, а також внутр. районів України, там, де кріпосницькі порядки почали утверджуватися раніше, ніж на Подніпров'ї чи в суміжній зі Степом прикордонній смузі Сх. Поділля. Тут панщина сягала 3—6 днів на тиждень.

На землях Пд. Київщини, особливо її лівобереж. частини, та Брацлавщини кріпацтво не набуло таких значних масштабів. Тут кількість днів обов'язкового відробітку на пана могла коливатися від одного до максимум трьох на тиждень. Причому дні відробітку накладалися не на окремі сел. госп-ва — дими, а на об'єднання дворів, на яких могло мешкати по кілька поколінь однієї сел. родини, — т. зв. дворища.

Причини такого становища не важко встановити. Адже названі землі були слабко заселені, а тому для селянина існували можливості в разі пробудження непомірних зазіхань шляхтича перейти на ін. земельну ділянку та позбутися його опіки. Крім того, ці землі лежали на прикордонні з Диким Полем, шляхта почала проникати сюди доволі пізно, коли тут уже склалися певні традиції вільної хліборобської праці. Спроби брутального їх ламання завжди таїли загрозу збройного спротиву, тим більше, що обставини життя на прикордонні змушували селянина бути не лише хліборобом, а до певної міри й воїном.

Не останню роль відігравали також близькість Запороз. Січі та активне поширення козацтвом своїх традицій і укладу життя на волость. Козац. приклад завжди був притягальним ідеалом для вільнолюбного селянина чи міщанина, які намагалися його наслідувати або ж самі прилучитися до козац. товариства.

Особливої гостроти соціальним суперечностям в Україні додавав той факт, що з кінця 16 ст. до них домішувався етнічний (у сучасному розумінні) чинник. Адже в цей час завдяки королів. наданням, шлюбним контрактам і важелям адміністрування польс. шляхта та магнати — Замойські, Любомирські, Калиновські, Потоцькі, Фірлеї, Конецпольські та ін. — почали активно проникати на укр. землі та вибудовувати на них свої потужні латифундії, супроводжуючи цей процес не лише освоєнням незайнятих земель, а й активним загарбанням тих, що раніше належали укр. селянам, міщанам, козакам і боярам. З огляду ж на ту обставину, що проникнення польс. панів збіглося в часі із динамічним розвитком кріпосницьких відносин загалом, останні пов'язувалися в нар. свідомості саме з появою поляків-католиків і сприймались як вияв нац. чи реліг. гноблення.

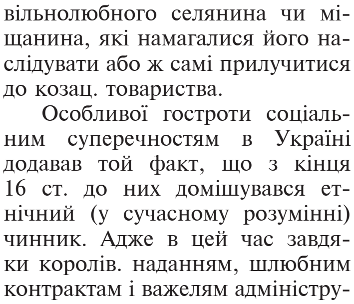

Замок Синявських у Бережанах. Реконструкція Ю. Нельговського і Т. Трегубової.

Важливою для розуміння подальшої логіки розвитку історії України є і та обставина, що поява польс. панства на укр. землях супроводжувалася й небаченим досі зростанням ролі в сусп. житті краю заможного єврейства. Спираючися на етнічно-реліг. солідарність, інституалізовану через діяльність общинних орг-цій — кагалів, а також користуючися підтримкою з боку польс. шляхти та старостинської адміністрації, впродовж 1620—40-х рр. заможні євреї перебирали до сфери своєї діяльності торгівлю, лихварські операції, ставали орендарями маєтків, різного роду прибуткових промислів. Стан обопільної відчуженості та ворожнечі мав негативні наслідки для сторін у майбутньому. Єврейство посіло соціально-екон. нішу, що була об'єктивно зумовленою, проте у структурі тодішнього укр. сусп-ва це породжувало ситуацію гострого конфлікту.

Релігійно-ідеологічні зміни. Православні братства

Із 2-ї чверті 16 ст. у більшості країн Зх. та Центр. Європи набув поширення соціально-політ. та ідеологічний рух, спрямований на реформування осн. доктрин, організації і практики Римо-катол. церкви, — т. зв. *Реформація*.

Ідеологи реформаційного руху заперечували зверхність рим. папи, чернецтво, культ святих, виступали проти священного переказу, тобто рішень церк. соборів. Натомість вони проповідували примат особистої віри людини, вимагали створення нац. церков, оновлення реліг. життя через спрощення обрядовості, проведення церк. відправ рідною мовою тощо. Реформаційний рух підірвав єдність катол. Європи та привів до утворення нової течії у християнстві, відомої під назвою «*протестантизм*».

Проникнення ідей протестантизму на територію Речі Посполитої особливо активно проходило із серед. 16 століття. Велику роль у цьому відігравали освітні подорожі шляхетської молоді до нім. ун-тів, де значного

поширення набули ідеї гол. ідеологів Реформації — М.Лютера та Ж.Кальвіна. Крім того, значний вплив мали міграційні рухи на коронні землі нім. ремісників, а також контакти із васально залежним від польс. короля герцогством Пруссія, утвореним на землях колиш. Тевтонського ордену, де поширилося лютеранство.

Оскільки у д-ві на той час панувала віротерпимість, ідеї протестантизму швидко поширилися по всій Речі Посполитій. Палкими прибічниками нового віровчення на території ВКЛ та укр. частини Корони Польської стали наймогутніші литов. магнати князі Радзивілли, а слідом за ними лоно катол. церкви покинули Сапіги, Ходкевичі, Воловичі, Корсаки, Кішки та ін. Чимало прибічників нової ідеології було й на укр. землях. Найперше її вплив позначився на Галичині. Спершу тут за підтримки магнатів Стадницьких, високопоставлених посадовців Сенявських, Дроговського, Язловецького, Тарновського набуло поширення кальвіністське віровчення, а згодом утвердилось аріанство.

Поширенню *кальвінізму* на укр. землях сприяла діяльність родини Потоцьких. Саме вони збудували школи в Кам'янці (нині м. Кам'янець-Подільський) та Панівцях (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). Впливовим центром *аріанства* із середини 1560-х рр. стали засновані в м. Дубецьк школа та семінарія, де в цей час працював один із визнаних ідеологів цього віровчення, проповідник із Мантуї Ф.Станкаро. 1566 в Галичині пройшов один із перших аріанських соборів Речі Посполитої. Не менше поширення реформаційні ідеї мали і на Волині. Спершу тут знайшли притулок члени вигнаної з Великого Новгорода секти ожидовілих, які заперечували догмат триєдиності Бога та божественну природу Христа, а також виступали проти посередництва офіц. церкви у спілкуванні з Богом.

Надалі поширенню протестантизму в цьому регіоні України сприяла діяльність лідера литов. кальвіністів кн. М.Радзивілла Чорного, який володів на Волині маєтностями. За ініціативи князя у Берестї (нині м. Брест, Білорусь) було закладено друкарню, видавнича продукція якої сприяла поширенню Реформації на укр. та білорус. землях. Зокрема, у Берестейській друкарні було опубліковано славнозвісну Радзивіллову, чи Берестейську Біблію, зразком для якої стала франкомовна гугенотська Біблія. Ще більшим вплив Радзивілла на поширення протестантизму в Речі Посполитій став, коли на королів. престол зійшов Сигізмунд II Август, одружений із сестрою литов. канцлера Варварою.

Пересопницьке Євангеліє.

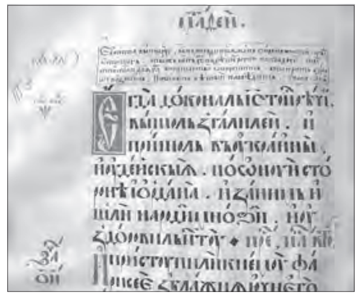
Пересопницьке Євангеліє. Фрагмент сторінки Євангелія від Матвія.

Із кінця 16 ст. на волин. землях поставали аріанські громади в Острозі, Старокостянтинові, згодом — у Ляхівцях і Сенютовичах. Бл. 1600 у м. Гоща з'явилася перша аріанська школа на Волині.

Протестантизм знайшов прибічників і на Київщині, відколи 1610 в Черняхові впливовий укр. пан С.Немирич заснував першу аріанську громаду. Протестантські громади постали в різних місцевостях Київщини та Сх. Поділля.

Часи розвитку Реформації були «золотим віком» реліг. толерантності Речі Посполитої. А її апогеєм стало ухвалення конвокаційним Варшавським сеймом 1573 акта варшавської конфедерації про конституційне закріплення повної свободи віросповідання, рівності у всіх публічних і приватних правах, незалежно від належності до тієї чи ін. християн. конфесії. Незважаючи на численні протести катол. духовенства, новий король *Стефан Баторій* згодом підтвердив правомочність цього акта, і 1588 він цілковито увійшов в нову редакцію Литов. статуту.

Реформаційне вільнодумство, що так глибоко пустило коріння на укр. землях у серед. — 2-й пол. 16 ст., справляло потужний вплив і на життя правосл. громад, які не мали намірів поривати з релігією своїх пращурів. Зокрема, виразний вплив протестантських ідей простежується у спробі перекладу староукр. мовою Святого Письма. Впродовж 1556—61 було перекладено «на мову руськую» знамените *Пересопницьке Євангеліє*. І хоча воно так і не було опубліковане, вже сам цей факт важив надзвичайно багато для духовного поступу України.

Характерною особливістю розвитку протестантської ідеології на укр. землях стало її використання православними не лише з метою оновлення власної церк. організації, а й для організації протидії наступу католицизму, що стало актуальним після інкорпорації України до складу Корони Польської.

Своєрідним усобленням реформаційних ідей у православ'ї, зокрема реалізації принципу участі світських осіб у керуванні церквою, стала діяльність правосл. *братств*. Правосл. братства на території України та Білорусі (у Моск. Русі їх не було) почали виникати ще із серед. 15 ст. Так, одне з найвідоміших і найдавніших з них — *Львівське братство* — було засноване при храмі Успіння Пресвятої Богородиці ще бл. 1453. Трохи згодом подібні організації почали з'являтися по ін. містах Галичини, Волині, Київщини. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. правосл. братства діяли в Луцьку (ще з 1483), Острозі, Києві, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Судовій Вишні та деяких ін. містах. В окремих випадках у великих містах діяло навіть по кілька таких організацій, напр., у Львові в 1540-х рр. виникло ще два братства, які були підпорядковані старшому, Успенському. Членами братств були переважно ремісники та купці, проте інколи провідні ролі в них відігравали й представники шляхти, світської та духовної еліт.

Спершу братства мали релігійно-доброчинний характер — опікувалися матеріальним становищем церков, їх забезпеченням богослужебною літературою, іконами, свічками, церк. начинням, а також влаштовували громад. богослужіння, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі тощо. У часи розвитку реформаційних ідей діяльність братств

Хрестовоздвиженська церква в Луцьку. Північний фасад. Реконструкція Є. Осадчого.

набула великого громадсько-політ. та національно-культ. звучання. Спочатку братчики переважно читали та тлумачили Святе Письмо. Згодом вони почали активно втручатись у справи церк. ієрархії, претендувати на роль своєрідного наглядового інституту за дотриманням церковниками норм моралі. Свої претензії на право контролю за діяльністю духовенства члени братств намагалися поширити не лише на рівні парафіяльних служителів кліру, а й навіть єпископату.

Такі претензії викликали спротив духовенства, а особливо його вищих ієрархів. Широкого розголосу в цьому контексті набув конфлікт львів. єпископа Г.*Балабана* з Успенським братством, в ході якого владика навіть відлучав опонентів від Церкви. Однак перемогу у боротьбі братств і вищого церк. кліру здобули братчики, адже саме їм 1586 антіохійський патріарх Йоаким IV Доу надав право контролю за духовенством, у т. ч. єпископами, а невдовзі константиноп. патріарх *Єремія II* Транос долучив до цього право патріаршої *ставропігії*, тобто непідлеглості місц. церк. владі. Слідом за Львівським подібні права отримали Луцьке, Віленське та Київ. правосл. братства.

Активна наступальна позиція правосл. братств була досить доречною, зважаючи на те, що в цей час їм уже доводилося активно протидіяти численним катол. братствам, що зазвичай створювалися чернечими орденами бернардинів, домініканців, кармелітів та особливо єзуїтів.

Піклуючися про піднесення побожності вірних і переймаючися проблемами їх просвіти, правосл. братства, наслідуючи приклад протестантських громад, засновували власні друкарні. Першою з них стала відкрита Успенським Ставропігійним братством друкарня у Львові. Вона постала на основі найстарішої львів. друкарні, що перед тим належала І.Федорову. Саме в ній 1574 було видруковано знамениті «Апостол» та «Буквар».

Крім публікації дидактичної літератури, освітня діяльність братств виявлялась у відкритті *братських шкіл*. Першою такою школою на укр. землях стала школа, заснована бл. 1585 також при Львів. Ставропігійному братстві. 1592, завдячуючи допомозі кн. В.-К.Острозького, *Львівська братська школа* отримала королів. привілей на право викладання семи вільних мистецтв, і до вивчення риторики, грец. та церковнослов'ян. мов долучилися латина, курс піїтики. Отже за своєю програмою школа відповідала рівню освіти, що на той час існував у передових єзуїтських і протестантських г-зіях. Приклад Львів. братства наслідували братчики з ін. західноукр. міст — Перемишля, Сатанова, Комарна, Красностава, Галича, а згодом — і міст Волині та Центр. України.

На землях колиш. Литов. Русі провідні ролі у поширенні просвіти у 2-й пол. 16 ст. належали вченим острозького інтелектуального гуртка, що сформувався за активної підтримки кн. В.-К.Острозького. Із 1576 на кошти князя розпочалася підготовка до випуску першої друкованої церковнослов'ян. мовою Біблії. У контексті виконання цієї роботи сформувався культурно-освіт. гурток і виник слов'яно-греко-лат. колегіум, який сучасники часто називали академією — школою вищого рівня.

Плекаючи наміри видрукувати Біблію церковнослов'ян. мовою, кн. В.-К.Острозький запросив до себе славетного друкаря Івана Федорова Московитина та типографа, талановитого художника і гравера з підляського Заблудова Гриня Івановича. Провідну ж роль у діяльності літературно-наук. гуртка відігравав ректор *Острозької академії* Г.*Смотрицький*, син відомого літературно-книжною працею дяка і переписувача книг Данила зі Смотрича. Крім того, його членами були В.Суразький, острожани — протестантський публіцист Мотовило, писар Василь та теологи М.Грабович, Т.Іванівський, греки — архієпископ Діонісій Палеолог-Раллі, Євстафій Нафанаїл, Ф.-Е.Мосхопулос. Згодом провідні ролі відігравали грецькі вчені та проповідники Е.Ахіллес, Лука Сербин, Н.Парасхес-Кантакузен, К.Лукаріс. Із 1590-х рр. активно співпрацювали з академією вихованці Острозької школи — поет, перекладач і проповідник Д.Наливайко (брат козац. ватажка С.Наливайка), майбутній архімандрит Дерманського монастиря І.Княгининський, майбутній київ. митрополит І.*Борецький*, майбутній ігумен Степанського монастиря І.Борискович та ін.

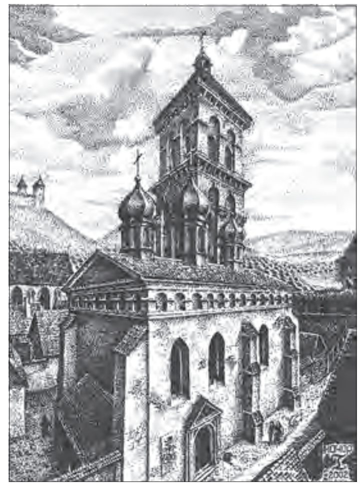

Успенська церква у Львові в другій половині 16 ст. Реконструкція І. Качора.

12 серпня 1581 побачила світ *Острозька Біблія*, текст якої було звірено з текстами, привезеними від рос. царя Івана IV та рим. папи, а також знайденими у грец., сербських, болг. монастирях. Острозька Біблія є визнаним шедевром книгодрукування з поліграфічного погляду та неперевершеним прикладом досконалості канонічної з погляду текстуального експертизи. Поза всіляким сумнівом, ця книга — найвідоміше, а в багатьох відношеннях і найважливіше кириличне стародруковане видання.

Берестейська церковна унія

Наприкінці 16 ст. правосл. церква на землях Речі Посполитої переживала глибоку кризу, викликану цілим рядом обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного плану.

По-перше, вкрай негативну роль у розвитку церкви відігравало право королів. патронату над нею, зокрема право монарха на подання хлібів духовних. Користуючися ним, усупереч правосл. традиції, король замість того, щоб затверджувати єпископів на

кафедрах, здійснював призначення. Цим самим вищих церк. ієрархів було поставлено у повну залежність від світської влади. Ще більше ситуацію ускладнювало те, що королів. право верховного патронату намагалися наслідувати на нижчому рівні магнати та шляхта. Тим самим парафіяльні священики опинялись у повній залежності від місц. панів, які на власний розсуд могли призначати духовних пастирів і позбавляти їх пастви, на свій розсуд розпоряджатися церк. майном і культовими спорудами. По-друге, давалася взнаки відсутність будь-яких закладів освіти. А через значний приплив у церк. ієрархію осіб світських, недостатньо посвячених у церк. догмати та традиції, заг. рівень освіченості кліриків був низьким. Не останнім чинником став заг. занепад православ'я після падіння Візантії 1453. Окрім Російської д-ви ця конфесія не підтримувалася жодною незалежною д-вою.

Відставання в цій царині ставало особливо помітним в умовах бурхливого розвитку єзуїтської освіти та успіхів у реформуванні римо-катол. церкви, що швидкими темпами проходило після ухвал Тридентського собору 1545—63. Собор серед іншого упорядкував призначення єпископів, зміцнив їхню владу, ухвалив рішення про заснування в кожній єпископії семінарії, прийняв новий катехізис, а ще реформував церк. ордени. Найбільше значення для України тут мало санкціонування діяльності чернечого ордену нового типу, націленого на активну місіонерську та пед. роботу серед іновірців, — Т-ва Ісуса (*єзуїтів*).

Перший єзуїтський освіт. осередок на укр. землях виник 1574 в Ярославі. У 1580-х рр. єзуїтські місії організувались у Львові, звідки члени ордену поширювали свій вплив на Поділля, Волинь і Київщину. Одна за одною відкривались єзуїтські колегії у Львові, Перемишлі, Луцьку, Кам'янці, Вінниці, Барі, Бересті, Острозі, Овручі, Києві та ін. містах.

Церква Святого Миколая в Бересті — місце проведення собору 1596. Малюнок з Генеральної візитації Берестейської капітули. 1759.

Наполегливість і витонченість прийомів місіонерської діяльності єзуїтів зумовили початок на землях Речі Посполитої процесів нового окатоличення, девізом якого стало гасло «Кожний шляхтич республіки — католик». В руслі цього процесу на поч. 1590-х рр. лоно правосл. церкви покинули князі Слуцькі, Заславські, Сангушки, Пронські, Лукомські, Пузини, Масальські, Горські, Головчинські. До них долучилися представники шляхетських родин Кішок, Ходкевичів, Сапіг, Воловичів, Корсаків, Глібовичів та багатьох ін.

З огляду на непривабливе становище правосл. церкви в д-ві, низький рівень освіченості духовенства, його численні моральні вади в середовищі правосл. ієрархів поволі утверджувалась ідея церк. унії. У такий спосіб ієрархи сподівалися знайти порозуміння зі світською владою, отримати належну підтримку з боку короля, гарантувати правосл. церкві гідне місце. У кінцевому результаті це мало би припинити утиски вірних і зупинити перехід пастви у католицтво.

Керуючися такими шляхетними міркуваннями, чотири правосл. єпископи — луцький К.Терлецький, львівський Г.Балабан, пінський Л.Пелчицький та холмський Д.Збируйський — на синоді у Бересті 1589 таємно від решти кліру склали лист-проект до рим. папи, де висловили готовність визнати його верховенство за умови збереження традиційного церк. устрою Русі та консервації грец. порядку проведення богослужінь. Хоча згодом частина з них відкликала свої підписи.

Проте в середовищі світської еліти України та нижчого духовенства ідея церк. унії, навіть на досить поміркованих умовах, отримала різко негативну оцінку. Зокрема, кн. В.-К.Острозький в ультимативній формі поставив вимогу про публічне обговорення справи за широкої участі не лише духовенства, а й правосл. шляхти. Проти унії одностайно виступали правосл. братства, не знаходила вона підтримки у значної частини рус. шляхти та нижчого духовенства, не було єдності навіть серед вищого церк. кліру, зокрема, проти унії виступав перемишльський єпископ М.Копистенський, а також архімандрит Києво-Печерського монастиря та екзарх константиноп. патріарха Н.Тур.

Проголошення рішення про укладення церковної унії відбулось у Римі 23 грудня 1595. Надання акту публічного характеру було призначено на 16 (6) жовтня 1596, коли у Бересті мав відбутися церк. собор. Гол. ініціаторами унії лишились єпископи Луцький К.Терлецький і Володимирський І.*Потій*, митрополит Київський М.*Рагоза*.

До Берестя прибуло чимало зацікавлених осіб, як кліриків, так і світських — представників братств, міських громад, шляхти. На особливий статус претендував кн. В.-К.Острозький, який прибув на собор із сином Олександром та на чолі потужного почту слуг і клієнтів. Утім провести повноважний собор представників правосл. церкви Русі не вдалося. Сторони, не дійшовши згоди щодо порядку проведення собору, почали «соборувати» окремо: прибічники унії — у церкві Святого Миколая, а їхні опоненти — у тимчасовій резиденції кн. В.-К.Острозького. Кожна із гілок рус. православ'я піддала анафемі опонентів і, відповідно, позбавила їхніх церк. ієрархів санів, які ті мали. Учасники собору, що проходив у церкві Святого Миколая, склали офіц. акт про визнання влади рим. папи і прилучення до римо-катол. церкви (його оголошення відбулося 19 (9) жовтня). Противники унії цьому рішуче заперечили. Так, кн. В.-К.Острозький звернувся з офіц. протестом до короля, кваліфікуючи те, що відбулось у Бересті, як порушення прав і привілеїв рус. народу.

Однак польс. король *Сигізмунд III* Ваза продемонстрував повну підтримку рішень Берестейського унійного собору, проголосивши своїм універсалом від 15 грудня 1596 його постанови обов'язковими до виконання всіма вірянами рус. церкви. Король визнав законною унійну церкву, а її опонентів ставив поза законом. За прибічниками унії офіційно закріплювали-

ся церк. посади, кафедри, монастирі, земельні наділи та майнові фундуші. Церк. ієрархам-унійцям підпорядковувалося все духовенство грец. обряду.

Цим самим конфлікт було ще більше загострено, і впродовж наступних десятиліть боротьба між православними та уніатами стала однією з визначальних характеристик укр. суспільно-політ. життя. Таким чином, задумана як засіб порозуміння та об'єднання, унія насправді на тривалий час стала символом розбрату та ворожнечі.

Наступ на православ'я після прийняття унії провадився за кількома напрямами. На перших порах православним переважно чинилися перешкоди в обійманні посад у міськ. самоуправлінні, повноправній участі в екон. житті тощо. У подальшому мали місце масове закриття правосл. церков і монастирів, позбавлення їх майна та культових споруд, які передавалися унійцям. На цьому ґрунті виникали дедалі запекліші конфлікти. Причому жорстокість по відношенню до схизматиків (розкольників), — а саме так католики та унійці сприймали православних, до яких, згідно з деклараціями унійних актів, мали відчувати братерську любов, — всіляко заохочувалася Римом, а не лише була виявом надмірного ентузіазму місц. прибічників унії. Зокрема, в листі до короля Сигізмунда III від 10 лютого 1624 папа Урбан VIII закликав до ще рішучіших дій проти схизматської єресі.

За таких умов на укр. землях у 1-й пол. 17 ст. влада всебічно сприяла не лише утвердженню унії, а й швидкому поширенню католицизму. Катол. костьолам і кляшторам (монастирям) надавалися земельні угіддя, створювалися сприятливі умови для діяльності різноманітних катол. орденів, особливо єзуїтського. На серед. 17 ст. костьоли, кляштори та ордени діяли у 30 містах Кам'янецької єпископії, 46 містах Галичини.

Далеко не поодинокими стали практики насильницького навернення мешканців тих чи ін. міст і сіл в унійство чи католицизм. Так, 1630 кн. В.-Д.Заславський наказав священикам усіх правосл. церков, що перебували на його дідичних землях, негайно прийняти унію. Насильницькі дії по відношенню до вірних правосл. церкви, частка яких на укр. землях була набагато більшою порівняно з унійцями та католиками, спричиняли різке загострення тут антикатол. настроїв.

Козацтво як суспільно-політичний та військовий чинник кінця 16 — середини 17 ст.

Першим серйозним випробуванням сил козацтва як впливової військово-політ. сили Речі Посполитої стала козацька війна 1591—96, яку спершу очолив гетьман К.Косинський, а згодом провідні ролі відігравали С.Наливайко, М.Шаула, Г.Лобода.

Глибинні причини війни полягали у зростанні чисельності козацтва та небажанні польс. влади визнати його привілеї як військ. люду загалом для цілої верстви, а не лише для дуже обмеженого кола осіб, які перебували на держ. утриманні, — реєстровців, хоча і їхнє становище не виглядало аж надто стабільним.

Приводом же для збурення спокою стали події, пов'язані з підготовкою Речі Посполитої до війни з Осман. імперією. На сеймі 1590, де жваво обговорювалося питання майбутньої війни з Осман. імперією, було ухвалено рішення про мобілізацію небаченого раніше 100-тис. війська, до складу якого мали ввійти й набрані за королів. призовом 20 тис. козаків. З огляду на скрутне становище реалізація плану розпочалася негайно, і вже на весну 1590 було мобілізовано 1 тис. козац. кінноти та 2 тис. піхоти. Козац. формування негайно були висунуті для охорони пд. рубежів — на Поділля. Важливим проявом гострого зацікавлення влади козац. послугами стало надзвичайно швидке нобілітування цілого ряду козац. старшин і надання їм маєтностей.

Козак-сірома. Марка із серії «Військо України». Художник Ю. Логвин.

Проте невдовзі конфлікт із Осман. імперією було залагоджено, причому за рахунок козацтва. Так, польс. уряд погодився на вимогу турец. сторони вивести козаків із Дніпрового Низу та заборонити їх виправи на Чорне море. Щоби змусити козаків до покори, кер-во Речі Посполитої вдалося до демонстрування грубої сили, надсилаючи козакам численні погрози. За умов, що склалися, така політика виглядала відверто провокативною.

Ескалацію конфлікту спричиняло й те, що саме в цей час на укр. землях різко загострювалися соціально-екон. суперечності, породжені стрімким розширенням шляхетського землеволодіння та поширенням фільваркової системи. У процеси «земельної лихоманки» були втягнуті й представники укр. князівських родів — Вишневецьких, Острозьких, Ружицьких та ін.

Безпосереднім приводом до повстання козаків стала особиста образа, завдана козац. гетьману К.*Косинському* кн. В.-К.Острозьким і його сином Янушем. Користуючися своїм величезним впливом на місц. адміністрацію та зв'язками у столиці, вони не дозволили К.Косинському вступити у права володіння маєтком Рокитно, наданим йому королів. універсалом, оскільки вже давно виношували плани оволодіння цим маєтком. Особиста образа козац. ватажка впливовим магнатом, який очолював місц. адміністрацію (К.Острозький був київ. воєводою), уособлювала глибинний конфлікт козацтва та влади. Особисті чинники наклалися на суспільне бродіння. А тому дуже швидко протистояння набуло масових масштабів, перетворившися на справжню козац. війну.

У серпні 1591 із м-ка Пиків (нині село Калинівського р-ну Він. обл.) К.Косинський звернувся із закликом до козаків самим домагатися справедливості. І вже на осінь сили козацтва зросли настільки, що повсталим вдалося захопити Переяслав, Білу Церкву, Трипілля та Київ. На звільненій від присутності офіц. влади Київщині К.Косинський звелів населенню скласти присягу на послух козакам. Місцем своєї резиденції гетьман обрав м. Біла Церква, де перебувало бл. 5 тис. осіб.

На весну 1592 під козацьке панування майже цілковито

перейшла Київщина, а влітку К.Косинський скерував свої загони на Сх. Поділля та Волинь. У серпні кн. В.-К.Острозький вчинив спробу збройно розправитися з повсталими, проте зазнав невдачі. Це ще більше зміцнило позиції козацтва. На опанованих ними землях повсталі намагалися запровадити козац. порядки, які були абсолютно новими для жителів Волині та пн.-зх. частини Поділля. Козац. уклад життя, особиста свобода козаків стали вельми привабливим прикладом для наслідування волин. селянством і міщанством, адже в цьому регіоні система середньовічних відносин була укорінена найглибше і кріпосницька залежність була найважчою.

Проникнення козац. устрою на Волинь украй загострило тут соціальну боротьбу, і тамтешня багаточисельна шляхта виступила тією силою, яка чинила найбільший тиск на польс. уряд і шляхетський загал решти республіки з тим, щоб рішуче приборкати повстання. У січні 1593 на сеймиках у Луцьку та Володимирі було проголошено заг. шляхетську мобілізацію проти козаків. Варшавський вальний сейм 1593 оголосив козаків «ворогами Вітчизни» та доручив коронному гетьманові знищити бунтівників. Справу приборкання козаків очолив воєвода кн. В.-К.Острозький, у розпорядженні якого перебувала шляхта Волин., Київ. та Брацлавського воєводств. На допомогу батькові кн. Я.*Острозький* привів полки з Галичини та Польщі, а також угор. найманців.

Ген. бій між військами кн. В.-К.Острозького та повсталими козаками відбувся поблизу м-ка П'ятка (нині село Чуднівського р-ну Житомир. обл.). Оскільки була зимова пора, козаки не змогли як слід окопатися, і саме це, можливо, й визначило результати бою на користь В.-К.Острозького. Утім перемога київ. воєводи не була абсолютною, і в козаків залишалося чимало сил, щоб чинити опір. А тому 10 лютого 1593 було укладено загалом досить ліберальну угоду щодо приведення козаків до послуху королю. Згідно з нею повсталі перепрошували короля та Річ Посполиту за вчинені шкоди та завдані збитки, обіцяли надалі бути у послуху короля та його адміністраторів, не ходити самовільно у походи на сусідні землі, повернути колиш. власникам майно і зброю. Проте це не вичерпало конфлікту.

Провівши решту зими на Запорожжі, навесні 1593 козаки, очолювані К.Косинським, зробили чергову спробу перевести свою діяльність на «волость» (контрольована держ. владою частина Наддніпрянщини з осілим населенням). У травні гетьман із передовим загоном вступив до Черкас, але тут був підступно вбитий підісланими слугами місц. старости кн. О.Вишневецького. Загибель К.Косинського стала тяжкою втратою для козацтва, адже з його сходженням з історичної арени серед козацтва не знайшлося особи, яка змогла б об'єднати різні його групи та потамувати особисті чи групові інтереси заради корпоративних інтересів усієї січової спільноти.

Щоправда, влітку 1593 повсталим козакам вдалося розгорнути доволі успішні дії на волості, і кн. О.Вишневецький був змушений укласти з ними новий договір, який став значною поступкою козацтву. Так, згідно з його положеннями козаки отримали право вільного виходу на Низ і повернення на волость; учасникам війни 1591—93 гарантувалася повна амністія. Крім того, місц. адміністрація зобов'язувалася повернути козакам забране в них майно і коней. Таким чином, укладений договір у підсумку не фіксував поразки повсталих. Між сторонами встановлювалося перемир'я.

Повстання 1591—93 стало прологом до значніших потрясінь на укр. землях наприкінці 16 ст. Важливою особливістю розгортання активності козацтва в наступні роки стало домінування в цьому процесі зовнішньополіт. чинника. Причиною такого стану справ послугувало те, що із серпня 1593 в Європі розпочалася війна між Осман. імперією та Габсбурзькою монархією. Намагання кер-ва останньої створити християнську, т. зв. Священну, лігу пробудило в Європі інтерес до укр. козацтва як потужної сили, здатної протистояти мусульманському наступу.

Адже правителі західноєвроп. д-в не надто активно відгукнулися на заклики папи та імператора. Москва та Варшава обмежилися лише заявами про моральну підтримку. Перед тим, як очолити рим. курію, папа Климент VIII тривалий час був нунцієм у Польщі, а тому був добре поінформований про справжню силу козацтва.

Восени 1593 запороз. козаків відвідав спец. посланець рим. папи О.Комулович із листом-закликом Климента VIII приєднатися до боротьби проти магометан, а також 12 тис. форинтів авансу. На О.Комуловича було покладено завдання створення антитурец. спілки придунайських князівств — Молдавії, Валахії та Трансильванії — з рівноправною участю в ній козацтва. Цим самим уперше укр. козацтво визнавалося суб'єктом міжнар. відносин.

Навесні 1594 на Запороз. Січ прибув посланець герм. імп. Рудольфа II Габсбурга Е.*Лясота*, який передав козакам подарунок імператора — 7 тис. дукатів сріблом, а також військ. корогву із символікою імператора Священної Рим. імперії герм. нації.

Ще восени 1593 козаки на чолі з гетьманом Г.*Лободою* здійснили похід у Придністров'я, де розгромили місто Оргіїв (нині м. Орхей, Молдова), та благополучно повернулися до України. Навесні 1594 подібну «вилазку» зробили загони «охочих людей» під командою С.*Наливайка*.

Тим часом прорахунки польс. командування дали змогу війську крим. хана *Газі-Гірея II* влітку 1594 через буковинські землі вдертися на Прикарпаття та завдати там величезних за розмірами збитків. Бездіяльність польс. армії змусила С.Наливайка до рішучих дій з оборони краю. Намагаючися зміцнити свій майже 4-тис. полк, до складу якого входили «охочі» з Київ., Подільського, Рус., Волин. та Брацлавського воєводств, він учинив низку нападів на маєтки магнатів і шляхти, захоплюючи перш за все зброю та порох, а також знищуючи документи, що підтверджували їхні власницькі права. Після рейду на Зх. Поділля наливайківці повернули на Брацлавщину, а звідти вирушили у Молдову. Похід розгортався досить успішно, і козакам вдалося здобути найбільше турец. місто на Придністров'ї — *Тигіну*. Після цього папський агент О.Комулович доносив у Рим, що «козаки виконали свій обов'язок».

Восени 1594 наливайківці об'єдналися з реєстровими козаками на чолі з Я.*Оришовським* та запорожцями Г.Лободи і по-

тужним козац. військом вирушили разом у похід у Молдову. Там козаки розбили війська молдов. господаря Аарона, який побоявся відкрито перейти на бік християн і демонстрував підтримку своєму сюзерену — осман. султану. Після цього козац. військо здобуло молдов. столицю Ясси, Цецору та ін. міста і фортеці.

Повернення ж козаків із походу викликало справжню паніку серед шляхти Речі Посполитої, передовсім пд. укр. повітів, де козаки розташувалися на перепочинок. Величезна козац. армія потребувала утримання, і шляхта в паніці кидала свої маєтності й тікала до Львова та Кракова. Тим часом козаки опанували широку порубіжну смугу на пд. України, що тяглася від Хмільника до Кам'янця.

Однак по-справжньому небувале досі поширення козац. впливів спостерігалося восени 1595, коли війська С.Наливайка після чергового походу в Молдову опанували не лише Сх. і Зх. Поділлям, Київщиною, а й Волинню, у т. ч. й західною її частиною. Здобувши без бою столицю Волин. воєводства м. Луцьк, С.Наливайко повів свої війська на територію ВКЛ. Там він почергово оволодів Слуцьком, Бобруйськом, Могильовом. Невдовзі на територію Білорусі прийшли й запороз. козаки під началом Г.Лободи та М.*Шаули*. Наприкінці січня 1596 козаки С.Наливайка повернулися на Волинь, і в м-ку Степань серед володінь князів Острозьких козац. ватажок облаштував собі зимову квартиру. Масштаби поширення козац. впливів на цей час були настільки значними, що один із польс. воєначальників зауважував із цього приводу: «Вся Україна покозачилася».

Ні місцева адміністрація, ні шляхетський загал укр. воєводств не мали достатньо сил, щоби сподіватися на успіх у боротьбі із загартованим у боях із турками козац. військом. А тому наприкінці лютого 1596 для приборкання повсталих уперше було мобілізовано регулярну польс. армію, якою командував один із кращих польс. воєначальників не лише тієї доби — польний гетьман коронний С.*Жолкевський*. До коронних військ, уведених в Україну С.Жолкевським, приєдналися надвірні загони укр. магнатів — князів К.Ружинського і М.Вишневецького.

Великий гетьман коронний, канцлер коронний Станіслав Жолкевський. Портрет 17 ст.

С.Жолкевський швидким маршем наблизився до районів, де перебували наливайківці. Утім їхньому ватажку вдалося вивести війська з Волині на Подніпров'я. Маневруючи та приймаючи невеликі бої, С.Наливайко спромігся відірватися від переслідування та в районі Білої Церкви об'єднатися із запорожцями Г.Лободи. Це суттєво зміцнило їхні позиції. Гетьманом єдиного війська було обрано М.Шаулу.

Після кровопролитного бою неподалік Трипілля в урочищі Гострий Камінь повстанці переправилися через Дніпро на Лівобережжя. Цей вихід надав повсталим майже місячну перерву від боїв із коронною армією. Коли врешті-решт коронним військам вдалося прорватися на Лівобережжя, 25 травня 1596 розпочалася двотижнева облога повсталих військами С.Жолкевського поблизу Лубен. В урочищі Солониця, поблизу р. Сула (прит. Дніпра), повстанці спорудили добре укріплений табір. Після кількох безуспішних штурмів табору польс. командування послало до Києва за облоговими гарматами. По цьому у повстанців шансів на успішне завершення бою практично не залишилося. Кер-во повсталими спробувало вступити у переговори із поляками. Внаслідок того, що С.Жолкевський (як з'ясувалося згодом, цілком свідомо і з потаємними намірами розколоти козаків) демонстративно вів переговори винятково із Г.Лободою, на останнього впала тінь підозри у намірах зрадити товаришів. 28 травня гетьмана було страчено. А на його місце обрано досвідченого запороз. старшину К.Кремпського.

Тим часом 5 червня С.Жолкевський розпочав безперервний гарматний обстріл табору із прибулих із Києва важких облогових гармат. Завдані цим втрати та майже повна відсутність води за неймовірної спеки, що встановилася на поч. літа 1596, підштовхнули повсталих до рішення про прийняття ультимативних вимог польс. командування. Оскільки це означало видачу С.Наливайка, той на чолі невеликого загону соратників намагався вирватися з табору в степ. Проте він був захоплений у полон і разом із найближчими помічниками виданий С.Жолкевському. Рештки війська повсталих були знищені.

Загалом події 1591—96 стали першим потужним повстанням на чолі із козацтвом. Цей виступ започаткував новий етап становлення козац. стану, процес масового покозачення селян і міщан та їх переселення у пд. регіон України.

Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Козацькі повстання 1620—1630-х рр.

Роки гетьманування визначного козацького лідера та впливового громадсько-політичного діяча П.*Конашевича-Сагайдачного* — він гетьманував (із перервами) упродовж 1610 — поч. 1620-х рр. — стали часом остаточного орг. оформлення суспільно-політ. та військ. структури Війська Запорозького, закріплення певних норм поведінки та принципів козац. життя, перебирання на себе козацтвом функцій захисника правосл. церкви та усвідомлення ним себе репрезентантом політ. волі «русько-православного» (укр.) народу. Із часів П.Конашевича-Сагайдачного козацтво перетворилося на сталий і вагомий сусп. чинник життя Речі Посполитої.

Визнаним ватажком усього укр. козацтва П.Конашевич-Сагайдачний став після 1614, коли очолювана ним козац. флотилія здобула турец. порт Синоп, розташов. на малоазійському побережжі. 1615 був здійснений не менш успішний мор. похід на чолі із П.Конашевичем-Сагайдачним

Срібний хрест — внесок Петра Сагайдачного до Братського монастиря. Національний музей історії України.

Морські походи козаків. Марка із серії «Військо України». Художник Ю. Логвин.

у самі околиці Стамбула, а 1616 було здобуто Кафу.

Після мор. походів 1614 турец. влада гостро поставила перед офіц. Варшавою вимогу «знищити запорожців». Зважаючи на погрозу турків у разі ігнорування їхньої вимоги розпочати проти Речі Посполитої війну, восени 1614 до Житомира було направлено спец. урядову комісію, яка мала набрати на королів. службу 1 тис. козаків-реєстровців, котрі би користувалися козац. правами та перешкоджали «свавільному козацтву» здійснювати самовільні напади на сусідні землі. Передбачалося, що на чолі реєстровців стоятиме «старший», призначений від імені короля великим коронним гетьманом. За свою службу козаки-реєстровці мали отримувати від короля 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Місцем проживання їхніх сімей мали стати *королівщини* та приватні маєтки шляхти, але лише у тому разі, коли на це погоджуватимуться їхні власники. У декларації були відсутні і підтвердження права козацтва на власний суд, і гарантування непорушності козац. землеволодіння.

Запропоновані урядовою комісією умови не могли задовольнити козацтво, отож його проводирі намагалися внести зміни до змісту постанови. Проте сейм 1615 підтвердив правомочність виробленої комісарами постанови, проігнорувавши козац. побажання та навіть не включивши до неї положення щодо оплати військ. послуг козацтва. У відповідь козац. флотилія самовільно вчинила сміливий рейд до стамбульських околиць.

Проте вже через рік, за умов підготовки до походу на Москву, козацтво знову стало не стільки супротивником королів. влади, скільки бажаним її союзником. Восени 1617 король Сигізмунд III доручив гетьману С.Жолкевському створити реєстровий полк. Із-під Вільшани, розташов. неподалік від Білої Церкви, коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, що передбачав набір 1 тис. козаків на військ. службу до короля, за яку той мав платити відповідну платню. Натомість козакам заборонялось організовувати походи на турец. володіння, а також містилася вимога очистити свої лави від тих, хто прибув на Запорожжя в останні 3 роки. Вони мали повернутися до своїх власників — шляхтичів і королів. старост.

Скориставшися зі сприятливого моменту, П.Конашевич-Сагайдачний проявив неабиякі здібності розважливого політика, здатного йти на компроміси. А воєнна кампанія, що розпочалася 1618 на теренах Рос. д-ви, принесла йому ще й славу талановитого воєначальника, здатного успішно керувати великими військ. формуваннями не лише на морі, а й на суходолі.

Метою походу 20-тис. козац. війська на чолі з П.Конашевичем-Сагайдачним на Москву стало визволення з Тушинської облоги сина польс. короля королевича Владислава Ваза. Блискавично пройшовши Сіверщиною, козац. армія так же швидко оволоділа Лівнами, Єльцем, Шацьком. У ніч на 1 жовтня 1618 П.Конашевич-Сагайдачний навіть учинив спробу оволодіти Москвою. Проте гетьман не захотів ув'язуватись у тривалу облогову кампанію і дав наказ відійти від рос. столиці.

Відступивши від Москви, козаки здійснили стрімкий рейд на пд. зх., де оволоділи Калугою та зруйнували її. В результаті походу гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного на Москву 1 грудня 1618 було укладене *Деулінське перемир'я* між Рос. д-вою та Річчю Посполитою, за яким під владу короля поверталися втрачені свого часу Смоленськ, Чернігівщина та Новгород-Сіверщина.

Не менш значимою була роль козац. війська і в ході польсько-турец. війни, в історіографії відомої під назвою Хотинської. Ініціював її початок султан Осман II, який у липні 1621 на чолі величезної армії перейшов Дунай, а в наступному місяці вже стояв біля *Хотина*. Зважаючи на той факт, що їй протистояла значно менша польс. армія, результати протиборства повною мірою залежали від того, як себе поведе укр. козацтво. Польс. сторона не скупилася на щедрі обіцянки задовольнити всі прохання козац. товариства, і, як результат, козац. військо виступило на допомогу коронній та литовській арміям, що перебували у великій скруті у таборі під Хотином. Укладений після жорстоких боїв 9 жовтня

Морський бій козаків із турками. Фрагмент османської мініатюри початку 17 ст.

1621 польсько-турец. договір, по суті, зафіксував визнання Портою провалу своїх завойовницьких планів.

Одночасно зі зростанням військової могутності козацтва вже від поч. 17 ст. значно активізувався процес перенесення козац. порядків і звичаїв із Запорожжя у т. зв. городову Україну, або на волость. У роки гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного робилися спроби законодавчого закріплення прав козацтва на ведення вільного господарювання та володіння землею. Такій постановці питання багато в чому сприяла вдача гетьмана — політика, який був дуже владним і нещадно карав тих, хто противився його волі, й одночасно здатного до далекосяжних політ. компромісів. Саме як уміле маневрування між радикальними вимогами декласованих елементів у середовищі козацтва, що не бажало йти на будь-які домовленості з королем і станами Речі Посполитої, та не менш категоричними у своїх намаганнях ліквідувати козацтво войовничими представниками польс. правлячої еліти можна розцінювати укладені завдяки наполегливості П.Конашевича-Сагайдачного *Вільшанську угоду 1617* та *Роставицьку угоду 1619* Війська Запорозького з королем, які, хоч би в обмеженому вигляді, легалізували існування козац. стану в Україні. Так, важливим успіхом козацтва стало закріплення права реєстровців проживати в королівщинах.

Паралельно зі спробами законодавчого закріплення за козацтвом певних станових прав і привілеїв у цей час спостерігалися інтенсивні стихійні процеси вкорінення козац. ладу на Наддніпрянщині. Відбувалася козац. колонізація прикордонних зі Степом земель, особливо на теренах Пд. Київщини та Брацлавщини. Проведені королів. владою люстрації цих земель на поч. 17 ст. зафіксували існування до 10 тис. таких госп-в. Окрім того, королів. ревізори доповідали у Варшаву про наявність великої кількості козац. хуторів. Зокрема, в Корсунському старостві вони практично витіснили традиційне село.

Становлення козац. землеволодіння на теренах Київ. та Брацлавського воєводств ставало тією основою, на якій розвивалися козац. адміністрування та козац. присуд. Осадження козацтва на землю стало важливою передумовою формування його ідеології та намагання перебирати на себе функції народу політичного, тобто повноправного суб'єкта суспільно-політ. життя.

Віротерпимість була однією з характерних рис сусп. життя в Україні аж до серед. 16 ст. Докорінних змін ситуація зазнала з наступом катол. *Контрреформації.* До ще більшого міжконфесійного протистояння призвело обрання королем Речі Посполитої 1587 Сигізмунда III Ваза, на виховання якого великий вплив справили єзуїти. Наступним кроком до посилення ескалації у взаєминах православних і католиків стало проголошення 1596 церк. унії.

1609 запорожці на чолі з гетьманом Г.Тискиневичем відгукнулися на заклик правосл. чернецтва й не дозволили намісникові унійного митрополита А.Грековичу взяти під контроль митрополичий Софійський монастир. 1613 козаки допомогли архімандриту Києво-Печерського монастиря — православному Є.*Плетенецькому* — повернути землі, захоплені І.Потієм. Важливим етапом у справі долучення укр. козацтва до боротьби за права правосл. церкви став колективний вступ запорожців разом із гетьманом П.Конашевичем-Сагайдачним 1616 до щойно заснованого *Київського Богоявленського братства.* З огляду на те, що правосл. братство було засноване в часи формальної ліквідації правосл. церкви та без дозволу короля, надана йому підтримка з боку козацтва мала неоціненне значення.

Найрішучіше втручання Війська Запорозького в церк. справи відбувалося у 1-й пол. 1620, коли в Україну прибув єрусалимський патріарх Феофан III. Уже на кордоні України владику урочисто зустрів гетьман П.Конашевич-Сагайдачний на чолі козац. ескорту, який із почестями і допровив його до Києва. У цій духовній столиці Русі високий церк. ієрарх був підкреслено шанобливо зустрінутий братчиками, духовенством і козаками. Після гостин у Київ. Богоявленському братстві патріарх відвідав *Трахтемирівський монастир*, де з 1616 архімандритом був Й.*Курцевич*, високоосвічена (освіту здобував у Падуанському ун-ті) та шанована серед правосл. духовенства

Козак. 1620-ті роки. За гербом Війська Запорозького 1621. Реконструкція С. Шаменкова.

і козацтва церк. особа, завдячуючи якій значною мірою і склалася їхня співпраця. Крім Трахтемирова, Феофан III відвідав Канів, Черкаси, ін. козац. райони. А наприкінці літа в Києво-Печерському монастирі відбувся з'їзд духовенства, на якому були присутні також козацтво, шляхта та представники міст. На ньому укр. сторона звернулася до Феофана III із проханням висвятити правосл. ієрархів, оскільки після Берестейського собору 1596 король передав усі кафедри прибічникам унії.

Зважаючи на той факт, що на території Речі Посполитої право призначити єпископів на єпархії було виключною прерогативою королів. влади, а та й так вельми підозріло ставилася до перебування єрусалимського патріарха, він спершу не наважувався задовольнити це прохання. Лише після того, як Військо Запорозьке гарантувало безпеку владиці та свій збройний захист висвяченим ним рус. правосл. ієрархам, Феофан III погодився.

У жовтні 1620 під час нічного богослужіння у Братській церкві на Подолі Феофан III таємно висвятив митрополитом Київським І.Борецького, а крім того, ряд єпископів. Так, архієпископську кафедру посів у Полоцьку учений і публіцист М.*Смотрицький*, єпископську у Перемишлі — письменник-філософ, перший духовний наставник учнів Київ. братської школи І.*Копинський.* Через кілька днів на володимиро-берестейську владичу кафедру було висвячено трахтемирівського архімандрита Й.Курцевича, на кафедру луцьку — І.Борисковича,

а П.Іполитовича — на холмську. Унаслідок цього на серед. осені 1620 правосл. єпископат був повністю відновлений.

Невдовзі по тому владика І.Борецький, відчуваючи за собою підтримку запороз. козацтва, виступив із широковідомою *«Протестацією» 1621*, в якій звинуватив Сигізмунда III та польс. уряд у повному нехтуванні прав рус. народу, котрий приєднався до Корони «за договорами, скріпленими присягою», а тепер зазнає «насильств і утисків віри».

Загалом же загострення з кінця 16 ст. міжконфесійних суперечностей та протидія влади намаганням відновити в Україні правосл. ієрархію спонукали козацтво втрутитись у цю справу. А це, своєю чергою, підносило статус його визвол. боротьби. І якщо перед тим вона мала здебільшого станово-корпоративний чи соціальний характер, то тепер у ній почали виразно простежуватись етноконфесійні гасла.

Найпершою демонстрацією могутності Війська Запорозького та його впливу на міжнар. арені після Хотинського тріумфу стало втручання козацтва у крим. справи та укладення ним у грудні 1624 першої союзної угоди із Крим. ханатом, що передбачало надання обопільних військ. послуг проти третьої сторони.

У цей час військ. активність запорожців розвивалася по висхідній і лише впродовж весни—літа 1625 вони всупереч польсько-турец. угоді здійснили 3 походи на турец. територію. На осінь 1625 конфлікт із Варшавою ще більше загострився внаслідок рішучих дій козаків проти посилення позицій уніїців у Києві та врешті-решт переріс у відкрите збройне протистояння запорожців із польс. владою. Польний гетьман коронний С.Конецпольський привів в Україну досить значне військо. До таких кроків польс. командування змусили тривожні відомості про зростання козац. потуги, яка становила велику небезпеку для всієї Речі Посполитої. Військо козац. гетьмана М.*Жмайла* було меншим, і він не вельми поспішав рухатися назустріч коронній армії, сподіваючися на прихід на допомогу, згідно з угодою 1625, татар крим. калги *Шагін-Гірея*.

Однак татари так і не прийшли, а час було втрачено. Стратегічною ініціативою заволодів гетьман С.Конецпольський. На серед. жовтня йому вдалося, долаючи розрізнений опір повстанських загонів, підійти до Черкас, а з 25 жовтня нав'язати повстанцям бій на вигідних для себе умовах. І все ж упродовж кількаденних боїв спочатку поблизу м-ка Крилів, а згодом неподалік Курукового озера (на правому березі Дніпра навпроти Кременчука) жодній зі сторін так і не вдалося досягти переконливого успіху. В результаті між ними розпочалися переговори. На них поляки вже не вимагали видачі керівників повстання, як це було в роки козац. війни 1590-х рр., та проголошували амністію.

Реагуючи на добру волю С.Конецпольського, у куруківському таборі більш організованими виявилися «старинні» козаки поміркованіших поглядів, яким вдалося замінити на гетьманстві М.Жмайла своїм лідером М.*Дорошенком*. 6 листопада переговори між ворогуючими сторонами увінчались укладенням *Куруківської угоди 1625*. Відповідно до її умов козацтво погодилося на обмеження кількості козаків затвердженим королем реєстром та повернення решти до свого попереднього соціального стану; знищення козац. флоту та повне припинення мор. виправ проти Осман. імперії; відмову від налагодження козацтвом стосунків із будь-яким з іноз. правителів; а також невтручання у справи старостинської адміністрації та міськ. самоврядування на волості. Натомість С.Конецпольський оголосив про збільшення козац. реєстру до 6 тис. осіб та призначення їм щорічної платні в розмірі 60 тис. злотих.

Реєстрове козац. військо ділилося на 6 полків — Черкас., Канівський, Корсунський, Чигиринський, Білоцерківський та Переяславський. Тих козаків, які не потрапляли до козац. реєстру, польс. командування не вимагало негайно повернути до стану послушенства шляхті. Але для їхнього проживання виділялися шість локацій у Пд. Київщині. Із числа реєстрових козаків один полк завжди мав перебувати на Запороз. Січі, щоб не допускати туди нових утікачів з «волості». Реєстровці отримали право вільного вибору свого старшого та козац. старшин.

Сейм 1626 затвердив Куруківську угоду, а спільна з начальником коронного війська С.Хмелецьким воєнна операція М.Дорошенка проти татар під Білою Церквою восени 1626, коли було вщент розгромлено досить велике за розмірами крим. військо, переконливо продемонструвала переваги військ. співпраці, а не ворогування Речі Посполитої з козацтвом. Загалом гетьманування М.Дорошенка стало роками відносного спокою у стосунках козацтва із польс. владою.

Тим часом навесні 1628 укр. козацтво знову виявилося втягнутим у міжусобну боротьбу в Криму. У цей час М.Дорошенко відновив попередню угоду із братом претендента на крим. трон Мегмед-Гірея III Шагін-Гіреєм і на його заклик повів козаків на Бахчисарай. Крім бажання мати прихильного до себе хана та поліпшити матеріальний стан козацтва, до виступу підштовхували також і дії султанської адміністрації, яка розпочала обсаджувати нижню течію Дніпра фортецями.

Неподалік Бахчисарая гетьман М.Дорошенко загинув, і на його місце обрали також досить поміркованого і схильного до компромісів із польс. кер-вом козац. старшину Г.*Чорного*. Проте в нього не було притаманного попереднику політ. хисту в стосунках зі своїми ж козаками. А крім того, невпинно загострювалася ситуація як у стосунках з офіц. Варшавою, так і всередині України, і навіть у середовищі самого козацтва.

Адже на кінець 1620-х рр. особливої гостроти набула проблема міжконфесійних взаємин, до вирішення якої було залучено й козацтво. Ще один клубок суперечностей зав'язувався в Україні з поверненням із польсько-швед. війни на батьківщину козаків-випищиків, інтерес до долі яких влада втратила відразу по завершенні бойових дій. Крім того, уряд уперше розквартирував на Київщині відділи коронного війська. Зважаючи на специфіку сусп. відносин близького до козацтва регіону та звичні для коронного жовнірства грабунки та насильства над місц. населенням (це було проблемою не лише коронного війська, а й більшості тогочасних європ. армій), це ще більше загострило ситуацію в краї.

За таких умов козацьким гетьманом на Січі проголосили Т.Федоровича, широко відомого серед козацтва під прізвиськом Трясило. У березні 1630 він укотре вивів запорожців на волость. Уже наприкінці місяця повсталі швидким маршем наблизилися до Черкас і там зненацька захопили у полон гетьмана реєстровців. Після короткого козац. суду Г.Чорного було визнано винним у зраді інтересів козацтва і страчено.

Козац. повстання 1630 мало низку характерних особливостей, які вирізняють його з-поміж усіх попередніх козац. виступів. Зокрема, дослідники звертають увагу на те, що саме Т.Федорович першим із козац. ватажків звернувся з універсалами-закликами, як відзначав один із захоплених у полон поляками козац. ватажків, «до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб усі, хто є віри грецької, йшли до війська запорозького й боролися проти ляхів». Також до виступу запорожців закликали митрополит та ін. представники правосл. духовенства, які скаржилися на те, що «ляхи утискають нашу віру або забирають церкви...». Ще однією, вельми промовистою, рисою виступу 1630 стало те, що в його ході вперше було сформовано програму дій, яка поєднувала вимоги соціально-екон. та національно-реліг. характеру.

Заклики гетьмана знайшли відгук мало не по всій Україні. Найбільше охочих долучитися до козац. справи виявилося на Наддніпрянщині, але були серед них і втікачі з Волині та навіть Галичини. Т.Федорович зі своїм загоном вийшов із Запорожжя і наприкінці травня 1630 під Переяславом став табором, до якого збиралися повстанці.

Коронному гетьману на противагу цій силі вдалося мобілізувати також досить значний військ. контингент. У розпорядженні С.Конецпольського були не лише відділи коронних військ, а й шляхта з укр. воєводств, їхні військ. слуги. Коронний гетьман зі своїм військом переправився на Лівобережжя.

Бої під Переяславом із перервами тривали 3 тижні. В їх ході обидві сторони зазнали чисельних жертв, проте захопити табір повсталих С.Конецпольському так і не поталанило. Зважаючи на наближення закінчення терміну дії Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Рос. д-вою й активну підготовку останньої до нової війни, коронний гетьман був змушений шукати шляхів замирення. До компромісів була схильною і частина козац. старшини, зокрема козаки-реєстровці, які приєдналися до Т.Федоровича в Корсуні та Черкасах. Незгідний з тактикою компромісу, Т.Федорович разом із частиною прибічників залишив переяслав. табір і попрямував на Січ. Після цього між С.Конецпольським і поміркованими лідерами повстанців переговори розпочалися з новою силою, і 8 червня було укладено *Переяславську угоду 1630* козаків із Річчю Посполитою.

Відповідно до переяслав. домовленостей залишалися в силі постанови куруківської комісії, хоча король своїм універсалом збільшував чисельність козацького реєстру із 6 до 8 тис. осіб. Коронний гетьман гарантував амністію всім учасникам козац. виступу, натомість козацтво зобов'язувалося спалити чайки та утримуватися від мор. військ. виправ. У Т.Федоровича було офіційно (хоч і заочно) відібрано гетьман. булаву, і на його місце козаки обрали Т.*Орендаренка*, за яким С.Конецпольський одразу ж визнав права «старшого» над козац. спільнотою.

Таке несуттєве збільшення чисельності козац. реєстру не могло зняти напругу у стосунках козацтва та уряду Речі Посполитої. Так само, як і навряд чи було можливо виконати вимогу щодо утримання запорожців від мор. походів. Крім того, залишилася навіть не порушеною в угоді низка гострих проблем, зокрема й одна з найболючіших — щодо припинення переслідувань правосл. церкви, а тому й не могло бути ілюзій стосовно довговічності досягнутого миру.

Перші провісники майбутньої грози проявилися відразу ж після підписання Переяславської угоди 1630. Того ж таки року запорожці, нехтуючи забороною польс. влади, здійснили мор. похід і спустошили чорномор. побережжя поблизу Кілії, Балчика та Варни. С.Конецпольський, володіючи інформацією про це самоуправство козаків і маючи розквартироване в Україні коронне військо, все ж таки не вжив жодних репресивних заходів, адже у перспективі визрівала війна з Москвою.

І справді, козаки під командою гетьмана Т.Орендаренка склали кістяк армії короля *Владислава IV* Ваза (на королівство обраний після смерті батька Сигізмунда III 1632). У ході війни, крім тих козаків, які воювали під Смоленськом, ін. козац. загони ходили в походи під Вязьму, Ржев, Калугу тощо. Врешті, завдячуючи значною мірою козац. допомозі, Варшаві вдалося укласти дуже вигідний для себе *Полянівський мир 1634*, який закріплював за Річчю Посполитою володіння Смоленськом та Чернігово-Сіверщиною.

Проте чергова військ. послуга королю з боку укр. козацтва обернулася такою ж черговою грізною сеймовою постановою 1635, за якою на Наддніпрянщину вводилося кварцяне військо, а

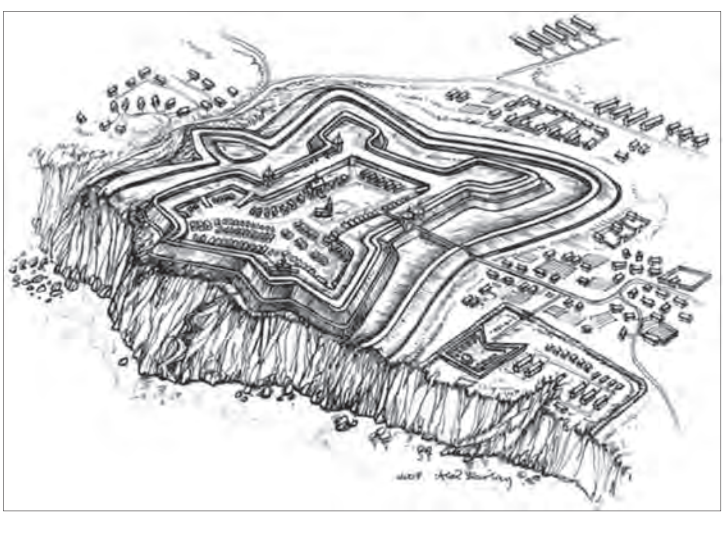

Кодак у середині 17 ст. Реконструкція О. Харлана.

також запроваджувалася смертна кара для тих козаків-реєстровців, які скомпрометують себе участю у бунтах або ж виявлять непокору польс. командуванню чи власній реєстровій старшині. Сейм також виділив кошти на спорудження фортеці над першим дніпровим порогом. Кодацька фортеця (назву отримала від назви цього самого дніпрового порогу) мала надійно перекрити доступ селян-утікачів на Січ, а також обмежити можливості для пересувань у зворотному напрямку — козаків-запорожців на волость. Поява в укр. степах польс. твердині давала б можливість при найменшому бажанні чинити тиск на січове товариство. Впродовж 4-х місяців франц. інж. Г. де *Боплану* вдалося завершити буд-во *Кодака*. У фортеці було посаджено польс. та нім. піхоту, і, здавалося, польс. влада тепер могла вже не турбуватися за спокій на укр. землях. Однак щойно в липні завершилися буд. роботи та розквартирування фортечного гарнізону, як уже в серпні козац. гетьман І.*Сулима*, повертаючись із мор. походу, блискавичною атакою заволодів фортечними валами. Гарнізон Кодака було знищено, а укріплення зруйновано.

Виступ І.Сулими владі вдалося приборкати силами козаків-реєстровців. Загін повсталих оточили у дніпровських плавнях і змусили видати владі їхнього ватажка та кількох його соратників. Усіх їх було четвертовано у Варшаві (крім помилуваного за розпорядженням коронного канцлера П.*Бута* (Павлюка) — майбутнього керівника наступного козац. повстання). Цим самим початок чергового вибуху в Україні на деякий час було відстрочено.

Проте вже на поч. травня 1637 П.Бут на чолі загону у 200 осіб несподівано з'явився під стінами Черкас, налагодив зв'язки із частиною реєстрового козацтва та за його сприяння увірвавсь у місто і захопив наявні там гармати. Разом з артилерією повстанці повернулися на Запороз. Січ, і вже звідти П.Бут розпочав чергове і, як з'ясувалося дуже скоро, найзапекліше козац. повстання.

Гетьман повстанців розгорнув небачену раніше за масштабністю підготовку до війни з Річчю Посполитою. П.Бут проводив енергійні консультації з представниками реєстрового козацтва, намагаючися схилити їх на свій бік, надсилав зазивні універсали до жителів міст, вів переговори з донським козацтвом і різноманітними угрупованнями крим. знаті та причорномор. орд, навіть намагався заручитися допомогою моск. царя, висловлюючися за можливість визнання козацтвом його зверхності.

Вирішальні бої між повстанцями та коронними військами гетьмана польного коронного М.*Потоцького* розгорнулися на поч. грудня 1637 на пд.-сх. околиці с. Кумейки поблизу Канева. Маючи у розпорядженні кілька тисяч погано озброєних і недостатньо навчених вояків, значна частина яких лише щойно долучилася до козацтва, П.Бут усе ж таки віддав наказ про наступ на армію М.Потоцького.

Становище повсталих стало критичним після того, як жовнірам вдалося пробитися до табору та підірвати запаси пороху. Щоб їх поновити, П.Бут із невеличким загоном прорвався крізь вороже кільце і пішов до Чигирина, де були розташов. селітряні варниці. Замість нього на чолі козац. табору став полковник Д.*Гуня*. Саме йому пощастило вивести повстанців з-під Кумейок та з надзвичайно великими втратами все ж пробитися до м-ка Боровиця, розташов. неподалік Черкас. Проте відірватися від переслідування противника не вдалося, і тут, під Боровицею, козац. загони потрапили в оточення.

З огляду на величезні людські втрати, відсутність боєприпасів, їжі та води учасники повстання пристали на пропозиції польс. сторони щодо початку мирних переговорів. Тим більше, що посередником у їх проведенні виступив правосл. шляхтич А.*Кисіль*, який своїм шляхетським словом гарантував збереження життя не лише рядовим учасникам повстання, а і його кер-ву. 11 грудня повсталі капітулювали, видавши польс. командуванню очільників. Кілька днів по тому в таборі під Боровицею відбулася козац. рада, яка здала переможцям клейноди Війська Запорозького та прийняла умови капітуляції і склала присягу вірності королю Владиславу IV. За вказівкою М.Потоцького було затверджено нову старшину реєстрового війська. Старшим козац. реєстру призначили переяслав. полковника І.*Караїмовича*, а військ. писарем — Б.*Хмельницького.*

За результатами придушення козац. виступу 8 травня 1638 сейм ухвалив т. зв. *Ординацію Війська Запорозького.* Постанова визнавала право називатися козаками лише за 6-ма тис. реєстровців, які, відповідно до умов Куруківської угоди, мали скласти 6 козац. полків. Усі, хто не ввійшов до складу реєстру, мусили повернутися до стану посполитих — панських підданих чи міщан у прикордонних королів. містах. Скасовувалося право реєстровців обирати самим собі гетьмана (старшого). Замість нього король за рекомендацією великого та польного коронних гетьманів мав призначати комісара із числа осіб шляхетського походження. Королів. комісару підпорядковувалося все козац. військо разом зі старшинами. Вищу козац. старшину — полковників та осавулів — теж призначали винятково із числа людей шляхетського походження. Полковники були зобов'язані проживати у своїх полках та без дозволу коронного гетьмана не могли їх залишати. Право на виборну козац. старшину реєстровці залишали за собою тільки на нижчому рівні — урядів сотників й отаманів.

Таким чином, сеймова постанова 1638 передбачала фактичну ліквідацію козацтва як стану із власною юрисдикцією та перетворення козаків (у дуже обмеженій кількості) на одну зі складових військ. формувань Корони Польської. Ігноруючи факт існування окремого соціального стану як об'єктивної реалії укр. життя та не бажаючи йти хоча б на якісь поступки, польс. правляча еліта зробила одну з найбільших у своїй історії помилок, яка їй дуже дорого коштувала в недалекому майбутньому.

Утім зупинити вибух нового повстання репресіями владі не вдалось. Уже з кінця зими 1637/38 на Запороз. Січ юрбами стікалися нові шукачі козац. волі. Урядовий комісар, мобілізувавши реєстровців, спробував було атакувати Січ. Однак акція успіху не принесла. Натомість січовики обрали гетьманом Я.*Острянина* (Остряницю) і знову вийшли на волость.

Цього разу повстання розгорнулося на лівому березі Дніпра, хоч Я.Острянин звертався із закликами про участь у виступі ко-

Козак. 1630-ті — 1650-ті роки. Реконструкція С. Шаменкова.

заків не лише до козаків і покозачених жителів прикордонних міст Наддніпрянщини, а й «до всього народу православного», у т. ч. навіть і правосл. шляхтичів віддалених Зх. Поділля, Покуття та Волині. Повсталим удалось оволодіти Чигирином і Кременчуком і тим самим створити зручний плацдарм для розширення повстання.

Проти загонів Я.Острянина польний гетьман вислав свої передові сили, які в битві неподалік м-ка Говтва зазнали нищівної поразки. Під контроль повсталих перейшла вся Сх. Полтавщина. Неоціненну допомогу М.Потоцькому, який перебував у вкрай складному становищі, надав кн. Я.*Вишневецький*, зачеплений за живе активністю козаків на землях, що входили до складу його величезної латифундії. Спільно з надвірним військом Я.Вишневецького силам М.Потоцького вдалося не лише вирівняти ситуацію, а й поступово почати витісняти повстанців із зайнятих ними районів. До вирішальних боїв справа дійшла на поч. червня, коли сторони зійшлися на околицях м-ка Жовнин, розташов. на місці впадіння Сули в Дніпро.

У ході *Жовнинської битви 1638* швидкий і навальний прорив польс. кінноти завдав значних втрат повсталим. Після цього гетьман Я.Острянин на чолі кількох сот повсталих пробився з табору та вийшов у межі Рос. д-ви. Решта повсталих козаків зуміли перейти на лівий берег Сули й тут окопатися. На місце Я.Острянина гетьманом було обрано героя попереднього козац. виступу полковника Д.Гуню. Саме йому й випало вкрай складне завдання впродовж наступних півтора місяців утримувати оборону козац. табору в урочищі Старець (або Стариця), розташов. на лівому березі Дніпра на кілька кілометрів південніше гирла Сули.

В умовах цілковитого оточення, гострої нестачі харчів і військ. припасів козаки пішли на переговори із польс. командуванням. З огляду на величезні людські й матеріальні втрати коронної армії гетьман М.Потоцький не став баритися з укладенням миру та не висував аж надто важких умов. Зокрема, він навіть не ставив питання про видачу керівників повстання, як це було у минулому році. Одначе й прийняти те, що було ухвалено 28 липня 1638 під Старицею, для козацтва було нелегким завданням. Так, повстанці мали видати гармати та військ. клейноди, відправити до панських маєтків збіглих селян і міщан, визнати призначених їм старшого та полковників.

Наприкінці листопада 1638 в урочищі Маслів Став за розпорядженням М.Потоцького відбулася т. зв. заключна комісія з козаками, на якій козацтво було змушене визнати постанови «Ординації Війська Запорозького». Тут же козакам-реєстровцям було представлено комісара — шляхтича П.Коморовського — та оголошено кандидатури нових полковників і військ. осавулів, рекрутованих майже винятково з поляків.

Після цього в історії Речі Посполитої наступив період, який увійшов в історіографію як «десятиліття золотого спокою».

Кримський ханат у середині 16 — середині 17 ст.

Після розгрому на поч. 16 ст. Великої Орди та остаточного перетворення Крим. улусу на самостійну д-ву — Крим. юрт (*Кримський ханат*) — місц. володарі впевнено заявили про свої права на всю золотоординську спадщину. Це спричинило криваве протистояння з Астраханським ханатом, який через півстоліття, 1556, підкорив рос. цар Іван IV, і порівняно вдалі спроби узалежнити від Криму Казанський ханат, де крим. хану вдалося на певний час поставити ханом свого родича Менглі-Гірея. Втім Казань також була до серед. 16 ст. суттєво ослабленою, а 1552 її завоював Іван IV.

Головним же суперником Крим. ханату у боротьбі за спадок Золотої Орди стало *Велике князівство Московське*, яке все активніше «збирало руські землі» навколо Москви. Політика Москви була спрямована як проти вже названих татар. ханатів на пд. сх., так і проти Великого князівства Литовського на зх. І в тому, і в ін. напрямках Москва неминуче стикалася з інтересами Крим. ханату. При цьому з погляду крим. ханів і Казанський, і Астраханський ханати, а також Велике князівство Московське були рядовими провінціями Великої Орди, які відтепер мали підкорятися Криму. Проте в серед. 16 ст. у Поволжі панівною потугою стала саме Москва.

Останню спробу допомогти казанцям здійснив крим. хан *Девлет-Гірей I*, який 1552 рушив у великий і зрештою невдалий для кримців похід проти Москви. Крим. ханат зазнав стратегічної поразки, яка створила для рос. царя Івана IV сприятливі можливості для взяття Казані. Невдовзі така сама доля спіткала й Астрахань. Це давало змогу моск. правителю впевнено стверджувати свій царський, а не лише великокнязівський титул, оскільки він підкорив уже два ханати і навіть намагався здійснити перші спроби наступу в напрямку Криму.

Ситуація, що склалася, могла розв'язатися на користь Крим. ханату лише повним воєнним

Кримський хан. Перська мініатюра. 16 ст.

розгромом Рос. царства. Однак воєнні кампанії кримців у серед. — 2-й пол. 1550-х рр. проти Москви виявлялися невдалими. Хан Девлет-Гірей І, втім, не втрачав надії помститися «непокірному» моск. правителю, якого вважав рівним за статусом звичайному улусному бею, а не хану. Нагода для цього видалася під час *Лівонської війни 1558—83.*

Послідовно реалізовуючи програму «збирання руських земель» навколо Москви, Іван IV спочатку ліквідував небезпеку з боку Казанського і Астраханського ханатів, нейтралізував Кримський ханат і, вважаючи сх. і пд. тили надійно захищеними, наважився на велику війну на зх. Складним становищем, в якому опинилася Рос. д-ва через бойові дії на пн. зх., поспішив скористатися крим. хан Девлет-Гірей І, якого, до того ж, схиляли до цього наполегливі прохання з боку Польщі. За 24 роки Лівонської війни 21 рік позначений нападами кримців на Рос. д-ву.

Кульмінаційним стало вторгнення 1571. Під час цього походу, гол. метою якого спочатку було спустошення околиць м. Козельськ, крим. військо скористалося помилками рос. військ. кер-ва і швидким маршем рушило на Москву, а наляканий вторгненням Іван IV утік до Ростова.

3 червня 1571 Девлет-Гірей І зупинився в с. Коломенське, а його сини — на Воробйових горах. Не маючи артилерії для облоги, татари не могли взяти місто штурмом, однак вони цього й не прагнули, розпочавши грабунок навколишніх слобід і посадів. Невдовзі з кількох боків місто охопила пожежа, і за кілька годин Москва вигоріла вщент. Розгром був нищівним, за свідченнями джерел, грабунок Підмосков'я тривав 40 днів, було розорено 36 міст, а Девлет-Гірей І похвалявся, що під час походу було знищено 60 тис. московитів і ще стільки ж захоплено у полон.

Іван IV змушений був погодитися на визнання зверхності крим. хана, сплату йому данини і повернення Астрахані. Девлет-Гірей І, зі свого боку, нагадував, що повернути слід не лише Астрахань, а й Казань, і не згоджувався на відкуп за Казанський ханат. Іван IV явно намагався виграти в ході перемовин час, а крим. хан почав готувати новий похід проти Рос. д-ви, щоб остаточно закріпити перемогу Криму. Крим. хан не збирався більше домовлятися з правителем, якого не вважав собі рівним, і планував повернути Моск. князівство до статусу окремого улусу у складі Великого Улусу — Крим. ханату.

Плани крим. хана були далекосяжними — одночасно з наступом на Москву мали спалахнути повстання проти моск. володарювання у Казані та Астрахані, після чого об'єднання Великого Улусу мало завершитися. По суті, замислене Девлет-Гіреєм І можна порівняти з тим, що планував і реалізовував Іван IV і його попередники на моск. престолі. Якщо у випадку рос. царя йшлося про збирання рус. земель навколо Москви, то для крим. хана його програма була збиранням татар. земель чи, точніше, земель Улусу Джучі навколо Крим. ханату.

23 липня 1572 татар. військо ввійшло до окраїн Рос. д-ви і рушило до Тули, 28 липня вдалося переправитися через Оку (прит. Волги) й рушити на Москву. Іван IV поспіхом відступав у бік Великого Новгорода, і Девлет-Гірей І вирішив за будь-яку ціну полонити його. Тим часом моск. полки, побачивши, що оборону по річці прорвано, рушили у погоню за ханським військом. Саме тоді кримці припустилися фатальної помилки — спробували дати їм бій та були вщент розгромлені воєводою кн. Д.Хворостиніним. Зазнавши поразки у битві при Молодях (нині село Моск. обл., РФ), Девлет-Гірей І змушений був відступити від Москви. Завдяки перемозі рос. військ при Молодях 1572 Рос. д-ва вистояла у битві з Крим. ханатом у найбільш небезпечний період своєї історії. Успіх спалення кримцями Москви 1571 було зведено нанівець.

Останню спробу подолати Моск. царство здійснив через 20 років крим. хан *Газі-Гірей II.* 1591, занепокоєний рос. експансією на Кавказі, він здійснив черговий похід на Москву. До літа 1591 хан зібрав велике військо, яке стрімким маршем пройшло околиці Рос. д-ви і переправилося через Оку. 13 липня кримці вийшли по серпухівській дорозі до Москви, облаштувавши ставку хана на Поклонній горі.

Однак цього разу місто було добре підготовлене до оборони, причому рос. війська активно використовували засвоєний і успішно застосований у битві при Молодях укріплений табір «гуляй-город». За таких умов прорватися до моск. посадів, як це вдалося 1571, виявилося неможливим. Спробувавши кілька разів наблизитися до рос. позицій і зазнавши важких втрат, татари зібрали військ. нараду й вирішили відступити.

Похід 1591 показав, що татар. військо з його застарілою тактикою й озброєнням неспроможне взяти Москву. Великий похід із політ. метою потребував тепер потужної артилерії у поєднанні з піхотою та важкою кіннотою. Всього цього в Криму в достатній кількості не було. Віднині татарам лишалося тільки грабувати прикордонні землі Рос. держави — т. зв. україни. Впродовж кінця 16 — 1-ї третини 17 ст. татар. набіги на рос. землі були регулярними, особливо активізувавшися під час т. зв. Смутного часу з 1598 по 1613.

Стрімкий відступ кримців з-під Москви 1591 не минув без втрат — моск. воєводи наздогнали і розгромили татар. загони під Тулою, під один з обстрілів потрапив навіть сам хан Газі-Гірей II, якого було поранено в ліву руку. Так скінчився останній в історії Крим. ханату великий похід на Москву з політ. метою — повною і беззастережною поразкою. Після повернення додому крим. хан розпочав мирні переговори з рос. царем, запропонувавши такі умови: Бахчисарай відмовляється від будь-яких претензій на Казань і Астрахань, а Москва, зі свого боку, продовжує сплачувати Криму традиційні упоминки. При оформленні дипломатичних документів крим. хан уперше визнав за моск. правителем — сином Івана IV Федором Івановичем — царський титул.

Так скінчилася боротьба між Кримом і Москвою за спадщину Золотої Орди, причому Рос. д-ва вийшла із цього протистояння переможницею. Вона не лише відстояла свою незалежність і була визнана рівною Крим. ханатові, а й підкорила два незалежні раніше улуси — Казанський та Астраханський ханати. Моск. царство, отже, включило до свого складу і територіально, і символічно більшу частку золотоординського спадку, ніж Крим. юрт.

Можна навіть стверджувати, що після поразки Газі-Гірея II під Москвою 1591 й укладання миру влітку 1594 ханська ставка «перемістилася» до Кремля і Моск. царство стало «Новою Великою Ордою» замість Криму. Не минуло і ста років після розгрому Великої Орди 1502, коли Крим. улус став самостійною д-вою — Крим. юртом (ханатом) із претензією бути Великим Улусом, як цю роль відібрала в нього Москва. Віднині права Великого Улусу належали Рос. д-ві, а Крим. ханат відсувався на роль золотоординського «уламка», який колись відпав від Великої Орди і продовжував плекати власний сепаратизм. На його приєднання Москві знадобилося ще два століття, причому перші відносно послідовні спроби наступу вона змогла здійснити лише через сто років, наприкінці 17 ст.

Із розпадом Золотої Орди і виникненням Крим. ханату караванні шляхи і придорожні містечка вздовж них знелюдніли, а крим. татари, забезпечуючи потреби Осман. імперії в рабах, довершили й без того неминуче зникнення осілого населення у степах Пн. Причорномор'я. Зрештою тут виник новий історико-геогр. регіон — т. зв. Дике Поле. Саме воно в 16—17 ст. стало одним із ключових факторів геополіт. історії Центр.-Сх. Європи. І саме Дике Поле стало тим плавильним котлом, в якому сформувалося козацтво.

З одного боку, литовці й поляки не могли надати укр. населенню прикордоння жодного ефективного захисту від людоловських набігів кримців. Прикордонні фортеці, в яких могло би під час набігу укритися місц. населення, були нечисленними і малоефективними, оскільки не давали можливості врятувати зруйновані госп-ва, та й устигнути під час раптового нападу сховатися під захист їхніх стін було майже неможливо. Загони польної (польової) сторожі також не могли вирішити проблему захисту місц. мешканців — чатуючи на татар. бродах і переправах, вони далеко не завжди могли перекрити всі шляхи проникнення татар. Прикордонна сторожа не встигала всюди, а у випадку великого походу кримців, організованого ханом, калгою чи нуреддіном, і зовсім не могла протистояти багатотисячному татар. війську. Така слабкість ВКЛ і згодом Речі Посполитої у справі захисту пд. кордонів змушувала місцеве укр. населення захищатися самотужки.

Тугра кримського хана Богадир-Герая. 1637.

З ін. боку, саме Річ Посполита, посилюючи культ., реліг. та соціально-екон. тиск на правосл. укр. селянство, сприяла із 2-ї пол. 16 ст. стрімкому збільшенню кількості не надто численних раніше «уходників», які згодні були жити в небезпечних умовах Дикого Поля. Сотні й тисячі уходників за два-три десятиліття перетворилися на десятки тисяч укр. запороз. козаків, які невдовзі стали грізною військ. і політ. силою в Центр.-Сх. Європі.

Пік активності і значення козаків припав саме на кінець 16 — 17 ст. Кульмінацією серії багатотисячних козац. повстань стала Нац. революція серед. 17 ст. При цьому саме Крим. ханат став важливим партнером, у взаємодії з яким відбувалося як становлення людини укр. *фронтиру*, так і становлення укр. державності ранньомодерної доби.

Перші відомі союзні контакти татар і козаків припали на 1520-ті рр. 1521 черкас. і каневський староста О.*Дашкевич* очолював козац. загони, які спільно з кримцями взяли участь в успішному поході на Москву. Через півстоліття, 1585, гетьман Війська Запорозького у 1578—94 Я.Оришовський пропонував кримському ханові Іслам-Гірею II (1584—88) платити козакам жалування й організовувати спільні військ. походи проти московитів. Проте того ж року козаки напали на Крим, що зробило співпрацю з татарами неможливою.

Кримсько-козац. союз, який не вдалося укласти 1585, успішно відбувся 1624 і продемонстрував свою військово-політ. ефективність 1628 під час боротьби братів *Мехмед-Ґерея III* та Шагін-Ґерея за незалежність Крим. ханату від Осман. імперії. 24 грудня 1624 було укладено перший в історії татарсько-козац. трактат, написаний паралельно татар. та польс. мовами. У ньому калга Шагін-Ґерей обіцяв козакам не чинити їм жодної шкоди і гарантував допомогу Крим. ханату у разі ворожого нападу на Січ. Запорожці, зі свого боку, гарантували підтримку Мехмед-Ґерея III і Шагін-Ґерея у випадку їхньої війни з будь-якою третьою стороною.

Реалізацією козацько-татар. угод стала допомога, яку надали запорожці Мехмед-Ґерею III та Шагін-Ґерею під час їхньої боротьби з очільником Буджацької орди беєм Кантемиром, який діяв за вказівкою Осман. імперії. Коли у травні 1628 Кантемир на чолі численного війська ввірвався на п-ів, крим. землі були фактично беззахисними. Брати Мехмед-Ґерей III та Шагін-Ґерей у супроводі кількох сотень вірних вояків укрилися в Кирк-Єрі (*Чуфут-Кале*), який Кантемир узяв в облогу.

Через 4 тижні обложених врятував загін козаків на чолі з гетьманом М.Дорошенком, який прибув на прохання Шагін-Ґерея. Рухаючися укріпленим табором, козаки вперто просувалися вглиб Крим. п-ова і через 6 днів дійшли до р. Альма. 31 травня 1628 тут відбувся вирішальний бій з ногайцями Кантемира й осман. стрільцями-сейменами

Руїни караван-сарая в Карасу-Базарі (нині м. Білогірськ АР Крим). Фото початку 21 ст.

із Балаклави. Втративши у бою гетьмана М.Дорошенка і кілька сотень побратимів, козаки зрештою перемогли і пробилися до Бахчисарая. Козаки показали себе грізною бойовою силою, і якщо в наступній боротьбі за владу із Джанібек-Ґереєм (1628—35) брати Мехмед-Ґерей II і Шагін-Ґерей програли, то відбулося це явно не з вини козаків, які доклали всіх зусиль для виконання своїх союзницьких зобов'язань.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ 17 ст.

Події серед. 17 ст. в Україні стали одним із ключових етапів становлення українства як спільноти. Попри те, що світогляд та політико-правова к-ра «руського православного народу Корони Польської» не можуть тлумачитися в контексті уявлень про сучасні нації, вони цілком відповідали тодішнім європ. тенденціям становлення протонац. спільнот. Інтегрувальну роль для останніх відігравали передовсім етноконфесійні чинники (зокрема Реформація в Німеччині та Контрреформація у Польщі, реліг. війни 16 ст.) та освічені еліти, які виступали у ролі їх політ. речника навіть за умов станово-корпоративної свідомості.

Невдача моделі релігійно толерантної Речі Посполитої, церк. унія, окатоличення русинів призвели до радикалізації рус. етнічності. Культ. розквіт «київського православ'я» 1-ї пол. 17 ст. сприяв формуванню нових поколінь місц. церк. та світської еліти. Полонізація старої князівсько-магнатської верстви звільнила соціальну нішу військово-політ. еліти для козацтва, яке на серед. 17 ст. вже достатньо конституювало свій устрій і норми. Спільний етнонім «українці» ще не використовувався; побутувала попередня істор. форма «русини», якою позначали і білорус. спадкоємців Русі, — проте щодо останніх усе більшого поширення набувала назва «литвини». Проте та обставина, що етнічний ареал українців (за винятком Закарпаття та Буковини) збігався зі сх. частиною Корони, сприяла чіткішому окресленню поля політ. активності українців і можливих територіальних претензій. Етнічний кордон з поляками збігався з конфесійним, що спрощувало самоідентифікацію широких верств українців. Політ. к-ра та практика шляхетської республіки сприяли набуттю політ. досвіду рус. шляхтою і верхівкою козацтва та їхній спроможності формувати у критичних ситуаціях нові політико-ідеологічні концепти. Наявність військ. верстви козацтва як часом антисистемного чинника для пізньофеод. усп-ва Речі Посполитої була прикладом можливості альтернативної, укр. соціальної моделі.

Радикальні політ. та соціально-екон. зміни часів Хмельниччини в історіографії інтерпретуються по-різному: «національно-визвольна війна», «національна революція», «козацька революція», «велике повстання», залежно від того, який саме її аспект видається авторові ключовим (політ., військ., соціальний). Відповідно до термінології та концепцій дослідників постає питання хронологічних рамок події (явища): 1648—57, 1648—67 та ін. Істотне значення має також, чи вживається у назві на додачу «під проводом Богдана Хмельницького», оскільки вагомість тут особистісного фактора ніяк не можна ігнорувати. Важливими критеріями також є оцінка цього явища з огляду на подальшу історію України і його вагомість як, по суті, конституювального етапу ранньомодерної та модерної історії укр. народу — з огляду як на появу власної державності Нового часу, масштаби швидких соціальних змін, так і на місце в істор. свідомості українців наступних поколінь. Тому в цьому нарисі використовується пізніший, проте адекватний термін «національна революція».

Передумови та причини Національної революції

Однією з гол. передумов визрівання в Україні Нац. революції, що вибухнула навесні 1648, стали стрімкі процеси розвитку козацтва, яке впродовж 2-ї пол. 16 — перших десятиліть 17 ст. зазнало разючих внутр. змін. Насамперед козацтво значно зросло кількісно, його соціальний склад збагатився представниками шляхетської освіченої верстви, передовсім серед реєстрового козацтва. Крім того, козац. еліта усвідомила себе спроможною формулювати етноконфесійні інтереси правосл. руського народу (українців) у Короні Польській. У козацтва з'явилися передумови стати «політичним народом» у політико-правовому розумінні того часу. Важливість такої метаморфози значно підсилювалася тією обставиною, що укр. шляхта в цей час поступово все більше переходила в царину польс. к-ри, а такий стан мав висунути з рус. спільноти нових соціальних акторів.

Запровадивши на Запорожжі певні норми сусп. організації, що ґрунтувалися на привабливих для соціальних низів елементах заг. вольності, праві на володіння своєю землею, праві бути підсудним лише власній корпорації

Фрагмент карти України, складеної Г. де Бопланом. Близько 1648—1650.

Гармати 17 ст. Національний музей історії України.

тощо, козацтво з кінця 16 ст. активно переносило свій устрій на волость. Тим самим козац. ідеали та норми життя поступово проникали не лише у прикордонні зі Степом райони, а й на внутр. землі укр. воєводств.

Відсутність реліг. толерантності в Речі Посполитій, особливо в роки королювання Сигізмунда III Ваза, змусила козацтво активно втрутитись у процеси міжконфесійної боротьби, надавши їй жорсткіших форм, аніж ті, що існували в межах не достатньо ефективної форми шляхетського сеймового спротиву.

Чисельне зростання козацтва та зміцнення його екон. спроможності, у т. ч. й унаслідок розвитку хутірського типу господарювання, неминуче провокувало загострення конфлікту соціально-екон. характеру. Адже розширення козац. землеволодіння відбувалося за умов одночасного інтенсивного зростання фільваркового госп-ва магнатів і заможної шляхти.

Становлення фільваркової системи об'єктивно породжувало посилення позаекон. експлуатації селянства, збільшення обсягу панщини, поширення кріпосницьких порядків на ті регіони пристепової України, де до цього часу вони не мали масового характеру. І якщо на західноукр. землях чи на Волині становлення фільваркового госп-ва грунтувалося на давніх традиціях шляхетського землеволодіння, то зовсім ін. вияву набули ці процеси на Наддніпрянщині. Крім того, що місц. селянство не було призвичаєне до кріпосницької залежності, воно також мало перед собою приклад існування вільного козац. госп-ва та устрою. Напіввійськ. спосіб життя робив населення Наддніпрянщини потенційно «покозаченим» та схильним до збройного опору соціальному тискові.

Усвідомлення козацтвом — фактично лицарським за функціональними сусп. обов'язками станом — свого статусу «народу політичного» неминуче мало висунути у політ. житті Речі Посполитої проблему юрид. закріплення цього становища.

Однак «нестандартність» соціальної категорії козацтва для усталеної феодально-станової моделі, становий егоїзм шляхти, у т. ч. й тієї її частини, що була етнічно пов'язана з укр. землями, завадили польс. владі адекватно оцінити ситуацію та привести юрид. бік справ у відповідність із фактичними реаліями. До того ж влада обрала ще і вкрай ризиковану лінію поведінки, коли в моменти гострої необхідності заохочувала козацтво до військ. служби, а в часи затишшя намагалася ліквідувати будь-які ознаки його лицарського статусу.

Приводом для актуалізації кризової ситуації стала поява в оточенні польс. короля *Владислава IV* Ваза планів щодо організації широкомасштабного хрестового походу проти османів, в яких неабияка роль відводилася укр. козацтву. У квітні 1644 у Варшаві відбулася таємна зустріч короля з козац. реєстровою старшиною, зокрема з чигиринським сотником Б.*Хмельницьким*. В її ході й обговорювалися плани організації масштабної виправи козаків на Чорне море проти турец. військ. Користуючися сприятливою нагодою, старшина домоглася від короля обіцянки стосовно відновлення старих козац. вольностей, збільшення реєстру до 12 тис. осіб та надання козац. регіону особливого статусу. Оскільки проти планів короля існувала сильна опозиція, було вирішено приготування до майбутньої війни проводити таємно.

Коли підготовка до мор. виправи козаків була вже в розпалі, восени 1646 під тиском сейму Владислав IV зрікся своїх намірів розпочати війну з Осман. імперією, і до козаків надійшов наказ згорнути будь-які подальші приготування. Проте це не змінило планів козац. старшини щодо військ. виступу, який би тепер уже міг бути спрямованим на вирішення не зовн., а внутр. проблем. Саме в цей час розпочався конфлікт Б.Хмельницького із чигиринським підстаростою Д.Чаплинським, що зіпсувало його стосунки із владою. Втім на осінь 1647 справою підготовки чергового козац. повстання опікувалися й ін. козац. лідери: Ф.Вешняк, К.Бурляй, Б.Топига, І. і Д. Гирі, С.Москаленко, Ф.Джеджалій, М.Кривоніс, І.Ганжа та ін.

Воєнна кампанія 1648—1649. Становлення козацької державності

Підняти повстання планувалося восени 1647, проте плани змовників були викриті, а Б.Хмельницький заарештований. Вийшовши на волю, в січні 1648 він разом із невеликим загоном однодумців виступив на Запорожжя. 9 лютого 1648 на Січі відбулася козац. рада, учасники якої обрали Б.Хмельницького гетьманом. Це й стало початком повстання.

Встановивши контроль над запороз. землями, Б.Хмельницький розгорнув активну роботу з поширення козац. виступу на волості та провів активні переговори із Кримом, які завершилися укладенням воєнно-політ. союзу. На поч. квітня в Україну прибув перекопський мурза *Тугай-бей* на чолі кількох тис. татар. Після цього гетьман міг розраховувати на перемогу над армією гетьмана великого коронного М.*Потоцького*.

Військо останнього, що складалося із жовнірів, козаків-реєстровців і шляхти, було меншим за чисельністю. Наступ відбувався і суходолом, і човнами, сам же М.Потоцький залишився в таборі під Корсунем, очікуючи на підхід надвірних магнатських військ.

Хмельниччина. Марка із серії «Військо України». Художник Ю. Логвин.

Наприкінці квітня, тільки-но С.*Потоцький* дійшов до річки Жовті Води (прит. Інгульця, бас. Дніпра), як подальший шлях йому несподівано перекрило військо повстанців. Уже перші сутички принесли більше успіху козакам, аніж полякам. Міцно зімкнувши кільце навколо ворожого табору, Б.Хмельницький не став марнувати час, а доклав енергійних зусиль до того, щоби

схилити на свій бік козаків-реєстровців, яких коронний гетьман спрямував на Січ водою. Йому це вдалося. Внаслідок цього 16 травня в урочищі Княжі Байраки (балка в басейні р. Омельник; права прит. Дніпра), війська С.Потоцького зазнали нищівної поразки.

Звістка про катастрофу коронного війська у *Жовтоводській битві 1648* застала гетьмана М.Потоцького все ще під Корсунем, де він очікував на прибуття кн. Я.*Вишневецького* на чолі свого надвірного війська. 18 травня гетьман віддав наказ про відхід до Білої Церкви, де була добре укріплена фортеця. На марші до коронного гетьмана долучилися надвірні війська деяких укр. магнатів. Неподалік Корсуня, на березі р. Рось (прит. Дніпра), 24 травня М.Потоцького наздогнав передовий козац. загін на чолі з черкас. полковником М.*Кривоносом* та частиною татар. На світанку наступного дня під Корсунь прийшли осн. сили повсталих і військо Тугай-бея. Стратегічний задум Б.Хмельницького врешті вдався, у *Корсунській битві 1648* коронна армія зазнала нищівної поразки, причому в полон потрапили відразу обоє гетьманів — великий коронний М.Потоцький та польний коронний М.*Калиновський*.

Звістки про козац. перемоги, здобуті над польс. армією під Жовтими Водами та Корсунем, гучним відлунням прокотилися не лише по всій Україні, а й Польщею та Європою. Міщани та селяни масово йшли до Б.Хмельницького, поповнюючи й без до того його досить значні сили. Одночасно повстання почали вибухати то тут, то там по всьому Подніпров'ю — як Правобережному, так і Лівобережному, перекидаючися на Волинь і Поділля та втягуючи у свій вир усі стани та соціальні верстви укр. сусп-ва. А відтак започаткувався процес переростання козац. повстання в революцію. Ситуація військ. катастрофи, якої Польс. Корона зазнала в Україні, ускладнилася династичною кризою. Ще напередодні Корсунської битви помер король Владислав IV, і тепер шляхта була збурена справою вибору нового правителя.

На звільнених від польс. влади землях великого розмаху набували процеси масового покозачення міщан і селян, замість старостинської адміністрації впроваджувалося козац. самоврядування. Найбільш динамічно процеси такого стихійного державотворення проходили на землях, що здавна вважалися козацькими, — Чигиринщині, Канівщині, Корсунщині, Переяславщині, Богуславщині та ін. Водночас у другій половині літа відбувалось інтенсивне формування Миргородського, Полтав., Ніжинського та Прилуцького полків на Лівобережжі, причому не лише як військ. одиниць, а і як адм.-тер. структур, підвладних тільки гетьман. проводу.

Оволодіння повсталими Києвом на поч. літа 1648, а також вступ повстанців на чолі із черкас. полковником М.Кривоносом на Поділля та Волинь активізували зазначені процеси й тут. Зокрема, на правобереж. Київщині сформувався Паволоцький полк. А діяльність М.Кривоноса на території Брацлавського та Волин. воєводств привела до масового покозачення місц. населення, завдяки чому під командою черкас. полковника на середину літа вже перебувала досить потужна армія. Спираючися на таку потужну силу, М.Кривоніс звільнив від польс. присутності та влади королів. адміністрації Немирів, Брацлав, Вінницю, Тульчин, Погребище, Полонне та ін. міста й укріплені поселення.

Проте наприкінці липня повстанці М.Кривоноса під Старокостянтиновом зазнали поразки від війська кн. Я.Вишневецького. На Подністров'ї розгорнувся рух левенців, які нападали на польс. гарнізони в різних кінцях краю, а з 2-ї пол. серпня взяли в облогу потужну Кам'янецьку фортецю. Виступи почали перекидатися на Теребовлянську та Галицьку землі Рус. воєводства. На середину серпня повстання спалахнули навіть на найвіддаленіших західноукр. землях Підляшшя.

Збройна боротьба набула чітко вираженого не лише соціального, а й національно-визвол. та реліг. змісту. В усіх без винятку тогочасних джерелах звертають увагу на масову участь у ній правосл. українців — «уся Русь об'єдналася», русини «дихають одним лише фанатизмом схизми проклятої» тощо.

З поч. літа 1648 активізувалися військ. приготування Речі Посполитої. Над коронними військами та шляхетським ополченням, що гуртувалось у таборі під м. Глиняни поблизу Львова, було поставлено регіментарями кн. В.-Д.*Заславського*, М.Остророга й О.*Конецпольського*. Одночасно на чолі 6-тис. армії просувався через землі Київщини та Сх. Волині кн. Я.Вишневецький, стинаючи на своєму шляху, як писали очевидці, «винного й невинного».

Бої, що розпочалися 21 вересня, відзначалися неймовірною запеклістю. Вони тривали до 23 вересня і принесли перемогу козац. війську у *Пилявецькій битві 1649*. Повстанцям дісталися гармати, великі припаси пороху та зброї, багаті трофеї.

Поразка польс. армії сприяла піднесенню морального духу повсталих, залучила до боротьби десятки тисяч нових шукачів кращої долі. У воєнно-стратегічному ж плані здобута перемога відкрила повстанській армії шлях на землі Зх. України.

Наприкінці вересня укр. армія вирушила через Ямпіль і Збараж у напрямку Львова. По дорозі до неї долучилося крим. військо на чолі з першим спадкоємцем ханського престолу калгою Крим-Гіреєм. Уранці 6 жовтня передові укр. й татар. загони почали плюндрувати львів. передмістя. Через день під місто прибули осн. сили на чолі з укр. гетьманом і калгою, а ще через день розпочалися бої за Львів. На той час місто вже таємно залишили М.Остророг, кн. Я.Вишневецький та ін. провідники. Обмежившися взяттям контрибуції з міської громади, Б.Хмельницький віддав наказ про зняття облоги та спрямував війська далі на зх., до м. Замостя.

Тим часом у Варшаві точилася боротьба за корону між братами померлого короля Владислава IV — Яном-Казимиром і Каролем-Фердинандом. Обидва вони мали приблизно однакову підтримку в Польщі, й Речі Посполитій загрожував тривалий період безкоролів'я чи одночасний вибір обох королевичів. Проте Річ Посполиту від двовладдя порятували Б.Хмельницький і його величезна армія, що на той час уже підійшла під Замостя. Гетьман висловився на користь Яна-Казимира, і це змусило брата останнього зректися претензій на трон.

Міркування Б.Хмельницького були наступними. Насамперед за спиною Яна-Казимира стояв коронний канцлер Є.*Оссолінський*, який засвідчив свою схильність до політ. розв'язання конфлікту з укр. козацтвом. Кандидатуру ж Кароля-Фердинанда підтримувала «партія війни», очолювана князями Я.Вишневецьким і В.-Д.Заславським. Окрім того, молодший брат перебував під сильним впливом єзуїтів і від нього навряд чи можна було сподіватися проведення виваженої політики щодо вирішення реліг. проблеми.

15 листопада 1648 Б.Хмельницький відрядив посольство на елекційний сейм із листами до Яна-Казимира та сенаторів, в яких було передано загалом доволі скромні політ. вимоги. Вони, зокрема, обумовлювали гарантування королем і Річчю Посполитою відновлення козац. прав і привілеїв, ліквідованих «Ординацією» 1638. Крім того, йшлося про виділення козацтву території, що мала перебувати під його безпосереднім управлінням, поза контролем старостинської адміністрації та за умови повного виведення звідти кварцяних військ, надання дозволу на організацію мор. виправ козацтва, а також зрівняння козаків у правах зі шляхтою щодо повного самоврядування та непідлеглості владі коронних гетьманів, а лише одного короля.

Новообраний король *Ян II* Казимир Ваза поспішив прийняти всі висунуті Б.Хмельницьким вимоги. Скликана 19 листопада гетьманом старшинська рада, а згодом — загальна, або «чорна», рада висловилася за припинення облоги Замостя, визнання влади Яна II Казимира та повернення на Наддніпрянщину. Менше одностайності серед старшини було у питанні щодо долі опанованих козаками західноукр. територій. Частина козац. лідерів, зокрема М.Кривоніс та П.Головацький, виступали за закріплення цього регіону за Військом Запорозьким та обсадження його козац. залогами, інші, у т. ч. й, очевидно, сам Б.Хмельницький, вважали за потрібне вивести армію в повному складі на традиційно козац. землі.

Грандіозні перемоги, здобуті козац. військом упродовж 1648, до невпізнання змінили Україну. Адже тріумфальне просування повсталих на зх. супроводжувалося не лише зламом наявних доти на укр. землях старих соціально-екон. порядків і владних структур Речі Посполитої, а й становленням нових, заснованих на традиціях козац. самоврядування та судоустрою. Внаслідок цього на осінь 1648 полково-сотенний устрій утвердився не лише у традиційних козац. регіонах і на Лівобережжі та Чернігово-Сіверщині, а й у пд.-сх. частині Волинського та сх. частині Подільського воєводств. Одночасно зі створенням місц. органів самоврядування розпочалися процеси формування апарату верховної влади, де поруч із гетьманом чільні місця посідали ген. старшини.

Вкрай важливим для розуміння логіки подальшого розвитку Укр. революції є аналіз тих змін, що сталися на рубежі 1648—49 у принциповому змісті політ. програми повсталих, адже саме в цей час укр. гетьман і його оточення вперше формулювали вимоги розриву з Річчю Посполитою та створення окремої козац. д-ви.

Підґрунтя такої разючої метаморфози було закладене грандіозними перемогами козац. зброї та успіхами у становленні козац. устрою на укр. землях. Але досить важливу роль у цьому процесі відіграли й події, що відбулися в Києві наприкінці грудня 1648 — на поч. січня 1649. Саме в цей час Б.Хмельницький як тріумфатор в'їхав до давньої княжої столиці Русі, де його урочисто зустрічали городяни, представники правосл. духовенства, студенти Київ. колегіуму. Прибуття гетьмана Київ вітав церк. дзвонами, гарматними пострілами та декламаціями написаних на його честь київ. інтелектуалами віршів, в яких його було проголошено «Руським Мойсеєм», «спасителем, освободителем і визволителем народу з лядської неволі».

У Києві гетьман мав зустрічі з київ. митрополитом С.*Косовим* і єрусалимським патріархом *Паїсієм*. У Святій Софії Київській патріарх провів урочисте богослужіння, під час якого Б.Хмельницькому було відпущено не лише всі наявні на той час гріхи, а й гріхи майбутні. Така процедура становила невід'ємний елемент коронації європ. володарів і наочно демонструвала ставлення тогочасного укр. сусп-ва до неординарної особи укр. гетьмана.

Під впливом київських зустрічей і розмов із вищим укр. і вселенським правосл. духовенством Б.Хмельницький близько 8 січня 1649 відправив до рос. царя посольство полковника С.*Мужиловського* із проханням про надання Війську Запорозькому військ. допомоги та прийняття його під царську протекцію. Цим самим гетьман недвозначно демонстрував наміри не обмежуватися досягнутим, а продовжувати боротьбу з Річчю Посполитою до здобуття повної незалежності України.

Ще більш відверто Б.Хмельницький говорив про свої наміри «вибити з неволі лядської» укр. народ під час переговорів із королів. комісарами, що розпочалися в Переяславі в 2-й пол. лютого 1649. У перебігу зустрічей із польс. делегацією, очолюваною А.*Кисілем*, гетьман чітко вказував на право укр. народу на створення власної д-ви у межах його проживання («по Львів, Холм і Галич»). Крім того, укр. лідер недвозначно висловився і про свій намір звільнити Україну від зверхності польс. монарха. Вельми важливою в контексті еволюції укр. держ. ідеї є і його заява щодо соборності укр. земель. Зокрема, під час зустрічей із королів. комісарами в Переяславі він декларував намір звільнити «з неволі лядської весь народ руський». Трохи згодом, уже з весни 1649, з'явилися відомості про те, що Б.Хмельницький розглядав козац. Україну як спадкоємицю Київ. Русі та волів створення Укр. козац. д-ви у тих кордонах, «як володіли благочестиві великі князі».

Таким чином, упродовж 1-ї пол. 1649 вперше в історії укр. суспільно-політичної думки було сформульовано нац. держ. ідею, що стала визначальною у визвол. змаганнях народу протягом наступних десятиліть і століть. Вона передбачала створення незалежної Укр. д-ви в етнічних межах України.

Готуючись до війни, Б.Хмельницький намагався створити антипольс. коаліцію. З цією метою він переконував моск. кер-во в доцільності виступити разом із Військом Запорозьким про-

Козацький сотник. 1640-ві — 1650-ті роки. Реконструкція С. Шаменкова.

ти свого супротивника, який завдав Москві таких серйозних територіальних збитків у ході Смоленської війни 1632—34. Одночасно гетьман активно розвивав стосунки з тогочасним правителем Трансильванії Дердєм II *Ракоці*, закликаючи його силою зброї здобути польс. корону, претензії на яку висував його батько, Дердь I *Ракоці*. Певні сподівання Б.Хмельницький покладав і на литов. протестантів на чолі з польним гетьманом литовським кн. Я.*Радзивіллом*, який у минулому році так і не прийшов на допомогу полякам в їхній боротьбі з повсталими козаками. Крім того, з осені 1648 пожвавилися переговори з Осман. Портою, а також й надалі зберігав актуальність українсько-крим. військово-політ. союз.

Наприкінці травня польське військо переправилося через Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і кількома колонами ввійшло у пд.-сх. Волинь. Назустріч ворогу через Животів, Пиків, Хмільник і Старокостянтинів вирушив із військами гетьман Б.Хмельницький. Наприкінці червня в Україну надійшла обнадійлива для гетьмана звістка про те, що гол. сили крим. хана форсували Дніпро й рухаються на з'єднання з козаками.

17 липня Б.Хмельницький розпочав штурми Збаразького укріпленого табору. За його валами знайшли захист загони регіментаря А.Фірлея та надвірні корогви кн. Я.Вишневецького. Ще на шляху до Збаража, вранці 9 липня 1649, відбулось об'єднання укр. армії з військом хана *Іслам-Гірея III*.

Ген. штурм було розпочато 6 серпня. В його перебігу козакам вдалося подекуди захопити ворожі позиції, та все ж утримати їх через відчайдушний опір польс. жовнірів і шляхти не вдалось. І все ж таки становище останніх стало по-справжньому критичним, оскільки козаки в ніч на 8 серпня насипали навколо польс. табору ще кілька валів, а крім того, надійно перекрили будь-яке сполучення тих, хто залишався в таборі, з навколишнім світом, унаслідок чого у Збаражі виникли великі проблеми із продовольством і питною водою.

Від остаточного розгрому захисників Збаража порятувало те, що врешті-решт їм на допомогу поспішав Ян II Казимир із коронною армією та посполитим рушенням. У ніч із 13 на 14 серпня за результатами наради гетьмана Б.Хмельницького та хана Іслам-Гірея III значну частину козацько-татар. війська було знято з облоги Збаразького табору та спрямовано навперейми королю, щоб не допустити його наближення до Збаража.

Б.Хмельницькому та Іслам-Гірею III вдалося здійснити свій марш назустріч Яну II Казимиру доволі швидко. Отож справжнім шоком для короля та його оточення став несподіваний напад козаків і татар на авангард та обоз польс. війська, як воно тільки-но розпочало вранці 15 серпня 1649 переправу через р. Стрипа в районі м. Зборів. Подальший хід *Зборівської битви 1649* приніс успіх козацько-татар. війську.

Перебуваючи під загрозою повного знищення та не маючи засобів, щоби в якийсь спосіб зарадити становищу, польс. уряд схилив хана до укладення мирної угоди.

Під вечір 16 серпня хан віддав наказ про припинення атак і початок переговорів із поляками. Договір, укладений у результаті цих переговорів, передбачав проголошення «вічної приязні» сторін і надання взаємної допомоги проти спільного ворога; польс. кер-во брало на себе зобов'язання щорічно надсилати в Крим «упоминки»; не перечити хану в залученні ним для потреб військ. кооперації Війська Запорозького проти третьої сторони та залишити козаків при їхніх давніх правах і вольностях «згідно з окремою угодою».

Укладення ханом договору з королем ставило Б.Хмельницького у вкрай важке становище — заручника їхньої волі. Зважаючи на це, укр. стороні довелося піти на певні поступки полякам, які й були закріплені у Зборівській угоді, що мала назву «Декларації ласки його королівської милості шляхетному гетьманові й Війську Запорозькому».

Відповідно до її положень козац. Україна отримувала автономію лише у складі трьох воєводств — Брацлавського, Київ. та Чернігівського, лінія розмежування мала проходити від Димера до Коростишева, Погребищ, Вінниці, Брацлава та Ямполя. Чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. козаків. Шляхті гарантувалося право вільного повернення до своїх маєтностей на укр. землях, на яких мали бути відновлені дореволюц. повинності підданих. Розв'язання проблеми реліг. толерантності та ліквідації унії відкладалося до вального сейму.

Мир 1649, хоч і перекреслював плани Б.Хмельницького щодо досягнення повної незалежності та демонстрував ненадійність воєнно-політ. союзу з Кримом, проте разом з тим давав можливість продовжити боротьбу за реалізацію держ. ідеї.

Політико-адміністративний устрій Козацької держави. Воєнні дії 1651—1654

Зборівська угода 1649 могла стати лише тимчасовим компромісом з огляду на те, що ні укр., ні польс. сторони не були вдоволені ухваленими рішеннями і плекали надії коригування їх у вигідному для себе напрямі вже найближчим часом.

Великі проблеми виникли з укладенням 40-тис. козац. реєстру, адже насправді участь у походах 1648—49 взяла принаймні в кілька разів більша кількість охочих. Масового характеру набули в цей час сел. виступи, спровоковані поверненням до своїх маєтностей шляхти та намаганням реставрувати дореволюц. порядки. Внаслідок цього на кінець року у більшості випадків шляхті так і не вдалося відновити свої власницькі права й вона почала засипати скаргами короля та укр. гетьмана. Проти по-

Козацькі аркебузи, знайдені під час розкопок під Берестечком. Розкопки І. Свєшнікова. Рівненський обласний краєзнавчий музей.

літики компромісів із козацтвом рішуче виступали лідери «яструбів» у польс. кер-ві, очолювані кн. Я.Вишневецьким. Усе це перетворювало справу ратифікації угоди на вальному сеймі, що розпочався у Варшаві 12 листопада 1649, на справжню словесну війну. Шляхта усунула з тексту Зборівської угоди положення про ліквідацію церк. унії, про виділення київ. правосл. митрополиту та двом правосл. єпископам постійних місць у сенаті (як це було зроблено для вищого катол. та унійного духовенства) тощо.

Таким чином, укр. гетьман і його уряд потрапили у вельми непросту ситуацію, що вимагала прийняття надзвичайно зважених рішень. Адже відверте ігнорування зборівських постанов і прояви відкритої конфронтації з Варшавою загрожували відновленням війни, причому цього разу на боці короля цілком реально міг виступити крим. хан. Занадто ж активні спроби реалізації цих постанов могли призвести до внутр. конфлікту в Україні, до вибуху, як визначав сам гетьман, «війни Русі з Руссю». Ще наприкінці жовтня 1649 гетьман скликав старшинську раду, яка ухвалила рішення розпочати складання козац. реєстру, але робити це таким чином, щоб не спровокувати спалаху невдоволення виписчиків. Із цією метою старшинам, які проводили перепис, рекомендувалося вписувати до реєстру насамперед родовитих козаків, а тих, хто до нього не потраплятиме, — залишати при козац. війську обозними та військовими слугами. Не став Б.Хмельницький і різко реагувати на факти перевищення фактичної кількості козаків в окремих полках, як це, напр., доволі виразно простежувалося у Брацлавському полку Д.*Нечая* — відповідно до реєстру у полковника мало бути 2662 козаки, у той час як під його командою перебувало нібито 30 тис. товариства.

Мирний перепочинок, який гетьман. уряд отримав за результатами Зборівської угоди, надав йому можливість розпочати системну роботу з формування політико-адм. структури нового держ. організму в Україні.

Вже реалізація заходів з упорядкування козацького реєстру дала змогу досягти збалансованості структур козацького війська, адже хоча козац. полки залишалися різночисельними, проте в них уводився чіткий поділ на підрозділи, уніфікувався командний склад тощо. Паралельно проходило формування адм. устрою території козац. д-ви. В його основу був покладений принцип підпорядкування військово-мобілізаційним потребам. Унаслідок цього на землях Київ., Черніг. та Брацлавського воєводств постало 16 політико-адм. одиниць, а саме: Чигиринський, Черкас., Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (згодом Він.) і Київ. полки на правому березі Дніпра та Переяслав., Кропивнянський, Полтав., Прилуцький, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський — на лівому.

Утвердження козацького адм. устрою супроводжувалося становленням козац. судочинства, заснованого на козац. звичаєвому праві. Відповідно ліквідовувалися гродські, земські, підкоморські та доменіальні (панські) суди і натомість створювалися суди генеральний, полкові, сотенні.

Зрив планів здобуття Україною незалежності за результатами літньої кампанії 1649 значною мірою був зумовлений провалом зовнішньополіт. планів гетьмана Б.Хмельницького, зокрема щодо організації комбінованого удару на Польщу. Важко переживаючи цю невдачу, гетьман восени 1649 провів ревізію зовнішньополіт. курсу Війська Запорозького і вніс до нього певні корективи. Крім моск. напрямку зовнішньополіт. діяльності Чигирина, на поч. 1650-х рр. важливого значення почали набувати стосунки з осман. султаном. Розвиток осман. напрямку міг гарантувати як військово-політ. підтримку султана, так і давав можливість через Стамбул здійснювати тиск на крим. кер-во, яке перебувало у васальній залежності від Високої Порти. В середині 1650 в листі до великого візира Б.Хмельницький висловив побажання прийняти протекторат Порти. Наприкінці 1650 тодішній правитель Осман. імперії *Мегмет IV* надіслав до Чигирина свого посла із запевненнями у тому, що гетьман і Військо Запорозьке можуть розраховувати на султанську протекцію. Тоді ж гетьман. уряд уклав угоду із представниками султана про надання укр. купцям права вільно плавати Чорним морем та про перебування у Стамбулі постійного представника гетьмана — резидента.

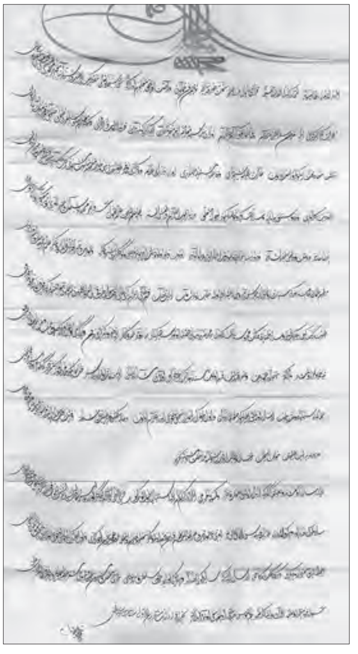

Фірман султана Мегмеда IV Б. Хмельницькому. Лютий — березень 1651.

Вельми активною на поч. 1650-х рр. була зовн. політика Б.Хмельницького у Придунайському регіоні. Там розташовувалися близькі сусіди України — православні Молдавія та Валахія і протестантська Трансильванія. Всі вони перебували у васальній залежності від Осман. імперії.

Налагодження дипломатичних контактів із протестантською Трансильванією сприяло й зав'язуванню стосунків з іще однією досить потужною регіональною силою, що була антагоністично налаштована до катол. Європи та мала серйозні політ. та територіальні претензії до Речі Посполитої, — Швецією. Завдяки перемогам швед. війська на чолі з Густавом-Адольфом у Тридцятилітній війні, яка щойно завершилася 1648, Швед. королівство виросло в одну з наймогутніших європ. потуг. Починаючи з 1650, Б.Хмельницький намагався залучити Стокгольм до війни з польс. королем, сподіваючися, що наступ швед. армії на пн. Речі Посполитої, в районі Королів. Пруссії, може посприяти закріпленню Війська Запорозького на сх. землях Корони Польської.

Загалом же активна дипломатична діяльність уряду Б.Хмельницького на поч. 1650-х рр. переконує у тому, що укр. кер-во розглядало Зборівську угоду як певний проміжний етап, за яким неминуче настане пора нових збройних протистоянь з королем і Річчю Посполитою. А ще така активність є переконливим свідченням того, що гетьман став фактично главою незалежної д-ви, яка проводила самостійну зовн. політику, підпорядковану досягненню власних інтересів.

Військо Речі Посполитої. Гусарський товариш. Реконструкція С. Шаменкова.

Наприкінці 1650 Ян II Казимир скликав у Варшаві черговий вальний сейм, який став поворотним етапом у розвитку українсько-польських стосунків. Сейм ухвалив рішення збільшити чисельність коронного війська до 36 тис., а литовського — до 15 тис. осіб. Наприкінці першої декади лютого 1651 коронні війська стрімко вторглися на територію Брацлавщини.

Авангарду польс. армії на світанку 20 лютого 1651 вдалося зненацька напасти на полковника Д.Нечая, який на той час лише на чолі невеликого загону козаків перебував у м-ку Красне. Майже всі захисники міста полягли, а ті, які залишилися живими, були знищені жовнірами. Після цього поляки оволоділи Мурафою, Шаргородом, Чернівцями, Ямполем, Стіною. В ніч на 11 березня загін брацлавського воєводи С.*Лянцкоронського* підступив до Вінниці, де перебував із полком І.*Богун.* Вчасно попереджений про наближення ворога, він. полковник зумів належним чином підготуватись і в ході боїв, що тривали з перервами весь день, завдав нищівного удару польс. авангарду. Надвечір до міста підступили осн. сили на чолі з польним гетьманом коронним М.Калиновським, і наступними днями поблизу і в самому місті розгорілися запеклі бої. Не

Козацький полковник (Іван Богун). Реконструкція С. Шаменкова.

маючи змоги через малочисельність своїх військ тримати оборону всього міста, І.Богун зосередив сили на обороні меншого за розмірами табору, заклавши його навколо монастиря. Водночас полковник раз по раз організовував дошкульні вилазки до табору нападників, не дозволяючи їм зосередити всі наявні сили лише на приступах козац. захисних ліній. 20 березня на підмогу І.Богуну поспів Уманський полк Й.*Глуха.* Після цього стратегічна ініціатива у проведенні Брацлавської кампанії цілковито перейшла до укр. командування. Залишивши під Вінницею поранених і хворих жовнірів, польс. військо поспіхом відійшло до Бара, а згодом — до Кам'янця.

Переслідуючи супротивника, козаки І.Богуна та Й.Глуха, на допомогу яким незабаром підійшли і гол. сили Б.Хмельницького, оволоділи Браїловим, Баром, Хмільником, Шаргородом, Меджибожем та ін. містами й містечками Поділля. З-під Меджибожа в ніч із 7 на 8 травня гетьман відправив кінний корпус, що складався з кількох тисяч козаків і татар, під Кам'янець, щоби там завдати остаточної поразки М.Калиновському. Однак останній спромігся відірватися від переслідування та вивести свої полки на з'єднання з коронною армією, яку збирав за наказом короля великий гетьман коронний М.Потоцький неподалік Сокаля в Галичині.

Військо Речі Посполитої. Піхота угорського типу. Реконструкція С. Шаменкова.

Цього разу чисельність зібраної королем коронної армії та посполитого рушення сягнула небачених досі розмірів — приблизно 50 тис. вояків. У війську було проведено певну реорганізацію — поділено на полки, виділено драгунські та рейтарські підрозділи. Заг. командування Ян II Казимир узяв на себе і після цього віддав наказ рушати на Волинь, у напрямку Берестечка.

Тривалий час не було до кінця зрозуміло, яку позицію займе крим. хан Іслам-Гірей III, якого офіц. Варшава наполегливо схиляла на свій бік. Стосовно ж допомоги Москви Б.Хмельницький був вимушений укотре визнати невдачу своїх дипломатичних зусиль. Більше сподівань було на допомогу трансильванського князя. Тим більше, що гетьману вдалося налагодити зв'язки із польс. шляхтичем з Підгір'я О.-Л.*Косткою-Наперським*, який у серед. червня захопив Чорштинський замок, забезпечивши тим самим Дєрдю II Ракоці вільний прохід у межі Речі Посполитої. Однак трансильванський князь і цього разу не наважився виступити на боці Б.Хмельницького, а залишений без допомоги О.-Л.Костка-Наперський був розбитий корогвами, посланими краківським єпископом, і після жорстоких тортур страчений.

Урешті на поч. 20-х чисел червня Іслам-Гірей III на чолі 30—40-тис. війська прибув до укр. табору. На військ. раді було вирішено повторити зборівський сценарій 1649 й атакувати королів. військо на марші. Проте цього разу польс. командування завчасно довідалося про наближення супротивника і фактор несподіванки для українсько-крим. військ було втрачено. На світанку 28 червня Ян II Казимир і М.Потоцький вишикували польс. війська, і бл. 10-ї години ранку татар. атакою розпочалася *Берестецька битва 1651.* Перші два дні боїв не принесли переваги жодній зі сторін. Але потім, із причин, які дискутуються сучасними дослідниками, хан віддав наказ про вихід татар із бою.

Імовірно, що причини виводу ханом своїх військ з битви крилися в мотивах не військ. доцільності, а у політ. площині. Як і два роки тому, Іслам-Гірей III не бажав істотного зміцнення позицій Укр. д-ви та повного занепаду Речі Посполитої. Крім того, не виключено й можливості досягнення між представника-

ми польс. короля та крим. хана певних таємних домовленостей щодо приборкання у такий спосіб надмірних зазіхань укр. гетьмана.

Після того, як татари залишили поле, становище укр. армії вельми ускладнилося. Для того, щоби переконати хана повернутися під Берестечко, навздогін йому кинувся Б.Хмельницький із кількома старшинами. Проте Іслам-Гірей III не лише не прийшов на допомогу союзникам, а й, захопивши із собою гетьмана, почав відходити.

Після цього становище козаків ще більше погіршилося. Відчайдушними зусиллями наказному гетьману І.Богуну вдалось організувати прикриття відходу військ. Кількатисячний козацький ар'єргард ціною свого життя стримав навальний тиск поляків (серед загиблих був і 80-річний полковник П.Шумейко), що дало змогу вивести з оточення осн. козац. сили та майже всю артилерію.

Катастрофічність ситуації, в яку потрапила козац. Україна після поразки під Берестечком, посилювалася й тим, що литов. військам кн. Я.Радзивілла вдалося у боях під Лоєвом та Ріпками (6—7 липня 1651) розгромити полки М.*Небаби*. Після цього литов. армія опанувала Чернігово-Сіверщину, Овруччину та на поч. серпня 1651 оволоділа Києвом. Одночасно з рухом литов. гетьмана Я.Радзивілла на Київ до нього наближалося й польс. військо, командування над яким Ян II Казимир передав коронним гетьманам М.Потоцькому та М.Калиновському.

Козацька флотилія на Дніпрі. Фрагмент плану з реляції про похід Я. Радзивілла 1651.

Литовський гетьман Януш Радзивілл. Невідомий художник. 1650-ті роки. Національний художній музей Республіки Білорусь.

Тим часом Б.Хмельницький, вирвавшись із татар. полону, вже 17 липня з Білої Церкви розіслав наказ правобереж. полковникам негайно на чолі своїх полків прибути до нього у табір. Козац. загони свідомо уникали сутичок із ворогом, зберігаючи сили для вирішального бою. Натомість у тилу польс. війська розгорнулася широкомасштабна партизан. війна укр. селянства та міщанства.

На поч. вересня коронні війська з'єдналися з литовськими, і тоді ж М.Потоцький, пересвідчившись у неприступності закладеного Б.Хмельницьким табору під Білою Церквою, розпочав із ним переговори.

Відповідно до *Білоцерківського договору 1651*, укладеного 18 вересня 1651, територія, на яку мали поширюватися козац. юрисдикція та козац. адміністрування, обмежувалася лише Київ. воєводством. Чисельність козац. реєстру зменшувалася до 20 тис. осіб; решта мали повернутися до свого «звичного послушенства», причому впорядкування нового компуту мало відбутися вже до Різдва 1651, тобто менше, ніж за три місяці. Реєстрове козацтво отримувало право проживання лише на землях королівщин, а всі шляхетські маєтності мали бути звільнені від козац. госп-в. Істотно обмежувалися прерогативи укр. гетьмана, який мав підпорядковуватися гетьманам коронним. Крім того, йому суворо заборонялося провадити незалежну від Речі Посполитої зовн. політику. В Україну поверталася королів. адміністрація, євреям дозволялося займатися орендаторською діяльністю тощо.

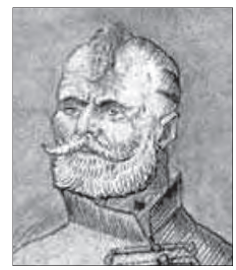

Чернігівський полковник Мартин Небаба. З реляції про похід Я. Радзивілла 1651.

Загалом же Білоцерківський договір зводив укр. автономію нанівець й ігнорував факт існування Укр. д-ви. Таким чином, проблема її політ. визнання кер-вом Речі Посполитої навіть не ставилася в межах власне політ. порозуміння. У Б.Хмельницького зовсім не залишалося способів політ. впливу на Варшаву, і він силою обставин був змушений ще послідовніше проводити політику, спрямовану на повний розрив із королем і Річчю Посполитою.

Надзвичайно важкі умови Білоцерківського договору 1651 породили в Україні кризову ситуацію. Адже катастрофічне скорочення козац. реєстру та помітне звуження території розселення козацтва безпосередньо зачіпали вельми велику кількість людей, ламаючи їхні долі та несучи надзвичайно важкі випробування. Польс. шляхта, яка за аналогією з відомим висловом з європ. історії «нічого не забула, проте нічому не навчилася», намагалася негайно відновити свої володільницькі права та реставрувати дореволюц. порядки.

Козаки Брацлавського, Він. та Уманського полків, які підлягали розформуванню, чинили

цьому активний спротив. Почалися заворушення серед козаків Білоцерківського полку та повстання в Корсунському. Масового характеру набув вихід козацтва на Запорожжя. Козаки Черніг. полку готувалися до переселення на Полтавщину та Миргородщину. Саме в цей час розпочалося масове заселення земель *Слобідської України* переселенцями — козаками, які, не потрапляючи до 20-тис. реєстру та не воліючи повертатись у підданство панам, організовано, інколи цілими сотнями, перебиралися на незаселені землі Дикого Поля, що формально перебували під

Козацька піхота. Реконструкція. «Курінь Печерської сотні...». Фестиваль «Terra Heroica», 2010.

владою рос. царя і його білгородського воєводи.

Б.Хмельницький намагався всіляко притлумити суперечності. З цією метою він звернувся до коронного гетьмана та керівних кіл Речі Посполитої із проханням не поспішати з поверненням шляхти та королів. урядників, припинити насильства жовнірів над місц. населенням тощо. Водночас він намагався приборкати прояви свавілля і з боку підданих, віддавав розпорядження полковникам не допускати вибу-

Козацька кіннота. Реконструкція С. Шаменкова.

ху насильства, обіцяючи домогтися покращення ситуації вже навесні.

І дійсно, вже наприкінці травня 1652 Б.Хмельницький виступив із Чигирина походом у напрямку Умані. По дорозі до козаків (Корсунський, Канівський, Черкас., Чигиринський, Уманський та Жаботинський полки) приєдналося татар. військо. Шлях українсько-крим. війська пролягав на Побужжя, де поблизу м-ка Четвертинівка, на правому боці Пд. Бугу біля впадіння в нього р. Батіг та поблизу однойменної гори (неподалік сучасного Ладижина) заклав табір польний гетьман коронний М.Калиновський. Козац. марш на Побужжя був настільки стрімким, що вже сама поява тут 1 червня 1652 передових загонів укр. і татар. військ викликала паніку серед поляків. У подальшій *Батозькій битві 1652* польс. військо було ущент розгромлене. На берегах Пд. Бугу знайшли свою смерть гетьман М.Калиновський, його син Самуель, старший брат майбутнього польс. короля М.Собєський та чимало ін. представників польс. магнатів і шляхти.

І в Україні, і в Польщі Батозьку перемогу Б.Хмельницького сприймали як реванш Війська Запорозького за поразку під Берестечком. За результатами досягнутої блискучої перемоги укр. гетьман ліквідував постанови принизливого й вельми обтяжливого миру з поляками 1651. Уже на поч. липня козац. устрій і судочинство повною мірою були відновлені на теренах Брацлавського, Черніг. та Київ. воєводств.

1652 знаменував собою успішне завершення сел. війни, в результаті якої укр. селянство на теренах, контрольованих козац. адміністрацією, вибороло особисту волю. Тут було ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання, зруйновано середньовічний формат великого та середнього землеволодіння, скасовано кріпацтво. Більшість земель польс. шляхти та магнатів, королівщин і володінь катол. церкви перейшли у розпорядження Війська Запорозького як корпоративного їх власника. Істотно зросло землеволодіння правосл. церкви та монастирів. Було започатковане становлення козац. та старшинського землеволодіння. Землю отримали й особисто вільні селяни (середньовічні форми залежності зберігалися лише у монастирському землеволодінні).

Неминучість продовження війни засвідчили осінні переговори між укр. гетьманом і представниками короля. Б.Хмельницький погоджувався на замирення з Річчю Посполитою на основі Зборівської угоди 1649, у той час як його польс. опоненти погоджувалися на досягнення порозуміння, базованого на Білоцерківському договорі. За таких умов переговори було зірвано, а наприкінці лютого 1653 коронні війська атакували Брацлавщину.

Лютнева атака виявилася для польс. командування невдалою. Проте вже через місяць сюди прийшло каральне військо під командою полковника С.*Чарнецького*, широко відомого жорстокістю та невблаганністю щодо укр. населення, навіть того, яке не брало участі в антипольс. виступах. С.Чарнецькому вдалося захопити та спустошити Погребище, Самгородок, Немирів, Кальник та ін. міста і містечка Брацлавщини. Після цього польс. полковник спрямував свої війська на оволодіння Уманню, але під Монастирищами шлях йому заступив І.Богун. У жорстокій битві, що розгорілася під стінами цього подільського містечка, козакам вдалося не лише стримати порив наступаючих, а й важко поранити їхнього командира і, скориставшися із сум'яття, що виникло після цього, витіснити поляків за межі Брацлавщини.

Прагнучи розвинути успіх, у 20-х числах травня Б.Хмельницький вирушив з Умані у похід проти короля, який збирав війська під Глинянами в Галичині. По дорозі до нього приєдналося татар. військо. Не зустрічаючи серйозного опору розрізнених

Козацька піхота. Реконструкція. «Курінь Печерської сотні...». Фестиваль «Времена и эпохи», 2012.

польс. гарнізонів, гетьман звільнив з-під влади короля майже все Подільське воєводство та сх. райони Руського.

22 серпня 1653 у похід в Україну із Глинян виступило коронне військо. Одночасно польс. корпус було відправлено в Молдову на допомогу пропольськи налаштованому новому господареві С.Георгіцу, який перед тим позбавив влади В.*Лупу* і тепер відбивався від козац. корпусу під командою зятя попереднього господаря Т.*Хмельницького*, І.Богуна та Т.*Носача*.

Довідавшися про скрутне становище сина, Б.Хмельницький наполегливо почав схиляти крим. хана до спільного походу в Молдову і врешті-решт наприкінці вересня 1653, отримавши повідомлення про прихід татар. війська в Україну, вирушив у напрямку Кам'янця. Для того, щоби перекрити гетьману шлях, туди ж спрямував свої сили польс. король. Поляки встигли підійти до Кам'янця раніше укр. козаків, проте дізнавшися про наближення татар. війська, на поч. жовтня король наказав закласти табір у зручному для оборони місці — у межиріччі річок Жванчик і Дністер, під стінами Жванецького замку. У подальших сутичках становище польс. війська погіршилося, а в грудні стало катастрофічним.

Єдиним виходом зі скрутного становища для поляків було проведення сепаратних переговорів із крим. ханом, і вони цим скористалися. Під стінами Кам'янця було розпочато польсько-крим. переговори, на яких укр. делегації була відведена роль пасивного спостерігача, а тому вона відмовилася від участі в них. Двосторонні домовленості сторін передбачали припинення бойових дій за умови гарантування польс. кер-вом виплати ханату «упоминків» та участі у війні Криму з Рос. д-вою. За наполяганням Іслам-Гірея III король гарантував козакам збереження традиційних прав і привілеїв, реанімацію постанов Зборівського договору, за винятком тих, які гарантували політ. автономію Війську Запорозькому. Передбачались окупація України коронними військами та повернення польс. шляхти до своїх маєтків.

Кримський хан. Реконструкція С. Шаменкова.

Кам'янецький договір 1653 жодним чином не відображав результатів Жванецької кампанії, перевага в якій була не на боці короля. Договір став можливим лише за умови несприятливого розвитку міжнар. взаємин у трикутнику Україна—Польща—Крим. Для того, щоби гарантувати збереження завоювань Укр. революції, гетьман. уряду було потрібно шукати нові зовнішньополіт. комбінації.

Складність становища Укр. козац. д-ви полягала у тому, що відбутись як суверенна д-ва вона могла лише за умови прийняття протекторату одного із сусідів. Найвірогіднішими кандидатурами на роль протектора України були турец. султан і рос. цар. Саме на цих напрямах зовн. політики і зосереджувала найбільше увагу укр. дипломатія.

Результатом активізації українсько-турец. взаємин на весну 1653 стала відправка в Україну султанської грамоти та атрибутів влади васально залежного від Порти правителя. Попри це укр. гетьман не поспішав із прийняттям протекції султана, зважуючи всі позитивні та негативні сторони цього кроку. Позитивну відповідь зі Стамбула Б.Хмельницький використав для того, щоби змусити Москву також позитивно відреагувати на прохання Чигирина щодо надання допомоги у боротьбі з Польщею. І справді, 22 червня цар видав грамоту гетьману і всьому Війську Запорозькому, в якій містилося повідомлення про згоду прийняти їх під царську «високу руку».

Козацька держава у 1654—1657

На поч. січня 1654 царське посольство прибуло до Переяслава, на який вказав Б.Хмельницький як на місце проведення переговорів та проголошення акта прийняття царської протекції. Уранці 18 (8) січня 1654 на старшинській раді ухвалили після полудня провести в Переяславі заг. козац. раду.

Звісно, процедура скликання подібного роду зібрання вимагала набагато більше часу для його підготовки. Адже після виснажливої осінньої кампанії 1653 козац. військо було розпущене гетьманом по домівках і перебувало за сотні верст від Переяслава. У місті та його околицях знаходилися лише місц. козаки та запрошені Б.Хмельницьким на раду вищі козац. старшини. Тому *Переяславська рада 1654* не була представницькою, а просто втілювала плани гетьмана щодо швидкого оформлення рос. протекції.

Наступними днями, 19 і 20 січня, проходили українсько-рос. переговори, на яких у заг. рисах обговорювався характер міждерж. взаємин. Остаточне вирішення цих питань було перенесено на моск. раунд переговорів, що мав розпочатися згодом.

Після завершення переговорів із царськими послами Б.Хмельницький повернувся до Чигирина, де в серед. лютого 1654 провів кілька старшинських нарад, на яких обговорювалося питання характеру і принципового змісту українсько-рос. договору. У гол. рисах проект передбачав залишення в недоторканності витворених у ході Укр. революції політико-адм., військ., суд. устрою Укр. д-ви, її фінансової системи та війська (чисельність якого мала становити 60 тис. осіб). Залишалися незмінними також соціальна структура населення та форми соціально-екон. організації. Всі наявні в козац. Україні соціальні верстви та групи населення отримували гарантії недоторканності їхніх прав і привілеїв (що стосується шляхти, козаків і правосл. духовенства) та

Військо Речі Посполитої. Панцирний товариш. Реконструкція С. Шаменкова.

непорушності статусу селянства, завойованого в ході сел. війни. Гетьман (його влада визнавалася пожиттєвою) та козац. старшина зберігали за собою наявні владні повноваження у внутр. політиці, а гетьман. уряд — у сфері зовн. політики. У містах, що володіли магдебурзьким правом, зберігалося міське самоврядування.

Остаточно проект було узгоджено та підписано Б.Хмельницьким 27 лютого 1654, і саме тоді укр. посольство на чолі із ген. суддею С.*Богдановичем-Зарудним* і переяслав. полковником П.*Тетерею* виїхало для узгодження позицій сторін до Москви.

У ході переговорів рос. сторона прийняла більшість пропозицій гетьман. уряду, хоча виникли й деякі зауваження, пропозиції щодо коригування певних норм, і на цій основі точилися дискусії. Внесені урядом царя *Олексія Михайловича* доповнення стосувалися двох таких моментів: за гетьманом зберігалося право зовнішньополіт. діяльності, але про її характер він був зобов'язаний інформувати Москву та утримуватися від зносин з Осман. імперією та Річчю Посполитою без особливої на те вказівки царя; рос. уряд відхилив запропоновану Б.Хмельницьким модель фінансових взаємин Гетьманату із царем, за якої в царську скарбницю мала сплачуватися щорічна фіксована грошова данина, натомість конституювавши положення, що зібрані укр. адміністрацією кошти мали йти до Москви, а звідти повертатися на утримання козац. війська, адміністрації, системи судочинства тощо.

Внесені урядом Олексія Михайловича доповнення дещо обмежували прерогативи гетьман. влади, проте загалом стосунки останньої з царем не виходили за рамки взаємин васалітету. Рос. цар надавав Війську Запорозькому військ. та в разі потреби політ. допомогу, а за це гетьман і старшина поступалися цареві певною часткою своїх повноважень. Немає підстав класифікувати ці події як «возз'єднання» чи «інкорпорацію» України Росією, адже Укр. д-ва й надалі продовжувала існувати на політ. карті Європи.

Новий союз давав можливість відновити воєн. дії. Перша після Переяслава проба сил мала місце вже взимку 1654, коли на Подністров'я вступили коронні корогви С.Потоцького, які спромоглись оволодіти Шаргородом, Могилевом (нині Могилев-Подільський) та Бушею. Похід мав відверто каральний характер. С.Потоцький знищив щонайменше 20 подільських міст і містечок, але під натиском надісланих Б.Хмельницьким полків залишив Брацлавщину.

Значно сприятливіше для укр. кер-ва розгорталися бойові операції на теренах ВКЛ, зокрема землях Пд.-Сх. Білорусі, куди гетьман відправив козац. військо на чолі із сіверським наказним гетьманом І.*Золотаренком*. Вступ укр. козац. війська збурив соціальний спокій на білорус. землях. Тут розпочалося масове покозачення місц. селян і міщан, до козацтва прилучалися правосл. шляхтичі, у містах і волостях стихійно впроваджувалися козац. устрій та козац. судочинство.

Тим часом 22 листопада новий крим. хан *Мегмед-Ґерей IV* ратифікував союзну угоду з польс. королем, а польс. командування водночас розгорнуло черговий наступ на Брацлавщину.

Військо Речі Посполитої. Драгун. Реконструкція С. Шаменкова.

Б.Хмельницький уперше за роки війни був поставлений перед небезпекою комбінованого удару із зх. та пд. Щоб успішно цьому протидіяти, гетьман закликав рос. командування переглянути стратегічні плани ведення війни та спрямувати царські війська з білорус. теренів на допомогу Україні. Однак цар і його оточення, спостерігаючи за швидким просуванням своїх ратників у напрямку литов. столиці Вільна, відмовлялися прислухатися до закликів укр. гетьмана.

В результаті коронні війська під командою С.Потоцького та С.Чарнецького, спільно із крим. військом під проводом Менглі-Гірея, впродовж грудня 1654 — січня 1655 завдали Сх. Поділлю небачених досі руйнувань. Загалом із початку походу і до серед. лютого на Брацлавщині було зруйновано 50 міст і містечок, населення яких було забрано до Криму. Ще жахливішими стали результати каральних акцій, проведених поляками спільно з ординцями впродовж березня 1655, коли, якщо вірити тогочасному командувачу коронних військ київ. воєводі К.Тишкевичу, лише у межиріччі Пд. Бугу та Дністра було знищено 270 міст і сіл та забрано в ясир понад 200 тис. осіб.

Таким чином, воєнна кампанія 1654—55, попри успіхи російсько-укр. військ на теренах ВКЛ, загалом була вкрай невдалою. Україна понесла величезні людські жертви та зазнала таких же масштабних матеріальних утрат. Великі сподівання на ефективність допомоги рос. царя виявилися марними.

Надії в укр. керівних колах викликало повідомлення про оголошення швед. королем *Карлом X* Густавом навесні 1655 війни польс. володарю. Усвідомлюючи всі переваги комбінованого удару по Речі Посполитій із пн. швед. армією та зі сх. — українською, Б.Хмельницький вирядив посольство до Швеції, пропонуючи військ. співпрацю.

Одночасно в Україну прибуло російське військо під командою воєводи В.*Бутурліна*, і на поч. липня Б.Хмельницький розпочав спільний із ним похід на західноукр. землі. Спершу війська були спрямовані на оволодіння осердям Зх. Поділля —

Кам'янецькою фортецею. У серед. серпня Кам'янець був узятий в облогу, але саме тоді від Карла X Густава прибув посол, який передав гетьману пропозицію щодо спільних дій проти Яна II Казимира. На поч. вересня Б.Хмельницький зняв війська з облоги Кам'янця та спрямував їх у напрямку Львова. На марші вони оволоділи Скалою-Подільською, Ягельницею, Чортковом, Теребовлею, Тернополем, Підгайцями, Бережанами, Бузьком та ін. містами регіону. Із 25 вересня розпочалася чергова облога укр. військами Львова. З-під стін міста укр. гетьман і рос. воєвода вирядили експедиційний корпус до Городка, де з військами стояв С.Потоцький. Марш виявився досить успішним, і 29 вересня коронні війська були розбиті.

Намагаючися поширити свій вплив на всі етнічні укр. землі, гетьман вирядив з-під Львова війська далі на зх. Вони спромоглись оволодіти Ярославом, Краснобродом, Томашувом, Любліном, Яворовом, Любачовом та ін. містами. Укр. козаки стояли на Віслі та Сяні, а в деяких місцях просунулися й далі.

Після цього цілком реальною виглядала перспектива створення соборної Укр. д-ви під зверхністю козац. гетьмана. Проте подальший розвиток міжнар. процесів перекреслив ці сподівання. Насамперед проти утвердження козаків на західноукр. землях виступив швед. король, який розглядав землі Речі Посполитої як власні володіння. Не було єдності в гетьмана і з рос. стороною. В.Бутурлін прагнув, щоби звільнені від влади польс. короля землі переходили під зверхність царя, а цього укр. гетьман не міг допустити. Окрім того, усвідомивши небезпеку повного розгрому польс. короля та встановлення над Річчю Посполитою влади швед. монарха, з Криму вийшли в Україну війська Мегмед-Ґерея IV. Гетьман був змушений віддати наказ вивести укр. армію із західноукр. регіону.

Військо Речі Посполитої. Рейтар. Реконструкція С. Шаменкова.

Вражаючі перемоги, здобуті Швецією у війні з Річчю Посполитою, викликали велике занепокоєння у Москві. І вже із зими 1656 уряд Олексія Михайловича обговорював плани війни зі Швецією. Для того, щоб не воювати на два фронти, рос. політики вирішили форсувати процес замирення з польс. королем. Принципово ін. була реакція укр. кер-ва. Впродовж літа — поч. осені 1656 Б.Хмельницький намагався відмовити царський уряд від замирення з Яном II Казимиром, переконував його у тому, що польс. стороні мир потрібний лише для того, щоб зібрати сили та впоратися зі шведами. Коли це завдання буде досягнуте, вона неодмінно відмовиться від виконання взятих перед царем зобов'язань. Утім усі застереження Б.Хмельницького виявилися марними. Наприкінці травня уряд Олексія Михайловича, не заручившися підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, оголосив війну Швеції. Слідом за цим рос. кер-во допустилося ще однієї вкрай серйозної помилки. Розпочинаючи мирні переговори з комісарами польс. короля в селищі Нємєж поблизу Вільна, рос. делегація погодилася з вимогами останніх щодо недопущення за стіл переговорів укр. делегації.

Поведінка рос. дипломатів страшенно обурила укр. делегацію. Недопущення укр. делегації за стіл переговорів у Нємєжі, а згодом укладене рос. і польс. сторонами *Віленське перемир'я 1656* гетьман Б.Хмельницький розцінив як зраду царем інтересів України. У Чигирині були скликані старшинські наради, на яких гетьман уперше висловився за необхідність розірвання стосунків з Москвою та пошуку нових зовнішньополіт. партнерів.

Добру нагоду вийти за межі рос. політики щодо Речі Посполитої для укр. дипломатії створювало складання в Центр. Європі антипольс. коаліції у складі протестантських Швеції, Трансильванії та Бранденбургу, до яких примикали також православні Молдавія та Валахія і литов. кальвіністи, що співпрацювали із Карлом X Густавом. Зусиллями передусім Карла X та Дєрдя II Ракоці у грудні 1656 у м. Раднот було укладено союзний трактат, яким передбачався розподіл земель Речі Посполитої між союзниками та зникнення Польсько-Литов. д-ви з політ. карти Європи.

Наприкінці 1656 — на поч. 1657 гетьман. уряд узяв курс на зближення з учасниками Раднотської коаліції. А його результатом став похід укр. війська на землі Речі Посполитої, що розпочався в січні.

1657 українська армія об'єдналася з військами трансильванського князя та рушила в напрямку Кракова. Після взяття давньої польс. столиці українсько-трансильванські війська об'єдналися зі шведами і спільними зусиллями 19 червня 1657 здобули Варшаву. Похід укр. війська переконливо продемонстрував небажання гетьмана Б.Хмельницького йти у фарватері рос. політики, нехтуючи власними цілями та завданнями.

Проте 16 (6) серпня 1657 помер творець Укр. д-ви, гетьман Б.Хмельницький. Його смерть стала певною рубіжною віхою в історії розвитку Укр. революції та історії Укр. д-ви.

Соціальні та демографічні втрати

Козац. революція, як і будь-який ін. збройний конфлікт, спричинила страждання, смерть і спустошення. Однією з рис сел. війни, що почалася у травні 1648, був терор проти «класових ворогів». Дії повстанців, просякнутих ненавистю до людей вищих станів та ін. віри, яскраво описані в «*Літописі Самовидця*»: «...и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міскіе — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовскіе пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкій

Польський полководець (Ярема Вишневецький). Реконструкція С. Шаменкова.

в той кріві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил». З такою самою жорстокістю воювала і протилежна сторона; прикметно, що польс. нац. герої-полководці кн. Я.Вишневецький і С.Чарнецький в укр. істор. пам'яті визначаються як «криваві кати».

Воєн. дії, що супроводжувалися винищенням населення та плюндруванням міст і сіл, призвели до екон. та демографічної кризи. Україну охопили голод та епідемії. Мешканці Правобережжя — осн. театру війни — масово переселялися в Молдову, на Лівобережжя, на терени майбутньої *Слобідської України*. Велика кількість людей потрапили в *ясир*. Значну частину бранців татари захопили в той період, коли були союзниками козаків; одна з нар. дум покладає відповідальність на вождя козац. революції: «Ой бодай Хмеля Хмельницького / Перва куля не минула, / Що велів брати парубкй й дівки / І молодії молодиці!» У 1660-х рр., за підрахунками демографів, чисельність населення Подільського воєводства була меншою навіть у порівнянні з останньою третиною 16 ст.; у Брацлавському, Волин. і Рус. воєводствах людські втрати на серед. 1650-х рр. становили щонайменше 40—50 %.

Для єврейської історіографії Хмельниччина — це передусім масове знищення євреїв, зумовлене як «класовими» причинами (євреї-орендарі для укр. повстанців були експлуататорами, уособлювали владу панів), так і «звичайною» ксенофобією. В єврейс. традиції події Хмельниччини, і зокрема 1648, коли втрати євреїв були особливо великі й несподівані, відомі як «гзерот тах» (Господні кари 5408/1648), а Б.Хмельницький постає як одіозний «Хмель-лиходій» (з неодмінною примовкою «Хай буде стерте ім'я його!»). День різанини в *Немирові* (10 червня (31 травня) 1648, 20 сивана за єврейс. календарем) — одному з перших міст, де була знищена єврейська громада, — Ваад (рада) чотирьох земель уже 1650 оголосив днем жалоби й посту. Загалом, за підрахунками амер. історика Б.Вейнриба (Bernard D. Weinryb), на всій території Речі Посполитої 1648—67 загинули і померли від епідемій та голоду (за максимальною оцінкою) 40—50 тис. євреїв, тобто 20—25 % усього єврейс. населення д-ви. Це значно менше тієї кількості жертв, про яку повідомляють наративні джерела, зокрема твір Натана *Ганновера*; проте під час Козац. революції на теренах України припинили існування бл. 300 єврейс. громад.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА У 2-й ПОЛОВИНІ 17 — 18 ст. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Після смерті Б.Хмельницького територія, заселена українцями, належала до кількох д-в. Наддніпрянщина та частина Поділля контролювалися козац. адміністрацією, зх. частини України лишалися під владою Речі Посполитої, Закарпаття перебувало у межах д-ви Габсбургів, Буковина та Бессарабія — Молдав. князівства (васала Осман. імперії). Пд. сучасної України перебував у межах Крим. ханату (васала Осман. імперії), а деякі регіони — безпосередньо під осман. владою.

Нац. революція під проводом Б.Хмельницького спричинила спалах боротьби великих регіональних д-в за укр. територію. Попри те, що утворилася Козац. д-ва, низка внутрішньо- та зовнішньополіт. обставин зумовила її подальшу кризу. Остання вилилася у тривалі внутр. воєнні протистояння та соціальні конфлікти, супроводжувані зовн. вторгненнями. Нестабільність політ. системи Козац. д-ви посилювала суперечку сусідніх великих д-в за політ. контроль над нею. Міжнар. військово-політ. конфлікт із приводу України ще за життя Б.Хмельницького набув геополіт. характеру. Проте харизма й авторитет лідера повстання до його смерті 1657 стримували прояви внутрішньополіт. конфліктів. Але згодом ситуація погіршилася.

Вагомий чинник становили зовн. загрози. Передовсім значно охололи стосунки з рос. урядом. На межі розпаду опинилася Раднотська коаліція. Істотно ускладнилися стосунки із Крим. ханатом. Надалі це вилилось у ряд війн і тривалих політ. конфліктів.

Неприємності зовнішньополіт. плану посилювалися негативними тенденціями розвитку ситуації всередині країни. Радикальний перерозподіл власності внаслідок зникнення магнатських латифундій, формування та збагачення нової владної еліти у вигляді старшинської верстви, неусталеність процедури держ. управління у становому сусп-ві із доволі розмитими межами корпорацій, швидкі соціальні зміни, боротьба за верховну владу між різними угрупованнями старшини з різними зовн. орієнтаціями та регіональними інтересами, безперервні війни та іноз. інтервенції — усе це мало наслідком хронічні соціально-політ. конфлікти та госп. кризу. За таких умов конструктивна державотворча діяльність вимагала від лідерів України гнучкого балансування між суперечливими соціальними силами та зовн. політ. потугами, що далеко не всім вдавалося, а часом було й неможливим. Тому в істор. пам'яті укр. народу доба протягом щонайменше 20-ти років отримала назву «Руїна».

Міжнародно-правовими наслідками цього періоду стали Андрусівський договір (перемир'я) 1667, Бахчисарайський мир 1681 та «Вічний мир» 1686. Вони оформили поділ території України між великими регіональними д-вами кінця 17 ст. Річчю Посполитою, Осман. імперією та Рос. д-вою.

По закінченні цієї доби відбулася стабілізація Лівобереж. України — Гетьманщини під тривалим правлінням гетьмана І.Мазепи (1687—1709). Проте перебіг подій Пн. війни 1700—21 призвів до вторгнення швед. військ Карла XII, на бік якого перейшов І.Мазепа. Поразка Карла XII та І.Мазепи 1709 зумовила

згортання автономії Гетьманщини та у подальшому — знищення вольностей Запороз. Січі, скасування устрою слобідсько-укр. полків і поступову повну інкорпорацію козац. України у склад Рос. імперії.

Наприкінці 18 ст. внаслідок поділів Речі Посполитої відбувся розподіл усієї території сучасної України між Рос. імперією та д-вою Габсбургів. Остання отримала 1772 під свій контроль Галичину (офіц. назва — Королівство Галіції та Лодомерії). Пн. Причорномор'я було завойоване Рос. імперією в ході двох російсько-турецьких війн 1760—90-х рр. Згодом ці території були заселені переважно українцями. Кочові ногайці були виселені, а Крим. ханат припинив існування (1783). 1812 до Рос. імперії було приєднано частину Молдав. князівства — Бессарабію. Це склало геополіт. контекст існування укр. земель протягом наступних ста років — до початку I світ. війни.

Політичні процеси в Козацькій державі у 1657—1663

Після смерті Б.Хмельницького вища козац. старшина, нехтуючи волею покійного гетьмана, до повноліття його сина і наступника Ю.*Хмельницького* передала гетьман. повноваження І.*Виговському* — здібному адміністратору, який, утім, не мав вагомої підтримки серед рядового козацтва.

Тим часом упродовж серпня—вересня 1657 Україну відвідало кілька посольств царя, які намагалися змусити укр. сторону виконувати зобов'язання, передбачені угодою 1654 (зокрема, узгодження зовнішньополіт. акцій з Москвою, передачу укр. фінансів до царської скарбниці, впорядкування козац. реєстру), а також нав'язати нові обмеження. Попри відсутність у договорі положення щодо попереднього узгодження кандидатури претендента на гетьман. булаву з рос. монархом Москва вимагала впровадження в життя саме такої процедури.

У відповідь І.Виговський у середині жовтня 1657 скликав ген. раду в Корсуні, яка не лише легітимізувала перебирання ним усієї повноти гетьман. влади, а й узаконила низку нових підходів до вирішення міжнар. проблем. Зокрема, укр. делегація у складі ген. старшин І.Ковалевського та Ю.*Немирича*, полковника І.Богуна узгодила з представником швед. короля Г.Лілієнкроною умови українсько-швед. союзного договору, який і було ратифіковано радою.

Іван Виговський. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

Продемонстрована укр. козацтвом на Корсунській раді одностайність змусила рос. уряд відмовитися від намірів суттєвого обмеження укр. суверенітету та визнати правомочність обрання І.Виговського на гетьманство. Однак саме з кінця 1657 козац. середовище на Запорожжі сповнилося антигетьман. настроями. Причини цього полягали як у сфері політичній, так і соціально-економічній. Прибічники І.Виговського у своїх політ. проектах ігнорували січове товариство, яке по суті лишалося самостійним політ. і військ. чинником.

Спалах невдоволення спочатку локалізувався на Запорожжі, а із грудня 1657 охопив і терени Полтав. полку. Цей виступ підтримувавсь офіційною Москвою. Повстання очолили впливові козац. старшини — запороз. кошовий Я.*Барабаш* та полтав. полковник М.*Пушкар*. Після подальших дій І.Виговського центр антигетьман. виступів перемістився на Полтавщину та частково Миргородщину. Виникла загроза повномасштабного конфлікту всередині козац. д-ви.

Ця ситуація підштовхнула І.Виговського до корекції зовнішньополіт. курсу у бік активізації зносин із Річчю Посполитою та Крим. ханатом. Союзний договір із Кримом було укладено на поч. березня 1658. Він істотно зміцнив становище уряду І.Виговського. Разом із тим залучення для вирішення проблем внутрішньополіт. життя України зовн. сили створювало вкрай небезпечний, згубний прецедент, що невдовзі вилився в широкомасштабну практику іноз. інтервенцій.

У травні 1658 І.Виговський вирушив у похід супроти опонентів, які зосередилися поблизу Полтави. У бою під містом загинуло багато повстанців. Загалом же демографічні втрати Полтавщини та суміжних з нею територій, на яких розгорівся перший акт збройного громадян. протистояння, становили, можливо, десятки тисяч осіб. Жорстокі розправи над населенням пд. Лівобережжя озлобили місц. людність проти гетьмана та підживили москвофільські тенденції.

Після поразки антигетьман. повстання Москва безпосередньо втрутилася в укр. справи. В серед. червня 1658 в Україну вступили російські війська на чолі з бєлгородським воєводою кн. Г.*Ромодановським*. До воєводи приєднавсь один із ватажків антигетьман. заколоту Я.Барабаш.

Ця ситуація активізувала українсько-польське зближення. Воно стало останнім прецедентом у спробі побудувати рівноправні стосунки між Варшавою та Чигирином. В уряду І.Виговського об'єднання з польс. королем породжувало сподівання на остаточне приборкання антигетьман. опозиції всередині д-ви та успішну протидію намаганням зовн. сил обмежити укр. суверенітет. Велику зацікавленість у політ. розв'язанні конфлікту в цей час виявляло й польс. кер-во. Для нього пріоритетами були як намагання повернути втрачені землі на сх., так і прагнення залучити Військо Запорозьке як важливого союзника у боротьбі зі Швецією та Рос. д-вою на зовнішньополіт. арені. У формуванні нової моделі стосунків велика заслуга належала Ю.Немиричу, який був добре обізнаним із практикою існування конфедеративних утворень на території Швейцарії та Голландії.

Результатом українсько-польського зближення стала угода, укладена в таборі під Гадячем 16 (6) вересня 1658. Гол. концептуальна ідея *Гадяцького договору 1658* полягала у тому, що замість Речі Посполитої Двох Народів мала постати Річ Посполита Трьох Народів, тобто відтепер федерацію мали складати не лише Корона Польська та Велике князівство Литовське, а й Велике князівство Руське. Усі три частини федерації мали об'єднуватись особою спільно обраного короля, спільним вальним сеймом і зобов'язаннями проведення

спільної зовн. політики та справами організації оборони д-ви.

Вищим органом законодавчої влади на території Великого князівства Руського, до складу якого входили Київ., Черніг. та Брацлавське воєводства, мали бути виборні Нац. збори, очільником виконавчої гілки влади — пожиттєво обраний гетьман Війська Запорозького, який одночасно виступав і в ролі київ. воєводи та першого сенатора князівства. За зразком Польс. Корони та ВКЛ формувалися місц. органи влади та система судочинства. Князівству належали власна скарбниця та право карбування монети. На його території створювався вищий суд. трибунал. Автономні збройні сили князівства мали становити 30 тис. козаків-реєстровців і ще 10 тис. найманого війська.

Менш привабливими для широкого сусп. загалу були постанови щодо вирішення проблем соціально-екон. характеру, адже на укр. землях поновлювалися дореволюц. поземельні відносини й селяни мали повернутися до «звиклого послушенства» своїм панам.

Скликаний для ратифікації угоди у травні 1659 вальний сейм суттєво обмежив підписані умови. Як компенсацію сейм затвердив нобілітацію понад 30 козаків, надав цілому ряду старшин жалувані грамоти на маєтності. Це стало зайвим приводом для сусп. невдоволення.

Наприкінці жовтня 1658 рос. війська під командою воєводи кн. Г.Ромодановського вступили в Україну. Оскільки на Лівобережжі козац. полки напередодні зими були розпущені по домівках, воєводі вдалося дуже швидко оволодіти Говтвою, Миргородом, Лубнами та ін. містами. Після подальших боїв царський воєвода вивів свої війська на прикордонну з Бєлгородщиною територію, завершуючи таким чином першу фазу українсько-рос. війни.

Після зимової перерви рос. кер-во перекинуло на укр. театр бойових дій 30-тис. армію. Вирушивши з Путивля на поч. квітня 1659, по дорозі кн. О.Трубецькой об'єднався з військами бєлгородського воєводи кн. Г.Ромодановського та проголошеного в обозі останнього наказним гетьманом України І.*Безпалого* і на кінець місяця підійшов до Конотопа, де з військами укріпився Г.*Гуляницький*. Героїчна оборона Конотопа дала змогу гетьману І.Виговському мобілізувати сили. Маючи символічну допомогу від короля Речі Посполитої, козац. полки та наймані загони волохів, німців, поляків, крим. військо на чолі з ханом, І.Виговський завдав супротивнику нищівної поразки у *Конотопській битві 1659*.

Конотопська битва 1659 (зіткнення московської та кримської кінноти). Художник В. Тіпікін.

Проте попри військ. перемогу політ. позиції І.Виговського в Україні невпинно слабшали. Варто лише було гетьману розпустити війська та повернутися з Лівобережжя до Чигирина, як цілий ряд впливових козац. старшин Лівобережної України — переяслав. полковник Т.*Цицюра*, ніжинський наказний полковник В.*Золотаренко*, черніг. полковник О.Силич — організували заколот. На серед. вересня 1659 у таборі поблизу м-ка Германівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) військ. рада позбавила І.Виговського булави. Бл. 23—24 вересня в Білій Церкві відбулася нова рада, на якій гетьманом Війська Запорозького було проголошено Ю.Хмельницького.

Прийшовши до влади, молодий Ю.Хмельницький зіткнувся з низкою важливих і водночас вельми важких для розв'язання проблем. У порівнянні з початком гетьманування І.Виговського його поле для політ. маневрів було суттєво вужчим, оскільки провідна верства козац. д-ви вже засвідчила брак єдності та стабільності, військ. потенціал був ослаблений, частина території зайнята рос. та польс. військами. Ситуація штовхала Ю.Хмельницького до лавірування поміж Варшавою та Москвою. Проте військ. присутність Москви була потужнішою, що призвело до укладання *Переяславських статей 1659.*

27 жовтня у Переяславі відбулася Генеральна рада, на якій кн. О.Трубецькой, користуючися правом сильнішого, спромігся не лише відхилити проект, запропонований укр. стороною, а й нав'язати цілий ряд положень, які суттєво обмежували укр. суверенітет порівняно з тим, як його визначав договір 1654. Під виглядом т. зв. Попередніх статей Б.Хмельницького гетьману було нав'язано сфальшовані положення *Березневих статей 1654.* «Нові статті» Ю.Хмельницького суттєво обмежували суверенітет козац. д-ви. Якщо за нормами угоди 1654 Укр. д-ва зберігала права політ. автономії, то тепер її статус можна було охарактеризувати лише як автономію адміністративну. Спроби змінити умови за допомогою посольства до Москви не мали успіху.

Влітку 1660 Річ Посполита замирилася зі Швецією і почала відновлювати свої позиції на укр. напрямку. Для того, щоб застерегти супротивника, укр. та рос. командування вирішило організувати випереджувальний похід.

За планом ведення кампанії царські війська на чолі з В.*Шереметєвим* та козац. лівобережні полки під проводом наказного гетьмана, переяслав. полковника Т.Цицюри мали виступити на зх., готуючися до ген. битви з коронною армією. Решта укр. війська, тобто правобережні козац. полки, які очолив Ю.Хмельницький, залишались у Наддніпрянщині, стежачи за переміщеннями татар. військ і прикриваючи тили гол. сил та не даючи можливості татарам вторгнутися на укр. землі. Проте затримка з початком походу та нескоординованість дій обох частин армії призвели до того, що на поч. вересня 1660 коронним підрозділам вдалось об'єднатися з татар. військами. Внаслідок цього постала величезна армія. Здійснивши блискавичний маневр, ця армія на самій окраїні пд.-сх. Волині, поблизу м-ка Любар, перекрила В.Шереметєву й Т.Цицюрі шлях на зх. Відхід із боями закінчився тим, що побли-

зу м. Чуднів українсько-рос. війська були заблоковані.

Подальші успіхи поляків у боях біля козац. табору поблизу м-ка Слободище (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.) показали очевидну перевагу коронного війська. На тлі зростання антирос. настроїв серед правобереж. старшини уряд Ю.Хмельницького погодився розпочати переговори із польс. командуванням щодо умов замирення.

За результатами переговорів, що проходили у польс. таборі під Чудновом, 17 жовтня 1660 було укладено *Чуднівський договір 1660*, який передбачав відновлення чинності Гадяцького договору, за винятком статті про перетворення козац. України на Велике князівство Руське. Укр. гетьман брав також на себе зобов'язання негайно відступити від царя та припинити будь-які контакти з В.Шереметєвим й ін. рос. воєводами.

За умовами підписаної 1 листопада 1660 капітуляції російських військ передбачалися відмова Москви від претензій на Україну, виведення всіх рос. залог з укр. міст та залишення ними на місцях артилерії, пороху і боєприпасів, виплата татарам контрибуції. Лівобережні козаки, які виходили з рос. табору, були захоплені татарами у полон.

Щойно дізнавшися про укладений Ю.Хмельницьким мир із поляками та про втрати, яких зазнало лівобережне козацтво, наказний гетьман Я.*Сомко* відмовився визнавати його гетьман. повноваження та укладений ним мир. Позиція Я.Сомка знайшла підтримку й серед сіверського козацтва, очолюваного ніжинським полковником В.Золотаренком та черніг. полковником О.Силичем. Я.Сомко і козац. старшина Лівобережжя підтвердили свою вірність складеній раніше присязі цареві. Аналогічну заяву зробив і тодішній кошовий отаман Запороз. Січі І.*Брюховецький.*

Восени 1661 Ю.Хмельницький, об'єднавшись із татар. загонами, вчинив спробу подолати спротив лівобереж. опозиції та об'єднати козац. Україну під одним гетьман. проводом. Проте переломити розвиток подій на свій бік і досягти переконливої перемоги йому так і не вдалося. Черговий похід на лівий берег Дніпра Ю.Хмельницький здійснив разом із татар. військами вже влітку 1662. Становище Ю.Хмельницького на осінь 1662 стало критичним. Авторитет гетьмана впав до рекордно низької позначки. Він усе наполегливіше відмовлявся від гетьман. булави, шукаючи притулок то в Польщі, то у Криму. За таких умов реальна влада на Правобережжі дедалі більше зосереджувалася в ген. писаря П.*Тетері.* Наприкінці ж 1662 — на поч. 1663 Хмельницький зрікся гетьманства, і на його місце був обраний П.Тетеря. Юрій прийняв чернечий постриг і під іменем Гедеона отримав притулок у монастирі.

Іван Брюховецький. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

Павло Тетеря. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

Із цього моменту можна вважати, що д-ва, створена Б.Хмельницьким, утратила цілісність, розпавшися на два окремі гетьманати — правобереж. та лівобережний.

Політичні процеси у Правобережному та Лівобережному гетьманатах. Боротьба за Україну у 1663—1686

Зречення гетьманської булави Ю.Хмельницьким та обрання на гетьманство колиш. секретаря польс. короля, одного з найактивніших творців Гадяцької угоди П.Тетері не залишало для Москви шансів на повернення Правобережжя під владу царя за допомогою політ. методів. А тому з поч. 1663 відбувався завершальний етап боротьби за булаву гетьмана окремішнього Лівобереж. Гетьманату. Суттєвої різниці між програмами претендентів (Я.Сомка та В.Золотаренка) не було. Справа полягала лише в суперництві регіональних козац. еліт Чернігово-Сіверщини та Переяславщини за політ. домінування в Лівобереж. Україні.

Значно істотнішими були розходження між політичними гаслами, під якими боролися за булаву Я.Сомко та В.Золотаренко та ще один претендент на гетьманство — висуванець Запорозької Січі, її кошовий отаман І.Брюховецький, який активно включився в цю боротьбу з осені 1661. У той час, як Я.Сомко та В.Золотаренко проголошували міцну гетьман. владу, активно висловлювалися за приборкання анархії козац. низів і запороз. вольниці, а також сповідували жорстке дотримання принципу васальної залежності Гетьманату від царя без втручання адміністрації останнього у внутр. справи України, І.Брюховецький щедро обіцяв офіц. Москві тісне включення козац. України в орбіту рос. політики. Як вправний демагог він також наполегливо формував собі імідж палкого поборника інтересів козацьких низів.

На Ніжинській «чорній» (у значенні такої, на якій була присутня «чернь» — рядові козаки) раді 1663 І.Брюховецького підтримував рос. загін на чолі з окольничим, кн. Д.Веліко-Гагіним, а також численні юрби запороз. козацтва, декласовані елементи та рядові козаки Лівобережжя, які повірили демагогічним обіцянкам претендента. 28 червня булава перейшла до І.Брюховецького. Я.Сомка та В.Золотаренка було страчено. Краєм прокотилися грабунки та нищення майна старшини.

І.Брюховецький одразу кардинальним чином оновив старшинський корпус Лівобереж. Гетьманату. Повністю було змінено склад ген. старшин. Однак ейфорія рядових учасників *Чорної ради 1663* від досягнутих успіхів тривала недовго, їхня перемога не привела до заг. благоденства та соціального зрівняння. Дуже швидко новообраний гетьман припинив насильства черні над старшиною. Загони ж запороз. козаків, які його супроводжували всі ці роки і тепер вимагали відповідних почестей, І.Брюховецький, розділивши на окремі частини, розмістив у полках. Цим було досягнуто відразу два завдання: під контроль вірних гетьману запорожців узято діяль-

ність місц. старшини та виведено гетьман. владу з-під контролю вчорашніх союзників.

Тим часом у серпні 1663 польський король Ян II Казимир оголосив початок походу в Україну. Разом із коронною армією у виправі на Лівобережжя взяли участь 6 козац. полків на чолі із правобереж. гетьманом П.Тетерею та його наказним гетьманом І.Богуном, а також татар. війська. Початково кампанія мала успіх, проте зміна рос. військ на польські вже викликала опір населення.

Наприкінці січня 1664 розпочалась облога останнього населеного пункту, яким хотів оволодіти Ян II Казимир під час цієї кампанії, — Глухова. На той час гетьман П.Тетеря із 3-ма козац. полками вже повернувся на Правобережжя, де спалахнуло антипольс. та антигетьман. повстання. Зазнавши під Глуховом за два тижні облоги важких втрат, 9 лютого Ян II Казимир зняв облогу міста і пішов на з'єднання з литов. військом у район м. Сєвськ. Щоби мати змогу контролювати завойовані території та реально загрожувати рос. землям, польсько-литов. армія спробувала укріпитися в Новгороді-Сіверському. Проте оволодіти містом з ходу королю не вдалося. Почав коливатися у своїх симпатіях й І.Богун, який врешті був заарештований і страчений.

На поч. 1664 польс. командуванню стало відомо про підготовку старшиною антипольс. та антигетьман. виступу у Правобереж. Україні. Тоді заарештували Ю.Хмельницького, а у березні стратили причетного до організації повстання І.Виговського. Страта І.Виговського стала відчутним ударом по повстанському табору, адже він належав до числа досвідчених політиків, які розуміли пріоритети об'єднання України.

Загалом ситуація показала критичне зменшення можливостей компромісу між правобереж. старшиною та польс. військ. командуванням, а масові каральні дії С.Чарнецького зруйнували авторитет П.Тетері та саму можливість прийняття населенням польс. влади. Проте ресурси повстання без зовн. підтримки вичерпувалися. 1665 стихійні та організовані виступи тривали, наражаючися на нові криваві репресії. Невдовзі внаслідок розгортання політ. протистояння в самій Польщі з України була виведена більшість коронних військ. На серед. червня П.Тетеря остаточно втратив контроль над ситуацією та залишив Україну. Але цей позірний запізнілий успіх повстання не міг змінити тих обставин, що край перебував у стані заг. анархії та міжусобиць.

Переможцем у боротьбі за правобережну булаву вийшов представник старовинного козацтва, онук гетьмана реєстровців М.Дорошенка, ген. осавул П.*Дорошенко*. В особі нового гетьмана Правобереж. України козацтво отримало талановитого політика та вмілого дипломата, лідера, який потенційно був спроможний переломити несприятливий для України розвиток політ. процесів. Йому вдалося на певний час відновити спроби до об'єднання Правобереж. і Лівобереж. гетьманатів.

Найперше, на що звернув увагу новий гетьман, було завдання подолання на Правобережжі стихії анархії та старшинського отаманства, що завдавали величезних матеріальних збитків краю та не давали змоги зосередити всі сили козацтва на досягненні спільних завдань.

Із приходом до влади П.Дорошенка чітко окреслилася тенденція до налагодження союзницьких стосунків із Кримським ханатом — із новим ханом *Аділ-Гіреєм*. У стосунках із польс. владою П.Дорошенко на перших порах волів не вступати у відкриту конфронтацію, намагаючися домогтися від Варшави поступок політ. методами. Тим часом з весни 1666 польс. кер-во вело переговори із представниками рос. царя про досягнення перемир'я на основі визнання законності поділу України по р. Дніпро. У відповідь П.Дорошенко розвивав стосунки із крим. ханом і турец. султаном. У грудні П.Дорошенко відбив під Браїловим напад польс. підрозділів С.Маховського. Битва під Браїловим ознаменувала остаточний розрив гетьмана П.Дорошенка з Варшавою.

Зближення П.Дорошенка із Кримом та налагодження стосунків з Осман. імперією змусили польс. кер-во прискорити укладення перемир'я з Росією. Вже 30 січня 1667 на переговорах у с. Андрусово неподалік Смоленська було досягнуто домовленості про припинення на 13,5 років воєн. дій. *Андрусівський договір (перемир'я) 1667* передбачав поділ України по Дніпру на дві частини — Правобережжя залишалося під владою польс. короля, а Лівобережжя з Києвом (який формально залишався російським ще на два роки) відходило до царя. Запороз. Січ мала перебувати під спільним керуванням короля та царя. Білорус. землі також поверталися королю, а Смоленськ і Сіверщина відходили до Москви.

Ця подія символізувала сумні наслідки кризи козац. державності після смерті Б.Хмельницького, коли дві гол. зовн. сторони конфлікту — Річ Посполита та Моск. царство, — спираючись на регіональний партикуляризм старшинської еліти, де-юре визнали поділ розколотої Козац. д-ви між підпорядкованими їм старшинськими угрупованнями. На повне оволодіння нею вони вже фактично не розраховували, обравши для поділу зручну геогр. межу — р. Дніпро. З ін. боку, ця обурлива подія викликала останній кількарічний спалах боротьби за єдність козац. України.

П.Дорошенко запропонував скликати заг. козац. раду, на якій мали б обрати спільного для всієї України гетьмана. Пропозиції стосовно цього надсилалися на Січ, а також на Лівобережжя до І.Брюховецького.

Тим часом становище лівобереж. гетьмана через його реальні кроки у стосунках із рос. стороною та позицію самої Москви ставало все більш катастрофічним. Початок його політ. падіння поклав візит до рос. столиці восени 1665. Підписані за результатами переговорів *Московські статті 1665* передбачали суттєве скорочення суверенітету лівобереж. гетьманату у сфері фінансів, оподаткування, зростання рос. військ. присутності, виборність гетьмана, заборону зовн. зносин гетьман. уряду, посилення ролі Москви у церк. справах. Реалізація статей договору 1665, що розпочалась у березні—квітні 1666 переписом населення, яке мало сплачувати податки до царської скарбниці, спричинила масовий опір. На поч. травня виникли серйозні конфлікти з царськими воєводами на теренах Полтав. полку, трохи згодом,

влітку 1666, вибухнуло повстання у Переяслав. полку.

У цей же час зовнішньополіт. курс Москви переорієнтовувався на швидке замирення з Польщею та спільний із нею виступ проти Швеції. Наслідком цього стала Андрусівська угода. Усе це привело до того, що в січні 1668 на зібраній І.Брюховецьким таємній раді в Гадячі він оголосив про намір розірвати стосунки з Москвою та вигнати з України царських воєвод. І.Брюховецький звернувся з універсалами до населення, закликаючи його стати на захист «Украйни, вітчизни нашої милої», оскільки росіяни і поляки, помирившись, «Украйну, вітчизну нашу, дощенту розорити ухвалили». Звернувся гетьман з відозвами про спільну боротьбу проти Москви і до слобідського козацтва. На Слобожанщині повстання очолив І.*Сірко*, який на той час обіймав уряд харків. полковника.

Вже на серед. березня рос. війська були майже повністю витіснені з території Лівобережжя. Царські залоги утримували за собою лише Ніжин, Чернігів, Переяслав та Остер. Проте з початком травня на Лівобережжя вступили значні відділи війська бєлгородського воєводи кн. Г.Ромодановського, і становище І.Брюховецького стало важким. Щоби стримати наступ супротивника, лівобережні старшини закликали П.Дорошенка вступити на Лівобережжя та спільно стояти проти ворога. Реагуючи на ці заклики, наприкінці травня 1668 П.Дорошенко на чолі війська вступив на лівобережні землі.

На той час правобереж. гетьман перебував у зеніті могутності: йому вдалося приборкати прояви отаманства на Правобережжі; домогтися протекції турец. султана, представник якого у березні 1668 офіційно попередив Варшаву про недопустимість чинення козакам як підданим Високої Порти будь-яких кривд; а також отримати військ. допомогу з Криму. А тому його вступ на Лівобережжя спричинив різке падіння авторитету І.Брюховецького. При наближенні правобереж. полків лівобережне козацтво відмовилося визнавати владу свого регіментаря та вбило його. Гетьманом об'єднаної козац. України було проголошено П.Дорошенка. Таким чином, після тривалої перерви (по суті з осені 1660) Військо Запорозьке знову було єдиним.

Дем'ян Многогрішний. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

У серед. липня П.Дорошенко, довідавшися про вторгнення польс. корогов на терени Сх. Поділля, з частиною військ відійшов на Правобережжя, доручивши командування на Лівобережжі наказному гетьману Д.*Многогрішному*. На серед. серпня наступ поляків було успішно відбито, проте саме в цей час претензії на гетьман. булаву висунув запороз. писар П.*Суховієнко*. Виступ П.Суховієнка підтримав крим. хан Аділ-Гірей.

Для П.Дорошенка ситуація ускладнювалася ще й тим, що з переходом у наступ на Сіверщині у 2-й пол. вересня рос. військ воєводи кн. Г.Ромодановського в оточенні наказного гетьмана Д.Многогрішного запанувала думка щодо доцільності замирення з Москвою. Після того, як царський воєвода спалив Ніжин та оволодів Черніговом, Д.Многогрішний у серед. жовтня присягнув на вірність цареві. Наприкінці грудня 1668 на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д.Многогрішного проголосили «сіверським гетьманом».

У серед. березня 1669 у Глухові відбулася ген. рада, учасники якої підтвердили правомочність обрання Д.Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Тоді ж було укладено й новий договір Війська Запорозького з царем. За ним рос. сторона погодилася на відновлення умов Переяслав. статей 1659. Зокрема, відмовлялася від спроб запровадження в Україні власної адм. та фінансової систем, воєводам заборонялося втручатись у справи козац. урядування та міськ. самоуправління, рос. війська на чолі з воєводами мали стояти лише у 5-ти містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі. Разом із тим гетьману так і не було повернуто право зовнішніх зносин, Військо Запорозьке позбавлялося права переобрання гетьмана без відповідного царського дозволу, козац. реєстр обмежувався 30 тис. осіб.

Майже одночасно з козац. радою у Глухові відбулася скликана гетьманом П.Дорошенком розширена старшинська рада під Корсунем, на яку, крім діючої правобереж. старшини, прибули митрополит Й.*Нелюбович-Тукальський*, Ю.Хмельницький, делегати від лівобереж. полків і Запороз. Січі, а також посольства з Осман. імперії, Молдови та Речі Посполитої.

На раді гостро обговорювалася перспектива прийняття Гетьманатом протекції турец. султана. Пропозиції з цього приводу П.Дорошенко надіслав до Стамбула ще влітку 1668, коли його союзник, крим. хан, надав допомогу опоненту гетьмана П.Суховієнку. Укр. проект передбачав наступні умови. Насамперед султан мав сприяти возз'єднанню всіх укр. земель від р. Вісла та м. Перемишль на зх. до міст Севськ і Путивль на сх. в єдиному Гетьманаті. Укр. гетьман мав обиратися довічно; правосл. церква України — отримати автономію під орудою константиноп. патріарха; укр. населення звільнялося від сплати податків і данини; мусульмани, перебуваючи на укр. землях, не мали права споруджувати мечеті; татари, які приходили на допомогу гетьману, підлягали його владі тощо.

Уряд Мегмеда IV загалом схвально зустрів пропозиції укр. сторони і надіслав посла для оформлення акту переходу України під протекцію султана. Більшість учасників ради підтримали дії свого гетьмана, і козац. Україна де-факто перейшла під султанську зверхність.

Проти такого напряму зовнішньополіт. діяльності уряду гетьмана П.Дорошенка виступила Запороз. Січ. На поч. травня 1669 запорожці жорстоко розправилися з посланцями П.Дорошенка і проголосили на противагу йому гетьманом П.Суховієнка. Ведучи боротьбу проти свого супротивника, запорожці вперше за багато останніх років виступили спільно із крим. татарами.

На цей час становище П.Дорошенка стало по-справжньому критичним. Проти нього виступила значна частина козаків Уманського, Кальницького, Корсунського, Торговицького, Білоцерківського та Паволоцького

полків. На бік П.Суховієнка перейшов і Ю.Хмельницький. Ще більш ускладнилася ситуація після того, як на поч. серпня гетьманом обрали уманського полковника М.*Ханенка*, старого і досвідченого старшину Війська Запорозького, який користувався серед козаків значно більшим авторитетом, аніж молодий П.Суховієнко.

До того ж своїй боротьбі з П.Дорошенком М.Ханенко надав широкого міжнар. звучання. Найперше, що він зробив, це поспішив засвідчити свою лояльність по відношенню до польс. короля, а також миролюбність до рос. царя. На його заклик із Криму прибуло 6 тис. татар. На поч. вересня 1670 М.Ханенко уклав в Острозі з поляками угоду, в якій не було й натяку на визнання автономії Укр. д-ви.

Виявлена М.Ханенком в Острозі поступливість відштовхнула від нього козацтво та сприяла зміцненню гетьман. влади П.Дорошенка. Цей факт переконливо засвідчив невдачу укр. політики Речі Посполитої, опертої на маріонеткового гетьмана, і з поч. 1670-х рр. у Варшаві дедалі гучніше лунали заклики до початку широкомасштабної війни з П.Дорошенком. Вона розпочалася влітку 1671, коли 12-тис. коронна армія та посполите рушення під командою великого гетьмана коронного Я.Собеського розпочали наступ на Сх. Поділля. На допомогу коронному гетьману прийшли козац. полки М.Ханенка, а кошовий отаман І.Сірко разом із запорожцями своїми рейдами під Акерманом (нині м. Білгород-Дністровський) і *Тигінею* заважав білгородським татарам надати допомогу їхньому союзнику П.Дорошенку.

Тим часом за наполяганням П.Дорошенка турец. султан змістив із ханського престолу в Криму союзника М.Ханенка Аділ-Гірея та поставив на його місце Селім-Гірея І, який наприкінці року надіслав у розпорядження Чигирина татар. військо. Спираючись на цю силу, укр. гетьман із поч. грудня 1671 розпочав витіснення польс. залог із територій пд. та центр. Брацлавщини. А наприкінці 1671 султан Мегмед IV надіслав польс. королю офіц. оповіщення, що виступає проти нього війною, щоби захистити свого скривдженого васала П.Дорошенка та «козацького народу».

План Чигиринської фортеці, укладений П. Гордоном 1678. Фрагмент.

На поч. червня 1672 турецька армія під командою самого Мегмеда IV вирушила у похід проти Польс. королівства. На поч. серпня турки були вже на берегах Дністра, під Хотином, а в серед. місяця підступили під Кам'янець. Тим часом гетьман П.Дорошенко, рухаючися назустріч султану, у битві на Батозькому полі спромігся завдати нищівної поразки М.Ханенку та польс. корогвам, що були разом із ним. Після цієї перемоги польс. війська поспішно залишили терени Брацлавщини.

16 серпня війська укр. гетьмана об'єдналися з турец. армією під стінами Кам'янця. А ще через день розпочався масований обстріл міста турец. артилерією, що чергувався зі штурмами його укріплень яничарами. Польс. залога виявилася не готовою ефективно боронити Кам'янець, і після 10-денної облоги її командування запросило миру. Після цього султан відправив турец. армію під командою Каплан-паші, татар. війська на чолі із Селім-Гіреєм І та козаків П.Дорошенка на здобуття Львова, який на поч. вересня було взято в облогу. Деморалізоване кер-во Речі Посполитої навіть не спробувало організувати опір турец. наступу, а запросило в султана миру.

Мирний договір між Річчю Посполитою та Осман. Портою було укладено 28 (18) жовтня 1672 у м. Бучач. У ньому польс. кер-во було змушене піти на великі територіальні поступки. До складу козац. д-ви на чолі з П.Дорошенком, яка й надалі мала перебувати під протекцією султана, входили Правобережна Київщина та Сх. Поділля (Брацлавщина). Територія Зх. Поділля включалася до складу Осман. Порти як її *Кам'янецький ейялет*. Решта укр. земель залишалася під владою польс. короля. Укладення *Бучацького мирного договору 1672* розривало укр. землі між польс. королем і турец. султаном і, отже, перекреслювало плани П.Дорошенка об'єднати під своєю владою всю козац. Україну.

Оговтавшися від потрясіння 1672, польс. кер-во відмовилося від ратифікації Бучацького договору, натомість ухваливши програму підготовки до нової війни з Портою. У контексті цієї підготовки за ініціативи Я.Собеського польс. сторона налагодила контакти з гетьманом П.Дорошенком. Для того, щоби виправити ситуацію та досягти незалежності козац. України, гетьман був готовий спробувати в черговий раз піти на переговори з Варшавою. Як можливість для відмови від протекції турец. султана та налагодження стосунків із королем П.Дорошенко розглядав реанімацію постанов Гадяцької комісії 1658. Найбільш далекоглядні польс. політики, зокрема Я.Собеський, виступали за прийняття умов укр. гетьмана, щоби тільки розірвати його відносини з Туреччиною. Проте більшість оточення короля *Міхала-Корибута Вишневецького* не бажала йти на поступки.

У вересні 1673 армія Речі Посполитої під командуванням Я.Собеського перейшла в наступ. Завдавши кілька поразок дрібним турец. гарнізонам, поляки оволоділи Язловцем, Сатановом, Ярмолинцями та ін. містами. На поч. листопада було завдано нищівного удару передовій частині турец. армії Гусейна-паші під Хотином.

Скориставшися з того, що Осман. імперія та Річ Посполита були зайняті боротьбою між собою, 1674 спробу прилучити Правобережжя вчинили рос. уряд та лівобереж. гетьман І.*Самойлович*. Наприкінці січня лівобережні полки під командою самого гетьмана та рос. війська на чолі з воєводою кн. Г.Ромодановським форсували Дніпро і вступили на терени Правобережжя. Владу І.Самойловича визнали козаки Черкас. та Канівського полків. Коли осн. силам російсько-укр. військ було вчинено опір

під стінами Чигирина, вони повернулися на Лівобережжя. На поч. літа 1674 І.Самойлович і кн. Г.Ромодановський знову з військами підійшли до Чигирина. Взявши місто в облогу, вони два тижні бомбардували Чигиринський замок, проте здобути його так і не змогли.

Тим часом турец. султан, мобілізувавши війська для походу проти Польщі, довідавшися про події на Правобережжі, повернув із Молдови в напрямку Чигирина. Вже поява в Україні передових частин турец. армії засвідчила, що після авантюри І.Самойловича та кн. Г.Ромодановського із приведенням місц. правобереж. населення до присяги цареві турки до нього ставилися не як до підданих свого васала, гетьмана П.Дорошенка, а як до підданих царя. Було дощенту зруйновано ряд міст і містечок Сх. Поділля, їхніх жителів забрано в неволю. Особливо жорстокі бої розгорілися під стінами Умані. Відповідно й розправа над містом була найжорстокішою. Коли туркам вдалося врешті ввійти до Умані, всі мирні жителі були страчені, а місто спалене.

На шляху до Чигирина до армії Мегмеда IV приєдналося військо на чолі із Селім-Гіреєм I, якого султан відправив на допомогу П.Дорошенку. Тільки-но татари наблизилися до Чигирина, як кн. Г.Ромодановський та І.Самойлович зняли облогу міста та спішно залишили Правобережжя на поталу сильнішій стороні. Рятуючися від репресій переможців, правобережне населення масово переселялося на Лівобережжя та Слобожанщину. Край лежав у руїнах і згарищах.

Після цього від колиш. популярності гетьмана П.Дорошенка не залишилось і сліду. Один за одним його залишали колишні соратники, які масово переходили до І.Самойловича. Після смерті в серпні 1675 його дорадника митрополита Й.Нелюбовича-Тукальського гетьман остаточно зневірився у можливостях продовження боротьби і вирішив зректися гетьманства. У вересні 1676 під стінами Чигирина з'явилася українсько-рос. армія. 19 вересня П.Дорошенко, уникаючи непотрібного кровопролиття, здав гетьман. клейноди І.Самойловичу та присягнув перед ним і кн. Г.Ромодановським на вірність цареві.

Капітуляція П.Дорошенка не припинила збройного протистояння на Правобережжі. І хоча на цей час Чигиринщина та Сх. Брацлавщина становили справжню пустелю, упродовж 1676—81 Рос. д-ва, Польща, Туреччина та Крим не припинили спроб включити цей край до своїх держ. територій.

Лише на поч. 1681 між Росією та Осман. імперією було укладено перемир'я терміном на 20 років (*Бахчисарайський мир 1681*). У відповідності з ним турец. султан визнавав зверхність рос. царя над Лівобереж. Україною та Києвом разом із прилеглою до нього округою на Правобережжі, а також над Запороз. Січчю. Натомість рос. сторона визнавала належність Поділля та Пд. Київщини до земель, підвладних султану. Крим. татари та залежні від хана орди діставали підтвердження прав на кочування у південноукр. степах. На вимогу укр. сторони Туреччина мусила не заселяти «козацькі землі» між Пн. Бугом і Дніпром.

Гетьманування І.Самойловича на Лівобережжі було найтривалішим у тогочасній історії Гетьманату — він утримував булаву аж 15 років (1672—87). По суті, перебування його при владі склало певну епоху в істор. розвитку укр. козац. державності, характерними рисами якої стали повна стабілізація суспільно-політ. ситуації на Лівобережжі та витворення тих форм держ. життя, що залишалися в гол. рисах незмінними майже сто наступних років.

Гетьман послідовно зміцнював держ. інституції Гетьманату, прагнув централізувати владу, обмежити сваволля та «отаманство» старшини, а також вгамувати охлократичні настрої соціальних низів. У внутрішньополіт. діяльності І.Самойлович виявляв прагнення до зміцнення позицій аристократичної верстви сусп-ва. Гетьман не вдавався до скликання громіздких Ген. рад, переносячи розгляд важливих держ. справ на засідання старшинських рад, на які запрошувалось обмежене коло учасників.

У роки гетьманування І.Самойловича в Україні з'явився новий соціальний прошарок — *бунчукові товариші* — нащадки вищої козац. старшини, які становили своєрідну гетьман. гвардію у воєн. походах, а у мирний час перебували під протекцією верховного козац. правителя, володіючи імунітетом щодо полкової і сотенної козац. адміністрації. Бунчукові товариші зазвичай були освіченими людьми, і саме з них добиралися кандидати на вакантні старшинські уряди.

Послідовними були кроки гетьмана й у справі підпорядкування своїй владі Запороз. Січі. Зокрема, він заборонив запорожцям вести самостійні переговори з правителями ін. д-в, рішуче заперечував намірам рос. кер-ва вручати січовому товариству царські знамена, оскільки на такі знаки держ. влади міг претендувати лише політ. провід Гетьманату. За наказом І.Самойловича залога з числа лівобереж. козаків була введена до фортеці Кодак, щоб у такий спосіб контролювати ситуацію на Запорожжі. Крім того, гетьман намагався поставити під свій контроль і життєво важливі для січовиків переправи через Дніпро в районі Келеберди та Переволочної.

Прелюдією до політ. падіння гетьмана І.Самойловича став Крим. похід 1687. Попри амбітні плани рос. головнокомандувача кн. В.*Голіцина* щодо упокорення ханату реальні результати кампанії виявилися плачевними. Втративши сприятливу пору для початку походу через зволікання зі своєчасною доставкою боєприпасів і продовольства, лише на поч. червня рос. армія кн. В.Голіцина та козац. військо під командою гетьмана І.Самойловича переправилися через р. Самара (прит. Дніпра) та вийшли у степ. Погана підготовка походу призвела врешті до його припинення.

Провал кампанії поставив питання пошуку винуватця, і його було знайдено в особі укр. гетьмана. Адже І.Самойловичем уже давно було невдоволене рос. кер-во, яке він гостро критикував за недалекоглядну, на його погляд, зовн. політику. У середовищі укр. старшини також викристалізувалась антигетьман. опозиція, яку бентежили непомірне посилення позицій гетьмана, зростання його авторитаризму та визрівання умов для зосередження гетьман. влади за родиною Самойловичів.

Донос опозиціонерів був переправлений до Москви, і звід-

Печатка Війська Запорозького. 2-га половина 17 ст. Державний історичний музей (Москва, РФ).

ти прийшов наказ заарештувати І.Самойловича та вислати для проведення розслідування в рос. столицю. На р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра) було скликано Ген. раду, на якій гетьман. булава перейшла до рук ген. осавула І.*Мазепи*. Тут же було узгоджено й новий варіант угоди Війська Запорозького з царем, т. зв. *Коломацькі статті 1687*. Новий варіант українсько-рос. договору у принципових своїх положеннях повторював зміст Глухівських статей 1669. Водночас непевне становище укр. старшини в умовах соціально-політ. нестабільності в Україні сприяло тому, що до тексту було внесено низку доповнень, які негативно позначалися на політ. статусі Гетьманату. Зокрема, укр. стороні заборонялось у будь-який спосіб порушувати польс. інтереси та напружувати стосунки Варшави та Москви. Для того, щоб контролювати діяльність гетьман. уряду, передбачалося розміщення полку рос. стрільців у гетьман. резиденції — Батурині, а його утримання покладалося на укр. населення. Коломацькі статті проголошували можливість вільного переходу з укр. міст на територію Росії, впроваджували практику змішаних шлюбів росіян з українцями тощо.

У лютому 1686 розпочалися переговори, що увінчалися підписанням «Вічного миру» між Рос. д-вою та Річчю Посполитою. Умови *«Вічного миру» 1686* у принципових моментах повторювали домовленості, досягнуті в Андрусові та модифіковані в ході російсько-польс. комісій і з'їздів. Зокрема, вся територія Лівобереж. України та Чернігово-Сіверщини мала перейти «навічно» під владу рос. царя. Польс. король остаточно відмовлявся і від Києва з навколишніми землями. Запороз. Січ, яка за домовленостями 1667 перебувала під протекцією обох монархів, тепер переходила під зверхність Москви. Значна частина придніпровських правобереж. земель, колиш. володінь гетьмана П.Дорошенка, оголошувалася «пусткою» і не могла належати жодній стороні.

Як «Вічний мир» між Росією та Річчю Посполитою 1686, так і Бахчисарайський мир 1681, були негативно зустрінуті укр. політ. елітою, адже ці міжнар. правові акти розчленовували Україну між сусідніми д-вами та створювали істотні перешкоди на шляху об'єднання укр. земель в єдиному держ. організмі. Сил для того, щоб ефективно протидіяти значно сильнішим сусідам, у козац. України після кількох десятиліть украй виснажливої боротьби вже не залишилося. Відтепер можна було лише сподіватися на сприятливіший для України розвиток геополіт. процесів у Центр.-Сх. Європі, щоб за нових обставин спробувати знову поставити питання про здобуття незалежності Укр. д-вою та об'єднання в її межах усіх укр. земель.

Гетьманування Івана Мазепи та Велика Північна війна

Прийшовши до влади, І.Мазепа силою обставин був змушений взятися за вирішення стратегічних проблем, спрямованих на забезпечення внутр. ситуації в Україні, зміцнення держ. влади та консолідацію провідної верстви Гетьманату — козац. старшини. Досягти останнього було потрібно негайно, проте зробити це було вкрай важко. Адже старшина, підбадьорена успіхами у скиненні з гетьманства І.Самойловича, засипала Москву доносами і на нового гетьмана. Задля забезпечення її лояльності І.Мазепа створив для козац. старшини сприятливі умови для зростання її добробуту, здобуття дітьми належної освіти, у т. ч. і в європ. ун-тах. Упродовж усього гетьманування І.Мазепа

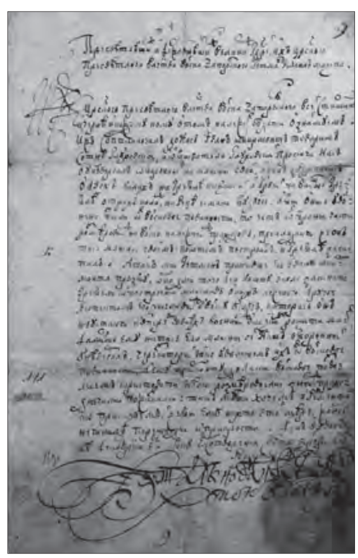

Універсал гетьмана І. Мазепи І. Шкірмонту про звільнення його від військового податку з двох млинів. Глухів, 1690.

невпинно піклувався про подальшу консолідацію привілейованих категорій укр. сусп-ва, передовсім чинних козацьких старшин та впровадженої його попередником, гетьманом І.Самойловичем, нової соціальної категорії — бунчукових товаришів. У полках був запроваджений також соціальний інститут т. зв. *значкових товаришів*, які перебували під значком (прапором) полковника не лише у буквальному розумінні цього слова, тобто під час воєн. походів супроводжували полковника та були його особистим почтом, а й постійно залишалися під його опікою та протекцією, виконували важливі адм., суд. та фінансові доручення. Разом зі знатними військ. товаришами бунчукові та значкові товариші становили певний резерв, з якого постійно рекрутувалися кандидати на зайняття важливих урядів.

Зміцненню політ. позицій козац. старшини та її згуртуванню навколо гетьмана були покликані служити заходи з поліпшення екон. становища козац. еліти. Так, лише в одному Черніг. полку в роки гетьманування І.Мазепи було роздано 48 маєтків, у той час як за його попередника — лише 27. Усього ж за роки свого правління гетьман видав бл. 1 тис. універсалів, якими маєтності закріплювалися за представниками новопосталої укр. аристократії. Такі кроки мали зустріти опір соціальних низів, проте І.Мазепа не мав можливостей для популізму часів Б.Хмельницького чи Руїни. Найбільше, на що спромігся укр. гетьман у цій сфері, так це на те, щоби стримувати надмірні зазіхання нової аристократії й не допускати до стрімкого закабалення селянства, обкладення його надто важкими повинностями та податками.

В одну з найгостріших проблем внутр. політики гетьман. уряду І.Мазепи вилилися стосунки із Запороз. Січчю. Продовжуючи політику попередників, гетьман намагався погамувати сепаратистські настрої січової старшини та підпорядкувати Січ гетьман. проводу. І.Мазепа прагнув поставити під свій контроль зносини Коша з рос. царями, не допустити проведення ним самостійних зовнішньополіт. акцій. У контексті налагодження дієвого політ. контролю над запороз. вольницею варто розглядати й побудову на землях Січі Новобо-

Палац І. Мазепи в Батурині в урочищі Гончарівка. Реконструкція В. Мезенцева.

городицької та Новосергіївської фортець, в яких було розміщено гетьман. та царські війська. Ці заходи змусили січове товариство рахуватися з розпорядженнями гетьман. адміністрації. Хоча, з ін. боку, це сприяло подальшому розширенню меж впливу рос. влади в Україні, що мало негативні наслідки для укр. автономії.

Гетьман І.Мазепа залишив по собі чи не найпомітніший з-поміж усіх укр. зверхників слід у розвитку укр. к-ри, освіти, церк. буд-ва. Завдяки підтримці гетьмана 1701 уряд царя Петра І підтвердив Київ. колегіуму високий статус академії, вперше наданий привілеєм польс. короля Яна ІІ Казимира Ваза ще 1659 в ході ратифікації Гадяцької угоди. Академія щорічно почала отримувати субсидію в розмірі 1 тис. золотих, а коштом І.Мазепи було збудовано мурований навч. корпус, названий його іменем, — Мазепинський. Саме в роки гетьманування І.Мазепи в цьому навч. закладі одночасно навчалася найбільша за всю його історію кількість студентів — бл. 2 тис.

Опікуючися справами освіти, гетьман спонукав до цього і козац. старшину, внаслідок чого на Лівобережжі розвинулася ціла мережа освіт. закладів — як початкового рівня, так і колегіумів. Найвідомішим серед останніх був Черніг. колегіум, заснований 1700 при Борисоглібському монастирі. У 1730-ті рр. колегіум неофіційно звався «Академією Чернігівською».

Один із найщедріших укр. меценатів, гетьман, за підрахунками дослідників, власним коштом збудував 12 та відреставрував 20 храмів. Лише в Києві ним були споруджені Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, Миколаївський військ. собор і Феодосіївська церква на Печерську, церква Всіх Святих над екон. брамою Печерського монастиря, відреставровано Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву в Лаврі. Згідно зі свідченнями мазепинських старшин гетьман був причетним до зведення в Лаврі дзвіниці із великим дзвоном. На його кошти Печерську лавру було обнесено кам'яною огорожею. Гетьман. буд. ініціативи торкнулися також Чернігова, Батурина, Лубен та ін. міст Лівобережжя. Гетьман підтримував правосл. церкву і поза межами України. Зокрема, на кошти укр. правителя 1708 в Алеппо (Сирія) було опубліковано Євангеліє араб. мовою.

За часів І.Мазепи знову постало питання про заселення Правобережжя. Першим спробував колонізувати ці землі турец. уряд. Спочатку Стамбул намагався досягти бажаних результатів за допомогою магічного для укр. козацтва імені Хмельницького, передавши після падіння П.Дорошенка гетьман. булаву Ю.Хмельницькому, якого навесні 1677 було проголошено «князем малоросійської України» і поселено у напівзруйнованому Немирові. Крім Немирова, невеличкі козац. залоги було розташовано в Кальнику, Хмільнику та деяких ін. подільських містечках, куди Ю.Хмельницький почав закликати переселенців із Лівобережжя, Молдавії, Валахії тощо.

Проте восени 1681 Ю.Хмельницький остаточно зійшов із політ. арени (був страчений турками), і на його місце турец. уряд призначив молдов. господаря Г.*Дуку*, який відтепер титулував себе «господарем земель молдовських і України». Для керування краєм Г.Дука призначив наказним гетьманом Я.*Драгинича*, який, своєю чергою, ставив полковників до колиш. козац. центрів, розсилав до укр. населення універсали, закликаючи переселятися на нові землі й обіцяючи великі пільги та широкі права. Так само нехтувала міжнар. постановами і Польща. Енергійний король *Ян III Собеський* намагався будь-що повернути від Туреччини втрачені землі, і тільки-но йому вдалося відвоювати частину Поділля, як туди було призначено гетьманом колиш. соратника гетьмана П.Дорошенка шляхтича С.*Куницького*, якому було доручено наново організувати вірне королю та Речі Посполитій козац. військо. Місцем свого гетьман. осідку С.Куницький обрав Немирів, звідки було витіснено Я.Драгинича. С.Куницькому вдалося підняти з руїн Богуслав, Корсунь, Мошни. Під його прапорами зібралася чимала військ. сила, яка наприкінці 1683 воювала з турками в околицях Бендер і Акермана, надаючи тим самим допомогу королю Яну III Собеському, який, визволивши Відень від турец. облоги, намагався витіснити турків і з угор. земель.

Уламок дзвона кінця 17 ст. Батуринський краєзнавчий музей. Випадкова знахідка з Батурина.

1684 король видав універсал, згідно з яким козакам колиш. правобереж. полків дозволялося селитися навколо Чигирина, Канева, Корсуня, Черкас, Умані, Кальника та Білої Церкви. Наступного року це рішення підтвердила сеймова постанова Речі Посполитої, яка обіцяла козакам ті вольності та привілеї, які вони мали раніше. Правобереж. гетьманами «з ласки польського короля» були А.*Могила*, *Гришко* та *Самусь*. Проте не їм випало відіграти провідні ролі в колонізаційному русі на Правобережжі. Найпопулярнішим серед козацтва був полковник С.*Палій*, який обрав за резиденцію м. Фастів. Колонізаційна діяльність виявилась успішною, і дніпровське правобережжя почало швидко заселятися.

Чим ширших масштабів набувала колонізація краю, тим очевиднішим стало те, що правобережне козацтво воліє побудувати політ. об'єднання, яке лише формально залежало би від влади польс. короля, а у своїй суті наслідувало ту модель політ. організації, яка утвердилася в Україні внаслідок революції серед. 17 ст. С.Палій та його соратники були принциповими противниками реставрації в краї кріпосницьких порядків і відновлення шляхетського землеволодіння. На колонізованих козаками землях відроджувалася традиційна козац. структура самоврядування, дія-

ли інститути ген., полкової та сотенної старшини, поширювалося козац. судочинство, для вирішення важливих поточних сусп. проблем скликалися козац. ради. На козац. землях функціонували полки із центрами у Брацлаві, Немирові, Корсуні, Фастові та Богуславі.

Тим часом із 2-ї пол. 1690-х рр. суттєво посилювався тиск із боку польс. властей. Після смерті короля Яна III Собеського та обрання *Августа II* Веттіна сейм Речі Посполитої 1697 скасував постанову 1685, що дозволяла козакам селитись у шляхетських маєтностях. Новообраний король при коронації пообіцяв шляхті, що козаки будуть вибиті з Київ. та Брацлавського воєводств. Реалізації жорсткого курсу щодо укр. козацтва сприяв розвиток міжнар. процесів. Адже на початку 1699 відповідно до постанов Карловицького мирного конгресу кер-во Осман. імперії погодилося повернути Варшаві Правобережну Україну, включно із Подільським воєводством. За таких умов потреба у військ. допомозі укр. козацтва відпадала, а шляхта могла вже на абсолютно законних, з огляду на міжнар. право, підставах повертатися до своїх маєтностей на Правобережжі. У червні 1699 вальний сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про розформування козац. полків. На практиці це означало не лише ліквідацію певних військ. підрозділів, а й козац. стану та козац. держ. устрою на Правобережжі. Це призвело до воєн. конфлікту. Після здобуття 1702 Білоцерківської фортеці С.Палій, Самусь та З.*Іскра* звернулися до гетьмана І.Мазепи з колективним проханням про прийняття їх під свою владу та погоджувалися на перехід під зверхність рос. царя.

Однак повстанці стали заручниками несприятливої геополіт. розстановки сил. Петро I був союзником Августа II у війні зі Швед. королівством, що спалахнула 1700, а тому про надання І.Мазепою військ. допомоги правобереж. козакам у боротьбі з польс. королем або ж прилучення регіону до складу Рос. д-ви не могло бути й мови. Тим часом Август II до березня 1703 спромігся придушити гол. вогнища боротьби на Поділлі та пд.-сх. Волині. Намагаючися зміцнити свої позиції, С.Палій налагодив стосунки з кошовим отаманом Запороз. Січі К.*Гордієнком*, в якого склалися надзвичайно напружені стосунки з гетьманом І.Мазепою. Відтак у липні 1704 за наказом гетьмана фастівського полковника було захоплено у полон і перепроваджено до Москви. Звідти С.Палія відправили на заслання до Томська, де він пробув аж до кінця 1708.

Влітку 1704 в Речі Посполитій запанувало двовладдя — на противагу союзнику Росії у Пн. війні королю Августу II прошведськи налаштована частина польс. шляхти обрала королем воєводу *Станіслава-Богуслава Лещинського.* За таких умов розквартирування лівобережних козаків на Волині, а згодом у Галичині сприяло тому, що під протекцію лівобереж. гетьмана піддалися не лише правобережні козаки, а й місц. шляхта. Це дало змогу І.Мазепі не тільки зберегти наявну козацько-полкову організацію на Правобережжі, а й значно розширити її територіальні межі. Так, напередодні 1708 тут існувало вже 7 козац. полків: Білоцерківський, Богуславський, Корсунський. Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилевський.

Проте всі політичні комбінації на території України залежали від перебігу подій *Північної війни 1700—1721.* Для ведення війни зі Швецією було створено коаліцію, до якої ввійшли Датське королівство, Росія, Річ Посполита та з'єднана з останньою спільним монархом Августом II Веттіном Саксонія. Навесні 1700 датські війська атакували союзну Швеції Голштінію, а Август II вступив у Ліфляндію (Лівонію), де розпочав облогу Риги. Атакований зненацька швед. король *Карл XII* у травні 1700 висадив війська в Данії і змусив датського короля вийти з війни. 9 серпня 1700 війну Швеції оголосив Петро I. Рос. війська перейшли кордон і почали облогу фортеці Нарва. Швидко і вигідно залагодивши справи з Датським королівством, Карл XII перекинув війська на рос. театр воєн. дій. 19 листопада 1700 король завдав нищівної поразки армії Петра I, що чисельно значно переважала швед. армію.

Після перемоги під Нарвою у Карла XII був шанс завдати Росії остаточної поразки. Однак він не скористався із цього шансу, натомість переніс операції на територію Речі Посполитої, вважаючи Августа II гол. ініціатором створення антишвед. коаліції. Такий вчинок швед. короля надав шанс Петру I спробувати мобілізувати власні сили і взяти реванш. До активної участі у спробах царя змінити хід війни були залучені й укр. війська.

На допомогу рос. армії було відправлено спочатку Полтав. полк, слідом за ним — Чернігівський, ще через деякий час — Ніжинський та два сердюцьких полки. Заг. командування 12-тис. козац. військом було доручено наказному гетьману І.*Обидовському.* Однак це військо не встигло дійти до Нарви, як надійшло повідомлення про трагічну долю рос. армії. Після цього корпус І.Обидовського влився до складу рос. армії, що відступала до Пскова. Після низки поразок на чолі 17-тис. козац. війська було поставлено миргородського полковника Д.*Апостола.*

У наступні роки походи козаків на театр бойових дій не припинялися. Зокрема, восени 1702 козаки Черніг. полку брали участь у здобутті швед. фортеці Нотебург (колиш. новгородської твердині Орєшек, перейменованої Петром I на Шліссельбург), Дерпта (нині м. Тарту, Естонія) та Нієншанца в гирлі Неви, де 16 травня 1703 цар Петро I заклав Петропавловську фортецю, навколо якої згодом була вибудувана нова столиця Рос. д-ви — *Санкт-Петербург.*

Для того, щоби переломити ситуацію на свою користь, Петро I вдався до надзвичайних мобілізаційних і реорганізаційних заходів, які зрештою важким тягарем лягли на економіку України та стали жорстоким випробуванням для її сусп-ва. Крім великих людських втрат, війна завдавала величезних збитків госп-ву України. Восени 1706 Карл XII атакував Августа II на території підвладного йому Саксонського курфюрства і примусив до сепаратного миру. Августу II довелося розірвати військ. союз із Петром I і відмовитися від польс. корони на користь Станіслава-Богуслава Лещинського. Втративши останнього союзника, рос. цар заходився готуватися до війни на власній території, очікуючи навесні 1707 ген. наступу військ Карла XII та Станіслава-Богуслава Лещинського через Смоленськ на Мос-

кву та через Волинь на Київ. Мобілізаційні заходи Петра I болісно вдарили по укр. населенню.

Наприкінці 1706 в Україну було передислоковано рос. війська. На потреби утримання та забезпечення всім необхідним 70-тис. армії цар наказав гетьману І.Мазепі підготувати запаси коней і волів, зерна, продовольства та фуражу, селітри та пороху. На виконання наказу в наступному році укр. селянами було заготовлено тримісячні запаси фуражу майже для 55 тис. коней.

У цей же час за наказом Петра I через Дніпро було споруджено два мости та розпочато прискорене будівництво Києво-Печерської фортеці, якій цар надавав важливого значення як опорному стратегічному пункту на шляху можливого просування ворожих військ. На буд-во фортеці було зігнано багато селян із навколишніх місцевостей, а також мобілізовано козаків Київ., Переяслав., Гадяцького, Чернігів. полків.

На укр. населення покладалося виконання т. зв. підводної повинності, тобто обов'язок надання транспортних засобів для потреб різних військ. і цивільних осіб рос. адміністрації, навіть у розпал сезонних с.-г. робіт, що не могло не позначитися негативно на їх якості та рентабельності. Вагомих матеріальних збитків від війни зазнала укр. зовн. торгівля. Традиційні торг. зв'язки із прибалт. регіоном, що здійснювалися через Гданськ, Кенігсберг і Ригу, війною було порушено. Лише кружними шляхами вряди-годи вдавалося ввозити чи вивозити товари із центральноєвроп. торг. центрів, проте робити це з кожним роком ставало дедалі важче та небезпечніше.

Крім екон. занепаду України-Гетьманщини від продовження Пн. війни, посилення зловживань рос. військ. та цивільної адміністрації, укр. кер-во не могли не бентежити і можливі вкрай несприятливі політ. наслідки цього міжнар. конфлікту. Потреба у максимальному напруженні всіх наявних у Петра I сил для продовження боротьби зі Швецією висунула на перший план рос. політики плани ліквідації автономії Гетьманату та поширення на нього загальнодерж. форм самодерж. правління. В липні 1706 О.*Меншиков* радив укр. гетьману негайно самому розпочати реформи політико-адм. устрою Гетьманату та ліквідувати виборну козац. адміністрацію. Нарешті наприкінці квітня 1707 цар Петро I під час військ. наради у Жовкві повідомив І.Мазепу про свій твердий намір цілковито реорганізувати козац. службу на Лівобережжі за зразком реорганізації слобідських полків, що означало повну ліквідацію автономної Укр. д-ви.

Украй несприятливо складалися для України й реалії геополіт. плану. Адже у тому разі, коли б перемогу у війні святкував Карл XII (а після детронізації Августа II, здавалось, усе до цього і йшло), при покаранні рос. царя укр. землі могли стати платою швед. монарха польс. королю Станіславу-Богуславу Лещинському. У разі, коли перемога все ж була б на боці Петра I, Україну очікувала не вельми приваблива перспектива реформування політико-адм. устрою та ліквідації автономії. До того ж інтереси царя з кінця 1690-х рр. зосереджувалися винятково на Балтиці, й у разі реальної загрози з боку Карла XII чи його союзника короля Станіслава-Богуслава Лещинського укр. стороні годі було сподіватися на дієву допомогу Москви. Зацікавленість Петра I у поверненні Польщі в число союзників не давала підстав сподіватися на успішне вирішення справи із закріпленням за Гетьманатом правобереж. укр. земель.

З огляду на геополіт. реалії та внутр. потреби на середину першого десятиліття 18 ст. перед укр. політ. елітою надзвичайно гостро постало питання вибору моделі наступного зовнішньополіт. розвитку. І.Мазепа розпочав пошук цієї нової моделі із зондування можливостей порозуміння із кер-вом Речі Посполитої. Формальну угоду між І.Мазепою та Станіславом-Богуславом Лещинським було укладено на поч. 1708. Згідно з договором Україна мала об'єднатися з Короною Польською як Велике князівство Руське на тих самих правах, на яких увійшло в унію Велике князівство Литовське. Крім того, до її складу мала ввійти Правобережна Україна. Договір залучав укр. гетьмана до числа потенційних союзників Карла XII. І на випадок несприятливого для України розвитку міжнар. процесів у регіоні він забезпечував для неї бодай мінімум політ. гарантій.

На поч. червня 1708 Карл XII рушив у напрямку Смоленська, де мав з'єднатися з корпусом генерала А.-Л.Левенгаупта, який з артилерією та великим обозом рухався із Курляндії. Після цього планувався спільний наступ на Москву. Не наважуючись дати Карлу XII ген. битву, Петро I віддав військам наказ відходити на сх., застосовуючи тактику «випаленої землі». Тим часом корпус генерала А.-Л.Левенгаупта затримувався в дорозі й король ухвалив рішення повернути гол. сили на пд., в Україну, не очікуючи підкріплення із Курляндії. Слідом за шведами в Україну вступила й гол. рос. армія під командуванням Б.Шереметєва. Найбільш мобільна частина рос. військ була спрямована проти А.Л.Левенгаупта. У битві біля с. Лісна швед. армія втратила осн. резерви постачання.

Сердюк. 1690-ті роки. Реконструкція С. Шаменкова.

За цих обставин гетьман І.Мазепа був вимушений пристати на швед. бік, не підготувавши сусп-во Гетьманщини до зміни зовнішньополіт. орієнтації. А тому вирушити назустріч швед. королю І.Мазепа спромігся лише на чолі порівняно невеликого війська, що складалося з козаків Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків (загалом бл. 5 тис. осіб). Увечері 28 жовтня 1708 І.Мазепа прибув до табору Карла XII.

1 листопада розпочалась облога гетьман. столиці Батурина рос. військом на чолі із кн. О.Меншиковим. У ніч на 2 листопада кн. О.Меншиков повів війська на штурм, і після 2-годинного бою Батурин впав. Причиною такого швидкого захоплення фортеці стала зрада окремих козац. старшин, зокрема, джерела називають прізвище прилуцького полкового обозного І.Носа, який після цього як плату за «послугу» отримав від царя уряд прилуцького полковника. Після взяття міста за наказом кн. О.Меншикова в ньому було вчинено показову розправу над прибічниками гетьмана І.Мазепи.

Жорстокий терор і водночас щедрі винагороди царевим «доброхотам» забезпечили Петру I те, чого він прагнув найбільше, — виступ гетьмана І.Мазепи не отримав широкої підтримки укр. населення. Тим більше несподіваним став альянс запороз. козаків на чолі з кошовим К.Гордієнком із гетьма-

ном І.Мазепою та швед. королем Карлом XII, що став реальністю навесні 1709. На поч. квітня було укладено договір між швед. королем, укр. гетьманом і Запороз. Січчю. Метою його укладення проголошувалося повне визволення Лівобереж. Гетьманату та Запорожжя з-під влади рос. царя.

На поч. квітня 1709 проти Запороз. Січі та повстанців на пд. України рос. командування спрямувало досить значні сили — 3 полки піхоти під командою полковника П.Яковлева, якому допомагали підрозділи кн. Г.Волконського та козаки призначеного після переходу на бік Петра І чигиринського полковника Г.Галагана. 11 травня П.Яковлев підступив під Січ, звідусіль оточену весняними водами Дніпра. 3-годинний штурм фортеці на човнах і судах успіху росіянам не приніс, натомість призвів до великих втрат. Але 14 травня П.Яковлеву вдалося оволодіти Січчю. Під час бою загинули новий наказний кошовий К.Копелевський і більшість його товаришів. Січ була дощенту зруйнована, всі будівлі спалені.

Напередодні вирішальної битви, що розгорілася 27 червня 1709 під Полтавою, значна чисельна перевага виявилася на боці Петра І. Після того, як швед. війська зазнали поразки, вони відійшли до дніпровської переправи біля *Переволочної*, де їх наздогнала рос. кіннота. Більшість швед. армії капітулювала. Карлу XII та І.Мазепі вдалося переправитися через Дніпро і дістатися турец. території.

Перемога рос. армії, здобута у *Полтавській битві 1709*, стала одним із поворотних моментів історії Центр.-Сх. Європи. У ніч з 21 на 22 серпня на еміграції в с. Варниця поблизу Бендер помер І.Мазепа. Справа обрання нового гетьмана через низку причин затяглася на кілька місяців. На гетьман. уряд «в еміграції» козаки висунули дві кандидатури — полковника Д.*Горленка* та ген. писаря П.*Орлика*. На Ген. раді 5 квітня 1710 на гетьманство було обрано П.Орлика.

Обираючи П.Орлика на гетьманство, ген. старшина та кошовий отаман разом з усім Військом Запорозьким уклали з ним «договори і постанови» («пакти і конституції»), відомі в літературі під назвою «Конституція прав і вольностей Війська Запорозького». Цей документ, безперечно, став визначною пам'яткою укр. державно-політ. думки поч. 18 ст.

«Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 були наслідком компромісу трьох осн. укр. політ. сил, що довгі десятиліття змагалися між собою і порозумітися спромоглися лише на еміграції, а саме: гетьмана як верховного правителя, старшини — провідної сусп. верстви Гетьманату — та Запороз. Січі, що тривалий час претендувала на провід у політ. системі козац. України. Конституційний акт 1710 доволі гармонійно поєднав інтереси різних політ. сил, підпорядкувавши їх гол. меті — виборенню Укр. д-вою незалежності.

В осн. частині документа найперше йшлося про гарантування прав правосл. церкви і правосл. віри, яка проголошувалася панівним віровизнанням України. Укр. церкві гарантувались автокефалія та належність до Константиноп. патріархату. Проте найбільше уваги в Конституції 1710 було приділено питанню ефективного функціонування політ. системи Гетьманату, запорукою чого мала стати система законних обмежень гетьман. авторитаризму завдяки чітко структурованій ієрархії виборних владних посад. Так, усі найважливіші держ. справи мали вирішуватися гетьманом спільно з ген. старшиною, полковниками і ген. радниками від кожного полку, які мали утворювати Ген. військ. раду. Обов'язковими її учасниками мали бути і повноважні представники Запороз. Січі. Передбачалось обов'язкове скликання Ген. рад у гетьман. резиденції тричі на рік — на Різдво Христове, Великдень та свято Покрови Богородиці. У період між скликанням Ген. рад при вирішенні важливих справ гетьман мав радитись із членами свого уряду — ген. старшинами. Підпорядкованість гетьманові Військ. скарбу обмежувалася відновленням інституту ген. підскарбія. В його віданні передавалися всі фінансові справи, рішення щодо яких він мав узгоджувати з гетьманом. Так само обмежувалось і право гетьман. юрисдикції: всі важливі суд. справи мусили обов'язково розглядатися в Ген. військ. суді.

Для того, щоби проголошені у Бендерах навесні 1710 положення не залишилися порожніми деклараціями, а стали політ. реаліями, гетьману П.Орлику та його однодумцям потрібно було будь-що відновити свою владу в Україні. У боротьбі з рос. царем козаки-емігранти і надалі могли розраховувати на політ. підтримку швед. короля, в якого, однак, на той час не було достатніх військ. сил. Реальним же військ. союзником П.Орлика став крим. хан Девлет-Гірей II, з яким упродовж 1710 тривали напружені переговори щодо умов спільної боротьби з Росією. Результати цих перемовин було узагальнено у підписаній у Бахчисараї в січні 1711 українсько-крим. угоді.

Наприкінці 1710 Росії оголосив війну турец. султан. У 1-й пол. січня 1711 Девлет-Гірей II на чолі кримського війська та у взаємодії з військом Кубанської орди вирушив на Слобожанщину. Трохи згодом у похід на Правобережжя виступили козаки П.Орлика, які діяли спільно з татарським військом, що складалося з буджацьких і білгородських татар. Наступ на Слобожанщину зазнав невдачі. Успішнішими були дії П.Орлика на Правобережжі. На початку походу гетьман звернувся із універсалами до населення України, закликаючи підтримати його виступ і скинути владу царя. Одночасно роз'яснювалися і мотиви участі у поході татар та давалися гарантії їхнього миролюбного ставлення до місц. населення. Проте і цей похід виявився невдалим.

У квітні 1712 рос. цареві через підкуп впливових турец. сановників вдалося підписати Адріанопольську угоду, за якою територією «козацької України» визнавалися лише землі Правобережжя, від претензій на які Росія зрікалася, а Лівобережжя та Київ залишалися за царем. Ще напередодні підписання Адріанопольської угоди турец. султан видав привілей на ім'я П.Орлика, яким визнавав його права володаря на Правобережну Україну. Д-ва П.Орлика мала перебувати під протекторатом султана за крим. зразком, тобто без сплати данини султану, а лише з обов'язковою участю у воєн. походах турец. армії.

Через рік, у квітні 1714, Туреччина, яка вела виснажливу війну на Балканах, за певну плату поступилася правами на Пра-

вобережжя Польщі, погодившися на відновлення пунктів Карловицького трактату 1699.

Після цього гетьман П.Орлик і його оточення, позбавлені будь-яких надій на утвердження своїх позицій в Україні за допомогою турец. султана, виїхали через Відень до Швеції. Відтепер усі зусилля укр. еміграції були спрямовані на залучення великих європ. д-в, насамперед Франції, до справи визволення України. Проте ці проекти не набули практичного втілення.

Тим часом восени 1713 — навесні 1714, напередодні офіц. передачі Правобережжя з-під влади рос. царя польс. королю, рос. війська вже вдруге зігнали населення цієї спірної території на лівий берег Дніпра. Козац. устрій на Правобережжі було остаточно ліквідовано.

Загалом після полтав. перемоги 1709 перспективи унезалежнення Козац. д-ви були втрачені, що згодом підтвердили наслідки Пн. війни.

Адміністративні реформи в Гетьманщині у 1709—1725

Після переходу І.Мазепи на бік Швеції Петро I обрав своїм політ. партнером в козацькій Україні Івана *Скоропадського* (гетьман 1708—22), не схильного до проявів політ. ініціатив. Для того, щоби повністю контролювати розвиток політ. процесів у Гетьманщині, відразу після Полтав. битви 28 липня 1709 Петро I видав маніфест про запровадження при гетьман. уряді І.Скоропадського інституту царських резидентів. Надана царем таємна інструкція передбачала виконання резидентами функцій політ. нагляду за гетьманом і старшиною, розвідування сусп. настроїв в Україні та з'ясування ступеня лояльності тих чи ін. старшин щодо рос. монарха. Резидент мав домагатися того, щоб на старшинські уряди гетьман призначав козаків, які не були замішані в діях І.Мазепи та зберігали абсолютну вірність цареві. У тому разі, коли би виникла підозра в антирос. настроях в оточенні гетьмана чи когось зі старшин, резидент мав право на власний розсуд приборкувати заколот як силами піх. полків, уведених до Глухова (який став столицею Гетьманщини), так й ін. рос.

Іван Скоропадський. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

військ. частин, дислокованих на Лівобережжі.

Вельми помітними порівняно з мазепинською добою стали зміни, що відбулися впродовж наступного після виступу І.Мазепи десятиліття у сфері кадрової політики. Великі можливості для заповнення старшинських посад в Україні відданими цареві людьми надав Петру I невдалий *Прутський похід 1711.* Тоді з турец. оточення спільно з рос. армією вийшло чимало правосл. шляхти з Балкан, переважно сербів і волохів. Утрачені ними землі та посади цар компенсував пожалуванням їм маєтностей в Україні, із числа тих, що раніше належали гетьману І.Мазепі та його прибічникам. Абсолютно не пов'язані з місц. традиціями, як вихідці з Балкан, так і рос. вельможі у своїх діях в усьому орієнтувалися на рос. владу, і за їх допомогою можна було успішно не лише контролювати укр. справи, а й готувати реформу політико-адм. устрою Гетьманату. Тому рисою цього періоду є помітний перерозподіл земельної власності у Гетьманщині та пов'язана з цим зміна складу місц. еліти та землевласників. Зокрема, значними землевласниками в Україні стали генерали Меншиков, Вейсбах, Рооп, Дуглас, Шафіров, Мініх та інші.

Протягом 1712—19 рос. уряд видав низку указів і розпоряджень, якими було завдано істотного удару по укр. економіці, — постанови про т. зв. *заповідні товари.* Переведення експортних торг. шляхів на виключно рос. порти призвело до екон. втрат укр. купців. Також великих збитків госп. розвитку Лівобережжя завдавала практика примусових мобілізацій козаків на різного роду «канальні» та фортифікаційні роботи навколо С.-Петербурга та на Кавказі, до завоювання якого готувався Петро I, ще навіть не завершивши війну зі Швецією.

Після поразки під Полтавою і проголошення «зрадниками» запорожці перейшли на землі, підвладні крим. ханові. Вони спершу заклали нову Січ на невеликому мисі, утвореному рукавом Дніпра Козацьке Річище та гирлом р. Кам'янка (на території сучасного с. Республіканець Бериславського р-ну Херсон. обл.). Проте під час підготовки до Прутського походу 1711 рос. війська під командою генерала І.Бутурліна та лівобережні козаки гетьмана І.Скоропадського за наказом Петра I вибили січовиків із *Кам'янської Січі,* після чого ті поселилися в урочищі Олешки неподалік Кардашинського лиману (на пд. від впадіння Інгулу в Дніпро, на території сучасного м. Олешки Херсон. обл.).

Упродовж усього часу перебування запорожців на землях, що належали крим. хану, в їхньо-

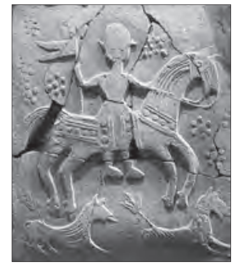

Кахля з Кам'янської Січі.

Кам'янська Січ. Реконструкція С. Дяченка.

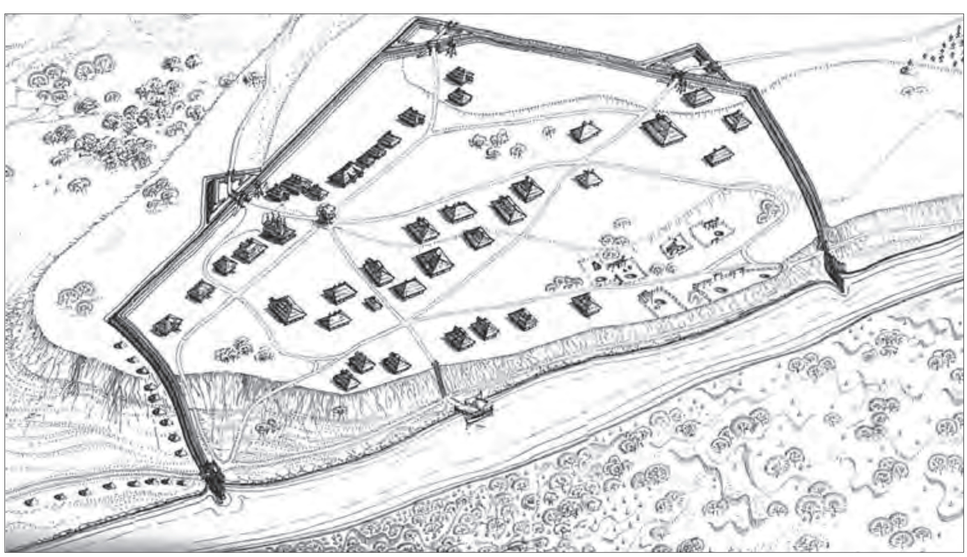

му середовищі точилася безперервна внутр. боротьба між прибічниками ідеї повернення під владу царя та їхніми противниками, яких очолював кошовий К.Гордієнко. Невдоволення викликала і політика крим. влади щодо січовиків, оскільки пільги поступово змінялися вимогами, що дедалі зростали. Становище січовиків ускладнювали конфлікти з рос. та польс. адміністрацією прикордонних територій, що шкодило економіці Січі. *Олешківська Січ* проіснувала до 1728, коли в умовах підготовки до нової російсько-турец. війни січове товариство спробувало повернутися на старі, обжиті впродовж століть, місця за дніпровими порогами, на Чортомлику.

Успішне завершення Росією Пн. війни зі Швецією, що було підсумоване Ніштадським мирним договором 1721, дало можливість Петру I здійснити свою давнішню мрію — проголосити Росію імперією. Автором ідеологічного обґрунтування перетворення «Русского царства» на Російську імперію виступив Ф.*Прокопович*. Для участі в урочистостях із нагоди святкування перемоги над Швед. королівством до С.-Петербурга прибула представницька делегація з України на чолі з гетьманом І.Скоропадським. Останній, сподіваючися на зручність моменту, подав на ім'я новоспеченого імператора клопотання з приводу скасування цілого ряду обмежень і повинностей, накладених на укр. сусп-во в екстремальних умовах важкої війни зі шведами. Натомість Петро I, розглянувши гетьман. чолобитну, наприкінці квітня 1722 не лише відмовив у певерненні того автономного стану, яким користувався Укр. Гетьманат напередодні Пн. війни, а й повідомив про намір здійснити кардинальні реформи її політико-адм. системи, спрямовані на посилення рос. контролю над держ. життям в Україні. Інструментом налагодження цього контролю мала стати рос. владна інституція — *Малоросійська колегія*, яка впроваджувалася в політико-адм. систему Гетьманату як структура, що мала діяти паралельно з гетьман. владою. Передбачалося, що Колегію буде сформовано із 6-ти рос. офіцерів на чолі із бригадиром С.*Вельяміновим*.

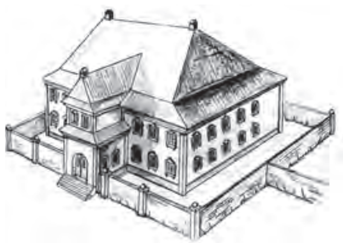

Палац Полуботків у Чернігові на Застриженні. Реконструкція О. Бондаря.

У своїй діяльності Малорос. колегія керувалася не нормами укр. законів і традицій, а положеннями розробленого особисто імператором Ген. регламенту та Регламенту Адміралтейської колегії. Всі укр. справи відтепер підлягали не Колегії закордонних справ, а Правительствуючому Сенату, тобто визнавалися такими, що належать виключно до питань не зовн., а внутр. політики. Нагоду значно радикалізувати зміст реформи надала передчасна смерть гетьмана І.Скоропадського на поч. липня 1722.

Вища козац. старшина, яка зібралася на старшинську раду до Глухова, керування Гетьманатом передала наказному гетьману черніг. полковнику П.*Полуботку* та звернулася до Петра I та Правительствуючого Сенату із проханням про дозвіл на проведення нових гетьман. виборів. Проте рос. уряд утримався від санкціонування нових виборів. Єдиним засобом боротьби наказного гетьмана П.Полуботка стало саботування розпоряджень Малорос. колегії та активне апелювання до С.-Петербурга з приводу перевищення її президентом С.Вельяміновим владних прерогатив, визначених маніфестом 16 травня 1722. Навесні 1723 П.Полуботка та старшин, запідозрених у співчутті до його дій, за наказом Петра I викликали до С.-Петербурга з тим, щоб С.Вельямінов мав змогу остаточно перебрати владу в Україні й почати реалізацію нового етапу реформування держ. устрою Гетьманату.

Після апеляцій старшин до Сенату та імператора на поч. листопада 1723 р. 17 укр. старшин на чолі з наказним гетьманом кинули до Петропавловської фортеці та розпочали над ними слідство.

У цей же час в Україну було спрямовано спец. слідчу комісію. Наслідком її діяльності стали арешти полковника Д.Апостола, ген. старшин В.Жураковського та Я.Лизогуба і ряду ін. осіб, запідозрених у підтримці чи співчутті намірам автономістів. Арешти опозиційно настроєної старшини та кардинальні кадрові зміни знаменували завершальний етап утвердження Малоросійської колегії при владі.

Реформа політико-адм. устрою Гетьманату, проведена урядом Петра I в 1720-х рр., була багатоплановою за змістом. У ході її реалізації докорінних змін зазнали всі сфери укр. держ. життя — фінанси, судочинство, місц. самоврядування тощо. Найпершою і найбільш очевидною стала трансформація верховної влади Гетьманату.

Заходи з викорінення опозиції укр. автономістів призвели до того, що на поч. 1724 увесь склад ген. старшин було заарештовано та відповідно усунуто від влади. На чолі укр. адміністрації було поставлено т. зв. правителів Ген. військ. канцелярії — старшин сотенного рівня, які не мали ні належного авторитету, ні можливостей реально впливати на вирішення держ. справ.

Вельми вагомими були наслідки реформування урядом Петра I устрою Гетьманату у сфері судочинства. Президент Малорос. колегії С.Вельямінов прагнув повністю переорієнтувати укр. суд на зразок рос. суд. інституції, домагався впровадження на укр. землях рос. юрид. законів і норм.

Реформи Петра I помітно позначилися на характері фінансових взаємин Гетьманату та царської скарбниці. Малорос. колегія наполегливо вишукувала способи суттєвого збільшення прибутків імперії від оподаткування укр. населення.

Загалом реформи, започатковані запровадженням Малорос. колегії, остаточно анулювали договірний характер українсько-рос. взаємин, що мав місце у 2-й пол. 17 ст. та частково на поч. 18 ст. У ході реформ було значно обмежено автономію Гетьманату, відбулися фактична ліквідація гетьман. форми правління, безпосереднє підпорядкування Лівобереж. України рос. владним інституціям. У цей час уперше у повному обсязі фінансові ресурси України було залучено на загальноімпер-

ські потреби, а також розпочато активну діяльність із переведення рос. держ. порядків, норм діловодства та судочинства на укр. держ. грунт.

Політичні процеси у Гетьманщині та на Запорожжі у 1725—1783. Інкорпорація козацьких автономій до складу Російської імперії

Смерть імп. Петра I 1725 відкрила нову епоху рос. історії, коли наступники монарха-реформатора були змушені переглянути чимало його радикальних починань, перейшовши до більш поміркованої, ситуативної політики, зумовленої хисткістю владних позицій чи легітимності правління внаслідок палацових переворотів. Пошук сталої соціальної опори монархії тривав. Через це політ. кон'юнктура Рос. імперії від смерті Петра I до початків царювання Катерини II ще лишала автономістам Гетьманщини деякі можливості для відстоювання своїх позицій, проте ця ситуація була тимчасовою і могла тривати лише до зміцнення верховної влади імперії, що й відбулося в серед. 1760-х р.

Вагомою причиною поступок Гетьманщині та Запорожжю з боку Петербурга лишалися російсько-турец. війни. Послаблення Осман. імперії порівняно з модернізованими, зокрема у військ. сфері, монархіями Романових і Габсбургів стало особливо відчутним у серед. 18 ст. Це зумовило процес витиснення Османів конкурентами на пд. від Дунаю, на Балкани, що зайняв принаймні сто років. Щоразу, коли виникала загроза війни, верхівка Рос. імперії усвідомлювала військ. корисність запорожців, мобілізаційний потенціал укр. володінь та їхню ще більш вагому функцію постачання армії та ближчого тилу для театру воєн. дій. Це вимагало гарантій лояльності населення території, що й позначалося на коливаннях імперської політики щодо Гетьманщини після жорстких заходів Петра I, — зокрема майже всі «послаблення».

Помітний поворот у ставленні до укр. справ відбувся вже навесні 1727. Після смерті Катерини I на престол зійшов онук Петра I — малолітній *Петро II*, а влада в імперії фактично перейшла до рук кн. О.Меншикова. Саме з ініціативи останнього на засіданні Верховної таємної ради у травні 1727 було ухвалено рішення скасувати запроваджені Малорос. колегією податки та дозволити проведення нових гетьман. виборів. Цього разу, крім зовнішньополіт. мотивів, а також бажання привернути на свій бік укр. козацтво, важливу роль відіграв особистий конфлікт кн. О.Меншикова із президентом Малорос. колегії С.Вельяміновим.

У 2-й пол. липня 1727 Колегія закордонних справ підготувала інструкцію офіційному уповноваженому імп. Петра II на гетьман. виборах в Україні, формуляр гетьман. присяги та особливі таємні статті імператорському резиденту. У таємному циркулярі наголошувалося на тому, що, незважаючи на декароване маніфестом відновлення права вільної гетьман. елекції, представник імператора мусив докласти всіх зусиль для того, щоби гетьманом обрали не когось іншого, а лише миргородського полковника Д.Апостола, у вірності якого рос. престолу не було сумнівів. Таким чином, даючи дозвіл на реставрацію в Україні гетьманства, рос. кер-во не бажало допустити того, щоби було відновлено право вільної гетьман. елекції.

Проте щодо кандидатури Д.Апостола офіц. Петербургу не варто було хвилюватись, оскільки старий козац. полковник користувався неабияким авторитетом в Україні і заперечень щодо надання йому гетьман. булави не надходило. Навпаки, звістка про відновлення гетьманства викликала велику радість в укр. громадянства. 12 (1) жовтня 1727 у Глухові відбулася Ген. рада, учасники якої одностайно підтримали кандидатуру миргородського полковника як єдиного претендента на гетьман. уряд.

Норми укр. правосуддя відновлювались, але при гетьман. уряді запроваджувалася посада рос. міністра, яку обійняв представник імп. Петра II на Глухівській ген. раді таємний радник Ф.Наумов. До прерогатив міністра належали ті самі функції, які були у віданні резидентів Петра I при гетьман. уряді І.Скоропадського.

Очоливши Гетьманат, Д.Апостол доклав чималих зусиль для того, щоб відновити практику укладення двосторонніх українсько-рос. договорів. На поч. 1728, прибувши до Москви на коронацію імп. Петра II, гетьман подав монарху т. зв. статейні пункти, які мали врегулювати взаємини сторін у політ., екон. та духовній сферах. Розгляд гетьман. пропозицій та обмін думками з приводу їхнього змісту тривали аж до кінця серпня, коли врешті імператор підписав т. зв. *Рішительні пункти 1728.*

Статті проголошували збереження традиційних козац. прав і вольностей. За козацтвом зберігалося право вільної гетьман. елекції, яка, втім, мала відбуватися лише з дозволу імператора, за присутності його представника, а новообраний регіментар обов'язково мав приїздити за підтвердженням своїх повноважень до рос. столиці. Гетьман позбавлявся права зовнішньополіт. зносин, за виключенням прикордонних справ із сусідніми Польщею та Кримом. Проте чинити це він мусив обов'язково з відома імператорського міністра. У військ. царині гетьман підпорядковувався рос. головнокомандувачу в Україні генерал-фельдмаршалу кн. Д.*Голіцину.* У сфері кадрової політики гетьман міг затверджувати своєю владою нижчу козац. адміністрацію, а кандидатів на посади ген. старшин і полковників старшина обирала з-поміж себе, а затверджував ці кандидатури імператор.

Найбільш позитивним наслідком отримання гетьманом Д.Апостолом «Рішительних пунктів» було те, що тепер, на відміну від доби Петра I, Україна-Гетьманщина мала правовий акт, який регулював стосунки сторін, а тому можна було сподіватися на уникнення брутального порушення рос. кер-вом укр. «старожитностей» — славнозвісних козац. прав і вольностей.

Діяльність Д.Апостола особливо була відчутною у госп. та правовій сферах. Для того, щоб навести лад у поземельних відносинах, Д.Апостол ініціював проведення *Генерального слідства про маєтності*, в ході якого було здійснено ревізію держ. земельного фонду. Крім іншого, слідство з'ясувало, що на поч. 1730-х рр. $^{2}/_{3}$ всього укр. селянства проживало в рангових, приватних та монастирських маєтностях і таким чином відбувало на користь їхніх власників різні форми «послушенства». Віль-

них же селян, які обробляли землю, що їм належала, залишилося не більше третини. Найбільшою турботою гетьман. уряду стало те, щоби маєтності, які мали належати до розряду рангових ґрунтів, а фактично потрапили до приватних рук, було повернуто у відання Військ. скарбу.

Креслення головної вулиці Лубен. 1758. Фрагмент.

Не менш важливими були й заходи Д.Апостола із впровадження в держ. життя Гетьманату збалансованого бюджету, в якому б уперше було визначено не лише розміри передбачуваного прибутку, а й статті держ. видатків. Річний бюджет Гетьманату було визначено в розмірі 144 тис. руб., що було значно менше від тих сум, що їх стягувала з укр. населення Малорос. колегія. Причому більшість надходжень до Військ. скарбу мали становити кошти від *евекти* — вивізного мита.

Витратні статті були спрямовані на утримання центр. та місц. адміністрацій, найманих військ (кількість яких було скорочено до 3-х полків), артилерії тощо. Певні суми виділялись і на розвиток вищої освіти (грошова допомога Києво-Могилянській академії), і на відбудову правосл. святинь.

Добрий господарник, який упродовж усього життя успішно займався торгівлею, Д.Апостол, ставши на чолі Гетьманату, прагнув створити і в межах усієї козац. д-ви належні умови для її успішного розвитку. Зокрема, гетьман здійснив протекціоністські заходи, спрямовані на підтримку укр. купецтва, гарантування йому держ. захисту при

Бугогардівська паланка на османській карті 18 ст. Фрагмент.

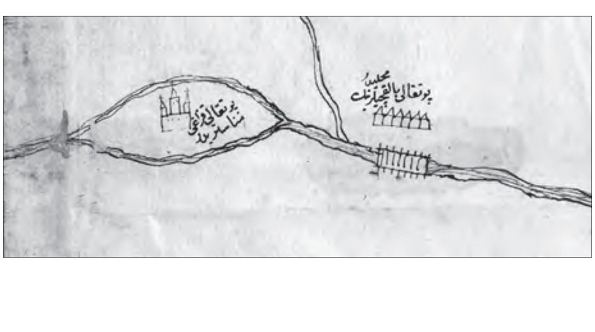

Морський прапор Нової Січі, дарований імператрицею Анною Іванівною 1734.

проведенні торг. операцій поза межами Гетьманщини. Одним із першочергових пріоритетів екон. політики Д.Апостола було домогтися дозволу на виїзд укр. купців до країн Центр. і Зх. Європи лише за паспортами, наданими гетьман. урядом, без обов'язкової їх реєстрації у представників рос. влади, що значно спростило б і прискорило процедуру.

Важливі починання були зроблені гетьманом й у сфері судочинства. Саме за його ініціативи було розпочато кодифікацію укр. законодавства. Із 1728 у Глухові під головуванням ген. судді І.Борозни почала діяти кодифікаційна комісія у складі 12 осіб, на яку покладалося завдання узгодити і звести в єдиний кодекс усі правові норми, що діяли в укр. судах. Кодифікаційна комісія діяла аж до 1744, підготувавши за цей час монументальний звід правових норм, відомий в істор. літературі під назвою *«Права, по которым судится малороссийский народ»*.

Ці зміни в Гетьманщині зумовили зміни настроїв і на Олешківській Січі. Уже у травні 1728 січовики самочинно прибули на Запорожжя і відправили до Петербурга чолобитну на ім'я імп. Петра II, де просили вибачити їм усі попередні провини та дозволити проживати на місці старих Запороз. Вольностей, на Чортомлику. Негативна відповідь Петербурга змусила Січ переміститися на р. Кам'янка, де вже стояв Кіш 1710—11.

Між запорожцями, які перебували на Кам'янці, та офіц. Петербургом велося жваве листування щодо можливостей прийняття Січі під зверхність імператора. Рос. командування обнадіювало запорожців позитивним вирішенням справи, проте просило зачекати до початку російсько-турец. війни. У серпні 1733 уряд імп. *Анни Іванівни* надіслав на Січ грамоту, якою дозволяв повернутися на землі Вольностей Запорозьких. Наприкінці березня 1734, коли відносини між Росією й Османською імперією вкрай загострилися, запороз. козаки повернулися на Запорожжя та облаштували неподалік від Чортомлика т. зв. *Нову Січ* на п-ові (поблизу нинішнього с. Покровське неподалік Нікополя), що зі сх. та пн. омивався правим рукавом Дніпра і р. Підпільна.

Влітку 1734 в Лубнах було укладено угоду між рос. військ. адміністрацією та запорожцями, згідно з якою останні визнавали себе підданими рос. імператриці та зобов'язувалися у військ. відношенні підлягати київ. генерал-губернаторові. Натомість рос. влада вибачала їм усі їхні провини; зобов'язувалася щорічно виплачувати царську платню в розмірі 20 тис. руб.; а також дозволяла розпоряджатися землями від верхів'їв р. Самара до р. Пд. Бугу зі сх. на зх., і від річок Тясмин і Оріль до ногайських володінь — із пн. на пд. Офіційно визнані рос. владою володіння січового товариства саме відтепер отримали офіц. назву «Вольності *Війська Запорозького низового*» (вона проіснувала до ліквідації Січі урядом Катерини II 1775).

Згідно з відомостями реєстру 1736, проведеного за наказом рос. генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха*, заг. кількість боєздатного війська низовиків сягала 6 тис. осіб. Трохи згодом, на серед. 18 ст., на Запорожжі проживало вже бл. 20 тис. козаків. Особливістю функціонування Нової Січі було те, що територія Вольностей Війська Запорозького низового була поділена на 8 адм. округ — т. зв. *паланок*. На правому березі Дніпра існували Бугогардівська, Інгульська і Кодацька, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська і Кальміуська паланки, а вздовж гирла Дніпра — Прогноїнська паланка. У паланках січовики вели власне фермерське господарювання на *зимівниках*, існувала і своя паланочна старшина, яка, однак, обиралася на Січі й була підзвітна Кошу.

Порівняний спокій, що в часи Нової Січі запанував між запорожцями та Крим. ханатом, вигідне розташування земель Вольностей Війська Запорозького ни-

Козацька старшина. Фрагмент ікони Покрова Богоматері. Чернігівщина. Перша половина 18 ст.

зового на перетині торг. шляхів забезпечили краю надзвичайно швидкі темпи стихійної колонізації. На відміну від своїх попередниць Нова Січ була не лише військово-політ. орг-цією, а й ефективним госп. механізмом.

Гетьман Д.Апостол помер наприкінці січня 1734. Скликана надзвичайна нарада Кабінету міністрів прийняла ухвалу: «Гетьману надалі бути не мислиться, а бути Правлінню в шести персонах». У виданих грамотах козац. старшині, Війську Запорозькому та всьому «малоросійському народові», а також «Інструкції» новому *Правлінню гетьманського уряду* декларувалися наміри імп. Анни Іванівни й надалі зберігати непорушними права і вольності Війська Запорозького, закріплені привілеями, наданими гетьману Б.Хмельницькому та його наступникам. Запровадження нової владної інституції трактувалось як тимчасовий крок, що мав забезпечити функціонування Гетьманату в умовах міжгетьманства.

Проте невдовзі Анна Іванівна підписала таємну інструкцію кн. О.Шаховському, якою наголошувалося, що Правління гетьманського уряду є інституцією не тимчасовою, а такою, що має замінити гетьмана. Цю ухвалу про ліквідацію гетьманства кн. О.Шаховський мав тримати у таємниці, щоб не допустити вибуху невдоволення серед укр. населення, особливо в колах старшини.

До складу Правління гетьман. уряду були включені 3 рос. чиновники — генерали О.Шаховський та І.Барятинський, полковник Гур'єв — і 3 укр. ген. старшини — ген. суддя М.Забіла, ген. осавул Ф.Лисенко та ген. підскарбій А.Маркович. Гол. завданням Правління гетьман. уряду стало мобілізування військ. і матеріальних ресурсів Гетьманату на потреби війни з Осман. імперією, яка розпочалася в серед. 1730-х рр. Початок бойовим операціям *Російсько-турецької війни 1735—1739* було покладено походами армій генерал-фельдмаршала Б.-К.Мініха під Азов та генерал-лейтенанта М.Леонтьєва на Крим наприкінці літа 1735.

До складу армії генерала М.Леонтьєва було включено і полки з Гетьманщини, Слобожанщини та запороз. козаків. Воєнні дії з боку Росії були не надто вдалими. Після оволодіння Бахчисараєм армія відступила на укр. терени. 1737 було з величезними втратами взято Очаків та Карасу-Базар у Криму. Ця війна завдала Гетьманщині величезних демографічних і передовсім екон. втрат. Кампанія 1738 була знову невдалою. Лише перемога під Хотином 1739 та оволодіння Яссами похитнули рівновагу сил, проте тиск союзної в цій війні Австрії змусив Рос. імперію підписати компромісний *Белградський мирний договір 1739*, який лишав їй Азов та частину запороз. територій. До стройової та обозної служби за роки війни рос. командуванням було залучено 157 тис. козаків та 205 тис. селян, з яких бл. 34 тисяч загинули.

Після сходження на рос. престол 1741 доньки Петра I імп. *Єлизавети Петрівни* офіц. курс рос. кер-ва щодо України зазнав значної лібералізації. Дослідники зазвичай пояснюють це не держ. розрахунками, а приватними мотивами — сентиментами нової рос. правительки до козац. України, прищепленими їй О.Г.*Розумовським*, з яким вона була таємно одружена.

Нижні чини української ландміліції, 1736—1742. За О. Вісковатовим.

Втім це не прибирає ін. мотивів лібералізації урядового курсу, які крилися в достатньо сильних позиціях козац. старшини у краї та живучості ідеї виборного гетьманства; невизначеному для Росії зовнішньополіт. становищі на Пд.; загрозі війни із Пруссією, а також потребі створення умов для екон. відбудови зруйнованого російсько-турец. війною госп-ва краю, ресурси якого планувалося знову використати для ведення нових рос. війн. Сумніви у переважанні приватних інтересів імператриці у справі відновлення гетьманства посилює і той факт, що на серед. 1747 прихильністю Єлизавети Петрівни користувався вже не стільки О.Розумовський, скільки граф І.Шувалов.

Кирило Розумовський. Марка із серії «Гетьмани України». Художник Ю. Логвин.

Самі ж гетьманські вибори відбулися 1750 під час Ген. ради, скликаної у Глухові. На раді гетьманом заочно було проголошено кандидатуру, названу рос. імператрицею, — 22-річного К.*Розумовського.* Імператорським указом К.Розумовський отримав підтвердження своїх гетьман. повноважень, йому було передано всі гетьман. рангові маєтності, надано право розпоряджання фінансами Гетьманату, а також відкликано всіх рос. представників, які перед тим входили до складу Правління гетьман. уряду, Ген. військ. суду, Комісії економії та розрахунків тощо. Укр. справи передавалися із відання Правительствуючого Сенату до Колегії закордонних справ, як це було ще перед заснуванням Малорос. колегії. Загалом же укази Єлизавети Петрівни скасовували чимало нововведень, якими уряди Петра I, Петра II та Анни Іванівни обмежували автономію Гетьманату.

Особиста близькість новообраного гетьмана до імператриці дала йому можливість посісти доволі високе місце в держ. ієрархії

Рос. імперії. К.Розумовський домігся того, щоб його владі було підпорядковано Київ (власне Києво-Поділ), а згодом і Запороз. Січ, чого прагнули всі його попередники на гетьманстві. Вихований на традиціях держ. життя Петербурга та водночас маючи неабиякі сентименти стосовно

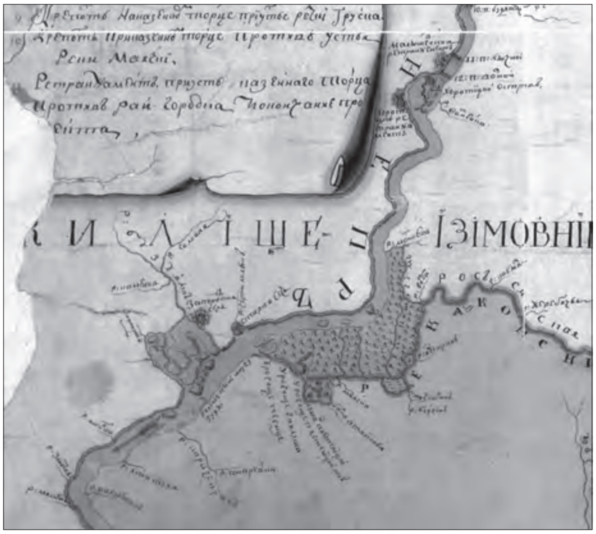

Запорожжя на фрагменті російської карти. 1750.

України, гетьман і його оточення із числа укр. старшини прагнули реалізувати програму реформування держ. устрою Гетьманату, що цілковито вписувалась у панівну тоді в Європі модель «освіченого правління». У випадку з Україною реалізація цієї програми забезпечила би розширення автономних прав Гетьманату та сприяла б консолідації провідної укр. верстви — козац. старшини, яка прагнула стати повноцінним нобілітетом.

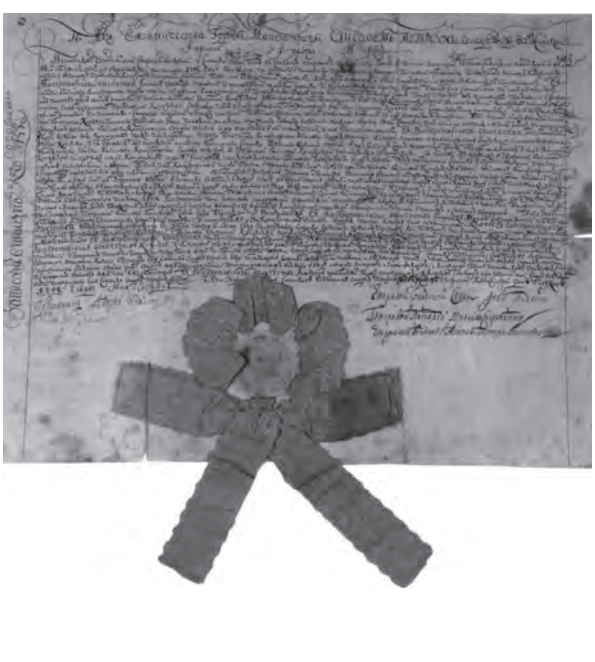

Універсал Генеральної військової канцелярії про затвердження військового канцеляриста А. Тризни в чині сотника Чернігівського полку. Глухів, 1748.

Ще однією особливістю держ. перетворень гетьмана К.Розумовського було те, що йому доводилося мати справу з країною, яка після реформ урядів Петра І та Анни Іванівни мала вкрай розладнаний адм. апарат і деморалізоване сусп-во. Російсько-турец. війна 1735—39 завдала непоправних збитків економіці краю.

Насамперед гетьман К.Розумовський поповнив склад ген. старшини та Ген. суду, відновив чинність усіх адм., суд. і фінансових інституцій. Він скасував нововведення рос. влади у сфері укр. судочинства, що мали на меті його уніфікацію із загальноімперськими зразками.

Цілком у дусі доктрини «*освіченого абсолютизму*» розгорталися реформи К.Розумовського у царині судочинства, розроблені відомим укр. правником, бунчуковим товаришем і членом Ген. суду Ф.Чуйкевичем. Реформи були спрямовані на створення стрункої системи судочинства та забезпечення належного правопорядку в д-ві. Вони, зокрема, передбачали заведення в Україні шляхетських судів на основі Литов. статуту. У ході реалізації суд. реформи Гетьманщину було поділено на 20 суд. повітів. У кожному з них було заведено *земський суд*, що спеціалізувався на розгляді цивільних справ, і *підкоморський суд*, у віданні якого перебували справи поземельної власності. Для розгляду кримінальних справ запроваджувався т. зв. *гродський суд*, який мав діяти замість колиш. полкового в кожному із полкових центрів Гетьманату. Судді у всіх судах мали бути виборними із числа місц. шляхти. Найвищою суд. інстанцією проголошувався Ген. суд. Він мав складатися із колегії 2-х ген. суддів і 10-ти виборних депутатів (по одному від кожного полку), також із числа місц. шляхти.

Загалом же суд. реформа була покликана не лише ліквідувати безлад у сфері укр. судочинства та впровадити струнку систему суд. органів, а й законодавчо закріпити привілейоване становище укр. політ. еліти.

Зміцненню позицій укр. еліти мало сприяти і впровадження в життя норм правового кодексу «Права, по которым судится малороссийский народ», розробку якого було завершено на поч. 1740-х рр. Цей кодекс, серед

Універсал гетьмана К. Розумовського про затвердження в чині київського осавула М. Шума. Глухів, 1757.

іншого, передбачав і те, що носії всіх військ. рангів Гетьманату, починаючи від сотників, а також усі знатні військ. товариші та духовенство мали бути віднесені до привілейованого стану.

Прагнучи зміцнити гетьман. владу, К.Розумовський домігся закріплення за собою важливої прерогативи — призначення своєю владою полковників. Водночас спостерігався процес зміцнення позицій вищої козац. старшини. Цьому сприяли як суб'єктивні причини, так і цілеспрямована політика гетьман. уряду. До розряду перших слід віднести часті й тривалі поїздки гетьмана до С.-Петербурга, під час яких управлінські функції перебирали ген. старшини — обозний С.Кочубей, підскарбій М.Скоропадський, писар А.Безбородько, осавул П.Валькевич та хорунжий М.Ханенко. І вже як вияв цілеспрямованої політики «ушляхетнення» Гетьманату варто класифікувати заходи уряду К.Розумовського, спрямовані на залучення старшинських верств до обговорення найважливіших держ. справ. У цей час у Глухові відбулося чимало скликаних гетьманом старшинських з'їздів, які нагадували практику сеймикування, що існувала із давніх-давен на теренах Речі Посполитої.

Важливою подією політ. життя гетьман. України став вересневий старшинський з'їзд 1763 (в його роботі взяли участь бл. 100 осіб — переважно ген. та полкової старшини і сотників), на якому було апробовано суд. реформу. У ході дебатів порушувалося також питання щодо запровадження в Україні регулярних сеймів чи ген. рад.

К.Розумовський вжив заходів і щодо назрілого реформування козац. війська. Залишаючи непорушним територіальний принцип його комплектуван-

ня, гетьман мав на меті утворити спец. кінні та піх. полки, запровадити уніформу й уніфіковане озброєння. При сотенних канцеляріях за почином лубенського полковника І.Кулябки розгорталось обов'язкове навчання козац. синів.

Гетьман. уряд намагався також урегулювати екон. відносини Гетьманату, насамперед внести лад до фінансової сфери. Укр. старшина домагалася від офіц. Петербурга звільнення козаків та посполитства від безоплатного утримання рос. вояків. Крім того, порушувалося й питання відшкодування укр. обивателям матеріальних збитків, завданих у ході російсько-турец. війни 1735—39 через реквізиції та мобілізації.

Прагнучи надати держ. владі в Україні більшої величі та засвідчити її опертя на давні нац. традиції, К.Розумовський задумав перенести гетьман. резиденцію із Глухова до мазепинського Батурина.

Восени 1763 на з'їзді у Глухові вища козац. старшина дебатувала навколо проблеми розширення укр. автономії. За результатами обговорення було укладено дві петиції, подані на ім'я нової імп. *Катерини II.* У вступній частині однієї з них, складеної від імені гетьмана, старшини, шляхти, всього Війська Запорозького та «народу малоросійського», наголошувалося на добровільності українсько-рос. союзу, який базується на запевненнях рос. монархів не лише дотримуватися непорушно всіх тих прав і привілеїв, що їх отримало козацтво від литов. князів і польс. королів, а й значно їх розширяти. Виходячи із цього, порушувалося прохання, щоб імператриця указом ствердила всі ці права, привілеї, вольності та звичаї. У наступних пунктах містилися конкретні пропозиції щодо підтвердження прав шляхті, козацтву, духовенству, міщанству; вільного обрання гетьмана; визнання компетенції Ген. ради; заведення ун-тів у Батурині та Києві, г-зій і друкарень по всій Україні; про виведення рос. військ з укр. земель. Аналіз пропозицій, винесених на розсуд імператриці, показує, що, по суті, йшлося про відновлення договірного характеру українсько-рос. відносин, порушеного Петром I. У другій петиції йшлося про дозвіл на успадкування гетьман. влади в роду Розумовських. Проте не всі місц. урядовці підтримали цю ідею, отож до Петербурга почала надходити тенденційна інформація з України, зокрема про «наміри зради» з боку гетьмана.

Врешті Катерина II викликала останнього до С.-Петербурга і змусила «добровільно» зректися гетьман. уряду. Указом від 21 (10) листопада 1764 гетьман. уряд оголошувався ліквідованим, а керування передавалося новоствореному органу — Малорос. колегії.

Колегія мала складатися із 4-х рос. чиновників і 4-х укр. старшин. Крім того, паралельно з нею мав діяти інститут малорос. генерал-губернатора, на якого одночасно покладались обов'язки і «головного малоросійського командира», і президента Малорос. колегії.

За указом імператриці цю вкрай важливу посаду обійняв один із найталановитіших рос. адміністраторів катерининської доби — граф П.Румянцев. В Україні П.Румянцев провів наступних 25 років життя, успішно виконавши покладене на нього імператрицею завдання. В основу своєї політики генерал-губернатор поклав наказ Катерини II: «Дбати про те, щоби викоренити серед українців "розпусну думку" про себе, як про народ, "від росіян цілком відмінний"». Це мало здійснюватися поступово й обережно, щоб не спровокувати невдоволення місц. шляхти, проте водночас послідовно і наполегливо.

Прагнучи перебрати керівні важелі, рос. очільники намагалися не стільки зруйнувати стару політико-адм. систему Гетьманату, скільки підпорядкувати її власним владним інституціям. Невдовзі Колегія поглинула Ген. військ. канцелярію, на яку були зорієнтовані всі держ. установи Гетьманату і Ген. військ. суд, закріпивши за собою з 1765 повноваження вищої апеляційної інстанції. Ще через два роки Ген. суд було реорганізовано в окремий департамент Малорос. колегії.

Упродовж 1767 на окремі департаменти Малорос. колегії було перетворено й ін. вищі органи гетьман. правління — Ген. лічильну комісію, Канцелярію малорос. скарбу та Канцелярію ген. артилерії. Відтепер усі вони перебували під контролем прокурора Малорос. колегії, були змушені щомісяця звітуватися перед ним про стан справ у відомстві та засвоювати характерні для рос. діловодства норми та порядки. Ще 1766 рос. влада остаточно ліквідувала принцип виборності при заміщенні старшинських вакансій аж до сотенного рівня, підмінивши його принципом прямого призначення.

Важливі соціальні перегрупування в укр. сусп-ві, в результаті яких рядове козацтво було відлучене від активної політ. діяльності на користь вузького старшинсько-шляхетського кола, а також цілеспрямована соціальна політика та ще більшою мірою соціальна демагогія рос. властей сприяли тому, що реформаторські дії уряду Катерини II не викликали в укр. сусп-ві масових виступів на захист укр. державності. Не спостерігалося проявів опозиційності і в старшинсько-шляхетському середовищі, яке найбільше переймалося справами захисту своїх соціальних привілеїв і держ. посад. Збурили ж опозиційні настрої серед укр. еліти України ініціативи Катерини II, спрямовані на вироблення проекту нового законодавства Рос. імперії. До підготовки законодавчої реформи було вирішено залучити провідні сусп. верстви імперії, серед них і укр. стани.

До участі в Законодавчій комісії з України було обрано 34 особи. У підготовці ж наказів своїм делегатам взяли участь бл. 950 укр. виборців. Більшість із них, як свідчать накази, прагнули відновити дореформені порядки. Накази були пронизані ідеями укр. автономії та держ. самобутності.

На початковому етапі діяльності Законодавчої комісії, що розпочалася наприкінці літа 1768 у Москві, безсумнівним лідером укр. автономістів був І.Скоропадський, але невдовзі речником українців став Г.*Политика.* Проте дебати щодо ретельно виписаних істор. прав Гетьманщини та малорос. шляхти виявилися безплідними. Метою Катерини II було не вислуховувати претензії автономістів Гетьманщини, Ліфляндії, Естляндії, Фінляндії та Смоленщини, а дотриматися «демократичної процедури» при імперській правовій уніфікації д-ви. Зміцнення владних позицій дало імператриці змогу взагалі розпустити збори із початком нової війни.

Російсько-турецька війна 1768—1774 не лише стала приводом для розпуску Законодавчої комісії, а й дещо загальмувала інкорпораційні заходи рос. влади на Лівобережжі. До цього спричинились як небажання ускладнювати суспільно-політ. обстановку в найближчому тилу рос. армії, так і зайнятість гол. укр. командира — генерал-губернатора П.Румянцева, призначеного головнокомандувачем рос. військ на турец. фронті.

Війна 1768—74 велася набагато організованіше, ніж це було в часи імп. Анни Іванівни та генерал-фельдмаршала Б.-К.Мініха. Рос. війська, у складі яких досить успішно воювали й укр. козаки з Лівобережжя, Запорожжя та Слобожанщини, зайняли цілий Крим, Молдавію, Валахію, розбили турец. армію в кількох вирішальних боях і перевели кампанію за Дунай, на землі сучасної Болгарії. Відчутні втрати змусили осман. уряд запросити в Росії миру, який було укладено влітку 1774 в Кючук-Кайнарджі. За умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* Росія отримала частину Чорномор. узбережжя, пд. частину міжріччя Дніпра та Пд. Бугу, а Крим. ханат було проголошено вільним від осман. залежності, й він потрапив під протекторат Росії.

Перенесення рос. кордонів далеко на пд., по суті, вирішувало долю Вольностей Війська Запорозького низового. Встановлення протекторату над Кримом позбавляло Січ її військово-стратегічного значення. Завдання колонізації Причорномор'я мислилося Петербургом ширше, і це вирішило долю Запороз. Січі. У ніч на 17 червня 1775 рос. армія, що поверталася з турец. війни, 5-ма колонами під командою генерала-поручика П.Текелі підійшла до Нової Січі. Генерал оголосив волю імп. Катерини II про ліквідацію Запороз. Січі. Останній кошовий Січі П.*Калнишевський* у супроводі військового писаря І.Глоби, військ. судді П.Головатого та ін. старшин прийняв умови. Після цього всі січові укріплення і споруди рос. війська зруйнували, архів Коша та військ. скарбницю з регаліями і коштовностями вивезли до С.-Петербурга, а січову старшину заарештували.

За вироком імператриці П.Головатого та І.Глобу було вислано до Сибіру, звідки вони більше

Північне Причорномор'я на фрагменті карти Дж. Річчі-Заннноні. 1767.

вже не повернулися. 85-річний П.Калнишевський був засланий до Соловецького монастиря, де перебував до смерті 1803. Рядове запорозьке козацтво після здачі Січі було відпущене по домівках, проте без права козакування. Частина козаків залишили рос. територію, дісталися турец. фортеці Акерман і визнали протекцію турец. султана, заснувавши на його землях *Задунайську Січ.*

Колишні запороз. землі отримали назву «Новоросія» і стали активно роздаватись урядовцям і звичайним дворянам; тут почали запроваджуватися кріпосницькі практики. Одночасно відбувалася й масова іноз. колонізація. Найпершими переселенцями на нові землі стали серби, які з'явилися тут ще в часи існування Запороз. Січі. Згодом до них приєдналися болгари, вірмени, греки та молдовани. Наймасовішим було переселення іноземців, які мали нім. коріння. Нім. колонізація була започаткована 1789 переселенням із Пруссії 230 родин, які, отримавши по 65 десятин запороз. чорноземів, навіки звільнювалися від несення військ. служби та на 30 років — від сплати податків. Благодатні ґрунти та значні пільги зумовлювали ситуацію, за якої дуже швидко кількість нім. колоністів у краю сягнула 100 тис. осіб.

За кер-ва П.*Румянцева-Задунайського* Малорос. колегією було здійснено перепис майнового стану населення (*Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769*), остаточно закріпачено укр. селянство (1783), запроваджено загальнорос. систему адміністративно-політ. управління. Одним із заходів щодо адм. уніфікації Російської імперії на автономних окраїнах стало проведення адм. реформи, започатковане поширенням на терени Гетьманщини 1779 т. зв. Статуту для губерній (1775). Ним передбачалося створення 3-х малорос. намісництв: Київ., Черніг. та Новгород-Сіверського. Намісництва, своєю чергою, поділялися на менші адм. одиниці — повіти.

Зі змінами адм. устрою тісно координувалась і військ. реформа, яка передбачала перетворення полкової козац. організації на регулярне військо. 1784 р. 10 колиш. козацьк. полків були реорганізовані у т. зв. карабінерні, що мали статус підрозділів регулярного війська. Зазнала реформувань і суд. система. Гродський, земський та підкоморський суди скасовувались, а їхні повноваження передавалися повітовим судам. 1786 Малорос. колегію було ліквідовано у зв'язку з поширенням на територію України заг. російської системи адм.-політ. керування. Свої завдання Колегія виконала.

Тим часом на Слобожанщині маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 козац. служба була замінена регулярною армійською. Слобідські козац. полки було розформовано, натомість створено 5 гусарських полків. Роком раніше на теренах Слобожанщини постала *Слобідсько-Українська губернія*, що поділялася на 5 провінцій, а ті — на комісарства. 1781 замість Слобідсько-Укр. губернії було створено Харків. намісництво із центром у Харкові.

Ліквідація козац. устрою Слобожанщини привела до суттєвих соціальних перетворень. Реформи Катерини II виявилися корисними для козац. старшини, яка після розгляду їхніх справ у спец. комісіях отримала права на рос. дворянство. Військ. обивателі, позбавлені військ. служби, могли займатися землеробством чи промислами. Тих, хто жив у містах і мав у себе більше 500 руб. капіталу, записували до купецького стану, хто менше — до міщанського.

Процес формування укр. дворянства проходив у кілька стадій. Ті укр. службовці, які перебували на урядовій службі, отримували рівні з росіянами чини і, відповідно, — рос. дворянство. Як верховний головнокомандувач П.Румянцев-Задунайський використовував своє право надавати найнижчий офіцерський чин у рос. армії — чин корнета, що автоматично означало дворянські права, і роздавав його укр. землевласникам та урядовцям. Після скасування полково-сотенного устрою ті урядовці, які не залишили службу в колиш. полкових і сотенних установах, отримали

Штоф із гутного скла. 18 ст.

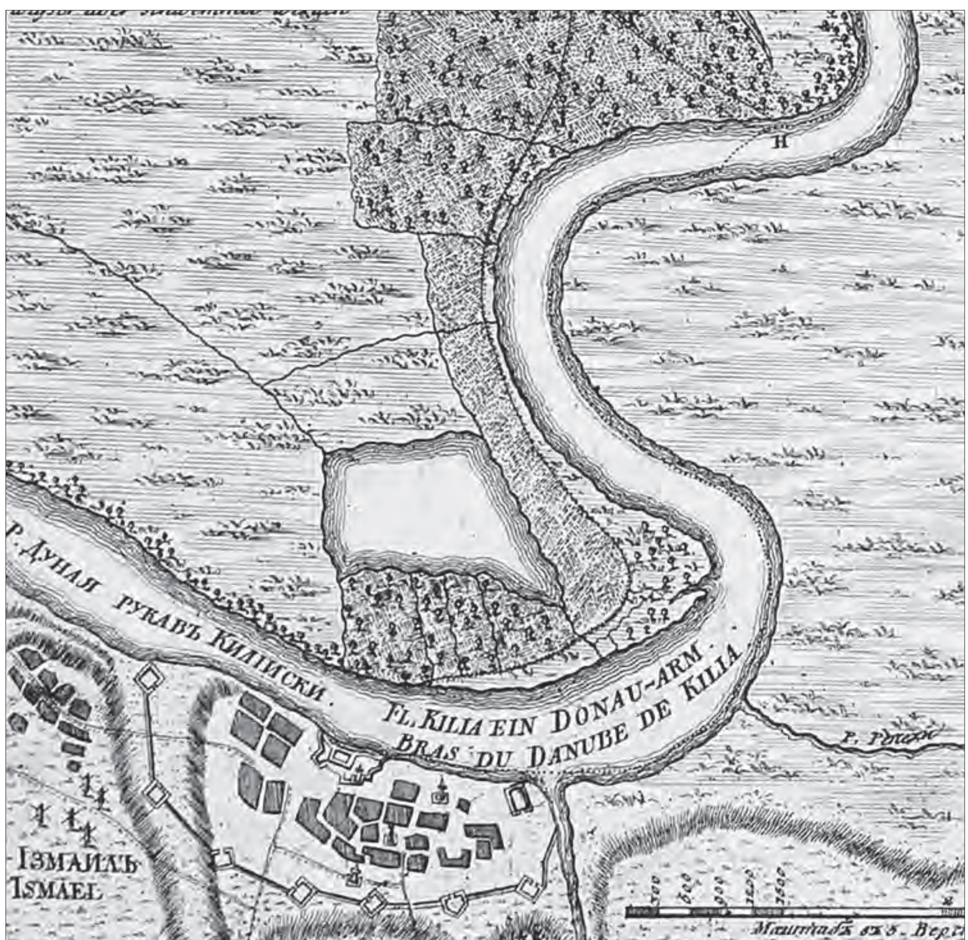

Ізмаїл на фрагменті російської карти. 1771.

рос. чини, тобто права рос. дворянства.

Жалуваною грамотою дворянству 1785 уряд Катерини II зрівняв статус рос. дворянства з тим, що мала литовсько-польс. шляхта за нормами Литов. статутів. Зокрема, заборонялися тілесні покарання дворянина; його було звільнено від обов'язкової держ. служби, від сплати податків і військ. квартирування у маєтках; надано право володіти маєтком, кріпаками, майном у місті, судитися судом рівних (тобто впроваджувалися станові суди), утворювати власні орг-ції — *дворянські збори*, подорожувати за кордон і поступати на військ. службу тощо. Після цього укр. старшина більше не вимагала від уряду статусу окремої укр. шляхти, а масово намагалася вступити до корпорації рос. дворянства. Розпочалася кампанія зі збирання документів, грамот, указів, які би підтверджували шляхетське походження претендента. На кінець 18 ст. кількість укр. дворянства становила 23—25 тис. осіб. Разом із тим боротьба нащадків укр. старшини за нобілітацію тривала аж до 1830-х рр. Врешті представники укр. дворянства становили ядро адміністративно-політ. бюрократії краю: І.Гудович із 1798 обіймав посаду губернатора Малорос. губ., А.Милорадович з 1781 був правителем Черніг. намісництва, М.Миклашевський з 1797 став цивільним губернатором Малорос. губ., а з 1801 — Катеринослав. цивільним губернатором; намісником Новгород-Сіверського намісництва був І.Журман, а віце-губернатором — В.Туманський.

Інтегровані в імперську бюрократичну систему представники укр. еліти відігравали важливу роль у процесі європеїзації Рос. імперії. Наприкінці 18 ст. в обох рос. столицях було багато укр. знаті, яка служила в гвардії, Правительствуючому Сенаті, Найсвятішому Синоді, колегіях, Імператорській АН, у вищих військ. навч. закладах тощо.

Правобережна та Західна Україна у 18 ст.

Довготривалі польсько-російсько-турец. змагання за Правобережну Україну кінця 17 — поч. 18 ст. були підсумовані Адріанопольським мирним договором 1713. Відповідно до нього за

Карета, якою користувалися київські митрополити в 1740-х — 1820-х рр. Виготовлена у Франції на початку 18 ст. Експозиція Національного музею історії України.

Стовп ганьби з фігурами Феміди і ката. Стояв на львівському Ринку. Експозиція Львівського історичного музею.

Рос. д-вою на Правобережжі залишився тільки Київ із прилеглою територією. До Осман. імперії відійшли землі Запорожжя. До Речі Посполитої повернулися Сх. Поділля (Брацлавщина) та Київщина (без Києва).

Однак узятий керівними колами Речі Посполитої в 1710-х рр. територіальний реванш аж ніяк не означав відродження колиш. впливу Польсько-Литов. д-ви в Європі. Навпаки, її участь у Пн. війні 1700—21 з розколом політ. еліти на пророс. та прошвед. фракції спричинила значне військ. послаблення та започаткувала тривалу політ. кризу.

Т. зв. Німий сейм 1717, що проходив в оточенні рос. військ, без обговорення ухвалив продиктовані Петром I дискримінаційні постанови. Вони, зокрема, передбачали обмеження військ. потуги Речі Посполитої 18—20 тис. вояків для Корони Польської та 6 тис. — для Великого князівства Литовського, а також виведення з польс. земель саксонських військ (виборний польс. король Август II Веттін одночасно був і спадковим правителем Саксонії). Зважаючи на той факт, що Росія мала 200-тис. армію, а невелика за розмірами Пруссія — 100-тис., Річ Посполита практично була беззахисною перед загрозою з боку будь-якого сусіда.

Найщільнішою опіка Польсько-Литов. д-ви була з боку рос. монарха, прусського та австрійс. дворів. Саме вони відігравали вирішальну роль як при зведенні претендентів на польс. престол, так і у визначенні напрямів їхньої політики. Неспроможність до реформаторської діяльності, корумпованість та безпринципність проводу у лавіруванні між інтересами потужних сусідніх монархій поєднувалися із продовженням дискримінації щодо власних підданих-некатоликів.

Поразка української національно-визвол. боротьби на Правобережжі, засвідчена у 2-й пол. 1670-х рр. зреченням влади гетьманом П.Дорошенком, суттєво позначалася на становищі православної церкви в цьому регіоні України. І якщо турец. влада, що в останній чверті 17 ст. теж претендувала на правобережні укр. землі, загалом індиферентно ставилася до питань віри, то польс. шляхта, взявши наприкінці століття врешті-решт політ. реванш, прагнула отримати сатисфакцію й у сфері міжконфесійних взаємин.

Додаткову напругу створювало й те, що центр Київ. правосл. митрополії, до якої належало правосл. населення Правобережжя та Галичини, розміщувався на території, політично підпорядкованій рос. царю. З 1686, після перепідпорядкування Укр. правосл. церкви з константиноп. патріарха на московського, політ. залежність доповнилася залежністю канонічною. Опіка рос. монархії над правосл. населенням Речі Посполитої перетворювала останнє в очах співгромадян на політично неблагонадійних, зорієнтованих на чужі держ. інтереси суб'єктів.

У ситуації наростання реліг. нетерпимості катол. та унійного кліру й поширення недовіри з боку властей Речі Посполитої до мирян правосл. церкви вже з кінця 1670-х рр. частина вищих правосл. ієрархів реанімували ідею церк. унії, проте такої, яка б не повторила помилок кінця 16 ст. Унійні плани, зокрема, виношували львів. єпископ Й.*Шумлянський* та перемишльський єпископ І.Винницький, архімандрити Унівського й Овруцького монастирів В.Шептицький і С.Тваровський. Саме вони й розпочали переговори з папським нунцієм щодо умов нового з'єднання християн. церков. Особисто Й.Шумлянський перейшов в унію 1677, а І.Винницький, В.Шептицький та С.Тваровський — 1681. Проте зробили вони це таємно від пастви, маючи намір оголосити про своє рішення тоді, коли існуватиме можливість переконання духовенства та мирян ввірених їм єпархій та обителей, а також членів церк. братств. Важливою передумовою впровадження нової унії також мало бути реальне, а не фіктивне, як це було 1596, зрівняння у правах католиків зх. і сх. обрядів.

Масові ж процеси переведення правосл. єпархій в унію, але не через їх зрівняння у правах із католицькими, а під тиском польс. властей, розпочалися з 1692. Саме тоді унія була проголошена у Перемишльській єпархії. 1700 було проголошено акт прилучення Львів. єпархії до греко-катол. церкви. Ще через рік унійною стала й Луцька єпархія. А 1708 до їх числа приєдналося й одне з найавторитетніших правосл. братств України — Львівське.

Процеси поширення катол. впливів на Правобережжі та в Галичині супроводжувались посиленням латинізації греко-катол. церкви. Церква почала дедалі більше спольщуватись у мовному відношенні.

В екон. плані 1-ша пол. 18 ст. в історії Речі Посполитої стала часом глибокої затяжної кризи. Занепад було спричинено як значними демографічними втратами від довготривалих війн, так і нестабільністю політ. ситуації в країні, де за першість боролися магнатські угруповання, очолювані родинами *Потоцьких* і князів *Чарторийських*. Украй негативно на екон. розвитку позначалася криза монетарної системи, що розпочалася ще із 17 ст. Її спричинив випуск величезної кількості мідних шелягів і низької якості срібних монет. Наслідком цього стала небачена раніше девальвація. Хаос у торгово-платіжних операціях згубно впливав на економіку. У містах занепадало цехове ремесло. Шкоди цеховому вир-ву завдавало й існування у містах *юридик* — частин міста, які були приватною власністю магнатів, багатої шляхти чи римо-катол. церкви і населення яких не підлягало міськ. праву.

Саме у перерахованих вище соціально-екон. і політ. процесах, а також у слабкості держ. влади Речі Посполитої потрібно шукати витоки гайдамацького та опришківського рухів, що у 18 ст. стали доволі помітним явищем. Крім того, появі *гайдамацького руху* сприяла специфіка регіону — Пд. Правобережжя, що був малозаселеним, мав аморфну королів. адміністрацію та натомість повною мірою відчував на собі сваволю магнатських адміністраторів, управителів маєтків, їх орендарів та суборендарів. Важливим моментом у розгортанні гайдамацького руху була близькість Запорожжя. Гайдамацькі загони складались із декласованих елементів, запорожців, а під час масштабних виступів доповнювалися *надвірними козаками* та селянством. Це явище поєднувало у собі звичайний і соціальний бандитизм прикордоння із періодичними спалахами масштабних виступів проти соціального гноблення та конфесійної дискримінації. Зважаючи на посилення тиску з боку катол. церкви, що мала підтримку світської влади, гайдамацький рух користувався співчуттям і серед нижчого правосл. кліру.

Західноукраїнським відповідником гайдамаччини був опришківський рух. Опришківські гурти громадилися в горах, у прикордонній смузі між Річчю Посполитою, Угорщиною та Молдовою. Переховуючись у малодоступних лісових масивах Карпат, *опришки* здійснювали напади на маєтності заможних шляхтичів чи орендарів. Невловимість опришкам забезпечувала можливість у разі потреби відійти за кордон, де на суміжних територіях було чимало їхніх побратимів.

Як соціальне явище опришківство існувало на західноукр. землях упродовж кількох віків,

Галицька брама у Львові у 18 ст. Реконструкція І. Качора.

Гайдамаччина. Марка із серії «Військо України». Художник Ю. Логвин.

проте найширшого розмаху набуло саме у 1-й пол. 18 ст., на час діяльності найвідомішого опришка за весь час існування руху — уродженця с. Печеніжин О.*Довбуша*.

Розгортання соціальних і міжетнічних конфліктів у Правобережній Україні провокували характерні для Речі Посполитої політ. дезінтеграція та громадян. протистояння. Її послаблення давало можливість сусіднім д-вам — Росії, Австрії, Пруссії та навіть Франції — активно втручатись у польс. внутр. справи, впливати на їхній розвиток як дипломатичними методами, так і військ. акціями. Особливо сприятливі умови для такого втручання склалися за часів польс. безкоролів'я, що настали після смерті Августа II Веттіна на поч. 1733. На землях Речі Посполитої розгорнулася гостра політ. боротьба різних магнатсько-шляхетських угруповань. У цю ворожнечу були втягнуті міщанство та селянство Правобережжя, а також сформовані з них підрозділи надвірного козацтва.

У розпал цієї боротьби командування російських військ, не бажаючи бачити на польс.

престолі старого супротивника, очільника антирос. конфедерації Станіслава-Богуслава Лещинського, звернулося до надвірного козацтва із закликом виступити проти кандидатури останнього. На Правобережжі цей заклик було сприйнято як сигнал готовності рос. уряду звільнити регіон від польс. панування та приєднати до лівобереж. Гетьманату. Ще до цього на правобереж. землях почали стихійно гуртуватися загони невдоволених польс. режимом укр. селян і міщан. Залучення ж до антипольс. виступів надвірного козацтва внесло в дії повсталих струмінь організованості та бойового вишколу.

Найенергійніше за справу формування загонів повсталих взявся сотник шаргородської надвірної міліції І.*Верлан*. За короткий час на поч. літа 1734 верланівцям вдалося розгромити шляхетські загони на Брацлавщині, захопити м. Умань. У червні І.Верлан провів переформування свого полку та оголосив похід на Зх. Україну. Прагнучи розширити соціальну базу повстання, він проголосив скасування більшості податків і поборів, залишивши в силі лише ті, за рахунок яких мала утримуватися повстанська армія. Ватажки повстанців заявляли, що вони діють за наказом рос. імп. Анни Іванівни.

Усе це сприяло масовому поповненню повстанських загонів за рахунок місц. селянства та міщанства. Швидко просуваючися на зх., повстанці планували визволити укр. землі по річки Збруч і Случ. Їм вдалось оволодіти м. Броди в Рус. воєводстві. Врешті повстання охопило все Подністров'я, продовжувало поширюватися на Київщині та Волині. Провідники повстанських загонів узяли під контроль Паволоч, Погребище, Таращу та ряд містечок і сіл. Однак розвинути успіх завадила активізація на Правобережжі каральних операцій польс. урядових і магнатських військ, допомогу яким надавали війська рос. імператриці. Спільними зусиллями загін І.Верлана було розбито. На кінець року частина повстанців була розсіяна в Україні, інша на чолі зі своїм ватажком перейшла на землі, підвладні турец. султану та рос. імператриці.

Втім специфіка регіону сприяла продовженню протистояння у менших масштабах. Тим часом загроза втрати позицій на Правобережжі змусила польс. конфедератів примиритися із прибічниками короля *Августа III* Веттіна, підтримуваного рос. і саксонськими політ. колами. Укладене за результатами сеймових засідань порозуміння між різними магнатсько-шляхетськими партіями дало можливість польс. владі мобілізувати на боротьбу з повстанцями власні сили та заручитися підтримкою сусідніх правителів. Цього разу каральні акції польс. армії та магнатських формувань координувалися з урядами Росії, Туреччини, Молдови, Крим. ханату. 1736 вони мали вже більший успіх.

Нова хвиля активізації соціальних конфліктів припала на 1750. У цей час гайдамацький рух охопив терени Київ., Брацлавського та сх. частину Подільського воєводства. Повстанцям вдалось оволодіти десятками правобереж. міст, серед них — Уманню, Вінницею, Летичевом, Корсунем, Паволоччю. Джерела вказують на намагання ватажків повсталих надати руху організованого характеру, зокрема впорядкувати за козац. взірцем збройні формування, закласти основи самоврядування. Рос. інформатори доповідали у Петербург про наявність у повстанців корогов. Доволі відчутними були намагання повстанських керівників надати рухові реліг. звучання — декларувалися гасла захисту православ'я, частими стали напади на римо-катол. і греко-катол. храми та їхній клір. Ватажки повсталих свідомо поширювали чутки про нібито існування спец. дозволу Коша Запороз. Січі «знищувати шляхту й представників унійного духовенства». Конфлікт часом набував рис не лише соціально-конфесійного, а й етнічного характеру, так, нерідкими були розправи над місц. євреями-орендарями, з якими у повсталих найперше асоціювався соціальний визиск та паразитування на їхній долі.

Ще більш помітною гострота міжконфесійного конфлікту на правобереж. укр. землях стала із 2-ї пол. 1750-х рр. На цей час польс. влада, надаючи підтримку римо-катол. та греко-катол. церквам, посприяла тому, що на Правобережжі всі правосл. парафії було обернуто на унійні. Острівцями традиційного на Правобережжі правосл. віровизнання залишалися тільки кілька монастирів, які чим далі, тим більше занепадали.

Енергійну діяльність, спрямовану на захист правосл. церкви на укр. землях, що перебували у складі Речі Посполитої, з поч. 1760-х рр. розгорнув настоятель Троїцького Мотронинського монастиря М.*Значко-Яворський*. Запальні проповіді М.Значко-Яворського про потребу захисту своєї споконвічної віри отримували широкий резонанс серед вірних правосл. церкви Правобережжя. Тут лунали заклики про поставлення в церквах замість унійців правосл. священиків.

Щоб надати справі захисту конфесійних прав православних Правобережжя широкого політ. розголосу, настоятель домігся аудієнції в рос. імп. Катерини II, від якої нібито отримав схвалення своєї діяльності. Повернувшися в Україну, М.Значко-Яворський ще з більшою енергією взявся за справу оборони православ'я. Заклики духовного лідера привели до того, що священики 150 парафій оголосили про своє навернення до православ'я.

Жовква в 17—18 ст. Реконструкція М. Бевза, І. Оконченка, О. Оконченко.

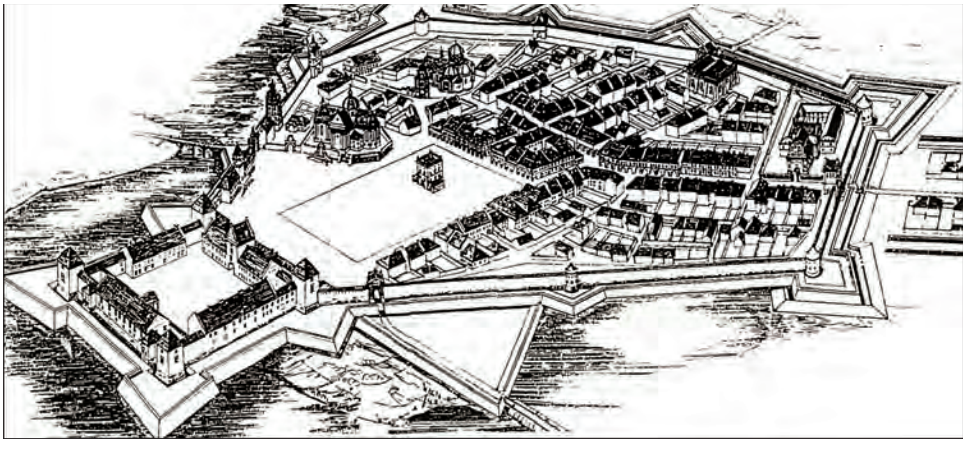

Відповіддю унійних церк. кіл і світських властей Речі Посполитої стали репресії над «новосхизматиками», як називали вони тих, хто наважився повернутися до православ'я. У ході цих репресій 1766 униійці таємно захопили М.Значко-Яворського та на якийсь час ув'язнили. Після цього настоятель був змушений перебратися на Лівобережжя.

Ще більше загострили ситуацію реліг. нетерпимості події, пов'язані із формуванням та діяльністю *Барської конфедерації 1768*. Вона була проголошена в лютому 1768 на оборону «золотих вольностей шляхетства», порушених втручанням рос. влади у польс. справи. Виступаючи під гаслами оборони не лише вольностей, а й віри, конфедерати силою зганяли людність до Канева, Чигирина та Сміли і примушували присягати на вірність їхнім ідеалам. Окрім рос. впливу, об'єктом боротьби конфедератів стало і правосл. віровизнання — впродовж весни 1768 вони нападали на правосл. паству, виганяли священиків із парафій, руйнували церкви та будинки.

Усе це викликало зустрічні хвилі стихійного протесту. Навесні 1768 селяни Правобережжя почали громадитися в загони. Суттєвим поштовхом до організації збройної відсічі став прихід ватаг запорожців. Вони гуртувалися в Чорному лісі, а потім переходили до Лебединського та Мотронинського лісів. Недалеко від Мотронинського монастиря над Холодним Яром гайдамаки заклали табір. До кінця квітня тут зібралося до 700 запорожців і бл. 300 мешканців Правобережжя. На чолі повстання став запорожець М.І.*Залізняк*, який на козац. раді був проголошений полковником. Один із ченців Мотронинського монастиря відслужив молебен за Божу поміч православним, який пізніша нар. традиція назвала обрядом «освячення ножів». У 2-й пол. травня 1768 гайдамаки виступили з Холодного Яру, поклавши тим самим початок одному з найбільших у 18 ст. нар. повстань у Правобереж. Україні, відомому під назвою *Коліївщини*.

За кілька тижнів повстання охопило всю пд. Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля та навіть Галичину. Шляхта та орендарі кинулися до міст, сподіваючися за їхніми мурами та під захистом магнатських надвірних військ порятуватися від збуреної нар. стихії. Найбільше таких утікачів зібралось у Білій Церкві, Лисянці та особливо в Умані, що була гол. резиденцією київ. воєводи графа Ф.-С.Потоцького та водночас центром уніїства на правобереж. Подніпров'ї. Місто було добре укріплене та мало гарнізон. Утім сотник надвірної міліції Потоцьких І.*Гонта*, на якого покладалася його оборона, перейшов на бік повсталих. Уманська фортеця впала, й у місті внаслідок різанини загинуло кілька тисяч людей, переважно євреїв та уніїців.

Щодо бачення учасниками виступу його політ. завдань, то тут дослідники вказують на переважання у програмі повсталих возз'єднавчих прагнень, віри у можливість об'єднання Правобережжя з Лівобережжям під скіпетром рос. правосл. монарха. Повстанці перебільшували роль реліг. фактора, вважаючи, що спільність віри стане вирішальним чинником у наданні їм допомоги офіц. Петербургом. Наслідком цих ілюзій стало поширення серед нар. мас чуток про існування т. зв. Золотої грамоти Катерини II, якою вона нібито санкціонувала знищення катол. шляхти, орендарів, унійних і катол. священиків. Прагнучи надати визвол. руху легітимного характеру, його керівники не раз заявляли, що вони діють з дозволу та відома імператриці.

Загалом улітку 1768 на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів. Один із них, очолюваний смілянським сотником запорожцем Шилом, захопив прикордонну Балту на турец. території. Зважаючи на той факт, що рос. військам уже вдалося в основному придушити виступ конфедератів, рос. уряд, боячися, можливо, не стільки міжнар. наслідків балтського інциденту, скільки перекидання гасел соціальної боротьби на Лівобережжя, ухвалив рішення про надання допомоги кер-ву Речі Посполитої у придушенні виступу.

У липні 1768 вийшов маніфест Катерини II до правосл. населення, яке проживало на укр. землях у складі Польс. д-ви. В ньому наголошувалося на тому, що повстанці «грішать проти законної влади». У документі виразно було продемонстровано пріоритетність політ. інтересів Росії над етнічними й релігійними, і він став програмою дій рос. військ і рос. владних структур щодо повсталих.

Але вже навіть перед тим, на поч. липня 1768, царські війська під Уманню оточили табір повсталих. Останні сприймали їх за союзників. Унаслідок цього рос. військами в Умані було захоплено понад 1 тис. гайдамаків, у т. ч. й М.Залізняка та І.Гонту. Більшість із них як підданих польс. короля було передано владі Речі Посполитої, а запорожців і вихідців із Лівобережжя і Слобожанщини відвезено до Києва. Подальші каральні акції мали жорстокий та показовий характер.

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ У СЕРЕДИНІ 17 — НАПРИКІНЦІ 18 ст.

Величезні зміни в Україні внаслідок повстання під проводом Б.Хмельницького не могли не заторкнути Крим. ханат. Ханом тоді був *Іслам-Гірей III* (1644—54), який свого часу 7 років перебував у польс. полоні, отож був добре обізнаний із держ. устроєм і к-рою Речі Посполитої. Престол же турец. султана належав малолітньому (зійшов на трон у 7-річному віці) Мегмеду IV (1648—87). Відсутність при владі в Осман. імперії сильного султана, звісно, не сприяла активній участі Стамбула у подіях в Україні, однак саме це давало змогу крим. ханові провадити самостійну зовн. політику. Близьким радником Іслам-Гірея III і гол. провідником зовн. політики Крим. ханату був Сефер Кази-ага.

Ключовим моментом укладання кримсько-козац. союзу стало звернення Б.Хмельницького

Ханський палац у Бахчисараї. Зал дивану. Фото початку 21 ст.

спочатку до крим. хана Іслам-Герея III, а потім — і до осман. султана Мегмеда IV по допомогу проти поляків. У 2-й пол. січня 1648 гетьман відправив до Бахчисарая посольство на чолі із полковником Я.Клишею із проханням допомогти у війні проти польс. магнатів. Хан спочатку відмовлявся, проте згодом передумав, пообіцявши продовжити переговори за умови, що Б.Хмельницький зможе вплинути на донських козаків й утримати їх від нападів на Крим.

Ханський палац у Бахчисараї. Художник К. Боссолі. 1842.

У лютому 1648 новому посольству вдалося переконати хана укласти договір про союз Війська Запорозького та Крим. ханату, який передбачав надання взаємної військ. допомоги, заборону татарам спустошувати укр. землі, оплату допомоги татар грошима, продовольством, фуражем і частиною військ. трофеїв.

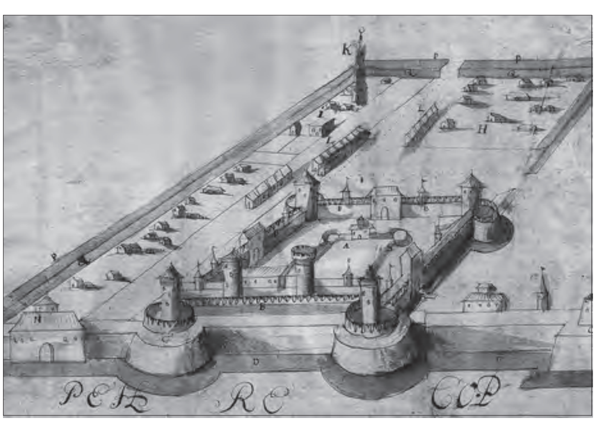

Перекоп (Ор-Капи). Фрагмент панорами. Художник М.-К. Вітзен. 1690-ті роки.

Через певний час після переговорів до козаків рушило військо кримських татар на чолі з *Тугай-беєм*, намісником фортеці Ор-Капи, що охороняла Перекопський перешийок. Уже до кінця березня перші татар. загони приєдналися до осн. сил повстанців і 19 квітня 1648 блокували польс. військо під командуванням С.Потоцького під Жовтими Водами, зрештою взявши участь у його розгромі.

Це була перша значна і резонансна перемога об'єднаних козацько-татар. військ над поляками. Успіх вкотре засвідчив ефективність поєднання та взаємодії козац. піхоти і татар. кінноти. Саме кавалерія кримців, активно маневруючи, блокувала ворога з усіх боків, не даючи йому відірватися від осн. сил повстанців, і змушувала їх до глухої оборони у таборі. Присутність татар також деморалізовувала поляків і підточувала їхню волю до спротиву.

Після наступних перемог козацько-татар. війська під Корсунем і Пилявцями, походу на Львів і облоги Замостя і Збаража поляки вповні оцінили вагомість татар. військ. допомоги козакам і вирішили діяти дипломатичним шляхом, зробивши ставку на розкол союзників. Розрахунок виявився вірним, оскільки збігався з інтересами крим. хана, який не бажав надмірного посилення жодної зі сторін польсько-укр. конфлікту. Іслам-Гірей III був зацікавлений більше у підтриманні ситуації нестабільності та взаємному ослабленні поляків і козаків.

Зрештою між Сефером Казиагою, який керував зовн. політикою Крим. ханату, і польс. канцлером Є.Оссолінським було розпочато сепаратні переговори без участі укр. сторони. Поляки згодилися сплачувати «двору Чингізидів» щорічні «упоминки», надати татарам право безперешкодного випасу худоби в нейтральній смузі над річками Інгул і Велика Вись, а також одноразово сплатити 200 тис. злотих відступного за відведення татар. кінноти у Крим без ясиру і ще 200 тис. викупу за армію, обложену у Збаражі. Згадав Сефер Кази-ага і про козац. інтереси, висунувши вимогу збільшити кількість реєстрових козаків до 40 тис.

Усталена думка про зраду крим. татарами під Зборовом інтересів укр. козаків, на думку сучасних дослідників, не вповні відповідає дійсності. По-перше, кримці просто діяли у власних інтересах, як вони їх розуміли на той момент. По-друге, Сефер Кази-ага висував умови, які враховували інтереси козаків. І при оцінці укладеного зрештою доволі вигідного для козаків *Зборівського мирного договору Криму з Польщею 1649* слід враховувати внесок до створення умов для його укладання з боку крим. татар як у військ., так і в дипломатичному плані.

Так само більш зважено варто оцінювати роль крим. татар під час битви під Берестечком 1651. Полякам вдалося потіснити козац. лави і прорватися до ставки самого крим. хана. Досвідчені польс. артилеристи накрили гарматним вогнем татар. кінноту, зокрема і крим. знать із найближчого оточення хана. Загинув брат Іслам-Гірея III калга Крим-Гірей, був важко поранений Тугай-бей, і навіть сам крим. хан начебто був поранений у ногу. Увесь попередній військ. досвід і тактичні навички татар свідчили, що у такій критичній ситуації їх може врятувати лише стрімкий відступ, до якого вони і вдалися. Зі сторони це мало вигляд повальної панічної втечі, однак за умови успішного відходу і перегрупування сил така втеча цілком могла змінитися успішною контратакою. На це, ймовірно, і розраховував Б.Хмельницький,

коли кинувся навздогін за татар. військом, щоби переконати хана повернутися і вдарити по польс. війську.

Розмова крим. хана, який щойно уникнув смертельної небезпеки і втратив близьких родичів, із козац. гетьманом була гострою, однак Б.Хмельницькому вдалося переконати Іслам-Гірея III повернутись і контратакувати. Проти цього, однак, виступили беї та мурзи. Зрештою кримці не лише не повернулися, а й силоміць затримали в себе Б.Хмельницького, залишивши козаків без головнокомандувача. Це призвело до тяжкої поразки козац. війська.

Так само вирішальною стала позиція крим. хана і під час Жванецької кампанії 1653. Татари володіли «золотою акцією» в українсько-польс. конфлікті й готові були нею скористатися за слушної нагоди. 5 грудня 1653 Іслам-Гірей III уклав із польс. королем Яном II Казимиром Ваза усну угоду, що не враховувала інтересів козаків. Згідно з її умовами поляки мали поновити дію Зборівського договору 1649, сплатити ханату упоминки в сумі 100 тис. злотих і дозволити кримцям упродовж 40 днів безперешкодно захоплювати ясир на землях Речі Посполитої аж до Вісли. Угода так і не була закріплена письмовим договором. Б.Хмельницький і зовсім немовби не брав участі у переговорах, хоча і знав про них, відсилаючи стежити за їхнім перебігом козац. полковників. Кожна зі сторін мала під час такого переговорного процесу свої переваги — Ян II Казимир отримував змогу заперечувати поновлення дії умов Зборівського договору, Б.Хмельницький міг стверджувати, що переговори відбувалися без його відома й участі, а Іслам-Гірей III досягав своєї стратегічної мети — взаємного ослаблення поляків і козаків.

Розрахунок крим. хана на послаблення обох сторін конфлікту міг би бути безпрограшним, якби йшлося про закриту систему, обмежену трьома учасниками — Крим. ханатом, Річчю Посполитою та Військом Запорозьким. Однак Б.Хмельницький, остаточно переконавшись у неможливості покластися на крим. хана у боротьбі з поляками, давно вже шукав д-ву, яка підтримала би його ззовні. Зрештою такою д-вою стало Моск. царство.

Теке (осередок дервішів) у Ґьозлеве (нині м. Євпаторія, АР Крим). Фото початку 21 ст.

Перейшовши під владу рос. царя, Військо Запорозьке фактично розривало всі попередні домовленості із Крим. ханатом. Після смерті Б.Хмельницького активізувалася політика козац. старшини, скерована на розрив із Моск. царством. При цьому Крим. ханат, який став на той час союзником слабшої сторони конфлікту — Польщі, активно підтримував ці спроби. Причиною такої позиції Криму було стрімке розширення меж Рос. д-ви за рахунок приєднання укр. земель після Переяславської ради 1654, а також успіхи росіян і козаків у війні з поляками. При цьому хана особливо непокоїло бажання рос. царя підкорити і приєднати укр. козаків.

Зрештою хан *Мегмед-Ґерей IV* (1654—66) явно висловив бажання підтримати козаків в українсько-російському протистоянні. Таким чином, черговий крим. хан продовжував політику свого попередника Іслам-Гірея III щодо врівноважування сил гол. ворогів і потенційних суперників на геополіт. арені. Однак, якщо попередньому ханові доводилось обирати між козаками і поляками, то нинішній маневрував між Річчю Посполитою і Моск. царством. Останнє посилювалося, і цілком логічним для Криму було підтримати послаблену Польщу.

Варто також враховувати, що до 1660-х рр. відбулася кардинальна зміна геополіт. конфігурації в регіоні. Раніше, у 1-й пол. — серед. 17 ст., у регіоні Подніпров'я, Лівобереж. та Правобереж. України взаємодіяли на держ. рівні Крим. ханат і Річ Посполита за суттєвого посилення значення запороз. козаків та Січі. Значно меншою мірою і доволі опосередковано на ситуацію впливали Осман. імперія і ще слабше — Моск. царство.

Тепер же в регіоні сформувався новий порівняно самостійний гравець — козац. д-ва Військо Запорозьке, а Моск. царство послідовно посилювало свою військово-політ. присутність. У зв'язку зі зміною політ. ситуації посилилося значення Запороз. Січі, а також присутність Осман. імперії. Кримський же ханат мав враховувати у зовн. політиці ці зміни і дедалі більше діяв уже у межах турец. зовн. політики.

Проте на кінець 1650-х рр., за часів гетьманства І.Виговського, сталося тимчасове відновлення союзних стосунків Війська Запорозького із Крим. ханатом. 1658 гетьман звернувся до Крим. ханату як до традиційного союзника за підтримкою у боротьбі із внутр. збройною опозицією на чолі з полтав. полковником М.Пушкарем і кошовим отаманом Запороз. Січі Я.Барабашем. 1658 у битві з антигетьман. опозицією на боці сил І.Виговського взяло участь крим. військо на чолі з перекопським мурзою Карач-беєм. Гетьманові за допомогою союзних кримців вдалося розбити війська М.Пушкаря та Я.Барабаша і відновити свою владу над пд. Лівобереж. України.

Звернення І.Виговського до зовн. підтримки з боку Крим. ханату було тим більше виправданим, що антигетьман. опозиція також отримувала потужну підтримку з боку Москви. Таким чином, поновлення українсько-крим. союзу мало стати дієвим механізмом стримування спроб рос. уряду обмежити автономію Козац. д-ви.

Зближенню Гетьманату із Крим. ханатом сприяло також налагодження І.Виговським стосунків із Річчю Посполитою, яка була союзницею Криму. Значною мірою саме налагодження контактів із кримським ханом створило для Війська Запорозького можливості для відновлення контактів із Польщею, зближення з якою завершилося зрештою укладанням Гадяцького договору 1658.

Відповіддю Москви на самостійну зовн. політику І.Виговського, особливо на Гадяцький договір, який означав фактичний розрив усіх попередніх стосунків із Моск. царством, стало пряме військ. вторгнення. Під командуванням князів О.Трубецького, Г.Ромодановського і С.Пожарського було зібрано потужне військо, яке у квітні 1659 рушило

Карасу-Базар (нині м. Білогірськ, АР Крим). Художник К. Боссолі. 1842.

проти сил І.Виговського. Гетьман був неспроможний власними силами відбити нападників, не доводилося розраховувати й на допомогу Речі Посполитої, яка на той час вела важку війну зі Швецією. За таких умов єдиним, хто міг та був готовий надати допомогу гетьманові, залишався Крим. ханат.

Уже наприкінці травня 1659 із Криму у похід виступив хан Мегмед-Ґерей IV у супроводі нуреддина Аділ-Гірея і ще 7-ми царевичів. Після перемоги козаків і татар над рос. військом у битві під Конотопом 1659 відкривалася можливість спільного походу на Москву, проте несприятлива внутрішньополіт. ситуація в Україні не дала змоги реалізувати ці амбітні плани. У цей же час відбувся набіг запорожців під проводом кошового отамана І.Сірка на ногайські кочів'я, що змусило кримців повертатися для захисту власних володінь. У наступні 20 років крим. напрямок став найважливішим у походах січовиків. Така політика кошового отамана об'єктивно грала на користь Моск. царству.

Москва намагалася нейтралізувати крим. хана і відвернути його від допомоги Війську Запорозькому. Натомість Мехмед-Ґерей IV усе ще сподівався використати козаків для організації походу проти Москви.

Цим планам не судилося здійснитися — ні укр. козаки, ні крим. татари не спромоглися у 2-й пол. 17 ст. вийти за зону тяжіння своїх сюзеренів — Осман. імперії та Моск. царства чи Речі Посполитої відповідно — і набути повноцінної суб'єктності на міжнар. арені. Усунення І.Виговського від влади і перехід Ю.Хмельницького, який отримав гетьман. булаву, на бік Москви, зробили союз Крим. ханату і Війська Запорозького неможливим. Крим розпочав власну політику щодо козац. д-ви, прагнучи взяти її під свій протекторат.

Спочатку крим. хан підтримав Річ Посполиту, відігравши важливу роль у блокуванні війська воєводи В.Шереметєва під Чудновим у вересні 1660 і змушенні Ю.Хмельницького укласти Слободищенський трактат із Польщею. А вже у жовтні 1660 до польс. короля прибув із Криму посланець, який повідомив про наміри хана прийняти Військо Запорозьке під своє заступництво після того, як його територія буде остаточно звільнена від рос. присутності.

Найпослідовнішим провідником цієї політики став намісник Ор-Капи Карач-бей, один із наступників Тугай-бея. Саме Карач-бей наполегливо схиляв Мегмед-Ґерея IV прийняти козаків під протекцію Крим. ханату. Козац. старшина розуміла реалії ситуації, що складалася, та об'єктивну взаємовигідність союзу двох слабших д-в в оточенні сильних суперників. Кримсько-козац. союз потенційно міг перетворити двох другорядних гравців на вагому самостійну регіональну силу.

Контури козацько-татарського зближення, гол. ініціатором якого був Карач-бей, поступово окреслювалися впродовж 1660. Одночасно відбувалося налагодження контактів гетьмана з Оттоманською Портою. Можливість укладення миру Варшави з Москвою без урахування інтересів Війська Запорозького та Крим. ханату об'єктивно спонукала козаків і татар до зближення. Поляки провадили складну дипломатичну гру, яка мала перешкодити укладенню кримсько-козац. союзу, і домоглися в цьому вагомих успіхів, послідовно дискредитуючи козаків в очах татар. знаті як ненадійних союзників, схильних до зради. Зрештою час було втрачено і військ. союз так і не відбувся.

Руйнація стосунків укр. козаків і крим. татар цілком відповідала також інтересам Моск. царства, яке не бажало допустити посилення ні Крим. ханату, ні Війська Запорозького. Москва передбачала вирішення козац., а почасти і крим. питан-

ня без участі самих українців і крим. татар, бажаючи вирішувати міжнар. проблеми винятково у колі «великих держав» регіону того часу — Оттоманської Порти і Речі Посполитої. Ця позиція мала наслідком укладення Андрусівського перемир'я 1667 між Моск. царством і Річчю Посполитою.

Спроби Крим. ханату зробити ставку в укр. політиці на С.Опару 1664—65 і пізніше на П.Суховієнка 1668—69 не досягли успіхів. Укладення Андрусівського перемир'я збіглося з усуненням від влади Мегмед-Герея IV і затвердженням на ханському престолі *Аділ-Гірея* (1666—71), який був нащадком бічної лінії Гіреїв і через це не мав авторитету серед крим. знаті. Зовн. політика цього хана, поглиненого вирішенням внутр. проблем, відзначалася пасивністю та бажанням підтримувати мирні стосунки із сусідами.

Імовірно, саме починаючи із часів правління Аділ-Гірея, зовн. політика Крим. ханату щодо козац. України остаточно втратила ознаки самостійності та почала провадитися цілком у руслі турецької. Османи ж, занепокоєні російсько-польським зближенням, вирішили перейти в наступ й оволодіти Україною. Це стратегічне рішення збіглося з пошуками П.Дорошенком нового союзника-протектора. Зрештою переговори завершились ухваленням 1668 на козацькій раді в Корсуні рішення «тримати з турками дружбу». Так викреслювалися конкури нового варіанта козацько-крим. союзу, тепер уже опосередкованого прийняттям осман. зверхності. Саме самовільна політика в козац. питанні, коли хан, не узгодивши свої дії з Портою, підтримав П.Суховієнка, який був суперником турец. підопічного П.Дорошенка, зрештою коштувала Аділ-Гірею ханського престолу.

Новий крим. хан Селім-Гірей I (1671—77) характеризується і татар., і турец. джерелами як розумний і проникливий правитель. Улітку 1672, невдовзі після призначення, Селім-Гірей I здійснив у складі великої турец. армії і разом із козаками П.Дорошенка похід на Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський), в ході якого була здобута перемога над поляками. За його підсумками у Бучацькому мирному договорі 1672 поновлювалися ті зобов'язання польс. короля щодо Крим. ханату, які існували за часів Їслам-Гірея III. Цей украй важкий для Польщі договір був нетривким, і вже 1674 воєн. дії за участі крим. хана продовжилися. Їхнє завершення пов'язується з укладенням із поляками Журавненського миру 1676, який у заг. рисах підтверджував попередній Бучацький трактат.

Тим часом турец. експансія викликала занепокоєння не лише в Речі Посполитої, яка першою потрапила під удар, а й у Моск. царства. Укр. козац. землі стали першим театром бойових дій у наступній серії російсько-турец. воєн. Крим. ханат при цьому виступав вірним союзником Осман. імперії.

Після зречення П.Дорошенком 1676 гетьман. булави осман. уряд проголосив «князем Сарматії та України, володарем Війська Запорозького» Ю.Хмельницького (1677—81). 1677 турки вдалися до масштабного наступу на укр. землі. Планувалося захопити Чигирин та Київ, а потім підкорити всю Україну. Крим. ханат було втягнуто до *Російсько-турецької війни 1676—1681* на боці Оттоманської Порти.

За підсумками двох Чигиринських походів 1677 і 1678, в яких татар. військо відіграло вагому роль, терміном на 20 років між Моск. царством та Осман. імперією і Крим. ханатом було укладено *Бахчисарайський мирний договір 1681.* Турец. султан і крим. хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Рос. д-ви та бути «його царської величності другом, а недругу — недругом». Умовним кордоном між д-вами вважався Дніпро, турки і татари визнавали зверхність рос. царя над Лівобереж. Україною та Києвом з округою. При цьому Пд. Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини.

Важливою ознакою провінціалізації Крим. ханату і втрати ним суб'єктності на міжнар. арені стало те, що після укладення Бахчисарайського трактату за хана Мюрад-Гірея (1677—83) рос. цар припинив відправляти посланців до турец. султана через Крим, як це обов'язково робилося раніше. Відтепер Москва воліла надсилати послів прямо через козац. Україну та Бендери. Отримання Мюрад-Гіреєм багатих упоминків на якийсь час приховувало факт провінціалізації зовн. політики Крим. ханату і втрати ним колиш. значення в регіоні. Проте воно не могло заперечити головного — віднині доля як укр. козаків, так і крим. татар вирішувалася не в Чигирині чи Бахчисараї, а у Стамбулі, Москві та Варшаві.

Крим. хани, звісно, не втрачали надії відокремити козац. Україну від Моск. царства. Договір старшого канцеляриста Ген. військової канцелярії П.Іваненка (Петрика) із Крим. ханатом від 1692 і надання запорожцям протекції 1709—34 яскраво засвідчують ці прагнення крим. правителів. Вони втім так і не були втілені в життя, назавжди залишившися лише на папері.

Поступово протягом 1660—80-х рр. буферна зона степу, що відділяла Крим. д-ву від її пн. сусідів, була приєднана до Рос. д-ви, і це призвело до того, що власна територія ханату перетворилася на театр воєн. дій. Тим часом татар. кіннота ставала все менш ефективною у боротьбі з військами, спорядженими вогнепальною зброєю. Крим. хани змушені були вдатися до укріплення кордону своєї д-ви й організації оборони, а відтак мали посилювати централізацію в д-ві й бути лояльними до Стамбула.

Прихід до влади і тривале правління в Осман. імперії великих візирів із родини Кьопрюлю мало наслідком упорядкування фінансів і централізацію уряду, що позначилося й на стосунках із Кримом. Крим. хани почали частіше мінятися на престолі, терміни їхнього царювання стали коротшими, вони по кілька разів сходили на трон. Військ. досвід і талант разом із лояльністю до султана стали гол. критеріями у відборі кандидатів на ханство, тоді як воєнна невдача чи невправність слугували достатнім приводом для усунення на-

Шовковий прапор кримськотатарського кінного підрозділу. 17 ст. З трофейної колекції Національного музею військової історії Швеції (Стокгольм, Швеція).

Кримськотатарський щит, плетений із лози. 17 ст. Лоза, шовк, срібло; плетення, карбування. Львівський історичний музей.

віть заслуженого хана. Так, 1677 після невдачі під Чигирином позбавили ханства Селім-Гірея І, а 1683 за ігнорування походу на Відень — Мюрад-Гірея. По кілька разів сходили на трон: ель-Гаджж Селім Гірей І (правив 4 рази впродовж 1670—1704), Девлет-Гірей II (правив двічі між 1699 та 1713), Каплан-Гірей І (був ханом тричі між 1707—36), Селім-Гірей II Кати («Суворий»; правив 1743—48, уславився у походах на Персію), Крим-Гірей (посідав ханський престол двічі між 1758 та 1769).

Хани поступово втрачали зовнішньополіт. суб'єктність і мусили вступати в союзи, укладені Осман. імперією. Так, стратегічно важливий для ханату союз із Річчю Посполитою, спрямований проти Рос. д-ви, було залишено внаслідок прийняття укр. гетьманом П.Дорошенком осман. протекторату та участі Речі Посполитої у протиосман. «Священній лізі». Водночас кримці майже щорічно в інтересах Осман. імперії здійснювали походи в Угорщину та Трансильванію. Тим часом рос. війська й укр. козаки під час одного із *Кримських походів 1687 і 1689* досягли Перекопа. Внаслідок рос. *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696* ханат утратив 1695 фортеці у нижній течії Дніпра. Щоб компенсувати втрату Азова (1696), османці збудували у Криму фортецю Єнікале та укріпили Очаків.

Одними з останніх проявів самостійної політики Крим. ханату були плани Девлет-Гірея II (1708—13) приєднатися до союзу укр. гетьмана І.Мазепи зі швед. королем Карлом XII (перемога рос. царя Петра І у Полтав. битві 1709 зірвала ці плани), а також прийняття в підданство запороз. козаків, які заснували на землях ханату Олешківську Січ, і визнання ханату гарантом вольностей Війська Запорозького за конституцією П.Орлика.

Фортеця Єнікале. Бастіон. Фото початку 21 ст.

Прутський похід 1711, що скінчився поразкою рос. армії, став останнім стратегічним успіхом ханату у боротьбі проти Рос. д-ви. Крим. військо на чолі з Девлет-Гіреєм II відіграло вагому роль в оточенні та блокуванні військ Петра І. Однак уже під час *Російсько-турецької війни 1735—1739* війська Рос. імперії двічі проривалися до Криму: 1736 — через Перекоп, а 1739 — по Арабатській Стрілці. 1736 було захоплено крим. столицю Бахчисарай і спалено ханський палац. *Белградський мирний договір 1739* не спричинив територіальних втрат ханату, проте зречення Осман. імперією прав на укр. землі призвело до зростання екон. та військ. присутності Росії у Пн. Причорномор'ї. Зокрема, Рос. імперія вперше дістала право торгівлі на Чорному морі (хоч і на кораблях осман. підданців) й отримала право зводити фортеці на землях Гетьманщини.

Наступні чверть століття осман. уряд намагався стабілізувати стосунки з Рос. імперією різними миротворчими заходами. Було організовано комісію для врегулювання взаємних прикордонних претензій між Кримом і Військом Запорозьким низовим, у Бахчисараї відкрито спочатку укр. консульську місію (діяла до 1758), а згодом — і російську (діяла від поч. 1750-х рр. до 1764).

1758 рос. уряд підбурив ногайців до повстання проти крим. хана Халім-Гірея. 1761, під час *Семирічної війни 1756—1763*, прусський король Фрідріх II Гогенцоллерн намагався залучити хана Крим-Гірея до антирос. коаліції, проте ця пропозиція не мала наслідків.

У ході *Російсько-турецької війни 1768—1774* османські війська зосереджувалися переважно у Подунав'ї, а ханат змушений був самостійно обороняти свої пн. кордони. Власними силами він спромігся провести лише один раптовий рейд в укр. землі взимку 1768/69.

Проросійські симпатії ногайських кланів ще більше послабили оборону Криму. В липні 1771 рос. війська під командою генерал-аншефа кн. В.Долгорукова легко зайняли весь Крим. п-ів, включно з осман. Кафинським ейялетом.

За умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* Крим. ханат став незалежною д-вою, причому до нього прилучалися землі колиш. Кафинського ейялету. За *Айнали-Кавакською конвенцією 1779* осман. султан визнавався главою мусульман у Криму. Проте Росія зберігала за собою фортеці Керч та Єнікале, а її війська залишилися на п-ові.

Правління хана *Шагін-Гірея* (1777—83) було позначене рішучими заходами з модернізації д-ви. Резиденцію хана було перенесено з Бахчисарая до Кафи (нині м. Феодосія). Було створено уряд у складі 12-ти міністрів, постійне наймане 6-тис. військо «бешлю» європ. зразка, налагоджено карбування якісної срібної монети.

1778 за наказом рос. імп. Катерини II християн. грец. та вірм. населення Криму було переселене у Приазов'я, що істотно підірвало екон. потенціал Криму. Наприкінці 1770-х рр. фінансові, екон. та демографічні втрати повністю дестабілізували внутр. ситуацію у Крим. ханаті. Це спровокувало спочатку повстання ногайців 1781, потім — заколот двох братів хана і врешті — повстання війська. Навесні 1782 хан Шагін-Гірей змушений був утікати під рос. протекцію. Невдовзі рос. війська відновили його владу.

8 лютого 1783 імп. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму до Росії. Хан Шагін-Гірей був засланий до м. Калуга, згодом йому дозволили переїхати до Туреччини, що він і зробив на поч. 1787. Того ж року його було страчено на о-ві Родос.

З початком *Російсько-турецької війни 1787—1791* султан надав титул хана Шагбаз-Гірею (призначити хана татарам Буджаку осман. уряд планував ще 1785), пізніше — Бахт-Гірею. Обидва хани воювали на чолі загонів буджацьких татар.

Остаточно Осман. імперія визнала рос. анексію Крим. ханату за *Ясським мирним договором 1791.*

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА ГАБСБУРЗЬКОЇ ІМПЕРІЙ 1772—1917

У різноманітних інтерпретаціях істор. процесу на території сучасної України проміжок часу від 1772 (або 1795) до 1917

(або 1914) доволі слушно називають «довгим 19 століттям». «Довге українське» вписується в контекст «довгого європейського 19 ст.». Щодо оцінки «європейської епохи», то в її окресленні лежить передовсім міжнародно-політ. критерій, який визначає час між двома воєнно-політ. конфліктами «глобального масштабу»: наполеонівськими війнами, завершеними Віденським конгресом 1815, та поч. І світ. війни 1914. Цей час, попри кілька значних конфліктів (Сх. (Крим.) війна 1853—56, об'єднання Італії та Німеччини, численні конфлікти на Балканах та подальше ослаблення Осман. імперії), відзначався сталістю системи міжнар. відносин та порівняною стабільністю міжнар. кордонів — надто в істор. ретроспективі. Ідеологічні, сусп. та екон. зміни цього часу не порушували певних міжнародно-політ. констант і тому можуть задавати радше внутр. періодизацію епохи залежно від критерію: екон. і соціально-політ. модернізації, поширення націоналізму, культ. тенденцій тощо.

В цьому контексті «довге українське 19 ст.» цілком органічно входить у «довге європейське», навіть більше, оскільки потужні пертурбації в Зх. Європі 1789—1815 майже не заторкнули укр. теренів і його можна розпочинати раніше — із поділів Речі Посполитої, які стерли останню з політ. мапи. У подальшому територія України до 1917 лишалась у складі лише двох д-в, двох поліетнічних імперій — Романових та Габсбургів. Перехід під рос. владу молдовсько-осман. Бессарабії 1812 став лише завершальним епізодом цього процесу.

Протягом цього часу на укр. землях відбувалися процеси, загалом властиві соціальним і світоглядним змінам у Європі, проте із відмінним, зазвичай повільним темпом перетворень, зумовленим політ. ситуацією в імперіях, особливостями регіонів та їхнього населення. Ці відмінності були зумовлені і належністю до різних д-в, і специфічною етносоціальною та поселенською структурою (надто, якщо йдеться про колонізовані території Пд. України). Усе це спричиняло характерні відмінності як в адм. політиці, так і в суспільно-політ. житті країв.

Ці відмінності зберігалися й надалі протягом імперського періоду. В екон. та суспільно-політ. розвиткові укр. земель відбувалися суперечливі процеси, які можна оцінювати в контексті розбіжних ціннісних і теоретико-методологічних пріоритетів сучасних дослідників. Екон. модернізація у 19 ст. руйнувала традиційні соціальні структури, проте вона могла як підтримуватися, так і гальмуватися імперськими владами. Її вплив на етнокульт. процеси також був суперечливим, оскільки екон. та пром. зростання супроводжувалося зміною етнічного та етносоціального складу регіонів, могло сприяти екон. зміцненню імперських д-в, але при тому створювати й політично опозиційні адміністраціям соціальні прошарки, що було особливо помітним у Рос. імперії. Поширення ідеології модерного націоналізму спричинило конкуренцію нац. проектів — рос., польс. та українського, які у своїх планах однаково претендували на укр. терени.

На поч. 20 ст. імперсько-династичні моделі Романових і Габсбургів опинилися на межі кризи сусп. легітимності, коли процеси демократизації активізували нац. рухи різної міри радикалізму та опозиційні екстремістські рухи.

Завершення інкорпорації Гетьманщини та Слобожанщини до складу Російської імперії

Сходження на імператорський престол *Павла І* (1796—1801), який був вороже налаштований проти політики своєї матері Катерини II та перебував під певним впливом вихідців з України (О.*Безбородька*, А.*Гудовича*), давало певні підстави сподіватися на лібералізацію урядового курсу в укр. справах. Зокрема, в укр. столичних колах побутувала думка, що син Павла І, вел. кн. Костянтин, може стати гетьманом за регентства при ньому А.Гудовича. Втім попри певні симпатії Павла І його політика щодо України не пішла далі т. зв. напівреформ. Указом Павла І скасовувалися намісництва, і на їх місці постала єдина *Малоросійська губернія* із центром у Чернігові. Павло І частково відновив суд. інституції Гетьманщини: нижчі суди — земський та підкоморський, що розглядали цивільні справи. Відновлений був і Ген. суд як найвища інстанція для цивільних і карних справ на території Лівобереж. України.

Проте уряд *Олександра І* (1801—25), декларуючи повернення до курсу Катерини II, ліквідував «напівреформи» Павла І. Указом від 27 лютого 1802 було здійснено поділ Малорос. губернії на дві територіально-адм. одиниці: *Полтавську губернію* та *Чернігівську губернію.* Центр адміністративно-політ. і культурно-громад. життя Лівобереж. України перемістився до Полтави. Як протидію заходам Павла І варто розглядати і скасування традиційного судоустрою на лівобереж. землях, де в недоторканності залишилися тільки підкоморські суди. Разом із тим політика Олександра І виявилася гнучкішою, ніж у його попередника, і балансувала на межі централізму та регіоналізму. Зокрема, він повернувся до ідеї регіонального управління у формі генерал-губернаторств, і 1802 на території Лівобереж. України було створене *Малоросійське генерал-губернаторство.* На чолі генерал-губернаторства було поставлено намісника (генерал-губернатора), якому дозволялося враховувати особливості регіону при реалізації політики центру, що, власне, і лежало в основі інституту генерал-губернаторств.

Важливим чинником «української» політики наступника Олександра І, *Миколи І* (1825—55), стало *Польське повстання 1830—1831.* Замах на устої рос. самодержавства викликав його жорстку реакцію: поширився наступ і на традиційні укр. установи й норми. 1831 у містах Лівобереж. України, а 1834 й у Києві було ліквідовано магдебурзьке право. 1834 уряд скасував підкоморський суд. 1843 замість Литов. статуту набули чинності норми російського законодавства. А 1837 з офіц. документів зникла навіть сама назва «Малоросія».

Під час *Війни 1812* уряд був змушений повернутися до ідеї утворення козац. полків. Перші козац. полки були створені на Правобережжі із кріпаків Київ. та Подільської губерній. Цар обіцяв по закінченні війни залишити козаків вільними. У війні взяли участь 3 тис. козаків, із них загинула майже третина. Своєї обіцянки зробити колиш. кріпаків, які вступили до козац. полків, вільними цар не дотримав, і правобережні козацькі полки 1814

Герби Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. 1780-ті роки.

були перетворені на регулярні уланські полки.

1812 козац. полки створювалися і в Лівобереж. Україні. В Черніг. губ. було організовано 6, у Полтавській — 9 козац. полків кількістю 18 тис. осіб. Прибули ще 500 бузьких козаків та ескадрон чисельністю 1800 осіб, сформований на кошти великого землевласника Півдня В.Скаржинського.

Герби Київської, Волинської і Подільської губерній. 1856.

Під час Польс. повстання 1830—31 генерал-губернатор кн. М.Г.*Рєпнін* запропонував знову створити козац. полки. Цар підтримав цей проект, і на кошти місц. населення в Малоросії було організовано 8 козац. полків. Втім польс. повстання було придушене і козац. полки були розпущені. Князь М.Рєпнін виступив із новими проектами відновлення колиш. військ. статусу козаків, проте уряд на це не погодився.

Разом із тим, враховуючи імперську лояльність малорос. козацтва, Микола I надав козацькому стану деякі привілеї. Указом 1832 козац. землі навічно передавалися козакам та їхнім нащадкам (землю можна було продавати лише козакам, а купувати в ін. станів, напр. шляхти); козакам гарантувалося право продажу алкогольних напоїв; військ. служба обмежувалася 15-ма роками (проти 25-ти років); подушний податок не перевищував податку держ. селян тощо. 1834 була утворена спец. установа — Гол. госп. контора, до відання якої передавалися справи регулювання козац. землеволодіння, оподаткування, еміграції та рекрутчини. 1837 козаки були переведені під юрисдикцію Мін-ва держ. маєтностей, де залишалися до 1860-х рр.

Тріумфальна арка в Новгороді-Сіверському. Фото початку 21 ст.

В цілому ж, попри протекціоністські заходи рос. уряду, козацтво втрачало ознаки окремого соціального стану. Причиною цього було екон. становище козацтва: зубожіння козац. госп-в, їх подрібнення внаслідок зростання чисельності населення і, нарешті, обезземелення козацтва. За соціальним статусом і матеріальним становищем козацтво мало чим відрізнялося від *державних селян.*

Правобережна Україна наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст.

Внаслідок соціально-політ. та конфесійної кризи польського сусп-ва, ослаблення міжнар. впливу Речі Посполитої 1772 відбувся перший розподіл її земель поміж значно сильнішими сусідами — Росією, Пруссією та Австрією. В результаті 1-го поділу Речі Посполитої із числа її сх. територій до Австрії відійшла Галичина, а Росія отримала деякі литов. та білорус. землі. За 2-м поділом (1793) до Росії відійшов величезний масив земель Правобереж. України та частково Білорусі — колишні Волин., Київ., Подільське, Мінське та ін. воєводства. 3-й поділ (1795) передав Росії землі на сх. від р. Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли) та решту територій колиш. Великого князівства Литовського і Курляндського герцогства.

З огляду на істор. минуле правобережні території мали власні особливості, на які мусив зважати рос. уряд. По-перше, слід було рахуватися із самобутньою соціальною структурою, провідні позиції в якій належали польс. *шляхті.* Маніфест від 27 березня 1793 урівнював шляхту в правах із рос. *дворянством*, звільняючи від сплати податків і військ. служби, а також надаючи право дворянського самоврядування і володіння селянами. Одночасно була проведена й адм. реорганізація краю. Військ. генерал-губернатором новоприєднаних територій був призначений генерал-аншеф М.Кречетников.

1795 на теренах Правобереж. України були створені 3 *намісництва*: Брацлавське, Волинське і Подільське. У містах підтверджено магдебурзьке право. Чинними залишалися традиційні польс. судочинство та судоустрій. Замість ліквідованих унійних засновувалися правосл. єпархії.

Після придушення військами під командуванням О.*Суворова* польс. повстання під проводом Т.*Костюшка* 1794 рос. уряд перейшов до репресивних заходів. Кожному шляхтичеві надавалася можливість підтвердити свою політ. лояльність прийняттям при-

Площа провінційного міста (Торгова площа у Крюкові). Художник Є. Крендовський. 1850-ті роки. Третьяковська галерея (Москва, РФ).

сяги на вірність рос. імператриці. В разі відмови від неї шляхта позбавлялася майнових прав.

Уряд Павла I 1797 замість намісництв створив Подільську та Волин. губернії. Відроджувалися губернські шляхетські сеймики як органи місц. дворянського самоврядування, збільшувалася кількість катол. єпархій, чинними залишалися норми Литов. статуту.

Проте справжній пік толерантного ставлення рос. уряду до польс. прошарків правобереж. територій припав на царювання Олександра I, коли було здійснено «реполонізацію» краю, насамперед у культ. сфері. Усі заходи здійснювалися з ініціативи кн. А.*Чарторийського*. Виходець із правобереж. польс. магнатів, він був товаришем Олександра I ще в юнацтві, а потім одним із найближчих сподвижників, міністром закордонних справ Рос. імперії.

Зміст політики кн. А.Чарторийського полягав у вкоріненні польс. духу, польс. к-ри шляхом утворення розвиненої системи шкільництва та освіти у правобереж. губерніях. У контексті реалізації цього завдання 1803 був утворений Віленський навч. округ. 1805 у м. Кременець на Волині було відкрито ліцей (*Кременецький ліцей*), який невдовзі перетворився на потужний освітньо-культ. центр усього Правобережжя. Ліцей отримав статус вищого навч. закладу, мав багату б-ку, і в ньому були зосереджені кращі викладацькі й наук. сили. З ініціативи Т.*Чацького* польс. магнати і шляхта розгорнули широку доброчинну діяльність, завдяки чому вся Правобережна Україна вкрилася густою мережею середніх шкіл, доступних для шляхетських дітей. У їхніх стінах дбайливо виховувався польс. патріотизм і створювалися засади польс. культ. гегемонії.

Придушення Польс. повстання 1830—31 засвідчило радикальну зміну політики уряду на цих землях. Пріоритетним напрямом імперської політики на Правобережжі стала політика тотальної русифікації краю, цілеспрямованого подолання польс. впливів. Влада подільського і волин. губернатора скасовувалася, натомість указом Правительствуючого Сенату 1832 засновувалося *Київське генерал-губернаторство*. Центром краю став Київ, куди із Житомира була переведена канцелярія генерал-губернатора. Репресивна машина Рос. імперії була спрямована перш за все на злам опору дрібної шляхти. Більшість дрібних шляхтичів служили як управителі, орендатори, підлеглі великих дідичів та були гол. рушієм польс. повстання. 1831 указом Правительствуючого Сенату проголошувався акт «всемилостивого прощення обивателів», які добровільно засвідчать своє покаяння підпискою про вірність. Водночас були розроблені положення секвестру та конфіскації маєтків учасників повстання. 1834 утворені губернські спец. комісії для перевірки дворянського походження середньої та дрібної шляхти на підставі розгляду актових і метричних книг. Учасники повстання переселялися на Кавказ.

За часів генерал-губернаторства Д.*Бібікова* (1837—52) була розроблена ціла стратегія русифікації Пд.-Зх. краю. 1839 замість

Ринок в Умані. Художник Н. Орда. 1870-ті роки.

Кременець. Художник Н. Орда. 1870-ті роки.

Житомир. Художник Н. Орда. 1870-ті роки.

Маєток Сангушків у Славуті. Художник Н. Орда. 1870-ті роки.

губернських комісій створювалася підпорядкована генерал-губернатору Центр. ревізійна комісія. У претендентів на дворянське звання уряд вимагав документально підтвердити наявність у них маєтків. Той із шляхтичів, хто не міг довести свого дворянського походження, переводився у нижчий стан — селян (вільних) і міщан — у містах. Протягом 1840—45 ревізійна комісія позбавила дворянського звання 64 тис. представників шляхти, які не мали змоги довести свій дворянський родовід. Із 1832 у судах запроваджувалася рос. мова, були ліквідовані гродські суди, а земські перетворилися на повітові. Рос. мова стала обов'язковою й у *дворянських зборах* правобереж. шляхти. 1839 церк. унію на Правобережжі (та білорус. землях) було ліквідовано, катол. монастирі закрито. 1840 відбувся перехід від норм Литов. статуту до рос. зводу законів.

Було закрито Кременецький ліцей і Віленський ун-т, Катол. духовну та Медико-хірургічну академії переведено до С.-Петербурга. Центром науково-культ. життя і шкільництва у краї мав стати створений 1834 Київ. ун-т, першим ректором якого став представник відомого козацько-старшинського роду з Полтавщини, вихованець Моск. ун-ту М.*Максимович*.

Коли 1848 Київ. навч. округ очолив київ. генерал-губернатор Д.Бібіков, культ. тиск на сполонізовану еліту Правобереж. України посилився. Середні навч. заклади для польс. молоді були перетворені на г-зії. 1841 була запроваджена система закритих навч. закладів — пансіонів і конвіктів. Метою їх відкриття було прагнення відлучити молодь від впливу родини. Цій самій меті послуговувалось і запровадження із 1851 для молодих польс. дворян обов'язкової військ. служби.

Севастополь. Художник К. Боссолі. 1842.

Південна Україна наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст.

Пд. Україні випало відіграти особливу роль в екон. і політ. інтеграції всіх укр. земель. Зовнішньополітичний курс Рос. імперії збігався із прагненням укр. еліти в особі О.Безбородька та його оточення, петерб. малоросів, приєднати південноукр. степи і Крим.

О.Безбородько як голова зовнішньополіт. відомства уряду Катерини II був одним із авторів т. зв. Грец. проекту, що передбачав розподіл Осман. д-ви і створення на Балканському п-ові греко-правосл. монархії. Претендентом на трон вважався онук Катерини II, якому і дали ім'я визант. імператорів, — Костянтин. Про поширення грекофільських настроїв в імперії свідчить і топонімія Пд. України, де в назвах населених пунктів і новоутворених міст використовувалося грец. слово «поліс» — Маріуполь (на честь дружини Павла I і матері Костянтина — Марії Федорівни), Сімферополь, Севастополь, Тирасполь, Ставрополь, Нікополь, Ольвіополь, Овідіополь та ін.

За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* до Росії відійшли території між Пд. Бугом і Дністром, Крим. ханат став формально незалежним від Осман. д-ви. Щоби підірвати економіку Криму, за ініціативою намісника Малоросії генерал-фельдмаршала П.Румянцева генерал-поручик О.Суворов здійснив операцію з «виведення» 31 тис. християн. населення з території Криму — греків, вірмен, грузинів, волохів (див. *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*). А 1783 Крим. ханат був анексований Рос. імперією.

Адм. устрій Пд. України визначав ряд реформ, проведених у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Спочатку, після ліквідації Гетьманату 1764, на південноукр. землях було створено першу *Новоросійську губернію,* зберігалися землі Вольностей Війська Запорозького низового на пд. Трохи згодом, після зруйнування Запорозької Січі 1775, територія була поділена по лінії Дніпра на Новоросійську (західніше) та Азовську (східніше) губернії. 1782 в ході чергової адм. реформи Но-

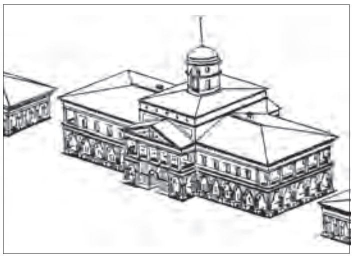

Магістрат у Кременчуці. Реконструкція В. Тимофєєнка.

Грамота Катерини II приазовським грекам. 21 травня 1779. 1-ша сторінка.

Ногайці. Художник К. Гейслер. 1790-ті роки.

воросійську та Азовську губернії об'єднали у *Катеринославське намісництво*, адміністративним центром якого спочатку був Кременчук, а з 1784 — Катеринослав (нині м. Дніпро). 1795 було створено *Вознесенське намісництво* із центром у Вознесенську. В роки правління Павла I замість Новоросійського, Вознесенського намісництв і Таврійської області утворена Новорос. губернія, центром якої став Новоросійськ (колиш. Катеринослав). Із 1790-х рр. до вжитку ввійшла назва «Новоросія», яка поширювалася на все Пн. Причорномор'я. Термін в адм. сенсі зберігався до 1874 (скасування *Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства*), а надалі лишивсь аморфним окресленням степових регіонів від Бессарабії до Ставропілля. 1802 друга Новорос. губернія була поділена на три губернії: Миколаївську (1804 перейменовану на Херсонську), Катеринросл. та Таврійську. 1812 вони ввійшли до складу Новорос. і Бессарабського генерал-губернаторства.

Вирішальним чинником соціально-екон. життя Пд. України кінця 18 — поч. 19 ст. був процес колонізації, тобто госп. і культ. освоєння краю, який мав виразний державно-адм. характер. Загалом колонізаційний процес на Пд. України розвивався кількома напрямами: поміщицька, іноз. та нар. колонізація.

1764 уряд уклав план роздачі земель у Новорос. губернії, за яким передбачалося виділення поміщикам наділів від 1,5 тис. до 12 тис. десятин землі. Найбільші земельні наділи за цим планом одержали впливові царські вельможі, фаворити, високі посадові особи — Безбородько, Румянцев, Потоцький, Панін, Ганнібал. Землі отримували також вищі й середні офіцерські чини, козац. старшини, іноземці, які несли службу в рос. війську.

Окремі програми рос. уряду були скеровані на організацію заселення пд. територій іноз. колоністами. У багатьох європ. країнах створювалися спец. представництва, які рекрутували із міщан, ремісників, селян охочих переселитися на нові землі. Рос. уряд пропонував їм певні пільги: кожній родині надавалося по 60 десятин землі, на термін від 5-ти до 10-ти років вона звільнялася від сплати податків, отримувала держ. позики. Крім того, колоністам гарантувалася реліг. терпимість.

Першими переселенцями з Європи стали датчани, які оселилися в Херсон. губ. Найчисельнішу ж групу склали нім. колоністи, здебільшого представники «поміркованого» баптизму — меноніти, яких лише 1803 прибуло бл. 3 тис. осіб. Серед перших поселенців Півдня були також швейцарці, іспанці, французи, італійці, корсиканці, які займалися переважно ремеслами і торгівлею. Велику групу іноз. переселенців репрезентувала християн. община Осман. імперії — греки, молдовани, серби, вірмени, болгари, які у такий спосіб позбувалися реліг. утисків. На поч. 19 ст. розпочалась активна єврейс. колонізація Півдня вихідцями із Білорусі та Галичини. 1809 в Херсон. губ. було вже 9 єврейс. колоній.

Проте найпотужніший потік південноукр. колонізації припав на нар. колонізацію. Першими поселенцями Півдня із цієї соціальної групи стали рядові козаки, які осідали на вільних землях на правах займанщини. Згодом сюди почали прибувати ветерани та інваліди російсько-турец. війн, дрібні торговці, ремісники, міщани, селяни. Сел. колонізація була найчисельнішою і водночас найбільш строкатою — держ. (скарбові) селяни, поміщицькі, яких власники перевозили із центр. губерній, військ. і мор. поселенці, політв'язні, каторжани. Найчисленнішу групу сел. прибульців становили втікачі. Неабиякою мірою цьому сприяв виданий 1776 наказ кн. Г.Потьомкіна «втікачів не повертати», який, попри незадоволення поміщиків із центр. губерній, діяв аж до смерті намісника краю 1791.

Завдячуючи впровадженим заходам, населення краю зростало досить швидкими темпами. Зокрема, за часів військ. генерал-губернатора Новоросії А.-Е. де *Рішельє* (1803—14) чисельність населення збільшилася до 1 млн

Палац М. Воронцова в Алупці. Художник К. Боссолі. 1842.

Урядник 2-го полку Дунайського козацького війська. Реконструкція В. Бузала.

осіб. За етнічним складом $^2/_3$ колоністів становили українці та росіяни.

Досить високими темпами відбувалася на Півдні урбанізація. Причому на відміну від амер. Заходу, де міста виникали стихійно, на Пд. Рос. імперії їх розбудова перебувала під пильним наглядом д-ви. Реконструкція наявних та виникнення нових міст становили одну із гол. особливостей освоєння південноукр. земель.

Найперше було відбудовано Азов і Таганрог, трохи згодом на місцях колиш. фортець виникли Єлизаветград (нині м. Кропивницький), Олександрівськ (нині м. Запоріжжя), Нікополь, Бахмут. 1776 на р. Кільчень (прит. Самари, бас. Дніпра) було закладено Катеринослав, який кн. Г.Потьомкін планував зробити адм. центром Новоросії. Територія, обрана для міста, виявилася невдалою, і 1787 Катеринослав було засновано вдруге — на правому березі Дніпра, на місці козац. слободи Половиця. Місто розвивалось як важливий річковий порт у середній течії Дніпра, центр дрібної пром-сті та ярмаркової торгівлі. 1778 був заснований Херсон із суднобудівною верф'ю, торг. пристанню і фортецею. У планах Катерини II йому відводилася роль «південного Санкт-Петербурга». 1789 в гирлі р. Інгул (прит. Пд. Бугу) було закладено місто на ім'я св. чудотворця Миколая — Миколаїв, основою існування якого стали суднобудівництво і торгівля. 1779 на узбережжі Азовського моря виник Маріуполь, куди були переселені більшість крим. греків, а пізніше оселились архіпелазькі греки.

1794 на місці турецько-татар. м-ка Хаджибей була заснована Одеса (назва походила від давньогрец. Одессоса, який знаходився на території сучасної Румунії). Завдячуючи вигідному геогр. розташуванню як мор. порту, ліберальному ставленню уряду і віддаленості від центру, напливу багатонаціонального за складом населення, розквіту внутр. і зовн. торгівлі, відбувався надзвичайно швидкий розвиток міста, населення якого вже на 1809 збільшилося втричі і становило 9 тис. осіб.

Динаміка росту міськ. населення в Російській імперії свідчить, що найбільшою вона була в Таврійській і Херсон. губерніях. Якщо середній відсоток зростання міськ. населення в Україні становив 8,7 %, то у містах Півдня — 15 %. 1840 в Одесі проживало 60 тис. осіб, Севастополі — 41 тис., Миколаєві — 28,7 тис., Херсоні — 22 тис. осіб.

Осн. видом госп. діяльності південноукр. населення було землеробство. Його успіхи зумовлювалися сприятливими природними умовами, перш за все родючими чорноземами. Вирощений на південноукр. землях надлишок пшениці давав змогу експортувати її до Великої Британії, Франції, Іспанії, країн Пн. Європи, Туреччини.

Важливе місце в економіці Півдня посідало також тваринництво, особливо вівчарство. Вовна була на 2-му місці за обсягом експорту. Лише 1825 через порти Пд. України було експортовано 40 тис. пудів вовни.

Центром зовн. торгівлі стала Одеса, яка протягом 1819—59 користувалася правом *порто-франко* (вільної безмитної торгівлі). Таке право сприяло збільшенню місц. капіталів, зростанню імпорту й експорту товарів, стимулювало закордонну торгівлю укр. земель (це означало, що місц. економіка могла відмовитися від деяких примусових зв'язків із Росією та розвивати власні стосунки із зовн. світом). Водночас негативні наслідки порто-франко були пов'язані зі зростанням контрабанди, дешевим імпортом, який шкодив розвиткові місц. пром-сті. Свідоме впровадження порто-франко рос. урядом на Пд. України вело до закріплення аграрного характеру її економіки і перетворювало край на «буферну зону» і ринок збуту рос. пром-сті.

Власні особливості мав і соціальний устрій південноукр. земель, зумовлений формуванням у цьому регіоні нової моделі соціально-екон. відносин, заснованої не на примусовій, а на вільнонайманій праці. Кріпосництва у Пд. Україні у таких формах і масштабах, як у Лівобереж. чи Правобереж. Україні, не було. Напередодні Сел. реформи 1861 лише $^1/_{10}$ поміщицьких земель обробляли кріпаки, $^9/_{10}$ — наймані робітники.

Козацтво після ліквідації Нової Січі

Істор. долі різних частин запороз. козацтва після зруйнування царськими військами Січі 1775 склалися по-різному. Частина козаків переселилася за Дунай, отримавши дозвіл від турец. влади заснувати *Задунайську Січ*. Більша ж частина залишилась у Подніпров'ї. Козац. старшина, отримавши земельні наділи і рос. військ. чини, влилася поступово до лав рос. дворянства. Прості козаки займалися сільс. госп-вом. Більшість зимівників було зруйновано, а запорожців як військ. поселенців переселено до слобід. Намісник краю кн. Г.Потьомкін закликав запорожців вступати до пікінерських полків.

На початку Російсько-турец. війни 1787—91 кн. Г.Потьомкін за допомогою запороз. старшини сформував нове козац. військо, яке на противагу Задунайській Січі отримало назву «Військо вірних козаків», а згодом стало називатися «*Чорноморським козацьким військом*».

Військо було організоване на зразок запорозького і налічувало 12 тис. козаків. Центром його управління стали Олешки. Рос. влада повернула старшині деякі запороз. клейноди. Проте сама старшина не обиралася товариством, а призначалася кн. Г.Потьомкіним. Першим кошовим отаманом став С.*Білий*, а після його загибелі у боях під Очаковом кошовим було призначено З.*Чепігу*. 1790 титул «великого гетьмана Чорноморського війська» отримав кн. Г.Потьомкін. Військо чорномор. козаків брало активну участь у воєн. діях: штурмі Очакова, підкоренні Бендер і турец. фортеці Хаджибей, на місці якої виникла Одеса і де козаки заснували власне поселення Пересип. Після смерті кн. Г.Потьомкіна 1791 чорноморців переселили на *Кубань*, де під орудою кошового отамана А.*Головатого* було засновано *Кубанське козацьке військо*, яке протягом століття зберігало устрій, традиції, звичаї запорозького козацтва.

1787 під командуванням рос. офіцерів було організовано *Бузьке козацьке військо*, що налічувало бл. 1,5 тис. козаків. Військо брало активну участь у Російсько-турец. війні 1787—91, а по її завершенні для несення прикордонної служби було розселене на правому березі Пд. Бугу. 1804 Бузьке козац. військо налічувало 7 тис. осіб, наказним отаманом був призначений донський

Козак Бузького козацького війська. Реконструкція В. Бузала.

козак генерал-майор Ї.*Краснов.* Загін бузьких козаків чисельністю 500 осіб брав участь у Війні 1812, закордонному поході рос. армії 1813—14 та взятті Парижа. 1818 Олександр I перевів бузьких козаків у розряд військ. поселенців, створивши Бузьку уланську д-зію.

Під час вдалої для Росії війни з Осман. імперією 1828—29 частина задунайських козаків (бл. 1 тис. осіб) на чолі з кошовим Й.*Гладким* перейшла на бік Росії. 1837 козаків під проводом Й.Гладкого оселили на азовському узбережжі між Маріуполем та Бердянськом. Із колиш. задунайських козаків було організовано військ. флотилію із 10-ма командами, що несли прикордонну службу. Азовські козаки звільнялися від повинностей і податків, а їхнім гол. завданням була боротьба з контрабандою. Розформовано *Азовське козацьке військо* було 1865, після чого старшина отримала дворянство, частина рядових козаків переселилися на Кубань, інші перейшли в розряд держ. селян.

Створення на західноукраїнських землях «Королівства Галіції і Лодомерії»

У ході поділів Речі Посполитої західноукр. землі перейшли до складу імперії Габсбургів. Нове територіально-адм. утворення у складі Австрійс. д-ви отримало назву «*Королівство Галіції і Лодомерії*» («Лодомерія» — Володимерія).

До складу «Королівства», або ж «Коронного краю», ввійшли Рус., Белзьке воєводства та окраїни Подільського і Волин. воєводств, а також етнічні польс. території — частина Краківського, Сандомирського та Любомирського воєводств. У такому штучному об'єднанні під єдиною назвою різних етнічних масивів корінилася потенційна загроза політ. конфліктів і національно-культ. протистоянь.

На період серед. — 2-ї пол. 18 ст. Галичина перебувала у стані екон. занепаду. Для поміщицьких латифундій характерною була екстенсивна модель ведення господарювання. Система землеволодіння та кріпацтво гальмували розвиток краю. Ремесла і торгівля переживали кризу. За таких умов ініціативу в соціально-екон. житті Галичини перебрала австрійс. бюрократична машина.

Австрійс. монархи усвідомлювали потребу змін у соціально-екон. становищі краю. На першому плані в цей час стояло впорядкування земельних відносин через проведення ефективної сел. реформи. Наказ («патент») *Марії-Терезії* 1772 започаткував укладання т. зв. інвентарів — описів держ. і приватних маєтностей із зазначенням повинностей залежних селян. 1775 був запроваджений рустикальний податок, тобто такий, який накладався на кожне окреме сел. (рустикальне) госп-во.

Наступник Марії-Терезії, її син *Йосиф II* Габсбург, ініціював проведення сел. реформи, що мала обмежити свавілля земельної аристократії і врегулювання поземельних відносин. Першим кроком стало скасування кріпацтва і заміна його «підданством». Патентом від 5 квітня 1782 ліквідовувалося «підданське невільництво» і селянам надавалися такі особисті права, як право одружуватися без дозволу пана, віддавати своїх дітей до школи чи ремесла, право вільно пересуватися, шукати вільних заробітків, для чого пан мусив надати безплатну відпустку. Земля залишалась у володінні панів, а за її користування селяни мали відробляти панщину, сплачувати оброк. Панщина була зменшена до 3-х днів на тиждень, суворо заборонялося виконання повинностей поза панщиною.

Реформована була і податкова система. До реформи *дідичу* належало 80 % прибутків від сел. госп-ва, а селянину залишалося відповідно 20 %. За новим патентом Йосифа II 70 % прибутків мало залишатися селянину, 18 % належало пану (як еквівалент панщини та ін. податків), 12 % сплачувалося д-ві при тому, що право на стягнення податку передавалося не поміщику, а *війту.*

Важливе значення для подальшого розвитку Галичини мала урядова церк. реформа. Насамперед австрійс. уряд зрівняв у правах унійну та катол. церкви. 1774 Марія-Терезія запровадила нову офіц. назву унійної церкви — «греко-католицька», чим стверджувалась ідея рівності грец. і катол. віросповідання. Ця ідея, якої свідомо додержувалися Марія-Терезія, Йосиф II та його наступник *Леопольд II* Габсбург, була втілена в життя екон. і культурницькими заходами. Імператорський патент 1777 забороняв відробляти панщину священикам і дякам. Значно було покращено матеріальне становище і соціальний статус унійного духовенства. Для підвищення рівня духовної освіти Марія-Терезія 1774 при церкві Святої Варвари у Відні заснувала семінарію для унійців, яка 1784 була переведена до Львова. 1808 Львів. єпархії був наданий статус митрополії, що сприяло підвищенню авторитету греко-катол. церкви в Галичині.

Загалом же церк. реформа австрійс. уряду мала далекосяж-

Герб Галіції і Лодомерії, затверджений 1804.

Фрагмент військово-топографічної карти Галичини масштабу 1:28800 («карти Ф. фон Міга»). 1779—1782.

Селяни з околиць Скалата (за Я. Головацьким). Середина 19 ст.

Селянка з Винників. Художник Є. Глоговський. 1830-ті роки.

Селянин з околиць Львова. Художник Є. Глоговський. 1830-ті роки.

Герб герцогства Буковина, затверджений 1850.

ні наслідки. В результаті підвищення матеріального і культ. становища духовенства відбулося «дивовижне відродження» укр. церкви. Освіт. і громад. рівень греко-катол. духовенства вже на поч. 19 ст. значно випереджав рівень правосл. кліру. Суттєво змінилася соціальна роль церкви. Радикальні реформи Йосифа II позбавили її польс. впливів. Унаслідок реформ австрійс. бюрократичної машини греко-катол. церква перебрала роль русинської (укр.) нац. церкви.

В цілому реформи австрійс. уряду кінця 18 — поч. 19 ст. сприяли налагодженню соціально-екон. життя Галичини. Проте за часів правління Франца I почався відхід від надбань попередніх правлінь. 1819 австр. уряд уклав нові інвентарі, на підставі яких 1821 був уведений новий земельний податок. Із цього приводу виникало багато непорозумінь і конфліктів між селянами і поміщиками, за якими за новими інвентарями були закріплені лісові угіддя та випаси. Почалися численні суд. процеси, в ході яких селяни посилалися на інвентарі, видані Йосифом II, а поміщики — на інвентарі 1819. Наслідком цих суд. справ став екон. занепад галицьких селян.

Польс. шляхті й надалі належала провідна роль у культурно-громад. житті Галичини. 1815 у школах було запроваджено викладання польс. мовою. У повсякденному житті польс. мову вживало навіть нижче греко-катол. духовенство. Подальший хід суспільно-політ. розвитку Галичини був пов'язаний із виокремленням русинського (укр.) чинника в його протистоянні польс. та австрійс. впливам.

Буковина наприкінці 18 — у 1-й половині 19 ст.

Обставини входження Буковини в єдиний масив західноукр. земель були доволі драматичними. Під час Російсько-турец. війни 1768—74 рос. війська здобули Хотин та анексували Молдову і Валахію. 1770 депутація молдов. бояр прибула до С.-Петербурга, щоби присягнути рос. цариці. Це неабияк занепокоїло Австрію, яка 1771 погодилася на пропозицію османів виступати посередником на переговорах із Росією. Нагородою Австрії за вигідний мир мало стати прилучення Малої Валахії (Ольтенія). За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 рос. війська залишали Молдову та Валахію.

Більшість населення Буковини становили українці, які мешкали повсюди, але найкомпактнішу групу утворювали на пн. Загалом же етнічна ситуація на Буковині 1774 характеризується таким співвідношенням: 69 % русинів (українців), 26 % валахів (румунів), 5 % людей ін. етнічного походження.

Процес переходу Буковини під владу австрійс. цісарів пройшов кілька етапів: 1) 1775—86 — період військового управління; 2) 1786— 1849 — Буковина у складі Королівства Галіції і Лодомерії; 3) 1849—1918 — Буковина як окремий коронний край.

1783 відбувся поділ Буковини на нові адм.-тер. одиниці — дистрикти. У серпні 1786 край було прилучено до Галичини. Військ. адміністрація була замінена на цивільну, а Буковина стала одним з округів Галичини, на чолі якого стояв окружний староста, із резиденцією у Чернівцях та підпорядкуванням львів. губернаторові. 1794 дистрикти були перейменовані на повіти.

У соціально-екон. сфері відносини між селянами і поміщиками регулювалися нормами молдов. господарів — «Золотою грамотою» (або «Хрисовул Гіки») 1766. Селяни мали відбувати панщину по 4 дні в різні пори року, а загалом 12 днів на рік. Узагалі на Буковині, як і у Молдові, не існувало класичної моделі кріпацтва: селян не можна було продати, обміняти без землі, зруйнувати сім'ю під час продажу, вони мали право одружуватися без дозволу пана. Селянин сприймався як підданий д-ви, тому обсяг держ. повинностей був у кілька разів більшим, ніж поміщицьких. Фільваркова форма госп-ва на Буковині так і не сформувалася.

Згідно з патентом Йосифа II, виданим 1780, кріпацтво було скасовано. Земля залишалася за поміщиками, а селяни за користування нею мали відробляти панщину, сплачувати оброк, виконуватити ін. повинності.

Прагнучи збільшити чисельність населення краю, 1786 Відень видав декрет, який передбачав звільнення місц. населення на 30 років від сплати податків, упорядкування станових прав великих землевласників і впровадження «міського закону». Декрет мав далекосяжні наслідки, оскільки започаткував поліетнічну колонізацію краю, куди спрямувалися румун., нім. і польс. потоки.

Найчисельніша група переселенців прибувала на Буковину з Молдови, Бессарабії та Трансильванії. Переселенці з Молдови оселялися переважно у пд. частині Буковини. Трансильванські переселенці (переважно румуни за етнічною належністю) просувалися на пн., досягаючи долини р. Прут (прит. Дунаю), і саме вони, завдяки вищому екон. і культ. рівню, відіграли вирішальну роль у процесі румунізації укр. населення. Активний еміграційний рух із Трансильванії поєднувався з австрійс. політикою підтримки «волохів», проявом якої було надсилання в Буковину румун. учителів, навч. літератури, впровадження румун. мови поряд із німецькою.

Наприкінці 18 ст. у період військ. управління мала місце і нім. колонізація краю: нім. колоністів запрошували для підвищення рівня землеробської к-ри, впровадження нім. мови в систему освіти і діловодства тощо. Нім. колоністів заохочували різними пільгами: звільненням на 10 років від податків, на 50 років — від рекрутчини, наданням фінансової підтримки з боку д-ви, що було визначено у «Патенті про переселення» 1781. Внаслідок гострого безземелля із Баварії, Швабії, Саксонії, Богемії та Трансильванії впродовж 1780-х — 1830-х рр. до Буковини переселилося до 3 тис. сімей нім. колоністів, які заснували 19 поселень.

Після приєднання Буковини до Галичини розпочалася польс. колонізація краю. Польс. шляхту приваблювали насамперед екон. пільги. Крім того, декретом 1787 буковинське дворянство прирівнювалось у правах до галицької шляхти, а валаські дворяни от-

римали право засідати в галицькому сеймі.

Польс. емігранти осідали в адм. апараті та панських маєтках. Шляхта активно поширювала польс. мову, к-ру, католицизм. Про інтенсивність польсько-катол. експансії свідчить той факт, що на поч. 19 ст. нар. шкільництво на Буковині опинилося під опікою катол. духовенства. Середня освіта була онімечена або ж лишалася валаською. Навіть у повсякденному житті укр. мова витіснялася польською. Помітним був і вплив польс. елементу на частину буковинського міщанства, населення міст і сіл.

Єврейс. мігранти з Молдови, а також Галичини та ін. провінцій австрійс. монархії осідали на Буковині, де займалися дрібною торгівлею, ремеслами, лихварством. 1789 євреї отримали право на земельну власність. Із Галичини і Трансильванії до Буковини переселялися вірмени-купці. На Буковині оселялись і вихідці з Росії — *липовани* (секта старообрядців).

Загалом же проведені на Буковині реформи австрійс. уряду значно модернізували край у соціальній, екон., культ., реліг. сферах. Крім того, вони несвідомо сприяли об'єднанню західноукр. земель в єдиний етнічномовний масив. З іншого ж боку, нехтування австрійс. просвіченим абсолютизмом етнічно-конфесіональною специфікою новоприєднаних укр. територій, курс на централізацію та уніфікацію всіх провінцій вели до посилення екон. визиску, потурання політиці онімечення, румунізації і покатоличення укр. населення Буковини.

В соціальному плані укр. частина населення Буковини була слабко структурованою. Власної соціальної еліти укр. населення не мало. Буковинська верхівка була або волоська, або спольщена. Укр. етнос був соціально селянським. У структурі ж буковинського селянства можна виділити такі соціальні групи: 1) царани — осн. група селян, яка перебувала у поземельній залежності від поміщиків-землевласників; 2) резеші — вільні селяни, що жили на спадковій землі, яка до 1787 належала дворянам; 3) скутельники — селяни, які були у податковій залежності не від д-ви, а від бояр і монастирів; 4) раби — цигани і татари, які указом Йосифа II 1787 звільнялися від рабства.

Соціальна еліта також поділялася на кілька груп: 1) великі землевласники — румун. бояри; 2) дрібнопомісні бояри — мазилі; 3) дрібне дворянство — рупташі; 4) безземельні збіднілі дворяни — шляхтичі.

Економіка Буковини мала аграрний характер. У сільському госп-ві переважала екстенсивна модель розвитку вир-ва, яка спиралася на малопродуктивну сел. працю, архаїчні знаряддя і примітивні технології. Реформи австрійс. уряду (звільнення селян від особистої залежності, надання їм земельної власності) лише створювали умови для модернізації с.-г. діяльності у майбутньому.

1851 на Буковині зафіксовано майже 3 тис. ремісників — кушнірів, ковалів, кравців, шевців, столярів, гончарів, м'ясників та ін. У містах і містечках краю аж до серед. 19 ст. зберігалася цехова організація ремесла: майстри — власники майстерень; підмайстри — наймані помічники; учні. Зокрема, у Чернівцях налічувалося 13 цехів (мулярів, шевців, ковалів, гончарів, ювелірів, слюсарів, ливарів, столярів), у Сучаві — 12, в Сереті — 6 тощо.

Торгівля на Буковині наприкінці 18 ст. була в руках вірм. і єврейс. купців, які привозили товари із Силезії, Польщі, Туреччини: знаряддя праці, предмети розкоші — хутро, шкіряні вироби, вбрання; продукти — цукор, сіль, солону рибу, олію, каву, інжир. На місці скупали худобу, шкіру, віск, мед, молочну продукцію.

Загалом же після входження Буковини до складу Австрійс. монархії відбулося руйнування застарілих соціально-екон. засад аграрного сусп-ва, підвищення екон. і культ. рівня населення та об'єднання західноукр. земель у єдиний етнічно-територіальний масив. Проте ці соціальні перетворення не сприяли активізації укр. чинника в житті краю.

Закарпаття у 18 — 1-й половині 19 ст.

У 18 — на поч. 20 ст. територія сучасного Закарпаття належала австрійс. Габсбургам й адміністративно змінювала належність лише формально — залежно від конституційних змін монархії. Більшість території Закарпаття входила до ареалу розселення русинів-українців етнічно і, отже, релігійно ця територія належала східнослов'ян., грекоправосл. світу. Політично й економічно протягом тривалого істор. періоду вона була пов'язана з Угор. королівством, Австрійс. монархією, Трансильванією.

Основу госп-ва Закарпаття становило велике землеволодіння у вигляді магнатських латифундій. Після поразки визвол. змагань угор. шляхти проти австрійс. панування під орудою Ференца II Ракоці 1703—11 маєтки учасників повстання передавались урядом новим нім. власникам. Так, найбільші маєтності Ференца II Ракоці із центром у Мукачевому перейшли до нім. роду *Шенборнів*. Утворена ними величезна Мукачівсько-Чинадіївська латифундія (домінія) включала 152 села, 4 міста, 15 присілків із населенням 14 тис. осіб. Шенборни й нові землевласники почали переселяти у свої маєтки нім. колоністів, які одержували ділянку землі (скільки могли обробити за допомогою двох коней чи волів), луки (які можна було скосити за 6 днів) на договірних умовах, залишаючися при цьому вільними. Німці-колоністи звільнялися від повинностей на 10 років. Більшість переселенців мали освіту, серед них були лікарі, священики, вчителі.

Екон. визиск у магнатських латифундіях був жорстоким, селяни перебували у повній кріпосній залежності від землевласника, навіть не маючи права без його дозволу віддати до школи дітей. Щоби стабілізувати соціально-екон. становище в Угорщині й на Закарпатті Марія-Терезія і Йосиф II запровадили заходи для врегулювання взаємин між землевласниками і кріпосними селянами. Незважаючи на спротив шляхти, 1767 уряд розпочав т. зв. урбаріальну реформу («урбарій» — перелік). За її результатами панщина зменшувалася до 1—2 днів на тиждень. Крім того, урбарій визначав соціальний статус селянина. Той із них, хто мав повний наділ (телек) або половину, або чверть, чи навіть восьму частину телека, зараховувався до кріпаків із наділом, хто мав менше $^1/_8$ наділу або ж зовсім не мав землі, — до желярів (наймитів). Урбарій регламентував і повинності селян — платити дев'ятину, десятину, військ. по-

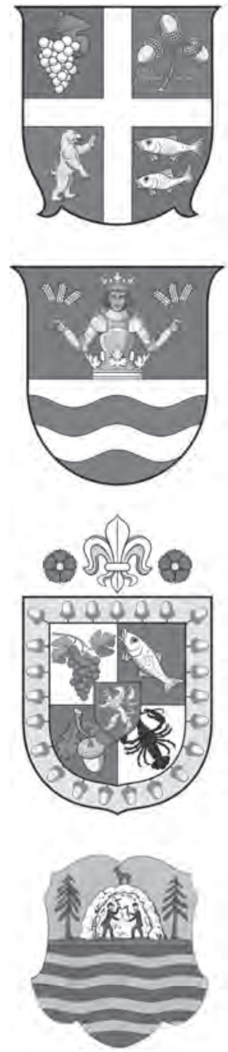

Герби комітатів Берег, Унг, Угоча і Мараморош.

Ужгород у середині 19 ст. Гравюра.

даток, ремонтувати шляхи, побори на користь церкви та ін.

Під час сел. війни у Трансильванії австрійс. уряд пішов на певні поступки в аграрній сфері. Маніфест Йосифа II від 25 серпня 1785 формально звільняв селян від кріпацтва. Втім незадовго перед смертю Йосифа II всі його нововведення були скасовані.

Соціальна структура населення Закарпаття, що сформувалася на 1780-ті рр., майже без змін проіснувала до середини 19 ст. 90 % усієї землі належало 5-ти найбільшим магнатським родинам, Ужгородській казенній доміції та Мукачівському монастиреві. 12 тис. дворян (*немешів*), що становили 5 % усього населення, як і більшість селян, були безземельними (проте користувалися на відміну від селян соціальними привілеями — не ходили на панщину і не обкладалися податками), вони вимушені були служити на дрібних посадах у доменіях та в комітатах — органах адм. влади.

Сільс. населення краю становили поміщицькі, держ. та церк. селяни. Залежно від соціального статусу (особистої залежності, земельної власності) селяни були: 1) урбаріальні, тобто кріпосні з наділом землі; 2) желяри або напівжеляри — наймити, які не мали землі; 3) лібертини — вільні селяни; 4) нім. колоністи, які були вільні й володіли землею на договірних засадах.

Етнічний склад населення краю (за даними на 1848) свідчить, що більшість становили русини (українці) — 235 тис., а крім того: угорці — 120 тис., валахи (румуни) — 65 тис., євреї — 25 тис., словаки — 14 тис., німці — 10 тис.

Осн. вид госп. діяльності населення Закарпаття — землеробство, в якому було зайнято 90 % населення. Традиційними с.-г. к-рами були жито, пшениця, овес, просо, поширювалася кукурудза. У великих латифундіях розвивалися садівництво, виноградарство, тваринництво, бджільництво.

На рубежі 18 і 19 ст. госп-ва великих доміній усе більше стали орієнтуватися на ринок. 46 % зернових продавалися на ринку, переароблялися на пиво і горілку. На ринок латифундії постачали овочі, фрукти, виноград та вино. Так, Мукачівсько-Чинадіївська домінія щорічно постачала тисячі літрів вина на ярмарки, в корчми, вивозила свою продукцію до Галичини, Буковини, у Наддніпрянську Україну та Росію. Мед і віск, що вироблялись у поміщицьких госп-вах, також вивозилися за межі Закарпаття — в Австрію, Угорщину, Італію, Галичину.

Згідно з адм. підпорядкованістю міста Закарпаття (кін. 18 — поч. 19 ст.) поділялися на: 1) приватновласницькі (Мукачеве, Берегове, Севлюш (нині м. Виноградів), Косино); 2) казенні (Ужгород, Перечин); 3) коронні (Хуст, Вишково, Тячево). Найбільшими урбанізаційними центрами Закарпаття були Ужгород, Мукачеве, Берегове.

Населення міст складали ремісники, торговці, селяни. Застаріла на кін. 18 ст. цехова організація міськ. ремесла зменшувала його конкурентоспроможність на ринку. Осн. видами ремісничої діяльності у містах були гончарство, ковальство, бондарство, теслярство, кравецтво, ткацтво, чинбарство, кушнірство, пекарство. Зростання кількості цехів гальмувало розвиток пром. вир-ва. Перетворившись на закриті корпорації, цехи тримали в секреті вироб. досягнення, посилювали регламентацію щодо виготовлення товарів, усіляко ускладнювали процедуру прийому в майстри.

Пам'ятник О. Духновичу в Мукачевому. Встановлений 2007. Скульптор М. Белень.

У 1-й пол. 19 ст. ремісниче вир-во почало витіснятися мануфактурним. Перші мануфактури були поміщицькими і державними, заснованими на праці кріпаків. Вони з'явилися на соляних промислах, які були держ. монополією, в лісовій пром-сті, цегельному вир-ві. У поміщицьких госп-вах виникли цегельно-черепичні, паперові мануфактури. Поступово праця кріпосних на більшості мануфактур замінювалася на вільнонайману. Якщо наприкінці 18 ст. на руднях і металообробних підпр-вах вільнонайманими були лише майстри, то в серед. 19 ст. всі робітники були вже вільнонайманими.

Проте загалом на серед. 19 ст. Закарпаття лишалось економічно відсталою частиною Австрійс. монархії, в якій по суті було відсутнім помітне власне суспільно-політ. життя.

Декабристський рух на українських землях

На поч. 19 ст. виникли та організаційно оформилися прояви політ. і соціальної опозиції панівному режиму в Рос. імперії. Глибинні причини цього явища зумовлювалися соціальною трансформацією сусп. життя, поступовим переходом від традиційного до модерного сусп-ва. Причини зовнішньополіт. характеру були пов'язані із впливом подій Франц. революції кінця 18 ст., наполеонівських війн, які виявили невідповідність європ. стандартам застарілих форм життя Рос. імперії.

Провідною силою опозиційного руху виступала вища верства сусп-ва: укр. дворянство, рос. аристократія, офіцери рос. армії, польс. шляхта.

Однією з найраніших форм дворянської опозиції в Украї-

ні стало *масонство* — релігійно-етичний рух, що своїми витоками сягав часів існування середньовічних гільдій і цехових об'єднань із власними статусом, символікою, нормами поведінки. Масонські «ложі» захоплювалися містикою, символікою. Члени лож структурувалися за ступенями і рангами. Рядові члени зазвичай могли і не знати осн. завдань організації і мали приховувати свою належність до неї.

Ранній етап у формуванні масонського руху на укр. землях припадає на кін. 18 ст. Перша ложа «Безсмертя» була заснована рос. офіцерами 1784 в Києві й підпорядковувалася «Великому Сходу Польщі». До нього належали й ін. масонські ложі, що виникли на укр. землях наприкінці 18 ст., а саме: «Трьох колон» у Києві, «Мінерви» у Кременчуці, «Розсіяного мороку» та «Сходу Житомирського» в Житомирі, «Цілковита таємниця» в Дубні. 1794 «Великий Схід Польський» припинив діяльність, що призвело до завмирання масонського руху в Україні.

Нова хвиля захоплення масонським рухом припадає на часи повернення рос. військ із Франції та їх переквартирування по провінційних гарнізонах. По завершенні наполеонівських війн поновили діяльність старі масонські орг-ції та виникли нові: «Тамплієрів» у Бердичеві, «Астра» в Житомирі, «Озіріс» у Кам'янці-Подільську, «Цілковита таємниця» в Дубні, «Благочестивий поляк» в Острозі, «Увічнена краса» в Рафалівці.

Під впливом польс. і рос. масонства в Лівобереж. і Пд. Україні на поч. 19 ст. виникла низка малорос. лож. Так, 1817 в Одесі було засновано дві масонські ложі: «Понт Евксинський» та «Три царства природи». Засновником першої з них став наступник А.-Е. де Рішельє на посаді новорос. генерал-губернатора й одес. градоначальника граф О.*Ланжерон*. До складу ложі входили бл. 70-ти осіб: росіяни, українці, поляки, греки, французи, євреї, німці, італійці. Вельми строкатим був і її соціальний склад — інтелігенція, офіцери, купці, поміщики. Одним з її учасників став і відомий укр. культурно-освітній діяч І.*Котляревський*. Членами одес. ложі «Трьох царств природи» були онуки останнього укр. гетьмана К.Розумовського — Кирило і Петро. Діяльність обох одес. лож мала поміркований, просвітницький характер, проте вони були заборонені, як усі масонські ложі в Росії, 1822.

У березні 1818 в Києві була заснована ложа *«З'єднаних слов'ян»*, що належала до «Великого Сходу Польського» і з діяльністю якої пов'язують витоки ідей слов'ян. федералізму. З огляду на набуття масонством укр. рис інтерес становить історія заснування у Полтаві 1818 масонської ложі «Любов до Істини». Засновником ложі вважається нач. канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Рєпніна М.*Новіков*, а до її складу входили відомі представники малорос. дворянства: І.Котляревський, С.Кочубей, В.Тарновський, С.Алексєєв, В.*Капніст*, О.Імберг, А.Панін, В.*Лукашевич*.

Із масонства постали таємні декабристські орг-ції. 1816 у С.-Петербурзі була утворена перша рос. політ. орг-ція — *«Союз порятунку»*. 1818 він був реорганізований у *«Союз благоденства»*, що мав чітку орг. структуру: на чолі стояла Корінна управа, до якої ввійшли 29 фундаторів т-ва (22 з них були членами «Союзу порятунку»). Крім Корінної управи, передбачалося створити побічні управи. В Україні діяла *Тульчинська управа* на чолі з полковником П.*Пестелем*, формування Полтав. управи було доручено М.Новікову, а групу членів «Союзу благоденства» в Києві очолив генерал-майор М.*Орлов*.

1821 після розпаду «Союзу благоденства» на його місці виникли дві політ. орг-ції дворянських революціонерів — Пн. і Пд. т-ва. До складу Пн. т-ва ввійшла значна кількість членів «Союзу благоденства». До центр. органу — думи — входили: голова М.Муравйов, князі Є.Оболенський та С.Трубецькой. 1824 останнього замінив К.Рилєєв, який разом із кн. Є.Оболенським згуртував навколо себе найрадикальніші сили т-ва — П.Каховського, братів О. та М. Бестужевих, А.Арбузова.

Програмним документом Пн. товариства була «Конституція» М.Муравйова, яка визначала гол. мету орг-ції — встановлення в Росії конституційної монархії та скасування кріпацтва, що можливо було здійснити шляхом революц. перевороту. «Конституція» передбачала проголошення демократ. свобод: скасування станової нерівності, свободу слова, друку, особисту недоторканність, право власності на землю, заняття промислами і торгівлею, ліквідацію військ. поселень.

Фрагменти Конституції М. Муравйова і конституційного проекта П. Пестеля «Руська Правда».

Центром Пд. т-ва (1821) був Тульчин, де була дислокована 2-га армія. Там діяла Тульчинська управа, де на таємних зборах обговорювалися проблеми революц. перевороту. Тульчинську управу очолювали П.Пестель, О.Юшневський, кн. О.Барятинський. На з'їзді Пд. т-ва 1823 за ініціативою С.*Муравйова-Апостола* була створена третя *Васильківська управа* (у Василькові містився штаб Черніг. піх. полку). Очолили Васильківську управу підполковник С.Муравйов-Апостол і підпоручик М.Бестужев-Рюмін.

Програмовим документом Пн. т-ва стала «Руська Правда», автором якої був ідейний лідер орг-ції П.Пестель. Гол. програмна мета — знищення самодержавства і встановлення респ. устрою, скасування рабства (кріпосного права). Відносно долі народів, що входили до складу Рос. імперії, П.Пестель, на відміну від ідеолога Пн. т-ва М.Муравйова, дотримувався держ. централізму. Стосовно України П.Пестель, як і більшість декабристів, мислив у дусі офіц. імперської ідеології, вважаючи її невід'ємною складовою Росії: «Малоросія навіки з Росією залишиться нерозривною, і ніяка сила не відторгне Малоросії від Росії».

У вересні 1825 керівники Пд. т-ва встановили зв'язок із новою таємною орг-цією, що ді-

яла на Волині, — *Товариством з'єднаних слов'ян*. Засновниками цієї орг-ції були вихідці з Полтавщини брати П.*Борисов* та А.*Борисов*. Ще 1818 Борисови переважно з масонів утворили таємну орг-цію «Товариство першої згоди», яке згодом було перейменоване на «Товариство друзів природи». Засновані орг-ції мали на меті удосконалення в науках, мист-ві та доброчинності. 1823 в Новограді-Волинському Борисови разом зі студентом Варшавського ун-ту Ю.*Люблінським*, засланим під нагляд поліції, заснували нову таємну орг-цію — Товариство з'єднаних слов'ян. Серед членів переважали молодші офіцери, представники дрібнопомісної шляхти. У березні 1825 під Житомиром відбувся з'їзд членів цього т-ва, на якому президентом було обрано П.Борисова, його заступником — П.Громницького, секретарем — І.Іванова.

«Судна рада». Художник Т. Шевченко. 1844.

П.Борисов був автором програмових документів — «Катехізису» і «Клятви», в основу яких було покладено ідею звільнення всіх слов'ян Європи й об'єднання їх у федерацію слов'ян. народів. Кожному народові передбачалося надати власні конституцію, парламент, закони.

Несподівана смерть Олександра I на поч. грудня (наприкінці листопада за ст. ст.) 1825 підштовхнула Пн. т-во 26 (14) грудня підняти повстання у С.-Петербурзі. На Сенатську площу їм вдалося вивести 3 тис. солдатів, проте більшість військ не підтримала заколотників, які сподівалися примусити Правительствуючий Сенат передати владу Тимчасовому правлінню. Керівники повстання проявили нерішучість, на відміну від Миколи I, який дав наказ застосувати гармати. Повстання у С.-Петербурзі зазнало поразки.

Звістки про викриття змови і смерть царя члени Пд. т-ва отримали одночасно. Тоді їм спало на думку, що необхідно організувати збройний виступ. Але урядовці випередили декабристів: були заарештовані П.Пестель, кн. О.Барятинський, О.Юшневський та ін. члени Тульчинської управи. Ліквідована була і Кам'янська управа через арешт її керівників — В.*Давидова* і кн. С.*Волконського*. Залишилася Васильківська управа. Одразу після поразки грудневого повстання у С.-Петербурзі брати С. і М. Муравйови-Апостоли звернулися до членів таємного т-ва із закликом до виступу, проте отримали відмову. 10 січня 1826 (29 грудня 1825) почалося повстання Черніг. полку. Повстанці послали своїх емісарів в ін. військ. частини до Києва та на Волинь, щоб загітувати їх на повстання. Для агітації солдатів С.Муравйов-Апостол і М.Бестужев-Рюмін написали «Православний катехізис», в заключних рядках якого закликали солдатів «ополчитися всім разом проти тиранства і поновити віру та волю в Росії». 15 (3) січня 1826 у бою із гусарською д-зією, спрямованою на придушення повстання, на Устинівських висотах повстанці були розгромлені.

Микола I суворо покарав учасників повстання. 5-х керівників і активних учасників руху було страчено на шибениці — П.Пестеля, К.Рилєєва, С.Муравйова-Апостола, М.Бестужева-Рюміна, П.Каховського (троє з них — П.Пестель, С.Муравйов-Апостол, М.Бестужев-Рюмін — були членами Пд. т-ва). 121 декабриста було позбавлено військ. чинів, дворянських прав і майна й заслано на каторгу, поселення до Сибіру, в діючу армію на Кавказ. Серед членів Т-ва з'єднаних слов'ян 23 були засуджені на каторжні роботи.

Соціальні конфлікти 1-ї половини 19 ст.

Соціальні зміни, що відбувалися внаслідок інкорпорації укр. земель до складу Рос. імперії, призводили до загострення соціальних протиріч. На Лівобережжі вони були наслідком скорочення особистої свободи селян та козаків; на Правобережжі були продовженням опору кріпосницько-латифундіальній системі, успадкованій від Речі Посполитої. На відміну від дворянської опозиції царському режиму, що мала організовані форми — таємні політ. орг-ції, програмові документи, визнаних лідерів тощо, нар. опозиція відзначалась аморфністю форм і відсутністю політ. ідеології. Протестна реакція селян на посилення соціального визиску та у зв'язку із трансформацією основ екон. життя при переході від аграрного до індустріального сусп-ва мала стихійний, неорганізований характер.

До найпростіших форм протесту належали скарги селян на своїх поміщиків у різні владні інстанції — до земських справників, предводителів дворянства, губернаторів, де вони шукали захисту від поміщицького свавілля. Стихійної форми протесту набули псування реманенту, підпали поміщицьких садиб, убивства поміщиків, управителів, прикажчиків. Соціально активною формою протесту були втечі селян, динаміка яких постійно зростала. Із наявних у Київ. та Черніг. губерніях 700 тис. селян-кріпаків протягом 1782—91 втекли 35 тис. селян, що становило 5 % їх заг. кількості. Між 1822 і 1833 лише в укр. губерніях було заарештовано і відправлено до Сибіру 12 тис. утікачів.

Радикальні форми протесту селянства виявлялись у бунтах, виявах непокори властям, повстаннях. Наприкінці 18 ст. найвідомішим на Лівобережжі став виступ козаків у с. Турбаї (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.) 1789, що вибухнув у відповідь на спроби поміщиків Базилевських обернути полтав. козаків на своїх кріпаків. Гучний сусп. резонанс мало і повстання у Вознесенську 1817, коли бузькі козаки вимагали від рос. командування відновлення козац. війська. Обидва повстання були жорстоко придушені.

Соціальний конфлікт на теренах Слобідської України розгортався переважно у формі виступів військ. поселенців, адже тут їх було зосереджено найбільше. Наймасштабнішим стало повстання військ. поселенців у Чугуєві 1819. Бунт перекинувся на сусідні полки і захопив Харків. Повстанці вимагали скасування режиму *військових поселень*, повернення земель, відрізаних при організації поселень, звільнення їх від обов'язкових поставок хліба і фуражу. Місц. командування

не спромоглося придушити бунт і звернулося по допомогу. Розправою над повсталими керував сам гол. начальник військ. поселень О.Аракчеєв. 1831, після заворушень військ. поселенців у різних регіонах Росії, Микола I провів реформу системи військ. поселень: тих, хто ніс військ. службу вивели із поселень, решта поселенців мала постачати рекрутів і забезпечувати їх натуральне утримання. Обов'язкові громад. роботи військ. поселян обмежували 3-ма днями на тиждень.

Ареною жорстких соціальних конфліктів була Правобережна Україна, де соціальний визиск селянства був особливо важким, а тому виступи мали масовіший характер. Вони зберігали поширену із 18 ст. царистську свідомість селянства з його вірою у справедливого царя. Значна активізація сел. виступів на Правобережжі спостерігалася після проведення інвентарної реформи 1847—48, коли хвиля виступів прокотилася по Київщині, Черкащині, Волині. В цілому ж динаміка сел. виступів мала стійку тенденцію до зростання: у 2-й чверті 19 ст. їх кількість, порівняно із 1-ю чвертю 19 ст., збільшилась у 2,5 раза. Проте після 1849 соціальне напруження почало зменшуватися.

На західноукр. землях у 1-й пол. 19 ст. переважали мирні форми вияву протесту — прохання та скарги, публічні вимоги до уряду Габсбурзької імперії покарати кривдників-поміщиків. Сел. виступи як радикальна форма протесту мали місце під час запровадження австрійс. урядом нових інвентарів 1819. Тоді хвиля сел. заворушень та бунтів прокотилася в Коломийському, Станіславському, Стрийському, Сяноцькому округах. На Буковині були поширені такі форми протесту, як скарги, відмова виконувати панщину, вимоги перевести поміщицьких селян у статус державних. Гучний сусп. резонанс отримав рух селян 1843—44 під проводом Л.*Кобилиці*, який, посилаючися на чинне законодавство, доводив факти зловживання поміщиків та вимагав їх покарання. Урядові війська придушили виступ, а Л.Кобилицю та його товаришів ув'язнили. Упродовж усієї 1-ї пол. 19 ст., попри урядові переслідування і репресії, не втихав на Буковині й опришківський рух, одним із найвідоміших ватажків якого був О.Бодурак.

1831 по Закарпаттю та Галичині прокотилася хвиля голодних і холерних бунтів. За три місяці холера і голод забрали лише в 4-х комітатах (округах) Закарпаття життя 56 тис. осіб. В окремих комітатах був введений надзвичайний стан. У зв'язку з епідемією холери селянам Верховини забороняли виїжджати в Угорщину на заробітки, що іще більше загострювало ситуацію і посилювало голод. Каральні експедиції австрійс. військ також провокували ескалацію насильства. Усвідомлюючи небезпеку такого розвитку подій, влада припинила криваву розправу та змусила мадярську правлячу еліту піти на деяке поліпшення становища селянства.

Становлення українського модерного національного руху

Розгортання нац. рухів у імперіях Габсбургів і Романових традиційно, зокрема в укр. історіографії, називається «національним відродженням». Проте цей термін відбиває радше ідеологію цих нових рухів, аніж зміст. Попередні домодерні культ. та політ. форми бездерж. народів (чехів, словаків, хорватів, українців, литовців, латишів, білорусів, естонців та ін.) ставали «сировиною» для ідейної модернізації, окреслення «національного культурного стандарту» та вироблення «національних проектів» зі створення модерних політ. спільнот на засадах етнокульт. окремішності. Ця нова ідеологія за своєю природою заперечувала традиційний домодерний принцип монархічного легітимізму та лояльності до династичної д-ви, якщо та була етнічно чужою.

Виникненню та становленню нац. проектів сприяли інтелектуальні та політ. моди 1-ї пол. 19 ст.: романтичний націоналізм, лібералізм, розвиток етнографії та мовознавства. Політ. вплив Франц. революції кінця 18 ст. щодо визнання прав людини та суверенітету народу наклався на звернення до етнокультурних, передовсім мовних та фольклорних, засад к-ри «селянських народів». Відбувалися стандартизація мови та розвиток літератури нар. мовами. Згідно з прийнятою наук. спільнотою періодизацією М.Гроха «національне відродження» бездерж. народів проходило три стадії: академічну (дослідження засад нац. к-ри), культурницьку (їх популяризація через просвітницьку діяльність) та політичну (формування нац. політ. рухів). Швидкість зміни цих стадій залежала від складного співвідношення процесів соціально-екон. модернізації та політ. клімату у певній імперській д-ві. Швидка модернізація, індустріалізація та урбанізація могли одночасно як сприяти асиміляції етнічних груп, так і навпаки — надавати додаткові комунікативні канали для їхньої «націоналізації». Від політ. системи залежало, чи наявні можливості легальної політ. діяльності, яка ставала інструментом політизації етнічності. Відповідно на укр. землях ці процеси відбувались із різною швидкістю та з різною хронологією в різних краях.

Отож культурно-нац. відродження в Україні мало як уні-

Селяни Київської губернії. Малюнки Д. де ля Фліза. 1840-ві — 1850-ті роки.

версальні риси та причини, так і специфічні. До соціальних причин належить перетворення козац. старшини на рос. дворянство в Лівобереж. і Слобідській Україні, що зумовило розвиток станової свідомості з ідеєю «втрачених вольностей». Це сприяло збереженню автономістських настроїв у частини малорос. дворянства, що згодом вийшли за територіальні рамки Гетьманщини. На західноукр. землях пробудженню нац. свідомості сприяло протистояння русинського селянства польс., австрійсько-мадярському, румун. панівним елементам. Знайомство з Європою під час війн із Наполеоном I, способом життя в європ. країнах мало великий вплив на формування усп. уявлень і політ. активності просвічених елементів укр. усп-ва. До політ. передумов процесу нац. відродження варто зарахувати також поширення масонства серед укр. дворянства, вплив декабристського руху та таємних польс. орг-цій на території України у 1-й чверті 19 ст.

Процес культурно-нац. відродження у Слобідській і Лівобереж. Україні був ініційований когортою освічених представників укр. шляхти. У Галичині, Закарпатті та на Буковині він об'єктивно започатковувався австрійс. урядом, який розробив низку реформ, спрямованих на розвиток місц. к-ри, освіти, піднесення соціального статусу греко-катол. духовенства. Згодом, у зв'язку із занедбанням йосифлянських реформ, настав період занепаду укр. нац. відродження, яке пізніше, уже за ініціативою греко-катол. священицької інтелігенції, розгорнулося з новою силою.

У розвиткові укр. нац. руху можна виділити такі осн. етапи. 1-й етап, кін. 18 — 1-ша пол. 19 ст., характеризується зародженням нац. руху у формі гуртків, таємних орг-цій, просвітницької діяльності, збиранням пам'яток старовини, становленням нац. літератури та наук. досліджень у галузі історії, етнографії, фольклору, виникненням федералістичної ідеї («академічна стадія»). На 2-му етапі нац. відродження в Україні, 1860—90-ті рр., нац. рух набув форм народницького руху. Саме в цей період відбулася диференціація нац. руху за регіональним принципом. Нац. свідомість набула вияву у високих літ. формах і в наук. діяльності. Нац. ідеологія перебувала у зародковому стані («культурницька стадія»). 3-й період у розвитку нац. укр. відродження, кін. 19 — поч. 20 ст., пов'язаний із динамічною політизацією нац. руху через залучення широких мас, виникнення політ. партій, парламентську діяльність українців, формування політ. доктрин націоналізму. Проте в Австро-Угорщині та Рос. імперії для цієї «політичної стадії» були різні умови.

Одним із найстаріших і найпотужніших осередків укр. нац. відродження була Лівобережна Україна. Саме тут зосереджувалася соціальна еліта укр. сусп-ва — нащадки козац. старшини, малорос. дворянство, у свідомості якої була ще свіжою пам'ять про автономний статус цих земель у складі імперії. Саме на Лівобережжі виникла і плекалась ідеологія автономізму, зміст якої полягав у прагненні відновити автономний статус свого краю у межах Рос. д-ви.

Центром автономістичного руху став Новгород-Сіверський, який у 1780—90-х рр. вважався неформальною столицею Малоросії. Саме тут виник гурток укр. автономістів, до складу якого входили відомі укр. громад. та церк. діячі Г.*Долинський*, І.Халанський, В.Капніст, І.Коропчевський, В.*Сокальський*, В.Шишацький, А.*Пригара*, М.Марков, А.Худорба та ін. Найвідомішим проявом автономістських настроїв стала анонімна *«Історія русів»*.

На поч. 19 ст. під впливом масонства, польс. опозиційного руху і таємних декабристських орг-цій настрої укр. автономістів докорінно змінилися. Лідером автономістів цього періоду можна вважати полтав. поміщика В.Лукашевича, який 1821 створив *Малоросійське таємне товариство*, до членства в якому було залучено цвіт лівобереж. шляхетства — С.Кочубея, В.Тарновського та ін. Малорос. т-во на чолі з В.Лукашевичем стало першою спробою укр. опозиційних сил створити власну політ. орг-цію.

Справжнім осередком укр. культурно-нац. відродження стала Слобожанщина. Цьому немалою мірою сприяло відкриття 1805 першого на східноукр. землях ун-ту в Харкові, де згодом вдало пересіклися просвітницькі ідеали 18 ст. та нові європ. цінності, породжені ідеологією романтизму.

Носієм просвітницької ідеології на Слобожанщині виступав гурток дворянської інтелігенції на чолі з О.Паліциним. Гурток діяв упродовж 1780—90-х рр. у с. Попівка (нині село Краснопільського р-ну Сум. обл.; звідки здобув назву «Попівської академії»). Гуртківці (В.Капніст, В.*Каразін*, В.Ярославський, Є.Станевич, Н.Алфьоров та ін.) захоплювалися ідеями Французької революції кінця 18 ст. — свободи, рівності, братерства, сповідуючи просвітницьку філософію, за допомогою якої хотіли вдосконалити сусп-во. Вони займалися не лише літ. та перекладацькою діяльністю, а й пропонували та впроваджували важливі культурно-громад. проекти. Саме у Попівській академії виникла ідея про створення в Харкові ун-ту.

Значне пожвавлення укр. культ. життя спостерігалось у 1830-ті рр., що передовсім було викликано діяльністю славнозвісної «харківської трійці» — відомих діячів укр. літератури та історії, вихованців і професорів Харків. ун-ту І.*Срезневського*, М.*Костомарова*, А.Метлинського. Саме їхніми зусиллями було започатковано кілька популярних видань: «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1833), *«Запорожская старина»* (1833—38). Харків. колу належить започаткування тенденції, що потім стала панівною, — заміна терміна «Малоросія» на «Україна», «малоросійського» на «український». І.Срезневський уперше назвав малорос. мову саме «українською».

На зламі 1830-х і 1840-х рр. у Харкові постав відданий ідеї відродження укр. мови та літератури гурток романтиків на чолі з

Будівля Харківського університету. Поштівка початку 20 ст.

М.Костомаровим. До гуртка, діяльність якого мала літературно-наук. характер, входили представники слобідсько-укр. інтелігенції: викладачі ун-ту, письменники, студенти, семінаристи, їхніми зусиллями видавалися альманахи «Сніп» (1841) та *«Молодик»* (1843). У Харків. ун-ті вивчали польс., сербську, чеську мови, А.Метлинський і М.Костомаров друкували укр. переклади слов'ян. джерел, нар. чеських, польс., сербських пісень. Гуртківці встановили наук. й культурно-громад. зв'язки із Прагою (яка на той час була центром слов'ян. руху), перейнявши від чеських патріотів ідею всеслов'ян. федерації.

Культурно-нац. відродження у Правобереж. Україні зародилося в середовищі полонізованої укр. шляхти. Насамперед його тенденції відобразилися в роботі *«української школи» в польській літературі*, представники якої займалися літ. діяльністю, збиранням пам'яток укр. фольклору та історії. Дехто з них, напр. Т.*Падура*, писав укр. мовою. Романтичне захоплення укр. народністю, її славним минулим поєднувалось у представників «української школи» із польс. національно-державницькою ідеєю.

На поч. 1840-х рр. урядова політика русифікації Пд.-Зх. краю призвела до зіткнення тут рос. і польс. впливів, активізації взаємодії зросійщених українців Лівобережжя і спольщених українців Правобереж. України. На цій хвилі 1842—43 в Києві виник гурток на чолі з П.*Кулішем*, до якого входили О.*Навроцький*, Оп.*Маркович*, Д.Пильчиков, В.*Білозерський*. Ще через два роки до них приєднався М.Костомаров. Членів гуртка об'єднували спільні літ. та наук. інтереси, любов до укр. історії, козаччини, козац. літописів. У січні 1846 гурток київ. інтелектуалів трансформувавсь у політ. орг-цію — *Кирило-Мефодіївське товариство*. Орг-ція нагадувала масонську, імена славетних слов'ян. просвітників 9 ст. Кирила і Мефодія символізували ідеал слов'ян. єдності та пріоритет просвітницької діяльності. Засновниками таємної політ. орг-ції були М.Костомаров, В.Білозерський та М.*Гулак*. У квітні 1846 до т-ва вступив Т.*Шевченко*. На відміну від декабристських і польс. таємних

Пам'ятник П. Кулішу на хуторі Мотронівка. Встановлений 2003. Скульптор П. Дроздовський.

орг-цій Кирило-Мефодіївське т-во було значно демократичнішим за складом: учителі, урядовці, студенти, дрібна шляхта, навіть вихідці із селян.

Гол. ідеї т-ва були викладені М.Костомаровим у програмному документі *«Книга буття українського народу»* та у «Статуті Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія», автором якого був В.Білозерський, вони оберталися навколо мети об'єднання слов'ян. народів на засадах федералізму. Зародки цієї ідеї можна зустріти у програмових зверненнях декабристів, зокрема Т-ва з'єднаних слов'ян, проте в ідеології діячів Кирило-Мефодіївського т-ва вона була доповнена обгрунтуванням месіанської ролі укр. етносу в цьому процесі. Соціальна складова програми передбачала ліквідацію самодержавства, монархій, скасування станів, станових привілеїв, титулів, соціальної нерівності, кріпацтва, утвердження нац. незалежності та респ. форми правління.

У березні 1847 т-во було викрите і його члени заарештовані, а провідні з них відправлені до заслань.

В Галичині, де давно було втрачено традиції державності, а панівна верства виявилася покатоличеною і спольщеною, роль лідера культурно-нац. руху взяло на себе унійне духовенство. Крім того, на відміну від Наддніпрянської України, де культурно-нац. відродження було ініційоване опозиційно налаштованими представниками соціальної еліти, аналогічні процеси на західноукр. землях значною мірою були спровоковані соціальними і культурно-адм. заходами австрійс. уряду.

Перший етап національно-культ. відродження в Галичині розпочався 1772 — із часу приєднання краю до Австрійс. монархії. Насамперед австрійс. уряд спромігся поліпшити матеріальне і соціальне становище духовенства та підняти рівень нар. освіти, що цілком відповідало ідеології просвічених монархів, згідно з якою благоденство і добробутусп-ва залежать від рівня його освіченості та к-ри. Імператриця Марія-Терезія зрівняла статус унійного духовенства із католицьким. Указом 1777 австрійс. уряд забороняв священикам виконувати панщину і двірські роботи. Задля підтримування на належному рівні матеріального становища місц. духовенства було створено Реліг. фонд Галичини.

1774 в Австрійс. д-ві введено закон про обов'язкову шкільну освіту для дітей від 5-ти до 12-ти років, зокрема у парафіяльних школах, де діти навчалися читати, писати, рахувати рідною мовою. У 1784 заходами Йосифа II у Львові був відкритий перший на укр. землях світський ун-т, де викладання велося нім. мовою та латиною. 1787 при ун-ті постав Рус. ін-т (*Studium Ruthenum*), де філософські й богословські дисципліни викладалися церковнослов'ян. мовою (ін-т діяв до 1809).

Нове піднесення культурно-нац. відродження Галичини почалось у 1810—20-х рр. Ідеологами і провідниками цього руху були представники вищого унійного духовенства, і в цьому контексті важливе значення мало відновлення 1807 Галицької митрополії. 1816 митрополію очолив перемиський єпископ М.*Левицький*, який одразу зарекомендував себе палким прибічником ідеї відновлення парафіяльних шкіл із нар. мовою викладання. Організатором справи відновлення укр. шкільництва було призначено перемиського каноніка І.*Могильницького*, який задля поширення освіти та к-ри в Галичині заснував Т-во галицьких греко-катол. священиків. Метою діяльності т-ва стало видання шкільної й популярної літератури укр. мовою для пропаганди освіти в нар. масах. 1817 для підготовки викладачів для сільс. шкіл І.Могильницький заснував Дяковчительський ін-т, слухачами якого ставали діти парафіяльних священиків і навіть се-

лян. Чимало було зроблено каноніком для створення розгалуженої мережі укр. нар. шкіл. 1820 І.Могильницький звернувся до австрійс. уряду із наук. трактатом «Розвідка про мову руську», де вперше поставив питання про відмінність укр. мови від рос. та польської, доводив самостійність і рівнозначність її серед ін. слов'ян. мов.

Пам'ятник діячам «Руської трійці» в Івано-Франківську. Встановлений 2013. Скульптор В. Довбенюк.

Важливу роль у розвитку галицького відродження відігравав гурток перемиського єпископа І.Снігурського, до якого у 1820—30-х рр. входили І.В.*Лаврівський*, А.*Добрянський*, автор граматики укр. мови Й.Левицький, Й.Лозинський, І.Могильницький. Наступний етап у розвитку галицького відродження пов'язаний із діяльністю *«Руської трійці»* — гуртка львів. романтиків, вихідців із сільс. духовенства, студентів Греко-католицької духовної семінарії у Львові М.*Шашкевича*, І.*Вагилевича*, Я.*Головацького*.

Перебуваючи під враженням мелодійності укр. мови, втіленої в «Енеїді» І.Котляревського та збірці «Українські народні пісні» М.Максимовича, гуртківці поставили за мету широко впроваджувати рідну мову в усі сфери сусп. життя. 1834 М.Шашкевич упорядкував альманах із власних творів і творів своїх друзів із додатком нар. поезій та пісень під назвою «Зоря». Віденська цензура заборонила цей збірник. Проте Я.Головацький знайшов можливість надрукувати його в Угорщині, у Будапешті, де цензурні утиски не були такі суворі, як в Австрії. 1837 збірник побачив світ, хоча й під ін. назвою — *«Русалка Дністрова»*. У передмові до нього галицько-укр. пробудження розглядалось у зв'язку з нац. рухами пд. і зх. слов'ян, а також народів східнослов'ян. земель. «Русалка Дністрова» знаменувала новий етап нац. відродження в Галичині, що характеризувався пробудженням під впливом романтичних ідей нац. свідомості українців.

У Закарпатській Україні культурно-нац. відродження протікало під впливом т. зв. будительства (назва походить від слова «пробудження»). Як і в Галичині, його початок був стимульований реформаторською політикою віденського уряду. Рушійною силою процесу також виступала церк. інтелігенція, яка перебувала під впливом ідеології Просвітництва та романтизму. Щоправда, на теренах Закарпаття перетиналися культ. і політ. впливи Росії та Угорщини, що зумовило специфічні регіональні риси цього процесу.

Початковий етап будительського руху на Закарпатті стартував одночасно із культурно-освіт. заходами австрійс. уряду. 1771 Закарпат. церква була виділена в окремішну Мукачівську єпархію. Тісна співпраця церкви з австрійс. урядом розпочалася за єпископства А.*Бачинського*, який отримав статус офіц. радника уряду Марії-Терезії. Завдяки його впливу для підняття рівня освіченості закарпат. унійного духовенства у Відні було засновано духовну семінарію *«Барбареум»*. 1778 А.Бачинський заснував духовну семінарію і при Мукачівській єпископській кафедрі. Йому належала ідея запровадження обов'язкового навчання дітей від 6-ти до 14-ти років. Єпископ активно сприяв відкриттю нар. шкіл, належній підготовці вчителів і підтримці здібної молоді. 1793 на Закарпатті діяло 300 шкіл, що, враховуючи кількість населення краю, було найліпшим показником з-поміж усіх укр. земель. Роки духовного кер-ва краєм А.Бачинським стали своєрідним «золотим віком» укр. церкви на Закарпатті, були відзначені інтелектуальним піднесенням русинського населення, успіхами шкільництва, літератури, підняттям статусу укр. мови.

Наступний етап національно-культ. відродження на Закарпатті починається від Віденського конгресу (1815) і характеризується наступом реакції. Австрійс. уряд приступив до мадяризації краю. Угор. мова набула статусу державної в адм., військ. установах та школах. Утім одночасно із процесами примусової мадяризації із 1820-х рр. у краї активно поширювалися впливи слов'ян. відроджень у Чехії, Словаччині, Наддніпрянській Україні, Польщі, внаслідок чого у свідомості русинської інтелігенції елементи династичної лояльності поєдналися з новими ідеями європ. романтизму, що стимулювало інтерес до проблем русинської мови, фольклору та історії. Впливовими діячами закарпат. відродження у цей час стали І.Фігараші та М.*Лучкай*. Останній уклав першу на західноукр. землях граматику укр. літ. мови — «Граматику слов'яноруську» (видана латиницею 1830). Йому належить авторство й однієї з перших праць з історії Закарпаття — 6-томної «Історії карпатських русинів». До когорти блискучих закарпат. інтелектуалів-будителів цього періоду належали також І.Земанчик, П.*Лодій*, перший ректор Петерб. ун-ту М.*Балудянський*, директор Ніжинського і Рішельєвського ліцеїв І.*Орлай*, відомий вчений-славіст Ю.*Венелін*.

Наступний етап нац. відродження на Закарпатті відзначений кризою будительства, спричиненою внутр. боротьбою двох різновекторних ідейних течій — москвофільської та австрофільської. Представники москвофільської течії — І.Орлай, О.*Духнович*, І.Раховський, Ю.Венелін — сповідували ідею культ. федералізму слов'ян. народів під проводом Росії. Під гаслом боротьби з Угорщиною та мадярськими впливами утворився і протилежний (австрофільський) табір закарпат. будителів. Очолював його А.Добрянський, який відстоював принцип «австрійського федералізму». План А.Добрянського передбачав об'єднання Закарпаття і Сх. Галичини (до складу якої в той час входила Пн. Буковина) в окремий коронний край під назвою «Руське воєводство». Втім проти поділу Галичини на укр. і польс. частини рішуче виступили польс. аристократи, які мали вплив при віденському дворі.

Модернізаційні реформи 1860—1870-х років у Російській імперії

Поразка у *Кримській війні 1853—1855* засвідчила екон. і технологічне відставання Росії від провідних д-в Європи. Це зумовило низку реформ, здійснених урядом *Олександра II* і спрямованих на модернізацію рос. д-ви.

Одним із гол. важелів модернізації сусп-ва стала *Селянська реформа 1861.* Осн. принципи сел. реформи були викладені в низці документів, підписаних царем 19 лютого 1861. Ними проголошувалося скасування кріпацтва і надання селянам особистих і майнових прав. Селяни одержували право набувати у власність нерухоме майно, вести торгівлю, відкривати торг., пром., ремісничі заклади, записуватися в цехи, вступати в гільдії та ін. об'єднання, укладати договори, брати підряди, самостійно, без дозволу поміщика, брати шлюб, вирішувати сімейні справи тощо.

За отримані земельні наділи селяни мусили сплачувати поміщикам викуп, а оскільки більшість селян були не в змозі це зробити, уряд сплатив землевласникам 75—80 % викупної суми за умови, що селяни погашатимуть д-ві суму платежів під проценти протягом 49-ти років. Причому в основу викупу було покладено не реальну, ринкову вартість землі, а феод. повинності, тобто селянам довелося платити не лише за отримані наділи, а й за власне звільнення — втрату поміщиком кріпосної праці.

З урахуванням цінності місц. родючих чорноземів земельні наділи на ревізьку душу в Україні були значно меншими, ніж у центр. губерніях Росії, і коливались у межах від 3 до 6,5 десятини на Пд. та від 3 до 4,5 десятини на Лівобережжі (всього поміщики відрізали на свою користь більше 1 млн десятин землі, що становило 28 % площі сел. землекористування). На Правобережжі селяни одержали земельні наділи відповідно до інвентарних норм 1847—48, і вони були більшими, ніж на Лівобережжі та Пд. Цим самим уряд намагався протидіяти польс. впливу.

Сел. реформа 1861—66 мала суперечливий характер. З одного боку, вона давала селянам особисту свободу, створювала умови для продуктивної госп. діяльності. З другого — зберігала поміщицьке землеволодіння. Важким тягарем на плечі селянства лягли «викупні платежі», за рахунок яких частина поміщиків-підприємців могли модернізувати свої великі госп-ва. На відміну від привілейованих верств селяни як податковий стан зобов'язані були платити подушну подать,

Фрагмент військово-топографічної карти Європейської частини Російської імперії масштабу 1:126000 («триверстки», «карти Ф. Шуберта»), 1860-ті роки (на фрагменті — Київська губернія).

поземельний податок, виконувати деякі натуральні повинності.

Найпотужнішим землевласником і надалі залишалося дворянство. Невелика група дворян (бл. 200 власників) володіли великими латифундіями — від 10 тис. десятин і більше (напр., землевласникам Таврійської губ. Фальц-Фейнам належало 200 тис. десятин). У період модернізації аграрного сектору спостерігалося зменшення абсолютних розмірів поміщицького землеволодіння внаслідок розорення дрібних і середніх поміщицьких госп-в. Світ. аграрна криза 2-ї пол. 1870-х рр. прискорила диференціацію поміщицького землеволодіння. Відбувався процес «демократизації» поміщицької власності. За 40 років від початку аграрної реформи обсяг дворянського землеволодіння скоротився із 17 до 12,2 млн десятин.

Водночас поряд із традиційною моделлю поміщицького госп-ва, що ґрунтувалося на відробітковій системі (коли поміщицька земля здавалася в оренду селянам, які обробляли її застарілим реманентом, без використання добрива), формувався новий тип поміщицького господарювання із використанням найманої праці, новітніх вироб. технологій, добрив та с.-г. техніки. Нова модель поміщицького землеволодіння цілком підпорядковувалася вимогам аграрного бізнесу. Це були великі с.-г. підпр-ва, які стали осн. постачальниками товарного зерна і тех. к-р на внутр. й зовн. ринки.

Більшість селян зберігали властиві аграрному доіндустріальному сусп-ву традиційні форми господарювання — дрібні земельні наділи (в середньому до 5 десятин), застарілий реманент, примітивну систему рільництва, відсутність добрив. Водночас в аграрному секторі пореформеної доби розвивалась і нова модель сел. господарювання фермерського типу. В умовах здійснення аграрної реформи $^1/_4$ сел. госп-в стала на шлях ефективного с.-г. вир-ва, їхні земельні наділи були значно більшими, ніж в осн. маси селянства. На Пд. можна було зустріти селян, які мали від 100 до 1 тис. і навіть 10 тис. десятин землі. Збільшення розмірів земельних наділів було можливим за рахунок розорення дрібних і середніх дворян-землевласників, оренди та захоплення наділів у економічно слабких селян. За період із 1877 по 1905 розмір сел. землеволодіння в Україні збільшився на 4,5 млн десятин, або на 39 %.

Нова модель сел. агрокультури, як і поміщицької, була орієнтована на ринок, товарне вир-во різних видів с.-г. продукції, насамперед зерна. Ще одна риса фермерського типу госп-ва — використання найманої праці. Конкуренція укр. зерна на світ. ринку вимагала певної якості

продукції, що забезпечувалася використанням сучасної с.-г. техніки, мінеральних добрив, нових форм транспортування і зберігання зерна.

Важливими умовами виживання, підвищення ефективності вир-ва, конкурентоспроможності на вітчизн. і міжнар. ринках як великих поміщицьких с.-г. підпр-в, так і сел. фермерських госп-в, стали індустріалізація аграрного сектору, машинізація осн. виробн. процесів.

Хоральна синагога у Бердичеві. Поштівка початку 20 ст.

Важливим наслідком індустріалізації сільс. госп-ва стала спеціалізація аграрної економіки регіонів України. Лівобережжя закріпило за собою статус центра вир-ва зернових і тех. к-р (тютюнництво). На Правобережжі лежав осн. масив посівів цукрових буряків. Центр товарного вир-ва зерна в 1880—90-ті рр. остаточно перемістився на Пд. 1881 під вирощуванням зернових було 92,8 % посівних земель Пд. України. За складом зернових 48,6 % припадало на пшеницю, 19,2 % — на жито; 14,8 % — на ячмінь. Така спеціалізація регіонів сприяла зміцненню екон. зв'язків між ними, розвитку механізмів внутр. і зовн. торгівлі.

Із 1862 в Рос. імперії розпочалася військ. реформа, спрямована на модернізацію армії. Було здійснено переозброєння та переобмундирування армії, реформовано систему підготовки солдатів і офіцерів, постачання та керування збройними силами. Із 1874 було запроваджено новий військ. статут, згідно з яким колишні рекрутські набори замінялися заг. військ. повинністю для чоловіків, які досягли 20-ти років. Строк дійсної військ. служби становив у сухопутних військах 6, на флоті — 7 років. Для осіб, які мали певний освіт. ценз, дозволялося проходження військ. служби строком від 6-ти місяців до 4-х років.

Залізничний вокзал у Харкові. Споруджений 1896—1901.

Важливим був ряд реформ у соціально-культ. сфері, що сприяли вивільненню особистості, підвищенню рівня освіти, правової к-ри сусп-ва. До цієї групи можна зарахувати шкільну, цензурну, суд. реформи. Шкільна реформа була спрямована на розвиток системи початкової освіти. Згідно з Положенням про початкові нар. уч-ща (1864) дозволялося створювати початкові школи держ., громад. установам і приватним особам. Статут 1864 передбачав реформування середньої освіти: створювалися класичні та реальні, чол. та жін. г-зії. В галузі вищої освіти університетським статутом 1863 відновлювалась автономія ун-тів.

1865 проведена реформа цензури, що передбачала передачу цензурних установ від мін-ва нар. освіти до МВС і створення Гол. управління у справах друку та Центр. к-ту іноз. цензури. Попередній цензурі підлягала лише друкована продукція для масового читача, а періодичні видання звільнялися від неї за умов грошової застави від 2,5 до 5 тис. рублів.

1864 уряд ініціював суд. реформу. Замість закритих станових судів вводилися суди присяжних, де незалежні від адм. органів присяжні, дібрані із заможних верств населення, разом із суддею виносили вирок. Завдяки реформі був започаткований новий судоустрій: створювались *окружні суди* (відповідно в кожній губернії), що становили першу суд. інстанцію. Кілька окружних судів утворювали окружну палату, де можна було оскаржити вирок, винесений без участі присяжних. В Україні було 3 *судові палати* — Київ., Харків. та Одеська. Касаційні функції покладалися на Правительствуючий Сенат, до компетенції якого

Одеса. Старий міський театр. 1873.

входило повернення справ на повторний розгляд.

1864 розпочата земська реформа, що передбачала створення органів місц. (земського) самоврядування повітового і губернського рівнів. У земському самоврядуванні брали участь усі стани населення, що мали земельну власність, — дворянство, духовенство, селянство, міщани. У компетенції *земств* перебувало екон. та культ. життя в регіонах. Земства опікувались організацією сільс. освіти, мед. допомоги населенню, популяризацією і впровадженням нововведень у сільс. госп-во, створенням магазинів для продажу новітньої с.-г. техніки тощо. Губернським земським управам підпорядковувалися лікарні, освітні заклади, с.-г. станції, б-ки, стат. бюро тощо. В Україні земська реформа була проведена на Лівобережжі та Пд., де було утворено 6 губернських і понад 60 повітових *земських управ*. На Правобережжі земську реформу провели лише 1911, оскільки уряд побоювався, щоб земства не підпали під вплив польс. визвол. руху.

Міська реформа 1870 була спрямована на реорганізацію та вдосконалення самоврядування міських общин. Створювалися *міські думи*, в обранні членів яких брали участь усі верстви міськ. населення, що були власниками нерухомого майна, сплачували податки. Нова система міськ. самоврядування була набагато демократичнішою за міське законодавство часів Катерини II, яке надавало право міськ. самоврядування лише одному стану — дворянству.

Не завжди послідовні демократ. реформи 1860—70-х рр. творили в сукупності епоху «великих реформ». Саме ці реформи сприяли розгортанню модернізаційних процесів у рос. сусп-ві. В екон. сфері вони створили підґрунтя для динамічної індустріалізації пром. та аграрного секто-

рів, розвитку ринкових відносин на засадах приватної власності та вільної конкуренції. У соціальній сфері «великі реформи» сприяли модернізації системи регіонального самоврядування, суд. системи, освіти. Парадокс модернізаційного проекту «великих реформ» полягав у тому, що ініційований «згори» урядом, він не торкався політ. засад сусп-ва, зберігаючи самодержавство як форму правління та бюрократичний держ. апарат без змін, і не дав модернізаційних імпульсів у політ. сфері.

Амурський міст (міст Імператора Олександра III) через Дніпро в Катеринославі. Введений в експлуатацію 1884.

Модернізаційні зміни в Західній Україні після революції 1848

Особливості модернізаційних процесів на західноукр. землях зумовлювалися передовсім тим, що Галичина, Буковина та Закарпаття, які входили до складу Австрійс. імперії, значно відставали в розвитку екон. і соціальної сфер від ін. провінцій імперії. Оновлення суспільно-політ. життя цих регіонів почалось із політ. реформ, що стали наслідком революц. подій 1848.

Революція стала частиною хвилі демократичних революцій, що прокотились Європою після франц. Лютневої революції 1848. В Австрійс. імперії вона розпочалася повстанням студентства у Відні 13 березня 1848. Студенти домагалися відставки австрійс. канцлера кн. К.-В. фон Меттерніха, який свого часу був головою Віденського конгресу 1814—15, і проголошення громад. свобод. К.-В. фон Меттерніх втік за кордон, а імп. *Фердинанд I* проголосив конституцію. 15 березня повстало населення Будапешта. 18, 19 і 21 березня хвиля демонстрацій, в яких брали участь українці, поляки, німці, прокотилася Львовом. 13 квітня тут виникло національно-політ. представництво — *Центральна рада народова*, яка відображала інтереси і настрої поміркованої частини польського населення Галичини. Програма цієї орг-ції передбачала здійснення демократ. реформ і перетворення Галичини на польс. провінцію Австрійс. імперії на засадах автономії. Для того, щоб запобігти поширенню революц. настроїв і не допустити антиурядових сел. виступів, у травні 1848 Фердинанд I скасував панщину в Галичині (в ін. провінціях імперії це було зроблено лише у вересні 1848).

Революц. настрої стимулювали процес розмежування польс. і укр. сил. Русини-українці звернулися з проханням до імператора визнати їхню національність рівною польській. На противагу Центр. раді народовій, яка претендувала виступати від імені всього населення Галичини, 2 травня 1848 було створено укр. національно-політ. представництво — *Головну руську раду*. Раду, яка складалась із передових представників укр. громадянства — вищого освіченого духовенства, світської інтелігенції, нац. буржуазії, очолив єпископ Г.Яхимович, а його заступниками стали М.*Куземський* та І.*Борисикевич*. До її складу ввійшов провідник закарпат. українців А.Добрянський.

Засідання Головної Руської ради. Львів, 1848.

Гол. рус. рада сформулювала ідеологічні принципи та окреслила практичні заходи щодо розвитку укр. нац. руху. У маніфесті до народу від 15 травня 1848, повідомляючи про своє утворення, рада проголосила ідею нац. єдності галицьких і наддніпрянських українців. Водночас декларувалися самостійність та окремішність укр. народу від польського та великоросійського. Гол. програмовою вимогою став поділ Галичини на дві окремі частини — польську зі столицею у Кракові та українську (Сх. Галичина і Буковина) із центром у Львові. Програма передбачала, що автономні польська та українська адм. одиниці матимуть власні сейми, адміністрацію з намісником, урядовою мовою в укр. провінції мала бути руська (українська), і вона ж мусила стати мовою нар. навчання в краї від початкових шкіл до ун-ту. Передбачалися зрівняння греко-катол. та римо-катол. церков, встановлення рівності всіх перед судом і законом, захист власності, гідності тощо. Крім того, ставилися вимоги щодо створення нац. преси та розбудови культурно-освіт. установ. На місцях діяло бл. 50-ти окружних рус. рад, до складу яких входили сільс. інтелігенція (вчителі, учнівська молодь), селяни, парафіяльне духовенство.

У процесі розвитку національно-демократ. революції 1848 в Галичині була вперше сформульована соборницька держ. ідея. Її автором став сільс. священик

Львів. Гетьманські Вали (нині проспект Свободи). Фото початку 20 ст.

(парох) з університетською освітою В.*Подолинський*. 1848 він написав брошуру «Голос перестороги», де на противагу панівній на той час в укр. русі панславістській ідеї об'єднання всіх слов'ян. народів в єдиній федерації відстоював потребу побудови соборної суверенної укр. д-ви.

Важливою віхою розвитку революції стали загальні й рівні для представників усіх станів вибори до першого загальноавстрійс. однопалатного парламенту (райхсрату), що відбулися влітку 1848. Всього до райхсрату було обрано 383 депутати, із числа яких 35 представляли населення Сх. Галичини (23 — селяни, 8 — священики, 4 — з інтелігенції). Від Буковини обрали 8 депутатів, серед яких були і 5 сел. депутатів (Л.Кобилиця та ін.).

З осені 1848 із вибуху повстання в Угорщині під проводом Л.Кошута розпочався другий етап національно-демократ. революції. На поч. листопада повстання докотилося до Львова, де його очолила Центр. рада народова. Після придушення виступу уряд заборонив польс. нац. політ. представництва. Позиція укр. сил у революції була поміркованішою. Лідери руху організовували мітинги, подання петицій до крайового і центр. урядів.

19—26 жовтня у Львові під головуванням І.Борисикевича був проведений з'їзд укр. учених, гол. метою якого було визначення осн. напрямів культ. та шкільної політики в краї. Центр. фігурою на з'їзді був колиш. член «Руської трійці» Я.Головацький, який у виступах доводив думку про окремішність укр. мови від польської та російської. На з'їзді ухвалили рішення про введення нового правопису на зразок «Малоросійських пісень» М.Максимовича, а також про заснування культурно-освіт. т-ва «*Галицько-руська матиця*», що мало видавати й поширювати книжки рідною мовою.

Ратуша у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ). Поштівка початку 20 ст.

Третій, останній, період революції припадає на весну—літо 1849, коли новий імп. *Франц-Йосиф I* видав конституцію, що урізала демократ. свободи, проголошені на початку революції. 8 березня був розпущений райхсрат. Влітку капітулювала угор. революц. армія, що зазнала поразки від рос. інтервентів.

У березні 1849 на підставі конституції Франца-Йосифа I Буковина була відділена від Галичини і визнана автономною провінцією. Революц. події на Буковині вилилися в сел. повстання під проводом Л.Кобилиці. На Закарпатті під час революції 1848 найпомітнішою постаттю був А.Добрянський — член Гол. рус. ради Галичини, учасник Слов'ян. з'їзду у Празі. А.Добрянський підтримував ідею галицьких українців про об'єднання всіх укр. земель в Австрійс. монархії і вилучення їх в окрему адм. одиницю. Як певна програма-мінімум закарпат. українства ставилися вимоги щодо створення окремого Рус. дистрикту на правах автономії у складі Угорщини. На підставі заг. конституції Франца-Йосифа I 4 березня 1849 Рус. дистрикт був створений, а його губернатором призначено А.Добрянського.

Проте поразка революції дала змогу Відню відмовитися від цілої низки поступок, зроблених на етапі її піднесення. Так, 31 грудня 1851 було скасовано конституцію 1849 і відновлено абсолютизм. Тоді ж ліквідовано Гол. рус. раду. А.Добрянський через брак укр. кадрів не спромігся налагодити ефективного адміністрування. 1867 Рус. дистрикт припинив існування, у краї посилилася мадяризація всіх сфер сусп. життя. Крім того, тоді ж, 1867, в «еру конституційних експериментів» виникла двоєдина монархія Габсбургів — *Австро-Угорщина.*

Революц. події в Австрійс. імперії сприяли активізації процесів модернізації суспільно-політ. життя на західноукр. землях. Найбільш модернізованою з укр. провінцій Австрійс. монархії була Галичина. Вона користувалась автономією, мала право внутр. самоврядування. Крайовий галицький сейм обирався куріями у Львові. Рішення сейму набували чинності після затвердження їх імператором. 1861 в Галичині вперше зібрався крайовий сейм, одну третину складу якого становили українці.

На Буковині також діяв однопалатний крайовий сейм. Крайовий виділ як виконавчий орган здійснював місц. керування. Перше засідання Буковинського крайового сейму під проводом крайового маршала, укр. єпископа Є.*Гакмана*, відбулося 6 квітня 1861.

Важливим модернізаційним фактором у громад. житті укр. населення західноукр. територій порівняно із Наддніпрянською Україною була наявність політ. свобод: права друкувати газети, книги, засновувати т-ва, проводити громад. збори, користуватися виборчим правом, легально боротися за поліпшення свого становища тощо. На відміну від Наддніпрянської України в Галичині навчання у початкових школах велося рус. (укр.) мовою. Навіть у Львів. ун-ті під тиском революц. подій у зимовий семестр 1848/49 була відкрита перша на укр. землях кафедра укр. мови та літератури, яку очолив відомий культурно-громад. діяч Я.Головацький.

У цілому модернізаційні зміни у політ. сфері створювали умови для активного суспільно-політ. життя, пожвавлення нац. руху, формування нац. свідомості. Втім, якщо в сенсі політ. свобод західноукр. населення користувалося кращими можливостями, ніж наддніпрянські українці, то в нар. госп-ві значно відставало від них. Економіка краю і надалі мала чітко виражений аграрний характер. Перші модернізаційні імпульси, пов'язані з революцією 1848—49, полягали у скасуванні панщини. 18 березня 1848 панщина була скасована на Закарпатті рішенням угор. сейму (яке потім доповнювалося законодавчими актами 1853, 1868 і 1871), а в Галичині це сталось у травні 1848.

Складовою сел. реформи залишалася проблема сервітутних земель — лісів, пасовиськ, права на користування якими належали поміщикам. Селяни після реформи могли ними користуватися лише на підставі «добровільних угод». Невизначеність питання *сервітутів* була підґрунтям постійних суперечок між селяна-

ми і поміщиками, що часто виливалися в сел. стихійні бунти і повстання.

Аграрна реформа на західноукр. землях проводилася в інтересах поміщиків. Сільс. госп-во перебувало на початковій стадії розвитку, панували примітивні методи землеробства, внаслідок чого посилювався процес обезземелювання селянства, з одного боку, і концентрація землі у поміщиків-магнатів — із другого. В Галичині малоземельними, які користувалися ділянками від 1 до 5 га, були 80 % сел. госп-в (це бл. 1 млн дворів). Тоді як нечисленна група магнатів володіла величезними латифундіями (напр., Потоцькі мали 60 тис. га). На Буковині клаптикові сел. госп-ва по 2 га становили майже третину (29 %), розміром від 0 до 5 га — 85 %, а 5 % землевласників володіли 61 % всієї землі.

Модернізації аграрного сектору в Зх. Україні сприяло скасування панщини, а також аграрна криза 1870-х — серед. 1890-х рр., яка прискорила процес розорення та обезземелення селянства й концентрації землі. На поч. 20 ст. в сільс. госп-ві західноукр. земель розпочався пром. переворот. Підвищувалася к-ра землеробства, що означало перехід від примітивної трипільної системи до модерних раціональних сівозмін. У великих поміщицьких госп-вах почали все ширше застосовувати нові с.-г. машини, реманент, використовувати мінеральні добрива. Ознаками пром. перевороту стало зростання товарності сільс. госп-ва. Предметами експорту з Галичини до Німеччини та Австрії були зерно і худоба. У сільс. госп-ві західноукр. територій відбувався процес спеціалізації: на рівнині переважало рільництво, в гірських районах — тваринництво.

Пром. потенціал західноукр. земель був своєрідним вторинним придатком австро-угор. економіки. В ньому переважав іноз. капітал — австро-угор., нім., франц., англійський. Нац. укр. капітал був пов'язаний із торгово-пром. об'єднаннями, зокрема в Галичині, такими як Крайовий союз кредитовий, Союз спілок для збуту худоби. Наслідком цього стало сповільнення темпів пром. розвитку.

Структура пром. вир-ва регіону була помітно деформована через надання пріоритету добувним галузям, серед яких насамперед виділялася нафтодобувна пром-сть. Із добувних галузей на західноукр. землях розвивалась озокеритна, буро-вугільна, соляна, лісопильна пром-сть. Більшість заготовленої на Закарпатті деревини оброблялася на деревообробних з-дах Угорщини, звідки експортувалася за кордон. Із Галичини та Пн. Буковини деревина вивозилася до Австрії, Німеччини, Великої Британії, Італії, Франції, Туреччини та ін. д-в.

Порівняно з Наддніпрянською Україною західноукр. землі істотно відставали в розвитку важкої пром-сті. 1890 у Сх. Галичині діяло 4 металургійних підпр-ва (тоді як 1870 їх було 7) та 13 — машинобудівних. На Буковині ці галузі лише зароджувались.

Слаборозвинутою залишалася й інфраструктура західноукр. економіки. Перша залізниця в Галичині, яка з'єднала Львів із Краковом і Віднем, була збудована 1861. Згодом залізничну лінію було продовжено до Чернівців і Румунії, а також до Бродів. У 1870-ті рр. встановлено сполучення між Галичиною та Закарпаттям. Залізничними шляхами Галичина була зв'язана з Рос. імперією, в т. ч. з Наддніпрянською Україною. Всього на 1895 в регіоні було прокладено 2704 км залізничного сполучення. На Закарпатті наприкінці 19 ст. протяжність залізничних шляхів була бл. 500 км, що становило трохи більше 3 % від заг. показників по всій Угорщині.

1890 на західноукр. землях проживало 3,5 млн осіб, що становило 8,5 % від заг. кількості населення Австро-Угорщини. Із них 2,8 млн осіб жило в Галичині, 260 тис. — у Пн. Буковині — та бл. 530 тис. осіб — на Закарпатті.

За переписом 1910, за нац. ознакою населення всієї Галичини розподілялося на поляків — 47 %, українців — 42, євреїв — 11 %, показники ж етнічної належності у Сх. Галичині суттєво різнилися. Так, українці тут становили 62 %, поляки — 25, євреї — 12 % населення. Революція 1848, ставши важливим модернізаційним імпульсом у соціальній сфері Сх. Галичини, підштовхнула до розмежування її громади на дві спільноти — укр. та польську.

Ще однією особливістю соціальної сфери західноукр. земель були дуже повільні темпи її модернізації, пов'язані із процесом урбанізації і формуванням нових соціальних страт. В усіх трьох регіонах переважало сільс. населення. Згідно з даними перепису 1890 за видом діяльності населення Сх. Галичини поділялося таким чином: 75 % працювало в сільс. госп-ві, лісництві та споріднених галузях, 10 % — у пром-сті, 9 % — у торгівлі та на транспорті. Майже такими самими були показники і Пн. Буковини. Тоді як в австрійс. провінціях, напр. у Нижній Австрії, в сільс. госп-ві, лісництві та споріднених галузях було задіяно лише 25 % населення, у пром-сті — 42 %, у торгівлі та на транспорті — 17 %.

Нац. чинник був тісно пов'язаний із соціальним: сільс. населення становили переважно українці, міське — поляки, євреї, німці, румуни, мадяри. Із 380 маленьких містечок Сх. Галичини (із населенням менше 12 тис. жителів) у 59-ти переважало єврейс. населення, яке швидко полонізувалося.

Землевласники-поміщики належали до правлячої етнічної верхівки, в Галичині — до польс. магнатів і сполонізованої рус. шляхти, на Буковині — до румун. бояр, на Закарпатті — до угор. дворянства.

Торгово-пром. клас (підприємці) також був іншоетнічного походження — німці, мадяри, поляки, французи, євреї та ін. Нац. укр. буржуазія почала формуватися під час пром. перевороту та була економічно слабкою.

Певної модернізації зазнала така наймобільніша соціальна група, як інтелігенція. Осн. модернізаційною ознакою було формування нової світської інтелігенції в Галичині, яка на відміну від старої, представленої верхівкою греко-катол. духовенства, походила із соціальних низів. Розмежування в середовищі інтелігенції відбувалось і за нац. ознакою. Місц. адміністрація Галичини перебувала в руках поляків і підлягала юрисдикції крайового сейму, діловодство велося польс. мовою.

В ході революції 1848 відбулося самовизначення укр. нац. інтелігенції. Ідеологію польської інтелігенції Галичини становила шляхетська культурно-істор. традиція, сконцентрована в ідеї відновлення польс. державності. Ідеологія ж укр. інтелігенції,

що сформувалася під час революц. подій, проголосила окремішність галицьких українців від польс. спільноти та їхню етнічну спорідненість із українцями Наддніпрянщини.

Важливим наслідком модернізації соціальної структури західноукр. земель була поява такої соціальної групи, як наймані робітники. Її гол. джерелами формування стали безземельні та малоземельні селяни і розорені ремісники та кустарі.

Велика синагога в Тернополі. Поштівка початку 20 ст.

Найчисельнішим робітничий клас був у Сх. Галичині, де на поч. 20 ст. налічувалося 470 тис. робітників, тоді як у Буковині — бл. 73 тис. (серед яких постійних робітників — 27 тис., поденних — 39 тис., прислуги — 7 тис.), на Закарпатті — лише 14 тис. осіб (із них одна половина була зайнята у дрібній пром-сті, а другу становили поденники).

Зворотною стороною модернізаційних процесів стала масова еміграція селянства Сх. Галичини, Буковини та Закарпаття. Гол. причинами еміграції західноукр. селян були малоземелля та безземелля після реформи 1848, що вело до масової пауперизації. Так, на поч. 20 ст. майже половина сел. госп-в у Сх. Галичині та Буковині за розмірами була меншою, ніж 2 га. Ін. причиною еміграції була слабо розвинута пром-сть на західноукр. землях, яка не могла поглинути надлишкові вільні руки, пролетаризоване сільс. населення. Ще однією причиною стало неадекватне поширення лихварства, коли на поч. 1890-х рр. до рук лихварів у Галичині перейшла чверть, а на Закарпатті — більше половини сел. земель. При цьому відсоткова ставка була від 2 до 5 центів із гульдена на тиждень, що становило 50—260 % річних. Позики давалися на короткий термін, борг зростав до таких розмірів, що не вистачало всього майна боржника, щоб розрахуватися з лихварем. Тоді лихвар удавався до примусового стягнення заборгованості.

Еміграція західноукр. селян мала сезонний та постійний характер. Напрямки еміграції також були різними — Росія, країни Європи, Пн. та Пд. Америка. Так, 1900 на заробітки з Галичини за кордон виїхало 55 тис. осіб, із них 50 тис. — до Німеччини, пром-сть якої потребувала дешевої робочої сили. 1892 еміграційний потік був спрямований до Росії, куди емігрувало 7 тис. осіб зі Сх. Галичини та Буковини.

Із 2-ї пол. 19 ст. зі Сх. Галичини та Буковини до Америки емігрувало 250 тис. осіб, із Закарпаття — 170 тис. Перша хвиля укр. еміграції до США припадає на 1870-ті рр. Масового характеру еміграція збіднілих селян із Галичини та Буковини до Канади набула наприкінці 1890-х рр. На поч. 20 ст. укр. іммігрантська громада в Канаді налічувала бл. 24 тис. осіб.

Ще один маршрут укр. еміграції за океан пролягав до Бразилії та Аргентини. Перші родини укр. переселенців з’явились у Бразилії у 1870-ті рр. Масова еміграція почалась у 1890-х рр. Друга хвиля еміграції припадає на 1897—1907. Осн. районами, звідки відбувалося переселення, були Сх. Галичина та Буковина, які охопила справжня «бразильська лихоманка». Уряд Бразилії заохочував сел. бідноту обіцянками: безплатними транспортними послугами, наданням великих ділянок землі (25—50 га) у повну власність, відтермінуванням початку платежів за земельні наділи на 10 років. До Бразилії протягом 1892—1914 прибули 120 родин переселенців і з Наддніпрянської України.

В цілому еміграційні рухи збіднілого селянства Галичини, Буковини та Закарпаття були своєрідним виявом процесу модернізації соціальної сфери, засобом інтеграції українства у світ. екон. простір та культ. життя.

Суспільні рухи у Наддніпрянській Україні 2-ї половини 19 — початку 20 ст.

Активізація сусп. життя у пореформеній Росії проявилась і в Україні. У 1860—80-ті рр. на укр. землях активізувалися громад. рухи різного спрямування — від ліберальних і радикальних загальноросійських до польського та українського національних, які здобули нові ідеологічні напрями. За відсутності легальних форм політ. діяльності сусп. активність втілювалася в Рос. імперії у формах участі в земському русі (ліберально-просвітницький поміркований напрям) або ж в антисистемній революц. діяльності, яка проявлялася, зокрема, й у тероризмі. Офіц. обмеження гальмували розвиток політ. к-ри і практики сусп-ва, відокремлюючи його від впливу на держ. політику, формування бюрократичного апарату, розвитку самоорганізації і створюючи водночас умови для формування революц. субкультури, що ставала постійним джерелом екстремізму.

Витоки останньої можна вбачати, зокрема, в народництві. Це складне явище було притаманним суспільно-громад. життю України та Росії 2-ї пол. 19 ст. Причина його виникнення крилась у кризі аграрного сусп-ва, переході до національної і політичної форм сусп. свідомості. Носієм ідеології та рушієм руху виступала інтелігенція, переважно світська, що перебувала в цей час на стадії формування як верства.

Термін «народництво» походив від слова «народ», під яким *народники* розуміли сел. маси, що, на їхню думку, були носієм традиційних культ. і нац. цінностей. Програма рос. народників була радикальною за методами й утопічною за змістом. Кінцеву мету своєї діяльності вони вбачали в організації сел. революції, підставою для якої мали бути «комуністичні інстинкти» селянства. Для досягнення цієї мети використовувалися засоби підбурення селянства на виступи, створення «таємних дружин» — конспіративних орг-цій серед селян — та перехід до революц. терору.

Програма укр. народників була поміркованішою і мала прагматичну спрямованість. Вона передбачала підготовку селян до аграрної реформи і формування нац. свідомості шляхом розвитку нар. освіти та поширення знань. Звідси особлива увага укр. народників до організації *недільних шкіл*, підготовки підручників, популярних видань, словників, фольклорних збірників, концертів, вистав, інтерес до проблем укр. мови, історії, етнографії, фольклористики тощо.

Перші народницькі гуртки «чайковців» і «жебуністів» в Росії почали виникати наприкінці 1860-х — на поч. 1870-х рр., їхні відділення діяли в Києві, Одесі, Херсоні. Активними учасниками народницьких гуртків були П.*Аксельрод* і брати Є. і Н. Левенталі в Києві, А.*Желябов*, А.Франжолі й Ф.Волховський в Одесі. Члени народницьких гуртків займалися пропагандою соціаліст. ідей серед молоді, робітників, поширенням знань серед селян. Із появою закордонної «вільної преси» народники займалися перевезенням через кордон заборонених книг.

Протягом 1873—74 народники змінили тактику і від пропаганди соціаліст. ідеалів і популярних знань перейшли до т. зв. ходіння в народ. Тактика «ходіння в народ» мала за мету підготовку селянства до нар. революції. Вона набула масового характеру навесні та влітку 1874, проте не виправдала сподівань рос. народників на сел. бунт — селяни не сприймали соціаліст. ідей. Восени 1874 бл. 1 тис. учасників «ходіння в народ» були заарештовані. Активні діячі народницького руху були заслані на каторгу та поселення до Сибіру.

Вищим виявом народницького руху в Україні була спроба групи Я.Стефановича створити таємну сел. революц. орг-цію — т. зв. Чигиринська змова. Використовуючи наївний монархізм селян, члени групи почали поширювати серед них у Чигиринському пов. Київ. губ. політ. містифікацію — «Височайшу таємну грамоту», начебто укладену царем Олександром II, в якій той «закликав» селян до боротьби проти дворян і чиновників за переділ землі і до підготовки до збройного повстання. Сел. повстання народники готували на жовтень 1877, проте їхня орг-ція була викрита поліцією. Із заарештованих бл. 700 членів таємного т-ва Я.Стефановича, Л.*Дейча*, І.*Бохановського* було засуджено до смерті. Сел. ватажків було засуджено на заслання.

1878 замість розпорошених гуртків було створено централізовану орг-цію «*Земля і воля*». Це була одна із перших добре законспірованих і дисциплінованих орг-цій революціонерів. Вона поділялася на територіальні групи із центром у С.-Петербурзі та спец. групи відповідно до напряму та характеру діяльності — «сільську», «робітничу», «інтелігентську», «дезорганізаторську» тощо. В Києві діяв гурток, який очолював член «Землі і волі» В.*Осинський*. З гуртком В.Осинського підтримував зв'язки одес. гурток на чолі з І.Ковальським. З одес. гуртком був тісно пов'язаний гурток С.*Віттенберга* у Миколаєві, члени якого вели пропаганду серед матросів Чорномор. флоту.

Починаючи з 1878, народники стали переходити до терористичних актів як засобу боротьби. Одним із перших народницьких терористичних актів в Україні був замах В.Осинського на заст. прокурора Київ. окружного суду М.Котляревського (лютий 1878). У травні 1878 Г.Попко в Києві смертельно поранив жандармського офіцера Г.Гейкінга. В лютому 1879 народники вбили харків. губернатора кн. Д.Кропоткіна. Упродовж 1878—79 поліція розгромила більшість народницьких гуртків в Україні. Багатьох керівників та учасників терористичних актів було засуджено на смерть, серед них С.Ковальського, Л.Брандтнера, В.Осинського, С.Віттенберга, В.Малинку, І.Дроб'язгіна, П.Горського та ін. Решту заслано на каторгу до Сибіру.

1879 р. на з'їзді у Воронежі відбувся розкол «Землі і волі» на дві орг-ції — «Чорний переділ» та «*Народна воля*». До першої ввійшли прихильники пропагандистської роботи, до другої — терористичної діяльності.

Апогей активної терористичної діяльності народовольців припав на поч. 1880-х рр., коли 1 березня 1881 Олександр II був убитий народовольцями. Організаторами і виконавцями вбивства царя були А.Желябов, С.Перовська (донька петерб. губернатора та правнучка останнього укр. гетьмана К.Розумовського), М.*Кибальчич*.

Прямим наслідком тактики революц. терору була орг. та ідейна криза революц. народництва. Терористичні акції не мали очікуваних сусп. наслідків, і наприкінці 1880-х рр. народництво вичерпало себе. Новий розвиток революц. руху був пов'язаний із поширенням марксизму.

Новим напрямом польс. руху стало *хлопоманство* — різновид громад. руху, представлений у Правобереж. Україні польс. інтелігенцією, студентською молоддю, нащадками спольщених правосл. родин. Історично хлопоманство було тісно пов'язане із традиціями польс. визвол. руху. З ін. боку, саме хлопоманський рух став ідеологічним і соціальним підгрунтям виникнення такої форми укр. народництва, як українофільство.

Виникнення хлопоманства було підготовлене такими специфічними для культ. життя Правобереж. України явищами, як балагульство та козакофільство, що стало проявом ідейної опозиції аристократичним гаслам Польс. повстання 1830—31, способом подолання відчуженості від осн., української за походженням, маси населення. Балагульство характеризувалося проявами панібратства шляхти із селянами, модою на простонародне вбрання, несвітську поведінку в побуті тощо. Із ним було тісно пов'язане і козакофільство. У контексті цього захоплення представник «української школи» у польс. літературі М.Чайковський після поразки повстання 1830—31 прийняв іслам і створив на землях Осман. імперії військ. формування. Інтерес до козацтва у побуті та літературі поступово трансформувався в серйозні дослідження з історії та етнографії краю. З'явилися перші польс. переклади творів Т.Шевченка.

З початком 1850-х рр. серед освіченої польс. молоді виник і поширився протест проти балагульства та козакофільства, які поступово еволюціонували у «хлопоманію». Рух позбавився аристократичної декоративності й набув демократ. форм. Хлопоманство як найрадикальніша течія польс. визвол. руху проголошувало соціальні ідеї — реліг. толерантність і негайне звільнення селян із кріпацького стану. Політ. метою хлопоманського руху було відновлення Польщі в колиш. кордонах (1772) та звільнення від рос. ярма.

Хлопоманство як радикальна форма польс. визвол. руху проіснувало недовго. Воно зникло внаслідок внутр. суперечностей, що відбивали більш глобальні протиріччя в самій польс. спільноті. Частина хлопоманів була поглинена польс. політ. рухом, що згуртував опозиційні сили напередодні *Польського повстання 1863—1864*. Невелика група на

чолі з В.*Антоновичем* перейшла на позиції українофільства.

Гол. програмною метою українофілів — укр. народників — була освіта народу шляхом розвитку літератури, видання популярних книжок укр. мовою, організації шкіл із рідною мовою викладання. Ці вимоги підтримували колишні студенти Київ. ун-ту, учасники хлопоманського руху П.*Житецький*, Т.*Рильський*, які разом з В.Антоновичем восени 1861 стали засновниками укр. Громади в Києві. Такі засади цілком відповідають «культурницькій стадії» нац. руху за М.Грохом.

Укр. народництво мало власні орг. форми, що існували у вигляді *громад*. Одна з перших укр. громад виникла в С.-Петербурзі, куди 1858 із заслання повернулися колишні кирило-мефодіївські братчики. Саме вони — Т.Шевченко, В.Білозерський, П.Куліш, М.Костомаров — утворили ядро Петерб. громади, її членами були також брати Ф. і О. Лазаревські, Г.Честахівський, Ф.Черненко, П.*Чубинський* та ін.

Важливим напрямом діяльності петерб. громадівців була видавнича справа. Видатна роль належала друкарні П.Куліша. Ним було видано 40 випусків із популярної серії «Сільська бібліотека», де опубл. твори Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка, Д.Мордовця, Ганни Барвінок та інших.

Діяльність Петерб. громади відзначалась організацією громад. акцій, культ. заходів, спрямованих на підтримку і самовизначення українства. Справжньою маніфестацією українства став похорон Т.Шевченка у С.-Петербурзі. Організатором траурних урочистостей був близький друг поета М.Лазаревський. Завдяки зусиллям Петерб. громади у столичних театрах ставились укр. п'єси І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, С.Гулака-Артемовського, у водевільному виконанні яких брали участь найкращі артисти.

Гол. внеском Петерб. громади в розвиток укр. народницького руху було видання час. *«Основа»* — першого укр. двомовного журналу енциклопедичного характеру. 1-й номер вийшов у січні 1861, протягом 1861 побачили світ 12 чисел, у 1862 — 10 чисел, 11-те і 12-те були набрані, проте не надруковані.

Серед авторів «Основи» старшу генерацію представляли колишні кирило-мефодіївські братчики, молодшу — покоління «шістдесятників», що сформувалося в добу «великих реформ». Ідейними лідерами журналу були М.Костомаров, П.Куліш, видавцем-менеджером — В.Білозерський, помічником гол. редактора і секретарем редакції часопису — О.*Кістяківський*, технічно-госп. справу вів Д.*Каменецький*. Активну участь у діяльності «Основи» брали діячі Київ. громади В.Антонович, Т.Рильський, Ф.Панченко, А.Свидницький, Полтавської — О.Кониський, П.Кузьменко, В.Лобода, Харківської — В.Гнилосиров, Чернігівської — Л.Глібов.

Заслуга діячів «Основи» полягала у тому, що вони вперше сформулювали національно-культ. програму укр. руху. На відміну від попереднього Кирило-Мефодіївського етапу нац. руху, коли нац. питання розглядалось як складова загальнослов'ян. проблеми, «основ'яни» на перший план висували укр. нац. інтереси. Петерб. громада та «Основа» виступали орг. та ідеологічним центром народницького руху, який у цей час набував сили у вигляді громад.

На відміну від Петерб. укр. громади, яка виникла і тривалий час діяла як земляцтво, в Україні в цей період виник ряд місц. громад, що становили напівлегальні осередки нац. руху. Однією з перших в Україні постала 1858 Полтав. громада. Активними її членами були О.*Кониський*, Д.Пильчиков, О.Стронін, П.Кузьменко, В.Кулик, В.Лобода. Харків. громада виникла наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр. До її складу входили етнограф П.С.*Єфименко*, літератор М.Лободовецький, поет і драматург В.*Мова-Лиманський*, філолог О.*Потебня*, правник А.Шиманов. Виникнення Черніг. громади пов'язують із переїздом до Чернігова 1858 С.*Носа*, а наступного року — Л.*Глібова*. Громада видавала «Чернігівський листок» — другий після «Основи» орган активного українства.

Київ. громада 1862 налічувала бл. 300 членів, її активними діячами були В.Антонович, П.Чубинський, О.Стоянов, Т.Рильський, брати Вік., Вол., Є. і М. Синегуби, О.Лашкевич, Б.Познанський, А.Стефанович, Ф.Горячковський, П.Житецький, П.Супруненко та ін. Провідна роль у становленні Київ. громади належала групі колиш. хлопоманів на чолі з В.Антоновичем, які згуртували діяльність розпорошених українофільських студентських гуртків, заклали нові ідеологічні та орг. підвалини громадівського руху.

Сформульовані В.Антоновичем у «Моїй сповіді» програмові пункти укр. народництва істотно відрізнялися від програми рос. народників. Якщо останні ставили за мету нар. селянську революцію, то укр. громадівці обмежувалися практичнішими заходами — освітою та покращенням матеріального становища селян. Утопічному проекту рос. народників (нар. сел. революція як кінцева мета) укр. громадівці протиставляли культурницьку програму. Гол. напрямом діяльності київ. громадівців, як й ін. укр. громад, була робота в недільних школах. Тісно з освітянською справою була пов'язана видавнича діяльність. Для виховання, освіти, розвитку самосвідомості народу потрібні були підручники, посібники, хрестоматії, словники, популярна, художня література. Особливу увагу громадівці приділяли навч. літературі, були видані *«Букварь Южнорусскій»* Т.Шевченка, «Граматика» П.Куліша (1857 і 1861), «Домашня наука: початки» (буквар) К.Шейковського (1860), «Вижчі початки» — підручник Деркача (1860), «Українська абетка» М.Гатцука (1861), «Граматика задля українського люду» Л.Ященка (1862), «Арифметика, або Щотниця» Д.Мороза (1862).

Саме з поч. 1860-х рр. проявилася на офіційному рівні рос. асиміляторська політика щодо малоросів-українців. До спалаху усп. активності кінця 1850-х — поч. 1860-х рр. «українське питання» було фактично відсутнім у переліку актуальних загроз імперії. До діяльності Кирило-Мефодіївського т-ва поставились як до одиничного випадку. Проте врешті укр. просвітництво було сприйнято так, як буде сприйматися до 1917: як підрив «єдності російського народу». Ідеологія «триєдиного російського народу» виключала для українців поширення укр. мови у прикладних сферах та освіті, оскільки як локальне «наріччя» вона мала лишатися тільки на рівні декора-

тивної та дещо екзотичної «малоросійської літератури» і займати вузьку навколофольклорну нішу. Окремий малорос не піддавався жодній дискримінації як представники «православної російської нації», тобто складової титульної імперської нації. Постулювання окремішності малоросів одразу потрапляло під визначення «мазепинство».

Саме із цього часу можна вважати, що Україна та укр. спільнота стали об'єктом претензій одразу трьох модерних нац. проектів — рос., польс. та українського. Ці три проекти володіли різними політ. ресурсами. Імперія від 1860-х рр. до поч. 20 ст. проходила шлях від династичної д-ви до нац. д-ви росіян. І вже одразу чинник «національності» почав особливо болюче для неї відчуватися на рівні малоросів-українців, породжуючи низку традиційних стереотипів на кшталт «ворожої інтриги». Саме в цей час відбулося Польс. повстання 1863—64, що для Петербурга перетворило українофільство на «польську інтригу» та дало привід для репресивних заходів. Тому укр. рух, попри вузьку соціальну базу та політ. поміркованість, одразу підпав під заборонні заходи.

Активна просвітянська діяльність громадівців спонукала уряд до контрзаходів. 1862 Олександр II видав указ про закриття недільних шкіл і нар. читалень. Наступним кроком стало видання міністром внутр. справ Рос. імперії П.Валуєвим циркуляра, який передбачав репресії проти укр. мови. У *Валуєвському циркулярі* від 18 липня 1863 підводилася ідеологічна база цих репресій, зміст якої зводився до заперечення існування самої укр. мови: «Ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Згідно з розпорядженням міністра заборонявся друк укр. мовою популярних книжок, реліг. літератури, підручників, посібників для народу, за винятком худож. літератури — творів «красного письменства».

Валуєвський циркуляр і польс. повстання 1863—64 тимчасово припинили діяльність Київ. громади, а вже 1869 почалося її відродження. Київ. громада зразка 1870-х рр., на відміну від студентської відкритої орг-ції 1860-х рр., перетворилася на таємну орг-цію, вступ до якої був досить жорстко регламентований. До неї приймали тих, хто вже здобув вищу освіту, мав рекомендації та підтримку всіх членів громади.

Членами громади були М.*Драгоманов*, К.*Михальчук*, П.Чубинський, О.Кістяківський, Т.Рильський. Визнаним лідером громадівського руху вважався В.Антонович. Громадівська молодь гуртувалася навколо М.Драгоманова та Ф.*Вовка*.

Поступово студенти почали організовувати гуртки в ін. містах України. Київ. стара громада, за висловом жандармських документів, становила «штаб української партії», «кістяк українофільського руху». Важливим її заходом було створення першої в Україні наук. установи. В лютому 1873 в Києві був створений *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*. Членами-засновниками його стали відомі вчені: історики В.Антонович, М.Драгоманов, етнограф П.Чубинський, етнолог та антрополог Ф.Вовк, економіст М.*Зібер*, статистик О.*Русов*, літературознавці П.Житецький, К.Михальчук, правник О.Кістяківський. Головою наук. відділу було обрано відомого мецената, багатого черніг. дідича Г.*Ґалаґана*, діловодом — П.Чубинського.

Найграндіознішим наук. проектом громадівців було видання «Трудов этнографическо-статистической экспедиции» П.Чубинського в 7-ми томах (1872—78). За 1-й том автор отримав срібну медаль на виставці у Парижі (1873). З орг. погляду важливим надбанням Старої громади був власний друкований орган *«Киевский телеграф»*. Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літ. вечори. Активними учасниками театральних вистав, музикальних вечорів були М.*Старицький*, О.Русов, О.Левицький, П.Чубинський.

Нові утиски українофільства почалися наприкінці 1874, їх ініціаторами виступили голова Київ. археогр. комісії М.*Юзефович* та ред. офіціозної газ. *«Киевлянин»* В.Шульгин. Газ. «Киевлянин» виступала із персональними нападками на гол. ідеолога Пд.-Зх. відділу П.Чубинського, а доповідна записка М.Юзефовича, надіслана до урядових інстанцій, мала довести неблагонадійність «українофільства».

1876 Олександр II підписав розпорядження про заборону укр. письменства, яке здобуло назву «Емський указ» або ж «Закон Юзефовича» (від імені його ініціатора і натхненника). Проголошені *Емським актом 1873* заходи були суворішими, ніж Валуєвський циркуляр 1863. По-перше, заборонявся довіз книг укр. мовою з-за кордону (це була урядова «відповідь» громадівцям, які започаткували в Галичині друкарню та Літ. т-во ім. Шевченка). По-друге, заборонялося видання укр. мовою оригінальних творів і перекладів, виняток був зроблений для істор. джерел і документів, а також творів худож. літератури, написаних за правилами рос. правопису. По-третє, заборонялись укр. мовою театральні вистави, концерти, декламації, навіть тексти для нот. По-четверте, припинялося видання газ. «Киевский телеграф».

Був ліквідований Пд.-Зх. відділ як науково-орг. осередок українофільства, закритий друкований орган «Киевский телеграф». Репресій зазнали активні старогромадівці. Емігрували за кордон М.Драгоманов, М.Зібер, Ф.Вовк, С.*Подолинський*, П.Чубинський, П.Житецький, Ю.Цвітковський, Ф.Мітенко. Почався масовий відтік укр. демократ. молоді до рос. народництва, його радикальних груп і течій.

У центрі закордонної політ. діяльності українства перебував Женевський гурток на чолі з М.Драгомановим. До нього входили представники наддніпрянського і галицького укр. руху: С.Подолинський, Ф.Вовк, Л.Драгоманова, В.*Навроцький*, А.Ляховський, М.Павлик, Я.*Шульгин*. У Женеві М.Драгоманов відкрив друкарню, де йому вдалося реалізувати громадівський проект видання безцензурного друкованого органу українофільства. Протягом 1878—82 було видано 5 томів збірки *«Громада»*, а також брошури укр., рос., нім., франц. та ін. європейськими мовами, завданням яких було ознайомити Європу з Україною.

Програма діяльності гуртка мала два стратегічних завдання: презентацію укр. справи в європ. середовищі та пропаганду ліберальних, соціально-демокр. ідей і політ. роботу в укр. землях.

Кахля в гуцульському стилі. Майстер О. Бахматюк. Друга половина 19 ст.

М.Драгоманов розробив укр. ідеологію та програму «м'яких» форм укр. націоналізму, укр. патріотизму. Він одним із перших укр. мислителів, публіцистів сформулював ідею цілісності укр. земель, східних і західних. Політ. програма українства передбачала, по-перше, союз українців з усіма прогресивними силами Європи за умови збереження орг. незалежності укр. руху. По-друге, М.Драгоманов рішуче виступав проти революц. екстремізму рос. соціалістів, хоч і не відкидав самої ідеї революції та насильницького перевороту. По-третє, засуджував аполіт. культурництво «старих» українофілів, з одного боку, а з другого — ту укр. молодь, яка йшла в рос. революц. рух. По-четверте, стосовно «політичної течії» українофільського руху М.Драгоманов вважав, що має існувати розділення ролей між Наддніпрянською та Зх. Україною, слід вести боротьбу за демократ. свободи у підрос. Україні та використовувати австрійс. конституційну систему в Галичині. М.Драгоманов був упевнений, що до моменту повалення царського самодержавства в Росії центр укр. руху має перебувати в Галичині.

Суспільні рухи в Західній Україні наприкінці 19 — на початку 20 ст.

Народовство становило західноукр. різновид народництва (самоназви — «русинство», «народовство», «народовецтво»). Осн. причинами виникнення народовства були процеси соціального, політ. і культ. відродження Галичини та тісно пов'язане з ним формування нац. свідомості, укр. ідентичності населення Зх. України.

Народовство в Галичині виникло як своєрідна реакція на *москвофільство* галицької інтелігенції. Москвофільський рух оформився в 1850-х рр., коли після революції 1848 українці сформулювали свою відмінність від польс. спільноти і стали на шлях пошуку власної ідентичності. Соціальною базою русофільства (москвофільства) була галицька священицька інтелігенція. В центрі москвофільської доктрини перебували мовні та реліг. питання. Москвофіли виступали прибічниками візант. обряду, юліанського календаря, кириличного правопису, всього того, що пов'язувало їх із рос. к-рою та рус. ідентичністю. Витвором москвофілів було *язичіє* — штучна мова, що становила суміш укр., рос., церковнослов'янської з елементами польс. та німецької. Москвофіли мали власний друкований орган *«Діло»*. Під їхній вплив потрапила культурно-освітня орг-ція, створена 1848, — «Галицько-руська матиця». 1861 ними було засноване освітнє т-во «Руська бесіда», яке проводило пророс. літ. та видавничу політику.

У 1860-ті рр. у зв'язку зі зближенням польс. адміністрації Галичини із віденським урядом москвофільський рух посилився, почала формуватись укр. течія у вигляді народовства. Соціальну базу народовства, на відміну від москвофільства, становила галицька світська інтелігенція — вчителі, студенти, лікарі, письменники, журналісти. Вирішальний вплив на його виникнення мали твори Т.Шевченка, якими зачитувалися молоді галицькі інтелектуали.

Ідеологічні засади відбились у програмовій брошурі під назвою «Письмо народовців руських...», виданій у Відні 1867. Засадничими принципами народовської українофільської ідеології в ній проголошувалися: 1) визнання ідейного впливу Т.Шевченка; 2) ідея єдності укр. народу та укр. земель, єдиної Русі-України; 3) чітке відмежування від протилежних таборів — польс. та російського; 4) ідея єдності інтелігенції з народом.

Відомими представниками галицького народовства були галицькі інтелектуали О.*Барвінський* та Вол.*Барвінський*, Ом.*Огоновський* та Ол.*Огоновський*, А.*Вахнянин*, Ю.*Романчук*, що дало право називати *народовців* «професорською партією».

Як і українофіли Наддніпрянщини, народовці носили козац. вбрання, организовували таємні гуртки серед студентської та учнівської молоді, влаштовували літ. вечори, займалися освіт. справою. Під контролем народовців перебували заснована 1849 у Львові культурно-освітня орг-ція «Народний дім», а також діяльність укр. парламентських представництв у Галицькому крайовому сеймі та в райхсраті у Відні. Першою великою орг. справою народовців було заснування т-ва *«Просвіта»*. Його активісти створювали читальні по селах, видавали популярну літературу.

Орг. діяльність народовців значно активізувалася наприкінці 1870-х рр., коли почалися репресії проти українофілів у Наддніпрянщині. За їхньою ініціативою 1873 було утворено Літ. т-во ім. Шевченка, яке було зосереджене на літ. справі, популяризації спадщини Кобзаря на західноукр. землях. 1880 за ініціативою В.Барвінського галицькі народовці започаткували власний друкований орган — газ. *«Слово»*.

На поч. 1880-х рр. москвофільство переживало глибоку кризу, пов'язану із суд. процесом 1882 проти ідеологів москвофільства — І.*Наумовича* та А.Добрянського, яких звинувачували у держ. зраді. Наслідками цього процесу було падіння авторитету «москвофільської партії», яка почала розпадатися. Москвофіли почали переходити до народовського табору, що надавало йому клерикально-консервативного характеру. Офіційне народовство спиралося, як колись москвофіли, на урядову підтримку. Щорічні субсидії народовцям надавали також В.*Симиренко*, Є.*Чикаленко*, О.Кониський.

У 1870-ті рр. виникла радикальна течія укр. руху, представлена студентською молоддю на чолі з І.*Франком*, М.*Павликом*, О.*Терлецьким*. Ідейним наставником І.Франка та молодої генерації галицьких інтелектуалів був наддніпрянський українофіл М.Драгоманов.

1885 поміркованi народовці утворили політ. т-во «Народна рада», що виступало прообразом першої політ. партії в Галичині. 1892 була прийнята програма Нар. ради під назвою «Народна програма». На першому плані програми народовці поставили нац. ідею, тобто розвиток «руської» (укр.) народності та нац. і культ. самобутності. У сфері освіти програма народовців передбачала розбудову духовності, нац. почуття; деполонізацію нар. шкіл, розбудову мережі укр. учительських семінарій, укр. гімназій, укр. кафедр у Львів. ун-ті; запровадження системи безкоштовної освіти «у всіх школах». Лібералізація в екон. сфері означала вивести укр. народ з екон. занепаду на засадах приватної власності, зміни законодавства

Афіша «Загальної крайової виставки» у Львові. 1894.

у податковій сфері, в галузі рільництва, пром-сті з урахуванням інтересів «селянства і міщанства та взагалі робітничих верств народу». У політ. сфері лібералізація, як її розуміли народовці, означала політ. просвіту народу, виховання громадян. та політ. самосвідомості.

Політизація українського національного руху

Наддніпрянщина. Із 1890-х рр. розпочався процес політизації нац. руху, виникали політ. партії нац. спрямування. В його авангарді опинилося національно налаштоване студентство, що знаменувало зміну поколінь і водночас ідеологій у межах нац. руху.

Типовим явищем нац. руху цього періоду була таємна укр. політ. орг-ція *«Братерство тарасівців»*, створена 1891 харків. студентами І.*Липою*, М.Байздренком, М.Базькевичем та студентом Київ. ун-ту В.Боровиком. За характером організації, ідеології, практичною діяльністю «Братерство тарасівців» було перехідним етапом між аморфним громадівством і політ. орг-цією із власною програмою та ідеологією, прообразом політ. партії. Заходами четвірки гуртки тарасівців були утворені в Харкові, Києві, Юр'єві (нині м. Тарту, Естонія). Найпотужнішим осередком тарасівців був Харківський, членами якого стали студенти М.Яценко, О.Бурлюк, Д.Дробиш, О.Кривко, вчитель І.Зозуля та ін.

«Братерство тарасівців» виникло як таємна політ. орг-ція. При прийомі нових членів дотримувалися правил конспірації. Разом із тим були збережені тісні зв'язки і традиції громадівського руху. Навколо тарасівців утворився гурток національно свідомої студентської молоді, яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю. Він називався «Молодою громадою». Ядро гуртка становило таємне «Братерство тарасівців», й очолювали його І.Липа та М.Яценко. «Молода громада» і тарасівці тісно співпрацювали із гуртком С. та О. Русових, до якого входили представники місц. інтелігенції Я.Трутовський, С.Левандовський, Л.Падалка та ін., котрі займалися виданням місц. літератури. За допомогою С. та О. Русових тарасівці зібрали б-ку легальних і нелегальних видань.

Із громадівським рухом тарасівців зближували форми культурно-освіт. діяльності. Члени «Молодої громади» і тарасівці організовували гуртки самоосвіти, поширювали твори укр. письменників І.Нечуя-Левицького, О.Кониського, Б.Грінченка, заборонені видання, влаштовували вечори, вистави, читання рефератів, налагодили зв'язки з діячами Галичини, які постачали для них нелегальні видання. Із політ. партією «Братерство тарасівців» зближувала наявність (в умовах переслідування) таємного осередку та програми.

Програма тарасівців «Символ віри молодих українців» підсумовувала здобутки попередніх його етапів і відкривала перспективи подальшого розвитку. Ключові ідеї і принципи програми тарасівців були запозичені й використані у програмових документах укр. політ. партій. Ідейним джерелом були думки М.Драгоманова, С.Подолинського, праці К.Маркса та Ф.Енгельса, видання марксистської групи «Визволення праці», твори діячів міжнар. робітн. і соціал-демократ. рухів.

Центр. місце у першій політ. програмі українства посідала стратегія нац. самовизначення, або ж, як її скромно визначали автори, «культурно-просвітня діяльність». Ця частина програми — найбільш опрацьована детально і широка за обсягом поставлених проблем. Першочерговою є ідея єдності Сх. та Зх. України. На друге місце у справі нац. самовизначення тарасівці поставили мовну політику. Важливою складовою стратегії нац. самовизначення тарасівці вважали формування нац. свідомості, «національного духу», «національних почувань всеукраїнських серед інтелігенції та народу», а також популяризацію укр. ідеї «фактами щоденного життя», «в освіченому товаристві, в народі, у відносинах з урядом», у рос., польс., західноєвроп. літературах.

1893 гурток харків. тарасівців і молодогромадівців був розгромлений поліцією.

1895 студенти Київ. ун-ту В.*Доманицький*, Г.*Лазаревський*. П.*Холодний*, І.Руденко організували таємну «Українську студентську громаду». 1897 в Харкові виник гурток під назвою «Харківська студентська громада». Велика роль у її створенні належала Д.*Антоновичу*, активними її учасниками були М.*Русов*, О.*Коваленко*, Ю.*Коллард*, І.Кухта, Б.*Мартос*, Б.Камінський та ін. Це була одна з найчисленніших студентських громад, що налічувала 100 осіб. Ідеологічні позиції членів Харків. студентської громади визначалися поєднанням нац. та соціаліст. ідеалів. Під її впливом виникла Полтав. семінаристська громада, до якої ввійшли студенти духовної семінарії М. та В. Міхновські, М.*Ткаченко*, С.Андрієвський, М.Гмиря, В.Фідровський та ін.

Наприкінці 1890-х рр. була здійснена спроба консолідації студентського руху на засадах демократ. націоналізму. 1898 за ініціативою лідера Харків. студентської громади Д.Антоновича був організований у Києві нелегальний з'їзд студентських громад. Від Київ. студентської громади в ньому взяли участь В.Доманицький, І.Гавриш; від Харківської — Д.Антонович, М.Русов; від Олександрівської — К.Мацієвич, а також представники львів. «Академічної громади» — Д.Лукіянович — та віденської мілітарної орг-ції «Січ» — Р.Сембратович. Видані в Галичині постанови з'їзду у вигляді відозви мали національно-демократ. характер. Цей документ закликав до впровадження демократ. свобод, пропаганди укр. ідеї, вживання укр. мови, поширення друкованих видань укр. мовою в масах.

Під впливом робітн. руху і студентських виступів 1899 в Києві відбувся 2-й студентський з'їзд. У роботі з'їзду взяли участь

діячі Київ. та Харків. студентських громад, представники з С.-Петербурга та Юр'єва (нині м. Тарту, Естонія).

В останнє десятиліття 19 — на поч. 20 ст. значно розширилася соціальна база нац. руху. Нац. ідея охопила і певні кола підприємців в Україні, не лише українців за походженням, таких як *Симиренки*, *Терещенки*, *Харитоненки*, а й тих підприємців, які були незадоволені нейтралістською політикою рос. уряду і виявляли регіональну екон. свідомість. У цей період нац. ідея проникла в сел. маси. Носієм і популяризатором її стали представники сільс. інтелігенції — вчителі, лікарі, фельдшери, агрономи. Нац. свідомість стверджувалася і поширювалася в освічених колах українства і нар. масах у різних формах: кооп. рух, діяльність культурно-освіт. орг-цій у вигляді розгалуженої мережі «Просвіт» та утворення перших національно орієнтованих партій у Наддніпрянській Україні та Галичині. Проте укр. ідея поширювалася лише через громад. структури, ніяк не підтримувалася системою освіти, що зумовлювало повільність цього процесу.

Під час *Революції 1905—1907* у Наддніпрянській Україні почали виникати культурно-освітні громад. орг-ції «Просвіти», які створювалися на зразок галицької «Просвіти» (1868). Так, 1905 постали катериносл., одеська та кам'янець-подільська «Просвіти», 1906 — київ., миколаїв. та чернігівська. Їхня діяльність була тісно пов'язана з відомим істориком, композитором М.*Аркасом*, письменником М.*Коцюбинським.* Загалом у діяльності «Просвіт» брали участь відомі діячі укр. руху: Б.*Грінченко*, Леся *Українка*, Є.Чикаленко, О.Потоцький, М.В.*Лисенко*, Л.*Старицька-Черняхівська*, П.*Мирний*, Д.*Яворницький*, Д.*Дорошенко*, М.*Комаров.*

Діяльність «Просвіт» стала важливою складовою укр. руху. Різноманітні форми роботи просвітян Наддніпрянщини сприяли формуванню нац. свідомості в сел. масах, серед робітників, кустарів, ремісників міст і містечок. Просвітянський рух ідейно та організаційно був тісно пов'язаний із кооп. рухом, разом «Просвіти» та кооперативи становили опорні пункти нац. руху.

Владні структури вбачали у просвітянському русі, як і в кооперативному, певну небезпеку і чинили йому перешкоди. 1909 була закрита одес. «Просвіта», 1910 — київська.

На рубежі 19 і 20 ст. прискорився процес політизації укр. руху, що було пов'язано із виникненням укр. політ. партій. Перша політ. партія в Наддніпрянській Україні — *Революційна українська партія* (РУП) — була заснована на зборах студентських громад у Харкові в лютому 1900. Ініціатором створення виступала т. зв. Рада чотирьох у складі ватажків студентського руху Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича, М.Русова. Орг. основою партії були «Вільні громади» — регіональні осередки в Харкові, Полтаві, Києві, Чернігові, Одесі, пн. к-ти у С.-Петербурзі, Москві. Ні програми, ні статуту РУП не мала. Її політ. маніфестом стала написана харків. юристом М.*Міхновським* брошура *«Самостійна Україна»*, видана у Львові 1900.

Цей документ свідчить, що перша політ. партія у Сх. Україні стояла на позиціях нац. ідеології у формі самостійництва. З погляду теорії націй автор «Самостійної України» обґрунтовує ідею самостійності держ. незалежності та проголошує кінцеву мету політ. боротьби укр. народу: створення міцної і незалежної Укр. д-ви, що закарбовано у ключовій формулі самостійницької ідеології — «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі».

У грудні 1902 в Києві відбувся 1-й з'їзд РУП, на якому остаточно оформилась орг. структура, були обрані керівні органи партії: ЦК, Закордонний к-т, Ред. к-т. До ЦК РУП з'їздом були обрані Д.Антонович, В.*Винниченко*, Є.Голіцинський. Тоді ж відбувся і перший розкол РУП: через ідейні суперечності вийшла група М.Міхновського. На 2-му з'їзді РУП 1905, коли перемогли «автономісти» на чолі з М.*Поршем* та була прийнята програма партії під впливом подій Революції 1905—07, партія змінила назву і стала називатися *Українською соціал-демократичною робітничою партією.*

1902 група М.Міхновського та близькі до неї політ. гуртки створили нову політ. орг-цію — *Українську народну партію* (УНП). В укладеній 1906 М.Міхновським програмі УНП було засадничо поєднано нац. ідею із соціалістичною. Якщо РУП виступала як партія інтелігенції, то УНП була робітн. партією — «партією робітницької маси українського народу». Стратегічна мета УНП — завоювання політ. влади в Україні, створення незалежної Укр. республіки.

1904 внаслідок другого розколу РУП з її надр вийшла «Українська соціал-демократична спілка». Засновниками її були члени Закордонного к-ту РУП М.*Меленевський* та О.*Скоропис-Йолтуховський*, П.Канівець, М.Ткаченко. 1905 на правах внутрішньої автономії вона влилась як регіональна орг-ція до меншовицької фракції *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* Осн. завданням «Спілки» була організація пролетаріату, «який розмовляє українською мовою». За статутом структура її будувалася на засадах «демократичного централізму» та визнання «партійної програми РСДРП».

1904 виникла *Українська демократична партія* (УДП). До керівного органу Ради УДП увійшли відомі укр. діячі Б.Грінченко, С.О.*Єфремов*, В.*Чехівський*, Є.Чикаленко. Програмовий документ партії проголошував боротьбу проти самодержавства, встановлення парламентського ладу, демократ. свобод та автономії територій, заселених українцями, введення укр. мови в школах, адм. установах. Ідейною платформою УДП був компроміс між загальнорос. лібералізмом та укр. націоналізмом.

Наприкінці 1904 з УДП вийшла група членів на чолі з Б.Грінченком, С.Єфремовим, М.Левицьким, які заснували *Українську радикальну партію.* З назви випливає, що її засновники додержувалися радикальніших позицій, зокрема в нац. питанні виступали в межах автономії за крайову конституцію; в соціальному — за скасування експлуатації людини, від кого би вона не йшла — від людини, громади, краю чи д-ви.

Галичина. В серед. 19 ст. беззастережними провідниками укр. руху були наддніпрянські діячі, українофіли. Наслідком репресивної політики рос. уряду (Емський указ 1876, підрив громадівського руху, початок інтелектуальної та політ. еміграції членів Київ. громади, цензурні утиски, несприятлива мовна ситуація)

було те, що наддніпрянські діячі вперше висловили думку про перенесення центру укр. руху з Наддніпрянщини до Галичини.

У політ. відношенні Галичина мала сприятливі умови для розвитку укр. руху. Українці Галичини хоч і обмежено, але користувалися демократ. правами — вибору власних представників до крайового сейму та австрійс. парламенту, мали вільну укр. пресу, умови для розвитку укр. мови, літератури, освіти, науки.

У сх. і зх. українців на зламі 19 і 20 ст. витворилася спільна нац. свідомість, складовою якої було усвідомлення етнічної, геогр. та мовної єдності. Галицькі українці сприйняли усталені для наддніпрянців назви «Україна», «українець», відмовившися від традицій русинства. Створена укр. літ. мова на основі полтавсько-київ. діалекту доповнювалася галицькими елементами (з наук., політ., пром. галузей).

Генераторами суспільно-політ. ідей, громад. проектів, історич. концепцій виступали наддніпрянські українці. Наддніпрянські письменники, літератори, публіцисти, парт. діячі до 1906 друкувались у періодичних виданнях Галичини.

Зміни відбувались у психології галицьких українців, у яких почав витворюватися «комплекс П'ємонту», тобто усвідомлення провідної ролі та призначення Галичини в укр. нац. відродженні. Процес «п'ємонтизації» охоплював різні сторони життя галицького сусп-ва та відбувався в різних напрямах: активна громад. діяльність, кооп. рух, військово-спортивні орг-ції, піднесення науки, освіти, к-ри краю, утворення політ. партій тощо.

Політ. боротьба в галицькому сусп-ві загострювалася під час виборів до крайового сейму або Держ. ради. У центрі громад. життя Галичини перебувала виборча реформа, яка передбачала скасування дискримінаційної системи представництва через курії і введення заг., прямого, таємного голосування. Під тиском демократично налаштованих груп населення Австро-Угорщини та революц. подій у Росії 1907 була проведена реформа виборів до австрійс. парламенту — райхсрату. Варто зазначити, що внаслідок махінацій із виборчими округами голоси українців і поляків розподілилися нерівномірно: на 1 місце в парламенті припадали голоси 52 тис. поляків або ж 102 тис. українців.

Не менш важливим було питання реформування виборчої системи до крайового сейму. Польс. сторона, яка мала практично всі права і привілеї у місц. сеймі, не збиралася ними поступатися. Укр. депутати сейму, щоб домогтися поступок, вдавалися навіть до крайніх заходів т. зв. муз. обструкції 1910—12, коли, «озброєні свистками, трубами й барабанами», вони піднімали такий ґвалт, який повністю блокував діяльність сейму.

Згодом після тривалих переговорів двох сторін і завдяки втручанню високого духовного авторитета митрополита А.*Шептицького* в лютому 1914 сейм ухвалив новий крайовий статут. Згідно з реформою українці отримали 27 % місць у крайовому сеймі (така сама пропорція зберігалася при виборах до Держ. ради), були представлені у Крайовому виділі (2 українці з 8-ми членів) та в усіх к-тах сейму.

Цей компроміс порушив монополію влади, що її поляки в Галичині мали від 1867, відтепер українці та поляки стали «партнерами у крайовому уряді, з якого перед тим вони (українці. — *Авт.*) були практично виключені». Контроль над шкільництвом переходив до укр. депутатів сейму. 1914 передбачалося відкриття 10-ти нових укр. шкіл. Цим планам перешкодила І світ. війна.

Великий громад. резонанс мала боротьба за відкриття укр. ун-ту. Спочатку серед галицьких інтелектуалів існувала ідея шляхом збільшення україномовних кафедр у Львів. ун-ті (1914 їх було 10) поділити його на дві частини — польс. та українську. Проте адміністрація ун-ту не підтримала цей проект. Пізніше виник план створення окремого укр. ун-ту.

Важливим чинником «п'ємонтизації» Галичини був кооп. рух. Він виник у 1880-ті рр. і набув широкого розмаху в 1890-х рр. Організаторами кооп. руху виступала міська та сільс. інтелігенція — учителі, юристи, лікарі, фельдшери, дрібні урядовці. Активну роль у розвитку кооп. руху відіграли сільс. священики завдяки підтримці митрополита А.Шептицького, який поставив за обов'язок священикам брати участь в організації кооп. об'єднань і очолювати їх у селах і містах.

Тісно з кооперативами співпрацювала найавторитетніша і наймасовіша культурно-громадська орг-ція — «Просвіта». Під кер-вом К.*Левицького* при численних філіях «Просвіти» відкривались ощадно-позичкові каси, кооп. крамниці, комори, кредитні спілки, на кошти яких утримувалися місц. укр. школи.

Самобутнім проявом нац. відродження Галичини була діяльність спортивно-військ. молодіжних орг-цій — «Сокола», *«Січі»*, *«Пласта»*. Головним їхнім призначенням були фізична підготовка та спортивні змагання. Проте на галицькому ґрунті ці орг-ції виконували важливу ідеологічну функцію, сприяли формуванню нац. свідомості, почуття гордості за героїчне минуле укр. народу.

Особливістю парамілітарних орг-цій у Галичині було те, що вони займалися не лише фізичною підготовкою, а й духовним вихованням укр. молоді, яка згодом брала активну участь у військ. подіях і змаганнях за укр. д-ву. Діяльність цих військово-спортивних орг-цій була проявом галицького нац. відродження. Так, усі січово-сокільські орг-ції та «Пласт» взяли участь у грандіозному святі на майдані «Сокол-Батько» у Львові з нагоди святкування 100-літнього ювілею Т.Шевченка (1914).

1873 коштом наддніпрянців у Львові було створено Літ. т-во ім. Шевченка. 1892 замість Літ. т-ва постало *Наукове товариство імені Шевченка* (НТШ). Авторами статуту оновленого т-ва були В.Антонович, О.Кониський та О.Барвінський. Ідея про створення в Галичині укр. академії наук за підтримки (фінансової) віденського уряду постійно циркулювала в академічних колах Галичини і дуже схвально сприймалася наддніпрянськими діячами.

Віденський уряд так і не наважився (через загострення міжнар. стосунків) надати НТШ статус укр. академії, втім воно отримало від уряду ін. вигоди. Так, НТШ мало право на замовлення шкільних підручників, чим забезпечило собі щорічно прибутки у 20 тис. гульденів. Згодом розгорнуло активну видавничу діяльність, журнальну політику

(*«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, *«Літературно-науковий вісник»*), що підняло його престиж у наук. колах Європи.

Академічна наука в Галичині здобула ще одну перемогу — відкриття першої на укр. землях кафедри історії України 1904 при Львівському ун-ті. Кафедру очолив учень В.Антоновича М.*Грушевський.*

Культурна експансія українців у Галичині була пов'язана із впровадженням укр. фонетичного правопису в шкільну справу та офіц. діловодство, підтвердженням держ. прав укр. мови, відкриттям другої (після Львівської) укр. г-зії в Коломиї.

Активним провідником ідей відродження виступало т-во «Просвіта». Це була найавторитетніша культурно-громад. організація. 1914 в Галичині діяли 77 її філій та 3 тис. місц. читалень. Активну просвітницьку роботу діячі «Просвіти» проводили також серед українців-військовиків в австрійс. армії і навіть серед працівників жандармерії.

Складовою процесу «п'ємонтизації» Галичини була політизація укр. руху. У жовтні 1890 була заснована *Русько-українська радикальна партія* (РУРП). Установчий з'їзд, що відбувся під головуванням І.*Франка*, ухвалив програму партії, авторами якої були М.Павлик, С.Данилович, Р.Яросевич. Друкованими органами партії стали літературно-наук. час. *«Народ»* і місячник для селянства «Хлібороб». Стратегічні завдання партії полягали у зміні способу вир-ва («переміни способу продукції згідно зі здобутком наукового соціалізму») і впровадженні соціаліст. устрою. У політ. сфері основною була боротьба за демократ. свободи (особи, слова, друку, сумління тощо) та право самоврядування громад, повітів, країв на правах автономії.

У програмі партії соціаліст. ідея співіснувала з ідеалами демократ. націоналізму, програма відбивала дві тенденції, що конкурували в політ. практиці партії: марксистську та націоналістичну. Між прихильниками цих двох ідей у надрах партії точилися теор. дискусії. Ю.*Бачинський* у брошурі *«Україна irredenta»* (1895) прагнув поєднати нац. та марксистську ідеї, відстоював ідею класової боротьби. І.Франко, полемізуючи з Ю.Бачинським, вважав, що політика класовості є «політикою ненависті».

1895 після смерті М.Драгоманова у таборі радикалів стався розкол на марксистську та націоналістично орієнтовану течії. 1899 була утворена *Українська національно-демократична партія (УНДП)*. Лідерами УНДП були відомі галицькі політики Ю.*Романчук*, К.Левицький, Є.*Олесницький*, І.Франко, М.Грушевський, Є.*Петрушевич*, Т.*Окуневський.*

На відміну від радикалів націонал-демократи у програмовому документі на перший план ставили національну ідею, проголошуючи своєю кінцевою метою держ. незалежність укр. народу, об'єднаного в єдиний нац. організм. Свої тактичні завдання вони пов'язували у сфері політичній із вимогами широкої автономії укр. територіям у межах Австрійс. д-ви, в економічній — із передачею народу засобів вир-ва, передовсім землі, та розвитком власного вир-ва, торгівлі, кредиту. УНДП становила широку коаліцію політ. сил регіону від соціалістів до унійної священицької інтелігенції. В ідейно-орг. плані та за характером впливу на громад. свідомість вона мала перевагу над РУРП.

У Галичині, крім цих найбільших і найвпливовіших партій, були створені *Українська соціал-демократична партія* (УСДП; 1899) та консервативна Християнсько-сусп. партія. УСДП організаційно та ідейно не мала самостійного значення і входила на правах автономної орг-ції до Австрійс. соціал-демократ. партії.

Буковина. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. на Буковині, як і в ін. укр. землях, що входили до складу Австрійс. монархії, настав період т. зв. першого відродження (наслідку йосифлянських реформ), ініційованого владою. Процес другого відродження був уже ініційований «знизу» і розпочався в серед. 19 ст.

Важливим фактором нац. відродження Буковини була зміна її адм. статусу. 1849 у зв'язку зі становленням в Австрії конституційного ладу Буковина була відокремлена від Галичини і набула статус окремого автономного краю. Щоправда, 1860 вона була знову перетворена на один з округів «Королівства Галіції та Лодомерії» в результаті претензій на Буковину галицьких поляків, які контролювали керування краєм. Втім у лютому 1861 під тиском буковинської громадськості Буковина повернула собі право окремої коронної землі. За конституційними законами 1867 вона ввійшла до австрійс. частини імперії. В нижній палаті райхсрату, палаті депутатів, куди обиралися 353 депутати, вона була представлена у 1873 — 9-ма, у 1898 — 11-ма депутатами.

У 1860-ті рр. відбулася модернізація політико-адм. системи Буковини. Згідно із крайовим статутом від 1861 вищим органом влади був Буковинський сейм. До його компетенції входили питання регулювання екон. діяльності, фінансів, шкільництва, проблеми громад. життя краю. Сейм обирався на 6 років і мав право ухвалювати крайові й обговорювати загальнодерж. закони, звертатися до загальноімперських владних установ. Рішення крайового сейму затверджувалось імператором, після чого набувало чинності. Сесії Буковинського сейму відбувалися раз на рік, для розгляду нагальніших питань створювалися депутатські комісії — фінансова, мандатна, шкільна та ін.

Лібералізація суспільно-політ. життя внаслідок конституційних реформ 1860-х рр. давала потужний імпульс виникненню і розвиткові процесів культурно-нац. відродження на Буковині. Осн. Закон 1867 про заг. права декларував широкі демократ. свободи. Так, стаття 19 Конституції проголошувала: «Усі народи держави рівноправні, і кожний народ має непорушне право зберігати і розвивати свою народність і мову». Проголошувалися й ін. демократ. свободи — рівність усіх перед законом, свобода слова, друку, вибору професії, право на освіту, свобода совісті, недоторканність приватної власності, таємниця листування. Скасовувалася попередня цензура. На підставі Конституції 1867 була ухвалена низка законів, згідно з якими контроль над школами від церкви передавався д-ві, в імперії вводилась обов'язкова 8-річна освіта (Буковинський сейм встановив для краю 6-річний термін навчання), військ. реформа передбачала введення заг. військ. повинності, закон 1870 легалізував страйки, закон 1868 про створення органів суд. влади передбачав існування суду присяжних.

З одного боку, реформи 1860-х рр. в Австро-Угорщині створювали конституційний лад, правову основу демократизації сусп-ва, розвитку відсталих провінцій, із другого, — не маючи механізмів упровадження на практиці, вони мало що змінювали в безправному становищі укр. народу.

Укр. рух на Буковині мав власні особливості. По-перше, розвиток укр. ідентичності («національне відродження») буковинських українців відставав на 10—15 років від аналогічних процесів у сусідній Галичині. По-друге, на відміну від нац. відродження Галичини, що характеризувалося жорстким протистоянням польс. та укр. елементів, процес відродження на Буковині, де у політ. процесі були задіяні різні етнічні групи, відзначався політ. компромісами, співпрацею в різних ситуаціях. По-третє, укр. рух на Буковині мав легітимний характер, переважали конституційні форми боротьби. Це означало, що діячі укр. руху співпрацювали із крайовими та імперськими установами, лобіювали інтереси укр. населення у місц. сеймі та віденському парламенті. Відомі випадки, коли укр. депутати райхсрату вдавалися до обструкції, зокрема при вирішенні проблеми створення укр. ун-ту. По-четверте, особливість нац. руху Буковини полягала в ідейній та організаційній її підтримці з боку українців Галичини та Наддніпрянщини.

В результаті «першого парламентського експерименту» на Буковині в 1850-х рр. у г-зіях і школах було запроваджене викладання укр. мовою, з'явився інтерес до галицької укр. преси та місц. фольклору.

На поч. 1860-х рр. у Чернівцях утворилася група місц. інтелектуалів, які обговорювали громад. питання, проблеми літератури, історії, філософії. До цього гуртка входили студент Чернів. семінарії А.Кобилянський, журналіст К.Горбаль, випускник Чернів. г-зії Л.Лукашевич, учасник революції 1848, журналіст, згодом професор Е.-Р.*Нойбауер.* Духовним провідником був поет Ю.*Федькович*, якого називали «Буковинським Шевченком» не лише за літ. талант, а ще й тому, що в літ. творах він сформулював такі осн. ідеї, як любов до Буковини, природи, повага до героїчного минулого укр. народу, ідея єдності українців Галичини та Буковини, а також усієї України.

Початковий етап буковинського відродження характеризується створенням нової укр. літератури, пожвавленням громад. життя, що було започатковано діяльністю Буковинського сейму (вибори до якого відбулися 1861) та формуванням ідеології українства на буковинському ґрунті.

Першою в буковинському русі наприкінці 1860-х рр. виникла москвофільська течія, що була запозичена з Галичини. Москвофільство на Буковині підтримувала румун. партія, що також виступала проти онімечення та полонізації краю. Активними діячами буковинського москвофільства були І.Браник, І.Глібовицький, В.Продай, Т.Дронь та ін. Причини поширення москвофільства на Буковині були ті самі, що й у Галичині — культ. та геополіт. ізольованість, низький освіт. та матеріальний рівень життя, створення принадливого образу Росії як захисниці правосл. віри та к-ри. Ідеологія москвофільства на Буковині становила суміш наївного монархізму, що уживався із властивою зх. українцям лояльністю до Габсбурзької династії.

Москвофіли розгорнули активну культурно-освітню діяльність, яка сприяла активізації місц. русинської спільноти. Проте із приходом у 1870-х рр. молодої генерації укр. діячів процес ідеологічного визначення та диференціації аморфної течії буковинського москвофільства прискорився. 1881 створено першу політ. орг-цію — «Руську раду», що брала участь у передвиборній кампанії українців до крайового сейму та віденського парламенту. Під впливом і заходами І.Онишкевича «Руська рада» стала орг-цією активного українства на Буковині. 1884 відбувся розкол т-ва «Руська бесіда», з якого вийшли москвофіли, і провід перейшов до народовської частини т-ва. Визначними діячами буковинського народовства були О.*Попович*, Є.*Пігуляк* та Ю.Пігуляк, І.Тимінський, С.*Смаль-Стоцький.* Ідейно їх підтримали представники старшої генерації Ю.Федькович, С.Воробкевич, І.Окуневський.

1885 з'явилася перша укр. політ. газ. *«Буковина»*, редактором якої став Ю.Федькович. Народовці започаткували видання «Руської бібліотеки для молоді» і продовжували друкувати «Буковинський православний календар». Важливою їхньою орг. акцією було створення 1884 культурно-громад. т-ва «Народний дім», який згодом став центром об'єднання народовських сил Буковини.

Ідеологічна платформа буковинських народовців була доволі близькою до їхніх галицьких однодумців і передбачала визнання окремішності українців від поляків і від росіян, а також ідеї етнічно-територіальної та мовно-культ. єдності українців Буковини, Галичини та Наддніпрянської України («українська ірредента»).

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. український рух набув масовості та ідеологічної зрілості. Замість традиційних термінів «русин», «руський», «руський народ» до мовної свідомості ввійшли слова «український», «українець», «український народ». Нац. рух охопив усі групи укр. населення — селянство, інтелігенцію, студентство, молодь.

Наймасовішим був кооперативний рух серед селянства, в організації якого брали участь народовці. 1902—03 у Чернівцях було засновано «Селянську касу» — об'єднання хліборобських, споживчих і кредитних кооперативів, що надавала кредити кооперативам і приватним особам, займалася організацією торгівлі, молочарством, парцеляцією землі, вирубуванням лісів і торгівлею лісом. 1914 вона вже об'єднувала 74 хліборобські, 3 кредитні кооперативи та 8 споживчих, 2 молочарні тощо. Гол. мета кооп. руху на Буковині полягала у тому, щоби відібрати торгівлю у посередників і передати її укр. селянинові, що було важливим засобом формування нац. почуття серед нар. мас.

1887 серед буковинського вчительства було утворено товариство «Руська школа» на чолі зі С.Смаль-Стоцьким. Були створені наук. т-ва, зокрема «Історичне товариство» під головуванням В.Мільковича. У 1890-ті рр. на Буковині розгорнулася кампанія за введення фонетичного укр. правопису. 1893—95 фонетичний принцип був упроваджений у початкових і середніх школах.

Під ідейним впливом народовців виникали студентські орг-ції,

які конкурували із молодіжними т-вами, що перебували під опікою буковинських москвофілів, як-от «Согласіє» (1870) та «Союз» (1877). 1900 внаслідок суперечок у т-ві «Союз» виникло студентське т-во «Молода Україна». 1909 на 1-му конгресі укр. студентів Австро-Угорщини було утворено Укр. студентський союз.

На Буковині діяли і парамілітарні молодіжні орг-ції. 1902 засновано гімнастично-пожежне т-во «Січ», яке швидко стало масовим, що привело 1905 до створення «Союзу січей», першим отаманом якого був обраний Є.Пігуляк.

Про формування укр. ідентичності різних станів Буковини свідчить укорінення слів «український» (замість «руський») у назвах громад. т-в і об'єднань. Навіть старші культурно-громадські об'єднання змінювали назву, напр. 1910 т-во «Руська школа» — на «Українська школа», з'являлися й нові назви — «Українська каса», «Український міщанський клуб».

У 1890—1910-ті рр. відбулася політизація укр. руху Буковини. Ініціатором виникнення перших політ. партій краю виступили народовці. Відмітними рисами парт. буд-ва буковинських народовців були вторинність, копіювання програми та орг. структур галицьких політ. партій.

Прообразом політ. партії була створена 1905 «Національна рада русинів». Програмовий документ, укладений Т.*Галіпом* та Л.*Когутом*, майже не відрізнявся від документів Національно-демократ. та Радикальної партій Галичини. 1907 через суперечки кер-ва Рада припинила існування.

1905 була утворена Укр. поступова партія на чолі з О.Поповичем. У 1909 за ініціативою С.Смаль-Стоцького виникла сел. партія «Руська рада». 1913 виникли дві партії, що конкурували одна з одною: Укр. нар. партія та Укр. національно-демократ. партія, за якими, відповідно, стояли ті самі народовські лідери — С.Смаль-Стоцький та М.*Василько.*

1907 буковинське учительство утворило *Українську радикальну партію Буковини*, яку народовці вважали «румунською інтригою». За своєю організацією та програмою вона цілком дублювала Радикальну партію Галичини. Лідером буковинських радикалів був Т.Галіп, а друкованим органом — газ. «Громадянин».

Третьою політ. силою Буковини (поряд із народовцями та радикалами) були соціал-демократи. Соціал-демократ. партія Буковини була утворена 1896 у Чернівцях як складова потужної Австрійс. соціал-демократ. партії. Лідером буковинських соціал-демократів був Й.*Безпалко.* Через брак соціальної бази буковинська соціал-демократія була нечисленна і мала менший вплив на суспільно-політ. життя краю, ніж народовці та радикали.

Закарпаття. Нац. (русинський) рух у Закарпат. Україні пройшов кілька етапів. Складність цього руху була зумовлена тим, що русинське населення, зокрема інтелігенція, не могло визначитися із власною нац. ідентичністю (належністю до мадярського панівного етносу чи далеких слов'ян. братів-росіян або ж наддніпрянських малоросів та галицьких русинів). Ще одна особливість нац. руху українців у Закарпатті полягала у сповільненому характері процесу культурно-нац. відродження порівняно з ін. укр. регіонами. Якщо центрами укр. руху вважалася Наддніпрянщина в 1870-ті та Галичина у 1890-ті, то на Закарпатті звучало лише далеке відлуння цих потужних потоків активного українства.

Нац. рух закарпат. українців почав формуватись із серед. 19 ст. у вигляді русофільської течії. Русофільство виникло як реакція на духовний та адм. тиск у житті укр. спільноти Закарпаття. Ідеологом і засн. русофільської течії був відомий поет, культ. і громад. діяч О.Духнович, який через власну творчість поширював у русинському середовищі думку про єдність закарпат. русинів із галицькими русинами (українцями). 1855 він заснував Пряшівську літ. спілку.

Другий етап нац. відродження вже мав яскраво виражений русофільський характер. Лідерами русофільського руху на Закарпатті були І.Раковський та А.Добрянський. Соціальну базу русофільства становили представники нечисленної русинської інтелігенції — літератори, вчені, вчителі, культ. і громад. діячі — О.Павлович, О.Митрак, Ю.Ставровський-Попрадов, А.Кралицький, В.Кимак.

1866 вони утворили перше русинське культурно-освітнє Т-во Св. Василія Великого в Ужгороді. Русофільські установи розпочали видавничу діяльність. Протягом 1867—71 Пряшівська літ. спілка видавала першу світську газету закарпат. українців «Свет». 1871—72 була започаткована газ. «Новый Свет». Із 1871 в Ужгороді виходила сатирична газ. «Сова», яка подавала критичні матеріали щодо угор. світської влади та церк. властей на Закарпатті. Редактором «Сови» був В.Кимак, публіцист, громад. діяч, викладач історії в Ужгородській г-зії. На сторінках «Сови» друкувалися відомі письменники, публіцисти, громад. діячі краю А.Кралицький, Є.Фенцик, К.Сабов. Після репресій угор. властей, коли газета була заборонена, її видавці В.Кимак та Е.Грабар емігрували до Росії.

У 1860—70-ті рр. представники русинського руху виступали не лише з культурно-освіт., мовними проектами, а й із політ. ініціативами. Лідер русофільської течії А.Добрянський запропонував кілька проектів автономії краю.

Врешті русофільський напрям вичерпав себе: втручання Росії не відбулося, а головне — русофіли не спромоглися протистояти тиску мадяризації. Наприкінці 1890-х рр. гурток закарпат. інтелектуалів, розчарувавшись у русофільстві, його політ. і культ. непродуктивності, започаткував народовський напрям — русинофільство. Соціальна база русинофільства була дуже вузькою. Більшість русинської інтелігенції була мадяризована, в її свідомості переважали мадярські національно-політ. та культ. лояльності. Русинофіли свідомо відмовилися від рос. мови і повернулися до народної, вбачаючи саме в ній запоруку нац. відродження і злуки інтелігенції з народом. Гуртувалися вони навколо тижневика «Наука» (виходив із 1897).

Відомими діячами русинофільського руху були греко-катол. священик, публіцист, громад. діяч А.*Волошин*, історик, етнограф Ю.*Жаткович*, літературознавець Г.*Стрипський*, редактор М.Врабель та ін.

Мова і література

Важливим фактором культурно-нац. відродження на рубежі 18 і 19 ст. стало формування укр. літ. мови та нац. літератури. Творцем укр. літ. мови по пра-

ву вважається І.Котляревський (1769—1838). Укр. традиції, звичаї, на яких виховувався І.Котляревський, провінційний побут укр. дворянства, в якому він жив, поєднувалися з новими європ. ідеями, літ. впливами. У творчості І.Котляревського «схрестились» барокове 18-те і романтичне, 19 ст. Зародження нової укр. літератури знаменувала поява поеми І.Котляревського «Енеїда» 1798. За жанром це була травестія, тобто пародія на класичний оригінал — однойменну поему рим. письменника Публія Вергілія Марона. І.Котляревський з'єднав в єдине ціле бурлескну поему про пригоди троянців, які мали вигляд укр. зухвалих козаків, із широкою національно-побутовою картиною своєї епохи. Заслуга І.Котляревського полягає насамперед у пробудженні інтересу до укр. мови, побуту, гумору, що й формувало основи укр. самосвідомості, сприяло культурно-літ. відродженню.

Неперевершеним знавцем укр. народності був поет і перекладач П.*Гулак-Артемовський* (1790—1865), котрий, як й І.Котляревський, дав зразки переспівів світ. літератури від Квінта Горація Флакка до М.Лермонтова. Для його поезії були характерні моралізаторські та філос. мотиви песимістичного забарвлення.

«Батьком» укр. повісті слушно вважається Г.*Квітка-Основ'яненко* (1778—1843), у творчості якого розрізняють повісті-анекдоти «Салдацький патрет», «Пархомове снідання» та психологічні повісті «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Конотопська відьма», «Божі діти» та ін. Зображуючи малорос. побут, повсякденне життя звичайних малоросів, він не критикував соціально-політ. лад, а радше стояв на позиціях патріархального гуманізму. Г.Квітка-Основ'яненко широко відомий як драматург, автор комедій «Сватання на Гончарівці», «Шельменко — волосний писар», «Шельменко-денщик». Незаперечна його заслуга полягає у тому, що він першим в укр. літературі виводить образ селянина-кріпака, який розповідає про себе рідною мовою. Жін. образи у творах Г.Квітки-Основ'яненка були взірцевими у тогочасній укр. літературі і не поступалися європ. зразкам. А започаткований ним жанр укр. повісті

Група українських письменників, які зібрались у Полтаві на відкритті пам'ятника І. Котляревському. Зліва направо, у першому ряду: М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич; у другому ряду: В. Стефаник, Олена Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко. 1903.

вирізняється глибоким етнографізмом, живою укр. мовою, пробудженням інтересу до укр. людності та нар. к-ри.

Помітний слід в укр. літературно-культ. відродженні залишив байкар, поет, перекладач Є.*Гребінка* (1812—48). Викладаючи із 1834 рос. словесність у кадетському та Мор. корпусах у С.-Петербурзі, він заснував гурток, що об'єднав укр. літераторів пн. столиці. Літ. славу Є.Гребінці принесли байки, яким він надав неповторного нац. колориту. Своєю творчістю він пропагував і романтичні жанри — романси, пісні. Поезія Є.Гребінки «Ні, мамо, не можна нелюба любить» сприймалась як нар. творчість.

Формування ж стандартів укр. літ. мови та нац. літератури нерозривно пов'язане із творчістю Т.Шевченка (1814—61). Першою поетичною збіркою творів Т.Шевченка став «Кобзар», виданий 1840 на кошти П.Мартоса за ініціативою Є.Гребінки. 1844 з'явилося 2-ге видання «Кобзаря». 1860 вийшло останнє прижиттєве видання «Кобзаря» коштом відомого укр. підприємця-мецената П.*Симиренка.* Геніальність Т.Шевченка як літератора полягала у тому, що він зумів поєднати в органічне ціле традиції нар. усної творчості з новітніми літ. впливами, романтичними жанрами, сюжетами, усвідомити і переосмислити досвід кращих зразків рос. та європ. літератур.

Твори Т.Шевченка справили великий вплив на пробудження нац. свідомості й у Наддніпрянщині, і на західноукр. землях.

Наддніпрянська Україна у 1905—1914

Перша в Рос. імперії революція поч. 20 ст. мала загальнодемократ. характер. Її завдання полягало не стільки в докорінній зміні засад наявного сусп-ва, реорганізації соціальних структур і ротації політ. еліт, скільки у модернізації політ. свідомості як основи трансформації аграрного сусп-ва з елементами політ. архаїки (самодерж. влада, розгалужена і важка бюрократична система, станова структура) в сучасне.

На відміну від бурж. і соціаліст. революцій із властивим їм чітко визначеним протистоянням ворогуючих сил (дворянство/буржуазія або ж буржуазія і дворянство/пролетаріат і селян-

Учасники з'їзду українських письменників та діячів культури з нагоди 100-літнього ювілею «Енеїди» І. Котляревського. Зліва направо, у першому ряду: М. Павлик, Є. Ярошинська, Н. Кобринська, О. Кобилянська, С. Лепкий, А. Чайковський, К. Паньківський. У другому ряду: І. Копач, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Грушевський, І. Франко, О. Колесса, Б. Лепкий. У третьому ряду: І. Петрушевич, Ф. Колесса, О. Кишакевич, І. Труш, Д. Лукіянович, М. Івасюк. Львів. 31 жовтня або 1 листопада (за н. ст.) 1898.

Знак випускника київського Університету Святого Володимира. Початок 20 ст. Національний музей історії України.

ство) їй був притаманний широкий спектр політ. сил, ідеологій, соціальних очікувань і рухів.

Найпотужнішою силою революції було селянство. Революц. рухом була охоплена $^1/_5$ всього селянства імперії. Соціальні очікування багатомільйонного селянства були пов'язані із завершенням аграрної революції, розпочатої епохою Великих реформ, зокрема скасуванням викупних платежів, передачею землі у власність селян, розвитком товарного с.-г. вир-ва.

Важливою силою революц. процесу був робітн. рух. Соціальні очікування робітників, зокрема свідомішого індустріального пролетаріату, були пов'язані з екон. вимогами (скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, введення соціального страхування, мед. обслуговування) і політичними (свобода слова, зборів, право створення профспілкових орг-цій).

Складовою революції залишавсь і ліберально-опозиційний рух. Конституційні очікування ліберальних земців були втілені у програми та парламентську діяльність перших рос. ліберальних партій. Ідеологія ліберального руху відбивала інтереси підприємців і т. зв. трудового дворянства, що стало на шлях модернізації поміщицького госп-ва, його тех. переоснащення й орієнтації на ринок, внутр. і зовн. торгівлю.

Важливу частину революц. спектра формували і зміцнілі в ході його розвитку нац. рухи. Соціально-політ. очікування представників нац. рухів (поляків, фінів, українців та ін.) були пов'язані з наданням автономії краю, розвитком нац. к-р, мови, літератури, створенням громад. установ.

Самостійною силою виступили представники соціал-демократ. руху — руху радикально налаштованої інтелігенції та міщанства із нац. окраїн імперії. *Партія соціалістів-революціонерів*, утворена 1901, репрезентувала інтереси селянства, пропагувала ідею сел. революції і дотримувалася тактики політ. терору. Інтереси робітн. класу представляла Рос. соціал-демократ. робітн. партія (РСДРП), яка формально була проголошена 1898. На II з'їзді РСДРП 1903 відбувся розкол рос. революц. соціал-демократії на дві гілки: *більшовиків* на чолі з В.*Леніним*, які відображали тоталітарну тенденцію у парт. буд-ві, питаннях ідеології та стратегії (перехід до безкласового сусп-ва шляхом соціаліст. революції), та *меншовиків* (лідери — Г.*Плеханов* і Ю.*Мартов*), які орієнтувалися на європ. модель соціал-демократії, що не відкидала ідеї комуніст. революції як перспективи, проте поліпшення умов праці й життя робітників пов'язувала із широкою програмою соціально-екон. реформ. Крім того, соціал-демократ. табір був представлений різноманітними партіями нац. спрямованості, а саме: Єврейс. соціал-демократ. партією (*Бунд*), Польс. соціал-демократ. партією, Революц. укр. партією, Укр. нар. партією, Укр. соціал-демократ. спілкою.

Перебіг та наслідки цього революц. процесу варто розглядати як поєднання революції «знизу» (1905—07), революції «згори» (1906—11) та «нової революційної хвилі» (1910—14).

Започаткували революцію події «кривавої неділі» 9 січня 1905. У цей день мирну демонстрацію робітників, які йшли до царя *Миколи II* із петицією, за наказом властей було розстріляно і внаслідок цього бл. 1 тис. демонстрантів загинули і понад 2 тис. були поранені. Розстріл демонстрації викликав хвилю страйків по всій країні, що засвідчило глибоке обурення і посилення психологічної напруги у сусп-ві. Протягом січня—березня у страйках взяли участь 810 тис. робітників.

Другий етап революції «низів» припадає на весну—літо 1905 і відзначається зростанням революц. активності. Сел. виступи набули руйнівної форми — захоплення поміщицьких земель, підпали і руйнування панських маєтків. Незадоволення виявляла інтелігенція. Був створений «Союз союзів», що об'єднав професійні об'єднання журналістів, агрономів, юристів, бухгалтерів, залізничників, а також земців-конституціоналістів, активісток жін. руху, захисників прав євреїв та ін.

Почалися заворушення в армії і на флоті. З'їзд козац. офіцерів (які вважалися осн. силою держ. репресивної машини) звернувся до царя із проханням надати конституцію. У червні 1905 спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін». Ознакою мобілізації урядового табору, провладних монархічних сил став початок єврейс. погромів і репресій проти радикальних елементів.

Наступна хвиля революції «знизу» почала наростати восени 1905. Приводом для цього став указ про скликання у серпні 1905 Держ. думи Рос. імперії. Проект функціонування Держ. думи, укладений міністром внутр. справ О.Булигіним, передбачав дорадчий характер її діяльності та складну систему виборів за куріями. Критика проекту «*Булигінської думи*» згуртувала опозицію — ліберали, націоналісти, соціалісти вимагали «справжнього парламенту».

Активною силою в революції в цей час виступило студентство. Повернення ун-там права внутр. автономії перетворило їх на центри опозиції і справжні «острови» свободи слова, розкріпаченої думки, мітингів.

Пік революції «знизу» припав на жовтень—листопад 1905. На поч. жовтня розпочався політ. страйк моск. залізничників. «Страйки солідарності» охопили ін. пром. галузі, сферу послуг. У країні почався загальнонац. страйк. У ньому брали участь індустріальні робітники, службовці. Вперше у політ. діях об'єдналися центр і регіони, далекі периферії імперії. В загальнонац. страйку взяли участь 1,5 млн робітників, бл. 200 тис. службовців.

Найпотужнішою силою опозиції були пром. робітники, осн. засобом боротьби яких став політ. страйк. У ході революції виникали й альтернативні органи влади, робітн. самоорганізації. У С.-Петербурзі 13 жовтня зібрався «перший робітничий парламент» — Рада робітн. депутатів, до якої входили 562 депутати, котрі репрезентували 147 пром. підпр-в і 50 майстерень міста. Виконавчий орган ради став альтернативним органом міської влади, до якого зверталися робітники, радикальна інтелігенція, політ. активісти. Аналогічні органи робітн. революц. влади виникали в Одесі, Москві, Києві, Катеринославі та ін. містах.

17 жовтня 1905 цар Микола II підписав маніфест, що започатковував основи парламентаризму — свободу слова, зібрань, орг-цій. Дума із дорадчого органу перетворювалася на законодавчий. Проголошувалась амністія всім політв'язням. У Фінляндії і Польщі відновлювалась ав-

тономія. Замість усталеної управлінської моделі, коли кожен із міністрів затверджувався особисто царем та був відповідальний лише перед монархом, утворювався Кабінет міністрів. У листопаді цар підписав маніфест, що скасовував викупні платежі 1861 і розширяв повноваження Сел. поземельного банку щодо продажу селянам землі.

Наступний етап перебігу подій революції «знизу» стратегічно важливий, хоч і короткочасний. У грудні 1905 — на поч. 1906 рівновага сил «порядку» і «революції» порушилася, почалося відновлення влади. Політ. страйк моск. робітників, що почався 7 грудня, переріс у збройне повстання. Робочі дружини із робітників, студентів, мешканців міста чинили опір військам. Повстання було придушене 20 грудня 1905.

Груднева хвиля повстань прокотилася по всій імперії — на окраїнах (Україна, Прибалтика, Фінляндія, Польща, Сибір) та в центрі, але всі вони були придушені урядовими військами. Революц. виступи у містах зазнали поразки.

На поч. 1906 перша рос. революція вступила у стадію переходу від насильницьких дій до парламентарного реформування політично-адм. системи.

15 грудня 1905 був виданий закон про вибори до *Державної думи Російської імперії* (багатоступенева система виборів за куріями, жінки не мали права голосу, віковий ценз становив 25 років). У лютому цар затвердив Держ. раду, що за статусом прирівнювалася до верхньої палати, мала такі самі законодавчі повноваження, як Держ. дума, а частина членів Держ. ради призначалася ним самим. У квітні було оприлюднено Осн. Закон, що істотно обмежував сферу повноважень Держ. думи, виводячи з її компетенції контроль над силовими структурами. Осн. Закон підтверджував царську владу як самодержавну, якій повністю підпорядковувався уряд, що між сесіями Держ. думи здійснював законодавчі функції. Цар зберігав виключне право на амністію.

27 квітня 1906 у Таврійському палаці у С.-Петербурзі відкрилося засідання 1-ї Держ. думи. Попри багатоступеневі вибори та ін. обмеження Дума була досить опозиційною, а не «кишеньковою», як очікував консервативний табір. Вибори в Думу бойкотували лише соціал-демократи. Вибори були масовими у місті та на селі. Показником соціальних очікувань і настроїв в сусп-ві був склад 1-ї Думи. Консервативні сили не здобули жодного мандата; $^1/_2$ депутатів репрезентували інтереси селянства; кадети (конституційні демократи) мали $^1/_3$ голосів. Саме кадети та ліберально налаштовані депутати окраїн сформували більшість у Думі, репрезентуючи «центр». «Ліве» крило було представлене фракцією трудовиків, що утворилася із сел. депутатів.

Гол. питанням у роботі Думи було аграрне, навколо якого велася жорстока боротьба. Уряд не робив жодної поступки Думі. Діяльність парламентарів зайшла у глухий кут: засідання перетворилися на двобій між царськими міністрами і депутатами, що доповнювалося протистоянням думських фракцій. З ініціативи прем'єр-міністра І.Горемикіна 1-ша Держ. дума була розпущена царем. Були призначені нові вибори, прем'єр-міністром став П.*Столипін*.

Новий прем'єр-міністр очолював також МВС, що давало йому змогу координувати діяльність уряду, репресивний механізм та проведення виборів у Думу. Репресії були спрямовані проти свободи слова, друку, преси. 92 газети були закриті, 141 редактора заарештовано. Заборонялися профспілки, активістів арештовували. Репресіям були піддані робітники, активних учасників подій звільняли з роботи, безробіття охопило до 300 тис. осіб.

Вводилися *військово-польові суди*, в яких суддями були офіцери, адвокатура не передбачалась, а рішення суду мали ухвалюватися за зачиненими дверима протягом 48 годин. За час існування військово-польових судів було заслухано 1100 справ, у 950-ти з яких винесено смертний вирок, у 85-ти — до заслання на каторжні роботи до Сибіру. Урядовий терор провокував терористичні дії революц. табору.

В лютому 1907 розпочала роботу 2-га Держ. дума, яка стала ще революційнішою, ніж попередня. У ній опозиційні сили становили більшість, а проурядові сили «порядку» перебували у принизливій меншості. Монархічна преса вимагала розпуску Думи і запровадження нового виборчого закону. Праві депутати використовували деструктивну тактику, щоб розбалансувати роботу в Думі. 3 червня 1907 2-га Дума була розпущена.

Почалася нова хвиля репресій, деяких радикальних депутатів було заарештовано, соціал-демократ. фракцію засуджено до заслання у Сибір. Розпуск 2-ї Думи і проголошення нового виборчого закону, за яким 51 % місць у Думі надавався дворянам-землевласникам, суперечили Осн. Закону. Фактично заходи уряду становили держ. переворот, що означав зміцнення монархічного урядово-бюрократичного табору, який виступав оборонцем інститутів традиційного сусп-ва у протистоянні з реформістськими силами.

1 листопада 1907 відкрилася 3-тя Держ. дума. Соціальний склад депутатів істотно відрізнявся від Думи 1-го та 2-го скликань, що давало підстави вважати її «чорносотенно-кадетською». Керована самодержавством 3-тя Держ. дума проіснувала повний термін своїх повноважень — 5 років.

До 1-ї Держ. думи від Укр. радикально-демократичної партії пройшов один депутат із Полтавщини — В.Шемет. Від кадетської партії до парламенту пройшли такі укр. депутати, як І.Шраг, П.Чижевський, М.Біляшівський, від селян були обрані М.Онацький, П.Зубченко.

Укр. думці створили укр. парламентський клуб, до якого ввійшли 44 депутати: 19 селян, 17 представників інтелігенції — лікарі, адвокати, земські активісти. Активними учасниками клубу були І.Шраг, П.Чижевський, В.Шемет, барон Ф.Штейнгель, А.Вязлов. Ідеологом укр. думської фракції став професор М.Грушевський, який спеціально приїхав зі Львова та оселився у С.-Петербурзі. Укр. клуб у 1-й Держ. думі не мав формального статусу фракції, проте це була найчисленніша група серед депутатів — представників нац.

Прибутковий будинок у Києві — власність М. Грушевського. Реконструкція В. Чепелика.

окраїн. Саме укр. думська група відіграла вирішальну роль у створенні у травні 1906 потужної думської фракції «автономістів-федералістів». М.Грушевський видавав у С.-Петербурзі рос. мовою тижневик «*Украинский вестник*». Представники укр. парламентського клубу виступали за скасування закону (15 квітня 1906) проти сільс. страйків, засуджували єврейс. погроми.

Ознакою революціонізації 2-ї Думи було утворення укр. парламентської фракції у складі 47-ми депутатів (для порівняння: у фракції октябристів було 44 депутати). *Українська думська громада* власним коштом видавала газ. «*Рідна справа — вісті з Думи*», де друкувалися заяви, промови членів думської фракції. Редактором газети був В.*Доманицький*. Укр. думська громада підготувала законопроекти про автономію України та запровадження укр. мови в школі, церкві. Члени укр. парламентської фракції внесли принципові поправки до думського законопроекту про освіту, запропонувавши заснувати курси укр. мови в учительських семінаріях, а також відкрити в Харків., Київ., Новорос. ун-тах українознавчі кафедри.

Існування укр. парламентських груп у 1-й і 2-й Держ. думах репрезентувало дебют українства на парламентській сцені, ставши фактором політизації укр. руху та поєднання у свідомості українства політ. й нац. ідеї.

Укр. клубів у 3-й і 4-й Думах не було, однак «українське питання» не раз поставало на думських засіданнях. У 3-й Думі діяла група свідомих українців (бл. 25-ти осіб), проте вони не могли конституюватись у парламентську фракцію.

«Третьочервневий» держ. переворот 1907 означав кінець революції «знизу», подолання революц. активності. Однак якщо революція «знизу» закінчилася, то реформи «згори» все ж відбувалися. Це втілювалося не лише у функціонуванні «куцого конституціоналізму», а й у проведенні низки реформ, спрямованих на модернізацію соціально-екон. сфери, зокрема аграрного сектору. Гол. постаттю революції «згори» був П.Столипін, який із невеликою групою однодумців з управлінської еліти виступав рушієм та ідеологом реформ. Убивство П.Столипіна 1911 знаменувало заключний акт революції «згори».

Революц. події 1905—07 охопили й укр. землі. Поштовхом до виступів міськ. пролетаріату України стали події «кривавої неділі» у С.-Петербурзі. На знак протесту проти розстрілу царськими військами мирної робочої демонстрації почалися страйки в Києві на Південнорос. з-ді (нині з-д «Кузня на Рибальському»), на з-ді с.-г. машин т-ва «Гретер і Криванек» (нині 1-й Київ. машинобудівний з-д). 17 січня розпочався страйк на підпр-вах Катеринослава під кер-вом активістів РСДРП. У лютому застрайкували робітники Харкова, службовці-залізничники Києва під кер-вом більшовиків І.Крижанівського та О.Шліхтера. Страйковий рух охопив Донбас, Одесу, Миколаїв. У страйках взяли участь бл. 170 тис. осіб.

Провідниками робітн. руху були представники різних течій рос. соціал-демократії — меншовики, більшовики, а також есери (радикальна частина). Першими результатами революц. виступу міськ. пролетаріату були поступки, на які йшли власники підпр-в, — скорочення тривалості робочого дня, збільшення заробітної плати.

Після спаду страйкового руху влітку 1905 новий підйом припав на жовтень—листопад. Першими до жовтневого страйку приєдналися залізничники Харкова. 5 жовтня припинили роботу робітники паровозних і вагонних майстерень. 10 жовтня страйкували робітники всіх з-дів міста. У політ. мітингу взяли участь 10 тис. харків'ян. Біля ун-ту робітники і революц. студенти почали будувати барикади. Почалися сутички між бойовими дружинами та силами армії і поліції.

Страйки робітників Донбасу перетворювалися на відкриті політ. маніфестації. Барикади будувалися і в Одесі, незважаючи на те, що в місті був уведений воєн. стан. У Києві 10 жовтня припинили роботу робітники і службовці залізниці, до яких за кілька днів приєдналися робітники з-ду т-ва «Гретер і Криванек». У серед. жовтня практично вся Україна була охоплена загальнонац. страйком.

Під час жовтневого загальнонац. страйку в Україні слідом за С.-Петербургом, Москвою, Іваново-Вознесенськом (нині м. Іваново, РФ) почали виникати ради уповноважених (депутатів) як форма організації пром. робітників. Процес виникнення рад був стихійним. Секретарем Катериносл. ради робітн. депутатів був більшовик Г.*Петровський*, Луган. робітн. раду очолив К.*Ворошилов*, Київську — Ф.Алексеєв. Ради самовільно вводили 8-годинний робочий день, організовували робітн. дружини, допомагали безробітним. Виникнення рад свідчило про потужні зміни у самоорганізації робітництва.

Маніфест 17 жовтня легалізував процес створення громад. і професійних орг-цій. В Україні було створено 280 профспілкових об'єднань. У грудні робітн. рух вступив у нову фазу. Змінилася форма боротьби: від політ. страйків, мітингів, демонстрацій робітники, керовані соціал-демократами, почали вдаватися до збройного протистояння властям. Відгуком на придушення грудневого повстання моск. робітників стала низка локальних повстань по всій імперії, у т. ч. в Україні. В Одесі, Києві, Миколаєві, Катеринославі, на Донбасі створювалися *бойові дружини*, кер-во якими здійснювали органи рад — *бойові страйкові комітети*. Робітн. околиці в Одесі, Катеринославі, Києві, Миколаєві перетворилися на «острови» робітн. влади, де робітники роззброювали поліцію та ставали повноправними господарями. У Харкові, Олександрівську (нині м. Запоріжжя), на Донбасі робітн. страйки, «барикадні сутички» переросли у збройні повстання. 12 грудня збройне повстання робітників з-дів Харкова було придушене урядовими військами. 14 грудня спалахнуло повстання в Олександрівську, яке підтримали робітники Нікополя, Нижньодніпровська (нині у складі м. Дніпро), станції Синельникове.

Осередком збройного опору рос. політ. режиму став Донбас. Особливо запеклим було *Горлівське збройне повстання 1905*. Приводом до нього став розстріл поліцією 16 грудня робітників мех. з-ду. На заклик горлівців до міста приїздили бойові дружини з усього Донбасу — Ясинуватої, Дебальцевого, Луганська, Харцизька. Селяни везли повсталим харчі й самі поповнювали їхні лави. Всього до Горлівки прибули 4 тис. дружинників. Спочатку

під тиском робітн. дружин козац. та драгунські частини відступили у степ. Із прибуттям нових каральних сил повстання було придушене.

1906 робітничий рух пішов на спад. Новий етап піднесення припав на 1910—14, що було пов'язано з динамічним зростанням пром-сті. У цей період робітн. рух відзначався поєднанням екон. і політ. вимог, а також відкритістю робітників до сприйняття укр. національно-культ. цінностей.

Сел. рух становив органічну складову революції 1905—07. Селянство було гол. рушійною силою революції, що цілком зрозуміло для країни, де більшість населення становили селяни. Сільс. чинник зумовлював колорит першої рос. революції, робив її народною за характером вимог і набором засобів боротьби. Окремі сел. виступи, що мали локальний характер, зливалися в єдиний потік нар. протистояння держ. машині — поліції, армії, урядовцям, поміщикам-землевласникам.

Рушійною силою сел. революції виступало селянство, склад і соціальні ролі якого характеризують три осн. типи. Перший тип — селяни середньої заможності, які були свідомі своїх дій, організовані та становили найчисленнішу групу. Другу групу репрезентували сел. низи — «темна маса» неписьменних, агресивних, жорстоких, безпомічних, консервативно налаштованих, відкритих до сприйняття шовіністичних, чорносотенних закликів. Третя, «неактивна група» — найбідніші прошарки, що виявляли пасивність, та заможні селяни — куркулі, які були обережні, свідомо консервативні й не брали активної участі у виступах чи протестах.

Початок сел. заворушень в Україні припадає на весну 1905. Форми боротьби були традиційними, проте мали масовий, демонстративний, зухвалий характер. На цьому етапі селяни захоплювали землю, вирубували ліси, забирали збіжжя, реманент, провіант у поміщиків, власників цукроварень і винокурень.

Влітку сел. виступи сягнули піка. Рух охопив усі регіони України, але найбільша його інтенсивність спостерігалася на Правобережжі. Із 36-ти повітів Правобереж. України сел. заворушеннями були охоплені 23. Поряд із традиційними формами протесту селяни використовували нові для них форми — сільс. страйки. Поступово сел. заворушення за масовістю, характером дій набули вигляду справжньої сел. війни, учасники якої мали власні цілі та стратегію. У липні 1905 виникла і перша суспільно-політ. орг-ція селян — Всерос. сел. спілка.

Новий спалах сел. війни припав на жовтень. Імпульсом до нього слугували події в містах, виступи робітників, загальнонац. жовтневий страйк. На цьому етапі форми боротьби стали агресивнішими, включився руйнівний чинник сел. протесту. Напади на маєтки, їх підпали стали масовими. Найбільша «щільність» поміщицьких погромів в Україні була в Черніг. губ., де лише в одному Городянському пов. в жовтні 1905 було знищено 16 панських маєтків і 2 винокурні.

У листопаді уряд видав маніфест, що скасовував сел. викупні платежі, введені аграрною реформою 1861. У листопаді ж відбувся черговий (уже легальний) з'їзд Всерос. сел. спілки, який сформулював політ. платформу селянства в революції, засудив урядові репресії, виступив із вимогою демократ. свобод, але й відкинув збройний виступ як спосіб боротьби за власні права.

Апогею сел. війна сягнула влітку 1906. Розпуск 1-ї Держ. думи в липні 1906 збігся із піком сел. виступів. Після цього уряд перейшов у рішучий наступ. Вводилися жорсткі заходи проти ватажків страйків, широко використовували для придушення виступів війська. Наприкінці літа сел. боротьба пішла на спад. Навесні 1907 знову почались активні дії селян. Проте наприкінці літніх місяців сел. війна стала слабшою і поступово завмерла.

У процесі революції виникали сел. орг-ції, які скеровували дії селян, стримували насильства, надавали політ. спрямованості та упорядкованості боротьбі, встановлювали революц. дисципліну. Центр. керівними органами сел. руху стали Всерос. сел. спілка та фракція трудовиків у 1-й і 2-й Держ. думах. На місцях діяли відділи спілки та сел. к-ти як органи сел. самоврядування, революц. «уряди» на селі.

Протягом 1905 було проведено 3 з'їзди Всерос. сел. спілки, де формувалися політ., екон. і соціальні очікування та побажання селянства. Лави цієї орг-ції, попри репресії, швидко зростали: наприкінці 1905 налічувалося бл. 200 тис., а 1906 — 1 млн членів.

Важливим наслідком сел. революції було руйнування традиційного сел. сусп-ва і світосприйняття. Якщо в революцію селяни вступали, маючи традиційні ілюзії (цар дасть землю і волю), то в ході революції, особливо на етапі її спаду (каральні експедиції, масові екзекуції, арешти, розстріли, шибениці, заслання, тюрми), ці традиційні уподобання селянства зазнали істотних змін. У ході революції «знизу» формувалося нове, політично незалежне селянство. Гол. метою його боротьби була земля, проте селяни відчували також потребу в політ. змінах на підставі конституціоналізму (вимога Установчих зборів, політ. свобод), необхідність об'єднання зусиль із робітниками міста у протистоянні з урядовцями, поліцією, поміщиками. Про зростання політ. к-ри і свідомості селянства свідчили утворені ними альтернативні органи влади, місц. самоврядування.

Соціальне протистояння в Україні, як і в ін. імперських окраїнах, набувало нац. форм. У ході сел. війни у свідомість селян проникала нац. ідеологія, формувалась укр. ідентичність. Селянство домагалося права безплатного заг. навчання укр. мовою і впровадження її в судах та адм. установах. Свої нац. пріоритети селяни формулювали в наказах депутатам 1-ї Держ. думи. Думський наказ полтав. селян закликав: «Ввести безкоштовне навчання в школах, нижчих, середніх та вищих... зрозумілу нам українську мову ввести в суді і в усіх установах».

Антидерж. націоналізм окраїн став наслідком цілеспрямованої політики їхньої русифікації. В умовах революції націоналізм периферії виступав як модернізаційний фактор. Важливим здобутком революції у межах «куцого конституціоналізму» було скасування законів проти українства, небачена культурно-громад. активність свідомих українців, діяльність укр. фракції у 1-й і 2-й Держ. думах, вихід на політ. арену укр. ліберальних політ. партій.

Маніфест 17 жовтня створив умови для розвитку укр. культурно-громад. життя, формування укр. самосвідомості та по-

літ. мислення. Під час революції виникла укр. преса. Вже 1906 видавалося 18 журналів і газет укр. мовою, лише в Києві — 7. Часопис укр. інтелігенції «Киевская старина» був реорганізований в україномовне видання під назвою *«Україна»*.

Здобутком нац. укр. руху в революції було виникнення «Просвіт» — культурно-громад. орг-цій на зразок галицьких, їхні діячі видавали книжки і часописи укр. мовою, засновували б-ки, нар. читальні, організовували муз. вечори, театральні вистави. За короткий час виникла ціла мережа таких орг-цій, практично в усіх великих містах.

У ході революції укр. нац. рух був представлений двома течіями: ліберальною та соціал-демократичною. Укр. націонал-ліберали згуртувалися ще напередодні революції, утворивши 1904 Укр. демократ. партію та Укр. радикальну партію. Партії перебували у стані постійної конфронтації, внаслідок чого серед укр. інтелігенції Рос. імперії набула популярності рос. *Конституційно-демократична партія*. Кадети, хоч і не погоджувалися на автономію України, проте під тиском обставин визнавали потребу в упровадженні укр. мови у початкових і середніх школах, заснування в ун-тах укр. кафедр — історії, мови та літератури.

Восени 1905 відбулось об'єднання Укр. демократ. партії і Укр. радикальної партії, в результаті чого постала *Українська радикально-демократична партія*. На виборах до Держ. думи її представники блокувались із рос. кадетами та єврейс. Бундом. Після здобуття обмеженої конституції та громадян. прав укр. націонал-ліберали відійшли від революції, виступали проти революції «знизу», радикалізму вимог мас. Із розвитком укр. культурно-громадського життя (газети, «Просвіти», укр. клуби) парт. життя національно орієнтованих лібералів почало завмирати. В добу подальшої реакції укр. націонал-ліберали відновили *Загальну українську безпартійну демократичну організацію* під назвою «*Товариство українських поступовців*» (ТУП).

Це було політично аморфне угруповання, що стояло «на платформі федеративного устрою Росії та автономії України». Кістяк ТУП становили ті самі громади, що входили до Української радикально-демократ. партії. Ініціаторами створення ТУП були М.Грушевський, С.Єфремов, Є.Чикаленко. Після Лютневої революції 1917 із керівного органу ТУП була утворена Центр. Рада.

Укр. соціал-демократія під час революції відігравала вторинну роль, відчуваючи ідейний та орг. тиск рос. соціал-демократів. Утім укр. соціал-демократи мали певні власні характерні риси. Насамперед вони більшою мірою були орієнтовані на селянство, тоді як рос. марксисти — на робітн. клас. Соціальною базою та джерелом формування укр. соціальних угруповань і партій слугувала соціаліст. течія укр. громадівства. Врешті гол. проблемою укр. соціал-демократів було поєднання соціаліст. ідеалів і нац. принципів.

Найстаріше з укр. соціал-демократ. угруповань Революц. укр. партія діяло за зразками РСДРП: організовувала робітн. і сел. страйки, підпільні друкарні, де видавалися революц. брошури і прокламації. У грудні 1905 за ініціативою діячів РУП — М.Порша, В.Винниченка, Д.Антоновича, С.*Петлюри* — був скликаний 2-й з'їзд партії, на якому РУП була реорганізована в Укр. соціал-демократ. робітн. партію. Слідом за рос. соціал-демократами укр. соціал-демократ. діячі бойкотували вибори до 1-ї Держ. думи.

Цілком логічною була пропозиція керівників УСДРП об'єднатися з РСДРП за умови внесення до програми РСДРП пункту про автономію України.

У квітні 1906 у Стокгольмі (Швеція) відбувся IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, на якому із дорадчим голосом був присутній один із лідерів УСДРП М.Порш. Формально з'їзд доручив ЦК РСДРП опрацювати умови об'єднання з УСДРП, проте цей проект не був реалізований через пункт про автономію України.

Після 3-го з'їзду УСДРП, що відбувсь у березні 1907, партія переживала орг. кризу. Почалась еміграція укр. соціал-демократів на Зх., через Галичину до Європи. В УСДРП в роки реакції і репресій виникли два центри — Закордонна група у Львові, до якої входили А.*Жук*, Д.Данилов, В.*Дорошенко*, та Київ. група, представлена членами ЦК М.Поршем і С.Петлюрою. Ознакою кризи були відсутність мережі місц. орг-цій, брак дисципліни, конфлікти лідерів партії. Київ. група 1913—14 видавала час. *«Дзвін»*.

Ін. укр. соціал-демократ. угруповання «Спілка» у квітні 1905 на конференції меншовиків у Женеві (Швейцарія) було прийняте на правах автономії до РСДРП. У лавах «Спілки» налічувалося бл. 6—7 тис. членів. Особливою популярністю вона користувалася на Пд. України. До 2-ї Держ. думи Рос. імперії їй вдалося провести 14 своїх депутатів. Результатом впливу меншовиків був відхід спілчан від нац. ґрунту, зосередженість на соціально-екон. проблемах. 1908 спочатку у Львові, потім у Відні «Спілка» разом із Л.Троцьким видавала газ. «Правда». 1912 припинила діяльність.

Проте політ. активізація заторкнула не лише опозиційні до режиму сили. На підйомі був і контрреволюц. консервативний табір. Рос. імперія як політ. проект опинилася на роздоріжжі: продовжити ідеологію династичної лояльності, що її адміністративно-бюрократичний апарат розумів як аксіому, або ж переформатувати д-ву в нац. д-ву росіян, змінивши домодерну лояльність на модерну. Проте поліетнічний склад імперії у такому разі висував активізацію великодерж. *шовінізму*, ксенофобію та обмеження прав етнічних меншин. Загалом же у масових настроях перший напрям не суперечив другому, монархізм лишався їхнім знаменником.

У періоди революц. піднесення контрреволюц. рух набував найагресивніших форм у вигляді єврейс. погромів. В Україні, що входила до *«смуги осілості»* єврейс. населення, ці погроми набували небачених масштабів і жорстокості. Пік єврейс. погромів припав на жовтень 1905 — період жовтнево-листопадового піднесення революції «знизу» і паралічу держ. влади, сил порядку.

У жовтні 1905 в Одесі євреї-анархісти кинули у вірнопідданську процесію 3 бомби, спровокувавши жорстокі погроми євреїв у місті. У ході погромів 800 осіб загинули і 5 тис. отримали поранення. Тоді ж почались єврейс. погроми в Києві, під час яких загинули 608 осіб, а 301 було поранено. Після цього хвиля єврейс. погромів прокотилася по всіх

укр. губерніях Рос. імперії. Погроми мали не лише антисемітський характер, вони були спрямовані проти радикальної інтелігенції, студентів, земських діячів.

На хвилі піднесення революції восени 1905 виникла найпотужніша консолідована контрреволюц. сила *«Союз русского народа»*, яку називали ще *«Чорною сотнею»*. Чорносотенний рух фінансувався поліцією, МВС. Йому також протегували члени царської фамілії та сам Микола II. На відміну від попередніх монархічних угруповань дореволюц. і революц. доби, що мали елітарний характер, «Союз русского народа» був здебільшого «плебейською» орг-цією. Для чорносотенного руху притаманні були «галасливий монархізм», масові вірнопідданські маніфестації з іконами та портретами царя, хуліганські вчинки, зв'язки зі злочинними елементами, підкуп їх поліцією. Всього в лавах цієї орг-ції налічувалось бл. 400 тис. членів, із них в Україні — 190 тис.

В листопаді 1907 стався розкол «Союза русского народа», внаслідок чого виникла ще одна монархічна орг-ція — «Русский народный союз имени Михаила Архангела», яку очолив В.Пуришкевич. У ній налічувалося бл. 20 тис. осіб. Ідеологічна платформа орг-ції вкладалась у формулу «єдина, соборна і неподільна Росія на чолі з монархом».

Губернські й великі міста в Україні були центрами чорносотенної пропаганди. Видавалося бл. 50-ти чорносотенних, монархічних видань. Проте при послабленні революц. натиску чорносотенний рух утрачав мотиви існування і ставав аморфнішим. Власті так і не спромоглися створити потужну проурядову партію, консолідувати вірнопідданський табір.

Гол. здобутком революції «знизу» 1905—07 було перетворення Рос. імперії на напівконституційну д-ву. Спектр політ. свобод був обмежений, і на нього відбувався постійний наступ. Невирішеним залишалось аграрне питання. Уряд змушений був продовжувати структурні перетворення у сусп-ві ін. засобами: замість революційних — низкою реформ, що впроваджувались адміністративно.

Реалізатором чергової адм. модернізації д-ви став щирий прихильник монархії та рос. нац. ідеї, видатний адміністратор прем'єр-міністр П.Столипін. Призначений прем'єр-міністром після розпуску 1-ї Держ. думи, він зберігав посаду міністра внутр. справ, що дало йому змогу пустити в дію цілу репресивну машину для придушення революції. Запропонована ним програма передбачала невідкладні заходи щодо придушення революц. руху, проведення аграрної, військової та низки адм. реформ, розширення мережі залізниць, упровадження нової системи оподаткування, зрівняння у правах старообрядців і євреїв, поступове введення обов'язкової освіти, утворення системи страхування і пенсійного забезпечення.

З усієї широкомасштабної програми реформ реалізований був лише аграрний проект. Укази 1906 спрощували вихід селян з общини, а також передбачали передачу Сел. банку казенних та удільних земель, який продавав їх селянам на 20 % дешевше за ринкові ціни. Найважливішим у пакеті аграрних указів став указ 9 листопада 1906, що надавав право приватизації общинної землі. Указ передавав землю у приватну власність селянам, дозволяв їм продавати і купувати свої наділи, зводити відрізки землі в єдиний масив: хутір чи відруб.

Ініційована П.Столипіним аграрна реформа мала в Україні власні особливості, зумовлені істор. традиціями господарювання, свідомістю укр. селянства, соціально-політ. обставинами. Перша з них полягала у тому, що в Наддніпрянській Україні переважали не общини, а подвірне землеволодіння. На Правобережжі історично общинного землеволодіння не існувало. Індивідуалістична свідомість укр. селянства (на відміну від колективістського світогляду рос. селянина) зумовила доволі швидкі темпи приватизації землі в Україні. В ході *столипінської аграрної реформи* практично вся сел. земля була приватизована на Полтавщині, у Правобереж. Україні. Приватне землеволодіння переважало на Лівобережжі (Черніг. губ.) та Пд. (Катериносл., Херсон., Таврійська губернії), де охоплювало бл. 50 % усіх госп-в. На відруби і хутори в ході реформи відійшло 227 тис. госп-в, що становило 14 % від заг. числа сел. госп-в.

Такі темпи і масштаби здійснення аграрних перетворень в укр. селі посилили соціальну диференціацію, гострішими стали проблеми малоземелля та безземелля бідніших мас селянства.

Своєрідним засобом зменшення соціальної напруги на селі стала переселенська політика уряду. Осн. потоки переселенців виїжджали із Полтав. та Черніг. губерній, де процеси приватизації були інтенсивнішими, що прискорювало соціальне розшарування селянства. 1906—12 з України до Сибіру виїхало бл. 1 млн селян. Хоча 1911 70 % переселенців повернулися назад. Крах переселенської стратегії П.Столипіна пояснювався важкими кліматичними умовами, епідеміями, браком житла, невмінням налагодити власне госп-во. Соціально-психологічний фактор невдалої еміграційної політики уряду пов'язаний із тим, що більшість переселенців були із найбідніших верств, розорені, в їхній свідомості переважала споживацька мінімалістська етика, орієнтована на задоволення скромних життєвих потреб сім'ї, а не організацію і розбудову власного госп-ва. Рееміграція в укр. селі готувала ґрунт для загострення соціальної конфронтації.

Проект П.Столипіна містив ідею реформування поліції, підвищення її статусу, координації взаємодії поліції і жандармерії. Передбачалося розширення прав земств і створення земських структур там, де їх не було. П.Столипін виступав також за розширення виборчих прав у провінціях імперії. Проте це відбувалося паралельно з утисками нац. установ ін. народів, зокрема тиском і закриттям укр. видань, «Просвіт».

Першої поразки П.Столипін зазнав 1907, коли реакційні сили виступили проти його проекту адм. реформи і розширення прав окраїн. Аграрна складова проекту П.Столипіна не виправдовувала себе, процеси приватизації та переселенської колонізації 1911 почали сповільнюватись і згортатися. 1911 конфлікт поглибився через питання створення земств у зх. укр. губерніях. У середині 1911 існував сценарій усунення П.Столипіна із політ. арени і призначення його намісником Кавказу. Реалізації планів завадило вбивство прем'єра-реформатора в Києві агентом царської охранки анархістом Д.Богровим 18 вересня 1911. Зі смертю П.Столипіна

стала очевидною поразка реформ «згори». Режим повернувся до стану стабільності.

Російський козачий патруль на площі Ринок у перший день російської окупації Львова. 3 вересня 1914.

«На лінії вогню». Картина роботи художника К. Петрова-Водкіна. 1916.

Україна у Першій світовій війні

Вбивство австрійс. ерцгерцога Франца-Фердинанда Габсбурга стало приводом до початку 1 серпня 1914 глобального воєн. конфлікту — *Першої світової війни*. Війна була збройним протистоянням двох військ. коаліцій: *Антанти* (Велика Британія, Франція, Рос. імперія) і Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Осман. імперія, Болгарія), проте поступово в неї було втягнуто 38 із 59-ти д-в світу, $^{3}/_{4}$ населення земної кулі. Ворогуючі сторони мали однакові цілі: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвол. та соціальних рухів тощо.

Імператор Карл I відвідує Станіслав (нині м. Івано-Франківськ). 29 липня 1917.

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали укр. землі, що мали вигідне геогр. положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. Росія, прикриваючись ідеєю «об'єднання всіх руських земель», відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити із «мазепинством» і сепаратизмом. Австро-Угорщина прагнула приєднати до Габсбурзької імперії щонайменше Волинь і Поділля. Німеччина, намагаючися створити потужну світ. імперію, також була не проти встановити контроль над найбільш родючими землями Європи. Не менш важливими були геополіт. розрахунки. Навіть Велика Британія і Франція, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для послаблення Австро-Угорщини.

Для України світ. війна мала подвійно трагічний зміст. Єдиний народ за відсутності власної д-ви, що захищала б його конкретні інтереси, опинився у двох конфронтуючих таборах. Бл. 3,5 млн українців у рос. армії та 250—300 тис. в австро-угор. війську боролись і вмирали за чужі для них інтереси, воюючи один проти одного.

Від самого початку боїв влітку 1914 територія Зх. України стала одним з осн. театрів воєн. дій на сх. Європи. Тут зійшлися разом зі своїми менш потужними союзниками Австро-Угорщина і Німеччина, з одного боку, та Росія, з другого. Аж до поч. 1918 лінія фронту проходила через укр. територію. Більшість земель Наддніпрянської України як прифронтова зона перебувала під юрисдикцією Київ. військ. округу.

Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Сх. Галичини, Буковини і частково Закарпаття під час запеклої *Галицької битви 1914*, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914. Австро-угор. армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тис. солдатів. Галичина та Буковина опинилися під окупацією царської Росії. У березні 1915 після 6-місячної облоги впала найміцніша австрійс. фортеця *Перемишль*.

За 7 місяців рос. окупації царська адміністрація при допомозі місц. москвофілів свідомо знищила в Галичині все, що було українським: г-зії, бл. 100 газет і журналів, книгарні, вид-ва, б-ки, читальні «Просвіти», наук., освітні, госп., спортивні орг-ції. Почалося переслідування греко-католицької церкви. Митрополита А.Шептицького було заарештовано і депортовано до Росії. Незавидною була доля і простих українців: у той час тільки через львів. розподільчі тюрми вглиб Росії було вивезено понад 12 тис. заарештованих.

Не кращим було становище у підрос. Україні. З початком війни та оголошенням на більшій частині її території воєн. стану царські власті посилили поліційні репресії проти українства. Було закрито майже всі укр. орг-ції та газети. Коли в листопаді 1914 загальновизнаний лідер українства М.Грушевський разом із родиною повернувся до Києва, він був арештований за «антиросійську діяльність» і відправлений до Лук'янівської в'язниці. Врешті М.Грушевський потрапив у Поволжя під поліційний нагляд.

У цей час принципово змінилася ситуація на фронті. Після катастрофічних втрат рос. армії, коли у квітні 1915 австро-нім. війська, прорвавши Пд.-Зх. фронт під Горліце (нині місто Малопольс. воєводства, Польща), змусили її відступити з Галичини, царський уряд трохи послабив антиукр. політику.

1916 Галичина та Буковина знову стали тереном найжорстокіших боїв. Наприкінці травня розпочався *Брусиловський прорив* — наступальна операція Пд.-Зх. фронту на ділянці Луцьк—Чернівці. Рос. війська під командуванням ген. від кавалерії О.*Брусилова* до кінця літа захопили Буковину, сх. частину Галичини та Зх. Волинь. Однак удруге захопити Львів їм не вдалося — восени 1916 австро-нім. війська зупинили наступ росіян.

Проте гол. події перших тижнів війни розгорталися на бельгійсько-франц. кордоні. 5-ти нім. арміям, які йшли на Париж, протистояли 3 франц. армії та брит. експедиційні війська. У перших прикордонних битвах

виявилася перевага німців. 6 вересня 1914 розгорнулася одна із гол. битв I світ. війни — битва на Марні. З обох сторін у ній брали участь 11 армій заг. чисельністю до 2 млн осіб. У кількаденних жорстоких боях французам і британцям вдалося зупинити противника. Наступальний потенціал нім. військ вичерпався. 9 вересня нім. верховне командування змушене було віддати наказ про відхід. У листопаді противники перейшли на Зх. фронті до позиційної війни. Кожен із них створив глибоко ешелоновану систему укріплень, яку неможливо було подолати.

Намагаючися послабити тиск на союзника, Ставка Верховного головнокомандувача рос. армії задовго до завершення мобілізації почала здійснювати Східнопрусську операцію. 17 серпня рос. 1-ша армія під командуванням ген. від кавалерії П.Ренненкампфа вторглась у Сх. Пруссію в обхід Мазурських озер із пн., щоб відрізати нім. війська від Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ). Через три дні 2-га армія на чолі з ген. від кавалерії О.Самсоновим почала просуватися в обхід Мазурських озер із зх., щоби взяти у кліщі та розгромити дислоковану у Сх. Пруссії нім. 8-му армію. Після цього перед двома рос. арміями відкривалася вільна дорога на Берлін. У перші дні наступу рос. армії здобули тактичні успіхи, проте далі втратили темп і не змогли налагодити ефективну взаємодію. Від 24 серпня діями 8-ї армії у складі 4-х армійських корпусів (до 200 тис. солдатів) почали керувати найздібніші генерали Райхсверу — П. фон *Гінденбург* і Е.*Людендорф.* Використовуючи помилки рос. генералів, вони спромоглись обмеженими силами вщент розгромити спочатку 1-шу, а потім і 2-гу армії. Вагомим для Антанти результатом Східнопрусської операції було послаблення тиску на франц. війська у вирішальні дні битви на Марні. Щоби посилити 8-му армію, у Берліні були змушені зняти із Зх. фронту 2 армійські корпуси і кавалерійс. д-зію.

Пд.-Зх. фронт розтягнувся по дузі завдовжки понад 400 км від Івангорода (нині м. Демблін Люблінського воєводства, Польща) до Кам'янця-Подільська. Всі його 4 армії були націлені на Львів. На прохання союзників фронт теж

Кулеметне гніздо на схилах гори Синяк у Карпатах. Сучасне фото.

розпочав воєнні дії, не чекаючи повного розгортання своїх армій. Першою почала наступ 19 серпня 8-ма армія О.Брусилова. Між Дністром і Віслою розгорнулася грандіозна битва, яка тривала до 26 вересня. У Галицькій битві брали участь 8 армій заг. чисельністю понад 1,5 млн солдатів і офіцерів: 700 тис. з російського і 830 тис. — з австро-угор. боку. Противники зазнали колосальних втрат. Австро-Угорщина втратила 326 тис. осіб, у т. ч. понад 100 тис. полоненими, а Росія — 230 тис., із них 40 тис. полоненими. Проте перемога залишилася за рос. військами, які захопили всю Сх. Галичину зі Львовом, частину Буковини із Чернівцями і частину Зх. Галіції. Наприкінці вересня росіяни вийшли на р. Віслок (прит. Сяну, бас. Вісли) і наблизилися до Кракова. Нач. нім. ген. штабу ген. піхоти Е. фон Фалькенгайн так оцінив заг. підсумки першого півріччя війни: «Події на Марні і в Галіції відсунули завершення війни на невизначений час».

Безпосереднім результатом Галицької битви стало просування рос. армії в Карпати і блокування найбільшої в Європі фортеці — Перемишля. У березні 1915 фортеця була взята, у полон потрапили 120 тис. австро-угор. вояків. Проте цей успіх став останнім. За рекомендаціями командування групи нім. армій Центр. д-ви ухвалили рішення спрямувати гол. удар 1915 проти Росії, щоби вивести її із війни. Після провалу плану Шліффена швидка ліквідація Сх. фронту була, на думку цих військовиків, єдиним засобом змусити Париж і Лондон погодитись на укладення миру, вигідного для Берліна і Відня.

Дотримуючися тактики активної оборони на Зх. фронті, нім. командування поступово зосередило на Сх. фронті 65 із наявних тоді 90-та д-зій. На ділянці прориву завдовжки 35 км нім. й австро-угор. війська домоглись істотної переваги в живій силі, артилерії і кулеметах. Наступ розпочався 2 травня 1915 під Горліце. Прорвати Пд.-Зх. фронт противнику не вдалося, проте рос. війська змушені були залишити Галичину та Буковину. Над дислокованими у Польщі рос. військами нависла смертельна небезпека. Тепер німці й австро-угорці оточували їх із пн., пд. і зх. Почалися виснажливі бої. Особливо небезпечного характеру вони набули на берегах Нарева (прит. Вісли). Створилася пряма загроза захоплення Варшави. Невдалі для росіян результати численних боїв пояснювалися передусім браком поповнень, а також снарядів для артилерії, рушниць і набоїв, амуніції. Нагромаджені за мирний час стратегічні запаси вичерпалися за перші півроку воєн. дій, а пром-сть не справлялася із постачанням армії.

На поч. липня 1915 Ставка Верховного головнокомандувача і командування Пн.-Зх. фронту прийняли рішення випрямити фронт. Рос. армія вирвалась із мішка, проте змушена була залишити Польщу, Литву і Курляндію. Восени 1915 активні бойові дії поступово припинилися. Фронт стабілізувався по лінії Чернівці—Тернопіль—Дубно—Барановичі—Рига. Зосередження осн. сил Центр. д-в 1915 на Сх. фронті дало передишку Франції і Великій Британії, якою ті скористалися для вирішального зміцнення обороноздатності. За 1915 Велика Британія збільшила чисельність своєї армії на 1,2 млн, а Франція — на 1,1 млн осіб. Заг. чисельність ар-

Австро-угорські польові фортифікації. Фронт біля річки Стрипа. 1916.

мій д-в Антанти на поч. 1916 досягла 18 млн проти 9 млн у країн Четверного союзу. Успіхи нім. військ у битвах на Сх. фронті були вагомими, проте Німеччина не спромоглася виконати жодного із двох поставлених завдань: знищити царські армії у Польщі і змусити Рос. імперію вийти із війни.

У ході Верденської битви, що точилася з кінця лютого до грудня 1916, загинули до 600 тис. німців і 350 тис. французів. Перебазування ж осн. частини нім. військ на Зх. фронт створило для Росії сприятливу ситуацію для наступальних дій проти Австро-Угорщини.

Маючи велику перевагу в силі, командувач Пд.-Зх. фронту ген. О.Брусилов підготував прорив глибоко ешелонованої оборони противника одночасно у 4-х місцях. 4 червня 1916 4 армії Пд.-Зх. фронту заг. чисельністю у 714 тис. солдатів та офіцерів почали наступати практично одночасно. Позиції противника виявилися прорваними на фронті від 70 до 80 км і в глибину на 25—35 км. За перші три дні наступу австро-угор. армії втратили 100 тис. осіб полоненими. Щоб урятувати становище, із Зх. та Італ. фронтів було перебазовано в Україну 34 д-зії. Проте відразу зупинити наступ Центр. д-вам не вдалося. Рос. війська знову окупували Галичину до Львова та Буковину.

Цей великий успіх Росії поклав край хитанням нейтральної Румунії, і та 27 серпня 1916 оголосила війну Австро-Угорщині. Новий союзник аж ніяк не посилив наступального потенціалу Антанти. Дунайська армія під командуванням генерал-фельдмаршала А. фон *Макензена* перейшла в наступ, розгромила румун. війська, які істотно переважали її за чисельністю, і до грудня 1916 окупувала майже всю Румунію. Румун. фронт, який проходив прибл. по лінії держ. кордону Росії, довелося створювати заново на основі рос. військ, боєздатність яких 1916 різко впала.

Російські прикордонники. Німецька карикатура.

Останнє пояснювалося багатьма причинами: кровопролитністю і затяжним характером війни, величезними втратами, які стало практично неможливо компенсувати. Погіршилося забезпечення зброєю, амуніцією. Накопичувалася психологічна втома фронтовиків, більшість яких не розуміли мети війни. 1916 приніс зростання антивоєн. настроїв, бажання завершити війну будь-яким способом, а також масове дезертирство. На поч. 1917 кількість солдатів-дезертирів обчислювалась у межах 1—2 млн осіб. Морально-психологічну напругу в рос. армії на поч. 1917 відзначають різноманітні за характером джерела. Не випадково, що саме армія відіграла ключову роль у наступних подіях Лютневої революції.

Лютнева революція 1917 не розв'язала проблему війни. *Тимчасовий уряд* вів мову про необхідність її закінчення, але у переможний спосіб, дотримуючися зобов'язань перед союзними д-вами. А між тим революція остаточно підірвала бойовий дух армії, її організацію та дисципліну. Армія стала однією із найбільше заполітизованих частин рос. сусп-ва. Солдатська маса через створені нею ради солдатських депутатів брала активну участь у політ. житті країни. Армією ширилося гасло миру без анексій та контрибуцій. Більшовицька пропаганда стрімко розкладала армію. Цілі полки і д-зії почали відмовлятися від виконання бойових наказів.

У таких умовах під тиском союзників Тимчасовий уряд і вище командування дійшли висновку, що врятувати армію від повної деморалізації зможе лише успішний наступ. Наступ планувався на всіх фронтах, проте осн. події мали розгорнутися на Пд.-Зх. фронті, де 30 червня 7-ма й 11-та армії фронту перейшли в наступ. У бій було кинуто 300 тис. солдатів і величезну кількість артилерії. Спочатку рос. з'єднанням вдалося прорвати оборону противника, проте на 6-й день наступ зупинився. У липні нім. й австро-угор. війська перейшли у контрнаступ, відкинули росіян за річку Серет (прит. Дністра). 24 липня росіяни залишили Тернопіль, а на поч. серпня — Чернівці. За час невдалого наступу армії Пд.-Зх. фронту втратили майже 39 тис. солдатів та офіцерів. Поразка викликала ще дужче невдоволення фронтовиків. При відступі піднялася ціла хвиля погромів, з особливою силою солдати громили цукрові та спиртові з-ди, поміщицькі маєтки. Грабунки, вбивства, насилля стали буденним явищем.

Провал наступу став заг. провалом революції, демократ. курс якої зайшов у глухий кут. Відчайдушна спроба Верховного головнокомандувача ген. від інфантерії Л.*Корнілова* приборкати армію не вдалася. Вона все більше і більше піддавалася впливу революціонерів. Будь-які воєн. дії на фронті припинилися, а ближче до зими почалося «братання» із противником, яке остаточно розвалило рос. армію. Поодинокими острівцями дисципліни та боєздатності були окремі нац. підрозділи, зокрема українізовані частини.

На початку грудня 1917 у м. Двінськ (нині м. Даугавпілс, Латвія) відбулися переговори нім. та рос. (рад.) делегацій, які завершилися підписанням перемир'я. 3 березня 1918 у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь) між цими сторонами був підписаний мирний договір, який зафіксував завершення війни між Росією та Четверним союзом. Дещо раніше, 9 лютого, такий договір підписала делегація УНР. Таким чином сх. театр військ. дій I світ. війни був ліквідований.

Після провалу сценарію «бліцкригу» і переходу до позиційних форм ведення бойових дій осн. показниками здатності до перемоги чи поразки стали екон. міць воюючих сторін та ступінь модернізованості й мобільності сусп-в. Уже 1915 в Росії дала себе знати ціла низка екон. проблем, подолати які урядові не вдалося. Під час війни Донец. басейн залишився єдиним великим постачальником твердого палива. Видобуток вугілля досяг максимуму 1916 (1740 млн пудів проти 1540 млн у 1913). Проте зростання було забезпечене здебільшого за рахунок введення в дію дріб-

них кустарних шахт, де добувалося низькосортне паливо. Росія все більше відчувала паливний голод, що особливо позначалося на залізничних перевезеннях.

Перебої із постачанням руди та вугілля і погіршення роботи залізниць спричинили скорочення обсягу виплавки чавуну і вир-ва прокату. Оскільки метал використовувався насамперед для вир-ва озброєнь, у країні розпочався «металевий голод». Це особливо негативно позначилося на залізничному транспорті, який не міг тепер задовольняти власні потреби в рейках. Мілітаризація машинобудівної пром-сті посадила на «голодний пайок» цивільні галузі пром-сті й зруйнувала налагоджені вироб. зв'язки.

Нестача палива, металу і сировини почала із 2-ї пол. 1916 паралізувати роботу навіть тих підпр-в, що виконували військ. замовлення. Уповноважений Особливої наради з оборони по Катериносл. регіону в січні 1917 доповідав, що через нестачу сировини зупинилася половина доменних печей.

Унаслідок мобілізації істотно зменшилася кількість буд. і с.-г. робітників. Проте число індустріальних робітників, особливо у важкій пром-сті, вдалося не лише утримати, а й наростити. Це не означало, однак, що мобілізація оминула кваліфікованих робітників важкої пром-сті. Більша їх частина пішла на фронт, а на підпр-вах істотно зросла частка жін. праці та праці підлітків. Зокрема, серед робітників пром-сті кількість жінок зросла з 5 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917. Серед шахтарів і металургів 1917 налічувалося 100 тис. військовополонених. У Донбасі на шахтах працювали десятки тисяч завербованих у Китаї робітників-кулі.

Із перших місяців війни ціни на товари першої необхідності почали повзти вгору, набагато випереджаючи зростання заробітної плати. Так, середня зарплата київ. робітника 1915 виросла порівняно із попереднім роком на 40 %. За цей же час ціни на осн. продукти харчування зросли в 2—2,5 раза. В результаті купівельна спроможність населення істотно знизилася. На металургійних з-дах Пд. вона на поч. 1917 зменшилася порівняно із 1913 на 32—43 %. Користуючися тим, що в умовах воєн. часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підпр-в збільшили робочий день (на багатьох підпр-вах — до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки і почали «зміцнювати» трудову дисципліну безперервними штрафами. На підпр-вах Харків. губ., що підлягали наглядові фабричної інспекції, 1915 був оштрафований кожен другий робітник. У сільс. госп-ві у зв'язку з мобілізацією половини працездатних чоловіків осн. навантаження лягло на плечі жінок і підлітків.

Війна викликала істотне збільшення прямих і посередніх податків, земських зборів, натуральних повинностей. Реквізиції для потреб армії робочої худоби, особливо у прифронтовій зоні, нерідко призводили до розорення сел. госп-в. Взимку 1916/17 продовольче становище країни почало катастрофічно швидко погіршуватися. До розвалу транспортної галузі додався ще один фактор: саботаж осн. виробників товарного зерна — поміщиків, які були незадоволені встановленими урядом цінами на хліб. Поставлений у безвихідь уряд 29 листопада 1916 прийняв постанову про запровадження примусової розверстки хлібних поставок по губерніях і повітах.

Затяжний хід війни обернувся не лише поразками та занепадом економіки, він суттєво пришвидшив розвиток політ. та соціальної кризи, яка зрештою призвела Росію до революції. Серед причин рос. соціально-політ. кризи передусім — чинники, що спостерігалися задовго до початку війни: архаїчний політ. устрій країни, зокрема самодерж. система влади, немодернізоване сусп-во, в якому відчувався брак нац. єдності й залишались досить помітними станові пережитки, а політ. і соціальні інститути — нерозвинутими.

Росія виявилася неготовою до війни не лише через брак озброєння чи незадовільну організацію війська, що, очевидно, мало місце, а й через безнадійне відставання у модернізації та мобілізації сусп-ва. Війна ще більше ускладнила і заплутала соціальні проблеми, що сприяло посиленню соціальної кризи та її переходу у політичну.

Рос. самодержавство ніколи не виявляло сентиментів до укр. руху. Невеликі послаблення, яких українцям вдалося домогтися для розвитку нац. к-ри та освіти під час революції 1905—07, напередодні і під час війни були втрачені. 12 серпня (31 липня) 1914 уряд запровадив військ. цензуру й одночасно видав указ про заборону друку укр. мовою. Указ став підставою для закриття укр. преси — газ. «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». 1915 припинили існування журнали «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло», «Записки Українського наукового товариства».

Рос. влада брутально розправилася з лідером укр. руху видатним істориком М.Грушевським. У листопаді 1914 професор був заарештований. Кілька місяців він провів під слідством у Лук'янівській в'язниці, а в лютому 1915 був засланий до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ).

У Правобережній Україні, у т. ч. й Києві, був запроваджений воєн. стан, почали діяти військово-польові суди, під дію яких потрапили тисячі українців.

Наявні легальні можливості для розвитку укр. руху за умов війни були замалі і не відповідали істор. значенню подій. Тому укр. політ. життя зосереджувалось у підпіллі. На зміну легальній укр. пресі прийшла нелегальна есерівська газ. *«Боротьба»*, з якою почали співробітничати кращі укр. публіцисти С.Єфремов, А.Ніковський, В.Прокопович.

Проте врешті світ. війна привела до підсилення етнічної самосвідомості народів Росії. *Союз визволення України* проводив активну ідейно-пропагандистську роботу серед українців-полонених в австрійс. і нім. таборах, а полонені й депортовані українці-галичани підносили нац. свідомість жителів підрос. України.

Воєнні поразки 1915 змінили політ. ситуацію в Росії, зумовили певне пом'якшення у ставленні царизму до українства. У серпні 1915 депутація у складі професора С.Іванова, журналіста Ф.Матушевського і педагога С.Русової вручила міністру освіти петицію із домаганням дозволити викладання в нар. школах укр. мовою. У лютому 1916 група полтав. діячів звернулася до керівників опозиційних фракцій Держ. думи з меморандумом, який містив такі вимоги: укр. народ у Росії має бути урівняний у правах

із російським; укр. мова має бути допущена до викладання, принаймні на рівні нар. шкіл; вільне функціонування укр. преси і друку взагалі; вільна діяльність укр. культурно-просвітніх т-в; законодавче закріплення гарантій вільного культурно-нац. розвитку укр. народу.

1916 укр. есери, прагнучи об'єднати розрізнені есерівські гуртки в єдину партію, опублікували проект програми майбутньої партії, в якому висувувалися гасла автономії України та федеративного устрою Росії. У грудні 1916 Т-во укр. поступовців виступило із декларацією «Наша позиція», в якій висловило різкий протест проти гонінь на українців, а також сформувало вимогу щодо автономно-федеративного устрою Росії.

Загалом два роки війни і відвертої антиукр. політики уряду привели до суттєвих змін у стані укр. руху. Переживши істотну кризу в перші місяці війни, він ідейно зміцнів, відстоюючи рівні права для всіх націй Росії, помітно розширив свою соціальну базу і нац. самосвідомість. Таким чином, І світ. війну можна розглядати як каталізатор укр. нац. прагнень, які збігались із наростанням революц. очікувань.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921

Термін «Українська революція 1917—1921» позначає цілий комплекс подій та процесів, що відбувалися в Україні внаслідок кризи і розпаду Рос. д-ви, а згодом Австро-Угорщини: активізацію та організацію укр. нац. руху, суверенізацію і незалежність України, внутрішньополіт. конфлікти, боротьбу за соборність і незалежність укр. д-ви із зовн. противниками. Хронологічні межі періоду охоплюють час від Лютневої революції 1917 в Росії до остаточної поразки укр. військ наприкінці 1921 і завершення повоєн. врегулювання у Центр. та Сх. Європі (1919—23).

І світ. війна виявилася тяжким випробуванням для народів, що взяли у ній участь. Мільйонні людські втрати, жахливі руйнування — усе це піддало випробуванню д-ви, політ. та екон. системи, які становили сторони конфлікту. Найслабшими виявилися багатонац. імперії, що трималися на династичній лояльності, — Романових, Габсбургів, Османів. Виснаження екон. та людських ресурсів, тривалий конфлікт із неясними перспективами, військ. слабкість порівняно із більш модернізованими д-вами, — усе це загострювало вже здавна наявні соціально-політ. та нац. протиріччя, радикалізуючи опозиційні настрої та збільшуючи їхню сусп. підтримку.

Перша зміна політ. режиму відбулася в Рос. імперії внаслідок падіння авторитету монархії, воєн. невдач та загострення екон. негараздів. Стрімке падіння царату відкрило простір для реалізації тих політ. проектів, яким мали сприяти демократ. зміни, — зокрема національних. Укр. нац. проект на підрос. територіях показав за цих умов і свою достатню сформованість, щоб розпочати процес суверенізації України, і водночас початкову ідеологічну неготовність діячів нац. руху до реалізації «надзавдання» — незалежності — та свою соціальну слабкість, зумовлену неповною соціальною структурою укр. етносу як спадщиною імперської доби, запізнілою і незавершеною демократизацією Рос. імперії з 1905.

Політ. к-ра укр. нац. руху схиляла його до реалізації демократ. програми розбудови України, автономістських ілюзій у рамках «демократизації Росії» і через це швидко ввійшла у суперечність із реаліями воєн. радикалізації ситуації на просторі Рос. республіки. Надзвичайно масштабний і складний за структурою кількарічний воєнно-політ. конфлікт виключав самодостатність укр. політ. процесу. Тому перебіг подій 1917—21 в Україні неможливо адекватно інтерпретувати у відриві від аналізу реалій рос. громадян. війни 1918—22, оскільки безвідносно до внутр. успішності чи неуспішності дій укр. нац. урядів сама Україна стала об'єктом посягань набагато потужніших воєнно-політ. та геополіт. чинників. Негативну роль відіграло те, що реалізація «українського проекту» не входила до планів тих д-в, які врешті перемогли у І світовій війні і формували нову Версальську систему міжнар. відносин. Останнє найбільш позначилося на долі західноукр. нац. проекту. Боротьба проти агресії відновленої польс. державності була приреченою з огляду на неспівмірність ресурсів противників, і цьому не завадили формальні міжнар. визначення особливого статусу Сх. Галичини.

Через неможливість створити до 1917 розгалужену структуру нац. громад. і політ. орг-цій, проводити легальну пропагандистську роботу, яка б давала можливість швидкої мобілізації укр. мас на свою підтримку, проявилася ключова суперечність Укр. революції — розрив між нац. політ. інститутами, військ. структурами та їхньою соціальною базою — мільйонами укр. селянства, яке лишилося в рамках архаїчних соціальних уявлень домодерної доби. Останнє зумовило локальність (попри масовість) сел. опору (повстанського руху) та його переважну відокремленість від дій укр. д-ви. Завдання нац. консолідації не вдалося реалізувати, проте українство виявилося достатньо потужним чинником, щоб лишитися на політ. карті, а національно-держ. проект закріпився принаймні у декоративній (чи квазісуверенній) формі рад. укр. державності.

Саме в цей час на підставі набутого воєн. та політ. досвіду була створена новітня традиція укр. національно-визвол. руху, яка зберігалася в різних регіонах України під різною держ. владою та в середовищі численної політ. еміграції.

Лютнева революція

У Петрограді (нині м. С.-Петербург) *Лютнева революція 1917* почалась із поширення чуток про відсутність хліба у столиці та довжелезних черг біля хлібних магазинів. Вирішальні ж події сталися 12 березня (27 лютого), коли солдати відмовилися стріляти в народ, життя міста було паралізованим, а стара влада втратила силу. Тимчасовий к-т Держ. думи виступив з ініціативою створення нового уряду, звернувся до населення й армії по допомогу і того ж дня призначив своїх комісарів для керування найважливішими мін-вами. Три дні потому, 15 (2) березня, імп. Микола II зрікся престолу.

До складу нового революц. уряду, що дістав назву Тимчасового, ввійшли опозиційні до царизму діячі, переважно представники Прогресивного блоку. Уряд

очолив голова Всерос. земського союзу безпарт. кн. Г.Львов. Урядова програма передбачала: цілковиту амністію в усіх політ. і реліг. справах; свободу слова, друку, спілок, зборів і страйків, із поширенням політ. свобод на військовослужбовців у межах, дозволених військово-тех. умовами; скасування всіх станових, конфесійних і нац. обмежень; негайну підготовку до скликання Установчих зборів, які встановлять форму правління і конституцію країни; заміну поліції нар. міліцією із виборним начальством, підпорядкованим органам місц. самоврядування; вибори до органів місц. самоврядування на засадах заг., прямого, рівного і таємного голосування; нероззброєння і невивід із Петрограда військ. частин, що брали участь в антиурядових виступах, за умови збереження ними суворої військ. дисципліни при виконанні службових обов'язків, усунення для солдатів усіх обмежень у користуванні громадян. правами, наданими всім ін. громадянам.

Демонстрація в Харкові на Миколаївській площі під час Лютневої революції 1917.

Перший склад російського Тимчасового уряду. Плакат.

Нова влада досить швидко опанувала ситуацією в столиці. Без особливих проблем *Тимчасовий уряд* поширив свою владу за її межі. На його адресу в березні 1917 прийшли десятки тисяч вітальних телеграм із найрізноманітніших куточків Росії, у т. ч. й з України.

Одночасно з утворенням Тимчасового уряду в перші дні революції виникла Петрогр. рада робітн. депутатів. 14 березня рада видала «наказ № 1», яким ініціювала створення солдатських к-тів та ліквідувала єдиноначальність в армії. Наказ узаконював солдатські к-ти. Військ. частини мусили підпорядковуватися радам солдатських депутатів і своїм к-там. Останнім передавалося право розпоряджатися зброєю, яке раніше належало офіцерському корпусу.

«Наказ № 1» фактично розвалив рос. армію. Проте завдяки йому Петрогр. рада робітн. депутатів дістала потужну підтримку армії, а це, своєю чергою, додало впевненості й амбіцій її лідерам. Цьому сприяв також факт масового творення подібних рад по всій території Росії, поряд із якими почали виникати ради солдатських депутатів. Протягом березня 1917 у Київ. військ. окрузі утворилося, за неповними даними, 28 рад солдатських депутатів, 22 ради офіцерських та військових (тобто об'єднаних з офіцерами солдатських) депутатів і 5 об'єднаних (тобто робітн. і солдатських) рад.

Перша в Україні міська рада робітн. депутатів виникла в Харкові 15 березня 1917. Наступного дня з'явилася міська рада в Києві, 17 березня — у Катеринославі й Кременчуці. Наприкінці березня в Україні діяли 43 ради. Петрогр. рада робітн. і солдатських депутатів встановила контакт із багатьма провінційними радами і зібрала їх на Всерос. нараду рад 11—16 квітня. Нарада прийняла рішення утворити обласні об'єднання рад і поповнила виконавчий к-т Петрогр. ради одним представником від кожного об'єднання. Тим самим Петрогр. рада робітн. і солдатських депутатів набула статусу загальнорос. ради.

Масове створення рад робітн., солдатських і сел. депутатів свідчило, що поряд із табором ліберальної Росії, яку уособлював перший склад Тимчасового уряду, дуже швидко зорганізувався табір революц. демократії, лідером якого стала Петрогр. рада робітн. депутатів.

Спочатку вона не втручалась у сферу зовнішньополіт. діяльності уряду і підтримувала уря-

Вибори до Всеросійських установчих зборів. Листівка Партії соціалістів-революціонерів.

дову лінію на переможне завершення війни. Проте вже під кінець березня, коли рада відчула за собою підтримку армії й усвідомила її негативне ставлення до війни, вона почала висловлюватися про необхідність завершення війни, про справедливий мир без анексій та контрибуцій.

Арешт царських генералів під час Лютневої революції 1917. Художник І. Владимиров.

Тим часом 1 травня міністр закордонних справ П.*Мілюков* звернувся до союзників із нотою, в якій запевнив у готовності Росії вести війну до переможного кінця. Нота викликала бурю пристрастей і прямих збройних зіткнень між симпатиками уряду і ради. У результаті спричиненої кризи пішли у відставку октябрист О.Гучков і кадет П.Мілюков. В Росії постав коаліційний уряд під головуванням того ж таки Г.Львова. В урядовій декларації йшлося про розгортання демократизації, боротьбу із госп. розрухою, підготовку аграрної реформи і підписання заг. миру.

Створення коаліційного уряду не подолало кризу. Задекларовані урядом положення не так просто було виконати, його авторитет продовжував падати, число розчарованих діями уряду зростало, особливо погіршилися справи в армії, яка швидкими темпами втрачала боєздатність і яку уряд мав намір відправити в наступ. Усе це створювало сприятливі умови для зростання крайнього лівого радикалізму, речниками якого виступала партія більшовиків.

У лютневих подіях у Петрограді більшовики (Рос. соціал-демократ. робітн. партія (більшовиків)) практично не зіграли будь-якої помітної ролі. Політ. обличчя партії у березні 1917 було дуже невиразним, здебільшого по країні діяли об'єднані меншовицько-більшовицькі орг-ції. Такою ситуація залишалася доти, доки 16 квітня до Росії не повернувся В.*Ленін*. Його зустріч на Фінляндському вокзалі Петрограда була організована яскраво і претензійно. На привокзальному майдані він завершив свій виступ закликом «Хай живе всесвітня соціалістична революція!».

17 квітня В.Ленін виступив із доповіддю «Про завдання пролетаріату в даній революції». В ній розвивались ідеї, сукупність яких дістала назву *«Квітневих тез»*, котрі 20 квітня щоденна більшовицька газ. «Правда» опублікувала як програму дій більшовиків у революції. У них В.Ленін висловлював думку, що після повалення самодержавства в країні створилося двовладдя Тимчасового уряду та рад робітн. і солдатських депутатів. Він закликав відмовитися від підтримки Тимчасового уряду і передати всю владу радам. Одночасно запропонував більшовикам боротися за вплив у радах, оволодіти ними і через них перебрати всю повноту влади. Також ставилося питання про негайне закінчення війни і підписання миру без анексій і контрибуцій.

Ленінські гасла, потрапивши через пресу на вулицю, захопили сусп. свідомість насамперед своїм популізмом. В.Ленін говорив масам те, що вони хотіли почути. Селяни і солдати вбачали в аграрній програмі більшовиків вимогу ліквідації поміщиків як класу, що відповідало їхнім інтересам. Теза щодо націоналізації землі мало торкалася їх через свою зовн. абстрактність, а у передачі земель (у т. ч. поміщицьких) у розпорядження рад батрацьких і сел. депутатів вони не побачили пастки, яка згодом виринула у вигляді рад. і колективних госп-в. Ця програма наближалася до вимоги солдатських рад експропріювати поміщицькі маєтки разом із землею і поділити їх між селянами на зрівняльних засадах. Це був один із найпотужніших викликів революції. Не менш гостро в Росії 1917 стояла і нац. проблема.

Українська революція. Організаційний період національного руху

Із 2-ї пол. 19 ст. нац. рухи стали складовою загальнорос. революц. руху. І світ. війна, яка велась обома воюючими сторонами під гаслами звільнення поневолених народів, істотно радикалізувала нац. рухи. Це привело до того, що після падіння самодержавства в Росії національно-визвол. ідеологія та її практичне здійснення суттєво вплинули на сценарій революц. подій, стали її відмітною рисою в Україні. Отож маємо всі підстави вести мову про Укр. революцію, яка мала самостійне значення, хоч і була тісно пов'язана із революцією російською.

Перемогу революції у Петрограді забезпечили гвард. полки, які перейшли на бік революц. народу і в яких було дуже багато українців. Перший революц. укр. документ теж з'явився у Петрограді. Це була відозва від 15 березня «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів». За Тимчасовим укр. революц. к-том стояла Гол. укр. студентська рада, яка об'єднувала й очолювала студентів-українців петрогр. вищих шкіл. 25 березня 1917 Тимчасовий укр. революц. к-т організував у центрі Петрограда величезну маніфестацію, в якій взяли участь бл. 20 тис. осіб. Після панахиди за Т.Шевченком та мітингу маніфестанти під гаслами вільної України та демократ. федеративної республіки рушили до Таврійського палацу, де вітали керівників революції. 30 березня делегація представників різних укр. орг-цій Петрограда відвідала голову Тимчасового уряду, якому вручила розгорнуту записку із вимогами в нац. справі. Через два дні укр. орг-ції Петрограда створили Укр. нац. раду (голова — О.*Лотоцький*), яка відіграла важливу роль у перші місяці революції в нав'язуванні контактів укр. руху із Тимчасовим урядом.

У перші дні революції відновилася чи легалізувалася діяльність укр. орг-цій Одеси, Полтави, Харкова, Чернігова. В Одесі в серед. березня утворився Керовничий к-т, який узявся за організацію укр. руху в місті. В Харкові виник Тимчасовий орг. к-т; 21 березня він був реорганізований у постійний Укр. орг. к-т. Досить швидко к-т налагодив випуск газ. «Рідне слово»; в Одесі почало виходити «Українське слово». У Полтаві укр. політ. партії координували свою діяльність за допомогою Ради поступових укр. партій. Оперативно у великих і середніх містах почали відкрито ді-

яти громади *Товариства українських поступовців* (ТУП). Із кожним днем революції зона активної дії укр. руху стрімко розширювалася.

17 березня на багатолюдних зборах членів різних українських орг-цій у Києві відбулося їх об'єднання у к-т «Центральна Рада». 20 березня була обрана президія Центральної Ради. Головою обрали М.*Грушевського*, його заступниками спочатку були Ф.*Крижанівський*, Д.*Дорошенко* та Д.*Антонович*.

У перші дні діяльності організація не мала чіткого плану роботи і точно означених ідеологічних орієнтирів. У першій відозві *Української Центральної Ради* від 22 березня 1917 йшлося про підтримку ідеї Установчих зборів та про необхідність домагатися «всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі». Конкретизація цих прав привела до висунення вимоги запровадження укр. мови у школах, судах та ін. держ. установах, церкві, земствах.

22 березня в Києві на укр. військ. вічі було створено Установчу укр. військ. раду. Рада звернулася до Тимчасового уряду із побажанням, щоб у всіх полках, де українці становлять більшість, було «заведено уживання Української Урядової мови, щоб такі полки поповнювалися українцями, в командний склад призначалися офіцери української народності». 29 квітня в Києві виник *Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка*.

У порозумінні із військ. клубом ім. П.Полуботка та всупереч позиції командування Київ. військ. округу українці-військовики сформували «охочекомонний полк» ім. гетьмана Б.Хмельницького. Створення полку підтримала УЦР. Богданівцям дозволили відправитися на фронт під малиновим прапором із портретом великого гетьмана, вишитим черницями Київ. Свято-Фролівського монастиря.

Справа богданівців дістала розголос у військах. У квітні—травні почалася стихійна українізація у військах Пд.-Зх. фронту. 28 квітня газ. «Киевская мысль» повідомила про утворення в Мінську Укр. ради Зх. фронту, яка поділяла програму УЦР.

Найпомітнішим серед громад. орг-цій було ТУП. Воно взяло на себе ініціативу творення Центр. Ради, випустило відозву, організувало видання щоденної газ. *«Нова Рада»*. 8 квітня 1917 відкрився з'їзд ТУП, на який прибули представники тупівських громад із 14-ти міст України, а також із Єкатеринодара (нині м. Краснодар, РФ), Петрограда і Москви. Наслідком роботи з'їзду стали нова назва орг-ції — *Союз українських автономістів-федералістів* — та поповнений склад Тимчасової центр. ради (В.*Біднов*, Д.Дорошенко, С.*Ерастов*, С.О.*Єфремов*, Ф.*Матушевський*, А.*Ніковський*, В.*Прокопович*, О.*Шульгин*). З'їзд зафіксував у резолюції вимогу всіма силами утворювати автономію України і лише остаточне рішення про це перенести на затвердження Всеросійських Установчих зборів.

Як послідовні ліберали тупівці надавали великого значення конституції, за рішенням з'їзду була створена спец. комісія, якій доручили розробити статут автономної України. Це рішення започаткувало конституційний процес, який завершився 29 квітня 1918 схваленням УЦР *Конституції Української Народної Республіки* — «Статуту про Державний устрій, права і вільності Української Народної Республіки».

Поряд із громад. орг-ціями відроджувалося життя укр. політ. партій. С.Єфремов, А.Ніковський, Ф.Матушевський та ін. ініціювали поновлення діяльності *Української демократично-радикальної партії* (УДРП). У липні 1917 УДРП провела загальнопарт. конференцію, на якій перейменувала себе на *Українську партію соціалістів-федералістів* (УПСФ). За програмними принципами УПСФ була ліберально-демократ. партією, запровадження до назви партії означення «соціалістична» було даниною часу, який демонстрував заг. поклоніння перед словом «соціалізм». УПСФ, хоч і не була масовою, проте користувалася великим впливом серед укр. інтелігенції, особливо серед її старшого покоління.

У березні відновила діяльність *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП). На поч. квітня укр. есдеки почали видавати у Петрограді тижневик *«Наше життя»*, а кількома днями пізніше — в Києві щоденну *«Робітничу газету»*, яка швидко стала провідним укр. політ. виданням. 17—18 квітня 1917 в Києві відбулася Всеукр. конференція УСДРП, яка мала відновлювальний характер. Делегати конференції визнали «автономію України як перше, невідкладне, пекуче завдання поточного моменту для українського пролетаріату та всієї України», а також ухвалили резолюції про ставлення до Тимчасового уряду та УЦР. Укр. есдеки зобов'язалися підтримувати рос. уряд лише у тому разі, коли він буде проводити домагання революц. мас.

Нац. питання та шляхи його реалізації зайняли важливе місце і на установчому з'їзді *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), який проходив одночасно із конференцією УСДРП. Висловившися за автономну Україну у складі Рос. федеративної д-ви, установчий з'їзд укр. есерів запропонував найрадикальніший шлях для досягнення цієї автономії. Партія першою висловилася на користь українізації царської армії, оскільки лише власна збройна сила могла підтримати радикальні вимоги укр. демократії. Окрема увага в роботі з'їзду була приділена аграрній проблемі, яка набула в Україні відчутної гостроти. Зважаючи на специфіку сел. землеволодіння в Україні, УПСР, хоч і вважала «конечним ідеалом повну соціалізацію землі», проте прагнула здійснити аграрну реформу в інтересах укр. селянства. Тому в резолюції з'їзду УПСР в аграрній справі обстоювалась ідея створення Укр. земельного фонду, користування яким мало би здійснюватися на основі трудового принципу, а також наголошувалося на тому, що засади реформи мусять бути схвалені Укр. сеймом. Головою ЦК став Мик.*Ковалевський*, а членами — Л.*Бочковський*, В.Залізняк, В.*Ігнатієнко*, К.Корж, Й.*Маєвський*, П.*Христюк*, Л.Шлейченко. До ідеології цієї партії схилявся М.Грушевський, хоч офіційно не входив до її складу. 1919 він став головою Закордонної делегації УПСР.

Майже одночасно з УПСР оформилася Укр. сел. спілка, яка перебувала під цілковитим контролем партії. Завдяки цій орг-ції УПСР набула масовості. Це була найбільша за чисельністю укр. партія: восени 1917 в

ній налічувалося бл. 75 тис. членів. Хоча чисельність загальнорос. партії есерів перевищувала 500 тис. осіб.

У березні 1917 поновила діяльність *Українська народна партія* (УНП), створена М.*Міхновським* 1902. Проте помітної діяльності УНП розгорнути не спромоглася, і наприкінці 1917 на її базі створилась *Українська партія соціалістів-самостійників* (УПСС).

Більш права (єдина без слова «соціалістична» у назві) *Українська демократично-хліборобська партія* відіграла свою роль в історії, проте була регіональною. Вона виникла у травні 1917 на Полтавщині з ініціативи земських діячів Лубенського повіту. Партія проголосила основою своєї платформи збереження приватної власності на землю і розв'язання земельної справи Укр. сеймом на засадах парцеляції за викуп.

Важливу роль у формуванні ідеологічної програми укр. руху відіграв М.Грушевський, який у статтях «Велика хвиля», «Повороту нема», «Від слова до діла» та ін. сформулював теор. основу діяльності УЦР. Зокрема, голова УЦР закликав не чекати Установчих зборів, щоб від них одержати автономію України. Він вважав, що це питання життя або смерті для укр. народу неприпустимо ставити у залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих зборах — нейтралістською чи автономно-федералістською. Борці за нац. справу мали самі будувати автономію України, українізуючи або ж творячи нові органи місц. самоврядування в контакті й порозумінні з ін. народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України. Автономна Україна мала утворитися на землях, де українці становили більшість населення. Це були, на думку М.Грушевського, 9 губерній Правобережжя, Лівобережжя і Пд. (по 3 губернії), а також Холмщина, Кубань і 3 повіти Бессарабії. При цьому він пропонував відокремити в укр. губерніях деякі повіти, в яких українці були нац. меншиною (сх. повіти Кубанської обл., пн. повіти Черніг. губ.). Одночасно пропонувалося приєднати до України землі, населені переважно українцями, а саме: зх. частини Області Війська Донського, Чорномор. і Ставропольської губерній, пд. повіти Воронезької і Курської губерній.

Таким чином, гасла автономії України у перші місяці революції стали панівними в укр. русі, вони допомогли об'єднати всі нац. громад. та парт. сили. Відбулося це на *Всеукраїнському національному конгресі*, який проходив 19—21 квітня 1917 в Києві. Конгрес схвалив гасло автономії України у федеративній демократ. республіці Росії.

Всеукр. нац. конгрес виконав ще одне не менш важливе орг. завдання. Він обрав на засадах розробленого представництва новий склад УЦР. Голова цього найвищого політ. органу укр. народу обирався прямим таємним голосуванням. За кандидатуру М.Грушевського проголосували 588 делегатів, проти — 5. Потім відкритим голосуванням були обрані заст. голови УЦР — В.Винниченко і С.Єфремов. За пропозицією Грушевського $^{2}/_{3}$ депутатських мандатів отримували територіальні представництва від губерній та міст, $^{1}/_{3}$ — політ. партії та громад. орг-ції. Всього до УЦР було обрано 115 осіб.

З обранням нового складу УЦР закінчився орг. період національно-визвол. руху. Нац. конгрес як повновладний орган нац. волі офіційно передав усі свої повноваження УЦР.

Боротьба за автономію

18 травня у Києві розпочав роботу *Перший Український військовий з'їзд.* На нього прибули понад 900 делегатів від усіх фронтів, флотів і великих гарнізонів. Проведений організаторами з'їзду підрахунок показав, що вони представляли 1,5 млн солдатів і офіцерів-українців. Після Нац. конгресу це була друга за масштабами акція українського руху. І хоча у порядок денний було внесено чимало специфічних військ. питань, робота з'їзду одразу ж набула яскраво виявленого політ. характеру. З'їзд ухвалив спец. постанову про автономію України. Проголосив, що УЦР є «єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що стосуються цілої України і її відносин до Тимчасового правительства».

Воля делегатів Укр. військ. з'їзду підштовхнула УЦР до рішучих дій. Після того, як сформувався коаліційний склад Тимчасового уряду, а в його декларації було оголошено програму демократ. перетворень, УЦР надіслала до Петрограда на переговори з урядом делегацію на чолі з В.*Винниченком.* 29 травня 1917 делегація передала голові Тимчасового уряду Г.Львову пам'ятну записку — Декларацію Центр. Ради. У цьому розлогому, але політично зваженому документі йшлося про пробудження укр. народу, викликане революцією, його організацію навколо УЦР і прагнення до автономних форм життя. Далі українці не наполягали на негайному здійсненні автономії. Вони прагнули підписати із центр. урядом щось на зразок протоколу про наміри і готові були почекати затвердження висунутого цим урядом проекту автономії Всерос. Установчими зборами. Проте Г.Львов не погодився із таким ходом справи, знову посилаючись на те, що питання належить до компетенції Установчих зборів.

Тим часом 10 червня у Києві відкрився *Всеукраїнський селянський з'їзд.* З-поміж 2200 делегатів, які представляли 1 тис. волостей, більшість були членами Сел. спілки і керівниками її орг-цій — від волосних до губернських. Одним із перших було вислухано звіт про поїздку делегації УЦР до Петрограда, який викликав заг. обурення діями центр. уряду. В цей час прийшла звістка про те, що військ. міністр О.*Керенський* заборонив проведення в Києві 2-го Укр. військ. з'їзду. Обурення сел. депутатів дійшло апогею. З'їзд обрав Раду сел. депутатів та її виконавчий орган — ЦК Сел. спілки. Вся Рада сел. депутатів у кількості 133 представників разом із ЦК Сел. спілки увійшла до УЦР як її інтегральна частина.

Незважаючи на заборону військ. міністра, 18 червня відкрився *Другий Всеукраїнський військовий з'їзд.* На нього з'їхалися 2308 делегатів від усіх фронтів і тилових гарнізонів. Вони представляли понад 1,6 млн солдатів. Керували з'їздом В.Винниченко і С.*Петлюра.* З'їзд запропонував УЦР приступити за згодою із нац. меншинами до проведення у життя підвалин автономного устрою. Разом із тим він

зобов'язався від імені представлених на ньому військ. одиниць забезпечити УЦР активну підтримку. З'їзд обрав Раду військ. депутатів у складі 132 осіб, яка ввійшла до УЦР.

Поки тривав Всеукр. військ. з'їзд, велася робота над текстом *Першого Універсалу Центральної Ради*. 23 червня 1917 остаточний варіант було схвалено і перед закриттям з'їзду документ під назвою «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого» було оприлюднено. В остаточному тексті зміст Універсалу укладався у кілька речень: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори».

Універсал справив велике враження на все укр. усп-во. На адресу УЦР надсилалися вітальні телеграми від зовсім різних за політ. спрямуванням укр. орг-цій.

У Росії Універсал викликав неоднозначну реакцію. Кадетська «Речь» 27 червня назвала проголошення Універсалу однією з ланок нім. плану розкладу Росії, прямим злочином проти закону. З подібних позицій критикували УЦР меншовики-оборонці. Лідер партії рос. есерів, міністр Тимчасового уряду В.Чернов, критикуючи вимоги українців, назвав їх актом безвідповідальної політики, ленінством у нац. питанні. Проте за кілька днів до рос. політиків повернулося розуміння, що укр. національно-визвол. рух масовий, вагомий чинник революц. процесу, конфронтація з яким напередодні наступу на фронті — надзвичайно небезпечна і ризикована річ. Голова Тимчасового уряду Г.Львов звернувся до «братів-українців» із відозвою, в якій закликав не відриватися від спільної Батьківщини і не розколювати війська.

16 червня у Петрограді відкрився 1-й Всерос. з'їзд рад робітн. і солдатських депутатів. На проголошення Універсалу УЦР з'їзд відгукнувся резолюцією з укр. питання. Вона була досить поміркованою: Тимчасовому урядові пропонувалося ввійти у порозуміння з органами укр. революц. демократії, щоб утворити крайовий орган для задоволення нац. потреб населення.

Несподівано для українців у них знайшлися в рос. політикумі ситуативні союзники. Більшовицька фракція Всерос. з'їзду рад робітн. і солдатських депутатів пропонувала визнати за Україною право на повну автономію і навіть на утворення самостійної д-ви.

Проголошення I Універсалу вимагало створення поряд з УЦР, яка виконувала представницькі функції, виконавчого органу, який би проводив у життя рішення УЦР. Спочатку виконавчі функції взяв на себе *Комітет Української Центральної Ради*, який був обраний першими заг. зборами УЦР 21 квітня 1917 у складі 20-ти осіб. Досить швидко склад к-ту розширився до 33-х осіб, а між сесіями УЦР він виконував усі її функції. К-т був перевантажений роботою, до того ж правила демократії вимагали розмежування гілок влади. На закритому засіданні К-ту УЦР 28 червня було схвалено рішення про створення *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, який мав виконувати розпорядчі функції.

6 липня 1917 було затверджено перший склад Генерального секретаріату УЦР у кількості 8-ми ген. секретарів і ген. писаря. До нього ввійшли: В.Винниченко — голова і ген. секретар внутр. справ (соціал-демократ), Х.*Барановський* — ген. секретар фінансових справ (безпартійний), С.Єфремов — ген. секретар нац. справ (есеф), Б.*Мартос* — ген. секретар земельних справ (соціал-демократ), С.Петлюра — ген. секретар військ. справ (соціал-демократ), В.*Садовський* — ген. секретар суд. справ (соціал-демократ), М.*Стасюк* — ген. секретар продовольчих справ (непарт. соціаліст), І.*Стешенко* — ген. секретар освіт. справ (соціал-демократ), П.Христюк — ген. писар (укр. есер).

Ген. секретаріат УЦР мав підготувати на підставі постанов Всеукр. сел. з'їзду проект земельного закону: об'єднати земельні к-ти в Укр. крайовий земельний к-т і «направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем». Ця не досить виразна програма була продиктована Центр. Раді партією укр. есерів. На земельній програмі партії сильно позначилося прагнення солдатських і сел. рад експропріювати землю і маєтки поміщиків.

Переговори Української Центральної Ради з Тимчасовим урядом про автономію України. Карикатура.

Тим часом у Петрограді зрозуміли, що потрібен діалог із Києвом. Із цією метою на поч. липня в Україну відрядили найавторитетніших міністрів: І.Церетелі, О.Керенського, М.Некрасова та Мих.*Терещенка*. Всі вони репрезентували ліву частину уряду, яка виступала за тісну співпрацю революц. сил. Гол. роль у переговорах відігравав І.Церетелі, грузин. походження якого передбачало чутливість до нац. проблем.

Офіц. переговори почалися 12 липня. Вони йшли нелегко, проте сторонам вдалось опрацювати осн. положення угоди — проект постанови «Про національно-політичне становище в Україні». Він мав компромісний характер, обидві сторони згодилися піти на поступки для того, щоб отримати вкрай необхідні політ. дивіденди. Найголовнішим для Тимчасового уряду було зобов'язання УЦР не проголошувати автономії України самочинно, її публічний осуд самочинних дій і визнання остаточної санкції автономії Всерос. Установчими зборами. Разом із тим міністри погодилися визнати Ген. секретаріат УЦР органом крайової влади.

16 липня 1917 було опубліковано *Другий Універсал Української Центральної Ради*, надзвичайно цікавий та, без сумніву, ключовий для свого часу документ, який викликав бурю політ. пристрастей як у Києві, так і в Петрограді. При його голосуванні в залі УЦР «за» висловилися 114 членів Ради, «проти» — 61, при цьому утрималися ще 23. Як можна зрозуміти з ре-

зультатів голосування, відносна більшість членів УЦР стояла за співпрацю з урядом, проте кількість радикально налаштованих на припинення всіляких домовленостей з урядом була чималою. Фактично за результатами голосування стояло два ймовірні сценарії розвитку подій. Радикальний наближався до більшовицької програми боротьби з урядом, поміркований робив ставку на єдність дій демократ. сил і певну програму реформування влади відповідно до гасел національно-територіальної автономії України і федеративно-демократ. республіки Росії.

Не менш драматичними подіями супроводжувалося затвердження київської угоди урядом у Петрограді. Коли прем'єр-міністр Г.Львов поставив на голосування вироблену в Києві угоду, 4 міністри-кадети оголосили про незгоду з нею і подали у відставку. Урядова коаліція розпалася, перший коаліційний уряд припинив існування, не дійшовши згоди з укр. проблеми.

Тим часом відповідно до зобов'язань, узятих Росією перед союзниками ще до революції, вона мусила розпочати ген. наступ на фронтах. Готуючися до нього, Тимчасовий уряд розраховував зміцнити власне становище і збити хвилю радикалізму й екстремізму, що зростала. О.Керенський пов'язував із наступом не стільки військові, скільки політ. розрахунки. Він послав на фронт військ. комісарів, щоби зміцнити дисципліну, надав офіцерам широкі повноваження і більшу частину свого часу перебував у військах, виголошуючи патріотичні промови.

Делегація Української Центральної Ради у Петрограді. Карикатура.

29 і 30 червня рос. армія здійснила безпрецедентну за інтенсивністю артилер. підготовку, після чого перейшла в наступ.

2 липня до Петрограда надійшли відомості про перехід у наступ військ, і десятки тисяч людей вийшли на вулиці й майдани міста під гаслом «Війна до перемоги!». Проте за кілька днів наступ зупинився, а згодом обернувся нищівною поразкою рос. армії. Провал наступу підштовхнув В.Леніна до рішучих дій у боротьбі за владу. Тимчасовий уряд вирішив відіслати деякі частини Петрогр. гарнізону в діючу армію, розв'язавши цим одночасно два завдання: посилити фронт і вивести зі столиці тих солдатів, які піддавалися більшовицькій пропаганді. У відповідь більшовики розгорнули у військах гарнізону шалену роботу, закликаючи до відмови йти на фронт.

15 липня була організована зустріч-мітинг більшовиків із солдатами-кулеметниками. Мітинг перетворився на потужну антиурядову маніфестацію. Жодних конкретних пропозицій не пролунало, проте в кулуарах не стихали розмови про запланований на 16 липня збройний виступ робітників і солдатів Петрограда. Проте заколот зазнав невдачі.

19 липня Тимчасовий уряд віддав наказ про арешт кер-ва більшовицької партії на чолі з В.Леніним. О.Керенський розпорядився роззброїти і розформувати всі військ. частини, що брали активну участь у липневих подіях.

Голова уряду Г.Львов подав у відставку, а члени уряду негайно звернулися до О.Керенського із пропозицією перебрати кер-во д-вою. Новий прем'єр завершив формування другого коаліційного уряду лише 6 серпня. 4 міністерські пости були знову надані кадетській партії. В уряді було 7 есерів і соціал-демократів, 2 члени маловпливової радикально-демократ. партії і 2 безпартійні. Формально за ознакою чисельності міністри-«капіталісти» поступалися представникам соціаліст. партій, які контролювали ради робітн. і солдатських депутатів.

Новий склад уряду намагався розпочати діяльність під гаслами утвердження в країні законності й порядку. Насамперед була зроблена спроба відновити дисципліну в армії. 25 липня на фронті були запроваджені військово-революц. суди. Змінив уряд і погляд на укр. проблему.

В Україні на той час Мала рада (колиш. К-т УЦР) розробила Статут вищого управління України. За ним Україна мала керуватись із центру, розташов. в Україні, а не поза її межами. За центр. урядом залишалися тільки контрольно-наглядові функції. Всі урядові органи в Україні підлягали владі Ген. секретаріату УЦР. Сам Ген. секретаріат формувався УЦР і відповідав перед нею, а у перервах між сесіями Ради — перед Малою радою.

27 липня укр. делегація у складі В.Винниченка, Х.Барановського і М.*Рафеса* із проектом статуту вирушила до Петрограда. Там команда юристів на чолі з Б.Нольде у присутності заст. голови уряду М.Некрасова і міністра внутр. справ М.Авксентьєва одразу заявила, що вироблений у Києві статут не може слугувати основою для переговорів, оскільки виходить за рамки угоди, укладеної між Києвом і Петроградом 16 липня, а тому потребує істотного перероблення. Перегляд угоди тривав більше місяця, і тільки 17 серпня Тимчасовий уряд затвердив для Ген. секретаріату *«Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»*. Відступаючи від досягнутої місяцем раніше угоди, рос. уряд оголошував Ген. секретаріат своїм органом, а не органом, відповідальним перед УЦР. Виконавчі функції укр. уряду обмежувалися до мінімуму. Військ. і продовольчі справи, пошта і телеграф, суд узагалі вилучалися зі сфери його компетенції. Територіальна автономія зводилася до 5-ти губерній — без Пд. і Сх. України. Це означало, що Ген. секретаріат зводився до рівня краєвого адм. органу. Інструкція фактично перекреслювала досягнуті в Києві домовленості, УЦР в ній згадувалася лише побіжно.

Уряд запізніло намагався відвоювати в українців здані позиції і заради цього не зупинився перед вибором методів тиску. 8 серпня в Києві відбувся напад донських козаків і солдатів кірасирського полку на потяг українізованого полку ім. Б.Хмельницького, який вирушав на фронт. У рос. пресі почали поширюватися плітки про таємні зносини УЦР із правлячими колами та спецслужбами Четверного союзу.

За таких умов УЦР змушена була виробити своє ставлен-

ня до урядового рішення. Після бурхливих дебатів вона ухвалила резолюцію фракції укр. соціал-демократів, яка визнала інструкцію виявом недовіри до укр. демократії та порушенням угоди 16 липня. Проте в резолюції нічого не було сказано про те, схвалює чи відкидає її УЦР. Фактично це був змушений відступ, яким УЦР виказувала бажання не ускладнювати стосунки із Петербургом.

Однак попри це бажання лідерів УЦР об'єктивно ситуація складалася так, що шляхи рос. й укр. демократії почали різко розходитися. Рівень нац. свідомості українців швидко зростав, ідея творення нац. форм влади іусп. життя набувала все більшої популярності.

Тим часом у Росії намітився поворот до згортання революції. Почали формуватися непарт. орг-ції правого ґатунку: Союз георгіївських кавалерів, Рада Союзу козац. військ, Військ. ліга. У травні 1917 при Ставці Верховного головнокомандувача утворився Союз офіцерів армії і флоту. О.Керенський оголосив курс на порятунок революції, перебрав надзвичайні повноваження. Верховним головнокомандувачем було призначено популярного, але жорсткого ген. Л.Корнілова. Новий Верховний головнокомандувач прагнув заборонити в армії мітинги, встановити однаковий дисциплінарний режим для фронту і тилу (із поширенням смертної кари на тил). Праві сили остаточно втратили надії на О.Керенського і почали відверто робити ставку на встановлення диктатури Л.Корнілова. О.Керенському був поставлений ультиматум про передачу влади Верховному головнокомандувачу. На що О.Керенський відповів зміщенням Л.Корнілова з посади. Той не підкорився наказу голови уряду і 9 вересня вислав корпус генерал-лейтенанта О.Кримова на Петроград.

Всерос. ЦВК створив надзвичайний орган — К-т нар. боротьби із контрреволюцією. Найактивнішу роль відіграли в ньому більшовики. Агітації і блокування залізниць вистачило для того, щоби паралізувати рух військ. 13 вересня Л.Корнілов та генерали, які підтримували виступ, були заарештовані.

Розгром «корніловщини» ознаменував нищівну поразку правих сил. 1 вересня Росія була проголошена республікою. Це був тріумф лівих.

Здобуття Зимового палацу під час Жовтневого перевороту 1917. Художник І. Владимиров.

Утворення Української Народної Республіки

Після невдалого наступу на фронті, а особливо після провалу виступу ген. Л.Корнілова, в Росії почалася швидка радикалізація лівих настроїв. Для того існувало багато причин: армія втратила боєздатність, пром-сть була на межі катастрофи, власники масово закривали підпр-ва, робітники, опинившися на вулиці без роботи, намагалися через свої професійні орг-ції (фабрично-заводські к-ти та профспілки) взяти вир-во під власний контроль. Ще радикальніше почали діяти селяни, вони громили поміщицькі маєтки, захоплювали їхні майно і землю. У політ. житті радикалізація настроїв найпомітніше позначилася процесом більшовизації рад робітн. і солдатських депутатів. Після осінніх перевиборів більшовики перебрали кер-во у Петрогр. раді робітн. депутатів, яку очолив Л.*Троцький* (щоправда, у президії виконавчого к-ту на 13 більшовиків усе ж припадало 7 меншовиків і 6 есерів). У зв'язку із більшовизацією рад В.Ленін відновив гасло «Вся влада радам!».

У більшовицьких лавах розгорнулися палкі суперечки щодо методу перебирання влади в країні, які завершилися 23 жовтня ухвалою ЦК РСДРП(б) рішення про безпосередню підготовку повстання. Це завдання було покладене на Військово-революц. к-т (ВРК) при Петрогр. раді робітн. депутатів. ВРК створював й озброював загони Червоної гвардії, підпорядковував собі частини Петрогр. гарнізону, демагогічно граючи на їхньому небажанні виїздити на фронт, чого вимагав Тимчасовий уряд. Поступово ключові об'єкти столиці потрапили під контроль ВРК.

6 листопада О.Керенський зажадав від Передпарламенту особливих повноважень для боротьби із більшовиками. Проте надійних частин у Петрограді було так мало, а уряд був таким безсилим, що ранком 7 листопада (25 жовтня) О.Керенський залишив місто в надії повернутися на чолі вірних урядові збройних сил. У ніч на 7 листопада ВРК віддав наказ про захоплення вокзалів, мостів через Неву, пошти, телеграфу. А коли ці завдання були виконані, видав відозву про повалення Тимчасового уряду та перехід влади до рад, за якими фактично стояла партія більшовиків. Увечері 7 листопада майже без кровопролиття був узятий Зимовий палац. Ті міністри Тимчасового уряду, які перебували у палаці, були заарештовані та відправлені до Петропавловської фортеці.

Пізно ввечері 7 листопада, коли владу у Петрограді фактично перебрали більшовики, відкрився *Другий Всеросійський з'їзд рад*. У момент прийняття рішення про його скликання Петрогр. рада робітн. депутатів незмінно підкреслювала, що головне його завдання — обговорення проблем, пов'язаних із проведенням Всерос. Установчих зборів. Проте в історію він увійшов як такий, що проголосив установлення влади рад, ухвалив де-

крети про мир та землю, обрав Раду нар. комісарів (РНК).

Хоча В.Ленін ніколи не надавав особливого значення скликанню Установчих зборів, усе ж більшовики не наважились одразу відкинути ідею цих зборів. Це було пов'язано з тим, що більшовики, захопивши владу, не були достатньо впевнені у тому, що вони її втримають на тривалий час. Тому у перших декретах нової влади практично немає комуніст. ідей. І Декрет про мир, і Декрет про землю — це насамперед документи популістського пропагандистського ґатунку, найголовнішим завданням яких було примирити з новою владою армію та селянство. З огляду на це листопадові події у Петрограді не можна впевнено трактувати як соціаліст. революцію (про безпосереднє буд-во соціалізму-комунізму більшовики заговорили дещо пізніше), дослідники сходяться на думці, що насамперед це був держ. переворот із метою захоплення влади. До того ж захоплення влади у столиці зовсім не означало, що більшовицька влада автоматично поширилася на всю країну. В Росії у більшовиків було достатньо опонентів, до того ж у колиш. імперії діяли потужні відцентрові сили, з якими Тимчасовий уряд не спромігся знайти спільної мови та які, фактично не маючи нічого спільного з більшовиками, не були зацікавлені в існуванні старої влади. На порядок денний були поставлені нові політ. проекти.

Про переворот у Петрограді в Києві дізналися ввечері 7 листопада. На спільному засіданні виконавчих к-тів рад робітн. і солдатських депутатів більшовики закликали до переходу влади до рад, проте есери та меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. До підтримки уряду схилялася міська дума, а головне — штаб Київ. військ. округу.

Пізно ввечері відбулося засідання Малої ради, яка створила підзвітний УЦР *Крайовий комітет по охороні революції в Україні*. По суті, це була перша публічна заява УЦР про перебрання нею влади. Проте, не бажаючи мати вигляд узурпатора влади, вона запросила до К-ту по охороні революції представників політ. партій (у т. ч. рос. і єврейських), громад. орг-цій, представників рад Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Наступного дня к-т оприлюднив свою першу постанову. В ній попереджалося, що погроми, бешкети та непорядки будуть нещадно придушуватися на всій території України. 9 листопада к-т звернувся з відозвою до населення України, в якій повторив заклик зберігати спокій і рекомендував революц. та демократ. орг-ціям об'єднуватись у місц. к-ти по охороні революції. У відозві підкреслювалося, що влада к-ту поширюється на 9 губерній України.

«Перед III Універсалом». Карикатура. Надрукована в листопаді 1917 у виданні «Ґедз» (Київ, 1917, № 4).

Про це було повідомлено командування Київського військ. округу. Однак командувач округу генерал-лейтенант М.Квецинський та комісар округу І.Кирієнко вороже поставилися до створення Крайового к-ту, а включення до його складу представників більшовицької партії І.Крейсберга та В.Затонського дало формальну підставу для заяв про неправочинність к-ту. Щоб не загострювати конфлікт і залучити на свій бік якомога більше демократ. сил, УЦР 9 листопада винесла резолюцію про владу в країні. В ній ішлося про перехід влади «до рук революційної демократії», а не до рад робітн. і солдатських депутатів. УЦР висловилася проти повстання у Петрограді і заявила про власну готовність боротися «з усякими спробами піддержати бунти на Україні».

Одразу після голосування за резолюцію більшовики оголосили про вихід з УЦР і Крайового к-ту. Вони запропонували організувати в Києві революц. к-т і передати йому всю владу в місті. Рада робітн. депутатів цю пропозицію схвалила.

Тим часом 10 листопада до Києва прибули очікувані штабом Київ. військ. округу козац. д-зія та загони чехословаків. Командування штабу округу вирішило спочатку завдати удару по більшовиках як найрадикальніших елементах. 10 листопада частини штабу оточили Маріїнський палац, де засідала Рада робітн. депутатів, і заарештували утворений більшовиками революц. к-т. Проте більшовики одразу ж створили другий революц. к-т. Ситуація у місті вийшла з-під контролю та обернулася рядом збройних сутичок переважно на Печерську, навколо з-ду «Арсенал». Бої тривали до 13 листопада і закінчилися поразкою штабу округу.

У місті почала роботу узгоджувальна комісія, завданням якої було унормувати ситуацію в Києві. До її складу ввійшли всі впливові політ. сили, включно із більшовиками. Комісія вирішила вивести з міста викликані штабом Київ. військ. округу військ. частини, демократизувати штаб Київ. військ. округу, повернути місто до мирного життя. Комісія визнала за УЦР повноту влади. 14 листопада Ген. секретаріат УЦР призначив командувачем Київ. військ. округу полк. В.*Павленка*. Того ж дня робітники Києва припинили страйк, а червоногвардійці перейшли до загонів *Вільного козацтва*. Більшовицький революц. к-т продовжував діяти, проте жодних претензій на владу не заявляв. 16 листопада об'єднане засідання виконавчих к-тів рад робітн. і солдатських депутатів визнало УЦР крайовою владою.

12 листопада на 7-х заг. зборах УЦР М.Грушевський зробив доповідь про проект Конституції України, в якій озвучив ідею проголошення Укр. д-ви. Це мала бути демократ. республіка, в якій не передбачалося жодного місця авторитарному режимові, а виконавча влада була поставлена в чітко окреслені рамки. Україна мала бути унітарною д-вою із широким місц. самоврядуванням і конституційним забезпеченням прав нац. меншин. Верховне право в Укр. демократ. республіці забезпечувалося не за федеративним центром, а за укр. народом в особі Всенар. зборів України.

Кількома днями пізніше питання про проголошення України демократ. республікою було переведено у практичну площину. 19 листопада Ген. секретаріат УЦР обговорив проект III Універсалу Центр. Ради, гол. ідея

якого була передана через цілком конкретне політ. рішення: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою».

Третій Універсал Української Центральної Ради можна вважати одним із найрадикальніших і найконструктивніших документів, які вийшли зі стін УЦР. Він відкинув унітарний принцип держ. устрою Росії. Проте йшлося не про автономію України в Росії у баченні Тимчасового уряду, а про принципово нове майбутнє держ. утворення. Універсал виходив із факту поширення влади Ген. секретаріату УЦР на 9 губерній України, а також розширення його компетенції. За III Універсалом Ген. секретаріат УЦР перестав виконувати роль передавального механізму у вертикалі виконавчої влади. Він отримав повноваження і статус повноцінного укр. уряду, а УЦР забезпечила собі до проведення Укр. Установчих зборів права найвищого законодавчого органу влади.

Важливою відмітною рисою III Універсалу була його соціально-економічна платформа. Вона містила пропозиції щодо вирішення земельного питання, робітн. політики, передбачала держ. контроль за вир-вом, негайне припинення світ. війни, скасування смертної кари, запровадження нової суд. системи, поширення прав місц. самоврядування, забезпечення демократ. свобод особи та нац. меншин. У всіх цих напрямах УЦР пішла значно далі Тимчасового уряду і не набагато відстала від більшовиків. У всякому разі є підстави вважати, що III Універсал задовольнив революц. (нац. і соціальні) очікування більшості укр. сусп-ва.

Вотумом довіри до УЦР стали вибори до *Всеросійських Установчих зборів*, що відбулися 25 листопада. За укр. списки у Волин. та Київ. губерніях голосували майже 87 %, у Подільській — 92, у Полтавській — понад 75, у Катериносл. та Чернігівській — 54 % виборців.

Праві рос. політ. сили, які з недовірою ставилися до діяльності УЦР за часів Тимчасового уряду, розцінили проголошення *Української Народної Республіки* як сепаратистську акцію, спрямовану на розвал Росії. В Київ. міськ. думі кадети виступили із заявою про те, що III Універсал був узурпацією прав Всерос. Установчих зборів. Майже такою самою була позиція київ. меншовиків.

Наміри авторів III Універсалу провести демократ. земельну реформу на користь безземельного селянства викликали протести союзу земельних власників, об'єднання цукрозаводчиків та польс. Ради землян. Їх підтримали фінансові кола, які блокували фінансові потоки. Це був потужний важіль тиску на молодий укр. уряд, який 29 листопада був змушений вдатися до роз'яснень у земельній справі, котрі не стільки заспокоїли правих, як розбурхали лівих.

3-й з'їзд УПСР, який відбувся в Києві 4—6 грудня 1917 і на якому помітну роль відіграли ліві укр. есери, застеріг УЦР від того, щоби брати за основу своєї діяльності не соціальний, а нац. чинник, оскільки у такому разі вона може втратити підтримку трудового народу України.

Ще гострішими були нападки на III Універсал більшовиків. Хоча на перших порах у них не було достатніх сил, щоби вступити у відкриту боротьбу з УЦР. 16 листопада на об'єднаному засіданні виконавчого к-ту рад робітн. і солдатських депутатів Києва Г.*Пятаков* виступив із заявою, в якій визнавалося, що крайовою владою в Україні є УЦР, проте фракція більшовиків вимагала її реорганізації на Всеукр. з'їзді рад робітн. і солдатських депутатів, на місцях влада мусила перейти до рад. Ця заява викликала заперечення УЦР та укр. революц. демократії, що вже фактично приступили до реалізації ідеї Всеукр. Установчих зборів, перед якими УЦР і мала скласти повноваження. УЦР оперативно розробила виборчий закон, що був ухвалений 29 листопада, а відкриття Установчих зборів призначила на 9 січня 1918.

Хоча більшовизація рад робітн. і солдатських депутатів в Україні восени 1917 була незаперечним фактом, проте вона не набула такого масштабу, як у Центр. Росії. Меншовики, есери, укр. політ. партії досить упевнено протистояли більшовикам у радах, і ця обставина позначилася на лояльному ставленні останніх до УЦР. Сили місц. більшовицьких орг-цій були явно недостатніми, щоб їхніми ресурсами можна було захопити владу. Потрібна була потужна допомога петрогр. центру, яка могла змінити ситуацію, але центр у листопаді всі свої засоби кинув на оволодіння армією, яка назагал насторожено поставилася до петрогр. перевороту.

Більшовицький план оволодіння армією полягав у компрометації та провокації Ставки Верховного головнокомандувача закликами до негайного припинення війни. В.Ленін звільнив тимчасового в. о. Верховного головнокомандувача генерал-лейтенанта М.Духоніна з посади і демагогічно запропонував полковим і дивізійним к-там власноруч вести переговори з противником. Це поклало початок т. зв. братанню в окопах. На поч. грудня контроль над Ставкою Верховного головнокомандувача перейшов до більшовика М.*Криленка*. *Декрет про мир* і та форма, в якій він здійснювався, були добре продуманими засобами боротьби за владу, хоча коштували Росії остаточної втрати армії, рештки якої перетворилися на страшну деструктивну силу.

У такій ситуації УЦР добре розуміла необхідність завершення війни, проте намагалася діяти правовим, цивілізованим способом, прагнула координованих дій із військ. командуванням. Ще напередодні проголошення III Універсалу командування Пд.-Зх. фронту визнало УЦР та її Ген. секретаріат вищою владою в Україні. 25 листопада представники Ген. секретаріату УЦР підписали зі Ставкою Верховного головнокомандувача угоду про передислокацію українізованих частин з усіх ін. фронтів на Пд.-Зх. та Румунський, з яких мав бути створений єдиний *Український фронт*.

У ніч на 13 грудня військ. органи УНР ліквідували загрозу перевороту в Києві, який готував більшовицький військово-революц. к-т. Сформована В.Павленком 1-ша сердюцька д-зія роззброїла більшовицькі частини київ. гарнізону і вислала їх за межі УНР. За кілька днів перед тим було упереджено загрозу з боку 2-го гвард. корпусу, розагітованого Є.*Бош*.

Напередодні відкриття ініційованого більшовиками Всеукр. з'їзду рад Рада нар. комісарів оприлюднила ультиматум до УЦР, побудований на цілій низці звинувачень та інсинуацій у двозначності й буржу-

Знак випускника київської інструкторської школи старшин. 1919.

Нагрудний знак Ради січових стрільців (Київське формування). 1919.

азності політики УЦР. РНК вимагала припинити таку політику, а крім того, взяти участь у боротьбі «із контрреволюційним кадетсько-калединським повстанням», а в разі невиконання цих умов протягом двох діб оголошувала УЦР у стані відкритої війни із рад. владою. Таємне рішення про воєн. дії проти УНР петрогр. уряд ухвалив кількома днями раніше.

Мала рада у відповідь на ультиматум вирішила припинити транспортування продовольчих вантажів на північ і негайно організувати власну грошову систему. У грудні до обігу надійшли кредитні білети укр. грошей вартістю у 100 *карбованців*.

Обговорення ультиматуму додало емоцій та пристрастей роботі *Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів*, який відкрився в Києві 17 грудня 1917. В його роботі взяли участь понад 2 тис. депутатів, при цьому більшовики виявилися в абсолютній меншості. Читання ультиматуму одразу ж наелектризувало зал і налаштувало його проти більшовиків. Їхній представник В.Шахрай змушений був заявити, що ультиматум є непорозумінням, яке треба ліквідувати без кровопролиття. Після бурхливих дводенних обговорень з'їзд ухвалив резолюцію, запропоновану фракцією укр. есерів. У резолюції ультиматум РНК визнавався «замахом проти Української Народної Республіки», а також наголошувалося, що дії більшовицького уряду «загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія».

Більшовики зрозуміли, що їхній план у Києві зазнав повної поразки, проте це не змусило їх капітулювати. 124 більшовицьких делегати демонстративно залишили з'їзд і виїхали до Харкова, де під захистом рад. військ був інсценізований альтернативний з'їзд рад. Т. зв. Харків. з'їзд рад виявився нечисленним і непредставницьким, його 200 делегатів репрезентували лише 89 рад і військово-революц. к-тів (із наявних понад 300 рад) переважно сх. регіонів України. З'їзд вітав більшовицький переворот у Петрограді, політику РНК, проголосив установлення рад. влади в УНР і навіть обрав Центр. виконавчий к-т рад України, який створив *Народний секретаріат* — альтернативний Ген. секретаріатові УЦР рад. уряд України.

В.Ленін надіслав від РНК у Харків вітальну телеграму. Не лише ця телеграма, а й усі ін. маніпуляції зі з'їздом видавали руку Петрограда, яка виписала сценарій захоплення України. Чи не вперше тут більшовики вдалися до прийому формування псевдоуряду. Уряд був настільки маріонетковим, що, за спогадами В.Затонського, «народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території...». Проте армія швидко знайшлася. За наказами В.Леніна її привів В.*Антонов-Овсієнко* із Росії для перетворення світ. війни у громадянську. Згідно з ленінським ультиматумом із 6 грудня рад. Росія та УНР були у стані війни.

Перша українсько-російська війна. Брестський мирний договір

Одразу форсувати збройні дії більшовики не могли. Громад. думка в Росії виявилася до них не готова, а напередодні скликання Всерос. Установчих зборів нехтувати нею більшовики не наважувалися. Більшовики доклали чимало зусиль для зосередження в Харкові ударної групи військ, які з кінця грудня почали просуватись у бік зх. Донбасу, 26 грудня вони захопили ст. Лозова, 31 грудня — Павлоград, 3 січня — Синельникове. Одночасно РНК оголосила про згоду відкрити ділові переговори з УЦР.

6 січня 1918 В.Винниченко від імені Ген. секретаріату УЦР надіслав до Петрограда умови, за яких укр. сторона погоджувалася на переговори. Головними з них були: припинення воєн. дій та виведення рад. рос. військ із території УНР, а також офіц. визнання УНР. Більшовики назвали відповідь В.Винниченка невизначеною і всю відповідальність за продовження війни поклали на УЦР. 7 січня 1918 В.Антонов-Овсієнко від імені маріонеткового Нар. секретаріату віддав наказ про початок наступу на Київ. За безпосередніми рішеннями ЦК РСДРП(б) і Раднаркому до кінця січня в Україну було надіслано з Росії 32 тис. робітників-червоногвардійців, солдатів і матросів.

Командувачем угруповань, що рвалися до укр. столиці з трьох різних сторін, В.Антонов-Овсієнко призначив лівого есера, підполковника царської армії М.А.*Муравйова*. Наступні дії М.Муравйова були безпрецедентно кривавими.

28 грудня Ген. секретаріат УЦР утворив Особливий комітет оборони України (М.*Порш*, С.Петлюра, В.Єщенко). Через три дні він призначив полк. Ю.*Капкана* командувачем військ для боротьби з більшовиками. Ген. секретаріат УЦР схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати.

Тактичні особливості цієї війни полягали у тому, що вона практично не мала фронтів і велася ешелонним методом. Рад. війська просувалися залізницями. Тому багато важила оборона залізничних вузлів і станцій. Противник мав величезну чисельну перевагу, проте вдала оборона допомагала уповільнювати його просування. Втім виявилося, що у найвідповідальніший момент в УЦР не вистачило сил, щоби відбити агресію з пн. Розрахунок на мільйони бійців в українізованих частинах старої армії не виправдався. До того ж війна пройшла повз укр. село. Захоплене поділом поміщицької землі, селянство, яке у більшості підтримувало УЦР, практично не помітило її.

Яскравий епізод війни мав місце на залізничній ст. Крути, поблизу Ніжина, де укр. гарнізон у складі 4-х сотень юнкерської школи ім. Б.Хмельницького, 1-ша сотня новоствореного Студентського куреня та добровольці Вільного козацтва 29 січня (за ін. даними — 30 січня) понад 5 годин вели нерівний бій із чисельно переважаючим 6-тис. рад. угрупованням, що рвалося до Києва. Коли до рад. військ підійшло підкріплення із бронепоїздом, укр. командування віддало наказ відступити. Відступаючи в сутінках, студентська рота втратила орієнтир і вийшла на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями. Розлючені втратами, рад. командири наказали розстріляти 27 полонених студентів і гімназистів.

Зазвичай захоплення укр. міст здійснювалося за одним сценарієм: місц. більшовики при наближенні рад. військ організову-

вали повстання. Так рад. влада перемогла в Єлизаветграді, Катеринославі, Миколаєві, Одесі та ін. містах. Такий самий сценарій більшовики запланували для Києва. Центром підготовки збройного повстання в Києві став з-д «Арсенал». Тут утворився більшовицький революц. к-т на чолі з Я.*Гамарником*. Не чекаючи підходу військ М.Муравйова, революц. к-т розпочав повстання 29 січня. Наступного дня у місті розпочався заг. страйк. Прибуття *Гайдамацького коша Слобідської України* змінило співвідношення сил, і повстання було всюди придушене. 3 лютого гайдамаки штурмом взяли з-д «Арсенал». 4 лютого війська М.Муравйова заволоділи Дарницею і мостами через Дніпро. За наказом М.Муравйова більшовицькі війська почали обстрілювати місто з важких гармат. 4-денний обстріл призвів до численних руйнувань і пожеж. Зважаючи на них, а також зрозумівши, що місто не вдасться утримати, укр. влада і військо вирішили тимчасово залишити Київ і відійти на зх., сподіваючися на швидку допомогу військ Четверного союзу, з яким велися переговори у Брест-Литовську.

М.Муравйов вимагав «нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Три дні в Києві тривали розстріли. За різними даними, було знищено від 2 до 5 тис. осіб. Серед розстріляних переважали офіцери рос. армії, які дотримувалися нейтралітету в цій війні. У ніч на 8 лютого у Лаврських покоях було застрелено і поколото багнетами київ. митрополита Володимира (Богоявленського).

11 лютого на вулицях міста з'явився наказ М.Муравйова, в якому сповіщалося, що в Україні встановлено владу Нар. секретаріату, а в Києві — військово-революц. к-ту на чолі з Г.Чудновським.

Проголосивши III Універсалом Укр. Нар. Республіку, лідери УЦР не раз підкреслювали її федеративний зв'язок з ін. держ. утвореннями, які виникли на території Росії після більшовицького перевороту. Укр. лідери взяли на себе ініціативу створення федерального уряду із представників революц. соціаліст. демократії. Проте наступні події кінця 1917 показали нежиттєздатність цієї ідеї.

Агресивна політика Раднаркому змусила Всеукр. з'їзд рад публічно оголосити, що централістські наміри більшовицького уряду «загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки». У грудні самостійницькі групи створили *Українську партію соціалістів-самостійників*, у програмі якої було оголошено, що «партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки». На 8-х заг. зборах УЦР сформувалася фракція самостійників на чолі із С.*Шелухиним*. Самостійницькі настрої почали оволодівати укр. політ. елітою, і на поч. 1918 УЦР почала схилятися до проголошення УНР незалежною д-вою. Не можна не враховувати і позицію нім. делегації у Брест-Литовську; вона не могла підписати мирний договір з УНР, котра згідно із III Універсалом УЦР була складовою Росії.

24 січня 1918 Мала рада ухвалила *Четвертий Універсал Української Центральної Ради*, який проголошував незалежність України. У голосуванні за Універсал взяли участь 49 членів Малої ради. 39 із них голосували «за», 4 — «проти», 6 — утрималися. «Проти» голосували меншовики та представники Бунду, утрималися рос. есери та члени Єврейс. соціаліст. робітн. партії.

Під текстом Універсалу стояла дата 9 січня за ст. ст., тобто 22 січня за новим. Саме в цей день мали відкритись (але не відкрилися) Всеукр. Установчі збори. IV Універсал завершив складний і суперечливий процес укр. руху до відновлення нац. д-ви.

Із проголошенням IV Універсалу боротьба за укр. д-ву набула нової якості, крім внутр. лінії розвитку, вона мусила мати і зовнішньополіт. продовження.

У постанові Ген. секретаріату УЦР від 22 листопада 1917 зазначалася гостра потреба негайного миру, проте йшлося про те, що успішні переговори у цій справі із союзниками і ворогами може вести лише однорідний, соціаліст. уряд, визнаний усіма народами Росії. Заклик більшовиків до солдатів про ведення неорганізованих переговорів на своїх ділянках фронту, на думку Ген. секретаріату, неминуче відтягуватиме початок мирних переговорів, з одного боку, а з другого — оголяючи фронт, може призвести до захвату «частини України ворожими австро-германськими арміями». Отже, УЦР була за ведення заг. мирних переговорів, у яких би взяли участь усі воюючі д-ви, при цьому вона зберігала проантантівську орієнтацію.

Проте, коли у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори, укр. лідери зрозуміли, що вони можуть втратити рештки впливу на армію. 24 грудня 1917 Генеральний секретаріат УЦР ухвалив послати до Бреста свою мирну делегацію. До неї увійшли М.Порш, В.*Голубович*, К.*Мацієвич*, М.*Левицький*, М.*Любинський*, О.*Севрюк* та ряд фінансових, екон. та торг. експертів.

9 січня 1918 розпочалися пленарні засідання мирної конференції, в ній брали участь бл. 400 осіб. Першим завданням укр. делегації було відстояти себе як самостійну сторону. 10 січня це завдання було успішно розв'язане, проте з ідеєю підписання заг. миру нічого не вийшло через негативне ставлення до брестських переговорів д-в Антанти. Мир мав бути сепаратним, поза тим

Поховання учасників Січневого повстання у Маріїнському парку в Києві. Січень 1918.

переговорний процес для українців виявився успішним.

У ніч на 9 лютого (27 січня) мирний договір між УНР, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, з другого, було підписано. Заради укладення миру з УНР Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувалися передати їй більшу частину Холмщини і Підляшшя. Австро-Угорщина погоджувалася на виділення у майбутньому західноукр. земель в окремий коронний край. Згода австрійців об'єднати укр. землі (на це вони не погоджувались із часів революції 1848—49) оформлялась окремим таємним додатком до угоди про укладення миру.

Осн. текст договору засвідчував завершення війни між договірними сторонами, це був мир без анексій і контрибуцій. Сторони не виставляли претензій на відшкодування збитків, завданих війною, передбачали обмін військовополоненими, накреслили перспективи відновлення екон. стосунків, зокрема, зобов'язувалися провести обмін надлишками с.-г. та промислових товарів. Фінансова складова економічних розрахунків була деталізована у тристоронньому Госп. договорі від 23 квітня. УНР зобов'язувалася впродовж 1-ї пол. 1918 поставити Німеччині та Австро-Угорщині в обмін на пром. товари 60 млн пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса (живою вагою), 400 млн штук яєць, іншу с.-г. продукцію і пром. сировину.

Берестейський договір (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу*) був першим успіхом молодої укр. дипломатії, проте у тих умовах, що склалися в УНР, сама по собі вона мало що вирішувала.

Наступ більшовиків змусив Малу раду та *Раду народних міністрів Української Народної Республіки* (так після IV Універсалу став називатися уряд УНР) виїхати з Києва на Волинь, де вони перебували кілька тижнів, не припиняючи роботи. Перебуваючи в Коростені, Мала рада 25 (12) лютого ухвалила закон про запровадження в УНР григоріанського календаря із 16 лютого за юліанським календарем, яке одразу почало вважатися 1 березня. Крім того, вона затвердила держ. герб УНР. Ним став *тризуб* Володимира Великого. Нар. мін-ву фінансів було доручено внести до Малої ради законопроект про випуск нац. грошової одиниці — *гривні*. Перебуваючи в Житомирі, Мала рада під головуванням М.Грушевського затвердила 1 березня закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитних держ. білетів, а 2 березня — закон про громадянство УНР.

Підписання Берестейського договору застало УЦР і Раду нар. міністрів УНР у Житомирі, куди вони мусили відступити під натиском більшовицьких військ. Кардинально змінити ситуацію можна було лише зі сторонньою військ. допомогою. 12 лютого цю проблему обговорила Рада нар. міністрів і вирішила звернутися до німців та австрійців із проханням сформувати з українців-військовополонених боєздатні частини і вислати їх у розпорядження УЦР, надії також покладалися на українців-галичан, які отримали військ. вишкіл в австро-угор. армії.

Нім. та австро-угор. уряди були впевнені, що одержати будь-які продовольчі ресурси з України буде реальніше за присутності там їхніх військ. контингентів. Тож 21 лютого 1918 нім. війська почали наступальний рух на територію УНР. Через тиждень туди ж рушили австро-угор. частини. Загальна їх чисельність сягала 450 тис. солдатів та офіцерів. Ця військ. потуга без особливих проблем до кінця квітня 1918 витіснила більшовицькі революц. армії з України.

Зі свого відступу на Волинь укр. провід виніс урок про необхідність посилення соціальної політики. Відстоювання інтересів трудящих мас найяскравіше виявилось у вирішенні УЦР земельного питання. На поч. 1918 УЦР видала радикальний земельний закон, побудований на принципі соціалізації землі. Керівники УЦР були переконані, що лише у такий спосіб не станеться конфлікту між соціальною та національною ідеями. Проте іноз. військ. присутність істотно відкоригувала політ. ситуацію в республіці. Суспільно-політ. життя стало значно спокійнішим, припинилися прояви анархії та сваволі. Подібний стан речей був сприйнятий правими консервативними силами як сигнал до власної активізації. Апелюючи до представників нім. та австро-угор. військ, поміщики почали вимагати ліквідації земельних к-тів і повернення конфіскованої власності.

Поміщики не приховували ворожості до аграрної політики УЦР, не сприймали вони і нац. державності. Невдоволеними виявились і селяни-власники, серед яких панувала ідея не общинного, соціалізованого користування і володіння землею, а приватновласницька. 25 березня у Лубнах зібрався ініційований Укр. демократично-хліборобською партією (УДХП) хліборобський з'їзд, який визнав аграрну політику УЦР незадовільною і руйнівною. Делегати з'їзду вимагали поновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого мінімуму, який не підлягав би вилученню, організації земельної оренди для малоземельних. З'їзд висловив також політ. вимогу надати місце в УЦР представникам партії.

Тим часом екон. криза у країні загострювалася, робітники і службовці місяцями не отримували зарплати, у сусп-ві стала помітною соціальна напруга, як і нездатність УЦР її зняти.

Окупаційні сили почали думати про зміну уряду. Через посередників очолити новий уряд було запропоновано великому землевласникові Є.*Чикаленку*, проте той відмовився. Після того, як 23 квітня був підписаний екон. договір УНР із Німеччиною та Австро-Угорщиною, потреба в УЦР відпала. Обговорювалися кандидатури графа М.*Тишкевича*, лікаря І.*Луценка*, а остаточний вибір випав на генерал-лейтенанта П.*Скоропадського*. 26 квітня німецький імп. *Вільгельм II* Гогенцоллерн дозволив генерал-фельдмаршалу Г. фон *Ейхгорну* (Айхгорну) здійснити задуманий план. Нім. командування низкою превентивних заходів блокувало діяльність УЦР. Учасники київського хліборобського з'їзду 29 квітня 1918 проголосили П.Скоропадського гетьманом України.

УЦР відповіла ухвалою Конституції УНР, за якою Україна мала бути демократ., парламентською д-вою. Проте ця Конституція так і не стала чинною. Із падінням УЦР завершився період укр. державотворення та революції, який визначався прагненнями укр. політ. еліти побудувати ліводемократ. нар. д-ву.

Українська Держава П.Скоропадського. Протигетьманське повстання і відновлення Української Народної Республіки

Державний переворот 29 квітня 1918 виніс на поверхню політ. і держ. життя України постать П.Скоропадського, яку в попередній період Укр. революції аж ніяк не можна було назвати ключовою. Проте в наступні 7 місяців, а згодом на еміграції П.Скоропадському довелося відіграти помітну, хоч і суперечливу, роль в історії України.

Політ. кредо гетьмана було простим: «...Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію й адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їхньою поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні й соціальні реформи».

Ці ідеї ввійшли до першого підписаного П.Скоропадським у ранзі гетьмана документа — «Грамота до всього українського народу». В ньому стверджувалося, що повалений уряд був неспроможним здійснювати держ. буд-во. Щоб забезпечити народові спокій, закон і можливість творчої праці, гетьман перебирав усю повноту влади, проте одразу ж зазначав, що такою владою обтяжує себе тимчасово. Народ мав одержати виборчий закон, на основі якого треба було обирати депутатів представницького органу — Укр. Сойму. Однак не вказувалось, якими правами буде наділений парламент, а які залишаться за гетьманом.

У соціально-екон. сфері проголошувалось: «...Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються і касуються». Одночасно мали бути здійснені заходи щодо вивласнення земель за дійсною їхньою вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів.

До скликання парламенту вся — і виконавча, і законодавча — влада зосереджувалась у руках гетьмана. Гетьман призначав голову уряду, затверджував його склад, він же відправляв уряд у відставку, був верховним воєначальником, керував зовн. політикою, оголошував амністію, воєн. стан. Авторитарний характер держ. моделі був закладений у «Законах про тимчасовий державний устрій України» (29 квітня 1918) — фактичній конституції гетьманату, скалькованій зі «Свода законов Российской империи».

Отже, наприкінці квітня 1918 в Україні відбувся держ. переворот, у результаті якого ствердився правий авторитарний режим. Подібно Жовтневому перевороту більшовиків він припинив розвиток революції за демократ. сценарієм, який передбачав скликання Установчих зборів. Проте між більшовицьким переворотом у Росії і гетьман. переворотом в Україні існувала різниця: більшовики реалізували ліворадикальні гасла, а гетьман скасував їх. Гетьман. переворот був спробою консервативних політ. сил загасити полум'я революції, покласти край поширенню радикальних соціальних настроїв, силою держ. влади та поміркованих реформ спрямувати сусп. життя у правове русло, а також забезпечити право приватної власності та гарантувати інтереси всіх соціальних груп.

Однак практика показала, наскільки інтереси різних соціальних верств були протилежними і наскільки важко, практично неможливо було їх узгодити. Право приватної власності вступало в конфлікт із соціальним радикалізмом сел. мас.

Уже в перші дні після перевороту режим потрапив у політ. ізоляцію. Партія хліборобів-демократів, яка до перевороту підтримувала зв'язки із П.Скоропадським, оголосила, що вона стоїть за міцну, проте не авторитарну владу. УДХП відстоювала ідею скликання Укр. держ. ради, вимагала надати право купівлі землі лише укр. селянам. Вона відмовилася від участі у формуванні уряду. Те саме зробила партія есерів, яка вважала акцію 29 квітня русофільським, монархістським переворотом. Партія вимагала ввести в дію Конституцію, схвалену УЦР. Пізніше висловилися проти гетьмана УСДРП та УПСР. Публічно гетьман. режим підтримали лише автономізовані в Україні кадетські орг-ції, Союз земельних власників та об'єднання промисловців, торговців та фінансистів (Протофіс).

Усе це визначило характер гетьман. влади. Сусп-во доби революції було нездатним до соціальних компромісів, поступок та угод, його роздирали суперечності, на заваді соціального вибуху стояли лише іноз. війська. Саме вони на якийсь час забезпечили гетьман. режимові певну стабільність.

П.Скоропадський намагався підбирати для свого кабінету досвідчених фахівців укр. походження. Головою Кабінету міністрів упродовж майже всього існування гетьман. режиму був Ф.*Лизогуб*, поміщик із Полтав. губ., який походив зі старовинного козац. роду. Міністром закордонних справ став Д.*Дорошенко* — відомий укр. громад. діяч, який теж походив із відомого козацько-гетьман. роду Дорошенків. Улітку 1917 він мав очолити Ген. секретаріат УЦР, проте через політ. розбіжності з М.Грушевським відмовився від посади. Великий вплив у гетьман. уряді мав М.*Василенко* — міністр освіти і мист-тва, голова Держ. сенату Укр. Д-ви, колиш. товариш (заст.) міністра освіти Тимчасового уряду. Свою громадсько-політ. діяльність він розпочав як член «Старої громади», входив до Т-ва укр. поступовців, а потім — до партії кадетів. Кадетом був і М.Чубинський — син етнографа і громад. діяча П.Чубинського. М.Чубинський очолив мін-во суд. справ, а потім Карний ген. суд.

У П.Скоропадського були великі плани розбудови нац. армії. Йшлося про створення на засадах мобілізації 8-ми армійських корпусів, сердюцької (гвард.) д-зії, 4-х кавалерійс. д-зій і спец. частин (у т. ч. авіац. і панцерних). Кожен армійський корпус мав бути створений із 2-х стрілец. д-зій, 3-х артилер. бригад і кава-

Цирк Крутикова в Києві — місце обрання П. Скоропадського гетьманом України.

лерійс. полку. Заг. чисельність армії мирного часу передбачалась у кількості 310 тис. осіб. Реально збройні сили Укр. Д-ви були вп'ятеро менші. Військ. міністр О.*Рогоза* мав у розпорядженні Запоріз. д-зію із полком гайдамаків, 2 д-зії синьожупанників і сформовану з укр. військовополонених в Австро-Угорщині д-зію сірожупанників. Влітку закінчилося формування добровольчої сердюцької д-зії. Восени у Білій Церкві під кер-вом Є.*Коновальця* почалося переформування бригади січових стрільців.

Мін-во фінансів постійно очолював кадет А.*Ржепецький* — виходець із польс. шляхетського роду, віддавна осілого в Україні. А.Ржепецькому належала заслуга розбудови нац. грошової системи і забезпечення високого курсу укр. валюти. Замість гривень УНР він знову емітував карбованці. А.Ржепецький разом із тим був людиною крайніх правих поглядів, відкритим противником аграрної реформи, відстоював права та інтереси великих власників, активно підтримував союз землевласників та Протофіс.

Найтяжча посада міністра земельних справ дісталася поміщику Харків. губ., вченому-агроному і земському діячеві В.Колокольцеву (справжнє прізвище — Колокольцов). Від гетьмана він дістав доручення розробити принципи земельної реформи із кінцевим завданням подрібнити великі маєтки і передати їхню землю у власність хліборобів. Передбачалося, що земля продається або ж передається шляхом викупу хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки. Поміщикам надається право продати всю без обмежень землю Держ. земельному банкові для утворення земельного фонду д-ви. Гетьман виступав за створення в Україні широкого прошарку заможних селян-власників, які могли би взяти на себе вир-во товарного зерна та ін. с.-г. продукції. Принцип одержання землі лише за викуп викликав різкий протест із боку соціаліст. партій. Діяльність В.Колокольцева наштовхувалася на сильний опір у власному мін-ві, персонал якого на початку складався переважно з есерів. 14 червня 1918 було прийнято закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»— один із базових законів реформування аграрних відносин.

У липні 1918 Рада міністрів Укр. Д-ви затвердила тимчасовий закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства». Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання живого і мертвого інвентарю тих власників, які не повністю використовували його у своїх госп-вах, для роботи в ін. госп-вах, а також для перевезень, шо мали держ. значення. Фактично селяни разом із кіньми та ін. реманентом віддавались у розпорядження поміщиків. Згідно із цим законом організатори страйків на польових роботах підлягали ув'язненню в тюрму на строк до 1 року.

Декларуючи необхідність наведення порядку, гетьман. режим розгорнув масовий і цілеспрямований наступ на демократ. сили. Було заборонено проведення з'їздів ліводемократ. партій, зупинено випуск есерівських газет «Боротьба», «Народна воля», для решти запроваджувалася цензура, яка, за свідченням С.Єфремова, була жорсткішою за царську. Найактивніші демократ. діячі змушені були перейти на напівлегальне чи нелегальне становище. Водночас для провідних укр. партій залишалася можливість легально діяти в опозиції, утворювати об'єднання, отримувати аудієнції у гетьмана та нім. генералів і дипломатів.

Тиск режиму відчув на собі робітн. клас. В Україні діяв наказ генерал-фельдмаршала Е. фон Ейхгорна про нім. військово-польові суди, під які потрапляли страйкарі. Гол. вістря наказу було спрямоване проти нездавців зброї та сел. збройних повстанців. Страйки заборонялись, а страйкарів переслідували. Влада, обмежуючи активність робітників, завдала удар по профспілках. Профспілкам було заборонено втручатись у питання найму і звільнення робітників, проблеми фінансування, вир-ва та керування. Ослаблення профспілок стимулювало активізацію підприємців, вони відмовлялися від раніше укладених трудових угод, підвищували тривалість робочого дня, зменшували платню, часто зупиняли вир-во, внаслідок чого загострилася давня проблема безробіття (без роботи залишилися бл. 400 тис. робітників). Така політика не могла стати шляхом до соціального миру. До того ж у влади не вистачало сил (чи бажання) розгорнути репресії у повному масштабі, а розбурхане революцією сусп-во напівзаходами було непросто вгамувати. Успіх режиму на перших порах забезпечувала іноз. військ. присутність, яка створювала для нової влади стабілізаційну основу.

Зовнішньополітичний курс гетьманату був жорстко регламентований умовами Берестейської мирної угоди, її скрупульозне дотримання було однією з умов, що їх поставило перед П.Скоропадським нім. командування, коли давало дозвіл на проведення перевороту.

І все ж навіть за таких однозначних та жорстких умов українці досягли певних успіхів на дипломатичній ниві. Україну, крім д-в-членів Четверного союзу, «де-юре» визнали ще 8: Азербайджан, Грузія, Дон, Кубань, Польща, Фінляндія, Румунія і Швейцарія. «Де-факто» було встановлено відносини ще із 8-ма д-вами — Бельгією, Вірменією, Нідерландами, Грецією, Данією, Норвегією, Персією і Швецією.

З офіц. візитами в Німеччині побували прем'єр-міністр та гетьман. Ф.Лизогуб домовився про надання Німеччиною кредиту і розвиток взаємної торгівлі та підтримку України у територіальних суперечках із сусідніми д-вами. Набагато більше значення мав візит П.Скоропадського у вересні 1918. На зустрічах із Вільгельмом II і райхсканцлером Г. фон Гертлінгом була погоджена лінія українсько-рос. кордону; Берлін дав згоду на переговори з урядом С.*Сулькевича* щодо входження Криму на правах автономії до Укр. Д-ви, останній передавалася частина кораблів Чорномор. флоту (лінкор, крейсер, 11 міноносців і кілька підводних човнів) із числа тих 35-ти кораблів, що за умовами Брестського миру з Росією перейшли у власність Центр. д-в. Рештки Чорномор. флоту були оголошені німцями інтернованими до кінця війни, їх долю мав вирішити призовий суд.

Німеччина й Австро-Угорщина стали гол. торговельно-екон. партнерами за умовами Брестського миру з Україною. 10 вересня 1918 була укладена нова торг. угода, за якою до Центр.

д-в мала бути вивезена 1/3 зібраного врожаю і 1/3 виробленої металопродукції, 10 % цукрового вир-ва тощо. Україні надавався кредит в 1 млрд нім. марок, союзники зобов'язувалися поставити значну кількість вугілля, нафти і нафтопродуктів, с.-г. техніки і пром. устаткування.

За умовами Брестського миру Росія й Україна мусили врегулювати відносини між собою. 22 травня 1918 до Києва прибула рос. делегація на чолі з Х.*Раковським* і його заступником Д.*Мануїльським.* 23 травня почалися офіц. переговори. Укр. делегацію очолив С.Шелухин. Переговорний процес тривав до поч. жовтня 1918, рос. сторона свідомо затягувала його, вичікуючи поразки Німеччини у війні. 7 жовтня 1918 Х.Раковський виїхав до Москви за інструкціями, а 8 листопада вся рос. делегація була відкликана. Підписання мирного договору було зірвано. Сх. кордони Укр. Д-ви залишилися невизначеними, а майнові претензії — неврегульованими. А 13 листопада 1918, тобто на другий день після підписання Комп'єнського перемир'я, яке поклало край І світ. війні, рад. Росія анулювала Брестський мирний договір із Німеччиною і відмовилася від зобов'язань визнавати Україну незалежною і суверенною д-вою.

Багато зусиль уряд гетьмана П.Скоропадського доклав до розв'язання бессарабського питання. Румунія, користуючися війною в Україні, загарбала Бессарабію. Прем'єр-міністр УНР В.Голубович опротестував анексію перед Берліном і Бухарестом, указавши на те, що у пн. частині цього краю живуть переважно українці, а у південній, між гирлами Дунаю і Дністра, вони мають відносну більшість. Румун. уряд не звернув на протест жодної уваги, а скориставшися розпадом Австро-Угорщини, в листопаді 1918 окупував й укр. частину Буковини.

Коли війська УНР поверталися в Україну разом з австро-нім. армією, Крим окупували німці, й у травні 1918 з їхнього дозволу там було сформовано уряд Криму на чолі з генерал-лейтенантом С.Сулькевичем. С.Сулькевич відновив дію законів Рос. д-ви, виданих до більшовицького перевороту в Петрограді, й оголосив свій уряд гарантом самостійності Криму, поки питання його держ. незалежності не буде розв'язане на міжнар. рівні.

П.Скоропадський вважав, що Крим має бути приєднаний до Укр. Д-ви на правах автономного краю. С.Сулькевич уперто протистояв йому, і тоді в серпні 1918 гетьман установив блокаду Криму. За короткий час екон. життя п-ова було паралізоване. Позбавившися підтримки з боку Німеччини, С.Сулькевич капітулював, і до Києва прибула делегація для вироблення умов приєднання Криму до Укр. Д-ви. У жовтні умови було узгоджено. Криму надавалася широка автономія, включно із правом мати власні законодавчий орган (сейм) та армію. Умови мали затвердити кримськотатар. курултай і представники ін. нац. і громад. орг-цій п-ова. Однак незабаром Крим був зайнятий Добровольчою армією.

Встановлення контролю над Холмщиною і Підляшшям, які відходили до України за умовами Берестейського миру, також виявилося надзвичайно важким завданням. Під тиском добре організованої фракції польс. депутатів у Віденському парламенті уряд Австро-Угорщини не допустив у 5 повітів Холмщини, які перебували під його контролем, призначеного укр. урядом губернського комісара О.*Скорописа-Йолтуховського* з його адміністрацією. Коли Австро-Угор. монархія розпалася, австрійс. чиновники передали владу місц. органам польс. самоврядування. А на поч. листопада, коли в Берліні почалася революція, збройні сили Польщі зайняли територію Холмщини і Підляшшя, яка перебувала під нім. окупацією. О.Скоропис-Йолтуховський разом зі своїми чиновниками опинився в ув'язненні.

Велику увагу уряд гетьмана П.Скоропадського приділяв розв'язанню кубанського питання. Уряд Кубанського краю, який у лютому 1918 прийняв акт про держ. незалежність, очолював Л.*Бич* — палкий прихильник об'єднання з Україною. Проте у березні більшовики захопили Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ) і Крайова рада відступила на пн. Кубанського краю, по сусідству з Доном. Гетьманат передав кубанцям велику кількість зброї, боєприпасів і амуніції. У Д.Дорошенка визрів план військ. десанту на Єкатеринодар, який мав послужити сигналом для антибільшовицького повстання на Кубані. Для цього треба було перекинути Запоріз. д-зію, яка дислокувалася в Харків. губ., на азовське узбережжя і далі кораблями на Кубань. Важливо було випередити генерал-лейтенанта А.*Денікіна*, який уже готував похід добровольців на Єкатеринодар. У цьому разі ставало можливим возз'єднання Укр. Д-ви із Кубанським краєм.

Однак операцію зірвала зрада у військ. мін-ві. Дізнавшися про виплекані Д.Дорошенком плани, білі швидко захопили Єкатеринодар і рушили на Новоросійськ. Тим часом розпад Австро-Угорщини і революція в Німеччині змусили П.Скоропадського шукати союзників у таборі переможців. Ін. вибору в нього не було — доводилося налагоджувати контакти із білогвард. Росією, яку підтримувала Антанта.

Таким чином, зовн. політика Укр. Д-ви надзвичайно жорстко визначалася чинниками, на які укр. дипломатія практично не могла вплинути. Заданість зовн. курсу не залишала можливостей для вибору політики, яка була б адекватною укр. інтересам. Проте і в цих умовах за кілька місяців укр. дипломатія не лише сформувалась інституційно, а й зробила перші самостійні кроки, здобула певні успіхи.

Поч. листопада 1918 був рубіжною датою в історії Європи. 3 листопада в Німеччині спалахнула революція, яка привела до зречення Вільгельмом II престолу. Одночасно поразкою д-в Четверного союзу закінчилася І світ. війна. Ці події не могли не вплинути на ситуацію в Україні.

Нім. військ. присутність втрачала зміст, підтримуваний кадетами та пророс. селянами, 14 листопада П.Скоропадський відправив у відставку уряд Ф.Лизогуба. Новий уряд очолив С.*Гербель* — міністр продовольства у кабінеті Ф.Лизогуба, один з авторів поданої гетьманові в жовтні т. зв. записки дев'яти, де обґрунтовувалася необхідність переорієнтації зовн. політики Укр. Д-ви на Антанту і встановлення федеративного зв'язку із майбутньою небільшовицькою Росією. Д.Дорошенка на посаді міністра закордонних справ замінив колиш. державний контролер Г.Афанасьєв. Того ж дня було

оголошено грамоту гетьмана, яка засвідчувала цілковиту зміну його зовн. політики — встановлення тісних зв'язків із небільшовицькою Росією. Йшлося про конфедеративне об'єднання рівноправних д-в (Дон, Кубань, Терек, Грузія та ін.) із досить широкими рамками суверенності.

В новому уряді вже не було місця для представників створеного на поч. серпня укр. демократ. силами *Українського національного союзу* (УНС). Хоча вони цього вже й не прагнули. На поч. листопада провідники його радикального крила В.Винниченко та М.Шаповал перейшли на нелегальне становище і займалися підготовкою повстання. У них же виникла ідея про утворення на час боротьби за владу, до скликання Установчих зборів, колегії із 3-х — 5-ти осіб для кер-ва повстанням. Колегія мала бути під егідою УНС.

У ніч на 14 листопада в Києві відбулося засідання уповноважених представників від політ. партій і громад. орг-цій, що входили в УНС, на якому обрали колегію для кер-ва повстанням — *Директорію*, у складі В.Винниченка (голова), С.Петлюри та Ф.*Швеця* (член УПСР, професор Київ. укр. ун-ту). Ще двох членів Директорії обрали тимчасово — соціаліста-самостійника, адвоката П.*Андрієвського* і керівника профспілки залізничників, безпартійного А.*Макаренка*.

Від імені Директорії В.Винниченко звернувся з відозвою до народу, закликаючи «стати збройною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній українській землі». Відозва з'явилася на стінах київ. будинків одночасно із грамотою П.Скоропадського про федерацію з Росією — 15 листопада. Федеративна грамота П.Скоропадського викликала велике обурення серед військовослужбовців. Слідом за січовими стрільцями до повстання приєдналися 2-й Запоріз. полк на чолі із П.*Болбочаном* у Харкові, Сірожупанна д-зія на Чернігівщині, Чорномор. козац. кіш та ін. частини регулярної армії гетьмана. Вірність йому зберігали лише сердюки. Проте 18 листопада під Мотовилівкою, за 30 км від Києва, січові стрільці розгромили полк сердюків й офіцерську дружину і впритул підійшли до столиці.

Десятки повстанських загонів, що перебували під впливом укр. лівих есерів та Сел. спілки, теж оголосили про визнання Директорії. Ті повстанські загони, що перебували під впливом більшовиків, теж на деякий час визнали зверхність Директорії. Разом з укр. і більшовицькими повстанськими загонами проти гетьмана повернули зброю військ. формування під контролем лівих рос. есерів та анархістів. Не останню роль у повстанні відігравали загони, контрольовані «батьком» Н.*Махном*.

У ніч на 14 грудня війська Директорії захопили стратегічно важливі райони Києва і до ранку роззброїли всі гетьман. військ. формування. В середині дня до столиці ввійшли січові стрільці та ін. військ. формування Директорії. Гетьман, зрозумівши безвихідь ситуації, написав коротке зречення влади.

14 грудня 1918 влада в Києві перейшла до Укр. військ. к-ту, а від нього — до новоствореної Ради комісарів. Вона мала завдання до приїзду Директорії взяти під контроль роботу мін-в, забезпечити діяльність держ. апарату. 19 грудня Київ урочисто зустрічав Директорію. Парад і святкове богослужіння знаменували відновлення УНР.

Утім між першою та другою УНР існувала суттєва різниця. Першу уособлювала УЦР, революц. укр. парламент, який складався із кількох сотень делегатів, представників різноманітних (у т. ч. й неукраїнських) політ. партій. У грудні 1918 влада опинилася в руках Директорії. У момент створення Директорії вважалося, що вона є органом Укр. нац. союзу, призначеним лише для кер-ва повстанням. Проте в ході його Директорія фактично проголосила себе найвищим держ. органом відновленої УНР.

У декларації Директорії від 26 грудня стверджувалося, що вона є тимчасовою верховною владою революц. часу, джерелом легітимності якої є «класи працюючі — робітництво і селянство». У Декларації йшлося про скликання Конгресу трудового народу України, якому Директорія і мала передати верховну владу.

Того ж дня Директорія утворила Раду нар. міністрів УНР. Її головою став укр. соціал-демократ В.*Чехівський*, а міністерські портфелі були поділені між представниками партій, що входили до УНС. Серед членів уряду не було яскравих політ. постатей. Це не сприяло росту популярності уряду, до того ж його місце у системі держ. влади було погано визначене. Уряд був жорстко прив'язаний до діяльності Директорії, забезпечував виконання її політ. стратегії та тактики. До того ж кожен із членів Директорії контролював діяльність кількох мін-в.

Соціальною опорою Директорії стали укр. інтелігенція та селянство, які піднялися на боротьбу із гетьман. режимом. Інтелігенція була порівняно національно свідомою, проте нечисельною, тоді як селянство становило більшість населення, але мало недостатньо розвинену нац. свідомість. Як і 1917, гол. революц. гаслом селянства була боротьба за землю.

Члени Директорії сподівалися, що після перемоги над гетьманом вони будуть спроможні контролювати ситуацію і вдруге розбудовувати Укр. Нар. Республіку. Насправді ж країну охопила революц. анархія. Майже не контрольована тепер політ. партіями соціальна стихія роз'їдала конструкції молодої нац. державності, вносила в екон. і політ. життя безлад та руїну. В цій атмосфері анархії й сваволі, яку назвали «*отаманщиною*», набули поширення єврейс. погроми. Не зважаючи на неодноразове їх засудження керівниками Директорії та уряду УНР, погроми не вдавалося зупинити. Погроми були наслідком не лише загострення міжетнічних стосунків, а й відсутності дієвого місц. державно-адм. апарату. Вони ввійшли чорною сторінкою в історію революції.

Намагаючися зберегти єдність політ. сил, Директорія в декларації 26 грудня проголошувала, що політ. платформу влади в УНР бачить у запровадженні трудового принципу, який поєднає кращі сторони рад. та парламентської систем. У декларації оголошувалося, що тільки працюючі класи — робітники та селяни — мають право на владу, тобто політ. права. Нетрудові класи позбавлялися права голосу «в по-

рядкуванні державою». Водночас Директорія визнавала себе противником крайніх форм класової боротьби.

Оголошуючи курс соціальних реформ, Директорія відзначала, що «вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання із соціально-історичними і міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також із тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія».

Члени Директорії перебували під впливом зовнішньополіт. масштабних змін, які супроводжували завершення світ. війни. До революції на теренах колиш. Російської імперії додалися революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Для ліворадикально мислячих людей здавалося, що прийшов час всесвітньої революції. Для національно заангажованих сил це був момент творення нац. д-в. Для України першорядне значення мало проголошення на території Сх. Галичини *Західноукраїнської Народної Республіки*, а також відродження Речі Посполитої. Становлення цих д-в швидко переросло в українсько-польс. війну на зх., тоді як на сх. визрівав черговий українсько-більшовицький збройний конфлікт. Це вносило у проблему формування стратегії державотворення додаткові складнощі. Постала дилема вибору: або шукати шляхи до союзу з *Антантою*, або ж порозуміння із більшовиками і чекати перемоги світ. революції. Тим більше, що й Антанта, й рад. Росія в цей момент не випускали Україну з поля зору, зробили її об'єктом власних мілітарних планів.

Після того, як армії Німеччини та Австро-Угорщини фактично перестали виконувати на сх. роль стабілізуючого чинника, Велика Британія і Франція вирішили надіслати на їх заміну власні обмежені військ. контингенти. В ніч на 16 листопада 1918 флот Антанти у складі 10 лінкорів, 9 крейсерів і 12 міноносців увійшов у Чорне море. 3 д-зії, розміщені на супутніх транспортах, мали захопити плацдарми у причорномор. портах. Слідом за ними через Румунію в Україну мали ввійти частини Дунайської армії під командуванням франц. дивізійного генерала А.-М.Бертело. Заг. командування військами союзників в Україні чисельністю до 12—15-ти д-зій також покладалося на нього. 23 листопада ескадри Антанти з'явилися в Новоросійську, 24 — у Севастополі, 26 — в Одесі. Одеса стала базою сухопутних військ союзників, а Севастополь — військово-мор. базою.

Переважали франц. війська, крім того, у складі союзницьких військ були також грец., брит., румун., сербські й польс. підрозділи. Із дозволу союзників А.Денікін сформував в Одесі білогвард. гарнізон (у місті налічувалося до 10 тис. офіцерів старої армії).

Проте захопити Україну обмеженими силами не вдалося. З'явилася нікому не відома Директорія, яка заповнила вакуум влади. Поки транспорти із союзницькими д-зіями добиралися морем до укр. міст, останні потрапили під контроль петлюрівських військ. До кінця січня 1919 зона окупації розширилася лише на 100—150 км від портів.

12 грудня до Одеси підійшли війська Директорії. Білогвардійці відступили в порт, під захист гармат союзницьких кораблів. 17 грудня, коли прибула франц. д-зія, її командир наказав денікінцям очистити місто від петлюрівців. Воєн. сутички між ними виявилися короткочасними. Стурбований становищем на пн. кордонах УНР, С.Петлюра дав розпорядження своїм військам покинути місто.

Перебування військ Антанти в Україні тривало кілька місяців. Зіткнувшись із вибухом соціальної нестабільності й зрозумівши неможливість протистояти їй обмеженим контингентом, в останній декаді березня 1919 Рада чотирьох — найвища інстанція Паризької мирної конференції — вирішила залишити Одесу.

11 листопада 1918, коли Німеччина підписувала акт про перемир'я на Зх. фронті, у Кремлі були ухвалені заходи «щодо допомоги трудящим України у боротьбі з гетьманщиною». 13 листопада Всерос. ЦВК заявив про анулювання Брестського миру, а 17 листопада була створена Революц. військ. рада (РВР, Реввійськрада) Групи військ Курського напрямку, до якої ввійшли В.Антонов-Овсієнко, В.Затонський, Г.Пятаков та Й.*Сталін*. 28 листопада ЦК РКП(б) затвердив *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*, до складу якого ввійшли *Артем* (Ф.Сергєєв), К.*Ворошилов*, В.Затонський, Е.*Квірінг*, Ю.*Коцюбинський*, Г.Пятаков (голова) та ін.

18 листопада 2-га повстанська д-зія зайняла Ямпіль і Хутір Михайлівський Глухівського пов. Черніг. губ., а потім просунулася на Рильськ, Суджу і Глухів. Оголошення про створення рад. уряду було зроблене в Суджі (нині місто Курської обл., РФ), під захистом її багнетів. 1-ша повстанська д-зія почала просуватися з кінця листопада на Чернігівщину й зайняла Стародуб. 30 листопада було опубліковано маніфест Тимчасового робітничо-сел. уряду України, в якому оголошувалося про повалення влади гетьмана П.Скоропадського, перехід влади до робітників і трудящих селян, передачу робітникам і селянам ф-к, з-дів і землі, а також намір скликати Всеукр. з'їзд рад робітн., солдатських і сел. депутатів.

Після захоплення Харкова т. зв. Укр. Червона армія за наказом голови Реввійськради Республіки Л.Троцького із 4 січня 1919 увійшла до складу *Українського фронту* і розчинилася в ньому. Командувачем фронту залишився В.Антонов-Овсієнко, а членами РВР фронту стали нові люди — Ю.Коцюбинський і Ю.Щаденко. Війська фронту були поділені на групи. Група військ Харків. напрямку мала оволодіти Полтавою і Лозовою. Група військ Київ. напрямку в складі 1-ї і 2-ї Укр. рад. (повстанських) д-зій, особливої бригади О.Беленковича і частин прикордонної охорони мала оволодіти Києвом і Черкасами, а потім наступати у Правобереж. Україні й вийти на Дністер.

Щоб зупинити наступ рос. військ, В.Винниченко і В.Чехівський 11 січня вислали до Москви дипломатичну місію на чолі з С.*Мазуренком*, який дістав повноваження заявити, що Директорія погоджується на рад. форму влади в УНР за умови пропорційного представництва в радах робітн. класу і трудового селянства, а також на активну оборону проти армій Антанти, А.Денікіна і Ю.Пілсудського. Від рад. Росії вимагалося визнання незалежності УНР і припинення наступу в Україну. Коли ж виявилося, що переговори не припиняють вторгнення, 16 січня, тобто на 42-й день агресії, Директо-

рія оголосила стан війни із рад. Росією.

На той час Директорія по всій Україні мала майже 100-тис. військо. Проте основу петлюрівської армії становили сел. повстанські загони, які погано піддавалися перетворенню на регулярні частини. Досягнувши тактичних успіхів у районі власних сіл чи волостей, вони розходилися по домівках. У січні 1919, напередодні здачі Києва, в розпорядженні військ. міністра УНР О.*Грекова* виявилась лише обмежена кількість бійців: на черніг. напрямку — 4,9 тис.; на полтавському — 4,4 тис.; на кременчуцькому — 4,1 тис.; у Києві — 7,7 тис.; усього — 21,1 тис. осіб. Такою кількістю військ неможливо було відбити загрозу, що насувалася з пн. і сх. кордонів.

Проголошення злуки українських земель. Завершення збройної боротьби за незалежність України

5 січня 1919 Директорія ухвалила інструкцію, за якою мали відбутися вибори до *Трудового конгресу України*. Всього передбачалося обрати 593 делегати, з яких 377 були представниками селянства, 118 — робітників і лише 33 — трудової інтелігенції. Ще 65 мандатів надавалося делегатам від ЗУНР. Стислі строки виборів, складна воєнно-політ. ситуація не дали змоги провести вибори у повному обсязі. За різними джерелами, на конгрес прибуло від 300 до 400 делегатів, тобто більше 50 %.

Конгрес розбився на 3 фракції-групи. Представники УПСФ, УПСС, трудовиків і делегація ЗУНР склали найменшу чисельно і праву за політ. оцінками групу. Найчисельнішою виявилася група центристів, до якої ввійшли представники УСДРП та права і центр. течії УПСР і група єврейс. соціаліст. демократії. На лівому фланзі зібралися представники незалежників, боротьбистів і решти лівих неукр. партій. Осн. дискусії точилися між лівими і центром. Ліві вимагали, щоб конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу ж передав її радам робітн. і сел. депутатів, оголосив Україну незалежною соціаліст. республікою, склав робітничо-сел. уряд, запропонував РНК РСФРР розпочати мирні переговори.

Парад Червоної армії в Харкові. Літо 1920.

Під час голосування найбільшу кількість голосів набрала резолюція центру. В ній висловлювалося повне довір'я Директорії і, зважаючи на драматичність ситуації, конгрес і надалі доручав їй владу. Конгрес висловився проти диктатури пролетаріату, за демократ. форми влади. Він виділив зі свого складу 6 комісій, за якими закріпив законодавчі ініціативи та контрольні функції, і достроково припинив роботу з огляду на наближення більшовицьких військ до Києва. Трудовий конгрес став рубежем остаточного розриву між лівими та центристськими течіями укр. політикуму.

Була ще одна важлива подія, разом з якою Трудовий конгрес увійшов в історію. Це — проголошення соборності укр. земель в одній д-ві. Вперше гасло соборності, сформульоване Гол. рус. радою, прозвучало 1848 і було одним із наріжних каменів укр. національно-визвол. руху. Світ. війна суттєво зблизила зх. і сх. укр. землі, тож після проголошення ЗУНР цілком природним було бажання українців жити в незалежній і соборній д-ві.

3 січня 1919 Укр. нац. рада Західноукр. Нар. Республіки затвердила передвступний договір про злуку і доручила урядові негайно розпочати переговори з урядом УНР. У перші дні січня по всій Галичині проводилися святкові маніфестації на честь злуки з Великою Україною. Вулиці міст були прикрашені синьо-жовтими прапорами, зображеннями тризубів і галицьких левів, портретами М.Грушевського і С.Петлюри.

17 січня галицька делегація, очолювана Л.Бачинським і С.Витвицьким, прибула до Києва. Церемонія злуки розпочалася о 12-й год. дня. Її розпочав Л.Цегельський, який зачитав грамоту-ухвалу Укр. нац. ради ЗУНР від 3 січня 1919. Член-секретар Директорії Ф.Швець оприлюднив Універсал Директорії УНР: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка».

Війна на території Галичини складалася невдало для українців. Вторгнення рос. військ в Україну ставило під питання існування УНР. Через два тижні після проголошення *Акта злуки* уряд Директорії змушений був залишити Київ. Більшовицькі війська швидко розгортали наступ у Лівобереж. Україні. Після захоплення Харкова у складі Укр. фронту була створена Група військ Харків. напрямку, яка повела одночасно наступ на Полтаву—Кременчук, Лозову—Катеринослав та Донбас. 19 січня після запеклих боїв з ударною групою січових стрільців Р.Сушка супротивник захопив Полтаву, а 27 січня оволодів Катеринославом.

У Директорії не було єдності поглядів на вихід із ситуації, яка на Лівобережжі набула загрозливого характеру. Ще у грудні працівники Ген. штабу Армії УНР пропонували Гол. отаманові Армії УНР С.Петлюрі шукати порозуміння з військами Антанти. Трудовий конгрес зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою. В цій ситуації урядова коаліція розпалась. В.Чехівський подав у відставку разом з усім складом уряду. 31 січня 1919 Директорія доручила сформувати новий склад уряду проф. С.*Остапенку*, прихильнику стосунків з Антантою.

Тим часом із кінця січня почалась облога Києва більшовицькими військами. 2 лютого Директорія та уряд УНР переїхали до Вінниці. На поч. лютого у Бірзулі відбулася неофіц. зустріч представників УНР із франц. командуванням. Голова укр. делегації С.Остапенко домагався визнан-

ня Антантою держ. незалежності УНР, проте франц. сторона перевела переговори в ін. площину. Вона вимагала реорганізації Директорії та уряду, зокрема усунення з посад В.Винниченка та С.Петлюри, створення 300-тис. регулярної армії, підпорядкованої антантівському командуванню. Франція мала взяти під контроль укр. залізниці та фінансову систему. За таких умов від незалежності мало що лишалося. Порозуміння не відбулося, але укр. політ. сили вирішили продовжити контакти і зробити часткові поступки.

Укр. есери та есдеки відмовилися від участі у владі, 9 лютого відкликали своїх представників із Директорії та уряду. Того ж дня В.Винниченко подав у відставку і вийшов із Директорії, С.Петлюра та Ф.Швець оголосили про призупинення членства у своїх партіях. 13 лютого Директорія затвердила запропонований С.Остапенком склад уряду, до нього входили соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, нар. республіканці та безпартійні. Уряд однозначно орієнтувався на Антанту й, очевидно, сподівався з її допомогою, як рік тому з допомогою німців та австрійців, оволодіти становищем в Україні.

Попри те, що це був час надзвичайної активізації укр. сусп-ва, уряд С.Остапенка не спромігся сформувати навіть декларативно жодної соціально-екон. платформи. Це було пов'язано здебільшого з тим, що уряд був правим, консервативним, а сусп-во віддавало перевагу лівим проектам. У той же час уряд намагався ослабити повноваження Директорії й особисто С.Петлюри. Після відставки В.Винниченка С.Петлюру не було призначено головою Директорії, а крім цього, в армії рішенням уряду запроваджувалася посада Наказного отамана, який мав здійснювати безпосереднє кер-во армією, тоді як Гол. отаманові залишалося тільки заг. кер-во.

Однак усе це не справило жодного враження на Антанту. Інформація, яку отримували французи переважно через рос. (білі) джерела, свідчила про безперспективність укр. справи, Антанта стояла на позиції відновлення єдиної небільшовицької Росії, розгортала допомогу генерал-лейтенанту А.Денікіну й адміралу О.*Колчаку*.

Тачанка. Експонат Воронезького обласного краєзнавчого музею (РФ).

Тим часом пропрад. настрої проникли у повстанську за характером *Армію Української Народної Республіки*. Ще наприкінці січня на бік червоних перейшли повстанці отамана Н.*Григор'єва*, туди ж влилися махновці, про рад. платформу заговорив отаман *Зелений*. 21 березня командування Пд.-Зх. фронту УНР, відрізаного червоними від решти Дієвої армії УНР, створило революц. к-т на чолі з отаманом О.*Волохом*, який оголосив про прихильність до рад. форм влади. Про це ж ішлося і в декларації січових стрільців від 13 березня.

22 березня у Кам'янці-Подільському під впливом чергових поразок на фронті створився К-т охорони республіки. Його очолив В.Чехівський, а до складу ввійшли представники партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Програма к-ту передбачала негайне припинення Директорією переговорів із французами в Одесі та нав'язування переговорів із рад. урядом на засадах визнання рад. Росією незалежності України та формування нового укр. уряду. Хоча к-т В.Чехівського діяв усього 6 днів, а потім розпустився, він завдав відчутного удару по проантантівській орієнтації.

Уряд С.Остапенка, пробувши у Вінниці 3 тижні, змушений був перебиратися до Жмеринки, потім Проскурова (нині м. Хмельницький). 11 березня у Проскурові зібралася Державна нарада УНР, яка заслухала звіт С.Остапенка. Представники УСДРП та УПСР різко критикували проантантівський курс, після чого С.Остапенко 14 березня разом з урядом попросив у Директорії відставки.

У березні відбувся злам у ставленні населення України до більшовицького режиму. Запровадження політики т. зв. *воєнного комунізму* за кілька тижнів перетворило симпатиків більшовизму на його непримиренних ворогів. Цей поворот рішуче змінив і політику Директорії. 9 квітня С.Петлюра та А.Макаренко від імені Директорії санкціонували створення нового, знову соціаліст. уряду, який доручили сформувати соціал-демократу Б.Мартосу. Через кілька днів уряд Б.Мартоса оголосив програму своїх дій. У ній ішлося про буд-во вільної незалежної України власними руками, без закликання «собі на допомогу чужої військової сили з будь-якої держави». Уряд намагався поєднати парламентську республіку із радянською, передбачав контроль за діяльністю урядових структур із боку робітничо-сел. трудових рад. Обіцяв провести аграрну реформу в інтересах селянства, відновити роботу ф-к та з-дів і забезпечити за допомогою профспілок права робітн. класу.

Проте і програму уряду Б.Мартоса не вдалося провести в життя. У таборі УНР бракувало єдності політ. сил. 29 квітня за підтримки соціалістів-самостійників отаман В.*Оскілко* наважився на держ. переворот. У Рівному він арештував уряд і мав намір арештувати С.Петлюру. Останньому вдалося швидко придушити заколот, однак безслідно він не минув. Ситуація на фронті погіршилася. 5 травня уряд УНР залишив Рівне і переїхав до Радивилова. Згодом після втрати Луцька, який захопила польс. армія дивізійного генерала Ю.*Галлера*, Директорія та уряд УНР залишилися без власної території. Вони перебралися на територію ЗУНР.

На поч. червня військово-стратегічне становище УНР було близьке до повної поразки. Директорія та уряд УНР перебували між польською та Червоною арміями на вузькій смузі землі, завширшки 10—20 км. Обопільні невдачі геть зіпсували стосунки укр. та галицьких політиків. На поч. червня полк. П.Болбочан самочинно оголосив себе командувачем Запоріз. корпусу Армії УНР. Нитки змови від бунтівного полковника вели до партії соціалістів-самостійників, а за нею стояла постать диктатора ЗУНР Є.Петрушевича. Звинуваченого у спробі ліквідувати Директорію і встановити диктатуру Є.Петрушевича, П.Болбочана

за вироком військово-польового суду розстріляли.

Уряд УНР не мав змоги вести боротьбу на два фронти і тому доклав чимало зусиль, щоб замиритися з поляками. 20 червня військ. делегація УНР, очолювана отаманом С.*Дельвігом*, підписала у Львові тимчасовий договір із представниками польс. військовиків про припинення воєн. дій. Уряд ЗУНР, навпаки, намагався чинити їм відчайдушний опір, проте робив це не дуже вдало. Наприкінці травня Укр. Галицька армія (УГА) опинилась у межиріччі Дністра та Збруча (прит. Дністра). Від остаточного розгрому УГА врятувала необхідність для поляків перекинути на зх. значну частину армії Ю.Галлера. Дієва армія УНР перебувала у такій само критичній ситуації під Волочиськом. Тільки наступ *Добровольчої армії* А.Денікіна на Донбасі, бої між польс. і більшовицькою арміями та повстанський рух у тилу червоних дали змогу Армії УНР на поч. червня відвоювати простір між Збручем і лінією Старокостянтинів—Проскурів—Кам'янець-Подільський.

Критична ситуація, в яку потрапили обидва укр. уряди та їхні армії, свідчила про потребу об'єднання сил. Після довгих зволікань та зустрічі Є.Петрушевича із С.Петлюрою справа об'єднання обох укр. армій була вирішена. Є.Петрушевич наполягав на зміні уряду Б.Мартоса та відмові від застосування рад. форм влади. Директорія згодилася на ці застереження. 15 листопада УГА перейшла на лівий берег Збруча, а держ. служби ЗУНР розквартирувались у Кам'янці-Подільському, який від 6 червня став центром перебування уряду УНР.

Об'єднання обох українських армій уможливило зосередження під єдиним командуванням бл. 80 тис. бійців, що докорінно змінило стратегічне становище у Правобереж. Україні. За якийсь місяць практично вся вона була відвойована у червоних. Рад. влада в Україні доживала останні на той час дні. Наприкінці серпня укр. та денікінські війська одночасно ввійшли до Києва з різних боків, проте місто врешті лишилося за білими.

За цих обставин рад. гасла втратили привабливість, і з ініціативи укр. політ. партій уряд УНР 12 серпня виступив із новою декларацією про напрями своєї політики. Із декларації виходило, що уряд бачить УНР парламентською республікою, а на місцях на засадах демократ. виборчих прав мали з'явитися органи місц. самоврядування. Уряд очолив відомий укр. соціал-демократ І.П.*Мазепа*.

22 вересня штабом Армії УНР був перехоплений наказ денікінського командування про оволодіння територією, на якій дислокувались уенерівські війська. Оцінивши ситуацію, С.Петлюра припинив дії на пн. фронті проти рад. військ. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну А.Денікіну. Запеклі бої на пд. і сх. фронтах тривали майже весь жовтень.

Тим часом до командування УГА почали надходити чутки про намір С.Петлюри пожертвувати Галичиною й укласти угоду із Польщею. Саме в цей час і за таких умов почав формуватися союз між денікінцями і галичанами. А.Денікін розглядав галичан як колиш. австрійс. підданих, тому не вимагав від них входження до складу його армії. Йому було досить, щоб УГА визнала його головнокомандувачем, але підпорядковувалась диктатору ЗУНР Є.Петрушевичу. Командуванню УГА надавалася гарантія, що його війська не будуть використовувати проти Армії УНР. 6 листопада 1919 за вказівкою Начального вождя УГА генерал-чотаря М.Тарнавського була підписана угода про перемир'я між УГА та *Білою армією*. Наказом Є.Петрушевича угода була визнана недійсною, а М.Тарнавського віддали під суд. Проте вже 12 листопада Є.Петрушевич на нараді у Кам'янці-Подільському заявив, що створення самостійної укр. д-ви на поточний момент є непосильною працею і запропонував домовитися з А.Денікіним. Врешті 16 листопада Є.Петрушевич із держ. апаратом ЗОУНР залишив Україну і перебрався до Відня.

Після переходу УГА на бік А.Денікіна Армія УНР не перевищувала 8—10 тис. бійців. Вона була позбавлена джерел постачання продовольства, озброєння, вражена тифом. 15 листопада у Кам'янці-Подільському відбулося засідання уряду та Директорії, на якому було юридично оформлено одноосібну владу С.Петлюри. Була також підготовлена таємна інструкція для голови Варшавської місії А.*Лівицького*. Уряд давав згоду на визнання кордону між УНР і Річчю Посполитою по лінії, визначеній ще на поч. 1919 представником Антанти бригадним генералом Ж.Бартелемі. Нарешті С.Петлюра надіслав телеграму польс. командуванню, в якій запропонував полякам окупувати Кам'янець-Подільський район, але попередив, що тут залишаються окремі укр. держ. інституції на чолі з особливо уповноваженим уряду УНР І.*Огієнком*.

Наступного дня уряд та Армія УНР залишили Кам'янець-Подільський, до якого ввійшли польс. військ. підрозділи. В Україні запанувала пора невизначеності. Голова Директорії С.Петлюра виїхав до Польщі, армія перейшла до партизан. дій.

Танк «Mark V» британського виробництва, що належав армії П. Врангеля. Захоплений червоними на Каховському плацдармі. Експонат Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова.

Оперативна карта штабу Дійової армії УНР (фрагмент). Початок вересня 1919.

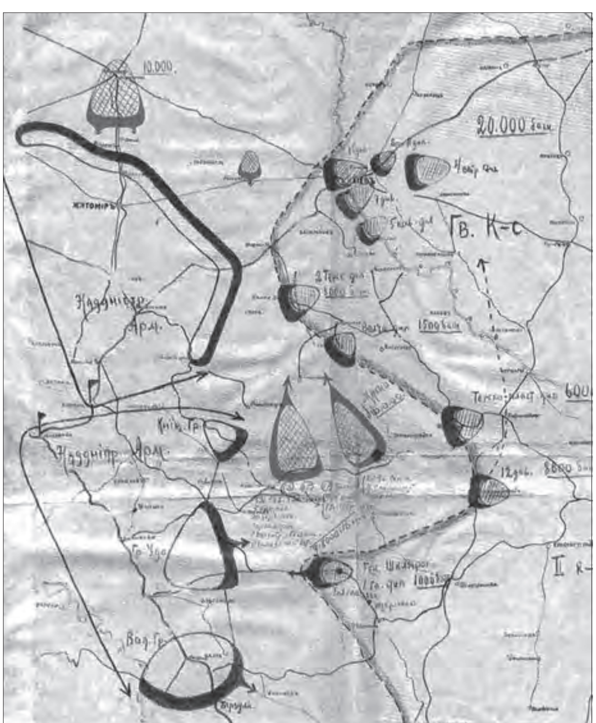

Денікінці швидко втрачали позиції, а більшовики ще не встигли відновити свою владу.

Листопадова катастрофа істотно позначилася на настроях укр. політ. еліти. Значна її частина, включаючи членів Директорії Ф.Швеця та А.Макаренка, виїхала до Європи, де почала формуватись укр. еміграція. Під впливом поворотного наступу більшовицьких військ серед укр. інтелігенції почали відновлюватися радянофільські настрої.

Наприкінці січня 1920 голова уряду УНР С.Петлюра, приїхавши до окупованого поляками Кам'янця-Подільського, скликав нараду парт. проводу. Її учасники висловилися за скликання передпарламенту, проте для цього потрібно було відновити держ. центр УНР та регулярну армію. У зв'язку з цим великі надії покладалися на результати партизан. рейду Армії УНР по тилах ворога, ініційованого С.Петлюрою в грудні 1919 як спосіб збереження залишків армії.

На цей момент дієздатними в армії залишалися бл. 10 тис. бійців. Прорвавши денікінський фронт між Козятином і Калинівкою, військо *Першого Зимового походу Армії УНР* на чолі з М.*Омеляновичем-Павленком* почало успішний наступ. Тил денікінців був дезорганізований, їхні підрозділи відступали на пд. сх. під тиском більшовиків. Цим скористалася укр. армія — 24 грудня вона без бою захопила Вінницю, де перебувало кілька частин УГА. Між обома арміями почалися переговори про нове об'єднання і навіть була підписана угода про злуку, яку 29 грудня затвердив уряд УНР, проте практичного значення вона не мала, оскільки за кілька днів дезорганізована УГА, потрапивши в зону дії Червоної армії, підписала нову угоду із червоним командуванням і на кілька місяців перетворилася на *Червону Українську Галицьку армію*.

Армія УНР рейдувала по Правобереж. Україні впродовж 5-ти місяців у надзвичайно важких зимових умовах. Але сучасники походу практично одноголосно стверджують його неперервне історичне значення, що полягало не стільки у воєнних, як в ідейно-політ. дивідендах. Зимовий похід став «ферментом нації», який продовжив історію визвол. змагань після листопадової катастрофи. Армія Зимового походу стала каталізатором відродження повстанського антикомуніст. сел. руху в Україні зимою—весною 1920. Вона вносила в цей рух елемент організованості, ідейності, сприяла координації дій повстанців. З ін. боку, вона вселяла надії у політ. провід. Із літа 1919 С.Петлюра намагався встановити особисті контакти з Начальником Польс. д-ви Ю.*Пілсудським*. Проте переговори не просувалися гол. чин. через проблему Галичини, де укр. делегація виступала за етнічне визначення польсько-укр. кордону.

«Більшовицька потвора». Польський плакат. 1920.

Після угоди 6 листопада у Зятьківцях, коли УГА визнала зверхність А.Денікіна, українці почали погоджуватися на лінію кордону, яку ще в лютому проголошував представник Антанти ген. Ж.Бартелемі. Поляки твердо стояли на тому, що Галичина мусить належати Польщі, їхню позицію не змінило затвердження Верховною радою Паризької мирної конференції 21 листопада Статуту для Сх. Галичини, яка оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй. Польща отримувала мандат на керування нею впродовж 25-ти років за умови запровадження автономії з окремим сеймом, суд. системою, військом. 8 грудня була опубл. «Декларація Верховної ради союзних та об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону Польщі», згідно з якою лінія кордону проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, далі на сх. від Грубешева через Крилув, далі на зх. від Рави-Руської, на сх. від Перемишля до Карпат. Декларація забороняла полякам створювати адміністрацію на сх. від цієї лінії. Причини, чому ці рішення не були втілені в життя, залишилися недостатньо з'ясованими, а от листопадова катастрофа фактично поставила українців у безвихідь — розрив із поляками означав би останню крапку в історії визвол. змагань.

Розуміючи це, кер-во укр. рухом 2 грудня визнало за можливе згодитися на визнання Збруча лінією українсько-польс. кордону. Після тривалих і важких переговорів у ніч на 22 квітня 1920 міністри закордонних справ А.Лівицький і Я.Домбський підписали українсько-польську політ. угоду (*Варшавський договір 1920*). За нею Польща визнавала незалежну УНР. Кордон між обома д-вами встановлювався по річках Збруч і Горинь, тобто по лінії фактичного контролю території польс. військами. Це означало, що до Польщі відходили Галичина, всі зх. повіти Волині й кілька повітів Поділля.

24 квітня політ. угода була доповнена військ. конвенцією. Польща зобов'язувалася надати Директорії УНР військ. допомогу. Спільний наступ на контрольовану рад. військами Україну мав розпочатися під заг. польс. командуванням. Передбачався контроль польс. військовиків над укр. залізницями на весь період воєн. кампанії. Уряд УНР зобов'язувався забезпечувати польс. війська продовольством і гужовим транспортом, а в разі невиконання цієї умови польс. армія мала право провадити реквізиції у місц. населення.

Укладені у квітні 1920 угоди дістали узагальнюючу назву

Кіннота 3-ї Залізної дивізії армії УНР переправляється через Дністер біля м. Городенки, серпень 1920. Художник Л. Васильєв, 1926.

«Варшавського договору». В укр. і польс. усп-вах він викликав неоднозначну реакцію. Проти договору виступила більшість укр. політ. партій. Прем'єр-міністр уряду УНР І.Мазепа на знак протесту подав у відставку. Польс. націонал-демократи, яким належала більшість у сеймі, також не схвалювали договір, вважаючи українців союзниками Німеччини. Польс. соціалісти не схвалювали війну з Росією, яка ставала неминучою після укладення Варшавського договору. Вони відстоювали мирні переговори з Москвою.

Тим часом після розгрому денікінських армій більшовики під супровід заспокійливих заяв про необхідність радянсько-польс. мирних переговорів почали стягувати на польс. фронт найбоєздатніші з'єднання. Більшовицьке кер-во розглядало можливість здійснення силами 5-мільйонної Червоної армії «світової революції». Польща цікавила вождів як плацдарм для вторгнення у Німеччину. Водночас кремлівські вожді прагнули спровокувати Ю.Пілсудського на перший удар. 28 лютого 1920 політбюро ЦК РКП(б) ухвалило спец. постанову про розгортання пропагандистської роботи, гол. мета якої формулювалася так: «Щоб війну із Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські й польські маси — як напад імперіалістичної Польщі на догоду Антанті на Радянську Росію, яка бажає миру».

Антипольський плакат «Вікон РОСТА» (Російського телеграфного агентства). Художник В. Маяковський. 1920.

Ю.Пілсудський справді вдарив першим, не чекаючи, коли буде цілком відмобілізована рад. армія вторгнення. 25 квітня 1920 польс. війська, підсилені 2-ма д-зіями Армії УНР, розпочали наступ. 3-м галицьким бригадам, що перейшли на бік С.Петлюри, не дозволили воювати із рад. військами. Вони були роззброєні й інтерновані. Військ. конвенція не була цілком реалізована, С.Петлюра не одержав можливості формувати нові д-зії, як це було передбачено. 7 травня 1920 поляки зайняли Київ.

Червона армія перейшла у контрнаступ наприкінці травня. На поч. липня вона вийшла на лінію Збруча. Спроби польс. військ закріпитися на Німані зазнали невдачі. Війська Зх. фронту під командуванням М.Тухачевського почали просуватися на Варшаву, а Пд.-Зх. фронту під командуванням О.*Єгорова* — на Львів. Галичину більшовики розглядали насамперед як зручний коридор для походу в Європу. Разом із тим свою присутність там вони маскували пропагандистською риторикою про намір знищити ярмо ненависних панів та капіталістів і допомогти робітникам і селянам Галичини утворити свою власну робітничо-сел. владу.

Ця влада творилася за випробуваним уже в Україні сценарієм. Ще до переходу Збруча за вказівкою Москви був створений *Галицький революційний комітет* (Галревком), на чолі якого поставили В.Затонського, а до складу ввели членів Комуніст. партії Сх. Галичини. Галревком 1 серпня проголосив у Тернополі створення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.* Проте її історія виявилася дуже короткою. Республіка зникла, щойно червоні залишили Галичину.

Успішний наступ червоних спровокував у Варшаві урядову кризу. Новий уряд звернувся до керівників Антанти із закликом урятувати Польщу. Останні обіцяли допомогу за умови визнання Польщею сх. кордону, визначеного декларацією від 8 грудня 1919. Коли польс. уряд погодився на ці умови, міністр закордонних справ Великої Британії Дж.Керзон звернувся 11 липня до рад. уряду з нотою. В ній пропонувалося зупинити Червону армію за 50 км на сх. від лінії сх. кордону, визначеного у грудні 1919. Після цієї ноти лінія, визначена в Декларації Верховної ради союзних і об'єднаних д-в від 8 грудня 1919, набула власне ім'я: «лінія Керзона».

Ігноруючи ноту лорда Дж.Керзона, В.Ленін дав директиву «шаленого посилення наступу». Одночасно він почав розробляти план радянізації Польщі. У момент найвищого воєн. успіху, коли Польща перебувала на крок від загибелі, Кремль розкритикував лінію Керзона і висловив готовність, цілком ігноруючи інтереси «братніх» Білорусі та України, встановити кордон по лінії розташування військ Ю.Пілсудського.

Ланцюговий міст через Дніпро у Києві, підірваний польськими саперами в червні 1920.

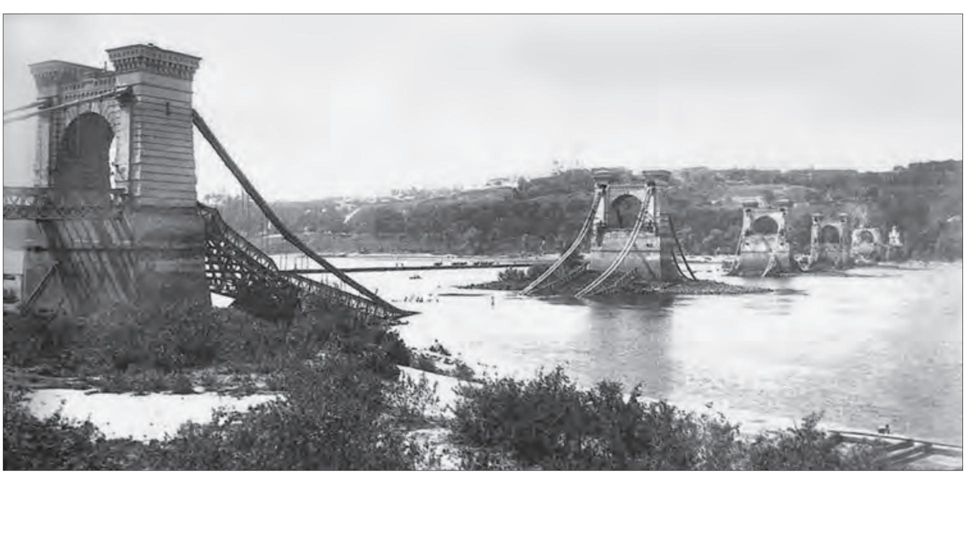

Загроза втрати щойно здобутої державності згуртувала навколо польс. кер-ва найширші верстви сусп-ва. Франція надала швидку допомогу зброєю та боєприпасами, до Варшави прибув прославлений франц. дивізійний генерал М.Вейган, якому було доручено розробити план контрнаступу. 13 серпня рад. війська оволоділи останнім населеним пунктом за 23 км від Варшави. Після створення 6-кратної переваги в силі на напрямку гол. удару польс. командування 14 серпня розпочало контрнаступ. Через десяток днів рад. війська вже опинилися за Зх. Бугом, у районі Брест-Литовська і Гродна. В останній декаді вересня фронт знову підійшов до Бердичева і Житомира. Уряди РСФРР

та УСРР змушені були дати згоду на встановлення такого кордону, при якому Зх. Україна і Зх. Білорусь залишались у кордонах Польщі На цих умовах у жовтні 1920 було підписано перемир'я, а в березні 1921 — *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею.*

Після Варшавської битви укр. армія взяла участь у контрнаступі, що розгорнувся на широкому фронті. У вересні Армія УНР оволоділа територією між Дністром і Збручем. Під контролем польс. та укр. військ опинилися Тернопіль, Проскурів, Кам'янець-Подільський. 17 жовтня у пресі з'явилося повідомлення про чергову зміну укр. уряду. На цей раз його очолив А.Лівицький. Після підписання в Ризі (Латвія) попереднього договору про перемир'я між Річчю Посполитою та РСФРР Армія УНР фактично залишилась один на один проти Червоної армії. У листопаді вона ще намагалася чинити опір чисельнішому ворогу, але 21 листопада відступила за Збруч, де була інтернована поляками. Остання надія С.Петлюри на союз із Польщею не виправдалась. Як вважають сучасні історики, українсько-польс. союз із багатьох причин від самого початку був приречений на невдачу, проте дав змогу ще на рік продовжити історію УНР.

Ризький мирний договір 18 березня 1921 зафіксував територіальний статус-кво, що склався внаслідок *Радянсько-польської війни 1919—1920.* За УСРР лишалася більша частина території УНР, до Польщі відходила Волинь. Укр. урядові установи мали врешті залишити Польщу. Цей радянсько-польс. кордон був чинним до 1939.

Останньою спробою уряду УНР дестабілізувати ситуацію в контрольованій червоними частині України став *Другий зимовий похід Армії УНР* (жовтень—листопад 1921). Кілька повстанських груп на чолі з генерал-хорунжим Ю.*Тютюнником* мали завдання збурити сел. повстанський рух від Волині до Одещини. Головній, Волин., групі вдалося захопити 7 листопада Коростень. Проте силами більшовицьких військ район рейду був блокований. Оточені кіннотою начдива Г.*Котовського*, повстанці прийняли (17 листопада) останній бій біля с. Малі Міньки, де

Прапор гайдамаків Холодного Яру. 1919—1922.

частина з них загинула, а частина потрапила у полон. Під с. Базар (нині село Народицького р-ну Житомир. обл.) за рішенням «надзвичайної п'ятірки» 359 полонених старшин і козаків було розстріляно (23 листопада 1921). Більше 100 повстанців спромоглися вирватися з оточення і 20 листопада перейшли польс. кордон. 2-й Зимовий похід завершив період збройної боротьби Армії УНР за укр. державність. Надалі всі дії нац. уряду відбувалися в еміграції — спочатку у Польщі, а згодом у Франції.

Західноукраїнська Народна Республіка

I світ. війна з особливою гостротою поставила на порядок денний нац. питання. Гасла свободи народів і права на самовизначення використовували обидві сторони. 5 січня 1918 президент США Т.-В.*Вільсон* у щорічному посланні до Конгресу США виголосив програму мирного врегулювання ситуації в Європі після закінчення війни, в якій саме і йшлося про право націй на самовизначення. Це право мало бути застосоване насамперед до імперії Габсбургів — Австро-Угорщини.

1 жовтня 1918, коли у Відні почалась осіння сесія імперського парламенту, його депутати стали висловлюватися за укладення негайного миру з Антантою. Це питання було тісно пов'язане з існуванням імперії у тій чи ін. формі. 7 жовтня 1918 польс. Регентська рада видала Маніфест до польс. народу, в якому проголосила утворення незалежної Польс. д-ви на всіх населених поляками землях. Оголошувалося про створення міжпарт. уряду і підготовку до виборів у Законодавчий сейм.

Поява польс. уряду підштовхнула до активних дій українців. З ініціативи Укр. парламентарної репрезентації і Нар. к-ту націонал-демократів члени обох палат імперського парламенту від Галичини та Буковини 10 жовтня провели спільне засідання. Є.Левинський від імені парламентарної репрезентації запропонував скликати нац. конституанту і реалізувати право національно-держ. самовизначення. Тим часом 16 жовтня було опубліковано імператорський маніфест, за яким Австро-Угорщина мала стати федеративною д-вою. Маніфест санкціонував утворення нац. рад, які мали виступати виразниками нар. волі перед центр. урядом. Отже, здійснювана українцями підготовка до скликання конституанти набула правової основи.

18 жовтня в Народному домі у Львові відбулися збори представників від укр. земель Австро-Угорщини. В них взяли участь 69 осіб, серед яких були 26 послів до імперського парламенту від Галичини та Буковини, 2 члени імперської палати панів, 21 посол від буковинського і галицького сеймів, представники від політ. партій Галичини (Укр. національно-демократичної, Укр. соціал-демократ. партії Галичини і Буковини, Християнсько-соціальної та ін.). Були представлені найвідоміші люди краю — митрополит А.*Шептицький*, єпископ Г.*Хомишин*, віце-президент австрійс. парламенту Ю.*Романчук*, голова Укр. парламентарної репрезентації Є.*Петрушевич*, голова Нар. к-ту Української національно-демократичної партії К.*Левицький*, письменник В.*Стефаник*, голова Укр. національно-демократ. партії Буковини М.*Василько* та ін.

Представники від закарпат. українців не змогли прибути до Львова і повідомили листом, що Угор. Україна солідаризується з Галичиною і бажає ввійти до складу Укр. д-ви.

Збори конституювались як Укр. національна рада (УНРада) і проголосили себе повноважними висловити волю укр. народу на самовизначення й утворення нац. д-ви. В УНРаді переважали націонал-демократи, що наперед визначало помірковано-центристський характер західноукр. парламентаризму. Це докорінно відрізняло його від східноукр. парламентаризму, забарвленого у соціаліст. кольори.

Головою УНРади оголошувався голова Укр. парламентарної репрезентації Є.Петрушевич. УНРада ухвалила «Прокламацію» з оголошенням усієї укр. території Австро-Угорщини нац. д-вою.

Тим часом імперія Габсбургів розпадалася. 19 жовтня Чеська нац. рада проголосила незалежність Чехословац. області. 21 жовтня Нім. нац. збори висловилися за створення самостійної Австро-Нім. д-ви. 19 жовтня УНРада вирішила створити делегації з послів австрійс. парламенту, крайових сеймів та по одному представникові від політ. партій: у Відні на чолі з Є.Петрушевичем, у Львові — із К.Левицьким і в Чернівцях — з О.Поповичем. Вони мали перебрати владу в австрійс. чиновників.

Коли стало відомо, що *Польська ліквідаційна комісія* збирається перебрати владу у Львові 1 листопада, львів. делегація вирішила не чекати ні заг. зборів УНРади (призначених на 3 листопада), ні держ. акта з Відня про передачу влади. Призначений на голову Військ. ген. комісаріату сотник Д.*Вітовський* запевнив у готовності військ до збройного повстання і захоплення влади. 31 жовтня у 2-й пол. дня Д.Вітовський і отаман січових стрільців С.*Горук* розіслали накази до окружних військ. команд захопити владу не пізніше ночі.

У Львові в розпорядженні Ген. команди перебувало лише 1410 стрільців і 60 старшин. Щоб оволодіти 200-тис. містом із переважно польс. населенням, цього було замало. Невідомо було також, як поведе себе австро-угор. гарнізон. О 4-й год. ранку 1 листопада укр. збройні сили почали виступ. За годину вони роззброїли поліцію, інтернували вищих осіб цивільної та військ. влади і захопили всі життєві центри міста. На вежі ратуші замайорів синьо-жовтий прапор. Не втративши жодного стрільця, Ген. команда поставила місто під свій контроль. Австрійс. та угор. військ. підрозділи оголосили про нейтралітет. Загалом в усіх районах *Східної Галичини* перехід влади відбувався без збройних сутичок і жертв. Австрійс. й угор. гарнізони роззброювалися, не чинячи опору. УНРада встановила контроль над територією до кінця дня 2 листопада.

Пам'ятник на честь ЗУНР в Івано-Франківську. Встановлений 2004 перед будівлею, де розташовувався секретаріат ЗУНР. Скульптор В. Довбенюк.

Інакше склалася ситуація на зх. пограниччі. 1 листопада польс. війська придушили виступи укр. частин у Ярославі, Любачеві, Новому Санчі. У Перемишлі бойові дії між укр. і польс. військами тривали до 12 листопада, потім українці залишили місто.

Виконавча делегація УНРади у Чернівцях уконституювалася 29 жовтня 1918. Ще раніше, 25 жовтня, в місті утворився Укр. крайовий к-т, який очолив О.Попович. К-т організував 3 листопада у Чернівцях масове віче (до 10 тис. учасників), яке висловилося за приєднання Пн. Буковини до Укр. д-ви. Йшлося про територію 4-х повітів із переважанням укр. населення, а також про укр. частини Чернів. та Серетського повітів, укр. громади Сторожинецького, Радовецького і Кимполунзького повітів.

Утворена у Чернівцях Румун. нац. рада заявила про неподільність краю і намір приєднати його до Румунії. Укр. к-т 6 листопада спромігся домовитися з А. фон *Ончулом*, який очолював Румун. раду, про поділ Буковини за етногр. ознакою. Проте передислокація січових стрільців із Буковини до Львова залишила край безборонним перед румун. агресією. 11 листопада війська сусідньої Румунії захопили Чернівці. За тиждень була окупована вся Буковина.

Тим часом 9 листопада УНРада затвердила склад уряду — Тимчасового держ. секретаріату. Головою урядової президії і держ. секретарем фінансових справ став К.Левицький. Держ. секретарем внутр. справ був призначений Л.Цегельський, закордонних — В.*Панейко*, судівництва — С.Голубович, військ. справ — Д.Вітовський, земельних — С.*Баран*, продовольства — С.*Федак*. На цьому ж засіданні УНРади після тривалої дискусії за пропозицією В.Ю.*Охримовича* було затверджено назву — Західноукр. Д-ва і герб у вигляді золотого лева на синьому тлі.

13 листопада УНРада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». До обрання Установчих зборів законодавча влада перебувала в УНРаді, а виконавча — Держ. секретаріаті. Визначення респ. характеру Західноукр. Д-ви змусило присутніх на цьому засіданні членів УНРади повернутися до проблеми її назви. На пропозицію М.*Лозинського* була прийнята остаточна назва д-ви — *Західноукраїнська Народна Республіка* (ЗУНР).

Заключним етапом у формуванні органів влади став закон УНРади від 4 січня 1919 про Виділ Укр. нац. ради. *Українська національна рада ЗУНР* мала свого президента — Є.Петрушевича, однак повноваження останнього були вкрай обмежені. Виділ став своєрідним колективним президентом із максимально можливими повноваженнями: призначення на посаду і звільнення з посади членів уряду, права амністії і помилування, затвердження законів. До складу Виділу входило 10 осіб: президент ЗУНР Є.Петрушевич, чотири його заступники — Л.*Бачинський*, С.*Вітик*, О.Попович, А.Шмигельський, члени — А.*Горбачевський*, Г.Дувіряк, М.Новаківський, Т.*Окуневський*, С.Юрик.

Після взяття під контроль Львова 1 листопада українці вважали справу остаточно виграною. Вони почали розходитися по домівках, і 3 листопада у місті залишилося тільки 648 бійців. Це була помилка, якою поспішили скористатися поляки. За рахунок рекрутування місц. польс. населення, переважно учнівської студентської молоді, вони швид-

ко збільшили свої лави. У місті спалахнули вуличні бої, які з перемінним успіхом тривали майже впродовж місяця. В ніч на 22 листопада укр. війська змушені були залишити центр Львова, вони отаборилися на його пн., сх. і пд. околицях. Наприкінці листопада 1918 українці відійшли на лінію Підбірці—Лисиничі—Винники—Чижки.

Втрата Львова змусила керівників ЗУНР насамперед взятися за організацію власної армії, основою для формування якої став *Легіон Українських січових стрільців*, поповнений новобранцями. 13 листопада 1918 УНРада видала закон про мобілізацію. Командних кадрів вищої кваліфікації в армії не вистачало. Тому доводилося брати на службу колиш. австрійс. офіцерів, здебільшого галицьких німців, які добре себе показали під час бойових дій — підполк. А.*Кравса*, отаманів А.*Бізанца*, В.Лобковіца, А.*Вольфа* та ін. На службу *в Українську Галицьку армію* (УГА) було зараховано також талановитого штабного офіцера М.*Какуріна*, генерал-майора О.Грекова, полковника Д.Канукова. На поч. грудня 1918 командування створюваною УГА обійняв надісланий з Великої України бойовий генерал М.Омелянович-Павленко. Нач. штабу було затверджено полковника Є.Мишковського. Саме він за короткий час створив цілком сучасну армію у складі 3-х корпусів по 4 бригади в кожному. До весни 1919 армія мала цілком сформований вигляд, а її склад досягнув 125 тис. бійців.

Спочатку бої між укр. та польс. формуваннями мали локальний і стихійний характер, тільки у 1-й пол. грудня 1918, коли бої набули значного масштабу, а сили обох сторін консолідувалися, утворився українсько-польс. фронт. У лютому—березні 1919 УГА здійснила *Вовчухівську операцію*, кінцевим завданням якої було звільнення Львова та вихід на лінію р. Сян (прит. Вісли). Перший етап операції, який передбачав захоплення залізниці Перемишль—Львів, був успішно здійснений.

У цей час у Галичину прибула військова місія Антанти на чолі з бригадним генералом Ж.Бартелемі для переговорів з укр. урядом. На її вимогу наступ був зупинений. 25 лютого підписано перемир'я між укр. та польс. сторонами. Місія Антанти запропонувала встановити українсько-польс. кордон по лінії, яку згодом назвали «лінією Бартелемі». Українцям ця лінія здалася некоректною, проведеною в інтересах поляків, тому вони відхилили пропозиції місії Антанти, і на поч. березня воєнні дії відновилися. Сутички йшли із перемінним успіхом. Полякам вдалося зосередити проти виснажених місячними боями укр. підрозділів групу генерал-майора Ф.Александровича, завдяки чому Львів був розблокований, а Вовчухівська операція закінчилася для УГА невдало.

Із квітня 1919 ініціатива у веденні війни поступово переходила на польс. бік. Важливу роль у цьому переломі відіграла сформована із поляків у Франції на кошти Антанти 80-тис. армія дивізійного генерала Ю.Галлера. В серед. травня на фронті почалися кровопролитні бої, поляки наступали, а війська УГА змушені були відходити на сх., частина їх була інтернована чехословаками на Закарпатті. У цей час румун. війська почали захоплювати пд.-сх. повіти *Покуття*.

Після втрати Дрогобицького нафтового району УГА змушена була відступити на пд. сх. і наприкінці травня опинилась у куті, утвореному Дністром та його прит. Збруч. Крім польських, поряд знаходилися румун. та більшовицькі війська. У цей момент, очевидно, поляки повірили, що остаточно зламали опір УГА, бо перекинули на зх. кілька д-зій армії Ю.Галлера. На якийсь час бої на фронті затихли, і це дало змогу українцям реорганізувати армію, яка отримала нового командувача ген. О.Грекова. Той переконав уряд ЗУНР у можливості проведення наступальної операції, яка увійшла згодом до історії як Чортківська офензива (*Чортківська наступальна операція УГА 1919*).

Прорвавши польську лінію фронту біля Ягольниці, 3 галицькі корпуси розгорнули наступ на Чортків—Теребовлю—Тернопіль, Бучач—Бережани та Галич. Успішний наступ викликав хвилю підйому серед укр. населення, до армії зголосилися до 90 тис. добровольців, проте через нестачу озброєння до війська взяли лише $^1/_6$ частину з них. Укр. наступ продовжувався 3 тижні. За цей час поляки перегрупували сили і 28 травня 1919 перейшли у контрнаступ. 25 червня 1919 Вища рада Антанти дала Польщі дозвіл окупувати всю Сх. Галичину і вивести війська на лінію Збруча. Виснажені у боях укр. з'єднання почали відступ, який завершився в серед. липня 1919 їх переходом на лівий берег Збруча, де УГА об'єдналась із Дієвою армією УНР.

Разом з армією за Збруч перебрався провід ЗУНР. На той час у структурі органів держ. влади ЗУНР відбулися симптоматичні зміни. Уряд — *Державний секретаріат ЗУНР* — рішенням Виділу УНРади було ліквідовано, виконавчу владу передано президенту Є.Петрушевичу, якого оголосили диктатором. Від цього і так складні стосунки між Директорією і Є.Петрушевичем стали ще напруженішими. Коли Є.Петрушевич перебрався до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР, тут утворилося щось на зразок двовладдя. Обом укр. урядам не вдалося узгодити свої інтереси. Так продовжувалося до листопада 1919, коли Є.Петрушевич і його найближче оточення виїхали до Відня, де намагались апелювати до світ. громадськості та до Антанти у справі Сх. Галичини. Екзильний уряд ЗУНР припинив діяльність 15 березня 1923, після того як Рада д-в Антанти визнала фактичний сх. кордон Польщі. Це означало, що Сх. Галичина остаточно закріплювалася за Польщею, хоча постанова Антанти і передбачала автономію галицьких земель.

Отже, і на зх. укр. землях спроба вибудувати і відстояти нац. державність зазнала невдачі. Проте «українське питання» стало одним із тих, які не були задовільно розв'язаними повоєн. урегулюванням 1919—23, і відтак — одним із чинників, що дестабілізували *Версальську систему міжнародних відносин*.

Старшини Галицької армії. Підполковник піхоти та артилерист. Реконструкція Р. Паласіоса-Фернандеса.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА 1917—1939

Рад. Україна (спочатку — «радянська Українська Народна Республіка» (1917—18), потім — Укр. Соціаліст. Рад. Республіка, а 1937—91 — *Українська Радянська Соціалістична Респуб-*

ліка) — держ. утворення, що протягом існування мало окремі ознаки та атрибути формальної незалежності та самостійності, суперечливий істор. феномен, який по різному оцінюється в сучасному академічному та сусп. дискурсах. З одного боку, рад. режим був встановлений унаслідок окупації рад. Росією Укр. Нар. Республіки — національно-демократ. форми укр. державності. Із другого — значна частина укр. сусп-ва плекала ілюзії щодо перспектив рад. України. 1919—23 остання користувалася деякими елементами міжнар. суб'єктності, що полегшувало пропаганду «рівності» УСРР та РСФРР, «задоволення національних прагнень українського народу». У 1920-х рр. здійснювалися заходи щодо українізації, підтримки укр. к-ри. Проте цілком залежне становище кер-ва УСРР від моск. комуніст. кер-ва в рамках Рад. Союзу (із 1923) робило укр. народ заручником ідеологічних та адм. змін тоталітарної д-ви, сваволі парт. лідерів. «Загравання у національному питанні» змінилися на масові репресії, спрямовані проти нац. інтелігенції, церкви, різних верств сусп-ва, призвели до Голодомору 1932—33, який став геноцидом укр. народу. Їм наслідував Великий терор 1937—38.

Завдання побудови індустріальної та великої військ. д-ви, поставлені Й.*Сталіним*, вирішувалися за рахунок знищення села. Останнє становило в Україні стихійно опозиційну рад. владі силу та потужний резервуар етнічності. Зруйнування екон. інфраструктури села, знищення прошарку «куркулів», терор голодом і примусова колективізація завдали непоправної шкоди етнодемографічному та етнокульт. потенціалу українців. Репресіям і депортаціям піддавалися й ін. етнічні групи України.

Водночас сталінський режим створював індустріальні агломерації на пд. та сх. України, які стали майданчиком соціальних та екон. експериментів режиму та полігоном нівелювання укр. етнічності шляхом русифікації. Тотальний ідеологічний контроль і постійна загроза репресій створювали у сусп-ві неможливість висловлення альтернативних політ. поглядів, атмосферу залякування. Тому квазідерж. «національна» форма УСРР наповнювалася зовсім ін. змістами.

Доктринальні політичні та економічні засади комуністичного режиму

У листопаді 1917 більшовики проголосили Декретом про мир кінець війни, а *Декретом про землю* — передачу поміщицьких удільних та церк. земель селянству. Популістські документи замаскували зміст комуніст. доктрини, яку більшовики прагнули реалізувати з часом. До таких самих маскувальних заходів варто зарахувати і згоду на проведення Установчих зборів, яка була оприлюднена на 2-му Всерос. з'їзді рад. У зв'язку з цим пізніше В.Ленін навіть наполягав на тому, що листопадовий переворот 1917 був не пролетарською, а бурж. революцією, пролетарською (чи соціаліст.) вона стала лише тоді, коли більшовикам вдалося провести цілий ряд заходів для зміцнення своєї влади і локалізації дій політ. опонентів. Насамперед до таких належали розгін Всерос. Установчих зборів, повна демобілізація старої армії та створення нової, червоної.

Програма комуніст. перетворень була сформульована весною 1918 у ленінській статті «Чергові завдання Радянської влади» і в популярній брошурі М.*Бухаріна* «Програма комуністів (більшовиків)». У них йшлося про передачу в розпорядження д-ви великого вир-ва, одержавлення дрібного вир-ва, скасування товарно-грошових відносин і створення завдяки цим заходам керованої з одного центру командної економіки.

Ульянов (Ленін). Плакат. Художник А. Страхов.

Націоналізація пром-сті спочатку відбувалася значною мірою стихійно, методом «червоногвардійської атаки на капітал». З весни 1918 почалася націоналізація галузей пром-сті, а 28 червня Всерос. ЦВК видав декрет про націоналізацію всієї великої пром-сті. Причому передачею підпр-в у власність д-ви комуніст. перетворення не обмежувалися. Держ. підпр-ва відсікалися від ринку, який вважався втіленням капіталізму. На зміну ринковому регулюванню приходило т. зв. ручне керування. Щоби здійснювати централізоване керування націоналізованим вир-вом, треба було не обійти увагою будь-яке підпр-во, навіть найвіддаленіше від центру. Над пром-стю почав швидко розростатись управлінський апарат: главки (гол. управління) і центри Вищої ради нар. госп-ва, трести. Треба було розробляти нормативи, які можна було б застосувати до всіх керованих об'єктів одночасно.

Існував ще один корінний недолік позаринкової системи вир-ва. В умовах ринку робітники могли вільно пропонувати свою робочу силу. Поза ринком такого права у робітників більше не залишалося. Кожний мусив працювати там, де його поставили. Отже, робітники потрапляли у залежність від д-ви. До революції д-ва не виступала стороною у трудових відносинах (за винятком нечисленних казенних підпр-в). Тепер же д-ва завжди виступала як сторона у трудовому спорі, а робітники ставали беззахисними, тому що профспілки теж були одержавлені.

Комуніст. організація вир-ва вимагала від тих, хто працював по найму, ще однієї жертви: обтяження трудовою повинністю. Спочатку вона стосувалася лише представників «непрацюючих класів», згодом поширилася на решту сусп-ва. Спосіб примушування до праці було знайдено у мілітаризації праці. Вже у листопаді 1918 залізничний транспорт перевели на воєн. стан. 10 квітня 1919 з'явився декрет Ради нар. комісарів (РНК, Рад-

нарком) РСФРР «Про загальну мобілізацію». Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили — спочатку через профспілки, а з кінця 1919 — через нар. комісаріат праці та його місц. органи. Небажання робітників працювати там, де це було потрібно д-ві, викликало гостро негативну реакцію з боку останньої. За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які були мобілізовані на війну, проте не бажали воювати, таких стали називати «дезертирами трудового фронту».

Логіка цілковитого знищення ринкових відносин вимагала не лише одержавлення сусп. вир-ва, а й по-державному організованого регулювання розподілу матеріальних благ. Комуніст. революція знищувала сусп-во, в якому людина заробляла на прожиття, використовуючи власні або ж чужі засоби вир-ва, а також свої вміння і знання. Натомість виникало зовсім ін. сусп-во, в якому людина працювала там, де їй укажуть, і одержувала на прожиття визначений іншими «пайок». Саме таке сусп-во більшовики трактували як комуністичне. Матеріальна залежність від влади тих, хто працював на одержавлених підпр-вах, випливала із самого змісту комуніст. вироб. відносин.

Проте реально розподілити ні по справедливості, ні порівну матеріальні блага виявилося справою неможливою. Держ. партія зустрілася з найбільшими утрудненнями якраз при запровадженні комуніст. розподілу. По-перше, зникнення капіталістів та їхніх управлінців дезорганізувало вир-во. У багатьох випадках націоналізовані підпр-ва взагалі зупинялися. По-друге, ресурси, які д-ві все ж таки вдалося централізувати чи взяти під контроль, спрямовувалися передусім на воєнні потреби. По-третє, заміна торгівлі держ. розподільним апаратом на практиці виявилася важко реалізовуваним заходом. Постачання армії і пролетарського населення продовольством рад. владі доводилося здійснювати реквізиціями сел. продукції. Логічним наслідком комуніст. «революції згори» стала ненависна селянам *продрозкладка*.

Спочатку В.Ленін не погоджувався на продрозкладку. Навесні 1918 він запропонував здійснити товарообмінну операцію: село одержить у натуральному вираженні пром. товари, а місто — продовольство. Проте для повноцінного товарообміну пром. товарів не вистачило. Нар. комісаріат продовольства (Наркомпрод) РСФРР, який здійснював цю операцію, спромігся «отоварити» лише $^1/_4$ хліба, що підлягав здаванню за набагато нижчими від ринкових цін держ. розцінками.

Селян це не влаштувало, і вони відмовилися мати справу із д-вою. Тоді Всерос. ЦВК оголосив продовольчу диктатуру. У травні 1918 нар. комісаріату продовольства РСФРР були надані надзвичайні повноваження, у т. ч. право на конфіскацію виявленого у селян хліба. Організовані Наркомпродом РСФРР і профспілками продовольчі загони робітників при сприянні утворених владою на селі комітетів бідноти, а в разі необхідності — й військ — здійснили влітку 1918 вилучення хліба без будь-якого товарного покриття. Щоб реалізувати декрет про комуніст. розподіл і зменшити соціальну напругу в голодуючих пролетарських районах, продовольчі органи з осені 1918 почали накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи із власних потреб. Ці завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях і селах, доводилися «до двору». Держ. завдання були поширені на всю країну декретом Раднаркому від 11 січня 1919 про продовольчу і фуражну розкладку. Продрозкладка була не податком, а реквізицією.

Сел. вимоги зрівняльного поділу землі, як відомо, були реалізовані більшовиками на 2-му Всерос. з'їзді рад, у знаменитому Декреті про землю. Проте поступовий відступ від цієї поступки селянству розпочався майже одразу після Жовтневого перевороту. 9 лютого 1918 Всерос. ЦВК видав «Основний закон про соціалізацію землі». Закон готувався спільно із лівими есерами, які тоді входили до складу Раднаркому і Всерос. ЦВК. Звідси — незвичний для більшовицького політ. словника термін «соціалізація». В розумінні есерів соціалізація означала передачу всієї землі без викупу у розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою чи споживчою нормою між селянами, які господарювали, не використовуючи чужої найманої праці. Проте замість органів самоуправління (вони так і не були створені) земля потрапила у розпорядження держ. органів. Отже, соціалізація насправді мало чим відрізнялася від націоналізації землі, що визнав і В.Ленін. Ця обставина мала принциповий характер. Соціалізація у формі націоналізації перетворювала осн. засіб с.-г. вир-ва на власність д-ви, яка заявила, що хоче переходити від першого етапу аграрних перетворень на селі, який дав землю селянам, до другого етапу, на якому індивідуальні сел. госп-ва мусять бути перетворені на колективні.

Декрет про землю проголошував вільний вибір форм користування землею: подвірної, хутірської, артільної, общинної. В законі про соціалізацію землі декларувалося, що д-ва сприятиме соціаліст. формам землеробства — *радгоспам* і комунам. Наприкінці 1918 за безпосередньою участю В.Леніна було підготовлено проект нового декрету про користування землею, який цілком ревізував норми Декрету про землю 1917. РКП(б) відмовлялася від уже проведеного зрівняльного поділу землі і поверталася до комуніст. настанови: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на такі, що скороминущі і відживають».

Здійснювати це гасло можна було лише при відповідній політичній системі, яка не надавала б сусп-ву жодних важелів впливу на держ. владу. Більшовики здобули статус держ. партії завдяки захопленню рад і забороні політ. діяльності ін. партій. Унаслідок цього РКП(б) зберігала за собою ознаки і партії, і держ. структури. Первинні орг-ції, рекрутуючи із пролетарських мас нових членів, мобілізовуючи їх на виконання рішень вищих парт. органів, створювали ілюзію парт. життя. Вищі ешелони партії перетворилися на складову держ. механізму. Всі практично більш-менш відп. держ. посади заміщалися лише членами РКП(б). Партія будувалася на засадах «демократичного централізму», що означало насамперед підпорядкування нижчих парт. ланок вищим. Завдяки цьому влада зосереджувалася на найвищому щаблі компартійно-рад. піраміди.

За статутом найвищою інстанцією вважався парт. з'їзд. Проте, по суті, VII з'їзд РКП(б), який у березні 1918 ратифікував Брестський мирний договір, виявився останнім з'їздом, що ухвалював самостійні рішення. Всі наступні з'їзди тільки підтверджували рішення, намічені ЦК партії.

Центр. комітет теж виявився занадто чисельною інституцією для того, щоб безперебійно забезпечувати одностайність думок і рішень. У ЦК, обраному в березні 1919 VIII з'їздом РКП(б), з'явилося бюро для вирішення гол. політ. питань у складі Л.Каменєва, М.Крестинського, В.Леніна, Й.Сталіна і Л.*Троцького*. Всі рішення, які приймалися політбюро ЦК, вважалися рішеннями ЦК. Члени політбюро ЦК мали рівний статус і розв'язували питання більшістю голосів, проте лідерство В.Леніна було незаперечним.

20 грудня 1917 Раднарком прийняв таємний декрет про заснування Всерос. надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (рос. — «Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем»; ВЧК). На момент створення *ВЧК* не були оголошені її функції і повноваження, що призвело до страхітливих наслідків, оскільки дало цій орг-ції змогу претендувати на такі привілеї, які спочатку зовсім не передбачалися. Створювана за зразком царської таємної поліції, вона не могла застосовувати до громадян будь-яких юрид. санкцій і мусила передавати справи на розгляд революц. трибуналів, які й мали виносити вироки. Проте досить швидко процедура спростилася і ВЧК отримала право сама виносити і здійснювати вироки.

Отже, взявши владу в листопаді 1917 під приводом нездатності Тимчасового уряду вивести країну зі світ. війни і подолати екон. кризу, більшовики накинули сусп-ву утопічну соціально-екон. систему, яка діяла лише під тотальним примусом д-ви і ставила сусп-во у повну залежність від держ. інститутів, а ще точніше — від держ. бюрократії, номенклатури.

Ця політика із дивовижним цинізмом провадилася протягом 1918—21 і зрештою викликала неприхований опір сусп-ва, яскравим проявом якого стала громадян. війна. Рос. рад. д-ва на чолі з керівниками більшовиків спровокувала масштабні та тривалі збройні конфлікти з різними соціальними групами та націями, що раніше входили до складу Рос. імперії. Особливо жорстокою війна була в Україні, де селянство становило більшість населення і до того ж, на відміну від рос. селянства, схильного до общинних форм господарювання, віддавало перевагу індивідуальним методам господарювання. Нац. держ. утворення мали доволі широку підтримку в укр. сусп-ві. Це і пояснює невдачі в утвердженні рад. влади в Україні, запеклий характер громадян. війни на її території.

Відступивши під тиском нім. військ з України весною 1918, більшовики не могли примиритись із незалежністю України як з економічних, так і з ідеологічних та військово-стратегічних міркувань.

Важливим кроком у завоюванні більшовиками України стало створення КП(б)У та проведення в липні 1918 під Москвою її першого з'їзду. КП(б)У створювалась як РКП(б), гол. завданням якої була боротьба «за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки». 28 листопада 1918 ЦК РКП(б) санкціонував утворення «незалежного» *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*, який очолив Г.*Пятаков*. Завдання уряду полягало у створенні ілюзії питомих укр. більшовицьких сил, а насправді він мав прикривати просування рос. військ в Україну. На поч. січня 1919 уряд перебрався до Харкова, який захопили більшовицькі війська. Тим часом від бездіяльності в ньому розгорілися інтриги та чвари за місце голови, група *Артема* (Ф.Сергєєва) прагнула змістити із цієї посади Г.Пятакова. Чвари були припинені Москвою, яка призначила новим головою уряду Х.*Раковського*.

29 січня Х.Раковський реорганізував Тимчасовий уряд. За рос. взірцем відділи уряду були названі нар. комісаріатами, а сам уряд — Радою нар. комісарів. Рад. державність в Україні сліпо копіювала рос. зразки, форми і методи, в ній практично не було нац. складової. Навіть назву д-ви більшовики змінили з УНР на УСРР (Укр. Соціаліст. Рад. Республіка).

На поч. березня 1919 в Харкові відбувся 3-й з'їзд КП(б)У. Його делегати представляли понад 23 тис. більшовиків, які на той час працювали в Україні. Тоді ж було створене політбюро ЦК, до складу якого ввійшли секретар ЦК КП(б)У Г.Пятаков, голова Київ. ради робітн. і сел. депутатів А.*Бубнов*, голова Укр. ради нар. госп-ва Е.*Квірінг*, нар. комісар землеробства УСРР В.*Мещеряков* і голова Рад нар. комісарів Х.Раковський. Проте Х.Раковський не спрацювався зі своїм попередником Г.Пятаковим, і в травні 1919 секретарем ЦК КП(б)У було обрано С.*Косіора*.

У зв'язку з обраною В.Леніним тактикою співпраці з лівими укр. політ. партіями, які солідаризувались із рад. платформою, їм було дозволено провести свої з'їзди і взяти участь у виборах делегатів на 3-й Всеукр. з'їзд рад. Майже одночасно зі з'їздом КП(б)У відбулися з'їзди обох лівоесерівських партій — Укр. партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів) та *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*. Остання виникла внаслідок розколу Укр. партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР), яка була відгалуженням загальнорос. партії лівих есерів. Обидві партії заявили про перехід на рад. платформу, проте не погоджувались із диктаторськими методами діяльності більшовиків. Замість гасла диктатури пролетаріату вони висували гасло диктатури трудящих класів і вимагали забезпечити рівні політ. права робітн. класу і селянству. Боротьбисти виступали за збереження нац. форми укр. д-ви.

3-й з'їзд КП(б)У рекомендував Всеукр. з'їзду рад, що мав відбутися, взяти за основу при опрацюванні Конституції УСРР Конституцію РСФРР 1918. Вона справді була взята за основу, причому ще до скликання з'їзду, коли визначалися норми представництва на Всеукр. з'їзд рад. За рос. конституцією робітн. класу надавалася рішуча перевага на виборах до Всерос. з'їзду і губернських рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів. Так, Всерос. з'їзд рад складався із представників міських рад із розрахун-

ку 1 депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад із розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів. 5-кратна перевага міськ. пролетаріату давала змогу побудувати рад. органи влади так, щоб вони не виходили з-під більшовицького контролю.

В Україні кількісні параметри представництва були ще жорсткішими. Більшовики не могли тут довіряти навіть робітникам. Конкретні норми представництва ЦК КП(б)У затвердив такі: 1 представник від сільс. волості (незалежно від кількості населення в ній), від 10 тис. робітників і від 1 тис. червоноармійців. Отже, делегати з'їзду були сформовані переважно із середовища червоноармійців, серед яких було не так багато українців.

За січень і лютий на всій території України, що опинилася під контролем Червоної армії, були утворені *військово-революційні комітети*. Спираючись на Всеукр. надзвичайну комісію (*ВУЧК*), більшовицькі осередки, ревкоми і комбіди, РНК УСРР провела вибори на Всеукр. з'їзд рад і домоглася бажаного результату. Серед 1719 делегатів з'їзду виявилося 1367 більшовиків, 150 боротьбистів і 100 борбистів.

Із Конституції УСРР, прийнятої 3-м Всеукр. з'їздом рад 10 березня і затвердженої в остаточній редакції ВУЦВК 14 березня 1919, не можна було встановити, чи є республіка незалежною д-вою, чи вона входить у федеративний зв'язок з ін. д-вою. Вона містила нормативні акти для законодавчих, виконавчих і суд. органів влади, встановлювала герб і прапор республіки, визначала її столицю. РСФРР в її тексті жодного разу не згадувалася.

За конституційними лаштунками ж насправді всього цього не було. Розбудовуючи свій апарат і сполучаючи його з об'єктами керування на території республіки, Раднарком УСРР наслідував управлінські схеми, вже напрацьовані в РНК РСФРР. На поч. березня 1919 президія Вищої ради нар. госп-ва (ВРНГ) звернулася до *Української ради народного господарства* (УРНГ) з вимогою перепідпорядкувати їй усі варті уваги об'єкти керування на території України згідно з вимогами демократ. централізму. Уряд УСРР негайно вирішив об'єднати ВРНГ і УРНГ в єдину систему, а також об'єднати банк. справу обох республік, щоб Нар. банк РСФРР обслуговував територію України. Після цього товарні фонди обох республік були об'єднані й було встановлено спільний вироб. план. Планування відбувалося через відділи, главки і центри ВРНГ.

23 квітня головнокомандувач Червоної армії Й.*Вацетіс* написав доповідну записку голові Раднаркому РСФРР із вимогою ліквідувати нац. армії і «сепаратну автономність у питаннях ведення війни». 19 травня директива ЦК РКП(б) про воєнну єдність була розглянута на нараді членів ЦК КП(б)У і відп. працівників центр. рад. установ. Того ж дня ВУЦВК схвалив резолюцію «Про об'єднання військових сил радянських республік». А 27 травня пленум ЦК КП(б)У провів рішення про об'єднання, поряд із військ. командуванням, рад. нар. госп-ва, залізниць, фінансів і керування працею. Військ. комісаріат УСРР було розформовано, а Укр. фронт ліквідовано, на його основі було створено 2 армії — 12-ту Зх. фронту та 14-ту Пд. фронту.

Так виглядала політично-державна структура, яка дістала назву «Української Соціалістичної Радянської Республіки». Щойно більшовики заволоділи Україною, вони негайно включили її в орбіту комуніст. проекту. 11 січня 1919 з'явився декрет укр. уряду про порядок націоналізації пром. підпр-в. За кілька місяців було одержавлено цукрову пром-сть, великі шахти, металургійні та машинобудівні з-ди.

Кер-во націоналізованими підпр-вами здійснювали УРНГ та її главки — Укрголовліс, Укрголовцукор, Укрголовспирт та ін. У березні 1919 УРНГ створила в Харкові Гірничопром. відділення, яке керувало вугільною, металургійною, хімічною й електротех. галузями пром-сті.

На поч. 1919 рядом декретів Раднаркому була запроваджена продовольча монополія д-ви. Уже у першому декреті від 11 січня вона була поширена майже на всі види продовольства та с.-г. сировини, хоча найголовніший об'єкт реквізицій становили зерно і фураж. Обсяги вилучення зерна залежали від двох чинників: потреб д-ви у продовольстві та сировині та спроможності органів Наркомпроду (у розпорядженні якого були і збройні загони) реалізувати доведені до губернії, повіту, волості й села обсяги здачі продовольства. Комуніст. розподіл продукції замість купівлі-продажу і продовольча розкладка були запроваджені в Україні одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919.

Виступаючи у березні 1919 на засіданні Петрогр. ради, В.Ленін переконував аудиторію у тому, що на Україні гігантські запаси хліба, які, однак, не вдасться легко взяти без створення відповідного апарату зі зброєю. Більшовицький вождь передбачав, що коли цих двох умов буде дотримано, то до 1 червня 1919 з України можна буде дістати 50 млн пудів зерна. Загалом же, на його думку, надлишок зерна в укр. селі становить, нібито, аж 500 млн пудів.

Відповідно до вимог вождя і практики, яка вже склалася в рад. Росії, весною 1919 почалась організація походу робітн. класу в укр. село. Похід здійснювався шляхом створення продовольчих загонів (*продзагонів*). За неповними даними, в цих загонах налічувалось у 1-й пол. 1919 5 тис. робітників, їм на допомогу прибували продзагони з Росії. У 87-ми рос. продзагонах налічувалося понад 2,5 тис. робітників.

Із січня 1919 в Україні утворювалися сільські й волосні *комітети бідноти* (комбіди; вже ліквідовані в рад. Росії), яким надавалася до відновлення сільрад уся повнота влади. Після створення мережі рад комбіди були підпорядковані волосним і повітовим виконавчим к-там цих рад, але зберігали владу. Вони здійснювали розкладку на місцях, причому 10 % зібраного хліба залишалося в їхньому розпорядженні як винагорода за працю.

Проте спроби розколоти селянство, нацькувати бідноту на заможних селян («куркулів») далеко не завжди увінчувались успіхом. Попри всі зусилля до липня 1919 створити мережу комбідів вдалося лише у половині укр. сіл. Часто вони створювалися, проте не діяли. Захищаючи свій хліб, селяни організовувались у повстанські загони, тепер уже антибільшовицького спрямування. 1919 в Україні вдалося заготовити не більше 8 млн пудів хліба. Близько половини цієї кількості становило зерно, вивезене із поміщицьких маєтків.

Про поширеність в Україні сел. повстанського руху влітку 1919, який у рад. джерелах називали «куркульським бандитизмом», свідчить той факт, що участь у ньому брали прибл. 250 тис. селян. Тобто кількість повстанців у кілька разів перевищувала чисельність Армії УНР, а також і армії ген. А.Денікіна.

В Україні складалося настільки серйозне становище, що засобами пропаганди, побудованої на демагогії, вже не можна було обійтися. Проти сел. повстанців було кинуто армію, створено спец. внутр. фронт, який очолив К.*Ворошилов*. Червона армія в Україні була ненадійна, оскільки сформувалася переважно із тих же повстанських загонів. Тому у боротьбі з повстанцями використовувалися передусім загони інтернаціоналістів, китайців та колиш. військовополонених австро-угор. армії, які осіли в Росії. Інтернаціоналісти не зупинялися перед найжорстокішими способами тероризування населення. На поч. квітня армія спалила перші повсталі села на Фастівщині — Романівку і Хидовці. У боротьбі з повстанським рухом використали принцип кругової поруки, взяття та розстріли заручників.

Антикомуніст. повстанський рух, розпочавшись у березні 1919, набув найбільшого розмаху наприкінці весни та влітку. Якщо спочатку в ньому переважали стихійні процеси, то з часом рух ставав організованішим, окремі загони намагалися координувати свої дії. Проте особливість руху полягала у прив'язаності повстанських загонів до рідних місць, села, волості, повіту, рідко — губернії. На поч. квітня 1919 представники укр. есерів і незалежників створили Всеукр. революц. к-т на чолі з Ю.*Мазуренком*, Гол. повстанську раду і Гол. повстанський штаб на чолі з О.Малолітком (отаман Сатана), безуспішно прагнучи об'єднати дії повстанців.

Крім орг. невиразності, характерною ознакою повстанського руху була його ідеологічна нерозвиненість. Сел. свідомість, збурена комуніст. практикою, не ототожнювала її з рад. владою. У зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 відзначалося: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, проте байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників».

Найбільшим за масштабами і наслідками став виступ 6-ї рад. д-зії Н.*Григор'єва*, що розпочався 9 травня 1919. Поштовхом до виступу стала сваволя продовольчих загонів у Єлизаветградському та Олександрійському повітах, звідки рекрутувалися кадри григор'євської д-зії. Настрої бійців передалися командуванню. Н.Григор'єв перед виступом видав знаменитий універсал «До українського народу» із закликом боротися проти комун, чекістів і комісарів. Підрозділи і частини григор'євців швидко захопили Миколаїв, Херсон, Катеринослав (нині м. Дніпро), Кременчук, Черкаси, Золотоношу, були на підході до Києва та Полтави.

Хоча більшовикам вдалося локалізувати виступ, Н.Григор'єв змусив їх зробити деякі поступки. У травні було відновлено видання газет кількох рад. партій. До уряду УСРР залучили представників боротьбистів, а борбистів ввели до складу ВУЦВК. Проте ці заходи не змогли суттєво змінити ситуацію. Червона армія, яка складалася переважно із селян, втратила мотивацію до активної боротьби, перш за все почався її відступ на денікінському фронті, трохи згодом у наступ перейшла Армія УНР. Наприкінці серпня рад. урядові установи поспішно виїхали з Києва. Рад. влада в Україні впала вдруге.

Падіння рад. влади в Україні влітку 1919 було однією із найдошкульніших поразок більшовиків за роки громадян. війни. Вони вдруге втратили величезний регіон, без природних та людських ресурсів якого було важко розраховувати на тривалішу перспективу перебування при владі. Після поразки армії А.Денікіна, коли знову з'явилася перспектива повороту в Україну, більшовицька верхівка прийшла до необхідності обговорити причини поразки в Україні та визначити план перспективних дій.

19 листопада 1919 Х.Раковський передав В.Леніну «Тези з українського питання». У цьому документі йшлося про необхідність відновлення УСРР із конституційним статусом незалежного держ. утворення, але на засадах «воєнно-політичного союзу». 21 листопада політбюро ЦК РКП(б) схвалило їх і поклало в основу резолюції «Про Радянську владу на Україні». «Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, — зазначалося в резолюції, — ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності України». Проте другий пункт резолюції все ставив на звичні місця: «Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами». Третій пункт стверджував: «А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком».

І все ж, не відпускаючи України, більшовики визнали за краще для себе зробити певні поступки українцям у нац. та земельному питаннях. Зокрема визнавалося, що укр. к-ра (мова, школа тощо) протягом віків придушувалася царизмом, а «ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури». За поступками у нац. сфері йшли поступки соціально-економічні. Вони не були аж надто промовистими, бо назагал більшовики ще не бажали відмовитися від курсу комуніст. буд-ва. Проте в його межах, зважаючи на те, що в Україні більшість населення становило селянство, резолюція ЦК РКП(б) ставила завданням рад. влади «завоювання до себе довір'я з боку не лише селянської бідноти, а й широких верств середнього селянства». Передбачалося, що це буде досягнуто більш гнучкою та обережною продовольчою і земельною політикою.

Три складові нової земельної політики РКП(б) формулювалися таким чином: 1) повна ліквідація відновлюваного А.Денікіним поміщицького землеволодіння із передачею земель безземельним і малоземельним; 2) рад. госп-ва будувати тільки у строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; 3) у справі об'єднання селян у комуни, артілі тощо строго проводити політику партії, яка

не допускає в цьому ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу начало примусу. Отже, рад. режим присягався не повторювати практики весни—літа 1919, принаймні не застосовувати до села політику відкритої війни.

1920 прояви громадян. війни вже не мали таких колізій, як попереднього 1919, проте вона продовжувалася протягом усього року і переважно на території України. Спочатку Червона армія довершувала розгром денікінців, але так і не спромоглася розбити їх цілком. Рештки Білої армії сховались у Криму за Перекопським перешийком, де їх реорганізував новий головнокомандувач — генерал-лейтенант П.*Врангель*. Коли наприкінці квітня почалася радянсько-польс. війна і відбулася передислокація червоних з'єднань на польський фронт, П.Врангель вивів війська із Криму і захопив Пн. Таврію, оголосивши про зміну денікінського політ. курсу, відмову від ідеології «єдиної та неділимої» Росії, проведення аграрної реформи на користь селянства. За час літнього наступу Біла армія виросла вдвічі, на бік врангелівців перейшли кілька повстанських отаманів, а у тилу не спалахувало сел. повстань.

Таким чином, Червоній армії довелося вирішувати в Україні гол. стратегічні завдання, пов'язані з утвердженням рад. влади в регіоні, тут було зосереджено більшість кількамільйонної військ. маси. Відповідно на плечі укр. селянства падав тягар утримання цієї армії. Які б обнадійливі обіцянки не давали більшовики наприкінці 1919, вони не лише зберегли політику *«воєнного комунізму»*, а й почали провадити її ще більш жорстоко.

Із поч. 1920 Україною прокотилася чергова хвиля націоналізації. Д-ва взяла під опіку 11 тис. підпр-в, хоч не могла забезпечити роботу і половини з них. На поч. року була створена Укр. трудова армія, в якій налічувалося 30 тис. бійців. На її чолі стояла Рада, яка підлягала Раді праці та оборони РСФРР. Компетенція РНК УСРР була зведена до мінімуму. Так виглядала на практиці обіцяна самостійність УСРР.

12 жовтня 1920 В.*Чубар* як заст. глави уряду вніс на розгляд РНК УСРР питання «Про табори примусових робіт». Тут не йшлося про контрреволюціонерів, ворогів народу, членів опозиційних партій, для них існували інші — концентраційні — табори. Ставилося завдання створення в кожному губернському центрі таборів для політично благонадійних людей, але — дезертирів трудового фронту. РНК УСРР схвалила цю постанову і доручила створити мережу трудових таборів Центр. управлінню громад. робіт і повинностей НКВС УСРР. У складі цього управління із серпня 1920 вже працював відділ примусових робіт. Через два тижні були організовані перші табори.

Проблема продрозкладки в Україні виявилась особливо болючою. Щоб узяти хліб, треба було мати управлінський апарат. У лютому 1920 В.Ленін порадив Д.*Мануїльському* спиратися під час збирання хліба на ради, утворені з бідноти та середняків-незаможників, вдячних партії за надані їм майно і землю. Х.Раковський визнав за необхідне підправити цю пропозицію, тому що не бачив способів усунення із рад заможного селянства. Він вирішив створити паралельні радам *комітети незаможних селян* (комнезами) і наділити їх часткою повноважень, відібраних у рад. У квітні 1920 був опублікований декрет ВУЦВК про комнезами. Вони одержували право здійснювати земельну реформу, визначати продрозкладку, розподіляти серед бідноти частину зібраних продовольчих ресурсів. Завдяки комнезамам в Україні було зібрано 1920 р. 71,5 млн пудів хліба.

В.Ленін вважав необхідним не лише відбудову пром-сті, яка занепадала із 1914, а й створення її новітніх галузей, заснованих на використанні електрики. Ген. план докорінної тех. реконструкції він вимагав створювати як план електрифікації госп-ва. За його дорученням була організована Держ. комісія з питань електрифікації Росії, яка наприкінці 1920 представила 8-му Всерос. з'їзду рад пропозиції, розраховані на 10—20 років. Ресурси на капітальне буд-во, пов'язане із виконанням плану електрифікації, мала забезпечити продрозкладка.

КП(б)У оголосила війну «куркулеві». Цей термін не мав зрозумілого соціального визначення, під нього міг потрапити будь-який селянин, який виявляв незгоду із діями влади. 4-та конференція КП(б)У оголосила «куркуля» винуватцем усіх нещасть, принесених громадян. війною. Наявність «куркулів» стала ідеальним приводом для розгортання «хрестових походів» проти укр. села. Для їх проведення відмобілізовувалися продовольчі загони, продармійці та комнезами. Весна—осінь 1920 пройшли під гаслами кампанії «походу на куркуля».

Подібна політика підривала основи економіки, посилювала продовольчу катастрофу. Голод уже 1920 дав про себе знати в Росії, в Україні його вибух прийшовся на 1921—22. Другим наслідком стало посилення сел. опору політиці та практиці властей. Уже у травні 1920 повстанський антикомуніст. рух набув загрозливого розмаху. Влітку 1920 в Україні діяли до 250 повстанських загонів. Серед них виділялась і способом дії, і масштабом повстанська армія батька Н.*Махна*. Влітку 1920 махновці зробили по Лівобереж. Україні 3 рейди заг. протяжністю бл. 1500 км. Н.Махно користувався підтримкою селянства, а тому легко поповнював свої лави. У вересні 1920 махновська армія налічувала до 20 тис. бійців. Це змусило червоне командування шукати шляхи до нового союзу з Н.Махном, який був укладений восени для спільної боротьби із П.Врангелем.

Повстанський рух був іманентною складовою громадян. війни в Україні, він існував доти, доки більшовики не відмовилися від політики «воєнного комунізму», визиску села, спроб насильно змінити соціально-екон. уклад життя селянства. Сталося це в Україні лише восени 1921 після запровадження нової екон. політики (непу), яка передбачала повернення до товарно-грошових відносин. Неп став компромісом між селянством і більшовицьким режимом. На ноті цього компромісу завершилася доба революції та громадян. війни.

Економічна криза «воєнного комунізму»

Шість із половиною років майже безперервних воєн. дій тяжко відбилися на госп. розвитку країни. Справу довершили безвідповідальні експерименти

Листівка із закликом здавати продподаток. 1921.

більшовиків у галузі вироб. відносин і керування націоналізованими підпр-вами. Не одержуючи пром. товарів, село відмовлялося добровільно давати місту продовольство. Щоб нагодувати величезну армію і колосальний управлінський апарат, що утворився у націоналізованому секторі економіки й у структурах влади, а також самих робітників, д-ві доводилося реквізувати хліб. Продрозкладка не виконувалась, і постачання міст різко погіршилося. Голодні робітники відмовлялися спускатись у шахти, вугілля не надходило на залізниці, рух поїздів зупинявся, паралізуючи все організоване життя.

Проти політики продрозкладки повстало селянство. Для придушення заколотів і повстань більшовикам довелося використати армію. Проти «куркульського», або ж, як інакше вказували в офіц. документації, «політичного бандитизму» уряд рад. України кинув $^2/_3$ регулярних військ РСЧА. По суті, у країні розгорілася громадян. війна. Пізніше, коли підрахували втрати, то виявилося, що по всій РСЧА за 1921—22 вони становили 238 тис. бійців.

Водночас 27 березня 1921 надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила постанову про заміну розкладки податком. *Продовольчий податок* становив 117 млн пудів замість встановлених раніше на 1921 за розкладкою 160 млн пудів. Постановою ВУЦВК у березні 1921 минулорічна заборгованість по сел. госп-вах скорочувалась із 95 до 50 млн пудів.

Тим часом тяжка посуха 1921 вразила всю хлібовиробну смугу — пд. губернії України, Крим, Пн. Кавказ і Поволжя. Про катастрофу, що насувалася на Поволжя, рос. газети писали щодня. У липні 1921 при Всерос. ЦВК була створена Комісія допомоги голодуючим на чолі з М.*Калініним*. В УСРР таку комісію очолив голова ВУЦВК Г.*Петровський*. Вона опікувалася насамперед біженцями з Поволжя та ін. охоплених посухою регіонів Росії. Було зареєстровано 439 тис. таких біженців, серед них до 80 тис. дітей. 2 серпня 1921 у газетах було надруковане звернення В.Леніна, адресоване укр. селянам: «Правобережна Україна в цьому році зібрала прекрасний урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, чекають допомоги від українських землеробів».

Справді, на Правобережжі, а ще більше — на Лівобережжі урожай на засіяних площах був непоганий. Проте 1921 у відповідь на продрозкладку попереднього року посіяно було набагато менше, ніж звичайно. Час від часу В.Ленін повертався до думки про використання у продовольчій роботі військ. сили. 12 серпня 1921 він підписав постанову Ради праці і оборони про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. Постанова вимагала вводити війська у волості та села, що ухиляються від продовольчого податку, і покладати на сільс. громади харчування військ. частин «за повною нормою бойового пайка». В Україні були розміщені сотні тисяч червоноармійців.

У 12-ти губерніях України, з яких 5 були вражені посухою, зібрали майже 64 млн пудів хліба проти 98 млн пудів в усій Росії. Вражають цифри зібраного хліба у неврожайних губерніях. Зокрема, в Олександрівській губ. заготівля тривала до поч. грудня і було зібрано 255 тис. пудів. Незважаючи на взяття сотень заручників, більше хліба в цій губернії заготовити не вдалося. 300 тис. селян годувалися сурогатами із макухи і кураю, випадки смерті від голодного тифу в листопаді налічувалися сотнями. На 6-й конференції КП(б)У в грудні 1921, під час обговорення звіту ЦК, М.*Скрипник* насмілився заговорити про голод в Україні. Після цього було поставлено у порядок денний доповідь Д.Мануїльського «Голод і засівна кампанія». У доповіді вперше було поставлено знак рівності між голодом у Поволжі та голодом на пд. України. Із санкції Москви 14 січня 1922 РНК УСРР прийняла постанову, в якій пд. губернії оголошувалися голодуючими. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні та доручило Центр. комісії допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВУЦВК зайнятися власними голодуючими.

Американська адміністрація допомоги (англ. *American* Relief Administration; ARA, звідси укр. скорочення АРА) працювала в Росії із серпня 1921, рятуючи від голодної смерті сотні тисяч людей. Оскільки укр. уряд не визнавав пд. губернії голодуючими, працівники АРА в Україну не йшли. У жовтні 1921 Х.Раковський уклав із міжнар. менонітськими орг-ціями угоду про відкриття харчувальних пунктів для менонітів Олександрівської і Миколаїв. губерній. Проте у «незалежній і суверенній» Україні угода з головою уряду була недостатньою. Менонітів не пускали в республіку до березня 1922. ЦК Допгол при Всерос. ЦВК докладав усіх зусиль для зосередження ресурсів АРА у Поволжі.

Розпочата навесні 1918 політика насадження комунізму як певної соціально-екон. системи призвела до глибокої кризи політ. режиму. Навесні 1921 ця криза проявлялась у різних формах, але найбільш небезпечною для режиму була конфронтація із багатомільйонними сел. масами.

Ленінський уряд змушений був зробити кардинальний поворот: від доповнення продовольчої розкладки (у грудні 1920) до скасування розкладки взагалі, відмови від реквізиційного і повернення до податкового начала у відносинах д-ви із селянством (у березні 1921). У виступах на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 В.Ленін намагався переконати делегатів у тому, що поступки ринку є тимчасовими.

Із переходом до концепції *нової економічної політики* радикальні зміни відбулися не лише на селі та у дрібнотоварному вир-ві, а й у керуванні індустріальними галузями економіки та кредитно-фінансовій сфері. По суті, «робітничо-селянська» д-ва перейшла із комуністичних на

капіталіст. засади керування, тобто стала сукупним капіталістом. Д-ва не поступилася «командними висотами» нар. госп-ва, що забезпечували їй екон. диктатуру в сусп-ві. Вона передавала приватним особам лише дрібні підпр-ва, та й то у більшості випадків не у власність, а в оренду. Створений на таких засадах приватний сектор радше маскував дійсний стан справ, ніж визначав характер змін екон. політики щодо пром-сті.

Отже, різниця між сільс. і міським непом була принциповою. Сільс. госп-во діяло на ринкових засадах. У місті була створена штучна подоба ринку і ринкових відносин.

Причиною зміни екон. політики щодо селянства був опір останнього реквізиціям і забороні вільної торгівлі. Причиною зміни політики щодо пром-сті була непристосованість *«главкізму»* до реального життя. Керування промисловістю на засадах «главкізму» призводило до колапсу екон. діяльності. В.Ленін та його оточення довго не бажали вірити у те, що умоглядні схеми керування, які виглядали на папері логічно і струнко, не діють у реальному житті. Тільки зупинки підпр-в переконували їх у тому, що треба міняти всю систему керування. Як би не розбудовували централізований апарат керування, неможливо було наперед розрахувати, що саме потрібно для нормальної вироб. діяльності кожному окремо взятому підпр-ву.

У травні 1921 була скликана 10-та конференція РКП(б), де висловлювалася думка щодо «розширення самостійності та ініціативи кожного великого підприємства у справі розпорядження фінансовими засобами та матеріальними ресурсами». Неп у пром-сть прийшов разом із наказом РНК РСФРР від 9 серпня «Про проведення в життя основ нової економічної політики» і постановою Ради праці та оборони від 12 серпня 1921 «Основні положення про заходи із відбудови великої промисловості і піднесення та розвитку виробництва». В Україні вони були дубльовані урядом відповідно 30 серпня і 21 жовтня 1921.

За наказом РНК РСФРР від 9 серпня пром-сть була поділена на 3 групи. До першої включалися великі підпр-ва, які мали важливе значення для д-ви і могли бути пущені в дію негайно. Вони залишалися на держ. постачанні. До другої групи належали діючі підпр-ва дрібної пром-сті, які знімались із держ. постачання і передавалися в оренду приватним підпр-вам, навіть колиш. власникам. В Україні було передано в оренду орг-ціям (кооперативам, комнезамам, артілям) або приватним особам 5,2 тис. підпр-в. Нарешті до третьої групи зараховували підпр-ва великої пром-сті, які д-ва не могла утримувати, проте не бажала віддавати приватному капіталу, їх ставили на консервацію до кращих часів. Робітники та службовці, які працювали на таких підпр-вах, переводилися на підпр-ва діючі або ж набували статусу безробітних і отримували невелику соціальну допомогу від д-ви.

Постанова Ради праці та оборони від 12 серпня 1921 надавала *Вищій раді народного господарства* право виділяти у певні об'єднання найбільш великі, технічно обладнані підпр-ва, які мали працювати як госпрозрахункові. Підпр-во на госпрозрахунку ставало господарюючим суб'єктом і юрид. особою. Воно мало право самостійно діяти на ринку. Але ринок, на якому господарювали такі об'єднання, був відірваний від світового монополією д-ви на зовн. торгівлю. Об'єднання дістали назву «*трестів*». Проте такі трести не мали нічого спільного із капіталіст. трестами у зх. країнах або ж у дореволюц. Росії.

Зміна статусу УСРР. Входження до складу СРСР

Перший у мирних умовах X з'їзд РКП(б) мав розглянути нац. питання як одне з найважливіших. Перед засіданням делегатам були роздані тези Й.Сталіна «Про чергові завдання партії у національному питанні». Взяти участь у критичному обговоренні вибухонебезпечного питання виявили бажання 29 осіб. Проте корективи в ритм роботи з'їзду вніс Кронштадтський заколот. Після Й.Сталіна і співдоповідача Г.Сафарова на трибуну вдалося зійти лише трьом делегатам.

Велика кількість тих, хто бажав виступити, пояснювалася двозначністю сталінських тез. Власне сталінські тези не перекреслювали засад тієї «договірної федерації», яка склалась у 2-й пол. 1920. «Диявол» приховувався у напівтонах. «Ізольоване існування окремих радянських республік нестале, неміцне завдяки загрозі їхньому існуванню з боку капіталістичних держав.., — твердив Й.Сталін. — Національні радянські республіки, що звільнилися від "своєї" і "чужої" буржуазії, можуть відстояти своє існування і перемогти об'єднані сили імперіалізму лише об'єднуючись у тісний державний союз, або ж вони зовсім не переможуть».

Ініціативу щодо повернення до обговорення питання виявив X.Раковський. Відразу після X з'їзду він провів через РНК УСРР постанову про доцільність розробки загальнофедеративної конституції. Рішення було відіслане до ЦК РКП(б) і не зустріло заперечень. Услід за цим була утворена українсько-рос. комісія з розробки загальнофедеративної конституції. ВУЦВК делегував до неї М.Скрипника, а Всерос. ЦВК — працівників другого плану: наркома юстиції Д.Курського і члена власної президії М.Владимирського. Проте йшли місяць за місяцем, а комісія так і не виявила себе по-справжньому. Тоді з ініціативи X.Раковського політбюро ЦК КП(б)У у березні 1922 звернулося до ЦК ВКП(б) із проханням створити комісію із членів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У «для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР». Дізнавшися про ініціативу українців, аналогічне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії. У липні 1922 із таким же проханням до ЦК ВКП(б) звернулися представники закавказ. республік.

Відгукуючися на всі ці пропозиції, політбюро ЦК РКП(б) вирішило 10 серпня створити комісію для підготовки на черговий пленум ЦК проекту вдосконалення федеративних відносин між республіками. Наступного дня оргбюро ЦК затвердило персональний склад комісії. Україну у ній представляв Г.Петровський.

Не зважаючи на заперечення, Й.Сталін провів у комісії власний проект рішення. Розроблений ним документ «Про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками» передбачав входження їх до складу Росії на правах автономії. В.Леніна цілком влаштовувала та «договірна федерація», яку він створив у

Герб СРСР, 1924—1936.

2-й пол. 1920. За структурою ця федерація практично не відрізнялася від т. зв. воєнно-політ. союзу, створеного в серед. 1919. Проте «договірною федерацією» були незадоволені й ті, хто хотів би «втягнути» формально незалежні республіки в Росію, й ті, хто вимагав ясності у взаємовідносинах між центр. відомствами та нац. республіками. Якщо один із керівників нац. компартії заявляв із трибуни парт. з'їзду, що не знає, в яких відносинах перебувають Росія та Україна після укладення договору між ними, із «договірною федерацією» треба було щось робити.

В роботі комісії оргбюро В.Ленін участі не брав. Приступ хвороби, що пізніше виявилася смертельною, змусив його перебратися в Горки. Й.Сталін мав намір якнайшвидше, до повернення В.Леніна в Кремль, надати проекту «автономізації» незалежних республік форму рішення ЦК РКП(б). Утім напередодні вирішального засідання, 22 вересня ген. секретар ЦК РКП(б) змушений був усе-таки звернутися до вождя з офіц. повідомленням про результати роботи комісії оргбюро ЦК і рішення, які мали бути прийняті. Пояснювальна записка Й.Сталіна, яка не публікувалася до останніх років горбачовської «перебудови», цілком відверто розкривала мотиви, якими керувався ген. секретар, як і всі ін. представники центр. рос. відомств: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були виказувати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч власному бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність із боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».

Х.Раковський 28 вересня надіслав до ЦК РКП(б) офіц. доповідну записку з обгрунтуванням негативного ставлення до прийнятого комісією оргбюро рішення. Позиція Х.Раковського, як і вкрай негативна резолюція керівників Компартії Грузії з приводу проекту «автономізації», змусили В.Леніна запропонувати ін. підходи в галузі взаємовідносин між незалежними республіками. 26 вересня у листі до членів політбюро ЦК В.Ленін відкидав сталінський проект як відступ від принципів пролетарського інтернаціоналізму. Висувалася цілком нова форма держ. союзу незалежних рад. республік: Рос. Федерація разом із Закавказ. Федерацією, Україною і Білорусією мали утворити «федерацію другого поверху». «Ми, — писав В.Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та іншими і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, Союз Радянських Республік Європи та Азії».

Маючи у розпорядженні «єдину й неділиму» партію, яка скріплювала залізними обручами диктатури контрольовану нею територію, В.Ленін міг вибудовувати скільки завгодно «федеративних поверхів» по рад. лінії. «Важливо, — писав він, — щоби ми не давали поживи "незалежникам", не знищували їхньої незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік». Пленум ЦК РКП(б), який відбувся 6 жовтня, прийняв запропоновану В.Леніним формулу державотворення. Тепер резолюція з питання «Про взаємовідносини суверенних союзних республік» виглядала у першому пункті так: «Визнати за необхідне укладення договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких Республік і РСФРР про об'єднання їх у Союз Радянських Соціалістичних Республік із залишенням за кожною із них права вільного виходу зі складу Союзу». На пленумі ЦК була затверджена комісія із розробки Конституції Рад. Союзу у складі Й.Сталіна (голова), М.Калініна, Л.Каменєва, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників від незалежних республік.

Роботу конституційної комісії Й.Сталін організував без виклику представників від союзних республік, намагаючися встигнути прийняти документ до з'їздів рад у нац. республіках, які призначалися на 1-шу пол. грудня. Крім того, сам текст Конституції СРСР мав опрацьовуватися вже після утворення єдиної д-ви і під контролем її органів. Тут йшлося про опрацювання осн. положень. Проте небажання Й.Сталіна співробітничати із нац. республіками пояснювалося й тим, що він прагнув усіляко обмежити на користь центру компетенцію периферійних органів Союзу. Утворювалися наркомати 3-х типів: злиті, об'єднані й самостійні. Злиті наркомати мали «безроздільну владу» на всій території СРСР. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тим, що мали підпорядковані Москві респ. підрозділи, за якими зберігалася назва «народних комісаріатів». Статус самостійних мали лише 6 наркоматів: юстиції, внутр. справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Утворення СРСР у грудні 1922 відбувалося за бюрократичним сценарієм, відпрацьованим в оргбюро ЦК РКП(б). 10 грудня 7-й Всеукр. з'їзд рад у Харкові схвалив Декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР. 13 грудня за утворення СРСР висловився і Закавказ. з'їзд рад, 18 грудня — 4-й Білоруський, 23 грудня — 10-й Всеросійський з'їзд рад, 30 грудня 1922 декларацію про утворення Союзу РСР урочисто проголосив 1-й з'їзд рад СРСР.

У постанові з'їзду Декларація і Союзний договір затверджувалися лише в основному. Ці документи були подані на розгляд ЦВК союзних республік. Розробка тексту Конституції СРСР тривала близько року. Перша Конституція СРСР була затверджена в січні 1924 на 2-му з'їзді рад. Перероблений з урахуванням нового держ. статусу текст Конституції УСРР затвердив у травні 1925 9-й Всеукр. з'їзд рад. Тому звична дата «утворення СРСР» 30 грудня 1922 стала лише початком процесу, який юридично тривав майже рік.

Перехід до «нової економічної політики»

У жовтні 1921 В.Ленін уперше порушив питання про переведення держ. пром-сті на комерційний розрахунок. Це означало, що треба було, по-перше, зіставляти видатки і доходи і, по-друге,

здійснювати всі витрати у межах одержаних доходів. Відтепер лише невеликій кількості підпр-в особливо важливого значення дозволялося звертатися по фінансову допомогу (дотацію) до д-ви, щоб покрити різницю між видатками і доходами. Пізніше, у квітні 1923, в Декреті про трести з'явився ще один елемент комерційного розрахунку: трести та ін. об'єднання мусили прагнути не лише зрівняти видатки з доходами, а й одержувати прибуток. Частина прибутку відраховувалась у доходну частину бюджету.

На комерційний, або ж господарський, розрахунок мав переходити і бюджет. Інакше не можна було позбутися інфляції і домогтися сталості грошового обігу. Доходну частину бюджету треба було наповнювати не лише податками із селян, а й прибутками від держ. пром-сті.

У жовтні 1921 був створений Держ. банк, який почав випускати в обіг банк. білети — *червінці*. У дореволюц. Росії «червінцями» називалися монети, виготовлені із золота високої проби («червоного»). Рад. червонець був 10-рубльовою паперовою банкнотою. Офіційно оголошений еквівалент нової валюти дорівнював 7,7 г щирого золота, тобто 10 царським рублям. В усуспільненому секторі створювався штучний ринок, який перебував під контролем д-ви. Тому червонець як платіжний засіб мав гарантований успіх.

Оскільки дефіцитність бюджету ще не була подолана, одночасно із червонцем в обігу перебував звичний радзнак («радянський знак»). Дрібні платежі здійснювались у радзнаках, і тому населення, як і раніше, потерпало від інфляції. Лише у перші місяці 1924, коли більшість платежів почала здійснюватись у червінцях, нову валюту почали використовувати для видачі заробітної плати. Одночасно селянам дозволили розплачуватись із д-вою по податках не натурою, а грошима.

Під час реформи був допущений розмін червінців за кордоном і всередині країни на золото та валюту. Держ. банк СРСР регулював валютні курси ринковими засобами, тобто продажем-купівлею валюти та золота за встановленим паритетом. В обіг навіть була випущена незначна кількість червінців у золотих монетах. При зниженні курсу червінця на легалізованому валютному ринку всередині країни або ж на закордонних біржах, де котирувалася рад. грошова одиниця, Держ. банк скуповував її за рахунок золотовалютних резервів, а при підвищенні курсу продавав червінці, поповнюючи ці резерви. Завдяки цьому червонець почав витісняти з обігу і зі сфери тезаврування (нагромадження цінностей) закордонну валюту і золото.

Вихід із госп. кризи кер-во РКП(б) та КП(б)У здійснювало за рахунок селянства. Найяскравіше це виявилося 1921—22, коли продподаток примусово стягувався навіть у голодуючих місцевостях України. Однак і пізніше д-ва тиснула на сільс. госп-во податками. Зокрема, на 1923 с.-г. податок був визначений у розмірі 113 млн пудів, що дорівнювало 17 % валового збору. Проте база для податку була визначена надто оптимістично і реальний податок перевищив 28 % врожаю. Якщо врахувати виплати за обов'язковим страхуванням, місц. зборами і поверненням насіннєвої позики, то весь обсяг відчуженого врожаю перевищував 35 %.

У податковій сфері здійснювалася класова політика: середняцькі госп-ва одержували пільги, а незаможники та бідняки зовсім звільнялися від податку. Оскільки сума оподаткування не змінювалася, податок усією вагою обтяжував заможні госп-ва. Це знекровлювало їх, позбавляло стимулів до праці. В результаті товарність с.-г. вир-ва знижувалася. Зокрема, товарна частина зернової продукції у валовому зборі дорівнювала 26 % у 1923/24 госп. році та 21 % у 1925/26 госп. році. Така товарність не могла задовольнити місто і не забезпечувала потреб експорту. Придушуючи міцні госп-ва, д-ва водночас підтримувала колгоспи, але останні теж давали мало товарної продукції. Рад. пропагандисти звідси доходили висновку, що становище врятує лише масова колективізація сел. госп-в. Проте наприкінці 1928 було колективізовано тільки 5,5 % сел. дворів. Селянство не бажало «усуспільнювати» свої засоби вир-ва і втрачати екон. самостійність. Колективізували свої наділи переважно бідняки. Ступінь відчуження засобів вир-ва був мінімальний.

На відміну від колективізації, яка зовсім не захоплювала селян, кооперування на селі стрімко розвивалося. С.-г. кооперацією охоплювалося 1924 р. 15 % госп-в, а 1928 — 39 %. 1927/28 госп. року на с.-г. кооперацію припадало 36 % планової заготівлі хлібопродуктів, 55 — заготівлі картоплі, 61 — молочної продукції, 100 % — махорки, хмелю, цукрового буряку. Машинопостачання села зосередилось у т-вах с.-г. кооперації. Була створена мережа машинних або машинно-тракторних т-в. Спираючись на машинно-тракторні т-ва, сел. госп-во було здатне здійснити якісний прорив у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні агрокультури, збільшенні частки товарної продукції.

Київський Житній базар 1923 року. Фрагмент картини. Художник І. Макарова.

На 14-й конференції РКП(б) (квітень 1925) і на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925) було проголошене гасло «Обличчям до села!». Цей курс спрямовувався на використання екон. важелів у врегулюванні сільс. госп-ва. 3-й з'їзд рад СРСР (травень 1925) засудив адм. заходи проти заможної верхівки села, яка чисельно зростала, і підкреслив, що кооп. об'єднання селянства — єдиний шлях піднесення сел. госп-в. Проте 1925 виявився останнім, коли непівська, суто економічна, тенденція у відносинах д-ви і сільс. госп-ва проявилась особливо яскраво. Надалі і щороку потужніше діяла ін. тенденція — спрямованість на позбавлення селян екон. незалежності і перетворення їх у робочу силу в одержавлених колгоспах.

Із весни 1923 почали виявлятися ознаки т. зв. кризи збуту,

особливо в галузях пром-сті, тісно пов'язаних із сільс. госп-вом. Криза збуту проявлялась у невідповідності цін на пром. і с.-г. продукцію. Селянину треба було продати у 4—5 разів більше хліба, ніж до війни, щоби придбати рівноцінну кількість пром. товарів. На «ножицях цін» селяни втрачали до половини доходів. Різке подорожчання пром. товарів змусило селян утриматися від їх закупівлі. У вересні 1923 залишилася нереалізованою майже $^{1}/_{3}$ виготовлених пром. товарів. Це позбавило пром-сть потрібних оборотних коштів. Почалася ланцюгова реакція паралізації вир-ва. Зросло безробіття, почалися перебої з виплатою заробітної плати. У подоланні кризи збуту велику роль відіграло завершення грошової реформи. В лютому 1924 в обіг увійшли держ. казначейські білети і розмінна срібна монета. Одночасно з обігу були вилучені радзнаки.

Запроваджуючи нову екон. політику, В.Ленін відступав перед загрозою чергової громадян. війни, на цей раз з усім селянством. Перехід екон. відносин між містом і селом на ринкові засади приводив до реставрації всіх елементів ринку — грошової системи, торгівлі, приватного підприємництва. Націоналізовану пром-сть більшовики не збиралися віддавати кому б то не було, але і в ній довелося реставрувати ринкові відносини, хай навіть штучні. В цій ситуації не можна було заборонити проявів самодіяльного приватного підприємництва. Люди, які виявляли бажання зайнятися ним після всіх попередніх заборон, зустріли навіть досить прихильне ставлення з боку керівників рад. д-ви, тому що таке підприємництво давало змогу розв'язувати проблеми задоволення населення матеріальними благами і послугами. На Всеукр. нараді з питань торгівлі, яка відбулася в лютому 1923, констатувалося, що приватний капітал став фактичним господарем ринку. На цей час питома вага приватника серед торг. підпр-в республіки доходила до 96 %. Частка його в роздрібному товарообігу становила 92 %, оптово-роздрібному — 50, в оптовому — 1 %.

Проте д-ва мала багато важелів, якими регулювалась активність приватного капіталу в торгівлі. Зазвичай вона обмежувалася збільшенням комунальними органами орендної плати за торг. приміщення, посиленням податкового обкладення, погіршенням умов кредитування приватника. На відміну від приватної торгівлі, обороти якої зростали до серед. 1920-х рр., підприємницька діяльність непманів у пром-сті була менш успішною. Хоча кількість приватних з-дів і ф-к зросла із 452 у 1922/23 госп. році до 493 у 1924/25 госп. році. Проте це зростання відбулося за рахунок підпр-в харчової пром-сті. У кам'яновугільній, металургійній і цементній пром-сті не залишилося жодного приватного підпр-ва, у машинобудуванні — лише три.

Формування тоталітарної держави

Монопольна влада коміст. партії, що склалася під час громадян. війни, поступово інституціоналізовувалась у сталі елементи тоталітарної д-ви. Компартійно-рад. диктатура не підпорядковувалася конституціям і звичайним законам, хоча в рад. сусп-ві не можна було поскаржитися на їх відсутність. Воля ієрархічно побудованої держ. партії якраз і була законом для позбавленого суверенності сусп-ва. «Наші закони, — стверджував у липні 1930 відомий компарт. діяч, на той час — прокурор РСФРР М.Криленко, — це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше, як вказівки партії».

Волю партії висловлював з'їзд. Організатором з'їздів виступав ЦК, тобто вищий парт. орган у перервах між з'їздами. Формально з'їзди обирали черговий склад ЦК партії. Фактично ж підконтрольний ЦК апарат підбирав делегатів з'їзду, обираючи тільки тих, чия поведінка під час таємних виборів ЦК була прогнозованою.

«Кто против Советов?». Плакат.

Вищим органом партії ЦК залишався реально тільки до VIII з'їзду РКП(б). Засідання (пленуми) ЦК тоді відбувалися двічі на місяць. Скликання таких засідань було нескладною справою, зважаючи на нечисленність цекістів (19 у ЦК, обраному VIII з'їздом). Надалі кількість членів ЦК почала зростати, а пленуми почали скликатись один раз на кілька місяців. Розв'язувати поточні питання керування ЦК уже не міг, якщо він діяв своїм повним складом. Після VIII з'їзду РКП(б) В.Ленін утворив усередині ЦК два постійно функціонуючі органи для розв'язання політ. і орг. питань: політбюро ЦК і оргбюро ЦК.

Оргбюро ЦК готувало питання на розгляд політбюро. Одночасно воно саме розв'язувало менш важливі питання, і його рішення, якщо ніхто із членів політбюро їх не опротестовував, автоматично ставали рішеннями ЦК. Політбюро розв'язувало найважливіші питання, і його рішення, якщо їх не подавали на розгляд пленуму, теж ставали рішеннями ЦК. Оскільки ЦК РКП(б) становив «вістря» владної піраміди, вся реальна влада зосереджувалася в його політбюро.

Члени політбюро ЦК формально були рівні один одному за становищем у системі влади і мусили на кожному парт. з'їзді поновлювати свій статус, проходячи через вибори до парт. кер-ва. Фактично ж політ. вага членів політбюро була різною. Вона залежала від впливу кожного на ті чи ін. компарт. і рад. структури та на саме сусп-во, а також від персональних угод, що укладалися всередині цього невеликого колективу. Стабільність або ж нестабільність компарт. диктатури визначалася тим, чи був серед складу політбюро вождь, тобто той політ. діяч, волі якого всі ін. носії диктатури беззастережно підпорядковувалися. Проте персональна диктатура у *компартійно-радянській системі державної влади* була лише окремим проявом диктатури колективної.

Політбюро ЦК у складі В.Леніна, Л.Каменєва, М.Крестинського, Й.Сталіна і Л.Троцького проіснувало без персональних змін два роки — до Х з'їзду РКП(б). Напередодні цього з'їзду в партії спалахнула розв'язана Л.Троцьким дискусія про проф-

спілки. Прибічники Л.Троцького на з'їзді зазнали нищівної поразки. Після цього В.Ленін цілком оновив склад секретаріату ЦК, який раніше перебував під контролем Л.Троцького. Замість М.Крестинського, Є.Преображенського і Л.Серебрякова до секретаріату були введені В.*Молотов* (як відп. секретар), В.Михайлов і О.Ярославський. Нові секретарі замінили попередніх і в складі оргбюро ЦК, яке очолював Й.Сталін. У складі політбюро ЦК М.Крестинського замінив Г.*Зінов'єв.*

Проте персональні зміни у парт. кер-ві після дискусії про профспілки мали другорядне значення порівняно із резолюцією «Про єдність партії», яку ухвалив за наполяганням В.Леніна X з'їзд. Останній пункт цієї резолюції скасував суверенне право парт. з'їздів формувати склад ЦК. Тепер самому ЦК надавалося право у випадку фракційності карати своїх членів, аж до виключення їх із партії.

Перетворившися на урядову партію, більшовики почали зливатися з урядовим апаратом, який самі ж створювали. Потрібні для нормального функціонування спеціалісти рекрутувались із дореволюц. апарату. Процес оволодіння держ. апаратом приводив до зміни становища секретарів парт. к-тів у системі влади. Вони ставали першими особами на регіональних рівнях. Проте у момент приходу більшовиків до влади найвищою посадою в системі влади вважалася посада голови уряду. У Петрограді її з великою неохотою взяв на себе В.Ленін. У Києві, потім у Харкові на чолі регіонального субцентру влади став Х.Раковський. Одразу після того, як він очолив РНК УСРР, його обрали членом ЦК РКП(б).

Гол. посади в партії і д-ві в цей час займали Л.Каменєв (голова політбюро ЦК, голова Моск. ради), Й.Сталін (очолював оргбюро ЦК і керував секретаріатом ЦК) і Г.Зінов'єв (голова Комуніст. Інтернаціоналу і Петрогр. ради). Вони втрьох об'єдналися проти Л.Троцького, якого всі вважали природним наступником В.Леніна. Коли в ніч на 16 грудня 1922 із В.Леніним стався другий удар, який виключив його із політ. діяльності, соратники постаралися довершити справу ізоляцією вождя на дачі

«Дім Держпрому в Харкові». Художник І. Шульга. 1930.

в Горках. «Колективне керівництво» швидко перетворилося на перегони: хто швидше прибере до рук важелі влади і відбере їх у конкурентів. Перевага «трійки» над Л.Троцьким виявилася досить швидко. Л.Троцький не мав жодних шансів у боротьбі з компартійно-рад. апаратом, який контролював Й.Сталін — найменш яскрава політ. постать на тлі його союзників.

Аналізуючи закономірності суспільно-політ. життя в Україні, потрібно придивитися до структур, які доносили цю владу до всієї периферії — по території і по орг-ціях. Усі орг-ції, що залишилися діяти після встановлення компарт. диктатури (крім релігійних), становили «передавальні паси», які сполучали між собою Кремль і сусп-во. Найголовнішою з них була владна вертикаль, тобто компартійно-рад. установи, побудовані за адм.-тер. поділом відповідно до осн. статутного принципу РСДРП(б)/РКП(б)/ВКП(б)/КПРС: принципу «демократичного централізму».

Всередині владної вертикалі перебував майже непомітний через свою малочисельність стрижень: компарт. к-ти на чолі з секретарями, які «на ділі вирішували все». Сама партія, яка досить швидко перетворилася на багатомільйонне утворення, була не більше, ніж «передавальним пасом» у структурі влади. Керівний склад усіх парт., рад. (включаючи силові) і громад. орг-цій, який значився у посадовому переліку (номенклатурі) компарт. к-тів різного рівня — від Центрального до районного, був своєрідною «внутрішньою партією». Цих людей, які вибудовували собою піраміду влади, називали найчастіше «номенклатурою» — за назвою компарт. переліку посад. Складовою номенклатури й одночасно нервовим центром самої владної вертикалі були компарт. к-ти, тобто та структура, де реалізувалася диктатура держ. партії.

Апарат ЦК поступово підмінив собою місц. парт. органи не лише у прийнятті більшості резолюцій, а й у підборі виконавчих кадрів на всіх рівнях. Це була колективна диктатура, яка не мала аналогів у історії. У політбюро ЦК, яке уособлювало найвищий щабель, зосереджувалися всі важелі диктаторської влади. Тому реальними носіями диктатури можна вважати тільки кількох олігархів — членів політбюро (або ж лише одного Й.Сталіна у ті часи, коли він перестав рахуватись із політбюро ЦК).

Відп. працівники компартійно-рад. апарату були не носіями, а провідниками диктатури. Кожний із них згідно із посадою,

Представники військових частин, які прийшли привітати XV окружну конференцію КП(б)У. Київ. 1930.

яку займав, доносив свою частку диктаторської влади до тих чи ін. щаблів у системі керування.

Політичні процеси 1920-х рр.

КП(б)У безперервно поповнювалась і майже так само безперервно «чистилася». Перша велика чистка була проведена після 4-ї конференції КП(б)У. Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) із серпня 1921 була проведена «генеральна» чистка. В Україні вичищалися передусім боротьбисти. Із 4 тис. колиш. боротьбистів у КП(б)У залишилося тільки 118. Питома вага вихідців з ін. партій під час цієї чистки впала із 18 до 9 %. Заг. чисельність КП(б)У із серпня 1921 до квітня 1922 скоротилася із 97,9 тис. до 54,8 тис. осіб. Надалі партія поповнювалася переважно шляхом масових кампаній, які проводилися серед робітників. «Ленінський призов» у КП(б)У дав 31,5 тис. робітників «від верстата». На 10-річчя Жовтневої революції до КП(б)У було прийнято 22 тис. осіб.

Щойно у квітні 1922 Й.Сталін став ген. секретарем ЦК РКП(б), зв'язки між центром і периферією стали набагато тіснішими. Після відходу В.Леніна від влади укр. респ. парт. орг-ція стала особливо притягальною для членів політбюро ЦК, які бажали використати її у боротьбі за владу. Одним з істотних епізодів боротьби за владу в Кремлі стало усунення Х.Раковського з України. Х.Раковський був найвпливовішим прибічником Л.Троцького. Щоби позбавитися його, «трійка» прийняла рішення про призначення Х.Раковського повноважним представником СРСР у Великій Британії. У квітні 1923 на пленумі ЦК, обраному 7-ю конференцією КП(б)У, Е.Квірінг став 1-м секретарем ЦК КП(б)У. XII з'їзд РКП(б) обрав членом ЦК голову УРНГ В.Чубаря. Це означало, що його чекає високе призначення. Справді, в липні 1923 В.Чубар став головою РНК УСРР і зберігав за собою цю посаду до 1934.

Менше, ніж за півроку, Л.Троцький був, по суті, виключений із політ. життя, хоча зберіг за собою на деякий час місце у політбюро ЦК. На 13-й конференції РКП(б) було названо виступ його прибічників «дрібнобуржуазним ухилом у партії» і дозволено ЦК опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Це мало залякати будь-якого потенційного опозиціонера.

Проте в самій «трійці», яка виступала гарантом єдності партії, почали наростати незгоди. Л.Каменєва, Г.Зінов'єва і Й.Сталіна об'єднувала лише загроза перетворення Л.Троцького на вождя. Коли загроза зникла, «трійка» почала розпадатися. Л.Каменєва і Г.Зінов'єва тривожила перспектива перетворення партії на додаток до компартійно-рад. апарату, скутого залізною дисципліною і цілком підпорядкованого секретаріату ЦК РКП(б). На XIII з'їзді РКП(б) у травні 1924 замість померлого В.Леніна до політбюро ЦК був уведений прибічник Й.Сталіна М.Бухарін. Кандидатами у члени політбюро ЦК стали три далекі від Л.Каменєва і Г.Зінов'єва діячі — Ф.*Дзержинський*, Г.Сокольніков і М.*Фрунзе*. У секретаріаті ЦК опинився Л.*Каганович*.

Готуючися до двобою із Л.Каменєвим і Г.Зінов'євим, Й.Сталін почав зміцнювати свої «тили». У переговорах із керівними діячами КП(б)У він запропонував «зміцнити керівництво». Ті погодилися, виторгувавши собі підвищення статусу керівника ЦК КП(б)У до рангу ген. секретаря. Півтора місяця Е.Квірінг ще перебував у ранзі ген. секретаря, поки у квітні 1925 до Харкова не приїхав висуванець Й.Сталіна Л.Каганович, який мав завдання «виполювати» ухили у партії та організовувати підтримку сталінських «тилів» у боротьбі свого патрона за владу в Кремлі. Й.Сталін дістав цілковиту підтримку від очолюваної Л.Кагановичем компарт. орг-ції України у боротьбі з «новою опозицією» на чолі з Л.Каменєвим і Г.Зінов'євим, з «об'єднаною опозицією» на чолі з Л.Троцьким, Л.Каменєвим і Г.Зінов'євим, із «правим ухилом», очолюваним М.Бухаріним, О.*Риковим* і М.Томським.

1928 політбюро ЦК ВКП(б) складалося вже із висуванців Й.Сталіна, за винятком діячів «правого ухилу», яких ще не встигли вивести. У липні 1928 Л.Каганович був відкликаний до Москви в секретаріат ЦК. Замість нього ген. секретарем ЦК КП(б)У був «рекомендований» С.Косіор. Свою посаду С.Косіор зберігав до січня 1938.

У винищенні конкурентних партій більшовики дотримувалися різної тактики. Некомуніст. партії будь-якого спрямування оголошувалися поза законом, їхня політ. діяльність переслідувалася. Партіям, що переходили на комуніст. платформу, дозволялася легальна діяльність лише на певний час. Вони мусили самоліквідовуватися, а їхні члени — вступати у держ. партію на індивідуальних засадах. Після ліквідації боротьбистів і борбистів, що відбулася 1920, дійшла черга до Єврейс. комуніст. спілки (Комфарбанду). Після цього в УСРР на легальних засадах продовжувала діяти тільки нечисленна *Українська комуністична партія*. Коли вона саморозпустилася, в ній налічувалося менше 300 осіб.

Некомуніст. партії в Україні були розгромлені ще 1920. Залишалися тільки поодинокі орг-ції меншовиків і правих есерів, здебільшого низового рівня. Щоб вони не могли скористатися ситуацією кризи, з початком непу чекісти отримали інструкцію активізувати їх переслідування. «Меншовикам і есерам, як відкритим, так і перефарбованим у безпартійних, місце в тюрмі», — інструктував їх В.Ленін. 12 березня 1921 за розпорядженням уряду Х.Раковського були проведені арешти есерів і меншовиків по всій Україні. 14 березня всім губернським к-там КП(б)У було надіслано секретний циркуляр, в якому від членів партії вимагалося всіляке сприяння в «очищенні всіх радянських установ від класових ворогів пролетаріату». Реалізація циркуляра швидко призвела до переповнення тюрем заарештованими. Весною 1922 була фактично ліквідована одна з найбільших в Україні Катериносл. орг-ція РСДРП. Партія фактично перестала існувати: одні меншовики відійшли від політ. діяльності, інші перебували на засланні чи у в'язницях, треті емігрували. Члени ЦК РСДРП, які продовжували парт. роботу в підпіллі, конституювались як бюро ЦК, а функції ЦК передали закордонній орг-ції РСДРП на чолі з Л.Мартовим і Р.Абрамовичем.

Гол. вістря репресій рад. влада скерувала проти правих есерів. У травні 1921 в Києві пройшов суд. процес над кер-вом партії укр. есерів. На процесі проходили

5 членів ЦК УПСР — В.Голубович, І.Лизанівський, Н.Петренко, І.Часник і Ю.Ярослав. Прокурор не спромігся підтвердити доказовим матеріалом свої звинувачення, проте суд. колегія оголосила тяжкий вирок — від 5-ти до 10-ти років концтаборів. Восени 1922 ДПУ УСРР здійснило одну з найуспішніших акцій — заарештувало 59 учасників Всеукр. з'їзду правих есерів. Арешти в Харкові й Одесі довершили справу. Есерівське підпілля в Україні було ліквідоване.

Кримінальний кодекс РСФРР 1922 підтверджував необхідність терору і зберігав позасуд. переслідування. В ньому налічувалося 27 «розстрільних» статей. За його зразком було побудовано Кримінальний кодекс УСРР 1922.

У грудні 1921 В.Ленін вирішив реформувати ВЧК за зразком царської таємної поліції. Компетенція ВЧК зменшувалася, з її ведення вилучалися звичайні злочини, залишалися тільки державні. Ставилося також питання про зміну назви органів держ. безпеки. «Замість» ВЧК створювалась орг-ція під безневинною назвою «Державне політичне управління при НКВС РСФРР». Воно мало придушувати «відкриті контрреволюційні виступи, в тому числі бандитизм», «виконувати спеціальні доручення з охорони революційного народу».

Постановою ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» від 22 березня 1922 реорганізувалася мережа органів держ. безпеки в Україні. Підпорядкованість *Державного політичного управління УСРР* респ. органам влади була символічною. Це відомство не розрізняло кордонів, діючи в усіх рад. республіках. Щоби більше підкреслити цю обставину, голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. ДПУ РСФРР почало називатися інакше — ОДПУ (Об'єднане ДПУ) СРСР.

Органи держ. безпеки мали розвинуту структуру, і їхня компетенція охоплювала різноманітні прояви суспільно-політ. активності. В ОДПУ діяло три самостійних управління — секретно-оперативне, економічне й адміністративно-організаційне. Місц. структури боролися з усіма різновидами контрреволюції, шпигунства, шкідництва, посадових злочинів, виявляли політ. настрої в усіх верствах населення, сигналізували про політ. явища, що тільки назрівали. Секретні підрозділи займалися контрреволюц. орг-ціями, антирад. партіями, студентською молоддю, укр. націоналізмом, духовенством і церковниками.

Створенням радянської мережі профспілок України зайнялося з лютого 1920 Пд. бюро Всерос. центр. ради профспілок (ВЦРПС). Діючи разом з органами ЧК, воно досить швидко поставило під контроль укр. профспілки. У листопаді 1924 відбувся Всеукр. профспілковий з'їзд, делегати якого представляли 1174 тис. членів профспілок. Він виділив зі свого складу Всеукр. раду професійних спілок. Були створені на засадах «демократичного централізму» міжспілкові й галузеві органи. Завдяки цьому д-ві стало набагато простіше впливати на профспілкове життя.

Ставлення більшовиків до сел. орг-цій завжди було негативним. Іншим воно й не могло бути: партія сповідувала *комунізм*, який вимагав ліквідації приватної власності. Тактика розколювання селян за майновою ознакою, яка оголошувалась ознакою соціально-класовою, була ген. лінією більшовиків у аграрно-сел. питанні. Крім того, більшовики намагалися не допустити утворення в селі специфічно сел. орг-цій. Недовгий вік к-тів бідноти доводить це з усією переконливістю. Проте не допустити існування рад сел. депутатів держ. партія не могла. Ради, у т. ч. сільс. ради, були тим стрижнем, на якому трималася диктатура партії більшовиків. Розуміючи це, партія із подвоєною пильністю займалася «радянським будівництвом» у сільс. місцевості. Щоб селяни не могли скористатися своєю чисельною перевагою, при формуванні губернських (окружних), респ. і загальносоюзних органів рад. влади робітн. клас одержував 5-кратну перевагу у нормах представництва. Це була конституційна норма, яка на ділі нерідко перевищувалася. Крім того, залежно від конкретної ситуації органи влади формували списки осіб, позбавлених виборчих прав (т. зв. позбавленців).

Завоювати укр. село більшовикам було особливо важко. Вони не мали тут власного коріння і змушені були на перших порах покладатися на лівоесерівські партії, яким не довіряли. Тому в Україні виник феномен сел. політ. орг-ції, яка не мала аналогів в рад. Росії, — к-ти незаможних селян. Вони виникли 1920 як альтернатива радам та були наділені повноваженнями, відібраними у рад. За допомогою комнезамів власті проводили розкуркулювання селян-власників, викачували зерно у голодуючій місцевості, боролись із «куркульським бандитизмом».

Комнезами відчували прихильне ставлення до себе з боку властей і свідомо цим користувалися. Вони не бажали відмовлятися від тих засобів боротьби, які використовували під час громадян. війни. Особливо широко використовувалося розкуркулювання. Воно було вигідним для тих пролетарських чи напівпролетарських верств села, які стояли на позиціях «розділизму». Проте розкуркулювання перебувало в суперечності з новими кодексами, запровадженими із 1922 рад. владою, з усією ситуацією непу. Кінець кінцем випадки розкуркулювання були поставлені на обговорення ВУЦВК. 11 червня 1923 вищий рад. орган УСРР прийняв постанову, в якій будь-яке протизаконне відбирання землі та майна розглядалось як кримінальний злочин.

Непристосованість комнезамів до реалій непу була очевидною. Питання про комнезами у жовтні 1923 розглянув пленум ЦК КП(б)У. Пленум солідаризувався із положеннями доповіді Г.Петровського, який високо оцінив їхню діяльність і дійшов висновку, що партія і надалі мусить проводити через них свій вплив на селянство. Було вирішено також, що комісіям губернського, окружного і повітового рівнів треба надати більше прав щодо низових органів. Комісії, які керували роботою комнезамів, передбачалося зміцнити за рахунок працівників місц. парт. орг-цій. Усі ці «маленькі хитрощі» мали перетворити комнезами на продовження парт. апарату і тим самим гарантувати неможливість їхнього виступу як самостійної політ. сили.

Після приїзду до Харкова Л.Каганович швидко розібравсь у двозначній ситуації з к-тами незаможних селян. Оскільки в усій країні було взято курс на пожвавлення сільс. рад, комнезами вирі-

шили перетворити з орг-цій держ. значення на громад. орг-ції. Відповідний декрет ВУЦВК і РНК УСРР вийшов 16 листопада 1925. Після декрету комнезами продовжували діяти радше за інерцією. Вони втратили будь-яке значення у суспільно-політ. житті села, оскільки були позбавлені адміністративно-госп. функцій.

Будівля Дворянських зборів у Харкові, де 1920—1934 працював ВУЦВК.

«Новаторським» і доволі специфічним було ставлення влади до церкви. У березні 1922 з'явилася стаття В.Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», де стояла вимога надати атеїстичній пропаганді войовничого характеру. У розвиток висловлених тез 19 березня з'явився директивний лист вождя «В.М. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б)», в якому він вимагав розпочати проти церкви превентивний терор, провчити церковників так, «щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не наважувалися й думати». Підсумовуючи пропоновані заходи, В.Ленін дійшов висновку: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам... вдасться розстріляти, тим краще».

Як привід для «розкрутки» антицерк. терору вирішили використати голод. Патріарху Тихону запропонували віддати на потреби голодуючих церк. майно, проте той відмовився давати на продаж освячені предмети богослужіння із золота, срібла і коштовного каміння. Це був чудовий привід для розгортання війни проти церкви. Крім того, вожді більшовиків сподівалися (як виявилося, помилково) здобути конфіскацією церк. цінностей потрібні їм мільярдні ресурси. До червня 1922 в Україні було вилучено трохи більше 3 пудів золота і 2850 пудів срібла. На вирučені кошти за кордоном придбали для голодуючих районів бл. 3 млн пудів хліба. За звинуваченнями у приховуванні церк. цінностей були репресовані десятки священиків.

У боротьбі проти церковників д-ва з успіхом використовувала тактику розколу. Зокрема, власті посприяли виникненню опозиційної тихонівцям течії, яка взяла назву «*обновленство*». Лідери обновленського руху, на відміну від патріарха Тихона, вітали кампанію із вилучення церк. цінностей на користь голодуючих. В Україні перші парафії нової течії під назвою *«Жива церква»* виникли влітку 1922. Чекісти розчищали місця у церк. ієрархії для обновленців перевіреним способом: вилучаючи представників «старого духовенства» арештами й адм. засланнями.

Переслідуючи ту ж мету розколу церк. ієрархії, компартійно-рад. кер-во України дозволило утворити незалежну від Рос. правосл. церкви (РПЦ) укр. автокефалію. У жовтні 1921 в Києві було скликано *Всеукраїнський православний церковний собор*. У ньому взяли участь майже 500 делегатів від духовенства та мирян.

Керівну роль в організації собору, який скликався за активної протидії тихонівської РПЦ, відігравав протоієрей В.*Липківський*. Таємним голосуванням його обрали на посаду єпископа-митрополита. Так виникла *Українська автокефальна православна церква* (УАПЦ). Проте поспішне висвячення єпископів і священиків із числа непідготовлених людей відштовхувало від УАПЦ вірян. Конфлікти між церк. громадами, що належали до патріаршої та автокефальної церков, стали постійними.

Даючи дозвіл на скликання собору, власті одночасно готувалися до розгрому нової церкви у слушний момент. Перші арешти керівних діячів УАПЦ почалися наприкінці 1922. Чекісти активно втручались у життя УАПЦ, роздмухуючи конфлікти між течіями. 1924 від укр. автокефалії відокремилася *Діяльно-Христова церква*. Прихильники її провели з'їзд 1925, на якому засудили кер-во УАПЦ і митрополита В.Липківського. Під тиском ДПУ УСРР В.Липківський 1927 змушений був залишити посаду. Щоби зруйнувати екон. базу УАПЦ, на її парафії д-ва наклала високі податки. У січні 1930 укр. церква була ліквідована.

Українізація. Культура і освіта у 1920-х рр.

Для того, щоб очолити національно-культ. рух, у більшовиків не вистачало ні культ., ні нац. кадрів. Ін. річ — спрямувати національно-культ. рух «у правильне русло». Як правляча партія вони могли це зробити. В цьому і полягав зміст українізації.

Яскравим прикладом суто бюрократичного ставлення до українізації є постанова пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 «Цілі і завдання українізації», що містила наступні рекомендації: «Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували би природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян — російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не мусить ділити свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і на такі, в яких вплив був би за українською мовою». Постанова відповідала настроям більшості членів КП(б)У, адже, за даними 1923, лише 797 з 11 826 відп. працівників компартійно-рад. апарату заявили, що знають укр. мову.

XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на *«коренізацію»* рад. влади в нац. республіках важливим завданням партії і д-ви. В рамках цього курсу РНК УСРР в червні 1923 ухвалила постанову «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ». У вересні було видано декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови». У них передбачалося переведення шкіл і дитячих будинків на укр. мову (крім установ нац. меншин) протягом 2-х років. Укр. мова і українознавство пропонувалися для неукр. шкіл як обов'язкові дисципліни.

Нац. інтелігенція з ентузіазмом сприйняла курс на українi-

зацію. У Всеукр. академії наук (ВУАН) було створено *Інститут української наукової мови* для розробки термінології в різних галузях науки. Науковці, викладачі вишів і шкіл безкоштовно працювали на курсах укр. мови й українознавства. Почалася реемiграція українців, які покинули країну після поразки нац. революції. Одним із перших до Києва повернувся М.*Грушевський*.

Справа з українізацією істотно зрушилася із приїздом до Харкова нового ген. секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича у квітні 1925. При ньому кампанія українізації набула найбільшого розмаху. 30 квітня 1925 ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про заходи із термінового проведення українізації рад. апарату. Втім до весни 1927 українізація залишалася апаратною кампанією. Із приходом у наркомат освіти (Наркомос) УСРР М.Скрипника вона була перенесена у сферу освіти, науки і к-ри. У ті часи Наркомос був потужним відомством, яке включало Головнауку (у т. ч. ВУАН), Головполітосвіту (клуби, сільбуди («сільські будинки»), хати-читальні, б-ки), Головліт (вид-ва), Державне вид-во України, Книжкову палату. По суті, всі сфери освіти, науки і к-ри опинились у віданні людини, яка мала високий моральний авторитет у КП(б)У і сусп-ві, а з 1926 по 1933 займала пост члена політбюро ЦК КП(б)У.

Якщо в ін. нац. республіках коренізація так і залишилась апаратною кампанією, то в Україні вона набула багатьох ознак потужного нац. відродження. Цьому сприяв унікальний збіг обставин у політ. сфері: М.Скрипник користувався постійною підтримкою з боку Л.Кагановича і відповідно — Й.Сталіна. Й.Сталін був украй зацікавлений у підтримці КП(б)У й укр. сусп-ва в цілому, поки у Кремлі відбувалася боротьба за владу.

Представники нац. інтелігенції, які у минулому будували демократ. державність свого народу, отримали можливість застосувати свої сили в умовах рад. України. Було досягнуто важливих результатів у багатьох сферах освіти, науки, мист-ва і літератури.

Метою нової системи освіти було охоплення всього населення. Тому найпершою проблемою у керованому партією культ. буд-ві (або ж у культ. революції — цьому терміну надавалася перевага) була ліквідація неписьменності. Боротьба з неписьменністю провадилася Головполітосвітою Наркомосу УСРР. В рамках цього органу 1921 була створена міжвідомча *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю.* РНК УСРР у травні 1921 прийняла декрет, який зобов'язував навчатися грамоті все населення у віці від 8-ми до 50-ти років. 1923 в Україні виникло т-во *«Геть неписьменність!»*, яке очолював Г.Петровський. Воно створило щільну мережу пунктів ліквідації неписьменності (лікнепу), в яких 1925 навч. до 540 тис. осіб.

Загальноосвітня школа в роки непу ще не спромоглась охопити всіх дітей. 1925/26 навч. р. бл. 40 % дітей шкільного віку залишалося поза школою, 1928/29 навч. р. — бл. 30 %. 1924 уряд розпочав підготовку до запровадження заг. початкової освіти дітей від 8-ми до 10-ти років.

Вища школа була підпорядкована випуску спеціалістів із досить вузьким кругозором. Університетська освіта була ліквідована. Стартовий рівень знань студентів різко погіршився. Без іспитів на навчання зараховувалися робітники — комуністи, комсомольці та члени профспілок (за відповідними путівками). Із 1921 в Україні почала розвиватися мережа робітн. ф-тів (робітфаків) при вишах. Учні в них здобували середню освіту в обсязі знань, які відповідали профілю вишу. На поч. 1927 налічувався 31 робітфак, де навч. 7,5 тис. осіб. Питома вага випускників робітфаків у новому поповненні вишів дійшла до $^1/_3$. Проте ця частина студентів нерідко мала більші досягнення у громад. роботі, ніж у навчанні. В огляді ЦК КП(б)У «Про підготовку спеціалістів» за 1928 відзначалося, що госп. органи беруть на роботу колиш. робітфаківців із великою неохотою.

Із ліквідацією університетської освіти наук. дослідження зосередилися в Укр. академії наук. Від червня 1921 вона була названа Всеукраїнською і підпорядкована наркомату освіти. ВУАН діяла у складі 3-х відділів — історико-філол., фізико-мат. і соціально-економічного. В них об'єднувалося до 40-ка н.-д. установ — ін-тів, комісій, кабінетів, кафедр. У 1-му (історико-філол.) відділі активно працювали академіки Д.*Багалій*, А.*Кримський*, С.О.*Єфремов*, М.*Біляшівський*, В.*Іконников*. Наук. потенціал істор. секції повністю розкрився із приїздом М.Грушевського. З ініціативи Ф.Мітенка було створено Комісію для вивчення візант. письменства. Акад. Ф.*Шміт* організував Археол. ін-т. У 2-му (фізико-мат.) відділі трудами математиків Д.*Граве*, Г.Пфейфера і М.М.*Крилова* були досягнуті результати світ. значення. 1927 М.Крилов та його учень М.*Боголюбов* розгорнули дослідження нелінійних коливань, які привели до створення нового наук. напряму — нелінійної механіки. Провідне місце у відділі належало наук. колективу Ін-ту тех. механіки, який заснував акад. С.*Тимошенко*. У 3-му (соціально-екон.) відділі помітне місце займали дослідження створеного з ініціативи М.*Туган-Барановського* Демогр. ін-ту. Результатів світ. значення досягли академіки М.*Птуха*, А.*Корчак-Чепурківський*. Серйозно були поставлені історико-юрид. дослідження (Ф.*Тарановський*, М.*Василенко*).

Перші спроби радянізації ВУАН обернулися репресіями. 1923 чекісти сформували «підпільну» орг-цію «Київський обласний центр дії», включили до неї 18 представників старої інтелігенції, переважно викладачів вишів, і серед них — академіка М.Василенка. Хоча слідство не спромоглося довести будь-яких фактів ворожої діяльності, 4-х звинувачуваних засудили до смерті, велику групу інших, серед них і М.Василенка, — до 10-річного ув'язнення. Вирок приголомшив цілий світ, після чого страти були замінені 10-річними ув'язненнями. Незабаром, однак, звинувачуваних звільнили.

Термін «національне відродження», яким позначаються 1920-ті рр., найяскравіше ілюструється великими досягненнями у сфері літератури та мист-ва. У Києві навколо перекладача і критика, колиш. університетського проф. М.*Зерова* сформувався літ. напрям неокласиків. Неокласики високо цінували к-ру слова, пропагували найкращі здобутки загальноєвроп. письменства і дуже гостро виступали проти філософії і практики Пролеткульту, тобто проти

примітивізації літератури. Найталановитіші неокласики зробили помітний внесок у літ. процес: Юрій *Клен* (О.Бургардт), М.*Драй-Хмара*, М.*Рильський* та ін.

Будинок «Слово» в Харкові. Фото початку 21 ст.

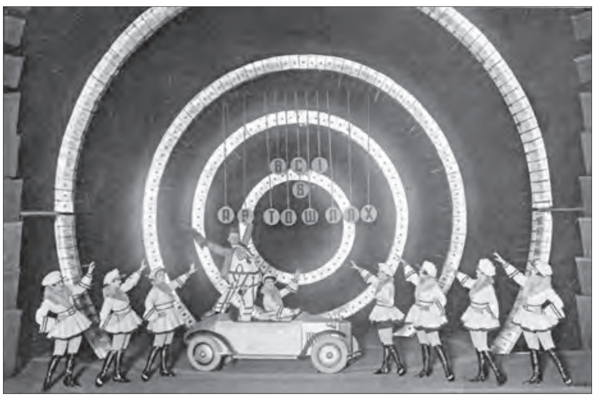
Сцена з вистави «Всі в автошлях» театру «Березіль». Харків. 1929.

У Харкові у березні 1922 сформувалося творче об'єднання сел. письменників *«Плуг»*. Ініціаторами їх об'єднання стали С.Пилипенко, І.*Сенченко*, І.Шевченко. Незабаром орг-ції плужан з'явились у багатьох містах республіки. Були налагоджені постійні творчі зв'язки із письменницькими орг-ціями Грузії, Білорусії, Росії.

Наступного року у Харкові створилася творча спілка пролетарських письменників *«Гарт»*. На базі «Гарту» в серед. 1920-х рр. М.*Хвильовий* і М.*Яловий* утворили *Вільну академію пролетарської літератури* (ВАПЛІТЕ). В ній налічувалося понад 20 письменників і поетів, які вже у ті часи або пізніше прославили укр. літературу, — М.*Бажан*, О.*Довженко*, М.*Куліш*, П.*Панч*, Ю.*Смолич*, В.*Сосюра*, П.*Тичина*, Ю.*Яновський*.

1925 почалася літ. дискусія про шляхи розвитку укр. літератури, систему цінностей, орієнтацію на здобутки ін. країн. М.Хвильовий сформулював заклик «Геть від Москви!», в якому не було жодного політ. контексту. Йшлося тільки про те, щоб забезпечити укр. к-рі самостійність розвитку, застерегти діячів к-ри від некритичного засвоєння чужих зразків. Проте за вмілого диригування Л.Кагановича літ. дискусія була політизована. Розпочався погром ВАПЛІТЕ. В «українському буржуазному націоналізмі» були звинувачені М.Зеров, М.Драй-Хмара, Т.*Осьмачка*, Є.*Плужник*, М.*Семенко* та ін.

Видатний укр. режисер Л.*Курбас* 1922 організував у Харкові театр *«Березіль»*. Його творча діяльність визначила рівень розвитку всього театрального мист-ва. Глядачів захоплювали новаторські постановки західноєвроп. й укр. класики, п'єс сучасних укр. драматургів М.Куліша, Мирослава *Ірчана*.

1922 виникло перше в Україні музично-творче об'єднання — *Музичне товариство імені М.Леонтовича*. У ньому згуртувалися молоді композитори М.*Вериківський*, П.*Козицький*, Г.*Верьовка*, Л.*Ревуцький* та ін.

Серед художніх колективів найпомітнішими були Т-во ім. К.Костанді (Одеса, 1922), *Асоціація художників Червоної України*. Плідно працювали художники старшого покоління М.*Бойчук*, І.*Іжакевич*, Ф.*Кричевський*, К.*Трохименко*, молодші віком О.Кокель, В.*Касіян*, А.*Петрицький*.

«Переможці». Художник Ф. Кричевський.

«Дівчата з книжкою». Художниця С. Налепинська-Бойчук. 1927.

«Збір помідорів». Художник І. Падалка. 1932.

Афіша кінофільму «Коліївщина». Режисер І. Кавалерідзе, Київська кіностудія. 1931.

Влада надавала великого значення розвиткові кіномистецтва, зважаючи на його пропагандистську вагу. У березні 1922 на правах тресту було створене *Всеукраїнське фотокіноуправління* (ВУФКУ), 1927 — виділені великі кошти на створення найбільшої тоді в Європі Київ. кіностудії. 1928 режисер О.Довженко поставив у Києві свій перший фільм «Звенигора». Він одразу привернув увагу громадськості неперсічністю режисерської розробки.

Індустріалізація та колективізація

Упродовж 1920-х рр. формувалися засади тоталітарного режиму надзвичайної життєздат-

ності й агресивності. За короткий час компартійно-радянські структури знищили або ж підпорядкували собі всі суспільно-політ. об'єднання на більшості території колиш. Рос. імперії, після чого здійснили спробу завоювати Європу під гаслами пролетарської революції. Проте в добу розвалу традиційних імперій ідея нац. державності перемогла роздмухувану більшовиками класову ненависть, їм довелось обмежитися буд-вом комуніст. ладу лише в опанованій ними країні.

Повернувшися до концепції «соціалізму в одній країні», керівники СРСР не втратили властивої інтернаціоналістам месіанської агресивності. Тільки тепер у прагненні «ощасливити» людство вони робили ставку у майбутніх війнах на ресурси власної країни, а не на післяреволюц. анархію і госп. розвал у сусідніх країнах. Але для цього власну країну треба було перетворити на могутню індустріальну фортецю. Проблема співіснування СРСР із навколишнім світом була поставлена на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927. Тон задавала звітна доповідь ген. секретаря ЦК Й.Сталіна, де пролунала заявка: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відстрочити війну із капіталістичним світом, яка неминуча, проте яку можна відстрочити або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або ж до моменту, коли назріють цілком колоніальні революції, або ж, нарешті, до того моменту, коли капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній». Голова ВРНГ СРСР В.Куйбишев завершив дискусію про директиви до плану 1-ї п'ятирічки висновком, який прямо випливав із тези про фатальну неминучість війни: «...Так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали змогу на випадок потреби у короткий строк перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові».

19 вересня 1928 В.Куйбишев проголосив нову програму індустріалізації, яка істотно перекривала плани, затверджені XV з'їздом ВКП(б). М.Бухарін відповів статтею «Замітки економіста», в якій показував, що вони по-

Афіша кінофільму «Земля». Режисер О. Довженко, Київська кіностудія. 1930.

збавлені резервів, надто жорстко детерміновані. Сталінська більшість у політбюро засудила публікацію. А 19 листопада Й.Сталін виступив на пленумі ЦК ВКП(б) із промовою «Про індустріалізацію країни і про правий ухил у ВКП(б)», нещадно критикуючи опонентів. Але якщо розгромлена 1927 «ліва опозиція» не мала глибоких коренів у партії та сусп-ві, то лідери «правого ухилу» користувалися широкою громад. підтримкою. Група М.Бухаріна відстоювала нормальну екон. політику, яка влаштовувала багатьох. Щоб викоренити «праву небезпеку», Й.Сталін домігся рішення про нову ген. чистку в партії, яка тривала цілий рік.

Матеріали квітневого (1929) об'єднаного пленуму ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б) добре показують механізм остаточного підриву нової екон. політики. Політ. діячі, які мали у своїх руках важелі влади, користувалися ними для штучного загострення екон. становища у країні, після чого сусп-ву пропонувалися прості рішення подолання госп. кризи. Хлібозаготівельна криза 1928/29 госп. року, яка знаменувала остаточний перехід від непу до сталінського варіанта «революції згори», зумовлювалась об'єктивними обставинами. Внаслідок погодних умов (заморозки, посуха) 1928 в Україні стався великий недорід. Через це у республіці було заготовлено на 1 квітня 1929 лише 26—27 млн пудів хліба (жита і пшениці) проти 200 млн пудів у попередньому році. Попри застосування силових методів, до яких д-ва повернулася із поч. 1928, більше хліба заготівельникам з України витиснути не вдалось. У районах республіки, особливо вражених посухою, почалося голодування.

Щоби подолати дефіцит хліба, О.Риков запропонував закупити за кордоном 80—100 млн пудів зерна, на що треба було витратити до 200 млн валютних рублів. Й.Сталін не погоджувався витрачати валюту на закупівлю хліба. Повторювалася ситуація, яка не раз уже виникала, починаючи із 1926. Керівники д-ви мусили або обмежувати масштаби капітального буд-ва у пром-сті згідно із наявними ресурсами, або ж розширити обсяг ресурсів за рахунок пограбування заможних верств села. Проте всі розуміли, що незбалансованість народногосп. пропорцій, яка проявлялась у вигляді хлібозаготівельних криз, не може тривати надто довго. Примусові хлібозаготівлі викликали відмову селян працювати на землі.

У конкретній ситуації, що виникла під час другої хлібозаготівельної кризи, О.Риков запропонував нестандартний вихід, який давав змогу ввезти хліб, не витрачаючи відкладену на закупівлю машин валюту. Він домовився із деякими закордонними фірмами про закупівлю хліба у кредит на пільгових умовах. Проте сталінська більшість у політбюро ЦК на це не пішла. Діючи згідно із принципом «чим гірше, тим краще», керівники д-ви розпочали атаку на «куркуля». Хліб був потрібний д-ві, проте в цьому разі йшлося не лише про хліб. Треба було розколоти селянство, протиставити заможніші верстви, на яких передбачалося покласти осн. тягар у хлібозаготівлях, менш заможним. Останні мали

Будівництво Дніпрогесу. 1932.

допомогти д-ві пограбувати своїх сусідів, тому що у хлібозаготівлях почав застосовуватися принцип самообкладання.

27 червня Всерос. ЦВК і РНК РСФРР, а 3 липня 1929 — ВУЦВК і РНК УСРР — прийняли постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Коли сільс. схід приймав на себе хлібозаготівельний план і здійснювалася його розкладка між окремими госп-вами, місц. ради мали вжити заходів щодо тих госп-в, які не виконували покладених на них зобов'язань. Зокрема, сільради тепер могли накладати на них штраф, який уп'ятеро перевищував встановлені зобов'язання. У разі несплати штрафу майно порушників продавалося з торгів. У випадку прямої протидії госп-в здаванню хлібопродуктів сільради зобов'язувалися передавати справи на таких громадян у порядку карного переслідування за опір владі.

В ході хлібозаготівельної кризи 1928/29 госп. року встановився новий тип відносин між д-вою і селянством, заснований на контрактації. Сама по собі контрактація була здобутком непу і з'явилася в умовах ринкових відносин між містом і селом. Контракт між д-вою і кооперацією (торг., збутовою) або ж окремими товаровиробниками передбачав взаємні зобов'язання сторін при стабільних цінах на продукцію. Д-ва зобов'язувалася постачати сільс. товаровиробників пром. товарами в обумовлених кількостях, а товаровиробники — здавати д-ві свою продукцію. У нових умовах контрактаційний договір став обов'язковим, проте лише для селян. Тепер вони зобов'язувалися здавати д-ві хліб, цукрові буряки та ін. продукцію, передбачену договором, за стабільними цінами, які внаслідок інфляції ставали символічними. Д-ва створювала фонд отоварювання с.-г. заготівель, але виконувала свої зобов'язання за контрактом у міру можливості, тобто у межах наявних товарних фондів.

Пром. продукція широкого вжитку була зосереджена у фонді отоварювання с.-г. заготівель або ж у міських ресурсах, що розподілялися за картками чи талонами. Торгівля хлібом, а згодом і м'ясом була заборонена під приводом її негативного впливу на заготівлі. Отже, ліквідація непу почалася зі знищення ринкового обміну між містом і селом.

26 серпня 1929 вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів». У цьому документі контрактація розглядалась як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом». Отже, було знайдене відповідне слово: «продуктообмін». Замість ринку і товарно-грошових відносин Й.Сталін прагнув встановити «безпосередні» відносини між сільс. госп-вом і пром-стю. Бідняки не брали участі у контрактації, оскільки не мали лишків продукції. З тими, кого д-ва вважала куркулями, вона не бажала укладати контракт. «Куркулі» мусили виконувати тверді завдання із заготівель, які встановлювалися на основі експертних оцінок екон. потужності кожного окремо взятого госп-ва.

Д-ва тиснула на «куркуля», щоб мати у своєму розпорядженні більше хліба. Проте у хлібозаготівель була й ін., стратегічна, складова. Йшлося не про те, щоб забрати хліб сьогодні, а про те, щоби створити умови для постійної перекачки хліба шляхом позбавлення селян екон. незалежності.

Величезний тиск д-ви на селян давав деякі результати. На поч. жовтня 1929 у колгоспах України налічувалося 477 тис. сел. госп-в проти 173 тис. за рік до того. Питома вага колективізованих дворів становила в середньому по республіці 8,8 %. Напередодні чергового пленуму ЦК ВКП(б), 7 листопада 1929, у газеті «Правда» з'явилася стаття Й.Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». Маніпулюючи цифрами щодо відсотків колективізованого селянства, Й.Сталін доходив висновків: «...Мова йде про корінний перелом у розвитку нашого землеробства від дрібного і відсталого індивідуального господарства до великого і передового колективного землеробства». Він стверджував, що розпочався масовий колг. рух, у колгоспи селяни «пішли цілими селами, волостями, районами». Твердження жодною мірою не відповідали дійсності, але вони були наповнені великим політ. змістом — почалася боротьба за відсотки колективізованих сел. госп-в.

В умовах, коли колг. рух «на практиці» почав переростати у «суцільну колективізацію цілих районів», пленум ЦК проголосив курс на безпосередній перехід до суцільної колективізації всього сільс. госп-ва.

Окремим пунктом на порядок денний листопадового пленуму ЦК була поставлена доповідь ген. секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора про перспективи колективізації в Україні. За кілька місяців потому, у квітні 1929, відбулася 2-га Всеукр. конференція КП(б)У, яка затвердила для України підвищений відсоток колективізації сел. дворів на кінець п'ятирічки — 28 %. Тепер же пленум ЦК ВКП(б) прийняв таку настанову: «Україна мусить протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи».

Щоб середняк повернув у бік «комунії» насправді, його треба було добряче налякати. Трагічна доля заможніших сусідів мала змусити селян-власників примиритися із втратою власності й задовольнитися життям у колгоспі. Невизначеність ознак, за якими середняка відрізняли від багатія, була складовою сталінського плану ліквідації економічно незалежного селянства. Кожний середняк мусив відчути загрозу, що нависала безпосередньо над ним: не підеш у колгосп, то станеш «куркулем». У випадку негативного ставлення бідняків і наймитів до суцільної колективізації їх зараховували до «підкуркульників».

Конкретний механізм кампанії розкуркулювання був опрацьований у 2-й пол. січня 1930 комісією політбюро ЦК на чолі з В.Молотовим. Постанова політбюро поділила всіх «куркулів» на 3 категорії. До першої зарахували «контрреволюційний куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом страти чи ув'язнення у концтаборі. Другу категорію мали скласти «інші елементи куркульського активу», які підлягали висиланню у віддалені місцевості СРСР. Третю категорію становили ті, хто залишився в районі постійного проживання. Після розкуркулювання їм надавалися невеликі земель-

ні ділянки за межами колг. масивів. Поділ розкуркулюваних на категорії у персональному вимірі був прерогативою місц. органів влади. Заг. кількість розкуркулюваних мала скласти від 3 до 5 % сел. госп-в у кожному регіоні. Зокрема, ОДПУ за чотири місяці (лютий—травень) мало заслати до концтаборів 60 тис. і виселити у віддалені райони 150 тис. «куркулів». В Україні до концтаборів планувалося надіслати 15 тис., а вислати — від 30 до 35 тис. «куркулів». Конфісковане майно передавалося колгоспам.

Підсумкові дані про кампанію із розкуркулювання в Україні містить доповідна записка керівників ДПУ УСРР, надіслана в ОДПУ 25 березня 1930. Із цього документа випливає, що виселення «куркулів» здійснювалось із 29-ти округів (із наявних 41) і охопило 19 531 госп-во заг. чисельністю в 92 970 осіб. «Ексцеси», як висловлювалися чекісти, були зареєстровані лише в 7-ми округах і мали епізодичний характер. Були відмічені тільки 3 випадки активного опору виселенню. Операція із розкуркулювання в 11-ти прикордонних округах УСРР була проведена у 2-й пол. березня. Запізнення було викликане об'єднанням розкуркулювання з операцією «зачистки» прикордонної території від «контрреволюційного й антирадянського елемента». Виселенню підлягало 15 тис. осіб. Нарешті, у квітні було здійснене виселення 1 тис. сел. сімей із 5-ти округ на сх. республіки.

Всього в СРСР було розкуркулено 337,6 тис. сел. госп-в (без Казахстану і Закавказзя), у т. ч. в Україні — 70,4 тис. Із цієї кількості було депортовано 112,8 тис. сімей (550,6 тис. осіб), у т. ч. з України — 31,6 тис. сімей (146,2 тис. осіб). Більшу частину депортованих прийняв Пн. край. З України сюди було переселено 19,7 тис. сімей (93,5 тис. осіб). У Сибірський край було переселено 11,9 тис. сімей (52,4 тис. осіб).

Постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 визначала директивні строки для здійснення суцільної колективізації в регіонах країни. Коротші строки визначалися для хлібовиробних, триваліші — для хлібоспоживаючих регіонів. В Україні суцільна колективізація мала здійснюватися до осені 1931 або ж весни 1932.

Розпорошеному, політично неорганізованому селянству важко було чинити опір д-ві, яка за 10 років добре підготувалася до цього двобою. Воно здебільшого скаржилося тій же д-ві. Випадки спалахів збройної боротьби залишалися нечисленними, але протести і хвилювання різного характеру почали наростати з місяця в місяць. Найнебезпечнішими для місц. адміністрації здавалися т. зв. баб'ячі бунти. На поч. березня, як вказувалось у звітності ДПУ УСРР, антирад. виступами селян було охоплено понад 1 тис. населених пунктів у 110-ти р-нах України.

2 березня газ. «Правда» вийшла з новою редакцією взірцевого «Статуту сільськогосподарської артілі». В ній давалася чітка відповідь на питання про межу усуспільнення сел. засобів вир-ва. Кожний колгоспник отримав право на присадибну ділянку, корову, дрібну худобу і птицю. На першій сторінці газети друкувалася стаття Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів». Головна її ідея була такою: селяни слушно протестують проти викривлень політики партії в галузі колективізації, місц. керівників охопив дух зарозумілості й зазнайства, у них почала запаморочуватися голова від успіхів. Знайшовши винних, ген. секретар ЦК ВКП(б) дав настанову: повести рішучу боротьбу із цими небезпечними і шкідливими для справи настроями, вигнати їх геть із партії. На доповнення сталінської статті ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу із викривленнями партійної лінії у колгоспному русі» від 10 березня 1930, в якій вступ селян у колгоспи називався цілком добровільною справою. Кожний, хто не бажав залишатися колгоспником, міг вийти з колгоспу.

Парт. к-там дали вказівку уважно і чуйно підійти до розгляду скарг розкуркулених селян. Спец. комісії із залученням місц. працівників розглянули весною 1930 скарги 10 495 селян, яких вислали у віддалені регіони СРСР. Було встановлено, що 943 госп-ва, тобто 9 % від заг. кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили повернутися додому, їм повернули конфісковане майно або ж відшкодували грошима його вартість. Як не намагалися затримати селян у колгоспах, але майже половина селян скористалася дозволом вийти з них. Рівень колективізації, розрахований по орній землі, скоротився із 70,9 до 34,1 %. Частка колективізованих госп-в серед усіх сел. госп-в зменшилася з 64,4 % на 10 березня до 28,7 % на 1 жовтня. Практично всі селяни-власники, за рад. термінологією — середняки, вийшли з колгоспів. У них залишилися незаможники. Восени 1930 сталінська д-ва опинилася перед необхідністю проводити повторну колективізацію сільс. госп-ва.

Модернізація рад. економіки мала здійснюватися, за Й.Сталіним, не на ринкових засадах, а шляхом включення колосального сел. сектору економіки у держ. сектор. Колективізоване сільс. госп-во мусило дати необхідні ресурси для капітального буд-ва у пром-сті. Відрив від ринку відкривав шлях до волюнтаризму у плануванні, який створював диспропорції у госп. житті й загрожував госп. катастрофою небачених масштабів.

Держплан СРСР під кер-вом Г.Кржижановського не відразу впорався із розробкою плану 1-ї п'ятирічки. У жовтні 1928, коли почався 1-й рік п'ятирічки (1928/29), д-ва ще не мала плану. План у двох варіантах (відправному та оптимальному) був поданий на розгляд і затвердження 16-ї конференції ВКП(б). У квітні 1929 конференція схвалила оптимальний варіант плану, а через місяць 5-й Всесоюзний з'їзд рад перетворив його на закон.

На 16-й конференції ВКП(б) Г.Кржижановський відзначив, що середньорічний темп зростання пром. продукції збільшується до 22 %. Він визнав, що план дуже напружений за фінансовими і матеріальними показниками, а тому подальше форсування темпів індустріалізації просто неможливе. Проте через кілька місяців, у липні—серпні 1929, ЦК ВКП(б) прийняв поправки до плану щодо прискорення темпів розвитку чорної та кольорової металургії, деяких галузей машинобудування, хімічної пром-сті. У масштабі всієї п'ятирічки це були додаткові сотні мільйонів рублів. Це теж не стало межею у

Нагрудний знак «За суцільну колективізацію та ліквідацію куркуля як класу». 1930-ті роки. Національний музей історії України.

СХТЗ 15-30 — перший серійний трактор, вироблений в УСРР. 1931.

Нагородний знак «Ентузіастові п'ятирічки» Київського Червонопрапорного заводу «Арсенал». 1932. Національний музей історії України.

темпах планування. У статті «Рік великого перелому» Й.Сталін ставив перед пром-стю вимогу забезпечити приріст продукції на 1929/30 госп. рік у 32 %, у т. ч. по важкій пром-сті — на 46 %. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні—липні 1930 Й.Сталін запропонував виконати п'ятирічку по ряду галузей за 2,5—3 роки. Грудневий (1930) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) затвердив за його пропозицією на 1931 темп пром. приросту в 45 %. Нарешті 17-та конференція ВКП(б) у січні—лютому 1932 визначила на цей рік 36 % пром. приросту порівняно із минулим роком.

Отже, за сумою щорічних планів 2-го, 3-го і 4-го років п'ятирічки директивний темп промислового приросту в середньому на рік піднявся до 38 %. Таких темпів у нормальному процесі розширеного відтворення (а не у відбудовному процесі наприклад) ніхто у світі не досягав. Не можна стверджувати, що цього досяг СРСР. Плани зростання пром-сті не виконувалися ні в 1-й (1929—32), ні в 2-й (1933—37) п'ятирічках. Однак капіталовкладення в осн. вироб. фонди безперебійно (за винятком 1933) надходили в укр. пром-сть із розрахунком на те, що остання забезпечить їх продуктивне освоєння. Пропагандисти компарт. к-тів запевняли робітн. клас, що труднощі індустріалізації є тимчасовими і після успішного виконання 1-ї п'ятирічки пром-сть почне давати віддачу. Безсумнівно, що пром-ть почала давати віддачу в тому розумінні, що побудовані підпр-ва почали працювати. Проте серед них було не багато підпр-в групи «Б», які виробляли товари широкого споживання. $^{9}/_{10}$ та більше всього обсягу капіталовкладень поглинули в ці роки підпр-ва групи «А» (вир-во засобів вир-ва). За такої структури капіталовкладень пром-сть навіть теоретично не могла відіграти істотну роль у підвищенні матеріального добробуту народу.

Цілком свідоме створення явища, названого «кризою непу», призвело до інфляції, яка знецінювала заробітну плату. З метою зменшити знецінення була запроваджена карткова система постачання. Протягом 1929 картки на хліб з'явилися в усіх містах СРСР. Поступово карткова система постачання поширилася на осн. види продовольства. 1931 серією постанов ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Ради праці та оборони СРСР і наркомату постачання СРСР була створена централізована система реалізації продовольчих товарів. До 1-ї групи постачання в Україні належали підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; 2-га група охоплювала всіх ін. робітників пром-сті та буд-ва; до 3-ї групи були зараховані робітники всіх ін. галузей нар. госп-ва; 4-та, 5-та і 6-та групи складалися зі службовців, утриманців робітників і утриманців службовців. «Позбавленці» змушені були купувати продовольство і товари широкого вжитку на вільному ринку, який постійно скорочувався у масштабах, або ж у держ. комерційній торгівлі за підвищеними цінами.

У 2-й п'ятирічці темпи капітального буд-ва були істотно скорочені. Це дало змогу пом'якшити екон. диспропорції і зменшити інфляцію. У січні 1935 було скасовано картки на хліб, а в жовтні 1935 — на всі ін. продовольчі товари. 1936 були скасовані фіксовані ціни на всі товари споживання.

Гол. увага в ідеологічній роботі з населенням завжди приділялася питанням вир-ва. Централізуючи керування вир-вом, господарі Кремля розуміли, що простежити за кожним підпр-вом неможливо. Сама природа побудованої ними командної економіки вимагала якнайширшої участі трудових колективів у розв'язанні вироб. питань. Найголовнішою проблемою було забезпечення високої продуктивності праці. Домогтися цього засобами матеріального стимулювання в умовах карткової системи постачання виявилося справою недосяжною. Тому робота парт. к-тів у масах була спрямована на використання моральних стимулів до праці. У політ. звіті ЦК XVI з'їздові ВКП(б) Й.Сталін ставив перед партією завдання перетворити «працю із ганебного і важкого тягаря, яким вона вважалася раніше, у справу честі, у справу слави, у справу доблесті і геройства».

Перші ударні бригади в Україні виникли 1926, коли у пресі почала пропагуватися ген. лінія ВКП(б) на соціаліст. індустріалізацію. Зокрема, дві бригади виникли у буд. цеху Сталінського металургійного з-ду, одна — на шахті № 8 «Чулковка» Будьоннівського рудоуправління. На весь Донбас прославилась ударна бригада із 12-ти вибійників на чолі з І.Кураковим, яка почала працювати із квітня 1927 на шахті «Червоний Жовтень» Макіївського рудоуправління.

Починаючи 1929 «великий стрибок» у пром-сті, керівники д-ви прийняли рішення перетворити ці окремі зразки ударної праці на вир-ві у широкий рух. 20 січня газ. «Правда» опублікувала написану В.Леніним 1918 статтю «Як організувати змагання?». Компарт., комсомольські та профспілкові орг-ції почали широку кампанію з організації змагання. У квітні 1929 16-та конференція ВКП(б) ухвалила звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання змагання за виконання плану 1-ї п'ятирічки. До травня 1929 змагання розгорталось як ініціативний рух громад. орг-цій, переважно комсомолу. 9 травня 1929 була опубл. постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», яка інституціоналізувала це нове для рад. дійсності явище. У постанові підкреслювалося, що змагання є не епізодичною кампанією, а постійним методом роботи.

У 2-й п'ятирічці виникла якісно ін. форма «соціалістичного змагання» — *стахановський рух.* Це було змагання, що будувалося не лише на моральних, а й на матеріальних стимулах до праці. Під час дії карткової системи величина зарплати у стимулюванні праці не відігравала істотної ролі. Адже робітники і службовці могли «отоварити» тільки частину зарплати. Із переходом до вільного продажу товарів гро-

Паша Ангеліна за кермом трактора. 1936.

ші знову ставали стимулом. Тому треба було організувати таке змагання, яке давало робітникам шанс збільшити заробітну плату.

Вибійник шахти «Центральна-Ірміне» О.*Стаханов* у ніч на 31 серпня 1935 встановив світовий рекорд видобутку вугілля відбійним молотком. За 6 годин зміни він нарубав 102 т вугілля, тобто в 14,5 раза більше норми. Секрет цього рекорду полягав не лише у безсумнівній майстерності робітника, а й у новій організації вироб. процесу. Раніше вибійник сам кріпив лаву, витрачаючи на це багато часу. Тепер же за О.Стахановим пішли одразу два кріпильники. Вони час від часу змінювалися, так що історія не зберегла всіх співавторів прославленого рекорду. З урахуванням кріпильників справжнє перевищення норми було 5-разовим.

Коли газети сповістили про досягнення О.Стаханова, на Донбасі почалося змагання вибійників, які працювали за стахановським методом. Кілька робітників перекрили рекорд О.Стаханова. Проте 8 вересня О.Стаханов установив новий рекорд — 175 т вугілля за зміну. Ще через 10 днів він підняв планку рекорду до 227 т. За видобуток платили згідно із діючими розцінками, і шахтарі тепер могли за один день заробити місячну зарплату. Абсолютний рекорд на відбійному молотку встановив ударник шахти «Кочегарка» М.*Ізотов*, який 1 лютого 1936 за зміну нарубав за допомогою 12-ти кріпильників 607 т вугілля — цілий залізничний ешелон.

Ще 1933 наркомат праці СРСР здійснив суцільний перегляд норм виробітку і розцінок. Проте він мало що дав. Норми залишалися переважно дослідно-статистичними, тобто залежали від виробітку більшості робітників. Стахановський рух підняв планку продуктивності праці, і тепер навіть дослідно-стат. норми (а тим більше — технічно обґрунтовані) давали змогу підвищити продуктивність праці. За рішенням грудневого (1935) пленуму ЦК ВКП(б) було проведено повторний перегляд норм і розцінок на основі стахановської практики. У кам'яновугільній пром-сті переглянули 33 339 норм: без змін залишили 4,3 %, підвищили на одну п'яту — 16 %, підвищили більше ніж наполовину — 2,8 %. У машинобудівній пром-сті й у металообробці було переглянуто 235 тис. норм. Із них підвищили на одну п'яту чверть усіх норм, наполовину — третину норм, залишили без змін — 7 % норм.

Нові норми були запроваджені впродовж 2-ї пол. 1936, що привело до істотного зниження собівартості продукції. 1937 для робітників на відрядній і прогресивно-відрядній праці знову була встановлена гранична межа заробітків. Стахановський рух різко пішов на спад, проте свою роль він уже виконав.

У січні—лютому 1931 ЦК ВКП(б) зібрав у Москві Всесоюзну конференцію працівників соціаліст. пром-сті. Конференція висунула гасло «Техніка у період реконструкції вирішує все!». Й.Сталін, який виступив на ній, заявив: «Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми мусимо і пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або ж нас зімнуть». Ці слова пояснюють парадоксальну ситуацію, яка складалася в рад. пром-сті. Споруджувані підпр-ва оснащувалися новітньою технікою, яку купували за кордоном. Проте продукція на них вироблялася надзвичайно низької якості, постійно траплялися аварії, унікальне устаткування ламалося. На новобудовах не вистачало кваліфікованої робочої сили. Робітники, які прибували на вир-во із села, не проходили навчання і стажування у відповідних закладах. Їх негайно ставили до верстатів, тому що після введення підпр-в у дію випуск продукції одразу починали планувати. Такий підхід — навчання у процесі вир-ва — давав виграш у часі, проте призводив до численних поломок устаткування. Сподіватися на те, що робітники працюватимуть акуратніше через страх перед звинуваченням у шкідництві, не доводилося.

30 червня 1932 вийшла постанова Ради праці та оборони «Про обов'язкове навчання робітників, які обслуговують складні агрегати, установки чи механізми». Постановою передбачалося, що надалі до роботи на складних агрегатах, установках і механізмах допускатимуться лише робітники, які склали обов'язковий тех. мінімум. Масштаби тех. навчання у великій пром-сті України швидко зростали. Наприкінці 2-ї п'ятирічки $^2/_3$ робітників закінчили тех. навчання або ж училися.

Сталінська «революція згори» змінила обличчя країни. Максимально можлива і навіть неможлива частка ресурсів була обернена на капітальне буд-во, гол. чин. у пром-сті, передусім — на об'єкти важкої індустрії. В СРСР були створені заново або ж реконструйовані до невпізнанності сотні пром. підпр-в. Попри прикордонне становище Україна здобула вагому частку цієї індустріальної бази. За обсягом капіталовкладень 1-ше місце в Україні зайняла металургійна пром-сть. Виплавка чавуну збільшилася в УСРР/УРСР за 10 років у 3,9 раза, сталі — у 3,6, вир-во прокату — у 3,2 раза. За виплавкою чавуну Україна посіла 2-ге місце в Європі після Німеччини, а сталі — 3-тє місце після Німеччини і Великої Британії. Хімічна пром-сть України була створена майже заново. Одним із найбільших у цій галузі підпр-в став Рубіжанський комбінат із вир-ва анілінових барвників. Його буд-во розпочалося ще в роки І світ. війни, але до 1-ї п'ятирічки тут вироблялися лише деякі напівпродукти. Були споруджені Горлівський і Дніпродзержинський азотно-тукові комбінати, які виробляли азотні добрива за новітньою технологією — із синтетичного аміаку, одержуваного із водню коксового газу й азоту повітря. Двічі розпочиналося буд-во Північнодонец. комбінату (1933 і 1938), проте через нестачу капіталовкладень припинялося. По суті, «велику хімію» у довоєнні часи не вдалося створити ні в Україні, ні в СРСР у цілому.

У кам'яновугільній пром-сті України у першій п'ятирічці стало до ладу 53 шахти, у другій — 40. Завдяки цьому у першій п'ятирічці було забезпечено приріст вуглевидобутку в обсязі 14,5 млн т, а в другій — 29,6 млн т. Проте питома вага шахт укр. Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля істотно скоротилася: із 78 % у 1913 до 54 % у 1937.

Житло робітників у Горлівці. 1930-ті рр.

Після оголошення колективізації добровільною справою селяни почали виходити із колгоспів. Тим часом 25 липня 1930 політбюро ЦК ВКП(б) затвердило директиви зі складання контрольних цифр на 1930/31 госп. рік, в яких передбачалося доведення рівня колективізації сел. госп-в на Волзі, Пн. Кавказі й у степовій зоні України до 65—75 %. У центр. регіонах Росії і в лісостеповій зоні України частка колективізованих госп-в мала дійти до 35—45 %. ЦК ВКП(б) підготував і розіслав директивний лист парт. к-там із вимогою відмовитися від вичікувального ставлення «до нового припливу в колгоспи» і домогтися «потужного піднесення колгоспного руху».

Оскільки нових засобів тиску ніхто не міг запропонувати, користалися випробуваними раніше. На поч. грудня 1930 пленум ЦК КП(б)У розглянув питання «Про колективізацію» і записав у резолюції: «Нещадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села мають стати складовою боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації». На цьому пленумі ЦК лунали спантеличені запитання: як же так, адже ми своїх куркулів уже давно заслали на Соловки, нема вже у нас куркулів! На такі запитання секретар ЦК П.*Любченко* відповідав: «Куркуль не вичерпується реєстром 1930 року, куркуль на селі є, бо він у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня і щогодини!»

Друга операція із розкуркулювання почалася після завершення посівної кампанії 1931 і здійснювалася централізовано. З України належало вивезти 30 тис. сімей до Уральської обл. Втім влітку 1931 з України депортували меншу кількість сел. сімей, ніж планувалося, — 23,5 тис. Виявилося, що найбільш «мобілізуючу» роль відіграє податкова політика. Вона будувалася на засадах перепаду: за незмінної величини обкладення колгоспники звільнялися від податку або ж їм надавались істотні пільги в оподаткуванні, а весь недобір покладався на одноосібників як додаткове оподаткування. За цих умов господарювати на землі ставало невигідним, і одноосібники або вступали до колгоспу, щоби позбутися тягаря непосильних податків, або ж переставали сіяти і перебивалися випадковими заробітками.

Отже, восени 1931 Україна майже повністю була колективізована. Одноосібники були поставлені податковою політикою д-ви у таке становище, що говорити про них як про виробників с.-г. продукції стало неможливо. Зазвичай сім'ї таких «одноосібників» існували за рахунок праці у відході (у містах, робітн. с-щах, на новобудовах) і з того, що вдавалося виростити на жалюгідній за розмірами присадибній ділянці.

Із виникненням колг. ладу д-ва позбулася турботи доходити до кожного сел. двору, щоб узяти за продрозкладкою чи за контрактацією потрібну частку виробленої продукції. Тепер вона могла взяти все, але мала брати на себе і турботу про виживання тих, хто працював у селі, за організацію колг. праці. Тепер селяни, подібно до робітників і службовців, працювали у держ. секторі економіки (не мало значення, що він називався «колгоспно-кооперативним»). Д-ва мусила взяти на себе патерналістські функції не лише щодо робітничого класу, а і стосовно селянства.

Членська книжка колгоспника. Національний музей історії України.

У доколгосп. селі нечисленні члени держ. партії об'єднувались у первинні орг-ції, побудовані за територіальною ознакою. Із появою колгоспів стало потрібним, щоб у них утворилися власні парт. орг-ції. В лютому 1931 ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про осередок ВКП(б) у колгоспах» і зобов'язав районні парт. к-ти перебудувати територіальні осередки у колг. і радгоспні. Із початком суцільної колективізації були полегшені обмеження для селян на вступ до партії, і кількість комуністів у сільс. місцевості України за 1930—31 зросла із 40 до 112 тис. осіб. Більшість первинних орг-цій за 1931 вдалося перетворити із територіальних на виробничі. Із 7017 наявних осередків 4767 були колгоспними, а 911 — радгоспними.

Проте порівняння кількості колг. парт. осередків (4767) із кількістю колгоспів (32 150) свідчить про те, що перебудова виявилася формальною. Найпоширенішими стали не колгоспні, а міжколг. осередки, які принципово не відрізнялися від територіальних. У них об'єднувалося по кілька колгоспів, іноді — до десятка. За цих умов райкоми партії змушені були діяти, як і раніше, — за допомогою уповноважених. Допоки вир-во трималося на індивідуальній праці селянина-власника, дії уповноважених зводилися зазвичай до відчуження наявної продукції. Коли ж вир-во стало артільним, агресивне і некомпетентне втручання уповноважених діяло на нього найбільш згубним чином.

Справжній хаос у керування сільс. госп-вом внесла адм.-тер. реформа. Влітку 1930 на XVI з'їзді ВКП(б) було вирішено зміцнити районну ланку керування. Це можна було зробити за рахунок ліквідації *округ* і відрядження окружних працівників у районну ланку керування. Після ліквідації

округ Рос. Федерація переходила на триступеневу систему керування: центр—область—район. В ін. союзних республіках областей не було і ліквідація округ означала перехід на двоступеневу систему керування: центр—район. Але Україна була надто великою для того, щоб центр спілкувався безпосередньо із *районами*. У цьому партійно-рад. керівники республіки пересвідчилися вже з осені 1930, коли Харків почав керувати півтисячею самостійних адм. одиниць (484 сільс. р-ни, 18 міст і Автономна Молдав. СРР).

Кер-во України витримувало управлінський хаос упродовж півтора року. Потім воно звернулося до Москви за дозволом утворити області за рос. зразком. У лютому 1932 було вирішено організувати 5 *областей* (Харків., Київ., Одес., Дніпроп. та Вінницьку), а в липні — Донец. обл. У жовтні 1932 на частині території Київ. і Харків. областей була утворена Черніг. обл.

У березні—травні 1930 компартійно-рад. кер-во СРСР здійснило ряд кроків, спрямованих на заспокоєння селян, серед яких ширився потужний антиколг. рух. Серед ін. заходів такого типу було опубліковане роз'яснення Наркомзему СРСР і Колгоспцентру про те, як реалізувати взірцевий «Статут сільськогосподарської артілі» в частині держ. хлібозаготівель. Цим директивним документом встановлювалося, що для колгоспів у районах переважно зернового госп-ва норма здавання товарної зернової продукції заготівельним органам не мала перевищувати від $^1/_4$ до $^1/_3$ валового збору хліба.

Оскільки в Україні налічувалося 23,5 млн осіб сільс. населення і кожній людині на харчування відводилося 16 пудів, тобто 256 кг на 365 днів, заг. обсяг внутрішньосільс. споживання не перевищував 376 млн пудів. Хлібозаготівельний план Україні з урожаю 1930 було встановлено за цим розрахунком, хоч і з деяким перевищенням — 440 млн пудів.

Обсяг зернових, призначених для хлібозаготівель, був цілком реальною цифрою, і його належало віддати д-ві за будь-яких обставин, а от заг. цифра врожаю була суто розрахунковою величиною. Навіть у полі вона могла виявитися меншою внаслідок несприятливих погодних умов, що встановилися після дати розрахунку — червня 1930. Невідомими залишалися і можливі втрати врожаю під час збирання, які були неминучими, але не ввійшли у розрахунок. Ці втрати автоматично зменшували всі колг. фонди — продовольчий, фуражний, насіннєвий.

Нарешті, умови господарювання 1930 були надзвичайно складними: колгоспники лише вчилися працювати колективно. І вже на стадії вирощування врожаю виявилося, що д-ва платитиме за товарний хліб символічну ціну, — хлібозаготівлі сприймалися як конфіскація сел. продукції. Тому колгоспники при збиранні врожаю не працювали з належним ентузіазмом, що істотно підвищувало втрати.

Голодомор 1932—1933

Хлібозаготівлі з урожаю 1930 тривали до червня 1931. Із сел. сектору було викачано 393 млн пудів, а в цілому по УСРР — 477 млн пудів хліба. Це було на 167 млн пудів більше, ніж попереднього року. Проте рекордного показника хлібозаготівель сільс. госп-во України досягло ціною цілковитого виснаження продуктивних сил.

Очікуваний урожай зернових 1931 Укрколгоспцентр оцінював у кількості 845 млн пудів, тобто істотно менше, ніж у попередньому році. Це не допомогло: республіці встановили план заготівель у 510 млн пудів, у т. ч. по сел. сектору — 434 млн пудів. Заготівлі 1930—31 у липні перейшли у заготівлі 1931—32. Тривали вони так само довго. Про закон, згідно з яким норма здавання зерна не мала перевищувати чверті чи третини валового збору, давно забули. Встановлений на 1931 хлібозаготівельний план перевищував 60 % валового збору, який прогнозувався Укрзерноцентром. Проте спека і заливні дощі під час збирання хліба, з одного боку, і недбалість у роботі тих, хто працював на д-ву без оплати, — з другого, призвели до істотних втрат урожаю. В результаті питома вага хлібозаготівель у реально зібраному врожаї перевищила 80 %. Було заготовлено 440 млн пудів хліба, у т. ч. 396 тис. пудів у сел. секторі. Хлібозаготівлі тривали до пізньої весни 1932, поки у багатьох районах не залишилося жодних запасів продовольчого чи фуражного зерна.

Отже, голод 1931—32 в Україні був зумовлений викачуванням хліба заготівлями із врожаїв 1930 і 1931. Практично безперервні хлібозаготівлі, під час яких використовувалися всі силові методи, вилучили весь хліб. Якщо у селян не залишалось ін. продуктів, окрім хліба, вони гинули з голоду.

4 травня 1932 радник брит. посольства у Москві В.Стренг доповідав у Лондон кер-ву Форін-офіс: «Українські селяни перебувають під загрозою голоду після доброго врожаю, який використано на потреби міст, приріст військових запасів, експорт або ж утворення насіннєвого фонду в інших частинах країни. Багато з них переміщуються у міста у пошуках хліба. Худоба гине через відсутність фуражу або ж забивається на їжу».

Навесні 1932 Харків. компартійно-рад. центр змушений був звернутися до Москви із проханням надати насіннєву і продовольчу допомогу населенню постраждалих від голоду районів. Москва виділила для колгоспів 11 311 тис. пудів, а для радгоспів — 2189 тис. пудів продовольчого і насіннєвого фонду, проте не припинила заготівель з урожаю 1931, які здійснювалися виключно репресивними методами. У вражених голодом районах люди гинули внаслідок вивезення в рахунок заготівель усього наявного хліба. Протиприродна смертність в Україні 1932, яка може пояснюватися лише фактором голоду, оцінюється у 144 тис. осіб. Випадки голодної смерті у листопаді—грудні 1932 ще не набули катастрофічного характеру. Тому позанормальну смертність 1932 слід вважати переважно наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931.

Жахливі хлібозаготівлі з урожаю 1931, які викликали десятки тисяч смертних випадків від голоду, закінчилися в червні 1932. Третя колг. весна яскраво показала фізичну і моральну виснаженість колгоспників. Низовим органам влади доводилось із величезними зусиллями мобілізовувати колгоспників на засів полів, адже вони не мали будь-яких матеріальних стимулів до праці. На поч. липня 1932 в СРСР традиційно розпочиналися жнива та держ. заготівлі збіжжя (у

пд. регіонах країни). Москва знову вимагала від укр. колгоспників, як і в минулі роки, максимально можливої частки вирощеного врожаю. Кер-во ВКП(б) вирішило мобілізувати на держ. заготівлі всі ланки респ. управлінських структур. 6—9 липня 1932 в Харкові провели 3-тю конференцію КП(б)У. На відміну від ін. пленумів ЦК і партконференцій на цій конференції у порядку денному було лиш одне питання, яке звучало так: «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». На конференцію приїхали діячі з найближчого оточення Й.Сталіна — В.Молотов і Л.Каганович. Укр. хліб як ніколи був потрібний керівникам ВКП(б), щоб подолати кризу, збільшити експорт зернових і поліпшити продовольче становище у хлібоспоживаючих областях, де починався голод. Долати кризу за рахунок зменшення обсягу капіталовкладень в об'єкти важкої індустрії Й.Сталін не бажав, хоча немало людей в його оточенні вже змирилися з неминучістю такого рішення. Озвучуючи на конференції позиції Й.Сталіна, В.Молотов довів до відома делегатів конференції, що політбюро ЦК ВКП(б) затвердило для сел. сектора республіки план хлібозаготівель у розмірі 356 млн пудів. Він був меншим, ніж плани попередніх двох років, проте не набагато. Для України такий план був явно непосильним. Але конференція ухвалила його і запропонувала областям встановити завдання для районів із тим, щоб не пізніше серпня про свої зобов'язання перед д-вою знали сільради і колгоспи.

Хлібозаготівлі з нового врожаю в Україні почалися наприкінці червня 1932. Щоб урятувати своє життя, селяни намагалися хоч що-небудь із вирощеного ними врожаю 1932 врятувати для себе. Цим пояснювалося відставання хлібозаготівель від затвердженого графіка і від графіка поставок у минулому році.

Кремль розглядав відставання як намір селян пустити хліб у продаж з метою збагачення. Новий закрут гострої соціально-екон. та політ. кризи в країні призвів до посилення політ. репресій та розширення масштабів голоду, який перетворили на Голодомор. 20 липня Й.Сталін написав листа Л.Кагановичу і В.Молотову із розпорядженням негайно розробити і прийняти закон про охорону держ. і колг. майна із «драконівськими» заходами: як мінімум — 10 років ув'язнення, зазвичай — засудження на смерть. Внаслідок цього розпорядження ЦВК і РНК СРСР прийняли 7 серпня 1932 постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою суд. покарання за розкрадання колг. і кооп. майна обиралася «вища міра соціального захисту» — страта із конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» страта замінювалася позбавленням волі на строк не нижче 10 років.

У Кремлі чудово розуміли, що хлібозаготівлі у 356 млн пудів із сел. сектора України є нереальними, проте не поспішали зі зниженням плану. В результаті серпневої «атаки на село» харків. кер-ву вдалося вичавити у хлібозаготівлю 47 млн пудів. Після цього політбюро ЦК ВКП(б) дозволило 2 вересня К-ту із заготівель с.-г. продукції при Раді праці та оборони СРСР знизити річний план хлібозаготівель Україні на 40 млн пудів. Найбільше зниження мали постраждалі від голоду Вінницька (9 млн пудів) і Київська (11 млн пудів) області.

У вересні 1932 Україна віддала д-ві 59 млн пудів зерна. Після цього резерви хліба нового врожаю виявилися вичерпаними. За станом на 5 жовтня план хлібозаготівель виконали лише 1403 колгоспи (із наявних 23 270). ЦК КП(б)У мобілізував на хлібозаготівлі десятки тисяч компарт., комсомольських, рад. і профспілкових працівників — практично всю свою номенклатуру. Одночасно були мобілізовані робітники із пром. підпр-в і транспорту, вчителі, працівники вищої школи та ін. У жовтні 1932 Й.Сталін вирішив надати цій армії заготівельників нове кер-во. В осн. хлібовиробні регіони країни були надіслані комісії із надзвичайними повноваженнями на чолі з головою РНК СРСР В.Молотовим (в Україну), секретарем ЦК ВКП(б) Л.Кагановичем (на Пн. Кавказ) і секретарем ЦК ВКП(б) П.*Постишевим* (у Поволжя).

Прибувши в Україну, В.Молотов продиктував дві постанови під назвою «Про заходи із посилення хлібозаготівель», у яких передбачалися каральні заходи, спрямовані одночасно на дві мети: по-перше, заготівлю хліба; по-друге, покарання селян, у яких не було знайдено хліба. Боржниками із хлібозаготівель були 21 867 колгоспів, тобто майже все укр. селянство (за винятком 1403 колгоспів). Знайти у них хліб було дуже важко. Навіть вивезення всіх насіннєвих, продовольчих і фуражних фондів не забезпечувало виконання вже двічі скороченого хлібозаготівельного плану. Це означало у кінцевому підсумку, що майже все селянство республіки підпадало під дію тих пунктів постанов, які стосувалися покарання за відсутність хліба. Такі пункти у дещо замаскованому вигляді були націлені на нехлібні продовольчі запаси селян, що забезпечували їхнє існування впродовж грудня 1932 — червня 1933, тобто до нового врожаю. Йшлося про те, щоб покарати боржників із хлібозаготівель конфіскацією продовольчих запасів. Цей сталінський удар націлювався у найвразливіше місце непокірного селянства. Адже після ліквідації приватної і кооп. торговельних мереж купити продовольство у крамницях було практично неможливо як у місті, так і в селі.

Постановою від 18 листопада заборонялося будь-яке витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми зобов'язувалися негайно організувати перевірку цих фондів і призначити в усіх артілях осіб, відповідальних за їх зберігання. Отже, на все наявне зерно наклалась арешт. Райвиконкомам надавалося право перераховувати у фонд хлібозаготівель натуральні фонди колгоспів. Артілі, які ви-

Бригада, що вилучала продукти в селян, у с. Новокрасне (нині Арбузинського району Миколаївської обл.). Листопад 1932.

давали натуральні аванси в рахунок трудоднів або ж для громад. харчування понад встановлені норми (15 % від фактичного обмолоту), мусили негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба».

Райвиконкоми мали організувати вилучення у колгоспів, одноосібників, робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей пункт постанови означав, що д-ва санкціонує проведення масових обшуків із негайною конфіскацією знайденого хліба. Вважалося, що хліб, знайдений у селян, може бути тільки розкрадений. На підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 вимагалося притягати до суду як розкрадачів держ. та громад. майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які приховали хліб від обліку.

У листопаді 1932 наркомат юстиції УСРР створив судово-слідчі бригади для сприяння роботі хлібозаготівельних органів. Прокурорів зобов'язали негайно повідомляти їх про кожний випадок «бюрократизму, тяганини і гнилого лібералізму з боку окремих працівників юстиції». Функції нагляду за виконанням директив у справі хлібозаготівель забезпечували: «трійка» при РНК УСРР (із листопада 1932), в областях — комісії у складі секретаря обкому, голови контрольної комісії і прокурора області, а в районах і великих населених пунктах — дільничні групи у складі прокурора, нар. судді та слідчого, які керували діяльністю бл. 700 судово-слідчих бригад.

Ще одним винаходом (уперше запровадженим Л.Кагановичем на Пн. Кавказі) була *«чорна дошка»*. ВУЦВК і РНК УСРР 6 грудня занесли на «чорну дошку» села, які тривалий час не могли розрахуватися по хлібозаготівлях. Першими на «чорну дошку» були занесені Гаврилівка Межівського і Вербки Павлоградського р-нів Дніпроп. обл., Лютенька Галицького і Кам'яні Потоки Кременчуцького р-нів Харків. обл., Піски Баштанського р-ну Одес. обл. У селах, занесених на «чорну дошку», селяни позбавлялися права на виїзд, бодай тимчасовий. Села блокувалися підрозділами внутр. військ, і люди в них поступово гинули від голоду.

11 листопада РНК УСРР вирішила позбавляти одноосібників їхнього рухомого майна, посівів, присадибних ділянок і будівель. Того ж місяця, тільки пізніше, «розкуркулювання» почало застосовуватися щодо колгоспників, одночасно із депортацією розкуркулюваних на поселення у віддалені місцевості СРСР або ж у концтабори.

М. Вербицький. «Найбільший злочин Кремля». Лондон, 1952. Обкладинка.

Й.Сталін, так само як В.Ленін 1920, був переконаний, що укр. селяни приховують від д-ви велетенські запаси хліба. Ця переконаність передалася населенню міст, яке одержувало на свої картки щораз меншу кількість хліба. Глибокі диспропорції у нар. госп-ві, які викликали інфляцію і дефіцит, пояснювалися саботажем укр. селян. Це допомагало гнати на село десятки тисяч заготівельників із міст. Прірва між містом і селом постійно зростала, але тоталітарна влада завжди намагалася поширити розбрат, заздрість, ненависть між людьми різного соціального походження, роду занять, національності тощо.

Проте конфіскація лише зерна не викликала би жахливого голодомору, який розпочався в укр. селі у грудні 1932. В усіх сільс. районах республіки (крім прикордонних) під час масових обшуків у «боржників», якщо не знаходили хліба, відбирали всі ін. продовольчі запаси тривалого зберігання.

Існує багато оцінок втрат від голоду 1933 (від 2 до 7 млн), але найбільш адекватними видаються оцінки О.Воловини (США) та групи укр. демографів Ін-ту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України (О.Рудницький, Н.Левчук, О.Гладун та ін.): бл. 3,9 млн померлих, опосередковані втрати (ненароджені за 3 роки) — 600 тис.; разом — 4,5 млн.

В СРСР поч. 1930-х рр. було два великі регіони, в яких частка українців за переписом 1926 перевищувала $^2/_3$ у заг. чисельності населення — Україна і Кубань. Обидва були піддані терору голодом. Скільки людей загинуло від голоду на Кубані і в цілому на Пн. Кавказі — невідомо. Р.Конквест наводить цифру — до 1 млн осіб.

Масові політичні репресії

Із початком сталінської «революції згори» розпочався відкат і в політиці українізації. Попереджаючи можливі у майбутньому спроби української інтелігенції звільнитися з-під диктатури компартійно-рад. центру, Й.Сталін зосередив зусилля на ліквідації всього покоління активних учасників Укр. революції 1917—21.

Першим процесом проти української гуманітарної інтелігенції стала справа *«Спілки визволення України»* (СВУ). Процес був задуманий з метою дискредитації нац. інтелігенції. Організатори справи поставили на чолі цієї міфічної спілки одного із керівних діячів Укр. революції, віце-президента ВУАН С.Єфремова. Всього на лаві підсудних опинилося 45 осіб — два академіки ВУАН (С.Єфремов і М.*Слабченко*), 15 професорів вишів, 10 учителів, письменники, священики, редактори, кооператори, студенти. У минулому 31 звинувачений входив до різних укр. політ. партій, шестеро були членами УЦР, двоє — міністрами УНР, один — прем'єр-міністром (В.*Чехівський*). Третина підсудних працювала в системі ВУАН.

Жертвами справи СВУ стали не тільки 45 звинувачуваних, які опинились у березні 1930 на суд. лаві у приміщенні Харків. оперного театру. Ще 700 осіб були заарештовані невдовзі у зв'язку із цією справою. А всього під час та після процесу СВУ було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

Розкручування справи СВУ відбувалось одночасно із цьку-

Пам'ятна монета «Голодомор — геноцид українського народу». 20 гривень. Аверс. Україна. 2007.

ванням одного із небагатьох академіків-комуністів ВУАН історика М.І.*Яворського*. Розроблена ним наук. схема у 1920-х рр. фігурувала як марксистська концепція вітчизн. історії. Книги М.Яворського розглядались як альтернативні працям «буржуазного» історика М.Грушевського. Проте надмірною увагою до нац. аспектів історії офіц. метр укр. марксистської науки не вписався в нову схему рад. історії, яка розроблялась у Москві. На поч. 1930 його вичистили із партії, а через рік заарештували в Ленінграді (нині м. С.-Петербург) і перевезли до Харкова, де чекісти вже «створювали» нову «контрреволюційну» орг-цію на зразок СВУ — *«Український національний центр»* (УНЦ).

«Слідство» у справі УНЦ велося протягом 1930—31. До справи притягли 50 осіб, бл. 30-ти із них були колиш. членами УПСР і УСДРП. Зокрема, були заарештовані В.Голубович, Н.Петренко, І.Лизанівський, Ю.Ярослав, які у травні 1921 проходили у «Справі членів ЦК УПСР». Гол. дійовою особою УНЦ чекісти мали намір поставити М.Грушевського. Його заарештували, домоглися потрібних свідчень і перевезли до Москви. Під час допиту в ОДПУ у квітні 1931 М.Грушевський заявив, що його попередні свідчення не відповідають дійсності. У серпні справу проти голови УЦР було припинено, проте в'їзд до України йому заборонили. До самої смерті 1934 М.Грушевський жив у Москві під наглядом агентів ОДПУ. Вирок же у справі УНЦ було винесено у закритому порядку в лютому 1932. Він був м'яким (від 3-х до 6-ти років ув'язнення), але більшість звинувачених із тюрми не вийшли. Починаючи із 1934, на 33-х учасників процесу УНЦ завели нові справи, 21 був страчений, більшість інших загинула у тюрмах і концтаборах.

7 січня 1933 Й.Сталін виступив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) із доповіддю «Підсумки першої п'ятирічки», в якій цілий розділ присвятив боротьбі з «рештками ворожих класів». Це була програма репресій, орієнтована на те, щоб «покінчити із цими елементами швидко і без особливих жертв». На перше місце він висував боротьбу зі «шкідництвом». Високо оцінюючи драконівський закон про охорону сусп. власності, він назвав його «основою революційної законності в цей момент». На друге місце ставив боротьбу із «переродженцями і дворушниками» у партії, прибічниками «контрреволюційної теорії згасання класової боротьби». Це був незамаскований заклик до розправи із тією частиною членів держ. партії, яка брала не досить енергійну участь у розгортанні репресій. Третім напрямом репресій Й.Сталін називав ліквідацію «решток ворожих класів», а четвертим і останнім — боротьбу проти учасників старих «контрреволюційних» партій і колиш. опозиціонерів у лавах більшовиків. Уся програма репресій, розрахована на 2-гу п'ятирічку, мала превентивний, попереджувальний характер. Інакодумці не влаштовували тоталітарний режим самим своїм інакодумством, загрозою впливу на ширші верстви населення.

Сталінська програма репресій послідовно виконувалася в Україні. Проте в найбільшій нац. республіці СРСР, яка становила для тоталітарного режиму й найбільшу загрозу, вона істотно відрізнялася від загальносоюзних показників масштабами і спрямованістю. Спрямованість терору в Україні визначається за змістом парт. резолюцій. 24 січня 1933 ЦК ВКП(б) поставив завдання перед кер-вом КП(б)У «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних і радянських організацій». Цим рішенням в Україну на посаду секретаря Харків. міськкому і обкому партії та секретаря ЦК КП(б)У надсилався секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. У мандаті, який П.Постишев отримав за рішенням ЦК ВКП(б), було 4 пункти: розгромити «націоналістичну контрреволюцію» в рад. апараті; розгромити «націоналістичний ухил» М.Скрипника; перевірити всі ділянки соціаліст. буд-ва, де мала місце контрреволюція; перебудувати форми і методи кер-ва укр. к-рою. П.Постишев був надісланий до Харкова разом із В.*Балицьким*, який 17 лютого 1933 став головою ДПУ УСРР і повноважним представником ОДПУ в Україні.

Під боротьбу зі «скрипниківщиною» В.Балицький створив *«Українську військову організацію»* (УВО), яка визначалась як повстанська, шпигунська і диверсійна. За звинуваченням у належності до УВО чекісти заарештували людей, особисто близьких до М.Скрипника. Відкрита атака на М.Скрипника почалася на червневому (1933) пленумі ЦК КП(б)У. Від нього вимагали самокритичного визнання помилок націоналістичного характеру в кер-ві наркоматом освіти. 4 варіанти листа М.Скрипника із визнанням помилок, який мав бути опублікований у пресі, П.Постишева не задовольнили. 7 липня, коли останній варіант цього документа був відкинутий, М.Скрипник пішов із засідання політбюро ЦК у свій робочий кабінет і там застрелився.

З апарату наркомату освіти було «вичищено» бл. 200 «націоналістів і ворожих елементів». В обласних управліннях освіти за 1933 змінили кер-во повністю, в районних — на 90 %. Істотних кадрових втрат зазнали ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських н.-д. ін-тів (ВУАМЛІН). У Всенар. б-ці України, яка належала до системи установ ВУАН, знайшли бл. 40 «ворогів народу». Ін-т польс. к-ри, Харків. ін-т укр. к-ри ім. Д.Багалія, Ін-т укр. літератури ім. Т.Шевченка були репресовані майже у повному складі. У жовтні 1933 був погромлений театр «Березіль», його засновник Л.Курбас опинився на Соловках. «Ворогів народу» знайшли у вид-ві «Українська радянська енциклопедія», Всеукр. фотокіноуправлінні, у музеях, б-ках, архівах. Практично у повному складі були репресовані спілка письменників «Західна Україна», редакція час. «Червоний шлях».

Теор. обґрунтування погрому культ. сил України дав у січні 1934 Й.Сталін. Виступаючи зі звітною доповіддю на XVII з'їзді ВКП(б), він декларував, що підключення органів держ. безпеки до культ. буд-ва в Україні було цілком закономірним, а «ухил до українського націоналізму» став гол. небезпекою у республіці.

Нищення укр. інтелігенції сполучалося із підвищеною увагою Кремля до розвитку «національної за формою і соціалістичної за змістом» к-ри. На січневому (1936) пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев твердив: «Вороги весь час намагалися і намагають-

ся змалювати картину таким чином, що ми тут на Україні били не націоналістів, не контрреволюціонерів, не шпигунів і диверсантів, а нібито українців». Щоб довести протилежне, здійснювалися різноманітні показові акції. Зокрема, XII з'їзд КП(б)У на пропозицію П.Постишева ухвалив рішення перенести столицю рад. України з Харкова до Києва. Осн. мотив перенесення формулювався таким чином: «Для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації». 1936 АН УСРР поповнилася 3-ма ін-тами гуманітарного профілю з яскраво вираженою нац. проблематикою: укр. літератури ім. Т.Шевченка, історії України та укр. фольклору. Останній очолив відомий погромник національної інтелігенції А.*Хвиля*.

«Культ особи» і сталінська «революція згори» — явища взаємопов'язані, й зародилися вони одночасно. 21 грудня 1929 Й.Сталіну виповнилося 50 років, і центральний орган ВКП(б) газ. «Правда» присвятила свої сторінки ювілею вождя. Зі статей М.Калініна «Керманич більшовизму», А.Мікояна «Залізний солдат ленінської гвардії», К.Ворошилова «Сталін і Червона Армія», С.Орджонікідзе «Твердокам'яний більшовик», А.Бубнова «Ленінець, організатор, вождь» та виступів ін. керівних діячів партія і країна дізналися, хто такий Й.Сталін: організатор Великої Жовтневої соціаліст. революції, творець Червоної армії і натхненник її славних перемог над білогвард. арміями і військами інтервентів, відданий охоронець ленінської ген. лінії і принциповий борець з опозиційними наскоками на неї, талановитий теоретик ленінізму і гідний продовжувач справи В.Леніна, вождь світ. пролетаріату. У зв'язку з ювілеєм у країні були надруковані велетенськими тиражами портрети вождя і «ювілейні матеріали». У «червоних куточках» на підпр-вах, у приміщеннях парт. к-тів, виконавчих к-тів рад, керівних органів професійних спілок з'явилися бюсти Й.Сталіна.

Частина «ленінської гвардії», яка перейшла в опозицію насаджуваній атмосфері бездумного підпорядкування нижчих партійних інстанцій вищим, марно робила спроби подолати вождистські традиції. Більша ж частина «ленінської гвардії» підтримала генсека в його намірах, тому що бажала зберегти за собою владу. Для цього треба було підкласти екон. фундамент під тоталітарний режим, тобто продовжити розпочату В.Леніним «революцію згори». Більша частина партії бездумно пішла вслід за «гвардією». Ні ті, ні інші не здогадувалися, що їх чекає на шляху «соціалістичного будівництва».

На конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 Й.Сталін виступив із промовою «До питань аграрної політики в СРСР», в якій проголосив розгортання наступу по всьому фронту проти «капіталістичних елементів села». Уперше відкрито декларувалася здійснювана вже з літа 1929 «революція згори». Репресії проти заможного селянства знаменували собою як початок «революції згори», так і утвердження сталінського культу. Культ Й.Сталіна зростав на репресіях, живився ними. Метою репресій було не лише попередження можливих виступів тих, кого переслідувала влада, а й лякання, застрашування, тероризування всього населення.

Третя «генеральна чистка» РКП(б)/ВКП(б) була найбільш тривалою і жорсткою. Вона продовжувалася (із деякими термінологічними поправками) повних 4 роки, і вперше на весь час її тривання прийом у партію було припинено. Подібно до того, як більшовики після захоплення контролю над радами 1917 змінили їхній склад і відтоді формували його відповідно до власних потреб, Й.Сталін після захоплення контролю над політбюро ЦК почав формувати багатомільйонну партію так, як це було йому зручно. Зручною він вважав партію, поділену на дві частини — внутр. і зовнішню. Внутр. партія мусила беззастережно виконувати його настанови у держ. керуванні та слугувати противагою для органів держ. безпеки, які теж будувалися на засадах залізної дисципліни і цілковитої слухняності вождеві. Й.Сталін фактично замкнув на собі кер-во суворо централізованою системою органів держ. безпеки. Зовн. партія була масовою і не причетною до реальної влади. Вона мала виконувати, подібно до профспілок і комсомолу, функції «передавального пасу» від влади до всієї маси населення, щоби тримати у полі зору влади кожну окремо взяту людину.

Формування багатомільйонної партії мусило здійснюватися шляхом масових наборів. Із поч. 1930-х рр. у практику ввійшли масові набори, приурочені до святкових подій («першотравневий набір», «жовтневий набір» тощо).

10 липня 1934 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про реорганізацію каральних структур — на базі ОДПУ постали нар. комісаріат внутр. справ СРСР на чолі з Г.Ягодою і НКВС союзних республік. НКВС УСРР на чолі з В.Балицьким складався з управлінь державної безпеки, робітничо-сел. міліції, прикордонної та внутр. охорони, ін. структур. Управління держ. безпеки НКВС УСРР складалось із відділів: оперативного, екон., секретно-політ., особового, транспортного, закордонного, спец., обліково-статистичного. Це управління за чисельністю штатних і позаштатних співробітників багатократно перевищувало всі наркомати та ін. відомства. Однак зовнішньо воно ніби розчинилося серед ін. управлінь і відділів НКВС, включно із відділом реєстрації актів громадян. стану і пожежним.

Одночасно з утворенням загальносоюзного НКВС була прийнята постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури». У ній визначався новий порядок судочинства «у зв'язку з організацією Наркомвнусправ Союзу РСР і майбутньою передачею на розгляд судових органів справ, що проходили раніше у позасудовому порядку». Передбачалося створити спец. колегії при верховних, респ., крайових і обласних судах для розгляду справ про держ. злочини та злочини проти порядку управління.

«Генеральна чистка» держ. партії закінчувалася. Кількість осіб, заарештованих органами держ. безпеки, в Україні скоротилася за 1934 майже вп'ятеро. Усе це разом із реорганізацією ОДПУ, що подавалася як мало не ліквідація зловісного відомства, вселяло надію на те, що 6-річна смуга репресій лишається позаду.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Ввечері того ж дня з ініціативи Й.Сталіна

Працівник Головного управління таборів НКВС. 1936—1943. Реконструкція А. Каращука.

секретар президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе підписав постанову «Про порядок ведення справ про підготовку чи здійснення терористичних актів». Згідно із постановою строк розслідування таких злочинів скорочувався до 10-ти днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускались, а вирок здійснювався негайно після винесення. Призначений 1935 прокурором СРСР А.*Вишинський* скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів держ. безпеки у справах про держ. злочини.

У грудні 1934 чекісти на швидку руку сфальсифікували справи проти трьох груп «терористів» — у Москві, Ленінграді та Києві. Рос. групам було надане білогвард. забарвлення, а українській — галичанське. Через поспіх і властивий сталінським чекістам 2-ї пол. 1930-х рр. низький інтелект мотиви поведінки «змовників» і «терористів» виглядали абсурдно. Однак непрофесійний почерк аж ніяк не позначився на долі тих, хто потрапив у лабети управлінь держ. безпеки. Більшість зі звинувачених приїхали до рад. України з Галичини на запрошення уряду УСРР. Усі вони були відомими письменниками, культ. і громад. діячами. Керівником київ. групи проголосили А.*Крушельницького*, який перед тим редагував у Польщі укр. журнали радянофільського напряму. 17 грудня синів А.Крушельницького Івана і Тараса у числі 27 звинувачених у справі «Об'єднання українських націоналістів» стратили, а його справу разом зі справами 8-ми ін. звинувачених (Б.Бачинського, В.Мисика, Л.Коваліва та ін.) спрямували на дослідування. У березні 1935 А.Крушельницького заслали на Соловки, а в жовтні 1937 стратили. Більшість ін. членів його сім'ї теж були заарештовані й загинули у концтаборах — дружина Марія, дочка Володимира, сини Богдан і Остап.

Й.Сталін скористався вбивством С.Кірова, щоб в ін. спосіб продовжити «генеральну чистку» партії. Перевірка парт. документів тривала весь 1935, а кампанія з обміну документів розтягнулася на період із квітня по вересень 1936. У ході перевірки було виключено із партії 33 872, а під час обміну — 4269 осіб. Перебування у партії ставало небезпечним, як це розуміли найбільш далекоглядні комуністи. Після «Великої чистки» незабаром настав «Великий терор».

Масові репресії 1937—38 поширилися на все susп-во. Небачений раніше терор привертає увагу багатьох дослідників у всьому світі своєю загадковістю. Кампанія розкуркулювання 1929—31, терор голодом 1932—33 були зрозумілі: Й.Сталін заганяв селян у колгоспи і придушував небажання колгоспників працювати за умовами, продиктованими д-вою. «Генеральна чистка» у партії 1933—36 теж була зрозумілою. Нарешті були зрозумілі мотиви диктатора, який за допомогою П.Постишева організував в 1933—34 погром укр. інтелігенції. Проте ніхто не міг визначити прихованих цілей «Великого терору» 1937—38. Він не мав яскраво виявленого класового чи нац. забарвлення і здійснювався більш-менш рівномірно (у кількісних вимірах) по всій території країни. Його спалах відбувався вже після офіційно оголошеної «перемоги соціалізму», отже він не міг бути знаряддям «соціалістичного будівництва», як попередні форми комуніст. терору.

Репресії стали масовими після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому—березні 1937. У промові на пленумі Й.Сталін заявив, що країна опинилась у надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. 2 липня 1937 політбюро звернулось із таємною телеграмою до секретарів обкомів, крайкомів, ЦК нац. компартій, в якій ішлося: «Помічено, що велика частина колишніх куркулів і карних злочинців, які були вислані в один час із різних областей у північні й сибірські райони, а потім після відбуття строку повернулись у свої області, є головними призвідниками всякого роду антирадянських і диверсійних злочинів, як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті й у деяких галузях промисловості». Далі в телеграмі пропонувалося взяти на облік усіх, хто повернувся після заслання в місця постійного проживання, негайно заарештувати і засудити на смерть через «трійки» «найбільш ворожих», а інших переписати і вислати в райони за вказівкою НКВС. НКВС СРСР підготував оперативний наказ за № 00447, згідно з яким у найближчі 4 місяці підлягали викриттю і репресуванню 259 450 осіб (із них через розстріл — 72 950). Наказ давав право місц. керівникам звертатися до центр. кер-ва із проханнями про збільшення лімітів.

Щоби змусити заарештованих признатися у нескоєних тяжких злочинах і назвати прізвища «спільників», чекістам був даний дозвіл на вжиття фізичних засобів впливу на допитуваних.

Поза рамками заг. операції з винищення «антирадянських елементів» 1937 проводилися деякі спеціальні акції з репресування німців, поляків і т. зв. харбінців, тобто колиш. працівників Китайсько-Сх. залізниці, які повернулися до СРСР після її продажу 1935.

Й.Сталін був незадоволений тим, як київ. компартійно-рад. центр здійснює кер-во репресіями у 2-й пол. 1937. Це незадоволення дорого коштувало всім укр. керівникам. Із 62-х членів ЦК КП(б)У, обраного 13-м з'їздом КП(б)У у червні 1937, 56 були оголошені «ворогами народу». З 11-ти членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вижив тільки Г.Петровський, якого усунули від влади, проте не заарештували, оскільки він перебував у Москві. П.Постишев, а потім і С.Косіор були відкликані до Москви на ін. посади, але незабаром репресовані.

У 2-й пол. 1938 «Великий терор» пішов на спад. Розгляд справ «трійками» та проведення «масових операцій щодо арештів і виселення» були заборонені. 24 листопада із посади наркома внутр. справ СРСР був звільнений М.Єжов.

За даними, які наводив М.Хрущов на червневому пленумі ЦК КПРС 1957, за 1937—38 було заарештовано понад 1,5 млн осіб, із них 680 692 страчено. Комісія президії ЦК КПРС, яку очолював М.Шверник, на поч. 1963 склала довідку, за якою 1937—38 було арештовано 1 372 392 особи, із них 681 692 особи страчено.

У межах України було заарештовано 265 669 осіб. Тоді ж розглянули справи 198 918 осіб, із них 123 421 особа була страчена, 68 823 — відправлені у виправно-трудові табори, 4124 ув'язнені в тюрмах, 1067 — засуджені до заслання і тільки 658 осіб — звіль-

нені. На Україну припала прибл. п'ята частина загальносоюзних арештів і розстрілів.

Згортання українізації. Культура, наука й освіта у 1930-х рр.

Із приїздом М.Хрущова до України (січень 1938) проблема українізації стала неактуальною, хоча вона не була офіційно припиненою. З погляду нових керівників республіки саме становище рос. мови вимагало докорінного поліпшення. У червні 1938 14-й з'їзд КП(б)У підкреслив у резолюціях необхідність «ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вишах». Із запровадженням практичних заходів не забарилися. Із лютого 1938 в Україні почалася поступова ліквідація нац. р-нів і сільрад. У квітні 1938 з'явилася постанова ЦК КП(б)У про переведення шкіл нац. меншин на укр. чи рос. мови викладання. Навчання мовами нац. меншин в «окремих національних школах» визнавалося недоцільним і навіть шкідливим. Такі школи кваліфікувались як «вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей».

Проголошуючи одним із напрямів соціаліст. буд-ва культ. революцію, керівники ВКП(б) і рад. д-ви змушені були приділити велику увагу елементарній ліквідації неписьменності. У липні 1929 ВУЦВК і РНК УСРР утворили спец. фонд лікнепу. Т-во «Геть неписьменність!» стало масовим: 1929/30 навч. р. воно вже налічувало майже 10,5 тис. первинних осередків і понад 900 тис. членів. До роботи з лікнепу було підключено 310 тис. культармійців — учителів, комсомольців, старшокласників. У 2-й п'ятирічці до працюючих, які залишалися неписьменними, почали вживати засоби адм. тиску. 1936 стали утворюватися вечірні школи для дорослих, навчання в яких починалося з ліквідації неписьменності. В наркоматі освіти України було створене спец. управління із навчання дорослих.

Щоб кількість неписьменних не поповнювалася за рахунок покоління, яке щойно вступало в життя, треба було охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 у країні запроваджувалось обов'язкове початкове навчання, а для переростків від 11-ти до 15-ти років встановлювалось обов'язкове навчання у дво- і однорічних школах-курсах. У 1-й п'ятирічці істотна частка початкових шкіл була перетворена на семирічки. Деякі семирічки, особливо у великих містах, переходили на 10-річне навчання. У 2-й п'ятирічці кількість шкіл-десятирічок збільшилася майже вдесятеро, у них навчалося до $^{1}/_{3}$ учнів.

Вища школа до 1-ї п'ятирічки зберігала переважно дореволюц. структуру. 1929/30 навч. р. були створені галузеві ін-ти на базі ф-тів багатопрофільних вишів (Харків. і Київ. політехнічних, Сталінського гірничого та ін.). Технікуми, які мали добру матеріальну базу і кваліфікований склад викладачів, перетворювалися на ін-ти. Реорганізація збільшила кількість вишів із 42 до 155. Число студентів у них зросло із 41 до 69 тис. осіб.

1930 з'явилася нова форма тех. навчання — завод-втуз. Вищі тех. учбові заклади (втузи) були відкриті на технічно оснащених підпр-вах, які мали кадри досвідчених інженерів, — Харків. електромех. з-ді, Штерівській електростанції, Кадіївській шахті № 1 та ін. 1931 в Харкові відкрилася Пром. академія з вечірніми відділеннями в Києві, Дніпропетровську, Одесі та Харкові. В цій системі вишів готувалися керівні кадри для нових галузей пром-сті. Роком раніше в Харкові почала працювати агроіндустріальна академія, в якій отримували вищу освіту директори МТС, радгоспів, ін. підпр-в с.-г. профілю. У 2-й п'ятирічці існування дрібних вишів було визнане недоцільним. 1934 було відновлено великі індустріальні (політех.) ін-ти в Одесі, Києві, Сталіно (нині м. Донецьк), які готували спеціалістів широкого профілю. 1933 в Україні відновилась університетська освіта. Почали працювати ун-ти в Одесі, Києві, Харкові та Дніпропетровську.

У міру того, як розвивалася середня загальноосвітня школа, питома вага робітфаківців серед студентів знижувалася. 1933 працювали 533 робітфаки, які давали вишам $^{1}/_{3}$ студентів. Це був пік робітфаківської форми навчання. Після цього мережа робітфаків почала інтенсивно згортатися. Із 1933 були введені вступні іспити у вишах за профільними предметами. Для тих, хто закінчував виші, запроваджувалися дипломні роботи (проекти), які мали бути захищені. Це наблизило якість підготовки спеціалістів до дореволюц. рівня. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 грудня 1935 були скасовані обмеження за соціальною ознакою абітурієнтів.

Будинок організацій у Вінниці. Збудований у 1936—1940.

За відсутності ун-тів в Україні 1920-х рр. наук. дослідження майже винятково провадилися в ін-тах та ін. закладах ВУАН. Упродовж 10-ти років ВУАН залишалася установою, на яку держ. партія могла впливати обмеженою мірою. Лише 1929 ЦК КП(б)У наважився на операцію, що істотно змінила обличчя академічної корпорації. РНК УСРР виділила цього року 33 вакансії дійсних членів, що перевищувало кількість вакансій, надану за попереднє п'ятиріччя 1923—28. Був створений список претендентів, за який академіки уперше за всю попередню і наступну історію установи змушені були голосувати відкрито. Щоби зберегти наук. рівень ВУАН, до списку були включені вчені, які могли тільки зміцнити авторитет усієї корпорації, — О.Богомолець, М.Вавилов, М.Возняк, О.Гольдман, Ф.Колесса, М.Кравчук, Є.Опоков, О.Палладін, Є.Патон, Г.Проскура, М.Слабченко, М.Холодний, В.Щурат, Д.Яворницький. Разом із тим дійсними членами ВУАН були обрані держ. діячі, які не мали зовсім або ж мали дуже обмежені наук. досягнення: В.Затонський, Г.Кржижановський, С.Семковський, М.Скрипник, О.Шліхтер, М.Яворський.

Політ. розправа із С.Єфремовим і поява в новому поповненні академіків «своїх людей» дали змогу політбюро ЦК КП(б)У сформувати таку Президію ВУАН, яка її влаштовувала. У листопаді 1929 президентом ВУАН був переобраний Д.*Заболотний*, а після його смерті в липні 1930 — О.*Богомолець*. Він здійснив перебудову структури академії: осн. науково-орг. ланкою замість н.-д. кафедри ставав ін-т. Якщо у 1920-ті рр. панівними в академії були гуманітарні цикли наук, то з поч. 1930-х рр. на перше місце вийшов природничо-тех. відділ, а в ньому — індустріально-тех. цикл наук. Академія почала швидко поповнюватися новими ін-тами. 1929 виникли Ін-т тех. механіки, Ін-т буд. механіки, Ін-т єврейс. к-ри, 1930 — Ін-т зоології і біології, Ін-т мовознавства, 1931 — Ін-т хімії та Ін-т ботаніки. Цього року до складу академії було передано із підпорядкування наркомату освіти ряд н.-д. установ — Ін-т мікробіології і епідеміології, Ін-т польс. к-ри, Ін-т фізики. 1934 було створено Інститут гірничої механіки, Ін-т клінічної фізіології, Раду з вивчення продуктивних сил УСРР, Ін-т хім. технології, Геофізичну обсерваторію, Ін-т математики, Ін-т історії матеріальної к-ри, Ін-т електрозварювання, Ін-т біозоології. У систему ВУАН було передано Ін-т водного госп-ва та Ін-т біохімії.

1936 після затвердження нового статуту ВУАН була перейменована на АН УСРР. 1938 до системи АН УРСР увійшов створений десятиліттям раніше Укр. фізико-тех. ін-т, де провадилися дослідження атомного ядра, фізики металів, фізики молекулярних кристалів. Молоді вчені цього ін-ту вперше в СРСР здійснили ядерну реакцію розщепленням ядра літію (О.Вальтер, Г.Латишев, О.Лейпунський, К.Синельников).

Оперний театр у Донецьку. Збудований у 1936—1941.

У заснованому Л.Писаржевським Ін-ті хімії були закладені основи електронної теорії каталізу. Під кер-вом академіків П.Тутковського, В.Різниченка і Є.Опокова розгорнулися геол. і гідрологічні дослідження території України, перш за все на Донбасі та Криворіжжі. 1930 була складена перша гідрологічна карта України.

Створена Є.Патоном 1929 кафедра інженерних споруд зі зварювальною лабораторією при Київ. політех. ін-ті започаткувала матеріалознавчі дослідження, які негайно й ефективно запроваджувались у практику. Нові методи зварювання використовувалися на Дніпробуді, буд-ві Магнітогорського металургійного комбінату, ін. новобудовах.

Плідних успіхів у галузі біологічних наук досягли колективи під кер-вом О.Богомольця (патофізіологія), О.Палладіна (біохімія нервової і м'язової діяльності), Г.Фольборта (фізіологія травлення), Д.Воронцова (фізіологія нервової системи й електрофізіологія).

Переломною в літ. житті стала постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932. Постанова зобов'язувала художню інтелігенцію перебудувати творче життя на ідейних засадах марксизму-ленінізму, користуватись у творчості методом соціаліст. реалізму, черпати сюжети для творів у повсякденному житті, пропагувати пафос соціаліст. буд-ва, трудові подвиги стахановців, провідну роль партії у суспільно-політ. житті. Всі, хто не підпорядковувався правилам гри, встановленим держ. партією, позбавлялися підтримки, зокрема і матеріальної, і наражалися на переслідування, у т. ч. з боку органів держ. безпеки.

На з'їзді письменників України у червні 1934 була створена Спілка рад. письменників України. Серед понад 300 членів спілки були не лише професійні письменники і поети, а й аматори із числа робітників і селян, оскільки ще 1930 профспілки оголосили всесоюзний призов робітників-ударників у літературу. В Україні на нього відгукнулися бл. 2 тис. робітників.

Пам'ятник Т. Шевченку в Харкові. Фігури шахтаря, колгоспника, червоноармійця та дівчини з книгою. Скульптор М. Манізер, архітектор Й. Лангбард. 1935.

Услід за літераторами об'єднались у творчі спілки театральні діячі, художники, композитори. Через спілки вони одержували замовлення, матеріальну підтримку, путівки до санаторіїв, квартири тощо. Контролювати творчість члена спілки було простіше, ніж поведінку економічно незалежного митця.

ЗАХІДНА УКРАЇНА 1919—1939

Становище західноукраїнських земель по закінченні Першої світової війни та національно-визвольних змагань

Загальна поразка національно-визвол. змагань та закінчення I світ. війни, перші мирні договори з післявоєн. врегулювання цілком змінили геополіт. ситуацію у Сх. Європі та на укр. землях. По завершенні I світ. війни та воєн. дій 1918—20 третина укр. земель перебувала у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини. Зазвичай ці землі називають «західноукраїнськими», рідше — «Західною Україною». Назва «Західна Україна» стосується гол. чин. тих укр. земель у складі Польщі, які 1939 перейшли до СРСР, — Галичини, Зх. Волині й Зх. Полісся.

Це спричинило численні спроби великих д-в упорядкувати та узгодити нову реальність. Незважаючи на прагнення керівників Антанти надати новій Польс. д-ві етнічно однорідного характеру, тобто провести її сх. кор-

дон по лінії Керзона, польс. політ. сили бажали відродити, хоча б в обмеженому вигляді, Річ Посполиту в кордонах 18 ст. Після українсько-польс. війни 1918—19 і радянсько-польс. війни 1919—20 виникла т. зв. 2-га Річ Посполита, в якій $^1/_3$ наявного населення становили етнічні меншини — українці, білоруси, литовці, євреї, німці. За винятком німців і євреїв, ін. нац. меншини мали у межах нової д-ви власну етнічну територію, на якій поляки перебували у меншості. Українці становили найчисленнішу в Польщі нац. меншину. На території сучасних Львів., Рівнен., Волин., Івано-Франк. та Терноп. областей 1921 проживали 3920 тис. українців, що становило 66,2 % їхнього населення, тобто $^2/_3$. На землях на зх. від сучасного українсько-польс. кордону проживали 366 тис. українців. У цілому у Польщі налічувалося 4686 тис. українців, тобто 17,2 % населення д-ви.

Фрагмент польської топографічної карти масштабу 1:100000. 1926.

Більше за всіх із Версальської системи мирних договорів скористалася Румунія. Вона вийшла з І світ. війни з територією, яка майже вдвічі перевищувала територію, що була перед війною. За офіц. даними, кількість українців у Старому королівстві й на новонабутих землях становила 582 тис. осіб. В.Кубійович та ін. демографи міжвоєн. періоду стверджували, що українців у Румунії не менше 1 млн осіб. Українці проживали в трьох регіонах, зовсім різних за історичною долею. Буковина із гол. містом Чернівці після революції 1848—49 стала автономним краєм Австро-Угорщини. Населення складалося з українців у пн. частині краю і румунів у пд. частині. В окупованій із 1918 Бессарабії українці проживали гол. чин. у найбільш північному — Хотинському — повіті й у двох пд. повітах — Акерманському та Ізмаїльському. Історично Хотинщина була частиною Буковини, яка входила до Молдав. князівства і разом з останнім була захоплена осман. турками. 1774 Австрійс. імперія захопила Буковину, а 1812 Рос. імперія відвоювала в Осман. імперії Бессарабію. Придунайський край у складі двох повітів Пд. Бессарабії був частиною причорномор. степу, де кочували різноманітні племена тюркського походження. Своєрідну істор. долю мали українці Мармарощини (Марамароша). Ця невелика територія площею не більше 700 км^2 була розташов. на лівому березі р. Тиса (прит. Дунаю) і названа за йменням р. Мара. За культурно-нац. традиціями і мовою українці Мармарощини були близькі до українців прилеглих районів Закарпаття. Все населення краю за переписом 1930 становило 26 тис. осіб, із них українці становили 17 тис. (65,4 %).

Закарпат. Україна у складі Чехословаччини офіційно називалася Підкарпатською Руссю. В добу середньовіччя її захопила Угорщина, а *Паризька мирна конференція 1919—1920*, яка займалася проблемами післявоєн. устрою Європи, передала край Чехословаччині. За переписом 1930, населення краю становило 616 тис. осіб. Українців налічувалося 439 тис. осіб (71,3 %). Заг. кількість українців у Чехословаччині становила 549 тис. осіб за переписом 1930. У територію Словаччини був украплений Пряшівський анклав із населенням 118 тис. осіб, із них 87 тис., тобто $^3/_4$, українців. Не менше 10 тис. українців проживало у Словаччині за межами анклаву. Велика укр. колонія із політ. емігрантів перебувала у Празі (нині столиця Чехії).

У діяльності начальника Польс. д-ви Ю.*Пілсудського* провідне місце займала ідея відродження багатонац. Речі Посполитої. У січні 1920 польс. уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий виділ. У грудні 1920 була скасована територіальна окремішність Галичини. У вересні 1921 на всіх сх. землях був запроваджений єдиний для всієї д-ви поділ на *воєводства*, *повіти* і гміни. Назва «Східна Малопольща» — істор. назва Зх. Галичини із центром у Кракові — була поширена на всю Галичину. На території Сх. Галичини були утворені 3 воєводства — Львів., Станіславське і Тернопільське. Щоби переконати європ. громадськість у польс. характері цих територій, до Львів. воєводства були приєднані 8 повітів Зх. Галичини із переважно польс. населенням.

Волин. і Поліське воєводства, які були утворені на землях, що раніше належали Рос. імперії, отримали назву «Східні околиці» (креси). До цих воєводств були приєднані корінні польс. землі, щоби збільшити в них частку польс. населення. Натомість Лемківщина була приєднана до

Костьол Остробрамської Богоматері у Львові. Збудований у 1931—1938.

Краківського воєводства. Значна частина укр. територій увійшла до складу Люблінського воєводства.

26 вересня 1922 польс. сейм ухвалив юрид. акт «Про засади загального самоврядування воєводств, зокрема воєводства Львівського, Тернопільського і Станіславського». Виокремлення земель Сх. Галичини навіть у назві визначало демагогічний характер цього закону, явно спрямованого на створення ілюзії рівноправності укр. нац. меншини на території, яка ще мала статус міжнародної. Закон передбачав створити в цих трьох воєводствах (ін. укр. воєводства в рахунок не бралися, тому що їхня належність Польщі не ставилася під сумнів) окремі двопалатні — польс. й укр. — воєводські самоврядні сеймики. Вони були наділені широкими повноваженнями. Цим же законом особам укр. національності гарантувались участь у держ. і самоврядній адміністрації, рівноправність укр. мови і греко-катол. віровизнання. Закон залишився, однак, на папері до кінця існування 2-ї Речі Посполитої.

У березні 1921 польс. сейм ухвалив Конституцію, за якою Польща проголошувалася республікою, в якій влада належить народу. Законодавча влада надавалася Нац. зборам у складі двох палат — сенату і сейму. Депутати обиралися заг., рівним, прямим, безпосереднім, таємним, пропорційним голосуванням на 5 років. Виконавча влада належала президенту та уряду. Функції президента зводилися до представницьких, а уряд був відповідальний перед сеймом. Конституція гарантувала демократ. права і свободи, право приватної і колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби та безробіття. Проте нац. меншини одержали лише культурно-нац. права, про реальну автономію в Конституції не йшлося. Демократ. фразеологія Конституції Польщі здавалася українцям відірваною від життя.

На осінь 1922 були призначені вибори до сейму. Проводячи їх у Сх. Галичині, польс. уряд розраховував перетворити виборчу кампанію на своєрідний референдум. Тому укр. політ. сили, крім маловпливової Українсько-рус. партії хліборобів, закликали населення бойкотувати вибори. Церква теж підтримала бойкот. Партії звернулися до д-в Антанти і «всього культурного світу» із відповідними відозвами. Бойкот виборів польс. адміністрація розглядала як акцію, спрямовану із рад. України. За цих умов польс. уряд зміцнив охорону кордону і розпочав арешти укр. політ. діячів.

Проте репресивні заходи практично не вплинули на ситуацію. Зірвати бойкот польс. властям не вдалось. У Сх. Галичині (в її нових адм. кордонах) у виборах до сейму взяло участь переважно польс. населення. За кандидатів від укр. списку, представленого партією хліборобів, проголосувало менше 3 % виборців. Не бойкотувало виборів населення укр. територій, які до революції перебували у складі Росії.

Депутатами Нац. зборів було обрано 26 українців — 20 послів сейму і 6 сенаторів. Вони створили *Українську парламентську репрезентацію.* 23 січня 1923 представник Укр. сеймового клубу С.*Підгірський* від імені населення Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся заявив, що укр. парламентарії ставлять за мету відродження самостійної нац. державності. Разом із тим представники укр. населення висловлювали готовність до співпраці з польс. народом і з усіма народами, які входили до складу Річпосполитої Польської. Умовою співпраці мала бути можливість кожному народу, який займав окреслену територію, вповні реалізувати своє право на самовизначення, на вільний розвиток усіх сфер життя.

Проте польс. адміністрація тримала курс на інтеграцію «східних кресів» у польс. нац. д-ві. Це означало, що місц. населення рано чи пізно мусило полонізуватися, відмовитися від своєї нац. ідентичності. Назви «українець», «український» в офіц. мові були заборонені. У затверджуваних сеймом законодавчих актах, в ін. держ. документах почали вживатися терміни «русини», «православні», «тутешні», «волиняки», «поліщуки».

У Сх. Галичині політика польс. уряду була агресивно-наступальною внаслідок невпевненості у можливості утримати цю територію, що мала міжнар. статус. Після проведеного перепису населення, який мав засвідчити «перевагу польського елемента», після виборів до сейму уряд у листопаді 1922 видав наказ про призов на військ. службу громадян 1900—01 років народження. Коли українці, які не вважали себе громадянами Польс. д-ви, почали протестувати, призов до армії почали здійснювати примусовими засобами. Навчатися у Львів. ун-ті дозволялося лише тим, хто відслужив у польс. війську.

Недалекоглядність польських правлячих кіл неминуче мала негативно позначитися на внутр. стабільності д-ви, якій ще не виповнилось і 5-ти років. У неділю 18 березня 1923 на площі біля собору Св. Юра у Львові зібралися бл. 20 тис. українців. 82-річний патріарх укр. визвол. руху, у минулому віце-президент парламенту Австро-Угорщини проф. Ю.*Романчук* зачитав слова присяги, яку присутні вголос повторювали поодинокими реченнями, піднісши праву руку догори. Текст присяги звучав так: «Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на пановане Польщі над нами й кожну нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній соборній державі». Клятва недвозначно свідчила, що населення Сх. Галичини не бажало у своїй більшості змиритись із перебуванням у чужій д-ві. Тим більше, що в наступні роки панівні кола Польс. д-ви робили все, щоби вона залишалася ворожою для етнічних меншин, які жили на власній землі й не вважали себе меншиною.

Більшість населення західноукр. земель прямо чи опосередковано була пов'язана із сільс. госп-вом. Зокрема, у Сх. Галичині, за переписом 1921, майже 94 % укр. населення проживало на селі. У міру зростання чисельності населення посилювалось аграрне перенаселення. У Станіславському воєводстві майже 68 % сел. госп-в були малоземельними (до 2 га), у Львів. і Тернопільському до таких належала половина госп-в. Госп-в площею понад 20 га налічувалося у Львів. воєводстві 0,4 %, у двох інших — по 0,6 %. Лише один із кожних десяти великих землевласників був українцем.

Аграрна політика польс. уряду була спрямована на колоні-

зацію і полонізацію укр. земель. Вона була започаткована законом «Основи земельної реформи» від 10 липня 1919. Мета реформи полягала у створенні аграрного устрою, який спирався б на «сильні, придатні для інтенсивного виробництва селянські господарства, що грунтуються на приватній власності різного типу і величини». Роль д-ви полягала у скуповуванні у поміщиків маєтків, поділі їх на дрібні ділянки (парцели) і продажу їх через банки всім охочим. При проведенні реформи в Зх. Україні цю схему «підправили» законами від 15 липня і 17 грудня 1920. Тут д-ва продавала парцели не стільки місц. селянству, скільки прийшлим людям. Майже обов'язковою умовою була «правильна» національність — польська. Виступаючи в сеймі 7 червня 1919, голова Польс. нар. партії і прем'єр-міністр В.Вітос відверто сказав: «Наша партія виходить із засади: скільки землі — стільки Вітчизни. Земельну реформу ми розуміємо не лише як соціально-економічне питання, а і як велику державну і національну проблему, завданням якої є розширити кордони нашої Вітчизни, скріпити певність нашого національного стану посідання».

Ухвалений з ініціативи Ю.Пілсудського закон від 17 грудня 1920 давав змогу колишнім воїнам та інвалідам, які відзначились у боях або ж вступили до війська добровільно і служили у фронтових частинах, безкоштовно отримати із держ. земельного фонду до 45 га землі, щоби створити садибу (осаду). Створювались «осадницький фонд» для надання низькопроцентних позик колоністам і «солдатський фонд», який виділяв демобілізованим кредити готівкою чи натурою. Контроль за реалізацією закону про осадництво покладався на мін-во військ. справ, яке мало здійснювати цю кампанію разом із мін-вом земельних реформ. На місцях створювалися повітові «надавчі» к-ти.

До січня 1923 між поляками було розподілено в Галичині майже 200 тис. га землі, на Волині — 112 тис., на Поліссі — 113 тис. га. Зазвичай осадники поселялися не в селах, а окремо, створюючи власні хутори. За польс. джерелами, заг. кількість осадницьких госп-в (військ. і цивільних) становила 47 тис. Укр. дослідники називають меншу цифру — до 40 тис. Не всі осадники витримували ворожість місц. населення, в якого забирали землю для поляків, не зважаючи на його малоземелля.

Українські політичні рухи у Другій Речі Посполитій

Поразки у боротьбі за нац. державність сприяли зміцненню укр. *націоналізму* в середовищі молодшого покоління укр. патріотів. «Демократичні процедури» у Польщі були лише формальністю, що ускладнювало шляхи для перспектив реалізації політ. проектів легітимного характеру. Демократ. гасла, на яких будувалися тактика і стратегія лідерів Укр. революції 1917—21, не принесли успіху. З ін. боку, перед очима молодих були приклад більшовиків, успіх Б.*Муссоліні*, зростання авторитету націонал-соціалізму. 1922 в укр. військ. таборі в Йозефові (Чехословаччина) виникла *Група української національної молоді* (ГУНМ). Услід за цим подібні групи були створені в укр. емігрантському середовищі Праги, в ін. містах Чехословаччини, у т. ч. серед українців Пряшівщини. Відділення ГУНМ виникли і в австрійс. вишах. У програмі ГУНМ зазначалося, що кінцевою метою орг-ції її члени вважають «самостійну, незалежну, суверенну демократичну українську державу, обнімаючу в своїх кордонах землі, заселені українським народом».

Під впливом діяльності ГУНМ на переламі 1925 і 1926 у Львові створився *Союз української націоналістичної молоді* (СУНМ). СУНМ був досить неорганізованим угрупованням, проте рівень організації майже не впливав на реалізацію його гол. мети: пропагувати націоналізм як важіль у майбутній національно-визвол. боротьбі з польс. окупантами.

1925 у Подєбрадах (Чехословаччина), де працювала одна з небагатьох укр. вищих шкіл за межами УСРР, виникла *Легія українських націоналістів* (ЛУН). Очолив її відомий у 1930—40-х рр. діяч укр. націоналістичного руху М.*Сціборський.*

Усі ці організації розуміли свою слабкість, яка полягала у роз'єднаності й теор. незабезпеченості поставлених цілей. У листі до ген. М.Омеляновича-Павленка від 9 липня 1925 ГУНМ (права) підкреслювала, що об'єднатися можна лише на засадах цілковитого ідейного збігання позицій, якщо політ. орг-ції мають «ясну і подану до прилюдного відома програму, основою якої є повна суверенність і незалежність української держави». ГУНМ пропонувала створити на базі її журналу «Національна думка» теор. орган, який міг би ідейно об'єднувати молодь і всіх відданих укр. справі людей у різних країнах. Саме так, зрештою, був заснований теор. орган укр. націоналістів *«Розбудова нації»*.

Ідейним натхненником українських націоналістів довоєн. часів був Д.*Донцов.* Він народився у Мелітополі, навч. у Петерб. і Віденському ун-тах, не раз був заарештований царськими жандармами за належність до Революц. укр. партії та Укр. соціал-демократ. робітн. партії і 1908 змушений був емігрувати до Львова. 1914 Д.Донцов організував *Союз визволення України*, а 1917 повернувся до Києва. П.Скоропадський доручив йому організувати й очолити Укр. телеграфне агентство і Держ. бюро преси. 1919—21 він працював керівником Укр. пресового бюро у Берліні (Німеччина), а 1922 повернувся до Львова, заснував *Українську партію національної р(оботи)* і редагував її орган — двотижневик «Заграва». Від 1922 до 1939 Д.Донцов керував редакцією поновленого *«Літературно-наукового вісника»* (із 1932 — *«Вістник»*), який відігравав велику роль у тогочасному політ. і культ. житті Зх. України. Його намагання виступити в ролі практичного політика виявилися невдалими, створена ним партія незабаром розпалась. Але серед укр. діячів міжвоєн. періоду не було рівних Д.Донцову мислителів, здатних у блискучому публіцистичному стилі донести до свідомості звичайних людей зміст політ. ідей. Книга Д.Донцова «Націоналізм», яка з'явилась у Львові 1926, сприяла кристалізації націоналістичної ідеології.

Ін. впливовими теоретиками і пропагандистами укр. націоналізму були Д.*Андрієвський*, Ю.*Вассиян*, В.*Мартинець* і особливо — М.Сціборський, які друкувались у празькому час. «Розбудова нації». Д.Донцов називав пропаговане ним вчення «чинним націоналізмом». Той націо-

налізм, який оформився у працях публіцистів «Розбудови нації», отримав назву «організованого».

У серпні 1920 у Празі з ініціативи Є.*Коновальця* була скликана нарада представників укр. військ. орг-цій за кордоном, на якій постала військово-політ. формація, що залишила слід в історії під назвою «*Українська військова організація*» (УВО). Ключову роль в утворенні УВО відіграли члени стрілец. ради розформованого корпусу січових стрільців. Нова орг-ція була задумана як всеукраїнська. Є.Коновалець та його прихильники виступали за співпрацю із С.*Петлюрою.* Гол. ворогом для них був більшовизм.

Восени 1920 у Києві було створено Центр. революц. к-т на чолі з І.Андрухівим. Проте ні він, ні ін. посланці орг-ції не спромоглися на рівних боротися із ЧК. Дуже швидко чекісти виловили всіх реальних противників і почали широку кампанію превентивних арештів, щоби перешкодити утворенню у майбутньому будь-яких опозиційних структур із місц. укр. населення або ж прийшлих із Польщі, Чехословаччини, Румунії.

Діяльність Військової орг-ції Є.Коновальця зосередилася на західноукр. землях, де були створені начальна команда і підлеглі їй територіальні команди. Від початку діяльність УВО набула диверсійно-підривного спрямування. Акти саботажу (підпали, руйнування засобів зв'язку) сполучалися з актами експропріації і політ. вбивствами. Першим терористичним актом був замах С.*Федака* на життя Ю.Пілсудського і львівського воєводи К.Грабовського у листопаді 1921. Проте С.Федак не влучив у Ю.Пілсудського і лише поранив К.Грабовського. Але після цього замаху вищі службовці 2-ї Річпосполитої не почувалися безпечно у Зх. Україні.

Ведучи справжню війну з польс. адміністрацією, УВО робила спроби заручитися союзниками. Є.Коновалець налагодив контакти із шефом нім. військ. розвідки В.Ніколаї, який цікавився можливостями УВО в УСРР і Зх. Україні, передусім наявністю контактів із представниками Ген. штабу Війська Польського. У складі нім. розвідки діяв відділ під назвою «Бюро підготовки війни за допомогою національних меншин», який мав спец. асигнування. Грошей, що виділялися укр. діаспорою в США, для розгортання всіх напрямів діяльності УВО не вистачало, і Є.Коновалець користувався позичками із нім. джерел. «Нехай сьогодні ми, — писав він митрополиту А.Шептицькому, — знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з їхньою допомогою і під їхнім керівництвом здобути власну державність».

У Сх. Галичині на місц. основі започаткувався комуніст. рух. Навесні 1918 із лівого крила драгоманівських соціаліст. гуртків виникла Інтернаціональна революц. соціал-демократія на чолі з Й.*Кріликом* (псевд. — Васильків) і К.Роздольським. Ще одна група місц. «соціалістів-комуністів» оформилася 1918 у Дрогобичі. У квітні 1919, в розпал українсько-польс. війни, вони підняли повстання проти уряду ЗУНР. Путч тривав у Дрогобичі кілька годин і захлинувся, не отримавши підтримки населення.

Потужнішим джерелом комуніст. руху стали військовополонені та біженці із західноукр. земель, які потрапили в Росію під час війни (таких налічувалося до 350 тис. осіб). Ідейний і орг. вплив у цьому середовищі мали 3 політ. сили — укр. есери, які перейшли на комуніст. позиції (боротьбисти), безпосередньо більшовики та опозиційна більшовикам Укр. комуніст. партія.

Комуніст. партія Сх. Галичини (КПСГ) утворилася на конференції у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ) у лютому 1919. Однак, коли учасників конференції заарештували, від партії залишилася тільки назва. У травні 1919 ЦК КП(б)У створив галицький парт. центр і оголосив, що КПСГ є обласною орг-цією КП(б)У.

У квітні 1920 в Києві відбулася галицько-буковинська парт. конференція, яка створила Галицький орг. комітет КП(б)У на чолі з Ф.*Коном.* У Сх. Галичину на підпільну роботу була спрямована група комуністів. Наприкінці 1920 через Комінтерн було проведене рішення про підпорядкування КПСГ Польс. компартії. Після цього виникла надзвичайно цікава колізія, яка показала наочно всю відносність «пролетарського інтернаціоналізму» комуністів. Кер-во Комуніст. робітн. партії Польщі (КРПП) в січні 1921 не визнало автономних прав галицьких комуністів і намагалося перетворити КПСГ на звичайну обласну орг-цію. Це викликало розкол КПСГ на дві самостійні партії: КПСГ-офіційну і КПСГ-опозиційну. На чолі останньої стояли найавторитетніші лідери — Й.Крілик («Васильків»), С.Сеник, К.*Саврич* («Максимович»), К.Роздольський, М.Теслюк, В.*Корбутяк* та ін.

КПСГ-опозиційна («васильківці») виступала за розгортання революції у Сх. Галичині, відокремлення її від Польщі і приєднання до рад. республік. КПСГ-офіційна разом із КРПП негативно ставилася до саботажних акцій і партизан. руху у Сх. Галичині. Вона спиралася гол. чин. на робітн. і студентські осередки, серед яких українців майже не було. Комінтерну вдалося подолати розкол у комуніст. «русі» лише в червні 1923. Тоді відбулась об'єднавча конференція двох партій, яка затвердила її нову назву «*Комуністична партія Західної України*» (КПЗУ). Діяльність КПЗУ поширилася на Волинь, Холмщину і Підляшшя. Партія вважалася складовою КРПП, але фактично підпорядковувалася ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), проводила власні з'їзди (1925 і 1928), обирала свій ЦК і зберігала місце в Комінтерні у складі польс. представництва.

КПЗУ діяла у підпіллі, проте мала можливість здійснювати легальні акції через Укр. селянсько-робітн. соціаліст. об'єднання — Сельроб. Сельроб був створений у жовтні 1926 шляхом об'єднання Холмсько-Волин. сел. союзу і партії «Народна воля». Під впливом КПЗУ перебувала і діяльність *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), створеної у Львові 1899. Рішенням парт. з'їзду у березні 1923 УСДП перейшла на комуніст. платформу. Органом КПЗУ був час. «Наша правда», що виходив у Берліні.

Коли лютнево-березневий (1927) пленум ЦК КП(б)У засудив інспірований ген. секретарем ЦК Л.Кагановичем «національний ухил» О.*Шумського*, проти цього рішення виступив секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ, член ЦК КПЗУ і кандидат в члени ЦК КП(б)У К.Саврич («Максимович»). 10 членів і кандидатів у члени ЦК

КПЗУ виступили на підтримку заяви Максимовича, тобто відкрито протиставили себе ЦК КП(б)У і Л.Кагановичу. Після цього КПЗУ розкололася.

У січні 1928 парт. нарада в Данцигу (нині м. Гданськ, Польща) оголосила себе конференцією КПЗУ. Члени ЦК, які виступили на захист О.Шумського, були підтримані більшістю членів партії. У цьому ж місті майже одночасно відбулася парт. нарада, скликана меншістю ЦК — Н.Шапіром і П.Мінцем. На нараді було названо «самозваною» скликану більшістю ЦК конференцію і заявлено, що васильківці пройшли «блискавичну еволюцію від комунізму до націоналізму». Через місяць виконком Комінтерну виключив керівників КПЗУ Й.Крілика, Р.*Кузьму* («Турянського») та їхніх прихильників із партії і з Комінтерну. Під час 3-го з'їзду КПЗУ влітку 1928 у партії залишилася лише $^1/_3$ попереднього складу, тобто не більше 600 осіб. Наприкінці 1928 опозиційна більшість оголосила про саморозпуск. Лідери її зробили заяви про визнання помилок і виїхали в рад. Україну. Незабаром вони були репресовані.

На переламі 1929 і 1930 становище Польщі стало особливо складним. Після держ. перевороту, здійсненого Ю.Пілсудським у травні 1926, відносини маршала й гол. політ. партій сейму погіршувались із року в рік. На складну політ. ситуацію наклалася світ. екон. криза. Спочатку впали ціни на с.-г. продукцію, потім виникли труднощі зі збутом пром. товарів. Підпр-ва почали звільняти робітників, у країні з'явилися сотні тисяч безробітних. Найважча ситуація склалася в аграрних регіонах, передусім на кресах. Різке погіршення матеріального становища населення створило ситуацію соціального конфлікту.

Створена на поч. 1929 Орг-ція укр. націоналістів вирішила «підштовхнути» події, влаштовуючи акції саботажу. Влітку 1929 по селах Галичини пройшла хвиля підпалів госп-в польс. поміщиків, колоністів та осадників, пошкоджень ліній зв'язку. У відповідь на дії укр. радикалів польс. націоналісти почали створювати у містах Зх. України союзи і к-ти захисту сх. кресів, які вимагали від уряду активно долучитися до поборювання «гайдамаччини». Щоб не втратити контроль над ситуацією, Ю.Пілсудський відправив у відставку прем'єр-міністра, полк. В.Славека, і 24 серпня 1930 сам очолив уряд. 29 серпня президент підписав декрет про розпуск парламенту і призначив на листопад нові вибори. В ніч на 9 вересня були заарештовані найактивніші діячі парламентської опозиції, у т. ч. 5 послів від укр. партій. Арешти швидко поширилися: всього було ув'язнено до 5 тис. опозиціонерів, серед них 84 посли сейму і сенату, 130 укр. діячів (О.Когут, В.Кохай, І.Ліщинський, Д.Паліїв, В.Целевич та ін.).

Найсерйознішою акцією пілсудчиків стала «*пацифікація*» (умиротворення, замирення, заспокоєння) укр. села. Ця акція тривала із 20 вересня по 17 жовтня 1930 і набула світ. розголосу. Її метою було послаблення укр. політ. сил напередодні парламентських виборів. На першому етапі «пацифікації» каральні дії чинили переважно поліцейські частини, а з кінця вересня до акції підключилися підрозділи Війська Польського (10 ескадронів кавалерії). Збройні сили оточували укр. села, проводили обшуки, щоби виявити «терористів Української військової організації», а насправді тероризували населення. В ході кривавих розправ над селянами, учителями, священиками загинули 7 осіб.

Поряд із поліцією і військом у «пацифікації» брали активну участь польс. шовіністичні угруповання. Обтяження укр. сіл колективною відповідальністю, участь у каральних діях військ. і цивільних загонів, жахливі форми, в яких відбувалася «пацифікація», — усе це свідчило про явну безпорадність держ. структур 2-ї Річпосполитої, їхню неспроможність налагодити здорові міжнац. відносини, елементарний порядок у країні.

Каральна акція охопила 325 населених пунктів 3-х галицьких воєводств. Особливо масштабно «пацифікація» проводилась у Терноп. воєводстві. Тут 53 села були піддані повторному «умиротворенню». У Галичині було заарештовано бл. 2 тис. осіб, із них 1143 віддано до суду. Ліквідовувалися відділення молодіжної орг-ції «Пласт», фізкультурно-спортивних товариств «Луг» і «Сокіл», філії «Просвіт», численні кооперативи. Були закриті укр. г-зії в Рогатині, Станіславі, Тернополі.

Укр. посли і сенатори звернулися до Ліги Націй із проханням засудити дії каральних відділів під час «пацифікації» і змусити Польщу виконувати міжнар. зобов'язання щодо Галичини. 5-ма мовами була надрукована «Чорна книга» із фотографіями і документами, які засвідчували злочини, що чинилися держ. структурами. Ліга Націй створила «комітет трьох» для вивчення питання про становище на західноукр. землях під юрисдикцією Польщі. Питання тривалий час вивчалося, проте 1932 було ухвалене рішення, в якому звинувачувалася саме укр. сторона: мовляв, польс. акція була відповіддю на її дії.

Перший конгрес *Організації українських націоналістів* (ОУН) відбувся 28 січня — 3 лютого 1929 у Відні (Австрія). Конгрес проголосив намір здійснювати «політику всеукраїнського державництва» і протистояти всім парт. і класовим угрупованням українства. Засадами політ. ладу в майбутній укр. д-ві мали бути влада одного руху (монопартійність) та провідницький принцип («вождизм»). У майбутній Україні відводилося місце тільки одній політ. орг-ції (ОУН), шо мала би становити своєрідний орден «луччих людей», а апарат влади мусив творити ієрархію «провідників» із вождем на чолі, який сполучатиме функції лідера руху та глави д-ви. Послідовно у практичній пропаганді та вихованні політ. кадрів виокремлювалися роль й авторитет провідника.

Конгрес обрав Провід укр. націоналістів (ПУН), який очолив Є.Коновалець. Голова ПУНу наділявся великими повноваженнями. Влада його поширювалася на всі сторони життя ОУН. Кожний член орг-ції мусив підпорядковуватися йому безоглядно. У складі проводу утворювалися референтури — орг., політ., військ., ідеологічна, пропаганди, зв'язку, фінансів.

На конгресі було закладено основи організаційно-територіального поділу ОУН на західноукраїнських (ЗУЗ) та східноукраїнських (СУЗ) землях, а також за межами України. На етнічних землях структура ОУН складалася з країв і округ, в еміграції — із відділів.

Наголошуючи на недемократичних засадах функціонування ОУН, варто відзначити, що укр. націоналізм міжвоєн. періоду не міг існувати й діяти як демократ. структура. Він мусив набути тоталітарних рис, щоби вижити у тогочасних політ. умовах. Проте йому не були притаманні расизм і антисемітизм, хоч у працях деяких публіцистів 1930-х рр. із табору ОУН було чимало антисемітських висловів. Остаточне доктринальне подолання «тоталітарного синдрому» в ОУН відбулося вже 1943.

Теоретичні засади діяльності ОУН розробляли М.Сціборський, Ю.Вассиян та ін. діячі націоналістичного руху, відштовхуючися від донцовського «чинного націоналізму». Націоналізм ОУН вони називали «організованим» або ж «революційним». Проте прищепилася ін. назва, радше родова, ніж видова, — «інтегральний націоналізм». Авторитетний амер. спеціаліст з історії укр. націоналізму Дж.Армстронг уперше ототожнив останній з інтегральним націоналізмом і виділив 4 гол. характеристики цього родового поняття:

• віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші;

• містична ідея єдності всіх особистостей, які становлять націю, заснована на припущенні, що люди об'єднуються в органічне ціле біологічними характеристиками або ж незворотними наслідками спільного істор. розвитку;

• наявність харизматичного лідера чи групи лідерів, які вважаються уособленням «волі нації»;

• культ дії (чину), війни, насильства як вияву «вищої біологічної життєздатності нації».

Націоналізм ОУН прагнув виховати новий тип українця: «сильної людини» із «невгнутим» характером, фанатично відданої ідеалам руху і готової пожертвувати для них собою й іншими. Важливим інструментом цього виховання була терористична діяльність членів ОУН. Терор спрямовувався не тільки і не стільки проти поляків, скільки проти тих українців, які були прибічниками діалогу з поляками. Звісно ж, найбільшого розголосу набували вбивства поляків. Одним із найголосніших стало вбивство посла сейму Т.*Голувка* 29 серпня 1931. Цей політ. діяч з оточення Ю.Пілсудського мав великий вплив на політику маршала. Т.Голувко не заперечував прав українців на державність, але тільки на сх. від Збруча. Щоби перетворити українців 2-ї Річпосполитої на лояльних громадян, він вважав за потрібне надати їм певні національно-культ. права. Оунівці розглядали його як небезпечного супротивника, тому що його позиція імпонувала центристським політ. силам укр. нац. меншини.

22 березня 1932 бойовик Ю.Березинський розстріляв комісара львів. політ. поліції Е.Чеховського, який відзначався надзвичайною жорстокістю при допитах політв'язнів. У листопаді невдачею закінчився напад бойовиків ОУН на пошту в Городку з метою експропріації грошей. У січні 1933 крайову екзекутиву ОУН очолив С.*Бандера*, і з цього часу ОУН робила наголос на індивідуальному терорі.

Особливо сильне враження у Польщі та за її межами справило вбивство у Львові в жовтні 1933 зав. канцелярії ген. консульства СРСР О.Майлова. Цей незначний за посадою службовець увійшов у приміщення разом з охоронцем. Думаючи, що це консул, бойовик убив його двома пострілами, а потім поранив охоронця, кинув зброю і став спокійно чекати приходу поліції. Задум акції полягав у тому, щоб на суд. процесі висловити протест укр. громади із приводу замовчуваного рад. урядом голоду в УСРР. Суд тривав лише один день і оголосив бойовику М.Леміку смертний вирок, який пізніше замінили на довічне ув'язнення у зв'язку з неповноліттям.

У травні 1934 терористичний акт було здійснено в редакції львів. прокомуніст. газ. «Праця». У зізнаннях перед польс. судом на Львів. процесі (червень 1936) С.Бандера заявив, що це був демонстративний і застережний учинок, скерований проти політ. сил, що перебували на службі Москви. Він підкреслив, що ОУН бореться як із польс. окупантами, так і з комуніст. елементами й угодовцями в укр. середовищі. Лояльність до польс. чи рос. окупантів України провідник ОУН розглядав як «національний злочин».

Вершиною терористичної діяльності ОУН став замах 15 червня 1934 на міністра внутр. справ 2-ї Річпосполитої Б.*Пєрацького*, цілком слушно звинуваченого в організації політики «пацифікації» 1930.

Після вбивства Б.Пєрацького польс. уряд створив концтабір у *Березі Картузькій* і денонсував закон про захист нац. меншин. Польща виступила в Лізі Націй із вимогою застосувати міжнар. санкції проти тероризму. Йшлося насамперед про ненадання політ. притулку емігрантам. У цій ситуації Є.Коновалець заборонив терористичні акти на території Польщі. Проте накази вже заарештованого С.Бандери продовжували діяти. Одним із них був наказ про вбивство директора укр. Академічної г-зії у Львові І.Бабія. Колиш. старшина УГА І.Бабій користувався великим авторитетом в укр. громаді. Він був противником політ. терору і забороняв своїм учням вступати в ОУН. Після кількох попереджень, які не вплинули на директора г-зії, останній був убитий бойовиком 25 липня 1934.

Це вбивство істотно підірвало популярність націоналістів у Зх. Україні. Митрополит А.Шептицький в окремому пастирському посланні засудив діяльність ОУН, вказавши на те, що вона не підриває влади Польс. д-ви, а лише накликає репресії на українців. Ідейні засади і тактику укр. націоналістів критикували лідери укр. центристських партій С.Баран, В.Мудрий, М.Рудницька, В.Старосольський та інші.

З укладенням у січні 1934 пакту про ненапад між Німеччиною і Польщею були видані польс. властям один з організаторів замаху на Б.Пєрацького М.*Лебедь* та група ін. активістів руху. Навесні 1935 чеська поліція вилучила архів члена ПУНу О.*Сеника* («Грибовського»), в якому зберігалося листування членів ПУНу й облікові картки на більш ніж 2 тис. функціонерів ОУН. Незабаром з інформацією, що містилася в цьому архіві, була ознайомлена польс. поліція.

За нім. джерелами, в серед. 1930-х рр. ОУН мала до 1,5 тис. активних членів. І лише за 1929—34 польс. поліція заарештувала 1024 членів ОУН. Із листопада 1935 до січня 1936 у Варшаві тривав процес над членами

крайової екзекутиви ОУН у Зх. Україні. С.Бандера, Я.Карпинець і М.Лебедь зустріли свої смертні вироки вигуками «Слава Україні!». Дев'ятьох ін. керівників крайового проводу засудили до тюремного ув'язнення на строк від 7-ми до 15-ти років. Пізніше на підставі амністії страта була замінена довічним ув'язненням. В'язні вийшли на волю після розвалу Польс. д-ви 1939. Мужня поведінка С.Бандери та його соратників на процесі справила сильне враження не лише на українське, а й на польс. сусп-во.

На поч. 1935 крайову екзекутиву ОУН на західноукр. землях очолив Л.*Ребет*. Він припинив бойові акції і зосередився на відбудові мережі територіальних орг-цій ОУН та вишколі їхніх членів. Інколи вся діяльність ОУН зводилася до звичайної культурно-освіт. роботи, із чим були рішуче незгодні Р.*Шухевич* та ін. активісти. Проте Л.Ребет витримував намічену лінію. Попри непопулярність серед багатьох бойовиків «новий курс» Л.Ребета виправдав себе. За 3 роки ОУН відновила свої осередки на західноукр. землях. Зріст популярності ОУН серед молоді викликав тривогу рад. спецслужб, які 23 травня 1938 у Роттердамі (Нідерланди) вбили Є.Коновальця.

Проблема українсько-польс. відносин була головною і в діяльності укр. партій, що сповідували помірковані ідеї. Найвпливовішими поміж них були нац. демократи — *Українська національно-демократична партія* (УНДП), створена ще 1899. У своїх лавах партія об'єднувала переважно інтелігентів. Напередодні I світ. війни із 31 укр. депутата Віденського парламенту 26 були представниками УНДП. Із 12 членів уряду ЗУНР 8 були представниками цієї партії. Голова Нар. (центр.) к-ту УНДП К.*Левицький* очолював Укр. нац. раду ЗУНР.

На з'їзді у березні 1919 УНДП була перейменована на народно-трудову партію (УНТП). Після припинення існування ЗУНР партійні лідери поділилися на дві частини: одні продовжували протистояння з польс. окупаційною адміністрацією і варшавським урядом, сподіваючися на підтримку д-в Антанти у відродженні укр. державності (Є.*Петрушевич*), а інші почали шукати можливості для порозуміння (В.*Бачинський* — у краї, С.*Голубович* і К.Левицький — в еміграції).

Тим часом небажання польс. уряду реалізувати закони в інтересах нац. меншин підштовхувало укр. партії до об'єднання на антипольс. платформі. На поч. 1925 Укр. партія нац. р(оботи) (УПНР) опублікувала «Тези української національної політики». В них пропонувалося створити широке об'єднання політ. сил Галичини і Волині. Було утворено консолідаційну комісію, до якої ввійшли: від трудовиків С.Голубович, А.Малецький, М.Струтинський, від групи, об'єднуваної газ. *«Діло»*, В.Ю.*Охримович*, Д.П.*Левицький*, М.Стефанівський, від УПНР Д.*Паліїв*, В.Кульмович, В.Целевич. Установчий з'їзд нової партії відбувся 11 липня 1925. Партія отримала назву «*Українського національно-демократичного об'єднання*» (УНДО). Головою її було обрано Д.Левицького. У відозві до укр. громади УНДО заявила, що її метою є здобуття самостійної і соборної Укр. д-ви.

Великий вплив УНДО на укр. громадськість підтвердили вибори 1928 в сейм і сенат 2-ї Річпосполитої. До сейму було обрано 46, а до сенату — 11 українців. УНДО разом з ін. партіями державницької орієнтації мало 35 власних представників у сеймі і 10 у сенаті. Цей успіх свідчив, що центристську партію підтримує укр. сусп-во і саме тому вона спроможна змусити всі нац. політ. сили просуватися вперед «в одній суспільній фаланзі».

Польс. політ. сили, попри постійну і жорстоку боротьбу за владу між собою, займали в нац. питанні більш-менш однакову позицію. Навіть представники тих політ. сил, які розуміли укр. інтерес та були приязно налаштовані до українців, мало відрізнялися від найбільш нетерпимої до останніх партії польс. нац. демократів. Напр., один із лідерів польс. консервативних сил Я.Бобжинський демонстративно співчував укр. справі, проте розв'язання цієї проблеми вбачав лише в утворенні нац. д-ви над Дніпром. Вирішення укр. питання у Польщі він розумів як надання українцям культурно-нац. автономії, причому не автоматично, а за умови визнання українцями належності колиш. Східної Галичини до Польщі й зобов'язання лояльної співпраці на користь єдиної Польс. д-ви.

Стоячи саме на цій платформі, Ю.Пілсудський був готовий силою зброї придушити будь-який опір із боку українців, проте водночас сприяв польсько-укр. зближенню у культ. площині. Завдяки його підтримці мін-во реліг. визнань і публічної освіти заснувало 1930 *Український науковий інститут у Варшаві*. Це була держ. наук. інституція, покликана готувати кадри для майбутнього ун-ту, досліджувати історію, к-ру й екон. життя укр. народу. При ін-ті із 1933 діяла комісія із дослідження польсько-укр. зв'язків.

Велику роль в українсько-польс. зближенні відіграв заснований 1932 В.*Бончковським* «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (польс. мовою). Такі публіцисти, як Л.*Василевський*, Я.-С.*Лось*, брати О. і А. Бохенські, С. і Я. Папроцькі, на його сторінках закликали польс. громадськість відкинути намагання нац. асиміляції українців. Вони пропонували, щоб зі шкільних підручників був вилучений зміст, який зачіпав укр. нац. гідність, а зі шкільної програми — книжки, що принижували укр. населення, заперечували мужність бійців УГА, котрі боролися за волю своєї Вітчизни; вимагали вільного використання укр. нац. символіки та офіц. дозволу на виконання патріотичних пісень. Часопис давав змогу пропагувати укр. справу самим українцям. На його сторінках виступали С.*Баран*, С.Хруцький, В.*Дорошенко*, Б.*Лепкий*, І.*Кедрин-Рудницький*, В.*Кубійович*, С.*Смаль-Стоцький* та ін. діячі укр. громади.

Прихід нацистів до влади в Німеччині 1933 надзвичайно стурбував польс. урядові кола. Почалася підготовка конституції, яка мала централізувати держ. владу і послабити повноваження парламенту (ухвалена 1935). Керівники д-ви пом'якшили свою позицію стосовно нац. меншин. З ін. боку, лідери УНДО та ін. центристських партій зрозуміли, що сподіватись у майбутньому на допомогу рад. України не доводиться і треба налагоджувати стосунки з д-вою, в якій вони жили. Керівник УНДО В.*Мудрий* запропонував покінчити з антиукр. діяльністю уряду і зобов'язався, зі свого боку, припинити конфронтацію. Правлячі кола Поль-

Крамниця «Маслосоюзу» у Львові. 1930-ті роки.

щі погодилися втілювати в життя цю політику *«нормалізації»*. У вересні 1935 пройшли вибори, в яких УНДО здобуло 13 сеймових і 4 сенаторських мандати. На 1-й сесії сейму В.Мудрого обрали віце-маршалом. Укр. депутати сейму голосували за поданий урядом бюджет і військ. закони, які мали посилити обороноздатність д-ви перед обличчям загрози, що зростала на зх. кордонах. Польс. уряд звільнив за амністією більшість укр. політ. в'язнів. Укр. кооп. об'єднання «Маслосоюз», «Сільський господар», «Ревізійний союз українських кооперативів», які перебували на грані банкрутства внаслідок несприятливої екон. політики уряду, одержали держ. субсидії.

«Нормалізація» була радше тактичним компромісом, ніж принциповою угодою. Вона тривала недовго і впала жертвою боротьби, що розгорнулася і в урядових колах, і всередині укр. політ. табору. Зокрема, після смерті Ю.Пілсудського у травні 1935 новий уряд відійшов від угоди про «нормалізацію» стосунків і перейшов у наступ. З ініціативи військовиків на Холмщині, Підляшші та Поліссі розпочалась акція «ревіндикації», тобто навернення у католицтво правосл. українців. Стверджувалося, що місц. населення в часи Рос. імперії було «зросійщене» і тепер мусить повернутися до «рідного лона». Акція здійснювалася силами поліції і військовиків, супроводжуючися закриттям правосл. церков або ж їх передачею у відання катол. єпископів. Вона мала настільки одіозний характер, що катол. церква поспішила відмежуватися від неї. Із 389 православних церков, що діяли в цьому регіоні 1914, залишилася тільки 51. На костьоли перетворили 189 церков, було зруйновано 149. Акція «ревіндикації» була сприйнята в усьому світі вкрай негативно. Кер-во УНДО на чолі з В.Мудрим увійшло до Контактного к-ту, створеного за первісним задумом як опозиційна йому сила.

Ще одна спроба врегулювати українсько-польс. відносини в ситуації зростання небезпеки з боку нацистської Німеччини була зроблена 3 травня 1939. З укр. боку в зустрічі двох сторін взяли участь В.Мудрий, В.Кузьмович, І.Кедрин-Рудницький, О.М.*Луцький*, В.*Старосольський*, із польського боку — діяч консервативного спрямування О.Бохенський, колишній львів. воєвода І.Дунін-Борковський, представники партій, опозиційних урядові. Гол. пунктом вимог, на негайній реалізації якого наголошували українці, була територіальна автономія. Проте 25 травня голова уряду Ф.Славой-Складковський категорично відмовився надати українцям автономію. Більше того, саме 1939 прем'єр-міністр започатковував широкомасштабну програму зміцнення польс. елемента у т. зв. Сх. Малопольщі. Передбачалися інтенсифікація заходів із розвитку польс. осадництва, форсування еміграції українців за кордон, посилення боротьби із підпіллям ОУН, спольщення адм. персоналу, розширення польс. шкільництва тощо. Ця нерозумна політика проводилася в умовах зростання тиску на Польщу з боку гітлерівської Німеччини, яка бажала переглянути умови Версальського миру.

Карпатська Україна

Чехословац. д-ва, виходячи із міжнар. зобов'язань, мала надати населенню Закарпат. України автономні права. Від початку Закарпаття було виділене в окрему адм. одиницю, яка називалась офіційно «Підкарпатською Руссю», а з 1928 — «Підкарпатським краєм». Проте автономія цьому краю не надавалася.

Чеський уряд багато корисного зробив для укр. і рос. еміграції, керуючися власними міркуваннями. Але він не збиравсь активізувати політ. життя безпосередньо у Закарпатті, тому що побоювався виникнення сепаратистських тенденцій. Асиміляційні наміри у політиці центр. уряду були відсутні, що різко контраствувало із курсом польс. і румун. урядів щодо «своїх» українців. Проте зростання нац. самосвідомості закарпат. українців чеські урядовці вважали небажаним явищем. Тим більше, що політ. життя Закарпаття всупереч їхнім бажанням було активним. За мандати у чехословац. парламент боролися представники майже 30-ти різноманітних політ. партій.

Коли замість імперської Росії утворився СРСР, москвофіли стали карпаторосами, або русофілами, і почали шукати підтримки у празьких політ. діячів. Губернатор Підкарпатської Русі 1923—33 А.*Бескид* підтримував русофілів, протиставляючи їх українофілам. Підтримка місц. адміністрації допомагала їм триматися на поверхні політ. життя.

Українофільський (народовецький) політ. табір походив від народовців 19 ст. Його очолювали лідер Християн. нар. партії священик А.*Волошин*, брати М. і Ю. *Бращайки*. Українофіли пропагували ідею єдності закарпатців з усім укр. народом, прагнули підвищити рівень їхньої нац. самосвідомості. У цьому вони користувалися підтримкою галицької інтелігенції. За її допомоги у краї були створені осередки «Просвіти», скаутська орг-ція «Пласт», кооперативи, газети і журнали.

Надзвичайно впливові позиції в краї займали місц. комуністи, об'єднані у крайовий к-т Комуніст. партії Чехословаччини. На виборах до парламенту у березні 1924 за кандидатів Комуніст. партії Чехословаччини проголосували понад 100 тис. виборців, тобто 40 %. Унаслідок покращання екон. становища населення комуніст. партія пізніше позбулася значного впливу, що позначилося на результатах виборів 1929. Проте на виборах 1935 за комуністів знову проголосували бл. 80 тис. виборців (26 %), і партія за кількістю набраних голосів опинилася на 1-му місці. Формально комуністів можна було б зарахувати до українофільського табору: вони закликали до зміцнення зв'язків із рад. Україною й у майбутньому — до возз'єднання з нею. Проте з «українськими буржуазними націоналістами», керованими о. А.Волошиним, їх нічого не пов'язувало. Після 1933 українофіли Закарпаття, подібно до укр. центристських партій 2-ї Річпосполитої, зняли з порядку денного гасло возз'єднання з рад. Україною.

Існувала в Закарпатті й політ. течія карпаторосів, що орієнту-

валася не на Прагу, а на Будапешт. Їх називали «мадяронами». 1924 в Хусті виникло політ. об'єднання «Автономний землеробський союз» на чолі з І.Куртяком. Воно поставило собі за мету приєднання Закарпаття до Угорщини із наданням йому автономії.

Завжди напружене політичне життя краю ще більше завирувало під час Мюнхенської конференції. Вона відбулася наприкінці вересня 1938 за участю Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Дві останні д-ви мали зобов'язання перед Чехословаччиною надавати їй воєн. допомогу на випадок агресії, проте не бажали втягуватись у війну з Німеччиною, до якої не встигли підготуватися. Тому на конференції в Мюнхені глави урядів Великої Британії та Франції підтримали претензії Німеччини на Судетську область Чехословаччини.

30 вересня 1938 польс. уряд в ультимативній формі поставив вимогу перед Прагою відступити йому частину Тешинської області, населену поляками. 3 жовтня угор. уряд звернувся до Праги із вимогою негайно розпочати переговори про передачу Угорщині населених угорцями районів Чехословаччини. На поч. жовтня Польща одержала територію із населенням чисельністю 230 тис. осіб. А 2 листопада, попри заперечення Праги, але під тиском Німеччини та Італії Чехословаччина погодилася віддати Угорщині населені переважно угорцями райони Пд. Словаччини і Підкарпатського краю. Після цього територія Чехії зменшилася на 33 %, Моравії — на 36, Словаччини — на 21, Підкарпаття — на 12 %.

За умовами Мюнхенської угоди 7 жовтня Чехословаччина почала демобілізацію армії. Днем раніше словац. лідери проголосили автономію свого краю. Домовившися між собою, русофільські й українофільські лідери Закарпаття спільно висунули вимогу про утворення автономного краю, як це було передбачено Сен-Жерменським мирним договором 1919 і Конституцією Чехословаччини. 11 жовтня Прага затвердила перший уряд автономної Карпаторус. д-ви, що перебувала у федерації з Чехією і Словаччиною. Головою уряду став лідер Автономного землеробського союзу А.*Бродій*. Ніхто не знав, що цей успішний політик був ще і професійним агентом угор. спецслужб. Підвищена політ. активність А.Бродія на посаді голови уряду дала можливість чеським спецслужбам ідентифікувати з ним давно їм відомого «Берталона». 27 жовтня він був заарештований, так і не встигнувши запросити в край угор. війська. Через день після його арешту празький уряд затвердив на посаді прем'єр-міністра лідера українофілів А.Волошина. Після того, як край утратив Ужгород, Мукачеве та Берегове, які були прилучені до Угорщини, столицю автономної д-ви довелося перевести до Хуста. Після приходу А.Волошина до влади д-ва була названа «*Карпатською Україною*».

20 січня 1939 уряд Карпатської України розпустив усі політ. партії. Обґрунтовуючи цей антидемократ. крок, підконтрольна А.Волошину преса заявляла: «Політичне керівництво й провід Карпатської України належать Українській Народній Раді. В цім органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея». Визначаючи за власними уподобаннями склад Укр. нар. ради, А.Волошин заклав під неї масову організацію під назвою «*Українське національне об'єднання*» (УНО). Кадри для УНО рекрутувалися із членів партій укр. спрямування. По суті, УНО ставала держ. партією, а Укр. нар. рада — органом вищої влади. Такі радикальні зрушення у політ. ладі не мали нічого спільного із Конституцією Чехословаччини. Отже, попри формально автономний статус Карпатської України у складі Чехословац. федерації, вона фактично функціонувала як незалежна д-ва. Незалежність її зумовлювалася безсиллям чеського уряду.

Рішення про розпуск політ. партій було скасоване урядом уже через два тижні, проте не повністю: могли відновити діяльність аграрна, соціал-демократ., народно-соціаліст. і християнсько-нар. партії, які ввійшли до Укр. нар. ради й УНО. Відновлення діяльності залишилося на папері, оскільки це було прийнято тільки для того, щоб не втратити місць у парламенті Чехословаччини, а з ними — засобів впливу на центр. уряд. Практично ж керівники всіх партій були задоволені своїми посадами у центр. проводі УНО і згуртувалися навколо А.Волошина, який здійснював активну державотворчу діяльність. Найпершим політ. завданням уряду було проведення виборів.

Вибори до сейму Карпатської України відбулися 12 лютого 1939 на безальтернативній основі. Кандидатів у депутати могло висувати лише УНО. Це робило вибори своєрідним референдумом: кожний міг вільно висловитися проти висунутого УНО кандидата, засуджуючи тим самим політ. лінію А.Волошина. Проте за кандидатів УНО проголосували 92,4 % всіх, хто взяв участь у голосуванні.

На поч. 1939 А.Гітлер вирішив покінчити із самостійним існуванням Чехословаччини. Чехія і Моравія переходили під протекторат Третього райху, Словаччина перетворювалася на формально незалежну д-ву із цілковитою підпорядкованістю Німеччині, а Карпатську Україну віддали Угорщині, яка віддавна її домагалася. А.Гітлеру було важливо перетворити Угорщину на свого союзника в європ. війні, яку він мав намір розв'язати.

14 березня 1939 А.Волошин проголосив незалежність своєї д-ви. Наступного дня в Хусті вперше зібрався сейм, який підтвердив незалежний статус Карпатської України, затвердив укр. мову як державну і ухвалив постанови про державні прапор, герб і гімн. Держ. прапором затверджувався нац. синьо-жовтий прапор, держ. гербом — крайовий герб Закарпаття (ведмідь у червоному полі) у поєднанні із тризубом Володимира Великого. Держ. гімном Карпатської України ставав нац. гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля...». Після прийняття цих постанов сейм одностайно обрав А.Волошина

Угорські війська вступають до Хуста. Березень 1939.

«Ставайте в ряди Карпатської Січі!» Плакат. Художник М. Михалевич. 1938.

президентом Карпатської України.

У ніч на 15 березня 1939 нім. війська вступили на територію Чехії і Моравії. Одночасно 40-тис. угор. армія почала просуватися на територію Карпатської України. Її захисники чинили відчайдушний опір, проте сили були нерівні. 16 березня угорці ввійшли в Хуст. У боях полягли бл. 5 тис. закарпатців і кілька сотень галичан, які прийшли їм на допомогу. Утворені за допомогою ОУН воєнізовані загони *Карпатської Січі* перейшли до партизан. боротьби, а потім залишили територію Закарпаття. Командири Карпатської Січі М.*Колодзінський-Гузар* і З.*Коссак* загинули. Двобій закарпат. українців і угорців був своєрідним прологом II світ. війни, яка лише через півроку почалася на європ. континенті. Це був перший акт опору д-ві — союзнику гітлерівської Німеччини. Коротке життя Карпатської України та її героїчна оборона допомогли відірваним від осн. масиву укр. земель закарпат. українцям остаточно усвідомити свою належність до укр. народу.

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1939—1945

Друга світова війна була однією з найдраматичніших і найтрагічніших сторінок історії України. Вона стала наслідком кризи системи міжнар. відносин, сформованої внаслідок I світ. війни. Неефективна модель підтримання міжнар. безпеки, суспільно-політичні та економічні кризи 1920—30-х рр. зумовили виникнення та зростання військово-політ. потуги авторитарних і тоталітарних режимів, їхню безкарність за акції зовн. агресії. Україна, не будучи суб'єктом міжнар. відносин та перебуваючи у складі ін. д-в, стала розмінною картою у геополіт. намірах держав-ініціаторів конфлікту.

Витоки Другої світової війни. «Пакт Ріббентропа—Молотова»

Одним із кроків підготовки до нової світ. війни в Європі стало підписання в жовтні 1936 німецько-італ. протоколу про взаємну підтримку, за яким виразно проглядалося прагнення фюрера нім. нацистів А.*Гітлера*

Гітлер за дружньої підтримки Сталіна пропонує полякам «життєвий простір» на цвинтарі. Художник А. Шик. 1939.

та італ. диктатора Б.*Муссоліні* зламати устрій, що склався в Європі після I світ. війни. У листопаді 1936 Німеччина та Японія підписали т. зв. *Антикомінтернівський пакт*. Через рік до нього приєдналась Італія. «Трикутник» Берлін—Рим—Токіо став осердям блоку д-в, які виступили гол. призвідниками II світ. війни.

У березні 1936 без реальної протидії з боку Великої Британії та Франції А.Гітлер увів підрозділи Вермахту в демілітаризовану Рейнську зону Німеччини. На таємній нараді з вищим командуванням Вермахту в листопаді 1937 він оголосив про намір опанувати всією Європою і встановити в ній «новий порядок». Вранці 12 березня 1938 200-тис. нім. армія безперешкодно окупувала Австрію. Наступного дня в країні було сформовано нацистський уряд, який оголосив її однією із земель Третього райху. На поч. квітня 1938 А.Гітлер повідомив свого союзника Б.Муссоліні, що береться до розв'язання проблем Судет і «польського коридору», після чого почне просування у Прибалтику. Проблема прикордонної Судетської області, де проживало понад 3 млн німців, була лише приводом, щоби знищити союзну Франції Чехословаччину. 29—30 вересня у Мюнхені (Німеччина) відбулася конференція голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. На ній Чехословаччину, яку навіть не запросили на конференцію, змусили передати Німеччині Судетську область. Повернувшися до Лондона, прем'єр-міністр Великої Британії заявив на аеродромі, що «віднині мир забезпечений на ціле покоління». Насправді до розгортання нової світ. війни в Європі залишалося менше року.

Посол США у Франції В.Булліт повідомляв, що багато хто у Парижі й Лондоні розраховував на те, щоби «справа дійшла до війни між німецьким райхом і Росією». Утім у листопаді 1938 німецький посол у Москві Ф. фон Шуленбург зробив спробу пожвавити екон. відносини між двома д-вами. У січні 1939 нарком закордонних справ СРСР М.*Литвинов* дізнався, що на німецько-італо-япон. переговорах із приводу укладення воєн. союзу Німеччина та Італія відмовилися від вимоги Японії надати цьому союзу винятково антирад. спрямованості. Внаслідок цього на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 Й.*Сталін* доволі спокійно відреагував на зовн. політику д-в, які формували Антикомінтернівський пакт. Одне з гол. завдань держ. партії в галузі зовн. політики він сформулював таким чином: «Зберігати обережність і не давати втягувати в конфлікти нашу країну провокаторам війни, які звикли загрібати жар чужими руками». Було зрозуміло, що під «провокаторами війни» вождь мав на увазі керівників Великої Британії та Франції, які прагнули за будь-яку ціну «каналізувати» агресію гітлерівської Німеччини на СРСР.

Тим часом 15 березня 1939 Німеччина окупувала Чехію і проголосила утворення на її території двох протекторатів у складі Райху — Богемії та Моравії. 22 березня Німеччина ввела війська у Клайпеду (колиш. нім. Мемель), передану Литві 1923 Лігою Націй під гарантії Великої Британії та Франції. 28 квітня вона денонсувала угоду з Польщею про мирне розв'язання наявних проблем між двома д-вами, а також анулювала німецько-брит. морську угоду і висунула до Лондона вимогу повернути свої колишні колонії. 23 серпня міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп у Москві підписав договір про ненапад із СРСР із секретним протоколом, який розмежовував геополіт. інтереси обох д-в. У протоколі вказувалося, що до сфери геополіт. інтересів СРСР належать Фінляндія, Естонія, Латвія, Сх.

Польща (до лінії Вісли), Бессарабія.

Вранці 1 вересня армії Вермахту вторглись до Польщі. Польська армія поступалася німецькій не лише кількісно, а і якісно. Танки і літаки були застарілих конструкцій, у військах не вистачало транспортних засобів і артилерії.

Керівники Третього райху розраховували на те, що Велика Британія та Франція не наважаться втрутитися, щоб захистити Польщу, як вони не втрутилися під час загарбання Австрії і Чехословаччини. Однак розрахунок не справдився, і 3 вересня обидві д-ви (а також домініони Брит. імперії), згідно із прийнятими зобов'язаннями, оголосили Німеччині війну.

Проте це була «дивна війна». Франц. арміям, у складі яких налічувалося 85 д-зій і 2,2 тис. танків, на кордоні з Францією протистояла нім. група армій «Ц». Вона складалася з 31 д-зії, з яких лише 11 були кадровими, всі інші виявилися погано озброєними та слабко навченими формуваннями. У цій групі армій не було жодного танка, жодної моторизованої частини. Вона була малоефективною навіть як заслін. Однак керівникам демократ. д-в не вистачило політ. волі, щоб наважитися на рішучі дії. Тим часом нім. армії здолали опір польс. військ за 3 тижні. Останні вогнища організованого опору регулярних частин польс. армії були придушені на поч. жовтня. Безповоротні втрати польс. армії становили 66 тис. осіб, у полон до німців потрапили 420 тис. осіб. Вермахт утратив убитими тільки 8 тис. вояків.

Й.Сталін спекулятивно використав наявну об'єктивно проблему возз'єднання земель України та Білорусії, щоби подолати перешкоди морального плану, які виникали після реалізації «пакту Ріббентропа— Молотова». Сам пакт залишався таємним.

Готуючися до вторгнення у Польщу, СРСР здійснив часткову мобілізацію. В армію були закликані резервісти 5-ти військ. округів. Напередодні вторгнення в СРСР почалася галаслива кампанія, яка мала обґрунтувати його ідеологічно. Першою виступила 14 вересня газ. «Правда». У передовій статті «Про внутрішні причини поразки Польщі у війні» вона повідомляла, що гол. причиною воєн. катастрофи була помилкова політика Польс. д-ви щодо нац. меншин, особливо на сх. кресах, де самі поляки становили нац. меншину. «Правда» стверджувала, що на сх. кресах здійснювалась особливо сильна експлуатація селян, панували гноблення і безправ'я, білий терор із карними експедиціями і польовими судами. Звинувачення були здебільшого правдивими, але до 14 вересня 1939 рад. газети не виявляли такої турботи про «братів по крові».

О 3-й годині ранку 17 вересня заст. наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкін зачитав польс. послу у Москві В.Гжибовському ноту, в якій повідомлялося: «Радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії». На окупованій рад. військами території Польщі пропагандистська кампанія про допомогу Червоної армії укр. і білорус. населенню продовжилась, тож значна частина жителів сприймала рад. вторгнення як «визвольний похід». За 10 днів війська *Українського фронту* під командуванням командарма 1-го рангу С.Тимошенка вийшли на р. Сян (прит. Вісли). Обложений нім. військами Львів тримав оборону, проте 22 вересня здався Червоній армії.

Радянсько-нім. комюніке, яке було опубліковане 23 вересня, визначило таку лінію розмежування між двома д-вами: по річці Піса (прит. Нарева), Наревом (прит. Вісли) до Зх. Бугу (прит. Нарева), вздовж Зх. Бугу до Вісли, далі Віслою до Сяну, Сяном аж до його витоків біля угор. кордону. Литва залишалась у «сфері інтересів» Німеччини. Лінія розмежування відповідала положенням «пакту Ріббентропа—Молотова».

У цьому документі прямо не йшлося про ліквідацію Польс. д-ви. На цьому почав наполягати Й.Сталін у бесідах із В. фон Шуленбургом 20 і 25 вересня, а також під час переговорів із Й. фон Ріббентропом, який прибув у Москву 27 вересня. Під час цих зустрічей він запропонував новий обрис кордону між Німеччиною і СРСР, який утворювався після поглинання Польщі. Та він не відповідав лінії поділу Польщі, узгодженій у «пакті Ріббентропа—Молотова». Вождь відмовлявся від Люблінського і частини Варшавського воєводств. За відмову на користь Німеччини від етнічних польс. земель він вимагав передачі Литви з німецької до радянської «сфери інтересів».

28 вересня Й. фон Ріббентроп і В.Молотов підписали у Москві «Договір про дружбу і кордон». У таємному додатковому протоколі до договору вказувалося, що територія Литов. д-ви відходить до «сфери інтересів» СРСР, а Люблінське воєводство і правобережна частина Варшавського воєводства — до «сфери інтересів» Німеччини.

Радянізація Західної України. Анексія Північної Буковини та Бессарабії

До СРСР відійшла територія заг. площею до 200 тис. км² із населенням до 13 млн осіб, зокрема бл. 5 млн поляків і понад 1 млн євреїв. На приєднаних землях створювалися революц. к-ти, які призначалися силовими структурами СРСР. Вони організовували тимчасові управління в центрах воєводств і повітів. Тимчасові управління, своєю чергою, утворювали сел. к-ти. Львів. тимчасове управління звернулося до населення із закликом організувати вибори до Укр. нар. зборів. Диктаторський політ. режим у регіоні був представлений компарт. к-тами й органами держ. безпеки. На відміну від представницьких органів влади він створювався без зайвої гласності й швидко.

22 жовтня 1939 відбулися вибори до *Народних зборів Західної України*. Вони здійснювалися за демократ. формулою, згідно з

Делегати Народних зборів Західної України у Москві. 1939.

процедурою таємного голосування, проте зовсім не були вільними. Кожна кандидатура, яка підлягала обранню, ретельно вивчалась у компарт. к-тах і органах держ. безпеки. Кількість депутатів, які походили зі сх. областей України і прийшли з Червоною армією, виявилася порівняно незначною. Всі вони були функціонерами, які одержали постійну роботу в новостворених владних структурах.

«Хай живе радянська влада в Західній Україні». Плакат.

Народні збори Зх. України, що відкрилися у Львові 26 жовтня 1939, ухвалили Декларацію про держ. владу, якою проголошувалися рад. влада, входження краю до складу УРСР, конфіскація поміщицьких земель, націоналізація всіх банків і великої пром-сті.

Радянізація Зх. України за період від вересня 1939 до червня 1941 мала дві сторони. Одна із них пов'язана з прагненням влади закріпити у сусп. свідомості міфологему про «золотий вересень». Водночас проголошувалися яскраві популістські гасла. Паралельно здійснювалися заходи щодо ліквідації безробіття і підвищення життєвого рівня найбідніших верств та позбавлення володінь великих власників і капіталістів. Майже 500 тис. безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад 1 млн га поміщицької землі. Були створені 182 машинно-тракторні станції, які взяли на себе обробіток сел. земельних наділів. Техніку і кадри для МТС надали прикріплені до кожної області Зх. України сх. області УРСР у порядку шефської допомоги. На цій тех. базі здійснювалася примусова колективізація щойно приєднаних регіонів.

Проте була й ін., тіньова, сторона радянізації. У рад. таборах опинилися понад 240 тис. військовослужбовців польс. армії. На поч. жовтня 1939 рядових та унтер-офіцерів, які проживали на території приєднаних до СРСР земель, відправили додому, а уродженці земель, що перейшли до Німеччини, були передані нім. властям. Бл. 25 тис. осіб рядового і молодшого командного складу були затримані у Рівненському таборі й у таборах наркомату чорної металургії СРСР для буд-ва шосе стратегічного призначення і праці на шахтах Криворіжжя та Донбасу. Наприкінці лютого 1940 нарком внутр. справ СРСР Л.*Берія* надіслав до політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку «Про колишніх офіцерів польської армії, які утримуються у таборах для військовополонених». У ній повідомлялося, що у таборах утримуються 14 736 колиш. офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків і розвідників, за національністю на 97 % — поляків, серед них 295 генералів, полковників і підполковників. У тюрмах зх. областей України і Білорусії утримувалися 18 632 заарештовані, з них — 10 685 поляків. Виходячи з того, що всі вони були «закоренілими, невиправними ворогами Радянської влади», Л.Берія ставив питання про їх знищення.

Записка обговорювалася на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940. Політбюро ЦК вирішило розглянути в особливому порядку (без виклику заарештованих та без висування звинувачення) справи 14,7 тис. офіцерів та ін. осіб, які перебували у таборах, і 11 тис. осіб польс. національності — «членів різних контрреволюційних, шпигунських і диверсійних організацій», які перебували у тюрмах, із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу. Страти польс. військовополонених почалися 1 квітня і закінчились у травні 1940. Загалом із Козельського, Старобільського й Осташківського таборів було відправлено на страту 14 552 полонені польс. військовослужбовці.

Ці масові вбивства польс. полонених відбувалися паралельно з депортаціями потенційно небезпечних для рад. режиму людей. Рішення про депортацію осадників і членів їхніх сімей політбюро ЦК ВКП(б) ухвалив 5 грудня 1939. У районах Крайньої Півночі і Сибіру створювалися спецпоселення для 21 тис. сімей осадників, у кожному передбачалося поселити по 100—500 таких родин.

На поч. 1940 1-й секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов* запропонував зміцнити кордон у зх. областях УРСР і Білорус. РСР шляхом очищення 800-метрової прикордонної смуги. Це стало приводом для репресивних заходів проти «антирадянськи налаштованих елементів». Населення, яке проживало вздовж кордону, підлягало депортації в Казахстан, а «найбільш злісних» ув'язнили у місц. тюрмах.

Перша хвиля депортації припала на 10 лютого 1940 й охопила 139 590 осіб, переважно сім'ї осадників і сторожової охорони лісів. Другий етап депортації здійснили 13 квітня 1941, останній — відбувся в червні 1941. Виселялися 25 682 сім'ї (76 382 особи), переважно вихідці із центр. польс. воєводств.

Ліквідувавши польський опір, кер-во НКВС зосередило головні сили на нейтралізації ОУН. 1940—41 відбулося кілька гучних суд. процесів над її провідними членами, більшість оунівців було страчено. Загалом 1939—1941 органами НКВС було заарештовано 21 982 поляки, 23 163 українці, 13 160 євреїв.

«Золотий вересень» швидко змінився похмурими реаліями більшовицького тоталітарного режиму. Ілюзії, якими сповнювалося населення Зх. України у зв'язку із «визвольним походом» Червоної армії, розвіялися. Всі категорії населення гостро відчули ту несвободу, яку ніс із собою рад. політ. режим та «соціалістична» соціально-екон. система.

14 червня 1940, коли німецькі війська вступали у Париж, рад. уряд надіслав ультиматум Литві — єдиній д-ві, що мала спільний кордон із Третім райхом. Й.Сталін вимагав відставки литов. уряду, арешту деяких його членів і згоди на введення в країну рад. військ. Ультиматум був прийнятий, і наступного дня рад. війська окупували країну, яку Й.Сталін виторгував у А.Гітлера у вересні 1939 в обмін на територію Польщі до Вісли. Невдовзі аналогічні ультиматуми були надіслані Латвії та Естонії, після чого ці країни також були окуповані.

Ще 23 травня 1940 генеральний штаб Румунії надіслав Об'єднаному командуванню Вермахту панічну телеграму з повідомленням про зосередження рад. військ біля румун. кордону.

Вермахт залежав від румун. нафти, і можлива окупація цієї країни СРСР тривожила керівників нім. райху. Проте А.Гітлер не бажав втручатись у конфлікт, якщо претензії Й.Сталіна обмежаться Бессарабією. А тому, коли в ніч на 26 червня посланнику Румунії у Москві була вручена нота ультимативного характеру, Й. фон Ріббентроп порадив румунам прийняти ультиматум, щоб усунути загрозу окупації Червоною армією всієї країни.

28 червня рад. з'єднання перейшли через Дністер. Щоби попередити спробу евакуації матеріальних цінностей і прискорити відхід румун. військ, командувач Пд. фронту ген. армії Г.*Жуков* здійснив дві повітрянодесантні операції — в районі Болграда та Ізмаїла. 3 липня румун. війська повністю залишили територію Бессарабії та Буковини.

Після окупації Бессарабії і Пн. Буковини Кремль доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдав. автономії у складі УРСР. Автономна Молдав. СРР була утворена у листопаді 1924 на укр. землях як зародок майбутньої союзної республіки, що мала включати територію Бессарабії і, можливо, всієї Румунії. М.Хрущов запропонував ділити територію за етногр. ознакою. У Молдав. АРСР за переписом 1939 налічувалося 304 тис. українців (50,7 % всього населення), 171 тис. молдован (28,6 %), 61 тис. росіян (10,2 % населення). У новоприєднаному Акерманському пов. налічувалося 368 тис. осіб, із них: 19,6 % молдован, 39 — українців і росіян, 43 % — болгар, німців, гагаузів та євреїв. В Ізмаїльському пов. проживало 256 тис. осіб, із них: 32 % молдован, 34,7 — українців і росіян, 33,3 % — болгар, гагаузів та представників ін. національностей. Отже, компартійно-рад. кер-во УРСР на чолі із впливовим у Москві М.Хрущовим дійшло висновку, що до УРСР мають бути приєднані північний і два південні повіти Бессарабії у повному складі, а також 7 р-нів Молдав. АРСР із переважно укр. населенням.

ВР СРСР 2 серпня 1940 ухвалила закон про створення Молдав. Рад. Соціаліст. Республіки. Пн. частина Буковини, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії ввійшли до складу УРСР. Указом Президії ВР СРСР від 7 серпня 1940 у складі УРСР утворювалися нові області: Чернівецька, до якої, крім буковинських земель, увійшла більша частина Хотинського пов. Бессарабії, та Акерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 центр Акерманської обл. було переведено з Акермана (нині м. Білгород-Дністровський) до Ізмаїла. Відповідно область була перейменована на Ізмаїльську.

Після возз'єднання 1939—40 західноукр. земель з осн. територією України населення УРСР у червні 1941 зросло на 8,1 млн осіб, тобто до 41 657 тис. осіб, а територія — до 560 тис. км². Акції «возз'єднання» несуть на собі тінь «пакту Ріббентропа—Молотова».

На поч. липня 1940 ВР УРСР затвердила склад виконкомів повітових рад. Вони розгорнули роботу з формування органів управління на місцях. Після утворення Чернів. обл. адм.-тер. устрій Буковинського краю було приведено у відповідність із панівним в СРСР устроєм: повіти ліквідовані, а волості об'єднані в р-ни. Покликані для широкої взаємодії з населенням владні структури створювалися за наймасовішої участі місц. жителів. Кандидатури до них спочатку підбиралися компарт. к-тами й органами держ. безпеки, а потім висувалися й обговорювалися на зборах робітників, селян та інтелігенції за місцем проживання чи роботи. На керівні посади в органи держ. влади й управління було підібрано бл. 14 тис. осіб, із них майже 1 тис. жінок. При комплектуванні місц. рад. органів враховувались інтереси всіх національностей. Зокрема, у склад сільрад було висунуто 2410 депутатів, із них — 1677 українців, 218 росіян, 214 румунів, 199 молдован, 88 євреїв, 14 поляків. У складі рад діяли комісії (земельні, шкільні, дорожні, охорони здоров'я, фінансові), до яких було залучено десятки тисяч осіб із місц. населення. Побудована таким чином влада виглядала як цілком «народна».

Одночасно і навіть із деяким випередженням будувалася мережа органів компарт. диктатури. Спочатку були створені Хотинський і Чернів. повітові к-ти КП(б)У із залученням деяких колиш. працівників Буковинського та Бессарабського крайових к-тів Комуніст. партії Румунії. Після утворення Чернів. обл. були створені обласний, 3 міських і 17 районних к-тів КП(б)У.

15 серпня 1940 Президія ВР СРСР видала указ «Про націоналізацію банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку Північної частини Буковини». Націоналізовані підпр-ва передавались у підпорядкування відповідних союзних чи респ. наркоматів. Було відновлено вир-во на більш ніж 50-ти підпр-вах, законсервованих у румун. часи. Потрібне їм устаткування терміново завозилося з підприємств-шефів сх. областей УРСР. Усе це дало змогу за рік підняти рівень пром. вир-ва в області вдвічі. Майже подвоїлася кількість пром. робітників — від 12,2 до 23,2 тис. осіб. Понад 14 тис. охочих отримали можливість виїхати у сх. області УРСР на металургійні з-ди, шахти, новобудови. Таке соціальне лихо, як безробіття, було ліквідоване за півроку.

15 серпня 1940 Президія ВР СРСР видала указ «Про націоналізацію землі на території Північної частини Буковини», за яким у держ. власність перейшло 836 тис. га землі. У поміщиків і церкви було конфісковано 181 тис. га земель. У заможних селян вилучено 150 тис. га землі. Все це дало змогу надати земельні наділи понад 60 тис. безземельним і малоземельним селянам. Сільс. госп-ву нової рад. області надавалися різноманітні пільги за рахунок напруження ресурсів сх. областей. У села завозилися мінеральні добрива та с.-г. машини. Була створена держ. зооветеринарна служба. Понад 60 % госп-в д-ва звільнила від сплати податків.

Поступово буковинське село готували до суцільної колективізації. Навесні 1941 було організовано понад 24 тис. супряжних груп, які обробляли землю 45,5 тис. госп-в. В області було також створено 62 колгоспи, які об'єднували 4,5 тис. сел. госп-в.

Формування політ. та екон. системи рад. зразка в Пн. Буковині відбувалося під пильним контролем рад. органів держ. безпеки та репресивних заходів, насамперед до політ. діячів Румунії, представників вищого та середнього класу. В червні 1941, за по-

відомленням начальника Управління НКДБ по Чернів. обл., на території області проживало 1553 сім'ї колиш. активних членів «антирадянських політпартій», до яких застосовували різні види покарання: засудження до ув'язнення у виправно-трудових таборах, висилку, а в деяких випадках і страту. Соціально небезпечними елементами оголошувалися всі колишні румун. службовці, особливо особи, які служили в поліції, жандармерії, примаріях. Важливою складовою репресивного тиску було тотальне стеження та контроль за населенням. Широко застосовувалось таке звинувачення, як «недонесення». Репресивні заходи різко змінили соціальну структуру населення краю, більшість представників «вищого» і «середнього» класу були засуджені до ув'язнення або ж депортовані.

Депортації з Пн. Буковини проходили у 2 етапи: 1-й — 23 травня, 2-й — 13 червня 1941. У травні було вивезено 181 родину (306 дорослих і 210 неповнолітніх) до Комі АРСР, Красноярського краю та Кіровської обл.

Внаслідок червневої акції було виселено 2279 сімей (7720 осіб). З них за визначенням органів НКДБ 2340 осіб — активні члени контрреволюц. партій та їхні близькі родичі, 2766 — члени сімей «зрадників Батьківщини», 1518 — колишні поміщики, фабриканти, торговці, чиновники та члени їхніх сімей, решта — колишні поліцейські, офіцери румун., польс. та Білої армій і члени їхніх сімей.

Мобілізація чоловіків до Червоної армії в Чернів. обл. також набрала репресивного характеру. У травні 1941 на військ. обліку перебували 27 212 осіб, яких спочатку «вивчили за соціальною ознакою» і 6187 синів поміщиків, «куркулів», торговців, офіцерів румун. армії, румун. держ. службовців, членів «буржуазних партій» тощо планувалося спрямувати в робочі батальйони, однак цього здійснити не встигли. Проте в серпні—жовтні 1941 згідно з директивою наркомату оборони СРСР від 20 липня 1941 буковинців, призваних із зх. областей, як «сумнівних» людей та «зрадників» зняли з фронту і передали на роботу до пром-сті, у т. зв. трудову армію, де чимало з них загинули від важкої праці, голоду й холоду, або ж були заарештовані і засуджені у багатьох випадках до страти.

За попередніми підрахунками, 1940—41 на території Пн. Буковини та Хотинщини було репресовано прибл. 11 тис. осіб, з яких понад 1400 загинули в тюрмах, таборах та на спецпоселенні.

За таким само сценарієм розгорталася радянізація Придунайського краю. Впродовж року (з 28 червня 1940 до 22 червня 1941) під постійними контролем і кер-вом з боку ВКП(б)—КП(б)У, обласними парт. і держ. органами, центр. і місц. спецслужбами у Пд. Бессарабії було встановлено тоталітарний режим за зразком СРСР та УРСР. Важливу роль у цьому процесі відігравав етнічний фактор. Розкуркулення доповнювалося депортаціями та переселенням за нац. ознакою. В червні 1940 до Швейцарії було вивезено франц. населення із франц. колоній (напр. Шабо; нині село Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.), в жовтні 1940 через звинувачення нім. колоністів (а їх мешкало в регіоні 25 тис. осіб) в експлуатації населення та в підтримці нацистів Німеччини було депортовано кілька тисяч бессарабських німців. Були репресовані майже всі священно- та церковнослужителі. Загалом у двох депортаціях влітку 1940 та 13 червня 1941 було виселено до Сибіру та Казахстану майже 40 тис. жителів Пд. Бессарабії.

Здійснювана адміністративно-силовими засобами сталінська модернізація перетворила СРСР за 10 років у другу за індустріальною потужністю д-ву світу (після США). За роки довоєн. п'ятирічок було побудовано бл. 9 тис. великих пром. підпр-в. Обсяг валової пром. продукції перевищив рівень 1913 у 7,7 раза, при цьому вир-во засобів вир-ва збільшилось у 13,4 раза. Починаючи з 1927, компартійно-рад. кер-во д-ви взяло рішучий курс на мілітаризацію економіки. За перші дві п'ятирічки була створена інфраструктура, необхідна для розгортання і розвитку військово-пром. комплексу. У регіонах, віддалених від зх. кордонів, розгорталося буд-во підпр-в, які працювали безпосередньо на армію: авіабудівних, танкових, артилерійських, із вир-ва стрілец. зброї та боєприпасів.

Реальні витрати на оборону стрімко зростали. У першій п'ятирічці вони становили 8,5 млрд крб. (11,5 % держ. бюджету), у другій — 54,3 млрд крб. (16,4 % бюджету), 1939 р. — 40,8 млрд крб. (25,6 % бюджету). 1940 військ. бюджет становив 38,6 % державного, а на 1941 р. зріс до 43,4 %.

У 2-й пол. 1930-х рр. рад. вчені, які працювали на рад. військ. пром-сть, підготували зразки озброєння, що за тактико-тех. характеристиками не поступалися аналогам в ін. країнах. Такими були, зокрема, важкі (КВ) і середні (Т-34) танки, літаки МІГ-3, ЯК-1, Пе-2, підводний крейсер «К», реактивні міномети БМ-13 («катюші»). Проте налагодити масовий випуск досконалої техніки до початку II світ. війни не вдалося.

У 1920-х рр. Червона армія комплектувалася за територіально-кадровою системою. Впродовж 1934—38 було здійснено перехід до кадрової системи побудови та комплектування збройних сил. На базі Укр. військ. округу 1935 були створені Київ. (із липня 1938 — особливий) і Харків. військ. округи. У жовтні 1939 було сформовано Одес. військ. округ.

Орг. перебудова армії супроводжувалася стрімким зростанням її чисельності. У січні 1937 в Червоній армії налічувалося 1433 тис. військовослужбовців, а в серед. 1941 — до 5 млн. За 2,5 роки, від січня 1939 до червня 1941, в армії було сформовано 125 нових д-зій. Водночас «Великий терор» завдав рад. збройним силам величезних втрат: за 17 місяців, починаючи від травня 1937, з армії було вилучено 44 тис. осіб командного складу (1939—40 з-під арешту звільнили і повернули в армію 13 тис. командирів і генералів). Із 408 репресованих представників вищого командування було страчено 401. Командирські посади посіли особи, які не мали ні

Німецьке населення Бессарабії, анексованої СРСР, евакуюється в Галац. 1940.

належної освіти, ні потрібного досвіду. На поч. 1941 лише 7 % командно-начальницького складу мали вищу освіту.

28 грудня 1938 РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС ухвалили постанову «Про заходи впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби зі зловживаннями у цій справі». Постанова зобов'язувала адміністрацію підпр-в і установ разом із профспілковими орг-ціями «повести рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни, з прогульниками й ледарями, які завдавали великої шкоди народному господарству». Скориставшись із загострення міжнар. ситуації, д-ва відібрала у робітників право на 7-годинний робочий день, надане з нагоди 10-річчя «Жовтневої революції» 1927. Пленум ВЦРПС звернувся до робітників із закликом «піти на жертви в ім'я зміцнення обороноздатності Батьківщини». Після цього 26 червня 1940 Президія ВР СРСР видала указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ». Робітники та службовці, які самовільно залишали вир-во, віддавалися під суд і підлягали ув'язненню. Запізнення на роботу чи прогули карались ув'язненням у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. Директори й начальники підпр-в та установ, які зволікали з віддачею під суд порушників трудової дисципліни або ж брали на роботу тих, хто самовільно покинув попереднє місце праці, підлягали карній відповідальності.

19 жовтня Президія ВР СРСР видала указ «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші». Якщо попередній указ закріплював робітників за їхніми підпр-вами, то цей регламентував переведення працівників з одного підпр-ва на інше, що мало здійснюватися в інтересах вир-ва представниками д-ви. Обидва укази в сукупності перетворювали робітників і службовців на кріпаків, прив'язаних до місця роботи. Отже, напередодні війни робітників зрівняли із селянами, які після запровадження 1932 паспортної системи для населення міст і новобудов виявилися закріпленими своїм безпаспортним статусом за колгоспами і радгоспами.

У середині липня 1940, ще до закінчення війни у Франції, А.Гітлер наказав розпочати підготовку до війни з СРСР. А 18 грудня 1940 фюрер підписав директиву Верховного командування Вермахту № 21 під кодовою назвою *«Барбаросса»*.

Початок Німецько-радянської війни. Воєнні дії у 1941

За директивою № 21 початок воєн. дій планувався на 15 травня 1941. В лютому 1941 в Румунії зосереджувалося 680 тис. нім. солдатів та офіцерів. У ніч на 28 лютого нім. війська переправилися через Дунай у Болгарію. Болгарія змушена була приєднатися до осі Берлін—Рим—Токіо. 25 березня югославський прем'єр-міністр Ю.Цветкович підписав угоду з Німеччиною про приєднання до д-в осі. Проте через два дні у Белграді відбулося повстання, в результаті якого правлячий режим було скинуто. А.Гітлер оголосив про намір знищити Югославію. У зв'язку з цим початок операції за планом «Барбаросса» було пересунуто на пізніший час — у межах 4-х тижнів. 30 квітня, коли Вермахт завершив захоплення Югославії і Греції, фюрер призначив нову дату початку операції «Барбаросса» — 22 червня 1941.

На момент вторгнення ЗС Німеччини налічували 7,3 млн солдатів та офіцерів, до 72 тис. артилер. гармат і мінометів, 5,6 тис. танків, 5,7 тис. бойових літаків. Для воєн. дій проти СРСР призначалося бл. 70 % збройних сил — 156 д-зій, у т. ч. 17 танк. і 14 моторизованих. Із 5-ти повітряних флотів для Сх. фронту призначалося 3 повністю і 1 частково. Загалом на сх. кордонах Німеччини і в державах-сателітах для нападу було підготовлено 4,1 млн солдатів та офіцерів, 40,5 тис. гармат, 4,2 тис. танків, понад 3,6 тис. бойових літаків і 159 кораблів. Разом із Німеччиною до нападу на СРСР готувались армії Фінляндії, Угорщини і Румунії. З урахуванням їхнього збройного потенціалу збройні сили вторгнення налічували бл. 5 млн осіб, 182 д-зії і 20 бригад, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків і штурмових гармат, понад 4,3 тис. бойових літаків і 246 кораблів.

Натомість склад РСЧА і ВМФ збільшився до 4826,9 тис. осіб на 22 червня 1941. Сухопутні війська складалися із 303 д-зій, зокрема 61 танк. і 31 моторизованої. Разом у збройних силах налічувалося 118 тис. гармат і мінометів, 18,7 тис. танків і самохідних артилер. установок (САУ), 16 тис. бойових літаків. За чисельністю особового складу Червона армія поступалася Вермахту. Проте за кількістю д-зій (понад 80 перебували у стадії формування), гармат, танків і літаків вона не мала рівних у світі.

Підрозділи Червоної армії розміщувались у недобудованій системі оборонних споруд, що отримала назву «лінії Молотова». Ця система створювалася вздовж нового рад. кордону, встановленого 1939—40 завдяки реалізації «пакту Ріббентропа—Молотова». Система оборонних споруд на старому кордоні (т. зв. лінія Сталіна) була позбавлена озброєння і почала planoмірно руйнуватися. На території вздовж зх. кордону, здобутій 1939—40, було розміщено понад 2 млн солдатів і офіцерів. Військам доводилося самим займатися буд-вом казарм, полігонів, парків для бойової техніки, аеродромів тощо. На вдосконалення бойової майстерності їм відводили не більше 4 годин на тиждень.

У ніч на 22 червня 1941 міністр оборони СРСР маршал С.Тимошенко і начальник Ген. штабу ген. армії Г.Жуков надіслали у прикордонні округи телеграму, в якій повідомлялося, що 22—23 червня очікується раптовий напад німців. «Завдання наших військ, — зазначалось у телеграмі, — не піддаватися на будь-які провокаційні дії, що можуть викликати серйозні ускладнення. Водночас військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського і Одеського військових округів бути у повній бойовій готовності зустріти можливий раптовий удар німців чи їхніх союзників». Війська отримали наказ упродовж ночі на 22 червня зайняти вогневі позиції укріплених районів на кордоні, перед світанком розосередити на польових аеродромах і ретельно замаскувати авіацію, привести всі частини у бойову готовність, вжити заходів для затемнення

міст і об'єктів. Проте в ніч на 22 червня нім. агентура і диверсійні групи інтенсивно руйнували дротовий зв'язок, щоб порушити керування військами. Тому більшість з'єднань і частин була піднята по тривозі не за наказом, а бомбовими ударами і вогнем артилерії противника.

Напад розпочався о 3-й годині 15 хвилин. Нім. гармати відкрили ураганний вогонь по завчасно розвіданих цілях. Авіація бомбардувала залізничні вузли, аеродроми, військово-мор. бази і міста у смузі 250—300 км углиб від кордону.

22 червня Президія ВР СРСР оголосила мобілізацію на території 14-ти військ. округів. У європ. частині СРСР було оголошено воєн. стан. Київ. особливий військ. округ був перетворений на *Південно-Західний фронт*. На основі Одес. військ. округу було створено *Південний фронт*, з яким взаємодіяв Чорномор. флот.

23 червня була створена Ставка Головного командування у складі наркома оборони СРСР маршала С.Тимошенка, нач. Ген. штабу генерала армії Г.Жукова, Й.Сталіна і В.Молотова, маршалів К.*Ворошилова* і С.*Будьонного*, наркома ВМФ адмірала М.Кузнєцова. 30 червня сформовано надзвичайний орган — *Державний комітет оборони СРСР*, в якому зосереджувалася вся повнота держ. влади країни. До його складу ввійшли Й.Сталін (голова), В.Молотов (заст. голови), Л.Берія, К.Ворошилов, Л.*Каганович*, Г.*Маленков*. Пізніше Держ. к-т оборони поповнився М.*Вознесенським* і А.Мікояном. 10 липня Ставка Головного командування була перетворена на Ставку Верховного командування. 19 липня Й.Сталін взяв на себе обов'язки наркома оборони СРСР, а 8 серпня — Верховного головнокомандувача. Із цього часу цей орган називався Ставкою Верховного головнокомандування. Було створено 3 гол. командування стратегічних напрямків — Північно-Західного (на чолі з К.Ворошиловим), Західного (С.Тимошенко) і Південно-Західного (С.Будьонний). Начальником Ген. штабу став маршал Б.Шапошников.

Німецькі вояки на мосту через р. Сан. Перемишль. 22 червня 1941.

Підбиті радянські танки Т-26 на шосе Війниця — Луцьк. Червень 1941.

Підбитий радянський танк КВ-2. Червень 1941.

Готуючись до наступальної війни, Кремль змушений був вести війну оборонну. З першого дня війни виявилася перевага противника у стратегічних рішеннях і тактиці ведення бою, тех. оснащеності. На багатьох ділянках фронту німці розчленовували за допомогою танк. кліщів військ. порядки рад. д-зій, а далі мотопіхота швидко оточувала їх. Позбавлені допомоги ззовні внаслідок втрати керування військами, ці д-зії опинялись у «котлі» і знищувалися.

Ставка Головного командування не володіла оперативною інформацією, проте 23 червня дала наказ перейти у контрнаступ у районі Луцьк—Ровно—Броди, щоб розгромити гол. ударну силу групи армій «Південь» — 1-шу танк. групу генерал-полковника П.-Л. фон *Клейста*. Виконуючи безглуздий наказ, 8 рад. мотомеханізованих корпусів утягнулись у багатоденну битву. Та з'ясувалося, що значна перевага рад. сторони в кількості танків була маловартісною. Рад. танки застарілих зразків не могли знищити німецькі, тоді як німецькі легко справлялися з противником. Ця перша танк. битва закінчилася цілковитою поразкою військ Пд.-Зх. фронту. В рад. командування з 4200 танків залишилося 737, проте з них не всі виявилися придатними до подальшого використання. Рад. втрати у танках співвідносилися з німецькими у пропорції 20 до 1.

Нім. командування не дало розгорнутися військам Пд.-Зх. фронту на старому держ. кордоні. 7 липня воно організувало прорив фронту на стику 5-ї і 6-ї армій на пд. від Новоград-Волинського укріпленого району. Ввечері цього дня нім. танк. частини захопили Бердичів, 8 липня — Новоград-Волинський, а 9 липня — Житомир. На лінії фронту, який утримували рад. війська, утворився розрив у 70 км. У нього ввірвалися нім. танк. і моторизовані частини. Просуваючись по житомир. шосе, передові частини противника 10 липня вийшли на віддалені підступи до Києва. 11 липня зав'язалися бої на зовн. обводі центр. сектора Київ. укріпленого району. Почалася *Київська оборонна операція 1941*.

Від початку війни на буд-ві укріплень працювали щоденно бл. 160 тис. осіб, гол. чин. жінок. За короткий час навколо міста було споруджено 3 лінії укріплень, вирито понад 230 км протитанк. ровів та ескарпів, побудовано 1650 дзотів та ін. вогневих точок. Це дало змогу нечисленним військам, які дислокувались у місті, організувати оборону проти 2-х танк. д-зій ген. П.-Л. фон Клейста, що зробили спробу захопити столицю з ходу. Контрудари 5-ї армії біля Коростеня і 6-ї в районі Бердичева зупинили стрімке просування Вермахту. Війська противника втягувались у затяжні бої. Рад. командування виграло час для здійснення організованого відходу трьох армій з-під флангового удару противника і зосередження нової 26-ї армії на рубежі правого берега Дніпра в районі Черкас.

На поч. серпня захисники Києва перейшли до наступальних дій у районі Голосіївського лісу і Жулян. Та в цей час нім. війська прорвали оборону Пд. фронту й оточили залишки 6-ї і 12-ї армій у районі Умані. За нім. даними, у полон потрапили 103 тис. осіб. Заг. втрати Пд. фронту до осені 1941 становили 213 тис. осіб.

23 серпня танк. д-зії противника захопили міст через Дніпро і створили плацдарм на його лівому березі, в 60 км на пн. від Києва. 8 вересня німці форсували Дніпро і закріпилися на плацдармі на пд. від Києва, в районі Кременчука. Після цього вони перейшли в наступ у пн.-сх. напрямку, назустріч своїй 2-й танк. групі. Військам усього Пд.-Зх. фронту загрожувало оточення. В ніч на 15 вересня група танкових д-зій генерал-полковника Г.-В.Гудеріана захопила Бахмач, Лохвицю і Ромни, а війська 1-ї танк. групи П.-Л. фон Клейста — Хорол і Лубни. Кільце оточення зімкнулося. В ньому опинилися 5-та, 37-ма, 26-та і 21-ша армії, а також частини 38-ї армії разом з управлінням Пд.-Зх. фронту. В нім. полон потрапили 453 тис. солдатів і командирів. Знищення чотирьох кадрових армій стало катастрофою небачених розмірів.

Надзвичайно важливим результатом Київ. оборонної операції була затримка групи армій «Центр» у наступі на Москву. Це дало змогу виграти час. Коли гітлерівські війська отримали можливість знову сконцентруватися на центр. стратегічному напрямку, на допомогу Червоній армії уже підходив її «природний союзник», як висловлювалися німці, — «генерал Зима». Та й сама Червона армія швидко поповнювалася за рахунок мобілізації.

Тим часом 8 серпня почалась оборона Одеси, що відтягнула на себе на 73 дні 18 румун. д-зій — це становило половину всієї армії Й.*Антонеску* на Сх. фронті. Для захисту міста Ставка утворила Одес. оборонний район. До поч. вересня навколо Одеси було побудовано 3 основних і кілька проміжних рубежів оборони заг. довжиною до 250 км. На буд-ві оборонних споруд працювали кожного дня до 100 тис. жителів міста. Окрема Примор. армія поповнилася за рахунок мешканців Одеси та приміської зони на 76 тис. бійців. Половину з них становили бійці *народного ополчення*. В ніч на 22 вересня неподалік Григорівки висадився десант мор. піхоти Чорномор. флоту. Вранці захисники міста перейшли у контрнаступ і з'єдналися з десантниками поблизу с. Олександрівка. 2 румун. піх. д-зії були розгромлені, противник відступив від Одеси на відстань до 10 км. Місто знову стало недосяжним для артилер. обстрілу зі сх.

Проте в цей час істотно погіршилося становище рад. військ у Криму. Захищати одночасно Одесу і Крим стало неможливо, і Ставка Верховного головнокомандування 30 вересня дала вказівку на евакуацію військ Одес. оборонного району. За 1-шу пол. жовтня з Одеси в Крим і на Кавказ було евакуйовано 86 тис. бійців і 15 тис. цивільних громадян.

На підступах до Харкова на зведенні оборонних споруд працювали понад 350 тис. осіб. Було створено оборонну смугу між Полтавою і Харковом. Війська поповнювалися добровольцями старшого віку. У Харкові був сформований 85-тис. корпус нар. ополчення. У Сталінській обл. до загонів нар. ополчення вступили бл. 220 тис. громадян. Проте перекрити таким чином величезні втрати червня—вересня 1941 не вдавалося. Противник мав перевагу в живій силі й техніці, панував у повітрі та продовжував зберігати стратегічну ініціативу.

На поч. жовтня танк. д-зії противника прорвали фронт на пд. від Павлограда. Через кілька днів на пн. від м. Осипенко (нині м. Бердянськ) вони з'єдналися з моторизованими частинами 11-ї армії Вермахту, яка захопила Мелітополь. Війська 9-ї і 18-ї армій Пд. фронту опинились у «котлі». Німці не стали їх утримувати, щоби не втратити темп наступу, зайняли Маріуполь і рушили на Таганрог і Ростов-на-Дону. Гол. силам танк. групи П.-Л. фон Клейста вдалося захопити Таганрог і вийти у пд. райони Донбасу.

Жорстокі бої розгорнулися в районі Полтави, Лозової і на пд. зх. від Сум. 38-ма армія обороняла підступи до Харкова. Проти неї наступали 4 д-зії Вермахту на пн. від Харкова і 5 д-зій — у пд. напрямку, 23 жовтня почалися бої на вулицях міста. У боях за Харків противник втратив бл. 120 тис. солдатів убитими й пораненими.

Одночасно з Харковом після жорстоких боїв німцям вдалося захопити Сталіно (нині м. Донецьк). Після цього в гітлерівського командування не залишилося резервів для продовження наступу. Пд.-Зх. фронт закріпився на лінії Вовчанськ — Балаклія — Красний Лиман. Пд. фронт вів позиційні бої на рубежі Артемівськ—Шахтарськ і на пн. зх. від Ростова-на-Дону.

Радянські артилеристи під Одесою. 1941.

Німецькі війська в Харкові. Жовтень 1941.

За директивою А.Гітлера від 6 вересня 1941 почалась операція «Тайфун» із захоплення Москви. Для цієї операції зосереджувалося угруповання, в якому налічувалося 74,5 д-зій, із них 14 танк. і 8 моторизованих, 1390 літаків. За кількістю особового складу й озброєння нім. війська на першому етапі операції (від 30 вересня) в 1,5 раза переважали радянські. Проте керівники гітлерівської Німеччини втратили головне — час. Починаючи від 5 грудня, рад. війська перейшли в контрнаступ під Москвою. Противник був відкинутий у зх. напрямку на відстань від 150 до 400 км. Як з'ясувалося навесні 1942, Вермахт втратив стратегічну ініціативу на Сході лише тимчасово. Але план «Барбаросса», на основі якого А.Гітлер будував свої геополіт. розрахунки, безнадійно провалився.

Окупаційний режим

Теор. обґрунтуванню руху Німеччини на Сх. були присвячені книги нацистського ідеолога А.*Розенберга*. У них А.Розенберг пропонував використати національно-визвол. рухи поневолених Росією народів, а потім знищи-

ти «підвладні Росії окраїнні держави». Проте удаване співчуття пригнобленим народам привертало до нім. націонал-соціалістів погляди керівників тих політ. сил, які розраховували у своїй боротьбі з більшовицькою імперією на допомогу Німеччини.

Хоча пріоритет у визначенні поділу території СРСР належав А.Розенбергу, його учень А.Гітлер першим озвучив ці ідеї. Записи генерал-полковника Ф.Гальдера за липень 1940 передають думки фюрера про д-ви, з якими його Німеччина бажала мати справу у майбутньому: «Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія». Однак ані А.Гітлер, ані А.Розенберг не розглядали майбутні (крім уже існуючої Фінляндії) д-ви як незалежні. Це мали бути квазідерж. утворення, для яких нацистські лідери вже підібрали термінологічне визначення — райхскомісаріати. Населення у райхскомісаріатах мусило підлягати безпосередньому підпорядкуванню райхсфюрера СС Г.Гіммлера. В адресованій А.Гітлеру доповідній записці Г.Гіммлер запевняв, що населення підкореного СРСР буде перетворене на «резервуар робочої сили, позбавленої власного керівництва і здатної щорічно постачати Німеччині потрібну кількість сезонних робітників».

Виконуючи доручення А.Гітлера, А.Розенберг у квітні—травні 1941 підготував заг. інструкцію для всіх райхскомісарів сх. територій і окремі інструкції для кожного райхскомісаріату. Згідно з інструкцією європ. частина СРСР мала бути поділена на 4 великі райхскомісаріати: Балтенланд (протекторат), Україна (нац. д-ва), Кавказ (федеративна д-ва) і Росія. Україна мала зайняти вдвічі більшу територію, ніж УРСР у складі СРСР, із населенням до 60 млн осіб. Мета Німеччини щодо України, зауважував А.Розенберг, має узгоджуватись із прагненням українців до свободи, проте було би передчасно казати, коли і як буде створена Укр. д-ва.

Отже, до нападу на СРСР нацистські вожді висловлювали готовність до співробітництва із населенням нац. республік СРСР, щоби забезпечити стабільність «нового порядку», що має запроваджуватися. Проте після перших приголомшливих успіхів у війні з СРСР А.Гітлер та його оточення почали розробляти ін. плани, в яких для населення окупованих територій вже майже не залишалося місця.

Марка Генеральної губернії із зображенням Львова.

Через 3 тижні після вторгнення, 16 липня 1941, А.Гітлер скликав нараду щодо перспектив «освоєння» новоздобутих територій. «Остаточне врегулювання» питання він розглядав як приєднання до Німеччини територій, частково або ж повністю очищених від населення. В різних місцях протоколу цього засідання думки фюрера викладалися з різночитаннями. Зокрема, в одному місці вказувалося: «Крим мусить бути звільнений від усіх чужоземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Райху». В ін. місці протоколу зазначалося: «Крим разом із тилом (територія на північ від Криму) має стати територією Райху». Між Кримом і Галичиною перебувала Південна і Правобережна Україна. Виходить, що вона теж мала ввійти до Великої Германії. Через день після наради А.Гітлер підписав наказ про передачу Сх. Галичини до *Генеральної губернії*, тобто вона мала стати частиною Німеччини. 19 липня була укладена німецько-румун. угода про передачу Одеси із прилеглою територією у розпорядження румун. королів. уряду. Ця територія площею у 40 тис. км^2 складалася з Одес. обл. і сусідніх із нею пд. р-нів Вінницької та зх. р-нів Миколаїв. областей. Вона отримала назву «*Трансністрія*» (Задністров'я).

Під час II світової війни нацисти створили розгалужену систему органів і структур, що виконували поліцейські, охоронні та каральні функції і серед завдань яких був контроль, підтримання порядку на окупованих територіях, що включало в себе масовий терор, репресії проти місц. населення. Ключовими серед цих структур були передусім служби Гол. управління імперської безпеки: служба безпеки (СД, від нім. Sicherheitsdienst) і таємна держ. поліція (гестапо, від нім. Geheime Staatspolizei) — вони займалися виявленням і знищенням ідеологічно вороже налаштованих громадян, як окремих осіб, так і цілих угруповань — комуністи. підпілля, партизанів, укр. націоналістів, займалися спостереженням за працівниками преси та пропаганди, виявленням службових злочинів і розслідуванням кримінальних справ тощо; охоронні загони (СС; від нім. Schutzstaffeln), зокрема війська СС (ваффен-СС, нім. Waffen SS), котрі також брали участь у каральних акціях, а в подальшому ще однією з їхніх функцій стала охорона таборів; поліція порядку (або поліція охорони порядку; серед її структур були охоронна поліція та жандармерія), допоміжна поліція, сформована з представників місц. населення, завданням яких було перш за все підтримання порядку. Кожне з відомств мало свою розгалужену територіальну структуру. Виконання цими органами власних функцій у зонах військової адміністрації та вздовж лінії фронту відбувалося в тісному співробітництві з частинами Вермахту.

Німецькі дороговкази на площі III Інтернаціоналу (нині Європейська площа) в Києві. 1942.

Дуже поширеною при реалізації нацистської політики на окупованих територіях і при здійсненні каральних заходів стали практика заручництва як засіб і психологічного терору, і морального пригнічення населення задля підтримання стабільності та запобігання проявам незадоволення, непокори, руху Опору, а також організація показових каральних операцій із цією ж метою.

При насадженні нацистського окупаційного режиму після вступу нім. військ на територію СРСР важливим елементом каральної системи стали *айнзатцгрупи* (нім. Einsatzgruppen — «оперативні групи») поліції безпеки та СД. Всього на сх. окуповані території разом із Вермахтом увійшли 4 формування: айнзатцгрупа А, яка мала діяти в Латвії, Литві, Естонії, а також у пн.-зх. районах Росії, передусім прилеглих до Ленінграда; айнзатцгрупа В — Білорусь, суміжні території Росії; айнзатцгрупа С — центр. та пд.-зх. регіони України; айнзатцгрупа D — у пд. частині України та на Крим. п-ові. В їхньому складі були оперативні територіальні команди і т. зв. особливі команди (зондеркоманди; нім. Sonderkommando) для виконання окремих доручень. Айнзатцгрупи мали першочерговим завданням «очистити» підвідомчі терени від т. зв. ненадійних елементів (передусім євреїв, комуністів), придушити рух Опору, допомагати поліцейським частинам у наведенні й підтриманні порядку, а після просування армійських частин далі на схід — тимчасово виконувати на окупованих територіях патрульні та каральні функції. Саме вони безпосередньо займалися масовими вбивствами єврейс. населення.

У складі айнзатцгрупи С було сформовано зондеркоманди 4а, 4b, айнзатцкоманди 5, 6. Саме ця айнзатцгрупа рухалася далі територією України із зх. на сх. разом із групою армій «Південь». Зондеркоманда 4а також причетна до масових розстрілів євреїв під час свого просування — у Львові, Рівному, Луцьку, Новограді-Волинському, Проскурові (нині м. Хмельницький), Житомирі, Бердичеві, Білій Церкві. Один із підрозділів айнзатцгрупи С — зондеркоманда 4а під орудою штандартенфюрера П.Блобеля та два батальйони поліцейського полку «Південь» 29 і 30 вересня проводили масові розстріли євреїв у *Бабиному Яру*.

Допоміжні функції при здійсненні каральних заходів здійснювали також поліцейські формування з місц. населення. Часто перші з них було організовано за ініціативи ОУН, фактично вони не мали каральних повноважень та проіснували лише кілька місяців 1941. Надалі в містах діяла місц. служба охорони порядку, яку назвали «українська допоміжна поліція», а також охоронні загони (шутцманшафт, нім. Schutzmannschaft), створені на допомогу нім. охоронній поліції та підпорядковані останній і поліції порядку.

У вересні 1941 почали діяти два райхскомісаріати — «Остланд» та «Україна». Перший із них складався із територій трьох республік Прибалтики і Білорусії. До складу *райхскомісаріату «Україна»* входили 6 ген. округів (генерал-бецирків) — Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія і Дніпропетровськ. На пропозицію Г.Герінга райхскомісаром було призначено гауляйтера Сх. Пруссії Е.*Коха*. Штаб-квартира Е.Коха була в Рівному. Черніг., Сум., Харків., Сталінська і Ворошиловгр. області УРСР разом із Кримом перебували під прямим керуванням військ. властей.

Водночас нацисти, щоби полегшити собі завдання воєн. розгрому СРСР, прагнули вбити клин у відносини між Росією та нац. республіками. А.Розенберг заявляв, що ставлення до населення у кожному райхскомісаріаті мусить бути іншим. Зокрема, в Україні треба розвинути деякий потяг до незалежності, дозволити певне культ. піклування, підняти істор. свідомість українців, відкрити в Києві ун-т тощо. Крім того, А.Гітлера турбувало, щоби плани «остаточного врегулювання» передчасно не стали відомими. Він був твердо переконаний: «Не може бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. ...Ніколи не дозволяти, щоби хтось інший, окрім німців, носив зброю... Росіяни нещодавно віддали наказ вести партизанську вій-

Будівля кураторіуму шкільної округи в Рівному — резиденція райхскомісара України Е. Коха в 1941—1944. Фото 1930-х років.

«Поджигателю и убийце Сталину теперь пришел конец». Німецький плакат. 1942.

Громадські збори на відзначення 2-ї річниці німецької окупації м. Васильків (Київська обл.). 20 серпня 1943.

ну за нашим фронтом. Ця партизанська війна має й вигоду: вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам».

Трохи згодом, під час обіду із райхсміністром Г.Ламмерсом і райхскомісаром Е.Кохом 18 вересня 1941, фюрер заявив: «Слов'яни — це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не спроможуться піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, — це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться в них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними. Саме із цієї причини ідея університету в Києві має бути відкинута».

А.Гітлер розраховував поселити на окупованому Сході через 10 років 4 млн, а через 20 років — принаймні 10 млн німців. Кер-во справою колонізації сх. територій доручили райхсфюреру СС Г.Гіммлеру. За 30 років передбачалося переселити у Зх. Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн, щороку — по 700—800 тис. осіб), 75 % білорусів і 65 % українців Галичини. Заг. кількість місц. населення, яке підлягало депортації або ж винищенню, на сх. від довоєн. нім. кордону дорівнювала від 30 до 45 млн осіб.

Другий варіант ген. плану *«Ост»* був поданий Г.Гіммлеру у квітні 1942. Він був радикальніший: число естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців, яких передбачалося знищити чи переселити, зросло до 50 млн. Ставилося завдання у стислі терміни заселити німцями Херсон. обл., Крим і Литву. Г.Гіммлер схвалив план, але поставив додаткову вимогу «тотального онімечення Естонії, Латвії і генерал-губернаторства у Польщі».

Якщо дискусії стосовно майбутнього країн та народів Сх. Європи, зокрема щодо України, постійно точилися між керівниками нацистської партії та Третього райху, то з єврейс. питання дискусій такого гатунку принципово ніколи не було. Адже єврейс. питання, як і питання германське (арійське), було однією з тих точок опори, на яких трималася вся нацистська ідеологія. Послідовне переслідування, а згодом масове вбивство євреїв, а також ромів у європ. країнах під час II світ. війни ввійшло до світ. історіографії під назвою *«Голокост»*. На укр. землях мешкала $^1/_4$ європ. єврейства (2 583 728 осіб), тобто одна з двох найбільших громад у світі. Так само на Україну припадає більше $^1/_4$ жертв Голокосту (1 554 000 осіб), тобто більше ніж у всіх разом європ. д-вах без Польщі та решти територій СРСР. Загалом було знищено понад 60 % єврейс. населення. Регіональні розбіжності Голокосту на укр. землях, що входили до різних адм. структур під час війни, були викликані місц. особливостями єдиного істор. процесу, центр подій якого в різний час змінювався.

Після нападу на Польщу у вересні 1939 розпочався процес примусової геттоїзації євреїв в Ген. губернії, в підрад. Україні в цей час постала проблема тисячів єврейс. біженців з Польщі, частина з яких зазнала рад. репресій і депортацій.

Наступ Німеччини на СРСР супроводжувався масовими розстрілами єврейс. населення айнзацкомандами. За повідомленнями цих підрозділів до весни 1942 було вбито 535 тис. євреїв. Також у червні — на поч. липня 1941 в містах і селах Сх. Галичини та, в менших масштабах, Зх. Волині прокотилися масові єврейс. погроми як за ініціативи місц. населення, так за сприяння та активної участі нім. військовиків та айнзацкоманд. Часто провідну роль у погромах відігравали бійці місц. міліції, створеної в перші дні війни однією з ОУН.

Влітку 1941 уряд Угорщини депортував з території Закарпаття 15—19 тис. єврейс. біженців з Польщі. Вони потрапили до Кам'янця-Подільського та ін. міст Поділля та Галичини, де разом із місц. євреями були вбиті каральними підрозділами.

М. Борман, А. Гітлер, Е. Кох і один із помічників фюрера у ставці «Вервольф». Літо 1942.

Згодом 1941 на окупованих Вермахтом укр. територіях почали створюватися гетто, куди переселяли євреїв, вцілілих від розстрілів айнзацкоманд. Для вбивства почали застосовувати газвагени — спец. автомобілі, вихлопні гази в яких спрямовувалися до герметично закритого кузова, куди закривали приречених. 1942 проводилися також ліквідації пацієнтів психіатричних лікарень. Проводилися систематичні акції виявлення та вбивства ромів.

Найбрутальнішою щодо євреїв із союзників Німеччини була політика Румунії на окупованих укр. землях. Трансністрія була визначена територією, де відбувалися вбивства як місц. євреїв, так і переселених з ін. регіонів д-ви. Також сюди переселили з Румунії бл. 25 тис. ромів, більшість з яких загинули від голоду та хвороб.

1942 розгорнулася інтенсивна робота таборів знищення на території Польщі. Євреїв з дистрикту «Галичина» гол. чин. знищували в таборі Белжець та в *Янівському концентраційному таборі* у Львові. Євреїв гетто в ген. окрузі «Волинь-Поділля» знищували на місцях. Найдовше у спокої залишалися євреї Закарпаття. Після окупації Угорщини нацистською Німеччиною їх всіх вивезли до концтабору Аушвіц (*Освенцім*). Ідеологічний характер військ. протистояння між Німеччиною та СРСР став однією з причин, серед багатьох ін., величезних втрат серед рад. військовополонених, 57 % яких загинули в нім. полоні. За офіц. рад. даними, за роки війни зникли безвісти або ж потрапили в полон 4,5 млн бійців і командирів Червоної армії. За нім. даними, на Сх. фронті було взято в полон 5,7 млн червоноармійців, з яких 3,5 млн загинули. Кількість втрат серед рад. військовополонених у таборах на території України становила 1 366 588 осіб. Ця війна, на думку А.Гітлера, вимагала ін., жорстокого і нещадного ведення, свідомого ігнорування міжнар. воєн. права.

13 травня 1941 Верховним головнокомандуванням Вермахту від імені Верховного головнокомандувача була видана таємна директива «Про особливу підсудність у районі "Барбаросса" і про особливі заходи військ». Директива категорично забороняла притягувати до відповідальнос-

ті солдатів і офіцерів Вермахту за будь-які злочини проти цивільного населення.

Найвідомішим порушенням міжнар. норм був т. зв. наказ про комісарів від 6 червня 1941, який приписував розстрілювати на місці політ. працівників Червоної армії за законами воєн. часу. Такого самого жорстокого ставлення зазнавали і жінки-червоноармійки, особливо на поч. бойових дій. У наказі 4-ї армії від 29 червня 1941 приписувалося розстрілювати жінок в уніформі. З ухваленням «Бойового наказу № 8» від 17 липня 1941 додалася участь Вермахту в цілеспрямованому вбивстві рад. військовополонених, передусім євреїв, на території Райху. Верховне головнокомандування Вермахту й Гол. управління безпеки Райху домовилися про проведення т. зв. селекції (Aussonderung), тобто відбирати серед рад. військовополонених осіб, «небажаних» за расовими чи політ. ознаками, позбавляти їх статусу військовополоненого і знищувати в концтаборах. Рад. військовополонені були практично беззахисні перед сваволею нацистського терору.

Для прийому й розташування військовополонених ще 1939 створили мережу таборів у Німеччині та на окупованих територіях, яка складалася з таборів для офіцерів (офлагів), стаціонарних таборів для рядового й сержантського складу (шталагів), пересильних таборів (дулагів). На територіях, що безпосередньо прилягали до зони бойових дій, функціонували армійські збірно-пересильні пункти. Великі стаціонарні табори створювалися переважно в обласних чи районних населених пунктах, як правило, поблизу залізничних станцій: у Львові (шталаг 328), Раві-Руській/Замостя (шталаг 325), Хирові (шталаг 323), Житомирі (шталаг 358), Бердичеві (філіал шталагу 358), Вінниці (шталаг 329), Києві (шталаг 339). Загалом, на території Райхскомісаріату Україна з травня 1942 до квітня 1943 було 16 шталагів, а всього за роки окупації на території України діяли 30 команд шталагів та 27 команд дулагів, які організували табори та робочі команди для військовополонених у 242 населених пунктах.

Характерною особливістю таборів для військовополонених 1941 була їх переповненість. Кількість військовополонених була такою великою, що наближалася до величини населених пунктів, в яких вони розташовувалися. Найбільша кількість військовополонених зафіксована в таборах Райхскомісаріату Україна в жовтні 1941 — 445 тис. осіб. Через 6 місяців їхня кількість зменшилася до 135 тис. осіб. Фактично загинули майже 70 % полонених через голод та інфекційні хвороби.

Одночасно з ідеологічними мотивами у ставленні до полонених червоноармійців враховувалися й потреби воєн. економіки, які полягали у використанні їхньої праці. Вже в армійських збірних пунктах та пересильних таборах із полонених, які вижили, формувалися робочі групи для потреб військ. частин. Працевикористання військовополонених було гол. пунктом у звітах командувача Вермахту в Україні. В листопаді прибл. 140 тис. військовополонених працювали в обслуговуванні шляхів сполучення та залізниці, у грудні — 112 тис. полонених використовувалися на різних роботах. Після виходу директиви Г.*Герінга* від 7 листопада 1941, яка дозволяла використовувати рад. військовополонених на підпр-вах Райху, їх почали вивозити до Німеччини. В серпні 1944 в економіці Третього райху працювали 631 559 рад. військовополонених. Найбільше їх було в добувній пром-сті та на металургійних підпр-вах.

Рад. військовополонені були також джерелом поповнення допоміжних та охоронних підрозділів Вермахту й поліції на окупованій території. За даними нім. джерел, до 1 млн рад. військовополонених вступили до Рос. визвол. армії ген. А.Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та ін. збройних формувань на службі Третього райху.

До справи екон. грабунку окупованої території СРСР залучалися Верховне головнокомандування Вермахту, мін-ва економіки і сільс. госп-ва та продовольства, управління воєн. економіки, а також Орг-ція чотирирічного плану, яка координувала вир-во та розподіл ресурсів в інтересах війни. Для керування окупованими територіями на Сході було створено величезний бюрократичний апарат. В Україні його гол. зусилля зосереджувалися на експлуатації сільс. госп-ва. Гол. фігурою на місцях став ландвіртшафтефюрер (с.-г. керівник), скорочено «ла-фюрер». Заг. кількість «ла-фюрерів» сягала 14 тис. осіб, і кожний із них мав необмежену владу над майном і життям місц. населення. Виконавцем їхніх наказів був розвинутий поліцейський апарат: гестапо (таємна об'єднана поліцейська структура), шутцполіцай (охоронна поліція), орднунгеполіцай (поліція порядку), жандармерія.

Екон. експлуатація міст і пром. районів перебувала у віданні т. зв. госп. інспекцій. Військово-екон. апарат комплектувався із досвідчених чиновників інтендантської служби, дехто з яких мав окупаційний досвід 1918. Діяльність цих служб і органів контролювалась і спрямовувалася керівниками найбільших пром. монополій Німеччини — А.Круппом, Г.Стіннесом-молодшим, Ф.Фліком та ін. Зміст цієї діяльності полягав у деіндустріалізапії України, яка мала перетворитися на аграрний придаток Німеччини. Лише після провалу «бліцкригу» окупанти почали вживати деяких заходів щодо відновлення вир-ва на окремих з-дах і ф-ках, наскільки це було потрібно Вермахту.

В Україні 1941 вирощеного врожаю через воєнні дії було зібрано не більше 60 %. Переважна його частина була вивезена до Німеччини, для потреб армії окупанти забрали 1 млн т зерна. Щоб забезпечити вирощування і збирання врожаю 1942, із Німеччини завезли 1 тис. сівалок, 100 тис. культиваторів і плугів, 1 млн серпів. Переважну частку вирощеної продукції окупанти знову забрали.

Вилучаючи продовольство в укр. селян, окупаційна адміністрація надсилала його перш за все Вермахту, ін. частину — населенню Німеччини, решту витрачала на власні потреби, включаючи постачання деяких категорій працюючого населення. Постачання ж міськ. мешканців не входило до її планів. Киянам за 3—4 місяці після захоплення міста не було видано ні грама продовольства. Лише згодом населення Києва переписали і видали йому продовольчі картки. Проте норми споживання були визначені на грані голодної смерті: на одного їдця в місяць припадало

2,6 кг хліба, тобто 53 г на день. Ті, хто працював, додатково одержували 2 кг хліба на місяць, тобто цей додаток у розрахунку на день не перевищував 67 г.

Обліком та вивезенням культурних цінностей з України займалися співробітники Гол. робочої групи Україна при *Оперативному штабі райхсляйтера Розенберга*.

5 серпня 1941 А.Розенберг підписав наказ про запровадження трудової повинності в окупованих сх. областях. У наказі зазначалося, що всі місц. жителі віком від 18-ти до 45-ти років мали використовуватися як робоча сила в інтересах Німеччини. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65-ти років, а нижня опустилася до 14-ти років. У містах діяли біржі праці. Вони могли забезпечити роботою лише незначну кількість людей, проте зареєструватися на біржі праці мусив кожний. У випадку неявки на реєстрацію винні підлягали страті. Від роботи, коли вона пропонувалася, не можна було відмовлятися.

Внаслідок постійних мобілізацій нім. пром-сть почала відчувати ускладнення з робочою силою. 7 грудня 1941 Г.Герінг видав розпорядження про залучення закордонних робітників, гол. чин. — з окупованих районів СРСР. Більшість робітників з України була доставлена в Райх з окупованих центр. та сх. областей внаслідок жорстокого примусу впродовж 1942—44. Однак перші українці опинилися на нім. примусовій праці ще влітку 1939. Це були жителі окупованої угор. військами Карпатської України, яких вивозили на роботу до Австрії. На поч. вересня 1939 потрапили до Німеччини українці з Галичани та Холмщини — військовослужбовці польс. армії, які опинилися в нім. полоні і з часом були переведені у стан цивільних робітників. Із вересня 1940 українці прибували працювати до Райху серед військовополонених і цивільних робітників із Франції, яка була одним із центрів міжвоєн. трудової іммігації з Польщі. Перші цивільні робітники з дистрикту «Галичина» почали виїжджати до Німеччини влітку 1941.

Поліцай зупиняє жінок, які хочуть пройти до міста. Околиця Києва. Літо 1942.

Селяни у трофейному вбранні. Художник Г. Малаков. 1956.

Вербувальна кампанія нацистів на окупованій території УРСР стартувала взимку 1942. В січні відправилися перші транспорти з робітниками з великих укр. міст Харків, Київ, Сталіно (нині м. Донецьк), Дніпропетровськ (нині м. Дніпро). Особливістю перших трудових наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями (перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельників, металургів, гірників тощо), а також їх переважно добровільний характер.

З весни 1942 люди дізналися про важкі умови життя та праці в Німеччині та втратили будь-яке бажання їхати на нім. каторгу. Тим часом 21 березня 1942 А.Гітлер створив спеціалізоване відомство для викачування трудових ресурсів з ін. країн — Імперське бюро з використання робочої сили. Його очолив гауляйтер Тюрінгії Ф.Заукель. Масштаби вербування значно збільшилися. У телеграмі від 31 березня 1942 до райхскомісарів сх. окупованих областей Ф.Заукель відкрито вимагав вживати примусові заходи. Розпочалася широка акція депортації на роботу, до якої залучалися війська Вермахту, органи місц. управління та поліції. Запроваджена 1942—44 система з обіцянок, соціального тиску і брутального терору дала змогу нацистам вивезти з території України (в її сучасних кордонах) приблизно 2 млн робітників на примусову працю до Райху.

Воєнні дії 1942. Радянський тил

Поразка нім. військ під Москвою засвідчила крах «*бліцкригу*». Перехід до затяжної війни потребував від Німеччини напруження всіх людських і матеріальних ресурсів. Щоби поповнити особовий склад Вермахту, треба було вивільнити чоловіків зі сфери вир-ва. Ген. уповноважений з використання робочої сили Ф.Заукель організував насильницьке переміщення населення, гол. чином молоді, з окупованих країн у Німеччину. За один рік кількість закордонних робітників та військовополонених в економіці Третього райху зросла від 3 до 7 млн осіб. Це дало змогу здійснити додаткову мобілізацію не менше 2 млн осіб до Вермахту. Сили, зосереджені на Сх. фронті 1942, загалом перевищували наступальний потенціал Німеччини та її союзників 1941.

Якщо 1941 гол. удар завдавався на центр. стратегічному напрямку, то 1942 — на південному. Захоплення Донбасу, Кубані й нафтових родовищ Пн. Кавказу, з одного боку, підривало економіку СРСР, а з іншого — істотно зміцнювало екон. потенціал Німеччини.

Плануючи літню кампанію 1942, рад. командування усвідомлювало, що боєздатність Червоної армії суттєво послаблена катастрофічними поразками 1941. Втрати армії від 22 червня 1941 до 1 травня 1942 становили 6839 тис. військовослужбовців, із них 4091 тис. — безповоротні (вбиті, полонені, зниклі безвісти). Незважаючи на істотну перевагу в людських ресурсах перед Німеччиною, надолужити ці втрати за короткий час було неможливо. Тим більше, що чимала частина європ. регіонів СРСР була окупована противником. За відсутності достатньої кількості підготовлених резервів планувати великі наступальні операції було недоцільно. Тому в серед. березня 1942 Ген. штаб розробив план дій на весну і літо 1942, що спирався на ідею активної стратегічної оборони, нагромадження резервів, необхідних для переходу до наступу. Разом із тим передбачалось одночасне здійснення

окремих наступальних операцій: під Ленінградом, на смоленському і курському напрямках, у районі Харкова і в Криму.

Станом на травень 1942 у діючій армії налічувалося 5,5 млн військовослужбовців (їй протистояли війська Німеччини та її союзників заг. чисельністю 6,2 млн), 43 640 гармат і мінометів, 1220 установок реактивної артилерії («катюш»), 4065 танків (із них майже 2 тис. легких), 3160 бойових літаків.

Упродовж січня—березня 1942 радянські війська вели виснажливі, проте безуспішні бої за Донбас. У 1-й декаді травня розгорнулися наступальні операції під Харковом і Любанню, оборонні операції в Криму і в районі Ржев—Вязьма, а також наступальна операція під Дем'янськом. Не забезпечені достатніми резервами, вони розвивалися не на користь Червоної армії. Так, Харків. наступальна операція почалася 12 травня в умовах переваги противника в живій силі й техніці. За 3 дні боїв рад. війська просунулися від Вовчанська на відстань до 25 км, а з Барвінківського виступу — на відстань від 20 до 50 км. Ударне угруповання Вермахту у складі танкової і польової армій 17 травня перейшло у наступ проти 9-ї армії Пд. фронту з району Слов'янська і Краматорська. Назустріч їй завдала удару 6-та нім. армія з району Балаклії. 23 травня частини 1-ї танк. армії, що наступали з району Краматорська, з'єдналися в районі Балаклії з частинами 6-ї нім. армії. У «мішку» опинилися 2 рад. армії — 6-та і 57-ма, а також ударна група генерал-майора Л.Бобкіна. Спроби прорвати кільце оточення зазнали невдачі. На лівий берег Сіверського Дінця вдалося перейти лише окремим невеликим групам. Війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів втратили 171 тис. бійців убитими. У полон потрапили 240 тис. червоноармійців і командирів, було втрачено 1200 танків. У німців загинули 20 тис. осіб.

Катастрофа під Харковом поглибилася трагічними подіями у Криму. 8 травня 1942 німці перейшли в наступ з метою захопити Керченський п-ів і Севастополь. Та з перших днів наступу командування *Кримського фронту* втратило керування військами. 19 травня противник оволодів Керчю. Під ударами його

Легкий крейсер «Червона Україна» (потоплений 12 листопада 1941).

авіації не вдалося провести організовану евакуацію військ на Таманський п-ів. Із 250 тис. військ Крим. фронту загинули 162 тис. осіб. Решта, за невеликим винятком, потрапили у полон. Понад 10 тис. бійців устигли сховатися в *Аджимушкайських катакомбах*, де тримали оборону кілька місяців, марно очікуючи повернення своєї армії.

Після ліквідації Кримського фронту становище захисників Севастополя стало безнадійним. Від 29 травня артилерія й авіація противника завдавали безперервних ударів по місту і позиціях гарнізону. Проте лише на поч. липня севастопольці припинили опір, який тривав 250 днів. Заг. втрати за час оборони становили 157 тис. осіб, у полон потрапило 95 тис. воїнів.

Поразка рад. військ під Харковом і у Криму створила сприятливі умови для давно задуманого у Берліні масштабного наступу на Сході. Наступ групи армій «Південь» розпочався 28 червня. Група армій була поділена на дві групи — «А» і «Б». Перша з них мала захопити Кавказ, а друга — вийти на Волгу в районі Сталінграда (нині м. Волгоград). В обох групах армій налічувалося до 900 тис. солдатів і офіцерів, 1260 танків, понад 17 тис. гармат і мінометів, 1640 літаків.

Щоб ліквідувати загрозу оточення Пд.-Зх. і Пд. фронтів, Ставка Верховного головнокомандування вирішила відвести війська на сх. Вони мали змінити оборону на підступах до Сталінграда і Кавказу. 22 липня 1942 рад. війська залишили останній населений пункт на території України — м. Свердловськ (нині м. Довжанськ Луган. обл.). Оборонні бої на території України закінчилися.

Після нападу А.Гітлера для кер-ва евакуацією з України було утворено комісію на чолі із заступником голови РНК УРСР Д.Жилою. 27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна». Підпр-ва з людьми вивозились у поволзькі міста, на Урал і за Урал, у Середню Азію. Найбільше людей було евакуйовано з великих міст, де зосереджувалися підпр-ва оборонного значення: понад 2 млн осіб — з Москви і Ленінграда, 335 тис. — із Києва, майже 500 тис. осіб — з Донбасу. Загалом з України було евакуйовано до 3,5 млн осіб.

З України вдалося вивезти устаткування 550 великих підприємств, з яких 190 — союзного значення. Те, чого не можна було евакуювати, підлягало знищенню. Зокрема, було виведено з ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, затоплено всі кам'яновугільні шахти. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 вимагала під час виступу застосовувати тактику «випаленої землі».

Рад. уряд заборонив самовільні переходи на ін. місце роботи. Спец. указом ВР СРСР від 26 грудня 1941 за самовільне залишення підпр-ва встановлювався строк ув'язнення в концтаборі від 3-х до 5-ти років. У той же час адміністрація підпр-в широко користувалася наданим їй правом переводити працівників незалежно від їхнього бажання на ін. робочі місця, якщо в цьому була вироб. потреба. Відпустки і навіть вихідні дні скасувалися, робочий день подовжувався, нерідко — до 12—14-ти годин.

Початок війни супроводжувався також убивствами десятків тисяч людей у місцях ув'язнення,

наближених до лінії фронту. Ці люди були заарештовані органами держ. безпеки з «профілактичною» метою. За соціальним походженням і становищем, національністю, професією чи політ. діяльністю до 1939—40 вони становили, як вважалося, приховану небезпеку для рад. влади. Згідно з директивою наркома держ. безпеки СРСР В.Меркулова від 23 червня 1941 залишати в'язнів противнику не дозволялося, їх треба було або ліквідувати, або ж звільнити. Дилема розв'язувалася залежно від терміну ув'язнення, який передбачався за статтею звинувачення. Для «політичних» законодавством передбачалися великі строки, для карних злочинців, особливо із пролетарського середовища, — малі.

На відміну від *Катинського розстрілу 1940* масові вбивства «політичних» у прифронтовій смузі одразу ж набули широкого розголосу. Займаючи міста, які здавала Червона армія, німці запрошували місц. жителів упізнавати своїх рідних і близьких серед тисяч трупів, що їх залишали за собою чекісти після втечі. Жахливі сцени цих пошуків детально висвітлювалися в окупаційних газетах. Про злочини рад. властей розповідали нім. листівки, які скидалися в рад. тил сотнями тисяч. Це не додавало бажання червоноармійцям відстоювати зі зброєю в руках таку владу.

Воєнна катастрофа 1941 року викликала відповідну реакцію керівників СРСР у вигляді посилення репресій. У критичній ситуації перших місяців війни з'явився наказ Наркомату оборони СРСР № 270, підписаний 16 серпня не тільки Й.Сталіним, а й членами Ставки Верховного головнокомандування В.Молотовим, С.Будьонним, К.Ворошиловим, С.Тимошенком, Б.Шапошніковим і Г.Жуковим, що визначав здачу в полон як дезертирство і «зраду Батьківщини», покарання за яке зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їхніх родин. Серед заходів, спрямованих на підвищення військ. дисципліни в умовах воєн. часу, особливого значення набув наказ Й.Сталіна за № 001919 від 12 вересня 1941 про створення у прифронтовому тилу *загороджувальних загонів*. При кожній стрілец. д-зії вимагалося формувати загороджувальний батальйон, призначений для «встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ». Наприкінці 1941 Держ. к-т оборони СРСР видав постанову № 1069сс, що регламентувала порядок повернення в стрій «колишніх військовослужбовців Червоної армії», які вийшли з оточення чи звільнених з полону. Всі вони спрямовувалися через армійські збірно-пересильні пункти до спец. фільтраційних таборів НКВС (існували з січня 1942 до січня 1946) для перевірки. Після чого тих військовослужбовців, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів, направляли до діючої армії.

Через десять днів після початку Сталінградської битви Й.Сталін підписав наказ за № 227 від 28 липня 1942 (відомий під назвою «Ні кроку назад!»). Його гол. положення повторювали і розвивали положення наказу № 270 від 16 серпня 1941. Пріоритет у налагодженні військ. дисципліни і тут надавався суто репресивним заходам. Так, проголошувалося право командирів розстрілювати підлеглих у позасуд. порядку на місці, застосовувати для покарання штрафні батальйони і роти, притягувати до карної відповідальності з наступним засланням близьких родичів винуватців.

Коли влітку 1942 в Червоній армії були створені штрафні роти для рядового і сержантського складу, штурмові батальйони для офіцерів, звільнених з полону військовослужбовців почали направляти до цих дисциплінарних підрозділів. 1944 в РСЧА було 15 штурмових батальйонів та 301 штрафна рота. За даними Ген. штабу Червоної армії з 1942 по 1945 через ці дисциплінарні підрозділи пройшли 427 910 осіб, з яких загинули 170 298 військовослужбовців.

Після закінчення війни в Європі більшість військовополонених проходили перевірку й фільтрацію разом із цивільними репатріантами. Загалом, із 1 836 562 полонених, які вижили й повернулися на Батьківщину, 233 400 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали у трудових батальйонах.

Рух Опору

Винищувальна політика окупантів змушувала громадян України підніматися на боротьбу, яка набувала різних форм. Партизан. рух на окупованій території України розгортався під впливом двох чинників: природного прагнення громадян протидіяти вторгненню ворога та орг. зусиль рад. органів влади, які перед відступом створювали підпільно-партизан. мережу з відповідними органами керування: підпільними райкомами, міськкомами й обкомами КП(б)У.

Т. Строкач і Д. Коротченко оглядають партизанів С. Ковпака. Житомирщина. Червень 1943.

В офіц. виданнях рад. доби вказувалося, що у період від червня до вересня 1941 були створені 23 підпільні обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії. Проте десятки тисяч задіяних у цій мережі людей (за неповними даними — майже 30 тис.) загинули або ж були ув'язнені у концтаборах одразу після того, як проявили себе у боротьбі з окупантами, а дехто уникав будь-яких активних дій проти нацистських окупантів. Не маючи будь-яких навичок у конспіративній роботі, вони не могли боротися на рівних з нім. спецслужбами, які мали великий досвід боротьби із підпільниками безпосередньо в Німеччині.

Більш пристосованими до умов збройного протистояння з ворогом виявилися загони, сформовані з оточенців — червоноармійців, які опинилися в тилу нім. та румун. військ. Саме на їх базі формувалися боєздатні нерегулярні підрозділи, спроможні виконувати серйозні завдання.

Серед партизан. формувань, що активно діяли у перший рік війни, виділявся спочатку загін, а потім — з'єднання на чолі із С.*Ковпаком*. Гол. місцем дислокації ковпаківців були сум. ліси. Велике партизан. з'єднання і підпільний обком КП(б)У на Чернігівщині очолював О.*Федоров*. На базі загонів на території Галицького, Лубенського і Миргородського районів діяв Полтав. підпільний обком КП(б)У на чолі з С.Кондратенком. Через активність партизанів А.Гітлер відмо-

вився створювати в районі Лубен свою ставку для кер-ва військ. діями на Сх. фронті. Її збудували під Вінницею.

Літні місяці 1942 стали переломними у розгортанні партизан. руху. Велику роль в активізації партизан. руху відіграли і дії Ставки Верховного головнокомандування. Впродовж цілого року партизани були позбавлені централізованого кер-ва. Це заважало постачанню партизанам зброї та боєприпасів, медикаментів, засобів зв'язку, кадрів підривників, радистів, шифрувальників та ін. Не існувало координації дій окремих партизан. загонів і з'єднань. За рішенням Держ. к-ту оборони від 30 травня 1942 при Ставці Верховного головнокомандування було створено *Центральний штаб партизанського руху* (ЦШПР), а при Військ. раді Пд.-Зх. стратегічного напрямку — *Український штаб партизанського руху* (УШПР). У розпорядженні штабу були потужні радіовузли, склади зброї та боєприпасів, госпіталі, транспортні літаки. При штабі почала діяти школа, що готувала партизан. кадри. 27 липня 1942 ЦШПР затвердив «Оперативний план масованого удару по комунікаціях ворога і вузлах зв'язку противника». В ньому діяльність партизан. загонів уперше узгоджувалась із планами військ. рад фронтів. На його основі УШПР розробив конкретний план бойових дій. У 2-му півріччі 1942 партизани України пустили під укіс 154 ешелони (проти 85-ти за 1-ше півріччя).

Великого значення надавалося пропагандистській діяльності на окупованій території. Восени 1942 видавалося до десятка партизан. газет тиражем від 500 до 2 тис. прим. кожна.

В організації антифашист. руху Опору спостерігалося суперництво між різними відомствами. Виняткове місце тут намагалися відіграти НКВС і НКДБ, які закидали за лінію фронту власні організаторські та диверсійно-розвідувальні групи, частина яких невдовзі перетворювалися на партизан. загони.

У 1-й пол. 1943 у з'єднаннях і загонах, які тримали зв'язок із рад. тилом, налічувалося до 30 тис. бійців. Вони воювали переважно у пн. районах України, де були сприятливі природні умови — ліси й болота. Звідси вони здійснювали рейди (здебільшого недалекі) на території, що не мали сприятливих природних умов для постійної дислокації.

У липні 1943 ЦШПР розробив план одночасного масового знищення рейок на залізницях окупованої території, щоби паралізувати постачання ворога під час Курської битви. До цієї операції були підключені 167 партизан. загонів із Білорусії, України і 4-х рос. областей. Операція підриву рейок розпочалася з 3 серпня і проводилася на території бл. 1 тис. км по фронту і глибиною до 750 км. На осн. залізницях рух поїздів зупинявся на період від 3-х днів до 2-х тижнів, а деякі магістралі не працювали впродовж місяця. Всього до грудня 1943 було знищено 363 тис. рейок, або 2270 км одноколійного залізничного шляху. Німці мінімізували ці незручності завдяки введенню в дію паралельних обхідних залізничних гілок.

Після поглинення Зх. України Рад. Союзом *Організація українських націоналістів* зосередила свої зусилля на протидії більшовицькому режиму. Під час передвоєн. радянізації зх. областей кадри ОУН зазнали істотних втрат. Натомість на землях колиш. Речі Посполитої, після 1939 — Ген. губернаторстві, як мельниківці, так і бандерівці отримали можливість легальної діяльності. У Кракові було утворено громад. к-т, під «дахом» якого оунівці розгорнули підготовчу роботу зі створення в Україні держ. структур. Вони працювали над цим завданням відособлено: бандерівці — у «Державній комісії ОУН», мельниківці — у «Комісії державного планування». Як ті, так й інші були переконані, що союз А.Гітлера та Й.Сталіна — це тактичний крок для обох сторін, який не триватиме довго. Німецько-рад. війну, яка здавалася неминучою, вони розглядали як шанс для здобуття незалежності України.

Керівник *Абверу* адмірал В.Канаріс високо цінував досвід оунівських бойовиків та їхню обізнаність із реаліями західноукр. регіону. Навесні 1941 він створив у складі спецпідрозділів Абверу два укр. батальйони. Абвер не приєднав ці батальйони до ін. військ. частин і присвоїв їм не порядкові номери, як будь-якій іншій частині, а кодові назви — *«Роланд»* і *«Нахтігаль»*.

В.Канаріс вбачав у них ефективну військ. силу, спроможну виконувати поставлені його відомству завдання. Навпаки, С.*Бандера* сприймав їх як зародок майбутньої нац. армії. Обидва батальйони він називав «Дружиною українських націоналістів» (ДУН). Вважалося, що ДУН у майбутньому поповнюватиметься за рахунок допоміжної укр. поліції, яку в Ген. губернаторстві почали створювати з кінця 1940.

Керівник *Українського центрального комітету* в Кракові В.*Кубійович* і голова Укр. нац. об'єднання у Берліні Т.Омельченко, які належали до мельниківської ОУН, звернулися до райхсканцелярії 11 червня 1941 із проханням передати А.Гітлеру їхній меморандум, в якому йшлося про те, що найближчим часом починається війна з СРСР; українці будуть у цій війні на боці Німеччини, і просили його утворити на окупованих Вермахтом землях самостійну Укр. д-ву із кордонами від гирла Дунаю на зх. до Волги на пн. сх. і до Гол. Кавказ. хребта — на пд. сх. Політ. устрій Укр. самостійної соборної д-ви мав бути скопійований з устрою Третього райху. На роль провідника укр. нації висувався А.*Мельник*.

Провід ОУН(б) теж передав у райхсканцелярію свій меморандум. У документі українсько-нім. відносини трактувалися як союзні, та разом з тим він містив попередження: «Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звісно, спочатку вітатимуть як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами». Ведучи мову про те, що Німеччина вже утворила в Європі дві незалежні д-ви — Словаччину (1939) і Хорватію (1941), С.Бандера натякав на високий ступінь їхньої залежності від Третього райху і зазначав, що подібна за статусом д-ва не задовольнила б українців.

Коли С.Бандера 23 червня передавав свій меморандум до райхсканцелярії, його люди вже вирушали слідом за Вермахтом на територію України. Оперативні групи бандерівців чисельністю від 5-ти до 15-ти осіб намагалися співдіяти з тиловими командирами Вермахту у встановленні гро-

мад. порядку шляхом створення міліції і цивільної адміністрації. Оперативні групи були первинними осередками 3-х *похідних груп ОУН* — «Північ», «Центр» і «Південь». Група «Північ» мала опанувати Київ. обл., група «Південь» мусила дістатися до Одеси і Криму, а група «Центр» — до Харків. обл. Налагоджуючи управлінську мережу, бандерівці прагнули співробітничати з місц. активістами, негайно включаючи їх у свої структури. Саме через це визначити точну чисельність похідних груп практично неможливо. Дослідники окреслюють цей діапазон від 3 до 8 тис. осіб.

Червона армія залишила Львів 29 червня. 30 червня вранці кілька нім. частин, а також укр. батальйон «Нахтігаль» увійшли до міста. Разом із ними тут опинилась оперативна група чисельністю у 15 осіб на чолі з Я.*Стецьком*, яка надвечір того ж дня скликала у будинку т-ва «Просвіта» громад. збори. «Національні збори» проголосили Акт відновлення Укр. д-ви. На чолі *Українського державного правління* ставав Я.Стецько. Уряд Я.Стецька встиг зробити дві передачі по радіо із повідомленням про утворення незалежної України — 30 червня ввечері та 1 липня вранці. За матеріалами радіопередачі Укр. нац. к-т у Кракові опублікував 1 липня інформаційний бюлетень. 2 липня МЗС Німеччини одержало лист від представника ОУН(б) у Берліні В.Стахіва з повідомленням про створення укр. уряду у Львові і призначення його, В.Стахіва, повноважним представником цього уряду в Німеччині.

Німці розцінили проголошення укр. самостійності як «державний злочин», а ініціаторів львів. акції 30 червня назвали «узурпаторами». На підставі цього керівники ОУН підлягали негайній страті. Проте в них знайшлися захисники в поліції безпеки, СД та Абвері. Абверівці розраховували використовувати укр. націоналістів у рад. тилу, а гестапівці — на окупованій території. Врешті-решт було визнано за доцільне обмежитися домашнім арештом С.Бандери. Останній був перевезений до Берліна, де від нього почали вимагати, щоби він відкликав *Акт тридцятого червня 1941.* С.Бандера не погодився і заявив: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії». Коли німці зрозуміли, що укр. націоналісти не відступлять від ідеї нац. незалежності, С.Бандеру кинули у концтабір. Командування оперативним тилом Вермахту в Україні отримало наказ заарештовувати «мандрівних пропагандистів групи Бандери». Укр. батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» були розформовані.

Тим часом наприкінці червня 1941 отаман Т.*Боровець* («Тарас Бульба») видав «Наказ № 1» про створення невеликих мобільних загонів. Метою цих загонів були диверсії у тилах Червоної армії і збирання розвідувальної інформації з передачею її нім. частинам. Т.Боровець наказував своїм підлеглим захоплювати владу, організовувати міліцію і з синьожовтими прапорами урочисто зустрічати Вермахт. На поч. липня його призначили комендантом укр. поліції Сарненського р-ну, а на поч. серпня 1941 він домігся від штабу 213-ї д-зії Вермахту дозволу на формування збройного з'єднання чисельністю в 1 тис. бійців. Бульбівські загони діяли на Поліссі й отримали назву «*Поліська Січ*». Оскільки отаман прагнув створити армію і на її основі відновити УНР, він назвав свої загони «Українською повстанською армією».

Нім. цивільна адміністрація, що прийшла на зміну військовій у листопаді 1941, не припускала існування самостійних нац. формувань. Ті, хто бажав служити Райху, мусили вступити до укр. допоміжної поліції під нім. кер-вом. Т.Боровець був проти цього, а тому після тривалих переговорів з німцями розпустив свої загони.

Із весни 1942 органи безпеки ген. округу «Волинь—Поділля» посилили репресії проти населення, яке чинило опір реквізиціям продовольства, вивезенню молоді до Райху і передачі найбільш родючих орних земель нім. колоністам. Репресії спрямовувалися перш за все проти бульбівців, які мали досвід збройної боротьби, а часто-густо і саму зброю. В цій ситуації Т.Боровець вирішив відродити свою армію. Починаючи з квітня, вона розгорнула боротьбу із нім. гарнізонами в обороні місц. населення. Бульбівці перешкоджали мобілізації укр. населення на роботу в Німеччину, відбирали і повертали селянам реквізоване продовольство, чинили напади на нім. склади. Проте вони підкреслено відмовлялися вбивати німців.

Тим часом на Поліссі та Волині почали формуватися групи самооборони, або, як їх називали, — боївки ОУН(б). З осені 1941 бандерівські осередки готувалися до майбутнього повстання проти німців — збирали зброю, провадили військ. вишкіл, заготовляли продовольство. Провід ОУН рішуче забороняв боївкам вступати у збройні сутички з німцями, щоби не розпорошувати сили. Бандерівці не поспішали виказувати готовність до збройного протистояння з нім. окупантами, сподіваючись на зміну їхньої політики під впливом невдач на фронті. Проте довго відтягувати збройне повстання націоналістів проти окупантів виявилося неможливо. Дії гітлерівців проти місц. населення були настільки брутальними, що стихійні спалахи нар. гніву проявлялися повсюдно. На Волині — осн. території, де розміщувалися націоналістичні сили, нацисти спалили за 1941—44 рр. 97 населених пунктів.

Частина укр. громад. і політ. діячів усе ще сподівалася на прихильність Берліна й активно домагалася формування укр. війська, що мало стати ядром майбутньої армії відродженої Укр. д-ви. Зрештою, кер-во Німеччини дало санкцію на створення з'єднання, що мало воювати у складі військ СС, оскільки за нім. конституцією іноземці не могли служити у Вермахті.

Ідею орг-ції д-зії *«Галичина»* підтримав губернатор Сх. Галичини (дистрикту *«Галичина»*) О.*Вехтер.* 28 квітня 1943 він видав відповідний декрет. До організації д-зії активно підключився Укр. центр. к-т на чолі з В.Кубійовичем і К.*Паньківським.* Через багато років після війни В.Кубійович так обгрунтовував свої тогочасні мотиви: «Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава. Можна було мати надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після поразки німців». До д-зії зголосилися бл.

80 тис. добровольців, з них зараховано 13,4 тис. осіб. Укр. громадськість поставилася до створення д-зії СС «Галичина» неоднозначно, зокрема, ОУН(б) відреагувала негативно. Наприкінці червня 1944 д-зія прибула на фронт під м. Броди. У кровопролитних боях Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944 рад. 1-го Укр. фронту д-зія «Галичина» була оточена й розгромлена. Бл. 3 тис. її вояків пробилися на зх., частково приєдналися до УПА. Бойовий склад д-зії (12,9 тис.) відновлений у вересні 1944 у таборі Нойгаммер і перекинутий у Словаччину. Навесні 1945 д-зія включена до складу Укр. нац. армії ген. П.*Шандрука*, брала участь у боях на Сх. фронті навесні 1945.

Українська повстанська армія, керована бандерівським проводом, фактично оформилася навесні 1943. На той час замість С.Бандери, який перебував у нім. концтаборі, орг-цією націоналістів став керувати тріумвірат у складі Р.*Шухевича*, Д.Маївського і З.*Матли*.

Тим часом дуже обережна тактика бандерівського проводу ОУН щодо німців із часом трансформувалась у тактику двофронтової боротьби проти німців і рад. партизанів. У лютому і квітні 1943 відбулися дві зустрічі бандерівців та бульбівців, на яких ішлося про об'єднання сил у боротьбі проти ворогів України. Учасники переговорів дійшли висновку, що всі формування бандерівців та бульбівців мають бути об'єднані в Укр. повстанську армію. Впродовж березня—квітня 1943 від рад. партизанів надходили повідомлення до ЦК КП(Б)У і УШПР про збройні сутички з німцями загонів укр. допоміжної поліції та її перехід на бік ОУН(б).

У «низах» обох ОУН було зроблено спробу порозумітися через голови «верхів». 13 травня 1943 у Кременецькому р-ні Терноп. обл. зустрілися командири бандерівських і мельниківських загонів. Зустріч відбувалася за участі групи старшин Армії УНР, які опинилися по різні боки барикад. Командири бандерівських і мельниківських загонів висловилися за негайне припинення сутичок між собою, вирішили діяти спільно. Проте далі заяв справа примирення двох фракцій ОУН не пішла.

20 травня 1943 Гол. команда УПА поширила прокламацію «Українці!». Відозва закликала вступати до лав УПА, щоби знищувати «агентів більшовицького і німецького імперіалізмів». Повідомлялося, що «український народ висилає на боротьбу за Українську самостійну соборну державу тверді лави бійців — Українську повстанську армію (УПА)». Ворогами такої боротьби називалися «різні отаманчики-анархісти», «недобитки всяких політичних партій, так звані мельниківці». Вони кваліфікувалися Гол. командою УПА як агенти НКВС і гестапо. Пропагандистська війна між бандерівцями та ін. течіями всередині національно-визвол. руху тривала місяць—півтора. У липні—серпні бандерівські відділи роззброїли осн. мельниківські та бульбівські формування.

4 квітня 1943 українці, які працювали в адм. органах райхскомісаріату і в поліції на Волині, одержали таке попередження: «У зв'язку з тим, що останнім часом німці своєю політичною поведінкою довели українську інтелігенцію до межі повного знищення, ОУН наказує всім вам негайно покинути свою службу у німців, надалі зв'язати свою долю з ОУН та перейти у збройне підпілля. Хто до 15 квітня ц. р. не залишить своєї посади і не вступить у контакт з ОУН, буде відданий до революційного трибуналу».

У травні 1943 поблизу спаленого німцями с. Кортеліси (село Ратнівського р-ну Волин. обл.) загинув шеф спецвідділів СА В.Лютце. Після цього німці виділили великі сили і 3 місяці поспіль намагалися знищити повстанців. Коли ця воєнна кампанія зазнала невдачі, між противниками склалося неофіційне і дуже хитке перемир'я. Причиною було небажання втрачати людей перед появою в Україні гол. для обох сторін ворога — Червоної армії.

Тим часом кероване лондонським еміграційним урядом на чолі з ген. броні В.-Е.*Сікорським* польс. підпілля збирало сили для боротьби за відродження Польс. д-ви шляхом широкого повстання, спираючись на допомогу англо-американців. Щоб означити військ. присутність у зх. областях України, В.-Е.Сікорський розпорядився тримати тут формування *Армії Крайової*. Вони мали підняти повстання і заволодіти територією під час відступу німців. На Волині Армія Крайова створила на поч. 1943 бл. 100 самооборонних баз. Коли укр. допоміжна поліція пішла в ліс, нім. окупаційна адміністрація замінила українців у поліцейських формуваннях поляками.

Восени 1942 — навесні 1943 на Волинь були перекинуті партизанські загони під командуванням С.Ковпака, О.*Сабурова*, О.Федорова, а пізніше — диверсійно-розвідувальна група на чолі з полковником НКВС Д.*Медведєвим*. Вони мобілізували не менше 5 тис. бійців із місц. поляків.

21—22 квітня 1943 частини 1-ї групи УПА під проводом Дубового (І.Литвинчука) винищили жителів польс. робітн. с-ща Янова Долина (нині с. Базальтове Костопільського р-ну Рівнен. обл.). У травні ці самі частини здійснили ще 6 акцій проти поляків. У звітах про «бойові успіхи» вказувалося, що були ліквідовані польс. колонії, які співпрацювали з більшовиками та німцями. Ці події спровокували криваве українсько-польс. протистояння, яке в укр. історіографії отримало назву «*Волинська трагедія 1943*».

Польс. збройні сили не залишались у боргу, хоч вони були явно слабшими на Волині, ніж дислоковані тут частини УПА, які діяли синхронно із силами самооборони укр. сіл. У радіограмах рад. партизан. загонів, які надходили до ЦК КП(б)У, повідомлялося, що впродовж травня—червня 1943 польс. поліція спільно з німцями знищила майже $^{1}/_{4}$ укр. населення Людвипольського р-ну на Рівненщині, включаючи людей похилого віку, жінок і дітей.

У липні 1943 бандерівці поставили вимогу перед кожним

Бійці УПА. Реконструкція (Львівське товариство пошуку жертв війни «Пам'ять»). Гурби. 17 квітня 2012.

польс. селом, щоб його мешканці «за 48 годин вибралися за Буг або Сян — інакше смерть!». Польс. підпілля видало наказ: «Сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь». 11 липня відбулися напади бандерівських, мельниківських та бульбівських загонів одночасно на 167 польс. поселень. Польс. загони самооборони відповідали нескоординованими поодинокими нападами на укр. поселення. Нацисти виявили зацікавленість протистоянням між поляками й українцями, що унеможливлювало формування єдиного антинацистського фронту проти окупантів «Нам треба домогтися, — повчав своїх підлеглих Е.Кох, — щоби поляк при зустрічі з українцем хотів би його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його вбити».

Соціальні фактори конфлікту були не менш вибуховими, ніж реліг. і національні. Проте не варто забувати, що соціальна напруга штучно інспірувалася відповідною нац. політикою кер-ва 2-ї Річпосполитої. Не варто забувати також, що переслідування українців за реліг. ознакою на «східних кресах» здійснювалися не лише екстремістськими елементами, а й місц. адміністрацією за бездіяльності або й потурання центр. уряду довоєн. Польщі.

За польс. підрахунками, під час цієї трагедії з польс. боку загинули щонайменше 35 тис. осіб (гол. чин. польс. цивільної сільс. людності), з яких 18 тис. осіб — зі встановленими прізвищами, з укр. боку загинули до кількох тис. осіб. В Україні з 2018 тривають кілька архів. та усноістор. проектів, що мають на меті проведення власних підрахунків жертв.

Вигнання гітлерівських окупантів. Воєнні дії 1943—1944

Упродовж 1942 в СРСР вдалося загалом призупинити падіння вир-ва, викликане невдачами попереднього року. Почали давати продукцію понад 1900 заводів, евакуйованих у сх. регіони країни. Впродовж 1942 було вироблено понад 4 млн гвинтівок і карабінів — у 2,5 раза більше, ніж вироблялося на з-дах Німеччини й окупованих нею країн. Різко зросло масове вир-во пістолетів-кулеметів. Нім. пром-сть випустила 1942 р. 232 тис. одиниць цього виду ефективної зброї, а радянська — понад 12,5 млн.

Потужне танк. вир-во розгорнули в Челябінську («Танкоград»), Нижньому Тагілі, Горькому (нині м. Нижній Новгород), Москві, Кірові та ін. містах. 1942 у країні функціонувало два десятки бронекорпусних, танкозбиральних і дизельних з-дів, які забезпечували діючу армію бронетанк. технікою. Пром-сть припинила вир-во легких танків і зосередилася на випуску середніх (Т-34) і важких (КВ) машин. До армії стали надходити й самохідні артилер. установки для безпосереднього вогневого супроводу піхоти і подолання оборонних споруд противника.

Споруджувалися або ж істотно розширювалися авіабудівні з-ди в Куйбишеві (нині м. Самара), Омську, Новосибірську, Ташкенті та ін. містах. 1942—43 СРСР випускав на 10 тис. бойових літаків більше, ніж Німеччина. Випускали передусім винищувачі та штурмовики із високими тактико-тех. характеристиками і потужним озброєнням.

У 1-й пол. вересня 1942 Ставка Верховного головнокомандування почала розробляти план Сталінградського контрнаступу із використанням стратегічних резервів, які складалися із танк. та механізованих частин і з'єднань. Метою контрнаступу визначалися оточення і ліквідація ворожого угруповання в районі Сталінграда. Контрнаступ мав здійснюватися силами 3-х фронтів — Південно-Західного (команд. — генерал-лейтенант М.*Ватутін*), Донського (команд. — генерал-лейтенант К.*Рокоссовський*) і Сталінградського (команд. — генерал-полковник А.*Єременко*). Успіх наступу забезпечувався зосередженням сил на ударних напрямках за рахунок послаблення другорядних ділянок фронту.

19 листопада 1942 Червона армія перейшла у наступ. На 5-ту добу від його початку в оточенні опинилися 22 д-зії противника чисельністю до 330 тис. солдатів та офіцерів. Спроби деблокування оточених військ не вдалися. Рад. війська розгромили на Дону італійську і румунську армії і відкинули 4-ту нім. танк. армію на дві сотні кілометрів від Сталінграда. В січні 1943 оточене угруповання під командуванням генерал-фельдмаршала Ф.Паулюса було ліквідоване. Від початку контрнаступу противник утратив убитими, пораненими і полоненими понад 800 тис. солдатів та офіцерів. Були повністю знищені 32 д-зії і 3 бригади.

Контрнаступ рад. військ, який розпочався 19 листопада, створив умови для визволення України з-під нім. окупації. Першими на укр. землю вступили бійці 1-ї гвард. армії Пд.-Зх. фронту. Це сталося 18 грудня 1942, коли було звільнено с. Півнівка Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. 2 лютого 1943 *Воронезький фронт* розгорнув наступ на Курськ і Харків.

На Харків наступали війська 60-ї і 3-ї танкової армій. 5 лютого танкісти підійшли до Чугуєва. Прагнучи врятувати становище, командування Вермахту перекинуло під Чугуїв танк. д-зію СС «Адольф Гітлер» і частини танк. д-зії СС «Райх». Тим часом 60-та армія звільнила 10 лютого Вовчанськ і вийшла на Сіверський Донець. Рад. війська перетнули залізницю Харків—Лозова і підійшли до Мерефи, завершуючи обхід Харкова з пд. З пн. наступала 40-ва армія. Щоб уникнути оточення, частини Вермахту змушені були залишити сильні позиції в районі Чугуєва і відступити від Сіверського Дінця до передмість Харкова. Штурм зовн. оборони міста розпочався вранці 15 лютого. Через добу бої розгорнулися вже на вулицях Харкова. Противник змушений був відступити на зх. На поч. березня війська Воронезького фронту вийшли на лінію Суми—Охтирка—Опішня.

В останні дні січня перейшов у наступ Пд.-Зх. фронт. Діючи проти донбаського угруповання противника, війська фронту звільнили Балаклію, Лозову і 14 лютого — Ворошиловград. Після цього фронт стабілізувався на лінії Зміїв — Красноармійськ (нині м. Покровськ Донец. обл.) — Слов'янськ — Ворошиловград. На поч. лютого до Донбаської операції підключилися війська Пд. фронту. Вони перейшли Дон, 12 лютого оволоділи містом Шахти, а згодом — Ростовом-на-Дону та Новочеркаськом. 17 лютого війська вийшли на рубіж р. Міус, де противник створив сильну оборону. На цьому рубежі позиційні бої тривали півроку, до осені 1943.

Не зупиняючись на рубежі Суми—Охтирка—Опішня, командування Воронезького фронту поставило перед військами завдання розвинути наступ на Київ і Чернігів. Проте ресурсів для цього вже не було. Тривалий наступ виснажив війська, тили відстали. Тим часом противник методично зміцнював пд. крило Сх. фронту, спрямовуючи сюди сформовані шляхом тотальної мобілізації війська.

А.Гітлер об'єднав війська, задіяні у сх. областях України, у групу армій «Південь». У розпорядженні генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна, поставленого на чолі групи, налічувалося 30 д-зій, у т. ч. 13 танк. і моторизованих. Е. фон Манштейн мав, використовуючи як гол. ударну силу танк. корпус військ СС, розгромити війська Пд.-Зх. фронту, заволодіти Харковом і далі просуватися на Курськ.

Нім. контрнаступ розпочався 19 лютого. Через 2 дні противник прорвав фронт 60-ї армії. У прорив було спрямовано піх. д-зії, перекинуті із Франції. Війська Воронезького фронту змушені були розпочати заг. відхід до Сіверського Дінця. 16 березня противник знову заволодів Харковом, а через 2 дні зайняв Білгород. У жорстоких боях під Білгородом, що тривали до 23 березня, контрнаступ був зупинений. На всіх ділянках радянсько-нім. фронту бойові дії перейшли у позиційну фазу. Сторони почали готуватися до літньої кампанії.

Від 19 листопада 1942 до 23 березня 1943 Червона армія просунулась у зх. напрямку на відстань до 600—700 км й оволоділа територією в 500 км^2. Під час зимової кампанії 1942—43 було розгромлено понад 100 ворожих д-зій. Німеччина та її союзники втратили 1,2 млн солдатів і офіцерів, 24 тис. гармат, понад 3,5 тис. танків і 4,3 тис. літаків. Стратегічна ініціатива у війні перейшла до Червоної армії.

Вермахт і військ. пром-сть Німеччини посилено готувалися до літньої кампанії 1943. Танк. пром-сть забезпечила війська новими досконалими машинами «Пантера» і «Тигр», потужними самохідними гарматами «Фердинанд». Нім. повітряний флот почав поповнюватися літаками з вищими тактико-тех. характеристиками — «Фоккевульф 190А» і «Хенкель-129». Заг. чисельність Вермахту перевищила 10 млн солдатів і офіцерів, зокрема в діючій армії — 6,7 млн осіб. На Сх. фронті перебувало 72 % діючої армії — 4,8 млн, а разом із військами союзників — 5325 тис. осіб (232 д-зії, з них 36 союзницьких). Ці війська мали 54 тис. гармат і мінометів, 5850 танків і штурмових гармат, до 3 тис. бойових літаків.

Діюча армія СРСР збільшилася за квітень—червень 1943 на 782 тис. осіб — до 6442 тис. солдатів та офіцерів. У військах на озброєнні налічувалося майже 99 тис. гармат і мінометів, 2200 установок реактивної артилерії («катюш»), 9580 танків і САУ, 8290 бойових літаків. Більша половина гармат мала калібр 76 мм, а мінометів — 82 мм, майже третина всіх танків була легкими.

Зіставлення сил Вермахту з його союзниками і Червоної армії свідчило, що СРСР після двох років війни відібрав стратегічну ініціативу в Німеччини і здобув перевагу в живій силі й техніці. Рад. війська мали достатній бойовий досвід і могли вести наступальні бойові дії.

Рад. пром-сть істотно перевищувала німецьку (разом з окупованою Європою) за випуском осн. видів озброєння. Крім того, із 1943 різко зріс обсяг поставок за *ленд-лізом*. США, Велика Британія і Канада надсилали в СРСР літаки, танки, бойові кораблі й катери для ВМФ, автомашини, рухомий склад залізниць, боєприпаси, кольорові метали, взуття, продовольство. Гол. ударною силою Червоної армії стали танк. війська. До літа 1943 було створено 4 танк. армії, п'ята перебувала у стані формування. Резерв Ставки Верховного головнокомандування налічував уже до 10 армій.

Із кінця березня Ставка Верховного головнокомандування розробляла план наступу на центр. і пд. стратегічних напрямках. Проте в серед. квітня брит. розвідка передала командуванню Червоної армії інформацію про операцію під кодовою назвою «Цитадель», яку розпочав розробляти Ген. штаб Вермахту. А.Гітлер вирішив використати курський виступ (виїмку з нім. боку фронту), щоб ударами з трьох боків оточити і знищити війська Центр. і Воронезького фронтів. Після цього передбачався удар у тил Пд.-Зх. фронту. Операція мала розпочатися 5 липня 1943 силами бл. 900 тис. солдатів і офіцерів, у розпорядженні яких було 2,7 тис. танків і самохідних гармат (серед них — до 130 «тигрів» і понад 200 «пантер»), бл. 10 тис. гармат і мінометів.

Рад. командування вирішило зайняти жорстку оборону, знекровити противника, і лише потім перейти у контрнаступ. Із цією метою було побудовано глибоко ешелоновану оборону в кілька ліній. На випадок прориву і з метою швидкого переходу в контрнаступ на пн. і пд. ділянках Курської дуги створювався Степовий фронт.

Під час *Курської битви*, яка тривала від 5 до 17 липня 1943, Вермахт утратив до 500 тис. солдатів убитими, пораненими і зниклими безвісти, 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат. Попри кількісну перевагу втрати рад. військ були ще більшими — 860 тис. солдатів, понад 6 тис. танків і САУ, 5 тис. гармат і мінометів. Проте у розпорядженні рад. командування існували свіжі резерви. 3 серпня воно почало Білгородсько-Харків. операцію військ Воронезького і Степового фронтів. 17 серпня бої зав'язалися вже на пн. околицях Харкова, а вранці 23 серпня нім. війська залишили місто, цього разу — остаточно. Взяттям Харкова Курська битва завершилася. Контрнаступ переріс у наступ 8-ми рад. фронтів.

Прагнучи врятувати становище, командування Вермахту перекинуло із Зх. фронту на Східний 14 д-зій. Це полегшило завдання союзників, які в ніч на 10 липня 1943 висадилися на Сицилії, а 3 вересня — на узбережжі Апеннінського п-ова. До кінця вересня бл. чверті території Італії було очищено від нім. окупантів.

Велика перевага в силах дала можливість рад. командуванню наприкінці серпня перейти в на-

Населення Мелітополя та червоноармійці. Жовтень 1943.

ступ силами 11-ти фронтів. 30 серпня рад. війська зайняли Таганрог і завершили розгром правого крила донбаського угруповання Вермахту. Після цього відкрився шлях углиб Донец. басейну. 7 вересня 5-та ударна армія Пд. фронту увірвалась у Сталіно. 10 вересня було звільнено Маріуполь. Відступаючи, гітлерівці планували перетворити Донбас на пустелю. Проте стрімкий наступ Червоної армії перешкодив цим планам. Одразу після очищення регіону від ворожих військ почалася відбудова донец. пром-сті.

Тим часом 26 серпня перейшли у наступ війська Центр. фронту. Сили противника, які їм протистояли, були послаблені внаслідок рішення командування Вермахту перекинути 13 д-зій на допомогу військам, що брали участь у Смоленській битві. 60-та армія під командуванням генерал-лейтенанта І.*Черняховського* раптовим ударом прорвала оборону противника і вступила у північні райони України. У серед. вересня війська фронту оволоділи Конотопом, Бахмачем і Ніжином. 19 вересня вони форсували Десну на пд. від Чернігова, а через 2 дні захопили місто і вийшли до Дніпра.

Успіх військ Центр. фронту забезпечив просування армій Воронезького фронту, які підійшли 10 вересня до річок Хорол і Псел. У ніч на 20 вересня 3-тя гвард. танк. армія під командуванням генерал-лейтенанта П.*Рибалка* почала наступ на Переяслав і через 2 дні теж вийшла до Дніпра.

Нестримний натиск рад. військ переконав А.Гітлера у тому, що частинам Вермахту в Лівобереж. Україні загрожує оточення. 15 вересня 1943 він розпорядився перебазувати групу армій «Південь» за Дніпро, а на пд. ділянці фронту — на рубіж р. Молочна. Після цього склалася унікальна ситуація: частини Червоної армії і Вермахту припинили бої і наввипередки кинулися до Дніпра. Рад. командування мало намір раптово захопити плацдарми на правому березі Дніпра, а німецьке — врятувати частини, які вже втрачали боєздатність, за дніпровськими укріпленнями. В ніч на 22 вересня частини Воронезького фронту з ходу форсували ріку в районі с. Великий Букрин, на пд. сх. від Києва. Берег ріки тут був дуже високий і добре укріплений, тому переправа супроводжувалася величезними жертвами. Не менших жертв коштувало розширення *Букринського плацдарму* до 1 км по фронту і 6 км углиб.

Зруйнований машинний зал Дніпрогесу. 1943.

Німецький офіцер ставить бойову задачу своїм підлеглим. Околиці Києва. Осінь 1943.

У ніч на 26 вересня на пн. від Києва, поблизу населених пунктів Старосілля й Осетини, почалася переправа військ 38-ї армії. Німці створили тут потужну оборону. Проте рад. військам вдалося закріпитися на правому березі Дніпра в районі Лютежа і Вишгорода. Поступово *Лютізький плацдарм* був розширений до 15 км по фронту і до 10 км углиб. У серед. жовтня противник був вибитий із пн. частини приміськ. с. Вишгород.

Наступ на Київ відбувався з Букринського плацдарму. Проте німці підтягнули свіжі сили й успішно оборонялися. На ділянці фронту в 55 км в районі Букринського плацдарму вони зосередили 10 д-зій. Форсування Дніпра в районі с. Великий Букрин і виснажливі бої на Букринському плацдармі спричинилися до значних втрат рад. військ: загалом на Київ. напрямку загинули 417 тис. солдатів і офіцерів. Такі втрати пояснювалися й тим, що Й.Сталін, Г.Жуков і М.Ватутін не прислухалися до пропозиції К.Рокоссовського наступати на Київ не з пд., а з пн. Врешті-решт сама логіка битви за Київ змусила Ставку Верховного головнокомандування змінити напрямок гол. удару. На Букринському плацдармі залишилася порівняно невелика частка зосереджених там військ. Бл. 200 тис. бійців були перебазовані в обстановці цілковитої секретності на Лютізький плацдарм за 30 км від Києва. Ці війська знову переправилися на лівий берег Дніпра і непомітно пройшли всю відстань у безпосередній близькості від лінії фронту до пн. плацдарму.

Вранці 3 листопада 60-та армія генерал-полковника К.*Москаленка* перейшла в наступ із Лютізького плацдарму. Цей наступ, підтриманий 2-ю повітряною армією генерал-лейтенанта С.*Красовського*, виявився цілковитою несподіванкою для ворога. За два дні до того у черговий наступ малими силами з метою дезінформації перейшли війська з Букринського плацдарму. Німці були переконані, що відіб'ють цей наступ, як і всі попередні. Після двох днів боїв на Лютізькому плацдармі атакуючі війська були посилені 3-ю гвард. танк. армією. Противник не витримав тиску і почав відступати. На світанку 6 листопада столиця України була повністю очищена від окупантів.

7 листопада війська 1-го Укр. фронту захопили Фастів, а потім — Житомир. На правому березі Дніпра утворився стратегічний плацдарм довжиною до 500 км по фронту. Комунікації, що пов'язували нім. групи армій «Центр» і «Південь», були перерізані. У такій ситуації генерал-фельдмаршал Е. фон Манштейн завдав по рад. військах потужного контрудару з пд. і пд. зх. силами 15-ти д-зій. Противник знову зайняв Житомир, Коростень і Радомишль. Проте у фельдмаршала не вистачило сил, щоб розвинути успіх і зайняти Київ. У грудні він ще двічі повторив спробу вдарити по Києву, цього разу — із пн. зх.

На зламі 1943 і 1944 центр ваги збройної боротьби на Сх. фронті залишався в Україні. Ставка Верховного головнокомандування силами чотирьох Укр. фронтів із 24 грудня 1943 розпочала Дніпровсько-Карпатську страте-

гічну операцію. Операція тривала до 6 травня 1944 і поділялася на 10 послідовних фронтових операцій — Житомирсько-Бердичівську, Кіровогр., Корсунь-Шевченківську, Нікополь-Криворізьку, Ровенсько-Луцьку, Проскурово-Чернів., Уманcько-Ботошанську, Березнегувато-Снігурівську, Поліську й Одеську.

Найбільше значення мала *Корсунь-Шевченківська операція*, що розпочалася 24 січня 1944 наступом ударних угруповань 1-го і 2-го Українських фронтів. Незабаром в оточенні опинилися понад 80 тис. солдатів та офіцерів Вермахту — 7 д-зій і 1 бригада. Безпосереднім наслідком Корсунь-Шевченківської операції стало звільнення 2 лютого 1944 міст Луцьк і Ровно.

У січні й лютому війська 3-го і 4-го Українських фронтів звільнили Нікополь та Кривий Ріг. Оборона нім. військ на лівому березі Дніпра в його нижній течії була зломлена. З'єднання 4-го Укр. фронту (команд. — ген. армії Ф.*Толбухін*) форсували Дніпро і закріпилися на правому березі. Після цього були створені умови для вигнання гітлерівських окупантів з усієї Правобереж. України.

На початку березня Ставка Верховного головнокомандування наказала військам 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів кількома одночасними ударами розчленувати збройні сили противника на Правобережжі та ввійти в Карпати. Першим перейшов у наступ 4 березня 1-й Укр. фронт. Його війська завдали удару на Терноп. напрямку осн. силам групи армій «Південь». 18 березня була взята Вінниця, 25 — Проскурів, 29 — Чернівці. Війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ 5 березня. Вони форсували Пд. Буг, у стрімкому марші 26 березня досягли р. Прут (прит. Дунаю), по якій проходив кордон між СРСР і Румунією. 6 березня почалася *Березнегувато-Снігурівська наступальна операція* 3-го Укр. фронту. Його війська вийшли в тил 6-й армії Вермахту. 13 д-зій противника опинилися під загрозою оточення і в паніці відступили. 28 березня рад. з'єднання оволоділи Миколаєвом, 10 квітня — Одесою.

Війська 4-го Укр. фронту мали завдання розгромити противника у Криму. П-ів обороняла 17-та нім. армія, в якій налічувалося 193 тис. солдатів і офіцерів. Сили фронту під командуванням ген. армії Ф.Толбухіна й Окрема Примор. армія під командуванням ген. армії А.Єременка мали істотну перевагу в силах (470 тис. солдатів і офіцерів). 8 квітня вони почали наступ і прорвали оборону в районі Армянська. 11 квітня танк. частини ввійшли у Джанкой. 15 квітня рад. війська наблизилися до севастопольських укріплень. Після перегрупування сил 5 травня розпочався штурм Севастополя. 9 травня противник капітулював. Рішенням Ставки Верховного головнокомандування від 16 травня 1944 р. 4-й Укр. фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання. Його управління із частинами обслуговування і тилами виводилося в резерв.

Процес повернення рад. влади в Україну супроводжувався пошуком і переслідуванням тих, хто співпрацював з нацистськими властями. Практичним виявленням «зрадників Батьківщини» серед військовослужбовців, які були в нім. полоні або в оточенні, займалася військ. контррозвідка — особливі відділи наркомату оборони СРСР (із квітня 1943 — «Смерш»). Пошуком та розслідуванням справ серед цивільних громадян займалися територіальні органи НКВС УРСР. Його співробітники «по свіжих слідах» документували всі найбільш характерні факти військ. злочинів, опитували свідків та постраждалих, обстежували табори, камери тюрем, складали акти та ін. документи. Осіб, які співпрацювали з окупантами, виявляли також під час паспортизації та перепрописки, перевірки членів та кандидатів ВКП(б)—КП(б)У, комсомольців і колиш. співробітників НКВС—НКДБ, учасників партизан. і підпільних груп.

Покарання (особливо під час війни і в перші повоєнні роки) здійснювалося на основі вироків надзвичайних суд. і позасуд. органів: військ. трибуналів, Особливої наради при НКВС СРСР, а з липня 1943 — військово-польових судів при бойових д-зіях Червоної армії. Загалом, між 1943 та 1953 органами НКВС—НКДБ в Україні було звинувачено у співпраці з нацистами 93 590 осіб. Проте пошуком колаборантів робота органів НКВС—НКДБ не обмежувалася, вона була зосереджена передусім на придушенні будь-якого спротиву дійсних та потенційних її опонентів на територіях, які на певний час вийшли з-під контролю комуністів, тому активно переслідувалися учасники різних нац., політ., громад. орг-цій та рухів, які легально чи підпільно діяли під нацистською владою, проводилися виселення та депортації цілих народів.

10 травня нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія звернувся до Й.Сталіна з запискою про необхідність виселення з п-ова крим. татар. Їм інкримінувалися «зрадницькі дії проти радянського народу». Депортація більшості крим. татар була здійснена миттєво: досвідченим чекістам на це знадобилося менше доби. На поч. червня із Криму були депортовані також болгари (12 422 особи), греки (15 040 осіб), вірмени (9621 особа) та ін. малочисельні нац. меншини. Заг. кількість депортованих становила понад 225 тис. осіб. Лише через рік, 30 червня 1945, автономний статус Криму було формально скасовано, після чого у складі Рос. Федерації з'явилася ще одна область.

Наступ 1-го Укр. фронту (команд. — маршал І.*Конєв*) розпочався 13 липня на Рава-Руському напрямку. Наступного дня почали просуватися вперед війська, задіяні на Львів. напрямку. Прорив фронту вдалося здійснити на 2-й день боїв. Уведена у прорив танк. армія генерал-полковника М.*Катукова* розвинула наступ на Ярослав і оточила із пн. велике угруповання противника (8 д-зій) у районі Бродів. На 5-й день боїв прорив було розширено на 200 км по фронту і до 80 км углиб оборони противника. Угруповання у Бродах виявилося повністю оточеним, після чого почалося його знищення. 38 тис. солдатів і офіцерів противника були вбиті, 17 тис. узяті в полон.

Радянський наступ у Правобережній Україні. Тягач СТЗ-5 транспортує 120-міліметрову гаубицю М-30. 1944.

Серед розгромлених д-зій була і 14-та гренадерська д-зія СС «Галичина». 27 липня рад. війська зайняли Львів і Станіслав.

20 серпня розпочався наступ армій 2-го і 3-го Українських фронтів у Бессарабії і Румунії, в районі дислокації групи армій «Південна Україна». Після дводенних боїв ударні війська рад. фронтів прорвали оборону противника. 24 серпня розташовані в районі Ясс і Кишинева 18 ворожих д-зій були оточені й через 3 дні припинили існування. В результаті *Ясько-Кишинівської наступальної операції* Червона армія просунулася за 11 днів на 320—350 км і 31 серпня вступила у Бухарест.

Завершальною у визволенні території України від окупантів стала *Східнокарпатська наступальна операція*, що почалася 8 вересня. Противник створив на гол. напрямках сильну оборону, вміло використовуючи гірський рельєф. Шлях рад. військам перетинали 19 д-зій, а пізніше в Карпати з ін. ділянок фронту було перекинуто ще 15 д-зій. Уперті бої тривали півтора місяця. Операція була завершена 28 жовтня очищенням від противника порівняно невеликої території зх. областей УРСР, яка ще залишалась окупованою, а також території Закарпат. України і частини Сх. Словаччини. Були створені умови для розгрому нім. військ у Чехословаччині й виходу Червоної армії на територію Німеччини з пд.

Завершення Другої світової війни. Врегулювання територіальних питань

Перша зустріч Ф.*Рузвельта*, В.Черчілля і Й.Сталіна відбулася 28 листопада — 1 грудня 1943 у Тегерані (Іран). У центрі уваги керівників трьох д-в перебувало питання про місце і дату відкриття другого фронту в Європі. Крім того, у декларації було заявлено про намір сторін співробітничати як у війні проти Німеччини, так і у післявоєн. влаштуванні світу. Щодо останнього питання конкретні рішення вироблені не були. Проте дві висунуті на конференції ідеї, що підлягали у майбутньому уточненню і деталізації, прямо стосувалися життєвих інтересів України. Йшлося про конфігурацію зх. кордону СРСР (і відповідно — сх. кордону відновлюваної Польс. д-ви), а також про Орг-цію Об'єднаних Націй як інструмент відвернення воєн. врегулювання конфліктів дипломатичними засобами й підтримки миру.

Польс. уряд у Лондоні займав непримиренну позицію у питанні про сх. кордон своєї д-ви. Великі сподівання поляки покладали й на Атлантичну хартію 1941, в якій проголошувався принцип недоторканності територій д-в. Приєднання до Атлантичної хартії СРСР польс. уряд розцінив як вимушену відмову від територіальних зазіхань. Проте позиція рад. уряду в питанні про Зх. Україну не змінилася. Для її обґрунтування Москва підключила укр. рад. інтелігенцію. 19 лютого 1943 укр. письменник О.*Корнійчук* надрукував у газ. «Радянська Україна» статтю «Возз'єднання українського народу у власній державі», яка наступного дня була передрукована як передовиця газ. «Правда». В ній польс. емігранти у США і Великій Британії звинувачувались у прагненні створити Польщу «від моря до моря» за рахунок укр. земель. О.Корнійчук висловлював переконаність у тому, що після війни Зх. Україна отримає можливість швидкого розвитку у складі УРСР.

Відповіддю на передрук в офіц. органі ЦК ВКП(б) стала постанова Ради міністрів Речі Посполитої від 25 лютого, в якій нагадувалося, що у справі кордонів між Польщею і СРСР «обов'язковим є статус-кво до 1 вересня 1939 року, що відповідає Атлантичній хартії». Порушення статус-кво визнавалося «шкідливим для єдності союзників». Відповіддю на заяву польс. уряду стала заява ТАРС від 2 березня. В ній уперше містилося посилання на міністра закордонних справ Великої Британії лорда Дж.Керзона, який «розумів, що Польща не може претендувати на українські землі». Лінія Керзона визнавалася найбільш прийнятною для визначення радянсько-польс. кордону. Щоби відшукати вихід із дипломатичного глухого кута, В.Черчілль сформулював ідею одночасного пересування радянсько-польс. та польсько-нім. кордонів у зх. напрямку. Тим часом на зустрічі 1 грудня, у відповідь на заяву Й.Сталіна про встановлення між Польщею і СРСР кордону 1939, Ф.Рузвельт поставив питання, яке мало в наступні роки визначальне значення для українсько-польс. відносин: «Чи можливо буде організувати в добровільному порядку переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу?» Питання про переселення німців із територій, що відходили до Польщі, у розгорнутому вигляді не порушувалося. Лише у процитованій вище записці В.Черчілля від 30 листопада обережно зазначалось: «Остаточне проведення кордону потребує ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах».

Під час зустрічі Й.Сталіна із Ф.Рузвельтом 29 листопада амер. президент порушив питання про створення світ. орг-ції, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Метою такої орг-ції мусило стати забезпечення тривалого миру після війни. Виконавчий к-т орг-ції мав складатись із великих д-в (СРСР, США, Велика Британія, Китай) і кількох представників від груп д-в — європ., азіат., південноамериканських, а також від брит. домініонів.

28 січня 1944 газ. «Правда» повідомила про «черговий» — єдиний за всю війну — пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Пропозиції були схвалені для винесення на чергову сесію ВР СРСР. 1 лютого 1944 Сесія Верховної Ради ухвалила винесені на обговорення проекти законів: «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим народного комісаріату оборони із загальносоюзного на союзно-республіканський» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку із цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат». Обидва закони мали конституційне значення. А вже 5 лютого 1944 президія ВР СРСР утворила наркомат закордонних справ УРСР і затвердила О.Корнійчука наркомом закордонних справ. У березні 1944 наркомом оборони УРСР і одночасно командувачем військ Київ. військ. округу став генерал-

лейтенант В.*Герасименко*. Президія ВР УРСР і командування Червоної армії доручили йому звичну посаду командувача військ. округу, тому що роботи за осн. посадою для нього не знайшлося. Адже власних Збройних сил Укр. РСР не існувало.

Швидкі й кардинальні зміни у статусі союзних республік викликали здивування всередині СРСР та за його межами. Усе стало зрозумілим із відкриттям у серпні 1944 у передмісті Вашингтона міжнар. конференції Об'єднаних Націй, на якій розглядалися питання, пов'язані з процедурою утворення і принципами діяльності майбутньої міжнар. орг-ції. Очільник рад. делегації А.*Громико* запропонував уключити до числа членів-засновників ООН усі 16 рад. союзних республік. Першою реакцією Ф.Рузвельта на несподівану вимогу рад. дипломатів стала зустрічна пропозиція: включити в члени ООН усі 48 амер. штатів. Проте він запропонував це лише своїм радникам, а в листі до Й.Сталіна порадив не поспішати із визначенням кількості членів-засновників. Питання про членство союзних республік СРСР відклали до нової конференції «Великої трійки».

Питання про нову, після Тегеранської, зустріч глав д-в антигітлерівської коаліції президент США Ф.Рузвельт поставив ще в липні 1944. Тоді Й.Сталін відмовився, зіславшись на перевантаженість у зв'язку із літнім наступом. Проте, як показує подальший розвиток подій, причина відмови була іншою. На черговій зустрічі гол. обговорюваною проблемою неминуче ставав післявоєн. устрій Європи і всього світу. Й.Сталін хотів підійти до цієї зустрічі з максимально можливими успіхами рад. військ на фронтах. У середині 1944 нім. війська ще окупували частину СРСР і висхідні позиції для таких переговорів не були переконливими. З осені 1944 Ген. штаб і Ставка Верховного головнокомандування почали розробляти завершальну кампанію війни. Наступ на всьому радянсько-нім. фронті призначався на 20 січня 1945. До завершальної кампанії залучалися сили 7-ми фронтів — 3-х Білоруських і 4-х Українських.

Наступ розпочався на тиждень раніше визначеного часу силами двох фронтів — 1-го Білоруського і 1-го Українського. Командувачі фронтів маршали Г.Жуков й І.Конєв мали у розпорядженні понад 2,2 млн солдатів і офіцерів бойового складу із потрібною кількістю техніки. Противник настільки поступався їм за живою силою і технікою, що був просто-таки приречений на поразку. Війська І.Конєва перейшли у наступ 12 січня із Сандомирського плацдарму, а війська Г.Жукова — 14 січня. За перші 6 днів боїв вони здійснили прорив оборони противника по фронту на 250 км і вглиб на 120—140 км. У ході Вісло-Одерської операції, що розпочалася 17 січня, була здобута Варшава, а 19 січня — Лодзь. 29 січня рад. війська вступили на територію Німеччини і захопили плацдарми на лівому березі Одера в районі Кюстрина і Франкфурта-на-Одері. Війська 1-го Білорус. фронту опинилися за 60 км від Берліна.

Вісло-Одерська операція завершилася на поч. лютого цілковитим знищенням 35-ти нім. д-зій. Ще 25 д-зій противника втратили від 50 до 70 % свого складу. Щоб закрити прорив, командування Вермахту зняло більше 20-ти д-зій з ін. ділянок радянсько-нім. фронту та із Зх. фронту. Наступ нім. військ в Арденнах й Ельзасі припинивсь. Одночасно з Вісло-Одерською розвивалася Східнопрусська операція. Командувач 3-го Білорус. фронту ген. армії І.Черняховський і командувач 2-го Білорус. фронту маршал К.Рокоссовський мали у розпорядженні 1,6 млн солдатів і офіцерів (разом із тилами) проти 780 тис. гітлерівців (із них 200 тис. фольксштурмівців), які обороняли Сх. Пруссію. І.Черняховський перейшов у наступ 13 січня, а К.Рокоссовський — 14 січня.

За цих умов лідери СРСР, США і Великої Британії вирішили детально обговорити питання, пов'язані з завершенням війни та повоєн. устроєм світу.

Конференція в Ялті відкрилася 4 лютого 1945 із детального обговорення становища на фронтах. Керівники урядів обговорили також питання про участь СРСР у війні з Японією. Була досягнута угода про те, що через 2—3 місяці після капітуляції Німеччини СРСР вступить у цю війну. Граючи на зацікавленості Великої Британії і США у використанні рад. військ на Далекому Сх., Й.Сталін домігся анулювання завоювань Японії у війні 1904—05 із Російською імперією. Зокрема, СРСР поверталася пд. частина о-ва Сахалін, передавалися Курильські о-ви. Відновлювалась оренда Порт-Артура (нині р-н Люйшунькоу у складі м. Далянь, Китай) як військово-мор. бази СРСР.

«Велика трійка» домовилася, що після знищення нім. військ. машини примусово здійснюватимуться умови беззастережної капітуляції нацистської Німеччини. Метою політики союзних д-в оголошувалося «знищення німецького мілітаризму і нацизму і створення гарантії того, що Німеччина ніколи більше не спроможеться порушити мир в усьому світі». Було визначено 3 зони окупації Німеччини й укладено угоду про керування Великим Берліном. Узгоджено суму репарацій з Німеччини (20 млрд дол. США) та порядок їх стягнення.

Істотні розбіжності між союзниками виникли при обговоренні «польського питання». 22 липня 1944 в Любліні постав альтернативний лондонському польс. уряд — прорад. *Польський комітет національного визволення* (ПКНВ). 26 липня делегація ПКНВ підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував «лінію Керзона» як основу радянсько-польс. кордону. Таємний характер договору пояснювався тим, що визначення кордону було прерогативою трьох д-в антигітлерівської коаліції. СРСР мав лише попередню згоду союзників на кордон по «лінії Керзона». Крім того, орган, з яким укладався договір, не мав легітимних владних повноважень.

Пам'ятник Яну Собеському. Встановлений у Львові 1898, 1950 демонтований і перевезений до Польщі, 1965 встановлений у Гданську.

Пам'ятник О. Фредро. Встановлений у Львові 1897, 1950 демонтований і перевезений до Польщі, 1956 встановлений у Вроцлаві.

Пам'ятник на спомин про депортацію українців Закерзоння. Встановлений у Тернополі 2014.

На *Кримській конференції 1945* рад. делегація внесла пропозицію вважати сх. кордоном відновленої Польс. д-ви «лінію Керзона» з відхиленнями від неї в деяких районах не більше 5—8 км на користь Польщі. Зх. кордон мав простягатися від Штеттіна (нині м. Щецин, Польща) по р. Одер і далі по р. Нейсе (прит. Одера). Пропозиції Й.Сталіна спиралися на рішення Тегеранської конференції, сформульовані В.Черчіллем. Проте у Криму В.Черчілль заявив, що Велика Британія і США не зобов'язані давати згоду на велику територіальну компенсацію новому польс. урядові, який сформувався всупереч їхній волі. Союзники готові були надати таку компенсацію лише еміграційному уряду, проте вони не мали сили, щоби створити польс. уряд на основі лондонського. Польща перебувала у рад. «сфері інтересів», до того ж на її території перебувала Червона армія. Доводилося погодитися на визнання люблінського уряду за умови його реконструкції шляхом поповнення діячами з еміграції. Реорганізований польс. уряд став називатися «Тимчасовим урядом національної єдності». Емігрантський лондонський уряд перестав існувати.

«Великій трійці» в Ялті вдалося досягти єдності стосовно права вето постійних членів Ради Безпеки. Й.Сталін скоротив на цій зустрічі перелік потенційних кандидатур із 16-ти до 3-х союзних республік — України, Білорусії та Литви. Ф.Рузвельт наполягав на тому, що кожний член орг-ції мусить мати лише один голос. В.Черчілль все ж підтримав рад. пропозицію, сподіваючись на сприятливе ставлення СРСР до кандидатури Індії, яка на той час була колонією.

25 квітня 1945 у Сан-Франциско (США) відкрилась установча конференція. В ній брали участь держави, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй за станом на 8 лютого 1945, і «союзні нації», які оголосили війну Німеччині до 1 березня 1945. На 2-му пленарному засіданні 27 квітня конференція одностайно схвалила рішення запросити УРСР і Білорус. РСР «як первісних членів міжнародної організації». До Києва запрошення надійшло під час святкування 1 травня. Члени укр. делегації на чолі з Д.Мануїльським із великим поспіхом зібрались і спец. літаком вилетіли через Сибір, Чукотку, Аляску і Ванкувер (Канада) до Каліфорнії. 6 травня укр. делегація прибула у Сан-Франциско і почала працювати як рівноправний член установчої конференції. Конференція у Сан-Франциско, в якій взяли участь 50 д-в, схвалила назву міжнар. орг-ції — «*Організація Об'єднаних Націй*». Робота її завершилася 26 червня 1945 підписанням Статуту ООН.

Остаточно обриси повоєн. Європи були встановлені лідерами держав-переможниць на черговій конференції, що проходила від 17 липня до 2 серпня 1945 у Потсдамі. Крім Й.Сталіна, в її роботі взяли участь новий президент США Г.Трумен та прем'єрміністри Великої Британії: спочатку В.Черчілль, а з 28 липня — К.Еттлі. Г.Трумен вніс на розгляд конференції пропозицію про заснування Ради міністрів закордонних справ для підготовки мирних договорів з Італією, Румунією, Фінляндією, Болгарією та Угорщиною, а також для врегулювання територіальних питань, що виникли у зв'язку із закінченням війни в Європі. Конференція ухвалила цю пропозицію. Після тривалої підготовки ці договори були укладені у Парижі в лютому 1947.

Зх. кордон Польщі в остаточному підсумку визначився за рад. пропозиціями: землі вздовж Одера і Зх. Нейсе Польща одержала за рахунок рад. окупаційної частки території Німеччини. У підсумку територія міжвоєн. Польщі була зменшена на 180 тис. км^2 на користь СРСР завдяки передачі останньому Зх. України і Зх. Білорусії.

Зміну кордонів СРСР в Європі, здійснену в руслі «пакту Ріббентропа—Молотова», партнери Й.Сталіна по антигітлерівській коаліції визнали лише у випадку з Польщею (поглинання країн Балтії не визнавалося до 1991). Оскільки «лінією Керзона» не могли бути точно розмежовані кордони розселення українців, білорусів і поляків, на пропозицію рад. сторони з новим урядом Польщі було укладено договір про обмін населенням прикордонних районів. Тим самим укр. етнічні землі на зх. від «лінії Керзона» мали бути за взаємною згодою деукраїнізовані, а землі на сх. від цієї розмежувальної лінії — деполонізовані.

Залишалась, однак, остання укр. етнічна територія поза межами УРСР — Закарпат. Україна. Вона була поглинута після знищення Чехословаччини союзником нацистської Німеччини — Угорщиною. Чехословаччина, як було зрозуміло, відновлювалася після війни в її довоєн. кордонах, включаючи Підкарпатську Русь. Проте під час зустрічі з президентом довоєнної Чехословаччини Е.*Бенешем* у Москві Й.Сталін наполягав на тому, щоб Закарпаття було возз'єднане з осн. частиною України у складі СРСР. Е.Бенеш потребував рад. підтримки і розумів, що Червона армія буде в Чехословаччині раніше від англо-амер. військ. Тому він не заперечував можливості передачі Закарпаття СРСР у майбутньому, але наполягав на відновленні довоєн. кордонів його д-ви із Німеччиною і Польщею. 8 травня 1944 в Лондоні була підписана угода між СРСР і Чехословаччиною про порядок відносин між рад. командуванням і чехословац. адміністрацією після

вступу на територію країни Червоної армії. Згідно з угодою на визволену територію мусив призначатися чехословац. урядовий уповноважений, який після завершення воєн. операцій мав перебрати керування громад. справами.

Негайно після звільнення від окупантів всієї території Закарпаття М.Хрущов надіслав на допомогу рад. військ. адміністрації апаратних працівників ЦК КП(б)У. Разом із членами військ. ради 4-го Укр. фронту на чолі з Л.Мехлісом вони за короткий час організували місц. органи влади — тимчасові нар. к-ти. На зборах і мітингах, які скликалися під час виборів, висловлювалися вимоги і прохання прийняти Закарпат. Україну «в лоно матері-Вітчизни». 26 листопада 1944 з'їзд нар. к-тів у Мукачевому схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпат. України з УРСР і вихід її зі складу Чехословаччини. З'їзд утворив Нар. раду — тимчасовий орган законодавчої і виконавчої влади із 17-ти осіб на чолі з І.Туряницею.

У лютому 1945 в Кошице (нині місто у Словаччині) відбулася конференція Комуніст. партії Чехословаччини. Виступаючи на ній, Г.Гусак заявив від імені всієї партії, яка за допомогою рад. адміністрації перетворювалася на найвпливовішу політ. силу на визволеній частині країни: «Карпатські українці вирішили приєднатися до СРСР, возз'єднатися з рідним народом. Ми цілком поважаємо це рішення і по-справжньому, по-братерськи бажаємо реалізації всіх їхніх національних ідеалів».

У березні до Москви були запрошені лідери гол. політ. сил д-ви на чолі із президентом Е.Бенешем. Вони проголосили утворення Нац. фронту чехів і словаків. 4 квітня на основі досягнутої домовленості Е.Бенеш призначив у Кошице новий уряд на чолі із З.Фірлінгером. Наступного дня на першому засіданні уряду була офіційно проголошена програма дій, розроблена на з'їзді Комуніст. партії Чехословаччини й ухвалена на переговорах у Москві. Вона увійшла в історію Чехословаччини під назвою Кошицької урядової програми. Зокрема в ній зазначалось: «Уряд потурбується про те, щоб якомога швидше було розв'язане питання про Закарпатську Україну, поставлене самим населенням цієї області. Уряд бажає, щоб це питання було розв'язане у відповідності з демократичним виявом волі народу Закарпатської України, в дусі повної дружби між Чехословаччиною і Радянським Союзом».

Готуючи Закарпат. Україну до офіц. включення до складу СРСР, органи держ. безпеки «очищували» її від людей, які співробітничали з угор. окупаційними властями або ж виступали проти рад. влади. З особливою ретельністю вишукувалися не колаборанти, а «українські буржуазні націоналісти», які брали активну участь у творенні Карпатської України 1938—39. У травні 1945 у Празі був заарештований президент Карпатської України о. А.*Волошин*. Незабаром він загинув у моск. тюрмі. 25 делегатів з'їзду нар. к-тів Закарпат. України були заарештовані за «антирадянську агітацію». Ця формула звинувачення вживалась у випадку небажання людини погодитися на приєднання її малої батьківщини до СРСР.

29 червня 1945 між Чехословаччиною і СРСР було підписано договір про включення Закарпат. України (за діючою тоді конституцією Чехословаччини — Підкарпатського краю) до складу СРСР. У складі УРСР з'явилася Закарпат. обл., територія якої становила 12,9 тис. км². Заг. територія УРСР досягла 577 тис. км².

УКРАЇНА У 1945—1989

Після II світ. війни УРСР отримала сформовану територію (за винятком Криму), яка збереглася до кінця існування СРСР. До складу рад. республіки повернулися раніше анексовані СРСР Галичина і Волинь, пн. Буковина та пд. Бессарабія, 1945 було передано від Чехословаччини Закарпаття. Внаслідок дрібних змін 1945—51 зх. кордон України набув сучасної конфігурації. Прагнення Й.Сталіна та комуніст. Польщі позбутись укр. руху Опору зумовили транскордонні обміни населенням і депортації укр. населення із прикордонної смуги. Ці примусові акції та знищення єврейс. населення гітлерівцями визначили сучасну однорідну етнічну структуру населення західноукр. областей.

Як одна із найбільш постраждалих під час війни частин СРСР УРСР отримала право представництва в ООН, проте це було лише декорацією суверенітету.

У перші повоєнні роки (традиційна для історіографії назва — «відбудова») все життя УРСР диктувалося режимом пізнього сталінізму. Загалом цьому періоду рад. історії властиві ідеологічні кампанії, продовження політ. репресій, продовольча криза, повільне відновлення економіки та побуту після воєн. руйнувань. Проте укр. ситуація мала низку особливостей: радянізація Зх. України, придушення руху Опору, боротьба із проявами «націоналізму».

Політико-ідеологічні кампанії

Ідеологічні кампанії в УРСР були як продовженням загальносоюзних, так і враховували місц. специфіку. Відповідно вони переважно мали характер боротьби з націоналізмом. Нову хвилю започаткувала доповідь М.*Хрущова* на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 15—17 серпня 1946. М.Хрущов закликав активізувати в республіці викриття буржуазно-націоналістичної ідеології. Після цього науковців Ін-ту історії України АН УРСР почали звинувачувати в ідеологічних помилках. Апарат ЦК КП(б)У провів із ними 3 настановчі наради, на яких історики звинувачувались як пропагандисти реакційних ідей М.Грушевського і М.Скрипника. У травні 1947 перед ученими поставили завдання відмовитися від схеми істор. процесу, розробленої у працях М.Грушевського, і взяти на озброєння ідеї «Короткого курсу історії ВКП(б)». 29 серпня 1947 ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і неза-

Засідання Верховної Ради УРСР. Кінець 1940-х — початок 1950-х років.

довільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Вказувалося на те, що праці ін-ту, надруковані як перед війною, так і в роки війни, містили політ. помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру. До них були зараховані практично всі узагальнюючі праці: «Короткий курс історії України» під редакцією С.Білоусова, К.*Гуслистого*, М.*Петровського*, М.*Супруненка* і Ф.Ястребова, однотомний «Нарис історії України» під редакцією К.Гуслистого, М.*Славіна*, Ф.Ястребова, 1-й т. 4-томної «Історії України» під редакцією М.Петровського. Претензії до істориків виникли у зв'язку із відчутними змінами нац. політики. В останні роки війни ця політика змістилася передусім у бік надання особливої ваги месіанській ролі рос. народу, його вирішальному внеску у перемогу над ворогом.

Жертвами ідеологічних кампаній стали і тех. та природничі науки. Значного розголосу набула кампанія з розвінчування «реакційного вейсманізму-менделізму-морганізму» в генетиці. Її організатором і натхненником став акад. Т.*Лисенко*, який користувався безпосередньою підтримкою Й.*Сталіна*. Переслідування генетиків почалися ще напередодні війни, коли був заарештований дійсний член АН УРСР і АН СРСР, учений-біолог світ. значення М.Вавилов (помер у тюрмі 1943). Одразу після війни в СРСР розгорнулося цькування тих біологів, які у проблемах генетики стояли на наук. основі. У серпні 1948 Т.Лисенко організував сесію Всесоюзної академії с.-г. наук ім. Леніна і домігся за безпосередньої участі Й.Сталіна погрому всіх, хто не визнавав «народну агробіологію» наукою.

В Україні до переслідувань активно долучився М.Хрущов. Голови відділів біологічних і с.-г. наук АН УРСР Д.Третьяков і М.Гришко змушені були залишити свої посади. Д.Третьякова зняли і з посади директора Ін-ту зоології АН УРСР. Разом із ним ін-т змушений був залишити колиш. директор, біолог зі світ. іменем І.Шмальгаузен. Постраждали й ін. видатні вчені — М.*Холодний*, С.Гершензон, С.Поляков, Л.Делоне.

Також було прийнято низку центр. компартійно-рад. постанов репресивного характеру, що

«Слава русскому народу!». Плакат. Художник В. Іванов. 1946.

стосувалися літераторів і митців. У цьому руслі ЦК КП(б)У теж ухвалив низку репресивних постанов: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури» (від 24 серпня 1946), «Про журнал сатири і гумору "Перець"» (від 19 вересня 1946), «Про журнал "Вітчизна"» (від 1 жовтня 1946), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (від 20 жовтня 1946) та «Про стан і заходи щодо поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) "Про оперу "Велика дружба" В.Мураделі"» (від 22 травня 1948).

У 1947 критиці були піддані А.*Малишко*, П.*Панч*, Д.Косарик, С.*Крижанівський*, І.Нехода та ін. письменники. Переслідування сягнули апогею 2 липня 1951, коли газ. «Правда» опублікувала ред. статтю «Проти ідеологічних перекручень у літературі». Об'єктом критики став вірш В.*Сосюри* «Любіть Україну», в якому знайшли прояви націоналізму. В листопаді 1951 відбувся пленум ЦК КП(б)У, який затаврував ін. «ідейно шкідливі» твори Ю.*Яновського*, І.*Вільде*, Л.Смілянського, Л.Забашти, П.*Воронька*, М.*Рильського*.

В цей час у СРСР усе помітніше стала проявлятися антисемітська кампанія «боротьби з космополітизмом». Вона мала послужити приводом для розгортання нового витка масових репресій. Найпершим проявом держ. антисемітизму стала доповідь секретаря ЦК ВКП(б) А.Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград» у вересні 1946, де відзначалася небезпека «схиляння перед буржуазною культурою». У жовтні 1946 МДБ СРСР звернулося до ЦК ВКП(б) і РМ СРСР зі службовою запискою «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». «Боротьба із космополітизмом» набула масштабів політ. кампанії після публікації ред. статті в газ. «Правда» «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків» (28 січня 1949). Шпальти укр. респ. газет і журналів зарясніли закликами «до кінця розтрощити безрідних космополітів». У березні 1949 відбувся пленум правління Спілки письменників України з порядком денним «Остаточно розгромити космополітів-антипатріотів». «Антипатріотів» звільняли з роботи, засуджували, висилали у віддалені регіони країни. У формулі звинувачення завжди були присутніми «єврейський націоналізм» (сіонізм) і «шпигунство на користь закордонних розвідок». Останнім епізодом сталінського терору стала т. зв. справа лікарів. 13 січня 1953 газети опублікували повідомлення ТАРС про арешт групи лікарів (більшість із них — євреї), які працювали у Кремлівській лікарні. Їх звинувачували в організації шкідницького лікування з метою вкоротити життя «активним діячам Радянського Союзу». «Справа лікарів-отруйників» замислювалась як широкомасштабна провокація, покликана поширити антисемітські настрої. Підводилося підґрунтя під ідею про депортацію євреїв на береги Амуру, в Єврейс. автономну область.

Постійно властивими сталінському терору повоєн. доби стали репресії діячів церкви. У листопаді 1944 помер митрополит *Української греко-католицької церкви* (УГКЦ) А.*Шептицький*, який користувався безмежним авторитетом серед вірян зх. областей. Це полегшило владі боротьбу з УГКЦ, що підпорядковувалася Ватикану. Паства УГКЦ сягала 4,3 млн вірян. Це була потужна церква, в якій налічувалося 3040 парафій. 1939 вона об'єднувала 2950 священиків, 1610 ченців і черниць, 520 богословів, утримувала 10 336 різних шкіл, серед них 56 вищих. Кампанія проти УГКЦ розгорнулася за безпосереднім наказом Й.Сталіна у березні 1945. Вона почалася зі звинувачень її священиків у по-

собництві гітлерівцям і «українським буржуазним націоналістам». 8 квітня у львів. обласній газ. «Вільна Україна» з'явилася написана під псевдонімом стаття Я.*Галана* «З хрестом чи ножем?», в якій висувалися саме такі звинувачення. Статтю одразу передрукували обласні газети всієї Зх. України.

Знаряддям для знищення УГКЦ була обрана Моск. патріархія. Й.Сталін створив раду у справах РПЦ при уряді СРСР, на чолі якої поставив полковника держ. безпеки Г.Карпова. Новий глава УГКЦ митрополит Й.*Сліпий* під тиском властей розпочав переговори з адміністрацією патріарха *Алексія I*. У ході переговорів з'ясувалося, однак, що ніхто з архієреїв не бажає переходити у православ'я. У квітні 1945 священнослужителі УГКЦ найвищого рангу були заарештовані. Це надало певну свободу дій для створеної чекістами ініціативної групи, яку очолив настоятель Спасо-Преображенської церкви Львова Г.*Костельник*. На священиків почали тиснути, щоб вони приєднувалися до Г.Костельника. Навесні 1946 р. 997 із 1270 священиків УГКЦ підписали заяви про приєднання до ініціативної групи. Тих, хто не підписував такі заяви, висилали із краю. 8—10 березня 1946 у Львові під контролем органів держ. безпеки відбувся собор греко-катол. духовенства. Він ухвалив рішення про «возз'єднання» з РПЦ і скасування Берестейської церк. унії 1596. Решта священиків УГКЦ пішли у підпілля.

Аналогічний сценарій був застосований до греко-католиків Закарпаття. Проте створити у Мукачівській єпархії ініціативну групу не вдавалося через протидію єпископа Т.Ромжі. МДБ УРСР організувало вбивство єпископа. Приєднання греко-католиків Закарпаття до РПЦ остаточно завершилося 1949. Знову була ліквідована *Українська автокефальна православна церква*, що відродилася під час окупації.

1948 відновився наступ і на РПЦ. Тепер не задовольнялося жодне клопотання вірян про відкриття храмів. Були заборонені служби за межами храмів, скасовані хресні ходи, крім пасхальних. Знімалися з реєстрації храми, в яких через відсутність священика тривалий час не проводилися служби. За 1948—50 у сх. областях України було закрито понад 500 храмів.

Відновлення господарства. Голод 1946—1947

Післявоєнна розруха суттєво позначилася на сільс. госп-ві України. На розруху наклалися несприятливі погодні умови. 1946 Україну вразила небувалої сили посуха. За інтенсивністю і розмірами охопленої території вона істотно переважала посуху 1921. Середня врожайність зернових упала в колгоспах до 3,8 ц із га, а в радгоспах — до 4,5 ц. В Одес., Харків. і Ворошиловгр. областях урожайність зменшилася до 2,3—2,9 ц із га. Валовий збір зернових скоротився до 531 млн пудів проти 1330 млн у 1940. Нестача кормів спричинила загибель 44 тис. голів великої рогатої худоби і 82 тис. коней.

Кер-во республіки, діючи у межах своєї компетенції, звільнило від обов'язкових поставок 686 колгоспів у Херсон. обл. і надало їм у позичку 14 тис. т зерна. Проте, щоб не допустити голоду, треба було домогтися зниження завдань з обов'язкових поставок від центру. Центр, проте, не дозволив скорочення поставок. Щоби виконати обов'язкові поставки хліба, компартійно-рад. кер-во республіки на чолі з М.Хрущовим почало чинити величезний тиск на місц. органи влади. Коли у колгоспів примусово забирали жалюгідні запаси хліба, щоби виконати обов'язкові поставки, сільс. населення опинялося перед загрозою загибелі від голоду.

Безкомпромісність Кремля у питанні про хлібозаготівлі пояснювалася бажанням Й.Сталіна одержати політ. зиски від поставок зерна у країни Європи. Ще в лютому 1946 у Москві була підписана угода про поставку в Польщу 200 тис. т зерна для весняної сівби. У квітні СРСР зобов'язався поставити Франції 500 тис. т зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно у кредит. Рад. зерно в голодному 1946 надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. В укр. селі, з якого викачали весь урожай зернових, розпочався голод. Зима 1946/47 виявилася неймовірно тяжкою, люди почали гинути від дистрофії, голодного тифу та ін. епідемічних хвороб. 1946 середньомісячний рівень смертності у сільс. місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 він підвищився до 30 тис., у лютому — до 38,5 тис., у березні — до 51,4 тис. осіб.

Прохання М.Хрущова надати продовольчу допомогу Україні дали привід Й.Сталіну усунути його з посади 1-го секретаря ЦК КП(б)У на поч. березня 1947. М.Хрущову лишили тільки обов'язки голови РМ УРСР. Респ. компартійну орг-цію повторно (перший раз — 1925—28) очолив Л.*Каганович.* Одночасно Й.Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби в розмірі 90 тис. т насіння зернових к-р. Була надана і продовольча позичка (60 тис. т) для підгодовування 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. 1947 у більшості областей України було вирощено непоганий урожай. Проте у пд. областях — від Ізмаїльської до Дніпропетровської — знову сталася посуха. Через низький урожай колгоспники одержали на трудодень мало зерна. Левову пайку забрала собі д-ва.

Утім цього разу в держ. політиці щодо селян був відсутній елемент терору голодом. Навпаки, укр. селу була надана держ. допомога хлібом (93 тис. т), а також 140 млн крб. із метою закупівлі ін. продовольства (у т. ч. 72 млн крб. для харчування тих, хто працював у полі, решта — дитячим будинкам). Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, яка мала статус спеціалізованої орг-ції ООН, але здійснювала свою роботу на амер. кошти, до січня 1947 надіслала Україні продовольства на 100 млн дол. США (288 тис. т). Ця допомога зберегла життя мільйонам голодуючих.

У перші роки відбудови особливо гостро постала проблема забезпечення нар. госп-ва робочою силою. Пром-сть могла розвиватися переважно за рахунок залучення додаткових контингентів робочої сили, тобто екстенсивним шляхом, а демобілізація армії затягнулася на кілька років. Тому на початкових етапах післявоєн. відбудови широко використовувалася примусова праця — як нім. військовополонених, так і рад. в'язнів *ГУЛАГу*. Широко розвинулися трудові мобілізації, особливо через оргнабір

сільс. трудівників. Примусовий по суті набір робочої сили на відбудову донец. шахт і металургійних з-дів висвітлювавсь як патріотичний рух комсомольців і молоді. Проте сільс. молодь не мала паспортів і могла залишити село тільки шляхом оргнабору, призову в армію або ж зарахування до вищого навч. закладу. Тому установи оргнабору без особливих труднощів виконували свої плани. Молодь бажала у будь-який спосіб виїхати із села.

Обмін старих купюр на нові під час грошової реформи. 1947.

Спорудження греблі Каховської ГЕС. 1951.

26 травня 1945 Держ. к-т оборони СРСР прийняв постанову «Про заходи щодо перебудови промисловості у зв'язку зі скороченням виробництва озброєнь». Вона стала вихідним пунктом у демілітаризації нар. госп-ва, налагодженні випуску продукції для потреб відбудови і задоволення попиту населення. Проте демілітаризація пром-сті здійснювалася лише до певної межі. Майже на кожному з-ді залишалися цехи для вироблення продукції оборонного значення, у т. ч. на підпр-вах групи «Б» (вир-во товарів споживання). Перш за все рад. пром-сть мусила обслуговувати потреби армії, чисельність якої залишалася надзвичайно високою попри здійснену 1945—48 демобілізацію.

У прагненні нівелювати фінансові негаразди та зменшити держ. участь у розподілі продовольства 14 грудня 1947 РМ СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про проведення грошової реформи з одночасною ліквідацією карткової системи постачання продовольчих і пром. товарів. Розподільники перетворювалися на магазини, де населення могло купувати наявні товари за бажанням, а точніше — у відповідності з розміром наявних у нього грошових знаків. Грошова реформа 1947 мала яскраво виражений конфіскаційний характер. Д-ва розв'язувала свої проблеми (зокрема подолання інфляції воєн. часу) за рахунок населення. Нові карбованці обмінювалися на старі у співвідношенні 1 до 10. Всі заощадження на руках у населення одразу ж знецінилися. Ті, хто тримав свої заощадження в ощадних касах, теж втрачали, проте набагато менше. Вклади в сумі до 3 тис. крб. можна було обмінювати у співвідношенні 1 до 1. Якщо вклад не перевищував 10 тис. крб., обмінювали 3 старих карбованці на 2 нових. Одночасно здійснювалася конверсія всіх викуплених населенням облігацій держ. позик (за винятком позики 1947), але у співвідношенні 1 до 3. Заощадження у формі вкладів у ощадкасах і в облігаціях держ. позик були переважно у міськ. населення. Селяни тримали свої заощадження, якщо вони були взагалі, на руках. Тому здійснюваний одночасно із грошовою реформою перехід від низьких пайкових цін до вищих єдиних держ. цін на товари широкого споживання у місті виявився м'якшим, ніж на селі.

У вугільній пром-сті за першу післявоєнну п'ятирічку було відбудовано 129 шахт заг. потужністю до 52 млн т і закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн т. Довоєнної потужності вуглевидобутку було досягнуто у межах цієї п'ятирічки. Перший пром. струм Дніпрогес дав у березні 1947. У першу післявоєнну п'ятирічку були відбудовані найбільші теплові електростанції — Зуївська, Харків. ДРЕС № 2, Криворізька ДРЕС*. Поряд із великими будувалися енергетичні станції у колгоспах і радгоспах для вироблення струму потужністю від 50 до 100 кВт. Унаслідок дефіцитності вугілля й особливо мазуту було взято курс на створення мережі сільс. гідроелектростанцій. Вся укр. електроенергетика у 1950 виробила 14,7 млрд кВт-год. електроенергії, тобто на 19 % більше, ніж до війни. Рівень 1940 з вир-ва прокату і видобутку залізної руди в УРСР був досягнутий в останньому році 4-ї п'ятирічки. Роком пізніше були відновлені довоєнні масштаби вир-ва чавуну, сталі та коксу. Машинобудівні підпр-ва переважно були відбудовані 1948. З випуску валової продукції машинобудування Україна 1950 перевищила довоєн. рівень на 44 %.

Роботи з відновлення легкої пром-сті у 4-й п'ятирічці не були закінчені. Більше уваги було приділено традиційно розвинутій в Україні харчовій пром-сті. Значною мірою вона була представлена підпр-вами загальносоюзного підпорядкування, які краще фінансувалися, ніж місц. і респ. пром-сть. Маючи асигнування із загальносоюзного бюджету, найбільші підпр-ва різноманітних галузей харчової пром-сті віддавали свою продукцію або за межі України, або ж розташованим у республіці споживачам загальносоюзного підпорядкування.

Вкрай важкими були наслідки окупації для укр. села. Війна підірвала його продуктивні сили. 1945 чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн осіб проти 7,2 млн перед війною. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії і з евакуації кількість працездатних зросла до 5,6 млн осіб, проте не досягла довоєн. рівня.

Ще у довоєн. період більше половини території України було розорано (31 337 тис. га із 60 370 тис.). Посівні площі с.-г. к-р уже 1946 сягнули до 81 % від довоєнних, а 1950 — 97,8 %. $^2/_3$ цих площ перебувало під зерновими к-рами. Щоб обробляти такі величезна кількість тракторів, комбайнів і вантажних автомобілів. Попри зростання механізації доля ручної праці залишалася високою.

Для розширення сфери застосування техніки машинно-тракторних станцій (МТС) у колгоспах 1948 М.Хрущов ініціював «всенародний рух» за укрупнення колгоспів. Порівняно із довоєн. періодом кількість колгоспів на кінець 1950 скоротилася в Україні з 28 374 до 19 295.

* ДРЕС — держ. районна електростанція.

19 вересня 1946 з'явилася постанова РМ СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». У ній таврувалися факти розбазарювання колг. власності й передусім «розкрадання громадських земель по лінії збільшення присадибних ділянок колгоспників шляхом самовільних захоплень або незаконних прирізок з боку правлінь і голів колгоспів із метою роздування особистого господарства на шкоду громадському». Виконуючи постанову, місц. органи влади в областях України до кінця 1946 виявили і повернули до громад. госп-ва колгоспів 591 тис. га землі, на 2 млн крб. різного майна, 13 322 голови великої рогатої худоби.

Україна у міжнародному контексті 1945—1953

Внаслідок розподілу сфер впливу в Європі згідно з Ялтинськими домовленостями СРСР створив по периметру зх. кордонів зовн. пояс формально незалежних, але підконтрольних собі д-в. За винятком Фінляндії та Австрії в них прийшли до влади комуніст. партії, за допомогою яких Москва тримала у полі свого тяжіння позбавлені гітлерівського панування народи. Одночасно Й.Сталіну вдалося зберегти за СРСР всі територіальні надбання, здобуті завдяки реалізації 1939—40 пакту Ріббентропа—Молотова, та приєднати й нові території — частину Сх. Пруссії, Курильські о-ви, Пд. Сахалін, Закарпаття. РРФСР поглинула також невелику країну, розташов. у Центр. Азії, — Туву.

Закінчення війни не зупинило, а радше заохотило Москву до нових територіальних надбань. СРСР надав величезну допомогу Комуніст. партії Китаю, яка спрямовувала до переможного кінця громадян. війну у своїй країні. Здійснювалась активна підтримка Комуніст. партії Греції, яка теж розв'язала громадян. війну. СРСР за допомогою організованої «громадськості» висунув територіальні претензії до Туреччини та Ірану. Нарешті, СРСР активно втручавсь у внутр. справи Франції та ін. д-в Зх. Європи. Курс Кремля на радянізацію Європи ставав дедалі очевиднішим. Д-ви Європи не могли вийти із післявоєн. розрухи, народи бідували, зростала соціальна напруга. Щоби мати із цього політ. зиски та прагнучи посилити ефективність комуніст. пропаганди, Москва почала підготовку до створення інформаційного бюро європ. комуніст. партій (Комінформбюро). Ця ситуація поклала початок *«холодній війні»*.

«Полон враг коварства и злобы». Карикатура. Художник Є. Малолєтков. 1961.

Водночас урядові відомства США з весни 1947 вивчали можливість надання Європі термінової фінансово-екон. допомоги (план Маршалла). План мав на меті, зокрема, і перешкодити радянізації Європи. Конгрес США схвалив план Маршалла у квітні 1948. 1949 Німеччина була поділена на дві д-ви. На місці амер., брит. і франц. зон окупації виникла Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), а на місці рад. окупаційної зони постала Нім. Демократична Республіка (НДР). У відповідь на сталінський наступ у Європі США і західноєвроп. країни створили *Північноатлантичний альянс* (НАТО). СРСР успішно випробував власну атомну бомбу і посилив роботи в галузі ракетної техніки, щоб забезпечити засоби доставки ядерної зброї на територію можливого противника. На території Китаю, за винятком Тайваню, Комуніст. партія Китаю створила Китайс. Нар. Республіку.

У Парижі в жовтні 1954 ФРН отримала суверенітет і перетворилася на повноправного члена НАТО. Війська трьох д-в Заходу залишилися на території ФРН, проте вже як союзники. На ратифікацію Паризьких угод 1954 парламентами країн Заходу СРСР відповів у травні 1955 створенням Орг-ції Варшавського договору. *Варшавський договір 1955* не змінив реального співвідношення сил, але юридично закріпив присутність рад. військ у Центр.-Сх. Європі.

Ще під час війни, у вересні 1944, між Польс. к-том нац. визволення та урядом УРСР була укладена угода про взаємне переселення укр. населення з території Польщі до УРСР, а польського з УРСР — до Польщі. Мова йшла про добровільне переселення на етнічну Батьківщину, зі збереженням майна. Обидві д-ви брали на себе зобов'язання сприяти організаційно і матеріально переселенцям. Всього за 1944—47 із Польщі в Україну було евакуйовано 122 454 сім'ї (482 109 осіб). З території України до Польщі виїхали 810 415 осіб.

Будівля, в якій з 1944 розміщувалося міністерство закордонних справ УРСР (початково — особняк Ковалевського).

Термін обміну населенням між Польщею та Україною закінчувався, згідно з укладеною угодою, в липні 1946. Десятки тисяч українців не бажали покидати свою землю та їхати на колг. роботу в СРСР. Тоді польс. уряд почав готувати їх примусову депортацію, проте вже не в СРСР, а на новоздобуті у Німеччини землі. 28 квітня 1947 розпочалась акція під кодовою назвою «Вісла», що тривала до кінця липня (див. *«Вісла», акція 1947*). До неї були залучені 15 полків, д-зія корпусу внутр. безпеки, полк саперів та ін. підрозділи, а всього — до 20 тис. солдатів. Оскільки депортація здійснювалась у місцевостях, що прилягали до радянсько-польс. і польсько-чехословац. кордонів, у ній непряму участь взяли збройні сили обох сусідніх д-в. Зокрема, чехословац. уряд виставив на кордоні оперативну групу чисельністю 13,6 тис. солдатів. Рад. командування перекинуло до кордону танк. д-зію і спец. протипартизан. загони, які заблокували можливість проникнення з Польщі підрозділів УПА. Хоча чехословац. і рад. сили відігравали пасивну роль, акція «Вісла» мала, без сумніву, міжнар. характер.

У ході операції польс. влада знищила антикомуніст. підпілля (підрозділи *Української повстанської армії* та *Армії Крайової*) і позбулась українців у пд.-сх. воєводствах д-ви. Бл. 150 тис. українців були розпорошені невеликими групами на всій території пн. і зх. Польщі. У місцях нового поселення українці одержува-

ли майже знищені госп-ва (кращі госп-ва отримали польс. переселенці, які оселилися тут ще 1944). Згодом вони отримали деяку матеріальну і фінансову допомогу від д-ви, але витратили цілі роки, щоби вирватися зі злиднів, до яких потрапили внаслідок депортації.

Обмін населенням відбувся також між Чехословаччиною та Україною. Відповідна угода була укладена у травні 1946 між СРСР і Чехословаччиною. До липня 1947 із Чехословаччини в Україну переселилися 2679 сімей (11 672 особи), які були розселені на території Рівнен. та Волин. областей. Із Рівнен., Житомир., Волин. та Кам'янець-Подільської областей до Чехословаччини виїхали 10 275 сімей (19 476 осіб).

Радянізація Західної України. Придушення руху Опору

Зх. Україна в ряді «нових радянських районів» після війни стала предметом особливої уваги всіх органів рад. влади, від каральних до пропагандистських. У своїй діяльності органи влади спиралися передусім на приїжджих, які надсилались у зх. області десятками тисяч. Із них у першу чергу формувалися керівні кадри всіх галузей госп-ва. Зокрема, у номенклатурі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У на поч. 1947 перебувало 63 060 осіб, із них місц. походження — тільки 30 443 (49 %). Парт. орг-ції зх. областей у перші післявоєнні роки поповнювалися лише за рахунок вихідців зі сх. областей УРСР та ін. регіонів СРСР. 1947 стало можливим приймати у партію місц. кадрів, у т. ч. вихідців із Комуніст. партії Зх. України. Проте перевага завжди надавалася приїжджим.

У попередні часи Сх. Галичина мала дуже слабку пром-сть, в якій було зайнято не більше 4 % населення. Тому «соціалістичні перетворення» починались із прискореного розвитку в краї пром-сті. Одночасно із закінченням війни, 7 травня 1945, ЦК КП(б)У та уряд УРСР прийняли постанову «Про заходи з відбудови і дальшого розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 рік». Було взято курс на відбудову і реконструкцію традиційних галузей — нафтогазової

Командири тактичного відтинку 21 «Гуцульщина» (УПА) вивчають місцевість. Карпати, друга половина 1940-х років.

на Львівщині, лісової, лісопильної і лісохімічної — в районі Карпат, легкої — на Буковині, соледобувної — на Закарпатті.

Окрема увага приділялася перетворенню Львова на великий пром. центр. 1945—46 у Львові були розміщені демонтовані в різних регіонах СРСР з-ди — електроламповий, телеграфної апаратури, інструментальний, с.-г. машин. 1949 дав першу продукцію з-д автонавантажувачів. Розгорнулося буд-во великого автобусного з-ду.

Багато нових підпр-в, переважно дрібних, було споруджено в ін. областях. Всього на кінець 4-ї п'ятирічки у зх. областях вже діяли 70 великих з-дів і ф-к із кількістю робітників на кожному з них понад 300, а також сотні дрібних і середніх підпр-в. Якщо укр. пром-сть 1950 перевищила довоєн. рівень лише на 15 %, то валова продукція всіх зх. областей зросла за цей же час на 115 %, зокрема по Львів. обл. — на 241 %. У Закарпат. обл. пром-сть збільшила випуск продукції в 10,5 раза. Обсяги продукції машинобудування і металообробки перевищили у 4-й п'ятирічці довоєн. рівень у Волин. обл. в 20 разів, Тернопільській — у 18, Рівненській — у 12, Львівській — у 19 разів.

1944 почали діяти ініціативні групи із селян для відновлення довоєнних і організації нових колективних госп-в. На поч. 1945 в регіоні налічувалося 24 колгоспи, а вже через рік — 177. 1946 виникли перші колгоспи на Закарпатті. В ці роки організація колгоспів здійснювалася на майже добровільних засадах. Селяни заохочувалися до вступу в колгоспи наданням різноманітних пільг. Широко практикувалися поїздки сел. делегацій у добре налагоджені госп-ва сх. областей з метою пропаганди досягнень колгоспного ладу. Із серед. 1948 сел. госп-ва раптом відчули величезний тиск д-ви, особливо по податковій лінії, який підштовхував їх до об'єднання у колгоспи. Через рік, на поч. липня 1949, в колгоспи об'єдналося 60 % госп-в, ще через рік — 91 %. На базі поміщицьких маєтків і монастирських госп-в було створено до 30 радгоспів і дослідних станцій.

Національно-визвол. рух також зазнавав помітних змін. Із кінця 1944 мельниківці та бульбівці згорнули бойові дії. Після цього національно-визвол. рух у зх. областях репрезентувала УПА, яка перебувала під цілковитим контролем ОУН(б). У листопаді 1945 серед усіх повстанців була поширена інструкція ОУН(б) «Надрайонним провідникам до виконання», яка свідчила про зміну тактики боротьби. Від провідників вимагалося посилити політ. роботу в масах. УПА розглядалася тепер не лише як військ. інструмент, а і як революційно-політ. армія, покликана «на своїх прапорах і своїми політичними діями нести у народну масу слово нашої правди, демонструвати насамперед наше існування і закликати народ до боротьби».

Найефективнішою формою ліквідації запілля ОУН і УПА органи НКВС і НКДБ визнавали депортацію населення, прихильно налаштованого до повстанців. Перша така масштабна акція була здійснена ще у квітні 1945, коли було вислано на сх. понад 9 тис. сімей (23,6 тис. осіб) членів ОУН і бійців УПА. Одночасно масова база повстансько-підпільної боротьби підривалася масштабними примусовими мобілізаціями населення, переважно молоді, на відбудову об'єктів вугільної і металургійної пром-сті Донбасу та Придніпров'я.

Активні дії військ НКВС і НКДБ проти повстанців почалися з кінця 1945. За 2,5 місяця проти боївок націоналістів було проведено майже 16 тис. операцій. У них брали участь 52-га армія генерал-полковника К.Коротєєва і 13-та армія генерал-полковника М.Пухова. Армійським гарнізонам допомагали 3593 винищувальні батальйони («яструбки») заг. чисельністю понад 63 тис. бійців. У весняно-літній кампанії 1946 органами МВС—МДБ, внутр. та прикордонними військами було проведено понад 42 тис. операцій. Крім того, ви-

нищувальні батальйони здійснили 1946 майже 17 тис. операцій. Безпосереднім наслідком масованого наступу на УПА стало припинення її бойової діяльності в усьому краї, за винятком Карпат і Полісся. У більшості районів повстанці перейшли до підпільної боротьби.

В лютому 1947 у зв'язку із підготовкою виборів до ВР УРСР і місц. рад М.Хрущов знову домігся розквартирування військ. гарнізонів у кожному населеному пункті, щоби прикрити всі виборчі дільниці. З метою паралізації повстансько-підпільного руху за січень—березень 1947 сили МВС—МДБ провели понад 12 тис. операцій. На підставі агентурних розробок органи МВС провели спецоперації, спрямовані проти керівних центрів і кадрів ОУН. У цей час, за даними МДБ УРСР, у зх. областях перебували у підпіллі 113 керівних працівників проводів і налічувалося 219 підпільних осередків ОУН чисельністю 1558 осіб. За оцінками чекістів, операції і спецоперації поч. 1947 привели до того, що у підпіллі ОУН запанувала цілковита розгубленість. Повідомлялося, що посилилася тенденція добровільної здачі повстанців і підпільників органам рад. влади або ж переходу їх на територію Польщі. Населення бачило, що величезна військ. міць наддержави кожної миті може бути обернута проти повстанців: рад. влада переконувала в цьому під час виборів, беручи у військ. кліщі кожний населений пункт. Одночасно воно на собі відчувало весь жах цього тиску. В лютому 1947 було прийняте рішення про те, щоб покласти завдання остаточного придушення підпільно-повстанського руху на органи МДБ УРСР. Заг. кер-во каральними діями в зх. областях Й.Сталін поклав на Л.Кагановича, надісланого в Україну на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У у березні 1947. Чекісти зробили ставку на розширення і поглиблення агентурно-інформаційної роботи, проникнення у структури ОУН, знищення керівних центрів і кадрів, посилення каральних санкцій проти «бандпособників». За цей рік було вивезено на схід 26 332 сім'ї (понад 77 тис. осіб), тобто втричі більше, ніж за 1944—46. Проте покінчити із підпільно-повстанським рухом не вдалося.

Схема криївки, виявленої в ході операції проти УПА у Стрийському районі Дрогобицької обл. 1952.

Депортація мешканців Західної України. Львівщина. 1948. Малюнок П. Савчина.

1948 МДБ УРСР почало активніше використовувати поряд із військово-чекістськими операціями спецгрупи. Втім 1948 різко активізувався повстанський рух, що було пов'язано із проведенням на селі насильницької колективізації. Впродовж 1948 повстанці та підпільники здійснили понад 1440 акцій (за даними самих повстанців). За рад. даними, у січні—квітні 1948 було зафіксовано 505 проявів діяльності ОУН і УПА. Було відмічено пожвавлення антирад. діяльності на території Київ. обл., де з'явилися рейдові боївки УПА.

5 березня 1950 від рук чекістів загинув гол. командир УПА, голова Ген. секретаріату Укр. гол. визвол. ради (УГВР) і провідник ОУН в Україні Р.*Шухевич*. Після його загибелі пост голови Ген. секретаріату УГВР і гол. командира УПА зайняв В.*Кук*. Він керував боротьбою боївок ОУН і УПА до травня 1954, аж поки не став жертвою чергової оперативно-розшукової операції чекістів. Однак уже після смерті Р.Шухевича рух Опору в Зх. Україні пішов на спад.

Заг. результати протистояння у зх. областях України були оголошені на засіданні президії ЦК КПРС 26 травня 1953. Із 1944 по 1952 рад. силові органи піддали репресіям у різних формах майже 500 тис. осіб. Зокрема, було заарештовано 134 тис., вбито 153 тис., вислано довічно за межі України 203 тис. осіб. Зі свого боку, укр. підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в ході яких загинули, за офіц. даними, не менше 30 тис. працівників компартійно-рад. апарату, військовослужбовців, представників цивільного населення (як місцевих, так і приїжджих).

Хрущовська десталінізація

Після смерті Й.Сталіна 5 березня 1953 розпочався принципово новий етап історії СРСР. Відразу ж у кер-ві комуніст. партії розгорілася відчайдушна боротьба за владу, до якої долучилися члени політбюро ЦК ВКП(б) Л.*Берія*, В.*Молотов*, М.*Булганін*, М.Хрущов, Г.*Маленков* і Л.Каганович. Першою жертвою став

всесильний Л.Берія, котрого заарештували 26 червня 1953. Із санкції міністра оборони СРСР М.Булганіна арешт здійснювала група військових на чолі з маршалом Г.*Жуковим*. За офіц. версією, у грудні 1953 спец. суд. «присутствіє» Верховного суду СРСР ухвалило засудити Л.Берію до розстрілу, після чого вирок було негайно виконано.

«Колективне керівництво» змушене було підхопити з рук знищеного ним політ. діяча «естафетну паличку», яка вказувала основний напрям подальших дій — десталінізацію. Наступники Й.Сталіна ступили на незручний шлях засудження репресій і реабілітації жертв, будучи самі винними у репресіях. Так, розслідування «ленінградської справи», яке завершилося навесні 1954, показало причетність Г.Маленкова до її організації, що позбавило його симпатій парт. апарату.

Навесні 1954 було сформовано К-т державної безпеки при РМ СРСР, який увібрав майже всіх співробітників колиш. МДБ СРСР. На чолі КДБ при РМ СРСР став генерал-полковник І.Сєров, якого М.Хрущов добре знав по спільній роботі в Україні. КДБ при РМ УРСР очолив В.*Нікітченко*.

Наступ на Г.Маленкова М.Хрущов розпочав із січня 1955. 24 січня газ. «Правда» опублікувала статтю Д.Шепілова «Генеральна лінія партії і вульгаризатори марксизму», спрямовану проти Г.Маленкова. Чергова сесія ВР СРСР звільнила Г.Маленкова з посади голови РМ СРСР і призначила на цю посаду людину, яка цілком перебувала під впливом М.Хрущова, — М.Булганіна. Надалі М.Хрущову вдалось усунути до того впливових В.Молотова і Л.Кагановича.

Керівники УРСР зустрічають М. Хрущова на київському вокзалі. 26 квітня 1958.

Восени 1953 були ліквідовані гол. інструменти масового терору — військ. трибунали МВС і Особлива нарада МВС СРСР. Ці позасуд. органи мали право застосовувати в адм. порядку висилку, заслання та ув'язнення громадян. 1954 була створена комісія президії ЦК КПРС із розслідування репресій періоду «Великого терору».

Період від березня 1953 до кінця 1955 можна вважати першим етапом *десталінізації*. Рад. комуніст. система відмовилася від політики масових репресій, проте зберігала їхні наслідки, у т. ч. розвинуту мережу таборів, колоній і тюрем. Процес реабілітації жертв політ. репресій мав вибірковий характер. Д-ва звільнила більше 1 млн в'язнів шляхом амністії. Сотні тисяч в'язнів покинули ГУЛАГ завдяки застосуванню процедури умовно-дострокового звільнення. Проте тих, хто звільнявся, не реабілітували.

Новий етап десталінізації розпочався з XX з'їзду КПРС (1956). Найбільшу зацікавленість у скликанні з'їзду виявляв М.Хрущов, який бажав підтвердити авторитетом найвищого парт. форуму права і повноваження 1-го секретаря ЦК КПРС. Водночас він прагнув понизити в очах делегатів з'їзду та обраних з'їздом членів ЦК авторитет ін. політ. можновладців, щоб утвердитися в ролі вождя. У грудні 1955 М.Хрущов запропонував створити робочі комісії з підготовки з'їзду, у т. ч. «комісію із розслідування діяльності Сталіна». Із запереченнями виступили В.Молотов, Л.Каганович і К.*Ворошилов*, небезпідставно вважаючи, що під ударом опиняться всі соратники вождя.

М.Хрущова підтримали ті члени президії ЦК КПРС, які не мали безпосереднього відношення до сталінських репресій, або ретельно це приховували: А.Мікоян, М.Булганін, М.Первухін, М.Сабуров, О.*Кириченко* і М.Суслов. 25 лютого М.Хрущов виголосив на з'їзді доповідь «Про засудження культу особи». 5 березня президія ЦК прийняла постанову про ознайомлення з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» не лише членів партії, як це було заведено практикою закритих листів, а й комсомольців, «а також безпартійний актив робітників, службовців і колгоспників». Із цією метою доповідь розсилалась у компарт. орг-ції із грифом «Не для друку». 28 березня президія ЦК КПРС прийняла рішення ознайомити з текстом доповіді представників закордонних компартій. Постанова «Про подолання культу особи та його наслідків», яку ЦК КПРС прийняв 30 червня 1956, була більш поміркованим документом, ніж закрита доповідь на з'їзді. Т. зв. культ особи оголошувався проявом особистих недоліків Й.Сталіна.

Після XX з'їзду КПРС прискорився процес реабілітації жертв сталінських репресій. М.Хрущов діяв наступально, через що у президії ЦК КПРС почала формуватись опозиція його владі, очолена Л.Кагановичем, Г.Маленковим, В.Молотовим, М.Булганіним і М.Первухіним. Питання про усунення М.Хрущова від влади 18 червня 1957 було поставлене на порядок денний президії ЦК КПРС, яка втім зібралася не в повному складі. Рішення більшості про усунення М.Хрущова від влади меншість кваліфікувала як держ. переворот. Члени й кандидати у члени президії ЦК не могли перервати засідання, не вирішивши справи, і воно тривало безперервно із 18 до 21 червня. Тим часом апаратні працівники ЦК КПРС викликали до Москви членів ЦК. В ситуації цілковитої таємниці пленум ЦК КПРС працював із 22 до 29 червня. Його учасники підтримали М.Хрущова. Зі складу президії ЦК виключили В.Молотова, Л.Кагановича, Г.Маленкова, М.Первухіна (переведений у кандидати) і М.Сабурова. М.Булганін залишивсь у складі президії ЦК, але на поч. 1958 М.Хрущов відібрав у нього посаду голови уряду. Ключову роль у скликанні червневого (1957) пленуму ЦК КПРС і у боротьбі з «антипартійною групою» відіграв Г.Жуков. Саме тому в листопаді 1957 під час перебування Г.Жукова з візитом у Югославії М.Хрущов скликав черговий пленум ЦК, який позбавив популярного в країні маршала посади члена президії ЦК і усунув його з посади міністра оборони СРСР. Опального маршала звинуватили у згортанні роботи політорганів та військ. рад.

1-й секретар ЦК Компартії України О.Кириченко відіграв

активну роль у червневих подіях. У грудні 1957 він став секретарем ЦК КПРС і фактично очолив роботу секретаріату. Розгром «антипартійної групи» пройшов для сусп-ва майже непоміченим. Її учасники даремно сподівалися на свою популярність у народі. Члени «антипартійної групи» були переведені на другорядні посади.

У листопаді 1956 в Україні була створена комісія для розгляду справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання. В колі її інтересів були питання, пов'язані з поверненням у зх. області УРСР учасників оунівського підпілля і колиш. вояків УПА. На цей час кількість тих, хто повернувся з ГУЛАГу, перевищила 60 тис. осіб. Завданням цієї комісії, яку очолював М.*Підгорний*, було недопущення в Україну «політично непевних елементів». Вона ініціювала появу указу Президії ВР УРСР від 9 листопада 1956, за яким «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля», які були засуджені й відбули покарання, заборонялося повертатись у зх. області УРСР.

У січні 1959 М.Хрущов заявив, що в СРСР більше немає фактів притягнення до суд. відповідальності за політ. злочини. Трохи пізніше він заявив, що у країні не залишилося політ. в'язнів. Це відповідало дійсності лише частково. Справді, фактів притягнення до суд. відповідальності за політ. злочини більше не спостерігалось, але тільки тому, що слідчі кваліфікували політ. «злочини» за ін. статтями.

24 грудня 1959 ЦК КПУ ухвалив постанову «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР». Органи КДБ при РМ УРСР зобов'язувалися «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки». Постанова орієнтувала органи держ. безпеки на ширше застосування «профілактики» і «виховних» методів щодо тих, хто «випадково потрапив на ворожий шлях». 28 липня 1962 по лінії КДБ при РМ СРСР було видано таємний наказ «Про посилення боротьби органів державної безпеки із ворожими проявами антирадянських елементів». Дія його негайно була поширена на Україну спец. рішенням ЦК КПУ. Об'єктами особливої уваги кадебістів ставали молодь та інтелігенція. Отже, практика політ. репресій і політ. нагляду залишалася незмінною. З ліквідацією ГУЛАГу рад. політ. режим не втратив репресивної спрямованості.

Економічні реформи та експерименти

З огляду на очевидне невиконання планів 4-ї п'ятирічки (1956—60) 1958 М.Хрущов заявив, що не варто підбивати підсумків п'ятирічки, а треба розробити перспективний план на 1959—85. Складовою цього плану ставала «семирічка» 1959—65. Щоб затвердити контрольні цифри семирічки, на січень 1959 було скликано позачерговий XXI з'їзд КПРС. За новими планами після виконання семирічки СРСР мав наздогнати США по вир-ву молока і масла на душу населення, а по заг. вир-ву м'яса досягти амер. рівня. За словами М.Хрущова, СРСР вступив у нову смугу істор. розвитку — «період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства», зміст якої полягав у можливості безпосередньо здійснювати завдання побудови матеріально-тех. бази комунізму. Щоби внести більшу ясність у теор. проблеми комуніст. буд-ва і визначити конкретні межі та завдання, було вирішено провести 1961 черговий, XXII з'їзд КПРС.

У жовтні 1961 XXII з'їзд партії урочисто схвалив нову, третю, програму КПРС. Широко пропагований вислів М.Хрущова «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі» знайшов у цьому документі цілковите підтвердження. Постановка настільки утопічних завдань вимагала передовсім реформування неефективного управлінського апарату. Серйозне невдоволення чиновників усіх рівнів викликало прийняте з ініціативи М.Хрущова і закріплене в новому статуті партії рішення з'їзду про систематичне оновлення складу керівних органів. Новий статут держ. партії вимагав, щоб на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС і його президії оновлювався не менш як на чверть, ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів — на третину, окружкомів, міськкомів, райкомів, а також парткомів чи бюро первинних парт. орг-цій — наполовину. Члени керівних парт. органів мали обиратися лише на 3, а секретарі первинних парт. орг-цій — не більше, ніж на 2 скликання підряд. Для обрання на триваліший термін потребувалося не менше $^3/_4$ голосів комуністів, які брали участь у голосуванні.

Взятий курс на лібералізацію суспільно-політ. життя викликав досить істотні зміни в житті та діяльності самої партії. Звісно, послаблення позицій парт. номенклатури не відбулося. Зберігався централізм у побудові держ. партії і самої д-ви. Проте низка ухвалених кер-вом СРСР рішень змінювала режим функціонування компартійно-рад. структур управління. Відбувалося зростання ролі респ. компартійно-рад. субцентрів влади і самих компартій союзних республік. Особливо разюче зросла політ. роль київ. субцентру влади. По-перше, Україна була найбільшою нац. республікою. По-друге, укр. номенклатуру новий вождь партії вважав опорою у боротьбі з конкурентами, коли ті існували, та у здійсненні своєї реформаторської діяльності. Секретаріат ЦК КПРС включив обкоми КПУ до списку парт. органів, яким розсилалися для ознайомлення протоколи президії ЦК КПРС. Окремі документи ЦК КПРС почали виноситися на обговорення місц. орг-цій, навіть первинних.

Продовженням курсу на демократизацію внутрішньопарт. життя стала постанова ЦК КПРС «Про дальше розширення прав ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів, райкомів партії та первинних парторганізацій при вирішенні організаційно-партійних і фінансово-бюджетних питань» (вересень 1958). Проте йшлося тільки про скасування деяких задушливих бюрократичних обмежень, особливо у фінансовій сфері, які раніше зв'язували місц. ініціативу. Щоби справді розширити права низових ланок парт. апарату, треба було відповідним чином звузити права вищих інстанцій, тобто забезпечити суверенність нижчих ланок. Проте такий підхід суперечив принципу «демократичного централізму».

У грудні 1957 М.Хрущов забрав з України О.Кириченка, який відігравав надзвичайно ак-

тивну роль у боротьбі з «антипартійною» групою, і довірив йому важливі функції (фактично — 2-го секретаря) в секретаріаті ЦК КПРС. Вільне місце керівника парт. орг-ції України посів М.*Підгорний*. На грудневому (1957) пленумі ЦК КПУ було вирішено збільшити кількісний склад секретаріату ЦК КПУ до 7-ми осіб. У зв'язку із цим секретарем ЦК став 1-й секретар Дніпроп. обкому партії В.*Щербицький*. Він попрацював на цій посаді недовго і з подачі М.Хрущова у травні 1961 був призначений головою РМ УРСР. У серпні 1962 секретарем ЦК КПУ став колиш. керівник київ. обласної парт. орг-ції П.*Шелест*. У липні 1963 М.Хрущов забрав М.Підгорного в секретаріат ЦК КПРС, а на посаду 1-го секретаря ЦК КПУ було призначено П.Шелеста.

У вересні 1962 М.Хрущов написав записку в президію ЦК КПРС про задуману ним реформу управлінського апарату. Йшлося про перебудову компарт. органів за вироб. ознакою. Метою змін, як зазначалось у відповідних постановах, було забезпечення оперативного і повсякденного парт. кер-ва нар. госп-вом. У межах областей утворювалися дві самостійні, не пов'язані одна з одною парт. орг-ції. Одна з них керувала пром-стю, а друга — сільс. госп-вом. Апаратників, які прихильно ставилися до М.Хрущова, з кожним роком ставало все менше. Проте навіть серед тих, хто зберігав цілковиту відданість 1-му секретареві ЦК КПРС, ця реформа викликала здивування і розгубленість.

У грудні 1962 було прийнято указ Президії ВР УРСР про утворення обласних промислових і обласних сільс. рад депутатів трудящих. Навесні 1963 з'явився відповідний закон. Був зроблений також поділ рад., комсомольських і профспілкових органів на дві частини. Після відставки М.Хрущова у жовтні 1964 нове кер-во одразу скасувало ці нововведення.

1957 М.Хрущов ліквідував більшість органів галузевого керування пром-стю (мін-ва) і підпорядкував вир-во територіальним органам керування. Ця реформа подавалася під гаслом повернення до ленінських ідей, а тому нові органи керування запозичили свою назву у тих, які діяли в рад. республіках у перші пореволюц. роки: «ради народного господарства» («*раднаргоспи*»). Ліквідація керівної вертикалі послаблювала позиції моск. бюрократії, натомість запровадження системи керування по горизонталі посилювало позиції обласних та респ. парт. к-тів, тобто тієї компартійно-рад. периферії, на яку спирався 1-й секретар ЦК КПРС.

У процесі реформування керування нар. госп-вом на території України було створено 11 екон. адм. районів, а у межах всього СРСР — 103. Одночасно ліквідувалося 10 союзних і 115 союзно-респ. мін-в. Зокрема, в Україні було ліквідовано 11 пром. та буд. мін-в, а 2 мін-ва перетворені із союзно-республіканських на республіканські. Більшість пром-сті, розташов. на території України, перейшла у підпорядкування РМ УРСР, рад нар. госп-ва і місц. рад депутатів трудящих. У межах раднаргоспів підпр-ва об'єднувались у трести і комбінати, утворювані за галузевим принципом.

Найбільшим в Україні став Київ. раднаргосп, який об'єднував пром-сть і буд-во 5-ти областей — Київ., Черкас., Кіровогр., Черніг. і Житомирської. Харків. екон. адм. район об'єднував 3 області — Харків., Полтав. і Сумську. До Львів. раднаргоспу входили Львів., Терноп., Волин. і Рівнен. області.

Після утворення раднаргоспів обласні парт. к-ти поділилися на дві групи: які діяли в областях, де існували ради нар. господарства, і ті, в яких таких рад не було. Це означало, що обкоми з раднаргоспами поширювали свій вплив на сусідні області, а обкоми без раднаргоспів потрапляли у принизливу, з погляду перших секретарів, залежність від сусідніх обкомів. На М.Хрущова почали тиснути, щоби він дав дозвіл на розукрупнення раднаргоспів. У трьох випадках Кремль піддався тиску, і в травні 1960 були утворені Крим., Полтав. і Черкас. раднаргоспи.

Політ. доцільність запровадження раднаргоспів відпала вже 1957, разом із крахом «колективного управління». Хаотичність реформ, спрямованих на децентралізацію системи управління, була невипадковою. В рамках командної економіки екон. потреби в них узагалі не було. Навпаки, *командна економіка* мусила лишатися централізованою, щоб не втратити ту єдину перевагу, яку вона мала перед ринковою, — у мобілізаційній готовності. Коли вона одержувала директивні імпульси не з одного, а з багатьох центрів, то ставала хаотичною і невпорядкованою.

Проте М.Хрущов не міг скасувати раднаргоспи, визнавши власну недолугість реформатора. Замість цього він пішов шляхом часткового зміцнення централізованого керування. Над системою керування, побудованою по горизонталі, почала розбудовуватись ін. система, побудована по вертикалі. Це призводило до колосального збільшення керівного апарату, але рятувало майже втрачений галузевий принцип керування, тобто можливість контролювати економіку з єдиного центру. 1960 відбулася концентрація керування раднаргоспами у межах трьох найбільших республік — Росії, України і Казахстану. Зокрема, над 14-ма раднаргоспами України виник центр. раднаргосп — *Українська рада народного господарства* (УРНГ). Указом Президії ВР УРСР від 26 грудня 1962 кількість екон. районів у віданні УРНГ скоротилася вдвічі.

Одночасно з укрупненням раднаргоспів була утворена Рада нар. госп-ва СРСР (Раднаргосп СРСР), яка мала контролювати виконання планів вир-ва в усіх раднаргоспах. 1963 р. М.Хрущов утворив ще одну структуру в керівній піраміді — Вищу раду нар. госп-ва СРСР (ВРНГ СРСР). ВРНГ СРСР контролювала діяльність усіх органів керування нар. госп-вом — Раднаргоспу СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і к-тів, створених замість ліквідованих мін-в.

Ці адм. реформи супроводжувалися наступними змінами у стані економіки України. Базова для України кам'яновугільна пром-сть збільшила видобуток палива із 116 млн т 1955 до 183 млн т 1965. На зламі 1950-х і 1960-х рр. почалася розбудова Львівсько-Волин. кам'яновугільного басейну. Були введені в обіг нові газові й нафтові родовища (Шебелинське, Радченківське, Долинське та ін.). Видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) за 1955—65 зріс із 0,5 до 7,6 млн т, а натурального газу — із 2,9 до 39,4 млрд $м^3$. Центр ваги у видобутку цих видів

палива перемістився від західноукр. до східних (у Черніг., Полтав. і Сум. областях) промислів. Зростання газовидобутку супроводжувалося розгортанням газифікації нар. госп-ва. За семирічку (1959—65) було збудовано і введено в дію 4,7 тис. км магістральних газопроводів: Шебелинка—Брянськ—Москва, Полтава—Кременчук, Дашава—Мінськ—Рига. Україна почала експортувати газ у Польщу.

Динамічно розвивалась електроенергетика. Приріст вир-ва електроенергії забезпечувався здебільшого шляхом введення в дію переважно великих паротурбінних агрегатів. Було збудовано Зміївську ДРЕС потужністю 1,2 млн кВт, введено перші енергетичні блоки на Бурштинській і Криворізькій теплових електростанціях. Зростали потужності діючих електростанцій. Дали струм гідроелектростанції Дніпровського каскаду — Кременчуцька, Дніпродзержинська, Каховська, увійшла в дію перша черга Київ. ГЕС. Заг. встановлена потужність електричних станцій республіки сягнула на кінець 1965 р. 18,9 млн кВт проти 6,5 млн у 1955. Вир-во електроенергії зросло з 30,1 млрд кВт-год у 1955 до 94,6 млрд у 1965. До раніше об'єднаних Донец. і Дніпровської енергетичних систем були приєднані енергосистеми Харкова, Києва, Криму й Одеси. У зх. областях була створена Західноукр. енергосистема, встановлена потужність якої зросла за роки семирічки у 2,6 раза. Вона ввійшла в об'єднану енергосистему «Мир» держав-учасниць *Ради економічної взаємодопомоги* (РЕВ), завдяки чому СРСР дістав можливість експортувати електроенергію. 1965 експорт електроенергії перевищив 1 млрд кВт-год.

Прискорено розвивалася металургійна пром-сть. Важливим напрямом в її розвитку було розширення мінерально-сировинної бази — гірничорудної пром-сті. 1955 став до ладу найбільший в Європі Пд. гірничозбагачувальний комбінат. Видобуток залізної руди зріс із 39,9 млн т у 1955 до 83,9 млн т у 1965. За видобутком залізної руди УРСР вийшла 1965 на 2-ге місце у світі, майже наздогнавши США. За видобутком марганцевої руди (1965 — 4,7 млн т) Україна перебувала на 1-му місці у світі.

Аеропорт «Бориспіль». Будівля аеровокзалу, введена в експлуатацію 1965. Фото 1987.

На Харків. авіазаводі, потужності якого у семирічці швидко розбудовувалися, було налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера ТУ-104. Від 1960 з-д почав випускати досконаліший літак ТУ-124, який використовувався на внутр. і міжнар. авіалініях. Київ. авіац. з-д спеціалізувався на випуску літака АН-24. Він став найпоширенішою машиною свого класу у пасажирських перевезеннях в СРСР і країнах РЕВ. Київ. авіабудівельники створили також найбільший у світі літак АН-22, відомий під назвою «Антей».

Харків. тракторобудівники із 1960 почали випускати швидкісний гусеничний трактор Т-75, а з 1962 — досконаліший в експлуатації трактор Т-74. У роки семирічки вперше було налагоджене автомобілебудування. Кременчуцький автомобільний з-д (КРАЗ) освоїв серійний випуск 4-х типів автомобілів, здатних перевозити від 7 до 12 т вантажів. Запоріз. автомобільний з-д «Комунар», який раніше належав до с.-г. машинобудування, налагодив випуск малолітражних автомобілів «Запорожець». Львів. автобусний з-д із 1963 запустив у серію пасажирські автобуси з поліпшеними системами опалення і керування.

Продукція автомобільної промисловості УРСР: автобус ЛАЗ-695Н та автомобіль «Запорожець» ЗАЗ-965. Фото початку 21 ст.

У легкій і харчовій пром-сті України за семирічку було збудовано більше 300 і реконструйовано понад 400 діючих підпр-в. У числі збудованих — Донец. трикотажна та Червоноградська панчішна ф-ки, швейні ф-ки в Кіровограді, Артемівську, Дрогобичі, Миколаєві, Переяславі-Хмельницькому, Луган. та Васильківська взуттєві ф-ки, Долинський цукровий з-д потужністю 50 тис. ц переробки буряків на добу, Котовський, Заплазький, Горохівський та ін. цукрові з-ди потужністю по 25 тис. ц переробки сировини на добу.

Збір винограду в колгоспі «Жовтнева хвиля» (Запорізька обл.). 1954.

Уперше в широких масштабах на підпр-вах важкої пром-сті (у т. ч. на з-дах військ. профілю) почали виробляти товари нар. споживання, особливо в найбільш динамічній хімічній індустрії, будували спец. цехи. Важка індустрія, яка завжди орієнтувалася на першочергове обслуговування підпр-в військово-пром. комплексу, почала більшою мірою використовувати власні потужності для вир-ва техніки, потрібної легкій і харчовій пром-сті.

В аграрній політиці М.Хрущова спостерігалося переплетення двох протилежних тенденцій — прагматичної та ідеологічної. Внаслідок цього обсяг с.-г. продукції в Україні за період 1950—58 зріс на 65 %, а за період 1958—64 — лише на 3 %. Причини різкого піднесення і такого ж різкого падіння темпів розвитку цієї галузі були тривіальні: д-ва спочатку перерозподіляла на користь села зекономлені на військ. справі гроші, а потім у пошуках коштів для розвитку «великої хімії» знову вивела їх із сільс. госп-ва.

У перші роки після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС динамічний розвиток сільського госп-ва забезпечувався в зерно-

вій частині освоєнням цілинних земель у Казахстані, а в м'ясомолочній — присадибними ділянками колгоспників, частково звільненими від податкового пресу. Громад. госп-во колгоспів не відігравало особливої ролі у зростанні вир-ва.

Нова ініціатива М.Хрущова в аграрній сфері вперше була озвучена у промові на пленумі ЦК КПУ 26 грудня 1957. 31 березня 1958 ВР СРСР ухвалила закон про подальший розвиток колг. ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій (МТС), згідно з яким реформа мусила здійснюватися поступово, з урахуванням особливостей екон. становища колгоспів і особливостей зон і районів СРСР у строки, які мали бути встановлені урядами союзних республік. Трактори і с.-г. машини мали продаватися колгоспам на добровільних засадах за їхніми заявками. Передбачався продаж техніки в розстрочку на кілька років. Проте всі укр. колгоспи змушені були розрахуватися з д-вою вже 1958. Вони купили у д-ви 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато ін. техніки. Попри пільгові умови викуп техніки та її експлуатація непосильним тягарем лягли на слабку економіку колгоспів. Водночас реорганізація МТС перетворилася фактично на їх ліквідацію. Прийнято вважати, що вони були перетворені на ремонтно-тех. станції (РТС). Насправді на РТС була перетворена лише кожна друга МТС, а всі ін. після продажу техніки припинили існування. А 1961 припинили самостійну діяльність і РТС. Вони ввійшли до Всесоюзного об'єднання «Союзсільгосптехніка», у складі якого перетворилися на звичайні ремонтні майстерні.

Посилаючися на амер. досвід і не зважаючи на те, що США розташов. в зовсім ін. кліматичному поясі, ніж СРСР, М.Хрущов на черговому пленумі ЦК КПРС по сільс. госп-ву, скликаному в січні 1955, поставив вимогу істотно розширити посіви кукурудзи. 1-й секретар ЦК КПРС заявив, що до 1960 посівні площі під кукурудзою мають наблизитися до площ освоєної цілини — 28 млн га. У наступні роки під тиском М.Хрущова питома вага кукурудзи у посівах зернових к-р була доведена до 20 %. Це збільшення відбувалося за рахунок посівів озимої пшениці, яка зазвичай давала добрі врожаї.

Чоколовка в Києві — житловий масив, забудований «хрущовками». Фото 1960.

Перед очевидною загрозою голоду керівники Кремля 1963 пішли на закупівлю хліба. У США й Канаді було закуплено понад 12 млн т зерна вартістю в 1 млрд дол. США. Країна потрапила у залежність від імпорту продовольства, якої вже не спромоглася позбутися. Вперше на закупку продовольства було витрачено 1963 р. 372 т золота (із наявного запасу 1082 т). 1965 знову довелося витратити на закупівлю продовольства 335 т золота (із наявного запасу 577 т).

Одним із найістотніших елементів аграрної політики М.Хрущова було обмеження вир-ва на присадибних ділянках колгоспників і робітників радгоспів. Присадибне госп-во заперечувало «комуністичну перспективу» і тому підлягало всіляким обмеженням. На грудневому (1958) пленумі ЦК КПРС М.Хрущов заявив, що значні присадибні ділянки і наявність великої рогатої худоби у робітників і службовців радгоспів стали вагомою перешкодою на шляху розвитку радгоспного вир-ва. Радгоспи мусили купити у своїх робітників і службовців худобу в індивідуальному користуванні та потурбуватися про цілковите забезпечення їхніх потреб в овочах, картоплі, продукції тваринництва, розраховуючись із ними за собівартістю, проте не вище держ. роздрібних цін. Негайно після відставки М.Хрущова всі заходи, які штучно обмежували розвиток присадибного госп-ва, були скасовані. Президія ВР УРСР визнала нечинними держ. документи, що обмежували розвиток особистих підсобних госп-в. Було скасовано укази 1959—63 про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів; про грошовий податок із громадян — власників худоби, які не займалися суспільно корисною працею, та із громадян, котрі утримували худобу з метою особистого збагачення. Указ Президії ВР УРСР від 4 листопада 1964 «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» встановлював, що громадяни можуть мати на одну сім'ю не більше однієї корови, однієї голови молодняку великої рогатої худоби, однієї свиноматки із приплодом або ж двох свиней для відгодівлі, до 20-ти вуликів бджіл, до 5-ти голів овець і кіз разом.

Відмітною рисою комуніст. режиму рад. типу було патерналістське ставлення д-ви до громадян. Нещадно караючи опір чи навіть інакомислення, яке могло викликати опір у майбутньому, рад. д-ва вважала за обов'язок турбуватися про задоволення повсякденних потреб своїх громадян. Власне, в неї не було альтернативи, бо всі члени сусп-ва працювали на держ. чи одержавлених підпр-вах, інших просто не існувало.

У березні 1956 уряд скоротив тривалість робочого дня на 2 години у передвихідні та передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток по вагітності та пологах — із 77-ми до 112-ти календарних днів. У квітні було скасовано закон 1940, за яким робітники не мали права змінювати місце роботи без згоди адміністрації підпр-ва. У травні було встановлено 6-годинний робочий день для підлітків від 16-ти до 18-ти років. Тоді ж була скасована плата за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навч. закладах.

Відповідно до постанови ЦК КПРС, РМ СРСР та ВЦРПС, прийнятої у вересні 1959, підприємства, орг-ції та установи почали переходити на 5-денний робочий тиждень із двома вихідними днями при 8-годинному робочому дні. У вересні 1956 вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям у середньому на 33 %.

У травні 1960 ВР СРСР ухвалила закон про зміну масшта-

бу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10 до 1. У зв'язку із цим вводилися нові гроші зразка 1961. На відміну від реформи 1947, що мала конфіскаційний характер та була здійснена раптово, старі гроші обмінювалися на нові впродовж тривалого часу. Одночасно зі зміною масштабу цін встановлювався золотий вміст карбованця, щоправда надзвичайно завищений порівняно з його реальною купівельною спроможністю.

Найвагомішим елементом соціальної політики М.Хрущова стала пенсійна реформа, здійснена для робітників і службовців у липні 1956. Середній розмір пенсій підвищувався майже на 80 % при скороченні розриву між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян. Обмеження при призначенні пенсій (особливо поширені при призначенні пенсії за віком) цілком скасовувалися. Таким чином, коло осіб, які мали право на держ. пенсію, істотно розширювалося. Встановлювався однаковий для всіх категорій пенсіонерів пенсійний вік: для чоловіків — 60 років, для жінок — 55 років. Уперше закон передбачав одержання пенсій при відсутності повного стажу роботи за віком (звісно у менших розмірах).

15 липня 1964 ВР СРСР встановила держ. систему пенсійного забезпечення колгоспників. Право на пенсію одержували чоловіки у віці від 65-ти років, якщо вони мали стаж роботи не менше 25-ти років, і жінки від 60-ти років при стажі роботи не менше 20-ти років. Фонд соціального забезпечення колгоспників створювався за рахунок відрахувань від доходів колгоспів і щорічних асигнувань по держ. бюджету.

Лібералізація торкнулась і паспортного режиму. М.Хрущов не наважився поширити паспортну систему на все населення сільс. місцевості, проте істотно послабив паспортний режим. Із лютого 1958 почалася поступова паспортизація жителів сіл, передусім приміських. Були запроваджені тимчасові паспорти: їх одержували колгоспники, які виїжджали за оргнабором робочої сили в ін. області й республіки, а також ті, хто виїжджав у місто на постійну роботу чи навчання. Часткове включення сільс. населення у паспортизацію пояснювалося потребами пром-сті в робочій силі.

Перші стиляги. Художник Г. Малаков. 1956.

У 1960-х рр. кількість міських мешканців в Україні зросла з 19 млн у 1959 до 26 млн на 1970. У серед. 1960-х рр. вони вперше перевищили за чисельністю сільс. населення республіки. Міграція у міста становила гол. джерело зростання міськ. населення — 48 %. Природний приріст забезпечив 38 % зростання. Решта (14 %) припала на частку розширення адм. меж міст. Постійне «вимивання» молоді з села позитивно позначалося на темпах зростання пром. вир-ва, проте підривало сільс. госп-во.

Початки дисидентського руху

На поч. 1956 активісти ОУН і бійці УПА, не будучи в силах далі боротися з рад. д-вою, припинили організований опір. Припинення організованої боротьби не означало, що в Україні припинилася будь-яка підпільна боротьба із рад. владою. За рад. джерелами, 1954—59 було вчинено 156 терористичних актів і замахів, мали місце 94 підпали колг. будівель та особистих госп-в активістів, встановлено 5,5 тис. випадків виготовлення і поширення антирад. літератури. Більшість цих проявів відкритої боротьби із владою була віднесена на рахунок ОУН. За 2-гу пол. 1950-х рр. КДБ ліквідував бл. 200 антирад. орг-цій і груп. У зх. областях відбулося 14 відкритих суд. процесів над 51 членом ОУН. 24 бандерівці були засуджені на смерть.

Голова КДБ при РМ УРСР В.Нікітченко підкреслював, що бл. 20 % заарештованих у 2-й пол. 1950-х рр. стали «на шлях злочину» під впливом колиш. членів ОУН та бійців УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури. У зв'язку із цим він доходив висновку про потребу протистояння діяльності зарубіжних центрів ОУН. Перш за все йшлося про паралізацію діяльності таких орг-цій, як «Закордонні частини ОУН» (С.Бандера, Я.Стецько), «Закордонне представництво Української головної визвольної ради» (М.Лебедь, І.Гриньох), «Провід українських націоналістів» (А.Мельник), «ОУН за кордоном» (З.Матла, В.Стахів).

Тим часом у 2-й пол. 1950-х — 1-й пол. 1960-х рр. почало формуватися покоління «шістдесятників». Формування їхнього світогляду відбувалося під впливом XX з'їзду КПРС. Шістдесятники не боролись із політ. режимом, хоча й наполягали на радикальнішій десталінізації, і не піддавали сумніву соціаліст. цінності. Серед них стало популярним гасло «соціалізму з людським обличчям». Вони були переконані у тому, що у співробітництві з властями, за допомогою реформ можна очистити cусп-во від нашарувань доби «культу особи».

Домагаючися радикальніших перетворень, шістдесятники керувалися певними принципами і засадами: верховенство суспільства над д-вою, рівність усіх людей, включаючи найвищих керівників, перед законом, пріоритет прав людини, цілковите засвоєння всіх культ. надбань, які виробило людство, усунення регламентації творчої діяльності тощо. Для шістдесятників в Україні особливо болючими були нац. проблеми. В цілому, проте, вони не могли уявити собі напрям майбутніх радикальних перетворень, особливо у сфері екон. життя.

Починалося *шістдесятництво* із культурництва. Молодь, яка входила в життя, звертала свої погляди на нац. к-ру, виступала на захист рідної мови, популяризувала здобутки літератури і мист-ва в народі, вивчала вітчизн. історію за творами забутих і заборонених учених поч. 20 ст., піддавала нищівній критиці ідеологічні штампи «соціалістичного реалізму». Гострий протест серед шістдесятників викликала політика прихованої русифікації, яку провадив Кремль.

Восени 1959 студенти Київ. театрального ін-ту і консерваторії організували театралізовані групи для співання колядок. Президентом Клубу творчої молоді був обраний Л.*Танюк*. Клуб налагодив творчі стосунки з подібними орг-ціями в Росії, При-

«Стирання меж між містом та селом». Художник Г. Малаков. 1958.

балтиці, Молдові. При театральній секції виник «Другий український театр», який ставив п'єси М.Куліша, Б.Брехта. Із повним аншлагом відбувалися творчі вечори за участю І.*Драча*, Л.*Костенко*, М.*Вінграновського*. Великою популярністю серед міської творчої молоді користувалися лекції з вітчизн. історії, які читали М.*Брайчевський* і О.*Апанович*. Із приходом у Клуб поета В.*Симоненка*, літературознавців І.*Дзюби*, Є.*Сверстюка*, І.*Світличного*, художників А.*Горської*, Л.*Семикіної*, В.*Зарецького* яскраво зазвучала громадян. нота. Восени 1962 Клуб організував комісію для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у *Биківні*. На адресу Київ. міськради був надісланий лист із вимогою створити держ. комісію для розслідування подій кінця 1930-х рр. у Биківні. 1964 Клуб творчої молоді було розпущено.

Клуби творчої молоді виникли у Львові, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах. Навколо львів. клубу «Пролісок» об'єдналася творча молодь всієї Зх. України. Керівниками і молодіжними лідерами клубу були психолог М.*Горинь*, його брат, мистецтвознавець Б.*Горинь*, літературознавець М.Косів, студент І.*Гель*, поет І.Калинець та ін.

Шістдесятники діяли в рамках рад. системи, і система до часу мирилася з їх існуванням, тому що відмовилася від масового терору. Не будучи прямими противниками режиму, вони залишалися нонконформістами і сформували альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Частина їх так і залишилася на позиціях культурництва. Інші піднялися до ідеологічно-політ. протистояння із системою, еволюціонуючи у бік дисидентства і правозахисного руху.

Принциповий поворот у розвиткові укр. руху опору намітився на зламі 1950-х і 1960-х рр.

Обласний музично-драматичний театр у Рівному. Будівництво завершено 1965. Фото початку 21 ст.

Першим на шлях легальної боротьби із політ. режимом став Л.*Лук'яненко*, який зробив спробу створити *Українську робітничо-селянську спілку* (УРСС). Розробляючи програму УРСС, він підкреслив у ній, що боротьба за самостійність України має проводитися не лише легальними агітаційно-пропагандистськими методами, а й суто законним, конституційним шляхом. УРСС фактично не розгорнула будь-якої конкретної діяльності. В листопаді 1960 відбулася тільки нарада, на якій обговорювалася програма, складена, до речі, на цілком марксистській платформі. За звинуваченнями у зраді Батьківщини Л.Лук'яненка приговорили до розстрілу. Пізніше страту Л.Лук'яненку замінили 15-ма роками ув'язнення.

1964 у зх. областях виникла ще одна підпільна орг-ція — *Український національний фронт* (УНФ). Її члени добре законспірувались і довго уникали стеження з боку органів безпеки. В орг-ції налічувалося понад 150 осіб. Протягом кількох років видавався теор. час. *«Воля і Батьківщина»* (вийшло 16 чисел). УНФ робив наголос на легальних методах боротьби за вихід України зі складу СРСР. У керівному ядрі організації були І.Губка, М.Дяк, Д.*Квецко*, З.*Красівський*, М.Мелень.

У серед. 1960-х рр. в Одес. обл. було викрито підпільну орг-цію — «Демократичний союз соціалістів». У справі цього союзу були засуджені директор школи робітн. молоді М.Драгош (до 7-ми років позбавлення волі), учитель цієї школи М.Тарнавський (до 7-ми років), І.Чердинцев (до 6-ти років), а також кілька студентів.

Наприкінці серпня — на поч. вересня 1965 були заарештовані десятки представників творчої інтелігенції: літ. критик І.Світличний, мистецтвознавець Б.Горинь, психолог М.Горинь, худож. П.Заливаха, літературознавець М.Косів, історик В.*Мороз* та ін.

4 вересня 1965 під час прем'єрного показу фільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» молодий літ. критик І.Дзюба заявив, що в Україні відбуваються таємні арешти серед інтелігенції і почав називати прізвища. В залі запанувала розгубленість, хтось спробував увімкнути пожежну сирену. Піднявся В.*Чорновіл* і вигукнув: «Хто проти тиранії — встаньте!» Частина присутніх у залі встала. Це була перша в СРСР за післявоєн. період акція громад. протесту, влаштована інтелігенцією. Влада опинилася перед необхідністю кваліфікувати її і відповідно поставитися до організаторів. Було обрано найбільш толерантний варіант — «провокація», «антигромадський вчинок». І.Дзюбу звільнили з роботи у вид-ві «Молодь», але не заарештували. В.Чорноволу записали сувору догану по комсомольській лінії і запропонували подати заяву про звільнення із газ. «Молода гвардія». В.*Стуса* відрахували з аспірантури в Ін-ті літератури АН УРСР. Співробітників цього ж ін-ту М.Коцюбинську і Ю.*Бадзьо* виключили з партії.

У листопаді 1965 до ЦК КПУ і ЦК КПРС надійшов колективний лист із протестом проти таємних арештів. Його підписали кінорежисер С.Параджанов, композитори В.*Кирейко* і П.*Майборода*, авіаконструктор О.*Антонов*, літератори І.Драч, Л.Костенко, Л.Серпілін. Це була перша колективна заява, яка вимагала відкритого публічного розгляду справи заарештованих. Підписали її не лише шістдесятники, а й відомі своєю лояльністю до режиму представники інтелігенції. Із запитами про долю заарештованих до ЦК КПУ зверталися депутат ВР СРСР М.Стельмах, депутати ВР УРСР А.Малишко і Г.*Майборода*.

Після нетривалого слідства відбулися суд. процеси. Заарештованим інкримінувалася стаття «антирадянська агітація і пропаганда». Вироки були порівняно м'якими: В.Мороз дістав 5 років позбавлення волі, П.Заливаха — 5 років, Б.Горинь — 4 роки, М.Горинь — 6 років. За браком доказів було звільнено І.Світличного, М.Косіва та ін.

У грудні 1965 І.Дзюба надіслав лист на ім'я 1-го секретаря ЦК КПУ П.Шелеста і голови РМ УРСР В.Щербицького. До листа був прикладений рукопис під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Ця праця стала гол. документом в укр. національно-визвол. русі від XX з'їзду КПРС. Офіц. владі І.Дзюба хотів довести, що вона відступила від принципів нац. політики, проголошених у 1920-х рр. Тому рукопис був насичений посиланнями на праці В.Леніна і парт. документи того часу. Рос. і зросійщеній інтелігенції в Україні І.Дзюба до-

водив на неспростовних фактах, що в Україні здійснюється негласна русифікація всього життя й обов'язок її — підняти голос проти такого курсу, щоб не стати співучасниками у неправедній справі. Рукопис І.Дзюби можна назвати маніфестом шістдесятників. Це була програма розв'язання нац. питання саме в рамках рад. системи.

Ініційована Л.Берією, Г.Маленковим і М.Хрущовим «відлига» сягнула кульмінації у жовтні 1961, на XXII з'їзді КПРС. Проте відразу після з'їзду керівники держ. партії почали згортати кампанію. В їхніх виступах недвозначно підкреслювалося: реабілітацію людей не можна підміняти реабілітацією ідей. З кінця 1962 в СРСР розпочався масований тиск на інтелігенцію, яка дозволяла собі «вільнодумство». Ще в серпні 1962 на пленумі ЦК КПУ, присвяченому питанням ідеологічної роботи, були атаковані молоді укр. письменники І.Драч, М.Вінграновський, Л.Костенко та ін. Їх критикували за новаторські пошуки, звинувачували у формалізмі, картали за відхід від класової лінії. Проте широкий наступ на шістдесятників розгорнувсь у зв'язку зі скандалом із приводу влаштованої 1962 у моск. Манежі виставки молодих художників-модерністів, які належали до студії Е.Белютіна.

ЦК КПУ влаштував у квітні 1963 респ. нараду активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників компартійно-рад. апарату. Із доповіддю на ній виступив А.*Скаба*. Позитивно оцінюючи творчість однієї частини молодих письменників (Д.*Павличка*, В.*Коротича*, В.Симоненка), він піддав нищівній критиці творчість інших (І.Драча, М.Вінграновського, Л.Костенко). В Україні заборонні заходи влади викликали появу *«самвидаву»*. За короткий час «самвидав» став цілим явищем у суспільно-політ. житті. У ньому друкувалися не лише твори шістдесятників, а й ін. заборонена література: наук. праці вчених укр. діаспори, твори нереабілітованих письменників 1920-х рр., публіцистика укр. націоналістів.

Доба «застою»

Відставка М.Хрущова була наперед вирішена на засіданні президії ЦК КПРС 12 жовтня 1964. 14 жовтня це рішення підтримав пленум ЦК КПРС.

«Чайна у Франківську». Художник О. Заливаха. 1962.

М.Хрущова звільнили з посади 1-го секретаря ЦК КПРС і голови РМ СРСР, вивели зі складу президії ЦК КПРС. Пленум ЦК завірив кадрові призначення, давно вже вирішені в середовищі президії ЦК: Л.*Брежнєв* ставав 1-м секретарем ЦК КПРС, а О.*Косигін* — головою РМ СРСР. Тільки 16 жовтня в газ. «Правда» була опубл. коротка інформація про пленум ЦК КПРС, який звільнив М.Хрущова від парт. і держ. посад «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я».

Реформи М.Хрущова лише певною мірою сприяли модернізації рад.усп-ва. Проте вони не торкнулися ні політ. режиму, зміст якого не змінився від 1917, ні фундаменту, на якому ґрунтувався цей режим — командної, ізольованої від світ. ринку економіки. Період від падіння М.Хрущова до приходу М.Горбачова публіцисти назвали десятиліттями «застою». Рад. лад у цей час поступово паралізувався системною кризою, яка охоплювала всі сфери і поверхи повсякденного життя.

Екон. реформи М.Хрущова зачепили управлінську сферу, проте не торкнулися самого змісту вир-ва — методів господарювання, які залишалися непорушними із часів сталінської модернізації 1930-х рр. Пошуки механізму господарювання, який забезпечив би підвищення ефективності вир-ва, почалися ще в добу М.Хрущова. Після його відставки потребу здійснення економічної реформи ясно усвідомлював один із найавторитетніших керівників СРСР — О.Косигін. У доповіді «Про поліпшення керування промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислових підприємств», з якою він виступив на вересневому (1965) пленумі ЦК КПРС, містилися заклики до перегляду системи керування. О.Косигін виступав за те, щоби сполучати централізацію кер-ва (після ліквідації раднаргоспів) із розширенням оперативно-госп. самостійності підпр-в. Важливим напрямом реформи ставало посилення стимулювання вир-ва. До реформи на премії та одноразові винагороди витрачалася невелика частина одержаного прибутку. Тепер же замість єдиного фонду підпр-ва утворювалося 3 самостійні фонди — розвитку вир-ва, матеріального заохочення, соціально-культ. заходів і житлового буд-ва. Фонд матеріального заохочення міг формуватися, крім прибутку, із коштів

Спуск судна. Миколаївський суднобудівний завод ім. І.І. Носенка. 1964.

фонду заробітної плати. Лише фонд соціально-культ. заходів і житлового буд-ва мав за джерело тільки відрахування від прибутку. При цьому адміністрація підпр-в отримувала право перерозподіляти кошти між фондом матеріального заохочення та фондом соціально-культ. заходів і житлового буд-ва (у межах 20 % цих коштів).

Перехід на нові методи планування та екон. стимулювання

Черга на міський автобус. Лівобережний масив у Києві, кінець 1960-х рр.

здійснювався поступово. 1966 в Україні перейшло на нові методи лише 100 пром. підпр-в (1,5 % від заг. кількості), які виробляли 8 % валової продукції і давали 18 % прибутку. 1970 кількість таких підпр-в зросла до 8,2 тис. (83 %), на них припадало 92 % обсягу продукції і 90 % одержаного прибутку. Отже, екон. реформа була здійснена майже на всіх пром. підпр-вах протягом 8-ї п'ятирічки (1966—70).

Прийнято вважати, що 8-ма п'ятирічка була найуспішнішою в історії рад. перспективного планування. Зокрема, в Україні випуск пром. продукції збільшився наполовину, а $^2/_3$ цього приросту забезпечувалося підвищенням продуктивності праці. Проте деякі економісти небезпідставно вважали, що держ. статистика прикрасила результати екон. реформи.

Вулична торгівля в Києві. 1982.

Завдяки зусиллям О.Косигіна екон. реформа на рівні підпр-в успішно здійснювалася. Л.Брежнєв, навпаки, виявляв до неї цілковиту байдужість. Тому на вищих щаблях керування реформа одразу забуксувала. Діяльність міжвідомчої комісії при Держплані СРСР, яка проводила реформу, була майже паралізована опозицією керівників багатьох мін-в і відомств. Розширення прав підпр-в не супроводжувалося директивним обмеженням прав мін-в і к-тів — Держплану, Держпостачу, Держкомцін та ін. Не бажаючи добровільно поступатися своїми правами, мін-ва та відомства ігнорували положення про держ. вироб. підпр-во і крок за кроком поверталися до директивного планування: спочатку — продуктивності праці, пізніше — собівартості продукції, а далі — ін. показників, не включених до обов'язкової номенклатури.

Елементи ринку не приживались у плановій економіці. Провал екон. реформи зумовив те, що рад. економіка продовжувала розвиватися старим, екстенсивним, шляхом. Підвищення продуктивності праці чи зменшення матеріалоємності вир-ва, тобто якісні чинники екон. зростання, відігравали другорядну роль. Плани виконувалися за рахунок залучення додаткових кількостей сировини та робочої сили, створення нових потужностей. На відміну від інтенсивних чинників екон. зростання, які не мають меж, тому що забезпечуються науково-тех. прогресом, екстенсивні чинники мали обмежену сферу дії. У міру того, як можливості додаткового залучення у вир-во сировини та робочої сили вичерпувалися, темпи промислового й особливо с.-г. зростання скорочувалися. Середньорічні темпи зростання всіх екон. показників неухильно зменшувалися від п'ятирічки до п'ятирічки.

Макет балістичної ракети біля прохідної заводу «Південмаш» у Дніпропетровську (м. Дніпро). Фото початку 21 ст.

Постійне нарощування вир-ва забезпечувалося за рахунок колосальних природних ресурсів, на які був багатий СРСР. Проте й за цих умов при надзвичайно занижених порівняно зі світ. ринком цінах на енергоносії та ін. природні ресурси темпи зростання народногосп. продукції неухильно скорочувалися.

Структура вир-ва у пром-сті з кожною новою п'ятирічкою все більше деформувалася: всі галузі, включаючи галузі легкої і харчової пром-сті, працювали передусім на військово-пром. комплекс. Військово-пром. комісія при Президії РМ СРСР, яку очолював Д.Устинов, мала колосальну силу і вплив на всі сфери життя. Лише у 1990-ті рр. стало можливим оцінити приблизні масштаби того, що спрямовувалося на оборонні цілі. За деякими підрахунками, 1989 витрати СРСР «на оборону» сягнули 52 % виробленого валового нац. продукту і 73 % виробленого нац. доходу.

Із 1970-х рр. основний вектор народногосп. капіталовкладень спрямовувався на сх., здебільшого на багатий природними ресурсами Сибір. Йшлося про те, щоб якомога швидше перетворити на валюту видобуті корисні копалини. Частка України у капіталовкладеннях скоротилася вдвічі. Єдиний виняток становила електроенергетика, зокрема атомна. Нові електроенергетичні потужності створювалися в Україні з розрахунком на те, щоб задовольнити потреби в електроенергії сусідніх д-в РЕВ. Провідні галузі укр. пром-сті — чорна металургія і вуглевидобуток — розвивалися вкрай уповільнено. За 1970—85 видобуток залізної руди зріс зі 111 до 120 млн т, а прокату чорних металів — із 32,7 до 37,7 млн т. Щороку Донбас давав до 200 млн т вугілля у дев'ятій п'ятирічці, 190 млн т — у десятій — і менше 180 млн т — в одинадцятій. Собівартість видобутку вугілля зростала. Щоб не знижувати різко видобуток, доводилося йти далі під землю. Умови праці шахтарів погіршувались, аварійність здебільшого зростала. Недостатня тех. оснащеність шахт загрожувала життю шахтарів.

Питома вага сільс. госп-ва в народногосп. капіталовкладеннях істотно зросла як по СРСР в цілому, так і по Україні. В УРСР вона становила у дев'ятій і десятій п'ятирічках 28 %, в одинадцятій — 27 %. Порівняно із 2-ю пол. 1960-х рр. сільс. госп-во УРСР споживало 1981—83 у 3,6 раза більше електроенергії, а мінеральних добрив — у 2,6 раза. Істотно зросли держ. поставки комбайнів, вантажних автомобілів, тракторів, с.-г. техніки. Сільс. госп-во України давало більше половини загальносоюзного вир-ва цукру, майже половину соняшнику, бл. $^1/_3$ фруктів і овочів.

Магістральними напрямами розвитку сільс. госп-ва були оголошені електрифікація, хімізація, меліорація і механізація вир-ва. На відповідні програми витрачалося багато коштів, проте вони не поверталось у вигляді істотного приросту продукції. Меліоровані землі засолювалися чи заболочувалися. Насичена хімікатами продовольча продукція ставала небажаною для споживання. Працівники колгоспів і радгоспів були відчужені від засобів вир-ва. Компартійно-рад. апарат, який втручавсь у вир-во, не брав

на себе екон. відповідальності за продиктовані ним же рішення. Держ. органи постійно наполягали на розширенні посівних площ. Це був той самий екстенсивний шлях розвитку, який у цьому разі призводив до все більшої розораності с.-г. земель. Частка розораних земель, які входили до с.-г. угідь, становила в Україні бл. 80 % проти 48 % у Франції і 25 % у США. Найкращі у світі чорноземні ґрунти, якими так славилась Україна, втрачали якісні характеристики. Смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів.

Екологічна ситуація катастрофічно погіршилася після вибуху у квітні 1986 4-го енергоблока на Чорнобильській АЕС. Це була найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Причиною її була низька якість проектування, виготовлення й обслуговування сучасної техніки.

Енергетична криза, що спалахнула у країнах Заходу у 1970-х рр., врятувала рад. економіку від колапсу. Коли ціни на енергоносії на світ. ринку піднялися, Кремль організував стрімке нарощування їх видобутку і буд-во нафтопроводів і газопроводів від Зх. Сибіру до кордонів СРСР з європ. д-вами. За 1971—80 видобуток нафти у Зх. Сибіру зріс із 31 млн до 312 млн т, а видобуток газу — із 9,5 млрд до 156 млрд м^3. У неосвоєному, малопридатному для життя регіоні були зосереджені величезні матеріальні та трудові ресурси, у т. ч. сотні тисяч будівельників з України. На валюту, що надходила за продані енергоносії, закуповувалося продовольство і високотехнологічне устаткування.

1982 було прийнято Продовольчу програму СРСР. У держ. політиці капіталовкладень сільс. госп-во стало пріоритетною галуззю. Проте багатомільярдні вливання у сільс. госп-во не дали бажаного ефекту. Тому доводилося закуповувати продовольство за кордоном. На закупівлю продовольства було витрачено золотого запасу СРСР у 1967 — 50 т, 1972 — 458 т, 1973 — 382 т. Країна все більше починала залежати від імпорту продовольства. 1973 було закуплено 13 % зерна від його вир-ва в СРСР, 1975 — 24 %, 1981 — 41 %.

В СРСР два десятиліття «застою» характеризувалися відчайдушними, проте марними намаганнями підвищити рівень життя населення. Інфляція мала придушений характер, тому що д-ва контролювала рівень цін. Суперечність між платоспроможним попитом і пропонуванням товарів і послуг здебільшого балансувалася не підвищенням цін, а вимиванням продукції з торговельно-розподільчої мережі. Поставала проблема використання грошей, що нагромаджувалися в руках населення. Товарів і послуг, які протистояли грошовій масі, було явно недостатньо. Тому формувався т. зв. відкладений попит: гроші, що осідали на рахунках ощадкас. Заощадження громадян України становили 1980 р. 34,3 млрд крб., а 1986 вони зросли до 54,4 млрд крб.

Темпи житлового буд-ва у містах не встигали за темпами урбанізації. Після 20-ти років по-

Житловий масив Відрадний у Києві. Фото 1967.

силеного житлового буд-ва кожна п’ята сім’я у містах України перебувала в черзі на поліпшення житлових умов. Строки очікування житла в черзі були тривалими. Середня житлова забезпеченість здебільшого не відповідала санітарним нормам.

УРСР у міжнародному контексті 1964—1985

У добу «застою» зовнішньополіт. лінія рад. кер-ва була спрямована на досягнення трьох осн. цілей: по-перше, нормалізувати відносини із д-вами Заходу; по-друге, усунути загрозу розпаду «соціалістичного табору» в Європі; по-третє, активно підтримувати рухи «соціалістичної орієнтації» в усьому світі.

Урядова делегація УРСР зустрічає Ф. Кастро в аеропорту «Бориспіль». 1963.

Нормалізація відносин із д-вами Заходу почалася із Франції, яку президент Ш. де Голль вивів у березні 1966 із військ. орг-ції НАТО. Лінія на розрядку напруженості між Сх. і Зх. продовжилася новою «остполітикою» федерального канцлера В.Брандта. Останній уклав договори з СРСР (серпень 1970) і Польщею (грудень 1970), в яких ФРН визнавала післявоєнні кордони в Європі, у т. ч. кордон між Польщею і НДР. Цей крок зробив можливим укладення угоди чотирьох великих д-в по Зх. Берліну, яка підтверджувала статус-кво (у т. ч. наявність Берлінської стіни) і гарантувала вільний доступ у Зх. Берлін. ФРН і НДР встановили між собою дипломатичні відносини. Для д-в РЕВ відкрився динамічний нім. ринок, який гарантував доступ до прогресивних зх. технологій.

Під час візиту президента США Р.Ніксона до Москви у травні 1972 була започаткована політика «розрядки». Оскільки СРСР наздогнав США за кількістю поставлених на бойове чергування міжконтинентальних ракет, стали можливими переговори про синхронне скорочення озброєнь.

26 травня СРСР і США уклали тимчасовий (на 5 років) договір про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. У період між візитом Р.Ніксона до

Американський автомобіль у Києві. 1982. Фото О. Ранчукова.

Пам'ятник «афганцям» у Хмельницькому. Скульптори М. Мазур і Б. Мазур. Відкрито 2002. Фото початку 21 ст.

Москви і візитом Л.Брежнєва до Вашингтона (червень 1973) було підписано більше 20 угод про співробітництво двох д-н у різних сферах — щодо захисту довкілля, використання ядерної енергії у мирних цілях, спільної косміч. програми тощо. Різко збільшились обсяги радянсько-амер. торгівлі.

Піком політики «розрядки» стало підписання в серпні 1975 керівниками європейських д-в, США і Канади в Гельсінкі (Фінляндія) Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. СРСР досяг мети, якої домагався від завершення II світ. війни: Захід визнав територіальний і політ. порядок, встановлений у Сх. Європі. В обмін на це д-ви Заходу домоглися згоди рад. кер-ва на включення в Заключний акт Конференції з безпеки та співробітництва в Європі статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування. Конкретні форми реалізації цих свобод не встановлювалися. Проте принципове визнання свобод тоталітарною д-вою не могло не позначитися на її суспільно-політ. житті. В СРСР виник правозахисний рух.

Політика «розрядки» була знищена рад. авантюрою в Афганістані. 29 грудня 1979 рад. спецпідрозділи захопили палац афганського правителя і поставили на чолі д-ви маріонеткову фігуру. Радянська 40-ва армія ввійшла в країну й окупувала міста. Почалася війна із партизанами-моджахедами. Спочатку вона була успішною, тому що противник не мав сучасного озброєння. Дуже скоро, проте, араб. д-ви профінансували, а США поставили моджахедам сучасну зброю. У цій війні загинули 14 453 рад. громадянина, у т. ч. до 2,5 тис. — з України. Понад 100 тис. осіб повернулися хворими. Воїни-«афганці» отримали жахливий життєвий досвід і стали для сусп-ва вагомою соціальною проблемою. Серед них було бл. 150 тис. уродженців України.

Театр ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську (нині м. Дніпро). Зведення будівлі завершено 1979. Фото початку 21 ст.

Першорядне значення для Кремля мав контроль над Центр.-Сх. Європою. Проте і тут він стикався із різними проблемами. По-перше, комуніст. режими, що діяли в д-вах регіону, не завжди погоджувалися терпіти диктат Кремля (Югославія, Албанія, Румунія). По-друге, Кремлю доводилось оберігати від знищення насаджені ним політ. режими в Угорщині, Польщі, Чехословаччині. Цілковиту лояльність стосовно Кремля зберігали лише правителі НДР і Болгарії.

Після кривавих подій в Угорщині 1956 Я.Кадару ціною істотної лібералізації політ. режиму вдалося послабити напруженість в сусп-ві. Комуніст. диктатура залишалася непохитною, проте в екон. житті й у сфері к-ри були зроблені істотні поступки. Це забезпечило значно кращі порівняно з ін. д-вами РЕВ умови життя і заспокоїло інтелігенцію.

Навпаки, у Польщі та Чехословаччині постійно наростало соціальне напруження. У Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ) сформувалася впливова група реформаторів, готових будувати «соціалізм із людським обличчям». У січні 1968 кер-во в партії перейшло до реформаторів на чолі з О.Дубчеком. Демократизація порядків усередині КПЧ привела до її швидкого і неконтрольованого перетворення зі знаряддя диктаторської влади на звичайну політ. партію із плюралізмом думок, вільними виборами керівників усіх ланок. Події в Чехословаччині, названі *«Празькою весною»*, непокоїли керівників ЦК КПРС можливістю поширення нових засад на ін. комуніст режими. В ніч на 21 серпня 1968 війська 5-ти д-в Варшавського договору з різних сторін перетнули кордон і за кілька годин окупували Чехословаччину. Керівники ЦК КПЧ на чолі з О.Дубчеком були заарештовані й через 2 дні відправлені до Москви на переговори. Процес «нормалізації» затягнувсь у Чехословаччині на роки.

«Нормалізація» становища в Чехословаччині ще не завершилася, коли почалися події в Польщі. Підвищення цін на продовольство 1970 викликало масові стихійні хвилювання, особливо серед робітн. колективів у балт. портах. Кер-во правлячої Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП) на чолі з Е.Гереком намагалося впоратись із фінансовою кризою за допомогою кредитів, що брались одночасно і від СРСР, і від д-в Заходу. За 10 років зовн. заборгованість сягнула критичних величин. Польс. комуністи 1980 змушені були підняти ціни на товари нар. споживання, щоби мати можливість погашення попередніх кредитів. У відповідь знову збурилася хвиля робітн. протестів. У Гданську утворилася незалежна профспілка «Солідарність». У лавах «Солідарності» опинилися більшість робітників.

У жовтні 1981 1-м секретарем ЦК ПОРП став ген. армії В.Ярузельський, який 13 грудня запровадив у д-ві надзвичайний стан. Осередки «Солідарності» змушені були піти у підпілля, проте зберегли орг. структуру і вплив на населення. Поряд із Костьолом ця профспілка залишалася потужною опозиційною силою, з якою ПОРП мусила рахуватися. Отож В.Ярузельський досить толерантно ставився до нелегальної діяльності «Солідарності», щоб не загострювати і надалі становища у д-ві.

Культурні процеси та освітні зміни

У серед. 1950-х рр. д-ва, щоби подолати відставання від країн Заходу в розгортанні науково-тех. революції, різко збільшила асигнування на розвиток освіти. Попри формалізм, приписки і зайву стандартизацію навчання рівень знань, які надавала рад. школа, був доволі високим. Проте навчально-виховний процес знецінювався заідеологізованіс-

тю дисциплін гуманітарного профілю.

Із 1966 відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС почалося впровадження загальнообов'язкової освіти в обсязі 10-ти класів. Цей процес розтягнувся більше, ніж на десятиріччя. Положення про обов'язкову середню освіту було внесене до Конституції СРСР 1977 і Конституції УРСР 1978. 1984 ВР СРСР схвалила «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Цим законом затверджувавсь єдиний тип середньої школи. Були уніфіковані професійно-тех. уч-ща (ПТУ) різних типів. Тепер усі вони давали поряд із професією заг. середню освіту. Запроваджувалося за бажанням батьків навчання шестиліток.

За 20 років від початку хрущовських реформ кількість україномовних шкіл зменшилася на 8,7 тис. Частка їх скоротилася до 28 %. У Крим. обл. і в Донецьку не лишилося жодної укр. школи. Постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», прийнята у червні 1978, започаткувала новий етап у русифікації нац. школи. Перехід на рос. мову викладання у школах і ПТУ стимулювався шляхом підвищення заробітної плати вчителям, які нею викладали. Велика увага була приділена випуску якісної літератури для учнів і вчителів рос. мовою. Була організована перепідготовка викладачів усіх форм і типів навч. закладів, які провадили заняття рос. мовою.

Мережа установ вищої освіти між 1965 і 1983 збільшилася на 14 одиниць (із 132 до 146). З'явилося два нових ун-ти — у Сімферополі (1972) і Запоріжжі (1985). Утім мережа вищих навч. закладів була розвинутою лише в кількох областях: Харків. (21), Одес. (15), Дніпроп. і Львів. (по 12), Донецькій (10) і в Києві (19). В ін. областях кількість вишів не перевищувала 3—4-х, а у Волин., Закарпат. і Київській (без обласного центру) налічувалося лише по одному вишу. Кількість студентів у вишах зросла із 690 до 853 тис. осіб. Починаючи з 1970-х рр., кількість студентів вечірньої і заочної форм навчання не зростала, але залишалася високою. Зокрема, 1985/86 навч. р. на вечірніх відділеннях вишів навч. 97 тис., а на заочних — 299 тис. студентів. Підго-

«Наймичка». Лінорит. Художниця С. Караффа-Корбут, 1968.

товка спеціалістів на денних відділеннях вишів краще забезпечувалася фінансовими і тех. ресурсами, проте була незадовільною порівняно з високорозвиненими д-вами Заходу.

За два десятиліття АН УРСР поповнилася 20-ма новими н.-д. закладами. 1971 було створено 5 наук. центрів, які об'єднали академічну і вузівську науку — Дніпроп. (із 1981 — Придніпровський), Донец., Зх. (Львів), Харків. (із 1981 — Пн.-Сх.) і Південний (Одеса). Наук. дослідження здійснювали в рамках цих центрів півтори сотні вищих навч. закладів. Щоб наблизити наук. дослідження до вир-ва, АН УРСР почала створювати науково-тех. комплекси, які складалися з ін-тів, конструкторських бюро, дослідних вир-в і дослідних з-дів. У систему Всесоюзної академії с.-г. наук входило 25 ін-тів аграрного профілю, які розміщувалися в Україні. Особливо великих практичних результатів досяг Миронівський ін-т селекції і насінництва пшениці під кер-вом В.*Ремесла*. Виведеними у Миронівці сортами пшениці засівалося до 8 млн га.

Спільними зусиллями науковців АН УРСР, вищих навч. закладів, музеїв, архівів і наук. б-к здійснювалися фундаментальні дослідження в галузі соціогуманітарних наук. Серед найпомітніших праць варто відзначити «Історію української літератури», «Історію української мови», «*Археологію Української РСР*», «*Радянську енциклопедію історії України*», «Історію українського мистецтва». Ідеологічні штампи і неможливість згадувати прізвища репресованих науковців істотно знецінювали ці видання. Особливо великий вплив на істор. краєзнавство справила 26-томна *«Історія міст і сіл Української РСР»*. Цю працю створювали тисячі авторів, а десятки тисяч краєзнавців допомагали їм.

Рад. д-ва також приділяла особливо велику увагу розвитку худож. літератури і кіномистецтва, адже вони мали помітний вплив на сусп-во.

Різкий поворот у суспільно-політ. житті СРСР пов'язувався із чехословац. подіями 1968. В літ. житті України ці події збіглися із цькуванням новаторського за формою і гострого за змістом твору визнаного метра нац. літератури О.*Гончара* «Собор». На березневому (1968) пленумі ЦК КПУ 1-й секретар Дніпроп. обкому партії О.*Ватченко* заявив, що О.Гончар показав рад. сусп-во «у найчорніших фарбах». З О.Ватченком солідаризувався голова КДБ при РМ СРСР Ю.*Андропов*, який стверджував, що «за своїм змістом "Собор" є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність».

У листопаді 1970 на підготовленому ЦК КПУ розширено-

«Сова-доля». Керамічне панно. Художниця Г. Севрук, 1969.

«Аттіла» [за мотивами роману Івана Білика «Меч Арея»]. Художник І.-В. Задорожний, 1979—1983.

Ескіз мозаїки «Прапор перемоги» для музею в Краснодоні (Луганська обл.). Художники А. Горська, В. Зарецький, В. Смирнов.

му пленумі Спілки письменників України розгромній критиці були піддані твори Р.Андріяшка, І.Чендея, В.Дрозда та ін. авторів. Після того, як у березні 1973 письменницьку орг-цію очолив В.*Козаченко*, зі Спілки було виключено О.*Бердника*, І.Дзюбу, М.Лукаша, Б.Чичибабіна та ін. Видатного рос. письменника В.*Некрасова*, який постійно мешкав у Києві, вислали за кордон. Лише 1979, коли завершилася політ. кар'єра гол. укр. парт. ідеолога В.*Маланчука*, а Спілку письменників України очолив П.*Загребельний*, тиск властей на літ. процес дещо послабився.

Олімпійські боги та богині. Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського. Художник А. Базилевич, 1957—1967.

Технологія виготовлення і допуску в прокат фільмів була зорієнтована на те, щоб у кінотеатрах панувала рос. мова. Фільм не вважався виготовленим, поки його не приймала моск. комісія. Отже, фільми, які були створені укр. мовою, для комісії доводилося дублювати російською. Режисери, які поспішали вийти у прокат, вважали за краще виготовляти фільм одразу рос. мовою. Внаслідок цього із двох десятків фільмів, які щорічно ставилися на студії ім. О.Довженка, лише два-три виготовлялися укр. мовою. Інші дублювалися укр. мовою тільки тоді, якщо їхня прокатна доля була успішною. Дублювати укр. мовою імпортні фільми було неможливо, оскільки їх закуповували й одразу перекладали на рос. мову загальносоюзні орг-ції. Для перекладу філь-

Кадр з мультфільму «Пригоди капітана Врунгеля». Режисер Д. Черкаський, студія «Київнаукфільм», 1976—1979.

Кадр із кінофільму «Білий птах з чорною ознакою». Режисер Ю. Іллєнко, кіностудія ім. О. Довженка, 1970.

мів рад. вир-ва, виготовлених в ін. республіках, не існувало відповідних структур.

Всі ці причини — екон., технологічні й організаційні — призводили до того, що у міських і сільс. кінотеатрах України панувала рос. мова. 1980 діючий фільмофонд налічував 2967 фільмів, із них лише 235 — україномовних. Більшість фільмів українського вир-ва знімали на кіностудії ім. О.Довженка. Тут працювала плеяда талановитих режисерів, фільми яких увійшли в історію світ. кіномистецтва, — Л.*Биков*, А.Буковський, В.*Івченко*, Ю.*Іллєнко*, Т.*Левчук*, М.*Мащенко*, О.Муратов, К.*Муратова*, Л.*Осика* та ін. В Україні склався жанр «поетичного кіно», що викликав найбільші підозри у чиновників, які стежили за «ідеологічною чистотою» кіномистецтва. У цьому жанрі був виконаний, зокрема, і фільм С.Параджанова «Тіні забутих предків». Помітним у кіномистецтві явищем став фільм режисера В.Денисенка «Сон» за сценарієм Д.Павличка (за участю В.Денисенка). Роль молодого Т.Шевченка зіграв у ньому найяскравіший кіноактор цієї доби — І.*Миколайчук*. Після своїх перших акторських ролей (зокрема й у фільмі С.Параджанова «Тіні забутих предків») І.Миколайчук як режисер поставив два яскравих фільми — «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон-ХХ».

За дорученням П.Шелеста Київ. міськком КПУ взимку 1965/66 здійснив глибоку перевірку «окремих питань творчої роботи та фінансово-господарчої діяльності» кіностудії ім. О.Довженка. Комісія зайнялася передусім видатними зразками студійної кінопродукції — фільмами «Криниця для спраглих» (автор сценарію — І.Драч, реж. — Ю.Іллєнко), «Звірте свої годинники» (сценарій Л.Костенко, реж. — В.Ілляшенко) і «Київські фрески» (автор сценарію і реж. — С.Параджанов). Результатом перевірки стала закрита постанова політбюро ЦК КПУ «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії імені О.Довженка» від 30 червня 1966.

У грудні 1966 в Києві виникла нова добровільна громад. орг-ція — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Завданням т-ва було залучення населення до участі в охороні пам'яток історії, археології, арх-ри, мист-ва, літератури і писемності, етнографії, нар. творчості. Завдяки тому, що т-во очолив заст. голови РМ УРСР П.*Тронько*, воно незабаром перетворилося на доволі розгалужену структуру, що налічувала понад 70 тис. первинних орг-цій, із сотнями нар. ун-тів і тисячами лекторіїв і кінолекторіїв. Навколо т-ва об'єдналися багато авторитетних діячів науки, к-ри й освіти, ентузіастів краєзнавчого руху, мистецьких колективів (на правах колективного членства). Серед активних працівників товариства були письменник О.Гончар, скульптор І.*Гончар*, історики Ф.*Шевченко*, М.Брайчевський і О.Апанович, архітектор Г.*Логвин* та ін. Т-во домагалося музеєфікації пам'яток Чигирина, Суботова та Холодного Яру, буд-ва етногр. музею під відкритим небом в околицях Києва, створення меморіального комплексу на о-ві Хортиця.

Самим напрямом своєї діяльності Т-во охорони пам'яток історії та к-ри було покликане піклуватися про старовину. Поза тим, заслухавши в жовтні 1972 питання про його діяльність, політбюро ЦК КПУ визнало, що в роботі цієї громад. орг-ції «мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях». У цій же постанові зазначалося, що до т-ва потрапляють люди «сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами». За результатами вивчення питання про діяльність т-ва політбюро ЦК КПУ відшукало серйозні «ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки» в роботі Музею нар. арх-ри і побуту у Пирогово (під Києвом). Працівників музею звинуватили у «замилуванні патріархальною старовиною».

Дисидентський та правозахисний рух

Сусп. значимість дисидентського руху попри всі спроби інформаційної блокади з боку д-ви зростала з року в рік. Тим більше, що інформаційна блокада була відносною. Наприкінці 1960-х рр. на СРСР вели радіопередачі 35 станцій із заг. обсягом програм бл. 200 годин на добу. 7 радіостанцій транслювали програми укр. мовою: «Голос Америки», «Свобода», «Рома» (Рим), «Ватикан», станції Канади, Іспанії, Монте-Карло.

У серпні—вересні 1965 були заарештовані десятки людей за звинуваченням в антирад. діяльності. Суд. процеси над ними почались із січня 1966. Перший із них відбувся в Луцьку, де у відкритому засіданні обласний суд розглянув справу В.Мороза і Д.Іващенка, звинувачених у проведенні націоналістичної агітації і пропаганди. В лютому 1966 в Івано-Франківську відбувся процес над учителем М.Озерним, якого на суді примусили покаятися фактично у тому, що він прищеплював учням любов до рідної мови і к-ри. Процес над худож. П.Заливахою в Івано-Франківську вперше відбувавсь як закритий. У березні 1966 відбулися процеси в Києві та Львові.

Завершував цю низку політ. процесів закритий суд над М.Осадчим, М.Зваричевською і братами Горинями, що відбувсь у Львові в серед. квітня 1966. На цей процес із Києва приїхали І.Дзюба, І.Драч, Л.Костенко, М.Холодний та В.Чорновіл. По враженнях суду В.Чорновіл написав книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій аналізувалися результати суд. процесів перших місяців 1966. Книга стала одним із перших зразків укр. «самвидаву».

22 травня 1966, в день відзначення пам'яті Т.Шевченка, біля пам'ятника поету поблизу Київ. ун-ту зібралося до 150 осіб. У маніфестації брали активну участь А.Горська, І.Світличний, В.Лобко та ін. Звучали вірші Т.Шевченка, В.Симоненка, Л.Костенко. Наступного року, не зважаючи на «роз'яснювальну роботу», яку компарт. к-ти і кадебісти провели у колективах творчої інтелігенції і серед студентів, біля пам'ятника зібралося ще більше людей. За розпорядженням керівників міськкому партії пізно ввечері міліція заарештувала кількох учасників маніфестації. Це спричинило стихійну маніфестацію та протистояння з охороною правопорядку. Конфлікт розв'язався після звільнення арештованих.

У березні 1966 на адресу XXIII з'їзду КПРС надійшов меморандум «Українського національного фронту» (УНФ) із вимогами припинити русифікацію України і переслідування укр. інтелігенції. Через рік кадебістам вдалося натрапити на слід цієї підпільної орг-ції і заарештувати 8 осіб, які входили до її складу. Виявилося, що в активі УНФ перебувало бл. 200 осіб із Львів., Івано-Франк., Кіровогр., Донецької та ін. областей. Метою УНФ була агітація за вихід України з СРСР й утворення самостійної демократ. д-ви. До складу УНФ входило чимало колиш. підпільників: З.Красівський, М.Мелень, І.Губка, Г.Прокопович, М.Качур, Тільницький та ін. Незважаючи на те, що УНФ провадив виключно агітаційну діяльність, уникав збройної боротьби з режимом, керівники орг-ції отримали максимальні терміни ув'язнення.

1968—69 рр. в Україні пройшла серія арештів і суд. процесів у зв'язку із протестами проти вторгнення військ д-в Варшавського договору в Чехословаччину.

У січні 1970 укр. «самвидав» поповнився першим неперіодичним виданням журнального типу — час. *«Український вісник»*. Його ініціатором і гол. редактором став В.Чорновіл. До редакції входили також М.Косів і Я.Кендзьор. У випуску перших двох номерів «Українського вісника» взяв активну участь В.Мороз. Зі Львова в Київ журнал перевозив Я.*Дашкевич*, поширювали його номери у Києві З.Франко, І.Світличний, В.Лісовий та ін. Власних кореспондентів журнал мав у багатьох обласних містах України. Протягом 1970—71 вийшло 5 номерів «Українського вісника», із них чотири були переправлені за кордон, розтиражовані та використані в радіопередачах на Україну.

28 червня 1971 ЦК КПРС прийняв таємну постанову «Про заходи із протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». У липні 1971 з аналогічною постановою, яка спиралася на місц. матеріал, виступив ЦК КПУ. Найнебезпечнішими вважалися в цій постанові праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В.Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В.Чорновола, «Собор у риштуванні», «На свято жінки» Є.Сверстюка. Протягом січня 1972 за звинуваченнями у шпигунській діяльності заарештували В.Чорновола, І.Стасів-Калинець, І.Геля, С.Шабатуру, М.Осадчого, І.Світличного, Є.Сверстюка, З.Франко, Л.Плюща, В.Стуса та ін. Друга хвиля арештів відбулась у квітні 1972. Серед заарештованих у цій партії опинився й І.Дзюба. Протестні акції «підписантів» придушувалися під час арештів 1972 одразу. КДБ активно використовував психіатричні лікарні як метод боротьби із дисидентським рухом. За період від поч. 1967 до серед. 1971 в Україні за антирад. пропаганду та агітацію, «розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад» у суд. та позасуд. порядку, через правоохоронні та мед. органи було примусово госпіталізовано 249 громадян.

Підписання 1 серпня 1975 СРСР *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі* означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини і визнавав політ. свободи. Дотримання або ж недотримання цих прав і свобод ставало питанням не лише внутрішньої, а й міжнар. політики. Спираючися на міжнар. гарантії, дисиденти могли тепер відкрито відстоювати право на інакомислення. У травні 1976 акад. А.Сахаров скликав прес-конференцію, на якій оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР. Установчий документ Моск. Гельсінської групи підписали 11 дисидентів — О.Боннер, О.Гінзбург, П.*Григоренко*, А.Марченко, Ю.Орлов та ін. Моск. гельсінська група заявила, що вважає за обов'язок стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувався гуманітарних статей Заключного акта. Група мала намір збирати від громадян інформацію про порушення цих статей і знайомити з нею громадськість та уряди держав-учасниць Гельсінської наради.

Услід за моск. правозахисною групою в листопаді 1976 утвори-

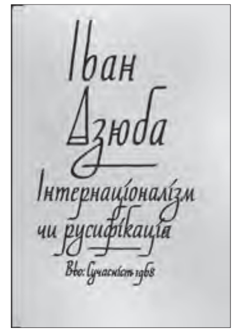

І. Дзюба. «Інтернаціоналізм чи русифікація». Обкладинка. Видавництво «Сучасність» (Мюнхен), 1968.

лась *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*, або ж скорочено — Укр. Гельсінська група. Засновниками Укр. Гельсінської групи були письменник-фантаст О.Бердник, генерал-майор П.Григоренко, І.*Кандиба* і Л.Лук'яненко (останні двоє повністю відсиділи свій 15-річний термін ув'язнення), О.*Мешко*, М.Матусевич, М.*Маринович*, О.*Тихий*, Н.Строката-Караванська, письменник М.*Руденко*.

У січні 1977 із санкції Ю.Андропова і ген. прокурора СРСР Р.Руденка О.Тихого і М.Руденка заарештували. Пізніше, після процесів 1978—81, відбулося ще кілька репресивних процесів над дисидентами.

Правозахисний рух тривав до розпочатої М.Горбачовим нової кампанії десталінізації. У 2-й пол. 1980-х рр. дисиденти влилися в широкий громад. рух, що виник у рамках оголошеної у політбюро ЦК КПРС «перебудови», проте швидко переріс її рамки.

Спроби реформ у СРСР у середині 1980-х рр. Завершення «холодної війни»

Прихід до влади після смерті Л.Брежнєва 1982 Ю.Андропова розпочав хвилю реформ, спрямованих на подолання глибокої системної кризи, наявність якої в СРСР ставала дедалі очевиднішою. Одразу після обрання на посаду ген. секретаря ЦК КПРС у програмній статті «Карл Маркс і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» він заперечив можливість швидкої побудови комунізму і заявив, що СРСР мусить довго вдосконалювати розвинутий соціалізм, який об'єктивно є окремим істор. етапом.

Запроваджувати в життя заходи реформаторського характеру Ю.Андропов починав вельми обережно. Обережність проявлялась у тому, що для реформаторських експериментів генсек вважав достатнім найнижчий рівень — підпр-во. Зокрема, вважалося за потрібне активізувати роботу вироб. нарад на підпр-вах. У червні 1983 з'явився закон про трудові колективи. Їм було дозволено брати участь в обговоренні планів і визначенні принципів витрачання фондів оплати праці. Проте рекомендації вироб. нарад здійснювали вже наявні керівні структури — адміністрація, партком, профком і комсомольська орг-ція. Ці структури діяли

Міжконтинентальна балістична ракета комплексу Р-36М (у класифікації НАТО — SS-18 «Сатана»), нині експонат Музею ракетних військ стратегічного призначення (Миколаївська обл., Первомайський район). Розробник — КБ «Південне» (м. Дніпро).

на засадах «демократичного централізму». Закон не створив інститутів самоуправління і залишився мертвонародженим.

У липні 1983 була прийнята урядова постанова «Про додаткові заходи щодо розширення прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості у плануванні й господарській діяльності і щодо посилення їхньої відповідальності за результати роботи». Цією постановою розширялися права керівників підпр-в у витрачанні фондів, що існували з часів косигінської реформи, — передусім фонду розвитку вир-ва і фонду розвитку техніки. У серпні ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу в народному господарстві». Було визнано за необхідне (не відразу, а за 1985—87) здійснити переведення підпр-в, об'єднань і орг-цій сільс. госп-ва, буд-ва, транспорту і матеріально-тех. постачання на госпрозрахункову систему організації робіт щодо створення, освоєння і запровадження нової техніки. Вважалося, що пром-сть у серед. 1980-х рр. налагодить вир-во продукції, яка за показниками «відповідатиме кращим світовим зразкам».

Проте «команда реформаторів» Ю.Андропова, до якої входив і М.*Горбачов*, не встигла відразу утвердитися на парт. Олімпі. 9 лютого 1984 Ю.Андропов помер, а наступного дня відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому за пропозицією М.Тихонова, підтриманою ін. членами брежнєвського клану, наступним ген. секретарем став противник реформ К.*Черненко*. Щоправда, вже 10 березня 1985 К.Черненка не стало, а розстановка сил у політбюро ЦК робила єдиним реальним претендентом на владу М.*Горбачова*.

У доповіді на пленумі ЦК КПРС М.Горбачов звернувся до партії і народу із програмою реформ. Зокрема, він ставив завдання домагатися прискорення темпів екон. розвитку з таким розрахунком, щоб до 2000 р. наздогнати США за рівнем пром. вир-ва. Резервами прискорення називалися зміцнення дисципліни на вир-ві та розширення участі трудящих у керуванні вироб. процесом. Визначальною умовою екон. ривка вважалася науково-тех. революція: перехід до принципово нових технологічних систем, використання техніки останнього покоління, яка давала найбільшу ефективність.

З подачі нового генсека квітневий пленум ЦК кадрово зміцнив своє реформаторське крило. Членами політбюро стали В.Чебриков, Є.Лігачов, М.Рижков, згодом — Е.Шеварднадзе. На поч. квітня у Москві опинивсь і 1-й секретар Свердловського обкому КПРС Б.*Єльцин*. Лютневий (1986) пленум ЦК КПРС обрав Б.Єльцина кандидатом у члени політбюро.

У зв'язку з тим, що А.Громико став головою Президії ВР СРСР, звільнилася посада міністра закордонних справ, яку він займав із 1957, тобто після усунення В.Молотова М.Хрущовим. На цю посаду М.Горбачов порекомендував кандидатуру Е.Шеварднадзе, який не мав спец. освіти, зробив кар'єру в комсомольських органах Грузії, потім працював у МВС республіки. 1972 він став 1-м секретарем ЦК Компартії Грузії, 1978 — кандидатом у члени політбюро ЦК КПРС. Доручення людині з такою біографією обов'язків міністра закордонних справ означало лише одне: М.Горбачов сам бажав виконувати ці обов'язки та безпосередньо спілкуватися з лідерами ін. д-в.

На момент приходу М.Горбачова до влади витрати СРСР «на оборону» доходили до 52 % від валового нац. продукту. За цих умов змагатися далі з американцями на Землі й у космосі було неможливо. Гонка озброєнь загнала СРСР у глухий кут. Тим часом американці готувалися витратити десятки мільярдів доларів на програму «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ), яка мала захистити США від атаки рад. міжконтинентальних ракет. Заснована на найновіших

космічних технологіях, програма СОІ стала відомою під назвою програми «зоряних війн». За таких умов 24 березня М.Горбачов звернувся до президента США Р.Рейгана з посланням, про яке не повідомлялося в рад. пресі: «Наші країни різні за своїм суспільним ладом, за панівною в них ідеологією. Проте нам здається, що це — не причина для ворожнечі. Кожна суспільна система має право на життя, і свої переваги вона мусить доказувати не силою, не воєнним шляхом, а на ниві мирного змагання з іншою системою».

Після трьох зустрічей між Р.Рейганом і М.Горбачовим упродовж 1985—87 було укладено угоду про знищення ядерних ракет середньої і малої дальності. СРСР зобов'язувався демонтувати і знищити впродовж 3-х років 1752 ракети, американці — 869. Обидві сторони домоглися порозуміння у проблемі взаємного контролю. Значення цієї угоди полягало у тому, що вперше розпочався реальний процес роззброєння. Реальне роззброєння відповідало інтересам обох сторін.

1987 вийшла у світ книга М.Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Книга проголошувала пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. М.Горбачов підкреслював, що три групи д-в — капіталіст., соціалістичні й ті, що розвиваються, — належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги військ. засобами. Він закликав відмовитися від практики оцінки міжнар. подій крізь призму конфронтації між Сх. і Зх. Щоб розв'язати наявні глобальні проблеми людства, треба відмовитися від конфронтації військово-політ. блоків, згладжувати суперечності між класами і політ. партіями. «Нове мислення» стало теор. обгрунтуванням для тих вимушених кроків, які робив СРСР на світ. арені, щоби зменшити тягар зобов'язань наддержави. Вслід за розв'язанням проблеми ядерних ракет середньої і малої дальності керівники КПРС покінчили із безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 розпочалося виведення рад. військ із цієї країни.

«Нове мислення» не узгоджувалось із силовими методами утримування країн Центр.-Сх. Європи в рамках рад. імперії. Якщо раніше Кремль не зупинявся перед застосуванням сили, щоби зміцнити при владі насаджені в цих країнах тоталітарні режими, то в ситуації, що склалась у 2-й пол. 1980-х рр., зробити це було неможливо. Національно-визвольний рух, який охопив Центр.-Сх. Європу, призвів до розпаду Орг-ції Варшавського Договору і Ради екон. взаємодопомоги. Влітку 1990 Кремль дав вимушену згоду на об'єднання Німеччини. Ялтинський поділ Європи почав відходити у минуле. Наслідком стали демократ. революції у Центр.-Сх. Європі, названі «оксамитовими».

Задумана властями реформа зазнавала істотних змін у ході її здійснення. Фундаментальність змін призвела до втрати первинного змісту тієї політики, яку провадила д-ва. Перебудовна політика М.Горбачова була задумана як «революція згори». Найголовніша особливість такої революції полягала в тому, що вона здійснювалася бюрократичними засобами. Та вже через півтора-два роки бюрократична «революція згори» перетворилася на системну кризу комуніст. режиму.

У перебудовному процесі розрізняють 3 етапи. Перший із них визначається як період порівняно оптимістичного бачення «революції згори». Реформатори вважали тоді, що вони отримають потрібні результати «малою кров'ю», не міняючи корінних засад і принципів організації сусп-ва. Цей етап охоплював 2 роки (1985—86) і проходив під гаслом «Більше соціалізму!». Другий етап мав уже ін. лейтмотив — «Більше демократії!». Він визначався провалом започаткованих Кремлем екон. реформ і пробудженням сусп-ва від політ. летаргії під впливом політики гласності (1987—88). Другий етап теж контролювавсь ініціаторами реформ. Керування д-вою і контроль над сусп-вом цілком перебували в руках центру, природа та режим діяльності якого не зазнавали будь-яких істотних змін. Третій етап «перебудови» (1989—91) можна назвати її крахом. «Ініціатива верхів» не зімкнулась, як сподівався на це М.Горбачов, із масовим рухом знизу. Не контрольовані компарт. апаратом вибори в органи держ. управління змінили обличчя політ. режиму. Внаслідок розщеплення компартійно-рад. влади на владу компарт. к-тів і владу рад. органів диктатура почала зникати. Це спричинило повалення панування д-ви над сусп-вом, тобто суверенізацію сусп-ва.

Розпад авторитарно-тоталітарної д-ви призвів до вирішального послаблення централізованого держ. керування, яке виявилось у протистоянні між загальносоюзним центром і новими центрами рад. влади в союзних республіках (у т. ч. — в Рос. Федерації). Це протистояння в нац. республіках набуло характеру національно-визвол. руху.

Гол. гаслом перебудовної політики стала гласність. Гласність ще не означала повної свободи слова, проте значною мірою вже наближалася до неї, особливо на останньому етапі «перебудови». Щоб забезпечити проведення політики гласності у ЗМІ, до кер-ва газетами були залучені шістдесятники. Колосальну роль у розкріпаченні свідомості відіграли т. зв. перебудовні видання — «Московские новости», «Огонек», «Известия», «Аргументы и факты», «Комсомольская правда», «Юность», «Новый мир» та ін. Вони друкували надзвичайно гострі матеріали і користувалися постійно зростаючим попитом, у т. ч. в Україні.

На XIX конференції КПРС було висунуто ідею утворити загальносоюзне історико-просвітницьке т-во «Меморіал», покликане розібратись із «білими плямами» рад. історії. У серпні 1988 у Москві відбулося засідання оргкомітету т-ва. Засновниками його стали творчі спілки кінематографістів, архітекторів, театральних діячів, художників, редакції ж. «Огонек» і «Литературной газеты». Громад. к-т всесоюзного «Меморіалу» очолили письменники Г.Бакланов і В.Биков, академіки Д.Ліхачов і А.Сахаров, історики Ю.Афанасьєв і Р.Медведєв, драматург М.Шатров та ін.

Установча конференція Укр. добровільного т-ва «Меморіал» відбулася в Києві 4 березня 1989. Його фундаторами стали творчі спілки — письменників, кінематографістів, художників, діячів театру, архітекторів, композиторів, редакції часописів «Пам'ятки України» та «Філософська і соціологічна думка», Ін-т історії та Ін-т літератури АН УРСР, укр. відділення Філос. т-ва СРСР і

Соціологічного т-ва СРСР. Місц. орг-ції «Меморіалу» розбудовувалися незалежно від центральної. Інколи на місцях виникали по дві орг-ції — від владних і опозиційних структур. Найрадикальніші позиції займав утворений у травні 1989 львів. «Меморіал» на чолі з акад. АН УРСР І.*Юхновським*.

У вересні 1987 була створена комісія політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями 1930—40-х і поч. 1950-х рр. Комісія продовжила роботу, розпочату в добу М.Хрущова (за 1954—61 було реабілітовано понад 700 тис. осіб). За 1988—89 і 1-шу пол. 1990 вона реабілітувала понад 1 млн осіб. Майже одночасно із центральною почала діяти комісія політбюро ЦК КПУ на чолі із 2-м секретарем ЦК В.*Івашком*.

Період активного повернення сусп-ву істор. правди був часом прозріння для значної частини укр. політ. і творчої еліти. Під впливом гласності мінялися люди, які входили до номенклатури, у т. ч. до її вищих ешелонів.

На кінець 1987 більшість членів політбюро ЦК становили вже діячі, рекомендовані в цей орган влади М.Горбачовим. Утім саме в їхньому середовищі формувалась опозиція курсу на продовження і поглиблення реформ. М.Горбачов розумів, що в недалекому майбутньому може опинитись у меншості й тоді більшість членів політбюро, спираючися на осн. склад ЦК КПРС, поставить питання про заміну ген. секретаря. Спиратися за цих умов у реформаторській діяльності на керівну верхівку партії ставало небезпечним. Потрібно було розширити політ. базу перебудовного курсу. Так М.Горбачов і його радники підійшли до ідеї конституційної реформи.

Групу радикалів у політбюро ЦК очолював О.Яковлєв, групу консерваторів — Є.Лігачов. До консервативного крила реформаторів належали В.Воротніков, В.Чебриков, Л.Зайков, до реформаторів-радикалів — Е.Шеварднадзе і М.Рижков. Ін. члени політбюро ЦК не мали чітко окресленої позиції.

На лютневому (1988) пленумі ЦК КПРС на перший план висунулись ідеологічні аспекти політики перебудови. Пленум ЦК зробив спробу дати відповідь на питання: чи не відбувається відступ від соціалізму? Відповідь була нібито переконливою: від того, що було завойоване і створене, ми не відступаємо ні на крок, а відмовляємося лише від догматичної, бюрократичної і волюнтаристської спадщини, прагнемо відродити ленінське обличчя соціалізму. Тим часом за ініціативи Є.Лігачова редакція газ. «Советская Россия» 13 березня 1988 опублікувала статтю викладача одного із ленінгр. вишів, хіміка за фахом Н.Андрєєвої «Не могу поступиться принципами». Приводом до написання статті були п'єси М.Шатрова, які, на думку Н.Андрєєвої, очорнювали постать В.Леніна. Фактично ж стаття була спробою сформулювати ін. ідеологічну платформу перебудовної політики. Не відмовляючись від цієї політики, Н.Андрєєва і ті, хто стояв за нею, пропонували звіряти її курс із цінностями соціалізму і покласти край очорненню рад. історії у центр. газетах і журналах.

З великим запізненням, 5 квітня, «Правда» надрукувала програмну статтю від редакції — «Принципи перебудови: революційне мислення в дії». Автори її, передусім О.Яковлєв, відмовлялися виправдовувати політ. «деформації», тобто державний терор 1930-х рр. посиланнями на екстремальні умови. Виступ «Советской России» розглядавсь як «маніфест антиперебудовних сил». Після цього інциденту вплив Є.Лігачова на держ. політику послабився. Відповідно зріс вплив О.Яковлєва. У кінцевому підсумку стаття Н.Андрєєвої створила сприятливу ситуацію для ухвалення XIX партконференцією радикальних рішень із реформування політ. системи.

Попередня, XVIII, партконференція відбулася в лютому 1941, тобто майже за півстоліття до цієї. М.Горбачов згадав напівзабуту форму парт. діяльності, щоб не збирати позачергового з'їзду і тим уникнути елементів сенсаційності. Передбачалося з максимально широким залученням компарт. керівників усіх рангів обговорити й ухвалити задумані командою реформаторів зміни у політ. житті країни. Політ. реформа конституційного масштабу, як сподівався ген. секретар ЦК КПРС, мала дати «новий потужний імпульс процесу демократизації радянського суспільства». Йшлося про те, щоби перетворити органи рад. влади на справді владні структури, прямо не залежні від компарт. к-тів та їхніх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль КПРС мала реалізовуватися відтепер інакше — шляхом виборів парт. функціонерів у ради та їхньої роботи у виконавчих к-тах рад. Щоправда, для функціонерів, які боялися зустрічі з виборцями, зробили лазівку: депутатом можна було стати не лише у виборчому окрузі, а й через висування в орг-ціях — партії, профспілках, громад. об'єднаннях. Усі вони мали певну квоту, формуючи разом із виборцями в округах депутатські корпуси всіх рівнів.

Таким чином, політ. реформа М.Горбачова не порушувала влади номенклатурників, які завжди залишалися тими ж, де б вони не працювали — у партії, радах, профспілках тощо. Вона не запроваджувала багатопартійності: люди, які пересідали із парт. крісел у радянські, залишалися членами тієї самої «внутрішньої партії». Проте вона знищувала диктатуру держ. партії.

Реформа виявилася вибухівкою, закладеною під підвалини комуніст. диктатури. Попри деякі антидемократ. відхилення від загальновизнаних у світі виборчих процедур горбачовська реформа, втім, забезпечила нар. волевиявлення. Замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного із багатьох. Реформатори сподівалися, що КПРС, залишаючися монопольною владною структурою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими самим народом і це ще більше посилить її вплив на сусп-во.

У побудові центральних органів влади реформатори горбачовської команди відновлювали політ. інститути ленінських часів. Було запропоновано відновити як вищий орган представницької влади З'їзд нар. депутатів (з'їзди рад були скасовані Конституцією СРСР 1936). Передбачалося, що $^{2}/_{3}$ депутатів (1500) обиратимуться на засадах прямих альтернативних виборів, а $^{1}/_{3}$ (750 депутатів) висуватиметься офіційно зареєстрованими громад. орг-ціями — КПРС, комсомолом, профспілками, наук. т-вами, творчими спілками, аматорськими об'єднаннями. Всі ці орг-ції конструювалися на заса-

дах «демократичного централізму» і перебували під цілковитим контролем КПРС.

З'їзд нар. депутатів СРСР мав збиратися кілька разів на рік, щоб розв'язувати найважливіші питання держ. життя. У вільний час нар. депутати могли займатися власними професійними справами. Із числа нар. депутатів обиралася Верховна Рада СРСР чисельністю в 400 осіб. Члени парламенту мусили займатися законотворчою діяльністю на постійній основі, тобто відмовитися від професійної діяльності. Кожного року мала відбуватися ротація: певна частина депутатів Верховної Ради поверталася до своєї професійної діяльності, а їм на зміну до складу парламенту включалися ін. нар. депутати. Конституційна реформа робила першою особою в д-ві не ген. секретаря ЦК КПРС, а голову ВР СРСР. Президія ВР СРСР, яку очолював А.Громико, ліквідувалась у зв'язку із переходом парламенту на постійну роботу.

Наприкінці березня 1989 відбулися вибори нар. депутатів СРСР. В Україні було висунуто по 175-ти територіальних і національно-територіальних округах 650 канд. у депутати. Весь депутатський корпус України, разом із депутатами від громад. орг-цій, налічував 231 особу. У складі депутатів від України налічувалося майже 88 % комуністів. Відносна кількість робітників проти попередніх виборів скоротилась із 34 до 16 %, а питома вага інтелігенції зросла із 7 до 20 %. Депутатами стали деякі активісти нац. табору, які стояли на антирад. позиціях, журналісти, викладачі вищих навч. закладів, письменники. Водночас виборці «провалили» багатьох функціонерів, які обіймали високі посади.

З'їзд нар. депутатів відкривсь у Москві 25 травня 1989. Його робота транслювалася по радіо і телебаченню. Від цього моменту бюрократична «перебудова» почала трансформуватись у кризу наявної політ. системи і нар. революцію. Поведінка мас у цій революції істотно більшою мірою, ніж будь-коли раніше, стала формуватися ЗМІ.

При обговоренні питання про те, кому бути головою ВР СРСР, у М.Горбачова не виявилося серйозних конкурентів. Під час виборів до обох палат ВР СРСР компартійно-рад. номенклатура

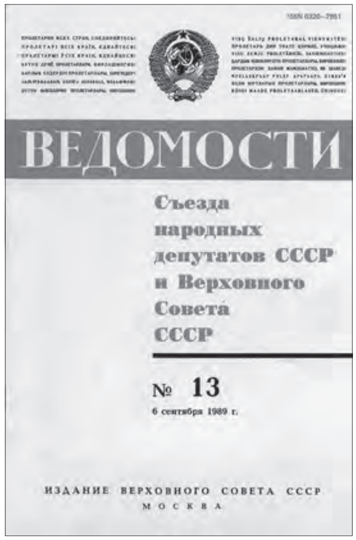
ISSN 0320-7951
ВЕДОМОСТИ
Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР
№ 13
6 сентября 1989 г.
ИЗДАНИЕ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
МОСКВА

«Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР», 6 вересня 1989. Обкладинка.

постаралася відсікти від членства у постійному органі вищої влади всіх демократично налаштованих депутатів. Це їй вдалося, і М.Горбачову надалі було досить легко маніпулювати «агресивно-слухняною» більшістю. Серед опозиції було не менше 20 % укр. депутатів — С.Братунь, В.Мартиросян, Д.Павличко, П.Таланчук, В.Черняк, Ю.*Щербак*, В.*Яворівський*, А.Ярошинська та ін. Після з'їзду виникла Міжрегіональна депутатська група — перша політична опозиція в СРСР. Серед її керівників були Ю.Афанасьєв, Б.Єльцин, А.Сахаров. У складі групи перебувало понад 150 депутатів. На її зборах у липні 1989 Б.Єльцин оприлюднив програмні тези: визнання приватної власності, у т. ч. на землю, децентралізація влади, екон. самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету.

На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС не було висловлено будь-яких свіжих ідей щодо того, як поліпшити становище в нар. госп-ві. М.Горбачов обмежився заг. словами: прискорення соціально-екон. розвитку країни, досягнення нового якісного стану сусп-ва, до того ж у найширшому розумінні слова.

Про нові важелі й засоби М.Горбачов заговорив на Всесоюзній нараді з проблем науково-тех. прогресу, яка відбулася 11—12 червня 1985. В його викладі це був безсистемний набір цілком слушних і корисних ідей: децентралізація керування економікою, розширення прав підпр-в, запровадження госпрозрахунку, підвищення відповідальності і заінтересованості трудових колективів, реконструкція вітчизн. машинобудування.

Найяскравішим прикладом застосування звичних військово-адм. методів у керуванні економікою стало запровадження системи держ. приймання продукції на пром. підпр-вах. Зміст реформи звівся до того, що замість споживача якість продукції мав контролювати чиновник. На перших порах справді вдалося примусити виробників ретельніше ставитися до праці. Проте до нововведення швидко звикли, і реформа сприяла збільшенню корумпованості держ. апарату. Втім на тлі безвідповідальності «застійних» часів цілеспрямовані зусилля щодо зміцнення трудової і технологічної дисципліни дали певний ефект. За 1985—86 темпи приросту пром. продукції України становили 4,3 % проти попереднього року. Це перевищувало середньорічні показники 11-ї п'ятирічки — 3,5 %. У сільс. госп-ві середньорічний приріст продукції за 1985—86 становив 3,5 %, тоді як у 1-й половині 1980-х рр. він не перевищував 0,5 %.

На поч. травня 1985 була прийнята постанова РМ СРСР «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму, викорінення самогоноваріння». У країні різко, більше, ніж наполовину, скоротилося вир-во всіх алкогольних напоїв, у т. ч. пива і шампанського. За 1986—89 в Україні було розкорчовано до 60 тис. га виноградників, що призвело до зменшення середньорічного збору винограду на 20 %. Частка алкогольних напоїв у заг. обсязі товарообігу, включаючи громад. харчування, скоротилася в СРСР із 16,7 % у 1984 до 10,7 % у 1987. За даними тодішнього голови РМ СРСР М.Рижкова, бюджет 1985 недоодержав 60 млрд крб. прибутку порівняно із планом. Голова укр. уряду В.*Масол* оцінював недоодержаний прибуток в Україні в 10 млрд крб. Втрати загальносоюзного бюджету 1986 становили 38 млрд, 1987 — 35 млрд, 1988 — 40 млрд крб. У бюджеті утворилися лакуни, фінансування соціально важливих статей почало скорочуватися. Щоб

Плакат часів антиалкогольної кампанії в СРСР, 1985—1987.

не скорочувалося фінансування галузей військово-пром. комплексу, уряд вдався до друкування незабезпечених товарною масою грошей. Оскільки ціни на товари нар. споживання не можна було підвищувати без санкції найвищого кер-ва, неминуча інфляція грошових знаків проявлялась у перетвореному вигляді — як товарний дефіцит.

Обмеження споживання алкоголю мало деякі позитивні наслідки: скоротився рівень злочинності у сусп-ві, зменшилася кількість дорожньо-транспортних пригод. З ін. боку, вперше в СРСР наркоманія перетворилася на серйозну соціальну проблему. Поширилося вживання спиртовмісних рідин тех. призначення, що призводило до численних випадків отруєнь, нерідко зі смертельними наслідками. Із магазинів зникли цукор, цукерки, томатна паста — сировина для самогону. 1987 натхненники кампанії почали її згортати, а 1988 про неї вже ніхто не згадував. Проте після відновлення вільного продажу держ. горілки споживання самогону ненабагато зменшилося. Самогонники не бажали втрачати прибуток, до якого вже звикли. Загальні збитки від антиалкогольної кампанії, за підрахунками прем'єр-міністра СРСР В.Павлова, становили 200 млрд крб.

Лібералізація церковного життя

Національне відродження розгорталось і в реліг. житті. Тут воно проявлялось у зростанні впливу Церкви на повсякденне життя, у відновленні діяльності переслідуваних раніше конфесій. У серед. 1980-х рр. майже всі церк. громади, які діяли легально, належали до Рос. правосл. церкви (РПЦ). Комуніст. партія майже завжди переслідувала РПЦ як найвпливовішу, а отже і найнебезпечнішу, конфесію. Проте вона давала можливість РПЦ діяти легально, хоч і під гласним (із боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (із боку органів держ. безпеки) контролем. Після заборони 1946 Греко-катол. церкви всі наявні в Україні громади перейшли добровільно чи примусово до складу РПЦ. РПЦ цінувалася владою як один із важливих чинників русифікації укр. населення.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) нібито не діяла, проте д-ва не могла її знищити. Церква була «катакомбною». Звернення Папи Римського *Іоанна Павла II* із закликом засудити злочин, вчинений 1946 щодо «Української католицької церкви» (як тоді в СРСР офіційно називалася УГКЦ), М.Горбачов зустрів дуже нервово — після звернення проблема із греко-католиками набула міжнар. виміру. Спираючися вже не тільки на підтримку власних вірян, а й на міжнар. громадськість, УГКЦ почала кампанію за легалізацію. Був утворений К-т із захисту УГКЦ. Тим часом компартійно-рад. апарат зробив спробу використати у боротьбі з уніййцями (яких він практично ототожнював із бандерівцями) ресурси РПЦ. У Львів., Івано-Франк., Терноп. і Закарпат. областях РПЦ мала більше 3 тис. приходів, що становило половину правосл. громад Київ. екзархату і майже третину їхньої загальносоюзної кількості. Після зустрічі моск. патріарха Пимена з М.Горбачовим у квітні 1988 було розукрупнено Львівсько-Терноп. єпархію РПЦ, у Чернів., Івано-Франк., Львів. та Терноп. областях зареєстровано понад 1100 нових правосл. громад. Збільшився випуск церк. літератури, у т. ч. укр. мовою. Помітно посилилися публічні виступи проти уніййців із боку правосл. церк. діячів. Було збільшено набір до Одес. духовної семінарії з метою створення кадрів священиків, здатних працювати у зх. областях, тобто спілкуватися з населенням його мовою. РПЦ отримала держ. допомогу для збільшення обсягу й тиражу час. «Православний вісник».

Те, що д-ва стала на сторону РПЦ у конфлікті останньої з УГКЦ, лише загострило ситуацію. Із поч. 1989 проблема УГКЦ опинилася в епіцентрі уваги світ. громадськості. Проблема порушення реліг. свобод в СРСР обговорювалася в Комісії з прав людини ООН у Женеві (лютий—березень 1989), на Конференції з людського виміру Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Париж; травень—червень 1989). Під час 1-го з'їзду нар. депутатів СРСР 14 сенаторів США надіслали листа М.Горбачову, в якому фігурувала тема переслідування в СРСР реліг. діячів.

Громад. думка в СРСР, яка раніше навіть не була ознайомлена із проблемою, почала підтримувати легалізацію УГКЦ. До цього ж схилялися деякі структури компартійно-рад. апарату, пов'язані із зовн. світом. У травні 1989 р. 6 єпископів і священиків УГКЦ розпочали голодування в центрі Москви на знак протесту проти небажання властей розмовляти з ними. Голодування мало наслідувачів і тривало до листопада. Одночасно відбувалися багатотисячні мітинги і демонстрації.

Глава греко-католиків кардинал М.-І.*Любачівський* звернувся до пастви із закликом здійснити акцію на захист реліг. свободи. На цей заклик відгукнулися бл. 150 тис. вірян, які взяли участь у церк. службах по всій Зх. Україні.

Напередодні зустрічі М.Горбачова і Папи Римського Іоанна Павла II у Ватикані 28 листопада 1989 Рада у справах релігій при РМ УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося: католики сх. обряду можуть утворювати власні реліг. громади і реєструвати їх в

Демонстрація за легалізацію Греко-католицької церкви в Україні. Львів, 17 вересня 1989.

Чорнобильська АЕС. Зруйнований 4-й реактор у перші дні після катастрофи. Фото 1986.

установленому порядку. 23 січня 1990 у Свято-Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, офіційно проголошений «актом легалізації». Собор заявив про неканонічність Львів. собору 1946 і висунув вимогу про повернення майна. До Ради у справах релігій надійшли 435 заяв на реєстрацію греко-катол. громад. Навесні 1990 УГКЦ одержала свою гол. святиню — собор Св. Юра. У березні 1991 з еміграції повернувся кардинал М.-І.Любачівський.

Успішна боротьба УГКЦ за легалізацію надихнула ще одну знищену рад. владою реліг. структуру, яка раніше діяла в республіці, — *Українську автокефальну православну церкву* (УАПЦ). В лютому 1989 утворився ініціативний к-т, який звернувся до Президії ВР СРСР, Президії ВР УРСР і міжнар. християн. громадськості з відповідною вимогою. Глава УАПЦ в США митрополит *Мстислав* (Скрипник) підтримав к-т. У серпні священик і віряни церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. У вересні митрополит Мстислав видав архіпастирське послання, в якому призначив члена ініціативного к-ту, протоієрея Б.Михайлечка своїм духовним відпоручником і адміністратором в Україні. Через півтора місяця у Львові на зібранні священиків УАПЦ було проголошено відродження в Україні цієї церкви. В січні 1990 в республіці вже налічувалося більше 200 громад УАПЦ. У червні 1990 на всеукр. Соборі було затверджено відродження УАПЦ. Собор обрав патріархом митрополита Мстислава (Скрипника).

Собор РПЦ, що відбувсь у Москві в січні 1990, виділив правосл. громади і монастирі на території України в окремий екзархат Моск. патріархату, який дістав назву «*Української православної церкви*». Проте патріарх Московський і Священний синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті.

Чорнобильська катастрофа

До техногенно-екологічної катастрофи ще не бачених людством масштабів призвів вибух на енергоблоці № 4 Чорнобильської АЕС, що стався 26 квітня 1986 о 1-й годині 24 хвилини. Викинутий вибухом радіоактивний матеріал утворив гарячу хмару, яка пройшла над значною територією України та ін. країн, лише поступово втрачаючи інтенсивність. Дія гарячої хмари мала глобальні масштаби, радіоактивні опади були зафіксовані навіть на амер. континенті. Проте від забруднення більше за всіх постраждала місцевість, що прилягала безпосередньо до АЕС, — Київ., Житомир. і Черніг. області України, пд. області Білорусії і пд.-зх. області Росії. Радіонуклідами було забруднено більшу частину території України.

В ніч на 27 квітня комісія РМ СРСР прийняла рішення евакуювати населення м. Прип’ять, побудованого біля станції. Трохи згодом було вирішено евакуювати людей із 30-кілометрової зони навколо АЕС. Виселенню підлягали жителі 186 населених пунктів. Усі готові до заселення будинки в Києві та в ін. містах були надані в розпорядження біженців.

Десятки тисяч ліквідаторів, постійно змінюючи один одного, боролися з наслідками аварії. Гол. завдання полягало в тому, щоб закрити зруйнований реактор, скидаючи з вертольотів мішки, наповнені піском із бором або ж свинцем із чавунним дробом. На 8 травня 1986 радіоактивне забруднення поширилося на 10,9 млн га с.-г. угідь, у т. ч. на 7,5 млн га ріллі. Були виведені з обороту землі в Київ., Черніг., Він., Житомир., Гомель-

Першотравнева демонстрація в Києві. 1986.

39-та Велогонка Миру на Хрещатику. Київ, 6 травня 1986.

Гелікоптер веде дезактивацію споруд Чорнобильської АЕС. 1986.

Обробка автомобіля на виїзді із зони Чорнобильської катастрофи.

Чорнобильська АЕС. Об'єкт «Укриття». Кінець 1980-х рр.

Дезактивація території Чорнобильської АЕС. 1986.

Робітники, які брали участь у спорудженні об'єкта «Укриття». 1986.

ській, Могильовській, Брянській і Орловській областях.

Кількість радіоактивних речовин, викинутих у повітря, за вмістом цезію-137 дорівнювала 300 атомним бомбам, еквівалентним тій, що була скинута на Хіросіму. За кілька днів інтенсивного опромінювання, поки радіоактивний йод перебував у повітрі, щитовидні залози мільйонів людей зазнали незворотних змін. Значно зросла захворюваність дітей на рак щитовидної залози. В чорнобильській хмарі був і стронцій із надзвичайно великим періодом напіврозпаду. Чорнобиль мав й ін. ціну — політичну. «Дозована гласність», запроваджена політбюро ЦК КПРС в інформуванні населення, глибоко обурила людей, які швидко дізналися про масштаби катастрофи із повідомлень зх. радіостанцій. Реакцією на катастрофічні екологічні наслідки цієї аварії стало утворення у грудні 1987 асоціації «Зелений світ». Засновниками орг-ції стали Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Головою «Зеленого світу» обрали письменника і лікаря Ю.Щербака.

Чорнобильська катастрофа 1986 справила величезний вплив на сусп. свідомість, ставши найвиразнішим проявом недосконалості роботи д-ви та масштабно збільшивши недовіру до органів влади та комуніст. кер-ва, передовсім УРСР.

Невдачі у перебудові економіки

У червні 1987 відбувся пленум ЦК КПРС із порядком денним «Про докорінну перебудову керування економікою». Гол. ідея пропонованої екон. реформи полягала у поєднанні централізованого директивного планування із наданням підпр-вам певної свободи. Ступінь свободи визначався 3-ма горбачовськими «С»: самостійність, самоврядування, самофінансування. Сама назва порядку денного пленуму ЦК вказувала на те, що реформатори бажали щось зробити в рамках наявних вироб. відносин. Проте директивна економіка не узгоджувалася із самостійністю підпр-в.

Виконуючи настанови червневого (1987) пленуму ЦК КПРС, ВР СРСР затвердила 30 червня закон «Про державне підприємство». Після цього були перегля-

Донецький металургійний завод. Фото початку 21 ст.

нуті існуючі положення і директиви, які суперечили цьому закону. Зокрема, були ухвалені постанови про перебудову планування, матеріально-тех. постачання, ціноутворення. Керівники підпр-в тепер могли самостійно планувати вироб. діяльність у межах визначених мін-вом контрольних цифр. Стало можливим укладати контракти із постачальниками і споживачами без посередництва Держплану та ін. регулюючих органів. Вважалося, що прямі зв'язки сприятимуть зростанню вир-ва. У деяких галузях підпр-вам навіть дозволялося вступати у прямі зв'язки з іноз. фірмами. Це було сенсаційне порушення принципу монополії зовн. торгівлі, який В.Ленін вважав основоположним для рад. економіки.

Перед тим, у листопаді 1986, ВР СРСР ухвалила закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який започаткував стрімке формування підприємницького прошарку населення. Вміло обходячи різноманітні бюрократичні перепони, підприємці користувалися неповороткістю держ. структур й успішно конкурували з ними, особливо у сфері послуг.

Із 1987 в Україні почали розвиватися міжнар. спільні підпр-ва (МСП). Частка рад. партнера в них мала становити не менше 51 %. Ген. директорами МСП могли бути лише рад. громадяни (ці обмеження під тиском реального життя були зняті наприкінці 1980-х рр.). Упродовж 1987—90 в республіці виникло 161 МСП. В їх створенні взяли участь партнери із 38-ми д-в. У сукупному статутному фонді таких підпр-в найбільшу питому вагу мали США (18,6 %), Італія (9,4), Кіпр (7,8), ФРН (6,8 %).

Почали розвиватись орендні відносини, коли об'єкти держ. власності — машини та будови — на певний час передавалися трудовим колективам, щоб останні могли їх використати із максимальною корисністю. 1989 в Україні працювали на орендному підряді більше 270 пром. підпр-в (231 тис. осіб), у буд-ві — 27 трестів (73 тис. осіб), у сільс. госп-ві — 33,5 тис. самостійних вироб. підрозділів (743 тис. осіб).

У травні 1988 було ухвалено закон «Про кооперацію». Він доповнював і розвивав норми закону «Про індивідуальну трудову діяльність». Адже кооперативи стали прикриттям приватника, якого ідеологія не дозволяла визнавати. Рамки легального приватного сектору, який сформувався під впливом двох цих законів, обмежувалися трьома десятками видів вир-ва товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав заснувати власний бізнес, обкладалися величезним податком (у 65 %). В укр. кооперативах наприкінці 1980-х рр. працювали вже до 700 тис. осіб, які виробляли товари чи надавали послуги на суму до 5 млрд крб. щороку. При цьому $^1/_3$ кооп. обороту обслуговувала потреби держ. підпр-в, а $^2/_3$ — населення. Для рад. громадян, які не знали раніше ринкових відносин, кооперативи стали школою підприємництва.

Нові умови господарювання давали змогу збільшувати заробітну плату і премії працівникам, якщо вони домагалися надпланового зростання вир-ва. Проте в гонитві за показниками реалізації продукції, від збільшення яких залежав обсяг заробітної плати і преміальний фонд, підпр-ва скористалися правом самостійно встановлювати номенклатуру продукції, що вироблялася, у власних інтересах, а не в інтересах споживачів. Підпр-ва ухилялися від вир-ва дешевих товарів і зосереджувалися на випуску виробів, які могли прискорити виконання плану з реалізації, який вимірювався в карбованцях, а не в натуральних показниках. Темпи зростання заробітної плати істотно випередили темпи зростання продуктивності праці. Заробітки не мали відповідного товарного покриття. З весни 1988 уряд, не знаходячи у прибутковій частині бюджету коштів для фінансування нагальних потреб д-ви, включив на повну потужність друкарський верстат. У нар. госп-во пішли «порожні» гроші. За 1988 рік громадяни України збільшили свої грошові доходи на 7 млрд крб., проте 6,3 млрд крб. із цієї суми змушені були покласти на ощадні книжки через відсутність товарів.

Отже, три горбачовські «С» в умовах командної економіки не дали очікуваного результату. Відірвана від ринку командна економіка не підлягала реформуванню. У травні 1990 віце-прем'єр-міністр СРСР Л.Абалкін опублікував програму поступового переходу до ринкових відносин під жорстким контролем д-ви. Проте ця програма не пройшла через ВР СРСР, яка побоювалася невіддільного від неї підвищення цін. Тоді голова уряду М.Рижков припинив реформаторські зусилля і почав звичними методами готувати п'ятирічний план на 1991—95.

Назрівання народно-демократичної революції в Україні

Загострення екон. кризи збіглося з піком мітингового етапу горбачовської «перебудови». Темп політ. життя в Україні різко прискорився з осені 1989. Його внутр. зміст визначався виборами до ВР УРСР та місц. рад, призначеними на березень 1990.

Було би спрощенням припустити, що вододіл у політ. боротьбі пролягав між КПРС—КПУ і *Народним рухом України*. Такий вододіл був неможливим хоча б тому, що КПРС—КПУ була державною структурою, а не політ. партією. Нар. рух України теж був не партією, а широким рухом, який увібрав різноманітні політ. течії і партії, об'єднані однією метою: домогтися суверенізації Укр. д-ви.

28 вересня 1989 В.Щербицький пішов у відставку з посади 1-го секретаря КПУ внаслідок звільнення пленумом ЦК КПУ у зв'язку із похилим віком. Наступником став В.Івашко. Вихід

Установчий з'їзд Народного руху України. 8—10 вересня 1989.

на пенсію В.Щербицького, який всіляко опирався перебудовчим процесам, став символічним завершенням цілої епохи в історії рад. України. Проте його наступнику вже не вдалося повернути контроль над ситуацією в Україні до КПУ.

Сама номенклатура КПРС—КПУ почала розколюватися надвоє. Одна її частина прагнула зберегти здобуті раніше позиції, що було марною справою після реалізації конституційної реформи М.Горбачова. Друга, яка дивилася на політ. життя тверезо, бажала утриматися при владі, спираючись уже на рад. органи, тобто враховуючи наслідки конституційної реформи.

Специфіка політ. ситуації в Україні, як і в ін. нац. республіках, полягала в тому, що реформаторське крило КПРС—КПУ теж розколювалося на дві частини: одна з них орієнтувалася на центр, друга — на власні сили. Проте голос «суверенкомуністів» до березневих виборів 1990 ще був майже нечутний.

М.Горбачов мав великий клопіт із Міжрегіональною депутатською групою, яка штовхала його до поглиблення політики реформ. Зокрема, Міжрегіональна група ставила питання про розвиток ринкових відносин, скасування статті Конституції СРСР про керівну роль партії, відмову від догматизованого марксизму-ленінізму і взагалі про відмову від ідеологізування суспільно-політ. життя.

Народні депутати СРСР від України, які входили до складу Міжрегіональної групи, утворили власний орг. центр — Респ. депутатський клуб України. Його члени виступали за укладення нового союзного договору; вилучення статті про керівну роль КПРС із Конституції УРСР; проголошення плюралізму форм власності в економіці УРСР; приведення законодавства УРСР у відповідність із міжнар. нормами про права людини.

18 листопада 1989 на нараді представників 43-х неформальних громад. орг-цій у Києві було сформовано Демократ. блок України і схвалено його виборчий маніфест. Серед найвпливовіших засновників Демократ. блоку були Нар. рух України, Т-во укр. мови ім. Т.Шевченка, «Зелений світ», «Меморіал», Укр. Гельсінська спілка, Всеукр. т-во

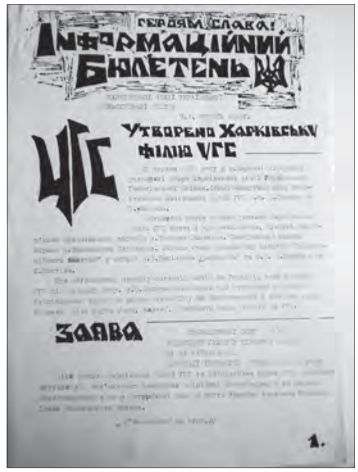
Героям слава!
Інформаційний бюлетень
УГС
Утворено Харківську філію УГС
Заява
1.

«Інформаційний бюлетень». Видання Харківської філії Української Гельсінської спілки. № 1, липень 1989.

Центральна Рада
УГС
Безнадійна справа Горбачова

«Центральна Рада». Видання Української Гельсінської спілки. Лютий 1990.

репресованих, Спілка незалежної укр. молоді, страйкові к-ти Донецька, Стаханова (нині м. Кадіїівка Луган. обл.), Миколаєва Львів. обл. Демократ. блок прийняв три принципи Респ. депутатського клубу України (вимога укладення нового союзного договору була замінена більш загальним гаслом про «реальний політичний та економічний суверенітет України»). Водночас він наголосив на необхідності прийняття нової Конституції України та легалізації УГКЦ і УАПЦ.

У 1-й декаді грудня відбулися великі мітинги, влаштовані Демократ. блоком, — у Львові, Тернополі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському. На мітингу в Києві було висунуто ідею утворити 21 січня 1990 «живий ланцюг» між Києвом і Львовом, щоби відзначити Акт злуки УНР і ЗУНР 1919. Проведення «живого ланцюга» мало символізувати єднання Заходу і Сходу України. 21 січня 1990 на лінії Київ—Житомир—Рівне—Тернопіль—Львів—Івано-Франківськ за руки взялися, за офіц. даними, — 450 тис., а за даними Руху, — майже 1 млн осіб. На території 6-ти областей у рамках акції «Українська хвиля» було проведено 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги відбулись у Львові (до 20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.) і Києві (16 тис. осіб).

«Живий ланцюг» і всі ін. заходи, призначені Нар. рухом України на неділю 21 січня 1990, наразилися на різку опозицію влади. Проте керівники УРСР і власті на місцях, щоб не загострювати ситуацію, не наважилися на вжиття будь-яких силових заходів.

Однак ситуація загострювалась. У 1-й декаді лютого відбулися багатотисячні мітинги в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві та ін. містах. 9 лютого у Стрию відбувся несанкціонований мітинг за участю 8 тис. осіб. Мітингувальники захопили радіовузол на з-ді з вир-ва скла.

Повсталі почали закликати до захоплення влади. Приміщення міськкому і райкому КПУ вони готові були віддати під дитячі установи, а будинок офіцерів — під нар. збори. Якраз у цей день відбулися пленуми Івано-Франк., Закарпат., Хмельн. та Донец. обкомів КПУ, які прийняли рішення про заміну перших секретарів обкомів. Проте мітингарі вже ставили питання про заміну політ. структур, а не окремих осіб. На 10-тис. мітингу в Тернополі було поставлене питання про розпуск КПУ. У Львові пролунали гасла «Україна — без обкомів!», «Партію — з підприємств!».

Демократ. блок почав докладати зусиль для синхронізації виступів громадян проти властей. 18 лютого 1990 у населених пунктах 16-ти областей і в столиці відбулися мітинги, в яких взяли участь бл. 100 тис. осіб. На цих мітингах обговорювалися конкретні питання: про створення громад. к-тів керування на підпр-вах, укр. нац. армії на професійній основі, деполітизації армії, міліції та органів безпеки, затвердження нац. символіки як державної.

З поч. 1989 до лютого 1990 опозиція підготувала 1565 масових заходів, у т. ч. 732 несанкціоновані, в яких взяли участь понад 2 млн осіб. З кінця лютого 1990 в Україні розгорілася справжня «мітингова війна». 25 лютого відбулося бл. 100 мітингів, в яких взяли участь до 230 тис. осіб. Більше половини мітингів організувала номенклатура. На них лунали заклики підтримати опубл. перед тим проект платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії. Нар. рух України та ін. неформальні орг-ції влаштували 46 мітингів, на яких розглядалася і пропагувалася виборча платформа Демократ. блоку.

Під тиском демократ. сил правляча партія постійно відступала. Із січня по квітень 1990 подали у відставку 11 перших секретарів обкомів партії із 25-ти. У проекті платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії, схваленому лютневим (1990) пленумом ЦК КПРС, висловлювалася готовність проводити свою політику і боротися за збереження становища правлячої партії в рамках демократ. процесу, завойовувати голоси виборців для отримання мандата народу на формування керівних органів у центрі, в республіках і на місцях. У зв'язку із цим партія вважала за потрібне в порядку законодавчої ініціативи внести на З'їзд нар. депутатів СРСР відповідну пропозицію по статті 6 Конституції СРСР.

Восени 1989 ВР УРСР внесла важливі поправки до закону про вибори. Тепер виборчий закон не допускав обрання $^{1}/_{3}$ депутатів поза виборчими округами. Не допускалося й обрання за загальносоюзним прикладом З'їзду нар. депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до ВР УРСР із висуванням будь-якої кількості кандидатів на одне депутатське місце, із цілковитою свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, із можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів. Ці вибори мали показати масштаб змін у сусп. настроях та зростання їх радикалізації.

УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА (1990—2019)

Новітня укр. історія невідривно пов'язана з процесом державотворення, осн. параметри якого задавалися громад. і політ. активністю укр. сусп-ва. Можна виділити принаймні 3 періоди, коли ця активність сягала кульмінації та входила у суперечність із курсом правлячих еліт:

- Національно-демократ. революція 1990—91, гол. подіями якої були Революція на граніті та проголошення «Акта про державну незалежність України»;
- «Помаранчева революція» 2004;
- Революція гідності 2013—14.

Сплески революц. активності мас були спрямовані на кардинальну зміну політики тогочасних держ. структур та недопущення консервації суспільно-політ. розвитку. Вони відкривали в сусп-ві можливості для переведення держ. політики на кардинально новий рівень. Водночас недостатня спроможність ціннісно та ідеологічно розбалансованого соціуму ставити життєво важливі завдання та інституційна слабкість громадян. контролю за діяльністю органів держ. влади призводили до гальмування виходу України на траєкторію сталого поступу. Це, своєю чергою, вело до поглиблення соціально-екон. кризи та повертало як чергові завдання вирішення тих самих проблемних питань, які започаткували процес новітнього укр. державотворення наприкінці 1980-х рр.

Національно-демократична революція 1990—1991

Суспільно-політичні процеси оновлення, розпочаті в СРСР горбачовською перебудовою, стримувалися консервативними силами, які знаходили підтримку частини сусп-ва. Зокрема, УРСР наприкінці 1980-х рр. за динамікою розгортання національно-демократ. руху відставала не тільки від рад. центру, а й від прибалт. та південнокавказ. республік. Тим самим створювалася реальна загроза руху назад — компарт. еліта не зважувалася на самостійну політ. лінію та займала вичікувальну позицію. Проте цей стан речей вже не влаштовував укр. сусп-во, яке відчуло подих свободи.

Перші демократичні вибори. Нова сусп. тенденція проявилася в ході виборів до *Верховної Ради УРСР* у березні 1990. Це були перші вибори на реальних, а не формальних демократ. засадах, хоча на користь кандидатів від *Комуністичної партії України* були задіяні адм. ресурс та ЗМІ, які в абсолютній більшості залишалися підконтрольними д-ві. Ознакою демократичності виборів, що проходили за мажоритарною системою, стала надзвичайно висока конкуренція між кандидатами, яким доводилося вести жорсткі дебати — цим вони принципово відрізнялися від рад. рутини підтвердження статусу нар. обранців, призначених комуніст. партією.

За підсумками виборів в ін. рад. республіках опозиція отримала вагомі результати, тоді як в УРСР безумовну перемогу здобула КПУ, яка і сформувала конституційну більшість. Однак проходження у парламент 111 депутатів (із 442-х) від опозиційного «Демократичного блоку» свідчило, що зрушення відбуваються і в укр. громад. думці. Ще одним доказом цього стало оновлення персонального складу Верховної Ради на 90 %. Нарешті, кардинально новим феноменом стало те, що й після обрання депутати перебували у полі постійної уваги виборців, які жваво цікавилися тим, яку політику відстоює їхній обранець у парламенті.

Новообрана Верховна Рада розпочала роботу 15 травня і відразу перетворилася на центр політ. життя республіки. Зокрема, її сесії почали тривати 60 днів замість кількох, як це було у попередній період, коли від цього органу держ. влади вимагалося лише формальне схвалення рішень компарт. уряду. Опозиція створила об'єднання «Народна рада», до якого ввійшли 125 депутатів, і контролювала сім із 23-х парламентських к-тів. В умовах дедалі більшого зростання політ. активності мас навіть цих малих сил вистачало, щоб домагатися поступок від компарт. більшості з національно-культ. та політ. питань. Напр., використовуючи норму регламенту про те, що для кворуму необхідна присутність $^{2}/_{3}$ від кількості депутатів, опозиція могла домагатися своїх цілей погрозами бойкоту засідань.

Декларація про державний суверенітет України. Опозиційним силам у парламенті вдалося домогтися включення у порядок денний питання про «Декларацію про державний суверенітет України». Однак компарт. більшість взяла за основу проект до-

кумента, який був підготовлений за ініціативи 1-го секретаря ЦК КПУ В.*Івашка* і ґрунтувався на тезі, що оскільки УРСР великою мірою залежить від центр. уряду, то і її держ. суверенітет має бути обмеженим.

На той час гол. питанням політ. устрою була подальша доля СРСР як держ. утворення. Ген. секретар ЦК КПРС М.*Горбачов* намагався зберегти панівну роль рад. центру, осн. інструментом для цього мало стати підписання нового Союзного договору. Натомість прибалт. республіки категорично виступили проти цього, а лідер РРФСР Б.*Єльцин* наполягав, що оновлений СРСР мав спиратися на «всеохопні» горизонтальні міжресп. угоди. Більше того, 12 червня 1990 перший З'їзд нар. депутатів РРФСР на пропозицію Б.Єльцина прийняв «Декларацію про державний суверенітет РРФСР», що зафіксувала пріоритет законів РРФСР над СРСР. Використовуючи це, національно-демократ. опозиція у ВР України посилила тиск на компарт. більшість для прискорення ухвалення подібного документа і в УРСР, наполягаючи на його пріоритетному розгляді. Це питання було внесене 23 травня 1990 до порядку денного під номером 15, хоча «Народна рада» наполягала на розгляді його у першій п'ятірці; згодом опозиція домоглася, щоби питання було поставлене під номер 10.

28 червня 1990 проект «Декларації про державний суверенітет України» почав розглядатися в сесійній залі. Навколо нього точилися жорсткі дискусії: необхідність його прийняття була очевидна для всіх, однак дебати велися щодо категоричності формулювань. Також конче потрібно було продемонструвати єдність нар. депутатів у питанні держ. суверенітету, щоби підсумки голосування не призвели до розладу всередині республіки.

Позиції компарт. більшості в дебатах навколо тексту Декларації підважив несподіваний перехід на роботу в Москву одного із лідерів КПУ В.Івашка. Він на чолі групи із 60 депутатів поїхав на XXVIII з'їзд КПРС, незважаючи на загострення громадян. конфлікту в Україні (11 липня мав розпочатися загальноукр. шахтарський страйк із припиненням гірничо-видобувних робіт). При цьому В.Івашко дав негласну вказівку: до повернення його групи з Москви не ухвалювати Декларації, а лише обговорювати її. Однак під тиском «Народної ради» парламент 6 липня проголосував про відкликання нар. депутатів до України, включаючи В.Івашка. Той не погодився і передав заяву про відставку з посади голови ВР УРСР. Для нього було створено посаду заст. ген. секретаря ЦК КПРС. «Народна рада» використала це, трактуючи дії В.Івашка як нехтування інтересами України на користь рад. центру, і тим самим отримала моральну перевагу. Своєю чергою, компарт. більшість була деморалізована. Втім І.*Юхновський* у спогадах називає провокування В.Івашка до відставки другою за серйозністю наслідків своєю істор. помилкою як лідера «Народної ради» (першою — відмову від співробітництва з новим керівником КПУ С.*Гуренком*): «...Безумовно пізніше Президентом України обрали б Івашка, і я глибоко переконаний, що він був би таким президентом як Бразаускас. І господарство України розвивалося б нормальним шляхом, бо збереглася б комуністична дисципліна з боку комуністичних директорів, які повністю володіли центром, сходом і заходом України. Тобто не розпалася б індустрія, не відбулося б того безладу, який стався пізніше».

16 липня ВР УРСР під головуванням 1-го заст. голови парламенту І.*Плюща* ухвалила *«Декларацію про державний суверенітет України»* 355-ма голосами «за» при 4-х — «проти» (26 депутатів не голосували). Це стало першим принциповим кроком до відходу України від рад. моделі державності. У наступні місяці на основі та в розвиток Декларації була ухвалена низка документів: постанова про порядок проходження військ. служби громадянами України за її межами, Закон «Про економічну самостійність України» (3 серпня 1990), постанови про реалізацію положень Декларації у зовн. відносинах, у т. ч. з рад. республіками (осінь 1990). Відповідно до цих положень були підписані двосторонні угоди з Росією, Білоруссю, Узбекистаном, Казахстаном, прибалт. республіками.

Демократизація політичної системи та започаткування ринкових реформ. З весни 1990 розпочався процес формування укр. некомуністичних партій. Першою стала *Українська республіканська партія* (УРП), створена наприкінці квітня рішенням з'їзду Укр. Гельсінської спілки. Її очолив Л.*Лук'яненко*. Проте вже на той час проявилася різниця у поглядах лідерів національно-демократ. руху: В.*Чорновіл* та ще 11 делегатів з'їзду оприлюднили заяву, в якій відмежувалися від УРП через те, що робота партії організовувалася на авторитарних засадах (зокрема принципі «демократичного централізму» та введенні заборони на створення парт. груп). Несхвально сприйняла створення УРП й компарт. влада — реєстрація партії мін-вом юстиції УРСР затягнулася до листопада 1990 і великою мірою це відбулося під впливом Революції на граніті. Втім реєстрація УРП стала сигналом й для ін. укр. некомуніст. політ. сил. Так, уже в грудні 1990 було створено Демократ. партію України із частини депутатів «Народної ради» (включаючи лідерів *Народного руху України* І.*Драча* та Д.*Павличка*, очолив партію дисидент Ю.*Бадзьо*). Також у грудні внутр. опозиція в КПУ, що діяла в рамках всесоюзного об'єднання «Демократична платформа в КПРС», утворила Партію демократ. відродження України (очільник — В.Філенко).

Ще більших обертів процес створення нових партій набув 1991. Проте вони не були масовими — заг. чисельність членів некомуніст. партій становила до 50 тис. осіб, зокрема найбільша з них — УРП — не налічувала і 9 тис. Також партії мали чітку регіональну прив'язку — члени та симпатики більшості опозиційних політ. сил були пов'язані із зх. регіонами, що робило їхні позиції досить уразливими у загальноресп. масштабі. Водночас вони були високовмотивовані й вдало використовували сусп. очікування для «розгойдування» позицій КПУ, в лавах якої станом на грудень 1990 було майже 3 млн членів. Тим більше, що в СРСР у цілому та в УРСР зокрема посилювалися соціально-екон. та політ. кризи. Рад. центр почав стрімко втрачати ініціативу та контроль над ситуацією в д-ві. В Україні виділялися 3 центри політ. мобілізації. Львів, який надавав сусп. руху нац. забарвлення завдяки інтелігенції, котра зберегла істор. пам'ять про визвол. зма-

гання. Донецьк, який визначав соціально-екон. спрямованість своїм страйковим рухом — після 1990 в ньому з'явилися політ. вимоги щодо здобуття УРСР реального суверенітету та деполітизації підпр-в і правоохоронних органів. Київ, що відігравав поєднувальну роль і додавав демократ. спрямування. Специфічним регіоном був Крим — із кінця 1980-х рр. розпочалося повернення на істор. батьківщину *кримських татар* (на серед. 1991 їх тут уже мешкало 130 тис. осіб), а держ. органи не встигали за розгортанням подій, тому встановлення істор. справедливості супроводжувалося зростанням міжетнічної напруги.

Після ухвалення «Декларації про державний суверенітет» найгострішим питанням в УРСР стало економічне. Наприкінці літа 1990 було розпочато підготовку «Концепції» та «Програми переходу УРСР до ринкової економіки». Відповідну робочу групу очолювали голова РМ УРСР В.*Фокін* та голова К-ту ВР УРСР з питань екон. реформи В.Пилипчук. Розробники вважали, що жоден з осн. підходів — еволюційного (реформи протягом 10—15-ти років), «шокової терапії» (одночасне введення атрибутів ринкової економіки) та жорсткого держ. регулювання — не прийнятний для УРСР, оскільки республіці були властиві «розбалансування грошової системи, низький технологічний рівень виробничого потенціалу, кризовий стан усієї економіки». Було заявлено про розробку та реалізацію «власного варіанту» переходу до ринку, центр. місцем якого мало стати введення респ. грошової одиниці. Концепція та Програма були затверджені 1 листопада. На їх основі ВР УРСР ухвалила понад 30 базових законів, які окреслили нормативно-правові рамки для переходу госп-ва на ринкові основи.

Революція на граніті. Стрімкі політ. зміни викликали в укр. сусп-ві все більше невдоволення існуючим становищем. При цьому спостерігалася ціннісна дезорієнтація — комуніст. ідеологія втрачала привабливість, на її місце претендував національно-демократ. світогляд. Велику роль відіграла наук. та творча інтелігенція, яка почала активно взаємодіяти із соціумом. Цьому сприяли і ЗМІ, що розпочали висвітлювати т. зв. білі плями історії СРСР — репресії, Голодомор 1932—33, при цьому розвінчувалися міфи про «великих» компарт. вождів, поверталися із забуття десятки імен письменників, науковців, культ. та істор. діячів (не тільки українських). Громадськість також усвідомила, що країна «розвинутого соціалізму» потерпає від злочинності, наркоманії, зловживань і корупції еліт не менше, ніж Захід, який попри настанови рад. пропаганди виявився не таким уже й «загниваючим». «Радянськість» ставала немодною навіть у побуті — як лайку на означення несучасності, відсталості людини використовували слово «совок». У той же час почали виявлятися ознаки посилення соціальної нерівності, зростала організована злочинність, девальвувалися моральні цінності, загострилися екологічні питання (особливо у зв'язку з необхідністю подолання наслідків Чорнобильської катастрофи) тощо.

«Революція на граніті». Студенти, які голодують. Київ, площа Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності), жовтень 1990.

Все більше стала проявлятися різниця у політ. та екон. вимогах і світосприйнятті поколінь — люди старшого віку досить скептично ставилися до процесів, що розгорталися в країні, середнього віку — частково були дезорієнтовані, частково виступали за зміни, тоді як укр. молодь сподівалася на швидкі зміни і стала рушієм політ. трансформації УРСР.

Молодіжна Революція на граніті була спричинена відставанням влади та опозиції в УРСР від політ. розвитку активної частини укр. сусп-ва, особливо на тлі ін. рад. республік. З кінця літа 1990 парламентська опозиція спробувала надати прискорення реальним процесам державотворення. 29 серпня «Народна рада» ВР УРСР і блок «Демократична Росія» ВР РРФСР підписали «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет». Наступним кроком стала ініціатива про відставку голови ВР УРСР Л.*Кравчука* та голови РМ УРСР В.*Масола* через недотримання положень «Декларації про державний суверенітет України», а також вимоги розпуску КПРС і відмови від підписання нового союзного договору.

Політ. ресурсу для реалізації означених вимог в опозиції не було. Показовим став провал загальнореосп. страйку, ініційованого на 1 жовтня 1990 опозиційними силами. Створювалося враження, що готується плацдарм для повернення республіки у минуле, користуючись тим, що значна кількість громадян не мала чітко визначеної політ. позиції, а націонал-демократ. сили неспроможні розширити коло прихильників. Тому на вулицю вийшла молодь: з 2 по 17 жовтня за ініціативою Укр. студентської спілки (УСС) та львів. «Студентського братства» проходила акція ненасильницької громад. непокори. Її лідерами були О.Доній (Київ), М.Іващишин (Львів), О.Барков (Дніпродзержинськ). Молоді люди 2 жовтня оголосили голодування, утворивши наметове містечко в центрі Києва на площі Жовтневої революції (нині це Майдан Незалежності). Їхньою ознакою були білі пов'язки на голові; активісти, які не голодували, а допомагали проводити протест (підтримка порядку, мед. обслуговування тощо), носили чорні пов'язки.

Гол. вимогами Революції на граніті були відмова від підписання союзного договору; проведення позачергових виборів парламенту на багатопарт. основі не пізніше весни 1991; відставка голови уряду В.Масола, який виступав за поступові реформи; повернення українців строкової служби на територію УРСР; проведення націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ тощо. За приклад організаторами була взята акція протесту в Болгарії. Під час планування, яке йшло з літа 1990, відбувалися дискусії щодо ефективності ненасильницьких протестних дій в Україні. Болг. сусп-во було поділене навпіл, тоді як в УРСР революційно налаштовані громадяни становили меншість. Натомість резонанс від студентської революції в укр. сусп-ві був радше позитив-

ним — ідеалістично налаштована молодь, яка діяла без насильства, викликала симпатію, навіть безвідносно до ідеологічного аспекту. З початком акції допомогу протестувальникам почали надавати звичайні мешканці столиці (теплі речі, окріп) та орг-ції, насамперед навч. заклади (зокрема, з ініціативи секретаря парткому Київ. політех. ін-ту В.Крючкова були привезені розкладачки). Адміністрації вишів надавали можливість групам пікетників, які формувалися з голодуючих протестувальників, виступати у студентських аудиторіях із закликами підтримати акцію та її вимоги.

Революція на граніті була несподіваною не лише для влади, а й для національно-демократ. опозиції. Представники «Народної ради» зустрілися з лідерами протестувальників лише 3 жовтня і, вислухавши вимоги, домагалися прибрати гасло про позачергові вибори. Тактичною перемогою акції стало відвідання 5 жовтня табору протестувальників Л.Кравчуком, яке транслювалося по укр. телебаченню. Голова Верховної Ради намагався, з одного боку, безуспішно домовитися з голодуючою молоддю, а з другого — залякати: на наступний день було призначено проведення урочистих зборів, присвячених Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45, у рамках яких було заплановано покладання квітів до пам’ятника В.Леніну на Жовтневій площі — це був гарний привід для знесення містечка протестувальників. Сумнівно, що правоохоронці допустили би масові зіткнення в центрі Києва, але громадяни, не довіряючи владі, вийшли 6 жовтня на захист голодувальників — в акції взяли участь до 50 тис. киян. Протягом 1989—90 в СРСР уже були реалізовані кілька силових сценаріїв придушення сусп. протестів, зокрема в Грузії та Азербайджані, які починалися з масових безпорядків, і це приводило до радикалізації сусп-ва, втрати місц. осередками комуніст. партії авторитету та посилення їхньої залежності від союзних силовиків. Тому укр. компарт. влада коливалася між тим, щоб ігнорувати вимоги протестувальників і водночас не допустити силового розгону. Проте після масової акції 6 жовтня стало очевидним, що доведеться вирішувати питання політ. засобами і сісти за стіл переговорів.

Обговорення у парламенті 8 жовтня показало, що депутати від компарт. більшості недооцінювали симпатії сусп-ва до протестувальників: демонстрація цинізму та відсутність співчуття до молоді завдали репутаційного удару по КПУ — у відповідь у республіці пройшла хвиля виходу з лав партії, одним із перших це зробив О.*Гончар*. На «круглому столі», що відбувся 9 жовтня, студентів переконували припинити голодування як очільник «Народної ради» І.Юхновський, так і лідер компарт. більшості Л.Кравчук. При цьому влада виказала готовність піти на часткові поступки і винести на розгляд ВР УРСР питання відставки уряду В.Масола та ін. вимоги студентів. Наступного дня Л.Кравчук здійснив формальну спробу винесення на розгляд парламенту цих питань, проте на той час вони були однозначно непрохідні в сесійній залі. Із цього дня на знак протесту до акції голодування студентів приєдналися 9 нар. депутатів.

Після того, як лідери голодування 11 жовтня на прес-конференції проголосили, що влада ігнорує їхні вимоги, та звернулися до молоді активізувати протести, столицю охопили масові виступи. У вишах та ін. навч. закладах зупинялися заняття. Гол. акція пройшла 15 жовтня — багатотисячний мітинг відбувся біля будівлі Верховної Ради, був перекритий Хрещатик, протестувальники захопили червоний корпус Київ. ун-ту тощо. Наступного дня було утворено ще одне наметове містечко — біля Верховної Ради. До протестуючих студентів почали приєднуватися робітники київ. підпр-в та орг-цій. Протестні акції почали охоплювати регіони.

Під тиском вулиці влада почала здавати позиції. 16 жовтня була створена погоджувальна комісія парламенту, яка провела переговори з лідерами протестувальників. Ввечері наступного дня ВР УРСР 314-ма голосами ухвалила постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 р.», якою формально було прийнято умови протестувальників, щоправда у пом’якшеному вигляді. Так, замість перевиборів було передбачено проведення референдуму щодо довіри до Верховної Ради; строкова військ. служба за межами України мала відбуватися лише за добровільною згодою громадян, але для цього мали бути прийняті відповідні закони; підписання нового союзного договору дипломатично було назване «передчасним»; було обіцяно поставити на голосування питання відставки В.Масола тощо.

17 жовтня було проголошено про завершення голодування, наметове містечко біля будівлі парламенту демонтували та звільнили раніше захоплені приміщення вишів. Містечко на Жовтневій площі було розформоване 18 жовтня, і тоді ж відбувся святковий концерт. Революція на граніті перемогла — вперше за багато десятиліть громад. активісти у відкритій боротьбі змусили компарт. владу погодитися на свої політ. вимоги. Хоча більшість вимог і не була виконана. У правлячій верхівці КПУ та й КПРС йшли внутр. дискусії: чи не виказала влада неприпустиму слабкість. Також точилися внутр. дебати: чи дійсно відправляти у відставку В.Масола, — думка із цього приводу кілька разів змінювалася. Натомість через побоювання відновлення студентських протестів 23 жовтня ВР УРСР проголосувала за відставку: новим головою РМ УРСР став В.Фокін. Компарт. верхівка не збиралася легко здавати позиції. Щоб не допустити повторення протестів, правоохоронці спробували залякати активістів — після провокації був заарештований один із найбільш радикально налаштованих нар. депутатів С.Хмара, згодом ув’язнений молодіжний лідер О.Доній, який узяв на себе відповідальність за ініціативу протестувальників захопити червоний корпус Київ. ун-ту. Хоча вони були відпущені за кілька місяців, проте сигнал був очевидним, тим більше, що опозиційна «Народна рада» була не в змозі щось цьому протиставити.

Одним із важливих наслідків Революції на граніті стало посилення розколу у верхівці кер-ва КПУ. Частина продовжувала орієнтуватися на очільників СРСР — її лідером був 1-й секретар ЦК КПУ С.Гуренко. Однак посилилася група, яка стояла на націонал-комуніст. позиціях, — побачила перспективу розширення суверенітету та на-

магалася в цьому перехопити ініціативу у націонал-демократ. опозиції для проведення революц. змін згори. Її лідером був Л.Кравчук. Ця група проявила себе згодом у принциповій і на той час сміливій заяві Президії ВР УРСР із засудженням застосування союзним кер-вом сили для придушення визвол. змагань у Литві та Латвії в січні 1991.

УРСР та союзний центр: маневри, компроміси, референдуми. Л.Кравчук усвідомлював, що політ. ситуація в Україні була великою мірою похідною від політ. боротьби, що розгорталася у Москві. Він зробив ставку на співпрацю з лідером рос. націонал-комуністів Б.Єльциним. Фактично використовуючи напрацювання «Народної ради», 19 листопада 1990 в Києві Л.Кравчук і Б.Єльцин підписали договір між УРСР та РРФСР про визнання одна одної суверенними державами. Невдовзі договір був ратифікований парламентами обох республік. Втім у ВР РРФСР виникли гострі дискусії навколо питань кордонів з Україною, належності Криму, Севастополя та ін. «споконвічних російських земель». Тогочасний міністр закордонних справ РРФСР А.Козирєв у дискусії так «заспокоював» депутатів, що виступали проти ст. 6 договору («сторони визнають і поважають територіальну цілісність» одна одної): «Сьогодні ми є республіками у рамках СРСР... У нинішній момент існує Російська Федерація в її кордонах, в рамках СРСР, і в нинішній момент існує Українська РСР, в її нинішніх кордонах, як вони позначені на карті... Інша справа, якщо виникне питання про те, що кордон буде не в рамках СРСР. Проте, по-перше, тоді це буде так само, можна сподіватися, в рамках Союзу суверенних держав, тобто оновленого по суті Союзу. Але тоді, як кажуть, буде інша справа. Це вже буде інша політична ситуація. Однак Договір сьогодні фіксує реально наявний факт. Товариші, що стосується другого питання — про бази в Севастополі. По всіх наших документах забезпечення безпеки передане Союзу і ніхто зараз про це не говорить». У сесійній залі висловлювалися й ін. погляди, так, один із рос. депутатів саркастично відзначив із приводу аргументів про «споконвічні російські землі»: «Якщо цю тезу (а вона має бути рівноправною, тобто застосовуватися й до інших республік) віднести до української сторони, то чи не мають вони права як спадкоємці Київської Русі претендувати на Москву та Новгород?»

На тактичному рівні інтереси команд Л.Кравчука і Б.Єльцина збігались, а підписаний міжресп. договір посилював позиції рос. лідера у суперництві з М.*Горбачовим*. В умовах, коли очільники респ. парламентів намагалися перебрати максимум повноважень, М.Горбачов вдався до такого інструменту, як загальносоюзний референдум. Протягом грудня 1990 — січня 1991 відповідне рішення було проведене через ВР СРСР, яка призначила на 17 березня 1991 плебісцит із питання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Одночасно з цим центр виказав готовність і до силового варіанту збереження Союзу: в січні 1991 була застосована сила, щоби приборкати національно-демократ. рухи в Литві та Латвії, були введені додаткові спец. війська та застосована зброя проти протестувальників.

Деякі рад. республіки категорично відмовилися проводити референдум — Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія, Молдова — в усіх них домінували національно-визвол. політ. сили. Попри це центр. владі вдалося організувати голосування в окремих їхніх регіонах, зокрема в Гагаузії, Придністров'ї, Пд. Осетії, Абхазії, сх. районах прибалт. республік. Кер-во УРСР підтримало проведення загальнорад. референдуму, однак одночасно було винесене питання: «Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Такий крок був наслідком Революції на граніті — і водночас посилював позиції тієї частини парт. еліти, що виступала за «революцію згори». Це підтвердили й результати референдуму: на «союзне» питання громадяни УРСР дали 70,2 % схвальних відповідей, а на «республіканське» — 80,3 %.

Курс на економічний суверенітет. Після референдуму Україна намагалася діяти стосовно рад. центру сміливіше, проте переважно в екон. сфері. Тоді як гострих політ. моментів кер-во республіки намагалося уникати — зовсім недавно у Вільнюсі та Ризі була застосована зброя проти протестувальників, а наприкінці березня, через 10 днів після загальнорад. референдуму, на вулиці Москви була введена бронетехніка (одним із провідних мотивів цього було залякування рос. демократ. політ. сил — разом із загальносоюзним плебісцитом в РРФСР на референдум було винесене питання про введення посади президента РРФСР, яким згодом став Б.Єльцин).

Попри низку важливих кроків екон. суверенітет УРСР лишався більше на папері і республіка й надалі вкрай залежала від рішень Москви. Показовим прикладом цього стали адм. спроби центру погамувати інфляцію. Так, зненацька в ніч на 23 січня 1991 була впроваджена конфіскаційна грошова реформа: виводилися з обігу купюри 50 і 100 рублів зразка 1961 (одним з аргументів на користь таких дій стало те, що начебто зх. банки зосередили рад. рублі в цих купюрах і готуються їх використати, щоби дестабілізувати ситуацію в СРСР). Громадяни могли їх обміняти на нові купюри протягом 3-х діб і на суму не більше 1 тис. рублів, а для пенсіонерів — не більше 200 рублів. Обмін понад цих сум міг відбутися лише за погодженням спец. комісій. Одночасно були введені обмеження на видачу коштів із рахунків громадян в «Ощадному банку СРСР» (не більше 500 рублів, а оскільки громадяни могли мати кілька рахунків, то при першій видачі коштів ставили спец. відмітки у паспортах, щоб унеможливити зняття в ін. відділеннях). Серед населення була посіяна паніка, в ощадних касах утворилися великі черги, люди, які втратили частину багаторічних накопичень, знову відчули себе безсилими перед свавіллям д-ви. Ця реформа мети не досягла: були виведені з обігу 14 млрд рублів, проте виробники невдовзі підняли ціни на власну продукцію та послуги. Тому вже в квітні 1991 д-ва, своєю чергою, була змушена підняти ціни й тарифи у 2—4 рази. Тобто замість

зниження інфляції був отриманий протилежний результат.

Респ. влада з кожним місяцем все більше відчувала зростання напруги у сусп-ві. Зокрема, у березні 1991 прокотилася нова хвиля страйків у шахтарських регіонах, що призвело до дестабілізації ситуації у важкій пром-сті. ВР УРСР ухвалила кілька постанов щодо припинення страйкового руху — однак це не давало результатів, оскільки вирішення проблем знаходилося в компетенції Москви. Більше того, коли, здавалося б, після переговорів і взаємних поступок страйкова активність пішла на спад, квітневе підвищення тарифів за рішенням союзного уряду дало новий імпульс активізації протестної діяльності.

У таких умовах респ. влада була змушена вибудовувати систему, яка б обмежувала деструктивні дії центр. уряду. У березні 1991 було ухвалене рішення про утворення Нац. банку України (надалі було створено низку респ. банків — «Промбудбанк», «Ощадбанк», «Житлосоцбанк», «Агробанк», «Зовнішекономбанк»). 16 квітня за пропозицією уряду ВР УРСР призупинила дію указу президента СРСР щодо надзвичайних заходів із забезпечення підпр-в матеріальними ресурсами. У травні був призначений перший голова Нац. банку України (В.Матвієнко) і розпочалося практичне опрацювання питання утворення нац. грошової одиниці. 6 червня прийнято постанову ВР УРСР про перехід під юрисдикцію УРСР держ. підпр-в, розташов. на території України. 21 червня припинено дію окремих статей закону СРСР «Про союзний бюджет» (зокрема, податки з підпр-в мали надходити лише в респ. бюджет), а в рамках «Програми надзвичайних заходів зі стабілізації економіки України», прийнятої 4 липня, була призупинена дія цілої низки союзних нормативно-правових актів (на період 1991—93). Усі ці кроки посилювали екон. суверенітет УРСР, проте призводили (як і дії ін. рад. республік) до розбалансування екон. системи на загальносоюзному рівні — посилювалася інфляція, стрімко зростали ціни, зменшувалися капітальні інвестиції, скорочувалося пром. вир-во тощо. Ситуація потребувала вже кардинального політ. вибору — або ключові рішення мають перейти на респ. рівень, або ж залишитися на союзному. Тому гостро постало питання підписання нового союзного договору.

Боротьба навколо союзного договору. Безпосередні переговори щодо майбутнього устрою Союзу розпочалися з кінця квітня 1991, вони зазвичай проходили у президентській резиденції Ново-Огарьово (тому робота над новим союзним договором була названа «новоогарьовським процесом»). М.Горбачов намагався нав'язати концепцію союзної федерації із сильним центром, натомість лідери республік виступали за фактичний конфедеративний устрій. Особливо жорсткі дискусії точилися навколо двох питань — союзних податків і статусу автономних республік. По першому з них М.Горбачов наполягав, що оновлений Союз мав отримувати податки трьома каналами — місц., респ., союзним. Тоді як його опоненти в республіках вважали, що має бути визначена фіксована сума, яка буде відраховуватися з респ. бюджетів.

Щодо статусу автономій, то це питання стало актуальним і для УРСР: у січні 1991 в Криму відбувся референдум щодо «відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу СРСР і Союзного договору» (позитивно відповіли понад 80 % від тих, хто взяв участь у голосуванні), 12 лютого ВР УРСР була змушена прийняти закон, яким визнавалася кримська автономія. Цей крок був зумовлений намаганням союзного центру грати на суперечностях між республіками та їхніми внутр. автономними утвореннями. Дискусія точилася навколо того, чи мають автономні республіки підписувати новий союзний договір самостійно, чи у складі делегацій союзних республік. Тим більше, що після того, як 12 червня Б.Єльцин був обраний президентом РРФСР, ВР СРСР ухвалила рішення, що автономні утворення можуть працювати напряму із центром, в обхід республік. Проте ця гра союзного центру була на грані і були ознаки, що процес може вийти з-під контролю (яскравим свідченням цього була ініціатива Якутії, яка була автономією у складі РРФСР, встановити прямі дипломатичні відносини з Китаєм в обхід як РРФСР, так і СРСР).

У ситуації, коли дискусії в Ново-Огарьово зайшли в глухий кут, очільники УРСР вирішили пригальмувати участь у підписанні союзного договору. ВР УРСР ухвалила рішення про відкладання цього питання на вересень 1991. А 5 липня запровадила посаду президента УРСР, призначивши вибори на 1 грудня 1991.

Тим часом ситуація у Москві загострювалася. З одного боку, посилилося протистояння між Б.Єльциним і М.Горбачовим. З іншого, — проти останнього з публічною критикою виступила частина його ж команди — силовики та чимало членів РМ СРСР. Так, 17 червня на звіті перед ВР СРСР у виступах прем'єр-міністра В.Павлова та (на закритій частині) міністра оборони Д.Язова, голови КДБ В.Крючкова, міністра внутр. справ Б.Пуго лунали закиди на адресу М.Горбачова у тому, що він веде СРСР у прірву. Зокрема, В.Крючков зачитав таємну доповідну записку 1977 за підписом Ю.Андропова «Про плани ЦРУ щодо отримання агентури серед радянських громадян». Опинившись між двох вогнів, президент СРСР протягом наступного місяця пішов на поступки конфедералістам — після кількох раундів переговорів наприкінці липня 1991 він узгодив новий проект союзного договору (принципову згоду на його підписання дали 9 рад. республік). Ключовими тут стали нічні переговори М.Горбачова, Б.Єльцина та Н.Назарбаєва, на яких парафували проект договору та домовилися про зміну складу силового блоку в союзному уряді. На початку серпня М.Горбачов проголосив, що договір про оновлений союз готовий і буде відкритий для підписання 20 серпня (тоді до нього мали приєднатися 5 рад. республік — РРФСР, Білоруська, Казахська, Таджицька та Узбецька РСР, а у вересні — Українська, Азербайджанська, Киргизька та Туркменська РСР).

Те, що УРСР не була внесена до першого кола підписантів, було радше негативним сигналом, адже після 20 серпня Київ був би поставлений перед фактом і необхідністю підписувати те, що є, без урахування його позиції. При цьому на укр. кер-во чинився тиск не лише із середини республіки та із союзного центру, а й на міжнар. арені. Апогеєм цьо-

го став візит президента США Дж.Буша до Києва 1 серпня, хоча сама ідея візиту мала на меті дати позитивний сигнал демократ. силам у СРСР. Москва, яку дратувала впертість УРСР у питанні союзного договору, пропонувала їхати не в Київ, а до Ставрополя (нині місто в РФ). Натомість Дж.Буш, хоч і не скасував укр. візит, обрав стратегію однозначної підтримки М.Горбачова. У виступі (після критичних публікацій в амер. ЗМІ названому «котлетою по-київськи»; його текст готувала майбутній держ. секретар США в адміністрації Дж.Буша-молодшого К.Райс) у ВР УРСР Дж.Буш висловив однозначну тезу — для його команди оновлений СРСР потрібніший, ніж незалежна Україна (хоча для прибалтійських республік робився виняток).

Заколот Державного комітету із надзвичайного стану та УРСР. Реальність підписання нового союзного договору підштовхнула консервативні сили до активних дій, енергії їм надавали також побоювання позбутися посад, що пообіцяв зробити М.Горбачов у ході конфіденційних переговорів з Б.Єльциним і Н.Назарбаєвим. Активна фаза держ. заколоту розпочалася 18 серпня. Його очолив віце-президент СРСР Г.Янаєв, серед заколотників були керівники силових відомств СРСР, прем'єр-міністр В.Павлов та ін.

18 серпня представники заколотників приїхали до президентської резиденції у *Форосі*, де тоді відпочивав М.Горбачов, і намагалися переконати його ввести в країні надзвичайний стан і відкласти підписання нового союзного договору. Такий варіант попередньо пророблявся силовиками з кінця 1990 за дорученням вищого політ. кер-ва СРСР. Натомість М.Горбачов відмовився від сценарію путчистів, але й не намагався їм протидіяти, фактично усунувшись від керування д-вою. Він був ізольований у крим. резиденції. В ніч на 19 серпня в центр. ЗМІ було оприлюднено повідомлення, що начебто у зв'язку із проблемами зі здоров'ям М.Горбачов склав повноваження президента СРСР і передав їх Г.Янаєву. Також було проголошено про можливість запровадження надзвичайного стану «в окремих місцевостях СРСР» та про верховенство конституції та законів СРСР над

«Після путчу». Написи на монументі Жовтневої революції в Києві. Кінець серпня 1991. Фото О. Ранчукова.

респ. нормативно-правовими актами. Вищим керівним органом тимчасово призначався Держ. к-т із надзвичайного стану (ДКНС; більше відомий у звучанні російською — «Государственный комитет по чрезвычайному положению»; «ГКЧП»). Після цього була оприлюднена офіц. заява, датована 16 серпня, голови ВР СРСР А.Лук'янова із жорсткою критикою проекту союзного договору.

Зранку 19 серпня у Москві було проголошено надзвичайний стан і були введені війська. Загальнодерж. канали телебачення припинили мовлення (постійно транслювався відеозапис балету «Лебедине озеро»), а у випусках новин подавалися лише позиція ДКНС та критичні матеріали щодо демократ. сил. Б.Єльцин не визнав ДКНС. Навколо Будинку Рад РРФСР (т. зв. Білого дому) були облаштовані барикади, десятки тисяч мешканців Москви прийшли на його захист. Серед захисників була й «українська сотня» під жовто-блакитними прапорами, що складалася з українців, які мешкали у Москві або ж приїхали у відрядження чи у приватних справах.

В УРСР позицію ДКНС представляв заст. міністра оборони СРСР В.Варенніков (поміж іншого, він був одним із керівників операції із захоплення телевежі у Вільнюсі в січні 1991). В.Варенніков, за підтримки 1-го секретаря ЦК КПУ С.Гуренка, намагався домогтися від голови ВР УРСР Л.Кравчука запровадження надзвичайного стану в республіці. ЦК КПУ закликав підтримати заколотників. Л.Кравчук, який публічно не засуджував путчистів (більше того, на союзному телебаченні транслювали його позитивні оцінки дій ДКНС), відмовився вводити надзвичайний стан, посилаючись на норми респ. законодавства (це міг зробити лише парламент) та на відносний сусп. спокій. Натомість В.Варенніков не мав політ. ресурсу, щоби дотиснути укр. кер-во, і питання треба було вирішувати через Москву. Однак там ситуація загострювалася, тим більше, що його самого відкликали до Москви, де почалися зіткнення громадян із військовиками.

Українськими містами прокотилася хвиля мітингів протесту, в Харкові та Донецьку розпочалася робота із підготовки страйків. Ради Терноп., Івано-Франк. та Львів. областей ухвалили рішення про невизнання ДКНС. 20 серпня «Народна рада» спільно з ін. демократ. орг-ціями ініціювала проведення позачергової сесії ВР УРСР для організації захисту держ. суверенітету. Наступного дня парламент ухвалив рішення про невизнання рішень ДКНС на території республіки.

Розв'язка у Москві настала 21 серпня — путчисти не отримали широкої сусп. підтримки, штурм спец. підрозділами «Білого дому» не відбувся, на захист останнього були перекинуті підрозділи МВС РРФСР, включаючи курсантів міліцейських уч-щ, військовики почали переходити на бік демократ. сил. ДКНС спробував порозумітися з М.Горбачовим і направив до нього делегацію, але той її не прийняв. Натомість він спромігся покинути резиденцію у Форосі та вночі 22 серпня повернувся до Москви.

Національно-демократична революція згори. Путч провалився — консервативні компарт. сили були деморалізовані та дезорганізовані. В Україні це політично уможливило здобуття незалежності: ситуативний союз реформістського крила КПУ та національ-демократ. сил надав можливість закінчити революцію згори, розпочату у попередній період. 24 серпня укр. парламент першим з поміж ін. рад. республік, скориставшись поразкою путчистів, ухвалив *Акт проголошення незалежності України*. Відповідну ініціативу висунув голова «Народної ради» І.Юхновський. «За» проголосували 346 депутатів, «проти» — 5, утримались — 2. Сам Акт, за наполяганням Л.Кравчука, мав бути підтверджений на всеукр. референдумі 1 грудня 1991.

Таблиця 1. **Вибори Президента України 1 грудня 1991 р.**

Кандидат (політична сила)	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Л.Кравчук (самовисуванець)	19 643 481	61,59
В.Чорновіл (Нар. рух України)	7 420 727	23,27
Л.Лук'яненко (УРП)	1 432 556	4,49
В.Гриньов (самовисуванець)	1 329 758	4,17
І.Юхновський (самовисуванець)	554 719	1,74
Л.Табурянський (Нар. партія України)	182 713	0,57

Логічним елементом революції згори серпня 1991 стали тимчасове припинення діяльності КПУ, одержавлення її власності та повна департизація держ. установ, госп. суб'єктів, освіт. і культ. закладів тощо. Одночасно з референдумом 1 грудня були проведені вибори Президента України, на яких безумовну перемогу здобув лідер реформістського крила КПУ Л.Кравчук, отримавши 61,5 % вже у 1-му турі (див. табл. 1), посівши перше місце в усіх регіонах, за винятком Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей. У той же час національ-демократичним силам не вдалося домовитися щодо об'єднання. Наприкінці серпня було узгоджено, що єдиним кандидатом має стати Л.Лук'яненко, але вже 1 вересня з'їзд Нар. руху висунув кандидатом В.Чорновола. Роз'єднаність була властива цьому табору укр. політики і у подальшому. Втім навіть у випадку об'єднання націонал-демократів шанси на перемогу були невеликі, як згодом визнавав Л.Лук'яненко, — тогочасна «свідомість громадян України була ближча до Кравчука, ніж до Чорновола і Лук'яненка».

Біловезька угода. Карикатура з журналу «Вожык» (Мінськ).

Тим часом у Москві провал путчу не сприймався як достатній аргумент для припинення існування СРСР та відмови від підписання нового союзного договору. Серпневий варіант угоди був уже неактуальний і потребував доопрацювання. М.Горбачов, погодившися на призупинення діяльності КПРС та ВР СРСР, в обмін ініціював відновлення роботи над новим союзним договором у рамках Держ. ради СРСР. Проте ефективність її роботи була низькою: найбільшу активність виявляли представники середньоазіат. республік, тоді як представництво РРФСР було формальним, а Україна взагалі не надсилала свого представника до неї.

Новий варіант союзної угоди був оприлюднений наприкінці листопада — напередодні укр. референдуму. На той час навіть у націонал-демократ. крилі політ. сил України не було впевненості, що на плебісциті буде отриманий позитивний результат. За проектом, схваленим Держ. радою СРСР 25 листопада, «Союз суверенних держав» мав стати конфедеративним утворенням, повноваження якого формувалися шляхом їх добровільного делегування республіками. Однак приголомшливі результати укр. референдуму 1 грудня (90,32 % від тих, хто взяв участь, схвально відповіли на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?») унеможливили ідею збереження СРСР — навіть у Криму більшість громадян (54 %) виступили за незалежність, а в м. Севастополь — 57 %. 8 грудня керівники України, Росії та Білорусі підписали угоду про створення *Співдружності незалежних держав* (СНД). У ній, зокрема, зазначалося, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє існування». М.Горбачов, який на той час вже не мав ані політ., ані силових, ані моральних ресурсів, був змушений з цим змиритися і 25 грудня склав повноваження президента СРСР.

Таким чином, 1990—91 завдяки високій політичній активності укр. сусп-ва було вирішене ключове питання — мирного виходу зі складу СРСР. Провідну роль у цьому відіграв тимчасовий союз націонал-комуністів та націонал-демократ. сил, який по факту склався під час Революції на граніті. Саме тоді були закладені ціннісні підвалини укр. політ. процесу — Україна має бути незалежною і демократ. д-вою, в якій інтереси сусп-ва мають стояти попереду державних.

Політична та соціально-економічна криза (1992—1994)

Внаслідок революційних подій 1990—91 до влади прийшла реформістська верхівка колиш. правлячого класу із залученням націонал-демократ. сил. Цей союз був крихким і через кардинальну різницю в цінностях, і в політ. цілях. Крім того, табір націонал-демократів був внутрішньо роз'єднаний. Оновлений правлячий клас не мав загальноприйнятного уявлення, яку д-ву будувати, яким мало бути ідеальне укр. сусп-во, який істор. досвід брати за зразок.

Закономірною, але дещо наївною ознакою політ. процесу перших років незалежності стала особлива увага до законотворення — тоді побутувало ілюзорне уявлення, що достатньо прийняти необхідні нормативно правові акти — і суспільно-політ. та екон. процеси вибудуються у вірному напрямі. Водночас суспільно-політ. риторика нової д-ви була адекватною істор. періоду і спрямована на формування нової поліетнічної політ. нації. Так, уже 12 вересня ВР України ухвалила Закон «Про правонаступництво України», який зафіксував, що модерна укр. д-ва є результатом розвитку (а не запереченням) УРСР. 8 жовтня був ухвалений закон «Про громадянство», який передбачав відсутність дискримінації при визначенні укр. громадянства, — кожен, хто на той час мешкав на території республіки, мав право стати громадянином України. А 1 листопада 1991 ВР України ухвалила «Декларацію прав національностей України», яка гарантувала всім народам, що проживали на території республі-

ки, рівні політ., екон., соціальні та культ. права.

Боротьба за територіальну цілісність. Разом зі здобуттям незалежності гостро постали питання нац. безпеки. У Москві негативно сприйняли Акт проголошення незалежності України: навіть після заколоту ДКНС Б.Єльцин вважав осн. сценарієм подальшого розвитку СРСР його збереження шляхом глибокого реформування, слушно усвідомлюючи, що М.Горбачов піде на всі можливі поступки. Українська ж незалежність ламала цю стратегію, особливе занепокоєння викликали плани України щодо перепорядкування собі збройних сил СРСР, розташов. на її території (угруповання становило понад 750 тис. осіб, це стало одним із мотивів того, що на відміну, напр., від прибалт. республік, які наполягали на повному виведенні рад. військ, укр. влада вирішила створювати нац. армію на їх основі). Вже 26 серпня прес-секретар Б.Єльцина П.Вощанов попередив, що Росія припускає перегляд кордонів з тими республіками, які відмовляться підписувати новий Союзний договір (за винятком прибалтійських д-в). Гол. адресатом цієї заяви була Україна — тут претензії торкалися Криму та значної частини Лівобереж. України (включаючи Донбас). У наступні дні мер м. Москва Г.Попов поширив територіальні претензії на Одес. область та Придністров'я. З метою недопущення реалізації заявлених політ. амбіцій України Росія спробувала реалізувати тактику затягування офіц. Києва у переговорний процес. 28 серпня в Україну була надіслана делегація на чолі з віце-президентом РРФСР О.Руцьким. Відбулися жорсткі переговори, однак зупинити вихід України з СРСР було неможливо. За їх підсумками вдалося підписати спільний протокол, який зафіксував визнання між Україною та Росією міжресп. кордонів, встановлених за СРСР.

Попри деякий спад напруги у відносинах Києва та Москви югославський сценарій подальшого розвитку СРСР залишався актуальним. Так, на початку вересня в рос. пресі з'явилась інформація, що у Москві опрацьовують можливість завдання превентивних ядерних ударів по Україні (Б.Єльцин справді проводив консультації з військовиками щодо тех. можливості цього й отримав негативну відповідь). І.Плющ терміново виїхав до Москви для з'ясування ситуації. Як наслідок, заяви були дезавуйовані вищим рос. кер-вом, але проблема «цивілізованого розлучення» не була знята. Зокрема, під час переговорів на початку грудня у Біловезькій пущі щодо утворення СНД Б.Єльцин запропонував Л.Кравчуку повернутися до питання належності Криму «пізніше». Проте укр. президент категорично виступив проти цього, тому рос. очільник відступив, оскільки мали вирішуватися значно важливіші питання — розпаду СРСР та проблема ядерної зброї.

Безпекові виклики були й на ін. напрямках, зокрема на пд.-зх. З осені 1991 загострився конфлікт у Придністров'ї — між респ. молдов. урядом, з одного боку, та невизнаними «Придністровською Молдавською Соціалістичною Радянською Республікою» та Гагаузією, з другого. Крім ризиків, пов'язаних із військ. конфліктом, виникала небезпека залучення до нього Румунії та Росії, в зону бойових дій стягувалися радикальні парамілітарні групи з обох країн. У боях брали участь й укр. радикальні угруповання (на боці Придністров'я). На цьому фоні загострилися й відносини Румунії та України. Ще 24 червня 1991 парламент Румунії ухвалив декларацію щодо засудження пакту Молотова—Ріббентропа, в якій фактично висувалися територіальні претензії щодо укр. земель. А 28 листопада 1991 румун. парламентарі ухвалили заяву, що засуджувала участь населення пн. Буковини та пд. Бессарабії у загальноукр. референдумі 1 грудня 1991. Апогей протистояння прийшовся на 1993, коли Румунія в односторонньому порядку денонсувала радянсько-румун. угоду 1961 щодо держ. кордону. Конфлікт вдалося утримати у дипломатичному руслі: протягом 1990-х рр. відбувалося кілька раундів переговорів, у ході яких одне за одним знімалися проблемні питання, а юридично цей процес було завершено в лютому 2009, коли міжнар. суд наново визначив лінію виключних екон. зон двох д-в на чорномор. шельфі. Конфлікт у Придністров'ї був законсервований після втручання рос. регулярних військ влітку 1992: це стабілізувало ситуацію, проте створило довготривалий ризик рос. військ. присутності поряд із пд.-зх. кордоном України.

З огляду на безпекові виклики до кінця 1991 укр. парламент ухвалив низку принципових документів з військ. буд-ва та нац. безпеки. Постановою «Про військові формування в Україні» від 24 серпня Верховна Рада зобов'язала Раду Міністрів розпочати формування нац. ЗС, згодом були ухвалені постанова «Про міністра оборони України» (першим міністром став К.Морозов), «Концепція оборони та будівництва Збройних сил України», закони «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська» «Про Національну гвардію України» тощо. 6 грудня прийняті закони «Про Збройні Сили України» та «Про оборону України». У вересні 1990 на базі респ. управління КДБ була створена *Служба національної безпеки України*, головою якої став Є.*Марчук*.

Однозначні підсумки референдуму 1 грудня 1991 уможливили міжнар. визнання держ. незалежності України і тим посилили нац. безпеку. Першими визнали Україну Польща та Канада (2 грудня), згодом — Латвія та Литва (3 грудня). Росія зробила це 5 грудня, а США — 25 грудня (у той самий день, коли М.Горбачов пішов із президентського поста). Загалом протягом грудня 1991 Україну визнали майже 70 д-в, а за рік їх уже було 140.

12 грудня 1991 ВР України із застереженнями ратифікувала угоду про створення СНД. З одного боку, це дало змогу підвести риску після розвалу СРСР. З другого, — СНД за певних обставин могла перетворитися на новий Рад. Союз: тим більше, що на 21 грудня до неї мали приєднатися 8 колиш. рад. республік (крім прибалтійських та Грузії). Тому напередодні (20 грудня) укр. парламент ухвалив окрему заяву про те, що Україна не планує входити до жодної наддерж. структури СНД.

У пошуках нових соціально-економічних орієнтирів. Комплекс заходів із політ. та безпекової інституалізації нової д-ви мав обпертися на ефективну екон. політику. Вже 25 жовтня 1991 Верховна Рада затвердила розроблені урядом «Основні напрями еконо-

мічної політики України в умовах незалежності». Однак результативності від них було мало, тому що екон. процеси на відміну від політичних залишалися складовими загальносоюзної екон. системи. Тільки рішення вже приймалися не рад. центром, а незалежною Росією. На кінець 1991 в Україні та РФ виникли важливі відмінності: поряд із заг. погіршенням ситуації великі міста РФ, включно з Москвою, зіткнулися із загрозою перебоїв поставок продовольства, навіть хліба. За розрахунками рос. уряду, в грудні 1991 залишалося запасів зерна максимум до березня наступного року (більше того, не було навіть валютних коштів, щоби зафрахтувати судна для перевезення зерна). Тоді як в Україні (а серед ін. пострад. д-в — у Казахстані) вдавалося зберігати мінімально необхідні рівні постачань та запасів, у т. ч. за рахунок адм. обмеження вивозу продуктів за межі республіки (подібні рішення за певним переліком продуктів ухвалювалися й областями). Тому рос. уряд вирішив з 2 січня 1992 «відпустити» ціни на продовольчі товари (невдовзі вони виросли в десятки разів) і одночасно надрукувати більше грошей. Спроби делегації укр. уряду відтягнути час, щоби підготувати республіку до цих дій, були невдалими. Аби хоч частково контролювати ситуацію, Україна ввела в обіг *купони багаторазового використання* (купоно-карбованці), які залишалися прив'язаними до рос. рубля.

У березні 1992 Л.Кравчук подав до ВР України новий стратегічний документ «Основи національної економічної політики», в якому було запропоновано застосувати в економіці методи «шокової терапії». Проте його положення не були виконані — рос. уряд підняв ціни на енергоносії. Це призвело до нового витка цін, а також до нової грошової емісії Нац. банку України. Ще одним наслідком цієї ситуації стало те, що інфляція в Україні почала випереджати інфляцію в РФ. Тому з 1 липня рос. уряд ухвалив рішення про відокремлення безготівкового обігу РФ та України. В результаті платежі між підпр-вами обох республік припинилися. Кілька місяців діяв механізм «ручного керування» міжресп. розрахунками — платіжні документи у паперовому вигляді надходили до Нац. банку України, де сортувалися за рос. регіонами і потім перенаправлялися у мішках до Центр. банку РФ. Лише після цього здійснювалася оплата на адресу Нац. банку України, який, своєю чергою, спрямовував кошти на підпр-ва. В умовах гіперінфляції цей механізм призводив до вимивання обігових коштів на укр. підпр-вах. Лише в листопаді 1992 Нац. банк України ухвалив рішення про здійснення безготівкових операцій на базі укр. карбованця. Курс останнього до ін. валют визначався Нац. банком України за результатами торгів на валютній біржі, за винятком рос. рубля — на початковому етапі Нац. банк визначав курс до нього самостійно, вручну. Перші валютні торги відбулися 1 жовтня: тоді за один долар США давали 340 карбованців, а 1 грудня він уже коштував 715.

Затримання рекетирів. Київ, початок 1990-х років. Фото Є. Лукацького.

Перша урядова криза. Кроки, спрямовані на повноцінне введення нац. грошової одиниці, дещо вгамували кризу міжресп. неплатежів та сприяли формуванню укр. банк. системи. Це вповільнило екон. падіння — ринок споживчих товарів почав поступово насичуватися, але платоспроможність населення падала випереджальними темпами. Безпорадність уряду В.Фокіна була очевидною. Тому парламент 1 жовтня 1992 відправив прем'єр-міністра у відставку. На період формування нового Кабміну в. о. прем'єр-міністра був призначений В.Симоненко.

На тлі відставки В.Фокіна розпочалися акції протесту молоді, що позиціонувалися як продовження Революції на граніті: 6 жовтня на Майдані Незалежності було утворене наметове містечко, а 13 жовтня відбулася спроба прориву демонстрантів до будівлі парламенту. На відміну від 1990 ці протести не отримали широкоїсусп. підтримки, більше того, команді Л.Кравчука закидали, що саме вона стоїть за лаштунками протестів і намагається вплинути на обрання нового прем'єра чи навіть для зосередження влади у власних руках. Адже однією з вимог акцій було обрання голови уряду лише після проведення позачергових виборів парламенту — за такого сценарію осн. центром влади залишався б Л.Кравчук.

ВР України на цей раз не піддалася на тиск вулиці. Тим більше, що новий уряд формувався вже з урахуванням зрушень, які відбулися у політ. та соціально-екон. житті країни. Революційною, проте малопомітною стала зміна тих, хто реально контролював засоби вир-ва. Великий масив економіки залишався державним: за відсутності компарт. контролю ключову роль почав відігравати директорат. Уряд В.Фокіна сповідував підходи останніх років СРСР — починати приватизацію з дрібних господарюючих суб'єктів. Натомість Верховна Рада виявилася ще консервативнішою в цьому питанні. 7 липня 1992 вона ухвалила «Державну програму приватизації», що передбачала роздержавлення сфери послуг та невеликих підпр-в харчової та легкої пром-сті. І одночасно з цим видала постанову про мораторій на приватизацію до введення в обіг гривні. Тим самим процеси роздержавлення були загальмовані. Як підсумок, природним чином збільшувалася частка недерж. господарюючих суб'єктів, які концентрувалися у сфері, де був найбільший екон. зиск і швидкий оберт капіталів, — у торгівлі та сфері послуг. Натомість великі пром. підпр-ва формально залишались у держ. власності, але де-факто — під контролем їхніх керівників, які у публічній сфері набули назви «червоних директорів», ставши впливовою політ. силою. Тим більше, що відповідно до рішень ВР України дозволялося приватизувати лише підпр-ва, передані в оренду трудовим колективам із правом подальшого викупу, а це знову ж таки відповідало інтересам директорату. Закономірно, що новим прем'єр-міністром 13 жовтня 1992 було призначено керівника потужного ракетобудівного з-ду «Південмаш» Л.*Кучму*, який виступив із програмою стабілізації, тобто збереження статус-кво, а не радикальних реформ. Водночас уряд був посилений і представниками націонал-демократ. табору: зокрема, І.Юхновський став 1-м віце-прем'єр-міністром,

М.*Жулинський* та В.Пинзеник — віце-прем'єр-міністрами. Уже сам факт приходу нових посадовців разом із новим прем'єром був відходом від рад. практики держ. керування, за якої зміна голови не супроводжувалася кардинальними кадровими перестановками в Раді Міністрів. Відповідно нова практика була негативно сприйнята командою Л.Кравчука, і це стало першим сигналом, що між Адміністрацію Президента та Кабінетом Міністрів буде точитися напружена боротьба за реальну владу.

Політична боротьба 1993—1994. Було очевидно, що тогочасна політ. система не відповідала вимогам часу. Парламент, який в останні роки УРСР був в авангарді політ. та соціально-екон. змін, за рік після проголошення незалежності перетворився на дискусійний клуб, що стримував розвиток і швидко втрачав довіру громадян. Адже депутати, обрані у сусп. реаліях березня 1990, після розпаду СРСР усе більше вдавалися до популізму і не мали політ. волі до ухвалення рішень, необхідних економіці, не кажучи вже про проведення радикальних реформ. У цій ситуації був знайдений специфічний вихід — передача частини повноважень законодавчої гілки влади виконавчій. Утім перша спроба це зробити провалилася — в лютому 1992 Л.Кравчук ініціював створення Держ. Думи, яка мала стати альтернативним Верховній Раді центром вироблення нового законодавства. Однак цей інститут не запрацював та був ліквідований уже в жовтні 1992. Натомість після обрання прем'єр-міністром Л.Кучми в листопаді 1992 Верховна Рада дала згоду на надання уряду на півроку надзвичайних прав видавати декрети — нормативно-правові акти, які би мали силу законів. Усього було видано 73 декрети, 71 із них стосувався економіки.

Філософія роботи уряду Л.Кучми формувалася в руслі ідей, що їх сповідували рад. реформатори наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр.: вважалося за потрібне спрямувати інвестиції у капіталоємні галузі промисловості, насамперед машинобудування, і це мало спричинити позитивний мультиплікативний ефект в ін. секторах економіки. Крім того, уряд, який постійно перебував під тиском із боку Верховної Ради, не мав чіткої програми дій і лише реагував на проблемні ситуації, причому не в кращий спосіб. Тому замість структурної трансформації великим підпр-вам пром. та агропром. секторів видавалися держ. кредити за рахунок емісії купоно-карбованця, на які вони випускали продукцію, що не користувалася попитом через низьку якість або ж через неплатоспроможність замовників та населення. Необхідність кредитів додатково обґрунтовувалася тим, що підпр-вам не було чим платити зарплату, натомість ані очільники д-ви, ані директорат, ані саме сусп-во не були морально готові до різкого зростання безробіття — давалися взнаки десятиліття перебування в комуніст. системі господарювання. Проте емісійні кредити справляли тимчасовий ефект — на складах накопичувалася нереалізована продукція і знову було нічим платити заробітну плату. Все відбувалося по новому колу.

Наслідком масштабної емісії стала гіперінфляція, яка за 1993 сягнула 10 256 %. Купоно-карбованець знецінився з 740 до 40 тис. за долар США. Дефіцит держ. бюджету сягнув бл. 40 %, але влада — як парламент, так і уряд — не мала політ. волі до приведення витрат у відповідність з екон. можливостями д-ви. Для цього насамперед мали бути проведені приватизація та реформи у бюджетному секторі.

З огляду на різкий екон. спад закономірною стала політ. криза, яка проявилася у конфлікті між парламентом та виконавчою владою. Подібні конфлікти були властиві й ін. пострад. республікам. Однак в Україні він не досяг такої гостроти, як, напр., у Росії (де протистояння вже у травні 1993 вилилося на вулиці і врешті-решт у жовтні 1993 призвело до воєн. дій у центрі Москви). Крім того, в Україні додалася ще одна лінія конфлікту — між президентом Л.Кравчуком та Л.Кучмою, яка загострилася з весни 1993. Л.Кучма, намагаючися вибудувати чітку владну вертикаль, безуспішно спробував підпорядкувати уряду представників Президента України в областях. Далі протистояння перемістилося у парламент. У травні 1993 прем'єр-міністр не зміг переконати Верховну Раду подовжити права уряду видавати декрети, які би мали статус законів. На цьому тлі Л.Кравчук звернувся до парламенту з поданням підпорядкувати йому Кабмін і надати право видавати декрети, Л.Кучма у відповідь подав у відставку. Проте Верховна Рада відставку не прийняла, водночас відхилила і подання Л.Кравчука. Тоді останній ініціював створення всередині уряду к-ту з питань оперативного керування економікою — Л.Кучма, з яким не погодили проект рішення, виступив категорично проти цього і знову спробував піти з посади. Формально Л.Кравчук пішов на поступку і відізвав відповідний указ, більше того, в Адміністрації Президента України були ліквідовані структури, що дублювали роботу урядових органів.

Водночас у конфлікт між президентом і прем'єр-міністром втрутилися донец. регіональні еліти, які використали протестні настрої місц. населення: шахтарі у червні проголосили страйк і вийшли на місц. майдани з політ. вимогами — переобрання президента та парламенту, розширення екон. прав Донбасу. Як і в останні роки УРСР, шахтарські страйки призводили до дестабілізації всієї економіки країни. Під тиском вулиці парламент погодився призначити на вересень 1993 референдум про довіру до президента та Верховної Ради. Однак протестні заходи припинилися лише із призначенням 1-м віце-прем'єр-міністром впливового директора шахти ім. О.Засядька, голови Донец. міськ. ради Ю.*Звягільського*. Тим самим у виконавчій владі утворився ще один центр впливу, що викликало нові конфлікти.

Щоби вийти із політ. протистояння, були потрібні перевибори. Проте спочатку домовилися про компромісний варіант — начебто щоби народ вирішив, хто саме має йти на дострокові вибори. На 26 вересня 1993 був призначений консультативний референдум стосовно довіри чи недовіри президенту та парламенту, одночасно з ініціативи Л.Кравчука на референдум мали були винесені питання щодо надання йому повноважень голови уряду та впровадження посади віце-президента. Однак «консультативний» характер референдуму вже не влаштовував сусп-во та частину політиків. За ініціативою правої опозиції (Нар. рух

України, УРП та ін.) була організована низка протестних заходів (цього разу вони мали зосередитися у західноукр. регіонах), натомість на Донбасі також була проголошена передстрайкова готовність. А 21 вересня в Києві відбувся потужний мітинг, в якому взяли участь кілька тисяч громадян з вимогою перевиборів обох гілок влади. Владні еліти були змушені піти на поступки і вирішили провести перевибори: парламенту — у березні 1994, а президента — в червні 1994.

У вересні 1993 Л.Кучма домігся від парламенту згоди на свою відставку, але продовжив політ. кар'єру вже як новий лідер опозиції, якому не дали провести реформи. Натомість в. о. прем'єра став Ю.Звягільський, однак де-факто урядом керував Л.Кравчук — за офіц. версією, через хворобу 1-го віце-прем'єра. Лише в грудні Ю.Звягільській спромігся реально приступити до виконання обов'язків прем'єра. Гол. завданням стала боротьба з гіперінфляцією та зростанням цін — при цьому осн. ставка була зроблена на адм. методи. КМ України істотно розширив перелік товарів і послуг, ціни на які мали регулюватися, точніше стримуватися, урядом і місц. владою. Крім того, було введені бюджетні обмеження, суттєво скорочені кредити та субсидії реальному сектору, припинилась емісія. Це дало тимчасові позитивні наслідки — інфляція скоротилася вже до 19 % у січні 1994, статистика почала фіксувати зростання реальних доходів населення та вповільнення темпів спаду пром. вир-ва.

Однак з весни розпочалася нова хвиля соціально-екон. кризи. Під її тиском влада була вимушена перейти до практичної фази реформ, зокрема до проведення «великої приватизації», тим більше, що вона розглядалась як запобіжник реваншу комуніст. сил. У квітні 1994 за два місяці до дострокових президентських виборів Л.Кравчук підписав указ про початок ваучерної приватизації. З-поміж різних варіантів роздержавлення був обраний той самий спосіб, який був реалізований у Росії. Кожен укр. громадянин отримав «майновий приватизаційний сертифікат», який міг бути обміняний на акції держ. підпр-в. Формальна соціальна справедливість не лише обернулася на власну протилежність, а й відтермінувала появу ефективних власників у великій пром-сті. Преференції для отримання фактичного контролю над активами мали «червоні директори», які могли перебудуватися на ринкові рейки, а ті підпр-ва, де адміністрація не розуміла нових екон. реалій, часто ставали жертвою авантюристів чи бандитських угруповань.

Виборчий цикл 1994. Екон. спад, якому було не видно кінця, та перипетії політ. боротьби, незрозумілої для пересічного громадянина, сіяли зневіру у позитивних перспективах незалежності та призвели до зростання лівацьких настроїв. З 1993 спостерігалося стрімке посилення політ. сил лівого спрямування. Зокрема все більшу популярність здобували Соціаліст. партія України (створена в жовтні 1991, очільник — О.О.*Мороз*) та Селянська партія України (створена у грудні 1993, очільник — екс-міністр з питань агропром. політики та продовольства в уряді В.Фокіна О.*Ткаченко*). Більше того, в червні 1993 була відновлена *Комуністична партія України* (очільником став П.Симоненко, на той час комерційний директор донец. компанії «Укрвугіллямаш»), вона не була визнана правонаступницею КПУ часів УРСР, щоби не виникало спокуси висувати до д-ви майнові претензії.

Натомість національ-демократ. сили після піку популярності наприкінці 1991 — на поч. 1992 переживали складні часи. Частина лідерів «Народної ради» пішли у виконавчу владу, Нар. рух України, навпаки, перетворившись у грудні 1992 на політ. партію (на чолі з В.Чорноволом), оголосив себе опозицією. УРП стала заручницею внутр. суперечностей — від неї відкололася група С.Хмари, а сама політ. сила втратила популярність. Розкол відбувся й у таборі колиш. націонал-комуніст. сил, виявом цього стало політ. суперництво Л.Кравчука та Л.Кучми.

Парламентські вибори 1994 зафіксували перемогу лівих сил й одночасно — розчарування сусп-ва щодо курсу, який проводили правлячі еліти. Комуніст. партії вдалося провести 90 нар. депутатів, Сел. партії — 19, Соціалістичній — 14. Натомість Нар. рух України отримав 20 мандатів, Укр. респ. партія — 9, *Конгрес українських націоналістів* — 5. При цьому 220 депутатів були обрані як «безпартійні», що було яскравою ознакою недовіри громадян до всіх політ. сил. Також парламентські вибори 1994 показали неефективність виборчої системи: згідно з нормами законодавства кандидат-переможець мав отримати не лише найбільшу кількість голосів порівняно з конкурентами, а й понад 50 % голосів і від тих, хто прийшов на голосування, і від заг. кількості виборців в окрузі. Тому протягом року в деяких округах громадянам доводилося ходити на виборчі дільниці від 4-х до 6-ти разів, відповідно заг. явка часто була меншою за 50 % і вибори визнавалися недійсними. Через це кількісний склад ВР України становив 406 замість штатної чисельності в 450 депутатів. Центр. виборча комісія запропонувала деякий час не проводити довибори в 44 округах (до кінця 1998 р. 32 мандати залишалися вакантними).

Ліві сформували більшість у парламенті, спікером став лідер Соціаліст. партії О.Мороз, а першим його заступником — лідер Сел. партії О.Ткаченко. Перемога на дострокових виборах додала впевненості щодо перспектив дочасних президентських виборів: ліві висунули О.Мороза єдиним кандидатом. Ще однією перемогою лівих стало внесення Л.Кравчуком на розгляд парламенту кандидатури колиш. голови РМ УРСР В.Масола на посаду нового прем'єр-міністра, призначення відбулося 16 червня, напередодні 1-го туру президентських виборів. Здавалося б, консервативне відкочування назад неминуче. Проте О.Мороз у 1-му турі зазнав нищівної поразки, отримавши лише 13 % голосів (див. табл. 2). З'ясувалося, що більшість громадян розглядають парламентські вибори в соціально-екон. площині, тоді як президентські — у державницькій. Попри труднощі в країні сусп-во не хотіло повертатись у компарт. минуле.

Натомість за результатами 1-го туру фаворитом виборів став Л.Кучма. Йому вдалося досягти порозуміння як з лівими силами та їхнім електоратом (О.Мороз

Таблиця 2. **Президентські вибори 1994 р., 1-й тур**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Кравчук Л.	9 977 766	38,36
Кучма Л.	8 107 626	31,17
Мороз О.	3 466 541	13,33
Ланови й В.	2 483 986	9,55
Бабич В.	644 263	2,48
Плющ І.	321 886	1,24
Таланчук П.	143 361	0,55
Проти всіх	892 740	3,43

Дж.: Центральна виборча комісія України.

Таблиця 3. **Президентські вибори 1994 р., 2-й тур**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Кучма Л.	14 016 850	52,15
Кравчук Л.	12 111 603	45,06
Проти всіх	551 380	2,80

Дж.: Центральна виборча комісія України.

підтримав Л.Кучму у 2-му турі), так і з частиною правих. В останньому випадку він надав гарантії, що попри частково пророс. передвиборчу риторику жодних спроб повернення до союзів на кшталт СРСР не буде. Як наслідок, Л.Кучма впевнено переміг на виборах (див. табл. 3).

Втім позиції нового президента були досить слабкими — він був вимушений рахуватися з ін. центрами сили, незважаючи на те, що сповідував ін. ідеологічні підходи. У день інавгурації 19 липня Л.Кучма ініціював спільну заяву із спікером парламенту О.Морозом та прем'єр-міністром В.Масолом щодо об'єднання зусиль різних гілок влади для виходу з кризи. У спільній заяві Л.Кучма не пропонував змінити голову уряду, лише ввів до нього кілька нових людей (зокрема Є.Марчука та В.Пинзеника). Прихильникам держ. регулювання та зближення з Росією О.Морозу і В.Масолу менш досвідчений Л.Кучма видавався досить підконтрольною фігурою. Своєю чергою, новий президент намагався виграти час та вибудувати власну управлінську команду, насамперед за рахунок посилення впливу на силові структури. Тим більше, у 1994 перед д-вою ще залишалися два потужні безпекові виклики — необхідність відстояти нац. інтереси у сфері ядерного роззброєння та угамування сепаратизму.

Ядерне роззброєння України

Зі здобуттям незалежності гостро постало питання подальшої долі ядерної зброї, що залишилася на території України. У «Декларації про державний суверенітет України» 1990 було зазначено без'ядерний статус. Цю поправку вніс І.Драч на знак компромісу з компарт. більшістю та з урахуванням сусп. скепсису щодо ядерних технологій після Чорнобильської катастрофи. Більше того, в націонал-демократ. таборі були побоювання, що сам факт наявності ядерної зброї може бути приводом для недопущення рад. центром укр. незалежної д-ви чи для окупації частини її території.

Пошуки адекватної стратегії. Після проголошення незалежності ядерне питання стало одним із тих, що стримувало міжнар. визнання України. Тому вже 24 жовтня ВР України ухвалила заяву «Про без'ядерний статус України». Згідно з Біловезькими домовленостями від 8 грудня 1991 передбачався «спільний контроль над ядерним озброєнням та ядерним нерозповсюдженням». 22 грудня була проголошена «Алма-Атинська декларація», за якою РФ, Україна та Білорусь заявляли про збереження спільного командування військово-стратегічними силами. За Мінською угодою від 30 грудня 1991 щодо спільних дій стосовно ядерного озброєння вже передбачалося, що Білорусь та Україна лише після узгодження з президентом РФ отримували право застосувати ядерну зброю. Крім того, республіки зобов'язувалися вивезти до 1 червня 1992 до Росії тактичну ядерну зброю (саме її було простіше поставити під реальний нац. контроль). Своєю чергою, стратегічна ядерна зброя мала бути виведена до кінця 1994, а до тих пір вона мусила залишатися під контролем спільного командування Стратегічних сил СНД.

Наразі достеменно не відомо точно, скільки ядерного озброєння та якого виду опинилося на укр. території наприкінці 1991. Останні підрахунки, що викликають довіру, провів фахівець Дніпроп. філіалу Нац. ін-ту стратегічних досліджень О.Їжак, який запропонував узяти за основу дані про озброєння, знищене в Україні в рамках амер. програми Нанна-Лугара. Отже, укр. ядерний арсенал включав:

- 142 міжконтинентальні балістичні ракети SS-19, у т. ч. 111 розгорнутих (на бойовому чергуванні) і 31 нерозгорнуту ракету. Для міжконтинентальних балістичних ракет було 130 шахтних пускових установок, 2 навчальні шахти та 13 центрів керування;
- 46 розгорнутих міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 та шахтних пускових установок для них, а також 5 центрів керування;
- у розібраному вигляді «вісім з половиною» міжконтинентальних балістичних ракет SS-24, певна кількість компонентів ракет SS-17, 4 зібраних SS-18, зібраний прототип ракети SS-27 для льотних випробувань;
- 44 важких бомбардувальники, у т. ч. 19 Ту-160, 23 Ту-95МС, один Ту-95К й один Ту-95М;
- 5 важких бомбардувальників: 3 Ту-95МС і 2 Ту-95К22, які на момент розпаду СРСР перебували в Україні на ремонті, але були приписані до рос. аеродромів;
- 1068 крилатих ракет повітряного базування Х-55 і Х-55СМ для важких бомбардувальників.

На початковому етапі Україна, а також Білорусь діяли в руслі рос. підходів до пострад. ядерного роззброєння, тоді як Казахстан ув'язував свої поступки з отриманням додаткових безпекових гарантій та фінансових компенсацій. Утім Мінська угода так і не

Захисний пристрій шахтної пускової установки, в якій розміщувалася балістична ракета РС-22. Експонат Музею ракетних військ стратегічного призначення (Миколаївська обл., Первомайський район).

була ратифікована укр. парламентом. У згаданій заяві ВР України від 24 жовтня 1991 зазначалося, що Україна наполягала на власному праві контролювати незастосування ядерного озброєння, розташов. на її території. За свідченням тогочасного 1-го віцепрем'єр-міністра І.Юхновського, тоді на держ. рівні пророблялося питання здобуття хоч якогось мінімального контролю за стратегічним ядерним озброєнням. Так, за висновками експертів, із 48 стандартних процедур обслуговування ядерної зброї Україна могла забезпечити лише 12. Для вирішення цього питання був розпочатий діалог з амер. компанією «Дженерал атомік», проте він не мав позитивних результатів. Крім того, харків. науковцям-ядерникам було поставлене завдання розробки пристрою, який би унеможливлював запуск ракет з укр. території за рішенням із Москви (т. зв. блокувальної кнопки). Однак за кілька днів після відповідного таємного рішення уряду в рос. ЗМІ була організована хвиля публікацій, що Україна розробляє установку для втручання в системи керування рос. ядерною зброєю. Це призвело до посилення міжнар. тиску.

Згідно зі свідченням Ю.Костенка (брав безпосередню участь у розробці політики ядерного роззброєння України) на поч. 1990-х рр. в укр. політ. еліті безумовним був лише компроміс стосовно без'ядерного статусу України. Натомість точилися гострі дискусії щодо того, якою мала бути стратегія роззброєння. Частина політиків вважали, що найкращим шляхом мало стати найшвидше перевезення ядерної зброї на територію Росії, оскільки зволікання загрожувало зовнішньополіт. та екологічними ризиками, не беручи вже до уваги екон. витрати на її утримання. Їхні опоненти наполягали на «ефективному роззброєнні», яке передбачало ліквідацію ядерного озброєння саме на території України, хоча це гальмувало процес і призводило до екон. проблем, проте давало змогу витребувати компенсацію. Обидві позиції мали як позитивні, так і негативні сторони, в цілому в контексті стратегічного ядерного озброєння перемогла друга позиція.

Зміна підходів України до ядерного роззброєння сталася в лютому 1992, коли Л.Кравчук віддав наказ тимчасово припинити вивезення тактичного ядерного озброєння до Росії (згодом кілька разів Київ відновлював і знову припиняв вивезення). У квітні ВР України ухвалила рішення про включення ядерних сил до складу ЗС України. Укр. сторона робила це, насамперед переслідуючи дипломатичні цілі, спрямовані на міжнар. визнання нової д-ви та стримування Росії. Однак реально вона слабко контролювала ядерні сили на своїй території і не знала достеменно, що і де перебувало (навіть зараз фактична картина повною мірою не відома). Тому вивезення тактичної ядерної зброї рос. сторона здійснювала частково всупереч наказам укр. влади і таємно від неї, а остання не могла цьому завадити. Так, за свідченням командувача Стратегічних сил СНД маршала Є.Шапошнікова, останній ешелон з тактичними ядерними зарядами був виведений без згоди України, коли Л.Кравчук летів над Атлантичним океаном (а тому укр. силовики не могли з ним зв'язатися) з першим офіц. візитом до США (відбувався 5—11 травня).

23 травня 1992 по інерції підходу найшвидшого роззброєння Україна підписала 5-сторонній Лісабонський протокол до радянсько-амер. «Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь» (СНО-1, або за амер. класифікацію СТАРТ-1, ця угода була укладена 13 липня 1991 між США та СРСР, проте не була ратифікована через розпад останнього). Відповідно до протоколу Росія, Україна, Казахстан, Білорусь брали на себе зобов'язання СРСР по договору СНО-1. Крім того, Україна, як і Казахстан та Білорусь, мала приєднатися до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» у статусі неядерної д-ви. У розвиток Лісабонського протоколу 6 червня 1992 було підписане «Рішення щодо участі держав-учасниць Співдружності в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї», яке закріплювало за Росією статус єдиної держави-правонаступниці ядерної зброї СРСР. Втім уже в Лісабоні (Португалія) Л.Кравчук заявив, що ліквідація ядерного озброєння, розташов. на укр. території, потребуватиме 7 років, тобто раніше озвучена дата його остаточного знищення — кінець 1994 — була дезавуйована.

Стратегія ефективного роззброєння. З 1993 укр. позиція з ядерного роззброєння стала більш прагматичною та кваліфікованою (частково це було пов'язане з тим, що Прем'єр-міністром України став фахівець у галузі ракетної техніки Л.Кучма). У січні 1993 відбулося перше засідання українсько-рос. групи з ядерного роззброєння. В ході переговорів перспективи укр. роззброєння ув'язувалися з отриманням Україною компенсації за вивезені до Росії ядерні заряди, оскільки росіяни в односторонньому порядку домовилися про переробку 500 тонн «свого» високозбагаченого урану на «мирний уран» на амер. з-дах і мали отримати не менше 11 млрд дол. США відшкодування. «Умовно ядерним» пострад. республікам про це не було нічого відомо, інформація про сам факт контракту спочатку з'явилася в рос. пресі, а деталі згодом оприлюднили американці в рамках президентських перегонів, щоби використати угоду на користь респ. адміністрації. Росіянам довелося визнати контракт, своєю чергою американці вважали, що Україна може претендувати на 20 % від заг. суми відшкодування. Врешті-решт, відповідно до українсько-рос. міжурядової угоди травня 1994, Україні вдалося отримати компенсацію, хоч і не «живими грошима», а безкоштовними поставками 1800 тепловидільних збірок рос. вир-ва для потреб укр. АЕС. На це амер. сторона виділила кредит Росії у 160 млн дол. США, хоча реальний позитивний ефект фахівцями оцінений у понад 2 млрд дол. США. Також було порушене питання щодо компенсації за висо-

козбагачений плутоній, який вилучався з укр. міжконтинентальних балістичних ракет і перероблявся в Росії на низькозбагачений. У кінцевому підсумку питання було врегульоване наприкінці 1997: частково вартість переданого плутонію компенсувалася за рахунок поставок тепловидільних збірок рос. вир-ва, а частково зараховувалась як оплата держ. боргу за поставки Росією нафти та нафтопродуктів в Україну 1993—94.

У квітні 1993 на тлі погіршення відносин з Росією (особливо навколо крим. питання) було оприлюднено відкритий лист за підписом 162 депутатів ВР України «Про ядерний статус України», в якому пропонувалося проголосити Україну однією з держав-правонаступниць ядерного арсеналу СРСР. А в червні на закритому засіданні парламенту, де обговорювалася ратифікація Україною Лісабонського протоколу до радянсько-амер. угоди СНО-1, Л.Кучма запропонував залишити в Україні 46 міжконтинентальних балістичних ракет СС-24 з неядерним оснащенням для «гарантованого стримування та непровокуючої оборони». Крім цього, прем'єр-міністр запропонував тимчасово, до остаточного вивезення ядерної зброї, проголосити Україну «перехідною ядерною державою». В «Концепції зовнішньої політики», ухваленій у липні 1993, Україна проголошувалася власницею радянського ядерного арсеналу, розташов. на її території, але знову декларувалося зобов'язання набути у майбутньому без'ядерного статусу. В рамках цього підходу 1993, коли відбувалася ратифікація Лісабонської угоди, ВР України її схвалила, за виключенням зобов'язувальної норми про приєднання до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї». При цьому Україна зобов'язувалася скоротити ядерне озброєння лише в тому обсязі, який зазначався в угоді СНО-1: 36 % міжконтинентальних балістичних ракет та 42 % зарядів.

Укр. позиція викликала невдоволення в Росії. В серпні 1993 вона в односторонньому порядку розпустила Об'єднане командування стратегічних сил СНД і перебрала керування ядерним озброєнням, у т. ч. розташов. на території України. Таким чином, могли виникнути конфлікти навколо фактичного контролю за складами з ядерними зарядами. Втім внутрішньополіт. криза в Росії змусила її насамперед вирішувати внутр. проблеми, що дещо загальмувало ескалацію конфлікту з Україною, а з кінця 1993 до переговорів із цього питання активно долучилися США, оскільки неповна ратифікація Лісабонського протоколу укр. парламентом напряму впливала на глобальну політику у сфері нерозповсюдження ядерної зброї. Тим більше, що з відставкою Л.Кучми з посади прем'єр-міністра у вересні 1993 офіц. позиція Києва з ядерного питання пом'якшилася. Крім політ. та лобістських аспектів, тут впливала низка факторів. По-перше, проведені протягом 1992—93 наук. дослідження показали, що створення стримуючого неядерного озброєння на базі міжконтинентальних балістичних ракет значно складніше технічно, ніж вважалося раніше, і потребуватиме більше ресурсів (в Україні у той період з кожним роком посилювалась екон. криза). По-друге, Україна опинилася перед необхідністю вибору, що далі робити із власною ракетно-косміч. галуззю: або розвивати військ. напрям із негарантованим результатом та з гарантованим зростанням напруги у відносинах із зовнішньополіт. партнерами, або ж розвивати напрям «мирного космосу» шляхом виходу зі своїми технологіями та вир-вом на міжнар. ринок. Отримання міжнар. (а не тільки рос.) замовлень було можливим лише після приєднання до «Режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій», де визначальний вплив мали США. Проте приєднання до нього України жорстко ув'язувалося з боку Вашингтона з повним ядерним роззброєнням та відмовою від вир-ва стратегічних ракет, хоча юридично між цими питаннями зв'язку не було.

Вже 12 січня 1994 були проведені американсько-укр. переговори між Л.Кравчуком та Б.*Клінтоном* (який зупинився у Борисполі на шляху до Росії), а за два дні у Москві була оприлюднена 3-стороння заява (президентів України, США та Росії), в якій Україні давалися безпекові гарантії (втім без юрид. зобов'язання) та визнавалося право на справедливу компенсацію за вивезену ядерну зброю. Протягом 1994 Україна поступово відмовилася від доктрини неядерного ракетного стримування. У листопаді 1994 президент Л.Кучма звернувся до парламенту щодо зняття застереження, зробленого при ратифікації Лісабонського протоколу, і 16 листопада був ухвалений закон про приєднання України до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї». Це уможливило підписання Будапештського меморандуму 5 грудня 1994.

У Будапештському меморандумі, підписаному Україною, США, Великою Британією та Росією, фіксувалися гарантії-запевнення щодо незастосування проти України сили та екон. тиску (Франція зробила усну заяву про приєднання до документа, а Китай оприлюднив заяву стосовно зобов'язання про незастосування першим ядерної зброї проти України). Цей документ не мав зобов'язувальної юрид. сили для підписантів, але став інструментом утвердження України на міжнар. арені, запобігши її маргіналізації. Зокрема, можливості, відкриті після підписання меморандуму, укр. влада використала 1995 для угамування крим. сепаратизму.

1995—96 з території України були вивезені всі ядерні заряди. Одночасно з цим ліквідовувалися засоби їх доставки та інфраструктура. Зі знищенням стратегічного наступального озброєння ядерне роззброєння України не скінчилось. Однак далі воно мало не юридично зобов'язальний характер, а політичний — укр. влада використовувала цей чинник у переговорах зі світ. д-вами. Так, за підсумком кількох раундів переговорів зі США 1998 Україна приєдналася до «Режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій» і стала повноцінним учасником міжнар. ринку цивільних ракетно-косміч. послуг. 19 листопада — 5 грудня 1997 укр. космонавт Л.*Каденюк* перебував у складі косміч. місії на амер. кораблі багаторазового використання «Колумбія». Протягом 2-ї пол. 1990-х — поч. 2000-х рр. було утилізовано понад 60 стратегічних бомбардувальників «Ту». Процес завершився лише 2010, коли В.Янукович задля відновлення стратегічного діалогу зі США досяг із Б.Обамою домовленості щодо вивезення з

України останніх запасів високозбагаченого урану в обмін на фінансову та технологічну компенсацію (зокрема буд-во ядерної установки в Харкові).

**Регіональна політика
у першій половині 1990-х рр.**

З розпадом СРСР активізувалися процеси дезінтеграції на пострад. просторі — звичними стали міжетнічні конфлікти та сепаратизм. Першою реакцією пострад. еліт стало загравання з місц. елітами (цей принцип сформулював ще 1990 Б.Єльцин у фразі, висловленій у Казані, столиці Татарстану: «Беріть стільки суверенітету, скільки зможете проковтнути»). В Україні ще 1990 значна частина владних повноважень була передана на обласний рівень — голови виконавчих к-тів місц. рад були осн. представниками д-ви. Але це призводило до втрати керування регіонами. Тому у березні 1992 для відновлення впливу центру було введено інститут представників Президента України в регіонах і одночасно ліквідовано виконкоми обласних рад. Це створювало двовладдя і призводило до загострювання політ. протистояння на місц. рівні, і центру довелося відступити: 1993 законодавчо були зменшені повноваження представників Президента України на користь голів обласних рад. 1994 інститут представників Президента України був ліквідований. Крім того, Київ, намагаючися забезпечити лояльність ряду регіональних еліт, пішов на розширення їхніх екон. повноважень. Так, 1993—94 були видані Указ Президента України «Про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській обласним державним адміністраціям повноважень по управлінню майном, що знаходиться у загальнодержавній власності», постанови Кабміну «Про регіональну економічну кооперацію Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Луганської областей» та «Про додаткові заходи по делегуванню Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській обласним державним адміністраціям повноважень по управлінню майном, що знаходиться у загальнодержавній власності». Із приходом до влади Л.Кучми був створений інститут голів держ. адміністрації, які призначалися президентом й отримали широкі владні повноваження. Проте й тут були можливі компроміси: практикувалось одночасне зайняття двох посад — голів держ. адміністрацій та голів обласних рад. Керування регіонами було встановлене наприкінці 1990-х рр.

Наметовий табір кримських татар в урочищі Червоний Рай (біля Алушти). 1992.

Кримськотатарський мітинг на площі Леніна в Сімферополі. 18 травня 2012.

В Україні після здобуття незалежності було два «гарячі» регіони — Закарпаття та Крим.

Сепаратизм у Закарпатті. В Закарпатті укр. влада одночасно зіткнулася з 3-ма видами сепаратизму — регіональним (подібний до ін. укр. областей), русинським (із політ. підтримкою з Росії) та угорським (із політ. підтримкою з Угорщини). 1 жовтня 1991 Закарпат. обласна рада ухвалила «Декларацію щодо проголошення Закарпатського автономного краю» (ще наприкінці серпня відповідну ініціативу виголосили Мукачівська та Берегівська районні ради). А 31 жовтня було ухвалене рішення про проведення одночасно із загальноукр. референдумом 1 грудня й обласного референдуму, на який мало бути винесене питання: «Чи бажаєте Ви, щоби Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» Напередодні референдуму Л.Кравчук відвідав регіон, виступив на засіданні обласної ради і після гострої дискусії домігся зміни запитання плебісциту на такий варіант: «Чи бажаєте Ви, щоби Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» 1 грудня 1991 за незалежність України висловилися 90,13 % закарпатців, натомість за статус автономної території — 78 %. Звернення Закарпат. обласної ради до ВР України щодо внесення змін до Конституції України відповідно до підсумків обласного референдуму було фактично проігнороване, як і відповідний законопроект, розроблений у Закарпатті. Лише на поч. 2000-х рр. у регіоні був впроваджений режим спец. екон. зони (ліквідований разом з іншими 2005).

Натомість центр. влада розгорнула широкий діалог із місц. елітами, при цьому ефективно використовуючи внутрішньорегіональні суперечності. Адже одночасно з обласним референдумом Берегівська рада провела районний референдум щодо утворення в її межах Угор. автономного округу. І якщо у березні 1992 За-

карпат. обласна рада звернулася до ВР України з проханням перейменування Берегівського р-ну на Угор. автономний округ, то вже наприкінці 1992 відмовилася розглядати відповідний законопроект, не кажучи вже про надіслання його в укр. парламент. У подальшому на врегулювання питань угор. нац. меншини позитивно вплинули українсько-угор. угоди про кордон, інкорпорація представників меншини в загальноукр. політ. еліту та виважена політика щодо її культ. розвитку.

Серйозним подразником як для Києва, так і для Ужгорода був русинський сепаратизм. У питанні протидії йому інтереси центру та регіональних еліт цілком збігались. У підсумку вже з 1993 «політичне русинство» перейшло на нелегальне становище, і його активізація корелювалася з періодами напруги в російсько-укр. відносинах.

Сепаратизм у Криму та проблема Чорноморського флоту. Значно складнішою для Києва була ситуація в Криму. 4 вересня 1991 ВР АР Крим ухвалила «Декларацію про державний суверенітет Криму». В ній проголошувалися «повага до державного суверенітету України» та «прагнення створити правову демократичну державу у складі України» й одночасно декларувалося, що Крим є «учасником союзного договору». Фактично це був ультиматум Києву — в разі відмови України перебувати у складі оновленого союзу еліти півострова хотіли претендувати на вихід з-під укр. юрисдикції. Втім невдовзі сама Москва відмовилася від укладання союзного договору, і це дещо вгамувало ентузіазм пророс. сил у Криму. Тим більше, що вони сподівалися на позитивні для себе результати референдуму 1 грудня 1991 (проте укр. спецслужби не допустили проведення пророс. політ. силами в рамках референдуму додаткового опитування). Однак на загальноукр. референдумі 54 % кримчан із тих, хто взяв у ньому участь, висловилися за незалежність України. А у м. Севастополь «за» проголосували 57 %. Це позбавило сепаратистів надій на успіх, однак у публічній сфері час від часу вони висували претензії до Києва і висловлювали бажання приєднатися до Росії. Сепаратисти намагались ініціювати окремий крим. референдум щодо статусу автономії.

30 січня 1992 ВР АР Крим оприлюднила заяву, в якій висувалася ініціатива проведення 3-сторонніх (Україна, Росія, АР Крим) переговорів щодо статусу півострова та Чорномор. флоту. Однак позиція Києва була однозначною: крим. питання — це внутрішньоукр. справа. На початку лютого були проведені консультації між парламентарями України та АР Крим, у ході яких були досягнуті домовленості стосовно розробки закону щодо розмежування повноважень центру та автономії. Для цього була створена спільна робоча група.

Тим часом загострилися дискусії України з Росією навколо статусу Чорноморського флоту. Частина рос. політикуму, включаючи віце-президента РФ О.Руцького та голову ВР РФ Р.Хасбулатова, намагалася розгойдати суспільно-політ. ситуацію в Криму і роздмухувала сепаратистські настрої, щоб отримати додаткові переваги на переговорах з Україною. 5 квітня Л.Кравчук видав указ про адм. підпорядкування військ. підрозділів, розташов. на укр. території, включно з Чорномор. флотом, Мін-ву оборони України. За два дні Б.Єльцин видав указ про перехід флоту під рос. юрисдикцію. Після цього розпочалась ескалація — напр., кораблі, на яких екіпажі почали приймати укр. присягу, блокувалися кораблями із проросійськи налаштованими екіпажами.

У такій ситуації наприкінці квітня 1992 ВР України ухвалила Закон «Про статус автономної Республіки Крим» і як додаток до нього — закон про розмежування повноважень між центром і регіоном. У них були проігноровані компромісні напрацювання спільної з кримчанами робочої групи. Було чітко зазначено, що півострів є невід'ємною частиною України і не може бути переданий до складу будь-якої ін. д-ви, а повноваження автономії були істотно урізані. Це було негативно сприйнято в Сімферополі: у відповідь крим. парламент проголосив держ. незалежність і ухвалив 5 травня конституцію Криму. В ній зазначалося, що відносини з Україною будуються на основі «договору та угод», при цьому окремі владні повноваження могли «добровільно делегуватися Україні». Крим. парламент призначив на 2 серпня 1992 референдум щодо держ. суверенітету.

13 травня ВР України закликала парламент автономії протягом тижня скасувати його рішення як невідповідні укр. конституції. У разі непокори Київ був готовий застосувати правоохоронні органи. 21 травня ВР АР Крим перенесла термін проведення референдуму на невизначений строк. Однак цього ж дня рос. парламент ухвалив рішення про неправомірність передачі Крим. п-ова до складу України 1954 і запропонував Україні наново обговорити його статус. Напругу знизила зустріч Л.Кравчука та Б.Єльцина 23 червня у Дагомисі (оздоровчий комплекс у м. Сочі Краснодарського краю, РФ), в ході якої пролунали чергові запевнення у дружбі між д-вами, а щодо флоту було досягнуто домовленості про утримання від односторонніх дій стосовно його юрисдикції. Натомість 30 червня ВР України ухвалила поправки до закону про розмежування повноважень, в яких частково були враховані напрацювання спільної групи та розширені повноваження автономії.

На тлі офіц. стабілізації ситуація залишалася вибухонебезпечною. Наприкінці липня Росія і Україна опинилися на межі локального військ. конфлікту. 21 липня сторожовий корабель СКР-112 (капітан — С.Настенко) підняв укр. прапор і самовільно вийшов зі стоянки у крим. оз. Донузлав до Одеси. Це було спровоковано намаганням проросійськи налаштованого командування Чорномор. флоту звільнити капітана сторожовика за те, що той на початку 1992 привів команду до присяги України. Крім того, цими діями моряки намагалися підштовхнути керманичів д-ви та мін-ва оборони до активніших дій у розбудові ВМС України. Спочатку за наказом командування Чорномор. флоту два рос. кораблі безуспішно намагалися завадити вийти СКР-112 з бухти Донузлава. При переслідуванні рос. сторона розглядала можливість проведення торпедної атаки корабля з протичовнових гідропланів чи висадки на нього десанту, але у підсумку не зважилася на це. У бік СКР-112 було зроблено кілька попереджувальних артилер.

пострілів. Ситуація стала критичною, коли його наздогнали ще два кораблі — сторожовий та ракетний катер. Капітани розпочали переговори, це дало змогу виграти час, тим більше, що один із капітанів кораблів-переслідувачів позитивно ставився до прийняття присяги народу України. Натомість укр. командування підняло у повітря бойові літаки на допомогу СКР-112, а назустріч йому спрямувало два прикордонні катери. Воно також звернулося до рос. сторони з вимогою припинити погоню. Ввечері корабель увійшов у порт Одеси.

Цей випадок змусив провести термінові переговори президентів України та Росії. Вони зустрілися 3 серпня в *Ялті*, де домовилися, що флот має бути розділений між двома д-вами до 1995, а до тих пір залишатися у подвійному підпорядкуванні президентів. Утім уже за місяць рос. сторона ініціювала кампанію стосовно належності м. *Севастополь* Росії. Її апогеєм стало ухвалення ВР РФ рішення в липні 1993 щодо «російського федерального статусу міста». Україна трактувала це рішення як територіальні претензії з боку рос. парламенту та ініціювала засідання Ради Безпеки ООН, яка визнала ухвалу нікчемною. Водночас рішення ВР РФ негативно оцінив і рос. президент Б.Єльцин. Однак Україні довелося піти на значні поступки щодо Чорномор. флоту: у вересні 1993 за підсумками переговорів у *Масандрі* президенти двох д-в проголосили, що Київ погодився передати «свою» частку флоту за рахунок погашення газових боргів перед Росією. При цьому укр. держ. делегація виказала неузгодженість підходів — від амбіцій повного підпорядкування флоту до його передачі під рос. контроль. Подальшій деескалації напруги сприяло розгортання протистояння у Москві — перемога пропрезидентських сил тимчасово відсунула на другий план в Росії питання статусу Севастополя.

Натомість 1994 знову посилилася напруга навколо крим. автономії. На хвилі агресивних дій рос. парламенту щодо Севастополя та політ. нестабільності в Києві ВР АР Крим у червні 1993 ухвалила закон про президента Криму і призначила вибори. На них у лютому 1994 голова Респ. партії Криму Ю.Мєшков на чолі передвиборчого блоку «Росія» у 2-му турі впевнено переміг чинного на той час голову ВР АР Крим М.Багрова (72,9 % проти 23,3 %).

Ю.Мєшков узяв однозначний курс на зближення з Росією, при цьому пріоритетним напрямом обрав інтеграцію з Росією в екон. площині, включаючи входження до рублевої зони та розширення присутності рос. бізнесу на півострові. Для реалізації цієї стратегії були залучені рос. фахівці, зокрема, до уряду автономії на посаду віце-прем'єр-міністра було залучено економіста Є.Сабурова. У травні 1994 крим. парламент ухвалив рішення про відновлення положень конституції 1992 стосовно розбудови відносин з Україною на засадах окремого договору (попередньо за указом Ю.Мєшкова було проведено «опитування кримчан», фактично референдум із цього питання, а також щодо введення подвійного громадянства та надання указам президента Криму статусу законів, усі вони отримали схвальну відповідь). Відновилися спроби розхитати ситуацію в Севастополі: міська рада демонстративно 23 серпня, у переддень Дня Незалежності України, ухвалила звернення щодо надання місту рос. статусу.

Сепаратистським силам у Криму активно протидіяв Київ. На серед. 1994, після позачергових парламентських і президентських виборів, політ. ситуація в Україні стабілізувалася. Центр узяв курс на інтенсифікацію діалогу з місц. елітами, підтримавши нового голову крим. парламенту С.Цекова, який представляв частину політикуму, незадоволену появою при владі росіян і посиленням їхнього впливу на екон. процеси на півострові. Конфлікт між президентом та головою парламенту роз'єднав сепаратистські сили. У вересні ВР АР Крим ухвалила нову конституцію, яка істотно скоротила повноваження президента. У відповідь Ю.Мєшков видав указ про розпуск парламенту та зосередження всієї повноти влади у власних руках. Натомість парламент проігнорував його та відправив «російський уряд» у відставку, новим головою ради міністрів став А.Франчук. При цьому укр. уряд ухвалив рішення про переведення місц. органів МВС України, СБУ, Мін-ва юстиції України під прямий контроль центр. влади. Цьому сприяла також потужна робота укр. правоохоронних органів, якими з боку уряду керував Є.Марчук.

Після підписання Будапештського меморандуму у грудні 1994 з'явилися можливості для активніших дій у Криму з огляду на посилення міжнар. позицій України. 17 березня 1995 ВР України скасувала конституцію Криму та ліквідувала посаду президента автономії. Одночасно з рішенням укр. парламенту у Криму була проведена спец.

Флагман ВМС України фрегат «Гетьман Сагайдачний».

Кораблі Чорноморського флоту РФ у Південній бухті Севастополя. 1990-ті рр.

Пострадянська трансформація України. Художник О. Смаль.

операція. В її ході була заблокована будівля парламенту автономії, де містилася резиденція президента, а сам Ю.Мєшков був заарештований і згодом переданий рос. стороні. 31 березня Л.Кучма видав указ про перепорядкування безпосередньо КМ України крим. уряду, при цьому голова останнього мав призначатися Президентом України за поданням голови парламенту автономії. Кабмін України також мав призначати крим. міністрів (за поданням місц. прем'єра). Водночас Київ висловив готовність до більшого врахування соціально-екон. потреб регіону — міністру Кабінету міністрів України В.*Пустовойтенку* було доручено координувати вирішення проблемних екон. питань АР Крим.

У відповідь на дії офіц. Києва парламент автономії 20 квітня звернувся до укр. влади з вимогою скасувати свої рішення і до рос. влади — «застосувати заходи щодо захисту співвітчизників». Проте на той час увага Росії була поглинута війною в Чечні, тому на запит крим. парламенту рос. політикум відгукнувся лише гострими політ. заявами. Однак парламент автономії продовжив нагнічувати ситуацію і ухвалив рішення про проведення 25 червня референдуму щодо згоди кримчан із рішенням ВР України про скасування крим. конституції, а також стосовно проведення консультативного референдуму щодо «створення економічного та політичного союзу трьох держав — Білорусії, Росії, України». Укр. парламент увів мораторій на проведення референдумів, а правоохоронні органи оскаржили рішення крим. парламенту, і наприкінці травня той скасував свої рішення.

Важливим аспектом стабілізації ситуації навколо Криму стало те, що офіц. Києву вдалося як забезпечити собі підтримку з боку Заходу (11 травня в укр. столиці перебував з візитом президент США Б.Клінтон, у ході якого обговорювалися й проблеми крим. сепаратизму та румун. амбіцій щодо «повернення територій»), так і утримати Росію від активного втручання у справи п-ова. Більше того, в червні 1995 певний прогрес намітився у російсько-укр. переговорах щодо Чорномор. флоту — президенти домовилися про роздільне базування флотів д-в: штабу рос. флоту — у Севастополі, а українського — у Донузлаві.

Отже, крим. еліти були вимушені шукати компромісів із Києвом — у листопаді 1995 була прийнята нова конституція автономії, в якій уже не було ні вимог договору з Україною, ні посади президента. Вона була схвалена ВР України, за винятком преамбули та деяких норм (зокрема Севастополь не включався до складу автономії). Новий статус АР Крим та м. Севастополь був закріплений і в Конституції України 1996 (у жовтні в рос. парламенті знову спробували порушити тему перегляду статусу Севастополя, але МЗС РФ зробило заяву, що питання статусу міста «не є предметом переговорів з Україною»).

Підсумком цього періоду крим. політики України стало вирішення подальшого формату функціонування Чорномор. флоту. У травні 1997 була підписана низка міждерж. угод: щодо розділу флоту та інфраструктури (формально вони розподілялися за формулою 50 % на 50 %, але свою частину Україна передавала Росії в рахунок погашення перед нею боргів, при цьому Україна залишила за собою право базуватися в Севастополі), умов базування Чорномор. флоту РФ на укр. території (Росія залишила до 28 травня 2017 право присутності у Севастополі, *Феодосії* та на тимчасовій основі у *Миколаєві* — на період ремонтних робіт) та умов розрахунків у контексті розділу Чорономор. флоту (орендна оплата з боку Росії йшла в рахунок держ. боргів України). Ці угоди, своєю чергою, дали змогу підписати т. зв. великий договір — «Про дружбу, співробітництво та партнерство Російської Федерації та України», який завершив процес «цивілізованого розлучення», розпочатий «Актом проголошення незалежності України» та Біловезькими угодами грудня 1991, і тимчасово зняв небезпеку переростання міждерж. суперечностей у гострий конфлікт (хоча через гострі дискусії всередині Росії ратифікація договору затягнулася більш ніж на півтора року — після важкого проходження у Держ. думі РФ на Раді Федерації ратифікаційні грамоти Б.Єльцин підписав 1 квітня 1999).

Після укладання «великого договору» крим. еліти почали інтенсивно інтегруватися до укр. політ. системи. Це було закріплено в новій крим. конституції, розробленій за ініціативою Л.Грача — нар. депутата від Криму, одного із впливових функціонерів Комуніст. партії України. Парламент автономії ухвалив її в жовтні 1998, а ВР України затвердила у грудні 1998. У наступні роки Київ поступово посилював вплив на політ. та соціально-екон. процеси в автономії: Крим стрімко перетворювався на «звичайний» укр. регіон.

Реформи політичної системи та Конституція 1996

Після дострокових виборів 1994 до Верховної Ради та Президента України боротьба між виконавчою та законодавчою гілками влади продовжилась. У перші місяці після обрання на посаду президента Л.Кучма виступав як «молодший партнер» спікера парламенту О.Мороза та голови уряду В.Масола, уникаючи відкритого протистояння. Боротьба за повноваження розпочалася із конституційного процесу. Станом на 1994 діючим Осн. законом залишалася Конституція УРСР 1978 із численними поправками, внесеними з 1990. Втім необхідність зміни Конституції обговорювалася ще 1990: 24 жовтня ВР УРСР утворила Конституційну комісію на чолі з Л.Кравчуком (після обрання останнього Президентом України співголовою комісії став І.Плющ). Уже 1 липня 1992 проект нової Конституції був винесений на «всенародне обговорення» — текст проекту розглядався на засіданнях рад нар. депутатів усіх рівнів, трудовими колективами, більше 100 тис. громадян подали свої пропозиції. Проте через поглиблення політ. та соціально-екон. кризи вирішення питання оновлення Осн. закону затягувалося. Крім того,

співголови Конституційної комісії вважали, що нова Конституція нової д-ви мала ухвалюватися після перевиборів парламенту, а в умовах зростання недовіри з боку сусп-ва жодна із політ. груп впливу не могла розраховувати на результативне просування саме свого варіанту Конституції.

Після виборчого циклу 1994 розклад сил між гілками влади кардинально не змінився. У парламенті точилися дискусії, якою мала бути нова конституційна комісія, при цьому основним вважався варіант, коли вона мала працювати як орган ВР. Натомість Л.Кучма у вересні звернувся до ВР з листом, в якому запропонував підвищити ефективність конституційного процесу, скоротивши її кількісний склад з 79 осіб вдвічі, та одночасно витримати баланс між гілками влади, а також регіонами. У підсумку модель, запропонована Л.Кучмою, була прийнята за основу: до нової конституційної комісії президент та парламент делегували по 15 осіб, одна особа мала представляти АР Крим, ще 7 — суд. органи та прокуратуру, співголовами були О.Мороз і Л.Кучма. Однак робота комісії йшла повільно (перше засідання відбулося наприкінці листопада 1994) і фактично повторювалася ситуація попередніх років, тоді як політ. система залишалася розбалансованою. У грудні 1994 президент зважився на ризикований вчинок — подав у парламент законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування», в якому пропонувалося перетворити політ. систему України з парламентсько-президентської на президентську. Зокрема, згідно із законопроектом президент ставав головою уряду, міг самостійно призначати його членів, йому підпорядковувалися місц. держ. адміністрації тощо. Це був виклик лівим силам у парламенті, який інтенсифікував конституційний процес.

Одночасно з перехопленням ініціативи у справі політ. реформи Л.Кучма зробив важливий крок до посилення свого впливу на уряд. На поч. березня 1995 він відправив у відпустку В.Масола, а у квітні той звільнився за власним бажанням. В. о. прем'єр-міністра був призначений Є.Марчук.

У травні в сесійну залу ВР України був винесений на голосування законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». Л.Кучма отримав тактичну політ. перемогу — його варіант отримав найбільшу кількість голосів депутатів (221, утім цього було недостатньо для ухвалення), тоді як пропозиція комуністів щодо наділення повноваженнями глави д-ви спікера ВР набрала лише 93 голоси. Стало явним, що ліві у парламенті не мали єдності, а перед сусп-вом парламент учергове виказав нездатність ухвалювати важливі рішення. Це дало змогу президенту 31 травня видати указ про проведення опитування громад. думки щодо довіри до президента та парламенту. Верховна Рада наклала на указ вето, проте це не змінювало ситуацію принципово — політ. позиції президента були кращими, ніж парламенту, і перспективи останнього знову піти на позачергові вибори стали реальністю. У д-ві знову розпочиналася політ. криза.

Вихід був знайдений у відкладанні проблеми на майбутнє: 8 червня між Президентом України та Верховною Радою був підписаний Конституційний договір — «Про основні засади діяльності державної влади та місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції». Він встановлював, що до схвалення нової Конституції політ. система буде функціонувати на принципах президентського законопроекту «Про державну владу та місцеве самоврядування». Важливими були норми, згідно з якими президент отримував право призначати референдуми, а на розробку нової Конституції парламенту давався 1 рік. Це була очевидна перемога Л.Кучми. У день підписання Конституційного договору він демонстративно призначив прем'єр-міністром Є.Марчука.

Нова реальність, коли інститут президентства ставав осн. центром реальної влади, призвела до загострення суперечностей у команді Л.Кучми. У публічній сфері це відобразилося в розгортанні конфлікту з Є.Марчуком, який мав потужні позиції в силових відомствах, особливо після успішного вирішення проблеми крим. сепаратизму навесні 1995. Вже восени чинний прем'єр почав виказувати далекосяжні політ. амбіції. Зокрема, у грудні 1995 він був обраний до ВР України, де під нього формувалася фракція «Соціально-ринковий вибір» (перебувала під впливом Соціал-демократ. партії України (об'єднаної), одним із лідерів якої був колиш. президент Л.Кравчук).

18 березня 1996 Конституційна комісія офіційно надіслала проект Осн. закону на розгляд у парламент, хоч О.Мороз виступав за продовження консультацій. Натомість Л.Кучма наполягав на невідкладному розгляді проекту. Депутати приступили до його обговорення лише за місяць. Було очевидним, що проходження Конституції у ВР буде важким. Команда Л.Кучми готувалася до нового етапу протистояння з парламентом. 27 травня президент видав указ про відставку Є.Марчука, формальною причиною для цього було суміщення ним посади прем'єра з мандатом нар. депутата, а за поясненням із боку Адміністрації Президента України — «за створення власного політичного іміджу». Натомість це показувало невпевненість президентських сил напередодні ескалації боротьби за повноваження. Новим прем'єр-міністром був призначений виходець із «президентської» Дніпроп. обл. П.*Лазаренко*, який, зокрема, мав вплив на агропром. кола.

4 червня проект Конституції, доопрацьований депутатською Тимчасовою комісією на чолі з М.Сиротою, був ухвалений у першому читанні 258-ма голосами. При цьому виявилася недовіра між депутатським корпусом і президентом: парламентарі остерігалися, що після прийняття проекту за основу Л.Кучма винесе його на референдум. Останньому довелося публічно спростувати можливість такого розвитку подій. Однак 26 червня конституційний процес загальмувався — правоцентристські фракції відмовлялися реєструватися, тим самим ВР України не мала можливості розпочати роботу. Для розв'язання ситуації Л.Кучма видав указ про проведення 25 вересня 1996 всеукр. референдуму щодо проекту Конституції, підготовленого Конституційною комісію, а не схваленого парламентом у першому читанні. Цей проект давав Президенту ширші повноваження, що підштовхнуло зако-

Таблиця 4. **Макроекономічні показники України (1991—1998 рр.)**

Показник	Рік							
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	91,3	90,1	85,8	77,1	87,8	90,0	97,0	98,1
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	95,2	93,6	92,0	72,7	88,0	94,9	99,7	99,0
Індекс споживчих цін, грудень до грудня попереднього року, %	390,0	2100,0	10 256,0	501,0	281,7	139,7	110,1	120,0

Дж.: Державний статистичний комітет України.

нодавців до активізації конституційної діяльності. Врешті-решт 28 червня після 24-годинного засідання Верховної Ради нова Конституція була схвалена 321 голосом. Президент прибув уранці 28 червня 1996, щоб особисто привітати парламентарів із прийняттям нової Конституції. Указ про референдум був скасований.

Хиткий баланс гілок влади, зафіксований у новій Конституції, передбачав президентсько-парламентську республіку. Однак, попри значні поступки зі свого боку (порівняно із Конституційним договором), Л.Кучма здобув стратегічний виграш, сформувавши законодавчий плацдарм для консолідації реальної влади у власних руках.

Перезапуск ринкових реформ (1994—2000)

Перевибори весни-літа 1994 створили передумови для виходу із політ. кризи на основі демократ. принципів, для відновлення керування органів держ. управління, укріплення нац. безпеки та міжнар. позиції України. Проте для соціально-екон. сфери це був утрачений час. Посилення позицій лівих сил у парламенті та уряді в серед. 1994 загальмувало ринкові реформи, за темпами яких Україна і так відставала від ін. постсоціаліст. країн Центр. та Сх. Європи. За макроекон. показниками 1994 став найгіршим роком першого десятиліття укр. незалежності (див. табл. 4).

Буддійський храм Білого Лотоса в Черкасах. Збудований 1988—1990.

Курс на радикальні реформи. Екон. політика України перших років незалежності була непослідовною, невиразною та коливалася від крайнього лібералізму до жорсткого держ. диригування. Останній вектор набув сили саме із серед. 1994, із поверненням до керма уряду В.Масола. Окремі елементи цієї стратегії спостерігалися раніше: так, у рамках дефляційної політики Нац. банку наприкінці 1993 був введений офіц. курс нац. валюти, який примусово «спускався» господарюючим суб'єктам. Однак уряд В.Масола став використовувати його повною мірою, не бажаючи скорочувати держ. витрати (бо це розходилося б із гаслами лівих партій). Кабмін різко підняв податки як для госп. сектору, так і для громадян (податок на додану вартість зріс до 28 %, податок на прибуток для фізичних осіб в окремих випадках сягав 90 %). А також почав адм. методами боротися з виведенням капіталів і валютних коштів за кордон (підприємці, не бажаючи міняти валюту за заниженим курсом усередині країни, різними способами намагалися залишити її за кордоном). Загальмувалася приватизація. Частка держ. витрат у нац. валовому доході 1994 сягнула майже 85 % (тоді як на початку реформ 1992 вона становила 61,7 %). Як наслідок, на таку політику сусп-во відповіло небувалим зростанням тіньового сектору — несплата податків, нелегальне працевлаштування, корупційне співробітництво на всіх рівнях перестали сприйматися як соціальне зло, а навпаки, почали вважатися соціально допустимими засобами виживання в умовах неефективної д-ви. За таких умов втрачалася мотивація до вироб. діяльності, мова вже не йшла про передові науково-технологічні розробки. Великі нереформовані пром. підпр-ва ледве виживали, натомість швидко зростали торг. компанії, не обтяжені ні тягарем минулого, ні соціальною відповідальністю. Десятки тисяч людей залишали роботу за своєю професією (часто з високою кваліфікацією) та йшли у торгівлю. Необладнані базари на відкритому повітрі у центрах укр. міст та містечок стали звичною справою. Руйнувався не лише пром. та науково-технічний, а й соціальний капітал сусп-ва.

Л.Кучма, який до цього не був послідовним прихильником ринкових реформ, у жовтні 1994 виступив із доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ», в основу якої був покладений стратегічний документ «Про основні засади економічної та соціальної політики». У виступі у ВР Л.Кучма проголосив необхідність зміни стратегії — перейти від «адміністративно-директивної до ринкової економіки». Пріоритетами були названі:

- стабілізація фінансово-грошової системи (перегляд бюджетної політики, реформа податкової та банк. системи);
- формування інституційних основ ринкової економіки шляхом активізації приватизації та створення у пром-сті потужних фінансово-промислових груп і холдингів;
- перегляд пріоритетів пром. політики шляхом відмови від підтримки всього, що було, на користь високотехнологічних галузей та секторів зі швидким оборотом капіталу (вир-во товарів широкого вжитку, агропром.

Пам'ятник першим підприємцям у Слов'янську. Скульптор Д. Ілюхин, 2006.

комплекс, торгівля та побутові послуги);

• проведення земельної реформи, кінцевим результатом якої мало стати утвердження приватної власності на землю;

• активізація зовнішньоекон. діяльності та розгортання співробітництва з міжнар. фінансовими структурами (насамперед Міжнар. валютним фондом);

• підвищення ефективності соціальної політики, яка би пом'якшила для громадян труднощі перехідного періоду.

Вже наприкінці 1994 за ініціативою президента Нац. банк дещо лібералізував режим курсоутворення (це спочатку призвело до «просідання» нац. грошової одиниці до екон. обгрунтованого рівня, але за рік стабілізувало валютно-грошову систему) та припинив порочну практику кредитування уряду (тобто «вимкнув друкарський верстат»). Ці кроки в дусі монетаризму вгамували інфляцію, проте без ефективних дій для структурної перебудови економіки не вели до відновлення екон. зростання. Втім, попри амбіційні плани, на практиці у президента було мало важелів для їх реалізації в умовах протидії з боку популістського лівого парламенту. Так, на тлі проголошених Л.Кучмою планів проведення масштабної приватизації вже у грудні 1994 парламент ухвалив рішення про зарахування 6 тис. великих і середніх підпр-в до переліку таких, що мають стратегічне значення для д-ви і не підлягають роздержавленню. За рік до цього переліку були додані ще 2,4 тис. підпр-в.

Прикладом опору реформам з боку парламенту є боротьба навколо створення великих корпоративних структур в економіці. Вже в січні 1995 відповідно до виголошеного у жовтні пріоритету Л.Кучма видав указ «Про фінансово-промислові групи в Україні», в якому фінансово-пром. групи розглядалися як «статутна чи договірна юридична особа, створена шляхом об'єднання промисловими підприємствами, організаціями, банками та іншими суб'єктами підприємницької діяльності... належного їм (закріпленого за ними) майна, фінансових ресурсів, а також передачі права управління господарською діяльністю для централізованого управління виробничою, науковою, фінансовою та комерційною діяльністю». Однак у березні 1995 ВР України наклала на указ вето. При цьому комуністи заявили, що указ президента буде сприяти легалізації кримінальних капіталів, істотно зменшить податкові надходження до держ. бюджету, створить великі монополії тощо. Наклавши вето, парламентарі запропонували Кабміну В.Масола разом із відповідними парламентськими комісіями та Адміністрацією Президента України терміново розробити законопроект про фінансово-пром. групи. Позбавлений важливих положень закон був ухвалений у листопаді 1995 під назвою «Про промислово-фінансові групи в Україні» і передбачав, що вони «створюються за рішенням Уряду України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України». Згідно з процедурою для створення промислово-фінансової групи потрібно було зібрати майже 200 підписів чиновників, включаючи прем'єр-міністра. Цей по духу соціаліст. документ не був реалізований: 1998 Л.Кучма зробив ще одну безуспішну спробу домогтися від парламенту переробки цього закону, а 2010 він був скасований як неактуальний, оскільки за 15 років на його основі була створена лише одна промислово-фінансова група «Титан», проте й вона розпалася. Тому об'єктивні для ринкової економіки процеси консолідації пром. та фінансового капіталу відбувалися без контролю та без допомоги д-ви, що лише затримало вихід країни із соціально-екон. кризи.

Соціально-економічна стабілізація 1995—1996. З відставкою уряду В.Масола, приходом на посаду прем'єр-міністра Є.Марчука та отриманням Л.Кучмою додаткових владних повноважень у рамках Конституційного договору ефективність екон. політики підвищилась. Інфляція загальмувалася, почали зростати реальні доходи населення, налагоджувалася банк. система.

Позитивним сигналом для команди Л.Кучми став початок практичної співпраці з міжнар. фінансовими установами, насамперед із Міжнар. валютним фондом (МВФ). В умовах припинення фінансування з рад. центру та за повної відсутності золотовалютних резервів важливим фактором для виходу із соціально-екон. кризи мало стати залучення капіталу з-за кордону. Через політ. невизначеність та нереформованість економіки не можна було сподіватися на масштабний прихід приватного іноз. капіталу. Першим кроком для його залучення мала стати співпраця з міжнар. фінансовими установами, насамперед із МВФ і Міжнар. банком реконструкції та розвитку. Україна офіційно стала їх членом 27 квітня 1992. Проте домовитися про виділення кредитів не вдавалося. Більше того, представники МВФ виступали проти виходу України з рублевої зони. Натомість під реформи Л.Кучми 1994 було отримано понад 760 млн дол. США в рамках програми системної трансформаційної позики. Згодом було узгоджено 3-річну (на 1995—98) кредитну програму на майже 2 млрд дол. США, які пішли на підтримку нац. валюти та фінансування дефіциту платіжного балансу країни.

Уже восени 1995 сформувалися сприятливі передумови для введення повноцінної нац. валюти, але Є.Марчук вирішив не ризикувати, оскільки не було ясності, наскільки вдасться вирішити проблему дефіциту держ. бюджету. Дійсно, наступний рік характеризувався значним зростанням бюджетної заборгованості. Зворотним боком монетаристського підходу, якого дотримувалась у той час виконавча гілка влади, стала системна затримка із виплатою заробітної плати бюджетникам та пенсій. Тобто стабілізація на початковому етапі відбувалася за рахунок соціально вразливих верств населення.

Водночас уряд не впорався із завданням розгорнути «велику приватизацію». Із 1995 було розпочато практичну фазу «сертифікатної приватизації»: процес отримання сертифікатів населенням був організований неефективно, не було проведено адекватної роз'яснювальної кампанії, тому були зірвані терміни початку масштабного роздержавлення. Сертифікатна приватизація закінчилася лише 1998, який став першим роком, коли, за офіц. даними, обсяг продукції, виробленої у приватному секторі, став більшим, ніж у державному.

1996 уряд намагався урізати пряме держ. субсидування економіки. Зокрема, були істотно

зменшені дотації найбільш нереформованим на той час вугільній галузі та агропром. комплексу (Є.Марчук оприлюднив відомості, згідно з якими кожен із цих секторів потребував дотацій у розмірі 300 трильйонів купонокарбованців). Крім того, були озвучені плани закриття кількох десятків шахт, які у принципі не могли вийти на госпрозрахунок. У відповідь галузеве вугільне лобі вдалося до звичного засобу тиску — загальнонац. страйку. У лютому та квітні відбулися масові акції, в яких узяли участь майже сотні тисяч осіб, як на зх., так і на сх. країни. Кабмін був вимушений вдатися до часткових поступок — почав погашати заборгованість по заробітній платі, але відмовився відновити субсидії шахтам та не закривати їх. Страйк шахтарів був використаний і для політ. боротьби. Зокрема, із серед. травня 1996 шахтарі Зх. Донбасу два тижні проводили акцію протесту в центрі Дніпропетровська і згодом рушили маршем на Київ. Це стало додатковим приводом для відставки Є.Марчука з посади прем'єр-міністра.

Новий голова Кабміну П.Лазаренко зіткнувся з тією самою проблемою. У липні розпочався новий страйк шахтарів, при цьому блокувалися автошляхи та залізничні колії. Для вгамування страйкового руху були проведені арешти осіб, причетних до блокування транспортних комунікацій. При цьому уряд пішов на певні поступки. У вересні також прокотилася хвиля страйків освітян через багатомісячну затримку з виплатою заробітних плат.

У вересні 1996 Україні вдалося скористатися позитивними результатами монетарної політики: нарешті була введена в обіг повноцінна нац. грошова одиниця — *гривня*. Однак її курс був завищеним до долара США, що стримувало позитивні зрушення у сфері зовнішньоекон. діяльності, які намітилися із 2-ї пол. 1996. Укр. підпр-ва поступово знаходили свої ніші на міжнар. ринках, проте переважно постачали продукцію галузей з низьким ступенем переробки, хоча знаходила ринки збуту і продукція високотехнологічних підпр-в, зокрема оборонно-пром. комплексу. Загалом 1996 позитивне сальдо зовн. торгівлі склало 340 млн дол. США. За підсумками року темпи падіння пром. вир-ва загальмувалися до 5,1 %.

Утім без відновлення екон. зростання виконавча гілка влади не могла подолати проблеми з розбалансованості бюджету — для цього потрібні були реформи. Новим виявом неефективності екон. політики уряду було постійне зростання боргів по зарплаті: 1996 вони становили 4,1 млрд грн, 1997 — 5,1 млрд грн. Частково це було зумовлене бажанням штучно стримати інфляцію, а частково — безсистемною податковою політикою. В економіці широкого застосування набули бартерні відносини, що призводило до вимивання обігових коштів у підпр-в. Стрімко зростали обсяги неплатежів між господарюючими суб'єктами, збільшувалася заборгованість за енергоносії та житлово-комунальні послуги.

Влітку 1996 розпочалася податкова реформа — її цільовим показником було проголошено зменшення частки держ. витрат до 45 % ВВП. У серпні була створена Держ. податкова адміністрація України. Втім уряд не встиг підготувати зміни до системи оподаткування і подав у парламент проект бюджету на базі наявної системи податків. Після ухвалення проекту у першому читанні Л.Кучма виступив із попередженням, що не підпише закон про бюджет, якщо він не буде розроблений на основі нових підходів до оподаткування. Тертями у відносинах уряду та президента (зокрема, через це у грудні 1996 у відставку пішов голова Адміністрації Президента України Д.*Табачник*) скористався лівому налаштований парламент, який також відмовився піти на компроміси щодо бюджету на 1997. Відтак країна майже півроку (до 27 червня 1997) прожила без затвердженого Держ. бюджету. Видатки розраховувалися в обсягах і на базі положень закону про держ. бюджет 1996, а у випадку асигнувань на нові установи чи потреби, які не були передбачені у попередній рік, фінансування здійснювалося на основі тимчасових кошторисів, затверджених парламентською Комісією із держ. бюджету. Отож Кабмін не міг використовувати бюджет як осн. важіль керування економікою, соціальною сферою, та, власне, проведення реформ. Лише у квітні 1997 ВР України ухвалила нову систему оподаткування, і бюджетний процес відновився.

Діяльність уряду П.Лазаренка засвідчила появу в укр. політиці та економіці нових потужних гравців. Це були підприємці, які спромоглися в умовах дезорганізації госп. комплексу та неефективності держ. влади у 1-й пол. 1990-х рр. створити комерційні структури, здатні отримувати надприбутки за рахунок поставок енергоносіїв в Україну та експорту продукції важкої пром-сті. З 2-ї пол. 1990-х рр. вони вже були здатні конвертувати екон. потенціал у власність, але для цього їм була потрібна допомога д-ви. Найпотужнішою з таких структур була корпорація «Єдині енергетичні системи України», що намагалася монополізувати поставки рос. газу в країну. Її молодшим партнером щодо постачань енергоносіїв у пром. центри Донеччини виступила корпорація «Індустріальний союз Донбасу». Натомість, разом з активізацією великого бізнесу у політиці, в держ. управлінні посилилася корупція на найвищому рівні.

Політична боротьба 1997—1998. Новий феномен зрощення великого бізнесу та влади, який став явним на весну 1997, занепокоїв президентську команду, і це дало поштовх новому витку політ. боротьби. Л.Кучма вже у вересні 1996 заявив про плани знову виставити свою кандидатуру на президентських виборах 1999. На той час його гол. конкурентом був О.Мороз. Відповідно президентська команда намагалась ініціювати його відставку з посади спікера Верховної Ради і сподівалася в цьому на підтримку прем'єр-міністра. Проте П.Лазаренко не лише ігнорував побажання, що надходили з Адміністрації Президента України, а й публічно виступив за перетворення України на парламентську республіку. При цьому зволікання було не на користь Л.Кучми — навесні 1998 мали відбутися парламентські вибори, пропрезидентські сили на них мав очолити прем'єр-міністр, через що існувала висока імовірність проходження до майбутньої Верховної Ради не лише прямого конкурента О.Мороза, а й нелояльного П.Лазаренка, якого ці сили зміцнили би власними ж ресурсами. Натомість прем'єр-

Таблиця 5. **Результати парламентських виборів 1998 р.**

Партія (блок)	Голосів «За» по загальнодержавному округу, %	Голосів «За» по загальнодержавному округу	Мандатів по загальнодержавному округу	Мандатів по мажоритарних округах	Разом мандатів
КПУ	24,65	6 550 353	84	39	123
Народний рух України	9,4	2 498 262	32	14	46
Виборчий блок СПУ—СелПУ	8,55	2 273 788	29	6	35
Партія зелених України	5,43	1 444 264	19	—	19
Народно-демократична партія	5,01	1 331 460	17	14	31
Виборче об'єднання «Громада»	4,67	1 242 235	16	8	24
ПСПУ	4,04	1 075 118	14	3	17
СДПУ(о)	4,01	1 066 113	14	3	17
Партії (блоки), що не подолали 4-відсотковий бар'єр	—	5 474 000	—	35	35
Самовисуванці	—		—	101	101
Разом			225	223	448

Дж.: Центральна виборча комісія України.

міністр ще й демонстративно активізував свої міжнар. контакти. Тому в липні 1997 його відправили у відставку (в. о. голови Кабміну був призначений В.*Дурдинець*). Новим прем'єр-міністром була призначена довірена особа Л.Кучми В.Пустовойтенко, який не виказував президентських амбіцій.

Новий Кабінет міністрів зіткнувся з тими самими проблемами, що й попередники, проте водночас мав до виборів показати, що ці проблеми вирішуються. Хоча фінансово-екон. стабілізація попередніх років та вдосконалення податкової політики стали приносити позитивні результати — 1998 мав стати першим в історії незалежної України роком екон. зростання, соціально-екон. ситуація в країні залишалася важкою, і ліві політ. сили продовжували користуватися широкою підтримкою розчарованих виборців. Втім 1996 відбувався знаковий розкол у таборі Соціаліст. партії: після виключення з її лав Н.Вітренко та В.Марченка ті створили власний проект — Прогресивно-соціаліст. партію України (ПСПУ), яка стрімко здобула популярність.

Чим більше затягувався вихід сусп-ва із кризи, тим більше фрагментованим ставав політикум. Натомість оновлене виборче законодавство формувало передумови для структурування Верховної Ради: вибори мали проходити за новою системою — 225 депутатів обиралися за парт. списками (при цьому встановлювався 4-відсотковий бар'єр), а 225 — у мажоритарних округах (при цьому переможцем оголошувався кандидат, який отримував більшість голосів, безвідносно до того, скільки виборців узяли участь у голосуванні). До виборчого процесу за парт. списками були допущені 30 партій та блоків, а в одномандатних округах балотувалися представники від 43 партій (блоків).

Результати виборів знову засвідчили перемогу лівих сил: 4-відсотковий бар'єр подолали 3 політ. сили, що сповідували комуніст. ідеологію: КПУ на чолі з П.Симоненком, блок «За правду! За народ! За Україну» (Соціаліст. партія України (СПУ) на чолі з О.Морозом та Сел. партія України (СелПУ) на чолі з О.Ткаченком) і ПСПУ на чолі з Н.Вітренко (див. табл. 5). Друге місце також посіла опозиційна політ. сила, але правого спрямування — *Народний рух України* (втім у подальші роки партія зазнала кризи й розпалася на кілька проектів). Пропрезидентські сили також пішли кількома «колонами»: «партія влади» — Народно-демократ. партія, список якої очолив прем'єр-міністр В.Пустовойтенко; Партія зелених України, що позиціонувала себе як позаідеологічна сила і це імпонувало розчарованим виборцям; Соціал-демократ. партія України (об'єднана; СДПУ(о)), котра подавала себе як нових лівих, проте насправді представляла бізнесові кола. Крім того, Народно-демократ. партії та СДПУ(о) вдалося провести 14 та 3 кандидатів відповідно у мажоритарних округах.

Відзначилася нова політична сила «Громада», яку очолювали колишній прем'єр-міністр П.Лазаренко та керівниця корпорації «Єдині енергетичні системи України» Ю.*Тимошенко*. Вона подолала 4-відсотковий бар'єр лише у 3-х регіонах — Кіровогр., Херсон. та Дніпроп. областях, проте в останній отримала 35 % голосів виборців. Причина такого приголомшливого результату крилася у масштабному застосуванні адм. ресурсу на Дніпропетровщині. Водночас діюча влада, зі свого боку, застосовувала адм. важелі для зриву передвиборчої кампанії «Громади» в ін. регіонах країни.

Нарешті, у мажоритарних округах переміг 101 позапартійний кандидат. Ці кандидати не залежали від парт. бюрократій і могли дотримуватися самостійних політ. та ідеологічної лінії. Жоден із них не приєднався до лівих сил: 58 вступили до фракції партії влади — Народно-демократ. партії, 15 — до «Громади», 8 — до СДПУ(о), 5 — до Партії зелених України, 1 — до Народного руху України.

Таким чином, у ВР України 3-го скликання до звичного у попередній період розподілу політ. сил на «лівих—правих» додався новий: пропрезидентські та опозиційні їм сили. Жоден із політ. таборів не спромігся утворити сталої більшості. Це, зокрема, проявилося у 2-місячному марафоні з обранням спікера парламенту. Так, найбільша фракція — комуністи — 4 рази виносила на голосування кандидатуру свого лідера П.Симоненка. З ін. боку, й ін. перспективному політику — О.Морозу — не вдалося знову посісти крісло спікера, яке він займав попередні 4 роки. Врешті-решт спікером 7 липня 1998 став лідер Сел. партії України О.Ткаченко. Фактично боротьба йшла за отримання посади, що мала надати додаткові ресурси для участі у президентських виборах 1999.

Відновлення економічного зростання. Попри сподівання влади та суспільства 1998 рік не приніс бажаних результатів. Позитивна динаміка першого півріччя різко обірвалася в другому. Однак причина цього була поза межами України — світ. екон. криза. Вона вибухнула наприкінці 1997 у Пд.-Сх. Азії — це призвело до падіння експортної виручки укр. експортерів. Ще більшого удару завдав рос. дефолт серпня 1998. Гривня стрімко знецінювалася, підскочили ціни на товари широкого вжитку. Сама Україна балансувала на межі дефолту. Радник Президента України А.Гальчинський згадував: «У 1997—1998 роках після фінансової кризи щопонеділка у Президента збиралися 5—6 осіб і в оперативному режимі вирішували, як втримати економіку, щоби не втрапити знову в ту божевільну інфляцію, яку ми пережили 1993 року. Президентові потрібно було мати сильну волю, зібрану в кулак. По суті, Президент був тоді і главою держави, і главою уряду, і керівником Нацбанку. Все вирішувалося в його кабінеті».

Важливим фактором стабілізації нац. валюти була допомога з боку МВФ: 1998—2002 з метою поповнення золотовалютних резервів Нац. банку України було отримано 1,6 млрд дол. США кредитних коштів. Соціально-екон. ситуацію в цілому вдалося втримати, хоча й загострилися старі проблеми — почалися затримки із зарплатами, посилилася криза неплатежів, повернулась інфляція, а з нею почали падати реальні доходи населення. Про гостроту ситуації свідчила нова страйкова активність шахтарів, незадоволених невиплатою заробітної плати: на деяких шахтах термін заборгованості нараховував до двох років. 24 серпня 1998 страйкова акція в Луганську переросла у сутички із правоохоронцями і врешті-решт була розігнана загонами спец. призначення із застосуванням кийків і сльозогінного газу. 14 грудня 1998 великого сусп. розголосу отримав акт самоспалення шахтаря О.Михалевича: показово, що за три дні адміністрація шахти, де він працював, знайшла кошти і почала виплачувати борги шахтарям.

За умов відносної стабілізації 1-ї пол. 1999 стало очевидним, що еволюційні методи не матимуть значного ефекту. Тому уряд В.Пустовойтенка погодився на ініціативу промисловців (тут об'єдналися як «червоні директори», так і новий приватний бізнес) щодо надання режиму найбільшого сприяння гірничо-металургійному комплексу. Він був упроваджений з 1 липня 1999 під виглядом «економічного експерименту». Зокрема, 14 липня Верховна Рада прийняла Закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України», згідно з яким 64 підпр-ва й орг-ції галузі отримували такі преференції:

- реструктуризацію заборгованості за обов'язковими виплатами у бюджети всіх рівнів, а також пені та штрафів, що накопичилися на 1 липня 1999;
- скорочення податку на прибуток з 30 до 9 % (з 2001 — до 15 %);
- зменшення ставки обов'язкового збору в держ. інноваційний фонд на 50 %;
- звільнення від збору на буд-во, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних шляхів заг. користування;
- Держ. податковій інспекції було надане право видачі для підпр-в безвідсоткового податкового кредиту на строк до 36 місяців;
- нарешті, 70 % від збору за забруднення навколишнього середовища підпр-ва могли залишати в себе за умови обов'язкового спрямування їх на природоохоронні заходи.

Фінансові ресурси, що вивільнялися за рахунок наведених вище преференцій, мали обов'язково спрямовуватися винятково на поповнення обігових коштів. При цьому за підпр-вами встановлювався жорсткий контроль і в разі нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні платежі до бюджетів і спец. фондів мали сплачуватися без затримки, інакше з-д міг бути виключений зі списку підпр-в, на які поширювалися преференції. В реальності не всім підпр-вам удавалося дотримуватися всього комплексу вимог (відповідно деякі з них були виключені з експерименту). Загалом логіка експерименту була спрямована не лише на фінансове оздоровлення галузі та її подальше самостійне, без держ. підтримки, функціонування, а й на те, щоби вона стала рушієм зростання для ін. секторів економіки.

За підсумками 2000 р. зростання вир-ва в гірничо-металургійному комплексі склало 17 %. Таким результатам сприяла вдала зовнішньоекон. кон'юнктура, а також курсова політика (позитивний вплив мала девальвація нац. валюти 1998). За даними Мін-ва економіки та з питань європ. інтеграції України, чистий прибуток у галузі зріс на 57,2 %, експорт — у 1,9 раза (зовн. поставки частково виходили з «тіні»), рентабельність реалізованої продукції склала 26,3 %, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1 % у 1999 до 11,1 % у 2000. Платежі у бюджети всіх рівнів зросли на 48,2 %, перерахування до Пенсійного фонду — на 52,2 %. Заборгованість із заробітної платні зменшилася вдвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію вир-ва. Дефіцит обігових коштів, подолання якого було однією з осн. цілей експерименту, зменшився з 3,4 млрд грн на поч. 2000 до 0,6 млрд грн на поч. 2001.

Усе це спричинило поліпшення макроекон. показників: 2000 став першим роком у незалежній Україні, коли була зафіксована позитивна динаміка ВВП. При цьому розрахунки втрат і надходжень бюджетів усіх рівнів і Пенсійного фонду свідчать, що гірничо-металургійний комплекс дотувався лише у 2-му півріччі

1999, а в наступні 2 роки суттєво наростив свої платежі д-ві. Сумарно за 2,5 роки галузь виплатила на 2,6 млрд грн більше, ніж отримала. І це без урахування десятикратного зниження заборгованості із заробітної платні, поповнення обігових коштів і розширення обсягів капіталовкладень.

Президентські вибори 1999. Формування фундаменту екон. зростання відбувалося не завдяки, а всупереч діям політ. сил. Протягом 1998—99 у парламенті йшов безперервний процес перегрупування депутатів. Зокрема, розкололася фракція Народнодемократ. партії — частина її учасників утворили фракцію «За відродження регіонів». Розпався Нар. рух України.

В умовах нестабільності парт. проектів стратегічна ініціатива належала пропрезидентським силам, попри незадовільні стартові рейтинги Л.Кучми. Передусім зусилля його команди були спрямовані на послаблення потенційних кандидатів в його електоральному полі. Так, уже в жовтні 1998 із керівних постів в СДПУ(о) був усунутий Є.Марчук, а сама партія заявила про підтримку Л.Кучми. Однак гол. ціллю для влади став П.Лазаренко — проти нього була ініційована низка антикорупційних справ. Робота корпорації «Єдині енергетичні системи України» була дестабілізована, і вона припинила діяльність — її активи та фінансові потоки були розподілені між дніпроп., донец. та київ. фінансово-пром. групами, що стрімко набували силу. В лютому 1999 парламент ухвалив рішення про скасування депутатської недоторканності П.Лазаренка, який за кілька днів до цього залишив територію України (19 лютого він був заарештований в аеропорту Нью-Йорка (США), 2006 амер. суд визначив йому покарання у 9 років ув'язнення).

Іншим завданням для президентської команди було збереження розколу у таборі лівих сил. І це врешті-решт вдалося. П.Симоненко та Н.Вітренко із самого початку заявили, що підуть на вибори. Наприкінці 1998 Сел. партія О.Ткаченка вийшла з блоку із Соціаліст. партією О.Мороза. Останній, своєю чергою, намагався заручитися підтримкою «Громади» (зокрема, фракція Соціаліст. партії України не голосувала за скасування депутатської недоторканності П.Лазаренка).

Таблиця 6. **Президентські вибори 1999 р., 1-й тур**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Кучма Л.	9 598 672	36,49
Симоненко П.	5 849 077	22,24
Мороз О.	2 969 896	11,29
Вітренко Н.	2 886 972	10,97
Марчук Є.	2 138 356	8,13
Костенко Ю.	570 623	2,17
Удовенко Г.	319 778	1,22
Онопенко В.	124 040	0,47
Ржавський О.	96 515	0,37
Кармазін Ю.	90 793	0,35
Кононов В.	76 832	0,29
Базелюк О.	36 012	0,14
Габер М.	31 829	0,12
Проти всіх	477 019	1,81

Дж.: Центральна виборча комісія України.

Таблиця 7. **Президентські вибори 1999 р., 2-й тур**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Кучма Л.	15 870 722	56,25
Симоненко П.	10 665 420	37,80

Дж.: Центральна виборча комісія України.

Викликом для пропрезидентських сил стало утворення в серпні 1999 т. зв. канівської четвірки: О.Ткаченко, О.Мороз, Є.Марчук та В.Олійник вирішили об'єднати зусилля і домовилися, що висунуть на виборах у жовтні 1999 одного кандидата. До цього проекту безуспішно намагалися залучити П.Симоненка, проте той вважав, що переможе й так. З наближенням виборів узгодженість дій «канівської четвірки» все більше порушувалася — спочатку єдиним кандидатом проголосили О.Мороза, але при цьому повідомлялося, що Є.Марчук продовжить передвиборчу кампанію. Згодом єдиним кандидатом був проголошений уже Є.Марчук. Однак О.Мороз відмовився знімати свою кандидатуру, оскільки йому «заборонила це робити партія». За кілька днів до 1-го туру відмовився від участі у виборчих перегонах О.Ткаченко, публічно заявивши про підтримку П.Симоненка. В.Олійник зняв свою кандидатуру на користь Є.Марчука.

За підсумками 1-го туру 31 жовтня 1999 у фінал президентських перегонів вийшли Л.Кучма та П.Симоненко. При цьому кандидати від лівих сил набрали більше 45 % голосів виборців (див. табл. 6).

Між двома турами голосування владі вдалося зберегти розкол у лівому таборі. Після поразки О.Мороз підтримав П.Симоненка, а Н.Вітренко закликала своїх прихильників не підтримувати жодного з кандидатів. Натомість серед інших колишніх кандидатів Є.Марчук підтримав Л.Кучму, який призначив його секретарем Ради нац. безпеки та оборони України (РНБО України). У підсумку 14 листопада 1999 Л.Кучма впевнено переміг П.Симоненка (див. табл. 7). Перемога на виборах та позитивна екон. динаміка давали Л.Кучмі надії, що його наступний президентський термін буде винятково успішним.

Політична криза на тлі економічного росту (2000—2004)

Переформатування правлячої еліти. Після перемоги на виборах в оточенні Л.Кучми розгорнулася боротьба за посаду прем'єр-міністра. Спочатку Пре-

зидент України вніс у Верховну Раду подання щодо перепризначення Прем'єр-міністром України В.Пустовойтенка. Проте для позитивного результату йому не вистачило 20 голосів через неголосування частини пропрезидентських фракцій СДПУ(о) та «За відродження регіонів». Після нових консультацій Л.Кучма запропонував кандидатуру голови Нац. банку України В.*Ющенка*, який 296 голосами 22 грудня 1999 був обраний новим Прем'єр-міністром України. У передостанній день року було затверджено осн. склад уряду (зокрема, 1-м віце-прем'єром у ньому став Ю.*Єхануров*, а віце-прем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу — Ю.Тимошенко). Також був схвалений держ. бюджет на 2000, в основу якого був покладений проект, розроблений урядом В.Пустовойтенка.

Наступним кроком пропрезидентських сил стало переформатування парламенту, щоби звільнитися від впливу лівих сил. Уже наступного дня після обрання В.Ющенка головою уряду керівники 11-ти фракцій проголосили створення парламентської більшості та повідомили про плани зміни кер-ва Верховної Ради. Однак ліві не збиралися здаватися — користуючися нормами регламенту та контролюючи керівні посади парламенту, вони вдало блокували ініціативи опонентів. Справа йшла до розпуску ВР України та проведення позачергових виборів. Натомість пропрезидентські сили вирішили піти на загострення ситуації (і в цьому велику роль відіграли очільники СДПУ(о) Л.Кравчук та В.Медведчук). Із 21 січня 2000 пропрезидентська більшість (239 депутатів) почала засідати у будівлі «Українського дому», тоді як ліва меншість залишилась у будівлі Верховної Ради. З огляду на норми регламенту засідання більшості не мали легітимності (мусило бути не менше 300 депутатів). Утім на той час політ. доцільність здавалася кер-ву д-ви виправданою, і згодом Мін-во юстиції України не визнало нелегітимним таке порушення. Отже, в ході двох засідань (1 лютого більшість уже становила 255 депутатів) було переобрано кер-во парламенту та переформатовано кер-во к-тів, ухвалено низку ініціатив із декомунізації (скасовані свята до річниці Жовтневої революції 1917 у Петрограді, прийняте рішення про заміну на будівлі Верховної Ради укр. рад. символіки на укр. національну, змінено порядок обрахування скликань парламенту тощо).

Курс на президентську республіку. Наприкінці лютого 2000 парламент відновив повноцінну роботу — ліві сили були змушені змиритися із втратою впливу, оскільки альтернативою цьому були б дострокові перевибори. До цього також спонукали й нові ініціативи Президента України. Л.Кучма йшов на вибори 1999 у т. ч. з обіцянками провести політ. реформу. Відповідно до цього вже в січні 2000 він видав указ щодо проведення всеукр. референдуму, на який виносилися 6 запитань:

1) недовіра Верховній Раді України та надання Президентові України права розпустити парламент за відповідними результатами референдуму;

2) надання Президенту України права достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо вона протягом місяця не спромоглася сформувати постійно діючу парламентську більшість або ж у разі незатвердження нею протягом 3-х місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабміном Держ. бюджету України;

3) скасування депутатської недоторканності нар. депутатів України;

4) скорочення кількості депутатів з 450 до 300;

5) формування двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України;

6) прийняття Конституції України всеукр. референдумом.

У березні 2000 *Конституційний Суд України* ухвалив рішення про зняття з референдуму питань про недовіру парламенту (адже потреба у перевиборах відпала після зимового переформатування Верховної Ради) та про зняття депутатської недоторканності (це б істотно руйнувало баланс владних важелів у політ. системі). За підсумками квітневого референдуму були отримані позитивні відповіді на всі 4 запитання — формально рух до трансформації політ. системи від президентсько-парламентської до президентської був відкритий.

Намагання пропрезидентських сил розпочати імплементацію рішень плебісциту парламент не схвалив: у червні 2000 лише 251 нар. депутат при необхідних 300 проголосував за зміну Конституції відповідно до референдуму. Осн. політ. боротьба за імплементацію рішень референдуму мала розпочатися восени 2000. Провал голосування став наслідком нових суспільно-політ. тенденцій — дедалі більший вплив здобувала команда Прем'єр-міністра України В.Ющенка. Вона спромоглася ефективно скористатись екон. зростанням, фундамент якого був закладений у попередній період. Діяльність уряду супроводжувалась яскравими інформаційними кампаніями. Сама постать прем'єра вирізнялася харизматичністю та позитивно виділялась у публічному просторі на тлі ін. політ. фігур. Для сусп-ва В.Ющенко був новим обличчям у політиці й поступово ставав символом соціального оптимізму, викликаного ознаками виходу із тривалої екон. кризи. Відповідно до цієї тенденції у політикумі намітився розкол на пропрезидентські та пропрем'єрські сили — до цього спонукали як наміри Л.Кучми посилити позиції інституту президенства, так і розмірковування стосовно ймовірного кандидата на наступних президентських виборах 2004. Таким чином, замість звичного протистояння між президентом і урядом, з одного боку, та парламентом — із другого, виникла напруга по лініях уряд — адміністрація президента та прем'єр-міністр — президент. Відповідний розподіл відбувся і в парламенті.

Соціально-економічна політика початку 2000-х рр. Суперечності у найвищих владних структурах д-ви відображалися й в екон. сфері. Тут діяли 3 потужні політико-екон. сили, які шукали підтримки представників влади. Суттєве підвищення доходів від експорту надавало їм ресурси для активнішої участі у політ. житті країни та розвитку ЗМІ. По-перше, це були «червоні директори», які прагнули одночасно отримувати держ. підтримку і контролювати засоби вир-ва. По-друге, — великі трейдерські компанії, котрі у тісній взаємодії з органами держ. влади та нереформованим пром. сектором отримували надприбутки за раху-

нок поставок матеріальних ресурсів для останнього, однак не бажали пов'язувати себе з вир-вом, а збиралися далі діяти за відпрацьованими схемами. По-третє, це підприємці, як правило, вихідці із двох попередніх груп, які вбачали своє майбутнє в розбудові вертикально-інтегрованих компаній.

Синагога «Золота роза» у Дніпропетровську (нині м. Дніпро). Інтер'єр. Реконструкція 2000.

Костьол Божого Милосердя і Пресвятої Діви Марії Неустанної Допомоги у Тернополі. Завершений 2002.

Православний Свято-Михайлівський собор у Черкасах. Збудований 1994—2002.

Вихід із кризи був пов'язаний насамперед з активністю останньої групи впливу. Ще у грудні 1998 Л.Кучма своїм указом започаткував реалізацію нових підходів до приватизації — вона мала відбуватися лише за гроші. Однак лише створення у лютому 2000 нелівої більшості у парламенті дало можливість розпочати велику приватизацію: була схвалена нова «Державна програма приватизації на 2000—2002 рр.». Втім тут спостерігалася суперечність між інтересами д-ви та вітчизн. приватного сектору, який намагався отримати активи якнайдешевше та без конкуренції (зокрема обмежити участь іноз. інвесторів). У такій ситуації були необхідні політ. воля та антикорупційний імунітет на вищих ланках держ. управління.

2000 осн. сферою екон. суперечностей став паливно-енергетичний комплекс. Він потерпав від кризи неплатежів, що було спричинено об'єктивними труднощами ринкової трансформації попередніх років (д-ва фактично приховано субсидувала пром-сть і населення). Однак проблемна ситуація в галузі великою мірою зберігалася внаслідок того, що окремим політико-екон. групам вона давала зиск. Навести лад в енергетичному секторі було доручено колиш. керівнику «Єдиних енергетичних систем України» Ю.Тимошенко. Вона ініціювала відхід від бартерних відносин і перехід до виключно грошових розрахунків у галузі. Це викликало жорсткий спротив не лише бенефіціарів тіньових схем, а й самих промисловців. Останні тільки почали виходити на позитивні показники госп. діяльності та вбачали в діях Ю.Тимошенко, яка ще не позбулася негативного іміджу ключової бізнес-партнерки П.Лазаренка, намагання перерозподілити фінансові потоки адм. методами. На перших порах діяльність Ю.Тимошенко підтримував як прем'єр, так і президент. Однак уже з червня 2000 галузеві лобісти знайшли підхід до Ген. прокуратури України, яка порушила проти вищого кер-ва «Єдиних енергетичних систем України» кримінальну справу про розкрадання держ. майна. Попри арешт кількох фігурантів, включно з чоловіком Ю.Тимошенко, справі особливого ходу не давали, використовуючи її як інструмент тиску на віце-прем'єра. Проте восени 2000 ситуація розпочала стрімко змінюватись, і не тільки через вплив галузевих лобі, а й внаслідок загострення конфлікту між президентом і прем'єр-міністром.

У цілому соціально-екон. реформи, проведені наприкінці 1990-х рр., заклали фундамент для екон. зростання, яке все ж таки відбувалося в Україні попри постійні політ. кризи (див. табл. 8).

Політична криза 2000—2001 рр. Суспільно-політична ситуація вибухнула наприкінці листопада 2000. Давній опонент Л.Кучми О.Мороз 28 листопада заявив, що в нього є докази причетності Президента України до вбивства опозиційного журналіста Г.*Ґонгадзе* (16 вересня той зник, а на початку листопада було знайдено його тіло). Згодом були оприлюднені т. зв. плівки майора М.Мельниченка — офіцера Держ. служби охорони, який начебто таємно і за власною ініціативою вів аудіо-записи в кабінеті Л.Кучми у будівлі Адміністрації Президента України.

«Касетний скандал» мав метумаксимум — дострокову відставку Л.Кучми (у тій ситуації най-

Таблиця 8. **Макроекономічні показники України (1999—2004 рр.)**

Показник	Рік					
	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	99,8	105,9	108,8	105,3	109,5	111,8
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	104	113,2	114,2	107	115,8	112,5
Індекс споживчих цін, грудень до грудня попереднього року, %	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3

Дж.: Державний статистичний комітет України.

перспективнішим кандидатом на посаду президента був В.Ющенко) та мету-мінімум — зірвати імплементацію рішень референдуму квітня 2000. Своєю чергою, В.Ющенко утримувався від якихось політ. заяв і формально не виказував жодних президентських амбіцій. Натомість його оточення відкрито проявляло ентузіазм із приводу розгортання конфлікту і вже планувало життя «після Л.Кучми». Фактичним лідером і менеджером опозиції стала Ю.Тимошенко.

Президентська команда тимчасово перейшла від наступу до захисту. На поч. грудня Л.Кучма виступив на телебаченні із заявою, що опозиції не вдасться дестабілізувати політ. ситуацію в країні і дострокових президентських виборів не буде. Втім громад. думка радше була на боці опозиційних сил. За таких умов про проведення конституційної реформи в напрямі посилення інституту президенства мова вже не йшла. В січні 2001 за неї проголосували лише 204 депутати. В цьому питанні опозиція перемогла, проте домогтися перевиборів вона так і не спромоглася.

Центром напруги став уряд. У січні 2001 Л.Кучма звільнив Ю.Тимошенко з посади віцепрем'єра. У відповідь опозиція утворила громадське об'єднання «Форум національного порятунку» і розпочала підготовку акцій протесту «За Україну без Кучми!» — у них мали брати участь як ліві, так і праві сили. Влада відразу ж відновила провадження кримінальної справи проти «Єдиних енергетичних систем України», і 13 лютого Ю.Тимошенко було заарештовано. Того ж дня було розповсюджено заяву з критикою дій «Форуму національного порятунку» за підписами Л.Кучми, І.Плюща та В.Ющенка. Однак арешт одного з лідерів опозиції не зупинив протестні акції. Найпотужніша з них пройшла 9 березня 2001: у Києві відбулися сутички, в ході яких постраждали десятки маніфестантів і правоохоронців. Того ж місяця колиш. віце-прем'єрку було відпущено на волю, що відбулося не без тиску з боку міжнар. спільноти.

Пропрезидентські сили розгорнули масштабну критику В.Ющенка, його команди та урядової політики. У відповідь політ. сили, прихильні до прем'єра, розгорнули інформаційну атаку на Л.Кучму та його оточення, спираючись на «плівки Мельниченка» та справу з Г.Ґонгадзе. Крім того, всі досягнення відновленого екон. зростання подавалися виключно як результат роботи В.Ющенка, хоча сам очільник уряду уникав будь-яких критичних висловлювань на адресу Л.Кучми. Напруження додавало й наближення парламентських виборів березня 2002, за рік до яких уже варто було починати перевиборчу кампанію. Як і 1997 з П.Лазаренком, йти на вибори з нелояльним прем'єром було ризиковано. Тому у квітні 2001 пропрезидентські фракції 283-ма голосами відправили уряд В.Ющенка у відставку.

Звільнення В.Ющенка для пропрезидентських сил стало пірровою перемогою. У громад. думці сформувався образ «ефективного прем'єр-міністра — реформатора», якому не дало працювати «корумповане та злочинне оточення» президента-консерватора. Однак антипрезидентська коаліція, яка дивним чином об'єднувала ліві та праві сили, проіснувала недовго. Вже наприкінці травня 2001 соціалісти О.Мороза підтримали на посаду прем'єр-міністра кандидатуру А.*Кінаха* (що відповідало інтересам пром. лобі), запропоновану Л.Кучмою, що ознаменувало розпад антипрезидентського союзу. Натомість «під В.Ющенка» у парламенті швидко сформувався правоцентристський блок. А оскільки він продовжував уникати прямої конфронтації із президентом, то це дало змогу залучити до співпраці кілька потужних фінансово-пром. груп.

А.Кінах не мав явних президентських амбіцій — відповідно значних суперечностей у взаємодії Кабміну та Адміністрації Президента України не спостерігалося. Пропрезидентські сили також стали ширше залучати до влади впливові регіональні політико-екон. групи, зокрема донецькі (взамін влада була змушена дослухатися до їхніх побажань у сфері приватизації великих пром. підпр-в). Усе це давало можливість підтримати екон. зростання та конвертувати його в довгоочікуване підвищення добробуту населення. За сподіваннями влади, такий підхід мав принести позитивні результати на парламентських виборах. Проте політ. криза на фоні екон. зростання суттєво змінила сусп. вимоги та очікування. Поліпшення соціально-екон. ситуації висувало на перший план питання демократ. розвитку країни, нерозривно пов'язаного з європ. вектором у зовн. політиці. Опозиція взяла цю тенденцію на озброєння. Своєю чергою влада, яка почала протидіяти опозиційним силам та опозиційним ЗМІ шляхом застосування адм. методів, тим самим лише відштовхувала від себе середній клас, що стрімко набував сусп. ваги.

Парламентські вибори 2002. Під час підготовки до парламентських виборів у політикумі відбувались інтенсивні об'єднавчі процеси. Найкраще з цим завданням упоралися пропрезидентські сили, які утворили блок «За єдину Україну!». Із впливових провладних сил окремим проектом на вибори пішла лише СДПУ(о). Десять правих і правоцентристських партій об'єднались у «Блок Віктора Ющенко "Наша Україна"». Лівоцентристи консолідувались у «Виборчому блоці Юлії Тимошенко». Окремо пішли на вибори соціалісти, прогресивні соціалісти та комуністи.

За підсумками парламентських виборів уперше в історії незалежної України перемогли неліві сили (див. табл. 9). Комуністи посіли 2-ге місце, проте для них це була поразка. Окремим негативним сигналом для комуністів стали результати виборів у Донец. обл. — базовому для КПУ регіоні. Тут місц. власті за рахунок потужного використання адм. ресурсу забезпечили перемогу блоку «За єдину Україну!», який отримав 36,8 % (це перевершило навіть успіх «Громади» на виборах 1998 із показником 35,38 % голосів виборців Дніпроп. обл.).

Хоча «партія влади» — блок «За єдину Україну!» — за голосуванням за парт. списками посіла лише 3-тє місце, завдяки мажоритарникам і самовисуванцям вона спромоглася сформувати найчисельнішу фракцію (175 мандатів). Однак разом із парламентарями із фракції СДПУ(о) (в цілому 31 мандат) утворити сталу більшість «партія влади» не мала змоги. Виходом із ситуації стало формування ситуативних союзів під кожне ключове голосування, при цьому особлива увага приділялася «роботі» з опо-

Таблиця 9. **Результати парламентських виборів 2002 р.**

Партія (блок)	Голосів «За» по загальнодержавному округу, %	Голосів «За» по загальнодержавному округу	Мандатів по загальнодержавному округу	Мандатів по мажоритарних округах	Разом мандатів
«Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”»	23,57	6 108 088	70	42	112
КПУ	19,98	5 178 074	59	6	65
«За єдину Україну!»	11,77	3 051 056	35	66	101
«Виборчий блок Юлії Тимошенко»	7,26	1 882 087	22	—	22
Соціалістична партія України	6,87	1 780 642	20	3	23
СДПУ(о)	6,27	1 626 721	19	5	24
Самовисуванці та представники інших партій				103	
Разом			225	225	

Дж.: Центральна виборча комісія України.

зиційними депутатами, які мали бізнес-інтереси або ж були тісно пов'язані з бізнесом. Так, при формуванні нового кер-ва парламенту за представника блоку «За єдину Україну!» В.*Литвина* на посаді спікера проголосували кілька депутатів із «Нашої України» та Комуніст. партії, що викликало скандал усередині цих політ. сил.

Парламентські ліві та лівоцентристські сили з початком роботи Верховної Ради 4-го скликання відразу зайняли антипрезидентські позиції. Вже в липні 2002 Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) разом із Соціаліст. партією України та КПУ підписали угоду про спільні дії з метою відставки Л.Кучми. Для цього була ініційована безперервна акція протесту «Повстань, Україно!». Натомість В.Ющенко намагався уникнути прямого конфлікту і вів кулуарні переговори щодо утворення сталої парламентської більшості із пропрезидентськими фракціями. Однак його принциповою умовою було отримання посади президента. Врешті-решт переговори не дали бажаних результатів, й у вересні 2002 В.Ющенко проголосив, що переходить в опозицію до Л.Кучми та висуне свою кандидатуру на президентських виборах 2004.

Між геополітикою та самоізоляцією. Кінець 1990-х рр. для України ознаменувався новими зовнішньополіт. викликами — колективний Захід нарешті визначився зі стратегію щодо постсоціаліст. країн Центр.-Сх. Європи. 1999 членами *Північноатлантичного альянсу* (НАТО) стали Чехія, Польща, Угорщина. Одночасно розпочалася військ. операція проти Югославії, очолюваної авторитарним лідером С.Мілошевичем, яка загострила відносини РФ та Заходу. Із 2000 почала готуватися друга хвиля розширення НАТО (завершена 2004), за якої членами Альянсу мали стати прибалт. республіки (попри гучні заяви рос. можновладців щодо «червоних ліній», які ті нікому не дозволять перетинати), Словаччина (що нарешті позбулася лівацького авторитарного режиму В.Мечіара), Румунія, Болгарія та Словенія. Було ясно, що наступним кроком стане розширення вслід за НАТО Європ. Союзу. Тому адекватною відповіддю укр. кер-ва на ці зрушення стало проголошення стратегії «європейського вибору України» з одночасною інтенсифікацією відносин із НАТО. На відміну від попереднього періоду на поч. 2000-х рр. проводилися численні різноманітні заходи для поглиблення цих відносин.

Політ. криза, що вибухнула в Україні наприкінці 2000, похитнула її міжнар. позиції. Втім укр. кер-во продовжило курс на євроатлантичну інтеграцію. 4—5 липня 2001 Україну відвідав ген. секретар НАТО Дж.Робертсон. А у травні 2002 Рада нац. безпеки та оборони України ухвалила «Стратегію України щодо НАТО», в якій зазначалися «наміри України приєднатися до існуючих у рамках НАТО механізмів підготовки до вступу і членства в Альянсі». Проте ці процеси були загальмовані новим скандалом, пов'язаним із «плівками Мельниченка»: на одному із записів начебто була зафіксована згода Л.Кучми на продаж 4-х комплексів пасивної радіоелектронної розвідки «Кольчуга» в обхід міжнар. санкцій в Ірак. Укр. сторона наполягала на тому, що плівки змонтовані. США відмовилися від планів винесення питання ймовірного порушення Україною режиму міжнар. санкцій на засідання Ради Безпеки ООН в обмін на згоду України на допуск американсько-брит. експертної групи до своїх оборонно-пром. об'єктів для вивчення питання. Також амер. стороні була передана копія секретної доповіді за результатами розслідування, проведеного СБУ, але, за свідченням тодішнього посла США в Україні С.Пайфера, в ній не вистачало кількох розділів.

Врешті-решт недовіра призупинила розвиток українсько-амер. відносин у позитивному напрямі. Дипломатичними каналами було передане побажання щодо неучасті Л.Кучми в саміті Україна—НАТО (у рамках саміту НАТО в листопаді у Празі; Чехія). Укр. президент, наполягаючи на своїй невинуватості, приїхав на саміт, де був підданий обструкції з боку його організаторів. Наслідком стало те, що Україна не змогла 2002 розпочати переговори щодо вступу до НАТО (у Празі розпочалися переговори стосовно євроатлантичної інтеграції Албанії, Македонії та Хорватії), вдовольнившися підписанням погодженого у попередній період «Плану дій Україна—НАТО». Після за-

кінчення активної воєн. операції США в Іраку жодних «Кольчуг» там знайдено не було. Намагання укр. кер-ва відновити довіру шляхом направлення до складу міжнар. сил в Іраку батальйону радіаційного, хімічного та біологічного захисту (березень 2003) та миротворчого контингенту чисельністю 1800 осіб (червень 2003) виявилися марними.

Проблемами на зх. напрямку зовн. політики України скористалася Росія. Прихід 2000 до влади В.Путіна означав, що лише справою часу буде перегляд відносин і численних компромісів між РФ та Україною, які базувалися у т. ч. на особистих відносинах Л.Кучми та Б.Єльцина. Ситуація ускладнювалася непрозорістю політики нового рос. кер-ва: з одного боку, воно немовби виявляло готовність до нового взаємовигідного співробітництва із Заходом, а з другого, демонструвало ностальгію за СРСР та з ентузіазмом виступало за посилення інтеграційних процесів на пострад. просторі.

У квітні 2000 В.Путін відвідав Київ з офіц. візитом, ще будучи в. о. президента РФ. Ще дві зустрічі президентів відбулися влітку й одна в жовтні, — на них обговорювалися переважно питання, пов'язані з постачанням газу. З початком «касетного скандалу» зв'язки між Л.Кучмою та В.Путіним пожвавилися — у грудні 2000 відбулося дві зустрічі в Мінську та Москві, наступна — в лютому 2001 у Дніпропетровську, після чого з'явилися перші ознаки можливої зміни зовнішньополіт. курсу України. Зокрема, зросла активність стосовно СНД. Влітку 2001 пройшли 3-сторонні переговори президентів України, Білорусі та РФ. Остаточний перелом настав після вкрай невдалого для укр. кер-ва Празького саміту НАТО 2002. 23 лютого 2003 Л.Кучма, В.Путін, О.Лукашенко та Н.Назарбаєв підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі та тарифів».

Заява про формування *Єдиного економічного простору* (ЄЕП) була досить негативно сприйнята укр. сусп-вом, яке побачило в цьому небезпеку відтворення союзу на кшталт СРСР. Натомість для укр. політ. кер-ва це був радше інструмент тиску на Захід. Л.Кучма заявив, що розширення ЄС без жодних позитивних сигналів про поглиблення відносин з Україною при одночасному ігноруванні інтеграції на пострад. просторі несе небезпеку залишитися «ніде». Водночас від перших осіб д-ви лунали заяви, що Україна не ввійде до наддерж. структур ЄЕП. Згодом укр. представники у переговірній групі щодо ЄЕП наполягли на можливості різношвидкісної інтеграції. А при ратифікації ВР України 20 квітня 2004 міждерж. угоди щодо формування ЄЕП (була підписана президентами України, Білорусі, РФ та Казахстану 19 вересня 2003) було внесено застереження, що «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України», тобто уникатиме участі у наддерж. інституціях.

На той час у самій Росії не було чіткого розуміння формату ЄЕП. З одного боку, очевидно, це був м'який метод втягування України до рос. проекту євразійської інтеграції, тому з боку РФ лунали заяви про Митний та Валютний союзи у рамках ЄЕП. З другого, ідея ЄЕП була одним з інструментів повернення Росії до великої європ. політики і в цьому інтереси обох д-в збігалися. Так, В.Путін напередодні саміту РФ—ЄС у травні 2003 виступив за формування єдиного екон. простору між ЄС та СНД.

Тактика тиску на Захід через загравання з Росією, відома також як стратегія «багатовекторної зовнішньої політики», успіху не принесла. Укр. кер-во перед президентськими виборами 2004 спробувало здійснити прорив у відносинах з НАТО. У червні 2004 напередодні Стамбульського саміту НАТО Л.Кучма затвердив нову редакцію «Військової доктрини», в якій кінцевою метою України називався вступ до НАТО. Проте, хоча саміт пройшов у більш сприятливій (на відміну від Празького) атмосфері, позитивного результату не було досягнуто — Альянс однозначно не бажав давати жодних надій укр. президенту. Тому за підсумками Стамбульського саміту НАТО Л.Кучма заявив, що Україна не готова до вступу до Альянсу, а 15 липня своїм указом вніс корективи у «Військову доктрину», прибравши положення про бажаний вступ до НАТО.

Про ризикованість стратегії багатовекторності та непередбачуваність нового рос. кер-ва свідчив і неочікуваний конфлікт навколо о-ва Тузла. Він розпочавсь у вересні 2003 з ініціативи місц. властей Краснодарського краю РФ з'єднати Таманський п-ів насипною дамбою із незаселеним укр. о-вом Тузла начебто через необхідність збереження берегової лінії від розмиву. Натомість в основі цієї ініціативи лежали інтереси частини рос. політикуму: дамба до о-ва Тузла могла стати першим кроком до буд-ва мосту через Керченську протоку; цей проект, зокрема, послідовно лобіювався мером Москви Ю.Лужковим, який підтримував пророс. сили в Криму. Для провокації був обраний час напередодні офіц. візиту укр. президента до країн Лат. Америки. Сподіваючися, що дамба — ексцес регіонального виконавця, укр. МЗС передало рос. стороні ноту, в якій нагадало про укр. належність Тузли, а укр. прикордонники облаштували там заставу. Проте у відповідь рос. МЗС почало вимагати документального обґрунтування того, що острів належить Україні. Л.Кучма, який був змушений перервати своє латиноамер. турне, 21 жовтня підписав указ про призупинення участі України в ЄЕП, якщо буд-во дамби буде продовжено. Переговори голів урядів В.Януковича та М.Касьянова завершилися крихким компромісом — на час спору Росія взяла на себе зобов'язання припинити буд-во дамби, а Україна відкликала прикордонників. 28 жовтня в рос. газ. «Известия» було опубліковано інтерв'ю Л.Кучми, де, зокрема, він зазначав: «Чим ближче дамба до наших берегів, тим ближче ми за своїм настроєм до Європи, до Заходу в цілому». Напруга навколо Тузли спала лише після підписання «Договору щодо співробітництва при використанні Азовського моря та Керченської протоки», що стало результатом у т. ч. пóступок із боку України у вигляді підписання 24 грудня 2003 «Плану заходів щодо реалізації Угоди про формування ЄЕП».

Одним із найнегативніших наслідків спричиненої «касетним

скандалом» багатовекторної зовн. політики стало те, що вона позначилася на внутрішньополіт. процесах. Зокрема, президентська виборча кампанія 2004 відрізнялася від попередніх безпрецедентним впливом зовн. сил на її хід, причому частково цьому вимушено сприяла сама влада.

Президентські вибори 2004

Корекція внутрішньополітичного курсу 2002—2003. У вересні 2002 стало очевидним, що укр. правлячій еліті домовитися не вдасться, д-ва почала стрімко наближатися до нової політ. кризи. Це потребувало від президентської команди переосмислення заг. політ. стратегії. Насамперед був зроблений повний розворот у частині конституційної реформи. Якщо з 1994 по 2001 Л.Кучма був налаштований на формування президентської республіки, то з 2003 його метою стала трансформація політ. системи із президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Тим самим ставала би менш цінною перемога на президентських виборах і розширявся би простір для політ. компромісів. Крім того, ключовою посадою у владній вертикалі ставав прем'єр-міністр, який виступив би гарантом безпеки для діючого президента та його оточення. Власне, подібний сценарій був реалізований у Росії: після передачі влади від Б.Єльцина В.Путіну головою уряду був призначений виходець із єльцинської команди М.Касьянов (він був звільнений лише після того, як В.Путін був переобраний на другий термін 2004).

Другим завданням для президентської команди став пошук кандидата, який міг би стати реальним конкурентом для В.Ющенка. Після тривалих консультацій Л.Кучма погодився на пропозицію донец. політико-екон. груп впливу на кандидатуру колиш. голови Донец. обласної держ. адміністрації В.*Януковича.* На користь цієї кандидатури також свідчили надуспішні підсумки парламентських виборів для партії влади в Донец. обл., коли був масштабно застосований адм. ресурс. Цей підхід корелював із порадами рос. політтехнологів, залучених до укр. виборів, які також робили ставку на провладну агітацію через впливові центр. мас-медіа та адм. ресурс.

Для реалізації обох цих завдань були здійснені наступні кроки. Насамперед у листопаді 2002 парламент 233-ма голосами визнав незадовільною бюджетну політику уряду А.Кінаха за 2001. Приводом став формальний показник — депутатів не задовольнило, що у попередній рік лише 20 % бюджетних асигнувань були спрямовані на соціальну сферу (освіту, науку, охорону здоров'я, ЗМІ тощо). На підставі цього рішення Верховної Ради Президент України 16 листопада видав наказ про припинення повноважень Кабміну «у зв'язку з необхідністю реалізації проголошеного курсу на реформування політичної системи в державі, забезпечення з цією метою конструктивної взаємодії і співпраці з Верховною Радою України у створенні відповідального й ефективно діючого Уряду України». А вже 21 листопада 234-ма голосами новим прем'єр-міністром був обраний В.Янукович. Крім пропрезидентських фракцій, голоси за нього віддали 12 позафракційних депутатів, а також по одному депутату з блоку «Наша Україна» та Соціаліст. партії.

Новий уряд означав формування нової провладної більшості у Верховній Раді. До неї намагалися залучити депутатів позафракційних та з ін. фракцій, діючи методами «батога» (тиск на пов'язаний бізнес) та «пряника» (надання всіляких преференцій у кадрових рішеннях чи при приватизації). Крім того, було досягнуто домовленості про перерозподіл керівних посад у парламентських к-тах між пропрезидентськими фракціями. Новий формат був закріплений у підписаній 7 грудня у присутності Л.Кучми «Політичній угоді між постійно діючою парламентською більшістю у Верховній Раді України четвертого скликання і коаліційним Кабінетом Міністрів України про співпрацю та солідарну відповідальність». Щоб не допустити перерозподілу посад, опозиційні політ. сили заблокували трибуну Верховної Ради, що вело до зриву бюджетного процесу. Влада не могла цього допустити і була змушена поступитися, зменшивши свої амбіції щодо парламентських к-тів. Однак через це не отримали обіцяні посади провладні політ. сили, зокрема представники СДПУ(о). Це, своєю чергою, ускладнило у подальшому просування ідеї конституційної реформи.

Попри те, що Л.Кучма залишався найпотужнішим центром політ. впливу, розпочалися процеси переформатування політ. еліти під перспективних кандидатів у президенти — В.Ющенка та В.Януковича. Для стримування відцентрових тенденцій було порушене питання щодо можливості третього президентського терміну Л.Кучми. Конституційний Суд України прийняв позитивне рішення, виходячи з того, що Л.Кучма обирався перший раз за старою Конституцією. Після цього перспективи політ. процесу стали зовсім непередбачуваними.

Поразкою президентських сил став провал у голосуванні щодо конституційної реформи у квітні 2004. Попередньо Адміністрація Президента України (на той час її головою був В.Медведчук) спромоглася за допомогою все тих же «батогів і пряників» домовитись із 300 депутатами — це давало конституційну більшість, необхідну для позитивного голосування. Проте, коли час голосування настав, для прийняття реформи не вистачило 6 голосів — деякі депутати не з'явилися у парламенті. Ключовий пункт сценарію щодо зменшення напруги на виборах був невиконаний.

Передвиборча кампанія 2004. Екон. політика уряду 2004 відзначалася надзвичайною соціальною спрямованістю. Був узятий курс на підвищення доходів найбідніших верств населення — пенсіонерів та бюджетників, які раніше становили ядро електорату лівих сил. Саме на ці категорії населення було націлене застосування адм. ресурсу. 1 вересня 2004 вдвічі була підвищена мінімальна пенсія за віком (до 284 грн), тим самим вона стала найбільшою серед держав-учасниць СНД, включаючи Росію. Звичною практикою стало роздавання від імені В.Януковича продуктових наборів пенсіонерам.

Підвищення соціальних витрат потребувало значних коштів. Частково ресурси формувалися за рахунок збільшення держ. боргу. Також залучався приватний бізнес. Малі та середні компанії надавали (часто «добровільно-примусово») гроші напряму регіональним штабам

В.Януковича. Великий бізнес збільшував відрахування податків і митних платежів до держ. бюджету. Втім в останньому випадку навзамін д-ва мала створювати штучні сприятливі умови чи не перешкоджати зловживанням у ході великої приватизації. Остання набула обертів у 2003 — 1-й пол. 2004, а політ. невизначеність, що зростала, лише сприяла її прискоренню. Найбільш знаковим і скандальним став приватизаційний конкурс щодо металургійного комбінату «Криворіжсталь», умови якого були прописані таким чином, щоби перемогу отримав консорціум, підконтрольний великим бізнесменам В.Пінчуку та Р.Ахметову.

Обидва кандидати, прагнучи залучити російськомовний електорат, у своїх передвиборчих кампаніях приділили багато уваги вирішенню питання відносин з Росією та статусу рос. мови. В.Ющенко намагався переконати електорат пд. та сх. України, що він не русофоб, зокрема в його президентській програмі зазначалося: «Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними». В.Янукович, який позиціонувався як пророс. кандидат, у риториці пішов значно далі, ніж того потребувала кампанія. Так, наприкінці вересня 2004 в ході зустрічі з рос. ЗМІ він виступив не лише за надання рос. мові статусу державної, а й за запровадження подвійного громадянства.

Значним тактичним успіхом В.Ющенка стало об'єднання зусиль з ін. опозиційним лідером — Ю.Тимошенко. Зокрема, вона не виставила свою кандидатуру на вибори, тим самим фактично забезпечивши В.Ющенку проходження у 2-й тур. Об'єднання опозиціонерів було вірним кроком і з огляду на протидію з боку влади. З наближенням дня виборів адм. тиск посилювався — передвиборчим штабам В.Ющенка та Ю.Тимошенко відмовляли в орендах приміщень для проведення зустрічей з виборцями, перенаправляли літаки з опозиційними політиками на борту в ін. міста з метою порушити їхні плани регіональних візитів, у центр. ЗМІ, безумовно, домінував провладний кандидат, а у регіональних — провадилась інтенсивна компрометувальна кампанія проти В.Ющенка та його команди.

У вересні сталася несподівана подія, яка вплинула на хід передвиборчої кампанії. 17 вересня, виступаючи у парламенті, керівник виборчого штабу В.Ющенка О.Зінченко заявив, що його кандидата отруїли. Начебто це сталося 5 вересня під час вечері з головою СБУ І.Смешком, заст. голови СБУ В.Сацюком та нар. депутатом Д.Жванією. Після проведених мед. аналізів в австрійс. клініці було повідомлено, що як отрута був застосований діоксин. У В.Ющенка виникли дерматологічні проблеми. По багатьох роках після інциденту достеменно не встановлено, що тоді відбулося. Озвучувалося багато гіпотез — починаючи від того, що мало місце випадкове харчове отруєння, і до припущень, що це результат дій рос. спецслужб. Висувалися й конспірологічні версії, що начебто отруєння — невдала передвиборча технологія опозиціонерів. Проблеми зі здоров'ям гол. опозиційного кандидата, які виникли менше, ніж за два місяці до дня голосування, збільшили шанси на перемогу його конкурента: В.Ющенко був змушений знизити темп агітаційної кампанії.

Громад. думка на той час схилялася до версії отруєння, здійсненого, щоби примусити В.Ющенка зняти кандидатуру з виборів. З посиленням адм. тиску на опозицію вона набувала все більшого поширення. В останній місяць перед виборами розгорілося кілька скандалів, пов'язаних із ЗМІ. За умов адм. блокування інформації про передвиборчу кампанію В.Ющенка осн. загальнонац. опозиційним телеканалом став «П'ятий канал», підконтрольний бізнесмену та нар. депутату П.Порошенку. 14 жовтня у справі про завдання нар. депутату від Партії регіонів України С.Сівковичу моральної шкоди з боку П.Порошенка (насправді була публічна перепалка у парламенті) Печерський суд м. Києва прийняв рішення про арешт майна останнього, насамперед це стосувалося «П'ятого каналу». Колектив телеканалу розпочав 25 жовтня голодування, з ним солідаризувалися журналісти з ін. центр. медіа-компаній. При цьому сусп-ву доводилась інформація про приховану цензуру, введену у центр. ЗМІ. У мережі Інтернет оприлюднювалися т. зв. темники — перелік настанов, як висвітлювати перебіг політ. кампанії, які щодня надсилалися на телеканали з Адміністрації Президента України. Тиск на укр. кер-во здійснювали й зх. партнери. Тому владі довелося відступити і скасувати неадекватне суд. рішення.

Осн. передвиборчою технологією з боку влади стало привертання уваги виборців до регіональних відмінностей усередині країни. У політ. платформі В.Ющенка підкреслювалися цінності та настанови, які у масовій свідомості східно- та південноукр. електорату асоціювалися з крайнім націоналізмом. Для цього гіпертрофувалися вислови окремих політиків із блоку «Наша Україна» (оскільки в ньому брали участь у т. ч. й праві сили, це було нескладно), висмикувалися з контексту вислови самого В.Ющенка, фальсифікувалися факти біографії як його, так і його родини тощо. Ще однією із технологій стала спроба редукування вибору громадян до антиномії Захід — Росія. При цьому Захід подавався як агресивна (НАТО), ворожа до українців (зокрема нелегальних робітників), неефективна потуга (ЄС), яка протиставлялася динамічній та дружній Росії. Показовим став візит за кілька днів до 1-го туру виборів президента РФ В.Путіна та голови його адміністрації Д.Медведєва — для цього спеціально масштабно відзначалася 61-ша річниця звільнення Києва від гітлерівських військ. Вони разом з укр. кер-вом приймали військ. парад. Своєю чергою, В.Ющенко намагався показати, що він готовий відстоювати нац. інтереси і на зх. напрямку, зокрема пообіцяв вивести укр. військ. контингент з Іраку після своєї перемоги.

Викривлення результатів голосування у 1-му та 2-му турах. На той час в укр. громад. думці була чітка впевненість, що влада готувала фальсифікацію виборів. При цьому з боку провладних сил це не намагалися приховувати. Так, напередодні 1-го туру МЗС України ініціювало створення 420 додаткових округів для голосування укр. громадян на території Росії. Це свідчило про підтримку владою В.Януковича без урахування ставлення до цього сусп-ва. Після активних дій опозиції Верховний Суд України ухвалив рі-

шення про утворення лише 42 округів у Росії. Під час розгляду питання про закордонні округи на мітинг опозиції біля будівлі Центр. виборчої комісії України було здійснено напад молодиків із молотками та пляшками — сталася кривава бійка. Таким чином, суспільно-політ. ситуація могла стати неконтрольованою.

Аргументів на користь готовності влади до масштабних фальсифікацій додали перебіг і результати 1-го туру виборів, оприлюднені Центрвиборчкомом. В.Ющенко переміг із 39,9 % голосів виборців (11,1 млн), ненабагато випередивши В.Януковича (отримав 39,26 %, 11,0 млн). Майже відразу опозиція піддала сумніву результати, отримані провладним кандидатом. Оскільки Центрвиборчком до останнього не оприлюднював попередні підсумки 1-го туру, опозиція підозрювала, що відшукуються можливості фальсифікації, щоби провладний кандидат посів 1-ше місце. Також опозиція поширювала інформацію про начебто існування в Адміністрації Президента України «транзитного сервера» (між виборчими округами та Центрвиборчкомом), який начебто надавав змогу підробляти результати виборів у ручному режимі.

Під час 1-го туру були апробовані такі методи фальсифікації, як «карусель» (коли за допомогою відкріпних талонів люди могли проголосувати на кількох дільницях, для цього місц. власті надавали автотранспорт; парламент ухвалив закон про скасування талонів, проте він не був підписаний Президентом України), вкидання бюлетенів, надання можливості голосування на дому (представники дільниць ходили зі скриньками для голосування по домівках, що давало змогу підвищити явку в цільових регіонах, контролювати вибір громадян, а також підвищувало ризик вкидання бюлетенів). Натомість у регіонах із проющенківським електоратом фіксувалося широке розповсюдження такого порушення, як голосування за родичів чи сусідів. Обидва передвиборчі штаби відпрацювали юрид. механізми оскарження виборів у окремих округах і дільницях.

1-й тур президентських виборів засвідчив нищівну поразку лівих сил порівняно із президентськими виборами 1999 — 3-тє місце посів О.Мороз (5,82 %), далі йшли П.Симоненко (4,97 %) та Н.Вітренко (1,53 %), загалом за них проголосували прибл. 3,5 млн виборців. Низькі результати ліві намагалися пояснити підступністю влади та застосуванням проти них брудних технологій. Однак це не завадило Н.Вітренко закликати своїх виборців голосувати за В.Януковича, а П.Симоненко багатозначно натякнув громадянам «свідомо підійти до вибору майбутньої долі».

Початок «Помаранчевої революції». Мітинг на Майдані Незалежності. 22 листопада 2004.

О.Мороз підтримав В.Ющенка: вони уклали угоду, за якою опозиційний кандидат обіцяв провести конституційну реформу, спрямовану на формування парламентсько-президентської політ. системи, а також подовжити дію мораторію на продаж землі с.-г. призначення. Яскравим свідченням розколу у політ. еліті стала підтримка В.Ющенка колиш. прем'єром А.Кінахом (посів 6-те місце з показником 0,93 %).

У період між двома турами голосування указами Л.Кучми були зняті з посад голови 11-ти районних держ. адміністрацій у регіонах, де В.Ющенко отримав гарні результати. Останнє, у трактовці влади, свідчило про недовіру до місц. адміністрації, а не про вади В.Януковича як кандидата у Президенти України. Однак це був красномовний сигнал ін. керівникам регіонів, держ. і бюджетних установ. На підтримку провладного кандидата виступили й 40 керівників великих підпр-в пд. і сх. регіонів країни, оголосивши передстрайковий стан. Щоб опиратися адм. тиску, штаб В.Ющенка застосував технологію оприлюднення проектів президентських указів, які той начебто затвердить після перемоги і в яких містилися норми, зокрема, про очищення лав правоохоронних органів не лише від корупціонерів, а й від тих, хто протиправно допомагав провладному кандидату на виборах. Водночас були зроблені звернення до силовиків не виконувати злочинних наказів.

2-й тур виборів 21 листопада 2004 відбувся наднапружено. Згодом Центрвиборчком обнародував дані, згідно з якими переміг В.Янукович, отримавши 49,46 % (15,0 млн) голосів проти 46,6 % (14,2 млн) голосів у В.Ющенка. Заг. картину фальсифікацій і порушень виборчого законодавства не було встановлено. На підставі динаміки явки виборців з великим ступенем вірогідності можна стверджувати, що масштабні фальсифікації відбулися в Донец. і Луган. областях. Натомість в ін. пд. та сх. регіонах вони не мали системного характеру (частково це було пов'язано і з позицією Л.Кучми), а в західних більше спостерігалися тех. порушення виборчого законодавства. Таким чином, В.Ющенко був, по суті, позбавлений шансів на перемогу.

«Помаранчева революція». 21 листопада, після закриття дільниць о 20.00, опозиція організувала на Майдані Незалежності в Києві трансляцію паралельного з Центрвиборчкомом підрахунку голосів у рамках дозволеної місц. властями акції «Всенародний підрахунок голосів» (вона передбачала постановку лише 27 наметів — відповідно до кількості укр. регіонів). Одночасно з цим був організований мітинг протесту проти фальсифікацій на виборах. На ньому були озвучені результати екзит-полів, які показували однозначну перемогу В.Ющенка. Вночі наметове містечко почало розростатися — воно перекрило Хрещатик.

Наступного дня опозиційні лідери у повному складі — В.Ющенко, Ю.Тимошенко, О.Мороз, А.Кінах — виступили із заявою про цілковиту фальсифікацію результатів 2-го туру виборів. Цього ж дня позачергова сесія Київради висловила недовіру Центрвиборчкому, звернулася до парламенту з вимогою не визнавати результати підрахунку голо-

сів і зобов'язала Київ. держ. адміністрацію та міліцію забезпечити належні умови для проведення масових акцій. Тим самим масовий протест уже на початковому етапі був легалізований.

У відповідь на дії опозиції у ЗМІ була поширена спільна заява від Ген. прокуратури, МВС та СБУ, в якій зазначалася готовність до протидії загрозам конституційному ладу і вказувалося, що результати виборів має визначати не «вулиця», а Центрвиборчком. Однак уже за кілька годин кер-во СБУ дезавуювало свою участь у цій заяві. Заступники міністра оборони України на прес-конференції дали зрозуміти, що армія не буде брати участь у розгоні опозиційної акції протестів. Увечері голова Верховної Ради В.Литвин, своєю чергою, пояснив, що парламент не надасть дозволу на впровадження у д-ві надзвичайного стану, якщо влада зважиться його ввести. Він висловився за проведення антикризової зустрічі В.Януковича, В.Ющенка та представників Конституційного і Верховного судів України. Але найбільш потужну відповідь на погрозу застосування сили до опозиції дали громадяни, які почали збиратися в центрі столиці. Якщо вранці 24 листопада містечко налічувало 250 наметів, то ввечері їх було вже 400. Комендантом табору став нар. депутат Р.Безсмертний.

Масові виступи протесту листопада—грудня 2004 були зумовлені низкою причин. Курс на консолідацію влади в руках Президента України, активізований з кінця 1999, мав у сусп-ві як прихильників, так і опонентів. Однак шалений тиск, який влада чинила на опозицію протягом передвиборчої кампанії, формував у громад. думці образ дій провладного кандидата у випадку перемоги. Передвиборча кампанія показала також відсутність збалансованості влади. Виникало відчуття, що на всіх рівнях — від місц. адміністрації до Конституційного Суду — відбувається ручне керування з одного центру і на користь цього центру, отож органи держ. влади ставали не партнером, а непередбачуваним супротивником. Особливо гостро це відчували бізнесові кола: як малий та середній бізнес, який за кілька років екон. зростання відчув свою силу, так і великий, для якого надмірна концентрація влади в одних руках була вкрай небезпечною.

Давалися взнаки і зовнішньополіт. коливання поч. 2000-х рр. — від «європейського вибору» та «євроатлантичної інтеграції» до «єдиного економічного простору» із пострад. республіками, що сприймалося частково як виявлення безпринципності вищого політ. кер-ва д-ви. Нарешті, В.Ющенку вдалося подати себе як кандидата, котрий веде сусп-во вперед, у майбутнє, і він спромігся отримати симпатії молодого покоління, яке не знало рад. стабільності, але бачило кризу 1990-х рр., тому щиро прагнуло радикальних реформ. Саме ця молодь, як і восени 1990 студенти під час Революції на граніті, стала ядром протестних акцій.

Найбільшою помилкою провладних сил стало те, що, глибоко занурившись у боротьбу з опозицією, вони перетнули тонку грань, коли вже розпочалася боротьба із сусп-вом. Натомість опозиційні сили змогли ефективно очолити масовий протест і спрямувати його в ненасильницьке русло. Відтак вони отримали підтримку як усередині країни, від громадян і бізнесових кіл, так і ззовні. З боку ЄС була поширена заява з вимогою оприлюднити реальні, а не фальсифіковані результати виборів. Натомість президент РФ В.Путін уже 22 листопада привітав В.Януковича з перемогою на виборах. Усе це відбувалося до офіц. оприлюднення підсумків голосування — Україна стрімко втрачала суверенітет.

Центром спротиву був Київ, в якому протестні акції збирали сотні тисяч людей. Перша потужна акція відбулася вже 23 листопада. Вона була підтримана подібними ж акціями в ін. регіонах країни, включно із сх. та пд., де вони збирали від 1 до 10 тис. осіб (виняток становив Харків, де в центрі міста зібралося не менше 50 тис. протестувальників). У західноукр. регіонах чисельність акції протесту становила десятки тисяч. Обласні ради західноукр. регіонів розпочали ухвалювати рішення про визнання В.Ющенка переможцем на президентських виборах.

24 листопада була оприлюднена заява Л.Кучми, ключовим положенням якої було те, що він не піде на застосування сили проти мітингувальників і вихід із ситуації вбачає у проведенні переговорів. Попри готовність В.Ющенка піти на переговори Центрвиборчком увечері ухвалив протокол про те, що за результатами виборів Президентом України став В.Янукович (протокол підписали 11 осіб, троє відмовилися ставити підписи, ще один член Центрвиборчкому підписав його з окремою думкою, що результати виборів не відповідають занесеним у протокол). У відповідь опозиційний лідер проголосив створення К-ту нац. порятунку і закликав громадян до всеукр. політ. страйку. Чітко висловили свою позицію і США: держ. секретар К.Пауелл на терміновому брифінгу заявив, що Вашингтон не визнає легітимними результати 2-го туру укр. виборів. Натомість В.Путін знову привітав В.Януковича з обранням Президентом України, зробивши це за кілька годин до оприлюднення інформації про підписання Центрвиборчкомом фінального протоколу.

Акція протесту розгорталася в Києві — під контроль опозиції, штаб якої був в «Українському домі», перейшли Будинок профспілок та Жовтневий палац. Розширялися географія та чисельність протестних акцій в областях. З регіонів до Києва приїжджали тисячі людей, щоб взяти участь у протестах. Майдану допомагали (теплими речами, їжею, дровами тощо) мешканці столиці. Звичною практикою стало надання житла протестуючим. Після подання опозицією клопотання до Верховного Суду про оскарження дій Центрвиборчкому через численні порушення під час 2-го туру в Донец. та Луган. областях процес передачі влади від Л.Кучми до В.Януковича був призупинений.

Провладні сили організували приїзд із пд. і сх. областей тисяч людей, щоб утворити противагу Майдану. Ці люди проводили акції біля залізничного вокзалу Києва. На 26 листопада було призначено інавгурацію В.Януковича. На заваді цьому стояла лише одна перепона — необхідно було надрукувати в газетах «Урядовий кур'єр» та «Голос України» офіційне повідомлення про рішення Центрвиборчкому, однак Верховний Суд виніс рішення про призупинення цих дій. Парламентська газ. «Го-

лос України» виконала рішення суду безумовно. Це збирався зробити і підконтрольний Кабміну «Урядовий кур'єр», однак до редакції прибули віце-прем'єр Д.Табачник і міністр Кабінету Міністрів А.Толстоухов, які наполягли на публікації повідомлення та замість гол. редактора підписали число газети до друку. Втім працівники редакції оперативно повідомили про це штаб В.Ющенка, і групі нар. депутатів від блоку «Наша Україна» вдалося вночі зупинити на поліграфічному комбінаті друк накладу «Урядового кур'єра». Тим самим інавгурація була зірвана. Натомість 26 листопада відбувався «круглий стіл» за участю В.Ющенка та В.Януковича у присутності Л.Кучми, В.Литвина та міжнар. посередників — президента Польщі О.Квасьнєвського, президента Литви В.Адамкуса, ген. секретаря ОБСЄ Я.Кубіша, представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки Х.Солани, спікера Держ. думи РФ Б.Гризлова. Результатами «круглого столу» стали визнання владою наявності політ. кризи і публічна відмова від силового сценарію. Для з'ясування проблемних питань були утворені робочі групи з представників двох протилежних політ. таборів: І.Плющ, А.Кінах, О.Зінченко, П.Порошенко — від В.Ющенка; Л.Кравчук, С.Тігіпко, С.Гавриш, Р.Богатирьова — від В.Януковича.

Влада стрімко втрачала контроль над парламентом. 27 листопада на позачерговій сесії Верховної Ради, в якій узяли участь 429 депутатів, з ініціативи В.Литвина була ухвалена постанова «Про політичну кризу в державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України», в якій результати 2-го туру визнавалися недійсними, а також висловлювалася недовіра Центрвиборчкому. Хоча цей документ мав політ. характер і не мав юрид. сили, це була перемога опозиції, особливо з урахуванням того, що за нього проголосували 307 нар. депутатів.

Тим часом ситуація в країні загострювалася. Якщо в частині регіонів (не лише в західноукраїнських, а й на Чернігівщині) обласні ради визнавали президентом В.Ющенка, то у сх. областях ситуація була протилежною — тут обласні ради зверталися до центру з вимогами захистити конституційний лад. Голова Харків. обласної держ. адміністрації Є.Кушнарьов виступив з ініціативою утворення «Східно-Південної автономної республіки». Це водночас було виявом сепаратизму та визнанням невпевненості вирішити ситуацію з перемогою В.Януковича у провладному таборі. З'їзд відбувся 28 листопада у м. Сєвєродонецьк Луган. обл. В ньому взяв участь і В.Янукович, який утім не робив гучних заяв. Показовою стала відсутність підтримки з боку Росії — найвищим рос. посадовцем на з'їзді був мер Москви Ю.Лужков, а з офіц. осіб — лише радник посольства РФ в Україні. Важливим сигналом була відсутність керівників АР Крим (голови парламенту Б.Дейча та голови уряду С.Куніцина). Мер Севастополя Л.Жунько у виступі висловив думку про необхідність збереження єдиної д-ви. Хоча на з'їзді пролунали сепаратистські (Б.Колесников) та проросійські (Є.Кушнарьов) заклики, перемогла поміркована лінія, яку представляв голова Луган. обласної ради В.Тихонов. Зокрема, він заявив, що питання про автономію не порушується, а метою зібрання є утворення «Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування». Частину прихильників В.Януковича така поміркованість не задовольнила — ввечері 28 листопада Донец. обласна рада призначила на 5 грудня референдум щодо автономії Донец. обл.

Сам факт проведення з'їзду, на якому лунали сепаратистські заклики, дав політ. та моральні переваги опозиції. Вона стала на захист державності й територіальної цілісності та звернулася до Л.Кучми з 4-ма ультимативними вимогами: звільнити В.Януковича з посади прем'єра через його сприяння фальсифікації виборів і участь у сепаратистському з'їзді; звільнити за сепаратизм голів Харків., Луган. та Донец. обласних держ. адміністрацій; порушити кримінальну справу за сепаратизм; негайно внести до парламенту пропозиції щодо нового складу Центрвиборчкому. У разі невиконання цих вимог «Комітет національного порятунку» погрожував розпочати акції проти самого Л.Кучми — зокрема блокувати органи держ. влади та перекривати шляхи, коли він буде пересуватися по країні.

Пізно ввечері 28 листопада ймовірність силового сценарію зросла, оскільки наступного дня Верховний Суд мав розглядати скаргу з боку опозиції щодо визнання результатів 2-го туру виборів недійсними. На Л.Кучму чинився тиск з вимогою застосувати силу проти демонстрантів як з боку В.Януковича та його оточення, так і з боку Росії. 28 листопада бл. 23.00 командувач Внутр. військ МВС України С.Попков підняв кілька підрозділів по тривозі й наказав готуватися до виступу на Київ. Досі достеменно не встановлено, чи був наказ згори (Л.Кучма та міністр внутр. справ М.Білокінь наполягали, що жодних наказів не віддавали), чи ініціатива С.Попкова була інспірована кимось з оточення В.Януковича. Сам С.Попков пізніше пояснював свої дії тим, що начебто підняв військовослужбовців по тривозі, оскільки боявся нападу на частини з боку демонстрантів і вирішив провести навчання, та що жодних планів йти «зачищати» Київ у нього не було.

У такій складній ситуації СБУ спрямувала свої спец. підрозділи на захист Майдану. Країна опинилася на межі громадян. війни. Лідери опозиції розпочали переговори із С.Попковим, до яких долучилися й армійські чини та високопосадовці спецслужб. Той був вимушений відступити і за години після первісного наказу повернув війська у місця постійного розташування.

Врегулювання політичної кризи. Провал спроби силового сценарію істотно послабив позиції прихильників В.Януковича. 29 листопада стало відомо про відставку С.Тігіпка з посади голови його виборчого штабу. Зі свого боку, Л.Кучма засудив сепаратистські виступи ініціаторів та організаторів з'їзду у Сєвєродонецьку. Із цього приводу жорстку постанову ухвалила й Верховна Рада. Знаковим стало те, що Є.Кушнарьов зробив публічну заяву, в якій спробував дезавуювати свої попередні виступи. Обласні ради сх. регіонів почали терміново скасовувати свої незаконні рішення. Ген. прокуратура України порушила карні справи за сепаратизм проти керівників Донец., Луган., Харків., Одес.,

Миколаїв., Дніпроп. областей і АР Крим.

Оточення В.Януковича спробувало посилити свої позиції у Верховній Раді. Так, було провалене голосування щодо відправлення у відставку прем'єр-міністра та ген. прокурора — для позитивного рішення не вистачило 30 голосів. Натомість 232 депутати прийняли «за основу» проект постанови щодо призупинення окремих положень «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України» до винесення рішень Конституційного та Вищого судів. Щоби не допустити її остаточного ухвалення, опозиційні фракції заблокували трибуну. «Комітет національного порятунку» заявив, що виходить із переговорного процесу, і звернувся за підтримкою до маніфестантів.

В умовах, коли будівля Верховної Ради була оточена десятками тисяч протестувальників, провладні сили поступилися і відклали голосування. Наступним їхнім кроком стала зміна тактики: за відсутності можливості контролювати парламент почалися спроби зірвати чи заблокувати його роботу — так, депутати фракції Партії регіонів та Комуніст. партії не реєструвалися або ж зовсім не з'являлися в сесійній залі. Проте це не допомогло: 1 грудня на розгляд був винесений проект постанови, що відправляла уряд у відставку (шляхом скасування постанови 2004 про затвердження програми Кабміну). Спочатку відповідний пункт проекту не набув чинності — не вистачило одного депутатського голосу. Втім спікер запропонував об'єднати пункт про відставку і наступний пункт про формування коаліційного уряду, і 228-ма голосами постанова була ухвалена. В.Янукович не визнав рішення Верховної Ради і заявив, що продовжить працювати.

Того ж дня відбувся другий «круглий стіл» за участю міжнар. посередників. Зх. переговірники як базовий варіант розглядали проведення повторного голосування 2-го туру після внесення коректив у виборче законодавство. Натомість рос. переговірник наполягав, що В.Янукович однозначно є переможцем. Своєю чергою, Л.Кучма озвучив тезу, що для стабілізації політ. ситуації потрібно повернутися до питання проведення конституційної реформи. Наступного дня він вилетів до Москви на переговори з В.Путіним, за результатами яких був озвучений ще один варіант — провести нові президентські вибори, але без участі В.Ющенка та В.Януковича.

3 грудня Верховний Суд України ухвалив рішення про скасування результатів 2-го туру виборів через системний характер фальсифікацій і про проведення переголосування 26 грудня. Для реалізації цього рішення була необхідна низка політ. компромісів. Опозиція погодилася з тим, що уряд продовжить роботу, однак в. о. голови буде 1-й віцепрем'єр М.Азаров, а В.Янукович залишатиметься у відпустці. Л.Кучма погодився на відставку ген. прокурора Г.Васильєва. Гол. компромісом стала згода укр. політикуму на конституційну реформу — не пізніше 1 січня 2006. Україна мала стати парламентсько-президентською республікою (остаточно нова система мала запрацювати після парламентських виборів березня 2006). Всі ці домовленості були ухвалені 8 грудня пакетним голосуванням 402 депутатами. Відповідні закони прямо в сесійному залі підписали спікер В.Литвин і президент Л.Кучма. В.Янукович ще 6 грудня виступив із публічною заявою, що переходить в опозицію до режиму Л.Кучми. Рішення парламенту суттєво зменшило сусп. напругу, але не знизило політ. мобілізації сусп-ва.

За підсумками переголосування 2-го туру виборів переможцем став В.Ющенко, отримавши 51,99 % (15,1 млн) голосів виборців проти 44,2 % (12,8 млн) у В.Януковича. Це був би значний розрив за умов звичного виборчого процесу, але в умовах політ. кризи він показав, що колиш. провладний кандидат користується потужною сусп. підтримкою. Президентські вибори поляризували укр. социум, заклавши підвалини майбутнього конфлікту. Нова владна команда добре усвідомлювала цей виклик: в інавгураційному виступі 23 січня 2005 В.Ющенко зробив наголос на необхідності об'єднання сусп-ва. Однак об'єднання сусп-ва, розігрітого революц. подіями, стало важким завданням, оскільки саму нову владну команду роз'єднували принципові суперечності.

Випробування демократією (2005—2010)

Складнощі постреволюційного періоду. З огляду на передбачувані результати переголосування 2-го туру президентських виборів політ. боротьба за владу розгорнулась у таборі переможців уже наприкінці грудня 2004. Ю.Тимошенко, яка була другим після В.Ющенка за впливовістю лідером *«Помаранчевої революції» 2004*, претендувала на посаду прем'єр-міністра, і це відповідало очікуванням «помаранчевого» електорату (за соціологічними опитуваннями, 56,9 % схвально оцінювали її кандидатуру на посаду голови уряду). Водночас через стан здоров'я В.Ющенка та політ. амбіції Ю.Тимошенко оточення нового президента побоювалося, що вона де-факто може зосередити владу у своїх руках, навіть не дочекавшися запровадження політ. реформи 2006. Альтернативними їй кандидатами розглядались О.Мороз, А.Кінах та, особливо, П.Порошенко. Однак 25 січня В.Ющенко все ж таки вніс кандидатуру Ю.Тимошенко на розгляд парламенту, призначивши її в. о. прем'єр-міністра, тоді як П.Порошенко отримав посаду секретаря Ради нац. безпеки та оборони України. Ці рішення були прийняті безпосередньо перед першим міжнар. візитом нового укр. президента — до Москви. Відкладення призначення Ю.Тимошенко на час після повернення з Росії могло би бути сприйняте як результат рос. впливу (на той час на Ю.Тимошенко в РФ була заведена карна справа), ще більшого удару по репутації президента могло завдати її непризначення.

Голосування за призначення на посаду прем'єр-міністра планувалося на 3 лютого, і значного опору парламентських сил не передбачалось. Однак із наближенням цієї дати все більше посилювалася боротьба за міністерські посади серед переможців. Якщо «Нашій Україні» (передусім В.Ющенку і П.Порошенку) та «Батьківщині» (Ю.Тимошенко) не без проблем, але вдалося домовитися, то із Соціаліст. партією України виникли труднощі. Вони стосувалися насамперед контролю за правоохоронними структурами: і «Батьківщина», і СПУ претендували на посаду міністра внутр. справ. В.Ющенко

схилявся до вимог О.Мороза, однак Ю.Тимошенко була категорично проти. Відповідно голосування 3 лютого за призначення нового прем'єр-міністра було зірване. Компроміс було знайдено — МВС усе-таки залишалося за СПУ (міністром став Ю.Луценко), тоді як представник «Батьківщини» О.Турчинов обійняв посаду, що належала до президентської квоти, — голови СБУ. Отже, 4 лютого Верховна Рада рекордною кількістю голосів (373) висловилася за кандидатуру Ю.Тимошенко на посаді голови Кабміну, а також схвалила програму дій уряду «Назустріч людям».

Згадана вище січнева поїздка В.Ющенка до Росії, перша як президента, мала продемонструвати, що Україна у подальшому буде проводити збалансовану зовн. політику. На пресконференції за підсумками моск. візиту обидва президенти робили наголос на конструктивному характері переговорів. В.Ющенко досить обережно озвучив своє бачення перспектив на євразійському напрямку: «У частині будівництва Єдиного економічного простору наші відносини з Росією мають бути максимально формалізовані. Ми не відкидаємо ЄЕП, але хочемо у змістовній частині заявити, що будемо керуватися національними інтересами. Ми заявили нашим російським партнерам, що ми виходимо з того, що принципи ЄЕП не мусять блокувати дорогу України до освоєння інших ринків».

Натомість серед урядовців панував єврооптимізм. Так, у ході одного з перших контактів із пресою Б.*Тарасюк* як міністр закордонних справ на поч. лютого 2005 висловив сподівання, що Україна до 2016 має стати членом ЄС. Ключовим для цього мав стати 2007, коли спливав термін Плану дій «Україна — ЄС». Відповідно до того моменту планувалось укласти угоду про Асоційоване членство України в ЄС, а далі виходити на здобуття повноправного членства в союзі. При цьому, на думку Б.Тарасюка, передумовою для членства в ЄС мало бути приєднання до НАТО — тут орієнтиром був Ризький саміт НАТО, запланований на листопад 2006. Метою України було приєднатися до Плану дій щодо здобуття членства в Альянсі.

Центр. темою, яку почала висвітлювати нова влада, стала реприватизація. Вже під час першого візиту до Москви В.Ющенко заявив, що приватизація «Криворіжсталі» буде переглянута, а представники його команди розповідали про плани реприватизації десятка підпр-в гірничо-металургійного комплексу, які мали принести бюджету додатково принаймні 10 млрд грн. При цьому В.Ющенко наголошував, що ревізії приватизації 1993—95 не буде. Однак уже за кілька тижнів були озвучені жорсткіші плани. Так, представляючи голову Донец. обласної держ. адміністрації, президент допустив можливість перегляду прав власності щодо Дніпровського металургійного комбінату, «Азовмашу», гірничо-збагачувальних комбінатів, що входили до Держ. акціонерної компанії «Укррудпром», тощо. При цьому він згадав, що за заниженою ціною було продано 150—200 стратегічних об'єктів. Відповідно у ЗМІ розпочалось обговорення варіантів, наскільки далеко зайде реприватизація, з'являлися різноманітні переліки підпр-в, які начебто планується повернути у держ. власність, у парламенті готувався законопроект «Про реприватизацію». У подальшому реприватизацією зайнялася Ю.Тимошенко. Вже на першому засіданні Кабміну 5 лютого було ухвалене рішення про початок реприватизації «Криворіжсталі» шляхом скасування відповідних рішень уряду В.Януковича. Фактична передача акцій металургійного комбінату Фонду держ. майна України відбулася в червні, а новий приватизаційний конкурс пройшов у жовтні 2005, вже після відставки Ю.Тимошенко. Великого сусп. резонансу також набула невдала спроба повернення у держ. власність Нікопольського з-ду феросплавів, але в цьому випадку Кабмін і Фонд держ. майна діяли спільно із групою «Приват», зацікавленою в отриманні контролю над підпр-вом, і це стало одним з аргументів, що свідчили про корупцію в урядових структурах. У цілому кампанія з реприватизації була невдалою: крім «Криворіжсталі», знакових прикладів доведення реприватизації до завершення не було, Україна зазнала репутаційних втрат (у т. ч. і щодо корупційної складової), натомість громад. думка була «підігріта» гаслами про «відновлення справедливості» і сприймала провал реприватизації як невиконання передвиборчих обіцянок «помаранчевої» команди.

Православна церква Св. Євгенія в с. Буки Сквирського району Київської обл. Завершено 2010.

Крім реприватизації, 1-ша пол. 2005 також ознаменувалася суперечностями з регіональними, зокрема донец., елітами. Ще не ставши офіційно президентом, В.Ющенко виявляв готовність домовлятися з частиною вчорашніх опонентів. Так, у новорічну ніч, коли В.Ющенко вітав країну зі сцени Майдану (Л.Кучма як діючий президент також привітав українців на центр. телеканалах), разом з ним поміж інших стояв і в. о. прем'єр-міністра М.Азаров. Це призвело до припущень, що він може отримати якусь посаду у новому уряді, що викликало сусп. невдоволення. Тому М.Азарову довелося дезавуювати цю інформацію. Намагалася знайти порозуміння з учорашніми опонентами і Ю.Тимошенко. Зокрема, 29 грудня вона приїхала у Донецьк на запрошення Р.Ахметова і виступила у прямому ефірі телеканалу «Україна», за її словами, щоби «розтопити кригу між політичними силами України». Зі свого боку, впливові особи з оточення В.Януковича заявляли, що налаштовані на співпрацю з новою владною командою. Серед ін. політ. сил «помаранчева» команда не налагоджувала діалог лише з Комуніст. партією, навіть у вигляді консультацій у парламенті.

Однак уже з лютого відносини між «помаранчевими» та «донецькими» загострилися. 10 лютого на представленні донец. губернатора В.Ющенко виступив із критикою та погрозами на адресу місц. еліт. У відповідь В.Янукович заявив, що Партія регіонів України перебуватиме в опозиції до нової влади. У квіт-

ні 2005 в Ген. прокуратурі був затриманий голова Донец. обласної ради Б.Колесников — він приїхав на допит із приводу звинувачень у сепаратизмі, але його затримали через підозру у здирництві контрольного пакета акцій торг. центру «Білий лебідь» (слідство базувалося на свідченнях донец. підприємця Б.Пенчука, 2009 суд визнав ці свідчення наклепом). Згодом були відкриті справи і проти ін. діячів попереднього політ. режиму (колиш. голови Харків. обласної держ. адміністрації Є.Кушнарьова, колиш. голови Луган. обласної держ. адміністрації О.Єфремова, колиш. міністра Кабінету Міністрів А.Толстоухова та ін., для дачі свідчень викликалися колиш. голова Адміністрації Президента України В.Медведчук, колиш. міністр внутр. справ М.Білоконь, Р.Ахметов та ін.).

У серпні 2005 Б.Колесникова випустили зі слідчого ізолятора під підписку про невиїзд. Однак тоді ж відбувся ще один показовий епізод: обшук у донец. офісі Р.Ахметова із залученням спецпризначенців, при цьому був застосований бронетранспортер. Також у середині серпня було затримано Є.Кушнарьова. Отже, влада демонструвала рішучість у доведенні кримінального переслідування найвпливовіших опонентів до кінцевого результату. Партія регіонів та частина донец. еліти сприйняли це як переслідування, дехто виїхав за кордон (у т. ч. Р.Ахметов, проти якого було порушено кримінальні справи). Частина політикуму вважала такі дії правоохоронців помилковими: так, спікер Верховної Ради В.Литвин назвав вчинки, подібні до арешту Є.Кушнарьова, «просто дурістю», яка, оскільки повторюється, набуває ознак «системної дурості». У вересні 2005 ситуація рішуче змінилася, і це було пов'язано із політ. суперечностями всередині «помаранчевої» команди.

Перший розкол «помаранчевого табору». Наприкінці літа 2005 досяг апогею конфлікт між найближчими «революційними» соратниками В.Ющенка — секретарем Ради нац. безпеки та оборони України П.Порошенком та прем'єр-міністром Ю.Тимошенко. Крім особистісних суперечок, у його основі лежало різне бачення подальшого розвитку країни. Ю.Тимошенко виступала за масштабну реприватизацію, що вело до перерозподілу власності на користь наближених до влади чи союзних їй бізнес-структур. Натомість П.Порошенко обстоював еволюційний розвиток — збереження за великим бізнесом здобутої непрозорим шляхом власності за умов співпраці з владою.

В.Ющенко певний час не втручався у з'ясування стосунків між конфліктуючими політиками, проте з огляду на погіршення екон. ситуації закликав їх примиритися. Замість порозуміння Ю.Тимошенко таємно зібрала частину силовиків (зокрема ген. прокурора та міністра оборони) і лідерів союзних політ. сил для координації дій, кінцевою метою яких мала стати відставка президента. Отримавши таку інформацію, В.Ющенко підписав укази про відставку прем'єр-міністра та секретаря Ради нац. безпеки та оборони України. Таким чином, політ. тандем В.Ющенко—Ю.Тимошенко, який засвідчив свою ефективність під час політ. кризи 2004, не витримав перевірки перебуванням при владі. Жодної системної реформи реалізовано не було.

З наближенням парламентських виборів 2006 президент запропонував сформувати технократичний уряд. На посаді його очільника В.Ющенко бачив «аполітичного» Ю.Єханурова (на той час — голова Дніпроп. обласної держ. адміністрації), який був 1-м віце-прем'єром в його уряді. Оскільки найбільш конфліктні об'єкти, що потрапили під реприватизацію, були розташов. у Дніпроп. регіоні, він як губернатор був у центрі подій, де перетиналися інтереси держави та провідних фінансово-пром. груп. При цьому Ю.Єханурову вдалося зберегти рівновіддаленість від усіх конфліктуючих сторін. Відповідно він міг би знизити напругу в масштабах країни. Однак для голосування за цю кандидатуру в парламенті не вистачало голосів — треба було шукати союзників із «непомаранчевого табору». Таким чином надавалися можливості для відновлення політ. впливу Партії регіонів та її лідера В.Януковича. З огляду на те, що після парламентських виборів 2006 набувала чинності політ. реформа, яка впроваджувала парламентсько-президентську форму правління, В.Ющенку треба було збалансувати рейтингову в Центр. та Зх. Україні політ. силу «Батьківщина» (власне, з «Нашою Україною» вони ділили «помаранчевий» електорат). Партія регіонів, що користувалася підтримкою населення сх. та пд. областей, мала би стати інструментом зниження впливу Ю.Тимошенко. 22 вересня 2005 регіонали віддали 50 голосів на підтримку пропозиції В.Ющенка призначити Ю.Єханурова на посаду прем'єр-міністра (загалом «за» було 289 нар. депутатів). Того ж дня В.Ющенко, В.Янукович та Ю.Єхануров підписали «Меморандум порозуміння між владою та опозицією», в якому, зокрема, зазначалося про «недопущення переслідування опозиції», «законодавче врегулювання гарантій прав власності», невикористання адм. ресурсу під час виборів 2006 тощо. Кримінальні провадження проти регіоналів були припинені.

З осені 2005 внутрішньополіт. життя країни певною мірою стабілізувалося. Ю.Єхануров припинив реприватизаційну політику, гарантував великому бізнесу безпеку і водночас домігся від нього збільшення фактичних податкових виплат (тим самим було вирішене питання наповнення держ. бюджету). Натомість перед урядом Ю.Єханурова постала проблема, що стосувалася газової сфери. Адже з 2005 Росія почала використовувати питання газових поставок як політ. інструмент на пострад. просторі: протягом року були підняті ціни на газ для країн Балтії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови. Оскільки Україна була гол. транзитером рос. палива до Зх. Європи, вона мала окремі умови: бартерна схема давала можливість отримувати необхідний газ за рахунок транзиту. Завдяки цьому формувалися комфортні для важкої пром-сті України ціни на газ, проте водночас нац. економіка потрапляла в енергетичну залежність від Росії, що робило д-ву вразливою з політ. погляду. Ситуація ускладнювалася непрозорістю енергопоставок, що живило політ. корупцію. Переговори 2005 не принесли позитивного результату, і це призвело до «газової війни» 1—4 січня 2006 і легалізації як посередника щодо постачання газу у відносинах між д-вами компанії «РосУкрЕнерго». Це, своєю чергою, мало далекосяжні наслідки — постан-

ня в екон. і політ. площині нової потужної політико-екон. групи впливу (група «РосУкрЕнерго», або група Д.Фірташа—С.Льовочкіна). В цілому результати газового протистояння були невтішними для команди В.Ющенка — ціна на газ підвищилася, була легалізована корупційна складова, серед зовн. партнерів зародився сумнів щодо надійності України як транзитера енергоносіїв.

«Газова війна» 2006 відбувалася на тлі парламентської передвиборчої кампанії. Підвищення цін на газ було використане для критики пропрезидентської «Нашої України». Її критикувала як опозиція — Партія регіонів та Комуніст. партія, так і вчорашні союзники — «Батьківщина». Перші наголошували на тому, що причиною екон. втрат стали антирос. політика В.Ющенка та непрофесійність уряду Ю.Тимошенко. Щодо Ю.Єханурова зауважувалося, що він лише пожинає плоди своєї попередниці. У «Батьківщині» ж визнавали неефективною діяльність команди В.Ющенка загалом. Як наслідок, уряд Ю.Єханурова був відправлений у відставку 250-ма голосами нар. депутатів (за основу був узятий жорсткий проект постанови, підготовлений КПУ), хоча попередньо була домовленість лише про відставку міністра палива та енергетики України І.Плачкова та голови «Нафтогазу» О.Івченка. Оскільки до парламентських виборів залишалося трохи більше двох місяців, уряд продовжив роботу.

Парламентські вибори 2006 р. і другий розкол «помаранчевого табору». Особливістю виборів 2006 стало те, що вони відбувалися за строгими демократ. стандартами. Водночас соціологічні опитування фіксували значну кількість виборців, які не визначилися із симпатіями. Це давало можливість проходження у парламент новоствореним партіям, тим більше, що за парт. списками був встановлений 3-відсотковий бар'єр. Усього у виборах взяли участь 45 політ. сил. Значна кількість із них були не ідеологічними, а політтехнологічними проектами окремих фінансово-пром. груп. Однак за підсумками виборів нові політ. сили до парламенту не потрапили (див. табл. 10), як і впливові у Верховній Раді попереднього скликання СДПУ(о) та Нар. блок

Таблиця 10. **Результати парламентських виборів 2006 р. (партії, що подолали прохідний бар'єр)**

Політична сила	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Партія регіонів України	8 148 745	32,14
Блок Юлії Тимошенко	5 652 876	22,29
Блок «Наша Україна»	3 539 140	13,95
Соціалістична партія України	1 444 224	5,69
Комуністична партія України	929 591	3,66

Дж.: Центральна виборча комісія України.

В.Литвина (виник на основі частини блоку «За єдину Україну»).

За результатами виборів опозиційні сили (Партія регіонів і КПУ) отримали майже 36 %, тоді як «помаранчеві» блоки, які пішли на вибори окремо, — трохи більше, ніж 36 %. Тим самим вирішальною ставала позиція Соціаліст. партії.

Як і в січні 2005, знову розпочалися тривалі переговори довкола створення «помаранчевого» уряду. За попередніми домовленостями, політ. сила, що отримала найбільше голосів виборців, могла претендувати на посаду прем'єр-міністра, наступна за результатами виборів політ. сила — на посаду спікера парламенту. Спочатку розгорнулася дискусія між БЮТ та «Нашою Україною» щодо голови уряду — замість Ю.Тимошенко було запропоновано висунути кандидатуру П.Порошенка. Цю суперечку вдалося владнати, і 22 червня було підписано угоду про створення «Демократичної коаліції». Однак на заваді цьому стала Соціалістична партія. Її лідер О.Мороз наполягав, щоб «Наша Україна» запропонувала ін. кандидатуру на посаду голови Верховної Ради, оскільки П.Порошенко був дуже пов'язаний з великим бізнесом, а також тому, що відновиться суперечка між ним і Ю.Тимошенко і країна знову опиниться в політ. кризі, як у вересні 2005. При цьому пролунала погроза, що наполягання на кандидатурі П.Порошенка створює ризики для єдності коаліції. Блок Юлії Тимошенко підтримав ініціативу СПУ. Але «Наша Україна» не поступалася. Переговори зайшли у безвихідь.

О.Мороз також вважав, що «Демократична коаліція» мала бути відкрита і для ін. політ. сил (малася на увазі Партія регіонів України). Проте відповідне положення було знято з проекту коаліційної угоди — за інформацією О.Мороза, на цьому наполягла Ю.Тимошенко, яка боялася втратити вплив на парламентську більшість. У міру того, як затягувалися переговори, у кер-ві СПУ все більше загострювалися суперечності. Один із керівників партії Й.Вінський виступав за продовження переговорів з «Нашою Україною» та «Батьківщиною». Тоді як ін. впливовий соціаліст М.Рудьковський наполягав на коаліції з регіоналами. Врешті-решт перемогла друга позиція, і Соціаліст. партія виступила ініціатором створення коаліції за участю Партії регіонів. Для команди В.Ющенка альтернативою цьому варіанту були би позачергові вибори, на яких пропрезидентська сила могла отримати ще гірші результати, ніж у березні, тоді як БЮТ і Партія регіонів, навпаки, могли їх покращити. Втім можливість створення коаліції Партії регіонів і «Нашої України» допускалася лідерами останньої ще до березневих виборів (зокрема, про це свідчать звіти посольства США в Україні з посиланням на міністра оборони України А.Гриценка, який провів переговори з Р.Ахметовим щодо перспектив політ. союзу).

Своєю чергою, Партія регіонів також повідомляла команду В.Ющенка, що готова ввійти до владної коаліції. Утворення союзу з Ю.Тимошенко ускладнювалося різним підходом до газових поставок — вона обіцяла усунути «РосУкрЕнерго», лобіюючи ін. компанію-постачальника (хоча, за свідченням М.Рудьковського, між Партією регіонів і БЮТ також мали місце переговори). При цьому з вищих держ. посад регіонали претендували на крісло спікера Верховної Ради, а на поса-

ді прем'єр-міністра були готові підтримати «нашоукраїнця». Навіть обговорювалася підтримка кандидатури В.Ющенка на наступних президентських виборах. Проте з посиленням суперечностей між «помаранчевими» силами зростали й кадрові претензії регіоналів — умовою їх входження стало отримання посади голови уряду.

Попри те, що через брак голосів в ін. політ. сил вирішальною у парламенті ставала позиція фракції Соціалістичної партії (врешті-решт, саме це дало О.Морозу можливість згодом обійняти крісло спікера Верховної Ради), основою коаліції мав стати політ. союз «Нашої України» та Партії регіонів, який був би неможливий без залагодження особистісних та ідеологічних суперечок між В.Ющенком та В.Януковичем, зокрема стосовно гуманітарної (насамперед мовної) політики та зовнішньополітичного курсу (вступ України до НАТО). Вони мали кілька особистих зустрічей, остання з них — 2 серпня — затяглася до пізньої ночі: формально з усіх питань компроміси були знайдені. Це було зафіксовано в «Універсалі національної єдності», підписаному президентом В.Ющенком, прем'єр-міністром Ю.Єхануровим, спікером парламенту О.Морозом, головою фракції «Наша Україна» Р.Безсмертним, головою фракції Партії регіонів В.Януковичем, головою фракції Соціаліст. партії В.Цушком і головою фракції Комуніст. партії П.Симоненком (із застереженням) 4 серпня. Очільниця БЮТ Ю.Тимошенко підписувати документ відмовилася.

Наступного дня був обраний новий Кабінет Міністрів на чолі з В.Януковичем. Екон. блок уряду був сформований переважно Партією регіонів, гуманітарний — «Нашою Україною», МЗС і силовий блок — частково «Нашою Україною» (зокрема міністром оборони став А.Гриценко), а частково — Соціаліст. партією (міністром внутр. справ було призначено Ю.Луценка).

Спроба реваншу команди В.Януковича. Вже за десять днів після призначення прем'єр-міністром В.Янукович зустрівся з В.Путіним. Одним із гол. питань, що обговорювалися, було газове. Оскільки до нового уряду ввійшли представники групи інтересів, пов'язаних із «РосУкрЕнерго» (зокрема міністром енергетики був призначений Ю.Бойко), схему поставок було збережено і ціну на газ узгоджено відповідно до січневих домовленостей (95 дол. США за 1 тис. м^3). Проте, як показали подальші події, під час серпневої зустрічі обговорювалося широке коло питань, включно з міжнародними, зокрема щодо євроатлантичної інтеграції України. Наприкінці листопада 2006 мав відбутися саміт НАТО в Ризі (Латвія). На ньому мало вирішуватися питання можливого приєднання України до «Плану дій щодо членства в НАТО» — В.Ющенко визначив це як першочергове завдання в секторі безпекової та зовн. політики. При цьому була велика ймовірність того, що Альянс ухвалить позитивне рішення по Україні.

У ході підготовки «Універсалу єдності» точилися дискусії довкола формулювання про перспективи відносин з НАТО — із цього питання «Наша Україна», з одного боку, і Партія регіонів, а особливо СПУ і КПУ, з другого, мали протилежні підходи. У травні—червні 2006 активісти Партії регіонів і лівих сил навіть зірвали спільне навчання укр. і натівських військовиків у Криму «Сі Бриз — 2006». У проект «Універсалу національної єдності» спочатку було внесене таке положення: «Приєднання до плану дій щодо членства в НАТО». Натомість Партія регіонів запропонувала викласти його в ін. редакції. Перший варіант (основний): «Взаємовигідна співпраця з НАТО, вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму» та компромісний: «Взаємовигідна співпраця з НАТО відповідно до закону про основи національної безпеки України у чинній редакції. Вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму. Виконання Україною всіх необхідних для цього процедур». У кінцевому тексті формулювання було таким: «Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності із законом "Про основи національної безпеки України" (у редакції, чинній на дату підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною всіх необхідних для цього процедур». У такому формулюванні не було заперечень проти приєднання до «Плану дій щодо членства в НАТО». За свідченнями В.Ющенка, В.Янукович при особистому спілкуванні пообіцяв підписати лист до НАТО з відповідним проханням. Однак уже за місяць, після зустрічі з В.Путіним 14 вересня 2006, під час візиту до штаб-квартири НАТО В.Янукович заявив, що приєднання України до «Плану дій щодо членства в НАТО» не на часі.

Таке грубе порушення домовленостей призвело до політ. кризи. У жовтні «Наша Україна» заявила про вихід з «антикризової коаліції», значну роль тут зіграв очільник МЗС Б.Тарасюк, який заявив про плани піти з уряду. Про можливу відставку оголосив і міністр внутр. справ Ю.Луценко, призначений за квотою Соціаліст. партії. Ініціатором цього спочатку виступив В.Ющенко, проте згодом він передумав і запропонував Ю.Луценку залишитися, із чим останній погодився.

У листопаді 2006 частина міністрів, призначених за квотою «Нашої України», подали у відставку та були замінені, тоді як глави мін-ва оборони і МЗС, призначені за квотою президента, мали залишатися. Однак команда В.Януковича вирішила покарати нелояльних міністрів і домагатися відставки Б.Тарасюка та Ю.Луценка (міністра оборони А.Гриценка, який не виступав із публічною критикою В.Януковича і навіть оголосив, що не дослухатиметься до вимог «Нашої України» піти у відставку, залишили). У грудні Ю.Луценко був замінений на ін. соціаліста — В.Цушка. Рішення парламенту про відставку Б.Тарасюка було антиконституційним, і президент не визнав його. Як наслідок, майже 2 місяці навколо цієї посади точилися суперечки. Це завдавало відчутної шкоди іміджу України, тому після кількох міжнар. ускладнень В.Ющенко був змушений погодитися на відставку Б.Тарасюка (лише у березні 2007 мін-во очолив А.*Яценюк*).

Отже, політ. криза 2006 почала переростати у кризу загальнодерж. За таких умов питання інтенсифікації співробітництва з НАТО було відкладене — Альянс не міг пов'язувати

своє військово-політ. майбутнє з д-вою, де на найвищому політ. щаблі панував безлад. Відповідно укр. питання на Ризькому саміті НАТО наприкінці листопада 2006 було провалене. Рівень політ. представництва України на саміті був низьким — укр. делегацію очолював радник президента О.Рибачук. Це було ознакою зовнішньополіт. поразки команди В.Ющенка, яка з огляду на майбутні події 2014—15 мала далекосяжні негативні наслідки.

Політична криза весни—літа 2007. За підсумками 2006 В.Ющенко поступився Кабміну. Прямий зв'язок між президентом і прем'єр-міністром припинився. Далі політ. боротьба розгорнулася за парламент. Показником втрати В.Ющенком політ. впливу стало те, що він двічі безуспішно вносив на розгляд парламенту кандидатури за президентською квотою — очільників МЗС (В.Огризка) та СБУ (В.Короля), проте «антикризова коаліція» їх провалювала. У такій ситуації частина «Нашої України» виступала за дострокові парламентські вибори. Союзником у цьому був Блок Юлії Тимошенко, який використав своє перебування в опозиції для критики соціальної політики уряду В.Януковича та для популістських ініціатив (на кшталт мораторію на підвищення цін на комунальні послуги), що нарощувало електоральні рейтинги.

Опинившися перед необхідністю такого вибору, В.Ющенко не поспішав приймати рішення. Натомість «Наша Україна» та БЮТ за ініціативою глави Секретаріату Президента України В.Балоги та Ю.Тимошенко активізували співробітництво. Зокрема, було прийнято рішення про об'єднання їхніх фракцій у всіх місц. радах в єдину опозицію, а також досягнуто згоди щодо проведення референдуму про форму держ. правління — президентську чи парламентську.

Своєю чергою, Партія регіонів та її союзники намагалися уникнути дострокових виборів, одночасно роблячи спроби відновити діалог із В.Ющенком. Відповідно висувалися численні ініціативи — прийняття закону про Президента України (з наступною загрозою імпічменту В.Ющенка), зміна системи виборів із загальнонац. голосування на обрання президента у парламенті (при цьому В.Ющенку гарантувалася друга каденція). Вони пішли також на деякі поступки, погодившися на призначення в уряд головою МЗС А.Яценюка (однак не дали згоди на призначення нового очільника СБУ — тимчасово в. о. керівника спецслужби залишався В.Наливайченко, він отримав повноту повноважень лише у березні 2009) тощо. Нарешті, перед В.Ющенком і демократ. коаліцією постала реальна загроза формально легальної узурпації влади через те, що чисельність «антикризової» коаліції могла сягнути 300 депутатів. Це позбавляло президента останнього важелю впливу — права вето, оскільки конституційна більшість могла його долати. Вже у березні 2007 О.Мороз прогнозував, що за два місяці у Верховній Раді буде сформовано конституційну більшість. Її створення відбувалося переважно за рахунок «купівлі» опозиційних депутатів, деякі були змушені приєднуватися через загрози кримінального переслідування чи загарбання підконтрольних бізнес-структур («антикризова коаліція» контролювала МВС, Ген. прокуратуру, а також частково СБУ).

Ситуація ставала все критичнішою. Із середини березня «помаранчеві» фракції перестали брати участь у засіданнях Верховної Ради. З огляду на бездіяльність В.Ющенка деякі депутати почали приєднуватися до «антикризової більшості». Зокрема, до правлячої коаліції увійшла група А.Кінаха (Партія промисловців і підприємців України), а він сам 21 березня був призначений міністром економіки. Президент позбувався впливу у парламенті. Тому 2 квітня 2007 він підписав указ про розпуск Верховної Ради (через порушення норми про імперативний мандат: Конституція України не передбачала індивідуального членства в коаліції). Позачергові вибори були призначені на 27 травня. Проте «антикризова» коаліція не визнала указ, вважаючи його антиконституційним. Уряд В.Януковича прийняв рішення про незаконність указу президента та виступив із заявою, що підпорядковуватиметься тільки Верховній Раді. Після цього протистояння між гілками влади перейшло в активну фазу.

У Києві і в регіонах політ. сили організовували маніфестації на підтримку своїх позицій. Зокрема, Партія регіонів встановила наметове містечко у столичному Маріїнському парку, а також проводила заходи на Майдані Незалежності. До масових заходів вдавалися й опоненти регіоналів. Проте масові акції не були свідченням демократ. активності населення: в них, за винятком нечисленних ідеологічних прибічників, брала участь значна кількість оплачуваних «професійних» мітингувальників. Це була симуляція демократії, організована політ. силами. Наслідком стала девальвація демократ. цінностей і процедур, що призводило до того, що сусп-во все більше розчаровувалося в них.

Оскільки ключове рішення мав прийняти Конституційний Суд України, саме він став центром політ. боротьби та організованих вуличних протестних акцій. Опозиція, зокрема, намагалася заблокувати його роботу, у т. ч. не допускаючи суддів на робочі місця. Через це 18 квітня відбулися зіткнення біля будівлі суду за участю нар. депутатів. Для забезпечення роботи суду на захист будівлі було виставлено посилені підрозділи МВС та встановлено додатковий захисний паркан. Передбачаючи негативний висновок Конституційного Суду, «Батьківщина» та «Наша Україна» прийняли принципове рішення про складання повноважень нар. депутатами їхніх парламентських фракцій, а також про обнулення своїх виборчих списків. Тим самим формальна відсутність майже 200 депутатів зробила би Верховну Раду недієздатною та нелегітимною. Однак остаточне рішення не приймалося. Водночас мали місце процедурні порушення, зокрема, «Наша Україна» виключила зі свого складу депутатів і кандидатів від Партії промисловців і підприємців України А.Кінаха, хоча для цього було потрібне звернення від цієї політ. сили. Тобто була можливість оспорити ці дії опозиції в суді.

Попри гострі дискусії не вщухали спроби згорнути протистояння шляхом переговорів. Так, кілька разів зустрічалися (після тривалої перерви) В.Ющенко та В.Янукович. Президент був готовий відкликати свій указ про розпуск Верховної Ради за умов, якщо Партія регіонів відмовиться від планів створення консти-

туційної більшості. Однак це не вирішувало внутрішньоелітарних суперечностей по суті і не відповідало очікуванням лідерів «Батьківщини» та «Нашої України». Не принесла позитивних результатів і робота спеціально створеної комісії із подолання кризи, до якої ввійшли очільники осн. політ. сил.

Оскільки ситуація зайшла у безвихідь, В.Ющенко 26 квітня видав указ про перенесення виборів на 24 червня. Це призвело до нової хвилі кризи. Депутати від «антикризової коаліції» подали позов до Конституційного Суду України про визнання нового указу неконституційним, крім того, був зареєстрований проект постанови Верховної Ради про імпічмент Президента України (сумнівний з огляду на законодавчі норми). 30 квітня правляча коаліція прийняла постанову про проведення дострокових і одночасних виборів Президента України та парламенту: дата їх проведення була прив'язана до процесу змін у Конституції — після 90 днів після оновлення Осн. Закону. У постанові зазначалося, що вибори мали відбутися не пізніше 9 грудня 2007. Парламент також прийняв низку законів про підвищення зарплат бюджетників, пенсій та ін. соціальних виплат — «антикризова коаліція» де-факто почала готуватися до виборів.

4 травня В.Ющенко і В.Янукович досягли принципової домовленості про проведення дострокових виборів парламенту, відкритим залишалося питання їх дати. Це спричинило напругу всередині «антикризової коаліції». Комуніст. партія, Соціаліст. партія та Партія підприємців і промисловців України відчули себе зрадженими. Дві останні з цих партій висловили сподівання, що підуть на перевибори в одному блоці з Партією регіонів. КПУ поставила під сумнів доцільність своєї участі у правлячій коаліції, а 14 травня відізвала підпис з-під «Універсалу національної єдності». 23 травня, після чергового раунду переговорів, домовленості про компромісну дату дострокових виборів були начебто досягнуті: її не оприлюднювали, чекаючи остаточного затвердження, однак В.Янукович несподівано вийшов із переговорного процесу і поїхав до Криму. Це призвело до нового загострення внутрішньополіт. ситуації, цього разу вже із залученням силових структур.

Протягом квітня В.Ющенко намагався заблокувати роботу Конституційного Суду України, видаючи укази про відсторонення суддів, а СБУ відкривала проти них кримінальні провадження. Натомість Ген. прокуратура ці справи закривала. 26 квітня В.Ющенко скасував одночасно указ про призначення ген. прокурором О.Медведька й указ від 2005 про відставку з посади ген. прокурора С.Піскуна — таким чином легітимним прокурором ставав останній. Однак С.Піскун як нар. депутат від Партії регіонів не став на сторону президента та опозиції і продовжив практику попереднього ген. прокурора. Відповідно 24 травня В.Ющенко видав указ про відставку С.Піскуна. Приводом для відставки стало те, що той не склав депутатські повноваження. Проте, зіславшися на відсутність згоди парламенту, С.Піскун не визнав президентського указу. Коли ж він намагався дістатися на робоче місце, на заваді стали спецпризначенці Управління держ. охорони під особистим командуванням щойно призначеного керівника В.Гелетея (Кабмін мав плани також підпорядкувати цю спецслужбу собі, але не встиг цього зробити). Для розблокування будівлі приїхали бійці «Беркута» на чолі з міністром внутр. справ В.Цушком. Між силовиками відбулися зіткнення — у підсумку озброєний «Беркут» розблокував Ген. прокуратуру і взяв будівлю під охорону.

Д-ва знову опинилася на межі громадян. війни. В.Янукович терміново повернувся до Києва і зібрав закрите засідання уряду, а «антикризова коаліція» прийняла рішення про зміну «силового» віце-прем'єр-міністра В.Радченка на колишнього міністра оборони О.Кузьмука (що і було зроблено наступного дня; на наступних виборах він балотувався за списком Партії регіонів). Натомість В.Ющенко видав наказ про пряме підпорядкування собі Внутр. військ МВС. Їх командувач О.Кіхтенко того ж дня заявив про вірність військ президенту, хоча МВС поширило заяву про невизнання указу В.Ющенка. Президент дав наказ співробітникам Управління держ. охорони та СБУ розблокувати Ген. прокуратуру і зібрав силовиків на нараду, на якій розкритикував дії В.Цушка. Проти останнього було відкрито кримінальне провадження за статтею «насильницьке захоплення державної влади», йому оперативно вручили повістку на допит. Проте за два дні міністр був госпіталізований — за офіц. повідомленнями, через проблеми із серцем (пізніше він був відправлений на лікування до Німеччини, після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010 став міністром економіки в уряді М.Азарова).

25 травня В.Ющенко ще раз зібрав силовиків, після чого у ЗМІ з'явилась інформація, що готується засідання Ради нац. безпеки та оборони України, на якому може бути прийняте рішення про введення в країні надзвичайного стану. Про лояльність армії президенту заявив і міністр оборони А.Гриценко. Як повідомляв за підсумками наради із силовиками заступник глави Секретаріату Президента України В.Бондар, міністр оборони заявив, що «ввірене йому відомство буде гарантом спокою і наведення порядку в Україні і за наказом головнокомандувача буде забезпечувати виконання будь-яких рішень, що не дадуть здійснювати якісь терористичні події, зокрема у столиці».

Протягом 25 травня стало зрозуміло, що силову перевагу мав президент. Тому В.Янукович запропонував сісти за стіл переговорів. Однак В.Ющенко вже зайняв більш категоричну позицію і відмовлявся домовлятися з лідерами «антикризової коаліції». Лише пізно ввечері 25 травня В.Янукович та О.Мороз були допущені на переговори із президентом. Однак позитивних результатів вони не дали. 26 травня переговори продовжилися. Великий рівень напруги у сусп-ві залишався — до Києва почали стягуватися підрозділи Внутр. військ. Міністри В.Януковича (зокрема міністр транспорту М.Рудьковський) заявляли про блокування їх руху, а відправлений президентом у відставку ген. прокурор С.Піскун зробив заяву про відкриття карної справи проти командувача Внутр. військ О.Кіхтенка. Лише 27 травня, після тривалих нічних переговорів, компроміси були знайдені. Рановранці було оприлюднено спіль-

ну заяву В.Ющенка, В.Януковича та О.Мороза. В ній датою виборів визначалося 30 вересня 2007. Тим самим де-факто «антикризова коаліція» зазнала поразки і почала розпадатися. О.Мороз заявив, що СПУ йтиме на вибори сама, а не у блоці з Партією регіонів. Комуніст П.Симоненко розцінив переговори В.Ющенка та В.Януковича як «сепаратні» і зазначив, що неможливо провести чесні та прозорі вибори. Натомість представники «Нашої України» та «Батьківщини» сприйняли заяву схвально.

В.Ющенко призупинив дію своїх указів про розпуск парламенту на два дні — 29 та 30 травня, щоб законодавці могли ухвалити необхідні для проведення виборів рішення. Після важких консультацій Верховна Рада запрацювала 29 травня у повному складі фракцій. Політ. криза пішла на спад, проте дискусії точилися дуже гострі: сторони обмінювалися звинуваченнями у невиконанні положень спільної заяви. Зокрема продовжувався спір довкола підпорядкування правоохоронних органів. Тобто «антикризова коаліція» до останнього не відкидала можливості відмінити перевибори. 30 травня роботу парламенту було заблоковано через зрив голосування за відставку з посади ген. прокурора С.Піскуна. Для недопущення зриву плану врегулювання знадобився ще один раунд переговорів лідерів політ. сил у президента, на якому проблемні питання були зняті. Зі свого боку, В.Ющенко продовжив ще на один день легітимність роботи парламенту.

Після внесення змін до бюджету, оновлення Центр. виборчої комісії та відновлення на посаді ген. прокурора О.Медведька парламент закінчив роботу. Механізмом припинення роботи Верховної Ради стало обнуління списків опозиційних партій — «антикризова коаліція» не бажала публічно визнавати свого намагання перебрати на себе владні повноваження. 5 червня В.Ющенко видав указ про проведення парламентських виборів 30 вересня.

Криза весни 2007 мала негативні зовнішньополіт. наслідки. У ході протистояння політ. сили постійно зверталися до різних зовн. партнерів за підтримкою, що призводило до втрати довіри до д-ви в цілому. На початку розгортання укр. кризи, у березні 2007, розпочалися переговори щодо підготовки нової розширеної угоди між Україною та ЄС, і вже тоді Франція категорично наполягла, що в ній не має бути жодної згадки про можливість членства України в ЄС. Після подій у Києві до Франції приєдналася й Німеччина — їхня спільна позиція далася взнаки 2008 під час Бухарестського саміту НАТО. Водночас в умовах кризи команда В.Ющенка домоглася від парламенту ухвалення комплексу законів для вступу України до Світ. орг-ції торгівлі (СОТ). Зокрема, в заяві щодо виходу із кризи від 27 травня зазначалося про таку домовленість: «Прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ». Це мало забезпечити приєднання через рік до цієї впливової міжнар. орг-ції.

Таблиця 11. **Результати дострокових парламентських виборів 2007 р. (сили, які подолали прохідний бар'єр)**

Політична сила	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Партія регіонів України	8 013 895	34,37
Блок Юлії Тимошенко	7 162 193	30,71
Блок «Наша Україна — Народна самооборона»	3 301 282	14,15
Комуністична партія України	1 257 291	5,39
Блок Литвина	924 538	3,96

Дж.: Центральна виборча комісія України.

Наслідки позачергових парламентських виборів 2007. Порівняно з 2006 на дострокові вибори 2007 пішло вдвічі менше політ. сил — лише 20. «Наша Україна» створила спільний блок разом із «Народною самообороною» — політ. силою, до якої ввійшла частина соціалістів, невдоволена входженням партії в союз із В.Януковичем, їхнім лідером був Ю.Луценко. Партія регіонів посилилася представниками Партії промисловців і підприємців України А.Кінаха та групою, яку пов'язували з «РосУкрЕнерго» (у передвиборчий список, зокрема, потрапили С.Льовочкін і Ю.Бойко).

Найбільше зацікавлення викликало питання, чи пройде у парламент Соціаліст. партія. Соціологічні опитування показували, що вона перебуває на межі 3-відсоткового прохідного бар'єру. Неясність зберігалася до останнього — результати підрахунку голосів показували, що Соціаліст. партія подолала бар'єр лише у 5-ти регіонах і це не давало можливості пройти у парламент (це підтверджували й екзит-поли). Однак уже на заключному етапі підрахунку на 4-х територіальних виборчих округах у Донец. обл. показники СПУ почали різко зростати. На двох із них — округах у м. *Маріуполь*, де соціалісти та їхні партнери-регіонали мали потужний адм. ресурс (зокрема, їх підтримував почесний президент Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча В.Бойко, котрий як нар. депутат увійшов до фракції СПУ; також у рамках партнерських відносин допомогу надавали й регіонали), — зростання було аномальним. Навколо цього почалась ескалація конфлікту, оскільки виникла підозра, що результати волевиявлення громадян фальсифікуються, як і восени 2004. Однак після особистої зустрічі представників СПУ і Партії регіонів із президентом В.Ющенком аномальне зростання показників припинилося і, врешті-решт, соціалісти залишилися поза парламентом, не добравши до проходження бар'єру 0,14 %. Звернення Соціаліст. партії до суду затягнуло оголошення результатів виборів майже на місяць (оприлюднені 28 жовтня), проте не дало їй позитивного результату.

Натомість до парламенту пройшов Блок В.Литвина, який спромігся переформатуватися й уникнути помилок передвиборчої кампанії 2006, а з огляду на результати голосування ця політ. сила могла претендувати на вирішальний голос у подальших перемовинах щодо створення коаліції (див. табл. 11).

Результати дострокових парламентських виборів показали,

що знову жоден табір — «помаранчевий» чи «біло-синій» — не може створити стійку коаліцію. Відповідно команда В.Ющенка знову опинилася перед важким вибором — стати молодшим партнером БЮТ чи Партії регіонів. Тому президент виступив із заявою, в якій, зокрема, зазначалося: «...Істинну політичну стабільність ми можемо отримати від політичного порозуміння трьох ключових політичних гравців: Партії регіонів, БЮТ і "Нашої України"». Це було сприйнято як заклик до створення «широкої коаліції». Крім внутр. політ. сил, заяву мали почути і зовнішньополіт. адресати — В.Ющенко відразу після оголошення попередніх результатів виборів відбув на переговори до Німеччини та Франції, де намагався запевнити партнерів, що політ. криза в Україні закінчилася, і переконати їх не перешкоджати інтенсифікації інтеграції країни до ЄС.

Проте БЮТ категорично відкинув ідею широкої коаліції. Зі свого боку, Партія регіонів заявила про початок переговорів із блоком «Наша Україна — Народна самооборона» (НУНС). Втім «Народна самооборона» та «Наша Україна» відмовились дотримуватися настанов В.Ющенка. Лідер «Народної самооборони» Ю.Луценко заявив, що з Партією регіонів готовий вести переговори лише про умови перебування цієї політ. сили в опозиції, а тим нунсівцям, які виступають проти коаліції з БЮТ, порадив скласти мандати. Партія регіонів вдалася до ультиматумів, що її новообрані депутати складуть мандати і тим самим де-факто, до нових позачергових виборів, збережеться колишня Верховна Рада і діятиме колишній уряд. Тиснув на своїх соратників і В.Ющенко, проте безуспішно. 15 жовтня Ю.Тимошенко від імені БЮТ та В.Кириленко від імені НУНС парафували коаліційну угоду, і після двох днів перемовин В.Ющенко її визнав.

При реалізації коаліційної угоди проблеми виникли вже на початковому етапі. Формально після об'єднання двох фракцій (БЮТ і НУНС) формувалася парламентська більшість (згідно з тогочасними законодавчими нормами її мали утворювати саме фракції, а не окремі нар. обранці) чисельністю 228 депутатів. Але деякі депутати від НУНС відмовлялися від входження в союз із БЮТ. Намагання посилити коаліцію Блоком В.Литвина в обмін на спікерство не дали результатів. Новий парламент розпочав роботу лише наприкінці листопада після довготривалих переговорів усередині НУНС та цієї політ. сили із президентом. Партія регіонів також усіляко затягувала процес, сподіваючися, що «помаранчевим» не вдасться домовитися (у т. ч. намагаючися підкуповувати деяких «помаранчевих» депутатів). Тим більше, що уряд В.Януковича продовжував працювати (саме в цей період вдалося подолати останню перешкоду вступу України до СОТ — завершити переговори із Киргизстаном, попередній діалог з яким відбувався досить важко).

Нарешті наприкінці грудня 2007 конфігурація «демократичної коаліції» склалася, депутатів, опозиційно налаштованих проти союзу з Ю.Тимошенко, начебто вдалося вмовити. Найбільш принципових, як-от Ю.Єханурова чи секретаря Ради нац. безпеки та оборони України І.Плюща (йому, зокрема, пропонували обійняти посаду спікера), довелося вмовляти особисто В.Ющенку. Однак І.Плющ не погодився.

29 листопада була створена «демократична коаліція» чисельністю 227 нар. депутатів. Спікером був обраний А.Яценюк, і президент вніс на розгляд парламенту кандидатуру Ю.Тимошенко на посаду прем'єра (а також Ю.Єханурова на посаду міністра оборони та В.Огризка на посаду голови МЗС). Однак голосування 11 грудня за призначення Ю.Тимошенко провалилося — не вистачило одного депутатського голосу.

Лише за тиждень Верховна Рада знову розглянула кандидатуру Ю.Тимошенко, яку повторно вніс В.Ющенко. Цього разу голосування було поіменним, без використання електронної системи, і 226 нар. депутатів висловилися за її призначення. Після формування Кабміну, коли 14 нар. депутатів перейшли на роботу до органів виконавчої влади, правляча коаліція технічно припинила свою роботу, очікуючи, поки Центр. виборча комісія не ухвалить рішення про реєстрацію наступних за передвиборчим списком кандидатів у нар. депутати. Таким чином, попри формальну перемогу демократ. сил їхні позиції у парламенті були досить слабкі, ухвалення рішень потребувало підтримки ін. фракцій. Стала широко застосовуватися практика голосування за ін. депутатів, що дискредитувало як «демократичну коаліцію», так і законодавчий орган у цілому.

Деградація політичного режиму В.Ющенка і проект «широкої коаліції». Не маючи сталої підтримки у парламенті, уряд Ю.Тимошенко не міг працювати ефективно. Однак і в самому уряді не було єдності, — крім Ю.Тимошенко в ньому були й ін. впливові постаті. Серед них був колиш. прем'єр-міністр Ю.Єхануров, призначений міністром оборони. А наприкінці 2007 В.Ющенко демонстративно призначив впливову регіоналку, лідера фракції Партії регіонів Р.Богатирьову секретарем Ради нац. безпеки та оборони України (згодом її 1-м заст. був призначений С.Гавриш, який 2004 представляв інтереси В.Януковича у Центрвиборчкомі). Цим Президент хотів показати, що ідея «широкої» коаліції продовжує існувати, а також вибудовував систему противаг Ю.Тимошенко. Однак тим самим він завдавав шкоди власному рейтингу, дезорієнтуючи «помаранчевий» електорат.

На поч. 2008 одним із ключових питань для політикуму стало визначення перспективних кандидатів на президентські вибори 2010. Якщо у «біло-синьому» таборі альтернативи В.Януковичу не було, то у «помаранчевому» ситуація була складніша. Хоча рейтинг В.Ющенка суттєво відставав від В.Януковича та Ю.Тимошенко, його команда вимагала від прем'єрки відмовитися від президентських амбіцій. Поки йшли перемовини щодо посади прем'єр-міністра, лідерка БЮТ охоче давала такі гарантії. Однак уже у перші місяці 2008 протистояння між президентом та прем'єром почало посилюватися. Стало очевидним, що Ю.Тимошенко розглядає як осн. варіант самостійну участь у виборах. Це спричиняло суперечності між гілками влади.

Крім боротьби за владу, між В.Ющенком і Ю.Тимошенко намітились і принципові розбіжності. Зокрема, вони виникли у питаннях газових відносин із Росією (у лютому—березні прем'єр-міністр намагалася змінити схему поставок, що

призвело до тимчасового зменшення їх обсягів і загрози повного припинення, при цьому вона відверто зривала домовленості, яких досягли В.Ющенко та В.Путін під час особистих переговорів), виборів мера Києва (БЮТ домігся дострокових перевиборів Л.Черновецького, намагаючись отримати адм. ресурс у столиці напередодні президентських виборів, але бажаного результату не досягнув, його кандидат О.Турчинов ці вибори програв), і особливо проблемним стало питання щодо вступу України до НАТО.

У січні 2008 за підписом В.Ющенка, Ю.Тимошенко та А.Яценюка ген. секретареві НАТО було надіслано лист про готовність України приєднатися до «Плану дій щодо членства в НАТО» (у ЗМІ його назвали «листом трьох»). Однак це спровокувало парламентську кризу — Партія регіонів заблокувала трибуну та організовувала масові акції протесту, а також надіслала власний лист, в якому закликала НАТО не надавати Україні можливості приєднатися до «Плану дій...». Крім того, в Сєвєродонецьку 1 березня за ініціативи Партії регіонів був проведений 2-й Всеукр. з’їзд депутатів рад усіх рівнів з метою продемонструвати, що населення країни проти поглиблення відносин з НАТО. До того ж Ю.Тимошенко не сприяла активно євроатлантичній інтеграції, хоча публічно і не виступала проти неї. Зокрема, прем’єрка заявляла, що очікує на «довгу дискусію в НАТО» щодо укр. питання, і нагадувала, що її підпис під «листом трьох» — «дуже важливий». Однією з причин такої позиції Ю.Тимошенко, імовірно, було те, що вступ до НАТО не був популярним серед населення на той час.

Парламентська криза щодо НАТО була вирішена 6 березня, коли під загрозою можливого розпуску Верховної Ради була ухвалена постанова «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» (за основу був узятий проект В.Януковича), в якій зазначалося: «Рішення щодо міжнародного договору про вступ України до НАТО приймається лише за наслідками всеукраїнського референдуму, який може проводитися за народною ініціативою відповідно до Закону України “Про всеукраїнський референдум”». Крім того, голові парламенту доручалося проінформувати про це рішення ген. секретаря НАТО. Тобто йшлося про неготовність України приєднатися до орг-ції. Фракція БЮТ дала 34 голоси за цю постанову, при цьому проект авторства А.Яценюка — партнера по коаліції — навіть не розглядався. Після голосування глава фракції БЮТ І.Кириленко виправдовувався тим, що постанова, начебто, відповідає коаліційній угоді, а дискусія ведеться лише щодо термінів вступу.

Політ. протистояння у Києві (блокування роботи парламенту Партією регіонів через НАТО або БЮТ через вибори київ. мера, заяви про можливість «чергових-позачергових» виборів) давало додаткові аргументи тим д-вам НАТО, які виступали проти приєднання України до «Плану дій щодо членства в Альянсі», насамперед Німеччині. Справляла вплив й агресивна позиція Росії з укр. питання. Із посиланням на джерело в делегації однієї із д-в НАТО рос. ЗМІ наводили такі аргументи В.Путіна: «...Про Грузію російський президент говорив цілком спокійно і навіть мимохідь. Коли ж мова зайшла про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: “Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!”. І тут він дуже прозоро натякнув, що, якщо Україну все ж таки приймуть до НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України». Після гострої дискусії саміт НАТО досяг компромісу — прийняти остаточне рішення з приводу приєднання України та Грузії до «Плану дій...» у грудні 2008 (тобто після президентських виборів у США). Попри дипломатичну поразку В.Ющенко висловив сподівання, що у грудні позитивне рішення буде ухвалене і курс на вступ до НАТО буде продовжено.

Протистояння між гілками влади призводило до падіння ефективності держ. управління та виявів популізму. Напр., у держ. бюджеті на 2008 було закладене масштабне підвищення соціальних стандартів. Для збереження макроекон. стабільності відповідні норми були винесені на розгляд Конституційного Суду, який закономірно визнав їх неконституційними. Це використала Ю.Тимошенко для критики як президента, так і Партії регіонів. Водночас велися приховані переговори. Партія регіонів домовлялася про коаліцію як з НУНС, так і з БЮТ. За повідомленнями ЗМІ, у першому випадку переговори від Партії регіонів вела група Р.Ахметова — Б.Колеснікова, у другому — А.Клюєва — В.Сівковича. Тоді як групи «РосУкрЕнерго» (С.Льовочкін — Ю.Бойко) та наближені до В.Медведчука особи (зокрема Н.Шуфрич) виступали категорично проти будь-яких обтяжливих союзів і сподівалися на перемогу на президентських виборах 2010 В.Януковича. Активізації переговорів сприяв фактичний розпад коаліції — на поч. червня 2008 з неї вийшло кілька депутатів, однак, оскільки її утворювали фракції, де-юре коаліція продовжувала існувати.

Переговори між БЮТ і Партією регіонів вселяли надію на успіх, адже, попри політ. заяви, переговірники з обох таборів мали позитивний досвід порозуміння ще з бізнес-минулого 1990-х рр. Натомість у НУНС та Партії регіонів виникало багато саме політ. розходжень, зокрема щодо істор. пам’яті, мовної політики, вступу до НАТО тощо. Можливо, як і у липні 2006, їм би вдалося домовитись, однак на переговори вплинув зовнішньополіт. фактор — серпнева війна Росії проти Грузії. В.Ющенко не лише заявив про однозначну підтримку Грузії, а й особисто вилетів до Тбілісі. Він також погодився на ініціативу Мін-ва оборони та Ген. штабу України провести певні військ. приготування в Криму з огляду на те, що на Пн. Кавказі було повністю мобілізоване угруповання рос. військ.

На відміну від президента В.Янукович та Ю.Тимошенко зволікали з публічними заявами. Лише 26 серпня (коли президент РФ Д.Медведєв підписав укази про визнання незалежності Пд. Осетії та Абхазії) була поширена заява В.Януковича, в якій він виправдовував рос. агресію та визнання сепаратистських регіонів та риторика якої повністю збігалася з російською. Се-

кретар Ради нац. безпеки та оборони України Р.Богатирьова виступила із заявою про підтримку територіальної цілісності Грузії, слова В.Януковича назвала його «особистою думкою» і вказала на НАТО як механізм забезпечення нац. безпеки д-ви. За це її виключили з Партії регіонів. Ю.Тимошенко так і не виступила з оцінкою агресивних дій Росії. За неї це намагався зробити віце-прем'єр-міністр Г.Немиря — на поч. вересня 2008 після візиту до Тбілісі він процитував слова М.Саакашвілі, що той начебто «не бачить різниці у підходах українських президента та прем'єр-міністра до російсько-грузинського конфлікту».

У підсумку переговори НУНС і Партії регіонів перервалися. Натомість Партія регіонів і БЮТ, навпаки, досягли істотного прогресу. Вже у перший день роботи парламенту після літніх відпусток регіонал В.Сівкович заявив про можливість формування «стабілізаційної коаліції» з БЮТ. Подальшим рушієм цього зближення стала ініціатива НУНС ухвалити відозву щодо війни у Грузії. Після 7-годинної дискусії жоден із 8-ми проектів постанов не був ухвалений (найбільше голосів набирали постанови авторства Партії регіонів і КПУ — 201 та 196 відповідно, БЮТ не давав необхідних голосів для постанов від НУНС). Перспектива політ. союзу Партії регіонів і БЮТ ставала очевидною: їхні фракції терміново ввечері прийняли низку законів, які урізали повноваження президента. Зокрема, його було позбавлено повноважень призначати голову СБУ та мін-ва оборони, із закону про Кабмін були вилучені норми щодо необхідності уряду в обов'язковому порядку виконувати рішення Ради нац. безпеки та оборони України, була введена норма, за якою парламент може звільняти міністрів без подання президента тощо. За відповідні постанови проголосували більш ніж 360 депутатів (до Партії регіонів і БЮТ приєдналися КПУ і невеличка частина депутатів від НУНС). Також було започатковано роботу тимчасової слідчої комісії Верховної Ради для вивчення питання поставок укр. озброєння до Грузії — це розглядалося регіоналами як механізм для імпічменту президента.

У відповідь на дії БЮТ фракція НУНС заявила про вихід із «демократичної коаліції». Голова Секретаріату Президента України В.Балога зробив заяву, що відбувається конституційний переворот в інтересах Москви. Наступного дня В.Ющенко і Ю.Тимошенко виступили із взаємними звинуваченнями в розвалі коаліції. Президент виклав свою позицію наступним чином: «Блок Юлії Тимошенко пішов на союз із Партією регіонів і комуністами і в основі цього утворення — неукраїнські, підкреслюю, неукраїнські і недержавні інтереси». Він був готовий оголосити дострокові парламентські вибори, якщо протягом 30 днів не буде сформовано нову коаліцію. Ю.Тимошенко відкидала всі звинувачення і навіть висловилася за підтримку територіальної цілісності Грузії. Вона наполягала, що сусп-во втомилося від виборів, і пропонувала знайти шляхи до відновлення демократ. коаліції.

Все ж вірогідність дострокових парламентських виборів була великою. НУНС принципово відмовлявся вести переговори про утворення коаліції. Перемовини Партії регіонів і БЮТ загальмувалися, оскільки їх предметом був не тактичний союз на найближчий період: В.Янукович та Ю.Тимошенко планували співробітництво на роки вперед. Вони мало довіряли один одному, тож переговори проходили важко і не приносили результатів.

8 жовтня В.Ющенко (до цього він наклав вето на прийняті 2 вересня закони) видав указ про розпуск парламенту і призначив вибори на 7 грудня. БЮТ і Партія регіонів цього не визнали, посилаючись на норму Конституції, згідно з якою Верховна Рада не може бути розпущена протягом року з початку її роботи, тобто термін спливав 23 листопада. БЮТ оскаржив указ президента в Окружному адм. суді м. Київ, і Центр. виборча комісія України на підставі його рішення відмовилась організовувати вибори. Парламент не виділяв кошти на проведення виборів, а Кабмін відмовлявся використовувати для цього ресурси резервного фонду.

У відповідь В.Ющенко видав указ про ліквідацію Окружного адм. суду м. Київ. Крім того, виникла імовірність повторення у тому чи ін. вигляді силового сценарію весни 2007. Проте з'явився новий фактор — світ. екон. криза. Укр. політики, зайняті боротьбою за владу, недооцінювали ризики, які вона несла соціально-екон. розвиткові країни. Великий бізнес почав тиснути на політиків. Тому конфронтаційного сценарію вдалося уникнути. В.Ющенко призупинив дію свого указу про розпуск парламенту, але сподівався на проведення виборів 28 грудня (що відповідало Конституції). Партія регіонів і БЮТ, зі свого боку, погодилися не долати президентського вето на закони, прийняті 2 вересня. Секретаріат Президента України активізував зусилля щодо переговорів з Партією регіонів про можливу коаліцію. Розглядалося питання і створення коаліції за участі трьох лідерів: В.Януковича, Ю.Тимошенко, В.Ющенка. Перший мав обійняти посаду спікера, Ю.Тимошенко залишалась би прем'єром, при цьому на кілька років мав бути продовжений термін роботи Верховної Ради і перебування В.Ющенка на посаді президента (хоча з обмеженими повноваженнями). Однак ідея «тріумвірату» була нездійсненною через зовнішньополіт. суперечності. Найбільших успіхів у перемовинах досягнули Партія регіонів і БЮТ. У ЗМІ на початку грудня з'явилась інформація про підписання офіц. меморандуму між цими політ. силами. Однак частина представників БЮТ виступили з критикою цього союзу: так, міністр транспорту Й.Вінський заявив, що подасть у відставку в разі входження в коаліцію з Партією регіонів. Проте найголовнішою перешкодою для союзу Партії регіонів і БЮТ стала посада прем'єр-міністра — ні В.Янукович, ні Ю.Тимошенко не бажали нею поступатися.

Натомість 9 грудня було проголошено створення нової демократ. коаліції у складі БЮТ, Блоку В.Литвина та частини депутатів НУНС. В.Ющенко привітав депутатів зі створенням коаліції. Парламентську кризу тимчасово було подолано.

Події в Києві (тим більше на тлі російсько-грузин. війни) вплинули на рішення д-в НАТО відкласти питання про надання Україні «Плану дій щодо членства в Альянсі». Причому особливо негативним сигналом для

Києва стало те, що ініціатором відкладання виступили США.

Початок 2009 ознаменувався безпрецедентною «газовою» війною з Росією. Користуючися відсутністю єдності в укр. владі, Росія намагалася використати газову залежність України та виснажити її економічно. Особиста участь Ю.Тимошенко у перемовинах у Москві привела до тимчасової деескалації ситуації. Проте умови угоди були неоднозначні — уряд Ю.Тимошенко отримував на період своєї каденції пільгові умови, однак перед наступним Кабміном виникала величезна проблема нової ціни на газ. Промисловці були незадоволені значним підвищенням цін — було порушене питання про відставку Ю.Тимошенко, але не вистачило 23-х голосів у парламенті: депутати від НУНС не підтримали ініціативи Партії регіонів, оскільки це робило би по суті безальтернативним формування уряду за квотою регіоналів. Зі свого боку, ПР запропонувала, щоби Верховна Рада пішла на дострокові вибори — з тим, щоб отримати кращі стартові умови на президентських виборах 2010. Однак ін. фракції не підтримали цієї ініціативи. Все свідчило про те, що частина регіоналів не були певні щодо можливих результатів президентських перегонів (зокрема, вказували на президентські амбіції С.Тігіпка та А.Яценюка, які, згідно із соціологічними опитуваннями, мали шанси перемогти В.Януковича у 2-му турі). Тому навесні 2009 знову активізувалися переговори щодо створення довготривалого політ. союзу Партії регіонів і БЮТ — їх рушієм було бізнес-крило Партії регіонів, яке орієнтувалося на Р.Ахметова. Наприкінці травня 2009 бл. 150 депутатів-регіоналів схилялися до підтримки ідеї широкої коаліції.

На поч. червня 2009 газ. «Дзеркало тижня» оприлюднила проект змін до Конституції, узгоджений Партією регіонів і БЮТ. Голова Верховної Ради В.Литвин підтвердив його автентичність (Блоку В.Литвина документ був наданий БЮТ для вивчення без попереднього обговорення, хоча ці політ. сили були партнерами по коаліції). Гол. нововведенням проекту Партії регіонів — БЮТ була зміна системи виборів Президента України — відмова від всенар. обрання на користь виборів у парламенті. В ньому також містилася норма про продовження каденції Верховної Ради 6-го скликання на 2 роки.

Таблиця 12. **Результати 1-го туру президентських виборів 2010 р. (перша десятка)**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
В.Янукович	8 686 642	35,32
Ю.Тимошенко	6 159 810	25,05
С.Тігіпко	3 211 198	13,05
А.Яценюк	1 711 737	6,96
В.Ющенко	1 341 534	5,45
П.Симоненко	872 877	3,54
В.Литвин	578 883	2,35
О.Тягнибок	352 282	1,43
А.Гриценко	296 412	1,20
І.Богословська	102 435	0,41

Дж.: Центральна виборча комісія України.

Президентська передвиборча кампанія 2009—2010. Переговори про «широку коаліцію» були зірвані з ініціативи В.Януковича, який не ризикнув довіритися Ю.Тимошенко. Також давалися взнаки й позиції груп впливу всередині Партії регіонів — за умов поглиблення соціально-екон. кризи в опозиції було більше шансів перемогти й отримати всю повноту влади. 7 червня лідер Партії регіонів виступив із заявою, що він зробив вибір і вважає, що президента має обирати народ, тобто фактично заявив, що вирішив іти на президентські вибори самостійно. Це було несподіванкою для Ю.Тимошенко, і ввечері того ж дня вона також виступила із заявою, що балотуватиметься у президенти. Почалася жорстка передвиборча кампанія.

Поки на вищих щаблях влади провадилися жорсткі таємні переговори і йшла підготовка до президентських перегонів, внаслідок світ. екон. кризи істотно загострилася суспільно-екон. ситуація в країні. Відбулися девальвація нац. валюти, зростання безробіття, цін і тарифів, банкрутство банк. установ. Ставала очевидною неспроможність д-ви проводити адекватну соціальну політику. Це призводило до зростання протестної активності. Її особливістю було те, що протести проходили поза офіц. каналами — люди не довіряли політ. партіям і громад. орг-ціям.

Із 2-ї пол. 2009 протести почали спадати. Це відбувалось як внаслідок адаптації населення до погіршення умов життя, так і в результаті активізації популістської політики уряду та розгортання передвиборчої кампанії, яка розподіляла протестні настрої електорату і давала надії на поліпшення ситуації після зміни влади.

Розчарування сусп-ва у владі позначалося й на електоральних процесах. Зокрема, розгорнувся рух за голосування «проти всіх». Було навіть утворено нове слово для позначення прихильників цієї ідеї — «противсіхи». Провідним політ. силам цей рух був невигідним, тому його намагалися подавати як рос. політ. технологію зі зриву президентських виборів в Україні. Навряд чи це було так, особливо враховуючи, що В.Ющенко перед 2-м туром виборів також закликав не голосувати за жодного кандидата. Характерно, що серед кандидатів у президенти був виставлений В.Противсіх, який у 1-му турі набрав 0,16 % (40,3 тис.) голосів. При цьому жодного кандидата не підтримали 2,2 % виборців, а 1,6 % бюлетенів були визнані недійсними. У 2-му турі 4,36 % не підтримали жодного кандидата, а 1,19 % бюлетенів були недійсними.

Безумовними фаворитами президентської гонки були Ю.Тимошенко та В.Янукович. Однак В.Ющенко все ж таки вирішив балотуватися. У 1-му турі він отримав 5,45 % голосів виборців, програвши не тільки своїм традиційним опонентам, а й С.Тігіпку та А.Яценюку (див. табл. 12).

Попри гостроту передвиборчої боротьби вибори проходили на демократ. засадах. Водночас дієздатність влади впала. Коаліція у парламенті фактично перестала існувати. Не бажаючи

Таблиця 13. **Результати 2-го туру президентських виборів 2010 р.**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
В.Янукович	12 481 266	48,95
Ю.Тимошенко	11 593 357	45,47

Дж.: Центральна виборча комісія України.

брати на себе відповідальність за соціально-екон. негаразди (зокрема, ВВП 2009 зменшився на 15 %), Партія регіонів не прагнула відставки уряду. Водночас суперечності в колиш. «помаранчевому таборі» загострювались і набували рис дріб'язковості. Міністри кабінету Ю.Тимошенко відмовлялися брати участь у нарадах у президента (особливо показовою була відмова Ю.Луценка). При одній зі спроб чергового виступу президента на телебаченні із критикою Кабміну стався «несподіваний» тех. збій. Зі свого боку, В.Ющенко напередодні 1-го туру виборів віддав наказ СБУ провести системну перевірку роботи уряду.

У 2-му турі президентських виборів 7 лютого 2010 переміг В.Янукович, розрив між ним і прем'єр-міністром був досить невеликий (див. табл. 13).

Ю.Тимошенко заявила про невизнання результатів 2-го туру виборів і подала позов у Вищий адм. суд України щодо проведення ще одного туру голосування через фальсифікації під час голосування 7 лютого. Тим самим політик сподівалася повторити досвід 2004 і змінити ситуацію на свою користь за рахунок вуличної активності та впливу закордонних партнерів. Проте її не підтримали ні населення, ні зх. партнери. Тим часом Вищий адм. суд визнав, що вибори пройшли відповідно до норм законодавства.

За парламентсько-президентської політ. системи в Ю.Тимошенко залишалася можливість утриматися на чолі уряду за умов консолідованої підтримки демократ. сил у парламенті, так як це відбувалося 2008—09. Однак 2 березня було проголошено, що правляча коаліція припинила існування — механізмом цього стала неспроможність підтвердити наявність 226 голосів депутатів. Наступного дня уряд Ю.Тимошенко був відправлений у відставку 243-ма голосами — причому 7 із них дали депутати від БЮТ, 15 — від НУНС, ще 19 голосів — учорашній партнер по коаліції Блок В.Литвина.

Водночас можливостей для створення нової коаліції було обмаль. Одним із можливих варіантів могло бути формування політ. союзу Партії регіонів та «Нашої України», при цьому на посаду прем'єр-міністра розглядалася кандидатура В.Ющенка. Порушувалося питання про дострокові вибори парламенту. Вихід був знайдений у зміні регламенту роботи Верховної Ради: 9 березня депутати ухвалили рішення (235-ма голосами) про можливість формування більшості не лише фракціями, а й окремими депутатами (тобто фактично відмовилися від норми про імперативний мандат). Новий уряд очолив М.Азаров.

«Помаранчевий табір» зазнав нищівної поразки. Періоду 2005 — поч. 2010 була властива крайня неоднозначність. Його можна поділити на два підперіоди. 2005—08 істотно послабився тиск д-ви на сусп-во, яке оговтувалося після занепаду 1990-х років: вибори проходили максимально демократично, свобода слова стала реальністю, бізнес відчув себе сусп. силою. Водночас кожен із цих факторів мав спільний зворотний бік — безвідповідальність: цинічна боротьба за владу прикривалася високими демократ. гаслами, свобода зібрань перетворилася на комерцію проплачених мітингів, ЗМІ відверто гребували нормами журналістської етики, бізнес намагався нарощувати позиції за рахунок не стільки підвищення ефективності роботи, скільки збільшення впливу на владу. В умовах світ. екон. кризи у 2008 — на поч. 2010 ситуація в країні погіршувалася не лише в економічному, а й у політ. та ціннісному плані. Його ознакою стали девальвація демократ. цінностей та соціально-екон. популізм. Демократ. інститути перетворювалися на формальність, популізм — на патерналізм, в економіці стрімко набувала силу монополізація, а держ. управління ставало наскрізь корумпованим. Однак в умовах посткризової стабілізації укр. сусп-во знову звернулося до базових цінностей.

Олігархічна економіка (2005—2010)

Становлення великого капіталу. Екон. зростання, яке спостерігалося в Україні з 2000, стало результатом кардинальної трансформації системи госп. відносин у 2-й пол. 1990-х рр. Приватний капітал формувався внаслідок взаємодії з вищим чиновництвом. Майже в кожній області виник «власний» приватний капітал — масштаби його діяльності були зумовлені регіональними особливостями розміщення продуктивних сил. Комерційні структури набували загальнонац. ваги — спочатку це були компанії, що походили із промислово розвинутих регіонів країни та були пов'язані з експортоорієнтованими секторами — гірничо-металургійним комплексом, хімічною пром-стю, окремими напрямами машинобудування, агропром. комплексу, харчової пром-сті тощо. Так утворилися великі корпоративні структури — «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділений на власне «Індустріальний союз Донбасу» та «Систем Кепітал Менеджмент»), група «Приват», «Укрпідшипник», група «Фінанси та Кредит», група «Укрсиббанк», «Укрпромінвест» та ін. Більшість фінансово-пром. груп на той час були слабко структурованими конгломератами, які контролювали (інколи без формального права власності) підпр-ва різних галузей економіки.

Хоча великі фінансово-пром. групи на поч. 2000-х рр. забезпечували експортні доходи країни, наповнення переважної частки держ. бюджету, відповідали

Скульптура «Студент-програміст» у Харкові. Скульптор Р. Блажко, 2010.

за збереження зайнятості населення тощо, сприяли д-ві, особливо у питаннях внутр. політики, вони не могли претендувати на провідну роль у визначенні подальшого розвитку країни. Під час виборів 2004 провідні фінансово-пром. групи орієнтувалися на офіц. представника влади — В.Януковича. Бізнес-групи, менше наближені до влади, розраховували на його осн. конкурента — колиш. голову Нац. банку України і колиш. прем'єра В.Ющенка.

Реприватизаційна активність уряду Ю.Тимошенко. Остаточні результати президентських виборів 2004 порушили встановлену за часів адміністрації Л.Кучми систему взаємовідносин між д-вою та бізнесом. Насамперед це відчули фінансово-пром. групи, що розраховували на кандидата від діючої влади В.Януковича. Водночас просування за звичними старими схемами інтересів бізнес-структур, які у тій чи ін. формі підтримували «помаранчевих» лідерів, також відбувалося зі складнощами. Це, з одного боку, зумовлювалося пропагандистськими принципами, проголошуваними новою владною командою, зокрема щодо розділення бізнесу й влади, а також боротьби з корупцією, а з другого боку, відсутністю в новій правлячій коаліції збалансованої системи стримувань і противаг. Лобістські дії одних центрів впливу всередині виконавчої влади не лише викликали протидію ін. конкуруючих груп, а й визначалися ними як однозначно корупційні. Саме це стало основою конфлікту між прем'єр-міністром Ю.Тимошенко та секретарем Ради нац. безпеки та оборони України П.Порошенком.

Ю.Тимошенко, на відміну від В.Ющенка, вважала, що економіка мала контролюватися частково чиновниками через великі держ. компанії (на кшталт «Нафтогазу») і частково — близькими до влади фінансово-пром. групами. У цьому її підхід був близький до екон. та пром. політики Л.Кучми під час його другої президентської каденції. Тобто 2005 президент і голова уряду принципово по-різному розуміли кінцеві результати «відділення бізнесу від влади»: перший наполягав на тому, що влада має бути рівновіддаленою від усіх фінансово-пром. груп і тим самим даватиме можливість кращим із них стати основою для соціально-екон. розвитку країни, друга вбачала у великому бізнесі переважно ресурс для функціонування д-ви, у т. ч. для забезпечення патерналістської політики щодо населення з метою утримання влади.

Відповідно у перші місяці роботи Кабінет Міністрів Ю.Тимошенко розраховував на ресурси великого бізнесу. Зокрема, були суттєво підвищені тарифи на вантажні залізничні перевезення — на 50 %, проведена ревальвація нац. валюти (що знизило прибутки експортерів), підняті ціни на газ і вугілля тощо. Крім того, одним із гол. гасел уряду стала реприватизація. Вона була спрямована переважно на фінансово-пром. групи, які орієнтувалися в ході передвиборчої кампанії на В.Януковича (насамперед Р.Ахметов та В.Пінчук). Проте з огляду на заг. підходи Ю.Тимошенко під тиском уряду могли опинитися майже всі недерж. великі компанії.

Реприватизація як держ. курс мала істотні вади не лише через явний популізм. Це могло зупинити ринкові перетворення і відкинути нац. економіку на рівень серед. 1990-х рр., але вже за гірших стартових умов. Приватизація 1990-х рр. поміж екон. цілей мала завдання сформувати новий прошарок приватних власників, що, своєю чергою, унеможливлювало повернення до рад. держ. системи. Відповідно реприватизаційні та популістські ініціативи не підтримали зх. партнери України. Міжнар. валютний фонд також припинив кредитне співробітництво у березні 2005.

Спроби реприватизації інколи ставали результатом синтезу постреволюц. популізму «помаранчевої» команди та зведення особистих рахунків між політ. та бізнес-елітами. Особливо яскраво цей синтез проявився у боротьбі за Нікопольський з-д феросплавів, який фактично контролював В.Пінчук, а частиною акцій з-ду володіла група «Приват». Він і став гол. ціллю реприватизаційної політики прем'єра Ю.Тимошенко за стриманої підтримки президента В.Ющенка. Своєю чергою, опальний бізнесмен також широко використовував популістські методи — вивів трудовий колектив на фізичний захист території з-ду від можливого захоплення «приватівськими рейдерськими структурами» за участю Фонду держ. майна та організував пряму трансляцію на своїх загальнонац. телеканалах. Союз Кабмін — Фонд держ. майна — «Приват» був ситуативним, кожен із них діяв у власних інтересах. Водночас конфлікт між В.Пінчуком і Ю.Тимошенко тривав на особистому рівні й розпочався ще у 1-й пол. 1990-х рр., коли вони спільно вели бізнес.

Розв'язка конфлікту навколо Нікопольського з-ду феросплавів доводила помилковість політики реприватизації: д-ва не спромоглася повернути акції, а негативне враження — у політ. і соціальному аспекті — залишилося. Врешті-решт бізнесмени домовилися через посередників, а у програші лишилася саме д-ва. 14 березня 2007 Верховний Суд України скасував рішення про визнання приватизації Нікопольського з-ду феросплавів недійсною, тим самим припинивши суперечності навколо підпр-ва.

В.Пінчук міг бути позбавлений і підпр-в, отриманих у результаті реструктуризації ВАТ «Нікопольський південнотрубний завод». У вересні 2005 закінчила роботу міжвідомча робоча група, що вивчала ситуацію на ВАТ «Нікопольський південнотрубний завод». Вона дійшла висновку, що попри ряд позитивних моментів (збереження 13 тис. робочих місць, виплата заборгованостей із зарплати, збереження вироб. бази) існували й суттєві негативні наслідки, зокрема був зруйнований механізм чіткої міжцехової вироб. кооперації; підпр-во втратило контроль над новоствореними суб'єктами господарювання та фактично не отримало інвестицій від співзасновників госп. т-в; натомість у системі створених трубних з-дів практично були відсутні скоординована робота з науково-тех. розвитку, вироб. та зовнішньоекон. діяльності, цінова та маркетингова політика, тех. політика реконструкції і тех. переозброєння, система забезпечення сировиною та матеріалами. Однак відставка уряду Ю.Тимошенко зняла гостроту питання, особливо в частині особистих стосунків. Про реприватизацію вже не йшлося, хоча структурам, близьким до «Інтерпайпу», довелося викупити за ринковою ціною залишковий

Таблиця 14. **Макроекономічні показники України (2005—2010 рр.)**

Показник	Рік					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	103,1	107,6	108,2	102,2	84,9	104,1
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	103,1	106,2	107,6	94,8	78,1	111,2
Індекс споживчих цін, грудень до грудня попереднього року, %	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1

Дж.: Державний статистичний комітет України.

пакет акцій ВАТ «Нікопольський південнотрубний завод».

Найяскравішим прикладом реприватизаційної політики уряду була «Криворіжсталь». Хоча д-ві вдалося повернути акції (крім проданих трудовому колективу), проте, як і слід було очікувати, на розвиток підпр-ва ресурсів д-ва не мала, а через нестабільну ситуацію сподіватися на позикові кошти не доводилося — вони обійшлися б занадто дорого. Потреба у демонстрації виконання передвиборчих обіцянок зумовила оголошення нового конкурсу для продажу реприватизованого пакета акцій. «Криворіжсталь» могла би стати основою для створення укр. металургійної компанії світ. рівня, а вітчизн. компанії не могли кожна самостійно взяти участь у конкурсі за новою ціною. Консорціум «Індустріальна група» (близький до «Індустріального союзу Донбасу») спромігся утворити міжнар. консорціум із провідною європ. металургійною компанією «Arcelor», у конкурсі також брала участь рос. «Смарт-груп», яка, проте, від самого початку вважалася аутсайдером аукціону. Перемогла ж транснац. компанія «Mittal Steel» (формально — її німецьке підпр-во), власник якої Л.Міттал поставив собі за мету створити найбільшу у світі металургійну компанію.

Власне, конкурс 2005 був уже не внутрішньоукр. справою. У той час компанія «Mittal Steel» намагалася поглинути «Arcelor», керівники якого цьому протидіяли. Купівля «Криворіжсталі» для цих компаній означала посилення позицій однієї з них у глобальному протистоянні. Укр. підпр-во могло би істотно підвищити вартість «Arcelor», тим самим ускладнивши плани поглинання з боку «Mittal Steel». Проте в підсумку криворізький металургійний комбінат покращив переговорну позицію «Mittal Steel», якій вдалося на власних умовах створити новий металургійний гігант «ArcelorMittal». Прихід іноз. власника зробив ситуацію навколо комбінату прозорішою, але не вдалось уникнути зіткнень із кримінальними і напівкримінальними структурами, яких зрештою усунули від збуту металургійної продукції «АрселорМіттал Кривий Ріг». На новий топ-менеджмент, українців та іноземців, було здійснено кілька замахів, вчинялися акції залякування. Були й непорозуміння культ. рівня — зокрема, зіткнення між інд. спеціалістами, які приїхали працювати до *Кривого Рога*, і місц. населенням на побутовому рівні. Новий власник, відомий у всьому світі досить «ощадливим» ставленням до соціальних питань, почав скорочувати працівників, однак під тиском профспілки і д-ви в особі Фонду держ. майна України був змушений робити це поступово і відповідно до «Кодексу законів про працю», як це обумовлювалося прийнятими інвестиційними зобов'язаннями.

Агресивна політика уряду Ю.Тимошенко щодо великого бізнесу значних результатів не принесла ні для д-ви, ні для сусп-ва. Водночас черговий циклічний спад на світ. ринку із 2-ї пол. 2005 не лише завдав збитків великому експортоорієнтованому бізнесу (на деяких підпр-вах призупинили роботу окремі вироб. ділянки), а й знизив екон. показники всієї країни (див. табл. 14). Це змусило Ю.Тимошенко зробити відступ — було обіцяно зафіксувати (тобто не підвищувати деякий час) ціни на енергоносії та послуги транспортних монополій. А при прем'єр-міністрі, зокрема, було створено спец. робочу групу, до якої ввійшли власники та керівники найбільших металургійних компаній. Метою роботи групи стало максимальне скорочення часу проходження антикризових заходів через державні бюрократичні структури, проте подальше розгортання політ. протистояння в країні не лише унеможливлювало системну держ. пром. політику, а й суттєво підвищувало інвестиційні ризики.

1-ше півріччя 2005 цілком показало, що сформована в Україні система держ. управління не могла функціонувати в умовах прозорості та відсутності тіньових фінансових потоків. Напр., кошти, заплановані в держ. бюджеті на офіц. поїздки президента країни 2005, закінчились у 3-му кварталі. Відповідно Кабмін звернувся до Верховної Ради з пропозицією розширити відповідну статтю видатків, а згодом довелося відшукувати додаткові фінансові ресурси для здійснення президентської роботи, однак їхні джерела не розголошувалися. Офіц. місячний оклад президента у 1-й пол. 2005 відповідав прибл. 515 дол. США (без нарахувань) і на той час дорівнював пересічній зарплаті менеджера середньої ланки в київ. компаніях. Із червня 2005 ця сума збільшилася до 4684 дол. США (або 140 % від зарплати прем'єр-міністра, яка відповідала 3346 дол. США) і дорівнювала зарплатам топменеджерів середніх компаній. У різних політ. таборах, коли їхні представники приходили до влади, виникали ініціативи щодо підвищення витрат на утримання держ. службовців, які, однак, піддавалися критиці з боку тих, хто ще вчора керував країною і пропонував те саме. Наслідками такого популізму та відсутності політ. компромісу із цього питан-

ня стали одночасно низький фаховий рівень держ. службовців (особливо на середній та низовій ланках) і розквіт хабарництва.

Саме корупційні скандали, які зсередини зруйнували «помаранчеву» команду (у вересні 2005, зокрема, у відставку одночасно були відправлені прем'єр-міністр Ю.Тимошенко і секретар Ради нац. безпеки та оборони України П.Порошенко), і підвели підсумок під ідеалістичним періодом президентства В.Ющенка.

Уряд Ю.Єханурова взяв курс на встановлення більш прагматичного, хоча й менш публічного діалогу влади та бізнесу. На відміну від Кабміну Ю.Тимошенко з його вибірковими реприватизаційними ініціативами новий уряд був більш розважливим і вже цим створював сприятливіше інвестиційне середовище. З одного боку, він приділяв більше уваги як домовленостям президента із підприємцями, так і самому бізнесу; а з другого, — наповнення держ. бюджету для фінансування соціальної політики вимагало збільшення податкових надходжень, і для цього поміркований мир із фінансово-пром. групами був значно вигіднішим, ніж «гаряча» реприватизаційна «війна». Великий капітал теж робив кроки назустріч, збільшуючи податкові відрахування, що, своєю чергою, давало можливість Кабміну звітувати про детінізацію економіки та відносин із бізнесом.

«Газова війна» Росії та України 2006. З кінця 2005 чинником внутр. політики (у т. ч. екон. та промислової) стає питання газових поставок з Росії. Оскільки Україна була гол. транзитером рос. палива до Зх. Європи, для неї діяв спец. режим розрахунків — за бартерною схемою: рос. оплата транзиту укр. територією покривала поставки газу в Україну. Ще у березні 2005 голова «Нафтогазу» О.Івченко за ініціативою В.Ющенка (це була одна з його передвиборчих обіцянок) запропонував перейти на грошову форму розрахунку, піднявши ставку транзиту «до європейського рівня». Мотивація укр. сторони була викликана бажанням навести лад у досить непрозорому секторі газових відносин і створити передумови для залучення цивілізованих інвесторів до модернізації вітчизн. газотранспортної системи. Росія погодилася на припинення бартерної схеми.

Протягом 2005 проходили важкі переговори, які все більше набували політизованого і скандального характеру. Рос. сторона погодилася на зміну формули розрахунків, проте до визначення ціни підійшла «політично»: запропонувала таке підвищення цін на свій газ, що в кінцевому балансі укр. сторона мала платити за паливо більше, ніж російська за транзит. При цьому з кожним раундом переговорів цінова пропозиція зростала на вимогу В.Путіна. Такий підхід не влаштовував Україну. В результаті з 1 січня 2006 Росія припинила поставки газу, але Україна цього не визнала, вважаючи, що діють попередні угоди, і продовжила відбір палива, через що «Газпром» висунув звинувачення у крадіжці. Склалася критична ситуація, за якої вперше з 1970-х рр., коли СРСР почав поставки газу до Зх. Європи, виникла загроза перебоїв.

Вихід був знайдений у залученні посередника — «РосУкрЕнерго». Компанію було створено ще влітку 2004: 50 % акцій належали «Газпромбанку» (пізніше ця частка була переоформлена на «Газпром»), 50 % — невідомим акціонерам під формальною вивіскою австрійс. «Raiffeisen Bank». Ця компанія мала замінити з 2005 «Eural Trans Gas», постачальника середньоазійського газу до України, яка мала погану репутацію. Власне, функція обох компаній — отримання прихованого доходу від газових поставок через Росію (середньоазійського газу) і до України (отримання «живих грошей»), кінцеві бенефіціари були невідомі.

У підсумку російсько-укр. «газової війни» поч. 2006 була імплементована така схема: ціна рос. газу була розрахована згідно з «путінськими» 230 дол. США, однак за рахунок того, що «РосУкрЕнерго» начебто додавала газ, отриманий у середньоазійських республіках (у т. ч. за рахунок бартеру), ціна для України ставала 95 дол. США. Для цього була створена компанія «УкргазЕнерго», якою паритетно володіли «РосУкрЕнерго» та «Нафтогаз». Таким чином, «Газпром» опосередковано отримував 25 % укр. газового ринку.

Провал держ. енергетичної стратегії та ворожі дії Росії суттєво вдарили по укр. пром-сті. Ціна (середньозважена) на газ для неї різко виросла з 346,22 грн за 1 тис. $м^3$ протягом 2005 до 548 грн з лютого 2006 (у бюджет на рік було закладено ціну 422,1 грн, яка і діяла протягом січня), або на 82 %. При цьому в Кремлі були свідомі того, що завдають проблем укр. пром-сті, і навіть не приховували своїх політ. мотивів. Так, В.Путін під час переговорів з укр. делегацією 29 грудня 2005 заявив: «Одна справа — дотувати наших сусідів і друзів, які виходять, так же як і ми, із досить непростої ситуації попередніх десятиліть планового господарства і планової економіки, а інша справа — дотувати, скажімо, індійський бізнес в Україні», маючи на увазі «Mittal Steel», що купив «Криворіжсталь».

Різке підвищення ціни на газ та поява посередника у газових відносинах з Росією (це критикували як представники БЮТ, так і Партії регіонів) спровокували урядову кризу — кабінет Ю.Єханурова був відправлений парламентом у відставку.

Інституційний розвиток приватного сектору. В умовах постреволюц. ситуації фінансово-пром. групи почали шукати нові інструменти впливу насусп-во та владу, змінювати саму природу відносин із ними. Адже після закінчення періоду «великої приватизації» та президентських виборів 2004 бізнес-структури орієнтувалися на захист отриманої власності, на створення сприятливих умов для розвитку активів і на лобістську допомогу д-ви в реалізації зовнішньоекон. проектів. У проміжку між президентськими виборами 2004 і парламентськими 2006 провідні фінансово-пром. групи почали вибудовувати прозорі компанії відповідно до світ. стандартів. Це було виправданим не лише з господарського (розбудова ефективніших бізнес-процесів) і фінансового (залучення дешевших кредитних ресурсів) поглядів, а й з урахуванням необхідності зменшення впливу політ. ризиків (звуження простору для можливого політично вмотивованого тиску на компанії).

2005 конкуренція між фінансово-пром. групами значною мірою перемістилась у публічну сферу. Це було зумовлене й тим, що після парламентських виборів 2006 мала набути повної сили прийнята у грудні 2004 політ. ре-

форма: Україна перетворювалася на парламентсько-президентську республіку. Отже, партії ставали осн. суб'єктами виборчого процесу, і закриті списки, коли виборці часто знали лише першу п'ятірку кандидатів, давали можливість проводити до Верховної Ради представників різноманітних фінансово-пром. груп.

Характерною рисою виборів стало зменшення можливостей використання, як це було раніше, фінансових і адм. ресурсів держ. монополій (напр. «Укрзалізниці» та «Нафтогазу України»). Серед форм фінансування збільшилися можливості для прозорих інвестицій у партії: через скасування законодавчих обмежень на розміри передвиборчих фондів політ. структури могли відкрито показувати джерела надходжень. Утім ця практика поширення не набула, оскільки бізнес не поспішав із розкриттям своїх фінансових схем і політ. пріоритетів, тим більше, що деякі фінансово-пром. групи підтримували одночасно кілька політ. структур, а отже, продовжували переважати тіньові схеми.

Затягування з формуванням нового уряду навесні 2006 не сприймалося великим бізнесом як великий ризик. Наприклад, 6 червня 2006, коли шанси на прем'єрство Ю.Тимошенко були вищими, ніж у В.Януковича (він обійняв цю посаду за два місяці), було публічно презентовано створення компанії «Метінвест», яка з того часу залишається однією з найпотужніших пром. компаній України. Імовірно, тим самим фінансово-пром. група «Систем Кепітал Менеджмент» хотіла показати готовність працювати за будь-якого уряду.

Водночас ряд фінансово-пром. груп, що за президентства В.Ющенка стали новими владними фаворитами, забарилися з реорганізаційними заходами (як «Смарт-груп», яка вирішила за краще об'єднати свої металургійні активи з «Метінвестом») або ж навіть не збиралися їх проводити (група «Приват»), залишаючися конгломератними утвореннями. Тобто доступ до адм. ресурсу припиняв їхній інституційний розвиток. Натомість близька до влади фінансово-пром. група — «Індустріальний союз Донбасу» — виказала потужний технологічний та управлінський прогрес.

2005—07 істотно зросла глобальна присутність укр. компаній. Вони вийшли на міжнар. ринок запозичень та на IPO (Initial Public Offering — первинна публічна пропозиція — перший публічний продаж акцій приватної компанії), вибудовували глобальні бізнеси, брали участь у міжнар. злиттях і поглинаннях.

Зачинателем у створенні міжнародного бізнесу став «Індустріальний союз Донбасу». Найбільшого сусп. розголосу набула його боротьба за польс. металургійний комбінат «Huta Stali Częstochowa» (виробляв понад 60 % польс. гарячекатаного листа, що постачався, зокрема, на верфі пн. Польщі), яка зав'язалася ще на поч. 2000-х рр. У жорсткій конкуренції з «Mittal Steel» (точніше, на той час «LNM Group») 30 вересня 2005 укр. корпорація отримала контроль над польс. активом. Не останню роль у цьому відіграли ефективно побудована міжнар. піар-кампанія та підтримка з боку укр. уряду. Звісно, укр. компанія намагалася запевнити польс. уряд і сусп-во, що є цивілізованим, серйозним і респектабельним інвестором. Польс. підпр-во на той момент перебувало в досить важкому фінансовому та технологічному стані (борги перед д-вою та приватними компаніями становили понад 300 млн дол. США). При цьому «Індустріальний союз Донбасу» виграв приватизаційний конкурс передусім за рахунок потужнішого порівняно з конкурентами соціального пакета та відповідних домовленостей із профспілкою з-ду. Серед бізнес-цілей цього придбання були отримання доступу до європ. ринку готової металургійної продукції (особливо після вступу Польщі до ЄС 2004), ринку збуту напівфабрикатів з укр. підпр-в корпорації, посилення впливу на суміжні галузі польс. пром-сті (зокрема суднобудування). У подальшому комерційні структури, близькі до «Індустріального союзу Донбасу», купили також дві суднобудівні верфі у Польщі.

Масштабнішим прикладом глобальної активності укр. бізнесу стало створення групою «Приват» феросплавного холдингу. Ця фінансово-пром. група намагалася поставити під контроль вітчизн. феросплавні з-ди ще від серед. 1990-х рр. 1996, попри конкуренцію з боку «Інтерпайпу», «Приват» разом із рос. бізнесменом К.Григоришиним здобув велику частину акцій Орджонікідзевського та Марганецького гірничо-збагачувальних комбінатів, тоді як блокувальні пакети відійшли В.Пінчуку (по 25 % у кожному підпр-ві). Із 2002 «приватівські» структури почали контролювати Запорізький і Стаханівський феросплавні з-ди, придбавши акції в рос. бізнесмена К.Григоришина. Однак у подальшому «Приват» фактично був відсторонений від приватизації ключового активу у підгалузі — Нікопольського з-ду феросплавів. Точніше, на початку обговорювалося питання спільної з «Інтерпайпом» приватизації з-ду, і при цьому І.Коломойський нібито наполягав на тому, щоб заплатити ринкову ціну за актив, проти чого виступив В.Пінчук. Останній прагнув, аби йому перепродали Марганецький та Орджонікідзевський гірничо-збагачувальні комбінати, але бізнесмени не зійшлися в ціні. І.Коломойському вдалось отримати тільки 26 % акцій Нікопольського з-ду феросплавів, а «Інтерпайп», використовуючи «виписані» під нього додаткові умови приватизаційного конкурсу, додав до тих 13 %, що мав, ще 50 % акцій. У відповідь «Приват» не лише ініціював додаткову емісію акцій на Марганецькому та Орджонікідзевському гірничо-збагачувальних комбінатах, а й зі шкодою для себе розпочав сировинну блокаду Нікопольського з-ду феросплавів. Проте В.Пінчук організував поставки руди з Африки (Габон, Гана) та Австралії. Надалі розпочалася реприватизаційна кампанія 2005, яку «Приват» використав із великою користю для себе (див. вище). У підсумку «Приват» отримав операційний контроль над підпр-вом, а В.Пінчук — частку у «віртуальному» феросплавному холдингу «Привату».

Паралельно з боротьбою за укр. активи «Приват» скуповував феросплавні підпр-ва за кордоном: зокрема румун. з-д «Feral», грузинські Зестафонський з-д феросплавів та «Чіатурмарганець», а також активи в Польщі, Гані, США. 2004 «приватівські» структури придбали в Росії Алапаєвський металургійний з-д (виробляє феросплави), і це було одним із найменш вдалих при-

дбань «Привату». Навіть до кризи 2008—09 підпр-во працювало вкрай нестабільно: із 2005 воно переважно простоювало, а місц. власті погрожували порушити питання про вилучення з-ду із «приватівської» власності. Спроби перепродати його навіть з мінімальною націнкою були безрезультатними, і з початком кризи Алапаєвський металургійний з-д остаточно занепав (продати його вдалося лише 2011). Із 2008 «Приват» вів боротьбу за контроль над австралійс. «OM Holdings» («OMH»), сконцентрувавши 11,7 % акцій цієї великої компанії з видобутку марганцевої руди та повідомивши про бажання збільшити свою частку до 25 %, а також зайняти до третини місць у раді директорів. Австралійцям удалось ухилитися від такого захоплення шляхом внесення змін до статуту компанії.

У цілому «Приват» сформував умовний феросплавний холдинг, який став одним із найбільших глобальних гравців. За видобутком марганцю група охопила майже 30 % світ. ринку, за вир-вом феросплавів — 15—20 %. За оцінкою І.Коломойського, вартість феросплавного бізнесу «Привату» до кризи становила не менше 20—30 млрд дол. США.

Після того, як В.Янукович став прем'єр-міністром у серпні 2007, великий бізнес відчув більшу впевненість — принаймні неповернення до влади Ю.Тимошенко означало закінчення перегляду прав власності у промисловості. Водночас у вищих «олігархічних» колах з'явилися нові впливові бізнес-групи. Так, уже в серпні 2007 В.Янукович допустив, що «РосУкрЕнерго» залишиться осн. оператором імпортних поставок газу в Україну, хоча півроку до цього категорично виступав проти посередника. Думка була змінена після зустрічі з В.Путіним у середині серпня (втім частина впливових регіоналів, пов'язаних із реальним сектором, продовжила виступати за перехід до прямих газових відносин із Росією). Міністром енергетики в уряді В.Януковича був Ю.Бойко, причетний до створення «РосУкрЕнерго» 2004.

Відповідно на поч. 2007 ускладнень із пролонгацією газових поставок газу в Україну з боку Росії не було. Натомість ціна на газ для пром-сті знову зросла: з 1 січня вона становила 702 грн за 1 тис. м^3. А на тлі наростання протистояння навколо розпуску парламенту ціну було підвищено на 4 дол. США — до 722 грн. Це пояснювалося тим, що «Укргаз-Енерго» (дочірній компанії «РосУкрЕнерго» і «Нафтогазу») треба було компенсувати витрати на збереження газу у підземних сховищах, які належали «Нафтогазу». У підсумку це завершилося перерозподілом ресурсів від укр. споживачів на користь українорос. газового лобі, а також створило ресурс для позачергових виборів. Промисловці намагались оскаржити підвищення ціни: «Індустріальний союз Донбасу» та Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча звернулися до Антимонопольного к-ту України щодо незаконності дій «Укргаз-Енерго». Подібне звернення пізніше зробив і В.Ющенко. Однак за місяць, як і було прогнозовано, Антимонопольний к-т відмовив промисловцям і президенту в оскарженні. 2007 в Україні, крім газу, суттєво подорожчали майже всі осн. енергоресурси: нафта та кам'яне вугілля відповідно на 40 та 29,5 %, мазути — на 85, газойлі (паливо дизельне) — на 45,5 та бензини — на 39 %.

2007 відбулася важлива подія у важкій пром-сті — злиття «Метінвесту» з металургійними активами «Смарт-груп». Воно проходило на тлі політ. кризи: навесні президент В.Ющенко кілька разів намагався розпустити парламент, поки не було досягнуто домовленості про нові вибори на вересень 2007. І саме у вересні було оголошено про об'єднання металургійних активів двох компаній. Таким чином, під контроль «Метінвесту» переходили Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат, Макіївський металургійний з-д і металопрокатний з-д у Болгарії «Promet Steel». В об'єднаній компанії «Смарт-груп» отримала 25 % та ще 1 акцію.

Найціннішим набуттям став саме Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат, що значно посилило вплив «Метінвесту» на укр. металургію загалом, зокрема через збільшення ціни на залізну руду і нав'язування невигідних умов поставок (напр., за принципом «бери або плати» чи фіксацією ціни на тривалий період), при недостатній якості сировини (низькому вмісті заліза). Це привело до проведення «Індустріальним союзом Донбасу» пробної поставки руди із Бразилії. Однак, оскільки портова інфраструктура України не давала можливості приймати судна з глибокою осадкою, їх розвантажували в румун. Констанці й уже далі на менших суднах везли до *Дніпродзержинська* для потреб місц. металургійного комбінату, що, відповідно, ще збільшувало вартість руди. Поставляти сировину із Бразилії «Індустріальний союз Донбасу» намагався й пізніше — 2009 та 2011, однак це було радше намагання натиснути на переговорну позицію «Метінвесту», тому що місц. руда залишалася більш конкурентоздатною за екон. показниками.

Сприятлива ситуація 2007 давала змогу провідним фінансово-пром. групам диверсифікувати бізнес за рахунок розширення присутності в ін. галузях. Найбільш наочним прикладом була група «Приват», яка об'єднувала різнопланові бізнеси, пов'язані партнерськими, іноді дружніми стосунками їхніх власників. Багатогалузеві конгломерати формувалися й навколо ін. великих фінансово-пром. груп, тому створювались управлінські компанії, які не мали галузевої належності, а радше слугували інвестиційним чи фінансовим центром. Так, 2006 В.Пінчук провів реструктуризацію науково-вироб. інвестиційної компанії «Інтерпайп» — її звільнили від непрофільних активів (вони були виокремлені у самостійні бізнеси), і під цим брендом продовжила працювати трубно-колісна компанія. Управління колиш. активами «Інтерпайпу» почало здійснюватися за принципом фонду прямих інвестицій на основі заг. портфельної стратегії, для чого 2007 було створено керуючу структуру — інвестиційно-консалтингову групу «EastOne» з офісом у Лондоні (Велика Британія).

Іноді додавання у фінансово-пром. конгломерати нових бізнесів відбувалося шляхом рейдерських захоплень підпр-в, пік яких прийшовся на період політ. хаосу 2006—07.

Політ. криза весни 2007, яка привела до позачергових виборів, поставила фінансово-пром. групи у складну ситуацію. По-перше, провідні політ. сили могли дозволити собі визначати масштаб співпраці з тими чи ін. спонсорами. У короткий часовий проміжок передвиборчої кампанії

для нових політ. проектів можливостей для досягнення успіху не було, тому кількість учасників виборів зменшилася з 45 до 20. Гол. увага приділялася парламентським партіям і блокам, які ставали менш залежними від своїх фінансових спонсорів.

По-друге, позачергові вибори означали для фінансово-пром. груп появу нової «неочікуваної статті витрат», хоча сама політ. криза не вплинула негативно на економіку, допоки на зовн. ринках зберігалися високі ціни на укр. металургійну продукцію. Провідні фінансово-пром. групи з 2006 багато зробили для підвищення прозорості своїх гол. бізнесів, що, з одного боку, ускладнювало використання старих тіньових схем фінансування політ. проектів, а з другого, — підвищувало їхню залежність від оцінок закордонними інвесторами політ. ризиків країни. Збільшення останніх призводило до ускладнення залучення кредитних ресурсів, тим більше, що укр. фінансово-пром. групи почали виводити свої бізнеси на IPO (так, у червні 2007 на Лондонській фондовій біржі свої акції розмістила «Феррекспо» К.Жеваго).

По-третє, одним із гол. інструментів боротьби за голоси виборців став соціальний популізм за рахунок держ. бюджету, від якого насамперед вигравали політ. сили, що контролювали на той час виконавчу гілку влади, — «Наша Україна» та Партія регіонів, а також частково Соціаліст. партія. Це певним чином урівноважувало й девальвувало внески у парт. фонди з боку фінансово-пром. груп. Крім того, посилювався фіскальний тиск на бізнес (примушення до авансової виплати податків та ін. соціальних платежів, затримка із поверненням податку на додану вартість, регуляторні рішення, що ускладнювали легальну мінімізацію податків тощо).

У такій ситуації політ. проекти уподібнювалися до акціонерних т-в, контрольний пакет акцій яких тримали парт. лідери. Тому позачергові вибори 2007 привели до формування нового типу відносин влади та бізнесу, істотно розширивши поле маневру політиків і, відповідно, звузивши його для великого бізнесу.

Газова криза 2008. Одним із пріоритетів уряду Ю.Тимошенко, сформованого в грудні 2007, було відсторонення «РосУкрЕнерго» від газових поставок в Україну. Із січня 2008 «Нафтогаз» формально припинив брати газ у «Укргаз-Енерго»: таким чином паливо, що поставлялось укр. споживачам, почало вважатися «російським», а тому мало іншу, значно вищу ціну. При цьому «Нафтогаз» не мав контрактів на поставку газу ні з Росією, ні із середньоазіатськими д-вами. 1 лютого було проведено засідання Ради нац. безпеки та оборони України з газової тематики, за його підсумками 2 лютого прем'єрка заявила про плани розірвання контрактів між Нац. акціонерною компанією «Нафтогаз» та «РосУкрЕнерго» щодо транзиту та зберігання газу у підземних газосховищах.

Не отримуючи оплати (ні від «РосУкрЕнерго», ні від «Нафтогазу»), «Газпром» почав погрожувати припинити поставки. При цьому виставляв ціну 315 дол. США за 1 тис. $м^3$ (натомість укр. сторона наполягала на ціні 179,5 дол. США). Частково дії рос. компанії були викликані й політ. мотивами (зокрема активізацією курсу на інтенсифікацію євроатлантичної інтеграції України напередодні саміту НАТО у Бухаресті). Для врегулювання ситуації В.Ющенко зустрівся з В.Путіним у Москві. Був підписаний «План дій "Україна—Росія" на період до 2009 року», який окреслював нарощування міждерж. відносин у торгово-екон. сфері, паливно-енергетичному й агропром. комплексах, машинобудуванні, транспорті і зв'язку, пром. політиці, авіабудуванні, науці й техніці, використанні космосу й атомної енергії в мирних цілях, а також планувалося вирішувати питання демаркації кордонів та перебування Чорномор. флоту РФ на укр. території тощо. А головне, президенти домовилися про зміну схеми газових поставок. Зокрема, замість «РосУкрЕнерго» мала бути створена спільна україно-рос. компанія «РосУкргаз», яка мала викупити в «РосУкрЕнерго» її частку акцій в «Укргаз-Енерго». Крім того, був узгоджений графік погашення заборгованості укр. сторони за газ та перехід на передоплату поставок. За підсумками переговорів В.Ющенко заявив: «Росія була, є і буде нашим стратегічним партнером, і в контексті цього розуміння ми будемо вести діалог».

Проте такий варіант не влаштовував Ю.Тимошенко. Наступного дня після домовленості президентів Кабмін України демонстративно прийняв рішення про ліквідацію «Укргаз-Енерго». По цьому прем'єрка заявила, що відвідає Москву, щоби почати переговори по газу з «чистого аркуша». Однак Секретаріат Президента України надіслав листа із проханням скасувати візит (привід — можливе перебування в Росії В.Ющенка, який міг узяти участь у саміті СНД). Ю.Тимошенко цим знехтувала і приїхала до Москви, де змогла переговорити з вищими рос. можновладцями та кер-вом «Газпрому». Проте в останньому випадку її змусили провести переговори з дирекцією «Укргаз-Енерго», яка очікувала Ю.Тимошенко в сусідньому кабінеті в офісі «Газпрому». Отже, візит був безрезультатним. Після цього Ю.Тимошенко почала зривати графік виплати боргів Росії та відмовилася переходити на передоплату поставок газу. А головне, продовжила власну лінію проти «РосУкрЕнерго» — 1 березня вона заявила, що від цієї дати поставки газу в Україну здійснюються виключно «Нафтогазом». Переговори зайшли у безвихідь: склалася ситуація, що поставки січня—лютого 2008 не були внормовані контрактами і не оплачувались. У березні «Газпром» почав знижувати обсяги поставок газу Україні.

У відповідь на скорочення рос. поставок «Нафтогаз» заявив про зниження транзитних поставок до Європи. Це виводило конфлікт із корпоративного на міжнар. рівень, тому сторони повернулися до переговорів. З укр. боку їх проводила команда Ю.Тимошенко. Їй не вдалося повністю прибрати «РосУкрЕнерго» — лише знизилася його ринкова частка, крім того, було досягнуто принципової домовленості про усунення посередника з 2009. При цьому вже 2008 доступ до 10 % укр. газового ринку отримувала дочірня компанія «Газпрому». Конфлікт був тимчасово врегульований.

На тлі газової та політ. кризи відбувалося приєднання України до Світ. орг-ції торгівлі. Це було проявом внутрішньоелітарного компромісу (за винятком лівих та відверто пророс. сил),

оскільки повною мірою відповідало інтересам експортоорієнтованої моделі економіки. Про СОТ не забували навіть під час найгостріших фаз протистояння політ. сил. Так, у Заяві, яка стала основою для виходу з кризи навесні 2007 навколо розпуску парламенту, окремо зазначалося: «...прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ». У листопаді 2007 в розпал переговорів навколо нової коаліції укр. делегація на чолі з 1-м віце-прем'єром М.Азаровим домоглася у Бішкеці згоди Киргизстану підписати протокол з Україною щодо вступу в СОТ (це була остання країна, з якою було необхідно узгодити умови, цим вона й намагалася скористатися, виторговуючи найвигідніші для себе умови). Нарешті, заради прийняття останніх законів, необхідних для вступу до СОТ, Партія регіонів припинила на кілька годин блокування Верховної Ради під час парламентської кризи лютого—березня 2008. Отже, 5 лютого 2008 Протокол про вступ України до СОТ був підписаний і після ратифікації парламентом 16 травня набув чинності, таким чином, 15-річний переговорний процес закінчився. Це дало змогу укр. фінансово-пром. групам посилити переговорні позиції щодо доступу до ринків держав-учасниць СОТ (хоча через світ. кризу використати цей потенціал не вдалося), а для України відкрило можливість для початку переговорів щодо зони вільної торгівлі та асоційованого членства з ЄС.

Фінансово-промислові групи та суспільство. 2007—08 роки стали періодом розквіту олігархічної моделі укр. економіки. Вплив

Київські хмарочоси. Бізнес-центри «Парус» (33 поверхи, збудований 2004—2007) і «Гулівер» (35 поверхів, збудований 2003—2013).

фінансово-пром. груп на сусп-во не обмежувався економікою та політикою. Зокрема, значні ресурси були спрямовані на розвиток ЗМІ та спорту. Так, укр. медійна галузь 2005—08 перетворилася на одну з найрозвиненіших у Центр.-Сх. Європі за якістю та різноманітністю інформаційних продуктів. Станом на осінь 2009 в Україні діяли бл. 600 телевізійних каналів — такою кількості не було в жодній європ. країні, — із 16 загальнонаціональних серед них лише один належав д-ві. Провідні фінансово-пром. групи розглядали мас-медіа одночасно і як політ. активи, і як бізнес-проекти.

Як і мас-медіа, спорт був одним із найдієвіших засобів керування громад. думкою, підтвердженням цього є ідеологічні протистояння на міжнар. змаганнях спортсменів СРСР і США, НДР та ФРН. А як показував досвід зх. країн, він міг бути і прибутковим бізнесом. В Україні звернення фінансово-пром. груп до галузі спорту відбувалося переважно під тиском влади, яка змушувала їх спонсорувати цю сферу, і лише згодом великий бізнес почав убачати в ній комерційний і політ. потенціал. В Україні ж навіть великий спорт у 1990-х рр. не міг дати прибутків: у 1-й пол. 1990-рр. спортсмени могли сподіватися переважно лише на підтримку з боку д-ви, однак з 2-ї пол. 1990-х рр. усе більше уваги їм почав приділяти великий бізнес. Інколи це було лише особистим захопленням олігархів, проте частіше підтримка входила до пакета домовленостей з владою щодо соціальних зобов'язань — це і привело до формування «спонсорської моделі» розвитку окремих видів спорту. Підтримка спортивних колективів, створених при пром. підпр-вах, також здійснювалася за інерцією з рад. часів — особливо дитячих і юнацьких спортивних закладів.

У цьому контексті показовою є доля найпопулярнішого в Україні виду спорту — футболу. Великий капітал прийшов у цю сферу в серед. 1990-х рр., поступово перебираючи контроль над командами вищої ліги від пром. гігантів, які занепадали. Майже десятиліття знадобилося, щоби футбол замість розваги чи прикриття осн. госп. діяльності фінансово-пром. груп почав сприйматись як один із повноцінних бізнес-напрямів. Так, якщо Р.Ахметову — президентові клубу «Шахтар» — і Г.Суркісу — у минулому президентові клубу «Динамо» — футбол був цікавий сам по собі, то ін. впливові

Дніпропетровськ (нині м. Дніпро). Панорама центральної частини міста з боку р. Дніпро. Близько 2010.

бізнесмени витрачалися на нього неохоче та вимушено займалися ним під тиском влади. Напр., за спогадами Г.Боголюбова (одного із співвласників активів групи «Приват»), командою «Дніпро» групу «Приват» змусив займатися голова Дніпроп. обласної держ. адміністрації П.Лазаренко: «Ми ж прийшли в “Дніпро” не через любов до спорту. У певний момент хтось мав підхопити падаючий клуб, який був у фінансовій ямі. До того ж, нас, за великим рахунком, змусив цим займатися Павло Лазаренко, тоді — голова області». У результаті фірма «Футбольний клуб “Дніпро-96”» — юрид. особа команди — одночасно була одним із найбільших металотрейдерів України. Однак потім І.Коломойський захопився футболом і почав вкладати кошти в розвиток спортивної інфраструктури клубу. А О.Ярославський (у 1990-х рр. відомий як власник групи «Укрсиббанку») згадував, що розвивати харків. «Металіст» йому підказав той же Р.Ахметов. Після 2004 майже кожен із елітних клубів належав тій чи ін. фінансово-пром. групі. Олігархи, зайнявшися футболом, почали розбудовувати інфраструктуру — у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові за їхні кошти побудовано сучасні стадіони і тренувальні бази. Вони також вкладали кошти в розвиток дитячого футболу, адже виховувати власних футболістів дешевше, ніж купувати іноземних. Із 2007 у футбольному житті з’явилися нові тенденції — власники елітних клубів стали все частіше розглядати їх з погляду бізнесу. Відповідно у квітні 2008 було створено Прем’єр-лігу з офіц. метою комерціалізації укр. футболу. 2009 «Шахтар» став володарем Кубку УЄФА.

Тенденції, подібні до футбольних, простежувались і в ін. видах спорту. Напр., у баскетбольній суперлізі 7 клубів належали різним «приватівським» компаніям, власником баскетбольного клубу «Київ» був Д.Фірташ, баскетбольного клубу «Азовмаш» — однойменне маріупольське машинобудівне підпр-во, баскетбольного клубу «Черкаські мавпи» — відомий бізнесмен і політик М.Бродський. Тут також не вдалось уникнути конфліктів, унаслідок яких Вища баскетбольна ліга на певний час розділилася на дві орг-ції. Напередодні кризи 2008—09 спостерігалися тенденції до активізації великого бізнесу в хокеї на льоду. Напр., корпорація «Індустріальний союз Донбасу» почала спонсорувати клуб «Сокіл», який перебував у занедбаному стані, однак через екон. кризу співробітництво було припинене. В ін. ігрових видах спорту, передусім через їхню незначну популярність у населення, вітчизн. фінансово-пром. групи були менш активні, та їхня присутність менше висвітлювалася. Проте і на поч. 2010-х рр. місц. власті намагалися залучити великий і середній бізнес до «добровільно-примусового» спонсорування різних видів спорту. Іноді розвиток непопулярних чи нерозвинених в Україні видів спорту: кінного (напр. консорціум «Індустріальна група»), гольфу (менеджмент Держ. акціонерної холдингової компанії «Артем») та ін. був наслідком уподобань власників і керівників компаній.

Таблиця 15. **Темпи зростання ВВП України та держав СНД (у % наростаючим підсумком, 1992 р. дорівнює 100 %)**

	Рік						
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	74	76	82	89	90	77	80
Держави СНД	104	111	121	132	139	130	137
Розрив	30	35	39	43	49	53	57

Дж.: Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь. К., 2015.

Комерційні інтереси спонукали бізнесменів вкладати кошти й у розвиток спортивної інфраструктури, як у випадку створення гірськолижного курорту «Буковель» структурами, пов’язаними з групою «Приват». Хоча його потенціал для професійного спорту був досить обмеженим, але принаймні це дало змогу порушити 2012 на найвищому держ. рівні питання про можливість приймання Україною Зимових Олімпійських ігор.

Найвищим спортивним досягненням, яке великою мірою було заслугою «олігархічної» доби, стало проведення Україною спільно з Польщею чемпіонату Європи з футболу 2012 (Євро-2012). Рішення про це Союз європ. футбольних асоціацій прийняв у квітні 2007, що викликало піднесення в укр. бізнес-еліт. Адже проведення престижного європ. турніру давало поштовх масштабним проектам з оновлення інфраструктури — спортивної, транспортної, готельної тощо. Однак через суперечності всередині укр. політикуму та екон. кризу 2008—09 графік підготовки був Україною зірваний. При цьому фінансово-пром. групи виконували свої обіцянки — зокрема, були побудовані футбольні стадіони в Донецьку, Харкові, хоча й виникли певні проблеми з добудовою стадіонів у Києві (тут причиною став корпоративний конфлікт між власниками ділянки поряд зі стадіоном «Олімпійський», близькими до «Смарт-груп», та групою «Динамо» братів Суркісів) та у Львові (через нестачу коштів). Водночас там, де об’єкти перебували в держ. власності (насамперед аеропорти), ситуація склалася критична. Проте в умовах стабілізації 2010—11 згаяний час вдалося надолужити, і 2012 турнір відбувся на належному рівні, за винятком того, що збірній України так і не вдалося вийти з групи.

Вплив світової економічної кризи 2008. За підсумками 2008 Україна впритул наблизилася за показником ВВП до рівня 1992 року (див. табл. 15). Однак, порівняно навіть із д-вами СНД, темпи його зростання не були достатніми, щоб долати відставання від д-в пострад. простору, а тим більше від розвинутих д-в.

Стадіон «Донбас-Арена» в Донецьку. Відкритий 2009.

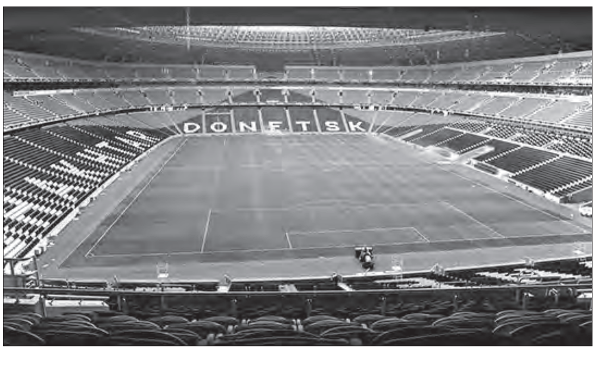

Однак того ж 2008 ситуація докорінно змінилася. Перебіг кризи в Україні 2008—09 свідчить про недалекоглядність вітчизн. політ. та бізнесових еліт. У 1-й пол. 2008 продовжувалося стрімке зростання цін на осн. позиції укр. експорту (насамперед металургійну продукцію), а разом із цим зростав і оптимізм промисловців та урядовців. Вони не звертали уваги на обвал на амер. та європ. фондових ринках, не зважали на сигнали про стагнацію в суміжних секторах економіки, зокрема на буд-ві та в секторі нерухомості.

Спекулятивне зростання обернулось у вересні 2008 різким падінням попиту на укр. продукцію на міжнар. ринку. Вітчизн. металургія, яка прибл. 80 % продукції відправляла на експорт, зазнала глибшого падіння порівняно з ін. країнами: світ. вир-во сталі у вересні—листопаді порівняно з червнем—серпнем 2008 впало на 15 %, у Росії, Туреччині та США — на 23,5, а в Україні — на 43,6 %. Найважчим виявився листопад 2008 — вітчизн. підпр-вам уперше від серед. 1990-х рр. довелося призупиняти вироб. процес. Пром. компанії були змушені згорнути програми модернізації, зменшувати заробітну плату, вводити скорочений робочий тиждень, постало питання проведення масових звільнень робітників. Виникли проблеми з обслуговуванням валютних кредитів, узятих для тех. переозброєння підпр-в. Паралельно розгорталася банк. криза, яка звужувала можливості для реструктуризації боргів і перекредитування.

Д-ва запізнилася з проведенням антикризової політики, хоча Мін-во пром. політики України занепокоїлося ситуацією ще в серпні: наприкінці місяця у Кабміні провели нараду керівників мін-в і представників металургійних підпр-в. Було вирішено звернутися до ін. д-в з ініціативою провести переговори щодо добровільного самообмеження випуску металу. Проте на найвищому політ. рівні робився вигляд, що світ. криза Україну мине. Про це ще у вересні 2008 заявляла прем'єр-міністр Ю.Тимошенко, щоб заспокоїти населення. Коли підпр-ва почали зупинятись, уряд повернувся до використання традиційних методів підтримки галузі за рахунок держ. монополій. У листопаді був підписаний «Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів та підприємствами гірничо-металургійного комплексу», за яким, зокрема, знижувалися тарифи на залізничні перевезення, прискорювалося повернення експортного податку на додану вартість, відкладалися терміни виконання інвестиційних зобов'язань. Ці заходи були доволі поверховими і могли лише пом'якшити падіння — уряд не був здатен компенсувати втрати на зовн. ринках, а тому діяв переважно з єдиною метою — щоби фінансово-пром. групи брали на себе соціальні зобов'язання не проводити масових скорочень робітників і вчасно виплачувати заробітну плату.

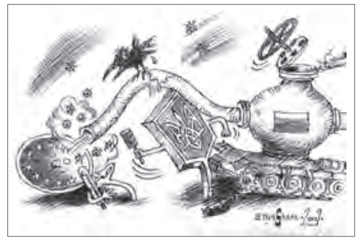

Газова війна 2009. Художник О. Смаль.

Через кризу уряд Ю.Тимошенко був вимушений терміново повернутися до співпраці з Міжнар. валютним фондом. Уже 5 листопада правління МВФ ухвалило рішення про термінове виділення Україні кредитної лінії. Понад 3,5 млрд дол. США були спрямовані у Держ. бюджет України (зазвичай МВФ цього не робить). У рамках 2-го траншу частка 1,5 млрд дол. США також була зарахована до бюджету, як і 3-й транш. Усього Україна отримала в рамках цієї програми 10,6 млрд дол. США.

«Газова війна» Росії та України 2009. Проблем у пром-сті додало й підвищення ціни на рос. природний газ після газового конфлікту січня 2009 між Україною та Росією. Ситуація розгорталася наступним чином: 2 жовтня 2008 Ю.Тимошенко і В.Путін підписали меморандум про співробітництво у газовій сфері. Згідно з ним із 1 січня 2009 д-ви мали перейти на прямі взаємовідносини у газових поставках, без посередників. Щоб уникати конфліктів, було вирішено у 3-річний термін перейти на формульне визначення ціни на газ. Крім того, передбачалося, що «Нафтогаз» і «Газпром» можуть спільно експортувати газ до Європи. Деталі мали бути доопрацьовані кер-вом компаній до кінця року. Проте переговори відбувалися на тлі кількох негативних процесів. По-перше, погіршувались українсько-рос. відносини внаслідок російсько-грузин. війни серпня 2008, намагання України отримати від НАТО «План дій щодо членства в Альянсі» у грудні 2008, проблем у гуманітарній сфері (найбільшою перешкодою стало намагання укр. сторони дати визначення Голодомору 1932—33 в УСРР як геноциду укр. народу) тощо. По-друге, з вересня 2008 в Україні спостерігався новий виток політ. кризи — правляча коаліція розпалася, і політ. сили шукали нові конфігурації, основною з яких розглядалася широка коаліція БЮТ та Партії регіонів. Останнє повною мірою відповідало очікуванням Москви, однак у грудні 2008 Ю.Тимошенко вдалося досягнути домовленостей із Блоком В.Литвина та частиною НУНС про утворення більшості. Тим самим вона перейшла у табір опонентів Росії. По-третє, в Україні відбулося різке падіння економіки через світ. кризу, а це призвело до скорочення надходжень у бюджет, зростання боргів за споживання енергоносіїв, девальвації нац. валюти. Відповідно Україна перестала оплачувати поставки рос. газу.

Попри цей комплекс проблем напередодні нового, 2009, року після важких переговорів із «Газпромом» укр. делегації на чолі з головою «Нафтогазу» О.Дубиною вдалося досягти компромісної ціни. За показаннями О.Дубини під час допиту 2011 (у рамках кримінального провадження проти Ю.Тимошенко) тогочасна ситуація виглядала наступним чином: «Наприкінці 2008 року Тимошенко і Путін досягли домовленості про продаж "Газпромом" НАК "Нафтогаз" у 2009 році газу за ціною 235 доларів США (при вартості транзиту 1,8 дол. США. — *В.Г.*); тим часом лобісти "РосУкрЕнерго" як альтернативу справді пропонували в "Газпромі" газ по 285 умовних одиниць (тобто доларів США. — *В.Г.*); 31 грудня 2008 року Олега Дубину, який очолював делегацію "Нафтогазу" в Москві, з переговорів відкликав особисто президент Віктор Ющенко;

на початку 2009 року керівництво Росії запропонувало політичну ціну — 450 доларів США за тисячу кубів, тому Олег Дубина не міг прийняти самостійно рішення про підписання контракту і звернувся до прем'єр-міністра Юлії Тимошенко; контракт у січні 2009-го було підписано за погодженням із нею — ціна 450 доларів США стала базовою у формулі, проте середня ціна газу на цей рік становила 228 доларів США».

В.Ющенко відкликав О.Дубину, оскільки вважав, що ціна на газ мала становити 204—210 дол. США за 1 тис. м^3 і при цьому тариф за транзит рос. газу мав вирости з 1,7 до 2,2 дол. за 100 км прокачки 1 тис. м^3. 1 січня 2009 року В.Ющенко та Ю.Тимошенко виступили зі спільною заявою, в якій висловили таку позицію: «...На початку 2009 року ціна на російський природний газ для України на українсько-російському кордоні має становити 201 долар США за 1 тис. м^3, ставка транзиту територією України — не нижче 2 доларів США за 1 тис. м^3 на 100 км відстані». У відповідь «Газпром» заявив, що відкликає свою пропозицію щодо 250 дол. США і готовий відновити поставки лише за ціною 418 дол. США за 1 тис. м^3. При цьому поставки газу в Україну були зменшені. А 4 січня рос. газовий монополіст заявив ціну в 450 дол. США. Як і за попередніх конфліктів, Україна продовжила відбір газу за рахунок транзиту. Для отримання юрид. основи для цього Госп. суд м. Київ визнав угоди про транзит з Росією (термін дії до 2010) недійсними і заборонив «Нафтогазу» здійснювати перекачку. Таким чином, рос. газ ставав фактично контрабандою.

На відміну від попередніх конфліктів на цей раз геополіт. ситуація була кардинально іншою — Росія перейшла до конфронтаційної стратегії відносин із Заходом. Відповідно вона не зважала на репутаційні втрати і навіть була готова зазнати фінансових збитків. Тож Москва намагалася гол. винуватцем конфлікту зробити укр. сторону. 6 січня «Газпром» повністю перекрив поставки через укр. територію. Через це постраждали Болгарія, балканські країни, Молдова, Словаччина, частково Угорщина та Чехія. Європ. комісія ініціювала термінові переговори у Брюсселі (Бельгія). Однак Росія наполягала на тому, що, поки не будуть підписані контракти з Україною, про відновлення поставок й мови бути не може, а для вирішення всіх проблем європ. споживачів рекомендувала подавати в суд на Україну.

9 січня «Газпром» заявив, що ціна на газ для України має становити вже 470 дол. США. Неадекватність рос. позиції була очевидною. У зв'язку з цим ЄС запропонував принципово змінити схему — закупати газ на сх. кордоні України й домовлятися з нею про транзит. У разі імплементації цього підходу Росія би втратила вагомий важіль впливу на Україну, тому вона погодилася на відновлення переговорного процесу і на відновлення транзиту в ЄС до підписання контракту з Україною. Натомість укр. сторона, заявивши, що готова відновити транзит, порушила питання оплати Росією технологічного газу (обсягів газу, що використовується у виробничо-технологічних процесах його постачання).

Газова криза могла перерости в гуманітарну і технологічну катастрофу в самій Україні. Особливо це стосувалося сх. країни, оскільки осн. підземні сховища газу розташов. на зх. До мінімуму було зменшено внутр. поставки газу пром. споживачам, обмежено теплопостачання й населенню, там, де існувала технологічна можливість, теплові електростанції переводили з газу на мазут тощо. Водночас здійснювалася переорієнтація внутр. газопроводів на роботу в реверсному режимі, розроблялися плани переведення всієї газотранспортної системи на реверс газу — із зх. на схід. 13 січня «Газпром» висловив готовність частково відновити транзит і навіть здійснив пробну поставку, але при цьому обрав маршрут, який би блокував уже налаштовані реверсні поставки газу в Луган., Донец., Одес. та частково Дніпроп. області. Тому транзит не було відновлено.

Ситуація розрядилася після переговорів Ю.Тимошенко і В.Путіна у Москві 16 січня. Транзит був відновлений 20 січня. Зміст домовленостей був таким:

- «Нафтогаз» та «Газпром» відмовлялися від посередників і переходили до прямих відносин;
- ціноутворення на газ мало відбуватися на основі формули, де частина показників прив'язана до цін на паливо на міжнар. товарних біржах, в основу було покладено вартість рос. палива в 450 дол. США;
- ціна мала переглядатися щоквартально, на 1-й квартал 2009 мала скласти 360 дол. США, однак у середньому за рік вона мала становити прибл. 230 дол. США;
- на 2009 Росія надавала 20 % знижки (тобто перехід на ринкову ціну став не 3-річним, як передбачав меморандум жовтня 2008), зі свого боку, Україна залишала тариф за транзит у 1,7 дол. США;
- Україна мала перейти на авансову оплату рос. газових поставок та до неї вводилася жорстка умова «бери або плати» (тобто зобов'язання викуповувати певний обсяг газу);
- дочірня компанія «Газпрому» отримала частку в 25 % на внутр. ринку України.

Контракт був підписаний на 10 років. Навколо нього були й ін. домовленості. Зокрема, «Газпром» переуступив за 1,7 млрд дол. США «Нафтогазу» 10,3 млрд м^3 газу, відправленого «РосУкрЕнерго», але не оплаченого (відповідно за ціною 154 дол. США за 1 тис. м^3). Отже, відбулася деескалація міждерж. конфлікту. На 2009 Україна отримувала терпимі умови поставок газу, однак у подальшому це ставило укр. економіку у важкі умови. Тобто домовленості В.Путіна — Ю.Тимошенко сприяли встановленню відносного спокою в газовому секторі до президентських виборів лютого 2010, однак у подальшому Росія отримувала можливість більшого впливу на Україну. Ймовірно, Ю.Тимошенко розраховувала в разі свого виграшу на виборах досягти з В.Путіним домовленостей про сприятливіші умови (що врешті-решт був змушений робити терміново В.Янукович, який уже в квітні 2010 обновив газові угоди в обмін на низку вагомих поступок Росії в рамках Харківських домовленостей).

У ході підписання нового газового контракту з Росією були певні процедурні порушення. Ю.Тимошенко була змушена затвердити директиви голові

«Нафтогазу» О.Дубині, відмінні від директив В.Ющенка. Останній намагався використати це для зміни умов контракту, однак не мав для цього ні внутрішньо-, ні зовнішньополіт. ресурсу. Але президент наказав СБУ та Ген. прокуратурі дослідити порушення (у подальшому ці епізоди стали основою для ув'язнення Ю.Тимошенко за президентства В.Януковича).

Наслідки світової кризи та «газової війни» 2009. Газова угода погіршила стан укр. пром-сті. Хоч уряд продовжив дію «Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів та підприємствами гірничо-металургійного комплексу», провідні галузі вітчизн. індустрії зазнали шкоди. Кон'юнктура світ. ринку відновлювалася також повільно. Ситуацію ускладнювала політ. боротьба напередодні президентських виборів — можновладцям було не на часі проведення ефективної антикризової екон. політики, пріоритет надавався соціальному популізму, а опозиція інколи сприймала погіршення екон. ситуації як аргумент на свою користь. Відповідно провідні фінансово-пром. групи опинилися на межі банкрутства. Чи не найбільше порівняно з ін. фінансово-пром. групами постраждали від екон. кризи 2008—09 трубні з-ди «Інтерпайпу». Навіть 2010 деякі вироб. цехи простоювали чи були виведені з експлуатації. Через кризу істотно знизилися темпи буд-ва на території Нижньодніпровського трубопрокатного з-ду нового електросталеплавильного підпр-ва «Інтерпайп Сталь», відомого також як «Дніпросталь», з орієнтовною вироб. потужністю 1,32 млн т сталі на рік. Проект прогнозованою вартістю 610 млн дол. США мали закінчити до кінця 2009, але терміни буд-ва були зміщені, а кошторис витрат зріс через підвищення вартості позикового капіталу. Крім того, існували й суто політ. труднощі: прем'єр-міністр Ю.Тимошенко не лише не сприяла, а й заважала реалізації проекту, зокрема виникли проблеми із забезпеченням підпр-ва електроенергією. Зрештою мінімізувати негативний вплив на проект «Дніпросталь» особистого конфлікту між В.Пінчуком і Ю.Тимошенко допомогло посередництво голови Дніпроп. обласної державної адміністрації В.Бондаря.

Ще одним наслідком кризи став продаж укр. олігархами окремих їхніх бізнесів. Започаткував такі дії продаж рос. інвесторам контрольного пакета акцій корпорації «Індустріальний союз Донбасу», про що ЗМІ повідомили на поч. січня 2010 — за кілька тижнів до президентських виборів. А у травні 2010 експерти металургійного ринку отримали інформацію про можливий продаж 50 % акцій металургійного комбінату «Запоріжсталь». Покупцем було названо укр. компанію «Метінвест», однак в останній момент, за 11 днів до закриття угоди, компанія-продавець, яка у попередній угоді зобов'язалася не вести переговори із третіми сторонами (а насправді вела їх паралельно з компанією Р.Ахметова), передумала і продала свої 50 % акцій «неназваним російським інвесторам» за 850 млн дол. США, при цьому виплатила 50 млн дол. США неустойки ахметовській компанії за зрив купівлі-продажу. Купівля 50 % акцій «Запоріжсталі» відбулася, як і продаж «Індустріального союзу Донбасу», за участю рос. держ. «Внєшекономбанку», і, за повідомленнями ЗМІ, деякі аспекти угоди попередньо «обговорювалися в Кремлі». Боротьба за другу половину акцій «Запоріжсталі» розтяглася більше ніж на два роки. У серпні 2012 «Метінвест» усе ж таки став власником 50,0032 % акцій «Запоріжсталі». Оперативний контроль над підпр-вом перейшов до топ-менеджерів зі структур Р.Ахметова.

Паралельно з подіями навколо продажу «Запоріжсталі» розгортався конфлікт, пов'язаний з ін. незалежним учасником металургійного ринку України — Маріупольським металургійним комбінатом ім. Ілліча. 26 травня 2010, в день купівлі російськими інвесторами «Запоріжсталі», два представники невідомих кіпрських офшорних компаній зібрали прес-конференцію й оголосили, що викупили в інтересах певних «російських інвесторів» 100 % акцій компанії «Ілліччсталь», яка контролювала 90 % акцій комбінату, і що угода відбулася за повної згоди акціонерів укр. компанії. Незмінний ген. директор комбінату й один з його осн. власників В.Бойко був здивований цією інформацією та спочатку заперечив сам факт переговорів з будь-ким. Згодом він заявив, що підпр-во стало жертвою рейдерського захоплення. Кер-во Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча — чи не останній осередок «червоних директорів» у галузі — геть розгубилося, бо навіть не знало точно, хто стояв за рейдерами. Рятівником виступила компанія «Метінвест» Р.Ахметова, яка давно виявляла бажання купити цей комбінат. Щоби зробити аферу рейдерів недоцільною, компанії уклали угоду про постачання концентрату, коксу та залізної руди на 25 років уперед і на таких умовах, що створювали би будь-якому недружньому інвестору більше проблем, аніж він отримував вигід від володіння комбінатом. Це змусило його нових формальних власників з Кіпру погодитися на повернення акцій. Включення Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча до структури «Метінвесту» привело до перерозподілу акцій серед його акціонерів. В.Бойко отримав 5 % об'єднаної компанії, а пакети «Систем Менеджмент Кепітал» і «Смарт-груп» зменшилися відповідно до 71,25 % (із 75 % мінус 1 акція) і 23,75 % (із 25 % плюс 1 акція).

Через екон. кризу і загрозу банкрутства фінансово-пром. групи були змушені просити допомоги у д-ви, що закономірно знижувало їхній політ. вплив. Проте напередодні президентських виборів 2010, коли шанси гол. кандидатів — В.Януковича та Ю.Тимошенко — були рівними, зниження політ. впливу бізнесу було малопомітним, оскільки обидва кандидати намагалися максимально мобілізовувати всі наявні ресурси.

Ю.Тимошенко користувалася підтримкою «Індустріального союзу Донбасу» та «Феррекспо» К.Жеваго. Однак гол. чин. прем'єрка розраховувала на використання держ. можливостей, оскільки за умов кризи бізнес не мав ресурсів, а той, що мав, — перебував у команді її опонентів.

В оточенні В.Януковича 2009 під тиском кризи відбувся розкол: пром. крило, зорієнтоване на реальний сектор, виступало за пріоритетність якнайшвидшого виходу з екон. кризи (що передбачало об'єднання зусиль із конкуруючими політ. силами, насамперед з Ю.Тимошенко), а слабко

пов'язана з реальним сектором економіки група С.Льовочкіна — Ю.Бойка (за ними стояв також підприємець Д.Фірташ) наполягала на реалізації популістських стратегій, орієнтованих на президентські вибори 2010. Апогей протистояння припав на березень 2009, коли Р.Ахметов і впливовий парт. діяч В.Тихонов публічно розкритикували один одного, останній висловив невдоволення побажанням, висловленим донец. бізнесменом урядові Ю.Тимошенко щодо швидшого виходу з екон. кризи. А.Клюєв, солідаризуючися з Р.Ахметовим, узагалі виступив за очищення партії, натякаючи на групу С.Льовочкіна — Ю.Бойка. У відповідь С.Льовочкін публічно заявив, що група А.Клюєва працює на користь прем'єр-міністра Ю.Тимошенко. В.Янукович підтримав другу групу, реалізовуючи свою виборчу кампанію багато в чому згідно із пропозиціями С.Льовочкіна (хоча за підсумками 2009 укр. економіка показала найгірші результати у світі — зокрема падіння ВВП сягнуло 14,8 %).

У підсумку В.Януковича підтримали більшість впливових представників великого бізнесу, що стало однією з передумов його перемоги 2010. Це дало змогу стабілізувати ситуацію в економіці, однак не давало ні бізнесу, ні країні жодного стратегічного виграшу: як видно із табл. 16, 2011—13 в укр. економіці спостерігалася стагнація, а розрив із д-вами пострад. простору і надалі зростав.

Почалося повернення до схем взаємодії д-ви та бізнесу, характерних для кінця 1990-х — поч. 2000-х рр. Тоді підприємницька діяльність провадилася по замкненому колу, бо за сприятливої кон'юнктури світ. ринку укр. фінансово-пром. групи не мали достатніх мотивів для вдосконалення. Хоча, діючи таким чином, дуже складно було створити компанію, яка б стабільно розвивалася та була конкурентоспроможною на глобальному ринку. За кризи таке самозаспокоєння і самовдоволення змінювалося на елементарне бажання вижити. Фінансово-пром. групи знову стали «молодшими партнерами» вищого чиновництва. Останні ж почали формувати «власні» чи союзні собі фінансово-пром. конгломерати, інколи у стилі «дикого капіталізму» 1990-х рр. І це стало основою для посилення авторитарних тенденцій, які призвели до подій 2014.

Курс на авторитаризм (2010—2013)

На президентських виборах у лютому 2010 В.Янукович переміг не в останню чергу тому, що сусп-во та політ. еліту стомили постійні суспільно-політ. конфлікти попередніх 5-ти років. Відповідно обрання В.Януковича Президентом України стало для них своєрідним компромісом. Імовірно, і сам президент це розумів. Зокрема, у перші 2,5 роки президентської каденції В.Янукович намагався спиратися на різні елітарні групи. Так, посади в уряді, ін. органах виконавчої влади у цей період обіймали представники не лише Партії регіонів України, а й ін. політ. сил, у т. ч. із «помаранчевого табору». Також не зазнали істотного перегляду більшість базових елементів держ. політики України, які здебільшого залишалися незмінними за всіх президентів, починаючи від Л.Кравчука. Одним із таких елементів був курс на європ. інтеграцію (в ідеалі — входження до складу ЄС). Свідченням цьому є і перший програмний документ В.Януковича — «Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу», оприлюднений 3 червня 2010. Як одне з ключових завдань визначалося: «реалізувати європейський вибір — такою я бачу інтегральну національну мету, що здатна об'єднати всіх моїх співвітчизників». Там же йшлося: «Чи не найбільш важливе сьогодні питання у відносинах між Україною та ЄС — це укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, включаючи створення "поглибленої і всеохоплюючої" зони вільної торгівлі, а також введення безвізового режиму». В даному разі це було ще одним підтвердженням неформального проєвроп. консенсусу вітчизн. еліти, який склався ще у перші роки після відновлення державності України 1991. Тези про безальтернативність європ. вибору були присутні у політ. деклараціях В.Януковича аж до кінця 2013, вже після початку Євромайдану.

Руйнування внутрішньоелітного компромісу. З кожним роком у президентській діяльності В.Януковича посилювалася конфронтаційна складова у внутрішній політиці. Важливим чинником, що визначав його політику як Президента України, стала опозиція «помаранчеві» — «біло-блакитні», яка значною мірою впливала на перебіг вітчизн. політ. процесу 2004—10 і зберегла значущість і 2010—14. Як представник «біло-блакитного» політ. табору В.Янукович розпочав реалізацію двох чи не найголовніших політ. цілей цього табору (які водночас відігравали роль його атрибутивних ознак): поглиблення відносин із РФ та підвищення статусу рос. мови в Україні. Перше завдання було виконано шляхом укладання т. зв. Харків. угод, згідно з якими з 28 травня 2017 на 25 років подовжувалася дія «Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» в обмін на зниження до 100 дол. США ціни на кожну тисячу кубометрів газу, що поставлявся Росією в Україну. Тобто, по суті, військ. присутність Росії в м. Севастополь робилася безстроковою. «Мовні зобов'язання» В.Януковича перед його виборцями були певною мірою виконані дещо пізніше, 2012, шляхом ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики». Два зазначених рішення створили певний потенціал напруги і спричиняли руйнування неформального сусп. консенсусу навколо президента.

Таблиця 16. **Динаміка ВВП України та держав СНД (у % наростаючим підсумком, 1992 р. дорівнює 100 %)**

	Рік			
	2011	2012	2013	2014
Україна	84	84	84	79*
Держави СНД	143	148	151	153
Розрив	59	64	67	74

* Без урахування окупованих територій.

Дж.: Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь. К., 2015.

Руйнування цього консенсусу також відбувалось із-за репресій проти лідерів опозиційних політ. сил. За президентства В.Януковича було ув'язнено, зокрема, Ю.Луценка (заарештований 2010), міністра внутр. справ

2005–06 і 2007–10, і Ю.Тимошенко (заарештована 2012), Прем'єр-міністра України 2005 і 2007—10. Такі дії президента були порушенням неформальної внутрішньоелітної угоди, згідно з якою протягом 1990-х — 2000-х рр. жодна нова політ. команда не ув'язнювала (за суд. вироком) політ. опонентів (траплялися лише поодинокі випадки нетривалого ув'язнення в ізоляторі тимчасового утримання).

Додаткові лінії конфлікту були створені конституційними змінами. 30 вересня 2010 Конституційний Суд України прийняв рішення про повернення Конституції 1996. Попри те, що susп-во сприйняло його в цілому спокійно (навіть із певним розумінням), була створена правова підстава для визнання нелегітимним перебування В.Януковича на посаді Президента. У Висновках Венеційської комісії зазначалося: «Відновлення Конституції у версії 1996 року рішенням Конституційного Суду України... порушує питання щодо легітимності нинішніх державних інститутів, оскільки Президент і Парламент були обрані за конституційними правилами, визнаними більше недійсними».

Уже з першого року каденції В.Януковича набули поширення сусп. очікування Майдану як масового виступу проти чинної влади і своєрідного повторення подій 2004. Іще до Євромайдану ці очікування були, хоч і в невеликому часовому та просторовому масштабах, кілька разів утілені в життя у масових протестах, найменування яких часто містило слово «Майдан» («Податковий Майдан», «Мовний Майдан» тощо). Очікування Майдану були значною мірою сформовані конфронтаційним стилем політ. поведінки В.Януковича (цей стиль отримав неформальну назву «бульдозерного»). Відповідно громад. думка почала розглядати масові протести як осн. засіб політ. боротьби проти Президента. Втім масові протести у перші роки його каденції не набули значного розмаху (сусп. підтримка виявлялася радше у формі заочної солідарності з гаслами учасників акцій протесту).

Іще одним чинником зростання сусп. невдоволення президентством В.Януковича стала діяльність правоохоронних органів (насамперед органів внутр. справ і прокуратури). Ці структури спільно з органами суд. влади стали інструментом розв'язання політ. конфліктів, силового тиску на політ. опонентів. Фактично вони були виведені з-під будь-якого сусп. контролю за їхньою діяльністю, що створило широкий простір для зловживань. Протягом 2010—13 широкого сусп. резонансу набула низка інцидентів за участю правоохоронців (напр., смерть київ. студента І.Індила у Шевченківському районному управлінні внутр. справ м. Києва у травні 2010, «справа Віталія Запорожця» — вбивство начальника місц. відділу міліції у Броварському р-ні, який, за багатьма свідченнями, тероризував місц. населення). Після смерті І.Індила 2010 відбулася громад. акція «Ні поліцейській державі!», у межах якої було проведено низку протестних заходів проти наявних, на думку учасників акції, випадків порушення працівниками правоохоронних органів законів України.

Вагомим чинником посилення негативного ставлення сусп-ва до силових структур стала практика залучення ними для протидії сусп. протестам квазікримінальних угруповань (феномен «тітушок» — учасників парамілітарних угруповань, які організовують силову протидію учасникам сусп. протестів; цю узагальнену назву дали за прізвищем В.Тітушка — учасника нападу на працівників ЗМІ під час демонстрації при проведенні акції «Вставай, Україно!» 18 травня 2013 в Києві).

Кульмінацією «антиміліцейських» протестів стали події в райцентрі Врадіївка Миколаїв. обл. наприкінці червня — на поч. липня 2013. Там сталися зґвалтування і замах на вбивство жінки, скоєні двома місц. офіцерами міліції, одного з яких прокуратура не стала затримувати. Як наслідок, почалися стихійні протести місц. жителів і навіть штурм місц. районного відділу міліції. Події мали широкий резонанс, акції протесту проти дій МВС пройшли в різних регіонах України. Події у Врадіївці вже після Революції гідності почали називати «прологом Майдану». Один з активних учасників Євромайдану, пізніше — нар. депутат Верховної Ради 8-го скликання І.Луценко, постфактум визначив саме протест проти дій працівників правоохоронних органів як осн. причину Революції гідності: «Революція гідності у своїй первісній сутності була повстанням проти міліцейського свавілля».

Попри конфронтаційні тенденції у суспільно-політ. житті країни В.Янукович і кабінети міністрів часів його президентства досить послідовно відпрацьовували формальну складову Угоди про асоціацію з ЄС. «Порядок денний асоціації Україна—ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію», підписаний Україною та ЄС наприкінці 2009, більш-менш виконувався. 19 грудня 2011 під час 15-го саміту Україна—ЄС лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію: «...Головні переговірники досягли спільного розуміння щодо повного тексту Угоди про асоціацію, яка визначить майбутню договірно-правову основу відносин Україна—ЄС». 30 березня 2012 угода була парафована. Іще 24 вересня 2013 МЗС України наголошувало, що «Україна здійснила черговий крок у контексті підготовки до підписання цієї міжнародної угоди під час Вільнюського саміту Східного партнерства. Фактично роботу з підписання цієї угоди виведено на завершальну стадію». Своєю чергою, В.Янукович навіть наполегливо переконував тих членів парламентської фракції Партії регіонів, які виступали проти укладання угоди.

Суттєва зміна політ. ситуації в країні відбулася після парламентських виборів 2012, на яких у загальнонац. багатомандатному окрузі опозиційні В.Януковичу партії набрали майже 50 %, тоді як Партія регіонів та її союзник — Комуніст. партія України — бл. 44 % (див. табл. 17). Однак пропрезидентським силам за рахунок нар. депутатів, обраних в одномандатних округах, включаючи самовисуванців, вдалося сформувати парламентську більшість. При цьому у п'яти округах вибори були визнані недійсними через фальсифікації, насамперед із боку провладних кандидатів.

Після виборів усе більшу роль у контролі політ. та екон. ресурсів почала відігравати група осіб, яка отримала у громад. думці умовну назву «Сім'я Януковича», її осн. дієвою особою, крім власне В.Януковича, був його стар-

Таблиця 17. **Результати парламентських виборів 2012 р.**

Партії, що подолали прохідний бар'єр	Голосів «За» по загальнодержавному округу, %	Голосів «За» по загальнодержавному округу	Отриманих мандатів по партійному списку	Отриманих мандатів у мажоритарних округах	Усього мандатів
Партія регіонів України	30	6 116 746	72	113	185
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	25,54	5 209 090	62	39	101
«УДАР»	13,96	2 847 979	34	6	40
КПУ	13,18	2 687 269	32	—	32
Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	10,44	2 129 933	25	12	37
Самовисуванці та представники інших партій	—	—	—	50	50

Дж.: Центральна виборча комісія України.

ший син. Так, при оновленні уряду (на посаді прем'єр-міністра залишився М.Азаров) ключові екон. посади отримали вихідці з оточення та бізнес-структур О.Януковича. Зазначена зміна призвела, зокрема, до обмеження впливу і ресурсних утрат ін. політико-екон. груп і зумовила посилення невдоволення політикою президента з боку еліти, звуження його політ. бази і, відповідно, зростання протестного потенціалу.

В результаті авторитарної консолідації змінювалася розстановка фінансово-пром. груп. Нові бізнес-групи, наближені до влади, ініціювали перерозподіл прав власності. Особливо активно це здійснювалося після 2012, і часто для цього залучалися правоохоронні та контрольні органи. Найбільше потерпав середній і малий бізнес. Частково саме з цим пов'язане фактичне припинення у 2012—13, попри відносну політ. стабільність, соціально-екон розвитку (про це свідчить, зокрема, динаміка ВВП, див. табл. 18).

Таблиця 18. **Поквартальна динаміка ВВП України у 2011—2013 роках (% до аналогічного періоду попереднього року)**

Рік	1-й квартал	2-й квартал	3-й квартал	4-й квартал	У цілому за рік
2011	105,1	103,9	106,5	105,0	105,2
2012	102,5	103,1	98,7	97,7	100,3
2013	98,8	98,7	98,8	103,3	100

Дж.: Державний статистичний комітет України.

Станом на 2013 склалася ситуація, коли, здавалось би, сусп-во змирилося з авторитарними діями режиму В.Януковича, за умов проєвроп. курсу країни. Однак різка зміна цього курсу восени 2013 порушила крихкий компроміс, а застосування до учасників акцій протесту насилля викликало протидію.

Україна між Росією та ЄС. Реінтеграція пострад. простору була одним із провідних напрямів зовн. політики Росії з поч. 2000-х рр. Для цього використовувались екон. слабкість колиш. республік СРСР та їхня залежність від рос. економіки, незавершеність демократ. трансформацій, що призводила до хронічної політ. та соціально-екон. нестабільності, незрілість політ. к-ри еліт і самих сусп-в, здійснювалося роздмухування внутр. конфліктів тощо. У реінтеграційних планах РФ Україна посідала ключове місце. Першим суттєвим кроком до участі в рос. проектах стала вимушена згода Президента України Л.Кучми у лютому 2003 приєднатися до Єдиного екон. простору (ЄЕП) РФ, Білорусі, Казахстану. Однак і тоді принциповою позицією України була відмова утворювати будь-який наднац. керівний орган. Майдан 2004 перекреслив усі плани втягування України до ЄЕП.

Наступних 5 років Росія була змушена розвивати свої інтеграційні проекти без України (насамперед Митний союз з Білоруссю та Казахстаном), намагаючися при цьому гальмувати її європ. та євроатлантичну інтеграцію. Не справдилися рос. сподівання і з обранням Президентом України у лютому 2010 В.Януковича, який у ході виборчої кампанії позиціонував себе як пророс. кандидата. Хоча після перемоги на виборах він був готовий інтенсифікувати двосторонні відносини (це відобразилося в Харків. угодах 2010), однак опирався вступу до ініційованих Росією союзів і просторів, оскільки прагнув залишити повноту влади у своїх руках. А задля переобрання на виборах 2015 В.Янукович узяв курс на підписання Угоди про асоційоване членство та зону вільної торгівлі з ЄС.

Оскільки політ. режим В.Януковича виказував стійкі авторитарні тенденції, Росія була впевнена, що ЄС не підпише угоду, навіть попри її тех. готовність. Однак улітку 2013 стало зрозуміло, що Брюссель має наміри підписати угоду, тому що розглядає асоціацію як інструмент, здатний загальмувати сповзання України до авторитаризму. Відповідно із серпня Москва розгорнула потужний тиск на укр. кер-во, а також бізнес-кола (шляхом закриття ринків збуту) та сусп-во (через російські ЗМІ та пророс. орг-ції) з гострою критикою асоціації з ЄС, щоб не допустити підписання угоди на Вільнюському саміті. У серпні 2013 в укр. ЗМІ був оприлюднений документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес», підготовлений академіком РАН С.Глазьєвим на-

чебто за дорученням вищого політ. кер-ва Росії (автентичність документа опосередковано підтверджували пророс. укр. політики, однак указували на його неофіц. характер). У ньому було запропоновано план системного тиску на укр. владу, бізнес і сусп-во.

З вересня 2013 спостерігалась активізація міждерж. відносин між Росією та Україною. Проходили як зустрічі на найвищому політ. рівні, в ході яких В.Путін не лише переконував В.Януковича не підписувати угоду з ЄС, а й вимагав приєднати Україну до Митного союзу, так і неформальні зустрічі з політ. та бізнес-елітами. Переговори мали напружений характер, на них навіть відкрито лунали погрози. Це змусило укр. кер-во нарешті звернути увагу на безпековий сектор, проте було вже запізно.

Під час зустрічі 9 листопада 2013 рос. президент уже висунув В.Януковичу ультиматум. Голова тимчасової слідчої комісії Верховної Ради із приводу протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану Г.Москаль зазначав у вересні 2014: «Я знайшов людину, яка була присутня на закритих нарадах Януковича наприкінці минулого року. Зустрівся з цією людиною в Москві, і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада (2013. — *В.Г.*) і повернення в Україну Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це викличе новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально таке: "Якось із майданом і революцією ми справимося". Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя... Про цей ультиматум Путіна прекрасно знали Якименко, Захарченко та інші наближені до Януковича особи, які зараз ховаються у Москві. Про це мали знати в СБУ, Службі зовнішньої контррозвідки (так у документі. — *В.Г.*). Тобто ця ситуація не звалилася на країну кілька місяців тому як сніг на голову, вона була відома давно. Проте ті, хто міг попередити про неї, змовчали...»

Отже, В.Янукович поступився, і Москва начебто досягла мети. Після відмови укр. президента підписувати Угоду про асоціацію з ЄС під час саміту у Вільнюсі (Литва) Росія розгорнула програму екон. підтримки режиму В.Януковича. Вже 17 грудня між Україною і РФ були підписані 15 угод, зокрема про надання кредиту в 15 млрд дол. США (3 млрд дол. США — 2013, 12 млрд дол. США — протягом 2014), зняття торг. обмежень протягом 2013—14, знижку на газ з 406 дол. США за 1 тис. $м^3$ у 4-му кварталі 2013 до 268,5 дол. США у 1-му кварталі 2014 тощо. Разом із тим не було підписано «Угоду про стратегічне співробітництво», яка мала стати проміжним етапом приєднання України до Митного союзу. Очевидно, це було лише справою часу, однак Євромайдан змінив хід подій.

Революція гідності

Потужний спалах сусп. активності кінця 2013 — 2014 як реакція на зовнішньополіт. дії влади, що загрожували втратою державності, пройшов кілька етапів.

Мирний протест 21—29 листопада 2013 став прямою реакцією політично активних громадян, з одного боку, та опозиційних політ. сил, з іншого, на рішення КМ України від 21 листопада призупинити укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом та про відновлення «активного діалогу» з Росією та ін. д-вами Митного союзу щодо пожвавлення торговельно-екон. зв'язків. До протестів закликали громад. активісти та медійники. Уже пізно ввечері 21 листопада на столичному Майдані Незалежності зібралося бл. 1,5 тис. осіб. Наступного дня протестні акції розгорнулися в ін. регіонах країни.

Опозиційні сили із самого початку спробували очолити протестний рух. Однак досвід попередніх опозиційних акцій показував, що сусп-во ставиться до них з недовірою, а влада опанувала інструментарій протидії їм із мінімальними репутаційними втратами. Попри те, що «Батьківщині», «Свободі» та «УДАРу» вдалося провести 24 листопада масштабний мітинг, знакових політ. наслідків він не мав. Чинна влада почувалася впевнено, даючи можливість опозиціонерам висловлюватися з наболілих питань.

За таких умов громад. активісти відмежувалися від акцій опозиційних політ. сил, наголошуючи на тому, що вони виступають за європ. вибір України, безвідносно до парт. належності. Це привело до утворення двох центрів протестів — на Європ. площі сформувалося парт. наметове містечко, а на Майдані Незалежності — Євромайдан без політ. символіки. Такому розділенню сприяла і подвійна позиція чинної влади — рішення Кабміну частково розглядалось як спроба команди В.Януковича домогтися вигідніших умов при підписанні угоди про асоціацію (зокрема не випускаючи із в'язниці Ю.Тимошенко). Сам же укр. президент 26 листопада заявив, що «аплодує тим, хто вийшов за європейську інтеграцію».

Етап «мирного протистояння» розпочався 30 листопада (і тривав до серед. січня 2014). Перехід конфлікту на потужніший рівень відбувся не стільки внаслідок відмови В.Януковича підписувати угоду про асоціацію під час саміту ЄС у Вільнюсі, скільки через жорстоку нічну акцію з розгону протестувальників на Майдані Незалежності, яких було кілька сотень. Приводом для розгону стало «прохання» місц. властей звільнити місце для встановлення новорічної ялинки. Неадекватні дії правоохоронців кардинально змістили акцент у протестах із дотримання зовнішньополіт. вибору на проблему спротиву авторитаризму, що було слабкою стороною політ. режиму В.Януковича. Хоч останній публічно виступив із засудженням побиття мітингувальників, для влади пролунало кілька небезпечних сигналів. Дію правоохоронців на Майдані осудили 10 обласних рад, у т. ч. Донецька та Луганська (відповідні заяви були ухвалені й міськ. радами цих міст), із фракції Партії регіонів вийшли 2 депутати, подав у відставку голова Адміністрації Президента України С.Льовочкін (проте вона не була прийнята). Але гол. попередженням стала потужна акція протесту 1 грудня в Києві. В ній узяли участь від 500 тис. до 1 млн мешканців столиці. Вона об'єднала опозиційні та громад. протести в єдиний рух, який очолив Штаб нац. спротиву (його очільниками стали лідери опозиційних сил А.Яценюк, О.Тягнибок, В.Кличко). На Май-

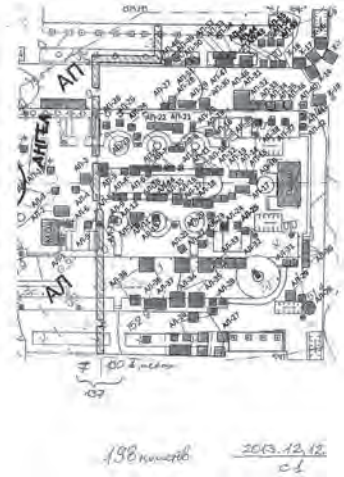

План табору на Майдані Незалежності. Уклав А. Дедишин у лютому 2014.

дані був утворений великий наметовий табір, захоплені Будинок профспілок та будівля Київ. міської держ. адміністрації.

Сусп. сплеск супроводжувався першими зіткненнями протестувальників із правоохоронцями. Зокрема, сутички відбулися під Адміністрацією Президента України. Опозиційні лідери намагалися утримати ситуацію від переходу спротиву до силового протистояння і повторити досвід «Помаранчевої революції». Як і 10 років тому, центром урегулювання політ. кризи спробувала стати Верховна Рада. Вже 3 грудня було винесене питання про відставку уряду М.Азарова, як за жорстокий розгін акції на Майдані, так і за порушення норм укр. законодавства, оскільки рішення про призупинення підписання угоди з ЄС та про активний діалог з РФ і Митним союзом напряму суперечило положенням Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України». Проте голосування провалилося — відставку підтримали лише 187 нар. депутатів.

Влада була впевнена, що втримає позиції. 9 та в ніч із 10 на 11 грудня були зроблені спроби силового розгону наметового містечка на Майдані (вони здійснювалися таким чином, щоб уникнути масового кровопролиття). Це лише загострило політ. обстановку — постало питання прямої відповідальності В.Януковича. Якраз 10 грудня відбувалося засідання «круглого столу», в якому взяли участь опозиційні лідери та В.Янукович у присутності трьох перших президентів України Л.Кравчука, Л.Кучми та В.Ющенка.

Тиск міжнар. спільноти на укр. владу запобіг силовому сценарію в грудні 2013. Це дало час протестному руху організаційно укріпитися. 22 грудня було проголошено створення Всеукр. об'єднання «Майдан», політ. метою якого було заявлено відставку В.Януковича. Навколо цієї мети об'єдналися різноманітні сусп. групи — від ліберально налаштованої інтелігенції, що орієнтувалася на європ. демократ. цінності, і до праворадикальних угруповань, деякі з останніх сповідували крайню націоналістичну чи навіть расистську ідеологію. Євромайдану надавали допомогу прості громадяни та бізнесові кола, як середній та малий, так і великий бізнес. Специфічною формою протестної боротьби став «Автомайдан» — громадяни на власному приватному транспорті блокували будівлі органів влади, правоохоронних органів, помешкання високопосадовців, переслідували рух мобільних груп міліції тощо. Розгортання протестного руху посилювала й екон. стагнація — Євромайдан давав надію і привертав до себе соціально вразливі верстви населення (пенсіонери, безробітні, низькооплачувані категорії робітників). Проте рушієм і обличчям Євромайдану все ж таки була молодь, яка була народжена в економічно кризових 1990-х і виросла у політично нестабільних 2000-х рр. Авторитарна стабілізація ситуації В.Януковичем після 2010 створювала для молоді гнітючу атмосферу, незалежно від її ідеологічних симпатій, а зовнішньополіт. розворот у бік Митного союзу викликав відчуття, що її позбавили майбутнього.

Етап силового протистояння почався після ухвалення 16 січня у парламенті (з явним порушенням регламенту та процедури) низки законів, спрямованих на посилення репресій щодо протестного руху. Зокрема, ними передбачалося:

- запровадження кримінальної відповідальності за екстремістську діяльність, включаючи виготовлення, зберігання та поширення екстремістського контенту (останній трактувався досить широко), та за наклеп (насамперед для ЗМІ);
- спрощення процедури зняття депутатської недоторканності;
- введення в дію заочного кримінального провадження;
- для громад. орг-цій вводився статус «іноземних агентів» (недерж. орг-ції, які отримували іноз. гранти, мали проводити особливу процедуру реєстрації, для них вводилися спец. умови оподаткування);
- ускладнення процедури організації та проведення масових акцій;
- введення заборони на рух в автоколонах, на використання касок і масок, що закривали обличчя;
- заборона на блокування доступу до помешкань;
- посилення відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу держ. інформаційних ресурсів;
- введення продажу сім-карток мобільного зв'язку лише за умов надання паспортних даних;
- посилення відповідальності за заклики до повалення конституційного ладу тощо.

Ухвалення цих законів, що отримали назву «диктаторських», радикалізувало ситуацію. Зволікання створювало загрозу для учасників акції протесту, оскільки влада отримала більше законних повноважень для придушення Євромайдану. Одночасно із владних структур звільнилися посадовці, які виступали проти силового сценарію врегулювання політ. кризи, — у відставку подали глава Адміністрації Президента України С.Льовочкін, прес-секретар Президента України Д.Чепак, директор Нац. ін-ту стратегічних досліджень А.Єрмолаєв, командувач Сухопутних військ Г.Воробйов. Увечері 19 січня Євромайдан перейшов у наступ — після традиційного Нар. віча (відбувалося щонеділі) частина протестувальників вирушила до будівлі Верховної Ради з вимогами скасувати закони від 16 січня. Шлях їм перегородили спецпризначенці — на вул. Грушевського відбулися силові зіткнення. Відтоді жорсткі протистояння між мітингувальниками та силовиками стали відбуватися постійно. 22 січня на вул. Грушевського були застрелені 3 мітингувальники — С.Нагоян, Р.Сеник, М.Жизневський.

Учасники Революції гідності нищать пам'ятник Леніну. 8 грудня 2013.

Щоб ускладнити владі можливість стягувати спецпризначенців до столиці, Рада Майдану ініціювала активізацію протестних акцій у регіонах. Протягом кількох днів у 7 областях було захоплено 7 держ. адміністрацій. Там, де зробити цього не вдалось, організовувалися акції протесту, в ряді регіонів відбулися зіткнення між прихильниками та противниками Майдану, останнім зазвичай сприяли місц. власті.

Вуличні бої в центрі столиці активізували політ. діалог. Влада створила робочу групу із врегулювання кризи, яку очолив секретар Ради нац. безпеки та оборони України А.Клюєв. Проте переговори з лідерами опозиції, які виступили з вимогами відставки Кабміну, перевиборів президента та скасування «диктаторських законів», були безрезультатними. Натомість уряд прийняв рішення розширити повноваження органів внутр. справ при розгоні масових протестів. Утім наприкінці січня 2014 намітився певний прогрес у політ. врегулюванні. 28 січня парламент відправив у відставку М.Азарова, в. о. прем'єр-міністра став 1-й віце-прем'єр С.Арбузов. Були скасовані «диктаторські закони». На порядок денний був винесений також законопроект про амністію учасників протестів. Однак застосування амністії було пов'язане зі звільненням мітингувальниками будівель органів держ. влади. Депутатський корпус вагався, оскільки вимогою часу було проведення амністії без додаткових умов. В.Януковичу довелося особисто прибути до Верховної Ради, щоби переконати нар. депутатів ухвалити його законопроект.

Протистояння на вулиці М. Грушевського. Січень 2014.

Лютнева революція. Ухвалені рішення сприяли тому, що в 1-й пол. лютого спостерігався суттєвий спад напруги, хоча спорадичні зіткнення силовиків і протестувальників продовжувались. Однак обидві сторони готувалися до нового спалаху протистояння. 18 лютого мала відкритися нова сесія Верховної Ради, на якій потрібно було ухвалити рішення щодо подальших дій для врегулювання політ. кризи, зокрема можливості повернення до парламентсько-президентської форми правління. Опозиція планувала масштабну акцію біля Верховної Ради — це мало стати своєрідним символом наступу на владу. Проте остання не лише не збиралася здавати позиції, а й сама планувала перейти в наступ. Так, протягом 1-ї половини дня 18 лютого у вуличних зіткненнях була розгромлена частина сотень Майдану, яка висунулася в урядові квартали. При цьому силовики (яким також допомагали «тітушки») застосовували не лише спецзасоби (сльозогінний газ, світлошумові гранати, травматичну зброю тощо), а й подекуди стрілец. зброю. Останню, хоча, звісно, у меншому масштабі, застосовували і протестувальники. У підсумку до вечора 18 лютого силовики повернули контроль над будівлями «Українського дому» та Жовтневого палацу і розпочали штурм наметового містечка на Майдані. Для ускладнення логістики протестувальників була зупинена робота метро, а співробітники держ. автоінспекції намагалися обмежити рух автомобілів у напрямку центру. Спецпризначенці спробували захопити гол. осередок Євромайдану — Будинок профспілок. У ньому спалахнула пожежа — мітингувальникам довелося проводити термінову евакуацію людей, включно з пораненими. Своєю чергою, протестувальники знову захопили будівлю Київ. міськ. держ. адміністрації і закликали прихильників приєднатися на захист Євромайдану (у кількох західноукр. регіонах знову були захоплені будівлі обласних держ. адміністрацій, крім того, розпочалися захоплення арсеналів зброї у місц. управліннях СБУ та МВС).

Силовикам не вдалося подолати протестувальників — наметове містечко на Майдані встояло, проте його площа істотно скоротилася. В ході боїв 18—19 лютого загинули 36 осіб. Під час нічних переговорів В.Янукович запропонував лідерам опозиції капітулювати. За даними Ген. прокуратури України, Президент України вів телефонні консультації з В.Путіним, коли в резиденції останнього перебував колиш. Прем'єр-міністр України М.Азаров. 19 лютого голова СБУ О.Якименко заявив про початок проведення антитерористичної операції на території України. Це означало, що влада взяла за основу силовий сценарій: проти протестувальників по всій країні мала бути застосована сила, в т. ч. армійські підрозділи. Міністр оборони П.Лебедєв віддав наказ висунутися на Київ повітряно-десантним частинам із Миколаїв. та Дніпроп. областей. При цьому у відставку подав нач. Ген. штабу — головнокомандувач ЗС України В.Замана.

Бої в центрі укр. столиці отримали великий міжнар. розголос. Світ. лідери чітко висловили позицію щодо недопустимості застосування сили і про відповідальність політ. кер-ва України. До Києва вирушили міністри закордонних справ Польщі, Франції та Німеччини, свого представника надіслала і Росія. Водночас почала руйнуватися парламентська більшість — про вихід із Партії регіонів заявили нар. депутати В.Атрошенко, Ю.Благодир, В.Бондар. 19 депутатів (позафракційні та члени фракції Партії регіонів) виступили із заявою про необхідність припинити кровопролиття та врегулювати протистояння мирним шляхом. Із засудженням силового протистояння публічно виступив один із ключових спонсорів Партії регіонів — Д.Фірташ.

В умовах потужного зовн. та внутр. тиску В.Янукович почав вагатися. Антитерористичну операцію не було розпочато. Ввечері 19 лютого відновилися переговори опозиції із президентом, на яких було досягнуто домовленості про перемир'я.

Розв'язка настала 20 лютого — зранку протестувальники, намагаючися відновити площу території, яку займав Євромайдан до 18 лютого, просунулися вгору по вул. Інститутській. Там по них був відкритий вогонь зі стрілец. зброї, також вівся снайперський обстріл. Під час бою загинули 53 особи (49 майданівців та 4 працівники органів внутр. справ). Це вразило як

країну, так і світ. Політ. режим В.Януковича почав руйнуватись. Уже через кілька годин після трагедії на вул. Інститутській голова Київ. міськ. держ. адміністрації В.Макієнко виступив із заявою про вихід із лав Партії регіонів, про засудження дій влади і взяття на себе відповідальності за життєдіяльність Києва. Зокрема, він видав наказ про відновлення роботи метро та зняття постів держ. автоінспекції, що блокували під'їзди до центра столиці.

На 15.00 було призначено позачергове засідання Верховної Ради, на якому мала розглядатися й конституційна реформа. Кер-во фракції Партії регіонів намагалося зірвати його проведення. Проте ці дії були безуспішними. Розвал пропрезидентської більшості прискорився. Із фракції вийшли 6 депутатів-мажоритарників із Закарпаття. А 12 нар. депутатів, у т. ч. ті, які входили до фракції Партії регіонів, звернулися до силовиків із вимогою не виконувати злочинних наказів і дотримуватися присяги народу України. Парламент спромігся розпочати роботу лише о 18.00. На цей час уже було відомо, що переговори лідерів опозиції та В.Януковича за посередництвом іноз. посередників результатів не дали — президент, ще сподівався втримати ситуацію. У таких умовах Верховна Рада ухвалила 236-ма голосами (серед яких було 35 із фракції Партії регіонів) постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей», в якій прямо вказувалося правоохоронцям не застосовувати зброю проти мітингувальників, заборонялося проведення антитерористичної операції, Мін-ву оборони наказувалося повернути військ. підрозділи до пунктів їх постійної дислокації, Ген. прокуратурі наказувалося провести термінове розслідування. Цей документ не мав юрид. сили в рамках діючої на той час Конституції, однак чітко визначив, що В.Янукович не зможе прикривати свої дії рішеннями парламенту і у подальшому може відбутися лише повна узурпація влади. Про це ж свідчить і позиція тогочасних очільників силових структур. Так, у ніч на 21 лютого у відставку через незгоду із втягуванням ЗС України в політику подав заст. нач. ген. штабу Ю.Думанський. А вранці до будівлі Верховної Ради були введені кілька десятків бійців Внутр. військ МВС з автоматичною зброєю (начебто для охорони парламенту).

Протягом ночі з 20 на 21 лютого на переговорах влади та опозиції було підготовлено проект «Угоди про врегулювання кризи в Україні», яка передбачала повернення до парламентсько-президентської республіки, проведення дострокових президентських виборів, утворення нового коаліційного уряду. Вона була винесена на розгляд парламенту та Ради Майдану. Якщо депутати в цілому її підтримали, то протестувальників був вимушений умовляти міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський, який заявив: «Якщо ви це не підтримаєте, у вас буде надзвичайний стан, буде армія. Ви всі помрете». У підсумку Рада Майдану підтримала угоду із застереженнями про недопустимість появи в новому уряді осіб, причетних до насильницьких дій стосовно протестувальників.

Близько опівдня із заявою щодо врегулювання політ. кризи виступив В.Янукович. Після цього почалося відведення силовиків зі столиці. А о 16.00 було поширено інформацію щодо підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні» В.Януковичем, А.Яценюком, В.Кличком, О.Тягнибоком. Її засвідчили міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмаєр, міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський, керівник департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е.Фурньє. Представник Росії В.Лукін засвідчувати документ відмовився. За годину запрацювала Верховна Рада, яка ухвалила повернення до Конституції 2004 та відправила у відставку голову МВС України В.Захарченка (хоча до підписання конституційних змін В.Януковичем цього робити не мала права). Також були ухвалені рішення щодо недопущення переслідування мітингувальників та внесені зміни у Кримінальний кодекс, що дало можливість звільнити Ю.Тимошенко.

Якщо для політ. еліт компроміси, зафіксовані в угоді, перевищували їхні сподівання, то для революційно налаштованих мас, вражених розстрілами людей у центрі столиці, цього було недостатньо. Вони наполягали на негайній відставці В.Януковича. Символічною стала відмова Майдану підтримати лідерів опозиції, котрі пропонували погодитися на угоду, яка відобразилася в емоційній промові сотника «Самооборони Майдану» В.Парасюка: «...Ніякий Янукович ніякий цілий рік не буде Президентом. Завтра до 10-ї години він має піти геть... якщо ви завтра до 10-ї години ранку не виступите із заявою, щоб Янукович пішов у відставку, ми йдемо на штурм зі зброєю». Тим часом стало відомо, що В.Янукович полишив Київ і вилетів до Харкова. З початком нової доби квартал, де розташов. вищі органи влади, перейшов під повний контроль протестувальників.

Центр політичного життя перемістився у Верховну Раду. 22 лютого було переобрано кер-во парламенту (В.Рибак та І.Калетник подали у відставку), новим спікером став О.Турчинов. Засновуючись на тому, що «неможливо встановити знаходження Президента України», Верховна Рада ухвалила рішення про остаточне введення в дію Конституції 2004. Згодом була ухвалена постанова «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні», в якій О.Турчинову доручалося координувати роботу Кабінету Міністрів. Були прийняті й кадрові рішення — в. о. очільника МВС став А.Аваков, ген. прокурор В.Пшонка був відправлений у відставку. Увечері парламент прийняв постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», яка призначала в. о. Президента України О.Турчинова та визначала дату проведення позачергових виборів — 25 травня.

Того ж дня в Харкові був проведений З'їзд депутатів усіх рівнів пд.-сх. областей України, АР Крим і Севастополя. Як і з'їзд листопада 2004 в Сєвєродонецьку, він мав на меті надати В.Януковичу підстави для повернення до влади, спираючись на прихильний електорат і політ. еліти пд. та сх. України. У з'їзді взяли участь рос. чиновники — голови к-тів із міжнар. справ Ради Федерації та Держ. думи РФ О.Пушков та М.Маргелов, губернатори прикордонних з Україною рос. областей. Попри гостру риторику

цей захід не мав жодних наслідків. Сам В.Янукович на з'їзд так і не прибув, натомість він вирушив у Донец. обл. Звідти В.Янукович та його оточення, за даними Ген. прокуратури України, були вивезені рос. вертольотами на територію Росії. Наступного дня військово-транспортним літаком В.Янукович повернувся на укр. територію — у Крим, на авіац. базу Чорномор. флоту РФ в смт Гвардійське Сімферопольського р-ну. А 24 лютого на військ. кораблі Чорномор. флоту РФ знову повернувся до Росії. Його переміщення відображали коливання у підходах до укр. питання в рос. кер-ві.

Політ. режим В.Януковича під тиском Євромайдану впав. Укр. сусп-во не дало розгорнути рух д-ви з європ. на євразійський напрямок. Проте водночас це створило можливості для спалаху сепаратизму та збройної агресії Росії проти України.

Російська анексія Криму

Втеча в лютому 2014 В.Януковича та його відсторонення від влади означали, що Україна остаточно виходить з-під рос. впливу. Перед Росією постала дилема: змиритися з крахом свого імперського проекту чи вдатися до військ. агресії. Вибір керманичів РФ був зроблений на користь агресивних дій проти нової України.

Політичний та соціально-економічний клімат у Криму 2010—2013. За роки, що безпосередньо передували рос. окупації, на п-ові відбувалися кардинальні зміни у суспільно-політ. сфері. З одного боку, в Криму, як і по всій Україні, після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010 спостерігалося поступове посилення авторитаризму влади. З другого, — на відміну від більшості регіонів, де нові владні команди зазвичай формувалися із місц. еліт, крим. політики були жорстко відсунені на другорядні ролі.

Мечеть Ар-Рахма в Києві. Збудована 1996—2012.

На президентських виборах 2010 абсолютну підтримку крим. електорату отримав В.Янукович: у 2-му турі по АР Крим він набрав 78,24 % голосів проти 17,31 % у Ю.Тимошенко, при 3,23 % виборців, які проголосували «проти всіх», а у м. Севастополь — 84,35 %, 10,38 та 4,36 % відповідно. Більші показники В.Янукович отримав лише у Донец. (90,44 %) та Луган. (88,96 %) областях. У березні 2010 головою РМ АР Крим було призначено В.Джарти — одну з найбільш довірених осіб В.Януковича, який мав великий вплив серед «регіоналів».

Команда В.Джарти на п-ові домагалася повної лояльності місц. еліт. 17 березня 2010 був змушений подати у відставку голова ВР АР Крим А.Гриценко, який обіймав цю посаду з 2006 (користуючися підтримкою місц. еліти, він проводив досить зважену і гнучку політику у відносинах із центром, вступаючи у ситуативні союзи з різними політ. силами). Наступного дня А.Гриценко був призначений головою Херсон. обласної держ. адміністрації, але за 3 місяці його було звільнено.

Протягом 2010 команда В.Джарти збільшувала вплив на п-ові, насамперед у силових структурах. На місц. політ. сили здійснювався тиск, щоби змусити їх або приєднатися до партії влади, або ж координувати з нею свої дії. Це викликало спротив навіть у найближчих союзників регіоналів. Так, голова крим. осередку КПУ Л.Грач, політик всеукр. рівня, намагався організувати акції протесту проти антидемократ. дій нової управлінської команди та безуспішно поставити питання у парламенті АР Крим щодо відставки В.Джарти (приводом для цього стало усунення представників КПУ з уряду автономії). КПУ на той час входила у ВР України разом із Партією регіонів і Блоком В.Литвина до «Коаліції стабільності та реформ» і не мала посад міністрів.

Завдяки прямому тискові та використанню адм. ресурсу Партія регіонів України на місц. виборах жовтня 2010 здобула безумовну перемогу, набравши 48,93 % голосів виборців за свій парт. список і перемігши у 48 із 50 мажоритарних округів. Проти антидемократ. дій влади виступали синхронно непримиренні політ. супротивники: Блок Юлії Тимошенко, Прогресивно-соціаліст. партія України Н.Вітренко, Нар. рух України, Союз лівих сил, КПУ. Спочатку із пресингом влади зіткнулися і пророс. політ. сили, зокрема гальмувалася перереєстрація партії «Авангард» як партії «Русское единство». Її лідеру С.Аксьонову вдалося домовитися з командою В.Джарти, ставши «молодшим» партнером Партії регіонів України в Криму. Як наслідок, у вересні 2010 «Русское единство» було зареєстроване Мін-вом юстиції України. За підсумками виборів ця політ. сила отримала 3 депутатських мандати у крим. парламенті.

Перемога на місц. виборах Партії регіонів додала впевненості центру, і тиск на місц. еліти посилився. У грудні 2010 від посади керівника крим. орг-ції КПУ був усунутий Л.Грач. А в січні 2011 був заарештований А.Гриценко, за офіц. приводом — у рамках боротьби з корупцією, а по суті — з метою приборкання крим. політикуму. Він був звільнений через рік і два місяці з умовним терміном.

Після смерті В.Джарти політ. тиск на місц. еліти дещо послабився. Призначення головою уряду АР Крим менш впливового серед «регіоналів» А.Могильова (який до того обіймав одну із ключових посад у КМ України — міністра внутр. справ) означало, що центр задовольняє політ. статус-кво, який склався на п-ові. Своєрідним завершенням цього процесу стали парламентські вибори 2012. Із 10-ти мажоритарних округів висуванці Партії регіонів виграли у 9-ти (утримати «свій» округ вдалося лише Л.Миримському, лідеру партії «Союз»). При цьому місц. еліти були відсунені на другорядні ролі. Так, представники крим. політикуму Р.Темиргалієв та О.Ковітіді (2014 вони стали одними з лідерів сепаратистів) мали йти на мажоритарних округах від Партії регіонів, однак на парт. конференції у червні 2012 несподівано домовленості були порушені і їх перевели у парт. список (на малоперспективні 151 та 178 місця відповідно).

Отже, за 2010—12 у Криму командою В.Януковича була сформована жорстка керівна вертикаль, що спиралася на силовий потенціал центру. До цього додавався контроль і над місц. радами. Таким чином, порушення балансу відносин автономія—центр, який склався в Криму із серед. 1990-х рр., і нехтування принципами представницької демократії призвели до утворення в автономії політ. системи, жорсткої всередині, але нестійкої перед зовн. викликами.

Тим часом крим. населення, далеке від політики, потерпало 2010—13 від тих самих екон. негараздів, як і пересічні громадяни в ін. регіонах України. Однак у суспільно-політ. вимірі очікування проросійськи налаштованих кримчан спочатку виправдовувалися. Цьому сприяли укладення Харків. угод із Росією (якими, зокрема, передбачалася пролонгація перебування Чорномор. флоту РФ у м. Севастополь), символічні дії влади у мовному питанні (В.Джарти від самого початку порушив питання щодо надання в Криму рос. мові статусу регіональної), декларації центр. влади щодо розширення російсько-укр. культ. та екон. зв'язків тощо. Це відбилося й на громад. думці. Так, за результатами соціологічних опитувань Центру ім. О.Разумкова 2011 спостерігалося зниження сепаратистських настроїв серед крим. населення: 2009 р. 32,3 % опитаних жителів Криму виступали за вихід зі складу України і приєднання до РФ, 2011 соціологи зафіксували зниження цього показника до 24,4 %, знизилася і кількість прихильників ідеї рос. нац. автономії у складі України з 19,5 до 2,3 %. Водночас значно збільшилася частка тих, хто виступав за розширення автономії Криму у складі України.

2010—11 центр. влада взяла курс на активізацію соціально-екон. розвитку регіону. За ініціативи В.Джарти фахівцями Нац. ін-ту стратегічних досліджень була розроблена «Стратегія економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011—2020 рр.» (затверджена крим. парламентом у грудні 2010). Вона передбачала глибоку модернізацію курортно-туристичної галузі (розширення спектра діяльності з метою завантаження відповідної інфраструктури не тільки протягом традиційного для Криму літнього сезону). Водночас із метою запобігання утворенню моногалузевої структури економіки пропонувалося розвивати сучасний агропром. комплекс, модернізувати пром. сектор (включаючи освоєння паливно-енергетичних ресурсів шельфу Чорного моря) і ефективніше використовувати транзитно-транспортний потенціал п-ова. До розробки «Стратегії...» спочатку В.Джарти долучив рос. академіка С.Глазьєва, проте згодом той був відсторонений від роботи (суперечності виникли щодо оцінки ролі Росії в розвитку п-ова).

Таблиця 19. **Інвестиції в основний капітал (матеріальні активи) АР Крим**

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
Млн грн	5536	6781	16 256	17 892	14 997
% до попереднього року	63,9	122,4	239,7	110,1	83,8

Дж.: підготовлено на основі даних Державного статистичного комітету України.

Зусилля В.Джарти дали результати. Вже з 2010 спостерігалося зростання інвестицій у Крим, за 2011 обсяг інвестицій в осн. капітал виріс у 2,3 раза (табл. 19). 2010—13 АР Крим стабільно входила до першої п'ятірки укр. регіонів за обсягом інвестицій у матеріальні активи. Переважно вони йшли у паливновидобувний сектор.

Активізувалися в Криму й укр. фінансово-пром. групи. Компанія «Систем Кепітал Менеджмент» (Р.Ахметов) мала проекти у паливно-енергетичному секторі («ДТЕК Крименерго»), машинобудуванні та металургії (Керченський стрілочний і Керченський металургійний з-ди), інфраструктурі (компанія «Авліта» намагалася реалізувати плани створення у Севастополі вантажного глибоководного порту), у рекреаційно-курортному секторі тощо. «DF Group» (Д.Фірташ) розвивала титанову пром-сть. Проект із буд-ва сонячних електростанцій реалізовували компанії, пов'язані з братами Клюєвими: у Криму були побудовані 5 сонячних станцій, включно з найбільшою у світі «Перово» — потужністю 105,5 МВт. Проекту сприяли численні держ. пільги та «зелений тариф», який дотував вир-во сонячної електроенергії. Режим найбільшого сприяння в Криму мали проекти, що реалізовувалися компаніями, близькими до родини В.Януковича. Так, «МАКО холдинг» (бенефіціар — О.Янукович) будував елітну нерухомість у *Балаклаві.* Тоді як рос. бізнес, що намагався працювати в Криму, стикався із певними проблемами (втім, як і будь-який великий бізнес, не наближений до влади). Значного розголосу набуло рейдерське захоплення пансіонату «Море», що належав рос. підприємцеві О.Лебедєву.

Крим та Євромайдан. Мірою наростання напруги у міждерж. відносинах з Росією навколо асоційованого членства України в ЄС у Криму спостерігалося посилення рос. активності. Яскравим прикладом стала спроба повернення до Криму колиш. президента Ю.Мєшкова (спочатку крим. суди винесли рішення про його депортацію, але в серпні 2013 Вищий Апеляційний Суд України дозволив його перебування на укр. території). Однак загалом суспільно-політ. ситуація на п-ові залишалася стабільною.

Події Євромайдану в Києві негативно сприймалися в Криму. Кримчани брали участь у столичному Антимайдані, а місц. «Беркут» був задіяний у протистояннях із майданівцями. У той же час на вулицях крим. міст було досить спокійно.

Суспільно-політ. ситуація на п-ові загострилася несподівано. Центром спочатку став Севастополь, де 23 лютого відбувся масовий мітинг під пророс. гаслами, на якому «народним мером» було проголошено О.Чалого, місцевого бізнесмена з рос. громадянством. Наступного дня голова Севастопольської міської держ. адміністрації В.Яцуба подав у відставку (ця заява була задоволена лише 7 березня, функції в. о. голови виконував Ф.Руба-

нов), а на сайті відомства з'явилася заява про незаконність обрання О.Чалого та визнання нової влади в Києві. Однак спроба правоохоронців заарештувати О.Чалого не вдалася через протидію мітингувальників. Тому влада вдалася до компромісу: Севастопольська міськрада створила для О.Чалого окрему структуру «Севастопольське міське управління із забезпечення життєдіяльності міста», його також було призначено головою «координаційної ради» з невизначеними повноваженнями. Того ж вечора на флагштоках поряд із будівлею міськради з'явилися рос. прапори. А одним із перших рішень О.Чалого була відмова виконувати наказ міністра МВС України А.Авакова про ліквідацію підрозділу «Беркут», натомість було прийнято рішення про створення «спеціального муніципального підрозділу міліції "Беркут"».

Далі ескалація перекинулась у *Сімферополь.* Рос. та крим. ЗМІ, які й до цього висвітлювали Євромайдан у негативному світлі, посилювали тривожність населення чутками про «українських фашистів», котрі найближчим часом приїдуть тероризувати населення п-ова. Також далися взнаки і поспішні дії революц. влади. Так, проти нової України було використане рішення парламенту щодо скасування скандального мовного закону Ківалова—Колісніченка. Те, що воно було заветовано в. о. президента О.Турчиновим, уже не зіграло ролі, рос. пропаганда про «заборону російської мови націоналістами» робила свою справу. Контрастним порівняно з ін. регіонами було і ставлення місц. населення до учасників Антимайдану (навіть попри відомості про його проплачений характер) і крим. правоохоронців. На п-ові вони сприймалися з пошаною. 22 лютого до Криму з Києва повернулися співробітники спец. роти Внутр. військ АР Крим та «Беркуту», і цього ж дня відбулося поховання двох військовослужбовців, які загинули під час останніх боїв на Майдані.

Початок російської агресії під прикриттям сепаратизму. Згідно зі свідченнями місц. лідерів сепаратистів предметні розмови з рос. емісарами про відокремлення Криму від України розпочалися ще в серед. січня 2014 — їхніми ініціаторами виступили рос. підприємець К.Малофєєв і член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д.Саблін, які супроводжували в Криму експозицію правосл. святинь «Дари волхвів». За інформацією рос. «Нової газети» на поч. лютого 2014 за ініціативи К.Малофєєва до Адміністрації Президента РФ була передана аналітична записка, в якій обґрунтовувалася необхідність окупації частини укр. території (К.Малофєєв заперечує, що він має якесь відношення до цього документа). В серед. лютого 2014 від розмов перейшли до дій, а саме: почали розгойдувати політ. ситуацію, вимагаючи відставки «донецького уряду автономії». Водночас самі ж крим. сепаратисти визнають, що вони виконували другорядні ролі (напр. збирали проплачені антиукр. мітинги) — головну ж роль відігравали росіяни. Імовірно, заг. план був окреслений під час візиту 19—20 лютого до Москви голови парламенту АР Крим В.Константинова.

Російські окупанти без знаків розрізнення («зелені чоловічки») в Криму. Лютий — березень 2014.

На території Крим. п-ова рос. війська перебували в рамках угод про базування Чорномор. флоту РФ. Згідно зі свідченнями, зібраними рос. журналістами, розмови серед рос. військовиків про плани анексії Криму почалися ще на поч. лютого. У заяві ВР України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» початок агресії Росії проти України датується 20 лютим, на підставі даних укр. спецслужб. Зокрема, в заяві зазначається: «Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму відповідно до Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин». Росія також починає відлік анексії Криму із 20 лютого — принаймні саме ця дата вказана на медалях, якими нагородили рос. військовослужбовців — учасників військ. операції в Криму. Втім рос. офіц. пропаганда змальовує зовсім ін. картину: зі слів В.Путіна, він задумався про можливе захоплення Криму 23 лютого, за підсумками наради щодо порятунку В.Януковича.

24 лютого до Криму були перекинуті додаткові рос. військ. підрозділи, зокрема повітряно-десантні війська, які відразу зняли знаки розрізнення з форми. На територію п-ова хлинув потік учасників рос. парамілітарних і військово-патріотичних орг-цій.

Кремль зволікав до останнього, щоб не викривати своєї причетності до дестабілізації ситуації на п-ові. 26 лютого було скликано позачергову сесію ВР АР Крим, яка не відбулася через масові зіткнення перед будівлею парламенту. Проукр. сили спромоглися зібрати понад 10 тис. прихильників, яким протистояли кілька тисяч пророс. активістів. У такій ситуації ледь вдалось уникнути масового кровопролиття, хоч і загинули дві особи, які були затоптані в натовпі.

Москва не могла зволікати, оскільки ситуація в Києві поступово стабілізувалась і події розгорталися за сценарієм 2004, коли після Майдану і переголосування 2-го туру президентських виборів протягом місяця напруга в країні спала. Провал позачергової сесії крим. парламенту спонукав рос. кер-во до активніших дій. Поворотним моментом стало 27 лютого 2014, коли рос. військовики без розпізнавальних знаків (у зх. та укр. ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками», оскільки Росія не визнавала їх своїми військовослужбовцями) заблокували будинок парламенту та РМ АР Крим у Сімферополі. Під дулами автоматів було проведено засідання депутатів автономії, на якому відбулася зміна керівника

уряду — ним став керівник партії «Русское единство» С.Аксьонов. Крім того, на 25 травня 2014 було призначено референдум про статус АР Крим. Тоді як рос. Держ. дума терміново внесла для вирішення крим. ситуації зміни до порядку включення до складу РФ нових суб'єктів.

Центр. укр. влада не визнала нелегітимну зміну влади в Сімферополі та Севастополі. Проте Київ так і не надіслав наказ військ. частинам про збройний опір. Про важкість прийняття відповідного рішення свідчить один із протоколів (від 28 лютого 2014) засідання Ради нац. безпеки та оборони України, оприлюднений на другу річницю початку агресії — 20 лютого 2016 (копія стенограми була оприлюднена на засіданні к-ту Верховної Ради з питань нац. безпеки та оборони, а згодом розміщена на його сайті, це надзвичайно показовий документ, водночас його не можна абсолютизувати, оскільки ситуація стрімко розгорталася, засідань Ради нац. безпеки та оборони України із крим. питання було кілька, тож робити остаточні висновки можна лише після вивчення всього корпусу документів). На той час нове кер-во д-ви було свідоме того, що відбувається рос. агресія (із загрозою вторгнення також до континентальної частини — на донец., харків. та київ. напрямках) і що місц. населення налаштовано переважно проросійськи. Було очевидно, що Росія, прикриваючи дії своїх військовослужбовців цивільними громадянами (навіть власними), намагається спровокувати укр. сторону на застосування насилля, щоб легітимізувати своє військ. втручання. Водночас на нову укр. владу з боку Росії здійснювався психологічний тиск: 27 лютого голова Держ. думи С.Наришкін телефонував О.Турчинову і погрожував від імені В.Путіна, що якщо загине хоч один рос. військовослужбовець, то укр. урядовців оголосять військ. злочинцями та переслідуватимуть по всьому світу.

Від застосування зброї Україну наполегливо відмовляли і її зх. партнери, які недооцінили агресивні наміри Росії, сподіваючися, що вона лише погрожує зброєю і вирішення конфлікту повернеться у політ. русло. Нове революц. кер-во також відчувало брак політ. легітимності для того, щоби взяти на себе відповідальність за жорсткі дії як проти рос. агресорів, так і проти сепаратистів. До того ж події у Криму розгорталися на тлі революц. повалення режиму В.Януковича: як констатував в. о. 1-го віце-прем'єра України В.Ярема, захоплення держ. установ у Криму відбувалися під приводом: «Коли у вас в Києві можна, чому в нас у Криму не можна захоплювати». Нарешті, були сумніви щодо лояльності силовиків до нової влади. З тексту вищевказаного протоколу Ради нац. безпеки та оборони України відомо, що вже на 28 лютого подали у відставку керівники Крим. та Севастопольського управлінь МВС. Водночас було незрозуміло, хто з тих, які не звільнилися, залишається вірним присязі. В. о. міністра оборони І.Тенюх, своєю чергою, підрахував, що є лише 5 тис. боєздатних військовослужбовців, яких можна надіслати до Криму, що з військ. погляду не мало сенсу. Із 15 тис. військовиків, які служили в Криму, готовими до виконання наказу про застосування зброї були до 2 тис. осіб. Тобто загалом Україна могла зібрати 7—8 тис. силовиків проти 20 тис. рос. військовослужбовців тільки Чорномор. флоту (для порівняння — двома місяцями раніше проти київ. Майдану були виставлені 11 тис. силовиків).

У тій ситуації Україні лишалося тільки апелювати до світ. співтовариства, зокрема до підписантів Будапештського меморандуму 1994. Вже 28 лютого ВР України прийняла звернення, в якому закликала РФ припинити агресивні дії, а інших держав-підписантів — підтвердити гарантії безпеки України. Крім цього, запрошувалися місії ОБСЄ та Ради Європи для перевірки дотримання прав громадян України всіх національностей і конфесій у Криму й у будь-яких ін. регіонах країни. За два тижні було прийняте ще одне звернення, в якому вимагалося від Росії припинити військ. агресію, а від держав-гарантів — «вжити практичних заходів, спрямованих на забезпечення територіальної цілісності та оборони України».

Сподівання на норми Будапештського меморандуму були марними. США та Велика Британія чітко висловилися на підтримку територіальної цілісності України і відповідно до норм Будапештського меморандуму провели зустріч 5 березня з в. о. міністра закордонних справ України А.Дещицею (запрошена Росія проігнорувала зустріч). Утім США та Велика Британія вказали на те, що де-юре документ не є угодою про надання гарантій безпеки. Ін. ядерні д-ви — Франція і Китай — трактували його положення так, що вони самі не загрожують Україні, проте не мають обов'язків змушувати треті д-ви виконувати меморандум. При цьому Франція заявила про підтримку України, а Китай утримався від будь-яких заяв. Росія взагалі не збиралася брати до уваги Будапештський меморандум, не обтяжуючи себе якоюсь фундаментальною аргументацією. Так, за логікою В.Путіна, після революції 2014 Україна не є правонаступницею д-ви, що підписувала Будапештський меморандум. За логікою рос. прем'єр-міністра Д.Медведєва цей документ зобов'язує Росію захищати Україну від зазіхання лише від третіх д-в.

Тим часом після політ. перевороту в Сімферополі рос. армія розпочала блокування укр. військ. частин і транспортних шляхів із материкової України до п-ова. Були також заблоковані кораблі ВМС України. Розвідувальне головне управління ген. штабу ВС РФ перервало спецзв'язок Києва із місцевими силовиками, ускладнивши тим самим керування військами та спецслужбами. А за свідченнями С.Белавенцева (на час крим. подій — довірена особа міністра оборони РФ С.Шойгу, обіймав посаду директора буд. компанії «Славянка», яка виконувала замовлення мін-ва, з кінця березня 2014 призначений «представником президента РФ у Кримському федеральному окрузі»), Київ отримав пряму погрозу — у випадку, якщо в. о. Президента України О.Турчинов спробує прилетіти до Криму, його літак буде збитий. За результатами журналістських розслідувань рос. ЗМІ стало відомо, що на п-ів літаками мін-ва оборони РФ були доставлені понад 200 цивільних рос. громадян (це крім 450 «кубанських козаків»). Вони допомагали блокувати укр. військовиків під виглядом місц. мешканців і створювали необхідну картину для ЗМІ (багато хто з них 26

та 31 березня був відзначений «за повернення Криму» нагородами та почесними грамотами рос. президента).

28 лютого було захоплено Крим. держ. телерадіокомпанію, на її території перебував також телепередавач — після цього укр. канали були відключені, а осн. джерелом інформації про поточні події залишалися російські. Одночасно з цим були заблоковані транспортні комунікації між континентальною Україною та п-овом. Це відбувалося за єдиною схемою. Блокування починали місц. мешканці під виглядом «самооборони», а за ними підтягувалися рос. спецпризначенці. Так були захоплені аеродроми «Сімферополь» та «Бельбек». На кримському перешийку начебто на блокпостах стояли беркутівці, проте більшість становили «кубанські козаки». Втім і останні були радше прикриттям для ЗМІ: за ними ж стояли рос. військ. підрозділи з важким озброєнням.

Винятком із постановочної вистави про «місцевих самооборонців» стало блокування транспортних шляхів на Арабатській стрілці: тут росіяни просто висадили десантників, зайнявши частину території Херсон. обл. Анексуючи Крим, Москва вдалася до погроз почати широкомасштабні військ. дії проти всієї України. 4 березня 2014 В.Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних рос. військ на укр. території.

Нарешті, як свідчить розслідування військ. прокуратури України, частина військовослужбовців Криму були попередньо завербовані рос. спецслужбами. Це підтверджує той факт, що зрадили насамперед ті офіцери, чиї підрозділи мали у першу чергу протистояти рос. агресії (розвідники, берегова оборона, зв'язок). За зраду військ. присязі було звільнено більше 12 тис. працівників органів внутр. справ України у Криму, 1371 співробітника Гол. управління СБУ в АР Крим і управління СБУ в м. Севастополь, 413 працівників органів прокуратури АР Крим. Також на службу до ЗС РФ, за деякими оцінками, перейшло більше 10 тис. військовослужбовців ЗС України. Однак не варто переоцінювати дієздатності рос. спецслужб. Особовий склад ЗС України фактично формувався з місц. населення і, по суті, розділяв його pрос. настрої (із цією проблемою укр. військовики знову зіткнуться на Донбасі вже у квітні, на початку антитерористичної операції).

Листівка із закликом взяти участь у референдумі. Крим, березень 2014.

Відкрита анексія. Користуючися слабкістю та розгубленістю укр. влади та світ. співтовариства, Росія взяла курс на пришвидшення анексії АР Крим і м. Севастополь. Адже в разі проведення позачергових виборів Президента України Москва втрачала свій осн. аргумент про «нелегітимну владу» в Києві. Спочатку референдум був перенесений з 25 травня на 30 березня. А згодом — на 16 березня. Це, імовірно, було викликано прагненням обмежити маневр для протидії анексії з боку зх. демократій, а Україні — не дати зібратися з силою. Крім переносу дати, було скориговано й питання референдуму. Якщо спочатку формулювання виглядало так: «"Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод" (так чи ні)?», то в остаточному варіанті мешканців АР Крим і м. Севастополь запрошували обрати між такими варіантами:

- «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?
- Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

11 березня 2014 міська рада Севастополя та парламент АР Крим прийняли декларацію про держ. суверенітет. 14 березня 2014 Конституційний Суд України визнав референдум неконституційним, а його результати не визнали більшість країн світу. Наступного дня ВР України ухвалила рішення про розпуск крим. парламенту. Незаконний референдум проводився із численними порушеннями, що було зафіксовано, зокрема, Радою при президентові РФ з розвитку громадян. сусп-ва та прав людини, проте згодом відповідний звіт був названий «неофіційним».

Значна частина місц. населення мала пророс. настрої, що було наслідком прорахунків у крим. політиці попередніх років і монополізації влади Партією регіонів України. Бойкотували референдум кримськотатар. громада та проукраїнськи налаштовані мешканці Криму. Непрямим доказом фальсифікації результатів референдуму стали показники виборів на п-ові у вересні 2014, організованих окупаційною владою: була оголошена явка 53,61 % виборців, тоді як у березні вона начебто становила 82,7 %, тобто за півроку 30 % виборців нібито різко знизили свою політ. активність. За рос. «офіційними» даними, «за» анексію висловилися по Криму — 96,77 %, у Севастополі — 95,6 %.

Уже 18 березня була підписана «Угода між РФ і Республікою Крим щодо прийняття у склад Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів». Згідно із цим документом до 1 січня 2015 мав тривати «перехідний період» для інтеграції нових суб'єктів до екон., фінансової, кредитної та правової системи РФ (особи, які проходили військ. службу чи мали бути призвані до лав ЗС РФ до 2016, мали служити на території п-ова). Формально офіц. мовами визнавалися рос., укр. та кримськотатарська (але, як показали подальші події, дві останні мови були фактично витіснені зі вжитку в держ. органах влади, а також із сусп. та інформаційного простору). Нарешті, всі мешканці Криму автоматично визнавалися громадянами РФ, за винятком тих, хто протягом місяця подасть заяву про збереження укр. громадянства.

До 21 березня 2014 рос. влада швидко провела всі формальні процедури із включення АР Крим і Севастополя до складу

РФ. І того ж дня був утворений Крим. федеральний округ.

Наслідки агресії для Криму. Із захопленням Криму росіянами відбулося згортання громадян. свобод. Передусім це стосувалося етнічних українців і кримськотатар. громади. Їх звинувачували в екстремізмі, рос. спецслужби проводили обшуки, вилучали нац. символіку, книжки укр. та кримськотатар. мовами, припиняли діяльність громад. орг-цій і ЗМІ, заборонили в'їзд на п-ів громад. активістам (у т. ч. лідерам кримськотатар. народу Р.Чубарову та М.*Джемілєву*), примушували відмовитися від укр. громадянства на користь російського, закривали укр. школи і класи, ф-ти укр. мови у вишах тощо. Наслідком такої політики РФ став значний переселенський рух: десятки тисяч людей були змушені залишити домівки і виїхати з п-ова до континентальної України.

Невизнання Україною окупації Криму вимагало комплексу законодавчих заходів, спрямованих на коректне врегулювання екон. відносин. Вихід був знайдений у запровадженні режиму вільної екон. зони. У серпні 2014 ВР України прийняла відповідний закон, який звільняв на період до деокупації п-ова від податків та ін. платежів юрид. та фізичних осіб, що залишилися в Криму, вводив мультивалютність у розрахунках, надавав право не виплачувати іпотечні кредити місц. банкам тощо.

Для легітимізації своєї влади в Криму Росія організувала у вересні 2014 місц. вибори. В них взяли участь 709 тис. виборців, або 53,61 % від внесених у списки для голосування (для порівняння, участь кримчан в останніх парламентських виборах 2012 була 49,45 %). За підсумками виборів у «Державну раду Республіки Крим» потрапили лише дві політ. сили — крим. відділення Всерос. політ. партії «Єдина Росія» та Ліберально-демократ. партії Росії.

Внаслідок окупації економіка Криму опинилася у скрутному становищі. Після включення до складу Росії перед п-овом постала низка проблем: насамперед транспортного сполучення, постачання продуктів харчування, водо- та енергопостачання, з розривом госп. зв'язків з Україною, які встановлювалися десятиліттями. Екон. розвиток також уповільнився через застосування санкцій з боку Заходу проти юрид. осіб (крим. компаній і компаній ін. країн, у разі, якщо вони будуть здійснювати госп. діяльність на анексованому п-ові) і фізичних осіб (політиків і їхніх спонсорів, відповідальних за анексію), були також введені візові обмеження для крим. мешканців. Відповідно провідні рос. компанії та банки намагались оминати Крим, щоб уникнути санкцій.

Натомість окупаційна влада під виглядом «націоналізації» взяла курс на переділ власності на п-ові. При цьому в рос. законодавстві така норма взагалі відсутня. «Кримський уряд» проводив націоналізацію в ручному режимі. Загалом до проскрипційного переліку ввійшли 480 об'єктів (із них 250 перебували у приватній власності). Насамперед було націоналізовано майно укр. д-ви — оборонні підпр-ва, порти, енергокомпанії, нерухомість. Було забрано 87 активів, пов'язаних із групою «Приват» і на той час головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації І.Коломойським, що можна пояснити помстою за дії «Приватбанку», який заморозив депозитні вклади кримчан, а також за підтримку добровольчих батальйонів на Донбасі. Нерухомість забрали і в ін. укр. підприємця та голови Донец. обласної держ. адміністрації в 2014 С.Тарути. Було націоналізовано підконтрольні Р.Ахметову «ДТЕК Крим» і крим. філію «Укртелекому», а також суднобудівний з-д «Залив» К.Жеваго тощо. За кілька годин до закінчення терміну, відведеного на націоналізацію, до переліку був включений Севастопольський мор. з-д, підконтрольний комерційним структурам укр. президента П.Порошенка. Відвертим рейдерством була націоналізація ринків, які належали «Кримспоживспілці». Під переділ власності потрапили й об'єкти, пов'язані з рос. капіталом, зокрема крим. інфраструктура «Київстару» та «Ялтинська кіностудія». Фактично хабарем стала націоналізація з подальшою передачею структурам Управління справами Президента РФ всесвітньо відомої виноробної укр. держ. компанії «Масандра». Управління також отримало держ. дачі, санаторії, дитячі табори, заповідники тощо. Натомість про націоналізацію майна, яке належить компаніям, пов'язаним із родиною В.Януковича, інформація відсутня. Формально кампанія з націоналізації завершилася 1 березня 2015, однак, за словами крим. функціонерів, компанії, які й після цього терміну будуть мати укр., а не рос. юрисдикцію, можуть бути визнані безгосподарними («бесхозными») і націоналізовані.

Значна частина населення п-ова не відчувала покращення від «націоналізації» (тим більше, що націоналізовані компанії автоматично підпали під режим міжнар. санкцій). Утім бл. 40 % дорослих кримчан були пов'язані з бюджетною сферою, і введення рос. соціальних стандартів, а середня оплата праці у бюджетній сфері та пенсійне забезпечення в РФ вищі за українські, і це створювало видимість поліпшення ситуації, попри її тимчасовість. У той самий час сподівання кримчан на масштабні інвестиції з боку рос. д-ви не виправдались. У зв'язку з різким зменшенням доходів до держ. бюджету РФ через міжнар. санкції і падіння цін на нафту рос. уряд був змушений у 3,7 раза скоротити обіцяне фінансування Криму 2015. Однак ті кошти, що залишилися, не відразу і не всі влилися в економіку п-ова.

Як наслідок, за рік після анексії загострилося політ. протистояння між Сімферополем і Москвою. У відставку пішли кілька міністрів крим. уряду, а проти деяких Слідчий к-т РФ відкрив кримінальні справи щодо перебільшення повноважень і підозр у махінаціях. Так, наприкінці червня Федеральна служба безпеки (ФСБ) затримала «міністра промисловості» А.Скринника за сприяння розкраданню власності Бахчисарайського споживчого т-ва. Згодом пройшла хвиля арештів крим. чиновників за хабарництво. Спочатку С.Аксьонов для захисту від федеральних силовиків запропонував створити спец. комісію із «забезпечення захисту прав осіб, що перебувають на державній і муніципальній службі». Її головою було призначено представника президента РФ у Крим. федеральному окрузі О.Белавенцева. Комісія мала перевіряти обґрунтованість відкриття карних справ і проведення слідчих дій проти місц. можновладців. Розпорядження про

створення комісії з'явилося на офіц. сайті «уряду Криму» і того ж дня ввечері зникло з нього через «технічний збій». А за кілька днів Слідчий к-т РФ відкрив кримінальну справу проти кер-ва «націоналізованої» компанії «Чорноморнафтогаз», і новостворена комісія жодним чином на це не відреагувала.

Серед крим. правоохоронних структур лише місц. ФСБ комплектувалася за рахунок рос. кадрів, інші ж — за рахунок зрадників: колиш. співробітників укр. держ. структур чи крим. мешканців. Відповідно саме ФСБ стала осн. інструментом тиску на місц. правлячу еліту. За повідомленнями ЗМІ, для «примирення» С.Аксьонова і ФСБ у Крим спеціально прилітав прем'єр-міністр Д.Медведєв.

Однак на цьому міжусобиці між Москвою і Сімферополем не закінчилися. 15 липня було розформовано мін-во РФ у справах Криму з офіц. поясненням, що завдання з інтеграції п-ова до складу РФ виконані, його функції були передані мін-ву з екон. розвитку РФ (характерно, що у структурі рос. уряду продовжують роботу мін-ва у справах Пн. Кавказу та Далекого Сх.). Мін-во у справах Криму реально навіть не запрацювало, зокрема, не стало розпорядником бюджетних коштів, тобто було фіктивним. Кошти «на Крим» були розпорошені по ін. рос. мін-вах і відомствах. Крім того, федеральний уряд наполіг, щоб до складу органів держ. управління Криму і Севастополя були введені заступники федеральних міністрів у ранзі не нижче заступників відповідних крим. «міністрів» (таких призначень мало бути бл. 40). Був виставлений для цього і чіткий термін — 20 серпня. При цьому у «кращих» традиціях рос. стилю керування Д.Медведєв доповідав у серед. липня В.Путіну, що ця ініціатива узгоджена з місц. політикумом. Насправді ж крим. власті саботували призначення командированих до Криму з Росії керівних кадрів, посилаючися на відсутність узгоджень із мін-вом фінансів РФ. С.Аксьонов наполягав, що буде особисто проводити співбесіди з рос. кадрами і тільки після цього їх будуть брати на роботу. А тим, хто зайняв посади, місц. чиновники всіляко перешкоджали.

Своєю чергою рос. уряд, слушно не довіряючи керівникам місц. походження у тому, що вони ефективно, а головне — відносно чесно розпорядяться бюджетними коштами, обмежив фінансування п-ова. Показовою в цьому контексті є Федеральна цільова програма «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.». Це був один із гучних піар-інструментів Москви, який гарантував масштабну модернізацію п-ова після його перебування у складі України. За цією програмою загальна сума фінансування мала становити понад 700 млрд руб. Однак у червні 2015 асигнування на капітальне буд-во було скорочено з 115,3 до 90,4 млрд руб. Утім і ці кошти не виділялися зовсім, що викликало обурення серед крим. «урядовців».

Наприкінці вересня 2015 було здійснено чергову спробу знайти порозуміння, почасти до цього росіян і сепаратистів спонукала екон. та транспортна блокада, організована укр. активістами. Куратор крим. напряму в рос. уряді віце-прем'єр-міністр Д.Козак провів кілька нарад із місц. «урядовцями». Офіційно було проголошено, що фінансування не відбувається через неготовність місц. влади. Наприкінці 2015 ця ситуація переросла у черговий скандал. 18 грудня в рамках «круглого столу» в Москві С.Аксьонов заявив, що з передбачених федеральним бюджетом на 2015 в рамках Федеральної цільової програми коштів «не було перераховано жодної копійки». Відповідно він запропонував передати «республіканській владі» повноваження витрачати бюджетні кошти без погодження з федеральними відомствами. Натомість центр. уряд доручив мін-вам екон. розвитку та фінансів оцінити шкоду від невиконання програми і запропонувати, яких крим. чиновників визначити винними в цьому. Як наслідок, уже в грудні були звільнені «міністр промислової політики» та «міністр фінансів».

Як у Криму загалом, так і в Севастополі спостерігалося посилення протистояння в політ. кер-ві, однак не по лінії Крим—Центр, а всередині сепаратистської команди. Тут наростав конфлікт між «народним мером» О.Чалим, який обіймав посаду «голови законодавчих зборів Севастополя», та губернатором Севастополя С.Меняйлом (до грудня 2011 був заст. командувача Чорномор. флоту РФ, звільнився, під час анексії став одним з організаторів «самооборони» в Севастополі). Спочатку його посаду пропонувалось обійняти саме О.Чалому, проте той відмовився на користь С.Меняйла. Недолугість дій останнього стала викликати спротив місц. політикуму вже з серпня 2014. Напр., С.Меняйло запропонував призначити директором історико-археол. заповідника «Херсонес» замість світської особи церковнослужителя. Для врегулювання в ситуацію змушений був утрутитися міністр к-ри РФ В.Мединський, який відновив світського керівника. У свою чергу О.Чалий, який, на відміну від С.Меняйла, дозволяв собі критику влади, також викликав невдоволення у Москві: його запросили до Адміністрації Президента РФ, і заст. голови адміністрації В.Володін рекомендував йому «не ставати Навальним». Конфлікт, який був тимчасово припинений, наприкінці 2015 знову розгорівся: О.Чалий заявив, що йде у відставку з посади «голови законодавчого зібрання Севастополя» і стає «звичайним депутатом». Натомість С.Меняйло розпочав піар-кампанію, що саме він є чи не найголовнішим героєм крим. подій: для цього був відзнятий фільм «4-та оборона Севастополя», який у примусовому порядку демонструвався викладачам севастопольських навч. закладів.

Розв'язка у боротьбі за винятковий статус настала наприкінці липня 2016, коли В.Путін видав наказ щодо ліквідації «Кримського федерального округу» і передачі п-ова до складу Пд. федерального округу РФ. Це означало не лише зведення Криму до статусу звичайного рос. регіону, а й завдало суттєвого удару по амбіціях місц. правлячої еліти. З посади був усунутий і С.Меняйло — його перевели керувати Сибірським федеральним округом.

Провали у соціально-екон. сфері не заважали Росії взяти курс на мілітаризацію п-ова. Тут було створене автономне військ. угруповання, з потужним ударним компонентом. Чисельність угруповання зросла з 24 тис. військовослужбовців у 2014 до 43 тис. у 2017. Реалізовувалися заходи щодо модернізації військ. інфраструктури, попо-

внення новими кораблями Чорномор. флоту РФ, відновлювалися потужності для зберігання ядерного озброєння. Звичайною справою для Криму стали регулярні військ. навчання рос. армії, які відбувалися також із використанням цивільної інфраструктури. Останнє призводило до паніки серед місц. населення. Отже, замість уявних загроз від України кримчани зіткнулися з реальним перетворенням п-ова на фортецю в облозі, де повсякчас очікують на початок бойових дій.

Кримська політика України. Після березня 2014 в офіц. Києва так і не з'явилося чіткої стратегії на крим. напрямі. Частково можновладці були зайняті організацією стримування збройної агресії Росії на сх. (власне, дестабілізація на Донбасі була засобом відвернути увагу від анексії Криму) в умовах екон. спаду та постреволюц. внутрішньополіт. боротьби. Пасивність Києва була зумовлена також недостатнім рівнем розуміння процесів державотворення новим політ. класом.

Частина кримчан, які виїхали на знак протесту проти окупації до континентальної України, повернулася на п-ів, не отримавши гідної підтримки з боку влади. Особливе розчарування бездіяльністю центр. влади спостерігалося серед кримськотатар. спільноти: саме вона від початку окупації Криму зайняла послідовну проукр. позицію, за що стала об'єктом пресингу та переслідування з боку рос. спецслужб. Відразу після анексії перед кер-вом крим. татар постало питання, як зберегти свою спільноту в умовах рос. окупації. Меджліс як офіц. представник кримськотатар. народу продовжив проукр. лінію, тоді як до нового «кримського уряду» у квітні були направлені Л.Іслямов (він був громадянином РФ, в Росії займався бізнесом, одночасно мав бізнес у Криму і володів телекомпанією «ATR») та З.Смірнов (до цього тривалий час працював у мерії Ялти). Після того, як масові акції до 70-ї річниці депортації кримськотатар. народу були заборонені (окупаційні власті боялися, що вони можуть консолідувати антирос. сили на п-ові), Меджліс виступив із відозвою про невизнання рос. влади в Криму. Наприкінці травня Л.Іслямов був звільнений і врешті-решт виїхав з Криму (у його «Джаст банку» була відкликана ліцензія, телекомпанія «ATR» припинила мовлення у березні 2015, оскільки не пройшла реєстрацію в Роскомнагляді (її місце прагне посісти прокремлівський телеканал «Міллет», який намагається впливати на кримськотатар. населення в інтересах окупаційної влади), попри те, що 4 рази подавала відповідні документи; припинили свою діяльність й ін. компанії Л.Іслямова). Р.Чубарову і М.Джемілєву був заборонений в'їзд до Криму. Натомість З.Смірнов продовжив працювати в окупаційному уряді.

Частково наслідком бездіяльності офіц. Києва на крим. напрямі стала громад. блокада п-ова. У вересні 2015 активісти розпочали блокувати проїзд до п-ова вантажівок із продовольством. Це питання було винесене на розгляд КМ України, який ухвалив рішення про запровадження обмежень щодо поставок укр. товарів на окуповану територію. Ще більшого резонансу набула ініціатива про енергетичну блокаду Криму (координаційний штаб Громад. блокади Криму очолив Л.Іслямов): у листопаді 2015 були підірвані електроопори, і через те припинилося постачання на п-ів електроенергії. Це стало суттєвою проблемою для окупаційних властей: технологічно власна електрогенерація Криму забезпечує до 40 % потреб п-ова. Відповідно були зупинені вир-ва, у багатоповерхових будинках припинилася подача тепла, світло вмикалося по кілька годин на добу. В окремі періоди виникав дефіцит із продовольством та бензином. У *Керчі* взагалі тиждень була повністю вимкнена електроенергія, за винятком військ. частин та органів влади. Виявилося, що за майже два роки після анексії нічого не було зроблено для модернізації енергетичної інфраструктури. Терміново Керченською протокою було прокладено електрокабель, і 2 грудня у присутності В.Путіна було урочисто відкрито «енергоміст». Однак фактично це лише дещо покращило ситуацію у сх. частині п-ова: «енергомостом» подавалося 100 МВт за пікової потреби п-ова 1300 МВт.

На поч. 2016 укр. влада активізувалася на крим. напрямі. На січневій прес-конференції П.Порошенко знову заявив, що Україна буде домагатися повернення АР Крим до свого складу і для цього залучить міжнар. спільноту. На його думку, найадекватнішим для цього є формат «Женева плюс» (Україна, ЄС, Росія, США) — за участі партнерів з ЄС і, можливо, д-в — підписантів Будапештського меморандуму. Це питання порушувала укр. делегація у ході зустрічей у Давосі (Швейцарія) з політ. та бізнесовими світ. лідерами.

Поки що держ. пріоритетами декларуються підтримка вимушених мігрантів із Криму, подача суд. позовів до міжнар. судів проти дій Росії та її місц. колаборантів, формування на суміжних з окупованим п-вом територіях додаткової інфраструктури органів держ. влади для полегшення взаємодії з укр. громадянами, які залишаються в Криму, тощо. У січні 2016 був виданий указ президента, який удосконалював роботу Представництва Президента України в АР Крим (після окупації воно було переміщене у м. *Херсон*). Зокрема, у структурі Представництва було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АР Крим. Офіц. погляд на стратегію повернення Криму уточнив голова МЗС України П.Клімкін наприкінці лютого 2016. Стратегія має дві складові — політико-дипломатичну та інформаційну. Перша спрямована на вирішення трьох завдань: забезпечення міжнар. солідарності з Україною, невизнання анексії Криму та продовження санкцій. Друга базується на такому: «Мешканці Криму знаходяться під шаленою пропагандою, ми повинні їм показати нашим прикладом, що їхнє майбутнє — в європейській демократичній Україні, а не в Криму під російською тимчасовою окупацією, де вони можуть йти тільки в нікуди».

Малоймовірно, що політико-дипломатичні та інформаційно-просвітницькі методи повернення Криму відповідають очікуванням активної частини укр. сусп-ва, особливо кримськотатар. громади. Так, Координаційний штаб Громад. блокади Криму сформував добровольчий батальйон ім. Н.Челебіджихана (штатна чисельність 560 осіб). У лютому 2016 Л.Іслямов розповідав, що набрано вже 300 добровольців. У майбутньому передбачалося розширити штат до 1000 осіб, щоби створити кримськотатар. армію, яка могла би сприяти поверненню п-ова. І це лише один з елементів ширшої політ. програми, запропонованої ради-

кальним крилом кримськотатар. громади: надати крим. татарам статус корінного народу Криму; прийняти конституційне рішення про створення кримськотатар. автономії (республіки) у складі України; створити де-юре крим. уряд, до якого ввійшли б найавторитетніші представники кримськотатар. народу; на частині території Херсон. обл. утворити вільну екон. зону (в ній могли би селитися депортовані з Криму татари) тощо.

У відповідь на екон. блокаду п-ова та з огляду на інтенсивну міжнар. активність лідерів кримськотатар. народу Росія розпочала проти них пропагандистську та репресивну кампанію. Зокрема, М.Джемілєва та Р.Чубарова було представлено агентами турец. спецслужб. Одночасно була розпочата процедура визнання Меджлісу екстремістською орг-цією: 13 квітня «прокурор» Криму Н.Поклонська прийняла рішення про призупинення його діяльності. Рос. влада також підтримує діяльність альтернативної Меджлісу орг-ції «Къырым», створеної в жовтні 2014 Р.Ільясовим, колиш. членом Меджлісу, який почав співпрацювати з окупаційними властями (призначений віце-прем'єром парламенту Криму). Спочатку Р.Ільясов заявляв, що «Къырым» не створюється як альтернатива Меджлісу. В липні 2015 була спроба помпезно провести конференцію «Къырым», на якій начебто очікувалась участь 200 членів Курултаю (з 248 обраних у 2013), які тим самим отримали легітимне право представляти кримськотатар. народ. Проте ця спроба не вдалась, оскільки в заході узяли участь лише до 20 членів Курултаю. Кремль, розгортаючи репресії проти керівників Меджлісу, і надалі робить ставку на підтримку орг-ції «Къырым». Попри репресії з боку Росії кримськотатар. лідери займають досить зважену позицію і розраховують на ненасильницький спротив.

Антитерористична операція на Донбасі

Захопивши Крим, Москва ще більше ускладнила досягнення своєї стратегічної мети — не допустити євроінтеграції України і повернути її в русло своїх євразійських проектів. Рос. політ. кер-во перебільшило впливовість технології «русского мира» на населення Пд. та Сх. України. Цю технологію почала активно використовувати офіц. пропаганда всередині Росії з 2007 як один з інструментів полегшення передачі влади В.Путіним Д.Медведєву. Враховуючи імперські почуття рос. громадян, кремлівська верхівка забезпечувала збереження перебування В.Путіна при владі як прем'єр-міністра.

Новий поштовх використанню технології «русского мира» дала російсько-грузинська війна 2008, яка показала, що груба військ. сила, застосована Росією, призвела до погіршення її міжнар. репутації навіть серед населення пострад. д-в, а тим більше «далекого зарубіжжя». Тому було створене «Федеральне агентство у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що мешкають за кордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва», більш відоме як «Россотрудничество». Однак за 4 роки імідж Росії та його кер-ва не покращився, і вже в липні 2012 В.Путін під час зустрічі послів і постійних представників РФ зазначив: «Поки треба визнати, що образ Росії за кордоном формується не нами. Тому він часто викривлений і не відображає ні реальної ситуації в нашій країні, ні її внеску у світову цивілізацію, в науку і культуру. Та й позиція нашої країни в міжнародних справах часто висвітлюється якось однобічно». Тому він прийняв рішення щодо зміни кер-ва «Россотрудничества», посиливши його фаховим дипломатом К.Косачевим, який на той час обіймав посаду голови К-ту Держ. думи РФ з міжнар. справ. Одночасно Держ. дума закликала В.Путіна надати «Россотрудничеству» додатково 8 млрд руб. на 2013—15. Одна з ключових статей витрат цих грошей — пропаганда переваг євразійської інтеграції. Майже 1 млрд руб. мав бути витрачений саме на Україну.

Отримавши додаткове фінансування, нове кер-во «Россотрудничества» розгорнуло бурхливу діяльність в Україні. У звітах для Москви надавалася інформація про сотні укр. орг-цій, які підтримують ідеї «русского мира» і представляють сотні тисяч укр. громадян. Здавалося б, легкість, з якою був анексований Крим у лютому—березні 2014, слугувала достатнім підтвердженням цього. Однак у березні, коли одночасно з подіями в Криму Росія намагалася дестабілізувати ситуацію у сх. і пд. областях України, для Москви пролунав перший тривожний сигнал: забезпечити належне «народне волевиявлення» не вдалося.

Вулична фаза агресії. Пророс. маргінальні орг-ції наприкінці лютого 2014 організовували вуличні акції з вимогами вступу до Митного союзу та з критикою нової революц. влади в Києві. Втім вони не користувалися популярністю і зазвичай збирали не більше кількох сотень учасників (лише в кількох мітингах взяли участь понад тисячу осіб). Здійснювалися також спроби захопити органи держ. влади, однак у цілому укр. правоохоронці втримували ситуацію під контролем. Частина провокаторів була заарештована.

Важливим інструментом для стабілізації ситуації в регіонах став курс революц. укр. влади на пошук порозуміння з місц. елітами та великим бізнесом. Уже 2 березня головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації був призначений І.Коломойський, а Донец. обласної держ. адміністрації — С.Тарута. За свідченням останнього, саме І.Коломойський був автором ідеї використання представників великого бізнесу в держ. управлінні в умовах кризи, хоча вдавав, що він лише погодився прийняти запрошення влади. Первісно передбачалося, що О.Ярославський мав очолити Харків. обл., Р.Ахметов — Донецьку, В.Пінчук — Запорізьку, С.Тарута — Луганську, В.Новінському було запропоновано представляти нову владу в Криму. Всі підприємці відмовилися від пропозиції, включаючи С.Таруту, який погодився на посаду губернатора Донеччини лише після розмови з Р.Ахметовим — останній пообіцяв усіляку підтримку.

Ескалація у Донецьку розпочалася з масової акції пророс. симпатиків 1 березня 2014. На ній були підняті рос. прапори, проголошено невизнання зміни влади в Києві, донеччан закликали приєднуватися до «Народного ополчення Донбасу». Пролунали також заклики до Росії ввести війська. «Народним губернатором» був обраний П.Губарєв (вершиною його попередньої

політ. кар'єри у 2006—07 була посада голови фракції Блоку Н.Вітренко у Донец. міськраді). Під тиском мітингувальників міська рада ухвалила відповідну політ. заяву (невдовзі була оскаржена правоохоронними органами). Того ж дня біля будівлі Донец. обласної держ. адміністрації був організований мітинг на підтримку єдності України. Цей захід проводився за традиційним зразком: більшість учасників становили бюджетники. Пророс. симпатики їх відтіснили і вивісили рос. прапори на флагштоках біля будівлі обласної держ. адміністрації, проте захопити її одразу не вдалося. Це відбулося 3 березня. Призначення головою держ. адміністрації С.Тарути було негативно сприйнято сепаратистами — лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам».

5 березня лад в адм. будівлях намагалися навести співробітники МВС без застосування сили, зокрема обласна держ. адміністрація двічі переходила з рук у руки. 6 березня СБУ заарештувала П.Губарєва та з десяток його поплічників, після чого ситуація в місті дещо стабілізувалася.

Подібним чином розгорталися події в Луганську та Харкові: 1 березня відбулися мітинг і штурми будівель обласних держ. адміністрацій, підняття рос. прапорів, пролунали заклики вступати до «Луганської гвардії» та харків. «Оплоту». Однак після затримання самопроголошеного «губернатора Луганщини» О.Харитонова та колиш. голови Харків. обласної держ. адміністрації М.Добкіна ситуація також стабілізувалася.

16 березня, того ж дня, коли було проведено нелегітимний референдум у Криму, у 8-ми областях сх. та пд. України мала пройти операція «Русская весна». Як повідомляв секретар Ради нац. безпеки та оборони України А.Парубій, «Планувався о 12:00 збір так званих "мітингів", проголошення так званих "народних губернаторів", захоплення обласних адміністрацій. Але вже на 21 число вони планували так званий "хрестовий хід" мирним походом на Київ. І станом на сьогодні ми можемо говорити, що цей їхній план не був здійснений і був провалений». Березневі акції 2014 (на поч. квітня 2014 в. о. 1-го віце-прем'єра В.Ярема повідомив, що від кінця лютого в Україні було проведено 320 сепаратистських акцій, в яких взяли участь 242 тис. осіб), влаштовані пророс. орг-ціями, мали на меті відволікти увагу укр. влади від актуальнішої мети — окупації Криму. Після проведення крим. «референдуму» мітинги, які відбувались у пд. і сх. областях України наприкінці березня, втратили масовість та агресивність. Однак саме по формальному завершенні анексії п-ова Росія повернулася до первинної мети — не дати Україні продовжити рух до Європи. Для цього треба було зробити своєрідний зовнішньополіт. запобіжник — великий регіон мав заявити про незгоду із прозахідним курсом, набути особливого статусу в політ. системі д-ви і мати право накладати вето у разі наближення країни до вступу в НАТО чи навіть ЄС. Власне, у той чи інший спосіб ця схема була апробована у Молдові, відкинувши її на шляху до Європи на десятиліття.

Пряме втручання російських спецслужб. 6 квітня у сх. областях України почалася нова хвиля вуличних акцій і захоплень адм. будівель: цього разу в них взяли участь не лише місц. пророс. агенти впливу та політ. маргінали (включаючи тих, хто організовував антиукр. заходи в Криму), а й рос. громадяни, у т. ч. співробітники рос. спецслужб.

Одночасно із захопленням адм. будівель було проголошено створення Донец., Луган., Харків. «народних республік», планувалося це зробити також у Дніпроп., Одес. та ін. областях. Усе це відбулося за крим. сценарієм, лише за одним винятком: у захопленні органів держ. влади не брали участь «зелені чоловічки» — військ. підрозділи ЗС РФ. Кінцева мета, як це було заявлено рос. можновладцями, полягала у федералізації України, що мала б загальмувати чи навіть зупинити її європ. та євроатлантичну інтеграцію.

У Харкові з кінця березня 2014 ширилося протистояння, відбувалися численні сутички між пророс. і проукр. активістами. 6 квітня була захоплена будівля обласної держ. адміністрації, було також здійснено спробу захопити Харків. телевежу. Місц. правоохоронці намагалися не допустити великого кровопролиття, але їхні симпатії були на боці пророс. активістів. Зокрема, після прориву міліцейського кордону і захоплення обласної держ. адміністрації частина силовиків аплодувала сепаратистам. Місц. влада, яка втратила контроль над ситуацією, дистанціювалася від подій і зайняла вичікувальну позицію. 7 квітня «альтернативні депутати облради» у вестибюлі обласної ради (до зали їх не впустили) проголосили «Харківську народну республіку», звернулися до В.Януковича з проханням легітимізувати їхню владу та закликали Росію допомогти у проведенні референдуму щодо незалежності. Ввечері в. о. міністра внутр. справ України А.Аваков, який перебував у Харкові, оголосив антитерористичну операцію, і до ранку бійці підрозділу «Ягуар», що базувався у Вінниці, звільнили будівлю Харків. обласної держ. адміністрації і заарештували до 70 сепаратистів. Після цього сепаратизм у Харкові дещо вщух, хоча до кінця квітня відбувалися пророс. мітинги, які переростали у спорадичні зіткнення з проукр. активістами. Після замаху на мера Харкова Г.Кернеса (28 квітня, лікарям ледве вдалося врятувати йому життя) вулична пророс. активність майже припинилася.

У Луганську і Донецьку сепаратисти застосували ін. тактику — їхньою осн. ціллю стало захоплення будівель правоохоронних органів, а також здобуття зброї. Після цього Росія отримала нагоду переправляти зброю через кордон, а сепаратисти видавали її за захоплену в місц. силовиків. Останні були деморалізовані й налаштовані проти «майданного уряду», симпатизуючи пророс. силам. У Донецьку будівлі СБУ, обласної держ. адміністрації та обласної ради були захоплені сепаратистами навіть із меншими зусиллями, ніж у Луганську. 7 квітня було створено «Народный совет» і проголошено т. зв. Донец. нар. республіку («ДНР»), а на 11 травня заявлено проведення референдуму про «самовизначення». Головою «тимчасового уряду» став Д.Пушилін (найвищим досягненням у його політ. кар'єрі було балотування від партії «МММ» на довиборах у Верховну Раду по одному з мажоритарних округів Київщини). Фактично «влада» сепаратистів поширювалася лише на будівлю Донец. обласної держ. адміністрації. Губер-

натор С.Тарута наполягав на штурмі, за прикладом Харкова. Однак спецпризначенці не зважилися взяти на себе відповідальність за придушення сепаратизму в зародку. 28 квітня відбулася масова акція «Донецьк — це Україна!», на учасників якої напали агресивні проросійськи налаштовані молодики. Постраждало 12 людей, 5 були ув'язнені у штабі екстремістів (згодом відпущені). Це був останній проукр. масовий захід у місті.

Подібна ситуація повторилась і в Луганську. Після того, як 16 квітня обласна рада відмовилася виконувати ультиматум сепаратистів, було проголошено формування «Федерації Південно-Східної України», створення спільної армії на основі луган. та донец. самооборони, перехід у госп. розрахунках на рос. рублі. Автором усіх заяв став самопроголошений «президент» — суддя Луган. апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А.Візір. На поширеному відео, де він з папірця важко зачитує текст заяви, за його спиною сидять два підтягнутих короткострижених чоловіки. Ймовірно, А.Візір виявився не достатньо надійним, і 21 квітня «народним губернатором» проголосили В.Болотова, за тиждень було проголошено «Луганську народну республіку», а наступного дня — захоплено будівлю обласної держ. адміністрації.

Захоплення влади сепаратистами в *Горлівці* розпочалося з убивств. Депутат Горлівської міської ради від «Батьківщини» В.Рибак 17 квітня під час мітингу на підтримку легального мера Горлівки Є.Клепа зірвав прапор «ДНР» з будівлі міськради і намагався вивісити укр. прапор. Цей вчинок викликав занепокоєння у сепаратистів, і за наказом їхнього місц. ватажка І.Безлера В.Рибак був затриманий і вивезений у невідомому напрямку, а згодом по-звірячому вбитий. Разом з його тілом був знайдений і труп зі слідами катувань студента Київ. політех. ун-ту Ю.Поправка, активіста Євромайдану (у лютому 2015 обоє були удостоєні звання «Герой України» посмертно). Це були акції залякування як місц. укр. активістів, так і місц. авторитетів.

Барикади перед Донецькою обласною державною адміністрацією, захопленою російськими бойовиками. 15 квітня 2014.

Зовсім ін. ситуація склалась у Дніпроп. обл., де місц. еліти взяли чіткий проукр. курс, всіляко підтримували спецслужби у справі профілактики сепаратизму і діяли безкомпромісно, через що пророс. масові акції хоча й проходили, але мали мирний характер. Досить активно та грамотно була побудована й гуманітарна політика, яка повною мірою враховувала поліетнічність і полікультурність регіону, що сприяло піднесенню патріотичних почуттів. Саме дніпропетровські еліти підтримали ініціативи радикальних орг-цій зі створення добровольчих батальйонів. Водночас місц. влада в особі заст. голови Дніпроп. обласної держ. адміністрації Г.Корбана, який і раніше мав репутацію жорсткого рейдера, заявила, що в разі спроб захоплення СБУ і МВС по нападниках буде відкритий вогонь на ураження. При цьому були оголошені грошові премії за затримання сепаратистів і рос. агентів (за «зеленого чоловічка» — 10 тис. дол. США), здачу зброї (за автомат — 1 тис. дол. США, кулемет — 1,5 тис. дол. США, гранатомет — 2 тис. дол. США), звільнення захоплених сепаратистами адм. будівель (за кожну звільнену будівлю, передану місц. владі та під охорону спецроти «Донбас» батальйону «Дніпро», — нагорода 200 тис. дол. США).

Одеська трагедія. Укр. суспільство до сьогодні не відтворило об'єктивну картину того, що відбулося в Одесі 2 травня 2014. Подія відбувалася в два етапи. Спочатку у центрі Одеси на проукр. активістів, які проводили без санкції місц. властей марш «За єдину Україну», напали місц. «федералісти» та пророс. симпатики. Останні прагнули захопити арсенал зброї в Одес. ін-ті внутр. справ, де зберігалося 500 автоматів, тому зброя була оперативно перевезена до будівлі обласного управління МВС. Деякий час міліції вдавалося запобігати масштабному кровопролиттю, прикриваючи барикади, побудовані «федералістами». Але після того, як були застрелені два проукр. активісти, ситуація вийшла з-під контролю: лави правоохоронців і барикади «федералістів» були прорвані. Частина відступила до Куликового поля, де розташовувалося наметове містечко, частина забарикадувалась у будівлі торг. центру «Афіна». Однак бійці підрозділу «Сокіл» не допустили подальшого насильства (обидві сторони вже підготували «коктейлі Молотова»). Під загрозою застосування бойової зброї вони заарештували «федералістів», які перебували в торг. центрі «Афіна», і відправили їх до слідчого ізолятора. На цей час уже налічувалося 6 жертв з обох боків.

Другий і найкривавіший акт трагедії розгорнувся на Куликовому полі. При цьому до поч. травня 2014, на відміну від Харкова, а тим більше від Луганська та Донецька, в Одесі масових зіткнень не спостерігалося. Прихильники «федералізації» проводили мирні акції протесту, а також організували наметове містечко — одес. Антимайдан — на Куликовому полі (прибл. за 3 км від середмістя), де зазвичай проводилися офіц. масові заходи. Оскільки наближалося свято 9 травня і нова влада прагнула продемонструвати свою міцність, вона ініціювала перенесення наметового містечка в ін. місце (у парк 411-ї батареї). Принципової домовленості було досягнуто, і частина протестувальників переїхала на нове місце, інші планували зробити це пізніше, але решта не бажала в жодному разі залишати Куликове поле. Щодо останніх обласна і центр. влада наполягали, щоб міліція застосувала силу, однак правоохоронці відмовлялися це робити. Є різні інтерпретації розвитку цих подій, оскільки свідчення осн. фігурантів відсутні. За базовою версією, за ініціативи А.Парубія (29 квітня він проводив розширену нараду із силовиками Одещини) в умовах сепаратистської активності на сх. країни, бездіяльності правоохоронців і реальної небезпеки повторення захоплення адм. будівель демонтувати місц. Антимайдан мали акти-

вісти «Самооборони Майдану», одес. та харків. футбольні ультрас (останні вже отримали досвід протидії сепаратистським рухам у Харкові й мали приїхати на матч «Чорноморець»—«Металіст»).

Отже, після заворушень у центрі Одеси, які відбувалися за типовим сценарієм, випробуваним рос. спецслужбами на сх. України, проукр. активісти рушили на демонтаж Антимайдану. На Куликовому полі про це вже було відомо, і значна кількість людей залишила його, однак частина вирішила забарикадуватись у найближчій будівлі — Будинку профспілок. Після знесення наметового містечка почалась облога будівлі. Саме тут вочевидь виявилася злочинна бездіяльність правоохоронців, які не втрутились у конфлікт (як це було при облозі торг. центру «Афіна»). З обох сторін полетіли «коктейлі Молотова». Заг. кількість жертв становила 42 особи. За свідченням пожежників, деякі з обложників намагалися заважати їхнім діям із локалізації пожежі, а також продовжували кидати у будівлю «коктейлі Молотова». Також на відео зафіксований факт побиття людини, яка вистрибнула з будівлі, що палала.

Зіткнення в центрі Одеси і пожежа у Будинку профспілок мають різні причини і різних винуватців — як на рівні учасників, так і на рівні політ. відповідальності. Разом із тим обидва акти трагедії об'єднує злочинна бездіяльність міліції (тобто друга версія), яка 4 травня обернулася злочинною діяльністю. Цього дня більше тисячі осіб розпочали штурм управління міліції, де перебували затримані пророс. симпатики. За письмовими поясненнями Д.Фучеджі (до 3 травня — заст. начальника Гол. управління МВС України в Одес. обл., а із 3 травня — виконувач його обов'язків), він дав команду відпустити 63 заарештованих. При цьому небажання застосовувати зброю проти штурмовиків для захисту держ. установи він пояснив тим, що начебто навколо будівлі їздили автобуси з озброєними бійцями «Правого сектору» і з початком стрілянини вони мали атакувати громадян, які штурмували будівлю. Проукраїнські ж активісти звинувачували Д.Фучеджі в його особистому сприянні пророс. симпатикам під час зіткнень у центрі Одеси. Згодом Д.Фучеджі, який мав рос. громадянство, втік з України (орієнтовно до Придністров'я) та був оголошений у загальнодерж. розшук.

Воєнна фаза агресії. Ознаки зради з боку співробітників міліції і провокацій з боку рос. симпатиків спостерігалися ще в одному травневому кровопролитті — 9 травня у Маріуполі. Там відбувались офіц. масові заходи до Дня Перемоги. Поки проходив святковий мітинг із гаслами за мир, невідома група озброєних осіб атакувала міське управління міліції. У саму будівлю вони проникли, застосувавши хитрість (начебто привезли злочинця), і добре орієнтувалися всередині приміщення (звідси версія про зраду). Командний склад силовиків, які саме у той час проводили нараду, забарикадувався на третьому поверсі й прийняв нерівний бій, викликавши на допомогу Нац. гвардію (спецпідрозділ «Азов»). Спецпризначенці, які прибули на місце, змусили нападників відступити (п'ятеро з них загинули, усі — мешканці Маріуполя). Однак місце подій оточив натовп із мітингу, який проводився під егідою Компартії України. З будівлі управління міліції, що палала, почали рятувати правоохоронців (семеро отруїлися чадним газом, загинули також двоє пожежників), і одного з них — начальника Маріупольського міськ. управління міліції В.Андрущука — агресивно налаштовані особи з натовпу затримали та силою вивезли у невідомому напрямку (пізніше його відпустили). Вони також почали нападати на військовослужбовців. Щоб не загострювати ситуацію, військовики залишили місто і перемістилися на територію військ. частини. Однак натовп намагався взяти її штурмом, у т. ч. із застосуванням зброї. Для уникнення масового кровопролиття військовиків перевезли на територію аеропорту «Маріуполь». У цілому через ці події загинули 5 цивільних, 6 силовиків, 46 осіб отримали вогнепальні поранення (із них 5 військовослужбовців).

Після відходу укр. силовиків у Маріуполі встановилося двовладдя. Для стабілізації ситуації місц. власті ініціювали 15 травня підписання «Меморандуму про порядок і безпеку». Під документом поставили підписи очільники органів місц. влади та міліції, директори металургійних комбінатів «Метінвесту», представники близько десятка місц. громад. орг-цій і представник «ДНР». Хоча «ДНР» як підписант виглядала як «звичайна» громад. орг-ція, рос. і пророс. ЗМІ подали цей Меморандум як «визнання ДНР Ахметовим». На що Р.Ахметов відповів категоричною проукр. заявою.

Попри ескалацію насилля на сх. країни місц. еліти не полишали надії повернути розвиток ситуації у мирне русло. Спробою перехоплення ініціативи у сепаратистів стала ідея проведення регіонального референдуму щодо додаткових повноважень місц. органів влади, статусу рос. мови, права створення муніципальної міліції. Ідею сформулював С.Тарута 23 квітня на спільному засіданні мерів міст, голів місц. рад і районних держ. адміністрацій. 25 квітня він разом із мером Донецька О.Лук'янченком висловив цю пропозицію в. о. Президента України О.Турчинову, який допустив можливість його проведення. Проте для цього були формальні перепони: «в. о. президента» не мав права оголошувати референдум, до того ж Верховна Рада мала прийняти закон про місц. референдуми. Втім у революц. ситуації потрібно було знайти можливість провести референдум, щоб заспокоїти людей. Прихід людей на дільниці для голосування надавав би також більшої легітимності будь-якому обраному президентові, й це розвіяло би міф про «хунту». Однак до планів рос. сторони стабілізація ситуації на Донбасі не входила, й 11 травня були проведені незаконні «референдуми» про «незалежність ДНР і ЛНР», тому проводити регіональний референдум 25 травня вже не було сенсу. Ця ініціатива не знайшла й підтримки ВР України — урядовий законопроект був провалений уже у 1-му читанні. Натомість парламент прийняв «Меморандум згоди і миру» (за основу був узятий проект нар. депутата В.Новінського, бізнес-партнера Р.Ахметова), в якому проголошувалися плани надати рос. мові особливий статус, провести децентралізацію, ухвалити закон про місц. референдуми, амністувати пророс. активістів на сх. України тощо (проти прийняття документа проголосували у повному складі дві фракції — «Свобода», що узгоджується з її офіц. ідеологією, та несподівано КПУ).

Сепаратисти при проведенні «референдумів 11 травня» навіть не намагалися надати їм зовнішньо легітимного вигляду, як це було зроблено, напр., під час окупації Криму. «Волевиявлення» проводилося для його відображення у рос. ЗМІ. При цьому була використана така технологія: в населеному пункті облаштовували одну-дві дільниці, куди підвозили «бюлетені». Там й імітували процес «демократичного голосування»: приходили прихильники «русского мира», відповідно утворювалися великі черги. Це давало можливість рос. медійникам показувати «всенародну підтримку» «ДНР/ЛНР». Щоби наочно продемонструвати нелегітимність «сепаратистського референдуму», за ініціативи Дніпроп. обласної держ. адміністрації 11 травня у зх. р-нах Донец. обл. був проведений власний «референдум» щодо їх включення до складу Дніпроп. обл., який не мав жодних політ. чи юрид. наслідків.

Отже, «русский мир» «обмежився» лише частиною Луганщини та Донеччини, де безпосередня активність рос. спецслужб була найбільшою. Крім того, тут місц. еліти вагалися і загравали із пророс. силами, а правоохоронці не діяли або часто зраджували присязі. Процес став незворотнім, коли Росія вдалася до відвертого впровадження сепаратизму: із середини квітня загони терористів уже захоплювали адм. будівлі в населених пунктах поза обласними центрами (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман та ін.), де встановлювалося двовладдя (чи навіть тривладдя — Центр, сепаратисти, місц. еліти, а з урахуванням росіян — чотирьохвладдя).

Найбільше угруповання бойовиків перебувало у *Слов'янську*, захопленому 12 квітня 2014. Їхнє ядро становили рос. спецпризначенці — до 100 осіб. Досить швидко вони об'єднали навколо себе місц. мешканців (до кінця червня це угруповання налічувало 1 тис. осіб). Ними керував І.Стрєлков (Гіркін) — полковник рос. спецслужб, який до того брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Він був одним із учасників окупації Криму: напередодні подій перебував у складі охорони «православного олігарха» К.Малофєєва, згодом, під час захоплення

Російські військові та бойовики у Слов'янську (Донецька обл.) біля захопленої міської ради. 14 квітня 2014.

аеропорту «Сімферополь», діяв як зв'язковий між «кримською самообороною» і рос. військовиками. Після завершення активної фази анексії став «радником» С.Аксьонова. Озброєний загін І.Стрєлкова (Гіркіна) перейшов у Донбас через українсько-рос. кордон.

За таких умов 14 квітня 2014 в. о. Президента України О.Турчинов оголосив проведення антитерористичної операції (АТО) на Донбасі. Однак бойові дії показали, що укр. система нац. безпеки виявилася неготовою належним чином відповісти на терористичний виклик. Це було зумовлено хронічним недофінансуванням безпекового сектору протягом останніх двох десятиліть, кадровими промахами та, нарешті, стратегічними прорахунками — Росія традиційно розглядалась як безумовний ключовий стратегічний партнер, а не потенційний агресор. Як наслідок, укр. силовикам довелося відновлювати боєздатність безпосередньо під час бойових дій. При цьому, на відміну від бойовиків, укр. сторона спочатку не була готова до широкомасштабних воєн. операцій, які би призводили до втрат серед мирного населення та руйнування інфраструктури. Вона не була готова діяти і в умовах гібридної війни, коли виконанню бойових завдань перешкоджає власне населення, одурманене ворожою пропагандою, а також рос. громадяни, які видають себе за пересічних українців.

Укр. силовики у квітні—травні обрали тактику облоги населених пунктів із метою поступового витіснення бойовиків (українорос. кордон тоді був під формальним контролем Києва, а біля кордону Росія тримала відмобілізовані регулярні частини під виглядом військ. навчань). Це затягувало час проведення АТО і викликало критику з боку частини укр. політикуму й, особливо, добровольчих батальйонів, які почали виявляти власну ініціативу. Так, 20 квітня під Слов'янськом відбулося одне з перших бойових зіткнень між добровольцями «Правого сектору» та бойовиками.

17 квітня у Женеві (Швейцарія) пройшли перші міжнар. переговори щодо Донбасу керівників зовнішньополіт. відомств США, ЄС, Росії та України. На переговорах Україна радше виступала об'єктом, ніж суб'єктом. На цю першу зустріч укр. уряд затвердив перелік наступних вимог: 1) припинення підтримки з боку Росії терористичних угруповань; 2) відведення рос. військ від українсько-рос. кордону; 3) відкликання рішення Держ. думи РФ про дозвіл В.Путіну використовувати війська на території України; 4) виведення рос. військ із Криму, скасування юрид. рішень стосовно анексії п-ова і 5) повернення Криму під юрисдикцію України. Росія своєю чергою висунула такі вимоги: 1) конституційна реформа в Україні; 2) врегулювання напруги у сх. регіонах шляхом деескалації на основі законів України без жертв і кровопролиття; 3) легітимація ситуації щодо Криму; 4) легітимні вибори президента і формування уряду, уповноваженого укладати договори. За підсумками переговорів дипломатичну перемогу здобула Росія: у заключній заяві було лише частково враховано перший пункт укр. вимог, тоді як Москва домоглася, щоб питання Криму та її участі у конфлікті на Донбасі не обговорювалося, повністю було враховано другий і значною мірою четвертий пункт рос. вимог. Росія в ході переговорів також намагалась отримати гарантії щодо позаблокового статусу України (тобто невступу в НАТО), чим продемонструвала гол. мету дій на Донбасі.

Внаслідок женевських переговорів бойовики на Донбасі отримали час для імітації «державотворення». У Донецьку поряд із Д.Пушиліним співголовою «Ради міністрів ДНР» був призначений О.Бородай — рос. політ. консультант з оточення К.Малофєєва (у квітні 2014 укр. спецслужби зафіксували, як І.Стрєлков (Гіркін) звітує про свою діяльність саме перед О.Бородаєм). Пізніше рос. висуванці отримали

«офіційні» посади і в Луганську: на поч. липня 2014 «прем'єр-міністром ЛНР» за рекомендацією О.Бородая був призначений рос. політтехнолог М.Баширов.

Протягом квітня—травня 2014 бойовики нарощували контроль на території Луган. та Донец. областей. Дедалі частіше повідомлялося про нові штурми військ. частин, розташов. на Донбасі, спроби заволодіння зброєю, захоплення адм. будівель тощо. З кожним днем сепаратисти діяли все більш зухвало. 14 червня був збитий військово-транспортний літак Іл-76, який заходив на посадку в аеропорту Луганська, із 40 дніпроп. десантниками 25-ї бригади та 9 членами екіпажу. На той час це була найбільша одночасна втрата військовослужбовців ЗС України від початку незалежності. Це ледь не призвело до нової політ. кризи у Києві, яка могла перерости у прямий воєн. конфлікт між Україною і Росією: укр. активісти хотіли взяти штурмом будівлю рос. посольства, лише втручання правоохоронців і особиста участь у заспокоєнні розлюченого натовпу голів укр. МВС і МЗС запобігли створенню зручного для Росії приводу для війни. Ще одним наслідком теракту стало те, що Київ вирішив не поспішати з оголошенням тимчасового перемир'я, а навпаки, посилив воєн. тиск на бойовиків.

Наприкінці травня, у переддень виборів Президента України, «ЛНР» і «ДНР» за вказівкою з Москви підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік "Новоросії"», яким мала управляти «рада» (по 3 представники від кожної «республіки»). Втім у середовищі сепаратистів по-різному трактували нове об'єднання. Якщо «Народний губернатор ДНР» П.Губарєв уважав, що сформовано нове держ. утворення (зі зрозумілим підтекстом, хто головний), то його луган. «колега» В.Болотов наполягав, що жодне об'єднання в єдину д-ву не відбувалося, а це тільки союз «двох незалежних республік». «Головою парламенту Новоросії» був призначений О.Царьов — нар. депутат від Партії регіонів України, виходець із Дніпропетровська. Це викликало обурення навіть серед донец. сепаратистів: так, один з активних організаторів незаконного «референдуму» «ідейний» Р.Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають відношення до Донбасу.

Червневе перемир'я. «Новоросія» виявилася мертвонародженим проектом, розробленим рос. політтехнологами. Укр. влада, розуміючи, що місц. населення на Донбасі у більшості не підтримує сепаратистів і не прагне продовження воєн. дій, послідовно демонструвала готовність перевести врегулювання конфлікту в політ. площину. Новообраний Президент України П.Порошенко 20 червня 2014 виступив із мирним планом (усього 15 пунктів), який, зокрема, передбачав:

- амністію укр. громадянам, які не причетні до загибелі військовослужбовців і мирних жителів і не фінансували терористів;
- формування коридору на кордоні для повернення рос. бойовиків до Росії (важке озброєння має бути залишене);
- проведення дострокових місц. виборів, щоб населення обрало своїх справжніх представників для діалогу із центр. владою;
- проведення децентралізації влади, гарантії вільного використання рос. мови в регіоні, повагу до права місц. громад на особливості істор. пам'яті, пантеону героїв, реліг. традицій, здійснення інвестицій в екон. реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць;
- проведення дострокових місц. і парламентських виборів.

Для реалізації цього плану Київ оголосив в односторонньому порядку припинення вогню в зоні АТО з 20 червня на десять днів, що стало можливим, оскільки впродовж двох місяців антитерористичної операції укр. силовики стрімко відновлювали боєздатність. В «оперативних відомостях», які публікував «міністр оборони ДНР» І.Стрєлков (Гіркін) у соцмережах, від кінця травня йшлося про необхідність термінового військ. втручання Росії (бо воєн. допомога, на його думку, вже не могла виправити становище), щоб «Новороссия» не впала, оскільки із закриттям дільниць для голосування на президентських виборах укр. силовики різко інтенсифікували АТО. Боячися початку штурму міста, з Донецька втік «співголова уряду ДНР» Д.Пушилін, луган. ватажок сепаратистів В.Болотов звинувачував останнього у зраді (після спаду інтенсивності бойових дій той повернувся, назвавши свою втечу укр. дезінформацією).

Після оголошення 20 червня перемир'я тон бойовиків одразу змінився. І.Стрєлков (Гіркін) зухвало заявляв, що, оскільки Київ не веде переговорів безпосередньо з «ДНР», жодного припинення вогню з боку бойовиків не буде. Політ. очільники «ЛНР» і «ДНР» також відкинули укр. пропозиції, тому що мирний план не влаштовував Росію (не було гарантій припинення європ. та євроатлантичної інтеграції та не визнавалась анексія Криму). Десять днів перемир'я бойовики використали для отримання безперешкодного доступу до українсько-рос. кордону, зокрема, вже 21 червня був атакований контрольно-пропускний пункт «Ізварино» — укр. прикордонники під тиском переважаючих сил противника спочатку з боєм відступили на нейтральну смугу, а потім перейшли на рос. територію, де рос. прикордонники вступили у бій на боці українців і не допустили проникнення бойовиків на свою територію (один із росіян при цьому був поранений), згодом укр. прикордонників було повернуто Україні. За підсумками «перемир'я» сепаратисти отримали контроль, окрім «Ізварино», ще над двома контрольно-пропускними пунктами — «Должанський» і «Червоний партизан».

23 і 27 червня в Донецьку були проведені два раунди переговорів: з одного боку за участі України (Л.Кучма), ОБСЄ (спецпредставник Х.Тел'явіні), РФ (посол М.Зурабов), із другого — «ДНР» (О.Бородай) і «ЛНР» («голова Верховного Совєта» А.Карякін). Також під час зустрічей були присутні В.Медведчук і Н.Шуфрич (із боку офіц. осіб) та О.Царьов (із боку бойовиків). Переговори не мали успіху (хоча

Зруйнований будинок у Лисичанську. 4 серпня 2014.

Президент України на 72 години продовжив режим припинення вогню на прохання зх. партнерів, які обіцяли ввести додаткові санкції проти Росії, якщо вона не змінить курсу).

Антитерористична операція українських силовиків (червень—серпень 2014). Попри те, що Росія і Захід знову звернулися до П.Порошенка з проханням продовжити перемир'я, 30 червня воєн. дії відновились і укр. силовики перейшли до активних дій — розгортання антитерористичної операції. Серед бойовиків почалася паніка. Так, уже 4 липня І.Стрєлков (Гіркін) видав «наказ про демобілізацію особистого складу ополчення ДНР» і прорвався з оточення у Слов'янську до Донецька, втративши 90 % бронетехніки. «Демобілізація» та втеча І.Стрєлкова (Гіркіна) зі Слов'янська порушили плани «політичних лідерів» сепаратистів, і вони спробували виправити ситуацію у зворотному напрямі. Так, у пророс. ЗМІ було організовано піар-кампанію, що «наказ про демобілізацію» — це дезінформація укр. спецслужб. У Донецьку було терміново проведено прес-конференцію О.Бородая та І.Стрєлкова (Гіркіна) про те, що «боротьба за незалежність ДНР триває».

Після поразки під Слов'янськом Росія змінила тактику. Була збільшена кількість рос. бойовиків, які переправлялися на укр. територію (за словами І.Стрєлкова (Гіркіна), додатково було надіслано 500 осіб), серед яких були не тільки представники рос. націоналістичних орг-цій і відверті кримінальні елементи, а й «відставники» (у недалекому минулому — військовослужбовці ЗС РФ, які мали досвід експлуатації складної військ. техніки). Розпочалися ракетно-артилер. обстріли укр. підрозділів із рос. території, а укр. найманці проходили вишкіл у рос. військ. таборах. Були також розгорнуті широкомасштабні поставки озброєння та військ. техніки, у т. ч. важкої (самі сепаратисти іронічно називали цю допомогу «воєнторгом» за назвою магазинів, в яких торгують товарами для військовослужбовців). Було два логістичних центри, де спочатку концентрувалися найманці та зброя: біля Сніжного (переважно через контрольно-пропускний пункт «Дмитровка»), а після захоплення контрольно-пропускного пункту «Ізварино» — поблизу Краснодона. З 2-ї пол. липня 2014 укр. армія завдавала по них ракетно-артилер. й авіац. ударів.

Отриману від Росії зброю треба було легалізувати. Відповідно у медійному просторі почали з'являтися повідомлення про те, що в укр. військовиків регулярно «відбивається» важка техніка. Для підтвердження у соціальних мережах поширювалися підроблені документи від імені співробітників Мін-ва оборони України до прокуратури про начебто масштабну втрату військ. техніки. Було навіть заявлено, що у бойовиків з'явився бойовий літак Су-25 (хоча свідчення щодо його появи були суперечливими: чи то був укр. літак, який здійснив вимушену посадку, чи була проведена якась «таємна спецоперація»). У такий спосіб прикривалися плани участі рос. бойової авіації в конфлікті на Донбасі. 13 липня було повідомлено про перше використання росіянами Су-25 проти укр. військ. За однією з офіц. версій, ще один укр. військово-транспортний літак Ан-24 міг бути збитий 14 липня рос. бойовим літаком. А 16 липня ракетою «повітря-повітря» був збитий укр. бойовий літак Су-25 (це зробили рос. літаки, які баражували біля укр. кордону). Росія категорично заперечувала свою причетність до цих нападів.

Безвідповідальна політика Росії щодо наповнення Донбасу важкою військ. технікою призвела до міжнар. трагедії. 17 липня був збитий бойовиками ракетою з протиповітряної установки «Бук» малайзійський лайнер «Боїнг» із 283 пасажирами та 15 членами екіпажу. Як зазначено в офіц. доповіді Ради безпеки Нідерландів, «альтернативні сценарії досліджені й виключені». З огляду на те, що доповідь грунтувалася лише на офіційно поданих і однозначно доведених фактах (Росія не надала частину потрібної інформації зі своїх радарів, пояснюючи це тим, що не зберігає дані про аерорух поза зоною відповідальності свого повітряного простору), РФ напряму не вказана як винуватець трагедії, але в документі наведені дані, що підтверджують саме рос. слід. Натомість вказано й про часткову відповідальність України як д-ви, над територією якої був збитий літак і яка знала про небезпеку з боку пророс. бойовиків (при цьому згадано, що у світ. практиці під час подібних конфліктів повітряний простір «закривають» досить рідко).

На відміну від Ради безпеки Нідерландів, обмеженої дипломатичним етикетом міждерж. відносин, недерж. орг-ції могли подавати інформацію відкрито. Експертна група «Bellingcat» уже 8 вересня довела, що «Бук» — російський і належав 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС РФ, розташованій під Курськом. У листопаді 2014 була оприлюднена доповідь про те, як саме комплекс протиповітряної оборони потрапив на укр. територію, а у травні 2016 — іще одна доповідь «Bellingcat» із додатковими доказами рос. злочину.

На тлі збільшення військ. допомоги з боку Росії серед бойовиків панувало певне піднесення, вони виказували впевненість, що у воєн. кампанії спостерігається перелом. Проте після трагедії з малайзійським «Боїнгом» знову посилилися панічні настрої. До того ж Росія частково вивела з території Донбасу засоби протиповітряної оборони і укр. авіація дістала змогу діяти більш ефективно. Однак обстріли з рос. території продовжувалися.

Попри агресивні дії РФ укр. силовики неухильно зменшували площу території, підконтрольної бойовикам. Із зх. великі міста блокувалися, й одночасно на сх. межах Донбасу з пн. і пд. бойовиків «відрізали» від українсько-рос. кордону. Наприкінці липня сепаратисти у координації зі ЗС РФ (ракетно-артилер. обстріли) завдали контрудару в районі Саур-могили (пд. сх. Донец. обл.), в результаті якого частина укр. військ опинилася в оточенні. На поч. серпня бл. 400 військовослужбовців, залишившись без боєприпасів і щоб уникнути постійних обстрілів, перетнули українсько-рос. кордон (згодом були повернуті Україні), а понад 1 тис. бійців прорвалися з оточення і з'єдналися з ін. укр. підрозділами в районі Саур-могили. На той час складалося враження, що ця локальна поразка загальмує, але не зупинить звільнення Донбасу. Успішно просувалась операція на пн. — у Луган. обл. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» і «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою. Серед сепаратистів почалися чва-

Таблиця 20. **«Незалежні» парамілітарні підрозділи**

Назва/командир	Силова структура — куратор	Склад у червні 2014 р.
Батальйон «Айдар» / С.Мельничук	Міністерство оборони України (24-й тербат)	• Підрозділ «Холодний Яр» • Рота «Захід» • Афганська і волинська рота • Спецрота «Донбас»
Батальйон «Азов» / А.Білецький	МВС України (1-ша рота)	Чисельність 150 осіб
Батальйон «Донбас» / «Семен Семенченко»	Нацгвардія МВС України (3-й батальйон)	Чисельність 630 осіб, за штатної чисельності 430 осіб
Батальйон «Дніпро-1» / Ю.Береза	МВС України	Чисельність 500 осіб

ри, і вони стали розробляти плани евакуації з Донецька.

Осн. тягар воєнних дій несли ЗС України, Нац. гвардія МВС і спецпризначенці СБУ. У той же час значну роль у протидії терористам відіграли добровольчі батальйони, сформовані з активістів Євромайдану й небайдужих громадян. Саме добровольчі підрозділи наочно продемонстрували Росії, що укр. населення здатне до самоорганізації навіть в умовах, коли неефективно працює держ. правоохоронна система. Проте вже від самого початку влада намагалася взяти їх під свій контроль. У період найбільшої активності добровольчий рух мав таку структуру:

- спецпідрозділи МВС особливого призначення (25 батальйонів і 5 рот, штатна чисельність 5660 осіб). Формувалися з добровольців, як правило, за територіальним принципом;
- батальйони територіальної оборони (тербати) у структурі ЗСУ (бл. 40 підрозділів). Комплектувалися, зокрема, з числа мобілізованих, однак у них велика увага приділялася високомотивованим бійцям. Воювали насамперед як війська «другого» ешелону (тобто забезпечували порядок на блокпостах, у звільнених населених пунктах тощо);
- «незалежні» парамілітарні підрозділи (див. табл. 20). Їхня діяльність мала найбільший резонанс у сусп-ві, проте їхня інтеграція до силових структур була досить умовною.

Серед укр. населення розгортався масштабний волонтерський рух на підтримку укр. військовиків і біженців із зони конфлікту. Відбувався добровільний збір коштів і матеріальних ресурсів, а ті, хто не мав грошей, намагалися виготовити щось власноруч для військовослужбовців, діти надсилали їм листи з малюнками тощо.

Почалося відновлення оборонно-пром. потенціалу, який суттєво зменшився за 25 років незалежності. Відновленню сприяло об'єднання 2010 більшості оборонних підпр-в і орг-цій у рамках Держ. концерну «Укроборонпром». Хоча метою цього об'єднання було зробити жорсткішим контроль із боку оточення В.Януковича за цим сектором економіки, який ще не пройшов приватизацію, в умовах 2014 саме ця жорсткість керівної структури дала змогу почати перезапуск вир-в в інтересах вітчизн. силових структур. Водночас вирішувалися питання відмови від поставок рос. комплектуючих та організації імпорту необхідного озброєння, боєприпасів, військ. техніки, що відбувалося вперше за роки незалежності у великих масштабах. Протягом 2014 оборонно-пром. комплекс передав у війська понад 740 одиниць військ. техніки, зокрема 154 одиниці танків та ін. бойових броньованих машин, 165 гармат і мінометів, 16 літаків і 8 вертольотів, а військ. ремонтники відновили бл. 20 тис. одиниць бойової техніки (зокрема 67 літаків, 42 вертольоти, 24 безпілотники, бл. 4 тис. бойових броньованих машин, 622 гармати й міномети).

Пряме військове втручання Росії. Станом на серед. серпня 2014 укр. війська звільнили більшу частину Донбасу, захоплену терористами у квітні—травні. Однак військ. поразка сепаратистів створювала високі внутрішньополіт. ризики для режиму В.Путіна. Він не очікував провалу «русского мира» в Україні, тоді як розкручена під «безсумнівну перемогу» пропагандистська кампанія в ЗМІ, яка обґрунтовувала для пересічного росіянина «гібридну війну» проти «братської» України, завдала б удару по позиціях Кремля. Після поразки донбаського сепаратизму могло також автоматично постати питання повернення Криму. Нарешті, Україна б і далі продовжувала свій євроатлантичний курс. Тому Москва наважилася на відверту військ. агресію.

Від кінця липня і до серед. серпня загони сепаратистів були поповнені бойовиками та новим озброєнням. Крім того, рос. регулярні війська не лише продовжували обстріли укр. силовиків, а й зухвало заходили на територію України.

З огляду на факти проникнення, починаючи з кінця липня, окремих рос. регулярних підрозділів на укр. територію складно визначити точну дату початку вторгнення. У «Заяві...» ВР України від 21 квітня 2015 розвиток подій описаний так: «Третя фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 р. масовим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, зокрема, військовослужбовців 9-ї окремої мотострілецької бригади, 76-ї та 98-ї дивізій повітряно-десантних військ Збройних Сил Російської Федерації. Задіяння регулярних Збройних Сил Російської Федерації у збройній агресії проти України супроводжувалося поширенням серед населення України агітаційних листівок, в яких, зокрема, був такий заклик: "За жодних обставин не чиніть перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)"».

Однак початкова фаза прямої агресії з боку Росії розпочалася тижнем раніше, 20 серпня (саме з цього дня на мапах, які оприлюднювала Рада нац. безпеки та оборони України, фіксувався наступ рос. військ), активний її етап — 24 серпня. Саме тоді почався спільний контрнаступ терористів і рос. військ, які атаку-

вали укр. силовиків на пд. Донец. обл. на трьох осн. напрямках — Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. Далі погрожували захопити Маріуполь і «пробити» транспортний коридор до Крим. п-ова.

Перші Мінські домовленості. Укр. армія, здатна завершити визволення населення Донбасу від терористів, до повномасштабних бойових дій із вишколеною рос. армією не була готова. Відтак Україна змушена була сісти за стіл переговорів з Росією. Вже 26 серпня у Мінську (Білорусь) відбулася багаточасова розмова П.Порошенка та В.Путіна (укр. президент назвав переговори «дуже складними», а російський, який діяв із позиції сили, визнав, що «зустріч була дуже гарною, мені так здалося. Досить щирою»). У підсумку 5 вересня 2014 у Мінську був підписаний протокол про припинення вогню: домовилися про формування 30-кілометрової зони розмежування, про контроль українсько-

Український танк Т-64 БВ в руїнах Донецького аеропорту. Зима 2014/15.

рос. кордону фахівцями ОБСЄ. Далі після складних переговорів Україна згодилася де-факто надати територіям, які на поч. вересня опинилися під контролем «ЛНР» і «ДНР», права автономії і при цьому не припиняти їхнього субсидування. Відповідний статус мав бути наданий на 3 роки, а 7 грудня 2014 передбачалося провести чесні місц. вибори, щоб населення (а не рос. кер-во) самостійно обрало тих, хто буде його представляти. При цьому Росія намагалася легалізу-

Руїни Донецького аеропорту. Кінець 2014 або початок 2015.

Українські військові у прикордонній смузі. На першому плані — 152-мм гармата Д-20. Липень 2014. Фото М. Жирохова.

вати т. зв. республіки: для цього в серпні рос. громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, а на їхнє місце призначені місц. мешканці — І.Плотницький, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та О.Захарченко, котрий очолював бандформування «Оплот». Протокол був підписаний Х.Тел'явіні, Л.Кучмою, М.Зурабовим, також стояли підписи І.Плотницького та О.Захарченка, але без згадування посад та утворень, які начебто вони представляли. У розвиток протоколу 19 вересня також був підписаний меморандум, який деталізував режим припинення вогню, зокрема передбачав відведення важкої техніки, заборону на використання бойової авіації тощо.

Мінські угоди були неоднозначно сприйняті укр. сусп-вом. Верховна Рада важко ухвалювала закон, який імплементував домовленості: прийняття супроводжувалося гарячими дискусіями, відбувалося за особистої участі президента у засіданні парламенту, а для гарантування необхідного результату допускалося досить вільне поводження з регламентом роботи Верховної Ради.

Своєю чергою «Мінськ» не став переможним і для Росії. Так, вона досягнула тактичної мети — не допустити воєн. поразки сепаратистів, цинічно заперечуючи участь своїх військ у боях. Але зазнала стратегічної поразки: жодних обмежень на укр. зовн. політику накласти не вдалося, а поліпшення міждерж. стосунків не відбулося.

Отже, проект «Новоросія» як об'єднання пд. і сх. областей України під пророс. протекторатом зазнав краху. Націоналістичні рос. угруповання критикували Кремль за «злив Новоросії» (напр., І.Стрєлков (Гіркін) звинувачував у цьому олігархів з «оточення Путіна»). А грудневі місц. вибори на сепаратистських територіях, передбачені Мінським протоколом, мали показати повний провал проектів «ЛНР» і «ДНР». Тому Росії довелось одночасно відпрацьовувати два осн. варіанти подальших дій: формувати з підконтрольних залишків Донец. та Луган. областей нове «Придністров'я» та шукати можливості «інсталювати» їх назад в Україну з метою забезпечення своїх зовнішньополіт. цілей. Це передбачало нові проблеми — польові командири вийшли з-під контролю та не бажали слухати уряди «ЛНР» і «ДНР»; звичною справою стали сутички між різними загонами бойовиків і перестрілки з рос. військовиками; пром. підпр-ва зупинилися (на відміну від території, підконтрольної владі України); місц. населення стрімко зубожіло; почалися перебої з поставками продовольства.

Тому Москва відійшла від мінських домовленостей, посилила свою військ. присутність на сх. України та ініціювала проведення 2 листопада власних виборів глав «ЛНР» і «ДНР» і депутатів «парламентів» із заздалегідь відомими результатами. Двозначність ситуації полягала у тому, що обидві сторони не відмовлялися від дипломатичних засобів вирішення конфлікту. 13 листопада представники України та Росії підписали робочий документ із чітким графіком імплементації положень Мінського меморандуму (деталі цього документа не відомі, є лише заява МЗС України від 19 січня 2015, в якій він згадується). Однак Росія відкликала свій підпис із-під документа.

Після цього почався курс на воєн. ескалацію. За свідченням тогочасного голови Донец. обласної держ. адміністрації С.Тарути, В.Путін тричі в розмовах із П.Порошенком називав свої три стратегічні цілі на Донбасі: аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь. Власне, ці об'єкти й стали осн. гарячими точками кінця 2014 — поч. 2015.

У відповідь на фактичний вихід Росії з вересневих мінських домовленостей Україна ініціювала призупинення дії закону, який надавав особливого статусу сепаратистським територіям. Відповідно місц. вибори 7 грудня проведені не були. Україна також припинила в «ДНР/ЛНР» фінан-

сування бюджетних установ, субсидування держ. шахт, а кошти, заплановані на субсидії для місц. населення, були спрямовані до ін. регіонів. Навколо сепаратистських територій були побудовані фортифікаційні лінії — укр. армія готувалася до відсічі можливого наступу бойовиків за підтримки Росії. Тим самим Кремль знову завів себе у безвихідь. Міжнар. санкції та падіння цін на нафту призвели до погіршення екон. становища всередині країни. На світ. арені Росія опинилася в ізоляції та була виключена з «великої вісімки». У такій ситуації Кремль вдався до традиційної імперської риторики — погроз початку нової «холодної війни», гонки озброєнь і нагадувань про свою ядерну зброю. Водночас він знизив рівень своїх вимог — згідно із заявами рос. кер-ва його задовольнили б «абсолютні» гарантії невступу України до НАТО та визнання анексії Криму, а «федералізація» та «захист русского мира» вже були неактуальні. Однак це однозначно було неприйнятним для України та її зовнішньополіт. партнерів. Навпаки, офіц. Київ повідомив своїх партнерів про плани скасувати позаблоковий статус. 23 грудня 2014 конституційною більшістю Верховної Ради був ухвалений закон щодо відмови України від політики позаблоковості. У пояснювальній записці до відповідного законопроекту зазначалось: «Агресія Російської Федерації проти України, незаконна анексія нею Автономної Республіки Крим, ведення проти нашої держави так званої "гібридної війни", військове втручання у східних регіонах України, постійний військовий, політичний, економічний та інформаційний тиск з боку Росії зумовлюють необхідність пошуку більш дієвих гарантій незалежності, суверенітету, безпеки і територіальної цілісності України. Позаблоковий статус України, який був закріплений у Законі України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", виявився неефективним у контексті убезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску. Тривале перебування України у "сірій" буферній зоні між потужними системами колективної оборони є додатковим викликом для України». 29 грудня закон був підписаний Президентом України П.Порошенком і набув чинності. Вказаний закон не передбачав вступу до НАТО, але й не виключав цього.

Воєнні дії січня—лютого 2015. Вже на поч. 2015 до лінії розмежування з обох сторін були повернуті нечисленні важкі озброєння, відведені за вересневими Мінськими домовленостями. Місяці після «Мінська» росіяни використали для наведення ладу серед бандформувань сепаратистів. По-перше, Росія почала направляти до зони конфлікту більше досвідчених кадрових військовиків (під виглядом усе тих же «відпускників»), натомість обмежувала потік неконтрольованих «добровольців», які лише дезорганізовували сепаратистські сили. По-друге, Росія почала впорядковувати самочинні дії польових командирів сепаратистів — деяких із них знищували, а інших вивозили на рос. територію.

На поч. січня 2015 напруга на Донбасі зросла. Чергові раунди переговорів, що пройшли у Мінську і мали підготувати фундамент для саміту в нормандському форматі, який планувався в Астані (Казахстан) 16 січня, не виявили жодного прогресу. Росія продовжувала наполягати на прямих переговорах Києва із сепаратистами, заперечуючи свою участь у конфлікті, натомість Україна вимагала виведення рос. військ і повернення контролю над кордоном під укр. юрисдикцію.

14 січня А.Яценюк дав доручення Ген. прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку щодо визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними орг-ціями. Своєю чергою голова ВР України В.Гройсман підтвердив, що у парламенті готується відповідна постанова. Укр. прем'єр-міністр також звернувся до міжнар. партнерів із проханням внести подібні зміни й до їхніх нац. законодавств. Зі свого боку Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (в ніч проти 16 січня В.Путін звернувся до П.Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіц. відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до листопадових домовленостей). 16 січня укр. переговірник Л.Кучма не приїхав до Мінська. Все це означало фактичне припинення дії Мінських угод, і відновлення воєн. дій стало неминучим.

Президент України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації з 20 січня. А 18 січня укр. військам було надано право завдавати превентивні удари по терористах (до цього удари могли завдаватися лише у відповідь на вогонь). Бойові дії активізувалися на донец., горлівському та дебальцевському напрямках, у передмістях Маріуполя. Дещо спокійніше було на Луганщині (тут навіть діяли домовленості між Луган. обласною держ. адміністрацією та «ЛНР» про локальне припинення вогню на свято Водохреща).

«ДНР» і «ЛНР» за підтримки рос. військовиків розпочали новий наступ проти укр. військ. Гол. метою операції було захоплення Дебальцевого. Для сепаратистів цей великий залізничний вузол був важливим для безперебійної комунікації між «ЛНР» і «ДНР». Своїм розташуванням щодо контрольованих бойовиками Горлівки та Алчевська він також створював загрозу оточення в разі проведення наступальної операції укр. силовиками. Разом із тим населений пункт був уразливий для атак із трьох боків. Активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015: у першому ешелоні йшли бандформування із місц. сепаратистів і рос. найманців, у другому — «відпускники», тобто рос. регулярні війська, включаючи ракетно-артилер. підрозділи (за оцінками Ген. штабу ЗС України, лише в районі дебальцевського плацдарму було задіяно 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ). Запеклі бої тривали два тижні. Через новий виток ескалації посилився тиск на Росію з боку зх. лідерів, і на 11 лютого був запланований саміт у Мінську, на якому В.Путін прагнув з'явитись у зручній для себе ролі «переможця». Тому перед бойовиками було поставлене завдання взяти Дебальцеве до мінської зустрічі, але це не вдалося зробити. Вже 13 лютого в ході переговорів В.Путін заявив, що має інформацію про оточення укр. військ. Справді, саме цього дня укр. експерти фіксують збільшення кількості рос. військ у районі Дебальцевого.

Оскільки у Мінську було досягнуто домовленості про припинення вогню з 15 лютого, бойовики ще більше активізувалися, щоби до цієї дати захопити Де-

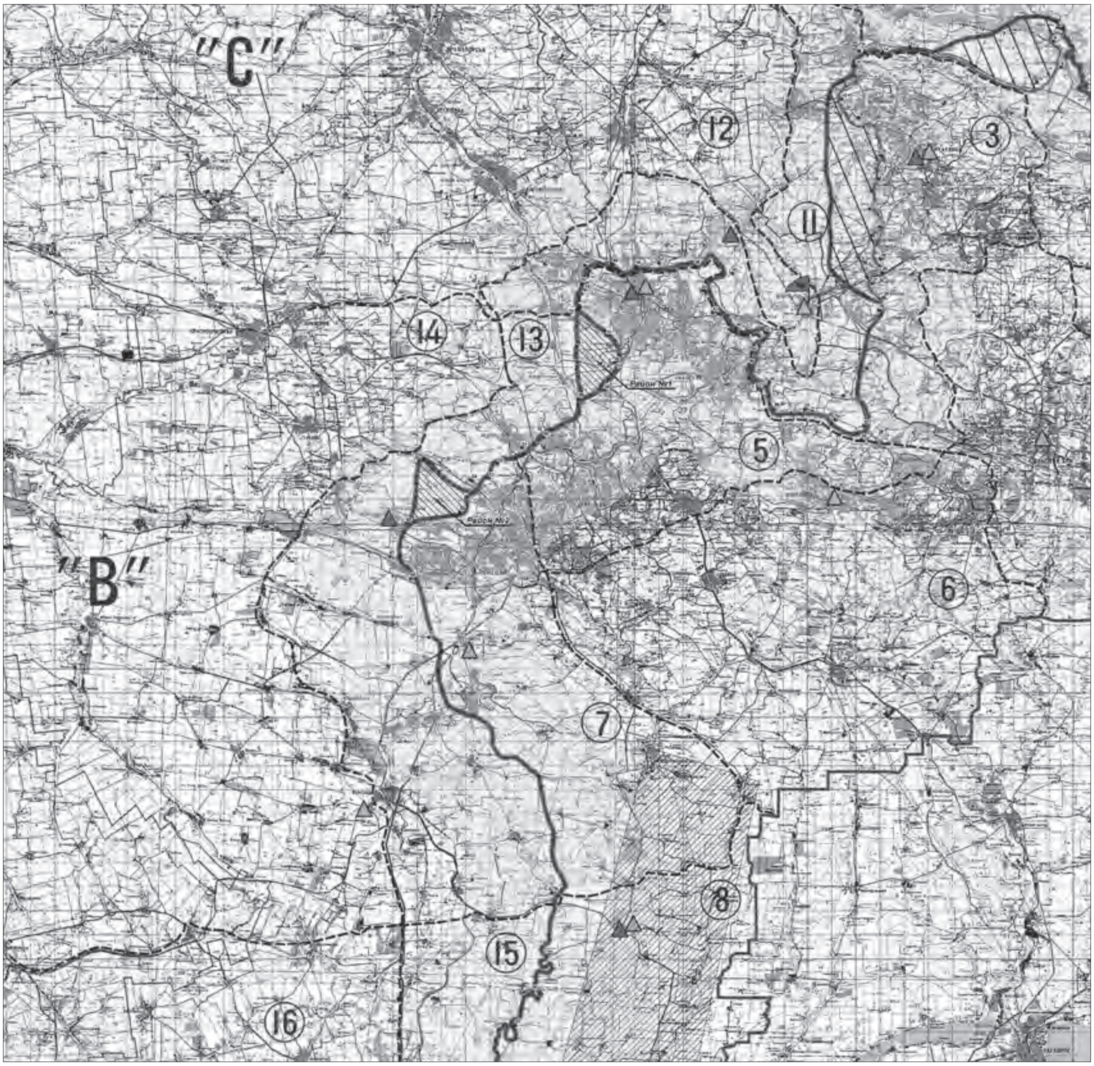

Карта з лінією розмежування згідно з Мінськими домовленостями (вересень 2014).

бальцеве. Своєю чергою після підготовчих заходів укр. Генштаб дав наказ на організований вихід підрозділам (двома осн. напрямками, а ще на одному напрямку відхід імітувався). Відхід міг би відбутися й раніше, але, крім дипломатичних потреб, укр. військ. кер-во враховувало й досвід Іловайська: поки дебальцевський гарнізон сковував на себе сили бойовиків, укр. сили вийшли на рубіж по р. Луганка і закріпилися на плацдармі Луганське—Троїцьке—Попасна, тим самим не давши ворогові змоги захопити нові території і переслідувати укр. вояків, які відступали.

Другі Мінські домовленості. Політичним підсумком ескалації воєн. дій у січні—лютому 2015 став підписаний 12 лютого очільниками України, Німеччини, Франції та Росії у Мінську «Комплекс заходів із виконання Мінських угод», названий згодом «Мінськ-2». Цьому передувала жорстка дипломатична боротьба (пов'язана не тільки з боями навколо Дебальцевого). Напередодні від імені О.Захарченка та І.Плотницького був поширений начебто їхній варіант домовленостей, фактично це був ультиматум Україні, який дублював рос. вимоги. Своєю чергою П.Порошенко виступив із заявою, яка демонструвала, що далі Москві не вдасться шантажувати Київ загрозою широкомасштабного вторгнення. У ній зазначалося: «Від підсумків саміту буде залежати, чи вдасться нам зупинити агресора дипломатичним шляхом, чи ми будемо переходити на цілком інший режим... І я, і уряд, і Верховна Рада готові до прийняття рішення про введення воєнного стану на всій території України. І я ні в якому разі не буду затягувати з цим рішенням, якщо безвідповідальні дії агресора призведуть до серйозної подальшої ескалації конфлікту. Я впевнений у тому, що наша країна зможе себе захистити».

Отже, домовленості «Мінськ-2», як і попередні мінські документи, стали вимушеним компромісом для обох ворогуючих сторін й у підписаному вигляді навряд чи могли бути реалізованими належним чином. Як показав розвиток подій, між Україною та Росією залишився комплекс неузгоджених питань. Крім того, у документі містилася низка положень, які були прямим втручанням у внутр. справи України: напр., зобов'язання провести конституційну реформу до кінця 2015. Тому увесь 2015 і поч. 2016 пройшли у безкінечних дипломатичних суперечках. Обидві сторони розраховували на виснаження опонента. Київ сподівав-

ся, що донбаські сепаратистські утворення стануть нестерпним екон. тягарем для Москви, яка й так потерпала від падіння цін на нафту і газ, а також від санкцій. Для цього посилювалася блокада регіону й одночасно нарощувався воєн. та оборонно-пром. потенціал, а також проводилася активна зовн. політика з метою збереження солідарності з Україною провідних д-в світу.

Кремль своєю чергою сподівався на поглиблення соціально-екон. та політ. кризи в Україні, для чого були передумови — стрімка девальвація гривні, зубожіння населення на тлі зростання цін і тарифів, конфлікти д-ви та великого бізнесу (зокрема, у березні 2015 виник конфлікт за участі на той час губернатора Дніпропетровщини І.Коломойського навколо «Укрнафти», що призвів до його відставки, у квітні спостерігалася ескалація навколо енергоактивів Р.Ахметова). Уряд А.Яценюка опинився під загрозою відставки. Кремль також намагався знайти слабкі місця у консолідованій зх. позиції з укр. питання. Він стверджував, що Київ не виконує взятих на себе у Мінську зобов'язань і до нього треба застосувати санкції.

Попри перемир'я час від часу на лінії зіткнення відбувалися спалахи насильства: укр. силовики не давали змоги пророс. бойовикам проводити «повзучу» окупацію своєї території — поступове, по кілька сотень, а то й десятків метрів на добу її захоплення (таким чином діяли і діють рос. війська у Грузії). Своєю чергою, й укр. підрозділи намагалися знайти слабину в позиціях бойовиків. Майже щодня надходили сумні новини про поранення чи загибель укр. військовослужбовців.

У цілому ж із військ. погляду на Донбасі склалася ситуація, коли в Україні було достатньо сил, щоби звільнити регіон від бойовиків, але за умов невтручання рос. регулярних військ. Офіц. рос. посадовці категорично заперечували участь своїх військовослужбовців у бойових діях на укр. території.

З огляду на заперечення Росією очевидного Україна запропонувала залучити для врегулювання конфлікту на Донбасі міжнар. миротворців, тоді б Росії довелось або виводити своїх «відпускників», або ж визнавати себе стороною, яка веде бойові дії. Тому Росія спробувала змінити підходи: сформувати бандформування переважно з місц. мобілізаційного ресурсу (цьому сприяло тотальне безробіття в регіоні).

Наслідки російської агресії. Дії терористичних угруповань і рос. військ завдали великої шкоди Донбасу й Україні в цілому. Насамперед це непоправні людські втрати. У доповіді офісу комісара ООН із прав людини зазначалося, що із серед. квітня 2014 по 15 лютого 2015, тобто за період найбільш активних військ. дій, було вбито щонайменше 5665 осіб (включно з 298 особами, які загинули на борту малайзійського літака MH-17) і 13 961 особа дістала поранення на сх. Україні. А враховуючи обмеженість доступу до зони конфлікту, фахівці ООН припускали, що кількість жертв перевищує 6000.

Через рос. агресію постала надзвичайно гостра проблема з вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (із посиланням на Мін-во соціальної політики України), станом на лютий 2015 (закінчення активної фази воєн. протистояння) в Україні налічувалося 980 тис. внутр. переселенців із Криму та Донбасу. Ще 600 тис. осіб шукали притулку в ін. країнах — Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії.

Згідно з Мінськими угодами лютого 2015 мав відбутись обмін військовополоненених за схемою «всіх на всіх». Проте керівники сепаратистів постійно зривали його реалізацію: це був засіб тиску на укр. владу, щоби примусити її прийняти закон про амністію бойовиків (це також входило до «Мінська-2»). Політ. умов для прийняття закону про амністію не було. В ході переговорів контактної групи досягали компромісу про обмін частини полонених, однак бойовики раз у раз зривали домовленості. Оскільки стан укр. полонених погіршувався, офіц. Київ виступив з ініціативою обміну за схемою «50 на 25» (тобто два бойовики на одного українця), щоби прискорити звільнення тих українців, які перебували в ув'язненні більше року і мали проблеми зі здоров'ям.

Окремо постало питання звільнення укр. громадян, ув'язнених у рос. тюрмах. До них належали крим. татари та проукр. активісти, заарештовані в Криму; укр. громадяни, затримані за надуманими приводами під час візиту до Росії; бійці укр. військ. підрозділів, які воювали на Донбасі. Росія проводила показові суд. процеси над українцями, їм присуджували великі терміни ув'язнення. Великого резонансу набув суд над бійцем добровольчого батальйону «Айдар» Н.Савченко. Укр. льотчицю ув'язнили бойовики у Луган. обл. й вивезли до РФ, де її засудили на 22 роки ув'язнення за звинуваченням в участі у вбивстві рос. журналістів (загинули під час артилер. обстрілу), за статтею «замах на вбивство» (під цим малися на увазі «обстріли мирних громадян у Луганській області») та за «незаконний перетин російського кордону». Суд. процес мав відверто політ. характер, доводи захисту судом до уваги не бралися. Проте з огляду на міжнар. тиск Росія погодилася на обмін Н.Савченко на двох співробітників рос. Гол. управління Генштабу, затриманих на Донбасі зі зброєю в руках.

У червні 2016 обміняли ще двох укр. громадян — Г.Афанасьєва (кримчанин, якого звинуватили у тероризмі) та Ю.Солошенка (74-річний колиш. директор полтав. з-ду «Знамя», якого засудили за оборонно-пром. шпигунство). В Росії залишаються й ін. укр. політ. в'язні, їхня точна кількість не відома, рахунок їде на десятки. Голова Верховної Ради А.Парубій розповідав про 25—38 ув'язнених. Проблема з підрахунком полягає у тому, що рос. спецслужби продовжують арешти укр. громадян, зокрема кримсько-татар. активістів.

Конфлікт завдав значних збитків укр. економіці, остаточно підбивши підсумок палких дис-

Бійці 93-ї окремої механізованої бригади висуваються на позицію. Місто Красногорівка (Донецька обл.). Листопад 2015 або січень 2016. Фото С. Моргунова.

кусій щодо того, хто кого годував у незалежній Україні. Донбас без України почав стрімко перетворюватися на деіндустріалізовану «чорну діру», Україна без Донбасу за 2 роки вже втратила 20 % ВВП. Значна частина екон. потенціалу втрачена безповоротно. Підпр-ва, яким вдавалося працювати в районах, які контролювали сепаратисти, перенесли свою юрид. адресу на контрольовану легітимною укр. владою територію. Але фактично вони перебували під подвійним податковим тиском і їхні перспективи були невтішні.

Попри продовження конфлікту і погіршення екон. ситуації Укр. д-ва намагалася приділяти увагу відбудові звільнених територій Донбасу. Так, у вересні 2014 було прийнято рішення про створення Держ. агентства з питань відбудови Донбасу. Під час переформатування уряду в квітні 2016 було утворено Мін-во з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке замінило два відомства: Держ. службу з питань АР Крим та м. Севастополь та Держ. агентство з питань відбудови Донбасу.

Політична та соціально-економічна динаміка 2014—2016

Наприкінці лютого 2014 Укр. д-ва опинилася у найважчій з початку незалежності кризі. Росія розгортала пряму агресію в Криму, роздмухувала сепаратистські настрої на сх. та пд. країни, стягувала війська на сх. кордон України, погрожуючи повернути до влади В.Януковича своєю військ. силою. В самому укр. сусп-ві також розгорталися деструктивні процеси — значна частина населення не поділяла цінностей Майдану. З ін. боку, активність мас під гаслами революц. доцільності паралізувала діяльність роботи органів держ. влади та місц. самоврядування, погрожуючи вийти з-під контролю у вигляді самосудів і революц. терору. Сама д-ва опинилася на межі банкрутства — скарбниця була порожньою, посилилась інфляція, відбувалася різка девальвація нац. валюти. Проте події подальших найскладніших місяців показали, що укр. сусп-во мало силу не лише для боротьби на майданах, а й для конструктивної діяльності та самоорганізації.

Легітимація революційної влади. Після призначення в. о. Президента України О.Турчинова були розпочаті переговори щодо формування коаліційного уряду. Процесу перешкоджали тех. складнощі: відповідно до Конституції (у редакції 2004) Кабмін мали утворювати лише фракції, однак у «Батьківщини», «Свободи», «УДАРу» не вистачало голосів для створення більшості. Їхні фракції налічували бл. 170 нар. депутатів. Натомість 190 позафракційним депутатам було потрібно або утворювати нові фракції, або ж приєднуватися до владних. Формування уряду треба було прискорити для отримання термінової закордонної фінансової допомоги. Через це революц. партії припускали варіант створення коаліції з Партією регіонів України. На той час «регіонали» вже намагалися дистанціюватися від режиму В.Януковича, голосуючи синхронно з учорашніми опозиціонерами. Від імені партії виступив її голова О.Єфремов з осудженням колиш. президента та його оточення, поклав на них відповідальність за криваві події в центрі Києва та за розмах корупції. Цю позицію підтримав і колиш. спікер Верховної Ради В.Рибак у своєму відеозверненні з Донецька. Це свідчило, що верхівка Партії регіонів шукала компромісу з новою владою і бажала уникнути жорсткого протистояння.

У парламенті були утворені нові фракції (зокрема «Суверенна Україна» та «Економічний розвиток»), що дало можливість сформувати коаліцію «Європейський вибір» і перейти до питання обрання нового уряду. На посаду прем'єр-міністра розглядалися 3 осн. кандидатури — А.Яценюк, П.Порошенко та Ю.Тимошенко. Остання звернулася з проханням виключити її з переліку претендентів. Фракція Партії регіонів заявила, що готова підтримати дві перші кандидатури, але виступає проти призначення Ю.Тимошенко. У підсумку головою коаліційного уряду був обраний А.Яценюк. У свою чергу, П.Порошенко вирішив зосередитися на своїй президентській кампанії. Важлива деталь — в. о. Президента України О.Турчинов та прем'єр-міністр А.Яценюк не виставляли свої кандидатури на позачергові президентські вибори. Ще один політ. лідер Євромайдану В.Кличко взяв участь лише у виборах київ. міськ. голови.

Новий уряд був сформований переважно з представників «Батьківщини» та «Свободи». До його складу також увійшли громад. активісти, що сприймалося як гарантія реалізації гасел Євромайдану. Важливим успіхом революц. влади стало те, що чиновницький прошарок середньої та нижньої ланки в цілому спокійно сприйняв зміну вищого політ. кер-ва, що зіграло важливу стабілізуючу роль.

Новий уряд проявив політ. волю і почав упорядковувати революц. стихію. Безконтрольність деяких радикальних орг-цій в умовах деморалізованих органів правопорядку насторожувала сусп-во та вносила напругу у відносини із зх. партнерами. Кожен інцидент сваволля радикалів широко висвітлювався рос. та пророс. ЗМІ як доказ хаосу та анархії в Україні. Так, зокрема, мали місце мародерство, спроби захоплення режимних об'єктів (напр. Лук'янівського слідчого ізолятора в м. Київ), були ексцеси «революційного правосуддя» — спроби самосуду над нар. депутатами від раніше провладних партій, вимоги звільнити з посад чиновників, директорів держ. компаній та бюджетних установ, оскільки вони начебто не відповідають цінностям Євромайдану (у деяких регіонах для цього проводилися акції «сміттєвої люстрації» — неугідних чиновників закидали у баки для сміття як символ сусп. осудження та вимоги звільнитися), іноді справа доходила до звичайного рекету тощо. А 16 березня лідер «Правого сектору» Д.Ярош виступив із закликом у відповідь на дії рос. військовиків у Криму «знищити» укр. газотранспортну систему, щоб не дати Росії заробляти на транзиті газу (у відповідь МВС заявило про посилення охорони газотранспортної системи підрозділами Нац. гвардії та СБУ).

Криміногенну ситуацію ускладнювала й наявність у активістів і радикалів вогнепальної зброї. За інформацією міністра внутр. справ А.Авакова, такої зброї налічувалося сотні одиниць, хоча, за оцінками експертів, рахунок йшов на тисячі. До кінця березня проводилась активна кампанія правоохоронців щодо роззброєння населен-

ПОМІРНИЙ ПОЯС

ГОРИЗОНТАЛЬНІ (РІВНИННІ) ЗОНИ

- П-1 Тайга (темнохвойні ліси)
- П-2 Хвойні та мішані ліси (вологий клімат)
- П-3 Мішані ліси (помірно континентальний клімат)
- П-4 Широколистяні ліси (вологий клімат)
- П-5 Широколистяні ліси (помірно континентальний клімат)
- П-6 Лісостепи і лучні степи
- П-7 Степи («справжні»)
- П-8 Напівпустелі
- П-9 Пустелі

СПЕКТРИ ВИСОТНОЇ ЗОНАЛЬНОСТІ

- ВП-1 Ліси \ луки

СУБТРОПІЧНИЙ ПОЯС

ГОРИЗОНТАЛЬНІ (РІВНИННІ) ЗОНИ

- С-1 Мішані середземноморські (сухі влітку) ліси та чагарники
- С-2 Сухі степи та чагарники
- С-3 Сухі степи, рідколісся та чагарники
- С-4 Мішані постійно вологі ліси

СПЕКТРИ ВИСОТНОЇ ЗОНАЛЬНОСТІ

- ВС-1 Ліси \ луки (середземноморський)
- ВС-2 Чагарники \ луки \ степи (середземноморський)
- ВС-3 Ліси \ луки (постійно вологий)

Знак \ означає, що частина спектра лівіше цього знака, розташована нижче на схилі, ніж назва правіше

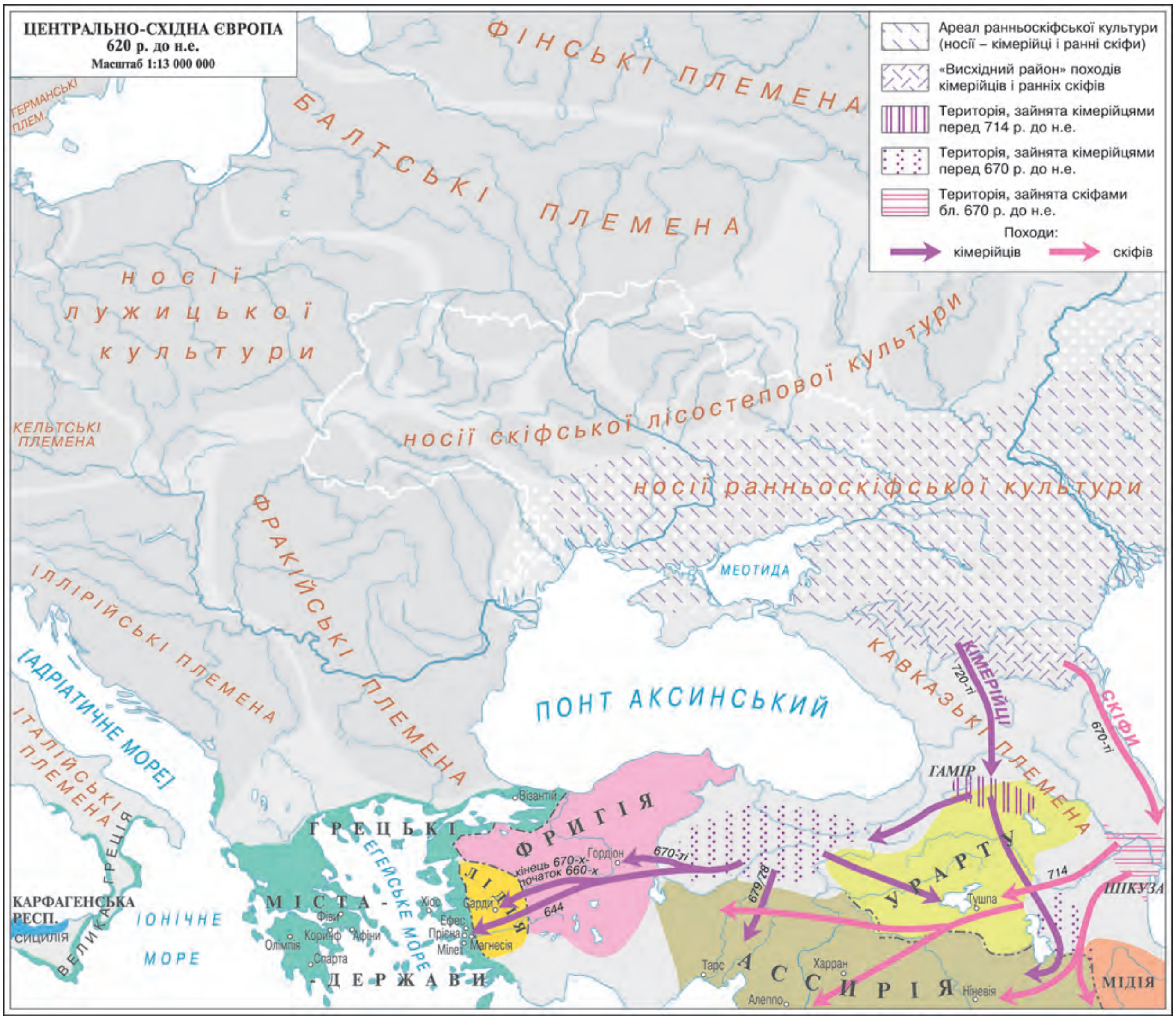

УМОВНІ ЗНАКИ ДО КАРТ

Території:

- переважно з осілим населенням
- переважно з кочовим населенням
- Держави і території, залежні від іншої держави
- Протодержавні/квазідержавні та невизнані (для XXI ст.) державні утворення

Визнані міждержавні кордони:

- установлені до 1914 р.
- установлені після 1918 р.
- Кордони між радянськими республіками
- Інші кордони і межі (зокрема демаркаційні лінії)

Лінії фронтів:

- з бойовими діями
- без бойових дій
- Райони дій повстанських загонів
- Сучасний кордон України

ПРИМІТКИ

1. Сірим кольором позначено території, що не підпорядковані жодній з держав, іншими кольорами – території, що безпосередньо входять до тієї чи іншої держави.
2. Назви радянських держав виділено малиновим кольором

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
500 р. до н.е.
Масштаб 1:13 000 000
Великі городища лісостепової Скіфії
Грецькі колонії під владою персів
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМ.
НОСІЇ ЛУЖИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
БУДИНИ
НЕВРИ
ГЕЛОНИ
МЕЛАНХЛЕНИ
[Ходосівське]
[Трахтемирівське]
[Більське]
[Мотронинське]
[Немирівське]
[Пастирське]
СКІФИ-ОРАЧІ
НОСІЇ СКІФСЬКОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ КУЛЬТУРИ
САВРОМАТИ
КЕЛЬТСЬКІ ПЛЕМЕНА
АЛАЗОНИ
КАЛАПІДИ
СКІФИ-КОЧОВИКИ
ЦАРСЬКІ СКІФИ
СКІФИ-ГЕОРГОЇ
Ольвія
Тіра
АГАФІРСИ
МЕОТИДА
Пантікапей
Фанагорія
СИНДИ
Херсонес
ТАВРИ
ІЛЛІРІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
ФРАКІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
Томи
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЕТРУСЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
КАВКАЗЬКІ ПЛЕМЕНА
ІТАЛІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
Аполлонія
Амастрида
Синоп
Фасіс
Гераклея
Візантій
КОЛХІДА
Епідамн
МАКЕДОНІЯ
Неаполь
Тарент
Кізик
Трапезунд
ФРИГІЯ
[Анкіра]
КАППАДОКІЯ
ВІРМЕНІЯ
Абідос
ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ
Кротон
ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
ЛІДІЯ
Гордіон
ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА
КАРФАГЕНСЬКА РЕСП.
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Фіви
Хіос
Сарди
ІОНІЯ
Олімпія
Мегара
Коринф
Афіни
Ефес
Мілет
СИЦИЛІЯ
МОРЕ
Спарта
КАРІЯ
КІЛІКІЯ
Тарс
Харран
Сиракузи
Алеппо
Мосул
МІДІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
323 р. до н.е.
Масштаб 1:13 000 000
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
носії лужицької культури
носії скіфської лісостепової культури
КЕЛЬТСЬКІ ПЛЕМЕНА
САВРОМАТИ
СКІФИ
АГАФІРСИ
ГЕТИ
ІЛЛІРІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
ТРИБАЛЛИ
МЕЗИ
Ольвія
Тіра
МЕОТИДА
ПАНТІКАПЕЙ
Фанагорія
Херсонес
ТАВРИ
СИНДИ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Томи
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
КАВКАЗЬКІ ПЛЕМЕНА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ІТАЛІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
РИМСЬКА РЕСП.
Неаполь
Тарент
Кротон
ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ
КАРФАГЕНСЬКА РЕСП.
СИЦИЛІЯ
Сиракузи
ІОНІЧНЕ МОРЕ
ФРАКІЯ
Епідамн
МАКЕДОНІЯ
ПЕЛЛА
ЕПІР
ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ
Фіви
Коринф
Афіни
Олімпія
Спарта
Делос
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Абідос
Хіос
ІОНІЯ
Ефес
Мілет
КАРІЯ
Сарди
ЛІДІЯ
Візантій
ВІФІНІЯ
Гераклея
Амастрида
Синоп
ФРИГІЯ
Гордіон
КАППАДОКІЯ
ДЕРЖАВА АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО
КІЛІКІЯ
Тарс
Алеппо
Мосул
МІДІЯ
Фасіс
КОЛХІДА
ВІРМЕНІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
201 р. до н.е.
Масштаб 1:13 000 000
носії культур південно-скандинавського кола
ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА
носії поморсько-кльошової культури
носії зарубинецької культури
БАСТАРНИ?
носії латенської культури
КЕЛЬТСЬКІ ПЛЕМЕНА
носії поєнешть-лукашівської культури
БАСТАРНИ
САРМАТИ
Танаїс
Ольвія
Тіра
ДАКИ
ГЕТИ
Томи
МЕОТИДА
СКІФИ
ТАВРИ
Херсонес
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
МЕОТИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
ІЛЛІРІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ФРАКІЙЦІ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
Аполлонія
Діоскуріада
Фасіс
КОЛХІДА
КАРТЛІ (ІБЕРІЯ)
МЦХЕТА
АЛБАНІЯ
КАБАЛА
ПАФЛАГОНІЯ
Амастрида
Синоп
Гераклея
ВІФІНІЯ
НІКОМЕДІЯ
Візантій
Нікея
ПОНТ
АМАСЕЯ
Трапезунд
Севастея
МАЛА ВІРМЕНІЯ
АРМАВІР
ВЕЛИКА ВІРМЕНІЯ
РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА
Неаполь
Брундизій
Тарент
Діррахій
МАКЕДОНІЯ
ПЕЛЛА
Фессалоніки
ЕПІР
Бутрот
ПЕРГАМ
ПЕРГАМ
Смірна
ГАЛАТІЯ
АНКІРА
КАППАДОКІЯ
МАЗАКА
АТРОПАТЕНА
ГАНЗАК
ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ
Фіви
Афіни
Олімпія
Коринф
Спарта
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Панормус
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Сиракузи
Мілет
Іконій
ДЕРЖАВА СЕЛЕВКІДІВ
Едесса
Тарс
АНТІОХІЯ
Родос
Д-ВА ПТОЛЕМЕЇВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
45 р. до н.е.
Масштаб 1:13 000 000
Понтійське царство та залежні від нього території, 85 р. до н. е.
Нижньодніпровські «скіфські» городища
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА
носії пшеворської культури
ЛУГІЇ?
носії зарубинецької культури
БАСТАРНИ?
носії латенської культури
КЕЛЬТСЬКІ ПЛЕМЕНА
носії поєнешть-лукашівської культури
БАСТАРНИ
ЯЗИГИ
РОКСОЛАНИ
АОРСИ
ВЕРХНІ АОРСИ
СІРАКИ
МЕОТИ
МЕОТИДА
Танаїс
ДЕРЖАВА БУРЕБІСТИ
ДАКИ
ГЕТИ
Ольвія
Тіра
Томи
СКІФСЬКЕ ЦАРСТВО
НЕАПОЛЬ
Херсонес
ПАНТІКАПЕЙ
Фанагорія
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
ІЛЛІРІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА
ФРАКІЙЦІ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
Діоскуріада
Фасіс
Аполлонія
Амастрида
Синоп
Гераклея
Візантій
Нікомедія
Трапезунд
КОЛХІДА
КАРТЛІ (ІБЕРІЯ)
МЦХЕТА
АЛБАНІЯ
КАБАЛА
АМАСЕЯ
ПОНТ
Севастея
МАЛА ВІРМЕНІЯ
АРМАВІР
ВЕЛИКА ВІРМЕНІЯ
АТРОПАТЕНА
ГАНЗАК
АНКІРА
ГАЛАТІЯ
МАЗАКА
КАППАДОКІЯ
ПІСІДІЯ
Іконій
ПАМФІЛІЯ
ЛІКІЯ
Тарс
Едесса
Антіохія
ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО
Нікея
Пергам
Смірна
Мілет
Родос
РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Неаполь
Брундизій
Тарент
Діррахій
Пелла
Фессалоніки
Бутрот
Панормус
Сиракузи
Коринф
Фіви
Афіни
Олімпія
Спарта

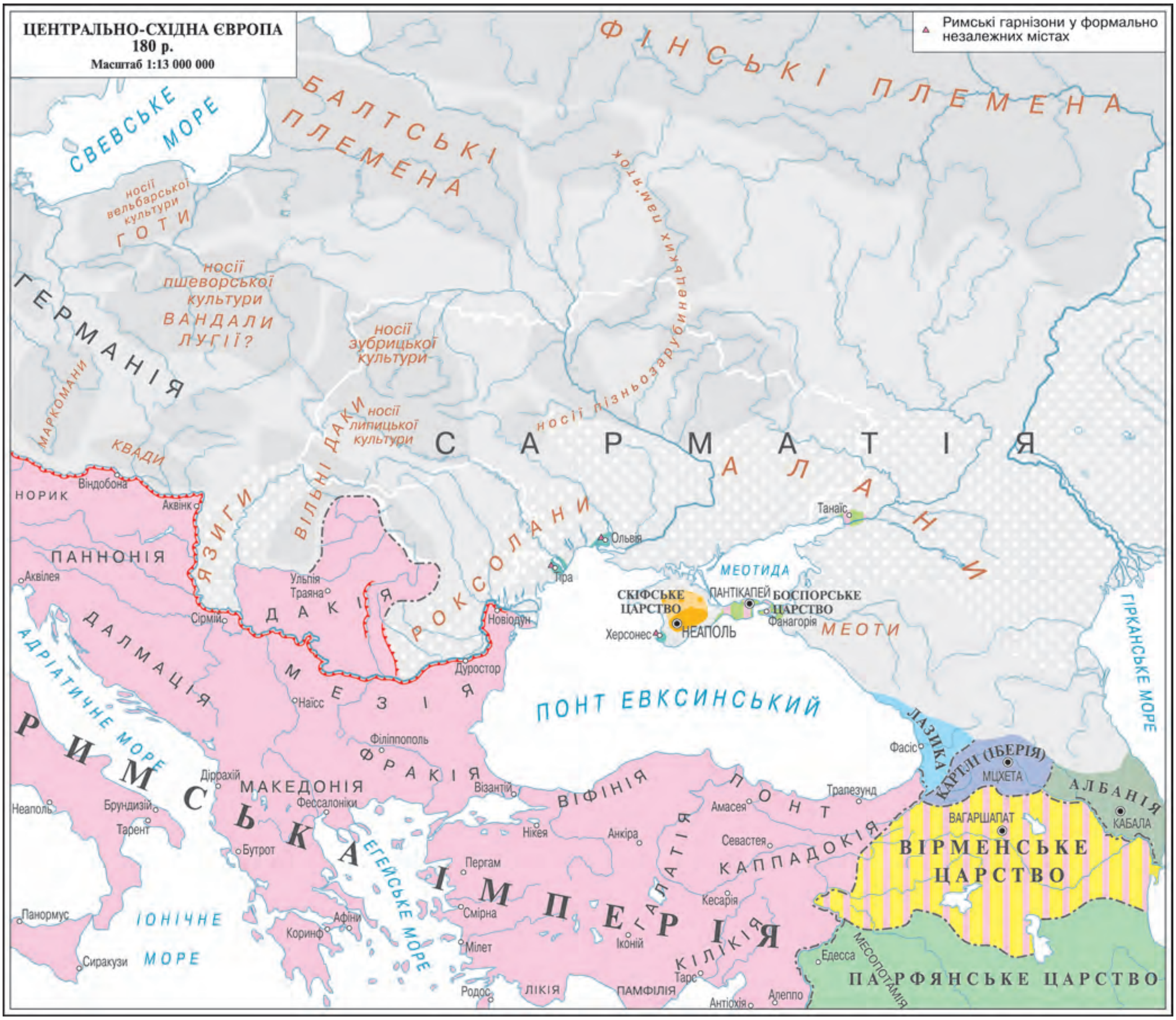
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
180 р.
Масштаб 1:13 000 000
Римські гарнізони у формально незалежних містах
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
носії вельбарської культури
ГОТИ
носії пшеворської культури
ВАНДАЛИ
ЛУГІЇ?
ГЕРМАНІЯ
МАРКОМАНИ
КВАДИ
носії зубрицької культури
носії липицької культури
ВІЛЬНІ ДАКИ
носії пізньозарубинецьких пам'яток
САРМАТІЯ
АЛАНИ
ЯЗИГИ
РОКСОЛАНИ
НОРИК
Віндобона
Аквінк
ПАННОНІЯ
Аквілея
Ульпія Траяна
ДАКІЯ
Сірмій
Новіодун
Ольвія
Тіра
Танаїс
МЕОТИДА
СКІФСЬКЕ ЦАРСТВО
НЕАПОЛЬ
Херсонес
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
МЕОТИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
ДАЛМАЦІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
МЕЗІЯ
Дуростор
Наїсс
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ЛАЗИКА
Фасіс
КАРТЛІ (ІБЕРІЯ)
МЦХЕТА
АЛБАНІЯ
КАБАЛА
Філіпполь
ФРАКІЯ
Діррахій
МАКЕДОНІЯ
Фессалоніки
Візантій
ВІФІНІЯ
ПОНТ
Трапезунд
Амасея
ВАГАРШАПАТ
ВІРМЕНСЬКЕ ЦАРСТВО
Неаполь
Брундизій
Тарент
Бутрот
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Нікея
Анкіра
Севастея
Пергам
ГАЛАТІЯ
КАППАДОКІЯ
Кесарія
Панормус
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Афіни
Коринф
Смірна
Мілет
Іконій
КІЛІКІЯ
Едесса
МЕСОПОТАМІЯ
Сиракузи
Тарс
ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО
Родос
ЛІКІЯ
ПАМФІЛІЯ
Антіохія
Алеппо

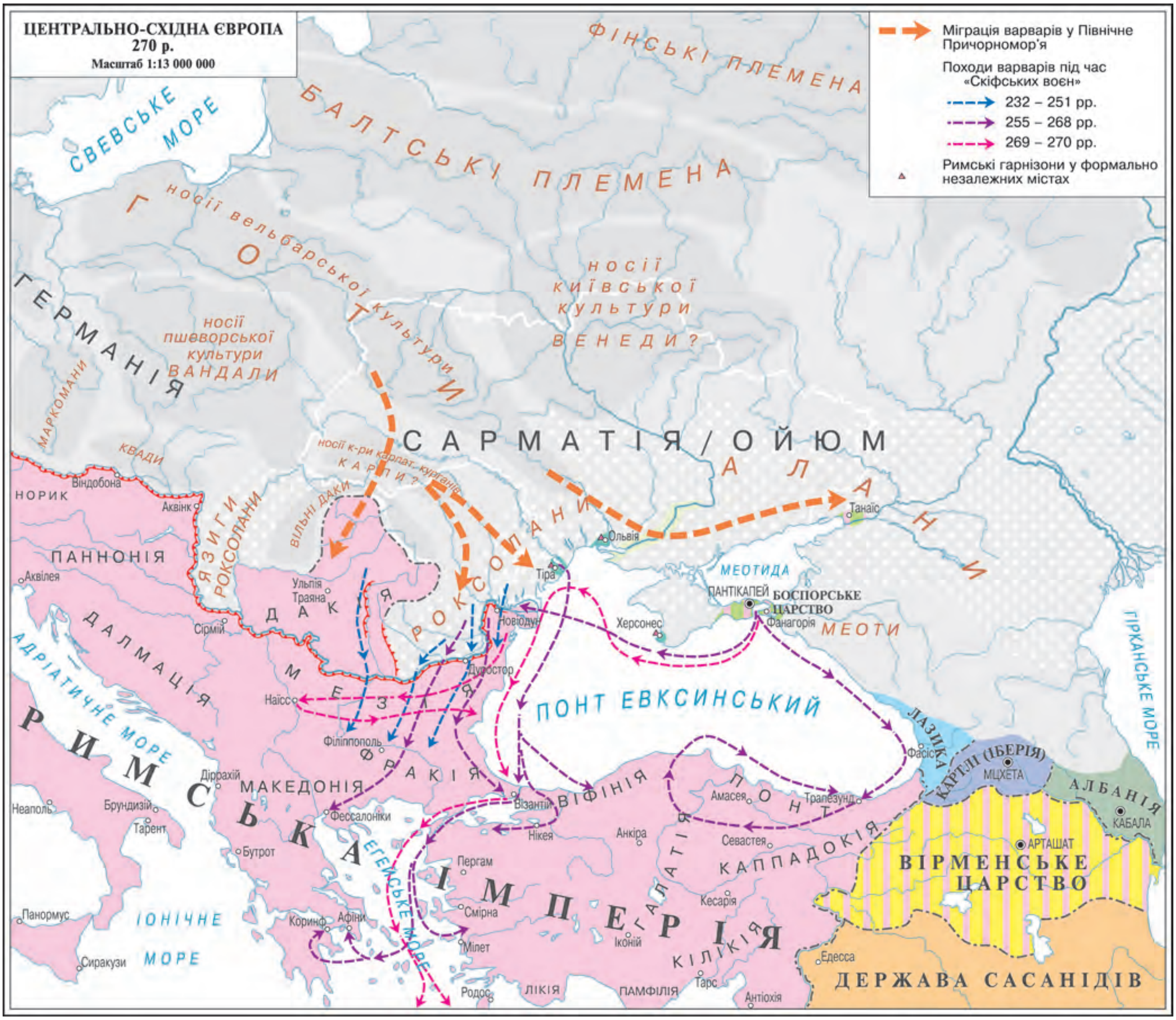
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
270 р.
Масштаб 1:13 000 000
Міграція варварів у Північне Причорномор'я
Походи варварів під час «Скіфських воєн»
232 – 251 рр.
255 – 268 рр.
269 – 270 рр.
Римські гарнізони у формально незалежних містах
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГОТИ
носії вельбарської культури
носії київської культури
ВЕНЕДИ?
ГЕРМАНІЯ
носії пшеворської культури
ВАНДАЛИ
МАРКОМАНИ
КВАДИ
САРМАТІЯ / ОЙЮМ
АЛАНИ
носії к-ри карпат. курганів
КАРПИ?
ВІЛЬНІ ДАКИ
ЯЗИГИ
РОКСОЛАНИ
НОРИК
Віндобона
Аквінк
ПАННОНІЯ
Аквілея
ДАКІЯ
Ульпія Траяна
Сірмій
ДАЛМАЦІЯ
МЕЗІЯ
Наїсс
Дуросторол
Новіодун
Тіра
Ольвія
Херсонес
МЕОТИДА
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
МЕОТИ
Танаїс
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Філіппополь
ФРАКІЯ
Діррахій
МАКЕДОНІЯ
Фессалоніки
Візантій
ВІФІНІЯ
Нікея
Неаполь
Брундизій
Тарент
Бутрот
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Пергам
Смірна
Мілет
Коринф
Афіни
Панормус
Сиракузи
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Родос
ЛІКІЯ
ПАМФІЛІЯ
КІЛІКІЯ
Тарс
Антіохія
Іконій
ГАЛАТІЯ
Анкіра
ПОНТ
Амасея
Трапезунд
Севастея
КАППАДОКІЯ
Кесарія
ЛАЗИКА
Фасіс
КАРТЛІ (ІБЕРІЯ)
МЦХЕТА
АЛБАНІЯ
КАБАЛА
АРТАШАТ
ВІРМЕНСЬКЕ ЦАРСТВО
Едесса
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
350 р.
Масштаб 1:13 000 000
Черняхівська культура/ готський союз
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
СВЕОНИ
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
РУГІЇ
носії вельбарської культури
ГОТИ
ГЕРМАНІЯ
БУРГУНДИ
носії пшеворської культури
ВАНДАЛИ?
носії київської культури
ВЕНЕДИ?
МАРКОМАНИ
КВАДИ
ОСТРОГОТИ / ТЕРВІНГИ
САРМАТІЯ/ ОЙЮМ
АЛАНИ
ДЕРЖАВА ГУНІВ
носії к-ри карпат. курганів
КАРПИ?
ВІЛЬНІ ДАКИ
РОКСОЛАНИ
ЯЗИГИ
ГЕПІДИ
ВІЗИГОТИ/ ГРЕЙТУНГИ
НОРИК
Віндобона
Аквінк
ПАННОНІЯ
Аквілея
Сірмій
Новіодун
Тіра
Ольвія
Танаїс
МЕОТИДА
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
Херсонес
МЕОТИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
ДАЛМАЦІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
МЕЗІЯ
Наїсс
Дуростор
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ЛАЗИКА
Фасіс
КАРТЛІ (ІБЕРІЯ)
МЦХЕТА
АЛБАНІЯ
МАСКУТИ
КАБАЛА
Трапезунд
ВІРМЕНСЬКЕ ЦАРСТВО
АРТАШАТ
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Філіппополь
ФРАКІЯ
Діррахій
МАКЕДОНІЯ
Фессалоніки
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
ВІФІНІЯ
ПОНТ
Амасея
Неаполь
Брундизій
Тарент
Бутрот
Нікея
Анкіра
Севастея
ГАЛАТІЯ
КАППАДОКІЯ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Пергам
Смірна
Кесарія
Панормус
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Афіни
Коринф
Мілет
Іконій
КІЛІКІЯ
Едесса
Сиракузи
Родос
ЛІКІЯ
ПАМФІЛІЯ
Тарс
Антіохія
МЕСОПОТАМІЯ
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ

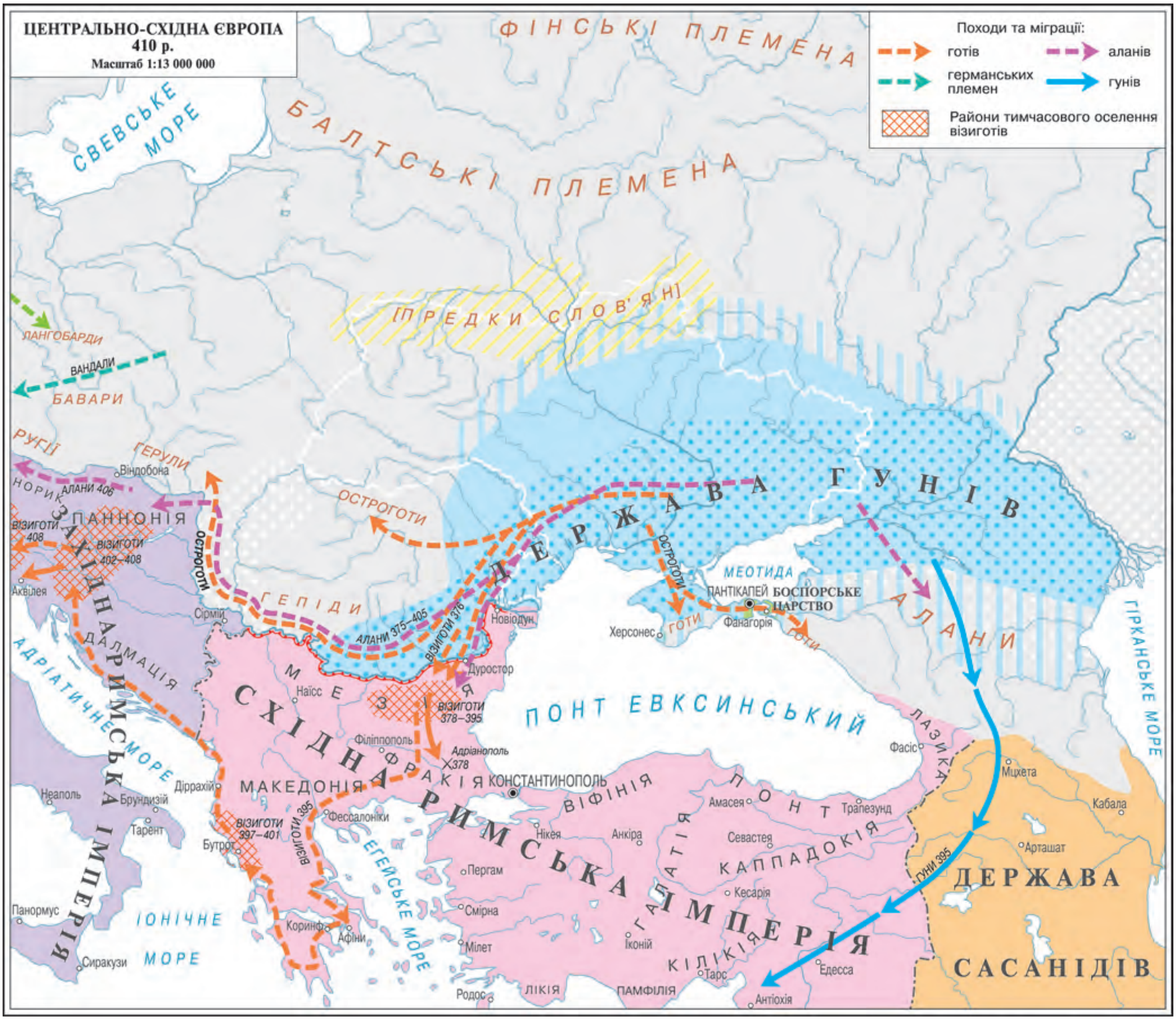
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
410 р.
Масштаб 1:13 000 000
Походи та міграції:
готів
аланів
германських племен
гунів
Райони тимчасового оселення візиготів
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
[ПРЕДКИ СЛОВ'ЯН]
ЛАНГОБАРДИ
ВАНДАЛИ
БАВАРИ
РУГІЇ
ГЕРУЛИ
Віндобона
НОРИК
АЛАНИ 406
ПАННОНІЯ
ВІЗИГОТИ 408
ВІЗИГОТИ 402–408
Аквілея
ОСТРОГОТИ
ОСТРОГОТИ
ГЕПІДИ
Сірмій
ДАЛМАЦІЯ
ЗАХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ДЕРЖАВА ГУНІВ
АЛАНИ 375–405
ВІЗИГОТИ 376
Новіодун
ОСТРОГОТИ
МЕОТИДА
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
Херсонес
ГОТИ
ГОТИ
АЛАНИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
Доростор
МЕЗІЯ
Наїсс
ВІЗИГОТИ 378–395
СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
Філіппополь
Адріанополь
378
ФРАКІЯ
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
МАКЕДОНІЯ
Діррахій
Неаполь
Брундизій
Тарент
Бутрот
ВІЗИГОТИ 397–401
ВІЗИГОТИ 395
Фессалоніки
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Панормус
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Сиракузи
Коринф
Афіни
ВІФІНІЯ
Нікея
Анкіра
Пергам
Смірна
Мілет
Родос
ЛІКІЯ
ПАМФІЛІЯ
Іконій
ГАЛАТІЯ
ПОНТ
Амасея
Трапезунд
Севастея
КАППАДОКІЯ
Кесарія
КІЛІКІЯ
Тарс
Едесса
Антіохія
ЛАЗИКА
Фасіс
Мцхета
Кабала
Арташат
ГУНИ 395
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
453 р.
Масштаб 1:13 000 000
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ЛАНГОБАРДИ
МАРКОМАНИ
РУГІЇ
ГЕРУЛИ
ДЕРЖАВА ГУНІВ
ОСТРОГОТИ
Віндобона
ПАННОНІЯ
ЗАХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Аквілея
ставка Аттіли
ГЕПІДИ
Сірмій
ДАЛМАЦІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Новіодун
Дуростор
МЕЗІЯ
Наїсс
БЕРСИЛИ
МЕОТИДА
ПАНТІКАПЕЙ
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Фанагорія
Херсонес
ГОТИ
АЛАНИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
ЛАЗИКА
Фасіс
СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Філіппополь
ФРАКІЯ
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
МАКЕДОНІЯ
Фессалоніки
Діррахій
Неаполь
Брундизій
Тарент
Бутрот
ВІФІНІЯ
Нікея
Амасея
ПОНТ
Трапезунд
Анкіра
Севастея
ГАЛАТІЯ
КАППАДОКІЯ
Кесарія
Пергам
Смірна
Мілет
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Афіни
Коринф
Панормус
Сиракузи
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Іконій
КІЛІКІЯ
Тарс
Едесса
Антіохія
ПАМФІЛІЯ
ЛІКІЯ
Родос
Мцхета
Кабала
Арташат
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ

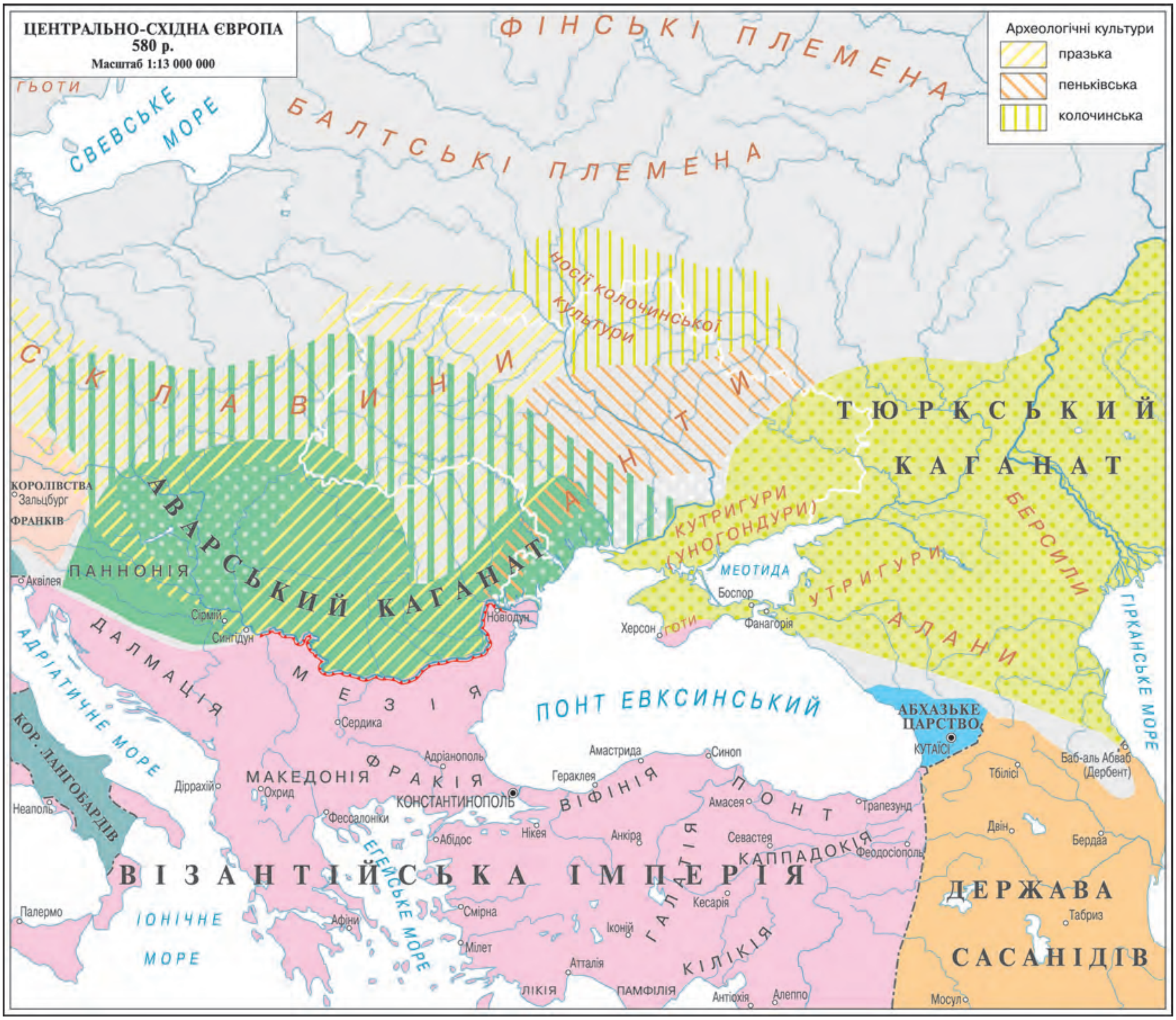

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
580 р.
Масштаб 1:13 000 000
Археологічні культури
празька
пеньківська
колочинська
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЬОТИ
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
носії колочинської культури
СКЛАВИНИ
АНТИ
ТЮРКСЬКИЙ КАГАНАТ
КОРОЛІВСТВА ФРАНКІВ
Зальцбург
АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ
ПАННОНІЯ
Аквілея
Сірмій
Сінгідун
Новіодун
КУТРИГУРИ (УНОГОНДУРИ)
МЕОТИДА
Боспор
Фанагорія
Херсон
ГОТИ
УТРИГУРИ
БЕРСИЛИ
АЛАНИ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
ДАЛМАЦІЯ
МЕЗІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КОР. ЛАНГОБАРДІВ
Сердика
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
АБХАЗЬКЕ ЦАРСТВО
КУТАЇСІ
Адріанополь
ФРАКІЯ
МАКЕДОНІЯ
Діррахій
Охрид
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
Амастрида
Синоп
Гераклея
ВІФІНІЯ
ПОНТ
Амасея
Трапезунд
Баб-аль Абваб (Дербент)
Тбілісі
Неаполь
Фессалоніки
Абідос
Нікея
Анкіра
Севастея
КАППАДОКІЯ
Феодосіополь
Двін
Берда
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ГАЛАТІЯ
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ
Палермо
ІОНІЧНЕ МОРЕ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Афіни
Смірна
Іконій
Кесарія
Табриз
Мілет
Атталія
КІЛІКІЯ
ЛІКІЯ
ПАМФІЛІЯ
Антіохія
Алеппо
Мосул

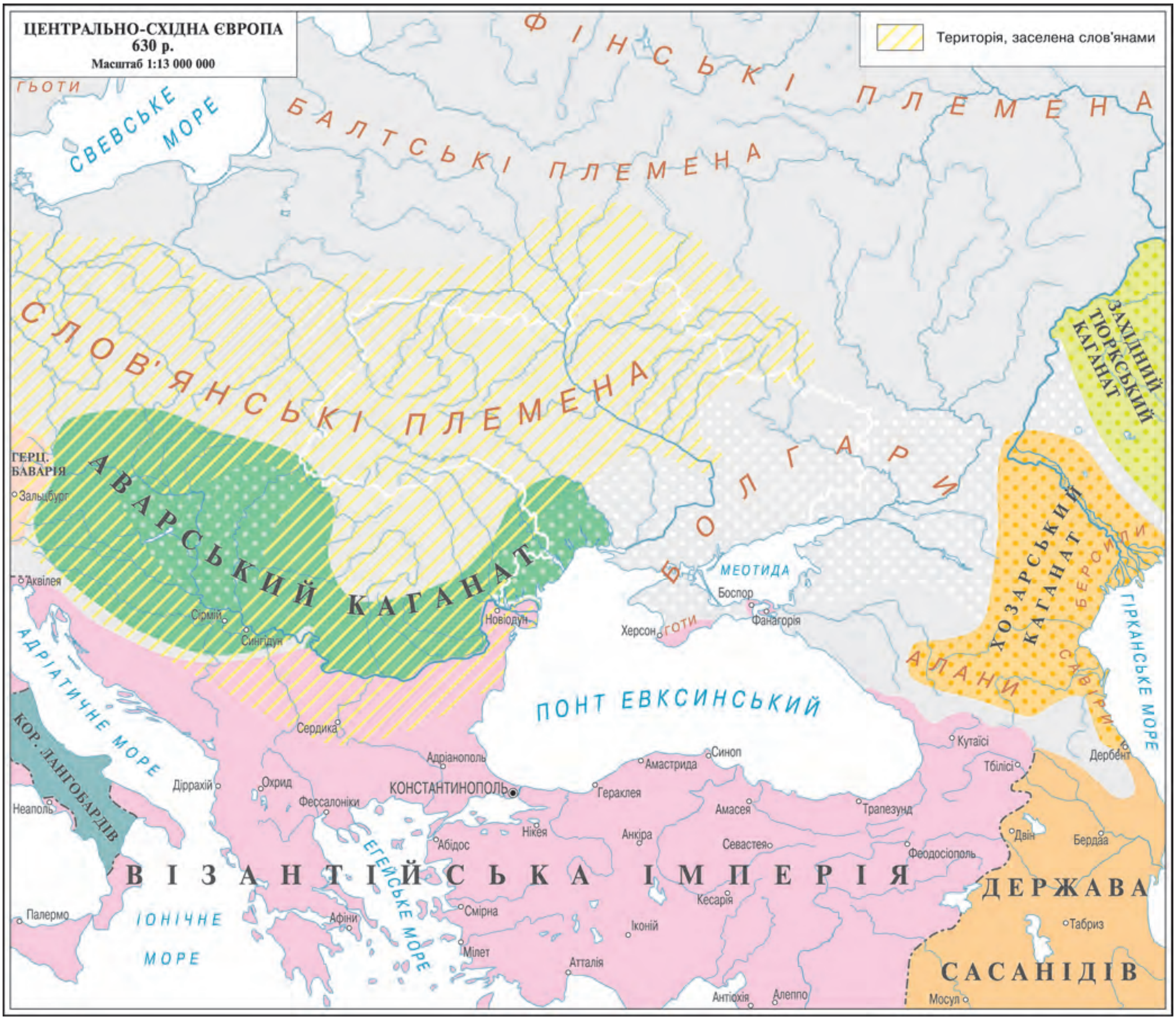
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
630 р.
Масштаб 1:13 000 000
Територія, заселена слов'янами
ГЬОТИ
СВЕВСЬКЕ МОРЕ
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ЗАХІДНИЙ ТЮРКСЬКИЙ КАГАНАТ
ГЕРЦ. БАВАРІЯ
Зальцбург
АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ
БОЛГАРИ
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
БЕРОЇЛИ
МЕОТИДА
Боспор
Фанагорія
Херсон
ГОТИ
Аквілея
Сірмій
Сингідун
Новіодун
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ГІРКАНСЬКЕ МОРЕ
АЛАНИ
САВІРИ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
КОР. ЛАНГОБАРДІВ
Сердика
Адріанополь
Амастрида
Синоп
Кутаїсі
Тбілісі
Дербент
Діррахій
Охрид
Фессалоніки
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
Гераклея
Амасея
Трапезунд
Неаполь
Нікея
Абідос
Анкіра
Севастея
Феодосіополь
Двін
Бердаа
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ДЕРЖАВА САСАНІДІВ
Палермо
ІОНІЧНЕ МОРЕ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Афіни
Смірна
Кесарія
Тебриз
Іконій
Мілет
Атталія
Антіохія
Алеппо
Мосул

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
747 р.
Масштаб 1:13 000 000
Територія, заселена слов'янами:
суцільно
черезсмужно з іншими етносами
Переселення болгар
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ГЬОТИ
СХІДНЕ МОРЕ
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
ХОЗАРИ
БЕРСИЛИ?
ГЕРЦ. БАВАРІЯ
Зальцбург
КАРІНТІЯ
АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ
Аквілея
Сірмій
Сингідун
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
орда Аспаруха 679-681
БОЛГАРСЬКИЙ ХАНАТ
ПЛІСКА
МЕОТИДА
Боспор
БОЛГАРИ
Херсон
ГОТИ
Таматарха
АДИГЕ (КАСОГИ)
АЛАНИ
САВІРИ
ГУРГАНСЬКЕ МОРЕ
Баланджар
Баб-аль-Абваб
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КОР. ЛАНГОБАРДІВ
Неаполь
Сердика
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
Адріанополь
Діррахій
Охрид
Фессалоніки
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
Амастрида
Синоп
Кутаїсі
Гераклея
Амасея
Трапезунд
Тбілісі
Абідос
Нікея
Анкіра
Севастея
Двін
Карін
Бердаа
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ХАЛІФАТ ОМЕЙЯДІВ
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Палермо
ІОНІЧНЕ МОРЕ
Афіни
Смірна
Кесарія
Іконій
Табриз
Мілет
Атталія
Антіохія
Алеппо
Мосул

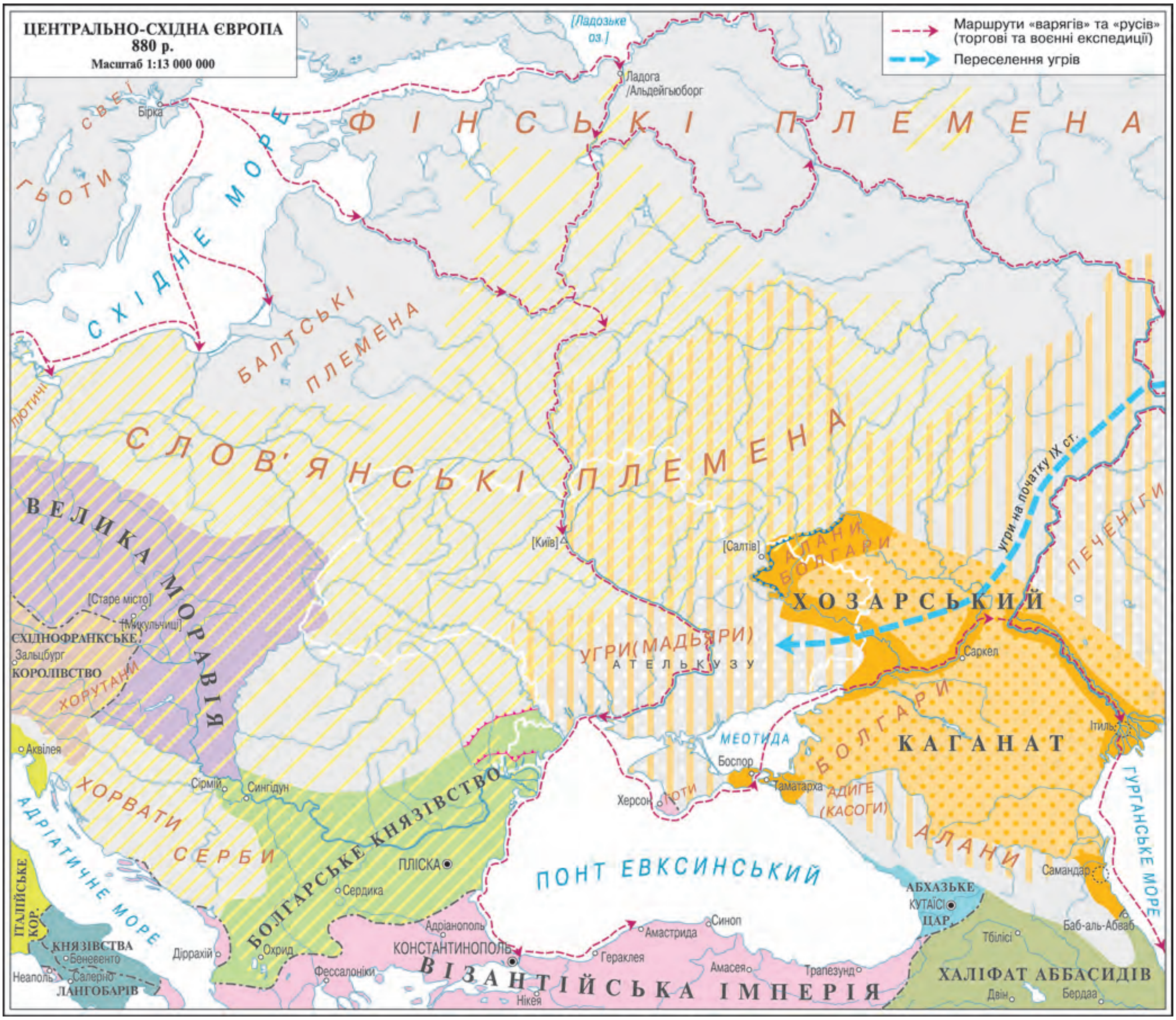
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
880 р.
Масштаб 1:13 000 000
Маршрути «варягів» та «русів» (торгові та воєнні експедиції)
Переселення угрів
[Ладозьке оз.]
Ладога /Альдейгьюборг
Бірка
СВЕЇ
ГЬОТИ
СХІДНЕ МОРЕ
ФІНСЬКІ ПЛЕМЕНА
БАЛТСЬКІ ПЛЕМЕНА
ЛЮТИЧІ
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ВЕЛИКА МОРАВІЯ
[Старе місто]
[Микульчиці]
СХІДНОФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Зальцбург
ХОРУТАНИ
[Київ]
[Салтів]
АЛАНИ
БОЛГАРИ
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
угри на початку IX ст.
ПЕЧЕНІГИ
УГРИ(МАДЬЯРИ)
АТЕЛЬКУЗУ
Саркел
Ітіль
МЕОТИДА
Боспор
Таматарха
АДИГЕ (КАСОГИ)
ГОТИ
Херсон
Аквілея
ХОРВАТИ
Сірмій
Сингідун
СЕРБИ
БОЛГАРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
ПЛІСКА
Сердика
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПОНТ ЕВКСИНСЬКИЙ
АЛАНИ
Самандар
ГУРГАНСЬКЕ МОРЕ
АБХАЗЬКЕ ЦАР.
Кутаїсі
Баб-аль-Абваб
Тбілісі
ХАЛІФАТ АББАСИДІВ
Двін
Бердаа
ІТАЛІЙСЬКЕ КОР.
КНЯЗІВСТВА ЛАНГОБАРДІВ
Беневенто
Салерно
Неаполь
Діррахій
Охрид
Фессалоніки
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
Нікея
Амастрида
Гераклея
Синоп
Амасея
Трапезунд
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

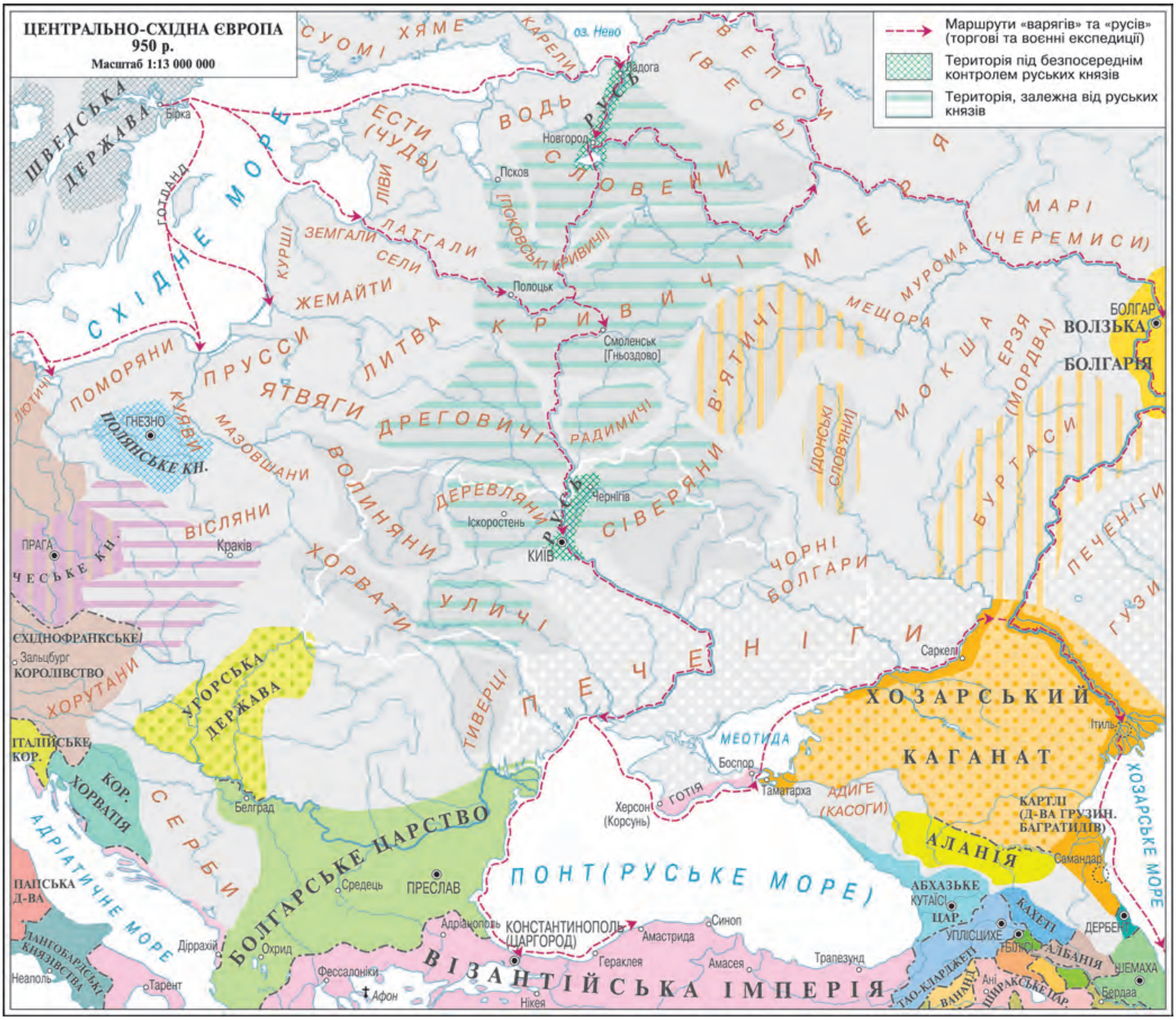
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
950 р.
Масштаб 1:13 000 000
Маршрути «варягів» та «русів» (торгові та воєнні експедиції)
Територія під безпосереднім контролем руських князів
Територія, залежна від руських князів
ШВЕДСЬКА ДЕРЖАВА
Бірка
ГОТЛАНД
СХІДНЕ МОРЕ
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
оз. Нево
Ладога
ВЕПСИ (ВЕСЬ)
ВОДЬ
РУСЬ
ЕСТИ (ЧУДЬ)
Новгород
Псков
ЛІВИ
СЛОВЕНИ
[ПСКОВСЬКІ КРИВИЧІ]
КУРШІ
ЗЕМГАЛИ
ЛАТГАЛИ
СЕЛИ
МЕРЯ
МАРІ
(ЧЕРЕМИСИ)
ЖЕМАЙТИ
Полоцьк
КРИВИЧІ
МУРОМА
МЕЩОРА
Смоленськ
[Гньоздово]
БОЛГАР
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
ЛЮТИЧІ
ПОМОРЯНИ
ПРУССИ
ЛИТВА
ЯТВЯГИ
В'ЯТИЧІ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
ГНЕЗНО
КУЯВИ
ПОЛЯНСЬКЕ КН.
МАЗОВШАНИ
ДРЕГОВИЧІ
РАДИМИЧІ
[ДОНСЬКІ СЛОВ'ЯНИ]
БУРТАСИ
ВОЛИНЯНИ
ДЕРЕВЛЯНИ
Чернігів
СІВЕРЯНИ
ВІСЛЯНИ
Іскоростень
ПРАГА
Краків
КИЇВ
ЧЕСЬКЕ КН.
ХОРВАТИ
ЧОРНІ БОЛГАРИ
ПЕЧЕНІГИ
ГУЗИ
УЛИЧІ
СХІДНОФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Зальцбург
ХОРУТАНИ
УГОРСЬКА ДЕРЖАВА
ТИВЕРЦІ
ПЕЧЕНІГИ
Саркел
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
Ітиль
ІТАЛІЙСЬКЕ КОР.
КОР. ХОРВАТІЯ
СЕРБИ
МЕОТИДА
Боспор
Таматарха
ГОТІЯ
Херсон (Корсунь)
АДИГЕ (КАСОГИ)
КАРТЛІ (Д-ВА ГРУЗИН. БАГРАТИДІВ)
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Белград
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
АЛАНІЯ
Самандар
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
Средець
ПРЕСЛАВ
ПОНТ (РУСЬКЕ МОРЕ)
АБХАЗЬКЕ ЦАР.
Кутаїсі
КАХЕТІ
Дербент
ЛАНГОБАРДСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Діррахій
Охрид
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амастрида
Синоп
УПЛІСЦИХЕ
Тбілісі
АЛБАНІЯ
ШЕМАХА
Неаполь
Тарент
Фессалоніки
Афон
Гераклея
Амасея
Трапезунд
ТАО-КЛАРДЖЕТІ
ВАНАНД
Ані
ШІРАКСЬКЕ ЦАР.
Бердаа
Нікея
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1003 р.
Масштаб 1:13 000 000
РУСЬ
(ДЕРЖАВА
ВОЛОДИМИРА
СВЯТОСЛАВОВИЧА)
ШВЕДСЬКА ДЕРЖАВА
ДАНСЬКЕ КОР.
БАЛТІЙСЬКЕ (ВАРЯЗЬКЕ) МОРЕ
ГОТЛАНД
Сигтуна
Аркона
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
оз. Нево
ВЕПСИ (ВЕСЬ)
ЗАВОЛОЦЬКА ЧУДЬ
ПЕРМ
Ладога
Білоозеро
ВОДЬ
ЕСТИ (ЧУДЬ)
Новгород
Псков
ЛІВИ
КУРШІ
ЗЕМГАЛИ
ЛАТГАЛИ
СЕЛИ
ЖЕМАЙТИ
ЛИТВА
ПРУССИ
ЯТВЯГИ
МЕРЯ
Ростов
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
МУРОМА
Муром
МЕЩОРА
Полоцьк
Смоленськ [Гньоздово]
В'ЯТИЧІ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
БУРТАСИ
БОЛГАР
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
ПОМОРЯНИ
Гданськ
Щецин
ЛЮТИЧІ
ВЕЛИКА ПОЛЬЩА
ГНЕЗНО
МАЗОВШАНИ
Д-ВА БОЛЕСЛАВА
ХОРОБРОГО
Вроцлав
СИЛЕЗІЯ
МАЛА ПОЛЬЩА
ЧЕХІЯ
Прага
МОРАВІЯ
Краків
Берестя
Туров
Чернігів
Червен
Володимир
КИЇВ
Переяславль
Перемишль
ЧОРНІ БОЛГАРИ
ГУЗИ/ТОРКИ
ПЕЧЕНІГИ
Біла Вежа
ХОЗАРИ
СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Зальцбург
ЕСТЕРГОМ
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ХОРВАТСЬКЕ КОР
Сінгідун (Белград)
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
ЛАНГОБАРДСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Неаполь
Тарент
Діррахій
ОХРИД
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
Доростол
Преслав
Средець
МЕОТИДА
Боспор
Херсон (Корсунь)
ГОТІЯ
Тмуторокань
АДИГЕ (КАСОГИ)
ПОНТ (РУСЬКЕ МОРЕ)
АЛАНІЯ
КАРТЛІ (Д-ВА ГРУЗИН, БАГРАТИДІВ)
ЕГРІСІ-АБХАЗІЯ
Кутаїсі
КАХЕТІ
СЕРИР
ДЕРБЕНТ
ЛАКЗ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Уплісцихе
Тбілісі
ТАШИР
ХІБАНІЯ
КЛАРДЖЕТІ
Карс
АНІ
Двін
ГЯНДЖА
ШЕМАХА
ВАНАНД
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амастрида
Синоп
Гераклея
Амасея
Трапезунд
Фессалоніки
Афон
Нікея
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1050 р.
Масштаб 1:13 000 000
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
оз. Нево
ЗАВОЛОЦЬКА ЧУДЬ
ПЕРМ
ВЕПСИ (ВЕСЬ)
Ладога
Білоозеро
ШВЕДСЬКА ДЕРЖАВА
Сигтуна
ЕСТИ (ЧУДЬ)
ВОДЬ
Новгород
Юр'єв
Псков
ГОТЛАНД
ЛІВИ
БАЛТІЙСЬКЕ (ВАРЯЗЬКЕ) МОРЕ
КУРШІ
ЗЕМГАЛИ
ЛАТГАЛИ
СЕЛИ
Ростов
МЕРЯ
Суздаль
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ДАНСЬКЕ КОР.
ЖЕМАЙТИ
ПОЛОЦЬК
Полоцьке князівство
Смоленськ
МУРОМА
Муром
МЕЩОРА
БОЛГАР
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
Аркона
Гданськ
ПРУССИ
ЛИТВА
ПОМОРЯНИ
Щецин
ВЕЛЕТИ
ЯТВЯГИ
В'ЯТИЧІ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Гнезно
ПОЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Берестя
Туров
Курськ
Чернігів
БУРТАСИ
СВЯЩЕННА
Вроцлав
Червен
Володимир
РУСЬ (ДЕРЖАВА ЯРОСЛАВА МУДРОГО)
КИЇВ
Переяслав
ЧОРНІ БОЛГАРИ
ПРАГА
Белз
КРАКІВ
Чеське князівство
Перемишль
ГУЗИ/ТОРКИ
РИМСЬКА
ЕСТЕРГОМ
КИПЧАКИ / ПОЛОВЦІ
Зальцбург
Біла Вежа
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ХОЗАРИ
ІМПЕРІЯ
ПЕЧЕНІГИ
МЕОТИДА
ХОРВАТСЬКЕ КОР.
Херсон (Корсунь)
ГОТІЯ
Боспор
Тмуторокань
АДИГЕ (КАСОГИ)
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Сінгідун (Белград)
БІОГРАД
АЛАНІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
СЕРБСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Доростол
Преслав
ПОНТ (РУСЬКЕ МОРЕ)
ПАПСЬКА Д-ВА
Средець
КУТАЇСІ
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
СЕРИР
ДЕРБЕНТ
ЛАНГОБАРДСЬКІ І НОРМАНСЬКІ КНЯЗІВСТВА
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Синоп
Амастрида
Діррахій
Охрид
Гераклея
Амасея
ТБІЛІСІ
КАХЕТІ
ЛАКЗ
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ
ШЕМАХА
Неаполь
Тарент
Фессалоніки
Афон
Нікея
Трапезунд
Карс
Гянджа
Ані
Двін

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1113 р.
Масштаб 1:13 000 000
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
оз. Нево
ЗАВОЛОЦЬКА ЧУДЬ
ПЕРМ
ШВЕДСЬКА ДЕРЖАВА
Сигтуна
Скара
Ладога
Білоозеро
ВЕПСИ (ВЕСЬ)
ВОДЬ
ЕСТИ (ЧУДЬ)
Новгород
Юр'єв
ЛІВИ
Псков
ГОТЛАНД
Вісбю
БАЛТІЙСЬКЕ (ВАРЯЗЬКЕ) МОРЕ
ДАНСЬКЕ
Лунд
КОР.
КУРШІ
ЗЕМГАЛИ
ЛАТГАЛИ
СЕЛИ
ЖЕМАЙТИ
Ярославль
Ростов
МЕРЯ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
Суздаль
Муром
МЕЩОРА
ПОЛОЦЬК
Вітебськ
Смоленськ
Гданськ
ПРУССИ
ЛИТВА
ЯТВЯГИ
ПОМОРЯНИ
Щецин
ВЕЛЕТИ
Мінськ
РУСЬ (ВОЛОДІННЯ РЮРИКОВИЧІВ)
В'ЯТИЧІ
Рязань
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Болгар
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
ПЛОЦЬК
Познань
ПОЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Вроцлав
Сандомир
Краків
Берестя
Пінськ
Туров
Новгород-Сіверський
Курськ
ЧЕРНІГІВ
БУРТАСИ
Володимир
Луцьк
Белз
Звенигород
Перемишль
Теребовля
Галич
КИЇВ
Торчеськ
ТОРКИ
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ
СВЯЩЕННА
ПРАГА
Чеське королівство
РИМСЬКА
Відень
Пожонь
Зальцбург
ІМПЕРІЯ
ЕСТЕРГОМ
Буда
Унгвар
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ПОЛОВЦІ/КИПЧАКИ/КУМАНИ
САКСИНИ
Саксин
Олешшя
МЕОТИДА
Боспор (Корчев)
Херсон (Корсунь)
ГОТІЯ
Сугдея (Сурож)
Таматарха (Тмуторокань)
АДИГЕ (КАСОГИ)
Вічина
ХОРВАТІЯ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
Зара
Біоград
Белград
КН. ДУКЛЯ
Рас
Доростол
АЛАНІЯ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
Средець
ПОНТ (РУСЬКЕ МОРЕ)
КУТАЇСІ
СЕРИР
Дербент
ЛАКЗ
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ТБІЛІСІ
ШЕМАХА
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ
НОРМАНСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Неаполь
Діррахій
Охрид
Фессалоніки
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амастрида
Синоп
Гераклея
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Амасея
Трапезунд
Афон
Нікея
Ані
Двін
Гянджа
СЕЛЬДЖУЦЬКІ ДЕРЖАВИ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1223 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКА ДЕРЖАВА
ДАНСЬКЕ КОР.
ОРДЕН МЕЧОНОСЦІВ
БАЛТІЙСЬКЕ (ВАРЯЗЬКЕ) МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
оз. Нево
Ладога
ВОДЬ
ВЕСЬ
ЕСТИ (ЧУДЬ)
ЗАВОЛОЦЬКА ЧУДЬ
ПЕРМ
Білоозеро
НОВГОРОД
Юр'єв
Псков
Ревель
Сигтуна
Скара
Готланд
Вісбю
Рига
ЛІВИ
ЛАТГАЛИ
ЗЕМГАЛИ
СЕЛИ
КУРШІ
ЖЕМАЙТИ
ПРУССИ
ЯТВЯГИ
ЛИТВА
Лунд
ГДАНСЬК
Щеттін
ІМПЕР.
ПОЛОЦЬК
Вітебськ
СМОЛЕНСЬК
Торопець
Твер
Мінськ
Городен
Новгородок
Ярославль
Ростов
Переяславль
Суздаль
ВЛАДИМИР
Москва
МЕРЯ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
Нижній Новгород
МУРОМ
МЕЩОРА
РЯЗАНЬ
Козельськ
Вщиж
Новгород-Сіверський
Курськ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
БУРТАСИ
Болгар
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
РУСЬ (ВОЛОДІННЯ РЮРИКОВИЧІВ)
ПОЛЬЩА (ВОЛОДІННЯ П'ЯСТІВ)
ПОЗНАНЬ
ПЛОЦЬК
ВРОЦЛАВ
САНДОМИР
КРАКІВ
Дорогичин
Берестя
ПІНСЬК
Туров
ЧЕРНІГІВ
Путивль
ВОЛОДИМИР
Луцьк
Пересопниця
Белз
КИЇВ
Торчеськ
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ
ЧОРНІ КЛОБУКИ
Перемишль
Звенигород
Теребовля
ГАЛИЧ
ПРАГА
Чеське кор.
СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
Відень
Пожонь
Зальцбург
ЕСТЕРГОМ
Буда
Унгвар
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Тевтонський орден
Германштадт
Кронштадт
Белград
ВЛАХИ
ПОЛОВЦІ/КИПЧАКИ/КУМАНИ
САКСИНИ
Саксин
Олешшя
МЕОТИДА
Боспор (Корчев)
Матраха
Херсон (Корсунь)
ГОТІЯ
Сугдея (Сурож)
АДИГЕ (КАСОГИ)
АЛАНІЯ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Вічина
Берладь
ХОРВАТІЯ
Зара
Кнін
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
РАС
Рагуза
СЕРБСЬКЕ КОР.
ТІРНОВО
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
Средець
ПОНТ (РУСЬКЕ МОРЕ)
ПАПСЬКА Д-ВА
СИЦІЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Неаполь
Дуррес
ЕПІРСЬКИЙ ДЕСПОТАТ
Адріанополь
ГЕНУЕЗ. РЕСП.
ФЕССАЛОНІКИ
Афон
ЛАТИНСЬКА ІМП.
ВЕНЕЦ. РЕСП.
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амастрида
Синоп
Гераклея
НІКЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ
НІКЕЯ
РУМСЬКИЙ СУЛТАНАТ
Амасея
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМПЕРІЯ
ТРАПЕЗУНД
Кутаїсі
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ТБІЛІСІ
Ані
Двін
Гянджа
СЕРИР
ЛАКЗ
ДЕРБЕНТ
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1265 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СУОМІ
ХЯМЕ
КАРЕЛИ
Ладозьке оз.
ВЕПСИ
Бєлоозеро
ДАНСЬКЕ КОР.
НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА
НОВГОРОД
Псков
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ВЛАДИМИРСЬКЕ
ВЛАДИМИР
Ярославль
Ростов
Переяславль
Твер
Москва
МУРОМ
Нижній Новгород
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
Уппсала
Або
Ревель
Стокгольм
Скара
ГОТЛАНД
Вісбю
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Дерпт
Рига
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
ДАНСЬКЕ КОР.
Лунд
Кенігсберг
ГДАНСЬК
Кернава
Полоцьк
ВІТЕБСЬК
СМОЛЕНСЬК
ВЕЛ. КН. ЛИТОВСЬКЕ
ВЕЛ. КН. СМОЛЕНСЬКЕ
ВЕЛ. КН. РЯЗАНЬ РЯЗАНСЬКЕ
Болгар
БОЛГАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
БУРТАСИ
Мінськ
Городна
Новгородок
БРЯНСЬК
Штеттін
СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
ПОЗНАНЬ
ПЛОЦЬК
ПОЛЬСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Дорогичин
Берестя
ПІНСЬК
КУРСЬК
Чернігів
Путивль
ВРОЦЛАВ
Сандомир
КРАКІВ
ХОЛМ
Володимир
Луцьк
КОРОЛІВСТВО РУСІ
Київ
ЗОЛОТА ОРДА
ДЕШТ-І-КИПЧАК
ПРАГА
Чеське королівство
Перемишль
Львів
Галич
Унгвар
Бакота
Пожонь
Відень
Зальцбург
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БУДА
КУМАНИ
САКСИ
ВЛАХИ
Германсдорф
САРАЙ [КРАСНИЙ ЯР]
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Трієст
ХОРВАТІЯ
Зара
Кнін
Белград
Вічина
Сакджа
Херсон (Корсунь)
ГОТІЯ
Сугдея (Сурож)
ЧЕРКЕСИ
АЛАНИ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
Спалато
СЕРБСЬКЕ КОР.
РАС
Рагуза
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
ТИРНОВО
Средець
ЧОРНЕ МОРЕ
ЗАХІДНОГРУЗИНСЬКЕ ЦАР.
КУТАЇСІ
Дербент
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
СИЦИЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Неаполь
Дуррес
ЕПІРСЬКИЙ ДЕСПОТАТ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Адріанополь
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Фессалоніка
ГЕНУЕЗ. РЕСП.
Нікея
Амастрида
Синоп
Гераклея
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМП.
Амасея
ТРАПЕЗУНД
РУМСЬКИЙ СУЛТАНАТ
СХІДНОГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ТБІЛІСІ
Ані
Гянджа
ДЕРЖАВА ІЛЬХАНІВ
ШИРВАНШАХІВ Д-ВА

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1341 р.
Масштаб 1:13 000 000
Генуезькі колонії з правом повної екстериторіальності
Колонії без прав повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Стокгольм
Скара
Вісбю
Або
Ладозьке оз.
КАРЕЛА
В Е П С И
спільні володіння Новгорода і Ростова
БІЛООЗЕРО
Вологда
В'ЯТСЬКА ЗЕМЛЯ
Ревель
Дерпт
Рига
ЛІВОНІЯ
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ПСКОВ
ПСКОВСЬКА РЕСП.
НОВГОРОДСЬКА
НОВГОРОД
РЕСПУБЛІКА
спільні володіння Москви і Новгорода
ВЕЛ. КН. МОСКОВСЬКЕ
Галич
Кострома
ЯРОСЛАВЛЬ
УГЛИЧ
РОСТОВ
ВЕЛ. КН. СУЗДАЛЬСЬКО-НИЖЕГОРОДСЬКЕ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
Торжок
ТВЕР
ВЕЛ. КН. ТВЕРСЬКЕ
ДМИТРОВ
Суздаль
СТАРОДУБ
НИЖНІЙ НОВГОРОД
ВЛАДИМИР
МОСКВА
ВЕЛ. КН. МОСКОВСЬКЕ
ВЕЛ. КН. ВЛАДИМИРСЬКЕ
МУРОМ
ДАНСЬКЕ КОР.
Лунд
ЖЕМАЙТІЯ
Полоцьк
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
Вітебськ
СМОЛЕНСЬКЕ ВЕЛ. КН.
ТАРУСА
ВЕЛ. КН. РЯЗАНСЬКЕ
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ-РЯЗАНСЬКИЙ
БОЛГАРИ
Болгар
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Мохши
Кенігсберг
Ковно
ВІЛЬНО
Троки
Данциг
МАРІЄНБУРГ
ПРУССІЯ
Гродно
Мінськ
Новгородок
СМОЛЕНСЬК
Мстиславль
БРЯНСЬК
КАРАЧЕВ
НОВОСИЛЬ
Штеттін
СВЯЩЕННА
ПЛОЦЬК
МАЗОВЕЦЬКЕ КН.
ЧЕРСЬК
Франкфурт
Познань
ПОЛЬСЬКЕ КОР.
Берестя
Пінськ
ВОЛИНСЬКЕ КН.
ВЕЛ. КН. ЧЕРНІГІВСЬКЕ
Чернігів
Новгород-Сіверський
Путивль
Укек
Дрезден
Бреслау
РИМСЬКА
Холм
Сандомир
Володимир
ЛУЦЬК
КИЇВ
Чеське королівство
ПРАГА
КРАКІВ
ГАЛИЦЬКА РУСЬ
Перемишль
ЛЬВІВ
Теребовля
Галич
ЗОЛОТА ОРДА
ДЕШТ-І-КИПЧАК
Бельджамен
Брно
Пожонь
Відень
Зальцбург
ІМПЕРІЯ
Унгвар
Брацлав
[Торговиця]
[Маяки]
[Ігрень]
Дніпро
САРАЙ-АЛ-ДЖЕДИД
Сарай
Хаджитархан
УГОРСЬКЕ
ВИШЕГРАД
Буда
КУМАНИ
КОРОЛІВСТВО
САКСИ
[Старий Орхей]
[Костешти]
[Ак-Мечеть]
[Тавань]
[Кічкас]
[Кучугури]
[Кінські Води]
Азак/Тана
Трієст
Германсдорф
АРДЖЕШ
ВАЛАХІЯ
Ак-Керман/Монкастро
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Керч/Воспоро
Копа
Матрега
Крим/Солхат
Кефе
Вічина/Сакджа
Херсон(Корсунь)
Маджари
ЧЕРКЕСИ
АЛАНИ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ХОРВАТІЯ
Яйце
Белград
Зара
Кнін
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
Спалато
СЕРБСЬКЕ КОР.
РАС
Рагуза
Видин
ТІРНОВО
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
ДОБРУДЖ. ДЕСПОТАТ
КАРВУНА
ЧОРНЕ МОРЕ
Сухумі
Кутаїсі
ТБІЛІСІ
Дербент
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ПАПСЬКА Д-ВА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Середець
Адріанополь
Дуррес
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
НЕАПОЛЬ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Фессалоніки
Афон
Пера
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Гераклея
Амастрида
СИНОП
Аміс
БЕЙЛИК ОСМАНА
БУРСА
Б-К АХІЛЕР
БЕЙЛИК ДЖАНДАР
ДЖАНИК
БЕЙЛИК ЕРТЕНІ
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМП.
ТРАПЕЗУНД
ВІРМЕНІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1382 р.
Масштаб 1:13 000 000
Генуезькі колонії з правом повної екстериторіальності
Колонії без прав повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ЗОЛОТА ОРДА
ДЕШТ-І-КИПЧАК
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
ЛІВОНІЯ
ПРУССІЯ
ЖЕМАЙТІЯ
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ДАНСЬКЕ КОР.
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ВОЛОДІННЯ ЛЮКСЕМБУРГІВ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
СИЛЕЗЬКІ КНЯЗІВСТВА
МАЗОВЕЦЬКЕ КН.
ВОЛИНСЬКЕ КН.
Руський домен короля
ПОДІЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
ХОРВАТІЯ
БОСНІЯ
СЕРБСЬКІ КНЯЗІВСТВА
ТИРНОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ВИДИН. КН.
ДОБРУДЖ. ДЕСПОТАТ
ВІЗАНТ. ІМП.
ОСМАНСЬКА ДЕРЖАВА
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ГЕНУЕЗ. РЕСП.
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМП.
ВІРМЕНІЯ
ДЖАЛАЛАЇДІВ
СУЛТАНАТ
БЕЙЛИК ЕРЕТНА
БЕЙЛИК ДЖАНДАР
ЧЕРКЕСИ
АЛАНИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
БОЛГАРИ
В'ЯТСЬКА ЗЕМЛЯ
ВЕЛ. КН. МОСКОВСЬКЕ
ВЕЛ. КН. ТВЕРСЬКЕ
ВЕЛ. КН. СМОЛЕНСЬКЕ
ВЕЛ. КН. РЯЗАНСЬКЕ
ВЕЛ. КН. СУЗДАЛЬСЬКО-НИЖЕГОРОДСЬКЕ
ПСКОВСЬКА РЕСП.
спільні володіння Москви і Новгорода
спільні володіння Новгорода і Ростова
ВЕПСИ
КАРЕЛИ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВЕНЕЦ. РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
РЕСП. РАГУЗА
КОР.
КУМАНИ
САКСИ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
КН. ШЕКІ
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ
Новгород
Псков
Москва
Вільно
Київ
Львів
Краків
Прага
Відень
Буда
Стокгольм
Рига
Ревель
Кенігсберг
Данціг
Марієнбург
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Мінськ
Чернігів
Луцьк
Володимир
Галич
Кам'янець
Брацлав
Серет
Білгород
Кілія/Лікостомо
Кафа
Воспоро
Сугдея/Солдайя
Азак/Тана
Сарай-ал-Джедид
Сарай
Хаджитархан
Маджари
Укек
Бельджамен
Білоозеро
Вологда
Ярославль
Кострома
Ростов
Твер
Торжок
Володимир
Суздаль
Стародуб
Нижній Новгород
Муром
Переяслав-Рязанський
Таруса
Одоєв
Карачев
Новосиль
Єлець
Брянськ
Новгород-Сіверський
Путивль
Стародуб
Мстиславль
Пінськ
Берестя
Гродно
Новгородок
Троки
Ковно
Холм
Перемишль
Сандомир
Познань
Бреслау
Франкфурт
Дрезден
Щецін
Штеттін
Унгвар
Пожонь
Вишеград
Германштадт
Белград
Арджеш
Видин
Тирново
Карвуна
Средець
Едірне
Константинополь (Царгород)
Пера
Фессалоніки
Афон
Бурса
Амасра
Синоп
Аміс
Трапезунд
Сухумі/Севастополь
Кутаїсі
Тбілісі
Дербент
Рагуза
Дуррес
Неаполь
Трієст
Зара
Яйце
Книн
Лунд
Скара
Вісбю
Або
Дерпт
Кучугури
Тавань
Копа
Матрега
Мохши
Болгар
Дніпро
Дунай
Волга
Ладозьке оз.

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1425 р.
Масштаб 1:13 000 000
Колонії з правом повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
Колонії без прав повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА
ПСКОВСЬКА РЕСП.
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ
ВЕЛ. КН. ТВЕРСЬКЕ
ВЕЛ. КН. РЯЗАНСЬКЕ
Верховські князівства
спільні володіння ВКЛ і Новгорода
спільні володіння Москви і Новгорода
спільні володіння Новгорода і Ростова
ЖЕМАЙТІЯ
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
МАЗОВЕЦЬКЕ КН.
СИЛЕЗЬКІ КНЯЗІВСТВА
ЧЕСЬКЕ КОР.
Руський домен короля
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
ДЕШТ-І-КИПЧАК
ЗОЛОТА ОРДА
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
МОКША ЕРЗЯ (МОРДВА)
ВЕПСИ
КАРЕЛИ
ЧЕРКЕСИ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ВІЗАНТ. ІМП.
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМП.
Б-К ДЖАНДАР
КН. ФЕОДОРО
ГЕНУЕЗ. РЕСП.
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ШАМХАЛЬСТВО
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ
КАРА-КОЮНЛУ
ВІРМЕНІЯ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
ХОРВАТІЯ
КОР. БОСНІЯ
СЕРБСЬКІ КНЯЗІВСТВА
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
РЕСП. РАГУЗА
ПАПСЬКА Д-ВА
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
АЛБАНІЯ
КУМАНИ
САКСИ
Стокгольм
Або
Виборг
Ладозьке оз.
Ревель
Дерпт
Рига
ПСКОВ
НОВГОРОД
Білоозеро
Вологда
МОЛОГА
Кострома
ЯРОСЛАВЛЬ
РОСТОВ
ТВЕР
Троїце-Сергієв
СТАРОДУБ
Владимир
МОСКВА
Муром
Нижній Новгород
Казань
ТАРУСА
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ-РЯЗАНСЬКИЙ
Одоєв
Новосиль
Карачев
Брянськ
Смоленськ
Вітебськ
Полоцьк
ВІЛЬНО
Троки
Ковно
Мінськ
Гродно
Новгородок
Берестя
Пінськ
Чернігів
Путивль
Луцьк
Белз
ЛЬВІВ
Київ
Черкаси
Кам'янець
Брацлав
Кенігсберг
Данциг
МАРІЄНБУРГ
ШТЕТТІН
Познань
ВАРШАВА
БЕРЛІН
Бреслау
МЕЙСЕН
ПРАГА
КРАКІВ
Оломоуц
ВІДЕНЬ
Пожонь
БУДА
Унгвар
ПОКУТТЯ
СУЧАВА
Градець
Трієст
Альба-Юлія
Германштадт
Белград
Смедерево
ЯЙЦЕ
Зара
РАГУЗА
Дуррес
ТИРГОВІШТЕ
Силістрія
Кілія
Білгород
Качибей
Азак/Тана
САРАЙ
Укек
Хаджитархан
Маджари
Крим/Солхат
Воспоро
Кефе
Копа
Матрега
Сухумі/Севастополь
Кутаїсі
ТБІЛІСІ
ТАРКІ
Дербент
Варна
Месемврія
Софія
ЕДІРНЕ
Пера
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амасра
Синоп
Самсун
ТРАПЕЗУНД
Салоніки
Афон
Бурса
НЕАПОЛЬ
Скара
Німан
Зх. Двіна
Дніпро
Десна
Прип'ять
Дністер
Пд. Буг
Прут
Дунай
Тиса
Сава
Одра
Ока
Волга
Дон
Сів. Донець
Кубань
Кума
Кура
Сухона
Хопер
Сура
Вятка

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1452 р.
Масштаб 1:13 000 000
Колонії з правом повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
Колонії без прав повної екстериторіальності:
генуезькі
венеціанські
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
Скара
Або
Виборг
КАРЕЛІЯ
Ладозьке оз.
ВЕПСИ
Білоозеро
Вологда
Сухона
спільні володіння Новгорода і Ростова
НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА
НОВГОРОД
спільні володіння Москви і Новгорода
МОЛОГА
ЯРОСЛАВЛЬ
Кострома
РОСТОВ
МОСКОВСЬКЕ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
КАЗАНСЬКИЙ ХАНАТ
КАЗАНЬ
РЕСПУБЛІКА
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
Ревель
Дерпт
ПСКОВ
ПСКОВСЬКА РЕСП.
Рига
ТВЕР
ВЕЛ. КН. ТВЕРСЬКЕ
Троїце-Сергієва
Владимир
МОСКВА
Нижній Новгород
Муром
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
ЖЕМАЙТІЯ
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
ВІЛЬНО
Троки
Гродно
Мінськ
Новгородок
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ТАРУСА
Одоєв
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ-РЯЗАНСЬКИЙ
ВЕЛ. КН. РЯЗАНСЬКЕ
Верховські князівства
Брянськ
Карачев
Новосиль
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Кенігсберг
Данциг
МАРІЄНБУРГ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
ШТЕТТІН
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВА
МАЗОВЕЦЬКЕ КН.
Берестя
Пінськ
Прип'ять
Чернігів
Путивль
ОРДА КУЧУК-МУХАМЕДА
МЕЙСЕН
Бреслау
СИЛЕЗЬКІ КНЯЗІВСТВА
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ПРАГА
ЧЕСЬКЕ КОР.
Оломоуц
КРАКІВ
БЕЛЗ
Луцьк
Львів
КИЇВ
Київське князівство
Черкаси
Дніпро
ОРДА САЇДА-АХМЕДА
ДЕШТ-І-КИПЧАК
Кам'янець
Брацлав
Пд. Буг
Дністер
Волга
САРАЙ
Хаджитархан
ВІДЕНЬ
Пожонь
Унгвар
СУЧАВА
МОЛДАВІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
Грац
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БУДА
КУМАНИ
САКСИ
Альба-Юлія
Германштадт
Ляйбах
Трієст
Градець
Білгород
Кілія
Тана
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Воспоро
Копа
Матрега
Кефе
КИРК-ЄР
КН. ФЕОДОРО
ГЕНУЕЗ. РЕСП.
ЧЕРКЕСИ
Кубань
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ХОРВАТІЯ
ЯЙЦЕ
КОР. БОСНІЯ
Белград
Смедерево
ВАЛАХІЯ
ТИРГОВІШТЕ
Силістрія
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
СЕРБСЬКІ КНЯЗІВСТВА
Софія
Месемврія
Варна
ВІЗАНТ. ІМП.
ЧОРНЕ МОРЕ
Сухумі
Севастополь
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
Кутаїсі
ТБІЛІСІ
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
Дербент
РУМЕЛІЯ
ЕДІРНЕ
Пера
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГОРОД)
Амасра
Синоп
ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМП.
Самсун
ТРАПЕЗУНД
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Дуррес
АЛБАНІЯ
Салоніки
Афон
Бурса
Неаполь
ВОЛОДІННЯ АРАГОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ
КАРА-КОЮНЛУ
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1503 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Уппсала
Або
СТОКГОЛЬМ
Скара
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
ШТЕТТІН
БЕРЛІН
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
КЕНІГСБЕРГ
Данциг
ЛІВОНСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ
Ревель
Нарва
Дерпт
Рига
ПСКОВ
ПСКОВСЬКА РЕСП.
Виборг
КАРЕЛИ
Ладозьке оз.
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ
ВЕПСИ
Білоозеро
Вологда
Новгород
Кострома
Ярославль
Ростов
Твер
Троїце-Сергієв
Владимир
Нижній Новгород
МОСКВА
Волга
Мурон
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
КАЗАНСЬКИЙ ХАНАТ
КАЗАНЬ
ЧУВАШІ
КАСИМОВ
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ-РЯЗАНСЬКИЙ
ВЕЛ. КН. РЯЗАНСЬКЕ
КАСИМОВСЬКИЙ ХАНАТ
ТАТАРСЬКІ БЕЙЛИКИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Тула
Ока
Брянськ
СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ
Чернігів
Путивль
ЖЕМАЙТІЯ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Троки
ВІЛЬНО
Мінськ
Гродно
Новгородок
Берестя
Прип'ять
Луцьк
Острог
Київ
Брацлав
Черкаси
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Познань
ВАРШАВА
Люблін
Белз
Ясногорський
Бреслау
КРАКІВ
Львів
Кам'янець
ДРЕЗДЕН
ПРАГА
ЧЕСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Оломоуц
ВІДЕНЬ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
Зальцбург
Грац
Лайбах
Трієст
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Пожонь
БУДА
Унгвар
Тиса
Альба-Юлія
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Германштадт
Градець
ХОРВАТІЯ
Сава
Яйце
Белград
СУЧАВА
МОЛДАВІЯ
Дністер
ВАЛАХІЯ
ТИРГОВІШТЕ
Дунай
Кілія
Ак-Керман
дніпровські козаки
донські козаки
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
Дашів
Азак
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ДЕВЛЕТ-САРАЙ
Кефе
Кубань
ЧЕРКЕСИ
НОГАЙСЬКА ОРДА
АСТРАХАНСЬКИЙ ХАНАТ
ХАДЖИТАРХАН
Кума
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
Дуррес
ВОЛОДІННЯ АРАГОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ
Неаполь
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
Силістрія
Софія
Варна
Едірне
Салоніки
Афон
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Синоп
Трабзон
ІМЕРЕТІ
КУТАЇСІ
АХАЛЦИХЕ
САМЦХЕ
ТБІЛІСІ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ГРЕМІ
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
Дербент
Д-ВА ШИРВАНШАХІВ
Д-ВА СЕФЕВІДІВ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1550 р.
Масштаб 1:13 000 000
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ЛІВОНСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ЖЕМАЙТІЯ
СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ
КАЗАНСЬКИЙ ХАНАТ
НОГАЙСЬКА ОРДА
АСТРАХАНСЬКИЙ ХАНАТ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
КАСИМОВСЬКИЙ ХАНАТ
ТАТАРСЬКІ БЕЙЛИКИ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
СХІДНОУГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
КОРОЛІВС. УГОРЩИНА
БОГЕМІЯ
ХОРВАТІЯ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
КУРФ. САКСОНІЯ
ЧОРНОГОРІЯ
РЕСП. РАГУЗА
ПАПСЬКА Д-ВА
ІМЕРЕТІ
КАХЕТІ
КАРТЛІ
САМЦХЕ
ШАМХАЛЬСТВО
Д-ВА СЕФЕВІДІВ
РУМЕЛІЯ
ЧЕРКЕСИ
донські козаки
волзькі козаки
дніпровські козаки
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ЕРЗЯ (МОРДВА)
МОКША
ВЕПСИ
КАРЕЛИ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Ладозьке оз.
МОСКВА
Новгород
Псков
Твер
Ярославль
Кострома
Вологда
Білоозеро
Ростов
Троїце-Сергієв
Владимир
Нижній Новгород
Муром
КАСИМОВ
КАЗАНЬ
Тула
Переяславль-Рязанський
Смоленськ
Брянськ
Чернігів
Путивль
Вітебськ
Полоцьк
ВІЛЬНО
Троки
Мінськ
Гродно
Новгородок
Берестя
Київ
Черкаси
Брацлав
Луцьк
Острог
Люблін
Белз
Львів
КРАКІВ
Варшава
Познань
Ясногорський
Кам'янець
СУЧАВА
Азак
Озю (Очаків)
Ак-Керман
Кілія
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
ХАДЖИТАРХАН
ТАРКІ
Дербент
ГРЕМІ
ТБІЛІСІ
КУТАЇСІ
АХАЛЦИХЕ
Трабзон
Синоп
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Едірне
Варна
Силістрія
Софія
Салоніки
Афон
Дуррес
ЦЕТИНЄ
РАГУЗА
Зара
Белград
Яйце
ТИРГОВІШТЕ
Германштадт
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Унгвар
Буда
Пресбург
ВІДЕНЬ
Грац
Аграм
Трієст
Неаполь
Прага
Оломоуц
Бреслау
ДРЕЗДЕН
БЕРЛІН
ШТЕТІН
Данциг
КЕНІГСБЕРГ
Рига
Дерпт
Ревель
Нарва
Виборг
Або
Уппсала
СТОКГОЛЬМ
Скара

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1581 р.
Масштаб 1:13 000 000
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЕСТЛЯНДІЯ
Інфлянти
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
КУРФ. САКСОНІЯ
Велике князівство Литовське
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
БОГЕМІЯ
КОРОЛІВСЬКА УГОРЩИНА
МОЛДАВІЯ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
ВАЛАХІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
ЧОРНОГОРІЯ
РЕСП. РАГУЗА
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ
дніпровські козаки
донські козаки
волзькі козаки
терські козаки
ВЕЛИКА НОГАЙСЬКА ОРДА
МАЛА НОГАЙСЬКА ОРДА
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
САМЦХЕ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ДАГЕСТАН
ШАМХАЛЬСТВО
Д-ВА СЕФЕВІДІВ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
КАСИМОВСЬКИЙ ХАНАТ
ТАТАРСЬКІ БЕЙЛИКИ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
КАРЕЛИ
Ладозьке оз.
СТОКГОЛЬМ
Уппсала
Або
Виборг
Ревель
Нарва
Дерпт
Рига
МІТАВА
Псков
Новгород
Вологда
Кострома
Ярославль
Ростов
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Олександрова слобода
Володимир
Нижній Новгород
Казань
МОСКВА
КАСИМОВ
Тула
Переяславль-Рязанський
Смоленськ
Вітебськ
Полоцьк
ВІЛЬНО
Троки
Мінськ
Гродно
КЕНІГСБЕРГ
Данциг
ШТЕТІН
БЕРЛІН
Познань
Варшава
Брест-Литовський
Люблін
Луцьк
Острог
Київ
Чернігів
Стародуб
Брянськ
Путивль
Черкаси
Львів
Кам'янець
Вінниця
Брацлав
КРАКІВ
Ясногорський
Бреслау
ДРЕЗДЕН
Прага
Оломоуц
ВІДЕНЬ
Пресбург
Унгвар
Зальцбург
Грац
Лайбах
Аграм
Трієст
Буда
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Коложвар
Германштадт
ЯССИ
ТИРГОВІШТЕ
Озю (Очаків)
Ак-Керман
Кілія
Белград
Сараєво
Силістрія
Варна
Софія
Едірне
РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
Дуррес
Салоніки
Афон
Неаполь
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Синоп
Трабзон
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
Азак
Астрахань
Терський
ТАРКІ
Дербент
КУТАЇСІ
Поті
АХАЛЦИХЕ
ТБІЛІСІ
ГРЕМІ
Єреван
Волга
Ока
Дніпро
Десна
Дон
Сів. Донець
Прип'ять
Дністер
Пд. Буг
Дунай
Сава
Тиса
Віслa
Одер
Німан
Кубань
Кума
Кура
Хопер
Вятка
Західна Двіна
Прут

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1619 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Уппсала
Або
Виборг
Ладозьке оз.
СТОКГОЛЬМ
Ревель
Нарва
ІНГЕРМАНЛАНДІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
Дерпт
Новгород
Псков
Інфлянти
Рига
МІТАВА
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
КЕНІГСБЕРГ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
ГЕРЦ. ПОМЕРАНІЯ
ШТЕТТІН
Данциг
БЕРЛІН
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
КУРФ. САКСОНІЯ
ДРЕЗДЕН
Бреслау
Прага
ВОЛОДІННЯ
БОГЕМІЯ
Оломоуц
АВСТРІЙСЬКИХ
ВІДЕНЬ
Пресбург
Зальцбург
Грац
ГАБСБУРГІВ
Ляйбах
Аграм
Трієст
Гранична
Велике князівство Литовське
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Троки
ВІЛЬНО
Гродно
Мінськ
РІЧ ПОСПОЛИТА
Познань
ВАРШАВА
Брест-Литовський
Прип'ять
Стародуб
Чернігів
Польське королівство
Люблін
Ясногорський
Луцьк
Краків
Львів
Київ
Лубни
Путивль
Вінниця
Умань
Кам'янець
УКРАЇНА
Унгвар
КОРОЛІВСЬКА УГОРЩИНА
Буда
МОЛДАВІЯ
ЯССИ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Коложвар
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Германштадт
ВАЛАХІЯ
ТИРГОВІШТЕ
Ак-Керман
Кілія
Озю (Очаків)
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
Вологда
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Тушино
МОСКВА
Владимир
Калуга
Тула
Переяславль-Рязанський
Брянськ
Курськ
Бєлгород
Казань
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Саратов
ВЕЛИКА НОГАЙСЬКА ОРДА
волзькі козаки
Царицин
ДИКЕ ПОЛЕ
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ
Січ
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
Раздори
Азак
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
МАЛА НОГАЙСЬКА ОРДА
Астрахань
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ТЕРСЬКЕ ВІЙСЬКО
Терський
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
ІМЕРЕТІ
КУТАЇСІ
Поті
ТБІЛІСІ
ТЕЛАВІ
КАХЕТІ
КАРТЛІ
ДАГЕСТАН
Дербент
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
Єреван
ЧОРНЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Белград
Сараєво
Силістрія
Варна
Софія
РУМЕЛІЯ
Едірне
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Синоп
Трабзон
Салоніки
Афон
Бурса
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
Дуррес
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
Неаполь
Дунай
Волга
Дніпро
Дон
Ока
Кубань
Кура

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1648 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Упсала
СТОКГОЛЬМ
Або
Виборг
Ладозьке оз.
Ревель
Нарва
ІНГЕРМАНЛЯНДІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Дерпт
Новгород
Псков
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
МІТАВА
Рига
Інфлянти
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
КЕНІГСБЕРГ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
Данциг
Штеттін
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
БЕРЛІН
КУРФ. САКСОНІЯ
ДРЕЗДЕН
Велике князівство Литовське
Полоцьк
Вітебськ
Троки
ВІЛЬНО
Смоленськ
Мінськ
Гродно
РІЧ ПОСПОЛИТА
Брест-Литовський
Стародуб
Познань
ВАРШАВА
Польське королівство
Люблін
Чернігів
Бреслау
Ясногорський
Луцьк
Почаївський
Київ
Путивль
Бєлгород
ВОЛОДІННЯ
Прага
БОГЕМІЯ
Оломоуц
Краків
Львів
Лубни
Вінниця
Умань
Черкаси
УКРАЇНА
АВСТРІЙСЬКИХ
Пресбург
ВІДЕНЬ
Зальцбург
КОРОЛІВСЬ. УГОРЩИНА
Унгвар
Кам'янець
Кодак
Січ
Буда
Грац
ГАБСБУРГІВ
Аграм
Трієст
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Коложвар
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Германштадт
МОЛДАВІЯ
ЯССИ
Озю (Очаків)
Ак-Керман
ВАЛАХІЯ
ТИРГОВІШТЕ
Силістрія
Белград
Сараєво
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
РЕСП. РАГУЗА
РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
НЕАПОЛЬ
Дуррес
Софія
Едірне
Салоніки
Афон
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Синоп
Трабзон
ЧОРНЕ МОРЕ
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Азак
Черкаськ
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
ЧЕРКЕСИ
НОГАЙЦІ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КУТАЇСІ
ТБІЛІСІ
КАРТЛІ
ТЕЛАВІ
КАХЕТІ
ТЕРСЬКЕ ВІЙСЬКО
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
ДАГЕСТАН
Дербент
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
Єреван
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Астрахань
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
волзькі козаки
Царицин
Саратов
Тамбов
Воронеж
Курськ
Брянськ
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
Вологда
Кострома
Ярославль
Твер
Троїце-Сергієва лавра
МОСКВА
Владимир
Нижній Новгород
Казань
Тула
Переяславль-Рязанський
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Волга
Дніпро
Дунай

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1657 р.
Масштаб 1:13 000 000
Території, контрольовані Гетьманатом у 1657 р.
«Татарські» шляхи
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
Велике князівство Литовське
ГЕТЬМАНАТ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
ДИКЕ ПОЛЕ
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
КУРФ. САКСОНІЯ
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
БОГЕМІЯ
КОРОЛІВСЬКА УГОРЩИНА
МОЛДАВІЯ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
ВАЛАХІЯ
РУМЕЛІЯ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
РЕСП. РАГУЗА
ЧОРНОГОРІЯ
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Інфлянти
ІНГЕРМАНЛАНДІЯ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
волзькі козаки
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ТЕРСЬКЕ ВІЙСЬКО
ШАМХАЛЬСТВО
ДАГЕСТАН
ІМЕРЕТІ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
Ладозьке оз.
СТОКГОЛЬМ
Або
Виборг
Ревель
Нарва
Дерпт
Рига
МІТАВА
Новгород
Псков
Вологда
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Казань
МОСКВА
Владимир
Тула
Переяславль-Рязанський
Сімбірськ
Брянськ
Тамбов
Курськ
Воронеж
Саратов
Путивль
Бєлгород
Царицин
Астрахань
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Ковно
Троки
ВІЛЬНО
Мінськ
Гродно
Стародуб
Чернігів
Брест-Литовський
Пінськ
Кенігсберг
Данциг
Штеттін
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВА
Люблін
Луцьк
Почаївський
Ясногорський
Бреслау
ДРЕЗДЕН
Прага
Оломоуц
Краків
Львів
Київ
Переяслав
Біла Церква
Полтава
Вінниця
Кам'янець
ЧИГИРИН
Кодак
Січ
Ужгород
Ужгвар
Пресбург
ВІДЕНЬ
Зальцбург
Грац
Лайбах
Аграм
Трієст
Буда
Коложвар
ЯССИ
ДЬЮЛАФЕХЕРВАР
Германштадт
Белград
ТИРГОВІШТЕ
Силістрія
Озю (Очаків)
Ак-Керман
Черкаськ
Азак
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
Сараєво
РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
Софія
Едірне
Дуррес
Салоніки
Афон
Неаполь
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Синоп
Трабзон
КУТАЇСІ
ТБІЛІСІ
ТЕЛАВІ
Дербент
ТАРКІ
Єреван
Дніпро
Дністер
Дунай
Волга
Дон
Ока
Двіна
Неман
Прип'ять
Вісла
Одер
Десна
Хопер
Кубань
Кума
Кура
Тиса
Сава
Прут
Пд. Буг

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1667 р.
Масштаб 1:13 000 000
«Татарські» шляхи
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Уппсала
СТОКГОЛЬМ
Або
Виборг
Ладозьке оз.
Ревель
Нарва
ІНГЕРМАНЛАНДІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Дерпт
Рига
МІТАВА
Інфлянти
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
КЕНІГСБЕРГ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
Данциг
Штеттін
КУРФ. БРАНДЕНБУРГ
БЕРЛІН
КУРФ. САКСОНІЯ
ДРЕЗДЕН
Великe князівство Литовське
Ковно
Троки
ВІЛЬНО
Полоцьк
Вітебськ
Мінськ
Гродно
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
Познань
ВАРШАВА
Брест-Литовський
Прип'ять
Люблін
Луцьк
Почаївський
Ясногорський
Бреслау
Краків
Львів
Кам'янець
Вінниця
ВОЛОДІННЯ
Прага
БОГЕМІЯ
Оломоуц
АВСТРІЙСЬКИХ
ВІДЕНЬ
Пресбург
Зальцбург
Грац
ГАБСБУРГІВ
Ляйбах
Аграм
Військова границя
Унгвар
КОРОЛІВСЬКА УГОРЩИНА
Буда
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ЯССИ
Колозвар
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Германштадт
ВАЛАХІЯ
БУХАРЕСТ
Силістрія
Дунай
Белград
Сараєво
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
Софія
Едірне
Салоніки
Афон
Дуррес
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
Неаполь
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Синоп
Трабзон
ЧОРНЕ МОРЕ
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
Новгород
Псков
Вологда
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
МОСКВА
Володимир
Нижній Новгород
Казань
Смоленськ
Тула
Переяслав-Рязанський
Брянськ
Тамбов
Курськ
Воронеж
Саратов
Симбірськ
Волга
Ока
Дніпро
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ
(МОРДВА)
Стародуб
ЛІВОБ. ГЕТЬМАНАТ
Чернігів
Путивль
ГАДЯЧ
Київ
Переяслав
Біла Церква
ПРАВОБ. ГЕТЬМАНАТ
ЧИГИРИН
Полтава
Бєлгород
Царебορисів
Кодак
Січ
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ
Озю (Очаків)
Ак-Керман
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
Черкаськ
Азак
Царицин
волзькі козаки
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
Астрахань
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
Кубань
ТЕРСЬКЕ ВІЙСЬКО
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КУТАЇСІ
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
ДАГЕСТАН
Дербент
ТБІЛІСІ
ТЕЛАВІ
КАХЕТІ
КАРТЛІ
Кура
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
Єреван

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1683 р.
Масштаб 1:13 000 000
«Татарські» шляхи
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Уппсала
Або
Виборг
Ладозьке оз.
СТОКГОЛЬМ
Ревель
Нарва
ІНГЕРМАНЛАНДІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Дерпт
Псков
Новгород
Вологда
МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ТАТАРИ
ЧУВАШІ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Казань
Симбірськ
МОСКВА
Владимир
Переяславль-Рязанський
Тула
Смоленськ
Вітебськ
Полоцьк
Брянськ
Тамбов
Курськ
Воронеж
Саратов
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
МІТАВА
Рига
Ліфлянти
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
Велике князівство Литовське
КЕНІГСБЕРГ
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
Ковно
Троки
ВІЛЬНО
Гродно
Мінськ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
Штеттін
Данциг
БРАНДЕНБУРГ
КУРФ.
БЕРЛІН
Познань
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
Брест-Литовський
ВАРШАВА
Люблін
Луцьк
Почаївський
Острог
Житомир
Ясногорський
Краків
Львів
КУРФ. САКСОНІЯ
ДРЕЗДЕН
Бреслау
ВОЛОДІННЯ
БОГЕМІЯ
Прага
Оломоуц
АВСТРІЙСЬКИХ
ГАБСБУРГІВ
ВІДЕНЬ
Пресбург
Зальцбург
Грац
Ляйбах
Аграм
Стародуб
ГЕТЬМАНАТ
Чернігів
БАТУРИН
Київ
Переяслав
Полтава
Бєлгород
Харків
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
волзькі козаки
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
Царицин
Черкаськ
Азак
Астрахань
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ
Січ
НЕМИРІВ
ПРАВОБ. УКРАЇНА
Кам'янець
Хотин
КАШША
Унґвар
ВЕРХНЯ УГОРЩИНА
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ЯССИ
Буда
Коложвар
ДЬЮЛАФЕГЕРВАР
Германштадт
ВАЛАХІЯ
БУХАРЕСТ
Сілістрія
Белград
Сараєво
Озю (Очаків)
Ак-Керман
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
ТЕРСЬКЕ ВІЙСЬКО
ХОЗАРСЬКЕ МОРЕ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КУТАЇСІ
ТАРКІ
ШАМХАЛЬСТВО
ДАГЕСТАН
Дербент
ТБІЛІСІ
ТЕЛАВІ
КАХЕТІ
КАРТЛІ
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
Єреван
ЧОРНЕ МОРЕ
Синоп
Трабзон
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
Софія
Едірне
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Салоніки
Афон
Бурса
Дуррес
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Ц-ВА
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
Неаполь
Граничари
Дніпро
Дністер
Дунай
Волга
Дон
Ока
Десна
Прип'ять
Вісла
Одер
Німан
Зах. Двіна
Кубань
Кура

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1706 р.
Масштаб 1:13 000 000
Межа просування російських військ у Прибалтиці
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
РІЧ ПОСПОЛИТА
Велике князівство Литовське
Польське королівство
ГЕТЬМАНАТ
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ
ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
БОГЕМІЯ
ПРУССЬКЕ КОР.
ПОМЕРАНІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
КУРФ. САКСОНІЯ
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Ліфлянти
КАРЕЛИ
ДАНСЬКЕ КОР.
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
РЕСП. РАГУЗА
ЧОРНОГОРІЯ
ПАПСЬКА Д-ВА
ВОЛОДІННЯ ІСПАНСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ШАМХАЛЬСТВО
ДАГЕСТАН
ДЕРЖАВА СЕФЕВІДІВ
волзькі козаки
терські козаки
граничари
Ладозьке оз.
СТОКГОЛЬМ
Карлскруна
Або
Виборг
Санкт-Петербург
Ревель
Нарва
Новгород
Дерпт
Псков
Рига
МІТАВА
Вологда
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
МОСКВА
Владимир
Нижній Новгород
Казань
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Переяславль-Рязанський
Тула
Симбірськ
Кенігсберг
Ковно
ВІЛЬНО
Трокі
Гродно
Мінськ
Данциг
Штеттін
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВА
Брест-Литовський
Брянськ
Стародуб
Тамбов
Чернігів
БАТУРИН
Курськ
Воронеж
Саратов
ДРЕЗДЕН
Бреслау
Ясногорський
Люблін
Луцьк
Почаївський
Острог
Житомир
Київ
Переяслав
Білгород
Харків
Прага
Оломоуц
Краків
Львів
Біла Церква
Полтава
Немирів
Кам'янець
Хотин
Богородицька фортеця
Царицин
ВІДЕНЬ
Пресбург
Ужгород
Зальцбург
Буда
Сн.
Черкаськ
Азов
Грац
Коложвар
ЯССИ
Озю (Очаків)
Астрахань
Лайбах
Аграм
Дьюлафехервар
Германштадт
Ак-Керман
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
Белград
Сараєво
БУХАРЕСТ
Сілістрія
РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
Софія
Едірне
Синоп
ТАРКІ
Дербент
КУТАЇСІ
ТБІЛІСІ
ТЕЛАВІ
Дуррес
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Трабзон
Неаполь
Салоніки
Афон
Бурса
Єреван
Волга
Дніпро
Дністр
Дунай
Дон
Ока
Десна
Двіна
Німан
Вісла
Одер
Прип'ять
Зах. Буг
Сян
Тиса
Сава
Прут
Кубань
Кура
Сухона
Вятка
Хопер
Сів. Донець
Пд. Буг

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1727 р.
Масштаб 1:13 000 000
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
Велике князівство Литовське
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНСЬКЕ КОР.
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Інфлянти
ПРУССЬКЕ КОР.
ПОМЕРАНІЯ
ГЕРЦ. МАКЛЕНБУРГ
КУРФ.
САКСОНІЯ
СИЛЕЗІЯ
БОГЕМІЯ
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
Гетьманат
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ДАГЕСТАН
ШАМХАЛЬСТВО
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ТАТАРИ
ЧУВАШІ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
волзькі козаки
терські козаки
КАРЕЛИ
Ладозьке оз.
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
РЕСП. РАГУЗА
ЧОРНОГОРІЯ
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
СТОКГОЛЬМ
Або
Виборг
Ревель
Новгород
Дерпт
Псков
Рига
МІТАВА
Карлскруна
Данциг
Кенігсберг
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Ковно
ВІЛЬНО
Троки
Мінськ
Гродно
Берестя-Литовський
БЕРЛІН
Щеттін
Познань
ВАРШАВА
Люблін
Бреслау
Ясногорський
ДРЕЗДЕН
Прага
Оломоуц
Краків
Луцьк
Почаївський
Острог
Житомир
Львів
Вінниця
Кам'янець
Хотин
ВІДЕНЬ
Пресбург
Унгвар
Буда
Грац
Коложвар
Дьюлафехервар
Германштадт
Лайбах
Аграм
Белград
Сараєво
БУХАРЕСТ
Силістрія
ЯССИ
Бендери
Ак-Керман
Озю (Очаків)
Кам'янська Січ
Чортомлицька Січ
Олешківська Січ
БАХЧИСАРАЙ
Кефе
Азов
Черкаськ
Стародуб
ГЛУХІВ
Чернігів
Батурин
Київ
Переяслав
Полтава
Бєлгород
Харків
Курськ
Воронеж
Брянськ
Тула
Москва
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Ярославль
Кострома
Вологда
Великий Устюг
Нижній Новгород
Владимир
Переяславль-Рязанський
Тамбов
Казань
Симбірськ
Саратов
Царицин
Астрахань
ТАРКІ
Дербент
ТЕЛАВІ
ТБІЛІСІ
КУТАЇСІ
Гянджа
Єреван
Трабзон
Синоп
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Бурса
Едірне
Софія
Салоніки
Афон
Дуррес
ЦЕТИНЄ
РАГУЗА
Неаполь
Волга
Дніпро
Дон
Дунай
Ока
Кама
Кубань
Терек
Кура
Сухона
Десна
Прип'ять
Дністер
Буг
Тиса
Сава
Одер
Вісла
Німан
Зх. Двіна

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1751 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
ГЕРЦ. КУРЛЯНДІЯ І ЗЕМГАЛІЯ
Велике князівство Литовське
РІЧ ПОСПОЛИТА
Польське королівство
ПРУССЬКЕ КОР.
ДАНСЬКЕ КОР.
ПОМЕРАНІЯ
БЕРЛІН
САКСОНІЯ
СИЛЕЗІЯ
БОГЕМІЯ
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
ВІДЕНЬ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
БУХАРЕСТ
Гетьманат
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
БАХЧИСАРАЙ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМЕЛІЯ
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
ПАПСЬКА Д-ВА
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
РЕСП. РАГУЗА
ЧОРНОГОРІЯ
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ
КАБАРДА
ІМЕРЕТІ
КАРТЛІ
КАХЕТІ
ДАГЕСТАН
ШАМХАЛЬСТВО
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
волзькі козаки
терські козаки
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Москва
Київ
ГЛУХІВ
Варшава
ВІЛЬНО
Кам'янець
Хотин
ЯССИ
Бендери
Очаків
Азов
Царицин
Астрахань
Казань

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1775 р.
Масштаб 1:13 000 000
Фортеці Російської імперії
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
Велике князівство Литовське
Польське королівство
ПРУССЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
Мала Росія
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
ЗАПОРОЖЖЯ
ГАЛИЧИНА
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Москва
Київ
ВАРШАВА
ВІДЕНЬ
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
БАХЧИСАРАЙ
КАЗАХИ
КАЛМИКИ
НОГАЙЦІ
ЧЕРКЕСИ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1796 р.
Масштаб 1:13 000 000
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
Або
Виборг
КАРЕЛИ
Ладозьке оз.
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Великий Устюг
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
Новгород
Вологда
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Дерпт
ЛІФЛЯНДІЯ
Псков
РОСІЙСЬКА
Ярославль
Кострома
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Мітава
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Казань
Волга
Володимир
Москва
ЧУВАШІ
ТАТАРИ
ЛИТВА
Полоцьк
ДАНСЬКЕ КОР.
Ковно
Вітебськ
Вільно
Смоленськ
Тула
Рязань
Симбірськ
Данциг
Кенігсберг
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Штеттін
Мінськ
Гродно
Брянськ
ПРУССЬКЕ КОРОЛІВСТВО
БЕРЛІН
Стародуб
Тамбов
Познань
Брест-Литовськ
Новгород-Сіверський
Варшава
Курськ
Воронеж
Саратов
КУРФ. САКСОНІЯ
НОВА ГАЛИЧИНА
Чернігів
ІМПЕРІЯ
ДРЕЗДЕН
СИЛЕЗІЯ
Бреслау
Люблін
Ясногорський
Луцьк
ВОЛИНЬ
МАЛОРОСІЯ
Бєлгород
Прага
ГАЛИЧИНА
Почаївський
Житомир
Київ
Харків
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
БОГЕМІЯ
Оломоуц
Краків
Лемберг
Полтава
КАЗАХИ
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
ВОЛОДІННЯ
Вінниця
ПОДІЛЛЯ
Ужгород
Кам'янець
Катеринослав
Царицин
ВІДЕНЬ
Пресбург
Хотин
АВСТРІЙСЬКИХ
БУКОВИНА
НОВОРОСІЯ
Буда
Черкаськ
Грац
Коложвар
ЯССИ
МОЛДАВІЯ
Миколаїв
Херсон
Азов
КАЛМИКИ
ГАБСБУРГІВ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Очаків
Бендери
НОГАЙЦІ
Дьюлафегервар
Одеса
Астрахань
Лайбах
Аграм
Германштадт
Ак-Керман
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНОМОРСЬКІ КОЗАКИ
ВАЛАХІЯ
Ізмаїл
Сімферополь
Феодосія
Катеринодар
Ставрополь
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Белград
Задунайська Січ
Анапа
ВЕНЕЦІАНСЬКА РЕСП.
БУХАРЕСТ
Севастополь
ЧЕРКЕСИ
Сараєво
Силістрія
Моздок
ТЕРСЬКІ КОЗАКИ
ОСМАНСЬКА
ЧОРНЕ МОРЕ
КАБАРДА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ПАПСЬКА Д-ВА
РАГУЗА
РЕСП. РАГУЗА
ЦЕТИНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
Софія
ІМЕРЕТІ
ЧЕЧНЯ
ДАГЕСТАН
ДЕРБЕНТ
РУМЕЛІЯ
Едірне
Синоп
КУТАЇСІ
ТБІЛІСІ
КАРТЛІ-КАХЕТІ
КУБА
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
Дуррес
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Трабзон
НУХА
НЕАПОЛЬ
Салоніки
Афон
Бурса
ІМПЕРІЯ
ЄРЕВАН
ГЯНДЖА
ШЕМАХА

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1812 р.
Масштаб 1:13 000 000
Сателіти Французької імперії
Похід Наполеона в Росію
Межа просування російських військ на Кавказі
Вел. кн. Фінляндське
КАРЕЛІЯ
Ладозьке оз.
Або
Виборг
ГЕЛЬСІНГФОРС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Вологда
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
Новгород
Дерпт
ЛІФЛЯНДІЯ
Псков
РОСІЙСЬКА
ІМПЕРІЯ
Ярославль
Кострома
МАРІ (ЧЕРЕМИСИ)
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Мітава
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Москва
Владимир
ТАТАРИ
Казань
ЧУВАШІ
ЛИТВА
Зх. Двіна
Полоцьк
Вітебськ
НАПОЛЕОН
Волга
РЕСП. ДАНЦИГ
ДАНСЬКЕ КОР.
Кенігсберг
Ковно
Німан
Вільно
Смоленськ
Рязань
Тула
Ока
Симбірськ
ДАНЦИГ
ПРУСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Штеттін
Мінськ
Гродно
Білосток
Брянськ
Десна
Дніпро
МОКША
ЕРЗЯ (МОРДВА)
Тамбов
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВСЬКЕ
ВАРШАВА
ГЕРЦОГСТВО
Брест-Литовськ
Стародуб
Прип'ять
Одер
РЕЙНСЬКИЙ СОЮЗ
Дрезден
СІЛЕЗІЯ
Бреслау
Ясногорський
Люблін
Краків
Чернігів
МАЛОРОСІЯ
Курськ
Воронеж
Саратов
Луцьк
ВОЛИНЬ
Київ
Білгород
Харків
СЛОБОЖАНЩИНА
Прага
Оломоуц
ГАЛИЧИНА
Почаївський
Лемберг
Житомир
Полтава
Дон
КАЗАХИ
Тарнополь
ПОДІЛЛЯ
Вінниця
Кам'янець
Хотин
АВСТРІЙСЬКА
ІМПЕРІЯ
Унгвар
Пресбург
Зальцбург
ВІДЕНЬ
Буда
Тиса
Грац
Коложвар
Дьюлафегервар
Лайбах
Аграм
Германштадт
Катеринослав
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
Царицин
БУКОВИНА
БЕССАРАБІЯ
Дністер
Пд. Буг
НОВОРОСІЯ
Сів. Донець
Новочеркаськ
ЯССИ
МОЛДАВІЯ
Кишинів
Бендери
Миколаїв
Херсон
ПІВНІЧНА ТАВРІЯ
НОГАЙЦІ
Азов
КАЛМИКИ
Астрахань
Одеса
Ак-Керман
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Ізмаїл
ВАЛАХІЯ
БУХАРЕСТ
КРИМ
Сімферополь
Ахтіар
НОРНОМОРСЬКІ КОЗАКИ
Кубань
Анапа
Катеринодар
Ставрополь
НОГАЙЦІ
Кума
ЧЕРКЕСИ
терські козаки
ФРАНЦУЗЬКА ІМПЕРІЯ
Сава
Белград
ТОПОЛА
СЕРБІЯ
Сараєво
Дунай
Силістрія
ДОБРУДЖА
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
СВАНЕТІЯ
КАБАРДА
ЧЕЧНЯ
ДАГЕСТАН
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Кн. Абхазія
Кн. Мегрелія
Кн. Гурія
Кутаїсі
ГРУЗІЯ
Тбілісі
Дербент
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Рагуза
ЦЕТІНЄ
ЧОРНОГОРІЯ
Софія
Едірне
СТАМБУЛ (ЦАРГОРОД)
Синоп
Трабзон
Дуррес
Салоніки
Афон
Бурса
НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОР.
НЕАПОЛЬ
ВІРМЕНІЯ
Єреван
Кура

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1835 р.
Масштаб 1:13 000 000
Вел. кн. Фінляндське
Або
Виборг
Ладозьке оз.
ГЕЛЬСІНГФОРОС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
Новгород
Дерпт
ЛІФЛЯНДІЯ
Псков
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
о-в Готланд
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Лібава
ЛИТВА
Зх. Двіна
Німан
Ковно
Вільно
ДАНСЬКЕ КОР.
Кенігсберг
Данциг
Штеттін
КОРОЛІВСТВО ПРУССІЯ
Вісла
Гродно
Мінськ
Могилів
Вітебськ
Смоленськ
Дніпро
Десна
Брянськ
РОСІЙСЬКА
ІМПЕРІЯ
Вологда
Сухона
Кострома
Ярославль
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Волга
Москва
Владимир
Нижній Новгород
Казань
Вятка
Ока
Тула
Рязань
Сура
Симбірськ
Пенза
Тамбов
Хопер
Саратов
Воронеж
Курськ
Гомель
СІВЕРЩИНА
Чернігів
МАЛОРОСІЯ
Київ
Житомир
СЛОБОЖАНЩИНА
Бєлгород
Харків
Полтава
Дон
ДОН
Царицин
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
КАЗАХИ
КАЛМИКИ
Астрахань
НОГАЙЦІ
Позен
БЕРЛІН
Одер
ЦАРСТВО ПОЛЬСЬКЕ
Варшава
Брест-Литовськ
Прип'ять
Лодзь
Ясногорський
ВІЛЬНЕ МІСТО КРАКІВ
КРАКІВ
СИЛЕЗІЯ
Бреслау
КОР. САКСОНІЯ
ДРЕЗДЕН
Прага
БОГЕМІЯ
МОРАВІЯ
Оломоуц
КОР. БАВАРІЯ
ВОЛИНЬ
Почаївська лавра
ГАЛИЧИНА
Лемберг
ПОДІЛЛЯ
Вінниця
Кам'янець
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Пресбург
ВІДЕНЬ
Зальцбург
Унгвар
Чернівці
БУКОВИНА
Буда
Пешт
Тиса
Грац
Клаузенбург
Лайбах
Аграм
Карлсбург
Германштадт
Трієст
БЕССАРАБІЯ
Дністер
Пд. Буг
Кишинів
ЯССИ
МОЛДАВІЯ
Прут
НОВОРОСІЯ
Катеринослав
Сів. Донець
Новочеркаськ
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Миколаїв
Херсон
Одеса
ПІВНІЧНА ТАВРІЯ
НОГАЙЦІ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КУБАНЬ
Кубань
ЧОРНОМОРСЬКІ КОЗАКИ
КРИМ
Сімферополь
Севастополь
Катеринодар
Ставрополь
Кума
ЧЕРКЕСИ
ТЕРСЬКІ КОЗАКИ
Ізмаїл
ДОБРУДЖА
Констанца
ВАЛАХІЯ
БУХАРЕСТ
Дунай
Сава
БЕЛГРАД
СЕРБСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Сараєво
Анкона (Фр.)
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЧОРНОГОРІЯ
Рагуза
ЦЕТИНЄ
Софія
Едірне
КОР. ОБОХ СИЦИЛІЙ
ПАПСЬКА Д-ВА
НЕАПОЛЬ
Дуррес
Салоніки
Афон
СТАМБУЛ
Бурса
ЧОРНЕ МОРЕ
Самсун
Трабзон
СВАНЕТІЯ
КАБАРДА
Кн. Абхазія
Сухум
Владикавказ
Кн. Мегрелія
Кутаїс
ГРУЗІЯ
Тифліс
Кура
ВІРМЕНІЯ
Ерівань
ЧЕЧНЯ
ІМАМАТ ШАМІЛЯ
Темір-Хан-Шура
ДАГЕСТАН
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1861 р.
Масштаб 1:13 000 000
Вел. кн. Фінляндське
Або
Виборг
Ладозьке оз.
ГЕЛЬСІНГФОРС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
о-в Готланд
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Дерпт
Новгород
Псков
РОСІЙСЬКА
Вологда
Ярославль
Кострома
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Москва
Владимир
Казань
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Лібава
ЛИТВА
Зх. Двіна
Волга
Вітебськ
Смоленськ
Ока
Рязань
Сімбірськ
ДАНСЬКЕ КОР.
Кенігсберг
Німан
Ковно
Вільно
Данциг
Мінськ
Могилів
Тула
Штеттін
КОРОЛІВСТВО ПРУССІЯ
Гродно
Брянськ
Пенза
ЦАРСТВО
Тамбов
БЕРЛІН
Позен
Брест-Литовськ
Прип'ять
Гомель
СІВЕРЩИНА
Одер
Варшава
Лодзь
Курськ
Воронеж
Саратов
КОР. САКСОНІЯ
СИЛЕЗІЯ
ПОЛЬСЬКЕ
Ясногорський
Чернігів
МАЛОРОСІЯ
ДРЕЗДЕН
Бреслау
ВОЛИНЬ
ІМПЕРІЯ
Бєлгород
Прага
Почаївський
Київ
Житомир
Харків
СЛОБОЖАНЩИНА
БОГЕМІЯ
МОРАВІЯ
Краків
ГАЛИЧИНА
Лемберг
Полтава
Оломоуц
Вінниця
ПОДІЛЛЯ
ДОН
КАЗАХИ
КОР. БАВАРІЯ
АВСТРІЙСЬКА
Кам'янець
Дніпро
Катеринослав
Царицин
Унгвар
Чернівці
БУКОВИНА
Дністер
Пд. Буг
Сів. Донець
Пресбург
БЕССАРАБІЯ
НОВОРОСІЯ
Зальцбург
ВІДЕНЬ
Буда
Пешт
Тиса
Ясси
Кишинів
Новочеркаськ
Миколаїв
Маріуполь
Ростов-на-Дону
КАЛМИКИ
Грац
Клаузенбург
Херсон
ПІВНІЧНА ТАВРІЯ
НОГАЙЦІ
ІМПЕРІЯ
Одеса
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Астрахань
Лайбах
Аграм
Карлсбург
Германштадт
КУБАНЬ
Трієст
Ізмаїл
КРИМ
Кубань
НОГАЙЦІ
Сава
ОБ'ЄДНАНЕ КНЯЗІВСТВО
ВАЛАХІЇ ТА МОЛДАВІЇ
Сімферополь
Катеринодар
Ставрополь
Кума
БЕЛГРАД
СЕРБСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
БУХАРЕСТ
ДОБРУДЖА
Севастополь
Новоросійськ
ЧЕРКЕСИ
терські козаки
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Сараєво
Констанца
ЧОРНЕ МОРЕ
Дунай
КАБАРДА
ЧЕЧНЯ
Темір-Хан-Шура
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА
Варна
Кн. Абхазія
Сухум
Владикавказ
САРДИНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
Рагуза
ЦЕТИНЄ
Софія
ГРУЗІЯ
ДАГЕСТАН
ЧОРНОГОРІЯ
Кн. Мегрелія
Кутаїс
ПАПСЬКА Д-ВА
Неаполь
Дуррес
Едірне
Самсун
Батум
Тифліс
СТАМБУЛ
Трабзон
Салоніки
Афон
ІМПЕРІЯ
Кура
Бурса
ВІРМЕНІЯ
Єрівань

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1881 р.
Масштаб 1:13 000 000
Територія, окупована Австро-Угорщиною
Вел. кн. Фінляндське
Або
Виборг
Ладозьке оз.
ГЕЛЬСІНГФОРС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
Новгород
Дерпт
Псков
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
о-в Готланд
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Лібава
ЛИТВА
Зх. Двіна
Німан
Ковно
Вільно
ДАНСЬКЕ КОР.
Кенігсберг
Данциг
СХІДНА ПРУСІЯ
ГЕРМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Штеттін
Одер
Вісла
БЕРЛІН
Позен
СИЛЕЗІЯ
Дрезден
Бреслау
ЦАРСТВО ПОЛЬСЬКЕ
Гродно
Брест-Литовськ
Варшава
Лодзь
Ясногорський
Прип'ять
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Вологда
Кострома
Ярославль
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Волга
Москва
Владимир
Казань
Вітебськ
Смоленськ
Дніпро
Ока
Тула
Рязань
Симбірськ
Сура
Мінськ
Могилів
Десна
Брянськ
Пенза
Тамбов
Гомель
СІВЕРЩИНА
Курськ
Воронеж
Саратов
Хопер
Чернігів
МАЛОРОСІЯ
СЛОБОЖАНЩИНА
Бєлгород
Харків
Полтава
Київ
Житомир
ВОЛИНЬ
Почаївська лавра
Зх. Буг
Дінець
Сів. Донець
ДОН
Царицин
КАЗАХИ
КАЛМИКИ
НОГАЙЦІ
терські козаки
Астрахань
Кума
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Прага
БОГЕМІЯ
МОРАВІЯ
Оломоуц
Краків
ГАЛИЧИНА
Львів
Цислейтанія
АВСТРО-УГОРЩИНА
Зальцбург
ВІДЕНЬ
Пожонь
Ужгород
Ункгвар
Чернівці
БУКОВИНА
ПОДІЛЛЯ
Кам'янець
Вінниця
Дністер
Пд. Буг
БЕССАРАБІЯ
НОВОРОСІЯ
Катеринослав
Новочеркаськ
Маріуполь
Ростов-на-Дону
Миколаїв
Херсон
ПІВНІЧНА ТАВРІЯ
Одеса
Ясси
Кишинів
Прут
БУДАПЕШТ
Тиса
Коложвар
Транслейтанія
Грац
Лайбах
Трієст
Загреб
Дьюлафегервар
Германштадт
КОРОЛІВСТВО РУМУНІЯ
БУХАРЕСТ
ДОБРУДЖА
Констанца
Дунай
Сава
БЕЛГРАД
БОСНІЯ
Сараєво
КНЯЗІВСТВО СЕРБІЯ
Нові Пазар
ЧОРНОГОРІЯ
Рагуза
ЦЕТИНЄ
КНЯЗІВСТВО БОЛГАРІЯ
СОФІЯ
Східна Румелія
ПЛОВДИВ
Бургас
Едірне
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КРИМ
Сімферополь
Севастополь
КУБАНЬ
Кубань
Катеринодар
Ставрополь
Новоросійськ
ЧОРНЕ МОРЕ
Сухум
Владикавказ
Темір-Хан-Шура
Кутаїс
Тифліс
ГРУЗІЯ
Кура
Батум
Трабзон
Самсун
Ерівань
ВІРМЕНІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КОРОЛІВСТВО ІТАЛІЯ
Неаполь
Дуррес
МАКЕДОНІЯ
Салоніки
Афон
СТАМБУЛ
Бурса
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1914 р.
Масштаб 1:13 000 000
Вел. кн. Фінляндське
Або
Виборг
Ладозьке оз.
ГЕЛЬСІНГФОРС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
СТОКГОЛЬМ
Ревель
ЕСТЛЯНДІЯ
Новгород
Вологда
РОСІЙСЬКА
ЛІФЛЯНДІЯ
Юр'єв
Псков
Ярославль
Кострома
о-в Готланд
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
КУРЛЯНДІЯ
Рига
Твер
Троїце-Сергієва лавра
Нижній Новгород
Лібава
ЛИТВА
Москва
Владимир
Казань
ДАНСЬКЕ КОР.
Кенігсберг
Ковно
Вітебськ
Смоленськ
Вільно
БІЛОРУСЬ
Данциг
Мінськ
Тула
Рязань
Симбірськ
Штеттін
ГЕРМАНСЬКА
СХІДНА ПРУССІЯ
Гродно
Могилів
Брянськ
Пенза
ЦАРСТВО
Тамбов
БЕРЛІН
Позен
Брест-Литовськ
Гомель
СІВЕРЩИНА
ІМПЕРІЯ
Варшава
Лодзь
ПОЛЬСЬКЕ
Чернігів
Курськ
Воронеж
Саратов
СИЛЕЗІЯ
Дрезден
Ясногорський
Бреслау
ВОЛИНЬ
ІМПЕРІЯ
Белгород
Прага
Почаївська лавра
Житомир
Київ
Харків
СЛОБОЖАНЩИНА
Краків
БОГЕМІЯ
МОРАВІЯ
Оломоуц
ГАЛИЧИНА
Львів
ПОДІЛЛЯ
Вінниця
Полтава
АВСТРО-
Кам'янець
Царицин
КАЗАХИ
Зальцбург
ВІДЕНЬ
Пожонь
Унгвар
Чернівці
Катеринослав
ДОН
БУКОВИНА
БЕССАРАБІЯ
БУДАПЕШТ
Ясси
Кишинів
Новочеркаськ
Грац
УГОРЩИНА
Коложвар
Миколаїв
Херсон
Маріуполь
Ростов-на-Дону
КАЛМИКИ
Астрахань
Лайбах
Дьюлафегервар
ПІВНІЧНА ТАВРІЯ
Одеса
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Загреб
Трансильванія
Германштадт
Тріест
КРИМ
КУБАНЬ
НОГАЙЦІ
БОСНІЯ
КОРОЛІВСТВО РУМУНІЯ
Сімферополь
Катеринодар
Ставрополь
БЕЛГРАД
Сараєво
БУХАРЕСТ
Констанца
ДОБРУДЖА
Севастополь
Новоросійськ
терські козаки
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КОРОЛІВСТВО СЕРБІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНОГОРІЯ
ЦЕТИНЄ
СОФІЯ
ЦАРСТВО БОЛГАРІЯ
Бургас
Сухум
Владикавказ
Темір-Хан-Шура
Рагуза
Кутаїс
КОРОЛІВСТВО ІТАЛІЯ
ДУРРЕС
АЛБАНІЯ
Едірне
Батум
ГРУЗІЯ
Тифліс
Самсун
СТАМБУЛ
Трабзон
ПІВН. ЕПІР
КОР. ГРЕЦІЯ
Салоніки
ФРАКІЯ
Неаполь
Афон
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Бурса
ВІРМЕНІЯ
Ерівань
Волга
Дніпро
Дністер
Дунай
Віслa
Одер
Німан
Зх. Двіна
Прип'ять
Ока
Десна
Дон
Сів. Донець
Кубань
Кума
Кура
Сухона
Вятка
Сура
Хопер
Тиса
Сава
Прут
Пд. Буг
Сян

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у грудні 1917 р.
Масштаб 1:9 500 000
Присутність збільшовичених частин російської армії і флоту
Присутність німецьких та австро-угорських військ
1 – Регентська рада
2 – Центральна Рада
3 – Донський військовий уряд (отаман О. Каледін)
4 – уряд Румунії
5 – Сфатул Церій
6 – Кубанський крайовий уряд
7 – Рада народних представників
8 – Курултай
УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА
АВСТРО-УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МДР
ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО
СТАВРОП. ГУБ.
КУБАНСЬКА ОБЛАСТЬ
КРИМ
НІМЕЦЬКІ та СОЮЗНІ ВІЙСЬКА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Радом
Люблін
Холм
Брест-Литовськ
Пінськ
Слуцьк
Бобруйськ
Гомель
Мозир
Стародуб
Орел
Курськ
Воронеж
Бєлгород
Чернігів
Ніжин
Суми
Луцьк
Рівне
Острог
Коростень
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Полтава
Старокостянтинів
Бердичів
Старобільськ
Проскурів
Вінниця
Черкаси
Ізюм
Жмеринка
Кам'янець-Под.
Умань
Бахмут
Єлисаветград
Катеринослав
Хотин
Новочеркаськ
Олександрівськ
Таганрог
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Ясси
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Мелітополь
Бердянськ
Бендери
Одеса
Херсон
Аккерман
Ізмаїл
Брєїла
Керч
Феодосія
Євпаторія
Сімферополь
Бахчисарай
Севастополь
Ялта
Катеринодар
Новоросійськ
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Унгвар
Станіслав
Чернівці
Сатмарнеметі
Сучава
Зх. Буг
Прип'ять
Дніпро
Десна
Сейм
Горинь
Случ
Віслa
Дністер
Пд. Буг
Прут
Тиса
Псел
Ворскла
Сіверський Донець
Дон
Кубань

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у лютому 1918 р.
Масштаб 1:9 500 000
Присутність німецьких та австро-угорських військ
Західний кордон УНР за Берестейським договором від 9.02.1918 р.
1 – Регентська рада
2 – Центральна Рада
3 – Народний секретаріат
4 – РНК Донецько-Криворізької Республіки
5 – уряд Румунії
6 – Сфатул Церій
7 – РНК Одеської Радянської Республіки
8 – Кубанський крайовий уряд
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
УНР
ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА
ОДЕСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА
1-й Польський Корпус
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА
АВСТРО-УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО
КУБАНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
НІМЕЦЬКІ та СОЮЗНІ ВІЙСЬКА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Радом
Люблін
Холм
Брест-Литовськ
Пінськ
Бобруйськ
Слуцьк
Гомель
Мозир
Стародуб
Орел
Курськ
Воронеж
Бєлгород
Чернігів
Ніжин
Крути
Суми
Сарни
Коростень
Луцьк
Рівне
Новоград-Волинськ
Дубно
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Бердичів
Полтава
Ізюм
Старобільськ
Проскурів
Вінниця
Черкаси
Кам'янець-Под.
Умань
Єлисаветград
Катеринослав
Бахмут
Хотин
Олександрівськ
Гуляйполе
Ростов-на-Дону
Новочеркаськ
Таганрог
Маріуполь
Ясси
Кишинів
Тирасполь
Тігіна
Миколаїв
Херсон
Мелітополь
Бердянськ
Одеса
Аккерман
Ізмаїл
Брєїла
Євпаторія
Керч
Катеринодар
Сімферополь
Феодосія
Севастополь
Ялта
Новоросійськ
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Унгвар
Станіслав
Чернівці
Сатмарнеметі
Сучава
Зх. Буг
Прип'ять
Дніпро
Десна
Сейм
Горинь
Случ
Вісла
Дністер
Пд. Буг
Прут
Тиса
Псел
Ворскла
Сіверський Донець
Дон
Кубань

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у червні 1918 р.
Масштаб 1:9 500 000
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
нейтральна зона
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
АВСТРО-УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
ВСЕВЕЛИКЕ ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
ДОБРОВОЛЬЧА АРМІЯ
КУБАНО-ЧОРНОМОРСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА
КУБАНСЬКА НАР. РЕСП.
КРИМ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
НІМЕЦЬКІ та СОЮЗНІ ВІЙСЬКА
Кондомініум Центральних держав у Північній Добруджі
Варшава
Радом
Люблін
Холм
Слуцьк
Бобруйськ
Стародуб
Орел
Брест-Литовськ
Пінськ
Гомель
Мозир
Курськ
Воронеж
Чернігів
Луцьк
Рівне
Ніжин
Суми
Бєлгород
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Бердичів
Тараща
Полтава
Старобільськ
Проскурів
Вінниця
Черкаси
Ізюм
Унгвар
Станіславів
Нова Ушиця
Звенигородка
Лозова
Бахмут
Кам'янець-Под.
Умань
Хотин
Єлисаветград
Катеринослав
Вапнярка
Синельникове
Чернівці
Олександрівськ
Гуляйполе
Сатмарнеметі
Сучава
Ростов-на-Дону
Новочеркаськ
Ясси
Маріуполь
Таганрог
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Мелітополь
Бердянськ
Тігіна
Одеса
Херсон
Четатя-Альбе
Ізмаїл
Брейла
Керч
Катеринодар
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Бахчисарай
Новоросійськ
Севастополь
Ялта
Присутність німецьких та австро-угорських військ
Присутність Добровольчої армії
Похід Кримської групи армії УНР 12–24 квітня
1 – Регентська рада
2 – уряд гетьмана П. Скоропадського
3 – резиденція донського отамана П. Краснова
4 – уряд Румунії
5 – РНК Кубано-Чорноморської Радянської Республіки
6 – Крайовий уряд Криму

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у грудні 1918 р.
Масштаб 1:9 500 000
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА
ПОЛЬЩА
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
ЗУНР
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МАХНО
ВСЕВЕЛИКЕ ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ
ДОБРОВОЛЬЧА АРМІЯ
КУБАНСЬКИЙ КРАЙ
КРИМ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ВІЙСЬКА АНТАНТИ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Радом
Люблін
Холм
Тарнобжег
Слуцьк
Бобруйськ
Орел
Стародуб
Брест-Литовськ
Лунинець
Пінськ
Гомель
Мозир
Курськ
Воронеж
Дубровиця
Сарни
Чернігів
Суджа
Луцьк
Рівне
Ніжин
Суми
Бєлгород
Житомир
Київ
Мотовилівка
Лубни
Харків
Перемишль
Львів
Тернопіль
Бердичів
Фастів
Команча
Дрогобич
Полтава
Старобільськ
Кошице
Унгвар
Станіславів
Проскурів
Вінниця
Черкаси
Ізюм
Кам'янець-Под.
Лозова
Луганськ
Бахмут
Хотин
Умань
Єлисаветград
Катеринослав
Юзівка
Чернівці
Синельникове
Сучава
Олександрівськ
Гуляйполе
Новочеркаськ
Таганрог
Ростов-на-Дону
Ясси
Маріуполь
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Мелітополь
Бердянськ
Тігіна
Херсон
Одеса
Четатя-Альбе
Генічеськ
Брейла
Ізмаїл
Керч
Катеринодар
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Севастополь
Ялта
Новоросійськ
Присутність військ:
Антанти
Добровольчої армії
Німецьких (уздовж залізниць)
1 – уряд Польщі
2 – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України
3 – Директорія УНР
4 – Державний секретаріат ЗУНР
5 – Гуляйпільський революційний штаб
6 – Резиденція донського отамана П. Краснова
7 – Ставка Верховного головнокомандування Добровольчої армії (А. Денікін)
8 – Кубанський крайовий уряд
9 – Крайовий уряд Криму

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА
СИТУАЦІЯ у квітні 1919 р.
Масштаб 1:9 500 000
ПОЛЬЩА
РАДЯНСЬКІ
ЛИТВА
І БІЛОРУСЬ
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
УНР
ЗО УНР
ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА
РАД. УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
РАДЯНСЬКА
УКРАЇНА
ЗЕЛЕНИЙ
ГРИГОР'ЄВ
ТРАВЕНЬ 1919
РАД. КРИМ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Станіслав
Ужгород
Ясіня
Сатмар
Чернівці
Сучава
Хотин
Ясси
Кишинів
Тігіна
Тирасполь
Четатя-Альбе
Ізмаїл
Бреїла
Бухарест
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Стародуб
Чернігів
Орел
Курськ
Воронеж
Ніжин
Суми
Бєлгород
Київ
Житомир
Бердичів
Проскурів
Вінниця
Кам'янець-Под.
Умань
Черкаси
Холодний Яр
Лубни
Полтава
Харків
Ізюм
Старобільськ
Луганськ
Бахмут
Єлисаветград
Катеринослав
Олександрівськ
Гуляйполе
Юзівка
Новочеркаськ
Таганрог
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Бердянськ
Мелітополь
Миколаїв
Херсон
Одеса
Генічеськ
Керч
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Севастополь
Ялта
Новоросійськ
Катеринодар
1 – уряд Польщі
2 – Рада народних міністрів УНР
3 – РНК УСРР
4 – Державний секретаріат Західної області УНР
5 – Військово-революційна рада Гуляйпільського району
6 – Резиденція донського отамана А. Богаєвського
7 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії А. Денікіна
8 – Кубанський крайовий уряд
9 – Тимчасовий робітничо-селянський уряд Криму
10 – уряд Румунії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА
СИТУАЦІЯ у липні 1919 р.
Масштаб 1:9 500 000
ПОЛЬЩА
РАДЯНСЬКІ
ЛИТВА
І БІЛОРУСЬ
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА
РАД. УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
УНР
РАДЯНСЬКА
УКРАЇНА
ЗЕЛЕНИЙ
МАХНО
і ГРИГОР'ЄВ
«ПІВДЕНЬ
РОСІЇ»
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Станіслав
Чортків
Ужгород
Хуст
Коломия
Сатмар
Чернівці
Сучава
Хотин
Ясси
Кишинів
Тігіна
Тирасполь
Четатя-Альбе
Ізмаїл
Бреїла
Бухарест
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Стародуб
Чернігів
Орел
Курськ
Воронеж
Ніжин
Суми
Бєлгород
Київ
Житомир
Бердичів
Проскурів
Вінниця
Кам'янець-Под.
Умань
Черкаси
Холодний Яр
Лубни
Полтава
Харків
Ізюм
Старобільськ
Бахмут
Єлисаветград
Катеринослав
Олександрівськ
Гуляйполе
Новочеркаськ
Таганрог
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Бердянськ
Мелітополь
Миколаїв
Херсон
Одеса
Перекоп
Керч
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Севастополь
Ялта
Новоросійськ
Катеринодар
Польсько-український і радянсько-український фронти станом на 25 червня
1 – уряд Польщі
2 – РНК УСРР
3 – Директорія УНР
4 – Резиденція донського отамана А. Богаєвського
5 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії А. Денікіна
6 – Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії
7 – Кубанський крайовий уряд
8 – уряд Румунії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у серпні 1919 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
ПОЛЬЩА
УНР
ЗЕЛЕНИЙ
МАХНО
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
РУМУНІЯ
ПІВДЕННА ГРУПА 12-Ї АРМІЇ РСЧА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Слуцьк
Бобруйськ
Орел
Стародуб
Гомель
Мозир
Чернігів
Курськ
Воронеж
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Коростень
Ніжин
Суми
Бєлгород
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Перемишль
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Бердичів
Проскурів
Полтава
Ізюм
Старобільськ
Вінниця
Черкаси
Станіслав
Ужгород
Кам'янець-Под.
Звенигородка
Холодний Яр
Бахмут
Умань
Хотин
Хуст
Вапнярка
Єлисаветград
Катеринослав
Чернівці
Сатмар
Сучава
Ольвіопіль
Олександрівськ
Гуляйполе
Таганрог
Новочеркаськ
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Ясси
Клуж
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Бердянськ
Мелітополь
Тігіна
Херсон
Одеса
Перекоп
Четатя-Альбе
Брейла
Ізмаїл
Керч
Катеринодар
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Новоросійськ
Севастополь
Ялта
Бухарест
1 – уряд Польщі
2 – Директорія УНР
3 – Резиденція донського отамана А. Богаєвського
4 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії А. Денікіна
5 – Кубанський крайовий уряд
6 – уряд Румунії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у грудні 1919 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
ПОЛЬЩА
УНР
АРМІЯ УНР
МАХНО
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
РУМУНІЯ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Слуцьк
Бобруйськ
Орел
Стародуб
Гомель
Мозир
Чернігів
Курськ
Воронеж
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Ніжин
Суми
Бєлгород
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Перемишль
Львів
Нова Чорторія
Бердичів
Полтава
Дрогобич
Тернопіль
Проскурів
Каїв
Золотоноша
Старобільськ
Вінниця
Черкаси
Ізюм
Станіслав
Холодний Яр
Бахмут
Ужгород
Кам'янець-Под.
Умань
Хмельове
Єлисаветград
Катеринослав
Хотин
Хуст
Чернівці
Сатмар
Сучава
Олександрівськ
Кривий Ріг
Нікополь
Гуляйполе
Таганрог
Новочеркаськ
Ростов-на-Дону
Маріуполь
Ясси
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Бердянськ
Мелітополь
Тігіна
Херсон
Одеса
Перекоп
Четатя-Альбе
Брейла
Ізмаїл
Керч
Катеринодар
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Новоросійськ
Севастополь
Ялта
Бухарест
Межа просування Збройних сил Півдня Росії у середині жовтня
1-й Зимовий похід армії УНР у грудні 1919 р.– січні 1920 р. (початок)
1 – уряд Польщі
2 – Військово-революційна рада Революційної повстанської армії України (махновців)
3 – Резиденція донського отамана А. Богаєвського
4 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії А. Денікіна
5 – Кубанський крайовий уряд
6 – уряд Румунії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у квітні 1920 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
МАХНО
АРМІЯ УНР
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Стародуб
Орел
Курськ
Воронеж
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Чернігів
Ніжин
Суми
Бєлгород
Київ
Житомир
Лубни
Харків
Львів
Перемишль
Дрогобич
Тернопіль
Проскурів
Бердичів
Полтава
Старобільськ
Вінниця
Черкаси
Холодний Яр
Ізюм
Станіслав
Кам'янець-Под.
Умань
Хмельове
Єлисаветград
Бахмут
Ужгород
Хуст
Хотин
Чернівці
Катеринослав
Шахти
Сатмар
Сучава
Балта
Олександрівськ
Гуляйполе
Новочеркаськ
Вознесенськ
Маріуполь
Таганрог
Ростов-на-Дону
Клуж
Ясси
Кишинів
Тирасполь
Миколаїв
Мелітополь
Бердянськ
Тігіна
Одеса
Херсон
Перекоп
Четатя-Альбе
Керч
Катеринодар
Брєїла
Ізмаїл
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Бухарест
Севастополь
Ялта
Новоросійськ
Дніпро
Дністер
Дунай
Прут
Десна
Сейм
Псел
Ворскла
Дон
Кубань
Сіверський Донець
Пд. Буг
Польсько-український кордон за Варшавським договором (21.IV.1920 р.)
1-й Зимовий похід армії УНР у січні-квітні 1920 р. (продовження)
1 – уряд Польщі
2 – РНК УСРР
3 – урядові структури УНР
4 – уряд Румунії
5 – уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у травні 1920 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
МАХНО
АРМІЯ УНР
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Брест
Пінськ
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Стародуб
Орел
Курськ
Воронеж
Радом
Люблін
Холм
Луцьк
Рівне
Житомир
Чернігів
Ніжин
Суми
Бєлгород
Київ
Лубни
Харків
Львів
Перемишль
Бердичів
Полтава
Старобільськ
Дрогобич
Тернопіль
Проскурів
Вінниця
Черкаси
Холодний Яр
Ізюм
Станіслав
Кам'янець-Под.
Умань
Єлисаветград
Катеринослав
Бахмут
Ужгород
Хуст
Хотин
Ямпіль
Чернівці
Сатмар
Сучава
Балта
Олександрівськ
Гуляйполе
Шахти
Новочеркаськ
Маріуполь
Таганрог
Ростов-на-Дону
Клуж
Ясси
Кишинів
Миколаїв
Мелітополь
Бердянськ
Тирасполь
Тігіна
Одеса
Херсон
Перекоп
Четатя-Альбе
Брашов
Брєїла
Ізмаїл
Плоєшті
Євпаторія
Сімферополь
Керч
Феодосія
Катеринодар
Новоросійськ
Бухарест
Севастополь
Ялта
Дніпро
Дністер
Дунай
Прут
Десна
Сейм
Псел
Ворскла
Дон
Кубань
Сіверський Донець
Пд. Буг
1-й Зимовий похід армії УНР у травні (завершення)
1 – уряд Польщі
2 – РНК УСРР
3 – ставка голови Директорії УНР С. Петлюри
4 – уряд Румунії
5 – уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у серпні 1920 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАДЯНСЬКА БІЛОРУСЬ
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
ПОЛЬЩА
РАД. ГАЛИЧИНА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
МАХНО
ФОСТІКОВ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Лінія Керзона за нотою від 11.VII.1920 р.
Рейд Особливої групи військ революційних повстанців України (махновців) у липні–серпні 1920 р.
1 – Польський ревком
2 – уряд Польщі
3 – РНК УСРР
4 – Галицький ревком
5 – Ставка голови Директорії УНР С. Петлюри
6 – уряд Румунії
7 – уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у листопаді 1920 р.
Масштаб 1:9 500 000
РАД. БІЛОРУСЬ
БНР
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
АНТОНОВ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
ПОЛЬЩА
3-тя РОС. АРМІЯ
УНР
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МАХНО
«ПІВДЕНЬ РОСІЇ»
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Присутність польських військ
Присутність 3-ї російської армії
Лінія польсько-радянського фронту наприкінці серпня
Межа просування Російської армії П. Врангеля наприкінці вересня
Рейд Особливої групи військ революційних повстанців України (махновців) у серпні–вересні 1920 р.
1 – Білоруський національний комітет (А. Павлюкевич)
2 – уряд Польщі
3 – Представництво Білоруського політичного комітету (С. Булак-Балахович)
4 – РНК УСРР
5 – Рада народних міністрів УНР
6 – Рада революційних повстанців України (махновців)
7 – уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ восени 1921 р.
Масштаб 1:9 500 000
2-й Зимовий похід Армії УНР (жовтень–листопад)
Волинська група
Подільська група
Бессарабська група
1 – уряд Польщі
2 – Рада народних міністрів УНР
3 – РНК УСРР
4 – РНК Автономної Кримської Соціалістичної Радянської Республіки
5 – уряд Румунії
ПОЛЬЩА
РАДЯНСЬКА БІЛОРУСЬ
РАДЯНСЬКА РОСІЯ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
РАД.КРИМ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АРМІЯ УНР
Холодний Яр
Варшава
Брест-над-Бугом
Пінськ
Радом
Люблін
Холм
Сарни
Луцьк
Рівне
Тарнув
Львів
Перемишль
Дрогобич
Тернопіль
Станіслав
Ужгород
Сатмар
Клуж
Чернівці
Хотин
Сучава
Ясси
Кишинів
Дубоссари
Тігіна
Бухарест
Брейла
Ізмаїл
Четатя-Альбе
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Речиця
Стародуб
Орел
Курськ
Воронеж
Чернігів
Ніжин
Суми
Бєлгород
Коростень
Базар
Житомир
Київ
Бердичів
Проскурів
Вінниця
Кам'янець-Под.
Лубни
Харків
Полтава
Черкаси
Умань
Єлисаветград
Катеринослав
Ізюм
Старобільськ
Бахмут
Шахти
Новочеркаськ
Ростов-на-Дону
Таганрог
Маріуполь
Гуляйполе
Запоріжжя
Бердянськ
Мелітополь
Тирасполь
Миколаїв
Одеса
Херсон
Керч
Краснодар
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Новоросійськ
Севастополь
Ялта
Дніпро
Дністер
Десна
Сейм
Прип'ять
Пд. Буг
Прут
Дунай
Тиса
Ворскла
Псел
Дон
Сіверський Донець
Кубань
Зх. Буг

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1937 р.
Масштаб 1:13 000 000
ФІНЛЯНДІЯ
ЕСТОНІЯ
ЛАТВІЯ
ЛИТВА
ВІЛЬНЕ МІСТО ДАНЦИГ
ШВЕЦІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАНІЯ
НІМЕЧЧИНА
ПОЛЬЩА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
ЮГОСЛАВІЯ
БОЛГАРІЯ
АЛБАНІЯ
ГРЕЦІЯ
ІТАЛІЯ
ТУРЕЧЧИНА
Російська РФСР
СРСР
Білоруська РСР
Українська РСР
Грузинська РСР
Вірменська РСР
Азербайджанська РСР
Казахська РСР
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КРИМ
ДОНБАС
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ
БЕССАРАБІЯ
БУКОВИНА
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
ДОБРУДЖА
ЗАКАРПАТТЯ
ГАЛИЧИНА
ВОЛИНЬ
СХІДНА ПРУССІЯ
ПОМЕРАНІЯ
СИЛЕЗІЯ
СУДЕТИ
ФРАКІЯ

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
травень 1941 р.
Масштаб 1:13 000 000
Територіальні утворення у складі Німеччини
Держави – сателіти Німеччини
Держави – сателіти Італії
Території, окуповані:
Німеччиною
Італією
Лінія поділу сфер інтересів Німеччини та СРСР згідно з пактом Молотова – Ріббентропа
ФІНЛЯНДІЯ
Карело-Фінська РСР
Ладозьке оз.
Турку
Виборг
ГЕЛЬСІНКІ
Ленінград
ТАЛЛІНН
Естонська РСР
Новгород
Тарту
Псков
ШВЕЦІЯ
СТОКГОЛЬМ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
РИГА
Латвійська РСР
Ярославль
Кострома
Російська РФСР
Калінін
Горький
Мемель
Литовська РСР
Німан
Каунас
ВІЛЬНЮС
Зх. Двіна
Вітебськ
Смоленськ
МОСКВА
Володимир
Казань
ДАНІЯ
Кенігсберг
Данциг
ПОМЕРАНІЯ
СХІДНА ПРУССІЯ
НІМЕЧЧИНА
Штеттін
Одер
Вісла
БЕРЛІН
Гродно
МІНСЬК
Могилів
Дніпро
СРСР
Ока
Тула
Рязань
Десна
Волга
Ульяновськ
Брянськ
Пенза
Білосток
Білоруська РСР
Гомель
Позен
Зх. Буг
Варшава
Брест
Прип'ять
Липецьк
Хопер
Лiцманштадт
Бреслау
СИЛЕЗІЯ
Люблін
Холм
Генерал-губернаторство
ВОЛИНЬ
Чернігів
Курськ
Воронеж
Саратов
Дрезден
ПРАГА
Протекторат Богемія і Моравія
КРАКІВ
Перемишль
Львів
Рівне
Житомир
КИЇВ
Бєлгород
Харків
Дон
ГАЛИЧИНА
Вінниця
Полтава
Казахська РСР
Дністер
Українська РСР
Сталінград
Ворошиловград
Сів. Донець
СЛОВАЧЧИНА
ЗАКАРПАТТЯ
Ужгород
Чернівці
Пд. Буг
Дніпропетровськ
ДОНБАС
Сталіно
Запоріжжя
АВСТРІЯ
Відень
БРАТИСЛАВА
БУДАПЕШТ
Тиса
УГОРЩИНА
БУКОВИНА
Ясси
Молдавська РСР
КИШИНІВ
Прут
Миколаїв
Маріуполь
Херсон
Одеса
Ростов-на-Дону
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Астрахань
Коложвар
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Тріест
Любляна
ЗАГРЕБ
Сава
РУМУНІЯ
Ізмаїл
КРИМ
Сімферополь
Кубань
Ворошиловськ
Кума
ХОРВАТІЯ
Севастополь
Новоросійськ
Краснодар
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
БЕЛГРАД
Сараєво
Сербія
БУХАРЕСТ
ДОБРУДЖА
Констанца
ЧОРНЕ МОРЕ
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ
Грозний
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Чорногорія
Дунай
Дубровник
ЦЕТИНЄ
СОФІЯ
БОЛГАРІЯ
Бургас
Сухумі
Махачкала
Грузинська РСР
Кутаїсі
ІТАЛІЯ
АЛБАНІЯ
Скоп'є
Едірне
Самсун
Батумі
ТБІЛІСІ
ТИРАНА
Стамбул
Трабзон
Кура
Вірменська РСР
Азербайджанська РСР
Неаполь
Греція
Салоніки
Бурса
ТУРЕЧЧИНА
ЄРЕВАН

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
листопад 1942 р.
Масштаб 1:13 000 000
Держави – сателіти Німеччини
Території, окуповані Німеччиною:
з цивільною адміністрацією
з військовою адміністрацією
Території, окуповані союзниками Німеччини:
Італією
Румунією
Лінія фронту у листопаді 1942 р.
ФІНЛЯНДІЯ
Турку
ГЕЛЬСІНКІ
Віпурі
Ладозьке оз.
Ленінград
ШВЕЦІЯ
СТОКГОЛЬМ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ревель
Рейхскомісаріат Остланд
Новгород
Псков
РИГА
Мемель
ДАНІЯ
Кенігсберг
Данциг
ПОМЕРАНІЯ
СХІДНА ПРУССІЯ
НІМЕЧЧИНА
Штеттін
БЕРЛІН
Познань
Ліцманштадт
Бреслау
СИЛЕЗІЯ
Дрезден
ПРАГА
Протекторат Богемія і Моравія
АВСТРІЯ
Відень
Округ Белосток
Белосток
Гродно
Ковно
Вільно
Мінськ
Варшава
Брест
Генерал-губернаторство
КРАКІВ
Львів
ГАЛИЧИНА
ВОЛИНЬ
РІВНЕ
Житомир
Київ
Вітебськ
Смоленськ
Могилів
Гомель
Чернігів
Брянськ
Локоть
Локотська республіка
Курськ
Воронеж
Бєлгород
Харків
Полтава
Рейхскомісаріат Україна
Вінниця
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Ворошиловград
ДОНБАС
Юзівка
Маріуполь
Ростов-на-Дону
Миколаїв
Херсон
Трансністрія
ОДЕСА
БЕССАРАБІЯ
Кишинів
БУКОВИНА
Чернівці
ЗАКАРПАТТЯ
Унгвар
СЛОВАЧЧИНА
БРАТИСЛАВА
БУДАПЕШТ
УГОРЩИНА
Коложвар
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
РУМУНІЯ
БУХАРЕСТ
Ізмаїл
ДОБРУДЖА
Констанца
Тріест
Любляна
ЗАГРЕБ
ХОРВАТІЯ
Сараєво
БЕЛГРАД
Сербія
Чорногорія
Дубровник
ЦЕТИНЄ
ТИРАНА
АЛБАНІЯ
Скоп'є
СОФІЯ
БОЛГАРІЯ
Бургас
Едірне
Салоніки
Греція
ІТАЛІЯ
Неаполь
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Стамбул
Бурса
ТУРЕЧЧИНА
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КРИМ
Сімферополь
Севастополь
Новоросійськ
Краснодар
Ставрополь
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ
Сухумі
Кутаїсі
ТБІЛІСІ
Батумі
Грузинська РСР
Вірменська РСР
ЄРЕВАН
Азербайджанська РСР
Грозний
Махачкала
Самсун
Трабзон
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Астрахань
Сталінград
Казахська РСР
Саратов
Пенза
Липецьк
Тула
Рязань
МОСКВА
Калінін
Ярославль
Кострома
Володимир
Горький
Казань
Ульяновськ
Російська РФСР
СРСР
Волга
Дніпро
Дністер
Дунай
Дон
Кубань
Кума
Ока
Сура
Хопер
Німан
Зх. Двіна
Тиса
Сян
Зх. Буг
Вісла
Одер
Прип'ять
Пд. Буг
Сів. Донець
Кура
Вятка

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1947 р.
Масштаб 1:13 000 000
Держави – сателіти СРСР
Міста, поділені на чотири сектори, під управлінням США, Великої Британії, Франції та СРСР
Скорочені назви республік Югославії:
БГ – Боснія і Герцеговина
М – Македонія
Сл – Словенія
Ср – Сербія
Х – Хорватія
Ч – Чорногорія
ФІНЛЯНДІЯ
Турку
ГЕЛЬСІНКІ
Виборг
Ладозьке оз.
Карело-Фінська РСР
ШВЕЦІЯ
СТОКГОЛЬМ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ТАЛЛІНН
Естонська РСР
Ленінград
Новгород
Тарту
Псков
РИГА
Латвійська РСР
Російська РФСР
Ярославль
Кострома
Калінін
Горький
МОСКВА
Владимир
Казань
Клайпеда
Литовська РСР
Каунас
ВІЛЬНЮС
Калінінград
РРФСР
ДАНІЯ
Вітебськ
Смоленськ
СРСР
Тула
Рязань
Ульяновськ
Гданськ
ПОМОР'Я
МІНСЬК
Гродно
Могилів
Щецин
ПОЛЬЩА
Білоруська РСР
Гомель
Брянськ
Пенза
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВА
Лодзь
Брест
Липецьк
Курськ
Воронеж
Саратов
Вроцлав
СИЛЕЗІЯ
Краків
Чернігів
Дрезден
ЗАКЕРЗОННЯ
ЗАХІДНА УКРАЇНА
Рівне
Житомир
КИЇВ
Бєлгород
ПРАГА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
Львів
Вінниця
Полтава
Харків
ВІДЕНЬ
Братислава
Ужгород
ЗАКАРПАТТЯ
Чернівці
Українська РСР
Дніпропетровськ
Ворошиловград
Сталінград
Амер. зона
Брит. зона
Радян. зона
БУДАПЕШТ
УГОРЩИНА
Ясси
Молдавська РСР
КИШИНІВ
Тирасполь
Миколаїв
Запоріжжя
Сталіно
ДОНБАС
Маріуполь
Ростов-на-Дону
Казахська РСР
Астрахань
Клуж
Одеса
Херсон
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЛЮБЛЯНА
Трієст
ЗАГРЕБ
РУМУНІЯ
КРИМ
Сімферополь
Ставрополь
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Вільна територія Трієст
ЮГОСЛАВІЯ
БЕЛГРАД
БУХАРЕСТ
ДОБРУДЖА
Констанца
Севастополь
Новоросійськ
Краснодар
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ
САРАЄВО
Грозний
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
СОФІЯ
БОЛГАРІЯ
Бургас
Сухумі
Грузинська РСР
Кутаїсі
Махачкала
ІТАЛІЯ
ТІТОГРАД
СКОП'Є
ТИРАНА
АЛБАНІЯ
Едірне
Самсун
Батумі
ТБІЛІСІ
Стамбул
Трабзон
ГРЕЦІЯ
Салоніки
Неаполь
ТУРЕЧЧИНА
Бурса
Вірменська РСР
ЄРЕВАН
Азербайджанська РСР

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1988 р.
Масштаб 1:13 000 000
Держави – члени НАТО
Держави – сателіти СРСР (члени Організації Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги)
Берлін поділений на Східний (столицю НДР) і Західний (місто з особливим статусом)
ФІНЛЯНДІЯ
ШВЕЦІЯ
ДАНІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Естонська РСР
Латвійська РСР
Литовська РСР
РРФСР
Білоруська РСР
Російська РФСР
СРСР
ПОЛЬЩА
ПОМОР'Я
СИЛЕЗІЯ
СХІДНА НІМЕЧЧИНА
Чеська СР
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
Словацька СР
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
Українська РСР
ЗАХІДНА УКРАЇНА
Молдавська РСР
ДОНБАС
КРИМ
ЮГОСЛАВІЯ
БОЛГАРІЯ
ДОБРУДЖА
АЛБАНІЯ
ГРЕЦІЯ
ІТАЛІЯ
ТУРЕЧЧИНА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ
Грузинська РСР
Вірменська РСР
Азербайджанська РСР
Казахська РСР
Ладозьке оз.
Турку
ГЕЛЬСІНКІ
Виборг
Ленінград
СТОКГОЛЬМ
ТАЛЛІНН
Новгород
Тарту
Псков
РИГА
Ярославль
Кострома
Калінін
Горький
МОСКВА
Владимир
Казань
Клайпеда
Калінінград
Каунас
ВІЛЬНЮС
Вітебськ
Смоленськ
Рязань
Тула
Ульяновськ
Гданськ
Щецин
МІНСЬК
Могилів
Гродно
Брянськ
Пенза
БЕРЛІН
Познань
ВАРШАВА
Лодзь
Брест
Гомель
Липецьк
Чернігів
Курськ
Воронеж
Саратов
Вроцлав
Дрезден
ПРАГА
Краків
Львів
Рівне
Житомир
КИЇВ
Бєлгород
Харків
Полтава
Вінниця
Ужгород
Ворошиловград
Волгоград
ВІДЕНЬ
БРАТИСЛАВА
Чернівці
Дніпропетровськ
Донецьк
Запоріжжя
БУДАПЕШТ
Ясси
Клуж-Напока
Тирасполь
Миколаїв
Жданов
Ростов-на-Дону
КИШИНІВ
Одеса
Херсон
Астрахань
ЛЮБЛЯНА
Трієст
ЗАГРЕБ
Сімферополь
Севастополь
Ставрополь
Краснодар
Новоросійськ
БЕЛГРАД
САРАЄВО
БУХАРЕСТ
Констанца
СОФІЯ
Бургас
Грозний
Махачкала
Сухумі
Кутаїсі
ТБІЛІСІ
Батумі
ТІТОГРАД
СКОП'Є
ТИРАНА
Едірне
Самсун
Стамбул
Трабзон
Неаполь
Салоніки
Бурса
ЄРЕВАН
Волга
Дон
Дніпро
Дністер
Дунай
Кура
Кума
Кубань
Ока
Сава
Тиса
Вісла
Одра
Німан
Зх. Двіна
Прип'ять
Зх. Буг
Пд. Буг
Сл
Х
БГ
Ср
Ч
М

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
2013 р.
Масштаб 1:13 000 000
Держави – члени НАТО
Держави – члени ЄС
Сепаратистські утворення, не визнані Україною незалежними державами
ФІНЛЯНДІЯ
ШВЕЦІЯ
ЕСТОНІЯ
ЛАТВІЯ
ЛИТВА
РОСІЯ
БІЛОРУСЬ
ПОЛЬЩА
НІМЕЧЧИНА
ЧЕХІЯ
СЛОВАЧЧИНА
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА
ПРИДНІСТРОВ'Я
УКРАЇНА
ДОНБАС
КРИМ
СЛОВЕНІЯ
ХОРВАТІЯ
БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА
СЕРБІЯ
ЧОРНОГОРІЯ
КОСОВО
АЛБАНІЯ
МАКЕДОНІЯ
БОЛГАРІЯ
ГРЕЦІЯ
ІТАЛІЯ
ТУРЕЧЧИНА
ГРУЗІЯ
АБХАЗІЯ
ПІВНІЧНА ОСЕТІЯ
ВІРМЕНІЯ
АЗЕРБАЙДЖАН
КАРАБАХ
КАЗАХСТАН
ДАНІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ

ня. Великого сусп. розголосу набула загибель при спробі затримання бійцями спецпідрозділу «Сокіл» «координатора "Правого сектору" на Західній Україні» О.Музичка. Його соратники вимагали відставки А.Авакова з посади міністра, акція протесту біля будівлі Верховної Ради ледь не переросла в її штурм. Конфлікт вдалося вирішити: 29 березня лідер Д.Ярош заявив, що у подальшому праворадикальні орг-ції координуватимуть свої дії з Радою нац. безпеки та оборони України (її секретарем був на той час А.Парубій, який під час Революції гідності керував «Самообороною Майдану»). А в ніч з 31 березня на 1 квітня силовики провели операцію в центрі Києва із блокування бійців «Правого сектору», які самовільно зайняли готель «Дніпро» на Європ. площі. Їх змусили залишити столицю та переїхати на одну із баз СБУ (формальним приводом для цього став черговий конфлікт у центрі між членами «Правого сектору» та «Самооборони Майдану», який супроводжувався стрільбою з вогнепальної зброї). У цілому протягом квітня 2014 ситуація з радикалізмом була взята під контроль.

На той час сусп. запитом була вимога ставити на високі держ. посади нових осіб, високопрофесійних і з незаплямованою репутацією, при цьому тих, хто не мав тісних зв'язків із режимом В.Януковича. Таких управлінців було мало. Тому на першому етапі не обійшлося без кадрових помилок. Особливо прикрими вони були в безпековому секторі. Так, 1 березня командувачем ВМС України був призначений Д.Березовський, який уже 2 березня перейшов на рос. бік. До 9 березня були звільнені кілька територіальних керівників МВС, які призначалися вже із приходом нової влади, у т. ч. в АР Крим, Одесі, Закарпатті (міністр А.Аваков виправдовувався тим, що ці особи були призначені під впливом «високих політичних лобістів»). Але, як показав подальший розвиток подій, «чистка кадрів» кінця лютого — поч. березня призвела до низки трагічних наслідків у деяких регіонах — насамперед це стосується Донец. та Луган. областей, а також Одещини.

Важливим фактором політ. стабілізації стали агресивні дії Росії, які сприяли консолідації укр. сусп-ва на самому складному етапі. Зокрема, майже припинилося неконструктивне цькування правоохоронних органів, які за наказом В.Януковича та його оточення боролися з Євромайданом. З ін. боку, найрадикальніші сили Євромайдану були імплементовані у силові структури (насамперед Нац. гвардію, а також згодом у добровольчі батальйони) для того, щоби боротися з рос. агресією. Після цього наметове містечко на Майдані Незалежності почало втрачати своє значення. Якщо у березні—травні 2014 воно ще відігравало знакову роль у політ. житті (на поч. квітня частина «сотень Майдану» була роззброєна — вони склали не лише стрілец. зброю, а й палки, біти, щити, «коктейлі Молотова», арматуру тощо), то далі воно набувало негативних рис і стало притулком для маргінальних елементів. Частина його мешканців не бажали переїжджати із самого центру столиці в нове місце, визначене місц. властями для маніфестантів. У підсумку містечко було демонтоване (обійшлося без кровопролиття) за участю бійців добровольчих батальйонів і співробітників МВС напередодні 24 серпня, щоб забезпечити проведення військ. параду.

Вже 21 березня 2014 була підписана політ. частина Угоди про асоційоване членство України в ЄС. Розуміючи скрутне становище, Захід надав термінову екон. допомогу. У травні Україна отримала кредит від МВФ у 3 млрд дол. США (згодом ще 1,3 млрд), іще 2,7 млрд дол. США надали ЄС, США, Канада, Японія, Світ. банк.

Таблиця 21. **Результати позачергових президентських виборів 2014 р. (перша десятка)**

Кандидат	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
П.Порошенко	9 857 308	54,7
Ю.Тимошенко	2 310 050	12,81
О.Ляшко	1 500 377	8,32
А.Гриценко	989 029	5,48
С.Тігіпко	943 430	5,23
М.Добкін	546 138	3,03
В.Рабінович	406 301	2,25
О.Богомолець	345 384	1,91
П.Симоненко	272 723	1,51
О.Тягнибок	210 476	1,16

Дж.: Центральна виборча комісія України.

На позачергових президентських виборах 25 травня лідер електоральних рейтингів П.Порошенко переміг вже у 1-му турі (див. табл. 21). Запорукою його перемоги стала поміркована політична позиція, спрямована на з'єднання сусп. простору.

Президент П. Порошенко на зустрічі з лідерами держав Заходу. Саміт НАТО в Ньюпорті (Уельс, Велика Британія). 4 вересня 2014.

Результати позачергових президентських виборів показали як поразку лівих (лідер Компартії П.Симоненко отримав лише 1,51 %), так і правих сил (лідер «Свободи» О.Тягнибок отримав 1,16 %, а лідер «Правого сектору» Д.Ярош зайняв 11-те місце, отримавши 0,7 % голосів виборців). Підсумки виборів стали прямою відповіддю сусп-ва на питання, в якому напрямі треба розвивати країну: ні лівий, ні правий радикалізм йому був непотрібний.

Уже в перші тижні президентської каденції П.Порошенка було підписано другу — економічну — частину Угоди про асоціацію України з ЄС. Тим самим президент повністю виконав одну з осн. вимог Революції гідності — укладання Угоди про асоціацію з ЄС. Водночас із цього приводу йшли важкі трьох-

сторонні переговори ЄС, України та Росії. Остання продовжила наполягати, що зона вільної торгівлі України та ЄС завдасть шкоди рос. економіці. Тому Євросоюз відклав запровадження зони вільної торгівлі на 1,5 року, але при цьому в односторонньому порядку на цей термін відкрив доступ укр. товарам на свій ринок (за умов наявності відповідної сертифікації), тоді як вільний доступ товарів з ЄС відтерміновувався до набуття угодою повної чинності.

2014 Росія намагалася вдатися до своєї традиційної практики тиску за допомогою газових поставок. У 1-му кварталі ціна на газ становила 265,5 дол. США за 1 тис. м^3, однак Росія, посилаючися на розірвання та втрату актуальності угод, укладених з В.Януковичем у квітні 2010 (т. зв. Харків. угоди) та у грудні 2013 у Москві (газові скидки в обмін на продовження базування Чорномор. флоту у Криму та на політ. й екон. зближення двох країн), анонсувала підвищення газових цін до 485 дол. США за 1 тис. м^3. Укр. сторона відмовилася виконувати ці умови. 16 червня 2014 Росія припинила поставки газу. Проте Україна вже була до цього готовою, домовившися з європ. енергокомпаніями про отримання газу (за рахунок т. зв. віртуального реверсу, а згодом — і реального). Це дало змогу і задовольняти потреби вітчизн. споживачів, і гарантувати безперебійний транзит рос. газу до ЄС. Вже в серпні 2014 «Газпром» був вимушений заявити про зменшення ціни на 100 дол. США, а за місяць ініціював, щоб до переговорів з Україною приєднався й ЄС. У підсумку поставки тимчасово були відновлені (до 1 квітня 2015). Згодом укр. сторона наполягала на перегляді положень газових контрактів 2009, зокрема норми «бери або плати». Оскільки «Газпром» не погоджувався, то закупівля його газу була припинена без шкоди для вітчизн. споживачів і транзиту. В результаті з 2016 Україна зовсім припинила закупівлю рос. газу. «Нафтогаз» і «Газпром» звернулися із зустрічними позовами до Стокгольмського арбітражу (ця інституція була визначена умовами угоди січня 2009). 22 грудня 2017 Стокгольмський арбітраж оприлюднив рішення, за яким угода «Нафтогазу» та «Газпрому» про купівлі-продаж природного газу була переглянута на користь України (зменшена ціна, скорегований принцип «бери або плати», відхилена більшість рос. вимог стосовно штрафів тощо).

З липня 2014 ключовим внутрішньополіт. питанням стала доля парламенту. З цього питання у правлячій коаліції не було єдності: Президент П.Порошенко вважав, що треба продовжити курс на оновлення політ. еліти країни шляхом проведення дострокових виборів Верховної Ради, уряд і фракція «Батьківщини» виступали проти них (із ними солідаризувалися фракції Компартії та Партії регіонів). 24 липня 2014 фракції «УДАРу» та Всеукр. об'єднання «Свобода» (за підтримки президента) оголосили про свій вихід із парламентської коаліції. Це викликало негативну реакцію О.Турчинова (після президентських виборів він повернувся до повноцінного виконання обов'язків спікера Верховної Ради): він назвав цей крок союзників «безвідповідальним». У відповідь на розвал коаліції подав у добровільну відставку прем'єр-міністр А.Яценюк, виконувачем його обов'язків на засіданні Кабміну був призначений віце-прем'єр-міністр В.Гройсман.

Така гостра реакція з боку другої та третьої осіб за значимістю у держ. ієрархії була пов'язана з тим, що Кабмін наприкінці липня планував ухвалення низки вкрай непопулярних заходів. Вони були спрямовані на скорочення держ. витрат: секвестр бюджету, заморожування пенсій і зарплат, скорочення надбавок держ. службовцям, відправлення співробітників бюджетних орг-цій у вимушені неоплачувані відпустки тощо. Різке погіршення екон. ситуації, необхідність фінансувати АТО та й у цілому підвищувати асигнування на оборону змушували йти на такі кроки, однак закономірно, що А.Яценюк і О.Турчинов як політики не хотіли йти на вибори з таким тягарем. Натомість на цьому тлі позиції президента посилювалися: наступ на сх. країни йшов успішно, відповідно це зміцнювало його авторитет, навколо П.Порошенка почали консолідуватись ін. політ. сили (зокрема, об'єдналися в єдину політ. силу пропрезидентська партія «Солідарність» і партія «УДАР», її головою став Ю.Луценко), тому можна було очікувати на його впевнену перемогу на позачергових парламентських виборах.

На поч. серпня, коли емоції вщухли, А.Яценюк відізвав свою заяву про відставку. При цьому уряд скоротив перелік непопулярних соціально-екон. заходів. 27 серпня 2014 П.Порошенко у зв'язку з тим, що минув місяць із дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, оголосив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради 7-го скликання і проведення позачергових парламентських виборів, призначивши їх на 26 жовтня 2014.

За підсумками виборів до Верховної Ради потрапили 6 політ. партій: «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка» (БПП), «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальна партія О.Ляшка, «Батьківщина» (див. табл. 22). Парт. структура укр. парламенту істотно змінилася: із п'яти партій, які пройшли до Верховної Ради 7-го скликання 2012, лише одна — «Батьківщина» — потрапила до наступного 8-го скликання. Однак і вона пережила парт. розкол — значна частина провідних політиків «Батьківщини» залишила її лави, утворивши нову політ. силу — «Народний фронт» (лідери — А.Яценюк та О.Турчинов). Ця тенденція, причиною якої були розпад нещодавніх партій-лідерів і зростання сусп. запиту на нові партії, виявилась і в лавиноподібному зростанні кількості новоутворених партій: за два роки з лютого 2014 було створено більше 150 партій, заг. кількість вітчизн. політ. партій зросла в 1,5 раза. «Батьківщина» ж стала єдиною з трьох парламентських опозиційних партій — учасників Євромайдану, яка потрапила у парламент після Революції гідності: Всеукр. об'єднання «Свобода» не спромоглося подолати прохідний 5-відсотковий бар'єр, партія «УДАР» брала участь у виборах як складова «Блоку Петра Порошенка».

Позачергові парламентські вибори мали важливе суспільно-політ. значення. Перевантаження законодавчої гілки підвело логічну риску під етапом революц. зміни влади в Україні. Демократ.

Таблиця 22. **Результати позачергових парламентських виборів 2014 р. (перша десятка, прохідний бар'єр 5 %)**

Політична сила	Кількість голосів виборців	Результат, % від числа тих, хто взяв участь у голосуванні
Народний фронт	3 488 114	22,14
Блок П.Порошенка	3 437 521	21,82
«Самопоміч»	1 729 271	10,97
Опозиційний блок	1 486 203	9,43
Радикальна партія О.Ляшка	1 173 131	7,44
«Батьківщина»	894 837	5,68
«Свобода»	742 022	4,71
Комуністична партія України	611 923	3,88
Партія С.Тігіпка «Сильна Україна»	491 471	3,11
«Громадянська позиція (А.Гриценко)»	489 523	3,10

Дж.: Центральна виборча комісія України.

вибори показали, що падіння режиму В.Януковича було закономірним і що нова влада отримала сусп. мандат на проведення кардинальних реформ.

У пошуках формули реформ. 2014 виявив, що у свідомості соціуму відбувався фундаментальний зсув під впливом Революції гідності та рос. збройної агресії. Насамперед спостерігався підйом патріотизму. Це проявлялось як у символічній демонстрації належності до укр. політ. та культ. простору (напр., держ. та нац. символіка стала широко та, головне, добровільно використовуватись у побуті, в елементах повсякденного одягу, оздобленні автомобілів, будівель, при татуюванні тощо), так і в соціальній активності (добровільна участь у масових акціях на підтримку єдності України, проти корупції, волонтерському русі, спрямованому на підтримку силовиків, задіяних в АТО, та вимушених переселенців із Донбасу та Криму). Ці тенденції спостерігались і в тих регіонах країни, які до подій 2014 вважалися такими, що не перебували в полі укр. к-ри і цінностей. Розгортанню цих тенденцій сприяла й адекватна інформаційно-пропагандистська держ. політика, яка апелювала до утвердження полікульт. та політ. образу України.

У відповідності до сусп. прагнень результати парламентських виборів засвідчили переконливу перемогу «партій Майдану», які наголошували у своїх програмах на підтримці Революції гідності та її осн. гасел. Вони становили п'ять із шести партій, що здолали прохідний бар'єр до Верховної Ради за результатами виборів у багатомандатному окрузі. Натомість вибори продемонстрували тенденцію, яка позначилася на президентських виборах, — ліві і праві радикали програли, не пройшовши до Верховної Ради за підсумками голосування у багатомандатному окрузі. «Блок Петра Порошенка» і «Народний фронт» сформували найбільші фракції. Вони, об'єднавшись із «Самопоміччю», Радикальною партією О.Ляшка та «Батьківщиною», створили коаліцію «Європейська Україна» (таким чином, опозиція була представлена лише однією фракцією «Опозиційного блоку»).

До нового складу Верховної Ради увійшла значна кількість громад. активістів — учасників Революції гідності, учасників батальйонів територіальної оборони (добровольчих батальйонів), журналістів, які обиралися як за парт. списками (переважно), так і в мажоритарних округах. З одного боку, політ. партії використовували позитивний сусп. образ активістів для підвищення електорального результату, з другого, — це дало можливість потрапити до Верховної Ради новим постатям. Попри велику сусп. активність, у т. ч. інституційовану у вигляді громад. орг-цій, спільнота активістів Євромайдану не створила власного політ. проекту, віддавши перевагу входженню до складу політ. проектів, що існували або були створені вже відомими політиками.

Нова правляча коаліція мала символізувати єдність політ. еліти перед масштабними викликами, які стояли перед країною. Насправді ж її робота почалася з тривалих дискусій щодо розподілу сфер впливу. Спікером парламенту був обраний представник «Блоку Петра Порошенка» В.Гройсман. На посаду прем'єр-міністра закономірно претендував «Народний фронт», який посів 1-ше місце у багатомандатному окрузі. Однак обрання прем'єра затягнулося на місяць через важкі переговори щодо кадрових призначень. Урешті-решт головою Кабміну знову було обрано А.Яценюка. Договірний характер нового політ. управління відобразився в посиленні неформального центру ухвалення ключових рішень, який у ЗМІ назвали «стратегічною сімкою». До його складу ввійшли президент П.Порошенко, прем'єр-міністр А.Яценюк, спікер Верховної Ради В.Гройсман (пізніше — прем'єр-міністр), голова МВС А.Аваков, голова фракції «Блоку Петра Порошенка» Ю.Луценко (пізніше — ген. прокурор), секретар Ради нац. безпеки та оборони України О.Турчинов, голова Адміністрації Президента України Б.Ложкін. Протягом 2014—16 цей центр опрацювання стратегічних рішень зберігався та діяв, попри зміни посад чи навіть відставки із держ. посад деяких його учасників (зокрема А.Яценюка та Б.Ложкіна).

Парламентська більшість і новосформований уряд продовжили практику залучення на посади політ. керівників та керівних кадрів з-поза меж вітчизн. управлінського прошарку. Особлива перевага у другому уряді А.Яценюка при призначенні (не лише на посади міністрів, а й на нижчих управлінських рівнях) надавалася вже не громад. активістам, а «іноземцям» й «технократам». І ті, й ін. переважно були вихідцями із бізнес-кіл (міністр фінансів — громадянка США Н.Яресько, міністр екон. розвитку і торгівлі — громадянин Литви А.Абромавічус, міністр інфраструктури — громадянин України А.Пивоварський та ін.). Окрему групу становили колиш. грузин. високопосадовці на чолі з екс-президентом Грузії М.Саакашвілі, який став головою Одес. обласної держ. адміністрації. Масове залучення грузин. політиків до укр. влади мало засвідчити орієнтацію на успішний до-

свід реформ, здійснених у Грузії 2004—12 в різних сферах susp. життя.

2015 відзначався збереженням складної екон. ситуації в Україні, намаганням кер-ва д-ви зупинити поглиблення екон. кризи. За підсумками попереднього року ВВП впав на 6,6 %. Уряд знову був вимушений вдатися до допомоги МВФ: у березні 2015 був терміново отриманий кредит у 5 млрд дол. США, а в серпні — ще 1,7 млрд дол. Про надання Україні кредиту в 2 млрд дол. США заявив Світ. банк. Росія, своєю чергою, висловила вимогу дострокового погашення Україною кредиту у 3 млрд дол. США, наданих у межах домовленостей з В.Януковичем у грудні 2013. Україна відмовилася виплачувати ці кошти та звернулася до Лондонського суду, сподіваючися довести, що кредит був хабарем укр. президенту за відмову підписувати угоду щодо асоціації з ЄС та зовнішньополіт. переорієнтацію на інтеграцію в Митний союз (2017 суд ухвалив попереднє рішення не на користь України). Наочним свідченням глибини екон. кризи була стрімка девальвація нац. валюти: у лютому 2015 міжбанк. курс знизився до 30 грн за 1 дол. США, а на «чорному ринку» курс опустився до 45 грн за 1 дол. (у лютому 2014 курс був 8 грн за 1 дол. США).

Мірою зменшення прямої військ. загрози з боку Росії посилювалися конфлікти всередині укр. влади навколо контролю за ліквідними держ. активами. У березні 2015 вибухнув публічний конфлікт між президентом П.Порошенком та бізнесменом і на той час головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації І.Коломойським. Напередодні з останнім зустрічався посол США в Україні Дж.Пайєтт, щоби переконати не «розхитувати» внутрішньополіт. ситуацію. Приводом для конфлікту стало рішення уряду змінити директора держ. компанії «Укртранснафта» (перебувала під оперативним керуванням групи «Приват»). Спроба його реалізувати ледь не призвела до збройного конфлікту між силовиками та охороною І.Коломойського, який приїхав на захист старого директора.

Побоюючися зміни кер-ва ще в одній компанії, підконтрольній групі «Приват», «Укрнафті»,

«Нічна варта, або Наряд ППС, збираючий літнього вечора данину в районі Південної Борщагівки». Художник О. Манн. 2010.

І.Коломойський залучив до охорони її штаб-квартири бійців добровольчих батальйонів. Це викликало гостру реакцію президента, який заявив на терміновій зустрічі з командирами добровольчих підрозділів, що «не буде в жодного губернатора власних кишенькових збройних сил». Його підтримали керівники СБУ та МВС. Зі свого боку, жорсткі заяви зробили й політ. представники команди І.Коломойського. Так, один із його заступників у Дніпроп. обласній держ. адміністрації заявив: «Сьогодні пора навести лад у Києві... У Києві, який нам обіцяв децентралізацію, економічну незалежність... ще багато чого обіцяв — і ніхто нічого не зробив... Досить брехати про децентралізацію». У Дніпропетровську було оголошено про проведення «народного віча». Виникло побоювання, що на ньому будуть озвучені сепаратистські гасла. Ряд нар. депутатів, наближених до групи «Приват», заявили про вихід із фракції «Блоку Петра Порошенка». Після кількох раундів переговорів між П.Порошенком, А.Яценюком, І.Коломойським та його бізнес-партнерами з великими зусиллями конфлікт вдалося врегулювати. Очільник групи «Приват» був змушений відступити та подати у відставку з посади губернатора. Проте перед телевізійними камерами обидві сторони конфлікту демонстрували максимальну приязність.

Одночасно з істотним погіршенням екон. ситуації посилився пресинг із боку зх. партнерів на укр. владу через затягування із проведенням масштабних реформ. В інтерв'ю «Дзеркалу тижня» в лютому 2015 посол США Дж.Пайєтт заявляв: «Гальмування реформ перші 11 місяців після революції породило фрустрацію... якщо ви робитимете серйозні реформи, то Сполучені Штати будуть серйозно вкладатися у ваш успіх. Але якщо реформи загальмують, то дуже важко розраховувати на підтримку як із боку нашого Конгресу, так і з боку ваших європейських партнерів... Нинішній ваш уряд — світового класу. Але урядовці не можуть пропонувати лише слова. Вони мають продавати свої реальні дії». А також, «...якщо ви продовжуватимете вести справи так, як вони йшли до того, або якщо політичні та бізнесові еліти намагатимуться зорганізувати свою взаємодію так, як це робилося зазвичай, тоді постане питання: "Чи виживе Україна?" Це питання життя і смерті». Кабмін був вимушений реагувати на цю критику. Так, у лютому—березні були відсторонені від виконання обов'язків керівники Держ. фіскальної служби, Митної служби, податкової міліції, Держ. фінансової інспекції та ін. МВС було доручено «провести внутрішнє розслідування та кадрові чистки у відомстві». Наприкінці березня 2015 прямо на засіданні Кабміну були затримані голова Держ. служби з надзвичайних ситуацій та його заступник. А.Яценюк також закликав бізнес повідомляти про факти корупції в держ. органах. Однак попри ці демонстративні кроки системної роботи щодо викорінення корупції не велося, інколи антикорупційні справи навіть використовувалися як засіб політ. боротьби всередині правлячої еліти. Реальний прогрес в антикорупційній діяльності був продемонстрований лише 2016, коли нарешті були сформовані й розпочали діяльність нові антикорупційні структури, зокрема Нац. антикорупційне бюро України (НАБУ; закон про його створення був прийнятий 14 жовтня 2014, проте лише в грудні 2015 детективи НАБУ внесли до Єдиного реєстру досуд. розслідувань відомості про перші три кримінальні провадження, які стосувалися схем розкрадання коштів держ. підпр-в на заг. суму бл. 1 млрд грн). 2016 спостерігалася активізація розслідувань корупційних дій функціонерів часів президентства В.Януковича та представників окремих політ. сил, які входили у провладний табір уже після лютого 2014.

Критика зх. партнерів щодо гальмування реформ мала під-

стави. Помітні сусп. зміни відбувалися тільки в ході проведення двох реформ, започаткованих 2014. По-перше, децентралізації, яка передбачала добровільне об'єднання територіальних громад — вони отримували додаткові повноваження та розширяли екон. базу. По-друге, реформи системи органів внутр. справ: перетворення міліції на поліцію, яке супроводжувалося переорієнтацією з каральної на правоохоронну та сервісну функції. Певні зміни в напрямі руху до європ. стандартів відбувались і в ін. сферах сусп. життя та галузях держ. політики, однак вони були не такі масштабні й резонансні, а часто й не такі послідовні. Прикладом цього були перетворення у газовій сфері у відповідності до норм європ. законодавства. Це дало змогу забезпечити країну газом в умовах відсутності рос. поставок, проте не привело до усунення компаній-посередників (облгазів), які зловживали монопольним становищем.

Істотне оновлення політ. системи, прихід практично нових політ. сил до влади не супроводжувалися піднесенням рівня життя населення, підвищенням соціальних стандартів. Навпаки, соціально-екон. ситуація суттєво погіршилась: відбувались інфляція і трикратна девальвація нац. валюти, галопуюче зростання цін на продукти харчування, товари широкого вжитку, енергоносії, підвищення комунальних тарифів, падіння рівня реальних заробітних плат та пенсій тощо. Ситуацію загострювали корупційні скандали, пов'язані з висуванцями нових політ. еліт. Це не лише підривало авторитет нової влади, а й ставило під сумнів результати Революції гідності.

Помітним фактором сусп. життя України стало впровадження політики люстрації та декомунізації. Закон «Про очищення влади» був прийнятий 16 вересня 2014 після жорстких дискусій у Верховній Раді. Документ ухвалювався на фоні передвиборчої парламентської кампанії, тому розглядався політ. силами як інструмент впливу на виборців, налаштованих на кардинальну зміну влади. Через популізм у законі була залишена низка положень, що не відповідали європ. нормам і досвіду люстрації в країнах Центр. та Сх. Європи. Про це у своєму звіті заявила Венеціанська комісія. У прийнятому вигляді люстрація призвела до погіршення якості держ. управління. Люстраційні норми могли привести до погіршення керування в секторі безпеки. Тому вже в січні 2015 парламент терміново ухвалив поправки до закону, які пом'якшили вимоги до вищого офіцерського складу силових структур.

Закони про засудження комуністичного (разом із націоналсоціаліст.) тоталітарного режиму та заборону пропаганди його символіки були ухвалені Верховною Радою у квітні 2015. Ці рішення парламенту були покликані стати символічною позначкою безповоротності європ. курсу України, відмежування від символічного спадку часів СРСР/УРСР. Одним із важливих політ. наслідків цих рішень стала заборона діяльності Комуніст. партії України — однієї із провідних укр. партій у 1990-х — 2010-х рр. Водночас в умовах спроб Росії дестабілізувати внутрішньополіт. ситуацію в Україні практична реалізація цієї політики стала сферою внутр. викликів, оскільки існувала небезпека посилити розколи всередині укр. сусп-ва.

Ще однією політ. ініціативою була «деолігархізація». Це було одним із гасел Євромайдану, оскільки великий бізнес був однією з підпор політ. режиму В.Януковича. Натомість 2010—13 великі фінансово-пром. групи, на відміну від попереднього періоду 2005—09, мали значно менший політ. вплив. Винятком тут були нові бізнес-групи, пов'язані з родиною В.Януковича. Внаслідок революц. подій 2014 ці бізнес-групи практично згорнули діяльність, а їхні бенефіціари втекли з України (частково їхня госп. діяльність не згорнулася в окупованих Криму та Донбасі). З початком рос. агресії проти України ряд впливових бізнесменів (насамперед І.Коломойський та С.Тарута, які стали у березні 2014 головами Дніпроп. та Донец. обласних адміністрацій) зайняли однозначну проукр. позицію і спрямували частину підконтрольних екон. та кадрових ресурсів на захист країни, тобто відбувся закономірний процес часткової «олігархізації». Втім після закінчення активної фази воєн. дій на Донбасі та в міру стабілізації держ. управління необхідність у прямій присутності олігархів у владі відпала.

У цілому великий бізнес 2014—16 зазнав суттєвих втрат. Крім втрати активів (через окупаційну «націоналізацію» в Криму та зупинку чи зруйнування підпр-в на Донбасі через воєн. дії), негативний вплив спричинили девальвація гривні та переддефолтний стан держ. фінансів. Як результат, фінансово-пром. групи опинилися перед загрозою банкрутства. У такому стані великий бізнес почав шукати допомоги з боку д-ви і виказував готовність стати однією із її підпор.

З погіршенням соціально-екон. ситуації (у 1-му кварталі 2015 ВВП впав більше, ніж на 17 %, а в 2-му — на 14 %, в цілому за рік падіння склало 9,8 %) посилювалися суперечності всередині правлячої коаліції «Європейська Україна». До кінця літа 2015 з уряду пішли 4 міністри, але вакантні посади так і не були заповнені. 31 серпня Радикальна партія О.Ляшка заявила про вихід із парламентської більшості та відкликання свого висуванця з Кабміну (обіймав посаду віцепрем'єр-міністра). Формальним приводом для цього стало ухвалення парламентом у 1-му читанні змін до Конституції, які впроваджували особливий режим місц. самоврядування в непідконтрольних Україні районах Луган. та Донец. областей. Натомість ця політ. сила намагалася дистанціюватися від влади в умовах кризи, особливо беручи до уваги наближення виборів до місц. органів влади.

Вибори до органів місц. самоврядування в жовтні—листопаді 2015 стали своєрідним завершальним етапом постмайданного циклу оновлення політ. еліт разом із президентськими та парламентськими виборами. Вони засвідчили (у порівнянні з результатами позачергових парламентських перегонів) деяке зниження показників «Блоку Петра Порошенка». Однак, враховуючи, що «Народний фронт» не пішов на вибори, очевидним стало падіння підтримки політ. сил, які контролювали виконавчу гілку влади. Найбільших успіхів на місц. виборах досягнула «Батьківщина», рівень підтримки якої у відсотковому вимірі виріс більше, ніж удвічі.

У листопаді постало питання можливої відставки з посади прем'єр-міністра А.Яценюка. Однак той заявив, що його політ. сила «Народний фронт» вийде зі складу коаліції. За такого варіанта сформувати нову більшість було би проблематично, а це означало нові парламентські вибори і, як наслідок, — посилення «Батьківщини». «Блоку Петра Порошенка» це було невигідно. На підтримку діючого прем'єр-міністра виступили й зх. партнери, зокрема віце-президент США Дж.Байден, який на початку грудня 2015 відвідав Україну з офіц. візитом. Таким чином, А.Яценюку вдалося втриматися на чолі уряду. В серед. грудня була оприлюднена «Спільна заява Президента України, Прем'єр-міністра України та Голови Верховної Ради України», в якій зазначалося, що «питання заміни прем'єр-міністра — не стоїть на порядку денному». У заяві також засуджувалась «істерична, антивладна, антиурядова та антидержавна кампанія, організована корумпованими олігархами» та проголошувалися неприйнятними «будь-які форми протистояння всередині парламентської коаліції, які "ллють воду на млин" ворогів української державності та демократії».

Попри публічне примирення командам президента та прем'єр-міністра не вдавалося знайти спільну мову. Президентські сили розпочали підготовку до дострокових парламентських виборів, щоби знизити свою залежність від «Народного фронту». У лютому 2016 позиції А.Яценюка послабив новий скандал — у відставку пішли ще 5 міністрів. Найбільш резонансним стало звільнення міністра екон. розвитку та торгівлі А.Абромавічуса, який пояснив свій вчинок корупцією на найвищому політ. рівні та тиском на нього осіб з оточення президента. Почасти відставка А.Абромавічуса вплинула на зміну позиції зх. партнерів щодо перспектив збереження А.Яценюка на чолі уряду: укр. елітам дали зрозуміти, що Захід готовий погодитися на його заміну за умов збереження союзу між «Блоком Петра Порошенка» та «Народним фронтом» (тобто відмовитися від дострокових парламентських виборів) та зниження впливу П.Порошенка на правоохоронні структури.

Після звіту в парламенті наприкінці лютого 2016 робота уряду була визнана незадовільною, але постанову про його відставку підтримали лише 194 нар. депутати при 226 необхідних голосах. З коаліції вийшли фракції «Батьківщина» та «Самопоміч», і вона фактично припинила існування. Однак голосів для зняття А.Яценюка ще можна було знайти, але під нову кандидатуру — важко. Серед претендентів на крісло очільника Кабміну розглядалися міністр фінансів Н.Яресько та М.Саакашвілі, які мали тісні зв'язки у політ. колах США, а також О.Турчинов як найближчий соратник А.Яценюка.

10 квітня 2016 А.Яценюк виступив із відеозверненням про свою добровільну відставку. Наступним кроком стало залучення у фракції «Народного фронту» та «Блоку Петра Порошенка» нових депутатів — було оголошено про дієздатність коаліції «Європейська Україна», яка формально стала налічувати 227 голосів. У підсумку 14 квітня новим прем'єр-міністром був призначений В.Гройсман. За його кандидатуру проголосували 257 депутатів. «Народний фронт» і «Блок Петра Порошенка» дали лише 206 голосів, позитивний результат був забезпечений 23 голосами фракції «Відродження», 16 — «Волі народу», 11 — позафракційних та одним від Радикальної партії. Програма діяльності уряду була схвалена лише з третього разу та отримала 243 голоси. Тим самим було очевидним, що уряд має слабку опору у парламенті, а коаліція існує практично лише на папері.

У зв'язку зі зміною уряду були проведені й інші кадрові перестановки. Новим спікером став А.Парубій. Був замінений генеральний прокурор — ним став Ю.Луценко. Для цього були внесені зміни до законодавства, які дозволяли обіймати цю посаду особі без профільної освіти та відповідного досвіду роботи.

Новий уряд зосередився на вирішенні соціально-екон. проблем, йдучи на непопулярні заходи. Зокрема, була вчергове суттєво підвищена вартість газу та житлово-комунальних послуг для населення. Це дало можливість отримати новий кредит від МВФ в 1 млрд дол. США і 600 млн дол. США макроекон. допомоги від ЄС. Ситуацію в економіці ускладнював новий етап торгово-екон. протистояння з Росією. З 1 січня 2016 у повному обсязі набула чинності Угода про зону вільної торгівлі України та ЄС. У відповідь Росія призупинила по відношенню до України дію угоди про зону вільної торгівлі СНД, заборонила ввезення укр. с.-г. продукції, наклала додаткове мито на ін. товари, заборонила транзит укр. товарів своєю територією тощо. Зі свого боку, Україна заборонила ввезення низки рос. товарів (переважно тих самих, що заборонила РФ, — с.-г. продукції, продуктів харчування, сигарет, добрив тощо) та скасувала режим вільної торгівлі стосовно до рос. товарів.

Виникли нові виклики і на європ. напрямку. Попри те, що Угода про асоціацію України та ЄС була підписана двома сторонами, набуття нею чинності мало відбутися після ратифікації всіма державами-учасницями ЄС. У Нідерландах питання ратифікації угоди з Україною було винесене на «консультативний і коректуючий референдум». Це було зумовлено частково міграційною кризою в ЄС, посиленням євроскептичних настроїв у цілому, а частково негативним іміджем України через збитий пророс. сепаратистами «Боїнг» у небі Донбасу в липні 2014, корупцію, політ. та екон. нестабільність у країні. У квітні 2016 р. 61 % від числа тих громадян Нідерландів, які взяли участь у плебісциті, висловилися проти угоди (заг. явка становила бл. 32 %). Через це у грудні 2016 на саміті ЄС було ухвалене спец. рішення, в якому враховувалися заперечення з боку Нідерландів. Зокрема, було зазначено, що ЄС не бере перед Україною жодних зобов'язань щодо можливості її членства в об'єднанні, надання екон. чи військ. допомоги, не дає гарантій у сфері безпеки, не надає укр. громадянам права на вільне проживання чи працевлаштування тощо. Після цього нідерландський парламент ратифікував угоду, і вона набула чинності з 1 вересня 2017.

Водночас на європ. напрямку було досягнуто успіхів у лібералізації візового режиму. Для цього Україні довелося не лише впро-

вадити необхідні тех. нововведення (запроваджені біометричні паспорти), а й зробити нові кроки, спрямовані на обмеження корупції в держ. органах влади. Так, було введене електронне декларування доходів і власності держ. службовців керівної ланки та нар. депутатів. Причому ці дані перебували у вільному для пересічних громадян доступі. Виявилося, напр., що нар. депутати мали у власності 12 млрд грн готівки (переважно у твердій валюті), а також значну кількість нерухомості і транспортних засобів. Достовірність декларацій перевіряло Нац. агентство щодо запобігання корупції. Але гол. метою було не одноразове виявлення екон. статку чиновників і депутатів, а й недопущення їхнього незаконного збагачення в майбутньому.

Важливим етапом для укріплення міжнар. позицій України став Варшавський саміт НАТО в липні 2016, на якому одним з осн. питань було оновлення оборонної інфраструктури Альянсу у сх. регіоні ЄС — від Балт. до Чорного моря — у відповідь на агресивні дії Росії. У цьому контексті Україна, яка отримала за попередні роки практичний досвід протистояння РФ, розглядалась як один із ключових партнерів. Тому вона отримала одностайну підтримку держав-учасниць Альянсу, яка була зафіксована у спільній Заяві комісії Україна—НАТО. В ній, зокрема, було зазначено: «Ми закликаємо Росію скасувати незаконну і незаконно самопроголошену “анексію” Кримського півострова, яку ми не визнаємо і не будемо визнавати... Ми засуджуємо триваюче та широкомасштабне нарощування Росією своєї військової присутності в Криму, а також стурбовані діями та заявленими планами щодо подальшого нарощування військового потенціалу в чорноморському басейні, яке може мати подальші наслідки для стабільності в регіоні... Росія продовжує роздмухувати нестабільність на сході України, що вже призвело до втрати майже 10 000 життів на Донбасі і позбавило Україну значної частини її індустріального потенціалу... Ми очікуємо, що Росія виконає свої зобов’язання щодо впливу на бойовиків задля виконання ними їхніх зобов’язань у повному обсязі. Ми закликаємо Росію припинити політичну, військову та фінансову підтримку бойовиків і виконувати свої зобов’язання в рамках Мінського пакету заходів, включаючи виведення російських військ і військової техніки з території України, а також дозволити Україні відновити повний контроль над її державним кордоном». Одним із гол. практичних підсумків Варшавського саміту стало надання Україні Комплексного пакету допомоги, який передбачає 40 напрямів взаємодії, включаючи військ., військово-тех. та оборонно-пром. співробітництво.

Несподіванкою для політ. кер-ва України стала перемога на президентських виборах у США Д.Трампа. В офіц. Києва були встановлені тісні зв’язки з демократ. адміністрацією у Вашингтоні, і відповідно він розраховував на перемогу кандидата від Демократ. партії Х.Клінтон. Кандидат від Респ. партії Д.Трамп під час передвиборчої кампанії обіцяв переглянути амер. політику на рос. напрямі, у т. ч. за рахунок поступок у важливих для України питаннях. З перемогою Д.Трампа в укр. політ. еліти виникли побоювання, що нова президентська адміністрація США суттєво зменшить підтримку України в обмін на важливіші для себе поступки з боку РФ.

В останні місяці 2016 уряд та президент зіткнулися з двома новими внутр. кризами. Невдоволення населення через різке підвищення вартості житлово-комунальних послуг спробували використати вчорашні союзники по коаліції «Європейська Україна». Так, «Батьківщина» Ю.Тимошенко ініціювала кілька масових акцій протесту з метою політизації соціально-екон. настроївсусп-ва. Ці виступи отримали найменування «Тарифного майдану». На них лунали гасла імпічменту президента П.Порошенка. Сусп-во не підтримало вуличні акції «Батьківщини», і політ. наслідків її ініціатива не мала. Для стабілізації ситуації уряд здійснив низку заходів: зокрема, прийняв рішення підняти рівень мінімальної зарплати вдвічі — з 1600 до 3200 грн. Хоча це призвело до ускладнення роботи бюджетних установ (щоби підвищити зарплату, необхідно було скорочувати трудові колективи чи переводити їх на неповний робочий графік) і малого бізнесу. На поч. листопада 2016 у відставку з посади голови Одес. обласної держ. адміністрації було відправлено М.Саакашвілі, який, перебуваючи на держ. службі, розпочав публічно критикувати дії уряду та президента і виступати зі спрямованими проти них ініціативами.

Друга криза була пов’язана з великим бізнесом і закінчилася націоналізацією «Приватбанку». Таке рішення ухвалили 18 грудня 2016. Це зумовлювалося одразу кількома чинниками. Через глибокий екон. спад укр. банк. система зазнала великих втрат і працювала із серйозними труднощами. Однак якщо дрібні та середні проблемні банки можна було відносно безболісно вивести з ринку та ліквідувати, то банкротство найбільшого банку країни — «Приватбанку», в якому обслуговувалися десятки мільйонів клієнтів, могло призвести до колапсу економіки та масових акцій протесту вкладників. Власники банку, повною мірою усвідомлюючи його унікальну роль в екон. житті країни, постійно домагалися поступок від Нац. банку України та уряду. Це, своєю чергою, викликало постійні нарікання з боку МВФ. Поряд із цим «Приватбанк» тривалий період був однією з основ розбудови монополії фінансово-пром. групи «Приват», ключовим акціонером якої був І.Коломойський. Націоналізація банку не лише ускладнила роботу цієї фінансово-пром. групи, а й послабила її політ. позиції. У відповідь власники банку почали шукати засіб відновлення свого впливу, у т. ч. через розширення співпраці з опозиційними силами.

Станом на кін. 2016 в Україні спостерігалася стабілізація екон. сфери. За підсумками року, вперше після Революції гідності було зафіксоване екон. зростання: ВВП зріс на 2,4 % порівняно з 2015.

Перебіг подій 2017—2019

Протистояння російській агресії. Початок 2017 ознаменувався ескалацією воєн. дій на Донбасі, які стали найбільш інтенсивними з часів боїв під Мар’їнкою в червні 2015. Так, 29 січня пророс. бойовики почали штурмувати пром. зону м. Авдіївка. Атака

була не лише відбита — укр. військові спромоглися просунутися вперед і зайняти нові позиції в «сірій зоні». В подальшому укр. силовики намагалися просуватися вперед, обіймаючи території, які мали контролюватися Україною за мінськими угодами вересня 2014.

У січні 2017 почалася «громадська» транспортна блокада Окремих районів Донец. та Луган. областей (ОРДЛО). З такою ініціативою виступили ряд нар. депутатів, насамперед від фракції «Самопоміч», залучивши до акції ветеранів АТО. Формально вони вимагали звільнити укр. військовополонених та припинити контрабанду через лінію розмежування. Спочатку офіційна влада висловилася проти припинення товарообігу та транспортного сполучення з окупованими регіонами, оскільки це призводило до значних екон. втрат та створювало ризики для енергетичного колапсу на підконтрольній Україні території Донбасу. Водночас 11 січня КМ України ухвалив постанову, в якій були частково враховані вимоги протестувальників. Зокрема, були поставлені завдання посилити боротьбу з контрабандою через лінію розмежування; створити «гуманітарно-логістичні центри» поряд з контрольно-пропускними пунктами, щоби мешканці окупованих територій могли купувати товари першої необхідності; врегульовувалися правові питання, пов'язані з екон. діяльністю укр. компаній на окупованих територіях та з наданням адм. і соціальних послуг громадянам з ОРДЛО в населених пунктах поряд з лінією зіткнення; сприяння навчанню молоді з ОРДЛО в укр. навч. закладах; посилення інформаційної присутності України в зоні конфлікту тощо.

Транспортна блокада призвела до зменшення запасів вугілля на укр. теплоелектростанціях до критичного рівня. Уряд був змушений впровадити надзвичайний режим в електроенергетиці, який допускав віялові відключення споживачів у ряді регіонів України. Підрозділи МВС кілька разів намагалися деблокувати залізничні шляхи. Проте це викликало негативний сусп. резонанс, який міг перерости у глибоку політ. кризу. 19 лютого під час акції, присвяченої 3-й річниці загибелі протестуючих на Євромайдані, кілька сотень членів радикальних орг-цій намагалися блокувати Адміністрацію Президента України, відбулися зіткнення з правоохоронцями, близько 10-ти громадян були затримані. Політ. лідерами акції виступили нар. депутати Є.Соболєв та С.Семенченко, які намагалися подати інцидент як початок «нового Майдану». Втім такі дії викликали хвилю критики, включаючи тих, хто підтримав блокаду ОРДЛО. Щоби не допустити політ. кризи 3 фракції ВР України — «Блок Петра Порошенка» «Народний фронт», Радикальна партія — та представники громадськості підписали декларацію «Єдність заради перемоги» — «про відданість принципам Революції гідності та об'єднання навколо спільних цінностей».

У відповідь на транспортну блокаду ватажки ОРДЛО виступили із заявою: якщо до 1 березня 2017 блокада не буде припинена, вони введуть зовн. управління на всіх підпр-вах укр. юрисдикції, що працювали на території «ДНР» та «ЛНР», а також припинять постачання вугілля. І 1 березня дійсно почалася «націоналізація» — озброєні бойовики захопили 43 підпр-ва та офіси компаній. Інструментом тиску на Україну також став указ президента РФ В.Путіна «Про визнання в Російській Федерації документів і реєстраційних знаків транспортних засобів, виданих громадянам України та особам без громадянства, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей». Цей документ, зокрема, визнавав «паспорти», які видавалися в «ДНР» та «ЛНР», з ними дозволялося в'їжджати та виїздити з Росії. За офіц. позицією РФ, висловленою міністром закордонних справ С.Лавровим, це було зроблено начебто «з гуманітарних міркувань». Натомість це був ще один крок до визнання «ДНР» та «ЛНР».

Наприкінці лютого 2017 транспортну блокаду спробували поширити з лінії розмежування з ОРДЛО на ін. ділянки українсько-рос. кордону. Штаб блокади анонсував плани до 2 квітня заблокувати 8 гол. залізничних прикордонних переходів, через які ввозилися рос. товари, при цьому обіцялося безперешкодно пропускати транзитні вантажні та пасажирські потяги. Щоби запобігти політ. кризі, а також під тиском громад. думки укр. влада пішла на поступки в питанні транспортної блокади ОРДЛО. 16 березня Президент України за підсумками засідання РНБО України ввів у дію рішення про тимчасову заборону переміщення товарів через лінію розмежування. Таким чином блокада стала офіц. позицією України і мала здійснюватися силами Нац. гвардії, Нац. поліції, Держ. фіскальної служби та за участю СБУ. Однак вже і після цього рішення П.Порошенко виступив із заявою, що блокада «виявилася спецоперацією з виштовхування окупованих районів Донбасу в Росію». Також на вказаному засіданні РНБО України були введені санкції проти рос. банків — їм заборонялося виводити кошти з України на користь пов'язаних осіб. За місяць, 28 квітня, РНБО України ухвалила рішення «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яке було 15 травня введено в дію Президентом України. Цей документ узагальнив попередні 5 санкційних указів та істотно розширив їх: санкції були впроваджені на 468 укр. та рос. компаній, а також 1228 фізичних осіб. Принципово новим стало включення до санкційного переліку рос. IT-компаній — «ВКонтакте», «Mail.Ru Group», «Яндекс», які контролювали популярні в Україні соціальні мережі «ВКонтакте», «Одноклассники» та ін. IT-сервіси. Це було зроблено з метою зменшення рос. інформаційного впливу. Інтернет-провайдери мали блокувати доступ до них протягом трьох років. Втім громадянам не заборонялося користуватися цими майданчиками, відповідальність фізичних осіб за обхід блокування не передбачалася.

Наступним кроком у напрямі протидії рос. інформаційному впливу став курс на посилення позицій укр. мови. Наприкінці травня 2017 ВР України ухвалила норми, якими зобов'язала загальнонац. та регіональні телеканали 75 % контенту транслювати українською, а для місц. телеканалів (рівень міста чи району) встановлювалася квота у 60 %.

Ці норми стосувалися осн. категорій телепродукції — новин, передач, фільмів. Увесь іноз. контент мав дублюватися українською, за винятком рад. фільмів, для яких можна було обмежитися субтитрами. Водночас вводився перехідний режим майже у півтора роки, щоби телекомпанії могли адаптуватися до нових норм. Де-факто був впроваджений візовий режим для рос. громадян. Указом Президента України було введене рішення РНБО України, яким РФ відносилася до переліку д-в міграційного ризику. Росіяни могли в'їжджати до України лише за закордонними біометричними паспортами.

В серед. 2017 принесла позитивні результати активність укр. дипломатії, спрямована на розвиток відносин з новою президентською адміністрацією США. 20 червня відбулася зустріч (хоч і в обмеженому форматі «drop-in», тобто «заглянути на вогник»), П.Порошенка з Д.Трампом. Вона стала сигналом, що прогнози, згідно з якими Вашингтон може обміняти Україну на поступки з боку Росії, не справдяться.

Влітку 2017 були зроблені важливі кроки для посилення євроатлантичного вектора укр. зовн. політики. ВР України внесла в закони «Про національну безпеку» та «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» норму, що мета держ. політики України — отримати членство в НАТО. А 25 липня держ. секретар США М.Помпео проголосив «Кримську декларацію», в якій було зафіксовано невизнання окупації Криму (за аналогією з Декларацією Воллеса 1940, яка зафіксувала невизнання США окупації країн Балтії СРСР). Розширення підтримки з боку США також було обговорено на зустрічі Д.Трампа та П.Порошенка у вересні 2017. Знаковою подією стала поставка в травні 2018 в Україну амер. протитанк. ракетних комплексів «Джавелін». Це був символічний крок, який не лише демонстрував реальну військ. допомогу з боку США, а й створював позитивний фон для розгортання військово-технічного співробітництва з ін. зх. державами.

Станом на серед. 2017 стало очевидним, що формат АТО на Донбасі не відповідав офіц. позиції України про міждерж. конфлікт. У жовтні після консультацій із зовнішньополіт. партнерами Президент України вніс до парламенту законопроект «Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей України», який був ухвалений у лютому 2018. В ньому чітко зазначалося, що ОРДЛО — це тимчасово окуповані Росією території. Гол. нововведенням стала трансформація АТО в Операцію об'єднаних сил (ООС), що означало перехід стратегічного кер-ва від СБУ до Ген. штабу ЗС України, що і було реалізовано з 30 квітня 2018 (командувачем був призначений генерал-лейтенант С.Наєв; з травня 2019 — О.Сирський). Це на змістовному і символічному рівнях зафіксувало конфлікт на Донбасі як міждерж. військ. протистояння. Відзначимо також, що в січні 2018, вносячи поправки до закону про військово-цивільні адміністрації, парламент для підконтрольної частини Донбасу запровадив нове визначення — «район відсічі збройній агресії Російської Федерації».

Наприкінці грудня 2017 був проведений обмін полоненими: Україна передала Росії 233 заарештованих пророс. сепаратистів, повернувши з в'язниць ОРДЛО 73 укр. громадян.

Протягом 2018 Україна пішла на низку кроків, спрямованих на згортання відносин з Росією. У березні офіц. Київ у рамках акції солідарності країн зх. демократії з Великою Британією (на її території в м. Солсбері рос. спецслужби провели теракт з використанням хімічних речовин) вислала 13 рос. дипломатів — співробітників розвідувальних служб. За кількістю висланих росіян Україна посіла 3-тє місце, після США та Великої Британії. Тоді ж укр. уряд ухвалив рішення припинити дію «Програми економічного співробітництва з РФ на 2011—2020 рр.». Втім 2017, порівняно з 2016, товарообіг між Україною та РФ зріс на 26 %. Це відбулося переважно за рахунок зростання імпорту рос. вугілля (у т. ч. через переорієнтацію поставок з ОРДЛО в рамках транспортної блокади), нафтопродуктів, добрив тощо. Це великою мірою було відновлювальне зростання: за попередні 3 роки, 2014—16, товарообіг між країнами скоротився у 4,5 раза (450 %). Відновлювальне зростання товарообігу продовжилося й 2018 і становило 16,5 %.

Протягом 2017—18 Росія замінила ватажків ОРДЛО. В листопаді 2017 був зміщений «глава ЛНР» І.Плотницький, який конфліктував за владу з очільниками силових структур бойовиків. Проте він не розрахував сили і ті, загрожуючи зброєю, змусили його втекти до Росії. «Виконувачем обов'язків глави ЛНР» став «міністр державної безпеки» Л.Пасічник. А 31 серпня 2018 в центрі Донецька був підірваний ватажок «ДНР» О.Захарченко. Рос. та сепаратистські ЗМІ намагалися звинуватити Україну у проведені теракту, проте жодних доказів цього так і не було надано. Після нетривалого кулуарного протистояння це пророс. сепаратистське об'єднання очолив Д.Пушилін. З метою легітимізації ватажків ОРДЛО 11 листопада були проведені чергові підробні «вибори» — на них «перемогли» призначені Росією Д.Пушилін та Л.Пасічник. Подібним чином були оновлені й «народні ради».

Восени 2018 загострилася воєн. ситуація в Чорноморсько-Азовській акваторії. Ознаки можливої ескалації спостерігалися з весни 2017. Так, у районі Одес. газового родовища з однієї раніше захопленої бурової платформи (розташов. за 55 км від о-ва Зміїний та за 100 км від Одеси) був обстріляний зі стрілецької зброї військово-транспортний літак ВМС України. Нова точка напруги виникла через незаконне буд-во Росією мосту через Керченську протоку — з Таманського п-ова до окупованого Криму. Перша черга мосту була введена в експлуатацію в травні 2018. Висота прольотів у 35 м не дозволяла проходити під ним судам класу «Panamax» (їхня висота від ватерлінії до найвищої точки 58 м), які активно використовувалися для перевозки продукції (насамперед зерна та металопрокату) з портів Бердянська та Маріуполя.

Далі сталися кілька конфліктів навколо риболовецьких суден. Наприкінці березня 2018 укр. прикордонники затримали в Азовському морі судно «Норд», приписане до порту Керч, експлуатація якого була заборонена Україною через окупацію Кри-

му Росією. При цьому Україна вважала екіпаж укр. громадянами, які проживають на тимчасово окупованій території та порушили правила виїзду з них, крім того, їм інкримінувалася незаконна екон. діяльність. У відповідь Росія затримала в Чорному морі, біля мису Тарханкут укр. судно за начебто незаконний вилов риби у «виключній економічні зоні РФ».

У травні Росія закрила частину акваторії Азовського моря, досить близької до укр. узбережжя, — для проведення бойових стрільб. У відповідь Україна проголосила частину акваторії, яка межує з Росією, зоною проведення постійних військ. навчань. Наступним приводом для ескалації стало обмеження Росією проходу через Керченсько-Енікальський канал суден з/в укр. порти Бердянськ, Генічеськ та Маріуполь під приводом забезпечення безпеки навігації та керченського мосту. Для цього з Каспійського моря були перекинуті 35 бойових катерів, які начебто мали запобігти укр. диверсійним атакам проти мосту.

Своєю чергою, Україна ухвалила рішення посилити свою військ. присутність в Азовському морі, укріпити берегову охорону на його узбережжі та утворити там військово-мор. базу. Для цього до Бердянська спочатку наземним транспортом були переведені 2 артилер. катери «Лубни» та «Кременчук». У вересні 2018 через Керченську протоку в Азовське море з Одеси було переведено буксир «Кореєць» та пошуково-рятувальне судно «Донбас». Укр. занепокоєння було підтримано на міжнар. рівні. Зокрема, Європарламент ухвалив резолюцію, в якій засуджувалися надзвичайні дії Росії в Азовському морі у вигляді тотальних перевірок цивільних суден.

25 листопада ситуація різко дестабілізувалася. Укр. корабельна група, до складу якої входили 3 кораблі (2 малих броньованих артилер. катери «Нікополь» і «Бердянськ» та рейдовий буксир «Яни Капу»), намагалася пройти Керченською протокою в Азовське море. Рос. сторона цьому перешкодила: прохід під керченським мостом був заблокований танкером, укр. буксир рос. кораблі намагалися протаранити, а по артилер. катерах був відкритий вогонь на враження, кілька укр. моряків були поранені. Кораблі були захоплені рос. спецпризначенцями, коли намагалися повернутися до Одеси, та під конвоєм уведені до Керчі. Загалом 24 укр. військовослужбовці (23 члени екіпажу та один співробітник СБУ) були заарештовані росіянами та переправлені до Москви. В подальшому рос. сторона почала їх судити за «незаконний перетин кордону», тоді як Україна вважає їх рос. військовополоненими. Спроби провести обмін на засуджених рос. громадян були безуспішними.

Ввечері 25 листопада П.Порошенко терміново скликав Воєн. кабінет. ЗС України були приведені у стан підвищеної боєготовності. Далі було проведено засідання РНБО України, на якому було ухвалено запровадження воєн. стану, але «без загальної мобілізації та обмеження конституційних прав і свобод громадян». Наступного дня ВР України після гострої дискусії підтримала запровадження воєн. стану, проте обмежила його 10-ма областями України (Він., Одес., Миколаїв., Херсон., Запоріз., Донец., Луган., Харків., Сум., Чернігівська), які межували з Росією та з невизнаною «Придністровською Молдавською Республікою» або ж виходили на Чорне та Азовське моря. Також воєн. стан був упроваджений у «внутрішніх водах України — Азово-Керченської акваторії». Крім того, він був уведений не на 60, а на 30 діб — до 27 грудня, що давало змогу безперешкодно почати виборчий процес.

Міжнар. спільнота підтримала Україну в керченському інциденті. ЄС продовжив режим санкцій проти Росії. НАТО посилила військ. присутність у Чорному морі та збільшила кількість військово-мор. навчань. У Європарламенті була ухвалена резолюція, в якій буд-во керченського мосту називалося незаконним та екологічно небезпечним, засуджувалися блокування навігації та інспектування суден в Азовському морі, було висловлено занепокоєння мілітаризацією Росією Азовського моря та незаконним видобутком нею нафти та газу на окупованій укр. території (шельфі). У документі також містився заклик до ОБСЄ посилити моніторингову місію в районі Азовського моря та вимога покарати європ. компанії, що взяли участь у буд-ві керченського мосту.

На тлі воєн. стану Президент України подав законопроект «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ». Цей крок був підтриманий парламентом і, згідно з нормами міжнар. права, договір перестав діяти з 1 квітня 2019.

Своєю чергою, Росія наприкінці грудня 2018 запровадила санкції проти укр. 68 компаній та 322 громадян. До переліку останніх увійшли переважно особи, які публічно висловлювалися проти РФ, брали активну участь у протистоянні агресії, представники великого укр. бізнесу. Також був заборонений імпорт низки укр. товарів (с.-г. продукція, вироби харчової пром-сті, приладобудування, машинобудування тощо). Напередодні 2-го туру президентських виборів, 18 квітня 2019 рос. уряд проголосив новий пакет санкцій проти України — з 1 червня 2019 вводилися обмеження на поставку з Росії нафти та нафтопродуктів, вугілля, коксу тощо. Крім того, рос. ринок закривався для ряду укр. товарів (труби, папір, продукція легкої пром-сті тощо) на заг. суму обсягом 250 млн дол. США. А відразу після 2-го туру виборів, 24 квітня В.Путін підписав указ про спрощення надання рос. громадянства мешканцям ОРДЛО. Ці кроки були інструментами тиску на нового укр. президента, примусу його до поступок Росії.

Станом на поч. 2019 укр. оборонна міць дозволяла запобігти масштабній рос. агресії. Проте, враховуючи загрозу застосування рос. регулярних військ, її було недостатньо для повернення окупованих територій Донбасу. Мінські угоди 2014 та 2015, які підписувалися під воєн. тиском з боку Росії, не відповідали укр. нац. інтересам. Ситуація все більше набувала ознак, властивих ін. замороженим конфліктам за участі Росії (Придністров'я, Абхазія, Пд. Осетія).

Соціально-економічна сфера. 2017 укр. економіка продовжувала балансувати на межі дефол-

ту: спостерігалися ознаки стабілізації, проте виникали нові потужні виклики. Серед останніх на початку року на першому місці були екон. втрати від транспортної блокади ОРДЛО: уряд оцінив їх у коридорі 25,8—39 млрд грн, щонайменше 1,5 % від номінального ВВП. Уникнути нової хвилі кризи допоміг у квітні 2017 черговий транш МВФ в обсязі 1 млрд дол. США, тобто по тогочасному валютному курсу якраз 27 млрд грн.

Вказаний транш був індикатором позитивних зрушень, що відбулися на той час в укр. економіці, та одночасно спонуканням уряду до продовження реформ. Відповідні зобов'язання України (зокрема, боротьба з корупцією, пенсійна реформа, приватизація, реформа держ. сектору економіки, впровадження ринку землі с.-г. призначення) були закріплені в «Меморандумі про економічну та фінансову політику» з МВФ.

2017 укр. економіка остаточно адаптувалася до функціонування без закупівлі рос. природного газу. Забезпечення потреб пром-сті відбувалося за рахунок реверсу (зворотної закупівлі) газу з країн ЄС. В цьому партнерами України виступили Словаччина, Угорщина, Польща. 31 травня Стокгольмський арбітражний суд не лише визнав необґрунтованими претензії «Газпрому» до «Нафтогазу України» на суму 47 млрд дол. США за невикуплений 2012—16 газ за формулою «бери чи плати» («take or pay»), а й скасував саму цю формулу у відносинах між компаніями. Водночас арбітраж задовольнив вимогу «Нафтогазу України» переглянути ціну на поставку «Газпромом» газу з урахуванням ринкових умов, хоча лише стосовно до періоду з 2014. З цього періоду ціна мала прив'язуватися не до «кошика» нафтопродуктів, що передбачали домовленості 2009, а до цін європ. газового хабу (вузла). Була скасована норма про заборону реекспорту Україною рос. газу. З ін. боку, була підтверджена сума заборгованості укр. компанії перед «Газпромом» за газ, поставлений до 2014.

28 лютого 2018 Стокгольмський арбітражний суд виніс рішення щодо «транзитного позову» «Нафтогазу України» до «Газпрому» з вимогою компенсації за істотне зменшення обсягів прокачки газу, ніж це було визначено в контракті 2009. Суд постановив, що рос. газовий монополіст має виплатити Україні 4,63 млрд дол. США. А з урахуванням попередніх рішень суду про борги «Нафтогазу» «Газпром» мусив сплатити 2,56 млрд дол. США. Натомість арбітраж зменшив ставку транзитного тарифу. Рос. компанія спробувала безуспішно оскаржити рішення суду. В подальшому «Газпром», відмовляючись визнавати це рішення, продовжував сплачувати підвищену ставку за транзит газу Україною. Проте «Нафтогаз» зараховував частину платежів за зниженою ставкою, а те, що залишалося, відносив на погашення боргу. Крім того, укр. компанія ініціювала міжнар. суд. позови щодо арештів європ. активів «Газпрому» за несплату боргу, визначеного Стокгольмським арбітражним судом, зокрема об'єктів проекту «Північний потік-2».

У відповідь на рішення арбітражу Росія спробувала створити штучну газову кризу. За рішенням Стокгольмського арбітражного суду 2017 «Нафтогаз» мав відновити купівлю газу в «Газпрому» та оплачувати поставки до кінця 2019. Якраз із березня 2018 поставки мали відновитися — «Газпром» виставив рахунок, а «Нафтогаз» здійснив передплату. Однак 1 березня рос. компанія заявила, що поставок не буде, оскільки начебто потрібна додаткова угода, і повернув аванс. Ця несподівана відмова призвела до виникнення дефіциту газу в Україні та ризиків збою транзиту, оскільки укр. енергокомпанія не планувала закуповувати реверсний газ. За підсумками оперативного засідання РНБО України було ухвалено запровадити режим економії газу. Навіть довелося тимчасово припинити навч. процес у школах та вишах. У терміновому порядку була підписана угода з польс. компанією «Polskie Gyrnictwo Naftowe i Gazownictwo» про збільшення реверсних поставок газу з Польщі. Завдяки цьому 3 березня укр. газотранспортна система перейшла на роботу у штатному режимі, й енергетичної кризи, яку намагалася спровокувати Росія, вдалося уникнути.

Почасти повільне відновлення сталого екон. зростання було зумовлене потребою збільшувати витрати на нац. оборону та відсутністю масштабних іноз. інвестицій через фактичне перебування країни у стані війни. Втім були і внутр. причини. Держ. екон. політика була реактивною. Повільно відбувалася дерегуляція економіки, почали повертатися «хвороби», властиві попередньому періоду, — хабарництво, рейдерство (недружнє поглинання підпр-в проти волі їх власників), соціальний популізм, корпоративні конфлікти.

Протягом 2017 активізувалися антикорупційні органи, створені після Революції гідності (Нац. антикорупційне бюро України (НАБУ), Нац. агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), Агентство з розшуку та менеджменту активів), і вони отримали підтримку з боку громад. орг-цій. Проте антикорупційна активізація спец. органів та громадськості наштовхнулася на протидію частини політ. еліт. Під час розгляду змін у Закон «Про запобігання корупції», який стосувався подання електронних декларацій (відповідний законопроект був внесений П.Порошенком, щоби звільнити від надання декларацій військовослужбовців рядового і молодшого офіцерського складу), нар. депутати внесли поправку, якою зобов'язали подавати декларації лідерів громад. орг-цій, які спеціалізувалися на антикорупційній проблематиці. Попри негативну реакцію громадськості та зх. партнерів, Президент України підписав законопроект, пообіцявши на зустрічі з представниками антикорупційних орг-цій створити робочу групу для його вдосконалення і зняття скандальних поправок. Однак 2018 відповідні законопроекти були провалені у ВР України, скасувати їх через суд також не вдалося. З боку фракцій «Блок Петра Порошенка» та «Народний фронт» також мала місце спроба обмежити автономію новостворених антикорупційних органів: був підготовлений законопроект, за яким парламент міг відправляти у відставку голів НАБУ, САП, Держ.

бюро розслідувань і НАЗК, з такою ініціативою могли виступити нар. депутати ($^1/_3$ від заг. кількості), Кабінет міністрів чи Президент. Це викликало вкрай негативну реакцію міжнар. партнерів. Після гострих дискусій та політ. консультацій від цієї ідеї правляча коаліція відмовилася.

У подальший період антикорупційна активність пішла на спад, значна кількість відкритих справ так і не дійшла до суду. Між антикорупційними органами спостерігалася нездорова конкуренція. Гальмувався процес завершення розбудови арх-ри антикорупційних органів — Держ. бюро розслідувань та незалежного Антикорупційного суду (був сформований лише у квітні 2019). Новий сплеск уваги до антикорупційної тематики спостерігався під час президентської виборчої кампанії. Він був спровокований резонансними журналістськими розслідуваннями щодо зловживань, зокрема в оборонно-пром. сфері. Проте це був радше інструмент передвиборчої боротьби, ніж системна антикорупційна робота.

Знаковою подією стало встановлення безвізового режиму з д-вами ЄС (крім Великої Британії та Ірландії), який запрацював з 11 червня 2017. Вона фіксувала, що європ. інтеграція наповнювалася змістом не лише на макрополіт. та екон. рівнях, а й на гуманітарному, для пересічних громадян. За рік відбулася ще одна позитивна знакова міжнар. подія — 26 травня в Києві був зіграний фінал престижного європ. футбольного турніру Ліги чемпіонів, який зазвичай відбувається на стадіонах д-в Зх. Європи. Організація заходу та забезпечення його безпеки пройшло на високому рівні. Це стало символом того, що Україна, попри збройну агресію Росії та екон. негаразди попередніх років, відновлювала політ. та екон. стабільність.

Восени 2017 уряд намагався активізувати реформи та закликав парламент ухвалити законодавчі акти для п'яти з них — земельної, держ. власності (приватизації), мед., пенсійної та освітньої. До логічного кінця були доведені лише три останні.

В цілому 2017—19 укр. економіка повернулася до позитивної динаміки. Зростання ВВП у 2017 становило 2,5 %, а в 2018 — 3,3 %. Однак ситуація залишалася складною, індикатором цього була фактична стагнація у пром-сті: індекс пром. вир-ва у 2017 по відношенню до 2016 склав 100,4 %, а за підсумками наступного року — 101,6 %. Низький темп та незавершеність реформ, суперечливі результати соціально-екон. розвитку у повній мірі проявилися у суспільно-політ. процесах.

Суспільно-політична динаміка. Після певної стабілізації протягом весни-літа восени 2017 в укр. політикумі спостерігався новий виток політ. протистояння. 17 жовтня стартувала протестна акція «Всеукраїнський збір за велику політичну реформу». Вона була організована з ініціативи М.Саакашвілі та групи нар. депутатів із самоназвою «єврооптимісти» та підтримана рядом громад. орг-цій. Висувалися три гол. вимоги: скасування депутатської недоторканності, створення антикорупційного суду та ухвалення нового закону про вибори до ВР України за відкритими парт. списками. А М.Саакашвілі публічно закликав до відставки П.Порошенка.

Акція в Києві зібрала прибл. 5 тис. осіб, організатори також заявляли, що подібні заходи відбулися у 10 містах країни. У столиці активісти за допомогою нар. депутатів змогли прорвати заслон бійців Нац. гвардії (які, втім, уникали застосування грубої сили) та утворити біля будівлі ВР України, на вул. Грушевського наметове містечко. Частково вимоги протестувальників були виконані — парламент проголосував за спрямування двох законопроектів щодо скасування недоторканності до Конституційного Суду України (оскільки ця норма прописана в Конституції України), а також Президент України висловився за те, щоб закон про антикорупційний суд був ухвалений до кінця 2017. Водночас жоден законопроект про реформу виборчої системи так і не був ухвалений нар. депутатами. Після цього 19 жовтня більшість громад. структур вирішили припинити участь у вуличних протестах. У наметовому містечку залишилися переважно прихильники «Руху нових сил» М.Саакашвілі.

У подальшому протестувальники намагалися привернути увагу громадськості до своєї акції. Це призводило до силових зіткнень (у грудні — спроба штурму столичного Жовтневого палацу, у січні — сутички біля будівлі ВР України). Сусп. підтримка дій протестувальників знижувалася. 18 лютого був депортований з України М.Саакашвілі. Частина наметів на кінець лютого 2018 була демонтована. А 3 березня правоохоронці досить безперешкодно знесли наметове містечко під приводом необхідності забезпечити проведення слідчих дій.

З квітня 2018 пріоритетним питанням у діяльності президентської команди стало створення єдиної помісної церкви в Україні. 17 квітня П.Порошенко провів термінову зустріч з керівниками парламентських фракцій, на якій розповів про перемовини із Вселенським патріархом Варфоломієм під час свого візиту до Туреччини 9 квітня. «Україна як ніколи близька до появи власної автокефальної церкви», — заявив тоді президент. Наступного дня він провів засідання з членами уряду на цю ж тематику. Наступним кроком став виступ на засіданні ВР України, після чого нар. депутати більшістю голосів ухвалили постанову, в якій підтримали звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія щодо надання Томосу про автокефалію Правосл. церкви в Україні.

УПЦ КП та УАПЦ підтримали ініціативу автокефалії, а УПЦ МП — прогнозовано ні. Президент провів зустріч із главою УПЦ МП митрополитом Онуфрієм (Березовським), однак вона була безуспішною. 31 серпня відбувся візит до Стамбула глави РПЦ патріарха Кирила, який безуспішно намагався переконати Варфоломія не надавати укр. церкві автокефалії. Навпаки, на поч. вересня Вселенський патріархат призначив в Україну, яку Моск. патріархат вважав своєю канонічною територією, двох власних екзархів (представників): памфілійського архієпископа Даниїла із США та едмонтонського єпископа Іларіона з Канади. Причому в офіц. заяві про їх призначення було прямо вказано, що це відбувається

«в рамках підготовки до надання автокефалії Православної церкви в Україні». Синод РПЦ прогнозовано виступив із протестом, назвавши призначення «грубим попранням церковних канонів». Наступним кроком стало рішення призупинити співслужіння з ієрархами Вселенського патріархату та поминання Вселенського патріарха, а також припинення участі РПЦ в структурах, пов'язаних із Вселенським патріархатом. Рос. ЗМІ разом із церк. ієрархами вели активну пропагандистську кампанію проти автокефалії. Зокрема, глава Відділу зовн. церк. зв'язків РПЦ митрополит Іларіон (Алфєєв) заявляв, що укр. власті підкупили Вселенського патріарха. Також розповсюджувалася теза, що весь процес керується із США.

11 жовтня за підсумками Синоду Константиноп. патріархату було видане комюніке з п'яти пунктів. По-перше, Синод підтвердив, що йде процес надання автокефалії. По-друге, встановлювалася «Ставропігія Вселенського патріархату в Києві» (пізніше ВР України ухвалила закон, яким передала патріархату у безоплатне постійне користування Андріївську церкву в Києві). По-третє, Синод зняв анафему з глави УПЦ КП патріарха Філарета (Денисенка), глави УАПЦ митрополита Макарія (Малетича) та всіх священиків цих церков. По-четверте, було скасовано лист константиноп. патріарха 1686, яким Моск. патріархату надавалося право висвячувати київ. митрополитів. По-п'яте, Синод закликав уникати будь-яких актів насилля та помсти. Таким чином, Вселенський патріархат фактично відновив свою церк. юрисдикцію на території Київ. митрополії.

На цьому тлі Росія почала підвищувати напругу. В.Путін зібрав Раду безпеки РФ для обговорення церк. ситуації в Україні. Його речник заявив, що Росія буде «захищати інтереси православних політико-дипломатичним шляхом». А в рос. ЗМІ розгорнулось обговорення про «примушення України до церковного миру», тобто застосування військ. сили для забезпечення інтересів РПЦ в Україні. Натомість П.Порошенко у виступі 14 жовтня наголосив на недопущенні будь-яких протиправних дій та насильства в конфліктах навколо церк. власності: «Лише де побачите людей, які закликають узяти силою лавру, монастир чи храм, знайте, це — московська агентура».

15 жовтня РПЦ вперше у своїй історії провела Синод у Мінську, щоби продемонструвати нерушимість своїх позицій у Сх. Європі. На засіданні було проголошено припинення євхаристичного спілкування РПЦ зі Вселенським патріархатом, мирянам було заборонено брати участь у таїнствах, які відбуваються в його храмах. Своєю чергою, Вселенський патріарх, навпаки, наголосив, що жодного розриву немає, що він продовжує поминати моск. патріарха у встановленому порядку, а віряни можуть брати повну участь у всіх таїнствах.

3 листопада під час візиту П.Порошенка до Стамбула була підписана угода про співпрацю і взаємодію між Україною та Вселенським патріархатом. Надання Томосу вийшло на завершальний етап. 13 листопада П.Порошенко ініціював зустріч з ієрархами УПЦ МП, яка мала пройти в «Українському домі». Проте кер-во церкви наполягало на зустрічі в її резиденції в Києво-Печерській лаврі, що мало продемонструвати «каяття». Після очікуваної відмови Президента України УПЦ МП провела Синод єпископів, який слідом за РПЦ схвалив відмову від євхаристичного спілкування зі Вселенським патріархатом та проголосив, що УПЦ МП не буде приєднуватися до отримання Томосу. Натомість П.Порошенко провів зустріч в «Українському домі» з трьома ієрархами УПЦ МП — митрополитом Олександром (Драбинком), новокаховським і генічеським архієпископом Філаретом (Звєрєвим) та барським і вінницьким митрополитом Симеоном (Шостацьким). На ній він гарантував захист як тим громадам, котрі перейдуть в об'єднану церкву, так і тим, що залишаться в УПЦ МП. Своєю чергою, ієрархи розповіли, що з боку кер-ва УПЦ МП здійснюється тиск на прихильників автокефалії всередині церкви.

Патріарх Варфоломій і митрополит Єпіфаній під час підписання Томосу. Стамбул. 5 січня 2019.

27—29 листопада відбулася чергова сесія Синоду Вселенського патріархату, на якій був затверджений текст Томосу та визначена дата скликання об'єднавчого собору — 15 грудня. Захід відбувся у Софійському соборі в Києві. Головував на ньому представник Вселенського патріарха гальський митрополит Еммануїл. УПЦ КП і УАПЦ заявили про саморозпуск і була проголошена Правосл. церква України (ПЦУ), яка отримала статус митрополії. За підсумками двох турів голосування митрополитом Київським і всієї України був обраний Єпіфаній (в миру Сергій Думенко). УПЦ МП у своїй реакції на об'єднавчий собор назвала ПЦУ «об'єднанням розкольників». А священиків УПЦ МП, які взяли участь у заході, відлучили від посад і заборонили служити.

6 січня 2019 митрополит Київський та всієї України Єпіфаній отримав Томос про автокефалію з рук Вселенського патріарха. Після чого почався поступовий процес добровільного переходу приходів УПЦ МП до об'єднаної помісної церкви.

В політ. вимірі 2-га пол. 2018 проходила під знаком наближення нового виборчого циклу. Це інтенсифікувало кулуарні переговори осн. політ. гравців. Зокрема, допускалося проведення дострокових президентських та парламентських виборів, а також обговорювалася можливість політ. реформи. Частина правлячої еліти, зокрема «Народний фронт», наполягала на перерозподілі влади на користь парламенту та уряду за рахунок президента. 28 червня 2018 П.Порошенко виступив із пропозиціями внести зміни до Конституції України (зня-

Зразок передвиборчої агітації П. Порошенка. Зима—весна 2019.

ти депутатську недоторканність, закріпити зовнішньополіт. курс на вступ до НАТО і ЄС, закріпити українську приналежність Криму). Однак плани політ. реформи не пролунали, більше того, він розкритикував подібні ініціативи.

Цей підхід президента дисонував з позиціями його найближчих союзників. Так, 28 червня, але ще до виступу П.Порошенка, було оприлюднено інтерв'ю, в якому В.Гройсман заявив, що «роль прем'єр-міністра у виконавчій владі має бути однозначно посилена». А після виступу П.Порошенка А.Яценюк на своїй сторінці у «Фейсбуці» заявив про необхідність зменшення повноважень президента. Зокрема, він запропонував таке: зовнішньополіт. директиви для президента готує уряд на засадах затверджених парламентом стратегічних документів; мін-во оборони знаходиться у компетенції уряду, а президент контролює збройні сили; кандидатури ген. прокурора та глави Нац. банку України вносяться прем'єр-міністром; кандидатуру прем'єр-міністра президент вносить у ВР України виключно за поданням парламентської опозиції; глава уряду самостійно призначає міністрів за погодженням з урядом; Центр. виборча комісія формується виключно Верховною Радою; вводиться конституційна заборона на федералізацію д-ви; кількість нар. депутатів зменшується до 300 тощо. Крім того, А.Яценюк стверджував, що вже готові підписні листи для внесення відповідного законопроекту щодо змін в конституцію. Втім подальшого розвитку ці ініціативи не отримали.

В умовах відсутності внутрішньоелітарного компромісу електоральний рейтинг чинної влади був низьким. Крім того, вже на тлі фактично розпочатої передвиборчої кампанії доводилося ухвалювати непопулярні рішення. Зокрема, уряд підняв з 1 листопада 2018 ціни на газ для населення на 23,5 %, після чого МВФ відкрив для України нову програму stand-by на суму 3,9 млрд дол. США, яка забезпечувала макроекон. стабільність на 2019, на який припадав великий обсяг виплат по держ. боргу. Однак це було електорально невигідним. Проте чинний президент П.Порошенко вирішив виставити свою кандидатуру на вибори, незважаючи на високий антирейтинг.

На виборах первісно були зареєстровані 44 кандидати, до 1-го туру голосування 5 з них знялися з перегонів. Зворотним боком високої політ. конкуренції стало широке використання у передвиборчій боротьбі компроматів, дезінформації та популістських обіцянок. Усе це деморалізувало сусп-во та посилювало протестні настрої. Спочатку завдяки наочному підвищенню обороноздатності д-ви, міжнар. успіхам, отриманню Томосу та ін. досягненням П.Порошенку, який проводив свою агітаційну кампанію під гаслами «Армія. Мова. Віра», вдалося з аутсайдерів передвиборчої гонки піднятися до фаворитів, хоча високий антирейтинг у нього залишався. Попри кілька потужних медійних скандалів, пов'язаних, зокрема, з корупцією в оборонно-пром. сфері, він посів 2-ге місце за підсумками 1-го туру.

У 2-му турі П.Порошенко програв популярному актору В.Зеленському. Вони отримали 24,45 % (4,5 млн голосів) та

Зразок передвиборчої агітації В. Зеленського. Зима—весна 2019.

П. Порошенко і В. Зеленський під час дебатів на Олімпійському стадіоні. Київ. 19 квітня 2019.

73,22 % (13,5 млн голосів) відповідно. В.Зеленський не мав політ. досвіду та системної передвиборчої програми, проте зміг використати для перемоги невдоволення сусп-ва, яке хотіло бачити у кер-ві д-ви нові обличчя. Інавгурація нового Президента України відбулася 20 травня 2019.

Літ: *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; *Його ж.* Украина, политика, власть. К., 1997; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу в Україні. К., 2001; Українське суспільство 1994—2004: моніторинг соціальних змін. К., 2004; *Бондаренко К.* Леонид Кучма: портрет на фоне эпохи. К., 2007; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: нариси новітньої історії. К., 2008; *Панюшкин В., Зыгарь М.* Газпром: новое русское оружие. М., 2008; Декларація про державний суверенітет України: історія прийняття, документи, свідчення. Житомир, 2010; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України. К., 2011; *Головко В.* Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. К., 2012; *Його ж.* Олигархи из города роз: становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). К., 2014; *Їжак О.* Згадуючи про спільне зменшення загрози й витрачені гроші. «Дзеркало тижня», 2014, 11—18 липня (http://gazeta.dt.ua/international/zgaduyuchi-pro-spilne-zmenshennya-zagrozi-y-vitracheni-groshi-_.html); *Березовець Т.* Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». К., 2015; *Задорожний О.* Анексія Криму — міжнародний злочин. К., 2015; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Ложкин Б.* Четвертая республика: почему Европе нужна Украина, а Украине — Европа. Х., 2016; Світова гібридна війна: український фронт. К., 2017.

В.В. Головко.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Давня історія України, т. 1—3. К., 1997; Історія України. К., 1997; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 1997; *Грицак Я.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. К., 2000; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. К., 2005; Історія українського козацтва: нариси, т. 1—2. К., 2006—07; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2009; *Патриляк І.К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. К.—Ніжин, 2010; Нариси історії української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011—12; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: історичні нариси, кн. 1—2. К., 2011; *Абашина Н. та ін.* Давні слов'яни: археологія та історія. К., 2012; *Головко В.* Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. К., 2012; *Магочій П.-Р.* Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012; *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, кн. 1—3. К., 2013; Велика війна 1914—1918 рр. і Україна, кн. 1—2. К., 2014—15; *Головко В.* Олигархи из города роз: становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). К., 2014; *Литвин В.* Історія України, т. 1—3, кн. 1—4. К., 2015—16; *Толочко А.* Очерки начальной руси. К.—СПб., 2015; *Відейко М. та ін.* Тіні згаданих предків: від склавинів до русинів: прадавня Україна, Русь та походження українців. Х., 2016; *Галушко К. та ін.* Від краю держави: назва, територія, кордони та символіка України. Х., 2016; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К., 2016; *Плохій С.* Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. К., 2016; Русь «після Русі»: між короною і булавою: українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Х., 2016; *Галушка А. та ін.* У кігтях двоглавих орлів: творення модерної нації: Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. Х., 2017; *Домановський А. та ін.* Лицарі Дикого поля: плугом і мушкетом: український шлях до Чорного моря. Х., 2017; *Єфіменко Г. та ін.* Україна радянська: ілюзії та катастрофи «комуністичного раю». Х., 2017; *Климовський С. та ін.* Україна: литовська доба 1320—1569. К., 2017; Світова гібридна війна: український фронт. К., 2017; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст., кн. 1—2. К., 2018.

УКРАЇНА І СВІТ. НОВІТНЯ ДОБА

Перша світова війна і друга Українська революція

20 ст. видалося чи не найтяжчим у багатовіковій історії України через цілий ряд обставин, насамперед зовн. характеру. Україна розпочала 20 ст. бездержавною, будучи поділеною між Рос. імперією та Австро-Угор. монархією. Отже, становище й перспективи України на міжнар. арені виглядали справді невтішними. Навіть із фактом самого існування укр. етносу погоджувалися лише окремі вчені. Більшість європ. держ. діячів вважали укр. народ, використовуючи термін Г.-В.Гегеля, «неісторичним», ототожнювали назви «Русь» і «Росія», підмінюючи останньою назву «Україна». Ситуація й події на укр. землях розглядалися як внутр. справа Росії чи *Австро-Угорщини*. Петербург та Відень, у свою чергу, намагалися розігрувати «українську карту» поміж собою, перетворивши укр. землі на розмінну монету. Водночас бездержавність і роз'єднаність укр. земель, а також загострення суперечностей між Рос. імперією та Габсбурзькою монархією робили Україну важливим об'єктом дипломатичної гри провідних д-в Європи.

Трагедія укр. народу в роки I світ. війни полягала насамперед у тому, що всупереч власній волі він був втягнутий у війну, його землі стали об'єктом активних воєн. дій та експансії ворогуючих сторін, а українці були таким чином залучені у братовбивче протистояння, воюючи за імперії, які ігнорували укр. нац. інтереси. Наддніпрянська, або підрос. Україна, де проживало бл. 25 млн українців, дала до рос. армії понад 3,5 млн солдатів (за ін. даними, 4,5 млн із заг. числа 15,5 млн), а із Західної, або підавстрійс. України із 6,5 млн проживаючих тут українців було мобілізовано бл. 300 тис. (майже 9 % особового складу австро-угор. армії).

Ще під час війни, впродовж 23 лютого — 2 березня 1917 в результаті Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії було ліквідовано самодержавство. Одразу склалося двовладдя Тимчасового уряду та системи підконтрольних більшовикам рад. 4 березня 1917 в Києві було утворено *Українську Центральну Раду* на чолі з М.Грушевським, яка очолила *Українську революцію 1917—21*, що спиралася на ідеї Укр. нац. відродження 19 ст. та стала кульмінацією в розвитку національно-визвол. руху і яка поклала основу незворотнім суспільно-політ. процесам як у країнах Європи, так і в Росії.

У роки війни і революц. подій у Росії Україна опинилася в центрі протиборства конкуруючих владних структур: рос. Тимчасового уряду, рад та УЦР. До жовтня 1917 укр. політична еліта сподівалася на вирішення укр. питання революц. демократією Росії. Згідно з II Універсалом УЦР від 3 липня 1917 вирішення питання автономії України відклалося до рішень Всеросійських Установчих зборів. Було утворено Ген. секретаріат УЦР на чолі з В.Винниченком, що ставав виконавчим органом влади, а УЦР було визнано Тимчасовим урядом держ. органом. У ніч з 25 на 26 жовтня 1917 більшовики, здійснивши держ. переворот, повалили Тимчасовий уряд і захопили владу в Петрограді (нині м. С.-Петербург). У відповідь 7 листопада 1917 УЦР III Універсалом проголосила утворення *Української Народної Республіки*. Натомість більшовики, коли УЦР вже перебувала у стані війни з РНК Росії, 11—12 грудня 1917 в Харкові зібрали альтернативний З'їзд рад. В умовах наступу більшовицьких військ 9 січня 1918 IV Універсалом УЦР було проголошено незалежність УНР, яка вже 27 січня (9 лютого за н. ст.) того ж року у Брест-Литовську уклала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Осман. імперією та Болгарією, що став першим мирним договором у світовій війні і першим міжнародно-правовим актом, який визнавав УНР суб'єктом міжнар. права. Згідно з ним 18 лютого 1918 нім. й австро-угор. війська перейшли в наступ на Україні. За мирним договором, укладеним 3 березня між Росією та Центр. д-вами, РНК зобов'язалася визнати самостійність УНР і розпочати з нею мирні переговори. 28 квітня 1918 за німецько-австрійської підтримки до влади прийшов колиш. царський генерал П.Скоропадський, проголошений гетьманом *Української Держави*, яка замінила УНР. Гетьманат мав вузьку соціальну базу підтримки, яка не відповідала проголошеному курсу на розбудову національної державності. Поразка Німеччини у I світ. війні позбавила Гетьманат опори. 13 листопада 1918 у Львові було проголошено *Західноукра-*

їнську Народну Республіку на чолі із президентом Є.Петрушевичем.

14 грудня 1918 війська *Директорії* скинули П.Скоропадського. 24 грудня 1918 рад. Росія денонсувала Брестський мир та скасувала визнання незалежності УНР. 16 січня 1919 Директорія УНР оголосила війну РСФРР, яка підтримала проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки. 22 січня 1919 в Києві було проголошено Акт про об'єднання УНР і ЗУНР, проте це стало лише символічним і декларативним кроком, адже Соборна Україна тоді так і не стала політ. реальністю. 5 лютого 1919 війська Директорії залишили Київ. 11 лютого 1919 С.Петлюра, маючи обмежені ресурси для продовження боротьби за незалежність України, очолив Директорію. У травні 1919 поляки перейшли в наступ у Галичині та на Волині. Громадян. війна в Україні спричинилася до появи значної кількості претендентів на владу (більшовики, білогвардійці, поляки, Директорія, повстанський анархістський рух), визначивши різновекторність міжнар. орієнтирів воюючих сторін і засвідчивши в такий спосіб відсутність на укр. теренах у той період військово-політ. сили, яка би домінувала впродовж тривалого часу. 24 квітня 1920 між Польщею та УНР було укладено Варшавський договір і військ. конвенцію — т. зв. Союз Петлюри і Пілсудського. УНР погоджувалася заплатити Польщі за допомогу у війні з більшовиками західноукр. землями. 6 травня 1920 польсько-укр. військо ввійшло в Київ. Проте внаслідок контрнаступу вже в серпні 1920 Червона армія стояла під Варшавою. Лише патріотизм поляків здійснив у серпні 1920 «диво на Віслі» та захистив Європу від експорту більшовицької революції. 18 березня 1921 за Ризьким мирним договором Польща визнала існування рад. України, натомість до Польщі було приєднано західноукр. землі — Підляшшя, Холмщину, Зх. Волинь та Зх. Полісся.

Із проголошенням держ. утворень на укр. землях — УНР в Києві та ЗУНР у Львові — укр. питання поступово ставало дедалі вагомішим фактором міжнар. життя, а укр. д-ва перетворилася з об'єкта на суб'єкт міжнар. відносин. Це вимагало прискореного становлення зовнішньополіт. служби України. Зокрема, з першого дня існування Ген. секретаріату (укр. уряду) в його складі розпочало діяльність ген. секретарство з міжнац. справ, яке можна вважати предтечею першого укр. зовнішньополітичного відомства у 20 ст. А 22 грудня 1917 голова Ген. секретаріату УЦР В.Винниченко і генеральний секретар з міжнац. справ О.*Шульгин* підписали «Законопроект про створення генерального секретарства міжнародних справ». Того ж дня він був схвалений на засіданні уряду УНР, а 22 січня 1918 цей держ. орган був реорганізований у нар. мін-во закордонних справ УНР. Під його кер-вом розпочалася робота над створенням мережі укр. дипломатичних і консульських установ та формуванням відповідної правової бази дипломатичної діяльності. Напр., 1918—22 у країнах Європи та Азії функціонувало бл. 70 закордонних дипломатичних і консульських установ УНР. А за часів Укр. Д-ви гетьмана П.Скоропадського, коли міністром закордонних справ був Д.Дорошенко, у червні 1918 було прийнято «Закон про посольства і місії Української держави», а в липні того ж року — «Закон про українську консульську службу».

Осн. діяльність укр. дипломатичних представництв і спец. делегацій була спрямована на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнар. підтримки в її державницьких прагненнях. Зокрема, важливим напрямом цієї діяльності стали наради укр. послів і представників у зарубіжних д-вах. Перша така нарада була проведена у Відні в червні 1919, друга — в Карлових Варах у серпні 1919, третя — у Відні в серпні 1920. Важливою сторінкою в історії укр. дипломатії стала й зовнішньополіт. діяльність ЗУНР, яка спрямовувалась у двох гол. напрямах — встановлення відносин з УНР та налагодження контактів з д-вами Антанти, а гол. супротивником ЗУНР була Польща.

Однак зусилля України та укр. дипломатії щодо міжнар. підтримки державницьких прагнень укр. народу не знайшли підтримки у світі. Для більшості європ. д-в укр. землі й політ. події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної нац. політики. Практично всі великі й сусідні д-ви — Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти, хоча й визнали, напр., уряд УНР, встановили з нею дипломатичні зв'язки (таких країн було бл. 30), проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику. Не знайшлося, напр., окремого місця «українському питанню» у програмних заявах президента США В.Вільсона, зокрема в його відомих «14 пунктах» від 8 січня 1918 щодо нац. самовизначення пригноблених народів Європи після I світ. війни. Про це свідчать також і негативні в кінцевому підсумку для укр. народу наслідки перших у 20 ст. міжнар. актів, учасницею яких виступала УНР, — Брестської мирної угоди із Центр. д-вами (лютий 1918) і Варшавського договору з Польщею (квітень 1920), а також післявоєнна доля укр. земель, яку визначали переможні д-ви Антанти на Паризькій мирній конференції 1919—20. По-

Нарада українських послів у Відні. 18—22 червня 1919 р.

при активні дипломатичні зусилля делегацій УНР і ЗУНР у Парижі врешті-решт територіальні питання були вирішені не на користь України. Адже й там, як зазначав голова чехословац. делегації на Паризькій мирній конференції Е.Бенеш, «ніхто із союзників не хотів незалежної Української держави, допускалося, в крайньому разі, створення російської федерації, в якій Україна мала би своє автономне місце». Виходячи з реалій тогочасної системи міжнар. відносин, укр. землі знову були поділені, на цей раз між 4-ма д-вами — рад. Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Таким чином, спроба першого у 20 ст. реального прориву на міжнар. арену закінчилася для України невдачею і більша частина її території фактично знову опинилася під владою Росії, а сама Україна поринула на тривалий період у держ. небуття. Істор. досвід засвідчив істотний стратегічний прорахунок країн зх. демократії, які не бажали помічати Україну та брати до уваги її інтереси.

Водночас із державотворчими процесами, що здійснювали уряди УНР, Гетьманату і ЗУНР, та їхніми зусиллями щодо міжнар. визнання відбувалося формування держ. структур УСРР, проголошеної в грудні 1917 в Харкові. Нар. секретарство міжнаціональних справ налагоджувало взаємодію з моск. РНК, насамперед у воєн. діях та веденні іноз. справ. Зі створенням у січні 1919 РНК УСРР її очолив Х.*Раковський*, який також обіймав посаду наркома закордонних справ. За час діяльності уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв. Були встановлені дипломатичні відносини із 15 державами, укладено понад 80 договорів і угод. Зокрема, 14 лютого 1921 було укладено мирний договір між УСРР і Литвою, 3 серпня 1921 — між УСРР і Латв. Демократ. Республікою, 25 листопада 1921 — між УСРР та Естон. Демократ. Республікою, 2 січня 1922 — договір про дружбу і братерство між Україною і Туреччиною, 6 червня 1922 — Тимчасовий договір між УСРР і Чехословаччиною. Були підписані й багатосторонні угоди, напр. між УСРР і РСФРР, з одного боку, та Угорщиною, Австрією, Німеччиною, Францією, Латвією — з другого, про обмін військовополоненими. Але й цей укр. прорив у міжнар. відносинах був короткочасним явищем. Ситуація змінилася після 30 грудня 1922, коли 1-й з'їзд Рад оголосив створення *СРСР*, до складу якого ввійшла і рад. Україна. Всі зовнішньополіт. і торговельно-екон. зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру, що позбавило УСРР права на самостійну зовнішньополіт. діяльність.

Міжвоєнні роки в історії України

Тим часом тривала громадян. війна та «воєнний комунізм» у рад. Росії спричинили 1921—22 голод в Україні, реакцією на який в Європі була, зокрема, т. зв. місія Нансена з надання продовольчої допомоги голодуючим. Навесні 1921 більшовики проголосили нову економічну політику (НЕП), яка мала на меті стабілізацію їхньої влади за рахунок обмеженого допуску приватної ініціативи в економіці. Водночас в Україні вони намагалися «українізуватися», щоби спробувати замиритися з укр. селянством не лише економічно, а й соціокультурно. Впровадження укр. мови було неоднозначно сприйнято зрусифікованою інтелігенцією великих міст України. Резонансною була літ. дискусія 1925—27, коли письменник М.Хвильовий виступив з гаслом: «Геть від Москви!», зміст якого полягав у відмові від традицій рос. літератури і яке при цьому розглядалося Й.Сталіним як заклик до відділення УСРР від СРСР. Укр. питання було «чутливим» для рад. імперії, адже станом на 1925 за межами республіки проживали 6,5 млн українців. Найбільш компактні поселення в межах СРСР були на *Кубані* (майже 2 млн), в Курській губернії — 1,3 млн українців, Воронезькій — 1 млн українців, на Далекому Сх. та в Туркестані — по 600 тис. осіб. Тому Й.Сталін декларував намір перетворити Україну на «оплот» СРСР на Заході. Політику українізації було зупинено, перш ніж вона змогла поширити на всі міста укр. культ. процес.

14 березня 1923 Рада послів великих д-в визнала суверенітет 2-ї Речі Посполитої над Сх. Галичиною. Польс. уряд почав активно проводити політику асиміляції нац. меншин, особливо українців. На укр. землі було переселено до 300 тис. етнічних поляків. У відповідь 1929 у Відні виникла Орг-ція укр. націоналістів, яка поставила собі за мету визволення й об'єднання укр. земель та створення укр. нац. д-ви. Не кращим було і становище українців Буковини у складі королів. Румунії, де окупаційними властями була заборонена укр. мова, що посприяло активізації укр. націоналістичного руху. Дещо кращим у міжвоєнні роки було становище русинів-українців Закарпаття у складі Чехословац. республіки, де конкурували русофільський, українофільський і русин-

Українська Республіканська капела в Празі. Травень 1919 р. Світлина з приватного архіву Л. Пархоменко.

ський варіанти нац. ідентичності, а празький уряд підтримував розвиток політично нейтральної русинської орієнтації місц. населення.

Альтернативний, значно сприятливіший образ України у світі створювали діячі укр. міжвоєн. еміграції в Європі. Відоме твердження, що «українська політична еміграція стара, як стара історія цього багатостраждального народу», є далеко не безпідставним. Це і т. зв. князівська еміграція, викликана міжусобицями в Київ. та Галицько-Волин. Русі, і великий порятунок населення з укр. земель на пн. після монгол. навали, і масове переселення козаків на Слобожанщину в 17 ст., і т. зв. мазепинська еміграція на зх. на поч. 18 ст., і переселення значної частини запороз. козаків після знищення Запороз. Січі 1775 на пд., до Осман. імперії, і екон. й політ. еміграція з укр. земель на зх. в останній третині 19 ст., й укр. політ. еміграція поч. 20 ст. та деякі ін. хвилі, види й форми еміграції із підвладних різним д-вам укр. земель. Однак ані за кількістю втягнутих в еміграцію людей, ані за широтою представництва в ній колиш. мешканців різних укр. земель, ані за своєю елітарністю, інтелектуальністю, ані за наслідками перебування за кордоном, зокрема внеском у вітчизн. і світ. науку і к-ру, ці хвилі еміграції, на думку більшості дослідників даної проблематики, не можуть зрівнятися з укр. політ. еміграцією міжвоєн. часу.

Міжвоєнна укр. еміграція становить значне й унікальне істор., соціально-політ. і національно-культ. явище у вітчизн. та всесвітній історії 20 ст., спричинене драм. подіями І світ. війни, революціями та громадян. війною в Росії і, гол. чин., поразкою Укр. революції 1917—21. І хоча серед дослідників продовжуються дискусії стосовно чисельності емігрантів і біженців післяжовтневого часу з Росії в цілому (в різних публікаціях ці цифри коливаються від 1 до 3 і більше млн осіб) та України зокрема, але фактичні дані свідчать, що тільки у перші повоєнні роки число емігрантів з укр. земель сягало 100 тис. осіб. Усього, за приблизними даними, в європ. країнах на кінець 1930-х рр. проживало понад 600 тис. українців (разом із корінним укр. населенням).

Гол. осередками цієї еміграції у 1920—30-ті рр. стали Відень, Варшава, Берлін, Белград, Париж, Прага, Софія та деякі ін. міста Європи, де до політ. емігрантів приєдналися десятки тисяч колиш. військовополонених українців з рос. армій, евакуйованих військ П.Врангеля, А.Денікіна та ін. білих генералів, а також еміграція попереднього періоду, переважно заробітчанська. А якщо врахувати, що серед тих, хто вимушений був покинути Батьківщину, були не лише відкриті й активні вороги влади більшовиків, старшини й козаки Білої та українських армій, військ. спеціалісти, керівні працівники адміністрацій УНР та ЗУНР (люди у своїй більшості високоосвічені), а й значна кількість учених, університетських професорів, інженерів, літераторів, лікарів, музикантів, ін. представників національно свідомої інтелігенції, то не важко уявити, наскільки збідніла Україна в культурно-інтелектуальному відношенні, що не могло не відбитися на подальшому розвитку духовного життя народу.

Розпорошившись по багатьох країнах Європи та Америки, відчуваючи нестатки й труднощі повсякденного життя на чужині, укр. емігранти, проте, не перетворилися на безлику людську масу. Після певного періоду адаптації до закордонної обстановки найсвідоміша частина укр. еміграції, яка і на чужині залишалася відданою ідеям держ. самостійності України, вирішила використати свою вагому інтелектуальну й соціальну базу для організації та розбудови в країнах перебування укр. національно-культ. життя. Укр. емігранти виявили достатні внутр. сили для самоорганізації та збереження себе як частини укр. етносу, створивши унікальне соціально-політ. й культ. утворення із власними особливими громад., суспільно-політ., культурно-освіт., релігійно-церк., професійними, доброчинними та ін. об'єднаннями й установами.

Плідну культурно-просвітницьку, науково-пед. й ін. діяльність укр. еміграція могла здійснювати лише за умови підтримки та прихильного ставлення до неї урядів, політ. кіл та громадськості країн перебування. Досить сприятливі умови для емігрантів з Росії та України були в Югославії, Франції, Німеччині та, особливо, у Чехословаччині — одній з найдемократичніших на той час новостворених д-в в Європі, уряд якої надавав великого значення підтримці демократ. іміджу своєї молодої д-ви у світі. На відміну від урядів більшості європ. д-в він зайняв принципово ін. позицію щодо проблеми біженців із Росії, розв'язуючи її у відповідності до зовнішньополіт. пріоритетів ЧСР. Зокрема, він сприйняв рос. та укр. еміграції як важливий фактор політ. і культ. розвитку, враховуючи традиційні русофільські настрої значної частини чехословац. susп-ва, а також конкретні госп. інтереси країни. Водночас засновники та керівники Чехословац. республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій, і хоча офіційно проголосили щодо рад. Росії «прихильний

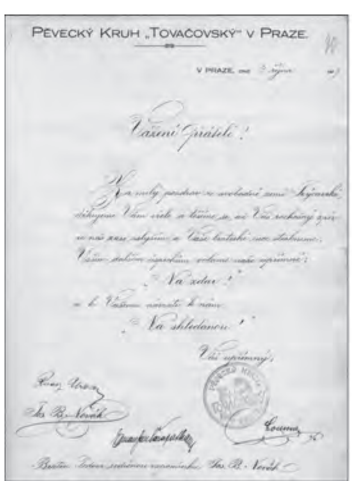
PĚVECKÝ KRUH „TOVAČOVSKÝ" V PRAZE.

Vážení Přátelé!

Na zdar!

Na shledanou!

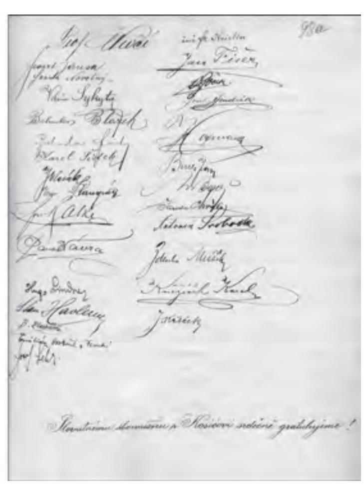

Вітальний лист Українській Республіканській капелі від Співочого товариства «Tovačovský» у Празі, 1919.

нейтралітет», тобто невтручання в її внутр. справи, насправді всіляко підтримували колиш. військовослужбовців білих армій та представників бурж. політ. партій, їхню антирад. діяльність. Чехословац. кер-во сподівалося, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом після повернення на Батьківщину відігравatиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» та «європеїзації», а також у пропагуванні ЧСР у галузі культурній та господарській і сприянні розвитку чехословац. пром-сті й торгівлі у відновленій демократ. Росії. Шляхи розв'язання емігрантського питання у Чехословаччині в 1920—30-х рр., зокрема започаткування нею 1921 і здійснення т. зв рос. допомогової акції, надали ЧСР в очах цілої Європи авторитету дійсно демократ. країни.

Разом з тим створення у міжвоєн. роки за ініціативою визначних представників укр. еміграції і при підтримці чехословац. урядових і громад. кіл десятків наук. установ, навч. закладів, орг-цій, т-в і спілок та їхня плідна діяльність сприяли завоюванню симпатій до укр. справи і укр. народу взагалі, і не тільки у Чехословаччині. Зокрема, у 1920—30-ті рр. в Чехословаччині діяли такі наук. установи й орг-ції, як Укр. вільний ун-т, Укр. високий пед. ін-т ім. М.Драгоманова, Укр. академія (студія) пластичного мист-ва, Укр. ін-т громадознавства у Празі, Укр. госп. академія у Подєбрадах, Укр. наук. асоціація, Укр. академічний к-т, Укр. історично-філол. т-во, Укр. правниче т-во, Укр. пед. т-во, Спілка укр. лікарів, Т-во укр. інженерів, Спілка гідротехніків та меліораторів, Укр. т-во прихильників книги, Музей визвол. боротьби України, Укр. нац. архів, Укр. громад. видавничий фонд, а також укр. г-зія і школи та ін. творчі т-ва і професійні спілки, жін., молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо. У них об'єдналися найкращі інтелектуальні сили укр. еміграції, представники різних наук. і культ. галузей і професій, які своєю творчою працею збагатили укр. і світ. науку і к-ру та сприяли чесько-словацько-укр. культ. зближенню.

Яскравим прикладом активної творчої та національно-патріотичної праці міжвоєн. укр. еміграції у Чехословаччині стала всебічна пед., наук. і культурно-освітня діяльність Укр. вільного ун-ту, переведення якого з Відня до Праги в жовтні 1921 забезпечило йому тут багаторічне і плідне існування до 1945. Саме в Празі завдяки регулярній допомозі чехословац. уряду та підтримці наук. громадськості та не в останню чергу через високий фаховий рівень професорсько-викладацького складу УВУ і відданість його фундаторів і провідних учених обраній справі він перетворився на повноцінний і науково спроможний укр. навч. заклад на зразок західноєвроп. ун-тів і швидко здобув авторитет і міжнар. визнання. У міжвоєнні роки в ньому викладали й проводили наук. та культурно-освітню діяльність понад 100 осіб, у т. ч. бл. 50 професорів і серед них чимало видатних укр. учених, відомих у наук. світі ще до праці в УВУ. У той самий час в їхній творчій діяльності т. зв. празький період займає окреме місце, про що свідчить їхня багата творча спадщина саме в міжвоєнні роки. Саме у Чехословаччині були закладені підвалини багатьох нових для укр. науки дисциплін і предметів. Так, фундаторами вітчизн. соціології по праву можна вважати В.Старосольського і М.Шаповала, правознавства — С.Дністрянського, О.Ейхельмана та А.Яковліва, географії та картографії — В.Кубійовича і С.Рудницького, політології — Р.Лащенка, С.Шелухина та С.Рудницького, біохімії — І.Горбачевського, гігієнознавства — В.Матюшенка, історіографії — Д.Дорошенка і В.Кубійовича, мовознавства й літературознавства — Л.Білецького, О.Колессу та С.Смаль-Стоцького, статистики — Ф.Щербину, нових екон. дисциплін — С.Бородаєвського та О.Мицюка, націології — О.Бочковського, культурології та мистецтвознавства — Д.Антоновича і В.Січинського, археології — В.Щербаківського, І.Борковського та О.Кандибу, філософії — Д.Чижевського, укр. педагогіки — С.Русову і А.Волошина та ін.

На чехословац. землі яскраво розквітнув творчий талант видатних представників т. зв. празької літ. школи — укр. поетів і прозаїків О.Олеся, Є.Маланюка, О.Теліги, Ю.Липи, О.Ольжича, У.Самчука, Ю.Дарагана, О.Лятуринської, Л.Мосендза, І.Ірлявського, С.Черкасенка, М.Чирського та ін. діячів укр. к-ри.

Отже, діяльність укр. емігрантів у Чехословаччині та ін. країнах Європи і світу між двома світ. війнами — це насамперед яскраве явище укр. науки і к-ри, одна зі своєрідних і важливих ланок єдиного культурно-істор. процесу укр. народу. Створивши десятки укр. наук. установ, навч. закладів, культурно-освіт. орг-цій, спілок, вид-в тощо і розвиваючи осн. напрями українїстики, збагачуючи всі ті течії в галузі к-ри, науки, сусп. думки, розвиток яких у рад. Україні був штучно перерваний, емігранти поповнили скарбницю укр. та світ. к-ри і науки новими досягненнями, які навряд чи могли б з'явитися на світ, якби їхні автори залишилися на Батьківщині. 1932, напр., професор Укр. наук. ін-ту у Берліні Б.Крупницький видав дослідження «Мазепа в світлі німецької літератури його часу». На зх. архів. матеріалах була підготовлена також книга О.Оглоблина «Гетьман Мазепа та його доба» (1960), в якій наголошувалося на проукр. орієнтації гетьмана. Ю.Липа стверджував, що «призначення України є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в їхніх моральних і матеріальних засобах». А на думку укр. філософа Д.Чижевського, на формуванні характеру укр. нації позначилися: «а) степовий ландшафт, що породжував, як море, ліс і гори, велич, а заодно і неспокій (степ як джерело вічної загрози кочовиків); б) християнство з його еллінізмом; в) відродження і бароко, що на українському ґрунті породили “декоративність”. Мабуть, саме цим пояснюється та ейфорія, яка так швидко опановує українцями з приводу всього лиш добрих намірів, та широта жесту у гостинності, те намагання видавати бажане за дійсне, яке часто трапляється в Україні».

Багато в чому завдяки еміграції, що знайомила світ з феноменом українства й сама спромоглася створити змістовний і привабливий образ укр. нації, укр. к-ра дістала досить широке визнання на Зх., поступово почала сприйматися як інтегральна й значна частина к-ри європейської і водночас сприяла попу-

ляризації укр. питання в цілому у громад. колах Європи. Наук., культурно-освітня та громадсько-політ. діяльність укр. емігрантів у міжвоєн. період мала важливе значення для консолідації та розвитку укр. нації, зростання її нац. самосвідомості та відіграла одну з ключових ролей у відродженні укр. народу та його державності. Зокрема, це яскраво простежується на прикладі діяльності укр. емігрантів у Закарпатті, яке під назвою «Підкарпатська Русь» входило у міжвоєнні роки до складу ЧСР (за різними даними і в різні роки їх у цьому краї нараховувалося від 3 до 11 тис. осіб), де їхня роль у національно-культ. відродженні закарпат. русинів-українців і становленні Карпато-Укр. державності у міжвоєн. період була значною.

В УСРР тим часом розгорталися драм. події, що супроводжувалися страхітливими актами тоталітарного комуніст. режиму — насильницькою колективізацією сільського госп-ва, прискореною індустріалізацією, Голодомором, масовими репресіями, депортаціями. Зокрема, в умовах індустріалізації часів «великого перелому» в Україні було зафіксовано вищі темпи витіснення приватного сектору, ніж в СРСР загалом. Пром. потенціал республіки формувався диспропорційно, гол. чин. у Донбасі та Придніпров'ї. Капітал для індустріалізації акумулювався за рахунок грабунку укр. села. Впродовж 1929—32 було колективізовано $^{2}/_{3}$ сільс. госп-ва України. Восени 1932 Й.Сталін надіслав у рад. Україну надзвичайну комісію на чолі з В.Молотовим з метою забезпечення виконання нереалістичного плану хлібозаготівель, що призвело до, мабуть, найбільшої трагедії в історії укр. народу — майже тотальної загибелі людей від голоду. Голодомор 1932—33 в УСРР (у листопаді 2006 ВР України визнала Голодомор геноцидом укр. народу), жертвами якого стали від 4 до 6 млн осіб, змінив демографічну та соціально-екон. ситуацію в Україні. Водночас СРСР розгорнув міжнар. кампанію з метою заперечення самого факту голодомору в Україні. Й.Сталін використав геноцид як інструмент перетворення України на «зразкову радянську республіку». Масових репресій зазнали навіть укр. комуністи: чисельний склад Компартії України за 1933—38 зменшився наполовину. Квазідержавне існування УРСР як внутр. колонії Росії засвідчувала відсутність осн. атрибутів держ. суверенітету (армії, грошей, самостійної зовн. політики тощо).

Друга світова війна та Україна

Водночас в Європі назрівала політ. криза і загострювалася міжнар. ситуація. А.Гітлер, прийшовши до влади в Німеччині 1933, намагався використати укр. питання як засіб шантажу у відносинах із союзниками та противниками. У березні 1939 А.Гітлер, розчленувавши Чехословаччину, віддав Закарпаття Угорщині. Відповідно до Пакту Молотова—Ріббентропа 23 серпня 1939 1 вересня Німеччина напала на Польщу, а Червона армія 17 вересня за погодженням із німцями зайняла польс. території Зх. Білорусі та Зх. України — почалася II світ. війна. 28 червня 1940 румун. уряд передав СРСР Бессарабію та Пн. Буковину. Внаслідок цього населення УСРР збільшилося на 8 млн 809 тис. осіб, а територія розширилася на 565 тис. км^2. У лютому 1940 ОУН розкололася на прихильників А.Мельника та С.Бандери, що в умовах II світ. війни послабило укр. нац. рух.

Із самого початку II світ. війни Й.Сталін намагався підштовхнути А.Гітлера до війни на Зх. Проте провал спроб завоювати Велику Британію розгорнув Вермахт на схід. 22 червня 1941 нацистська Німеччина напала на СРСР. Загарбання України було стратегічною метою Гітлера. Концепцію А.Розенберга, який пропонував частково враховувати нац. почуття українців, Гітлер відхилив. Тому, зокрема, не було визнано проголошення прихильниками С.Бандери 30 червня 1941 відновлення Укр. д-ви. 19 вересня 1941 рад. війська залишили Київ. Бессарабія та Буковина опинилися під окупаційною владою Румунії, як і окупована територія «Трансністрія» із центром в Одесі. «Дистрикт Галичина» був переданий нім. окупаційним властям Польщі. *Райхскомісаріат Україна* очолив Е.Кох. 22 липня 1942 після захоплення гітлерівцями м. Свердловськ Ворошиловградської обл. вся територія УРСР була окупована. А.Гітлер перевів свій штаб на околиці Вінниці. Сталінградська та Курська битви змінили хід війни. 18 грудня 1942 рад. війська визволили перший укр. населений пункт — с. Півнівка Міловського р-ну Ворошиловградської обл. 6 листопада 1943 після форсування Дніпра та кривавих і запеклих боїв було звільнено Київ, що стало кульмінацією битви за Україну. 26 березня 1944 рад. війська вийшли на держ. кордон із Румунією, 27 липня взяли Львів, а наприкінці жовтня 1944 вся територія України була очищена від окупаційних військ.

Саме наприкінці II світ. війни відбувся новий і значний за наслідками прорив України на міжнар. арену. Як і все в СРСР, він відбувся насамперед у формі командно-адм. декретування. 1 лютого 1944 сесія ВР СРСР ухвалила закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат». Цей крок Й.Сталін здійснював із метою збільшення квоти голосів у створюваній союзниками по антигітлерівській коаліції *Організації Об'єднаних Націй*. 5 лютого 1944 було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У та указ Президії ВР УРСР про утворення укр. наркомату закордонних справ, який було засновано 4 березня 1944 на чолі з О.Корнійчуком, якого в липні 1944 було замінено Д.Мануїльським. Цим актом після 25-річної перерви, по суті, поновлювалися права УРСР у сфері зовнішньополіт. діяльності.

Хоча вихід України на міжнар. арену відбувся вольовим порядком і мав насамперед утилітарні цілі — посилити вплив СРСР у міжнар. справах у повоєн. період, цей процес спирався на істор. традиції укр. народу, а також на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася у переломний період війни. Йдеться про укр. фактор у II світ. війні, перш за все про його вплив на перебіг воєн. подій. Українці були втягнуті у війну ще на поч. 1939. 15 березня цього року, коли Сойм *Карпат-*

ської України у м. Хуст проголосив держ. незалежність, війська Угорщини за згодою Німеччини перейшли кордон новоутвореної укр. д-ви. Закарпат. українці, на допомогу яким поспішили бійці ОУН з Галичини, створили військ. формування — Карпатську Січ — і встали до нерівного бою з агресором. Чимало дослідників вважають цей короткочасний збройний опір, який тривав кілька днів і забрав життя бл. 1,5—2 тис. укр. патріотів, узагалі спробою першого збройного опору фашист. агресору в Європі.

У вересні 1939, під час нападу Німеччини на Польщу сотні тисяч українців, які перебували у складі польс. збройних сил, брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Чимало українців, яким вдалося втекти з нім. концтаборів, були учасниками рухів Опору у багатьох європ. країнах.

Протягом 40 місяців — від початку німецько-рад. війни і до завершення визволення — територія УРСР була найважливішим театром воєн. дій в Європі. Тут відбулися вирішальні за наслідками операції: 29 із 76 стратегічних і фронтових оборонних та наступальних операцій II світ. війни. Укр. напрямок та його продовження — південноросійський — постійно були центральними на радянсько-нім. фронті й узагалі на всьому європ. театрі воєн. дій. Тут були зосереджені від 57 % до понад 76 % заг. кількості д-зій противника, причому саме тут були розгромлені 606 із них, тоді як на ін. фронтах зазнали поразки 176 д-зій ворога. Бої регулярних військ на укр. театрі воєн. дій (за новітніми даними, кількість українців, які воювали у складі збройних сил СРСР, становила не менше 7 млн осіб) поєднувалися зі збройною підпільно-партизан. боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. партизан), так і суто нац. характеру (від 100 до 300 тис. бійців УПА у Зх. Україні).

Ані Сталін, ані Гітлер не уявляли без України остаточного успіху у війні. Останній, напр., сприймав Україну як «невичерпне джерело постачання продовольства і сировини», а також як плацдарм проникнення Німеччини на Бл. Схід і до Індії, захоплення якої розглядалося ним як шанс на зруйнування Британ. імперії. Це, зокрема, і зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, внаслідок чого Україна особливо постраждала, втративши кожного п'ятого свого мешканця та значну частину екон. потенціалу. Однак навіть за цих трагічних умов Україна залишалася помітною величиною європ. масштабу і виступала як важливий європ. чинник світ. війни.

Повага та симпатії до України з боку світ. громадськості посилилися й набули характеру масового співчуття, коли в процесі вигнання нім. загарбників стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні, які приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу й ворожої окупації. Частка УРСР у загальносоюзних втратах у II світ. війні перевищувала 40 %. Україна зазнала більше матеріальних збитків, ніж Росія, Німеччина, Франція чи Польща. Україну по праву зарахували до тих країн і народів, котрі надзвичайно постраждали в роки II світ. війни, яка стала наймасштабнішою трагедією в історії укр. народу. Про жахливі наслідки тих фатальних воєн. років для України свідчать такі дані: від 8 до 10 млн загиблих, понад 2 млн примусово вивезених на рабську працю до Німеччини, 30 тис. зруйнованих сіл і 870 міст, понад 45 % знищеної економіки республіки. Ці сумні факти, а також нагородження за мужність і хоробрість у боротьбі з ворогом орденами й медалями 2,5 млн громадян України, присвоєння понад 2 тис. із них звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. 33-м — двічі, а легендарному льотчику І.Кожедубу, який збив 64 ворожі літаки, — тричі, справедливо розцінювалися у всьому світі як свідоцтво безкомпромісного ставлення укр. народу до нацизму та його вагомого внеску в перемогу.

До цього долучився ще один чинник, який ставив Україну врівень з ін. європ. країнами, — древня, багата й самобутня укр. к-ра як складова світ. цивілізації. В роки II світ. війни, зокрема, стали широко відомі твори О.Довженка, В.Сосюри, О.Теліги, О.Ольжича, В.Касіяна, Л.Ревуцького та ін. укр. діячів к-ри, що сприймалися в країнах антигітлерівської коаліції як прояв масового антифашизму, величі й непоборності духу укр. народу. Саме в роки війни отримали всесвітнє визнання наук. здобутки укр. учених: відкриттям для зарубіжного наук. світу стали імена М.Боголюбова, О.Богомольця, Є.Патона, В.Філатова та багатьох ін., які своїм доробком збагатили не лише вітчизняну, а й світ. науку. Відомий англ. учений Дж.Рассел, напр., на поч. 1944 визнав, що «висока репутація Академії наук України ще більше підвищилася її великими зусиллями у допомозі для розгрому нашого спільного ворога».

Отже, насамперед через сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополіт., екон., демографічного, історико-культ. та духовного — Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала (разом із Білорусією) цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць ООН. Порушуючи на цих законних фактичних та правових підставах питання про членство УРСР в ООН, сталінське кер-во турбувалося аж ніяк не про інтереси власне України, а мало на меті посилення міжнар. впливу СРСР, зокрема забезпечення додаткових голосів у майбутній міжнар. орг-ції. Це ж саме стосується і питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами д-в антигітлерівської коаліції нових зх. кордонів СРСР, Сталін вирішував питання не укр. соборності, а рос. імперських інтересів.

Разом із тим, розв'язуючи власні геополіт. проблеми, наддержава, у складі якої перебувала Україна, опосередковано діяла на користь укр. нац. інтересів. Дві кардинальні складові укр. питання — здобуття держ. суверенітету та об'єднання етнічних укр. земель — були принципово та реально розв'язані у складі СРСР, і саме за наслідками II світ. війни. Зокрема, рішення Крим. конференції лідерів трьох великих д-в у лютому 1945 стосовно України, а саме — щодо зх. кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західноукр. земель у вересні 1939) і щодо конститу-

ювання України як члена майбутньої міжнар. орг-ції — одні з небагатьох, які успішно реалізувались на користь укр. народу та світ. співдружності. Отже, рішення *Кримської конференції 1945*, що заклали основи післявоєн. світ. устрою — Ялтинсько-Потсдамської системи міжнар. відносин, водночас були важливим моментом у поступовому надбанні Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнар. права. Як держава-засновниця ООН Україна, зокрема укр. делегація на чолі з наркомом закордонних справ УРСР Д.Мануїльським, брала активну участь в опрацюванні Статуту цієї орг-ції, формуванні її структури, органів та установ під час роботи установчої конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско 1945.

Українська РСР на міжнародній арені у період «холодної війни»

Вихід УРСР на світ. арену як одного з акторів міжнар. відносин відбувався у складних зовнішніх умовах, зокрема під час загострення протистояння між СРСР і США після завершення II світ. війни, яке невдовзі переросло в «холодну війну». Стратегія «холодної війни» передбачала непримиренне системне протистояння комуніст. колективізму і зх. індивідуалізму, командної та ринкової економік, однопартійного тоталітаризму та багатопарт. демократії. В умовах глобального протистояння часів «холодної війни», особливо в її ідеологічних та геополіт. аспектах, т. зв. укр. питання іманентно було присутнє постійно. 1949, напр., держ. департамент США дав дозвіл на організацію передач «Голосу Америки» укр. мовою, а 1959 амер. конгрес ухвалив публічний закон про «Тиждень (декаду) пригноблених націй», у число яких під «четвертим номером» увійшла Україна. Згідно із цим законом, що мав шляхом «війни нервів» сприяти поступовій ерозії рад. системи, виходили щорічні прокламації президентів США про пригноблені народи СРСР, ухвалювалися постанови та резолюції конгресу (лише в 1970-ті рр. кількість законодавчих ініціатив з укр. тематики перевищувала 150, причому два рази амер. конгресмени в ці роки ставили питання про виключення УРСР з ООН), проводилися масові мітинги протесту, виступи амер. преси на захист прав народів і націй СРСР тощо. Серед таких акцій були й численні антирад. заходи Укр. конгресового к-ту Америки, і відкриття 1966 у Вашингтоні пам'ятника Т.Шевченку, і створення 1976 в США Укр. громад. групи сприяння виконанню Гельсінських угод і захисту прав людини в Україні, і діяльність у 2-й пол. 1980-х рр. спец. комісії на чолі з конгресменом Д.Майко і відомим дослідником історії України Дж.Мейсом, яка ініціювала слухання в Конгресі США питання про штучно спровокований рад. владою Голодомор в Україні 1932—33 та ін. акції психологічної війни проти СРСР.

Укр. питання актуалізувалося в роки заключного етапу протистояння часів «холодної війни». Воно було важливою складовою курсу США, спрямованого на забезпечення мирної внутр. еволюції СРСР та всього рад. блоку. Із часом багаторічні зусилля в цьому напрямі привели до того, що проблема пригнобленої України переросла рамки суто психологічної війни проти СРСР. Адміністрація Р.Рейгана поставила нац. питання в центр курсу США щодо Москви. Рад. дисиденти, правозахисники, борці за розпад «імперії зла», у т. ч. українці В.Марченко, В.Мороз та ін., стали «совістю вільного світу». 1979, напр., у результаті дипломатичного втручання США були звільнені укр. історик В.Мороз та троє ін. дисидентів в обмін на заарештованих рад. шпигунів В.Енгера та Р.Черняєва. А після смерті відомого укр. дисидента В.Марченка президент США Р.Рейган з обуренням сповістив світу про його загибель. Особливого загострення ідеологічні баталії часів «холодної війни» набули після аварії на Чорнобильській АЕС 1986. Через цю трагічну подію про Україну знову заговорили як про окрему республіку, яка зазнала катастрофи планетарного масштабу. Протягом перших п'яти років після аварії, напр., саме Україна найчастіше згадувалась у виданні амер. конгресу «Конгрешенел Рекорд».

І все ж, попри складні обставини міжнар. життя часів «холодної війни», причетність УРСР до створення найавторитетнішої міжнар. орг-ції сприяла підвищенню авторитету України у світі. Так, у перші повоєнні роки представників УРСР не раз обирали до керівних органів ООН, а саму УРСР — до орг-цій системи ООН. Зокрема, у вересні 1945 в Лондоні Д.Мануїльський був обраний віце-головою Підготовчої комісії ООН, а на 1-й сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* у січні 1946 — головою 1-го к-ту (з політ. питань і питань безпеки) Асамблеї, ін. делегат УРСР був призначений членом Ревізійної комісії ООН. 10 січня 1946 УРСР стала членом *Економічної і соціальної ради Організації Об'єднаних Націй* (ЕКОСОР), 7 квітня 1948 — однією з держав-засновниць *Всесвітньої організації охорони здоров'я*, в лютому 1948 очолила Комісію з атомної енергії. Особливо активною була її діяльність у спеціалізованих орг-ціях ЮНІДО та *ЮНЕСКО*. Про міжнар. авторитет України свідчило обрання її одним із непостійних членів *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* 1948—49 і 1984—85. Це давало змогу інформувати світ. громадськість про життя в Україні, бути залученим до обговорення світ. та регіональних міжнар. проблем, вносити власні пропозиції. Хоча працівники укр. зовнішньополіт. служби діяли в рамках рад. дипломатії та були позбавлені можливості реалізовувати самостійну міжнар. політику, проте, виховані на кращих світ. дипломатичних традиціях, вони досить часто виявляли ініціативу стосовно повоєн. проблем зміцнення міжнар. безпеки. Наочними прикладами цього є ініційований УРСР у 2-й пол. 1940-х рр. розгляд в ООН грец. та індонезійського питань, активна позиція УРСР щодо війни в Кореї на поч. 1950-х рр., ініціювання Україною у 1970-х рр. низки обговорень проблем країн «третього світу», які стали на шлях самостійного розвитку.

Членство УРСР в ООН дало республіці змогу отримати міжнар. допомогу від *Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* (ЮНРРА), створеної згідно з багатосторонньою угодою, підписаною у Вашингтоні 9 листопада 1943 представниками

44 країн, у т. ч. СРСР. Завдання ЮНРРА полягало в наданні безкоштовної допомоги країнам, що постраждали під час II світ. війни, у відбудові їхньої економіки. У серпні 1945 до складу цієї орг-ції було прийнято Білорус. РСР та УРСР. В Україні була створена місія ЮНРРА, і вже в листопаді 1945 до Одеси та Миколаєва почали надходити продовольчі й пром. товари з 15 країн світу, закуплені на кошти ЮНРРА. Програма поставок ЮНРРА для України реалізовувалася з кінця 1945 по 31 березня 1947. На 1 квітня 1948 р. 211 вітчизн. та іноз. суден завезли в Україну товарів на суму 189,3 млн дол. США, що становило 7,9 % суми усіх поставок ЮНРРА в Європу.

Ставши членом-засновником ООН, Україна, як і всі ін. країни, що підписали її Статут, намагалася в межах зовнішньополіт. компетенцій, відведених їй Москвою, домагатися здійснення осн. принципів і завдань, закріплених у ньому. Насамперед це стосувалося розв'язання повоєн. проблем Європи, зокрема питання правового оформлення міжнародно-політ. наслідків II світ. війни, мирного врегулювання в Європі. Так, статус повноправного члена ООН дозволив Україні у відповідності з попередньою спільною домовленістю між СРСР, США та Великою Британією взяти участь у Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946), скликаній з метою розробки та укладання мирних договорів держав-переможниць із колиш. союзниками Німеччини — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією. Право участі в конференції отримала 21 д-ва, що внесла найбільший вклад у перемогу над Німеччиною та її союзниками, серед них СРСР, УРСР і Білорус. РСР. Паризькі мирні угоди 1947 були важливі як для УРСР і СРСР, так і для незалежної України, оскільки встановили їхні зх. кордони.

До числа важливих проблем післявоєн. врегулювання в Європі, до розв'язання якої була причетна УРСР, належить і дунайська проблема, яку не змогли владнати учасники Паризької мирної конференції. Щоб остаточно врегулювати по війні міжнародно-правовий режим судноплавства на Дунаї, сесія Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) у грудні 1946 ухвалила рішення скликати міжнар. конференцію для підготовки відповідної конвенції. В конференції, що розпочала роботу 30 липня 1948 у Белграді, взяли участь придунайські країни — СРСР, УРСР, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Югославія, Угорщина, представники держав-членів РМЗС — США, Великої Британії, Франції, а також Австрія (із правом дорадчого голосу). 1949 УРСР була учасницею також Женевської дипломатичної конференції, яка ухвалила 4 конвенції про закони та звичаї війни.

Повоєн. руїна та мобілізація продовольчих фондів на допомогу центрально- і південноєвроп. країнам «народної демократії», в яких здійснювалася прискорена «радянізація», а також посуха влітку 1946 призвели до голоду в Україні 1946—47. Через демографічні зміни населення України 1951 становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940. Радянізація зх. областей наштовхнулася на опір. Процес індустріалізації в зх. областях України мав свої особливості. Тут з'являлися нові галузі пром-сті, для розвитку яких залучалися фахівці з ін. регіонів СРСР. 1946—49 у Дрогобицькій області було відкрито кілька газових родовищ, які мали загальносоюзне значення. 1948 завершено буд-во газопроводу Дашава—Київ. 1951 західноукр. газ почала отримувати Москва. Щоб остаточно зламати опір нововведенням із боку західноукр. населення, рад. влада активізувала боротьбу проти УГКЦ. 8—10 березня 1946 на соборі у Львові було скасовано «Берестейську унію» 1596 та оголошено про злиття УГКЦ з Рос. правосл. церквою. Поступово затухала діяльність ОУН—УПА. 5 березня 1950 у бою із загоном НКВС загинув командувач УПА Р.Шухевич.

Після смерті 5 березня 1953 Й.Сталіна новий рад. лідер СРСР М.Хрущов визначив статус укр. комуніст. еліти як молодшого партнера рос. парт. кіл у керуванні багатонац. рад. імперією. В цей період розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах життя. У червні 1953 1-м секретарем ЦК КПУ вперше став українець О.Кириченко. Після цього пішла широка хвиля висунення на керівні посади представників місц. влади. Символом цього стало масштабно-пропагандистське святкування в січні 1954 300-річчя «возз'єднання України з Росією». В лютому 1954 з цієї нагоди, а також виходячи з міркувань екон. доцільності, президія ВР СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У червні 1954 М.Хрущов наказав масово висівати кукурудзу, що неоднозначно позначилося на становищі укр. сільського господарства. У квітні 1959 батькам було надано право обирати мову навчання дітей. У школах УРСР запроваджувалося обов'язкове вивчення укр. та рос. мов. 15 жовтня 1959 агент КДБ при РМ СРСР Б.Сташинський вбив у Мюнхені С.Бандеру. Того ж року Л.Лук'яненко створив «Українську робітничо-селянську спілку», осн. завданням якої було визначено підготовку нового масового руху за нац. свободу. В Україні набував сили дисидентський рух, на розвиток якого вплинули нар. антикомуніст. повстання в Угорщині та Польщі 1956. Їхній «згубний» уплив на українців, зокрема мешканців Зх. України, викликав особливу тривогу серед партійно-держ. кер-ва СРСР.

Т. зв. хрущовська лібералізація виявилась у тимчасовому припиненні ідеологічної кампанії проти укр. націоналізму, певному уповільненні темпу русифікації, частковій реабілітації репресованих, посиленні укр. чинника в держ. та громад. житті. Однак реформи М.Хрущова не зустріли одностайної підтримки вусп-ві. Його критика Й.Сталіна сприймалася суперечливо, радикальні спроби реформування зачіпали інтереси правлячої номенклатури, непослідовність і суперечливість рішень деморалізували усп-во, значне скорочення армії викликало невдоволення військових, відчутне погіршення соціально-екон. становища — невдоволення населення, водночас формувався культ особи вже самого М.Хрущова, — все це спричинило його усунення від влади у жовтні 1964.

Наступником М.Хрущова став Л.Брежнєв. У жовтні 1965 в СРСР було започатковано екон. реформу. Але неприйняття ринкового регулювання зумовлювалося бурхливими подіями «Празької весни» 1968 в Чехословаччині та навколо них. Унаслідок реформ попередній планово-командний госп. механізм було зруйновано, а новий так і не запрацював. Відновлення галузевого принципу керування економікою стимулювало монополізацію окремих галузей та підпр-в. Реформа не передбачала приватизацію та консервувала відчуження робітників від вир-ва. В цей час Україна почала істотно відставати від ін. союзних республік за темпами оновлення осн. вироб. фондів.

1972 1-м секретарем ЦК КПУ став В.Щербицький. Йому знадобилося 4 роки, щоб остаточно зміцнити свої владні позиції, усунувши з гол. посад останніх конкурентів. За його правління активізувалося «зрощення» парт. і держ. владних структур. Під впливом влади помітним стало обмеження діяльності правозахисних, релігійних та націоналістично зорієнтованих дисидентських груп, чий «самвидав» поширював опозиційні ідеї. Започаткування новим радянським лідером М.Горбачовим у квітні 1985 процесу перебудови тоді пов'язувалося лише із поліпшенням керування госп. механізмом. Поворотним моментом стала Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986. Замовчування масштабів і наслідків катастрофи стимулювало гласність. Це надало змогу широким колам населення глибше усвідомити завдання перебудови, розширило таким чином її соціальну базу. Впродовж 1988—89 центр рушійних сил перебудови змістився згори донизу. Відставка В.Щербицького активізувала розмежування та загострення протистояння осн. політ. сил. У вересні 1989 було створено «Народний рух України за перебудову».

У березні 1990 М.Горбачов був обраний президентом СРСР. Навесні того ж року в УРСР вперше відбулися відносно вільні багатопарт. парламентські вибори. 15 травня 1990 у Верховній Раді УРСР комуністи створили більшість у 239 голосів, натомість націонал-демократи оголосили про створення Нар. ради зі 125 депутатів. За їхньої ініціативи 16 липня 1990 ВР УРСР ухвалила істор. документ — Декларацію про держ. суверенітет України. Задля порятунку Рад. Союзу президент СРСР М.Горбачов розпочав переговори з керівниками республік про умови нового союзного договору (т. зв. новоогарьовський процес). У жовтні 1990 в Києві відбулася студентська «революція на граніті». В рамках цієї акції молодь вимагала відмови від підписання нового союзного договору.

Поклала край сподіванням на оновлений СРСР спроба держ. перевороту 19—21 серпня 1991. Путч на чолі з «Державним комітетом з надзвичайного стану», в якому взяло участь кер-во ЦК Компартії України, зазнав невдачі. 24 серпня 1991 позачергова сесія ВР УРСР ухвалила *Акт проголошення незалежності України*. 1 грудня 1991 відбувся всеукр. референдум стосовно підтвердження Акта про незалежність. Із 37,9 млн громадян, які мали право голосу, участь у референдумі взяли 31,9 млн (84,2 %). Із них за незалежність проголосували 28,8 млн громадян, або 90,3 %. Того ж дня першим *Президентом України* був обраний Л.Кравчук. 7—8 грудня 1991 у Біловезькій Пущі відбулася зустріч Президента України Л.Кравчука, Президента Росії Б.Єльцина та Голови ВР Білорусі С.Шушкевича. Вони оголосили про припинення існування СРСР як суб'єкта міжнар. права та утворення *Співдружності Незалежних Держав.*

Незалежна Україна і зарубіжний світ

Україна стала незалежною суверенною д-вою в період, коли світ радикально змінився. Певною мірою можна стверджувати, що її суверенізація відбулася завдяки цій системній трансформації. Набуття Україною незалежності кардинально змінило політ. мапу світу. У 20 ст., після закінчення I світ. війни, розпаду існуючих до її початку світ. імперій і розколу Європи після II світ. війни на два антагоністичні військово-політ. блоки, крах СРСР і здобуття незалежності Україною та ін. союзними республіками стали третьою за значенням істор. подією, що докорінно перекроювала стратегічні конструкти Старого світу у прямому та переносному сенсах. Амер. політолог З.Бжезинський із цього приводу заявив: «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни».

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалося в часі з періодом, коли закінчилася «холодна війна» і був започаткований т. зв. новий світовий порядок в умовах прискореної глобалізації світу. Внаслідок цього наша країна опинилася в центрі масштабних міжнароднополіт. зрушень. Це поставило Україну перед стратегічним викликом — нагальністю ефективної адаптації до об'єктивно наявних умов сучасної системи міжнар. відносин. Гол. завданням нац. д-ви на цьому істор. етапі стає забезпечення конкурентної спроможності в жорстких обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених д-в, і не лише на пострад. просторі. Складнощі перехідного періоду від «холодної війни» до нового світ. порядку, із притаманними йому суперечностями і співіснуванням елементів нової й залишків попередньої епохи зумовили певні особливості становлення зовнішньополіт. курсу незалежної України.

Нова незалежна країна, територія якої дорівнювала території Франції, при тому, що її населення становило 1991 майже 52 млн осіб, а екон. і культ. потенціал давав підстави сподіватися на швидке входження до групи найрозвинутіших європ. д-в, постала перед низкою проблем, на розв'язання яких в Європі знадобилися століття. Виробляючи до розпаду СРСР 23,5 % сільськогосподарської і 16,9 % пром. продукції від загальносоюзних обсягів, УРСР могла контролювати лише 5 % свого валового нац. продукту, а на РРФСР замикалися 72 % її госп. зв'язків. Тому, крім екон. самостійності, йшлося про створення нац. держ. інституцій і структур, відновлення національно-культ. ідентич-

ності українців і формування політ. нації, перехід до ринкової економіки та побудову громадян. сусп-ва, створення нової системи сусп. відносин і правової й демократ. д-ви. Водночас формування справді глобальної системи міжнар. відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола укр. інтересів у різних регіонах світу, виділення зовнішньополіт. пріоритетів і ключових партнерів і самоствердження України у світ. політиці.

Отже, Україні з перших днів незалежності доводилося паралельно вирішувати принаймні два стратегічно важливих завдання: з одного боку, розбудовувати справді суверенну нац. д-ву, що ускладнювалося екон. кризою в країні поч. 1990-х рр., а з другого, — одночасно включатися до різних інтеграційних об'єднань, що істотно впливають на сучасні міжнар. відносини.

Становлення нової, самостійної зовн. політики, що відповідала б нац. інтересам, стало одним із першочергових завдань у розбудові суверенної, демократ., незалежної Укр. д-ви. Перед новою укр. політ. елітою з надзвичайною гостротою постало питання теор. осмислення місця д-ви у сучасній системі міжнар. відносин і напрацювання концептуальних засад її зовн. політики в ситуації фактичної відсутності внутрішньополіт. консенсусу щодо її пріоритетів. Як зазначав перший міністр закордонних справ незалежної України А.Зленко (липень 1990 — серпень 1994), «вироблення нової доктрини міжнародних відносин із перших кроків ускладнювалося цілою низкою об'єктивних чинників і тривалий час українська зовнішньополітична доктрина потерпала від дещо спрощених підходів до її визначення та від недостатньо розробленої теоретичної бази».

На основі Декларації про державний суверенітет України ВР УРСР 3 серпня 1990 ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР», де викладалися принципи розвитку зовнішньоекон. діяльності республіки і реалізація якого мала стати матеріальним фундаментом держ. суверенітету України. Прийнята на тому ж засіданні ВР постанова про реалізацію Закону про екон. самостійність спрямовувалася на неухильне дотримання суверенних прав України і захист її екон. інтересів. У ній підкреслювалося, що «всі дії суб'єктів господарських відносин, які суперечать державному суверенітету і економічним інтересам Української РСР, визнаються недійсними і протиправними». Отже, у Декларації про держ. суверенітет і Законі про екон. самостійність уперше визначено осн. принципи внутр. і зовн. політики України. Ці два правові акти створювали насамперед передумови для корінних змін у політ., екон. й соціальному житті республіки. Водночас вони відкривали перспективи і для нової зовнішньополіт. діяльності України як суб'єкта міжнар. права, рівноправного учасника міжнар. спілкування, зокрема її участі в ООН.

25 грудня 1990 ВР УРСР ухвалила постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин». Для забезпечення безпосередніх зовнішньополіт. і зовнішньоекон. відносин УРСР з іноз. д-вами відповідно до Декларації Верховна Рада доручила РМ УРСР при встановленні дипломатичних, консульських, торг. відносин з іноз. д-вами виходити з необхідності найефективнішого забезпечення інтересів України та їх пріоритетності; вирішити питання про акредитацію консульських установ іноземних держав на території України при МЗС УРСР; спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі УРСР в загальноєвроп. процесі та європ. структурах.

Акт проголошення незалежності України, а також результати всеукр. референдуму 1 грудня 1991 створили необхідні правові й політ. передумови для становлення незалежної Укр. д-ви, а отже, і для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнар. відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі міжнар. визнання України, що розпочався відразу після вільного нар. волевиявлення. Масштаби визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноз. д-вами стали показником того, що міжнар. співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колиш. СРСР і гарантію незворотності демократ. процесів і геополіт. змін у Сх. Європі. Вагому роль у тому, що незалежна Україна досить швидко й переконливо здобула визнання у світі, відіграв цивілізований і мирний шлях побудови суверенної д-ви, який вона обрала, а також її членство в ООН, адже найчастіше саме в її штаб-квартирі в Нью-Йорку укр. дипломатія встановлювала контакти з представниками ін. країн для здобуття підтримки ними укр. незалежності. Результатом цієї роботи зазвичай ставали взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин.

Першим 2 грудня 1991 офіційно повідомив МЗС України про її визнання Республікою Польща спец. посланник польс. уряду в Києві Є.Козакевич. Того самого дня прем'єр-міністр Канади Б.Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну д-ву. 3 грудня Україну визнала Угорщина, і того ж дня було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угор. Республікою і в Києві почало працювати посольство Угорщини — перше посольство іноз. д-ви в Україні. 4 грудня Україну визнали Литва й Латвія, а Президент РФ Б.Єльцин зробив заяву «Про визнання Росією незалежності України». 5 грудня Україну було визнано Аргентиною, Болгарією, Болівією, Росією, Хорватією, 6 грудня — Естонією і Кубою, 8 грудня — Чехією і Словаччиною, 11 грудня — Словенією, 12 грудня — Грузією, 16 грудня — Туреччиною, 18 грудня — Вірменією, 19 грудня — Швецією, 20 грудня — Туркменістаном і Киргизією.

Найбільш визначальними у процесі міжнар. визнання стали останні дні 1991, коли Україну визнали всі д-ви «Великої сімки», що стало показником остаточного зламу позиції світ. громадськості щодо незалежності нашої д-ви. Зокрема, США, Мексика, Ізраїль визнали Україну 25 грудня, Бразилія, Індія, Австралія і ФРН — 26 грудня, Франція і Китай — 27 грудня, Японія та Італія — 28 грудня, Велика Британія та Іспанія — 31 грудня. Отже, лише впродовж грудня 1991 Україну як повноправний суб'єкт міжнар. відносин ви-

знали 68 д-в світу. Офіц. оформлення дипломатичних відносин із більшістю країн відбувалося майже одночасно з визнанням ними незалежності Укр. д-ви. Уже до першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Укр. д-ви визнали 132 країни, з них 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Процес міжнар. визнання незалежної України згодом завершився встановленням із нею відносин майже всіма д-вами світу — членами ООН: станом на 1 січня 2004 Україну визнали і встановили з нею дипломатичні відносини 173 країни світу.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнар. орг-цій. 30 січня 1992 Україна стала членом першої для неї європ. інституції — *Наради з безпеки та співробітництва в Європі* (з грудня 1994 — *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*), а 10 березня 1992 приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (з 1998 — Рада євроатлантичного партнерства).

Паралельно із міжнар. визнанням України досить активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв іноз. д-в. Якщо наприкінці 1994 в Україні були акредитовані посли 78 д-в, із них 55 із резиденцією в Києві, то через 10 років у країні вже діяли 67 дипломатичних представництв зарубіжних країн і 16 представництв міжнар. орг-цій. Відповідно до матеріально-валютних можливостей України поступово створювалася мережа її дипломатичних представництв за кордоном: якщо на серед. 1995 Україна мала посольства в 43 країнах (26 — в Європі, 11 — в Азії, 4 — в Америці, 2 — в Африці), то вже через 5 років у світі діяли 84 посольства та консульські установи України, а на поч. 2004 їх налічувалося 115, а також працювали 4 постійні представництва України у міжнар. орг-ціях — ООН, Орг-ції Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і к-ри (ЮНЕСКО), ОБСЄ і Раді північноатлантичного співробітництва.

Упродовж перших років незалежності закладалися правові засади відносин України із зарубіжними д-вами, що знайшло відбиток у багатьох міждерж. та міжурядових угодах і договорах, укладених згідно з нормами міжнар. права. Протягом 1991—97 Україна підписала чи приєдналася до чинних більш ніж 200 міжнар. багатосторонніх договорів. Така міжнародно-правова активність сприяла розширенню рівноправної участі України в договірно-правових відносинах із різними д-вами світу в усіх сферах міжнар. життя. Це насамперед проблеми заг. безпеки, роззброєння та зміцнення миру, забезпечення і захисту прав людини, охорони навколишнього середовища, збереження всесвітньої культ. та природної спадщини, використання транспортної мережі, мор. судноплавства, супутникового зв'язку тощо.

Активно розвиваючи відносини із зарубіжними д-вами на двосторонній основі, на серед. 1997 Україна підписала 1605 двосторонніх договорів і угод різного рівня — міждерж., міжурядових та міжвідомчих. Відтак тривав процес якісного вдосконалення договірно-правової бази як двосторонніх відносин України з ін. країнами світу, так і угод, що стосувалися питань співробітництва з різними регіональними та глобальними міжнар. орг-ціями. Протягом перших 5 років незалежності в середньому щомісяця підписувалося до 30 двосторонніх міжнародно-правових документів. Для врегулювання процесу їх укладання та реалізації в грудні 1993 ухвалено Закон України «Про міжнародні договори України», згідно з яким їх підписання, реалізацію та участь у цьому процесі різних мін-в і відомств координує МЗС України. Важливого значення набув процес укладання на держ. рівні двосторонніх широкомасштабних договорів про дружні взаємовідносини та співробітництво. Перший такий міжнародно-правовий документ Україна підписала 6 грудня 1991 з Угорщиною, 1992 — з Індією, Туреччиною, Польщею, Естонією, Францією, Болгарією, Монголією, Узбекистаном, Молдовою, Азербайджаном, у наступні роки — зі Словаччиною, Чехією, Італією та з усіма д-вами СНД, крім Росії. 1997, після тривалих і складних переговорів, такі договори були укладені з РФ (травень) та Румунією (червень), чим був завершений процес визначення на договірно-правовій основі держ. кордонів України з усіма державами-сусідами. Загалом договірно-правова база міжнар. відносин України складає понад 25 тис. договорів та угод різного правового статусу.

Відповідно до *Конституції України 1996* зовн. політику д-ви здійснюють Президент України, ВР України та КМ України. Стаття 18 Конституції України так визначає гол. мету її зовн. політики: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». Принципи і засади, держ. пріоритети і завдання зовнішньополіт. діяльності України були визначені у Постанові ВР України «Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993, яка стала результатом внутрішньополіт. компромісу й визначила «багатовекторність» зовн. політики України. Згідно з Постановою основоположні принципи формування зовнішньополіт. курсу Укр. д-ви такі: Україна провадить послідовну, виважену і передбачувану зовн. політику; Україна розбудовує відносини з ін. д-вами та міжнар. орг-ціями на засадах збалансованості, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди та невтручання у внутр. справи; Україна дотримується принципу неподільності міжнар. миру та міжнар. безпеки; у своїй зовн. політиці вона обстоює підхід «безпека для себе — через безпеку для всіх»; Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх д-в і не визнає жодних територіальних претензій до себе; Україна керується верховенством права і визнає пріоритет міжнар. права. А осн. завданнями зовн. політики України є гарантування миру та стабільності в Європі, забезпечення добрих відносин із найближчими сусідніми д-вами, розвиток міжнар. співробітництва в галузі захисту прав людини. Гол. напрямами зовн. політики України визначалися: розвиток двосторонніх міждерж. відносин, співробітництво в рамках СНД, європ. регіональне співро-

бітництво, участь в ООН та ін. універсальних міжнар. орг-ціях. Особлива увага приділялася розвиткові двосторонніх відносин із сусідами, країнами Зх., Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки і Лат. Америки. У процесі розвитку міжнар. відносин Україна послідовно розширяє сфери своєї зовн. політики. Провідними партнерами України залишаються США, країни *Європейського Союзу*.

Реалізація зовнішньої політики України має гарантувати позитивне ставлення до неї з боку міжнар. співтовариства, створення сприятливого середовища для трансформації укр. сусп-ва та проведення реформ, відкриття істор. перспективи подальшого вільного й демократ. розвитку в гармонії з міжнар. співтовариством і досягнення політико-правового статусу авторитетного і повноправного члена європ. дому. Поки формувалася нова європ. система міжнар. відносин, Україна мала забезпечити собі максимально широкий простір для дії. *Декларація про державний суверенітет України 1990* проголосила її у майбутньому «постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках». Зазначена теза, ухвалена в умовах останніх місяців існування СРСР, поставила під сумнів можливість проведення з боку союзного центру єдиної зовн. політики. Згадування про позаблоковий статус було потрібне для забезпечення уникнення участі України в нових військ. блоках, які могли виникнути на території колиш. СРСР, а не спрямоване проти співпраці з *Північноатлантичним альянсом* (НАТО). Цим її істор. значення і було вичерпано.

Незабаром з'ясувалося, що нейтральність і позаблоковість є штучними категоріями для країни такої геополіт. ваги, як Україна. Шлях до взаємодії з НАТО відкрила відмова незалежної України від успадкованої від СРСР ядерної зброї. Це питання було ключовим для ствердження нової укр. дипломатії. «Доля третього у світі за потужністю арсеналу ядерної зброї з моменту проголошення нашої незалежності, — зазначав у спогадах А.Зленко, — залишалася пріоритетним питанням практично у всіх контактах України із західними партнерами та Російською Федерацією. Не буде перебільшенням сказати, що ця проблема була і в епіцентрі міжнародної політики». Україна не мала ні матеріально-тех., ні екон. можливостей для порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), адже перетворення її на державу-ізгоя могло перекреслити зусилля з її міжнар. визнання.

Наразі Україні потрібна реалізація прагматичного зовнішньополіт. курсу, реально спрямованого на захист нац. інтересів у широкому розумінні цього терміна, а не як гіпертрофованих бізнес-інтересів певних груп. Саме тому проукр. зовн. політика може бути багатовекторною, тобто зорієнтованою на відкриття нових ринків для укр. товарів на всіх континентах та у більшості наявних на сьогодні регіональних екон. угрупованнях. Зміст багатовекторності більше не полягає в розгубленому балансуванні між потужнішими гравцями на міжнар. арені, що було характерним для зовн. політики України часів президентства Л.Кучми. Така політика була приречена на дискредитацію іміджу України у світі як країни, яка не є господарем власної зовн. політики. Єдина укр. політ. нація природно має свої інтереси у відносинах із близькими сусідами та далекими д-вами. Збалансована, прогнозована, реалістична міжнар. політика може працювати на авторитет України як надійного та стабільного партнера, з яким можна мати справу попри радикальні зміни глобальної системи міжнар. відносин.

Президентські вибори листопада—грудня 2004, що спричинили «Помаранчеву революцію», стали поворотним моментом у зовнішньополіт. орієнтації України, зокрема щодо реалізації її євроінтеграційного курсу. Проте внутрішньополіт. ситуація в Україні та в оточуючому її міжнар. середовищі лишалася нестабільною. Європ. Союз після істор. розширення 1 травня 2004 до 25 країн-членів опинився перед викликом різного рівня екон. розвитку країн «старої» та «нової» Європи, неврегульованістю політико-правових норм і принципів функціонування оновленого ЄС. Громадяни ЄС відчували перевтому від одночасного поглиблення європ. інтеграції, наслідком якого стали запровадження спільної грошової одиниці євро та невизначеність остаточних геогр. кордонів Європи. Суттєві корективи були внесені світ. екон. кризою 2008 та подальшою екон. стагнацією. 23 червня 2016 Велика Британія провела референдум про вихід із ЄС. Посилюються скептичні настрої щодо поглиблення процесу європ. інтеграції. На цьому тлі проблеми, що виникли із ратифікацією Нідерландами Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, виглядають цілком природно.

Євразійський вектор зовн. політики України також лишався впродовж багатьох років нечітким. Незрозумілою була стратегія пострад. екон. інтеграції. Росія формально наполягала на європ. моделі реінтеграції колиш. рад. геополіт. простору зі створенням спільного ринку товарів, капіталів, послуг, робочої сили, а також наднац. органів. Прихованим контекстом цього процесу була українсько-рос. конкуренція на переговорах про вступ до Світ. орг-ції торгівлі, де кожна сторона намагалася вибороти для нац. товаровиробників кращі умови. Росія також намагалася підпорядкувати своїм олігархічним колам укр. економіку. Кінцевою метою євразійської інтеграції Росія визначила створення єдиної валюти на основі рос. рубля. Україна відхиляла ці пропозиції. Вона шукала ефективніші форми співробітництва та взаємодії з ЄС, перебуваючи у статусі спец. сусіда.

Особливо непросто було Україні як новій незалежній д-ві адаптуватися до викликів сучасної глобальної системи міжнар. відносин, за якої суверенітет, що склався як норма міжнар. права та практична парадигма дипломатії впродовж 17—19 ст. (від часу Вестфальського миру 1648 до Віденського конгресу 1815), опинився перед випробуванням «гібридних війн» і ліберальної глобалізації.

Таким середнім за чисельністю населення д-вам, як Україна (за чверть століття незалежності чисельність її населення зменшилася з 51,9 до 42,8 млн осіб), з огляду на ризики екон., політ. та військ. вразливості самостій-

но захистити суверенітет дуже складно. Проте процес досягнення нац. консенсусу щодо визначення стратегічних партнерів та вибудовування ієрархії пріоритетів відносин із ключовими союзниками відбувається непросто. Адже формування нац. незалежної д-ви певним чином є протифазою тенденції до глобалізації. Тривалий час, впродовж до анексії 16 березня 2014 Криму і розгортання гібридної війни на сх. України, рос. пропаганда поширювала викривлене уявлення про перспективи членства України в НАТО.

Перед укр. дипломатією стоїть сьогодні стратегічне завдання адекватного представлення нац. інтересів всюди, де існують очевидні політ., екон. і гуманітарні інтереси д-ви та її громадян. Практичні кроки в цьому напрямі передбачали роботу зі спрощення пересування українців світом, ширшу присутність укр. к-ри у світ. цивілізаційному просторі, захист екон. інтересів країни і чіткий курс на європ. інтеграцію, насамперед на демократ. цінності та стандарти. Передбачалося зробити кордони України прозорими для людей і бізнесу, але закритими для злочинців. Відповідні корективи були внесені до концептуальних підходів щодо вирішення проблем захисту укр. нац. інтересів всюди, де вони наявні.

Національні інтереси та безпека України у глобальному світі

«Національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення», — наголошується у схваленій ВР України 16 січня 1997 Концепції «Основи державної політики національної безпеки України». Нац. інтереси України полягають насамперед у гарантуванні суверенітету, держ. незалежності, самостійності, збереження територіальної цілісності та непорушності кордонів, подоланні екон. кризи й динамічному госп. розвиткові, захисті інтересів громадян д-ви і забезпеченні високого життєвого рівня населення, створенні правової демократ. д-ви, яка інтегрувалась би в європ. і світ. співтовариства, досягненні нац. злагоди і політ. стабільності, гарантуванні прав людини і нац. меншин, розвиткові добросусідських відносин з усіма членами світ. співтовариства, дотриманні правил міжнар. співіснування та здійсненні політики миру й рівноправного співробітництва.

Фундаментальними аспектами національної безпеки України є військово-політ., екон., державно-політ., соціальний, екологічний та інформаційний. Для України як європ. д-ви забезпечення зовн. чинників нац. безпеки насамперед означає її активну участь у розбудові нової арх-ри європ. безпеки. Координаційним органом з питань нац. безпеки і оборони при Президентові України є Рада нац. безпеки і оборони України, повноваження, функції та засоби діяльності якої визначає ст. 107 Конституції України. Зокрема, Рада визначає шляхи реалізації національно-держ. інтересів України як суверенної д-ви і методи її захисту від загроз як зовн., так і внутр. походження. Гол. пріоритетом Ради є гарантування військово-політ. безпеки д-ви.

Україна має статус без'ядерної д-ви. ВР України 18 листопада 1993 ратифікувала Договір СТАРТ-1 про скорочення стратегічних наступальних ядерних ракет, які Україна успадкувала після розпаду СРСР і зобов'язалася передати РФ у відповідності з Лісабонським протоколом (23 травня 1992). 14 січня 1994 президенти Росії, США та України підписали у Москві Тристоронню заяву щодо умов вивезення ядерної зброї з території України. 5 грудня 1994 під час будапештської зустрічі на найвищому рівні учасників ОБСЄ провідні д-ви, які мають ядерну зброю, — США, Росія, Велика Британія, а згодом Франція і Китай, — надали Україні формальні гарантії безпеки після добровільного вивезення нею всієї ядерної зброї. Фінансування цього процесу здійснювалося за програмою США. 1 червня 1996 Україна добровільно позбулася третього за обсягом (після Росії і США) потенціалу ядерної зброї (176 міжконтинентальних балістичних ракет із більш ніж 1,5 тис. ядерними боєголовками). Отже, після проголошення незалежності Україна набула статусу позаблокової нейтральної д-ви, що, однак, не стало перешкодою для її активної участі в загальноєвроп. структурі безпеки. Події 2014—19 переконали громадськість у неефективності формальних гарантій безпеки. Гібридна агресія Росії, анексія Криму змінили сусп. настрої щодо членства в НАТО чи відновлення ядерного статусу України. Більш реалістично виглядав процес підготовки до вступу в НАТО, що мало запобігти подальшим спробам Росії втручатись у внутр. справи України та стимулювати сепаратистські настрої під приводом «захисту російськомовних» громадян України.

За умов формування нової арх-ри європ. безпеки Україна зацікавлена в налагодженні рівноправного співробітництва з усіма наявними міжнар. орг-ціями і субрегіональними структурами, а також з окремими д-вами Євроатлантичного простору. Зокрема, 8 лютого 1994 Україна першою із д-в пострад. простору приєдналася до програми НАТО *«Партнерство заради миру»*, згідно з якою бере активну участь у міжнар. військ. навчаннях миротворців. 1995—96 укр. військовослужбовці були учасниками майже 30 між-

Підписання міністром закордонних справ України Г. Удовенком Договору про всеосяжну заборону ядерних випробовувань. Нью-Йорк. 1995.

нар. військ. навчань миротворчих сил як на території військ. полігонів в Україні, так і за кордоном. У тісному співробітництві з військовими держав-членів НАТО Україна брала участь у миротворчих операціях на території колиш. Югославії та в деяких ін. регіонах світу, приєдналася до міжнар. антитерористичних акцій та коаліцій. Надійною основою для подальшого діалогу Україна—НАТО стала схвалена 14 вересня 1995 у Брюсселі державами-членами НАТО та Україною Спільна заява, що заклала можливості для розширення і поглиблення відносин між сторонами. У перебігу поглиблення цього процесу Україна намагається забезпечувати свої нац. інтереси та безпеку. Україна вітає відкритість НАТО для співробітництва і партнерства з новими демократіями на Сх. Європи. Водночас Україна вбачала в цьому підтвердження здатності самого НАТО до трансформації в ширшу євроатлантичну орг-цію безпеки. Визнаючи концепцію неподільності європ. безпеки, Україна зацікавлена у синхронізації цих двох процесів — розширення НАТО на Схід Європи і поступового трансформування й еволюції НАТО як важливої частини нової системи загальноєвроп. безпеки та співробітництва. Адже просування зони процвітання, стабільності та безпеки безпосередньо до зх. кордонів України є дуже важливим процесом, надто коли зважати на територіальні претензії до України з боку окремих політ. сил деяких сусідніх д-в.

Логічним етапом у розвитку відносин між Україною та структурами НАТО стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 під час саміту країн-членів НАТО «Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору». Україна була визнана 16 країнами НАТО невід'ємною частиною нових демократій Центр.-Сх. Європи, одним із ключових факторів забезпечення стабільності у Центр.-Сх. Європі та на континенті в цілому. Згідно з *Хартією про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору 1997* Україна й НАТО базуватимуть свої відносини на принципах і зобов'язаннях, що відповідають міжнар. праву та міжнар. механізмам і закріплені у Статуті ООН, Гельсінському Заключному акті та наступних документах ОБСЄ. Хартія визначає сфери і практичні механізми регулярних консультацій та співробітництва сторін з кола питань, що становлять спільний інтерес: у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю над роззброєнням, експортом зброї та військ. технологій, боротьби з тероризмом. Незабаром були засновані військ. місії зв'язку: України — при штаб-квартирі НАТО у Брюсселі, а НАТО — Центр інформації та документації НАТО в Києві. У відповідності до Хартії та з метою сприяння виконанню її положень було створено спільну робочу групу з питань військ. реформи, а також міжвідомчу комісію Україна—НАТО. Зв'язки між громад. й неурядовими установами України та країн НАТО успішно здійснює Атлантична рада України. В цілому успішно виконуються щорічні плани дій Україна—НАТО (1999 Україна взяла участь у 183 заходах співробітництва з НАТО). Підтримка України країнами-членами НАТО на двосторонній основі 2014—19 допомогла їй вистояти в умовах рос. агресії та анексії Криму.

Після проголошення незалежності перед Україною постала проблема вибору стратегії військ. безпеки як осн. частини її нац. безпеки. 19 жовтня 1993 ВР України ухвалила військ. доктрину, яка мала виразно оборонний характер, а в червні 2004 указом Президента України була прийнята нова військ. доктрина, яка передбачала реформування ЗС України. На першому його етапі (до 2009) передбачалося скорочення армії до 200 тис. осіб та оптимізація її структури, на другому (до 2015) — переоснащення ЗС України новою сучасною чи модернізованою технікою та скорочення їх чисельності до 100 тис. осіб. Напередодні президентських виборів 2004 Президент України Л.Кучма, посилаючись на факт неготовності НАТО започаткувати щодо України програму підготовки до членства в Північноатлантичному альянсі, виключив із військ. доктрини України положення про стратегічну мету, яка полягала у вступі до ЄС та НАТО. У квітні 2005 Президент України В.Ющенко повернув до військ. доктрини пункт про підготовку до вступу в НАТО. Саме це завдання стало ключовим для визначення параметрів національної безпеки України. План дій Україна—НАТО на 2005 передбачав форсований діалог із питань політ. демократизації, інформаційної відкритості, цивільного контролю за збройними силами, ринкових екон. реформ. НАТО підтримало активну участь України у миротворчих операціях. Навесні 2008 на бухарестському саміті НАТО негативна позиція Німеччини і Франції завадила Україні та Грузії отримати План дій щодо набуття членства в НАТО. Навесні 2010 Президент України В.Янукович змінив стратегічний вектор військ. доктрини України, відмовившись від підготовки до вступу в НАТО. Потужним ударом по системі нац. безпеки України стали Харків. угоди (2010) стосовно продовження терміну оренди баз Чорномор. флоту РФ у Криму до 2042. Лише за умов рос. гібридної війни проти України 2014 було повернуто до військ. доктрини стратегічну мету підготовки України до вступу в НАТО. У березні 2019 ВР України прийняла зміни до Конституції, які закріпили незворотність курсу на інтеграцію до НАТО та ЄС. Україна звернулася до НАТО з пропозицією в грудні 2019 надати План дій щодо набуття членства в НАТО.

Буд-во ЗС України є складником державотворчого процесу і здійснюється відповідно до зовн. політики України. У ст. 17 Конституції України зазначається: «Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні сили України». Розвиток укр. державності, формування правового демократ. сусп-ва та перехід до ринкової економіки, об'єктивні нац. інтереси вимагають створення такої системи військ. безпеки, яка буде спроможною надійно забезпечити захист суверенітету та територіальної цілісності незалежної України і водночас відповідатиме вимогам оборонної достатності. Проте військово-тех. складова нац. армій, попри по-

силення тенденції до створення міжнар. миротворчих підрозділів, лишається вагомим аргументом у розстановці сил у процесі глобалізації. Осн. принципами розбудови ЗС України є наступні: розвиток армії на основі затвердженої Президентом України в січні 1997 Держ. програми буд-ва та розвитку ЗС України на період до 2005; екон. та фінансове забезпечення її потреб д-вою; широке використання досягнень передових технологій в інтересах оборони; морально-психологічна й військово-патріотична підготовка та реформування структури війська. Зазначені стратегічні завдання підпорядковані меті підготовки України до вступу в НАТО. Підписавши Хартію про особливе партнерство з НАТО, Україна підтвердила свою рішучість продовжувати військ. реформу, зміцнювати демократ. та цивільний контроль над збройними силами і підвищувати їхню оперативно-тех. сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. Орг-ція Північноатлантичного договору, у свою чергу, підтвердила підтримку зусиль України в цих галузях, що є особливо важливим з огляду на перспективу подальшого розвитку співробітництва між Україною і НАТО. Відтак розвиток ЗС України відбувався на основі положень Оборонного бюлетеня, що був розрахований на період до 2015. Проте на той час рос. військ. агресія проти України довела помилковість визначених пріоритетів і темпів військ. буд-ва. Широкий волонтерський рух, загальнонар. підтримка ЗС України надали змогу захистити Україну від рос. агресії, хоча ця загроза остаточно не зникла.

У контексті забезпечення гарантування своєї нац. безпеки Україна вирішувала проблему розподілу Чорномор. флоту (ЧФ) та визначення статусу рос. частини ЧФ на території України. Важливим у цьому аспекті було визнання Радою Безпеки ООН 20 липня 1993 постанови Верховної ради Росії стосовно рос. статусу Севастополя (9 липня 1993) такою, що не має міжнародно-правової чинності. Проблема ЧФ протягом наступних 5 років була предметом першочергової уваги не тільки України і Росії, а й усього світового співтовариства. Розв'язання цієї проблеми, що виникла внаслідок розпаду СРСР, після тривалих і складних переговорів відбулося шляхом компромісу під час робочого візиту в Україну голови уряду РФ В.Чорномирдіна наприкінці травня 1997, коли були підписані угоди про розподіл Чорномор. флоту. Впродовж 2005 Україна підтвердила свою відповідальність за виконання угод, які передбачали встановлення умов базування рос. частини Чорномор. флоту в м. Севастополь. Водночас Україна домагалася дотримання всіх умов оренди рос. стороною. Вважалося, що термін оренди, який мав завершитися 2017, не визначатиме специфічного характеру перешкод для вступу України до НАТО. Росія виступала проти поширення середземномор. антитерористичного патрульного мандату НАТО на причорномор. регіон. У лютому 2014, попри наявну договірно-правову базу українсько-рос. відносин, Росія здійснила агресію проти України та захопила Крим. Після цього нова військ. доктрина України передбачила підготовку до переходу на стандарти НАТО до 2020.

Важливим аспектом політики захисту нац. інтересів і нац. безпеки є гарантування екологічного балансу в Україні та навколо неї. За умов допомоги міжнар. співтовариства Україна 1995 взяла на себе зобов'язання закрити Чорнобильську АЕС і 15 грудня 2000 виконала його. У зв'язку із закриттям ЧАЕС на адресу Президента України надійшли листи й телеграми від ряду керівників д-в та міжнар. орг-цій, в яких, зокрема, висловлювалися сподівання, що міжнар. співтовариство знайде шляхи надання допомоги Україні у справі подолання екон. і соціальних наслідків закриття станції. Проте 20-ті роковини чорнобильської катастрофи у квітні 2006 вкотре підтвердили, що складні проблеми мінімізації та подолання наслідків чорнобильської катастрофи лишалися на порядку денному міжнар. співробітництва. Світ. співтовариство так і не виконало взятих на себе зобов'язань щодо України, які мали сприяти розв'язанню системних проблем Чорнобиля, що стали символом неподільності всіх аспектів глобальної безпеки. Щоправда, навесні 2019 консорціум інвесторів завершив буд-во нового укриття над аварійним реактором Чорнобильської АЕС.

Україна виступає проти забезпечення безпеки одних д-в і народів за рахунок ін. За умов сучасної глобальної системи міжнар. відносин під визначенням «національна безпека» і «національні інтереси» вже недостатньо розуміти лише військ. та морально-політ. здатність д-ви захистити себе від реальних чи потенційних джерел зовн. загрози своєму існуванню, оскільки забезпечення нац. безпеки опинилося в тісному взаємозв'язку з міжнар. безпекою, зі збереженням та зміцненням заг. миру. Україна виконала зобов'язання, що випливали з Договору про звичайні збройні сили в Європі. На зустрічі на найвищому рівні ОБСЄ в Лісабоні 2—3 грудня 1996 Україна підтримала ідею подальших переговорів щодо скорочення звичайних озброєнь у Європі в контексті перспективи розширення НАТО на Схід. Водночас НАТО підтримало ініціативу України про створення в Центр. та Сх. Європі зони, вільної від ядерної зброї, що є принципово важливим для України з урахуванням її без'ядерного статусу. На рівні ООН Україна висунула ідею створення Ради екон. безпеки, яка має адекватно реагувати на загрози соціально-екон. конфліктів у світ. масштабах, пов'язаних із голодом у найбільших країнах планети та заборгованістю міжнар. орг-ціям з боку країн, що розвиваються. Україна залишається відкритою для міжнар. співробітництва з питань гарантування нац. та міжнар. безпеки.

Свідченням цього стала активна участь України у процесі пошуку міжнар. компромісу з питання реформування ООН, що розглядається Україною як гарант колективної безпеки перед викликами та ризиками процесу глобалізації. 2016—17 Україна як непостійний член Ради Безпеки ООН звертала увагу на систематичні порушення Статуту ООН Рос. Федерацією як постійним членом Ради Безпеки і пропонувала позбавити її права вето у питаннях анексії Криму та агресії на Донбасі. Проте без рефор-

мування Статуту ООН досягнути цієї мети неможливо, а Росія блокувала процес перегляду функцій постійних членів Ради Безпеки.

Найбільше суперечностей у двосторонніх відносинах України накопичилося в українсько-рос. стосунках. Від їхнього стану значною мірою залежить доля прогресивного демократ. розвитку як України, так і Росії, стабільність в Європі та в усьому світі. Історично та географічно Росія є найбільшим і найближчим сусідом України. Після розпаду СРСР відносини з Росією набули для України принципово важливого значення з огляду на істор. традиції, значний обсяг взаємної торгівлі (на Росію припадало бл. $^{1}/_{3}$ обсягу заг. товарообігу України) та комплекс нерозв'язаних проблем двосторонніх відносин. Україна з перших днів незалежності намагалася проводити активну і водночас прагматичну політику щодо пн. сусіда. Проте не всі громадяни Росії усвідомлювали незворотність незалежності України. У Росії тривалий час залишалися політики, які продовжували висувати до України територіальні та ін. претензії, зокрема щодо статусу Криму та Севастополя, які військ. доктриною РФ віднесені до сфери життєвих інтересів Росії. Через нерозв'язаність принципових суперечностей в українсько-рос. відносинах (проблеми розподілу та майбутнього Чорномор. флоту, режиму Азовського моря та Керченської протоки, взаєморозрахунків, делімітації українсько-рос. кордону, відмінність позицій щодо розширення НАТО та ЄС на Схід Європи та їхньої ролі в європ. арх-рі безпеки за умов виникнення нового геополіт. устрою тощо) тривалий час відкладалося підписання широкомасштабного політ. договору між Україною та Росією, що унеможливлювало розбудову нової моделі стратегічного партнерства двох великих сусідніх д-в.

Певні зміни в українсько-рос. відносинах відбулися після підписання *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997* (31 травня). Цій домовленості передувало підписання президентом Росії Б.Єльциним у Парижі 27 травня «Основоположного акта» про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між РФ і НАТО, що засвідчило готовність Росії шукати компромісні розв'язання складних міжнар. проблем. 28 травня під час візиту в Україну голови уряду РФ В.Чорномирдіна між двома країнами було підписано 11 міждерж., міжурядових і міжвідомчих угод, у т. ч. 3 угоди по Чорномор. флоту, що зняло останні перепони на шляху до підписання великого договору між Україною і Росією. Зокрема, угодою про розподіл ЧФ передбачено оренду рос. частиною флоту протягом 20-ти років бази в Севастополі, за що Україна мала отримати 2 млрд дол. США. Окрема угода передбачала реконструкцію укр. інфраструктури газопроводів із метою збільшення до 2005 обсягу експорту рос. газу в Європу через територію України. Для України Договір мав винятково важливий характер тому, що створював правовий фундамент відносин з Росією, зобов'язав держ. та урядові органи РФ поважати територіальну цілісність України та непорушність її кордону. Договір мав і ширше міжнар. значення. Від наповнення міждерж. Договору реальним змістом залежали політична стабільність та екон. зростання на всьому пострад. геополіт. просторі.

Наступні роки стали своєрідним перехідним періодом в українсько-рос. відносинах, пов'язаним зі зміною влади в Кремлі та подальшим пошуком компромісів у прагматичному захисті нац. інтересів обох д-в і наповненням конкретним змістом поняття особливого стратегічного партнерства. Про інтенсивність цього важливого процесу свідчить кількість двосторонніх зустрічей на різних рівнях, у т. ч. й найвищому. 2003 Президент України Л.Кучма тричі відвідав РФ з робочими візитами, а Президент Росії В.Путін здійснив три робочих візити до України. Л.Кучма та В.Путін підписали Договір про сухопутний кордон між Україною та РФ, яким сторони офіційно підтвердили, що не мають одна до одної територіальних претензій. Станом на 1 жовтня 2003 договірно-правова база українсько-рос. відносин складала 294 договори: було укладено 37 міждерж., 155 міжурядових і 102 міжвідомчих договори. Хоча 2003 був Роком України в Росії, в жовтні відносини між ними загострилися через конфлікт навколо о-ва Тузла. Певний час проблема демаркації азовсько-керченської акваторії лишалася каменем спотикання у процесі остаточного визначення держ. кордонів між Україною та Росією.

Прагматичний пошук компромісів між укр. і рос. нац. інтересами сприяв інтенсифікації екон. співробітництва України та Росії, усуненню перешкод, які обмежують взаємний товарообіг (2004 його обсяг досяг 15 млрд дол. США), що було особливо важливо для зростання економік обох країн. Адже торгівля між ними, напр., тривалий час перебувала у перехідному стані — від внутрішньогосп. зв'язків до зовнішньоекономічних, від командно-адм. форм до вільноринкових — через неузгодженість цінової, податкової та митної політики й низку ін. причин. 18 серпня 2004 було підписано Угоду про заходи щодо забезпечення стратегічних інтересів у транзиті газу та нафти територією України, розраховану на період до 2009. Газове питання перетворилося на символ взаємозалежності України та Росії у цій сфері.

У перебігу президентської виборчої кампанії в Україні 2004 рос. президент В.Путін відверто підтримував кандидата від чинної на той час укр. влади. Втім свій перший закордонний візит Президент України В.Ющенко 24 січня 2005 здійснив до Москви. Укр. сторона наголошувала, що реалізація проекту створення Єдиного екон. простору не мусить перешкоджати реалізації євроатлантичного вибору України. У травні 2005 для оперативного розв'язання проблем українсько-російських відносин було створено комісію з питань міждерж. відносин, яку очолили В.Ющенко та В.Путін. На порядку денному лишалися складні питання гармонізації інтересів рос. та зх. інвесторів в Україні, зміни акцентів із пріоритетів євразійської на європ. інтеграцію України. Наприкінці 2005 рос. сторона, не заперечуючи права України самостійно вибирати союзників, наполягала на вирі-

шенні проблем демаркації кордону в Керченській протоці, дотримання домовленостей щодо Чорномор. флоту, переходу на грошові розрахунки за транзит рос. газу в Європу укр. трубопроводами. РФ продовжувала наполягати на створенні газотранспортного консорціуму. Цей варіант розв'язання газової проблеми вважався оптимальним з огляду на врахування інтересів рос. експортерів газу, укр. транспортувальників та європ. споживачів.

Після газових конфліктів 2006 і 2009 українсько-рос. відносини продовжували стрімко погіршуватися. Росія посилила втручання у внутр. справи України. Рос. агресія в серпні 2008 проти Грузії стала попередженням міжнар. спільноти, яка, щоправда, реагувала на неї неадекватно. В лютому 2010, після перемоги В.Януковича як пророс. кандидата на президентських виборах в Україні, Кремль почав практичну реалізацію проекту обмеження суверенітету України. Зокрема, підписані 21 квітня 2010 президентами України і Росії т. зв. Харків. угоди щодо продовження терміну перебування Чорномор. флоту РФ на території України фактично змінили курс України від ЄС назад до Росії. Рос. власті, у свою чергу, реанімували імперські міфи про «третій Рим» і слов'ян. братерство, які становлять суміш рад. ностальгії, націоналізму, імперіалізму і правосл. фундаменталізму. Культ. єдність Євразії у формі концепції «Русского мира» — міф, який використовується рос. пропагандою з метою легалізації інтеграційного проекту, альтернативного Євросоюзу.

21 листопада 2013 під тиском Москви уряд М.Азарова прийняв рішення про призупинення процесу підготовки України до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Кремль сподівався залучити Україну до Євразійського союзу. Співпрацювати з обома об'єднаннями, ігноруючи поглиблення розбіжностей між зх. та євразійською системами розвитку, Україна більше не могла. 30 листопада 2013 було розігнано акцію укр. молоді на підтримку європ. інтеграції. 1 грудня 2013 — 16 січня 2014 тривав переважно мирний захист гідності особистості. «Євромайдан» став місцем зустрічі принаймні трьох політ. к-р: 1) анархічної політ. к-ри з фетишизацією свободи, відмовою від грошового обміну, громад. солідарністю та самоорганізацією, 2) патріотичної укр. політ. к-ри, 3) ліберально-демократ. політ. к-ри із закликами до захисту прав людини і захисту демократії. Майдан став також місцем зустрічі різних реліг. к-р. Із 16 січня по 16 лютого 2014 тривала боротьба об'єднаної нації проти корумпованої д-ви. Криваве протистояння 18—22 лютого 2014 завершилося перемогою Революції гідності.

20 лютого 2014 визнано днем початку рос. агресії проти України та початку «гібридної війни» як поєднання діяльності конвенційних, іррегулярних і кримінальних угруповань з інформаційно-пропагандистськими зусиллями. Канцлер Німеччини А.Меркель визначила ці події так: «Росія краде в України Крим». Лише Росія «не бачила» своїх військ в Україні. 16 березня 2014 відбувся т. зв. референдум щодо відокремлення Криму від України. Донбас намагалися використовувати як інструмент демонстрації незгоди великого регіону з обраним Україною прозахідним курсом, цей регіон мав би отримати особливий політ. статус і накладати вето на рішення про зближення України з НАТО та ЄС. 18 березня 2014 рос. законодавчі органи влади всупереч нормам Конституції РФ 1993 завершили «включення Криму до складу РФ».

Демонструючи підтримку України в її протистоянні з Росією, Європ. Союз підписав з нею 21 березня 2014 в Брюсселі політ. частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 12 квітня 2014 рос. бойовики захопили м. Слов'янськ Донец. обл. Наступного дня офіційно розпочалась антитерористична операція на Донбасі. 2 травня 2014 в Одесі відбулися зіткнення прихильників єдності укр. д-ви із пророс. силами. 9 травня 2014 укр. добровольці запобігли проголошенню влади бойовиків у м. Маріуполь Донец. обл. 11 травня 2014 сепаратисти провели «референдуми» щодо проголошення «Донецької народної республіки» («ДНР») та «Луганської народної республіки» («ЛНР»). Відбувалися «круглі столи» нац. єдності, які не мали позитивного наслідку. 26 травня 2014 розпочалися бої за донец. міжнародний аеропорт. Активізувалася рос. гібридна війна як спроба імперського реваншу. Новообраний Президент України П.Порошенко 1 липня 2014 припинив режим тиші, який сепаратисти використовували з метою зміцнення своїх позицій. 5 липня 2014 укр. війська повернули Слов'янськ і Краматорськ. Бойовики встановили контроль над ділянкою українсько-рос. кордону вздовж території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР». 17 липня 2014 пророс. бойовиками було збито малайзійський пасажирський літак. Реагуючи на цей терористичний акт, світ. співтовариство ввело санкції проти Росії. Франція переглянула угоду про постачання Росії військ. суден типу «Містраль». Вважається, що 21 серпня 2014 у боях під м. Іловайськ Донец. обл. відбулося відкрите втручання в конфлікт рос. армії (11 липня під с. Зеленопілля Довжанського р-ну Луган. обл. було зафіксовано перший ракетний обстріл укр. військ з території РФ). Президент США Б.Обама звинуватив Росію у воєн. агресії проти України.

7 вересня 2014 опубліковано мінський протокол про перемир'я під контролем ОБСЄ. Росія висунула свої вимоги до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 26 жовтня 2014 відбулися вибори до ВР України, які сприяли формуванню проєвроп. більшості у парламенті. 27 січня 2015 розпочалися бої за м. Дебальцеве Донец. обл. На цьому тлі 11 лютого 2015 пройшли переговори у Мінську П.Порошенка, А.Меркель, В.Путіна, Ф.Олланда, які завершилися укладанням «Комплексу заходів із виконання Мінських угод» щодо припинення бойових дій. 18 лютого 2015 сили антитерористичної операції відійшли з Дебальцевого.

Наприкінці липня 2016 В.Путін ліквідував «Кримський федеральний округ», передавши Крим до Пд. федерального округу РФ. Наприкінці грудня 2016 знову загострилася воєнна ситуація поблизу м. Дебальцеве. Укр. підприємець та меценат В.Пінчук опублікував статтю із закликом до компромісів з Росією, що викликало жваву дискусію в середовищі укр. політикуму. Санк-

ції ЄС проти РФ було продовжено до 30 червня 2017. Кремль розраховував на потепління у відносинах зі США після інавгурації 20 січня 2017 45-го президента США Д.Трампа. Отже, наслідком непослідовного зовнішньополіт. курсу президента В.Януковича стали анексія Криму Рос. Федерацією та збройний конфлікт на Донбасі. У травні 2017 закінчився термін дії двостороннього Договору 1997, який уже 2014 був брутально порушений рос. стороною. 1 квітня 2019 Договір про дружбу і співробітництво між Україною та РФ був офіційно денонсований.

Україна у двосторонніх міждержавних відносинах

Україна з моменту створення СНД 8 грудня 1991 була занепокоєна намаганнями Росії стати консолідуючою силою на пострад. геополіт. просторі. Це визначило позицію України як щодо СНД в цілому (у травні 1992 Україна не підписала Ташкентський договір про колективну безпеку країн-членів СНД, в січні 1993 — Статут СНД), так і в питанні подальшого розвитку відносин з країнами-членами Співдружності. Україна наполягала на пріоритеті двосторонніх міждерж. стосунків перед створенням наднац. механізмів влади в керівних органах СНД. Враховуючи посилення бюрократичних тенденцій у діяльності органів Співдружності, низьку ефективність реалізації рішень, які приймаються керівними органами СНД (протягом 1992—2001 було прийнято бл. 2 тис. різних угод, які переважно не виконувалися), а також виходячи із власних національних інтересів, Україна віддавала перевагу налагодженню безпосередніх двосторонніх зв'язків із країнами-членами Співдружності. Після створення 2000 «Євразійського економічного співтовариства» Росія проявила зацікавленість в участі в ньому України, де з цього приводу розгорнулася гостра внутрішньополіт. дискусія. 2002 Київ та Москва погодили попередні умови створення міжнар. консорціуму з керування газотранспортною системою України. 2005 не вдалося вдосконалити та реформувати СНД, під дахом якої утворилися геополіт. союзи д-в Центр. Азії, Євразійського екон. співтовариства. 2 грудня 2005 в Києві було проголошено створення «Співдружності демократичного вибору», до якої ввійшли країни балтійсько-чорноморсько-каспійського регіону, за винятком Росії. Проте за межі віртуально-дипломатичного існування це міжнар. об'єднання до 2019 так і не вийшло. Україна намагалася виконувати роль альтернативного та конкурентного щодо Росії регіонального центру впливу. Реалізація цієї стратегії залежала від ступеня інтенсивності та ефективності двосторонніх відносин з новими незалежними д-вами.

Плідно розвиваються міждерж. відносини України з **Азербайджаном** на основі договору про дружбу і співробітництво між цими країнами, підписаного в грудні 1992. Україна зацікавлена в доступі до азербайджанських енергоносіїв. Вона виступає за мирне розв'язання проблеми Карабаху відповідно до норм міжнар. права та принципів ОБСЄ. Активно зростають обсяги взаємної торгівлі. Україна сподівається використати паромну переправу Чорноморськ—Батумі як альтернативний шлях транспортування азербайджанської нафти та газу Каспію на світ. ринки. Зі зміною влади в Україні 2004 відкрилися нові можливості для якісного наповнення двостороннього співробітництва. У травні 2005 після офіц. запуску нафтопроводу Баку—Джейхан Україна висловила готовність направити своїх миротворців до Нагірного Карабаху, але лише за згодою як Вірменії, так і Азербайджану. Азербайджан не визнав анексію Криму 2014 і виступив за мирне врегулювання ситуації на Донбасі.

Зберігаються традиційні дружні зв'язки між Україною та **Білоруссю**. Високим залишається рівень коопераційних зв'язків між підпр-вами двох сусідніх республік. Поглибленню українсько-білорус. торговельно-екон. відносин сприяв офіц. візит у Київ президента Республіки Білорусь О.Лукашенка у травні 1997, під час якого було підписано 12 міжурядових угод і Договір про держ. кордон між Республікою Білорусь і Україною, що стало першим для України прикладом успішного вирішення цього важливого питання в її відносинах із колиш. республіками СРСР. Традиційними є тісні культ. й родинні зв'язки між укр. і білорус. народами. На рівні СНД Україна і Білорусь обрали різні стратегічні пріоритети та темпи інтеграції. 1998 було підписано Програму українсько-білорус. екон. співробітництва на період до 2008. У жовтні 2004 у Білорусі відбувся референдум, за результатами якого президент О.Лукашенко отримав можливість 2006 висувати свою кандидатуру втретє поспіль на посаду президента. Влітку 2014 Мінськ став місцем міжнар. посередницьких зусиль із замирення конфлікту на Донбасі. За умов рос. екон. блокади Білорусь є важливим експортером до України нафтопродуктів та ін. стратегічно важливих товарів.

Після припинення вірмено-азербайджанської війни успішно розвиваються міждерж. стосунки України з **Вірменією**. Договір про дружбу та співробітництво між ними було підписано 15 травня 1996. Вірм. община в Україні є важливою ланкою, що пов'язує дві незалежні держави та їхні народи. Починаючи з 2000, активізувалися передусім екон. аспекти співпраці. У квітні 2015 в Україні вшанували пам'ять вірмен, які загинули за часів геноциду в Осман. імперії 1915. Україна підтримує міжнар. зусилля зі справедливого врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту. Вірменія залишається гол. рос. військово-політ. союзником на Кавказі, що після 2014 негативно впливає на стан українсько-вірм. відносин. Після приходу до влади 2018 президент Вірменії Н.Пашинян намагався зробити вірм. зовн. політику більш багатовекторною. Проте у Євразійському екон. союзі та Договорі колективної безпеки СНД Вірменія так і не стала опонентом РФ.

Політ. стабілізація в **Грузії** сприяла зміцненню українсько-грузин. відносин, що розвиваються на основі Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу від 13 квітня 1994 та бл. 100 різних двосторонніх угод між Україною і Грузією. Зростає обсяг взаємної торгівлі. Участь України в розбудові нафтопроводу Баку—Тбілісі—Джейхан, започаткування паромної перепра-

ви Поті—Одеса відкривають нові перспективи розбудови транспортної магістралі Європа—Кавказ. Україна підтримує територіальну цілісність Грузії і після приходу до влади в цій країні нових політ. сил. У травні 2004 Тбілісі відновив політ. контроль над Аджарією. У грудні 2004 громадяни та кер-во Грузії рішуче підтримали «Помаранчеву революцію» в Україні. Українсько-грузин. стратегічне партнерство було закріплено в «Карпатській декларації» 5 січня 2005. Після Революції гідності чимало грузин. реформаторів часів президентства М.Саакашвілі працювали у структурах укр. влади. Україна і Грузія мають тотожні позиції щодо питань європ. безпеки, засудження рос. агресії проти обох незалежних д-в, ініціюється створення зони вільної торгівлі у форматі ГУАМ.

Відносини з **Казахстаном** Україна будує відповідно до Договору про дружбу та співробітництво від 20 січня 1994. Україна зацікавлена у спільному використанні космодрому Байконур, розвиткові співробітництва в сировинних галузях економіки Казахстану. Зростають обсяги торгівлі між двома країнами, створюються спільні підпр-ва з перспективою виходу на сх. ринки. Протягом 2-ї пол. 1990-х рр. Казахстан став важливим постачальником нафти в Україну (кожна четверта тонна нафти, перероблена на укр. нафтопереробних з-дах, є казахською), казахський капітал залучився до приватизації укр. нафтопереробних з-дів, що є важливим кроком на шляху казахської нафти в Європу. У травні 2005 Казахстан наголошував, що в разі відмови України від повної участі в Єдиному екон. просторі ця структура мала бути створена навіть без участі України. 2017—18, коли Казахстан, так само як Україна, був непостійним членом Ради Безпеки ООН, активізувався двосторонній діалог щодо проблем регіональної і глобальної безпеки. У березні 2019 після відставки першого президента Казахстану Н.Назарбаєва його наступник К.-Ж.Токаєв підтримав ідею стосовно посередницької ролі Казахстану у врегулюванні українсько-рос. конфлікту.

На основі Договору про дружбу і співробітництво від 2 квітня 1991 та ін. двосторонніх угод динамічно розвиваються відносини України з **Киргизстаном**. Киргизька Республіка і Україна успішно налагоджують торговельно-екон. відносини, політ. і культ. зв'язки. Під час «Тюльпанової революції» 2010 Україна закликала конфліктуючі сторони в Киргизстані до діалогу та припинення кровопролиття. Після 2010 Киргизстан приєднався до Євразійського екон. союзу на чолі з Росією.

Важливим партнером України на пд. Європи є **Молдова**, міждерж. відносини з якою розвиваються на основі Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво від 23 жовтня 1992. Україна зацікавлена у забезпеченні стабільності та територіальної цілісності незалежної Молдови і тому послідовно підтримує її зусилля, спрямовані на вирішення придністровської проблеми. Зокрема, 8 травня 1997 в Москві був підписаний Меморандум про врегулювання проблем Придністров'я, повноправним гарантом якого виступила поряд з Росією й Україна, що на той час стало реальним визнанням можливостей країни відігравати функції гаранта миру і стабільності в регіоні, відкриттям шляху для активної і повноправної участі України у розв'язанні актуальних проблем дуже близького для укр. народу регіону, де він має істор., екон., гуманітарні та ін. інтереси (більше третини населення Придністров'я — етнічні українці). 2002 було врегульовано питання спірних ділянок на українсько-молдов. кордоні. Україна наполягала на дотриманні мовних та ін. гуманітарних прав укр. діаспори у Придністров'ї. У листопаді 2003 Молдова відкинула рос. план конфедеративного об'єднання Молдови та Придністров'я. В лютому 2004 Україна і Молдова врегулювали торг. суперечки відповідно до норм та правил Світ. орг-ції торгівлі. У травні 2005 Україна висунула план придністровського врегулювання за участі ЄС та США відповідно до встановлення рівноправних зв'язків між Молдовою та Придністров'ям. 1 грудня 2005 на придністровській ділянці українсько-молдов. кордону почала працювати прикордонна місія ЄС. 2006—16 Молдова намагалася реалізувати європ. інтеграційний вибір. На президентських виборах 2016 переміг соціаліст І.Додон, який заперечував європ. та євроатлантичний вибір, наполягаючи на союзних відносинах Молдови з Росією. Незважаючи на перманентну внутрішньополіт. нестабільність у Молдові, проєвроп. та пророс. політ. сили цієї д-ви виступають за відновлення територіальної цілісності України. Молдова є важливим партнером України у програмі ЄС «Східне партнерство» та у ГУАМ.

Тривала громадян. війна у **Таджикистані** у 1-й пол. 1990-х рр. перешкоджала успішному розвиткові українсько-таджицьких відносин. Україна виступає за налагодження рівноправного міждерж. співробітництва із цією республікою. У складі спостерігачів ООН у Таджикистані були укр. представники. В липні 2001 під час візиту до Києва президента Таджикистану Е.Рахмона було підписано Договір про дружбу і співробітництво, а також 12 міждерж. угод. Загалом українсько-таджицькі відносини поступово переходили зі сфери співпраці у форматі СНД до суто двостороннього співробітництва.

Стратегічне значення для України мають відносини з **Туркменістаном**, який посідає 2-ге місце у світі за обсягом покладів природного газу. Україна зацікавлена в диверсифікації джерел енергоносіїв, необхідних для вітчизн. економіки. Протягом 1990-х рр. Туркменістан перетворився на другого після Росії постачальника газу в Україну. 1993 Туркменістан визнаний ООН нейтральною д-вою, яка відіграє важливу роль у Центр. Азії та має значний потенціал екон. розвитку. З огляду на це Україна прагне посилення позицій вітчизн. товаровиробників на туркменському ринку, зокрема брати участь у буд-ві газопроводу до Пакистану. Впродовж 2000—15 залишалася нерозв'язаною проблема погодження співвідношення між грошовою та товарною частками укр. сплати за туркменський газ. 2005 Туркменістан підвищив ціну за газ, проте відмовився підписати довготривалий контракт на 25 років. Україна висунула пропозицію щодо створення українсько-російсько-туркменського транспортного газопроводу. З 2016 Росія блокує транзит укр. товарів до Туркменістану, витісняючи Україну з ринку країн Центр. Азії.

Під час бесіди Р. Ніксона з Л. Кравчуком. Київ. 1992.

На основі Договору про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва від 20 лютого 1998 розвиваються відносини України з **Узбекистаном**. Поглиблюються екон. інтеграція та кооперація між двома країнами, співробітництво на політ. рівні. Після 2001 не були реалізовані спільні проекти узбецько-укр. участі у відбудові економіки Афганістану. У травні 2005 під шквалом міжнар. критики, якій був підданий Ташкент унаслідок придушення бунту в м. Андижан, Узбекистан вийшов зі складу неформального міждерж. об'єднання ГУУАМ і взяв курс на зміцнення союзних відносин з Росією. Після смерті 2016 першого президента Узбекистану І.Каримова цей зовнішньополіт. курс Ташкента не зазнав змін.

Рос. агресія проти України 2014—19 поставила на порядок денний питання унормування відносин України з СНД. Ця міждерж. структура на той час виконала свої функції як інструмент забезпечення відносно мирного розпаду СРСР, а Україна виконувала лише ті рішення СНД, які відповідали її нац. інтересам, віддаючи пріоритет проблемам поглиблення екон. співробітництва. Співдружність виявила низьку ефективність у вирішенні низки внутрішньодерж. громадян. конфліктів (Нагірний Карабах, Абхазія, Придністровська Молдав. Республіка). 1996 було підписано договір про створення російсько-білорус. союзу. 1997 Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан утворили митний союз, а Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова — неформальне об'єднання ГУАМ. У травні 2005 Україна запропонувала перейменувати ГУАМ на «Співдружність заради демократії і розвитку», щоби відкрити цю структуру для всіх країн балтійсько-чорномор. регіону. 1998 було прийнято рішення про реформування структур СНД. Зокрема, з метою надання нового імпульсу співробітництву в рамках Співдружності Україна запропонувала створити зону вільної торгівлі. 2000 Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан створили Євразійське екон. співтовариство. 2003 вступив у дію новий проект у рамках СНД, ініційований РФ: 18 вересня президенти Росії, Білорусі, Казахстану та України уклали в Ялті угоду про створення *Єдиного економічного простору*. Створювалося нове інтеграційне об'єднання, осн. зміст і кінцева мета якого були не визначені (кожна зі сторін інтерпретувала їх по-різному) і навколо якого розгорнулися гострі політ. дебати, особливо в Україні. Вихід України з СНД залишив цю орг-цію лише в історії.

Відстоюючи свої нац. інтереси, Україна намагається встановити баланс політ. та екон. відносин із країнами Зх. і Сх., Пн. й Пд. Стратегічним зовнішньополіт. чинником для реалізації демократ. та ринкових реформ в Україні є налагодження тісного співробітництва зі **Сполученими Штатами Америки**. Перші роки укр. незалежності були позначені певними складнощами у двосторонніх відносинах, адже США робили ставку на взаємини з Росією стосовно розв'язання більшості проблем, успадкованих від СРСР.

Переломним в українсько-амер. відносинах став 1994, проголошений у США українським. Підписання тристоронньої угоди про без'ядерний статус України було поштовхом до поліпшення американсько-укр. взаємин. А спільна заява про розвиток дружби і партнерства між Україною і США від 4 березня 1994, крім гарантій безпеки, зафіксувала формування політ. та договірно-правової основи стратегічного партнерства між Україною і США.

Фундаментальними для розвитку екон. співробітництва двох д-в є Договір про заохочення та взаємний захист інвестицій (за заг. обсягом держ. та приватних інвестицій в економіку України США 1996 посіли перше місце) і Конвенція про уникнення подвійного оподаткування та запобігання несплаті податків на дохід і капітал. США порушили на саміті «Великої сімки» в Неаполі в липні 1994 питання про розгляд плану дій щодо допомоги цих д-в Україні у процесі закриття Чорнобильської АЕС, а після підписання в грудні 1995 Меморандуму про порозуміння між Україною і країнами «Великої сімки» у справі взаємних зобов'язань щодо закриття ЧАЕС амер. уряд першим виконав свої зобов'язання: до бюджету США на 1997 було включено 27 млн доларів для фінансування робіт на об'єкті «Укриття».

Реалізації стратегічного партнерства між Україною і США сприяла також Спільна заява Президента України Л.Кучми і Президента США Б.Клінтона, оприлюднена під час зустрічі на найвищому рівні 11—12 травня 1995 в Києві. США 1996 виділили 950 тис. доларів на підтримку розширення участі України у програмі Міжнар. військ. навчання та тренування. В жовтні 1997 укр. космонавт Л.Каденюк взяв участь у польоті на борту «космічного човника» НАСА. Розвиваються програми комерційних космоч. запусків. Робочий візит у США Президента України в лютому 1996 сприяв поглибленню двосторонніх зв'язків на політ. рівні, що створювало сприятливе середовище для розгортання приватних інвестицій амер. бізнесу в економіку України.

У перебігу наступного робочого візиту у США Л.Кучми у травні 1997 була започаткована робота Українсько-амер. міждерж. комісії, очолюваної главою Укр. д-ви та віце-президентом США А.Гором (міждерж. комісія Кучма—Гор була створена у вересні 1996 для поглиблення стратегічного партнерства у відносинах між Україною і США). У цьому контексті важливою для України є підтримка з боку США у Міжнар. валютному фонді та ін. фінансових установах під час розгляду питань про

надання необхідних стабілізаційних кредитів для України. У 2-й пол. 1990-х рр. Україна стала третім у світі (після Ізраїлю та Єгипту) реципієнтом фінансової допомоги уряду США (1998 вона становила 225 млн доларів, у 1999 — 195 млн). США відзначають позитивну роль України у стабілізації ситуації на пострад. просторі, визнають роль України у миротворчій операції на території колиш. Югославії і, особливо, її участь із серпня 2003 у міжнар. коаліції в Іраку. Позиції США та України тотожні у багатьох актуальних питаннях сучасної міжнар. політики, зокрема щодо реформування структур ООН та еволюційного розширення НАТО на Схід Європи. США вітали поступову інтеграцію України в загальноєвроп. структури. Візит у Київ президента США Б.Клінтона 5 червня 2000 підбив підсумок українсько-амер. відносинам за період його президентства, коли ці відносини дійсно наблизилися до можливого на той час рівня стратегічного партнерства. Підтвердженням цього стала Спільна заява щодо підтримки України у процесі її вступу до Світ. орг-ції торгівлі.

Із приходом до влади в США респ. адміністрації на чолі з Дж.Бушем-молодшим 2001 розпочався новий період в українсько-амер. відносинах. У квітні 2003 Україна прийняла рішення про направлення свого військ. підрозділу до Іраку. Внаслідок цього українсько-амер. відносини вийшли на новий рівень взаємодії. США виступали за проведення чесних, прозорих, вільних, демократ. виборів Президента України. Вашингтон вітав «Помаранчеву революцію». США розглядали поступ України як важливе свідчення успішності глобальної демократ. трансформації, яка поширилася від Сх. Європи до Центр. Азії та Бл. Сходу. Новий порядок денний двосторонніх відносин після переобрання Дж.Буша-молодшого на 2-й президентський термін та обрання Президентом України В.Ющенка було сформовано за підсумками візиту 4—7 квітня 2005 укр. лідера до США. Було підписано документ під назвою «Порядок денний для нового сторіччя українсько-американського стратегічного партнерства». США висловлювали готовність сприяти вступу України до Світ. орг-ції торгівлі. Дж.Буш-молодший вітав намір України у перспективі вступити в НАТО в разі відповідності критеріям членства у Північноатлантичному альянсі. 1 липня 2005 Україна скасувала візовий режим для громадян США. Проте на тлі надзвичайних заходів безпеки, які у США застосовувалися задля інтенсивної боротьби із загрозою світ. тероризму, паритетне рішення щодо громадян України США так і не прийняли. Зі складнощами Конгрес США скасовував дискримінаційну поправку Джексона—Веніка (1974), яка позбавляла Україну як колишню рад. республіку статусу країни найбільшого сприяння у торгівлі. Під час візиту Президента України В.Ющенка до США (13—17 вересня 2005) заради цього були залучені впливові лобістські кола укр. та єврейс. діаспор США. 21 листопада 2005 Сенат США рекомендував Палаті представників Конгресу нарешті скасувати зазначену поправку. Успішно розвивалось українсько-амер. гуманітарне співробітництво. В Україні діє амер. «Корпус миру». 27 листопада 2005 фонд колиш. Президента США Б.Клінтона уклав угоду про співробітництво з недерж. орг-ціями України у процесі боротьби проти ВІЛ-СНІД.

Українські миротворці вирушають в Ірак. 2003.

2 грудня 2005 держ. департамент США вітав активну участь України у створенні «Спільноти демократичного вибору». Сполучені Штати закликали ЄС не зачиняти двері перед демократ. Україною. Свідченням досягнення якісно нового стану стабільності та прогнозованості українсько-амер. відносин стало збереження рівня їхньої інтенсивності та ефективності й після того, як 30 грудня 2005 укр. миротворці були виведені з Іраку. У січні 2006 США розпочали процедуру надання Україні статусу країни з ринковою економікою, що мало забезпечити її вступ до Світ. орг-ції торгівлі. За президентства Б.Обами (2009—16) українсько-амер. відносини пережили різні часи. За президентства В.Януковича (2010—13) США критикували авторитарні антидемократ. тенденції у внутрішньополіт. житті України, але цілковито В.Януковича не ізолювали. Рубікон було перейдено

Американські та українські військові на навчаннях «Fearless Guardian». Яворівський полігон, 15 листопада 2015.

під час Революції гідності (листопад 2013 — лютий 2014), коли США активно підтримали демократ. зміни в Україні. У березні 2014 США запровадили екон. санкції проти Росії за її агресію в Україні та анексію Криму та фактично очолили масштабну підтримку міжнар. співтовариством України. Однак адміністрація президента Б.Обами так і не надала Україні летальної зброї, що було зроблено вже новою адміністрацією. Президент США Д.Трамп, попри звинувачення від Демократ. партії у зв'язках із Росією, підтримав двопарт. консенсус (Респ. і Демократ. партій) у Конгресі США стосовно збільшення обсягу фінансової допомоги Україні. США закликали партнерів по НАТО розглянути питання надання Україні Плану дій щодо членства у Північноатлантичному альянсі.

Україна та Європа

Ще на світанку укр. незалежності європ. напрямок зовн. політики України був визначений як пріоритетний та орієнтований на однаково важливі складові: розвиток двосторонніх міждерж. відносин з європ. д-вами та розширення участі в європ. регіональному співробітництві. «З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, — зазначалося в постанові ВР України «Основні напрями зовнішньої політики України», — Україна може і

Генеральний секретар Ради Європи Д. Тарсис і Г. Удовенко підписують Угоду про вступ України до Ради Європи.

повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі». Пріоритет європ. напрямку зовн. політики зумовлений не лише істор. розвитком укр. народу в самому центрі Європи як невід'ємної складової загальноєвроп. цивілізаційного процесу, а й тим, що вже з перших кроків незалежності України він був необхідною умовою досягнення стабільності її міжнар. становища та розвитку збалансованих зовн. зв'язків. Європейський цивілізаційний вибір для України був і залишається наріжним орієнтиром під час розв'язання внутр. і зовнішньополіт., екон. і соціокульт. проблем, утвердження у світі як незалежної, потужної, авторитетної і конкурентоспроможної д-ви. Про незмінність європ. вектора України, стратегічний характер її відносин з ЄС заявляли всі президенти України у посланнях до ВР, на різних міжнар. форумах і дво- та багатосторонніх зустрічах на найвищому рівні. В Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 окремо зафіксовано «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі».

На практиці реалізація європ. вибору України, впродовж 25 років незалежності якої європ. інтеграція часто залишалася поняттям декларативним, використовувалася як інструмент у політ. боротьбі і не становила усвідомленого стратегічного пріоритету. Попри декларації про геополіт. значимість орієнтації на європ. д-ви і структури Україна протягом тривалого часу не мала життєздатної стратегії європ. інтеграції як на основі двосторонніх зв'язків, так й інституційної.

Європ. Союз — найвпливовіша інтеграційна структура серед європ. інституцій, що відіграють провідну роль у формуванні нової арх-ри Європи, зокрема її екон. структури. Вступ до нього залишається метою зовн. політики України, для досягнення якої вже зроблені перші конкретні кроки. Регулярними стали зустрічі з «трійкою» ЄС, відбулися перші засідання Ради співробітництва, Україна відкрила Постійне представництво при ЄС у Брюсселі, в країні створено К-т з питань зв'язків із ЄС тощо.

У червні 1994 в Люксембурзі було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, яка формалізувала співробітництво в екон., політ. та культ. сферах. У листопаді 1994 ВР України ратифікувала угоду. Протягом 1995—97 прискорився процес імплементації цієї угоди країнами-членами ЄС (одним із перших ратифікував документ парламент Великої Британії).

Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС набула чинності 1 березня 1998 і передбачала у перспективі після набуття Україною статусу країни з ринковою економікою розпочати переговори про створення зони вільної торгівлі між ЄС і Україною.

1 червня 1995 у Брюсселі Президент України Л.Кучма та Голова Комісії європ. т-в Ж.Сантер підписали Тимчасову угоду про торгівлю між Україною та ЄС. На зустрічі голів д-в та урядів країн-членів ЄС 14 грудня 1996 за ініціативою Німеччини було розглянуто єдиний план дій ЄС щодо розвитку співробітництва з Україною. Протягом 1994—95 в рамках фінансової допомоги та згідно з програмою «ТАСІС» ЄС надав Україні кредитів на суму майже 1 млрд екю.

Екон. аспект співробітництва органічно поєднується з регулярними політ. консультаціями між Україною та ЄС, у т. ч. на найвищому політ. рівні. Бажання України стати повноправним членом ЄС вперше було проголошено Президентом України Л.Кучмою на засіданні *Ради Європи* в січні 1996. У червні 1998 указом Президента України була затверджена Стратегія інтеграції України до ЄС, що складалася зі 140 розділів і визначала пріоритетні напрями діяльності органів виконавчої влади на період до 2007, протягом якого мають бути виконані передумови для вступу України в ЄС.

На другому саміті Україна—ЄС, який відбувся у Відні в жовтні 1998, укр. сторона запропонувала розпочати переговори про надання Україні статусу асоційованого члена. У вересні 2000 Президент Л.Кучма очолив Нац. раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, була ухвалена Програма інтеграції України в ЄС, у відповідності до якої укр. уряд розробляв щорічні Плани дій щодо реалізації вищезгаданих документів.

У грудні 1999 на саміті ЄС в Гельсінкі було прийнято Спільну стратегію ЄС щодо України, проте не було схвалене рішення про надання Україні статусу асоційованого члена ЄС, на що розраховувала укр. сторона. На 7-му саміті Україна—ЄС, що відбувся в жовтні 2003 в Ялті, Європ. Союз запропонував Україні свій План дій, в якому містилися переважно вимоги до України і теж не передбачалося надання їй статусу асоційованого членства в ЄС в разі його виконання. Це викликало насторожену реакцію Києва.

Взаємини між Україною та ЄС ще більше ускладнилися після наступного саміту в липні 2004, що пояснювалося початком президентської кампанії в Украї-

ні. Стратегічний курс України на європ. інтеграцію залишався незмінним. Проте після істор. розширення ЄС (1 травня 2004) одразу на 10 нових країн-членів настав етап адаптації до нових реалій. Передусім «старі» країни-члени ЄС виступили проти подальшого прискореного розширення. 25 лютого 2005 ЄС затвердив для України статус спец. сусідства. Нова програма співпраці передбачала інтенсифікацію діалогу з питань екон., політ., енергетичного, освіт., культ. співробітництва та була розрахована на 3 роки. Залежно від результату трансформації екон. та соціально-політ. структур України ЄС мав визначатися з подальшою стратегією відносин. 1 вересня 2005 Україна скасувала візовий режим для громадян країн ЄС. У листопаді 2005 розпочалися переговори про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України. Україна отримала право підтримувати зовнішньополіт. декларації, які робляться від імені Євросоюзу.

1 грудня 2005 на 9-му саміті Україна—ЄС було оголошено про політ. рішення визнати Україну країною з ринковою економікою. Після тех. оформлення процедури скасування антидемпінгових розслідувань щодо товарів укр. вир-ва на Спільному ринку ЄС наблизився до визнання факту готовності України до вступу у Світ. орг-цію торгівлі. Це стало першим кроком на шляху до створення зони вільної торгівлі у відносинах України з країнами ЄС. Наступними кроками європ. інтеграції України мали стати: митний союз, безвізовий режим, вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили, приєднання України до Шенгенського простору, інституційний органічний вступ України до ЄС та як заключний етап — заміна гривні на євро.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС — нормативно-правовий документ, який з 1 січня 2016 визначає зміст і формат європ. інтеграції України. Переговори щодо підготовки тексту Угоди про асоціацію розпочалися 5 березня 2007. 22 липня 2008 на пропозицію Франції було визначено назву зазначеної угоди. Протягом 2007—12 було проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у рамках трьох робочих груп: з політ. діалогу, зовн. та безпекової політики: з юстиції, свободи та безпеки; з екон., секторальних питань та розвитку людського потенціалу. Також відбулося 18 раундів переговорів щодо умов створення зони вільної торгівлі.

30 березня 2012 Угода про асоціацію була парафована. Текст угоди укр. мовою був опубл. 20 червня 2013 на сайті К-ту з європ. інтеграції ВР України. Офіц. підписання тексту Угоди про асоціацію було заплановано на 28 листопада 2013 у Вільнюсі, але не відбулося через відмову укр. сторони. Це спровокувало Революцію гідності, яка визначила безальтернативність європ. інтеграції України.

Угода про асоціацію складається з преамбули, 7 частин, 43 додатків і 3 протоколів. У преамбулі, зокрема, закріплюються принципи асоціації, передусім забезпечення прав людини та осн. свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. У розділі «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ та політики безпеки» визначено формати політ. діалогу: самітів, зустрічей на міністерському та ін. рівнях, серед ключових напрямів політ. співробітництва вказано забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму. У частині угоди «Юстиція, свобода і безпека» визначені напрями взаємодії у зазначених сферах. Важливою метою співробітництва є забезпечення верховенства права, незалежності суд. системи. Також передбачено взаємодію у запобіганні нелегальній міграції. Окремі статті стосуються створення належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном. Передбачено поглиблення співробітництва з метою запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Поглиблена та всеохопна зона вільної торгівлі є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію і передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та до певної міри робочої сили. Частина угоди «Економічне та секторальне співробітництво» містить положення щодо гармонізації укр. та європейського законодавства, відповідного інституційного реформування в Україні (енергетика, включно з ядерною, транспорт, захист навколишнього середовища, пром. політика та підприємництво, сільс. госп-во, оподаткування, статистика, надання фінансових послуг, туризм, аудіовізуальна політика, космічні дослідження, охорона здоров'я, науково-тех. співпраця, к-ра, освіта). Частина угоди «Фінансове співробітництво» окреслює механізм отримання Україною фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності й використання коштів. Відповідно до розділу угоди «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» передбачається запровадження нових форматів і рівнів співробітництва між Україною та ЄС після остаточного набуття чинності Угоди про асоціацію. Зокрема, мають бути створені Рада та К-т з питань асоціації, Парламентський к-т з питань асоціації. З метою долучення до реалізації угоди громадян. сусп-ва буде створена Платформа громадян. сусп-ва. Заради забезпечення належного виконання угоди має бути впроваджений механізм моніторингу та врегулювання спорів, які можуть виникати в ході виконання Угоди. У зв'язку з необмеженим терміном дії Угоди передбачено можливість її перегляду, в т. ч. щодо цілей протягом 5-ти років від набуття нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою Сторін.

Змістовно Угода про асоціацію з Україною відрізняється від угод про асоціацію, які Євросоюз на поч. 1990-х рр. підписував із країнами Центр. Європи, котрі готувалися до вступу в ЄС, або з країнами Бл. Сходу, Пн. Африки та Латинської Америки, які не мають жодних шансів на вступ до ЄС. Угода про асоціацію апріорі стала фактом і чинником вирішального цивілізаційного вибору України. Це й зумовило тиск із боку Росії, яка прагнула зірвати її остаточне підписання та імплементацію. 21 листопада 2013 у неконституційний спосіб КМ України ухвалив рішення призупинити підготовку до

підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Щоби змінити це рішення, уряд М.Азарова вимагав від Євросоюзу 20 млрд євро фінансової допомоги. До самого вільнюського саміту політики ЄС сподівалися, що угода буде підписана. Адже, на їхню думку, всі виграють, якщо «житимуть в інтегрованому континенті, на якому не буде ліній поділу». Однак Президент України В.Янукович угоду так і не підписав, а розгін учасників протесту проти цього рішення 30 листопада 2013 стимулював початок активної фази Євромайдану.

19 грудня 2013 Рада ЄС на рівні глав д-в і урядів розглянула укр. питання. У «Висновках Ради» в розділі 6 (Міжнар. відносини) пункт 48 постулює: «Європейський Союз зберігає волю до підписання з Україною угоди про асоціацію, що включає поглиблену і всеохопну зону вільної торгівлі, щойно Україна буде готова. Європейська Рада закликає до поміркованості, дотримання прав людини і базових прав, а також до демократичного розв'язання політичної кризи, що реалізувало би прагнення громадян країни. Європейська Рада підкреслює право всіх суверенних держав на прийняття власних рішень у сфері закордонної політики без зовнішнього тиску». 20 лютого 2014 ЄС ввів санкції проти тодішніх властей України. 20 лютого 2014 РФ розпочала спец. операцію з анексії Криму. 4 березня 2014 Рада НАТО засудила вторгнення рос. військ на територію Криму. Однак, у міру погіршення військово-політ. ситуації в Україні, відновився дипломатичний процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію. Європ. партнери погодилися провести додаткові консультації з підготовлення блоку документів, які стосуються зони вільної торгівлі.

16 березня 2014 у Криму відбувся «референдум» про перехід до складу Росії. МЗС Росії запропонувало Україні визнати результат референдуму в Криму, виконати угоду В.Януковича з опозицією від 21 лютого 2014, скликати конституційні збори із представників усіх регіонів, щоби прийняти федеративну конституцію та забезпечити нейтральний статус України і рос. мову як другу державну. ЄС виявив готовність надати Україні морально-політ. підтримку. Адже стабілізація демократ. політ. режиму в Україні залишається критично важливою насамперед для сусідніх центральноєвроп. д-в, які належать до Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія). РФ намагається використовувати там політ. лобістів, передусім в Угорщині та Словаччині, щоби дискредитувати ідею неможливості існування стабільних демократ. політ. режимів у країнах Центр.-Сх. Європи без демократ. України.

20 березня 2014 прем'єр-міністр України А.Яценюк підписав політ. частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Обрання 25 травня 2014 нового Президента України П.Порошенка посприяло консолідації укр. сусп-ва та його волі до спротиву рос. агресії. Пряме військ. втручання Кремль доповнив 16 червня 2014 «газовою війною», відключивши газ для України. Німеччина закликала Росію використати свій вплив на прихильників федералізації задля припинення насилля на Сх. України. 25 червня 2014 Рада Федерації РФ формально відкликала дозвіл на введення військ на територію України. Проте це не означало згортання таємної допомоги бойовикам.

27 червня 2014 у Брюсселі Президент України П.Порошенко разом із лідерами Грузії і Молдови підписав екон. частину угоди про асоціацію. Це створило нову політ. реальність і стимулювало 2 липня 2014 в розпал боїв на Донбасі зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, Росії, Німеччини та Франції. Однак Росія не відмовилася від прямого втручання у внутр. справи України. 17 липня 2014 США та ЄС запровадили часткові екон. санкції проти Росії. 6 серпня 2014 В.Путін запровадив санкції у відповідь проти країн, які ввели екон. санкції проти Росії. 26 серпня 2014 на переговорах президентів П.Порошенка та В.Путіна у Мінську не було знайдено жодного прийнятного для ворогуючих сторін рішення щодо політ. врегулювання. 30 серпня 2014 Президент України П.Порошенко відвідав Брюссель, де відбувся саміт ЄС.

5 вересня 2014 у Мінську було підписано протокол про припинення вогню на Донбасі та поетапне врегулювання конфлікту. 12 вересня 2014 Євросоюз і Росія домовилися відкласти на рік імплементацію угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Європ. сторона обіцяла прискорити фінансування укр. реформ після встановлення неагресивного діалогу з Росією.

16 вересня 2014 ВР України та Європ. парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. З укр. боку «за» було 355 голосів. У заяві «Про європейський вибір України» стверджувалося, що «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, але як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети — набуття повноправного членства в Європейському Союзі». Політ. складова угоди про асоціацію набула чинності 1 листопада 2014, а угода про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС — 1 січня 2016.

1 листопада 2014 розпочалося тимчасове застосування Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Стали де-факто чинними ті положення документа, що належать до компетенції ЄС, а не держав-членів. Тимчасове застосування Угоди тривало до того, як завершився процес ратифікації угоди всіма 28 країнами-членами Євросоюзу. Проте ця тимчасовість була умовна, адже стосувалася всіх найважливіших положень документа. Зокрема торговельних, які передбачають створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі й за змістом становлять 80 % тексту угоди. Хоча через тиск Росії початок введення зони вільної торгівлі було перенесено на 1 січня 2016, це жодним чином не применшувало того факту, що укр. бізнес мав нагоду скористатися з відкриття ринків ЄС, а укр. споживачі — з безмитного імпорту до України європ. товарів. Укр. підпр-ва з кінця квітня 2014 отримали автономні преференції, тобто для них було зменшено митні збори. Однак укр. продукції потрібно ще відповідати стандартам безпечності, що є завданням номер один у процесі імплементації угоди. Це вимагає значної роботи від ВР України 8-го скликання, насамперед щодо ухвалення закону про тех. регламенти та гармонізації їх із

європ. стандартами. Вироблені відповідно до них укр. товари будуть допущені на європ. ринок і матимуть право на маркування позначкою «СЄ», що означатиме відповідність стандартам Євросоюзу.

1 листопада 2014 керівники України та ЄС висловили сподівання на швидке завершення процедури ратифікації Угоди про асоціацію всіма країнами-членами Євросоюзу відповідно до їхніх нац. процедур. Імплементація Угоди про асоціацію обіцяла зниження цін, удосконалення методів управління, поліпшення якості послуг, розвиток транзитного потенціалу України, поліпшення іміджу країни та збільшення довіри до неї, появу нових ринків збуту укр. продукції, причому не лише на ринку ЄС, а й у країнах Азії, Африки та Лат. Америки, збільшення інвестицій в укр. економіку. В Нідерландах відбувся консультаційний референдум із приводу ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Його негативний результат ускладнив остаточну імплементацію Угоди про асоціацію. Попри це, а також проблеми з підготовки до виходу з ЄС Великої Британії Євросоюз на поч. 2017 пролонгував режим санкцій проти Росії до того часу, поки Кремль почне поважати суверенітет, територіальну цілісність і вільний геополіт. вибір укр. народу. 6 квітня 2017 Євросоюз схвалив набуття чинності Угоди про безвізовий режим для громадян України. У травні 2019 на ювілейному саміті «Східного партнерства» прийнято рішення продовжити дію цієї програми.

Ін. напрям відносин України з європ. інтеграційними структурами пов'язаний зі співпрацею з Радою Європи, Центральноєвроп. ініціативою, Орг-цією чорномор. екон. співробітництва та Орг-цією з безпеки та співробітництва. Підписання Україною 26 лютого 1992 Гельсінського Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) стало юрид. оформлення приєднання нової д-ви до загальноєвроп. процесу. У грудні 1994 Україна підтримала перетворення НБСЄ на Орг-цію з безпеки і співробітництва в Європі, членами якої стали 54 країни. 21 березня 1995 у Парижі Україна підписала Пакт стабільності в Європі, спрямований на буд-во єдиної і солідарної Європи, відкритої для діалогу та співробітництва. Розбудовуючи Україну як незалежну європ. д-ву, укр. народ повертається до істор. традицій, які визначають природне місце його країни як повноправного учасника європ. спільноти. Україна вважає умовами створення стабільності в Європі генезис демократ. політ. інститутів влади, розвиток громадян. сусп-ва, захист цінностей свободи та дотримання прав людини. Сприяння у подоланні та остаточному знятті бар'єрів між Заходом і Сходом Європи буде гол. внеском України у буд-во стабільної, нової та єдиної Європи. 6 грудня 2005 на нараді міністрів закордонних справ країн ОБСЄ Україна виступила за посилення ролі зазначеної орг-ції у відстоюванні демократ. цінностей у світі. З вересня 2014 спостерігачі місії ОБСЄ здійснюють моніторинг ситуації в окремих районах Донец. і Луган. областей. Україна 2015—19 наполягала на зміні статусу спостережної місії на повноцінну міжнар. миротворчу місію, проте ці ініціативи блокувалися рос. дипломатією.

26 вересня 1995 Україна стала повноправним членом Ради Європи. Вступ до цієї авторитетної і впливової європ. міжурядової структури став надзвичайно важливим кроком для України. Цим вона не лише вкотре підтвердила свою належність до європ. сім'ї народів, а й одержала підтвердження вірності обраного шляху до побудови справді демократ., правового сусп-ва. Вступ до Ради Європи прискорив процес ухвалення нової Конституції України. Протягом кількох років Україна мала узгодити своє нац. законодавство з критеріями Ради Європи. Впродовж 1996 Україна підписала та ратифікувала більшість конвенцій Ради Європи з питань захисту прав людини.

Демократ. принципи Ради Європи поступово впроваджуються у внутрішньополіт. життя України, чому сприяє діяльність Європ. комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) та тимчасового Моніторингового к-ту Парламентської асамблеї Ради Європи по Україні. У травні 2005 на 3-му (Варшавському) саміті Ради Європи було вирішено, що за результатами парламентських виборів (березня 2006) мала закінчитися процедура моніторингу за виконанням зобов'язань, які Україна брала на себе як передумову вступу до Ради Європи. Внаслідок рос. агресії проти України у березні 2014 було призупинено членство Росії в Раді Європи. 2014—19 Україна консолідувала позицію країн-членів Ради Європи навколо засудження рос. гібридної війни проти України. У квітні 2019 Україна закликала Парламентську асамблею Ради Європи не змінювати рішення щодо призупинення членства рос. делегації, допоки РФ не припинить агресію проти України та не поверне Крим.

Значну увагу Україна також приділяє розвитку інтеграційного процесу з європ. субрегіональними, регіональними і міждерж. угрупованнями, особливо важливому для створення транспортних коридорів і розвитку співробітництва між європ. регіонами. 1994 Україна стала асоційованим членом Центральноєвроп. ініціативи (ЦЄІ) — регіональної орг-ції, членами якої на сьогодні є 17 країн. Активна участь України у програмах екон., транспортного, культ. співробітництва з країнами-членами ЦЄІ сприяла її залученню до інтеграційних процесів у Центр. та Сх. Європі.

1 липня 1996 Україна стала повноправним членом ЦЄІ. На саміті країн-членів ЦЄІ в Зальцбурзі в липні 1996 Президент України Л.Кучма наголосив на особливому значенні для України співробітництва з країнами цього європ. регіону. ЦЄІ фінансує, зокрема, проект побудови транс'європ. магістралі, яка пройде територією України. У стадії реалізації перебувають також проекти співробітництва в галузі малого і середнього бізнесу, науки і к-ри тощо.

Як член Чорноморського екон. співробітництва (ЧЕС) з часу його утворення в червні 1992 Україна виступає важливою ланкою у процесі налагодження зв'язків між цією регіональною міждерж. орг-цією, що об'єднала інтереси держав Чорномор. басейну, та ЦЄІ. Україна разом з ін. д-вами ЧЕС ініціювала підготовку програм екологічного захисту Чорного моря, підтримала створення 1998 Чорномор. банку реконструкції та розвитку (штаб-квартира в Салоніках, Греція), діяльність якого спрямована на реалізацію спільних програм співробітництва орг-цій і струк-

тур країн-членів ЧЕС та ін. зацікавлених д-в. У вересні 2000 в рамках ініціативи Парламентської асамблеї Орг-ції Чорномор. екон. співробітництва (ОЧЕС; нова назва орг-ції згідно зі Статутом, ухваленим 9 червня 1998) була створена Асоціація столиць чорномор. регіону. Українська сторона вважає, що ОЧЕС продовжує та поглиблює кращі традиції багатовікового співробітництва сусідніх народів у басейні Чорного моря, дає можливість ефективно використовувати нац. ринки і транспортні й транзитні потенціали країн регіону.

Проблема створення транспортних коридорів і розвиток співробітництва між європ. регіонами займають важливе місце в роботі ЦЄІ та ОЧЕС. Україна широко використовує транскордонний механізм міжнар. співробітництва для поглиблення європ. інтеграційного процесу, зокрема бере участь у розбудові європ. регіонів. Із серед. 1990-х рр. за участю прикордонних областей України успішно діють, сприяючи розв'язанню конкретних проблем екон., екологічної та культ. співпраці держав-сусідів, європ. регіони «Буг», «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та «Карпатський єврорегіон».

У контексті розвитку транспортних коридорів важливе значення для України має відновлення судноплавства на Дунаї, яке перебувало в кризовому стані протягом 1990-х рр. унаслідок конфліктів на теренах колиш. Югославії. Цьому питанню укр. дипломатія приділяє значну увагу як у процесі роботи Дунайської комісії, так і в рамках реалізації Пакту стабільності для Пд.-Сх. Європи, затвердженому в липні 1999 в Сараєво. Україна намагається стати одним із гарантів стабільності та безпеки транспортних комунікацій у балтійсько-чорноморсько-каспійському регіоні, який є одним із найперспективніших для міжнар. екон. співробітництва у 21 ст.

Важливою складовою європ. напрямку зовн. політики України є розвиток двосторонніх зв'язків із країнами Європи, зокрема добросусідських відносин з найближчими сусідами на Зх., з якими Україну й українців об'єднують тісні істор., екон., культ. зв'язки. Мабуть, невипадково серед 68 д-в світу, що визнали незалежну Україну вже впродовж першого місяця після Всеукр. референдуму 1 грудня 1991, майже половина — 31 держава — були європейськими. Тому цілком природно, що визначальною рисою зовн. політики України стосовно цих д-в було встановлення з ними відносин політ. і військ. партнерства, розвиток взаємовигідного екон. співробітництва, відновлення давніх і широких культ., наук., духовних зв'язків із європ. цивілізацією. Зокрема, особливим пріоритетом у сфері двосторонніх відносин України було визначено активний розвиток всебічної співпраці із прикордонними д-вами Центр.-Сх. Європи, від взаємодії з якими безпосередньо залежать мир і стабільність по всій периферії кордонів України, її нормальний внутр. розвиток, безперешкодне і широке спілкування із зовн. світом. До того ж із країнами цього європ. регіону Україну пов'язують не лише життєво важливі геостратегічні, політ., екон., культ. інтереси, а й наявність у них досить чисельної громади етнічних українців.

Після проголошення незалежності України її традиційні відносини з країнами «нових демократій» у Центр. і Сх. Європі набули нового змісту та особливої інтенсивності. Так, багату істор. традицію та сучасну договірну основу мають відносини України з **Польщею**. Підписаний 19 травня 1992 Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома д-вами створив надійний фундамент для інтенсивного розвитку стратегічного партнерства між Києвом і Варшавою, яке зміцнює нову конфігурацію Центр. Європи. Польща також є важливою ланкою зв'язку між Україною та Німеччиною, а після вступу Польщі у травні 2004 в ЄС — між Україною та Євросоюзом. Дві сусідні д-ви активно співробітничають у загальноєвроп. структурах. Польща є важливим торг. партнером України: 1996 товарообіг між двома країнами сягав 1,5 млрд дол. США. Певний час вважалося, що Україну та Польщу ніщо так не розділяє, як спільне минуле. Свідченням інтенсивного розвитку українсько-польс. співробітництва в усіх галузях став держ. візит в Україну Президента Польщі А.Квасьнєвського та підписання в Києві 21 травня 1997 Спільної заяви президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання», що вивело на новий рівень стосунки між двома сусідніми суверенними д-вами і стратегічними партнерами і є особливо важливим для створення нової системи міжнар. відносин у Центр.-Сх. Європі, адже для цього регіону, як підкреслив міністр закордонних справ України Г.Удовенко, українсько-польські відносини не менш важливі, ніж, напр., французько-німецькі для ситуації в Зх. Європі.

Впродовж 2000—10 тривав процес наповнення конкретним змістом декларацій про стратегічне партнерство між Києвом та Варшавою. 2003 укр. підрозділ миротворців в Іраку був дислокований у польс. секторі відповідальності. Тривала й місія українсько-польс. миротворчого батальйону в Косово. Розвивалася співпраця у тристоронньому українсько-американсько-польс. форматі. Роком Польщі в Україні став 2004. У листопаді—грудні 2004 польс. кер-во посередничало за «круглим столом» під час «Помаранчевої революції». Ця подія змінила імідж України в Польщі. Нова сторінка двосторонніх відносин була відкрита з поч. 2005 — Року України в Польщі. Польща як член ЄС і НАТО продовжує впливати на формування політики цих орг-цій стосовно України. 2014—19 Польща надала Україні істотну допомогу з метою нейтралізації рос. агресії проти України. У цей період Україна та Польща намагалися згорнути проект побудови 2-ї черги газопроводу «Північний потік», який загрожує диверсифікації джерел постачання газу до країн ЄС. Попри «війни пам'яті» Польща прийняла найбільшу кількість укр. трудової міграції.

Угорщина, так само як і Польща, однією з перших визнала незалежність України і розпочала налагоджувати активне партнерство з нею на міцній міжнародно-правовій основі, яка на поч. 2004 складалася з бл. 70 різних двосторонніх договорів та угод. Активно здійснюється українсько-угор. політ. діалог (з 1990 по 2003 відбулося 17 офіц. і робочих візитів представників вищого держ. кер-ва), невпинно зростають обсяги взаємної торгівлі (2001—03 товарообіг зріс удвічі і становив бл. 1,3 млрд дол.

США) та інвестицій угор. бізнесменів в економіку України (їх обсяг станом на 1 вересня 2003 становив 78,6 млн дол. США), ефективно працюють сотні спільних українсько-угор. підпр-в і фірм. Обидві д-ви активно співпрацюють у Карпатському європ. регіоні, а також у справі забезпечення прав і етнокульт. розвитку нац. меншин. Націоналістичні політ. сили в Угорщині, попри наявну договірно-правову базу відносин з Україною, наполягають на перегляді статусу Закарпаття. Останнім часом Угорщина також наполягає на змінах до Закону про освіту та Закону про забезпечення функціонування укр. мови як державної, щоби забезпечити мовні права угор. нац. меншини на Закарпатті.

Україна була однією з перших д-в світу, яка визнала незалежність **Словаччини** з 1 січня 1993. 29 червня 1993 між ними було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, а на сьогодні українсько-словац. співробітництво розвивається на основі понад 100 двосторонніх міжнародно-правових документів. Важливу роль у формуванні цілісної системи і координації міждерж. співробітництва України та Словаччини відіграє діяльність міжурядових українсько-словац. комісій з питань торговельно-екон. і науково-тех. співробітництва та з питань нац. меншин, освіти і к-ри. Робочі зустрічі в Татрах у січні 1996 та в Ужгороді у березні 1997 прем'єр-міністрів України та Словаччини надали потужного імпульсу розвиткові екон. співробітництва між двома сусідніми країнами. 1999 Київ і Братислава конкурували з питання представництва центральноєвроп. регіону в Раді Безпеки ООН на період 2000—01, проте цей епізод загалом не позначився на позитивній динаміці двостороннього співробітництва. Особливого значення воно набуло після вступу 2004 Словаччини до ЄС та НАТО. У червні 2004 Україна та Словаччина уклали спец. угоду щодо соціального забезпечення укр. громадян, які тимчасово працювали у Словаччині. 2014—19 Словаччина відіграла позитивну роль у реверсних постачаннях газу в Україну. Словаччина підтримала залучення України до взаємодії з країнами Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) у форматі Вишеград + Україна.

Серед країн-членів Вишеградської четвірки важливим партнером України також залишається **Чехія**. 26 квітня 1995 у Празі президенти України й Чехії Л.Кучма і В.Гавел підписали Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною і Чеською Республікою. Осн. складовими їхніх відносин стали регулярні політ. консультації зовнішньополіт. відомств двох країн та робота змішаних українсько-чеських міжурядових комісій і робочих груп. 1996 врегульовано питання легалізації працевлаштування укр. робітників у Чехії. Зростає обсяг українсько-чеської торгівлі, який 2003 наблизився до рівня майже 0,5 млрд дол. США. Ефективною формою співробітництва між Україною і Чехією є розвиток спільного підприємництва та інвестування: зараз в Україні діють майже 300 підпр-в з іноз. інвестиціями за участі чеського капіталу. 2005 сторони повернулися до розгляду проблеми легалізації укр. робочої сили в Чехії. Після рос. агресії проти України Чехія солідаризувалась з укр. народом.

Брак політ. взаєморозуміння між двома сусідніми д-вами — Україною та **Румунією** — через висування територіальних претензій Румунії до України протягом тривалого часу гальмував розвиток українсько-румун. відносин. Тому життєво важливим, як із погляду забезпечення нац. інтересів України, так і з погляду зміцнення стабільності у Центр. Європі та європ. безпеки в цілому, стало підписання 2 червня 1997 в Констанці Договору про відносини добросусідства та співробітництва між Україною і Румунією, в результаті чого Україна на договірно-правовій основі остаточно (з урахуванням укладення широкомасштабного договору з Росією) визначила свої держ. кордони зі всіма сусідами. Цей Договір (і додаткова угода до нього у формі обміну листами міністрів закордонних справ) став українсько-румун. компромісом. Ним було поставлено крапку в одному з найважчих переговорних процесів, які вела Україна після здобуття незалежності (переговори про текст документа тривали два роки і потребували 11 раундів консультацій експертів). Зрештою Київ домігся підтвердження непорушності кордонів України, а Бухарест, зокрема, — можливості навігації по дунайському рукаву Кілійське гирло, протекції для румун. меншини в Україні шляхом створення прикордонних європ. регіонів тощо. З укладанням Договору не було вирішено гол. румунсько-укр. суперечки про розподіл континентального шельфу та про виключні екон. права двох країн у Чорному морі. Переговори із цього питання було вирішено продовжити, а в разі його нерозв'язання — звернутися до Міжнар. суду в Гаазі. Проте взаємна зацікавленість в інтенсифікації українсько-румун. відносин, прагнення обох країн до розвитку співробітництва із загальноєвроп. та трансатлантичними структурами сприяли успішній ратифікації Договору про відносини добросусідства та співробітництва 7 липня 1997 Румунією і 17 липня 1997 Україною.

Розв'язання політ. проблем українсько-румун. відносин відкрило широкі можливості для регіонального співробітництва. 4 липня 1997 у м. Ізмаїл президенти України Л.Кучма, Румунії Е.Константинеску та Молдови П.Лучинський підписали Спільну декларацію співробітництва, яка передбачала провадити раз на рік зустрічі президентів України, Молдови і Румунії для розгляду актуальних питань регіонального співробітництва. Дипломатична ситуація змінилася після вступу у квітні 2004 Румунії до НАТО. Новий клімат українсько-румун. відносин формувався і за результатами «Помаранчевої революції» в Україні та президентських виборів у Румунії. Впродовж 2005 Президент України В.Ющенко та його румун. колега Т.Башеску намагалися вирішити спірні проблеми ще до їхнього розгляду в Гаазькому арбітражі. Україна та Румунія висловлювали зацікавлення в розвитку нових форм співпраці у чорноморсько-балтійсько-каспійському регіоні. Гаазький арбітраж залишив більшу частину спірного шельфу Чорного моря за Румунією. Румунія підтримує надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО. Як і Угорщина, Румунія наполягає на посиленні захисту мовних прав румун. громади на Буковині.

Відносини незалежної України та **Болгарії** були започатковані 1992 і ґрунтуються на До-

говорі про дружні відносини та співробітництво, проте реалізації великого потенціалу партнерства, як і стосунків України з ін. балканськими країнами, заважала тривала війна на території колиш. Югославії. Важливим чинником українсько-болг. відносин є чисельна болг. нац. меншина в Україні (понад 200 тис. осіб). У квітні 2004 Болгарія ввійшла до НАТО, а до 2007 завершила переговори про вступ до ЄС. Вивчення болг. досвіду європ. та трансатлантичної інтеграції стало ще одним напрямом інтенсифікації українсько-болг. відносин. Болгарія 2015—19 не піддалася спокусі розблокувати проект побудови газопроводу «Південний потік», який мав допомогти рос. «Газпрому» припинити транзит газу територією України. Крайні праві націоналістичні сили Болгарії на кшталт партії «Атака» виступають на підтримку Росії, проте більшість поміркованих болг. політ. сил засуджують рос. агресію проти України.

У грудні 1991 Україна визнала незалежність **Хорватії** і **Словенії**. Санкції міжнар. співтовариства щодо **Сербії** і **Чорногорії** паралізували укр. Дунайське пароплавство та зв'язки із цими країнами. Підписання Дейтонських і Паризьких мирних угод щодо **Боснії і Герцеговини** наприкінці 1995 стало кульмінацією 4-річних напружених дипломатичних зусиль ООН, ін. впливових міжнар. орг-цій, а також окремих країн, у т. ч. України, для віднайдення формули примирення, яка була би прийнятною для всіх конфліктуючих сторін. Відкрилися нові можливості для розвитку співробітництва України з балканськими країнами. Україна зацікавлена в участі у реалізації міжнар. програм з реконструкції Боснії і Герцеговини та у відновленні торговельно-екон. відносин із Сербією та Чорногорією в повному обсязі. Україна не визнала проголошення 17 лютого 2008 незалежності Косово.

Для зміцнення позицій України на Балканах важливе значення має українсько-грец. співробітництво, що ґрунтується на Договорі про дружбу і співробітництво між Україною та **Грецією** від 12 листопада 1996 і сприяє продовженню істор. традицій зв'язків двох народів. Упродовж 1997—2005 українсько-грец. відносини стали одними з найбільш динамічних та результативних порівняно зі співпрацею України з ін. країнами-членами ЄС. Проте фінансово-економічна криза, в якій 2008—17 опинилася Греція, змінила стан справ на більш стагнаційний. Україна закликає ЄС розглянути питання своєї участі у «балканському» розширенні Євросоюзу, очікуваному на 2020—24.

Починаючи з 1991, досить динамічно розвиваються відносини України з країнами Балтії і Пн. Європи. 1995 Україна підписала договори про дружбу та співробітництво з **Латвією**, **Литвою** та **Естонією**. Україна зацікавлена у використанні балт. мор. портів в інтересах розвитку міжнар. торг. зв'язків. Швидко зростають обсяги торгівлі України із балт. країнами. Зустріччю президентів 5-ти д-в — України, Польщі, Латвії, Литви та Естонії — в Таллінні у травні 1997, на якій обговорювалися питання багатостороннього торговельно-екон. співробітництва, зокрема проблеми транспортних зв'язків між цими країнами, започатковано нову форму регіональної співпраці за активної участі України. Після вступу 2004 балт. д-в до ЄС та НАТО активізувалися дипломатичні зусилля щодо розвитку балтійсько-чорномор. співробітництва за участі України. Країни Балтії послідовно засуджують рос. агресію проти України та наполягають на посиленні екон. санкцій, які мають діяти до остаточного припинення рос. анексії Криму.

Поглиблюється співробітництво України із країнами Пн. Європи. Сканд. країни одними із перших 1992 визнали незалежність України. Поряд із налагодженням двосторонніх зв'язків із **Фінляндією**, **Швецією** та **Норвегією** Україна розпочала діалог із Пн. (Балт.) радою — регіональною орг-цією Сканд. країн. Балт. країни 2014 підтримали Україну в її протистоянні рос. агресії. Данія, напр., так і не надала дозвіл на проходження трубопроводу «Північний потік-2» повз данські територіальні води поблизу о-ва Борнхольм.

Особливо важливе значення для реалізації нац. інтересів на європ. напрямку та для міжнар. реноме України має інтенсифікація двостороннього співробітництва із провідними д-вами Зх. Європи. Стратегічним західноєвроп. партнером України є **Німеччина**. 9 червня 1993 була підписана Спільна декларація про основи відносин між Україною та ФРН, що також сприяло налагодженню відносин України з ЄС. Німеччина — найбільший торг. партнер України в Європі, другий після США інвестор в економіку України. Канцлер ФРН Г.Коль під час візиту в Україну 4 вересня 1996 заявив, що Україна — важливий партнер Німеччини на Сході Європи і що «Україна потребує Європи так само, як Європа потребує України». Починаючи з 1998, відбуваються регулярні українсько-нім. міжурядові консультації з усього комплексу двосторонніх відносин. Діє українсько-нім. форум, а фонди нім. політ. партій сприяють розбудові громадян. сусп-ва в Україні. Зі зміною влади у ФРН та Україні 2005 пожвавився двосторонній діалог з питань європ. та євроатлантичної інтеграції України. У березні 2014 Німеччина ініціювала запровадження екон. санкцій проти Росії за її агресію в Україні. Після виборів депутатів нім. бундестагу 2017 політ. еліти ФРН, попри тиск з боку бізнесових кіл, зберегли режим екон. санкцій проти Росії.

Українсько-франц. відносини стали набувати динаміки лише після візиту в Україну у вересні 1998 президента Франції Ж.Ширака. В посланні до укр. народу він наголосив, що «Україна прагне наблизитись до ЄС, до його цінностей у царині демократії, свободи, ринкової економіки. Усіма силами **Франція** хоче допомогти Україні довести до успішного кінця ці перетворення й закріпитись у європейській сім'ї, до якої вона належить». Упродовж 2000—14 активізувався діалог між укр. та франц. діловими колами, політиками та діячами к-ри. Зберігалася позитивна динаміка відносин між Україною та Францією, які є особливо важливими, зокрема, і в контексті розбудови нової європ. вісі Париж—Берлін—Варшава—Київ. У вересні 2014 Франція, так само як Німеччина, стала посередником у врегулюванні конфлікту на Донбасі. Президент Франції Е.Макрон вбачав рос. слід у спробах підтримки «жовтих жилетів» з метою дестабілізації внутрішньополіт. становища у Франції.

Впродовж 1990-х рр. українсько-іспанські відносини отримали імпульс до розвитку. Особ-

ливо помітно це стало після підписання 7 жовтня 1996 Договору про дружбу та співробітництво України з **Іспанією**. Для України особливо цінним є іспанський досвід подолання наслідків франкістської диктатури та розвитку громадян. сусп-ва. 2014 Іспанія приєдналася до санкцій ЄС проти Росії. Після референдуму 2018 щодо незалежності Каталонії Україна виступила на підтримку збереження територіальної цілісності Іспанії.

Українсько-італ. співробітництво ґрунтується на Договорі про дружбу та співробітництво від 2 травня 1995. Після Німеччини **Італія** — другий найбільший екон. партнер України в Європі. Впродовж 2000—15 динаміка українсько-італ. відносин визначалася логікою просування України до ЄС та НАТО. Окрема увага приділялася розвитку екон. співпраці та діалогу двох к-р у загальноєвроп. контексті. 2014 Італія, попри тісні екон. зв'язки з Росією, приєдналася до екон. санкцій ЄС проти Росії. Праві популістські політ. сили Італії наполягають на скасуванні екон. санкцій ЄС проти Росії, проте станом на 2019 вони ще не контролюють повною мірою політ. процеси в Римі.

Договір про принципи відносин і співробітництво з **Великою Британією** було підписано Україною 1994. Втім із приходом до влади 1997 лейбористського уряду Т.Блера сформувалася тенденція наростання до зниження інтенсивності діалогу між Києвом та Лондоном. Лише після другої поспіль перемоги лейбористів на виборах українсько-брит. відносини позбулись інерційності та набули певної договірно-правової та конкретної ділової наповненості. Впродовж 2005 зі зміною влади в Україні українсько-брит. відносини набули нового змісту, пов'язаного з акцентуванням уваги на європ. інтеграційних аспектах прагнень України. 2014 брит. прем'єр-міністр Д.Кемерон підтримав запровадження санкцій ЄС проти Росії. Й хоча 23 червня 2016 більшість британців проголосували за вихід країни з ЄС, Велика Британія залишається одним із найпослідовніших союзників України в Європі. Брит. прем'єр-міністр Т.Мей після квітневої 2018 хімічної атаки в Солсбері ініціювала додаткові санкції проти Росії.

У контексті реалізації європ. інтеграційної стратегії України особливе значення мають відносини з усіма країнами-членами ЄС. Історією та географією Україні та її народу визначено природне місце серед європ. народів і д-в, від яких вони тривалий час були штучно відірвані. Адже, трансформуючись та реформуючись, незалежна Україна наближається до Європи, відповідно і Європа, змінюючись, іде назустріч Україні.

Після проголошення незалежності Україна певний час перебувала у стані пошуку власного місця в сучасній глобальній системі міжнар. відносин, вважаючи, що як велика і самостійна європ. д-ва вона має провадити у перспективі глобальну, загальносвіт. зовн. політику, не замикаючись лише на Росії, чи д-вах Центр.-Сх. Європи, чи Європі в цілому. З такого погляду особливо важливим є процес встановлення відносин із т. зв. третім світом, тобто країнами, що розвиваються.

Україна і країни Азії, Африки та Америки

Починаючи з 1992, Україна активно формує свій імідж у відносинах із країнами Близького і Далекого Сходу, Азії, Африки, Пн. і Пд. Америки, налагоджуючи з ними екон., політ. і культ. зв'язки. Протягом 1992—93 відбувся процес встановлення дипломатичних відносин із країнами Близького і Середнього Сходу. Весною 1993 Прем'єр-міністр України Л.Кучма побував з робочим візитом у країнах Перської затоки — Омані, Саудівській Аравії, Катарі, Об'єднаних Араб. Еміратах, Кувейті. У січні 2003 чисельна укр. делегація на чолі з Президентом Л.Кучмою знову відвідала групу країн Перської затоки. Україна поступово вирішувала завдання сприяння реалізації інтересів широкого кола вітчизн. екон. груп у цьому важливому регіоні та використання його величезного екон. потенціалу. Всі араб. країни визнали незалежність України та встановили з нею дипломатичні відносини. В липні 1993 в Єгипті було відкрито перше посольство України в араб. світі й Африці. Україна виступає за успішний процес близькосх. врегулювання.

Паралельно зі встановленням відносин з араб. д-вами Україна активно співпрацює з **Ізраїлем**, де проживають багато вихідців з України. Під час візиту до України міністра закордонних справ Ізраїлю Ш.Переса в червні 1994 було підписано торговельно-екон. угоду про взаємний захист інвестицій, документ про співробітництво у сфері к-ри. В ході візиту до Ізраїлю Президента України Л.Кучми в листопаді 1996 було констатовано обопільне задоволення динамічним розвитком взаємовідносин в усіх галузях співробітництва. Мова вже йшла про своєрідну модель чотиристороннього українсько-американсько-ізраїльсько-турец. регіонального стратегічного партнерства. Результатом зустрічі Президента України Л.Кучми з Головою Палестинської адміністрації Я.Арафатом стала домовленість про відкриття в Україні представництва Палестинської автономії. Після 2001 українсько-ізраїльські відносини перебували під впливом важливого чинника демократизації країн Бл. Сходу. Водночас продовжувало динамічно розвиватися двостороннє українсько-ізраїл. екон. співробітництво. У квітні 2005 укр. миротворці у складі сил ООН були направлені на сирійсько-ізраїл. кордон у районі Голанських висот. У серпні 2005 Україна висловила сподівання, що виведення ізраїл. поселень із Сектору Газа може стати важливим кроком повернення до міжнар. плану палестинсько-ізраїл. замирення. 2019 набула чинності угода про створення зони вільної торгівлі між Україною та Ізраїлем.

Україна розглядала участь у миротворчій місії (від квітня 2003 по грудень 2005) в **Іраку** як свій вагомий внесок у стабілізацію та демократизацію всього Бл. Сходу. Успішно формувалися відносини України з **Іраном**. У квітні 1995 Україна, Іран та Туркменістан підписали тристоронню Угоду про здійснення постачання енергоносіїв в Україну в обмін на експорт товарів та послуг і реалізацію взаємовигідних спільних проектів. Проте позитивні тенденції у співпраці України та Ірану були поставлені під загрозу внаслідок відмови України від виконання контракту на постачання турбін до іранської атомної електростанції у м. Бушер. Ядерна програма Ірану та загро-

за міжнар. екон. санкцій негативно позначалися на динаміці українсько-іранського співробітництва. Водночас 2004—05 відновилися позитивні тенденції, передусім у галузі високотехнологічної співпраці. 2006—16 Україна дотримувалася режиму міжнар. санкцій проти Ірану. У квітні 2019 президент США Д.Трамп посилив економічні санкції проти Ірану, що було підтримано Україною.

Важливе місце в налагодженні співробітництва країн Чорномор. басейну займають відносини між Україною і **Туреччиною**. Візит до Туреччини Президента України Л.Кучми в листопаді 1996 засвідчив готовність Туреччини використати укр. спеціалістів у буд-ві нафтопроводу з Азербайджану до Європи. Візит прем'єр-міністра і президента Туреччини в Київ 1998 засвідчив зацікавленість Анкари в залученні України до спільних масштабних енергетичних проектів. Динамічно зростає обсяг українсько-турец. торгівлі. Україна та Туреччина висловлювали зацікавленість у розвитку співпраці як у регіоні Причорномор'я, Середземномор'я, так і Бл. Сходу загалом. З огляду на турец. досвід наближення до ЄС Україна готова врахувати досягнення і помилки турецької сторони. Події «Арабської весни» 2011, які дестабілізували становище у більшості країн Бл. Сходу, негативно позначилися на динаміці відносин України із д-вами цього регіону. Навесні 2019 Україна і Туреччина завершили переговори щодо створення зони вільної торгівлі. Туреччина висловлює занепокоєння становищем крим. татар в анексованому Криму.

Важливе значення в азійському напрямку зовн. політики України мають відносини з трійкою великих азійських країн — Індією, Китаєм та Японією. Серед країн Пд. Азії особливе місце належить **Індії**, відносини України з якою отримали значний імпульс до розвитку після візиту до Делі урядової делегації України у квітні 1994. Останніми роками зростає обсяг українсько-інд. торгівлі, розвивається політ. і культ. співробітництво. Україна готова взяти участь у реконструкції пром. об'єктів, збудованих в Індії за часів існування СРСР. Нова сторінка українсько-інд. відносин була відкрита в червні 2005 під час візиту в Україну президента Індії. 24 жовтня 2005 за результатами приватизаційного тендера інд. транснаціональний концерн «Мітал стіл» за 4,8 млрд дол. США придбав укр. металургійне підпр-во «Криворіжсталь», це був обсяг двосторонньої українсько-інд. торгівлі майже за 5 років. Аналогічні приклади стосуються можливостей двостороннього співробітництва на таких пріоритетних напрямах, як сучасна електроніка та освоєння косміч. простору.

У липні 1994 відбувся перший візит до України офіц. урядової делегації **Пакистану** на чолі з міністром закордонних справ. Поряд із питаннями розвитку екон. співробітництва значну увагу в українсько-пакистанських переговорах було приділено проблемі пошуку та звільнення укр. громадян, які стали військовополоненими під час агресії СРСР в Афганістані. 1996 Україна уклала контракт на постачання Пакистану танків Т-72, водночас вона виступила за мирне вирішення спірних індійсько-пакистанських територіальних проблем. Упродовж 2001—05 влада Пакистану була зосереджена на антитерористичній боротьбі проти «Аль-Каїди». Водночас, попри певне уповільнення політ. контактів між Україною та Пакистаном, зростала позитивна динаміка екон. співробітництва.

Велику увагу Україна приділяє розвитку відносин із країною, що має найбільше населення у світі, — **Китайською Народною Республікою** (КНР). З 1994 неухильно зростають обсяги взаємної торгівлі. Друге засідання спільної міжурядової комісії з питань торговельно-екон. співробітництва засвідчило реальну можливість зростання до 2000 обсягів взаємної торгівлі до 2 млрд дол. США. Під час держ. візиту до Китаю Президента України Л.Кучми у грудні 1995 Україна наголосила на незмінності своєї позиції щодо невизнання Тайваню, а 1997 привітала повернення Гонконгу до складу КНР. Важливий політ. імпульс українсько-китайс. відносинам надали візит до України у вересні 2000 Голови Всекитайс. зборів нар. представників Лі Пена та робочий візит до КНР Президента України у квітні 2003. У травні 2004 вперше в історії відбулися дні китайс. к-ри в Україні. 2005 Київ та Пекін поставили завдання збільшити обсяг двосторонньої торгівлі. Китай до останнього захищав свої інтереси у процесі переговорів про вступ України до Світ. орг-ції торгівлі. 2010—13 укр. сторона сподівалася перетворити Китай на стратегічного партнера. Китай засудив рос. агресію в Україні 2014. 2018 Китай ініціював переговори з Україною щодо створення зони вільної торгівлі. Україна розглядається як транзитна країна на шляху китайс. товарів до Європи, проте на заваді цьому проекту залишається рос. торг. блокада України.

Перший держ. візит до **Японії** Президента України Л.Кучми у березні 1995 надав імпульсу розвиткові українсько-япон. співробітництва. Японія активно допомагала Україні у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи (в країні було утворено більше 30 відповідних фондів). 2000 Україна стала 37-ю країною, для зв'язків з якою пром. кола Японії створили спец. комісію. Регулярними стали українсько-япон. консультації з актуальних проблем міжнар. відносин. Упродовж 2001—15 розвивалася українсько-япон. співпраця у питанні інноваційного розвитку економіки, активізувалася робота т-в дружби, розширювалася практика вивчення япон. мови у вишах України. Справжнім проривом в екон. та політ. українсько-япон. співробітництві став візит 19—24 липня 2005 до Японії Президента України В.Ющенка. Японія уклала угоду про вступ України до Світ. орг-ції торгівлі. Японія не лише засудила рос. агресію 2014 в Україні, а й стала одним із найбільших кредиторів України.

Розвивається співробітництво України з новими індустріальними країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. У квітні 1996 під час візиту Президента України Л.Кучми до **Індонезії** було підписано Угоду про торговельно-екон. співробітництво. Україна висловила готовність надати ракетоносії для виведення на космічну орбіту індонезійського супутника зв'язку. Також було підписано Спільну декларацію про принципи відносин та співробітництво між Україною та Індонезією. Проте азійська екон. криза 1997—98, потім політ. криза навколо незалежності Сх. Тимору (1999), підвищення терористичної активності ісłам-

ських угруповань (2001), заг. регіональна нестабільність певний час перешкоджали інтенсифікації українсько-індонезійських відносин. Позитивні зрушення відбулися 2010—13, коли Україна перетворилася на важливого експортера зерна до Індонезії.

Договір про принципи відносин та співробітництво між Україною та **В'єтнамом** було підписано в ході візиту до нього Президента України Л.Кучми у квітні 1996. Впродовж 2000—15 у В'єтнамі відкрилися представництва укр. концернів, що позитивно позначилося на динаміці зростання двосторонньої торгівлі, проте потенціал українсько-в'єтнамських відносин лишався недостатньо використаним.

Повільно налагоджується діалог України з країнами-членами Асоціації співробітництва країн Пд.-Сх. Азії (АСЕАН). Під час візиту Президента України Л.Кучми до **Республіки Корея** у грудні 1996 Україна висловила сподівання на корейське об'єднання мирним шляхом. Було підписано Угоду про подальший розвиток екон. співробітництва між Україною і Республікою Корея. Найбільші корейські концерни були готові інвестувати в економіку України значні капітали, зокрема в сучасні високотехнологічні галузі. Проте екон. криза 1998 та недоліки в роботі спільного підпр-ва «Автозаз-Деу» ускладнили динамічний розвиток українсько-корейської екон. співпраці. Натомість упродовж 2003—05 активізувалися політ. відносини. Україна висловлюється за мирне об'єднання двох корейських д-в і формування загальноазійської системи безпеки.

Першою країною Африки, яка встановила дипломатичні відносини з Україною (16 березня 1992), була **Південно-Африканська Республіка** (ПАР). У жовтні 1992 в Києві було відкрито посольство ПАР. Україна привітала інавгурацію 10 травня 1994 президента Південно-Афр. Республіки Н.Мандели. Після краху системи апартеїду в ПАР Україна розвиває політ. та торговельно-екон. зв'язки з цією впливовою афр. д-вою. Під час перебування в Україні у вересні 2000 голови уряду ПАР був підписаний Меморандум про співробітництво з питань геології. Серед країн Тропічної Африки найбільше інтересів Україна має у **Гвінеї**, де після розподілу активів колиш. СРСР бере участь у розробці родовища бокситів. Розвивається політ. діалог України з Орг-цією афр. єдності. Поглиблюються зв'язки України із країнами Пн. Африки (Магрибу), для яких Україна стала важливим експортером продуктів харчування. У грудні 1993 під час візиту першого Президента України Л.Кравчука до **Тунісу** було підписано Декларацію про принципи відносин дружби та співробітництва. 1994—2005 Україна дотримувалася санкцій міжнар. співтовариства проти **Лівії**, а після їх зняття (2006) відновила співробітництво з нею. Громадян. війна в Лівії від 2011 нівелювала ці відносини.

Україна бере участь в операціях ООН на афр. континенті. Група співробітників МЗС України в жовтні 1994 у складі місії ООН спостерігала за першими після громадян. війни демократ. виборами в **Мозамбіці**. Із березня 1996 Україна брала участь в операціях сил миротворців ООН в **Анголі**, **Сьєрра-Леоне**, **Ліберії**, **Судані**.

Відносини України з **Австралією** ґрунтуються на тісних зв'язках з укр. діаспорою на цьому континенті, проте українсько-австралійське співробітництво перебуває поки що в зачатковому стані. Австралія зайняла жорстку позицію під час переговорів про вступ України до Світ. орг-ції торгівлі.

Форм стратегічного партнерства набули з 1994 після підписання відповідної Декларації відносини України з **Канадою**. Ця д-ва була серед перших, що визнали в грудні 1991 незалежність України. Розвиткові українсько-канад. співробітництва значною мірою сприяє чисельна укр. діаспора в Канаді. 2000—16 Канада сприяла формуванню структур громадян. сусп-ва в Україні. Набували динаміки екон. співпраця та політ. українсько-канад. діалог. Канада засудила рос. агресію в Україні 2014 та надала Україні допомогу. Після виборів 2018 у канад. парламенті збільшилася частка депутатів укр. походження. Вони ініціювали питання підписання угоди про зону вільної торгівлі між Україною і Канадою. На часі угода про безвізовий режим з Канадою для громадян України.

Першою країною Лат. Америки, яка встановила дипломатичні відносини з Україною (6 січня 1992), була **Аргентина**. Під час візиту Президента України Л.Кучми до Аргентини в жовтні 1995 було підписано Декларацію про принципи двосторонніх відносин та Угоду про торговельно-екон. співробітництво. Однак екон. криза в Аргентині 2002 призупинила розвиток позитивних тенденцій в українсько-аргентинському екон. співробітництві. **Чилі** визнала незалежність України 9 січня 1992, а під час візиту Президента України до цієї країни в жовтні 1995 було підписано Угоду про взаємне заохочення та захист інвестицій. Тоді ж був підписаний Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та **Бразилією**. 1995 рік став роком справжнього «прориву» України в Лат. Америку. 2002 Україна уклала угоду про використання бразильського космодрому. Також розвивалися відносини з вихідцями з України, які мешкають у Бразилії. **Куба** визнала незалежність України 12 березня 1992, і незабаром були встановлені дипломатичні відносини між двома республіками. З 1990 Куба приймає укр. дітей, які постраждали від Чорнобильської аварії, на лікування та оздоровлення (вже прийнято понад 15 тис. дітей). З 1994 відбуваються регулярні українсько-кубинські політичні консультації. 1995 Україна і Куба обмінялися офіц. урядовими делегаціями. Разом з ін. країнами-членами ООН Україна підтримує вимогу щодо скасування санкцій США проти Куби та виступає за налагодження конструктивного американсько-кубинського діалогу. 2005 внаслідок критики з боку України стану справ на Кубі двосторонні відносини охолонули. Після смерті 2016 Ф.Кастро вони набули більш прагматичного характеру.

Відродження демократ. традицій у країнах Лат. Америки відкриває перед Україною широкі можливості для розвитку взаємовигідних відносин з ними. Так, у липні 1994 Україна взяла участь у роботі 2-ї Міжнар. конференції нових та відроджених демократій, яка відбулася в Нікарагуа. Свідченням зростаючого авторитету України у світі стало її запрошення на 11-ту зустріч глав д-в та голів урядів країн-учасниць Руху неприєднання, яка відбулася в жовтні 1995 в Картахені (Колум-

бія). Україна отримала статус спостерігача в Русі неприєднання, членами якого є 115 країн, де проживає майже $^2/_3$ людства. У травні 2005 було створено координаційний орган укр. діаспори, яка живе в Аргентині, Бразилії та Парагваї.

Україна у міжнародних організаціях

Будучи країною — членом-засновником ООН, Україна розглядає цю гол. міжнар. орг-цію як універсальний механізм багатосторонньої дипломатії. У виступі 22 жовтня 1995 на святкуванні 50-річчя з дня утворення ООН Президент України Л.Кучма наголосив на важливості реалізації принципів ООН «Мир—розвиток—демократія». Підтвердженням твердої позиції України щодо послідовного втілення в життя цих принципів є її приєднання 27 вересня 1996 до Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань. Про підвищення міжнар. впливу й авторитету України свідчить і те, що вона вперше була удостоєна світ. співтовариством честі головування на сесії Ген. Асамблеї ООН: у вересні 1997 на 52-й сесії ГА ООН, коли провадилося реформування структур цього важливого міжнар. форуму на порозі вступу людства в нове, 21 ст., головував міністр закордонних справ України Г.Удовенко. В жовтні 1999 Україна завдяки тому, що брала активну участь у найважливіших миротворчих операціях ООН, була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН на період 2000—01. 2000 Україна підтримала «Декларацію тисячоліття», ухвалену ГА ООН. У лютому 2004 Україна ратифікувала Кіотський протокол до рамкової Конвенції ООН про зміну клімату. У жовтні 2004 у процесі дискусії навколо питань реформування ООН Україна висунула пропозицію щодо надання в Раді Безпеки ООН постійного місця країнам центральноєвроп. регіону. У вересні 2005 на саміті глав держав-членів ООН Україна підтримала ідею реформування ООН з метою збереження за Об'єднаними Націями ключової ролі в новій глобальній системі міжнар. відносин. Крім ООН, Україна є членом ще 46 міжнар. орг-цій та понад 100 постійних і тимчасових органів цих орг-цій, поміж них таких універсальних, як Орг-ція Об'єднаних Націй із пром. розвитку — з 1985, Міжнар. агентство по атомній енергії — з 1957, ЮНЕСКО — з 1954, Всесвітня орг-ція охорони здоров'я — з 1948, Міжнар. валютний фонд — з 1992, Міжнар. банк реконструкції та розвитку — з 1992, Міжнар. мор. орг-ція — з 1994 та ін. З 1992 Україна є членом-засновником Орг-ції Чорномор. екон. співробітництва (ОЧЕС), Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1995 — Орг-ція з безпеки та співробітництва в Європі; ОБСЄ), з 1995 — Ради Європи.

Г. Удовенко головує на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Поруч — Генеральний секретар ООН К. Аннан.

Невід'ємною складовою зовн. політики України є т. зв. нар. чи громад. публічна дипломатія, яка сприяє утвердженню її взаємозв'язків із зарубіжжям в усіх сферах сусп. буття. Дедалі більшого значення набуває міжнар. діяльність ВР України по лінії міжпарламентських зв'язків. Активно працюють спільні парламентські групи двостороннього співробітництва. У розвитку міжнар. відносин бере участь широка громадськість України, об'єднана в різних орг-ціях і рухах: Т-во зв'язків з українцями за межами України, Укр. рада миру та Укр. фонд миру, Федерація дружби і культ. зв'язків із зарубіжними країнами (налічує понад 50 двосторонніх т-в та асоціацій), Нац. к-т Укр. Червоного Хреста, нац. культурно-просвітницькі т-ва (1995 їх було 354), різні міжнар. фонди, асоціації та к-ти, які є складовою суспільно-політ. життя України. Поза межами України у більш ніж 40 країнах світу проживають понад 12 млн українців.

Зовнішньоекон. діяльність України розвивається за умов посилення інтернаціоналізації світового госп-ва, зростання взаємозалежності розвитку економік окремих країн та госп. регіонів, інтенсивних інтеграційних процесів у Європі. Міжнародні екон. відносини Україна налагоджує з окремими д-вами, інтеграційно-екон. блоками та міжнар. екон. орг-ціями. В розвитку міжнар. екон. відносин Україна дотримується принципів взаємних вигод, рівності та недопущення екон. дискримінації, свободи вибору форми організації міжнар. екон. зв'язків, найбільшого сприяння зовнішньоекон. діяльності. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», прийнятий 16 квітня 1991, фіксує неприпустимість демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів. 1994 Мін-во фінансів України зареєструвало 3042 іноз. інвестиції на суму 744 млн дол. США. Обсяг прямих іноз. інвестицій в економіку України на 1 січня 1995 склав 366,9 млн дол. США (із них на країни СНД припало 17,5 %, на ін. д-ви — 82,5 %). Загалом іноз. інвестиції в Україну надійшли з 83 країн світу. Найбільші інвестори в економіку України — США і Німеччина. Станом на 1 січня 1997 Україна мала підписані угоди про заохочення і взаємний захист інвестицій з 51 країною світу, більшість угод ратифікована ВР України. Лише за період з 1991 по 1996 в Україну в цілому надійшло іноз. інвестицій на суму 1 млрд дол. США. Зовн. борг України станом на поч. 1997 становив 8 млрд дол. США. До 2019 він зріс уп'ятеро.

З 1992 Україна встановила тісні зв'язки з міжнар. фінансовими установами (Міжнар. валютним фондом, Міжнар. банком реконструкції та розвитку, Світ. банком), які надають їй кредити на проведення радикальних екон. реформ. Починаючи з 1994, Україна вела переговори про вступ до Світ. орг-ції торгівлі (СОТ). Після закінчення в 1994 Уругвайського раунду переговорів розпочався процес виконання Україною умов вступу до цієї глобальної світ. екон. орг-ції. У грудні 1996 Україна взяла участь у роботі першої зустрічі СОТ в Сингапурі. До 2004 Україна уклала 30 двосторонніх угод із країнами Робочої групи з переговорів щодо вступу нашої країни до СОТ. У грудні 2005 ЄС прийняв політ. рішення визнати Україну д-вою з ринковою економікою. У травні 2008 Україна стала 142-ю країною-членом СОТ.

Суперечливим є становище України у т. зв. світ. рейтингах. 2015 Україна перебувала на 93-му місці в рейтингу країн за рівнем

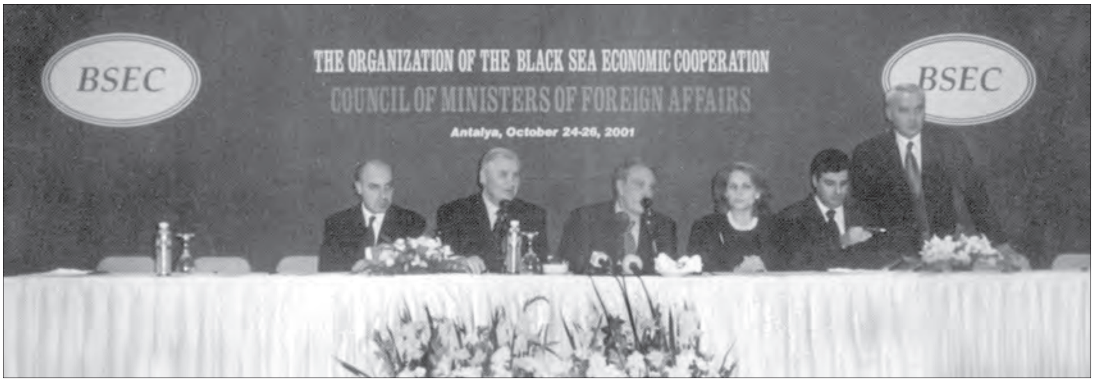

Засідання Ради міністрів закордонних справ країн Організації Чорноморського економічного співробітництва. Анталія. 2002.

використання мережі Інтернет. У соціальних мережах було зареєстровано понад 30 млн укр. акаунтів. За світ. рейтингом щастя World Happiness Report 2019 Update Україна на 133-й позиції із 156 країн. Індекс розвитку людського потенціалу визнаний ООН критерієм потенціалу певної країни. У Доповіді про людський розвиток за 2018, поданій Програмою розвитку ООН, за індексом людського розвитку Україна посіла 88-ме місце серед 189 країн. За індексом свободи людини (Ін-т Катона, США, 2018) Україна посідає 118-ту сходинку серед 162 д-в; за рейтингом легкості ведення бізнесу (Світ. банк, 2018) — 76-те місце зі 190 країн світу. За індексом сприйняття корупції (Світ. банк, Freedom House та ін., 2018) д-ва перебуває на 120-му місці зі 180 країн, поділяючи його з Ліберією, Малі, Малаві, поступаючись В'єтнаму, Пакистану, Молдові (117-те місце) і випереджаючи Джибуті, Казахстан і Непал (124-те місце).

Зміни уявлень країн світу про Україну, як свідчить її багатовікова історія та, особливо, новітня, пов'язані із радикальними змінами зовнішньополіт. становища і внутрішньополіт. режиму. Зокрема, сьогодні загрозою є «сповзання» України на позиції нової світ. периферії. Повільність суспільно-політ. трансформацій і соціально-екон. реформ, інерційність соціальної динаміки укр. сусп-ва, збереження потужної зовн. загрози з боку Рос. Федерації, а також певна «втомленість» Європи від укр. проблем поки що не дають підстав для висновків щодо незворотності проєвроп. змін в Україні. Проте і за цих умов Україна залишається сьогодні найбільш єврооптимістичною країною в Європі, що надає надію на її повноцінну інтеграцію до європ. співтовариства. Це підтвердив франц. філософ і письменник Б.-А.Леві, який на запитання щодо кризи проекту ЄС наприкінці 2016 заявив, що «є надія все ж зберегти Європу цілою й відродити цей проект. Наприклад, інтегруючи Україну. Це був би дуже добрий засіб наповнити ЄС новими смислами. В Європі чомусь усі думають, що Україна — це тягар, але я думаю, що Україна — це благословення для ЄС».

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. К., 1966; Україна і зарубіжний світ. К., 1970; Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: сборник научных трудов. К., 1990; *Даниленко В. та ін.* Сталінізм в Україні (1920—1930-ті рр.). К., 1991; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. К., 1993; *Жуковський В., Субтельний О.* Нарис історії України. Львів, 1993; *Косик К.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Львів, 1993; *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. К., 1993; *Субтельний О.* Україна: історія. К., 1993; *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття. К., 1996; *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. К., 1996; Українська державність у XX столітті. К., 1996; *Івченко О.Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; Україна в європейських міжнародних відносинах: науковий збірник. К., 1998; *Овсій І.О.* Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). К., 1999; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х., 2003; Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003). К., 2004; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006; Україна—Угорщина: спільне минуле та сьогодення. К., 2006; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. К., 2007; *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни. К., 2009; *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917—1923 рр. Тернопіль, 2009; Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. К., 2009; Україна в міжнародних відносинах: енциклопедичний словник-довідник, вип. 1—6. К., 2009—16; Політична історія України. К., 2010; Історія українознавства. К., 2011; Дипломатична діяльність України у сучасному світі. К., 2013; *Тимченко Г.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — кінець 1920 рр.). К., 2013; *Потульницький В.А.* Дипломатія Павла Скоропадського: військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926—1943 рр. Х., 2014; *Перепелиця Г.М.* Україна—Росія: війна в умовах співіснування. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Матяш І.Б.* Українська консульська служба 1917—1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К., 2016; *Плохій С.* Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Х., 2016; *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора. К., 2016; Країни світу і Україна: енциклопедія, т. 1. К., 2017; *Пиріг Р.Я.* Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. К., 2018; Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності: до століття встановлення дипломатичних відносин: збірка наукових праць. К., 2018; Україна—Китай — 25 років співробітництва: результати та перспективи: «Один пояс, один шлях». К., 2018; Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць. Чернігів, 2018; *Ткаченко В.М.* Україна—Росія: на сконі «пропащого часу». К., 2019; Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць. К., 2019.

С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Поняття «українська діаспора». Термін «діаспора» походить від грец. слова διασπορά, що означає розсіяння, перебування певної частини того чи ін. народу (етносу) поза межами країни свого походження. Це поняття тривалий час асоціювалося лише з євреями, які від часу Вавилонського полону опинилися поза територією первісної Батьківщини й розселилися по всьому світу. З часом зміст цього терміна розширився і «діаспорою» стали називати й представників ін. народів, як-от: вірмен, греків, індійців, поляків, а згодом і українців. Згідно з новітніми визначеннями діаспора — це усталена сукупність людей одного етнічного походження, які проживають в іноетнічному довкіллі за межами істор. Батьківщини або за межами ареалу розселення свого народу й утворили соціальні, культ. (й, не виключено, політ.) інститути (орг-ції) для збереження, відтворення, функціонування та розвитку своєї спільноти як компонента етнонац. структури сусп-ва проживання. Характерними ознаками сучасних діаспор є такі: 1) переважне компактне поселення у країні входу, особливо на початкових етапах формування; 2) налагодження стійких внутр. зв'язків; 3) вибудовування й наповнення інституційної структури своєї спільноти, зазвичай моноетнічної (наявність етнічних орг-цій, передусім соціального, етнокульт., а подекоди й політ. спрямування; шкіл з етнічними мовами навчання; конструювання реліг. громад; засобів масової інформації та комунікації етнічними мовами (газети, часописи, ін. періодичні видання, радіо- та телеканали чи програми, а останнім часом — комп'ютерні технології); видання літератури мовою етнічної Батьківщини); 4) заснування й розвиток етнічного бізнесу, зазвичай малого; 5) підтримання безпосередніх (на індивідуальному рівні через рідних, знайомих, земляків) й опосередкованих (через ЗМІ, літературу тощо) контактів, зв'язків із країнами походження.

Одна з найчисельніших діаспор у сучасному світі — укр. діаспора. Термін «українська діаспора» утвердився в дослідницькій і публіцистичній літературі відносно недавно. Раніше вели мову про українців поза межами України (територіального ядра етносу), про укр. меншини у сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках — про політ. еміграцію, про укр. колоністів і колонізацію чи про етнічних українців, які в іншоетнічному довкіллі були об'єктом асиміляції, різного ступеня інтегрування та відчуження від материнського етносу. Сьогодні важко встановити, хто й коли почав уживати термін «українська діаспора» для означення людей укр. походження за межами України. Ще у 1920—30-х рр. цим терміном користувався укр. політолог, етнолог і соціолог В.Старосольський. Остаточно ж у наук. й практичному вжитку цей термін утвердився на поч. 1980-х рр., коли у 9-му т. «Енциклопедії українознавства» з'явилася стаття під назвою «Українська діаспора». В основі поняття «українська діаспора» лежить визнання сучасних кордонів України як істор. та політ. реальності, а також наявності проживання українців у багатьох ін. країнах на території кількох континентів. Поняття «українська діаспора», користуючися класифікацією, запропонованою дослідником цього феномену В.Маркусем (США), охоплює різні категорії людей укр. походження з різним ступенем зв'язків з істор. Батьківщиною: укр. населення на суміжних укр. етнічних землях, які нині не входять до складу України; соціально-екон. еміграцію з України колонізаційного типу від поч. 19 ст. до 1960—70-х рр., спрямовану на Схід, гол. чин. у межах території колиш. СРСР; соціально-екон. (заробітчанську) еміграцію з кінця 19 ст. переважно до країн зх. півкулі; політ. еміграцію після 1917 та з кінця II світ. війни; індивідуальних укр. емігрантів різного часу та з різних причин, які в нових місцевостях свого перебування прагнуть зберегти етнічну ідентичність та підтримувати зв'язки з Україною. Квінтесенція поняття «українська діаспора» найкраще простежується у його операціоналізації: в «Енциклопедії української діаспори», зокрема у 1-му томі (кн. 1 «А—К»), цим терміном визначаються «люди, що прибули з України, або їх нащадки, що зберігають певний зв'язок із землею предків, свідомі країни свого походження, їх батьків і пращурів, що культурно і побутово щось зберегли і зберігають зі своєї спадщини, а найважливіше, що якось ототожнюють себе з долею свого народу і готові причинитися до її покращання. Є різні ступені та якість цього пов'язання, але якийсь вимір потрібний, щоб бути зарахованим до української діяспори, напри-

клад, саме ототожнення в переписі населення з українським корінням. В етнічних українців цим є українське прізвище, мова, релігія (яка має в більшості українців національний характер), приналежність до організацій, емоційні спогади, що залишилися в пам'яті на ціле життя, і бажання чимось прислужитися до утривалення українськости як на батьківщині, так і в діяспорі. Немає "чистих" українців та асимільованих. Останні, якщо й існують, то вже не є українцями».

Стрижневими моментами у понятті «українська діаспора» є факт перебування певної частини укр. етносу за межами нинішньої території України, збереження тією чи ін. мірою етнічних ознак українськості та пов'язаність із Україною.

Витоки української діаспори. Предтечами феномену «українська діаспора» були такі чинники: населення укр. етнічних земель на зх. від території сучасної України; вихідці з укр. земель, які спорадично або ж більш-менш організовано потрапляли до Осман. імперії (на територію сучасної Туреччини, Румунії), Рос. імперії та країн Зх. Європи. Серед них виділялися козаки, студенти, реліг. діячі, безземельні селяни, письменники, митці, науковці, які час від часу з'являлися в європ. країнах у 14—18 ст. чи то тимчасово там проживали, а ще раніше — раби, полонені. Так, в Італії понад 600 молодих людей з укр. земель здобували освіту (в ун-тах міст Падуя та Болонья, у Грец. колегії в Римі); після поразки в Полтав. битві 1709 групи козаків-«мазепинців» перебували в Осман. імперії, Франції, Швеції; після зруйнування Запороз. Січі (1775) частина запорожців опинилася в Осман. імперії, переважно в Добруджі. У 18 ст. виникли поселення українців у Середньому Подунав'ї (регіон Банат). На 1880 р. 1,2 млн українців (4,6 % від усієї їх кількості) оселилося поза межами укр. земель: 0,8 млн — у Рос. імперії (0,7 — у європейській її частині та 0,1 — в азійській), 0,2 — в Австро-Угорщині, 0,1 млн — у США).

Власне масове переміщення українців (з Австро-Угорщини— переважно до Америки, з Рос. імперії — на схід від Уралу і до Китаю, частково до США і Канади) в останній чверті 19 ст. з різних територій, які згодом увійшли до складу нинішньої д-ви Україна, започаткувало формування феномену, окресленого терміном «українська діаспора». Подеколи найдавнішою укр. діаспорою називають переселенців із пн.-сх. Пряшівщини (нинішня Словаччина) та Закарпаття, котрі ще у серед. 18 ст. замешкали на території сучасних Сербії та Хорватії.

Причини формування української діаспори. Серед гол. причин формування укр. діаспори в різні істор. періоди виділяються такі: 1) економічні (вони характерні для всіх періодів, але найбільше — для кінця 19 — поч. 20 ст. Саме тоді безземельні й малоземельні селяни та певною мірою низькооплачувані робітники покидали Галичину, Буковину й Закарпаття, що на той час перебували у складі Австро-Угорщини, а практично всі емігранти з укр. земель, які входили до складу Рос. імперії, були малоземельними селянами. Екон. чинники стали якщо не домінуючими, то принаймні помітними у виїзді українців після здобуття Україною незалежності); 2) соціальні (спричиняли еміграцію українців, які проживали на землях, котрі перебували певний час у складі ін. д-в, зокрема й у межах колиш. СРСР. Негативна дія соціальних чинників виявлялася в обмеженому доступі українців до системи охорони здоров'я, освіти, к-ри); 3) політичні (вони відчутно впливали на еміграцію українців у період між Жовтневим переворотом 1917 та II світ. війною, а також після завершення II світ. війни і до серед. 1950-х рр. та частково у 1970-ті рр.); 4) культурні (стосувалися українців, які проживали у СРСР, і пов'язані у більшості з його русифікаторською політикою); 5) етнічна дискримінація (щодо українців вона виявлялася з особливою силою у 20 ст. на територіях, які входили до Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, до їх возз'єднання з Україною 1939—45. Передовсім йдеться про закони та етнокульт. практики, спрямовані на знищення укр. етнічності на цих територіях (як-от заборона вживання укр. мови, обмеження користування нею в освіт., культурницьких закладах та у публічному житті)).

Хвилі та вектори української еміграції. Історія творення укр. діаспори пов'язана з 4-ма хвилями еміграції: 1-ша хвиля охоплює період з останньої чверті 19 ст. до початку I світ. війни (1914); 2-га хвиля — між двома світ. війнами (1918—39); 3-тя хвиля припадає на час після II світ. війни (найінтенсивнішою вона була відразу по закінченню війни); 4-та хвиля — це поодинокі виїзди з території України у 1970—80-ті рр. та більш чисельні у роки незалежності (починаючи з 1990-х рр. і до нинішнього часу).

Найбільш помітні потоки емігрантів з укр. земель, на базі яких формувалися осередки укр. діаспори, в різні періоди спрямовувались у таких напрямках: 1) на перших етапах, власне на етапах витоків (починаючи з 14 ст.), українці, щоправда не масово, потрапляли до таких європ. країн, як Австрія, Італія, Франція, Швеція, і Туреччина; 2) наприкінці 19 — на поч. 20 ст. чітко окреслилися два вектори еміграції українців — до країн Пн. Америки (США і Канада), частково до країн Пд.-Сх. Європи та до сх. регіонів Рос. імперії. Певна частина українців добиралася також до країн Пд. Америки; 3) від часу Жовтневого перевороту 1917 і по сьогоднішній день спектр напрямків укр. еміграції охоплює країни Пн. Америки, Зх. (а згодом і Сх.) Європи, різних частин колиш. СРСР, країни Азії, Африки, Пд. Америки, Австралію.

Динаміка векторів виїзду українців за кордон характеризується наступним чином: 1-ша хвиля спрямовувалася переважно на зх. — за океан (США та Канада, Бразилія) — і частково до Рос. Сибіру після революції 1905—07; 2-га хвиля пройшла у двох напрямках — у зх. з орієнтацією на країни європ. та північноамер. континентів і у сх. (на терени Росії); представники 3-ї хвилі прямували (великою мірою транзитом, із нетривалим перебуванням у європ. країнах) до США, Канади та країн Пд. Америки і трохи згодом лише невелика частина — на новобудови Сибіру, Далекого Сх., пн. районів нинішньої РФ. Осн. кінцевими пунктами переміщення українців залишаються країни Пн. Америки та Європи, до них додаються країни Азії та Ізраїль. Держ. служба статистики України фіксувала таку картину сучасної еміграції українців за кордон (2002—12): Росія — 200,9 тис. осіб, Німеччина — 43,1 тис., США — 30,8 тис.,

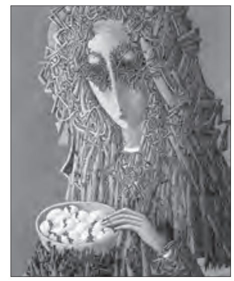

«Загублені квіти» (з циклу «Голос моєї душі»). Художник Іван Марчук, 1995.

Ізраїль — 22,7 тис., Білорусь — 16,8 тис., Молдова — 5,9 тис., Чехія — 4,7 тис., Канада — 3,8 тис., Угорщина — 3,3 тис. осіб. Піковим роком для укр. еміграції був 2002 (76,3 тис. осіб); після спаду у 2012 до 14,5 тис. осіб у 2015 кількість тих, хто емігрував з України, зросла до понад 21 тис. осіб (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, Севастополя та територій зони проведення антитерористичної операції). За період з 1 жовтня 2015 по 1 жовтня 2016 до США іммігрували 2543 українці.

Масове переміщення українців за межі території нинішньої України має ту особливість, що, збігаючись у часових параметрах, еміграційні хвилі українців на зх. і сх. від Батьківщини відрізнялися причинами і мотивами, а також чисельністю. Якщо у 1920—30-ті рр. до США і Канади українці від'їздили добровільно, гол. причиною було незадовільне соціально-екон. становище, а мотиви пов'язувалися з надією поліпшити матеріальний стан і позбутися нац. гніту та неприйняттям рад. укладу життя, то еміграція на схід великою мірою була примусовою — туди виселяли «розкуркулених» селян, священиків.

Територіальне розміщення української діаспори. Сьогодні вихідці з України та їхні нащадки проживають у понад ста країнах світу. За їх розміщенням можна виділити три мегапростори: західний (країни на зх. від кордонів України, включаючи Сх. і Зх. Європу, країни Пн., Центр. та Пд. Америки, країни Балтії), східний (країни на сх. від кордонів України — Росія, країни колиш. СРСР — Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан — і країни Пд.-Сх. Азії) та південний (країни афр. континенту та Австралія, Океанія і Нова Зеландія).

Перший мегапростір можна розділити на кілька регіональних просторів: північноамер., південноамер., західноєвроп., північноєвроп., південноєвроп., східноєвропейський. Розвиваючися за загальними для всіх частин діаспори закономірностями, кожна з них мала і власні особливості. Об'єднавчими характеристиками для них були такі: формування їх значною мірою унаслідок міграцій, принаймні на початкових етапах; їхнє прагнення поселятися компактно; намагання тією чи ін. мірою зберігати етнокульт. риси своєї етнічної Батьківщини і розвивати їх у контексті взаємодії з іншоетнічним довкіллям, не втрачаючи зв'язків з Україною. Особливості формування діаспор у різних регіонах цього мегапростору були пов'язані з такого роду обставинами: 1) особливостями соціально-екон. й етнокульт. розвитку країн поселення українців і проживання їх та їхніх нащадків упродовж тривалого часу; 2) формуванням діаспор за рахунок двох джерел — емігрантів та автохтонного укр. населення, яке проживало на територіях, що певний час входили до складу ін. д-в, зазвичай тих, що межують нині з Україною.

Північноамер. регіональний простір за концентрацією представників укр. діаспори істотно вирізняється серед ін.: у США, за різними підрахунками, нині проживає бл. 1,5 млн осіб укр. етнічного й укр. неетнічного походження (громадян України іншоетнічного походження, які виїхали з території України і своєю діяльністю демонструють зв'язки з укр. громадою США та Україною); у Канаді на сьогодні налічується понад 1,3 млн вихідців з укр. земель та їхніх нащадків, які можуть бути ідентифіковані як члени укр. діаспори. Діаспорні осередки формувалися тут переважно впродовж 1-ї, 2-ї та 3-ї хвиль еміграції. Кількість представників 4-ї хвилі порівняно з попередніми незначна. Визначальною рисою укр. діаспори стосовно розселення у США є концентрація у великих пром. та культурно-освіт. центрах (Детройт, Нью-Йорк, Піттсбург, Чикаго). Розміщення українців у Канаді має дещо ін. характер, представники 1-ї, 2-ї хвиль зазвичай оселялися у провінціях, де вони могли займатися с.-г. працею (Альберта, Манітоба, Саскачеван — до II світ. війни тут проживало до 80 % від їх числа). Представники 3-ї (політ.) та 4-ї (екон.) хвиль тяжіли до великих міст (Ванкувер, Вінніпег, Едмонтон, Торонто).

У південноамер. регіоні українці обирали Бразилію (на сьогодні тут їх мешкає понад 500 тис.), Аргентину (понад 300 тис.); незначні за чисельністю осередки укр. діаспори сформувались у Венесуелі, Парагваї, Уругваї — від 1 до 10 тис. осіб. Після II світ. війни та нині емігранти з України дуже рідко, можливо за винятком Аргентини, обирають ці країни для постійного проживання, тому тут не спостерігається відчутного приросту їхньої чисельності.

Західноєвроп. регіональний простір українці помітно почали освоювати після II світ. війни (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Франція). Укр. громади тут були й залишаються нечисельними (від кількох до 20—30 тис. осіб) і практично не поповнюються новітніми емігрантами. Є кілька особливих моментів у формуванні укр. громад: у Франції нечисельна заробітчанська еміграція існувала між двома світ. війнами, яка, власне, і склала основу для вибудовування діаспорних осередків у наступні періоди; в Австрії та Німеччині (частково у Франції) в історії укр. діаспори виділявся такий феномен, як «*переміщені особи*», тобто особи, які внаслідок воєн. дій опинилися на їхній території у період з 1939 по 1944 та в наступні роки. На сьогодні укр. емігранти переміщаються переважно до міст цих країн та творять нові осередки в Норвегії, Швейцарії; хоча й з не дуже стійкими внутр. зв'язками.

У північноєвроп. регіоні впродовж періоду після II світ. війни і до нинішнього часу сформувалося кілька осередків укр. діаспори. Хоча за чисельністю іммігрантів їх не можна порівняти з істор. місцями поселення вихідців з України та їхніх нащадків, проте вони відіграють помітну роль у збереженні українськості у світі. Йдеться про Естонію (понад 27 тис. осіб), Латвію (бл. 60 тис.), Литву (понад 20 тис.), Швецію (понад 4 тис. осіб). У цьому регіоні, як і взагалі у європ. країнах, більшість вихідців з України мешкають у містах.

Під час 4-ї хвилі, особливо інтенсивно після здобуття Україною незалежності, формуються осередки укр. трудової еміграції у південноєвроп. регіоні (Греція, Іспанія, Італія, Португалія). Тут чисельність іммігрантів сягає від кількох десятків тисяч до понад півмільйона, й оселяються вони передусім у містах та певною мірою у сільс. місцевостях, залежно від можливостей працевлаштування.

Диверсифікованими шляхами формується укр. діаспора у країнах східноєвроп. простору — Болгарії, Молдові, Польщі, країнах колиш. Югославії, в Руму-

нії, Угорщині, колиш. Чехословаччині. Українці почали освоювати цей простір, починаючи з 16 ст., з появою на території сучасних Молдови та Румунії укр. козаків, а згодом — укр. селян на прикордонних землях; пізніше, з 2-ї пол. 18 ст., переселенці з карпатського регіону оселялися на Балканах — у Воєводині, Сремі (нинішня Сербія), Славонії (сьогоднішня Хорватія), а наприкінці 19 ст. до них приєдналися вихідці з Галичини. В Румунії задунайські козаки, бессарабські українці, а згодом і поселенці із Закарпаття утворювали анклави українськості у Банаті, а на сх. кордонах країни проживало укр. автохтонне населення. У результаті поєднання трьох гілок переселенців з укр. земель на сьогодні в цій країні сформувалася укр. діаспора з гол. осідками у тому ж Банаті, Бухаресті, Добруджі, Сучаві, й нині їх чисельність, за неофіц. даними, сягає понад 300 тис. осіб. До країн, які українці інтенсивно почали відкривати для себе у 19 ст., а вже після I світ. війни там утворилася стала укр. громада (нині разом із трудовими іммігрантами тут налічується бл. 10 тис. осіб), належить Болгарія. Однією з найчисельніших укр. діаспор цього регіону є молдовська — вона налічує понад 400 тис. осіб. Невелика за кількістю членів укр. громада існує в Угорщині, в її пн.-сх. частині, переважно на прикордонних з Україною територіях. Більш чисельними є укр. громади у Словаччині (понад 30 тис. осіб) та Чехії (з новітніми іммігрантами-заробітчанами — понад 200 тис. осіб). Якщо у Словаччині більшість укр. діаспори становлять автохтонні українці із Закарпаття і вони сконцентровані на Пряшівщині, то в Чехії нині переважають представники 4-ї хвилі еміграції, які воліють оселятися переважно у великих містах країни відповідно до попиту на робочу силу. У Польщі геогр. розміщення укр. діаспори визначається кількома чинниками: 1) наявністю автохтонного населення на давніх етнічних укр. землях (Перемишльщина, Ярославщина, окремі поселення на Лемківщині та Підляшші), яке проживає переважно у сільс. місцевості; 2) насильницьким вивезенням українців із прикордонних територій під час проведення акції «Вісла» 1946—47 та появою їхніх нащадків; вони розпорошені по пн. і зх. територіях сучасної Польщі; 3) прибуттям новітніх емігрантів з України, які отримали дозволи на роботу та працюють як у великих і середніх містах, так і в сільс. місцевості. Співвідношення двох перших та останньої категорій, за неофіц. оцінками, становить бл. 350 тис. до 1 млн осіб. До цього мегапростору можна зарахувати і Білорусь, яка територіально розташов. на пн. від України, але географічно належить до Сх. Європи. За різними підрахунками, тут мешкають понад 250 тис. етнічних (автохтонних) українців та їхніх нащадків, переважно на пд. прикордонних із Україною теренах, у кількох містах та в сільс. місцевості.

Сх. мегапростір розміщення укр. діаспори пов'язаний із переміщенням сюди українців із губерній, які входили свого часу до складу Рос. імперії. Переселення відбувалося у двох напрямках: 1) на пд.-сх. землі (Поволжя та Пн. Кавказ), починаючи із 17 ст. і особливо у 18—19 ст.; на Кубань, де сформувалося компактне поселення українців, відоме під назвою «*Малиновий клин*» (Краснодарський край і зх. землі Ставропольського краю Росії); 2) у регіони Сибіру та Далекого Сх. Починаючи з 2-ї пол. 19 ст., сюди до 1914 прибули бл. 2 млн осіб. Оскільки на той час ці регіони були малолюдними, то у переселенців з укр. земель була можливість оселятися компактно, що прискорювало процеси формування діаспори. Так виник «*Зелений клин*» (укр. істор. назва Приамур'я, де й нині, за переписом 2011, мешкають бл. 50 тис. українців). У рад. часи за умов інтенсивного освоєння цих регіонів СРСР сюди прибувала велика кількість і українців. Ще двома сх. ареалами, куди масово переселялися українці, були Казахстан і Середня Азія — тут на кінець 19 ст. оселилися понад 100 тис. українців. Сьогодні укр. діаспора у Казахстані є однією з найчисельніших у світі (бл. 1 млн осіб, 4-те місце). За кількістю українців у країнах Середньої Азії виділяються Узбекистан (бл. 90 тис. осіб), Киргизстан (трохи більше 26 тис.), Туркменістан (15 тис. осіб) — узагалі в цьому регіоні, за попередніми підрахунками, мешкають бл. 400 тис. вихідців із України та їхніх нащадків, більшість з яких з'явилися тут у роки існування СРСР. У країнах Пд.-Сх. Азії українці почали з'являтися спочатку в Китаї (поодиноко — із 17 ст., наприкінці 19 — на поч. 20 ст. — переселенці із «Зеленого клину»; до 1950-х рр. укр. громада в Китаї налічувала від 10 до 20 тис. осіб), а згодом — у Японії та Пд. Кореї. Щоправда, в останніх вони не створили повноцінних діаспор, радше це невеличкі острівки українськості в іншоетнічному азійському довкіллі.

У пд. мегапросторі найчисельніша укр. діаспора є в Австралії — понад 35 тис. осіб. Перші українці з'являлися тут ще у 19 ст., а масова еміграція до Австралії почалася наприкінці 1940-х рр. Осн. місцями поселення іммігрантів стали штати Новий Пд. Уельс, Вікторія, Пд. Австралія, де вони концентрувалися у великих містах — Аделаїді, Мельбурні, Сіднеї. На помітний соціокульт. феномен перетворюється останнім часом укр. спільнота Туреччини: її шлях пролягав від появи перших представників укр. походження (козаків), через політ. еміграцію у міжвоєн. період до сьогоднішньої трудової міграції (бл. 12 тис. осіб). Малочисельні укр. громади є у Новій Зеландії (сюди українці прибували з 1949), Океанії (українці потрапляли як подорожани, дослідники чи туристи; амер. українці — як працівники установ і військовослужбовці північноамер. країн) та у країнах Пн. Африки — Єгипті, Ефіопії, Марокко (викладачі навч. закладів, лікарі, військовослужбовці армій європ. країн; частина їх до цього перебувала у таборах для «переміщених осіб» в Австрії та Німеччині).

Соціально-демографічні характеристики української діаспори. Кожна із хвиль еміграції, а відповідно і різні складові діаспори мала власні особливості соціально-демографічного складу. Так, серед 1-ї хвилі з демографічного погляду переважали люди середнього і старшого поколінь, 2-ї — люди працездатного віку й інтелігенція з набутим із віком досвідом; у повоєнній (після 1945) еміграції значну частину становили українці середньої вікової категорії, а серед останньої хвилі — найбільш продуктивного віку (18—55 років). За професійним складом 1-ша хвиля вихідців з України — це передусім «сільськогосподарська» еміграція (малоземельне та безземельне селянство Буковини, Галичини,

Закарпаття та укр. земель, що перебували у складі Рос. імперії), переважно без спец. професійної підготовки. Тому у країнах входу та територіях поселення вони займали найнижчі щаблі у структурі зайнятості — практикували с.-г. роботи у канад. провінціях, на просторах Сибіру і Далекого Сх. або ж працювали на низькооплачуваних місцях на вугільних копальнях Пенсильванії, на підпр-вах металургійної та металообробної галузей, а також у ткацькій і швейній пром-сті, на буд-ві (США). У цей період, принаймні у північноамер. країнах, представники першого покоління укр. діаспори формували соціальний капітал своєї спільноти, що дало змогу стимулювати соціальну мобільність наступних поколінь. 2-га і 3-тя хвилі значною мірою складалися з українців із досить високим рівнем заг. і професійної освіти, а відповідно з вищим соціальним статусом. Серед емігрантів цих хвиль відчутною була частка представників освіт., інженерної галузей, діячів науки і к-ри, які, не сприйнявши рад. ідеології, залишили етнічну Батьківщину. Висока професійна підготовка, достатній рівень освіченості дали змогу значній частині новітніх укр. іммігрантів успішно інтегруватися у соціальну структуру країн поселення. Хоча і на сьогодні у таких країнах, як Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Польща, Португалія, певний контингент українців залишається у статусі заробітчанської імміграції.

Щодо сучасних соціально-екон. характеристик укр. діаспори, то завдяки прогресуючій соціальній мобільності представників другого, третього і наступних поколінь й відчутній присутності високоосвічених і високопрофесійних фахівців у чинних потоках еміграції з України у північноєвроп. та європ. країнах утворився сталий прошарок середнього класу, зокрема працівників банк. сфери, підприємців, у т. ч. й тих, хто практикує етнічний бізнес (малого і середнього розміру банки, ресторани, туристичні агентства тощо), працівників освіт. й управлінської галузей.

Культурницько-громадська діяльність української діаспори. Укр. діаспора із самого початку формувалася як соціокульт. феномен. Умови його формування та життєздатності в іншоетнічному довкіллі, взаємодії з останнім, зокрема інтеграції його представників у соціальний та етнокульт. простір країн поселення, зумовлювалися кількома чинниками: 1) кількісним складом вихідців з укр. земель; 2) географією їх походження; 3) поселенською структурою у країнах проживання; 4) політикою урядів країн та місц. влади щодо імміграції як осн. чинника формування діаспори; 5) рівнем толерантності/інтолерантності у міжетнічних відносинах на нац., регіональному та, особливо, на локальному рівнях.

Для функціонування такого феномену, як діаспора, необхідне передусім певне його кількісне наповнення, тобто наявність сукупності осіб укр. походження, здатної відтворювати себе у соціальному й етнокульт. відношенні як структурну спільноту країни проживання. Для процесів відтворення і розгортання етнокульт. діяльності важливо, щоб у країнах проживання були етнічні ареали компактного розселення українців. На сьогодні такі ареали зі значною кількістю носіїв українськості фіксуються в Австралії, Аргентині, Бразилії, Казахстані, Канаді, Молдові, Польщі, Румунії, США, в окремих регіонах Росії. Менш потужні, проте помітні компактні поселення осіб укр. походження є у Великій Британії, Латвії, Словаччині.

Сприятливі умови для функціонування феномену у контексті його кількісного виміру існують в етнічних ареалах й анклавах українців, зокрема: у США — це міські агломерації Детройта, Нью-Йорка, Чикаго; у Канаді — провінції Альберта, Манітоба, Саскачеван; в Австралії — міста Аделаїда, Мельбурн, Сідней; у Казахстані — пн. райони країни, Алмати; в Росії — Алтай, Далекий Схід, Зх. та Сх. Сибір, Краснодарський край, Магаданська обл., Москва, Поволжя, С.-Петербург, Ставропольський край, Якутія; у Польщі — прикордонні з Україною землі; в Румунії — Бухарест, прикордонні з Україною землі; у Словаччині — словацько-укр. пограниччя тощо.

Географія походження носіїв укр. етнічності відіграє важливу роль в ідентифікації їхніх культурницьких і звичаєвих традицій і, в цілому, рівня згуртованості укр. діаспори, трактування його як структурованого цілісного феномену. Традиційно (особливо у 1-й і 2-й хвилях еміграції) в зх. напрямку переміщалися вихідці із західноукр. земель, а у сх. — переважно із центр. та сх. регіонів України, що накладало відбиток на характер організації життєдіяльності в іншоетнічному середовищі. У західноорієнтованих вихідців з України культурницькі та звичаєві традиції були позначені як суто укр. етнічністю (певною мірою субетнічними вкрапленнями, зокрема бойківськими, гуцульськими, лемківськими), так і етнічностями, з носіями яких вони взаємодіяли, перебуваючи у межах різних етнополіт. організмів (д-в) — Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини. Більшість носіїв укр. етнічності, які опинилися на сх. від кордонів України, зазнали впливу російськоетнічного чинника (перебування у складі Рос. імперії та Рад. Союзу), а переселенці часів СРСР часто ще й мали рад. менталітет (переселення на Далекий Схід, Крайню Пн., сибірські простори у період їх інтенсивного освоєння представниками всіх республік, за винятком політ. в'язнів). У роки незалежності України поповнення сх. частини укр. діаспори вихідцями з укр. території практично припинилося, оскільки осн. потік 4-ї хвилі спрямовується до країн Пн. Америки та Європи.

Поняття «західна діаспора» та «східна діаспора» не лише набули геогр. означення, а й відбивають реальність соціокульт. розмежування укр. іммігрантів на дві гілки з відмінними етнорегіональними особливостями: основу «західної діаспори» склали переселенці з Буковини, Галичини та Закарпаття, а «східна діаспора» — переважно вихідці зі сх. та центр. регіонів України.

Соціалізація представників «західної» та «східної» гілок відбувається з певними відмінностями, що передусім стосується можливостей соціальної мобільності та збереження етнокульт. самобутності. Ці процеси інтенсивніші в умовах д-в, побудованих на засадах демократії. Підтвердженням тому стала етнополіт. поведінка вихідців з України та їхніх нащадків під час кризи в українсько-рос. відносинах (після 2014): у зх. країнах вони активно виступали проти рос. агресії в Україні, у той час як у РФ — по суті не висловлювали протестів. До того ж у державах із вищим рівнем демократії, зокрема у таких європ. країнах, як Австрія, Бельгія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Німеччина, де проживають українці, значно

вищий рівень толерантного ставлення до вихідців з ін. країн, що підтверджується постійним моніторингом Європ. соціального дослідження «Тенденції соціальних змін в Україні та Європі». У США та Канаді особи укр. походження, попри обмежувальні заходи (напр. імміграційні квоти), з огляду на значний їхній внесок у соціальний і культ. розвиток та завдяки глибокому укоріненню у сусп. житті цих країн, на сьогодні мають такі самі можливості для соціальної мобільності та етнокульт. діяльності, як і місц. громадяни та мешканці ін. національностей. Це сприяє налагодженню толерантних стосунків із носіями ін. етнічностей, при встановленні яких формується позитивний імідж українців.

Про успішну інтегрованість вихідців з укр. земель, а пізніше — певною мірою й іммігрантів з України 4-ї хвилі, передусім у соціальну структуру сусп. життя країн проживання, свідчать, зокрема, такі факти: 1) високий рівень освіти укр. переселенців (особливо активно здобувають її ті, хто виїздив з України в роки незалежності); 2) високий рівень трудової активності — інтенсивне включення у ринки праці країн проживання: так, в Іспанії зайнятість укр. іммігрантів понад 80 %. Хоча сучасні укр. іммігранти при досить високому рівні як загальної, так і спеціальної освіти влаштовуються на роботу не за фахом — випускники мед., інженерно-тех. укр. вишів значною мірою зайняті у системі «глобальної сфери опіки» (надання послуг доглядання); 3) екон. інтегрованість (значна частина представників другого і наступних поколінь укр. іммігрантів, передовсім у США, Канаді та європ. країнах, займали і займають соціальні ніші, загалом властиві для населення цих країн: вони помітно представлені у сферах торгівлі, обслуговування, галузях буд-ва, транспорту, с.-г. вир-ва, дещо менше — у менеджерському корпусі, банк. справі та у сфері етнічного підприємництва, яке становить відчутну долю у малому та середньому бізнесі зх. країн; етнічне підприємництво практикують і деякі представники новітньої імміграції, зокрема у Португалії, Італії, Іспанії); 4) володіння мовою представників попередніх хвиль імміграції та успішне оволодіння достатньою мірою офіц. мовою країни проживання іммігрантів останньої хвилі; 5) формування соціальних мереж осіб укр. походження, особливо тих, які виїхали з України в останні роки.

Соціальну та етнокульт. діяльність вихідці з України та їхні нащадки провадять через суто етнічні т-ва та шляхом їхньої участі у діяльності місц. орг-цій. Для них традиційно, передусім у США і Канаді, було властиво створювати власні стоваришення як соціального, так і культурницького напряму. Ці стоваришення відігравали роль своєрідного чинника адаптації до нових умов життя, а згодом — й інтеграції у сусп-во проживання. Найуспішнішими в цьому просторі були запомогові т-ва, банк. установи, етнокультурницькі орг-ції. Перші два типи орг-цій надавали матеріально-фінансову допомогу вихідцям з України, другі ж опікувалися збереженням елементів к-ри укр. народу, його традицій та звичаїв і підтриманням зв'язків з етнічною Батьківщиною. Соціалізації українців у США, напр., активно сприяли *Український народний союз*, Укр. робітн. союз (пізніше — Укр. братський союз); у Канаді — Укр. нар. союз, громад. орг-ція з мережею кредитно-банк. установ, фондом соціального страхування; у Бразилії — Укр. союз Бразилії (згодом — Хліборобсько-освітній союз) тощо. Завдяки зусиллям культурно-мистецьких орг-цій сьогодні у США, Канаді, Бразилії, Аргентині зберігаються острівки українськості. Так, у США функціонують *Українська вільна академія наук* та *Наукове товариство імені Шевченка*, Укр. амер. ін-т, Музей укр. мист-ва, а також Музей під відкритим небом «Село спадщини української культури» (пров. Альберта, Канада), *Музей української культури у Свиднику* (Словаччина). Великий вклад у розвиток к-ри країни проживання й укр. к-ру взагалі зробили такі мистецькі колективи, як танцювальний колектив «Шумка» з Едмонтона (Канада), хор «Боян» та Укр. нар. балет (Австралія), колектив укр. танцю «Барвінок» (Аргентина) та ін. Їхня діяльність є важливою ознакою українства, принаймні в означених регіонах, як цілісного феномену.

Спостереження за динамікою діяльності укр. етнічних об'єднань однозначно свідчать про поступову втрату їхньої ролі у згуртуванні вихідців з України та їхніх нащадків у країнах проживання, їхнього значення у налагодженні зв'язків між українцями у різних країнах світу. Дослідники процесів, які нині відбуваються всередині укр. діаспори, та її громад. діячі звертають увагу на проблеми, що подеколи мають місце у взаємодії між представниками перших хвиль імміграції та їхніми нащадками й новітніми вихідцями з України. Конфліктні ситуації в їхніх стосунках змушують новоприбулих триматися осторонь ядра укр. діаспори і творити нові орг-ції, зазвичай соціально-екон. гатунку. Таку поведінку, напр., спостерігаємо в Аргентині, Італії. У країнах сучасної заробітчанської імміграції творяться нові об'єднання, приміром Спілка українців у Португалії, Федерація укр. асоціацій Іспанії.

Поступово зменшується роль Церкви як важливого, а на початках зародження укр. діаспори, зокрема у країнах Пн. Америки, найпершого й найголовнішого її осередку, у межах якого вирішувалися і соціальні проблеми та розгорталася культурницька й освітня діяльність. Це пов'язується з тим фактом, що, якщо до зх. мегапростору розміщення укр. діаспори іммігрували переважно носії традицій греко-катол. сповідання, то сьогодні цей спектр значно ширший; до того ж відчутну частку цього потенційного джерела поповнення становлять виховані рад. владою атеїсти.

Ще одним структуроутворювальним компонентом для укр. діаспори, який на сьогодні також втрачає вагу, була галузь освіти, а точніше — шкільництво. На імміграційних теренах, передовсім в Аргентині, Бразилії, Канаді, США, функціонували укр. школи (переважно недільні), укр. мова і к-ра інтенсивно практикувалися у гуртках. Такий стан сприяв формуванню почуття єдності вихідців з України та їхніх нащадків та був важелем підтримання й розвитку їхньої етнокульт. самобутності в іншоетнічному середовищі. Сьогодні таких осередків майже немає, хіба що єдина в укр. діаспорному світі держ. школа у м. Рига (Латвія).

Могутнім об'єднавчим чинником усього закордонного українства і засобом творення його іміджу як цілісного істор. й соціального феномену є ініціація кількох великих і потужних за потенційним впливом проектів та діяльність «парасолькових організацій». Зокрема, такими є спільний проект материкових та діаспорних науковців і громад. діячів «Енциклопедія укра-

їнської діаспори» у 7-ми т. (на сьогодні видрукувано 2 книги 1-го т. про українців у США, 4-й т. про українців в Австралії, Азії, Африці та матеріали до 7-го т. про українців на пострад. просторі); просвітницький проект П.Ющенка — портретна галерея із кількох тисяч одиниць «Українці у світі»; серед орг-цій діють: *Українська всесвітня координаційна рада* — спілка громад. орг-цій, до якої входять орг-ції з України та з-поза її меж, мета яких — обстоювання та захист мовних, освіт., соціальних, культ. інтересів українців у всьому світі; *Світовий конгрес українців*, який об'єднує укр. крайові центр. репрезентації 28 країн Пн. та Пд. Америки, Європи, колиш. республік СРСР, Австралії; Європ. конгрес українців, що зосереджує увагу на вирішенні питань українців, які проживають у європ. країнах. До них можна додати Світ. федерацію укр. лікарських т-в, Асоціацію діячів укр. к-ри. Важливим моментом у діяльності цих та ін. укр. орг-цій є розбудова зв'язків з Україною на нац., регіональному та локальному рівнях із метою сприяння зміцненню ролі укр. етнічності у сучасному світі. Йдеться про всесвітні конгреси українців, про чисельні акції підтримки «Майдану», про координацію акцій протестів на захист України від агресії Росії, про проведення культурницько-мистецьких фестивалів, конкурсів, виставок з укр. тематики у різних країнах світу.

Об'єднання осіб укр. походження, які проживають за межами України, часто є ситуативним, оскільки на сьогодні зберігаються розбіжності в оцінці місця, ролі та місії різних складових феномену «українська діаспора» як самими зарубіжними україноетноформами, так і громадянами України. Ці розбіжності пов'язуються передусім з ідеологічними і певною мірою соціально-екон. чинниками та їх геогр. розміщенням. Так, представники 1-ї, 2-ї та 3-ї хвиль були налаштовані на активну діяльність, спрямовану на сприяння здобуттю Україною незалежності й вибудовування самостійної д-ви, структуроутворювальним компонентом якої були б етнічні українці. Цей чинник об'єднував їх, принаймні велику частину тих, хто проживав у зх. країнах. Представники ж 4-ї хвилі еміграції опікуються передовсім вирішенням переважно соціально-екон. проблем, зазвичай індивідуальних: влаштуванням на роботу, здобуттям адекватної для країни проживання заг. й професійної освіти, соціальною мобільністю. Таке налаштування не вимагає тісних контактів з укр. діаспорою, воно може бути зреалізоване поза її межами, радше у контексті інтеграції, а то й асиміляції в іншоетнічному довкіллі. Більше того, методом включеного соціологічного спостереження і контент-аналізу текстів документів, досліджень можна встановлювати певні суперечності між «старою» й «новою» діаспорами. Геогр. чинник («східна» — переважно в Росії — і «західна» частини закордонного українства) — чи не найголовніший подразник для роз'єднання закордонного українства, оскільки в цих частин життєдіяльність здійснюється на принципово відмінних засадах структуризації політ. й ідеологічного розвитку країн: у зх. д-вах у його основу покладено принципи демократії, а у Росії — принципи імперської тоталітарної системи контролю за сусп. процесами.

У нинішніх умовах стрімкої інтернетизації й технологізації процесів комунікацій між різними частинами одного й того самого феномену, яким є укр. діаспора, а ще ширше — зарубіжне українство, а також з українцями на етнічній Батьківщині великої ваги набувають соціальні мережі та інструменти віртуального поєднання українців в усьому світі та підтримки зв'язків з Україною. Серед них, зокрема, Медіапортал укр. діаспори «VIDIA», який розміщує інформацію, що свідчить про живучість укр. етнічних традицій у різних частинах світу і стимулює до її збереження та розвою, поширюючи її по всіх континентах, і який пов'язує в єдиний феномен діаспорне українство; українсько-амер. вебплатформа для створення блогів «UA Modna»; портал електронної б-ки «DIASPORIANA» — проект зі збереження інтелектуальної спадщини укр. еміграції, започаткований наук. б-кою Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», який дає можливість вибудовувати міцний фундамент феномену «зарубіжне українство»; інтернет-архів «Українці в Америці». Важливим чинником розвою стосунків представників укр. діаспори з етнічною Батьківщиною стало проведення в Києві *Всесвітніх форумів українців*, останній (6-й) з яких відбувся 2016.

Укр. діаспора зробила помітний вклад у політичну, соціальну, екон., науково-освітню та культ. сфери життєдіяльності країн проживання: тут свого часу були засновані такі наук. установи, як *Український вільний університет* (Австрія та Німеччина), *Український соціологічний інститут* у Відні, *Український робітничий університет* у Празі. Укр. діаспора збагатила історію цих країн великими іменами: Р.Гнатишин, генерал-губернатор Канади 1990—95, Е.Стельмах, прем'єр-міністр канад. пров. Альберта, сенатор П.Юзик, меценат П.Яцик, диригент В.Мішалов, худож. керівник знаменитої укр. капели бандуристів, худож. В.Курилик, лінгвіст Я.Рудницький, відомий хокеїст В.Грецкі (Канада), авіаконструктор І.Сікорський, співачка К.Цисик, літературознавець Д.Штогрин, мовознавець Ю.Шевельов, історик О.Пріцак, худож. Я.Гніздовський, юрист Б.Футей, гол. редактор «Енциклопедії української діаспори» В.Маркусь (США), член Палати депутатів пров. Чако О.-П.Дудик, підприємець Р.Гренюк (Аргентина); директорка укр. школи у м. Рига Л.Кравченко.

Літ.: *Шлепаков А.М.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; *Євтух В.Б.* Українська діаспора: шляхи формування та сучасні процеси. «Географічний журнал», 1992, № 1; *Маркусь В.* Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття. «Українська діаспора», 1992, число 1; Енциклопедія української діаспори, т. 4: Австралія—Азія—Африка. К., 1995; *Євтух В. та ін.* Діаспора: історико-етнографічна монографія, кн. 1. Опішне, 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Чернова К.О.* Українська діаспора як соціокультурна система. К., 2007; *Попок А.А. та ін.* Далекосхідні українці: історія, культура, форми самоорганізації. К., 2008; Енциклопедія української діаспори, т. 1: Сполучені Штати Америки, кн. 1—2. Нью-Йорк—Чикаго, 2009—12; Матеріали до енциклопедії української діяспори: 7 том (пострадянські країни). К., 2013; *Yevtukh V.* 'Ukrainians Abroad' in Context of the Concept of an Entire Ukrainian Ethnos. В кн.: Contemporary Problems of Social Change: Polish and Ukrainian Experience. Kyiv, 2015; *Wolowyna O., Lopukh V.* New Research Center Established for the Study of the Ukrainian Diaspora in the United States. Web: http://www.shevchenko.org/diaspora/ResearchCenterEng.htm.

В.Б. Євтух.

ІНСТИТУЦІЇ ПАМ'ЯТІ: АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ, МУЗЕЇ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗАПОВІДНИКИ

Серед численних соціальних інститутів, які здійснюють функції збереження нац. пам'яті, архівам, б-кам та музеям належить особлива роль — як соціальні багатофункціональні спец. установи, вони покликані збирати, зберігати, науково досліджувати та надавати у сусп. користування історико-культ. джерела, істор. артефакти, що є свідками розвитку сусп-ва в його багатьох вимірах. Джерела архівів, б-к та музеїв є носіями соціальної, колективної та культ. пам'яті, акумулюючи у фондах, що спеціально створюються, істор. досвід нації, слугують своєрідним істор. документальним депозитарієм д-ви в реалізації її функцій, а також активним комунікативним засобом збереження та трансляції культ. цінностей від покоління до покоління, посередником між минулим, сучасним і майбутнім.

Через усталені в соціогуманітарній сфері різних країн метафори — «скарбниці пам'яті нації», «будинки пам'яті», «сховища пам'яті», «суспільні інститути пам'яті» — сусп-вом оцінюється ефект діяльності цих інституцій пам'яті.

Дослідження функцій архівів, б-к, музеїв як інституцій пам'яті — актуальна проблема в зарубіжній гуманітаристиці (Б.Дельмас, Р.Джімерсон, Д.Кан, Е.Кетелаар, Р.Кокс, Т.Кук, Б.Крейг, В.Афіані, К.Гельман-Виноградов, Т.Хорхордіна та ін.). Від кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. у цьому сегменті наук. студій сформувалося кілька концепцій: а) соціальної відповідальності працівників архівів, б-к та музеїв як посередників між минулим, сучасним і майбутнім на підставі здійснення ними ключових функцій: забезпечення доступу до інформації та здійснення відбору документів для зберігання (Р.Джімерсон); б) «документальної пам'яті ноосфери» як глобального інформаційного простору, елементами якого є інформація, що зберігається в архівах, б-ках і музеях світ. масштабу (К.Гельман-Виноградов); в) інституцій пам'яті — архівів, б-к і музеїв — як «будинків пам'яті», що зберігають «ключі від колективної пам'яті» націй і народів, дають можливість захищати їхні права і привілеї, тим самим відкриваючи двері до особистого і сусп. добробуту, який базується на відчутті зв'язку з минулим, усвідомленні власних коренів, своєї належності та ідентичності (Ж.-П.Валло); г) «вторинної пам'яті», «пам'яті-протезу», що грунтується на оцінці діяльності інституцій пам'яті — архівів, б-к і музеїв, — що докладають «зайвих» зусиль для зберігання документів, «гіпертрофовано» розширюючи функції пам'яті, оскільки неможливо передбачити, що потрібно буде «згадувати» (П.Нора); д) розуміння ролі архівів, б-к і музеїв як інструменту влади, яка прагне увічнення у майбутньому (М.Гальбвакс, Я.Ассман).

Проти оцінки інституцій пам'яті як пасивних та применшення їхньої ролі виступають і укр. вчені, які широко розглядають соціальну роль цих інституцій як спрямованих на активний вплив на розвиток сусп-ва, розкривають можливості міждисциплінарної інтеграції спадщини (Г.Боряк, Л.Дубровіна, А.Киридон, І.Матяш та ін.).

Теорія та практика діяльності інституцій пам'яті — архівів, б-к і музеїв — за сучасних умов свідчать, що, окрім меморіальних функцій — зберігання джерел пам'яті, вони набувають науково-комунікаційних функцій соціокульт. адаптації, інструменту наук. пізнання, інтерпретації культ. цінностей минулого і транслювання інформації з метою сусп. самопізнання й самовизначення нації. Власне, ці функції і визначають нац. статус гол. установ, їхню виключну роль у формуванні нац. менталітету та духовному житті сусп-ва.

Для реалізації таких завдань нац. пам'яті сусп-во встановило практику створення нац. установ — гол. інституцій у д-ві, з відповідними функціями та обов'язками перед д-вою.

Істор. розвиток архівів, б-к, музеїв супроводжує історію людства від початку зародження державності, але конституювання гол. установ пам'яті є свідченням розвитку нац. д-ви. Створення нац. архівів, б-к, музеїв започатковувалося створенням «ядра» нац. культ. спадщини — цінних колекцій документів, книг, музейних старожитностей, які відображають істор. поступ д-ви. На сьогодні інституції нац. пам'яті покликані проводити значну роботу з формування сучасних архів., бібліотечних та музейних фондів для виконання соціальної ролі підтримки всіх сфер діяльності д-ви, соціокомунікаційних та культурологічних функцій.

Наук. діяльність в Україні з метою збирання та збереження рукописної, архів. та музейної спадщини і створення меморіальних зібрань у приватних колекці-

ях, б-ках і музеях набула значного розвитку у 18—19 ст. Найзначніші за обсягом та цінністю рукописні зібрання були створені в різних регіонах України видатними вченими та просвітниками, держ. і реліг. діячами, склалися значні за обсягом родові б-ки та архіви, активно збиралися, вивчалися та описувалися архіви, рукописні книги та стародруки, архівні документальні зібрання та музейні цінності. Оскільки Україна не мала власної державності, перші офіц. нац. інституції пам'яті — архіви, б-ки і музеї — в Україні виникли лише за доби Укр. революції 1917—21. 1918 розпочала діяльність Нац. бібліотека України (від 1988 вона носить ім'я В.Вернадського), що створювалася видатними вченими — В.Вернадським, А.Кримським, С.Єфремовим, Г.Житецьким, В.Кордтом та ін. представниками нац. еліти України.

Започаткування нац. архіву та музею йшло ін. шляхом. У травні 1917 при Культурно-освіт. комісії Всеукр. ради військ. депутатів було створено «Музей-архів війни й революції 1914—1917 рр.». Щоби врятувати фонди, було передано чи створювалися під егідою Укр. академії наук (УАН) як національні установи музейні установи, які мали б закласти майбутній нац. музей: Кабінет-музей антропології та етнології ім. Ф.Вовка (1921—36), Музей укр. діячів науки та мистецтва (1918—33), Укр. театральний музей (1921—34); Київ. картинна галерея (1922—34), Музей мист-в ім. Б. та В. Ханенків (1921—34) та ін. Унікальну історико-мистецьку колекцію «Музей України» зібрав у цей час військ. історик, громад. та культ. діяч, меценат П.Потоцький.

1917—18 інтелектуальними зусиллями О.Грушевського, В.Міяковського, В.Модзалевського та ін. у контексті розроблення проекту збереження архів. спадщини було створено концепцію Нац. архіву Укр. Д-ви (із підпорядкованими йому спеціалізованою б-кою, архівами та архів. комісіями на місцях, центр. археогр. комісією та спеціалізованим вищим навч. закладом при ньому) як центр. установи для зберігання документів держ. значення. Провідною ідеєю архів. реформи був принцип аполітичності архівів, який гарантував збереження документальної спадщини.

Процес інституціалізації закладів нац. пам'яті — архівів, б-к, музеїв — було призупинено у період сталінської диктатури та насадження рад. ідеології. Соціально-політ. катаклізми 20 ст. зруйнували попередню систему та змістовну цілісність архів., бібліотечних і музейних фондів, що зберігалися в різних освіт., культурно-просвітницьких, релігійних установах, наукових т-вах та орг-ціях; відбулися переміщення культ. цінностей, знищення пам'яток (частково із політ. причин, частково — внаслідок війн та революц. рухів). Значна частина унікальних фондів ліквідованих чи реформованих установ зосереджувалася в кількох центр. архівах, б-ках і музеях, що мали право зберігати старовинні документи і старожитності та комплектувати історико-культурний архів., бібліотечні і музейні фонди. У цей період опрацьовувалися принципи профілю комплектування архівів, б-к і музеїв щодо документальної спадщини: архіви мали збирати документи держ. установ з найдавніших часів, б-ки — рукописні книги та друковані видання, музеї — унікальну документальну спадщину та старожитності. Цей розподіл значною мірою мав формальний характер, коли справа стосувалася істор. спадщини. Хоча згадані профілі комплектування історично усталилися як основні, розуміннясусп-вом цінності к-ри минулого та потреби збирання, рятування пам'яток і створення спеціальних умов для їх зберігання сприяли тому, що у багатьох архівах, б-ках і музеях було сконцентровано фонди непрофільного комплектування: стародруки, рідкісні видання як культ. пам'ятки — у музеях та архівах, музейні цінності — у б-ках та архівах; архівні документи — у б-ках та музеях. Ці установи були покликані зберегти культ. спадщину.

У широкому розумінні інституції пам'яті — архіви, б-ки та музеї — як установи, завдання яких полягає у забезпеченості збереженості, організації документальних масивів та удоступненні інформації, що міститься в документах, є складовою не лише матеріальної, а й духовної сфери життєдіяльності сусп-ва. Вони відіграють важливу роль у визначенні ціннісної системи сусп-ва, його емоційно-психологічного стану, морального та інтелектуального потенціалу, виконують соціокомунікативну функцію.

Джерела, що зберігаються в архівах, б-ках і музеях, відрізняються формою, змістом і способом пізнання об'єкта, часом виникнення, засобами та можливостями емоційно-психологічного впливу на моральні норми і базові цінності сусп-ва, формування нац. ідентичності, індивідуальної, колективної та істор. свідомості. Однак у сукупності вони створюють єдину систему істор. та культ. джерел нац. пам'яті — важливу складову нац. і глобального інформаційного простору.

В період незалежності України, історико-культ. і духовні джерела, сконцентровані в архівах, б-ках і музеях, становлять інформаційне підгрунтя осмислення шляху народу та д-ви, увиразнення регіональних, соціокульт., етноконфесійних та ін. характеристик сусп-ва.

Фонди архівів, б-к і музеїв визнані у світ. практиці культ. цінностями. В Україні вони представлені фундаментальними категоріями («Національний архівний фонд України», «Бібліотечний фонд України», «Музейний фонд України»), підлягають державного обліку та охороняються д-вою як нац. культ. надбання укр. народу, невід'ємна складова культ. спадщини. Найціннішу частину фондів архівів, б-к і музеїв становлять унікальні зразки нац. культ. спадщини, що є предметом особливої уваги д-ви, об'єктами нац. пам'яті. Вони мають пріоритетне значення для ідентифікації етносу і нації.

Українські архіви, б-ки та музеї як інституції пам'яті інтегровані у діяльність міжнар. професійних орг-цій під егідою ЮНЕСКО: Міжнар. ради архівів (МРА; International Concil of Archives, ICA), Міжнар. федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА, транслітерація скорочення IFLA — International Federation of Library Associations and Institutions), Міжнар. ради музеїв (МРМ; International Concil of Museums; ICOM). У ключових нормативних документах ЮНЕСКО (Конвенції про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культ. цінності (1970),

Конвенції про охорону всесвітньої культ. та природної спадщини (1972), Конвенції про охорону нематеріальної культ. спадщини (2003) та ін.) визначено поняття та склад культ. цінностей.

Україна приєдналася до цих міжнар. актів та розробила низку нац. законів і підзаконних актів, що становлять правові засади функціонування архівів, б-к і музеїв як інституцій пам'яті. Визначення поняття «культурні цінності» та засади їх класифікації подаються в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (від 21 вересня 1999), спрямованому на охорону нац. культ. спадщини та розвиток міжнар. співробітництва України у сфері к-ри. Згідно із законом культ. цінностями є об'єкти матеріальної та духовної к-ри, що мають «художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України», а саме: оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажі з будь-яких матеріалів, твори декоративно-вжиткового і традиційного нар. мист-ва; предмети, пов'язані з істор. подіями, розвитком сусп-ва та д-ви, історією науки і к-ри, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів д-ви, політ. партій, громад. і реліг. орг-цій, науки, к-ри та мист-ва; предмети музейного значення, знайдені під час археол. розкопок; складові частини та фрагменти архіт., істор., худож. пам'яток і пам'яток монументального мист-ва; старовинні книги та ін. видання, що становлять істор., худож., наук. та літ. цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні муз. інструменти; різноманітні види зброї, що має худож., істор., етногр. та наук. цінність; рідкісні поштові марки, ін. філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та ін. предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наук., культурно-освітню, навчально-виховну чи естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології; родинні цінності — культ. цінності, що мають характер особистих чи родинних предметів; колекція культ. цінностей — однорідні чи підібрані за певними ознаками різнорідні предмети, які, незалежно від культ. цінності кожного з них, зібрані разом становлять худож., істор., етногр. чи наук. цінність.

Невід'ємною складовою культ. спадщини є нематеріальна культ. спадщина — «звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини». Це спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, взаємодії з природою та історії і формує в них почуття самобутності й наступності. Вона виявляється в усних традиціях та формах вираження, зокрема у мові, виконавському мист-ві, звичаях, обрядах, святкуваннях, знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту, традиційних ремеслах. Охорона нематеріальної культ. спадщини означає сукупність заходів, спрямованих на забезпечення її життєздатності, у т. ч. її ідентифікацію, документування, дослідження, збереження, захист, популяризацію, підвищення її ролі, транслювання (зокрема шляхом формальної та неформальної освіти), а також відродження різних компонентів спадщини.

З метою обліку об'єктів матеріальної та нематеріальної к-ри виняткової істор., худож., наук. чи ін. культ. цінності, що мають важливе значення для формування нац. самосвідомості укр. народу і визначають його внесок у всесвітню культ. спадщину, в Україні згідно з Постановою КМ України від 12 серпня 1992 № 466 упродовж 1992—2000 створювався Держ. реєстр нац. культ. надбання України (ДРНКН) — список пам'яток археології, арх-ри й містобудування, істор., документальних й ін. об'єктів, що становлять виняткову цінність з огляду історії, к-ри, етнології чи науки України. До об'єктів нац. культ. надбання відповідно до Положення про ДРНКН було віднесено пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими істор. подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, к-ри, життям і діяльністю видатних діячів; пам'ятки археології — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки істор. культ. шару стародавніх населених пунктів та археол. знахідки, що є визначними пам'ятками нац. к-ри і характеризують певні етапи істор. розвитку; пам'ятки містобудування і арх-ри — унікальні ансамблі й комплекси, окремі об'єкти арх-ри, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-вжиткового і садово-паркового мист-ва, природні ландшафти; пам'ятки мистецтва — визначні твори монументального, образотворчого і декоративно-вжиткового мист-ва; документальні пам'ятки — унікальні акти державності, ін. важливі архівні матеріали, кіно-, фото-і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання. До ДРНКН передбачалося внесення й ін. об'єктів, що становлять виняткову цінність з погляду історії, к-ри, науки України.

Від 2000 для реєстрації об'єктів культурної спадщини (незалежно від форм власності, з урахуванням їхньої археол., естетичної, етнологічної, істор., мистецької, наук. чи худож. цінності), які офіційно підлягають охороні д-вою, відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 запроваджено Держ. реєстр нерухомих пам'яток України. Після внесення до реєстру об'єкти культ. спадщини набувають статусу пам'яток, які в реєстрі групуються у дві охоронні категорії: а) нац. значення; б) місц. значення. Рішення про внесення та виключення об'єктів культ. спадщини з Держ. реєстру нерухомих пам'яток України стосовно пам'яток нац. значення приймає КМ України, місцевого значення — Мін-во к-ри України. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культ. спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України визначено Постановою КМ України від 27 грудня 2001 № 1760.

Упродовж 2000—11 веденням Державного реєстру нерухомих пам'яток України займалася Держ. служба з питань нац. культ. спадщини у складі Мін-ва к-ри України, після її ліквідації 28 березня 2011 — Мін-во к-ри України. Перелік об'єктів культ. спадщини нац. значення, які вносяться до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України, затверджено, зокрема, постановами КМ України № 928 від 3 вересня 2009 і № 929 від 10 жовтня 2012. У жовтні 2015 р. 220 об'єктів на території анексованих РФ Криму і м. Севастополь незаконно внесені до переліку культ. об'єктів федерального значення Росії з дорученням Мін-ву к-ри РФ включити ці об'єкти до єдиного держ. реєстру об'єктів культ. спадщини народів Росії.

Окреме значення мають колекції науково-тех. та культ. спадщини як об'єкти нац. пам'яті, внесені до «Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання», запровадженого відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 (зі змінами). Перелік наук. об'єктів, що становлять нац. надбання, затверджено постановами КМ України від 19 грудня 2001 № 1709, від 22 вересня 2004 № 1241 і розпорядженнями КМ України від 19 серпня 2002 № 472-р, від 11 лютого 2004 № 73-р, від 31 травня 2006 № 299-р, від 27 грудня 2006 № 665-р, від 5 грудня 2007 № 1103-р, від 22 жовтня 2008 № 1345-р, від 3 вересня 2009 № 1038-р, від 28 серпня 2013 № 650-р, від 29 січня 2015 № 59-р. Порядок визначення наук. об'єктів, що становлять нац. надбання, наведено у положенні, затвердженому постановою КМ України від 18 лютого 1997 № 174 (зі змінами). Ведення реєстру, розгляд пропозицій про віднесення наук. об'єктів до таких, що становлять нац. надбання, організація та проведення експертизи матеріалів щодо цих об'єктів зазначеною постановою покладено на Мін-во освіти і науки України.

До наук. об'єктів, що становлять нац. надбання, можуть бути віднесені унікальні об'єкти, що не піддаються відтворенню, а їх втрата чи руйнування матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та сусп-ва, — елементи музейних, архів. фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, ін. пам'ятки історії та к-ри; інформаційні фонди; дослідні установки та обладнання; природні заповідники, біосферні заповідники, нац. природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, ін. природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, не передбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд України»; полігони та ін. унікальні наук. об'єкти. Як важливий аспект збереженості документів та колекцій, що підлягають внесенню до реєстру, а також для збереження інформації унікальних джерел нац. пам'яті законодавство передбачає створення страхового фонду копій особливо цінних та унікальних документів.

Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів нац. культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та к-ри, законами та положеннями про Нац. архів. фонд України, Бібліотечний фонд України, Музейний фонд України, а також інструкціями відповідних центр. органів виконавчої влади, які є обов'язковими для всіх закладів, підпр-в і орг-цій та громадян — власників об'єктів нац. культ. надбання. Правові засади діяльності у сфері к-ри та суспільних відносин, пов'язаної зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культ. спадщини та культ. цінностей, забезпеченням доступу до них, викладено в Законі України «Про культуру» (від 14 грудня 2010 № 2778-VI). Поняття «національне культурне надбання» в законі трактується як сукупність унікальних культ. цінностей, об'єктів культ. спадщини, що мають виняткове істор. значення для формування культ. простору України (пункт 14).

Комплектування історико-культ. фондів архівів, б-к та музеїв здійснюється на засадах експертизи цінності документів і пам'яток, мета якої полягає в науково обґрунтованому відборі найбільш репрезентативних та цінних в істор. та національно-культ. аспектах джерел інформації. Постанова КМ України від 8 серпня 2007 № 1004 (зі змінами) «Про проведення експертизи цінності документів» передбачає всебічне вивчення документів з метою внесення їх до Нац. архів. фонду України або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів цього фонду, зарахування їх до унікальних тощо.

Архіви, б-ки та музеї як інституції пам'яті мають спільність та відмінність/особливість у профілях комплектування і характері істор. джерел та культ. цінностей, обліку об'єктів пам'яток. Це зумовлено переважно видовою специфікою джерел нац. пам'яті, формами обліку, зберігання та функціональним призначенням, традиціями професії тощо.

Архіви (від грец. ἀρχεῖον — урядовий будинок) — інституції різної форми власності, що сприяють реалізації осн. функції соціальної пам'яті, яка полягає у трансляції накопиченого людством досвіду та ідей у часі та просторі, та призначені для зберігання їх задокументованих (у різний спосіб) образів. Зберігання зафіксованої в архів. документах сусп. пам'яті становить осн. соціальну функцію і сусп. місію архівів, покликаних гарантувати спадкоємність держ., сусп. і приватного життя як на рівні окремих народів і націй, так і на всесвітньому рівні. Історично архіви створювалися для потреб вищої влади (зберігання актів, що забезпечували права д-ви чи громад. установ) або ж для підтвердження родинних, майнових, статусних та ін. прав і привілеїв приватних осіб і відображали розвиток екон. та соціальних відносин у д-ві, законотворчості та керування держ. процесами, здобутки видатних діячів чи родин. Із часом сформувалося розуміння культ. цінності цих документів як унікальних джерел соціальної пам'яті. З гол. соціальною функцією і сусп. місією архів. установ, що полягає у зберіганні зафіксованої в архів. документах сусп. пам'яті та удоступненні архів. спадщини людства, пов'язаний підхід до розуміння сутності архівів як інституцій пам'яті. Це особливо актуально у межах сучасної парадигми архівознавства, яка ґрунтується на інтеграції гуманітарних і природничих наук і розглядає архіви як духовний феномен, визнає збереження документальної спадщини і соціальної пам'яті людства зміс-

том архів. місії, декларує відповідальність зберігачів архів. фондів і колекцій перед майбутніми поколіннями. У процесі їх становлення, розвитку засобів і способів зберігання архів. документів, зміни матеріальної основи документа, розширення форм доступу до архів. інформації відбувалося становлення професії архівіста і такої галузі життєдіяльності сусп-ва, як архівна справа. На зберігання до архівів документи надходять після проведення процедури експертизи цінності, за розроблення обґрунтованих правил якої відповідають архівісти, що забезпечує їхній вплив на формування соціальної пам'яті, на колективне розуміння минулого. Зберігаючи автентичні документи, архіви забезпечують надійне джерельне підґрунтя соціальної пам'яті, й у т. ч. індивідуальної пам'яті через акумульовані в інформації фондів особового походження історії життя окремих осіб чи зафіксовані у пам'яті індивідів спогади про істор. події — у фондах «усної історії». Нова форма діяльності архівів, пов'язана з розвитком інформаційних технологій, — оцифровування архів. документів і репрезентація архів. інформації у мережі Інтернет та спроби зберігання цифрових аудіовізуальних документів, веб-сайтів та ін. форм комп'ютерної медіатизованої інформації — сприяє розширенню можливостей колективної пам'яті людства. Кардинально важливим при цьому в діяльності архівів є принцип аполітичності, що полягає у беззастережності та незаангажованості, абстрагуванні від політ. та ідеологічної спрямованості задля відтворення істинного змісту фактів і подій.

Відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (від 24 грудня 1993 № 3814-XII, зі змінами), що регулює відносини, пов'язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням Нац. архів. фонду та ін. питаннями архів. справи, в Україні сформовано систему архів. установ. Архіви, залежно від профілю і статусу, постійно чи тимчасово зберігають документи, що утворилися в результаті діяльності держ. органів; держ., громад. і приватних установ і орг-цій; видатних держ., політ., громад. і культ. діячів, науковців, спортсменів, педагогів. Як один з атрибутів державності, архіви, зберігаючи автентичні документи, переважно обслуговують правові потреби д-ви і соціальні запити сусп-ва, надають документальні підтвердження юрид. прав і соціальних гарантій громадянам, а також задовольняють потреби істор. науки.

Спеціально уповноваженим центральним органом керування у сфері архів. справи і діловодства є Держ. архівна служба, діяльність якої від 2010 спрямовує і координує КМ України через міністра юстиції. Їй підпорядковані центр. держ. архіви, створені для зберігання документів Нац. архів. фонду, що мають загальнодерж. значення: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, *Центральний державний історичний архів України* (м. Київ), *Центральний державний історичний архів України у Львові*, *Центральний державний кінофотофоноархів України*, *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*, *Центральний державний архів зарубіжної україніки*, *Центральний державний електронний архів України*. Подвійне підпорядкування (відповідному мін-ву і Держ. архів. службі — на методичному рівні) мають галузеві держ. архіви (мін-в: оборони, внутр. справ, закордонних справ, Служби безпеки, Картографо-геодезичного фонду України, Гідрометеорологічної служби Мін-ва охорони навколишнього середовища, Фонду держ. майна, Держ. департаменту з питань покарань, Інформаційного геологічного фонду України, Управління держ. охорони України). Для зберігання документів Нац. архів. фонду, що мають місц. значення, створено місц. архівні установи: держ. архіви областей України, Держ. архів міста Києва. Місц. архівні установи є структурними підрозділами місц. держ. адміністрацій. Право створювати архівні та рукописні підрозділи мають також держ. наук. установи, музеї та б-ки. Для централізованого тимчасового зберігання архів. документів створюють архівні підрозділи держ. органів влади; архівні підрозділи об'єднань громадян, реліг. орг-цій, а також підпр-в, установ і орг-цій, заснованих на приватній власності, трудові архіви. Станом на 1 січня 2014 в Україні діяли 2432 архів. установи: 9 центр. держ. архівів, 4 н.-д. та ін. центр. держ. архів. установи, 24 держ. архіви областей, Держ. архів міста Києва, 474 архів. відділи районних держ. адміністрацій, 159 архів. відділів міських рад, 13 галузевих архівів та 1748 трудових архівів, створених при міських, районних, сільс. та селищних радах. Із заг. кількості трудових архівів 311 мали статус юрид. особи. На території незаконно анексованого Криму залишилися Держ. архів в АР Крим та Держ. архів міста Севастополя, 14 архів. відділів районних держ. адміністрацій, 11 архів. відділів міських рад та 208 трудових архівів.

Нац. архів. фонд України є найважливішою частиною архівної спадщини укр. народу, складовою «загальнопланетної інформаційної багаторівневої системи». Документи Нац. архів. фонду України законом визнані культ. цінностями, що постійно збергіються в Україні чи за її межами та підлягають поверненню відповідно до міжнар. угод, згода на обов'язковість яких надана ВР України. Архівна україніка (документи культ. спадщини укр. народу, що зберігаються за межами України) є потенційною складовою Нац. архів. фонду України. Д-ва вживає заходів для поповнення Нац. архів. фонду документами архів. україніки. Розуміння Нац. архів. фонду України як невід'ємного компонента «вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства» зафіксовано у статті 5 розділу II Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Кількісні параметри Нац. архів. фонду України становлять понад 50 млн одиниць зберігання та понад 1,2 млн одиниць обліку, що зберігаються у держ. архівах. Документами Нац. архів. фонду України закон визнає архівні документи, культ. цінність яких визнана відповідною експертизою та які підлягають держ. обліку і зберіганню. Виняткову культ. цінність мають унікальні документи — документи Нац. архів. фонду України, важливі для формування нац. самосвідомості укр. народу, які визначають його вклад у всесвітню культ. спадщину. Найдавніший документ Нац. архів. фонду України слов'ян.

походження 9 ст. — Київ. глаголичні листки (київ. листки, київ. міссал) — зберігається у фондах Ін-ту рукопису НБУВ.

В умовах інформаційного сусп-ва архіви інтегрують свої ресурси у світ. інформаційний простір. Починаючи з 2000, діє портал «Архіви України», що містить цифрові версії архів. довідників і фахових періодичних видань, електронні описи архів. фондів тощо.

Архіви виконують спільні соціальні функції з іншими інституціями пам'яті: б-ками та музеями.

Бібліотеки (грец. βιβλιοθήκη, від βιβλίον — книга й θήκη — сховище) створювалися як соціальний інститут, що забезпечує зберігання творів писемності та друку (на відміну від архівів, які зберігають нетиражовані документи діяльності переважно держ. установ) задля приватного чи публічного користування. У бібліотечних фондах акумульовано надбання багатовікового досвіду людської думки та знання, реалізованого в різних видах і формах передачі інформації (передусім у творах писемності та друку, електронних ресурсах). Б-ки концентрують опубліковану людством інформацію. Вони зберігають документально-інформаційні масиви як оперативного, так і меморіального характеру. У цьому їхня важлива перевага над ін. установами пам'яті та інформаційними центрами. Б-ки формують к-ру збереження інтелектуальної та творчої «думки» рукописного періоду та періоду друку, а нині — електронної епохи людства. Діяльність б-к регулює Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27 січня 1995. Закон визначає статус б-к, правові та орг. засади їхньої діяльності та бібліотечної справи в Україні й гарантує право на вільний доступ до інформації, знань, залучення до цінностей нац. та світ. к-ри, науки та освіти, що зберігаються у б-ках. Особливо цінні, рідкісні документи та колекції включаються до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України, і з них створюються їхні страхові копії. За значенням б-ки поділяються на всеукр. загальнодерж. значення (нац., держ.), респ. (АР Крим), обласні, міські, районні, селищні, сільські; за змістом бібліотечних фондів — на універсальні, галузеві, міжгалузеві; за призначенням — на публічні (загальнодоступні), у т. ч. спеціалізовані (для дітей, юнацтва, осіб із фізичними вадами), та спеціальні (академій наук, н.-д. установ, навч. закладів, підпр-в, установ, орг-цій). На гол. б-ки, як правило національні (або ж такі, що прирівняні до нац. і великих наукових), крім заг. політики формування бібліотечного фонду для реалізації осн. функції — забезпечення управлінських, екон., політ., наук., освітніх, культ. та ін. потреб розвитку д-ви, покладається обов'язок (разом із *Книжковою палатою України*) збирати всю друковану продукцію д-ви у вигляді недоторканного архів. примірника друку як друковану документальну пам'ять, а також проводити бібліографічну реєстрацію творів друку д-ви. Ін. б-ки також мають свої профілі комплектування фондів залежно від виду та спеціалізації.

Важливою складовою нац. та провідних наук. б-к є рукописні та архів. фонди. Вони комплектуються рукописними книгами, давніми манускриптами, творчими рукописами та архівами видатних осіб і наук. установ, стародруками, цінними та рідкісними виданнями, а також колекціями пам'яток друку та книжкової к-ри, істор. зібраннями та б-ками. Водночас ретроспективні фонди б-к, у т. ч. архівний примірник друку, книжкові колекції і спец. види друку, зокрема картографічні, образотворчі, муз., газетні, патентні та ін. спеціалізовані фонди, також є джерелами нац. пам'яті. Якщо архіви комплектуються на засадах експертизи цінності, то у бібліотечній системі головні та спеціалізовані, уповноважені на це б-ки прагнуть до збереження всієї накопиченої людством продукції. Існують б-ки (передусім нац. та загальнодерж.), що збирають обов'язковий примірник друку (тиражованого документа) та зберігають недоторканний архів. примірник усіх видань друку д-ви, що регулюється законодавчим шляхом. Перегляд фондів на предмет списання частини літератури у публічних і масових б-ках, як правило, стосується фізичного стану примірників, при цьому враховуються кількість примірників та попит тощо. Політ. чи ін. цензурне вилучення видань, що практикувалося в діяльності багатьох бібліотечних установ у період різних політ. систем, на сьогодні не дозволяється законодавством. Меморіальні фонди б-к створюються внаслідок як збирання, так і внутр. експертизи обігу та значення книжкових фондів, коли частина бібліотечного фонду перетворюється на істор. книжкові фонди, відбувається постійний процес переходу новітніх видань осн. фонду з оперативного стану використання до трансформації його у фонд нац. культ. спадщини безпосередньо у б-ках. Бібліотечні фонди систематично поповнюються залежно від значення та профілю комплектування б-ки. Новітні видання (наук., художні, образотворчі, документи для сліпих, аудіовізуальна продукція (кіно-, відео-, фото-, фонодокументи); нормативно-правові акти у сфері стандартизації, метрології та сертифікації; патентні документи тощо) безпосередньо чи опосередковано є відображенням культ. характеристик епохи, а водночас формують чи закріплюють специфічні риси сучасної мнемосвідомості. Функцію нац. пам'яті у певному сенсі виконують усі бібліотечні фонди, а не лише меморіальна частина.

Хоча в Україні діють понад 30 тис. б-к усіх видів та різного держ. значення і відомчого підпорядкування, осн. фонд книжкової спадщини, що відображає загальнонаціональну та регіональну книжкову спадщину, припадає на гол. нац. та обласні б-ки. Найцінніші зібрання мають нац. б-ки: Нац. парламентська б-ка України, Нац. б-ка України ім. В.Вернадського, Львів. нац. наук. б-ка ім. В.Стефаника НАН України, Нац. наук. мед. б-ка, Нац. наук. с.-г. б-ка Нац. академії аграрних наук України, Нац. істор. б-ка України, Одес. нац. наук. б-ка, Нац. б-ка України для дітей.

Схожу з б-ками функцію виконує Держ. наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова» (*Книжкова палата України*), підпорядкована Держ. к-ту телебачення і радіомовлення України. Книжкова палата України покликана забезпечити повний статистичний облік, комплектування і зберігання всієї друкованої продукції — документальної пам'яті України. До гол. завдань установи належать сприяння розвитку нац. к-ри, науки,

освіти, книговидавничої та бібліографічної справи; проведення книгознавчих та бібліографознавчих досліджень; створення баз даних бібліографічної інформації; видання бібліографічних покажчиків і науково-аналітичних оглядів. Книжкову палату України, як і архіви, б-ки і музеї, внесено до Держ. реєстру наук. об'єктів, що становлять нац. надбання (як установа, що зберігає повний і недоторканний фонд Держ. архіву друку).

Музеї (від грец. μουσεῖον — храм музи) — складний соціокульт. інститут, соціальною функцією якого є збереження пам'яті, стабілізація/позначення норм і цінностей сусп-ва, трансляція соціокульт. досвіду. Ці інституції актуалізують минуле і зберігають істор. джерела для відтворення к-ри. Музеї розглядають як: 1) засоби збереження пам'яті; 2) комунікатори/посередники; 3) носії пам'яті; 4) місця пам'яті; 5) топоси пам'яті. Музей також може розглядатися як інформаційний центр культ. спадщини, інститут соціокульт. адаптації, інструмент пізнання культ. цінностей минулих епох і сучасності, а також інтерпретування їх значень з метою сусп. самопізнання і самовизначення. Діяльність музеїв регулює Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 (зі змінами), що визначає правові, екон., соціальні засади створення і діяльності музеїв України та особливості наук. формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони і використання Музейного фонду України, його правовий статус і поширюється на всі види музеїв та заповідників у частині їх музеєфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій та предметів музейного значення. Нормативні питання формування Музейного фонду України викладені у «Положенні про Музейний фонд України», затвердженому Постановою КМ України від 20 липня 2000 № 1147. За профілем музеї поділяються на природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геол., зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), історичні (загальноістор., військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археол., етногр.), літературні, художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мист-ва), мистецькі (театральні, муз., музеї кіно), науково-технічні, комплексні (краєзнавчі, екомузеї), галузеві тощо. На основі ансамблів, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, к-ри та територій, що становлять особливу істор., наукову і культ. цінність, можуть створюватись історико-культ. заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби тощо. Трансформації соціогуманітарного простору зумовлюють появу різноманітних за формою і змістом музейних комплексів, зокрема й віртуальних музеїв. Сучасний музей є своєрідним позначенням культ. коду, простором, що перебуває у безперервному розвитку і має високу силу інформаційного та емоційного впливу. Музеєфікація артефактів транслює певний культ. код. Музей має подвійну функціональну навантаженість: з одного боку, він є механізмом формування пам'яттєвих смислів, проте, з другого, — пам'яттєві смисли також впливають (особливо в умовах соціокульт. трансформацій) на архітектоніку музею. Простір музею репрезентує специфічні риси мнемосвідомості епохи, яка відтворюється, але водночас — транслює свідомісні смисли часу прочитання коду; дає підстави говорити про методи конструювання соціально значущих мнемокомплексів. Спонукаючи глядача до споглядання, музей виховує «візуальну культуру».

Музей — це н.-д. та культурно-освіт. заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з наук. та освіт. метою, залучення громадян до надбань нац. та світ. культ. спадщини. Серед соціальних функцій — комплектування, збереження, облік, популяризація пам'яток історії, к-ри та природних об'єктів. Музеї виконують також ідентифікаційну, адаптативну, морально-етичну, емоційно-експресивну, комунікативну, консервативно-зберігаючу та ін. функції. З огляду на когнітивні та діяльнісні параметри важливою є роль музеїв у процесах виховання та ідентифікації і збереження здобутків минулого. Музейні колекції та документи формують культ. простір пам'яті, залучають громадян до надбань нац. культ. спадщини. На відміну від архівів та б-к, які збирають переважно документальну спадщину, музеї мають широкий профіль комплектування музейних предметів меморіального значення: предметів — свідчень епохи в усій сукупності форм, видів та носіїв пам'яті, артефактів, які транслюють певний культ. код нації, виховують «візуальну культуру» і зберігають репрезентативні та унікальні рухомі й нерухомі пам'ятки матеріальної та духовної к-ри. Створення меморіальних музеїв, музейних комплексів постає однією з осн. форм увічнення пам'яті. Гол. місія музею — генерування к-ри теперішнього і майбутнього на основі збереження й актуалізації всіх елементів істор. спадщини. Музейний об'єкт культ. спадщини має бути репрезентативним і автентичним, об'єктивно відображати факт к-ри певної істор. епохи та нац. к-ри. Особлива роль відведена істор. музеям, які виконують охоронно-зберігаючі, науково-дослідницькі, просвітницько-виховні функції та провідними функціями яких водночас є збереження, відтворення та формування колективної пам'яті укр. народу. У цьому контексті музей постає як історично зумовлена багатофункціональна інституція соціальної пам'яті, через посередництво якої реалізується потреба у відборі, зберіганні та презентації специфічної групи культ. і природних об'єктів, які усвідомлюються сусп-вом як цінності, що передаються із покоління у покоління. Музеї виступають також своєрідним місцем пам'яті. Осн. напрямами діяльності сучасних музеїв в Україні є науково-дослідницька, культурно-освітня робота, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна діяльність, а також діяльність, пов'язана з наук. атрибуцією, експертизою, класифікацією, держ. реєстрацією та всіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначені як культ. цінності, з метою включення до Музейного фонду України. Предмети Музейного фонду України є культ. цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами або ж згідно з міжнар. договорами підлягають поверненню в Україну.

В Україні діють понад 5 тис. музеїв. Із них — 478 музеїв держ.

та комунальної власності (зокрема 128 істор. профілю), з яких 28 — національні (8 музеїв підпорядковані Мін-ву к-ри України, 13 перебувають у підпорядкуванні ін. установ та громад. орг-цій). Решта музеїв — переважно комунальні (підпорядковані обласним управлінням к-ри або міським чи районним відділам к-ри і фінансуються із місц. бюджетів). Серед провідних музеїв України: *Національний музей історії України*, *Національний художній музей України*, Нац. музей історії України у II світ. війні (див. *Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*), *Національний музей літератури України*, Нац. музей Т.Шевченка (див. *Шевченка Тараса національний музей*), *Національний музей-заповідник українського гончарства* в Опішному, *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького*, *Національний музей медицини України*, *Національний науково-природничий музей України НАН України*, Нац. заповідник «Софія Київська» (див. *«Софія Київська»*), *Національний музей народної архітектури та побуту НАН України*, *Національний музей українського народного декоративного мистецтва України*, *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*, *Корсунь-Шевченківський національний історико-культурний заповідник* та ін. Водночас необхідне вироблення узгодженої політики д-ви щодо підвищення ролі музеїв у формуванні колективних уявлень про історію України.

Спеціалізація архівів, б-к і музеїв за складом фондів відбувалася поступово, з розвитком та ускладненням функцій сусп-ва та виникненням необхідності врахування специфіки походження та видового складу документів і культ. цінностей, методів конструктування різних мнемокомплексів, різної фахової підготовки для наук. опрацювання джерел, створення обліку та науково-пошукового апарату, умов зберігання та користування. Так, в архівах України (центральних) зберігається спадщина рукописних книг і стародруків. У Центр. істор. архіві України у м. Київ та в Центр. істор. архіві України у Львові зберігаються рукописні книги та стародруки 13—17 ст., ін. цінні видання 18—20 ст. У складі науково-довідкової б-ки у Центр. держ. архіві-музеї літератури і мист-ва України значний комплекс репрезентує музейну спадщину видатних укр. письменників і митців. Нац. б-ка України ім. В.Вернадського містить у своїй структурі не лише Ін-т рукопису, а й значний архів. фонд НАН України (Ін-т архівознавства), музейну колекцію у складі Фонду президентів України. Львів. нац. наук. б-ка ім. В.Стефаника НАН України, крім рукописного підрозділу, має музейні колекції творів укр. і світ. мист-ва, де зберігаються гравюри, скульптури, рисунки, акварелі, гуаші, нотні твори тощо. Ряд наук. б-к має рукописні підрозділи, де зберігаються не лише рукописні книги, а й особові архів. фонди видатних діячів науки, к-ри, освіти, політ., реліг. та громад. діячів.

В Україні є 7 наук. б-к із правом постійного зберігання документів Нац. архів. фонду, що мають цінні рукописні фонди: НБУВ, де рукописні фонди зберігаються в складі Ін-ту рукопису; Львів. нац. наук. б-ка імені В.Стефаника НАН України, в якій організовано відділ рукописів (обидві інституції підпорядковані НАН України); Харків. держ. наук. б-ка ім. В.Короленка й Одес. нац. наук. б-ка, де існують рукописні відділи (обидві підпорядковані Мін-ву к-ри України); Наук. б-ка Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка, Наук. б-ка Одес. нац. ун-ту ім. І.Мечнікова та Центр. наук. б-ка Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна (підпорядковані Мін-ву освіти і науки України), в яких функціонують відділи рукописів та рідкісних видань.

Характерна особливість музеїв — комплексний підхід до колекціонування музейних предметів. Водночас доволі репрезентативним компонентом музеїв є рукописна, книжкова та документальна спадщина. Серед музеїв, що зберігають рукописно-книжну спадщину 10—18 ст., найзначніший — Нац. музей у Львові ім. Андрея Шептицького, де зібрана цінна колекція пам'яток писемної к-ри, зосереджених у збірці рукописів та стародруків, основу якої заклали зразки, подаровані митрополитом А.Шептицьким. Окремі цінні книжкові пам'ятки зберігаються в Нац. музеї історії України, Нац. музеї літератури України і Нац. худож. музеї України, Нац. музеї у Львові, Львів. істор. музеї, Харків. істор. музеї, Держ. музеї книги і друкарства України, Держ. музеї театрального, муз. та кіномистецтва та багатьох ін.

Цінні об'єкти нац. пам'яті (документальні фонди та музейні колекції) зберігаються також у наук. установах НАН України: Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів та текстології), Ін-ті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (наук. архів. фонди рукописів і фонозаписів), Ін-ті археології НАН України (наук. архів).

Осн. напрямами діяльності сучасних архівів, б-к і музеїв в Україні є н.-д., культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з наук. атрибуцією, експертизою, класифікацією, держ. реєстрацією тощо.

Меморіальна функція архівів, б-к і музеїв як інституцій пам'яті не є законсервованою формою збереження пам'яті. Установи покликані також забезпечувати наук. опрацювання й актуалізацію джерел колективної та культ. пам'яті сусп-вом, удосконалювати механізми використання, комунікування і трансляції інформації. Це реалізується через науково-дослідницьку, інформаційну та культурно-освіт. діяльність архівів, б-к і музеїв: створення системи вторинних джерел — довідників вторинного документного рівня, включаючи описи, інвентарні книги, путівники по фондах, наук. каталоги та покажчики, списки, огляди, реєстри переміщених цінностей; публікацію документальних джерел, пам'яток історії та к-ри; випуск н.-д. продукції у вигляді монографій, збірників наук. праць, статей та розвідок тощо. Видається низка спеціалізованих часописів та ін. періодичних наук. видань, зокрема *«Пам'ятки України: історія та культура»*, «Рукописна та книжкова спадщина України», «Пам'ятки: археографічний щорічник», *«Українська старовина»*, «Музеї України» тощо.

За період незалежності архіви, б-ки та музеї провели фундаментальну роботу з наук. опису та каталогізації джерел: створено десятки фундаментальних путівників по фондах центр. та

обласних архівів, б-к, музеїв, у т. ч. зведені довідники загальноукр. масштабу (зокрема «Архівні установи України: довідник», кн. 1—2, де подані відомості про документальну спадщину архівів, б-к, музеїв і наук. установ), та підготовлено зведені довідники в галузі бібліотечної та музейної справи, в яких наводяться описи нац. скарбів України. Опубліковано сотні довідників з інформацією про окремі сховища культ. цінностей, публікації архів. документів, пам'ятки письма та друку (в т. ч. Пересопницьке Євангеліє 1556—61, на якому поряд із Конституцією України присягають укр. президенти під час інавгурації), що здійснювалось у співпраці з науковцями установ НАН України та провідних ун-тів. Б-ки провели велику роботу зі створення багатотомної ретроспективної нац. бібліографії України в Україні та за її межами періоду додерж. реєстрації (1-й етап — 1798—1923); архівні установи — зі створення реєстрів документальної «україніки», що перебуває за межами України; таким чином було створено передумови для ліквідації відставання України від провідних країн світу у питаннях подання нац. книги та документа. Спец. завданням б-к є формування документального масиву вторинних бібліографічних джерел нац. пам'яті — створення ретроспективної та поточної нац. бібліографії, «візитівки національної культури», що забезпечує облік документів, створених чи виданих певною нацією на її держ. або етнічній території, а також документів, пов'язаних із нею змістом, мовою, походженням авторів. Особливе значення ретроспективної нац. бібліографії полягає в тому, що вона фіксує нац. спадщину друку, яка відображає розвиток мови, к-ри, інтелектуального потенціалу та внесок у розвиток нації її духовних творців незалежно від території виникнення цінностей, засвідчує тяглість духовних традицій.

У період електронної ери інституції пам'яті створюють електронні ресурси своїх колекцій, подаючи їх у відкритому доступі в Інтернет-середовищі на сайтах та порталах. Виникає нове явище — електронні архіви, б-ки, музеї, багато з яких існують не лише у складі інституцій нац. пам'яті, а й у віртуальному просторі.

Сучасні конвергенційні процеси інституцій пам'яті пов'язані з розвитком глобальних інформаційних процесів у сусп-ві і прискоренням формування сусп-ва знань. В інформаційному полі виникає нове соціокульт. явище — цифровий культ. простір, який гарантує не лише швидке отримання необхідної історико-культ. інформації, а й ефективність роботи з оригіналом, можливість об'єктивно оцінювати інформацію джерел, спрощує доступ до оригіналів різного походження, а також надає змогу використовувати можливості інформаційних технологій у галузі класифікацій та систематизації ресурсів. Водночас одним із наслідків глобалізаційних процесів є маргіналізація нац. к-р перед агресивним тиском масової к-ри. Це покладає на д-ву та інституції пам'яті особливу відповідальність за формування політики нац. пам'яті, підтримку розвитку ресурсної бази архівів, б-к і музеїв. Упровадження інформаційних технологій збільшило можливості оприлюднення результатів наук. та науково-інформаційної роботи інституцій пам'яті: розкриття фондів шляхом створення електронного довідкового та цифрового ресурсу пам'яток, сприяє розвитку міжнар. діяльності в галузі збереження фондів, участі України у програмах ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА, МРМ, зокрема «Пам'ять світу», «ЮНЕСКО-Спадщина», Міжнар. асоціації звукових та аудіовізуальних архівів (IASA) та багатьох ін. проектах. Своєрідним інтегративним інформаційним ресурсом світ. масштабу (проте вибіркового характеру) є заснована 1992 ЮНЕСКО програма із захисту всесвітньої документальної спадщини, забезпечення рівного доступу до документальних пам'яток, поширення інформації про існування та значущість документальної спадщини «Пам'ять світу» («Memory of the World»), що поширюється на пам'ятки, які зберігаються в архівах, б-ках і музеях. Завдання програми полягають у репрезентації об'єктів документальної спадщини, що мають міжнар., регіональне і нац. значення, та сприянні забезпеченню їх збереженості й відкритого доступу до них.

Наук. співпраця архівів, б-к і музеїв з установами освіти, науки, к-ри у сфері професійної діяльності та широка популяризація джерел нац. пам'яті на сайтах та порталах надає можливості для експозиційної, виставкової діяльності, лекційної роботи тощо. Систематично створюються некомерційні інтегровані цифрові ресурси б-к, електронних музеїв на базі розроблених ЮНЕСКО стандартів і методичних матеріалів щодо збереження цифрової спадщини, уніфікованих метаданих: «Світова цифрова бібліотека» (World Digital Library; розробник — Б-ка Конгресу США за підтримки ЮНЕСКО), «Золота колекція Євразії» (Бібліотечна асамблея Євразії, у створенні проекту брала участь Україна) та ін. Ці ресурси комплексно репрезентують культ. архівну, бібліотечну та музейну спадщину (рукописи, рідкісні та цінні видання, мапи, картини, фільми, фотографії, музичні записи, музейні та архівні об'єкти тощо). Існують інтегративні проекти європ. та світ. масштабу: «Європейська цифрова бібліотека» (Europeana) — «відкритий центр» цифрових ресурсів та бібліографії, орієнтований на підтримку європ. б-к; Електронні ресурси європ. історії (EuroDocs), що охоплюють період від доістор. Європи до сучасності (Європи як наднац. організму); Віртуальна б-ка «Східна Європа» (ViFaOst) — міждисциплінарний портал східноєвроп. досліджень, що відкриває доступ до спеціалізованої академічної інформації з історії, мови, літератури, політики та к-ри Сходу, країн Центр. та Пд.-Сх. Європи і регіонів; «Manuscriptorium Mediaevalia» — європ. цифрова б-ка писемного культ. надбання різних народів та д-в (рукописи, інкунабули, палеотипи та ін. стародруки, карти, актові джерела та ін. види документів) тощо.

Діяльність у виробленні єдиних засад у галузі створення міжнар. проектів щодо оцифровування культ. спадщини розгортається у спец. комісіях Європ. Союзу. Професійні об'єднання працюють у різних міжнар. програмах та проектах створення Єдиного європ. культ. простору, де ключовим елементом визначено Європ. цифрову б-ку (Europeana; розробник порталу — Нац. б-ка Нідерландів), яка фор-

мується з 2008 й об’єднує ресурси інституцій пам’яті в єдину мережу. Вона створена завдяки програмній та орг. підтримці Європ. б-ки (The European Library; TEL), яка сьогодні ввійшла до складу Europeana, що об’єднує бібліографічні та повнотекстові ресурси нац. б-к, архівів та музеїв ЄС. У віртуальному середовищі розвиваються спільні стандарти технології і терміносистема цих інституцій пам’яті. Фундаментальний внесок у міжнар. розвиток інтеграційних тенденцій у створенні інформаційних ресурсів, організації збереженості та доступу до ресурсів спадщини архівів, б-к і музеїв робить ЮНЕСКО. Ця орг-ція створює широкий міжнар. інформаційний простір завдяки своїм порталам «Архіви», «Бібліотеки», «Музеї», «Комунікація та інформація».

Дж. (нормативні документи): Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. «Збірник постанов Уряду України», 1992, № 9, ст. 220; Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. (№ 3814-XII). «Відомості Верховної Ради України», 1994, № 15, ст. 86; Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27 січня 1995 р. Там само, 1995, № 7, ст. 45; Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року (№ 250/95-ВР). Там само, 1995, № 25, ст. 191; Про затвердження Програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000—2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1716. «Офіційний вісник України», 1999, № 38; Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. «Відомості Верховної Ради України», 1999, № 48, ст. 405; Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. Там само, 2000, № 39, ст. 332; Про затвердження Положення про Музейний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147. «Офіційний вісник України», 2000, № 30, ст. 1268; Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.), ратифікована ВР України: Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» від 6 березня 2008 р. № 132-VI. «Відомості Верховної Ради України», 2008, № 16, ст. 153; Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI. «Відомості Верховної Ради України», 2011, № 24, ст. 168.

Дж. (довідкові видання): Україна: скарби музеїв і заповідників: путівник. К., 1997; Архівні установи України: довідник. К., 2000; Музеї України: музейна справа та музейна політика в Україні XX століття. К., 2004; Наукові бібліотеки України: К., 2004; Архівні установи України: довідник, т. 1: Державні архіви, К., 2005; Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки, кн. 1—2. К., 2010—12; Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005; Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність. К., 2007; Національна та історична пам’ять: словник ключових термінів. К., 2013.

Літ.: *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Юренева Т.Ю.* Музей в мировой культуре. М., 2003; *Ковальчук Г.І.* Книжкові пам’ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. К., 2004; *Козлов В.П.* Музеи, библиотеки, архивы в системе исторической памяти. «Отечественные архивы», 2004, № 6; *Афанасьев М.Д. и др.* Дискуссия вызвана взаимным интересом [обсуждение доклада В.П. Козлова]. Там же; *Бернат А.* Архивы, библиотеки и музеи-институты общественной памяти: что их различает и сближает? Там же, 2005, № 2; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. К., 2009; *Дубровіна Л.А.* Історико-культурні фонди бібліотек: розвиток документальних та електронних інформаційних ресурсів. В кн.: Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства. К., 2011; *Солдатенко В.* Пам’ять. Історична пам’ять. Національна пам’ять. «Українознавство», 2011, № 2 (39); *Дубровіна Л.А.* Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав. В кн.: Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. К., 2012; *Матяш І.Б.* Установи пам’яті: поняття, місія, тенденції. В кн.: Національна пам’ять: соціокультурний та духовний виміри: національна та історична пам’ять: збірник наукових праць, вип. 4. К., 2012; *Руденко С.Б.* Музейна пам’ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей. К., 2012; *Чупрій Л.В.* Музеї як інститути пам’яті: сучасні реалії та перспективи модернізації. В кн.: Національна пам’ять: соціокультурний та духовний виміри: національна та історична пам’ять: збірник наукових праць, вип. 4. К., 2012; *Березовський О., Герасименко Л.* Музеї як інституції пам’яті. В кн.: Національна та історична пам’ять: словник ключових термінів. К., 2013; *Киридон А.* Місця пам’яті. Там само; *Кривошея В.* Бібліотеки як інституції пам’яті. Там само; *Матяш І.Б.* Архіви як установи пам’яті. Там само; *Її ж.* Київські архіви як установи пам’яті та «архівна пам’ять» Києва. В кн.: Київ у національній пам’яті. К., 2013; *Шумейко М.Ф.* Архивы, библиотеки, музеи как институты национальной памяти человечества. В кн.: Историческое наследие Беларуси: выявление, сохранение и изучение: материалы международной конференции, посвященной 90-летию Государственной архивной службы Республики Беларусь, 85-летию Национального архива Республики Беларусь и 20-летию кафедры источниковедения Белорусского государственного университета (17—18 мая 2012 г., г. Минск), ч. 1. Минск, 2013; *Дубровіна Л.А.* Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів. В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України: збірник наукових праць, вип. 18. К., 2014; *Киридон А.М.* Музеї як інституції пам’яті. «Україна—Європа—Світ», 2015, вип. 16 (1); *Дубровіна Л. та ін.* Архіви, бібліотеки, музеї — джерельна основа національної пам’яті, культурної спадщини України. «Бібліотечний вісник», 2017, № 1 (237); *Киридон А.М.* Музеї в соціокультурному просторі суспільства: пам’яттєва парадигма. В кн.: Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання. Тернопіль, 2017; *Древаль Ю.Д.* Діяльність ЮНЕСКО у сфері охорони культурної спадщини. Web: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/02.pdf; Память мира: общие руководящие принципы сохранения документального наследия (пересмотренное издание 2002 г.). Web: http://www.ifap.ru/ofdocs/unesco/mow01.pdf.

Л.А. Дубровіна, А.М. Киридон, І.Б. Матяш.

«УКРАЇ́НА» — 1) щомісячний історико-етногр. та літературно-публіцистичний часопис. Видавався в *Києві* 1907 як продовження «*Киевской старины*». Редактор — В.*Науменко*. Протягом 1907 вийшли 4 томи (12 книжок) часопису. Поділявся на наукову та літературно-публіцистичну частини. В основу ред. політики була покладена концепція двомовності, тобто публікації як україномовних, так і російськомовних матеріалів, що спричинило низку критичних відгуків. Друкувалися наук. розвідки, документи та матеріали з історії, етнографії, літературознавства, рецензії, бібліографічні нотатки та біжуча хроніка укр. суспільно-політ., громад., культ. та наук. життя. З часописом співробітничали відомі укр. публіцисти, громад. й політ. діячі та вчені: М.Гехтер, В.*Доманицький*, Д.*Дорошенко*, О.Левицький, Л.*Мацієвич*, І.*Нечуй-Левицький*, М.Пачовський, С.*Петлюра*, М.*Порш*, Л.*Старицька-Черняхівська*, П.*Стебницький*, І.*Стешенко* та ін. Протягом 1907 тривала дискусія навколо можливості перетворення журналу на орган *Українського наукового товариства*, позаяк це рішення затягувалося, зокрема через позицію М.*Грушевського*, який вважав, що часопис не відповідає академічним канонам. Припускають, що саме така позиція врешті-решт і стала гол. причиною самоліквідації журналу «У.»;

«Україна». Київ, 1907. Том IV. Обкладинка.

2) наук. часопис *українознавства*, виходив у Києві за заг. редакцією М.Грушевського двома серіями: 1914—18 — як видання Укр. наук. т-ва; 1924—30 — як провідний друкований орган істор. секції ВУАН (див. *Національна академія наук України*). Усього вийшло (за нумерацією редакції) 43 книги, відповідно — 7 та 36. Із забороною наприкінці 1930 виходу у світ 44-ї книги журнал фактично припинив існування. Спроба 1932 поновити видання на нових ідеологічно-орг. засадах (як журнал циклу наук історичних) виявилася безрезультатною. Видано було лише 2 книги, в яких здебільшого вміщені «погромні» та «викривальні» тексти. За рад. часів часопис виходив спочатку 4 (у 1924), пізніше — 6 разів на рік, зберігаючи тематичну спрямованість і поряд із новою стару нумерацію книг. Журнал друкував матеріали з історії, археології, літератури, мовознавства, етнографії України, які групувалися за 4-ма осн. розділами: «Розвідки і замітки», «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX ст. і початків XX ст.», «Критика, звідомлення, обговорен-

«Україна». Київ, 1917. Кн. 3—4. Обкладинка.

«Україна». Київ, 1924. Кн. 1—2. Титульний аркуш.

ня» та «Хроніка». Із 1927 в деяких книгах часопису з'являється новий розділ — «Бібліографічний огляд». Окремі випуски «У.» мали тематичний характер: були присвячені Т.*Шевченку* (1925, кн. 1—2), М.*Костомарову* (1925, кн. 3), М.*Драгоманову* (1926, кн. 2—3), І.*Франку* (1926, кн. 6), В.*Антоновичу* (1928, кн. 5) та річницям деяких знаменних подій, як, напр., 20-річчю заснування Укр. наук. т-ва в Києві (1929, кн. 32). Серед авторів часопису були відомі представники укр. науки й к-ри: Д.*Багалій*, М.*Василенко*, М.*Возняк*, Й.*Гермайзе*, О.*Грушевський*, С.О.*Єфремов*, Г.*Житецький*, В.*Міяковський*, М.*Петровський*, В.*Перетц*, М.*Ткаченко*, К.*Харлампович*, С.*Шамрай*, Д.*Щербаківський*, В.*Щербина*, В.*Юркевич* та ін. Традиційно високим наук. рівнем, авторитетом і популярністю в учених і широких колах громадськості «У.» завдячувала великою мірою своєму незмінному гол. редактору і провідному автору — М.Грушевському. Лише у базових розділах часопису ним було опубліковано бл. 70 матеріалів, з них понад 40 рецензій на праці істор. характеру 9-ма європейськими мовами.

Бібліографічний покажчик журналу: Науковий часопис українознавства «Україна» (1907—1932): Покажчик змісту. К., 1993.

Літ.: Од редакції. «Україна», 1907. т. 1, кн. 1; *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві та його наукове видавництво. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Києві, кн. 1. К., 1908; *Жуковський А.* Михайло Грушевський і журнал «Україна». «Український історик», 1986, № 1/2; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Палієнко М.Г.* Повернення із забуття: Портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. К., 1998; *Усенко П.* Призабута «Україна» (до історії часопису). «Сучасність», 2001, № 5; *Березовський О.М.* Умови та особливості діяльності журналу «Україна» 1907 року. «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія Історія», 2004, № 74—76; *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2006; *Юркова О.В.* «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 2007, вип. 16, ч. 2.

Р.В. Майборода, О.В. Ясь.

3) журнал українознавства і французьке культурне життя.

«Україна. Українознавство і французьке культурне життя». Париж, 1948. Число 1. Обкладинка.

Видавався протягом 1949—53 у Парижі (Франція) за редакцією І.*Борщака*. Вийшло 10 чисел за фінансової підтримки архієпископа Івана Бучка. Попередником «У.» був часопис «Соборна Україна» (1947, № 1—4). В «У.» здебільшого друкувалися статті та матеріали, присвячені істор. тематиці, біжучим подіям в Україні та світі, наук., культ. та мистецькому життю укр. еміграції в повоєнній Європі, огляди, рецензії, інформація, хроніка, некрологи та ін. Вміщувалися біобібліографічні матеріали, спогади тощо. Чільне місце відводилося висвітленню історії українсько-франц. взаємин, зокрема у циклі статей І.Борщака «Україна в Парижі», діяльності П.*Орлика* у Франції та ін. Публікувалися також розвідки зі спец. істор. дисциплін (генеалогія, геральдика та ін.), історії права, літературознавства, мовознавства тощо. З «У.» співробітничали ряд відомих укр. учених: М.*Андрусяк*, Л.-Р.*Винар*, М.*Глобенко-Оглоблин*, Б.*Крупницький*, В.*Кубійович*, О.*Оглоблин*, Л.*Окіншевич*, Д.*Олянчин*, Н.*Полонська-Василенко*, Я.-Б.*Рудницький*, В.*Січинський*, В.*Сенютович-Бережний*, В.Чапленко, Ю.*Шевельов* (Ю.Шерех), В.Шугаєвський, А.*Яковлів* та ін. У кількості 100 примірників журнали «У.» були перевидані у Канаді.

Бібліографічні покажчики журналу: *Кресін О.* «Україна»: українознавство і французьке культурне життя. «Молода нація: альманах», 1997, № 6; «Україна»: українознавство і французьке культурне життя. 1949—1953: Ч. 1—10. К., 2000.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Pelenski J.* Elie Borschcak (obituary). Там само, 1960, vol. 8, no. 1/2; Біографічні нотки авторів: Борщак Ілько. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней), 1962, т. 169: Збірник на пошану З.Кузелі; *Дашкевич Я.Р.* Ілько Борщак і його вклад в історіографію України. «Вісник Київського університету: Історичні науки», 1990, вип. 32; *Кришталович У.* Часопис «Україна» (українознавство і французьке культурне життя. Париж, 1949—1953). «Україна в минулому» (К.—Львів), 1994, вип. 7; *Череватюк В.* Ілько Борщак — невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, т. 1. К., 1996; *Жуковський А.* Українознавчі студії у Франції. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (К.), 2000, вип. 9; *Дашкевич Я.* Ілько Борщак, історик. В кн.: *Дашкевич Я.* Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007.

О.В. Ясь.

«Die Ukraine». 1921. № 1. Обкладинка.

«УКРАЇ́НА», «Die Ukraine» — «щомісячник німецько-української народної, господарської та культурної політики», офіц. журнал Німецько-укр. т-ва. Виходив у Берліні (Німеччина) протягом 1918—26. Редактор — співробітник МЗС Німеччини, експерт із питань сх. політики А.Шмідт.

Гол. завданням журналу було висвітлення актуальних питань політ. стосунків Німеччини й України. Попри відсутність реальних торг. взаємовідносин велика увага приділялася аналізу екон. потенціалу України та визначенню перспективних напрямів госп. співробітництва. Кожен номер відкривався ред. статтею А.Шмідта. Регулярно друкувалися матеріали про укр. к-ру, історію укр. політ. думки. Серед авторів журналу — провідні нім. та укр. публіцисти й експерти: А.Шмідт, П.*Рорбах*, О.Кеслер, Б.Гаан, Г.Шпехт, Є.*Левицький*, Д.*Донцов*, Д.П.*Левицький*, М.*Порш*, М.*Лозинський*, М.Кушнір, С.*Петлюра* (березень 1920), В.Оренчук, О.*Шульгин*, О.Дашкалюк, П.*Феденко*, С.*Смаль-Стоцький*, Д.*Дорошенко*, І.П.*Мазепа*, І.Холодний, Є.*Чикаленко*.

Літ.: *Prokoptschuk G.* Deutsch-Ukrainische Gesellshaft, 1918—1968. München, 1968; *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen: Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt am Main — Berlin — Bern — New York — Paris — Wien, 1997.

О.О. Кураєв.

«УКРАЇ́НА», Національний палац мистецтв «Україна» (до 1998 — Палац культури «Україна») — один з найбільших концертних майданчиків України, визначна будівля у стилі рад. функціоналізму. Розташований у *Києві*, в істор. місцевості Нова Забудова, на площі, утвореній після знесення старого Володимирського ринку.

Запроектований як місце проведення з'їздів КПУ (див. *Комуністична партія України радянської доби*) та концертів, театральних вистав тощо (на зразок Кремлівського палацу з'їздів у *Москві*). При проектуванні використовували назву «Кіноконцертна зала». Буд-во почалося 1965. Відкритий 17 квітня 1970 (до 100-річчя від дня народження В.*Леніна*).

Автори проекту — архітектор Є.Маринченко, П.Жилицький (нагороджені Державною премією України ім. Т.Шевченка за 1971), І.Вайнер.

Палац стоїть на стилобаті, на впорядкованій території, органічно ув'язаній з будівлею. Композиція споруди симетрична (за винятком нижнього поверху на рівні вестибюля). Чоловий та бічні фасади розчленовані вертикальними ребрами. Чоловий фасад увігнутий у плані і має відкриту терасу, що розташована на рівні фойє партеру і утворює козирьок над гол. входом. На терасу ведуть двоє сходів. У оздобленні екстер'єру використано мармур, граніт, скло. Центр. приміщення — трапецієподібна у плані глядацька зала, вирішена у вигляді амфітеатру з балконом (усього 3780 місць; після капітального ремонту — 3714). Навколо неї розміщено вестибюль, гардероб, фойє, кафе-буфет, прес-центр, а також артистичні, адм. та вироб. приміщення. В оздобленні інтер'єрів застосовано природне каміння (мармур, граніт, вапняк), дерево, метал, штучна шкіра, килими. Архітекторам вдалося сполучити у будівлі функціональність і простоту з худож. виразністю окремих деталей та в цілому.

1996—98 зроблено капітальний ремонт (архітектори О.Думчев та ін.), під час якого замінено деякі конструкції та окремі елементи внутр. оздоблення, влаштовано нові приміщення: прес-центр (замість старого), залу для переговорів, банкетну залу. На думку Є.Маринченко, ремонт призвів до спотворення авторського задуму палацу. Кошторис ремонту перевищили порівняно з початковим у кілька разів, з приводу нецільового використання бюджетних коштів виник скандал.

1996 палац отримав статус пам'ятки архітектури, а 1998 — статус національного. У палаці проходили з'їзди КПУ (1971, 1976, 1981, 1986), святкування 1500-річчя Києва (1982), інавгурація президента Л.*Кучми* (1999), святкування Дня незалежності України, урочистості, присвячені 2000-річчю Різдва Христового, тощо. На сцені палацу виступало багато видатних укр. і зарубіжних акторів та виконавців.

Літ.: *Маринченко Е.А.* Архитектура дворца культуры «Украина». «Строительство и архитектура» (К.), 1970, № 9; *Каракис И.И.* Дворец «Украина» в Киеве. В кн.: Интерьеры общественных зданий Украины. К., 1975; Палац культури «Україна». К., 1977; *Козюра Г.І.* Архітектор Євгенія Олександрівна Маринченко. «Строительство и архитектура» (К.), 1978, № 2; *Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д.* Киев: архитектурно-исторический очерк. К., 1982; *Коломієць М., Овчаренко О.* Палац «Україна». В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2003; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. К., 2010; *Шпак В.* Проти «України» Кремлівський палац з'їздів — стара конюшня. «Урядовий кур'єр», 2015, № 67; *Шакула С.* Архітектор Євгенія Олександрівна Маринченко (1916—1999) та доля Михайлівського Золотоверхого собору. Web: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Marynchenko.html.

Д.Я. Вортман.

«УКРАЇ́НА», райхскомісаріат — див. *Райхскомісаріат Україна*.

«УКРАЇ́НА БЕЗ КУ́ЧМИ» — кампанія нар. протестів в Україні 2000—01, організована громад. активістами та політ. опозицією; спрямована на відставку Президента України Л.*Кучми*.

28 листопада 2000 лідер фракції Соціаліст. партії України у *Верховній Раді України* О.*Мороз* оприлюднив т. зв. плівки Мельниченка — матеріали, що компрометували Л.Кучму як держ. діяча та свідчили на користь версії про його причетність до вбивства журналіста Г.*Гонгадзе*. Зміст оприлюднених О.Морозом плівок викликав громад. обурення і спричинив «касетний скандал». Перша акція протесту відбулася 15 грудня 2000. На акцію, в

Національний палац мистецтв «Україна». Сучасне фото.

якій взяли участь 24 укр. партії та громад. орг-ції (Соціаліст. партія України, Укр. нар. партія «Собор», Укр. респ. партія, партія «Реформи і порядок», Укр. нац. асамблея — Укр. націоналістична самооборона (УНА—УНСО), Укр. комуніст. спілка молоді, Всеукр. партія трудящих та ін.), замість прогнозованих кількох десятків вийшли понад 500 активістів із гаслом «Хочемо правди!». Учасники вимагали відставки президента і керівників МВС і СБУ та проведення незалежної експертизи у справі зникнення Г.Ґонгадзе. Радіо, телебачення й газети висвітлювали акцію як маргінальне явище. Найбільш оперативно інформацію з наметового містечка продовжували передавати інтернет-сайт «Українська правда» та укр. редакція *Радіо «Свобода»*.

17 грудня на сайті пам'яті Г.Ґонгадзе з'явився заклик «Всім! Всім! Всім!», який учасники акції розсилали на електронні адреси, а також на факси ЗМІ. До акції долучилися нові активісти — переважно учасники протестів 1990-х рр. Інтернет-сайт пам'яті Г.Ґонгадзе став недоступним на кілька днів. Періодично ставали недоступними й ін. сайти, що висвітлювали акцію протесту. Активісти створили власний інформаційний ресурс. 20 грудня 2000 у мережі з'явивсь офіц. інтернет-сайт акції «Майдан». Новий ресурс став джерелом інформації про акцію, а також давав змогу активістам по всій Україні та за кордоном спілкуватись і координувати дії. Учасники спільноти на волонтерських засадах повідомляли про події, пов'язані з акціями протесту у своїх містах, і перекладали новини акції протесту англ. мовою.

Завдяки підтримці діаспори пікети на підтримку «У.б.К.» в перші тижні акції проходили й у Німеччині та США.

21 грудня 2000 деякі укр. ЗМІ опублікували лист-звернення до Президента України з вимогою відставки силових міністрів та до ВР України з вимогою відставки Ген. прокурора М.Потебенька, оприлюднений від імені Громад. к-ту опору «За правду!».

27 грудня акцію «У.б.К.» під приводом реконструкції Майдану Незалежності було тимчасово згорнуто. Учасників попросили прибрати намети і залишити площу.

Акції протесту відновилися 14 січня 2001, коли активісти поставили свої намети вздовж Хрещатика — від Майдану Незалежності до Бессарабської площі.

9 лютого 2001 з метою усунення від влади Л.Кучми, початку процедури *імпічменту* у парламенті, перетворення України на парламентську республіку і координації діяльності учасників акцій було створено Громад. ініціативу «Форум національного порятунку», до якої ввійшли представники більшості орг-цій, що брали участь у заходах. До складу спец. ради Форуму нац. порятунку ввійшли Ю.*Тимошенко*, О.Турчинов, О.Мороз, Т.*Чорновіл*, С.Головатий, В.Чемерис, В.Олійник, С.Хмара, Л.*Лук'яненко*, Т.Стецьків, В.Філенко, Є.Жовтяк та ін.

12 лютого суд вирішив, що наметове містечко псує вигляд столиці й видав постанову, за якою його мали прибрати.

13 лютого 2001 Президент України Л.Кучма, Голова ВР України І.*Плющ* та Прем'єр-міністр України В.*Ющенко* оприлюднили т. зв. Заяву трьох із приводу руху «У.б.К.», в якій підписанти назвали масові протести «українським різновидом націонал-соціалізму», учасників протесту «зграєю банкрутів, дискредитованих невдах, що прагнуть уникнути політичного забуття і кримінальної відповідальності», а самі акції — «безпрецедентною політичною кампанією з усіма ознаками психологічної війни». Підпис під заявою В.Ющенка, який був на той час найпопулярнішим політиком у країні, викликав хвилю обурення громадськості. В.Ющенко пізніше змінив думку і підтримав Ю.Тимошенко.

25 лютого 2001 вулицями Києва пройшла демонстрація, що зібрала, за деякими оцінками, до 10 тис. учасників. Під час акції було проведено символічний суд над Президентом України і спалено його портрети. Того ж дня ще до початку акції на 3 години міліцією було затримано керівника прес-центру акції М.Свистовича.

1 березня 2001 наметове містечко на Хрещатику знесли і затримали кількох учасників акції. 8 березня 2001 опозиція зробила заяву про намір не допустити Л.Кучму до пам'ятника Т.*Шевченку* для покладання квітів. Вночі міліція оточила парк Шевченка, і бл. 8:00 Президент Л.Кучма поклав квіти до пам'ятника.

Міліція затримала 8 демонстрантів, серед яких була прес-секретар УНА—УНСО Тетяна Чорновіл, яка разом із кількома журналістами перебувала на даху одного із сусідніх будинків. Частина учасників акції рушили під стіни Гол. управління МВС у м. Київ з вимогами звільнити затриманих і домоглися свого. Між 14:00 і 15:00 Києвом пройшла багатотисячна демонстрація під гаслами відставки президента Л.Кучми та притягнення його до кримінальної відповідальності.

«Україна без Кучми». Акція протесту в Києві. Фото 6 лютого 2001.

На підступах до приміщення Адміністрації Президента України демонстрантам дорогу перекрили бійці спец. загону МВС «Беркут». Між демонстрантами та підрозділом міліції відбулися сутички, що завершилися відступом учасників акції.

Бл. 17:00 у Будинку вчителя в Києві розпочавсь установчий з'їзд руху «За правду!», делегатами якого була переважно студентська молодь. У цей же час на вул. Димитрова спецназ захопив приміщення штабу УНА—УНСО, всі затримані, серед яких був лідер орг-ції А.Шкіль, були доставлені до різних райвідділків міліції. Водночас на вокзалах столиці міліція затримувала молодь із символікою «Україна без Кучми» і «За правду!», а також тих, хто розмовляв укр. мовою, за підозрами в участі в акціях громадян. непокори. Загалом за ґратами опинилися понад 300 осіб. Більшість із них наступного дня вийшли на свободу або ж отримали кількаденні терміни ув'язнення. Водночас 19 осіб, членів УНА—УНСО, проти яких порушили справу за завдання тілесних ушкоджень міліціонерам, залишилися за ґратами.

29 травня 2001 В.Ющенка було звільнено з посади прем'єр-міністра, і він долучився до опозиції. 4 червня СБУ порушила кримінальну справу проти 19-ти учасників акцій протесту.

2 жовтня Старокиїв. районний суд м. Київ розпочав слухання у справі. Затримані оголосили голодування і домоглися відкритого для журналістів розгляду справи у кінотеатрі «Загреб».

31 березня 2002 А.Шкіля було обрано нар. депутатом України.

25 грудня 2002 суд під головуванням І.Воліка виніс вирок у справі, засудивши учасників протесту на термін від 2-х до 5-ти років ув'язнення. Справу А.Шкіля було виділено в окреме провадження. Внаслідок протестів в Україні з багатьох незалежних течій оформилася політ. опозиція.

Офіц. сайт Інформаційного центру «Майдан Моніторинг»: https://maidan.org.ua.

Літ.: Політична енциклопедія. К., 2012.

О.А. Сирінська.

«УКРАЇ́НА ВЕЛИ́КА» («Ucraina Magna», «Україна Магна») — наук. збірник *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, присвячений історії та джерельній спадщині укр. політ. еміграції переважно 20 ст. Видається з 2016 раз на рік. Тематична спрямованість: публікація джерел, матеріалів та досліджень з історії укр. еміграції та діаспори. Гол. ред. — д-р істор. н. проф. В.Піскун. До складу редколегії входять науковці з України, Польщі, Чехії, Франції. Друком вийшло два випуски. Вип. 1 (2016) під назвою «Українська політична еміграція у XX ст.: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження у західному світі» присвячено 130-річчю від дня народження О.-І.*Бочковського* (статті, присвячені життю та діяльності видатного громад. діяча і науковця, публікація його творчої спадщини), а також містить дослідження з життя укр. еміграції, переважно міжвоєн. періоду. Вип. 2 (2017) під назвою «Українська жінка у іншонаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви» присвячено висвітленню участі жінки у громадсько-політ. діяльності укр. еміграції, родинному, особистому життю, побуту та ін. аспектам перебування жіноцтва поза Батьківщиною, а також 130-річчю від дня народження укр. історика Н.*Полонської-Василенко.* Обидва випуски містять, окрім істор. розвідок, оглядів і публікацій документів здебільшого епістолярної спадщини діячів укр. еміграції, розділ «Рецензії. Огляди». В останньому випуску є некрологи, присвячені пам'яті діячів укр. еміграції та діаспори. Авторами статей у збірнику є укр. науковці, дослідники з Великої Британії, Канади, Польщі. Статті друкуються укр., англ., польською та ін. мовами.

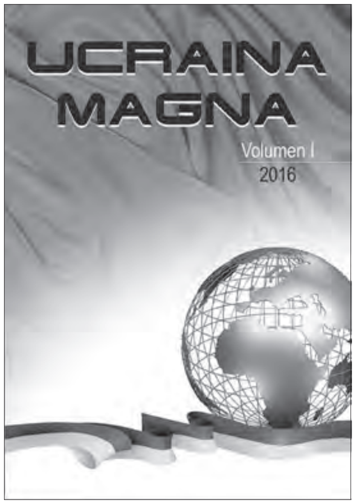

«Ucraina Magna». 2016. Том 1. Обкладинка.

Г.В. Папакін.

«УКРАЇ́НА В ЦЕНТРА́ЛЬНО-СХІ́ДНІЙ ЄВРО́ПІ» — наук. щорічник *Інституту історії України НАН України*, на сторінках якого висвітлюються актуальні проблеми еволюції істор. процесу в Україні та країнах центрально-сх. європ. регіону від найдавніших часів до кінця 18 ст. Заснований у 2000 на базі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу. Водночас є друкованим органом Укр. нац. к-ту з вивчення країн Центр. та Південно-Сх. Європи. Редколегію видання очолює академік НАН України В.*Смолій.* На початок 2019 вийшло друком 18 томів щорічника (двічі — у 2010 та 2013 — він видавався за спареною нумерацією), в яких розглянуто питання відносин України з Росією, Польщею, Трансильванією, Молдовою, Кримом та *Османською імперією*, порушено проблеми типології територіальної громади в Україні; устроєвих засад судочинства на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського*; дослідження фронтирних еліт і східноєвроп. козац. спільнот з погляду теорії Степового кордону (див. *Фронтир*) тощо. Регулярно висвітлюються також аспекти соціально-екон., військ., культурно-духовної історії з акцентом на невід'ємності укр. складової від істор. розвою центрально-сх. ареалу. 2015 у щорічнику з'явилася рубрика «Тер-

«Україна в Центрально-Східній Європі». 2013. Вип. 12—13. Обкладинка.

мінологія та понятійний апарат». Чільне місце займають дискусійні матеріали, публікації теор. й історіографічного характеру, добірки джерел, огляди наук. літератури, інформаційні повідомлення про наук. заходи. Крім укр. учених, із виданням співпрацюють іноз. історики, зокрема з країн ближнього зарубіжжя, Польщі, Туреччини, Швеції.

Бібліогр.: Бібліографічний покажчик публікацій збірника (випуски 1—10). В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 9/10. К., 2010.

Літ.: Інститут історії України НАН України. К., 2006; *Матях В.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. К., 2011.

В.М. Матях.

«УКРАЇ́НА—ЄВРО́ПА—СВІТ» («УЄС») — міжнар. збірник наук. праць в галузі історії та міжнар. відносин. Виник за ідеї зав. кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Терноп. нац. пед. ун-ту проф. М.Алексієвця та професора цієї кафедри Л.Алексієвець як періодичне наук. видання, яким покладено початок справі розкриття історико-духовного розмаїття України в її належності до європ. та світ. простору наук. силами дослідників різних країн і народів. Заснований 2008. Зареєстрований ВАК України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки». Публікується змішаними мовами: укр., рос., англ., польською. Видавець: Терноп. нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Наклад — 300 прим., надсилається до б-к України та зарубіжних країн. Від 2011 набув статусу міжнар. науково-дослідницького проекту «Україна—Європа—Світ: історико-політичні та гуманітарні (духовні) аспекти розвитку». Збірник включений до міжнародних наукометричних баз даних Рос. індексу наук. цитування, Index Copernicus та Google Scholar. Гол. ред. — Л.Алексієвець. До ред. колегії входять відомі у світі вчені, д-ри істор., пед., політ. наук України та Європи.

«Україна—Європа—Світ». Обкладинка збірника.

Наукові розвідки як українських, так і зарубіжних учених, у т. ч. наук. молоді, опубліковані в «УЄС», охоплюють широке коло проблем світ. історії та України у всесвітньо-істор. процесі, висвітлюють маловивчені проблеми історії зарубіжних країн, світ. політики та міжнар. відносин, методології і джерелознавства, історіографії, укр. та зарубіжної к-ри, освіти і науки, які відкривають Україну світу, а світ — Україні. Збірник еволюціонував як змістовно, наповнюючись новими рубриками і сюжетами, так і за формою. Всі подані фотовставки є оригінальними, як і символ «УЄС». Наук. статті супроводжує інформація про нові оригінальні й важливі видання, рецензії, огляди. 5-й і 16-й випуски збірника вийшли у двох частинах. Вони, а також деякі інші містять присвяти. Напр., вип. 5 вийшов на пошану проф. М.Алексієвця, вип. 6—7 — присвячені 20-й річниці Незалежності України, вип. 9 — Євро-2012, вип. 10 — 20-річчю істор. ф-ту Терноп. нац. пед. ун-ту, вип. 13 — 200-річчю від дня народження Т.*Шевченка*, вип. 15 — 75-річчю Терноп. нац. пед. ун-ту, вип. 16 — 1010-й річниці м. *Дубровиця*, вип. 17—25 — річниці Незалежності України, вип. 18 — 150-річчю від дня народження М.*Грушевського*. Станом на кінець 2018 вийшов 21 випуск збірника.

Літ.: *Мельничук Б.* «Україна—Європа—Світ». Тернопільський енциклопедичний словник, т. 4. Тернопіль, 2009; *Алексієвець Л.* Шлях у 25 років: Україна. В кн.: Україна—Європа—Світ, вип. 17. Тернопіль, 2016.

Л.М. Алексієвець, С.В. Віднянський.

«УКРАЇ́НА XX СТ.: КУЛЬТУ́РА, ІДЕОЛО́ГІЯ, ПОЛІ́ТИКА» — збірник наук. праць *Інституту історії України НАН України* та його структурного підрозділу — відділу історії України 2-ї пол. 20 ст. У виданні подані сучасні наук. підходи до висвітлення проблем історії к-ри, суспільно-політ.

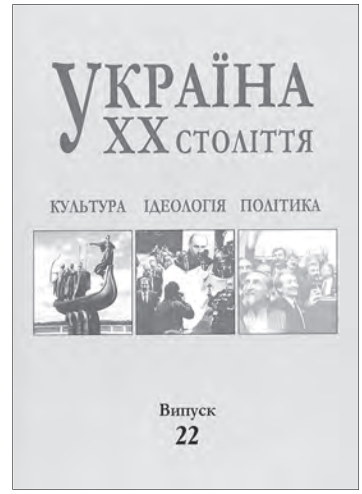

«Україна XX століття: культура, ідеологія, політика». 2017. Вип. 22. Обкладинка.

життя країни, *історії повсякдення*, малодосліджених сторінок минулого нашої Батьківщини.

Видається з 1993. Гол. редактор — акад. НАН України В.*Смолій*, відп. редактор — чл.-кор. НАН України Вік.*Даниленко*. Періодичність виходу — 1 раз на рік. 1999 внесений до переліку фахових видань з істор. науки. Станом на 2017 вийшов друком 21 випуск. У збірнику репрезентовані наук. розробки вітчизн. науковців, вагома роль у наповненні збірника належить співробітникам відділу історії України 2-ї пол. 20 ст.

Матеріали збірника розміщені у хронологічному порядку й охоплюють актуальні проблеми з соціально-політ. та культ. історії України 19—20 ст., які тривалий час міфологізувалися чи спотворювалися. Окремі випуски збірника тематичні.

Профіль видання визначається потребою винесення на розсуд громадськості широкого кола малодосліджених проблем із соціально-політ. історії, історії повсякденного, культ. і громад. життя України та укр. народу 20 ст. Гол. увага приділена вивченню соціальних процесів в укр. сусп-ві післявоєнного періоду, зокрема соціальних проблем повсякденного життя, морально-психологічних настроїв та матеріально-побутового становища народу. Висвітлюються питання політ. та соціальної поведінки, девіантних проявів, реліг., гендерних відносин, змін у нац. структурі населення. Окрім

того, збірник містить блок наук. розробок, присвячених проблемі збереження різноманітних істор. пам'яток України, підготовці *«Зводу пам'яток історії та культури України»* тощо. Також на розгляд наук. громадськості виносяться рецензії, критичні огляди. Статті написані з використанням оригінальних джерел, архів. матеріалів, значна частина яких уперше вводиться до наук. обігу.

Збірник розрахований на науковців, суспільствознавців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Електронна версія щорічника розміщена на сайті Ін-ту історії України НАН України: http://www.history.org.ua.

В.М. Даниленко.

«УКРАЇ́НА ДИПЛОМАТИ́ЧНА» — наук. щорічний альманах. Виходить із 2000. Засновники видання — МЗС України, Дипломатична академія України, Ген. дирекція з обслуговування іноз. представництв, Істор. клуб «Планета». Видавець — Ген. дирекція з обслуговування іноз. представництв (ген. дир.— П.Кривонос). Гол. ред. — А.Денисенко. До редколегії входять відомі укр. дипломати Ю.Богаєвський, Б.Гуменюк, А.Зленко, І.Турянський, Ю.Кочубей, М.Кулінич, С.Пирожков, В.Хандогій, учені І.Алєксєєнко, В.Андрущенко, С.Віднянський, І.Жалоба, М.Железняк, В.*Кремень*, І.*Матяш*, Г.Перепелиця, Р.*Сосса*, В.Туркевич, Я.*Яцків* та ін.

«Україна дипломатична». Київ, 2018. Вип. 19. Обкладинка.

«Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична"». Вип. 1. Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. Київ, 2005. Обкладинка.

Діапазон публікацій щорічника: теор. статті, наук. розвідки, портрети-есе укр. дипломатів, спогади, дипломатичні хроніки. У рубриці «Інституційна історія української дипломатії очима її учасників» вміщено спогади дипломатів щодо становлення укр. дипломатії. Про історію дипломатичних відносин *Київської Русі*, дипломатичних служб часів Укр. козац. д-ви, дипломатичних місій *Української Народної Республіки*, дипломатичних відносин УСРР/УРСР і зовнішньополіт. зв'язків сучасної незалежної д-ви йдеться в рубриці «Історія дипломатії». Важливий пласт матеріалів щорічника — публікація теор. наук. досліджень, розвідок, щоденників, архів. документів. Рубрика «Сучасна дипломатія: концепції та реалії» вміщує статті про зовн. політику д-ви, про підготовку дипломатичних кадрів, облаштування укр. дипломатичного корпусу. «Фаховий погляд дипломата» — рубрика для послів іноз. д-в, акредитованих в Україні.

Щорічник друкує хроніку найважливіших подій дипломатичного життя в Україні протягом року. Унікальністю видання є публікація фотографій та відомостей про глав дипломатичних представництв вітчизн. та іноз. дипломатичного корпусу. Традиційно щорічник відкриває рубрика «Документи дипломатичної історії», а завершує — «Бібліографія», в якій подано рецензії на останні актуальні видання у дипломатичній сфері. 2005 започатковано серію видань «Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична"». Книг серії — 17, серед яких: «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині» (автори І.Матяш, Ю.Мушка), «Людина Планети» (автори А.Денисенко, В.Туркевич), «Сторінки мого життя» (спогади М.Макаревича), «Довгий шлях до дипломатичного Олімпу» (спогади М.Дашкевича), «Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості» тощо.

І.В. Хоменська.

«УКРАЇ́НА IRREDÉNTA» («Уярмлена Україна») — одна з найважливіших праць Ю.*Бачинського*, написана 1893. Вперше вийшла у світ 1895 у *Львові* як 6-та книжка «Універсальної бібліотеки», виданої Д.Лук'яновичем. 2-ге видання (в новій редакції) з'явилося також у Львові у 1899. 3-тє (з обширною передмовою В.*Дорошенка*) — 1924 в Берліні (Німеччина). В ній Ю.Бачинський першим в укр. суспільно-політ. думці на основі марксистського аналізу суспільно-екон. відносин як австрійської, так і російської частин України заявив про необхідність політ. незалежності укр. народу в єдиній соборній д-ві. Політ. самостійність України, вважав він, є необхідною умовою її екон. і культ. розвитку, «можливості її існування». Автор зазначав, що боротьба за самостійність України не стосується виключно українців, а є справою всіх націй, які заселяють їхню етнічну тери-

Ю. Бачинський. Украіна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц. Львів, 1895. Обкладинка першого видання.

торію. «Спільний інтерес, — підкреслював Ю.Бачинський, — зукраїнщить їх, змусить їх усіх стати українськими патріотами». На його переконання, майбутня самостійна Україна має охоплювати всі етнічні укр. землі, незважаючи на держ. кордони, що їх тоді розділяли. «Вільна, велика, політично самостійна Україна — одна, нероздільна, від Сяну до Кавказу!» — такий лейтмотив усієї праці.

«У.і.» викликала значний інтерес у суспільно-політ. колах *Галичини*. У пресі з'явилося чимало відгуків і рецензій, автори яких по-різному оцінювали творчий доробок Ю.Бачинського. Глибокий його аналіз здійснив І.*Франко* у статті під однойменною назвою («Ukraina irredenta»), опубл. у час. «Житє і слово» в 1895. Висловивши молодому автору критичні зауваження, він відзначив його талант і підкреслив, що в історії еволюції укр. нац. свідомості праця Ю.Бачинського «певно займе видне місце».

Дж.: *Бачинський Ю.* Україна irredenta. 3-тє вид. Берлін, 1924.

Літ.: *Франко І.* Ukraina irredenta. «Житє і слово» (Львів), 1895, т. 4.

І.Л. Гошуляк.

«УКРАЇ́НА МОДЕ́РНА» — 1) міждисциплінарний наук. рецензований часопис-щорічник, у фокусі публікацій якого — історія України та країн Центрально-Сх. Європи кінця 18 — поч. 21 ст. Гол. завданням часопису редакція вважає вихід укр. історії та історіографії за межі вузьконац. рамок шляхом діалогу із зх. академічною спільнотою, ознайомлення вітчизн. науковців із текстами провідних спеціалістів з європ. історії з Європи та Америки з одночасною можливістю для останніх долучитися до інтелектуального простору укр. історії та історіографії.

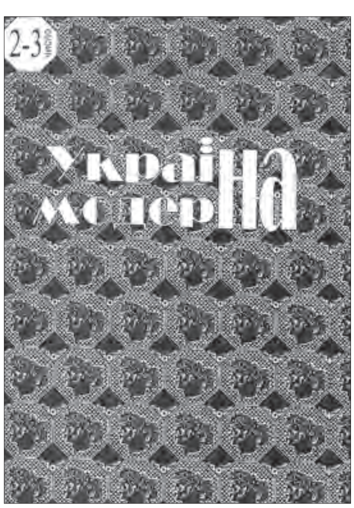

«Україна модерна». Число 2—3. Львів, 1999. Обкладинка.

Часопис засновано 1996 як періодичне видання Ін-ту істор. досліджень. Львів. держ. ун-ту (нині *Інститут історичних досліджень Львівського національного університету*). Редактор-засн. часопису — Я.Грицак, відп. редактори: 1996—2006 — М.Крикун; 2007 — О.Кісь та В.Сусак; 2008 — І.Гирич, В.Маслійчук, А.Портнов; 2008—10 — В.Маслійчук, А.Портнов; 2010—2013 — Ю.Кисла; з 2014 — гол. ред. Г.Грінченко. Від 2012 до співпраці з часописом і підготовки його тематичних номерів залучаються запрошені редактори.

З часу заснування осн. фінансову підтримку часопис отримував від Вічного фонду ім. І. та П. Стельмахів Канад. ін-ту укр. студій Ун-ту Альберти. Від 2009 щорічник видається в рамках Програми досліджень історії сучасної України ім. П.Яцика (*Канадський інститут українських студій*) за участі *Львівського національного університету* та *Українського католицького університету*. Впродовж 22-х років існування додаткове фінансування надавали також Міжнар. фонд «Відродження», посольства Франції та Польщі в *Києві*, представництво Фонду ім. Г.Бьолля в Україні, Польс. ін-т у Києві, Фонд катедр українознавства в Нью-Йорку та ін. В різні роки партнерами-видавцями часопису були київ. вид-во «Критика», харків. вид-во «Майдан», львів. вид-во «Манускрипт — Львів».

1996 вийшло 1-ше число часопису, до якого ввійшли тексти та матеріали, утворені за результатами діяльності ін-ту за 1993—94. Його відкрила термінологічна дискусія навколо основного для нового видання питання «Що таке модерна історія України?», яка окреслила відповідні хронологічні рамки від 16 по 20 ст. та сформулювала вузлові питання публікацій наступних томів, якими стали формування укр. ідентичності та творення модерної укр. нації.

З 2007 часопис виходить у форматі тематичних номерів, у фокусі матеріалів яких переважно 19, 20 та поч. 21 ст.: 11-й (2007) «Усна історія в Україні» (запрошена ред. — О.Кісь), 12-й (1-й; 2007) «Стандарти науки і академічне середовище», 12-й (2-й; 2007) «Львів—Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні. Спеціяльний випуск!» (запрошений ред. — В.Сусак), 13-й (2-й; 2008) «Війна переможців і переможених», 14-й (3-й; 2009) «Марксизм на Сході Європи», 15-й (4-й; 2009) «Пам'ять як поле змагань», 16-й (5-й; 2010) «Перекладаючи культуру / культивуючи переклад», 17-й (6-й; 2010) «Безмежне село», 18-й (2011) «Пограниччя. Окраїни. Периферії», 19-й (2012) «Як (не)писати підручники з історії», 20-й (2013; запрошена ред. — І.Вушко), 20-й (2013) «Фашизм і правий радикалізм на Сході Європи» (запрошений ред. — О.Зайцев), 21-й (2014) «Націоналізм на Сході Європи: число на пошану Романа Шпорлюка» (запрошений ред. — М.Рябчук), 22-й (2015) «Історія та культура читання», 23-й (2016) «Перша світова: українська перспектива» (запрошений ред. — О.Павлишин), 24-й (2017) «Єврейські історії українських теренів» (запрошена ред. — В.Москалець), 25-й (2018) «Економічні еліти України в історико-порівняльній перспективі» (запрошені редактори — О.Гус, В.Куліков, О.Петренко).

З перших чисел часопису основними є рубрики «Статті», де публікуються розвідки провідних вітчизн. та зх. спеціалістів з історії України та Центрально-Сх. Європи модерних часів, «Дискусії» та «Проблеми історіографії», які презентують спірні та неоднозначні питання в історії та *історіографії* зазначеного регіону з відповідними рефлексіями навколо них, «Документи», що вводять до наук. обігу нові цікаві документи, а також блок «Рецензії», який пропонує читацькій увазі професійну академічну критику дотичних до тематики часопису нових видань. З 2007 до осн. рубрик були додані та стали постійними «Форум», до участі в якому запрошуються провідні спеціалісти з тематики номеру, котрі відповідають на питання, сформульовані редакторами номеру, та «Рецензійні статті», де автори розмірковують над низкою публікацій з певної проблеми чи надають глибоку критику дискусійній та резонансній академічній роботі. Періодичною є рубрика «Пе-

«Україна модерна». Число 23: Перша світова: українська перспектива. Харків, 2016. Обкладинка.

реклад», в якій подаються перекладені укр. мовою резонансні роботи авторитетних зх. авторів.

Редакція час. «У.м.» спирається у видавничій політиці на етичні норми та академічні стандарти, прийняті міжнар. наук. співт-вом, у т. ч. на рекомендації, розроблені К-том з видавничої етики (Committee on Publication Ethics).

При прийнятті до розгляду та відборі матеріалів для публікації редакція дотримується вимог, визначених наук. напрямом часопису, а також досвідом роботи міжнар. та укр. наук. видань. «У.м.» є рецензованим виданням, яке публікує оригінальні, раніше ніде не опубл. матеріали високої академічної якості, що відповідають етичним нормам і видавничій політиці часопису. Осн. етичними нормами, що формують видавничу політику, є відповідальність редакції за академічну якість опублікованих у часописі матеріалів, неупереджене ставлення до кожного поданого тексту та його оцінювання виключно на рахунок якості та оригінальності, не зважаючи на вік, стать, національність і віросповідання авторів, їхні належність до певної вченої спільноти та академічний статус. Абсолютно неприпустимими порушеннями етики публікацій вважаються плагіат і самоплагіат, тобто використання в роботі частин авторського раніше опублікованого тексту.

Офіц. веб-сайт часопису: http://uamoderna.com.

Г.Г. Грінченко.

2) мережевий ресурс, віртуальний майданчик для фахових істориків і дослідників з ін. суспільно-гуманітарних наук для подання та обговорення тем, що перебувають на перехресті проблем історії / *історичної науки* та актуальних суспільно-політ. подій, явищ і процесів у сучасній Україні.

Веб-сайт «У.м.» започатковано у квітні 2011 як партнерський проект часопису-щорічника *«Україна модерна»*. Сайт діє завдяки грантовій підтримці у межах Програми дослідження сучасної історії України ім. П.Яцика Канад. ін-ту укр. студій (Ун-т Альберти) за співучасті *Львівського національного університету* та *Українського католицького університету*, а також завдяки доброчинним пожертвам меценатів. Наук. редакторки сайту: Ю.Кисла (2011—13), Г.Грінченко (2013—14), О.Кісь (від жовтня 2014 дотепер). У різний час із сайтом «У.м.» співпрацювали ряд дослідників, які опікувалися роботою окремих рубрик: С.Одинець (2016—17; «Життєписи історії»); І.Старовойт (2016—18; «(Де)Монтаж пам'яті»); М.Гавришко (від 2017; «Життєписи історії»); О.Гринчук (від 2017; «Життєписи історії»); І.Черчович (від 2017; асистентка гол. редакторки).

Місією сайту є розвиток живої відкритої дискусії про минуле і сучасне України, заохочення критичного осмислення історії, підтримка інтелектуальної свободи та різноманіття інтерпретацій минулого, розширення історіографічних горизонтів укр. науки, формування продуктивного середовища (мережі) дослідників на основі сучасних підходів до історієписання, сприяння інтеграції вітчизн. істор. науки у світ. академічний простір. У публікаціях віддається перевага розвідкам, які перебувають у руслі актуальних напрямів і тенденцій світ. істор. науки та порівняно мало представлені в укр. *історіографії* (соціальна історія, *історія повсякдення*, усна історія, культ. історія, жін. історія, студії істор. пам'яті, *антропологія історична*, історія релігії тощо). Хронологічно публікації сайту охоплюють головно період модерності — від серед. 19 ст. дотепер. Це період неодноразових докорінних трансформацій різних сфер життя укр. людності, довкола осмислення яких точиться найгостріша полеміка та можливі різні інтерпретації. Редакція утримується від публікації відверто провокативних, нападницьких, емоційно забарвлених та ідеологічно заангажованих кон'юнктурних матеріалів на теми, що зазнали надмірної політизації та стали предметом політ. спекуляцій.

Серед авторів сайту — фахівці в різних галузях суспільно-гуманітарних знань, чиї дослідження перебувають на перехресті різних наук і вирізняються міждисциплінарністю. Крім власне істориків, «У.м.» публікує розвідки соціологів, культурологів, літературознавців, антропологів, етнологів, фольклористів, мистецтвознавців, релігієзнавців, урбаністів, політологів та ін. учених, чиї дослідження мають певний істор. вимір (стосуються істор. тематики в широкому сенсі). Така міждисциплінарність дає змогу збагатити істор. студії, показати евристичний потенціал залучення теор. підходів та методичного інструментарію суміжних дисциплін, розвивати відкритість до інтерпретативних моделей і критичне наставлення до істор. джерел, адекватніше розкривати складні теми, давати багатовимірне бачення істор. явищ, подій, постатей минулого. Бл. $^1/_3$ дослідницьких текстів вперше оприлюднюються саме на сайті «У.м.», бл. $^1/_4$ наук. статей — переклади з іноз. мов.

Структурно сайт складається з двох осн. блоків. Горизонтальне меню містить розділи, що представляють часопис-щорічник «Україна модерна», а саме: «Про часопис» (заг. інформація про видання), «Свіжий номер» (зміст і анотації свіжих чисел), «Для авторів» (вимоги до оформлення текстів), «Наступні томи» (оголошення про підготовку тематичних чисел), «Архів журналу» (повнотекстові версії всіх попередніх чисел), «Де придбати» (інформація про придбання журналу), «Редакція» (інформація про склад редакції часопису та сайту), «Книги на рецензію» (перелік видань, які пропонується рецензувати). Вертикальне меню запрошує до віртуального «Кабінету історика», що містить осн. рубрики сайту «У.м.», які регулярно наповнюються й оновлюються. Є рубрики, що представляють оригінальні наук. дослідження (статті,

«Україна модерна». Веб-сайт. Головна сторінка веб-ресурсу. 2019.

фрагменти монографій — «Тека з паперами», дві публікації щомісяця), авторські рефлексії науковців на актуальні істор. теми (персональні блоги в рубриці «Думки вголос»), нові підходи у студіях істор. пам'яті («(Де)Монтаж пам'яті»), інтелектуальні біографічні інтерв'ю з видатними істориками («Життєписи історії», одне інтерв'ю щомісяця). В рубриці «Нотатки» подаються огляди знакових наук. подій, мемуарні, дискусійні та рецензійні матеріали.

Інформаційні рубрики допомагають дослідникам своєчасно довідуватися про майбутні наук. форуми (конференції, семінари, конгреси, виставки-рубрики «Календар подій» та «Робочий стіл») та додаткові ресурси для наук. досліджень (стажування, гранти, наук. стипендії, літні школи — «Можливості розвитку»), що дає змогу дієво підвищувати фаховий рівень та активно інтегруватись у міжнар. наук. спільноту, подаючи власний доробок. У рубриці «Книжкова полиця» привертається увага до важливих наук. видань істор. спрямування. Низка рубрик виконує функцію додаткових дослідницьких й освіт. ресурсів: у «Бібліотеці» можна отримати вільний доступ до повнотекстових версій книг (розміщені з дозволу авторів), у «Відеотеці» подано добірку відеозаписів виступів провідних учених на актуальні теми (лекції, дискусії, інтерв'ю, доповіді — за згодою виступаючих); «Шафка з документами» містить зразки унікальних істор. документів із фаховими коментарями дослідників, які їх віднайшли і проаналізували; вміст рубрики «Урок історії» призначений для вчителів і викладачів історії та містить корисні авторські методичні й дидактичні матеріали (з дозволу авторів).

Протягом 2014 було здійснено докорінну тех. модернізацію сайту, його було перенесено на нову інтернет-платформу, налаштовано всі важливі функції, сформовано осн. рубрики, сайт зазнав структурних та функціональних змін і став зручнішим для користувачів. Від 2016 щодоби фіксується 700—800 візитів. 2018 було зареєстровано 265,5 тис. відвідувань сайту. Допоміжним інструментом підтримання читацького інтересу та інформування читачів є сторінка спільноти «Україна модерна» у соціальній мережі «Фейсбук», яка зросла від 260 членів у жовтні 2014 до 4200 членів у січні 2019.

Адреса веб-сайту: http://uamoderna.com.

Офіц. група ресурсу в соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/groups/159051204196509.

О.Р. Кісь.

«УКРАЇ́НА—ПО́ЛЬЩА: ВАЖКІ́ ПИТА́ННЯ», «Україна—Польща: важкі питання»: міжнародні наукові семінари українських і польських істориків — цикл міжнар. наук. семінарів «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». 22 грудня 1995 в редакції україномовного тижневика «Наше слово» у *Варшаві* відбулися переговори між представниками *Об'єднання українців у Польщі* (ОУП), Світ. союзом вояків Армії Крайової (ССВАК) та укр. істориками, на яких було досягнуто принципової домовленості щодо потреби організації міжнар. наук. семінарів. Ця ідея знайшла підтримку і розуміння в мін-вах закордонних справ України та Польщі, Посольстві України у Польщі, Волин. обласній держ. адміністрації, Волин. держ. ун-ті ім. Лесі Українки.

25 березня 1996 у Варшаві між ОУП і ССВАК було підписане «Порозуміння у справі спільних дій для опрацювання новітньої історії українсько-польських відносин». Обидві орг-ції узгодили, що будуть організовувати наук. семінари, на яких історики могли би ділитися результатами своєї праці. Наук. та методичне кер-во цією роботою взяли на себе Військ. істор. ін-т (Варшава) і Волин. держ. ун-т (нині це Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки; *Луцьк*). Координаторами проведення семінарів були визначені з укр. боку М.Кучерепа, з польського — А.Айненкель.

Перший семінар відбувся 27—30 березня 1996 в Луцьку.

Укр. та польс. вчені дали оцінку стану досліджень історії відносин обох народів у 1920—40-х рр. Учасники відзначили потребу продовження спільних досліджень, обміну документами, матеріалами та наук. літературою. Було затверджено план подальшої співпраці, узгоджено тематику дослідницьких тем, форми та методи роботи. Згідно з досягнутими домовленостями доповідачі мали спільно опрацювати та подавати учасникам семінарів на затвердження протоколи узгоджень і розбіжностей щодо розглядуваних тем.

Протягом 1996—2008 відбулося 13 семінарів, які почергово проводилися в Луцьку та Варшаві, 12-й семінар проходив у Торуні (листопад 2006), а 13-й — у *Львові* (червень 2008). На них було виголошено 89 тематичних доповідей (45 — українською і 44 — польс. мовами). У кожному семінарі брали участь 15—20 істориків із *Києва*, Львова, Луцька, *Рівного*, *Івано-Франківська*, *Чернівців*, *Тернополя*, *Острога* (Україна), Варшави, *Кракова*, Торуня, Вроцлава, Кошаліна, *Перемишля*, Пйотркува Трибунальського (Польща), Нью-Йорка, Мері-Лайна (США), Берліна (Німеччина). За їхньої участі відбулися цікаві дискусії з питань українсько-польс. відносин у період 1918—47.

Здійснений обмін інформацією, думками й оцінками дав змогу не лише окреслити сучасний стан досліджень проблематики, а й створити підгрунтя для узгодження розбіжностей та суперечностей в інтерпретації подій, зокрема під час формулювання висновків. Доповіді та дискусії засвідчили, що не у всіх питаннях досягнуто згоди. Різниця позицій меншою мірою стосувалася фактографічної площини, натомість більшою — інтерпретаційної. Проте у підсумку це привело до поступового зближення поглядів обох сторін. Найбільш бурхливі дискусії розгорталися під час обговорення тем про укр. самостійницький рух у *Західній Україні*, причини, перебіг та наслідки українсько-польс. міжнац. конфлікту та втрати населення в роки *Другої світової війни*. Особливо гостра дискусія зав'язалася під час розгляду питань, пов'язаних із переселенськими процесами 1944—47, з перебігом і наслідками операції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*). На цьому семінарі досягти порозуміння не вдалося. Протокол узгоджень і розбіжностей не був підписаний. У зв'язку із цим ОУП прийняло ухвалу про призупинення співпраці зі Світ. союзом вояків Армії Крайової.

Укр. історики це рішення ОУП сприйняли з розумінням. Після консультацій з кер-вом об'єднання було прийнято рішення про необхідність підписання нової угоди про завершення запланованого циклу міжнар. семінарів. Така угода була підписана 29 червня 2001 у Рембертуві (район Варшави) між Волин. держ. ун-том та Академією нац. оборони Польщі, яка взяла на себе зобов'язання забезпечити завершення циклу семінарів.

«Україна—Польща: важкі питання». Т. 1—2. Варшава, 1998. Обкладинка.

«Polska—Ukraina: trudne pytania». Т. 1—2. Warszawa, 1998. Обкладинка.

Важливими у виконанні спільної програми наук. досліджень стали 9-й і 10-й семінари, які проходили у Варшаві з 5 по 11 листопада 2001. Тут вдалося досягти порозуміння не лише із винесених на них тем, а і з тем попередніх семінарів, у т. ч. по акції «Вісла».

Отже, семінари були вдалими та результативними зустрічами польс. та укр. істориків. У спокійній атмосфері, без зайвих емоцій дослідники отримали можливість висловити своє бачення українсько-польс. відносин у роки II світ. війни. У вільному обміні інформацією, поглядами й оцінками щодо складних проблем взаємних відносин зроблено вдалу спробу з'ясувати стан знань про них.

Проведені семінари засвідчили, що існує потреба скликання (організації) круглого столу з метою обмінятися думками й надати результати досліджень, які спираються на документи, у предметній дискусії встановити причини, перебіг і наслідки українсько-польс. конфлікту. Це — єдиний шлях для з'ясування наявних розбіжностей в оцінці подій та опрацювання історії польсько-укр. відносин у роки II світ. війни.

Реальним здобутком 13-ти проведених міжнар. наукових семінарів є публікація 11-ти томів серії «Україна—Польща: важкі питання» (1—2-й — спарений, 8-й — укр. мовою, 6-й та 11-й — польською), які містять доповіді, матеріали дискусій, протоколи узгоджень і розбіжностей, а також хронологію подій на *Волині* та в *Галичині* 1939—45. Вони мають важливе джерелознавче та історіографічне значення. Ці зустрічі істориків стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії «Україна—Польща: важкі питання» з огляду на їхню фактологічну та методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому наук. рівні. Ці напрацювання були першою спробою комплексного дослідження українсько-польс. відносин у роки II світ. війни, постають сучасною енциклопедією цих відносин і свідчать про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів. Учасники семінарів висловили думку, що подальші

дослідження не мусять зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тієї чи ін. сторони за минулі події, а йти у напрямку встановлення й пояснення їхніх справжніх причин, вироблення висновків для майбутнього.

Літ.: Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918—1947». Warszawa, 22—24 maja 1997, t. 1—2. Warszawa, 1998; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały III międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Łuck, 20—22 maja 1998, t. 3. Warszawa, 1998; Україна—Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські стосунки в 1918—1947 роках», Варшава, 22—24 травня 1997 р., т. 1—2. Варшава, 1998; Україна—Польща: важкі питання: матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20—22 травня 1998 р., т. 3. Варшава, 1998; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Warszawa, 8—10 października 1998, t. 4. Warszawa, 1999; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały V międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Łuck, 27—29 kwietnia 1999, t. 5. Warszawa, 1999; Україна—Польща: важкі питання: матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8—10 жовтня 1998 р., т. 4. Варшава, 1999; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Warszawa, 3—5 listopada 1999, t. 6. Warszawa, 2000; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Łuck, 24—26 maja 2000, t. 7. Warszawa, 2000; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», t. 8. Warszawa, 2001; Україна—Польща: важкі питання: матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27—29 квітня 1999 р., т. 5. Варшава, 2001; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały IX—X międzynarodowych seminarium historycznych «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Warszawa, 6—10 listopada 2001, t. 9. Warszawa, 2002; Україна—Польща: важкі питання: матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6—10 листопада 2001 р., т. 9. Луцьк, 2004; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały XI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Warszawa, 26—28 kwietnia 2005, t. 10. Warszawa, 2005; Україна—Польща: важкі питання: матеріали XI міжнарод. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26—28 квітня 2005 р., т. 10. Варшава, 2006; Україна—Польща: важкі питання: матеріали VII міжнародного семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 24—26 травня 2000 р., т. 7. Луцьк, 2008; Україна—Польща: важкі питання: матеріали VIII міжнародного семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6—8 листопада 2000 р., т. 8. Луцьк, 2008; Polska—Ukraina: trudne pytania: materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Toruń, 11—12 października 2006, t. 11. Warszawa, 2009.

М.М. Кучерепа.

«УКРАЇ́НА—ПО́ЛЬЩА: ІСТОРИ́ЧНА СПА́ДЩИНА І СУСПІ́ЛЬНА СВІДО́МІСТЬ» — науковий збірник, присвячений історії України та Польщі, зокрема українсько-польс. істор. відносинам і контактам у широкій хронологічній ретроспективі та контексті загальноєвроп. історії. Заснований 1993 Ін-том українознавства ім. І.Крип'якевича АН України (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*). Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16444-49-16 від 19 лютого 2010. Гол. ред. — проф. М.Литвин. До 2013 видано 6 випусків. Публікувалися статті

«Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість». Вип. 2: Депортації 1944—1951. Львів, 2007. Обкладинка.

та матеріали із більшості періодів історії України та Польщі, історії міжнар. контактів і міжетнічних взаємин, рецензії, огляди та наук. хроніка. Видавались як тематичні випуски, зокрема, присвячені депортаціям українців і поляків протягом 1944—51 (2007, вип. 2), на пошану історика О.Колянчука до 80-ти річчя з дня народження (2012, вип. 5), так і випуски з розмаїтою проблемно-тематичною спрямованістю.

Веб-сторінка збірника на сайті Ін-ту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України: http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina-polshcha.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НА ПРО́ТИ ЯНУКО́ВИЧА!» — всеукр. акція протесту, ініційована політ. партією «Фронт змін» у жовтні 2011 та розпочата об'єднаною опозицією «Батьківщина» (лідери А.*Яценюк*, О.Турчинов) у липні 2012. Фактично вона була політ. технологією в ході парламентської передвиборчої кампанії. Кінцевою метою акції були заявлені дострокові президентські вибори. Для цього опозиція зібрала 309 тис. заяв укр. громадян по всій країні щодо зловживання владою з боку чинного президента. Перша заява була подана опозиційним лідером Ю.*Тимошенко*, яка була заарештована в серпні 2011. В серпні 2012 до Вищого адм. суду України А.Яценюк подав узагальнений адм. позов щодо визнання дій Президента України В.*Януковича* протиправними. Однак у вересні 2012 він був повернутий судом без розгляду.

В.В. Головко.

УКРАЇ́НА-РУСЬ (Русь-Україна; англ. Ukraine-Rus') — термін, який вживається для етногеогр., етнокульт. та етнополіт. локалізації території, заселеної укр. народом, здебільшого у соціогуманітаристиці кінця 19 — перших десятиліть 20 ст.

Від доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів побутували паралельні хороніми й етноніми «Русь» та «Україна», які мали перехресні терени циркуляції, зокрема досить часто продукували близькі чи принаймні схожі смисли щодо просторового означення укр. земель. Наприкінці 16 — у 17 ст. на укр. землі одночасно поширювалися та накладалися одна на одну різ-

ні етнонімічні та хоронімічні назви, такі як «Русь», «Мала Русь / Мала Росія», «Червона Русь», «Україна» та ін., які відображали поліформізм тодішнього культ. простору.

На зламі 18 і 19 ст. конфлікт традиційного і модерного укладів сусп. життя перейшов у культ., інтелектуальну та духовну сфери, зокрема перетік у площину етнокультурних означень на ґрунті широких істор. ретроспекцій. У відомій полеміці «південців» та «північан» (за назвою розвідки Ю.*Венеліна*, відомої також як змагання за «русское первородство») місце одного з провідних сюжетів посідала проблема етнонімного розрізнення в контексті співвіднесення києво-рус. спадщини з тогочасним буттям українців і росіян («русских»), себто етнонац. рецепція російськості як соціокульт. феномену, що витворився, власне, у Новий час, переважно протягом 18 ст. Відтак уживання етноніма «російський» («российский») вирізнялося суперечністю, іноді паралелізмом застосування (Русь—Росія) щодо означення «руський», але переважно продукувало більш широкий етнокульт. та етнополіт. зміст, наближений до сучасного етноніма «східнослов'янський».

З поширенням культ. доби *романтизму* та її «мовної програми», скерованої на осягнення нар./нац. буття, означення на кшталт «південці»/«північани», «малоруси»/«великоруси» вже не задовольняли повною мірою тодішніх інтелектуалів. Так, рос. історик М.*Полевой* ще на межі 1820-х і 1830-х уважав, що росіяни («русские») та українці є різними народами. Своєрідною віхою в цьому етнокульт. процесі стають практики кирило-мефодіївських братчиків, які до назви братства внесли здвоєний етнонімний підтекст — «Украйно-славянское общество». Саме у межах романтичного історіописання народилася відома формула М.*Костомарова* про «дві руські народності» (1861), а почасти і її наступниця — теза В.*Антоновича* про «три національні типи народні» (1888). Водночас М.Костомаров прагнув розмежувати, хоч і не завжди послідовно, власне поняття «руський» та «російський». Напр., він зараховував до означення «російський» народи, що входили до імперії Романових та були пов'язані «єдністю однієї цивілізації» та д-ви, себто вживав цей термін уже не як етнонім, а практично як політонім. Натомість на західноукр. землях, передусім у *Галичині*, означення «руський» протягом 2-ї пол. 19 ст. пов'язувалося з програмою нац. самоусвідомлення тамтешніх українців (русинів), зокрема в контексті осягнення культ. спадщини (*«Руська трійця»*), зв'язку з минувшиною тощо. Культ. доба позитивізму спричинилася до спроб інтелектуалів запропонувати точніші термінологічні визначення, за якими приховувалися як тодішні концептуальні проекції щодо укр. минувшини, так і уявні цінності українства. Втім і у 2-й пол. 19 ст. в істор. думці спостерігалося паралельне побутування етнонімів «руський» та «російський», часто-густо у схожому чи навіть тотожному розумінні.

Вочевидь, ідея здвоєної назви «Україна-Русь» зародилася в серед. 19 ст. у межах «мовної програми» романтизму, яка передбачала осягнення духу народу/нації, насамперед декодування його архетипічних рис, тобто нове «відкриття» славетної минувшини, зокрема підкреслення зв'язку як із часами козацтва, так і з епохою давньої Русі. Заразом поява назви «Україна-Русь» відображала як потреби етнонац. розрізнення політ. й культ. українства, так і уявних проекцій щодо нац. минувшини, себто осягнення та засвоєння давньорус./києво-рус. спадщини. Своєрідним взірцем для творення дефініції «Україна-Русь» послугували здвоєні означення «галицько-руський» та «австро-руський», які поширилися в останніх десятиліттях 19 ст., зокрема в «Австро-руських споминах (1867—1877)» (ч. 1—5. Львів, 1889—92) М.*Драгоманова*. Отже, у 1860—90-х рр. означення «українсько-руський» циркулювало у текстах М.Драгоманова, В.Лукича, М.*Павлика*, М.Пачовського, П.Свєнціцького та ін., хоч і досить в обмеженому вигляді. Зрештою, за порадою В.Антоновича у перекладних працях *«Руської історичної бібліотеки»* (1886—1904) став вживатися етнонім і хоронім «українсько-руський» як контраверсія щодо означення «великоруський», зокрема в укр. перекладах російськомовних студій В.Антоновича, М.*Владимирського-Буданова*, М.*Дашкевича*, О.*Єфименко*, Д.*Іловайського*, М.Костомарова, Ф.*Леонтовича*, І.*Линниченка*, Я.*Шульгина* та ін.

Цю пропозицію фактично «успадкувала» монументальна «Історія України-Руси» (1898—1936) М.*Грушевського*. Автор «Історії України-Руси» обґрунтував потребу вживання здвоєної назви «Україна-Русь» необхідністю представити повноту й розмаїття історичного життя українського народу, розділеного кордонами між імперіями *Габсбургів* і *Романових*, що привело до побутування різних етнонімів для його означення — «малоруський», «південно-руський», «русинський» тощо, тобто щоби продемонструвати істор. спадкоємність із давньорус. д-вою. За висловом М.Грушевського, «зложена форма» «Україна-Русь» та похідні означення, такі як «українсько-руський», пов'язували «старе традиційне ім'я з новим терміном національного відродження». У широкому сенсі назва «Україна-Русь» була тимчасовою, перехідною конвенцією, що відображала культ. становище українства, розділеного поміж двома монархічними режимами. Отож багатотомна «Історія України-Руси» М.Грушевського не тільки спричинилася до найширшої популяризації цього означення, яке домінувало в історіописанні до 1920-х рр. включно, а й стала своєрідним каналом і засобом ствердження цієї конвенції. Так, термін «Україна-Русь» уживався у серійних виданнях *Наукового товариства імені Шевченка — «Жерела до історії України-Руси»* (т. 1—22. Львів, 1895—1924) та *«Українсько-руський архів»* (т. 1—15. Львів, 1906—21), а також у назвах окремих інституцій, установ та політ. партій, якот *Русько-українська радикальна партія*, *Українсько-руська видавнича спілка* (1899—1922) у *Львові* та ін. Назва «Україна-Русь» широко циркулювала як на теренах підавстрійс. Галичини, так і підрос. України, згодом — на культ. обширах УСРР протягом 1920-х рр. Термін «Україна-Русь» та похідні означення побутували у назвах студій і творів М.*Аркаса*, Б.Барвінського, О.*Барвінського*, С.Богуславського, Т.Войнаровського-Столобута, О.*Левицького*, Б.*Лепкого*, П.*Не-*

чипоренка, Д.*Олянчина*, Л.*Падалки*, І.Петришина, І.*Франка*, Ф.*Шміта* та багатьох ін. Причому назва «Україна-Русь» застосовувалася як для позначення території з виразним істор. рефреном, так і як етнонім («українсько-руський народ» тощо). Проте від часів *Української революції 1917—1921* етнонім і хоронім «Україна-Русь» поступово витісняє назва «Україна», що добре простежується у тогочасних текстах М.Грушевського. У 1930-х рр. назва «Україна-Русь» практично зовсім зникла в рад. історіографії, за винятком нечисленних викривальних контекстів, що побутували у працях, виконаних у т. зв. жанрі критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії. Більше того, з утвердженням рад. історіописання поширилася тенденція на злиття етнокульт. та етнополіт. смислів, які пов'язували із дефініцією «російський», зокрема їхнє перенесення на більш ранні істор. епохи. Напр., сумнозвісні Переяславські тези ЦК КПРС (1954) канонізували ідею про т. зв. вікопам'ятне возз'єднання рос. та укр. народів 1654. Натомість укр. вчені на еміграції та в діаспорі прагнули до термінологічного розмежування в істор. царині, хоч і не завжди у межах парних етнонімів «руський»/«російський». Зокрема, Д.*Дорошенко* 1934 виступив зі специфічною термінологічною пропозицією: вживати замість назви «Русь» термін «Ruthenia», себто замінити похідне означення «руський» на «рутенський». Утім із такими чи схожими термінологічними розрізненнями, переважно щодо вирізнення означення «руський» та його перекладів на іноз. мови, виступали й ін. науковці (І.*Борщак*, І.Франко, польс. історик О.*Галецький* та ін.). Тож етнонім і хоронім «Україна-Русь» у тому чи ін. вигляді циркулював на теренах укр. еміграції та діаспори практично до кінця 20 ст., що здебільшого пов'язано з дослідницькими практиками грушевськознавства, популяризації й вивчення праць М.Грушевського та ін.

У сучасній укр. соціогуманітаристиці та зх. україністиці означення «Україна-Русь» зазвичай уживається в ретроспективному розумінні, як архаїчна конвенція, що постала у культ. полі кінця 19 — поч. 20 ст., передусім у різноманітних контекстах, пов'язаних із вивченням спадщини М.Грушевського, зокрема з науково-дослідним проектом англомовного перекладу монументальної «Історії України-Руси» — «History of Ukraine-Rus'» (vol. 1, 6—10; Edmonton—Toronto, 1997—2014), а також щодо окремих істор. періодів ранньомодерної України у світлі тогочасної рецепції давньорус. спадщини, окреслення культ. поліформізму тощо.

Див. також *Україна*.

Літ.: *Н.П.* [*Полевой Н.*] Малороссия: ее обитатели и история. Рецензия на книгу: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. 2-е изд. М., 1830. Ч. 1—3. «Московский телеграф», 1830, № 17—18; *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россисизма. «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», кн. 4. 1847; *Костомаров Н.* Лекции по русской истории / сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым], ч. 1: Источники русской истории. СПб., 1861; Українсько-руський університет: пам'ятковa книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі основання українсько-руського університету. Львів, 1899; *Барвінський Б.* Історичний розвій імени українсько-руського народу. Львів, 1909; *Lipiński W.* Nazwy «Ruś» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne. В кн.: Z dziejyw Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodziemierza Antonowicza, Paulina Święcikiego i Tadeusza Rylskiego. Krakyw—Kijyw, 1912; *Франко І.* Причинки до історії України-Руси. Львів, 1912; *Цегельський Л.* Самостійна Україна. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Відень, 1915; *Барвінський Б.* Історичні права українського народу до його народнього імени. Відень; К., 1918; *Dorosenko D.* Die Namen «Rus'», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung. «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin», 1931, bd. 3; *Заїкин В.* Русь, Україна і Великоросія. «Дзвони» (Львів), 1931, № 1; *Андрусяк М.* Назва «Україна» («країна» чи «окраїна»). Прага, 1941; *Його ж.* Терміни «руський», «роський», «російський» і «білоруський» в публікаціях XVI—XIX ст. В кн.: Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен—Нью-Йорк—Париж—Вінніпег, 1974; *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? (до питання про розмежування української і російської історії). «Український історик», 1982, № 1/2; 1982/83, № 3/4,1; 1983, № 2/4; *Толочко П.* Україна і Русь в літописі Самовидця. «Київська старовина», 1992, № 3; *Брайчевський М.Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія. В кн.: Історія українського середньовіччя: козацька доба: збірник наукових праць (на пошану О.М. Апанович), ч. 1. К., 1995; *Кобилюх В.* Звідки ж походять назви «Русь-Україна» і «Тризуб». «Рідна школа», 1995, № 6; *Його ж.* Назва України-Руси до і після М.Грушевського. В кн.: Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26—28 жовтня 1994 р.). Львів, 1995; *Кравченко В.В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: нова серія», 1995, т. 5; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. К., 2000; *Наконечний Є.* Украдене ім'я: чому русини стали українцями. Львів, 2001; *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.). В кн.: Міжкультурний діалог, т. 1: Ідентичність. К., 2009; *Кравченко В.В.* Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. К., 2011.

В.М. Литвин.

«УКРАЇ́НА СОБО́РНА» — 1) всеукр. науково-методологічний проект, започаткований 2003 *Інститутом історії України НАН України* спільно з Донец. нац. ун-том, Переяслав-Хмельницьким держ. ун-том ім. Г.Сковороди, Прикарпатським держ. ун-том ім. В.Стефаника, Черкас. нац. ун-том ім. Б.Хмельницького з метою об'єднання зусиль науковців і професорсько-викладацького складу (істориків, філософів, правознавців, соціологів, літературознавців, філологів, психологів) для проведення спільних досліджень (з регіоналістики і соціальної історії), наук. конференцій та методологічних семінарів, підготовки фахівців, аспірантів і докторантів з історії, стажування, видавничої діяльності, підготовки методичної літератури та узагальнюючих праць, культурно-освіт. роботи (створення «Галереї історичного портрета»). Проект, ініційований напередодні 15-ї річниці незалежності України, почав реалізовуватися 2004. Його значення актуалізувалося напередодні та під час президентських виборів (див. *«Помаранчева революція» 2004*). Проект відомий також під назвою «Наддніпрянщина — Галичина — Донбас — духовна вісь України». Реалізовувався з ініціативи вишів та наук. установ України.

В його рамках проводилися щорічні всеукр. наук. конферен-

ції (2004 — в *Івано-Франківську* («Духовна вісь України: Галичина—Наддніпрянщина—Донеччина»), 2005 — в *Переяславі-Хмельницькому* («Соборність України: історична спадщина і виклики часу») та *Черкасах* («Соборна Україна: історична ретроспектива») і круглі столи; друкувалися однойменні зб. наук. статей (2004—06) та окремі наук. видання (Реєнт О.П. «Україна соборна: наукові розвідки і рецензії». К., 2006); розроблено емблему «Україна соборна» (худож. П.Прокопів) тощо.

Гол. ідеєю проекту було налагодження співпраці вишів та академічних установ різних регіонів для зміцнення неполіт. науково-культ. методами укр. соборності, консолідації сусп-ва, розробки малодосліджених істор. проблем цього напряму, виховання у підростаючого покоління і широких мас державницького мислення та патріотизму. З відомих причин нереалізованими залишилися плани щодо проведення міжнар. конференції в *Донецьку*, видання тематичних зб. документів, а також хрестоматій, підручників і посібників з історії для середньої та вищої школи та ін.

Літ.: *Козуля О.* Перша Міжнародна наукова конференція «Духовна вісь України: Галичина—Наддніпрянщина—Донеччина». «Рідна школа», 2004, № 10; *Стецкевич В.* Соборна Україна: реалії сьогодення чи відпрацьована метафора? (рефлексії на наукові дискусії). «День», 2004, 13 липня; Україна соборна, 2004—06, вип. 1—4; *Дем'яненко Б.Л.* II Міжнародна наукова конференція «Соборність України: історична спадщина й виклики часу». «УІЖ», 2005, № 4; *Кугутяк М. та ін.* Всеукраїнський науково-методологічний проект «Україна соборна». «Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис», 2006—07, № 12—13; *Мельниченко В.М.* Третя Всеукраїнська наукова конференція «Соборна Україна: історична ретроспектива». «УІЖ», 2006, № 1; *Реєнт О.П.* Україна соборна: наукові розвідки і рецензії. К., 2006.

О.П. Реєнт.

2) зб. наук. статей, що виходив 2004—06 з ініціативи *Інституту історії України НАН України* та друкувався спільно з Прикарпатським державним ун-том ім. В.Стефаника, Ін-том наук. і освітніх технологій в рамках реалізації однойменного проекту. Співголови ред. ради — В.*Литвин* та В.*Смолій*, відп. ре-

«Україна Соборна». 2006. Вип. 4. Обкладинка.

дактор — О.*Реєнт*, заст. відп. редактора — О.Лисенко, відп. секретар — Я.Верменич. Усього вийшло 4 випуски, вип. 2 поділений на частини різного тематичного спрямування (ч. 1 — «Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні», ч. 2 — «Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації», ч. 3 — «Історична регіоналістика в контексті соборності України»).

У збірнику бл. 300 публікацій учених з більшості областей України, присвячених теоретико-методологічним і практичним питанням укр. соборності, істор. проблемам націогенезу, цивілізаційних і державотворчих процесів тощо. Більшість із них являє собою матеріали наук. конференцій (в *Івано-Франківську*, *Переяславі-Хмельницькому*, *Черкасах*).

Вид.: Україна соборна, 2004—06, вип. 1—4.

О.П. Реєнт.

«УКРАЇ́НА ТА ПО́ЛЬЩА: МИНУ́ЛЕ, СЬОГОДЕ́ННЯ, ПЕРСПЕКТИ́ВИ», «Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи» / «Ukraina i Polska: Przeszłość, Teraźniejszość, Perspektywy» — наук. збірник, присвячений висвітленню укр. та польс. історії. Заснований 2012 Ін-том Польщі Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки у м. *Луцьк*. Свідоцтво про держ. реєстрацію № 4513 від 28 березня 2013. Голова редколегії — проф. Л.Оляндер. Друкуються статті й матеріали з іс-

«Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи». Луцьк, 2012. Том 1. Обкладинка.

торії України та Польщі, історії міжнар. контактів і міжетнічних взаємин, укр. та польс. філології, політології, а також споріднених соціогуманітарних дисциплін, рецензії, огляди та наук. хроніка. Видано 2 т. Від 2014 статті та матеріали розміщуються у вигляді препринтів на веб-сайті у форматі наук. блогу. Препринти друкуються за рішенням редколегії та наявності фінансових можливостей.

Офіц. веб-сайт збірника: https://ukrpolnauka.wordpress.com.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НЕЦЬ» — 1) часопис Новоукраїнського районного та міськ. управління. Виходив двічі на тиждень з 16 вересня 1941 під редакцією В.Кирика. Вийшло не менше 10 чисел.

На сторінках часопису приділялась увага двом осн. темам: фронтовим подіям і місц. життю. «Звідомлення Верховного Командування Німецької Армії» містили офіц. відомості з фронтів. У «Надзвичайних звідомленнях» йшлося про найважливіші перемоги нім. військ.

У рубриці «Хроніка» (підрубрики «З церковного життя» та «Освіта і культура») висвітлювалося загальноукр. життя. В кожному числі друкувалися накази міської та районної управ, зо-

Українець
ВСІ СИЛИ НА СІВБУ!

«Українець: Вісті». Новоукраїнка. 1941. 21 вересня. Число 2. Заголовок.

крема про комендантську годину, обов'язок праці, реєстрацію безробітних, використання корів як тяглової сили, необхідність мати реєстраційне посвідчення тим, хто займається «кустарноремісними промислами та торгівлею». За недотримання наказів передбачалося суворе покарання: «Всі безробітні від 16 до 55 років жінки і чоловіки повинні зареєструватись у Міській Управі для одержання роботи. Дома може бути не більше одної жінки. Жінки, які мають дітей більше 6 років, повинні працювати, а дітей віддати до дитячого садка. Хто відмовляється від роботи буде суворо покараний» (число 2). Вміщувалися матеріали про структурний штат районової управи, с.-г. роботи, початок навч. року тощо.

Публікувалися матеріали з історії України, а також вірші Т.*Шевченка*, В.Колоса, О.Наливайка, Прибережного.

Літ.: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр. Мюнхен, 1958; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни або «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї». Торонто, 1991; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

2) часопис Сквирської районної управи. Виходив двічі на тиждень із 30 листопада 1941 під редакцією А.Гуменного. Вийшло не менше трьох чисел.

ЦІНА 1 КРБ
ПАВЛОГРАДСЬКА ГАЗЕТА
ОФІЦІЙНІ ОБЕЗАСНІ ВІСТІ
№ 19 (100) | Субота, 22 травня 1943 року | Рік 3-й
СЬОГОДНІ В НОМЕРІ:
Збито 10.000 ворожих літаків. © Що принесе літо? (1 стор.).
Похвала робітникам зі Сходу © Мета праці української молоді в Німеччині. © Козацька липа (2 стор.)
Сільськогосподарська сторінка (3 стор.).
Постанови та розпорядження (4 стор.).
Збито 10.000 ворожих літаків
Всі до роботи!

«Павлоградська газета». Павлоград. 1943. № 19 (100). 22 травня. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

УКРАЇНЕЦЬ

«Українець». Сквира. 1941. 4 грудня. Число 4. Заголовок.

Один з авторів (криптонім О.Б.) висловив сподівання, що «газета допоможе краще зрозуміти дійсність, краще працювати на користь Нашої Батьківщини, для загального добробуту вірних синів і дочок Вільної України». Матеріали всіх чисел були наповнені вірою у створення Укр. д-ви. Завдання молодих людей визначалося насамперед у необхідності виховувати в собі любов до Батьківщини. Відбудова ж нац. к-ри мала стати осн. турботою інтелігенції.

Під рубриками «З квартири Фюрера», «Короткі повідомлення», а також в окремих статтях («Характер війни на сході (за П.Гассе, генералом артилерії», «Большевизм валиться») висвітлювалося воєн. і політ. протистояння.

В оголошеннях йшлося про запис до хорового і драм. гуртків, запрошення спеціалістів із відповідною освітою працювати в церковно-шкільних закладах, роботу місц. церк. ради, кредитування с.-г. робіт.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРА́ЇНЕЦЬ», «Українець: павлоградський часопис» (згодом — «Українець: павлоградський повітовий часопис»)**.** Виходив двічі на тиждень з 12 листопада 1941 під редакцією Г.Чаплі. Впродовж 1941—42 вийшло 52 номери. З 16 вересня 1942 видання змінило назву на «Павлоградська газета».

Під рубрикою «Головна Квартира Фюрера» вміщувалися звіти нім. Верховного командування про події на фронтах, в яких насамперед наголошувалося на непереможності армій Райху.

Міжнар. ситуація висвітлювалася під рубрикою «В дзеркалі військових подій». Особливо в часописі наголошувалося на внутр. і зовн. проблемах *СРСР*, Великої Британії та США. Антирад. спрямування мали також матеріали рубрик «Народні анекдоти та прислів'я» і «Куточок гумору».

Під рубрикою «По Україні», а стосовно краю — «Життя нашого міста», «Місцева хроніка», «В селах нашого району», «Театр» — розповідалося про екон. і культ. життя в Україні. 1942 в часописі констатувалося, що в районі з населенням 70 тис. осіб почали працювати 32 підпр-ва, на яких було зайнято 3334 робітники та службовці, 2348 виїхали на роботу до Німеччини, в селах налічувалося 74 громад. госп-ва, 3 *машинно-тракторні станції*, 3 держ. госп-ва, було відкрито лікарню, поліклініку, аптеку, по селах — 15 фельдшерських пунктів, розвивалася торгівля.

Друкувалися накази і постанови місц. властей, зокрема, про розмір податків, перереєстрацію мешканців міста, які не мають постійної роботи, реєстрацію всіх новоприбулих.

Публікувалися матеріали з історії України, а також вірші Г.Чаплі, Г.Толочка і Г.*Чупринки*.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРА́ЇНЕЦЬ НА ЗЕЛЕ́НОМУ КЛИ́НІ» — 1) перша україномовна газета на Далекому Сх. Видавець і редактор часопису — Д.*Боровик*. Тижневик. Перше число вийшло 30 квітня 1917. Газета піднімала питання відродження

УКРАЇНЕЦЬ
НА ЗЕЛЕНОМУ КЛИНІ

«Українець на Зеленому Клині». 1917. 30 квітня. № 1. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

та збереження рідної к-ри, консолідувала місц. українство задля побудови незалежної укр. д-ви.

Редакція газети підтримувала тісні зв'язки з часописами в Україні, США та Канаді, інформувала читачів про події в Україні та в ін. укр. громадах, друкувала *Універсали Української Центральної Ради*, дописи про укр. військ. з'їзди та їхні резолюції. Активно виступала за орг. оформлення місц. українства і тісну співпрацю з подібними т-вами ін. національностей. Відстоюючи необхідність створення незалежної укр. д-ви та укр. *автономії* на Далекому Сх., редакція газети активно підтримувала і пропагувала ідею створення власних збройних сил.

Починаючи із другого числа, у газеті з'явилася постійна рубрика про місц. укр. життя, однак невеликий розмір самого часопису не давав змоги містити багато таких відомостей.

Цікавими, змістовними й актуальними були статті самого Д.Боровика (іноді він підписував їх псевдонімом Дм.Кивороб) на політ. та громад. теми.

Кількість чисел газети, що вийшли, не відома, але щонайменше їх було 42;

2) заходами Т-ва укр. к-ри Примор. краю 1 грудня 1992 була зареєстрована двомовна однойменна газета, а в січні 1993 вийшло її перше число. Наклад — 5 тис. прим. Друге число вийшло в серпні 1993. Усі наступні числа виходили регулярно.

Перший номер редагував Г.Гордієнко, усі наступні — виконуюча обов'язки редактора Г.Кушнарьова. Друкувалася газета у вид-ві «Дальпресс».

Газета подавала інформацію про події в Україні та життя українців у діаспорі, матеріали на істор. теми (зокрема, про українців Далекого Сх.), давала юрид. консультації (рубрику вів майор юстиції Г.Гордієнко).

Усього вийшло 5 чисел (останнє — у листопаді 1993).

Літ.: «Українець на Зеленому Клині» (Владивосток), 1917, ч. 1—2, 4—5, 9—11, 13—15; 1920, ч. 42; 1993, ч. 1—5; *Попок А.* Діяльність української преси на Далекому Сході. В кн.: Альманах УНСоюзу на 1998 р. Парсіппані—Нью-Йорк, 1997; *Його ж.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

УКРАЇНІЗА́ЦІЇ ПОЛІ́ТИКА — політика РКП(б)—ВКП(б) в 1920—30-ті рр., спрямована на нейтралізацію національно-визвол. прагнень укр. народу та зміцнення більшовицької влади в УСРР. Передбачала використання нац. кадрів у рад., парт. і громад. установах і орг-ціях, розширення ідеологічного впливу комуніст. партії на укр. сусп-во засобами використання *української мови* та сприяння «пролетарським елементам» у нац. к-рі. Була складовою *«коренізації»*, проголошеної XII з'їздом РКП(б) (1923) офіц. політ. курсом після утворення унітарного *СРСР* і фактичної ліквідації міжнар. правосуб'єктності нац. республік. Рад. «українізація» істотно відрізнялася як від попередньої українізаційної політики та практики *Української Центральної Ради, Української Держави* і *Директорії* (див. *Українізація доби визвольних змагань 1917—1921*), так і від українізаційних заходів, до яких вдавалися національно-демократ. сили періоду існування царської Росії. За доби царату боротьба за укр. нац. справу велася переважно в культ. сфері: за школу з укр. мовою навчання, україномовний друк тощо. Укр. нац. уряди вживали термін «українізація» для позначення процесів «дерусифікації» (І.*Огієнко*), повернення народу до рідної мови та к-ри, власних істор. традицій і, головне, до власної державності. Рад. політика «українізації» була для більшовицького кер-ва одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Вона не передбачала розвиток укр. к-ри на засадах загальнолюдських цінностей, створення суверенної укр. д-ви. Імперська за змістом д-ва не була рушійною силою в укр. нац. піднесенні 1920-х рр.

Гол. причиною рад. «коренізації» було намагання більшовиків перетягнути укр. нар. маси на свій бік, адже під час українсько-рос. протистояння 1917—21 більшість українців віддавали перевагу нац. гаслам. Національно-визвол. рух продовжував існувати в закритих формах і після закінчення війни, погрожуючи вирватися назовні. Серед причин, що змусили більшовиків піти на істотні нац. поступки, були й причини екон. характеру. Запровадження *«воєнного комунізму»* повернуло країну до часів т. зв. натурального госп-ва, наслідком чого стала деградація екон. системи. Щоби врятувати ситуацію, було проголошено *нову економічну політику*. В Україні, що відігравала значну роль у постачанні центр. районів Росії продуктами харчування, місце централізованої системи постачання зайняла торгівля. Тому владі потрібно було заспокоїти розбурхане подіями 1917 — 1920-х рр. селянство, яке було гол. виробником продуктів харчування. Не останню роль на шляху переходу до початку здійснення реформ у сфері нац. політики відіграли й зовнішньополіт. обставини. Надій на світ. революцію в міру стабілізації міжнар. обставин ставало дедалі менше. Тому увагу було спрямовано на національно-визвол. рухи, які могли би призвести до виникнення революц. ситуацій у капіталіст. країнах. До того ж, зважаючи на те, що частина територій, населених українцями, входила до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії, рад. уряд був не проти, щоби використати укр. населення як революц. елемент.

Певну роль у зміні більшовицької тактики щодо нац. питання мало те, що його справедливе розв'язання належало до осн. декларацій марксизму, а позаяк СРСР був у очах багатомільйонних нар. мас утіленням саме марксистських поглядів, то довго ігнорувати нац. питання означало втратити свій, такий привабливий, образ. Перехід до політики «коренізації» був і частиною компромісу в питанні утворення унітарної рад. д-ви — СРСР. Не надаючи політ. і екон. прав республікам, центр. уряд пішов лише на поступки в національно-культ. сфері. Серед причин, які офіційно проголошувалися на сторінках парт. і рад. преси, було намагання наблизити русифіковане місто до укр. села, налагодити тісніший зв'язок робітн. класу та селянства і таким чином спри-

яти стабільності укр. суспва, що було необхідною передумовою для побудови «комуністичного майбутнього». Важливу роль відіграли також суб'єктивні фактори. Нац. питанням спекулював ряд керівників центр. влади. Під час внутрішньопарт. боротьби вони намагалися притягнути на свій

Постанова Раднаркому УСРР про українізацію.

УКРАІНІЗАЦІЮ КОНЧЕ ПОТРІБНО ЗАКІНЧИТИ ДО 1-ГО СЕРПНЯ 1925 РОКУ.

ХАРКІВ, 12-І. Раднарком ухвалив проект постанови ВУЦВК і Раднаркому про те, щоб ужити заходів до негайного переведення цілковитої українізації радянського апарату. За цим проектом постанови, діловодство в установах, торговельно-промислових підприємствах і в громадських організаціях повинно перейти на українську мову не пізніше за 1-е серпня 1925 р. Починаючи з моменту як видается цю постанову, діловодство повинно провадитись переважно вкраїнською мовою й поволі переходити до цілковитої українізації його.

На Наркомосвіту покладається обов'язок збільшити число, а також тираж видань підручників української мови й ужити заходів до поширення та розповсюдження вкраїнської літератури. Наркомосвіта повинна не пізніше за 1-е серпня 1925 р. видати загальний академичний словник української мови, а також термінологичні словники з окремих галузів науки. Для керовництва українізацією повинно заснувати центральну всеукраїнську комісію під головуванням голови Раднаркому, і губ та окр комісії під головуванням голів губ і окр виконкомів. Постанова ця покладає на НК РСІ УСРР та його місцеві органи обов'язок систематично переводити перевірку українізації радянського апарату, а особливо перевірку приймання на службу робітників. Окрім того, органи РСІ повинні пляномірно переводити обслідування установ і перевіряти кожного співробітника зокрема що до українізації. Осіб, що виявили недостатнє знання вкраїнської мови, повинно звільняти й приймати назад на службу на території УСРР тільки тоді, коли вони подадуть посвідчення, що склали іспит з дисципліни украинознавства та української мови за програмом семирічної школи. Постанова про заборону приймати на службу осіб, що не володіють українською мовою, залишається в силі.

(Ратау)

Постанова Раднаркому УСРР про українізацію. Інформація в газеті «Більшовик» (Київ) від 14 січня 1925.

бік більшовиків нац. республік, у першу чергу українських.

Першими урядовими документами, що мали вагоме значення для здійснення «українізації» в УСРР, стали декрет РНК УСРР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 і постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвиткові української мови» від 1 серпня 1923. Ці акти стали правовою базою практичної реалізації нац. політики. Вони підтвердили рівність мов, але також визнали необхідність надання допомоги в розширенні сфери вживання укр. мови. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР укр. мова як мова більшості населення ставала провідною для офіц. відносин. Водночас рос. мова була визнана однією з найпоширеніших мов на території України. Термін «найпоширеніша мова» або «загальновживана» використовувався замість небажаного терміна «державна мова». У постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 передбачалося перевести на укр. мову діловодство держ. органів та установ. Там, де рос. мова була поширенішою, вона могла вживатися для зносин губернських органів із центр. владою і між собою; дозволялися російськомовні зносини й на рівні районних органів за зазначених вище обставин. Якщо врахувати ступінь *русифікації* пд. та сх. частин України, рос. мова залишалася мовою офіц. зносин на місц. рівні на значній частині України. Відповідно до постанови «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвиткові української мови» ніхто з громадян не міг бути прийнятий на держ. службу, якщо не володів обома найпоширенішими мовами. Для вивчення укр. мови співробітниками держ. установ планувалося створити курси з 3- і 9-місячними термінами навчання. Постановою також передбачалася українізація судочинства. 30 квітня 1925 була ухвалена нова постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», в якій встановлювався конкретний термін переходу на укр. мову — 1 січня 1926 — і доповнювалися та розвивалися положення попередньої постанови від 1 серпня 1923.

«Предмет вожделений». Карикатура роботи художника І. Падалки в журналі «Червоний перець». 1927.

Українізаційні заходи проводилися в різних сферах і, зокрема, у самій КП(б)У. Спеціально створена комісія ЦК зазначала, що ЦК КП(б)У вважає за необхідне при проведенні практичних заходів виходити із принципу фактичної, а не формальної рівності націй, що мало підвищити соціальний статус укр. мови. Рекомендації комісії були прийняті червневим (1923) пленумом ЦК КП(б)У. Пізніше ці рішення були доповнені квітневим (1925) і червневим (1926) пленумами ЦК КП(б)У, які переносили акценти з українізаційної роботи з сільс. місцевості у міста та пром. районі. У результаті цих заходів на серед. 1926 кількість українців у партії зросла до 47 % порівняно з 23,7 % на початку 1923.

Широке поле для українізаційної діяльності мала сфера к-ри, де були зроблені певні кроки для забезпечення розвитку укр. літератури, мист-ва, освіти, науки. В основі ліберальної коренізаційної політики у сфері к-ри лежали дві концепції. До першої належить визнання того, що в деяких галузях не потрібна більшовицька догма. Це визнання було найповнішим у сфері мов, де були відкинуті спроби вважати рос. мову більшовицькою та було визнано, що пролетарською мовою може бути й українська, й польська, й ін. мови. В основі ін. концепції лежала переконаність як В.*Леніна*, так і Й.*Сталіна* в тому, що, поки рад. д-ва слабка, вона мусить шукати підтримку в небільшовицьких лавах, і потрібно йти на поступки аж доти, поки вони не зачіпають осн. питань більшовицької догми. Рад. політика «українізації» в культ. сфері базувалася на прийнятті відмінностей України як регіону не лише в її мові, культ. розвитку тощо, а й у проблемах, пов'язаних із буд-вом соціаліст. д-ви, що відрізнялися від подібних проблем ін. регіонів. Зокрема, в Україні селянин мав набагато більше значення для успіху рад. програми. Тому для розвитку укр. к-ри важливим для партії був не лише акцент на сільс. аспектах к-ри, а й прагнення до того, щоби вияв укр. культ. форм сприяв зміцненню зв'язків між робітниками і селянами.

Українізаційна програма була застосована й у сфері освіти. Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 було проголошено заходи з «українізації» шкільно-виховних і культурно-освіт. установ. 1929 бл. 92 % дітей відвідували україномовні школи 1-го концентру (у педагогіці концентри — ступені освіти, пов'язані єдністю змісту; викладання предмета ділиться на 2 концентри, причому 2-й має більші складність та обсяг). Були здійснені заходи й у сфері «українізації» вишів. Вагомих успіхів було досягнуто в «українізації» друку. На поч. 1932 укр. мовою в УСРР виходило 336 газет, російською — 13, мовами нац. меншин — 33. Заг. тираж книг 1931, що виходили укр. мовою, становив 87,3 %, російською — 9,3, ін. мовами — 3,4 %.

Українізаційні заходи також зачепили армію — у серпні 1923 було запроваджено територіальну систему комплектування війська, що істотно вплинуло на його нац. склад. Завдяки тому, що територіальні частини формувалися переважно з місц. жителів, вони поступово переходили з рос. мови на українську.

Робилися спроби розпочати українізаційну роботу серед робітників, принаймні ця діяльність теоретично допускалася вже на поч. 1925. Резолюція квітневого (1925) пленуму ЦК КП(б)У наголошувала, що партія мусить прагнути до того, щоб увесь робітн. клас України (не зважаючи на нац. належність) оволодів укр. мовою. Партія мала роз'яснити робітникам, що «українізація» є завданням усього робітн. класу України загалом. І хоча червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 у своїй резолюції пом'якшив це положення, виступивши проти примусового вивчення укр. мови російськомовними робітниками, проте здійснення українізаційних заходів відчутно вплинуло на робітн. середовище. Укр. мовою велася значна частина культосвітньої роботи, діяли гуртки для вивчення укр. мови. Попри обмеженість рад. політика «українізації» і стихійна «народна українізація» відіграли значну роль у розвитку укр. к-ри, поверненні багатьох зрусифікованих українців до рідних джерел — укр. мови та к-ри, істор. коріння, традицій, ментальності.

«Українізація» також проводилася поза межами УСРР, зокрема в Курській і Воронезькій областях, на Пн. Кавказі, у Пн. Казахстані, Сибіру, на Далекому Сході, тобто у тих регіонах, які були історично населені українцями.

Поставши як вимушена певними обставинами, «українізація» зумовила цим перебіг свого розвитку. Вона була запрограмована здійснюватися у певних межах, вихід за які кваліфікувався як бурж. націоналізм. Однак під впливом національно-культ. руху, який охоплював мільйони людей і якому вона сама надавала сили і підтримувала його певними правовими гарантіями, політика «українізації» вийшла за передбачувані межі. Національно-культ. рух став каталізатором рад. «українізації», підштовхував держ. апарат і комуніст. партію до проведення українізаційних заходів. У 1920-х рр. в УСРР постали дві «українізації» — офіційна й народна, що відбувалися паралельно і впливали одна на одну. Перша кваліфікувалася парт. кер-вом як «більшовицька», друга — як «петлюрівська».

Значний вплив на хід реалізації рад. українізаційної програми мали й міграційні процеси. Неп як політика, спрямована на відбудову економіки, спричинив активізацію переселення сільс. україномовного населення до міст, що сприяло дерусифікації останніх. У процесі бурхливого культ. розвою почала формуватися тенденція нетерпимості до централізації й уніфікації культ. життя, одним з наочних прикладів якого стало гасло М.*Хвильового* «Геть від Москви!».

На поч. 1930-х рр. методи здійснення політики «українізації» були змінені. В умовах кризи, яка змусила Кремль припинити черговий комуніст. штурм, влада відмовилася від співробітництва з прихильниками національно-культ. відродження. Гол. небезпекою для партії було оголошено «буржуазний націоналізм» і передусім — «український буржуазний націоналізм». Небажані для партії процеси в нац. сфері кваліфікувалися як «петлюрівська українізація». 1932 «українізація» за межами УСРР була припинена. В УСРР вона продовжувалася, проте супроводжувалася боротьбою зі «скрипниківщиною» (див. М.*Скрипник*). Кампанія проти «скрипниківщини» була проголошена боротьбою з «націоналізмом», «петлюрівщиною». Було прийнято курс на здійснення виключно «більшовицької українізації». Національно-культ. процеси перейшли під повний контроль влади. Процеси «вкорінення» влади в УСРР продовжувалися. 1937 частка українців у КП(б)У становила 60 %.

Наприкінці 1930-х рр. влада остаточно порвала з «українізацією». Остання, як тимчасовий тактичний крок для зміцнення позицій комуніст. партії в Україні, вже виконала свої функції. Рад. влада міцно контролювала всі сфери життя, а «українізація» перешкоджала подальшій централізації й уніфікації сусп-ва. Тому розгорнулися зворотні процеси: набула сили політика русифікації.

Літ.: *Майстренко И.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. Мюнхен, 1978; *Бондарчук П.М.* Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. К., 1998; *Єфіменко Г.Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932—38 рр. (освіта та наука). К., 2000; *Його ж.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). К., 2001; *Бондарчук П.М.* Політика українізації і профспілки в УСРР (1920-ті рр.). К., 2002; Політика коренізації в радянській Україні (1920—1930-і рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик. К., 2003; «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003; *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации: 1920—1930-е годы. М., 2006; Національне питання в Україні XX—XXI ст.: історичні нариси. К., 2012; *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, кн. 2. К., 2013; *Тері М.* Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923—1939). К., 2013; *Velychenko S.* Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925. Toronto—Buffalo—London, 2015.

П.М. Бондарчук, В.М. Даниленко.

УКРАЇНІЗА́ЦІЯ ДОБИ́ ВИЗВО́ЛЬНИХ ЗМАГА́НЬ 1917—1921 — реалізація в ході *Української революції 1917—1921* змісту і форм усього духовного, політ., державотворчого і соціально-екон. життя на вітчизн. землях відповідно до природи, сутності, інтересів і запитів укр. народу. Українізація була започаткована навесні 1917 *Українською Центральною Радою*, яка у політ. та ідеологічній площинах ввела до широкого обігу термін «українізація», запропонований М.*Грушевським* ще 1907, та надала йому сусп. значення. У своїй резолюції від 22 квітня 1917 УЦР визначила, що свою діяльність вона проводить, «стоячи на принципі українізації всього життя на Україні». Українізація у такому розумінні проголошувалася «принципом» і «програмою» УЦР. У доповідній записці УЦР *Тимчасовому уряду* (травень 1917) йшлося про широке розуміння процесу українізації: «...Домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні мають у корені головним чином ... відроджене та визволене почуття й достоїнство людини». Політика українізації була стрижнем, гол. напрямом, надавала системного характеру діяльності УЦР, перебігові всієї Укр. революції 1917—21.

При цьому УЦР розглядала процес українізації у тісно-

му зв'язку із забезпеченням прав нац. меншин. Уже в повідомленні про утворення УЦР (березень 1917) говорилося про здійснення прагнень українства «з забезпеченням прав національних меншостей — росіян та інших», що було закріплено законом «Про національно-персональну автономію», прийнятим 9 січня 1918 (див. *Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918*). Пізніше термін «українізація» використала рад. влада для позначення політики, значно вужчої за змістом (без створення нац. незалежної д-ви із власною армією, дипломатичною службою, грошовою системою та ін., без плюралізму політ. сил, без самостійної економіки тощо).

Українізація відбивалася, перш за все, на складі та нац. характері діяльності УЦР, яка особливу увагу приділяла нац. складовій духовного життя, що було важливим чинником її поширення в ін. сферах. Широко запроваджувалася рідна мова в освіті, держ. і недерж. установах, політ. житті, у Церкві та ін. Повсюдно в школах, вишах почали вивчати українознавчі науки — історію України, українські мову, літературу, право, географію, етнографію, малярство тощо. Розгорталися нац. преса, книговидання, музейництво, просвітницька діяльність. Після проголошення *Третім Універсалом Української Центральної Ради Української Народної Республіки* цим питанням було присвячено 15 спец. законів, прийнятих УЦР.

Знаменним явищем українізаційного процесу стало виникнення й формування нац. політ. партій, яких до кінця 1917 налічувалося 19, численних громад, об'єднань (кооп., освіт., правоохоронних та ін.). Активна українізація відбувалась у військ. частинах (у тодішній рос. армії служили 4 млн українців). Уже в березні 1917 в *Києві* зібралось Укр. військ. віче солдатів, офіцерів, ін. військовослужбовців-українців, яке проголосило себе Установчою Укр. військ. радою й закликало до утворення укр. нац. війська. 10—15 травня 1917 відбувся *Перший Український військовий з'їзд*, який від імені представлених на ньому 1,5 млн військовиків-українців висловив довіру УЦР, висунув вимогу *автономії* України.

Одним із гол. напрямів українізації 1917—21 була українізація державності — діяльність із відновлення й розбудови власної нац. *держави*. Уже в *Першому універсалі Української Центральної Ради* (червень 1917) проголошувалося: «Хай народ український на своїй землі має право сам керувати своїм життям». Спротив українізації, самовизначенню нашого народу, відновленню його духовного життя, державності, розбудові укр. збройних сил чинили Тимчасовий уряд Росії, підпорядковані йому управлінські структури, командування армії, деякі рос. партії й об'єднання.

Характерною була еволюція назв і змісту документів УЦР. Якщо спочатку вони були закличними й рекомендаційними — «відозви», «ухвали», «резолюції», то після надання УЦР легітимності *Всеукраїнським національним конгресом* (квітень 1917) вона вже видавала як суто укр. правові акти «накази», «постанови» з обов'язковими приписами. А з червня 1917 почала видавати «універсали», які виконували функції актів конституційного характеру. Стосовно конкретних правових актів назва «закон» почала широко використовуватися з листопада 1917, після видання видатного акта українізації — III Універсалу УЦР, котрим уперше у 20 ст. було відновлено укр. державність — проголошено УНР. Всього після утворення УНР було ухвалено бл. 90-ти її законів і законодавчих актів, включаючи і *Конституцію Української Народної Республіки 1918*. Своїм IV Універсалом (див. *Четвертий Універсал Української Центральної Ради*; січень 1918) УЦР юридично закріпила фактично відновлену III Універсалом незалежну державність.

Уже під безпосередньою загрозою держ. перевороту УЦР 29 квітня 1918 ухвалила документ, який мав закріпити досягнення українізації, — Статут про Держ. устрій, права і вільності УНР — Конституцію д-ви. У ній Україна проголошувалася суверенною демократ. парламентською республікою, в якій громадянам гарантуються широкі права і свободи.

Процес, позначений терміном «українізація», його поява і зміст пов'язані з подіями Укр. революції 1917—21, у першу чергу з діяльністю УЦР, яка започаткувала його і за трохи більше року свого існування, до того ж в надзвичайно складних істор. умовах, зуміла попри всі свої невдачі і прорахунки здійснити стільки корисного для народу (культ., духовного розвитку укр. нації у світ, співтоваристві, її державності із законодавчою, виконавчою і суд. гілками влади, створення власних збройних сил, грошової одиниці, правоохоронних органів, започаткування соборності укр. земель, вирішення гострих соціально-екон. проблем тощо), скільки ніхто не зробив для нього протягом такого короткого відрізку часу за всю історію.

Гетьманат, який наприкінці квітня 1918 змінив УЦР та УНР, здійснив ряд заходів, що сприяли продовженню українізації, у т. ч. щодо розвитку певних нац. інституцій народу, його мови, освіти, науки, к-ри. Зокрема, було збережено нац. державність, хоч і в обмеженій присутністю нім. і австрійс. військ формі *Української Держави* на чолі з гетьманом, котру визнали 30 зарубіжних країн, ряд з яких відкрили в Києві свої дипломатичні місії. Був прийнятий закон про обов'язкове повсюдне вивчення і застосування укр. мови, вимагалося «не ... допустити ні одного кутка [в державі] без української школи», розширювалася мережа укр. наук., освіт. закладів і культурно-мистецьких установ. Були засновані чимало укр. г-зій, Укр. академія наук, Академія мист-в, Кам'янець-Подільський ун-т, Нац. б-ка, Укр. театр драми та опери, ряд музейних закладів та ін. Разом з тим гетьман авторитарно зосередив у своїх руках найвищу законодавчу, виконавчу і суд. владу, що відрізнялося від попередніх демократ. методів управління в УНР, надавало йому переважно силовий характер. Було відновлено поміщицьке землеволодіння, що означало відхід від важливої екон. складової політики українізації УЦР. Також проголошувалося, що етнічне походження людини є її приватною справою. Відтак забезпечення етнічних нац. і соціальних інтересів українства, які віками попиралися й потребували особливої уваги та захисту, гетьманатом не розглядалось як пріоритетний напрям своєї держ. політики.

Українізація була одним із провідних напрямів діяльності створеної в листопаді 1918 *Директорії* та розвитку відновленої нею наприкінці 1918 УНР. Цей орган

(Директорія) був утворений укр. політ. партіями й орг-ціями. Велика увага приділялася посиленню нац. характеру всього сусп. і культ. життя. Уже 26 грудня 1918 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* ухвалила постанову про «поширення серед суспільства національного і соціального світогляду». Тоді ж усі мін-ва було зобов'язано регулярно інформувати населення про свою роботу, для чого утворити інформаційні відділи і щоденно надавати відповідні відомості Укр. телеграфному агентству. 1 січня 1919 укр. мова була оголошена державною як «обов'язкова до вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах». Прийнято закон про вищі органи *Української автокефальної православної церкви*, яка однині «ні в якій залежності од Всеросійського Патріарха не стоїть». Поновлено грошову систему, запроваджену УЦР: *гривню*, яка поділялася на 100 *шагів*, і *карбованець*, що складався із двох гривень. Постійно асигнувалися кошти на розвиток освіти, різних навч. і культ. установ. У надзвичайно складних умовах безперервних боїв продовжувалася підготовка правопису укр. мови. Перевезення шкільних підручників та ін. літератури були прирівняні до транспортування хліба й ін. вантажів першої необхідності.

Рад. влада, проголошуючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, у своїй практичній діяльності спочатку не вживала поняття «українізація» і не здійснювала такої політики. Лише 1919, після гірких поразок, була проголошена формально суверенна УСРР. А 8-ма конференція РКП(б) у грудні 1919 заявила про визнання її самостійності і прийняла спец. резолюцію «Про радянську владу на Україні», в якій зазначалося: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою». Таким чином завдання щодо розв'язання нац. проблем українства зводилися в цьому документі переважно до вживання рідної мови, що звужувало їхній зміст. 21 лютого 1920 ВУЦВК прийняв постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською». 9 вересня 1920 на засіданні політбюро ЦК КП(б)У був розглянутий проект закону «Про українізацію» (вперше в партійно-рад. документі з'явився цей термін), який не був затверджений, а відправлений на доопрацювання з певними зауваженнями. Одне з них вказувало на те, що установи, котрі безпосередньо обслуговують населення, повинні мати штатних співробітників зі знанням укр. мови. А відомий речник відродження укр. нації в умовах рад. влади, колиш. боротьбист, а з 1920 — член КП(б)У, голова Держвидаву УСРР, а потім — гол. редактор газ. *«Вісті ВУЦВК»* В.*Блакитний* у цей же час (15 вересня 1920) звернувся з доповідною запискою «З чого починати "українізацію" України». У ній він підкреслював важливість забезпечення фактичної рівноправності мов в Україні, доводив необхідність широкого використання укр. мови в держ. установах. Важливим В. Блакитний вважав, щоб рад. і парт. посади займали українці. З цього часу (вересень 1920) запроваджений до широкого вжитку ще УЦР термін «українізація» почав вживатись і в партійно-рад. документах для позначення значно вужчої за змістом політики.

Дж.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. К., 1993; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 6. К., 2001; Український національно-визвольний рух: березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки: листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006; Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, 6, 13, 29, 219; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 15.

Літ.: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. СПб., 1907; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції: 1917—1920, т. 1—3. Відень, 1921; *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1—3. К., 1990; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. К., 1994; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995; *Шевченко В.Ф.* Директорія: спроба поновлення українізації. «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», 2008, вип. 24; *Його ж.* Центральна Рада: політика українізації. «Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України», 2008, вип. 39; *Velychenko S.* Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925. Toronto—Buffalo—London, 2015.

В.Ф. Шевченко.

УКРАЇ́НІКА — нац. довідково-інформаційний та документальний ресурс архів., рукописних та друкованих джерел, створених в Україні та в ін. д-вах, про Україну, її історію, економіку, к-ру, що створюється на засадах обліку й акумуляції документальної спадщини укр. народу.

У. розглядається сьогодні як документальне свідчення істор. розвитку народу і д-ви, а також як джерельна база *українознавства*, ресурс знання про Україну, наук. опис і реєстрація якого реалізуються бібліографією, *археографією*, джерелознавством та ін. профільними спец. дисциплінами (на відміну від поняття «україністика» — наук. напряму, який розвивається у межах укр. філо-

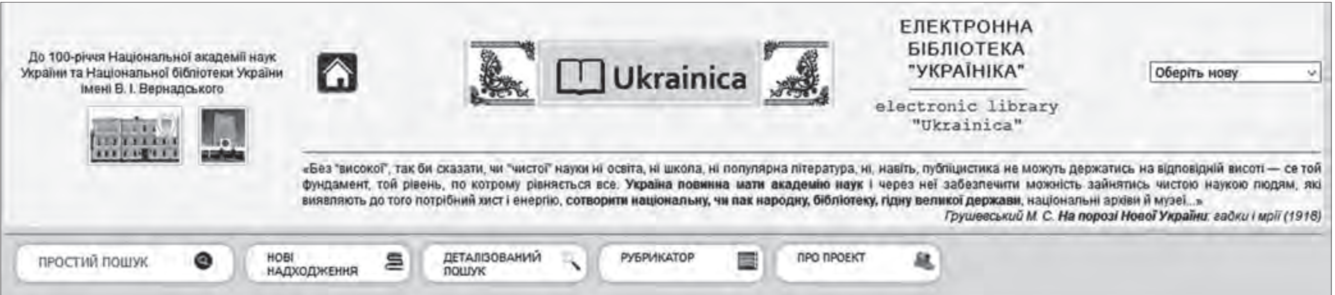

«Ukrainica / Україніка. Електронна бібліотека». Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Заголовок веб-ресурсу. 2018.

логії, мовознавства та літературознавства).

Як інформаційно-довідковий засіб збереження нац. пам'яті укр. народу У. за формами обліку та реєстрації джерел поділяється на бібліографічну (стосовно друкованої продукції) та археографічну (стосовно архів. та музейних документів). Для всіх країн світу такий ресурс є політично значущим свідченням істор. розвитку нац. д-ви та її науки, освіти, к-ри (як, напр., Болгаріка, Британіка, Галіка, Германіка, Полоніка, Росіка, Хунгаріка тощо), що містить інформацію про джерела інтелектуального та культ. надбання народу та його світ. визнання.

Термін «україніка» пов'язаний не лише з традиційним для світ. практики терміном бібліографічної «екстеріорики» (зарубіжних видань), а й із поняттям *бібліографії національної*, укр. бібліографічного репертуару, ретроспективної бібліографії, україномовною книгою, що викликано особливим становищем України, яка впродовж віків не мала власної д-ви і заслуговувала на виокремлення власного культ. доробку.

У багатьох країнах створення нац. реєстру зарубіжних видань різних д-в історично починалося одночасно зі створенням нац. бібліографії (у політ. значенні слова «національний», як повної бібліографічної реєстрації всіх поточних видань д-ви, незалежно від етнічної належності її громадян). Офіц. реєстрація нац. бібліографії поточних видань та екстеріорики вважалася важливою функцією Книжкової палати, нац. б-к чи спец. документаційних центрів. Практика реєстрації зарубіжних видань, що доповнює національно-держ. бібліографію, розпочалася в розвинутих країнах Європи ще у 19 ст. і проводилася нац. б-ками. Сукупний термін на означення такого роду видань — «екстеріорика» (від лат. «exterior» — зовн., іноземний) — набув поширення після Варшавської міжнар. бібліографічної конференції 1957.

В Україні є особливості щодо застосування понять «національна бібліографія України» та «україніка». Поняття нац. бібліографії використовується не лише у значенні національно-держ. (тобто реєстрації всіх друків, що вийшли на території д-ви), а й у значенні етнографічному, близькому до поняття бібліографічної У., коли мова йде про ретроспективну бібліографію історії та к-ри укр. народу, що реєструє продукцію друку укр. походження до впровадження офіц. держ. реєстрації.

Україна почала створення нац. (держ.) бібліографії під час *Української революції 1917—1921* та з початком буд-ва власної д-ви. Держ. реєстрацію поточного друку було покладено на Гол. книжну палату в м. Київ (1919; з 1922 — Укр. книжкова палата в Харкові при Держ. вид-ві УСРР; нині *Книжкова палата України*), а створення У. та ретроспективного репертуару укр. книги — на Нац. б-ку Укр. Д-ви (з 1919 — Всенар. б-ка України; нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*), де й почалася розробка поняття «україніка». Створення цих нац. установ було призначене реалізувати прагнення укр. народу мати власну історію, к-ру та д-ву і бібліографічну презентацію його документальної спадщини в умовах багатовікового існування у складі ін. д-в.

Перші концептуальні основи У. обговорювалися під час створення відділу «україніки» в Нац. (Всенар.) б-ці України та започаткування Укр. бібліографічного репертуару як найважливішої частини У. — бібліографічної реєстрації та створення фонду видань, пов'язаних з історією та к-рою укр. народу. У створенні та реалізації концепції У. та топографічного виокремлення фонду брали участь такі видатні вчені, як І.*Кревецький*, П.*Стебницький*, С.*Іваницький-Василенко*, М.*Ясинський*. Детальну розробку поняття та організацію фонду здійснив П.Стебницький. Виокремлення фонду та створення бібліографії У. пов'язувалося з необхідністю спец. виокремлення укр. першоджерел, книжок та бібліографії із заг. продукції Рос. імперії та ін. д-в, у складі яких були укр. території. Планувалося зібрати всю літературу, що може бути пов'язаною з укр. народом, як друковану, так і рукописну, писану укр. мовою з найдавніших часів, як в Україні, так і за її межами всіма мовами. Передбачалося виділити твори авторів-українців, переклади з укр. мови авторів-українців, літературу, присвячену історії України та укр. народу, а також про події на території України, тобто зібрання літератури з українознавства, книжкової бази наук. досліджень. В основу було покладено етнічний, геогр. та державно-політ. принципи. Одночасно почалося створення бібліографії екстеріорики.

Отже, із самого початку У. вийшла за межі традиційно визначеного у світ. бібліографії поняття екстеріорики як зарубіжних видань укр. мовою і взагалі за межі бібліографії і включила до цього поняття першоджерела бібліотечної, архів. та музейної документальної спадщини України.

За рад. доби термін «україніка» та діяльність у цій галузі, а також у галузі укр. бібліографічного репертуару була заборонена. Поняття нац. бібліографії СРСР стосувалося лише її держ. змісту як видань, що виходили на території СРСР та його республік. Спроби виокремлення нац. історії та к-ри нещадно придушувалися і кваліфікувалися як прояви бурж. націоналізму; отож до здобуття Україною незалежності це питання не порушувалося.

Відродження та розширення поняття «україніка» відбулися на поч. 1990-х рр. зі здобуттям незалежності. Проект щодо У. розглядався на 1-му конгресі Міжнар. асоціації україністів у вересні 1990 за ініціативи Археогр. комісії АН УРСР та розроблявся створеним на її основі Ін-том укр. археографії (нині *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*). Учасники конгресу відмовилися від вузького бібліографічного розуміння поняття «україніка» як нац. та зарубіжних видань про Україну і запропонували розширити його за рахунок архів. джерел та їх археогр. реєстрації. Проект набув міжвідомчого характеру, коли в його обговоренні взяли участь також представники ін. наук. ін-тів АН України (з 1994 — *Національна академія наук України*), зокрема *Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України*, Центр. наук. б-ки АН України (нині НБУВ), провідні спеціалісти Гол. архів. управління та Мін-ва к-ри України, зокрема Г.Боряк та В.Ульяновський (Ін-т укр. археографії та джерелознавства), Л.Дубровіна та С.Кіржаєв (НБУВ), К.Новохатський та Т.Захарченко (Гол. архів. управління України), В.Навроцька

(Мін-во к-ри України) та ін. В результаті він отримав назву «Архівна та рукописна україніка» — програма з виявлення, обліку, опису архів. документів і рукописних книг та створення нац. банку інформації по документальних джерелах з історії України.

Ця тема була розвинута і в затверджених Держ. к-том України з питань науки і технологій при КМ України кількох програмах, у т. ч. Науково-тех. програмі «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи зберігання і загальнодоступності», що виконувалася 1993—96, а також при обговоренні засад створення Нац. архів. інформаційної системи, коли ставилося питання про необхідність формування зведеної бази даних україніки щодо бібліотечних, музейних та архівних колекцій. Ці проекти започаткували науково-методичні засади подальшого розвитку У. як міжвідомчого напряму, розпочалася розробка теор. засад і конкретних шляхів створення ресурсу У.

Поняття «україніка» у такому аспекті за змістом розкривало сукупне поняття фонду різних за засобами відтворення ретроспективних джерел, що складають документальні ресурси нац. пам'яті (архів. документів, рукописних, друкованих, музейних предметів та образотворчих творів тощо) як в Україні, так і за її межами.

Заг. підхід враховує документи, створені в Україні та в ін. д-вах — про Україну, а також документи, створені українцями, які безпосередньо не працювали в царині укр. к-ри чи науки, але зробили значний внесок у світ. к-ру. Отже, з того часу поняття «україніка» концентрує в собі масив первинної інформації (це книги, оригінали документів чи їхні копії), а також масив вторинної інформації (тобто систему картотек, каталогів, реєстрів, путівників, довідників, власне археогр. чи бібліографічну інформацію).

Подальший розвиток поняття «україніка» відбувався у бік універсальності змісту; поступово виокремлювалися галузеві чи видові форми джерел та використання їх у наступному значенні: архів. (для реєстрації архів. документів), рукописної (для реєстрації рукописних книг та наук. б-к), бібліографічної (створення бібліографічної продукції), археогр. (створення археогр. довідників та інформаційних систем), музейної (для предметів музейної спадщини), біографічної У. (для біографічних досліджень) тощо.

Як пріоритетний напрям розвивалася зарубіжна У., що спирається на документальні масиви укр. діаспори. Розпочалася масштабна робота з реєстрації архів. джерел за рубежем та видання довідників (канад., австрійс., брит., рос., білорус. архівна У. тощо). Укр. нац. книга та періодика вивчається у відділах нац. бібліографії та зарубіжної У. в НБУВ та *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України*, а також у Нац. парламентській б-ці України (із 2015 — Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого), обласних б-ках України. За період незалежності України створено велике коло спеціалізованих довідників, до яких включено документи та інформацію про укр. нац. фонд першоджерел, що зберігаються в Україні та ін. д-вах світу. Останнім часом, зокрема після затвердження «Національної програми "Закордонне українство" до 2005 р.» (2001), пріоритетом стала діяльність із переміщення в Україну документального спадку укр. діаспори, організації спец. колекцій у б-ках, архівах та музеях.

НБУВ та Львів. нац. наук. б-ка ім. В.Стефаника виступили ініціаторами створення найважливішої частини У. — ретроспективного Укр. бібліографічного репертуару, видань періоду до виникнення офіц. держ. бібліографічної реєстрації; ці дві книгозбірні, в яких зберігається осн. фонд ретроспективних книжкових джерел укр. походження, підготували спільний бібліографічний ресурс.

За період незалежності України б-ки, архіви та музеї всіх систем і відомств, архівні установи розпочали створювати відомчі довідники в галузі У. та віртуальної реконструкції фонду документів (архів., бібліотечних, музейних). Видання та документна спадщина видатних представників укр. діаспори стали органічною часткою фондів усіх нац. та провідних б-к України, зокрема НБУВ, Львів. нац. наук. б-ки, *Одеської національної наукової бібліотеки* тощо; у відділі «зарубіжної україніки» Ін-ту книгознавства НБУВ нині зосереджений значний масив зарубіжних видань укр. діаспори. На сайтах б-к формуються ресурси У.

Проведено масштабну роботу зі створення низки фундаментальних багатотомних та окремих бібліографічних довідників (укр. рукописної книги, україномовної книги, книги в Україні, укр. періодики, картографії, образотворчих джерел, зарубіжної У. тощо), де опрацьовано єдині теоретико-методичні та орг. принципи цілісної системи інформації про сукупний документальний масив, створений у процесі істор. розвитку укр. нації, про укр. бібліографічний репертуар. Десятки книжкових, музейних архів. колекцій укр. діячів діаспори та українознавчих центрів було передано в Україну як вияв доброї волі з боку власників.

В архів. системі активно розвивається напрям реєстрації укр. архівної спадщини за рубежем. З 2007 функціонує *Центральний державний архів зарубіжної україніки*, створений як координаційний центр із питань роботи з документами зарубіжної У., які зберігаються в ін. держ. архівах та архів. підрозділах орг-цій, громад. об'єднань та громадян, який обрав пріоритетним напрямом організацію передавання та повернення в Україну писемної історико-культ. спадщини зарубіжних українців та укр. громад, введення до наук., культ. та духовного обігу тих часток нац. культ. спадщини, що зберігаються в Україні або ж були вивезені за її межі. Цей архів збирає документи архів. характеру, книжки та періодику, музейні предмети, формує спец. фонди та колекції.

Значну діяльність розвиває Музей укр. діаспори, створений у структурі *Музею історії міста Києва* (1999; нині це Музей культ. спадщини — філія Музею історії м. Києва), у фондах якого зосереджено багато предметів мистецької спадщини видатних українців багатьох країн. Такі заклади діють і в ін. музеях, напр. у *Львівському історичному музеї* (відділ історії укр. діаспори), а також у багатьох ін.

Зі здобуттям незалежності Україною створення ресурсу істор. та культ. спадщини укр. народу стало одним із напрямів діяльності б-к, архівів музеїв та ін. інституцій, пов'язаних із нац. пам'яттю, невід'ємною части-

ною нац. бібліографії, археографії та архівознавства, музеєзнавства України в її широкому розумінні як ресурс документальної пам'яті. Ця масштабна робота набуває нової якості у зв'язку із входженням сусп-ва в цифрову еру, коли документальний ресурс та відповідний науково-довідковий апарат можуть бути інтегровано подані у світ. мережі. Виникає ідея створення інтегрованого ресурсу «електронної Україніки» — зведеного електронного реєстру та цифрового ресурсу всієї документальної спадщини з організацією відкритого доступу до ресурсів документів із широкими можливостями репрезентації на сайтах б-к та архівів, наук. установ у глобальній світ. мережі. З 2017 проект почав реалізацію в НБУВ як «Електронна бібліотека "Україніка"». Перші матеріали з фондів б-ки подані на її сайті і розкривають документальні пам'ятки — рукописи, стародруки, газети, зображувальні матеріали, архівні документи, нотні та картографічні матеріали, рідкісні та цінні твори друку, науково-довідкові видання тощо. Для сторення загальнонац. проекту потрібні корпоративні зусилля всіх установ нац. пам'яті України та визначення гол. установи, яка має стати агрегатором цифрового ресурсу.

Літ.: Архівна та рукописна Україніка: Міжвідомча нарада у Києві (17 жовтня 1991 р.). «Вісник АН України», 1992, № 1; *Дубровіна Л.А. та ін.* Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради «Архівна та рукописна Україніка», Київ, 17 жовтня 1991 р. К., 1992; *Боряк Г.В. та ін.* Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми «Архівної та рукописної Україніки» і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції. «Бібліотечний вісник», 1993, № 3/4; *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Омельчук В.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки. «Бібліотечний вісник», 1995, № 5; *Іваненко Б.В. та ін.* Державна програма «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження і загальнодоступності» (ДКНТ, напрям 7.1.1) і її проект «Архівна та рукописна україніка». В кн.: Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка», вип. 1, К., 1996; Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції 25—26 серпня 1995 р. Львів, 1996; *Супронюк О.* Зарубіжна україніка: проблеми вивчення. «Бібліотечний вісник», 1997, № 2; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918—1941. К., 1998; *Дубровіна Л.А., Степченко О.П.* Концепція книжкового фонду україніки П.Я. Стебницького. «Рукописна та книжкова спадщина України» (К.), 2003, вип. 8; Картографічна україніка (1945—2000) у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: каталог. Львів, 2006; *Матяш І.* Концепція створення та функціонування національного реєстру «Архівна україніка». «Студії з архівної справи та документознавства», 2007, т. 15; *Боряк Г.В.* Зарубіжні архіви та зарубіжна україніка. В кн.: Архівознавство. К., 2008; *Матяш І.Б.* Галузева програма «Архівна україніка». В кн.: Студії з архівної справи та документознавства. К., 2008; *Її ж.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. К., 2008; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. К., 2009; *Берковський В.* Центральний державний архів зарубіжної україніки 2007—2012: підсумки та перспективи. «Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки», 2012, вип. 1; *Боряк Т.* Формування сучасного напрямку розвитку архівної україніки: розробка академічних та архівних проектів (1992—1998). «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2012, № 3/4; Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів. К., 2013; *Попик В.* Створення фундаментальної електронної бібліотеки «Україніка» як складник формування національного гуманітарного інформаційного простору. «Бібліотечний вісник», 2014, № 6; *Його ж.* Концептуальні засади розбудови фундаментальної національної електронної бібліотеки «Україніка». Там само, 2015, № 2; *Антонюк Т.* Відділ зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: пріоритети діяльності та перспективи розвитку. Там само, 2016, № 5 (235); Архівні фонди Центрального державного архіву зарубіжноїукраїніки. Web: http://tsdazu.gov.ua/index.php/ua/founds/archive.html; Музей української діаспори. Музей історії міста Києва. Web: http://www.kyivhistorymuseum.org/filiyi-muzeyu/muzey-diaspori; Перелік періодичних видань архівних та бібліотечних фондів, що зберігаються в Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Web: http://tsdazu.gov.ua/files/pdf/gazetu%20perelik.pdf.

Т.Д. Антонюк, Л.А. Дубровіна.

УКРАЇ́НІКА АРХІ́ВНА, архівна україніка — поняття на означення масиву архів. документів, які перебувають за кордоном, та документи іноз. походження, що стосуються історії та к-ри України; складова історико-культ. спадщини України, потенційна складова *Національного архівного фонду України.* За змістом аналогічне поняттям «архівна білорусіка», «архівна вірменіка», «архівна росіка» (у пострад. д-вах), «гунгаріка», «полоніка», «румуніка» (в колиш. соціаліст. країнах) з яскраво вираженим нац. компонентом у кожному випадку. Згідно із Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001, зі змінами; ст. 5) архівна україніка, що зберігається в зарубіжних країнах, підлягає поверненню в Україну в оригіналах чи копіях.

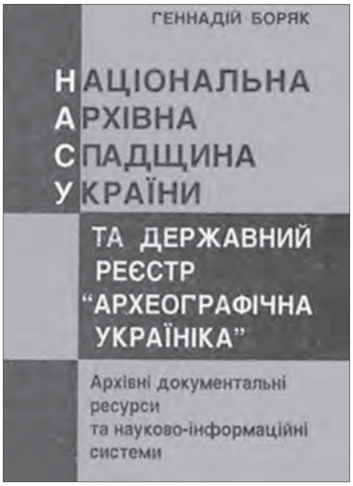

Г. Боряк. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995. Обкладинка.

Походження поняття «україніка» пов'язане зі створенням у *Києві* Всенар. б-ки України (1918) із гол. відділом «Ucrainica» для зосередження в ньому видань різними мовами про історію України та укр. народу, його матеріальну і духовну к-ру, нар. мист-во, мову та відповідних бібліографічних покажчиків.

У сфері архів. справи поняття «україніка» впродовж кінця 1910-х — 1920-х рр. використовувалось у процесі формування інформаційного масиву другого (відомостей про документи укр. походження переважно в рос. архівосховищах) та першого (власне документів) рівнів. Про такі документи йшлося під час обговорення долі укр. культ. ціннос-

тей (у т. ч. архівів), що зберігалися в рос. музеях, архівах, б-ках, у контексті розподілу держ. майна і держ. боргів під час мирних переговорів з Росією, які відбувались у травні — жовтні 1918 в Києві. Силами архів. комісії на чолі з О.*Грушевським* у цей час було складено списки документів укр. походження і рекомендовано черговість їх повернення. Повна ідеологізація архівної та бібліотечної справи 1930-х рр. на тривалий час викреслила саме поняття «україніка» з наук. обігу.

На тлі «латентної стадії» функціонування поняття «україніка» в УСРР/УРСР за рад. доби зарубіжні науковці послуговувалися ним для означення досліджень з історії та к-ри України. Зокрема, в Канаді побутували терміни «україніка» (праці з історії України та укр. народу, його к-ри та етнографії) та «канадська україніка» (праці з укр. тематики, створені канад. українцями), синонімічні терміну «українознавство».

До наук. та сусп. обігу поняття з певним переосмисленням його значення в Україні запроваджено/повернуто наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. в умовах започаткування процесів, пов'язаних із виявленням і вивченням джерел до історії державотворення та формування нац. традицій у різних країнах. Наукові засади виявлення, реєстрації та запровадження до наук. обігу архів. інформації, наявної в документах архів. україніки, було визначено Держ. програмою «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності» (1992), зокрема її підпрограмою «Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації (1991—1996)». Спроби створення комплексу довідників про укр. документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здійснювалися Ін-том укр. археографії АН УРСР / НАН України (від 1995 — *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*) у співпраці з Ін-том рукопису Центр. наук. б-ки АН УРСР/НАН України (від 1996 — НБУВ) та Гол. архів. управлінням при КМ України (від 2010 — Держ. архів. служба України).

Проблеми реєстрації архів. україніки знайшли відображення в Держ. програмі «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення» (1999) та в рішеннях колегії Держ. к-ту архівів України «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» (17 січня 2001), «Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми "Архівна спадщина української еміграції та діаспори XX ст."» (27 листопада 2002), «Про виявлення зарубіжної архівної україніки державними архівними установами» (22 грудня 2006), спрямованих на створення та реалізацію програми виявлення У.а. за межами України у період 2001—10.

Склад і зміст У.а. відображає Концепція створення та функціонування Нац. реєстру «Архівна україніка» (2007).

На ген. рівні У.а. складають 3 групи: «автентична Україніка» (групи А, Б), «історична Україніка» (до 1991: групи В, Г, Д, Е), «модерна Україніка» (після 1991: групи Б, В, Г, Д, Е). З огляду на особливості формування цих груп у їх складі можна розглядати такі комплекси (групи):

А) документи, утворені в Україні й вивезені емігрантами (переважно міжвоєнного і повоєнного періодів): а) укр. урядів, мін-в і відомств *Української Народної Республіки*, *Української Держави*, *Західноукраїнської Народної Республіки* та ін.; б) дипломатичних установ УНР, Укр. Д-ви, ЗУНР; в) укр. військ. підрозділів (легальних та нелегальних): *Української повстанської армії*, *Січових стрільців* та ін.; в) наук. установ, навч. закладів та закладів к-ри; г) укр. вид-в та редакцій газет і журналів; д) реліг. установ; е) рукописи наук. і літ. творів укр. учених, митців, письменників, поетів; є) документи особового походження укр. політ., громад. та культ. діячів; ж) рукописи та рукописні книги, що потрапили за кордон у складі колекцій та книгозбірень укр. емігрантів; з) архіви укр. діячів, передані на постійне зберігання до держ. і недерж. архів. установ відповідно до заповіту фондоутворювача; і) архіви укр. діячів, що перебувають у приватній власності (отримання інформації за згодою фондоутримувача);

Б) документи, утворені в Україні й переміщені (внаслідок централізації архів. фондів за рад. часу чи незаконним шляхом) за її межі: а) про українців у складі Червоної та Рад. армії; б) особисті архіви та колекції неукр. походження документів, пов'язаних з історією України; в) кінофотофонодокументи; г) технологічна, картографічна, геодезична, наук. та ін. спец. і супровідна документація;

В) документи, утворені українцями в еміграції (це питання пов'язане із проблемою нац. самоідентифікації утворювачів документів): а) укр. орг-цій (як світового, так і локального значення), створених в ін. країнах; б) укр. церков різних конфесій; в) наук. і навч. установ, спрямованих на розвиток укр. науки й освіти за межами України; г) колекції відомих укр. діячів, які проживали в тій чи ін. країні;

Г) документи, утворені в країні локалізації укр. громади/українців, що містять інформацію про українців, укр. народ, Україну: а) держ. установ цієї країни; б) держ. установ ін. країн; в) недерж. орг-цій та установ (політ. партії та рухи, громад. орг-ції, наук. установи та ін.); г) архіви церков, реліг. орг-цій; д) документи інших (окрім українських) етнічних груп і реліг. громад та їхніх відомих представників, які емігрували з території України;

Д) особові фонди неукр. походження, що містять відомості як про істор. події, що відбувались на території України, так і про укр. спільноту в країні її локалізації: а) зарубіжних дипломатів, які перебували в Україні згідно з призначенням; б) міжнар. гуманітарних представництв; в) учасників визвол. змагань і збройних конфліктів на території України; г) діячів к-ри, науки, освіти, представників урядових чи бізнесових кіл, які підтримували професійні контакти з українцями або навчалися в Україні;

Е) документи, утворені в Україні зарубіжними держ. і недерж. установами та орг-ціями, які містять інформацію про Україну та українців: а) дипломатичні; б) зарубіжних бюро ЗМІ; в) військ., екон., культ., реліг., наук., освітянських, ділових представництв; г) рукописні та документальні колекції, зібрані іноземцями в Україні.

Окремі документи та фонди У.а., що надійшли в Україну шляхом дарування, зберігаються в центральних та регіональних держ. архівах, архів. підрозділах наук. установ, музеїв та б-к відповідно до вибору авторів документів чи фондоутворювачів. 2007 для централізованого держ. зберігання У.а., повернутої в Україну, було створено спеціалізовану установу — *Центральний державний архів зарубіжної україніки*.

Вагомий внесок у розроблення поняття «архівна україніка» та вивчення її комплексів зробили Г.Боряк, Т.Боряк, І.Гирич, П.Кеннеді-Грімстед, Л.Дубровіна, К.Новохатський, М.*Мушинка*, М.Палієнко, Г.Сварник, В.Ульяновський та інші.

Літ.: *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Матяш І.* Архівна та рукописна україніка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади). «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2007, № 1; *Її ж.* Галузева програма «Архівна україніка». «Студії з архівної справи та документознавства», 2008, т. 16; *Боряк Т.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

І.Б. Матяш.

УКРА́ЇНІКА АРХІ́ВНА ЗАРУБІ́ЖНА, архівна україніка в зарубіжних країнах — локальні документальні комплекси або документи, що належать до *україніки архівної*, вивезені в різні істор. періоди чи утворені в зарубіжних країнах етнічними українцями або ж сформовані у процесі діяльності установ і орг-цій, які мали відношення до проблем українців, і зберігаються в держ., громад. архівних установах чи приватних колекціях зарубіжних країн.

Архівна україніка в зарубіжних країнах формувалася, починаючи від доби середньовіччя, і відображала розвиток політ., екон., торг. зв'язків укр. земель, культ. контактів українців з європ. та сх. д-вами, реліг., освіт., наук. центрами. До перших причин утворення в окремих країнах документальних комплексів, що прямо чи опосередковано висвітлюють історію України, укр. народу, належать тривалі входження укр. земель до складу ін. держ. утворень (*Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої*, Австрійс. імперії та *Австро-Угорщини*, Рос. імперії та ін.). Великі масиви архів. україніки в зарубіжних країнах упродовж 20 ст. сформувалися внаслідок великих переселенських хвиль укр. політ. та екон. еміграції до країн Європи, Пн. Америки, частково Азії, а згодом — до Пд. Америки й Австралії, а також вилучення і переміщення укр. архів. фондів до Росії під час перебування України у складі *СРСР*.

«Архівна україніка в Канаді: довідник». Київ, 2010. Обкладинка.

Найбільші комплекси зарубіжної архів. україніки зберігаються в Канаді, США, Австрії, Польщі, Франції, Німеччині та деяких ін. д-вах, де активно діяли укр. культ., наук. й освітні центри і склалася традиція зберігання укр. архівів. Центрами зберігання архів. україніки в зарубіжних країнах є держ. архіви, архіви громад. об'єднань та орг-цій, церк. архіви, музейні зібрання, б-ки, приватні архів. зібрання. Це документи офіц. й особового походження: управлінсько-організаційно-розпорядча, фінансова документація, офіц. і приватне листування, науково-тех. документація, щоденники, спогади, рукописні книги, аудіовізуальні й картографічні документи, матеріали усної історії. До деяких важливих укр. фондів і колекцій створені описи, ознайомлення з якими можливе через мережу Інтернет. Доступ до інформації, що міститься в документах архів. україніки в зарубіжних країнах, регулюється нац. законодавством (у держ. архівах) та власниками (у приватних зібраннях та зібраннях, заснованих на колективній формі власності).

Канада. Найбільші зібрання зарубіжної архів. україніки зберігаються в Канаді та США. Зокрема, у Б-ці та архівах Канади (Library and Archives Canada) в Оттаві — сучасній установі пам'яті, створеній 2004 шляхом об'єднання заснованого 1872 Нац. архіву Канади і Нац. б-ки Канади, зосереджено понад 220 фондів укр. походження та створених канад. українцями. Це фонди особового походження, родинні фонди, архіви громад. об'єднань, колекції гербів, аудіовізуальних документів, плакатів, укр. газет тощо, які відображають історію державотворення України, її духовий і культ. розвиток, життя українців у Канаді, а також бл. 3,18 тис. гігабайтів інформації в електронному форматі. Формування комплексу україніки в Нац. архіві Канади зумовлене створенням 1972 в контексті реалізації політики багатокультурності Нац. етнічного архіву Канади у складі Рукописного відділу. Особливий інтерес становлять архівні зібрання А.*Жука*, М.*Єреміїва*, В.*Авраменка*, К.Антонович (Серебрякової), Д.*Донцова*. Важливе для українства значення має колекція політ. і церк. діяча, журналіста, дипломата Є.*Бачинського* у Б-ці Карлтонського ун-ту (Оттава) обсягом 115 лінійних метрів, у т. ч. 67 лінійних метрів рукописів і 1500 одиниць друкованих вид. Зібрання містить документи офіц. та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наук. праць), витинки з газет, які відображають діяльність укр. еміграції в Європі від кінця 19 ст. до 1960, книги (монографії та серії видань). Опис цієї колекції здійснили впродовж 1976—95 І.Яворський та О.Шкабарницька за фінансової підтримки *Канадського інституту українських студій*.

В архівах громад. орг-цій — *Українсько-канадського дослідно-документаційного центру* (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre) в Торонто та Осередку укр. к-ри й освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre) у Вінніпегу — відклалися документи з історії *Української*

повстанської армії, фонди особового походження видатних українців І.*Боберського*, О.*Кошиця*, Є.*Коновальця*, Д.*Гуменної*, Є.*Онацького*, Є.*Слабченка*, О.*Теліги* і М.Теліги та ін., фонди укр. установ і орг-цій, колекції фотодокументів, рукописів спогадів про події *Другої світової війни*, сталінського терору, *Голодомору 1932—1933 років в УСРР.* В архіві *Української вільної академії наук* і Військово-істор. музеї-архіві зберігається зібрання Укр. воєнно-істор. ін-ту, що містить документи, пов'язані з діяльністю ін-ту впродовж 1948—69, та архів його «довічного керівника» — генерал-поручника М.В.*Садовського* (особисті документи, тексти статей, доповідей, листування). Цей архів, згідно із записом в акті приймання—передавання, має бути переданий на зберігання в Україну.

В Архіві Укр. правосл. церкви в Канаді (Ukrainian Orthodox Church of Canada Archives) у Вінніпезі зібрано фонди церк. адміністрації та канцелярії, митрополитів Іларіона (*Огієнка*), Андрея (Метюка), Василія (Федака). Значний обсяг мають фонди: о. С.Савчука — голови Президії Консисторії Укр. правосл. церкви від 1920-х до 1950-х рр., священиків оо. Т.Міненка, Ф.Керницького, І.Сенченка; архіви активних діячів громад і громадських діячів — членів консисторії М.Ревуцького, І.Рубашевського, В.*Іваниса* та ін.; метричні книги Укр. правосл. церкви в Канаді; документи Церк. соборів (1918—2005) тощо. В архіві катол. архієпархії у Вінніпезі (Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg Archives) зберігаються фонди митрополитів А.*Шептицького*, Й.*Сліпого*, Максима Германюка, єпископів М.Будки, В.Ладики, М.Гринчишина, Канад. апостольської делегації, Катол. церк. об'єднання, Місіонерської орг-ції св. Йосафата, архів Ін-ту-заповідника М.Шашкевича у Вінніпезі тощо.

Фонди укр. установ та орг-цій, а також особового походження, багата фотоколекція з укр. життя в Канаді, записи інтерв'ю з укр. поселенцями, колекції записів укр. музики зберігаються у Провінційному архіві Альберти (Provincial Archives of Alberta). В архіві Ун-ту Альберти відклалися зібрання відомих учених — професора І.*Лисяка-Рудницького*, географа, дослідника укр. поселень у Канаді І.Теслі, родинні фонди Панчуків, Стецьків, Немирських, Варав та ін. Колекція Т-ва українців у Великій Британії містить документи 1945—52, що стосуються допомоги укр. переміщеним особам та європ. добровільним робітникам.

У фондах *Українсько-канадського архіву-музею Альберти* (Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta) зберігаються колекції знаних репрезентантів українців (першого етнічного українця у федеральному парламенті Канади М.Лучковича, оперного співака М.Голинського, художників Ю.Буцманюка та Л.*Геца*, громад. діяча і підприємця Д.Куп'яка та ін.), фонди укр. установ та орг-цій: Укр. піонерської асоціації Альберти, відділення НТШ на Зх. Канаду, едмонтонського відділення Конгресу українців Канади, Укр. суспільно-харитативної служби, Клубу укр. професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Укр. муз. т-ва в Альберті тощо, унікальна колекція фотодокументів (понад 5 тис. одиниць зберігання). Установу створено групою укр. підприємців Едмонтона на чолі з Г. і С. Йопиками 1971.

У Центрі укр. і канад. фольклору ім. П. і Д. Кулів при Ун-ті Альберти із 2001 діє Укр. фольклорний архів Б.Медвідського (Ukrainian Folklore Centre — Medwidsky Archive), в якому зібрано переважно результати польових студентських досліджень фольклору та документи усної історії.

Порівняно невелика укр. збірка є у Провінційному архіві Саскачевану. Тут у фонді М.Стецишина містяться спогади про життя в Канаді, зокрема про історію Укр. греко-правосл. церкви в Саскачевані; представлено родинні фонди Гарбузів, Ослових, Данкових, Лозинських, Дутків, Олексієвих та ін.

Окремі збірки, утворені канадцями укр. походження або ж укр. установами й орг-ціями Канади, зберігаються в університетських б-ках і міських архівах ін. провінцій, де мешкають українці (Квебеку, Атлантичних провінцій, Брит. Колумбії).

Сполучені Штати Америки. У США документи зарубіжної архів. україніки зберігаються в Нац. архіві та адміністрації документації (The National Archives and Records Administration), Дослідному центрі історії імміграції (The Immigration History Research Center at the University of Minnesota), а також в архів., музейних та бібліотечних центрах, створених українцями у США у 20 ст. Матеріали, представлені в цих колекціях, є цінним джерелом із проблем громадсько-політ., соціально-екон., церк. історії, а також з історії укр. науки і к-ри. Один із перших кроків у напрямку дослідження укр. архівів у США зроблено Центром із вивчення етнічних публікацій та культ. інституцій (The Center for the Study of the Ethnic Publications and Cultural Institutions), створеним 1971 при Кентському ун-ті. 1977—78 центр здійснив огляд етнічних (у т. ч. українських) архівів, результати якого опубл. у першому довіднику амер. етнічних культ. інституцій.

До найбільших укр. архівів належить Музей-архів Укр. вільної академії наук ім. Д.Антоновича у США (The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.) у Нью-Йорку. Збирання колекції музею-архіву започатковане в Німеччині 1945 з ініціативи укр. учених-емігрантів, які внаслідок подій II світ. війни опинилися на Зх. За зразком Музею визвол. боротьби України у Празі при УВАН в Аугсбурзі (Німеччина) було створено музей-архів та б-ку, біля витоків яких стояли В.*Міяковський* (перший дир.), В.*Дорошенко*, А.*Животко*, Л.Бачинський, М.Марковський, І.Коровицький. 1950—52 ці зібрання перевезено до США. Активну роль у розгортанні діяльності Музею-архіву УВАН у США відіграли В.Міяковський, Л.*Биковський*, Т.*Олесіюк* і В.Шугаєвський. 1966 Музею-архіву УВАН надано ім'я Д.*Антоновича.* У відділі рукописних пам'яток та архів. колекцій цієї установи зберігаються документи з таборів переміщених осіб у Німеччині (1945—48), архіви Гол. укр. переселенської ради у Мюнхені, Союзу гетьманців-державників, Мистецького укр. руху, особові фонди І.*Багряного*, В.*Барки*, Д.*Дорошенка*, В.Дорошенка, І.Горбачевського, А.Жука, Ю.*Клена*, Є.*Маланюка*, Б.*Мартоса*, Г.*Нарбута*, Є.Онацького, Н.*Полонської-Василенко*, П.*Скоропадського*, Д.*Скоропадського*, Є.*Чикаленка*, Л.*Чикаленка* та ін.

Б-ку та архів Наук. т-ва ім. Шевченка у США (The Shevchenko Scientific Society Library and

Archives) засновано в Нью-Йорку 1948. Бібліотечний фонд налічує понад 60 тис. томів книжок і періодичних видань, архівне зібрання — понад 80 фондів, найбільшими з яких є зібрання документів із таборів переміщених осіб в Австрії та Німеччині (1945—49), Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку (1949—83), К-ту побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні (1958—61), Об'єднання укр. письменників «Слово» (1954—91), особові архіви укр. учених, громадсько-політичних і культ. діячів А.*Вітошинського*, І.*Кедрина-Рудницького*, З.*Кузелі*, Б.*Лепкого*, О.*Лотоцького*, Г.Лужницького, А.*Рудницького*, С.*Смаль-Стоцького*, Ю.Старосольського, І.*Токаржевського-Карашевича*, П.*Шандрука*, Л.*Шанковського*, а також аудіовізуальні документи.

1952 з ініціативи Л.Бачинського засновано Укр. музей-архів у Клівленді (The Ukrainian Museum-Archives in Cleveland), який складається із 3-х структурних підрозділів: власне музею, де зберігаються колекції творів укр. зображального мист-ва, поштових марок, монет, творів нар. мист-ва; архіву та б-ки, яка налічує понад 14 тис. окремих томів, 2400 назв укр. періодичних вид. з усього світу.

1954 К.Лисюк заснував Укр. нац. музей і б-ку в Онтаріо, Каліфорнія (The Ukrainian National Museum and Library in Ontario, California). Після об'єднання цієї установи 1958 з Укр. архівом-музеєм у Чикаго (The Ukrainian Archiv-Museum of Chicago) створено Укр. нац. музей у Чикаго (The Ukrainian National Museum in Chicago). У складі цієї інституції діють музей, б-ка та архів, у фондах яких зберігаються понад 23 тис. книжок, 1250 періодичних вид., значна кількість архів. документів (листів, рукописів тощо). Крім цих установ, укр. емігранти на теренах США впродовж 2-ї пол. 20 ст. заснували такі архів. осередки: Архів-музей Правосл. реліг. центру в Бавнд-Бруці, Нью-Джерсі (The Archive-Museum at the Orthodox Religious Center in South Bound Brook, New Jersey), заснований 1950; Укр. архів-музей у Детройті (The Ukrainian Archive-Museum in Detroit), заснований 1957; Музей укр. катол. дієцезії у Стемфорді (The Museum of the Ukrainian Catholic Diocese in Stamford), заснований 1964. 1965 з ініціативи укр. істориків О.*Оглоблина*, Н.Полонської-Василенко, Л.-Р.*Винара* та ін. постало *Українське історичне товариство* (The Ukrainian Historical Association), до завдань якого належало сприяння виявленню, реєстрації та вивченню джерельних матеріалів з укр. історії у закордонних архівах і б-ках. Архів Укр. істор. т-ва зберігає біобібліографічні матеріали членів т-ва, рукописи опубл. та неопубл. праць відомих істориків укр. діаспори.

Збереженням, дослідженням та виданням архів. документів і наук. праць з історії, політології, к-ри України та східноєвроп. країн, зокрема спадщини В.*Липинського* та укр. державницької школи, займається Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.Липинського (The V.K. Lypynsky East European Research Institute) у Філадельфії (США). Засн. ін-ту та його президентом 1963—86 був укр. громадсько-політ. діяч Є.*Зиблікевич*. Основу документальної колекції ін-ту становить архів В.Липинського, який містить його політ. архів (документи, що характеризують різні аспекти політ. діяльності *Української Центральної Ради*, *Української Держави* та *Директорії*), наук. та публіцистичні праці, листування, щоденники, замітки, рецензії. Фотокопії цих документів були виготовлені на поч. 1960-х рр. о. Т.Горникевичем з оригіналів, які на той час зберігалися в Австрійс. держ. архіві у Відні як депозит митрополита Й.Сліпого, та надіслані до Філадельфії. В архіві ін-ту зберігаються також матеріали і документи митрополита А.Шептицького, гетьмана П.Скоропадського та його родини, кн. М.Кочубея, істориків Д.Дорошенка та Н.Полонської-Василенко, письменників Б.Лепкого і В.*Стефаника* та ін. діячів укр. науки і к-ри.

У серед. 1980-х рр. з ініціативи укр. історика Т.*Гунчака* постав Укр. дослідний і документальний центр у Нью-Йорку (The Ukrainian Research and Documentary Centre in New York), метою якого є збирання та вивчення матеріалів з укр. історії 20 ст. У документальній колекції центру представлено в оригіналах і фотокопіях матеріали деяких укр. орг-цій та політ. партій, архіви українців, які перебували у таборах переміщених осіб, документи про українців і Україну з архівів західноєвроп. країн (Великої Британії, Франції, Німеччини). До найбільших зібрань архів. україніки у США належить Укр. колекція Дослідного центру історії імміграції (The Immigration History Research Center at the University of Minnesota), заснованого при Ун-ті Міннесоти 1965. Більша частка колекції стосується періоду укр. імміграції в США з кінця II світ. війни. У ній зберігаються документи Об'єднаного укр. благодійного к-ту Америки, особові фонди проф. О.Грановського, філолога і громадсько-політ. діяча Є.Онацького, історика В.Гіни, книговидавця О.Костюка та ін.

Австрія. Значна кількість документів архів. україніки зберігається в Австрії, що переважно зумовлено перебуванням Галичини та Буковини з кінця 18 ст. до 1918 у складі Австрійс. (згодом — Австро-Угор.) монархії та діяльністю під час і після I світ. війни укр. громад. орг-цій, держ. органів, дипломатичних представництв *Української Народної Республіки* і *Західноукраїнської Народної Республіки*. Осн. комплекс архів. україніки в Австрії представлено в Австрійс. держ. архіві (Österreichisches Staatsarchiv). До його складу входять на правах самостійних відділів Архів цісарського дому, двору і д-ви (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Заг. адм. архів (Allgemeines Verwaltungsarchiv), Архів Республіки (Archiv der Republik), Військ. архів (Kriegsarchiv), Архів фінансів та надвірної палати (Finanz- und Hofkammerarchiv). В Архіві цісарського дому, двору і д-ви укр. документи зберігаються, зокрема, у фонді Політ. архіву (справи про події в Україні 1917—18, про австрійс. представництва в Україні та укр. представництва за кордоном, про мирні переговори з Україною та Росією, звіти про діяльність Союзу визволення України), у фонді МВС (інформація про діяльність укр. орг-цій, т-в і окремих осіб в Австро-Угорщині 1860—1908).

У фонді МЗС містяться документи з укр. історії міжвоєн. періоду (що висвітлюють діяльність С.*Петлюри*, Є.*Петрушевича*, В.*Садовського*, інформації про церкву Св. Варвари у Відні, Укр. таємний ун-т у Львові та ін.). Окремі справи стосуються діяльності Укр. нац. союзу та Укр. нац. ліги,

укр. посольства у Відні тощо. Серед документів Заг. адм. архіву представлено матеріали про габілітацію укр. учених в освіт. закладах Австрії, про призначення їх на викладацькі посади. У фонді Мін-ва віровизнань зберігаються документи, які відображають політику монархії Габсбургів стосовно укр. греко-католиків. В Архіві фінансів і надвірної палати частина фондів пов'язана з розвитком пром. підпр-в, у т. ч. в Галичині та на Буковині.

У Військ. архіві архів. україніка пов'язана з діяльністю військ. частин на теренах Галичини, Буковини, Закарпаття, коли ті перебували у складі Австрійської (Австро-Угор.) монархії, із перебігом воєн. подій часів I та II світ. війн тощо. Велику цінність становить збірка карт, серед яких бл. 80 присвячені Галичині, 25 — стосуються території Криму. В архіві також зберігаються описи окремих укр. місцевостей, доріг, річок тощо.

В Архіві Віденського ун-ту є документи про навчання та наук. діяльність українців у Відні (життєписи студентів і викладачів, атестати про освіту, відгуки на дисертаційні роботи).

Значну роль у збереженні архів. україніки в Австрії відіграли укр. греко-катол. священики — оо. М. та Т. Горникевичі. У 1930-х рр. парох церкви Св. Варвари у Відні о. М.Горникевич за дорученням митрополита А.Шептицького організував передачу на зберігання до філії Нац. музею у Відні архіву Уряду ЗУНР та особистого зібрання В.Липинського, що включало листування, автографи праць, записки, щоденники, копії документів посольства Укр. Д-ви у Відні. 1942 ці збірки було передано до Австрійс. держ. архіву як депозит митрополита А.Шептицького. По закінченню II світ. війни ці матеріали тривалий час зберігались у Відні. Впродовж 1960-х рр. о. Т.Горникевич за дорученням митрополита Й.Сліпого здійснив упорядкування та описування зазначених зібрань. Виготовлені ним мікрофотокопії документів В.Липинського були передані до США, а оригінали всіх документів 1966 були перевезені до Рима (Італія) та розміщені в архіві Укр. катол. ун-ту.

Польща. У польс. архівах архівна україніка почала відкладатись у період середньовіччя. З подальшою інкорпорацією укр. земель до складу *Корони Польської* після *Люблінської унії 1569* документи з укр. історії 15—18 ст. відкладались у Коронній метриці та *Руській метриці* (Волин. метрика). Ці документальні комплекси зазнали значних переміщень після поділів Речі Посполитої наприкінці 18 ст.; нині Коронна метрика зберігається в Гол. архіві давніх актів (Archiwum Gływne Akt Dawnych) у Варшаві. У фондах цього архіву представлені цінні джерела з історії укр. козацтва та визвол. війни серед. 17 ст. (у зібраннях «Архів князів Радзивіллів», «Архів Замойських», «Архів Потоцьких» та ін.). Одна з найбільших у Польщі документальних колекцій україніки 16—18 ст. зберігається у фондах Держ. архіву в Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie; «Архів Сангушків», «Зібрання Піноцці» та ін.). Оригінали надзвичайно цінних документів з історії України 17 ст. (зокрема, *Гадяцького трактату 1658* та Чуднівського договору 1660, листування укр. гетьманів) представлені в рукописному зібранні Музею князів Чарторийських у Кракові.

Документи, що стосуються політичної історії доби *Української революції 1917—1921*, розвитку українсько-польс. відносин, становища українців на теренах Польщі у міжвоєн. період, зберігаються в Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві (зокрема, у фондах МЗС та МВС 2-ї Речі Посполитої). Також документи згаданого архіву містять інформацію про розвиток укр. науки та освіти у Польщі, діяльність *Української греко-католицької церкви*. Важливий сегмент архів. україніки представлений і у фондах Центр. військ. архіву у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr Bolesława Waligyry), де зосереджені документи з історії *Українсько-польської війни 1918—1919*, таборів інтернованих укр. військ на теренах Польщі (1920—24), укр. військ. еміграції міжвоєн. періоду. В першому відділі архіву «Архівні документи за 1908—1939 рр.» відклалося дипломатичне листування уряду УНР із посольствами в Латвії, Фінляндії, Туреччині, Німеччині, Румунії, Бельгії, Чехо-Словаччині; документи, що відтворюють діяльність Уряду УНР в екзилі щодо об'єднання укр. діаспори у міжвоєн. період, звіти про фінансування дипломатичних представництв УНР в ін. д-вах, інформація про діяльність *Українського наукового інституту у Варшаві* тощо.

У фондах Нац. б-ки у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie) донині перебуває на зберіганні значна частина архіву *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові, яка зазнала переміщень під час II світ. війни (у т. ч. документи урядів УНР та ЗУНР, *Легіону Українських січових стрільців*, *Української Галицької армії*, особисті збірки Д.Донцова, А.Жука, О.*Кисілевської*, І.*Липи*, Ю.*Липи*, Є.*Архипенка* та ін.) і підлягає поверненню в Україну. Документи стосовно України містяться у відділах рукописів Б-ки Польс. АН та б-к Ягеллонського і Вроцлавського ун-тів, Нац. ін-ту ім. Оссолінських (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) у Вроцлаві.

Франція. Комплекс архівної україніки у Франції висвітлює окремі періоди та події укр. історії, українсько-франц. взаємини. В Архіві МЗС Франції (Archives du Ministère des affaires étrangères) зберігаються документи, що стосуються доби визвол. війни укр. народу серед. 17 ст., діяльності гетьманів Б.*Хмельницького* та І.*Мазепи*, а також П.*Орлика* та Г.*Орлика*. Окремий комплекс документів стосується подій *Першої світової війни* та розгляду укр. питання на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*.

У Нац. архіві Франції архів. україніка представлена серед документів давньої секції (акт короля Філіппа I, підписаний королевою *Анною Ярославною* 1060, документи про російсько-турец. війни 17—18 ст.), нової секції (звіти консулів, записки про розвиток пром-сті, транспорту, торг. відносин та екон. ситуацію у пд. та сх. регіонах і портах Рос. імперії у 19 — на поч. 20 ст.) та ін. Матеріали особового походження, а також картографічні та фотодокументи архівної україніки наявні у фондах Нац. б-ки (Bibliothèque Nationale).

За таким самим принципом документи з історії України упорядковані в ін. архівосховищах: Б-ці Арсеналу (La Bibliothèque de l'Arsenal), Центрі дипломатичних архівів у Нанті (Le Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), Мор. архіві (Les Archives de la

Marine), Істор. службі сухопутної армії у Венсенському замку (Le Service Historique de l'Armée de la Terre au Château de Vincennes).

Цінні документи з історії укр. еміграції у Франції у міжвоєн. та повоєн. періоди зберігає *Бібліотека імені С.Петлюри в Парижі*, у т. ч. офіц. та приватне листування політ., військ. і культ. діячів С.Петлюри, А.*Лівицького*, Д.Дорошенка, О.*Удовиченка*, І.*Рудичева*, І.Косенка, Є.Бачинського, К.Лисюка, І.*Фещенка-Чопівського*, М.*Чеботаріва*, матеріали суд. процесу над С.Шварцбардом, Т-ва бувших вояків Армії УНР у Франції, Укр. громад. опіки у Франції тощо. Попри те, що її міжвоєнне книжкове та архівне зібрання в січні 1941 було конфісковане гітлерівцями, незаконно вивезене з теренів Франції до Німеччини, а по завершенні II світ. війни переміщене до СРСР, розпорошене та засекречене у рад. спецфондах, б-ка 1946 відновила діяльність у Парижі й до сьогодні залишається важливим укр. культ. осередком в Європі.

Ще однією укр. установою, що розгорнула діяльність у Франції у повоєн. період, було НТШ в Європі (з осередком у м. Сарсель). В архіві НТШ зберігаються документи, що характеризують його орг. та видавничу діяльність, зокрема з підготовки до видання *«Енциклопедії українознавства»* за редакцією В.*Кубійовича*.

Утраченим для України зібранням у Франції є унікальна, створена франц. кінорежисером укр. походження, громад. діячем і колекціонером Є.Слабченком (Eugène Deslaw; 1899—66) Світ. збірка україніки та Дипломатичний архів. Її перлинами були придбані колекціонером збірка капітана С.*Шрамченка*, укр. б-ка роду *Кочубеїв*, матеріали М.Токаржевського-Карашевича про дипломатичну діяльність; архів дипломатичних нот, переданий вдовою дипломата, яка наполягала на анонімності документальної пожертви, особисті документи укр. дипломатів. У квітні 1964 у складі Збірки і Дипломатичного архіву налічувалося 4780 позицій. «Архів Слабченка», що містив унікальні джерела з історії укр. дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Укр. Д-ви, у майбутньому, за задумом власника, мав потрапити до України. У березні 1963 (незадовго до раптової смерті) як щирий патріот України колекціонер наголошував, що збірка й архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України. Проте доля цього документального зібрання повторила історію багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів (Є.Бачинського, М.Єреміїва, А.Жука, І.Огієнка, І.Токаржевського-Карашевича та ін.), не знайшли шляху на Батьківщину: зібрання залишилось у Франції, де перебуває у приватній власності.

Росія. В рос. архівах, музеях та б-ках архів. україніка відклалася внаслідок перебування України у складі Рос. імперії та СРСР шляхом вилучення впродовж різних істор. періодів за наказами *Петра I* та *Катерини II*, в результаті воєн. дій та арештів укр. діячів, вивезення до *Москви* під час реформ 1860-х рр. документів ліквідованих установ Волин., Київ., Катериносл., Подільської, Полтав., Херсон., Черніг. губерній, через відсутність ратифікації РФ «Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР» від 6 липня 1992. Лише деякі документи було повернено в Україну в серед. 1920-х рр.

Архів греко-катол. митрополитів, вивезений із *Радомишля* після ліквідації Греко-катол. церкви у 1840-х рр. (ф. 823), єврейс. свитки Тори 19 ст., вилучені 1954 із Держ. архіву Волин. обл., та ін. цінні фонди зберігаються в Рос. держ. істор. архіві.

У Рос. держ. архіві давніх актів у Москві (ф. 124, ф. 13) акумульовані документи *Генеральної військової канцелярії*, захоплені рос. військом кн. О.*Меншикова* під час розгрому *Батурина* 1709, частина документів Ген. військ. канцелярії, конфіскована при арешті наказного гетьмана П.*Полуботка*, справи таємного діловодства Канцелярії міністерського правління у *Глухові*, вилучені 1750 після ліквідації цієї установи, книги *Литовської метрики* та Волин. метрики, що стосуються укр. земель у складі ВКЛ (ф. 389), фонди *Малоросійської колегії*, Київ. переписної канцелярії, Глухівської полкової, Валуйської і Путивльської воєводських канцелярій, Путивльського городового магістрату та суду, «Генеральное следствие о маетностях Киевского, Переяславского, Стародубского, Нежинского полков» та ін.

У Держ. архіві РФ зберігаються матеріали канцелярії харків. генерал-губернатора (ф. 174), фонди зарубіжних груп укр. політ. партій 1920—30-х рр., вилучені 1954 із Центр. держ. істор. архіву України у м. Київ: ЦК УПСР у Празі, Закордонного к-ту УПСР у Празі, Закордонної орг-ції УПСР у Відні, редакції газ. «Вісник УПСР за кордоном» та ін.

В Архіві зовн. політики Росії відклалися дипломатичні та ін. офіц. документи, створені укр. представництвами та місіями за кордоном, перевезені до Москви із Праги разом із колекціями Рос. закордонного істор. архіву, документи постійного представника УСРР у Москві, документи укр. місій при ООН, оригінали міжнар. договорів та ін. документів зовнішньополіт. діяльності України, що вилучалися згідно з постановою РМ СРСР від 2 березня 1951 для передачі МЗС СРСР.

Військ. архіви (укр. військ. формувань УНР, повстанських загонів 1918—19, окремих частин у складі Червоної/Рад. армії), а також фонди наркомату військ. справ УСРР та наркомату/мін-ва оборони УРСР, утвореного 1944, зберігаються в Рос. держ. військ. архіві у Москві та Архіві Мін-ва оборони у м. Подольськ Моск. обл. В Рос. держ. військово-істор. архіві відклалися військово-стат., геогр. й екон. описи укр. території 1735—1914, карти та плани міст і укріплень (ф. 417, 418, 423, 424), карти Азовського і Чорного морів, проток між ними, топографічні описи і карти Дніпра та Дунаю (ф. 419, 420), геол. карти родовищ вугілля, кам'яної солі та соляних джерел, плани та карти губерній і повітів із зазначенням лісових масивів (ф. 421). Тут також відклалися незаконно переміщені в роки II світ. війни із Б-ки ім. С.Петлюри в Парижі діловодний архів б-ки міжвоєн. періоду (ф. 271к), Т-ва бувших вояків Армії УНР у Франції (ф. 269к), редакції час. *«Тризуб»* (ф. 270к), Укр. асоціації при Лізі Націй (ф. 273к) тощо.

Документи, що стосуються Чорномор. флоту, Дніпровської та Дунайської флотилій, а також керування портами та кораблебудуванням (Гол. управління Чорномор. флоту і портів, Чорномор. депо карт, Канцелярія команди-

ра дунайських портів, Дніпровський військ. порт, Дніпровська військ. флотилія), зберігаються в Рос. держ. архіві військово-мор. флоту.

У Петерб. філіалі Ін-ту рос. історії РАН зберігаються архіви Київ. архієрейського дому, Чернігів. архієрейського дому, частина документів архіву Запороз. Січі тощо.

У Центр. архіві Федеральної служби безпеки, Центр. архіві МВС, Центр. архіві внутр. військ, Архіві Служби зовн. розвідки у фондах НКВС та МВС СРСР зберігаються документи нелегальних орг-цій та орг-цій в екзилі, заборонених реліг. громад, підпільних та дисидентських груп, що діяли в Україні в часи Рос. імперії та рад. режиму та були переслідувані спецслужбами; у фондах КДБ СРСР відклалися документи щодо укр. правозахисного руху та окремих його учасників. Доступ до цих фондів переважно обмежений.

В Ін-ті російської літератури зберігаються особові фонди А.*Маркевича*, М.*Гоголя*, у Петерб. ін-ті рос. історії РАН — А.*Скальковського*, у Рос. держ. архіві літератури та мист-ва — фонди Т.*Шевченка* (ф. 564), М.Гоголя (ф. 139), М.*Максимовича* (ф. 314), О.*Довженка* (ф. 2081), зібрання Д.*Яворницького* (ф. К-1335). Це приватні архіви українців — діячів науки і к-ри, які жили і працювали в Росії, а також створені в Україні приватні архіви, що різними шляхами опинилися на території Росії.

Німеччина. Різноманітною за хронологією, складом і змістом документів є архівна україніка в Німеччині, осн. частина якої представлена у фондах Федерального архіву (Bundesarchiv) у Берліні, Кобленці та Фрайбурзі, а також у земельних, міських, університетських архівах і рукописних зібраннях б-к (у Берліні, Мюнхені, Кельні, Штутгарті, Гайдельберзі, Дармштаті та ін.). Цінні рукописні та картографічні джерела (нім., італ., лат. мовами) з укр. історії 16—18 ст. (визвол. війни укр. народу серед. 17 ст., *Запорозької Січі*, торг. відносин, правосл. та греко-катол. церков) зберігаються у Берліні, Бремені та Мюнхені, зокрема у фондах Таємного держ. архіву прусської культ. спадщини (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) — одного з найбільших сховищ істор. першоджерел у Німеччині, Держ. архіву в Мюнхені (Staatsarchiv München), Баварської держ. б-ки (Die Bayerische Staatsbibliothek). У Берлінській держ. б-ці прусської культ. спадщини (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz) зберігається колекція карт України та її окремих регіонів — Галичини, Поділля, Волині та ін. Фотоархів б-ки містить понад 2 тис. фотографій періоду II світ. війни, що висвітлюють бойові дії та різні прояви життя на окупованих гітлерівцями територіях колиш. СРСР.

Документи Політ. архіву МЗС (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) у Берліні дають можливість простежити зміни геополіт. ситуації в Європі й дослідити укр. питання у міжнар. політиці в роки I світ. війни та міжвоєн. період.

Важливі документи архівної україніки наявні у фондах Федерального архіву у Берліні. У відділі Нім. райху («R», 1867—1945) зберігаються документи ряду нім. консульств, що діяли у великих укр. містах наприкінці 19 — у 1-й пол. 20 ст. Різноманітні сторони окупаційної політики гітлерівців на території *Райхскомісаріату Україна* висвітлюють документи фондів райхскомісара України (R-94, Reichskommissar Ukraine, 1941—44), райхсміністерства окупованих сх. територій (R-673, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, 1941—45). Долю укр. культ. цінностей у роки II світ. війни дають можливість додатково простежити документи фонду Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (NS-30, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, 1940—45).

Документи з історії укр. еміграції в Німеччині міжвоєн. періоду та часів II світ. війни зберігаються, зокрема, у фондах Архіву Ун-ту Гумбольдта у Берліні (Das Archiv der Humboldt-Universität zu Berlin): матеріали про діяльність *Українського наукового інституту в Берліні* (1926—45), особові справи відомих укр. учених, що викладали в Ун-ті Фрідріха-Вільгельма (проф. І.*Мірчука*, З.Кузелі, д-ра В.*Леонтовича*), студентських організацій.

Важливе значення для дослідження розвитку укр. науки та освіти в Європі мають документи з архіву *Українського вільного університету* (Ukrainische Freie Universität) у Мюнхені, більшість з яких хронологічно охоплює період із 1945. Це передусім діловодна документація самого ун-ту, яка відображає його структуру та діяльність, особові справи професорів, студентів, докторантів (понад 60 особових фондів відомих науковців та культ. і громад. діячів — Н.Полонської-Василенко, В.Оренчука, П.*Курінного*, Б.*Крупницького*, В.Кубійовича, Я.*Рудницького*, В.*Маруняка*, В.-М.*Янева* та ін.). Серед архів. колекцій — збірки автографів видатних діячів (О.*Кобилянської*, Б.Лепкого, Б.Мартоса, Д.*Чижевського*), статутів, матеріалів з історії укр. мистецького життя 1930—90-х рр. (афіші, запрошення, програми концертів).

«Архівна україніка у Великобританії: попередній анотований перелік матеріалів». Київ, Лондон, 1993. Обкладинка.

Архівна україніка в інших державах. Локальні комплекси зарубіжної архів. україніки зберігаються в Австралії, Болгарії, Білорусі, Латвії, Литві, Італії, Ватикані, Великій Британії, Туреччині, Угорщині, Чехії, Швеції та ін. д-вах. Найбільше документів укр. походження було зібрано в *Музеї визвольної боротьби України* у Празі (Чехословаччина; 1925—48), фонди якого частково були передані в Україну, а частково залишились у фондах Нац. архіву Чеської Республіки (Národni archiv Ceske Republiki, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925—48) та Слов'ян. б-ки Нац. б-ки Чеської Республіки. Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918—19 між УНР, Укр. Д-вою та Білорус. Нар. Республікою відклались у фонді Нац. архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки» (ф. 325).

Т. Боряк. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Київ, 2011. Обкладинка.

* * *

За сприяння Нац. комісії з питань повернення в Україну культ. цінностей (1992—99) та Держ. служби контролю за переміщенням культ. цінностей через держ. кордон України (2000—11) зарубіжна архів. україніка почала повертатися в Україну. 2007 з ініціативи Г.Боряка було створено *Центральний державний архів зарубіжної україніки* як координаційний центр для роботи з документами архів. україніки з метою формування *Національного архівного фонду України*, його впорядкування та збереження, створення довідкового апарату та реєстрації архів. україніки, що зберігається в зарубіжних та укр. установах, а також у приватних зібраннях.

Дослідження складу і змісту архів. україніки в зарубіжних архівах, діяльність укр. архів. центрів за кордоном належить до пріоритетних напрямів укр. археографії та джерелознавства кінця 20 — поч. 21 ст. Помітний внесок у вивчення комплексів архів. україніки та теор. обгрунтування поняття зробили Г.Боряк і П.-К.Грімстед, концепцію створення та функціонування нац. реєстру «Архівна україніка» розроблено І.*Матяш*, комплексно процес формування та переміщення документальних зібрань архів. україніки у країнах перебування української еміграції досліджено М.Палієнко. Важливий вклад у вивчення окремих груп та сегментів архів. україніки в різних країнах світу здійснили укр. та зарубіжні науковці: А.Атаманенко, С.*Білокінь*, В.Берковський, Т.Боряк, З.Борисюк, Д.Бурім, І.Валявко, Л.-Р.Винар, Я.*Дашкевич*, Л.Дубровіна, О.Коваль, С.*Кот*, Б.*Кравченко*, О.Кураєв, О.Маврін, І.Матяш, Ю.*Мицик*, М.Момрик, М.*Мушинка*, В.*Потульницький*, Г.Сварник, Т.Себта, В.Сергійчук, Є.Сікевич, В.Стемпєнь, М.Тимошик, І.Тюрменко, О.Федорук, Я.Розумний та ін.

Електронні довідники: Архів УВАН у США (http://uvan.org/archives); База даних «Українська еміграція в Канаду в 1891—1930 рр. у Бібліотеці та архівах Канади (http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/immigration/immigration-records/immigrants-ukraine-1891-1930/Pages/search.aspx); Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993—2015 рр. (https://archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds_arkhiv.php); [Бібліографія архівної україніки] (http://www.archives.gov.ua/Archives/Oglyady/Bibliograph_svit.php); База даних Федерального архіву Німеччини / Bundesarchiv online (http://www.bundesarchiv.de/index.html.en); Інформаційно-пошукова система архівів Польщі (http://www.szukajwarchiwach.pl).

Літ.: A Guide to Sources for the Study of Ukrainian Canadians. Ottawa, 1984; *Мардак В.* Україніка в бібліотеках та архівах Західної Німеччини. «Українська діаспора», 1993, ч. 2; Україніка у збірках Австрії: бібліотеки, архіви, музеї: попередній довідник. К., 1993; *Лозенко Л.* Архівні втрати України: вивезене до Росії. «Пам'ятки України», 1994, ч. 3—6; *Миронюк Г., Верд Дж.* Українська колекція Дослідного центру історії української імміграції: вивчення бібліографічного доступу через комп'ютерні системи. «Рукописна та книжкова спадщина України», 1994, вип. 2; *Wynar L.R.* Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States. Kent, 1995; *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади. «Архіви України», 1995, № 1—3; *Мицик Ю.А.* Огляд джерел з історії України та Росії XV—XIX ст. в зібраннях ФРН. «Український археографічний щорічник», 1999, вип. 3/4; *Потульницький В.* Огляд фондів україніки архівів і бібліотек Відня. В кн.: Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX століття. К.—Чернівці, 1999; *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, Mass., 2001; *Палієнко М.Г.* Скарбниця української історії в США: з історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук. «Студії з архівної справи та документознавства», 2002, т. 8; *Тимошик М.* Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. Там само; *Боряк Г., Дубровіна Л.* Архів Українського вільного університету в Мюнхені: попередній огляд фондів. «Архіви України», 2004, № 4/6; *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. Там само, 2004, № 1/2; *Грімстед П.К.* Празькі архіви у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної україніки. К., 2005; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. К., 2005; *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: каталог-інформатор. Варшава—Львів—Нью-Йорк, 2005; *Матяш І.* Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації. «Пам'ятки: археографічний щорічник», 2006, т. 6; *Її ж.* Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка». «Студії з архівної справи та документознавства», 2007, т. 15; *Себта Т.* Україніка в Берлінській державній бібліотеці Прусської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні. «Архіви України», 2007, № 1—3; *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. К., 2008; Архівна україніка в Канаді: довідник. К., 2010; *Коваль О.* Архівна україніка в Росії. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2010.; *Боряк Т.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011; *Її ж.* «Архівна україніка»: до питання про еволюцію наукового напряму. «Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки», 2012, вип. 1; *Палієнко М.* Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. К., 2012; *Папакін А.* Україніка в фондах Центрального військового архіву, Варшава. «Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки», 2012, вип. 1; Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів. К., 2013; *Кулініч М.* Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000—2011 рр.): короткі підсумки. «Архіви України», 2013, вип. 3; Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США. К., 2013; *Бурім Д.В.* Особові справи українських вчених в Архіві Університету Гумбольдта в Берліні: Зенон Кузеля, Віктор Леонтович, Іван Мірчук. «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», 2014, вип. 41.

І.Б. Матяш, М.Г. Палієнко.

«УКРАЇ́НІКА СЕРЕДНЬОВІ́ЧНА», «Ucrainica Mediaevalia» — наук. часопис з історії, к-ри, лі-

«Ucrainica Mediaevalia». Київ, 2018. Том 1. Обкладинка.

тератури та філософії середньовічної і ранньомодерної доби. Видається з 2018. Редактори — А.Єрмоленко і Г.Папакін. Видається *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* та *Інститутом філософії імені Г.Сковороди НАН України*. Часопис позиціонується як міждисциплінарна платформа наук. студій з історії, філософії та культурології, публікацій нових знахідок з обсягу текстології, епіграфіки, палеографії середньовічної й ранньомодерної України, Візантії та Європи, а також як спадкоємець традицій наук. часописів «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (видавався впродовж 1992—98), «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна» (видавався протягом 2011—16) та «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (видавався впродовж 2008—17). Ред. політика й етичний кодекс часопису спираються на принципи, сформульовані в рекомендаціях К-ту з видавничої етики (Committee on Publication Ethics; http://publicationethics.org).

Офіційний веб-сайт часопису: http://um.inf.ua.

О.В. Ясь.

УКРАЇНІ́СТИКА (англ. — Ukrainian Studies; рос. — украинистика) — термін для позначення: 1) компендіуму відомостей про Україну та укр. проблематику в іншомовній пресі, літературі та к-рі; 2) сукупності сусп. і гуманітарних наук, що вивчають історію, мову, літературу та к-ру України; 3) укр. сегмента (укр. студій) у соціогуманітаристиці певної країни, фахової спільноти, ун-ту, інституції, а у найширшому сенсі — західної чи світ. науки; 4) науковців й інтелектуалів, які студіюють укр. проблематику (україністи). Вважають, що цей термін і його похідні означення виникли в укр. журналістському середовищі на поч. 20 ст. для репрезентації України та укр. проблематики в іншомовному культ. просторі за аналогією з дефініціями «германістика», «полоністика», «русистика», «арабістика», «китаїстика» тощо. Від часів *Першої світової війни* та *Української революції 1917—1921* вживання терміна «україністика» дещо розширилося, зокрема перейшло з редакторських і журналістських практик до сфери бібліографії та книгознавства. З міжвоєнною хвилею укр. наук. еміграції в Європі, яка протягом 1920—30-х рр. утворила ряд академічних інституцій у Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині та ін. країнах, царина використання терміна «україністика» істотно розширилася й урізноманітнилася, передусім на ниві бібліотекознавства, бібліографії, книгознавства, мовознавства, архівознавства, музейництва тощо, а також у пед. та культурно-просвітницьких практиках. Значного поширення цей термін набув у 2-й пол. 20 ст., зокрема з інституціоналізацією укр. студій у північноамер. ун-тах: зі створенням *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (Кембридж, США), *Канадського інституту українських студій* Ун-ту Альберти (Едмонтон, Канада) та ін. Тривалий час він циркулював паралельно з терміном «*українознавство*», позаяк продукував подібні чи схожі смисли, що спиралося на відмінні версії перекладу англомовного означення «Ukrainian Studies». Термін «україністика» та похідні означення вживалися, хоч і в доволі обмеженому вигляді, в укр. рад. соціогуманітаристиці, передусім щодо іноз. учених, заангажованих укр. студіями. Від поч. 1990-х рр. ряд укр. науковців (Я.*Дашкевич*, Я.*Ісаєвич* та ін.) порушують проблему розрізнення термінів «україністика», «українознавство» та «*україніка*». Водночас розгорнулася поступова заміна/витіснення терміна «українознавство» за рахунок розширення циркуляції ви-

Логотип Німецької асоціації україністів (Deutschen Assoziation der Ukrainisten).

«Българска украинистика». Альманах. 2012. Титульний аркуш першого випуску.

значення «україністика» (Я.Ісаєвич, С.Козак, М.*Мушинка*, П.*Потічний* та ін.). Нині термін «україністика» здобув значну популярність як в укр. академічній спільноті, так і в соціогуманітаристиці ін. країн, зокрема фігурує у назвах асоціацій, інституцій, ф-тів, кафедр, відділень, науково-дослідних центрів, періодичних і подовжуваних видань, як-от *Міжнародна асоціація україністів* (від 1989), Асоціація україністів Австралії (Ukrainian Studies Association of Australia; від 1990), відділення україністики Ін-ту східнослов'ян. філології Ягеллонського ун-ту (*Краків*; від 1991), Deutschen Assoziation der Ukrainisten (від 1995), Міжнар. школа україністики Нац. академії наук України (від 1999), факультет україністики Укр. вільного ун-ту в Мюнхені (Німеччина; від 1999), Рос. асоціація україністів (від 2003), Ін-т україністики Тбіліського держ. ун-ту ім. І.Джавахішвілі (від 2007), щорічний альманах «Българска украинистика» (від 2012; під маркою Софійського ун-ту Св. Климента Охридського) та ін.

Літ.: Новинки. Кілько коштувало би утримання українського університету. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1911, № 32, 10 серпня; *Смаль-Стоцький С.* Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. «ЗНТШ» (Львів), 1925, т. 141—143; *Його ж.* Найближчі завдання славістики і україністики. В кн.: Юві-

лейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського: з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности, ч. 2. К., 1928; Україніст: катедра української мови у Львівському університеті. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1936, № 71, 26 березня; Літературні й україністичні матеріяли в щоденних часописах. «Пробоєм» (Прага), 1942, № 1—3, 6, 9—11; *Юзик П.* Розвиток україністики в столиці канадійських українців. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1950, № 256, 3 листопада; *Пажур О.* Україністика: вибір з бібліотеки Франтішека Тіхого. Пряшів, 1968; Україністика у Віндзорськім університеті. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1972, № 108, 9 червня; *Мушинка М.* Україністика починає бути наукою I, II. Там само, 1990, № 188—189; *Радіон С.* Україністика поза межами України. «Визвольний шлях», 1990, № 7; *Мушинка М.* Україністика Чехословаччини міжвоєнного періоду III. УВУ. «Дукля», 1991, № 3/4; *Дашкевич Я.* Українознавство чи україністика. «Ратуша» (Львів), 1993, № 35, 3 квітня; *Його ж.* Українознавство, україністика, україніка: еволюція понять та їх майбутнє. В кн.: Другий міжнародний конгрес україністів: Історіографія українознавства. Львів, 1993; *Козак С.* Польська україністика в східноєвропейському контексті. Там само; *Потічний П.* Україністика в Китаї. Там само; *Савенок Л.А.* Осередок україністики в Ленінграді (1921—1934). «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 1994, вип. 3; *Grabowicz G.* Ukrainian Studies: Framing the Contexts. «Slavic Review», 1995, vol. 54, no. 3; *Isaievych Ia.* Ukrainian Studies-Exceptional or Merely Exemplary? Там само; *Корбич Г.* Вік зрілості варшавської україністики. В кн.: Український альманах. Варшава, 1998; *Сирота Р.* Дві спроби запровадження україністики в міжвоєнній Великій Британії. «Україна модерна», 2002, № 7; *Ісаєвич Я.* Українознавство — україністика — українські студії: обсяг понять і їх суспільний контекст. В кн.: Покликання університету: збірник наукових праць. К., 2005; *Хмарський В.М.* 25-а конференція україністики в Іллінойському університеті. «Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова», 2007, вип. 18; *Мусієнко І.* Україністика в дослідженнях учених Гуманітарного центру історії та культури Східно-Центральної Європи (Німеччина). «Вісник Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”», 2008, № 37; Міжнародна науково-практична конференція «Україністика в Росії: історія, стан, тенденції розвитку» (11—12 листопада 2009 р.). К.—М.—Уфа, 2010; З.Когут — І.Химка: Україністи та Бандера: розбіжні погляди. «Критика», 2010, № 3/4; *Кравченко В.В.* Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. К., 2011; Universitas Libera Ucrainensis, 1921—2011. Мюнхен, 2011; *Пащенко Є.* Основні етапи розвитку україністики у Хорватії. «Проблеми слов’янознавства», 2013, вип. 62; Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: нові парадигми мови, історії, філософії» (8—9 квітня 2014 р.): збірник статей. Х., 2014; Навіть україністика — без українців: інтерв’ю з професором Олександром Вьолем. Web: http://uamoderna.com/event/ukrainistika-bez-ukrainecziv.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НКА», «Українка» / «Ukrainka» / «Die Ukrainerin» — жін. двотижневик. Виходив у м. Костопіль (нині місто Рівнен. обл.) з 25 грудня 1941 під редакцією Г.Рибака, згодом — Р.Данилевича. Впродовж 1941—43 вийшло не менше 28 чисел.

«Українка: жіночий двотижневик». Костопіль. 1942. 5 лютого. Число 2. Заголовок.

У ред. зверненні «До українського жіноцтва» зазначалося: «Річ зрозуміла, що наш часопис повинен подавати найбільше відомостей про життя жінок та працю їх у різних жіночих організаціях». Наголошувалося, що кореспондентами часопису є тільки чоловіки і хоча їхні матеріали цікаві та вартісні, однак точніше проблеми і потреби жіноцтва можуть окреслити самі жінки.

Значна увага приділялася протиставленню позитивних проявів щодо ставлення до жінки в Німеччині та Японії та негативних — у *СРСР*. Ці публікації доповнювалися матеріалами про переваги праці українок на нім. землі.

Розповідаючи про події в Україні, редакція акцентувала увагу на діяльності орг-ції «Жіноча служба Україні» (ЖСУ), завданням якої було нац. і госп. виховання жінки. Під рубрикою «Вісті з ЖСУ» висвітлювалася діяльність орг-ції в населених пунктах краю, таких як Басів Кут (нині у складі м. *Рівне*), *Березне*, Даничів (нині село Корецького р-ну Рівнен. обл.), *Деражня*, Здовбиця (нині село Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.), Костопіль, Рівне, Тучин (нині село Гощанського р-ну Рівнен. обл.).

Тематику двотижневика доповнювали матеріали про історію укр. жін. руху, виховання покоління, що зростає, роль жінки у збереженні нар. звичаїв і обрядів. У рубриці «Практичні поради» розповідалося про збирання, зберігання і приготування овочів і фруктів. Серед публікацій істор. тематики переважали розвідки про княжі й козац. часи.

Окремі публікації присвячувалися постатям Х.*Алчевської*, О.*Басараб*, О.*Кобилянської*, С.*Русової*, Лесі *Українки*.

Друкувалися поезії, оповідання, нариси як знаних авторів, так і початківців, серед авторів були: Б.-І.*Антонич*, О.Бабій, В.Вишневий, О.Гільчевський, Д.Гладун, А.Давен, С.Добридник, А.Кучерук, Г.Лащенко, Марійка Підгірянка, Н.Ріпецький, У.*Самчук*, М.Степанова, Г.Соколенко, Т.Тризілля, Леся Українка, Т.*Шевченко*, С.Ярмолюк.

Завершували числа рубрики «Усміхніться», «Листування редакції» та різнопланові оголошення.

Літ.: «Українка». «Краківські вісті», 1942, число 81; Національно-культурне життя Волині. Там само, 1942, число 124; Перший часопис для жіноцтва в Україні. «Дрогобицьке слово», 1942, № 31; *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Волинець Л.* Українська жіноча преса в минулому. «Сучасність» (Мюнхен), 1974, число 7/8; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 р.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Іванова Н.В.* Жіночий рух на Поділлі в 1941—1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НКА — місто районного підпорядкування Обухівського р-ну *Київської області*. Розташов. на правому березі Канівського водосховища (до 1974—76 — Дніпра). Населення — 15,5 тис. осіб (2012).

У. виникла у 1960-ті рр. як с-ще при Трипільській держ. районній електростанції. Місце для буд-ва цієї потужної теплової електростанції затвердили 1962, перший енергоблок здали у пром. експлуатацію 1969. 1968 У. здобула статус с-ща міського типу, 1979 — статус міста. Назву «Українка» перенесено з села, яке існувало на території майбутнього міста з 16 ст. (відоме як Ігнатівці/Ігнатівка з 1541, як Злодіївка з 1709, 1912 перейменоване на Столипіне, 1921 — на Українку). Поки село остаточно не було поглинуте містом, для їх розрізнення використовували назви Стара і Нова Українка. 1982 отримала залізничне сполучення з Києвом. Місто входить до Київ. міської агломерації, значна частина мешканців працює в *Києві*. Офіц. сайт міста: http://ukrainka.org.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; *Домотенко Ю.К., Попович В.С.* Обухівщина'96: адміністративно-історичний довідник. Обухів, 1996.

Д.Я. Вортман.

УКРАЇ́НКА Леся (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Косач-Квітка Лариса Петрівна, у дівоцтві — Косач; псевдонім і криптоніми: Л., Л.К., Л.У., Н.С.Ж., С.Д., У-ка Л., Лука, Чайченко В.; 25(13).02.1871—01.08(19.07).1913) — письменниця, перекладачка, літ. критик, фольклористка, культ. і громадська діячка. Н. в м. *Новоград-Волинський* у дворянській родині на той час голови Новоград-Волинського з'їзду мирових посередників, юриста, члена київ. Старої Громади П.*Косача* та письменниці, фольклористки, етнографа О.Косач (у дівоцтві — Драгоманової; псевд. Олена *Пчілка*). Зростала в національно орієнтованій атмосфері освіченої родини, близькими до якої були Драгоманови, Старицькі, Лисенки. У дівчинки рано виявилися схильності до читання, письма, вишивання, співу та музики. Вчитися почала в домашньому колі, керована матір'ю, а згодом із братом Михайлом (н. 1869; див. М.*Косач*) продовжила освіту за залучення приватних учителів. Казенної, або, як нарікала, систематичної наук. освіти не отримала, надолужуючи цю прогалину самоосвітою під опікою матері й дядька М.*Драгоманова* та репетиторів (іноз. мови, музика, малярство). Велике значення, поруч із родинно-товариськими впливами, у мовно-культ., етичному й естетичному становленні мало проживання в органічних, не пригнічених російським колоніальним тиском, умовах укр. села.

Леся Українка з матір'ю О.П. Косач (Оленою Пчілкою). Ялта. 1897.

Восени 1878 П.Косача було переведено на посаду голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників. Дружина з трьома дітьми (Михайлом, Ларисою та Ольгою, яка н. 1877; див. О.*Косач-Кривинюк*) приєдналися до нього навесні наступного року. В *Луцьку* Лариса захопилася музикою: ходила слухати орган до катол. костьолу Святих Петра і Павла, почала вчитися грати на фортепіано. Старші діти заприятелювали з однолітками, улюбленими місцями ігор яких були середньовічний замок кн. *Любарта* і мальовничі береги р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра).

Саме на ріці, спостерігаючи обряд водохрещення 1881, дівчинка застудилася. Наслідком хвороби стали гострі, як вирішили — ревматичні, болі у правій нозі. Відтоді, як уважається, і почалася «30-літня війна» з туберкульозом, що передчасно звела письменницю зі світу.

Одним із дієвих способів лікування — на повне одужання тоді надій не було — вважалося санаторно-курортне лікування. Цілорічних потреб у теплому і сухому кліматі, чистому повітрі, фруктах не могла задовольнити ні волого-туманна *Волинь*, де в с. Колодяжне (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.) родина жила з 1882, ні навіть багатша підсонням Полтавщина, де побіля *Гадяча* був ще один родинний маєток — «Зелений Гай». Україна, Крим, Росія, Кавказ, Центр.-Сх. й Зх. Європа, Єгипет — це маршрути її численних доріг. З підліткового віку вимушена провадити, як жартувала, «циігансько-кочовий» спосіб життя Лариса Косач звикла до невпинних мандрів, використовуючи їх ще й задля навчання, праці, знайомств і культ. дозвілля. Спочатку ці роз'їзди фінансували батьки. Проте після смерті П.Косача (1909) і вичерпання отриманої частини батьківської спадщини донька змушена була вишукувати додаткові заробітки. Творча діяльність у рідній к-рі забезпечити її не могла (дехто й дивувався, навіщо доньці заможних батьків гонорари), а отримувати громад. допомогу, як, напр., колеги М.*Коцюбинський* чи В.*Винниченко*, У. не хотіла. Вона писала статті для рос. мистецьких часописів, перекладала комерційну документацію, давала приватні уроки. Однак в останні роки життя сім'я не раз перебувала на межі боргової катастрофи. Видатки були тим більше високими, що йшли і на підтримку чоловіка, поки той служив випробувальний термін, і на допомогу свекрам та їхній годованці. 1907 Лариса Косач звінчалася з правником, фольклористом, згодом етномузикологом К.*Квіткою*, з яким до того перебувала у громадян. шлюбі.

З осені 1903 подружжя майже постійно жило у Грузії (зокрема на курорті Сурамі; нині с-ще міськ. типу в Грузії), де У. і померла. Через тиждень домовину залізницею доправили до *Києва*. Похорон відбувся наступного дня. Процесію від вокзалу до *Байкового цвинтаря* супроводжували жандарми, які скеровували ходу бічними вулицями. Було заборонено співи, промови, навіть нести в руках квіти й вінки, з яких зрізалися червоні стрічки та підозрілі для влади написи. Поховали У. біля брата (п. 1903) і батька; 1930 поруч знайшла вічний спочинок ще й матір.

Особлива увага поліційного управління до похорону У. визначалася не лише осторогами перед масовими виявами нац. почувань, як це було рік перед тим, коли прощалися з М.В.*Лисенком*.

Леся Українка. Київ. 1896.

Ця «малороссийская сочинительница» давно перебувала у полі зору таємної поліції, певний час навіть під негласним наглядом. Поруч зі звичними для українців сепаратистськими настроями її підозрювали ще й у належності до підпільних політ. т-в соціаліст. скерування, контактах із закордонними осередками, неблагонадійними особами тощо.

Суспільно-політ. уподобання У. можна подати в динаміці тільки уривчасто. Вихідним тут стало родинне середовище, увиразнене як тяглістю традиції (двоюрідний дід — декабрист Я.*Драгоманов*), так і наочними прикладами — тітки Олена (див. О.*Косач*) та Олександра Косачі, мати і найперше дядько. Його політична і культурно-світоглядна програма неабияк захопила небогу. Саме вона та Мик.*Ковалевський* після розколу Старої Громади стали на бік М.Драгоманова, зробившись послідовними пропагандистами його платформи у Наддніпрянщині; у *Галичині* таким був М.*Павлик*.

На противагу т. зв. культурникам (О.*Кониський*; Київ) та «народовцям» (Ол.*Барвінський*; *Львів*) «політики» або «радикали» обстоювали рішучішу суспільно-громад. діяльність. Вони жадали не просто етнічно-культ., а політ. виокремлення Батьківщини. Розпочату М.Драгомановим працю цілком перейняла і скількимога продовжувала молода У.; тоді її називали правою рукою дядька, вона ж відказувала, що зватися одним пальцем на тій руці — то вже велика честь. Надактуальною поставала потреба повноформатної освіти й агітації мас, але без народницького замилування, казенного чи тенденційно-парт. спрощення, інтелігентських загравань. Скерованість на співдію з найширшими верствами населення (передусім селянством і робітництвом) визначалася не популізмом або панським лібералізмом із примхи чи перестрахування, а якраз таки під оглядом нагальної потреби демократизації нац. руху задля єднання у потужному культурно-політ. самовияві.

Саме із цією метою на поч. 1896, через рік після смерті М.Драгоманова, У. та І.*Стешенко* створили в Києві Укр. соціал-демократ. групу (див. *Українська соціал-демократія*). В різний час до неї входили М.Кривинюк, О.Косач-Кривинюк, В.Крохмаль та ін. Активісти готували брошури актуального агітаційно-просвітницького напряму, які випускалися під запропонованою У. маркою, суголосною до назви групи. З різним ступенем імовірності ряд видань цієї бібліотечки, підписаних криптонімом С.Д., може належати перу У. Окрім видавничо-пропагандистської роботи, пріоритетами Укр. соціал-демократ. групи було поставлено налагодження на засадах партнерства співпраці з орг-ціями суголосного спектра; гуртування свідомих сил довкола європ. соціаліст. платформи, а не великодержавно-рос. витрактування лівої ідеї; вироблення стратегії розбудови укр. громадсько-політ. і культ. простору.

На ґрунті останнього пункту виникла дискусія поміж У. та І.*Франком*, названа останнім «непорозумінням між своїми». Київ. молоді закидалася відірваність від реального життя народу через його (життя) незнання, себто орієнтацію на вузькі кола, а не селянство, яке І.Франко вважав рушійною укр. силою. Звідси — абстрактні теоретизування, а не реальні справи, а ще стремління до федералізму, «соціалізм з боку матеріалістичного світогляду» тощо. Відповідь У. у статті 1897 «Не так тії вороги, як добрії люди» зводилася до з'ясування умов культурно-політ. праці у стероризованій самодерж. Росією Наддніпрянщині, які прикро різнилися від конституційного простору *Австро-Угорщини*. На відміну від галичан-русинів, які вже мали власні *еліти*, українцям тільки належало почати рух у цьому напрямі. Зрештою, все зводилося до надактуальної для розділеної країни потреби (з чим погоджувалися обоє дискутантів) «зробити її вже тепер політичною силою».

Рішуче висловлене завдання У. виконувала всіма приступними методами громадсько-політ. діяльності. Відбувалося це і в межах Укр. соціал-демократії, і після того, як 1900 група ввійшла до *Революційної української партії*, і тоді, коли через 4 роки з РУПу виокремилася Укр. соціал-демократ. робітн. партія «Спілка» (див. *«Спілка» соціал-демократична*), до «літературної секції» якої У. приєдналася разом із М.Коцюбинським, М.*Вороним* та ін. Попри стан здоров'я, приватно-побутові обставини, широкі літ. плани вона готувала агітаційно-просвітницькі матеріали, перевозила парт. літературу й документацію, налагоджувала контакти з товаришами за кордоном, працювала у *«Просвіті»* тощо.

У 1900-х рр. суспільно-політ. переконання У. помітно радикалізувалися, рухаючись у бік національно-демократ. спектра. І це був не стільки відхід від драгоманівської програми, як її розвиток у нових умовах. Сама ідея постання Укр. соціал-демократ. групи, як згодом і підтримка РУПу та Укр. соціал-демократ. робітн. партії «Спілка», визначалася нагальною потребою витворення автономного політ. проекту. Важливим тут було протиставитися рос. лівим, які, оперуючи гаслами *інтернаціоналізму*, реалізовували стару об'єднавчу стратегію, особливо небезпечну для українців, яких (на противагу прибалтам, полякам, фінам) не вважали чимось відмінним від себе. Принципова позиція укр. соціалістки — «кому дорогий соціалістичний ідеал, — той мусить тим більше дбати про його чистоту і боронити його від профанування» — здобула авторці, на її втіху, антагоністичне реноме «космополітки» і «ненавидної націоналістки» водночас. А між тим У. виходила з міркувань усіма декларованої рівності.

Також У. переглянула федералістичні ідеї М.Драгоманова. І то не просто у бік культ. автономії, а повноцінної державності. Змінилися в її розумінні і способи осягнення омріяного статусу. Під

впливом сел. заворушень 1902—03, а ще більше бурхливих подій 1905—07 вона усвідомила доконечність революц. перетворень; навіть попри неминучість соціальних катаклізмів. Революцію У. спостерігала у трьох ключових містах імперії: Києві, *Санкт-Петербурзі* й Тифлісі (нині м. Тбілісі; Грузія), перебуваючи в самому вирі подій. Закономірно, що пережите сильно вплинуло на свідомість і почуття. Революц. роки стали періодом найінтенсивнішої праці У. в політ. й культурно-просвітницькому полі, що до межі виснажило і фізично, і морально. Це, а ще імперська реакція 1907-го спричинилися до відходу від активної громад. діяльності й цілковитої самопосвяти гол. своїй справі — творчості. В основах цього рішення була чи не вперше в укр. умовах сприятлива кон'юнктура, за якою нац. рух мусили уособлювати не лише митці, як це було у попередньому (І.Франко) та передпопередньому (Т.*Шевченко*) періодах. Епоха порубіжжя виявила можливості як для політичного (М.*Грушевський*), так і для мистецького (У.) нац. лідерства.

Щоби сказати, що «література моя професія», 18-літня Лариса Косач мала покладатися не лише на власні фахові навички й талант, а передусім виходити з усвідомлення доконечності мистецької самопрезентації країни. І написаний за десять років до того її дебютний вірш «Надія» став не просто відруховою реакцією на арешт тітки. Пафосом твору виповідалося найзаповітніше — боротьба за «долю» і «волю» — свою, своєї нації і, відповідно, її к-ри. У. одна із перших почала доводити рівноважливість худож. звершень здобуткам політичним, науковим, економічним тощо.

1884 у галицькому час. *«Зоря»* з'явився вірш «Конвалія» невідомої Лесі Українки. Псевдонім авторці дібрала мати, можливо, за аналогією до уживаного М.Драгомановим, який деякі свої праці підписував «Українець». 1893, через десятиліття публікацій у періодиці, у Львові коштом родини виходить перша лірична збірка «На крилах пісень», підготовлена до друку зусиллями І.Франка. 1899 за допомогою В.М.*Гнатюка* там само видано другу поетичну книгу — «Думи і мрії», а 1902 у *Чернівцях* за ініціативи місц. студенства, зокрема В.*Сімовича*, третю — «Відгуки». 1904 в Києві перевидано «На крилах пісень», що, по суті, було вибраним з усіх попередніх збірок; щоправда ряд творів вилучено цензурою.

Поетичний доробок У. складають більше двох із половиною сотень віршів і 12 ліричних та ліро-епічних поем. Ці твори засвідчують цікаву художню еволюцію. Починала авторка у традиційній народнопісенній манері усталеного кола тем, мотивів та образів: патріотичні, в емоційно-романтичному стилі заклики, легкі пейзажні замальовки, перші любовні переживання. І тільки «Відгуки» та речі, написані після них, в усій повноті розкрили талант поетеси. Почали переважати універсального закрою історіософські та культурологічні роздуми, оперті на ґрунтовні студії античності, Стародавнього Єгипту, світу Біблії, Середньовіччя й Відродження. З'являється заряджена етичним пафосом громадян. лірика, вільна від юначої екзальтованості й газетних штампів. Щодо цього жанру дієвим виявився принцип, висловлений У. ще на поч. 1890-х рр.: «Мене люди зовсім не за самий вірш лають, а за те, що я мало ідейна, чи то б пак мало тенденційна, але мені здається, що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно як її волос тріщатиме нещасній. А вона, як схоче, то і сама до мене прийде, тоді я вже її не прожену». Не менш довершеними із формального і тематичного погляду були ліричні подорожні враження.

Цілком новаторськими постають підджанрові напрями мистецьких авторефлексій та інтимної лірики. Склалося так, що поетичні цикли, які відкривають другий етап творчості У., писалися паралельно і під тягарем великої особистої трагедії. Упродовж майже двох місяців зими 1901 авторка перебувала у *Мінську* поруч хворого С.Мержинського, який і помер на її руках. Пережите У. через хворобу і смерть близької людини стало випробуванням не лише для тіла і духу, а й позначилося на її творчості. За цих умов поетеса і випробовує силу й межі своєї «єдиної зброї», потуга якої приголомшує і надихає водночас (цикл 1900—01 «Ритми»). Тим же періодом датовано й т. зв. цикл Мержинського, де з незнаною до того в укр. літературі силою та відвертістю явлено піднесено-зболену коханням жін. душу. Не випадково цикл називають «любовною драмою у віршах».

Музей Лесі Українки (Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького). Робочий стіл Лесі Українки. Київ. Фото 2007.

Пережите у Мінську спричинилося й до народження світ. ваги драматурга: у січні 1901 було створено драм. поему «Одержима». І хоч у доробку У. вже була прозова «Блакитна троянда» (1896) — перша укр. психологічна п'єса, саме «Одержима» поклала початок звершенням авторки в цьому жанрі, по суті, відкривши нову епоху в історії нац. мист-ва сцени. Усього з-під пера авторки вийшло 20 драм. творів.

«Театр корифеїв» (М.*Старицький*, М.Л.*Кропивницький*, І.*Карпенко-Карий*), що у своїй тривкості домінував у культ. просторі з останньої чверті 19 ст., на поч. 20 ст. вже не міг задовольнити смаків усієї публіки. Насамперед — усезростаючого прошарку інтелігенції (див. *Інтелігенція українська*). Відгуком на потреби цієї аудиторії і став театр раннього модернізму в його символістському та експресіоністському ключах.

Доба модерного націєтворення починалася з пошуків і спроб відновлення питомої самоідентичності. А вже сферою нац. етосу генерувалася і витворювалася нова індивідуальна й колективна ідентичність. У худож. вимірі знакові твори епохи проростали з двох гол. коренів: нац. традиції та європ. канону. Приклад цьому — доробок У., яка говорила до світу мовою та іменем модерної нації — нації, якої ще не було у вимірі соціополітичному, але яка вже народилася духовно й інтелектуально. Недарма У. з

утіхою згадувала, що після виходу «Кассандри» у Польщі тамтешня критика писала, що зовсім не очікувала від українців твору такої сили й енергії. Не меншим був і подив росіян, які теж звикли у «малороссийском» театрі лише до простеньких постановок у нар. стилі.

Майже всі драматичні твори У. були просякнуті пасіонарністю. Як митець філос. складу вона схильна до мислення масштабного і системного, розробляючи цілі ідейно-тематичні пласти, в істор. вимірі — епохи. Найбільше її цікавили перехідні етапи, коли нове приходило на зміну старому, коли у боротьбі пізнавалися й переоцінювалися вартості, випробовувалися люди, спільноти, країни. Значний інтерес У. виявляла до бібл. та ранньохристиян. часів. Їхнє художнє дослідження провадиться у «Старозавітному триптиху»: «Вавілонський полон» (1903), «На руїнах» (1904), «В дому роботи, в країні неволі» (1906) — та «Євангельському триптиху»: «Одержима» (1901), «На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова» (обидві 1909). Цивілізаційному зіткненню семітського сходу / християнства та романського заходу / язичництва присвячено найбільшу обсягом «Римську трилогію»: «В катакомбах» (1905), «Руфін і Прісцілла» (1908), «Адвокат Мартіан» (1911). Проблематику культурносвітоглядного протистояння розгорнуто і на суто антич. матеріалі: Троя—Еллада («Кассандра»; 1907), Греція—Рим («Оргія»; 1913).

Інтерес до Середньовіччя увиразнюють «Осіння казка» (1905) та «Камінний господар» (1912) — драма, яку авторка вважала одним із найкращих своїх творів, зокрема через подану в ньому укр. версію світ. теми про Дон Жуана. Справді, сюжетами для більшості драм У. ставав інонац. матеріал. Окрім відзначеного, це ще й постать засновника *ісламу* — «Айша та Мохаммед» (1907), часи Франц. революції кінця 18 ст.— «Три хвилини» (1905), історія колоністів-пуритан в Америці — «У пущі» (1909). На українські ж теми написано лише дві речі: «Бояриня» (1910), що оповідає про добу Руїни, гетьманат П.*Дорошенка*, та драма-феєрія «Лісова пісня» (1911), в основі якої поліський фольклор.

Драми У., навіть ті, що оперто на суто істор. матеріал, звернені до найдавніших структур мислення й світопочування, увиразнених універсальністю міфологічної просторіні. Письменниця володіє здатністю актуалізувати всю систематику міфу, взятого як матриця одвічного знання про буття. Але це не узвичаєна актуалізація фактажу, белетристичне урухомлення історії. Тут задіяно механізми архаїчніші та складніші, мало пов’язані з обігруванням чи урізноманітненням давнього сюжету. Такі завдання виконував реалістичнопонятійний підхід — незамінний у державницько-позитивістському реконструюванні минулого, коли колонізована й у такий спосіб позбавлена прав і перспектив нація прагне легітимізувати власну присутність у світі. Ця патріархально-народницька модель, апелюючи майже виключно до нац. традиції, відповідно і ретранслювала її лише для внутрішнього вжитку. Розуміння оповіді як методу, яким колонізовані народи обстоюють власну ідентичність та історію, пояснює закрито-оборонний характер панівної історіографічної стратегії в її науковому та художньому виявах.

Там, де зупинилися попередники-реалісти, продовжили рух наступники-модерністи. Вони виявили, що через належно засвоєну і переосмислену нац. традицію можна і потрібно виходити у світ. культ. обшири, актуалізуючи власним досвідом і ресурсами теми вічного звучання. До чого і надавався інтуїтивно-образний підхід. На допомогу раціо ставали якості чуттєвого, навіть ірраціонального порядку, найперше інтуїція та уява, що засвідчувало можливості нових, відмінних від узвичаєного шляхів пізнання. Звідси й ідея суголосся методів, засобів і навіть, до певної міри, обсерваційної сфери історіографії та літератури. До аналітичного пізнання істини долучається або й виростає на його основі пізнання творче — глибше та універсальніше. К.Квітка із цього приводу про творчий метод дружини згадував таке: «Не раз казала, що як писати з якої історичної епохи, то треба її добре простудіювати по джерелах, а потім забути, і аж тоді почати писати що з того життя. Інакше вийде музейність і нахил до дріб’язково точних описань в ущербок суті писаної речі».

Художня проза У. не має опертя на міфологічну чи істор. сюжетику, а все ж цілком модерна. Тут авторка працювала у малих жанрах: понад 20 оповідань, образків, нарисів; ще майже стільки лишилося у фрагментах і планах. Як і в драматургії, проте на матеріалі сучасності, вона роздумує над тими ж питаннями національної та особистої неволі, координати якої задає потрійний тиск культурно-політ. стану і статусу: колонії, провінції, патріархату. Як зазвичай, героїнею творів виступає жінка, яка особливо зазнає на собі означеного гніту. Крізь її долю і показано оточення, країну, час. Провідними тут є теми з життя сусп. верхів, зокрема укр. панства («Чашка» (1889), «Жаль» (1890)) і творчої інтелігенції («Голосні струни» (1897), «Над морем» (1898), «Розмова» (1908)). Розробляла вона і традиційну тему села («Така її доля» (1890), «Одинак» (1894), «Приязнь» (1905)). Написала У. і кілька казок: «Метелик» (1889), «Біда навчить», «Лелія» (обидві 1890). За «Голосні струни» письменниця отримала єдину свою премію — золотий жетон переможця конкурсу *Київського літературно-артистичного товариства.*

Паралельно художнім розгорталися історико-літ. зацікавлення У. Окрім політ. публіцистики та просвітницько-агітаційних виступів, вона писала глибокі літературознавчі праці. Жанрово — це переважно огляди, присвячені знаковим мистецьким явищам і постатям національної чи зарубіжної к-р. Більшість із них російськомовні, бо готувалися до петерб. час. «Жизнь»; деякі розширено українською в авторському перекладі. Зокрема, такими є студія творчості Ю.*Федьковича*, О.*Кобилянської* і В.Стефаника «Малорусские писатели на Буковине» (1900) та історико-філол. розвідка «Утопія в белетристиці» (1906), фактажем якої слугувало світ. письменство від *Біблії* до кін. 19 ст. Літературознавчі статті У., хоч і писалися задля заробітку, уповні відбивають її інтереси до модерного зх. мист-ва: «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д’Анунцио)» (1899), «Новые перспективы и старые тени (“новая женщина” западноевропейской беллетрис-

тики)» (1900), «Заметки о новейшей польской литературе», «“Михаэль Крамер”: последняя драма Гергарта Гауптмана» (обидві 1901).

Проміжне місце між творчістю та перекладом посідає праця У., задумана як підручник для сестер і брата «Стародавня історія східних народів». Укладалася вона 1890—91 за підримки М.Драгоманова. Через два десятиліття, готуючи видання книги, авторка її доопрацювала (надруковано лише 1918 та без ілюстрацій). Праця мала компілятивний характер, що засвідчує уточнення назви: «Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Проте матеріал дослідників оригінально скомпоновано й адаптовано для укр. читача. Зокрема, наявні у Л.Менара алюзії та паралелі до франц. історії переакцентовано на минуле і сучасне України. У книзі містяться «Вступна розповідь» з оглядом періоду первісного ладу та 6 розділів із викладом історії індусів, мідійців і персів, єгиптян, ассирійців і вавілонян, фінікійців, ізраєлітів. У кожному розділі розглядаються доістор. життя народу, кліматичні особливості території, а вже потім — постання і функціонування д-ви. Поряд із політичним, і навіть більше, авторку цікавить духовно-культ., мистецьке життя. Тому велику роль мають підрозділи «Віра», «Пам’ятники», «Звичаї», «Письмо». Виклад насичено міфами, легендами, епосом, піснями (самотужки перекладеними формою вірша).

Суголосся власних зацікавлень та нац. культ. потреб засвідчує і перекладацька спадщина. Ще в часи молодіжного літ. гуртка *«Плеяда»* (Київ, 1888—93), членами якого, крім засновників, старших брата й сестри Косачів, були Л.Старицька (див. Л.*Старицька-Черняхівська*), М.*Славинський*, В.*Самійленко* та ін., У. подала програму актуальних перекладів. У переліку було 62 автори (понад 150 творів) десяти чільних літератур світу. Мовами, з яких планувалося перекладати, У. володіла, а тому чимало зробила сама. Першими стали переклади оповідань М.*Гоголя*, підготовлені у співпраці з братом і видані 1885. Також із російської вона перекладала І.Тургенєва та С.Надсона, а з української на російську — прозу І.Франка. Другим проектом стали підготовлені з М.Славинським і теж видані у Львові збірка лірики «Книга пісень» (1892) та книга поеми і балад «Атта Троль. Ратклiф. Баладʼи» (1903) Г.Гайне. Ще з німецької переклала оповідання Л.Якобовського та п’єсу Г.Гауптмана «Ткачі». 1900 українською з’явилася «Неминуча» бельгійця М.Метерлінка. З французької було перекладено вірші В.Гюго та прозу П.-Ж.Етцеля. У польс. літературі її зацікавили поетичні твори А.*Міцкевича* та М.Конопніцької, а в італійській — лірика А.Негрі та оповідання Е. де Аміціса. У фрагментах лишилися «Одіссея» Гомера, «Божественна комедія» Данте Аліг’єрі, «Макбет» В.Шекспіра, «Каїн» Дж.Байрона. Осібно слід згадати зроблені з прозових нім. та франц. підрядників переспіви індійських ведичних гімнів і давньоєгип. ліричних пісень. Робота була відзначена фахівцями за напрочуд тонке сенсове і ритмомелодійне суголосся оригіналам.

Сприйнятливість У. до фольклору визначалася органічним, ще з дитинства, зануренням у стихію нар. життя, захватом його культ. проявами, умінням наснажити живим нац. духом власне творче горіння. Пісні, казки, загадки, прислів’я, навіть чуті змалку, пам’ятала завжди, бо вважала їх не просто матеріалом, а безцінним спадком. Аматорський інтерес швидко змінився професійним. У. вивчала фахову літературу, щоби належним чином — з урахуванням особливостей діалекту й ритмо-мелодики — збирати зразки. Записи надсилала М.Лисенку, М.Драгоманову, І.Франку. Останній 1894 у час. «Житє і слово» публікує пісенну підбірку «Купала на Волині». 1903 в Києві вийшли зібрані У. й записані з її голосу К.Квіткою «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині». Ін. проекти, зокрема «Народні пісні до танцю» та «Колодяженські пісні», надруковано вже після її смерті. Підсумковим можна вважати видання 1917—18 (у 2 кн.) «Пісень з голосу Лесі Українки», записаних (за 15 років) і виданих К.Квіткою. Глибоке зацікавлення У. *думами* на практиці втілилося у споряджену власним коштом 1908 експедицію галичанина Ф.*Колесси* для запису на фонограф репертуару полтав. осередку *кобзарів*. Щоб охопити ще й Слобожанщину, вони з чоловіком записали спадщину найвідомішого там співця Г.*Гончаренка*.

Оцінка і вшанування У. у публічному просторі почалися лише по її смерті. Почали виходити зібрання творів й окремі книги письменниці з ілюстраціями у різних техніках О.Сахновської, В.*Касіяна*, М.*Дерегуса*, С.Караффи-Корбут, В.Чебаника, Г.Малакова, В.Лопати та ін. Багато художників писали портрети У., серед яких класичними є виконані з натури роботи І.*Труша* (1900) та Ф.*Красицького* (1904). Вдалими уважаються скульптури, які ставали моделями пам’ятників У.: Т.Абакелії (Сурамі, 1952), Г.Петрашевич (1939, Київ, могила У.), В.*Бородая* (1961, Київ), Л.Біганич (1971, Львів), Г.*Кальченко* (1972, *Ялта*; 1973, Київ; 1976, Саскатаун, Канада), М.Черешньовського (1961, Клівленд, США; 1975, Торонто, Канада). М.Вронського (1972, Батумі, Грузія), А.Німенка, М.Обезюка (1977, Луцьк); М.Обезюка (1987, Новоград-Волинський).

На слова віршів У. та її переклади писали пісні М.Лисенко, К.*Стеценко*, Я.*Степовий*, М.*Вериківський*, Г.*Верьовка*, П.Гайдамака. Драматургія У., що у прижиттєвих постановках не мала успіху, знайшла належне увиразнення в режисурі М.Садовського, Л.*Курбаса*, Г.*Юри*, В.Блавацького, О.Мосійчука, Ю.Розстального та ін. Її п’єси ставили театри Польщі, Росії, Литви, Грузії, Чехії, Угорщини, Німеччини, США, Японії. В.*Кирейко* за «Лісовою піснею» (1957) та «Бояринею» (2008) написав опери, а за «Оргією» (1976) — балет. Балет «Лісова пісня» написали М.*Скорульський* (1946) та Г.Жуковський (1961); балет «Камінний господар» (1969) створив В.Губаренко. За «Лісовою піснею» знято два кінофільми: однойменний 1961 В.*Івчен-*

Музей Лесі Українки (Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького). Київ. Фото 2007.

ком та 1981 Ю.*Іллєнком* «Леся Українка. Мавка». 1970 за сценарієм І.*Драча* «Іду до тебе» М.*Мащенком* було екранізовано біографію У.

В Україні діють 8 музеїв У. та родини Косачів: Літературно-меморіальний музей-садиба в Колодяжному (з 1949), Музей «Лісової пісні» в урочищі Нечімне (з 2004), Музей Лесі Українки Східноєвропейського нац. ун-ту (з 1985), «Лесина вітальня» у м. Луцьк (з 2005), Київ. літе-

Портрет Лесі Українки на банкноті 200 гривень. Аверс. Зразок 2007.

ратурно-меморіальний (з 1960), Літературно-меморіальний (Новоград-Волинський, з 1963), Музей родини Косачів (Новоград-Волинський, з 1999), Музей Лесі Українки в Ялті (з 1993; див. також *Лесі Українки літературно-меморіальні музеї*).

У більшості міст, с-щ міськ. типу і в багатьох селах України є вулиці Лесі Українки. Її ім'я носять: з 1952 — Східноєвроп. нац. ун-т (Луцьк), з 1939 — *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*, з 2011 — Львів. академічний драм. театр, з 1943 — Публічна б-ка м. Києва. З 1972 щорічно присуджується Держ. премія ім. Лесі Українки за кращий твір для дітей; починаючи з 2004 нагорода вручається у 4 номінаціях: літ. твори, художнє оформлення книжок, театральні вистави, кінотвори. Портрет У. вміщено на грошовій банкноті України номіналом 200 *гривень*. На честь письменниці названо астероїд 2616 «Леся». Твори У. перекладено більше як трьома десятками мов.

Тв.: **Зібр. тв.:** У 7 т. К.—Х., 1923—25; У 12 т. К.—Х., 1927—30; У 5 т. К., 1951—56; У 12 т. Нью-Йорк, 1953—54; У 10 т. К., 1963—65; У 12 т. К., 1975—79; **Вибрані тв.:** Вибрані поезії. М., 1943; Неопубліковані твори. Львів, 1947; Вибрані твори. К., 1948; Вибране. К., 1958; Поезії, т. 1—2. К., 1961; Твори, т. 1—2. К., 1970; Твори, т. 1—2. К., 1987; Драматичні твори. К., 1989; Усі твори в одному томі. К., 2008; Волинський скарб: вибрані твори. Луцьк, 2011.

Переклади: **азербайджанською:** Поезії. Баку, 1964; **англійською:** Lesya Ukrainka. Babylonian Captiviti. В кн.: Five Russian plays with one from Ukrainian. London, 1916; Spirit of flame: A Collection of the Works of Lesya Ukrainka. New York, 1950; **білоруською:** Вершы і паэмы. Мінск, 1957; **болгарською:** Безсънни нощи. София, 1961; **грузинською:** Збірка творів (поезії і драматичні твори). Тбілісі, 1949; **латвійською:** Сестра бурі: вибране. Рига, 1970; **литовською:** Лісова пісня. Вільнюс, 1957; **німецькою:** To be or not to be? «Die Gesellschaft», 1900, bd. 4, heft 1; Waldlied. Kijiw, 1931; **польською:** Ukrainka. Kasandra i inne dramaty. Krakyw, 1982; Pieśń Lasu. Warshawa, 1989; **російською:** Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1950; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1956—57; **румунською:** Lumini vestiitoare. Bucureşti, 1963; **словацькою:** Sedem strun. Bratislava, 1955; **чеською:** Leśni piseń. Praha, 1955.

Бібліогр.: *Булавицька М., Мороз М.* Леся Українка: бібліографічний покажчик: 1884—1970. К., 1972.

Літ.: *Франко І.* Леся Українка: літературно-критична студія. «ЛНВ», 1898, кн. 7; *Євшан М.* Леся Українка. Там само, 1913, № 10; *Донцов Д.* Поетка українського Рисорджименто. Львів, 1922; *Зеров М.* Леся Українка: критично-біографічний нарис. Х.—К., 1924; *Музичка А.* Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. Одеса, 1925; *Драй-Хмара М.* Леся Українка: життя й творчість. Х., 1926; Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження, вип. 1—3. К., 1954—61; *Бабишкін О., Курашова В.* Леся Українка: життя і творчість. К., 1955; *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: хронологія життя і творчости. Нью-Йорк, 1970; Леся Українка: документи і матеріали: 1871—1970. К., 1971; Леся Українка: збірник праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971—80; Спогади про Лесю Українку. К., 1971; *Гуць М., Россошинська Н.* Леся Українка: Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях: альбом. К., 1979; *Мороз М.* Літопис життя та творчості Лесі Українки. Львів, 1992; *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999; Леся Українка і сучасність: збірник наукових праць, т. 1—6. Луцьк, 2003—10; Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія, кн. 1—2. К., 2004—15; *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. К., 2007; *Огнєва О.* Східні стежини Лесі Українки: статті і матеріали. Луцьк, 2007; Леся Українка: доля, культура, епоха: збірник статей і матеріалів, вип. 1—2. Луцьк, 2010—12; *Мірошниченко Л.* Леся Українка: життя і тексти. К., 2011; *Моклиця М.* Естетика Лесі Українки (контекст європейського модернізму). Луцьк, 2011; *Скрипка Т.* Родинні гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. К., 2013; *Скупейко Л.* Апологія особистості: статті про Лесю Українку. К., 2015.

С.М. Романов.

УКРАЇ́НКИ ЛЕ́СІ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНІ МУЗЕ́Ї — див. *Лесі Українки літературно-меморіальні музеї.*

«УКРАЇ́ННИЙ НАРО́Д» — термін, який у творчому доробку київ. катол. єпископа Й.*Верещинського* вперше в ранньоновітній історії України набув значення політоніма «український народ» і постав як певний концептуальний конструкт. Як правило, у тогочасній «теоретичній» свідомості, а також у буденних уявленнях населення Київщини і Сх. Поділля маркувалося термінами «руський народ», «українні люди», «українці» (тобто ті, хто на «окраїні», «україннних землях») та ін.; вищеназвані землі поставали *Україною* у вузькому значенні цього слова. Й.Верещинський ужив для позначення населення Київщини і Сх. Поділля поняття «українний християнський народ», розуміючи під ним певну історично сформовану етнополіт. та етнокульт. сутність. Найважливішими методологічними принципами та ідейними засадами його концепції "У.н." були такі: 1) сакральне «означування» населення України 16 ст. (теза про християн. народ), завдяки чому «У.н.» переводився на рівень «історичного» народу, феноменологічно близького до старозавітних народів; 2) з'ясування логіки і внутр. змісту минулого «У.н.» з опорою на поняття континуїтету у світській історії, внаслідок чого першопочатки України в автора отожнювалися з давньою *Руссю*, а давньорус. минуле народу розглядалося як позначена безсмертною славою богатирська доба; 3) Україна у вузькому значенні цього слова політично, економічно і культурно тісно пов'язувалася з «руськими краями» — осн. масивом укр. земель (для Й.Верещинського це — ***Київське воєводство***, *Волинське воєводство*, *Подільське воєводство* та *Брацлавське воєводство*); 4) вмотивовування поняття Вітчизни як етико-філос. абстракції, що фокусувалася не лише на елітарний шляхетський стан, а й охоплювала широкий соціальний горизонт «У.н.» Сформульована Й.Верещинським ідея етно-

політ. «паспортизації» тогочасного «руського» населення України через політонім «українний (у розумінні “український”. — Авт.) народ» за своєю новизною значно випереджала свій час, а тому корінна зміна світоглядних і політ. орієнтацій, а також утвердження нової культурно-істор. парадигми в цій сфері відбулися значно пізніше.

Літ.: Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. Kraków, 1858; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 1. К., 1911; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

УКРАЇНОЗНА́ВСТВО (рос. — украиноведение) — термін для позначення: 1) укр. сегмента сусп. і гуманітарних наук на культ. просторах імперій Габсбургів і Романових наприкінці 19 — на поч. 20 ст.; 2) нац. соціогуманітаристики 1920-х — поч. 1930-х рр. як на теренах рад. України, так і на західноукр. землях та у середовищі укр. міжвоєнної еміграції у Зх. і Сх. Європі, який циркулював у традиційному й видозміненому вигляді на обширах укр. діаспори 2-ї пол. 20 ст.; 3) вступних дидактичних чи базових пропедевтичних навч. курсів, призначених для введення до предмета вивчення — України, укр. історії, к-ри, мови, мист-ва тощо; 4) узагальнених і генералізованих означень протягом 1990-х — 2000-х рр., що вживалися як в архаїчному розумінні, метафоричному сенсі чи для утилітарного позначення певних сфер або дисциплін вітчизн. соціогуманітаристики, так і в руслі низки досить суперечливих спроб подання У. як своєрідної мегадисципліни чи наддисциплінарної галузі, яка начебто інтегрує весь міждисциплінарний спектр укр. науки або, принаймні, сусп. та гуманітарні дисципліни.

Термін «українознавство» постав у межах імперської науки й к-ри на зламі 19—20 ст., передусім відображав потреби інституціоналізації укр. соціогуманітаристики, яка переживала процес формування і становлення під потужним і несприятливим тиском соціо- та етнокульт. передумов Росії, меншою мірою — *Австро-Угорщини*. З цієї перспективи У. розглядалося як спосіб репрезентації й інституціонального ствердження укр. студій з обсягу різних дисциплін і галузей науки як певної цілісності, спершу в межах наук. т-в й асоціацій, просвітницьких гуртків і спілок, згодом як неодмінна культурницька складова нац. руху поч. 20 ст. Одним з ініціаторів та популяризаторів терміна «українознавство» був М.*Грушевський*, який уживав це означення у низці наук. і публіцистичних праць, зокрема ретроспективно поширював його на 19 ст. як епоху укр. нац. відродження. *Українська революція 1917—1921* спричинила істотні трансформації політ. українства, завдяки яким поняття «українознавство» набуло широких культурницьких, а почасти навіть світоглядних сенсів, що не обмежувалися академічною цариною й пов’язувалися з найрізноманітнішими громад. та культурно-освіт. практиками за часів коренізації/українізації (див. *Українізації політика*). Водночас термін зберігав і попередні смисли, позаяк в умовах рад. дійсності 1920-х рр. залишалися злободенними й інституціональні проблеми, зокрема змагання за організацію укр. науки у системі ВУАН (нині *Національна академія наук України*) та ін. освіт. і науково-дослідних інституціях. Недаремно *«Україна»* (1924—32) позиціонувалася як «науковий часопис українознавства», тобто відображав ідею повноцінного подання і єднання укр. студій з різною дисциплінарною належністю. Втім із руйнацією ВУАН на поч. 1930-х рр. термін «українознавство» циркулював здебільшого поза межами рад. України, зокрема на обширах укр. еміграції та діаспори. Після *Другої світової війни*, особливо з переїздом значної частини укр. емігрантів до США та Канади, наук., культурницькі, освітні й видавничі практики (*«Енциклопедія українознавства»*, паризький ж. «Україна: українознавство і французьке культурне життя» (див. *«Україна»*, журнал 1949—53), «Фонд катедр українознавства» та ін.) поступово трансформували його предметне значення та смисли і наблизили «українознавство» до понять *«україністика»* й *«україніка»*. Напр., О.*Пріцак* у 1967 розглядав «українознавство» як традиційний стереотип для позначення системи лінгвістично-філол., літ. та істор. дисциплін, однак наголошував, що У. не може існувати як єдина університетська дисципліна, а тільки як сполучення різних кафедр, організаційно та концептуально об’єднаних в *Українському науковому інституті Гарвардського університету*. В УРСР термін «українознавство» означувався виключно з негативним ідеологічним підтекстом, як-от «буржуазне українознавство», «реакційне українознавство» тощо. Терени циркуляції поняття «українознавство» істотно розширилися з державно-політ. трансформаціями 1990-х рр., зокрема з культурною хвилею повернення до «забороненої спадщини» у пострад. Україні. Це призвело до поширення як архаїчних й утилітарних смислів, так і до спроб подати У. як самобутню інтегральну, сумативну чи наддисциплінарну складову укр. науки за гіперболізованою аналогією зі вжитком та тими смислами, що пов’язувалися з У. протягом 1-ї третини 20 ст. Такі тенденції значною мірою спиралися на культурно-просвітницький рух 1990-х рр., який постав у річищі повороту до традиційних взірців і ціннісних орієнтирів українства, зорієнтованих на розгортання багатоманітних практик на ниві освіти та к-ри, а впродовж 2000-х рр. підтримувалися і популяризувалися у проектах і працях окремих інституцій (НДІ українознавства Мін-ва освіти і науки України та ін.). Нині більшість фахових учених не поділяють ці візії і розглядають термін «українознавство» як архаїчний або вкладають у нього відмінні смисли, які тією чи ін. мірою корелюються з означеннями «україністика» чи «україніка».

Бібліогр.: *Єфремов С.* Українознавство: покажчик потрібнішої до самоосвіти літератури. К., 1920; Джерела українознавства, вип. 1: Вибрані бібліографічні джерела. К., 1990; Українознавство в системі освіти та виховання: бібліографічний покажчик літератури. К., 1996; Українознавство: реферативно-бібліографічний бюлетень. 1993 р. К.—Львів, 1997.

Літ.: *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; *Біднов В.* Що читати по історії України (коротенька історіографія України): з викладів на учительських курсах українознавства. Катеринослав, 1920; Основи українознавства: підручник для партгуртків, радпартшкіл, комвузів та самоосвіти. [Х.,] 1929; *Дорошенко В.* Українознавство поза межами УРСР

в 1928 р. «Україна», 1930, № 42, липень—серпень; *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). Кембридж—Нью-Йорк, 1973; *Кононенко П.П.* Українознавство: навчальний посібник. К., 1994; Українознавство: концепції, програми, документи. К., 1995; Українознавство: теоретично-методичні та організаційні проблеми. К., 1995; *Токар Л.К.* Об'єкт і предмет українознавства. «Українознавство», 2001, № 1; *Його ж.* Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань. Там само, 2004, № 4; *Лепеха Т.В.* Українознавство: навчальний посібник. К., 2005; *Кононенко П.П.* Українознавство: підручник. К., 2006; *Якухно І.І.* Українознавство: навчальний посібник. Житомир, 2006; *Сніжко В.В.* Українознавство: природна психо-філософська концепція. К., 2010; Історія українознавства: навчальний посібник. К., 2011; *Гай-Нижник П.* Роль та місце українознавства у новітньому науковому просторі та його значення в гуманітарній політиці держави і системі національної безпеки. «Українознавство», 2015, № 1.

О.В. Ясь.

«УКРАЇНОЗНА́ВСТВО» — наук. часопис НДІ українознавства, заснований 2001 як наук., суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, пед. журнал. Виходить щоквартально. Перший гол. ред. — д-р філол. н., дир. НДІ українознавства П.Кононенко (2001 — липень 2013).

У часописі опубліковано низку ґрунтовних досліджень, в яких порушувалися актуальні питання розвитку укр. філології, історії, філософії, культурології, педагогіки. Водночас визначальною у стратегії розвитку видання окреслювалася проблематика розвитку *українознавства* як комплексної інтегративної дисципліни про Україну, українство та укр. світ. Висвітлювалися питання зв'язків з дослідницькими центрами укр. діаспори. Систематично друкувалися матеріали про зорганізовані в різних країнах поселення українців, наук. конференції, симпозіуми, круглі столи. З фаховими розвідками, присвяченими різноманітним аспектам аналітичного пізнання істор., соціокульт., світоглядно-філос., літературно-мистецького буття України, виступали на його шпальтах провідні вчені діаспори — А.*Жуковський*, Л.Рудницький, Я.Розумний, Д.Тетерина-Блохина, А.Гумецька, Є.Федоренко, М.*Мушинка*.

«Українознавство». 2011. № 1 (38). Обкладинка.

Окрема увага приділялась і теоретико-методологічним засадам розвитку та практичним технологіям утвердження українознавства у парадигмальному просторі шкільного циклу гуманітарних дисциплін. Публікувалися програми з українознавства, методичні рекомендації для вчителів, кращі учнівські роботи, з якими школярі брали участь у щорічному Міжнар. конкурсі з українознавства. Наголос робився на розвитку комплексної дисципліни про Україну в шкільництві сх. та пд. регіонів, які зазнали найбільшого русифікаційного тиску. На сторінках «У.» друкувалися, зокрема, П.Кононенко, В.*Баран*, С.Єрмоленко, Б.Ажнюк, С.Чемеркін, В.Борисенко, Я.*Калакура*, Т.Бевз, Я.Радевич-Винницький, В.Шевченко, М.Дроблохід, А.Мокренко, Ю.*Мушкетик*, Д.*Павличко*, М.Стріха, Г.*Удовенко* та ін.

Публікувалися статті, присвячені проблематиці дерусифікації і подолання імперських стереотипів у свідомості значної частини загалу, утвердження *української мови* як державної в усіх регіонах України, серед яких вирізняються публікації постійного автора «У.», літературознавця, громад. і політ. діяча, «народного професора» А.Погрібного.

2014 журнал виходив під назвою «Україна у світовій історії», (гол. ред. — проф. А.Чайковський).

Після перемоги Революції гідності журнал повернув попередню назву «Українознавство» (гол. ред. — канд. істор. н., дир. НДІ українознавства Б.Галайко). Час. «У.» ввійшов до низки наукометричних баз даних, є фаховим з істор. дисциплін, певного уточнення зазнало тематичне спрямування рубрик, концептуалізувалися й нові змістові напрямні українознавчого пошуку, у першу чергу — пов'язані з аналітичним осмисленням розпочатої 2014 збройної агресії Росії проти України. З числа дослідників — дописувачів журналу — можна відзначити А.Зінченка, П.Гай-Нижника, М.Гримич, І.Ворончук, Л.Залізняка, М.Тимошика, В.Піскун.

Станом на серед. 2019 вийшов 71 номер часопису.

Офіційний веб-сайт видання: http://journal.nndiuvi.org.ua.

Бібліографічний покажчик часопису: Українознавство: бібліографічний покажчик (2001—2006 рр.). К., 2007.

Літ.: *Хоменко О.А.* 15 років часопису «Українознавство». «Українознавство», 2016, № 1 (58).

Б.М. Галайко.

«УКРАЇНОЗНА́ВЧИЙ АЛЬМАНА́Х» — наук. часопис соціогуманітарного спрямування, видається Центром українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка від 2009. Задекларована періодичність — щоквартально, проте друкується з різними періодичними інтервалами. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16411—4883Р від 4 лютого 2010. Відп. ред. — проф. М.Обушний. Друкується на базі видавничо-поліграфічного центру «Київський університет». До 2017 включно видано 22 вип. Публікується як у вигляді випусків наук. праць, об'єднаних єдиною темою, зокрема «Україн-

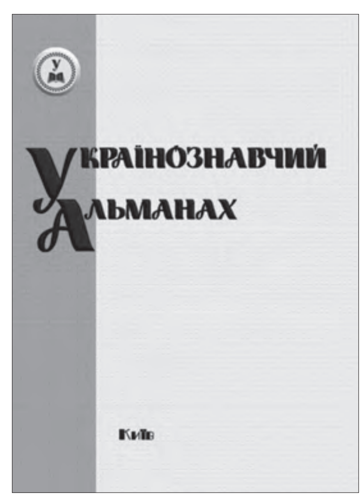

«Українознавчий альманах». Київ, 2009. Випуск 1. Обкладинка.

ський образ світу: особливість у світовому контексті» (2009, вип. 1), «Гендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (2010, вип. 4), «Роль жінки в українському суспільстві: історичний досвід та аналіз тенденцій» (2011, вип. 6), Т.*Шевченко* (2013, вип. 12), «Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Дмитро Донцов: постать на тлі епохи — Треті Донцовські читання" (Мелітополь, 24—25 травня 2013 року)» (2013, вип. 13), такі різноманітних збірок статей, які сегментовані за низкою відмінних проблемно-тематичних рубрик.

Офіц. веб-сайт часопису: http://ukralmanac.univ.kiev.ua.

Літ.: *Обушний М.* Слово до читача. «Українознавчий альманах», 2009, вип. 1.

О.В. Ясь.

«УКРАЇНОЗНА́ВЧІ СТУ́ДІЇ» — науково-теор. часопис Ін-ту українознавства при Прикарпатському нац. ун-ті ім. В.Стефаника, що публікує студії з укр. мови, літератури та історії України, розвідки в галузі політології, психології, соціології, мистецтвознавства. Заснований у вересні 1998 у м. *Івано-Франківськ*. Засновник — *Прикарпатський національний університет*. Гол. ред. — проф. В.Ґрещук. Редколегія: чл.-кор. НАН України М.Ільницький, дійсний чл. Академії педагогічних наук України В.Кононенко, професори Р.Піхманець (відп. секретар), С.Адамович, А.Архангельська (Чехія), В.Барчук, С.Борчук, М.Голянич, А.Загороднюк, М.Кугутяк, Б.Криса, В.Марчук, І.Миронюк, В.Москалець, М.Романюк, Б.Савчук, Т.Салига, Л.Струганець, С.Хороб, І.Цепенда, М.Черепанин, д-ри габілітовані І.Кононенко (Польща), І.Митнік (Польща). Видається як щорічник. Наклад 300 прим. Станом на кінець 2018 вийшло 18 випусків. Публікуються розвідки, рецензії, інформація, наукова хроніка, джерела та матеріали наук. форумів із соціогуманітарних дисциплін, передусім статті з історії, к-ри, мови, укр. державності та мистецтва.

«Українознавчі студії». 2016—2017. № 17—18. Обкладинка.

Офіц. веб-сайт часопису: http://journals.pu.if.ua.

Літ.: Ґрещук Василь Васильович: покажчик публікацій (до 60-річчя від дня народження). Івано-Франківськ, 2009; *Bihusiak M., Hutsuliak O.* Ukrainian Studies in the Publications of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. «Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University: Series of Social and Human Sciences», 2014, vol. 1, no. 4.

Валентина Ґрещук.

УКРАЇНОФІ́ЛЬСТВО — див. *Народолюбці.*

УКРАЇНОФО́БІЯ (від «Україна», «український» та грец. φόβος — страх, ненависть) — один із різновидів етнополітичного *шовінізму*, система дискримінаційних, агресивних поглядів і дій, що заперечують суб'єктність Укр. д-ви, укр. народу та нації, питомі етнокульт. ознаки та уявлення українців, державотворчий потенціал українців, нав'язують українцям не властиві для них етнокульт. риси, ігнорують укр. мову та к-ру, державно-нац. символи. Непереконливими є спроби розмити явище У. у визначенні, що У., мовляв, — це будь-який акт, що завдає шкоди Україні, зокрема корупція.

Одними з перших у новітній час окреслили українофобські тенденції як суспільно-політ. явище представники *шістдесятництва* І.*Дзюба* та Л.*Костенко*. Ці погляди були розвинуті у працях провідних укр. філософів і публіцистів С.Грабовського та І.Лосєва. До 2010-х рр. у процес осмислення У. найбільший внесок зробили представники націоналістичної ідеології (В.Рог, О.Баган та ін.). У. вони розглядали переважно як політ. та ідеологічне явище. Конституюванню та осмисленню явища У. сприяло проведення у *Львові* 2012—16 зусиллями викладачів *Львівського національного університету* та Львів. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України 9-ти семінарів під заг. назвою: «Українофобія як явище та політтехнологія». Учасники семінарів передусім зосередилися на істор. та мовних аспектах У., при цьому розглядали У. не лише як виключно рос. явище, а і як частину польс. політики. Проте унікальність цього заходу, відстороненість від нього держ. структур лише підкреслили брак уваги до проблеми.

У. закорінена в істор. процесі. Перш за все У. виникла як антипод явищу та поняттю «українофільство». Існування У. зумовлено такими істор. явищами та ідеологіями, як існування України у складі кількох імперій, ідеями триєдиної рус. нації, «Русского мира», «Великої Польщі», рад. комунізму. Власне, поняття «українофобія» молодше позначеного ним явища. Закарбоване в етнічних стереотипах середньовіччя та ранньомодерного часу, явище страху та ненависті щодо українців найсильніше виявилось у період формування націй та нац. рухів модерної доби — у 19—20 ст. Найбільшої сили У. як частина держ. політики набула у Рос. імперії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. (з деякими періодами послаблення тиску), в *СРСР* 1930-х і 1970-х рр., у Польщі між двома світ. війнами, в часи *Другої світової війни* на територіях *Райхскомісаріату Україна* та *Трансністрії*. Вперше на ідеологічному рівні У. була обґрунтована ідеологами чорносотенних організацій у містах Російської імперії на поч. 20 ст. (див. також *«Чорна сотня»*).

У Рос. імперії перші українофобські акції мали за мотивацію або ж покарання та залякування українців, або ж виникли внаслідок страху перед поширенням укр. нац. руху як частини польського (*Валуєвський циркуляр 1863* та *Емський акт 1876*). У. мала власних ідеологів і практиків, які утворили своєрідний «пантеон» українофобів: М *Юзефович*, П.Струве, С.*Щоголев*, В.*Шульгин*, Я.Собінський, Б.*Пєрацький*, Д.*Лебідь*, П.*Постишев*. Окреслюючи та описуючи явище неприязні або й ненависті до українців

фактично в категоріях, властивих У., укр. діячі доволі не часто вживали цей термін до поч. 20 ст., і вже дещо частіше — починаючи від 1905—07 (Д.*Дорошенко*, С.О.*Єфремов*, В.*Винниченко*, М.*Слабченко*). Із серед. 20 ст. це поняття ігнорувалося в СРСР, використовувалося майже виключно в середовищі укр. діаспори, звідки й повернулося до України у 1990-х рр. При тому У. існувала в СРСР та УРСР зокрема як на держ., так і на побутовому рівнях.

У. була гол. ідеологічним підґрунтям терору комуністів та білогвардійців проти українців під час рос. експансії в Україну 1918—21, напр., захоплення *Києва* військами М.А.*Муравйова* на поч. 1918.

У. стала помітним явищем громад. життя в добу «українізації» 1920-х рр. як реакція на бажання українців побудувати нац. за змістом республіку. Побутова У. була блискуче відображена М.*Кулішем* у творі «Мина Мазайло», де зміст явища влучно висловлений Тьотею Мотею: «Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной». У. була наріжним каменем ідеологічних засад *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, масових репресій проти укр. інтелігенції 1930—38. У пропаганді використовувався дегуманізований образ «хохла-куркуля», із гротескно-гіпертрофованими укр. антропологічно-етнічними рисами. Вцілілі жертви Голодомору згадували про ненависть до всього українського як «хохляцького» в реалізаторів Голодомору. Отже, У. «цементувала» одночасний націоцид та соціоцид. У 2-й пол. 20 ст. найяскравіше відбилася в суд. процесах над укр. дисидентами (на цьому, напр., наголосила Н.Строката у викривальній промові на одес. судилищі над нею 1972). Починаючи з 1930-х рр., У. в СРСР маскувалася як боротьба з «українським буржуазним націоналізмом».

Унікальним для подібних нац. фобій є те, що в роки незалежності України, починаючи з 1991, У. не лише не зменшилася всередині д-ви, а й посилилася, фактично належачи до помітних компонентів поглядів і діяльності значної частини правлячого істеблішменту (В.Медведчук, Д.*Табачник*, М.Добкін та ін.), депутатів різних рівнів (Н.Вітренко, І.Марков, М.Левченко, В.Колесніченко, С.Ківалов), президента Республіки Крим (Ю.Мєшков), міських голів Півдня та Сходу України (О.Костусєв та ін.), бізнесової та інтелектуальної еліти (О.Сурілов, О.Бузина, Г.Кваснюк та ін.). Саме в середовищі українофобів були теоретично опрацьовані механізми знищення України, втілені згодом рос. спецслужбами та політиками: Новоросія, федералізація, держ. двомовність тощо.

Причинами поширення У. були як незрілість укр. сусп-ва, низький рівень нац. свідомості, колоніальна спадщина, брак укр. нац. *еліти*, так і зовн. втручання (передусім російське). У. стала одним з осн. політтехнологічних знарядь політики на Сході та Півдні України, знайшовши там найвагомішу підтримку серед русифікованих мас. У. була засобом десоборизації України, впровадження «двох Україн» як двох проектів: укр. західного «гетто» («галичанофобія») та малоросійсько-новорос. проекту. Засобом У. було перетворення укр. мови та к-ри на вторинні порівняно з російськими, а з ін. боку, подання їх як таких, що загрожують комфортному існуванню пд.-сх. населення. Найогидніші, найагресивніші акти У. відбувалися в *Луганську*, *Донецьку*, *Одесі*, *Харкові*, Криму. У., хоч і офіційно не артикульована і не визначена саме так, фактично була основою політ. діяльності низки політ. сил новітньої України: Партії регіонів України, партії «Родина», Комуніст. партії України, Прогресивно-соціаліст. партії України, Партії «Російський блок» тощо. Успішне поширення цими силами У. було гол. причиною тимчасової окупації окремих районів Донбасу та анексії Криму Росією 2014.

Після 2013 У. вдосконалилася як політтехнологічне явище. Часто вона подається у парадоксальному поєднанні з нібито укр. громадян. патріотизмом, що буцімто не передбачає поглиблення процесів дерусифікації, відновлення дискримінованих прав українців. Гасло «Єдина країна — Единая страна» лише поглиблює кризу укр. ідентичності, сіючи, за слушним зауваженням мовознавця та культуролога Ю.Шевчука, «мовну шизофренію», яка насправді є лише частиною ширшого явища амбівалентності, окресленого ще у 1990-х рр. М.Рябчуком як частина панівного «креольського» дискурсу у модерній Україні. Найбільш загрозливим явищем у таких умовах є тотальне розмивання моральних цінностей та пріоритетів, що мають безпосередній вплив на визначення нац. ідентичності, а також катастрофічне зниження «національного імунітету нації». І все це в контексті рос. загрози, що аж ніяк не припиняється. Сьогодні відверті українофобські випади є однією з основ дискурсу частини укр. мас-медіа, шоу-бізнесових проектів: як загальнонац. каналів «Інтер», «ТЕТ», «Україна», так і багатьох місцевих на Півдні та Сході України. Часто українофобські прийоми цих ЗМІ в Україні та на окупованих територіях Донбасу та Криму фактично збігаються.

У. є гол. чинником денаціоналізації та дискримінації українців в Україні та поза її межами, складовою поглядів і діяльності частини неукраїнців та політико-держ. еліт. У. (власне страх перед усім національно-українським) властива частині зденаціоналізованих українців як відображення їхньої психічної травми, засіб уникнення дискримінації. Засобами реалізації українофобських принципів є інформаційна війна проти носіїв україноцентричного образу історії, к-ри, релігії, створення власних груп підтримки всередині своїх країн та зовні — професійних українофобів, дискредитація борців проти У., борців за права українців, поширення серед українців негативних автостереотипів, нацьковування неукраїнців на українців, маніпуляція заг. гуманістичними принципами.

Стосовно укр. реалій поняття «українофобія» («українофобство») значно втратило свій суто лексичний сенс, адже перекладається воно як «страх перед українцями, побоювання українців чи України». У такому сенсі часто говорять про «американофобію», «кавказофобію», «русофобію». Проте щодо українців та України найчастіше йдеться про ненависть до них, дискримінацію, приниження, намагання загалом заперечити факт існування українців як народу та нації і навіть у принципі укр. етнокульт. простору. Хоча, звісно, це перемішується й зі страхом — страхом поширення, поглиблення явищ дерусифікації, устійнення

українців на своїй споконвічній, предківській землі. Проте страх цей — поки що не страх до сильного та впливового, а радше — часто навіть не виправданий і перебільшений страх до потенційного, паросткового. Недаремно частина аналітиків порівнювали становище носіїв укр. мови та ідентичності в Україні з колиш. апартеїдом у Південно-Африканській Республіці. Можна навіть згадати про давніше явище — ілотів у Спарті. Приниження всього українського, ненависть до нього значно ширші за риси політики сусідніх д-в (Росії, Польщі, Угорщини, Румунії) чи їхнього населення на побутовому рівні.

Від ін. нац. фобій У. відрізняється тим, що претендує на фактичне заперечення самого факту існування українців не лише як нації та д-ви, а й навіть як *етносу*. З ін. боку, У. тісніше пов'язана з внутр. проблемами розвитку укр. сусп-ва, зокрема незавершеністю націєтворчих процесів у середовищі самого укр. етносу. Весь комплекс відвертих та прихованих заходів У. спрямований на те, щоби завадити цим процесам. На сучасному етапі варто відзначити факт частої адаптації У. до поширених у США та Зх. Європі політ. доктрин — толерантності, мультикультуралізму, лібералізму, — що, реалізовуючись на укр. постколоніальному ґрунті, фактично гальмують процеси консолідації українців у народ та націю.

Гол. концептами сучасної У. є заперечення факту існування *української мови* чи встановлення перешкод на шляху її всебічного та гармонійного розвитку, заперечення територіальної та духовної соборності укр. народу та нації, запровадження неукраїноцентричних істор. міфів, а в ширшому сенсі — впровадження погляду на укр. народ, націю та д-ву як на штучні, не життєві явища. Наявність У. є водночас проявом слабкості та сили українців: слабкості — адже бачимо відсутність дієвих механізмів протидії інформаційній війні та поширенню власного світобачення, сили — адже сила та галас У. зростають пропорційно зростанню дієвості укр. нац. руху.

Можна виділити найпомітніші нац. різновиди У., що спираються на глибинні нац. комплекси: рос., єврейс., польську, кожна з яких має певну специфіку. Однак У. в цілому чи в окремих елементах охоплює і укр. середовище, будучи тісно пов'язаною з явищем «малоросійства». Прояви У. спостерігаються і в країнах Зх. Європи, напр., агресивно лівацьких та псевдоліберальних спільнотах (Г.Россолінський-Лібе). Подолання У. шляхом зміцнення, консолідації укр. культурно-цивілізаційного простору є одним із ключових завдань для сучасної України, що інтегрує всі наявні проблеми державотворення/націотворення.

Літ.: Кривава книга, ч. 1: Українська Галичина під окупацією Польщі. Передрук видань 1919, 1921. Дрогобич, 1994; *Лизанчук В.* Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів, 1995; *Бакалець О.Г.* Українофобія: історія і сьогодення. «Наукові праці. Політичні науки: науково-методичний журнал» (Миколаїв), 2001, № 12; Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали. К., 2005; *Тимошик М.* Замість наукової полеміки — відверта українофобія: що стоїть за берегами організованої на сторінках «Вісника Книжкової палати» нової полеміки довкола старої проблеми? «Інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України», 2007, № 4 (55); *Рог В.* Українофобія: п'ята колона та її ляльководи. К., 2008; *Дзюба І.М.* Прокислі «щі» від Табачника: галичанофобія — отруйне вістря українофобії. Дрогобич, 2010; *Його ж.* Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX століття до українофобів століття XXI. К., 2011; Час «дешевого клоуна» (українська освіта: випробування горе-реформами). К., 2011; *Лизанчук В.В.* Українофобія й морально-психологічна відповідальність журналістів. «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна», 2012, № 1027 (серія «Соціальні комунікації», вип. 4); *Рева І.* По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Дніпропетровськ, 2013; *Сова А.* IV—V Всеукраїнські семінари «Українофобія як явище та політтехнологія». «Мандрівець», 2013, № 4; Українофобія як явище та політтехнологія: збірник статей, вип. 1. Львів, 2014; *Шевчук Ю.* Мовна шизофренія: Quo vadis, Україно? Брустури, 2015; *Баган О.* Актуальна націософія: теоретичні, культурологічні, геополітичні, історіософські аспекти. Львів, 2016.

О.Є. Музичко.

УКРАЇ́НСЬКА АВТОКЕФА́ЛЬНА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — див. *Українська православна церква* (частина 2).

УКРАЇ́НСЬКА АВТОНО́МНА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — див. *Українська православна церква* (частина 1).

УКРАЇ́НСЬКА АВТОНО́МНА ЦЕ́РКВА (УАЦ) — див. *Українська православна церква* (частина 1).

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ АРХІТЕКТУ́РИ — див. *Академія архітектури України.*

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ ІСТОРИ́ЧНИХ НАУ́К — фахова громад. асоціація науковців України. Зареєстрована 3 вересня 1999. Створена як експериментальний формат для організації та координації студій з укр. історії між ученими з різних регіонів України, обміну наук. інформацією, а також для популяризації та поширення істор. знань і проведення науково-освіт. і культурно-просвітницьких заходів у складних умовах соціально-екон. кризи кінця 1990-х рр. Об'єднувала істориків з більшості регіонів України, як з академічних установ, так і з вищих навч. закладів. Виступила співорганізатором і співкоординатором низки наук. форумів із проблем укр. істор. науки та соціогуманітаристики. Наприкінці 2000-х рр. з упровадженням ін. орг. та інституційних форм співпраці й кооперації між укр. вченими-гуманітаріями поступово згорнула діяльність. Від 2018 поступово відновлює роботу.

Г.В. Боряк.

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ МИСТЕ́ЦТВ — перший вищий худож. навч. заклад в Україні. Заснована 22 листопада 1917 комісією на чолі з відомим укр. мистецтвознавцем, істориком мист-ва й худож. Г.*Павлуцьким.* Своїм завданням ставила надати вищу художню освіту особам, які присвятили себе худож. діяльності, сприяти заснуванню й підтримці худож. шкіл в Україні (Київська художньо-промислова, Миргородська керамічна та ін.). Під час відкриття академії експонувалася перша укр. академічна художня виставка. Статут академії був розроблений Г.Павлуцьким за допомогою укр. художників та істориків мист-ва. Передбачалося запровадження статусу як дійсних студентів, так і вільних слухачів (заг. знайомство з живопи-

сом чи ін. галуззю мист-ва). Першим ректором було затверджено Ф.*Кричевського*, з 1918 ректором був Г.*Нарбут* (до 1920). Майстернями керували проф. Ф.Кричевський (історія побутового портрета), проф. М.*Бурачек* (пейзажу), проф. М.*Бойчук* (фрески і декоративного малярства), В.*Кричевський* (арх-ри і нар. укр. мист-ва), проф. Г.Нарбут (графіки), проф. М.Жук (заг. клас). У майстерні портретного живопису працював також проф. О.*Мурашко*, у майстерні пейзажу — проф. А.Манєвич. Викладалися предмети: малярство, різьба, буд-во, гравюра та ін. Академія складалася з Укр. вищої худож. школи і теоретично-адм. органу — Ради мист-в, до складу якої обирались і слухачі академії. Навчання проходило в індивідуальних майстернях, очолюваних професорами академії, обраними на посаду Радою на 5 років. На поч. діяльності розміщувалася у будинку Пед. музею в *Києві*, 1919 — у приватному помешканні в Георгіївському провулку, 11; наприкінці 1920 — у будинку Київ. дворянських зборів. Серед студентів академії були К.Антонович, Т.Бойчук, С.Колос, Р.*Лісовський*, О.Павленко, І.Падалка, О.Сахновська, В.*Седляр*, М.*Юнак*. Це був перший навч. заклад в Україні, який одержав статус державного. 18 грудня 1917 Українська Центральна Рада ухвалила закон про Укр. академію мист-в. Було встановлено її річний бюджет і надано право одержувати з-за кордону книжки, картини без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мист-ва. 1919 при академії були засновані галерея та б-ка. 1922 вона перетворена на Київ. ін-т пластичного мист-ва, який 1924 був об'єднаний з архіт. ін-том і на їх основі було створено Київ. худож. інститут.

Літ.: *Бурачек М.* Спогади про Г.І. Нарбута. «Бібліографічні вісті», 1927, № 91—92; *Павловський В.* Українська державна академія мистецтв: до 50-ліття її створення. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1968, ч. 7; *Його ж.* Василь Григорович Кричевський: життя і творчість. Нью-Йорк, 1974; *Осташко Т.С.* З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради. «УЇЖ», 1998, № 3; Українська академія мистецтв: історія заснування та фундатори. К., 2015; Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, ф. 13-4, одиниця зберігання 125, арк. 11—14.

Т.С. Осташко.

Професори Української академії мистецтв на виставці творів фундаторів Академії в будинку Української Центральної Ради. Сидять (зліва направо): М. Бурачек, Ф. Кричевський, М. Бойчук, М. Жук, стоять: О. Мурашко, Г. Нарбут, В. Кричевський. [22 листопада (5 грудня)] 1917.

«Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці». 2016. Вип. 25. Обкладинка.

«УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ МИСТЕ́ЦТВА: ДОСЛІ́ДНИЦЬКІ ТА НАУКО́ВО-МЕТОДИ́ЧНІ ПРА́ЦІ» — періодичний наук. збірник, заснований 1994 Укр. академією мист-в (нині Нац. академія образотворчого мист-ва і арх-ри) для висвітлення історії та сучасного стану худож. освіти, пропагування діяльності академії та ін. мистецьких навч. закладів України. Виходить друком у *Києві* 1—2 рази на рік укр. мовою. Наклад — 100 прим. Станом на кінець 2018 р. вийшло 27 чисел. Відп. ред. — А.Чебикін. У постійних розділах публікуються наук. розвідки, науково-методичні матеріали та розробки педагогів, аспірантів, молодих дослідників академії та провідних закладів к-ри і мист-ва України з питань викладання фахових дисциплін, мистецько-освіт. практики, історії худож. освіти, історії укр. образотворчого мист-ва та арх-ри, сучасного мистецького процесу, охорони та збереження мистецької спадщини, реставрації історико-культ. пам'яток. Друкуються матеріали про становлення і розвиток академії, спогади її вихованців, статті про визначних укр. діячів худож. к-ри минулого і сьогодення. Окрему рубрику складають інформаційні повідомлення про важливі події та факти мистецького життя, рецензії на монографічні видання. Низка випусків має спец. розділи, присвячені ювілеям Нац. академії образотворчого мист-ва та арх-ри (1997, вип. 4; 2002, вип. 9; 2007, вип. 14; 2012, вип. 19), 2000-літтю християнства (2000, вип. 7), 190-річчю та 200-річчю від дня народження Т.*Шевченка* (2004, вип. 11; 2014, вип. 22), 60-річчю Перемоги у *Другій світовій війні* (2005, вип. 12), 150-річчю від дня народження І.*Франка* (2006, вип. 13), 200-річчю від дня народження М.*Гоголя* (2009, вип. 16), *трипільській культурі* (2008, вип. 15). У збірнику вміщені матеріали всеукраїнської та міжнародної науково-практичних конференцій — «Художня освіта в Україні і розвиток Української академії мистецтва» (1994, вип. 1) і «Професійна освіта реставраторів та актуальні проблеми реставраційної практики» (1996, вип. 3).

Н.Г. Ковпаненко.

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ ОРИГІНА́ЛЬНИХ ІДЕ́Й (УАОІ)**, Міжнародна академія оригінальних ідей, Українська міжнародна академія оригінальних ідей** — міжнар. громад. загальнонаук. та культурно-просвітницька організація. Створена 17 травня 1992. Зареєстрована 6 липня 1992. Перший президент УАОІ — В.Шепа. Об'єднує інтелектуалів, громадсько-культ. діячів та науковців із різних галузей і дисциплін, які пропонують оригінальні, нетрадиційні розробки, концепції та візії. Водночас УАОІ проводить громадсько-культурні та просвітницькі заходи. Серед членів УАОІ — ряд відомих учених, митців, політ. та громадсько-культ. діячів, зокрема М.Белень, О.*Білаш*, М.Білуха, С.Болотенюк, Л.Козаченко, І.Кочін, В.Поліщук, Є.Товстуха, П.Харченко. Нині президентом УАОІ є С.Болотенюк. УАОІ має низку регіональних відділень. Під маркою УАОІ опубліковано чимало науково-популярних книг, посібників та методичних розробок, зокрема роботи В.Бабухи «Триєдина Повнота Божества» (Мелітополь, 2011), О.Братка-Кутинського «Феномен України» (К., 1996), В.Карпенка «На крутому повороті. Газета "Вечірній Київ": від "перестройки" до незалежності» (К., 2004), Є.Товстухи «Чари: лікувально-оздоровчі та ужитково-етнічні традиції українців» (К., 2001). Емблема УАОІ являє собою зображувальний елемент, виконаний у формі трикутника — символу триєдності. У трикутнику зображений круг — уособлення початкової літери «О» до слова «оригінальних». У нижній частині трикутник має стрілку, спрямовану вгору, що символізує триплетний процес розвитку. Стилізоване зображення трикутника із вписаним кругом і стрілкою-вказівником внизу своїм окресленням уподібнюється літері «А», яка є початковою до слова «академія».

Літ.: *Коскін В.* Академія оригінальних ідей — спілка невизнаних інтелектуалів. «Демократична Україна», 2007, № 129.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ ПОЛІТИ́ЧНИХ НАУ́К (УАПН) — всеукр. громад. орг-ція, заснована у травні 1993 і зареєстрована у Мін-ві юстиції України.

Академія об'єднує науковців, викладачів вишів, працівників органів держ. влади та управління з метою сприяння комплексному розвитку політ. наук і політ. освіти населення, насамперед студентської молоді. У перші роки існування увага приділялася гол. чином проведенню наук. досліджень історії політ. думки, методології та теорії політики. Поступово наук. дослідження були розширені за рахунок аналізу політ. процесів в Україні та політ. систем, держ. інституцій, що існують у світі. УАПН сприяє здійсненню наук. політ. прогнозування розвитку різних сфер сусп. життя, створенню теор. основ зовн. і внутр. політики України, інтеграції вчених і практиків у галузі політ. освіти, докладає зусиль щодо підвищення політ. культури громадян нашої країни.

Від початку діяльності УАПН уклала угоди про співробітництво із зарубіжними академічними асоціаціями, зокрема з Амер. політологічною асоціацією, Асоціацією «Друзі України» (Каталонія, Іспанія), Міжнар. центром європ. підготовки (Ніцца, Франція), об'єднаннями політологів Польщі, Греції, Великої Британії, Росії, Білорусі. Академія брала участь у розробці та реалізації науково-дослідної програми «Теорія політики». Розроблялися програми навч. курсів з політології та філософії політики для студентів вишів. Здійснювалася підготовка фахівців — політологів вищої кваліфікації низки зарубіжних країн. Вийшли друком наук. та навч. посібники з політології, філософії політики, соціальної філософії, політ. соціології. Нині академія ставить за мету аналіз досвіду розвитку політ. системи незалежної України в інституційному, діяльнісному, цивілізаційному ракурсах та причин уповільненої реалізації потенціалу країни у створенні гідного рівня життя людей; дослідження механізмів відтворення автократичних, неопатримональних, криміногенних тенденцій; еволюції політ. інститутів України; вивчення причин та рушійних сил перманентних конфліктів між гілками влади в д-ві; осмислення політ. засад подальшого конституційного процесу і гармонізації законодавства відповідно до процесу європ. інтеграції; аналіз небезпек федералізації України; аналіз впливу зовн. фактора на політ. розвиток України тощо.

УАПН засудила агресію Росії проти України і підтримку сепаратизму в окремих регіонах.

Академія проводить раз на два роки з'їзди, на яких розглядаються теор. й орг. питання, періодично відбуваються засідання президії, наук. і науково-практичні конференції, «круглі столи», методологічні семінари. УАПН тісно співпрацює з Асоціацією політ. наук України, об'єднуючи і координуючи підготовку та проведення спільних заходів. До складу УАПН входять провідні вчені, представники політ., філос., соціологічних, юрид., екон. та ін. гуманітарних наукових галузей та — як колективні члени — Філос. ліга України та Укр. соціологічна асоціація.

Академія має відділення: історії політ. думки; методології та історії політики; прикладної політології; регіональних зв'язків та політ. освіти. Дійсними членами (академіками) та членами-кореспондентами УАПН обираються вчені та педагоги (д-ри наук, професори), які зробили вагомий внесок у розвиток укр. д-ви. За Статутом УАПН чисельність академіків визначена у 100 осіб. Право висування належить радам наук. ін-тів та ін. установ, навч. закладів, дійсним членам (академікам) та президії академії.

Разом з Асоціацією політ. наук України УАПН видає щоквартальник «Сучасна українська політика». З 2010 журнал включено до переліку наук. фахових видань з політ. і філос. наук, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наук. ступенів д-ра та кандидата наук. Члени академії беруть участь у підготовці Послань Президента до ВР України, проведенні наук. експертизи законопроектів та ін. документів політ. спрямування.

Літ.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Web: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=14&action=scholarly_detail&scholarly_id=82; Політичний менеджмент. Web: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=149; Сучасна українська політика. Web: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98.

М.І. Михальченко.

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ РУСИ́СТИКИ (УАР; рос. — Украинская академия русистики)**, Всеукраїнська громадська організація**

Українська академія оригінальних ідей. Емблема.

Українська академія політичних наук. Відмітний знак.

«Українська академія русистики» — громад. орг-ція, що позиціонує себе як об'єднання вчених і діячів із фаховою спеціалізацією та культурно-освіт. інтересами в галузі русистики. Створена 2004 за сприяння Рос. істор. т-ва, Т-ва рос. філософії при Укр. філос. фонді та редакції рос. журналу худож. літератури і сусп. думки «Радуга». Зареєстрована Мін-вом юстиції України 6 грудня 2004. Президент УАР — О.Олійников. Засновники — О.Олійников, В.Дерябін і О.Вусатюк. На презентації 31 березня 2005 УАР задекларувала провідні напрями своєї діяльності, зокрема вивчення історії та сучасного стану самобутньої східнослов'ян. цивілізації, популяризацію рос. мови, літератури і к-ри, розширення зв'язків між науковцями та культурно-громад. діячами різних країн тощо. Під маркою УАР видана низка книг, які популяризують ідеї т. зв. єдиної східнослов'ян. чи рос. цивілізації, особливої істор. ролі Росії у світі тощо. Протягом 2005—13 УАР всіляко сприяла поширенню в Україні російськомовних праць, перевидань істор. студій, популярних книг, підручників і посібників. У грудні 2009 УАР була однією з ряду громад. орг-цій, які звернулися до тогочасних кандидатів у Президенти України з вимогою надати рос. мові статус державної. Після 2014 культ. та популяризаторські практики УАР зазнали гострої критики, зокрема за поширення ідей т. зв. Руського світу, передусім на теренах Сх. та Пд. України.

Літ.: В Украине создана «Украинская Академия русистики». Web: http://podrobnosti.ua/200796-v-ukraine-sozdana-ukrainskaja-akademija-rusistiki.html; *Дубенский Д.* Украинских школьников продолжают пичкать идеями «русского мира». Web: http://hubs.ua/authority/ukrainskih-shkol-nikov-prodolzhayut-pichkat-ideyami-russkogo-mira-105823.html.

О.В. Ясь.

Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції. Вручення Премії ім. Василя Стуса художнику О. Заливасі. Ліворуч — Є.Сверстюк. Фото 1989.

Вручення Премії ім. Василя Стуса єпископу Української греко-католицької церкви, президенту Українського католицького університету о. Борису (Гудзяку). 26 серпня 2018. Фото Є. Перуцької.

УКРАЇ́НСЬКА А́РМІЯ, Друга Українська армія, Друга армія — військ. з'єднання Рос. імперії 2-ї пол. 18 ст., що комплектувалося на території України. Діяла під час *Російсько-турецької війни 1768—1774*, *Російсько-турецької війни 1787—1791* та Польс. кампанії 1794—95 під заг. командуванням графа П.*Румянцева-Задунайського*. На початку Російсько-турец. війни 1768—74 сили У.а., які налічували бл. 35 тис. осіб, зосереджувалися між *Полтавою* та Бахмутом (див. *Артемівськ*). Протягом 1769—70 армією керував генерал-аншеф П.Панін, а потім — генерал-аншеф В.*Долгоруков*. До складу армії входили підрозділи Війська Запорозького низового. Під час Російсько-турецької війни 1787—91 У.а. складалася з 37 тис. осіб, більшість з яких входила до карабінерних полків, які були сформовані на основі скасованих у 1782—83 укр. козац. полків *Гетьманщини* — Київ., Черніг., Переяслав., Сіверського, Ніжинського, Лубенського, Глухівського та Стародубського, а також Малорос. піхотного, Черніг. та Дніпровського мушкетерських полків. Наприкінці 1789 У.а. була об'єднана з Катеринославською армією в одне з'єднання під командуванням генерал-фельдмаршала кн. Г.*Потьомкіна*. Останній у листі від 5 липня 1789 до рос. імп. *Катерини II* аргументував це тим, що «Украинская армия разсыпана по всему свету, все должно собирать». Зберігся «Журнал военных действий Украинской армии» за 1787—89.

Дж.: Российский государственный военно-исторический архив в Москве, ф. 464, 465, 467.

Літ.: *Петров А.* Вторая Турецкая война в царствование Екатерины II: 1787—1791 гг. СПб., 1880; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Шпитальов Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 років. Запоріжжя, 2004; Екатерина II и Г.А. Потемкин: личная переписка (1769—1791). М., 2010.

Т.В. Чухліб.

П.І. Панін. Портрет роботи художника Г. Сердюкова. Не пізніше 1767.

УКРАЇ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОЇ ТВО́РЧОЇ ІНТЕЛІГЕ́НЦІЇ — громад. об'єднання, що виникло 1987 у *Львові* з ініціативи відомих дисидентів і правозахисників, громадських діячів М.*Руденка*, Є.*Сверстюка*, І.*Світличного*, М.Осадчого, О.Заливахи, С.Сапеляка та ін. Офіційно зареєстрована мін-вом юстиції УРСР 6 листопада 1990. На першому етапі діяльності виступала за реабілітацію жертв репресій, демократизацію і гласність у суспільно-політ. і духовному житті. Друкованим органом асоціації, починаючи з 2-го номера, став самодіяльний ілюстрований літературно-мистецький та науково-популярний щоквартальний ж. «Кафедра», заснований М.Осадчим.

1989 асоціація заснувала щорічну премію ім. В.*Стуса*, яка з 1990 присуджується 14 січня, в день св. Василія, відомим громад., культ. і наук. діячам за особливий внесок у розвиток укр. к-ри, активну громадян. позицію. Її присудження та вручення стало осн. напрямом роботи асоціації в період незалежності України. Серед лауреатів премії — О.Богомолець, С.Вакарчук, В.В'ятрович, Є.Захаров, М.Коцюбинська, М.Маринович. Призупинена після смерті засновника Є.Сверстюка. Починаючи з 2016, присудження та вручення премії

здійснюється Укр. центром міжнар. ПЕН-клубу.

Літ.: Декларація Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, від 7 грудня 1987 р. «Кафедра» (Одеса—Львів), 1988, № 1; Кафедра: літературно-мистецький та науково-популярний квартальник, Львів, 1988—90; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Казимир М.* Асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) присудила премії імені Василя Стуса. «Українське слово», 2000, 12 січня; *Клименко В.* Іменем Василя. «Україна молода», 2007, 17 січня; Чи не єдина не скомпрометована премія. «ЛітАкцент», 2010, 18 січня; *Даниленко В., Смольницька М.* Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. «УІЖ», 2011, № 4.

В.І. Милько.

УКРАЇ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ РЕЛІГІЄЗНА́ВЦІВ (УАР) — всеукр. світська позапарт. громад. орг-ція, що об'єднує вчених-релігієзнавців, викладачів релігієзнавчих дисциплін, співробітників музеїв та ін. Заснована в березні 1993. Членство в УАР є індивідуальним і колективним. УАР керують виборні органи — правління та рада, що обираються терміном на 3 роки. Ці органи очолюють президент і 3 віце-президенти. Нині президентом УАР є проф. А.Колодний, а віце-президентами — М.Бабій, В.Докаш і Л.Филипович. Згідно зі статутом УАР гол. мета і завдання асоціації полягають в об'єднанні та координації зусиль релігієзнавців України щодо дослідження феномена релігії, розробки актуальних проблем, пов'язаних з історією та сучасним станом релігій в Україні; поширенні релігієзнавчих знань, розвитку релігієзнавчої освіти і релігієзнавчого виховання; сприянні процесам духовного відродження в Україні, утвердженні атмосфери толерантності, взаємоповаги до поглядів, думок, духовно-моральних цінностей, традицій людей різної світоглядної та конфесійної орієнтації. УАР має осередки у 18-ти областях України. Асоціація видає щорічник «Релігійна свобода (від 1999; станом на 2018 вийшло 21 число)», квартальник «Українське релігієзнавство» (від 1996; станом на 2018 вийшло 86 чисел), інформаційно-аналітичний щомісячний час. «Релігійна панорама» (від 2000) та ін. Члени УАР розробляють і публікують програми ряду релігієзнавчих навч. спецкурсів і посібників, як-от «Дисциплінарне релігієзнавство», «Конфесіологія релігії», «Історія релігієзнавства в Україні», «Феноменологія релігії», «Історіософія релігії» та ін. Під маркою УАР та *Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України* видані численні монографії, брошури, наук. збірники, часописи та ін. видання релігієзнавчого спрямування, зокрема «Академічне релігієзнавство» (К., 2000; Львів, 2007), «Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення» (К., 2006), «Історія релігій в Україні» (у 10 т. К., 1996—2013), «Релігієзнавчий словник» (К., 1996), «Релігія—Світ—Україна» (кн. 1—3. К., 2011), «Релігієзнавство України» (кн. 1—2. К., 2010—13).

Українська асоціація релігієзнавців. Логотип.

Літ.: Українське релігієзнавство (К.), 2013, № 65.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НСЬКА БЕ́СІДА» — див. *«Руська бесіда»*.

УКРАЇ́НСЬКА БІБЛІОТЕ́КА І́МЕНІ СИМО́НА ПЕТЛЮ́РИ В ПАРИ́ЖІ — див. *Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі.*

«УКРАЇ́НСЬКА БІОГРАФІ́СТИКА», «Українська біографістика. Biographistica Ukrainica» — продовжуваний збірник наук. праць із теорії і методики біографічних досліджень, істор. біографіки та проблем формування друкованих і електронних ресурсів біографічної інформації. Започаткований Ін-том біографічних досліджень Нац. б-ки України ім. В.Вернадського 1996. Є фаховим виданням зі спеціальностей «Історичні науки» та «Соціальні комунікації», індексується інформаційними базами DOAI, WorldCAT, Index Copernicus, Research Bible, Google Scholar. На 2019 побачило світ 17 вип. В «У.б.» висвітлюються проблеми біографістики як спец. істор. дисципліни, істор. досвіду і сучасного етапу розвитку різних напрямів вітчизн. біографіки, біобібліографії, розбудови ресурсів біографічної інформації; ролі і місця біографічного знання в житті укр. сусп-ва, а також здобутки і завдання б-к як інтеграторів і поширювачів біографічної інформації. Традиційними рубриками «У.б.» є: «Теоретичні і методичні проблеми біографічних досліджень», «Біографічні та генеалогічні розвідки», «Історія і культура крізь призму біографіки», «Ресурси та джерела біографічної інформації», «До історії біографічних досліджень в Україні», «Бібліографія, рецензії, інформація». Електронний архів «У.б.» представлений на сайті збірника — http://ub.nbuv.gov.ua/ на порталі НБУВ.

«Українська біографістика — Biographistica Ukrainica». Київ, 1996. Вип. 1. Обкладинка.

Літ.: *Попик В.І.* Досвід першого десятиліття діяльності Інституту біографічних досліджень НБУВ на тлі розвитку сучасної біографістики. В кн.: Українська біографістика: збірник наукових праць, вип. 8. К., 2011; Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання. К., 2016.

В.І. Попик.

УКРАЇ́НСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (УВО) — нелегальна політ. орг-ція військовиків різних укр. армій, яка ставила на меті продовжувати збройну боротьбу за незалежність і соборність України. Утворена впродовж 1920 з кількох націоналістичних військ. орг-цій та нелегальних гуртків.

У вересні 1920 у *Львові* створилася тимчасова Начальна колегія УВО (О.*Навроцький*, М.*Матчак*, Я.Чиж, Ю.Полянський і В.Целевич), яка з приїздом Є.*Коновальця* у липні 1921 перейменувалася на Начальну команду (на чолі з Є.Коновальцем і

СУРМА
орган
Української Військової Організації.
1928 ЛИСТОПАД 1928

У ВЕЛИКИЙ ДЕНЬ.

КОМАНДА
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.

«Сурма: орган Української військової організації». 1928. Листопад. Перша сторінка зі зверненням Команди УВО «У великий день».

Ю.*Отмарштайном*). В УВО були організаційно-кадрова, розвідна, бойова і пропагандивно-політична референтури. Осн. територію дії УВО становила *Галичина*, яку було поділено на 13 військ. округ, округи — на повіти з округовими й повітовими командами (заг. кількістю 58). Поза укр. землями УВО утримувала експозитури під різними назвами. Найважливіші — в Чехословаччині (Крайова команда), Берліні (Німеччина; Закордонна делегація УВО), Данцигу (нині м. Гданськ; Польща), Литві (в Каунасі видавалася газ. *«Сурма»*).

На початку діяльності УВО для зв'язку з повстанцями в УСРР було спрямовано старшин І.*Андруха*, М.Опоку, В.Романика, Нерослика й Решетуху (перших двох убито при викритті повстанського штабу в *Києві*, інші загинули безвісти). У подальшому тактику щодо УСРР розробляв Ю.Отмарштайн, практичну роботу вів Ю.*Тютюнник*, проте від 1923 діяльність УВО на рад. території майже призупинилася.

У Галичині УВО збирала, купувала і складувала зброю, проводила масові акції: бойкоти присягання українців на вірність Польщі, перепису населення як частини польс. д-ви 1921, набору до польс. війська 1922. Здійснювалися диверсійні акти. Так, у травні 1922 — спалення військ. складів у *Перемишлі*, пошкодження залізниці Львів—*Бібрка*, у червні — спалення жандармерій в *Яворові*, Городку (нині місто Львів. обл.), залізничної станції біля Городка, водної станції в Любачеві (нині м. Любачув Підкарпатського воєводства, Польща), у вересні — староства у *Печеніжині*. Впродовж кількох років бойовики УВО спалили бл. 2500 *фільварків*, у жовтні 1922 диверсійно-розвідувальна група у складі 50 осіб на чолі з С.Мельничуком та П.Шереметою здійснила рейд 3-ма воєводствами Галичини.

У боротьбі з польс. адміністрацією члени УВО застосували тактику індивідуального терору. Серед атентатів: 19 вересня 1921 — замах С.Федака на начальника Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудського* і львів. воєводу К.Грабовського; 15 жовтня 1922 — вбивство бойовиками укр. кандидата до сейму, поета, журналіста С.Твердохліба в Кам'янці-Струмиловій (нині м. *Кам'янка-Бузька*); 5 листопада 1924 — замах Т.Ольшанського на президента Польщі С.Войцеховського; 19 жовтня 1926 — вбивство Б.Підгайним та Р.*Шухевичем* львів. шкільного куратора С.Собінського. Серед менш політично значущих терактів — вбивство поліційного агента у *Стрию*, яке виконали Т.Улицький і Нагорняк, вбивство польс. жандарма в Добростанах (нині село Яворівського р-ну Львів. обл.), замах на терноп. воєводу та ін.

1 листопада 1928 УВО влаштувала перестрілку з поліцією під собором Св. Юра, під час якої було поранено кільканадцять поліцаїв. У день святкування 10-ї річниці проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* відбулася панахида, на якій зібралося бл. 10 тис. осіб. Члени УВО підняли жовто-блакитний прапор, виступили з антипольс. промовою. Почалися зіткнення між демонстрантами і поліцією, увечері польс. націоналісти влаштували розгром у будинках укр. установ «Просвіти», «Ставропігії», «Дністра». Проти ночі з 1 на 2 листопада бойовики УВО підклали бомбу під польс. пам'ятник «обронців Львова» у львів. передмісті Персенківці. У 2-й пол. 1920-х рр. УВО підтримувала орг. становлення *Організації українських націоналістів*, а 1929 ввійшла до її складу як окрема бойова референтура. УВО не ліквідувалася, певним чином зберігала окремішність, до 1934 видавала «Сурму».

Відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015 УВО була визнана орг-цією, що боролася за незалежність України.

Літ.: *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр.: короткий нарис. К., 1998; *Його ж.* Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956: історико-архівні нариси, т. 1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів: 1920—1942. К., 2005; *Гаврилів І.* УВО: підпільна армія в боротьбі за державність. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Держава та армія», 2006, № 572; *Галайко Б.* До питання бойової діяльності Української військової організації. Там само, 2007, № 584; *Штокало В.* Українська військова організація: документи польської влади (за фондами Центрального державного історичного архіву України у Львові). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2008, № 17; *Галайко Б.* До питання створення Української військової організації. Там само, 2009, № 18; *Його ж.* Судові процеси над членами Української військової організації та їх суспільний резонанс. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Держава та армія», 2012, № 724.

В.Ю. Васильєв.

УКРАЇ́НСЬКА ВІ́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — науково-орг. укр. установа, що функціонує поза межами України. Створена 15 листопада 1945 в м. Аугсбург (Німеччина) групою укр. учених-емігрантів. Згідно зі статутом УВАН є спадкоємницею Всеукр. академії наук (ВУАН), яка працювала в *Києві* в період з 1921 до поч. 1936 (1918—21 вона іменувалася «Українська академія наук»; УАН). Фактично УВАН була частково спадкоємницею ВУАН, оскільки лише частина членів ВУАН та вчених, які не входили до її складу, передусім незгідних із комуніст. ідеологією, виїхали за межі України. На базі ж тієї частини, яка залишилася в Україні, продовжувала діяти наук. установа — спочатку під назвою «Академія наук УРСР» (1936—91), потім вона перебрала назву «Академія наук України» (1991—93), а нині — це *Національна академія наук України.* Першим президентом УВАН було обрано відомого історика і громад. діяча Д.*Дорошенка.* Сама ж академія складалася з фахових наук. груп, які об'єднували на той час бл. 150 науковців; перші дійсні члени УВАН були обрані 1948 на нараді її керівників у м. Регенсбург (Німеччина). При академії було створено Т-во прихильників УВАН, яке очолював

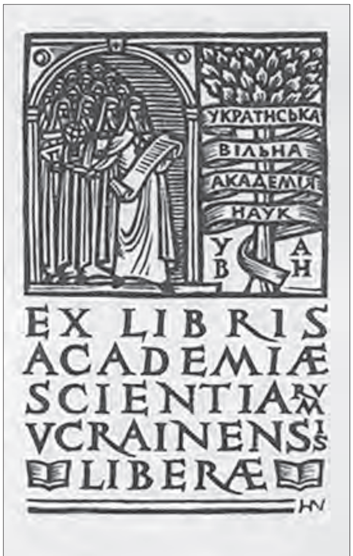

Екслібрис Української вільної академії наук роботи художника Я. Гніздовського. Дереворит. 1949.

В.*Мудрий*. На теренах Німеччини УВАН працювала до 1949: під її егідою влаштовувалися різноманітні наук. конференції та ін. науково-громад. заходи, раз на рік проводилася Шевченківська конференція, на яку збиралися представники усіх наук; видавалися інформаційний «Бюлетень», «Літопис УВАН», наук. праці, як от «Історичні плани Києва» П.Курінного та О.Повстенка, «Гетьман Данило Апостол» Б.*Крупницького*.

З 1949 УВАН припинила своє функціонування в Німеччині й перебазувалася за океан. Причиною такої ситуації став переїзд до Пн. Америки великої кількості укр. учених — членів УВАН. З цього часу академія ділиться на 2 наук. установи: Канад. УВАН з осередком у м. Вінніпег (з 1949) та УВАН у США з осідком у Нью-Йорку (з 1950). У Канаді академія обрала назву «Українська вільна академія наук у Канаді» («Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada»), а в США — «Українська академія мистецтв та наук у США» («The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.»). Першу до 1951 продовжував очолювати Д.Дорошенко, а після його смерті — Л.*Білецький*, знаний укр. літературознавець. Першим президентом УВАН у США було обрано М.*Ветухова*, відомого укр. біолога та генетика, громад. діяча. В Європі залишилася нечисельна група укр. науковців, які об'єдналися у свій осередок УВАН на чолі з історикомархеологом та етнографом П.Курінним з розташуванням у Мюнхені (Німеччина). Та вже в 1-й пол. 1970-х рр. осередок припинив свою діяльність; натомість УВАН у США відкрила тут своє представництво.

Структурно Канадська УВАН складається з кількох ін-тів та комісій, б-ки, архіву; вона видає науково-бібліографічні серії: «Slavistica», «Onomastica», «Ukrainica Canadiana». Серед помітних видань академії — 4-томний «Кобзар» Т.*Шевченка*, «Матеріали до українсько-канадської фольклористики і діалектології», «Історія українців Канади» М.Марунчука, англомовні видання про історію укр. літератури, етимологічний словник укр. мови Я.-Б. *Рудницького* тощо. Академія як наук. структура проводить різноманітні заходи, а її члени беруть також участь у конференціях, семінарах, дискусіях поза межами академії.

Головним завдання своєї діяльності УВАН у США вбачає у стимулюванні й просуванні укр. студій та к-ри у Сполучених Штатах. Усю роботу академії координують науково-орг. відділи: історико-філологічно-філос., правничо-екон., медичних і природничих наук, фізико-хімічно-математичний і технічних наук, а також мистецький кураторій. Ці відділи поділяються на секції та комісії — бл. 20-ти. До структури академії належать: б-ка ім. В.Міяковського, (бл. 55-ти тис. одиниць друкованої продукції), Центр укр. документації, Архів ім. Д.Антоновича (500 тис. одиниць зберігання — найбільша збірка україніки поза межами України). Виконавчий к-т академії спільно з Колумбійським ун-том (Нью-Йорк) контролюють доступ до архіву В.*Винниченка* (бл. 350 одиниць зберігання), розміщеного як депозит у відділі Рідкісної книги та рукописів Бахметєвського архіву в Батлерівській б-ці згаданого ун-ту (Bakhmeteff Archive, Division of Rare Books and Manuscripts, Butler Library, Columbia University). Роботу УВАН організовує і координує виконавчий к-т, який обирається один раз на 4 роки. У різні часи УВАН у США очолювали відомі вчені Ю.*Шевельов* (мовознавець і літературознавець), О.Архімович (історик, археолог, етнограф), О.*Оглоблин* (історик, архівіст), Марко *Антонович* (історик), О.Біланюк (фізик) та ін. Нинішнім президентом є професор Мюленберзького коледжу А.Кіпа, відомий дослідник мов, літератури та к-ри. Станом на 2010 заг. кількість членів академії перевищувала 175 осіб, із них — 119 дійсних членів УВАН, 40 членів-кореспондентів, 19 старших і молодших дослідників. Філії УВАН працюють у таких містах, як Детройт, Денвер, Вашингтон та Філадельфія.

Серед гол. напрямів і форм роботи академії, окрім стимулювання й просування укр. студій та к-ри у США, — створення умов для дослідницької роботи науковцям і студентам. Останніми роками така допомога надавалася науковцям і студентам із Колумбійського ун-ту та ін. ун-тів Нью-Йорка, а також з ун-тів і дослідницьких інституцій Великої Британії (зокрема Оксфорду), Ізраїлю, Німеччини, України, Франції (передусім із Сорбонни), Чехії; активізується викладацька діяльність членів УВАН в амер. ун-тах. УВАН як неприбуткова установа підтримує тісні контакти із широкою громадськістю м. Нью-Йорк, забезпечуючи її різноманітною наук. і культурницькою інформацією, консультуючи вче-

Емблема Української вільної академії наук.

Засідання управи Української вільної академії наук. Зліва направо: Л. Чикаленко, Ю. Луцький, Д. Горняткевич, М. Ветухів, К. Косенко, Л. Биковський, В. Міяковський. Нью-Йорк. 1952.

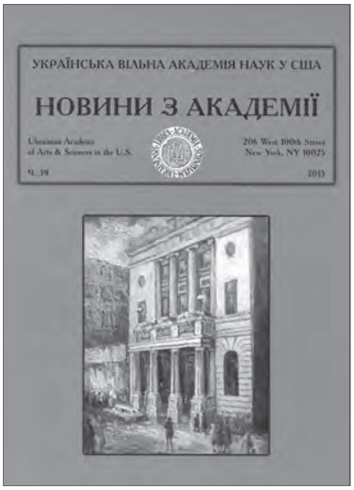

«Українська вільна академія наук у США. Новини з Академії». 2015. Число 39. Обкладинка. На обкладинці — картина роботи художниці Н. Собко «Будинок УВАН» (1962).

них, студентів, ін. категорії громадян стосовно питань стану та розвитку вищої освіти у США та за їх межами, спонсоруючи різного роду освітні й культурницькі заходи для широкої публіки. УВАН самостійно й у співпраці з ін. інституціями регулярно організовує та спонсорує читання лекцій для студентів, проведення наук. семінарів і конференцій, концертів, виставок, відзначення пам'ятних дат та вшанування видатних діячів науки, к-ри, громад. рухів, передусім українських (110-ліття від дня народження Ю.Шевельова, 2018). УВАН активно співпрацює з низкою наук. і громад. орг-цій: Ін-том Гаррімана Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк), *Інститутом літератури імені Т.Шевченка НАН України* (Київ), *Канадським інститутом українських студій* (Едмонтон, Канада), *Міжнародною асоціацією україністів* (Київ), *Українським вільним університетом* (Мюнхен), *Науковим товариством імені Шевченка* (*Львів* і Нью-Йорк), Славістичним ін-том Чеської академії мист-в і науки у Празі (Чехія), *Українським музеєм* у Нью-Йорку, *Українським науковим інститутом Гарвардського університету* (Кембридж, США).

Ювілейна марка до 35-ліття Української вільної академії наук, надрукована для підтримки наукового фонду УВАН. 1980.

Українська всесвітня координаційна рада. Емблема.

За роки своєї діяльності УВАН у США видала понад 140 найменувань книг та випусків журналів. Серед них — офіц. друкований орган академії — англомовні «Аннали Української академії мистецтв та наук у Сполучених Штатах» («The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States»); монографії — «Катедра Святої Софії у Києві» (О.Повстенко, 1954), «Історія української літератури» (Д.*Чижевський*, 1956), «Хронологія життя і творчості Лесі Українки» (О.*Косач-Кривинюк*, 1970), «Василь Кричевський» (В.Павловський, 1974), «Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали, ремінісенції, фотографії» (Т.Скрипка, 2004); твори М.Куліша, В.*Підмогильного*, У.*Самчука* та ін. поетів і прозаїків, які були заборонені цензурою у тодішній Радянській Україні.

Офіц. веб-сайт академії: http://uvan.us.

Видання: «Бюлетень УВАН» (Авгсбург), 1946—47; «Літопис УВАН» (Авгсбург), 1947—48; Бюлетень Української вільної академії наук у США, № 1—22. Нью-Йорк, 1951—60; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vol. 1—21. New York, 1951—2008; Шевченко, річник 1—10. Нью-Йорк, 1952—64; Вісті УВАН, т. 1—4. Нью-Йорк, 1970—2007; Новини з Академії, ч. 1—33. Нью-Йорк, 1981—2009; Видання Української вільної академії наук у США (1951—2009). Web: http://uvan.us/?page_id=36.

Літ.: Українська вільна академія наук: Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945—1965. Нью-Йорк 1967; *Палієнко М.* Українські архівні осередки в Північній Америці. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць, число 6 (7), ч. 2. К., 2001; *Мерфі Н.* Українознавчі наукові установи в США (друга половина XX — початок XXI ст.). В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, вип. 19. Запоріжжя, 2005; *Скрипка Т.* Музей-архів імені Д. Антоновича УВАН у США. В кн.: Українська вільна академія наук у США: Новини з Академії, ч. 30. Нью-Йорк, 2006; *Валявко І.В.* Українська вільна академія наук в світлі постатей своїх діячів: Михайло Ветухів — перший президент УВАН у США. «Українська біографістика», 2013, вип. 10; *Клинова-Дацюк Г.* Історичні дослідження в Українській вільній академії наук у Німеччині Ді-Пі періоду (1945—1952 рр.). В кн.: Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичні науки», вип. 23. Острог, 2015.

В.Б. Євтух.

УКРАЇ́НСЬКА ВСЕСВІ́ТНЯ КООРДИНАЦІ́ЙНА РА́ДА (УВКР) — спілка громад. (неурядових) орг-цій, що добровільно об'єднують громадян для задоволення й захисту їхніх національно-культ., мовних, освіт., творчих, соціальних, екон., вікових та ін. спільних інтересів.

УВКР створена на підставі рішення 1-го Всесвітнього форуму українців, що відбувся 18—20 серпня 1992 в *Києві*. Її засновниками стали бл. 250 орг-цій — учасників форуму з України і з-за кордону. Серед них: *Товариство зв'язків з українцями за межами України*, Т-во «Просвіта» ім. Т.Шевченка, «Союз українок», *Народний рух України* та ін. Зх. діаспору репрезентували представники *Світового конгресу українців*, *Конгресу українців Канади*, *Українського конгресового комітету Америки, Світової федерації українських жіночих організацій*, Європ. конгресу українців, Союзу укр. орг-цій Австралії та ін. У лави УВКР увійшли представники Об'єднання українців Росії, громад українців Литви, Молдови, Спілки українців Придністров'я, Т-ва «Червона калина» (Вірменія), ряду ін. Установчі збори відбулися 24 січня 1993. Мета УВКР — сприяти зміцненню й розбудові незалежної, соборної, демократ. Укр. д-ви, утвердженню інтересів України та світ. українства шляхом координації діяльності громад. орг-цій в Україні й українській діаспорі, збереження нац. ідентичності й задоволення національно-культ. потреб українців у країнах оселення, підтримки співпраці України із закордонним українством. За останніми даними, УВКР нараховує більше 600 організацій-членів. Вищим статутним органом управління УВКР є *Всесвітні форуми українців*, що відбуваються щочотири роки. З часу утворення орг-ції відбулося 5 форумів. У період між форумами вищим органом управління УВКР є Заг. збори представників орг-цій — членів УВКР (Збори представників усіх членів УВКР). У період між Зборами органом управління УВКР у визначених статутом межах повноважень є президія, до складу якої входять 36 представників організацій-членів УВКР — по 12 від України та Західної і Східної діаспор; а між засіданнями президії — голова УВКР. Очільником УВКР на 1-му форумі було обрано І.*Драча.* Головою постійно діючого виконавчого органу — секретаріату УВКР — став М.Слабошпицький.

Нині УВКР — авторитетний координуючий орган, що розгортає свою діяльність у напрямах розвитку комунікацій, інформаційного обміну, утверджен-

ня нац. ідентичності, захисту прав та інтересів наших земляків за кордоном тощо. Із залученням світ. громадськості УВКР провела багато заходів, присвячених істор. подіям в Україні, з метою відтворення пам'яток історії й к-ри, гетьман. столиць заснувала «Фонд відродження Чигирина» та «Фонд відродження Батурина» (1993, 1994).

Організувала й провела низку міжнар. конференцій: «Економічна реформа і соціально-політична стабілізація суспільства» (Київ), науково-методичні конференції для викладачів укр. і недільних шкіл Волго-Уральського регіону РФ (Уфа; Республіка Башкирія, РФ), «Роковини "Розстріляного Відродження"» (Київ). За ініціативи та за сприяння УВКР створено публіцистичний фільм про відомого укр. патріота, політв'язня польс., нім. та рад. концтаборів Д.*Шумука*, влаштовано виставку амер. художниці укр. походження Т.Гаєцької (Київ), проведено Всеукр. акцію «Слобожанський Великдень» задля відродження укр. к-ри і мови у сх. регіонах України (*Харків*, 1994).

УВКР заснувала Ін-т дослідників діаспори, Центр дослідження проблем державності України (1994), ініціювала створення *Ліги українських меценатів* (1995), президентом якої було обрано відомого мецената і підприємця П.*Яцика* (Канада). УВКР веде широку видавничу діяльність, створила вид-во «Рада» (1993), яке випустило у світ книги І.*Винниченка* «Україна 1920—1930–х: депортації, заслання, вислання» (Київ, 1994); «Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті» (Київ, 1994); О.Мусієнка «Український етноцид» (Київ, 1994); О.*Кошиця* «Спогади» (Київ, 1995); В.*Липинського* «Релігія і Церква в історії України» (Київ, 1995); М.Слабошпицького «Українець, який відмовився бути бідним» (Київ, 2011); «Поет із пекла (Тодось Осьмачка)» (2011) та ін.

За роки своєї діяльності УВКР спільно з т-вом «Україна—Світ» провела низку суспільно значущих заходів, регулярно організовувала і проводила науково-практичні конференції, семінари, круглі столи з актуальних питань укр. життя. УВКР брала участь у реалізації освіт., інформаційних, культурно-мистецьких програм; спільно з т-вом «Україна—Світ» брала участь у розробці проекту Закону України «Про закордонного українця», а також Нац. програми «Закордонне українство на період до 2005 року».

Гол. увагу УВКР приділяє підтримці об'єднань українців у пострад. д-вах. Серед осн. заходів, проведених УВКР, — 1-й екон. форум бізнесменів укр. походження (2007), «Єврокараван УВКР-2008» на підтримку євроінтеграційних прагнень України, відвідання делегаціями УВКР укр. громад у Росії, Білорусі, Казахстані та ін.

На 5-му Всесвітньому форумі українців (19—21 серпня 2011) заслухано звіт про роботу УВКР, цілий ряд проблем розглянуто на секціях, обговорено багато питань стосовно посилення національно-культ. зв'язків, трудової міграції, виділення квот на освіту для дітей укр. діаспори та безліч інших. На форумі обговорювалися проблеми життя українців як в Україні, так і в діаспорі. Результати дискусій відображені в резолюціях його секцій, зокрема: правової, інформаційної, освіти та виховання, молодіжної, «Українці в Росії: історія і сучасні проблеми», гуманітарної, «Новітня хвиля міграції та міграційна політика України».

На форумі підбито підсумки співпраці України із закордонним українством, переобрано кер-во УВКР. За рішенням форуму його було значно омолоджено. Опрацьовано держ. програму роботи із закордонним українством до 2015. Серед пріоритетів діяльності УВКР — питання молоді, робота з трудовими мігрантами, становище укр. громад на території колиш. СРСР, становище укр. діаспори в РФ, розвиток структур УВКР у самій Україні, проблеми в її регіонах, незадовільний рівень підтримки Укр. д-вою закордонного українства.

Агресія РФ проти України на поч. 2014 змінила діяльність УВКР, яка рішуче засудила загарбницькі, анексіоністські дії, що порушили систему міжнар. безпеки в Європі та світі. 6-й Всесвітній форум українців (20—21 серпня 2016), на якому були присутні більше 300 делегатів — представників закордонного українства з понад 30 країн світу, висловив усебічну підтримку Україні. Віце-прем'єр-міністр України В.Кириленко на відкритті форуму заявив, що РФ проводить політику денаціоналізації українців, які перебувають на її території. Форум підтримав пропозицію Л.*Кравчука* провести в Україні референдум з приводу вступу до НАТО. М.Ратушного переобрано головою УВКР на новий термін. УВКР здійснила значну роботу з підготовки до проведення в Києві 1-го Бізнес-форуму укр. діаспори. Форум, що відбувся 18—19 травня 2017, засвідчив підтримку Україною інвестиційних проектів діаспори. За підсумками форуму було створено робочу групу для співпраці з українцями закордоння.

Офіц. веб-сайт спілки: http://www.uvkr.com.ua.

Літ.: Громадські організації — учасники III Всесвітнього форуму українців: інформаційний довідник. К., 2001; Українська всесвітня координаційна рада між форумами 1997—2001. К., 2001; «Український форум», 2001, ч. 29—30, 26 серпня — 9 вересня; «Вісник Української всесвітньої координаційної ради», 2003, січень; «Наше слово», 2004, № 23, 6 червня; *Драч І.* Від Форуму до Форуму. К., 2006; «Нація і держава», 2011, № 31—32 (403—404), 18—25 серпня; «Слово Просвіти», 2011, ч. 20 (605), 19—25 травня; ч. 22, 31 травня — 6 червня; ч. 22 (607), 6—8 червня; ч. 34 (619), 25—31 серпня; ч. 45 (630), 10—16 листопада; 2012, ч. 20, 17—23 травня.

О.М. Веселова.

УКРАЇ́НСЬКА ГА́ЛИЦЬКА А́РМІЯ (УГА; до листопада 1919 — Галицька армія (ГА); у січні—квітні 1920 — Червона Українська Галицька армія; ЧУГА) — фронтові збройні сили *Західноукраїнської Народної Республіки*. Сформована в листопаді 1918 на поч. *Українсько-польської війни 1918—1919*.

Система мобілізації. 13 листопада 1918 *Українська національна рада ЗУНР* (УНРада ЗУНР) видала закон про загальновійськ. службу громадян республіки, згід-

Присяга стрільців Галицької армії перед від'їздом на фронт. Коломия. 1919.

Старшини 3-го корпусу Галицької армії. Стрий. 1919.

но з яким Держ. секретаріат військ. справ 15 листопада оголосив заг. мобілізацію чоловіків-українців віком від 18-ти до 35-ти років, встановив військово-територіальний поділ на області: Львів (округи Львів, Перемишль, Рава-Руська, Самбір), Станиславів (округи Станиславів, Стрий, Коломия, Чернівці), Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани); крім 3-х обласних і 12-ти окружних, діяло 60 повітових військ. команд, на чолі яких стояли військ. коменданти (організовували набір новобранців, їхній вишкіл та поповнення армії новими підрозділами).

Командування. Начальними командантами (із червня 1919 — Начальні вожді) армії були: Д.*Вітовський* (із 29 жовтня 1918), Г.*Коссак* (з 5 листопада 1918), Г.*Стефанів* (з 9 листопада 1918), М.*Омелянович-Павленко* (з 10 грудня 1918), О.*Греков* (з 9 червня 1919), М.*Тарнавський* (з 5 липня 1919), О.*Микитка* (із 7 листопада 1919). Після приєднання галицьких частин до Червоної армії обов'язки Начального вождя ЧУГА виконували А.Шаманек (із січня 1920), А.Вітошинський (з березня 1920).

Найвищим органом керування армії була Начальна команда ГА (НКГА; до 8 листопада 1918 — Укр. ген. команда), яка складалася із 2-х відділів — оперативного (керував воєн. операціями й організовував прифронтову смугу) і організаційно-матеріального (займався матеріально-тех. забезпеченням корпусів і бригад). Дислокувалася до 21 листопада у *Львові*, пізніше — у *Бережанах*, *Бібрці*, *Ходорові*. У червні 1919 НКГА реорганізовано в Оперативний штаб, Гол. відділ фронту й Етапну команду. Нач. штабу НКГА були: М.*Маринович* (із 2 листопада 1918), С.*Горук* (з 5 листопада 1918), В.Мешковський (з 10 грудня 1918), В.*Курманович* (із 13 лютого 1919), К.Штіпшіц-Тарнова (із 6 червня 1919), А.Шаманек (з 5 липня 1919), Г.Ціріц (із 7 листопада 1919), А.Шаманек (з 10 лютого 1920).

Формування та організація. Загалом нові збройні сили творилися повільно: військ. кер-во й уряд ЗУНР до 21 листопада 1918 перебували у Львові, зв'язки з провінцією були слабкими. У перші дні війни не було розроблено системи формування армії: новостворені частини мали довільні структури, іменувалися за назвами своїх місцевостей чи іменами командирів. На базі *Легіону Українських січових стрільців* створено перші бойові групи «Старе Село» і «Схід», які стали зав'язком підльвів. фронту. Одночасно діяли групи «Сокаль», «Угнів», «Щирець», «Наварія», «Рудки», «Крукеничі», «Хирів», «Лютовиська», «Команча», «Південь». На пн. сокальська, угнівська, равська, белзька, яворівська, янівська групи у грудні 1919 об'єднались у групу «Північ».

Керівники новоутвореної д-ви, у першу чергу військовики, терміново шукали союзника у боротьбі за незалежність. На їхній заклик відгукнулася *Директорія Української Народної Республіки*, яка надіслала загін ім. І.Гонти, Козятинську стрілец. бригаду, артилер. бригаду. 10 грудня 1919 прибув М.Омелянович-Павленко, обійнявши відповідальну посаду командувача Галицької армії. Нач. штабу армії було затверджено полковника рос. армії Є.Мишковського, який став автором плану докорінної реорганізації і створення нової сучасної армії, що були завершені в січні 1919. Тоді на базі бойових груп було створено 3 корпуси по 4 бригади в кожному. Бригада складалася із 3-х — 5-ти куренів піхоти, до них входили тех. і допомогові відділи. Курінь включав 3 стрілец. і кулеметну сотні. Сотня ж складалася із 3-х чет. На службу запросили старшин німців, австрійців, чехів з австрійс. армії: А.*Кравса*, А.Шаманека, А.*Бізанца*, А.*Вольфа*, В.Льобковіца, А.Ерлє.

Бойові групи «Північ», «Яворів», «Угнів» та ін. разом з окремими загонами від Львова та *Сокаля* ввійшли до 1-го корпусу (командир В.Курманович), до якого включено 5-ту Сокальську, 6-ту Равську, 9-ту Угнівську, 10-ту Яворівську бригади. Із груп «Схід», «Старе Село», «Щирець», «Наварія», що воювали довкола Львова, сформовано 2-й корпус (командир М.Тарнавський), до якого ввійшли 1-ша бригада УСС, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська і 4-та Золочівська бригади. Бойові групи «Хирів», «Крукеничі», «Гофмана» утворили 3-й корпус (командир Г.Коссак), який увібрав 7-му Львівську, 8-му Самбірську, 11-ту Стрийську та Гірську бригади й утримував фронт на лінії Городок (нині місто Львів. обл.) — *Судова Вишня* — *Хирів* — *Турка*.

Крім стрілец. корпусів і бригад, формувались артилер. підрозділи. У Кам'янці-Струмиловій (нині м. *Кам'янка-Бузька*) було захоплено кілька австрійс. гармат і сформовано одну з перших у ГА артилер. батарей, яка у складі 4-ї (Золочівської) бригади успішно воювала в районі *Дублян* під Львовом. Невдовзі ця батарея стала зародком артилер. групи, з якої на поч. 1919 утворено полк 2-го корпусу. Суттєво зміцнилась артилерія ГА, коли у грудні 1918 на польський фронт прибули з *Києва* 2-й і 6-й гарматні полки, сформовані й надіслані командиром артилерії Осадного корпусу Січових стрільців Р.*Дашкевичем*, а також 1-й Запоріз. важкий гарматний полк. У ході організації армії до кожної із 12-ти створених стрілец. бригад увійшли артилер. полки, які складалися з 4-х батарей по 4 гармати. Всі 3 галицькі корпуси й Начальна команда мали у підпорядкуванні окремі артилер. частини важких гаубиць, далекобійних і протиповітряних гармат. Галицькій армії постійно не вистачало гармат і боєприпасів до них. Поставки Директорії не забезпечували потреби фронту. Практично у всіх операціях польс. армія набагато перевищувала галицьку в кількості гармат і артилер. частин.

У Красному (нині с-ще міськ. типу Буського р-ну Львів. обл.) було створено перший авіац. загін у складі 20-ти літаків (командир П.*Франко*), який у ході війни реформовано у полк. Після переходу армії за Збруч (прит. Дністра) галицькі летуни дислокувалися під *Кам'янцем-Подільським*, *Вінницею*, у *Могилеві-Подільському*, *Одесі*, *Бердичеві*, Козятині (нині місто Він. обл.). На захисті суверенітету ЗУНР стояли також ін. армійські структури: залізничні, автомобільні, тех. частини, допоміжні формації, Служба зв'язку, відділи розвідки та контррозвідки, обозні формації, Польова пошта, Польова жандармерія (сторожа) Галицької армії, Залізнична жандармерія. Організовано на фронті діяла Санітарна служба, яка в січні 1919 мала 5 польових шпиталів, 3 санітарні та 2 купальні поїзди, 4 склади санітарного матеріалу. Важливу ідейно-політ. та культурно-освітню роботу проводили також капелани Преподобництва Держ. секретаріату внутр. справ, Пресова квартира, редакції військ. газет «Стрілець», «Український стрілець», «Козацький голос», «Схід», «Україна» та ін. До весни 1919 організацію армії було завершено: її лави зросли до 125 тис. осіб, головно за рахунок селянства. Війська набули певного досвіду, значно зміцнилася їхня боєздатність, зріс авторитет в очах земляків.

Найважливіші бої армії періоду українсько-польс. війни: два штурми Львова (грудень 1918 — січень 1919), Вовчухівська (17 лютого —18 березня 1919) і Чортківська (8—28 червня 1919) наступальні операції.

У серпні 1919 галицькі частини разом із Дієвою армією УНР взяли участь у поході на Київ. Восени 1919 УГА охопила епідемія тифу. 17 листопада 1919 НКГА заключила військ. союз із *Добровольчою армією*, що вивела галичан на постій, хворих стрільців було шпиталізовано у *Тирасполі* та Одесі. У січні—квітні 1920 три знесилені галицькі бригади перейшли за ініціативою Революц. к-ту УГА до Червоної армії (12-ї і 14-ї армій), де було сформовано *Червону Українську Галицьку армію.* 24 квітня 1920 2-га і 3-тя бригади ЧУГА залишили фронт у районі *Летичева* та Ялтушкова (нині село Барського р-ну Він. обл.) і перейшли на бік об'єднаної Польс. армії і частин Армії УНР. Більшість стрільців і старшин 1-ї бригади ЧУГА органи ЧК заарештували і відвезли в табори до Росії, зокрема на *Соловки*, у Кожухово (нині у складі м. Москва).

Уніформа. У лютому—березні 1919 за участю укр. педагога, організатора січово-стрілецького і фізкульт. руху, урядовця Державного секретаріату військ. справ І.*Боберського*, худож. О.Куриласа і скульптора М.Бринського було розроблено однострій ГА. 22 квітня видано відповідне урядове розпорядження з описом нової уніформи, яку мали впровадити 1 травня. Уніформа складалася із блузи австрійс. покрою з 4-ма кишенями (кожна із 3-ма клапанами) і стоячим відкладним коміром. Штани того ж покрою і черевики з гетрами, обмотками і крагами, для кавалеристів і артилер. їздових — чоботи. Кольорами родів військ і служб були прийняті такі: піхота — темно-синій, кіннота — жовтий, артилерія — червоний, жандармерія — вишневий, тех. частини — сірий, зв'язківці — темно-зелений, медики — чорний, служби тилу (обозники) — світло-зелений. З таких кольорів нашивали зубчатку на комір бойової блузи. В офіцерів зубчатка облямовувалася золотом по краю, у штабних офіцерів — на золотій підкладці, а в генералів — срібна зубчатка на золотому тлі.

Система нагород. У листопаді 1918 Держ. секретаріат військ. справ встановив Орден оборонців Львова 3-х класів (великий, командорський і лицарський хрести), у квітні 1919 — відзнаку за хоробрість «Тризуб» 4-х класів. 1-й клас (золотий) мав 4 ступені, 2-й (срібний) — 3, 3-й (бронз.) — 4, 4-й (залізний) — 3. Встановлено також «Тризуб до зброї», Медаль за заслуги 4-х класів (медаль Тризуба), Медаль для поранених, Хрест для духівників і «Листки Червоної Калини» для медиків. Проте виготовити заплановані відзнаки вчасно не вдалося. Старшини і стрільці використовували старі австрійс. й усусівські відзнаки. Напередодні ухвалення *Акту злуки 1919* у крамницях Станиславова (нині м. *Івано-Франківськ*) і *Тернополя* продавалися відзнаки «Соборної України».

Озброєння. До переходу армії в липні 1919 за Збруч, на територію УНР, більшість озброєння була австрійською. Піхоту озброювали 5-зарядними магазинними гвинтівками Манліхера зразка 1895 р. (довжина 1270 мм, вага 3,65 кг). Гвинтівка відзначалася високою скорострільністю, хорошою балістикою і надійністю. Офіцери користувалися 9-мм пістолетом «Штеір» зразка 1912 р. із зовн. курком, 7,65-мм нім. «Парабелумом» моделі 1904—08 рр. і бельг. пістолетом Браунінга 1900 і 1903 рр. Типовим кулеметом був станковий скоростріл А.Шварцльозе, прийнятий в австрійс. армії ще 1907. Нім. скоростріл 7,92-мм «Максим» фірми «Deutsche Waffenund Munitionsfabriken» двох модифікацій (МГ-08 і МГ-15) важив лише 14 кг, і ним можна було вести вогонь із рук без станка.

На озброєнні артилерії були нім. та рос. легкі та важкі гармати різних систем. Якщо спочатку були лише німецькі (насамперед польові 122-мм гаубиці Круппа 1910 р., дальність стрільби — 6,4 км), то в 1-й половині 1919 р. їх замінили на російські — польові гармати 75-мм зразка 1902 і 107-мм 1910 рр. (дальність стрільби — 6,6 і 12,7 км), 122- і 152-мм гаубиці 1910 р. (дальність стрільби — 7,7 і 9,8 км), а також гірські 75-мм і далекобійні 152-мм гармати (дальність стрільби — 10 і 12,4 км).

На озброєнні авіації були літаки європ. вир-ва: австрійс. «Бранденбург» Б-1; нім. «Люфтверкерсгезельшафт», Fokker D. VII, DFW C. V (4-моторний бомбардувальник); франц. «Нью пор» тип 17, 21, 23 та «Альбатрос»; англ. «Ллойд».

Матеріальне забезпечення, соціальний захист. Важливе місце у процесі військ. буд-ва мало впровадження нових нормативно-правових актів, що стосували-

Артилерія Галицької армії в поході. 1919.

ся матеріального забезпечення і соціального захисту особового складу армії. 13 листопада 1918 водночас із оголошенням законодавчих документів про розбудову збройних сил республіки голова уряду К.*Левицький* і військ. міністр Д.Вітовський підписали рішення УНРади ЗУНР і постанови Держ. секретаріату військ. справ щодо призначення посадових окладів для старшин, підстаршин і стрільців. Старшинам належала доплата на квартиру, залежно від місця дислокації війська (80—420 *корон*), на придбання однострою (500—750 корон). На фронті старшинам дозволяли мати ординарця (чуру). Додатково по 10 корон отримували водії автомашин і панцерників. Поранені та хворі мали оклади із фронтовими додатками, ув'язнені — 6 корон щомісяця. Було визначено виплати старшинам за відрядження — по 15 корон на день і 5—10 корон для оплати поїздок.

1 березня 1919 УНРада ЗУНР і військ. відомство збільшили виплати воякам Галицької армії: для стрільців їх збільшували у 1,5—2 рази, а для старшин — на 20—30 %. Додаток для фронтовиків визначали як бойовий — для частин, що безпосередньо брали участь у бойових діях (його підвищували на 15—20 %), і польовий — для частин, що не вели бойових дій, проте перебували в обороні чи у складі 2-го корпусу під Львовом. Визначено було додаткові виплати для військ. спеціалістів і для активних підстаршин, тобто для тих, хто служив в армії за контрактом. Булавний старший десятник на 4-й рік служби мав отримувати щомісяця 90 корон, після 6-ти років служби — 110 корон. Визначено платню летунам, яким належало отримувати доплату до осн. окладів залежно від посади: пілотам-старшинам — 190 корон, підстаршинам — 150 корон щомісячно; технікам-старшинам — 190 корон, ін. спеціалістам — 120—190 корон. За здійснення польотів додаток летунам становив 1 корону за 2 км відстані, за знищення ворожого літака винагорода складала 1000 корон, за випробування кожного літака — 100 корон.

Літак Галицької армії. Красне (нині с-ще міськ. типу Буського району Львівської області). 1919.

Інтендантська служба забезпечувала харчування особового складу. 5 грудня 1918 у постанові військ. відомства було визначено норми продуктів для вояків. 21 лютого 1919 оприлюднено розпорядження, яким встановлено пайок для всіх військовослужбовців: 300 г м'яса, 200 г крупи, 500 г хліба, а також кава, цукор, масло, цигарки чи 20 г тютюну для стрільців і підстаршин та 20 цигарок і 20 г тютюну — для старшин. Для фронтовиків пайок збільшували інтендантські служби бойових частин, а для ув'язнених продуктову норму зменшували. Старшинам дозволяли замість харчів отримувати гроші. Було збільшено норму харчування для поранених і хворих військовиків у шпиталях, зокрема для тих, кому потрібно дотримуватися дієти, — до 1 корони щоденно, незалежно від військ. звання і категорії.

Згідно з розпорядженням від 10 березня 1919 військ. відомства продуктами харчування забезпечувалися сім'ї старшин і активних підстаршин: інтендантські служби мали видавати на кожного члена родини військовослужбовця денний пайок (150 г м'яса, 100 г круп, 200 г борошна, 500 г картоплі). Після війни родини старшин і стрільців мали отримати земельні ділянки.

1920—21 частини УГА інтерновано в таборах Чехословаччини (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів та ін.) й Польщі (Пикуличі, Тухоля та ін.), де вони перебували здебільшого до 1923 — до припинення у *Відні* діяльності еміграційного уряду ЗУНР. За підтримки галицьких стрільців і старшин 1925 у Празі (нині столиця Чехії) створено *Музей визвольної боротьби України* (діяв до 1948).

Парадигми історичної пам'яті. У міжвоєнну добу укр. громадськість *Галичини* спорудила стрілец. меморіали та цвинтарі у Львові, *Перемишлі*, Яворові, *Золочеві*, *Олеську*, Станиславові, *Рогатині*, Тернополі, Бережанах та ін. містах і селах, до яких активісти т-в *«Пласт»*, *«Січ»*, «Сокіл», *«Луг»* проводили патріотичні зеленосвяточні та першолистопадові походи. У рад. добу більшість із них було знищено і частково відновлено в незалежній Україні. Завдяки польс. фірмі «Енергополь» та підтримці Президента Польщі А.Квасьнєвського та Президента України В.*Ющенка* у Львові відбудовано меморіал Польс. армії (т. зв. Цвинтар орлят), яка протистояла УГА у війні 1918—19. Місцем паломництва укр. патріотів став відновлений на поч. 1990-х рр. меморіал УГА та Армії УНР у Пикуличах під Перемишлем (Польща).

Меморіал воїнів Української Галицької армії. Львів, Личаківський цвинтар. Сучасне фото.

Стрілец. звитяга відображена у творах: письменників і поетів Мирослава *Ірчана*, Б.*Лепкого*,

Т.Ярославенка, С.Чарнецького, Р.*Купчинського*, П.*Карманського*, О.*Олеся*, Уляни *Кравченко*, Р.Зубика, А.Чайковського, Р.*Іваничука*, Є.Куртяка; композиторів М.-О.*Гайворонського*, Б.Кудрика, С.*Людкевича*, Л.*Лепкого*, Н.Нижанківського, Р.Сімовича, Ф.*Колесси*, О.*Кошиця*, К.*Стеценка*, В.Барвінського; художників О.Куриласа, Ї.Іванця, Л.*Геца*, О.Сорохтея, Л.Перфецького, О.*Кульчицької*; скульпторів С.*Литвиненка*, М.*Паращука* та ін.

Літ.: *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Відень, 1920; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р., кн. 1—2. Львів, 1921—22; *Левицький О.* Галицька армія на Великій Україні. Відень, 1921; *Христюк П.* Українська революція, т. 1—3. Відень, 1921—22; *Чубатий М.* Державний лад на західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921; *Лозинський М.* Галичина у рр. 1918—1920. Відень, 1922; *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914—1918. Львів, 1928; *Чайковський А.* Чорні рядки. Львів, 1928; *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції. Прага, 1929; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Прага, 1929; *Паліїв Д.* Листопадова революція. Львів, 1929; *Шухевич С.* Спомини з УГА 1918—1920. Львів, 1929; Галицька делегація в Ризі. Львів, 1930; *Максимчук І.* Кожухів. Львів, 1930; *Бородієвич Є.* У чотирикутнику смерті. Львів, 1931; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Левицький К.* Великий зрив. Львів, 1931; *Kutschabskyj W.* Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Fahren 1918—1923. Berlin, 1934; *Думін О.* Історія легіону УСС 1914—1918. Львів, 1936; *Кравс А.* За українську справу. Львів, 1937; *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія українського війська. Львів, 1937; *Стефанів З.* Коротка історія українського війська, т. 1—3. Львів, 1937; *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західно-українських землях 1918—1923 рр. Філадельфія, 1956; *Гірняк Н.* Останній акт Української Галицької армії. Нью-Йорк, 1958; Українська Галицька армія, т. 1—4. Вінніпег, 1958—68; *Стахів М.* Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923 рр., т. 1—4. Скрентон, 1959—60; *Галан В.* Батерія смерті. Нью-Йорк, 1968; *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України. Нью-Йорк—Ванкувер, 1973; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія. Вінніпег, 1974; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Козицький А.* Авіація УГА. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2000, вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції; Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923. Івано-Франківськ, 2001; *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918—1920. Toruń, 2002; *Боберський І.* Щоденник. К., 2003; *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: ілюстрована історія. Львів—Івано-Франківськ, 2008; *Ткачук П.* Сухопутні війська України доби революції 1917—1921 рр. Львів, 2009; *Завальнюк О., Олійник С.* Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 — травень 1920 рр.). Кам'янець-Подільський, 2013.

М.Р. Литвин.

Меморіал стрільців Української Галицької армії. Львів, Янівський цвинтар. Сучасне фото.

УКРАЇ́НСЬКА ГЕ́ЛЬСІНСЬКА СПІ́ЛКА — див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод.*

УКРАЇ́НСЬКА ГЕНЕРА́ЛЬНА МОРСЬКА́ РА́ДА — представницький орган укр. орг-цій моряків військ. і торг. флоту, а також портових робітників в Україні та моряків-українців за її межами. Створена в ході роботи *Третього Всеукраїнського військового з'їзду* (20 жовтня — 1 листопада 1917) в *Києві* на чолі з В.Лотоцьким (голова мор. секції з'їзду). До її складу увійшли 20 делегатів від військ. кораблів, моряків торг. флоту і різних військово-мор. частин. 2 листопада 1917 статут ради був затверджений *Українською Центральною Радою.* У.г.м.р. увійшла до складу УЦР, мала свого представника в *Комітеті Української Центральної Ради.* Займалася українізацією Чорномор. флоту (80 % особового складу становили українці). Здійснювала заходи до повернення в Україну моряків-українців з Балт. флоту (де служило до 15 тис. українців), із Малої Азії. Розробила проект створення ген. мор. секретарства УЦР (постало 21 грудня 1917 на чолі з Д.*Антоновичем*), співпрацювала з ним, а пізніше — із мін-вом мор. справ УНР (із січня 1918). Виробила проект мор. прапора (затверджений К-том УЦР 18 січня 1918), підготувала й провела в січні 1918 *Перший Український морський з'їзд.* Зі встановленням гетьман. влади припинила свою діяльність.

Військово-морський прапор, затверджений законом Української Центральної Ради «Про Український державний флот» 27 (14) січня 1918.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія українського війська. Львів, 1992; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Данілов. А.* Український флот: біля джерел відродження. К., 2001; *Лубенець А.В.* Творення українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 2002; *Гай-Нижник П.* Чорноморський флот і українське державотворення 1917—1918 років (до історії створення Військово-морських сил України). В кн.: Військовий музей: науково-методичний збірник, вип. 7. К., 2006; Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917—1920 годов. Севастополь, 2007; *Литвин С., Лубенець А.* Українська рево-

люція 1917 року та передумови відродження національного військового флоту. «Воєнна історія», 2012, № 2 (62).

О.Й. Щусь.

УКРАЇ́НСЬКА ГОЛОВНА́ ВИЗВО́ЛЬНА РА́ДА (УГВР) оформилась на установчому Великому зборі (ін. назва — Перший Великий збір ОУН) 11—15 липня 1944, який відбувся неподалік с. Недільна (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Ідея заснування УГВР зародилася наприкінці 1943 в середовищі Гол. команди УПА і Проводу ОУН(б). У 2-й пол. березня 1944 створено ініціативний к-т, до складу якого увійшли Л.*Шанковський* (голова), Д.*Ребет* та І.Сем'янчук (заст. голови), М.*Степаняк* та В.О.*Охримович*. К-т мав завдання підготувати програму установчого Великого збору, проекти осн. документів (універсал, платформа і тимчасовий устрій), здійснити відбір кандидатів у члени УГВР. Робота ініціативного к-ту, яка проводилася в конспіративних умовах, завершилася в червні 1944, і мандати членів УГВР були видані 25-ти особам. У роботі установчого Великого збору взяли участь: Я.*Біленький*, І.Вовчук, Р.Волошин, о. І.*Гриньох*, М.Дужий, М.*Лебедь*, О.Логуш, К.Мешко, В.*Мудрий*, К.*Осьмак*, З.П.*Пеленський*, Й.*Позичанюк*, В.*Потішко*, М.*Прокоп*, Д.Ребет, П.Турула, Л.Шанковський, П.Шумовський, Р.*Шухевич*, П.Чуйко, усього 20 осіб. З огляду на воєнні обставини не прибули І.*Багряний*, Є.*Врецьона*, В.*Євтимович*, О.Малиновський, І.Сем'янчук, а також спостерігачі від *Державного центру УНР на еміграції* та митрополита А.*Шептицького*. Хоч усі зазначені делегати були покликані Гол. командою УПА і Проводом ОУН(б), серед них лише 8 належали до членів *Організації українських націоналістів* (бандерівців). На засіданнях установчого Великого збору були заслухані та обговорені звіт ініціативного к-ту (Л.Шанковський), доповіді про міжнар. та військ. становище (М.Прокоп, Р.Шухевич), про відносини з іноз. д-вами (М.Лебедь), схвалені Універсал, Платформа та Тимчасовий устрій УГВР, Присяга вояка УПА. В Універсалі зазначалося, що укр. народ входить у вирішальну стадію своєї визвол. боротьби і УГВР переймає кер-во цією боротьбою. УГВР проголошувала себе «найвищим і єдиним керівником органом українського народу на час його революційної боротьби аж до створення уряду Української самостійної соборної держави». Платформа УГВР констатувала, що для убезпечення укр. народу від фізичного знищення в умовах світ. війни та для ведення боротьби за визволення і власну суверенну д-ву потрібен «єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які прагнуть до української суверенної держави». На підставі Тимчасового устрою УГВР, який визнавав єдиним джерелом влади в Україні укр. народ, Великий збір обрав керівні та представницькі органи УГВР. Президентом УГВР став К.Осьмак, віце-президентами обрали І.Вовчука, о. І.Гриньоха, В.Мудрого, членами президії — М.Прокопа, З.Пеленського, Д.Ребет, М.Дужого, останній виконував і функції секретаря президії УГВР. Для репрезентації УГВР на зовнішньополіт. відтинку було створене Закордонне представництво. При цьому існувала місія УПА, очолювана І.Бутковським. Офіційними органами УГВР були «Вісник УГВР» (1944—45), «Бюлетень інформації УГВР» (1948—51), ж. «Самостійність» (1946). Бюро інформації УГВР очолював член Проводу ОУН(б) і політвиховник УПА П.Федун (див. П.*Полтава*). Зв'язок між Закордонним представництвом УГВР і членами УГВР в Україні здійснював о. І.Гриньох. Упродовж 1945—50 відбувалася кооптація членів УГВР замість вибувших. З огляду на утворення 1948 на еміграції Укр. нац. ради, яка об'єднала у своїх лавах представників середовища *Української Народної Республіки*, членів ОУН(м) та ін. антикомуніст. укр. політ. сил, Закордонне представництво УГВР заявило, що воно не претендує очолювати укр. політ. життя за кордоном, а репрезентує на зовн. відтинку революційно-визвол. рух в Україні, осн. чинниками якого є ОУН і *Українська повстанська армія*. До 1948 Закордонне представництво УГВР перебувало в контакті із Закордонними частинами ОУН, очолюваними С.*Бандерою*, але внаслідок ідеологічних, тактичних та ін. суперечностей ця співпраця була призупинена. Незважаючи на низку спроб, Закордонне представництво УГВР не досягло порозуміння і співпраці з Укр. нац. радою. На теренах України УГВР не зуміла створити своїх місц. органів і репрезентувала себе на рідних землях фактично через ОУН і УПА до серед. 1950-х рр. Арешт упродовж 1944—50 президента УГВР К.Осьмака, секретаря і члена президії М.Дужого, загибель Р.Шухевича і Р.Волошина, ін. членів УГВР мали негативні наслідки для її діяльності. Упродовж 1944—54 УГВР була єдиним репрезентантом нац. визвол. руху.

Печатка Президії Української головної визвольної ради роботи художника Н. Хасевича.

«Устрій і платформа У.Г.В.Р.» Червень 1946. Обкладинка видання.

УНІВЕРСАЛ

УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

Народе Український!

[illegible]

УКРАЇНСЬКУ ПОВСТАНСЬКУ АРМІЮ

Народе Український!

[illegible]

—утворилася УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА. [illegible]

Універсал Української головної визвольної ради. Червень 1944.

Дж.: Літопис Української повстанської армії [Українська головна визвольна рада: Документи. Офіційні публікації. Матеріали], т. 8—10. То-

ронто, 1980—84; Т. 26, кн. 1—4. Торонто—Львів, 2001.

Літ.: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; Українська головна визвольна рада. Нью-Йорк—К.—Львів, 1994; *Прокоп М.* Як народжувалась програма та діяльність УГВР. В кн.: Літопис Української повстанської армії [Українська головна визвольна рада: Документи. Офіційні публікації. Матеріали], т. 26, кн. 4. Торонто—Львів, 2001; *Ребет Д.* До початків УГВР. Там само; *Шанковський Л.* Ініціативний комітет для створення Української головної визвольної ради. Там само; Українська головна визвольна рада: матеріали круглого столу Української головної визвольної ради з нагоди 60-річчя УГВР. К., 2006; *Іщук О.* Українська головна визвольна рада: до 70-ти річчя створення. Web: http://www.cdvr.org.ua/content (2014, 14 липня); Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015. «Відомості Верховної Ради України», 2015. № 25; *Ложкин С.* УГВР, УПА та закордонні розвідки. Web: http://ukrmedia.net/history/ugvr-upa-ta-zakordonni-rozvidki; Створення та діяльність Української головної визвольної ради, 1943—1945 рр. Web: http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=420.

А.В. Кентій.

УКРАЇ́НСЬКА ГОСПОДА́РСЬКА АКАДЕ́МІЯ (Ukrajinská Hospodářská Akademie) — укр. вищий навч. заклад політех. профілю, заснований у Подєбрадах (Чехословаччина) у травні 1922. Ініціатива створення укр. високої політех. школи на еміграції належала *Українському громадському комітету в Чехословаччині*, очолюваному М.*Шаповалом*.

К-т виконав усю підготовчу роботу, пов'язану з відкриттям академії. Фінансові засоби виділив уряд Чехословаччини, фінансування здійснювалося у двох напрямах: а) на потреби самої академії; б) на стипендії для студентів. Держ. дотації на утримання академії в різні часи були різними: від 70 тис. корон місячно в початковий період до приблизно 240 тис. — у 1927 і 135 тис. — у 1931. Річний бюджет академії досягав, зокрема, 1927 і 1931, відповідно, майже 2,8 млн корон і 1,6 млн корон. Оплата професорсько-викладацького складу академії була досить скромною. Стипендія студентам була також низькою. Більшість студентів мусили підробляти. Саме ж навчання в академії було безплатним. У педагогічно-навч. відношенні У.г.а. підпорядковувалася мін-ву хліборобства, а в адміністративно-фінансовому (до 1928) — МЗС Чехословаччини.

Перший статут У.г.а. (затверджений у травні 1922) визначав на трьох її відділах 3-річний термін навчання. Але вже з 1924 цей термін збільшено на 1 рік, що було закріплено в новому статуті академії, ухваленому в травні 1925. Із прийняттям цього статуту У.г.а. остаточно стала на шлях типової європ. високої школи: замість фахових відділів було прийнято назву ф-тів, випускники по закінченню навчання здобували кваліфікацію інженера. Нові плани і програми були складені також за взірцями аналогічних західноєвроп. високих шкіл, але з урахуванням укр. потреб і нац. специфіки.

Відповідно до своїх статутних завдань академія поділялася на 3 ф-ти: 1) агрономічно-лісовий (з відділами — агрономічним та лісовим); 2) інженерний (з відділами — гідротехнічним та хіміко-технологічним); 3) економічно-кооперативний (з відділами — економічним, кооперативним і статистичним). Усього в академії було 59 кафедр і окремі постійні лекторати для непрофільних предметів, зокрема іноз. мов. Заг. кер-во справами академії здійснювала її професорська рада. Президія ради складалася з ректора, проректора та секретаря ради. У свою чергу, справами окремих ф-тів керували ради цих ф-тів, очолювані деканами. Виконавчим органом професорської ради академії був сенат, до складу якого входили: ректор, проректор, секретар ради та декани ф-тів. Головою сенату був ректор. Він же репрезентував академію, дбав про втілення в життя постанов ради, сенату та ін. загальноакадемічних органів.

Ректор, проректор, декани та ін. особи, які належали до керівного складу академії, обиралися терміном на 1 рік, але могли бути переобраними. За весь час існування У.г.а. (із 1922 до 1935) її ректорами були І.Шовгенів (1922—25 і 1926—27), Б.Іваницький (1925—26 і 1928—35), С.Тимошенко (1927—28). За цей же час академія мала 126 викладачів, у т. ч. 26 осіб професорсько-викладацького складу з чеських високих шкіл. Сталий персонал академії включав 35 професорів, 19 доцентів, 23 лектори, 23 асистенти. Тут працювали, зокрема, такі визначні укр. вчені, як біолог-бактеріолог П.Андрієвський, хіміки М.Вікул, І.Я.*Горбачевський* і С.Комарецький, лісівники Б.Іваницький і М.Косюра, агрономи К.*Мацієвич* і В.Чередіїв, економісти С.*Гольдельман* і О.*Мицюк*, кооператор Б.*Мартос*, фізик Б.Лисянський, гідротехнік І.Шовгенів, статистик Ф.*Щербина*, правники Л.*Бич*, О.*Ейхельман*, Р.*Лащенко* і В.Старосольський, соціологи О.*Бочковський* і В.Доманицький та ін.

Усього до академії (за результатами 6-ти наборів) було прийнято 786 студентів, із них 613 — у 1926—27. Переважну більшість студентів становили українці; було також чимало білорусів, кілька росіян та ін. Випускниками У.г.а., які одержали кваліфікацію інженера відповідного фаху, стали 559 осіб; у т. ч. інженера-агронома — 125, інженера-лісівника — 92, інженера-хіміка й технолога — 58, інженера-гідротехніка — 117, інженера-економіста — 167. Найбільше з них влаштувалося на працю за своїм фахом на західноукр. землях, а також у Чехословаччині, корінній Польщі тощо, загалом у 16-ти різних країнах. Дехто з випускників У.г.а. зайнявся самостійною фа-

Відзнака Української господарської академії в Подєбрадах, ухвалена Сенатом у 1927. Художник В. Цимбал.

Подєбрадський замок — осідок Української господарської академії та Українського техніко-господарського інституту. Сучасне фото.

Сенат Української господарської академії в Подєбрадах. Сидять (зліва направо): О. Бочковський, Б. Іваницький, Л. Фролов, В. Чередіїв; стоять: Г. Шиянів, В. Іванис, Л. Грабина, М. Добриловський. 1920-ті роки.

Виклад проф. І. Шовгеніва з аналітичної геометрії для слухачів Української господарської академії в Подєбрадах. 1920-ті роки.

хово-наук. роботою (напр. інж. Є.Гловінський), окремі з них віддали перевагу політиці (інж. М.*Сціборський*), літературі (інж. Л.*Мосендз*) та ін.

Під час студій студенти академії були організовані в «Академічній громаді Української господарської академії», «Громаді студентів Української господарської академії», а також у багатьох фахових т-вах (агрономічному, пасічників, лісівників та ін.). При академії діяли 72 науково-навч. установи: б-ка, що налічувала майже 29 тис. томів різними мовами (у 1931), 33 кабінети, 14 лабораторій, 2 ферми, тракторний гараж та ін.

Інтенсивною була науково-видавнича діяльність професорсько-викладацького персоналу академії. Результатом цієї діяльності стало майже 700 різних публікацій, із них близько чверті було опубліковано іноз. мовами. Із 229 публікацій книжкового типу переважна більшість (157) через брак коштів була видана літографічним способом, 35 — у формі скриптів — і лише 37 — друком. Спочатку видавалися головним чин. підручники (напр., «Математика» Михайловського, «Ботаніка» в 5-ти частинах В.Чередієва, «Курс лісівництва» Б.Іваницького, «Статистика» Ф.Щербини, «Історія політичної економії» у 2-х томах О.Мицюка, «Аналітична геометрія на площі» І.Шовгеніва, «Курс нарисної геометрії» Є.*Соковича*, «Курс лекцій по фізиці» в 5-ти частинах Б.Лисянського, «Історія кооперації» С.*Бородаєвського*, «Цивільне право» Р.Лащенка, «Курс французької мови» С.*Русової* та ін.). З 1927 почали виходити друком наукові «Записки Української господарської академії в Чехо-Словацькій Республіці» (вийшло 3 томи в 7-ми випусках). Крім оригінальних наук. творів, У.г.а. видала низку перекладів праць закордонних авторів; чимало робіт з'явилося в різних виданнях поза академією, значна кількість підготовлених праць залишилася неопублікованою. Професори У.г.а. брали участь у роботі низки міжнар. наук. з'їздів і конференцій; експонати академії виставлялися на багатьох міжнар. виставках, де здобули нагороди.

«Літургікон си есть служебник». Унів, друкарня Успенського монастиря, 1733.

З огляду на екон. труднощі уряд Чехословаччини наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х рр. скоротив фінансування У.г.а., а 1928 мін-во хліборобства не дозволило академії приймати нових слухачів і розпорядилося приступити до її поступового закриття. Серед професури У.г.а. зародилася ідея створення самодопомогової орг-ції у формі Т-ва прихильників Укр. госп. академії. З жовтня 1931 т-во почало діяти під головуванням Б.*Матюшенка* (до 1934). Але воно не зуміло зібрати достатніх доброчинних коштів на продовження діяльності У.г.а., яка була закрита 1935. Зібрані кошти пішли на утримання заснованого 1932 при У.г.а. *Українського технічно-господарського інституту* заочного навчання — правонаступника Укр. госп. академії.

Літ.: Українська господарська академія. Прага, 1923; Українська господарська академія. Подєбради, 1926; Українська господарська академія. Прага—Подєбради, 1931—32; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; Українська господарська академія в ЧСР 1922—1935. Нью-Йорк, 1959; *Іванис В.* Перші кроки в Подєбрадах. В кн.: Наукові записки Українського технічно-господарського інституту, т. 3 (6). Мюнхен, 1962; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

В.П. Трощинський.

УКРАЇ́НСЬКА ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА (УГКЦ) — церква, що діє у складі *католицької церкви*, зберігаючи спільну із правосл. церквами (див. *Православ'я*) обрядність і звичаї. Свій початок веде від *Берестейської церковної унії 1596*, коли більшість ієрархів Київ. митрополії на чолі з митрополитом Михаїлом *Рагозою* вступили в церк. єдність з Рим. апостольським престолом (див. *Ватикан*).

В офіц. церк. документах 17—19 ст. вона титулується як «Унійна церква» (лат. Ecclesia Unita; з 1596), «Руська унійна церква» (лат. Ecclesia Ruthena Unita; з 17 ст.), «Греко-католицька церква» (лат. Ecclesia Graeco-Catholica; з 1774). У 20 ст. вживалися назви: «Українська католицька церква візантійського обряду» (з 1912), «Українська католицька церква» (лат. Ecclesia Catholica Ucrainae, з 1960), «Київська католицька церква» (з 1999). Назва «Українська греко-католицька церква» офіційно вживається з 1992 (хоча побутувала і раніше).

Укладання Берестейського унійного акта 1596 відбулося в умовах поширення ідей *Реформації* (з 1517) та трансформації катол. церкви (1545—63; Тридентський собор), що отримала назву *Контрреформація*. Водночас Київ. митрополія, що залишилася під канонічною юрисдикцією *Константинопольського патріархату*, не мала належної підтримки від Церкви-матері, яка пере-

живала тяжкі часи після завоювання османами 1453 *Константинополя* і падіння *Візантії*. Тому наприкінці 16 ст. рус. єпископат прийняв синодальне рішення перейти під опіку та захист Рим. апостольського престолу.

Після собору унійними стали Київська і Полоцька архієпархії та Пінська, Луцька, Берестейсько-Володимирська та Холмська єпархії. Після смерті єпископа Кирила Терлецького 1607 Луцька єпархія поступово відійшла від унії. Заснована 1625 Смоленська архієпархія з 1654 була фактично титулярною. 1646 на теренах *Трансильванського князівства* внаслідок *Ужгородської церковної унії 1646* виникла Мукачівська грекокатол. єпархія, яка через кілька років опинилася в угор. володіннях *Габсбургів*.

Становлення унії в *Києві* протягом 1599—1610 характеризується відносно спокійною суспільно-релігійною ситуацією та окремими успіхами уніїців. *Києво-Печерська лавра* з'єднання не прийняла. 1610—18 відбулися перші виступи киян проти духовної влади унійного митрополита. Активне залучення до релігійного руху запороз. козаків (див. *Козацтво*), що виступали проти з'єднання, а також слабкість королів. влади в *Київському воєводстві* стали осн. причинами того, що впродовж 1618—25 Унійну церкву в Києві було практично розгромлено. 1625—33 влада унійкого митрополита обмежувалася переважно маєтностями *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*. Поза Києвом існували маленькі унійні анклави (серед них — Заручайський монастир в *Овручі* та *Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир*).

Частина ієрархів та вірян Київ. митрополії, що наполягала на дотриманні канонічної належності до Константиноп. патріархату, домоглася таємного висвячення паралельної правосл. ієрархії (1620), яке здійснив єрусалимський патріарх Феофан III (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), а згодом — офіц. визнання владою *Речі Посполитої* конфесійного поділу Рус. церкви на дві юрисдикції (1632), що посилило протистояння в українсько-білорус. сусп-ві.

Утвердження Унійної церкви відбувалося в 1-й третині 17 ст. за митрополитів Іпатія *Потія* та Йосифа-Вельямина Рутського. Іпатій Потій як наступник митрополита Михайла Рагози домігся забезпечення участі Церкви у сусп. житті Речі Посполитої. Він був засновником семінарії для ченців при Свято-Троїцькому монастирі у Вільно (нині *Вільнюс*; 1601), автором полемічних творів і проповідей на цілий літургійний рік. Його справу продовжив митрополит Йосиф-Вельямин Рутський, який зайнявся розбудовою Церкви зсередини. Осн. завданням Рутський вважав реформу чернечого життя. Сподвижником у цій справі став для нього чернець Йосафат *Кунцевич*, якого Рутський призначив віленським архімандритом. Було засновано монастирі в Битені (нині село Івацевицького р-ну Брестської обл., Білорусь), де згодом організував новіціат, Жировичах (нині село Слонімського р-ну Гродненської обл., Білорусь), *Новогрудку* й *Мінську*. Рутський намагався гармонійно поєднати традиції сх. чернецтва з активною місіонерською діяльністю, якою займалися катол. чернечі ордени. Маючи 5 монастирів у своїй митрополичій єпархії, 1617 митрополит скликав першу ген. капітулу (заг. збори), на якій запропонував статут, укладений на основі правил св. Василія Великого. Нову чернечу спільноту Рутський назвав «Чин Святого Василія Великого». Її гол. рисою була централізація: всі монастирі об'єднувалися в Конгрегацію Пресвятої Трійці на чолі з гол. настоятелем (протоархімандритом), якого мала вибирати капітула з-поміж ченців. Монастирі були виведені з підпорядкування єпархіальним єпископам. Ченці, крім власного духовного вдосконалення, розгорнули місіонерську та проповідницьку діяльність. Ченці-*василіани* стали духовною та інтелектуальною елітою Унійної церкви.

Ін. напрямом діяльності Рутського стали заходи, спрямовані на підвищення освіт. рівня унійного духовенства, та на впорядкування внутр. справ Церкви. 1626 митрополит скликав у Кобрині (нині місто Брестської обл., Білорусь) синод. Відтепер єпископи мали збиратися щочотири роки і спільно обговорювати спірні питання. Рутський приділяв велику увагу пошукам шляхів порозуміння із православними. Конфлікт з ними увиразнився 1623, коли розгорнулася боротьба між полоцькими православним і унійним архієпископами — Мелетієм *Смотрицьким* і Йосафатом Кунцевичем — за вплив на полоцьких і вітебських парафіян. Ця боротьба привела до загибелі Йосафата Кунцевича від рук вітебських міщан.

У цей час серед частини уніатів з'явилася впливова течія, що почала прямувати до зближення з римо-катол. обрядовістю та спольщення рус. унійної церкви. Цей дуже небезпечний рух підбивав основи Берестейської унії та надавав її противникам доказ, що вона є нібито лише помостом до покатоличення України. Водночас важкий удар унійній церкві завдала Козац. революція (див. *Національна революція 1648—1676*), серед вимог якої було скасування унійних парафій на теренах козац. України.

Андрусівський договір (перемир'я) 1667 між Моск. царством і Річчю Посполитою призвів до закріплення територіального і, через деякий час, конфесійного поділу України. Спроба унійного митрополита Кипріана *Жоховського* примирити православних і уніїців Речі Посполитої на організованому ним 1680 Люблінському соборі зазнала невдачі. 1686 правосл. Київ. митрополія була підпорядкована реформованому *Московському патріархату*, її очільник отримав права намісника (екзарха). 1721 вона перетворилася на єпархію синодальної Рос. правосл. церкви. Оскільки

Патріарший собор Воскресіння Христового. Київ. Сучасне фото.

ставленики Моск. патріархату на київ. престол не були визнані владою Речі Посполитою легітимними пастирями, то правосл. ієрархи, які перебували на теренах Польсько-Литов. д-ви, наверталися в унію. Так наприкінці 17 — на поч. 18 ст. в укр. землях Речі Посполитої остаточно утвердилася унія (т. зв. нова унія). 1692 єдність з Рим. апостольським престолом проголосила Перемишльська єпархія, 1700 — Львівська, 1702 — Луцька, а 1714—15 — парафії й монастирі сх. обряду в *Брацлавському воєводстві* і Київ. воєводстві. Остаточне інституційне затвердження унії в Київ. воєводстві пов'язане з проведенням у *Житомирі* 1727 собору духовенства Київ. архієпархії.

Козацьке повстання на поч. 18 ст. під проводом С.*Палія* та рос. окупація *Правобережної України* створили умови до повернення на терени Київ. і Брацлавського воєводств юрисдикції київ. правосл. митрополитів, проте ці умови зникли внаслідок поразки рос. військ у *Прутському поході 1711* та повернення краю 1714 до складу Речі Посполитої.

1720 відбувся *Замойський собор Української греко-католицької церкви*, який закріпив за Унійною церквою статус єдиної церкви сх. обряду на землях Речі Посполитої. На цьому зібранні запроваджено чітку орг. структуру Унійної церкви, кодифіковано її обрядові практики, зокрема систему богослужінь, визначено її догматичні норми, спосіб надання святих таїнств, програму катехизації вірних, обговорено справи чернецтва, освіту духовенства тощо.

Київ. унійна архієпархія не мала постійної столиці. Адм. центром спочатку стала Овруцька архімандрія. Реформу намісницької структури було проведено на Унівському соборі 1738. Тоді мережа унійних намісництв у Правобереж. Україні (за винятком Брацлавщини) була визначена у складі 21 протопресвітерії. За надання духовної опіки населенню Брацлавщини і Пд. Київщини вівся спір між Львів. єпархією та Київ. митрополією до 1772, коли між ними було укладено угоду про розподіл канонічної юрисдикції, повноважень, церк. володінь тощо.

1746 консисторія київ. митрополитів розмістилася в *Радомишлі*, яким з 1729 володів її номінат і адміністратор Атанасій Шептицький (див. *Шептицькі*). З 1747 тут відбувалися щорічні єпархіальні собори. Піднесення радомишльської резиденції (як і зміцнення єпархій митрополії) відбулося в часи урядування Флоріана Гребницького та Пилипа (Фелiціана) Володковича. 1785 розпочалося буд-во кафедрального собору (незакінчений). Протягом 1760—80-х рр. при резиденції активно і дієво працював офіціал.

Завдяки підтримці місц. правобереж. *шляхти* та *магнатів* (передусім Ф.-С.Потоцького) унійні митрополити створили розгалужену систему деканатів, заклали василіанські монастирі зі школами, заснували місійний центр в *Умані*. На серед. 18 ст. Унійна церква займала досить сильні позиції у Правобереж. Україні, а регулярні місії, які проводили ченці-василіани, та пастирська діяльність єпископа Максиміліана Рилла відкрили широкі перспективи для подальшого поширення впливу Унійної церкви в краї. Втім із серед. 1760-х рр. ціла низка факторів призвела до катастрофічних подій, кульмінацією яких стали повстання 1768 (*Коліївщина*) та рос. окупація Правобережжя. Саме за допомогою військ 1769—73 Рос. імперія активно сприяла ліквідації унії, що призвело до втрат сотень парафій та підриву позиції Унійної церкви в краї. Впродовж 1773—82 унійці за підтримки місц. магнатів і шляхти відновили втрачені позиції та створили передумови для подальшого посилення впливу своєї церкви.

У 2-й пол. 18 ст. на Київщині та Брацлавщині поширився братський рух, в якому турбота вірних про храми поєднувалася з екон. інтересом. Обов'язки братчиків полягали у постачанні до церкви воску, іноді — вина для причастя, а також у забезпеченні ін. потреб храму.

Серед богослужбових книг у 18 ст. найбільшого поширення набули видання василіанських друкарень Почаївського (осн. постачальник) та Унівського монастирів (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*; *Унівська Свято-Успенська лавра*). Також попитом користувалися книги правосл. київських та московських друкарень.

Богослужіння в унійних храмах вели церковнослов'ян. мовою (див. *Старослов'янська мова*), про що свідчить численна літургійна література. Водночас справочинство від поч. 18 ст. у парафіяльних, деканатських та єпархіальних канцеляріях вели польс. мовою. В унійних храмах подекуди усували іконостаси, встановлюючи органи, набули також поширення конфесіонали, монстранції, бічні вівтарі тощо.

Упродовж майже всього 18 ст. Київ. унійна митрополія інституційно складалася з 8-ми єпархій: Київ. митрополичої, Полоцько-Вітебсько-Мстиславської, Володимирсько-Берестейської, Турово-Пінської, Луцько-Острозької, Львівсько-Галицько-Кам'янецької, Перемишльсько-Самбірської та Холмсько-Белзької. Напередодні 1-го поділу Речі Посполитої Унійна Церква налічувала понад 9 тис. парафій і бл. 4,5 млн вірян.

Станом на 1772 унійні парафії в межах *Великого князівства Литовського* входили до складу 3-х владицтв — Київ. митрополичого (майже 600 парафій), Полоцького (598 парафій) та Пінського (238 парафій). Натомість в укр. землях Унійна Церква мала 6 із 8-ми своїх єпархій: Володимирсько-Берестейську (парафії на зх. Волинського воєводства), Луцько-Острозьку (парафії у Волинському і частково Рус. воєводствах), Холмсько-Белзьку (частина парафій у Волинському та Рус. воєводствах), Перемишльсько-Самбірську (більшість парафій у Рус. воєводстві), Київ. митрополичу (парафії у Брацлавському, Київському і частково Волин. воєводствах) та Львівсько-Галицько-Кам'янецьку (парафії в *Галичині* й на *Поділлі*).

Митрополити-архієпископи Київські, Галицькі та всієї Руси: Михайло Рагоза (1589 (1596) — 1599), Іпатій Потій (1600—13), Йосиф-Вельямин Рутський (1613—37), Рафаїл Корсак (1637—42), Антін Селява (1642—55), Гавриїл Коленда (1655—74), Киприян Жоховський (1674—93), Лев I Слюбич-Заленський (1694—708), Юрій Винницький (1708—13), Лев II Кишка (1714—28), Атанасій Шептицький (1729—46), Флоріян Гребницький (1748—62), Пилип-Феліціян Володкович

(1762—78), Лев III Шептицький (1778—79), Ясон Смогожевський (1780—88), Теодосій Ростоцький (1788—1805).

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у межах сучасної України пд. деканати Луцько-Острозького владицтва перейшли до д-ви австрійс. Габсбургів і в 1780-х рр. були приєднані до Львів. єпархії.

Австрійс. государі *Марія-Терезія* та *Йосиф II* поліпшили становище Унійної церкви. В червні 1774 Марія-Терезія оголосила про свій намір «покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків». Наступного місяця вона видала декрет, що забороняв надалі вживати термін «уніат» як приватно, так і офіційно, і заміняв його терміном «греко-католик». Йосиф II ужив заходів для покращення екон. становища парафіяльного духовенства. 1777 він заборонив примушувати греко-катол. священиків відробляти *панщину*. Нова австрійс. влада відкрила вищі навч. заклади: греко-катол. семінарію Св. Варвари у *Відні* (*«Барбареум»*; 1774), греко-катол. Ген. семінарію у *Львові* (1783) та Йосифинський ун-т з богословським ф-том у Львові (1784; див. *Львівський національний університет*). Кульмінацією австрійс. реформ у церк. житті стало створення *Галицької греко-католицької митрополії* 1807 з осідком у Львові, що була прямою спадкоємницею прав і традицій Київ. митрополії. Митрополитами були: Антін Ангелович (1808—14), Михаїл *Левицький* (1816—58), Григорій Яхимович (1860—63), Спиридон *Литвинович* (1864—69), Йосиф *Сембратович* (1870—82), Сильвестр *Сембратович* (1885—98) та Юліан *Сас-Куїловський* (1899—1900). Під їхнім кер-вом Греко-катол. церква брала активну участь у сусп. та культурно-просвітньому русі Галичини. За митрополита Сильвестра Сембратовича була утворена нова єпархія в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*; 1885), а також успішно проведена реформа василіанського чину, розпочата 1882. 1891 у Львові був скликаний провінційний синод, який ввійшов в історію як Львівський собор.

Греко-катол. церкві Галичини судилося відіграти особливу роль в укр. нац. русі. Хоча більшість її духовенства наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. була сполонізована, частина нижчого духовенства і семінаристів під проводом *«Руської трійці»* — М.*Шашкевича*, І.*Вагилевича* та Я.*Головацького* — у 1830-х рр. звернула свої погляди до простолюду. Освічені люди прагнули осмислити його істор. минуле, культ. спадщину і сусп. потреби та пропагували ідею єдиного рус. народу, розділеного між двома імперіями та відмінного від поляків і росіян. Саме ця ідея лягла в основу політ. платформи перших нац. інституцій, які виникли під час революції 1848—49 (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*) з ініціативи та під кер-вом греко-катол. ієрархії: *Головної руської ради*, *Галицько-руської матиці*, *Народного дому у Львові* та ін. 1868 було створено т-во *«Просвіта»*, яке проводило освітню роботу серед укр. селянства. У кожному місті та селі виникли осередки «Просвіти» з читальнями, якими керували місц. священики. Найвідоміші укр. громадсько-політ. та культ. діячі часто були членами цієї орг-ції.

По-іншому склалося життя унійної спільноти на Київщині, Волині й Поділлі після приєднання Правобереж. України до складу Рос. імперії унаслідок 2-го і 3-го поділів Речі Посполитої. Нова держ. влада проводила щодо Унійної церкви політику, спрямовану на сусп. ізоляцію цієї спільноти та її остаточну ліквідацію в зх. губерніях імперії.

У рос. документах від кінця 18 ст. почали вживати щодо Унійної церкви означення «греко-унійна», а її духовенство і вірних канцелярія Рим. апостольського престолу зараховувала до «руської греко-унійної нації».

Із 2-м поділом Польщі (1793) Рос. імперії дісталися решта канонічної території Луцько-Острозької, Володимирсько-Берестейської, Турово-Пінської, Київ. митрополичої єпархій та ще досі не приєднана частина Полоцького архієпископства. Унаслідок 3-х поділів Речі Посполитої в межах д-ви Романових опинилося 5865 унійних парафій.

Зі зміною політ. обставин у С.-Петербурзі актуалізувалося питання про навернення уніїців у православ'я. Однак цього разу *Катерина II* та її оточення зосередили гол. увагу на уніїцях Правобереж. України, відтермінувавши реалізацію цього завдання на білорус. теренах. На архієпископа Віктора (Садковського), очільника Мінської правосл. єпархії, заснованої 1793, покладалося завдання повернення уніїців у лоно правосл. церкви. 22 квітня 1794 з'явився указ імператриці, який, власне, дав поштовх до масової конверсії уніїців. У документі, зокрема, зазначалося, що жителі багатьох населених пунктів, які перебувають у сопричасті з Римом, виявили бажання приєднатися до правосл. церкви (при цьому наголошувалося на насильницькому відторгненні їх свого часу від «ортодоксії»). Скориставшись такими настроями частини вірян для швидкого викорінення унії в краї, Катерина II розпорядилася, щоб мінський архієпископ Віктор оголосив пастирське послання про початок навернення уніїців. На допомогу йому Найсвятіший Синод при-

Церква Пресвятого Серця Христа Чоловіколюбця і Блаженних священномучеників єпископів Григорія Хомишина, Симеона Лукача та Івана Слезюка УГКЦ. Івано-Франківськ. 2018.

значив настоятеля Дятловицького Спасо-Преображенського монастиря (біля *Пінська*), члена Мінської духовної консисторії, архімандрита Варлаама (Шишацького), згодом житомир. (з 1799 — волин.) єпископа.

Священиків, які відмовлялися переходити в «ортодоксію», виганяли з парафій. У храмах унійні антимінси і святе миро замінялися православними. Тимчасово дозволялося здійснювати відправи без іконостасів. Парафія вважалася наверненою у православ'я, якщо половина мешканців села готова була до зміни конфесії. Тоді церкву заново освячували, а на місце непокірного призначали правосл. отця.

Навернення уніїців набуло масового характеру, коли уряд почав залучати каральні загони. Благочинні разом із військовими, прибувши в село, наказували дзвонити у дзвони і скликати парафіян. Далі священик вмовляв селян прийняти «благочестя». Якщо люди мовчали або відверто відповідали, що хочуть залишитися в унії, то солдати починали бити їх. Коли й це не допомагало, то зачиняли храм, а пароха разом зі старшими людьми церк. громади на кілька тижнів ув'язнювали. Як правило, після таких знущань з'являлися охочі бути православними. Загалом на поч. 1795 на приєднаних до Рос. імперії землях від унії відійшли 1,3 млн вірян, 1495 отців, також було «переосвячено» 2328 храмів. На поч. осені 1795 зроблено вирішальний крок у наступі влади на Унійну церкву: 6 вересня 1795 імператриця розпорядилася ліквідувати (серед інших) такі унійні владицтва: Луцьке, Київ. митрополиче та Володимирське. Василіанські монастирі та храми Волин., Подільської й Брацлавської губерній приписувалися до Білорус. єпархії та переходили у відання полоцького архієпископа Іраклія (Лісовського).

На кінець 1796 в ході «приєднання» православними стали вже понад 2600 парафій (44,3 % від заг. кількості), унію залишили 1552 священики та 1,5 млн вірян, з яких на Волині, Київщині та Поділлі — 1,4 млн (92 % від заг. чисельності), а решта — на білорус. землях. На Київщині та Поділлі майже не залишилось унійних парафій. Там позиції Унійної церкви виявилися значно слабшими, ніж на Волині.

За правління *Павла I* виразно іншою стала держ. політика щодо Унійної церкви. Указом від 28 квітня 1798 було утворено 3 унійні владицтва. Полоцьке архієпископство на чолі з Іраклієм Лісовським і далі існувало в межах Білорус. губ. (1802 поділеної на Вітебську і Могильовську). Берестейська єпархія, котрою керував єпископ Арсеній Гловневський, охоплювала парафії Мінської та Литов. губерній. Згодом з неї виділили ще Віленське владицтво. Парафії Київ., Волин. та Подільської губерній мала об'єднати Луцька єпархія, яку очолив єпископ Стефан Левинський. Процес навернення уніїців у «благочестя» сповільнився.

Греко-унійна церква підпорядковувалася відділу з католю. духовних справ мін-ва юстиції на чолі з лат. митрополитом Станіславом Богушем-Сестренцевичем.

У роки правління *Олександра I* Унійна церква залишалася ще достатньо впливовою силою (насамперед у Волин. губ.). Однак Київ. митрополія не була відновлена. Київ. митрополит Теодосій *Ростоцький* продовжував перебувати під наглядом у *Санкт-Петербурзі*, куди його ще 1795 вислала Катерина II після ліквідації Київ. митрополії. Тільки після смерті Теодосія Ростоцького (1805) Олександр I спец. указом відновив Київ. митрополію під зміненою назвою «Митрополія всіх уніатів Росії», а її адміністратором призначив полоцького архієпископа (1806).

У 1-й чверті 19 ст. осн. зусилля центр. влади були спрямовані на позбавлення уніїців впливу Рим. церкви. Заснована 1801 Римсько-католю. духовна колегія 1805 була поділена на два департаменти — римсько-католицький і греко-унійний. Водночас Найсвятіший Синод домагався рішучих заходів у справі «приєднання» уніїців до православ'я.

Ставлення офіц. світської та духовної влади в Рос. імперії до Унійної церкви змінилось у 2-й пол. 1820-х рр., коли розпочалася підготовка до її остаточної ліквідації. Для цього було використано суперечності й конфлікти між білим духовенством та василіянами. Щоби склалося враження, що ініціатива приєднання католиків сх. обряду до правосл. церкви йде власне від їхніх пастирів, потрібно було заручитися підтримкою ієрархів. Таку підтримку уряд знайшов в особі члена Греко-унійного департаменту Римо-католю. духовної колегії, соборного протоієрея Йосифа Семашка, який схилявся до православ'я. Він розробив план ліквідації Унійної церкви. Загалом Семашка можна назвати одним із гол. реалізаторів плану ліквідації унії в зх. губерніях Рос. імперії. Держ. владі це було на руку, бо складалося враження, що ідея приєднання Греко-унійної церкви до Православної виходить не із С.-Петербурга, а від самого духовенства, тобто що це вияв волі самих уніїців.

Реалізувати пропозиції Семашка передбачалось у кілька етапів, тому повне витіснення Унійної церкви із сусп. життя розтяглось аж на 12 років (1827—39). 22 квітня 1828 імператорським указом 2-й департамент Римо-католю. духовної колегії відокремлено від неї та перейменовано на Греко-унійну духовну колегію. Її очолив митрополит Йосафат Булгак, який тільки спочатку намагався чинити опір діям центр. влади і самого Семашка. Цей же указ також скоротив кількість унійних владицтв удвічі. Замість 4-х єпархій: Полоцької, Віленської, Луцької та Берестейської — залишалося дві: Білоруська й Литовська. До Білорус. (або Полоцької) входили парафії Вітебської, Могильовської й Мінської губерній та Овруцького й Житомир. повітів Волинської і Радомишльського пов. Київської губерній. Її архієреєм став Яків Мартушевич, резиденція якого розміщувалась у Полоцьку. Литов. владицтво об'єднало парафії Гродненської, Віленської, Подільської, Волин. та Київ. губерній. Керував ним митрополит Йосафат Булгак. Луцька унійна єпархія, яка впродовж 30-ти років залишалася живою спільнотою в рос. імперському просторі та зберігала свою етноконфесійну тотожність, перестала існувати.

Діяльність митрополита Йосафата і владики Якова контролював Семашко. 8 серпня 1829 його було хіротонізовано на вікарного єпископа. Імператор іменував Йосифа Семашка біло-

рус. єпископом-суфраганом (помічником), а митрополит Йосафат і владика Яків уділили йому свячення. До 1831, за митрополитства Йосафата, суфраганами стали всі прибічники ліквідації унії — Антін Зубко, Василь Лужинський і Йосафат Жарський.

Приводом до нового наступу на Унійну церкву стало *Польське повстання 1830—1831*, яке підтримав унійний клір. 1833 на підставі імператорського указу ченці-василіани були вигнані з Почаївського монастиря, а обитель заселили правосл. ченцями. Впродовж 1831—33 уряд вдався до низки заходів, спрямованих на зближення Греко-унійної і Православної церков. Від 1831 всі кандидатури на посади в церк. управлінні погоджували з місц. органами влади. Не допускалися спільні богослужіння уніїців і римо-католиків. В Унійну церкву вводилися синодальні обряди, почалося вилучення унійних служебників — їх заміняли моск. виданнями, вводилася заборона на використання під час літургії та ін. богослужінь органної музики, храми переобладнувалися відповідно до правосл. традицій: встановлювалися іконостаси і престоли, ліквідовувалися амвони, призначені для читання з них проповідей, і бокові престоли тощо. До 1837 було закрито або «переосвячено» у православ'я у Волин. і Київ. губерніях 124 храми.

У січні 1837 Греко-унійна духовна колегія перейшла під юрисдикцію Найсвятішого Синоду. 1 січня 1837 імператорським указом керування всіма справами уніїців передавалося від міністра внутр. справ оберпрокуророві Синоду.

1838 в процесі навернення католиків сх. обряду до «ортодоксії» стався перелом. Прихильники ліквідації унії вдалися до активних дій. Владики Йосиф Семашко, Василь Лужинський та Антін Зубко прибули до Полоцька, щоби підписати «акт возз'єднання» з православною церквою.

Царським указом решту унійних храмів Білорус. владицтва (в межах Волин. та Київ. губерній) було приєднано до Литов. єпархії. Так відбулося чергове скорочення кількості єпархій: Білоруську розформували, залишалася тільки Литовська.

Щоб надати ліквідації унії форми духовного акту, 12 лютого 1839 в Полоцьку було скликано «возз'єднавчий» собор. На ньому єпископи литовський Йосиф Семашко, білоруський Василь Лужинський, берестейський Антін Зубко та ще бл. 20-ти унійних священиків підписали «акт возз'єднання» Греко-унійної церкви з Православною. Синод постановив прийняти в лоно православ'я єпископів, духовенство і парафіян Унійної церкви. Полоцький «собор» став завершальним актом тривалого переслідування й пристосування Унійної церкви до нових соціокульт. і політ. реалій. Вона не змогла уникнути насильницької ліквідації, адже гол. напрямом рос. реліг. політики залишалося «оправославлення» Правобереж. України як умова повної інкорпорації регіону до імперії Романових.

Після 1839 залишалася греко-католицькою тільки Холмська єпархія, яка за рішенням *Віденського конгресу 1814—1815* опинилася на території *Царства Польського*. Але 1875 рос. влада і там ліквідувала Греко-катол. церкву, а саму єпархію приєднала до синодальної Рос. правосл. церкви.

У 20 ст. в історії Греко-катол. церкви чітко виділяються три якісно різні періоди: 1-й період охоплює 1900—46, коли душпастирська і суспільно-культ. діяльність Церкви сягнула свого найбільшого розквіту; 2-й період — 1946—89, коли Церква була під забороною й існувала в підпіллі; і 3-й період почався 1989, коли вона вийшла з підпілля і почала відбудовувати свої структури й налагоджувати нормальне релігійно-церк. життя. Кожний із цих періодів мав свого главу Церкви. 1900—44 її очолював митрополит Андрей *Шептицький*, 1944—84 її главою був верховний архієпископ і кардинал Йосип *Сліпий*, а 1984—2000 її очолював верховний архієпископ і кардинал Мирослав-Іван *Любачівський*.

У період між двома світ. війнами, за умов польс. панування в Галичині (1919—39), провід Греко-катол. церкви на чолі з Андреєм Шептицьким особливу увагу звертав на реліг. та національно-патріотичне виховання духовенства і пастви. 1923 створено Богословське наукове т-во, яке до *Другої світової війни* встигло випустити 20 томів наук. журналу *«Богословія»*. 1929 відкрито *Греко-католицьку богословську академію у Львові*, ректором якої став Йосип Сліпий. Повнокровне душпастирське, наук. і суспільно-культ. життя Греко-катол. церкви було перерване 1939, коли західноукр. землі ввійшли до складу УРСР. Тоталітарний режим одразу ж повів наступ на Греко-катол. церкву, поступово ліквідуючи всі її освітні, культ. та сусп. орг-ції й установи. Церкву було вигнано зі школи, були закриті всі її навч. заклади, припинено видання газет і журналів, обмежено діяльність чернечих чинів і згромаджень. Багато священиків, які за польс. часів проявили себе активними в національно-культ. русі, були репресовані. 1 листопада 1944 помер Андрей Шептицький, і його місце на престолі галицьких митрополитів зайняв Йосип Сліпий. Однак уже 11 квітня 1945 його арештували органи НКВС і вивезли до Києва. Цього ж дня були арештовані й інтерновані ін. греко-катол. владики, зокрема помічники Йосипа Сліпого — єпископи Никита *Будка* та Миколай Чарнецький, а також станіславівський єпископ-ординарій Григорій *Хомишин* та його помічник єпископ Іван Лятишевський. Згодом усі вони були засуджені за «антирадянську діяльність» на різні терміни ув'язнення, звідки більшість з них не повернулася. Наприкінці квітня 1945 у Львові з інспірації НКВС було створено т. зв. ініціативну групу для «возз'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною церквою», яку очолили священики із трьох колиш. єпархій: Г.*Костельник* із Львівської, М.Мельник з Перемишльської і А.Пельвецький зі Станіславської. 28 травня ця «ініціативна група» звернулася до уряду УРСР з проханням затвердити план їхніх дій. 8—10 березня 1946 відбувся т. зв. *Львівський собор 1946*, який оголосив про «скасування» Унії і возз'єднання з РПЦ. Цей собор, однак, був неканонічним, бо його не скликав митрополит, на ньому не був присутній жодний греко-катол. єпископ. Протягом короткого часу до Сибіру було вивезено сотні священиків,

ченців і черниць. Усе майно забороненої Церкви було націоналізоване, храми передані РПЦ. Подібним чином рад. влада вчинила і на Закарпатті. Після вбивства мукачівського єпископа Теодора Ромжі 1947 почалося масове знищення Греко-катол. церкви по всьому краю, яке завершилося 1949 офіц. з'єднанням з РПЦ. Знищення Греко-катол. церкви на укр. землях було сигналом для її ліквідації в сусідніх країнах: Польщі, Чехословаччині, Румунії. Тільки в укр. поселеннях Зх. Європи, Америки та Австралії структури Греко-катол. церкви продовжували нормально діяти і розвиватися.

В Україні, попри заборону і переслідування, Греко-катол. церква діяла підпільно, ведучи водночас боротьбу за свою легалізацію. Восени 1989 процес легалізації став невідворотним. 29 жовтня 1989 оголосила про своє повернення в лоно батьківської віри парафія Спасо-Преображенської церкви у Львові на чолі з Я.Чухнієм. У день Преображення Господнього 19 серпня 1990 греко-католики на чолі з архієпископом Володимиром Стернюком урочисто ввійшли в собор Св. Юра у Львові (див. *Юра святого собор*). А 30 березня 1991 до Львова повернувся з довголітнього вигнання Мирослав-Іван Любачівський і очолив Церкву на рідних землях. 1996 єпископом-помічником глави УГКЦ обрано єпископа Любомира *Гузара*, а після смерті Мирослава-Івана Любачівського синод єпископів УГКЦ обрав владику Любомира його наступником (січень 2001).

Патріаршi собори УГКЦ (1996, 1998, 2002) проводилися задля обговорення всією церк. спільнотою найважливіших питань реліг. і сусп. життя: навчання і виховання у вірі, духовного відродження та соціального служіння. 2002 синод єпископів УГКЦ ухвалив рішення про перенесення патріаршого престолу Церкви до столиці України та спорудження в Києві Патріаршого собору. 18 серпня 2013 Патріарший собор Воскресіння Христового був освячений та урочисто відкритий. 23 березня 2011 виборчий синод єпископів УГКЦ обрав єпископа Святослава Шевчука верховним архієпископом Києво-Галицьким, главою УГКЦ. Інтронізація нового глави УГКЦ відбулася 27 березня 2011 в Патріаршому соборі в Києві.

Собор Святих Володимира та Ольги. Вінніпег, Канада. Сучасне фото.

До 1992 греко-католики в Україні перебували в межах трьох єпархій: Львівської (і частково Перемишльської), Івано-Франк. (Станіславівської) та Мукачівської. Синод єпископів УГКЦ у Львові (травень 1992) утворив 4 нові єпархії: Самбірсько-Дрогобицьку, Коломийсько-Чернів., Терноп., Зборівську. Тоді ж було запропоновано створити Чернігівсько-Вишгородську єпархію; пропозиція була підтримана з боку Апостольського престолу, і 1995 було створено Верховно-архієпископський Києво-Вишгородський екзархат, що охоплював територію поза Закарпаттям, Галичиною й Буковиною в теперішніх межах України. 2000 створено дві нові єпархії — Стрийську і Сокальську, а також реорганізовано Терноп. і Зборівську: утворено Тернопільсько-Зборівську та Бучацьку єпархії. Від листопада 2000 юрисдикції верховного архієпископа та синоду єпископів УГКЦ підлягає вся територія України. В лютому 2002 проголошено утворення Донецько-Харків. екзархату, в липні 2003 — Одесько-Кримського, в січні 2008 — Луцького екзархату. В лютому 2014 замість Одесько-Крим. екзархату утворено Одес. та Крим. екзархати, у квітні 2014 Донецько-Харків. екзархат поділено на Донец. та Харків. екзархати. 2017 зі складу Коломийсько-Чернів. єпархії рішенням синоду єпископів УГКЦ виокремлено Чернів. єпархію. Правовий статус Мукачівської єпархії на сьогодні остаточно не врегульовано, оскільки вона не входить до складу Києво-Галицького верховного архієпископства, а безпосередньо підлягає Апостольському престолу і на сьогодні є частиною Русинської катол. церкви (Ruthenian Catholic Church) як церкви свого права.

За межами України існують адм.-тер. одиниці УГКЦ, що сформувалися протягом 20 — поч. 21 ст. (виняток — єпархія з центром у *Перемишлі*, що існує з 17 ст.): Перемишльсько-Варшавська архієпархія (юрисдикція поширюється на Польщу, центр — Перемишль; має у підпорядкуванні Вроцлавсько-Гданську єпархію з центром у Вроцлаві); єпархія Св. Володимира Великого в Парижі (юрисдикція поширюється на Францію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург та Швейцарію); Апостольський екзархат у Німеччині та Скандинавії (юрисдикція поширюється на Німеччину, Данію, Швецію, Фінляндію та Норвегію; центр — Мюнхен); Лондонська єпархія Пресвятої Родини (юрисдикція поширюється на Велику Британію); Вінніпезька архієпархія (юрисдикція поширюється на Канаду; має у підпорядкуванні Едмонтонську, Торонтську, Саскатунську і Нью-Вестмінстерську єпархії); Філадельфійська архієпархія (юрисдикція поширюється на США; має у підпорядкуванні Чиказьку, Стемфордську і Пармську єпархії); Куритибська архієпархія (юрисдикція поширюється на Бразилію; має у підпорядкуванні Прудентопольську єпархію); Буенос-Айреська єпархія (юрисдикція поширюється на Аргентину); Мельбурнська єпархія (юрисдикція поширюється на Австралію, Нову Зеландію та країни Океанії).

Літ.: Львовский церковный собор: документы и материалы: 1946—1981. М., 1982; *Недавня О.* Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом. К., 2000; *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII—XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів, 2004; *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939—1950). Львів, 2005; Ліквідація УГКЦ (1939—1946): документи радянських органів державної безпеки. К., 2006; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; Архів Української церкви: серія 1: дослідження, вип. 1: Істо-

рія Греко-католицької церкви на Київщині кінця XVI — середини XIX ст. Львів, 2011; *Лось В.Е.* Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. К., 2013; *Хіхлач Б.* Уніатська церква на Поділлі (1700—1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015; *Білик В., Карліна О.* Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII — першої третини XIX століть. Львів, 2018; *Wodzianowska I.* Zmierzch unii: Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Bracławszczyźnie. Lublin—Tczew, 2018; Історія УГКЦ. Web: http://ugcc.ua/official/ugcc-history.

О.М. Карліна.

УКРАЇ́НСЬКА ГРОМА́ДСЬКА ГРУ́ПА СПРИЯ́ННЯ ВИКОНА́ННЮ ГЕ́ЛЬСІНСЬКИХ УГО́Д (Українська Гельсінська група; УГГ) — легальна правозахисна орг-ція, створена 9 листопада 1976 в *Києві*. Предтечею УГГ став Громад. к-т на захист Ніни Строкатової, створений 21 грудня 1971 на чолі з В.*Чорноволом*. Ініціатором створення УГГ був письменник М.*Руденко*, до якого приєдналися О.*Бердник*, О.*Мешко*, Л.*Лук'яненко*, І.*Кандиба*, О.*Тихий*, Н.Строкатова-Караванська, М.Матусевич, М.*Маринович*, П.*Григоренко*. Першим документом, підготовленим УГГ, була «Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод», в якій окреслювалися завдання і напрями діяльності правозахисної асоціації. Група ставила за мету сприяти ознайомленню широких кіл укр. громадськості з Декларацією прав людини, втілювати на практиці положення гуманітарних статей Прикінцевого акта Гельсінської наради (1975; див. *Нарада з безпеки та співробітництва в Європі*), домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна д-ва і член *Організації Об'єднаних Націй* була представлена окремою делегацією, створення незалежних пресагентств для налагодження вільного обміну інформацією.

Арешти і суди над учасниками гельсінського руху в Україні М.Руденком, О.Тихим, М.Мариновичем, М.Матусевичем та Л.Лук'яненком протягом 1977 не призвели до самоліквідації організації. Наприкінці 1970-х —

«Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод». Торонто, Балтимор, 1981. Титульний аркуш.

на поч. 1980-х рр. членами УГГ стали П.Вінс, В.Овсієнко, В.Чорновіл, С.Шабатура, В.Романюк (див. *Володимир*, патріарх). За весь час існування УГГ (1976—88) її членами була 41 особа. З них 39 за правозахисну діяльність отримали значні терміни ув'язнення, 4 — В.*Стус*, О.Тихий, В.*Марченко*, Ю.*Литвин* — загинули в неволі. За період з 1976 по 1980 рік активісти УГГ видали 30 заяв і звернень, 18 меморандумів, 10 бюлетенів. Допомогу і підтримку у виданні матеріалів УГГ надавали створений у листопаді 1976 у Вашингтоні (США) К-т із забезпечення Гельсінських гарантій в Україні (президент — А.Зварнч) та Закордонне представництво УГГ, започатковане в жовтні 1978 політемігрантами П.Григоренком, Л.Плющем, Н.*Світличною* та Н.Строкатовою-Караванською. У вересні 1982 президент США Р.Рейган підписав прокламацію, що оголошувала 9 листопада 1982 «Днем Української Гельсінської групи».

Діяльність УГГ ознаменувала новий етап в укр. національно-визвол. русі в 1970—80-х рр., що поєднав боротьбу проти нац. гніту з боротьбою за демократ. права в УРСР. У липні 1988 УГГ було реорганізовано в Укр. Гельсінську спілку.

Літ.: Українська Гельсінська група 1978—1982: документи і матеріали. Торонто—Балтимор, 1983; Українська Гельсінська група: до 20-ліття створення. Документи. Історія. Біографії. К., 1996; *Бажан О.Г.* Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"», 1999, т. 14; *Секо Я.* Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія», 2012, вип. 1; Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, т. 1—4. Х., 2016.

О.Г. Бажан.

УКРАЇ́НСЬКА ДАЛЕКОСХІ́ДНА СІЧ — воєнізована молодіжна орг-ція, що виникла в грудні 1936 з ініціативи членів *Організації українських націоналістів* на основі реорганізованого Союзу укр. молоді. Статут У.Д.С. було затверджено на заг. зборах 23 січня 1937. Орг-ція мала за мету «об'єднання всієї української молоді на Далекому Сході шляхом національного виховання; пропаганду українського визвольного руху на Далекому Сході як серед своїх, так і серед чужинців; пряма мета — організування сил навколо ідеї визволення Зеленого Клину». Усі члени Січі носили однострої з відзнакою на рукаві, причому у статуті спеціально зазначалося, що всі січовики мали право носити відзнаку укр. націоналістів — золотий тризуб на блакитному полі. Кличем Січі було: «Побіда або смерть». Першим головою У.Д.С. став О.*Дзигар*.

Січ проводила свої вечори, бали, лекції, ставила спектаклі, мала спортивні секції і навіть футбольну команду, яка 1937 здобула першість Харбіна (нині місто в Китаї). Того ж року У.Д.С. послала на навчання до Італії двох своїх членів: Л.Шевченка та О.Дзогія. Діяльність У.Д.С. значно пожвавилася після обрання її головою Б.Маркова (Г.Купецького). 1939 япон. окупаційні власті заборонили Г.Купецькому очолювати У.Д.С., а через кілька тижнів заборонили і саму орг-цію.

У.Д.С. видала одне число ж. «Націоналіст» та 3 брошури, присвячені укр. питанню, — одна з них рос. мовою авторства Р.К. (Роман Корда-Федорів), в якій розділ про *Зелений Клин* є буквальним переказом книжки І.*Світа* «Український Далекий Схід», що вийшла 1934. Цю брошуру

було перекладено на япон. та китайс. мови і видано з кількома ілюстраціями та мапами України.

Ліквідована наприкінці 1941.

Літ.: «Далекий Схід» (Харбін), 1938, № 4; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Чорномаз В.* Доля харбінського українця. «Самостійна Україна» (К.), 2000, № 1.

А.А. Попок.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УДП) — укр. ліберальна партія, створена із членів колиш. *Загальної української безпартійної демократичної організації* (ЗУБДО). Під впливом революц. підйому поч. 20 ст. укр. нац. рух переходив від культурницької до політ. діяльності. З'їзд ЗУБДО восени 1904 в *Києві* ухвалив назву та програму партії. Гол. політ. вимоги: скасування *самодержавства*, встановлення парламентського держ. ладу; в нац. питанні: національно-територіальна автономія України у федеративній Росії, існування поряд із загальнорос. парламентом нац. сеймів, вільний національно-культ. розвиток нац. меншин; в аграрному питанні: примусовий викуп поміщицької землі, передача її місц. самоврядуванню та розподіл між селянами за невелику плату. Соціальну базу партії складала укр. інтелігенція. Первинними оргціями УДП стали громади, успадковані від ЗУБДО. Керівний орган — Рада партії, до якої входили В.*Антонович*, П.*Житецький*, Є.*Тимченко*, В.*Чехівський*, Є.*Чикаленко* та ін. Лідери УДП на місцях: у *Чернігові* — І.*Шраг*, в *Одесі* — С.*Шелухин*, у *Санкт-Петербурзі* — О.*Лотоцький*, П.*Стебницький*, М.*Славинський*. Джерела фінансування — членські внески та пожертвування цукрозаводчика В.Ф.Симиренка.

В умовах початку *Революції 1905—1907* УДП активно включилась до легальної діяльності, зайнялась організацією «Просвіт», укр. преси та ін. Брала участь у З'їзді представників нац. окраїн Росії (19—21 листопада 1905), увійшла до Союзу автономістів-федералістів.

Поміркована програма УДП не задовольнила радикальну частину колиш. ЗУБДО, яка прагнула більш активної постановки політ. та соціально-екон. питань. Невдовзі після утворення від УДП відкололась її ліва частина, яка створила окрему *Українську радикальну партію* (УРП). У середині листопада 1905 з'їзд представників УДП та УРП ухвалив рішення про об'єднання. 29—30 грудня 1905 відбулось офіц. злиття обох партій в *Українську радикально-демократичну партію.*

Літ.: *Ефремов С.* Из общественной жизни на Украине. М., 1916; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. Тернопіль, 1991; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНО-ХЛІБОРО́БСЬКА ПА́РТІЯ (УДХП) — єдина права укр. партія часів *Української революції 1917—1921*, започаткована в Лубенському пов. Полтав. губ. в травні 1917 з ініціативи С.*Шемета*, М.Боярського, В.Шкляра, Л.Климова, М.Макаренка та ін. Установчі збори відбулися 26 червня 1917 в *Лубнах*, у них взяли участь 1,5 тис. селян та 20 *поміщиків*. Програму партії, прийняту в серпні, склав В.*Липинський*. Гол. програмні вимоги: повна держ. самостійність України; приватна власність як основа нар. госп-ва; *парцеляція* за викуп поміщицьких маєтків для задоволення потреб малоземельних селян і залишення в руках попередніх власників такої кількості землі, яку встановить Укр. сойм.

УДХП єдина з укр. партій залишалася поза *Українською Центральною Радою.* Упродовж 1917, поки йшла боротьба з *Тимчасовим урядом*, вона утримувалася від критики соціально-екон. політики УЦР. Після *Четвертого універсалу Української Центральної Ради* та проголошення суверенної *Української Народної Республіки* УДХП змінила тактику. 1-й з'їзд УДХП (25 березня 1918, м. Лубни), на якому були присутні 2 тис. делегатів, визнав шкідливою «соціалізаторську» аграрну політику УЦР, зажадав від неї приватизації землі, правової держави, рівних прав для політичних партій, а також входження своїх представників до її складу. Для передачі вимог хліборобів-демократів до Києва у квітні 1918 прибула делегація на чолі з С.Шеметом, але кер-во УЦР відмовилося її прийняти.

УДХП відіграла помітну роль у поваленні влади УЦР. Разом із *Союзом земельних власників* брала участь у підготовці та здійсненні держ. перевороту 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*), але потім не підтримала нову владу, не брала участі у формуванні кабінету. До політики гетьман. уряду ставилась із застереженням. Входила до *Українського національно-державного союзу*, проте не приєдналася до *Українського національного союзу*, опозиційного гетьманській владі. 1918 на чолі УДХП стояли С.Шемет (голова), М.*Міхновський*, В.Липинський. Близьким до кер-ва партії був Д.*Донцов*.

На 2-му з'їзді (жовтень 1918) партія виступила проти федерації з небільшовицькою Росією, проголошеної П.*Скоропадським*, ухвалила підтримати Укр. нац. союз. За *Директорії* УНР, до політики якої УДХП ставилася негативно, перейшла на нелегальне становище і фактично припинила існування. 1920 лідери партії на еміграції заснували *Український союз хліборобів-державників*.

Літ.: *Шемет С.* До історії Української демократично-хліборобської партії. В кн.: Хліборобська Україна, кн. 1. Відень, 1920; В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.—Філадельфія, 1994; *Любовець О.* Нарис історії Української демократично-хліборобської партії. К., 2002; *Кондратюк В., Піскорський О.* УДХП — символ відродження українського консерватизму. «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку», 2004, вип. 15; *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕРЖА́ВА — офіц. назва держ. утворення, яке функціонувало на теренах України з 29 квітня по 14 грудня 1918. У сучасній науковій і довідковій літературі також вживаються як синонімічні визначення «Гетьманат Павла Скоропадського», «Другий гетьманат», «новітня Гетьманщина». У.Д. постала в результаті інспірованого нім. військ. командуванням у *Києві* (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) і схваленого нім. імп. *Вільгельмом II* перевороту (див. *Гетьманський переворот 1918*), в яко-

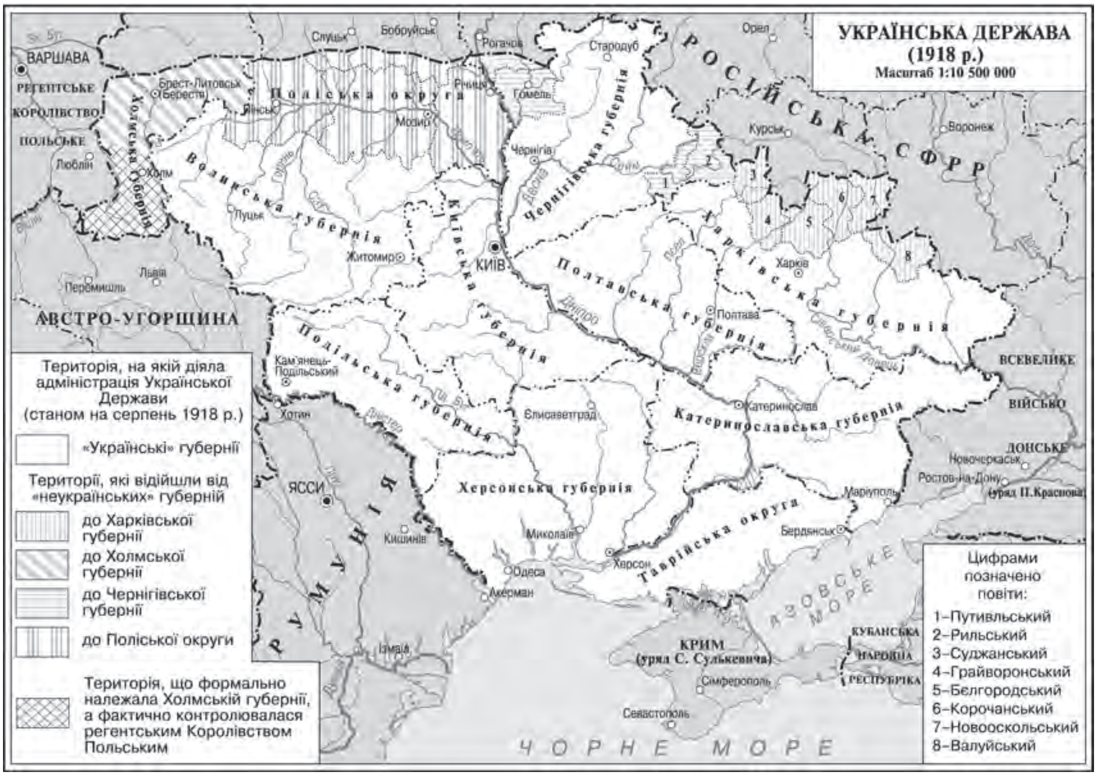

му публічну сторону акції було відведено генерал-лейтенанту П.*Скоропадському* та його прихильникам. Зміна влади спиралася на консолідацію невдоволених внутр. політикою *Української Центральної Ради* землевласницьких і промислово-фінансових кіл. Саме їхній представницький з'їзд став формою легітимації гетьман. моделі д-ви, основи якої виводилися з традицій козаччини 17—18 ст.

29 квітня П.Скоропадський «Грамотою до всього українського народу» оголосив себе гетьманом усієї України та задекларував наміри збудувати таку д-ву, яка б забезпечила населенню «спокій, закон і можливість творчої праці». УЦР і земельні к-ти розпускалися, міністри *Української Народної Республіки* та їхні заступники звільнялися. Управління д-вою гетьман мав здійснювати через призначену ним *Раду міністрів Української Держави*. Другий документ — «Закони про тимчасовий державний устрій України» — був зводом із 7-ми актів, при написанні яких за основу були взяті статті *Зводу законів Російської імперії* (1906). Цей комплект нашвидкуруч складених актів упродовж усього періоду існування У.Д. слугував її фактичною конституцією.

У сукупності закони були спрямовані на забезпечення щонайбільшого зосередження влади в руках гетьмана. Він отримав виключні повноваження: затверджував закони, призначав і звільняв Раду міністрів, ін. вищих посадовців, ген. суддів, був верховним командувачем армії та флоту, здійснював кер-во зовн. політикою, йому належало право оголошення надзвичайного стану, амністії, надання громадянства тощо. Це відповідало його намірам домогтися «створення сильної влади в особі диктатора — гетьмана».

Правління П.Скоропадського як диктаторське розглядали й нім. урядовці. Зокрема, віце-канцлер Ф.Пайєр кваліфікував гетьмана як диктатора, що не визнає комуніст. теорій. У пресі зустрічалися його порівняння з франц. генералом Ж.Буланже і навіть із символом франц. абсолютизму — Людовіком XIV. Л.*Троцький* називав П.Скоропадського «українським Бонапартом», а В.*Ленін* охарактеризував Гетьманат як «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму».

Однак У.Д. 1918 не мала ознак типової *монархії*, оскільки була проголошена тимчасовим утворенням до майбутніх виборів у Сейм. Не був Гетьманат і спадковим. У разі важкої хвороби чи смерті глави д-ви влада переходила до тріумвірату верховних правителів, які репрезентували гетьмана, Раду міністрів і Держ. сенат (див. *Державний сенат Української Держави 1918*). Реалізація повноважень глави д-ви та уряду істотно обмежувалася нім. окупаційною адміністрацією в Україні.

В умовах відсутності представницької гілки влади Рада міністрів виконувала функції органу вищої законодавчої і виконавчої влади. Очолюваний відо-

Державна печатка Української Держави. Робота художника Г. Нарбута. 1918.

ДЕРЖАВНИЙ ВІСТНИК
ОФІЦІЯЛЬНО
Грамота до Всього Українського Народу.

Перша сторінка офіційного органу Ради міністрів Української Держави «Державний вістник» від 16 травня 1918.

Печатка Міністерства шляхів Української Держави. 1918.

мим земським діячем, полтав. поміщиком Ф.*Лизогубом* уряд складався з досвідчених адміністраторів, земських діячів, відомих науковців, переважно членів *Конституційно-демократичної партії*. На посади *губернських і повітових старост* були призначені поміщики, військові, суд. діячі, схильні до реставрації дореволюц. порядків. Надзвичайно широкі повноваження мало МВС, яке спочатку очолював прем'єр, а згодом — відомий правник І.*Кістяківський*. У його складі діяв департамент держ. варти, який поєднував функції дореволюційних поліції і жандармерії (див. *Державна варта Української Держави 1918*).

П.Скоропадський планував проведення низки кардинальних соціально-економічних перетворень ліберально-консервативного спрямування. Провідне місце серед них займала земельна реформа. Головою комісії з її проведення став міністр земельних справ, авторитетний харків. земський діяч В.Колокольцов. Принципові засади аграрної реформи передбачали «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих земельних власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів». П.Скоропадський цілком усвідомлював, що аграрна реформа мала не лише розв'язати земельне питання, а й створити потужну соціально-політ. базу гетьман. режиму, забезпечити лад і спокій у країні, а також виконання продовольчо-сировинних зобов'язань перед союзниками.

Однак вірне з теор. погляду положення про непорушність права приватної власності в конкретно-істор. умовах тогочасної України створило значні бар'єри на шляху реалізації іманентно прогресивної аграрної реформи. Поміщицтво отримало юрид. підстави для відновлення земельно-майнової власності, необмеженого відшкодування заподіяних йому збитків, інспіруючи сел. опір, партизан. війну, масове невдоволення владою окупантів і гетьмана.

Укр. селянство, розбещене спокусами безоплатної «соціалізації» землі, психологічно не було готове викладати за неї свої кровні кошти. До того ж нетривкість гетьман. режиму, підтримуваного окупаційними військами, потенційно містила в собі можливість нових владних змін, а відтак — і втрати куплених селянами земель. У питаннях проведення аграрної реформи гетьман не мав підтримки політ. партій — ані лівих, ані правих. Перші не сприймали Гетьманат ідейно і готувалися до його повалення, другі стояли на сторожі інтересів великих землевласників. Земельна реформа дістала ґрунтовне законодавче забезпечення, проте так і не була реалізована.

Налагодження продовольчої справи виявилось однією з найскладніших проблем екон. розвитку У.Д. Крім необхідності постачання харчових продуктів на внутр. ринок, гетьман. уряд перебрав зобов'язання УНР відправити Центр. д-вам до кінця липня 1918 60 млн *пудів* хліба. Загроза зриву експортних поставок постійно тяжіла «дамокловим мечем» над правлінням П.Скоропадського.

Попри наявність в укр. селі значних продовольчих ресурсів заготівельні операції проводилися досить повільно. У багатьох пром. центрах почали виявлятись ознаки продовольчих труднощів, перебої з постачанням хліба. Управам окремих міст доводилося запроваджувати нормування продажу хлібовиробів і карткову систему. П.Скоропадський був змушений відправити у відставку главу мін-ва продовольства Ю.Соколовського, замінивши його енергійнішим і рішучішим С.*Гербелем*. Новий міністр на третину скоротив апарат відомства, розширив мережу заготівельних контор, поставки на експорт зосередив у пд. районах зерновиробництва, ліквідував заборони на вільний продаж багатьох харчових продуктів. Це привело до насичення продовольством внутр. ринку, вгамувало спекуляції, активізувало поставки хліба і сировини до Німеччини та *Австро-Угорщини*. Загалом продовольча справа була джерелом найбільших видатків держ. бюджету — 1252 млн *карбованців*.

Суд. гілка влади в умовах Гетьманату зазнала істотних змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення дореволюц. системи судочинства. Замість Ген. суду УНР був утворений *Державний сенат Української Держави* — найвищий суд. орган, діяльність якого регламентувалася актами Рос. імперії. Орієнтація на суд. систему царських часів виявилася й у відновленні *судових палат* — Київської, Харківської та Одеської. Для забезпечення їх функціонування поновлювалася чинність рос. закону від 3 липня 1914. Відсутність достатньої кількості місц. правників, нерозвиненість власної законодавчої бази, широке залучення працівників колиш. рос. суд. установ, діяльність нім. і австрійс. військово-польових судів об'єктивно підривали засади формування Гетьманату не тільки як правової, а й нац. д-ви.

Як професійний військовий П.Скоропадський усвідомлював значення нац. збройних сил, проте був зв'язаний забороною нім. сторони мати регулярну армію. Військ. мін-вом, очолюваним ген. бунчужним О.*Рогозою*, були сформовані лише кадри 8-ми територіальних корпусів, гетьман. гвардія — Сердюцька д-зія, зберігалися штаби мор. сил, озброєні підрозділи залізничної та кордонної варти загальною чисельністю до 60 тис. осіб. У рамках антибільшовицького альянсу У.Д. брала участь у формуванні Південної, Північної та Астраханської армій, надаючи кадри, озброєння та кошти.

П.Скоропадський виношував ідею відродження козацтва — привілейованої національно-соціальної верстви у формі військ. орг-ції, особисто відданої гетьманові. Однак ця законодавча ініціатива глави д-ви зустріла серйозний опір Ради міністрів, яка двічі повертала законопроект на доопрацювання. Закон «Про відновлення українського козацтва» був затверджений лише у жовтні 1918 і не був утілений у життя.

Ефективнішою була діяльність уряду у фінансово-фіскальній сфері. Очолюване А.*Ржепецьким* мін-во фінансів домоглося введення та зміцнення нац. валюти, функціонування Держ. скарбниці, відновлення держ. цукрової та горілчаної монополії, заснування Укр. держ. банку, налагодження митної та податкової служби тощо. Завдяки впровадженню цих заходів держ. прибутки склали бл. 3,2 млрд крб.

Політика в гуманітарній сфері була спрямована на еволюційне поглиблення процесів українізації, започаткованих УЦР. Завдяки зусиллям міністра освіти і мист-в М.*Василенка* було введено обов'язкове вивчення укр. мови, літератури, історії та географії

України в усіх середніх школах. У Харків. та Новорос. ун-тах (нині *Харківський національний університет* та *Одеський національний університет*), *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* були створені кафедри українознавства. Колишні рос. виші були оголошені укр. державними. Науковці отримали право захисту дисертацій укр. мовою. Були засновані Укр. Київ. держ. ун-т і *Кам'янець-Подільський державний університет*, Укр. АН (нині *Національна академія наук України*), держ. архів, низка культурно-мистецьких установ.

Зовнішньополіт. курс Гетьманату, діяльність МЗС на чолі з Д.*Дорошенком* значною мірою визначалися союзницькими відносинами з д-вами Четверного союзу. Саме у Берліні (Німеччина), *Відні*, *Стамбулі* та Софії (Болгарія) діяли посольства У.Д. Загалом у зарубіжних країнах функціонували понад 20 дипломатичних установ різного рівня. Із травня по жовтень 1918 тривали мирні переговори з РСФРР, які не дали істотних результатів. Відносини із *Всевеликим Військом Донським* мали міждерж. характер та були підкріплені низкою політико-екон. угод. П.Скоропадський домагався приєднання Криму та володіння Чорномор. флотом і у вересні 1918 отримав на це згоду кер-ва Німеччини, проте розвиток міжнар. ситуації не дав можливості реалізувати ці наміри. Повної невдачі зазнав Гетьманат у справі *Холмщини* і *Східної Галичини*. Австро-Угорщина не тільки не ратифікувала *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, а й домоглася сприяння нім. МЗС у знищенні таємних протоколів до нього, включно з примірником укр. сторони.

За умов відсутності представницького органу влади важливим атрибутом *громадянського суспільства* мали виступати органи місц. самоврядування. Обрані за законом *Тимчасового уряду* від 17 травня 1917, вони уособлювали демократ. здобутки постцаристського сусп-ва. Водночас для гетьмана, який планував ліберальну земельну та ін. реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місц. зібрання та управи від соціаліст. елементів.

Були утворені комісії з перегляду законів про земське і міське самоврядування. Підготовлені ними проекти законів передбачали суттєві цензові обмеження: вікові — 25 років, осілості — 1 рік, соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та ін. Попри протести громадськості обидва закони були затверджені гетьманом. Уряд розробив графік виборчої кампанії. Проте внутрішньополіт. ситуація не дала змоги її провести. Підготовка скликання Держ. сейму, не раз задекларована П.Скоропадським, зупинилася на стадії розробки проекту закону про його вибори.

Проголошене гетьманом концептуальне положення про примат права приватної власності на практиці обернулося репресіями проти селян, якими *поміщики* за допомогою озброєних найманців і німецько-австрійс. загонів намагалися повернути землю, худобу, реманент та ін. майно. Такі дії землевласників викликали масовий спротив укр. селянства, що вилився у широкий повстансько-партизан. рух, спрямований не лише проти поміщиків і німецько-австрійс. окупантів, а й проти держ. влади, уособлюваної гетьманом.

Потужним проявом антивладних, антиокупантських настроїв селянства стало повстання на Київщині (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*). Значна частина Київщини опинилася під владою повстанців, які виявили чималу здатність до самоорганізації: створення штабів, проведення мобілізацій, встановлення місц. самоврядування. Майже два місяці 30-тис. армія повсталих вела бої з 3-ма д-зіями німців і підрозділами гетьман. військ. На поч. серпня 1918 осн. маса озброєних повстанців залишила Київщину, форсувала Дніпро і через Полтавщину та Чернігівщину, зазнаючи чималих втрат, вийшла в *«нейтральну зону»*, де згодом частина з них приєдналася до більшовицьких військ. формувань. Влітку 1918 повстанський рух з різною мірою інтенсивності охопив майже всі регіони України.

Наступ на соціальні права залізничників, заборгованість по зарплаті, утиски професійних спілок викликали в їхньому середовищі масове невдоволення і призвели в серед. липня до *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*. Спочатку претензії страйкарів зводилися до виплати заборгованості по зарплатні за червень включно, збільшення хлібного пайка, визнання залізничної профспілки тощо. Згодом додалися й політ. гасла. Міністр шляхів сполучень Б.Бутенко вдався до масових звільнень. Набули поширення арешти, віддання до нім. військово-польових судів, висилка за межі України. Проте стійка позиція центрального і місцевих страйкових к-тів, висока організованість і налагоджений зв'язок дали залізничникам змогу протягом майже місяця продовжувати важке протистояння.

На внутрішньополіт. ситуацію в Україні значний вплив справляли представники рос. політ. істеблішменту, які перебралися до Києва, втікаючи від більшовицьких переслідувань. У різний час тут перебували В.Кривошеїн, В.Пуришкевич, П.*Мілюков*, В.Гурко, О.*Бобринський* та ін. правоконсервативні, монархічно налаштовані діячі. В жовтні 1918 кілька десятків колиш. членів *Державної думи Російської імперії* та Держ. ради Рос. імперії створили в Києві Раду держ. об'єднання Росії. П.Скоропадський ще навесні 1917 подолав власні монархічні переконання, однак у його близькому оточенні перебували лідери київ. монархістів Ф.Безак, О.Долгоруков, В.Кочубей та ін. Між владною верхівкою Гетьманату і лідерами рос. політ. сил в Україні склався певний статус-кво, базований на спільній антибільшовицькій платформі. Однак в умовах перемоги *Антанти* у *Першій світовій війні* їхня представницька делегація в Яссах (Румунія) виступила єдиним фронтом проти збереження укр. державності.

Укр. соціаліст. партії, національно орієнтовані орг-ції відразу після квітневого держ. перевороту склали легальну опозицію гетьман. правлінню. Вони домагалися українізації складу уряду, демократизації сусп. життя, скасування цензури, припинення утисків органів самоврядування. У жовтні 1918 кілька представників досить поміркованої *Української партії соціалістів-федералістів* дістали міністерські посади. Однак їхня 3-тижнева праця не справила істотного впливу на політику уряду.

В умовах очевидної поразки Четверного союзу в I світ. війні П.Скоропадський у серед. листопада 1918 змінив зовнішньополітичний курс на укладення федерації з небільшовицькою Росією, а новим прем'єром став діяч проантантівських переконань С.Гербель. Очолюваний В.*Винниченком Український національний союз* оголосив початок повстання проти гетьман. влади та утворив *Директорію* як орган кер-ва збройною боротьбою. У П.Скоропадського не знайшлося військ. сил для придушення широкомасштабного повстанського руху. Певна частина командного складу підтримала Директорію, а більшість стала на службу *Добровольчій армії*. Останніми захисниками столиці У.Д. виявилися наймані рос. офіцерські дружини. 14 грудня 1918 П.Скоропадський офіційно зрікся гетьман. посади, наголосивши: «Бог не дав мені сили справитися із цим завданням». Того ж дня уряд прийняв постанову про складання повноважень і передачу влади Директорії.

У.Д. (Гетьманат П.Скоропадського) можна кваліфікувати як авторитарно-бюрократичний режим, породжений складним і суперечливим перебігом революц. процесів. Характерні риси У.Д. — надзвичайні повноваження глави д-ви, відсутність представницького органу влади, поєднання в уряді виконавчих і законодавчих функцій, вузька соціальна база, тимчасовий характер правління, владні прерогативи якого були відчутно обмежені німецько-австрійс. окупацією. Сім із половиною місяців функціонування Гетьманату уособлювало окремий консервативний етап *Української революції 1917—1921*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930 (перевид. — К., 2002); *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995 (2-ге вид. — К., 2016); *Верстюк В.* Гетьманська держава 1918 року в контексті української революції. «Український історик», 1999, № 2—4; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. К., 2003; *Реєнт О.* Павло Скоропадський. К., 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. К., 2008; *Савченко В.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. Х., 2008; *Терещенко Ю.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. В кн.: Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19—20 травня 2008 р. К., 2008; *Яневський Д.* Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Х., 2010; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. К., 2011; *Гуржій О., Реєнт О.* Павло Скоропадський. Іван Скоропадський. К., 2013; *Пиріг Р.* Донбас у складі Української гетьманської держави (травень—листопад 1918 року). К., 2014; *Його ж.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К., 2016; *Скоропадський П.* Спогади. К., 2017; *Михайлова О.* Павло Скоропадський: «Крім негідників усі підуть за мною». К., 2018.

Р.Я. Пиріг.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕРЖА́ВА 1941 — держ. утворення, що діяло на території України з 30 червня до 12 липня 1941. У приміщенні *Львівського товариства «Просвіта»* (*Львів*, площа Ринок, 10) 30 червня 1941 з ініціативи *Організації українських націоналістів* під проводом С.*Бандери* відбулися Укр. нац. збори, на яких Я.*Стецько* зачитав Акт відновлення Укр. Д-ви. В результаті проголошення відновлення Укр. Д-ви формально було збережено традицію існування *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки* від часів визвол. змагань 1917—21. Ухвалено до здобуття *Києва* вважати столицею Львів. Я.Стецько був обраний Укр. нац. зборами головою виконавчого органу відновленої Укр. Д-ви й уповноважений сформувати особовий склад уряду. 30 червня 1941 було утворене *Українське державне правління*, до складу якого ввійшли: Я.Стецько — голова та керівник ресорту соціальних реформ; д-р М.Панчишин — 1-й заст. голови і міністр здоров'я, заступники — д-ри Р.Осінчук та О.Барвінський; Л.*Ребет* — 2-й заст. голови; ген. В.*Петрів* — міністр оборони, заступники — сотник Р.*Шухевич* та поручник О.*Гасин*; д-р В.*Лисий* — міністр внутр. справ, заступник — д-р К.*Паньківський*; М.*Лебедь* — міністр держ. безпеки; В.Стахів — міністр зовн. справ, заступник — д-р О.Марітчак; Ю.Федусевич — міністр справедливості (суд. мін-во), заступник — д-р Б.Дзерович; інж. Ю.Павликовський — міністр нар. госп-ва, державний секретарі — Д.Яців та Р.Ільницький; інж. Є.Храпливий — міністр сільс. госп-ва; інж. І.Ольховий — міністр фінансів; інж. А.Пясецький — міністр лісництва; д-р В.Радзикевич — міністр освіти і віровизнання; О.Гай-Головко — міністр інформації та пропаганди, держ. секретарі — Й.*Позичанюк*, Я.*Старух*; І.*Климів* — міністр політ. координації; Н.Мороз — міністр пошти і телеграфу; д-р М.Росляк — начальник держ. канцелярії. Тимчасовою резиденцією Укр. держ. правління було обрано приміщення Палати праці за адресою: Львів, площа Смольки, 4.

2 ЗБОРІВ

ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ!

Пастирський лист Їх Ексцеленції Митрополита Андрея Шептицького

Дано у Львові при Арх. Храмі Св. Юра 1. VII. 1941.

(—) + АНДРЕЙ.

Пастирський лист митрополита Андрея Шептицького «До українського народу» від 1 липня 1941, опублікований у газеті «Зборівські вісті» 31 липня 1941.

1 липня 1941 делегація від Укр. нац. зборів відвідала Собор Святого Юра з проханням до митрополита *Української греко-католицької церкви* А.*Шептицького* ухвалити Акт відновлення Укр. Д-ви. Митрополит погодився і видав «Пастирський лист до Українського народу», в якому схвалював рішення Нац. зборів.

10 липня 1941 аналогічне за змістом «Архіпастирське послання» видав владика Луцький (пізніше — митрополит) *Української автокефальної православної церкви Полікарп* (Сікорський).

5 липня 1941 на терміновій нараді в А.*Гітлера* шеф політ. поліції Г.Гіммлер отримав завдання розібратися з ситуацією щодо У.Д. Згодом *гестапо* заарештувало С.Бандеру.

11—12 липня 1941 айнзатцгрупою СС на чолі з проф. Г-Й.Баєром з Гол. штабу Г.Гіммлера та А.Кольфом були заарештовані Я.Стецько, В.Стахів, Д.Яців, Л.Ребет, С.*Ленкавський*, І.Габрусевич. Унаслідок при-

пинення діяльності Укр. держ. правління роль тимчасової укр. репрезентації перебрала на себе Рада сеньйорів; згодом вона перетворилася на *Українську національну раду у Львові*.

11 серпня 1941 представниками райхсміністерства у справах сх. територій були викликані на розмову С.Бандера, Я.Стецько, Р.Ярий та В.Стахів, яким було поставлено ультиматум щодо негайного відкликання Акта відновлення Укр. Д-ви. 14 серпня 1941 райхсміністр у справах сх. територій А.*Розенберг* отримав від С.Бандери офіц. відмову у виконанні ультиматуму.

У вересні 1941 на 1-й конференції ОУН(б) з огляду на ці події було вирішено вважати Німеччину ворогом на рівні з *СРСР*.

Літ.: *Кульчицький С.В.* Акт 30 червня 1941 року. В кн.: Проблема ОУН—УПА: попередня історична довідка. К., 2000; *Марущенко О.В.* Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії. «Галичина», 2001, ч. 1; *Патриляк І.К.* Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси. К., 2005; *Лисенко О.Є.* Український національно-визвольний рух 30—50-х рр. XX ст.: суспільний контекст і науковий вимір. «Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис: до 70-річчя створення Української повстанської армії» (Івано-Франківськ), 2013, ч. 24; *Яневський Д.Б.* Проект «Україна»: 30 червня 1941 р., акція Ярослава Стецька. Х., 2013.

О.О. Маєвський.

«УКРАЇ́НСЬКА ДИТИ́НА», «Українська дитина» / «Ukrainska dytyna» / «Das Ukrainische Kind» — місячна газетка для шкільної молоді. Виходила в Костополі (нині місто Рівнен. обл.) із січня 1942 під редакцією Г.Рибака, згодом — Р.Данилевича. Вийшло не менше 10 чисел.

Вид-во «Костопільські вісті» — одне з небагатьох на території *Райхскомісаріату Україна*, що видавало спеціалізовані часописи — жін. двотижневик *«Українка»* і місячник «У.д.», читачами якого були понад 30 тис. дітей віком 7—14-ти років із Костопільської округи.

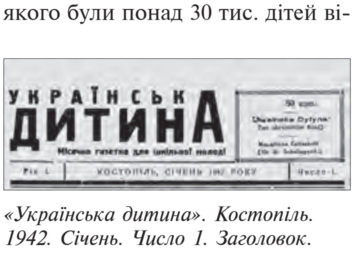

«Українська дитина». Костопіль. 1942. Січень. Число 1. Заголовок.

Виховний аспект став гол. напрямом роботи редакції. Під спец. рубрикою «Бесіди дідуся з дітками» розповідалося про походження *християнства*, значення Церкви, правила поведінки, рідний край, розвивалися такі риси характеру, як повага до батьків і любов до Батьківщини. Цьому також мали сприяти матеріали з історії України, подані в доступній формі.

На сторінках видання переконували, що в новій школі «без піонерів і комсомольців, без червоних прапорів, лозунгів, без соцзмагання, без добровільних і платних шпигунів і донощиків» гол. критеріями виховання стануть «Бог і Батьківщина».

Більшість оповідань, надрукованих у місячнику, мали антирад. спрямування. В рубриці «Казочки бабусі для Гриця й Ганнусі» були представлені укр. казки і казки народів світу. Віршики, оповідання, загадки формували зміст «Сторінки букварика для малого школярика». Учням 1-го і 2-го класів нар. шкіл редакція пропонувала «Пісеньки до вивчення напам'ять», а для 3-го і 4-го класів — «Вибір читанок».

Закликаючи дітей випробувати себе в літ. майстерності, редакція запровадила рубрику «Дитяча творчість», під якою друкувалося найкраще з надісланого до часопису.

В кожному числі публікувалося багато віршів, авторами яких були В.Богацький, М.Болкун, Я.Вільховський, Б.*Грінченко*, В.Заєць, Е.*Козак*, Б.*Лепкий*, В.Стахур, О.Чмелик, Т.*Шевченко*, Ю.Шкрумеляк.

Заг. розвитку дітей сприяла науково-пізнавальна рубрика «З життя та науки». Гумор і різноманітні загадки пропонувались у «Розвагах та сміховинках» («Сміховинки»).

Попри спрямування і читацьку аудиторію в «У.д.» обов'язковою була рубрика «Перегляд воєнних подій...», яку друкували на останній сторінці.

Спілкування редакції з дописувачами відбувалося через «Відповіді редакції».

Літ.: *Дк.* Національно-культурне життя Волині. «Краківські вісті: Український щоденник», 1942, число 124; *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКА ДІ́ЙСНІСТЬ» (нім. — «Ukrainische Wirklichkeit») — друкований орган Укр. громади в Німеччині монархістсько-гетьманського спрямування. Виходив укр. мовою у Берліні (Німеччина) впродовж 1940—45 (1-го і 15-го числа кожного місяця, з 24 листопада 1941 — тричі на місяць: 1-го, 10-го та 20-го числа кожного місяця). Поширювався на теренах Великої Німеччини і Протекторату Богемії та Моравії. Відп. редактор — інж. І.Калинович. Газета мала на меті інформувати членів Укр. громади про події у світі та на укр. землях, а також подавати інформацію для чужинців про укр. життя, укр. національно-визвол. змагання. «У.д.» висвітлювала життя Укр. громади в Німеччині, Чехії, Австрії, діяльність укр. н.-д. установ та освіт. закладів, укр. церковно-реліг. життя; вміщувала повідомлення про події на фронтах *Другої світової війни*, вісті з укр. земель та з життя укр. еміграції, бібліографічні відомості, некрологи, оголошення тощо.

Літ.: *Грановський Б.В.* Джерела альтернативного українознавства (Єв-

«Українська дійсність». Берлін. 1941. 1 лютого. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

ропа, 1940—1945 рр.): періодичні видання української діаспори в Європі, радянської влади та німецької окупаційної адміністрації на Україні, проводу ОУН—УПА тощо за 1940—1945 рр. З аналітичним розписом публікацій щодо природи, історії, етносу, державотворення, культури та виробничих сил України: бібліографічний довідник (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Науково-довідничої бібліотеки Центральних державних архівів України). К., 2002*; Кулеша Н.* Українські літературно-мистецькі часописи у Німеччині періоду Другої світової війни. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2005, вип. 13; *Його ж.* Часопис «Український вісник» (1937—1945 рр.) — «форматор загальної опінії в найкращому її розумінні». В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення дев'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 28—29 жовтня 2005 р. Львів, 2005; *Його ж.* Українська преса в Німеччині часів Другої світової війни: умови функціонування і аналіз тематики. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2006, вип. 14.

Д.В. Бурім.

«УКРАЇ́НСЬКА ДУ́МКА» — 1) назва провідного часопису *Галичини*, львів. щоденника *«Діло»*, під якою з цензурних міркувань газета виходила з 16 жовтня до 13 листопада 1920; ін. назви часопису — «Громадська думка», «Український вістник», «Громадський вістник», «Свобода»;

2) часопис, що виходив у *Миколаєві* двічі на тиждень з 26 вересня 1941. Видавець — Укр. допоміжна управа міста Миколаєва. Серед редакторів: В.Баранецький (1941), П.Гребінський (1943), С.Кулик (1944). Упродовж 1941—44 вийшло не менше 254 чисел. Перше число побачило світ під назвою «Український голос».

У рубриках «Воєнні зведення», «На фронтах (з Головної квартири фюрера)» регулярно друкувалися новини про перемоги нім. військ на фронтах. Перше число відкривалося ред. статтею «Київ освобождений!». У числі 3 за 1941 поряд зі статтею «Найбільша перемога в історії: Ліквідація більшовицьких військ під Києвом. 665 000 полонених, 884 танки, 3718 гармат» вміщено «Український національний гімн». Вміщувалися міжнародні новини, офіц. документи місц. адміністрації, пропагандистські матеріали («Українці оповідають про Німеччину»), статті про злочини більшовицького режиму («Звірства большевиків у Проскурові» (розкопки у дворі колиш. будівлі місц. управління НКВС УРСР), 1943; «Два роки в ярмі большевизму (як більшовики "визволяли" Західну Україну)»; «Сталін хоче винищити білоруський нарід»; «Розграблення Київської Печерської лаври большевиками», 1944).

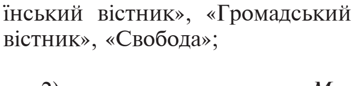

«Українська думка». Миколаїв. 1944. 5 лютого. Число 11. Заголовок.

Багато матеріалів присвячено політиці нім. влади в галузі сільс. госп-ва: заміні колгоспів громад. госп-вами, радгоспів — нар. госп-вами, передаванню у приватну власність присадибних ділянок та звільнення їх від податків; встановленню сталих розцінок на с.-г. продукцію, заборону самовільно займати землю тощо.

Часопис добре ілюструвався, друкувалися якісні фотографії, малюнки (різдвяного циклу, політ. карикатура). Друкувалося багато просвітницьких матеріалів історико-культурної тематики («Українське церковне будівництво XV—XVII вв.»; «Апостол праці і боротьби за правду» (про Б.*Грінченка*); «Нарід про Т.Г.Шевченка»), поезії, фельєтони, гуморески.

Матеріали першого номера завершувалися закликом «Не нищіть часопис! Не кидайте його! Передавайте з рук в руки!».

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

«Українська думка». Черкаси. 1943. 27 березня. № 25 (179). Заголовок.

3) газета Черкаського р-ну. Виходила з 27 вересня 1941 в *Черкасах*, спочатку — тричі (1941), згодом — двічі на тиждень (1942—43). Відп. ред. — В.Маньківський. Упродовж 1941—43 вийшло не менше 229 чисел.

У 1-му числі часопису вміщено звернення до населення «Берімося до роботи», в наступних числах — «Національний гімн», повідомлення про відкриття Укр. нац. театру тощо. В рубриці «На фронтах» систематично друкувалися повідомлення про перемоги нім. військ, ін. пропагандистські матеріали («Українські жінки в Німеччині», «Київські бандуристи в Німеччині»). Часопис вміщував офіц. документи, оголошення, статті про злочини більшовицької влади («Як Москва переслідувала українську мову», «Більшовизм і школа», «Сталінова брехня про колективізацію», «Масове вбивство у Катині»).

Від 1942 було збільшено формат газети, з'явились якісні фотографії, політ. карикатура, гуморески; запроваджено постійну рубрику «По визволеній Україні».

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Кривенко С.І.* Документи фонду «Видавництво "Українська думка", орган Черкаської районної управи. 1941—1943 рр.» як складова частина джерельної бази з вивчення історії періоду німецько-фашистської окупації Черкащини. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Мельниченко В.М.* Інформаційно-видавниче забезпечення функціонування окупаційної влади на Черкащині у 1941—1944 рр. «Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей», 2004,

вип. 26; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—44 рр.), т. 2. Львів, 2007.

4) тижневик, що виходив у *Василькові* з 16 листопада 1941 під редакцією М.Ситника. Вийшло два числа. В логотипі надруковане гасло «З нами Бог! Слава Україні!». З 4 березня 1942 у Василькові почали виходити «Васильківські вісті».

УКРАЇНСЬКА ДУМКА

«Українська думка». Васильків. 1941. 23 листопада. Число 2. Заголовок.

Завдання газети визначались у замітці «До читачів» — редакція, обіцяючи інформувати своїх прихильників про події на фронтах, у світі й у повіті, наголошувала: «Газета має висловлювати думку, почуття і прагнення української нації, її стремління до праці і є кращим порадником українського населення міст та сіл повіту».

У рубриках «Головна квартира Фюрера», «Короткі повідомлення» і в окремих публікаціях висвітлювалися фронтові та міжнар. події.

Рад. минуле характеризувалось у низці матеріалів (М.Ситник. «Україна буде жити!» і «Життєдайне джерело!», «Промова банкрута: Сталін бреше, зводить наклепи, загрожує, замовчує і ліцемірить»; Т.С. «Таємниці кремлівського двору»), фейлетонів (Г.Мерега. «Кури в неволі»; Михась Сопілка. «Ліз по лєстніце, а упав з драбини»), а також у гуморесках («Життєві усмішки», «Сталінська конституція») і віршах (Михась Сопілка. «Моя Вкраїно!»; А.Вільхівець. «Мати»; Є.Бойко. «З минулого»).

Популяризуючи рідну мову, автор матеріалу «Українська мова — пануюча!» наголошував: «Кожен, кому дорогі інтереси відродження України, мусить говорити по-українському. Вільна українська мова повинна звучати скрізь: в установах, підприємствах, магазинах, на вулиці, в кожній хаті». Гасла «В Україні — по-українському!» та «Україна буде жити! Слава Україні!» підтверджували пропаговану в низці публікацій ідею укр. державності.

Постанови й оголошення інформували про організацію роботи укр. поліції в *Київській області*, прибирання вулиць і дворів Василькова і району, реєстрацію членів і кандидатів у члени комуніст. партії, енкаведистів і міліціонерів, розстріл п'ятьох жителів Василькова за нищення госп. об'єктів, потребу вчителів, умови розшуку і звільнення полонених родичами.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

5) тижневик Новогеоргіївської районної та міської управи (Новогеоргіївськ — див. *Крилів*). Виходив з 17 грудня 1941 під редакцією ред. колегії; згодом гол. ред. — О.Бандурко. Впродовж 1941—43 вийшло 59 чисел. Від 1942 виходив як двотижневик. Обсяг — 2 сторінки; наклад — 1 тис. примірників.

УКРАЇНСЬКА ДУМКА

«Українська думка». Новогеоргіївськ. 1942. 15 червня. № 16 (18). Заголовок.

Від 14 серпня 1943 видання змінило назву на «Новогеоргіївські вісті».

Постійні рубрики часопису — «Звідомлення Верховного командування», або «Головна квартира фюрера»; систематично друкувалися офіц. оголошення, відозви до населення, постанови, розпорядження місц. влади, агітаційні матеріали про Німеччину («Досягнення німецького вівчарства», «В чому зміст німецького спорту»), свідчення та ін. матеріали про злочини більшовицького режиму («Масове вбивство у Катині», «Вінниця — більшовицький злочин», «За дерев'яною огорожею у Вінниці. — Перші заяви свідків про масове вбивство українців»).

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКА ДУ́МСЬКА ГРОМА́ДА — об'єднання національно свідомих депутатів-українців у 1-й та 2-й *Державних думах Російської імперії.* У 1-й Держ. думі (27 квітня — 8 липня 1906) У.д.г. поступово зібрала до 45-ти депутатів — представників інтелігенції (М.*Біляшівський*, П.*Чижевський*, І.*Шраг*, В.*Шемет*) та селян (А.Грабовецький, М.Онацький, Г.Зубченко). Ідейну та орг. підтримку становленню У.д.г. надавали діячі укр. громадськості в *Санкт-Петербурзі* — О.*Лотоцький*, О.*Русов*, В.Піснячевський, Д.*Дорошенко*, М.*Грушевський.* Разом із ними депутати утворили неформальне об'єднання — Укр. парламентський клуб, який здебільшого називали «Українською думською громадою». Після розпуску 1-ї Держ. думи царизм не допустив переобрання жодного з укр. «першодумців». Однак зусиллями П.Чижевського та В.Піснячевського в 2-й Держ. думі (20 лютого — 2 червня 1907) У.д.г. в середині березня 1907 зорганізувалася в новому складі та об'єднала до 47-ми депутатів, переважно селян. Керівним органом У.д.г. було бюро (управа), до складу якого входили А.Гриневич, Ю.Сайко, В.Хвіст, М.Ру-

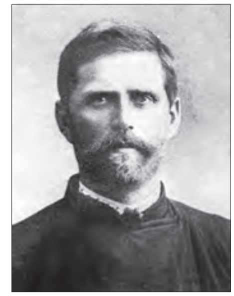
А.Ф. Грабовецький.

М.С. Онацький.

Г.Л. Зубченко.

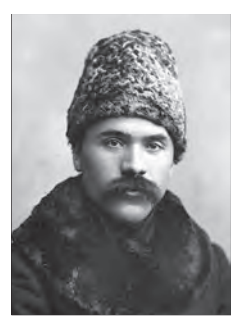
Ю.А. Сайко.

В.І. Хвіст.

біс, С.Нечитайло та Н.Довгополов (обраний від Нижегородської губ.). Члени У.д.г. керувалися програмними вимогами *Української радикально-демократичної партії* та, певною мірою, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, входили до складу демократичних думських фракцій, насамперед Трудової групи (див. *Трудовики*) та *Всеросійського селянського союзу*. Наприкінці травня 1907 У.д.г. заявила про перетворення на окрему самостійну парламентську фракцію. У промовах депутатів та внесених законопроектах У.д.г. обстоювала надання Україні політ. *автономії* в межах її етногр. території, запровадження укр. мови в школі, судочинстві, адм. органах, Церкві, заснування українознавчих кафедр в ун-тах. З метою вирішення аграрного питання У.д.г. висунула вимогу скликання в Україні «Краєвого сейму» та створення «краєвого земельного фонду». У найбільш концентрованому вигляді нац. та демократ. вимоги У.д.г. були висловлені у виступах в Держ. думі депутатів-селян Ю.Сайка (Полтав. губ.) та Є.Чигирика (Київ. губ.). Друкованим органом У.д.г. була газ. *«Рідна справа — Вісти з Думи»* (з 12 квітня по 6 червня 1907 вийшло 12 чисел, з 5-го числа вона називалася «Рідна справа — Думські вісти»). Діяльність У.д.г. висвітлювалася і в газ. *«Рада»*, парламентським кореспондентом якої був В.Піснячевський.

Група співробітників «Української загальної енциклопедії». Сидять зліва направо: А. Яковлів, І. Кабачків, В. Сімович, Д. Антонович, А. Артимович, стоять: М. Дольницький, С. Риндик, С. Наріжний, Ф. Гула. Прага. 1933.

Літ.: *Матушевський Ф.* Українська думська громада в Другій Державній думі. «ЛНВ», 1907, т. 39, кн. 7; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934; *Козицький М., Доморослий В.* Українська парламентська громада в І та ІІ Державних думах. «Наукові праці з питань політичної історії», 1992, вип. 173; *Коник О.О.* Селянські депутати України в Державних думах Російської імперії. В кн.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.), ч. 2. К., 1999; *Реєнт О.* Українці в Державній думі Російської імперії. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2009, вип. 16.

В.І. Попик.

«УКРАЇ́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» — див. *«Українська радянська енциклопедія»*.

УКРАЇ́НСЬКА ЖІНО́ЧА НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА — див. *Національна рада жінок України*.

«УКРАЇ́НСЬКА ЗАГА́ЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» («УЗЕ»), **«Українська загальна енциклопедія: книга знання»** — короткий україномовний енциклопедичний довідник універсального профілю. Видавався заходами В.Микитчука та С.Слюсарчука впродовж 1930—35 у *Львові* (місцезнаходження редакції), Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*; друкарня) та *Коломиї* (адміністрація). «УЗЕ» часто називали «Коломийською енциклопедією». Гол. редактор — І.Раковський, члени редколегії — В.*Дорошенко*, М.*Рудницький* і В.*Сімович*. «УЗЕ» містить бл. 34 тис. словникових статей (заг. обсягом у 3933 стовпців), з яких бл. 8 тис. обіймають укр. проблематику (322 стовпці), а також включає бл. 5 тис. ілюстрацій, 100 таблиць і мап. Ціна «УЗЕ» коливалася від 216 (в окремих зошитах) до 270 (у шкіряній палітурці) *злотих*, а за кордоном — 30—33 дол. США (залежно від книжкової оправи). Проект «УЗЕ» постав на ниві культурно-просвітницьких практик *Наукового товариства імені Шевченка* і мав задовольни-

«Українська загальна енциклопедія: книга знання». Львів, Станиславів, Коломия, 1930. Число 1. Обкладинка.

ти нагальні потреби у компактному і заразом універсальному енциклопедичному довіднику з обсягу *українiстики*. Концептуально «УЗЕ» сполучала популяризаторський та академічний підходи, що негативно позначилося на її конструкції. Структурно видання конструювалося як компендіум з низки дисциплінарно-фахових сегментів: 1) антропологія; 2) археологія; 3) астрономія; 4) географія; 5) економіка; 6) етнографія; 7) етнологія; 8) історія; 9) кооперація; 10) література; 11) математика; 12) медицина; 13) мовознавство; 14) мист-во; 15) музика; 16) психологія; 17) право; 18) природознавство; 19) релігія; 20) фізкультура і спорт; 21) сусп. науки; 22) техніка; 23) хімія; 24) фізика; 25) філософія та освіта. Окремий сегмент становили статті з укр. проблематики. З-поміж українознавчих гасел чільне місце посідали словникові статті, присвячені персоналіям, зокрема найбільшими були статті про М.*Грушевського*, В.*Липинського*, І.С.*Мазепу*, С.*Петлюру*, Б.*Хмельницького*, І.*Франка*, Т.*Шевченка*, А.*Шептицького*. До підготовки матеріалів «УЗЕ» було залучено 136 авторів і чимало редакторів, у т. ч. знані учені й інтелектуали — В.*Біднов*, С.*Бородаєвський*, М.*Гнатишак*, С.*Дністрянський*, М.Дольницький, М.*Кордуба*, І.*Крип'якевич*, К.*Левицький*, І.*Мірчук*, В.*Мудрий*, С.*Наріжний*, Я.*Пастернак*, М.Рудницький, П.*Феденко*, І.Федів,

Д.*Чижевський*, М.*Чубатий*, О.*Шульгин* та ін. Частина науковців, особливо у колах повоєнної укр. еміграції, розглядала «УЗЕ» як своєрідну попередницю *«Енциклопедії українознавства»*.

Літ.: *Романів О.* 130 років праці для України. Львів, 2003; *Головацький І.* Іван Раковський: життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004; *Савенко В.* Підготовка і видання НТШ «Української загальної енциклопедії». «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія: Історія», 2010, вип. 2.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА ЗАГА́ЛЬНА ПОЗАПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — див. *Загальна українська безпартійна демократична організація.*

УКРАЇ́НСЬКА ЗАГАЛЬНОНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (УЗНО; з 1964 — Український національний фронт; «УНФ-2») — нелегальна політ. орг-ція, що виникла на поч. січня 1961 в с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франк. обл. Керівником організації став член *Організації українських націоналістів* Г.Диндин, з 1964 — нафтовик М.Крайник. 1965 УЗНО перейменована на Укр. нац. фронт (в літературі відома під назвою «УНФ-2»). Підпільне угруповання (мало представництво у 15-ти областях УРСР та Казахстані) прийняло програмний документ «Декларація групи українських патріотів», в якому ставилося за мету здобуття незалежності України шляхом всенар. референдуму. Члени орг-ції видавали машинописний альманах «Прозріння» (1962—69), неперіодично — ж. «Український вісник» (1972—79), «Інформаційний бюлетень» (1973—77), поширювали заборонену літературу з історії України та видання ОУН. Попри арешт наприкінці вересня 1979 очільника орг-ції М.Крайника УНФ-2 проіснував до здобуття Україною незалежності.

Літ.: Українська загальнонародна організація (УНФ-2): дослідження, документи, матеріали, т. 1. Львів, 2005.

О.Г. Бажан.

УКРАЇ́НСЬКА ЗАХИСНА́ ЛІ́НІЯ — див. *Українська оборонна лінія.*

«УКРАЇ́НСЬКА ЗЕМЛЯ́», «Українська земля» / «Ukrainska Semlja» / «Ukrainische Erde» — тижневик, що виходив у *Макіївці* з 3 груд-

«Українська земля». Макіївка. 1943. 6 січня. Число 1. Заголовок.

ня 1942 під редакцією С.Кулика і Г.Томила. Впродовж 1942—43 вийшло не менше 17 чисел. Позначка «U1» (1943, № 13, остання сторінка, внизу) означала, що видання контролювалося батальйоном пропаганди для України, а цифра вказувала на роту цього батальйону.

Переважали публікації с.-г. тематики з наголосом на необхідності переймати досвід організації нім. села на основі націонал-соціаліст. світогляду. Закликалося покінчити з «радянською примітивщиною» в обробленні землі, перейти на господарювання за нім. взірцем і відновити славу України як житниці Європи: «Відбудова: перший сільсько-господарський рік в Юзівській області під керівництвом Німецького Командування», Т.Мороз. «Господарюймо по-новому», М.Литвиненко. «Без колгоспної кабали», «Переведення в життя нової аграрної реформи», рубрика «Короткі господарські замітки».

Спец. с.-г. сторінка — «Поради фахівців сільського господарства селянам», «Поради селянам», «Агро-технічна сторінка» — вміщувала відомості, зокрема, про хліборобську традицію України, с.-г. школи, зберігання та підготовку насіння до сівби, організацію зимівлі худоби, забезпечення кормами, сибірку (хворобу тварин і людей) та засоби боротьби з нею, а також календар с.-г. робіт.

Ін. тематичний блок становили публікації, в яких розповідалося про ситуацію на Сх. фронті й у рад. тилу. Політ. ситуація у світі аналізувалася під рубриками «Вісті з цілого світу», «Короткі повідомлення» або в окремих статтях.

Пром. розвиток України, його потреби і проблеми висвітлювалися в окремих статтях («Господарчі перемоги на Сході: підсумки відбудови минулого року»; Горін. «Західно-европейські товари в Сталіно») і під рубрикою «По звільненій Україні».

Замітки культурологічної тематики вміщувалися на сторінці «Українське культурне життя», а також публікувалися зразки антибільшовицької нар. творчості.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Титаренко Д.* Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2000, вип. 8; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Пірко В.О., Титаренко Д.М.* Окупаційна преса Східної України як джерело вивчення стану сільського господарства регіону (1941—1943 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2004, вип. 8, ч. 1; *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси (1941—1943 рр.). «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКА ІДЕ́Я — сакралізований громадсько-культ., суспільно-політ. і світоглядний ідеал, сконструйований у візіях, концепціях, поглядах мислителів, інтелектуалів, письменників, митців, політ., громадсько-культ. і громадсько-реліг. діячів, який де-факто претендує на статус неписаної конвенції нац. згоди у певний істор. час і здебільшого побутує у вигляді низки конкуруючих версій чи перехресних проекцій. Зазвичай уживається для представлення й осягнення істор., державно-політ. та культ. ролі українства у світі, окреслення провідних світоглядних орієнтирів, культ. настанов і ціннісних орієнтацій у суспільно-політ., громад. та культ. житті, екзистенції укр. народу/нації в істор. просторі та часі тощо. У широкому розумінні У.і. репрезентує багатоманітні концептуальні проекції світоглядних, інтелектуальних і культ. зрушень щодо істор. буття українства, пов'язаних із добою нац. відроджень чи «винайдення» націй, а також у розрізі епохальних трансформацій світ. устрою й істор. метаморфоз України протягом 20 ст. У вузькому розумінні У.і. побутує у вигляді метафоричних настанов і формул, афористичних рецептів успішнос-

М.М. Крайник.

ті щодо реалізації нац. проекту. У типологічному сенсі У.і. є різновидом *національних ідей* — актуальних концентрованих саморефлексій і базових світоглядних орієнтирів модерного часу, особливо протягом 19 — 1-ї пол. 20 ст., як-от: Амер. мрія (ідеал омріяної, обітованої країни, де життя кожної людини буде кращим, багатшим і повнішим і кожен отримає можливість досягти успіху згідно із принципом «зроби себе сам»), Рос. ідея (славнозвісні формули-тріади «самодержавство, православ'я, народність» і «віра, цар, вітчизна»), Франц. ідея (виключна самоцінність суверенності особистості, представлена у знаменитому гаслі «Свобода, рівність, братерство!»), Нім. ідея (культ. нація, національно-територіальна єдність, незалежність і свобода нім. народу), Швейцарська ідея (спілка вільних людей і вільних громад) тощо.

У.і., як й ін. нац. ідеї, здебільшого циркулювала й циркулює у багатошаровому, версійному, перехресному, інколи навіть у паралельному та контраверсійному вигляді, зокрема має доволі розмитий і строкатий зміст, продукує неоднозначні смисли, які зазнають істотних трансформацій у різні істор. епохи. Предтечі У.і. пов'язують її із ранньомодерними проектами та концепціями, такими як політичний ідеал «руського народу» і збирання старої «Київсько-Руської» чи «Володимирової спадщини», шляхетський проект «Великого князівства Руського» 17 — поч. 18 ст., ідеї етичної правди і свободи Г.*Сковороди*, преромантичні мотиви козац. героїки і слави в *«Історії Русів»* та ін. Формування та становлення У.і. розгорталося в культ. середовищі укр. нац. руху 19 ст. на теренах імперій *Габсбургів* і *Романових*. Первісні романтичні проекції У.і. були пов'язані з перетіканням візій і концепцій про призначення та місію окремих народів/націй на істор. авансцені, зокрема постали в річищі християнсько-демократ. ідеалів європ. інтелектуалів, представлених у «Книзі польського народу і польського паломництва» (1832) А.*Міцкевича* та «Книзі народу» (1838) Ф.-Р. де Ламенне. Отож у *«Книзі буття українського народу»* М.*Костомарова* У.і. репрезентована як своєрідна християнсько-демократ. та романтична проекція раннього *панславізму*, яка формулювалась у вигляді вільної екзистенції України у слов'ян. братстві народів («І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім»). Натомість у нар. низах У.і. передреформених і пореформених часів асоціювалася із соціально-політ. ідеалом про країну «без пана і холопа». Романтичний світогляд спричинився до народження відомої формули М.Костомарова про «дві руські народності» (1861), а також її наступниці — тези В.*Антоновича* про «три національні типи народні» (1888). Втім думки і рефлексії про разючі відмінності між росіянами (москалями, московитами, великорусами) та українцями (козаками, малорусами) побутували у працях ряду інтелектуалів ще протягом 1830-х рр., зокрема у студіях М.*Максимовича* та М.*Полевого*. У пореформену добу значного розмаху набули практики, пов'язані з упровадженням культу Великого Кобзаря Т.*Шевченка* як нац. поета, пророка-бунтаря і генія-провидця; цей культ поступово став органічною складовою У.і. на зламі 19 і 20 ст.

У межах позитивістського світобачення розгорнувся проект написання нац. історичної «біографії» українців, який зі стадії «виношування» поступово перейшов у площину практичної реалізації у багатотомній «Історії України-Руси» М.*Грушевського*. Крім того, у статті М.Грушевського «Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904) не тільки намічався та проголошувався демонтаж імперської конструкції минувшини, а й формулювалися нові інтелектуальні засади для У.і. за культ. доби «Fin de Siècle», відомої також у рос. проекції як «Срібний вік». Водночас зазнала істотної еволюції «мовна програма» укр. нац. руху, яка торувала шлях від обстоювання конечності розвитку «народної мови» в серед. 19 ст. до усвідомлення потреби творення повноцінної модерної к-ри на поч. 20 ст. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. були висунуті нові політ. проекції й версії У.і., що втілилися у відомих формулах Ю.*Бачинського* «Україна irredenta» (1895) й М.*Міхновського* «Самостійна Україна» (1900), з якими ширилися ідеали соборності та незалежності укр. земель. Проте побутували й поміркованіші проекції У.і., зокрема в конституційному проекті М.*Драгоманова*, культурно-автономістських візіях І.*Франка*, М.Грушевського та ін. Кардинальні трансформації проекцій У.і. сталися за часів *Української революції 1917—1921*. За революц. доби до неодмінних складових і вищих цінностей У.і. ввійшли ідеали самостійної та незалежної нац. д-ви, соборності укр. земель та політ. українства. Заразом відбулася очевидна політизація світоглядних ідеалів, яка виявилась у побутуванні контраверсійних соціально-політ. версій У.і., напр., у ліво-соціаліст. проекції України як «вільної, демократичної республіки робочих людей» та в консервативно-монархічній проекції України як «дідичного Гетьманату з гармонійним становим устроєм». Відтак У.і. за часів Укр. революції 1917—21 була представлена у вигляді полярних соціально-політ. проекцій. Масштабні воєнні та революц. лихоліття, руйнівні соціальні катаклізми й політ. метаморфози спричинилися до травматичних проекцій У.і., пов'язаних із поразкою національно-визвол. змагань, міжвоєн. політ. еміграцією та крахом очікувань українців на справедливе врахування їхніх інтересів у Версальській системі післявоєнного світ. устрою (див. *Версальська система міжнародних відносин*, *Версальський мирний договір 1919*).

Від 1920-х рр. травматичні компоненти посідають чільне місце у різних проекціях і версіях У.і., зокрема, протягом 20 ст. висунувся на перше місце ідеал самоцінності нац. д-ви як засадничої основи для істор. буття і навіть самого існування укр. народу/нації. Напр., концептуальні пропозиції, що постали під впливом неоромантизму, згенерували кілька проекцій-формул У.і. протягом 1920—30-х рр.: через д-ву до нації (класократична концепція В.*Липинського*) та через націю до д-ви (візія С.*Томашівського* з поданням *Галичини* як укр. П'ємонту). Побутували й радикальні націоналістичні проекції У.і., зокрема в концепції «інтегрального націоналізму» Д.*Донцова* та візії «національного солідаризму» М.*Сціборського*. На теренах підрад. України проекції

У.і. варіювалися від стихійного бунту інтелектуалів з їхніми негативними рефлексіями та радикальними закликами, як-от «Геть від Москви! Дайош психологічну Європу!» (М.*Хвильовий*), до лівокомуніст. версій, як, напр., ідея екон. суверенітету УСРР у рад. системі нар. госп-ва (М.*Волобуєв*) або ж істор. візія про автономність укр. революц. руху 19 — поч. 20 ст. (М.І.*Яворський*).

З утвердженням тоталітарного режиму в *СРСР* і початком масштабних політ. репресій 1930-х рр. циркуляція У.і. була паралізована й відкинута на маргінеси сусп. свідомості. Паліативне, обмежене й вибіркове повернення до локальних проекцій У.і., які вбиралися у прийнятні ідеологічні шати, відбулося за часів лібералізації рад. режиму, відомої як «хрущовська відлига», та у наступні роки. Такі проекції У.і. обстоювали існування українства виключно у культурницькому сенсі, себто у т. зв. братній родині рад. республік, як-от у книзі «Україно наша Радянська» (1970) 1-го секретаря ЦК КПУ П.*Шелеста*. Радикальніші проекції У.і. були представлені в середовищі дисидентського руху, зокрема у памфлеті І.*Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (написаний 1965, опубл. 1968 у Лондоні; Велика Британія). Проте й такі проекції здебільшого мали культурницьке спрямування, передусім проти масованого російщення українців, руйнації та тотальної радянізації укр. к-ри. Натомість у середовищі укр. еміграції та діаспори після *Другої світової війни* здебільшого домінували національно-державницькі версії та етнонац. проекції У.і., які підсилювалися травматичними враженнями 1917—21 та еміграційними поневіряннями по II світ. війні. Так, філософ М.*Шлемкевич* у статті «1917—20 роки й українське суспільство» (1951) обстоював тезу про те, що Укр. революція 1917—21 залишається «головним змістом українського мислення», з яким пов'язані «політичні постави в самому українстві».

Суверенізація рад. республік («парад суверенітетів» 1989—91), руйнація СРСР і проголошення незалежності України (див. *Акт проголошення незалежності України*) спричинилися до романтизації минувшини та швидкого поширення забороненої за рад. часів інтелектуальної спадщини. На цій культурницькій хвилі у 1990-ті — на поч. 2000-х рр., метафорично означених як новітнє Відродження, головно продукувалися національно-держ. та етноцентричні проекції У.і., в яких соціальні ідеали здебільшого відігравали периферійну роль. *«Помаранчева революція» 2004*, Революція гідності 2014 та «гібридна» російсько-укр. війна згенерували нові запити, світоглядні ідеали, культурницькі настанови, громад. цінності й відповідні орієнтири щодо У.і., пов'язані з викликами сучасного буття українства й України у світлі кардинального переформатування світ. устрою та нагальних пошуків нац. моделі успішного й ефективного соціуму.

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Лебон Г.* Психология народов и масс. СПб., 1896; *Вундт В.* Нации и их философия. Глава из мировой войны. Екатеринослав, 1919; *Томашівський С.* Схід і Захід: історично-політичний нарис. «Політика» (Львів), 1926, № 1, 5 січня; *Мазепа І.* Підстави нашого Відродження, ч. 1—2. [Новий Ульм], 1946; *Оглоблін О.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. «Український літопис» (Авгсбург), 1947, № 5/6; Ідея української самостійної держави. «Визвольний шлях», 1948, № 10; *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державна ідея. В кн.: Народний календар на рік Божий 1949. Париж, 1949; *Шлемкевич М.* 1917—20 роки й українське суспільство. «Сучасність», 1971, № 5; Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981; *Skurnowicz J.S.* Romantic nationalism and liberalism: Joachim Lelewel and the Polish national idea. Boulder, 1981; *Хмара С.* Ідея свободи залишатиметься утопією без української державності. «Визвольний шлях», 1989, № 11; *Довгич В.А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. К., 1991; *Драгоманов М.П.* Шевченко, українофіли й соціалізм. В кн.: *Драгоманов М.П.* Вибране. К., 1991; *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К., 1993; *Пріцак О.* Шевченко-пророк. К., 1993; Українська ідея: перші речники. К., 1994; Українська ідея: постаті на тлі революції. К., 1994; *Черненко А.М.* Украинская национальна идея. Днепропетровськ, 1994; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії, т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. К.—Філадельфія, 1995; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Грабович Г.* Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка. К., 1998; *Дзюба І.М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; Українська національна ідея і сучасність: до 185-річчя з дня народження Т. Шевченка. Одеса, 1999; *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання. К., 2000; *Іванишин В.П.* Українська ідея і перспективи націоналістичного руху. Дрогобич, 2000; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; *Барвінський О.* Тарас Шевченко — апостол правди і науки, учитель людства: спроба педагогічно-наукової розвідки. Івано-Франківськ, 2001; *Розумний М.* Українська ідея на тлі цивілізації. К., 2001; The national idea as a research problem. Warsaw, 2002; *Коцур А.П.* Українська ідея в XIX—XX ст.: навчально-методичний посібник. Переяслав-Хмельницький, 2003; *Козак С.* Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське братство. Івано-Франківськ, 2004; *Козачок Я.В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; The Russian idea: in search of a new identity. Bloomington, 2004; Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. К., 2005; *Лук'яненко Л.Г.* Національна ідея і національна воля. К., 2006; *Мосейчук В.В.* Українська національна ідея. Львів, 2007; Национальная идея: страны, народы, социумы: сборник статей. М., 2007; Україна в пошуках себе: Національна ідея. Проблеми розвитку: збірник матеріалів експертів Всеукраїнської експертної мережі. К., 2007; Українська державницька ідея: антологія політичного традиціоналізму. К., 2007; *Іванова Л.Г.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50—60-х рр. XIX ст. К., 2008; До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 2009; *Павличко Д.В.* Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю. Документи, т. 1—2. К., 2012; *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). К., 2014; Трансформація української національної ідеї. К., 2019.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА ІНСПЕ́КЦІЯ, «Украинская инспекция» — військово-територіальний округ Рос. імперії, що охоплював територію *Лівобережної України*, *Правобережної України* та *Слобідської України*. Поділ імперії на 12 інспекцій був упроваджений 1796 за указом рос. імп. *Павла I* та проіснував до 1806. Усі військ. частини рос. армії у мирний час були приписані до певної інспекції, на чолі кожної з яких стояли генерали-інспектори за рода-

ми військ. Інспекції виконували функції керування військами на окремій території, їм підпорядковувалися органи стройового управління частинами піхоти, кавалерії, артилерії, а також гарнізонні батальйони, понтонні депо тощо. У.і. складалася з 45 кавалерійських, 12 піхотних, 2 артилерійських, а також 2 гарнізонних (Київського і Малоросійського) полків. Інспектором піх. полків 1798 був генерал від інфантерії О.Беклешов, інспектором кавалерії — генерал-майор М.Костильов. 1800 інспектором кавалерії було призначено генерала від інфантерії Я.Повало-Швейковського, наприкінці того ж року У.і. перейшла під командування генерала від інфантерії М.*Кутузова*. У 1803 інспектором піх. частин був генерал-лейтенант кн. Д.Волконський. Протягом 1801—05 «ордери і повеління» інспекторам У.і. видавав цісаревич Костянтин Павлович. Частина військ. інспекції брала участь у закордонному поході рос. армії 1798—99 проти Франції. У.і. мала прапор із білим хрестом, жовтими з білим наполовину кутами, у полках інспекції — з жовтим хрестом, зверху якого був білий хрест, у білих кутах зображені золоті вензелі Павла I у лаврових вінках. Задники військ. шапок у вояків У.і. були рожевими. Більшість вояків військ. частин інспекції рекрутувалася з місц. люду — укр. селян та колиш. козаків. Територія сучасної України також входила до Дністровської і Таврійської інспекцій. 1806 на основі військ. частин інспекцій було утворено 13 загальновійськ. дивізій.

Дж.: Российский государственный военно-исторический архив в Москве, ф. 273: Украинская инспекция (1800—1806); Российский государственный военно-исторический архив: путеводитель, т. 1. 2006.

Літ.: *Байов А.К.* Военное дело при императоре Павле I. В кн.: История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. СПб., 1913; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны 1799—1815: биографический энциклопедический словарь. М., 2003.

Т.В. Чухліб.

«УКРАЇ́НСЬКА КНИ́ГА» — 1) щомісячний бібліологічний і бібліофільський часопис, який видавали Бібліологічна комісія НТШ та Укр. т-во бібліофілів у *Львові* протягом 1937—39, а

«Українська книга». Львів, 1938. Число V. Обкладинка.

впродовж 1942—43 — *Українське видавництво* у Львові та *Кракові*. Видано у 1937—39 — 21 число, у 1942—43 — 2 книги. Редактор — Є.-Ю.*Пеленський*. Друкувалися статті та матеріали з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, історії укр. к-ри, освіти та науки. В «У.к.» публікувалися розвідки відомих укр. учених, зокрема М.*Андрусяка*, Л.*Биковського*, І.*Борщака*, М.*Возняка*, А.*Генсьорського*, Є.Грицака, В.*Дорошенка*, А.*Животка*, П.Зленка, І.*Крип'якевича*, о. Р.Луканя, Б.Романенчука, М.*Рудницького*, С.*Сірополка*, В.*Січинського*, а також перевидано кілька заміток С.О.*Єфремова*;

2) щоквартальний журнал бібліографії та книгознавства, який

«Українська книга». Філадельфія, 1971. Число 1. Обкладинка.

видавали Т-во укр. книголюбів, Т-во укр. бібліотекарів і Бібліографічна комісія НТШ у м. Філадельфія (США; вид-во «Київ») протягом 1971—82. Задекларований як спадкоємець галицького час. «У.к.» кінця 1930-х — поч. 1940-х рр. Редакція анонсувала намір перетворити «У.к.» із квартальника у двомісячник, проте реалізувати цей задум не змогла. Редактор — Б.Романенчук. Публікувалися статті та матеріали з книгознавства, бібліотекознавства, історії друкарства, рецензії, огляди, біжуча хроніка й інформація про діяльність укр. т-в книгознавчого та бібліотекознавчого спрямування. На сторінках «У.к.» вміщували статті, матеріали, огляди книг і періодичних видань, рецензії й бібліографічні замітки відомих укр. учених, письменників, поетів, митців, громад. і культ. діячів, як-от М.*Боровика*, Р.Вереса, А.Власенка-Бойцуна, Я.-О.Гаращака (О.Керча), Е.Касинця, М.Кравчука, Р.Кухаря, В.Лева, Н.Пазуняк, І.Пеленської, С.Радіона, Л.Рудницького, Я.-Б.*Рудницького*, Яра *Славутича*, О.Соколишина, А.Турчина, В.Чапленка, Д.Чуба, Л.*Шанковського*, Д.*Штогрина*. Передруковувалися окремі розвідки вчених із рад. України, зокрема Я.*Дзири* (1972, № 4), І.Дзюбка (1973, № 1), Я.*Ісаєвича* (1971, № 2), Є.*Колесник* (1971, № 3), О.-Н.*Мацюка* (1973, № 2; 1975, № 3/4).

Бібліогр.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1885—1939): анотований покажчик. Львів, 1990; «Українська книга» (Львів, 1937—1939; Львів—Краків, 1942, 1943): анотований покажчик змісту. К., 1998.

Літ.: Від редакції й видавництва. «Українська книга», 1971, № 1; *Соколошин О.* Євген-Юліан Пеленський — визначний український бібліограф. Там само, 1974, № 1; *Верес Р., Штогрин Д.* Від ТУБА до УБТА. Там само, 1974, № 3—4; 1975, № 1/2; *Падох Я.* Євген-Юлій Пеленський — літературознавець, журналіст, видавець і пластовий діяч. «Квітучі береги» (Нью-Йорк), 1977, № 17; Євген-Юлій Пеленський: життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1994; *Губарець В.В.* Преса і книга діаспори: з історії видавничої діяльності українського зарубіжжя. К., 2008; *Супронюк О.* Бібліографознавчі та книгознавчі публікації на сторінках журналу «Українська книга» (Філадельфія, 1971—1982). «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки», 2010, вип. 15.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА КОЗА́ЦЬКА ДЕРЖА́ВА — держ. утворення (самоназва — *Військо Запорозьке*) на землях *Наддніпрянської України*, що постало в результаті Визвол. війни серед. 17 ст. (ін. назва — Укр. революція, Нац. революція, Козац. революція, Національно-визвол. війна; див. *Національна революція 1648—1676*).

Процес творення держ. інституцій нового держ. утворення розпочався вже з літа 1648, коли з ініціативи учасників козац. виступу на Лівобережжі та Правобережжі Наддніпрянської України не лише ліквідувались елементи держ. ладу *Речі Посполитої*, а й почали створюватися за козац. зразками, раніше апробованими на Запорожжі й на теренах Середнього Подніпров'я, місц. органи влади. Паралельно гетьман. уряд Б.*Хмельницького* вибудовував централізовану вертикаль влади, за допомогою якої реалізовував функції внутр. суверенітету д-ви, а також створював можливості для проведення зовнішньополіт. акцій. В основних своїх рисах соціо-політ. структура і модель функціонування У.к.д. оформилися на серед. 1650. Тоді ж утвердився своєрідний адм.-тер. устрій нової д-ви — полково-сотенний, що найбільш повно відповідав реалізації головної на той час держ. функції, а саме військово-мобілізаційної (кожний полк як адм. одиниця й округ був базою для формування полку як військ. підрозділу). Неспроможність У.к.д. в умовах несприятливої міжнар. ситуації самостійно відстояти державотворчі здобутки спричинила потрапляння окремих її частин чи загалом цілої д-ви під протекцію іноз. правителів — рос. царя, турец. султана, крим. хана. Втручання ж останніх у політ. процеси, що відбувалися в Україні, призводило до активізації громадян. протистояння, розорення краю та врешті-решт ліквідації козац. державності на частині укр. земель. Найдовше (до 1764) У.к.д. проіснувала під протекцією рос. царів на теренах *Лівобережної України* (до якої належав також Київ з округою). Політико-правовий статус У.к.д. під царською протекцією визначали положення т. зв. гетьман. статей. Договірні норми укладених гетьманом Б.Хмельницьким *Березневих статей 1654* застерігали за У.к.д. права політ. *автономії*, у

Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. Картина роботи художника Є. Турбацького. 1907.

наступних угодах (*Переяславські статті 1659, Глухівські статті 1669, Конотопські статті 1672, Переяславські статті 1674, Коломацькі статті 1687*) статус було понижено до адм. автономії, а в *Московських статтях 1665* рос. влада вчинила спробу впровадити станову автономію для однієї лише козац. верстви. З початком реформаторської діяльності рос. царя *Петра I* автономний статус У.к.д. не раз порушувався внаслідок втручання центр. уряду в місц. адміністрування, поширення на її територію рос. законів, тимчасової ліквідації інститутів гетьмана і ген. старшини. Після остаточної ліквідації рос. імп. *Катериною II* гетьманату інституту в 1760—70-х рр. було реалізовано ряд політико-адм. і соціальних перетворень, за результатами яких припинили існування й ін. елементи У.к.д.

Козаки у гетьмана Богдана Хмельницького. Фрагмент малюнка художника Т. Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького». 1836—1837.

Політ. модель У.к.д. первісно вибудовувалася на засадах *воєнної демократії*, вкорінених у політ. практиках *Запорозької Січі*. Усі найважливіші питання сусп. значення виносилися на обговорення заг. військ. або ген. рад, а, відповідно, найважливіші проблеми з життя полку обговорювала полкова рада, сотні — сотенна. Інститут *генеральних військових рад* (див. також *Рада козацька загальна*) був генетично пов'язаний із військ. радами, що функціонували на Запороз. Січі й уособлювали собою центр. цінність у структурі воєнної демократії запороз. спільноти — поняття колективної волі. З перенесенням у ході Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. цього інституту в гетьман. Україну він не зазнав суттєвих змін і на перших порах функціонував у формі прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козац. спільноти, на розсуд яких виносилися всі найважливіші питання функціонування У.к.д. — укладення миру й оголошення війни, виступ у похід, обрання гетьмана і ген. старшин, обговорення умов міжнар. договорів тощо. По мірі ускладнення держ. життя інститут ген. рад виявляв вади, зумовлені передовсім проявами охлократичних тенденцій в його діяльності, а також ті, що були пов'язані з неналежною ефективністю при вирішенні важливих нагальних питань, які потребували фахового обговорення відповідним чином підготовлених осіб. З поч. 1650-х рр. гетьман. влада почала відмовлятися від їх скликання, переносячи вирішення нагальних проблем на засідання більш ефективних старшинських рад.

У часи гетьманування наступників Б.Хмельницького, особливо тоді, коли існувала необхідність додаткової легітимізації рішень гетьмана і ген. старшин, значення ген. рад посилювалося. Щоправда, нерідко цей інститут використовувався не як інструмент знаходження важливих рішень, а як спосіб їхнього узаконення волею представників усієї козац. спільноти. По мірі стабілізації суспільно-політ. ситуації в козац. Україні та втрати У.к.д. прерогатив зовнішньополіт. репрезентації з останньої чверті 17 ст. за інститутом збереглися функції лише гетьман. обрання та за-

твердження умов договорів з Рос. д-вою (гетьман. статей).

Гетьман У.к.д. зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав заг. військ. (ген.) раду або *раду генеральної старшини*, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленнях рішень рад, організовував їхнє виконання, очолюючи козац. адміністрацію, за гетьман. підписом виходили найважливіші розпорядження й накази (*гетьманські універсали*). Гетьман також очолював судочинство Гетьманату, виступав вищою апеляційною інстанцією. Організовував і керував фінансовою справою. Визначав напрями зовн. політики (спільно з генеральною чи старшинською радами). Очолював військ. сили У.к.д. Мав також значний вплив на церк. життя України. Загалом гетьман як верховний правитель очолював усі сусп. стани і групи козац. України, користуючися правом уставодавства, вищої адм. і суд. влади: для *козаків* — у ролі прямого глави, а для решти *станів* — як верховний арбітр. Згідно з баченням суті гетьман. влади елітою Гетьманату, артикульованим у положеннях «*Пактів та конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» 1710*, його гол. обов'язки зосереджувалися на гарантуванні суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності в країні (у тогочасному розумінні цього поняття — як захист у непорушності прав правосл. церкви). Із входженням У.к.д. під протекцію Рос. д-ви повноваження гетьмана регулювалися нормами гетьман. статей (див. *Договірні статті українських гетьманів*), що укладалися з представниками рос. уряду під час або невдовзі по обранню на гетьманство. Найширше коло владних повноважень гетьмана було зафіксовано в статтях Б.Хмельницького 1654, які не лише гарантували автономність у реалізації внутр. політики, а й зберігали широкі можливості для проведення зовнішньополіт. заходів (із певними обмеженнями). Надалі по мірі ослаблення військово-політ. потенціалу Гетьманату та розширення владних прерогатив представників рос. царя повноваження звужувалися, насамперед за рахунок обмеження, а згодом загалом вилучення функцій зовнішньополіт. репрезентації, а також перерозподілу частини повноважень у сфері адміністрування, судочинства, управління фінансами і земельними ресурсами, реалізації кадрової політики тощо на користь ген. старшин і представників рос. військ. адміністрації в Україні. Суттєвим обмеженням владних прерогатив гетьмана стало запровадження урядом Петра I

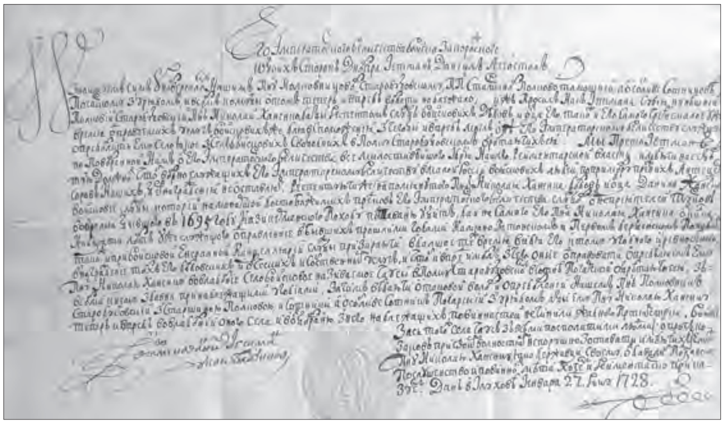

Універсал гетьмана Данила Апостола на маєтності стародубському полковому судді Миколі Ханенку. 1728.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Малюнок роботи художника О. Сластіона. Початок 20 ст.

в Україні 1709 інституту царських резидентів при гетьман. уряді (див. *Резидент царський*). Надалі заходи рос. влади, спрямовані на ліквідацію автономії Гетьманату, призводили 1722—27 та 1734—50 до тимчасового скасування інституту гетьманства та заміни його відповідно *Малоросійською колегією* та *Правлінням гетьманського уряду*. Маніфестом Катерини II 1764 інститут гетьманства було скасовано остаточно.

Найближчими помічниками гетьмана у вирішенні держ. справ і в управлінні військом були ген. старшини, які одночасно виступали і як вищі військ. чини в укр. козац. війську, і як виборні посади і члени гетьман. уряду У.к.д. Генетично інститут *генеральної старшини* пов'язаний з виборними військ. чинами, що з 2-ї пол. 16 ст. існували на Запороз. Січі, а згодом були перенесені до реєстрового козац. війська. З утвердженням у ході Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. У.к.д. кількість ген. старшин і коло їхніх функціональних обов'язків, прав і привілеїв суттєво зросли. Інституційно до категорії ген. старшин у серед. 17 ст. належали *генеральний обозний*, *генеральний суддя*, *генеральний писар*, *генеральний осавул*. Іноді уряди ген. судді й ген. писаря посідали не один, а по двоє старшин; а уряд ген. осавула обов'язково посідали кілька осіб. З останньої третини 17 ст. до числа ген. старшин було включено генерального хорунжого і генерального бунчужного. 1728 було узаконено існування посади *генерального підскарбія*, згадки про існування інституту якого зустрічались і в часи гетьманування Б.Хмельницького та І.*Брюховецького*, але з цього часу їх мало бути двоє, причому один із них — обов'язково представник рос. влади.

Ускладнення держ. життя відбилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади — *Генеральної військової канцелярії*, де зосередилися важелі реалізації як внутр., так і зовн., політики. Водночас ця ж обставина зумовила занепад інституту ген. рад, які виявилися неефективними при вирішенні складних питань держ. життя. У процесі ускладнення структури центр. управління відбулися зміни у складі ген. старшини, де з'явилися нові чини — генеральних підскарбія, хорунжого та бунчужного, а також вибудовувалася певна службова ієрархія, вироблялася традиція службового просування, сформувалася до певної міри замкнута старшинська корпорація. У політ. житті дедалі більшу роль почали відігравати старшинські ради. Досить помітною є також тенденція до зміцнення гетьман. влади, яка поволі еволюціонувала в напрямі утвердження спадкової форми правління.

У.к.д. мала власну суд. систему, що включала в себе сотенні суди, полкові суди та *Генеральний військовий суд*, які замінили собою існуючі в *Речі Посполитій* *гродські суди*, *земські суди*, *підкоморські суди* і *Коронний трибунал*. Судочинство здійснювалось на підставі *Статутів Великого князівства Литовського*, норм *магдебурзького права* і кодексу нім. походження «Саксон». Важливу роль у судочинстві, особливо нижчих інстанцій, відігравали положення *звичаєвого права*.

У.к.д. відзначалася специфічною соціальною моделлю, де провідні позиції посіло козацтво українське, точніше козацька старшина, до складу якої переважно ввійшла й правосл. шляхта (за якою формально було збережено особливий соціальний статус за умови служби у Війську Запорозькому); істотно послабився соціальний визиск селянства; значно еластичнішими стали соціальні бар'єри поміж окремими верствами і групами, що уможливлювало соціальну мобільність між ними.

Козацтво, перебравши в межах У.к.д. на себе функції управління д-вою, закріпивши в правових актах, у т. ч. й міждерж. угодах, права і привілеї як провідної сусп. верстви, оформилося в якості окремого повноправного соціального стану. Утім, незважаючи на традиції ведення козац. реєстрів (див. *Реєстри козацькі*) і компутів упродовж усіх 17—18 ст., виокремитися в замкнутий соціальний стан козацтву все ж не вдалося, отож і надалі існували можливості як входження до його лав представників ін. соціальних станів і груп, так і виходу в силу різних причин із нього. По мірі розвитку козац. державності й ускладнення функцій інсти-

тутів влади, а також закріплення земельної власності відбувалося виділення з більш-менш однорідної козац. маси часів визвол. боротьби серед. 17 ст. провідної соціальної верстви — козац. старшини і т. зв. значних козац. товаришів (згодом у середовищі останніх почали розрізняти *бунчукових товаришів* і *значкових товаришів*), у руках яких переважно й зосереджувалися всі управлінські функції в У.к.д. і козац. війську. Згодом майнова і соціально-правова нерівність у козац. середовищі була закріплена поділом козацтва на т. зв. *виборних козаків* та їхніх *підпомічників*, перші з яких рекрутувались із середовища заможного козацтва, відбували військ. повинність і в повному обсязі користувалися козац. правами і привілеями, а другі, економічно неспроможні до належного виконання військ. служби, допомагали виборним у веденні їхнього госп-ва та спорядженні до військ. походів, втрачаючи водночас у доступі до традиційних козац. прав і привілеїв. Після скасування урядом Катерини II 1764 інституту гетьманства і проведення П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*) у 1760—70-х рр. низки політико-адм. реформ козацтво втратило свій колишній статус, у т. ч. й визначальну функцію іррегулярного війська, і поволі наближалося до статусу *державних селян* Рос. імперії. Водночас рос. влада надала козац. старшині можливість претендувати на права рос. дворянства і цим самим нівелювала будь-які спроби козацтва відстоювати традиційний козац. устрій.

У госп. житті панівне становище посіли козац. госп-ва, що грунтувалися переважно на праці вільнонайманих працівників, питома вага яких, щоправда, з часом зменшувалася на користь повністю залежних *посполитих* чи різного роду декласованих елементів із козац. середовища (*підсусідків*, дворян, протекціянтів та ін.).

В адм. плані на час становлення У.к.д. функціонувало 16 полків (9 правобережних і 7 лівобережних), і більшість із них збереглися в наступні десятиріччя. На кінець 17 ст., коли У.к.д. локалізувалася теренами Лівобережжя, під гетьман. булавою перебувало 10 полків (*Стародубський полк*, *Чернігівський полк*, *Ніжинський полк*, *Прилуцький полк*, *Київський полк*, *Переяславський полк*, *Гадяцький полк*, *Лубенський полк*, *Миргородський полк*, *Полтавський полк*), кількість яких залишилася незмінною до моменту ліквідації Гетьманату. У свою чергу кожен полк поділявся на менші військові й адм. одиниці — сотні, а останні — на *курені*. Поряд із сотнями в окремих полках існували й *волості*, що перебували в ранговому (гетьманському) чи монастирському володінні, з поч. 18 ст. окремі волості були передані у приватне володіння. На полковому рівні управління здійснювалося виборними полковниками, яким допомагала *полкова старшина* — писар, суддя, хорунжий, осавул. Адміністрування в сотнях перебувало в руках *сотників*, яким допомагала сотенна старшина і курінна старшина — писар, хорунжий, осавул, городові отамани та курінні отамани.

Адм. центром У.к.д. (гетьман. резиденцією) первісно був Чигирин, згодом місцем осідку для лівобереж. гетьман. урядів у 2-й пол. 17 — 18 ст. були *Гадяч*, *Батурин*, *Глухів*.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII в., т. 1, вып. 1. Прага, 1924; *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1925—31, т. 138—140, 144, 145, 147, 151; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні у XVII—XVIII віках. «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права», 1926, вип. 2; *Його ж.* Генеральна рада на Лівобережній Україні у XVII—XVIII віках. Там само, 1928, вип. 6; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року. «Український історик», 1965, № 1—2; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7—9. К., 1995—96; *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). «УІЖ», 1995, № 4; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1995; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Бойко І.Й.* Держава і право Гетьманщини. Львів, 2000; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна. К., 2000; *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1—2. К., 2006—08; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; Українська держава другої половини XVII — XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К., 2014; *Горобець В.* Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715—1722. К., 2016; Історія Української держави: гетьманат ранньомодерної доби. К., 2018; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст., кн. 1—2. К., 2018.

В.М. Горобець.

УКРАЇ́НСЬКА КОЗА́ЦЬКА МІФОЛО́ГІЯ. Козацький міф України, що на початкових стадіях формувавсь у середовищі *козацтва українського* як соціального *стану*, намагавсь ідеалізувати цей стан, подати його у вигідному світлі. Цей міф відповідав певним реаліям, оскільки будь-який міф мусить мати реальну основу. Проте міф (і в цьому його сила) часто видає бажане за дійсне. Цим бажаним є те, на що чекають люди, що вони охоче сприймають. Міф ніби задовольняє бажання. Тут козац. міфологія — не виняток. Вона була зорієнтована як на власне станове, власне козац., середовище, сприяючи його мобілізації, так і на зовн. станові середовища, намагаючися з погляду їхніх представників подати позитивний образ козацтва.

Козац. міфологія не є чимось сталим. Сформувавшися загалом

на поч. 17 ст. в середовищі ієрархів Феофанового свячення (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), вона зазнавала помітних змін відповідно до змін в укр. соціумі. Якщо на перших стадіях це була переважно міфологія станова, то у 19 ст., в «еру націоналізму», вона стала важливим чинником у формуванні укр. нац. ідеї та відповідних нац. міфів. Козац. міф України тоді трансформувавсь у міф національний і відіграв помітну роль у «національному відродженні», власне в укр. нац. русі Нового часу. Тоді ж елементи козац. міфології України намагались інкорпорувати до своїх «національних проектів» росіяни і поляки, сподіваючися використати у власних цілях укр. людські та культ. ресурси.

У 20 ст. теж спостерігалося «змагання» за козац. міфологію України. Її широко використовували укр. національно орієнтовані середовища, вдаючися до різноманітних інтерпретацій. Водночас цю міфологію спробували проінтерпретувати у прокомуніст. і проросійс. дусі рад. ідеології. Останнім така інтерпретація потрібна була для залучення укр. ресурсів до «комуністичного проекту», який реалізовувався на теренах *СРСР*. Нині козац. міфологія є елементом «політики пам'яті» нинішньої Укр. д-ви.

Укр. козацтво як соціальний стан переважно оформилося наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Саме в цей період над християн. д-вами Європи нависла турец. загроза. У такій ситуації перед ними, зокрема перед катол. д-вами, постала проблема максимальної мобілізації сил для відсічі туркам. Укр. козаки, які не цуралися «військового хліба», ставали найманцями. Лідери зх., «латинського» світу навіть не зважали на те, що вони не є католиками.

«Козак Мамай». Робота художника О.Ф. Саєнка. Дерево, інкрустація соломою. 1936.

У тогочасній літературі Заходу формувавсь образ *козаків* як запеклих противників турків. Вони ставали героями художньоліт. творів. Так, на поч. 17 ст. чималого розголосу набули турец. пригоди «козацького князя» С.Корецького. Він став героєм поеми хорватського поета І.Гундулича «Осман» та «Історії останніх заколотів у Молдавії» франц. автора Ж.Баре. Згадки про козаків трапляються в італ. побутових комедіях. Зазначена тенденція подання козаків як захисників християн. світу відобразилась у відомому творі О.*Гваньїні* «Опис Європейської Сарматії».

Попри те, що козаки створювали для *Речі Посполитої* проблеми, ставлення до них на межі 16 і 17 ст. загалом було позитивним. Перші панегіричні писемні твори, в яких описуються звитяги козаків, трапляються не стільки в укр. літературі, скільки в літературах «латинських» народів, зокрема у польс. літературі.

Гол. польс. співцем козаччини у цей період можна вважати М.Пашковського, який видав низку книжок, де був поданий позитивний образ козаків. Це — «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608), «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615), «Розмова козака запорозького із перським гінцем» (Краків, 1617). У цих творах велика увага приділена питанням нападів татар на укр. землі, перебуванню в турец. полоні українців, боротьбі козаків із татарами і турками.

Вихід козацтва на військово-політ. арену, перетворення його на потужну організовану силу вели до зростання козац. свідомості. Про козаків почали писати не лише «сторонні автори», зокрема катол. і протестантські, а й свої письменники, які належали до правосл. укр. середовища. У 1620-х рр. здійснилися перші такі спроби. Відтоді можна вести мову про зародження козац. ідеології, а також міфології.

Це відбувалося спочатку в середовищі ієрархів Феофанового свячення та пов'язаного з ним правосл. духовенства, яке відмовилося приймати *Берестейську церковну унію 1596*. Головним їхнім осередком став *Київ*, де були сильні козац. впливи. Із середовища цих ієрархів вийшов твір під назвою *«Протестація»* (1621), де були сформульовані початкові елементи козац. міфології. Він був підписаний митрополитом Київським Іовом (*Борецьким*), єпископом Володимирським Єзикіїлом (*Курцевичем*) і єпископом Перемишльським Ісайєю (*Копинським*).

У цьому творі простежується намагання подати козаків як ревних християн. «Що ж до козаків, — писалось у «Протестації», — то про сих лицарських людей знаємо, що вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні». Козаки також постають і як захисники християнства.

Водночас у «Протестації» є намагання зобразити козаків і як нащадків «старої Русі»: «До того ж бо те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і посуху Грецьке царство воювало. З того-бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, у своїх моноксилах а по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало [та пересувалося] і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали». У тогочасних умовах таке трактування козаків було справжньою новиною. Адже їх часто продовжували сприймати як розбійників. І тут вони постають «племенем чесного народу руського», хоробрими лицарями, як і воїни «старої Русі».

Автори «Протестації» спеціально підкреслюють, що предки козаків прийняли хрещення за часів кн. *Володимира Святославича*: «Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі вони родяться, хрестяться і живуть». Акцентація уваги на Володимировому хрещенні предків козаків, з одного боку, це ще один (доволі істотний) «аргумент» на користь їхнього старорус. походження. З ін. боку, це «доведення» їхньої християн. ревності, яка, виявляється, має довготривалу традицію.

Творці «Протестації» подають козаків у широкому європ. контексті: «І воістину християнству поневоленому на всьому сві-

ті ніхто після Бога добродійства такого великого не виказує, як греки надійністю своїх окупів, король іспанський потужністю свого флоту і Військо Запорозьке своєю мужністю і своїми перемогами. Що інші народи словом і бесідами виборюють, те козаки ділом самим доводять. Хіба ж духовні тому їх учать? Хто їх учить того розуму — на землі воювати чи на морі, де вони гарцюють у своїх моноксилах, котрі супроти кораблів і каторг — не більше, як ночви? Хто їх бунтує, коли у справах своїх, ставши табором збройним, по кілька місяців переговори проводять із хитромудрими дипломатами?»

Спроба авторів «Протестації» представити козаків оборонцями європ. християнства мала на меті не лише ідеологічно виправдати діяння представників цієї спільноти. Була тут також чисто прагматична ціль — утвердити статус ієрархів Феофанового свячення і ліквідувати унію. Козаки у «Протестації» трактуються не лише як оборонці всього європ. християнства, а і як оборонці саме старожитнього *православ'я*. Вони подаються як люди, що виступають проти будь-яких змін у вірі, тобто типовими традиціоналістами-консерваторами. А традиціоналізм у той час розглядавсь як одна з найбільших чеснот. На завершення своєї апології козаків автори «Протестації» ладні подати їх як знаряддя Боже: «Ми серцями й замислами козацькими не керуємо, Господь Бог керує ними, котрий сам відає, на що сі останки тої старої Русі зберігає і правицю їхню та силу на морі і на землі довго, широко й далеко простирає. Бог їх держить і ними рядить».

Хоча «Протестація» не була твором, розрахованим на широку публіку, і не дійшла до друкарського верстата, все ж її ідеї (особливо щодо козацтва) були розтиражовані в ін. творах і поширилися. Тобто «Протестація», створена в колі ієрархів Феофанового свячення, започаткувала укр. козац. міфологію.

Зокрема, ідеї «Протестації» відобразились у «Вірші на жалісний погреб зацного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» (1622), створеному під кер-вом Касіяна (*Саковича*). У творі акцентується увага на хоробрості козаків, їхній мужності, військ. доблесті. Як і в «Протестації», тут

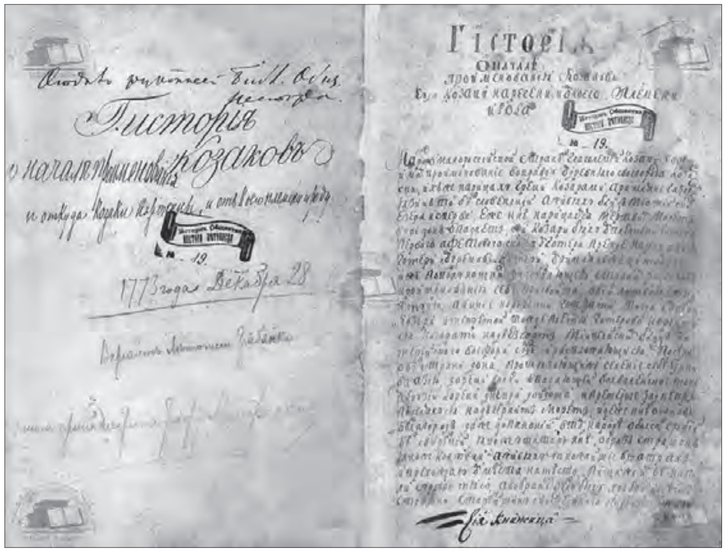

Літопис Григорія Граб'янки («Гистория о начале проименования козаков и откуда козаки наречены и от коего племени и роду...»). Копія 1773.

звертаються до історії *Київської Русі* та намагаються подати козаків як продовжувачів її славних традицій.

Касіян (Сакович) звертає увагу й на те, що серед козаків були вихідці із заможних верств населення, вони навіть ставали провідниками-гетьманами. Це, як і подання козаків як продовжувачів старорус. традицій, мало на меті показати, що козацтво не є плебейською масою, що воно має підстави претендувати на сусп. елітарність. У «Віршах...» також ідеться про велике значення козацтва для оборони укр. земель від татар.

«Медовий місяць» правосл. духовенства і козацтва тривав недовго. Із серед. 1620-х рр. розходження між ними почали поглиблюватися.

Посиленню антикозац. настроїв у середовищі вищого правосл. духовенства сприяли події 1632, коли відбувся елекційний (виборчий) сейм, на якому новим польс. королем став *Владислав IV* Ваза. Цей король, на відміну від свого попередника, *Сигізмунда III* Ваза, прагнув досягти порозуміння із православними. Важливим кроком на цьому шляху стали підписані ним 1 листопада 1632 «Пункти заспокоєння народу руського». Цей документ легалізував правосл. церкву в Речі Посполитій, визнавав за православними право мати власну ієрархію (митрополита і єпископів), визначати умови майнових конфліктів між православними й уніїцями. Отримавши легальний статус, правосл. ієрархи вже не потребували допомоги козацтва.

Тому апологія козацтва була вилучена зі сторінок київ. правосл. літератури. І все ж творення козац. міфології в колі ієрархів Феофанового свячення не минулося безслідно.

Козац. тема відображена в деяких літ. пам'ятках серед. і 2-ї пол. 17 ст. Передусім це стосується творів історіографічного характеру. У деяких з них виявилась ідеологія *козацької старшини*. Це стосується *Густинського літопису*, *Львівського літопису*, «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія (*Софоновича*).

Також на цей період припадає написання *Літопису Самовидця*. Зазначений твір ніби перебуває «на межі». З одного боку, автор був свідком Хмельниччини і Руїни, які намагається описувати без прикрас. Проте, з другого, — у Самовидця вже є прагнення виправдати дії козацтва, подати їх у позитивному аспекті.

Типовим *козацьким літописом* можна вважати літопис гадяцького полк. Г.*Граб'янки*. Саме він заклав осн. елементи козац. міфології, які використовувалися й у 18 ст., і у пізніші часи. Багато запропонованих ним міфологем успішно дожили до нашого часу.

Літопис був написаний (або ж переписаний), коли Г.Граб'янка перебував на уряді гадяцького сотника, 1710. Це був складний в історії укр. козацтва час. Полтав. катастрофа 1709 стала сильним ударом по козац. спільноті. Остання втратила довіру в очах рос. царя *Петра I*, почала за-

знавати від нього переслідувань. У такій ситуації козац. старшині важливо було не лише виправдати себе, а й утвердити власну гідність, показати «славні діяння» козаків. Найкраще для цього надавалася Хмельниччина. З того часу минуло понад 50 років, змінилося два покоління, сувора правда «самовидців» підзабулася. Тому ті часи, а передусім особу Б.*Хмельницького*, можна було ідеалізувати і міфологізувати.

Г.Граб'янка замислив свій літопис як апологію козацтва. У цьому творі замість реальної історії твориться історія героїзована й міфологізована. Звертаючися до тих чи ін. творів, літописець часто подавав власну інтерпретацію, яка могла розходитися (й істотно) з інтерпретацією першоджерела. Нерідко він використовував різні чутки, які йому імпонували. Автор літопису домислював не лише діалоги істор. персонажів, а й документи.

У літописі Г.Граб'янки предками козаків представлені *скіфи—алани*. Тим самим ніби відбувається протиставлення *сарматам*, «предкам» поляків. До цієї міфічної конструкції додаються ще *хозари*, які фігурують у давньорус. літописах. Тим самим вказувалося на окремішність козаків від поляків.

Водночас алано-хозарська міфологема протиставляється уявленню про Русь чи Росію (останній термін вживався тоді як похідний від терміна «*Русь*»). Проте про Русь ведеться мова переважно в негативному сенсі.

Русь, Росія, Малоросія для Г.Граб'янки — поняття не етнічні, а радше державно-політичні. До того ж Русь, якщо виходити з контексту літопису, не обов'язково збігається із козац. землею. До останньої літописець включав воєводства Київ., Черніг., Брацлавське та Подільське. Тобто це лише частина Русі. Тим самим Г.Граб'янка свідомо чи несвідомо протиставляє Русь як велике політ. об'єднання його частині, де живе окремий козац. народ. Це справді було нове слово у трактуванні історії, а також у розумінні етнополіт. процесів, що відбувалися на укр. землях. Якщо у «Протестації» чи «Віршах на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного...» козацтво все ж таки розглядалось як наступник Русі, то у Г.Граб'янки є міфічний алано-хозар. народ, від якого й пішли козаки. Такий підхід на ідеологічному рівні засвідчив, що «стара Русь», рус. *шляхта* була відкинута і як альтернатива їй утверджувався козац. народ.

Загалом же козац. міфологія літопису Г.Граб'янки виглядає таким чином. Козаки хоча й окремий народ, який має давнє походження, проте заявив про себе зі всією силою порівняно недавно. Козаки з'явилися десь на поч. 16 ст., звідси й бере початок історія їхніх яскравих діянь, апогеєм яких є Хмельниччина.

Козаки є мужнім і витривалим народом. На Січі живуть у спартанських умовах. У них панує *воєнна демократія*. Йдеться, що козаки воюють із татарами і турками. Проте антитатар. і антитурец. дискурси, притаманні попереднім авторам, які писали про козаків, у Г.Граб'янки знівельовані. Адже татари і турки тривалий час були союзниками Б.*Хмельницького*.

Зате маємо виражений антипольс. дискурс. Акцентується увага на тому, що козаки зазнавали великих кривд від поляків. І на перше місце ставляться кривди релігійні. Так, поляки запровадили унію, переслідували православних. Йдеться і про кривди соціального та екон. характеру. Утверджується думка, що поляки — найбільші вороги українців. Тому війна Б.Хмельницького з ними була цілком справедливою.

Гол. козац. героєм літопису є Б.Хмельницький. Саме він врятував Україну від поляків. Позитивом є і те, що цей гетьман привів Україну під руку моск. царя. Московський же цар і Московія постають як зичливі покровителі козацтва.

Означені міфологеми Г.Граб'янки (козаки — мужні й справедливі люди, які не коряться гнобителям і прагнуть свободи; Б.Хмельницький — гол. козац. герой, втілення найкращих рис козацтва; поляки — найбільші вороги козаків; росіяни, власне московіти, — друзі й покровителі козацтва) набули не лише значного поширення в укр. літературі, а стали в ній, в силу певних обставин, панівними.

Панування цих міфологем забезпечувалося великою популярністю літопису Г.Граб'янки. Хоча твір не відразу дійшов до друкарського верстата у 18 ст., проте активно переписувався і читався.

Літопис Г.Граб'янки справив вплив на створення найбільшого козац. літописного наративу — літопису С.*Величка*, а також на відому *«Історію Русів»*. Відчутні його впливи на укр. історіописання 19 ст. Вже у 18 ст. ідеї та сюжети літопису Г.Граб'янки озвучувались у поетичних творах, пізніше, у 19 і 20 ст., — у прозових художньо-літ. творах. Все це дає підстави стверджувати, що саме цей твір став своєрідною «Біблією» У.к.м.

Найбільшим козац. літописом вважається літопис С.Величка. Козац. міфологія цього твору багато в чому збігається з міфологією Г.Граб'янки. Тут є і розуміння козаків як «славного народу», котрий бореться за свободу і свої права проти поляків, й ідеалізація Б.Хмельницького, що постає як найвидатніший козац. провідник, і намагання подати козац. спільноту як русофільську. Щоправда, один момент дещо відрізняє міфологію С.Величка від міфології Г.Граб'янки. С.Величко, засуджуючи гетьманів, які правили після Б.Хмельницького, прагне знайти їм «конструктивну альтернативу». Нею нібито стає *Запорозька Січ*. Такий підхід у розвитку козац. міфології виявився доволі перспективним. Пізніше в укр. авторів бачимо намагання ідеалізувати Січ і протиставляти її «нерозумним гетьманам». Напр., подібне бачення простежується у Т.*Шевченка*.

Міфологеми козац. літописів 18 ст. у 19 ст. були прийняті авторами перших синтез історії України Д.*Бантишем-Каменським* та М.*Маркевичем*.

Однією з найбільш знаних і впливових пам'яток укр. істор. белетристики поч. 19 ст. є «Історія Русів». Твір справив великий вплив на Т.Шевченка, деякі твори Кобзаря є своєрідною переінтерпретацією сюжетів «Історії Русів». Під впливом цього твору перебували також М.*Костомаров* і П.*Куліш*, хоча вони й критично ставилися до фактажу «Історії Русів». Використовували зазначений твір й ін. укр. автори 19 ст., зверталися до неї М.*Гоголь* і О.*Пушкін*, окремі рос. письменники та історики.

Перша згадка про «Історію Русів» припадає на 1828, коли був знайдений рукопис цього твору у Стародубському пов. Черніг. губ., де існувала сильна традиція козац. літописання. Твір поширю-

вавсь у рукописних копіях. 1846 його опублікував О.*Бодянський*, відомий учений, прихильник слов'янофільства, у Москві в *«Чтениях в Обществе истории и древностей российских»*, а також окремою книгою. У першодруці був зазначений автор твору — покійний тоді єпископ Георгій (*Кониський*). Проте дуже швидко з'явилися сумніви щодо його авторства.

Відповідно до історіософської концепції автора твору Давньорус. д-ва — це д-ва русів-українців. Русь (Україна), вважає автор, втратила самостійність через внутр. чвари і татар. напади. Далі в «Історії Русів» йдеться, що в результаті втрати самостійності Русь змушена була з'єднатися з Литвою та Польщею у федеративній д-ві заради оборони своїх земель від татар. ординців. Проте Польща почала порушувати вольності русинів-українців. Тому на оборону цих вольностей стало козацтво. Подальша ж історія Русі-України подається як історія козацтва.

Автор спеціально відзначає, що керівниками козаків були не простолюдини, а люди шляхетського стану. Підкреслюється, що «козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів». За цим нескладно помітити боротьбу малорос. *дворянства*, яке походило із козац. старшини, за гідне місце в Рос. імперії. Для цього дворянства важливо було довести аристократизм власного походження.

Однією із центр. фігур «Історії Русів» є Б.Хмельницький, якого автор вважає досконалим політиком. Тим самим автор твору продовжив традицію ідеалізації цього діяча, яка утвердилася в козац. літописанні. В уста Б.Хмельницького вкладаються вигадані патріотичні промови, в яких автор часто подає бачення тодішньої ситуації.

В «Історії Русів» є намагання подати козаків як гуманістів, котрі нікому зла не чинили, — ні шляхтичам, ні євреям. Такі твердження мало відповідають дійсності. Навіть козац. літописці не дозволяли собі таких інтерпретацій. Проте у творі йшлося не стільки про створення відносно об'єктивної картини, скільки про творення потрібного міфу. Загалом же війна під проводом Б.Хмельницького подана в «Історії Русів» в ідилічних тонах.

«Як козаки куліш варили». Кадр з анімаційного фільму. Студія «Київнаукфільм», режисер В. Дахно. 1967.

Б.Хмельницький та його козаки діють розважливо, справедливо.

«Історія Русів» посприяла творенню модерного козац. міфу, який став важливим елементом укр. *націоналізму* й укр. нац. свідомості.

Початок становлення укр. націоналізму був пов'язаний із *романтизмом*. У діяннях козаків романтики бачили героїзм, незвичність і волелюбність. Славне минуле козаччини романтики протиставляли буденному й нецікавому сьогоденню. Звідси ностальгія за цим минулим. Хоча в укр. романтиків вона часто набувала крайніх форм. У їхніх творах звучить невіра в те, що вдасться повернути козац. славу. І справді, розгром царизмом Запороз. Січі 1775 і загалом укр. козацтва, його маргіналізація живили ці песимістичні настрої.

Такі мотиви звучать у ранніх творах Т.Шевченка, напр. у вірші «До Основ'яненка», де в яскравих фарбах описується «козацька слава», але згадується, що вона відійшла у минуле. Те саме можна стверджувати про ін. укр. поетів-романтиків, які зверталися до козац. тематики, — А.Метлинського, М.Костомарова, Я.*Щоголева*.

Попри зазначений песимізм укр. романтики сподівалися, що можливе «віртуальне відродження» козацтва — за допомогою слова. Мотив такого відродження трапляється у творах ряду укр. письменників.

У серед. 1840-х рр. в Україні виникла таємна слов'янофільська орг-ція «*Кирило-Мефодіївське товариство*». До її складу входили проукраїнськи налаштовані культ. діячі, які перебували під впливом романтизму, апелювали до слов'янофільських ідей. Серед них можна виділити М.Костомарова і П.Куліша. Допускається, ніби до т-ва належав і Т.Шевченко.

Коли навесні 1847 відбувся розгром цієї орг-ції, при арешті М.Костомарова був знайдений рукописний твір *«Книга буття українського народу»* — важливий документ укр. думки серед. 19 ст., своєрідний маніфест укр. відродження того періоду.

У «Книзі буття...» козац. міф радикально переформатовується. В ній козаки постають як месії. Козацтво — це ідеальна спільнота, що діє згідно із заповідями Божими. Козаки є глибоко віруючими людьми, по-справжньому шанують Бога. Водночас вони ревні борці за волю, прагнуть, щоб на землі встановилася рівність, не було ні царя, ні пана. Їхня війна проти польс. панів та моск. царя — найсвятіша війна за свободу. Хоча ця боротьба закінчилася поразкою. Проте Україна, власне козац. земля, ще має воскреснути і стати дороговказом для слов'ян. та й ін. народів. Тобто має ніби відбутися своєрідна реінкарнація козацтва.

Однак така редакція козац. міфу не стала панівною в укр. соціумі. Згадана «Книга буття...» не була опубл. Не поширювалася вона і в рукописах. Адже поширення такої лектури було небезпечним і могло каратися властями. Окремі фрагменти «Книги буття...», озвучені Т.Шевченком, не творили цілісності того варіанту козац. міфу, який був поданий у творі. Варто мати на увазі й те, що месіанський козац. міф книги радикально ламав традицію укр. козац. міфотворення. І щоб утвердити його, потрібно було затратити чимало сил та ресурсів. А цього у кирило-мефодіївців не було. До того ж усі вони зазнали репресій і не могли розгорнути повноцінну діяльність.

Також у період романтизму простежується «боротьба» за козац. міф, яку вели представники не лише укр. к-ри, а й російської та польської к-р. Щодо останньої, то тут козац. міфотворцями стали не лише представники т. зв. *української школи в польській літературі* (Т.*Падура*, Ю.-Б.*Залеський* та ін.), а й один із найвідоміших польс. поетів-романтиків Ю.*Словацький*. Серед рос. романтиків активно використовували козац. міфологію України, даючи їй відповідну пророс. інтерпретацію, кн. О.Шаховський, К.*Рилєєв*, О.Пушкін і особливо М.Гоголь. У певному сенсі це

було змагання за «душу» українців.

Оскільки рос. к-ра у 19 ст. була к-рою імперською і мала значну держ. підтримку, в цій «битві» брали верх росіяни. Тому козац. міф увібрав чимало русофільських елементів.

Загалом творення укр. козац. міфу у 19 ст. пішло старими шляхами. Авторитетними залишалися старі козац. літописи, в яких були сильні русофільські мотиви. Частково це русофільство корегувалось «Історією Русів». Козац. літописання 18 ст. разом з «Історією Русів» стало тією основою, на якій творилися укр. істор. та художньо-літ. наративи.

Важливу роль у козац. міфотворенні відіграв М.Гоголь, зокрема його повість «Тарас Бульба», де в романтичному дусі описуються діяння козаків, їхня готовність пожертвувати життям заради Русі та правосл. віри. Принаймні саме так образ козацтва сприймали більшість читачів твору. Повість, написана рос. мовою, відразу стала культовою в рос. літературі. Не менше значення вона мала й має для к-ри української. «Тарас Бульба» став важливим ферментом формування модерного укр. націоналізму, про що говорили М.*Грушевський* і Д.*Донцов*. Цьому сприяло й те, що повість отримала численні сценічні втілення.

Помітне місце в козац. міфотворенні в новітні часи займає постать Д.*Яворницького*. Він був не лише видатним істориком козаччини, а й одним із гол. конструкторів новочасного укр. козац. міфу. Цьому прислужились і його «Історія запорізьких козаків», і альбом «Із української старовини», і багато ін. його публікацій, зрештою, й організований ним музей у *Дніпропетровську*, де значну частину становили козац. артефакти. Д.Яворницький ідеалізував козаччину, розглядаючи її представників як мужніх рицарів, які у своєму житті орієнтувалися на високі реліг. ідеали православ'я.

Міфологізація козаків набула поширення в серед. і 2-й пол. 19 ст. у *Галичині*. Проте спиралася вона не стільки на козац. традиції, які тут були відсутні, і не на фольклор цього регіону, скільки стала результатом «зовнішніх» впливів. У Галичині набули поширення прокозац. тексти молодого Т.Шевченка й ін. козакофільська література, зокрема повість М.Гоголя «Тарас Бульба», твори польс. романтиків, що належали до «української школи», тощо.

Козац. символіка та міфологія стали популярними не лише в Галичині, а й на ін. укр. землях *Австро-Угорщини*. 1900 правник К.*Трильовський* заснував спортивне т-во *«Січ»*, яке поширилося в Галичині, на *Буковині* й навіть у *Закарпатській Україні*. Хоча «Січ» використовувала козац. символіку, проте це радше був зовн. антураж. Т-во належало до популярних тоді скаутських орг-цій і координувало з ними свою діяльність. «Січовики» популяризували козац. ідею у календарях «Отаман», «Запорожець», офіц. органі «Січові вісти», в ін. періодичних виданнях т-ва. А К.Трильовський писав вірші на козац. теми.

У березні 1913 при Укр. січовому союзі була організована стрілец. секція для підготови молоді у військ. справі, оформлена пізніше в окремі т-ва Укр. січових стрільців. Із членів цих т-в, «Січей», ін. громад. орг-цій і добровольців, що зголосилися, був сформований на поч. Першої світової війни, у серпні 1914, *Легіон Українських січових стрільців*. Останні стали вагомою військ. силою в *Українській Народній Республіці* та *Західноукраїнській Народній Республіці*.

Інтерес до козацтва на теренах Галичини на поч. 20 ст., що вилилось у створення «січових організацій», було зумовлено низкою причин. По-перше, укр. діячі Галичини намагалися співпрацювати з укр. діячами «Великої України». Особливо це стало помітно після *Валуєвського циркуляра 1863* та *Емського акта 1876*, коли діяльність представників укр. нац. руху у підрос. Україні була вкрай обмежена. Тому вони часто переводили діяльність на терени Галичини. Ці люди із галичанами, як і галичани з ними, намагалися шукати спільну мову, спільні коди. І тут не останню роль відіграла міфологема «козацької слави», яка була важливою для підрос. українців і виявилася прийнятною для українців підавстрійських. По-друге, наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Галичині загострилося протистояння між українцями та поляками. Після розпаду Австро-Угорщини в листопаді 1918 воно перейшло у воєнну фазу. Під час *Українсько-польської війни 1918—1919* Галичиною оволоділи поляки, а згодом вона була остаточно анексована ними і входила до складу міжвоєн. Польс. д-ви. Стосунки між поляками й українцями в Галичині були особливо напруженими. Протистояння між цими двома народами, яке тривало тут десятиліттями, не могло не відобразитися на культурному і символічному рівнях. В укр. середовищі модною стала козац. тема. Адже козаки воювали з поляками і нерідко їх перемагали. Відповідно «козацька слава» стала актуальною для галичан того періоду, відігравала помітну роль у символічній «війні» з поляками. В Галичині з'явилися письменники, які свідомо зверталися до козац. теми, а їхні твори користувалися популярністю. Передусім це стосується Б.*Лепкого* й А.Чайковського.

Козац. міфологія використовувалася в часи визвол. змагань українців 1917—21. Спостерігалися навіть спроби її «матеріалізації». Це стосувалося виникнення формувань «*Вільного козацтва*» в часи УНР, появи різних отаманів та їхніх «республік». Так, вояки 15-тис. сел. повстанської армії *Холодноярської республіки* називали себе «козаками», а своїх командирів — «отаманами».

Козац. символіка також використовувалась як ідеологічний симулякр (зображення того, що насправді не існує). Це стосувалося гетьманату П.*Скоропадського*. Останній, фактично будуючи автократичну д-ву, намагавсь апелювати до деяких козац. ідей та символів.

Ще одним козац. формуванням часів визвол. змагань 1917—21 можна вважати т. зв. *Червоне козацтво*, яке було на службі уряду радянської УНР — складової Рос. Рад. Республіки. Воно створювалось як противага укр. «Вільному козацтву». 28 грудня 1917 в *Харкові* був сформований перший полк Червоного козацтва під командуванням В.*Примакова*. Червоне козацтво брало участь у наступі більшовиків на Україну на поч. 1918, воюючи на Лівобережжі та під *Києвом* проти військ УНР. Воно, входячи до складу різних більшовицьких військ. з'єднань, воювало проти *Української Держави* гетьмана П.Скоропадського, *Директорії* УНР, отамана Н.*Григор'єва*, біло-

гвард. військ А.*Денікіна* і П.*Врангеля*, а також польс. військ і укр. партизанів-повстанців.

Продуктом козац. міфу, поєднаного з укр. націоналізмом, можна вважати такі «дивні» утворення, як «*Карпатська Січ*» та «*Поліська Січ*». Відомо, що на теренах Закарпаття, де 1939 з'явилася «Карпатська Січ», ніяких козац. традицій не існувало. Переважно трансляторами тут козац. міфології стали галичани, які відіграли помітну роль у створенні цієї формації. Так само незвично виглядає з огляду на істор. традиції поява 1941 на Волин. Поліссі «Поліської Січі» Т.*Боровця*. Останній спеціально виступав під іменем міфічного козац. персонажа Тараса Бульби. Козац. міф був значно поширений серед воїнів *Української повстанської армії*. Багато хто з них брав собі за псевдо імена козац. героїв. Серед вояків УПА поширювалися пісні, оповідання, в яких прославлялися козаки. Міфологізований козац. героїзм ніби служив зразком для укр. повстанців.

З ін. боку за козац. міф змагалися рад. ідеологи. Вони інтерпретували його в соціальному плані — як боротьбу нар. мас (козаків разом із селянами) проти панів-поневолювачів. Водночас робився акцент на тому, що укр. козацтво прагнуло «возз'єднання» із «братнім російським народом». Особливо ця тема актуалізувалась у 1950-х рр., коли 1954 в СРСР широко відзначалося 300-ліття *Переяславської ради 1654*. Зв'язок козацтва із «возз'єднавчим» Переяславом став «аксіомою» в рад. літературі. Не відкидалися в ній і антипольс. аспекти козац. міфології. Останні особливо активно використовувалися напередодні й під час *Другої світової війни*. Саме тоді в рад. літературі розпочалася героїзація особи Б.Хмельницького як борця проти «польського поневолення». Водночас героїзація цього гетьмана, як і козаків загалом, мала в цей період для рад. пропаганди чисто прагматичне значення — мобілізацію українців на захист «соціалістичної Вітчизни».

Намагалися використовувати козац. міф і укр. дисиденти-шістдесятники. Особливо це стосується Л.*Костенко*, яка у творах («Маруся Чурай», «Берестечко» та ін.) всіляко героїзувала козацтво, надаючи йому «дисидентського характеру». Для шістдесятників козац. міф став елементом їхньої опозиційності рад. режиму.

В роки укр. незалежності цей міф отримав нове дихання. Акцент робився не лише на тому, що козацтво «творило українство», а й на тому, що нібито воно було носієм укр. державницької традиції, тобто предтечею сучасної Укр. д-ви. Чи не найінтенсивніше культивування козац. міфу здійснювалося за часів президентства В.*Ющенка*. Хоча іноді це культивування починало набувати пародійних форм — особливо тоді, коли втрачалося почуття міри. Це викликало несприйняття у сусп-ві. У такій ситуації міф ніби «поїдав сам себе».

Сучасний У.к.м. — своєрідний синтез. Він увібрав і початкові уявлення про козаків як захисників укр. земель, і романтичні уявлення про них як героїв, і «національні», «соціальні», «державницькі» образи козаків, і подання їх як «оборонців православної віри» тощо.

Літ.: *Кониский Г.* История русов, или Малой России. М., 1846; Літопис Самовидця. К., 1971; *Борецький Й. та ін.* Протестація. В кн.: Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): тексти і дослідження. К., 1988; *Костомаров М.* Книга битія українського народу. В кн.: Вивід прав України. Львів, 1991; *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. К., 1992; *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992; *Яковенко Н.* Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; *Винар Л.Р.* Козацька Україна: вибрані праці. К.—Львів—Нью-Йорк—Париж, 2003; *Когут З.* Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Шевчук В.* Муза Роксоланська: українська література XVI—XVIII ст., кн. 1—2. К., 2004; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. К., 2006; Історія українського козацтва: нариси, т. 1—2. К., 2007; *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008; *Його ж.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. К., 2010; *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. К., 2012; *Плохій С.* Козацький міф: історія та націєтворення в епоху імперій. К., 2013; *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епігони. Х., 2016; *Його ж.* Богдан Хмельницький: легенда і людина. Х., 2017.

П.М. Кралюк.

УКРАЇ́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УКП) — політ. партія комуніст. спрямування, що діяла в УСРР 1920—25. Походила з *Української соціал-демократичної робітничої партії*. У січні 1919 радикально настроєні укр. соціал-демократи утворили Українську соціал-демократичну робітничу партію (незалежних). Після її розколу частина «незалежників» на установчому з'їзді в *Києві* 22—25 січня 1920 проголосили себе самостійною партією — УКП. На з'їзді була прийнята програма новоствореної партії, авторами якої були М.Ткаченко і А.*Річицький*. У ній та ін. парт. документах було сформульовано теор. платформу укр. *націонал-комунізму*. Зазначалося, що на зміну самостійній *Українській Народній Республіці* повинна прийти самостійна УСРР, очолити комуніст. революцію в Україні може лише партія, яка виросла з боротьби укр. народу не тільки за соціалізм, а й за нац. визволення. Рос. *більшовизм* розглядався як чужа во-

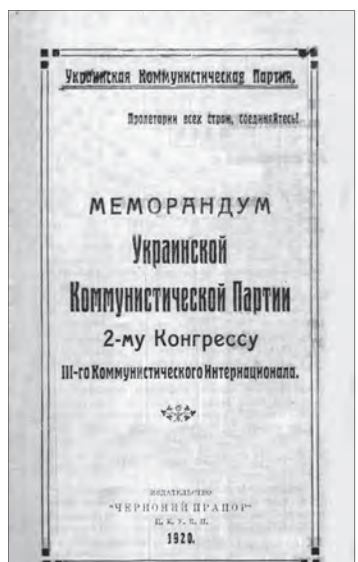
Украинская Коммунистическая Партия.
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
МЕМОРАНДУМ
Украинской
Коммунистической Партии
2-му Конгрессу
III-го Коммунистического Интернационала.
1920.

«Меморандум Украинской коммунистической партии 2-му Конгрессу III-го Коммунистического Интернационала». 1920. Обкладинка.

Українська Комуністична Партія.
ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР
Хай живе Українська Радянська соціялістична Республіка!
Редакція і Контора
газ. „Червоний Прапор"

«Червоний прапор». 1919. Число 64 (26 грудня). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

рожа сила. Програмні документи УКП започаткували теорію відмінності комунізму поневоленої нації від комунізму пануючої. Гол. вимогами партії були: самостійна УСРР; єдина комуніст. партія в Україні як рівноправна секція *Інтернаціоналу Комуністичного*; українська Червона армія; самостійний укр. профспілковий центр із входженням його в Профінтерн; обмеження прав союзних і утворення самостійних респ. органів тощо. У лавах УКП перебувало чимало освічених і теоретично підготовлених членів, таких як А.Річицький. Він редагував центр. друкований орган партії «Червоний прапор» (виходив до 1921). Провідними членами УКП були А.Річицький, М.*Авдієнко*, А.*Драгомирецький*, Ю.*Мазуренко*, П.Кулиниченко, Й.Дідич, Ю.Яворський, В.Животков, А.Симон, І.Зерницький та ін. Вони виступали з критикою політики більшовицького режиму, підтримували опозиційну течію в РКП(б) — троцькістів. Як легальна партія УКП брала участь у виборах до рад і профспілкових органів. Більшовицький режим хоча й визнавав її легальний статус, вживав проти УКП репресивних заходів. 1923 в УКП утворилася т. зв. ліва фракція, що стала на платформу КП(б)У і взяла курс на фактичну ліквідацію партії. 1924 ЦК УКП звертався до Виконкому Комінтерну з питання про визнання УКП самостійною укр. секцією Комінтерну. 24 грудня 1924 президія Виконкому Комінтерну ухвалила рішення про розпуск УКП. 4-й з'їзд УКП, що відбувся 1—4 березня 1925, затвердив рішення про розпуск партії. Частина її членів вступила до КП(б)У. Деякі з них займали відповідальні посади, відігравали помітну роль у процесі українізації. Майже всі колишні члени УКП були репресовані в 1930-х рр.

БОРОТЬБА
Орган Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів.
ЩОДЕННА ГАЗЕТА
Хай живе червоний Інтернаціонал!
Зміст числа.
Державний Драматичний Театр
„Боротьба"
ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА
„БОРЬБА"

«Боротьба». Орган ЦК УПСР. Київ. 1919. Число 6 (14 лютого). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Літ.: *Винниченко В.* Українська комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У). Відень—К., 1921; *Lawrynenko Ju.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine: An Annotated Bibliography, 1917—1953. New York, 1953; *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979; *Borys Ju.* The Sovietization of Ukraine: 1917—1923. Edmonton, 1980; *Mace J.E.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Harvard, 1983; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; *Курас І.Ф.* Повчальний урок історії. К., 1986; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). К., 1994; *Мейс Дж., Панчук М.* Український національний комунізм: Трагічні ілюзії. К., 1997; *Солдатенко В.* У пошуках соціальної й національної гармонії: ескізи до історії українського комунізму. К., 2006; *Velychenko S.* Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925. Toronto—Buffalo—London, 2015.

В.І. Прилуцький.

УКРАЇ́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БОРОТЬБИ́СТІВ), УКП(б), боротьбисти — укр. партія соціалістичного, згодом — комуніст. спрямування. З травня 1918 по березень 1919 — УПСР (боротьбистів), з березня по серпень 1919 — УПСР (комуністів-боротьбистів), з серпня 1919 — УКП(б). Виникла на ґрунті лівого крила *Української партії соціалістів-революціонерів*. Інтернаціоналістська течія, т. зв. лівобережці (члени Полтав. та Харків. орг-цій УПСР), 2 червня 1917 створили Лівобережне бюро УПСР, куди ввійшли майбутні лідери боротьбистів: А.*Заливчий*, Г.*Михайличенко*, Л.*Ковалів*, Л.*Бочковський*, Н.*Калюжний*. Вони співпрацювали з рос. есерами (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), *більшовиками*, брали участь у радах робітн. і солдатських депутатів. Підтримавши *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, фактично виокремилися з УПСР. Наприкінці 1917 — на поч. 1918 вели переговори з РНК радянської Росії про здійснення прорад. перевороту в *Українській Народній Республіці*, але, не згодні зі збройною експансією більшовиків в Україну, тимчасово відійшли від них.

ПРОЛЄТАРСЬКА БОРОТЬБА
Хай живе III комуністичний інтернаціонал
ЧЕРГОВА ЛЕКЦІЯ
тов. Михайло Полоз

«Пролєтарська боротьба». Орган УКП (боротьбистів). Житомир. 1919. Число 9 (20 листопада). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Опозиційне до *Української Центральної Ради* ліве крило УПСР гуртувалося навколо газ. *«Боротьба»*, звідки пішла назва «боротьбисти». На 4-му з'їзді УПСР (травень 1918, *Київ*) вони отримали більшість у ЦК, який оголосив розпуск місц. орг-цій УПСР і перереєстрацію її членів. Так оформилася фактично нова партія — УПСР (боротьбистів), за якою невдовзі закріпилася назва «боротьбисти» (за назвою центр. парт. газети «Боротьба»). Вона була вороже налаштована до *Української Держави*, створила розгалужене підпілля, з осені 1918 почала підготовку до збройного виступу проти режиму гетьмана П.*Скоропадського*. Відмовившися від співпраці з *Українським національним союзом*, УПСР(б) претендувала на політ. гегемонію в Україні, утворила на поч. 1919 Центр. революц. к-т для перебрання влади в майбутній Укр. соціаліст. республіці.

Виступила проти *Директорії* УНР, співпрацювала з більшовиками в повстанській і підпільній боротьбі проти останньої. Спроби Центр. революц. к-ту створити власні військ. сили (підпорядкувати собі війська Н.*Григор'єва*, Ю.Тютюнника, реорганізувати окремі повстанські загони) виявилися неефективними. УПСР(б) продовжувала співпрацю з більшовиками. Проте боротьбисти відстоювали пріоритет «української революції» над світ. революц. процесом, партія була зв'язана із *селянством* та нац. інтелігенцією, що зумовлювало її політ. вплив в Україні.

При відновленні УСРР 1919 боротьбисти працювали в пар-

тійно-держ. органах. У березні на 5-му (1-му) з'їзді УПСР(б) затвердила перехід на комуніст. платформу та змінила назву на УПСР (комуністи-боротьбисти).

Більшовики спочатку не допускали боротьбистів до вищих керівних посад, у т. ч. й після 3-го Всеукр. з'їзду рад (березень 1919). Але після директиви ЦК РКП(б) (квітень 1919) спочатку до складу Президії ВУЦВК було введено М.*Полоза* (квітень), а з початком повстання під проводом Н.Григор'єва їм було надано посади нар. комісарів освіти (Г.Михайличенко, М.*Панченко*, О.*Шумський*), фінансів (М.Литвиненко), юстиції (М.*Лебединець*) та деякі ін. Але вони продовжували критикувати окремі аспекти політики більшовиків.

6 серпня 1919 УПСР(к-б) і нечисленна ліва частина *Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних)* об'єдналися в УКП (боротьбистів). У вересні ЦК УКП(б) звернувся з проханням про прийом до *Інтернаціоналу Комуністичного*. 26 лютого 1920 останній відмовив УКП(б).

Утім УКП(б) за угодою 17 грудня 1919 було надане одне місце з 5-ти у Всеукр. революц. к-ті — тимчасовому вищому органі укр. рад. влади. Представник УКП(б) Г.*Гринько* протестував проти більшовицьких ухвал (27 січня 1920 про запровадження в Україні декретів РСФРР), але не міг їх змінити. Водночас в умовах відновлення рад. влади боротьбисти перетворювалися на небезпечних конкурентів більшовиків, що і засвідчили проведені в січні—лютому 1920 робітничо-сел. конференції.

ЦК РКП(б) вирішив усунути УКП(б) з політ. арени. Як формальний привід було використано позицію контрольованого Кремлем Виконкому Комінтерну. Там наполягали, що одну країну має представляти одна партія і вказали на потребу об'єднання боротьбистів з КП(б)У. Наприкінці грудня 1919 та в лютому 1920 при Виконкомі Комінтерну відбулося два раунди перемовин між УКП(б) та КП(б)У про злиття. Очолювана М.Полозом делегація УКП(б) погоджувалася на саморозпуск, проте наполягала, що його умовою має стати ухвалення більшовиками формальної декларації з нац. питання.

На такий крок, попри декларативні запевнення про відсутність незгод у нац. питанні, більшовики не бажали йти. Одразу після офіц. відмови Комінтерну прийняти до свого складу УКП(б) та під загрозою розриву союзницьких відносин з більшовиками, ін. лідери УКП(б) (О.Шумський, Г.Гринько, В.*Блакитний*), проігнорувавши позицію парт. делегації на перемовинах у *Москві*, погодилися на саморозпуск без взяття більшовиками формальних зобов'язань у вирішенні нац. питання. У березні цей підхід був підтриманий з'їздом УКП(б). Об'єднання з КП(б)У було формально схвалене конференціями обох партій у березні 1920. Згідно з ухвалою 4-ї конференції КП(б)У прийом колиш. боротьбистів відбувався індивідуально, у результаті до більшовиків перейшло бл. 4 тис. із 15 тис. членів УКП(б). О.Шумський і В.Блакитний були обрані членами ЦК КП(б)У, а згодом О.Шумський — і членом політбюро ЦК КП(б)У, а Г.Гринько залишився на посаді нар. комісара освіти. Вихідці з УКП(б) у 1920—30-ті рр. займали високі посади в парт. і рад. органах УСРР і *СРСР*. Більшість із них погодилася на саморозпуск і входження до КП(б)У, сподіваючися, що їм вдасться її українізувати. Більшовики скористалися переходом до них членів УКП(б), залучали їх до українізації та ін. кампаній госп. і культ. буд-ва. У 1930-х рр. більшість боротьбистів репресували.

Літ.: *Ковалів Л.* До всіх організацій, комітетів та окремих членів партії. М., 1919; *Lawrynenko Ju.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine: An Annotated Bibliography, 1917—1953. New York, 1953; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Майстренко І.* Боротьбизм: Історія однієї з течій українського комунізму. Мюнхен, б/р; *Borys Ju.* The Sovetization of Ukraine: 1917—1923. Edmonton, 1980; *Mace J.E.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Harvard, 1983 (укр. пер.: Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні 1918—1933 рр. К., 2018); *Юренко О.П.* Левко Борисович Ковалів. «УЇЖ», 1993, № 1; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). К., 1994; *Мейс Дж., Панчук М.* Український національний комунізм: Трагічні ілюзії. К., 1997; *Солдатенко В.* У пошуках соціальної й національної гармонії: ескізи до історії українського комунізму. К., 2006; *Velychenko S.* Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925. Toronto—Buffalo—London, 2015.

О.П. Юренко.

УКРАЇ́НСЬКА КОНСЕРВАТИ́ВНА ПА́РТІЯ (УКП) створена 22 грудня 2004 на Установчому з'їзді в м. *Київ*. Зареєстрована Мін-вом юстиції України 25 березня 2005. Керівними органами партії є з'їзд, нац. рада, президія нац. ради. Керівні особи партії — голова та 1-й заступник.

Українська консервативна партія. Логотип.

На Установчому з'їзді затвердили структуру партії та її 27 територіальних орг-цій, а також президію нац. ради УКП. Головою партії обрали Г.Щокіна, 1-м заступником — М.Дробноход. До складу президії ввійшли Ю.Бондар, В.Ісаков, В.Короткий, М.Котляр, В.Шовкошитний, В.Бебик, М.Дробноход, І.Слісаренко, Р.Щокін, Г.Щокін, М.Головатий. Передбачалося, що партія фінансуватиметься за рахунок коштів, отриманих від комерційної діяльності Міжрегіональної академії управління персоналом та її структур, а також доброчинних внесків підприємців, яким близькі ідеї УКП.

Згідно з програмовими засадами партії «Українська держава зобов'язана дбати про відродження й розвиток української нації — сукупності усього населення, всіх етносів, що проживають в межах держави і об'єднуються за допомогою юридичних інституцій, прав громадянства і які мають духовну потребу жити разом і спільно рухатися до визначеної мети, покладаючи в основу розвитку цінності культури титульної нації, унікальної складової світової спільноти націй. Українська нація, як і інші національні спільноти в Європі, постає на основі власної (української) мови, символіки, звичаїв, традиційних цінностей та атрибутів державності. Вона згуртовує повноправних активних громадян нашої країни, незалежно від їхнього етнічного походження та конфесійної належності, соціального стану, а також об'єднаних почуттям українського патріотизму та спільністю історичної долі. Консолідація української нації органічно поєднується з розбудовою демократичного ла-

М.І. Сенченко.

ду, соціальної ринкової економіки, забезпеченням прав людини, розвитком найширшої громадянської ініціативи й передбачає збереження культурної, конфесійної та мовної ідентичності етнічних спільнот в Україні».

Стрижнем діяльності партії проголошувалася реалізація укр. *національної ідеї*, яка означає «здійснення права українського народу на створення соціального ладу, який би гармонізував інтереси індивідуума та соціальних груп на принципах ідеології українського консерватизму, ставки на культуру титульної нації у всіх сферах діяльності суспільства. Лише на основі реалізації української національної ідеї Україна зможе увійти до співтовариства найрозвиненіших держав світу».

У «Зверненні» від 4 травня 2005 УКП та Всеукр. об'єднання «Свобода», твердо дотримуючися принципу «Чия мова — того й держава», категорично вимагали від Президента України виконати свої передвиборчі обіцянки щодо забезпечення належного функціонування в д-ві *української мови* в усіх сферахсусп. життя.

14 жовтня 2005 відбувся 2-й (позачерговий) з'їзд партії, в роботі якого взяли участь понад 200 делегатів з усіх регіонів України. Привітання учасникам з'їзду надіслали нар. депутат Л.*Лук'яненко* та голова Всеукр. об'єднання «Свобода» О.Тягнибок. З'їзд ухвалив рішення взяти участь у виборах депутатів усіх рівнів у березні 2006 та доручив кер-ву УКП провести переговори з укр. партіями національно-патріотичного спрямування щодо можливого заснування правоконсервативного виборчого блоку. Було визначено дату 3-го з'їзду УКП (10 грудня 2005), на якому планувалося висунути кандидатів у нар. депутати. На з'їзді ухвалили звернення до національно-патріотичних сил України, до укр. партій і громад. орг-цій національно-патріотичного спрямування, козац. орг-цій України щодо заснування правоконсервативного виборчого блоку.

4-й надзвичайний з'їзд партії відбувся 18 грудня 2005. Делегати обговорили політ. ситуацію в Україні та план заходів напередодні та під час виборів до *Верховної Ради України* в березні 2006. З'їзд ухвалив рішення, згідно з яким партія мала взяти участь у парламентських виборах самостійно.

Рішенням 5-го (позачергового) з'їзду партії 25 грудня 2005 було затверджено програму партії «Бог і Україна — понад усе!» та список кандидатів у нар. депутати. Першу п'ятірку списку склали Г.Щокін, М.Сенченко, М.Головатий, В.Яременко, Г.Мусієнко.

14 січня 2006 відбувся Форум національно-патріотичних сил Києва та Київ. обл., на який зібралися понад 150 представників різних орг-цій та об'єднань національно-патріотичного спрямування, лідери козац. громад, представники молодіжних організацій і об'єднань. Учасники Форуму одностайно підтримали центр. засади виборчої програми УКП, які, зокрема, стосувалися нац. орієнтації УКП, її намагань утворити блок сил (партій, об'єднань) правого флангу, серед яких мали бути *Конгрес українських націоналістів*, *Народний рух України* (НРУ), *Українська республіканська партія «Собор»*, Всеукр. об'єднання «Свобода», *Українська національна асамблея* та ін. Учасники Форуму схвалили осн. документи, які розглядалися 25 грудня 2005 на 5-му (позачерговому) з'їзді УКП, — «Заяву щодо політичної стратегії УКП на виборах у березні 2006 року», «Звернення Української консервативної партії до ієрархів усіх церков в Україні і поза її межами, братів і сестер», «Заяву Української консервативної партії з приводу дотримання законності чиновниками, висунутими кандидатами у народні депутати на виборах 2006 року». Учасники зібрання ухвалили і звернення Форуму національно-патріотичних сил Києва і Київ. обл. до всіх патріотично налаштованих громадян України, визначилися зі стратегією діяльності на виборах до місц. рад, обговорили питання висунення і підтримки кандидатів у ради всіх рівнів.

За результатами парламентських виборів партія здобула 25 123 (0,09 %) голоси виборців. У позачергових парламентських виборах 2007 участі не брала.

Інформація про подальшу діяльність партії відсутня. В листопаді 2013 очільник партії М.Сенченко заявив, що «на даному етапі Українська консервативна партія знаходиться в законсервованому стані, до кращих часів, а я залишився її керівником».

На місц. виборах 2015 М.Сенченко балотувався від НРУ до Київ. міської ради.

З 30 січня 2018 УКП перебуває у стані припинення діяльності.

Т.А. Бевз.

УКРАЇНСЬКА КОНСЕРВАТИ́ВНА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ПА́РТІЯ (УКРП) діяла в червні 1992 — червні 2003. Була створена 6—7 червня 1992 на 1-му (Установчому) з'їзді в м. *Київ*. У результаті розколу, який стався в лавах *Української республіканської партії* (УРП; нині — Респ. платформа) під час 3-го з'їзду (1—2 травня 1992), соратники нар. депутата С.Хмари залишили УРП й у червні провели збори («надзвичайну конференцію УРП») та заснували нову партію — УКРП. Збори ухвалили: «1. Засудити аморально-угодівську, продажну поведінку нинішньої верхівки т. зв. УРП; 2. Визнати третій з'їзд УРП недійсним. ... 4. Членам та організаціям УРП керуватися статутом, ухваленим Установчим з'їздом УРП (1990 р.) з доповненнями, внесеними надзвичайною конференцією УРП. ... 6. Членам УРП відмежуватись від ревізіоністського керівництва, обраного на т. зв. з'їзді УРП. З метою розмежування з "ревізіоністами" постановлено назвати новостворену партію УКРП, яка проголосила себе правонаступницею УГС—УРП». УКРП була зареєстрована Мін-вом юстиції України 21 липня 1992. Головою партії було обрано С.Хмару, 1-м заст. — Ю.Муратова. Чисельність партії станом на липень 1992 сягала бл. 6 тис. членів.

2-й з'їзд партії відбувся 10 вересня 1994 в Києві й ухвалив уточнення до статуту, програму дій, розглянув низку заяв. Головою було переобрано С.Хмару, 1-м заст. обрано М.Новосільського, заступниками — О.Щербину, О.Кириченка. У програмовій доповіді голови зазначалось: «Українська Соборна Самостійна Держава має стати могутньою світовою державою. Тільки в такій державі вповні зможе самореалізуватися великий український народ. Слабка українська держава — ілюзія, бо імперські хижаки, розуміючи потенційну силу української нації, робитимуть все, щоб задушити кволу державу».

1994—98 УКРП була представлена у *Верховній Раді України*. Кращий результат на парламентських виборах був здобутий у Залізничному виборчому окрузі № 261, де С.Хмара з відривом у 29,48 % голосів переміг голову УРП М.*Гориня*. Проте загалом на виборах УКРП здобула лише 2 мандати: другий отримав Р.Купер, балотуючись у Теребовлянському виборчому окрузі № 364. Але 30 травня 1994 він помер, і 25 вересня були проведені перевибори, на яких змагалися лише два кандидати — представник УКРП М.Новосільський та перший Президент України Л.*Кравчук*. М.Новосільський програв уже в 1-му турі (набравши 10,02 % голосів), і до кінця каденції у 1998 УКРП була представлена в укр. парламенті лише однією особою.

24 березня 1997 в м. Київ конференція УКРП на правах з'їзду розглянула питання, пов'язані з наступними парламентськими виборами, й ухвалила рішення взяти участь у створенні виборчого блоку партій «Національний фронт» разом з УРП і *Конгресом українських націоналістів*, обрала делегатів на об'єднаний з'їзд блоку, затвердила кандидатів від УКРП до виборчого списку, підтвердила повноваження кер-ва УКРП до наступного з'їзду (конференції). Станом на січень 1998 чисельність партії сягала бл. 3,5 тис. осіб.

У парламентських виборах 1998 УКРП брала участь як складова виборчого блоку партій «Національний фронт», який до ВР України не потрапив, набравши лише 2,71 % голосів виборців та не подолавши 4-відсоткового виборчого бар'єра. В одномандатних округах блок висунув 168 кандидатів у нар. депутати, з яких 6 було обрано.

12 грудня 2001 черговий з'їзд УКРП ухвалив рішення про самоліквідацію партії та запропонував її членам вступити до Всеукр. об'єднання «Батьківщина».

Партія припинила діяльність згідно з рішенням Верховного Суду України від 18 червня 2003.

Офіц. органами партії були газети «Клич» (*Житомир*) та «Клич нації».

Т.А. Бевз.

«УКРАЇ́НСЬКА КОРЕСПОНДЕ́НЦІЯ» — газета, орган Представництва Нім. бюро новин (Deutsches Nachrichtenbüro) при Райхскомісарі для України. Вийшло, імовірно, єдине число від 21 липня 1942, машинопис, заголовки публікацій подавалися двома мовами — німецькою та українською.

Осн. зміст газети становила агітаційна стаття «На працю до Великонімеччини». В ній наголошувалося на високому рівні розвитку нім. нації. Стверджувалося, що українці з різних причин зголошуються на добровільний виїзд до Німеччини, однак «передовсім тому, щоб бодай раз, як вони говорять, зажити як культурні люди». Далі наводилися цитати з листів тих, хто вже працював у Німеччині та міг порівняти рівень нім. життя і українського.

Також вміщено замітки про події культ. й екон. життя в укр. містах.

Літ.: *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА: МИНУ́ЛЕ, СУЧА́СНЕ, ШЛЯХИ́ РО́ЗВИТКУ: НАУКО́ВИЙ ЗБІ́РНИК» — періодичний міжвузівський наук. збірник, заснований 1995 кафедрою культурології та музеєзнавства *Рівненського державного гуманітарного університету* (РДГУ). Співзасновник — Ін-т культурології Нац. академії мист-в України (від 2016). Від травня 2016 внесений до Держ. реєстру друкованих засобів масової інформації, індексується в кількох наукометричних мережах. Виходить у м. *Рівне* 1—2 рази на рік укр., англ. і рос. мовами. Від 2009 кожен номер видавався у 2-х томах, сформованих за напрямами «Мистецтвознавство» і «Культурологія», із 2016 — кожний випуск присвячений окремому напряму. Наклад — 100 прим. Станом на кінець 2018 вийшло 29 випусків. Гол. ред. — В.Виткалов, до складу ред. колегії входять представники іноз. вищих навч. закладів.

У постійних розділах друкуються наук. розвідки, матеріали, повідомлення із широкого кола питань історико-мистецької спадщини, передусім західноукр. регіонів, які охоплюють практично всі істор. періоди з найдавніших часів до сьогодення, розвитку різних галузей нар., професійного та аматорського мист-ва, історії культурно-мистецького життя. Публікуються матеріали із царини теоретико-методологічної проблематики, питань динаміки к-ри, культ. пам'яті, зв'язків нац. мист-ва із загальноєвроп. і світ. культ. простором, еволюції мистецтвознавчої та культурологічної думки, худож. освіти тощо. Значна увага приділяється теорії та практиці сучасного культ. процесу, висвітлюються маловідомі та незаслужено забуті події та явища, визначні постаті вітчизн. к-ри. Подаються рецензії, бібліографічні огляди, інформація. Низка випусків частково чи повністю сформована за матеріалами 5-ї, 7—10-ї всеукр. та 12-ї міжнар. науково-практичних конференцій, проведених на базі кафедри культурології РДГУ: «Українська культура в добу глобалізаційних трансформацій» (2009, вип. 15), «Українська культура: стан і проблеми функціонування у світовому просторі» (2011, вип. 17), «Культурна динаміка України у світовому просторі» (2012, вип. 18), «Українська культура у розмаїтті виявів» (2013, вип. 19), «Українська культурно-мистецька практика в історичній ретроспективі» (2014, вип. 20), «Культурний вектор розвитку України початку XXI століття: реалії і перспективи» (2016, вип. 22). До 200-річного ювілею від дня народження Т.*Шевченка* опубл. розвідки, присвячені його худож. спадщині (2013, вип. 19; 2014, вип. 20). Серед авторів статей, уміщених у виданні, — викладачі та аспіранти провідних вишів к-ри і мист-ва, співробітники музейних установ, професійні митці.

Н.Г. Ковпаненко.

УКРАЇ́НСЬКА ЛАНДМІЛІ́ЦІЯ — див. *Ландміліція*.

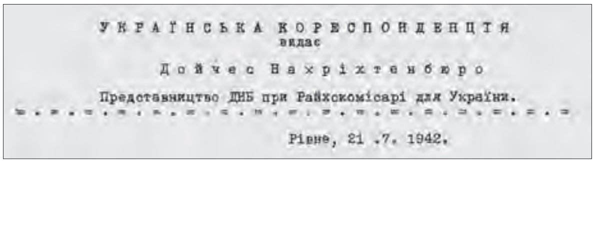
УКРАЇНСЬКА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ
видає
Дойчес Нахріхтенбюро
Представництво ДНБ при Райхскомісарі для України.
Рівне, 21 .7. 1942.

«Українська кореспонденція». Рівне. 1942. 21 липня. Заголовок.

УКРАЇ́НСЬКА ЛІ́НІЯ — див. *Українська оборонна лінія.*

«УКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА ГАЗЕ́ТА» — щомісячна газета літератури, мист-ва, критики, наук. і громад. життя, що видавалася протягом 1955—60 у м. Мюнхен (ФРН). Редактори — І.*Кошелівець*, Ю.*Лавріненко.* Заснована на основі літ. сторінки двотижневика «Сучасна Україна» як надпартійний літературно-культ. проект. Ред. політика спиралася на засади культурно-мистецької толерантності, передусім була розрахована на всю еміграційну спільноту без акцентування уваги на політ., ідеологічних та ін. розбіжностях. Тематично «У.л.г.» обіймала три великі сфери: емігрантське, рад. та міжнар. життя. В «У.л.г.» публікувалися статті з літератури, мист-ва та к-ри, міжнар. життя і політики, перекладні твори з нім., англ. та франц. мов, поезії, огляди поточних подій у рад. Україні та світі, культ., літ. та мистецького буття укр. еміграції у післявоєнній Європі, есе, рецензії, інформація, хроніка, некрологи тощо. На сторінках «У.л.г.» друкувалися розвідки та матеріали відомих укр. діячів, письменників, поетів, митців, публіцистів, перекладачів і науковців із діаспори, зокрема Е.Андієвської, Марка *Антоновича*, В.*Барки* (Очерета), Л.Бачинського, Л.-Р.*Біласа*, І.*Борщака*, Б.Бойчука, Л.-Р.*Винара*, М.*Глобенка-Оглоблина*, Я.*Гніздовського*, Л.Голубничої, О.*Горбача*, С.*Гординського*, П.*Грицака*, О.Грищенка, Д.*Гуменної*, Т.-Т.Даниліва, О.Данка, В.Домонтовича (В.П.*Петрова*), В.*Дорошенка*, П.*Зайцева*, О.Ізарського (Мальченка), М.Калитовської, І.*Качуровського*, О.Кравченюка, Б.*Крупницького*, Ю.Лавріненка, В.Лесича, З.*Лиська*, І.*Лисяка-Рудницького*, О.Лятуринської, Є.*Маланюка*, Б.Микитюка, К.Митровича, В.*Міяковського*, О.*Оглоблина*, П.Одарченка, Є.Пизюра, Н.*Полонської-Василенко*, Б.Рубчака, Яра *Славутича*, Ю.Соловія, Ю.Тарнавського, Д.*Чижевського*, Л.*Шанковського*, Ю.Шереха (*Шевельова*), О.*Шульгина*. Передруковувалися окремі твори рад. авторів, як-от О.*Довженка*, М.*Рильського*, І.*Сенченка*. Вміщувалися інтерв'ю, напр., із Д.Чижевським про перспективи славістичних студій у зх. світі, піаністкою Г.Коваль та ін. Від січня 1961 на базі «У.л.г.» та «Сучасної України» видавався час. *«Сучасність».*

Літ.: *Кошелівець І.* До першого числа «УЛГ». «Українська літературна газета», 1955, № 1; Збірник «Української літературної газети» (1956). Мюнхен, 1957; Від редакції. «Сучасність», 1961, № 1; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 2. К., 1998; Biographical dictionary of Central and Eastern Europe in the twentieth century. Armonk—London, 2008.

О.В. Ясь.

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
ГАЗЕТА
місячник літератури, мистецтва, критики, наукового і громадського життя
Рік IV. ч. 10 (40) Жовтень 1958 р.
Історія як спокусник
ЯК ЗНЕШКОДИТИ ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАЦІЙНИХ ІСТОРИКІВ ЛІТЕРАТУРИ

«Українська літературна газета». Мюнхен, 1958. Жовтень. Число 10 (40). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

«УКРАЇ́НСЬКА МАЛА́ ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» («УМЕ») — авторська енциклопедія соціогуманітарного спрямування, підготовлена й опрацьована Є.*Онацьким*. Опублікована протягом 1957—67 у м. Буенос-Айрес (Аргентина). Видана накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Вийшло 8 томів, 16 книг (2148 сторінок). За свідченням Є.Онацького, ідея створити «УМЕ» постала у березні 1918, коли він на певний час відійшов від політ. діяльності та працював бібліотекарем у міськ. музеї в *Києві*. Від 1920-х рр. Є.Онацький розпочав збирати матеріали для «УМЕ», а 1945 підготував «Енциклопедію українських символів, вірувань і звичаїв» (871 сторінка машинопису), яка стала своєрідним прообразом «УМЕ». Публікація низки статей з «УМЕ» розпочалася ще 1947 у періодичній пресі, зокрема в час. «Наш клич», а від 1954 — у ж. «Дзвін» (обидва видавались у Буенос-Айресі). Первісно «УМЕ» планувалась як проект із 12 книг, який згодом розширився, проте останні 3 книги зазнали помітних скорочень. «УМЕ» має виразну культурознавчу, релігієзнавчу та популяризаторську спрямованість, зокрема містить численні гасла з етнографії, фольклористики, етики, релігії, психології, філософії, меншою мірою — літератури й історії. Натомість біографічний матеріал в «УМЕ» поданий фрагментарно. Задекларована авторська програма «УМЕ» базувалася на свідомо артикульованому соціогуманітарному рефрені, зокрема обмежувалася наук., сусп. та культ. зацікавленнями Є.Онацького, а також виключала тех., природничу, математичну та ін. сфери знання. Провідне завдання «УМЕ» Є.Онацький убачав у тому, щоби запропонувати подання ключових складових укр. духовності в етичному, психологічному та філос. розрізах. Словникові тексти

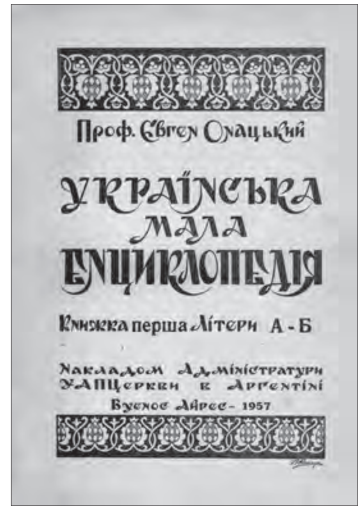

«Українська мала енциклопедія». Кн. 1: Літери А—Б. Буенос-Айрес, 1957. Обкладинка.

«УМЕ» вирізняються витонченою літ. стилізацією, популяризаторськими та моралістичними нотатками, а також значними запозиченнями з різних студій, періодичної преси, словників і довідників. В «УМЕ» практично відсутній ілюстративний матеріал за винятком останньої книги, а бібліографія істотно скорочена. 2016 у київ. університетському вид-ві «Пульсари» розпочалося перевидання «УМЕ» (упорядник, ред. і автор вступного слова — С.*Білокінь*).

Літ.: *Онацький Є.* Передмова. В кн.: Українська мала енциклопедія, [кн. 1:] Літери А—Б. Буенос-Айрес, 1957; *Винар Л.* Євген Онацький — чесність з нацією (1894—1979). Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто, 1981; *Яцимірська М.Г.* Євген Онацький як журналіст, науковець, громадський діяч. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: тези науково-теоретичної конференції (9—10 грудня 1993 р.). Львів, 1993; *Зубець Н.О.* «Українська мала енциклопедія» — видатна пам'ятка української лексикографії. «Культура народов Причерноморья» (Симферополь), 2002, вип. 32; *Мушинка М.* Євген Онацький — призабутий український енциклопедист. В кн.: Українська енциклопедистика: матеріали третьої міжнародної науковової конференції (Київ, 22—23 жовтня 2013 р.). К., 2014; Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: науковий збірник. К., 2015.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА МІЖПАРТІ́ЙНА АСАМБЛЕ́Я (УМА) створена 30 червня 1990. 1989 молоді укр. патріоти об'єднались у Спілку незалежної укр. молоді (СНУМ). У травні 1990 у СНУМ сформувалася націоналістична фракція, яка ініціювала створення міжпартійної організації. Ініціатори створення УМА — колишні політв'язні С.Бабич, А.*Лупиніс*, Г.Приходько, Ю.Шухевич, які у травні 1990 звернулися з відозвою до опозиційних партій зібратися на асамблеї для координації дій у боротьбі за держ. незалежність нації. Націоналістична фракція СНУМ стала основою УМА, що об'єднала різноманітні за ідеологічними переконаннями групи, орг-ції та партії. Зусиллями націоналістичної фракції СНУМ на поч. 1991 УМА перетворилася на досить потужну силу.

1-ша сесія УМА відбулася в *Києві* 1 липня 1990. Учасниками сесії стали делегати від *Української народно-демократичної партії* (УНДП), *Української національної партії* (УНП), Респ. партії України, *Української селянської демократичної партії* (УСДП), Націоналістичної фракції СНУМ, Солідарних профспілок України, Незалежної профспілки працівників спорту і спортсменів, К-ту захисту Укр. катол. церкви, К-ту укр. катол. молоді, Укр. к-ту зі створення Збройних сил, Всеукр. т-ва репресованих, т-ва «Екологія», Громад. фронту Житомирщини, Краснокутського осередку незалежного Руху, Братства Св. Володимира. Сесія ухвалила «Політичну Заяву про боротьбу за Українську державу», яка стала осн. документом УМА. В заяві накреслювалася стратегія здобуття державності: моральне унезалежнення населення від колоніальної адміністрації; самовизначення дорослого населення як громадян Укр. Нар. Республіки (УНР); легітимація державотворчого процесу через реєстрацію громадян УНР; самоорганізація громадян УНР через створення громадян. к-тів і переобрання влади цими к-тами від органів колоніальної влади; вибори делегатів і скликання Нац. конгресу. У заяві констатувалося: «Воля українського народу до незалежного державного існування доведена його тривалою боротьбою за Українську самостійну і соборну Державу. Домагання від українців додаткових доказів своєї волі, в тому числі й шляхом референдуму, є аморальним. Право на незалежність є природним правом народу, замах на це право є злочином проти людства».

ПОСВІДЧЕННЯ
/тимчасове/
Видано
Поліщуку Сергію Миколайовичу
що він є громадянин Української
Народної Республіки згідно Закону
про громадянство в УНР, ухваленого
Центральною Радою від 2 березня
1918 року.
Реєстраційний
номер
Дата видачі 6.03.90

Тимчасове посвідчення громадянина УНР. 1990.

УМА наголошувала, що національно-демократ. рух в Україні сприяв тому, що до колоніальних органів влади прийшли нац. демократи. Це створило нову політ. ситуацію на регіональному рівні, хоч і не змінило колоніальної природи влади. У цій ситуації ставало можливим залучення до конгресової боротьби тих рад нар. депутатів, де нац. демократи становили більшість. Асамблея пропонувала таким радам брати на себе обов'язки самоврядних органів і заявляла про їх визнання, якщо вони заявлять про готовність визнати над собою зверхність Нац. конгресу.

У «Політичній заяві» УМА стверджувалося: «Для досягнення мети — незалежної Української Держави — необхідною є консолідація всього народу. Асамблея звертається до українців у всьому світі і в краю, до всіх етнічних груп в Україні, до всіх верств населення, до партій, церков усіх конфесій і громад, що підтримують незалежну Українську Державу, із закликом консолідуватися довкола спільної мети. Незалежна Українська Держава буде демократичною і відкритою. Вона буде доброю матір'ю кожному громадянинові. Наша доля в наших руках».

З метою запобігання громадян. війні у «Політичній заяві» передбачалося створення під час перехідного періоду Нац. збройних сил, Нац. служби безпеки та Нац. поліції. Були визначені гол. напрями діяльності УМА: створення громадян. к-тів; розробка проекту конституції; реєстрація громадян УНР на підставі Закону про громадянство УНР від 2 березня 1918. Сесія створила також структури УМА: нац. раду, координаційну раду к-тів громадян України та виконавчий к-т. До складу нац. ради ввійшли: С.Бабич (*Українська республіканська партія*; нині — Респ. платформа), А.Домбровський (Солідарні профспілки України), Д.Корчинський (Націоналістична фракція СНУМ), Г.Криворучко (УСДП), Ю.Микольський (Громад. к-т за відродження Укр. нац. армії), Г.Мусієнко (незалежний делегат), М.Ратушний (координатор районних осередків Руху), А.Киреєв (УНДП). Головою нац. ради було обрано Г.Приходька (УНП). До координаційної ради К-тів громадян України ввійшли: В.Баранов (УНП), С.Віняр (Брат-

ство св. Володимира), М.Головач (УНДП), І.Гончаренко (Солідарні профспілки України), І.Каплоух (Краснокутський осередок незалежного Руху), О.Карелін (К-т захисту нац. символіки), В.Пекарський (Респ. партія України), О.Петрів (К-т укр. катол. молоді), М.Старушко (УСДП), К.Федченко (т-во «Екологія»); А.Шкіль (Націоналістична фракція СНУМ). Головою було обрано А.Киреєва (УНДП). Членами виконавчого к-ту були П.Кагуй (орг. відділ); О.Федорук (інформаційний центр). Одна посада залишилася вакантною. Головою виконкому був обраний А.Лупиніс (незалежний делегат). Керівником видавничої служби став П.Скочок.

6—7 жовтня 1990 відбулася 2-га сесія УМА. Для розробки проекту конституції на сесії була утворена Конституційна комісія у складі голови комісії Я.Дашкевича та членів комісії А.Киреєва та Г.Мусієнка.

УМА ініціювала реєстрацію громадян УНР, яка проводилась у 23-х областях УРСР. До 22 грудня 1990 було зареєстровано понад 2,5 млн осіб. Найбільших масштабів кампанія з реєстрації набула у *Львівській області*, де головою громадян. к-ту був Ю.Шухевич: було зареєстровано бл. 800 тис. осіб. Офіц. датою припинення реєстрації громадян УНР стало 23 грудня 1990, коли на 3-й сесії УМА було змінено її кер-во і стратегію. У зв'язку із цим була припинена підготовка до скликання Нац. конгресу.

19 серпня 1991 під час створення Держ. к-ту з надзвичайного стану у *Москві* УМА створила для захисту незалежності України загони Укр. нар. самооборони (УНСО). Із проголошенням незалежності України 8 вересня 1991 було скликано 6-ту сесію УМА. На сесії було ухвалено рішення перейменувати УМА на *Українську національну асамблею* (УНА). Першим головою УНА—УНСО став Ю.Шухевич.

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА МО́ВА — одна з 30—40 найпоширеніших мов світу, держ. мова в Україні, мова укр. меншин у багатьох країнах світу. Заг. кількість носіїв У.м. дорівнює приблизно 40—45 млн, відповідно У.м. посідає 2-ге або 3-тє місце серед слов'ян. мов щодо кількості мовців (на 1-му місці — рос. мова, на 2-му — українська або польська). Як слов'ян. мова У.м. належить до сім'ї індоєвропейських, поряд з романськими, германськими, кельтськими, грецькою, албанською, вірменською та (найближче спорідненими зі слов'янськими) балтійськими мовами. На підставі деяких спільних генетичних рис У.м. з початків наук. славістики в 19 ст. класифікується як член групи східнослов'ян. мов (разом з білоруською та російською), яка протиставляється групам західнослов'ян. (польська, верхньо- та нижньолужицькі, словацька, чеська) та південнослов'ян. (словенська, боснійсько-сербсько-хорватсько-чорногорська, македонська й болгарська) мов (не наведено вимерлих індоєвропейських та слов'ян. мов). Хоча класифікація укр. мови як східнослов'янської прийнятна й досі, сучасне мовознавство інтерпретує її вже інакше, ніж у рамках ранішої теорії генеалогічного дерева, згідно з якою У.м. описувалася як відгалуження праіндоєвроп. дерева і праслов'янської (можливо через прабалтослов'янську) і прасхіднослов'янської гілок; зокрема, на сьогодні остаточно спростовані теорії про давньорус. мовну єдність.

Загальнослов'янська доба та протоукраїнські діалекти (600—988). Згідно з найпереконливішими сучасними теоріями вкрай одноманітна праслов'ян. мова (Proto-Slavic), яку можна умовно реконструювати на підставі найдавніших запозичень з неї до сусідніх мов і навпаки (включно з назвами осіб і місць), а також на підставі порівняння слов'ян. мов, розпалася близько 600 н. е., тобто вже після Великого розселення слов'ян (див. *Слов'яни (давні)*) по Східній, Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Згодом до початку 2 тис. сформувалися діалекти все ще мало диференційованої «загальнослов'янської» мови (Common Slavic). Пізніше ці діалекти як «протодіалекти» (включно з протоукраїнськими (Proto-Ukrainian, за Ю.*Шевельовим*) лягли в основу сучасних слов'ян. мов. Слов'ян. діалекти на території середньовічної Русі відрізнялися найдавнішими властивостями, напр.: друга й третя палаталізації велярних приголосних (давньоновгородське кѣл- супроти цѣл- деінде, давньоновгородське вьхо супроти вьсе деінде (у західнослов'ян. мовах vьše), давньопсковське въсѣгли => въсѣдли, в інших східнослов'ян. (і південнослов'ян.) діалектах въсѣли), розвиток ь, ъ => ĭ, ŭ також перед j у проторос. діалектах, на відміну від усіх ін. слов'ян. мов і діалектів, порівняйте рос. бей, мой, дурной супроти укр. бий, мий, дурний тощо. Саме тому припущення щодо «прасхіднослов'янської» (або й «праруської») мови необґрунтовані, попри наявність певних прикмет, які насправді типові для всіх східнослов'ян. діалектів, напр., е- => о- в певних умовах (один) супроти => je-, е- в ін. слов'ян. діалектах (польс. jeden, хорватське jedan, болг. един тощо; з деякими діалектними особливостями), «повноголосся» супроти метатези, див. середа, городъ, молоко, волосъ у східнослов'ян. діалектах (є винятки) супроти sreda/srěda, grodъ/gradъ, mleko/mlěko, vlosъ/vlasъ в інших слов'ян. мовах, заміну довгих прикметникових закінчень займенниковими (добраєго, добрааго => доброго) тощо. Серед слов'ян. діалектів українські займають центр. позицію, межують із західнослов'ян. (східнословацькими, східними малопольськими і частково східно-мазовецькими) та східнослов'ян. (південнобілоруськими, поліськими та, з порівняно недавнього часу, з південноросійськими) діалектами, межували колись із південнослов'ян. діалектами (до того часу, коли простір між протоукраїнцями і південними слов'янами зайняли мадяри (угорці) та румуни). Ін. важливими безпосередніми контактними мовами У.м. були тюркські мови жителів степів на півдні України, мови меншин і деякі впливові європ. мови, які часто впливали на У.м. через ін. слов'ян. мови, зокрема польську (переважно до 17 ст., а на зх. територіях — до 20 ст.) та російську (з 18 ст.).

Найважливішими внутрішньомовними змінами, що відбулися в протоукраїнських діалектах загальнослов'ян. мови, були: постання носових голосних та їх дальший розвиток => 'а, у; друга і третя палаталізація велярних приголосних (перша відбулася ще у праслов'ян. мові), див. рука, руці та князь <= kuningas; палаталізації приголосних перед

j (звідки — писати, пишу, ходити, ходжу, любити, люблю тощо); спрощення груп tl, dl (укр. мило, плів (від плести), на відміну від західнослов'ян. діалектів, див. польс. mydło, plótł); розвиток ĭ, ŭ в ь, ъ у більшості позицій, див. день, сон, але не перед j; розвиток голосних на початку слова (е- => о-); постання палаталізації приголосних перед ь та ě, але не перед е та і (на відміну від усіх сусідніх західнослов'ян. та східнослов'ян. діалектів), перестановка на початку слова в групах oLC- (робота, рало, залежно від інтонації); повноголосся; початки перебудови давньої інтонації, яка протягом століть переходить у систему динамічного наголосу з утратою розрізнення довгих і коротких голосних; початки перебудови давніх систем основ іменників.

Так само, як в історії інших слов'ян. мов, зокрема мов правосл. слов'ян, особлива роль в історії У.м. належить т. зв. церковнослов'ян. мові (модерна назва, традиційно називалася просто «слов'янською» мовою; див. *Старослов'янська мова*) — першій слов'ян. писемній та літ. мові (в умовному, середньовічному значенні). «Апостоли слов'ян» *Кирило та Мефодій* створили церковнослов'ян. мову в 860-х рр., тобто ще за загальнослов'ян. доби, на підґрунті південнослов'ян. діалектів, які тоді були в ужитку в околицях їхнього рідного міста Фессалоніки (нині м. Салоніки, Греція), щоби перекласти з грецької *Біблію* слов'ян. мовою. Із церковнослов'янської походить осн. християн. термінологія в усіх слов'ян. мовах. Церковнослов'янська стала мовою літургії у всіх правосл. слов'ян та в хорватів, тимчасово і в чехів; у всіх правосл. слов'ян вона стала слугувати за літ. мову в царині всієї високої к-ри, яка фактично збігалася з релігійною.

Давньоукраїнська доба, давньоукраїнські діалекти, руська й церковнослов'янська писемні мови середньовічної Русі (988—1349). Відколи *Київська Русь* за *Володимира Святославича* прийняла християнство (див. *Хрещення Русі 987—989*), південнослов'янська за походженням церковнослов'ян. мова так само, як скрізь, де вона була в ужитку, засвоїла певні прикмети місц. слов'ян. діалектів; в укр. мовному ареалі вона розвинулася в церковнослов'ян. мову укр. редакції. Поряд із церковнослов'ян. писемністю у світській сфері постала писемність на підставі місц. слов'ян. ідіом, що дала початок новій добі в історії У.м., яку ми називаємо «давньоукраїнською» (стосовно укр. земель) або «давньоруською» стосовно всіх земель Русі. Обидва глотоніми — анахронізми (анахронізм назви — доволі звичайне явище у глотонімиці), оскільки вислів «роусьскыи языкъ» у ранніх середньовічних джерелах стосується лише *варягів*-скандинавів та їхньої мови, див. «руські» (скандинавські) назви *дніпрових порогів* у творі «Про управління імперією» візантійського імп. *Константина VII* Багрянородного серед. 10 ст., див. також слововжиток у *«Руській Правді»*, де «русин» протиставляється «словенину»). Внутрішньослов'янську мовну ситуацію середньовічної Русі (на Русі жили не лише слов'яни), яка постала, починаючи із запровадження писемності, можна описати приблизно так: слов'янськомовні мешканці середньовічної Русі розмовляли власними місц. діалектами (про ці діалекти найкраще свідчать найбільш побутові тексти, зокрема берестяні грамоти (див. *Берестологія*), які, на жаль, переважно збереглися з неукр. земель), в їхньому не суто побутовому письменстві співіснували дві мови: церковнослов'ян. мова східнослов'янської (в україномовному ареалі конкретніше: української) редакції у сфері релігії, при цьому в «найчистішому» вигляді там, де існували зразкові тексти зі слов'ян. Півдня (зокрема із середньовічної Болгарії, див. *Остромирове Євангеліє* 1056—57), а у світській сфері — писемна мова на нар. підґрунті, якій були притаманні певні риси «койне» за зразком мови *Києва*, напр. у царині права й адміністрації («Правьда Роуськая» 11—12 ст., Мстиславова грамота 1130); усі названі мови зазвичай просто називалися «словѣньскыи языкъ» і, вочевидь, вважалися різновидами однієї мови; у деяких жанрах вони вживалися в сильно змішаному вигляді (напр. у *літописах*).

У період Київ. Русі (коли саме, невідомо) вислів «роусьскыи языкъ» перестав означати «мову Русі» у вужчому середньовічному значенні (сканд. мову «варягів») і почав означати «мову Русі» в значенні «слов'янська мова жителів руських земель». Давньоукр. період тривав приблизно до серед. 14 ст.

Щодо внутрішньомовного розвитку давньоукр. доби, то найважливішою зміною була втрата єрів (ь, ъ), які протягом 12 ст. остаточно зникли або розвинулися в ін. голосні (у звичайних позиціях в о, е: sъnъ, dьnь => сон, день (ден'), але родовий відмінок сну, дня). Унаслідок цих процесів постали нові закриті склади, в яких голосні о та е перетворилися на ін. голосні, результатом чого є сучасні альтернації на кшталт стіл, столу та шість, шести; у давньоукр. рукописах цей процес відображений (на відміну від ін. давньоруських) у написанні т. зв. нового ятя (замість е, напр. камѣнь). Ін. важливими фонетичними процесами були заміна кы, гы, хы => ки, ги, хи, яка не охоплювала південноукр. діалекти, а згодом стала непомітною внаслідок розвитку ы, и (і) => и (з 2-ї пол. 13 ст.); постання г (h) із зімкненого велярного [ґ], початки ствердіння губних приголосних та р (у певних позиціях і по-різному по діалектах). Відносно морфології на особливу увагу заслуговує розвиток дієслівних форм, зокрема постання нових форм наказового способу з ѣ (замість и) в дієсловах на -ити, див. хвалѣте; постання нового закінчення -мо у формі 1-ї особи множини теперішнього часу дієслова бути: єсмо, яке згодом поширилося на всі дієслова; поширення нового скороченого закінчення -ш (<= -ши) в 2-й особі однини теперішнього часу та поступова втрата часових форм аористу та імперфекту, які наприкінці давньоукр. доби вже вживалися лише у церковнослов'ян. контексті. За давньоукр. доби церковнослов'ян. мова дала У.м. слов'ян. християн. термінологію (воскресіння, празник, спаситель), включно із запозиченнями із грец. мови (ангел, ікона, є й ін. запозичення з грецької, див. корабель); чимало запозичень надійшло від тюркськомовних народів (каган, болярин, лоша, ім'я Борис тощо), а деякі — від германських (якір, ім'я Ольга).

Середньоукраїнська доба, постання і занепад руської літературної мови ранньомодерної доби (1349—1798). Згідно з найпоширенішими наук. традиціями

нова доба У.м., а саме «середньоукраїнська доба» (або, переважно в укр. науці: «староукраїнська доба»), починається з пізнього 14 ст., коли після розпаду Київ. Русі (див. *Монголо-татарська навала* 1237—41) та ліквідації *Галицько-Волинського князівства* (1349) укр. землі ввійшли до складу *Великого князівства Литовського* (більшість укр. земель, разом із білоруськими) та *Королівства Польського* (Галицька Русь, Зх. Поділля, *Белзька земля*, *Холмська земля*; див. *Руський домен короля*) і на відміну від рос. земель опинилися в зоні потужних культ. впливів із Зх. Європи. У землях, що належали Польщі, мовою діловодства стала латинь, натомість у ВКЛ «руська мова» («руський язик») не перестала слугувати мовою адміністрації та судочинства; вона також стала офіц. мовою сусіднього *Молдавського князівства*. У царині релігії далі вживалася церковнослов’ян. мова (укр. редакції), яка зі зламу 14 і 15 ст. зазнала реформ за болгарськими й сербськими зразками, що привели до додаткового збільшення відстані між мовою літургії, з одного боку, та народною й канцелярською — з другого (т. зв. Другий південнослов’янський / Другий церковнослов’янський вплив). «Руська мова» в діловій сфері була інколи ближчою до української, інколи — до білоруської мови, при цьому у багатьох документах виявляла яскраві риси надрегіональності (адже не всі прикмети нар. мов фіксувалися на письмі). За середньоукр. доби в учених колах розвинулося усвідомлення різноманіття слов’ян. мов («руська» й «московська» мови зазвичай вважалися різними, див. граматику «Arcticae horulae» Адама Богорича 1584), хоча погляди про існування лише однієї слов’ян. мови з різними діалектами були доволі поширені аж до 19 ст. (ще Я.*Коллар* 1837 писав про діалекти слов’ян. мови). У Московії мову документів з укр. земель зазвичай називали «литовською» чи «білоруською», лише з часів царя *Петра I* — «малоросійською».

Упродовж 16 ст. укр. та білорус. землі потрапили під вплив *Реформації*, яка дала величезний поштовх розвиткові укр. к-ри загалом та У.м. зокрема. Водночас перші друковані видання, призначені для «русинів» (білорусів та українців), починаючи з краківських видань Ш.*Фіоля* 1491, означили запровадження цілком нових форм спілкування, причому друкування «руських» книжок (друки Ш.Фіоля були церковнослов’янськомовними, це саме загалом стосується друків білоруса Ф.*Скорини*, 1517), як і в ін. спільнотах, суттєво посприяло подальшій розробці надрегіональних і тенденційно одноманітних мовних норм. Із 2-ї пол. 16 ст. — зокрема з 1569, коли внаслідок *Люблінської унії 1569* фактично всі укр. землі (окрім закарпатських) опинилися у складі польс. частини новоствореної *Речі Посполитої*, польс. мова, яку польс. вчені лише тоді перетворили на одну з потужних європ. культ. мов ранньомодерної доби, дедалі міцніше впливала на українську (і білоруську), зокрема на ту літ. «руську мову», яка протягом 16 ст. постала на основі традиційної ділової мови. Приблизно між 1570 та 1670 ця «руська мова» часто була фактично тотожною польс. мові щодо лексики й синтаксису, проте фонетика/фонологія і флективна морфологія стояли на «руському» підгрунті, а *кирилиця* підкреслювала цю «руськість» та була її виразним символом. «Руська мова», якою користувалися в багатьох жанрах, у т. ч. і в релігійних (див. *Пересопницьке євангеліє* 1556—1561), була сильно опрацьованою літ. мовою і як така — доволі далекою від справжньої «народної» української (та й білоруської) мови, якою розмовляли мешканці укр. земель і яка віддзеркалена лише в поодиноких творах, напр. в інтермедіях Я.*Гаватовича* (1619). Вона таки вважалася світською «простою» мовою (мабуть, калька з нім. «gemeine Sprache»), на противагу церковнослов’янській.

Під тиском польс. *контрреформації* укр. й білорус. інтелектуальні еліти, які організувалися довкола *братських шкіл*, працювали не лише над «руською», а й над «священною» церковнослов’ян. мовою. З 2-ї пол. 16 ст. саме українські (частково й білоруські) землі стали найпотужнішим центром церковнослов’ян. к-ри, де було створено початки нової доби в історії церковнослов’ян. мови, див. *Острозьку Біблію* 1581 (першу повну друковану церковнослов’ян. біблію), «Грамматіку словенску» та «Лексис, Сирѣчь реченія, Въкратъцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы» Л.*Зизанія* 1596 та надзвичайно впливову граматику церковнослов’ян. мови М.*Смотрицького* (1619).

Золотий період рус. мови ранньомодерної доби закінчився в часи «Руїни» після козац. повстання під проводом Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*). У *Гетьманщині* (*Українській козацькій державі*) рус. мова надалі функціонувала як мова адміністрації, аж поки рос. мова не почала її заміняти з 1720-х рр. Українські вчені, зокрема вихідці зі створеної 1632 Київ. колегії (згодом *Києво-Могилянської академії*), стали провідними культ. діячами в Росії, у т. ч. й письменниками рос. *бароко*. З 2-ї пол. 17 ст. до 1720-х рр. рос. мова загалом перебувала під сильним впливом української (а також польської й білоруської) та українсько-церковнослов’янської. Проте впродовж 18 ст. сама укр. мовна к-ра в Рос. імперії занепадала, збереглися лише рукописи, в яких У.м. зазвичай вживалася в гумористичному контексті. На територіях, що залишились у складі Речі Посполитої, «руська мова» з 1696 офіційно перестала бути мовою адміністрації, загалом вона зберігалася лише у царині катехетики, гомілетики й церк. пісень (це саме стосується земель Угор. королівства).

Щодо внутрішньомовного розвитку середньої доби варто вказати на: постання довгих приголосних у формах на кшталт знання [знанн’:а] <= знан’ја в багатьох частинах україномовного ареалу; нові протетичні приголосні (вона, вулиця); вставлення и, і у формах зі складотворчих плинних: крвавий => кривавий, на периферії кирвавий, кервавий; огублення твердого л наприкінці складу (читав супроти читала); остаточну депалаталізацію всіх шиплячих (натомість за винятком певних позицій зберігається м’якість ц’); перехід рефлексів ѣ та голосних у нових закритих складах => і; збіг о й у та е й и в ненаголошених складах; запровадження нового фонологічного ґ переважно внаслідок позичання лексем з польс. мови (ґрунт, ґанок); поява ф головно в запозиченнях із польської (фаль-

шивий); поява африкат дж, дз (джерело, дзвінок); втрата двоїни; подальша перебудова і спрощення іменникової системи; поширення категорії назв істот; втрата іменникових форм прикметників та поширення усічених закінчень: добра, добре, добрі; запровадження інфінітивних форм на кшталт могти (замість мочи) та 1-ї особи однини можу (замість могу); постання дієприслівників; поширення орудного відмінка у предикаті, поширення конструкцій із предикатом на -но, -то з об'єктом у знахідному відмінку (як-от приставника оскаржено, 1556) тощо. Стосовно до лексики багато слів потрапили в У.м. переважно з польс. мови (хлопець, бидло, міцний) або через неї (лат. походження: статут, адміністрація, школа; нім. походження: варто, дах; чеського походження: брама, власний); також було запозичено багато тюркізмів (козак, килим); дуже мало слів запозичено з литов. мови (клуня, скирта).

За середньоукр. доби на територіях, де селилися козаки (див. *Козацтво українське*; від *Наддніпрянської України* до *Слобідської України* й *Кубані*), сформувалися як нові мішані діалекти, вкрай гомогенні пд.-сх. діалекти У.м., які пізніше (у 19 ст.) взято за основу нової укр. літературної (стандартної) мови.

Новоукраїнська доба та створення й розвиток нової української стандартної мови (від 1798). Упродовж 18 ст. еліти (*шляхта*, мешканці міст) у Польс. королівстві далі полонізувалися (цей процес став помітним уже з 2-ї пол. 16 ст.), а еліти в Рос. імперії почали русифікуватися. У тих регіонах, що не опинились у складі Росії, далі вживалися «руська мова» (у названих вище жанрах) та укр. редакція церковнослов'ян. мови. У Росії У.м. у вигляді, близькому до нар. мови, вживалася лише в рукописних творах низького стилю; «руська мова» та укр. редакція церковнослов'ян. мови вийшли з ужитку. Найважливіша новація, пов'язана з виходом перших частин «Енеїди» І.*Котляревського* 1798, полягає у тому, що це був надзвичайно успішний друкований твір, який знайшов багатьох читачів і пізніше часто вважався початком нової доби в історії У.м. Насправді в «Енеїді» І.Котляревський, який писав на підґрунті полтавського діалекту, несуттєво поламав класицистичні парадигми місця У.м. в царині низького стилю, тоді як у «Наталці Полтавці» фактично вже запровадив ту нову парадигму сентименталізму (Наталка є благородною, при цьому україномовною, героїнею з «простого народу»), яку Г.*Квітка-Основ'яненко* (що писав на підставі слобідських діалектів) успішно розгорнув у своїй «Марусі». Однак справжній перелам в історії нової укр. літ. мови відбувся лише тоді, коли європ. *романтизм* і пов'язані з ним нац. рухи, зокрема рух розбудови нових слов'ян. літ. мов (передусім у чехів та сербів), охопив і українців (див. і роль збірок укр. нар. пісень). Починаючи з публікації «Кобзаря» 1840, поетичні твори Т.*Шевченка*, якого швидко визнали нац. поетом українців, захоплювали сучасників не лише своїм змістом, а й своєю мовою, яка меншою мірою ґрунтувалася на діалектах рідної Шевченкові Наддніпрянської України, а більшою — на мові його літ. предків та мові фольклору.

У *Галичині*, яка після *поділів Польщі 1772*, *1793*, *1795* опинилась у складі імперії австрійс. *Габсбургів*, І.*Могильницький* ще у 1820-ті рр. довів самостійність «руської» мови (в його уявленні це була мова, що була «дахом» для укр. і білоруських діалектів) відносно польської, російської і церковнослов'янської. У Рос. імперії 1834 І.*Срезневський* (який тоді брав активну участь у русі харків. романтиків) писав про те, що «українська мова» (яку саме він вперше так назвав, маючи на увазі окрему мову) має всі шанси стати повноцінною літературною (стандартною) мовою. З 1830-х рр. галицькі інтелектуали, які на відміну від переважно світських письменників підрос. України зазвичай були майже виключно греко-катол. священиками, почали дедалі активніше досліджувати У.м., описувати її в граматиках та писати нею (на підґрунті пд.-зх. діалектів) твори різних літ. і неліт. жанрів (*«Руська трійця»*). З часів революції 1848—49 (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*) «руська мова» стала однією з офіційних мов Австрійс. д-ви. У «високих жанрах» вона часто рясніла домішкою польс., церковнослов'ян. і рос. елементів.

«Русини» Австрійської та «малороси» Російської імперій носили різні етноніми та вживали різні глотоніми, проте, згідно з наук. поглядами свого часу, завжди вважали себе представниками одного народу з однією «руською або малоруською мовою» (саме так називалися, напр., деякі граматики 19 ст.).

З 1860-х рр. галицькі *народовці* під враженням Шевченкової мови почали приймати норми, які ґрунтувалися на пд.-сх. діалектах (а не на рідних південно-західних), водночас стали запроваджувати назви «Україна», «українці» й «українська мова» (хоч останні два вислови Т.Шевченко вживав украй рідко) в новому, нац. значенні.

Однак Т.Шевченко ще не створив повноцінної літературної (стандартної) мови, адже загалом він писав українською тільки поетичні твори. Лише за останніх років Шевченкового життя, після *Кримської війни 1853—1856*, П.*Куліш* (який походив з Чернігівщини) та ін., напр. перекладач усіх чотирьох Євангелій та деяких ін. бібл. книг («Діяння Апостолів», «Апокаліпсис», «Псалтир») П.Морачевський та україномовні автори двомовного час. *«Основа»* (1861—62), почали зосереджуватися над розробкою багатофункціональності У.м. та намагалися викладати нею в *недільних школах*. П.Куліш створив новий правопис, який ліг в основу правопису новітньої укр. літ. мови й підкреслив окремішність укр. мови від російської. Реакцією рос. адміністрації на дедалі рішучішу працю укр. діячів були заборони У.м. та її стандартизації (*Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*), які справили вкрай негативний вплив на стандартизацію У.м. в Рос. імперії (з огляду на подальшу розробку норм та їх поширення серед укр. населення). У цій ситуації Галичина, де існували україномовні школи й (з 1849) кафедри при ун-тах, де діяли україномовна преса й україномовні видавництва, стала «українським П'ємонтом», в якому внаслідок плідної співпраці підавстрійс. і підрос. українців У.м. ще до кінця 19 ст. стала повноцінною новітньою стандартною мовою (див., напр., словник Є.Желехівського 1886, «Руську граматику» Р.*Смаль-Стоцького* 1893, *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* з 1892).

Усупереч дискусіям на зламі 19 і 20 ст., зміст яких полягав у скептичному ставленні деяких підрос. українців (Б.*Грінченко*, І.*Нечуй-Левицький*) до галицьких новотворень, галицький варіант У.м. справив величезний вплив на подальший розвиток У.м. загалом, зокрема після часткового скасування заборон У.м. в Російській імперії внаслідок *революції 1905—1907*. Після *Першої світової війни* У.м. стала офіційною в незалежній Україні між 1917 і 1920. У Рад. Україні вона зазнавала певної (неоднозначної) підтримки під час політики т. зв. українізації, яку Й.*Сталін* від самого початку (з 1923) оголосив як тимчасову політику (на одному рівні з *новою економічною політикою*) і проти якої більшовицька влада завзято боролася водночас з її декларативним пропагуванням (справа «*Спілки визволення України*» 1929). Галичина й *Волинь* опинилися у складі Польщі, *Буковина* — у Румунії, при цьому в обох д-вах проводилася репресивна політика проти українців та їхньої мови. *Закарпатська Україна* перейшла від угор. частини Австро-Угорщини (там, починаючи зі створення «дуалістичної монархії» 1867, мовна політика була значно репресивніша, ніж в австрійс. частині) до новоствореної Чехословаччини, де за участю вихідців з Галичини й підрос. України почала доволі успішно поширюватися новітня укр. стандартна мова, чиї позиції до міжвоєнної доби були дуже слабкі.

Оскільки У.м. ще не була одноманітною, а більшовики пропагували Рад. Україну як «новий П'ємонт», 1927 більшовицька влада за кер-вом нар. комісара освіти УСРР М.*Скрипника* влаштувала Харків. правописну конференцію, метою якої було створення загальноприйнятних правописних (і не тільки) норм. 1928 М.Скрипник ухвалив результати конференції (напр., написання матеріяли, етер, плян), проте вже 1933 більшовицька влада не лише скасувала харків. правопис (запровадила, напр., написання матеріали, ефір, план), а й цілком замінила політику «українізації» тотальним терором проти всього українського (арешти, згодом убивства укр. інтелектуалів, знищення мільйонів носіїв У.м. *Голодомором 1932—1933 років в УСРР*). У.м. була значно уподібнена до російської (чимало суто укр. форм визнали виявом «буржуазного націоналізму»), її функціональність значно обмежена на користь російської. «Харківські норми» залишилися в силі лише в колах західноєвропейської та американської діаспор.

Після *Другої світової війни* і Галичина, і Закарпаття ввійшли до складу *СРСР*, у таборі «реального соціалізму» й під контролем Кремля опинилися й автохтонні укр. меншини в Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині.

У Рад. Україні в 1960-х рр. літ. рух шістдесятників (див. *Шістдесятництво*), які боролися за права У.м., зазнавав переслідування; у творі «Інтернаціоналізм чи русифікація» І.*Дзюба* влучно (хоч і ще на засадах ленінізму) вказав на утиски укр. мови в СРСР. Хвиля русифікації ще посилилася, коли 1972 1-м секретарем ЦК КПУ став В.*Щербицький*, який суттєво сприяв русифікації під кремлівським гаслом «злиття націй» (і гаданого постання рад. народу). Загалом за рад. часів У.м. була далека від позицій ін. стандартних мов, при цьому таких, що мали значно меншу кількість мовців (напр. грузинська, литовська), її не вживали у багатьох сферах комунікації (надзвичайно цікавим винятком була україномовна «Енциклопедія кібернетики» 1973).

1989, ще за СРСР, національно-демократ. сили досягнули ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР», який встановив укр. мову як єдину державну, а російську — як мову нац. меншини та мову міжнац. спілкування. Цей закон далі діяв у незалежній Україні (з 1991), його осн. зміст підтверджений у *Конституції України 1996*. 2012 закон 1989 р. замінили (незаконно ухваленим) законом «Про засади державної мовної політики», чиє скасування попереду (за станом на грудень 2016).

Сьогодні У.м., попри велику кількість носіїв та доволі високий рівень стандартизації в різних наук. граматиках і словниках, належить до тих, чий стандарт порівняно слабкий. Поряд із чинними нормами доволі поширені, при цьому і в авторитетних виданнях, альтернативні норми, чий зміст зазвичай полягає в різних компромісах чинних норм із харківськими. Окрім цього, тривала *русифікація* призвела до того, що багато українців не знають стандартної У.м. достатньою мірою. У багатьох комунікативних сферах досі домінує рос. мова, зокрема у великих містах півдня і сходу; в ужитку різні форми мішаного мовлення («суржик»).

За новоукр. доби в У.м. передусім увійшли багато запозичень з європ. мов, найчастіше через домінантні сусідні польську або російську мови (з італійської — сопрано, автострада, з французької — пейзаж, авангард, з англійської — бокс, спорт, дизайн, з німецької — культуртрегер, публіцистика, макулатура, аншлаг тощо).

Як у всіх ін. сучасних мовах, в укр. мові сьогодні помітне відмирання багатьох корінних діалектів. Як майже всі мови, й українська перебуває під сильним впливом англ. мови (специфічність У.м. полягає у тому, що цей вплив, як правило, йде через рос. мову).

За подальшу стандартизацію сучасної укр. мови несе відповідальність *Інститут української мови НАН України*.*

Літ.: *Шахматов О.*, *Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1922; *Shevelov G.Y.* Die ukrainische Schriftsprache, 1798—1965. Wiesbaden, 1966; Історія української мови: морфологія. К., 1978; Історія української мови: фонетика. К., 1979; *Shevelov G.Y.* A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979 (укр. переклад: *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. Х., 2003); Історія української мови: лексика і фразеологія. К., 1983; Історія української мови: синтаксис. К., 1983; Атлас української мови, т. 1—3. Б/м, 1984—2001; *Shevelov G.Y.* The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900—1941): Its State and Status. Cambridge, Massachusetts, 1989; *Бевзенко С.П.* Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови. К., 1991; *Німчук В.* Періодизація як напрям дослідження генези та історії української мови. «Мовознавство», 1997, № 6; 1998, № 1; Українська мова: енциклопедія. К., 2007; *Мозер М.* Причинки до історії української мови. Вінниця, 2011; *Moser M.* New Contributions to the History of the Ukrainian Language. Edmonton, Toronto, 2016; *Shevelov G.Y.* Ukrainian Language. В кн.: Encyclopedia of Ukraine (This article originally appeared in the Encyclopedia of Ukraine, vol. 5; 1993). Web: http://www.encyclopediaofukraine.

* Мовні приклади, які у працях з лінгвістики та філології традиційно виділяють курсивом, виділено підкресленням.

com/display.asp?linkpath=pages%5CU%5CK%5CUkrainianlanguage.htm; *Його ж.* Standard Ukrainian. В кн.: Encyclopedia of Ukraine. (This article originally appeared in the Encyclopedia of Ukraine, vol. 5; 1993). Web: http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CS%5CT%5CStandard Ukrainian.htm.

Міхаель Мозер.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА ГРОМА́ДА — політ. орг-ція консервативного спрямування, утворена наприкінці березня 1918 в *Києві* з метою зміни держ. устрою України. Складалася з діячів *Вільного козацтва*, офіцерів 1-го Укр. корпусу, членів *Союзу земельних власників*, мала стосунки з *Українською демократично-хліборобською партією.* Розробила ідейно-теор. підвалини внутр. політики *Української Держави.* У питаннях національно-держ. буд-ва базувалася на ідеї традиціоналізму, схилялася до створення сильної влади в особі диктатора-*гетьмана*, формою правління до скликання Сойму передбачала обмежену рамками закону авторитарну диктатуру. Осн. суспільно-політ. орієнтирами вважала компроміс у соціальних та нац. питаннях при збереженні демократ. свобод. Сповідувала нову концепцію *нації української*, яка базувалася на територіальному патріотизмі, вела до поступової українізації зрусифікованих верств населення в Україні. У середині квітня 1918 увійшла в контакт із нім. окупаційним командуванням, за його сприяння розробила і здійснила гетьман. переворот 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*), після якого припинила існування.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Геращенко Т.С.* Українська народна громада. В кн.: Український консервативний і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика (Вісник Київського державного лінгвістичного університету, вип. 4). К., 2000; *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА МІЛІ́ЦІЯ — охоронна та самооборонна структура, створена бандерівською *Організацією українських націоналістів* влітку 1941. Кер-во ОУН(б) планувало створити відділи Нар. міліції до початку нападу гітлерівців на *СРСР*, про що вказувалося у відповідних директивних документах. Після окупації *Вермахтом* території західно- та центральноукр. областей оунівці створили розгалужену мережу Нар. міліції в повітах, районах, містах і селах краю. Міліція не завжди мала вогнепальну зброю, тому що нім. армійське командування наполягало на мінімальному використанні зброї міліціонерами. Оунівці намагалися провести централізацію У.н.м., озброїти її принаймні стрілец. зброєю та обмундирувати, однак ці наміри були негайно припинені окупаційною адміністрацією, яка з липня 1941 провела чистки в рядах У.н.м., заарештувавши всіх відомих оунівських активістів. Після цього міліція була переформована на поліцію та включена в структуру нім. поліції.

Літ.: *Бондаренко К.* Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни. В кн.: Україна—Польща: Важкі питання, т. 3: Матеріали міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни»: Луцьк, 20—22 травня 1998 року. Варшава, 1998; *Кентій А.В.* Нарис історії Організації українських націоналістів (1941 — 1942 рр.). К., 1999; *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(б) у світлі інструкцій революційного Проводу (березень 1940 — травень 1941 рр.). «Молода нація», 2000, № 3; *Марчук І.* «Січі» 1941-го на Волині. «Визвольний шлях», 2001, кн. 4; *Патриляк І.К.* Військовотворчі заходи ОУН(б) у липні—вересні 1941 р. «УЇЖ», 2001, № 4; *Його ж.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 рр. К., 2004; *Його ж.* Оунівські плани військового будівництва (1929—1941 рр.). В кн.: Od armii komputowej do narodowej: Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku. Toruń, 2005; *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941—1944 рр.). К.—Львів, 2006; *Патриляк І.* Антирадянське збройне повстання ОУН (жовтень 1939 — липень 1941 року).В кн.: Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. К., 2006; *Його ж.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960 рр. Львів, 2012; *Косик В.* Боротьба України за незалежність в 1938—1941 рр. К., 2013; *Рябенко С.* До питання створення української міліції у Львові влітку 1941 р. Web: https://www.acadernia.edU/1500597/До_питання_створення_української_міліції_у_Львові_улітку_1941_р.

І.К. Патриляк.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА ПА́РТІЯ (УНП) — 1) перша укр. партія самостійницького напряму в Наддніпрянській Україні. Заснована М.*Міхновським* та його однодумцями у 1902. Орг. основу партії склало національно-радикальне крило *Революційної української партії*, представники якого побоювалися посилення соціаліст. впливу на можливість розвитку національно-державницької ідеології. До провідних членів партії належали М.*Шемет*, С.*Шемет*, О.Макаренко, С.Макаренко, В.Шевченко, Г.Шевченко, О.Степаненко та ін.

УНП зайняла ліворадикальну націоналістичну нішу у політ. просторі Наддніпрянської України. Активними членами партії були інтелігенція та військові, соціальну базу складав укр. і сільс. пролетаріат.

Програмні засади УНП викладені у брошурах *«Самостійна Україна»* (1900), «Робітницька справа у програмі УНП» (1902), «Десять заповідей УНП» (1903), «Справа української інтелігенції у програмі УНП» (1904) та ін., виданих у *Західній Україні.* Загалом погляди самостійників були уніфіковані у «Програмі УНП» (1906, *Чернівці*). Пріоритетною політ. метою партії було встановлення самостійної демократ. республіки («Самостійна соборна Українська Держава від Сяну до Дону»); гол. гаслом — «Україна для українців». У робітн. питанні УНП відкидала марксистські тезиси щодо інтернаціональності пролетаріату, проте виступала за *націоналізацію* пром-сті «шляхом права чи шляхом примусу». Значна увага у програмі УНП відведена покроковому вирішенню земельного питання. Кінцевим етапом мали стати ліквідація приватної власності на землю та «запровадження соціалістичного строю і соціалістичне оброблення землі». У найближчій перспективі партія, зокрема, вимагала прийняття законів про викуп селянами землі на вигідних умовах і зменшення орендної плати за землю (відповідно до доходів від сільс. госп-ва). У соціальній сфері висувалися вимоги щодо встановлення 8-годинного робо-

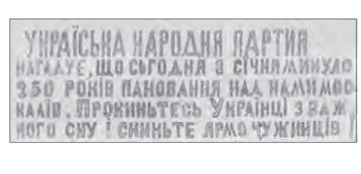

Листівка Української народної партії. 1904.

Українська народна партія. Логотип.

Ю.І. Костенко.

чого дня, скорочення робочого дня на шкідливих вир-вах, заборони дитячої праці тощо. У програмі та пропагандистській діяльності партійці виступали за шанобливе ставлення до укр. мови та нац. традицій, засуджували вживання чужої мови. До крайніх форм оборонного націоналізму можна зарахувати програмні положення про неприпустимість одруження українців із «чужинцями», культивацію ненависті до представників ін. народів.

Діяльність партії мала нелегальний, конспіративний характер і здебільшого поширювалася на територію *Лівобережної України*. Члени партії працювали серед робітників дрібних і середніх підпр-в, тісно пов'язаних із селом.

1904 (за ін. даними, 1903) у складі УНП була створена законспірована бойова орг-ція «Оборона України» (кер. — В.*Чехівський*). Планувалося, що у сприятливий істор. момент орг-ція має стати на чолі всеукр. нац. повстання. Найвідомішими акціями «Оборони України» були спроби підірвати пам'ятник О.*Пушкіну* в *Харкові* 31 жовтня 1904 (про це писала газета *«Киевлянин»* у листопаді 1904) та ін. царські монументи у великих містах України. Проте здійснити їх не вдалося, бо відповідальна за підготовку особа несподівано померла. Поступово «Оборона України» відмежувалася від УНП і зблизилася з есерами (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), продовжуючи організовувати різні дестабілізуючі акції.

Протягом 1905—07 УНП узялася за створення парт. осередків серед робітництва. Найуспішнішою була діяльність Харків. к-ту робітн. орг-ції УНП, який 1905 звернувся із протестом до рос. уряду з вимогою скасування Емського указу 1876 (див. *Емський акт*). Активізувалося співробітництво УНП з ін. укр. партіями у напрямі домагань від влади свободи укр. друку, створення укр. шкіл тощо. Восени 1905 УНП почала видавати часопис «Самостійна Україна» (вийшов лише вересневий номер). У виборах до *Державної думи Російської імперії* УНП участі не брала, однак сам М.Міхновський балотувався (не був обраний депутатом) і в рамках виборчої кампанії організував видання газет «Слобожанщина» в Харкові та «Запоріжжя» в Катеринославі (див. *Дніпропетровськ*; після виходу перших номерів були заборонені поліцією). Відмова УНП від участі у виборах призвела до парт. розколу. Виокремилася група «автономістів», яка прагнула легалізуватися і брати участь у виборах до місц. органів влади. Розкольники, вийшовши з УНП, заснували Укр. народно-демократ. партію (проіснувала всього кілька місяців).

Після 1907 діяльність УНП занепала і не мала систематичного характеру. У грудні 1917 члени УНП створили *Українську партію соціалістів-самостійників*.

Дж.: Програма Української Народної Партії. Б/м, 1906; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. К., 1993; *Міхновський М.* Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. К., 2007.

Літ.: *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття: дослідження. К., 1996; *Павко А.І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. К., 2002. *Турченко Ф.* Микола Міхновський: життя і слово. К., 2006; *Бутенко А.* Аграрне питання в програмових документах Української народної партії. В кн.: Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. Черкаси, 2009.

О.Ю. Кирієнко.

2) політ. сила, створена в грудні 1999 внаслідок конфлікту всередині *Народного руху України* (НРУ). Спочатку називалась «Український народний рух». Першим головою партії був обраний Ю.Костенко.

На парламентських виборах 2002 ввійшла до блоку «Наша Україна». В січні 2003 УНР перейменована на «Українську народну партію». 2005 парт. група УНП у парламенті залишила фракцію «Нашої України» та створила однойменну фракцію, до складу якої ввійшли понад 20 нар. депутатів.

У парламентських виборах 2006 брала участь у складі «Українського народного блоку Ю.Костенка і І.Плюща», який, отримавши 1,89 %, не потрапив до *Верховної Ради України*. 20 грудня 2006 УНП та НРУ підписали «Декларацію про відновлення організаційної єдності». Наступного року ввійшла до блоку національно-демократ. та патріотичних сил: крім УНП та НРУ, до нього увійшли *Українська республіканська партія «Собор»*, Респ. християн. партія та Партія відродження села.

УНП взяла участь у позачергових парламентських виборах 2007 у складі блоку «Українська правиця» (у складі блоку були також НРУ та Укр. респ. партія «Собор»), який своєю чергою ввійшов до блоку «Наша Україна — Народна самооборона». У парламентській фракції останнього УНП мала 6 представників.

На президентські вибори 2010 від УНП був висунутий Ю.Костенко, який отримав 0,22 % голосів. 2012 Ю.Костенко призупинив членство в партії та склав повноваження її голови. Виконання обов'язків голови було покладено на 1-го заст. голови УНП І.Зайця. Влітку 2013 мала місце чергова безуспішна спроба об'єднання УНП та НРУ.

2013 головою УНП було обрано О.Клименка — голову Донец. обласної орг-ції партії. На позачергових президентських виборах 2014 його було висунуто кандидатом на пост *Президента України*, і він отримав 0,05 % голосів. На позачергових парламентських виборах 2014 УНП лише висувала кандидатів на мажоритарних округах і отримала 2 депутатські мандати. Надалі політ. активність партії поступово згортається.

Офіц. веб-сайт партії: http://unp.ua.

Літ.: *Кармазіна М.* Українська народна партія. В кн.: Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х — початок 2012 рр.). К., 2012.

В.В. Головко.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РА́ДА ПРЯ́ШІВЩИНИ, Українська національна рада Пряшівщини (УНРП) — представницький національно-політ. орган укр. та руського населення *Пряшівщини* 1945—51, яке на той час налічувало, за різними даними, від 50 до 150 тис. осіб (напр., згідно з переписом населення 1940 — 67 122 особи, а відповідно до відомостей греко-катол. парафій на поч. 1949 у Сх. Словаччині проживало бл. 200 тис. українців), що мешкали у прибл. 250 укр. селах і містах. Заснована на 1-му з'їзді делегатів від укр. сіл та округ Сх. Словаччини у м. Пряшів (нині м. Прешов, Словаччина) 1 березня 1945. Роботою УНРП керувала обрана з'їздом президія у складі 7 осіб

(В.Караман (голова), П.Бабей і П.Жидовський (заступники голови), І.Рогаль-Ільків (секретар), В.Ройкович, А.Єдинак і Д.Міллий), гол. метою діяльності якої було, як зазначалося в резолюції з'їзду (його протокол, як і робота з'їзду в цілому, велися рос. мовою), «непоколебимо отстаивать национальные, культурные и социальные права украинского народа Пряшевщины» и «решать все его срочные проблемы». Виходячи з «неоспоримого исторического национального единства населения Пряшевщины с народом Закарпатской Украины» (до цього пункту резолюції з'їзду за пропозицією делегатів були додані слова «и русским народом», що, на думку окремих дослідників, свідчить, як і подальші дії УНРП щодо визначення офіц. назви народу Пряшівщини та його мови, про її русофільську орієнтацію), керівники орг-ції спочатку намагалися вирішити долю укр. народу Пряшівщини шляхом її приєднання до Закарпат. України у складі УРСР. Влітку 1945 була розгорнута широка кампанія зі збору підписів про приєднання Пряшівщини до Закарпат. України (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*), що викликало серйозне занепокоєння і вжиття жорстких контрзаходів із боку держ. органів Словаччини. Сталінське кер-во теж не підтримало возз'єднавчий рух українців Пряшівщини, вочевидь задовольнившися приєднанням до СРСР (УРСР) Закарпат. України і не бажаючи зайвих ускладнень із чехословац. урядом та словац. кер-вом. Тоді УНРП почала домагатися законодавчого оформлення свого існування й діяльності та *автономії* для укр. населення Пряшівщини в рамках Чехословаччини.

22 квітня 1945 пленум УНРП схвалив принципово важливий документ — «Меморандум українців, мешкаючих у Словаччині, репрезентованих Українською народною радою в Пряшеві», в якому декларувалися позитивне ставлення УНРП до Чехословац. Республіки та її законодавчих і виконавчих органів та підтримка Кошицької урядової програми, а також були сформульовані політ., культ. й екон. вимоги, виконання яких мало створити умови для розвитку укр. народу і забезпечення його рівноправного становища. Меморандум було розглянуто на пленарному засіданні Словац. нар. ради (СНР) 26 травня 1945 й ухвалено рішення-відповідь, в якому від імені словац. народу СНР заявляла про «найсердечніше ставлення до українців» і підтримку їхніх вимог, зокрема щодо укр. представництва в СНР і розбудови культурно-освіт. життя українців у Словаччині. Ці документи стали засадничою платформою рішення укр. питання в Чехословаччині у 1945—48: УНРП була визнана де-факто центр. урядом у Празі (нині столиця Чехії) та Словац. нар. радою найвищим представником русинсько-укр. населення у Словаччині. Так, на її вимоги вже у червні 1945 при держ. відомстві шкільництва й освіти у Братиславі (Словаччина) було створено реферат (відділ) для укр. і рос. шкіл, до компетенції якого входило керівництво всіма укр. (рус.) школами, а в жовтні 1945 за поданням УНРП посланцями Словац. нар. ради були затверджені А.Єдинак, В.Капішовський, І.Левканич, В.Ройкович і Й.Сухий, а у Тимчасових нац. зборах Чехо-Словацької Республіки (парламенті) у Празі інтереси українців почали представляти П.Бабей, Г.Міхаліч, І.Рогаль-Ільків, В.Завадський і П.Жидовський. Така політика щодо українців Сх. Словаччини, зокрема Пряшівщини, у перші повоєнні роки сприяла екон., культ. й нац. піднесенню укр. населення республіки, серед якого переважало почуття взаємозв'язку з Україною та рідним народом. Саме на поч. 1950-х рр. мову населення Пряшівщини вперше офіційно було визначено прикметником «українська». Цьому сприяла, поряд із позицією компартій Чехословаччини і Словаччини, досить активна діяльність УНРП, зокрема її президії, у складі якої були секції, а по округах діяли окружні к-ти, які проводили масову культурно-освітню роботу на місцях. Друкованим органом УНРП був тижневик «Пряшевщина» (1945—51, гол. ред. — І.Пещак), на шпальтах якого розміщувалися матеріали укр. і рос. мовами та річні календарі. Вже на 2-му всенар. з'їзді делегатів (312 осіб) від 16 місц. і окружних нар. к-тів Пряшівщини, який відбувся 7 жовтня 1945, були загалом позитивно оцінені умови, створені д-вою для розвитку «украинско-русского населения», й ухвалені більш помірковані рішення, проте рішуче вимагалося послідовне втілення у словацько-укр. відносинах принципу «рівного з рівним» в усіх галузях екон. і суспільно-політ. життя.

Питання політико-правового становища русинів-українців у Словаччині було головним у діяльності УНРП упродовж усього періоду її існування і набуло особливої актуальності у зв'язку з підготовкою нової конституції Чехословаччини. Вже на поч. 1947 УНРП запропонувала здійснити заходи для конституційного і політико-правового забезпечення нац. прав укр. населення і визнання його нац. інституцій усіма політ. партіями та центр. к-тами нац. фронту чехів і словаків у Празі та Братиславі, зокрема про необхідність прийняття спец. закону про УНРП. Проте після комуніст. перевороту в Чехословаччині у лютому і прийняття нової Конституції Чехо-Словац. Республіки у травні 1948, в якій не згадувалися конкретні нац. меншини й ігнорувалося право народів на самовизначення, що викликало у русинсько-укр. населення, й особливо УНРП, велике розчарування, активність та роль УНРП зменшилися, і вона врешті-решт була змушена саморозпуститися (формально — рішенням президії 11 грудня 1952, фактично припинила діяльність ще 1951).

До того ж окремі її діячі підозрювалися комуніст. владою у підтримці підрозділів *Української повстанської армії*, що підпільно пробиралися через Словаччину на Захід, співпраці з «бандерівцями» й у прихильності до «українського буржуазного націоналізму» та були залучені до по-

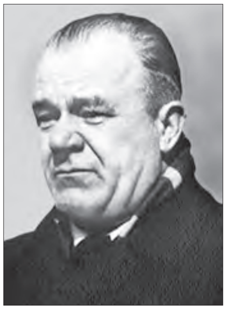

В. Караман.

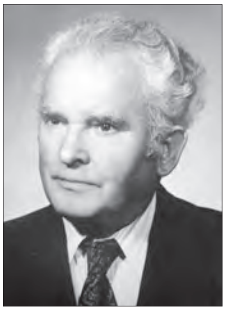

В. Капішовський.

Голова Української народної ради Пряшівщини В. Караман під час закладання пам'ятника полеглим героям на Дуклі. 6 жовтня 1947.

літ. процесів 1950—60-х рр. Негативний вплив на нац. свідомість українців Чехо-Словац. Республіки у післявоєн. період справили, окрім безперервних суперечок і хитань між діячами УНРП щодо нац. належності та мови місц. населення (українці, росіяни чи русини), також масове переселення їх із переважно однонац. населених пунктів до західної Чехії та Моравії, примусова колективізація 1949—52, яка натрапила на опір селян, унаслідок чого спричинилася до чергового відпливу укр. населення поза укр. етнічну територію, ліквідація 1950 греко-катол. церкви і перетворення її на православну («православізація»), директивне введення у 1951 укр. літ. мови замість наявної російської чи місц. «*язичія*» до шкіл (українізація), спроби розв'язання нац. проблем адміністративно-бюрократичними методами тощо. Усі ці заходи не були популярними серед укр. (українсько-рос.) населення. Мабуть, не випадково вже на поч. 1960-х рр. українізацію почали згортати: спочатку в школах на словац. мову перевели негуманітарні предмети, потім поступово стали переводити на неї всю шкільну освіту. Замість УНРП на Пряшівщині у 1954—68 діяла проукр. Культ. спілка укр. трудящих (КСУТ), заснована з ініціативи Компартії Чехословаччини на базі індивідуального членства (налічувала бл. 7,5 тис. членів). 1968 була спроба відновити УНРП і готувався всенар. з'їзд українців-русинів Пряшівщини з виразним наголосом на вимозі політ. прав (автономії, виділення укр. округи в окрему адм.-тер. одиницю), що було рішуче призупинено владою. Вторгнення до Чехословаччини військ Організації Варшавського договору в 1968, подальші соціалістична «нормалізація» та застій у розвитку Чехословац. Соціаліст. Республіки та ін. чинники зумовили ізоляцію укр. населення Сх. Словаччини від України. До поліпшення ситуації не привело і повалення комуніст. режиму в Чехословаччині у 1989. З 1990 українців у Словаччині представляв Союз русинів-українців Чехо-Словаччини, а після проголошення незалежності Словаччини у 1993 — Союз русинів-українців Словаччини й антагоністична щодо неї орг-ція — Русинська оброда (Русинське відродження), яка дотримується думки, що русини є «четвертим східнослов'янським народом», не спорідненим з українцями. Це розмежування серед русинсько-укр. населення Словац. Республіки на «русинів» і «українців», зокрема повернення частини укр. населення до старої самоназви, зумовлене низкою істор., етнополіт. і національно-культ. чинників. Не останню роль у цьому відіграли намагання зберегти свою нац. окремішність, спротив політиці словакізації в умовах розбудови словац. д-ви (за деякими даними, лише протягом 20 ст. не менше 60 тис. автохтонних українців було словакізовано), а також недоліки та прорахунки в діяльності першої національно-політ. орг-ції українців Сх. Словаччини — Укр. нар. ради Пряшівщини, яка від самого початку мала не лише прорадянське, а й пророс. спрямування.

Літ.: *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини, кн. 2: вересень 1938 р. — лютий 1948 р. Братіслава—Пряшів, 1985; *Бача Ю.* Становище русинів-українців на Словаччині. Пряшів, 1994; *Гайдош М.*, *Конечни Ст.* До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944—1948 рр.). В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 5. К., 1995; *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород, 1995; *Ванат І.* Матеріали з історії Української народної ради Пряшівщини (1945—1952). Пряшів, 2001; *Gajdos M.*, *Konečný St.* Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989—1995): Výber z dokumentov İ. Prešov, 2005; *Їх же.* Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945—1953), I. Prešov, 2013; Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny. Krakov, 2013; *Konečný St.* Náčrt dejín karpatských Rusínov. Prešov, 2015; *Петрушенко О.Ф.*, *Мельник В.М.* Українці та українська мова в Словаччині. Вінниця, 2016.

С.В. Віднянський.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕВОЛЮЦІ́ЙНА А́РМІЯ (УНРА) — укр. нац. партизан. з'єднання на чолі з отаманом Т.*Боровцем* (псевдо — Тарас Бульба). Початок веде від *Поліської Січі* — одного з перших укр. повстанських відділів, який із травня 1943 був об'єднаний із партизан. групами бандерівської *Організації українських націоналістів* в єдину *Українську повстанську армію.* Влітку 1943 внаслідок гострого ідеологічного й особистого конфлікту між командуванням УПА та отаманом Т.Боровцем група колиш. бійців Поліської Січі (бл. 1 тис. осіб) на чолі зі своїм отаманом покинула УПА й у липні 1943 оформилася як окреме партизан, з'єднання під назвою «Українська народна революційна армія».

18 серпня 1943 *Служба безпеки ОУН* спільно з куренем УПА спец. призначення провела в районі с. *Степань* спецоперацію з ліквідації командного складу УНРА. Унаслідок операції було знищено та полонено значну частину старшин зі штабу УНРА, а більшість рядових бійців включено до загонів УПА. Рештки УНРА, очолювані отаманом Т.Боровцем, продовжували діяти гол. чин. на півночі *Рівненської області* та *Житомирської області*. Наприкінці 1943 отаман Т.Боровець намагався провести переговори з нім. командуванням про спільні дії проти Червоної армії, однак під час перемовин був заарештований гестапо і відправлений до концтабору *Заксенгаузен*.

Після арешту Т.Боровця командування загонами УНРА здійснював отаман Л.Щербатюк (псевдо — Зубатий), однак протягом 1944—45 УНРА була остаточно ліквідована рад. спецслужбами.

Літ.: *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Львів, 1993; *Киричук Ю.* Тарас Бульба-Боровець: Його друзі і вороги. Львів, 1997; *Його ж.* Контакти Т. Бульби-Боровця з німецькою окупаційною адміністрацією у 1942—1943 рр. В кн.: Вісник Львівської комерційної академії: Серія «Гуманітарні науки», вип. 3. Львів, 2000; *Дзьобак В.В.* Військові формування Т. Бульби-Боровця і радянські партизани: Від компромісу до збройних сутичок (1941—1944 рр.). В кн.: Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей, вип. 5. К., 2001; *Кутовий Р.С.* Позиція армії Т. Бульби-Боровця в українсько-польському конфлікті на Волині. В кн.: Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки, № 5. Луцьк, 2001; *Дзьобак В.В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941—1944 рр.). К., 2002; *Його ж.* Бульбівці («перша УПА»). В кн.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. К., 2005; *Марчук І.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». Рівне, 2009; *Стельникович С.* Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. Житомир, 2010;

Тарас Бульба-Боровець: Документи. Статті. Листи. К., 2011.

І.К. Патриляк.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА — перша в 20 ст. укр. д-ва, створена на укр. землях, що входили до складу колиш. Рос. імперії (*Наддніпрянська Україна*). Утворилася в результаті національно-визвол. руху укр. народу, який розгорнувся після перемоги *Лютневої революції 1917*. Нац. рух українців очолювала *Українська Центральна Рада*. Скликаний нею *Всеукраїнський національний конгрес 1917* висунув метою руху створення укр. автономії у складі Рос. федеративної д-ви ще до скликання *Всеросійських Установчих зборів*.

У відповідь на небажання *Тимчасового уряду* розглядати укр. питання УЦР 23 (10) червня 1917 видала *Перший універсал Української Центральної Ради*, яким заявила про намір самочинно проголосити автономію України. Ухвалений 16 (3) липня 1917 *Другий універсал Української Центральної Ради* зафіксував досягнуту в ході переговорів із Тимчасовим урядом домовленість про створення укр. автономії та утворив її виконавчий орган — *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради*. 17 (4) серпня 1917 Тимчасовий уряд ухвалив *«Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»*, в якій відійшов від попередніх домовленостей з УЦР і значно обмежив територію автономії. Вона включала менше половини укр. етнічних земель — *Київську губернію*, *Волинську губернію*, *Подільську губернію*, *Полтавську губернію* та *Чернігівську губернію* за винятком 4-х пн. повітів — Мглинського, Суразького, Стародубського й Новозибківського. Звужувалася також компетенція Ген. секретаріату УЦР, який був позбавлений кер-ва військ., суд., продовольчими справами, транспортом і зв'язком.

УЦР, не бажаючи відкритої конфронтації з урядом і прагнучи досягти своєї мети шляхом порозуміння, 22 (9) серпня 1917 погодилася навіть на таку «куцу» автономію, оскільки вона закладала підвалини державності. Резолюцію було ухвалено 227 голосами, 16 — проти, 62 — утрималися. З метою покласти край невизначеності становища укр. влади Ген. секретаріат УЦР 12 жовтня (29 вересня) 1917 видав декларацію (*Декларація Генерального секретаріату Української Центральної Ради 1917*), в якій проголосив курс на здійснення повної автономії України. У документі йшлося про намір поширити межі автономії на всю етнічну Україну, зробити вищою владою в ній УЦР, перетворити Ген. секретаріат УЦР на її виконавчий орган, створити в його складі секретарства продовольства, транспорту, зв'язку, судових і військових справ. Державно-правового характеру набувало *Вільне козацтво* — територіальні військ. формування, що виконували функції охорони правопорядку. Для волевиявлення укр. народу оголошувалося про скликання в найближчім часі *Українських Установчих зборів*. Разом із тим укр. адміністрація запевнила, що Україна залишиться у складі Рос. Республіки в якості автономної одиниці. 26 (13) жовтня 1917 Ген. секретаріат УЦР направив Тимчасовому уряду меморандум, де ще раз наголосив, що укр. автономії тісно у вузьких рамках, відведених їй центр. владою.

УЦР не підтримала *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* й не визнала утворену *більшовиками* Раду нар. комісарів в якості всерос. уряду. У політ. умовах, що склалися, вона ухвалила 20 (7) листопада 1917 *Третій універсал Української Центральної Ради*, яким проголосила утворення УНР як автономної частини федеративної Рос. Республіки. До складу УНР увійшло 9 губерній: Волин. губ., *Катеринославська губернія*, Київ., Подільська, Полтав. губернії, *Таврійська губернія* (без Криму), *Харківська губернія*, *Херсонська губернія*, Черніг. губ. (у повному складі). Столиця — *Київ*. Остаточне визначення кордонів УНР та прилучення до неї суміжних територій (Холмщини, частини Курської, Воронезької губерній та ін.), де більшість населення складали українці, мали вирішуватися «по згоді організованої волі народів». 8 грудня (25 листопада) 1917 і 1 січня 1918 (19 грудня 1917) УНР зверталася з нотами до нових держ. утворень на території Росії з пропозицією про утворення на засадах федералізму загальнорос. однорідного соціаліст. уряду. Але політ. ситуація в регіонах була настільки складною й неоднозначною, що створення загальнорос. об'єднання виявилося справою нереальною. 24 (11) січня 1918 *Четвертий універсал Української Центральної Ради* проголосив УНР самостійною незалежною д-вою.

Вищим законодавчим органом УНР залишалась УЦР, яка виконувала функції революц. передпарламенту з М.*Грушевським* на чолі. Вищим виконавчим органом (урядом) — Ген. секретаріат УЦР на чолі з головою В.*Винниченком*, із січня 1918 — *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* на чолі з В.*Голубовичем*. Вищу суд. владу здійснював утворений 15 (2) грудня 1917 Ген. суд УНР, який виконував у межах УНР функції колиш. Правительствуючого Сенату та Гол. військ. суду. Складався з 3-х департаментів — цивільного, карного та адміністративного, 15-ти ген. суддів. У реальному державотворчому процесі УНР класичного розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову не існувало. Владу на місцях здійснювали колишні земські органи (див. *Земські управи*), перейменовані за законом про зміну назв земських інституцій від 1 січня 1918 (19 грудня 1917) на нар. управи.

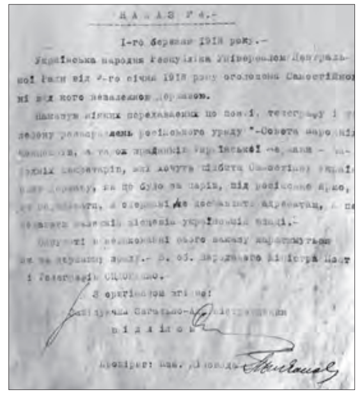

НАКАЗ № 4.-

1-го березня 1918 року.-

Наказ Міністерства пошт і телеграфів УНР про заборону розповсюдження розпоряджень Ради народних комісарів РСФРР. 1 березня 1918.

ДИРЕКТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ
КАНЦЕЛЯРІЯ.
17 грудня 1918 року
№ 157.

Панові Завідуючому Відділом ПОШТ і ТЕЛЕГРАФІВ І.С. ПАЛИВОДІ при Директорії У.Н.Р.-

Згідно з постановою Директорії від 16-го цього Грудня пропонується Вам негайно від'їхати до м. Київа і вступити в тимчасове керування Міністерством ПОШТ і ТЕЛЕГРАФІВ на правах міністра.-

Голова Директорії

Член - Секретар

З.о. Начальника Канцілярії

Лист Голови Директорії УНР В. Винниченка завідувачу Відділу пошт і телеграфів при Директорії УНР. 17 грудня 1918.

Печатка канцелярії Директорії УНР. Лютий 1919.

Відповідними законами УЦР було впроваджено держ. символіку, що спиралася на істор. традиції: 27 (14 січня) — синьо-жовтий нац. прапор; 25 (12) лютого 1918 — герб, тризуб — знак Київ. д-ви часів кн. *Володимира Святославича*; гімн — пісня *«Ще не вмерла Україна»* (текст П. *Чубинського* на музику М. *Вербицького*). За законом від 1 січня 1918 (19 грудня 1917) грошовою одиницею УНР став *карбованець*, 25 (12) лютого 1918 була запроваджена нова грошова одиниця — *гривня*. З 1 березня (16 лютого) УНР перейшла на григоріанський календар та середньоєвроп. час. 6 березня 1918 УЦР ухвалила закон про новий адм.-тер. поділ, за яким до складу УНР включалися населені українцями території на пн. зх., а на сх. — повіти Курської та Воронезької губерній, які на момент прийняття закону не перебували під владою УНР. За законом територія УНР поділялася на 32 землі відповідно до природних, істор. і культ. реалій України. Закон не був запроваджений, він лишився однією з пам'яток революц. законотворчості першої укр. д-ви. 29 квітня 1918 на своєму останньому засіданні УЦР ухвалила *Конституцію Української Народної Республіки*, за якою вона ставала парламентською республікою.

ПОСТАНОВА
РАДИ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

ЗАКОН ПРО ЗЕМЛЮ
В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Закон про землю в Українській Народній Республіці. 8 січня 1919.

Політ. курс УНР, визначений III Універсалом УЦР, мав соціаліст. спрямованість: скасування приватної власності на землю, 8-годинний робочий день, держ. контроль над вир-вом, свобода слова, друку, віросповідань, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання тощо. 31 (18) січня 1918 УЦР ухвалила Земельний закон, яким скасувала приватну власність на землю та перетворила її на загальнонар. власність. УЦР відкидала необхідність створення власної регулярної армії, обстоюючи принцип формування збройних сил на міліційній основі (*Армія Української Народної Республіки*). 16 (3) січня 1918 Комітетом Української Центральної Ради був ухвалений закон про створення нар. війська. Воно формувалося з українізованих частин рос. армії (див. *Українізація в армії*), *Січових стрільців*, Вільного козацтва, загонів добровольців. У березні—квітні 1918 Армія УНР налічувала до 15 тис. вояків.

УНР визнала себе воюючою стороною в *Першій світовій війні* і підтвердила союзні обов'язки перед *Антантою*. 24 (11) грудня 1917 вона звернулася з нотою до всіх воюючих і нейтральних д-в, де заявила, що справи війни і миру можуть вирішуватися лише спільною волею всіх новоутворених на території Росії д-в. Першим кроком УНР на міжнар. арені стала участь разом із Радянською Росією в сепаратних мирних переговорах із д-вами Четверного союзу у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). У результаті переговорів 9 лютого

(27 січня) вона уклала *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, за яким були припинені воєнні дії, встановлено зх. кордон УНР (до неї відійшли Холмщина і *Підляшшя*, на землях яких була утворена Холмська губ.). Це був перший міжнародно-правовий акт, який визначав УНР як суб'єкта міжнар. права, де-факто вона набувала статусу незалежної нейтральної д-ви. З Німеччиною, *Австро-Угорщиною*, Туреччиною, Болгарією та Румунією були встановлені дипломатичні відносини на рівні послів.

УНР зазнала поразки в неоголошеній війні з РСФРР, і 8 лютого (26 січня) 1918 її кер-во залишило Київ (*Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917—1918*). Укр. влада повернулася до столиці 9 березня 1918 після того, як Рада нар. міністрів УНР 25 (12) лютого 1918 звернулася по військ. допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, результатом якої став *австро-німецьких військ контроль над територією України 1918.* Протягом березня—квітня 1918 австро-нім. частини разом з укр. армією звільнили територію України від більшовиків. Захоплення УЦР та уряду соціаліст. перетвореннями призвели до екон. і політ. дестабілізації, втрати довіри до неї як укр. громадян, так і окупаційних властей. УНР припинила існування 29 квітня 1918 внаслідок держ. перевороту (*Гетьманський переворот 1918*), організованого консервативними силами за допомогою нім. командування.

УНР була відновлена 14 грудня 1918 в результаті перемоги *протигетьманського повстання 1918*, очоленого *Директорією* (голова — В.Винниченко). Гол. напрями внутр. і зовн. політики УНР визначила *Декларація Директорії 26 грудня 1918.* Держ. устрій часів УЦР не був відновлений, політ. система УНР базувалася на «трудовому принципі», який становив компроміс між радянською та парламентською системами влади. Домінував класовий поділ сусп-ва: влада мала належати лише працюючим класам (робітництву, селянству, трудовій інтелігенції). У зовн. політиці декларувався нейтралітет. 26 грудня 1918 був створений уряд — Рада нар. міністрів УНР. На момент відновлення до складу УНР входило 10 губерній (Волин., Катериносл., Київ., Подільська, Полтав., Таврійська, Харків., Херсон., Холмська, Чернігівська), Поліська округа (землі білорус. *Полісся*) та частина Курської і Воронезької губерній. У подальшому в ході бойових дій протягом 1919—20 УНР поступово втрачала контроль над своєю територією.

2 січня 1919 уряд скасував гетьман. суд. систему і поновив Ген. суд (під назвою Найвищий суд) УНР у складі суддів, обраних за часів УЦР. 4 січня 1919 було скасовано держ. варту (див. *Державна варта Української Держави 1918*), замість неї утворено нар. міліцію. 6 січня 1919 була відновлена грошова одиниця УНР — гривня. Новими кроками в національно-держ. буд-ві стали ухвалені 1 січня 1919 закон про держ. мову в УНР, який зробив укр. мову обов'язковою для вжитку в армії, флоті, усіх урядових, загально-громад. і публічно-правових установах; закон про вищий уряд Укр. автокефальної правосл. церкви, яким було зроблено перший крок до автокефалії правосл. церкви в Україні. 8 січня 1919 було ухвалено новий земельний закон, відповідно до якого кер-во УНР відмовлялося від соціалізації землі, яка проголошувалася «добром народу» УНР. У законі йшлося про скасування права «приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами», але «дрібним господарям» залишали в приватній власності до 15 *десятин* землі.

12—15 січня 1919 на всій території УНР відбулися вибори делегатів на *Трудовий конгрес України* — вищий тимчасовий законодавчий орган УНР, який зібрався 23—28 січня 1919 в Києві. Конгрес висловився проти *диктатури пролетаріату* та рад. форми влади, підтримав встановлення в Україні демократ. ладу. З огляду на воєнно-політ. ситуацію Трудовий конгрес України визнав Директорію вищим держ. органом УНР, а її голову — головою д-ви. 9 лютого 1919 Директорію УНР очолив С.*Петлюра*, який одночасно був Гол. отаманом (головнокомандувачем) Армії УНР. Виконавчу владу здійснювала Рада нар. міністрів УНР, склад якої призначався Директорією. Протягом 1919—20 відбулося 6 змін уряду, який очолювали відповідно В.Чехівський (26 грудня 1918 — 13 лютого 1919), С.*Остапенко* (до 9 квітня 1919), Б.*Мартос* (до 27 серпня 1919), І.П.*Мазепа* (до 26 травня 1920), В.*Прокопович* (до 14 жовтня 1920), А.*Лівицький* (до 24 березня 1921). Політ. курс УНР мінявся з кожною зміною уряду.

22 січня 1919 була проголошена й наступного дня затверджена Трудовим конгресом України злука УНР та *Західноукраїнської Народної Республіки* в єдину соборну УНР (див. *Акт злуки*). Проте соборна УНР не стала єдиною д-вою, з певним припущенням її можна вважати конфедеративним об'єднанням. *Західна область Української Народної Республіки* залишила власні держ. структури, провадила самостійну внутр. та міжнар. політику. Координувалася лише військ. діяльність обох урядів. УНР надала допомогу ЗУНР у створенні *Української Галицької армії*. У липні—листопаді 1919 Армія УНР та УГА діяли як єдині збройні сили. Об'єднана УНР проіснувала до осені, коли кер-во ЗУНР денонсувало акт соборності у зв'язку з тим, що Директорія УНР погодилася з домаганнями Польщі на галицькі і поліські землі.

У зовн. політиці УНР з кінця січня 1919 переважала орієнтація на Антанту, від якої вона чекала військ. і дипломатичної допомоги в боротьбі з радянською Росією. У січні 1919 на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920* була відправлена спільна делегація від УНР та ЗУНР, яку очолював спочатку Г.*Сидоренко*, а з 22 серпня 1919 — М.Тишкевич. Укр. делегація не була офіц. учасником конференції, вона брала участь лише в засіданнях, де розглядались укр. питання. УНР домагалася від світ. спільноти визнання незалежності та виводу з її території іноз. військ, проте не була визнана Паризькою мирною конференцією, а також жодною із країн-учасників, окрім Польщі. Хоча УНР не була визнана де-юре, вона мала мережу дипломатичних установ за кордоном, які діяли напівофіційно. Це були закордонні представництва, залишені від *Української Держави* (в Австрії, Болгарії, Німеччині, Румунії, Туреччині, Фінляндії, Швейцарії, Швеції), а також нові дипломатичні місії, відправлені до Угорщини, Італії, *Чехословач-*

Печатка Директорії УНР. Травень 1919.

чини, Великої Британії, Франції, прибалт. країн та ін.

УНР Директорії вела майже безперервну збройну боротьбу за державність. У відповідь на пряму агресію 16 січня 1919 вона оголосила війну радянській Росії (*Війна РСФРР і УНР 1918—1919*). Із квітня 1919 перебувала у воєнній конфронтації з Польщею, армія якої вела боротьбу проти ЗУНР. З 24 вересня 1919 УНР перебувала у стані війни зі *Збройними силами Півдня Росії*.

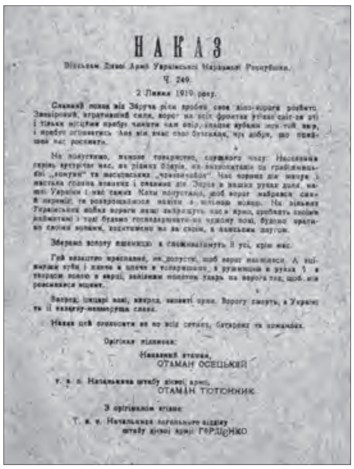
НАКАЗ
Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки.
Ч. 249.
2 Липня 1919 року.

Оригінал підписали:
Наказний отаман,
ОТАМАН ОСЕЦЬКИЙ
т. в. о. Начальника штабу дієвої армії,
ОТАМАН ТЮТЮННИК
З оригіналом згідно:
Т. в. о. Начальника загального відділу штабу дієвої армії ГЕРДІЄНКО

Наказ військам Дієвої армії УНР про продовження боротьби з ворогами. 2 липня 1919.

24 листопада 1918 Гол. отаманом Армії УНР С.Петлюрою був виданий наказ про створення регулярної армії УНР. На середину грудня 1918 в Респ. армії, яка складалася переважно із селянсько-повстанських загонів місц. формування, було до 300 тис. вояків. Протягом січня 1919 більша частина їх вийшла з-під контролю вищого командування, загони масово залишали лави армії, переходили на бік противника, чисельність війська впала до 50 тис. і продовжувала скорочуватися (див. *Отаманщина*). У травні 1919 Директорія і уряд ухвалили низку законів із метою покласти край сваволі отаманів, зміцнити боєздатність армії. У ході безперервних боїв була проведена докорінна реорганізація Дієвої армії, частини переведено на регулярний стан із чіткою військ. структурою. На початок липня 1919 армія налічувала 35 тис. вояків.

Місце перебування держ. центру УНР змінювалося залежно від воєнного становища: столиця УНР — Київ (19 грудня 1918 — 2 лютого 1919), *Вінниця* (до 6 березня 1919), *Жмеринка*, згодом Проскурів (нині м. *Хмельницький*; до 4 квітня 1919), *Рівне* (до 5 травня 1919), *Радивилів* (до кінця травня 1919), далі — *Тернопіль*—Красне. До червня 1919 УНР втратила майже всю свою територію, її влада розповсюджувалася на кілька повітів Подільської губ. навколо *Кам'янця-Подільського*, який із 6 червня до 16 листопада 1919 був держ. і політ. центром, тимчасовою столицею УНР. Із середини липня 1919 в Кам'янці-Подільському перебував також і держ. центр ЗУНР.

16 листопада 1919 укр. влада залишила Кам'янець-Подільський, наступного дня в місто вступили поляки. Репрезентативні функції верховної влади УНР на окупованій поляками території до 8 липня 1920 виконував уповноважений уряду І.Огієнко. Гол. отаман Армії УНР С.Петлюра та урядові органи УНР виїхали до Польщі. Наддніпрянська Україна була захоплена білогвардійцями та більшовиками, зх. землі — Польщею. Частина армії була інтернована поляками. Існування УНР позначалося лише партизан. рейдами її військ. сил по тилах денікінських і рад. військ (*Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920*).

Верховне кер-во справами УНР було покладено на голову Директорії С.Петлюру, який отримав право одноосібно затверджувати закони і постанови, ухвалені Радою нар. міністрів УНР. 21—24 квітня 1920 уряд УНР уклав політ. і військ. кон-

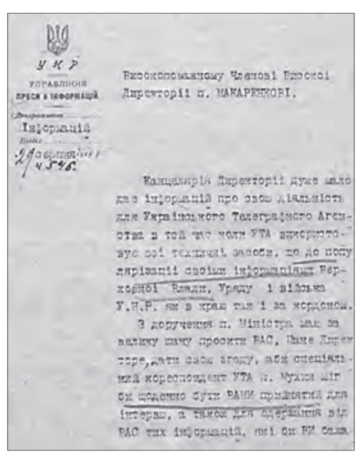
У Н Р
УПРАВЛІННЯ
ПРЕСИ Й ІНФОРМАЦІЇ
Інформації
ч 546

Високоповажному Членові Вищої Директорії п. МАКАРЕНКОВІ.

Канцелярія Директорії дуже мало дає інформацій про свою діяльність для Українського Телеграфного Агенства в той час коли УТА використовує всі технічні засоби, що до популяризації своїми інформаціями Верховної Влади, Уряду і війська У.Н.Р. як в краю так і за кордоном.

З доручення п. Міністра маю за велику честь просити ВАС, Пане Директоре, дати свою згоду, аби спеціальний кореспондент УТА п. Мухин міг би щоденно бути ВАМИ прийнятий для інтерв'ю, а також для одержання від ВАС тих інформацій, які би ВИ бажа-

Лист директора Українського телеграфного агентства члену Директорії УНР А. Макаренку про необхідність надання інформації про діяльність Директорії УНР для популяризації уряду і війська УНР за допомогою радіо та телеграфу. 29 серпня 1919.

венції з Польщею (*Варшавський договір 1920*). За рахунок територіальних поступок УНР отримала від Польщі воєнну допомогу в боротьбі з рад. владою. В результаті радянсько-польсько-укр. війни урядові органи УНР у травні 1920 повернулися в Україну і деякий час утримували під своєю владою невелику територію на *Поділлі* (див. *Польсько-радянська війна 1919—1920*).

УНР перестала існувати наприкінці листопада 1920 внаслідок остаточного захоплення її території Червоною армією. 14 листопада 1920 голова Директорії С.Петлюра та уряд УНР залишили Україну і переїхали до Тарнува (Польща). 21 листопада 1920 Армія УНР перейшла Збруч (прит. Дністра) та була інтернована польс. властями. В умовах еміграції діяли уряд УНР на еміграції (1920—48) та *Державний центр УНР на еміграції* (1948—92), останній припинив існування 24 серпня 1992 у зв'язку з утворенням незалежної укр. держави.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. К., 1997; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України (1917—1920). К., 1997; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Яблонський В.* Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. К., 2001; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1: Доба Центральної Ради. К., 2002; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917—1921. К., 2003; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки: 1918—1920: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006; Національний атлас України. К., 2008; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011; Історія українського війська. К., 2016.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (РАДЯ́НСЬКА) — див. *Українська радянська держава*.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА САМООБОРО́НА (УНС) — військ. формація *Організації українських націоналістів*, попередниця *Української повстанської армії* в *Галичині*. Початок формування відділів УНС припадає на травень 1943, а осн. період діяльності — на липень—грудень 1943.

До формування бойових підрозділів у Галичині Провід ОУН спонукали наступні чинники: 1) посилення нім. терору супро-

ти укр. населення; 2) поява в Галичині рад. партизан і, в першу чергу, сумського партизан. з'єднання С.*Ковпака*, яке на поч. липня 1943 рейдувало теренами краю у Карпати; 3) початок мобілізації укр. чоловіків до д-зії СС *«Галичина»* та пов'язаний із тим перехід на нелегальне становище тих членів ОУН, які не бажали служити в гітлерівській армії та стихійно об'єднувалися у боївки, які необхідно було взяти під контроль Проводу; 4) початок польсько-укр. протистояння у краї, зумовлений відгомоном подій на *Волині*; 5) прагнення поширити на Галичину збройну боротьбу УПА, яка на той час уже активно тривала на Волині й *Поліссі*.

Відповідальність за формування підрозділів УНС була покладена на відповідні теренові проводи ОУН. У липні 1943 командиром УНС був призначений О.А.*Луцький* — «Беркут». До його штабу ввійшли ряд досвідчених старшин: Д.Чижевський — «Демид», В.Банах — «Гордієнко», К.Петер — «Сокіл» та ін. Структура УНС співвідносилася з орг. структурою ОУН. При всіх обласних проводах ОУН була запроваджена посада коменданта УНС, її зазвичай посідали військові (організаційно-мобілізаційні) референти, які займалися формуванням, вишколом, забезпеченням і функціонуванням повстанських відділів. У Дрогобицькій області створенням відділів УНС займалися Л.Павлишин — «Вовк» — та Б.Вільшинський — «Орел»; у Тернопільській — Д.Росоловський — «Чугайстир»; у Львівській — О.Линда — «Ярема» — та М.Онишкевич — «Богдан»; у Станиславівській — І.Белейлович — «Дзвінчук» — та В.Андрусяк — «Різун».

Станом на кінець серпня 1943 у Карпатах вже діяли 4 курені УНС («Чорні чорти», «Трембіта», «Сіроманці» та «Кривоніс-1») загальною чисельністю бл. 2 тис. осіб, а на час максимальної розбудови структури, що припадає на грудень 1943, УНС налічувала приблизно 6 тис. вояків.

На початковому етапі розгортання УНС бойові підрозділи створювалися лише у гористій місцевості краю і лише згодом, з поч. осені 1943, — у низинних регіонах Галичини. Специфікою творення УНС було також те, що у Карпатах та Прикарпатті (Станиславщина та Дрогобиччина) формувалися цілі курені (2—3 сотні) чисельністю 300—400 осіб, а на Львівщині та Тернопільщині — чоти (30—40 осіб), як максимум — сотні (100—150 осіб). За час існування відділи УНС провели кілька десятків більших і менших боїв із рад. партизанами та нім. каральними частинами. Найвідомішим із них є бій 3 вересня 1943 з німцями на Долинщині, коли курінь УНС «Чорні чорти» із засідки знищив понад 200 карателів, а сам при цьому зазнав мінімальних втрат.

У грудні 1943 згідно з наказом Гол. військ. штабу УПА УНС була реорганізована в групу УПА-Захід, а її відділи стали основою для формування нових відділів повстанської армії.

Літ.: *Мороз В.* Українська народна самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік). «Визвольний шлях», 2000, кн. 6; Літопис УПА: Нова серія, т. 20: Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943—1952: документи і матеріали. К.—Торонто, 2012; *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів, 2012.

М.В. Романюк.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНІСТЬ — термін, що вживався в рад. історіографії для позначення укр. етносу (*українців*) на домодерній («феодальній») стадії його розвитку. (Див. також *Народність*).

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УНДП) діяла 1990—92. Партія витоками сягає травня 1988, ведучи родовід від Київ. орг-ції Демократ. союзу. 1 вересня 1988 зі складу Демократ. союзу виокремилася самостійна укр. спілка, яка з 25 червня 1989 (після установчої конференції у м. *Рига*) отримала назву «Українська народно-демократична ліга», на базі якої і була створена партія.

«Незалежність». Орган Української народно-демократичної партії. 1990. Ч.5. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Установчий з'їзд партії (16—17 червня 1990) затвердив програму, статут, гол. політ. принципи, обрав вищу координаційну раду, співголів, ревізійну комісію. Співголовами були обрані: О.Бондаренко (*Луганськ*), Т.Соловко (*Луцьк*), А.Киреєв та Є.Чернишов (*Київ*). На момент створення УНДП налічувала понад 1 тис. членів.

Згідно з програмою партія вбачала «Незалежну Українську Державу» як парламентську республіку з багатопарт. виборчою системою, яку очолював президент, обраний шляхом заг., рівних, прямих і таємних виборів. Адм.-тер. устрій Укр. д-ви мав ґрунтуватися на місц. (муніципальному) самоврядуванні областей і регіонів, представницькі органи яких обирались би на багатопарт. основі й мали вирішальний голос із питань життєдіяльності свого краю. Право на утворення національно-культ. автономій у місцях компактного проживання етносу забезпечувалось би представникам усіх етнічних груп, включаючи й адм.-тер. автономію «за умови вільного визначення її на основі консенсусу». Не визнаючи «легітимності колоніальної влади, УНДП не заперечувала парламентського, конгресового шляху боротьби за незалежність».

УНДП та *Українська національна партія* (УНП) разом з ін. громад. та політ. орг-ціями, приватними особами стали засновниками *Української міжпартійної асамблеї*.

Після проголошення *Верховною Радою УРСР* 24 серпня 1991 Акта про незалежність (див. *Акт проголошення незалежності України*) і заяви УНП про курс на легалізацію діяльності й подальшу участь у виборах держ. органів не залишилося жодних перешкод для об'єднання двох партій. Після взаємних консультацій і узгоджень платформою об'єднання УНДП і УНП було задекларовано нац. консерватизм, який базувався на госп., соціальному, етич-

О.А. Луцький.

Л. Павлишин.

Б. Вільшинський.

О.О. Ковалевський.

К.Г. Вротновський-Сивошапка.

Т. Старух.

І.-Т. Куровець.

ному та політ. досвіді і традиціях укр. народу, християн. цінностях, священній та недоторканній приватній власності як передумові органічного розвитку, прогресу без втрати нац. самобутності.

Внаслідок об'єднання УНДП і УНП 27 червня 1992 була утворена *Українська національна консервативна партія.*

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНО-РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ПА́РТІЯ (УНРП) — укр. партія ліберального спрямування, діяла 1919—20. Заснована наприкінці 1918 в *Києві*, остаточно оформилася в лютому 1919 у *Вінниці*. Керівне ядро партії склали О.Ковалевський (голова), Є.*Архипенко*, К.Вротновський-Сивошапка, В.Корольов, П.*Пилипчук*. Був сформований ЦК, на місцях — провінційні комітети.

УНРП стояла на позиціях укр. державності, була проти федеративного зв'язку з Росією, гол. завдання моменту вбачала в боротьбі з *більшовизмом* і анархією. Положення парт. програми: вирішення аграрного питання шляхом примусового викупу д-вою приватновласницького землеволодіння, забезпечення підпрвам фінансово-комерційної діяльності, у зовн. політиці — орієнтація на *Антанту*. В резолюції ЦК «Про сучасний момент» (20 січня 1919) ставилося завдання забезпечення твердої влади на місцях, реорганізації *Армії Української Народної Республіки*, реконструкції *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* в К-т нац. оборони.

На початку лютого 1919 *Українська партія соціалістів-федералістів* та УНРП видали у Вінниці спільний меморандум з приводу сучасного моменту, де заявили про готовність взяти участь у формуванні кабінету. Разом із самостійниками-соціалістами (див. *Українська партія самостійників-соціалістів*; УПСС) та есефами (УПСФ) нар. республіканці склали праву урядову коаліцію, мали ряд міністерських посад (внутрішніх і земельних справ, шляхів) в уряді на чолі з С.*Остапенком* (13 лютого — 9 квітня 1919). У подальшому УНРП належала до правої опозиції, виступала проти соціаліст. курсу *Директорії Української Народної Республіки*, разом з УПСС брала участь у невдалій спробі держ. перевороту отамана В.*Оскілка*. Підтримала виданий 29 червня 1919 правою опозицією «Меморандум громадських діячів Поділля» до Директорії УНР, в якому причиною політ. і воєнних поразок укр. влади було названо її закритий, недемократ. характер та пропонувалося сформувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом, провести кардинальні зміни у внутр. політиці. Увійшла до складу (разом з УПСФ, *Українською демократичною хліборобською партією* та сел. соціалістами) створеного 15 липня 1919 в *Кам'янці-Подільському Українського національно-державного союзу*, опозиційного соціаліст. влади. 1920 члени партії входили до складу урядів УНР на чолі з В.*Прокоповичем* та А.*Лівицьким*. Партія припинила існування із залишенням держ. структурами УНР укр. території.

Літ.: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917—1921. К., 2003; *Лозовий В.С.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). К.—Кам'янець-Подільський, 2005; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНО-ТРУДОВА́ ПА́РТІЯ (УНТП) — провідна політ. сила *Західної України* 1919—25. 28—29 березня 1919 на надзвичайному нар. з'їзді Укр. національно-демократ. партії (УНДП) у м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) УНДП перейменовано на Українську народно-трудову партію. Під впливом державотворчих соборницьких процесів в *Українській Народній Республіці* ухвалено нову програму партії, що зумовлювалося прагненням об'єднати ідеологічно споріднені з УНТП партії *Наддніпрянської України* в одну панукраїнську партію центристського характеру.

Програма партії складалася з преамбули та 8-ми розділів. УНТП ставила за мету згуртувати до спільної праці всі трудові сили українців заради розбудови укр. державності. Соборна й незалежна УНР мала стати парламентською д-вою, в якій окремим регіонам надавалися б права автономних областей. Владу в УНР мав здійснювати народ у законодавчих та автономних інституціях, утворених на основі реалізації загального, рівного, безпосереднього та пропорційного виборчого права. Уряд мав обиратися *парламентом*. Гарантувалися широкі демократ. права і свободи громадян, а також — запровадження 8-годинного робочого дня, соціальне забезпечення хліборобів і робітників та ін. В екон. частині програми містилася вимога «вивласнення земель великої посілости» та наділення ними безземельних і малоземельних хліборобів, воїнів укр. армій та їхніх родин; усуспільнення галузей пром-сті, торгівлі, кредиту та ін.

29 березня 1919 з'їзд обрав тимчасовий Нар. к-т у складі 26-ти осіб. Головою Нар. к-ту УНТП обрано А.*Горбачевського*, заступниками — О.*Поповича* і Т.Старуха, секретарями — Р.*Перфецького* та С.Біляка, касиром — І.Куровця. До Нар. к-ту УНТП увійшли 2 представники Наддніпрянщини — М.Богун і В.*Андрієвський*.

У період загострення відносин між урядами УНР і *Західної області Української Народної Республіки* в червні—жовтні 1919 УНТП вважала необхідним затвердження установчими зборами актів *Української національної ради ЗУНР* (УНРади ЗУНР) від 3 січня 1919 та *Трудового конгресу України* від 22 січня 1919 щодо злуки УНР і ЗУНР (див. *Акт злуки*). До утворення спільних інституцій влади УНТП вважала недоцільним зміни територіальної влади ЗОУНР. Окремі представники УНТП співпрацювали з політ. партіями Наддніпрянщини (опозиційними до політики С.*Петлюри*) в рамках Кам'янецької УНРади, Національно-держ. союзу у *Відні*, Всеукр. нац. ради у Відні.

Після розриву взаємин урядів УНР і ЗОУНР члени УНТП 1920—23 стали осн. опорою екзильного уряду ЗУНР на чолі з Є.*Петрушевичем*, зокрема підтримували його курс на відновлення західноукр. державності. У цей період УНТП організаційно поділилася на закордонну (у Відні) та крайову групи. Політ. платформою діяльності УНТП 1920—23 стали резолюції Нар. к-ту від 10 листопада 1920. Осн. засадами політ. платформи партії були: невизнання *Варшавського договору 1920* Ю.*Пілсудського* і С.Петлюри та легітимності Польс. д-ви на укр. землях; боротьба за держ. не-

залежність *Галичини* та ліквідацію окупаційного режиму; визнання єдиним законним державно-політ. органом УНРади та її представництва в особі еміграційного уряду ЗУНР.

У краї УНТП сповідувала тактику єдиного нац. фронту, закликаючи нац. сили до консолідації. Партія виступила співорганізатором Міжпарт. ради, Міжпарт. з'їздів 1921—22 за участю представників *Української радикальної партії*, Укр. християнсько-сусп. партії. Члени партії вели активну роботу щодо відновлення діяльності *«Просвіти»*, Укр. пед. т-ва, *«Сільського господаря»* та ін., займаючи в них провідні позиції. УНТП закликала до бойкоту перепису населення (1921), масового набору українців до польс. війська, виборів до польс. парламенту (1922).

Наприкінці 1922 — на поч. 1923 загострилися взаємини між екзильним урядом ЗУНР та крайовими політ. силами, зокрема УНТП. Рішення Ради послів д-в Антанти від 14 березня 1923 про передачу Польщі Галичини УНТП визнала неправочинним та висловила рішучий протест проти цього міжнародно-правового акту. Пошук шляхів розв'язання укр. питання в нових політ. умовах після березня 1923 призвів до розколу партії. Його каталізатором став Нар. з'їзд УНТП у травні 1923, який висунув гасло національно-територіальної автономії укр. земель у складі Польщі, програму реальної органічної праці в усіх ділянках сусп. життя із застосуванням легальних методів діяльності. Прихильниками цієї концепції виступили В.Ю.*Охримович*, В.*Бачинський*, А.Говикович та ін.

Закордонна група УНТП, а також Є.Петрушевич підтримували програму здобуття держ. незалежності західноукр. земель, збереження інституцій влади *Західноукраїнської Народної Республіки* та їх поширення на всі укр. землі, які перебували під владою Польщі, орієнтацію на «Схід». У краї цю позицію підтримувала незалежна група в УНТП на чолі з П.Евином, яка в листопаді—грудні 1923 підготувала нову програму партії з виразним акцентом на необхідності здобуття державності та соборності України.

Розкол в УНТП призвів до розбиття єдиного нац. фронту в Зх. Україні. Компроміс знайдено на Нар. з'їзді УНТП у квітні 1924 у *Львові*, який анулював автономістську резолюцію травневого (1923) з'їзду. Водночас він підтвердив доцільність існування національно-політ. представництва українців за кордоном.

Упродовж 1924—25 УНТП вела переговори з представниками Української радикальної партії, *Української партії національної роботи*, Укр. християнсько-сусп. партії, волин. орг-ції *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), нац. групи *Української парламентської репрезентації*, Укр. соціаліст. об'єднанням «Селянський союз» щодо створення міжпарт. об'єднання на національно-державницьких засадах. На поч. 1925 утворено Об'єднавчу комісію, до якої від Нар. к-ту УНТП увійшли С.*Голубович*, А.Малецький та М.Струтинський. Результатом її діяльності став об'єднавчий з'їзд укр. політичних угруповань 11 липня 1925, а саме обох груп УНТП, Укр. партії нац. роботи й нац. групи Укр. парламентської репрезентації, на якому утворено *Українське національно-демократичне об'єднання*.

Головами УНТП обиралися: А.Горбачевський, І.*Кивелюк*, В.Бачинський, Т.*Войнаровський*, В.Охримович, О.Стефанович, С.Голубович.

Під впливом УНТП перебували часописи: *«Діло»*, *«Свобода»*, «Громадська думка», «Громадський вістник», «Український прапор».

Літ.: *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: Перший період діяльності (1925—1928). Львів, 1995; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Васюта І.* Політична історія Західної України (1918—1939). Львів, 2006; *Соляр І.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928 рр.). Львів, 2010.

І.Я. Соляр.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА А́РМІЯ (УНА) — офіц. назва єдиної укр. військ. формації, яку намагалися створити у березні 1945 у складі *Вермахту*. До УНА мали ввійти етнічні українці, які воювали на стороні Німеччини проти *СРСР*.

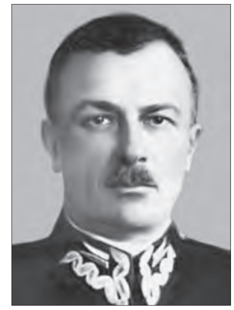
П.Г. Дяченко.

Наприкінці *Другої світової війни* нім. кер-во намагалося залучити поневолені народи Сх. Європи до боротьби проти СРСР. Із цією метою були створені К-т визволення народів Росії та Рос. визвол. армія під кер-вом ген. А.Власова. Планувалося, що ін. нац. орг-ції будуть підпорядковані цьому к-ту. Однак через спротив провідників укр. руху таке підпорядкування не відбулося. У зв'язку із цим було створено Укр. нац. к-т і проголошено плани створення Укр. нац. армії. 12 березня 1945 райхсміністр сх. окупованих територій А.*Розенберг* підтвердив рішення нім. кер-ва про створення Укр. нац. к-ту «як єдиного представника українського народу» та намір зібрати всіх українців, що воюють на боці Третього райху, в єдиному військ. з'єднанні.

17 березня 1945 Президія Укр. нац. к-ту на чолі з А.*Лівицьким* призначила командувачем УНА генерал-поручника П.*Шандрука*. 28 березня 1945 начальник штабу УНА генерал-хорунжий А.Валійський прийняв присягу вояків Протитанк. бригади (1900 осіб) під командуванням полк. П.Дяченка на вірність укр. народу. Ця бригада мала стати зародком 2-ї д-зії УНА. У квітні 1945 до д-зії *«Галичина»* прибув

Пам'ятник полеглим у боях воїнам Української національної армії. Личаківський цвинтар у Львові. Сучасне фото.

О.В. Вітович.

генерал-поручник П.Шандрук та прийняв присягу вояків, формально включивши це військ. формування до складу УНА як 1-шу Укр. д-зію (16 тис. осіб).

До складу УНА зголосились увійти Вільне козацтво під командуванням полк. П.Терещенка (700 осіб), 281-ша запасна бригада (5 тис. осіб), що дислокувалася в Данії, бригада особливого призначення отамана Т.*Боровця* (400 осіб), два піх. полки охоронної служби (2 тис. осіб), які служили в Бельгії та Нідерландах, три курені польової жандармерії та відділ зенітної артилерії (юнаки). Ін. військ. підрозділи, в яких служили українці, не були включені до складу УНА через складну ситуацію на фронті. УНА не вийшла за початкову стадію організації. Для діячів укр. визвол. руху важливість створення УНА полягала в бажанні мати власну військ. силу з огляду на можливі варіанти облаштування повоєн. світ. устрою після завершення II світ. війни.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я (УНА) — 1) політ. об'єднання, засноване 30 червня 1990 Ю.Шухевичем як *Українська міжпартійна асамблея* (УМА). Це було добровільне об'єднання кількох укр. націоналістичних партій та громад. орг-цій. Згодом кер-во УМА дедалі більше схилялося до перетворення УМА на повноцінну політ. партію. Через це з об'єднання вийшли *Українська національна партія* та *Українська народно-демократична партія*. 8 вересня 1991 УМА була перейменована на «Українську національну асамблею». Офіц. реєстрації УНА на той час не мала. З початком «серпневого путчу» 19 серпня 1991 кер-во УНА закликало створювати укр. військ. формування. Напіввійськ. формування отримали назву «Українська народна самооборона» (УНСО). Із самого початку діяльність загонів УНСО відзначалась активністю. Вони провели низку гучних акцій. Найбільш резонансні — сутичка з рос. націоналістами в *Києві*, демонтаж комуніст. символіки, активна проукр. пропаганда. 1992 загони брали участь у Придністровському конфлікті, 1993 — у подіях в Абхазії. Активна військ. діяльність УНА—УНСО перешкоджала її реєстрації Мін-вом юстиції України як політ. партії за назвою «Українська національна асамблея — Українська народна самооборона». Зрештою 29 грудня 1994 мін-во офіційно зареєструвало партію за назвою «Українська національна асамблея».

Вищим керівним органом партії були заг. збори, на яких обиралися голова партії та його заступники. Першим очільником зареєстрованої партії був О.Вітович. Ю.Шухевич у серпні 1994 відійшов від активної політ. діяльності.

Після реєстрації члени партії воювали на боці армії ген. Дж.Дудаєва під час першої чеченської війни. 5 квітня 1995 УНА взяла участь у спалюванні рос. прапора на засіданні *Верховної Ради України*, а 18 липня 1995 — у несанкціонованому похованні патріарха Укр. правосл. церкви Київ. патріархату *Володимира* на Софійській площі (Київ), яке переросло у масовий мітинг. УНА захищала похоронну процесію і демонстрантів від «спецназу».

Акції, які здійснювала орг-ція, призвели до того, що 6 вересня 1995 Мін-во юстиції України припинило діяльність партії і скасувало запис про реєстрацію в Реєстрі об'єднань громадян.

УНА перейшла на нелегальне існування, яке тривало понад два роки.

Парт. видання — газети «Замкова гора», «Українські обрії», «Голос нації», «Черкаська зона», «Наша справа».

2) політ. партія, створена 20 липня 1996 на Установчих зборах у м. Київ. Зареєстрована Мін-вом юстиції України 29 вересня 1997. Центр. статутні органи партії: заг. збори (з'їзд), провід, виконавчий к-т, контрольно-ревізійна комісія; керівні особи — голова проводу, заступники голови проводу, голова виконавчого к-ту. Перший голова — О.Вітович.

Голос Нації

БУДЬОНІВСЬК ПО-ТАДЖИЦЬКОМУ

Українській Національній Асамблеї 5 років

«Голос нації». 1995. № 21 (110). Липень. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Партія керується статутом і програмою, гол. метою якої проголошуються «відродження і розбудова української нації, об'єднання національних чинників в Україні та за її межами». Осн. актив партії — молодь. За офіц. даними, особи 18—25 років становлять 31 % її складу, 25—35 років — 57, 35—45 років — лише 8,5, і старше 45 років — всього 3,5 %.

Упродовж 1997—98 партія пережила внутр. реорганізацію. До її складу ввійшло кілька поміркованих груп. Почали виходити час. «Націоналіст» та інформаційна збірка «Наша боротьба» (*Львів*).

4 листопада 1997 2-гі (12-ті) заг. збори УНА затвердили виборчий список (50 осіб) для участі у парламентських виборах 1998. До першої десятки партійного списку ввійшли Д.Корчинський, О.Вітович, Ю.Тима, Я.Ілясевич, В.Мартиросян, А.*Лупиніс*, В.Мельник, В.Мамалига, О.Марчук, А.Шкіль. Партія здобула підтримку 105 977 (0,39 %) виборців.

Партія видавала тижневик «Наша справа».

22 травня 1999 13-ті заг. збори УНА внесли зміни до статуту, обрали головою проводу А.Шкіля та провід партії (7 осіб).

13 лютого 2000 14-ті заг. збори (Львів) ухвалили зміни та доповнення до статуту, затвердили нову назву партії «Всеукраїнська політична партія УНА—УНСО», створили Конфедерацію націоналістичних орг-цій.

30 червня 2000 15-ті заг. збори (496 делегатів) внесли зміни до статуту (який не був затверджений Мін-вом юстиції України) та змінили назву партії на Всеукр. політ. партія «Українська національна асамблея».

18 листопада 2001 17-ті заг. збори обрали головою проводу М.Карпюка, заст. голови — Е.Коваленка, головою виконкому — Ю.Тиму, головою контрольно-ревізійної комісії — І.Марчука.

2000—01 активісти партії брали участь в акції «*Україна без Кучми*».

На президентських виборах 2004 УНА підтримувала кандидатуру В.*Ющенка* та брала активну участь у *«Помаранчевій революції» 2004*, виконуючи охоронні функції.

21 січня 2002 18-ті заг. збори затвердили передвиборчу програму партії, списки кандидатів у нар. депутати у багатомандатному й одномандатних виборчих округах, представників до ЦВК й уповноважених осіб в округах. Втім парламентські вибори виявилися для партії безрезультатними: представники УНА не отримали жодного депутатського мандата.

Напередодні парламентських виборів 2006 УНА вела переговори про створення блоку з *Українською консервативною партією*, а також щодо можливості блокування із Всеукр. об'єднанням «Свобода». 18 грудня 2005 21-й позачерговий з'їзд партії ухвалив рішення йти на парламентські вибори 2006 самостійно. Проте результати участі у виборах виявилися невтішними.

У позачергових парламентських виборах 2007 партія участі не брала.

25 червня 2007 партія затвердила «Світоглядну доктрину УНА: за законами рідної землі!», згідно з якою «в основу своєї діяльності Українська національна асамблея поставила ідею Нації. Ідея Нації містить у собі кілька складових: перетворення Українського народу в націю, життя нації, її постійний розвиток».

20 січня 2009 УНА затвердила Укр. громадян. маніфест «Спільна дія».

УНА мала 11 зареєстрованих регіональних і 24 місц. відділення. Чисельність партії становила 10 тис. осіб.

Згідно з даними соціологічних опитувань партія користується популярністю в 1,2 % українців.

Друковані парт. органи — «Наша справа», «Наша боротьба», «Наш край», «Черкаська зона», «Націоналіст», «Голос Нації». Підтримувала контакти з рос. націонал-більшовицькою партією Е.Лимонова.

22 березня 2014 УНА провела 27-й позачерговий з'їзд, на якому змінила назву на «Політична партія "Правий сектор"», було внесено зміни до програми і статуту партії та обрано новий провід, до якого ввійшли: Д.Ярош, А.Стемпіцький, А.Тарасенко, В.Воронов, А.Артеменко, М.Завірюха, К.Фуштей, А.Білецький, А.Денисенко, Ю.Шухевич, О.Музичко, А.Клімачов, О.Однороженко, Ю.Суровецький. Головою партії обрали Д.Яроша, кандидатуру якого вирішили підтримати на виборах *Президента України*, запланованих на 25 травня 2014. За результатами виборів Д.Ярош здобув 127 772 (або 0,7 %) голоси виборців.

На позачергових виборах до *Верховної Ради України* 2014 «Правий сектор» здобув 284 943 (або 1,8 %) голоси виборців, посів 12-те місце і, не подолавши 5-відсоткового бар'єра, не потрапив до парламенту. Єдиним представником від партії у парламенті став Д.Ярош, який здобув перемогу у 39-му одномандатному виборчому округу (*Дніпропетровська область*), отримавши 30,27 % голосів виборців.

«Правий сектор» позиціонує себе як укр. партія передусім «вуличної політики», у другу чергу — парламентської політики.

У квітні 2015 було відновлене політ. крило партії — УНА, проведено з'їзд і створено Політ. партію «УНА—УНСО», яку 20 серпня 2015 зареєстрували Мін-во юстиції України.

Т.А. Бевз.

«УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА ІДЕ́Я: РЕА́ЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИ́ВИ РО́ЗВИТКУ» — збірник наук. праць, присвячений проблемам суспільно-політ. розвитку, сучасної політ. історії України та політології. Заснований 1998 *Інститутом народознавства НАН України*, *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* та Нац. ун-том «Львівська політехніка». Свідоцтво про держ. реєстрацію друкованих засобів масової інформації № 9284 (серія КВ) від 25 жовтня 2004. До 2015 включно опубліковано 27 вип. Відп. ред. — С.Павлюк. Друкується у вид-ві «Львівської політехніки». Вміщуються статті та матеріали з політології, соціології, політ. та суспільно-політ. історії й ін. суміжних галузей і дисциплін соціогуманітаристики.

«Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». 2015. № 27. Обкладинка.

Офіц. веб-сторінки збірника: http://vlp.com.ua/periodicals/collections/ukr_nac; http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/2129.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА КОНСЕРВАТИ́ВНА ПА́РТІЯ (УНКП) створена на 1-му (Установчому) з'їзді 27 червня 1992 в м. *Київ* в результаті об'єднання *Української народно-демократичної партії* та *Української національної партії.* Зареєстрована Мін-вом юстиції України 30 жовтня 1992. Центр. статутні органи — з'їзд, рада, к-т ради, ревізійна комісія; керівні особи — голова, заст. голови, члени ради. Перший керівник партії — Г.Приходько. Чисельність партії на момент реєстрації становила 1,5 тис. членів.

Д.А. Ярош.

Г.А. Приходько.

Згідно з програмою партія виступала за формування збалансованої та ефективної системи трьох незалежних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Обстоювалася думка, що *Президент України* як глава д-ви мусить нести персональну відповідальність за виконання конституції і законів України, бути гарантом дотримання її нац. інтересів.

Партія послідовно виступала за формування в Україні *громадянського суспільства* як набору демократ. інститутів, механізмів самоврядування, що уособлюють систему прояву життєдіяльності громадян д-ви. Необхідним є баланс між владою і громадян. усп-вом.

У листопаді 1993 головою партії було обрано Ю.Восковнюка. 6 квітня 1996 на черговій раді УНКП було переобрано керівний склад. Головою партії було обрано О.Соскіна.

1994 партія брала участь у виборах до *Верховної Ради України* та місц. рад. Входила до складу виборчого об'єднання «Демократична Україна». Партії не вдалося здобути жодного місця у парламенті, натомість члени УНКП стали депутатами обласних і місц. рад Львів., Терноп. та Донец. областей.

О.І. Соскін.

Починаючи з 1999, партія проводила опозиційну діяльність. 2001 УНКП була однією з організаторів та активних учасників об'єднання правих сил «Українська правиця», які намагалися йти єдиним блоком на вибори 2002. 17 січня 2001 О.Соскін взяв участь у засіданні політ. партій та громад. об'єднань України, на якому обговорювалося питання про потребу об'єднання державницьких національно-демократ. сил України. Учасники засідання ухвалили декларацію про створення такого об'єднання. 21 січня 2001 була утворена «Українська правиця», в яку серед 12 партій увійшла й УНКП.

9 березня 2001 члени УНКП взяли участь в акції «Україні — українську владу». 22 березня 2001 була опублікована «Заява Української національної консервативної партії щодо політичної кризи в Україні».

25 квітня та 3—11 травня 2001 представники партії брали участь у засіданні громадсько-політ. об'єднання «Українська правиця». Голова УНКП О.Соскин 9 червня 2001 узяв участь у 2-х (11-х) Всеукр. зборах (з'їзді) Укр. нар. руху (нині це *Українська народна партія*). У виступі він підкреслив, що підписання декларації про початок процесу об'єднання Укр. нар. руху і *Народного руху України* є визначальною подією, серйозним кроком на шляху формування єдиного блоку правих сил — «Української правиці».

20 червня 2001 представники партії брали участь у засіданні секретаріату «Української правиці». Учасники засідання ухвалили рішення про ініціювання в усіх регіонах України створення обласних та районних виборчих штабів «Української правиці»; формування списків кандидатів на вибори до ВР України, на місц. вибори та на посади голів обласних і районних рад, сільс. голів, керівників відділів обласних та районних держ. адміністрацій. Проте блок розпався. УНКП прогнозувала, що шлях розколу єдиного правого флангу призведе до стратегічної поразки.

28 серпня 2002 партія підтримала ініціативу лідера «Нашої України» В.*Ющенка* про необхідність проведення загальнонац. форуму демократ. сил в Україні.

Впродовж 1999—2002 УНКП пройшла через низку суд. процесів, під час яких змушена була доводити свою легітимність, яка була і без того однозначно визнана Мін-вом юстиції України.

З вересня 2002 УНКП активізувала діяльність: проводила масові політ. акції (пікетування, мітинги, демонстрації, піші ходи тощо), робила політ. заяви, звернення, видавала газ. «Національна фортеця», перейшла до етапу активного формування регіональної парт. структури.

30 листопада 2002 було створено демократ. об'єднання «Українська національна рада» для постійної координації дій політ. партій та громад. орг-цій. До нього увійшли *Українська республіканська партія «Собор»* (нині це Респ. платформа), *Українська партія «Єдність»*, Укр. нац. партія, Нар. рух України, УНКП, Всеукр. об'єднання «Батьківщина» та ін.

Партія підтримала акцію опозиції «Повстань, Україно!» (9 березня 2003).

22 березня 2003 2-й з'їзд партії привів у відповідність до нового Закону України «Про політичні партії в Україні» статут і програму УНКП, ухвалив політ. заяву, затвердив резолюцію, обрав керівні органи партії. Головою партії одноголосно був переобраний О.Соскін.

Станом на 24 березня 2003 УНКП мала місц. орг-ції у 18-ти областях, 12-ти містах, які є обласними центрами, та в усіх 10-ти районах Києва.

9 січня 2004 відбулося засідання к-ту партії, на яке були винесені такі питання: підбиття підсумків роботи УНКП у 2003; завдання УНКП на 2004; позиція партії щодо політ. ситуації в Україні; створення нових парт. орг-цій у містах і районах України.

У подальшому УНКП була одним з організаторів та активних учасників об'єднання правих сил «Патріоти України», які намагалися йти єдиним блоком на вибори 2006. 13 грудня 2005 відбулася прес-конференція «Загострення політичної ситуації в Україні та необхідність консолідації дій партій патріотичного спрямування». Було створено міжпарт. виборчий блок «Патріоти України». 21 грудня 2005 відбувся перший міжпарт. з'їзд Патріотичної партії України (голова — М.Габер), УНКП, Політ. партії «Совість України» (голова — Х.Хачатурян). Міжпарт. з'їзд затвердив програму блоку «Патріоти України» та список кандидатів у нар. депутати України, обласних та місц. рад, а також на посади міських голів (м. Київ та ін.). На посаду київ. міськ. голови балотувався голова УНКП О.Соскін. Блок «Патріоти України» на парламентських виборах 2006 не подолав 3-відсоткового бар'єра і не пройшов до ВР України. Негативний результат був і на виборах у місц. органи влади. Після виборів блок розпався.

30 березня 2007 відбулося засідання К-ту нац. порятунку, відновлення роботи якого було зумовлено загостренням політ. кризи в Україні та потребою об'єднати всі нац., патріотичні, проєвроп. сили. УНКП ввійшла до к-ту (серед ін. 23-х партій).

10 квітня 2007 УНКП заявила про готовність знову ввійти до Блоку національно-демократ. сил («Українська правиця»).

23 вересня 2008 на засіданні к-ту УНКП було розглянуто питання про суспільно-політ. ситуацію та про вироблення позиції партії у зв'язку з можливістю позачергових парламентських виборів, про ймовірні варіанти блокування з ін. політ. партіями для участі в них. К-т ухвалив відповідні рішення та заяви.

20 лютого 2008 на черговому засіданні к-ту УНКП розглядалося питання про поточну політ. ситуацію в Україні, було затверджено звіт к-ту УНКП про його діяльність 2005—08, ухвалено рішення про скликання 3-го з'їзду УНКП, створення нових структурних утворень (орг-цій, осередків) УНКП.

14 березня 2008 3-й з'їзд партії розглянув звіт про діяльність к-ту УНКП за 2005—08 та завдання керівників УНКП, місц. орг-цій та членів партії у сучасних політ., соціально-екон. умовах. Були обрані керівні органи партії. Головою партії одноголосно переобрано О.Соскіна.

30 листопада 2009 Укр. центр консервативної політики провів науково-методологічний круглий стіл «Консерватизм в Україні: минуле, сучасне, майбутнє», організатором якого був голова УНКП О.Соскін.

Друковані органи УНКП — ж. «Український час» та газ. «Національна фортеця».

УНКП брала участь у виборах депутатів ВР АР Крим, місц. рад та сільс., селищних, міських голів (31 жовтня 2010).

За даними ЦВК, у виборчій кампанії 2012 р. УНКП висунула 5 кандидатів у мажоритарних округах на Львівщині. Проте здобути перемогу їм не вдалося.

Напередодні позачергових парламентських виборів 2014 О.Соскін заявив, що УНКП буде реально йти у владу, коли настане розуміння того, що у виборах і у політ. житті країни мають брати участь ідеологічно-політ. партії, а не «різні клуби за назвами лідерів та за різними корпоративними інтересами».

У *Львові* в червні 2017 відбувся 5-й з'їзд УНКП, на якому О.Соскін склав повноваження очільника партії. На з'їзді затвердили нову редакцію статуту партії та обрали парт. к-т, який керуватиме її діяльністю.

24 грудня 2018 партія змінила назву на Політ. партія «Справжні дії». Очільником партії став С.Данилов, а місцем реєстрації — *Запоріжжя*.

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА ЛІ́ГА ЖІНО́К АМЕ́РИКИ (УНЛЖА) — громадський рух представників культурно-просвітницьких, реліг. та профспілкових об'єднань. Заснована 1933 в Чикаго (США). УНЛЖА очолила О.Лотоцька. 12 листопада 1933 вона звернулася до Червоного Хреста Америки з проханням про гуманітарну допомогу. К-т невідкладної допомоги очолила Н.Пелецович, яка надіслала листа президенту США Ф.*Рузвельту* та його дружині Е.Рузвельт, держ. секретарю К.Халлу, єпископу Нью-Йорка В.-Т.Меннінгу, звернулася з листом і до редакцій провідних газет. Вона переконала укр. скульптора О.*Архипенка* пожертвувати бронз. статую як приз для проведення першої лотереї з метою збирання коштів на закупку харчів та їх відправлення в Україну через систему *торгзіну*. Діяльність УНЛЖА сколихнула громад. думку українсько-амер. спільноти. В листопаді—грудні 1933 відбулися протестні демонстрації у зв'язку з визнанням *СРСР* президентом США Ф.Рузвельтом. 18 листопада 1933 у Нью-Йорку (США) відбулася демонстрація 8 тис. українців, що рухалася від Вашингтон-сквер до 67-ї вулиці, а поряд крокували 500 комуністів, які викрикували образливі слова, провокували сутички, вихоплювали листівки та плювали в демонстрантів. Унаслідок сутичок 5 осіб отримали травми. Присутність 300 поліцейських унеможливила серйозні заворушення. Газета «New York Evening Post» опублікувала із цього приводу інформацію «Комуністичне "фу" українському маршу», а «New York Times» повідомила про вуличні сутички. 17 грудня 1933 напади комуністів на протестувальників-українців сталися в Чикаго, від чого постраждали 100 осіб. Газета «New York Times» назвала ці події «найбільшою масовою колотнечею за багато років». Комуністи-фанатики кидали в демонстрантів цеглини, палиці, тухлі яйця, а згодом спалахнула вулична бійка із застосуванням кастетів, дрючків, кулаків і прикладів рушниць, яку розігнали спец. загони поліцейських. У січні 1934 УНЛЖА опублікувала брошуру про голод в Україні, яку надіслала до посольства СРСР у США, а через місяць отримала відповідь радника посольства Б.Сквирського про «абсолютно абсурдну» ідею «навмисного винищення населення України» радянським урядом. Дипломат додав, що рівень смертності в Україні «був найнижчим серед усіх республік СРСР і на 35 % нижчий, ніж передвоєнний рівень смертності за часів царського режиму». Протести тривали й надалі, але у вигляді заяв, декларацій, звернень. Вони були викликані мовчанням уряду США, його відмовою надати допомогу голодуючим в Україні, а також прийняттям СРСР до *Ліги Націй*.

Літ.: Communists Boo Ukrainian March. «New York Evening Post», 1933, November 18; Великий голод в Україні: звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. К., 2008; *Марочко В.* Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні. К., 2018.

В.І. Марочко.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (УНП) — 1) створена в жовтні 1927. Діяла переважно на *Буковині*, домагалася вільного розвитку к-ри укр. народу в Румунії, вживання укр. мови в адміністрації громад. В екон. галузі ставила завдання соціального захисту селянства, міщанства та робітництва, розвитку кооп. організацій. Президентом УНП 1927—38 був В.*Залозецький*, секретарем — Ю.Сербинюк. Протягом 1928—37 партія співпрацювала з румун. партіями в парламенті, депутатами якого обиралися в різний час В.Залозецький, Ю.Сербинюк, Д.Маєр-Михальський, В.Дутчак. Парт. лідери намагалися поширити діяльність партії на *Бессарабію* та *Мараморощину*. Станом на 1933 УНП мала 11 окружних орг-цій. Друковані органи: «Народна сила», «Рада». Завдяки В.Залозецькому, ін. парт. діячам укр. питання обговорювалося не лише в Румунії, а й у різних європ. країнах. Розпущена у квітні 1938. 1940 частина колиш. членів УНП ввійшли до складу Укр. нац. громади в Румунії.

Літ.: Програма, статут і внутрішній устав Української національної партії в Румунії. Чернівці, б/р; Буковина, її минуле і сучасне. Париж, 1956; *Масан О.* «Биймо у великий дзвін на тривогу!»: Голодомор 1932—1933 рр. і українці Буковини. «Буковинський журнал», 1993, ч. 3/4; *Піддубний І.А.* Українська національна партія як виразник інтересів українських реформістських кіл Буковини (1927—1938 рр.). В кн.: Питання історії України, т. 2. Чернівці, 1998.

І.А. Піддубний.

2) діяла в період із жовтня 1989 до червня 1992. Створена 21 жовтня 1989 на Установчому зборі в м. *Львів*. Ініціаторами створення партії були Г.Приходько, І.Макар, Б.Чик, Б.Когут, В.Дужинський, В.Максимович, О.Проців, А.Дячишин, Л.Івахів. Автором проектів програми і статуту партії був Г.Приходько. Головою партії обрано Б.Когута, головою ради УНП — О.Проців, секретарем — В.Смогителя.

До складу проводу партії ввійшли В.Дужинський, Ю.Оборін, Ф.Клименко, С.Касьян, Б.Чик, Г.Приходько. Представником УНП за кордоном став П.Рубан. Він був і спонсором партії. Почесним головою УНП став Ю.Шухевич.

Програма УНП проголошувала відновлення *Української Народної Республіки* в етнічних кордонах. У тих умовах УНП вбачала можливість боротьби демократ. засобами, для чого вона домагалася «гарантії демократії»: приватної власності; легалізації приватної зброї; багатопартійності.

Держ. унезалежнення України, з погляду УНП, мало пройти

О. Лотоцька.

Б.Й. Когут.

В.В. Смогитель.

кілька етапів у такій послідовності: визнання урядами демократ. д-в і урядом *СРСР* наявного окупаційного статусу для України; скасування Конституції СРСР та договору про утворення СРСР; виведення представників УРСР зі складу *Організації Об'єднаних Націй* і заміна цього представництва представництвом нац. опозиційних сил, у т. ч. й емігрантських; створення Тимчасового держ. правління України на базі самостійницьких сил; утворення Нац. збройних сил; виведення окупаційних військ з усіх укр. земель; скликання Нац. установчих зборів.

За ініціативи УНП наприкінці січня 1990 в м. Юрмала (нині місто в Латвії) відбулася теор. конференція з проблем державності України. У конференції брали участь представники Укр. Гельсінської спілки (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*), *Народного руху України*, *Української народно-демократичної партії* (УНДП), нар. фронтів Латвії, Грузії та Литви, т-ва «Меморіал», Т-ва укр. мови ім. Т.Г.Шевченка. На конференції було констатовано, що українці політично самовизначились у січні 1918 *Четвертим Універсалом Української Центральної Ради*. Отже, метою боротьби за незалежність кінця 1980-х — поч. 1990-х років мало бути відновлення УНР.

У березні 1990 УНП бойкотувала вибори до *Верховної Ради УРСР*. 7 квітня 1990 у Львові пройшов надзвичайний збір УНП. На ньому була ухвалена стратегія УНП. Автором стратегії був Г.Приходько. Згідно зі статутом партії (який передбачав, що головою УНП стає автор ухваленої стратегії) Г.Приходько очолив партію. Він був головою УНП до моменту її саморозпуску.

У своїй стратегії УНП виходила з переконання, що самим руйнуванням колоніальної системи здобути власну д-ву неможливо. Тож громадян. ініціативи УНП були спрямовані на створення структур нац. д-ви.

Партія ініціювала створення К-ту за утворення ЗС України (лютий 1990). Цим к-том започатковувався тиск на внутрішньовладну опозицію, щоб вона легально домагалась утворення респ. армії, яка перетворилася б на національну. У квітні 1990 УНП ініціювала рух матерів військовослужбовців і військовозобов'язаних. Жінки — члени УНП взяли активну участь в акціях материнського руху і спрямували зусилля на пропаганду нац. армії.

Влітку 1990 УНП стала однією з партій-засновниць й активною учасницею *Української міжпартійної асамблеї* (УМА). В основу ідеології УМА та її стратегії лягли погляди і принципи УНП. Зі складу УМА УНП вийшла 23 грудня 1990.

У березні 1991 УНП бойкотувала всесоюзний референдум стосовно збереження СРСР. Члени УНП брали активну участь у роботі зі створення к-тів для реєстрації громадян Укр. д-ви.

УНП створила власну молодіжну орг-цію «Січ», яка налічувала 50 осіб.

Друковані органи партії — ж. «Український час», газети «Клич нації» та «Вісник Української національної партії».

В червні 1992 УНП і УНДП об'єдналися в *Українську національну консервативну партію*.

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА В КИ́ЄВІ (УНРада в Києві) — політично-громад. утворення. Заснована 5 жовтня 1941 з ініціативи учасників похідної групи ОУН(м; див. *Похідні групи ОУН*) та місц. громадськості самостійницької орієнтації за аналогією з Центр. нар. радою Карпатської України (1938) та *Українською національною радою у Львові* (1941—42). Гол. організатором УНРади був член Проводу укр. націоналістів О.Кандиба (див. О.*Ольжич*). Головою УНРади став проф. М.*Величківський*, 1-м секретарем президії УНРади — інж. А.Баранівський (після його загибелі — геолог І.Дубина), 2-м секретарем — член ПУН О.*Бойдуник*. Заступниками голови УНРади стали С.Сколибог, О.Корсунський та М.*Капустянський*. Шефом гол. канцелярії президії УНРади призначено Я.Жуковського. За структурою та політ. спрямованістю УНРада нагадувала *Українську Центральну Раду* часів *Української Народної Республіки*. Це символізувало тяглість державницької традиції. До її складу ввійшли члени різних політ. напрямів: від гетьманців до націоналістів, представники всіх укр. земель, окупованих гітлерівцями. Були утворені Київ., Черніг. і Полтав. обласні ради УНРади. Загалом є відомості про 130 делегатів. УНРада намагалася перехопити ініціативу організації та мати представників в адм. органах на місцях, видавала в *Києві* газ. *«Українське слово»* (ред. — І.*Рогач*). Членам УНРади вдалося встановити на деякий час вплив на київ. міську управу і відновити культурно-мистецьке життя міста. Робилися спроби відновити діяльність Академії наук та вишів. У Києві було створено Спілку укр. письменників (голова — О.*Теліга*).

Прагнення УНРади відігравати роль всеукр. центру окупаційні власті сприйняли як порушення наявних приписів і втручання в політику. 27 листопада 1941 нім. чиновники заборонили її діяльність і розпочали репресії її членів. У таких умовах ОУН(м) та М.Величківський перейшли у підпілля. На поч. 1942 поліцією безпеки та СД (Служба безпеки райхсфюрера СС; Sicherheitsdienst des Reichsführers SS; SD) було заарештовано бл. 200 осіб, пов'язаних з *Організацією українських націоналістів* та діяльністю УНРади, у т. ч. О.Телігу, І.Рогача, які були страчені у *Бабиному Яру*.

29 квітня 1944 у *Львові* відбулося об'єднання 3-х осн. політ. центрів — Львівської та Київської УНРад і Центр. нар. ради Карпатської України. Була утворена єдина Всеукр. нац. рада (ВУНРада). Спроби ВУНРади та *Української головної визвольної ради* виробити спільну платформу діяльності не дали результатів, і ВУНРада припинила діяльність в еміграції 1946.

Літ.: *Бойдуник О.* На переломі (уривки спогадів). Париж, 1967; *Городиський З.* Українська національна рада у Києві. В кн.: На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: збірник статей, спогадів, документів. К., 1993; *Бондаренко К.* ОУН у XX столітті. Web: http://www.unr.org.ua/UNR-istoriya/UNR-XX-stolittya.

Т.В. Пастушенко.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА В ПЕТРОГРА́ДІ створена 19 березня 1917 членами петрогр. громади *Української соціал-демократичної робітничої партії*, укр. фракції Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, *Товариства українських поступовців*, *Української радикально-демократичної партії*, сел. спілки,

представниками робітників, студентства, т-ва «Громада» та ін. оргцій. До неї увійшли: О.*Лотоцький* (голова), М.Корчинський (заст. голови), П.*Стебницький* (секретар), М.*Славинський*, Г.*Голоскевич*, П.*Зайцев*, Ф.Слюсаренко. Нац. рада в Петрограді підтримувала тісний зв'язок з *Українською Центральною Радою*, мала в ній свого представника — Г.Голоскевича.

Як писав 1917 секретар ради П.Стебницький, «українці.., що і в російській революції взяли велику участь, вірили, що в цім загальнім перестрої російських порядків український народ не буде забутий, не зостанеться позад інших і дістане такі умови політичного життя, яких вимагає його вдача, його історія, його стародавній національний ідеал». Наприкінці березня делегація У.н.р. в П. зустрічалася з головою *Тимчасового уряду* кн. Г.Львовим та передала останньому документ з низкою вимог щодо запровадження національно-територіальної *автономії* України, рідної мови в укр. середній та вищій школі, суді, адміністрації; вирішення долі окупованих частин *Галичини* та *Буковини*, повернення полонених і засланих галичан та буковинців. У.н.р. в П. ставила перед кабінетом міністрів важливі питання щодо участі укр. представників у роботі комісії з підготовки закону про вибори до *Всеросійських Установчих зборів*, ліквідаційної комісії у справах *Царства Польського* для забезпечення прав укр. населення *Холмщини*. Обер-прокурору Найсвятішого Синоду було зроблено подання про необхідність видання Святого Письма укр. мовою та українізацію духовних шкіл України. Для міністра освіти підготовлено спец. записку про укр. школу, учительські курси та організацію нац. середньої школи. У.н.р. в П. також допомагала УЦР у зносинах та переговорах з Тимчасовим урядом. Виконавчий к-т У.н.р. в П. діяв фактично два місяці, до середини травня 1917, коли більшість його членів переїхали до *Києва*. Після проголошення *Другого універсалу Української Центральної Ради* та визнання *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* крайовою владою У.н.р. в П. припинила існування, а її функції перебрав комісар України при Тимчасовому уряді П.Стебницький, який був переконаний, що «забезпечення вольностей нації і рідному краєві, здобуття їм відповідних реальним обставинам форм політичного життя — це має бути основним завданням українського національного руху».

Літ.: *Стебницький П.Я.* Українська справа. Пг., 1917; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1—3. Варшава, 1932—34; Українська Центральна Рада: документи і матеріали, т. 1. К., 1996; Український національно-визвольний рух: березень — листопад 1917 р.: документи і матеріали. К., 2003; *Верстюк В.Ф. та ін.* Українські проекти в Російській імперії. К., 2004; *Стебницький П.* Вибрані твори. К., 2009; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011; Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження). К., 2013.

О.Б. Кудлай.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА ЗУНР (з початку 1919 до початку 1920 — Українська національна рада ЗОУНР; УНРада) — вищий законодавчий і представницький орган *Західноукраїнської Народної Республіки / Західної області Української Народної Республіки* (ЗОУНР). Створена 18 жовтня 1918 у *Львові* як Конституанта (Конституційні збори) укр. народу, що проживав на своїх етногр. землях в *Австро-Угорщині*. До складу УНРади згідно зі Статутом від 18 жовтня 1918 увійшли: усі укр. депутати обох палат австрійс. Держ. ради (парламенту і палати панів), крайових соймів *Галичини* та *Буковини*, по 3 представники укр. політ. партій із цих земель. Крім зазначених у Статуті делегатів, у засіданнях УНРади брали участь представники від укр. студентства Галичини.

Функції президії УНРади в період львів. сесії виконувала президія Укр. парламентарної репрезентації в австрійс. парламенті. 19 жовтня 1918 УНРада прийняла постанову про утворення Укр. д-ви на укр. етногр. землях у складі Австро-Угорщини та закликала нац. меншини направити своїх представників до УНРади пропорційно кількості населення. Президентом УНРади став Є.*Петрушевич*. Одночасно створено 3 делегації УНРади: виконавчу (тимчасовий уряд) під головуванням Є.Петрушевича у *Відні* (25 жовтня 1918); делегацію для вирішення справ Галичини і Закарпаття у Львові (голова — К.*Левицький*) та буковинську — у *Чернівцях* (голова — О.*Попович*). 25 жовтня 1918 буковинську делегацію доповнили 10 представників, і вона отримала назву «Український крайовий комітет Буковини».

Після встановлення укр. влади в Чернівцях та обрання О.Поповича президентом краю 7 листопада 1918 «Крайовий комітет» ухвалив назву «Українська крайова національна рада» (голова — А.Артимович). 9 листопада 1918, після окупації Буковини румун. військами, більшість її делегатів залишили Чернівці. 25 жовтня 1918 віденська делегація офіційно повідомила про створення УНРади і представила її держ. програму голові австрійс. уряду М.Гуссареку та безуспішно домагалася легітимної передачі влади від австрійс. уряду. 26 жовтня 1918 Є.Петрушевич від імені УНРади вислав ноту до президента США Т.-В.*Вільсона*, в якій доводив до його відома факт утворення Укр. д-ви та просив підтримки у вирішенні укр. питання. 30 листопада 1918 в *Києві* О.*Колесса* від імені УНРади зробив офіц. заяву *гетьманові* П.*Скоропадському* про утворення самостійної Укр. д-ви на зх. укр. землях. Львів. делегація УНРади, делегати якої постійно проживали у Львові, здійснювала заходи з організації укр. влади в Сх. Галичині. 29 жовтня 1918 утворено Центр. бюро УНРади у Львові (голова — Р.*Перфецький*) та Харчовий уряд (голова — С.*Федак*). 30 жовтня 1918 УНРада закликала укр. населення Галичини не виконувати розпорядження *Польської ліквідаційної комісії* та визнала *Легіон Українських січових стрільців* як основу нац. збройних сил проголошеної д-ви. Кілька членів УНРади були серед організаторів Листопадового повстання 1918 у Львові (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*), унаслідок

Народний дім у Львові, де було створено Українську національну раду.

якого влада на західноукр. землях перейшла до УНРади. Новопризначений намісник В.Децикевич офіційно передав владу в Галичині К.Левицькому.

У жовтні—листопаді 1918 за участю членів Конституанти в більшості повітів Сх. Галичини утворено повітові (у *Коломиї* та *Стрию* — окружні) УНРади (їх склад та діяльність не регламентовано). 2 листопада 1918 до складу УНРади повернулися представники *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), що вийшли з неї 19 жовтня 1918 на знак протесту проти відмови більшості УНРади проголосити негайну злуку з *Наддніпрянською Україною.* 12 листопада 1918 до УНРади були кооптовані представники від політ. партій та війська. 9 листопада 1918 УНРада утворила виконавчий орган — Раду держ. секретарів, яку очолив К.Левицький (див. *Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки*). 10 листопада 1918 УНРада доручила Раді держ. секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх укр. земель в одну д-ву. 13 листопада 1918 УНРада прийняла Тимчасовий Осн. Закон про держ. самостійність укр. земель колиш. Австро-Угор. монархії, який проголосив утворення ЗУНР; 16 листопада 1918 — Тимчасовий Закон про адміністрацію ЗУНР. Після захоплення польс. військами Львова Рада держ. секретарів та частина членів УНРади 21 листопада 1918 залишили місто і виїхали до *Тернополя.* Захищати інтереси укр. населення у Львові було уповноважено членів

Тимчасовий основний закон

про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії

ухвалений Українською Національною Радою на засіданні дня 13. падолиста 1918.

Артикул I.

Назва.

Держава проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 16. жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву **Західно-Українська Народня Република**.

Артикул II.

Границі.

Простір Західно-української Народньої Републики покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czoernig, herausgegeben von der k. k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Maasstab 1: 864 000).

Артикул III.

Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-українську Народню Републику.

Артикул IV.

Державне заступництво.

Права власти іменем Західно-української Народньої Републики виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосования без ріжниці пола. На сій самій основі мають бути вибрані

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». 13 листопада 1918.

УНРади Л.*Ганкевича*, В.Ю.*Охримовича* та С.*Томашівського.*

Наприкінці листопада — на початку грудня 1918 в Галичині проведено додаткові вибори від громад. орг-цій *повітів* і великих міст. Нац. меншини зі свого права представництва в УНРаді не скористалися. 1919 УНРада продовжила свої засідання в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), де відбулися 3 сесії (2—4 січня, 4—15 лютого та 25 березня — 15 квітня 1919). Доповнена представниками від повітів і міст, УНРада номінально мала складатися з майже 150 членів. Але в сесіях брали участь бл. 130 делегатів — частина депутатів постійно перебувала у Відні та в дипломатичних відрядженнях, ін. залишилися на захоплених польс. і румун. військами землях (частина з них була інтернована). 2—4 січня 1919 створено 9 комісій УНРади: земельну, військову, законодавчу, тех. відбудови, фінансову, шкільну, закордонних справ, сусп. опіки, комунікацій; 15 лютого 1919 — адміністративну. 4 січня 1919 УНРада прийняла ряд законів, що регламентували її компетенцію, організацію та діяльність: про Виділ УНРади; доповнюючий Статут; про спосіб оголошення законів та розпоряджень; про недоторканність членів УНРади. Пленум обрав Виділ УНРади (9 членів і президент). До компетенції виділу належало: призначати членів уряду, приймати рішення про їх відставку, амністію, призначати вищих держ. цивільних і військ. керівників, затверджувати і проголошувати закони. Рішення схвалювалися більшістю та були правомірні за присутності щонайменше 6-ти членів виділу. До виділу були обрані (крім президента Є.Петрушевича): Л.*Бачинський* (*Українська радикальна партія*; УРП), С.*Вітик* (УСДП), А.*Горбачевський* (Укр. національно-демократ. партія; УНДП), Г.Дувіряк (УРП), М.Новаковський (безпартійний), Т.*Окуневський* (УНДП), О.Попович (УНДП), А.*Шмігельський* (УРП), С.Юрик (УНДП). Згідно із законом, що доповнював Статут, УНРада вибрала Президію (президент — Є.Петрушевич, заступники — Л.Бачинський, С.Вітик, О.Попович, А.Шмігельський) і Секретаріат (секретарі — С.*Витвицький* і О.Устиянович; заст. секретаря — С.Сілецький). 3 січня 1919 УНРада, затвердивши передвступний договір (підписаний делегацією Ради держ. секретарів 1 грудня 1918 у *Фастові*), одноголосно прийняла Ухвалу про злуку ЗУНР з *Українською Народною Республікою*, в якій зазначалося, що до часу, коли зберуться Установчі збори об'єднаної республіки, законодавчу владу на території ЗУНР виконує УНРада. 22 січня 1919 делегація УНРади (36 осіб) взяла участь в урочистому проголошенні *Акту злуки* в Києві. 23 січня 1919 Акт злуки затверджено на *Трудовому конгресі України*, у роботі якого взяла участь делегація УНРади. Члени УНРади були обрані до Президії Трудового конгресу (Т.Старух від галицьких партій, С.Вітик від укр. соціал-демократів) та увійшли до його комісій (Т.Старух, І.*Калинович*, П.Шекерик-Доників).

Після злуки ЗУНР отримала назву «Західна область Української Народної Республіки» із забезпеченням повної територіальної *автономії.* Є.Петрушевич увійшов до складу *Директорії* УНР як представник Наддністрянської України, члени УНРади — А.*Крушельницький*, О.*Назарук*, Л.*Цегельський*, Й.*Безпалко*, В.*Темницький* — призначалися міністрами УНР. Під час станіславських сесій УНРада ухвалила низку важливих законів щодо державного буд-ва ЗОУНР. Серед них: про основи шкільництва (13 лютого 1919); про вживання мови у внутр. і зовн. урядуванні держ. властей та урядів, публічних інституцій і держ. установ; Закон про право громадянства в ЗОУНР (8 квітня 1919). 14 квітня 1919 прийнято Земельний закон для ЗОУНР, що визначав основи земельної реформи і проголошував скасування великої земельної власності та наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах власності. Переведення в дію закону мала здійснювати Обласна земельна комісія (Л.Бачинський, С.Вітик, С.*Данилович*, М.Загульський, Т.Кормош, М.Королюк, С.Матковський, К.*Трильовський*, С.Юрик). 15 квітня 1919 УНРада прийняла закони про скликання Сойму ЗОУНР та про вибори (виборчу ординацію) до Сойму ЗОУНР. Законом визначалося загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право для всіх гро-

мадян д-ви, яким виповнилось 20 років. Послом (депутатом) міг бути обраний кожен із 28-річного віку. Обраний у червні 1919 однопалатний Сойм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8 % заг. числа), 33 поляків (14,6 %), 27 євреїв (11,9 %) і 6 німців (2,7 %). Для кожної національної меншини були намічені окремі виборчі округи (15 українських, 5 польських, 5 єврейських, 1 німецький). Останнє пленарне засідання УНРади відбулося в Станіславі 15 квітня 1919, але депутати номінально зберігали свій статус до часу проведення виборів до Установчого сойму ЗОУНР. У травні—червні 1919 в Станіславі відбувалися засідання деяких комісій та Виділу УНРади. Після обрання нового Сойму УНРада мала припинити свою діяльність.

Події *українсько-польської війни 1918—1919* не дали змоги провести вибори. Унаслідок наступу польс. військ кер-во УНРади 22 травня 1919 виїхало зі Станіслава до *Бучача*, а опісля — до *Заліщиків*. 9 червня 1919 в Заліщиках була ухвалена урядова постанова про передачу всієї військової та цивільної влади ЗОУНР Є.Петрушевичу «як уповновластненому Диктаторові». Від імені уряду документ підписали троє міністрів: С.Голубович, І.*Макух* та І.Мирон, а за Президію та Виділ УНРади — Є.Петрушевич. Легітимність проголошення диктатури була сумнівною і не визнавалася кер-вом УНР та деякими депутатами УНРади. Опинившись на еміграції у Відні восени 1919, Є.Петрушевич не зрікся диктатури, однак у діяльності, спрямованій на міжнар. визнання ЗУНР, продовжував виступати як голова УНРади. За його ініціативою перебуваючі у Відні депутати утворили Закордонну групу УНРади (голова Є.*Левицький*, пізніше — Л.Левицький). Закордонна група УНРади діяла до осені 1923 і мала дорадчий статус для уряду диктатора Є.Петрушевича.

Улітку 1919 відновила діяльність Львів. делегація УНРади, яка 1919—23 ухвалювала рішення щодо захисту соціальних, політ. та культурно-освіт. прав укр. населення Сх. Галичини. Восени 1919 здійснено реорганізацію правління УНРади. Головою («президентом») став Р.Перфецький, 1-м заст. — К.Студинський, 2-м заст. — Л.Бачинський, 3-м заст. — Л.Ганкевич. 1920 УНРада утворила виконавчий орган — Колегію референтів, що діяла, однак, недовго. Влітку 1922, за погодженням з Є.Петрушевичем, здійснено невдалу спробу надати УНРаді ширші представницькі та виконавчі повноваження. Останнє засідання УНРади відбулося 21 березня 1923. Депутати ухвалили текст протесту до Ради послів Антанти в Парижі (Франція) з приводу її рішення у справі Сх. Галичини та рішення про тимчасове припинення діяльності УНРади і передачу її повноважень Міжпарт. раді.

Літ.: *Павлишин О.* Українська національна рада ЗУНР—ЗОУНР: Реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. — червень 1919 р.). В кн.: Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні, вип. 2. Львів, 1999; *Pawłyszyn O.* Ukraińska Rada Narodowa — najwyższy organ ustawodawczy Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (październik 1918 — czerwiec 1919). В кн.: Biuletyn Ukrainoznawczy, nr. 5. Przemyśl, 1999; *Павлишин О.* Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР—ЗОУНР (жовтень 1918 — червень 1919 рр): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2001; *Його ж.* Євген Петрушевич (1863—1940): ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013; *Його ж.* Закордонна група Української національної ради у Відні (1919—1923 рр.). «Галичина», (Івано-Франківськ), 2014, ч. 23.

О.Й. Павлишин.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА У ЛЬВО́ВІ (УНРада у Львові) — представницький орган укр. населення *Галичини*, *Волині*, *Холмщини*, покликаний сприяти організації госп., культ. і сусп. життя в умовах нацистського окупаційного режиму. Виникла 30 липня 1941 після реорганізації Ради сеньйорів, створеної 6 липня 1941 з ініціативи ОУН (революційної; див. *Організація українських націоналістів*). Проголосила себе прямою правонаступницею Укр. нац. ради 1918 (див. *Українська національна рада ЗУНР*), спадкоємицею істор. традицій Галицько-Волин. д-ви, *Головної руської ради* 1848, *Головної української ради* 1914. Почесним президентом обрано митрополита УГКЦ А.*Шептицького* (став головою в листопаді 1941 р.), головою — колиш. президента ЗУНР К.*Левицького*, заступниками — Ю.*Дзеровича* і проф. Л.Турчина, секретарем — Я.Білецького.

Серед членів були: о. Й.*Сліпий*, о. Г.*Костельник*, В.*Сімович*, К.*Паньківський*, М.Панчишин, М.Волошин, Ю.Павликовський, А.*Палій*, М.Стефанівський, В.*Загайкевич*, Б.*Козубський*, С.Хруцький (всього 45 членів). Мала на меті репрезентувати потреби та вимоги українців до часу відновлення держ. незалежності України, визначати осн. напрями сусп. та екон. життя, координувати діяльність ін. нац. орг-цій та установ відповідно «до вимог німецької влади, щоб таким чином здійснити якнайскоріше Соборну Україну». Визнавала ОУН рушійною силою укр. політ. життя і підтримувала *Українське державне правління* — виконавчий орган відновленої Укр. д-ви. Краєвий діловий секретаріат (Ген. секретаріат) на чолі з К.Паньківським став 31 липня 1941 виконавчим органом УНРади. Його гол. завданням було налагодження співпраці з нацистськими окупаційними властями для відбудови краю. УНРада звернулась із закликом організувати окружні нац. ради для налагодження тісного зв'язку їхнього кер-ва із центром у *Львові*, закликала до одностайності у виконанні громад. обов'язків, співпраці з її окружними секретаріатами, а також органами нім. влади, керуючись при цьому інтересами укр. державницької ідеї.

УНРада координувала діяльність Укр. крайового к-ту, який займався налагодженням суспільно-громад. життя на західноукр. землях. За сприяння УНРади розпочато діяльність культурно-освіт. установ, відновлено видавничу справу (зокрема, відкрито у Львові філіал *Українського видавництва*, гол. офіс якого був у *Кракові*), налагоджено роботу шкіл і дошкільної підготовки, сусп. опіки над вдовами, сиротами, інвалідами, репатрійованими, жертвами більшовицького терору, забезпечено сприяння професійним орг-ціям та органам офіц. влади у питаннях таборів праці, *остарбайтерів* до Німеччини тощо. Важливим напрямом роботи стала організація допомоги полоненим у таборах. Для 150 тис. ув'язнених українців оголошено збір харчів, взуття, одягу, засобів гігієни, велися переговори щодо організації у таборах мед. допомоги, лікарень, бань, кухонь тощо. Станом на серпень 1941 у *Генеральній гу-*

бернії діяли 26 укр. допомогових к-тів, 41 районна делегатура, 109 волосних делегатур та 965 мужів довір'я, в цих установах працювало 235 платних службовців. Їхній бюджет формувався з т. зв. національного податку і становив від кільканадцяти до 150 тис. *злотих* на рік. Разом із тим окремі дії УНРади свідчили про її незгоду із заходами окупаційних органів влади. Це проявилося у кількох зверненнях за підписом митрополита А.Шептицького до вищого кер-ва нацистської Німеччини, в яких обстоювалась ідея укр. державності, ставилися вимоги щодо надання укр. народові можливості безперешкодного політ., культ. і громад. життя, а також засуджувалася нім. політика щодо укр. земель. 30 липня 1941 УНРада висловила протест проти приєднання *Східної Галичини* до Ген. губернії; на початку вересня надіслала меморандум до генерал-губернатора Г.Франка на оборону інтересів Галичини. Після смерті К.Левицького нацистські окупаційні власті обмежили діяльність Ради, а після листа-звернення А.Шептицького до Г.Гіммлера з протестом проти *геноциду* щодо єврейс. населення остаточно її заборонили. Щоб не викликати нацистських репресій, кер-во УНРади 27 лютого 1942 офіційно оголосило про саморозпуск. Її функції перебрав на себе Укр. крайовий комітет.

Літ.: Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади, ч. 1. Львів, 1993; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина (1941—1944): історико-політичний нарис. Ужгород, 2001; *Сурмач О.І.* Митрополит А.Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941—1944 рр.). «Військово-науковий вісник» (Львів), 2015, вип. 23.

Л.В. Онишко.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РЕВОЛЮЦІ́ЙНА А́РМІЯ (УНРА) — заг. назва повстансько-партизан. груп *Організації українських націоналістів* (бандерівців), які виникли після 22 червня 1941. На початку липня 1941 керівник оунівського підпілля на території УРСР І.*Климів* у своїх відозвах проголосив створення УНРА. Організація УНРА проводилася відповідно до передвоєнних планів ОУН(б), викладених у спец. інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». Повстанський штаб ОУН(б) переформовувався в Гол. команду УНРА, командуючим армією було проголошено І.Климіва (лейтенант Легенда). Почали створюватися окремі центри формування бронетанк., авіац. та сухопутних сил. Для служби в УНРА планували залучити військовополонених червоноармійців укр. походження. Лідери ОУН(б) мали на меті використати для УНРА рад. трофейну зброю, техніку й обмундирування. Однак різко негативне ставлення нацистів до перспектив створення укр. армії не дало можливості реалізувати плани бандерівського кер-ва. Самотужки оунівці створили полк УНРА на Станіславщині, курінь УНРА в *Рівному* та окремі сотні УНРА в деяких містах і містечках *Західної України*. Заг. чисельність особового складу у всіх частинах та підрозділах УНРА не перевищувала 4—5 тис. бійців. Намагання нім. та угор. окупантів у липні—серпні 1941 провести роззброєння та розпуск УНРА змусили бандерівців реорганізувати частину своїх бійців в *Українську народну міліцію* та охоронні відділи.

Літ.: *Казанівський Б.* Шляхом Легенди: Спомини. Лондон, 1975; *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941—1942 рр.). К., 1999; *Патриляк І.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». «УІЖ», 2000, № 12; *Марчук І.* «Січі» 1941-го на Волині. «Визвольний шлях», 2001, кн. 4; *Патриляк І.* Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні—вересні 1941 р. «УІЖ», 2001, № 14; *Його ж.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 рр. К., 2004; *Його ж.* Оунівські плани військового будівництва (1929—1941 рр.). В кн.: Od armii komputowej do narodowej: Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku. Toruń, 2005; *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941—1944 рр.). К.—Львів, 2006; *Патриляк І.* Антирадянське збройне повстання ОУН (жовтень 1939 — липень 1941 року). В кн.: Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. К., 2006; *Його ж.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960 рр. Львів, 2012; *Косик В.* Боротьба України за незалежність в 1938—1941 рр. К., 2013; *Рябенко С.* До питання створення української міліції у Львові влітку 1941 р. Web: https://www.academia.edU/l500597/До_питання_створення_української_міліції_у_Львові_улітку_1941_р.

І.К. Патриляк.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ СЕРЕ́ДИНИ XVII ст. — див. *Національна революція 1648—1676.*

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УНДП) — провідна українська партія *Австро-Угорщини* 1899—1919. Утворена 26 грудня 1899 на установчому з'їзді у *Львові* внаслідок об'єднання національно-радикального крила *Русько-української радикальної партії* (РУРП) та *народовців* — членів *«Народної ради»*. Консолідаційні міжпарт. переговори розпочалися 1894 зборами «представників партій у справі спільної акції русинів-українців Австрії» і завершилися спільними нарадами т-ва «Народна рада» та «Комітету львівських русинів» (переважно правого крила РУРП) восени 1899. Речниками ідеї об'єднання виступили Ю.*Романчук*, І.*Франко*, М.*Грушевський* та ін.

Установчий з'їзд УНДП 1899 ухвалив програму, статут, обрав керівні органи партії. Очолив УНДП Ю.Романчук. Найвищим парт. органом проголошувався Нар. з'їзд, який скликався щорічно. Управа партії складалася з Тіснішого та Ширшого (у період виборів виконував функції центр. виборчого к-ту) нар. к-тів. Стратегічною метою УНДП визначалося досягнення національно-політ., екон. та культ. самостійності українців; об'єднання укр. земель в одну самостійну укр. д-ву. Проте найреальнішим завданням партії, яке займало центр. місце в її програмі, стало здобуття нац. *автономії* у складі Австрійс. д-ви. Реалізація поставленого ідеалу мала відбуватися поетапно: 1) ліквідація старих крайових статутів для Галичини та Буковини; 2) поділ *Галичини* за етнічним принципом на польську та українську частини; 3) поділ *Буковини* на українську і румунську частини; 4) утворення нац. провінції з окремою нац. адміністрацією і нац. сеймом. Вимоги УНДП: запровадження системи заг. виборчого права (ліквідація *курій*, запровадження прямого, рівного і таємного голосування); забезпечення осн. конституційних свобод (недоторканності особи й житла, свободи зборів і т-в, слова і преси, віри і совісті).

Соціально-економічна програма УНДП передбачала недо-

торканність приватної власності, зосередження матеріальних засобів у власності укр. народу, викуп землі у великих землевласників і продаж її малоземельним та безземельним селянам за доступними цінами, держ. підтримку селян за допомогою зміни системи оподаткування, піднесення с.-г. та фахової освіти; підтримку д-вою госп. т-в та кредитних торг., вироб. і споживчих спілок та ін. У культурно-освіт. сфері партія ставила за мету створення у всіх селах і містах Галичини нар. шкіл з укр. мовою викладання; відкриття укр. г-зій, реальних шкіл та вчительських семінарій у найбільших містах краю; заснування у Львові укр. ун-ту; запровадження обов'язкового вивчення укр. мови в польс., нім. та румун. школах, які були на укр. етнічній території; поділ існуючої Крайової шкільної ради на укр. і польс. секції; рівноправність усіх церк. орг-цій, віросповідань і обрядів.

У ставленні до наддніпрянських українців національ-демократи намагалися розвивати почуття нац. єдності з ними, підтримували їхні змагання на шляху перетворення централізованої Рос. д-ви на федеративну, оперту на автономію народів Росії.

УНДП — парламентська партія, брала участь у всіх виборчих кампаніях до Держ. ради у *Відні* та *Галицького крайового сейму*. 1907 до австрійс. парламенту обрано найчисельніше представництво УНДП — 17 осіб: Ю.*Романчук*, Є.*Олесницький*, К.*Левицький*, Т.*Окуневський*, Г.Цеглинський, Є.*Петрушевич*, О.*Колесса*, С.*Дністрянський*, В.*Охримович*, Т.*Войнаровський*, Д.Стахура, С.Онишкевич, В.*Будзиновський*, Й.Фолис, М.Петрицький, Т.Старух. Найчисельніше представництво партії до Галицького крайового сейму обрано 1913 — 23 посли (депутати): В.*Бачинський*, Т.Ваньо, Л.Винничук, С.*Голубович*, А.*Горбачевський*, Р.Залозецький, О.Капустинський, І.*Кивелюк*, Т.Кормош, І.Кохановський, І.Куровець, К.Левицький, Л.*Левицький*, С.Метелля, Т.Окуневський, Р.*Перфецький*, Т.*Рожанковський*, Є.Петрушевич, В.*Сінгалевич*, Т.Старух, Г.Тершаковець, І.Яворський, Л.*Цегельський*. Найчастіше представники УНДП в Держ. раді та Галицькому сеймі співпрацювали з членами *Української радикальної партії* в рамках «Руського клубу», а також з опозиційними парламентськими клубами ін. народів Австро-Угорщини.

Переважаючі впливи УНДП мала в національно-культ. та екон. т-вах краю, зокрема *«Просвіті»*, Укр. пед. т-ві, «Соколі», «Сільському господарі». В роки *Першої світової війни* УНДП співпрацювала з ін. укр. партіями та орг-ціями в рамках *Головної української ради* (1914—15), *Загальної української ради* (1915—16), які очолював націонал-демократ К.Левицький. Орг. діяльність партії в краї була призупинена 1914—16, а керівні органи УНДП перебували у Відні. 25—26 грудня 1917 відбувся єдиний у роки І світ. війни надзвичайний нар. з'їзд УНДП, на якому було обговорено політ. ситуацію в Австро-Угорщині, зважаючи на наміри уряду об'єднати Польщу з Галичиною, а також — відповідні кроки Заг. укр. ради, Широкого нар. к-ту УНДП, Укр. парламентської репрезентації. У підсумкових резолюціях з'їзд привітав проголошення *Української Народної Республіки Третім універсалом Української Центральної Ради*; вимагав допущення представників УНР і галицьких українців до мирних переговорів, утворення зі Сх. Галичини і Пн. Буковини окремої держ. одиниці в межах Австро-Угор. монархії (у випадку незмінності кордонів Росії та Австро-Угорщини після завершення І світ. війни) та проведення референдуму в краї щодо територіальної належності Сх. Галичини (у випадку передачі цієї території Польщі). Напередодні підписання *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* Нар. к-т УНДП на засіданні 20 січня 1918 висловив вимогу реалізації ідеалу укр. нації — незалежності та соборності України. 9 лютого 1918 Нар. к-т УНДП привітав проголошення незалежності УНР *Четвертим універсалом Української Центральної Ради,* підписання Брестського мирного договору між УНР і д-вами Четверного союзу. З ініціативи УНДП 3 березня 1918 в Галичині відбулося свято миру та укр. державності.

25 березня УНДП разом з Укр. радикальною партією та *Українською соціал-демократичною партією* на міжпарт. з'їзді ухвалили вимоги ратифікації Брестського мирного договору, поділу Галичини та утворення зі Сх. Галичини та Буковини окремого укр. краю, виступили проти *полонізації Холмщини*.

На засіданні Нар. к-ту УНДП 11 травня 1918 члени партії оцінили *гетьманський переворот 1918*, виступили за подальше формування державної влади в УНР зусиллями суспільно-політ. орг-цій укр. народу, наголосили на необхідності виконання д-вами Четверного союзу міжнар. зобов'язань щодо УНР, приєднання Холмщини і *Підляшшя* до УНР, поділу Галичини та створення окремого держ. організму в межах Австрії. В умовах кризи політ. системи Австро-Угорщини в завершальний період І світ. війни Нар. к-т УНДП в серпні 1918 уповноважив членів партії І.Кивелюка, С.*Барана*, В.*Панейка*, В.Бачинського і Л.Цегельського розпочати підготовку до самочинного перебрання влади в Галичині. З цією метою в серпні—жовтні 1918 відбулася серія таємних нарад про організацію адміністрації та війська, проголошення укр. державності в краї.

УНДП виступила ініціатором скликання укр. конституанти 18 жовтня 1918, на якій було утворено Укр. нац. раду (УНРаду; див. *Українська національна рада ЗУНР*). 19 жовтня УНРада проголосила утворення укр. д-ви на західноукр. землях. Наприкінці жовтня орг-ції УНДП перейшли в розпорядження Галицької делегації УНРади. Представники УНДП взяли участь у перебранні влади у Львові 1 листопада 1918 та Сх. Галичині (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*), розбудові інституцій влади *Західноукраїнської Народної Республіки*. Члени партії очолювали найвищі держ. інституції: головою УНРади обрано Є.Петрушевича, головами *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки* були К.Левицький (листопад—грудень 1918) і С.Голубович (січень—червень 1919).

УНДП виступала за злуку УНР і ЗУНР із застереженням щодо адм.-тер. автономії для західноукр. земель зі своїм сеймом та ін. інституціями влади. Націонал-демократи ввійшли до представницької західноукр. делегації, яка була направлена УНРадою до *Києва* для правового оформлення злуки УНР і ЗУНР.

Після проголошення *Акту злуки* 22 січня 1919 УНР і ЗУНР члени УНДП взяли участь у роботі *Трудового конгресу України*. У березні 1919 на 4-му з'їзді УНДП перейменовано на *Українську народно-трудову партію*.

Головами партії обиралися Ю.Романчук (1899—1907) і К.Левицький (1907—19). Під впливом партії перебували часописи *«Діло»*, *«Свобода»*, «Народне слово», *«Ukrainishe Rundschau»*.

Літ.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914: на підставі споминів і документів. Львів, 1926; *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Расевич В.* Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 1997, вип. 32; *Його ж.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни. Там само, 1999, вип. 34; *Його ж.* Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912—1918 рр.). В кн.: Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні, вип. 2. Львів, 1999; *Павлишин О.* Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918—1919 років. «Україна модерна» (Львів), 2000, вип. 4—5; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ, 2003.

І.Я. Соляр.

УКРАЇ́НСЬКА ОБОРО́ННА ЛІ́НІЯ, Українська лінія, Українська захисна лінія — система фортифікаційних споруд і природних укріплень на сх. та пд. України. Адм. центр — Бельовська фортеця (ін. назва — х. Пархомів Буйрак; нині м. *Красноград*). Побудована протягом 1731—38 козаками і селянами з *Лівобережної України* та *Слобідської України*. 1731 на буд-ві працювало 32 тис., 1732 — 30 тис., з 1733 по 1742 щорічно понад 12 тис. українців. Простягалась у межиріччі Сіверського Дінця (прит. Дону) і Дніпра вздовж річок Берека (прит. Сіверського Дінця), Берестова (прит. Орелі) та Оріль (прит. Дніпра) у вигляді земляних валів, бастіонів, редутів і польових укріплень. До системи У.о.л. входили 16 фортець, бл. 200 редутів, «реданів», батарей і блокгаузів, природні та штучні перешкоди — ріки, яри, ліси, чагарники, засіки, палісади та болота, а також споруди сторожової служби, склади зброї та провіанту («магазини»), дороги, мости та криниці. Основу лінії складали оборонні містечка, села, слободи та хутори. Висота насипаного земляного валу становила бл. 4 м, ширина в основі — бл. 6,5 м, а на вершині — 2 м. Перед валом викопувався рів глибиною до 4,5 м та шириною бл. 6 м. Рів заповнювався водою, а за її відсутності в його основу вбивалися загострені вгорі палі. Заг. протяжність лінії була до 269 *верст* (бл. 285 км) у довжину та 20—40 верст у глибину. На її території проживали 22 тис. вояків Укр. ландміліційного корпусу (див. *Ландміліція*), а також сільс. населення, яке було переселене сюди гол. чин. з території *Полтавського полку* та *Миргородського полку Гетьманщини*. 1766 на озброєнні лінійних гарнізонів перебувало 218 гармат. Із серед. 1760-х рр. на основі У.о.л. сформовано *Катерининську провінцію*, до якої входили Дніпровський, Донецький і Луганський пікінерні полки, а також *Бахмутську провінцію*, що включала Бахмутський та Самарський гусарський полки. У.о.л. втратила стратегічне значення під час *Російсько-турецької війни 1768—1774*, з початком буд-ва *Дніпровської лінії* 1770—83. На сьогодні залишки У.о.л. збереглися у Кобеляцькому р-ні Полтав. обл. та Царичанському р-ні Херсон. області.

Літ.: *Пірко В.* 250-річчя спорудження Української лінії. «УЇЖ», 1986, № 8; *Пенской В.* Украинский ландмилицейский корпус в XVIII веке.

«Вопросы истории», 2000, № 10; *Білоусько О.*, *Мокляк В.* Українська лінія. В кн.: *Білоусько О.*, *Мокляк В.* Нова історія Полтавщини: друга половина XVI — XVIII ст. Полтава, 2003; *Левченко В.* Українська лінія. «Військово-історичний альманах», 2006, № 2; *Пірко В.* Українська лінія. «Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка: Історія», 2007, т. 18, № 10; *Його ж.* Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця: історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII — XVIII ст. Донецьк, 2007; *Заїка Г.* Українська лінія. К.—Полтава, 2015.

Т.В. Чухліб.

УКРАЇ́НСЬКА ПАРЛА́МЕНТСЬКА РЕПРЕЗЕНТА́ЦІЯ (УПР) — парламентське представництво укр. політ. сил у сеймі та сенаті 2-ї Речіпосполитої. З 1928 «Українською парламентською репрезентацією» називали представництво *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) в польс. парламенті. Діяльність УПР поділяється на кілька періодів, які хронологічно збігаються із каденціями роботи польс. парламенту.

Перший (1922—27). Укр. політ. партії національно-державницького табору *Східної Галичини* (*Українська народно-трудова партія*, *Українська радикальна партія*, *Українська соціал-демократична партія*) бойкотували вибори 1922, відгукнувшись на заклик екзильного уряду ЗУНР у *Відні* з огляду на невизначений міжнародно-правовий статус Сх. Галичини. Тільки партія «хліборобів» (прополь. орієнтації) зуміла провести 5 послів (депутатів) до сейму. На *Волині*, *Холмщині*, у *Підляшші* й *Поліссі* укр. політ. сили об'єдналися з євреями, білорусами, німцями і росіянами в *Блок національних меншин*, який здобув 57,3 % голосів на виборах до сейму і 61,8 % — до сенату. За списком Блоку нац. меншин 20 українців одержали посольські мандати сейму і 6 — сенаторські, сформувавши першу УПР. На початку діяльності парламенту УПР сподівалася на компроміс із владою, однак із весни 1923 перейшла в опозицію. Спроби домогтися в парламенті конкретних рішень для полегшення становища укр. населення виявилися безрезультатними через опір польс. правих партій.

Другий (1928—30). У виборах 1928 вперше взяло участь усе населення *Західної України*. З укр. партій найбільше голосів здобуло УНДО (бл. 600 тис.). Партії комуніст. табору (Сельроб, Сельроблівиця і *Комуністична партія Західної України*) разом набрали понад 387 тис. голосів. Після невдалих спроб УНДО сформувати спільну парламентську репрезентацію виникло кілька сеймових клубів: Укр. клуб — 26 послів (із них 23 члени УНДО), Клуб Укр. соціалістично-радикальної парламентської репрезентації — 8 послів, Клуб Сельробу — 4 посли, Сельробу-лівиці — 2 посли, *Української партії праці* — 1 посол. 5 українців увійшли до проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом. У сенаті 9 членів УНДО, 1 соціаліст-радикал і 2 білоруси сформували спільний клуб. За його межами залишився тільки представник Сельробу. Після додаткових виборів до сейму і сенату на Волині в травні і липні 1930 укр. парламентське представництво зросло до 50 послів і 14 сенаторів, однак новообрані посли не встигли прийняти посольську присягу через достроковий розпуск парламенту в серпні 1930.

Третій (1930—35). Виборча кампанія 1930 проходила в період «*пацифікації*» та масових репресій українців (в ув'язненні опинилося 30 колиш. укр. послів і 3 сенатори, десятки парт. активістів). За списком «Українського і білоруського виборчого блоку» до сейму пройшли 17 членів УНДО і 3 члени *Української соціалістичної радикальної партії*; до сенату — 3 члени УНДО та 1 представник Укр. соціаліст. радикальної партії. За списком Безпарт. блоку співпраці з урядом посольські мандати одержали 6 українців з Волині та 2 члени Рус. аграрної партії з Галичини; 2 українці стали сенаторами. У діяльності УПР переважала тенденція до пошуку компромісу з польс. урядом, що виявлялося у висуненні гасла територіальної *автономії* для укр. земель у Польс. д-ві. УПР відмежувалася від тактики *Організації українських націоналістів*, засудивши її, викривала злочини сталінського режиму в УСРР, зокрема *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

Четвертий (1935—38). Вибори 1935 до польс. парламенту проходили в умовах проголошеної політики нормалізації польсько-укр. відносин (див. «*Нормалізація*»). З метою збереження парламентського представництва українців УНДО пішло на укладення виборчої угоди з Безпарт. блоком співпраці з урядом, завдяки чому здобуло 14 мандатів у сенаті. Аналогічну угоду уклало *Волинське українське об'єднання*, отримавши 5 місць у сеймі й 1 в сенаті. Ін. укр. партії разом із польс. опозицією бойкотували парламентські вибори 1935, протестуючи проти антидемократ. виборчого закону. УПР співпрацювала з польс. проурядовим табором. Польс. уряд зробив кілька кроків назустріч українцям: голову УНДО В.*Мудрого* обрано віце-маршалом сейму, оголошено амністію та ін. Проте уряд відмовився задовольнити найважливіші вимоги УПР: територіальна автономія, проблеми у сфері екон. та культурно-освіт. життя.

П'ятий (1938—39). УНДО, Укр. нар. обнова і Волин. укр. об'єднання взяли участь у виборах у порозумінні з проурядовим Табором нац. єдності. Кількісне представництво укр. партій у парламенті залишилося незмінним порівняно з попередньою каденцією 1935—38. Укр. представники в парламенті розчарувалися в політиці «нормалізації». 9 грудня 1938 УПР внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії західноукр. землям у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Маршал сейму не прийняв цього законопроекту до розгляду, що стало приводом для припинення політики «нормалізації». Востаннє укр. посли виступили в сеймі 2 вересня 1939: С.Скрипник і В.Мудрий запевнили польс. політикум у спільній боротьбі українців і поляків проти Німеччини.

Літ.: *Лисяк П.* Українське парляментарне представництво. В кн.: Народній ілюстрований калєндар товариства «Просвіти» на 1929 р., річник 51. Львів, 1928; *Brzoza C.* Ukraińska reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej. В кн.: Krakówskie zeszyty ukrainjznawcze, t. 1/2. Kraków, 1992/93; *Зайцев О.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.). «УЇЖ», 1993, № 11; *Його ж.* Політичні партії Західної України у парламентських вибо-

А.В. Лопата.

О.О. Омельченко.

рах 1928 р. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3. Львів, 1994; *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: Перший період діяльності (1925—1928). Львів, 1995; *Швагуляк М.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919—1939). «Сучасність», 1995, № 12; *Mędrzecki W.* Ukraińska reprezentacja parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. В кн.: Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze, t. 3. Kraków, 1996; *Tomczyk R.* Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 r. В кн.: Biuletyn Poludniowo-Wschodniego Instytutu Naukowego (badania ukrainoznawcze), nr. 3. Przemyśl, 1997; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Szumiło* M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928—1939): Zarys problemu. В кн.: Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, zesz. 13/14. Warszawa, 2002; *Соляр І.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928). Львів, 2010.

І.Я. Соляр.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ «Є́ДНІСТЬ» створена 16 жовтня 1999 на Установчому з'їзді в м. *Київ.* Зареєстрована Мін-вом юстиції України 4 лютого 2000. На з'їзді було затверджено політ. маніфест і статут. Перший керівник партії — А.Лопата.

Згідно з програмною метою партії проголошувалось об'єднання зусиль усіх національно-патріотичних сил і згуртування всього укр. народу для участі в розбудові та зміцненні незалежної д-ви Україна на основі державності укр. народу і укр. мови.

З 2000 і до березня 2001 в. о. голови партії був голов Київського об'єднання «Просвіта» Ю.Гнаткевич. Після виходу з партії Ю.Гнаткевича нею керував 1-й заст. голови партії Ю.Пальчуковський (до вересня 2001). 8 вересня 2001 на засіданні центр. ради партії в. о. голови Укр. партії «Єдність» одноголосно був обраний київ. міський голова О.Омельченко.

28 листопада 2001 у *Верховній Раді України* було створено фракцію партії, до якої в лютому 2002 входив 21 нар. депутат.

1 грудня 2001 на 1-му етапі 3-го (позачергового) з'їзду партії О.Омельченка було переобрано головою партії. На з'їзді була затверджена програма партії в новій редакції. Партія значно збільшила свій кадровий та орг. потенціал: осередки з'явилися у всіх областях України, а кількість членів досягла 120 тис. осіб.

22 грудня 2001 відбувся 2-й етап 3-го з'їзду партії (були присутні 596 делегатів), на якому було ухвалено рішення про створення виборчого міжпарт. блоку спільно з партією «Соціал-демократичний союз» (нині — партія «Громадська сила»), Укр. партією справедливості — Союзом ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців і Політ. партією «Молода Україна». Блок очолив О.Омельченко. Результатом участі у виборах до ВР України 2002 стала підтримка блоку понад 280 тис. виборців.

24 липня 2004 4-й (позачерговий) парт. з'їзд знову обрав головою партії О.Омельченка та висунув його кандидатом на посаду *Президента України.* Його підтримали 0,48 % виборців.

У березні 2005 О.Омельченко прийняв пропозицію ввійти до керівного складу Політ. партії «Народний Союз Наша Україна» (нині — Політ. партія «Наша Україна»). В. о. голови партії було обрано В.Ялового (заст. голови партії, голову Київ. міської парт. орг-ції), якого 2 липня 2005 в м. Київ на 5-му позачерговому з'їзді партії було обрано головою партії. З'їзд обрав новий склад президії центр. ради та голову центр. контрольно-ревізійної комісії. Партія заявила про участь у виборах до рад усіх рівнів 2006.

4 серпня 2007 (Київ) черговий з'їзд партії, розглядаючи питання участі у позачергових парламентських виборах 2007, запропонував членам партії підтримати виборчі списки демократ. партій, які своєю діяльністю пропагують розвиток місц. самоврядування, демократизацію сусп-ва, поліпшення соціальних стандартів життя. О.Омельченко припинив членство у партії для того, щоби балотуватися у ВР України за списком Блоку «Наша Україна — Народна самооборона». Головою партії був обраний І.Агій.

8-й (позачерговий) з'їзд 1 серпня 2009 обрав головою О.Омельченка. Щоправда, у ЗМІ була інформація про те, що центр. рада партії виключила О.Омельченка, В.Ялового та ін. осіб з партії за узурпацію влади в партії, за грубі порушення статуту та підтримку Партії регіонів.

Тривалий час з'їзди партії не проводилися. 2015 за ініціативи О.Омельченка було скликано з'їзд для висунення кандидатів для участі у виборах до місц. органів влади. За результатами виборів партія отримала 15 місць у Київ. міській раді.

Станом на 1 січня 2019 партія була діючою.

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ ЛІ́ВИХ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (БОРБИ́СТІВ) (УПЛСР(б)), борбисти — соціаліст. партія, відгалуження рос. Партії лівих соціалістів-революціонерів, згодом перейшла на комуніст. позиції (із 1920 — УПЛСР (комуністів-борбистів)). Назва походить від центр. друк. органу — газ. «Борьба». Лідери: Є.Терлецький, В.Качинський (провідний ідеолог), М.Алексеєв, С.Мстиславський. УПЛСР(б) відокремилася від *Укр. партії лівих соціалістів-революціонерів* (УПЛСР) — філії рос. Партії лівих соціалістів-революціонерів із вересня 1918. На її 2-му з'їзді (березень 1919) від більшості УПЛСР, яка протистояла РКП(б)—КП(б)У (т. зв. активістів, що переходили до підпілля), відкололася лояльна до більшовиків меншість, яка утворила УПЛСР(б). Як випливає з положень платформи партії, ухваленої на її 1-му з'їзді (травень 1919), вона підтримувала рад. форму влади, проте вважала, що її змістом мусить бути диктатура трудящих (робітників і селян); виступала проти комітетів бідноти і продрозкладки, але за еквівалентний товарообмін між містом і селом. Вважала помилковим зводити зміст аграрної реформи до соціалізації землі, висувала вимогу соціалізації господарювання, тобто переходу до його колективних форм. У нац. питанні УПЛСР(б) доходила до вимоги реальної і повної самостійності Укр. рад. республіки.

«Борьба». Киев, 1919. 15 февраля. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Цена 75 коп.
В борьбе обретешь ты право свое!
БОРЬБА
Орган Центрального Комитета Украинской Партии Левых Социалистов-Революционеров.
№ 7 СУББОТА, 15-го ФЕВРАЛЯ 1919 ГОДА. № 7
ДА ЗДРАВСТВУЕТ МИРОВАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА СОВЕТОВ!
ОТ КОМИССИИ

Більшовики звинувачували борбистів у «дрібнобуржуазності», проте не вважали їх «націоналістами», тому УПЛСР(б) користувалася більшими привілеями порівняно з ін. політ. союзниками РКП(б)—КП(б)У. 12 травня 1919 її представники ввійшли до ВУЦВК. ЦК КП(б)У субсидував діяльність борбистів. Більш впливова *Українська комуністична партія (боротьбистів)*, яка вела реальну партизан. і підпільну боротьбу проти військ генерал-лейтенанта А.*Денікіна*, такої підтримки не мала. У подальшому борбисти, як і боротьбисти, отримали 1 з 5-ти місць у Всеукр. революц. к-ті (В.Качинський), мали обов'язкове і практично рівне з ними представництво в місц. органах влади та РНК УСРР (Є.Терлецький — нарком юстиції). В лютому 1920 партія налічувала 7,7 тис. членів.

Борбисти стали для більшовиків тимчасовими союзниками. Відтак у їхньому середовищі посилювалася опозиція політиці РКП(б). Після ліквідації Укр. комуніст. партії (боротьбистів) і перелому в польс. кампанії (див. Польсько-радянська війна 1919—1920*)* під тиском ЦК РКП(б) і КП(б)У 4-й з'їзд борбистів (липень 1920) ухвалив резолюцію про саморозпуск партії та влиття до КП(б)У. Частина борбистів була індивідуально прийнята до неї, давши більшовикам нечисленні, проте добре підготовлені кадри рад. працівників. Практично всі вони були винищені під час сталінських репресій 1930-х рр.

Літ.: Резолюции 3-го съезда Украинской партии левых социалистов-революционеров (борьбистов). К., 1919; *Lawrynenko Ju.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine: an Annotated Bibliography, 1917—1953. New York, 1953; *Полушкина В.А.* Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партии борьбистов (1919—1920 гг.). В кн.: Из истории гражданской войны и интервенции: 1917—1922. М., 1974; *Borys Ju.* The Sovetization of Ukraine: 1917—1923. Edmonton, 1980; *Mace J.E.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Harvard, 1983; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). К., 1994; *Мейс Дж.*, *Панчук М.* Український національний комунізм: трагічні ілюзії. К., 1997; *Солдатенко В.* У пошуках соціальної й національної гармонії: ескізи до історії українського комунізму. К., 2006; *Гірік С.І.* Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: еволюція взаємовідносин. «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: серія: Історія», 2014, вип. 48, № 1117; *Будяков О.* Взаємини та ліквідаційна політика більшовицької влади проти борбистів на півдні УСРР. «Мандрівець», 2015, № 3; *Velychenko S.* Painting Imperialism and Nationalism Red: the Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918—1925. Toronto—Buffalo—London, 2015; *Солдатенко В.Ф.* Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917—1920 рр. К., 2017.

О.П. Юренко.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ НАЦІОНА́ЛЬНОЇ Р(ОБО́ТИ) (УПНР) — офіц. назва партії (поміж собою засновники називали її «партією національної революції» і тому слово «роботи» після літери «р» бралося в дужки), яка була створена у *Львові* наприкінці 1923 (за ін. даними, 21 квітня 1924). Головою УПНР став колишній член *Української народно-трудової партії* і депутат сейму від *Волині* С.*Підгірський*, секретарем — Д.*Донцов* (хоча М.*Сосновський* писав, що в листі до нього Д.Донцов заявляв, що членом партії не був, а тільки редагував «Заграву»), серед засновників були також В.Кузьмович, К.Троян, О.М.*Луцький* і член Начальної команди УВО Д.*Паліїв*. Пресовий орган — двотижневик «Заграва» (1923—24; ред. — Д.Донцов), який видавався коштом *Української військової організації* і почав виходити (1 квітня 1923) ще до створення УПНР. Через назву журналу членів партії ще називали «загравістами». У першій редакційній статті «Наші цілі» наголошувалося на потребі консолідації укр. національно-державницьких сил і створення єдиної націоналістичної орг-ції. Д.Донцов у 13-му числі «Заграви» заявляв: «Ми поки що не партія, ми рух. Не маємо програми, яка реалізується десь в 2000 р., з тої причини, що ми з дня на день працюємо над збудуванням того, до чого прямує наша воля і наше стремління».

По конфіскаті другий наклад!

ЗАГРАВА

ОРҐАН НЕЗАЛЕЖНОЇ ДУМКИ

ВИХОДИТЬ КОЖДОГО 1. І 15. В МІСЯЦИ.

Редагує колеґія

РІК II. ЛЬВІВ, 1. ЛЮТОГО 1924. Ч. 3.

ЗМІСТ:

«Заграва». Львів, 1924. 1 лютого. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Значна частина людей, які об'єднувалися довкола «Заграви», підтримували позицію Д.Паліїва про необхідність об'єднання укр. політ. партій в єдину нац. партію. Зокрема, про це йшлося в ідейній платформі УПНР під назвою «Тези української національної політики». Проти такої політ. лінії виступав Д.Донцов, який вважав, що УПНР мусить розвиватися «в напрямку ексклюзивности й самовистарчальности, лише в напрямку єдиного фронту з іншими партіями». Д.Донцов попереджав, що злиття з різнорідними непослідовними політ. силами може знищити націоналістичний зміст партії. Зрештою так і сталося, коли УПНР не спромоглася поширити свій вплив серед населення *Західної України* й 11 липня 1925 ввійшла до *Українського національно-демократичного об'єднання*.

Літ.: *Стахів М.* Українські політичні партії у соціологічнім насвітленні. Нью-Йорк—Детройт—Скрентон, 1954; *Книш З.* Далекий приціл. УВО в 1927—1929 рр. Торонто, 1967; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1: 1920—1939. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Бойдуник О.* Як дійшло до створення Організації українських націоналістів. В кн.: Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; *Сосновський М.* Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку українського націоналізму. Нью-Йорк—Торонто, 1974; *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Загребельний І.* Націоналізм versus модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції. К., 2014.

Ю.А. Черченко.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (УПП) утворена 15 травня 1927 на зборах групи «Рада», яка складалася з членів *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) — колиш. членів *Української народно-трудової партії*. Члени цієї групи підтримували радянофільську лінію закордонного уряду ЗУНР Є.*Петрушевича*, що призвело до

конфронтації з кер-вом УНДО і подальшого виходу лівого крила з об'єднання та заснування нової партії. Збори обрали Гол. раду УПП у складі 40 осіб і Гол. виконавчий к-т із 16 осіб. Головою партії став М.Західний (адвокат з м. *Бережани*, депутат польс. сейму після виборів 1928), секретарем — М.Топольницький. До Президії УПП ввійшли В.*Будзиновський*, М.Західний, К.Личковський, А.Малецький, Г.Слобода. Пресові органи партії — тижнева газ. «Праця» (ред. — І.Шкварко, газета була розрахована на селян та робітників) і час. «Рада» (тижневик, згодом — двотижневик, ред. — Г.Микетей, розрахований головно на інтелігентські кола). Політ. курс УПП зводився до беззастережної підтримки *СРСР* і проголошення політ. метою укр. народу об'єднання всіх укр. етнічних земель навколо Рад. України. Закликаючи до об'єднання всіх укр. земель в одній д-ві, кер-во УПП у той самий час нічого не говорило про необхідність відродження незалежної Укр. д-ви. Голова УНДО В.*Мудрий* заявляв, що УПП — «це партія без виразного політичного обличчя... Ні ясної політичної ідеології, ні точно сформульованої програми та партія не має... Вона орієнтується беззастережно на Радянську Україну...».

«Радянофільство» наприкінці 1920-х рр. не користувалося значною підтримкою у населення *Західної України*, оскільки в УСРР в цей час розгорнулися масові політ. репресії. Як наслідок, на виборах до польс. сейму 1928 УПП отримала лише бл. 40 тис. голосів. Партія припинила існування на поч. 1930-х рр., коли інформація про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* відвернула укр. населення *Галичини* від комуніст. ідеології.

Літ.: *Мудрий В.* УНДО і його політичне середовище: реферат ред. В.Мудрого, виголошений на Народньому з'їзді, дня 24 грудня 1928 р. В кн.: III Народній з'їзд УНДО. Львів, 1929; *Стахів М.* Українські політичні партії у соціологічнім насвітленні. Нью-Йорк—Детройт—Скрентон, 1954; *Книш З.* Далекий приціл: УВО в 1927—1929 рр. Торонто, 1967; *Кугутяк М.* Історія української національдемократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002.

Ю.А. Черченко.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (УПСР, українські есери) — ліва укр. політ. партія, найбільш масова і впливова в період *Української революції 1917—1921.* До 1917 існувала у вигляді окремих гуртків і груп, утворених під час *революції 1905—1907.* Вважалася сел. партією. Тривалий процес формування УПСР завершився на 1-му Установчому з'їзді (17—18 (4—5) квітня 1917, *Київ*), де есери офіційно оформилися в єдину партію. Соціальну базу партії складало укр. селянство та радикальна інтелігенція. Лідери: Мик.*Ковалевський*, Л.*Ковалів*, В.Залізняк, О.*Севрюк*, П.*Христюк*. Неформальним лідером вважався М.*Грушевський* (офіційно оформив членство 1919). Друковані органи — щоденна газ. «Народна воля», тижневик *«Боротьба»*. Вплив УПСР на широкі маси селянства забезпечувала створена за її ініціативою Сел. спілка — масова професійнокласова орг-ція укр. селянства.

В основу програми УПСР, прийнятої на 2-му з'їзді (28 липня — 1 серпня (15—19 липня) 1917, Київ), була покладена програма рос. *Партії соціалістів-революціонерів*. Як програму-максимум партія висувала кінцевим завданням перебудову капіталіст. ладу на соціалістичний, а як програму-мінімум — часткові політ. і соціальні реформи. У внутр. політиці — республікансько-демократ. форма правління, забезпечення демократ. свобод і прав громадян; в аграрному питанні — скасування приватної власності на землю та її соціалізація. УПСР вважала, що повне вирішення нац. питання можливе лише при соціалізмі, а в умовах бурж. ладу висувала вимогу права націй на самовизначення, перебудови Росії на федерацію рівноправних національно-територіальних республік.

НАРОДНЯ ВОЛЯ

«Народня воля». Київ, 1917. 27 (14) травня. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

УПСР разом з *Українською соціал-демократичною робітничою партією* виступала керівною партією Укр. революції 1917—21, на кінець 1917 налічувала 75 тис. членів, мала найбільшу фракцію в *Українській Центральній Раді* та *Комітеті Української Центральної Ради.* Члени партії входили до *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* (М.*Стасюк*, М.Ковалевський, П.Христюк, М.*Шаповал*), складали більшість у *Раді народних міністрів Української Народної Республіки*, яку очолював есер В.*Голубович*.

Перші ознаки розколу в УПСР з'явилися в червні 1917. Радикально налаштовані лідери партії (А.*Заливчий*, Л.Ковалів, Г.*Михайличенко*) провели Лівобережну конференцію, на якій висловили незгоду з поміркованим «угодовським» курсом ЦК. 3-й з'їзд партії (4—7 грудня (21—24 листопада) 1917) зажадав від УЦР прискорення соціаліст. перетворень (ліквідації приватної власності на землю, *націоналізації* та встановлення держ. контролю над пром-стю тощо). 29 (16) січня 1918 була заарештована група лівих есерів, підозрюваних у підривних діях щодо УЦР (М.*Полоз*, Г.Михайличенко, О.*Шумський*, О.Северо-Одоєвський та ін.). Під тиском лівого крила УПСР 31 (18) січня 1918 УЦР прийняла закон про соціалізацію землі.

На 4-му з'їзді (13—16 травня 1918, Київ) стався розкол партії. На виборах до ЦК перемогли ліві есери (В.*Блакитний*, П.*Любченко*, Г.Михайличенко, М.Полоз, О.Шумський та ін.), які прийняли рішення про розпуск місц. парт. орг-цій та переведення партії на нелегальне становище. Ліві есери виступали за рад. форму влади, співпрацю з *більшовиками*, ставили метою організацію підпільної боротьби та збройного повстання проти режиму П.*Скоропадського.* Вони отримали назву «боротьбистів» (від назви їхнього друкованого органу газ. «Боротьба»). На 5-му з'їзді УПСР (3—11 березня 1919, *Харків*) була офіційно утворена УПСР (боротьбистів-комуністів), яка 6 серпня 1919 об'єдналася з лівою частиною *Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних)* і утворила

Українську комуністичну партію (боротьбистів). Партія стояла на рад. платформі, її члени входили разом з більшовиками до Всеукр. революц. к-ту.

Права частина УПСР (т. зв. центр. течія — В.Голубович, Н.*Григоріїв*, О.*Жуковський*, І.*Лизанівський*, М.*Чечель*, М.Шаповал та ін.) залишилася на попередніх позиціях, заявила про непідлеглість лівій більшості ЦК, утворила свій орг. центр. На конференції (28 січня 1919, Київ) вона остаточно оформилася в УПСР (центр. течії). Праві есери входили до *Українського національного союзу*, брали участь в організації *протигетьманського повстання 1918*, входили до уряду *Директорії Української Народної Республіки* (Рада нар. міністрів УНР).

1919 частина УПСР на чолі з М.Грушевським емігрувала та утворила Закордонну делегацію УПСР (1920, *Відень*), яка виступала за перетворення УНР на рад. республіку. Після поразки визвол. змагань в еміграції опинилася значна частина лідерів правих есерів, ЦК УПСР перебував спочатку у *Львові*, згодом — у Празі (Чехословаччина). У 1920-х рр. партія зазнала чергових розколів і фактично перестала існувати як єдина орг-ція. 1934 есерівські орг-ції об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР за кордоном, який діяв до кінця 1930-х рр.

УПСР остаточно припинила свою діяльність в Україні після Процесу членів ЦК УПСР (травень 1921; див. *Процес ЦК Української партії соціалістів-революціонерів 1921*) — одного з перших політ. суд. процесів в рад. республіках. Під впливом ідей *«зміновіхівства»* та українізації значна частина Закордонної делегації УПСР 1922—24 повернулася в Україну (М.Грушевський, П.Христюк та ін.). Проте вже 1931 колишні укр. есери склали більшість засуджених по сфабрикованій ОДПУ СРСР справі *«Українського національного центру»* (В.Голубович, В.*Мазуренко*, В.*Потішко*, А.Степаненко, П.Христюк, М.Чечель, М.*Шраг*). 1933 був заарештований і засуджений колиш. лідер лівих есерів О.Шумський. 26 листопада 1934 раптово помер за нез'ясованих обставин М.Грушевський. Практично всі члени УПСР були репресовані в 1930—40-ві рр.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, т. 1—4. Відень, 1921—22; Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. К., 1992; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Бевз Т.А.* Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР). К., 2008.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-САМОСТІ́ЙНИКІВ (УПСС; Українська партія самостійників-соціалістів) — політ. партія, гол. програмною вимогою якої була незалежність України. Політ. течія «самостійників» бере початок від *Української народної партії*. Після *Лютневої революції 1917* представники течії поширювали «самостійницькі» ідеї серед військових (*«Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка»*), інтелігенції, членів соціаліст. партій. Фракцію «самостійників» в *Українській Центральній Раді* утворив член *Української партії соціалістів-федералістів* С.*Шелухин*.

Остаточне оформлення УПСС відбулося на 1-му Всеукр. з'їзді в *Києві* (17—21 грудня 1917) шляхом об'єднання окремих «самостійницьких» організацій і груп: Укр. нар. партії (увійшла на федеративних засадах як складова частина), Союзу укр. державності, націонал-соціалістів та безпартійних. Лідери: О.Макаренко (голова), О.М.*Андрієвський*, І.*Луценко*, О.Степаненко, П.Макаренко. В основу програми УПСС була покладена програма Укр. нар. партії. Ідеалом партії був нац. соціалізм. Соціаліст. лад мав вирішити соціальні питання на користь укр. трудящих, а створення незалежної Укр. республіки — забезпечити розв'язання нац. питання. Програма передбачала скасування класових протиріч, забезпечення демократ. прав і свобод, заг. виборчого права. В аграрному питанні передбачалося наділення землею біднішого селянства. Робітникам гарантувалися 8-годинний робочий день, мінімум заробітної плати, охорона праці. Партія виступала за держ. незалежність України в етногр. межах, встановлення парламентської республіки із президентом на чолі. Друковані органи: тижневик «Самостійник», газ. «Самостійна Україна».

«Самостійник». Київ, 1918. Заголовок тижневика.

УПСС користувалася незначним впливом в укр. національно-демократ. таборі й до ухвали *Четвертого універсалу Української Центральної Ради* перебувала в опозиції до УЦР, яку критикувала за соціалістичну демагогію, нездатність вирішити аграрне питання, виступала за створення уряду «за діловим принципом». До *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* входив В.Єщенко, до *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* — В.Єщенко, Г.*Сидоренко*. Партія засудила *гетьманський переворот 1918*, була в опозиції до режиму П.*Скоропадського*, виступила ініціатором утворення *Українського національно-державного союзу*. Входила до *Українського національного союзу*, брала участь у підготовці *протигетьманського повстання 1918*, О.Андрієвський увійшов до складу *Директорії*. Після відновлення *Української Народної Республіки* УПСС виступала проти встановлення в Україні рад. ладу та скликання *Трудового конгресу України*, наполягала на скликанні укр. парламенту.

В уряді В.*Чехівського* партія отримала 5 (М.*Білинський*, О.*Греков*, І.*Липа*, О.*Осецький*, Д.Симонів), в уряді С.*Остапенка* — 4 (М.Білинський, І.Липа, Д.Симонів, О.*Шаповал*) міністерські посади. Бойкотувала соціаліст. уряд Б.*Мартоса*, який звинувачувала в «більшовизмі». УПСС взяла участь в організації невдалої спроби держ. перевороту отамана В.*Оскілка* проти Директорії УНР, після чого стала об'єктом переслідувань з її боку. Після падіння УНР припинила свою діяльність в Україні, на поч. 1920-х рр. відновила її у *Відні*. Із 1922 виступала під назвою «Українська народна партія», деякий час діяла на *Волині*.

Літ.: Українська партія самостійників-соціалістів. Відень, 1920; Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи

перших українських політичних партій. К., 1992; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Любовець О.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-ФЕДЕРАЛІ́СТІВ (УПСФ), **есефи** — укр. ліберально-демократ. партія, істор. правонаступниця *Товариства українських поступовців* та *Української радикально-демократичної партії* (УРДП). Орг. становлення партії розпочалося на з'їзді ТУП (25—26 березня 1917, *Київ*), перейменованого на *Союз українських автономістів-федералістів*. Він ухвалив рішення про відродження УРДП. Під час *Всеукраїнського національного конгресу* 6—7 квітня 1917 відбулася нарада УРДП, яка відновила діяльність партії, створила тимчасовий ЦК. Червнева конференція УРДП (27 червня 1917, Київ) прийняла нову назву — УПСФ, обрала провід партії (ЦК): С.О.*Єфремов* (голова), А.*Ніковський* та В.*Леонтович* (заступники голови), Ф.*Матушевський* (скарбник) та ін. З'їзд УПСФ (2—4 вересня 1917) прийняв нову програму партії.

Назва партії скоріше віддавала данину потребам часу, її *соціалізм* був поміркованим. УПСФ заявляла про бажання «ідеал соціалізму» в соціальній сфері поєднати з «ідеалом федералізму» у сфері політичній. Реально партія виступала за створення мирним еволюційним шляхом у Рос. д-ві демократ. конституційного ладу та сусп-ва, опертого на двох основах: правах людини і правах *нації*. У нац. питанні висувала вимогу *автономії* України та перебудови Росії на засадах федералізму. У соціальному — еволюційний шлях соціально-екон. перетворень. УПСФ являла собою нечисленну елітарну партію (кілька тисяч членів), до складу якої входила верхівка інтелігенції, переважно «стара гвардія» укр. нац. руху, яка в добу *Української революції 1917—1921* становила поміркувану частину нац. демократії. Друкований орган — щоденна газ. «*Нова Рада*».

Провідні діячі УПСФ («тупівці») ініціювали утворення *Української Центральної Ради*, були її першими членами та лідерами (С.Єфремов — заст. голови УЦР). Невелика чисельно партія відіграла провідну роль у розбудові укр. державності, дала велику кількість урядовців, керівників виконавчої влади практично в усіх ланках держ. управління. Есефи обіймали посади *губернських комісарів Тимчасового уряду* (А.*В'язлов*, Д.*Дорошенко*, О.*Лотоцький*, О.*Саліковський*). До *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* входили: С.Єфремов, О.Лотоцький, І.*Мірний*, П.Стебницький, М.*Туган-Барановський*, О.*Шульгин*. До *Ради народних міністрів Української Народної Республіки*: І.*Фещенко-Чопівський*, В.*Прокопович*, П.*Холодний*, С.*Шелухин*.

Наприкінці 1917 УПСФ тимчасово відмовилася від федералізму, підтримала проголошення незалежної *Української Народної Республіки*. Перебувала в опозиції до гетьман. влади, але дозволила своїм членам займати держ. посади (Д.Дорошенко, І.Саліковський, П.Стебницький, С.Шелухин, О.Шульгин та ін.). До коаліційного кабінету Ф.*Лизогуба* (*Рада міністрів Української Держави*) входило 6 міністрів-есефів. УПСФ входила до *Українського національно-державного союзу* та *Українського національного союзу*, підтримала *протигетьманське повстання 1918*. За *Директорії* УНР есефи також займали міністерські посади, В.Прокопович очолював Раду нар. міністрів УНР (26 травня — 16 жовтня 1920).

Після поразки визвол. змагань кер-во УПСФ емігрувало спочатку до *Львова*, згодом — до Праги (*Чехословаччина*). 1923 партія повернула собі колиш. назву — УРДП, прийняла нову програму, де відмовилася від соціалізму. Лідери: О.Лотоцький (голова), К.*Мацієвич*, В.Прокопович, М.*Славинський*, О.Шульгин. Співпрацювала з *Державним центром УНР на еміграції*. Діяла до *Другої світової війни*.

Літ.: Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. К., 1992; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1—2. К., 2002; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: Витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік). К., 2002.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА ПОВСТА́НСЬКА А́РМІЯ (УПА) — під такою назвою в роки *Другої світової війни* та у повоєн. час діяли в Україні дві військ. формації, пов'язані з національно-визвол. рухом.

1) УПА отамана Т.*Боровця* (Бульби) була створена в березні 1942 на базі колиш. поліцейсько-військ. формації «*Поліська Січ*», яка діяла з дозволу нім. окупаційної адміністрації на поліських теренах *Рівненської області* та *Житомирської області* в липні—листопаді 1941. Бульбівська УПА налічувала бл. 600—700 вояків, згуртованих у 5-ти сотнях. Її отаман, вважаючи себе прихильником *Державного центру УНР на еміграції*, поширював свої дії на низку пн. р-нів Рівнен. обл. Своїм завданням УПА Т.Боровця вважала захист укр. цивільного населення від грабунків і терору з боку нім. окупаційних властей, хоч її підрозділи поводилися досить пасивно. У той самий час Т.Боровець 1942—43 не раз вступав у переговори з німцями з пропозиціями про спільну антирад. боротьбу; гол. умова, після виконання якої він був готовий припинити боротьбу з німцями, — припинення їхнього терору проти укр. населення. Водночас у вересні 1942 УПА уклала угоду про ненапад із червоними партизанами загону Д.*Медведєва* «Переможці».

З кінця весни 1943 з огляду на зрив переговорів з ОУН(б) (див. *Організація українських націоналістів*) стосовно об'єднання збройних формацій загострився антагонізм із відділами однойменної повстанської армії, сформованої впродовж зими—весни 1943 проводом ОУН(б). Швидке зростання лав і популярності новопосталої УПА змусило Т.Боровця в липні 1943 перейменувати власну УПА на Укр. народно-революц. армію (УНРА). Протягом літа—осені 1943 більшість підрозділів УПА-УНРА Т.Боровця була роззброєна бандерівською УПА та боївками ОУН. Урешті-решт, у жовтні 1943 Т.Боровець наказом № 105 розпустив рештки своїх загонів, а воякам наказав легалізуватися. Нечисленна підпільна організація бульбівців, яка використо-

вувала назву «7-ма Північна група УНРА», діяла в 6-ти пн. р-нах Рівненщини ще протягом 1945—49 і займалася тільки антирад. пропагандою. 1947—49 її учасники були заарештовані рад. органами держ. безпеки і засуджені на тривалі терміни ув'язнення в концтаборах *ГУЛАГу*.

2) УПА, створена з ініціативи Проводу ОУН(б) на теренах *Волині* та *Полісся*. Організаційно оформилась упродовж березня—квітня 1943 на базі боївок і відділів ОУН(б), що утворилися в січні—лютому 1943. Першу сотню (125 бійців) створив Г.Перегіняк (псевдо — Довбенко, Коробка) 22 (або 23) січня 1943 на х. Поляна біля с. Кричильськ (нині село Сарненського р-ну Рівнен. обл.). У березні—квітні 1943 до УПА долучилися бл. 700—800 укр. поліцаїв, які зі зброєю виступили проти нацистів і дезертирували з нім. служби.

УПА формувалась на позапарт. основі, хоча члени ОУН становили до 40—50 % її особового складу. Крім українців, у лавах УПА перебували (переважно протягом 1943—44) представники ще 28 етносів (росіян, азербайджанців, татар, узбеків, грузинів, євреїв, вірмен, чехів та ін.). Це були колишні рад. військовополонені, дезертири з нім. формувань, а також представники етнічних меншин.

Попри те, що 1941—42 у пропаганді ОУН(б) траплялися випади проти євреїв, на момент формування УПА (поч. 1943) її командування поруч із кер-вом ОУН(б) не мало упереджень проти цієї меншини. Євреїв активно залучали до новостворених загонів як цінних військ. спеціалістів — переважно лікарів, а також картографів, пропагандистів, господарників тощо.

Більшість євреїв після повернення рад. влади легалізувалися, проте були й ті, хто продовжив боротьбу і 1944—46 загинув у боях з військами НКВС/МВС чи зазнав репресій.

Підпорядковуючись у політ. відношенні проводу ОУН(б), УПА з липня 1944 визнала над собою зверхність *Української головної визвольної ради* (УГВР).

У травні—серпні 1943 відбулось остаточне оформлення Гол. команди, військ. штабу і територіальних формувань УПА. Якщо у травні—червні 1943 основу УПА становили «Перша група УПА»,

Командири сотні «Бойки» ім. Б. Хмельницького тактичного відтинку № 24 «Маківка» ВО «Говерля», с. Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл., весна 1947 р. Зліва направо: сотенний Михайло Горчин («Грузин»), чотовий Василь Дуб («Верховинець»), бунчужний Дмитро Кожанович (Михайло Кореневич) («Гамалія»).

«Південна група УПА» (група «Енея») та «Українська повстанська група "Озеро"», то в серпні було створено розгалужену мережу груп і військ. округ (ВО) УПА: Пн.-Зх. група (ВО) «Турів» (*Волинська область*, частина Брестської обл. Білорус. РСР), Пн. група (ВО) «Заграва» (Рівнен. обл.), Пд. група (ВО) «Богун» (пд. Рівненщини, пн. р-ни *Тернопільської області*). З вересня 1943 у межах нинішнього Корецького р-ну Рівнен. обл. базувалася Сх. група (ВО) «Тютюнник», яка охоплювала рейдові відділи на Житомирщині й зх. Київщини.

Гол. команду УПА 3 травня 1943 очолив провідник ОУН на Пн.-Зх. українських землях Д.*Клячківський* (псевдо — Охрім, Клим Савур). Начальниками військ. штабу 1943 були послідовно: Ю.Ковальський (псевдо — Гарпун; за ін. даними, обіймав пост керівника оперативного відділу штабу) і Л.Ступницький (псевдо — Гончаренко). На чолі політвідділу УПА перебував Я.*Бусел* (псевдо — Галина, Київський), комендантом запілля УПА був Р.Волошин (псевдо — Павленко). Особовий склад УПА поділявся на рядових, старшин, генералів. Встановлювалися такі звання: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, маршал. Рядовий склад спочатку йменувався козаками, потім — стрільцями.

На зламі 1943/1944 відбулася реорганізація Гол. команди і територіальних структур УПА. Головним командиром об'єднаної УПА став голова Бюро Проводу ОУН Р.*Шухевич* (псевдо — Тур, Тарас Чупринка). Утворився Гол. військ. штаб, який очолив О.*Гасин* (псевдо — Дор, Лицар; грудень 1943), потім — Д.*Грицай* (псевдо — Перебийніс; 1944—45), згодом — знову О.Гасин (1945—49).

На поч. 1944 УПА на Волині та Поліссі була перетворена в УПА-Північ (командир — Д.Клячківський), а на базі відділів *Української народної самооборони* в *Галичині* створена УПА-Захід (командир — О.А.*Луцький* (псевдо — Андрієнко), згодом — В.*Сидор* (псевдо — Шелест, Вишитий)). До її складу ввійшли ВО № 1 «Башта», ВО № 2 «Буг», ВО № 3 «Лисоня» (ін. назва — «Поділля»), ВО № 4 «Говерла», ВО № 5 «Маківка», ВО № 6 «Сян». ВО ділилися на тактичні відтинки.

На основі ВО «Богун» та рейдових підрозділів групи «Кодак» УПА-Північ організовано УПА-Південь, командирами якої були В.*Кук* (псевдо — Леміш), П.Олійник (псевдо — Еней), потім — М.Свистун (псевдо — Ясень) і С.Котик (псевдо — Вир). Сх. округа (ВО) «Тютюнник» УПА-Північ номінально вважалася УПА-Схід (командир — Ф.*Воробець*; псевдо — Верещака).

У липні—серпні 1944 відбулася наступна реорганізація структури повстанської армії. В УПА-Північ був скасований поділ на ВО, натомість війська поділено між двома з'єднаннями груп — 33 («Завихост») і 44 («Тютюнник»), якими командували відповідно Ю.Стельмащук (псевдо — Рудий) і Ф.Воробець (тепер під псевдо Денис Шигунич). Тоді ж відділи УПА-Південь було переформовано у два з'єднання — «Холодний Яр» (командири — М.Свистун (псевдо — Ясень), С.Котик (псевдо — Вир)) і «Донбас» (командир — М.Токар (псевдо — Босота)). Восени всі відділи УПА-Південь переформували у з'єднання груп 22 під командуванням М.Свистуна.

Максимальну чисельність УПА оцінюють у 30—40 тис. повстанців (на літо 1944) без урахування підпільної мережі ОУН, яка становила запілля (тил) армії. Саме в серед. 1944 УПА досягла

Пряжки до військових ременів вояків УПА.

найбільшого розвитку, ставши фактором, з яким мусили рахуватися як гітлерівські окупанти, так і рад. влада.

Комплектувалася армія переважно на добровольчих засадах, хоча 1943—44 мали місце мобілізації призовного контингенту.

Озброєння УПА було нім., угор., рад., частково польс. та чеського походження.

Осн. теренами діяльності УПА були землі нинішніх Волин., Рівнен. областей, *Львівської області*, *Івано-Франківської області* та Терноп. обл. Крім того, окремі загони повстанців активно діяли в Житомир. обл., *Хмельницькій області*, *Вінницькій області* та *Київській області*, у пд. р-нах білорус. Полісся, ходили в рейди у *Закарпатську Україну*. 1944—47 тривала боротьба УПА на укр. етнічних землях *Холмщини*, *Підляшшя* й *Надсяння* (*Закерзоння*), що перебували у складі Польщі, а 1947—49 загони УПА ходили в рейди Чехословаччиною, Румунією та до колиш. Сх. Пруссії.

Командувачі УПА: В.Івахів (лютий—травень 1943), Д.Клячківський (травень—листопад 1943), Р.Шухевич (грудень 1943 — 1950), В.Кук (1950—54).

Від початку утворення УПА своїми ворогами вважала Третій райх і його союзників, *СРСР* (у т. ч. і рад. партизанів) і польс. партизанів (місц. «пляцувки» (підпільні осередки, що виконували функції самооборони), загони *Армії Крайової*, *Батальйонів хлопських* тощо).

Бойова діяльність УПА розпочалася нападом на нім. гарнізон *Володимирця* на Рівненщині в ніч із 7 на 8 лютого 1943. Антигітлерівська боротьба УПА мала такі форми: напади на окупаційні гарнізони, об'єкти постачання (склади, держ. госп-ва), табори примусової праці; бої з каральними експедиціями; ліквідація ландвіртів (урядовців, які відповідали за екон. пограбування села); перешкоджання вивезенню *остарбайтерів*. За неповними даними, протягом 1943—44 підрозділи УПА здійснили понад 2,5 тис. антинім. акцій, 22 напади на районні та окружні центри, звільнили в'язнів 11-ти виправно-трудових таборів і таборів для військовополонених, позбавили окупантів доступу до 75 % орних земель, 76,5 % поставок хліба і 78 % рогатої худоби.

Найбільші операції УПА проти нім. окупантів: напади на окружні центри *Горохів* (27 березня 1943) і *Камінь-Каширський* (19 серпня 1943) Волин. обл., бій із німецько-угор. каральною експедицією в с. Будераж Здолбунівського р-ну Рівнен. обл. (19 квітня 1943), звільнення й утримання м-ка Колки (нині с-ще міськ. типу Маневицького р-ну Волин. обл.; 13 червня — 2 листопада 1943), бій під с. Устинівка Малинського р-ну Житомир. обл. (28 липня 1943), бої під с. Радовичі Турійського р-ну Волин. обл. (7—9 вересня 1943), засідка на каральну експедицію біля г. Сивуля (розташов. в Івано-Франк. обл.; 27 вересня 1943), бій під с. Недільна (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.; 30 листопада 1943), бої на г. Лопата (розташов. на межі Львів. та Івано-Франк. областей; 6—16 липня 1944).

1942—1947 між польс. та укр. підпіллям тривала справжня війна (див. *Українсько-польська війна 1942—1947*). Участь у ній із польс. боку брали підрозділи Армії Крайової, Батальйонів хлопських, Нац. збройних сил, місц. пляцувки й польс. поліція на нім. службі (з 1945 — також збройні сили комуніст. Польщі), з українського — підпілля ОУН, підрозділи УПА та сільс. самооборона. У публіцистиці протистояння дістало назву «Волинська різанина» чи «Волинська трагедія» (див., зокрема, *Волинська трагедія 1943*), однак у дійсності воно охоплювало терени Волині, Галичини, Закерзоння. Причиною війни були принципові розбіжності у питанні належності західних

Рейд відділу УПА у Карпатах. 1946—1947.

ноукр. земель: польс. уряд на вигнанні та кероване ним підпілля боролися за відновлення кордонів 1939 р., тоді як ОУН і УПА вважали ці території українськими. Додатковим фактором ескалації конфлікту була діяльність нім. окупантів, які нацьковували народи один на одного (напр., через набір поляків у поліцію та каральні органи на Волині, де більшість населення становили українці). Конфлікт супроводжувався етнічними чистками цивільного населення з обох сторін. Пік протистояння припав на 1943—44. Жертвами конфлікту 1942—44 стали 13—16 тис. українців і 38—39 тис. поляків (за оцінками І.Патриляка). 1945—46 мали місце локальні угоди про співпрацю між УПА та польс. антикомуніст. орг-цією «Воля і незалежність». Крапку в цій війні поставили уряди комуніст. Польщі та СРСР, які 1944—47 провели примусовий обмін населенням, унаслідок якого поляків із Зх. України депортували до Польщі, а українців Закерзоння — до УРСР та зх. воєводств Польщі.

Після 1944 гол. ворогом УПА були органи НКВС/МВС, НКДБ/МДБ і партійно-рад. адміністрація, а також силові структури комуніст. Польщі (Нар. Військо Польське, Громадян. міліція та Корпус внутр. безпеки).

У січні 1944 відбулися перші зіткнення підрозділів УПА з рад. військами на теренах Рівнен. обл. Наступні два воєн. роки характеризувалися масовими військово-чекістськими операціями внутр. і прикордонних військ, а також винищувальних батальйонів НКВС УРСР. Найбільшим зіткненням куренів УПА із частинами Внутр. військ НКВС була серія боїв у лісах навколо урочища Гурби на межі Рівненщини й Тернопільщини. 21—25 квітня 1944 курені УПА-Північ та УПА-Південь сукупною чисельністю 3—4 тис. бійців проривалися з кільця оточення, яке становили, за різними даними, 15—30 тис. рад. солдатів.

1944—45 УПА й підпілля ОУН провели бл. 6,6 тис. антирад. акцій. Тоталітарний режим протиставив їм 39 773 каральні операції. Співвідношення втрат із липня 1944 по листопад 1945 було таким: 7—8 тис. повстанців загиблими і 4,6—5,3 тис. рад. солдатів і представників влади загиблими, пораненими і полоненими (за оцінками І. Патриляка).

Великих втрат (40—60 %) сили УПА зазнали внаслідок проведених рад. режимом 1-ї (січень—березень 1945) і 2-ї (січень—квітень 1946) «Великих блокад», коли частини Внутр. військ НКВС СРСР і Червоної армії блокували всі населені пункти та лісові масиви *Західної України*.

Це спонукало командування УПА змінити тактику. В регіонах, де визвол. рух був найбільш виснажений, відбулася демобілізація повстанських загонів і перехід до конспіративно-підпільних методів боротьби. Першими на суто підпільні форми перейшли УПА-Південь (1945) і УПА-Північ (1946). Військ. підрозділи зберігалися в УПА-Захід, однак переважно в *Карпатах* і на Закерзонні. На решті території бойові структури підпілля мали діяти силою не більше 30—40 бійців.

Під кінець 1949 визвол. рух остаточно перейшов на підпільні методи боротьби. 3 вересня 1949 гол. командир УПА Р.Шухевич оголосив про демобілізацію останніх відділів УПА. Відтоді в Україні діяло збройне підпілля, що зосереджувалося на протидії колективізації, антирад. агітації, замахах на представників адміністрації, комуніст. активістів і військовиків, диверсіях, актах саботажу тощо.

Після загибелі голови Бюро Проводу ОУН і гол. командира УПА Р.Шухевича (5 березня 1950) активність націоналістичного підпілля різко знизилася. Останній керівник ОУН і УПА В.Кук (1950—54) вживав заходів

Вояки УПА. Ліворуч — сотенний Мирослав Симчич («Кривоніс»).

Командир сотні ім. Б. Хмельницького в курені «Перемога» тактичного відтинку № 21 «Гуцульщина» ВО «Говерля» (1944—1945) Дмитро Білінчук («Хмара»).

задля збереження кадрів (3,5 тис. осіб на поч. 1950) і перенесення осередків боротьби в центр. Україну, поки його не спромоглися схопити в ході спец. операції КДБ. Відтоді організована антирад. боротьба припинилася і надалі являла собою розрізнені осередки спротиву.

Офіційно КДБ вважав 1956-й роком остаточного придушення збройного підпілля. Однак і в наступні роки траплялися арешти й навіть сутички з останніми повстанцями. 14 квітня 1960 було ліквідовано останню боївку ОУН під проводом П.Пасічного (псевдо — Чорний) на х. Лози Бережанського р-ну Терноп. обл. У квітні 1965 у сутичці з міліцією в с. Улашківці Чортківського р-ну Терноп. обл. підірвався гранатою підпільник П.Басюк. Очевидно, останнім підпільником, який загинув у бою, був Ю.Михайлецький. Оточений співробітниками КДБ при РМ УРСР 1967 у криївці, яку він облаштував у печері коло с. Рукомиш Бучацького р-ну Терноп. обл., він підпалив себе, щоби не здатися в полон. Арешти поодиноких учасників підпілля тривали й наприкінці 1960-х, і в 1970-х рр., а окремі повстанці переховувались аж до 1991.

Відповідно до офіц. рад. статистики за 1944—53 УПА й підпілля ОУН здійснили 14 424 бойові акції, в яких загинуло 30 756 осіб. Очевидно, що дані про втрати рад. сторони явно занижені, а повстанців — завищені. За зазначений період органи держ. безпеки вбили понад 155 108 повстанців, 103 866 взяли в полон, а 76 753 вийшли з повинною. З 1944 до 1953 було виселено у віддалені райони СРСР майже

204 тис. осіб — членів сімей учасників повстанського руху й тих, хто допомагав повстанцям.

Після здобуття Україною незалежності питання оцінки діяльності УПА, реабілітації та офіц. визнання її ветеранів стало предметом запеклих суперечок. Політ. сили націонал-демократ. та ультраправої орієнтації виступали за визнання УПА національно-визвол. рухом. Різко протилежної позиції дотримувалися їхні пророс. та комуніст. опоненти, тавруючи повстанців зрадниками, посіпаками нацистів, масовими вбивцями поляків, євреїв і росіян тощо. Крім того, ставлення до УПА відрізнялося за регіональним принципом: від найбільш позитивного на заході України до найбільш негативного на сході та у Криму. Вперше на держ. рівні статус ветерана війни частині колиш. бійців УПА гарантував закон «Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального статусу» (2 жовтня 1993). Проте під його дію підпадали тільки ті з вояків УПА, які брали участь у боротьбі проти нім. окупантів та були реабілітовані. На решту, які боролися проти рад. режиму, а також на членів підпілля ОУН цей закон не поширювався. У 1990-х та 2000-х рр. більшість ветеранів УПА користувалися пільгами, наданими рішенням обласних і міських рад зх. областей України та мали визнання тільки на місц. рівні цих регіонів. Лише закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (9 квітня 2015) визнав усіх учасників збройної боротьби в лавах ОУН і УПА борцями за незалежність України.

Літ.: Літопис Української повстанської армії, т. 1—53. Торонто—Львів, 1980—2017; *Мірчук П.* Українська повстанська армія: 1942—1953. Репринтне видання 1953 року (Мюнхен). Львів, 1991; *Шанковський Л.* Історія українського війська. К., 1991; *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу, ч. 1: Німецька окупація України. Репринтне видання. Дрогобич, 1993; *Содоль П.* Українська повстанча армія: 1943—1949: довідник, ч. 1—2. Нью-Йорк, 1994—95; Літопис УПА: нова серія, т. 1—26. Торонто—К., 1995—2016; *Русначенко А.М.* Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. К., 2002; *Киричук Ю.А.* Український національний рух 40—50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003; *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів 1920—1956, т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів (1942—1956). К., 2008; *Марчук І., Тищенко О.* Гурби: квітень 1944-го. Рівне, 2009; *Марчук І.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». Рівне, 2009; Отаман Тарас Бульба-Боровець: документи, статті, листи. К., 2011; *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942—1947. К., 2012; Те саме. Львів, 2012; *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960. Львів, 2012; *Стецишин О.* Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... Львів, 2015; *Бірчак В.* Останні самураї УПА. «Український тиждень», 2016, 13 жовтня (http://tyzhden.ua/History/176096).

І.В. Бігун, *А.В. Кентій*.

«УКРАЇ́НСЬКА ПОЛОНІ́СТИКА», «Українська полоністика» / «Ukraińska Polonistyka» — наук. часопис соціогуманітарної спрямованості, що публікує наук. розвідки та матеріали, пов'язані зі студіюванням польс. проблематики. Заснований Житомир. держ. ун-том ім. І.Франка у вересні 2004. Від 2015 видається спільно з Ун-том економіки в Бидгощі (Польща). Гол. ред. — проф. Н.Сейко, відп. ред. — Т.Павлінчук, від кінця 2018 — О.Виговська. До ред. ради входять О.Дубасенюк, А.Козубська, М.Козловець, А.Луговська, В.Єршов, І.Кудлінська. Виходить раз на рік. Наклад — 300 прим. До 2017 видано 13 чисел журналу. Часопис внесений до переліку науково-фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наук. ступенів д-ра і канд. філол., філос. і пед. наук, а також до бібліографічних баз даних: Index Copernicus International, Ulrich's Periodicals Directory, Citefactor і Google Scholar. В журналі друкуються статті, матеріали наук. конференцій, рецензії, огляди мистецьких і наук. подій поточного року. Усі статті проходять попереднє рецензування. Часопис активно співпрацює з польс. наук. й освіт. осередками, зокрема з Варшавським ун-том, Краківською академією «Ігнатіанум», Папським ун-том імені Іоанна-Павла II (*Краків*). В «У.п.» опубл. дослідження з філології, які стосуються специфіки текстів польсько-укр. пограниччя (М.Брацка), особливостей навчання українців синтаксису польс. мови (Н.Місяць), питань польської діалектології (Б.Жіло, А.Валіхновська), етимологічних досліджень (К.Хмелевська), польс. мемуаристики 19 ст. (В.Білявська), жанрової специфіки творів Правобережної України епохи пізнього Просвітництва (В.Єршов), інтерпретації творів Ч.Мілоша і Ю.Чеховича (О.Швагрик), З.Герберта (Я.Юрковський), діяльності Віленського т-ва філоматів (М.Станкевич-Копець) тощо. Вміщені історико-філос. розвідки, пов'язані з розумінням поняття нац. самототожності поляків, які проживають в Україні (В.Загурська-Антонюк, А.Маслов), вивченням діяльності польс. громад. орг-цій у Правобереж. Україні на поч. 20 ст. (О.Білобровець), можливостей і труднощів науки в контексті європейської інтеграції (В.Зузяк), військово-правового виховання військовослужбовців ЗС України в контексті польського досвіду (В.Федоренко), особливостей мультикульт. практики в Польщі (О.Підскальна), етичних та економічних цінностей польс. фірм (А.Герасимчук), істор. пам'яті як чинника формування модерної укр. нації (М.Козловець) тощо. Крім того, на сторінках журналу опубл. пед. дослідження, в яких порушуються проблеми цілей педагогіки як предмета вивчення укр. і польс. науковців (О.Вознюк), модернізації системи освіти в контексті ідей польс. дидакта Ч.Купісевича

«Українська полоністика / Ukraińska polonistyka». Житомир, 2015. Вип. 12 (Філософські науки). Обкладинка.

(О.Дубасенюк), особливостей виховання поляків підрос. України 19 — поч. 20 ст. (Л.Єршова), системи соціальної опіки дітей шкільного віку в Республіці Польща на тлі європ. досвіду (Н.Сейко), викликів сучасної дошкільної освіти (П.Жулковський), педевтології в дослідженнях польс. та укр. учених (О.Дубасенюк), діяльності неурядових орг-цій у Польщі в роботі з «дітьми вулиці» (Б.Адамчик), становлення й розвитку системи освіти в Польщі (В.Павленко) тощо.

Електронна версія журналу подана на веб-сайті Нац. б-ки України ім. В.Вернадського.

Двомовний веб-сайт часопису: http://polonistyka.zu.edu.ua.

Т.І. Павлінчук.

«УКРАЇ́НСЬКА ПРА́ВДА» — часопис міської управи м. *Каховка*. Виходив двічі на тиждень із жовтня 1941. Один з редакторів — К.Калігорський. Упродовж 1941—43 вийшло не менше 165 чисел. Від серпня 1943 видання продовжилося під назвою «Нове життя». Обсяг — 2—4 сторінки.

Постійні рубрики часопису — «Воєнні дії», «Життя Кахівки та області»; систематично друкувалися відозви, оголошення, фейлетони.

Підбірка часопису за 1942—43 (51 число) представлена у Цифровому архіві періодики «Libraria» (https://libraria.ua/all-titles/group/426/).

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; Літературні паростки. «Краківські вісті», 1943, число 32; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.) «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Його ж.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКА ПРА́ВДА» / «ІСТОРИ́ЧНА ПРА́ВДА» — тематичний науково-популярний і новинний мережевий ресурс про історію України та українців, а також про ін. етноси та народи, які будь-коли проживали на її території. Дочірній проект «Української правди». Засн. та гол. ред. онлайн-видання — В.Кіпіані.

«Історична правда» є джерелом новин, наук. та аналітичних статей, інтерв'ю, рецензій, оглядів книжок, анонсів про події на суспільно-істор. тематику. Завдяки відкритій ред. політиці це електронне видання стало сусп. майданчиком для наук. та публіцистичних дискусій стосовно минулого України, політики збереження нац. пам'яті. Ресурс надає змогу ознайомитися із широким спектром думок і поглядів, тут розміщуються праці не лише українських, а й зарубіжних авторів.

Серед представлених матеріалів виділяються спец. проекти, присвячені Катинському злочину, Голодомору, Волин. трагедії, Канадіані, музеєзнавству. Електронне видання систематизовано за тематичним та хронологічним принципами. Сайт пропонує використовувати спец. пошукову систему, що полегшує його відвідувачам доступ до необхідної інформації.

Електронна адреса видання: http://www.istpravda.com.ua.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — 1) **Українська автономна православна церква, Українська автономна православна церква / Екзархат РПЦ в Україні.** Автономною церквою (від грец. αὐτός — сам та νόμος — звичай, закон) відповідно до давнього церк. права є помісна правосл. церква, що не має власного джерела влади — апостольського переємства, проте отримала відносну самостійність (самозаконність) у питаннях внутр. керування. Її залежність від кіріархальної церкви полягає в наступному: 1) предстоятель автономної церкви обирається на помісному Соборі, а потім поставляється предстоятелем кіріархальної церкви; 2) статут автономної церкви затверджується кіріархальною церквою; 3) автономна церква отримує від кіріархальної миро; 4) ім'я предстоятеля кіріархальної церкви виголошується в усіх храмах автономної церкви перед іменем її предстоятеля; 5) предстоятель та єпископат автономної церкви підсудні вищій суд. інстанції кіріархальної церкви; 6) автономна церква бере фінансову участь в утриманні вищого церк. управління кіріархальної церкви; 7) міжцерк. контакти автономна церква здійснює з дозволу чи за посередництвом кіріархальної. Підставами для утворення автономної церкви можуть бути етнічні особливості, геогр. віддаленість чи перебування в іншій, ніж кіріархальна церква, державі.

Сучасне визначення про автономію церкви та спосіб її проголошення затвердив Всеправосл. Собор (Святий і Великий Собор Правосл. церкви), що відбувся на о-ві Крит 19—26 червня 2016 (за текстом документа, напрацьованого 5-ю Передсоборною Всеправосл. конференцією, проведеною у м-ку Прен/ Шамбезі (Швейцарія) 10—17 жовтня 2015). Воно передбачає, крім іншого, можливість членства предстоятеля автономної церкви в синоді *автокефальної церкви* та не згадує питання фінансової участі автономної церкви в утриманні вищої влади автокефальної церкви.

Надання укр. єпархіям РПЦ юрисдикційного статусу Укр. автономної церкви повноваженнями Всеукраїнського (1918) та Всеросійського (1917—18) правосл. церк. соборів із підтвердженням у листі (25 (12) березня 1922) всерос. патріарха Тихона до місцеблюстителя вселенського патріаршого престолу митрополита Кесарійського Миколая було пов'язане з бажанням вищого церк. управління (соборів та патріарха) утримати єпархії

УКРАЇНСЬКА ПРАВДА

У водних просторах навколо Англії потоплено 2 ворожі пароплави, та дуже пошкоджено 5 фрахтових суден

Німецькі війська на Сході здобувають численні трофеї.

Україна — посередник західньої культури

З Головної квартири Фюрера
7 Лютого

8 Лютого

9 Лютого

«Українська правда». Каховка. 1942. 12 лютого. № 13—38. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

анексованої 1686 Київ. митрополії у складі РПЦ. Впродовж 20 ст. автономний юрисдикційний статус у складі *Московського патріархату*, що у певний період прирівнювався до екзархату без закріплення юрид. статусу, в Україні мали кілька правосл. церков.

1. Православна церква на Україні в канонічному зв'язку із Всеросійським патріархом. Автономія як умова існування 9 укр. *єпархій* у складі РПЦ (Київ., Черніг., Харків., Полтав., Катериносл., Волин. (гол. місто *Житомир*), Подільської (*Вінниця*), Одесько-Херсон. (*Одеса*), Таврійської (*Сімферополь*; входили Крим та материкові повіти *Таврійської губернії*)) де-факто бере початок від 2 березня (23 лютого) 1917 — часу припинення на території Рос. імперії чинності єдиного церковно-держ. права — т. зв. правосл. симфонії. Зречення влади рос. імп. *Миколою II* припинило його законодавчі повноваження глави РПЦ, а постановами про скасування віросповідних та нац. обмежень і законом про свободу совісті *Тимчасовий уряд* юридично відокремив церкву від д-ви, хоч і зберіг її фінансування на рівні половини «царського» бюджету.

Укр. орг-ції вимагали від *Української Центральної Ради* «автономії України та автокефалії її церкви». Протягом 1917 скликалися єпархіальні з'їзди духовенства і мирян, де поряд із соціально-економічними делегати висували вимоги реформ церк. устрою, запровадження *української мови* у богослужіння та автокефалії церкви. Під впливом проросійськи налаштованого єпископату РПЦ (етнічними українцями були архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський) та вікарії Канівський Василій (Богдашевський) і Уманський Димитрій (Вербицький)) більшість єпархіальних з'їздів визнали бажаність автономії Укр. церкви у складі РПЦ.

Після падіння монархії РПЦ, скликавши Собор і обравши *патріарха*, структурно зміцнилася. Тому проблема автокефалії Укр. церкви викликала протистояння на всіх 3-х сесіях (січень—лютий (1-ша), червень—липень (2-га) і жовтень—грудень (3-тя) 1918) Всеукр. правосл. церк. собору. Гостроти йому додавало усвідомлення сторонами проблемності «приєднання» Київ. митрополії 1686 та непереконливості аргументу «слов'янської єдності». На Всеукр. соборі 1918 проти волі гетьмана П. *Скоропадського*, уряду *Української Держави* та проукр. партії священиків і мирян (*Всеукраїнська православна церковна рада*) єпархії анексованої 1686 Київ. митрополії отримали статус Автономної Укр. церкви в єдності із Всерос. патріархом. Ухвалене собором 9 липня «Положение о Высшем церковном управлении на Украине» де-юре набуло сили після його затвердження Всерос. помісним собором та патріархом Тихоном 20 (7) вересня 1918. Документ передбачав: 1) утворення з укр. єпархій РПЦ окремої церк. області на правах автономії та її подальше існування як «нерозривної частини єдиної РПЦ»; 2) автономія укр. церкви поширювалася лише на місц. справи: адм., просвітницькі, місіонерські, шлюбні, судові у підлеглих інстанціях; 3) постанови всерос. соборів та патріарха мають силу обов'язкових для Укр. церкви; 4) *духовенство* і миряни укр. єпархій беруть участь у всерос. соборах на підставі чинних положень. Митрополит Київський постійно за посадою та один з єпископів за вибором беруть участь у засіданнях синоду РПЦ; 5) всерос. патріарх посилає свого представника на Всеукр. собор, затверджує київ. митрополита, правлячих архієреїв єпархій та синод укр. єпископів; 6) патріарх приймає скарги на київ. митрополита і має право вищого (апеляційного) суду над єпископами Укр. автономної церкви; 7) патріарх благословляє скликання Всеукр. помісного собору — вищого законодавчого, виконавчого і суд. органу Укр. автономної церкви; 8) митрополит Київський і Галицький бере участь у вищому держ. представницькому органі.

Затверджене 1918 Всерос. собором та патріархом «Положення» мало чинність до оголошення грамоти патріархом Алексієм II 28 жовтня 1990 в *Києві* про надання статусу «самоврядної церкви у складі Московського патріархату з правами широкої автономії». Протягом цього періоду його дія кілька разів то призупинялася, то формально підтверджувалася, а також мала місце паралельна, проте не оформлена документально чинність Укр. екзархату Моск. патріархату в межах УРСР (1945—90).

Вперше чинність «Положення» у грудні 1918 призупинив арешт військовиками *Директорії Української Народної Республіки* архієпископа Євлогія (Георгієвського) та київ. митрополита *Антонія* (Храповицького). Після арешту останнього вірний Антонію єпископат відмовився співпрацювати з урядом Директорії. Митрополит Платон (Рождественський) відкрив Вище церк. управління в Україні у складі Священного синоду та Вищої церк. ради в Одесі. 1 січня 1919 Директорія УНР ухвалила закон «Про автокефалію Української церкви». Очолити її мав Синод. Проте архієреї, які утворили для керування справами Контору Собору єпископів у Києві, відмовилися ввійти до його складу, посилаючися на відсутність канонічних повноважень і згоди митрополита Антонія (Храповицького). Після евакуації Директорії вже в лютому 1919 в Укр. автономній церкві не залишилося жодного центру керування укр. єпархіями.

Друга призупинка чинності «Положення» припала на липень 1919. З відновленням діяльності Контори єпископів всієї України у складі київ. вікаріїв (намісники правлячого архієрея в частині єпархії) під наглядом члена Синоду РПЦ патріарх дозволив їм звертатися безпосередньо до нього «за будь-якої потреби». Також у травні 1919 Ставропольський церк. собор усупереч канонам і попри протести присутніх там архієпископів Катеринославського Агапіта (Вишневського) і Таврійського Димитрія (Абашидзе) поширив юрисдикцію створеного на ньому Вищого церк. управління Пд. Сходу Росії на укр. єпархії. В серпні 1919 Вище церк. управління Пд. Сходу Росії внесло зміни до устрою укр. єпархій: вивело з-під юрисдикції катериносл. архієпископа Агапіта (Вишневського) *парафії* на *Кубані* та під Ростовом-на-Дону (нині місто в РФ) разом із першим вікарієм Арсенієм (Смоленцем); на прилуцьку кафедру перевели з Баку (нині столиця Азербайджану) єпископа Феофілакта (Климентьєва); керуючим Харківською єпархією призначили архієпископа Георгія (Ярошевського). Тоді ж Вище церк. управління Пд. Сходу Росії звинувачувало в «розколі» та влаштувало показовий суд над катериносл. архієпископом Агапітом (Виш-

Архієпископ Агапіт (Вишневський).

невським), щоби продемонструвати невідворотність покарання за «соблазн украинством». Цей суд став одним із чинників, що негативно позначилися на спробі Директорії в жовтні 1919 створити Укр. Синод: архієреї відмовилися ввійти до його складу, остаточно поховавши надії на автокефалію. Зі зміною воєн. ситуації Вище церк. управління Пд. Сходу Росії втратило контроль над укр. єпархіями, більшість єпископів, у т. ч. київ. митрополит, від'їхали з України разом із *Добровольчою армією.*

1920 відбулася чергова призупинка автономії. На покинуті правлячими архієреями кафедри патріарх призначив тимчасовокеруючих єпископів, а постановою від 20 листопада 1920 дозволив в особливих випадках самостійно утворювати вікаріатства, організовувати спільні керівні центри під началом найстаршого за хіротонією архієрея. Собор єпископів України відновив чинність у лютому 1921 у складі вікаріїв (за винятком двох повноправних архієреїв), без київ. митрополита та поширюючи свою юрисдикцію на всі укр. єпархії, крім Харків. і Таврійської.

Після поразки визвол. змагань укр. діячі утворили 2-гу Всеукр. правосл. церк. раду на чолі з М.Морозом та, скориставшися рад. законодавством «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», з березня 1919 почали створювати і реєструвати укр. парафії як повноправні церк. громади. Спроби врегулювати проблему набуття єпископату для українців канонічним шляхом і запросити політав. архієпископа *Парфенія* (Левицького) «взяти під догляд» парафії зазнали невдачі. 28 лютого 1921 архієпископа Парфенія примусили відмовитися від цього. Натомість на засіданні 19—26 травня 1921 Собор єпископів звернувся до патріарха з проханням призначити заступника київ. митрополита Антонія (Храповицького). 23 липня 1921 призначення екзархом (намісником) України з піднесенням до сану митрополита, але з правами тимчасовокеруючого Київ. митрополією отримав архієпископ Гродненський Михаїл (Єрмаков).

Екзарх (грец. ἔξαρχος — керівник) — 1) у давній церкві — самостійний ієрарх, очільник великої церк. області (9-те правило Халкідонського собору), з часом ці області перетворилися на *патріархати*; 2) орган патріаршої влади (пресвітер, диякон, мирянин); 3) єпископ митрополії, митрополит (6-те правило Сардикійського собору) або ж очільник округу, що складається з кількох зарубіжних єпархій. Екзархат (від грецьк. ἔξαρχος у значенні «зовнішня влада») — церк. область (діоцез), яка в часи *Візантії* об'єднувала кілька митрополичих округів.

Після проведення в Києві 14—30 жовтня 1921 1-го Всеукр. правосл. церк. собору (див. *Всеукраїнський православний церковний собор 1921*), скликаного Всеукр. правосл. церк. радою, у РПЦ виникла потреба протидіяти визнанню проголошеної українцями автокефалії церкви та її ієрархії з боку Вселенської церкви. Грамотою до місцеблюстителя вселенського патріаршого престолу митрополита Кесарійського Миколая (12 березня 1922) патріарх Тихон підтвердив автономний статус Укр. церкви у складі РПЦ. Митрополит Михаїл (Єрмаков) перебував екзархом України до своєї смерті 1929. Його наступником став керуючий Харків. єпархією єпископ Сумський Константин (Дьяков; 1929—37). З перенесенням 1934 столиці України з *Харкова* до Києва Константин (Дьяков) отримав титул митрополита Київського, проте без додатку «і Галицький», ще за життя митрополита Антонія (Храповицького; п. 1936).

Митрополит Константин (Дьяков).

Унаслідок більшовицьких репресій проти церкви до 1939 на території УРСР не лишилося жодного чинного правосл. єпископа. Проте після поділу Польщі 1939 на території тієї частини Київ. митрополії, що 1924 отримала автокефалію від Вселенського престолу на підставі скасування акта 1686 як *Польська православна церква*, був утворений Зх. екзархат Моск. патріархату з центром у *Луцьку.* Із 7 жовтня 1939 по 24 липня 1940 обов'язки екзарха Зх. Білорусії та Зх. України (входили Волин., Тернопільсько-Галицька, Гродненсько-Віленська та Поліська єпархії) тимчасово виконував архієпископ Мінський та Білоруський Пантелеймон (Рожновський). Його наступником 28 жовтня 1940 став митрополит Волинський Миколай (Ярушевич). 15 липня 1941 його призначили на «незаняту» київ. кафедру з титулом митрополита Київського і Галицького, священноархімандрита Києво-Печерської лаври, екзарха всієї України.

2. Українська автономна церква в канонічному зв'язку з Московською патріархією. Її вища тимчасова управа, організована на засадах автономії, діяла в *Райхскомісаріаті Україна* під час нім. окупації (1941—44). 1 серпня 1941 у *Почаївській Свято-Успенській лаврі* четверо архієреїв — архієпископи Олексій (*Громадський*; головував) та Симон (Івановський), єпископи Пантелеймон (Рудик) та Веніамін (Новицький) — скликали Обласний собор єпископів Правосл. церкви на Україні. Учасники оголосили себе канонічно залежними від РПЦ на «автономних правах»

Митрополит Йоасаф (Лелюхін).

на підставі рішень Всеукр. собору 1918; обрали найстарішого за хіротонією архієпископа Рівненського і Кам'янецького Олексія (Громадського) митрополитом Укр. автономної церкви до скликання чергового Помісного собору Правосл. церкви на Україні; себе проголосили «канонічним Собором Єпископів Церковної Області на Україні»; скасували заснований патріаршим місцеблюстителем Сергієм (Страгородським) Екзархат Моск. патріархату в Зх. Україні, а повноваження екзарха-митрополита Миколая (Ярушевича) припинили. З поверненням рад. влади на поч. 1944 всі автономні парафії приєдналися до РПЦ. Частина єпископату Укр. автономної церкви залишилася в *СРСР*, а решта виїхала на Захід, де приєдналася до складу Рос. правосл. церкви за кордоном (РПЦЗ). Ті, які залишилися в СРСР, зазнали переслідувань, кілька єпископів загинули.

3. Українська православна церква в канонічному зв'язку з Московським патріархатом. Протягом 4—8 вересня 1943 Моск. патріархат відновив діяльність на умовах т. зв. Моск. конкордату (чинний 4 вересня 1943 — 5 березня 1953 на підставі усних домовленостей між головою РНК СРСР Й. *Сталіним* та патріаршим місцеблюстителем митрополитом Сергієм (Страгородським) та екзархом України Миколаєм (Ярушевичем)). 1945 Москва анексувала майже 5,5 тис. правосл. парафій з переважно укр. мовою богослужіння (залишки Укр. автономної церкви та *Української автокефальної православної церкви* юрисдикції митрополита Варшавського Діонісія (Валединського), очільника Польс. автокефальної правосл церкви). Опираючися на постанову Помісного собору РПЦ 31 січня 1945 про те, що поділ РПЦ збігається з адм. кордонами областей, країв і республік СРСР, у лютому 1945 патріарх *Алексій I* із Синодом утворили на території УРСР Укр. екзархат, хоча призначення екзарха відбулося ще в лютому 1944. Екзархом України з титулом митрополита Київ. і Галицького, священноархімандрита Києво-Печерської лаври став владика Іоанн (Соколов; 1944—64). На 1945 в Укр. екзархаті було зареєстровано 6232 парафії, 14 єпископів, 4863 священики, 422 дяконі, 1969 псаломщиків і майже 1237 тис. вірян. 1946 та 1949 ліквідували греко-катол. церкви *Берестейської церковної унії 1596* та *Ужгородської церковної унії 1646.* Майно та храми частково перейшли до РПЦ і музейного фонду, укр. духовенство, в т. ч. і православне, що не побажало перейти до юрисдикції РПЦ, частково стратили, частково засудили до ув'язнення на 10—20 років у таборах.

У Криму по війні утворили Крим. єпархію, а з перепідпорядкуванням півострова Україні 1954 вона стала складовою Укр. екзархату. Особливістю утворення екзархату в УРСР було те, що за весь час його існування церковно-адм. кордони і канонічні підстави утворення не фіксувалися документально. «Положення» про автономію 1918 теж не скасували, проте керування екзархатом здійснювалося на основі статуту РПЦ. 1964—66 очільником Укр. екзархату був владика Йоасаф (Лелюхін), а в 1966 — січні 1990 — митрополит *Філарет* (Денисенко). Положення про екзархати РПЦ ухвалила 1990 на Архієрейському соборі, тоді ж Укр. екзархат було скасовано, а до канонічного статусу автономії Укр. правосл церкви долучили статус т. зв. самоврядних церков у складі Моск. патріархату.

Дж.: *Рклицкий С.* К вопросу о церковной автономии: схема лекции, прочитанной на епархиальном сьезде духовенства и мирян 6 мая 1917 г. в г. Полтава. Кременчуг, 1917; Определение Священного собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о Временном высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) сентября 1918 г. В кн.: Собрание определений и постановлений, вып. 4, приложение к «Деяниям» второе. М., 1918; Положение о Высшем церковном управлении на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 г.). Там же; Положение о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине и Письмо Св. патриарха Тихона. К., 1918 (опубл. в: *Стародуб А.В.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. К., 2010); Патріарший і синодально-канонічний томос Вселенської Константинопольської патріархії, від 13 листопада 1924 року, про визнання православної церкви в Польщі церквою автокефальною. Григорій, з Божої ласки архиєпископ Константинополя — Нового Рима й Вселенський патріарх. В кн.: Православный календарь на 1923 г. Варшава, 1923; Правда о религии в России. М., 1942; Статут про тимчасову найвищу управу православної церкви на Україні. В кн.: Мартирологія Українських Церков, т. 1: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. Балтимор—Торонто, 1987; Сообщение Святейшего Патриарха Тихона Священному Собору о положении церковных дел на Украине и Всеукраинском Священном Соборе, согласно донесениям Председателя последнего — епископа Балтского Пимена [Пегова] (выписка из 138-го Деяния Священного Собора): 21.07. (03.08). 1918 г. В кн.: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти: сборник документов: в 2 ч.: 1917—1943. М., 1994; Русская Православная Церковь в советское время (1917—1991): материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. М., 1995; Грамота его Святейшества, Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России Высокопреосвященнейшему Николаю, Митрополиту Кессарийскому, местоблюстителю престола Вселенского Патриарха: марта 12 (25) дня 1922 года, Москва, № 340. «Церковные ведомости» (издание Зарубежного («Карловацкого») Синода РПЦ), 1922, № 4 (те саме укр. мовою: «Третій» та «Новий» Рим і українське питання: грамота Патріарха Тихона (Бєлавіна) до місцеблюстителя Вселенського Патріаршого престолу. «Людина і світ», 2000, серпень); Избранные новеллы Юстиниана. Екатеринбург, 2005; Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. К., 2008; Правила Православної церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), ч. 1—2. К., 2015; Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви: Крит, 2016. К., 2016; Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 25—27 октября 1990 года, Москва, Свято-Данилов монастырь. На веб-сторінці: Визначення про статус УПЦ (1990 р.). Web: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/33669; Благословенная Грамота Патриарха Алексия II (провозглашена: Киев, Св. София, 28 октября 1990 г.). Там само.

Літ.: *Заозерский Н.А.* О церковной власти. Сергиев Посад, 1894; *Гидулянов П.В.* Восточные Патриархи в период четырех первых Вселенских Соборов. Ярославль, 1908; *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935; Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 4, кн. 1. Нью-Йорк — К. — Саунт Бавнд Брук, 1990; *Цыпин В., прот.* Церковное право: курс лекций. М., 1994; *Николин А., свящ.* Церковь и государство (история правовых отношений). М., 1997; *Стародуб А.* Проблема статусу Російської православної церкви в Україні в 1918—1921 рр. «Просемінарій: медіє-

вістика: історія церкви, науки і культури», 1997, вип. 2; *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997; *Лисенко О.* Церковне життя в Україні: 1943—1946. К., 1998; *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. К., 1998; *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20-ті — 40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000; *Стародуб А.* Юрисдикційна політика РПЦ 1917—1921 рр.: український аспект: дис. ... канд. істор. н. К., 2000; *Цыпин В.А.* Автономная церковь. В кн.: Православная энциклопедия, т. 1. М., 2000; *Євсєєва Т.* Російська православна церква в Україні 1917—1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К., 2005; *Мазырин А.* Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы. «Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: серия II: История. История Русской Православной Церкви», 2007, вып. 2 (23); *Цыпин В., прот.* Каноническое право. М., 2009; *Преловська І.* Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) (1862—1929). «Український археографічний щорічник», 2010, вип. 15, т. 18; *Смирнов А.* Почаївський собор. «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": серія "Історичні науки"», 2015, вип. 24.

Т.М. Євсєєва.

2) **Українська автокефальна православна церква** (УАПЦ) — одна із правосл. церков в Україні та укр. діаспорі. Утворена в жовтні 1921 на *Всеукраїнському православному церковному соборі 1921*, що відбувся в *Києві*. Собор нетрадиційним для того часу способом (соборним рукопокладенням, що практикувалось у перші століття *християнства* і має назву пресвітерського (антіохійського) чину) висвятив, як виняток, на митрополита і предстоятеля церкви Василя (*Липківського*) та на архієпископа Нестора (Шараївського). Налаштованість УАПЦ на відновлення традицій укр. православ'я дала підстави рад. владі звинуватити церкву в *націоналізмі*. УАПЦ була піддана репресіям і дискредитації. На 2-му Всеукр. церк. соборі (1927) делегати вимушені були зняти «тягар митрополичого служіння» із митрополита Василя (Липківського). Під тиском репресивних органів у січні 1930 наступний 3-й собор УАПЦ ухвалив рішення про саморозпуск УАПЦ (див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*). Чимало її прихожан були заарештовані за звинуваченням в участі у *«Спілці визволення України»*. У грудні 1930 делегати від уцілілих *парафій* УАПЦ зібралися на Надзвичайний собор, на якому вимушені були засудити колиш. діяльність провідників УАПЦ, переглянути деякі положення собору 1921. Із назви церкви було вилучено слово «автокефальна». Главою УПЦ було обрано архієпископа Івана (*Павловського*) з титулом митрополита Харківського і всієї України. Проте репресії проти кліру та вірних не були припинені. 1934—35 були закриті практично всі кафедральні храми. На 1936 церква припинила діяльність в Україні. В часи найвищого розвитку в УАПЦ налічувалося до 3 тис. парафій.

Відродження УАПЦ в Україні відбулося під час *Другої світової війни*. У грудні 1941 на прохання наради представників церк. рад Волині глава Польс. правосл. церкви митрополит Діонісій (Валединський) призначив адміністратором правосл. церкви на окупованих землях України архієпископа Луцького і Ковельського *Полікарпа* (Сікорського). Орг. становлення УАПЦ відбулося на Пінському соборі 7—10 лютого 1942. Тут архієпископ Полікарп (Сікорський) разом з архієпископом Пінським і Поліським Олександром (Іноземцевим) висвятив кількох єпископів для УАПЦ. Церква зазнала репресій від нім. властей після звинувачень у співробітництві з *Організацією українських націоналістів*. Були заарештовані і навіть страчені деякі помічники митрополита Полікарпа (Сікорського), клірики. З відступом нім. військ вся ієрархія УАПЦ та велика кількість священиків виїхали на Захід. У той час УАПЦ налічувала, за різними даними, від 2,5 до 3 тис. парафій.

«УАПЦ в США та діаспорі» була створена у США. 1924 її очолив висвячений митрополитом Василем (Липківським) митрополит Іван (Теодорович). Найбільшого розквіту вона досягла після II світ. війни, коли в діаспорі опинилися тисячі емігрантів з України, у т. ч. єпископи та клірики УАПЦ воєн. формації. Після смерті митрополита Івана (Теодоровича; 1971) церкву очолювали митрополити *Мстислав* (Скрипник; до 1993) та Костянтин (Баган; до 2012). Із січня 2013 предстоятелем є митрополит Антоній (Щерба). До церкви належать понад 150 тис. вірян у д-вах Пн. і Пд. Америки, Зх. Європи, Австралії та Океанії. Найбільша кількість парафій (бл. 200) була у США. У церкві практикується двомовність (українсько-англ., українсько-іспанська тощо).

В лютому 1989 в Києві був створений Ініціативний к-т за відновлення УАПЦ. У червні 1990 на Всеукр. соборі УАПЦ патріархом церкви було обрано митрополита Мстислава (Скрипника), який залишився також і предстоятелем УПЦ у США. Важливим кроком у розвитку УАПЦ в Україні стало її об'єднання у червні 1992 з тією частиною УПЦ Моск. патріархату, що залишилася вірною митрополиту Київському і всієї України *Філарету* (Денисенку). Проте рішення Об'єднавчого собору не дістали підтримки серед частини кліру і мирян УАПЦ — вони не ввійшли до *Української православної церкви Київського патріархату*. Об'єднання УАПЦ в Україні з частиною УПЦ Моск. патріархату викликало певну протидію і в УПЦ діаспори — чимало вірян церкви вважали, що таке об'єднання компрометує автокефальний рух. Тому обраний у червні 1993 наступник митрополита УПЦ в США Мстислава (Скрипника) митрополит Костянтин (Баган) домігся прийняття цієї церкви 12 березня 1995 до юрисдикції *Константинопольського патріархату* (з визнанням

Ієрархи УАПЦ. Сидять (зліва направо): архієпископи Олександр (Іноземців) та Полікарп (Сікорський). Стоять: єпископи Ніканор (Абрамович), Юрій (Корєнастов) та Ігор (Губа). Пінськ. Лютий 1942.

усіх духовних санів та здійснених таїнств). Окрім того, у вересні 1993 в Києві відбувся собор тієї частини УАПЦ, яка не сприйняла об'єднання в УПЦ КП. Було відновлено структуру УАПЦ в Україні та обрано патріарха УАПЦ — ним став *Димитрій* (Ярема). У червні 1995 відбулася реєстрація держ. органами Статуту УАПЦ. Після смерті у 2000 патріарха Димитрія (Яреми) Помісний собор УАПЦ вирішив не відновлювати патріаршество — вважалося, що це сприятиме майбутньому процесу об'єднання правосл. церков в Україні. Тому наступні предстоятелі церкви носили титул «митрополит Київський і всієї України». 2000—15 це був митрополит Мефодій (Кудряков), а 2015—18 — митрополит Макарій (Мелетич). Громади УАПЦ, яких на 1 січня 2018 налічувалося 1167, діяли переважно у *Західній Україні*.

Із часу відновлення в Україні структури УАПЦ формації 1994—95 кілька разів відбувалися спроби її об'єднання з УПЦ КП. Створювалися спільні комісії, проводилися консультації з константинопольським патріархом і навіть підписувалися спільні декларації, протоколи тощо. Проте, попри заяви з обох сторін про потребу такого об'єднання, переговори щоразу зривалися. Востаннє це відбулося 2015, коли Архієрейський собор УАПЦ відмовився продовжувати діалог з УЦП КП та виконати умови Підсумкового рішення спільного засідання комісій для ведення діалогу між обома церквами, яке було підписане 8 червня 2015 за участю представників від Константиноп. патріархату.

15 грудня 2018 всі архієреї УАПЦ взяли участь в Об'єднавчому соборі та разом із всіма архієреями УПЦ Київ. патріархату та двома митрополитами УПЦ Моск. патріархату створили Правосл. церкву України. Цю церкву Синодом Константинопольського патріархату було визнано автокефальною, на підтвердження чого 6 січня 2019 в резиденції вселенського патріарха (*Стамбул*) обраному предстоятелю Правосл. церкви України митрополиту Епіфанію (Думенку) було вручено відповідний томос, а церкву внесено в диптих Вселенської патріархії. Таким чином УАПЦ на теренах України самоліквідувалася.

Літ.: *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 1—2. Варшава, 1938 (репринтне вид. — К., 1999); *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 1—4, кн. 1—5. Нью-Йорк, 1955 (репринтне вид. — К., 1998); *Пащенко В.* Православ'я в Україні. Полтава, 1995; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі в 1917—1920 роках, кн. 1—2. К., 1997; Історія релігій в Україні. К., 1999; Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 14—30 жовтня 1921: документи і матеріали. К.—Львів, 1999; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001; *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004; Репресована УАПЦ: політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919—1938): за документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2005, ч. 1; 2006, ч. 2; Другий Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 17—30 жовтня 1927: документи і матеріали. К., 2007; *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч: 1930—1944. К., 2008; *Преловська І.* Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917—1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал. К., 2015; *Драбинко О., митрополит.* Українська церква: шлях до автокефалії. К., 2018; *Липківський В., митрополит.* Вибрані твори, т. 1—6. К., 2018.

О.Н. Саган.

3) **Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква — Київський патріархат** (3 листопада 1991 — 15 грудня 2018; ін. назва — Помісна українська православна церква Київського патріархату, УПЦ КП) позиціонувала себе як одну з гілок Київ. Церкви і спадкоємниць усіх правосл. структур, що діяли у межах нинішніх міжнародно визнаних кордонів України та в укр. діаспорі: істор. митрополій у складі *Константинопольського патріархату*: Кафсько-Готської (Готфсько-Кефайської в Криму та Причорномор'ї), Київ., Галицької та Буковинської. УПЦ КП перебувала на держ. реєстрації як реліг. орг-ція відповідно до чинної Конституції України (ст. 11, 24, 35, ч. 2, 4) і Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Як така користувалася всією повнотою прав, передбачених законодавством, та мала рівний юрид. статус із ін. реліг. орг-ціями, оскільки укр. д-ва не визнає жодну з релігій обов'язковою, а Конституція України не передбачає встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи реліг. орг-ції щодо інших.

У внутр. житті та стосунках з ін. правосл. церквами УПЦ КП керувалася нормами церк. права, встановленими: а) Священним Писанням і Священним Переданням; б) канонами і правилами святих апостолів; в) правилами і постановами семи Вселенських соборів; г) правилами і постановами Помісних соборів і Святих Отців, а також: постановами своїх помісних і архієрейських соборів, Священного синоду й указами патріарха Київського і всієї Руси-України; положеннями Статуту. Церква дотримувалася засад соборноправності, вищими органами церк. влади і управління були Помісний собор, архієрейський собор, Священний синод на чолі з патріархом Київським і всієї Руси-України (місцеблюстителем).

Станом на 15 грудня 2018 Київ. патріархат не мав формально визнаного канонічного статусу як Укр. помісна церква, а був автокефалією de-facto. Відповідно до норм церк. права в церкві самостійно обирали і поставляли предстоятеля та єпископів, провадили судочинство, утворювали *єпархії*, ухвалювали ін. адм. рішення. Відповідно до Статуту її юрисдикція поширювалася на православних у межах України та в діаспорі. 13 травня 2017 Священний синод створив Європ. та Рос. екзархати УПЦ КП (церк. області, канонічно підпорядковані церкві-матері). На поч. 2018 в країнах Європи 40 парафій, у США — понад 20, в Австралії — 5, в Росії — 10, у Молдові — 5 зареєструвалися як належні до УПЦ КП.

УПЦ КП самостійно виготовляла для себе та своїх екзархатів святе миро (миро — приготована та освячена на обряді мироваріння ароматна олія, якою помазують людей під час Таїнства Миропомазання та церк. предмети під час освячення храму, престолу, антимінса, а в часи імперій — володарів д-в під час чину вінчання на царство. Обряд здійснює патріарх або митрополит у Страсний тиждень у період від Великого понеділка до Великого четверга. Приготування мира є винятковим правом першоієрар-

хів помісних церков). Також сама канонізувала своїх святих, складала чинопослідування та піснеспіви, встановлювала церк. свята.

Однак Київ. патріархат офіційно не перебував у євхаристичному єднанні з Правосл. світом (євхаристія — Таїнство співучасті у Таємній Вечері Ісуса Христа через окреме богослужіння (літургію)), хоча від часу заснування і до Об'єднавчого собору 15 жовтня 2018 активно провадив самостійну зовнішньо-церк. діяльність. Першу делегацію власне від УПЦ КП Вселенський патріарх прийняв у липні 1992, а якщо розглядати Київ. патріархат ще як складову *Української автокефальної православної церкви*, — то 1991.

Предстоятелем УПЦ КП з 22 жовтня 1995 і до 15 жовтня 2018 з титулом Святійший патріарх Київський і усієї України-Руси був владика *Філарет* (Денисенко).

Відповідно до стат. звіту Департаменту у справах релігій та національностей Мін-ва к-ри України з питань державно-конфесійних відносин в Україні (Наказ Мін-ва к-ри України від 29 березня 2017 № 260) станом на поч. 2018 до УПЦ КП належали 35 єпархій (утворюються за територіально-адм. принципом відповідно до області або частини області) з 5167 громадами вірних (4807 — діючі, 308 — не діючі, 52 — незареєстровані). За даними прес-центру конфесії, на поч. 2018 свою належність до УПЦ КП визнали 40 % правосл. українців. Соціологічна служба Центру Разумкова на підставі опитування 2016 респондентів віком від 18-ти років (останнє за часом загальнонац. дослідження проводилося за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 23 по 28 березня 2018 в усіх регіонах України, за винятком анексованої 2014 АР Крим та тимчасово окупованих районів Донец. і Луган. областей; теор. похибка вибірки не перевищує 2,3 %) назвала 29 % усіх респондентів прихильниками УПЦ КП. З числа тих, хто визнавав себе православним, прихильниками УПЦ КП назвалися 42,6 % опитаних.

Налічувалося 3640 священнослужителів (2 іноземці); 60 монастирів із 216 ченцями, 24 черницями; 12 братств. Церква створила 18 духовних навч. закладів (8 вищих, 10 середніх) з 1318 слухачами (564 — денної та 754 — заочної форми навчання), 1389 недільних шкіл. Комунікація УПЦ КП із сусп-вом відбувалася за посередництвом 51 ЗМІ: 5 аудіовізуальних, 31 друкованого та 15 електронних видань.

Становлення церковної структури. Як укр. релігійна орг-ція УПЦ КП утворилася в межах Укр. екзархату РПЦ, який за рішенням патріарха *Алексія I* та Синоду РПЦ від лютого 1945 збігався з адм. кордонами УРСР. Від часу перепідпорядкування Криму УРСР 1954 до складу Укр. екзархату належить Крим. єпархія. Управління Укр. екзархатом від часу заснування в УРСР здійснювали єпископи з титулом «митрополит Київський і Галицький, священноархімандрит Києво-Печерської лаври»: Іоанн (Соколов; 1944—64), Ярослав (Лелюхін; 1964—66), Філарет (Денисенко; 1966 (єпископ) / 1968 (митрополит) — 1990). За посадою київ. митрополит є одним із трьох постійних членів Синоду РПЦ і має обов'язок брати участь у його засіданнях.

Процес перетворення Укр. екзархату на УПЦ КП почався одночасно з ініційованою ген. секретарем ЦК КПРС М.*Горбачовим* кампанією «перебудови» 1985. На поч. 1985 із 6806 зареєстрованих в *СРСР* правосл. громад РПЦ 4 тис. діяли в Україні. До кінця 1990 загалом їх стало 5031, але з'явилися 1,8 тис. греко-катол. громад. Відродження *Української греко-католицької церкви* каталізувало правосл. середовище, і в *Західній Україні* зародився рух за автокефалію Укр. правосл. церкви, і шляхом виходу з РПЦ до кінця 1990 утворилося до 1,5 тис. *парафій* відродженої УАПЦ. В лютому 1989 за участі рад. дисидентів, правозахисників, громад. діячів, студентів утворився Ініціативний к-т відродження УАПЦ. Висвята ієрархів УАПЦ відбулася навесні 1990, а 5—6 червня 1990 Всеукр. правосл. церковний собор заснував Київ. патріархат УАПЦ. Першим патріархом Київським і всієї України заочно обрали владику *Мстислава* (Скрипника; 1990—93), а восени 1990 в *Софійському соборі Києва* відбулася його інтронізація.

З огляду на настрої вірян і *духовенства* екзарх України митрополит Філарет ініціював на скликаних 9 та 10 липня 1990 Помісному соборі й синоді Укр. екзархату РПЦ звернення до патріарха Московського і всієї Русі Алексія II з пропозиціями утворити незалежну Укр. правосл. церкву з правом самостійно поставляти правлячих і вікарних (заступників) архієреїв, утворювати нові єпархії в межах усієї України, обирати предстоятеля з титулом «Блаженніший митрополит Київський і Галицький» (якого б затверджували патріарх та Синод РПЦ) і затвердити одноголосне обрання митрополита Київ. і Галицького, патріаршого екзарха всієї України Філарета предстоятелем УПЦ з титулом «митрополит Київський і всієї України».

Враховуючи політ. реалії, архієрейський собор РПЦ (25—27 жовтня 1990, Москва) задовольнив прохання УПЦ, і 28 жовтня в Софійському соборі Києва па-

Емблема Української православної церкви Київського патріархату.

Хресна хода Української православної церкви Київського патріархату з нагоди свята Хрещення України-Руси. На передньому плані посередині патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. Київ, 28 липня 2017.

Капелани Синодального управління військового духовенства Української православної церкви Київського патріархату. Київ, 28 липня 2017.

тріарх Алексій II, оприлюднивши його ухвалу, вручив митрополиту Філарету відповідну грамоту.

Прийняття 24 серпня 1991 *Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України* дало канонічні підстави (відповідно до правил 34 Св. Апостолів та 38 V—VI Вселенських соборів) для унезалежнення УПЦ. Спираючись на Акт проголошення незалежності України, митрополит Філарет виступив одним з ініціаторів звернення архієрейського (6—7 вересня 1991) та Помісного (1—3 листопада 1991) соборів УПЦ до моск. патріарха з проханням надати УПЦ повну канонічну самостійність — автокефалію зі статусом *патріархату*. Скликаний у *Москві* 31 березня — 4 квітня 1992 архієрейський собор РПЦ відмовив УПЦ. Попри порушення канонів (єпископ обирається на катедру довічно: I Вселенський собор, правило 6; IV Вселенський собор, правило 19; Антіохійський собор, правила 16 і 19) з метою протидії унезалежненню УПЦ собор архієреїв РПЦ висунув Філарету вимогу подати заяву на соборі УПЦ про звільнення з київ. катедри.

На скликаній 7 квітня пресконференції в київ. агенції «Укрінформ» митрополит Філарет повідомив про участь в архієрейському соборі РПЦ, пояснив позицію УПЦ і після неї звернувся за підтримкою до вірян і кер-ва д-ви. Невдовзі відбулася його зустріч з Президентом України Л.*Кравчуком*, який висловив лише моральну підтримку позиції УПЦ.

6—7 травня 1992 Синод РПЦ заочно засудив діяльність митрополита Філарета, у відповідь на що 16 травня укр. духовенство скликало в Жовтневому палаці Києва конференцію за участю 600 делегатів на захист предстоятеля УПЦ.

Намагаючися зберегти УПЦ у складі РПЦ, митрополит Харків. і Богодухівський Никодим (Руснак), порушуючи канонічні приписи (за відсутності чинного предстоятеля церкви собор не має канонічної сили; предстоятель обирається довічно (I Вселенський собор, правило 6; IV Вселенський собор, правило 19; Антіохійський собор, правила 16 і 19)), терміново, без відома і згоди предстоятеля митрополита Філарета скликав 27 травня 1992 архієрейський Собор у *Харкові* за участю 16 з 18 вищих ієрархів УПЦ. Його метою було внесення ухвалених 25—27 жовтня 1990 архієрейським Собором РПЦ змін до Статуту УПЦ (з умовою затвердження обраного укр. єпископатом предстоятеля УПЦ моск. патріархом), а також звільнення митрополита Філарета з посади предстоятеля УПЦ і переобрання Синоду УПЦ. Того ж дня новим предстоятелем УПЦ обрали українця за походженням, митрополита Ростовського та Новочеркаського *Володимира* (Сабодана), який до ієрархії УПЦ не належав. Реорганізована Харків. собором УПЦ залишилася в юрисдикції Моск. патріархату і саме як частина РПЦ визнається Вселенським православ'ям. 11 червня 1992 архієрейський Собор РПЦ позбавив митрополита Філарета сану і всіх прав, пов'язаних із перебуванням у клірі. 21 лютого 1997 архієрейський Собор РПЦ відлучив його від церкви (оголосив *анафему*).

В Україні рішень Харків. собору УПЦ не визнала ні проукр. частина церкви, ні держ. влада. Президія ВР України в офіц. заяві від 15 червня 1992 вказала, що «проведення собору під керівництвом митрополита Харківського і Богодухівського Никодима і вибори нового предстоятеля при підтримці Московської патріархії призвели до чвар і конфліктних ситуацій в середовищі Української православної церкви». Далі в документі відзначалося, що «держава не втручається у справи церкви, але й не дозволяє будь-якій релігійній організації діяти всупереч її Статуту, зареєстрованому відповідно до чинного законодавства України». І наприкінці заяви «на основі вивчення Радою у справах релігій при Раді Міністрів України правомірності проведення Харківського собору» було зроблено висновок, що собор «проводився з порушеннями Статуту УПЦ», та було вказано на невизнання д-вою його рішень.

Митрополит Філарет відмовився брати участь у Харків. соборі, а також не визнав його легітимності, оскільки він був скликаний без його згоди як глави УПЦ. Крім митрополита Філарета, в Харків. соборі не брали участь єпископи Яків (Панчук), Андрій (Горак) та Варфоломій (Ващук). Останні, однак, висловилися про заочне прийняття всіх постанов єпископату УПЦ.

7 червня митрополит Філарет і єпископ Почаївський Яків (Панчук) рукоположили нового архієрея — Спиридона (Бабського), а 8 червня — Варсонофія (Мазурака).

Створення Київського патріархату. 22 травня 1992 в Києві відбувся Всеукр. форум на захист укр. православ'я, в якому взяли участь єпископи, духовенство, миряни УПЦ і УАПЦ. А 25—26 червня 1992 в Києві в резиденції митрополита Філарета відбувся Всеукр. правосл. собор, що об'єднав УАПЦ та частину

УПЦ (Моск. патріархату) в єдину структуру — Укр. правосл. церкву Київ. патріархату. Створення такої структури підтримав Президент України Л.Кравчук.

УПЦ (Моск. патріархату) представляли митрополит Філарет, єпископ Яків (Панчук) та двоє нових архієреїв — Спиридон (Бабський) і Варсонофій (Мазурак). З боку УАПЦ в Соборі брали участь єпископи Антоній (Масендич), *Володимир* (Романюк), Роман (Балащук), Софроній (Власов), Роман (Попенко) та Михаїл (Дуткевич).

Собор підтвердив обрання митрополита Мстислава патріархом Київським і всієї України.

Нова церква була зареєстрована органами влади, а тому скасовувалася реєстрація УАПЦ (юридично вона перестала існувати). Проте частина духовенства та вірних УАПЦ негативно поставилися до утворення нової структури. Пояснювалось це тим, що об'єднавчий Собор та утворення УПЦ КП відбувалося за відсутності патріарха Мстислава та без його благословення.

Відразу після об'єднавчого Собору єпископи УАПЦ — Хмельницький Антоній (Фіалко), Дніпропетровський Пантелеймон (Романовський), Івано-Франківський Миколай (Гроха) і Полікарп (Палахнюк) подали прохання про перехід до РПЦ та були перерукоположені. Єпископ Полікарп зрікся єпископського сану. Від 1 до 10 липня 1992 патріарх Мстислав перебував з візитом в Україні. Під час зустрічі з колиш. єпископатом УАПЦ він висловив невдоволення об'єднавчим Собором та утворенням нової структури — УПЦ КП. У вересні 1992 митрополит Філарет перерукоположив єпископів УАПЦ: Антонія (Масендича), Володимира (Романюка), Романа (Балащука) та Софронія (Власова). 17 жовтня глава УАПЦ вивів за штат митрополита Антонія (Масендича) та єпископа Володимира (Романюка). 12 грудня 1992 патріарх востаннє прибув в Україну. Тоді ж — 23 і 24 грудня — в Києві відбулася зустріч із вірними та духовенством, які не визнали об'єднання з частиною УПЦ (МП) на чолі з митрополитом Філаретом (Денисенком). Участь у нараді взяв і архієпископ Львівський Петро (Петрусь). Підсумком наради стало звернення патріарха Мстислава від 24 грудня на ім'я Президента України, Прем'єр-міністра та Генерального прокурора України, в якому він наполягав на незаконності участі частини єпископів і вірян в об'єднавчому Соборі 25—26 червня 1992 і порушенні Статуту УАПЦ.

На такі дії Патріарха Архієрейський Собор УПЦ КП (17 архієреїв) відреагував постановою від 15 грудня, що жодні дії першоієрарха (Мстислава (Скрипника)) не мають чинності без попереднього узгодження з Синодом. Самого патріарха Мстислава запрошували взяти участь у Соборі, проте він категорично відмовився.

Своєю чергою владика Мстислав призначив нового керуючого справами Патріархії УАПЦ архієпископа Петра (Петруся) та доручив йому скликати в січні 1993 розширену архієрейську нараду з метою подальшого врегулювання статусу УАПЦ. Нарада відбулась у Львові 22 січня, але, крім архієпископа Петра (Петруся), на ній був присутній тільки єпископ Михаїл (Дуткевич). У відповідь на дії архієпископа Петра (Петруся) того ж дня Архієрейський Синод УПЦ КП позбавив сану його, а також тих священнослужителів, які намагалися відновити діяльність УАПЦ.

11 червня 1993 в м. Грімсбі (пров. Онтаріо, Канада) помер патріарх Мстислав (Скрипник). Оскільки в Україні його вважали своїм першоієрархом одночасно дві структури — УПЦ КП та позбавлена реєстрації УАПЦ, УПЦ в США дистанціювалась від обох юрисдикцій. Також амер. єпископи відмовили у проханні відновленої УАПЦ взяти участь у нових хіротоніях для України. Невдовзі після цього відбулося засідання Архієрейського Собору УАПЦ, на якому ухвалили рішення просити священика Володимира Ярему погодитись на чернечий постриг і прийняти єпископські свячення. 23 серпня 1993 в Петропавлівському храмі *Львова* архієпископ Петро (Петрусь) здійснив постриг о. Володимира в ченці з іменем Димитрій. А 5 вересня в Києві Димитрія (Ярему) висвятили на єпископа Січеславського. 7 вересня 1993 на 2-му Помісному соборі УАПЦ його було обрано патріархом Київським. Інтронізація відбулася 14 вересня в церкві Спаса на Берестові.

Одночасно з цими подіями УПЦ КП, яка також вважала своїм главою Мстислава (Скрипника), теж провела вибори нового патріарха України. Помісний собор (21—24 жовтня) обрав патріархом Київським і всієї Руси-України архієпископа Чернігівського Володимира (Романюка). Його інтронізація відбулась у соборі Св. Софії.

Митрополита Філарета, який також був одним із кандидатів на патріаршество, було обрано «заступником патріарха». Тому предстоятельство патріарха Володимира відбувалося під знаком перманентного конфлікту між главою УПЦ КП і митрополитом Філаретом.

За патріарха Володимира також відбулася спроба поєднання з УАПЦ, яку очолив патріарх Димитрій (Ярема). Однак об'єднавчі ініціативи перервала смерть владики Володимира 14 липня 1995. Його похорони ввійшли в новітню історію України як «чорний вівторок» або «Софійське побоїще». Вірні УПЦ КП бажали поховати тіло патріарха на території Софійського собору, через що відбулися сутички учасників похоронної процесії з представниками силових структур, які намагалися не допустити поховання. Врешті патріарха було поховано перед входом у Софіївський храмовий комплекс. Конфлікт на Софіївській площі виявив чітку зміну у ставленні до УПЦ КП з боку нової влади в особі нового Президента України Л.*Кучми*.

Патріарх Філарет. 20—21 жовтня 1995 у *Володимирському соборі* в Києві відбувся Помісний собор УПЦ КП, на якому патріархом Київським було обрано митрополита Філарета (Денисенка). Інтронізація новообраного патріарха відбулася 22 жовтня.

За день до початку Собору, 19 жовтня, група єпископів УПЦ КП (митрополит Івано-Франківський Андрій (Абрамчук), архієпископ Тернопільський Василій (Боднарчук), архієпископ Вінницький Роман (Балащук) та єпископ Хмельницький Мефодій (Кудряков)), невдоволених кандидатурою митрополита Філарета, заявили про свій вихід з Київ. патріархату. Після цього вони провели в Київ. Феодосіївському монастирі зустріч з єпископами УАПЦ та ухвалили «Акт про об'єднання Церков».

Через відхід єпископів із зх. областей України кількість пара-

фій УПЦ КП скоротилася на 400 громад.

Після обрання митрополита Філарета патріархом Київським кер-во Моск. патріархату, яке раніше (1992) позбавило його сану, на Архієрейському соборі 20 лютого відлучило його від Церкви.

Після інтронізації патріарх Філарет почав активно розбудовувати структуру УПЦ КП. Невдовзі до Київ. патріархату повернулися майже у повному складі ті парафії, які відійшли за невдоволеними єпископами в УАПЦ. Патріарх Філарет почав зав'язувати контакти також із невизнаними правосл. юрисдикціями за межами України. Так, він узяв участь в інтронізації опозиційного до офіц. болг. патріарха Максима патріарха Пімена. А також налагодив контакти з Македонською церквою, яка теж не мала визнання з боку Вселенського православ'я.

1996 УПЦ КП провела *канонізацію* Петра *Могили*. А 1997 УПЦ КП було передано комплекс *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, розпочалась відбудова *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. 2000, за підтримки Вселенської патріархії, між УПЦ КП і УАПЦ розпочався діалог, який завершився підписанням «Симфонітікону». Після спільної зустрічі в *Стамбулі* 8 листопада між УПЦ КП і УАПЦ, які разом прагнули визнання своєї легітимності з боку Вселенського православ'я, взаємини почали покращуватись. На основі Симфонітікону мало відбутись об'єднання двох структур в єдину Церкву. Однак з причин внутр. характеру в середовищі УПЦ КП і УАПЦ, а також через активізацію Моск. патріархії у блокуванні утворення будь-якої ін. визнаної структури в Україні, крім УПЦ як частини РПЦ, переговори не мали позитивного результату.

Становище УПЦ КП в Україні різко змінилося після обрання на посаду Президента України В.*Ющенка* 2004. Прихильник створення єдиної Православної церкви з автокефальним статусом, новий президент намагався якомога активніше підтримати Київ. патріархат та сприяти його визнанню у Правосл. світі. 2005 відбулася низка консультацій між представниками УПЦ КП і УАПЦ (Мефодія (Кудрякова)) про можливе об'єднання. Сторони досягли певних домовленостей, проте незадовго до об'єднавчого Собору УАПЦ вийшла з переговорів. Мотивацією стало незадоволення умовами об'єднання. 2008 Помісний собор УПЦ КП провів низку канонізацій (князів *Ярослава Мудрого* і Василя-Костянтина *Острозького*, митрополита Іова *Борецького*, кошового отамана Петра *Калнишевського*). 2008 під час візиту до Києва патріарха Константинопольського Варфоломія УПЦ КП та УАПЦ зробили спробу набути незалежного канонічного статусу. Під час переговорів між Вселенською патріархією, УПЦ КП і УАПЦ глава Київ. патріархату відмовився пристати на мови константиноп. делегації та ввійти до складу Вселенського патріархату на правах автономної митрополії. Цей процес також був заблокований представниками Моск. патріархату, який намагався запобігти утворенню в Україні двох канонічних структур. Восени 2009 розпочався діалог між УПЦ КП і УПЦ в єдності з Моск. патріархатом. Однак після єдиної зустрічі 2 жовтня діалог припинився.

З початком каденції президента В.*Януковича* 2010 д-ва вдавалася до певного тиску на структури УПЦ КП на вимогу патріарха Московського Кирила. Згодом стосунки з новою владою дещо налагодилися. У вересні 2011 розпочалися чергові переговори про об'єднання між УАПЦ і УПЦ КП. 27 жовтня 2011 Комісія з діалогу між Церквами провела зустріч на території Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря і погодила текст підсумкового документа, зафіксувавши в 10-ти пунктах спільне бачення та конкретні пропозиції стосовно об'єднавчого процесу. Завершилося об'єднання з УАПЦ 15 грудня 2018, коли в стінах Софійського монастиря відбулися три собори: УПЦ КП, УАПЦ та об'єднавчий для утворення Правосл. церкви України.

Майже весь час свого існування як реліг. структури УПЦ КП вела активну міжцерк. діяльність. Від 1991 встановлено спілкування із Вселенським престолом, а з 13 травня 2017 Священний синод УПЦ КП утворив Європ. та Рос. екзархати. З 2017 представники ієрархії УПЦ КП провадили активну дипломатичну діяльність на рівні Надзвичайних і Повноважних послів від країн ЄС в Україні у структурах ОБСЄ та в різних інституціях ЄС.

Синодальне управління військового духовенства (капеланська служба). У грудні 1999 в укр. війську відбулося відродження інституту капеланства у вигляді Синодального управління духовно-патріотичного виховання у зв'язках зі Збройними силами та ін. військ. формуваннями України. Очолив структуру проректор Київ. духовної академії протоієрей Д.Садов'як. УПЦ КП уклала низку спільних угод із керівниками майже всіх силових структур про співпрацю у формуванні патріотичних, культ. та духовних цінностей у військовослужбовців. Це дало змогу військ. священикам відвідувати військ. частини для звершення молебнів, проведення лекцій духовно-просвітницького характеру та індивідуальних бесід з військовослужбовцями-вірянами.

10 листопада 2008 укладено Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України. Від імені кер-ва Мін-ва оборони України документ підписав заст. міністра В.Діброва.

17 березня 2009 міністр оборони України Ю.*Єхануров* підписав наказ № 115 «Про затвердження Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України». Зазначене положення затверджено з метою налагодження тісної співпраці Мін-ва оборони України з укр. Церквами та реліг. орг-ціями для задоволення реліг. потреб військовослужбовців, духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу ЗС України. Наказом Міністра оборони № 220 від 22 квітня 2014 було затверджено концепцію «Душпастирської опіки у Збройних Силах України». Ця концепція забезпечує поглиблення системної співпраці ЗС України та Церкви, вдосконалення нормативно-правової бази, освіт., наук., орг. та ін. видів діяльності структурних підрозділів центр. апарату Мін-ва оборони України та Ген. штабу ЗС України, органів військ. управління у сфері задоволення реліг. потреб військовослужбовців ЗС України.

Навесні 2014 після анексії Росією Криму і початку бойових дій на Сході України священнослужителі УПЦ КП масово включились у волонтерську допомо-

гу укр. армії. Дехто з них мобілізувався до ЗС України, намагаючися таким чином узаконити своє перебування та можливість пастирського служіння серед військових. Після підписання «Мінських домовленостей», коли активна фаза війни перейшла у т. зв. окопну війну, потреба у присутності священиків зросла. Потрібно було стримувати бійців від пияцтва, депресивних станів, повертати їм мотивацію перебування в Антитерористичній операції (АТО), в умовах абсолютного панування рос. пропаганди стримувати та розвіювати недовіру до командування та кер-ва д-ви. На прохання командування ЗС України про пастирську опіку війська відгукнулися добровольці-священики з усіх єпархій УПЦ КП і після підготовки служили у бойових підрозділах.

18 червня 2015 Управління духовно-патріотичного виховання у Збройних силах та ін. військових формуваннях України було реорганізоване у Синодальне управління військ. духовенства (СУВД). Його очолив митрополит Черкас. і Чигиринський Іоанн (Яременко).

У зв'язку з потребами оборони України від військ. агресії Росії 8 липня 2015 Синод УПЦ КП ухвалив зобов'язати всіх священиків УПЦ КП — громадян України у віці від 25-ти до 55-ти років (окрім тих, які не мають можливості за станом здоров'я або обіймають особливо важливі керівні посади) — за погодженням з єпархіальним архієреєм та СУВД виконувати обов'язки військ. священиків (капеланів) у підрозділах Збройних сил та МВС України на ротаційній основі.

16 липня голова СУВД митрополит Іоанн узгодив з міністром оборони генерал-полковником С.Полтораком умови підготовки і служіння капеланів у зоні проведення АТО. Капеланом може стати особа, яка має вищу духовну освіту, не менше 3-х років досвіду священницького служіння та пройшла курси для капеланів у тій силовій структурі, до якої належить підрозділ, в котрому вона виконуватиме обов'язки військ. священика. 7 серпня 2015 до бойових підрозділів відбула перша ротація військ. священиків УПЦ КП. На всіх етапах їхня підготовка відбувалась у співпраці з Ген. штабом ЗС України, Мін-вом оборони, Нац. гвардією та Прикордонною службою України в умовах відсутності нормативно-правової бази. Військ. священики розподілені за потребами військовослужбовців на 4 групи за кількістю секторів зони проведення АТО. Кожний капелан групи має приписку до військ. частини відповідного сектору, документи від СУВД УПЦ КП та Генштабу для в'їзду в зону проведення бойових дій.

На початок чинності наказу Мін-ва оборони України від 14 грудня 2016 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України» тільки в районах проведення АТО капеланську місію від УПЦ КП здійснювали 295 священиків-капеланів та 14 священиків-волонтерів. З 2017 штатну посаду капелана введено в кожній бригаді ЗС України, Нац. гвардії та Держ. прикордонної служби України. Станом на 4 липня 2018 у ЗС України із загалом 102 було заповнено 67 посад, з них 43 від УПЦ КП, кожна бойова бригада мала капелана, 23 з них отримали статус учасника бойових дій.

У Нац. гвардії 45 штатних посад, 37 від УПЦ КП, із 20 капеланів 12 мають статус учасника бойових дій. Нац. гвардія єдина з укр. силових структур, яка прописала в нормативних документах відмову допускати на територію своїх військ. частин капеланів від УПЦ (Моск. патріархату).

У Держ. прикордонній службі України 33 штатні посади, 28 капеланів від УПЦ КП, в частинах АТО 4 капелани-прикордонники, 1 з них має статус учасника бойових дій. Загалом у трьох силових відомствах 180 посад і 145 капеланів-працівників. Однак капелан за статусом не є військовослужбовцем. Якщо йдеться про ЗС України, то він — працівник Збройних сил.

Станом на квітень 2018 відбулося більше 5 тис. ротацій. Станом на 2016 капелани — протоієреї Д.Поворотний і С.Чечін, оо. Ю.Казьміренко, С.Кошелюк і К.Холодов — нагороджені відзнакою «Народний герой України».

Дж.: Собор Української православної церкви 1—3 листопада 1991 р. К., 1992; Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. К., 2008; Правила Православної церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), ч. 1—2. К., 2015; Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 25—27 октября 1990 года, Москва, Свято-Данилов монастырь [определение про статус УПЦ (1990 г.)]. Web: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/33669; Благословенная Грамота Патриарха Алексия II (провозглашена: Киев, Святая София, 28 октября 1990 г.) / [определение про статус УПЦ (1990 г.)]. Web: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/33669; Документи собору 1—3 листопада 1991 року з сайту Вселенської патріархії. Web: http://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2566&tla=gr; Закон України про свободу совісті та релігійні організації. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1991, № 25, ст. 283, Документ 987-12, чинний, поточна редакція. Web: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12; Звіт Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України з питань державно-конфесійних відносин в Україні. Web: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2018/70440; Конституція України. Web: http://www.president.gov.ua/documents/constitution; Статут про управління Української Православної Церкви Київського Патріархату. Web: https://www.cerkva.info/pages/statut.

Літ.: *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935; Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938; *Карташев А.В.* Вселенские соборы. Париж, 1963 (також: http://www.eparhia-saratov.ru/Content/Books/194/councils.pdf); *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права, вид. 2. Сант-Бавнд Брук — Нью-Йорк, 1984; *Цыпин В., протоиерей.* Церковное право: курс лекций. М., 1994; *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001; *Здіорук С.І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. К., 2005; Избранные новеллы Юстиниана. Екатеринбург, 2005; Апологет: богословський збірник Львівської духовної академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007, № 1—2 (12—13); *Цыпин В., протоиерей.* Каноническое право. М., 2009; *Діброва В. та ін.* Тріумф серця. К., 2010; *Зелінський А.* Соняхи: Духовність на час війни. Львів, 2015; *Калениченко Т., Коханчук Р.*, Бути поруч: основи військового капеланства для військових і волонтерів. К., 2016; Київський Патріархат під омофором Святійшого Патріарха Філарета. К., 2016; *Колодний А.* Релігійна мережа України на початок 2017 року. «Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань: науковий щорічник», 2017, № 20; Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010—2018 рр., інформаційні матеріали, підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 26 квітня 2018 р. (за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні.). К., 2018; Капелани українського війська: скільки їх, яких конфесій, як служать. Web: https://novynarnia.

com/2018/04/27/kapelani-ukrayinskogo-viyska-skilki-yih-yakih-konfesiy-yak-sluzhat.

Т.М. Євсєєва.

4) **Православна церква України** (ПЦУ) — автокефальна правосл. церква, конституйована 6 січня 2019 на підставі «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні» архієпископа Константинополя, Нового Риму і Вселенського патріарха Варфоломія I у межах політично сформованої й цілковито незалежної д-ви Україна. До диптиха (списку автокефальних церков) ПЦУ занесено під № 15, ім'я її предстоятеля поминається на літургіях Вселенської патріархії. На скликаному 15 грудня 2018 Соборі до її складу ввійшли *парафії* УПЦ-КП, УАПЦ та частково УПЦ (МП). Предстоятелем УПЦ, митрополитом Київським із титулом Блаженніший, Собор обрав владику Епіфанія (Думенка). Статут ПЦУ зареєстровано 30 січня 2019, відтоді триває перереєстрація парафій об'єднаних церков.

Відповідно до церк. канонів автокефальна (помісна) церква (від грец. αυτός — сам та κεφαλή — голова) є частиною Вселенської церкви в царині віровчення, але має власне джерело влади, її перший єпископ поставляється власними архієреями. Помісна церква дотримується канонів, пристосовуючи їх до місц. умов; у богослужінні має відповідати єдиному догматичному вченню, але самостійна в адм. та суд. діяльності, сама виготовляє для себе святе миро, канонізує своїх святих, складає чинопослідування та піснеспіви, підтримує зв'язки з ін. помісними церквами.

Історія церкви. Юрисдикція ПЦУ поширюється на території істор. митрополій у складі *Константинопольського патріархату*: Кафсько-Готської (Готфсько-Кефайської в Криму та Причорномор'ї), Київ., Галицької та Буковинської. Після акту хрещення Русі (див. *Хрещення Русі 987—989*) на поч. 990-х рр. було засновано Рус. (Київ.) митрополію у складі *Константинопольського патріархату*. Напередодні *монголо-татарської навали* (1230-ті рр.) до її складу входили такі єпархії: Київ. (митрополича), Білгородська, Новгород., Полоцька, Черніг., Переяслав., Юр'ївська/Канівська, Ростовська, Володимирська (Волин.), Туровська, Смоленська, Галицька, Рязанська, Владимиро-Суздальська, Перемишльська.

1299 або 1300 митрополит *Петро*, порушивши канонічне правило жити у своєму катедральному місті, перебрався з *Києва* до другої резиденції — у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), а звідти до *Москви* (1325). Це сприяло політ. піднесенню *Великого князівства Московського* та започаткувало суперництво Києва і Москви за київ. митрополичу кафедру і титул київ. митрополита.

В 14—15 ст. частина укр. земель перебувала у складі *Великого князівства Литовського*, його володарі долучилися до цього протистояння і 1415 на соборі в *Новогрудку* поставили на київ. кафедру свого кандидата. 1448 моск. частина з поставленим у Москві київ. митрополитом відкололася; тоді утворилося дві митрополії: Київ. та Московська. З 2-ї пол. 15 ст. кандидат на митрополичу кафедру обирався на місці й затверджувався константиноп. патріархами.

Внаслідок *Люблінської унії 1569* утворилася *Річ Посполита*, у межах якої опинилася Київ. митрополія. 1596 духовенство Київ. митрополії на соборі в *Бересті* уклало церк. унію з Римом (див. *Берестейська церковна унія 1596*). З відновленням правосл. ієрархії 1620 на теренах Речі Посполитої отримали чинність дві гілки Київ. церкви: правосл. та унійна (див. *Українська греко-католицька церква*).

1686 моск. патріарх Йоаким здобув від константиноп. патріарха Діонісія IV синодального листа, згідно з яким Вселенська патріархія у порядку ікономії (грец. οἰκονομία, канонічне — можливість порушити канони з прагматичних міркувань, тобто в силу особливих конкретних обставин) надала моск. патріарху право висвячувати київ. митрополитів. Тим самим останній отримав можливість анексувати Київ. митрополію всупереч канонічному праву.

До листопада 1991 Київ. митрополія перебувала у підпорядкуванні *Московському патріархату* (у період 1700—1918 — Рос. синодальній церкві), при цьому від часу смерті митрополита Єрофея (Малицького) 1799 і до призначення митрополита *Філарета* (Денисенка) 1966 київ. катедру не посідав жоден етнічний українець.

1917—21 в умовах відновлення укр. державності уряди гетьмана П.*Скоропадського* (мін-во сповідань) та *Української Народної Республіки* (комісаріат культів / мін-во сповідань), взаємодіючи з проукр. частиною духовенства і вірян, вели активну роботу з «розмосковлення» церкви та проголошення автокефалії. Для цього було проведено собор (1918) та ухвалено закон УНР «Про вищий уряд Української автокефальної православної церкви» (1 січня 1919). Уряд УНР звернувся за визнанням цього закону стосовно автокефалії до Вселенського престолу. Через спротив РПЦ, пророс. духовенства укр. єпархій та втрату державності ця спроба зазнала невдачі. Максимальним досягненням цього періоду був статус Автономної укр. церкви в єдності зі Всерос. патріархом. Ухвалене собором 9 липня 1918 «Положення про Вище церк. управління на Україні» набуло чинності після затвердження Всерос. помісним собором та патріархом Тихоном 20 (7) вересня 1918 (документ чинний досі).

В жовтні 1921 в Києві проукр. частина священства, користуючися рад. законодавством про відокремлення церкви від д-ви, скликала 1-й Всеукр. правосл. церк. собор, проголосила Укр. правосл. церкву автокефальною (*Українська автокефальна православна церква*) і висвятила всю ієрархію та київ. митрополита Василя (*Липківського*) «антіохійським чином», через рукопокладання священства, за що отримала від опонентів назву «самосвятська». 1936 рад. влада ліквідувала УАПЦ.

Натомість частина Київ. митрополії з укр. правосл. населенням, що опинилася після *Першої світової війни* в межах 2-ї Речі Посполитої, 1924 отримала від Константинополя «Патріарший і синодальний томос про визнання автокефалії Святої православної церкви в Польщі». З огляду на те, що відчуження Київ. митрополії від Вселенського престолу відбулося в порушення канонів та без його згоди, а прилучення Київ. митрополії до церкви Москви — без належної процедури інтеграції, константиноп. патріарх Григорій VII визнав акт 1686 неканонічним.

У відповідь на цей томос після анексії *СРСР Західної України* та Зх. Білорусі в жовтні 1939 був створений Екзархат зх. областей України і Білорусії Моск. патріархату з центром у *Луцьку* (діяв до липня 1941).

1939—42 на території, окупованій гітлерівцями (*Райхскомісаріат Україна*), відбулося друге відродження УАПЦ на чолі з архієпископом *Полікарпом* (Сікорським). Одночасно в серпні 1941 на основі постанов Всеукр. правосл. церк. собору 1918 було створено *Українську автономну православну церкву* на чолі з митрополитом Олексієм (*Громадським*), а в жовтні 1942 церкви зробили невдалу спробу об'єднатися. Після *Другої світової війни* правосл. парафії на території УРСР підпорядкували РПЦ, а після 1946 відбулося остаточне оформлення Укр. екзархату РПЦ (УЕ РПЦ) у межах УРСР. З 1966 по 1990 його очолював архієпископ, а з 1968 — митрополит Київ. і Галицький, патріарший екзарх всієї України Філарет (Денисенко).

Здобуття Патріаршого і Синодального Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. Новітня доба. 1990 на теренах Зх. України відбулося третє відродження УАПЦ. З Укр. екзархату РПЦ вийшли бл. 1,5 тис. парафій, на соборі 5—6 липня 1990 в Києві вони об'єдналися в Укр. автокефальну помісну церкву, проголосили про утворення Укр. (Київ.) патріархату й обрання патріархом Київ. і всієї України митрополита Укр. правосл. церкви у США *Мстислава* (Скрипника). 2 жовтня 1990 *Українська православна церква Київського патріархату* зареєструвала статут, діставши держ. визнання. Інституалізація УАПЦ вплинула на еволюцію статусу Укр. екзархату РПЦ та поглядів митрополита Філарета (Денисенка), який спочатку категорично не сприймав ідею автокефалії, а згодом став активним борцем за неї.

Під впливом настроїв вірян і духовенства, політ. кризи в СРСР екзарх Філарет ініціював на Помісному соборі та синоді Укр. екзархату РПЦ (відповідно 9 та 10 липня 1990) звернення до патріарха Моск. та всієї Русі Алексія II. В цьому документі пропонувалося утворити незалежну Укр. правосл. церкву з правом самостійно поставляти правлячих і вікарних (заступників) архієреїв, утворювати нові єпархії у межах усієї України, обирати предстоятеля з титулом «блаженніший митрополит Київський і Галицький» (затверджують патріарх та Синод РПЦ), затвердити одноголосне обрання митрополита Київ. і Галицького, патріаршого екзарха всієї України Філарета (Денисенка) предстоятелем Укр. правосл. церкви з титулом «митрополит Київський і всієї України». Враховуючи політ. реалії, архієрейський собор РПЦ (25 жовтня 1990, Москва) задовольнив прохання УПЦ (МП; канони вимагають уточнення юрисдикційної належності неавтокефальної церкви, тому в документах РПЦ стосовно її частини на території України вживається назва «Українська православна церква (Московський патріархат)», хоча УПЦ (МП) з 1998 її вживання в Україні негласно заборонила, а з 2007 навіть внесла зміни до статуту церкви). 28 жовтня в київ. *Софійському соборі* Алексій II оприлюднив ухвалу Собору і вручив владиці Філарету патріаршу грамоту (томос). Київ. митрополія отримала особливий статус у структурі РПЦ, проте в томосі Алексія II терміна «автономія» немає. 27 листопада 1990 на Помісному соборі було ухвалено Статут про управління УПЦ.

Проголошення незалежності України дало канонічні підстави для унезалежнення УПЦ (МП; (згідно з правилом «адміністративним та земельним розподілам хай відповідає устрій церковних справ», що міститься у Правилах св. апостолів, постановах IV і V—VI Вселенських соборів). Митрополит Філарет виступив одним з ініціаторів звернення архієрейського (6—7 вересня 1991) та Помісного (1—3 листопада 1991, документ підписали 22 архієреї) соборів УПЦ до моск. патріарха з проханням надати УПЦ повну канонічну самостійність — автокефалію. Зі свого боку Президент України Л.*Кравчук* надіслав офіц. листа Алексію II (1991). Спочатку ідея автокефалії особливого спротиву в Москві не викликала, проте звернення церкви не було підтримане кер-вом РФ. Архієрейський собор РПЦ, скликаний 31 березня — 4 квітня 1992, відмовив в автокефалії УПЦ (МП), натомість висунув вимогу до Філарета подати заяву на Соборі УПЦ про звільнення екзарха з київ. кафедри.

Повернувшися до Києва, Філарет звернувся за підтримкою до вірян та кер-ва країни. Л.Кравчук на зустрічі висловив лише моральну підтримку позиції УПЦ. 6—7 травня 1992 Синод РПЦ заочно засудив діяльність київ. митрополита, у відповідь 16 травня укр. духовенство скликало в Жовтневому палаці в Києві конференцію за участю 600 делегатів на його захист.

Протидія РПЦ сягнула кульмінації 27 травня 1992 в *Харкові* на скликаному з порушенням чинного статуту УПЦ (МП) та канонів церкви архієрейському соборі під кер-вом митрополита Харків. і Богодухівського Никодима (Руснака; були присутні 16 з 18 чинних архієреїв). Постанову Харків. собору про звільнення Філарета (Денисенка) з кафедри й обрання натомість митрополита Ростовського та Новочеркаського *Володимира* (Сабодана), зміни до Статуту УПЦ (МП) опротестували К-т у справах релігій при КМ України та Президія ВР України.

Попри невизнання харків. рішень укр. владою патріарх Алексій II відклав розгляд питання про автокефалію «до скликання Помісного собору в 1995 р.», але так його ніколи й не скликав, усталивши таким чином спровокований ним же розкол. Реорганізована Харків. собором УПЦ залишилася в юрисдикції Моск. патріархату і саме як частина РПЦ визнається Вселенським православ'ям. 11 червня 1992 архієрейський собор РПЦ позбавив митрополита Філарета (Денисенка) сану і всіх прав, пов'язаних із перебуванням у клірі.

25—26 червня 1992 відбувся об'єднавчий собор УАПЦ (були присутні 9 з 11-ти архієреїв) з частиною єпископів УПЦ (МП) на чолі з митрополитом Філаретом, проголошено Київ. патріархат, предстоятелем — патріархом — заочно обрали митрополита Укр. правосл. церкви у США Мстислава (Скрипника), а його заступником — митрополита Філарета (Денисенка). Після собору Л.Кравчук звернувся до константиноп. патріарха Варфоломія з офіц. листом про визнання Укр. правосл. церкви — Київ. патріархату. 3 липня 1992 за сприяння президента Л.Кравчука та на запрошення Варфоломія делегація від УПЦ КП відвідала Фанар. Гол. темою розмови було питання автокефалії. Варфоломій чітко зазначив: 1) згідно з церк. канонами незалежна д-ва Україна має

право на автокефальну церкву; 2) для визнання автокефалії потрібне єднання всіх православних; 3) вселенський патріарх бажає зберегти добрі відносини з моск. патріархом.

Із приходом до влади Президента України Л.*Кучми* вирішення проблеми автокефалії знову було поставлене в залежність від Москви. Держ. курс на екон. інтеграцію з Росією, активне задіяння світсько-церк. адм. ресурсу та відверта підтримка УПЦ (МП) «зняли» проблему масових виходів парафій з Моск. патріархату. Сам президент так і не визначився стосовно моделі конституювання помісної церкви: одна частина його команди працювала на моск. вектор (автокефалія чи автономія з Москви), друга — на константинопольський. Тому у відповідь на прохання про автономію архієрейський собор РПЦ 15 грудня 1996 ухвалив чинне донині рішення про недоцільність автокефалії УПЦ (МП), а 21 лютого 1997 архієрейський собор РПЦ відлучив митрополита Філарета (Денисенка) від церкви (оголосив *анафему*). Того ж року моск. богослови оголосили, що «процес надання автономії чи автокефалії не має спільного православного визнання, проблема не розроблена у православ'ї, а тому буде розглянута і схвалена на Всеправославній нараді». Проте на скликаний у червні 2016 на о-ві Крит собор Правосл. церкви, що мав, серед іншого, розглянути і процедуру отримання нових автокефалій, делегація від Моск. патріархату не приїхала. Активна протидія об'єднанню правосл. церков з боку Росії 2000—01 повністю нівелювала переговорні зусилля антимоск. частини команди Л.Кучми в *Стамбулі*. Церковне ж середовище, крім перешкод до об'єднання з боку УПЦ (МП) всередині України, виказувало неподоланні розбіжності між вселенським патріархом та патріархом УПЦ КП Філаретом у поглядах на устрій майбутньої автокефальної церкви.

За каденції Президента України В.*Ющенка* укр. влада та правосл. церкви повторили помилки попередників. За даними Київ. міжнар. ін-ту соціології, станом на січень 2007 ідею здобуття автокефалії підтримували 50,5 % населення України, проти виступали лише 10,7 %. Навіть у середовищі УПЦ (МП) неприйнятною ідея помісності була для 20 % вірян. Непідготовленість, розпорошеність зусиль влади, хибна концепція об'єднання (ставка на єпископат, а не на вірян), загравання з УПЦ (МП) призвели до втрати шансу на здобуття автокефалії. Ситуацію не врятував навіть візит вселенського патріарха до Києва 2008. Аналогічним чином відбилися й розбіжності у поглядах серед ієрархів.

За каденції В.*Януковича* УПЦ (МП) користувалася особливою підтримкою д-ви; ідея помісності зникла з порядку денного, а тому втратила значну частину сусп. підтримки.

2014 РФ розв'язала проти України гібридну війну, її невід'ємною складовою стали атаки на нац. ідентичність у царині історії, мови, к-ри, релігії та церкви. Частина духовенства УПЦ (МП) та вірян активно використовуються як один з інструментів боротьби проти нац. ідентичності. Потреба зміцнення нац. безпеки та протидії тотальній агресії РФ спонукала Президента України П.Порошенка докласти всіх можливих зусиль для набуття нац. правосл. церквою в Україні канонічного статусу. При цьому він спирався на чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», стаття 30-та якого спонукає органи влади до «здійснення контактів і координаційних зв'язків з відповідними органами інших держав, сприяння участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами та зарубіжними релігійними організаціями».

9 квітня 2018 П.Порошенко зустрівся з патріархом Варфоломієм і провів переговори стосовно перспективи отримання укр. православними визнання. 17 квітня президент на зустрічі з головами парламентських фракцій повідомив про своє звернення з листом до вселенського патріарха з проханням про надання автокефалії Правосл. церкві України. Звернення президента підтримали 268 депутатів Постановою ВР України № 12410-VIII «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні 19 квітня 2018 року». Протягом травня—червня більшість обласних рад підтримали звернення президента.

18 квітня П.Порошенко провів офіц. зустрічі з предстоятелями правосл. церков України: УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (МП), поінформував про візит до Стамбула, зустрічі із вселенським патріархом та членами синоду Вселенського патріархату. З подібним проханням звернулися також усі архієреї УПЦ КП, УАПЦ та понад 10 архієреїв від УПЦ (МП). 22 квітня 2019 синод Вселенського патріархату прийняв до розгляду загадані звернення від Президента та ВР України, предстоятелів і розпочав процедури, необхідні для надання автокефалії Правосл. церкві в Україні.

На відкритті архієрейського синаксису Константиноп. патріархату 1 вересня 2018 патріарх Варфоломій прочитав доповіді «Про право Константинополя односторонньо надавати автокефалію» та «Право Константинополя розглядати апеляції інших церков». 7 вересня 2018 для взаємодії з укр. владою в підготовці Об'єднавчого собору Варфоломій призначив до Києва двох екзархів (представників): памфілійського архієпископа Даниїла (США) та едмонтонського єпископа Іларіона (Канада).

На засіданні 9—11 жовтня 2018 синод Вселенського патріархату підтвердив рішення надати автокефалію Церкві України; відновив у Києві ставропігію (представництво) вселенського патріарха в Україні; прийняв та розглянув прохання про апеляцію від Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, які опинилися у схизмі не з догматичних причин, поновив їх в єпископському сані та сопричастя їхніх вірних з Церквою; скасував зобов'язання Синодального листа 1686 (який надавав у порядку ікономії право моск. патріарху висвячувати київ. митрополита, обраного собором духовенства та мирян).

Об'єднавчий собор правосл. церков (УПЦ КП, УАПЦ, представники від УПЦ (МП)) відбувся 15 грудня 2018 в київ. Софійському соборі. Запрошення отримали всі без винятку архієреї УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ (МП), кожен мав право взяти з собою одного священика чи ченця та мирянина (таким чином Об'єднавчий собор фактично мав статус помісного). Перед його початком відбулися помісні собори УПЦ КП та УАПЦ,

які ухвалили рішення припинити свою діяльність як окремих реліг. об'єднань та об'єднатися в одну Правосл. церкву України. Делегати собору — всі ієрархи з УПЦ КП, УАПЦ та двоє ієрархів з УПЦ (МП), представники кліру та мирян одноголосно створили Правосл. церкву України, затвердили її статут (зареєстрований 20 січня 2019). Таємним голосуванням новим предстоятелем обрали Епіфанія (Думенка; перед обранням — митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський, намісник патріарха УПЦ КП). Титул предстоятеля Правосл. церкви України — блаженніший митрополит Київський і всієї України.

6 січня 2019 в церкві Св. Георгія (в резиденції вселенського патріарха у Стамбулі) під час святкового богослужіння відбулося урочисте вручення томосу про автокефалію главі Правосл. церкви України митрополиту Епіфанію. 9 січня томос підписали всі члени Синоду Константиноп. патріархату, завершивши таким чином процедуру надання автокефалії Правосл. церкві України.

Для юрид. забезпечення процедури перереєстрації громад Правосл. церкви України та зміни підлеглості 17 січня 2019 ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій зі статусом юридичної особи». 30 січня 2019 зареєстровано статут Правосл. церкви України. Триває держ. перереєстрація громад, які прийняли рішення перейти до Правосл. церкви України. За офіц. даними, станом на березень 2019 до Правосл. церкви України перейшли понад 500 громад колиш. УПЦ (МП).

Дж.: Определение Священного собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о Временном высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) сентября 1918 г. В кн.: Собрание определений и постановлений, вып. 4, приложение к «Деяниям» второе. М., 1918; Положение о Высшем церковном управлении на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 г.). Там же; Положение о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине и Письмо Св. патриарха Тихона. К., 1918 (опубл. в: *Стародуб А.В.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. К., 2010); Закон України про свободу совісті та релігійні організації. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1991, № 125, ст. 283 (http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12); Заява Президії Верховної Ради України від 15 червня 1992 р. «Відомості Верховної Ради України», 1992, № 133, ст. 501; Постанова Верховної Ради України про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні 16 червня 2016 року № 11422VIII. «Відомості Верховної Ради України», 2016, № 127, ст. 528 (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-19/print1509607590616616); Патріарший і Синодальний Томос про визнання автокефалії Святої Православної Церкви у Польщі від 13 листопада 1924 р.: грецький оригінал та український переклад. В кн.: *Драбинко О., митрополит.* Українська церква: шлях до автокефалії: до дискусії навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української церкви. К., 2018; Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви: загальнонаціональне дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 19 по 25 грудня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Web: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy; Закон України № 12673-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи», 17 січня 2019 р. Web: http://www.golos.com.ua/article/313014; Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні 16 червня 2016 року № 11422-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19?lang=en; Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. Web: https://glavcom.ua/pub/pdf/49/4975/2_doc.pdf; Наказ Міністерства культури України від 29.03.2019 р. № 1257 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2018 рік (релігійні організації)». Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. Web: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410; Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. Web: https://www.pomisna.info/uk/tserkva/dokumenti; Патріарший і Синодальний Томос про визнання автокефалії Святої Православної Церкви у Польщі від 13 листопада 1924 р. (український переклад архімандрита Кирила (Говоруна)). Web: https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/patriarshij-i-sinodalnij-tomos-pro-viznannya-avtokafaliji-svyatoji-pravoslavnoji-tserkvi-u-polshchi; Постанова Верховної Ради України про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні 19 квітня 2018 року № 2410-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-viii; Постанова Собору Української православної церкви з питання повної самостійності Української православної церкви, 1—3 листопада 1991 р. Web: http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-patriarkha-filareta/62-book62/324-title159; Статут Православної церкви України. Web: https://www.pomisna.info/uk/tserkva/dokumenti; Україна 2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква: позиції релігійних діячів, експертів, громадян: збірник Центру Разумкова. Web: www.razumkov.org.ua/upload/2014_Knyga_Religiya_Snnn_site.pdf; Інтерв'ю з Патріархом УПЦ КП Філаретом (Денисенком) 6 грудня 2017, аудіозапис. Особистий архів Т.М. Євсеєвої.

Літ.: *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935; Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 1—4. Нью-Йорк — К. — Саунт Бавнд Брук, 1955—77; Митрополит Київський і всієї України Філарет (Денисенко): «Я піду своєю дорогою»: інтерв'ю. «Людина і світ», 1992, № 14 (379) (https://credo.press/219938/?fbclid=IwAR27NYJOvN9K60J08o9GyTZAw6fdf-ZiMqLGW5_unuDEk0WxSy8amXFZUP0); *Цыпин В.* Церковное право: курс лекций. М., 1994; *Кирилл, митрополит.* Раскольники создают свой интернационал. «Независимость», 1997, 3 октября; *Стародуб А.* Проблема статусу Російської православної церкви в Україні в 1918—1921 рр. «Просемінарій: медієвістика: історія церкви, науки і культури», 1997, вип. 2; *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997; *Лисенко О.* Церковне життя в Україні: 1943—1946. К., 1998; *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. К., 1998; *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20-ті — 40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000; *Стародуб А.* Юрисдикційна політика РПЦ 1917—1921 рр.: український аспект: дис. ... канд. істор. н. К., 2000; *Цыпин В.А.* Автономная церковь. В кн.: Православная энциклопедия, т. 1. М., 2000; Патриарх Алексий и Леонид Кучма обсудили статус Украинской православной церкви. «Русская линия», 2001, 8 декабря (http://rusk.ru/newsdata.php?idar=373); *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопільського визнання». США, Чикаго, Іллінойс, 2002; *Євсеєва Т.* Російська православна церк-

ва в Україні 1917—1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К., 2005; Апологет: богословський збірник Львівської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату, 2007, № 1—2 (12—13); *Мазырин А.* Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы. «Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: серия 2: История. История Русской православной церкви», 2007, вып. 2 (23); *Цыпин В.* Каноническое право. М., 2009; *Преловська І.* Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) (1862—1929). «Український археографічний щорічник», 2010, вип. 15, т. 18; *Шишков А.* Церковная автокефалия через призму теории суверенитета Карла Шмитта. «Государство, религия, церковь», 2014, № 13; *Смирнов А.* Почаївський собор. «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": серія "Історичні науки"», 2015, вип. 24; *Клос В.* Автокефалія Української церкви: огляд від хрещення до синодального томосу. К., 2019; *Саган О.* Православна церква України: конституювання та перспективи розвитку. К., 2019; Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст: збірник доповідей міжнародної наукової конференції «Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст», Київ, 31 січня 2019. К., 2019.

Т.М. Євсєєва.

5) **Українська православна церква (Московського патріархату)** (Українська православна церква (УПЦ) — назва за статутами РПЦ та власним; Українська православна церква (Московський патріархат; УПЦ (МП)) — офіц. назва за статутом РПЦ до 2007 та за внутр. документами церкви до 2014) — зареєстрована відповідно до чинного законодавства реліг. орг-ція, що діє на території України, у т. ч. — безперешкодно в окупованих Росією Криму (від часу окупації в лютому—березні 2014) та окремих районах Донец. і Луган. областей (ОРДЛО; з березня—квітня 2014). Вищий орган управління — Собор та синод (складається з предстоятеля, 4-х постійних і 3-х тимчасових членів). Предстоятель УПЦ — постійний член синоду РПЦ, носить титул «блаженніший митрополит Київський і всієї України»; з 17 серпня 2014 це владика Онуфрій (Березовський). Резиденція митрополита розташов. в *Києво-Печерській лаврі.*

Відповідно до стат. звіту Департаменту у справах релігій та національностей Мін-ва к-ри України в Україні станом на поч. 2019 УПЦ (МП) — кількісно найбільша правосл. конфесія в Україні. До її складу належать 52 *єпархії* з 12 437 реліг. громадами (серед них: 12 122 — діючі, 255 — недіючих, 60 — незареєстрованих). Церква має 10 419 священнослужителів (з них 22 — іноземці); 215 монастирів з 4684 насельниками; 18 духовних навч. закладів (8 вищих, 10 середніх) і 4160 слухачів (1765 денної форми навчання, 2395 — заочної); 4216 шкіл (4215 недільних, 1 загальноосвітня), 34 братства. Комунікацію із susп-вом УПЦ (МП) здійснює через 138 ЗМІ: 6 аудіовізуальних, 92 друкованих та 40 електронних видань.

Юрисдикційний статус. Відповідно до Статуту РПЦ (2000, остання редакція 2017) УПЦ (МП) — канонічний підрозділ РПЦ. Відповідно до статуту УПЦ вона «об'єднує єпархії, синодальні установи, благочиння, парафії, монастирі, духовні навчальні заклади, братства, сестринства та місії і є самокерованою частиною Руської православної церкви». Як така вона діє у межах повноважень, визначених статутом РПЦ та власним статутом (1990, зміни: 27 травня 1992, 26 червня 1992, 2007, 2017). У благословенній грамоті 1990 патріарха Моск. і всієї Русі Алексія II, що надає УПЦ (МП) самостійність в управлінні, терміни, які формально визначають юрисдикційний статус церкви у вселенському православ'ї, — «автокефалія», «автономія» чи «екзархат» — стосовно УПЦ (МП) не вживаються. Одночасно з грамотою 1990 зберігає чинність «Положення про Вище церковне управління на Україні», яке було ухвалене 1918 Всеукраїнським та затверджене Всеросійським помісними соборами (відповідно до канонів поінформовано місцеблюстителя вселенського патріаршого престолу кесарійського митрополита Миколая, лист патріарха Всеросійського Тихона 25 (12) березня 1922). Документ уперше визначив єпархії Київ. митрополії як Укр. правосл. церкву та зафіксував її юрисдикційний статус як автономний. Відповідно до положень Всеправосл. собору (Святий і Великий собор Правосл. церкви, Крит, 2016) «автокефальна церква може надавати автономний статус лише в межах свого канонічного територіального округу. На території православної діаспори автономні церкви створюються лише за всеправославним консенсусом, одержаним вселенським патріархом згідно з чинною всеправославною практикою. Ім'я предстоятеля автономної церкви не записується в диптихах, вона не має права на самостійне провадження зовнішньоцерковних зв'язків». Відповідно до томосу про автокефалію Правосл. церкви України від 6 січня 2019 УПЦ (МП) діє на канонічній території Правосл. церкви України без погодження зі вселенським православ'ям.

Історія церкви. УПЦ (МП) (за статутом кордони церкви не визначені) — частина давньої Рус./Київ. митрополії, утвореної константиноп. патріархом на теренах *Київської Русі* на поч. 990-х рр.

Божественна літургія на чолі із предстоятелем Української Православної Церкви (Московського патріархату) митрополитом Київським і всієї України Онуфрієм. Київ. Трапезна церква Преподобних Антонія і Феодосія Печерських. 5 лютого 2017.

Від 1686 і досі перебуває в юрисдикційній залежності від РПЦ (*Московський патріархат*; 1700—1918 — Рос. синодальна церква).

До 1990 в РПЦ не існувало нормативних документів стосовно функціонування екзархатів. «Положення про екзархати» ухвалив під тиском політ. обставин Архієрейський собор РПЦ 1990; було утворено Білорус. та Укр. екзархати, останній одразу ж скасували та замінили назву на «Українська православна церква».

За час каденції Л.*Кучми* спостерігалося активне кількісне зростання УПЦ (МП). Станом на 1995 до складу УПЦ входили 6152 громади, а до 2004 їхня кількість зросла до 10 554. 2004 до складу УПЦ входили 35 єпархій, бл. 9 тис. священнослужителів, 161 монастир, 15 духовних шкіл різного рівня, бл. 4 тис. недільних шкіл та бл. 100 періодичних видань. Розвивалася внутр. структура УПЦ, створювалися синодальні відділи, які курували різні напрями діяльності УПЦ.

Під час президентської виборчої кампанії 2004 більшість архієреїв УПЦ (МП) підтримали В.*Януковича.* Після перемоги *«Помаранчевої революції» 2004* та приходу до влади В.*Ющенка* авторитет УПЦ (МП) в césп-ві істотно впав. Відтак навколо митрополита *Володимир*а (Сабодана) сформувалося коло єпископів, священиків та мирян, які, намагаючися подолати конфлікт між УПЦ та укр. césп-вом, виступали за українізацію церк. життя, послаблення її залежності від Москви, за ведення діалогу з УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ. У спробі реалізувати цю програму вони ухвалили на соборі 2007 нову редакцію Статуту про управління УПЦ та без погодження зареєстрували його в Держ. к-ті України у справах національностей та релігій. Собор засудив т. зв. політ. православ'я, тобто діяльність низки пророс. громад. орг-цій, що, позиціонуючи себе як офіц. представники УПЦ (МП), вели від її імені політ. пропаганду в кожній єпархії. Напр., було засуджено діяльність «Союзу православних громадян України» на чолі з В.Кауровим (*Одеса*). Засудження «політичного православ'я» викликало протистояння всередині УПЦ (МП) між пророс. духовенством і т. зв. «помаранчевою партією».

Хресна хода Української православної церкви (Московського патріархату) з нагоди свята Хрещення України-Руси. Київ, 27 липня 2019.

30 вересня 2013 митрополит Володимир (Сабодан) разом з ін. реліг. лідерами України підписав звернення до укр. народу, висловивши підтримку курсу на євроінтеграцію України. Це звернення викликало протести з боку пророс. частини УПЦ (МП). Невдовзі сталося чергове погіршення здоров'я митрополита Володимира, яке збіглось у часі з початком масових акцій протесту в грудні 2013 — лютому 2014 (Революція гідності). 24 лютого 2014 Синод УПЦ (МП) констатував, що митрополит Володимир за станом здоров'я не може виконувати обов'язків предстоятеля та обрав місцеблюстителем Київ. митрополичої кафедри митрополита Чернів. і Буковинського Онуфрія (Березовського). 13 серпня 2014 собор єпископів УПЦ обрав владику новим предстоятелем УПЦ (МП).

У період анексії Росією Криму (березень—квітень 2014) та окупації окремих районів Донец. та Луган. областей (ОРДЛО: з березня—квітня 2014) частина священиків та мирян УПЦ (МП) підтримали рос. агресію на сх. України. Зокрема, В.Кауров 21 квітня 2014 оголосив себе президентом «Народної республіки Новоросія», про утворення якої заявили деякі активісти Одеси. У квітні 2014 один з активістів «політичного православ'я», голова громад. орг-ції «Народний собор України» І.Друзь став радником І.Стрєлкова (Гіркіна) та брав активну участь у воєн. діях рос. окупантів проти укр. армії. Навесні—влітку 2014 залишили Україну, переїхавши до *Москви*, кілька відомих священиків, які виступали з пророс. позицій (протоієрей А.Новіков, протоієрей А.Ткачов та ін.). Разом із тим більшість єпископів, священиків та мирян УПЦ (МП) утрималися від підтримки сепаратистів. Соціологічні дослідження 2014—15 свідчать про помітне падіння підтримки УПЦ в укр. césп-ві. Протягом 2014 — 1-ї пол. 2015 бл. 30 парафій УПЦ (МП) перейшли до складу УПЦ КП. Кер-во УПЦ (МП) в офіц. заявах тлумачить події на Донбасі як внутрішньоукр. громадян. протистояння та утримується від визнання факту рос. військ. втручання в цей конфлікт. Разом із тим УПЦ організовує допомогу укр. військовикам, вимушеним переселенцям та мирним мешканцям в зоні проведення антитерористичної операції. Натомість очільники єпархій УПЦ (МП), які перебувають на окупованій території Донбасу та Криму, провадять відверто колабораціоністську діяльність: це митрополити Луган. і Алчевський Митрофан (Юрчук), Сімферопольський і Кримський Лазар (Швець), Горлівський і Слов'янський Митрофан (Нікітін). Зафіксовані публічні акції освячення єпископами УПЦ (МП) рос. зброї в Криму (митрополит Феодосійський і Керченський Платон (Удовенко)). Дехто з владик, як, напр., єпископ Банченський, вікарій Чернів. єпархії Лонгин (Жар), оголошуючи прокляття, називаючи команду Президента України П.Порошенка «сатаністами», відверто забороняв захищати Україну зі зброєю в руках, зривав мобілізацію до укр. армії. Мін-во к-ри України оскаржило дії владики Лонгина (Жара) заявою до СБУ.

Від моменту звернення президента П.Порошенка до вселенського патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Укр. правосл. церкві, УПЦ (МП) активно протидіяла цьому через

ЗМІ. Після того, як було скасовано зобов'язання Синодального листа 1686 та конституйовано Правосл. церкву України, УПЦ (МП) як канонічний підрозділ РПЦ перебуває на канонічній території ін. автокефальної церкви і зобов'язана узгодити свій статус на всеправосл. рівні.

20 грудня 2018 ВР України внесла зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Нова норма зобов'язує УПЦ (МП) змінити назву, оскільки вона є реліг. орг-цією, що становить частину реліг. орг-ції, керівний центр якої перебуває за межами України в державі-агресорі.

Дж.: Определение Священного собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о Временном высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) сентября 1918 г. В кн.: Собрание определений и постановлений, вып. 4, приложение к «Деяниям» второе. М., 1918; Положение о Высшем церковном управлении на Украине (принято Собором Украинской церкви 9 июля 1918 г.). Там само; Закон України про свободу совісті та релігійні організації. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1991, № 25, ст. 283 (http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12); Відомості Верховної Ради України, 1992, № 33, ст. 501; Собор Української православної церкви 1—3 листопада 1991 р. К., 1992; Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. Грамота его Святейшества, Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России Высокопреосвященнейшему Николаю, Митрополиту Кессарийскому, местоблюстителю престола Вселенского Патриарха. Марта 12 (25) дня 1922 года, Москва, № 340. Из: Церковные ведомости: издание Зарубежного («Карловацкого») Синода РПЦ, 1922, № 4. В статті: «Третій» та «Новий» Рим і українське питання: Грамота Патріарха Тихона (Бєлавіна) до місцеблюстителя Вселенського Патріаршого престолу. «Людина і світ», 2000, серпень (укр. мовою); Обращение к Архиерейскому собору Русской православной церкви. «Православная газета» (К.), 2000, № 8; Патриарх Алексий и Леонид Кучма обсудили статус Украинской православной церкви. «Русская линия», 2001, 8 декабря (http://rusk.ru/newsdata.php?idar=373); Положение о временном Высшем управлении Православной церкви на Украине и Письмо Св. патриарха Тихона. К., 1918. В кн.: *Стародуб А.В.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. К., 2010; Грамота Патриарха Московского и всея Руси Митрополиту Киевскому и всея Украины Владимиру. В кн.: Українська православна церква на межі тисячоліть: документи і матеріали. К., 2012; Діяння Архієрейського собору Української православної церкви від 27 травня 1992 р. в м. Харкові. Там само; Звернення Архієрейського собору Української православної церкви до духовенства та віруючих України. Там само; Звернення до Президента України Л.М. Кравчука. Там само; Обращение к Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию II. Там само; Определение Священного Синода Русской православной церкви от 21 мая 1992 г. Там само; Определение Священного Синода Русской Православной Церкви от 28 мая 1992. Там само; Постанова Передсоборного зібрання архієреїв Української православної церкви від 27 травня 1992 р. в м. Харкові. Там само; Телеграма митрополиту Філарету. Там само; Правила Православної церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), ч. 1—2. К., 2015; Постанова Верховної Ради України про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні 16 червня 2016 року № 1422-VIII. «Відомості Верховної Ради України», 2016, № 27, ст. 528 (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-19/print1509607590616616); Відомості Верховної Ради України, 2019, № 3, ст. 23; Архиерейский Собор Русской православной церкви 25—27 октября 1990 года, Москва, Свято-Данилов монастырь [определение про статус УПЦ (1990 г.)]. Web: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/33669; Благословенная Грамота Патриарха Алексия II (провозглашена: Киев, Святая София, 28 октября 1990 г.) [определение про статус УПЦ (1990 г.)]. Web: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/33669; *Деркач Т.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 1: Запорожская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 2: Сумская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries2.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 3: Одесская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries3.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 4: Житомирская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries4.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 5: Винницкая епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries5.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 6: Харьковская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries6.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 7: Днепропетровская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries7.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 8: Белоцерковская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries8.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 9: «Крымнаши» епархии. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries9.html; *Його ж.* Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП?, ч. 10: Херсонская епархия. Web: https://petrimazepa.com/churchandmercenaries10.html; Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви: Загальнонаціональне дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 19 по 25 грудня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Web: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy; Документи собору 1—3 листопада 1991 року з сайту Вселенської патріархії. Web: http://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2566&tla=gr; Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній церкві в Україні 16 червня 2016 року № 1422-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19?lang=en; Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні. Web: https://glavcom.ua/pub/pdf/49/4975/2_doc.pdf; Звіт Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України з питань державно-конфесійних відносин в Україні. Web: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410; Наказ Міністерства культури України від 29.03.2019 р. № 257 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2018 рік (релігійні організації)». Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. Web: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410; Постанова Верховної Ради України про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні 19 квітня 2018 року № 2410-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-viii; Постанова Собору Української православної церкви з питання повної самостійності Української православної церкви, 1—3 листопада 1991 р. Web: http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-patriarkha-filareta/62-book62/324-title159; Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. Web: https://

zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19; 13 змін у статуті РПЦ щодо Української православної церкви (рос. мовою) 30 листопада 2017. Web: https://religions.unian.ua/orthodoxy/2272414-ofitsiyno-13-zmin-u-statuti-rpts-schodo-ukrajinskoji-pravoslavnoji-tserkvi-ros.html; Устав Русской православной церкви (принят на Архиерейском соборе 2000 г. Определениями архиерейских соборов 2008 и 2011 гг. в текст устава был внесен ряд поправок. Архиерейский собор 2013 г. принял исправленную и дополненную редакцию устава. На архиерейских соборах 2016 и 2017 гг. были приняты изменения и дополнения в устав). Web: https://mospat.ru/ru/documents/ustav/x; FrolovLeaks: воцерковлений експерт Кремля по впливу в Україні. Епізод I. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks; FrolovLeaks: спроби впливу на політику в Україні з допомогою анафеми. Епізод II. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-epizod-ii; FrolovLeaks: Церковні інтриги. Епізод III. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-epizod-iii/; FrolovLeaks: Геббельс Патріарха, вербування українських генералів і хрещення вогнем в Сирії. Епізод IV. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-epizod-iv; FrolovLeaks: Цькування Pussy Riot і «пильна справа» Патріарха. Епізод V. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-v; FrolovLeaks VI: Завтра була війна. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-vi-zavtra-bula-vijna; FrolovLeaks VII: Кошториси на шабаш «російської весни». Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-vii; FrolovLeaks VIII: Православна елегія. Web: https://informnapalm.org/ua/frolovleaks-viii; Закон України № 2673-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи», 17 січня 2019 р. Web: http://www.golos.com.ua/article/313014; Діяння Архієрейського собору Української православної церкви від 27 травня 1992 р. в м. Харкові. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 668, арк. 68—71; Заява Президії Верховної Ради України від 15 червня 1992 р. Там само, спр. 667, арк. 63.

Літ.: *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935; Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938; *Цыпин В., протоиерей.* Церковное право: курс лекций. М., 1994; *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. К., 1998; *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). К., 2002; *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопільського визнання». Чикаго, 2002; *Илларион (Алфеев), митрополит.* К вопросу о канонических предпосылках Харьковского архиерейского собора Украинской православной церкви 1992 г. В кн.: Українська православна церква на межі тисячоліть: документи і матеріали. К., 2012; *Жилюк С.* Автокефальний церковний рух Житомирщини на початку 1990-х рр. В кн.: Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 27—28 листопада 2014 р. Тернопіль—[К.], 2014. *Євсєєва Т.* Православна парадигма російсько-української війни 2014: історія та сучасність. В кн.: Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії: доповіді та матеріали всеукраїнської наукової конференції. 20 листопада 2014 р. К., 2016; *Колодний А.* Релігійна мережа України на початок 2017 року. «Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань: науковий щорічник», 2017, № 20; *Антоній (Паканич), митрополит.* Харківський собор Української православної церкви: передумови скликання, порядок роботи, прийняті рішення. «Труди Київської духовної академії», 2017, № 26; *Талалай М., протодиакон.* Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим и его роль в созыве и проведении Харьковского собора епископов Украинской православной церкви в 1992 году. Там само; *Деркач Т.* Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. К., 2018; Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст: збірник доповідей міжнародної наукової конференції «Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст», Київ, 31 січня 2019. К., 2019; *Гаслов И.* Украинский статут и устав Московского патриархата. Web: http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/1645/?fbclid=IwAR1-L1jBhxk_pRmBrnqSOl88WN7K6pVddIdqdd-eHVQv5wH TMJ5RU6vJWc.

Т.М. Євсєєва.

«УКРАЇ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА» — інформації для преси пресового відділу при Духовній консисторії в м. *Холм.* Виходили 1942—44.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945; Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА КИ́ЇВСЬКОГО ПАТРІАРХА́ТУ — див. *Українська православна церква*, частина 3.

УКРАЇ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА (МОСКО́ВСЬКОГО ПАТРІАРХА́ТУ) — див. *Українська православна церква*, частина 5.

УКРАЇ́НСЬКА ПРЕ́СА, історія дослідження української преси. У.п. — україномовні видання газетно-журнального типу, своєрідне та багатопланове *джерело історичне.* Характерні ознаки преси: періодичність видань (щоденник, кілька разів на тиждень, тижневик, місячник, квартальник тощо); вид видання (газета, журнал, бюлетень, вісник); місце видання, мова, належність до власників чи видавців, зміст тощо.

Першою іншомовною газетою на укр. етнічних землях був час. *«Gazette de Leopol»* (1776), першим двомовним часописом (рос. і укр. мовами) — *«Украинский вестник»* (*Харків*, 1816—19), першою власне україномовною газетою — *«Зоря Галицька»* (Львів, 1848—57).

За опрацьованою в НДІ пресознавства Львів. нац. наук. б-ки України ім. В.Стефаника концепцією істор. розвиток У.п. представлена такими періодами:

1) зародження і становлення укр. журналістики (до серед. 19 ст.): передісторія укр. журналістики, харківська періодика поч. 19 ст., альманаховий період (1830-ті — 1840-ві рр.), зародження журналістики на західноукр. землях, преса демократ. революції (1848—49), укр. преса 1850-х рр.;

2) формування журналістських систем (1860—90-ті рр.): бурхливий розвиток преси на західноукр. землях та її занепад у *Наддніпрянській Україні*; літ. альманахи, збірники, календарі; системи народовської, революційно-демократ. і робітн. преси; сатирична, молодіжна, просвітницька, галузева і провінційна періодика, іншомовна преса;

3) У.п. 1898—1905: західноукр. преса на рубежі століть; функціонування національно-демократ., радикальної преси; періодичні видання культурно-просвітницьких т-в; становлення укр. еміграційної преси;

4) У.п. 1905—14: післяреволюц. відродження преси на Наддніпрянщині; зростання кількості періодичних видань у *Галичині*, на *Буковині* та в *Закарпатській Україні*; україномовні та іншомовні (присвячені проблемам України) періодичні видан-

ня поза етнічними теренами укр. земель у Рос. імперії; видання політ. партій; зародження преси «самвидаву»; національно-патріотична преса на західноукр. землях;

5) У.п. у період *Першої світової війни* (1914—17/18): умови її функціонування на всіх етнічних землях; владні репресії проти укр. преси на Наддніпрянщині; преса полонених українців у таборах *Австро-Угорщини* та Німеччини; іншомовна преса, присвячена укр. проблемам;

6) У.п. періоду революцій у Росії та *Української революції 1917—1921*: *Лютнева революція 1917* в Росії і свобода друкованого слова; преса Укр. січових стрільців (див. *Січові стрільці*); відновлення укр. преси в центр. містах; преса доби *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки*; суспільно-політ. преса поза етнічними межами України; іншомовна преса, присвячена укр. справі; функціонування преси під час українсько-російської та українсько-польської війн; початок поширення комуніст. та офіц. рад. преси на укр. землях;

7) преса рад. України (1920—30-ті рр.): боротьба преси за існування; ліквідація органів укр. нац. преси, зокрема й соціалістичної; доба українізації та відродження; утвердження та становлення тоталітарної преси в рад. Україні;

8) західноукр. преса (1920—30-ті рр.): національно-патріотична журналістика; видання політ. партій, культурно-просвітницьких т-в; реліг., галузева, молодіжна та сатирична преса;

9) укр. еміграційна преса 1920—40-х рр.: преса політ. еміграції у міжвоєн. період, зростання представництва укр. преси в Канаді, США, Бразилії та Аргентині;

10) У.п. періоду *Другої світової війни* (власне 1941—45): комуністично-рад. преса; україномовна преса під нім. окупацією України; преса національно-визвол. опору (неформальна журналістика); видання *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*;

11) преса в Україні після II світ. війни. Тоталітарна журналістика (1945—90);

12) У.п. поза межами України. Преса укр. діаспори (1945—90): преса у таборах переміщених осіб; укр. преса нової повоєн. політ. еміграції;

13) укр. підпільна і неформальна преса *«самвидаву»* (1960—90): публіцистика; громадян. поезія; легальні видання (1957—90), неформальні культурологічні видання; преса неформальних об'єднань, орг-цій;

14) преса періоду укр. державності (від 1991); преса укр. діаспори.

Історіографія історії преси. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. перші ознаки наук. підходу до вивчення історії преси в Україні з'являються у проблемних статтях і дослідженнях І.Верхратського, М.*Возняка*, Б.*Грінченка*, М.*Грушевського*, І.*Кревецького*, О.*Маковея*, Т.Ревакозича, К.*Студинського*, І.*Франка*, В.*Щурата*.

І.Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» подав значний матеріал з історії У.п. — від харків. «Украинского вестника» до галицьких газет і журналів 1880-х рр. Саме цей твір започаткував створення в Україні історико-оглядових праць про У.п. І.Франко опрацював тільки взірці аналізу істор. розвитку окремих періодичних видань, не маючи на меті написати історію У.п. Проте, аналізуючи найпомітніші часописи 19 ст., він запропонував деякі методологічні засади вивчення історії газет і журналів минулого. Ця проблематика присутня й в ін. творах І.Франка: «Симптоми розкладу в галицькій суспільності», «Українська альманахова література», «Передмова до покажчика змісту "Літературно-наукового вісника"», «Дещо про нашу пресу».

Зачинателем системного вивчення історії У.п. був О.Маковей. Саме до його статті «Пятьдесятьлітній ювилей руської публіцистики» вперше ввійшли елементи наук. підходу до вивчення історії укр. журналістики. Ця праця була своєрідним оглядом провідних галицьких видань від 1848 до 1898, в якому автор простежив розвиток західноукр. журналістики. Він намагався дослідити взаємозалежність між явищами суспільно-політ. життя і появою укр. часописів, першим запропонував періодизацію розвитку західноукр. преси 2-ї пол. 19 ст.

Для другого періоду історіографії характерні теор. підходи до вивчення як окремих видань, так і тематико-типологічних груп часописів. Тривав розвиток літературознавчої бібліографії на сторінках ж. «Бібліологічні вісті» (1923—31), який видавав *Український науковий інститут книгознавства* (ред. — Ю.*Меженко*), з'явилася бібліографічна періодика і наук. статті про У.п. Авторами цього авторитетного часопису були представники як рад. України, так і Галичини, — М.Возняк, В.*Ігнатієнко*, Д.Лисиченко, В.*Міяковський*, Ф.Сенгалевич, М.*Ясинський* та ін. А.*Животко* видав у Подєбрадах (нині місто в Чехії) курс лекцій «Нарис історії української преси», де вперше комплексно розглянуто передумови виникнення, становлення і розвитку преси від її початків до 1920-х рр.

В умовах радянського режиму об'єктивне вивчення У.п. було неможливим з огляду на ідеологічно-політ. причини; укр. еміграція не спромоглася виконати ці завдання через брак джерельної бази: архівів, б-к, зрештою, і самої преси. Однак у міжвоєн. період укр. історики преси заявили про себе появою наук. досліджень різного типу (наук. статті, стат. й істор. огляди, курси лекцій; запровадження у наук. обіг значних масивів епістолярію та архів. джерел).

У третій період на увагу заслуговують дослідження М.Бернштейна, В.Дмитрука, І.Дорошенка, М.Жовтобрюха, П.Федченка. Для більшості цих праць властивий вибірково-тенденційний підхід до журналістської спадщини 19—20 ст. із чітким розмежуванням на революційно-демократ. та ліберально-бурж. чи «націоналістичну» пресу. Заідеологізованою є 8-томна «Історія української літератури», де опубліковано окремі дослідження про розвиток укр. журналістики. Автори звертали особливу увагу на літературознавчий аспект функціонування укр. періодики, проте підбір та аналіз матеріалів, узагальнення й висновки з огляду на панівний у рад. науці ідеологічний принцип мали виразно тенденційний характер. Два навч. видання — «Історія української дожовтневої журналістики» (1983) та «Історія партійно-радянської преси України» (1989) — близькі вихідними методологічними настановами, пошуками «двох напрямів» у журналістиці й ідеологічної боротьби між ними.

Значним є досвід зарубіжного (діаспорного) пресознавства. До серед. 1990-х рр. єдиним і най-

повнішим джерелом інформації з історії укр. журналістики були праці А.Животка, хоча вони мають чимало упущень і фактологічних помилок. Такі самі недоліки притаманні й курсу лекцій С.*Наріжного*, виданому 1947 у Регенсбурзі (Німеччина).

Нагромадження фактологічного матеріалу для дослідження історії української преси розпочалося на поч. 1990-х рр. Цей процес набув системного характеру з 1993, коли у Львів. наук. б-ці ім. В.Стефаника АН України розпочав діяльність **Науково-дослідний центр періодики** (нині це **НДІ пресознавства** Львів. нац. наук. б-ки України ім. В.Стефаника), який визначив такі пріоритетні напрями роботи: створення бібліографії україномовної преси (1848—2000), опрацювання реєстру іншомовної преси, що виходила на етнічних укр. землях (1776—2000); підготовка і видання багатотомного енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах».

Упродовж понад 20-ти років науковці НДІ пресознавства підготували низку фахових видань з історії У.п. 19—20 ст. Зокрема, видано цикл монографічних досліджень із цієї тематики В.Габора, М.Галушко, О.Дроздовської, Н.Кулеші, І.Павлюка, М.Романюка, Л.Сніцарчук. Матеріали до енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах» (20 вип., Львів, 1994—2014) містять понад 4 тис. біобібліографічних статей про укр. журналістів, публіцистів, редакторів і видавців.

У хрестоматії «Українська преса», якою започаткувалося серійне видання історико-журналістських матеріалів 2-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст., М.Нечиталюк зібрав, упорядкував і прокоментував маловідомі тексти, що друкувалися в укр. періодиці від поч. 1860-х рр. (в альманасі «Хата», ж. *«Основа»*, газ. «Черниговский листок») до *Валуєвського циркуляру 1863*. У 2-му томі хрестоматії вперше представлено тексти, що друкувались у західноукр. періодиці — газетах «Слово», «Русь», «Письмо до Громади», «Русалка», журналах *«Вечерниці»*, «Мета», «Нива», *«Правда»*, «Страхопуд», «Галичанин», альманасі «Зоря Галицька».

Впродовж двох останніх десятиліть укр. пресознавство активно розвивається у вищих навч. закладах *Києва*, Львова, Харкова, Дніпра (див. *Дніпропетровськ*). Наук. статті, розвідки з історії преси друкуються у «Віснику Київського національного університету» (серія «Журналістика»), «Віснику Львівського університету» (серія «Журналістика») та в ін. виданнях.

Укр. періодику в Італії (1905—95), укр. таборову пресу часів I світ. війни та видання інтернованих українців і цивільної еміграції в Чехословаччині, Польщі, Румунії, Єгипті (1919—24) дослідила Н.Сидоренко, пресу США і Канади (1991—95) — О.Гриценко. Важливими для висвітлення історії У.п. 19—20 ст. є праці В.Владимирова, Н.Зелінської, І.Михайлина. Нові методологічні засади та методи дослідження використав у своїй монографії Ю.Ганжуров, який уперше розглянув газетні публікації як джерело вивчення політ. системи України (1956—64).

Джерела для вивчення історії У.п. — це держ. законодавчо-нормативні акти, що регламентують функціонування преси, документи політ. партій, громад. орг-цій і т-в, мемуарні твори, епістолярій творців друкованого слова, що зберігаються у багатьох архівах та б-ках світу. Важливе значення мають засоби встановлення достовірності (авторства) опублікованих матеріалів. Значна увага приділяється з'ясуванню прізвищ авторів, які ховалися за псевдонімами і криптонімами, а також ред. статтям і публікаціям без підписів.

У наук. літературі простежуються переважно два підходи до дослідження преси: загальноаналітичний (вивчення історії виникнення і функціонування певного видання чи групи видань) і конкретно-аналітичний (дослідження певної проблеми за матеріалами часописів). Обидва підходи передбачають здебільшого змістово-описовий аналіз преси на основі фронтального чи комплексного методу її вивчення. Сьогодні застосовується також змістово-кількісний аналіз преси (гол. чин. контент-аналіз), суть якого — виявити ознаки, риси, властивості джерела (напр. частоту використання певних термінів, газетних рубрик, висвітлюваних проблем тощо), що відображали би важливі аспекти його змісту. Тоді якісний зміст стає вимірним, придатним для точного обчислення, а результати аналізу — об'єктивнішими.

Одне із найскладніших завдань сучасного укр. пресознавства — це **бібліографування преси**. Складність зумовлена насамперед великою часовою протяжністю існування видань, глобальністю їх поширення: крім укр. етнічної території, укр. пресові друки ще з 19 ст. з більшою чи меншою періодичністю видавалися представниками укр. поселенців майже у 20-ти країнах світу.

Джерела дають підстави виокремити 4 періоди становлення й розвитку бібліографії У.п.: 1-й — остання чверть 19 — поч. 20 ст.; 2-й — 1920—30-ті рр.; 3-й — 1940-ві — 1980-ті рр.; 4-й період — 1990-ті рр. — поч. 21 ст.

Першим бібліографом У.п. був І.Франко, який опрацював зміст львів. ж. «Правда», що виходив у 2-й пол. 19 ст., започаткувавши видання покажчиків змісту У.п. Справжнім досягненням і гордістю бібліографії У.п. стали фундаментальні праці І.*Левицького* «Галицько-руська бібліографія XIX ст.» та «Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900», які зареєстрували укр. друки майже за століття. Розвиток бібліографії укр. монографічних і серійних видань набув помітного розвитку за діяльності *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові під кер-вом М.Грушевського. У *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* почали систематично з'являтися річні покажчики змісту не тільки укр., а й нім. мовою.

У підрос. Україні про потребу в покажчиках змісту преси писав ще в серед. 1850-х рр. бібліограф О.*Лазаревський*, а М.*Комаров* розпочав працю над репертуаром укр. книги, що стала початком нац. бібліографії. На поч. 20 ст. ідея складання реєстру У.п. стала загальновизнаною. За рад. часів 1930 вийшла праця В.Ігнатієнка «Бібліографія української преси 1816—1916», у вступі до якої голова Бібліографічної комісії Укр. НДІ книгознавства В.*Іванушкін* відзначив, що вона переводить справу бібліографічного репертуару «на рейки конкретної праці над бібліографією джерел — цієї первісної основи українського бібліографічного репертуару». Однак із політ. причин робота Укр. книжкової палати та Укр. НДІ книгознавства над репертуаром У.п. була припинена. Укр. бібліографів Ю.Меженка, М.Сагар-

ду, С.Пастернака, Я.Стешенка, М.Ясинського було оголошено пропагандистами «націонал-фашизму», які боролися проти марксистсько-ленінської бібліографії під прапором «буржуазно-націоналістичної бібліографії». На саме ж слово «репертуар» на кілька десятиліть було накладено табу. Значна частина укр. періодики була захована у т. зв. спецфондах, не здійснювалося бібліографування У.п. й за межами СРСР. Попри велике багатство україномовної еміграційної періодики вона й досі найменше вивчена.

У третій період бібліографування У.п. (1940-ві — 1980-ті рр.). держ. установи реєстрували тільки періодичні видання, що виходили в УРСР, видавали ідеологічно «правильні» покажчики, довідники та каталоги преси 1920—30-х рр., а опрацюванням і первинним обліком діаспорних укр. видань займалися окремі аматори-дослідники, наук. та громад. осередки у тих країнах, де компактно проживали українці. Впродовж зазначеного періоду ретроспективний облік пресодруків, що виходили на теренах рад. України, здебільшого здійснювала Книжкова палата УРСР. Щодо еміграційної преси, то було надруковано низку газетно-журнальних матеріалів, здебільшого написаних з нагоди ювілейних дат. Вони мали панегіриковий характер, проте містили цінні дані про редакторів, працівників, обставини випуску тощо. За сприяння Укр. музею-архіву у Клівленді (США) періодично видавався «Бібліографічний покажчик української преси поза межами України». Вийшли друком 6 покажчиків: за 1966, 1967, 1968/69, 1970/71, 1972/74 і 1975/78.

Четвертий період у розвитку бібліографознавчих досліджень укр. періодики характеризується пошуком єдиних наук. підходів, принципів і методів створення повного реєстру преси 19—20 ст. У Нац. б-ці України ім. В.Вернадського (див. *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*) зберігається унікальна колекція укр. газет (від 1818 і до сьогодні). У фондах НБУВ зібрано також унікальну колекцію т. зв. альтернативних видань. Над створенням повного репертуару У.п. працює колектив НДІ пресознавства Львів. нац. наук. б-ки України ім. В.Стефаника, який скоординував зусилля як наук. інституцій, так і окремих науковців у справі бібліографування укр. періодики минулих століть.

Літ.: *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; *Грінченко Б.* Тяжким шляхом (про українську пресу). К., 1912; *Кревецький І.* Перша газета на Україні. К., 1927; *Його ж.* Початки преси на Україні (1776—1850). Львів, 1927; *Игнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930; *Животко А.* Рукописні часописи української молоді. Львів, 1938; *Його ж.* Преса Карпатської України. Прага, 1940; *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (до середини 90-х рр. XIX ст.). К., 1963; *Дорошенко І.І.* Українська журналістика і критика другої половини XIX ст. Львів, 1965; *Дмитрук В.Т.* Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; *Федченко П.* Преса та її попередники: історія зародження й основні закономірності розвитку. К., 1969; *Тернопільський Ю.* Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті, 1974; *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983; *Misyło E.* Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939. Warszawa, 1983; *Голіян Р.С.* Історія української преси в ЗСА. Мюнхен, 1988; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Крупський І.В.* Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX — перша чверть XX ст.). Львів, 1995; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Коломиї (1865—1994 рр.). Львів, 1996; *Гриценко О.М.* Українська преса США і Канади (1991—1995 рр.). К., 1997; *Сидоренко Н.М.* Українська періодика в Італії (1905—1995 рр.). К., 1997; *Владимиров В.М.* Історія української журналістики (1917—1997 рр.). Луганськ, 1998; *Черняков Б.І.* Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації: ілюстрована періодика від виникнення до середини XIX ст. К., 1998; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Північної Буковини (1870—1940 рр.). Львів, 1999; *Шаповал Ю.Г.* «Діло» (1880—1939 рр.): поступ української суспільної думки. Львів, 1999; *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870—1940 рр.). Львів, 2000; *Рудий Г.Я.* Газетна періодика — джерело вивчення проблем української культури (1917—1920 рр.). К., 2000; *Сидоренко Н.М.* «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919—1924). К., 2000; *Сидоренко Н.М., Сидоренко О.І.* Журналістська «планета Ді-Пі»: українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців після II світової війни (1945—1950). К., 2000; *Шаповал Ю.Г.* «Літературно-науковий вістник» (1898—1932 рр.): творення державницької ідеології українства. Львів, 2000; *Бідзіля Ю.М.* Преса Закарпаття XIX—XX століть. Ужгород, 2001; *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. Toruń, 2001; *Галушко М.* Українські часописи Станіслава (1879—1944 рр.). Львів, 2001; *Дроздовська О.* Українські часописи повітових міст Галичини (1865—1939 рр.). Львів, 2001; Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття. К., 2001; *Павлюк І.З.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; Українські часописи Львова (1848—1939), т. 1—3. Львів, 2001; *Бойко А.А.* Преса православної церкви в Україні 1900—1917 рр.: Культура. Суспільство. Мораль. Дніпропетровськ, 2002; *Савка М.* Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20—30-ті рр. XX ст.). Львів, 2002; *Габор В.В.* Українські часописи Ужгорода (1867—1944 рр.). Львів, 2003; *Різун В.В., Трачук Т.А.* Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства. К., 2005; *Черняков Б.І.* Джерела до історії української преси учнівської та студентської молоді (XIX — початок XX ст.). Львів, 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 1—2. Львів, 2007; Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст., т. 1: 1812—1890; т. 2: 1891—1905; т. 3: 1906—1910; т. 4: 1911—1916. Львів, 2007—14; *Кулеша Н.* Українська преса у Німеччині 1919—1945 рр.: формування та функціонування. Львів, 2009; *Сніцарчук Л.В.* Українська преса Галичини (1919—1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс. Львів, 2009; *Трачук Т.А.* Українське журналістикознавство (історичний аспект). К., 2013.

М.М. Романюк.

УКРАЇ́НСЬКА ПРЕ́СОВА СЛУ́ЖБА в Берліні («Ukrainischer Pressedienst») — інформаційні агенції укр. політ. та культурно-просвітницької громади, представники якої здійснювали аналіз-огляд польс., нім., чеської, північноамер. преси з публікаціями про голод, а також вивчали рад. газети («Известия», «Правда», *«Комуніст»*) про соціально-екон. становище в УСРР, про хлібозаготівлі, жнива, репресії. Повідомлення У.п.с. припадали переважно на листопад—грудень 1933. Організована осередками *Організації українських націоналістів*, У.п.с. діяла протягом 1931—39, збирала інформацію про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* не лише з газет, а й відряджала до УСРР похідні групи для

вивчення ситуації в укр. прикордонних селах.

Літ.: Ми б'ємо в Великий дзвін..: Голодомор 1932—1933 років очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України. К., 2008; *Марочко В.* Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні. К., 2018.

В.І. Марочко.

«УКРАЇ́НСЬКА ПРЕ́СОВА СЛУ́ЖБА: МАТЕРІ́АЛИ — ІНФОРМА́ЦІЇ» — видання, що виходило у *Львові* на правах рукопису з 21 липня 1941, орган *Організації українських націоналістів*. Вийшло два числа. Число 1 — машинописне. Матеріали супроводжувалися гаслами: «Україна для українців!», «Хай живе Самостійна Соборна Українська Держава!», «Хай живе воля України і всіх народів поневолених Москвою!».

Видання мало на меті «інформувати Уряди, Пресу, Видавництва й Центральні Установи про боротьбу ОУН з більшовизмом, про історичні події, які творяться на наших очах на українських звільнених землях, про самоорганізацію громадянства та творення ладу, про накази, розпорядки, постанови, оголошення».

Декларації, ухвалені зборами українців різних міст і сіл, охоплювали 4 осн. пункти: 1) подяка А.*Гітлеру* за звільнення укр. земель від рад. влади; 2) прохання до нім. уряду дозволити С.*Бандері* повернутися на рідні землі; 3) визнання головою Крайового управління зх. областей України Я.*Стецька*; 4) віра у те, що укр. нація буде єдиним господарем своєї д-ви.

У публікаціях «Хроніка нашої боротьби», «Партизанські воєнні звідомлення з терену Рівненщини й Дубна», «З партизанського діяння» розповідалося про боротьбу ОУН проти рад. влади.

У більшості матеріалів 2-го числа підтверджувався факт встановлення укр. влади по містах і селах та наводилися відповідні розпорядження, у перших з яких наголошувалося на потребі зберігати спокій, виконувати всі накази нових властей, доброзичливо ставитися до нім. військ, не чинити грабунків і насильств стосовно інших, зберігати майно, залишене попередньою владою. Жнива й інвентаризація майна мали стати першими важливими завданнями нової влади. Її адм. устрій показано на прикладі рі-

«Українська пресова служба». Львів. 1941. 30 липня. Число 2. Заголовок.

шення Укр. к-ту в *Перемишлі* та обласного проводу ОУН у *Дрогобичі*.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА 1918—1932 (УРНГ; ін. назви — Відділ народного господарства, Рада народного господарства України (РНГУ), Промбюро України (повна назва — Організаційне бюро з відновлення промисловості при Всеукрревкомі, згодом — при Раднаркомі УСРР), Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР)) — орган керівництва економікою рад. України, що діяв на правах нар. комісаріату УСРР у 1918—32.

28 листопада 1918 було утворено *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*, в якому однією зі складових було зазначено Відділ нар. госп-ва і фінансів. Із грудня 1918 відділи нар. госп-ва і фінансів визначалися як окремі управлінські структури.

Після реорганізації уряду 29 січня 1919 Відділ нар. госп-ва було перейменовано на Раду нар. госп-ва України. Реально рішення ухвалювала президія РНГ України, де вирішальне слово було за представниками відрядженої до України спец. комісії ВРНГ РСФРР. Як орган ВРНГ РСФРР (див. *Вища рада народного господарства 1917—1932*) ця комісія працювала до кінця березня. Це дає всі підстави ставити під сумнів твердження про те, що РНГ України була екон. органом УСРР. Гол. результатом майже 2-місячної роботи комісії і, відповідно, РНГУ став масовий вивіз пром. запасів з України до Росії.

На початку березня президія ВРНГ РСФРР намагалася ліквідувати зайві бюрократичні перепони, підпорядкувати собі напряму (через власні главки; див. *«Главкізм»*) галузі укр. економіки, проте кер-во УСРР відстояло такий порядок, коли всі директиви надсилалися до РНГУ, тобто РНГУ мала статус обласного екон. органу. Після переїзду уряду УСРР з *Харкова* до *Києва* (2-га пол. березня 1919) відділи важкої індустрії РНГ України залишилися в Харкові.

У ЦК РКП(б) і далі наполягали на безпосередньому підпорядкуванні моск. органам екон. галузей України. Попри спротив кер-ва УСРР результату було досягнуто: рішенням президії ВРНГ РСФРР від 21 липня 1919 РНГ України було ліквідовано. 2 серпня 1919 кер-во УСРР взяло це рішення до відома та виконання. А наприкінці серпня 1919 рад. влада в Україні припинила існування.

Після відновлення рад. влади майже рік в Україні не існувало навіть обласного екон. органу. Утворене ще наприкінці 1919 у *Москві* Промбюро України не отримало управлінських функцій. Воно мало суто інструкторський (від ВРНГ РСФРР) характер, що не давало йому змоги навіть формально виступати від імені УСРР. Тому, напр., при здійсненні *націоналізації* одержавлені підпр-ва переходили у власність РСФРР.

Лише восени 1920 Промбюро почало перетворюватися на центр екон. життя України. 23 листопада 1920 ВУЦВК схвалив, а 31 грудня ВРНГ РСФРР затвердила рішення про перейменування Промбюро на Центр. раду нар. госп-ва України. Згідно з ухваленим 28 грудня союзним робітничо-сел. договором між УСРР та РСФРР (див. *Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920*) Вища рада нар. госп-ва ввійшла до переліку об'єднаних комісаріатів.

Протягом 1921 — 1-ї пол. 1923 сталася низка конфліктів між ВРНГ РСФРР та УРНГ, пов'язаних з ігноруванням УРНГ як всеукр. центр. екон. органу. Проблему спробувала вирішити створена 11 травня 1922 українсько-рос. комісія зі з'ясування відносин між республіками, яка фор-

мально підтвердила, що УРНГ є гол. екон. органом в Україні й усі рішення моск. органів мають спрямовуватися саме до неї, а не у місц. органи. УРНГ визначалася як «Український орган об'єднаного Наркомату ВРНГ і водночас вищий орган УСРР, що регулює торговельно-промислове життя і керує всією промисловістю, а також користується всією повнотою адміністративно-господарських прав у межах України».

З набуттям чинності 6 липня 1923 Договору про створення СРСР УРНГ опинилася серед «об'єднаних» наркоматів, тепер вона кваліфікувалася як орган ВРНГ СРСР, який виконує на території України завдання свого керівного центру. Рішенням ВУЦВК від 20 вересня 1923 «Про реорганізацію центральних установ» УРНГ було перейменовано на Вищу раду нар. госп-ва УСРР.

Протягом наступних років з відання ВРНГ УСРР було вилучено всі скільки-небудь важливі підпр-ва. Тому, коли ЦВК і РНК СРСР 5 січня 1932 ухвалили постанову «Про утворення народних комісаріатів важкої, легкої й лісової промисловості», в Україні її реалізацією стало рішення РНК УСРР та ВУЦВК від 20 січня 1932 «Про перетворення Вищої ради народного господарства УСРР на народний комісаріат легкої промисловості УСРР». Підпр-в важкої пром-сті у віданні ВРНГ УСРР на той час уже не було.

Літ.: Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917—1932): сборник документов. М., 1957; *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). К., 2008; Економічна історія України, т. 2. К., 2011; *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, т. 1—2. К., 2013.

Г.Г. Єфіменко.

УКРАЇ́НСЬКА РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (УРП) — укр. партія ліберально-народницького спрямування, створена восени 1904 лівою частиною членів *Української демократичної партії* (УДП), які вважали себе послідовниками М.Драгоманова. Спочатку існувала як автономна громада у складі УДП, восени 1905 оформилася в окрему партію. Лідери: Б.*Грінченко*, С.О.*Єфремов*, М.П.*Левицький*, Ф.*Матушевський*, Л.*Юркевич*. Функції ЦК виконувала Київ. громада. Ядро партії складали діячі вид-ва «Вік», тому вона розгорнула інтенсивну літературно-видавничу діяльність, 1904—05 в *Санкт-Петербурзі* і *Львові* була видана велика кількість брошур: «Платформа УРП», «Чому у нас досі немає доброго ладу?», «Чого нам треба?», «Про державний лад у різних народів» та ін.

Програма УРП (1905) в гол. політ. вимогах збігалася із програмою УДП. Водночас вона зазнала значного впливу соціал-демократ. ідей. У преамбулі сучасне становище укр. народу (і соціальне, і національне) характеризувалося важким, як ніколи. Першим кроком до подолання цього мала стати агітаційно-просвітницька робота в антисамодержавному дусі, створення політ. орг-цій для боротьби за зміну існуючого ладу. Віддаючи перевагу легальним формам політ. боротьби, радикали не виключали й застосування ін. методів впливу на уряд. Партія заявляла про свою прихильність до *соціалізму* як до ідеального ладу, хоч і не висувала реальних планів його втілення. У своїй екон. програмі радикали виходили з того, що «усі засоби та знаряддя праці повинні стати загальною власністю робочих людей». Із цією метою пропонувалися запровадження прямого прогресивного податку на доходи, примусовий викуп та переведення в державну або комунальну власність великих підпр-в, залізниць, комунального госп-ва тощо. Передбачалися також держ. підтримка кооп. руху, робітн. законодавство (8-годинний робочий день, охорона праці, соціальне страхування тощо).

В середині листопада 1905 з'їзд УРП та УДП прийняв рішення про об'єднання обох партій. 29—30 листопада 1905 була створена *Українська радикально-демократична партія*.

Літ.: *Ефремов С.* Из общественной жизни на Украине. М., 1916; Самостійна Україна: Збірник програм українських партій початку XX ст. Тернопіль, 1991; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ БУКОВИ́НИ — утворилася 16 червня 1906 в результаті виокремлення лівого крила політ. партії «Національна рада русинів на Буковині». Головою партії обрано Т.*Галіпа*, який у той час працював адвокатом у *Чернівцях*.

Друкованим органом радикалів стала газ. «Народна справа», яка виходила з грудня 1906 по 1908, а потім — газ. «Громадянин» (1909—10). Радикали видавали також популярні брошури для народу, календар «Зірниця».

21—22 листопада 1908 скликано першу конференцію У.р.п.Б. На ній розглянуто внутрішньопарт. проблеми, програмні вимоги і тактику, питання заснування культурно-освіт. та політ. т-в радикального спрямування. Планувалося скликати в майбутньому з'їзд партії, але це рішення так і не було втілене в життя.

Програма партії вперше офіційно була опублікована в газ. «Громадянин» 1909. У заг. рисах вона майже повністю повторювала програму *Русько-української радикальної партії* в *Галичині*. Буковинські радикали проголошували, що вони стоять на ґрунті *соціалізму* й прагнуть до усунення будь-якої експлуатації, забезпечення масам укр. народу вільного розпорядження землею і всіма засобами вир-ва. Конкретні вимоги ставились у справах екон., політ., просвітніх і культурних. У політ. справах головною була вимога перебудови австрійс. д-ви на федеративних засадах, створення окремої укр. політико-адм. області з укр. частин *Буковини* і Галичини.

Найбільш активно й успішно радикали діяли в січових орг-ціях (див. *«Січ»*). З 1907 до Гол. ради «Союзу Січей» входили майже виключно радикали або їхні прихильники. Серед них цілеспрямованою працею виділялися Ілько та Остап Поповичі, Г.Гордий, Д.*Макогон*, С.Яричевський.

З наростанням суперечностей у народовському таборі радикали почали зближатися з групою О.*Поповича*—М.*Василька*, піддаючи постійним нападкам С.*Смаль-Стоцького* та його прихильників.

Остаточне зближення радикалів і націонал-демократів на чолі з М.Васильком відбулося 1911, в умовах передвиборної кампанії до Буковинського сейму та

австрійс. парламенту. У лютому 1911 обидві партії уклали угоду про спільність дій, за що радикалам гарантувалось одне місце в сеймі. У результаті Т.Галіпа було обрано депутатом Буковинського сейму.

У передвоєнні роки радикали майже в усіх питаннях солідаризувалися з націонал-демократами. Т.Галіп осн. діяльність зосередив у клубі сеймових і парламентарних послів. Негативно на діяльності партії позначалося те, що після припинення видання парт. органу, газ. «Громадянин», 1910 орг-ція так і не змогла налагодити нове видання. Досить сильними були суперечки між окремими членами партії. У роки *Першої світової війни* лідери партії перебували у *Відні*, Празі (нині столиця Чехії) та ін. містах імперії.

Представники У.р.п.Б. взяли активну участь у процесах державотворення восени 1918. Учасником Укр. нац. ради у *Львові* (див. *Українська національна рада ЗУНР*) від партії був І.*Карбулицький*. І.Попович сприяв успішній передачі влади в руки українців 6 грудня 1918.

Однак після захоплення Буковини Румунією У.р.п.Б. припинила існування.

Літ.: *Добржанський О.* Українська радикальна партія Буковини. В кн.: Науковий вісник Чернівецького університету, вип. 6—7: Історія: Збірник наукових праць. Чернівці, 1996; *Його ж.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Бильцан О.* Діяльність Української радикальної партії Буковини на сторінках періодичної преси (1907—1910). «Питання історії України» (Чернівці), 2008, т. 11.

О.В. Добржанський.

УКРАЇ́НСЬКА РАДИКА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УРДП; Українська демократично-радикальна партія; УДРП) — укр. ліберально-демократ. партія, утворилася шляхом об'єднання *Української демократичної партії* (УДП) та *Української радикальної партії* (УРП). 29—30 грудня 1905 об'єднана комісія представників УДП та УРП ухвалила рішення про утворення нової партії, визначила її назву, осн. програмні вимоги, обрала керівний орган — Раду, до якої увійшли Б.*Грінченко*, С.О.*Єфремов*, М.П.*Левицький*, Ф.*Матушевський*, Є.*Чикаленко*.

Програма УРДП, прийнята на 1-му з'їзді 1906, базувалася на принципах парламентаризму і федералізму. Виступала за повне знищення *самодержавства* і встановлення конституційного ладу, Росія мала стати федерацією «рівноправних автономно-територіальних одиниць». У нац. питанні відстоювала *автономію* України з представницькою установою — Укр. нар. радою, заявляла про прагнення до об'єднання (соборності) всіх укр. земель; найближчим завданням висувала розвиток укр. к-ри й освіти народу. Екон. вимоги програми: знищення експлуатації, передача засобів вир-ва в сусп. власність, примусове відчуження великої земельної власності та передача землі селянам за викуп. Соціальну базу партії становила, гол. чин., *інтелігенція українська.* Фінансову підтримку надавали цукрозаводчик Вас.Симиренко, поміщики Є.Чикаленко та В.*Леонтович.*

УРДП являла собою партію парламентського типу, значну увагу приділяла проблемам виборчої боротьби та думської тактики. Її члени входили до укр. фракцій у 1-й та 2-й *Державних думах Російської імперії* (І.*Шраг*, В.*Шемет*, П.*Чижевський*, А.*В'язлов*), активно відстоювали там національно-культ. права укр. народу. У парламентській діяльності УРДП блокувалася з рос. ліберальною опозицією (*Конституційно-демократичною партією* і трудовиками). Ін. напрямом була культурно-освітня робота: утворення *«Просвіт»*, преса, видавнича діяльність. Радикал-демократи видавали осн. частину укр. преси: газети *«Громадська думка»*, *«Рада»*, тижневики *«Рідний край»*, *«Нова громада»* та ін.

З 2-ї пол. 1907 почалася поступова самоліквідація УРДП як політ. партії, вона стала основою для утвореного 1908 *Товариства українських поступовців*. У квітні 1917 в *Києві* відбулася нарада членів УРДП — делегатів *Українського національного конгресу*, яка ухвалила до з'їзду зберегти програму і назву партії. 25 червня 1917 відбулася конференція УРДП, на якій її було перейменовано на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Літ.: Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських партій. К., 1992; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: Витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік). К., 2002.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДЕРЖА́ВА (офіційні назви — Українська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка)**, її поява, еволюція, статус.**

Укр. рад. д-ва — підпорядковане кер-ву РКП(б)/ВКП(б)/ КПРС держ. утворення, що виникло як своєрідна форма компромісу між задекларованим у програмових засадах РСДРП(б) правом націй на самовизначення і централізаторськими засадами буд-ва майбутньої д-ви та було покликане використати укр. національно-визвол. рух для захоплення і зміцнення більшовицької влади в Україні. Протягом існування У.р.д. 1917—91 не раз змінювалися форма і зміст дозволених їй компартійно-рад. кер-вом повноважень, однак, за винятком перших п'яти років існування, питання про її ліквідацію не порушувалося.

Практичну потребу утворення такої д-ви кер-во більшовиків усвідомило одразу після проголошення *Українською Центральною Радою* 20 (7) листопада 1917 *Української Народної Республіки.* Спочатку була здійснена спроба наповнити вже наявну УНР власним змістом. 7 грудня (24 листопада) керований більшовиками обласний виконком Рад Пд.-Зх. краю ухвалив рішення скликати в *Києві* Всеукр. з'їзд рад робітн., солдатських і сел. депутатів, на якому планувалося переобрати УЦР. Попередньо ця ідея була схвалена нар. комісаром у справах національностей рад. Росії Й.*Сталіним.* Проте з'їзд, який відкрився 17 (4) грудня, виявився прихильним до УЦР та визнав її переобрання «невчасним і непотрібним».

Пробільшовицькі делегати з'їзду ще до його завершення ухвалили рішення про переїзд до *Харкова*, де, об'єднавшися з делегатами 3-го обласного з'їзду рад Донбасу і Криворіжжя, оголосили своє зібрання Всеукр. з'їздом

рад робітн., солдатських і частини сел. депутатів. Згадка в назві про «частину» селян, яка згодом в рад. історіографії була вилучена, пояснюється тим, що делегатів від селян майже не було, хоча вони становили більшість населення України. Цей з'їзд відбувся 24—25 (11—12) грудня 1917 та ухвалив рішення «перейняти на себе всю повноту державної влади в Українській Народній Республіці». Тобто мова йшла про зміну влади в уже утвореній УНР. Саме проголошена 25 грудня у Харкові УНР і стала першою формою У.р.д. Поряд із назвою «Українська Народна Республіка» часом траплялися й ін. означення першої У.р.д., такі як «Українська Совітська Республіка», «Українська Республіка», «Українська Республіка Совітів», але формально назва республіки не змінювалася, та й назва офіц. друкованого видання («Вістник Української Народної Республіки» / «Вестник Украинской Народной Республики») теж була сталою.

Народний секретаріат — перший уряд радянської України. У верхньому ряду (зліва направо): В. Ауссем, В. Затонський, Є. Бош, Артем (Ф. Сергєєв), М. Скрипник, у нижньому ряду: Г. Лапчинський, В. Люксембург, Є. Терлецький, С. Бакинський, Е. Лугановський, В. Шахрай. Колаж з альбому «Жовтнева революція та громадянська війна на Україні» (Харків, 1927).

З'їзд вирішив, що замість УЦР гол. законодавчим органом стає ЦВК совітів (рад) України (тоді в україномовному варіанті, в т. ч. й більшовиками, вживався термін «совіти», а не «ради». Оскільки далі форма У.р.д. та її вищих органів влади була змінена, то для цього періоду вживаємо характерне для 1918 «совіти» та похідні від нього), а урядом замість «Генерального секретаріату» — «*Народний секретаріат*». Совітська УНР, і в цьому теж була схожість зі справжньою УНР, задекларувала себе як частину федеративної Росії. Відмінність же полягала у тому, що совітська УНР визнавала ленінську РНК кер-вом «не лише Великоросії, а й усієї федеративної Російської Республіки», тоді як УНР Центр. Ради вбачала в рад. Росії лише представника Великоросії — рівноправного Україні суб'єкта майбутньої Рос. федерації.

Рад. Росія, прикриваючися новоутвореною У.р.д., розпочала окупацію України. 9 лютого (27 січня) 1918 вона захопила Київ, хоча, як відзначалося навіть у датованому цим числом зверненні М.*Скрипника* до Л.*Троцького* у Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь), «подекуди ще тримаються невеличкі купки офіцерів та юнкерів». Випереджаючи події, центр. газети рад. Росії ще 6 лютого (24 січня) опублікували оприлюднену днем раніше радіограму керівника рос. РНК В.*Леніна*, в якій ішлося, що совітськими військами під командуванням Ю.*Коцюбинського* Київ уже взято 29 (16) січня і влада в Україні відтепер належить Нар. секретаріату. В цьому ж зверненні йшлося про намір легітимітувати цю владу, якнайшвидше скликавши Всеукр. з'їзд рад, згоду на участь у якому, за словами В.Леніна, «дали всі без винятку міста та губернії України: Харків, Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і весь Чорноморський флот, весь фронт і тил України». Таким чином, кер-во рад. Росії визнавало Україну в межах, окреслених *Третім універсалом Української Центральної Ради*.

Після укладення спочатку Україною, а потім і рад. Росією Брестського мирного договору з д-вами Четверного союзу совітська УНР потрапила у складне становище. Спочатку за підтримки Німеччини та *Австро-Угорщини* справжня УНР перейшла в наступ і вже 1 березня повернула собі Київ. А потім і рад. Росія була змушена відмовитися від підтримки совітської УНР. Нар. секретаріат переїхав спочатку до *Полтави*, а потім до Катеринослава (див. *Дніпропетровськ*), де 17—19 березня і було скликано 2-й Всеукр. з'їзд рад, який у резолюції «Про державний устрій» визнав: «Українська народна республіка стає самостійною совітською республікою», тобто відбулося проголошення незалежності У.р.д. Водночас у резолюції йшлося про Україну як «республіку федеративну, що об'єднує всі совітські об'єднання, вільні міста і республіки як автономні частини Української Федеративної Совітської Республіки». Таким чином, совітська Україна проголошувалася федеративною, а до наявних раніше назв додавалась «Українська Федеративна Совітська Республіка».

Одразу по завершенню з'їзду, на якому більшовикам вдалося здобути більшість лише завдяки союзу з лівими укр. соціал-демократами (група Нероновича), ЦВК совітів України, головою якого було обрано В.*Затонського*, та складений переважно з більшовиків Нар. секретаріат евакуювалися до Таганрога (нині місто Ростовської обл., РФ). Спілкуючися на поч. квітня телефоном з головою ЦВК совітів України В.Затонським, нар. комісар у справах національностей рад. Росії Й.Сталін висловив позицію Кремля: «Ми всі тут думаємо, що ЦВК мусить, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру». Проте голова Нар. секретаріату М.Скрипник, який на чолі делегації совітської УНР саме прибув до *Москви*, висловив категоричний протест проти такого підходу, заявивши, що «ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського З'їзду Совітів». Однак без збройної підтримки з боку рад. Росії, яка була припинена невдовзі після укладення нею Брестського мирного договору (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), ситуація для совітської УНР складалася несприятливо, і, з огляду на зайняття території України українсько-нім. військами, 18 квітня в Таганрозі Нар. секретаріат було реорганізовано в Бюро для кер-ва повстанською боротьбою у тилу окупантів, а ЦВК совітів України припинив діяльність.

5—12 липня 1918 в Москві відбувся 1-й з'їзд Комуніст. партії (більшовиків) України, до якої з перших днів її існування ввійшли також ті ліві укр. соціал-

демократи, які діяли в союзі з більшовиками у попередні місяці. З'їзд ухвалив рішення, які по суті свідчили про ліквідацію У.р.д. Про це в резолюції свідчать, зокрема, такі рядки: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни». Щодо уряду рад. України окремо наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою».

Як Кремль, так і ЦК КП(б)У восени 1918 і надалі бачили майбутнє рад. України у складі Росії. Цілком закономірною була жовтнева 1918 р. ухвала 2-го з'їзду КП(б)У, в якій наголошувалося на необхідності підпільної боротьби на території України, заг. завданням такої боротьби визначалось «об'єднання Радянської України з Радянською Росією».

З резолюцій 2-го з'їзду КП(б)У можна дійти висновку, що нац. чи держ. окремішність рад. України більшовицькі керманичі вже й не думали відроджувати, а нац. питання їм здавалося «зжитим». Проте незабаром вони були змушені корегувати свій підхід. Після проголошення 14 листопада 1918 *Українською Державою* курсу на федерацію з небільшовицькою Росією в Україні спалахнуло повстання під проводом щойно утвореної *Директорії* УНР, яке здійснювалося насамперед під нац. укр. гаслами. Щоби знівелювати нац. складову цього повстання, Кремль вирішив повернутися до використання нац. оболонки своєї влади та санкціонував відновлення У.р.д. Внаслідок цього формально боротьбу за опанування більшовиками України очолив *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*, який 28 листопада 1918 з дозволу Кремля було створено в Курську (нині місто в РФ). Місце з розташуванням Тимчасового робітничо-сел. уряду України було названо м. Суджа (нині місто Курської обл., РФ), яке на той час перебувало під укр. юрисдикцією. Цим самим було відновлено У.р.д.

Певний час відновлена рад. Україна не мала офіц. назви, але вже 6 січня 1919, на третій день

Украинская Социалистическая Советская Республика.
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

КОНСТИТУЦИЯ
(ОСНОВНОЙ ЗАКОН)
УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

Цена 40 коп.

ВСЕУКРАИНСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
при В. Ц. И. К. Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов.
КИЕВ, 1919.

«Конституция (Основной Закон) Украинской Социалистической Советской Республики». Київ, 1919. Обкладинка.

після захоплення Харкова та переїзду туди уряду, було ухвалене рішення назвати У.р.д. за рос. зразком — «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Наприкінці січня було перейменовано на рос. зразок і уряд — тепер його назва означалася як «Рада народних комісарів».

Від часу утворення Тимчасовий робітничо-сел. уряд України назовні позиціонував себе як уряд незалежної рад. України. Підтвердженню цього гасла мало слугувати і формальне створення Укр. Червоної армії. При цьому, на відміну від ситуації з радянськими Естонією, Литвою, Латвією та Білорусією, РСФРР наприкінці 1918 — на поч. 1919 формально так і не визнала незалежності рад. України, тоді як Брестську угоду, у т. ч. й пункт про визнання незалежності України, Кремль денонсував одразу після листопадової 1918 р. революції в Німеччині. В середовищі урядовців рад. України не було ілюзій щодо реального значення Тимчасового робітничо-сел. уряду України / РНК УСРР. Наприкінці січня 1919 новопризначений голова РНК УСРР Х.*Раковський* заспокоював Кремль: «ТРСУУ (Тимчасовий робітничо-сел. уряд України. — *Г.Є.*), не будучи по суті самостійним (мовою оригіналу — «самостоятельным». — *Г.Є.*), не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду Групи Курського напрямку "Реввійськрадою Укр[аїнської] Ч[ервоної] Армії" виключно для того, щоби можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням ТРСУУ. Це перейменування жодним чином не означало і не означає зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськради призначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж Реввійськрадою Групи військ Курського напрямку». 6—10 березня 1919 відбувся 3-й Всеукр. з'їзд рад, який, зокрема, легітимував раніше ухвалені рішення про назву У.р.д. та її уряд і прийняв Конституцію УСРР, остаточна редакція якої була затверджена на засіданні ВУЦВК 14 березня. Конституція починалася такими словами: «Українська Соціялістична Радянська Республіка є організація трудових та визискуваних мас пролетаріату і біднішого селянства над їх віковими гнобителям та експлуататорами — капіталістами та поміщиками». Декларувалося положення про «тверду рішучість увійти до складу єдиної міжнародної соціялістичної республіки, як тіль-

Члени ЦК КП(б)У, обраного на I з'їзді КП(б)У в липні 1918. У верхньому ряду (зліва направо): Р. Фарбман, В. Затонський, Е. Квірінг, Г. Пятаков, І. Крейсберг, А. Бубнов, у нижньому ряду: Л. Картвелішвілі, Семен (І. Шварц), А. Буценко, Л. Тарський, Аким (П. Ровнер), Ю. Лутовінов. Колаж з альбому «Жовтнева революція та громадянська війна на Україні» (Харків, 1927).

Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про назву Української Республіки» від 6 січня 1919. Публікація 1925.

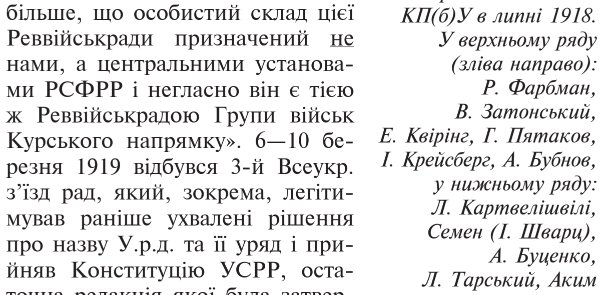
Декрет Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду України.

15. Про назву Української Республіки.

Надати Республіці назву „*Українська Соціялістична Радянська Республіка*".

Голова Тимч. Робітниче-Селянського Уряду *Г. Пятаков.*

Члени Уряду: *В. Затонський.* *Сергеев (Артем).* *Е. Квиринг.* *В. Аверин.*

Оголошено в „Известиях Врем. Раб.-Крест. Правит. Украины и Х. С. Р. Д." від 14 січня 1919 року, за ч. 19.

ки утворяться умовини для її появи». Заявлялося про цілковиту солідарність з уже наявними рад. республіками та зазначалося прагнення вступити з ними в «найміцніше об'єднання». УСРР не мала у своєму складі автономій чи суб'єктів федерації. Наявна в березні 1918 згадка про федеративність рад. України зникла і більше ніколи в історії У.р.д. не з'являлася.

Вже у квітні 1919 ЦК РКП(б) почав наполягати на прискоренні об'єднання України з Росією. Старт цьому процесу в рад. публічному полі мала дати декларація ВУЦВК від 19 травня, в якій ішлося про те, що «Всі матеріальні засоби... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру». Член політбюро ЦК РКП(б) Л.Каменєв, який у квітні—травні 1919 перебував в Україні, в інтерв'ю газ. «Правда» заявив, що потрібно взагалі «злити» Україну з Росією. Проте попри низку реальних кроків, спрямованих на створення такого об'єднання, до його завершення навесні—влітку справа так і не дійшла. У.р.д. збереглася.

Широко розтиражоване в рад. історіографії твердження про створення 1 червня 1919 воєнно-політ. союзу, яке перейшло у спадок і до укр. історіографії, не відповідає дійсності. Того дня була ухвалена лише постанова Всерос. ЦВК, якою декларувалися, що він «визнає за необхідне провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя

Члени Тимчасового робітничо-селянського уряду України (листопад 1918 — березень 1919). У верхньому ряду (зліва направо): Е. Квірінг, К. Ворошилов, Артем (Ф. Сергєєв), Г. Пятаков, В. Аверін, Ю. Коцюбинський, у нижньому ряду: В. Антонов-Овсієнко, Б. Магідов, Х. Раковський, В. Затонський, М. Рухимович, В. Межлаук (помилково позначений як І. Межлаук). Колаж з альбому «Жовтнева революція та громадянська війна на Україні» (Харків, 1927).

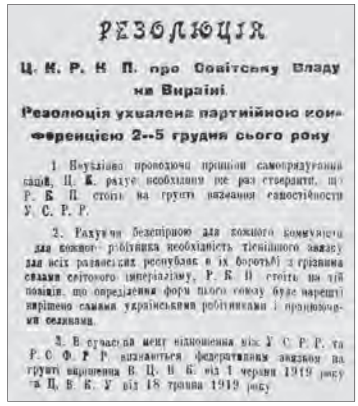

РЕЗОЛЮЦІЯ

Ц. К. Р. К. П. про Совітську Владу на Вкраїні.

Резолюція ухвалена партійною конференцією 2--5 грудня сього року

1. Неухильно проводючи принцип самоприділення націй, Ц. К. рахує необхідним ще раз ствердити, що Р. К. П. стоїть на грунті визнання самостійности У. С. Р. Р.

2. Рахуючи безспірною для кожного коммуніста для кожного робітника необхідність тіснійшого звязку для всіх радянських республік в їх боротьбі з грізними силами світового імперіалізму, Р. К. П. стоїть на тій позиції, що определення форми цього союзу буде нарешті вирішено самими українськими робітниками і працюючими селянами.

3. В сучасний мент відношення між У. С. Р. Р. та Р. С. Ф. Р. Р. визначається федеративним звязком на грунті вирішення В. Ц. В. К. від 1 червня 1919 року та Ц. В. К. У. від 18 травня 1919 року.

«Про Совітську владу на Вкраїні». Перший переклад українською мовою резолюції ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919.

було зосереджено в руках єдиних колегій. Об'єднання має бути проведене шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів всіх зазначених радянських республік».

По приїзду з Москви голова РНК УСРР Х.Раковський, який був добре ознайомлений з політ. кухнею ухваленого рішення, бо брав участь у нарадах, де воно готувалося, в інтерв'ю київ. газ. «Красная армия» так пояснив запланований механізм об'єднання: «На найближчому своєму засіданні Центральний Виконавчий Комітет України обере зі свого боку комісію, яка разом з комісіями інших Центральних Виконавчих Комітетів Радянських Республік знайде форму такого об'єднання». Відповідно до вказаного алгоритму укр. сторона і діяла. 14 червня ВУЦВК підтвердив свою принципову згоду на таке майбутнє об'єднання та обрав представників комісії від України, які мали працювати над його формою. Однак далі події розвивалися не за планом. Члени відповідних укр. та рос. комісій на спільні засідання так і не зібралися, однак чотири з п'яти названих у постанові нар. комісаріатів (за винятком нар. комісаріату фінансів) до серед. серпня 1919 РСФРР собі підпорядкувала і без належного погодження. З ін. боку, в безпосереднє підпорядкування РСФРР були передані й деякі з тих нар. комісаріатів, про які не йшлося в декларації від 1 червня, як це було з нар. комісаріатом продовольства та *ВУЧК*, тобто процес об'єднання не відповідав виголошеному в декларації від 1 червня. Попри незавершеність процесу і відсутність угоди як такої з листопада 1919, після відповідних вказівок більшовицького центру, поняття «угода від 1 червня», яке згодом трансформувалося в дефініцію «воєнно-політичний союз», міцно ввійшло в лексикон спочатку компарт. політиків, а потім і в історіографію.

У вересні 1919, у зв'язку з відступом червоних з України, укр. компарт. рад. вертикаль влади була ліквідована. Відповідне рішення спочатку ухвалило політбюро ЦК РКП(б), а згодом воно було проведено і в «радянському порядку». За свідченням боротьбистів, спочатку його підтвердила Рада оборони УСРР, а 15 жовтня 1919 це питання розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК у складі М.Богуславського, Г.*Петровського* та голови закордонного бюро Укр. комуніст. партії (боротьбистів) і одночасно члена Президії ВУЦВК М.*Полоза.* Двома голосами проти одного, незважаючи на протести М.Полоза щодо відсутності у Президії ВУЦВК повноважень на подібні рішення, було ухвалено затвердити розпуск ВУЦВК та РНК УСРР. Водночас на рівні символу УСРР ще залишалась, і в Москві її мала представляти «трійка» у складі Х.Раковського, Г.Петровського (якого після від'їзду до Нижнього Новгорода (нині місто в РФ) замінив М.Богуславський) та А.Йоффе. Ін. працівники мали бути розподілені по рос. губерніях.

У зв'язку із втратою України знову постало питання про формальну ліквідацію У.р.д. як такої. «Українське питання» в листопаді було винесено на розгляд ЦК РКП(б), напередодні якого одним із варіантів розв'язання питання було назване повне «злиття» УСРР з РСФРР. Проте аналіз ситуації в Україні та популярність нац. гасел спонукали Кремль із суто практичних міркувань зачекати зі спробою втілити цю ідею, адже вона, як зазначав у своїх «тезах з українського питання» Х.Раковський, «принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення».

29 листопада ЦК РКП(б) затвердив постанову «Про Радянську владу на Україні», в якій зазначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». Але формального визнання такої самостійності зно-

ву не відбулося. Натомість, як у цій парт. постанові, так і в рішенні 7-го Всерос. з'їзду рад (5—9 грудня 1919), попри відсутність для того юрид. підстав, було зазначено, що «нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком». Водночас у пропагандистській роботі тезу про незалежність УСРР широко використовували. Навіть сам В.Ленін у відомому «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» зазначав: «Незалежність України визнана і ВсеЦВИКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) і Російською Комуністичною партією більшовиків», хоча таке твердження прямо суперечило реаліям.

Невдовзі після нового наступу Червоної армії на Україну У.р.д. формально була відновлена. 11 грудня 1919 функції вищої влади перебрав Всеукр. революц. к-т (Всеукрревком), який було утворено у складі п'яти осіб — трьох більшовиків, одного боротьбиста та одного борбиста. Попри незалежницькі реляції практична діяльність цього органу була спрямована у протилежне русло. Саме Всеукрревком 27 січня 1920 видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», в якій, із посиланням на неіснуючий документ, зазначалося: «В розвиток угоди Всеукраїнського ЦВК (саме так було опубліковано 1920. У збірниках документів пізнішої доби до цього, як правило, додавалося: «...і Всеросійського ЦВК». — *Г.Є.*) від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується: 1. Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Працесоцзабезу, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу, Фінансів), анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на всій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню».

У Кремлі, від якого і залежав статус У.р.д., на той час майбутнє України вбачали у складі РСФРР. У постанові Всерос. ЦВК від 7 лютого 1920 «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР», представником України в якій було призначено Х.Раковського, про особливе становище України зовсім не йшлося. В цьому документі відзначалося: «Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і **автономними радянськими республіками, які входять до її складу**, і взагалі неросійськими національностями, своєчасне задоволення їхніх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що **входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки** (виділення в цитаті моє. — *Г.Є.*), становить одне з найважливіших завдань Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету».

Реорганізація Всеукрревкому у РНК та Президію ВУЦВК, яка відбулася 19 лютого 1920, дещо замаскувала наміри з ліквідації У.р.д. Однак курс на «злиття» змінений не був. Кремль бачив Україну щонайбільше у вигляді автономії, тобто позбавленої державності адм. одиниці у складі РСФРР. Вагомим кроком до втілення такого бачення на практиці були рішення 4-го Всеукр. з'їзду рад, який відбувся 16—20 травня 1920 в Харкові. В резолюції з приводу відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки». З'їзд доручив «будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано ввести до складу Всерос. ЦВК 30 представників від УСРР. Ці рішення Кремль сприймав як формальне підтвердження факту входження України до складу РСФРР. Цілком буденно на наступному за Всеукр. з'їздом рад пленарному засіданні Всерос. ЦВК після заслуховування доповіді Г.Петровського було ухвалено «включити до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету 30 членів Українського Центрального Виконавчого Комітету».

В одному з листів до ЦК РКП(б) нар. комісар закордонних справ РСФРР Г.Чичерін відзначав, що «4-й з'їзд Українських рад висловився за входження України до РСФРР». Укр. сторона для закінчення «об'єднавчого» процесу планувала підготувати зміни до Конституції УСРР. Президія ВУЦВК створила проект відповідної постанови про «надання представлення П'ятому Всеукраїнському З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів про необхідність внесення змін до Конституції УСРР». Серед запропонованих у ньому змін було положення про те, що «УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах». Тобто йшлося вже про «Російську», а не «Всеросійську» федеративну республіку. Водночас УСРР намагалася хоча б формально залишити за собою право відмовитися від такого об'єднання, яке вже в Договорі про створення СРСР трансформувалось у право на вихід зі складу СРСР.

Названий проект не став реальністю. Важливим чинником відмови від планів термінової автономізації України став зовн. фактор. 12 жовтня 1920 в Ризі (Латвія) було укладене перемир'я між РСФРР та УСРР з одного боку і Польщею з другого, згідно з яким «обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії». Зовн. чинник був посилений внутрішнім — характерна для 1920 надцентралізація виявилася неефективною в керуванні економікою. У Кремлі вирішили змінити підходи — замість автономізації УСРР було вирішено формально визнати її незалежність й укласти союз, який мав деякі ознаки міждержавного.

Керівники УСРР перед розпуском Раднаркому. Чернігів, вересень 1919. Стоять (зліва направо): Я. Дробніс, А. Бубнов, Ж. Садуль, М. Богуславський, сидять: К. Ворошилов, Г. Петровський, Х. Раковський, А. Йоффе, Д. Мануїльський. Фото з альбому «Жовтнева революція та громадянська війна на Україні» (Харків, 1927).

ЦК КП(б)У, обраний на VI Конференції КП(б)У у грудні 1921. Фото з альбому «Жовтнева революція та громадянська війна на Україні» (Харків, 1927).

Після проведеної у грудні 1920 підготовчої роботи 28 грудня 1920 підписами голови РНК РСФРР В.Леніна і нар. комісара закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна з рос. боку та голови РНК і нар. комісара закордонних справ УСРР Х.Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою». У преамбулі Договору наголошувалося на взаємному визнанні незалежності й суверенності обох договірних сторін.

Укр. сторона поставилася до підготовки тексту договору з усією можливою серйозністю, оскільки її не задовольняв наявний 1920 обсяг її повноважень. Їй навіть вдалося деякі положення змінити на свою користь. Про це, зокрема, свідчить зміна пункту 4 договору. До наявного у проекті договору тексту «Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки власних уповноважених» в кінцевому варіанті договору було додано вкрай важливе для УСРР положення: «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд Рад». Згодом це положення кер-во УСРР сприймало як підтвердження верховенства ВУЦВК у правничому полі рад. України, натомість у Москві вважали це доповнення простою і невартісною формальністю.

При ратифікації договору 5-м Всеукр. з'їздом рад (відбувся 25 лютого — 3 березня 1921) у преамбулі до осн. тексту було вказано на необхідність «приступити негайно у згоді із Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК, з'осібного пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів, на передбаченій договором підставі повної рівности поміж обома Республіками» (підкреслення моє. — *Г.Є.*). Рівноправність УСРР із РСФРР укр. сторона вбачала осн. змістом договору і публічно твердила про це. Тоді як для Кремля така постановка питання була неприйнятною. Договір з УСРР для більшовицького центру означав лише тимчасову формальну поступку, завданням якої було насамперед виконання зовнішньополіт. зобов'язань і заспокоєння укр. сусп-ва та яка нічого не мала змінювати у ставленні до України.

Різне розуміння договору, як і змісту відносин між РСФРР та УСРР, слугувало однією з гол. причин конфліктів, що виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. Укр. сторона намагалася наповнити вказані в договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, намагався юридично позбавити УСРР держ. статусу і відповідно управлінської автономії. Найяскравіше ці спроби виявилися 1922. Вже в січні, апелюючи до майбутньої міжнар. конференції в Генуї (Італія), нар. комісар закордонних справ РСФРР Г.Чичерін запропонував розглянути питання «про включення братніх Республік до складу РСФРР до початку конференції». Схожої думки був і нар. комісар у справах національностей РСФРР Й.Сталін, який заявив, що підтримує ідею «об'єднання всіх незалежних республік з РСФРР на засадах автономії», однак підкреслив, що для ухвалення такого рішення потрібен триваліший термін підготовки. Такий підхід викликав категоричний спротив укр. сторони.

Протягом січня—лютого 1922 сталася ще низка непорозумінь у відносинах України з Кремлем. Нар. комісаріат юстиції РСФРР подав проект рішення, за яким постанови об'єднаних нар. комісаріатів РСФРР в Україні мали поширюватись автоматично, а необ'єднаних — після відповідної реєстрації в УСРР. Адм. комісія ВЦВК без будь-яких узгоджень з ВУЦВК збиралася подати на затвердження нову сітку губерній в УСРР. Держплан РСФРР на чолі з І.*Александровим* вирішив поділити Україну на дві частини за екон. принципом, а центр цілковито ігнорував Всеукр. кооп. спілку тощо. Так довго тривати не могло.

11 березня політбюро ЦК КП(б)У звернулося до Кремля із проханням створити із членів ЦК РКП і ЦК КПУ комісію, яка б усунула непорозуміння, що виникли. 11 травня 1922 політбюро ЦК РКП(б), розглянувши питання «Про українські справи», ухвалило рішення «створити комісію у складі: Й.В.Сталін, Л.Б.Каменєв, М.В.Фрунзе, М.О.Скрипник, Д.З.Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР». Комісію зобов'язали через два тижні розіслати письмове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу комісія мала у місячний термін, а право її скликання належало М.*Фрунзе*. Підкреслювалося, що «жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР в розумінні ліквідації чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки не відбулося». Це і стало лейтмотивом роботи комісії. Непорозуміння здавалося розв'язаним, тим більше, що з підтрим-

кою укр. позиції пообіцяв виступити В.Ленін.

Попри те, що перший удар смертельної хвороби завадив В.Леніну виконати обіцянку, результати роботи комісії були загалом сприятливі для України. Однак рішення, які остаточно були затверджені на засіданні політбюро ЦК РКП(б) лише 10 серпня 1922, не були публічно оприлюднені. А вже наступного дня почав роботу ін. орган — комісія оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з Й.Сталіним зі встановлення взаємовідносин між РСФРР та рад. республіками, діяльність якої мала протилежне спрямування.

Позиція укр. кер-ва та Й.Сталіна мала одну спільну рису: обидві сторони намагалися зблизити зміст і форму взаємин між УСРР та більшовицьким центром. Суть плану ген. секретаря ЦК РКП(б) та нар. комісара РСФРР у справах національностей Й.Сталіна, загальновідомого під назвою «автономізації» незалежних республік (див. *Автономізація радянських держав*), полягала передусім у зміні форми відповідно до наявного змісту відносин, де з республіками рахувалися мало. По суті це була третя конкретна спроба ліквідації У.р.д. як такої, і всі вони так чи інакше були пов'язані з особою Й.Сталіна. Натомість укр. сторона намагалася змінити зміст взаємовідносин і «підтягти» його до наявної «незалежницької» форми. Результат знову виявився половинчастим. Після часткового одужання В.Леніна за його наполяганням у роботі над питанням про взаємини з «незалежними» республіками постійно враховували необхідність формального збереження за республіками держ. статусу і знову-таки формального надання їм однакових із Росією держ. прав. Цим можна пояснити включення до Договору про створення СРСР права виходу кожної із союзних республік з його складу.

Попри поширену в історіографії та в сучасній істор. пам'яті дату 30 грудня 1922 як день утворення *СРСР* в реаліях 1920-х рр. вона такою не була. На той час офіц. датою заснування СРСР та офіц. держ. святом називалося 6 липня 1923. Саме з нагоди цієї дати Президія ЦВК СРСР ухвалила звернення «До усіх народів та урядів світу», в якому наголошувалося: «6-го липня декларація та договір, що їх ухвалили радянські республіки, які уклали Союз, були затверджені та введені в дію Центральним Виконавчим Комітетом Союзу». Тоді як 30 грудня 1922 на 1-му з'їзді рад СРСР була ухвалена запропонована представником УСРР М.Фрунзе резолюція, за якою декларація і союзний договір затверджувалися лише «в основному», а питання про зміст договору передавалося на обговорення до республік.

Укр. сторона до завдання відкоригувати Договір про створення СРСР поставилася серйозно. Її проект істотно різнився від затвердженого «в основному». Зокрема, укр. урядовці домагалися того, щоб наркомати закордонних справ та зовн. торгівлі перейшли з категорії злитих до директивних. Окрім того, укр. кер-во запропонувало, щоб наркомати праці, продовольства і робітничо-сел. інспекції були необ'єднаними. Тобто екон. та управлінська складові майбутнього союзу у Харкові бачили інакше, ніж у Москві.

Попри те, що осн. принципові пропозиції УСРР зі зміни договору були відхилені, уведений у дію 6 липня 1923 союзний договір все-таки істотно відрізнявся від проекту від 30 грудня 1922. Зокрема, замість 26 статей у ньому тепер було 72, з'явилося раніше категорично неприйнятне для Й.Сталіна положення про утворення Ради Національностей. Узгодження тексту договору між представниками різних республік відбулося в червні 1923, а схвалив його ВУЦВК 2 липня 1923, тобто на сесію ЦВК СРСР, яка і ввела його в дію, делегація УСРР відправлялася з мандатом на підписання договору.

Формально в Конституції СРСР і, зокрема, в обох її частинах — Декларації про створення СРСР та в Договорі про створення СРСР — рад. Україна визначалась як рівноправна сторона та один із творців СРСР. Ідею про те, що СРСР — це союз рівноправних республік, а не спілка навколо центру єднання — Рос. Федерації, постійно поширювала рад. агітація та пропаганда.

Хоча публічно постійно підкреслювалася рівність усіх республік, формально система влади в СРСР була побудована на домінуванні РСФРР. Адже Рада Союзу обиралася пропорційно до населення республік, в чому РСФРР мала беззаперечну перевагу, а Рада Національностей складалася з представників усіх союзних та автономних республік (по 5 від кожної з них) та по одному представнику від автономних областей. Тобто норми представництва союзних республік були ідентичними з автономними, що входили до складу однієї з республік. Наміри Х.Раковського домогтися, щоб у Раді Національностей були представлені лише суб'єкти Союзу РСР — союзні республіки, були засуджені як такі, що заважали рівноправному представництву національностей. Тому і в цій палаті ЦВК СРСР абсолютну перевагу мала РСФРР, оскільки в її складі було чимало автономних республік та областей. Таке нормування представництва республік у вищих органах влади СРСР привело до парадоксальної ситуації: в серед. 1920-х рр. кер-во надцентралізованої ВКП(б) часом виступало своєрідним захисником прав нац. республік і, зокрема, України, намагаючися пом'якшити нехтування центр. органами СРСР її держ. прав.

У період 1923—36, тобто від створення СРСР до ухвалення «сталінської» Конституції СРСР 1936 (див. *Конституція СРСР 1936*) та Конституції УРСР 1937 (див. *Конституція УРСР 1937*), якими була змінена форма У.р.д., офіційні повноваження респ. органів влади були відчутно зменшені на користь загальносоюзних. З 31 до 55 % зросла частка загальносоюзних наркоматів, тоді як частка необ'єднаних зменшилася, з респ. підпорядкування вилучили такі ключові наркомати, як землеробства та внутр. справ.

Після входження України до складу СРСР були внесені відповідні зміни до Осн. Закону УСРР, в якому, однак, зберігалися статус рад. України як д-ви та громадянство УСРР. Змінена 1925 6-та стаття Конституції УСРР 1919, як потім і 3-тя стаття Конституції УСРР 1929, визначали, що «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік як незалежна (у Конституції УСРР 1929 — "суверенна". — *Г.Є.*) договірна держава». 1929 відбулася ще одна істотна зміна в характеристиці У.р.д.: якщо в Конституції 1919 УСРР визначалася як «організація диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства», то в Кон-

ституції УСРР 1929 — як «соціалістична держава робітників і селян».

30 січня 1937 14-й надзвичайний Всеукр. з'їзд рад затвердив нову Конституцію УРСР, створену на основі «сталінської» Конституції СРСР від 5 грудня 1936, яка вже не мала у своєму тексті Декларації та Договору про створення СРСР. Згідно з обома документами змінювався порядок слів у назві У.р.д. — тепер це була «Українська Радянська Соціалістична Республіка», яку і надалі визначали як «соціалістичну державу робітників і селян». Найбільші зміни відбулися в організації влади та виборів. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати та бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи у містах вимагалося тепер формувати не за вироб. одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювались інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних Рад (республіки та Союзу). Відповідно зникли як явище Всеукр. з'їзди рад та Всеукр. виконавчий к-т (ВУЦВК, з 1935 — ЦВК УСРР), який протягом 1919—36 був вищою владою в період між з'їздами і головою якого впродовж усіх років його існування був Г.Петровський. Нові ради набули зовн. рис парламентської влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою у своїй багатоступінчастій формі, тож не могли стати нею і в близькій до парламентської. Контроль над д-вою та сусп-вом здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося.

1944 у статусі У.р.д. сталися чергові зміни. Через неясність ситуації з принципами утворення *Організації Об'єднаних Націй* кер-во СРСР вирішило використати держ. статус союзних республік задля більшого представництва в цій орг-ції. Задля цього були здійснені певні конституційні зміни, внаслідок яких в УРСР у березні 1944 було створено наркомат закордонних справ і наркомат оборони, які в союзному законодавстві були переведені зі статусу загальносоюзних до союзно-республіканських. А вже в серпні 1944 представник СРСР А.*Громико* на конференції у передмісті Вашингтона (США) Думбартон-Оксі, де розглядалися пов'язані з утворенням ООН питання, заявив про претензії кожної з тодішніх 16-ти республік на членство в цій міжнар. орг-ції. Ін. переговорні сторони на це не погодилися.

Після досягнення на *Кримській конференції 1945* узгодження стосовно права вето, наданого постійним членам Ради Безпеки ООН, для СРСР знизилась актуальність масового представництва в ООН. Проте відмовлятися від своїх вимог там не стали. Сторони пішли на компроміс, в результаті якого до числа д-в — засновників ООН — було записано лише дві республіки СРСР — Українська та Білоруська РСР. Завдяки цьому рішенню У.р.д. зразка 1945 р. стала однією із засновниць ООН.

У післявоєнні роки і до 1991 У.р.д. продовжувала існувати у формі УРСР. До 1954 включно завершилося формування кордонів УРСР, які 1991 стали кордонами України. 20 квітня 1978 ВР УРСР 9-го скликання ухвалила останню Конституцію часів У.р.д. Цей Осн. Закон будувався на засадах Конституції СРСР 1977. Тепер УРСР позиціонувалася як «соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих всіх національностей». Водночас у 6-й ст. було закріплено положення про те, що «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Про Комуніст. партію України в тексті не згадувалося.

1988 в СРСР було розпочато політ. реформу, однією з визначальних рис якої став розрив владного тандему «партія—ради». Цим самим підважувались основи існування як СРСР, так і рад. України. Вільні вибори на альтернативній основі остаточно вибивали з-під неї ґрунт. Крах компартійно-рад. моделі державотворення ставав неминучим.

У.р.д. почала втрачати рад. риси й набувати національних. Після виборчих перегонів 1990 ВР УРСР, значну частку делегатів якої становили опозиційно налаштовані до комуніст. партії діячі, почала працювати у парламентському режимі. 16 липня ВР УРСР затвердила *Декларацію про державний суверенітет України 1990*, після чого було ухвалено низку законів, які засвідчували пріоритетність респ. інтересів. У жовтні 1990 була скасована 6-та стаття Конституції УРСР про керівну роль КПРС. У травні 1991 було створено ряд нових мін-в УРСР, а в липні запроваджено посаду президента УРСР, вибори якого були призначені на 1 грудня. Крапку в існуванні У.р.д. поставив ухвалений ВР УРСР 24 серпня 1991 *Акт проголошення незалежності України*. УРСР стала Україною, а кордони союзної республіки — кордонами незалежної д-ви. Але Конституція УРСР зразка 1978, хоч і з численними поправками, залишалася чинною до ухвалення 28 червня 1996 Конституції України.

Літ.: Історія державної служби в Україні, т. 2. К., 2009; *Єфіменко Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. К., 2012; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.), т. 1. К., 2013; *Кульчицький С.В.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, кн. 1—3. К., 2013; *Єфіменко Г.* Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень—червень 1919 р.). «УІЖ», 2014, № 1.

Г.Г. Єфіменко.

Президія XIV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому було затверджено Конституцію УРСР. Справа наліво: О. Стаханов, Є. Вегер, О. Довженко, Г. Петровський, О. Богомолець, С. Косіор, М. Хатаєвич, П. Постишев, М. Василенко, П. Любченко, В. Балицький, М. Попов, В. Затонський. Фото з газети «Вісті ВУЦВК» від 25 січня 1937.

«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» («УРЕ») — 1) нереалізований проект укр. рад. універсального енциклопедичного видання 1927—34. Здійснювався за ініціативи та під контролем наркома освіти УСРР М.*Скрипника*, тому поширеною назвою видання є «скрипниківська енциклопедія».

В УСРР ідея підготовки «УРЕ» виникла в серед. 1920-х рр. після заснування 1925 у Москві АТ «Советская энциклопедия», завданням якого було видання ба-

«Брокгауз та Єфрон у головного редактора Української радянської енциклопедії М. Скрипника». Шарж Самума (С.А. Уманського), опублікований у журналі «Червоний перець» (№ 2 за 1931).

гатотомної «Большой советской енциклопедии» (1-й т. вийшов 1926). Проект видання «великої радянської української енциклопедії» був анонсований у 10-ту річницю більшовицького перевороту в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) на X з'їзді КП(б)У (20—29 листопада 1927) в резолюції «Про завдання культурного будівництва на Україні», проте безпосередня робота почалася лише після виходу у 1930 у *Львові* 1-го т. *«Української загальної енциклопедії»*.

1930 в *Харкові* було засновано «Акційне товариство видавництва УРЕ», серед фундаторів і акціонерів якого були РНК УСРР, Держстрах, наркомати освіти, юстиції, фінансів та ін.

Редакція «УРЕ» складалася з ред. колегії, гол. редактора та двох його заступників, ученого секретаря, ред. бюро (робочого органу редколегії), 13-ти ред. відділів (історії і сучасної політики; нац. питання; економіки; філософії і педагогіки; природознавства; точних наук; літератури; мист-ва; мовознавства; права і рад. буд-ва; техніки; географії; військ. справи), планового відділу (з двома підвідділами — словника та обліку й комплектування), контрольної редакції та б-ки.

До ред. колегії «УРЕ» в різний час входили М.Скрипник (голова), А.Ґеттлер, С.*Косіор*, В.*Затонський*, Ю.*Коцюбинський*, Р.Левік, П.*Любченко*, В.Порайко, А.*Річицький*, А.*Хвиля*, В.*Чубар*, І.Шведов, О.*Шліхтер*, Й.*Якір*.

Гол. редакторами видання були М.Скрипник (1930—33) та В.Затонський (1933—34), заст. гол. редактора — А.Геттлер, А.Річицький, ученим секретарем — Л.Кленович, головою управи (правління) — І.Фалькевич.

Редколегія «УРЕ» до написання статей намагалася залучати переважно вчених-марксистів, однак їх незначне число іназагал не дуже висока кваліфікація змушували звертатися до позапарт. фахівців із ВУАН (нині *Національна академія наук України*) та вищих шкіл (серед них переважали представники природничих і точних наук). Статті до «УРЕ» писали О.*Бадан-Яворенко*, Ю.*Бачинський*, О.*Білецький*, О.*Богомолець*, О.Десняк (Руденко), Д.*Заболотний*, П.*Козицький*, О.*Корчак-Чепурківський*, Л.*Курбас*, І.*Микитенко*, О.*Палладін*, С.*Пилипенко*, С.*Рудницький*, І.Соколянський, П.*Тутковський*, В.Юринець, М.І.*Яворський* та ін.

Було заплановано до 1939 видати 50 томів «УРЕ» накладом у 30 тис. примірників кожний. 1932 кількість томів була зменшена до 40, а згодом і до 20 томів.

Видавався неперіодичний орган гол. редакції УРЕ *«Бюлетень УРЕ»* (у квітні 1931 — січні 1932 вийшло 3 номери, відп. ред. А.Ґеттлер).

Через тотальний контроль із боку парт. органів за видавничою справою редакційно-видавничі роботи просувалися повільно. Редакторів та авторів матеріалів необґрунтовано звинувачували в *націоналізмі*, часто підкреслювали недостатній ідеологічний і наук. рівень їхніх матеріалів, виявляли «хибні» політ. акценти. Багато керівних працівників редколегії «УРЕ» (О.Бадан-Яворенко, А.Біленький-Березинський, А.Ґеттлер, М.Орлов, А.Річицький, І.Фалькевич та ін.) зазнали репресій, що значно вповільнювало підготовку енциклопедії, а в подальшому стало підґрунтям нових фальшивих обвинувачень проекту та його закриття.

Після постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області», де містилася жорстка вказівка покінчити з «петлюрівською українізацією» та перейти до «українізації більшовицької», підготовка «УРЕ» загальмувалася. Постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про УРЕ» від 3 листопада 1934 проект був формально «призупинений на рік», а фактично припинений.

1-й том «УРЕ», опубл. 1934 обмеженим накладом, був вилучений і знищений, жодного його примірника досі не виявлено. Нез'ясованою також є доля ін. документів енциклопедії: словника (картотеки), матеріалів 1-го тому, підготовлених до друку ред. статей ін. томів, архів. документів, фотоілюстрацій тощо.

1944—1947 були здійснені чергові спроби розгорнути редакційно-видавничу роботу з підготовки «УРЕ» в 10-ти томах, проте вони не були результативними.

Літ.: Фельбаба М. Нездійснений проект: з історії підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії». «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 1999, вип. 8; *Його ж.* «Українська радянська енциклопедія»: перша спроба підготовки (1927—1934 рр.). «Вісник [Київського національного університету імені Тараса Шевченка]: Історія», 1999, вип. 45; *Його ж.* «Товариш Борис»: І.А. Шведов — заступник Головного редактора «УРЕ». «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 2000, вип. 11; *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4 (13/15); *Фельбаба М.* «УРЕ — то наша пролетарська зброя»: М.О. Скрипник та республіканський енциклопедичний проект. «Український історичний збірник — 2000» (К.), 2000; *Рубльов О., Фельбаба М.* О.І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ». «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 2001, вип. 12; *Демиденко Т.* Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944—1947 рр. «Український історичний збірник», 2009, вип. 12; *Борчук С.* Репресована енциклопедія — скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича. В кн.: Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: до 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. К., 2013. *Черниш Н.* Репресована енциклопедія: з історії створення першої УРЕ. «Український інформаційний простір», 2014, число 2; *Смолій В., Боряк Г.* Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку. «Вісник НАН України», 2015, № 3.

2) перша в *СРСР* широкодоступна респ. універсальна багатотомна енциклопедія, де подані відомості з різних галузей світ. науки, техніки та к-ри. Особлива

«Українська радянська енциклопедія». Видання друге. Т.11, кн.1. Київ, 1984. Сторінка.

увага приділена історії, госп-ву, науці та к-рі України з непропорційно великою часткою статей, присвячених періоду після революції 1917.

Вийшла в УРСР двома виданнями — у 17-ти томах (а також ненумерований довідковий том, 1959–1968, укр. мовою) та у 12-ти томах (13-ти книгах, 1977—85, укр. мовою; 1978—85, рос. мовою).

1958—83 гол. редактором Гол. редакції «УРЕ» був М.*Бажан*, після його смерті обов'язки гол. редактора «УРЕ» виконував А.Кудрицький.

Перше видання здійснено відповідно до постанови ЦК КПУ і РМ УРСР від 18 грудня 1957 про підготовку 16-томної «УРЕ». Фактично це була відповідь на діаспорну *«Енциклопедію українознавства»* (у 2-х частинах та 13-ти томах; на 1957 вийшло 5 томів), яку «УРЕ», позиціонуючи себе «першою багатотомною енциклопедією українського народу», послідовно замовчувала разом з ін. нерад. укр. енциклопедіями та нереалізованим проектом «УРЕ» 1927—34.

1958 АН УРСР (нині НАН України), на яку було покладено завдання підготовки енциклопедії, сформувала Гол. ред. колегію «УРЕ», до якої ввійшли директори та провідні вчені академічних установ. Серед більш ніж 50-ти членів редколегії були історики І.*Гуржій*, К.*Гуслистий*, О.*Касименко*, І.*Компанієць*, І.*Крип'якевич*, В.Терлецький (відп. секретар Гол. редакції «УРЕ»), Ф.*Шевченко*.

1959—64 опубл. 16 словникових томів із гаслами, розміщеними за алфавітом. 16-й том містив «Додаток» до всієї «УРЕ» (365 статей).

Статті (без підписів авторів) та середтекстові ілюстрації розміщувались у двох колонках. До низки статей додана бібліографія. За допомогою курсиву застосована система посилань до споріднених статей. Наприкінці кожного тому наводилися переліки більших статей (частина — із позначенням авторства), списки ілюстрацій на окремих аркушах і карт.

1965 вийшов 17-й том «Українська Радянська Соціалістична Республіка», де були подані окремі узагальнюючі нариси про природу, населення, історію, сусп. і держ. лад УРСР, комуніст. партію України, ради депутатів трудящих, громад. орг-ції, законодавство УРСР, нар. госп-во, освіту, науку, техніку, літературу і мист-во, релігію і церкву, репрезентацію УРСР на міжнар. арені, істор. розвиток адм.-тер. одиниць УРСР. До тому додані 2 хронологічні таблиці з викладом хронології істор. подій та хронології подій у розвитку освіти, науки, техніки, літератури і мист-ва (від раннього палеоліту на території України до заснування Донец. держ. ун-ту 1965), а також іменний покажчик до тому. Том відкривався вклейками з портретом В.*Леніна*, держ. гербом та прапором УРСР.

Автори всіх розділів 17-го тому були зазначені у змісті. Нариси історії України від первіснообщинного ладу до т. зв. періоду розгорнутого буд-ва комунізму (1959—65) підготували І.*Шовкопляс*, В.*Мавродін*, В.*Довженок*, К.Гуслистий, В.*Голобуцький*, К.*Стецюк*, В.*Дядиченко*, І.Гуржій, Ф.*Лось*, П.*Лавров*, О.*Кошик*, І.Компанієць, Б.*Бабій*, К.Сафроненко, М.*Супруненко*, М.Черненко, І.Коломійченко, Г.Мултих, Ю.Бабко, В.Терлецький, В.*Маланчук*, К.*Дубина*, Я.Пашко, І.Гранчак, В.Юрчук, Б.*Ковалевський*.

1967 як самостійне видання 17-й том вийшов російською, 1969 — англ. мовами.

1968 вийшов додатковий том «УРЕ» без нумерації, що містив Алфавітний предметно-іменний покажчик до попередніх 17-ти томів.

1—5-й томи вийшли накладом у 100 тис. прим.; 6—17-й томи — 80 тис.; додатковий том (покажчик) — 30 тис. прим.

Підготовку «УРЕ» проводили науково-галузеві редакції біології і медицини; всесвітньої історії; геології і географії; д-ви і права; економіки; історії партії і філософії; історії СРСР, УРСР, археології та етнографії; літератури, мови і фольклору; мист-в; педагогіки і нар. освіти; сільс. госп-ва; техніки, буд-ва й арх-ри; фізико-математичних і хімічних наук; словника; науково-контрольна; літературно-контрольна; бібліографії; ілюстрацій і картографії.

У 17-ти томах вміщено понад 50 тис. термінів-статей. У

кількісному співвідношенні статті з природознавства, техніки та госп-ва становили 47,3 %; статті з соціально-екон. наук і питань суспільно-політ. життя — 44,2 % (зокрема з літератури і мист-ва — 18,4 %); статті про СРСР (у т. ч. про рад. республіки, краї, області, міста і села) та ін. країни світу — 8,5 %. Біографічні статті в усьому виданні становили 25,1 % від їх заг. кількості. Статті, що безпосередньо стосувались України, становили 35,6 % всіх статей «УРЕ».

«УРЕ» була багато ілюстрована. Загалом у 17-ти томах вміщено 16 675 ілюстрацій (з них 6680 — на 432 вклейках і 9995 середтекстових ілюстрацій), 310 кольорових і 560 середтекстових карт.

До 8470 статей (17 % всіх статей) подано бібліографію, що склала понад 30 тис. бібліографічних позицій (творів К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, постанов з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС і КПУ, наук. праць, літ. творів, періодичних видань, статей). Уся бібліографія наведена укр. мовою, що утруднювало пошук іншомовних праць.

У написанні статей, рецензуванні й редагуванні взяли участь понад 5 тис. авторів з УРСР та ін. республік СРСР. Алфавітний список усіх авторів «УРЕ» без зазначення написаних ними статей наведений у 16-му томі.

Методологічною основою «УРЕ» задекларований марксизм-ленінізм. Заг. концепція українознавчих гасел полягала у визнанні СРСР «радянською Вітчизною», що потребувало висвітлення «братерської єдності українського народу з великим російським і всіма іншими народами» з перспективи побудови соціалізму та комунізму. Відверто проголошувалася спрямованість проти т. зв. реакційної бурж. ідеології і насамперед укр. бурж. націоналізму, всіляких ухилів від марксизму-ленінізму, ревізіонізму та догматизму. Відповідно замовчувалися факти, події, особи, що не вкладалися в канони укр. рад. історіографії. Тлумачення українства було непослідовним — частково за територіальним, частково — за мовним принципами. Багато геогр. назв подані невідповідно до норм укр. правопису.

2-ге видання «УРЕ» здійснене відповідно до постанови ЦК КПУ 1974 укр. та рос. мовами. Заг. наклад склав 100 тис. (по 50 тис. кожною мовою). До гол. ред. колегії (більше 40-ка осіб) входили історики Ю.*Кондуфор*, П.*Тронько*, В.Юрчук.

Підготовку 2-го видання «УРЕ» проводили науково-галузеві редакції географії, геології і геофізики; історії СРСР і всесвітньої історії; історії партії, філософії і права; літератури, мови, педагогіки, нар. освіти і бібліографії; медицини та заг. біології; мист-ва й арх-ри; політ. економії та конкретної економіки; сільс. госп-ва, ботаніки і зоології; техніки і буд-ва; фізико-математичних і хімічних наук; літературно-контрольна і науково-контрольна редакції; словника; ілюстрацій і картографії.

Завдяки збільшеному формату книжок та поділу сторінки на 3 текстові колонки у 12-ти томах (11-й том мав 2 книги) було вміщено більше 50 тис. гасел, розміщених за алфавітом. У 12-му томі вміщено «Додаток» з понад 500 статтями. Ілюстрації розміщені в тексті та винесені на спец. бокову шпальту. Частина статей була підписана. До низки гасел подана бібліографія укр. та рос. мовами. Повний список авторів поданий не був.

Значне коло статей було пов'язане з досягненнями науки і техніки та найважливішими напрямами науково-тех. революції. Нові статті були присвячені висвітленню останніх подій у суспільно-політ. та екон. житті УРСР та СРСР в цілому. Сусп. цикл займав більше половини обсягу всіх матеріалів і містив матеріали про т. зв. кризу капіталізму, критику бурж. концепцій ідеологів антикомунізму, ревізіонізму та опортунізму, укр. бурж. націоналізму. Бл. $^1/_3$ від заг. кількості статей становили біографічні матеріали про вітчизн. і зарубіжних революц., політ. і державних діячів, учених, письменників, митців, а також новаторів вир-ва СРСР.

2-га кн. 11-го тому «Українська Радянська Соціалістична Республіка» концептуально відповідала 17-му тому 1-го видання і складалася з окремих розділів про сусп. і держ. лад УРСР; населення; природні умови і природні ресурси; історію України; комуніст. партію України; комсомол та профспілки; нар. госп-во; науку і наук. установи; охорону здоров'я та к-ру; релігію і церкву в УРСР. Окремий розділ висвітлював адм.-тер. поділ УРСР. Том супроводжувався хронологічною таблицею. Автори розділів зазначені в тексті. Авторами істор. нарисів були І.*Артеменко*, П.*Толочко*, Ф.Шевченко, В.Голобуцький, К.*Стецюк*, О.*Путро*, В.*Смолій*, Г.*Сергієнко*, М.*Лещенко*, П.Шморгун, Ю.Лавров, О.Михайлюк, І.*Кулинич*, Ю.Кондуфор, М.Супруненко, А.*Лихолат*, Ю.Бабко, М.Івасюта, В.*Клоков*, М.*Коваль*, В.Юрчук, А.Денисов.

1986 як самостійне видання 2-га кн. 11-го тому вийшла українською, 1987 — рос. мовою.

На базі «УРЕ» Гол. редакцією «УРЕ» було впорядковано коротку універсальну енциклопедію суспільно-політ. життя, економіки, науки, техніки та к-ри — 3-томний «Український радянський енциклопедичний словник».

Вийшов також двома виданнями: 1966—68 (укр. мовою, наклад 75 тис. прим.). Містив бл. 40 тис. статей, в кожному томі понад 1,5 тис. середтекстових ілюстрацій та карт і бл. 200 ілюстрацій на вклейках.

2-ге видання побачило світ 1986—87 (укр. мовою, наклад 60 тис. прим.) і 1988—89 (рос. мовою, наклад 120 тис. прим.). Містило понад 40 тис. статей; у кожному томі більше 3,7 тис. середтекстових ілюстрацій та карт та бл. 700 кольорових ілюстрацій і карт на вклейках.

«УРЕ» було також використано при написанні статей для «*Радянської енциклопедії історії України*», «*Історії міст і сіл Української РСР*» та ін. енциклопедичних проектів.

О.В. Юркова.

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — див. *Українська радянська держава.*

УКРАЇ́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1917—1921 — суспільно-політ. явище історії України модерного часу, яке стало логічним завершенням розвитку укр. національно-визвол. руху 19 ст. і водночас визначило характер перебігу укр. історії 20 ст., зокрема розвиток укр. *націоналізму*, нац. самосвідомості, націо- та державотворення, пришвидшило процес формування *нації укра-*

їнської, привело до відновлення укр. д-ви.

Утвердження в сучасній істор. літературі цього терміна — «Українська революція» — не є новацією. Події 1917—1920/1921—1923 саме як Укр. революцію розглядали її творці та перші історіографи М.*Грушевський*, В.*Винниченко*, П.*Христюк*, Д.*Дорошенко* та ін. Варто зазначити, що така назва була вживана у 1920-х рр. і в історіографії УСРР (В.*Затонський*, А.*Річицький*, М.*Скрипник*, М.І.*Яворський*). При цьому У.р. розглядалася виключно в контексті Жовтневої революції. З посиленням класового підходу в методології рад. істор. науки цей термін був замінений іншим — «революція на Вкраїні», який був покликаний дезавуювати вказівку на нац. зміст революц. подій.

У сучасній історіографії також широко вживається поняття «українські національно-визвольні змагання», привнесене з діаспорної літератури. Змістовно воно близьке до терміна «Українська революція» і нерідко використовується як синонімічний замінник. Хоча, на наш погляд, дефініція «Українська революція» має обгрунтованішу визначеність, критерії, типологію.

Усталений у новітній вітчизн. історіографії термін «Українська революція» зустрічає й певні заперечення, особливо з боку рос. дослідників, які стверджують, що не було якоїсь окремої чи особливої «української революції», а відбувався процес розпаду і реорганізації соціально-екон. і етнічних структур колишніх Рос. та Австро-Угор. імперій. Сучасна укр. історіографія зовсім не заперечує розгляд подій У.р. в контексті загальнорос. революц. процесу, особливо на його початках. Ще М.Грушевський, підсумовуючи її національно-демократ. етап, писав: «Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно, вона весь час мусіла маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної, страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїни, через огонь». Він вважав, що саме «очищення огнем» більшовицької експансії і звільнило Україну від «песького обов'язку» перед Москвою.

Системні дослідження вітчизн. учених переконливо доводять, що породжена розпадом рос. імперського організму У.р. у процесі розвитку набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на феноменальне явище 20 ст., яке залишило глибокий слід у минулому укр. народу і слугувало джерелом державницьких домагань кількох поколінь українців.

У.р. була спричинена рядом факторів, насамперед колективним прагненням народу позбутися глибинних соціальних деформацій, яких укр. сусп-во зазнало внаслідок територіального поділу укр. земель між Рос. та Австро-Угор. імперіями у 18 ст., і ксенофобської антиукр. політики рос. самодержавства, спрямованої з 2-ї пол. 19 ст. на *асиміляцію* українців. Ця революція належить до типу національно-демократичних із сильно вираженим соціальним компонентом. Найбільш характерними її ознаками були національно-визвол. боротьба, творення незалежної нац. державності, формування модерної нації, а також аграрна революція. Каталізатором революції стала *Перша світова війна*, яка відбувалась під гаслами «права націй на самовизначення» і привела до розпаду не лише Російської, а й Австро-Угор. та Осман. імперій.

На поч. 20 ст. українці залишалися пригнобленим, структурно неповним народом, який утратив (наприкінці 18 ст.) власну станову *еліту*, отже довший час перебував у пониженому нац. становищі. В Рос. імперії українці не мали навіть статусу *інородців*, а розглядалися як одна з гілок єдиного рос. народу.

Гострота і своєрідність аграрної проблеми (сел. малоземелля та присутність в Україні великого числа рос., польс. *поміщиків* та євреїв-орендаторів) поєднували нац. рух із соціальним. Тісне переплетіння національного і соціального надає У.р. певну парадигмальну первинність, яка згодом була в різних формах відтворена у багатьох революціях 20 ст.

Ідеологія революції сформувалася на базі заг. європ. демократ. цінностей та визнання права нації на самовизначення. Носієм цієї ідеології була укр. інтелігенція (див. *Інтелігенція українська*).

Особливістю революції, яка наклалася на її хід і негативно вплинула на кінцевий результат, було насамперед українсько-рос. протистояння. Українцям довелося виборювати права у змаганні з рос. політ. силами різного соціального спрямування, які, проте, одностайно мислили категоріями «единой и неделимой» Росії. В ході революції відбулося кілька російсько-укр. війн, як з «червоною», так і з «білою» Росією. Треба відзначити й ін. несприятливі зовнішньополіт. обставини, які супроводжували У.р. Має братися до уваги геополіт. фактор, насамперед зумовленість долі У.р. та державності підсумками І світ. війни. Не отримавши від д-в *Антанти* (передусім Франції) підтримки у боротьбі з більшовицькою агресією на поч. 1918, влада *Української Народної Республіки* змушена була підписати в лютому 1918 Берестейський мирний договір з д-вами Четверного союзу. Згодом ця обставина стала непереборним бар'єром у стосунках УНР з Антантою. В результаті у планах д-в-переможниць щодо повоєнного переустрою Європи Україна не розглядалася як самостійне держ. утворення. На поч. 1920-х рр. територія України була поділена між більшовицькою Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Поряд із несприятливими зовн. чинниками були і внутрішні. Україна на поч. 20 ст. була переважно селянською, укр. селяни складали переважну більшість її населення. Селяни були у своїй масі малописьменні та недостатньо перейняті нац. свідомістю, сприймали нац. ідею не через прагнення суверенного держ. життя, а як один зі шляхів самозабезпечення землею, через радикальний поділ поміщицької власності.

По-друге, носій модерної нац. ідентичності, молода укр. еліта — інтелігенція, перебувала у процесі власного становлення, була малочисельною і залишалася ще тісно прив'язаною до селянства, оскільки у більшості походила із села (діти селян, сільс. священиків, учителів та ін.). Її нац. свідомість виростала з укр. сел. стихії, а вирішення соціальних проблем села становило важливу частину політ. світогляду, до того ж досить сильно детермінованого рос. революц. рухом. Абсолютна більшість укр. інтелігенції була перейнята народницькою (див. *Народники*) та соціаліст. ідеологією, у світлі чого нац. д-ва уявлялась не кінцевою метою, а радше необхідним засобом

вирішення соціальних проблем. В укр. суспільно-політ. думці кінця 19 — поч. 20 ст. домінували соціаліст. та федеративно-автономістичні погляди. Державницька, самостійницька ідея, хоч і була вже сформульована, не набула ні теор. завершеності, ні масового поширення на відміну від радикальних соціальних гасел. Зародження та нелегальна діяльність укр. політ. партій стали вагомою передумовою революції.

Розглядаючи особливості У.р., важливо згадати про ключову роль *міст* у житті модерного сусп-ва. На поч. 20 ст. русифікаторська політика і фактична заборона вільного розвитку укр. к-ри зробили міста України русифікованими, укр. життя в містах мало латентні чи маргінальні форми.

За роки революції укр. влада не спромоглася закріпитися на досить тривалий час у жодному з великих чи середніх пром. центрів України: *Армія Української Народної Республіки* не раз змушена була залишати *Київ*, *Харків*, Катеринослав (див. *Дніпропетровськ*), *Одесу*, *Полтаву*, *Вінницю*, *Житомир*. Отже, міста виявилися нейтральними чи упередженими щодо укр. руху, це змушувало його тісніше прив'язуватись до села, а одночасно шукати зовнішньополіт. та військ. підтримку у боротьбі з «червоною» та «білою» Росією (*Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*, *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*, *Варшавський договір 1920*).

У.р., як і будь-яке явище, має власний історично-часовий простір, початок і кінець, тобто певні хронологічні рамки. Навколо їх визначення вже тривалий час точаться дискусії. Якщо за нижню межу більшість дослідників вважає перші числа березня 1917, то верхня — має розкид від 1919 до 1923. Найпоширенішою в сучасній укр. історіографії є думка, що це був 1921. Її прихильники вважають, що попри втрату наприкінці 1920 державності револющ. потенціал укр. народу не був вичерпаний. Це виявлялося в масовому антирад. повстанському русі, збройних акціях військ. формувань та дипломатичних зусиллях колиш. УНР. Цілком очевидно, що верхня межа У.р. як процес, що затухав, не має чіткої часової прив'язки, насамперед це стосується процесів, пов'язаних із революц. змінами у масовій свідомості. В серед. 1920-х рр. органи ДПУ УСРР фіксували численні спалахи пропетлюрівських настроїв та очікувань серед населення. У 2-й пол. 1920-х рр. в Україні розгорнулася масштабна дискусія про подальший напрям розвитку укр. к-ри. Зміст дискусії був яскраво висловлений гаслом «Геть від Москви!», сформульованим М.*Хвильовим*. Дискусія була прямим наслідком революц. подій.

З визначенням хронологічних меж доби У.р. тісно пов'язана проблема її періодизації. Вона має макро- і мікрорівні, які відповідають певним етапам і періодам. Критерієм виділення перших виступають кардинальні злами у перебігу революції, які суттєво змінювали її характер, визначально впливали на моделі держ. утворень. У ході У.р. рельєфно виділяються 3 етапи. 1-й — пов'язаний із функціонуванням *Української Центральної Ради* і УНР (березень 1917 — квітень 1918). 2-й — від держ. перевороту 29 квітня і до падіння гетьман. правління 14 грудня 1918. 3-й — із приходом до влади *Директорії* УНР у середині грудня 1918 й через низку трансформацій держ. влади до кінця 1920 і далі до окремих проявів у 1921.

У.р. проходила в розвитку окремі періоди, межі яких позначені сутнісними змінами і відображають певні зрушення в її поступі. Маркерні віхи 3-го етапу, навпаки, позначені деградацією революц. процесу, поглибленням його внутр. суперечностей, адекватним відбиттям їх на стані нац. державотворення.

Каталізатором і визначальною умовою вибуху революції стала І світ. війна, яка не лише виснажила матеріальні ресурси, вкрай загострила соціально-екон. становище, а й водночас прискорила зростання нац. самосвідомості. Саме ця обставина забезпечила початок і бурхливий розвиток У.р. Її гол. завдання полягало в ліквідації ганебного стану, в якому перебували українці в Рос. імперії, а також створенні сприятливих умов для нац. та соціальної модернізації укр. сусп-ва. Помилково вважати, що це завдання виконала *Російська революція 1917—1918*, ліквідувавши в лютому 1917 самодерж. режим.

На першому етапі розвитку революції домінуючу роль відігравали національно-визвол. процеси. 7 квітня 1917 в Києві була створена Укр. Центр. Рада, яка проголосила курс на здобуття національно-територіальної автономії, тобто відновлення форм укр. державності у федеративному зв'язку з демократ. Росією. Складний шлях до здобуття *автономії* був позначений боротьбою і компромісами з *Тимчасовим урядом*.

Найяскравіше він виявився через проголошення I, II та III Універсалів УЦР. III Універсал (7 листопада 1917) декларував створення Укр. Нар. Республіки. В ході революції укр. еліта, усвідомивши актуальність і визначальність національно-держ. ідеї, відкинула гасла автономії та федерації, замінила їх гаслом суверенної Укр. д-ви. 11 січня 1918 IV Універсалом УЦР проголосила повну незалежність УНР.

Державотворчі прагнення були характерною рисою У.р. За її час було випробувано кілька моделей нац. державності: демократична (УНР), консервативна (*Українська Держава* гетьмана П.*Скоропадського*), ліводемократична (УНР доби Директорії), ліберально-демократична (*Західноукраїнська Народна Республіка*), проте жодну з цих моделей не вдалося реалізувати повною мірою.

Наголошуючи на національно-демократ., нар. характері розвитку революції, варто зазначити, що Укр. гетьман. д-ва важко вписується в це визначення. Поставши як альтернатива парламентській за формою, демократичній за ідейним спрямуванням УНР, гетьманат функціонував як авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями глави д-ви та істотними обмеженнями демократ. свобод. По відношенню до попереднього національно-демократ. етапу це була антитеза чи спроба його заперечення. З огляду на консервативно-ліберальний характер реформ П.Скоропадського дехто з дослідників кваліфікує цю добу як консервативну революцію. Зустрічаються й оцінки повстання проти правління П.Скоропадського як антигетьман. революції. Попри неорганічність гетьман. етапу і реставраційний характер у соціально-екон. плані все ж не-

має достатніх підстав виключати його з контексту У.р.

Поновлення національно-демократ. змісту У.р. восени 1918 було пов'язане з новим потоком — *Листопадовою національно-демократичною революцією в Галичині 1918*. Вона стала результатом розпаду Австро-Угор. імперії після поразки Четверного союзу. Ця обставина вивела У.р. за територіальні межі колиш. Рос. імперії та дискурс Рос. революції 1917—18.

У рад., сучасній рос., а почасти й зарубіжній літературі поняття «революція» і «громадянська війна» розглядаються у тісному взаємозв'язку. Очевидно, щодо рос. істор. тла такий підхід має підстави. Новітня вітчизн. історіографія фактично відмовилася від використання терміна «громадянська війна» в контексті подій У.р. Вмотивовується це тим, що в Україні не було масштабної внутр. війни на ідеологічному ґрунті. УНР доводилося вести оборонні чи наступальні воєнні дії на власній території проти збройної експансії армій неукр. походження. Участь на їхньому боці етнічних укр. елементів не дає підстав для кваліфікації цих війн як громадянських. Лише певні прояви громадян. війни можна спостерігати в сел. збройних виступах проти гетьман. режиму. Однак і тут цим виступам протистояли, крім внутрішніх, і чужоземні окупаційні сили. З огляду на масовість і суперечливість махновського руху можна говорити про сел. антивладну війну.

Поразка нац. державотворення у період революції має кілька пояснень зовн. і внутр. характеру. Головною серед них треба визнати недостатню підготовленість тодішньої нації до повнокровного держ. життя. Укр. еліта, представлена переважно інтелігенцією, виявилася малочисельною, а маси — неконсолідованими, з невисоким рівнем нац. свідомості. Ця обставина сприяла переміщенню революц. пріоритетів з нац. завдань на соціальні.

Спочатку, коли внаслідок падіння самодержавства створилися сприятливі умови для легального активного громад. життя, а держ. органи ще зберігали контроль над ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушений і лише посилював укр. нац. рух. Однак у міру того, як моральний авторитет і сила влади на території Росії та України почали занепадати, політ. настрої та поведінка мас радикалізувалися, і значення національного щодалі більше поступалося перед соціальним.

За режиму гетьмана П.Скоропадського, який намагався збудувати Укр. д-ву на засадах *консерватизму*, поновивши право поміщиків на землю, а одночасно і часткову дію дореволюц. законодавства, соціальний радикалізм селянства ввійшов у конфлікт із державно-нац. потребами. Селяни відмовились підтримувати ту д-ву, яка відбирала в них землю і хліб. Укр. ідея виявилася сильно здискредитованою в очах села, яке восени 1918 розгорнуло масовий повстанський рух проти гетьман. д-ви і знищило її. Директорія, що прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьман. режимом (див. *Протигетьманське повстання 1918*) і проголосила відновлення УНР, так і не спромоглася знайти переконливі в очах селянства аргументи для актуалізації нац. ідеї. Тривалий час Директорія не могла озвучити ідейно-політ. платформу своєї діяльності. Зробила це лише наприкінці грудня 1918, між членами Директорії не було узгоджених дій, її голова В.Винниченко прямо на ходу, протягом кількох тижнів міняв свої погляди. Влада, оперта на дискусії та вагання, не могла ні викликати масову підтримку всередині країни, ні отримати зовн. визнання.

Ця обставина спричинила гостру і затяжну кризу нац. революції. Не вдалося її подолати і проголошенням соборності укр. земель 22 січня 1919 (див. *Акт злуки 1919*). Об'єднання східної і західної частин України залишилося по суті лише урочистим, але декларативним актом, який утратив чинність наприкінці 1919, проте зберігся в істор. пам'яті нації як один із символів її консолідованості.

Ні організаційно, ні ідейно урядам УНР не вдалося використати соціальні фактори укр. руху, передусім повстанство, яке переважно виявляло себе в локальних, стихійних чи слабо організованих формах. Не увінчалися успіхом і спроби спертися у побудові д-ви на зовн. сили.

Найтривалішою з них була нім. та австро-угор. військ. присутність в Україні 1918. На певний час цим військам вдалося стабілізувати ситуацію, і не виключено, що в такий спосіб можна було би сподіватись на певну укр. державотворчу перспективу. Однак програна Четверним союзом війна, революції в Німеччині та Австро-Угорщині надто швидко підірвали цей проект. Ще швидше зазнала поразки спроба польсько-укр. союзу 1920, а досягти підтримки країн Антанти укр. політикам не вдалося.

Несприятлива зовнішньополіт. ситуація практично робила укр. державницький табір безсилим у протистоянні з лівим радикалізмом, уособленням якого став *більшовизм*, який діяв не лише збройно, а й ідейно, активно використовуючи гасла соціальної та всесвітньої революції.

Гострий вияв соціальних антагонізмів уносив додаткове напруження в укр. політ. середовище, призводив до поділу політ. партій, ліві частини яких перехоплювали більшовицькі гасла «радянської влади», створювали ґрунт для *націонал-комунізму*, що поряд із воєнною агресією зрештою забезпечило кінцевий успіх більшовизму: 1920 Україна була остаточно окупована і перетворена на Укр. Соціаліст. Рад. Республіку.

Укр. селянство протягом 1919—21 чинило дружний збройний опір комуніст. практиці більшовиків. Сел. повстанський рух став складовою У.р. і її визначальною особливістю, в цьому сенсі він, на думку зх. історіографії (А.*Граціозі*), має певну парадигматичну цінність. Перебіг революції, тісно поєднаний з українсько-більшовицькою війною, дає також певні парадигматичні підказки до виявлення природи більшовицького режиму, який, прикриваючись ідеями *комунізму*, нав'язуючи їх силоміць («воєнний комунізм», «червоний терор»), фактично здійснив окупацію України. Завершальний період революції 1920—21 до запровадження в Україні нової екон. політики (осінь 1921) був позначений розпалюванням класової боротьби, створенням комітетів незаможних селян, «червоним терором», використанням армії для придушення антибільшовицького опору, чистками в КП(б)У та першою хвилею голоду, який охопив Україну 1921—22.

Підсумкова оцінка У.р. не може бути однозначною. Якщо укр. державність упродовж революції не змогла себе ствердити, то це ще не дає підстав вести мову про повну поразку, а тим

більше катастрофу. Революція справила потужний мобілізаційний вплив на укр. нац. сили, сприяла консолідації нації, зростанню її етнічної і політ. самосвідомості. Вона остаточно ліквідувала той ганебний статус, який мали українці у царській Росії, і змусила більшовиків піти на значні поступки українцям, забезпечивши їм певні пільги в культурно-нац. розвитку та проголошення УСРР, а згодом і союзної д-ви.

Проте ці поступки, як і відмова від «воєнного комунізму» на користь непу, означали лише десятилітню паузу, яка стала прологом до гігантського тоталітарного експерименту з мільйонними людськими жертвами, деформованим світоглядом, мораллю та правосвідомістю, колективізацією та Голодомором 1932—33, в який був утягнутий укр. народ. Тісний причинно-наслідковий зв'язок *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, масового знищення укр. інтелігенції з Укр. революцією 1917—21 дає підстави (А.Грацiозі) розглядати ці явища в заг. контексті як єдине ціле.

Дж.: Симон Петлюра: Статті, листи, документи, т. 1—3. Нью-Йорк—К., 1956—99; Україна і Польща в документах: 1918—1922, ч. 1—2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1983; Українська революція: документи. 1919—1921. Нью-Йорк, 1984; Українська Центральна Рада: документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923: документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2001—05; Український національно-визвольний рух: березень—листопад 1917 р.: документи і матеріали. К., 2002; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920: документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006; Український парламентаризм на еміграції: Державний центр УНР: документи і матеріали: 1920—1992. К., 2012; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: науково-документальне видання. К., 2013; Гетман П.П. Скоропадский: Украина на переломе. 1918 год. Сборник документов. М., 2014; *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.), т. 1—2. К., 2014; Українська Держава (квітень—грудень 1918 року): документи і матеріали, т. 1—2. К., 2015.

Літ.: The Ukraine. 1917—1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1977; Українська революція. 1917 — початок 1918 рр.: проблеми, пошуки, узагальнення. Запоріжжя, 1998; *Рубльов О.С.*, *Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання: 1917—1921 рр. К., 1999; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: історичний нарис. К., 1999; Українська революція і державність (1917—1920 рр.): науково- бібліографічне видання. К., 2001; *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914—1920). К., 2003; Проблеми вивчення історії Української революції, вип. 1—11. К., 2003—17; *Турченко Г.Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914—1922 рр.). Запоріжжя, 2005; *Попович М.* Червоне століття. К., 2007; Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917—1922. Graz, 2011 (перевид. — К., 2015); Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011—12; *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. К., 2011; Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст. К., 2013; *Кульчицький С.* Червоний виклик, кн. 1. К., 2013.

В.Ф. Верстюк.

УКРАЇ́НСЬКА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА КАПЕ́ЛА — хоровий колектив, заснований для пропаганди укр. муз. к-ри за кордоном. Створений у *Києві* в січні 1919 О.*Кошицем* та К.*Стеценком* за дорученням С.*Петлюри*, затверджений законом *Української Народної Республіки* від 24 січня 1919. Уряд УНР виділив на організацію капели 2,7 млн *карбованців*. За конкурсом (визначні голосові дані, знання нот, нац. свідомість, громад. активність) було відібрано 113 досвідчених співаків і музикантів, які склали капелу. Планувалося її велике концертне турне країнами Європи у час, коли відбувалася робота *Паризької мирної конференції 1919—1920*. Вважалося, що ознайомлення світ. спільноти з Україною, її самобутньою к-рою посилить позиції України та сприятиме визнанню УНР на міжнар. рівні.

Репетиції та перші виступи капели пройшли у *Кам'янці-Подільському*, звідки наприкінці березня 1919 у складі 80 осіб (керівник і диригент — О.Кошиць, помічник диригента — П.Россіневич-Щуровська, хормейстер — Г.Тучапський, адміністратор — О.Приходько) вона вирушила до Європи. Її репертуар складався виключно з нар. пісень в обробці М.В.*Лисенка*, М.*Леонтовича*, К.Стеценка та О.Кошиця.

За підтримки посла УНР в Чехословаччині М.*Славинського* перші концерти відбулись у Празі. Протягом 1919—20 капела гастролювала у Франції, Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах, Великій Британії, Німеччині. Її виступи проходили з надзвичайним успіхом. Укр. муз. мист-во вперше показало себе світові й здобуло популярність у європ. країнах. У Парижі (Франція) восени 1919 слава укр. хору була настільки великою, що О.Кошицю влаштовували овації на вулицях. На жаль, митцям не вдалося змінити ставлення до України на міжнар. арені — більшість європ. д-в підтримували ідею «єдиної та неподільної Росії».

Повернення в Україну після падіння УНР для «посланців С.Петлюри» стало неможливим. Учасники У.р.к. створили 3 окремі хори. Група у 18 осіб на чолі з О.Приходьком переїхала на Закарпаття, де заснувала в *Ужгороді* т-во «Кобзар», а згодом і театр. Група М.Кириченка концертувала в Іспанії. В січні 1921 у *Варшаві* на основі більшої частини капели О.Кошиць створив Укр. нац. хор, у складі якого в різні періоди налічувалося від 35 до 70 осіб. Взимку 1921 хор вирушив

Українська республіканська капела разом з головою дипломатичної місії УНР у Швейцарії М. Васильком. Берн, 21 жовтня 1919.

Українська республіканська капела під час гастролей Сполученими Штатами Америки. 1922/1923.

у турне Іспанією, Францією, Бельгією, Німеччиною та США, де й залишився. Тут від жовтня 1922 до березня 1923 було дано 138 концертів, а згодом у Бразилії, Аргентині, Уругваї, на Кубі — ще бл. 900 концертів. 1924 Укр. нац. хор, виховавши десятки муз. діячів і диригентів, перестав існувати.

Найпопулярнішими творами в репертуарі були: «Кантата про Матір Божу Почаївську», «Щедрик», «Ой пряду, пряду» М.Леонтовича, «Веснянки», купальські пісні, «По опеньки ходила» М.Лисенка, щедрівки і колядки К.Стеценка, «На вулиці скрипка грає» О.Кошиця.

Літ.: *Пеленський О.* Світова концертова подорож Української республіканської капели: спомини сучасника. Львів, 1933; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Кошиць О.* З піснею через світ: подорож Української республіканської капели. К., 2008.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ПА́РТІЯ (УРП) — 1) заснована у квітні 1990 внаслідок розколу в Укр. гельсінській групі (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*). Була зареєстрована Мін-вом юстиції УРСР лише в листопаді 1990, оскільки влада гальмувала утворення політ. партій з некомуніст. ідеологією. УРП стала першою зареєстрованою політ. партією в новітній період. Її головою був обраний дисидент, громад. і держ. діяч Л.*Лук'яненко*.

З початку заснування УРП була правоцентристською політ. силою і дотримувалася нац. консервативної ідеології. Задекларованою метою було створення Укр. незалежної соборної д-ви. Водночас ін. етнічним спільнотам гарантувалася *національно-культурна автономія*.

У травні 1992 на 3-му з'їзді УРП стався розкол: радикальне крило на чолі зі С.Хмарою відкололося й утворило Укр. консервативну респ. партію. У зв'язку з переходом на дипломатичну роботу Л.Лук'яненко став почесним головою партії, а на його місце був обраний М.*Горинь*. За результатами парламентських виборів 1994 отримала 11 депутатських мандатів, партійці ввійшли до фракції «Державність». 1995 головою партії обрано Б.Ярошинського, що зафіксувало перехід політ. сили в опозицію до Президента України Л.*Кучми*. 1997 від УРП відокремилася поміркована група М.Поровського, яка виступала за вибіркове співробітництво з владою (згодом утворили Респ. християн. партію). На виборах 1998 УРП, увійшовши до блоку правих партій «Національний фронт», не отримала жодного мандата. У цьому ж році партію очолив А.Шандрюк, а з 2000 до головування повернувся Л.Лук'яненко.

Новий етап розвитку УРП почався після об'єднання 2002 з Нар. партією «Собор» і Укр. християнсько-демократ. партією. Нове політ. об'єднання було назване Укр. респ. партією «Собор», а її очільником став А.Матвієнко. 2002 УРП «Собор» увійшла до Блоку Ю.Тимошенко (БЮТ) і здобула на парламентських виборах 7 депутатських мандатів. 2005 А.Матвієнко був призначений на посаду прем'єр-міністра АР Крим.

Після відставки у вересні 2005 уряду Ю.*Тимошенко* на позачерговому з'їзді УРП «Собор» відбувся розкол — А.Матвієнко наполягав на співробітництві з «Нашою Україною», а прихильники Л.Лук'яненка — на збереженні орієнтації на БЮТ. З'їзд обрав головою УРП «Собор» Л.Лук'яненка, проте згодом А.Матвієнко оскаржив це рішення у суді, залишивши посаду голови партії за собою.

На парламентських виборах березня 2006 соратники Л.Лук'яненка отримали 11 мандатів, ідучи від БЮТу. А у травні був проведений Установчий з'їзд відродження УРП, який проголосив створення Укр. респ. партії Лук'яненка (УРП(Л)). Її головою був обраний О.Сергієнко. Однак уже за кілька місяців він залишив партію, на її чолі став С.Жижко, котрого у лютому 2007 змінив Р.Новоженець. За результатами позачергових парламентських виборів 2007 і чергових 2012 представники УРП депутатських мандатів не отримали.

У вересні 2008 УРП(Л) проголосила про повернення до автентичної назви — УРП (Мін-во юстиції України визнало це через рік). Тоді головою УРП було обрано В.Гуменюка. У 2011 Л.Лук'яненко знову став головою партії. Численні ініціативи щодо використання УРП як платформи для об'єднання партій правого та правоцентристського спектра результатів не дали. У квітні 2013 Л.Лук'яненко склав повноваження голови, і на цій посаді його змінив С.Джердж. У позачергових парламентських виборах 2014 УРП участі не брала.

Літ.: *Гарань О.В.* Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). К., 1993; Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. К., 1998; *Яблонський В.* Сучасні політичні партії України: довідник. К., 1996; *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії України. К., 1999; *Здіорук С., Бичек В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. К., 2001; Історична довідка: Українська республіканська партія. Web: http://urp1990.com.ua/content/istorichna-dovidka.

2) політ. сила, створена 2006 за ініціативою Л.*Лук'яненка* вна-

слідок розколу всередині Укр. респ. партії «Собор», яка була наступницею *Української республіканської партії*, заснованої 1990, і сповідувала праві ідеологічні засади.

Утворена після парламентських виборів у травні 2006. Її кістяк становили нар. депутати, прихильні до Л.Лук'яненка, які пройшли до парламенту у складі «Блоку Юлії Тимошенко». Первісною назвою була «Українська республіканська партія Лук'яненка» (УРП (Л)). Першим головою був обраний шістдесятник О.Сергієнко. Л.Лук'яненко став почесним головою партії. Через непорозуміння між Л.Лук'яненком та О.Сергієнком (вийшов з лав УРП і створив Укр. партію) останній був замінений спочатку на нар. депутата С.Жижка, а в лютому 2007 партію очолив Р.Новоженець. Одночасно про своє обрання керівниками УРП(Л) заявляли ін. парт. функціонери В.Гуменюк і В.Неволько.

Оскільки через внутрішньопарт. сварки не було можливості повернути печатку та парт. свідоцтво, у вересні 2008 політ. сила була перейменована на «Українську республіканську партію». 2010 до реального кер-ва партією повернувся Л.Лук'яненко, але у квітні 2013 він склав повноваження голови УРП через похилий вік. На його місце було обрано С.Джерджа, однак Л.Лук'яненко залишився почесним головою. 2014—18 партія брала участь у позачергових парламентських та місц. виборах, а також у виборах до об'єднаних територіальних громад. У президентських і парламентських виборах 2019 участі не брала.

Офіц. веб-сайт партії: http://urp1990.com.ua.

Літ.: *Кармазіна М.* Українська республіканська партія. В кн.: Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х — початок 2012 рр.). К., 2012.

В.В. Головко.

УКРАЇ́НСЬКА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ПА́РТІЯ «СОБО́Р» (УРП «Собор») створена 29—30 квітня 1990 на Установчому з'їзді в *Києві* як *Українська республіканська партія* (УРП). Зареєстрована Мін-вом юстиції УРСР 5 листопада 1990 першою з політ. партій України.

Створена на базі Укр. Гельсінської спілки (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*), УРП швидко набувала популярності завдяки діяльності групи лідерів, активних борців проти рад. ладу, колиш. політв'язнів — Л.*Лук'яненка,* С.Хмари, М.*Гориня*, Б.*Гориня*, М.Поровського, О.Шевченка та ін. На час Установчого з'їзду УРП нараховувала 2300 членів, 2-го з'їзду (червень 1991) — 8 тис., 3-го (травень 1992) — бл. 12 тис., 5-го з'їзду (вересень 1994) — 13 тис. членів. Першим головою партії було обрано Л.Лук'яненка, заступниками голови — С.Хмару та Г.Гребенюка. Було створено представницьку раду партії, затверджено програму та статут.

На 2-му з'їзді УРП (1—2 червня 1991) було внесено зміни й доповнення до статуту і програми, переобрано головою Л.Лук'яненка, затверджено двох заступників (С.Хмару та О.Павлишина) і склад ради партії, обрано провід УРП.

На 3-му з'їзді партії (1—2 травня 1992) також було внесено зміни до статуту і програми, затверджено програму дій, яку партія розглядала як свою виборчу платформу, а також концепцію діяльності УРП в умовах незалежності. З'їзд обрав головою М.Гориня (залишивши Л.Лук'яненка почесним головою), заступниками — О.Павлишина та Л.Горохівського.

Після 3-го з'їзду бл. 1 тис. членів УРП на чолі зі С.Хмарою вийшли з партії і створили *Українську консервативну республіканську партію* (УКРП). Втім свого 5-річного ювілею УРП досягла досить згуртованою політ. силою, в якій налічувалося 14 тис. членів. Вона мала 12 представників у *Верховній Раді України*.

У серпні 1992 за ініціативи УРП і Демократ. партії України було створено Конгрес національно-демократ. сил, до якого ввійшли 18 політ. і громад. орг-цій.

На 4-му з'їзді партії (1—2 травня 1993, присутні 484 делегати) було внесено зміни до програмових документів, вироблено стратегію боротьби в нових умовах за утвердження укр. д-ви, ухвалено заяви про політ. ситуацію, з екон. питань, про відносини між Україною та Росією. Було обрано раду та провід партії, а також голову (М.Гориня) та його заступників (Л.Горохівського, М.Поровського, О.Шевченка, А.Шибіка, головою секретаріату обрали Т.Просяник).

Партія визнала небажаним і небезпечним для долі України проведення дочасних виборів *Президента України* та вирішила вести агітацію проти кандидата у президенти Л.*Кучми*, підтримуючи кандидатуру Л.*Кравчука*. Після перемоги Л.Кучми УРП провела корекцію політ. курсу і, зокрема, підтримала Конституційний договір 1995.

10—11 вересня 1994 5-й з'їзд партії констатував перебування УРП в опозиції до президента, ВР України та уряду; обрав провід партії у складі її голови М.Гориня, заступників голови — Р.Безсмертного, Л.Горохівського, М.Поровського, А.Шибіка. Почесним головою було обрано Л.Лук'яненка, головою секретаріату — Т.Просяник, секретарями стали Ю.Діденко, В.Овсієнко, Р.Онищак, І.Банах, Є.Болтарович, А.В'язовченко, М.Горбаль, Б.Горинь, М.Гедзь, О.Іващенко, П.Кралюк, О.Миколишин, О.Павлишин, М.Павловський, І.Польовий, Б.Теленько, Я.Трінчук, О.Шандрюк, О.Шевченко.

Поступово всередині УРП назрівав спротив тактичним діям кер-ва. Поставити цей спротив під контроль і нейтралізувати дії опозиції мали зміни орг. принципів статуту УРП у бік централізації. Результатом була суттєва переорієнтація коаліційних планів УРП, внаслідок чого на вибори 1998—99 партія йшла у блоці з *Конгресом українських націоналістів* (КУН) та УКРП, а не з ліберально-демократ. крилом, куди ввійшов, напр., такий колиш. союзник УРП, як Демократ. партія України.

21—22 жовтня 1995 відбувся 6-й з'їзд УРП (присутній 501 делегат із 537 обраних), на якому були ухвалені зміни до статуту і програми. Голова партії обирався таємно на альтернативній основі. Л.Лук'яненко, М.Горинь, М.Горбаль, О.Шандрюк, В.Черемис, О.Шевченко зняли свої кандидатури. Тож на голосування були винесені кандидатури нар. депутатів Б.Ярошинського і М.Поровського, які здобули відповідно, 340 та 128 голосів «за», 139 і 351 голос — «проти». Головою партії став Б.Ярошинський (займав чіткі державно-націоналістичні позиції і мав підтримку Л.Лук'яненка), 1-м заст. — О.Павлишин, заступниками — О.Шандрюк, А.Шибіко; почесним головою УРП обрали М.Го-

риня. З'їзд сформував раду партії, обрав контрольно-ревізійну та етичну комісії. Рада обрала новий провід, до якого ввійшли Б.Ярошинський, О.Павлишин, О.Шандрюк, А.Шибіко, Л.Лук'яненко, М.Горинь, М.Горбаль, В.Овсієнко, Р.Онищак, а також голови та члени обласних організацій — І.Банах (Івано-Франківська), Є.Болтарович (Львівська), А.В'язовченко (Київська), Б.Горинь (Київська), М.Гедзь (Черкаська), О.Іващенко (Донецька), П.Кралюк (Волинська), О.Миколишин (Київська), І.Польовий (Тернопільська), Б.Теленько (Хмельницька), як і представники Київ. міської організації М.Павловський, В.Чемерис, О.Шевченко.

Орг. зміни мали забезпечити підтримку партією Президента України, натомість призвели до назрівання конфлікту з ін. правими силами. А це не входило у плани більшої частини складу УРП. Восени 1995 для УРП почалися скрутні часи: Львів. і Київ. орг-ції «зробили» головою партії до того нікому не відомого політика регіонального рівня, нар. депутата Б.Ярошинського. Свавільне рішення Б.Ярошинського про входження партії до політ. блоку з КУН викликало незадоволення. Партія опинилася на порозі чергового розколу.

7-й з'їзд (14—15 грудня 1996) ухвалив зміни до статуту партії. А навесні 1997 у партії стався розкол, який спричинили М.Горинь і М.Поровський. 15 березня 1997 на раді партії з членів партії було виключено ряд осіб, які згодом ініціювали створення Респ. християн. партії. 13 жовтня 1997 на раді УРП була затверджена «Політична та соціальна доктрина УРП».

На 8-му з'їзді (26 жовтня 1997, Київ) було ухвалено рішення про входження УРП до виборчого блоку партій «Національний фронт», куди увійшли 75 членів УРП, затверджено парт. список на вибори, ухвалено рішення щодо висування на наступних президентських виборах кандидата від УРП. Станом на жовтень 1997 УРП нараховувала 14 800 членів. За результатами голосування представники партії не потрапили до парламенту.

10 жовтня 1998 9-й з'їзд УРП обрав новий склад ради та голову (О.Шандрюка). Згодом було затверджено склад проводу. 9 січня 1999 провід ухвалив рекомендувати з'їзду УРП висунути кандидатом у Президенти України Є.*Марчука* й прийняв відповідне звернення до національно-демократ., державницьких, патріотичних, центристських і лівоцентристських партій України. 21 лютого 1999 ухвалу проводу підтримала рада УРП. 12 квітня 1999 провід ухвалив рішення взяти участь у міжпарт. з'їзді з висування претендента кандидатом у Президенти України та констатував: «...Вважати, що підтримка кандидатів на посаду Президента, які висунуті нашими конкурентами, і входження до структур, створених політичними суперниками, є несумісним з перебуванням у лавах УРП».

15 травня 1999 10-й з'їзд партії (присутніми були 305 делегатів із 344 обраних) ухвалив рішення висунути кандидатом на посаду Президента України від УРП Є.Марчука. З'їзд схвалив рішення і затвердив угоду про утворення виборчого блоку партій «Наш Президент — Євген Марчук!» та обрав делегатів на міжпарт. з'їзд виборчого блоку.

15 травня 1999 відбувся міжпарт. з'їзд, який ухвалив рішення про координацію спільних дій зі збору підписів на підтримку претендента на посаду президента та проведення виборчої кампанії.

Станом на 10 серпня 1999 чисельність партії становила 10 500 членів. Діяла Молодіжна орг-ція «Молоді республіканці», яку очолював П.Коцюруба. Партія видавала щотижневу газ. «Самостійна Україна», газ. «Незалежність», час. «Республіканець». У кожному обласному центрі виходили місц. газети УРП.

У березні 2002 УРП та Укр. нар. партія «Собор» у складі «Блоку Юлії Тимошенко» взяли участь у виборах до ВР України та перемогли. У ВР України 4-го скликання діяла депутатська група УРП «Собор» у складі фракції БЮТ, в яку входили С.Шевчук (голова групи), В.Корж, Л.Лук'яненко, Г.Омельченко, К.Ситник.

21 квітня 2002 відбулися 2-й етап 3-го з'їзду Укр. нар. партії «Собор» та 2-й етап 7-го з'їзду УРП, на яких було ухвалено рішення про об'єднання двох партій та узгоджено назву нової партії — УРП «Собор». Головою УРП «Собор» було обрано А.Матвієнка. 14 грудня 2002 8-й з'їзд УРП «Собор» підбив підсумки об'єднавчого періоду та ухвалив нову редакцію програми партії.

Метою діяльності УРП «Собор» залишається «забезпечення умов повноти самореалізації української нації в Українській соборній національній демократичній державі».

Улітку 2004 УРП «Собор» підтримала кандидатуру В.*Ющенка* на пост Президента України й у складі «Блоку Юлії Тимошенко» ввійшла до передвиборчої коаліції «Сила народу». Підсумки участі партії у президентських виборах 2 лютого 2005 підбив 14-й з'їзд УРП «Собор». З'їзд переобрав А.Матвієнка головою партії. Його заступниками стали В.Олійник, Г.Омельченко, Л.Стасів, В.Шовкошитний. Контрольно-ревізійну комісію очолив В.Шишкін, головою ради колегій партії обрали Ю.Сербіна.

На 2-му етапі 15-го надзвичайного з'їзду партії (3 грудня 2005) було ухвалено рішення про блокування з політ. партією «Наша Україна», *Народним рухом України*, КУН, Партією промисловців і підприємців України та Християнсько-демократичним союзом для участі у парламентських виборах 2006, а також затверджено виборчий список кандидатів у нар. депутати від УРП «Собор». 18 грудня 2005 міжпарт. з'їзд Блоку «Наша Україна» затвердив передвиборчу програму та список кандидатів у нар. депутати. Представники партії отримали мандати нар. депутатів. У вересні 2007 партія брала участь у позачергових виборах до ВР України у складі Блоку «Наша Україна — Народна самооборона» і також виборола парламентське представництво.

У листопаді 2008 партія розпочала роботу щодо приєднання до Європ. ліберально-демократ. партії реформ.

17-й з'їзд (13 грудня 2008) схвалив курс на омолодження партії, консолідацію всіх державницьких політ. сил та модернізацію УРП «Собор» відповідно до актуальних запитів укр. сусп-ва.

У квітні 2010 відбулось урочисте святкування 20-річчя УРП «Собор».

У листопаді 2011 УРП «Собор» заявила про намір об'єднатися з Політ. партією «Українська платформа». 3 грудня відбувся об'єднаний з'їзд двох партій, на якому прозвучали заяви про саморозпуск Політ. партії «Українська платформа» та вступ

її членів до УРП «Собор». Разом із тим було ухвалено рішення про зміну назви УРП «Собор» на Укр. платформу «Собор». Головою партії було обрано П.Жебрівського. А.Матвієнко став одним із чотирьох заступників голови.

8 грудня 2011 Укр. платформа «Собор» ухвалила рішення про вступ до К-ту опору диктатурі.

У жовтні 2012 Укр. платформа «Собор», взявши участь у парламентських виборах, ухвалила рішення про зняття списку кандидатів у депутати з реєстрації на користь опозиційних сил.

Упродовж грудня 2013 — лютого 2014 Укр. платформа «Собор» разом з ін. політ. партіями та громад. рухами була активним учасником Революції гідності. 25 травня 2014 партія взяла участь у виборах до Київ. міськ. ради.

У березні 2015 на 23-му надзвичайному з'їзді партія змінила назву з «Українська платформа "Собор"» на «Республіканська платформа». Головою партії було обрано О.Смука, заст. голови — В.Андрусіва. З'їзд презентував оновлену ідеологічну платформу партії «Доктрина національних інтересів» — програму послідовного докорінного реформування країни. В ній зазначалося, що «наш інтерес № 1» — це відновлення територіальної цілісності та суверенітету.

6 червня на урочистому з'їзді Респ. платформи послідовники укр. республіканізму відзначили 25-річчя своєї діяльності. До керівних органів Респ. платформи долучилися: нар. депутат кількох попередніх скликань ВР України Т.Стецьків, політолог О.Палій, колиш. нар. депутат, фінансист В.Жердицький, експерт з питань енергетики А.Максимець. Було створено фільм про становлення Респ. платформи — від утворення у 1990-х рр. (УРП) до оновлення під новою назвою і з новими обличчями в команді сьогодні.

Партія взяла участь у місц. виборах у жовтні 2015, за підсумками яких здобула депутатські мандати в Житомир., Львів. та Волин. областях.

У жовтні 2017 на 16-му черговому з'їзді партії головою було обрано колиш. члена Укр. Гельсінської спілки, одного із співзасновників партії — О.Павлишина.

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА (УРСС) — підпільна орг-ція укр. інтелігенції націонал-комуніст. орієнтації, що діяла на Львівщині протягом 1959—61. Ініціатором створення однієї з перших в *СРСР* правозахисних орг-цій був юрист за освітою, пропагандист Радехівського райкому КПУ Л.*Лук'яненко*. До УРСС увійшли інструктор Радехівського райкому КПУ С.Вірун, зав. клубу с. Павлів Радехівського р-ну Львів. обл. В.Луцьків, адвокат І.*Кандиба*, інж. О.Лібович, юрист Й.Боровницький, працівник міліції І.Кіпиш. 1959 підготовлено розгорнутий проект програми УРСС. У програмі вперше у повоєнній історії передбачалися мирні методи боротьби з чинним режимом. На першому етапі боротьби ставилося за мету здобуття демократ. свобод, політ. прав, на другому — вихід України з СРСР шляхом всенар. референдуму й утворення самостійної д-ви. Першорядне значення в діяльності УРСС відводилося дерусифікації укр. сусп-ва, ліквідації цензури, утвердженню народовладдя в Україні. У процесі оформлення УРСС була викрита органами КДБ при РМ УРСР, і в січні 1961 Л.Лук'яненка, І.Кандибу, Й.Боровницького, І.Кіпиша та ін. було заарештовано.

У травні 1961 у Львові відбувся суд. процес над засновником та активістами УРСС, відомий на Заході як «Справа юристів». Члени підпільної партії були звинувачені «у зраді Батьківщини» і на підставі ст. 56 ч. 1, 64 Карного кодексу УРСР засуджені: Л.Лук'яненко — до смерті, І.Кандиба — до 15 років, С.Вірун — до 11 років, інші — до 10 років позбавлення волі. Згодом смертний вирок Л.Лук'яненку був замінений 15 роками ув'язнення, а І.Кіпишу та Й.Боровницькому термін ув'язнення скорочено до 7 років таборів.

Літ.: *Лук'яненко Л.* Вірую в Бога і в Україну. К., 1991; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.). К., 2000; *Грачевська Т.* «На нашому боці правда...»: Програма УРСС — перша декларація українського опозиційного руху доби «відлиги». «Бористен», 2003, № 1; *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987). Х., 2003; *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертника. К., 2011.

О.Г. Бажан.

УКРАЇ́НСЬКА СЕ́КЦІЯ ТОВАРИ́СТВА СЛОВ'Я́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ — на поч. 20 ст. один із провідних укр. осередків у *Москві*, поряд із Укр. музично-драм. гуртком «Кобзар» (деякий час розташовувалися в одному будинку № 5 у Пименовському провулку). Діяла впродовж 1910—17. Ідея створення секції виникла поміж представників укр. громадськості міста, за сприяння Ю.Цвітковського у приміщенні якого відбувалися підготовчі збори. Секція розпочала діяльність 2 грудня 1910 при Т-ві слов'ян. к-ри (голова — Ф.*Корш*). 1910—14 Укр. секцію очолював правник С.Хвостов, який із початком *Першої світової війни* був мобілізований до армії. Наступним головою секції став педагог С.*Сірополко*.

На відміну від переважно мистецьких і розважальних заходів гуртка «Кобзар» Укр. секція Т-ва слов'ян. к-ри надавала перевагу просвітницькій і наук. діяльності. Завданнями секції були інформування рос. сусп-ва щодо укр. нац. питання, збереження «живих сил народу» для роботи на користь рідної к-ри та участь у розвитку укр. науки і мист-ва. Її члени вважали, що завдяки наявності у Москві значних наук. сил осередок стане «розумовим центром московських українських кіл» і долучиться до поповнення скарбниці знань у царині укр. науки та к-ри.

При Укр. секції було сформовано вчену підсекцію, до якої ввійшли мовознавці Ф.Корш, А.*Кримський* і М.Янчук, поет і геолог М.Філянський, історик мист-ва О.*Новицький*, літературознавець В.Каллаш, правники Б.*Кістяківський* і С.Хвостов, журналісти С.*Петлюра* і О.*Саліковський*.

Провідним напрямом діяльності секції стала організація засідань, на яких лунали доповіді з актуальних питань укр. життя. Деякі вагомі для громадськості заходи Укр. секція Т-ва слов'ян. к-ри та Укр. музично-драм. гурток «Кобзар» проводили спільно, поєднуючи доповіді з нац. проблематики з муз. частиною. Такими були Шевченківський вечір 26 лютого 1912 з доповіддю С.Петлюри «До драми життя Шевченка» і Франковий вечір 11 листопада 1912 з доповіддю С.Петлюри «Іван Франко як поет національної чести і національного сорому».

20 квітня 1911 на засіданні секції була висунута пропозиція видавати у Москві часопис, який

би інформував рос. сусп-во стосовно завдань укр. руху. З початком виходу в січні 1912 ж. *«Украинская жизнь»* його редакція визначала напрям діяльності Укр. секції Т-ва слов'ян. к-ри. На зборах 25 вересня 1912 було обрано новий к-т секції, до якого, крім С.Хвостова і М.Шмигельського, ввійшли переважно члени редакції — С.Петлюра, О.Саліковський, З.Моргуліс, О.Хруцький та І.Лебединський.

У листопаді 1914 влада заборонила засідання Української секції з доповіддю про *Галичину*, також не дозволила збори членів Т-ва слов'ян. к-ри, на яких мали бути проголошені доповіді Ф.Корша «Нарис розумового руху в Малоросії в XIX ст.» та А.*Ніковського* «Галичина та її минуле».

7 березня 1917 Укр. секція Т-ва слов'ян к-ри разом з ін. укр. орг-ціями Москви виступила на сторінках ж. «Украинская жизнь» із відозвою «Наші вимоги», в якій вітала здобуття громадян. свобод і вимагала від *Тимчасового уряду* вжити невідкладних заходів для відновлення нац. культ. життя народів Росії.

Літ.: Известия Общества славянской культуры, т. 1, кн. 2. М., 1912; Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченка. М., 1912; Украинская жизнь, 1912, № 3, 10; 1913, № 1, 7—8; 1915, № 3—4.

Ю.О. Безкровний.

УКРАЇ́НСЬКА СЕЛЯ́НСЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УСДП) створена 9 червня 1990 на Установчому з'їзді в м. *Київ.* Зареєстрована Мін-вом юстиції України 15 січня 1991, перереєстрована 3 листопада 1993.

Ідея створення партії виникла наприкінці 1989 — на поч. 1990. 8 березня 1990 газ. «Літературна Україна» опублікувала звернення ініціативної групи щодо створення партії та проект статуту, в якому йшлося про «побудову Української народної держави демократичного соціалізму», про «оновлену федерацію» рад. республік.

28 квітня 1990 відбулась установча конференція обласної орг-ції УСДП в м. *Львів*, а 9 червня 1990 — Установчий з'їзд УСДП, який затвердив програму та статут, резолюції та декларації з питань осн. принципів роботи. На з'їзді відбулася радикалізація програмних положень. У затвердженій з'їздом програмі гол. метою УСДП визнано побудову «незалежної самостійної Української народної держави», де «утвердяться різні форми власності, ринкова економіка». Підкреслювалося також, що УСДП є партією не лише одного класу, а всього народу України. Називаючи себе селянською, партія лише декларувала нагальну потребу розв'язання аграрних проблем.

Установчий з'їзд обрав керівні органи партії — велику раду, президію та ревізійну комісію. Очолили партію 4 співголови — письменник С.Плачинда, голова колгоспу — агрофірми «Прогрес» Бродівського р-ну Львів. обл. В.Щербина, київ. журналіст Г.Криворучко, директор агроторгового підпр-ва «Винниківське» Львів. обл. В.Кузьмич.

Центр. статутні органи партії: з'їзд, конференція, велика рада, президія великої ради, секретаріат великої ради, ревізійна комісія. Керівні особи — голова, заступники, голова секретаріату. Місцезнаходження центр. статутних органів — м. Київ. Друкований орган — газ. «Земля і воля».

159 делегатів 2-го надзвичайного позачергового з'їзду (2 лютого 1991) засудили Союзний договір та запропонували проект «Договору Конфедеративної Спілки Вільних Держав». З'їзд обрав головою С.Плачинду, заступниками — В.Плєшка та Д.Чобота. З ініціативи партії 15 лютого 1991 була створена Асоціація фермерів України (АФУ).

13—14 березня 1993 3-й позачерговий з'їзд (присутні 207 делегатів) обрав головою С.Плачинду, заступниками — Л.Дунеця, О.Барабаша, В.Шустя, В.Савлука.

20 грудня 1994 4-й (об'єднавчий) з'їзд партії затвердив статус почесного голови УСДП, яким став С.Плачинда. Президента АФУ М.Шкарбана було обрано головою партії, заст. — М.Вельгуса. 1996 УСДП разом з АФУ підготувала проект закону «Про приватне орендне підприємство» і передала його на розгляд *Верховній Раді України*. Також велика рада партії працювала над проектом Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію».

5-й з'їзд 6 червня 1997 (Київ) затвердив програму, ухвалив зміни і доповнення до статуту, обрав керівні органи партії та голову — В.Присяжнюка. Станом на 1 січня 1998 кількість членів партії становила бл. 4 тис. осіб.

6-й з'їзд партії ухвалив рішення про створення виборчого блоку разом із Ліберально-демократ. партією України. У парламентських виборах 1998 партія брала участь у складі виборчого блоку партій «Європейський вибір України» і здобула 0,14 % голосів (останнє місце із 30-ти). Жоден член партії не став нар. депутатом і за результатами виборів у одномандатних округах.

На великій раді 11 грудня 1998 було обговорено питання «Про підсумки IX з'їзду Асоціації фермерів України», завдання УСДП із політ. та орг. забезпечення реалізації рішень фермерського форуму, зокрема доопрацювання проекту Концепції відродження сільс. госп-ва України та підготовки до президентських виборів.

15 травня 1999 7-й з'їзд (присутні 58 делегатів) ухвалив рішення підтримати на президентських виборах Є.*Марчука* та взяти участь у створенні виборчого блоку партій «Наш Президент — Євген Марчук!», обрав делегатів на міжпарт. з'їзд. 8-й (звітно-виборний) з'їзд партії відбувся 17 червня 2000.

Чисельність членів партії в ювілейний рік її діяльності (2001) становила понад 30 тис. осіб.

9-й з'їзд партії (22 грудня 2001) затвердив передвиборчу програму партії та рішення йти на вибори у складі виборчого блоку політ. партій «Команда Озимого Покоління». За результатами парламентських виборів 2002 блок набрав 525 025 (2,02 %) голосів виборців, що не дало йому можливості пройти до парламенту.

24 липня 2004 велика рада рекомендувала з'їздові ухвалити рішення про співпрацю з Партією регіонів та участь у виборах *Президента України*. 24 липня 2004 партія підписала угоду про створення Виборчої коаліції демократ. сил (на підтримку В.*Януковича*). У квітні 2005 велика рада партії рекомендувала з'їздові змінити назву партії на «Українська селянська аграрна партія» (перейменування не відбулося).

У парламентських виборах 2006 партія брала участь у складі «Народного блоку Литвина», який набрав 2,44 % голосів виборців і не подолав виборчого бар'єра. У дострокових парламентських виборах 2007 партія брала участь у складі Сел. блоку

«Аграрна Україна», який, набравши бл. 0,1 % голосів виборців, також не здолав виборчого бар'єра.

На 3-му етапі 12-го з'їзду партії (2 серпня 2008) було переобрано керівні органи партії. Головою став депутат Київради Д.Андрієвський.

20 грудня 2008 13-й з'їзд партії затвердив нову редакцію політ. програми та статуту. В лютому 2009 УСДП підписала меморандум про співпрацю з Аграрною партією України.

Під час місц. виборів у 5-ти регіонах України — на Дніпропетровщині, Черкащині, Львівщині, Житомирщині та Хмельниччині — обрано депутатами 16 членів партії.

Наприкінці 2011 партія налічувала 664 структурні утворення. До її лав входили 17 839 членів. Офіц. друкований орган — газ. «Селянська правда».

17 грудня 2011 партія була серед 5-ти політ. сил, які заявили про своє об'єднання на базі Партії «Справедливість», в результаті чого постала партія «Об'єднані ліві і селяни».

Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА СЛУ́ЖБА «ГО́ЛОСУ АМЕ́РИКИ» — структурний підрозділ мультимедійної радіотелеелектронної мережі «*Голос Америки*» («Voice of America»). Гол. офіс — у м. Вашингтон (США). Створена восени 1949 у м. Нью-Йорк (США) для роботи з україномовною аудиторією. Почала регулярне радіомовлення 12 грудня 1949 на коротких хвилях.

Радіомовлення У.с. «Г.А.» слугувало альтернативним джерелом інформації про події в *СРСР* і світі для громадян СРСР, а також одним із засобів політ. і психологічного впливу на СРСР у *«холодній війні»*. У цей період обсяг мовлення У.с. «Г.А.» становив 5 годин на добу, в т. ч. 1 годину для укр. населення Далекого Сходу СРСР. Гол. завданням було викриття політики рад. режиму, висвітлення суспільно-політ., соціально-екон., культ. життя українців у СРСР та за кордоном (переважно — у США). Значну частину ефірного часу У.с. «Г.А.» становили культурно-просвітницькі програми. До 1988 на території СРСР, України зокрема, сигнал радіостанції глушився, а його слухачі переслідувалися.

З поч. 1990-х рр. провідні інформаційні теми У.с. «Г.А.» — найважливіші міжнарод. події, внутр. та зовн. політика США, їхня позиція щодо України, суспільно-політ. життя укр. діаспори тощо. Служба готує різноманітні за тематикою щоденні інформаційні та аналітичні передачі, ред. коментарі. У.с. «Г.А.» відіграла важливу роль у висвітленні реакції в США на події *«Помаранчевої революції» 2004* та «Революції гідності» 2013—14. З 2014 протидіє рос. пропаганді в інформаційній війні проти України. Сприяє становленню сусп. мовлення в Україні, приймає на стажування журналістів з України.

Із серед. 1992 У.с. «Г.А.» почала мовлення у внутр. радіоефірі України та деяких FM-станцій. Тоді ж відкрито власний корпункт у Києві, згодом — в *Одесі*, *Харкові*, *Дніпропетровську*. Слухацька аудиторія У.с. «Г.А.» на 2004 становила бл. 5 млн осіб. До кінця 2008 транслювала 5 ефірних годин щотижня. У зв'язку зі зміною пріоритетів «Голосу Америки» (потреба збільшення мовлення у мусульманських країнах для протидії розповсюдженню фундаменталізму та тероризму) 31 грудня 2008 припинено радіомовлення в ряді європ. постсоціаліст. д-в, включаючи Україну. Водночас продовжилося вир-во контенту укр. мовою для телебачення та інтернет-сервісів.

Із січня 1993 У.с. «Г.А.» транслює через укр. телебачення щотижневий тележурнал «Вікно в Америку», із 2004 — щоденну програму новин «Час—Time», з 2014—15 — «Прайм Time з Мирославою Ґонгадзе» (інтерв'ю з держ. діячами України, США та світу) та російськомовний щоденний випуск новин «Студия Вашингтон», проводить регулярні і спец. прямі ефіри з різними телеканалами України. Співпрацює з 25 укр. телеканалами — зокрема, партнерами У.с. «Г.А.» є 1-й Національний, 5-й, 24-й, 112-й, «Еспресо», «ICTV», «Zik». Загалом транслює понад 2,5 години телепрограм щотижня. Щотижнева телеаудиторія на 2017 охоплювала 14 % дорослого населення України, а укр. аудиторія «Голосу Америки» — одна з 10-ти найчисленніших у світі.

Від 2002 функціонує веб-сторінка У.с. «Г.А.». У новітній політиці ставка робиться на розповсюдження матеріалів через соціальні мережі («Facebook», «Twitter», «YouTube» та «Instagram»). Має мобільні додатки в операційній системі для мобільних приладів «iOS» та магазині додатків «Google Play». 2018 відео-контент на веб-сторінці та в соціальних мережах У.с. «Г.А.» був переглянутий 47 млн разів.

На 2017 У.с. «Г.А.» мала 20 співробітників.

Директори У.с. «Г.А.»: Н.*Григоріїв* (1949—53), Є.Залевська — в. о. (1953—55), В.*Кедровський* (1955—63), Д.Корбутяк — в. о. (1963—64), М.Терпак (1964—77), О.Драган (1977—88), М.Франценко (1988—91), В.Біляїв (1991—98), Л.Рудинс (1999—2005), А.Кармазин (2005—15), М.Ґонгадзе (з 2015).

Офіц. веб-сторінка служби: http://www.ukrainian.voanews.com.

Літ.: *Сухобокова О.О.* Український голос з-за океану. «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей», 2009, вип. 15, ч. 2; *Karmazyn A.* Some Recollections and Reflections Regarding My VOA Ukrainian Service Career (1987—2015). Web: http://usukraine.org/events/Adrian-Karmazyn-Ukraine-Reflections.htm; Українська служба Голосу Америки: про нас. Web: http://ukrainian.voanews.com/p/5206.html.

О.О. Сухобокова.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УСДП) — 1) легальна реформістська партія лівоцентристського спрямування. 1899—1918 діяла в *Галичині* й на *Буковині* під владою *Австро-*

Українська служба «Голосу Америки» на чолі з Н. Григорієвим. Нью-Йорк, початок 1950-х рр.

Угорщини як складова частина Соціал-демократ. робітн. партії Австрії та на основі її програми, а з листопада 1918 і до 1939 — як самостійна партія на західноукр. землях у складі Польщі.

Заснована 17 вересня 1899 у *Львові* «молодими» радикалами-марксистами М.*Ганкевичем*, С.*Вітиком*, Ю.*Бачинським*, І.Возняком та ін., які вийшли з *Русько-української радикальної партії*. Пропонувала ненасильницький, переважно парламентський, шлях соціаліст. перетворень, виступала за незалежність і соборність України, а як перший крок до неї — за створення автономної укр. провінції в Австро-Угорщині. У політ. роботі апелювала до укр. міськ. і сільс. робітництва, хоча її провід формувала здебільшого інтелігенція. На виборах до австрійс. райхсрату 1907 здобула бл. 29 тис. голосів (8 % відданих за укр. партії) і 2 мандати (С.Вітик і Я.*Остапчук*). Із 1907 отримала постійне представництво на конгресах *Інтернаціоналу II* (2 місця) у складі австрійс. делегації. 1907—08 мала також 1 посла (депутата) в *Галицькому крайовому сеймі* (А.*Шмігельський*).

Орг. оформлення партії тривалий час залишалося незавершеним, а спроби запровадити парт. внески й фіксоване членство та чітко розмежуватися з польс. соціал-демократією Галичини не були успішними. 1911 налічувала всього 1366 членів, мала місц. к-ти в 13-ти містах. Парт. культурно-освітнє т-во «Воля» мало 13 філій. На парламентських виборах 1911 здобула 25 тис. голосів (у т. ч. 3 тис. на Буковині) і 1 мандат (С.Вітик). М.Гаврищук став послом (депутатом) Буковинського крайового сейму.

Перехід до активної діяльності в партії лідерів укр. студентського руху поч. 20 ст. на тлі загострення міжнац. протиріч призвів до посилення «молодого» крила й ускладнення взаємин із польс. есдеками. Одним із наслідків розбіжностей у тактиці щодо польс. соціал-демократії став розкол партії 1911 на «централістів» (С.Вітик, М.Ганкевич, Т.Мелень) і «автономістів» (В.Левинський, Л.*Ганкевич*, В.*Темницький*, П.Буняк та ін.). Позиції останніх, зокрема прагнення розбудови профспілок за нац. ознакою, були засуджені кер-вом австрійс. соціал-демократів. Проте з більшості ін. питань сусп. життя обидві фракції виступали солідарно (боротьба за укр. ун-т у Львові, реформа Галицького крайового сейму тощо). Парт. єдність відновив 5-й з'їзд УСДП у Львові (1—2 березня 1914).

Із початком *Першої світової війни* УСДП стала на бік Австро-Угорщини проти Рос. імперії, співпрацювала із *Союзом визволення України*, взяла активну участь у формуванні *Легіону Українських січових стрільців*, заснуванні й діяльності *Головної української ради*, пізніше — *Загальної української ради*, Укр. нац. ради у Львові (УНРади; див. *Українська національна рада ЗУНР*). В умовах розпаду Австро-Угор. монархії в жовтні 1918 була фактично єдиною серед галицьких партій, що виступила не лише за створення західноукр. державності, а й за негайне проголошення злуки всіх укр. земель. Соціал-демократи взяли активну участь у *Листопадовій національно-демократичній революції в Галичині 1918*, проголошенні *Західноукраїнської Народної Республіки*. Член УСДП А.*Чернецький* став державним секретарем праці й сусп. опіки в першому уряді ЗУНР, а С.Вітик очолив Дрогобицьку повітову УНРаду, був головою *Трудового конгресу України* в *Києві*, на якому ратифіковано злуку *Української Народної Республіки* і ЗУНР.

Із січня 1919 перебувала в опозиції до уряду ЗУНР, підтримувала соціаліст. уряд *Директорії* УНР, членами якого в різний час були В.Темницький, Й.*Безпалко*, В.*Старосольський*, С.Вітик. Мала визначальний вплив на діяльність Селянсько-робітн. союзу — легальної опозиційної до уряду ЗУНР орг-ції (створена 16 лютого 1919). УСДП використовувала Селянсько-робітн. союз, навколо якого гуртувалися ліві елементи — як помірковані, так і ультрареволюційні, включаючи комуністів, — для політ. тиску на уряд *Західної області Української Народної Республіки*, щоб мирним шляхом домогтися здійснення своїх постулатів. Після захоплення Галичини Польщею в умовах зростаючого розмежування між урядами УНР і ЗУНР підтримала курс С.*Петлюри* на польсько-укр. зближення (1919), водночас різко засудила *Варшавський договір 1920*.

Поразка *Української революції 1917—1921* спричинила політ. дезорієнтацію соціал-демократів, які, зневірившись у політ. концепціях С.Петлюри і Є.*Петрушевича*, із серед. 1920 поступово перейшли на радянофільські позиції. Згідно з рішенням парт. конференції 27—28 березня 1920 у Львові А.Чернецький, П.Буняк, Л.Ганкевич і С.Пашкевич 30 березня подали заяву про вихід з УНРади ЗУНР, 4 квітня В.Старосольський вийшов з уряду ЗУНР. Під тиском знизу УСДП стала орієнтуватися на радянську Україну, в якій вбачала основу для здійснення своєї мети — будова незалежної соборної Укр. соціаліст. д-ви. Переломним моментом політ. еволюції була нарада 14—15 січня 1922, на якій партія вперше офіційно поставила вимогу возз'єднання західноукр. земель з УСРР й утворення «об'єднаної суверенної робітничо-селянської України». У 2-й пол. травня 1922 відбувся розкол у Гол. управі УСДП на ґрунті ставлення до політики *більшовиків*.

Орієнтацією УСДП на соборність навколо радянської України скористалася нелегальна Комуніст. партія Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*), що в рамках проголошеної *Інтернаціоналом Комуністичним* тактики «єдиного робітничого фронту» із серед. 1922 розгорнула акцію щодо відкритого опанування партії. У березні 1923 відповідно до рішень 6-го з'їзду УСДП остаточно перейшла на комуніст. позиції. Від кер-ва партією було усунуто провідних членів М. і Л. Ганкевичів, В.Старосольського, П.Буняка, І.Квасницю та ін. На 1923 налічувала 4,2 тис. членів. 30 січня 1924 заборонена польс. владою. Частина членів УСДП приєдналася до КПЗУ, а 4 члени польс. сейму від УСДП на укр. пн.-зх. землях у Польщі (А.Пащук, Х.Приступа, Й.Скрипа, Я.Войтюк) вступили в комуніст. посольську фракцію.

Члени УСДП, які стояли на соціал-демократ. позиціях, оформилися 5 грудня 1927 як Укр. соціаліст. група «Вперед» під проводом Л.Ганкевича, що взяла участь у парламентських виборах в єдиному блоці з *Українською соціалістичною радикальною партією*. Заходи щодо відновлення УСДП було започатковано через просвітницьку роботу — заснування культурно-освіт. т-ва «Робітнича громада» (із 1925) і газ. «Вперід!» (із 1926). Процес відбудови партії остаточно завершив з'їзд — Укр. соціаліст. конгрес 8—9 груд-

ня 1928 у Львові. До кер-ва нової УСДП увійшли переважно провідники партії до 1923; голови партії: Л.Ганкевич (1928—37), В.Старосольський (жовтень 1937 — 1939).

Відновлена УСДП послідовно виступала проти польс. влади, брала участь у періодичних спробах консолідації національно-державницького табору, засудила політику «*пацифікації*» 1930 і «*нормалізації*» в 2-й пол. 1930-х рр. На зламі 1920-х і 1930-х рр. зберігала радянофільські ілюзії (хоч і не погоджувалася «з централістичними зусиллями і диктатом Москви»), але з погромом «українізації», *Голодомором 1932—1933 років в УСРР* різко виступила проти диктатури *фашизму* і *комунізму* (конгреси партії у Львові — 7-й (4 березня 1934) і 8-й (17 жовтня 1937). Конгрес 1934 прийняв ухвалу про вступ УСДП до Другого Соціаліст. Інтернаціоналу. УСДП відновила взаємини з Польс. соціаліст. партією, що були перервані 1918. Представники УСДП і Польс. соціаліст. партії на найвищому рівні вперше зібралися на конференції 29 січня 1933 у Львові. У 1930-х рр. організаційно була дуже слабкою і помітної ролі в політ. житті не відігравала. Припинила діяльність на початку *Другої світової війни*.

Літ.: *Райківський І.* Українська соціал-демократична партія (1928—1939 рр.). Івано-Франківськ, 1995; *Його ж.* Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917—1920 років. «Галичина», 1998, № 2; *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899—1918). К., 2000; *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії: Політичні біографії. К., 2004; *Жерноклеєв О.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890—1918 рр.). Івано-Франківськ, 2006; *Древніцький Ю.* Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878—1942). Тернопіль, 2012.

О.С. Жерноклеєв, І.Я. Райківський.

2) створена 3 жовтня 1998 на 1-му (Установчому) з'їзді в м. *Київ.* Зареєстрована Мін-вом юстиції України 11 грудня 1998. На Установчому з'їзді 129 делегатів із 23-х областей України затвердили статут, програму партії та обрали керівні органи. Перший керівник — В.Онопенко. Центр. статутні органи — з'їзд, політ. рада, правління, контрольна рада, секретаріат; керівні особи — голова партії, заступники голови, голова секретаріату.

На початковому етапі своєї діяльності, розглядаючи питання, пов'язані з формуванням укр. *громадянського суспільства*, УСДП виходила з «громадівської» теорії М.*Драгоманова*, відповідно до якої розвиток самоврядності територіальних громад — гол. шлях формування громадян. сусп-ва.

2-й з'їзд партії 15 травня 1999 (Київ) висунув претендентом у кандидати на пост *Президента України* В.Онопенка. За результатами виборів кандидат набрав 0,47 % голосів виборців.

9 лютого 2001 лідери Всеукр. об'єднання «Батьківщина», УСДП, Укр. нар. партії «Собор», *Української республіканської партії*, *Української консервативної республіканської партії*, Патріотичної партії України та *Української християнсько-демократичної партії* підписали декларацію про створення виборчого блоку демократ. опозиції «Форум національного порятунку». Втім 22 грудня 2001 на 1-му етапі 4-го з'їзду УСДП було ухвалено рішення про участь партії у парламентських виборах у складі виборчого блоку політ. партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко» та переобрано головою партії В.Онопенка.

Партія взяла участь у виборах нар. депутатів України 2002 у складі «Виборчого блоку Юлії Тимошенко», який набрав 1 882 087 (7,26 %) голосів виборців і пройшов до *Верховної Ради України*. УСДП стала парламентською партією.

26 листопада 2005 була підписана політ. угода із Всеукр. об'єднанням «Батьківщина» про створення виборчого блоку політ. партій — «Блок Юлії Тимошенко». Блок здобув підтримку 5 652 876 (22,29 %) голосів виборців і пройшов до ВР України. Партія вдруге набула статусу парламентської.

4 листопада 2006 на 2-му етапі 5-го з'їзду головою УСДП було обрано Є.Корнійчука, який із квітня 2005 очолював Київ. міську парт. орг-цію УСДП.

11 квітня 2007 у ході 1-го етапу 6-го позачергового з'їзду УСДП було ухвалено рішення утворити разом із Всеукр. об'єднанням «Батьківщина» та Партією «Реформи і порядок» виборчий блок партій «Блок Юлії Тимошенко» для участі у позачергових парламентських виборах. Блок набрав 7 162 193 (30,71 %) голосів виборців, і його представники пройшли до ВР України.

Станом на 2007 у лавах УСДП налічувалося 86 тис. осіб. Партія нараховувала понад 6,5 тис. первинних (районних, міських та сільс.) орг-цій у всіх областях України, містах Києві та *Севастополі.* У ВР України 6-го скликання УСДП була представлена 8 нар. депутатами (входили до фракції «Блоку Юлії Тимошенко»). Крім того, понад 800 депутатів від УСДП працювали в місц. радах.

В.В. Онопенко.

На 6-му позачерговому з'їзді УСДП 11 квітня 2007 було внесено зміни і доповнення до статуту партії. Нова редакція програми УСДП була затверджена 7-м з'їздом УСДП (20 грудня 2008). Партія поставила перед собою завдання спільно із соціал-демократ. партіями Європи «формувати глобалізацію» на принципах свободи, справедливості та солідарності.

На виборах до місц. органів влади 2010 партія здобула 6 мандатів (0,05 %) сільс., селищних, міськ. голів.

22 грудня 2010 Ген. Прокуратура України провела обшук у центр. офісі партії. Голову партії 24 грудня було затримано і 30 грудня заарештовано. У серпні 2011 лідер партії Є.Корнійчук написав заяву про складання повноважень голови партії, мотивуючи це тим, що не може її очолювати далі, доки триває розгляд порушеної проти нього карної справи (яку згодом було закрито рішенням Печерського районного суду м. Києва у зв'язку з амністією). Головою партії став В.Ткаченко.

23 грудня 2011 на 2-му етапі 8-го з'їзду головою партії було обрано Н.Королевську (нар. депутат України, член фракції «Блок Юлії Тимошенко — Батьківщина») і змінено назву політ. сили на «Партія Наталії Королевської "Україна — Вперед!"». На з'їзді Н.Королевська заявила: «Ідеологія партії залишиться незмінною, незважаючи на перейменування».

Після поразки на парламентських виборах 2012 діяльність партії активністю не відзначається. Остання інформація на сторінці у соціальній мережі «Facebook» датована 19 січня 2013 (вітання очільника партії з Водохрещем).

УСДП була членом *Соціалістичного Інтернаціоналу*.

П.П. Гай-Нижник, Т.А. Бевз.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (УСДРП) — укр. соціаліст. партія, наступниця *Революційної української партії.* 1904 відбувся розкол РУП, з неї вийшла група М.Меленевського, яка утворила Укр. соціал-демократ. спілку (див. *«Спілка» соціал-демократична*). Ін. частина членів РУП на чолі з М.*Поршем*, Д.*Антоновичем*, В.*Винниченком*, С.*Петлюрою* та М.Ткаченком скликала в грудні 1905 2-й з'їзд РУП, який перейменував партію на УСДРП, прийняв нові програму та статут. Основою програми УСДРП слугувала Ерфуртська програма нім. соціал-демократії. Партія висувала вимогу демократ. *республіки*, демократ. свобод, перетворення приватної власності на громадську, передачі землі у власність *держави*, заміну регулярної армії нар. міліцією. У нац. питанні — *автономії* України у складі Росії з окремою держ. інституцією (соймом). Соціальну базу партії складали укр. інтелігенція, студенти, робітники, 1907 вона налічувала до 3 тис. членів. Друковані органи: газети «Праця», «Наш голос», ж. *«Дзвін»*.

У боротьбі проти *самодержавства* УСДРП виступала разом із рос. революційно-демократ. рухом, зокрема з *Російською соціал-демократичною робітничою партією* (стояла ближче до *меншовиків*), *Бундом*. Висувала пропозицію про приєднання до РСДРП на правах автономної крайової орг-ції (1906), але не досягла порозуміння з ЦК РСДРП, оскільки остання не визнавала нац. принципу в парт. буд-ві. На міжнар. арені підтримувала *Інтернаціонал II*, брала участь у його конгресах.

Під час *Першої світової війни* частина УСДРП на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою стояла на «оборонських позиціях»; ін. частина (Д.*Донцов*, А.*Жук*, В.*Дорошенко*) створила у Відні *Союз визволення України*, який виступав за утворення незалежної України за допомогою австро-нім. блоку.

Після *Лютневої революції 1917* в Росії УСДРП активізувала свою діяльність, разом з *Українською партією соціалістів-революціонерів* була найбільш впливовою партією *Української революції 1917—1921.* Голова партії — В.Винниченко, друкований орган — щоденна *«Робітнича газета»*. На кінець 1917 налічувала бл. 40 тис. членів. На парт. конференції в квітні 1917 ухвалила резолюцію про автономію України у федеративній Росії, наприкінці 1917 підтримала вимогу проголошення незалежної *Української Народної Республіки.* Мала другу за чисельністю фракцію в *Українській Центральній Раді* та значне представництво в органах виконавчої влади. В.Винниченко був заст. голови УЦР, головою першого укр. уряду — *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, в якому есдеки мали ще 4 міністерські посади (Б.*Мартос*, С.Петлюра, В.*Садовський*, І.*Стешенко*).

У період *Української Держави* УСДРП перебувала в опозиції до правлячого режиму. 5-й з'їзд партії (середина травня 1918) висловився проти федеративних зв'язків із радянською Росією за держ. самостійність України. Входила до *Українського національно-державного союзу*, була серед організаторів *Українського національного союзу* та *протигетьманського повстання 1918.* За доби *Директорії* УНР (1918—20) члени партії В.*Чехівський*, Б.Мартос, А.*Лівицький*, І.П.*Мазепа* очолювали *Раду народних міністрів Української Народної Республіки.*

На VI з'їзді УСДРП (10—12 січня 1919) стався розкол партії на праву — «офіційну» УСДРП (В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш, І.Мазепа) — та ліву — *Українську соціал-демократичну робітничу партію (незалежних)*, яка схилялася до встановлення в Україні *диктатури пролетаріату* (А.*Пісоцький*, В.*Мазуренко*, Ю.*Мазуренко*, М.Ткаченко, М.*Авдієнко*).

До подальшого розколу партії призвела позиція ЦК УСДРП, який через незгоду з політикою Директорії УНР ухвалив відкликати членів партії з урядових структур. В.Винниченко залишив посаду голови Директорії. С.Петлюра тимчасово припинив своє членство в партії та залишився на держ. посадах. Незгодна з рішенням частина членів ЦК УСДРП (Й.*Безпалко*, А.Лівицький, М.Шадлун) підтримала Директорію. Група лідерів партії (В.Винниченко, Б.*Матюшенко*, В.Левицький, П.*Дідушок*, М.Порш, С.*Вікул*) емігрувала та утворила *Закордонну групу Української соціал-демократичної робітничої партії* у Відні. Наприкінці 1919 з неї вийшли ліві укр. соціал-демократи на чолі з В.Винниченком й утворили *Закордонну групу Української комуністичної партії.*

Із падінням УНР УСДРП припинила свою діяльність як єдина партія. В еміграції есдеки поділялися на «ліву» та «праву» течії. «Ліву» представляла Закордонна група Укр. комуніст. партії, «праву» — Закордонна група (згодом — Закордонний к-т, Закордонна орг-ція) УСДРП (Й.Безпалко, Б.Мартос, М.Порш, І.Мазепа, П.*Феденко*), яка перебувала разом із *Державним центром УНР на еміграції* в *Чехословаччині.* 1938 відбувся саморозпуск закордонних орг-цій партії.

Літ.: *Феденко П.* Суспільні та політичні рухи в Україні. Париж, 1953; Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. К., 1992; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Любовець О.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (НЕЗАЛЕ́ЖНИХ) (УСДРП(н); незалежники) — укр. партія ліво-соціалістичного, згодом — націонал-комуніст. спрямування. На 6-му з'їзді *Української соціал-демократичної робітничої партії* (10—12 січня 1919) стався її розкол на праву — «офіційну» УСДРП та ліву — УСДРП (незалежних). Лідери: М.Ткаченко, А.Пісоцький (*Річицький*), А.*Драгомирецький*, Ю.*Мазуренко*, М.*Авдієнко.* Друкований орган — газ. «Червоний прапор». Вимагала перетворення *Української Народної Республіки* на суверенну незалежну соціаліст. республіку укр. робітничо-сел. рад, а *Директорії* УНР — на уряд блоку національно-революц. партій. Незалежники заперечували федерацію з Росією, вважали *більшовиків* антиукр. партією, ворожою до укр. державності, і мали з ними принципові розходження в нац. питанні та соціально-економічній, зокрема аграрній, політиці.

У відповідь на політику рад. влади в Україні у березні 1919 незалежники почали підготовку до антибільшовицького сел. повстання. У квітні 1919 вони утворили *Всеукраїнський революцій-*

ційний комітет (голова — А.Драгомирецький), перейшли в підпілля й оголосили заг. повстання. Гол. отаманом повстанських військ став Ю.Мазуренко, нач. штабу — О.Малолітко (Сатана). Їхні загони (4—5 тис. осіб) у травні—липні 1919 оперували на пд. Київщини. Незалежники намагалися об'єднати сили ін. отаманів (*Зеленого*, Н.*Григор'єва*). Повстання значною мірою підірвало рад. владу в Україні, стало потужним каталізатором антибільшовицького руху. Однак УСДРП(н) не спромоглася належним чином очолити селянсько-повстанську боротьбу. Повстанці не виконували накази політ. і військ. керва, грабували мирне населення, чинили єврейс. погроми (див. також *Отаманщина*). Лише в липні 1919 Ю.*Тютюнник* реорганізував повстанські запони, прорвав червоний фронт на *Поділлі* і влився до військ УНР. За наказом гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри* частина повстанців була обеззброєна, лідери незалежників арештовані контррозвідкою. Невдовзі вони були звільнені, хоча й не приховували нелояльності до Директорії УНР.

Із літа 1919 А.Пісоцький та ін. почали висловлюватися за перетворення УСДРП(н) на укр. комуніст. партію, яка мала об'єднати навколо себе нац. комуніст. сили, увійти до *Інтернаціоналу Комуністичного.* Наприкінці 1919 незалежники розірвали з УНР, заявили про перехід на комуніст. позиції. М.Ткаченко та Ю.Мазуренко провели переговори з ЦК РКП(б) про легалізацію партії в Україні, у груднi 1919 в Києві було поновлено вихід газ. «Червоний прапор», де з націонал-комуніст. позицій продовжувалася полеміка з більшовиками в укр. питанні, але не ставився під сумнів їхній пріоритет у соціальній революції і *комунізмі.* 22—25 січня 1920 відбувся 1-й з'їзд УКП, який формально розпустив УСДРП(н) і оголосив її *Українською комуністичною партією* (УКП).

У квітні 1919 від незалежників відійшли діячі, які відмовилися від повстання проти більшовиків. Під назвою УСДРП(незалежних-лівих; друкований орган — газ. «Червоний стяг»), декларуючи «необхідність єдиного фронту революції і спільної боротьби проти контрреволюції», співпрацювали з КП(б)У, хоч і розходилися з більшовиками в нац. питанні, критикували останніх за *шовінізм.* 14 червня 1919 представники незалежних-лівих В.Гукович, А.Дігтярь, Г.Черепенко увійшли до ВУЦВК. 6 серпня 1919 УСДРП (незалежних-лівих) об'єдналася з УПСР (комуністів-боротьбистів) в *Українську комуністичну партію (боротьбистів).*

Літ.: *Попов М.М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Х., 1929; *Тютюнник Ю.Й.* [Автобіографія]. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1—2; *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років. К., 2005; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011.

О.П. Юренко.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ — ідеологія та політ. рух, метою яких є реалізація ідеї укр. державності на засадах соціальної справедливості та рівності всіх громадян. Зародилася в 1870—80-х рр. на ґрунті пропагування ідей марксизму О.*Терлецьким* та С.*Подолинським.* Останній у своїй концепції майбутнього устрою сусп. життя виділяв такі функції держави: культурно-виховну, функцію керування господом і працею, суд., планування та обліку, а також функцію оборони країни й охорони внутр. порядку. Особливістю підходу С.Подолинського як теоретика і практика У.с.-д. було органічне поєднання соціального і національного, адже він прагнув пристосувати універсальні принципи та ідеї соціалізму до укр. дійсності, поставити їх на службу народу. 1880 з'явилася Програма реформ, підписана М.*Драгомановим*, М.*Павликом,* М.*Зібером*, С.Подолинським, опубл. у першому числі *«Громади».* Фактично автором Програми був С.Подолинський. Пізніше Програма була перероблена М.Драгомановим і 1884 з'явилася під назвою «Вільна спілка». Соціаліст. ідеалом М.Драгоманова був ідеал П.-Ж.Прудона: федерація вільних спілок вільних людей. М.Драгоманов почасти був анархістом, проте до таких теоретиків і практиків анархізму, як М.Бакунін та кн. П.*Кропоткін*, ставився цілком негативно. Він відкидав їхній аполітизм, погляди на д-ву та на шлях до здійснення соціаліст. ідеалу. Відмежовувався М.Драгоманов і від марксизму, який здавався йому занадто доктринерським («німецька метафізика»). Вчений одним із перших визначив «генетичні» вади рос. соціал-демократії та розкрив причини цього явища. Опозиція царизму була обтяжена традицією рос. державності. «Російські революціонери, — вважав М.Драгоманов, — зовсім не розхитують ідеї державного централістичного самодержавства, а тільки переносять його в інші руки». Він як політ. мислитель і теоретик У.с.-д. пророче передбачив поділ світ. соціаліст. руху на дві гілки — демократ. і тоталітарну. Якщо європ. *соціал-демократія* пішла демократ. шляхом, то частина російської — обрала тоталітарну модель розвитку. Перша укр. соціал-демократ. орг-ція виникла 1897—98 в *Києві* під кер-вом І.*Стешенка,* виділившися з укр. університетської студентської громади на ґрунті вивчення праць М.Драгоманова. До неї увійшли Леся *Українка*, П.Тучапський, В.Крохмаль, М.Ратнер, П.Канівець, М.*Коцюбинський* та ін. Її учасники встановили зв'язок із керованою М.*Меленевським* «Групою сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» та поставили за мету роботу серед укр. селянства й робітництва для пропагування ідей соціал-демократії. Були опубліковані дві гектографічні брошури — «Програма соціал-демократії» і «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства», а 1901 орг-ція видала у *Львові* ще дві брошури: «Оцінка програми української соціалістичної партії» та укр. переклад відомої брошури Ш.Дікштейна «Хто з чого живе?». Через поліцейські переслідування орг-ція деякий час не виявляла ознак діяльності. 1902 вона видала в Женеві (Швейцарія) брошуру «Німецька революція в марті 1848 року», а 1903 вийшло у світ її останнє агітаційне видання — брошура «Царі, пани та люде». Незабаром після цього У.с.-д. розпалася. Одна частина її членів перейшла до *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, а інша вступила до *Революційної української партії.* Леся Українка на тривалий час зовсім відійшла від активної революц. діяльності, а І.Стешенко почав активно працювати в ліберальній *Загальній українській безпартійній демократичній організації* та 1904 став одним з ініці-

аторів перетворення її на *Українську демократичну партію*. Надалі укр. соціаліст. рух зазнавав відчутних ідеологічних та орг. впливів рос. соціал-демократії. 1904 з РУП виділилася Укр. соціал-демократ. спілка (див. *«Спілка» соціал-демократична*), яка приєдналася до РСДРП.

В *Західній Україні* перші соціал-демократичні гуртки виникли в 1880-х рр. 1890 утворилася *Русько-українська радикальна партія*, яка згодом отримала назву *Української радикальної партії* (УРП). Стратегічною метою партії проголошувалася зміна способу вир-ва на засадах наук. соціалізму. Пізніше з УРП виокремилися національно-демократ. та соціал-демократ. напрями. 1899 була створена *Українська соціал-демократична партія* (УСДП) як складова австрійс. соціал-демократії. Її лідери орієнтувалися на теор. засади західноєвроп. соціал-демократії, легальні парламентські засоби досягнення мети. Партія намагалася поєднати вирішення соціальних проблем із нац. прагненнями, відстоюючи гасло національно-держ. самостійності всього укр. народу. Схожу позицію займала Укр. соціал-демократ. партія Буковини, яка утворилася 1907.

У підрос. Україні в грудні 1905 на 2-му з'їзді РУП трансформувалася в *Українську соціал-демократичну робітничу партію*. Взявши за основу Ерфрутську програму нім. соціал-демократії, УСДРП своїми гол. цілями визначила встановлення в Росії демократ. республіки й «автономії України з окремим представничим зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються України». В роки *Української революції 1917—1921* УСДРП займала провідні позиції у владних структурах спочатку *Української Центральної Ради*, а згодом — і *Директорії Української Народної Республіки*, визначаючи осн. напрями урядового курсу відповідно до власної парт. програми. В нац. питанні укр. соціал-демократи пройшли еволюцію від автономії до незалежної укр. д-ви.

Після падіння УНР УСДРП до 1938 діяла в еміграції. У 1950-х рр. колишні члени УСДРП, УСДП і *Української партії соціалістів-революціонерів* утворили Укр. соціаліст. партію (УСП). УСП відновила участь укр. соціал-демократів у *Соціалістичному Інтернаціоналі*, пропрацювавши там до 1976.

В Україні відродження соціал-демократ. ідей розпочалося наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. на тлі системної кризи рад. сусп-ва. У травні 1990 виникла Соціал-демократ. партія України. Згодом утворилися Соціал-демократ. партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Укр. соціал-демократ. партія, Партія «Соціал-демократичний союз», Соціал-демократ. партія молоді, Політ. партія «Українські соціал-демократи» та ін. Ці партії виступали за побудову в Україні правової д-ви, вільного, демократ., економічно ефективного та екологічно безпечного сусп-ва на засадах свободи, соціальної справедливості й солідарності. Однак їм не вдалося здобути широкої підтримки населення, їхній вплив на формування держ. політики виявився незначним. Протягом певного часу лише СДПУ(о) мала представництво у *Верховній Раді України* 3-го та 4-го скликань, окремі її члени займали впливові посади у виконавчих органах влади. Проте ідеї соціал-демократії були для цієї партії радше декорацією, за якою приховувалася діяльність групи впливових політиків. Загалом соціально-демократ. модель організації сусп-ва та розбудови д-ви не стала пріоритетною у процесі вітчизн. державотворення кінця 20 — поч. 21 ст.

Літ.: *Гошовська В.А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX — початку XX століття: проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Х., 1997; *Голуб А.І.* Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX — перша половина XX ст.). Дніпропетровськ, 1998; *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899—1918). К., 2000; *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. К., 2005.

Ю.П. Лавров, О.М. Любовець, В.Б. Молчанов.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УСП) — ліворадикальна політична партія, заснована 1900 журналістом Б.Ярошевським. Орг. засади та програмні цілі УСП були сформовані на основі теор. та ідеологічної бази Польс. соціаліст. партії (Польс. партія соціалістична; ППС). Програма УСП «Нарис програми Української партії соціалістичної» була надрукована влітку 1900 у підпільній друкарні *Наддніпрянської України*. У *Львові* виходив парт. друкований орган *«Добра новина»*, який на території укр. губерній Рос. імперії поширювався у незначній кількості примірників. УСП виступала за повалення рос. *самодержавства* та побудову «демократичної Української республіки», в якій мають забезпечуватися заг. виборче право, рівноправність націй, що населяють Україну, рівність громадян краю, громадян. самоврядування, демократ. свободи, поступове усуспільнення засобів вир-ва, у т. ч. землі. Методами досягнення своїх цілей УСП бачила як просвітницьку роботу серед мас, так і збройне повстання. Партія брала участь у сел. рухах 1902—03. Самостійницька позиція УСП стосовно майбутнього України не раз була піддана критиці з боку укр. соціал-демократії, яка стояла на позиціях федералізму. Однак програмні вимоги партії залишалися незмінними. Близькість програмних вимог УСП та *Революційної української партії* зумовили входження з червня по грудень 1903 УСП до складу РУП. Причинами виходу УСП з лав РУП (офіційно про це заявлено в січні 1904) були як особисті конфлікти між керівниками партій, так і різниця у баченні майбутнього політ. статусу України. 1905 УСП припинила існування, її члени у більшості перейшли до лав ППС.

Дж.: Нарис програми Української партії соціалістичної. Б/м, 1900.

Літ.: *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність. К., 1999; *Його ж.* Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. К., 2002; Політичні партії в Україні (1900—1917): навчальний посібник з курсу «Історія України» для студентів всіх спеціальностей. Краматорськ, 2003.

О.Ю. Кирієнко.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — див. *Українська радянська держава.*

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНО-РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (УСРП) — друга після *Україн-*

ського національно-демократичного об'єднання за своїм впливом укр. політ. партія *Західної України* міжвоєнного періоду; за чисельністю зареєстрованих членів (понад 20 тис. осіб) УСРП напередодні *Другої світової війни* випереджала решту укр. партій краю. Утворена 1926 на з'їзді у *Львові* внаслідок злиття *Української радикальної партії* з Крайовою орг-цією УПСР пн.-зх. укр. земель (див. також *Українська партія соціалістів-революціонерів*), хоча членів партії й надалі називали «радикалами». Того ж року прийнята програма партії, в якій зазначалося, що УСРП змагається за «утворення самостійної Української Трудової Республіки». УСРП займала самостійницьку ідеологічну позицію, виступала проти орієнтації на Польщу, *СРСР*. Верховна влада в країні, відповідно до парт. програми, мусила перейти до «рад працюючого народу», вибраних при дотримуванні принципів *демократії*, декларувалася необхідність справедливого поділу землі між селянами без викупу, наголошувалося на переході права керування госп. життям країни до представників усіх вироб. груп сусп-ва і орг-цій споживачів, визнавалася роль профспілок як єдиних законних представників працюючих. Головами партії були Л.*Бачинський* (до 1930) та І.*Макух* (1930—39). Провідними членами УСРП були також Д.Ладика, О.Павлів, М.*Стахів*, С.Жук, В.*Лисий*, К.Коберський та ін. Пресовий орган — час. *«Громадський голос»*. Парт. література виходила у вид-ві «Громада». 1928 (за ін. даними, у квітні 1931) партія вступила до Соціаліст. Трудового Інтернаціоналу. УСРП існувала в Зх. Україні до вересня 1939 й відновила свою діяльність на еміграції. У березні 1950 на конференції в Аугсбурзі (Німеччина) члени УСРП разом із представниками ін. укр. соціаліст. партій утворили об'єднану Укр. соціаліст. партію.

Літ.: *Стахів М.* Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. Львів, 1934; *Його ж.* Українські політичні партії у соціологічнім насвітленні. Нью-Йорк—Детройт—Скрентон, 1954; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали, т. 2. [Мюнхен,] 1983; *Гаврилів І.* Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів, 2012.

Ю.А. Черченко.

УКРАЇ́НСЬКА СПІ́ЛКА ВЕТЕРА́НІВ АФГАНІСТА́НУ (ВО́ЇНІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́СТІВ) (УСВА) — всеукр. громад. неприбуткове об'єднання ветеранів війни, інвалідів, учасників бойових дій на території зарубіжних д-в (воїнів-інтернаціоналістів), членів сімей загиблих воїнів та ін. осіб, які визнають Статут УСВА і підтримують її діяльність.

У 1980-х рр. перед ветеранами *Афганської війни 1979—1989*, які поверталися на Батьківщину, постала нагальна необхідність об'єднання зусиль у боротьбі за свої соціальні права. В обласних центрах, великих містах України розпочалося стихійне виникнення рад воїнів запасу (до яких на правах секцій входили воїни-інтернаціоналісти), а також самостійних клубів, об'єднань, рад учасників подій в Афганістані. Їх визнання як громад. структур розпочалося у 2-й пол. 1980-х рр. У червні 1988 у м. *Севастополь* було проведено Всеукр. респ. збір молодих воїнів запасу, на якому розрізнені спілки воїнів запасу та воїнів-інтернаціоналістів об'єдналися в Укр. респ. раду воїнів запасу. Станом на середину 1989 в Україні діяло понад 200 об'єднань воїнів-інтернаціоналістів. 25 червня 1990 відбулася Установча конференція Спілки воїнів-інтернаціоналістів України (СВІУ), яка започаткувала становлення і орг. зростання «афганського» руху в Україні.

Після проголошення Україною незалежності на 2-й позачерговій конференції СВІУ (24—26 жовтня 1991) було ухвалено рішення про зміну назви на «Українську спілку ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів)» (УСВА), визначено мету її діяльності: політ., правовий, соціальний захист ветеранів війн на території ін. д-в, сімей загиблих, увічнення пам'яті про полеглих побратимів, передача молоді героїко-патріотичних і духовних цінностей.

Станом на 2016 УСВА налічує бл. 140 тис. членів, які об'єднані у 25 обласних, 718 міських і районних, 1096 первинних осередках. Її діяльність спрямована на формування у громад. свідомості образу ветерана війни, з яким пов'язуються такі поняття, як честь, гідність і військово-патріотична героїка. УСВА орієнтована на співпрацю з органами законодавчої та виконавчої влади.

1992—93 УСВА брала активну участь у підготовці та сприянні прийняттю Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». З її ініціативи 1992 створено Держ. к-т України у справах ветеранів, в якому гол. посади займали самі інваліди війни та учасники бойових дій в Афганістані. Визнанням організованого «афганського» руху в Україні, його внеску у розбудову укр. громадян. сусп-ва став Указ Президента України від 11 лютого 2004, за яким 15 лютого — день виведення рад. військ з Афганістану — визнано Днем вшанування учасників бойових дій на території ін. д-в.

Практична діяльність ветеранів Афганської війни спрямована на передання бойового досвіду сучасним захисникам України, збереження їхнього життя і здоров'я при участі у бойових діях, визволення військовополонених, розшук військовослужбовців, які пропали безвісти, повернення останків загиблих воїнів і волонтерську справу. За роки незалежності України понад 1,5 тис. воїнів-інтернаціоналістів відзначено держ. нагородами. УСВА співпрацює з багатьма реліг. орг-ціями України.

УСВА є членом Всесвітньої федерації ветеранів, Міжнар. союзу громад. об'єднань «Громадський комітет ветеранів війн» і Міжнар. союзу «Бойове братство», спільно з К-том у справах воїнів-інтернаціоналістів при Раді глав урядів д-в — учасниць СНД — бере участь у реалізації міждерж. соціальних програм щодо воїнів-інтернаціоналістів. Її члени займаються увічненням пам'яті загиблих воїнів, відстоюють права і гідність сімей загиблих військовослужбовців, інвалідів війни, учасників бойових дій. Окремим напрямом гуманітарної діяльності УСВА є розшук співвітчизників, які пропали безвісти в Афганістані, та повернення на Батьківщину колиш. військовополонених, для цього створена єдина база даних ДНК їхніх родичів. УСВА підтримує розвиток творчості у ветеранському середовищі. За її сприяння щорічно в Україні видається 10—15 книг з тематики Аф-

С.В. Червонописький.

ганської війни. Важливим залишається видання книг Пам'яті і Слави, Вдячності та Пошани. Творчі пісенні колективи УСВА «Долг», «Перевал», «Ташакор» і автори-виконавці, учасники бойових дій в Афганістані відомі не лише в Україні, а й за її межами. Щорічно УСВА проводить більше 200 змагань із 40 видів спорту, які присвячуються пам'яті більше 50 воїнів-інтернаціоналістів, життя і діяльність яких пов'язані з Україною. З дня створення УСВА її незмінно очолює Герой України, генерал-лейтенант С.Червонописький.

Літ.: *Червонописький С.В.* Український феномен «афганського» руху. «Політичний менеджмент», 2006, № 1; *Аблазов В.И. и др.* Афганская арена: война XXI века. К., 2015; *Червонописький С.В.* Організований «афганський» рух в Україні: становлення та розвиток. К., 2007; *Його ж.* Політичні та соціальні наслідки для України спецоперації СРСР в Афганістані 1979—1989 років і роль УСВА в їх подоланні. К., 2008; *Аблазов В.И. и др.* Афганская арена: дипломаты и полководцы. К., 2012.

В.І. Аблазов.

«УКРАЇ́НСЬКА СПРА́ВА НА АМУ́РІ» — революційно-політ. тижневик Укр. ради (Благовєщенськ; нині місто Амурської обл., РФ). Редактор — Я.Ситницький. Перше число газети датоване 2 травня 1917.

Часопис друкував документи крайового вчительського з'їзду, що відбувся в Хабаровську (нині місто в РФ), подавав інформацію про події в Україні, вміщував передруки з укр. видань та інформував своїх читачів про укр. життя на Далекому Сх. Наклад та кількість чисел газети не відомі.

Літ.: *Світ І.* 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 р. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1966.

А.А. Попок.

«УКРАЇ́НСЬКА СТАРОВИНА́» — науково-популярний культурологічний журнал, друкований орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мист-ва при Гол. управлінні мист-в і нац. к-ри УНР. Перший часопис, присвячений проблемам архівної справи в контексті «питань українського мистецтва і старовини».

Вийшло лише одне число — у листопаді 1919 в *Кам'янці-Подільському*, у друкарні «Стрільця» (друкованого органу *Української Галицької армії*). Ред. колегія часопису, до якої увійшли П.*Клименко*, О.*Назарук*, І.*Кревецький*, намагалася привернути увагу читачів до найболючіших «архівно-музейних» проблем і заручитися підтримкою громадян для рятування старожитностей. Дизайн обкладинки (вказано лише назву), якість паперу (газетний), форма (великий формат, верстка в дві колонки, з використанням постійного верхнього колонтитула, де вказано назву часопису, номер журналу, сторінка) були доволі простими. Спеціально-галузеве періодичне мономовне видання науково-популярного характеру розраховувалося на співробітників архів., музейних та бібліотечних установ. Концепція часопису визначена рубриками: «З історії української старовини», «Про знищення пам'яток старовини й мистецтва», «Закони й обіжники в справі охорони пам'яток старовини і мистецтва», «З протоколів Комісії для охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головнім управлінні мистецтв та національної культури», «Ріжні замітки», «Бібліографія». Число містило 20 публікацій (статей, коротких заміток, інформативних повідомлень, бібліографічних записів), авторами яких були О.Благодір, П.*Клименко*, М.*Обідний*, Л.*Биковський*, Й.Л.Пеленський, І.*Кревецький* та ін. Примірник видання зберігається у фондах Науково-довідкової б-ки Центр. держ. архівів України.

Літ.: *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; *Її ж.* «Українська старовина»: Спроба створення архівно-музейного часопису (з історії архівної періодики в Україні). «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240.

І.Б. Матяш.

УКРАЇ́НСЬКА СТУ́ДІЯ ХРОНІКА́ЛЬНО-ДОКУМЕНТА́ЛЬНИХ ФІ́ЛЬМІВ («Укркінохроніка»). Створена 1931 в *Харкові*. 1931 випустила на екран свою першу стрічку — «Пуск ХТЗ» (автор — оператор А.Козаков). 1931 розпочала випуск кіножурналу «Комуніст на екрані», а з 1937 — кіножурналів «Харківський пролетарій», «Комсомолець України», «На варті», «Радянська Україна». Серед ін. перших хронікально-документальних фільмів: «Червона армія сильніша за всіх» М.Шапсая, «КШЕ» Е.Шуб, «Ці не здадуть» М.Кауфмана (усі — 1932), «Про діда Мороза» М.Левкова (1933), «Спартакіада щасливих» М.Романова та М.Лукацького (1936), «Майстри колгоспного достатку» М.Левкова (1938) та ін. З 1939 студія перебуває в *Києві*. Тут були створені документальні стрічки «Визволення» О.*Довженка* (1940), «Буковина — земля українська» Ю.Солнцевої (1941). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* студія стала працювати над кінощоденником боротьби проти гітлерівських загарбників. Багато її працівників було зараховано до фронтових кіногруп, серед них: М.Биков, М.Котляренко, Б.Вакар, М.Гольбрих, І.Гольдштейн, Я.Марченко, Я.Местєчкін, В.Орлянкін, І.Семененко та ін. У післявоєнний період діяльність студії значно розширилася. Студія, крім документальних фільмів, випускала кіножурнали: «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні». Серед кращих фільмів: «Люди над хмарами» (1965, реж. А.Фернандес; призи на міжнар. кінофестивалях в Обергаузені, Празі, Лейпцизі, Кроні, Москві, Гран-прі в Італії), «Плотогони» (1966, реж. І.Грабовський; дипломи міжнар. кінофестивалів у Лондоні, Нью-Йорку, Обергаузені, Ленінграді); «Шлях до тунелю», «Меланчине весілля» (1976, 1978, реж. О.Коваль; «Срібний голуб» 21-го та 23-го Міжнар. кінофестивалів у Лейпцизі); «Чорнобиль: Хроніка тяжких тижнів» (1987, реж. В.Шевченко, призи 5-ти міжнар. кінофестивалів); «Мікрофон» (1989, реж. Г.Шкляревський; призи міжнар. кінофестивалів в Обергаузені, Фраберзі, Ужелі); «Невиданий альбом» (1991, режисери В.Кріпченко, В.Таранченко; спец. призи міжнародних кінофестивалів у Обергаузені, Лодзі, Кракові); «Знак тире» (1992, реж. С.Буковський; призи міжнар. кінофестивалів у Ніоні, Амстердамі, Дйорі, С.-Петербурзі); «Гріх» (1999, реж. О.Санін) та «Сто років самотності» (2000, реж. М.Кондратьєва; дипломи Міжнар. кінофестивалю «Золотий витязь» у Москві) та ін.

Студія нагороджена орденом «Знак Пошани» (1981).

Літ.: Історія українського радянського кіно, т. 2. К., 1987; Кинематография Украины: 1986—1989. К., 1990; Кінематографія: 1990—1992. К.,

1993; Фільми України: 1992—1996. К., 1996; Фільми України: 1997—2000. К., 2000.

П.М. Бондарчук.

УКРАЇ́НСЬКА ТРУДОВА́ ПА́РТІЯ (УТП) — укр. політ. партія, заснована групою кооп. діячів. Остаточно оформилася на установчому з'їзді 18 жовтня 1917 у *Києві*. Базувалася на тих самих ідейних засадах, що й рос. Народно-соціаліст. (трудова) партія, ідейно наближалася до *Української партії соціалістів-революціонерів*, проте стояла на більш поміркованих позиціях, складалася переважно з кооператорів. На чолі партії стояв Ф.*Крижанівський*, який представляв її в *Українській Центральній Раді* та *Комітеті Української Центральної Ради*, а також в *Українському національному союзі*. Малочисельна й маловпливова УТП не відіграла помітної ролі в політ. житті України.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1: Доба Центральної Ради. К., 2002; *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

«УКРАЇ́НСЬКА УНІВЕРСА́ЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» («УУЕ») — нереалізований проект 30-томної нац. енциклопедії універсального профілю, ініційований 2006—07 академіком НАН України І.*Дзюбою*. Ідея створення нац. енциклопедії універсального призначення визріла в академічному середовищі ще на зламі 1990-х — 2000-х рр., зокрема була представлена у доповіді «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект XXI ст.» І.Дзюби на засіданні Президії НАН України 6 квітня 2001. Реалізовані та започатковані на теренах укр. енциклопедистики проекти протягом 1990-х і на поч. 2000-х рр., передусім «Енциклопедії сучасної України», «Універсального словника-енциклопедії» та низки ін., спричинилися до нової стадії обговорення проекту «УУЕ» (паралельно його також називали проектом «Української загальної енциклопедії» та «Української національної енциклопедії») у 2006. Базові концепти та засади «УУЕ» були запропоновані у доповіді І.Дзюби на засіданні Президії НАН України 18 жовтня 2006 і тоді ж були схвалені академічною постановою за № 264. Наприкінці 2006 — на поч. 2007 була створена концепція та розроблена програма підготовки «УУЕ» у 30 т. Проект «УУЕ» позиціонувався як найвище узагальнення та систематизація комплексу знань про світ і про себе, насамперед як наук. осмислення картини світу, історії людської цивілізації та внеску в неї укр. народу. Водночас проект «УУЕ» розглядався як спроба нац. саморепрезентації у світовому інформаційному просторі.

Для реалізації «УУЕ» планувалося використати формат 84×108 — 1/16 із максимальним обсягом тому до 1 тис. сторінок. Передбачалося, що 30 т. «УУЕ» по приблизно 900 сторінок тексту дадуть у сукупності десь 5700 авторських аркушів, себто 228 млн друкованих знаків. Проект словникового компендіуму «УУЕ» передбачалося систематизувати у 29 розділах: I. Персоналії; II. Земля і Космос; III. Країни і території; IV. Адм.-тер. устрій; V. Д-ва і сусп-во; VI. Міжнар. відносини; VII. Фізична географія; VIII. Екон. географія; IX. Економіка, пром-сть, транспорт, сільс. госп-во; X. Екологія; XI. Народонаселення; XII. Релігії світу; XIII. Мови світу; XIV. Тваринний світ; XV. Рослинний світ; XVI. Туризм; XVII. Спорт; XVIII. Здоров'я і хвороби; XIX. Повсякденне життя і побут; XX. Соціогуманітарні науки; XXI. Природничі науки; XXII. Тех. науки і техніка; XXIII. Журналістика і ЗМІ; XXIV. Освіта; XXV. Культ. та освітні установи; XXVI. Мист-во й арх-ра; XXVII. Література і фольклор; XXVIII. Історія в епізодах; XXIX. Довідковий матеріал. Запланована архітектоніка проекту «УУЕ» базувалася на 4-ступеневому ієрархічному поділі: 1-й рівень — ключові статті, що дають визначення та заг. характеристику предмета (включаючи історію його вивчення); 2-й рівень — опорні статті, які можуть відсилати до статей нижчого — 3-го ієрархічного рівня; 4-й рівень — енциклопедичні гасла про персоналії, добір яких мав визначатися за критерієм вагомості внеску у відповідній сфері діяльності.

Для інтенсифікації процесу підготовки «УУЕ» передбачалося застосувати концепцію «авторського ядра» — 100—120 науковців високої кваліфікації мали підготувати осн. масив енциклопедичних статей 1-го та 2-го рівнів із розрахунку середнього навантаження 40—50 друкованих аркушів на одну особу. Заг. процес підготовки «УУЕ» проектувавсь у 12 етапів: 1) створення Гол. ред. колегії та її робочого органу; 2) обговорення проекту концепції «УУЕ» та його затвердження; 3) створення спеціалізованих редакцій; 4) укладання словника, його обговорення та визначення співвідношення обсягів окремих статей; 5) створення концепції худож. та ілюстративного оформлення «УУЕ»; 6) підготовка та випуск необхідного блоку методичних матеріалів та інструкцій; 7) організація авторського колективу і редакцій за напрямами; 8) визначення графіка підготовки й виходу видання; 9) написання статей; 10) редагування статей і консультування; 11) ред. контроль; 12) друк паперової версії та запуск електронної версії в мережі Інтернет.

Концептуальні засади та методичні матеріали «УУЕ» розробила робоча група з підготовки проекту у складі І.Дзюби, М.Железняка, С.*Кульчицького*, В.Лісового, А.Макарова, В.Панченка, М.*Поповича* та М.Стріхи. Крім того, концептуальні пропозиції та відгуки щодо проекту «УУЕ» внесли академіки НАН України Я.*Ісаєвич* і В.*Геєць*, а також ін. науковці. Згідно з указом Президента України В.*Ющенка* «Про проведення в Україні у 2007 році Року української книги» від 15 грудня 2006 планувалося реалізувати проект «УУЕ» (під назвою «Українська національна енциклопедія») протягом 2007—15. Однак цей проект не був здійснений із різних причин. Почасти намічена програма «УУЕ», гол. чин. щодо України 20 — поч. 21 ст., була реалізована у багатотомному проекті «Енциклопедія сучасної України».

Літ.: *Дзюба І.* Про концептуальні засади підготовки «Української універсальної енциклопедії» (доповідь на засіданні Президії Національної академії наук України 18 жовтня 2006 року). Web: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf; Матеріали робочої групи з підготовки проекту концепції створення Української універсальної енциклопедії. К., 2006. Web: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/materialy%20grupy.pdf; Постанова Президії Національної академії наук України № 264 від 18 жовтня 2006 р. «Про кон-

цептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії». Web: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/postanova_264.pdf.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКА ФЕДЕРАТИ́ВНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УФДП) — укр. консервативна партія, утворена в грудні 1917 з діячів «Старої громади» (див. *Громади*) — найстарішої укр. орг-ції в *Києві*. Вважала себе наступницею і продовжувачкою ідей М.*Драгоманова*, *Української радикальної партії*. До орг. к-ту, утвореного на початку грудня 1917, увійшли В.*Науменко*, І.*Лучицький*, Г.Квітковський, Є.Кивлицький, В.*Ігнатович* та ін. Установчі збори партії (23 грудня 1917) ухвалили назву і програму. У нац. питанні УФДП стояла на позиціях федералізму. Вважала, що Україна повинна залишатись у складі Росії, яка мала перетворитися на федерацію автономних країв на зразок пропонованого М.Драгомановим союзу земств. УФДП взяла участь у виборах до *Українських Установчих зборів*. Виступивши окремим списком у Києві, отримала лише 587 голосів.

Партія не відіграла істотної ролі в політ. житті України, проіснувала кілька місяців і 1918 припинила діяльність. Її голова В.Науменко 1919 був розстріляний *більшовиками*.

Літ.: Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. К., 1992; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1: Доба Української Центральної Ради. К., 2002; *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. К., 2012.

О.Д. Бойко.

Логотип Ініціативної групи «Першого грудня».

УКРАЇ́НСЬКА ХА́РТІЯ ВІ́ЛЬНОЇ ЛЮДИ́НИ — програмний документ Ініціативної групи «Першого грудня», який формулює «життєві орієнтири» для сусп-ва, пропонує відповідь на гол. виклики, що постають перед громадянами. Спрямований на об'єднання всіх, хто прагне «доброго і гідного життя в Україні і навколо неї». Це звернення інтелектуалів є своєрідним етичним кодексом *громадянського суспільства* 21 ст. і водночас ідейним маніфестом групи. Хартія оприлюднена 8 грудня 2012 на Нац. круглому столі з нагоди 21-ї річниці референдуму щодо незалежності України. Її уклали й підписали всі засновники Ініціативної групи «Першого грудня»: В.Брюховецький, Б.Гаврилишин, С.*Глузман*, В.Горбулін, кардинал Л.*Гузар*, І.*Дзюба*, М.Маринович, М.*Попович*, Є.*Сверстюк*, В.Скуратівський, І.*Юхновський*. Преамбула хартії констатує, що людина поч. 21 ст. почувається перед майбутнім невпевнено і вразливо. Романтичні сподівання перетворилися на ілюзії. Нові екон. умови загострили найгірші інстинкти: жадобу збагачення, захланність і споживацтво. Зубожіння, несправедливість і невпевненість викликали у сусп-ві розчарування, що межує з духовною порожнечею. «Вчорашні люди» натомість «розбудовують державу» старими методами насильства й обману, не маючи вищих цілей. Треба шукати світла відповідей, які надають сенс нашому життю і мають стати духовним орієнтиром для сучасної людини.

Наріжними каменями хартії стали три тези: ми самі несемо відповідальність за себе і не можемо нікому її передати; мораль і духовні цінності потрібні сьогодні, і їх не можна відкладати на завтра; ми будуємо світ згідно з нашою уявою, а тому від її масштабу, глибини і творчого хисту залежить наше майбутнє.

Концепція хартії чітко корелюється з гол. гаслом Ініціативної групи «Першого грудня»: «Вільна людина у вільній країні».

Основні ідеї хартії викладені в наступних розділах.

1. Бути вільною людиною не лише за правами, а й за духовним вибором. Це означає брати на себе відповідальність, вірити у власні сили, не плекати в собі зверхності, чинити добро, дотримуватися принципу рівності не лише один з одним, а й перед законом.

2. Бути українцем означає плекати нац. гідність, пам'ятати не лише про трагічні, а й про переможні сторінки нашої історії, не культивувати зла й ненависті, не насміхатися з рідного. Необхідно розвивати інтелектуальну, духовну та політ. україноцентричність, дбати про *українську мову*, спілкуватися нею, бо вона перетворює нас із населення в єдиний народ, а регіональні особливості лише збагачують нац. спільність. Водночас сучасне поняття *нації української* виходить за етнічні межі і є явищем політичним, яке стосується кожного. Світ. українство є ще одним виміром нашого буття.

3. Бути активним громадянином. Ця категорія передбачає усвідомлення того, що державність і демократія — це не лише політичні, а й духовні цінності, це обов'язок боротися проти порушення прав людини і громадянина, захищати *демократію*, брати активну участь у політ. житті країни.

4. Любити — значить виявляти толерантність до політ. і культ. поглядів, етнічної, реліг. та мовної належності наших співвітчизників, окрім тих, хто переступає межі моралі, допускає прояви ксенофобії, расизму, *шовінізму*, *нацизму* і *сталінізму*, ігнорує державність укр. мови, порушує зв'язок поколінь. Любов — це дотримання соціальної справедливості, подолання прірви між багатими та бідними, ветеранами *Української повстанської армії* та червоноармійцями.

5. Мислити самостійно, долаючи стереотипи, недержавність і провінційність колоніального та хуторянського світогляду, не застрягати у минулому, а рухатися вперед, відповідно до потреб часу, остерігатися байдужості, ширити інформацію про Україну, переймати передове знання, підтримувати незалежні ЗМІ.

6. Бути господарем. Гол. завдання — відновити почуття господаря, що співмірне з відновленням державності, брати участь у житті громади, забезпечити позитивне ставлення до підприємництва, яке можливе тільки в результаті нац. та соціальної відповідальності перед країною представників великого і середнього бізнесу, справедливо оцінювати роботу інших, відновити стандарти професіоналізму, що не мислиме без підвищення заробітної плати, збільшення кількості робочих місць, створення умов для повернення в Україну мільйонів заробітчан, турботи про слабших та бідніших.

7. Бути лідером. Поняття лідера стосується не влади, а знання і означає прокладати шлях для інших. Україна має стати регіональним політ., екон. і культ. лідером через присутність і діяльну участь у житті Європи. Замість негнучкого чиновницького апарату цю місію мусить взяти на себе громадян. сусп-во.

8. Бути відкритим суспільством, тобто спільнотою, переконаною у великій цінності людського життя і демократ. устрою, вгамовувати агресію, підтримувати слабших та людей з обмеженими фізичними можливостями, не толерувати антигуманних ідеологій і деспотію, переймати найкращий досвід і знання зовн. світу, вільно мислити і виховувати вільних людей.

9. Бути успішною державою. З цією метою потрібно подолати соціальну відчуженість між людьми, домогтися відновлення демократ. керування, повернути справжній парламентаризм, забезпечити регулярну зміну влади на засадах свободи слова і демократії, створити гідні умови для працюючих та захищати найбідніших, домогтися зміни суд. гілки влади, правоохоронних органів, систем освіти й охорони здоров'я, встановити справедливість, реформувати місц. самоврядування, створити цілісний і захищений гуманітарний простір, забезпечити вільне функціонування внутр. ринку, захист громадян в економіці та бізнесі, розвиток малого і середнього підприємництва, максимальне спрощення дозвільної і регуляторної системи, подолання екон. умов корупції, підтримувати формування політ. партій на чітких ідеологічних підвалинах, виховувати владу в сенсі усвідомлення важливості нац. цінностей.

10. Бути учасником демократичної спільноти народів. Безальтернативним шляхом для України є *європейська інтеграція*. Химерним ідеям слов'ян. братерства, фальшивої єдності та ін. виявам неоімперської ідеології ми протиставляємо принципи взаємної рівності, поваги і партнерської підтримки. Ми маємо бути прикладом та опорою для всіх демократ. сил колиш. *СРСР* та наших партнерів від Балтії до Чорного моря.

Хартія відкриває розділ «Програмні документи» на сайті Ініціативної групи «Першого грудня». На сайті подані переклади хартії англ., польс. та рос. мовами.

Дж.: Українська хартія вільної людини. Web: http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny.

Літ.: Слово про свободу й відповідальність: Ініціативна група «Першого грудня» в документах і текстах. К., 2018; Обласна програма впровадження «Української хартії вільної людини» в навчальних закладах Тернопільської області на 2017—2020 роки. Web: http://gromada-i-misto.org/region-program; *Сенко У.* Хартія вільної людини: українців закликають до об'єднання. Web: https://zaxid.net/hartiya_vilnoyi_lyudini_ukrayintsiv_zaklikayut_do_obyednannya_n1272702.

Ю.Д. Зайцев.

УКРАЇ́НСЬКА ХРИСТИЯ́НСЬКО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УХДП) діяла з листопада 1988 до червня 2003. Була створена 1 листопада 1988 в м. *Долина* колиш. політв'язнями П. і Вас. Січками як Укр. християнсько-демократ. фронт (УХДФ). Проголошення в листопаді 1988 програми та статуту УХДФ стало першою спробою створити в Україні політ. силу, альтернативну *Комуністичній партії Радянського Союзу*. 14 листопада 1988 Вас.Січко подав статут і програму УХДФ для реєстрації ВР СРСР. У програмі увага зверталася на необхідність скасування Ради у справах релігії при РМ УРСР, порушувалися питання про вихід України зі складу *СРСР*, створення нац. армії, прийняття жовто-блакитного прапора та *тризуба* як політ. символів, узаконення *«Просвіти»* та *«Пласту»*. У відповідь 4 січня 1989 ЦК КПРС констатував, що християн. демократія — явище ідейно шкідливе, і запропонував УХДФ самоліквідуватися. Натомість 13 січня 1989 (*Львів*) УХДФ провів Установче віче, на якому затвердив програму та статут, обрав керівні органи. До центр. ради УХДФ ввійшли Вас.Січко, Т.Картин, С.Єдинороз, М.Торко, І.Штурмак, Л.Чекальська, В.Касіян, Я Корнилюк, П.Січко та ін. Головою центр. ради було обрано Вас.Січка. Віче ухвалило рішення відродити при УХДФ молодіжну орг-цію «Пласт», доручило всім делегатам і членам громад УХДФ розпочати роботу з відновлення «Пласту» та обрало керівником молодіжної орг-ції фронту Т.Картина. Пізніше планувалося розділити «Пласт» на дві орг-ції: підліткову — до 14-ти років (власне «Пласт») і юнацьку — до 20-ти років («Сокіл»). Було обговорено питання організації при УХДФ «Просвіти». Головою «Просвіти» обрали Я.Корнилюка.

Згідно зі статутом моральною основою УХДФ було визнано Святе Писання (див. *Біблія*), в якому викладені основи християнської моралі, а юридичною базою діяльності УХДФ була визнана *Загальна декларація прав людини 1948*, прийнята *Організацією Об'єднаних Націй*.

У травні 1989, у 10-ту річницю загибелі В.*Івасюка*, УХДФ організував панахиду на *Личаківському цвинтарі* у Львові, 4 червня 1989 — екологічний мітинг у *Калуші*, 11 червня — перший несанкціонований екологічний мітинг у Долині.

30 червня 1989 за підтримки УХДФ було створено Християн. спілку укр. молоді. У програмних принципах наголошувалося, що вона «діє під ідейним впливом УХДФ і співробітничає з ним».

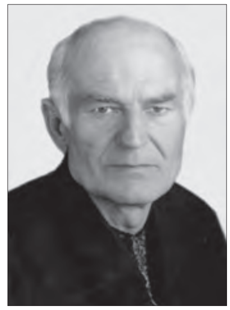

П.В. Січко.

В.П. Січко.

Попри те, що УХДФ називав себе громад. орг-цією, його, як зазначав Вас.Січко, «у світі визнавали... як партію». Підтвердженням цього було те, що УХДФ за порівняно короткий час вдалося встановити контакти з рядом християнсько-демократ. партій зарубіжних країн, налагодити отримання від них матеріальної та фінансової допомоги.

У жовтні 1989 УХДФ прийняв рішення про зміну назви на «Українська християнсько-демократична партія». Чисельність партії на момент її утворення становила бл. 2 тис. членів.

21—22 квітня 1990 у Львові відбувся 2-й з'їзд УХДФ (Установчий з'їзд УХДП), в якому брали участь 183 делегати зі Львова та *Львівської області*, *Івано-Франківська* та *Івано-Франківської області*, *Тернополя*, *Одеси*, *Києва*, гості з Німеччини, Польщі, Литви, Латвії, Грузії, Росії (Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*) та *Москва*). З'їзд затвердив назву партії — Укр. християнсько-демократ. партія, вніс зміни до статуту і програми, обрав головою Вас.Січка.

Мін-во юстиції України зареєструвало партію 14 листопада 1991. Наприкінці 1990 гол. рада 1-м заст. голови партії обрала голову Львів. орг-ції УХДП, депутата Львів. обласної ради М.Бойка.

Метою діяльності партія проголосила «побудову вільної, самостійної, християнської України». У Статуті УХДП відзначалося, що методи діяльності УХДП є ненасильницькими, узгоджуються з християн. принципами і спираються на засади взаємодії парламентської демократії та громад. ініціативи. Свою соціальну базу УХДП вбачала в населенні *Західної України*.

У преамбулі програми зафіксовано: «Ми — гуманісти. Ми ви-

никли як альтернатива комуністичному тоталітаризму». У програмі зазначалося, що УХДП домагається «повної політичної незалежності України, ліквідації існуючої колоніальної структури, виведення іноземних військ». У галузі економіки пропонувалося «ліквідувати колгоспи і радгоспи, а землю роздати селянам. Максимальне заохочення приватної ініціативи». У духовній сфері УХДП пропонувала «моральне оздоровлення суспільства — на основі християнської моралі, як моралі загальнолюдських цінностей». З часом УХДП відкоригувала свої програмні документи відповідно до політ. ситуації.

На поч. червня 1991 на ім'я заст. голови УХДП М.Бойка прийшло запрошення з Австрійс. політ. академії щодо направлення членів УХДП на навчання до *Відня*. На навчання відбули члени Терноп., Львів., Івано-Франк. обласних орг-цій УХДП, Івано-Франк. міської орг-ції УХДП, а також викладач Львів. держ. ун-ту В.Пинзеник. Це було перше міжнар. визнання християн. демократів України.

Перед 3-м з'їздом УХДП (квітень 1992) частина членів партії на чолі з В.Журавським проводила роботу зі створення нової орг. структури, яка в червні 1992 оформилась у Християнсько-демократ. партію України (ХДПУ). Внутрішньопарт. протиріччя впродовж квітня—серпня 1992 призвели до утворення 3-х політ. партій: УХДП на чолі з Вас.Січком, УХДП, лідером якої було обрано М.Вітра (партія не легалізувала своєї діяльності), та ХДПУ на чолі з В.Журавським.

У лютому 1993 УХДП була перереєстрована Мін-вом юстиції України.

28 жовтня 1995 відбувся 4-й з'їзд УХДП. На ньому Вас.Січко попросив звільнити його від виконання обов'язків голови УХДП. Новим головою був обраний колиш. політв'язень, депутат Київ. міськ. ради О.Сергієнко, 1-м заст. — М.Бучацький. Головою секретаріату було обрано В.Завальнюка. Вас.Січко став почесним головою партії. З'їзд ухвалив резолюцію з приводу суспільно-політ. ситуації в Україні; про становище в укр. церкві та брутальне втручання владних структур у церк. справи; про єдність національно-патріотичних сил в Україні; про невідкладну реабілітацію *Української греко-католицької церкви* та повернення їй церк. майна та храмів та інше.

7 листопада 1997 (Київ) відбувся 5-й з'їзд партії, який вніс зміни до програми та статуту УХДП.

На парламентських виборах 1998 р. партія входила до Виборчого блоку партій «Вперед, Україно!». За результатами виборів блок здобув 1,73 % голосів виборців. В одномандатних виборчих округах від блоку не було обрано жодного депутата.

7 листопада 2000 партія змінила юрид. адресу — зі Львова на Київ. 22 травня 2002 на засіданні гол. ради партії звільнили з посади голови та позбавили членства у партії О.Сергієнка (у зв'язку з переходом його в *Українську республіканську партію «Собор»*). Рішенням гол. ради від 22 грудня 2002 в. о. голови УХДП обрали П.Січка.

8—9 березня 2003 в *Коломиї* 7-й Всеукр. з'їзд УХДП обрав П.Січка головою партії, а Вол. Січка — членом гол. ради УХДП. 12 квітня 2003 партія виступила з політичною заявою, спростувавши інформацію про злиття з Християнсько-нар. союзом (нині це Партія «Християнсько-демократичний союз»).

Партія підтримувала зв'язки зі Світ. міжнар. Християнсько-демократ. Інтернаціоналом.

Мін-во юстиції України в ході перевірки партії у травні 2003 виявило низку порушень Закону України «Про політичні партії в Україні». Верховний Суд України 11 червня 2003 прийняв рішення анулювати реєстраційне свідоцтво УХДП. Наказом Мін-ва юстиції України від 27 червня 2003 відповідний запис у Реєстрі громад. формувань було скасовано.

Т.А. Бевз.

«УКРАЇ́НСЬКА ХА́ТА» — літ. і громадсько-публіцистичний місячник національно-демократ. напряму. Видавався представниками молодої укр. інтелігенції, чий світогляд сформувався під час *Революції 1905—1907.* Виходив із березня 1909 до вересня 1914 в *Києві* за редакцією П.*Богацького* та М.*Шаповала.* На думку видавців «У.х.», українцям не слід було орієнтуватися на загальнорос. політ. партії, а потрібно об'єднатися на нац. платформі. Це повинно було зробити укр. нац. рух більш

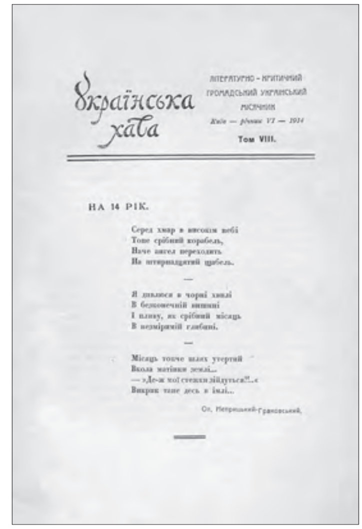

«Українська хата». Київ, 1914. Річник VI. Т. VIII. Титульний аркуш.

відкритим для сприйняття позитивних зрушень в економіці, тех. прогресі, к-рі, що відбувалися у світі. «У.х.» пропагувала нові на той час течії — модернізм та імпресіонізм, чим викликала невдоволення представників поміркованих кіл укр. інтелігенції, які оцінювали її як осередок рафінованих міщан і декадентів. Із початком *Першої світової війни* «У.х.» була заборонена рос. властями.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

УКРАЇ́НСЬКА ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА (УЦР) — спочатку київ. міська громадсько-політ. орг-ція, згодом — очільник укр. національно-визвол. руху, всеукр. громадсько-політ. орг-ція, а після проголошення *Української Народної Республіки* — вищий законодавчий орган д-ви.

Ідея створення укр. керівного центру виникла на поч. березня 1917 в середовищі київ. укр. інтелігенції. Впродовж 3—7 березня 1917 в дискусіях і консультаціях між представниками різних політ., громад., кооп., наук. і культ. осередків (*Товариство українських поступовців*, *Українське наукове товариство*, Укр. технічно-агрономічне т-во, Укр. пед. т-во, укр. соціал-демократи та ін.) було узгоджено рішення про створення УЦР як представницького органу, що буде об'єднувати «українські організації на спільних до-

маганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою».

7 березня 1917 були обрані перші керівні структури Ради, її президія та комісії. До складу президії ввійшли: голова — М.*Грушевський*, його заступники — О.Крижанівський, Д.*Дорошенко*, товариші голови — Д.*Антонович*, писар — С.*Веселовський*, скарбник — В.Коваль. До повернення в ***Київ*** (14 березня 1917) М.Грушевського на більшості засідань, які відбувалися практично щоденно, головував Ф.Крижанівський, тоді як Д.Дорошенко 9 березня подав у відставку. На його місце 15 березня 1917 було запрошено В.*Науменка*, проте останній помітного сліду в діяльності УЦР не залишив.

9 березня 1917 УЦР ухвалила першу відозву до укр. народу, в якій закликала взяти активну участь у виборах до *Всеросійських Установчих зборів*, організовуватися, гуртуватися у політ. і громад. т-ва, домагатись від *Тимчасового уряду* запровадження укр. мови в шкільних, суд. та урядових закладах. Відозва засвідчила, що в перші дні існування УЦР ще не мала плану широкої політ. діяльності, її дії були обережними і поміркованими.

Переломним моментом в історії УЦР стало повернення до Києва з *Москви* М.Грушевського. 15 березня 1917 він уперше головував на засіданні Ради. М.Грушевський обґрунтував гол. стратегічне завдання Центр. Ради: досягнення національно-територіальної автономії України у складі реформованої федеративної, демократ. рос. д-ви, провів значну роботу з реорганізації складу УЦР, перетворення її на загальноукр. представницький громадсько-політ. орган.

Першим кроком у цьому напрямі стало переобрання УЦР на *Всеукраїнському національному конгресі* (6—8 квітня 1917). До нового складу УЦР було обрано 118 осіб, які репрезентували окремі укр. губернії, укр. громади Москви, *Кубані*, Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), політ. партії, громад. та культурно-освітні орг-ції. Всеукр. нац. конгрес дозволив УЦР кооптувати до свого складу нових членів (15 %). Це право було значно розширене 2-ми заг. зборами УЦР і зафіксоване 23 квітня 1917 в «Наказі Українській Центральній Раді». Кер-во УЦР широко ним користувалося. До УЦР були залучені Всеукр. ради робітн., сел. та військ. депутатів. Влітку 1917 згідно з домовленістю з Тимчасовим урядом склад УЦР було розширено за рахунок представників нац. меншин. Вони отримали 202 місця дійсних членів УЦР та 51 кандидата. За даними мандатної комісії 6-х загальних зборів УЦР її розрахунковий склад досяг 798 мандатів, на які було обрано 643 особи. За рахунок ротації кадрів та наступного кооптування нових членів наприкінці 1917 до складу УЦР було залучено Мор. ген. раду (20 членів), всіх обраних від України членів Всерос. Установчих зборів (бл. 140 осіб), представників окремих рад. 75 % мандатів в УЦР належали українцям, решта — нац. меншинам. Більшість із них розділили між собою росіяни (14 % мандатів), євреї (бл. 6 %) та поляки (2,5 %); молдовани отримали 4 місця, німці й татари — по 3, білоруси, чехи, греки — по одному. Більшість в УЦР становили селяни. Їм належали практично всі мандати *Всеукраїнської ради селянських депутатів* та значна частина мандатів *Всеукраїнської ради військових депутатів*. Другою за кількістю й найактивнішою соціальною групою УЦР була інтелігенція. Проте вона не становила єдиної політ. сили, ділилася на окремі табори за парт. та нац. ознаками. Інтелігенції належала більшість місць у Малій Раді (див. *Комітет Української Центральної Ради*). До складу УЦР входили представники 19 політ. партій, з яких 17 називали себе «соціалістичними». З них найвагоміші фракції мали 3 укр. партії: соціалістів-революціонерів, соціал-демократів та соціалістів-федералістів. Укр. есери завдяки впливу на селянство мали найчисельніше представництво в УЦР, проте у персональному підборі кадрів поступалися *Українській соціал-демократичній робітничій партії*. Укр. соціал-демократи В.*Винниченко*, С.*Петлюра*, М.*Порш*, Д.Антонович, Б.*Мартос*, В.*Садовський*, І.*Стешенко*, М.*Ткаченко*, Л.*Чикаленко* складали ядро Малої Ради, якому належала більшість ініціатив і яке 1917 визначало напрям її діяльності.

З розвитком діяльності Центральної Ради ускладнювалась її структура. Відповідно до демократ. принципів, на яких будувалася робота УЦР, її вищим органом визнавалися заг. збори (сесії). Згідно з регламентом заг. збори мали збиратися не рідше, ніж раз на місяць, проте відбулося лише 9 таких сесій (1-ша — 6—8 квітня; 2-га — 22—23 квітня; 3-тя — 7—9 травня; 4-та — у травні чи червні; 5-та — 20 червня — 1 липня; 6-та — 5—9 серпня; 7-ма — 29 жовтня — 2 листопада; 8-ма — 12—17 грудня 1917; 9-та — 15—25 січня 1918). Заг. збори заслуховували і затверджували звіти про діяльність К-ту УЦР, згодом — Малої Ради, на їхній порядок денний виносилися гострі, актуальні питання поточного моменту, однак гол. напрям діяльності УЦР, її найвагоміші рішення і документи готувалися та ухвалювалися в К-ті УЦР, реорганізованому 29 червня 1917 в Малу Раду.

Постановою 5-х заг. зборів Мала Рада отримала право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради». Тією ж постановою її склад збільшувався з 20 до 40 членів, поповнившися представниками нац. меншин, Мала Рада зросла кількісно до 58, а у січні 1918 — до 82 членів. Склад Малої Ради формувався на основі парт. фракцій. Кожна з них мала квоту пропорційно до чисельності у Великій Раді. Проте усталеного затвердженого списку членів Малої Ради не існувало, побутувала практика заміни одних діячів іншими (заступниками). Тому можна говорити не стільки про персональний склад Малої Ради, як про осіб, які брали участь у її засіданнях. Структурну вершину УЦР складала Президія, обрана вперше Всеукр. нац. конгресом у складі голови УЦР — М.Грушевського — та двох його заступників — В.Винниченка та С.О.*Єфремова*. 27 червня 1917 президію доповнили 4 товариші голови: М.*Шраг*, С.Веселовський, А.*Ніковський*, Ф.Крижанівський — та 4 секретарі: М.*Чечель*, А.Постоловський, Л.Чикаленко, Я.Левченко. Президія була спільною і для Великої, і для Малої Рад.

15 червня 1917 К-т УЦР створив *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* — власний виконавчий орган, який після угоди з Тимчасовим урядом був визнаний вищою виконавчою владою України, а після проголошення УНР виконував функції її уряду. Після ухва-

Реверс випущеної Національним банком України ювілейної монети номіналом 2 гривні до 80-річчя проголошення незалежності Української Народної Республіки із зображенням будинку Української Центральної Ради. 1998.

лення IV Універсалу Ген. секретаріат УЦР був реорганізований у *Раду народних міністрів Української Народної Республіки*. Склад Ген. секретаріату не раз змінювався. Частиною структур УЦР були чисельні комісії, які утворювалися за рішенням Ради на постійній чи тимчасовій основі. 13-місячний період діяльності УЦР можна поділити на 3 нерівнозначні відтинки. Перший, від створення УЦР до Всеукр. нац. конгресу, характеризувався спонтанним накопиченням сил, спробами сформулювати гол. стратегічні гасла та політ. програму укр. національно-визвол. руху.

Другий період, від Всеукр. нац. конгресу до падіння Тимчасового уряду, засвідчив перетворення УЦР на провідну політ. силу України, лідера укр. національно-визвол. руху. Діяльність Центр. Ради в цей час відбувалась в умовах демократ. держ. ладу і сама мала демократ. характер. Гол. особливістю цього періоду була боротьба за національно-територіальну автономію України у складі федеративної демократ. Росії. Ця боротьба передбачала, з одного боку, мобілізацію сил укр. сусп-ва, а з іншого — складні політ. маневри у стосунках із Тимчасовим урядом.

Мобілізація мас відбувалася шляхом проведення численних всеукр., губернських і повітових з'їздів, на порядок денний яких ставились питання підтримки УЦР, ставлення до національно-територіальної автономії, українізації армії, освіти, держ. установ. УЦР виступила ініціатором створення губернських і повітових укр. рад. Вона широко практикувала апеляцію до мас через різноманітні відозви, заклики, декларації. Найпоказовішими з них слід визнати I та II Універсали (10 червня, 3 липня 1917), якими УЦР закликала укр. народ «творити новий лад вільної автономії України».

№ 9 Ціна 15 к. ВІСТИ Травень (май) 1917 р.
З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.
УНІВЕРСАЛ
Української Центральної Ради
до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого

«Вісти з Української Центральної Ради». 1917. № 9. Травень (май). Фрагмент першої сторінки із публікацією I Універсалу.

Водночас I Універсал став поворотним моментом у стосунках УЦР з Тимчасовим урядом. Якщо до проголошення Універсалу УЦР займала позицію послідовної підтримки урядового курсу та очікувала на позитивне ставлення уряду до ідеї укр. автономії, то проголошення Універсалу означало перехід в опозицію до Тимчасового уряду. Різке протистояння тривало протягом 3-х тижнів. Уряд не наважився на розправу з Центр. Радою, вислав до Києва повноважну делегацію у складі міністрів І.Церетелі, О.*Керенського*, Мих.*Терещенка*. Переговори завершилися компромісом, який був зафіксований у спец. урядовій декларації та II Універсалі Центр. Ради. З боку останньої компроміс полягав у публічній відмові від явочних методів запровадження автономії, поповненні представниками нац. меншин в обмін на офіц. визнання Тимчасовим урядом Центр. Ради та затвердження її Ген. секретаріату вищим крайовим органом виконавчої влади. У подальшому стосунки між УЦР і Тимчасовим урядом визначились відходом уряду від досягнутих угод, значним звуженням прерогатив Ген. секретаріату та території, на яку поширювалась його діяльність. Компроміс призвів до певної політ. кризи в стінах Центр. Ради. Вона не наважилась відкинути ті невеликі легальні можливості переобрання влади в Україні, які давала урядова *«Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»* (4 серпня 1917), і в результаті втратила контроль за стихійним та інтенсивним розвитком революц. настроїв мас. В останні місяці існування Тимчасового уряду у стосунках Центр. Ради з ним зберігалася невизначеність.

Захоплення влади у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) наприкінці жовтня 1917 більшовиками, падіння Тимчасового уряду створили принципово ін. політ. ситуацію в Україні. УЦР засудила події у Петрограді, вважала, що відповідальність за них порівну несуть уряд і більшовики, оголосила, що «буде боротися з усякими спробами підтримки цього повстання на Україні». 31 жовтня 1917 7-мі заг. збори УЦР ухвалили поширити владу Ген. секретаріату, окрім Київ., Полтав., Черніг., Волин. та Подільської губерній, і на Херсон., Харків., Катериносл., Таврійську, Холмську і частково Курську і Воронезьку. На поч. листопада влада в Україні перейшла до рук Центр. Ради. 7 листопада 1917 УЦР III Універсалом проголосила про створення Укр. Нар. Республіки у складі федеративної Росії. З цього моменту розпочався третій і останній етап історії Центр. Ради. В основі його лежала державотворча діяльність, спрямована на побудову демократ. засад влади, повне унезалежнення України. Центр. Радою було ухвалено цілу низку законів, *Конституцію Української Народної Республіки 1918*, запроваджено власну грошову систему, затверджено герб, гімн УНР, укр. мові надано статус державної.

Державотворча діяльність наштовхувалась на цілий ряд перешкод, головними серед яких з кінця 1917 стали більшовицька агресія проти України, незавершеність *Першої світової війни*, розлад сусп. зв'язків, падіння авторитету влади і д-ви. За таких умов Центр. Раді довелося вести війну з більшовиками і одночасно мирні переговори з представниками Четверного союзу у Бресті (нині місто в Білорусі), а після підписання мирного договору (27 січня 1918) звернутись до німців та австрійців за військ. допомогою. Позбавившися з допомогою іноз. військ від більшовиків, УЦР потрапила у залежність від нім. та австрійс. військ. присутності. Спроби діячів Ради і надалі продовжувати ліводемократ. курс, накреслений III і IV Універсалами, викликали незадоволення і роздратування окупаційного командування. Воно ініціювало здійснення 29 квітня 1918 держ. перевороту правими консервативними силами. «Грамотою до всього українського народу», підписаною П.*Скоропадським*, Центр. Рада була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Діяльність Центр. Ради в часі була нетривалою, проте її істор. значення виходить далеко за хронологічні рамки існування. Її історія не належить якійсь одній політ. течії, це велике надбання укр. народу, істор. явище, з яким насамперед пов'язуються глобальні процеси консолідації укр. нації, відновлення укр. державності, надання нац. д-ві демократ., парламентських форм.

Дж.: *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсали: перший і другий. К., 1917; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 років, т. 1—2. Відень, 1921; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932; Симон Петлюра: Статті, листи, документи, т. 1. Нью-Йорк, 1956; Т. 2. Нью-Йорк, 1979; Т. 3. К., 1999; *Грушевський М.* Спомини. «Київ», 1989, № 8—11; Українська Центральна Рада: документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Український національно-визвольний рух: березень—листопад 1917 р.: документи і матеріали. К., 2002; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: науково-документальне видання. К., 2013; *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.), т. 1. К., 2014.

Літ.: The Ukraine. 1917—1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1977; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997; Українська революція. 1917 — початок 1918 рр.: проблеми, пошуки, узагальнення. Запоріжжя, 1998; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: історичний нарис. К., 1999; Український парламентаризм: минуле і сучасне. К., 1999; Українська революція і державність (1917—1920 рр.): науково-бібліографічне видання. К., 2001; *Косик В.* Франція та Україна: становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів, 2004; *Попович М.* Червоне століття. К., 2007; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011—12; *Кульчицький С.* Червоний виклик, кн. 1. К., 2013; *Дорнік В. та ін.* Україна між самовизначенням та окупацією: 1917—1922 роки. К., 2015.

В.Ф. Верстюк.

«УКРАЇ́НСЬКА ШКО́ЛА» — 1) додаток до час. «Воля Покуття». Єдине число вийшло в *Коломиї* 5 квітня 1942 під редакцією І.Герасимовича. Шкільний відділ уряду губернатора заборонив продовження видання.

Літ.: Журнал «Українська школа» у Львові. «Воля Покуття» (Коломия), 1942, число 25; Українська школа. «Краківські вісті», 1942, число 91; *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Нью-Йорк—Торонто, 1965; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Вдовичин І.* Герасимович Іван. «Українська журналістика в іменах» (Львів), 1996, вип. 3; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Коломиї (1865—1994): історико-бібліографічне дослідження. Львів, 1996; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

2) місячник укр. вчительства в *Генеральній губернії*, що виходив у *Кракові* (число 1/2 за липень—серпень 1942). Упродовж 1942—44 вийшло не менше 15 спарених чисел. Титульну сторінку оформив В.Баляс.

«Українська школа». Краків. 1942. Число 1—2. Липень—серпень. Обкладинка.

Присвячувався справам укр. шкільництва й учительства. Найбільшу групу становили публікації, покликані сприяти вчителеві в його праці, навч. і виховному процесах (статті І.Герасимовича, І.Гриневецького, П.-М.*Ісаєва*, Д.*Лукіяновича*, Я.*Пастернака*, В.Полянського, І.Раковського, Д.Сокульського).

Важливим у виховному процесі вважалася допомога школярам у виборі майбутньої професії, яка мала стати не тягарем, а прогресивним чинником у розвитку як самої людини, так і усп-ва.

Професійній освіті як основі поступу нар. госп-ва краю приділялась особлива увага: В.Дмитерко «Сільськогосподарські школи», «Список сільськогосподарських шкіл з українською мовою навчання в Генеральному Губернаторстві», Л.Шанковський «Деякі проблеми господарської педагогіки», «Професійне шкільництво в народному господарстві» й «Ідеологічні основи професійного шкільництва», Я.Кузьмів «Особливості праці в учительських семінаріях», Л.Бачинський «Завваги про підготовку молоді до професійних шкіл», З.Залуцький «Наше сільськогосподарське шкільництво».

Звіти про досягнення укр. шкільництва пропонувалися під рубриками «Огляд шкільного життя» і «З нашого життя».

Потребу дошкільного виховання на сторінках часопису обстоювала М.Пастернак, визначаючи його як міцну основу усп-ва. Висвітлювалося мовне питання, зокрема методика викладання, чистота укр. мови, наявність підручників. Рубрика «З педагогічної літератури» містила рецензії на укр. і нім. підручники для нар., «званевих» і фахових шкіл. Окрема рубрика висвітлювала діяльність Укр. вчительського об'єднання праці. В рубриці «Із розпорядків шкільної влади» друкувалися накази гол. відділу науки і навчання у правлінні Ген. губернії.

В кожному числі вміщувалася фотодобірка шкільної тематики.

Літ.: Журнал «Українська школа». «Краківські вісті», 1941, число 24; *(К.)* «Українська школа»: часопис українського вчительства в Генеральній Губернії. «Львівські вісті», 1943, число 29; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.). Львів, 1997; *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць» (Львів), 1997, вип. 3/4; *Офіцинський В.А.* Східногалицька періодика 1941—1944 років: політичні та культурні аспекти. Ужгород, 1997; *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Офіцинський В.А.* Дистрикт Галичина (1941—1944): історико-політичний нарис. Ужгород, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Свинко Й.* Володимир Кубійович та Іван Тесля: організатори шкільництва на західноукраїнських землях у 1939—1944 рр. «Праці НТШ» (Львів), 2003. т. 11; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКА ШКО́ЛА» В ПО́ЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУ́РІ — назва, яку вперше вжив критик

Т. Галущинський.

А.Тишинський 1837 стосовно групи польс. поетів-романтиків із середнього правобереж. Подніпров'я України, які черпали творче натхнення, теми, сюжети, мотиви, образи і поетичні барви з укр. природи, історії, усної нар. творчості й головно тим відрізнялися, як вважав критик, від ін. шкіл польс. поезії — «литовської», «краківської» і «пулавської». «Теми й образи української школи з багатьох образів створили новий світ для польської поезії: отамани, козаки, татари, степи, пороги, чайки, українські містечка і ріки вперше дали себе відчути і побачити в її (школи. — *Р.К.*) творах». Назву відразу підтримав відомий критик і белетрист М.*Грабовський*, і вона як термін утвердилася в літературознавстві (зокрема в польс. й українському). Початково гол. представниками укр. школи вважались: Ю.-Б.*Залєський* (поетичні переспіви укр. пісень, вірші з історії козаччини: «Duma o Wacławie», «Ukaranie», «Dumy i dumki», «Dumka hetmana Kosińskiego», «Dumka Mazepy», поема «Yanusz Beniowski» та ін.); А.Мальчевський (поема «Maria, powieśc ukraińska»); С.*Гощинський* (поема «Zamek Kaniowski»). Далі до них приєднували й ін. польс. авторів доби *романтизму* (1-ша пол. 19 ст.) також з ін. регіонів України (*Волині, Поділля, Галичини*), які у своїй творчості зверталися до укр. тематики, — і не тільки поетів (Ю.*Словацький*, О.Гроза, М.Гославський, Т.Олізаровський, А.*Бельовський*, В.Поль та ін.), а й прозаїків (М.Чайковський — «Powieści kozackie», «Wernyhora», «Hetman Ukrainy», «Owruczanin»; Л.Сєменський — «Wieś Serby», «Ogrody i poety»; М.Грабовський — «Koliszczyzna i stepy», «Stanica Hulajpolska», «Tajkury»; Ю.-І.*Крашевський* — «Ostap Bodnarczuk», «Chata za wsią», «Ulana», «Yaryna» й ін.). Зазвичай до української школи зараховують і плеяду літераторів-поляків, які писали укр. мовою. Найпомітніший із них — Т.*Падура*, автор циклів віршів «Ukrainky» і «Dumy». Дехто з дослідників схильний розширювати предметно-хронологічні рамки смислу традиційної дефініції поняття "українська школа" і на явища творчої рецепції укр. тематики в до- і післяромантичній польс. літературі.

Тв.: Українською музою натхненні (польські поети, які писали українською мовою). К., 1971.

Літ.: *Tyszczyński A.* Amerykanka w Polsce, t. 2. St. Petersburg, 1837; *Grabowski M.* Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej. «Tygodnik Petersburski», 1839, № 36—37; *Grabowski M.* O szkole ukraińskiej poezji. В кн.: *Grabowski M.* Literatura i krytyka, t. 1. Wilno, 1840; *Колесса О.* Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського. «ЗНТШ», 1892, т. 1; *Франко І.* Поетгерой: пам'яті Северина Гощинського. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 27. К., 1980; *Українка Леся.* Заметки о новейшей польской литературе. В кн.: *Українка Леся.* Твори, т. 8. К., 1965; *Кирчів Р.* Український фольклор у польській літературі (період романтизму). К., 1971.

Р.Ф. Кирчів.

УКРАЇ́НСЬКЕ БОГОСЛО́ВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО засноване 1923 при *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові* як Укр. богословське т-во для розвитку богословської науки. Голова — Т.Галущинський, з 1926 — Й.*Сліпий*. 1959 відновило свою діяльність на еміграції під назвою Укр. наук. богословське т-во (Мюнхен (ФРН), голова — А.*Великий*). З 1963 його очолив Й.Сліпий і перевів до *Українського католицького університету* в Римі (Італія). З 1997 — т-во знову у *Львові* при Львів. архієпархії УГКЦ (голова — Анна Боднар). Видає час. *«Богословія»*, серію «Праці Богословського товариства», а до II світ. війни видавало ще й популярну серію «Видання Богословії» (23 книги).

Літ.: Янів В. Нарис історії УБНТ. Мюнхен, 1970.

Ю.П. Ясіновський.

УКРАЇ́НСЬКЕ БЮРО́ («Ukrainian Bureau») — інформаційне бюро преси, засноване 1931 на кошти Я.Макогона для ознайомлення англ. сусп-ва з подіями в Україні. Керівником У.б. був Д.Кайє-Кисілевський. Бюро видавало неперіодичний бюлетень («The Bulletin»), який надходив до 250 часописів Великої Британії. Повідомлення У.б., які з'являлися у квітні 1933 — серпні 1936, висвітлювали причини, обставини і наслідки *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*; передавали враження брит. журналіста Г.Джоунза про поїздку в УСРР, заборону іноз. кореспондентам відвідувати села України та *Кубані*; друкували публікації брит. преси про голод, про акції протесту укр. парламентарів Румунії у зв'язку з голодом в укр. селах, заснування *Українського допомогового комітету у Великій Британії*, замовчування урядом *СРСР* факту голоду; коментували зміст статті амер. журналіста Г.Вільямса, статтю амер. журналіста В.-Г.Чемберлена. 28 квітня 1934 У б. повідомило для преси факт вбивства селянами Харківщини уповноваженого ДПУ УСРР Вайсберга, який організовував «викачку хліба». 12 липня та 3 серпня 1934 бюро поінформувало читачів про слухання в палаті лордів брит. парламенту питання про голод в СРСР. 11 серпня 1934 У.б. опублікувало анотовану статтю з газети «Daily Express» про факти голоду в Україні, а 24 серпня — з «Morning Post», 24 серпня 1934 повідомляло про видання щорічного збірника статей Лондонського ун-ту «Колективізація сільського господарства в Совітському Союзі», 14 серпня 1936 широко інформувало про появу книги Е.Амменде «Людське життя в Росії». 1939 бюро припинило діяльність.

Літ.: Ми б'ємо в Великий дзвін..: Голодомор 1932—1933 років очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України. К., 2008; *Марочко В.* Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років. К., 2018.

В.І. Марочко.

«УКРАЇ́НСЬКЕ ВИДАВНИ́ЦТВО» засноване в грудні 1939 в *Кракові* (вул. Кармелітська, 34) як спілка з обмеженою відповідальністю за участю політемігрантів із *Галичини* (1939—40), місц. культ. діячів, *Українського центрального комітету* для забезпечення друкованою продукцією півмільйонного українського населення тогочасної *Генеральної губернії*. Співзасновники: В.*Кубійович* (гол. пайовик і постійний голова Надзірної ради), Є.-Ю.*Пеленський* (перший директор, організатор «У.в.» і його поліграфічної бази), І.*Зілинський* (другий директор, гол. редактор), С.Шухевич, М.Хронов'ят, І.Коцур, О.*Бойдуник*, Ю.Геник-Березовський. Після приєднання частини західноукр. земель до Ген. губернії завдяки зусиллям місц. діячів К.*Левицького*, К.*Паньківського* і М.*Матчака* отримано офіц. дозвіл на відкриття другого відділу у *Львові* (вул. Лисенка, 21). Підпорядкувавши львів. осередок краківському, укр. діячі вберегли

нац. видавничу базу у Львові від поглинання нім. видавничими структурами. Адм. центр об'єднаного «У.в.» залишився в Кракові, посаду ген. директора обійняв І.Зілинський, краківський відділ очолив І.Федів, львівський — М.Матчак, ред. колегію у Львові — М.*Шлемкевич*. Активними авторами й редакторами були люди різної фахової спеціалізації — педагог Б.*Гошовський*, історик І.*Крип'якевич*, мовознавець В.*Сімович*, економіст Є.Храпливий, літератор і мистецтвознавець С.*Гординський* та ін. У найбільш продуктивні 1942—43 рр. в об'єднаному вид-ві працювали понад 100 штатних працівників.

Завдяки постійному орг. захистові Укр. центр. к-ту «У.в.» змогло обслуговувати видавничі потреби ще кількох установ: Богословського наук. т-ва (див. *Українське богословське наукове товариство*), Холмсько-Підляської консисторії, т-ва «Студіон», «Сільського господаря», Об'єднання праці укр. студентів, краківської приватної видавничої спілки Є.-Ю.Пеленського «Бистриця». Укр. центр. к-т використовував потужності «У.в.» для публікації матеріалів, що утверджували авторитет к-ту, зміцнювали його зв'язок із громадянством, пожвавлювали роботу низових структур (місц. допомогових к-тів і освіт. т-в), регламентували різні сфери громад. життя (госп., культ. працю, молодіжну політику, шкільництво та ін.). «У.в.» і Укр. центр. к-т оголошували літ. конкурси, тим самим стимулюючи появу помітних творів (І.*Багряного* «Звіролови», Т.*Осьмачки* «Старший боярин», Ф.Мелешка «Три покоління», У.*Самчука* «Юність Василя Шеремети», Ю.*Липи* «Король Гаїті», Ю.*Косача* «Марш Чернігівського полку» та ін.) та надаючи авторам матеріальну підтримку.

Продукцію «У.в.» складають понад 600 окремих видань, із них літературно-художніх — 214; науково-популярних та фахових із різних галузей знань — 187 (історія — 38, мовознавство — 26, літературознавство — 17, книгознавство — 20, педагогіка — 8, к-ра й мист-во — 11, економіка й організація праці — 8, релігія — 7, право — 3, сусп-во і політика — 3, природознавство — 3, географія і краєзнавство — 4, медицина — 8, техніка — 2, сільс. госп-во — 18, спорт — 11); навчальних (букварі, читанки, підручники з арифметики) — 56; календарів — 34; культурно-просвітницьких — 8; нотних — 23; картографічних — 12, образотворчих (листівки, портрети, плакати) — 67; а також 9 найменувань періодики: щоденник *«Краківські вісті»*, регіональні тижневики «Краківські вісті» та «Холмська земля», місячники *«Наші дні»*, «Ілюстровані вісті», «Вечірня година», «Малі друзі», «Дорога» і «Студентський прапор».

«У.в.» залучало до співпраці авторів з-поза меж Ген. губернії: тих, які з наступом рад. військ евакуювалися зі східноукр. земель (Г.*Костюк*, А.Любченко, О.*Оглоблин*, М.Орест, М.Цуканова, В.Чапленко, Ю.*Шевельов*), та емігрантів із різних європейських міст — Берліна (Німеччина; Р.Димінський, Д.*Дорошенко*, Б.*Кравців*, Г.Которович, М.Кулицький, Б.*Осадчук*, Я.-Б.*Рудницький*), Праги (нині столиця Чехії; П.*Богацький*, С.*Бородаєвський*, В.Доманицький, П.Зленко, В.Королів-Старий, Г.Лащенко, О.Лятуринська, Д.*Антонович*, І.Наріжна, І.*Панькевич*, В.*Січинський*), Рима (Італія; Є.*Онацький*), Гельсінкі (Фінляндія; Б.*Кентржинський*) та ін. В оформленні видавничої продукції брали участь відомі художники-графіки — М.Бутович, С.Гебус-Баранецька, Я.*Гніздовський*, С.Гординський, Е.*Козак*, Б.*Крюков*, О.*Кульчицька*, Й.*Курилас*, М.Левицький, Р.*Лісовський*, А.Малюца, А.*Манастирський*, В.Манастирський, О.Судомора та ін.

Серед видань краківського відділу вирізняється серія мініатюрних видань «Літературна бібліотечка» (редактор Є.-Ю.Пеленський), де вийшли визначні пам'ятки к-ри: *«Слово о полку Ігоревім»*, «Повість про осліплення князя Василька» Василя Дружинника, «Писання» І.*Величковського*, «Писання» І.С.*Мазепи*, «Вибрані твори» Г.*Квітки-Основ'яненка*, «Козацькі думи XVI ст.».

1940—41 в Кракові вийшли друком десятки підручників для неписьменних та початкової освіти: частина — перевидання навч. книжок *Львівського товариства «Просвіта»*, інші упорядковані керівниками «У.в.» Є.-Ю.Пеленським та І.Зілинським. Із приєднанням західноукр. земель до Ген. губернії читанки, рахунки, правописи, надруковані в Кракові із грифом шкільної влади, розмножили на львів. базі та запровадили до шкільного вжитку зі спец. вказівкою «для дистрикту Галичина».

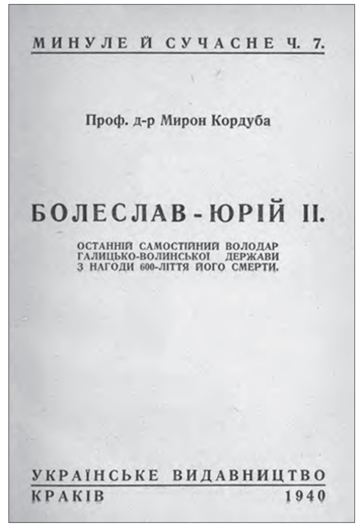

Обкладинка брошури М. Кордуби «Болеслав-Юрій II», виданої «Українським видавництвом» у серії «Минуле та сучасне» у Кракові у 1940.

До тематичних пріоритетів належали публікації з історії, що з'являлися на шпальтах календарів, періодики, у межах спеціальної книжкової серії «Минуле і сучасне»; напр., окремі видання з регіональної історії: М.*Кордуби* «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині», «Болеслав-Юрій II: Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави», «Історія Холмщини й Підляшшя», В.Січинського «Місто Холм», Ю.Тарновича «Княже місто Сянік». Цензура не перешкоджала виходу публікацій про становище укр. населення в часи 2-ї Речі посполитої (насильницьку *полонізацію*, нищення церков, політ. переслідування, ув'язнення активного елементу в *Березі Картузькій* тощо), оскільки вони відігравали роль допоміжного засобу у вигідній німцям антипольс. пропаганді. Подібні матеріали друкувались особливо часто перед радянсько-нім. війною: І.Коровицький («Нищення церков на Холмщині в 1938 р.»), П.Олійник («Як польщили Посяння»), Ю.Тарнович («20 років неволі: Лемківщина під польським ярмом»), С.*Баран* («По неволі — відродження: Українська православна церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі»). Натомість з огляду на *пакт Молотова-Ріббентропа 1939* і тимчасове табу на антирад. пропаганду популярні й публіцистичні праці з історії націо-

Українське визвольне військо. Нашивка.

нально-визвол. змагань, боротьби з більшовизмом змогли побачити світ лише після нападу Німеччини на *СРСР*, до того ж протягом короткого утинку (влітку—восени 1941). Реальну небезпеку вкорінення державницького світогляду становили для окупаційного режиму заг. праці з історії України, тому вони лічені й виходили лише до поч. 1942 (І.Крип'якевич, Д.Дорошенко). 1944 дозволено надрукувати «Історію України з ілюстраціями» (без авторства), що з боку близьких до остаточного програшу німців стало спробою загравання з нац. почуттями підкореного народу. Подією в умовах обмежень на випуск і поширення наук. книжок стало видання праці Я.*Пастернака* «Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.», яка вийшла 1944 на етапі евакуації зі Львова культ. установ.

Видання «У.в.» виходили багатотисячними накладами й поширювалися через укр. книгарні, кіоски, приватних розповсюджувачів, шляхом передплати — переважно в межах Ген. губернії. Після захоплення частини Галичини рад. військами (березень 1944) й у зв'язку з поштовими обмеженнями в ще незайнятих повітах число передплатників періодики скоротилося на 75 %; уповільнився розпродаж підручників і літературно-худож. книг, натомість зросла кількість читачів із Центр. та Зх. Європи. Весна—літо 1944 — час згортання діяльності «У.в.» та перенесення редакцій періодичних видань до Кракова і *Відня*. Після евакуації (львів. відділ — у липні, краківський — у жовтні 1944) засновано філію «У.в.» у Відні (Fleischmarkt, 3-5), яка на кінцевому етапі війни існувала майже номінально. З літа 1944 «У.в.» очолив О.Тарнавський. Із припиненням виходу щоденника «Краківські вісті» (квітень 1945) діяльність «У.в.» завершилася. Кошти вид-ва спрямовано на відновлення *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина) і *Наукового товариства імені Шевченка*, до якого також потрапила цінна б-ка «Українського видавництва».

Бібліографічний покажчик видань: *Головата Л.* «Українське видавництво» у Кракові—Львові, 1939—1945: Бібліографічний довідник, т. 1: Книжки й аркушеві видання. К., 2010.

Літ.: *І.Н.* [*Німчук І.*] Українське видавництво в 1943 році. «Краківські вісті», 1944, 16 липня; *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941—1944). Нью-Йорк—Торонто, 1965; *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії: 1939—1941: Історія Українського центрального комітету. Чикаго, 1975; *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи: 1939—1945. К.—Львів, 2013.

Л.В. Головата.

УКРАЇ́НСЬКЕ ВИЗВО́ЛЬНЕ ВІ́ЙСЬКО (УВВ; нім. — Ukrainische Befreidung Armee) — пропагандистська назва ряду розрізнених добровольчих формувань *Вермахту*, визнаних «українськими» у 1943, в 1944—45 включених до ЗС К-ту звільнення народів Росії та Укр. нац. армії (УНА). Їхнє виникнення пов'язане з потребою більш масового залучення населення окупованих територій до ЗС Німеччини, посилення мотивації до боротьби у вже наявних формуваннях після поразок на фронті наприкінці 1942 та затягуванням війни проти СРСР. Із цією метою навесні 1943 нацистська пропаганда почала активно використовувати національно-визвол. риторику в кампанії із залучення добровольців у допоміжні формування Вермахту — фронтові, транспортні, охоронні та господарчі. Ряд уже наявних частин та підрозділів із числа т. зв. Сх. військ (нім. Osttruppen), «гіві» («добровільних помічників»; нім. Hilfswilliger) та «гіва» («допоміжної охорони»; нім. Hilfswachmannschaft) отримали укр. відзнаки (нашивки та кокарди) і позначення «ukr.» (ukrainische) у назві. Здебільшого це були невеликі формування (від взводу до батальйону), найбільшим з яких на той час став 3-й укр. полк добровольчої кадрової д-зії у Франції. Із травня 1943 виходила газ. «Український доброволець», яка в червні 1944 отримала підназву «Орган Українського визвольного війська» (існувала до грудня 1944, всього вийшло 85 примірників). Підготовка укр. добровольців здійснювалась у м. Пйотркув (нині м. Пйотркув-Трибунальські Лодзинського воєводства, Польща), де перебував учбово-запасний батальйон УВВ (нім. Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon für ukrainische Freiwillige), згодом передислокований до Данії. Станом на кінець 1943 там навчалось до 1,5 тис. добровольців, яких згодом розсилали по різних частинах УВВ і Рос. визвол. армії (РОА), переважно на Захід. Офіцерів УВВ готували у відповідній школі в Лодзі (нині місто в Польщі). Штаб УВВ на чолі з полковником армії УНР П.Крижанівським було створено у грудні 1943. Він проіснував до кінця січня 1944 і займався лише кадровими та пропагандистськими питаннями. Орг. та оперативне командування здійснювали Штаб Сх. військ генерала Е.Кестрінга та відповідні фронтові штаби, у розпорядженні яких були укр. підрозділи. У серпні 1944 було організовано школу пропагандистів УВВ, наприкінці 1944 — Укр. пропагандистський штаб у Берліні (Німеччина). На жовтень 1944, згідно зі звітом командування Вермахту, в нім. армії налічувалося 220 тис. українців, із них 75—80 тис. бійців отримали відзнаки УВВ. Здебільшого вони виконували допоміжні функції при нім. частинах на Зх. напрямку (охоронні, саперні, будівельні, транспортні), менша частина складала стрілец. чи кавалерійс. формування. На завершальному етапі війни відбулось укрупнення добровольчих частин Вермахту, зокрема й українських. Так виникли 281-ша запасна бригада в Данії та охоронні полки УВВ у Бельгії та Нідерландах. Частина дрібніших підрозділів у ході укрупнення ввійшла до складу рос. з'єднань (напр. 3-й укр. батальйон 1605-ї бригади РОА). У березні 1945 окремі частини УВВ були номінально переведені у підпорядкування новоствореній УНА, однак за браком часу це не змінило їхнього оперативного підпорядкування нім. командуванню. Після краху гітлерівської Німеччини більшість вояків УВВ були інтерновані військами союзників та за умовами Ялтинських угод видані СРСР, де майже всі вони потрапляли під дію указу Президії ВР СРСР «Про заходи з покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян і для їхніх посібників» та статті 54 Кримінального кодексу УРСР («зрада Батьківщині»). Зазвичай за рішеннями судів, військ. трибуналів чи особли-

вих нарад НКВС колишні добровольці отримували 10—20 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і тимчасове позбавлення громадян. прав, частину офіцерів та звинувачених у співучасті у масових злочинах було засуджено до страти. 17 вересня 1955 указом Президії ВР СРСР усі засуджені за службу в нім. армії були амністовані. Міжнар. трибунал не розглядав і не визнав УВВ злочинною орг-цією, тому на Заході факт служби в його формуваннях не став приводом для переслідування.

Літ.: *Ковач А.* Українська визвольна боротьба і «Власовщина». Б/м, 1948; *Tessin G.* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg, bd. 1—17. Bissendorf, 1966; *Littlejon D.* The Patriotic Traitors: A History of Collaboration in German-occupied Europe 1940—1945. London, 1972; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003; *Дробязко С.* Под знаменами врага: антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941—1945 гг. М., 2004; *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 роки). К., 2012.

І.І. Дерейко.

УКРАЇ́НСЬКЕ ГЕНЕАЛОГІ́ЧНЕ І ГЕРАЛЬДИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (УГГТ) — громад. науково-просвітня орг-ція, яка об'єднувала науковців, митців, любителів і знавців укр. *геральдики*, *вексилології*, *сфрагістики*, генеалогії та ін. споріднених *спеціальних історичних дисциплін* із середовища укр. еміграції. Створена 1 липня 1963 у США шляхом листовного референдуму 33-х членів-основоположників із 5-ти країн: США, Канади, ФРН, Італії та Бельгії. У серпні 1963 обрано Управу УГГТ у складі: голова — проф., д-р. О.*Оглоблин* (США), заст. голови — д-р Л.-Р.*Винар* (США), ген. секретар і скарбник — д-р Р.*Климкевич* (США), голова контрольної комісії — підполк. М.*Битинський* (Канада), члени контрольної комісії — інж. Л.*Биковський* (США) та інж. С.Кульчицький (США). У вересні 1963 Управа УГГТ кооптувала одноголосно 3-х своїх нових членів: проф., д-ра Г.Лужницького (США), проф., д-ра М.*Міллера* (ФРН), отця д-ра І.*Назарка* (Італія). На час створення охоплювала понад 40 членів із 7-ми країн.

Гол. мета УГГТ — сприяння наук. розвою спец. істор. дисциплін та широка популяризація їхнього істор. надбання, задоволення зростаючого сусп. зацікавлення цією сферою нац. науки та к-ри. УГГТ співпрацювало з укр. наук. осередками та громад. інституціями укр. діаспори, налагодило взаємини з багатьма закордонними т-вами суміжного профілю, зорганізувало видавничу діяльність. З жовтня 1963 до кінця 1971 видавало (неперіодично) вісник для членів — *«Бюлетень Українського генеалогічного і геральдичного товариства»* (із додатком), а 1969—71 його доповнювали *«Записки Українського генеалогічного і геральдичного товариства»*. Наприкінці 1971 членами т-ва були 157 осіб із 14-ти країн. Активна діяльність т-ва припинилася зі смертю на поч. 1970-х рр. його гол. подвижника — ген. секретаря і скарбника, незмінного редактора видань УГГТ — д-ра Р.Климкевича.

Літ.: *Климкевич Р.* Постання Українського генеалогічного і геральдичного товариства. «Новий літопис», 1964, рік 4, ч. 10.

Ю.К. Савчук, Л.М. Шпильова.

УКРАЇ́НСЬКЕ ГЕРАЛЬДИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — науково-дослідницька орг-ція, заснована 9 липня 1990 у *Львові* з метою вивчення, популяризації та сприяння розвиткові *геральдики*, *вексилології*, *сфрагістики*, генеалогії, *емблематики*, *фалеристики* та уніформології. У.г.т. об'єднує науковців-істориків, архівістів, художників, юристів та ін. дослідників з усіх регіонів України (поміж них більше 20 д-рів і понад 50 канд. наук). Голова т-ва — А.Гречило. У.г.т. відіграло значну роль у наук. становленні низки *спеціальних історичних дисциплін*, зокрема в опрацюванні осн. правил і принципів розвитку укр. муніципальної геральдики та вексилології. У.г.т. проводить щорічні наук. геральдичні конференції у Львові, а також окремі семінари, круглі столи, генеалогічні читання, здійснює значну пошукову роботу в архівах та музеях, виконує практичні роботи в галузі герботворення, надає консультації територіальним громадам, орг-ціям, установам (зокрема члени т-ва розробили нові герби і прапори чи надали консультації з цих питань для понад 2000 міст, с-щ міськ. типу і сіл України). Т-во підтримує зв'язки із закордонними геральдичними, генеалогічними та вексилологічними орг-ціями. З 1995 — член Міжнар. федерації вексилологічних асоціацій і Міжнар. конфедерації генеалогії та геральдики.

Друкований орган У.г.т. — вісник *«Знак»* (із 1993, тричі на рік). Спільно з *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* видає щорічник «Генеалогічні записки» (2000—07 — «Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства»), а також збірники матеріалів, каталоги й монографії. З 1999 веде геральдично-вексилологічний реєстр територіальних і муніципальних символів, видає «Реєстр особових гербів Українського геральдичного товариства» (із 2003) та «Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства» (із 2010).

Офіц. веб-сайт т-ва: http://uht.org.ua.

А.Б. Гречило, Б.З. Якимович.

Українське геральдичне товариство. Емблема.

УКРАЇ́НСЬКЕ ДЕРЖА́ВНЕ ПРАВЛІ́ННЯ — коаліційний уряд відновленої *Актом Тридцятого червня 1941* незалежної укр. д-ви. Ідея негайного декларування самостійності та створення укр. держ. інституцій на території, звільненій від Червоної армії, викристалізувалася в середовищі *Організації українських націоналістів* (С.*Бандери*) ще в ході 2-го Великого збору в *Кракові* в квітні 1941. Для надання легітимності ініціативам провід ОУН до початку нападу гітлерівців на *СРСР* зібрав у Кракові *Український національний комітет* — багатопарт. координаційний орган, що пред-

Меморіальна дошка на фасаді будинку на площі Ринок, 10 у Львові, з балкона якого Я. Стецько проголосив Акт про відновлення Української Держави. Встановлена 1991.

ставляв осн. напрями та течії укр. політ. еміграції в Європі, за винятком мельниківської ОУН. До складу Укр. нац. к-ту входило 113 осіб. 22 червня 1941 він провів свої урочисті збори, рішенням яких надав керівникові однієї з похідних груп ОУН(б) Я.*Стецьку* повноваження проголосити створення незалежної укр. д-ви.

Вранці 30 червня 1941 похідна група Я.Стецька разом із передовими частинами *Вермахту* й укр. батальйоном *«Нахтігаль»* увійшла до Львова. Користуючись відсутністю в місті нім. цивільної адміністрації та карально-репресивного апарату, ввечері вона провела в будинку *Львівського товариства «Просвіта»* Нац. збори. У роботі взяли участь понад 100 культ., реліг., громад. і політ. діячів укр. общини Львова, а також окремі представники східноукр. інтелігенції, привезеної до міста після вересня 1939.

На зборах затвердили і в урочистій обстановці виголосили Акт відновлення незалежності України. Після цього присутні (з ініціативи оунівців) оголосили про формування уряду — У.д.п. Головою У.д.п. планували обрати професора М.Панчишина, який відмовився, одночасно погодившись стати заст. керівника У.д.п. На пропозицію В.Кука Нац. збори затвердили на посаді голови У.д.п. Я.Стецька.

Передбачалося, що У.д.п. стане зародком майбутнього багатопарт. всеукр. уряду, який сформується в *Києві* після залучення до роботи провідних укр. культ. і громад. діячів із центр. і сх. областей України. Головою евентуального всеукр. уряду пропонували зробити президента АН УРСР, акад. О.О.*Богомольця*.

У.д.п. діяло як «революційний» керівний орган, його робота здійснювалася без належної правової бази. Голова У.д.п. своїми декретами призначав та звільняв міністрів, держ. секретарів, послів, керівників обласних і міських управ.

4 липня 1941 гітлерівські окупаційні власті, не підтримавши проголошене 30 червня відновлення незалежності України, заборонили діяльність У.д.п. і невдовзі заарештували керівника У.д.п. Я.Стецька. Але на всій території, зайнятій Вермахтом, продовжувалося створення укр. обласних, міських і районних управ. Місц. влада, яка діяла

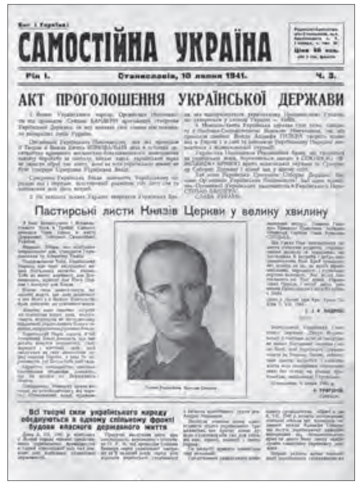

Бог і Україна!

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Рік I. Станиславів, 10 липня 1941. Ч. 3.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Пастирські листи Князів Церкви у велику хвилину

Всі творчі сили українського народу обєднуються в одному спільному фронті будови власного державного життя

Перша сторінка газети «Самостійна Україна» з публікацією Акта проголошення Української Держави. Станиславів (нині м. Івано-Франківськ).10 липня 1941.

від імені У.д.п., була організована в 197-ми (із 200) районах *Західної України* та 26-ти районах *Правобережної України*. Функціонували міські й обласні управи у Львові, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Дрогобичі*, *Тернополі*, *Луцьку*, *Рівному*, *Житомирі*, *Кам'янці-Подільському*. У місцевостях, де активно працювала орг. мережа бандерівців або діяли похідні групи ОУН(б), протягом липня 1941 проводилися місц. плебісцити серед укр. населення, спрямовані на підтримку Акта від 30 червня 1941 та У.д.п. Тисячі протоколів із міст і сіл Західної та Правобережної України надсилалися або передавалися до У.д.п. у Львові. Найбільш сх. містами, в яких проводилися урочисті збори громадян з нагоди відновлення незалежності та в яких українцями було створено місц. органи самоврядування, стали *Фастів* і *Васильків* на Київщині.

Незважаючи на заборону гітлерівців, остаточне орг. оформлення У.д.п. відбулося 5 липня 1941, коли більшість міністрів отримали від глави уряду номінаційні листи. На той момент до складу У.д.п. входило 26 осіб: Я.Стецько — голова, міністр соціальних реформ (член ОУН); М.Панчишин — 1-й заст. голови, міністр охорони здоров'я (позапарт., депутат ВР СРСР); О.Барвінський — держ. секретар мін-ва охорони здоров'я (позапарт.); Л.*Ребет* — 2-й заст. голови (член ОУН); В.*Петрів* — міністр оборони, генерал (член *Української соціалістичної радикальної партії*; УСРП); Р.*Шухевич* і О.*Гасин* — заступники міністра оборони (члени ОУН); В.*Лисий* — міністр внутр. справ (член УСРП); К.*Паньківський* — заст. міністра внутрішніх справ (член УСРП); М.*Лебедь* — міністр держ. безпеки (член ОУН); В.Стахів — міністр закордонних справ (член ОУН); О.Марітчак — заступник міністра закордонних справ (член *Українського національно-демократичного об'єднання*; УНДО); Ю.Федусевич — міністр справедливості (позапарт.); Б.Дзерович — заступник міністра справедливості (позапарт.); Д.Яців і Р.Ільницький — держ. секретарі мін-ва нар. госп-ва (члени ОУН); Є.Храпливий — міністр сільс. госп-ва (член УНДО); І.Ольховський — міністр фінансів (позапарт.); А.Пясецький — міністр лісництва (член *Фронту національної єдності*); В.Радзикевич — міністр освіти та віровизнань (позапарт.); О.Гай-Головко — міністр інформації і пропаганди (позапарт.); Й.*Позичанюк* (позапарт.) і Я.*Старух* (член ОУН) — держ. секретарі мін-ва інформації та пропаганди; І.*Климів* — міністр політ. координації (член ОУН); Н.Мороз — міністр пошти і телеграфу (позапарт.); М.Росляк — нач. президіальної канцелярії (член УСРП).

Першочерговими завданнями У.д.п. стали налагодження госп. життя краю, встановлення правопорядку, організація армії та міліції, усунення всієї видимої рад. символіки, реорганізація колективного господарювання на селі, встановлення дипломатичних відносин з іноз. д-вами, організація ефективного держ. управління, реформа культурно-освіт. життя, відновлення повноцінної діяльності Церкви тощо.

З метою залучити найширші кола укр. громадянства до державотворчої праці У.д.п. ініціювало створення репрезентативного крайового органу дорадчого типу, своєрідного Сенату — Ради сеньйорів (голова — К.*Левицький*). Згодом Рада сеньйорів перетворилася на Укр. нац. раду, яка після ліквідації нацистами У.д.п. стала єдиним легальним представником українців у дистрикті *«Галичина»*.

Знищення гітлерівцями У.д.п. продемонструвало ворожий, колоніальний характер нацистсько-

го окупаційного режиму і стало вагомою підставою для початку антигітлерівської боротьби ОУН(б), а згодом — і *Української повстанської армії.*

Літ.: *Стецько Я.* 30 червня 1941: Проголошення відновлення державности України. Торонто—Лондон, 1967; *Бедрій А.* Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. Нью-Йорк—Лондон—Мюнхен—Торонто, 1981; *Кульчицький С.В.* Акт 30 червня 1941 року. В кн.: Проблема ОУН—УПА: Попередня історична довідка. К., 2000; *Дашкевич Я.* Відновлення Української Держави 1941 р.: Проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення: Акт 30 червня 1941 р.: Збірник документів і матеріалів. Львів—К., 2001; *Кук В.* Державотворча діяльність ОУН: Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Там само; *Сергійчук В.* Акт 30 червня 1941 р. як символ українського самостійництва. В кн.: Відновлення Української Держави в 1941 році.: Нові документи і матеріали. К., 2001; *Ленкавський С.* В річницю акту 30-го червня 1941 р. В кн.: *Ленкавський С.* Український націоналізм: Твори, т. 1. Івано-Франківськ, 2002; ОУН в 1941 році: документи, ч. 1—2. К., 2006; Проголошення Акту відновлення української держави 30 червня 1941 року: [збірник матеріалів і документів]. К., 2006; *Косик В.* Боротьба України за незалежність в 1938—1941 роках. К., 2013.

І.К. Патриляк.

«УКРАЇ́НСЬКЕ ЖИТТЯ́» — 1) укр. сторінка в газ. «Гунбао», що виходила щосуботи в м. Харбін (Китай) китайс. та рос. мовами під редакцією В.Іванова. Перше число сторінки вийшло 26 січня 1929 й містило дві статті: про тогочасний *Київ* і статтю «Україна та українці», складену за матеріалами тодішнього голови *Української парламентської репрезентації* в Польщі Д.П.*Левицького.* Усього вийшло 72 такі сторінки. Остання — під редакцією І.*Світа* — 22 серпня 1930. Їх вихід припинився після того, як гол. редактором «Гунбао» став проф. М.Головачов — колиш. міністр закордонних справ Сибірського уряду. Після цих ред. змін з газети пішов І.Світ, який став працювати у новоствореному «Deutsche Mandchurishe Nachrichten».

Літ.: *Світ І.* 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 р. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1966; *Попок А.* Діяльність української преси на Далекому Сході. В кн.: Альманах УНСоюзу на 1998 р. Парсіппані—Нью-Йорк, 1997.

А.А. Попок.

БОРИСПОЛЬСЬКІ ВІСТІ

ВЕЛИКДЕНЬ під ОХОРОНОЮ НІМЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ

«Бориспольські вісті». Бориспіль. 1943. 1 травня. № 31 (143). Перша сторінка.

2) часопис, що виходив у *Борисполі* двічі на тиждень з 21 жовтня 1941 під редакцією Ю.Заводнюка, згодом — Г.Словачевського. Впродовж 1941—42 вийшло 112 чисел. 1943 видання продовжилося під назвою «Бориспольські вісті».

Під рубрикою «Головна Квартира Фюрера» вміщувалися звіти нім. Верховного командування про події на фронтах, в яких насамперед наголошувалося на непереможності армій Райху. Рубрику доповнювали статті «Воєнне питання на Сході остаточно розв'язане», «Перед розвалом», «Великі успіхи німецького військово-морського флоту», «Совєти втратили 260 дивізій». На стратегічному екон. значенні одного із захоплених регіонів наголошувалося в матеріалі «Донецький басейн».

Висвітлюючи політ. ситуацію у світі, автори насамперед повідомляли про підтримку *Німеччини* ін. д-вами (статті «Німецько-турецька угода», «Далекосяжні зміни в Японії», «Воєнне співробітництво Німеччини і Словаччини»).

Оцінюючи становище українців за нових умов, у перших числах газети редакція обстоювала державницькі позиції. Так, у передруці з берлінського *«Українського вісника»* уривків зі статті голови Укр. нац. об'єднання Т.Омельченка йшлося про потребу повернення з еміграції фахівців різних сфер сусп., екон. і культ. життя «для прискорення відбудови Української держави». На викоріненні зі свідомості українців невластивої їм рад. ідеології наполягав Ю.Швидкий. Єдність нації як тотожність соборності обстоював І.Кошик.

З часом акценти у виданні змістилися — насамперед наголошувалося на обов'язковості праці для українців.

Рад. система характеризувалася з гумором: «Історія в анекдотах», «Веселий куток (гумор відчаю в совєтському раю)». Нова влада протиставлялася радянській на прикладах позитивного ставлення до вирішення укр. реліг., мовного та освіт. питань. За активну співпрацю з рад. режимом у минулому передбачалася «справедлива кара» — розстріл.

Новини Бориспільського р-ну відображали с.-г. і культ. життя. Накази, розпорядження й оголошення місц. властей стосувалися реєстрації друкарських машинок, умов популяризації газ. «У.ж.», дозволу на підприємницьку діяльність, відкриття секції-архіву у відділі пропаганди при Київ. міській управі для збирання свідчень проти рад. системи, обліку жителів Борисполя для визначення тих, кому потрібна матеріальна допомога, винищення голубів, збирання матеріалів про історію міста рад. періоду, декларацій про прибутки.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Дру-

«Українське життя». Бориспіль. 1941. 23 жовтня. Число 2. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Ціна 30 коп.

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ

Рік I. | Бориспіль, 23 жовтня (п'ятниця) 1941 р. | Ч. 2

ГОВОРИТЬ ВОЯК...

БОМБАРДУВАННЯ СОВЄТСЬКИХ КОРАБЛІВ З ВТІКАЧАМИ

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ РОЗБИТОГО ВОРОГА МІЖ АЗОВСЬКИМ МОРЕМ ТА ДІНЦЕМ

МОСКВА І ЛЕНІНГРАД ЗНОВ БОМБАРДОВАНІ

Напад німецького підводного човна в Гібралтарській протоці

Шляхи на Чорному морі вільні

ПО СЕЛАХ РАЙОНУ

гій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Його ж.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКЕ ІСТОРИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (УІТ) — наук. об'єднання, створене у США. Наприкінці 1964 на основі ред. колективу започаткованого 1963 час. «Український історик» сформувалась ініціативна група у складі 17-ти дослідників: Марка *Антоновича*, Б.Винара, Л.-Р.*Винара*, І.*Витановича*, О.*Домбровського*, В.*Дубровського*, М.*Ждана*, В.*Кайє-Кисілевського*, І.Каменецького, Р.*Климкевича*, П.*Курінного*, М.*Міллера*, о. І.*Назарка*, О.*Оглоблина*, Я.*Пастернака*, Н.*Полонської-Василенко*, М.*Чубатого*. 1 березня 1965 внаслідок листовного референдуму 45-ти вчених було створено товариство. Офіційно зареєстроване в США, члени проживали в різних країнах світу. З кін. 1980-х рр. поширило діяльність в Україні. Серед членів т-ва — М.*Андрусяк*, о. О.Баран, М.*Брайчевський*, О.Герус, Т.*Гунчак*, Я.*Дашкевич*, Я.*Дзира*, Я.*Ісаєвич*, А.*Жуковський*, Я.*Калакура*, М.П.*Ковальський*, С.Козак, І.*Лисяк-Рудницький*, Ю.Макар, Т.*Мацьків*, В.*Міяковський*, О.*Пріцак*, О.*Субтельний*, В.-М.*Янів*.

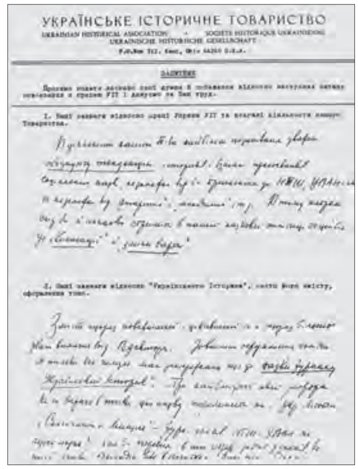
УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION • SOCIETE HISTORIQUE UKRAINIENNE
UKRAINISCHE HISTORISCHE GESELLSCHAFT

Обіжник Українського історичного товариства.

Ініціатор створення — Л.-Р.Винар. Перший голова — О.Оглоблин, заступник — Н.Полонська-Василенко, секретар-скарбник — Л.-Р.Винар. До першої управи ввійшли О.Домбровський, В.Дубровський, В.Кайє-Кисілевський, І.Каменецький, Р.Климкевич, І.Назарко, Я.Пастернак, М.Чубатий. Від 1980 до 2017 т-во очолював Л.-Р.Винар, від 2017 в. о. голови — А.Атаманенко.

Згідно зі статутом метою діяльності т-ва було: «а) об'єднувати істориків, дослідників допоміжних історичних наук, а також активних прихильників історичної науки; б) сприяти дослідам над історією України і Східної Європи, а також історією української громади в США; в) сприяти виявленню, реєструванню і вивченню джерельних матеріалів до історії України і Східної Європи в закордонних архівах і бібліотеках; г) провадити видавничу діяльність, в міру можливості видавати періодичні видання і монографічні праці, як теж допомагати у виданні праць з історії України і Східної Європи; г) співпрацювати з іншими науковими установами у вільному світі». Після 1991 у змінах до статуту було передбачено співпрацю з ученими в Україні, спільну реалізацію наук., видавничих та науково-орг. проектів.

Т-во складається із почесних, дійсних (звичайних) членів і членів-прихильників. Для зв'язку із членами т-ва його управою використовуються листи-звернення (т. зв. обіжні листи) та «Бюлетень» (редактор у 1967 — 1-му півріччі 1972 — Р.Климкевич, нової серії — Л.-Р.Винар).

Керівні органи — управа та контрольна комісія. Структурними одиницями є осередки т-ва, представництва час. «Український історик».

1975 УІТ стало афілійованим членом Амер. істор. асоціації.

5 квітня 1969 як автономний відділ УІТ в Нью-Йорку (США) під кер-вом А.Мілянича було створено Укр. соціологічний ін-т, що відокремився на поч. 1970-х рр. 1978 УІТ стало співзасновником Укр. наук. ради при Світ. конгресі вільних українців, яку 1983—88 і 1998—2013 очолював Л.-Р.Винар як президент УІТ.

Наук. дослідження членів т-ва охоплюють усі періоди історії України. 1966 було започатковане грушевськознавство як напрям наук. досліджень.

В Україні з поч. 1990-х рр. почалося створення осередків т-ва: у *Львові* (1991; відновлено при Львів. ун-ті (1992, голова Л.Зашкільняк)), *Києві* (1992, перший голова М.Брайчевський), пізніше — *Дрогобичі*, *Острозі*, *Чернівцях*, *Одесі*, *Луцьку*, *Кам'янці-Подільському* та ін. містах. УІТ співпрацює з ун-тами та наук. ін-тами *Національної академії наук України*.

Осн. напрямами роботи т-ва є проведення наук. досліджень, співпраця з ін. інституціями, конференції, публічні доповіді, видавнича діяльність, презентація історії України на форумі міжнар. наук. орг-цій: під час конгресів Амер. асоціації задля підтримки славістичних студій, Канад. асоціації славістів, Амер. істор. асоціації тощо. В Україні т-во стало організатором міжнар. конгресів укр. істориків (Чернівці (2000), Кам'янець-Подільський (2003), Луцьк (2006)), є патроном історико-меморіальних музеїв М.Грушевського у Києві та Львові, Ін-ту досліджень укр. діаспори Нац. ун-ту «Острозька академія», не раз виступало організатором і спонсором наук. конференцій різного рівня.

Важливим напрямом діяльності є видання час. «Український історик», реалізація видавничих проектів, серед яких серії «Історичні студії», «Монографії», «Мемуари», «Українські вчені», «Грушевськіяна», «Історіографічні студії», «Українсько-єврейські студії», «Історичні джерела», «Епістолярні джерела гру-

УКРАЇНСЬКЕ·ІСТОРИЧНЕ·ТОВАРИСТВО
БЮЛЕТЕНЬ
ДЛЯ ЧЛЕНІВ
Ukrainian Historical Association
BULLETIN

Бюлетень Українського історичного товариства. 1970. Ч. 3 (27).

шевськознавства» та ін. Понад 30 видань вийшло до 1991 поза серіями, зокрема перший «Історичний атлас» України (ред. — Л.-Р.Винар, упорядники — Є.Тютько, І.Тесля, 1981), англомовний переклад «Щоденника Еріха Лясcоти» «Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594» (пер. — О.Субтельного, ред. — Л.-Р.Винар), збірник «Russian Empire: Some aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices» (ред. — М.*Пап*, 1985, видання підготовлене у співпраці з Ін-том рад. і східноєвроп. студій Ун-ту Джона Керролла), «The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge. 1936—1938» (ред. — І.Каменецький, 1989, за підтримки Фундації ім. І.Багряного та Дослідчо-документаційного центру), Bykovsky Lev. «Solomon I. Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1885—1974). A Chapter in Ukrainian-Jewish Relations» (ред. — Л.-Р.Винар, 1980), «English Reports of Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire. 1687—1709» Т.Мацьківа (1983).

Понад 70 видань, переважно у співпраці з дослідниками та установами в Україні, вийшло після 1991. Серед них — «Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика» М.Брайчевського (у співпраці з УВАН у США та Нац. ун-том «Києво-Могилянська академія», 1999, без зазначення УІТ та УВАН у США перевидано 2002), «Осягнення історії: збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського» (1999, у співпраці з Острозькою академією), «Люди Старої України та інші праці» О.Оглоблина (2000, у співпраці з Острозькою академією), два видання книги О.Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (2001; 2003, видання було подароване всім університетським б-кам України), «Переяславський договір: 1654» О.Оглоблина (2003), «Козацька Україна» Л.-Р.Винара (2003), «Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)» В.Піскун (2006), «Львівська історична школа Михайла Грушевського» В.Тельвака та В.Педича (2016), «Микола Григорович Рєпнін: дипломат, політик, урядовець» Н.Конопки (2016), «Листування Михайла Грушевського», т. 7 (2019).

2003 б-кам України було подаровано книгу О.Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба», 2008 передано до МЗС України для передачі закордонним представництвам д-ви книгу Т.Гунчака за редакцією Л.-Р.Винара «Symon Petliura and the Jews: A reappraisal». Т-во реалізує спільні видавничі проекти з університетами та науковими ін-тами України.

Літ.: *Винар Л.* Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. К.—Львів—Париж—Нью-Йорк—Торонто, 1998; *Його ж.* Українське історичне товариство: 1965—2000. Статті і матеріали. Чернівці, 2000; *Його ж.* «Український історик»: 40 років служіння науці. 1963—2003. Статті і матеріяли. Нью-Йорк—Острог, 2003; *Макар Ю.* Українське історичне товариство і розвиток науки в Україні. «Український історик», 2003, т. 40, ч. 1—5 (156—160); Матеріяли до історії Українського історичного товариства. Нью-Йорк—Острог, 2006; *Винар Л., Атаманенко А.* Українське історичне товариство: сорок років діяльности (1965—2005). Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17—19 травня 2006 р.). Нью-Йорк—Острог, 2006; *Атаманенко А.* Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965—1991). Острог, 2010; *Її ж.* Концепція України між Сходом і Заходом в дослідженнях членів Українського історичного товариства з давньої історії України. В кн.: Historia—Mentalność—Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX—XX wieku. Gdańsk, 2013.

А.Є. Атаманенко.

УКРАЇ́НСЬКЕ ІСТОРИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО БУКОВИ́НИ — наук. т-во, засноване 12 липня 1902 в *Чернівцях* на зборах укр. науковців, учителів, студентів. Очолював професор Чернів. ун-ту В.Мількович, пізніше — д-р З.*Кузеля*. Т-во ставило завданням підтримувати і стимулювати розвиток істор., стат., етногр. досліджень, віддаючи пріоритет буковинознавству. 1902 члени т-ва заслухали реферати В.Мільковича про застосування картографії в істор. дослідженнях, О.*Маковея* — про мовознавців І.*Могильницького*, Й.*Лозинського*, Й.Левицького. Популярністю в наступні роки користувалися реферати С.*Смаль-Стоцького* з укр. старовини, етногр. повідомлення З.Кузелі, дослідження М.*Кордуби* з топоніміки та історико-геогр. проблем. Т-во виступило одним з ініціаторів руху за збереження архіт. пам'яток, захисту їх від т. зв. оновлення, коли під приводом розбудови старих церков нищився їхній первісний вигляд, гинуло багато цінних фресок та ін. старожитностей. Члени т-ва засудили подібне «оновлення» щодо церкви Святого Георгія в *Сучаві*, в якій зберігалися мощі св. Іоанна Сучавського. Вони подали протест до центр. комісії із цих питань у *Відні*, привернули увагу громадськості до такого варварського ставлення до старовини. Члени т-ва займалися популяризацією минулого *Буковини* в наук. часописах *Львова*, Відня, *Києва*, Чернівців. Так, М.Кордуба і З.Кузеля регулярно друкували в «Записках» *Українського наукового товариства* в Києві повідомлення з історії та бібліографічні огляди під заг. назвою «Буковиніка», вели із цього приводу активне листування з М.*Грушевським*. Прагнучи активізувати краєзнавчі дослідження, залучити до них громадськість, т-во проводило конкурси збирачів етногр. та фольклорного матеріалу, влаштовувало виставки істор. документів, організовувало конференції, лекторії тощо.

З перервами проіснувало до 1914.

Літ.: Історичне товариство в Чернівцях. «Буковина», 1902, №. 140—141; *Добржанський О.* Культурно-освітня робота українських товариств на Буковині у другій половині XIX — на початку XX ст. «Питання історії нового та новітнього часу» (Чернівці), 1994, вип. 3, ч. 1; *Його ж.* Українське історичне товариство Буковини та розвиток краєзнавчих досліджень на початку XX ст. В кн.: Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: тези доповідей третьої наукової конференції з питань музеєзнавства та історичного краєзнавства 23—24 травня 1995 р. Х., 1995; *Його ж.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2006.

О.В. Добржанський.

УКРАЇ́НСЬКЕ ІСТОРИ́ЧНО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (УІФТ) — наук. т-во укр. емігрантів, діяло впродовж 1923—45. Засноване 30 травня 1923 у Празі (нині столиця Чехії). Перше засідання відбулося 7 червня 1923. Голова товариства — Д.*Антонович* (з 1923 по 1945), секретарі — В.*Біднов* (з 1923 по 1929), С.*Наріжний* (з 1929 по 1944), В.*Мія-*

Видавничий знак Українського історично-філологічного товариства у Празі. Малюнок К.М. Антонович.

Бібліотечний знак Українського історично-філологічного товариства у Празі.

Під час засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі з нагоди 10-ліття Товариства. Сидять у першому ряду (зліва направо): С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, Д. Антонович, В. Щербаківський, В. Сімович. 1933.

ковський (з 1944 по 1945). Серед засновників — В.Біднов, Д.*Дорошенко*, О.*Колесса*, В.*Щербаківський*, О.*Андрієвський* та ін. Об'єднувало науковців не тільки з Чехословаччини, а й з Німеччини, Польщі, Франції, США та ін. країн. Найбільше дійсних членів було в 1932—33 — 57. Мета — об'єднання вчених усіх галузей істор. та філол. науки, спеціалістів з усіх істор. дисциплін: історії філософії, історії мови, історії літератури, історії права, історії екон. відносин, історії пластичного мист-ва, історії музики, історії театру, етнографії. Активну участь в його роботі брали Мих.*Антонович*, Д.Антонович, В.Біднов, Д.Дорошенко, С.*Смаль-Стоцький*, Б.*Крупницький*, В.*Сімович*, Л.*Білецький*, О.*Лотоцький*, С.Наріжний, П.*Феденко*, С.*Шелухин*, С.*Сірополко*, І.*Мірчук*, К.*Лоський*, А.*Яковлів*, О.Колесса, Ф.Слюсаренко, І.*Борковський*, І.*Огієнко*, О.Кандиба (див. О.*Ольжич*), Б.*Матюшенко*, О.*Шульгин*, В.*Січинський*, К.Чехович, К.*Лоський*, В.Щербаківський, Л.*Чикаленко*, В.*Прокопович*, А.Артимович, М.*Славинський*, М.Гнатищак, В.*Петрів*, В.*Садовський* та ін. Осн. форма роботи УЇФТ — прилюдні наук. засідання, зачитування рефератів, їхнє обговорення, наук. дискусії. За час роботи проведено понад 500 наук. засідань, виголошено бл. 750 доповідей. Т-во брало активну участь в організації 2 укр. наук. з'їздів (1926 та 1932). Члени т-ва виступали на міжнар. симпозіумах, конференціях, конгресах, публікували свої дослідження у багатьох закордонних та укр. еміграційних виданнях. За час роботи УЇФТ видано 5 томів «Праць Українського історично-філологічного товариства», кілька тематичних збірників. Каталог публікацій т-ва становив понад 70 назв. Т-во відіграло важливу роль у збереженні традицій вітчизн. істор. науки, примноженні її здобутків і неперервності історіографічного процесу.

Дж.: Справоздання про діяльність «Українського історико-філологічного товариства в Празі» од 30 травня 1923 р. до 31 травня 1924 р. Прага, 1924; Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі: рік перший (1923—1924), т. 1. Прага, 1926; Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі, т. 2, виданий на пошану голови товариства Д.Антоновича. Прага, 1939; Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі, т. 3—5. Прага, 1941—44.

Літ.: Українське історично-філологічне товариство в Празі. «Тризуб» (Париж), 1925, № 8; *Січинський В.* Українське історично-філологічне товариство в Празі. «Нові шляхи», 1929, т. 2, № 3; *Наріжний С.* П'ять літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі. «Тризуб» (Париж), 1928, ч. 50; *Його ж.* Двісті наукових засідань Українського історично-філологічного товариства в Празі. Там само, 1930, ч. 44; *Його ж.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923—1938). Прага, 1940; *Його ж.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Ульяновський В., Ульяновська С.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами. В кн.: Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993; *Даниленко О.* Українське історично-філологічне товариство у Празі (1920—1930-ті рр.). В кн.: Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. К., 1999; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919—1939: матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої. К., 1999; *Зубко О.* Культурно-просвітницька діяльність викладацького складу УВПІ ім. М.Драгоманова протягом 1923—1933 рр. (на прикладі Празького Історично-філологічного товариства). «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"», 2000, т. 18: Історичні науки; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917—1956. К., 2003. *Чечина О.* Основні напрямки діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923—1945 рр.). «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського», 2006, вип. 11: Серія: Історія; *Трембіцький А.* Родина Сіцінських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923—1945 рр.). «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки», 2008, вип. 11.

О.В. Даниленко.

УКРАЇ́НСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО в Києві (УНТ) — другий за значенням (після *Наукового товариства імені Шевченка*) і перший на території Рос. імперії осередок укр. науки. 1906 статут т-ва, підписаний професорами В.*Антоновичем*, І.*Лучицьким*, П.*Житецьким* і В.*Науменком*, було затверджено київ. адміністрацією. 21 квітня 1907 відбулося перше заг. засідання УНТ, на якому головою було обрано М.*Грушевського*, а до тимчасового бюро увійшли О.*Левицький*, В.Науменко (заступники голови), В.*Щербина* (скарбник), І.*Стешенко* (секретар), М.*Біляшівський* (бібліотекар), Я.*Шульгин* (заст. секретаря). Гол. друкованими органами УНТ стали *«Записки Українського наукового товариства в Києві»*, час. *«Україна»*, наук. збірники секцій.

1908 були сформовані секції й комісії УНТ. Секція історична мала такий склад: М.Грушевський (голова), В.Щербина, О.Яковлєв, К.*Мельник-Антонович*, Г.*Берло*, М.Біляшівський, О.*Грушевський*, В.*Данилевич*, І.*Джиджора*, І.*Каманін*, О.Левицький, Г.*Павлуцький*, Я.Шульгин; секція філологічна — В.*Перетц* (голова), Є.*Тимченко*, Б.*Грінченко*, В.*Доманицький*, П.Житецький, А.*Лобода*, С.*Маслов*, К.*Михальчук*, Я.Петров, І.Стешенко; природничо-медична — М.Галін (голова), О.Качаловський, Г.Квят-

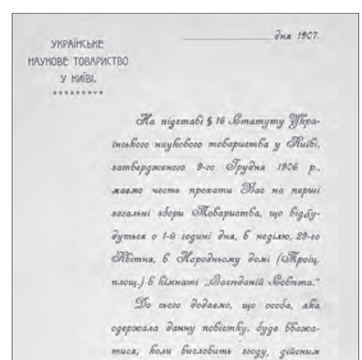

____________ дня 1907.

УКРАЇНСЬКЕ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО
У КИЇВІ.
****

На підставі § 16 Статуту Українського наукового товариства у Київі, затвердженого 9-го Грудня 1906 р., маємо честь прохати Вас на перші загальні збори Товариства, що відбудуться о 1-й годині дня, в неділю, 29-го Квітня, в Народньому домі (Троїц. площ.) в кімнаті „Засіданій Совѣта."

До сього додаємо, що особа, яка одержала данну повістку, буде вважатися, коли висловить згоду, дійсним членом Товариства.

Фундатори Товариства
В. Антонович.
П. Житецький.
Ів. Лучицький.
В. Науменко.

Запрошення фундаторів Українського наукового товариства у Києві на перші загальні збори. Квітень 1907. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

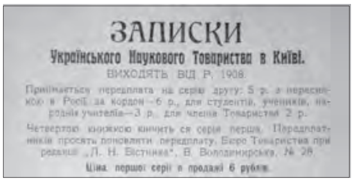

Реклама видання «Записки Українського наукового товариства в Київі». 1909.

ковський, О.*Корчак-Чепурківський*, В.Петровський, О.Черняхівський. Статистико-екон. комісія, створена при істор. секції під головуванням О.*Русова*, складалася з В.Кошового, О.Яковлєва, А.Ярошевича.

Істор. секція УНТ, очолювана М.Грушевським, була провідною й найчисельнішою, працювала найактивніше. Коло питань, досліджуваних співробітниками істор. секції УНТ, було доволі широким. Велике місце приділялося історії козаччини, міграційним процесам укр. населення, формуванню самосвідомості, демократ. рухам, історії нар. права та реліг. вірувань, статистиці й соціально-екон. становищу України, археол. дослідженням. Фактично в рамках секції почала диференціюватися різноманітна гуманітарна проблематика, що згодом дало можливість започаткувати самостійні наук. напрями, які невдовзі прискорили створення нових секцій і комісій: економічної та археологічної секцій, секції мист-ва, комісії з вивчення звичаєвого права та ін. Робота в істор. секції стала справжньою школою творчого зростання для багатьох укр. істориків. Під кер-вом М.Грушевського в ній плідно працювали Б.Бучинський, М.*Василенко*, Ф.*Вовк*, О.Грушевський, С.Драгоманов, Л.*Добровольський*, І.Каманін, О.Левицький, К.Мельник-Антонович, М.*Порш*, О.Русов, М.Стадник, М.*Стасюк*, І.Стешенко, В.Степовий, О.Ярошевич.

Результативною була праця філол. секції, яку очолив В.Перетц, котрий багато зробив для розробки питань давньої укр. літератури. Програма для збирання матеріалів з укр. діалектології була складена К.Михальчуком і Є.Тимченком. Почав виходити друком «Історичний словник української граматичної термінології». Розпочато складання укр. тлумачного словника. Старовинні церковнослов'ян. рукописи становили предмет досліджень С.Шевченка, О.Назаревського, В.Перетца, С.Маслова та інших.

У перші роки діяльності УНТ дослідження етногр. проблем входило до компетенції істор. секції. У зв'язку з розширенням обсягу наук. робіт з етнографії 1912 було організовано відповідну секцію на чолі з О.*Шрамченком*, до якої увійшли Д.*Щербаківський*, М.Грушевський, Л.Добровольський, О.Косач (Олена *Пчілка*), О.Русов, О.*Сластіон*, М.*Сумцов*. Ця секція активізувала роботу щодо збирання й обробітку етногр. матеріалів. Систематично організовувалися наук. експедиції та екскурсії. 1914 побачив світ «Український етнографічний збірник» під редакцією О.Шрамченка.

Природничо-мед. секція почала свою діяльність зі складання термінологічних словників. На її засіданнях заслуховувалися доповіді та повідомлення з актуальних питань природознавства й техніки, присвячені різним формам патології, методам профілактики й лікування захворювань.

1910 у зв'язку з диференціацією наук. проблем було прийняте рішення про відокремлення медиків у самостійну секцію УНТ. Потужний склад мед. секції, до якої увійшли відомі лікарі-практики й професори Київ. ун-ту, забезпечив цікаву тематику робіт. За час існування секції вийшло друком 5 збірників праць.

Після *Лютневої революції 1917* відбулося зростання кількісного складу УНТ. У квітні 1918 було створено численну природничу секцію (із 1920 — відділ) під кер-вом П.*Тутковського*. У серпні 1918 відбувся з'їзд-нарада природознавців України.

1918—20 виникло багато нових секцій: тех., геол., ботанічна, мат., фізична, хімічна, геофізична, зоологічна, географії і антропології, агрономічна. Значних здобутків було досягнуто в роботі мед. секції й термінологічної комісії природничої секції (відділу).

Підрозділи УНТ гуманітарного профілю, які становили до революції ядро т-ва, у пожовтневий час зазнали у своїй діяльності певної стагнації. Активно працювала етногр. секція, що 1920 налічувала 25 членів і ставила за мету об'єднання й координацію в Україні всієї наук. роботи в галузі етнографії, допомогу місц. самодіяльним етногр. і краєзнавчим осередкам, видання й популяризацію етногр. матеріалів і результатів досліджень.

Серед новостворених секцій гуманітарного профілю за ефективністю роботи виділялася секція мист-в, при якій функціонували музей укр. старожитностей, б-ка, гурток (згодом підсекція) зі студіювання сучасних і старовинних муз. творів. Її співробітники організовували екскурсії до пам'ятних культурно-істор. місць *Києва*, збирали архівні матеріали, рукописи та зібрання творів відомих мистецтвознавців В.*Модзалевського*, К.*Широцького*, Г.*Нарбута* та ін. Члени секції вели самовіддану роботу зі збереження пам'яток мист-ва, зокрема взяли участь у реставрації *Софійського собору*.

У грудні 1918 організовано секцію права, очолювану спочатку О.Грушевським, а згодом — Б.*Кістяківським*, у лютому 1920 — археол. секцію під керівництвом М.Біляшівського. Розв'язання проблем національно-культ. відродження спонукало до реформ у системі освіти, які обговорювалися у створеній в УНТ пед. секції (голова — В.*Підгаєцький*, секретар — О.Дорошкевич).

1921 було прийняте рішення про ліквідацію УНТ і приєднання його секцій до ВУАН (нині *Національна академія наук України*), що розглядалася як центр. наук. установа. Істор., філол., екон., мистецтвознавча, археологічна секції увійшли до Історично-філол. відділу ВУАН. До нього також приєднали археолого-мистецтвознавчий музей, музей укр. діячів і б-ку т-ва. Секція права увійшла до Соціально-екон. відділу ВУАН, етнографічна поповнила відповідну комісію академії. Секції відділу природничих наук увійшли до академічних установ Фізично-мат. відділу.

Секції УНТ за дуже короткий час (півтора десятка років) у винятково важких умовах зро-

Будинок Троїцького народного дому, де 29 квітня (12 травня) 1907 відбулися перші загальні збори Українського наукового товариства у Києві. Фото початку 20 ст.

били значний внесок у закладення підвалин укр. культури, у становлення системи українознавчих досліджень, визначивши їхню структуру і стратегію, сприйняті й розвинуті в подальшому у ВУАН. Гол. підсумком діяльності УНТ стало формування нац. співтовариства вчених, які зосередили свої зусилля на проведенні досліджень у галузі *українознавства*. УНТ стало базовою орг-цією для створення Укр. АН, Укр. геол. к-ту, С.-г. вченого к-ту. З УНТ пов'язане становлення нац. вищої школи, насамперед укр. ун-тів і кафедр українознавства. Чимало членів УНТ очолили ін. наук. установи чи стали професорами вищих навч. закладів. За ініціативи УНТ розгорнуто роботу щодо створення укр. наук. термінології та підручників для шкіл і ун-тів укр. мовою, організовано наук. центри та філії т-ва в багатьох містах України, засновано десятки укр. г-зій і шкіл, Укр. пед. академію, Укр. академію мист-в, музеї, газети, часописи, просвітницькі орг-ції. Значною була роль УНТ у збереженні пам'яток к-ри, худож. цінностей, б-к і архівів.

Серед відомих фахівців, які працювали в т-ві, слід згадати істориків М.Грушевського, О.Левицького, І.Каманіна, О.Грушевського, М.Біляшівського, К.Мельник-Антонович, В.Модзалевського, філологів В.Перетца, А.*Кримського*, Є.Тимченка, К.Михальчука, Б.Грінченка, М.І.*Петрова*, І.*Огієнка*, С.О.*Єфремова*, А.Лободу, П.*Зайцева*, етнографів Ф.Вовка, О.*Алешо*, мистецтвознавців Г.Павлуцького, К.Широцького, С.*Таранушенка*, Ф.*Ернста*, правознавців Б.Кістяківського, М.Василенка, геологів і географів П.Тутковського, В.*Вернадського*, В.Лучицького, В.Дубянського, М.Безбородька, В.В.*Різниченка*, Б.Лічкова, О.Красовського, біологів і медиків О.Янату, О.Корчака-Чепурківського, М.Галіна, Є. і О.Черняхівських, інженерів С.П.*Тимошенка*, І.Ганицького, І.*Фещенка-Чопівського* та ін.

Агітаційна бригада Українського національного об'єднання. Початок лютого 1939. Фото з журналу «Life».

Праці: Записки Українського наукового товариства в Київі, кн. 1—11. К., 1908—13; Збірник Медичної секції Українського наукового товариства, кн. 1—5. К., 1910—21; Збірник Природничо-технічної секції Українського наукового товариства, кн. 1—3. К., 1911—15; Записки Історичної і Фільольогічної секцій Українського наукового товариства, кн. 12—13. К., 1913—14; «Україна», 1914; 1917, 1918; Український етнографічний збірник, кн. 1. К., 1914; Український науковий збірник, вип. 1—2. М., 1915—16; Фільольогічний збірник памяти К. Михальчука. К., 1915; Вісті Природничої секції Українського наукового товариства, т. 1, ч. 1, 2, 3/4. К., 1918—19; Записки Українського наукового товариства, кн. 17. К., 1918; Збірник Природничої секції Українського наукового товариства, кн. 4. К., 1918—19; Збірник, присвячений памяти Хв.К. Вовка. К., 1918; Збірник Технічної секції Українського наукового товариства, кн. 4. К., 1918; Вісник природознавства, вип. 1. К., 1921; Збірник Секції мистецтв, кн. 1. К., 1921.

Літ.: *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Київі, кн. 1. К., 1908; *Перетц В.* Найблизчі завдання вивчення історії української літератури. Там само; *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве. «Украинская жизнь», 1913, № 3; *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Київі та Історична секція при Всеукраїнській академії наук в рр. 1914—1923. «Україна», 1924, кн. 4; Доповіді М. Грушевського, О.Гермайзе, В. Різниченка, О. Черняхівського на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН 25 листопада 1928 р. з приводу двадцятиріччя заснування Українського наукового товариства в Київі і його видавництва. Там само, 1929, кн. 32, січень—лютий; *Оноприенко В.И.* Геология в Украинском научном обществе. В кн.: Очерки истории естествознания и техники, вып. 36. К. 1988; *Онопрієнко В.І., Щербань Т.О.* Українське наукове товариство: Вклад в національну культуру. «Вісник АН УРСР», 1990, № 11; *Щербань Т.О.* До історії діяльності Українського наукового товариства (1907—1921). «Архіви України», 1991, № 5—6; *Її ж.* Фундатори Українського наукового товариства. К., 1992; *Її ж.* Чому було припинено діяльність УАН. «Вісник АН України», 1992, № 7; *Її ж.* Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921). «УІЖ», 1995, № 1; *Онопрієнко В. та ін.* Українське наукове товариство: 1907—1921 роки. К., 1998; *Онопрієнко В.І.* Історія української науки. К., 1998; *Щербань Т.О.* Пам'ятникознавство в Українському науковому товаристві (1907—1921). В кн.: Історія української науки на межі тисячоліть. К., 1999; *Її ж.* Технічна та природнича секції в Українському науковому товаристві. В кн.: Праці Наукового товариства імені Шевченка, т. 4: Студії з поля української науки і техніки. Львів, 2000; *Завальнюк О.М.* Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917—1920-ті рр.). «УІЖ», 2008, № 5; *Онопрієнко В., Щербань Т.* Джерела Українського наукового товариства в Києві. К., 2008; *Ковпаненко Н.Г.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2013.

В.І. Онопрієнко.

УКРАЇ́НСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДЖЕННЯ Й ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК СТАРОВИНИ́ ТА МИСТЕ́ЦТВА НА ПОЛТА́ВЩИНІ — див. *Полтавське наукове товариство при ВУАН.*

УКРАЇ́НСЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНЕ КОЗА́ЦЬКЕ ТОВАРИ́СТВО — див. *Український національний козацький рух.*

УКРАЇ́НСЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ (УНО) — політ. орг-ція закарпат. українців, яка перебрала від Центр. укр. нар. ради функцію відстоювання інтересів населення *Карпатської України*. Засноване після розпуску 18 січня (за деякими даними, 20 січня) 1939 урядом А.*Волошина* політ. партій у *Хусті* — столиці автономної укр. д-ви. Програма партії УНО обстоювала ідею влади укр. населення у майбутній д-ві, а її політика символізувала авторитарний тип правління, з орієнтацією на Німеччину як гаранта територіальної цілісності краю і захисту від агресії Угорщини. 24 січня 1939 на зборах УНО було обрано гол. провід, який очолив Ф.*Ревай* — брат міністра Карпатської України Ю.*Ревая* (згодом — Ю.Перевузник), його заступником став М.Тулик, а ген. секретарем — А.Ворон. До складу керівного органу партії також увійшли члени та відп.

працівники уряду Карпатської України І.*Рогач*, В.*Гренджа-Донський*, В.Комарницький, М.Бабота, М.Бандусяк, А.*Штефан*, М.Бращайко (див. *Бращайки*), І.Невицька, С.*Росоха*, Ю.Пазуханич, М.Долинай, С.*Клочурак*, В.Лар, Д.Німчук, М.Марущак, Д.Попович, І.Климпуш, М.Гупаловський. Почесним головою УНО був обраний прем'єр-міністр А.Волошин. Офіц. пресовим органом УНО став урядовий щоденник «Нова Свобода». Редакцію очолював відомий громадсько-політ. діяч і письменник В.Гренджа-Донський. У перші дні після створення партії до її лав прилучилося бл. 5 тис. осіб, було створено понад 200 осередків УНО на території Карпатської України, які відразу стали до вирішення нагального завдання — проведення підготовки виборів до краєвого парламенту, призначених на 12 лютого 1939. Проводом УНО 27 січня було сформовано список кандидатів у посли (депутати) до Сойму Карпатської України із 32 осіб — більшість із них були членами УНО. Очолювали список «батько прем'єр» о. А.Волошин та міністр Ю.Ревай. УНО розгорнуло активну пропагандистську роботу, щоби переконати населення краю в необхідності проведення виборів до парламенту Карпатської України на безальтернативній основі й голосувати за кандидатів, об'єднаних єдиним списком (це суперечило законодавству Чехо-Словац. Республіки про вибори, згідно з яким висування кандидатів здійснювалося тільки на багатопарт. основі). Сотні листівок у містах і населених пунктах Карпатської України закликали всіх мешканців прийти на вибори й одностайно голосувати за список УНО. Перші в історії Закарпаття вибори до законодавчого органу, що відбулися в неділю 12 лютого 1939, стали найважливішою віхою в процесі реалізації автономних прав краю у складі Чехо-Словац. Республіки. Попри спроби угор. терористів зірвати процес голосування їх результат, за свідченням очевидців, «був так надзвичайно успішний... що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України». Була зафіксована рекордна за весь міжвоєн. період явка виборців: з 284 тис. виборців у голосуванні взяли участь 263 тис., тобто 92,6 %. Високій явці також сприяла норма чехословац. виборчого законодавства, якою був передбачений штраф за невиконання громадян. обов'язку. За УНО проголосували 92,4 %, і лише бл. 20 тис. виборців висловилися проти. Отже, результати виборів засвідчили масову підтримку УНО і схвалення більшістю закарпат. українців курсу кабінету міністрів А.Волошина на утвердження нац. державності. Цей мандат довіри був реалізований депутатами Сойму Карпатської України під час його 6-ти засідань 15 березня 1939, на яких було офіційно проголошено незалежність Карпатської України (напередодні самостійність і суверенність Карпатської України проголосив А.Волошин на спільній нараді членів уряду, послів Сойму і проводу УНО), обрано президента Карпатської України А.Волошина та затверджено укр. нац. атрибути д-ви. З окупацією Карпатської України та приєднанням її до Угорщини в 2-й пол. березня 1939 УНО припинило діяльність, більшість його членів разом з урядом і президентом Карпатської України змушені були залишити територію країни.

Літ.: *Штефан А.* Августин Волошин президент Карпатської України: спомини. Торонто, 1977; *Клочурак С.* До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978; *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984; *Росоха С.* Сойм Карпатської України (в 10-ліття проголошення самостійності). Львів, 1991; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. Львів, 1994 [репринтне вид.]; *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті, т. 1—2. Ужгород, 1997; Політична історія України: XX століття, т. 5: Українці за межами УРСР (1918—1940). К., 2003; Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010 [україномовний варіант українсько-угор. вид.].

С.В. Віднянський.

УКРАЇ́НСЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) — найбільша і найвпливовіша укр. політ. партія *Західної України* міжвоєнного періоду 20 ст. Утворена 11 липня 1925 шляхом об'єднання окремих груп членів *Української трудової партії*, Укр. партії нац. роботи та волин. нац. групи Укр. парламентської репрезентації. Найвищим органом УНДО був Нар. з'їзд (скликався кожні два роки), який обирав Центр. к-т (ЦК) і Нар. к-т. До Нар. к-ту входили члени ЦК, а також голови повітових орг-цій партії. Офіц. пресовий орган партії — тижневик *«Свобода»*, а неофіційний — щоденна газ. *«Діло»*. Першим головою УНДО став Д.П.*Левицький*, ген. секретарем — В.Целевич. До найвизначніших діячів партії також належали С.*Баран*, В.*Бачинський*, С.*Витвицький*, М.*Галущинський*, І.*Кедрин-Рудницький*, К.*Левицький*, О.М.*Луцький*, Л.*Макарушка*, В.*Мудрий*, Д.*Паліїв*, З.А.*Пеленський*, М.*Рудницька* та ін. У Програмі УНДО, прийнятій на 2-му нар. з'їзді (19—20 листопада 1926), заявлено, що УНДО не визнає ніяких міжнар. актів, які підпорядковують укр. етнічні землі «чужонаціональним» д-вам, і «ніколи не признає правости чужинного панування на тих землях». УНДО намагалося позиціонувати себе не просто як політ. партія, а як широкий демократ. нар. рух. На останньому довоєнному з'їзді (1938) було підтверджено статутні засади про те, що «УНДО є одинокою понадклясовою й понадстановою, загальнонаціональною політичною організацією українського народу на його етнографічних землях, отже політика УНДО в дійсности є політикою подавляючої частини нашого народу».

В.М. Целевич.

УНДО було ліберальною партією, котра виступала за конституційну демократію, протистояла асиміляторській політиці польс. д-ви, польс. колонізації укр. земель і разом з тим закликала до «нормалізації» польсько-укр. відносин, за що зазнавала критики з боку *Організації українських націоналістів* і навіть *Комуністичної партії Західної України*. Політика партії не завжди була послідовною через те, що в ній протистояли 3 політ. течії: прорадянська (радянофільська), автономістична та самостійницька. 1927 радянофільська група вийшла з УНДО і утворила *Українську партію праці*. 1933 з УНДО вийшла група членів самостійницького напрямку на чолі з Д.Паліївим і утворила *Фронт національної єдності*. Таким чином перемогла політ. лінія на здобуття автономії у складі польс. д-ви.

На виборах 1928 УНДО провело 26 депутатів до сейму і 9 —

до сенату; 1930 — 17 до сейму і 9 — до сенату; 1935 — відповідно 23 і 2. Депутати від УНДО становили більшість *Української парламентської репрезентації.* УНДО активно співпрацювало з укр. кооперацією, зокрема Ревізійним союзом укр. кооперативів, Центросоюзом, Центробанком, кооп. банком та страховим т-вом *«Дністер»*, т-вом «Сільський господар». Під впливом УНДО були фактично $^{2}/_{3}$ всіх укр. кооперативів *Галичини*. Воно справляло великий вплив також на укр. громад. орг-ції та культурно-освітні т-ва — Союз українок, Союз укр. адвокатів, *«Просвіту»*, *«Рідну школу»* та ін.

Українське об'єднання патріотів. Емблема.

В часи *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* Укр. парламентська репрезентація створила Громад. к-т рятунку України (ГКРУ). Його очолив керівник Укр. парламентської репрезентації, голова ЦК УНДО Д.Левицький. Керував роботою ГКРУ Діловий к-т, до складу якого також увійшли провідні діячі УНДО: В.Мудрий (голова), В.Кузьмович, М.Рудницька, З.П.*Пеленський*, В.Целевич. В силу багатьох причин (і в першу чергу через політику польс. д-ви, яка не виконувала своїх зобов'язань щодо надання українцям національно-культ. автономії) політ. лінія на примирення з поляками зазнала невдачі. Це призвело до кризи всередині УНДО, коли перед виборами влітку 1935 було офіційно проголошено курс партії на *«нормалізацію»* стосунків з польс. владою. Внаслідок кризи склав повноваження голови ЦК УНДО Д.Левицький і новим лідером став В.Мудрий (1935). Вийшли зі складу керівних органів партії К.Левицький, І.Кедрин-Рудницький, С.Баран та ін.

Політика «нормалізації» не дала жодних позитивних результатів. Про це писав один з її прихильників, посол (депутат) до сейму (1938—39) від УНДО П.Лисяк: «...після 1935 р. у висліді "нормалізаційної" тактики настала не нормалізація життя на наших землях і не допущення українського чинника до впливу на державу на ґрунті її законів, устрою, внутрішньої і закордонної політики, отже не політична коляборація обох народів для вищих цілей, лиш навпаки — повне відсунення українського народу від цього впливу і навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території. У висліді 2 і піврічної нормалізаційної практики перед українським народом станула перспектива затратити його племінної єдности і зведення його до ролі меншин на території Східної Галичини».

УНДО припинило свою діяльність після вступу до Зх. України Червоної армії у вересні 1939. Багато провідних діячів партії були заарештовані й опинилися в рад. концтаборах і тюрмах. Серед них Д.Левицький, К.Левицький, О.Луцький, В.Целевич та ін. Після закінчення *Другої світової війни* УНДО відновило діяльність 1947 вже на еміграції.

Літ.: *Лисяк П.* Наша національна політика і останній народній з'їзд. Львів, 1938; *Зайцев О.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.). «УЇЖ», 1993, № 1; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993; *Його ж.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. Івано-Франківськ, 1994; *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). Львів, 1995; *Федик І.* УНДО, ОУН: ставлення до Польщі. Львів, 1998; *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.): Україна крізь віки, т. 11. К., 1999; *Хруслов Б.* Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935—1937 рр.). «Наукові записки [Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова]», 1999, вип. 35; *Шаповал Ю.* «Діло» (1880—1939): Поступ української суспільної думки. Львів, 1999; *Дробот І.* Боротьба галицьких націонал-демократів за соборність українських земель у міжвоєнний період (1920—1930-ті рр.). «Пам'ять століть», 2002, № 6; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Потіха О.* Українське національно-демократичне об'єднання: організаційна структура, форми та методи діяльності (1930—1935 рр.). «Мандрівець», 2007, № 5; *Її ж.* Особливості взаємин Українського національно-демократичного об'єднання з економічними товариствами Західної України (1930—1935). Там само, 2011, № 5; *Гаврилів І.* Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів, 2012.

Ю.А. Черченко.

«УКРАЇ́НСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПАТРІО́ТІВ — УКРО́П» (УКРОП) — політ. партія, створена у вересні 2014 на хвилі патріотичного піднесення у відповідь на збройну агресію *Росії* проти України. Публічно виступала на правоцентристських позиціях, намагаючися консолідувати навколо себе учасників добровольчого та волонтерського рухів. У найменуванні було обіграно зневажливу з боку пророс. бойовиків назву укр. силовиків, які брали участь в Антитерористичній операції 2014—18.

Організаційно партія почала розвиватися з весни 2015, коли внаслідок політико-екон. конфлікту між Президентом України П.*Порошенком* та головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації і великим бізнесменом І.Коломойським останній пішов у відставку. У липні головою УКРОПу був обраний колиш. заступник І.Коломойського — Г.Корбан.

Партія брала участь у місц. виборах жовтня 2015, зокрема її представник Б.Філатов посів місце мера м.*Дніпропетровськ*. Проте після затримання 31 жовтня 2015 Г.Корбана правоохоронцями розвиток УКРОПу загальмувався. Тимчасово партію очолив Д.Борисенко, а із травня 2016 — нар. депутат Т.Батенко. Далі партія брала участь у виборах до владних органів об'єднаних територіальних громад. У грудні 2018 УКРОП висунув нар. депутата О.Шевченка кандидатом на пост *Президента України.* Він отримав 0,57 % голосів виборців. У позачергових виборах 2019 р. брали участь кандидати від партії по списках «Слуги народу» та у мажоритарних округах.

Офіц. веб-сайт партії: https://ukrop.party.

В.В. Головко.

«УКРАЇ́НСЬКЕ ПОЛІ́ССЯ» — часопис, що виходив у *Чернігові* двічі на тиждень з 2 листопада 1941 під редакцією Ф.Піпи

УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІССЯ

Вісті з фронту

ВІД КЕРЧІ ДО СТАЛІНГРАДА

«Українське Полісся». Чернігів. 1942. 25 листопада. Число 130 (149). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

(1941), В.Чернова (1943). Упродовж 1941—43 вийшло 166 чисел. У логотипі видання — слова Т.*Шевченка*: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» (1941). Позначка «U5» (1943) означала, що видання контролювалося батальйоном пропаганди для України, а цифра вказувала на роту цього батальйону. В лютому 1943 часопис змінив назву на «Чернігівський кур'єр».

Як зазначала редакція у зверненні «До читачів!», «часопис по праву має стати життьовим етапом в розвитку відродженої української національної культури і справді вільного українського слова на Чернігівщині».

У публікаціях, вміщених на перших сторінках видання, пояснювалося, чому потрібно підтримати *Німеччину* у війні проти *СРСР*, доводилася європейськість України і наголошувалося на майбутній українській державності.

Вирішення мовного питання, організація самодопомоги й екон. розвиток визначалися авторами низки статей як напрями діяльності українців за нових реалій: Ї.Чигирин «На Україні — по-українському», О.Нигівський «На руїні зацвісти мусить життя!», Ю.Швидкий «Приватна ініціатива», «Яка торгівля нам потрібна» і «Про наші кадри», В.Дима «Перспективи розвитку промислової кооперації».

Державницькі настрої на сторінках видання незабаром змінили спроби переконати українців у винятковості націонал-соціалізму як моделі побудови життя на укр. землях.

Рад. минуле негативно характеризувалося в низці заміток про розвиток Чернігівщини у складі УРСР і в гумористичних матеріалах.

Нім. офіційне тлумачення подій на фронтах і пов'язаних з ними змін у міжнар. політиці подавалося під рубриками «Головна квартира Фюрера», «Вісті зі світу», «З світу», «Короткі повідомлення», «Вісті з фронту». Їх доповнювали статті, гол. завданням яких було довести неспроможність СРСР та його союзників перемогти Німеччину.

У висвітленні місц. життя (часто під рубрикою «Новини Чернігова») найбільше уваги приділялось екон. проблемам. Негативно характеризувалися рад. партизани: «Вовки на двох ногах», А.Павленко «Безславні сталінські вояки: не буде пощади партизанам-бандитам». Окупаційні власті закликали боротися з партизанами і попереджали про колективну відповідальність жителів сіл, які допомагатимуть їм.

В оголошеннях і повідомленнях йшлося про умови вступу до укр. поліції, потребу фахівців для відновлення роботи з керування заготівельними установами, смертну кару за нищення майна, реєстрацію тих, хто не отримав картоплю за талонами.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007; *Дорохіна Т., Рябус Л.* Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941—1943 років. «Сіверянський літопис», 2018, № 5.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКЕ СЕЛО́» — тижневий укр. часопис, що виходив у с. Машівка (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.) з квітня 1942 під редакцією П.Літовченка. Вийшло не менше 7 чисел.

У змістовому наповненні переважали повідомлення з фронтів, представлені рубрикою «З Головної Квартири Фюрера» й окремими публікаціями. Міжнар. новини висвітлювалися під рубрикою «Вісті зі світу».

Про загальноукр. екон. і культ. новини йшлося в рубриці «По Україні», а про крайові — у «Місцевій хроніці». Пропагувався виїзд укр. робітників на роботу до Райху.

Попри задекларовану назву с.-г. тематика в тижневику обмежувалася лише зведеннями про хід с.-г. робіт у громад. дворах Машівського р-ну.

Літ.: *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005. *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКЕ СЛО́ВО» — 1) укр. щоденна політ., суспільно-екон. та літ. газета, яка видавалася Укр. к-том у *Львові* протягом 1915—18. Перший номер вийшов 13 липня 1915. Видавець — С.Голубович. Редактори: С.Чарнецький, С.Голубович, Ф.Федорців. 1916 власником видання став о. Т.*Войнаровський*. Друкувалися статті та матеріали на актуальні теми внутрішньополіт., культурно-освіт. та екон. життя Галичини, огляди воєнних дій на фронтах *Першої світової війни*, міжнар. політики, публіцистичні та літ. твори, інформація, біжуча хроніка, некрологи, спогади учасників I світ. війни та ін. Домінувала воєнна тематика, зокрема замітки та кореспонденції про бойові дії, накази військ. командування, звернення *Загальної української ради* та ін. Публікувалися також огляди нім. та швед. преси стосовно укр. питання, матеріали історико-краєзнавчого та геогр. характеру, зокрема, у рубриці «З географії визволеної України» були опубліковані добірки матеріалів про *Холмщину*, *Підляшшя*, Берестейщину, *Волинь* та ін. На сторінках «У.с.» докладно висвітлювалися Брестські мирні переговори 1918, участь *Легіону Українських січових стрільців* у бойових діях, відновлення діяльності *«Просвіти»*, суспільно-політ. становище в Росії та ін. Видання приділяло значну увагу інформуванню про діяльність допомогових т-в та інституцій, які опікувалися організацією допомоги українцям, котрі потерпіли від воєнного лихоліття. Вміщувалися статті відомих публіцистів Г.Гануляка, Р.*Купчинського*, Г.*Микитея*, О.*Назарука* та ін. Публікувалися художні твори В.Атаманюка, І.Вазова, Н.*Кобринської*, О.*Левицького*, Б.*Лепкого*, Ю.Шкрумеляка, М.Яцківа та ін. Первісно «У.с.» обстоювало проавстрійс. позицію більшості в Заг. укр. раді, а від 1916 — її опозиційної частини на чолі з Є.*Петру-*

шевичем. Газета не раз зазнавала цензурних утисків і часткових вилучень текстів з окремих номерів.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Животко А.* Нарис історії української преси: Курс лекцій. Подебради, 1937; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова 1848—1939 рр., т. 2: 1901—1919. Львів, 2002.

О.В. Ясь.

2) укр. прогетьман. часопис, який виходив у Берліні (Німеччина) із 21 січня 1921 до 1 квітня 1922. Засн. видання — директор вид-ва «Українське слово» (Берлін, 1921—26) О.Крига; видавець і редактор — З.*Кузеля*, наприкінці 1921 до редагування часопису долучився Д.*Дорошенко*. Політ. відділ вів С.*Томашівський*, відповідальний за літературно-наук. відділ — Б.*Лепкий*, серед ін. іменитих співробітників — В.*Андрієвський*, І.Герасимович, В.*Леонтович*. Авторами часопису були також Є.*Бачинський*, С.*Русова*, В.*Ємець*, Б.Лепкий та ін. Своїм завданням редакція вважала поширення серед укр. громадянства ідеї незалежної Укр. д-ви з усіма атрибутами міцної нац. влади; часопис працював на утвердження державницьких ідей, виховання нац. свідомості, консолідацію укр. нації. У часописі передруковувалися матеріали В.*Липинського* із *«Хліборобської України»*, вміщувалися інтерв'ю з П.*Скоропадським*.

Часопис виходив двічі на тиждень (ч. 1—86), тричі на тиждень (ч. 87—98), із 24 грудня 1921 — щоденно (крім понеділків і післясвяткових днів; ч. 99—149), а з 18 березня 1922 став тижневиком. Архітектоніка газети витримувалася в традиційному для європ. газети стилі, постійна рубрикація ділила інформацію як за місцем походження (із *Галичини*, із радянської України, із більшовицької Росії, Польщі, Німеччини тощо), так і за тематикою (політика, економіка, наука, к-ра, мист-во). Багато матеріалів інформували про життя укр. полонених, інтернованих у нім. і польс. таборах, життя укр. діаспори в Німеччині та ін. країнах світу. Постійно вміщувалися матеріали літературно-просвітницької тематики, бібліографічні та пресові огляди, інформаційні блоки, реклама. Хронікально документувалося життя укр. колонії Берліна. Практикувалися авторські рубрики, які давали повне уявлення про політ., культурне і мистецьке життя світової спільноти та еміграційних осередків українців (автори М.Лубенко, М.Обозненко, Г.Скегар). Екон. та фінансові питання розглядав Є.*Сокович*.

Реакцією польс. адміністрації на діяльність часопису стала заборона «У.с.» на території Польщі, припинений був доступ до газети також на території Румунії. У зв'язку з подорожчанням друку і всіх друкарських матеріалів із числа 149 часопис перейшов на тижневий вихід, а на числі 153 від 1 квітня 1922 припинив своє існування.

Бібліогр.: *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914—1939 рр.): Матеріали до бібліографії. Львів, 1998.

Літ.: *Тернопільський Ю.Л.* Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті, 1974; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Баран М.* Кореспонденція видавництва «Українське слово» в Берліні (за матеріалами відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України). В кн.: Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 17—18 травня 2002 р. Львів, 2002; *Осташко Т.* Історіографічний огляд гетьманських періодичних видань 1920-х — початку 1930-х років. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць, вип. 11. К., 2002; *Кулеша Н.* Публіцистика Степана Томашівського: Берлінський період. В кн.: Збірник праць Науково-дослідного центру періодики, вип. 10. Львів, 2002; *Її ж.* Державницьке спрямування публікацій часопису «Українське слово» (1921—1922) у Берліні. В кн.: Українська журналістика в контексті доби: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 23—24 вересня 2004 р., м. Львів. Львів, 2004; *Її ж.* Українська преса у Німеччині 1919—1945 рр.: Формування та функціонування. Львів, 2009.

Н.М. Кулеша.

3) часопис Проводу ОУН (див. *Організація українських націоналістів*) у Франції, з 1991 — укр. громадсько-політ. тижневик. Заснований згідно з рішенням Гол. управи Укр. нар. союзу у Франції 10 грудня 1932. 1 травня 1933 вийшло у світ перше число газети. Гол. редактор — О.Бойків (1933—34). Провідні рубрики: «На Україні», «За океаном», «На чужині», «Міжнародні події», «Українці у в'язницях», «Минуле промовляє», «Огляд преси». Автори: М.*Сціборський*, О.*Ольжич*, Д.*Андрієвський*, Є.*Онацький*, М.*Капустянський*, О.Грицай, Ю.*Косач*, Ю.Артюшенко та ін. Незважаючи на фінансові труднощі, тижневик з'являвся безперебійно і незабаром став не тільки органом Укр. нар. союзу, газетою українців Франції, а й насамперед — вільною трибуною поневоленої України.

«ТАК!» - незалежній Україні
УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО
ЧАС ТВОРЕННЯ
ДЕНЬ ЗА ДНЕМ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ!

«Українське слово». Київ, Львів, Париж. 1991. № 1. 21 листопада. Перша сторінка.

У часописі широко висвітлювалися поточні події в УСРР/УРСР та *Галичині*, подавалася інформація про становище українців під польс., румун. та чеською владами, про політ. процеси проти членів ОУН у Галичині та на *Буковині*. Особливе місце посідала тема *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Низку публікацій О.Ольжича присвячено засадам культ. політики ОУН. На сторінках часопису друкувалися твори В.*Стефаника*, Марка *Черемшини*, М.*Хвильового*, Б.*Антоненка-Давидовича* та ін. У січні 1938 газета почала друкуватися у власній друкарні — «Першій Українській друкарні у Франції». Після окупації гітлерівцями частини Франції у червні 1940 газета припинила існування.

У роки німецько-рад. війни 1941—45 *«похідні групи» ОУН* та культ. референтура ОУН на чолі з О.Ольжичем відновили видання газети на Україні. 3 серпня 1941 розпочалося видання «У.с.» в *Житомирі*, а з 26 вересня — у *Києві*. Гол. редактор — І.*Рогач*. У газеті друкувалися: О.*Штуль-Жданович*, О.*Теліга*, М.Ситник, У.*Самчук*,

А.Любченко, О.*Оглоблин*, Ю.*Шевельов*. На шпальтах часопису поміщалися твори репресованих укр. письменників, членів Спілки укр. письменників. До газети входили додатки, спочатку під редакцією М.Ситника — «Література і мистецтво», а згодом під редакцією О.Теліги — «Літаври». 12 грудня 1941 членів редакції заарештовано, а вихід часопису — припинено.

17 жовтня 1948 часопис розпочав виходити у Парижі (Франція) під редакцією О.Штуль-Ждановича. Значна частина газетних публікацій у 1970—80-х рр. присвячувалася висвітленню діяльності дисидентів і правозахисників, друкувалися праці І.*Дзюби*, В.*Чорновола*. До газети входили додатки: франкомовний «L'Ukrainien» («Українець»), листок літературної комісії «Зарева» «Юність», журнал української молоді «Смолоскип». Серед авторів — провідні члени ОУН: О.Штуль-Жданович, Д.Андрієвський, Я.*Гайвас*, Ю.*Бойко-Блохін*, Б.*Кентржинський*, Ю.Пундик, науковці — А.*Жуковський*, М.*Ветухів*, В.*Кубійович*, Н.*Полонська-Василенко*, П.*Стерчо*, Ю.Шевельов та ін.

Після відновлення незалежності України Провід ОУН ініціював рішення про відновлення тижневика в Україні — спочатку у *Львові* (1991—93) під редакцією Й.Лося, згодом — у Києві (з 1993). У листопаді 1993 газету перереєстровано, її засновником стала Фундація ім. О.Ольжича, а з поч. 2000 — Вид-во ім. О.Теліги. Гол. редактори: М.Вербовий (1993—99), М.Сидоржевський (1999—2000), Б.Червак (2000—01), Є.Петренко (2003—04), В.Гаптар (2004—10), Г.Кримчук (2010), О.Дубовик (з 2010).

Дж.: Українське слово (Житомир; 7 серпня 1941 — 5 жовтня 1941). Web: https://libraria.ua/issues_group.php/group-425/Українське-слово-Житомир; Українське слово (Київ; 21 вересня 1941 — 13 грудня 1941). Web: https://libraria.ua/issues_group.php/group-425/Українське-слово-Київ.

Літ.: *Небелюк М.* Під чужими прапорами. Париж—Ліон, 1951; *Бойко Ю.* «Українське слово» у 1941 році. «Український історик» (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен), 1988, № 1—4; *Генералюк Л.* Ювілей «Українського слова». «Слово і час», 1997, № 4; *Денека О.* Газета «Українське слово»: Історія та проблематика. В кн.: Збірник праць Науково-дослідного центру періодики, вип. 5. Львів, 1998; *Тимошик М.* Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. «Студії з архівної справи та документознавства», 2002, т. 8; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації, т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин, Л.В. Сніцарчук.

4) часопис, що виходив у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) тричі на тиждень з 22 липня 1941 під редакцією В.Гуцуляка, згодом — Д.Греголинського. Впродовж 1941—42 вийшло 78 чисел. У логотипі гасло «З нами Бог! — Україна понад усе!» Із 1 квітня 1942 видання продовжилося під назвою «Станиславівське слово».

У матеріалах перших чисел відчувався вплив *Організації українських націоналістів* й інформувалося про її заходи з утвердження державності: «Проголошення самостійності Української Держави в Станиславові дня 12 липня 1941 року», «Святочна Академія», «Провадити боротьбу до переможного кінця! (промова на святочній Академії, виголошена п. Гуцуляком від імені ОУН в Станиславові)», В.Гаврилюк «І розгорілась перша ватра...».

Важливе значення в об'єднанні нації відігравав реліг. чинник. Першим про потребу створення єдиної Церкви заговорив митрополит А.*Шептицький*, який звернувся до православних ієрархів. Редакція надрукувала і саме послання, і коментарі до нього.

У виховному плані розкривалася роль поколінь у розвитку нації та необхідність співпраці між ними, а також наголошувалося на значенні окремих представників нації в її розвитку: І.*Богуна*, С.*Височана*, І.Демовича-Креховецького, К.*Левицького*, Б.*Лепкого*, М.В.*Лисенка*, М.*Міхновського*, І.*Огієнка*, В.Скоропиcа-Йолтуховського, О.Сорохтея, Лесі *Українки*, Ю.*Федьковича*, М.*Хвильового*, Т.*Шевченка*, А.Шептицького.

У багатьох публікаціях викривалася злочинна діяльність рад. влади, особливо її каральних органів на західноукр. землях 1939—41. Негативно характеризувались українсько-польс. взаємини.

Поступово акценти дещо змістились, і читачів переконували у тому, що майбутнє України можливе лише у спілці з *Німеччиною* і під її кер-вом. Міжнар. новини, більшість яких стосувалася фронтової тематики, висвітлювалися під рубриками «Війна на Сході», «З Головної Кватири Фірера», «З різних держав і країв», «Короткі вісті», «Політичні та воєнні вісті», «Радіовісті», «Тижневий огляд воєнно-політичних подій», «Що чувати в світі».

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО
Рік I. Станиславів, четвер 31 липня 1941. Ч. 5.
1865 — 29. VII. — 1941.

«Українське слово». Станиславів. 1941. 31 липня. Число 5. Перша сторінка.

Законодавче оформлення адміністрування *Галичиною* завершували наказ про включення її до складу *Генеральної губернії* та розпорядження про адміністрацію Галичини. Під рубриками «Вісті з сіл», «Кореспонденція з районів», «По нашім окрузі» та в окремих замітках інформувалося про події в різних населених пунктах Станіславщини.

Оскільки окупаційні власті ставили перед українцями за гол. завдання працювати, то проблемам сільс. госп-ва приділялась особлива увага. Більшість розпоряджень, наказів, комунікатів влади стосувалися також госп. питань.

Друкувались антисемітські матеріали.

Окремі тематичні блоки стосувалися висвітлення діяльності укр. жіноцтва, організації допомоги найменш захищеним верствам населення, налагодження навчального процесу і культурно-мистецького життя, надання медичної допомоги. «Літературний додаток» містив критичні статті про творчість укр. письменників.

Числа завершували рубрики «Хроніка», «Розшукую», «Всячи-

на», «Поліційна хроніка», анонси театральних вистав і кінофільмів та ін. оголошення.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Лизанчук В.В.* Газета «Українське слово» (1941—1942 рр.) як історіографічне джерело, важливий чинник національного виховання. В кн.: Історичне краєзнавство і національне виховання: матеріали науково-практичної конференції, Львів, 27 травня 1994. Львів, 1994; *Його ж.* Газета «Українське слово» (1941—1942 рр.) як тип видання. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 1995, вип. 2; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць» (Львів), 1997, вип. 3/4; *Офіцинський В.А.* Східногалицька періодика 1941—1944 років: політичні та культурні аспекти. Ужгород, 1997; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Галушко М.* Українські часописи Станіславова 1879—1944 рр.: історико-бібліографічне дослідження Львів, 2001; *Офіцинський В.А.* Дистрикт Галичина (1941—1944): історико-політичний нарис. Ужгород, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Дзюбан О.* Преса Станіславівщини другої половини 1941 року. «Український визвольний рух» (Львів), 2004, зб. 3; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

5) щоденник, який виходив у *Житомирі*, згодом — у *Києві*, з 3 серпня 1941 під редакцією І.*Рогача.* Вийшло 81 число. Числа 15 житомир. і київ. видань ідентичні, а числа 16—19 відрізнялися змістом 4-ї сторінки. Позначка U1 (з числа 21) означала, що видання контролювалося батальйоном пропаганди для України,

Українське Слово
Москва під градом німецьких бомб • Багаточисленні пожежі
Шалене переслідування совєтів у південній Україні
Від початку війни знищено понад 10000 червоних літаків
Відгуки світової преси на німецькі перемоги

«Українське слово». Житомир. 1941. 14 серпня. Число 4. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

а цифра вказувала на роту цього батальйону. З 14 грудня 1941 в Києві почало виходити «Нове Українське слово».

У низці матеріалів розкривалася роль Києва в історії України та Європи; його захоплення дало підстави А.*Гітлеру* сповістити світ, що повний розгром «совєтів» близький і неминучий.

Міжнар. і фронтові події відображали офіц. повідомлення нім. Верховного командування, які друкувалися під рубрикою «Головна квартира Фюрера», та рубрики: «Воєнні повідомлення», «В останню хвилину», «В останню годину», «В останній час», «По світу», «Вісті з фронту», «Короткі повідомлення», «Короткі вістки». Наголошувалося на передових технологіях німецьких стратегії і тактики, в яких поєднувалися «найкращий мотор з найкращим вояком». Правдивість повідомлень про важкий стан противника на Сх. фронті та у його тилу підтверджували розповіді військовополонених.

Одним з гол. завдань редакції стало розкриття негативних проявів рад. режиму — колективізації, голоду, русифікації, масових репресій, тотальної цензури всіх сфер сусп. життя. Окрему групу становили статті, в яких характеризувалася діяльність рад. преси: І.Медведюк «Зерна істини», М.Жгут «Облудне обличчя більшевицької преси», «Преса совєтів під час війни». Особливу увагу приділяли проблемі виховання молоді, зокрема закликали позбутися рад. штампів й опертися на суто укр. традиції.

Популяризація гасла «Добро загалу понад добром власним» переконувала, що оскільки нім. влада принесла лад та безпеку, то українці мусять одразу братися до роботи заради власного майбутнього. Повідомляючи про різні аспекти пром. розвитку України, автори наголошували на потребі кваліфікованих кадрів і відродженні приватної ініціативи. Основні зусилля спрямовувалися на максимальне використання можливостей сільського господарства.

Про події в столиці та Україні повідомлялося під рубриками «Наше життя», «З українських земель», «Новий Київ», «З життя Волині», «Побут столиці», «У містах і селах України», «Хроніка», «Що нам пишуть», «На міські теми», «Вісті з Галичини».

4-та сторінка числа відводилася постановам, наказам, оголошенням місц. властей. За порушення деяких із них загрожувало жорстоке покарання, навіть розстріл: допомога партизанам або ж привласнення колг. техніки, нездавання зброї, недотримання комендантської години, ухиляння від роботи безробітних, за що передбачалося спрямування до трудових таборів; оголошувалися перші розпорядження нім. військ. командування в Києві, заборона друкувати і розповсюджувати будь-які об'яви, повідомлялося про одноразове обов'язкове здавання картоплі та плодоовочів врожаю 1941, реєстрацію безробітних, наказ знищити всіх голубів, розпорядження стосовно реєстрації друкарських машинок, здавання радіоприймачів і деталей до них, заборони ходити поблизу залізничних колій. Також повідомлялося про обов'язкову реєстрацію для залізничників, зубних лікарів, техніків і протезистів, сажотрусів і пічників.

Не залишалася поза увагою і діяльність різних укр. інституцій, таких, як т-во «Просвіта», просвітянське т-во ім. С.Петлюри, спортивне т-во «Січ», Спілка інженерів, Спілка українських письменників, Спілка укр. адвокатів, Укр. т-во світознавства, Палата укр. лікарів, Спілка укр. купців «Універсал», Спілка мистців.

Значну частину публікацій становили замітки про культурно-мистецьке життя укр. столиці. Друкувалося чимало укр. пісень, дум, легенд, переказів, прислів'їв, приказок та матеріалів етногр. тематики. Порушувалося питання чистоти укр. мови.

Карикатури, опубл. у виданні, мали антирад. спрямування. Гу-

мор та сатиру представляли рубрики «Гострим пером», «Воєнні усмішки», «Веселий куток», «Життєві усмішки».

Завершувалися числа різноплановими оголошеннями.

Серед авторів щоденника були А.Баранівський, А.Білошицький, О.*Бойдуник*, М.Васильєв, М.*Величківський*, М.Воля, М.Всегоренко, В.Гаєвський, К.Гедзюк, Є.Головко, Т.Гречаний, К.Дніпров, Є.Дніпрянський, О.Доля, О.Донченко, Л.Дудін, М.Жгут, Ю.Кандій, В.Кістяковський, І.Кошик, О.Кухар, Є.Лазор, А.Луговий, Г.Мерега, В.Михальський, Ю.Музиченко, Н.Озерна, Ю.Окінчиць, П.Олійник, М.Первач, С.*Половець*, О.*Пріцак*, В.Ревуцький, Г.Рогальська, І.*Рогач*, В.Степовий, Ю.Таркович, П.Терпило, Р.Ткаченко, О.Флоринський, П.Хвиля, Н.Чайка, А.Черемош, Ю.Швидкий, М.Шиян, О.Штуль, Д.Яковенко, Б.Якубський, О.Ресько, О.Яценюк.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; «Українське слово» в Києві. «Українське слово» (Париж), 1952, числа 559—561; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Бойко Ю.* «Українське слово» у 1941 році. «Український історик» (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен), 1988, № 1—4; *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни або «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї». Торонто, 1991; *Никон Немирон* [*Андрусяк М.*] У збудженій в огні столиці України (славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941—42 рр.). В кн.: В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Львів, 1992; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у ІІ світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Генералюк Л.* Ювілей «Українського слова». «Слово і час» (К.), 1997, № 4; *Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* «Українське слово»: житомирські сторінки історії газети. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення четвертої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 19—20 грудня 1997 р. Львів, 1997; *Кучерук О.С.* «Українське слово». «Українське слово» (К.), 1997, ч. 2; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Денека О.І.* Газета «Українське слово»: історія та проблематика. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 1998, вип. 5; *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Кучерук О.С.* «Українське слово»: історія і сьогодення. К., 2003; *Павлюк І., Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів, т. 10, ч. 2: Газета «Українське слово» 1941 року. К., 2004; *Дудник В.М.* Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2005, вип. 9, ч. 2; *Кучерук О.С.* До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації. Там само; *Михайлюк М.В.* Періодична преса ОУН(м) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект. Там само; *Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

6) часопис Золотоноської окружної управи; виходив двічі на тиждень із листопада 1941 під редакцією редколегії, згодом — Г.Гейка. Впродовж 1941—42 вийшло 87 чисел. Із № 88 за 1942 видання продовжилося під назвою «Золотоніські вісті».

На першій сторінці видання рад. влада протиставлялася німецькій, зокрема зазначалося, що на часі є вивчення нім. мови й історії. Акцентувалося на позитивному нім. досвіді та прихильному ставленні нового кер-ва до українців. Пропонувалося нове трактування історії з наголошенням на колоніальних намірах спочатку Російської імперії, а потім *СРСР* щодо України та прагненнях українців до незалежного життя.

Перед населенням повіту ставилися такі завдання: відмова від рад. стереотипів, чітке виконання вказівок нових властей, зокрема обов'язковість праці, а у відродженні укр. національного життя гол. увага приділялася віднові й розвитку укр. мови і церкви.

Фронтові хроніки почали друкуватися з № 7 за 1941. Місц. життя було представлене госп. і культурницькою тематикою.

Накази, обов'язкові постанови, звернення, відозви різних органів повітової влади інформували про порядок утримання собак, зобов'язання з молокоздавання, прибирання міста, роботу лісгоспу, впорядкування шкільного процесу, припинення тимчасової реєстрації і переселення селян, припинення сплати податків у колгоспах за худобу та будинки до особливого розпорядження, обов'язкову реєстрацію штатних

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО
Часопис Золотоноської Повітової Управи
№ 13 | Середа, 10 грудня 1941 року | Ціна 20 коп.
ПІД ТРИЗУБОМ УКРАЇНА —
ЩАСТЯ Й РАДОСТІ КРАЇНА!
ТРИЗУБ
ГЕРБ І ПРАПОР УКРАЇНИ
Володимир Великий

«Українське слово». Золотоноша. 1941. 10 грудня. № 13. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

працівників підпр-в, установ, орг-цій міста й округи, реєстрацію пенсіонерів, здавання знайденої зброї, амуніції і вибухівки, знищення голубів, здавання використовуваного військ. одягу рад. зразка, реєстрацію собак, виїзд на постійне місце проживання тих, хто приїхав до Золотоноської округи після 22 червня, реєстрацію млинів, здавання радіоприймачів, нагороду за повідомлення поліції про наявність зброї в населення, переховування рад. командирів чи солдатів, приховані харчові продукти або рад. документи, обов'язкове оголошення в газеті про початок роботи підпр-в та установ, здійснення набору робочої сили тільки через біржу праці, прохання зголоситися до редакції всіх письменників, які живуть у повіті, для організації праці з відновлення укр. нац. к-ри, патенти для підприємців, набір до сотні укр. поліції, реєстрацію населення, заборону підпільної торгівлі, впорядкування реєстрації актів громадянського стану (народження, смерть, одруження), наведення фінансової дисципліни у громадянських дво-

рах, упорядкування роботи млинів, виконання плану з лісозаготівлі.

Публікувалися численні рекламні оголошення місц. підпр-в

Борітеся — поборете. Вам Бог помагає
Ціна 1 крб.
Українське Слово
Рік І. ТИЖНЕВИК ВОВЧАНСЬКОЇ РАЙОНОВОЇ УПРАВИ Ч. 3.
Вовчанськ, Неділя 30 серпня 1942 р.
СТАВАЙМО ЛИЦЕМ ДО ЕВРОПИ!
ТАРАС ШЕВЧЕНКО
1814 — 1861

«Українське слово». Вовчанськ. 1942. 30 серпня. Число 3. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

та орг-цій. Літературна творчість представлена поезіями Ю.Вишневого, О.Квітки, Г.Наддніпрянки, М.Пронченка, М.Сопілки, Лесі *Українки*, А.Чорного, Я.*Щоголіва*.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у ІІ світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Барильченко І.М.* Документи державного архіву Черкаської області як складова частина джерельної бази з вивчення історії Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Кривенко С.І.* Документи фонду «Видавництва “Українська думка”, орган Черкаської районної управи. 1941—1943 рр.» як складова частина джерельної бази з вивчення історії періоду німецько-фашистської окупації Черкащини. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Мельниченко В.М.* Україномовна преса на території Черкащини в період фашистської окупації. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Мельниченко В.М.* Інформаційно-видавниче забезпечення функціонування окупаційної влади на Черкащині у 1941—1944 рр. «Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей», 2004, вип. 26; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

7) часопис Звенигородської повітової управи часів нім. окупації 1941—43. Виходив у *Звенигородці* під редакцією М.Тернового.

Літ.: *Мельниченко В.М.* Україномовна преса на території Черкащини в період фашистської окупації. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

8) тижневик Вовчанської районної управи. Виходив у *Вовчанську* із серпня 1942 під редакцією Л.Черваня, згодом — А.Бондаренка. Впродовж 1942—43 вийшло не менше 9 чисел. У логотипі гасло «Борітеся — поборете. Вам Бог помагає!».

Переважали публікації, в яких подавалося нім. трактування фронтових і міжнар. подій — рубрики «З воєнного фронту», «Вісті з фронту», «В кількох словах», «За неділю», «Короткі відомості», «Події минулого тижня».

Про події в Україні інформували рубрики «По Україні» і «По Харківщині». Більше уваги приділялося пропагуванню виїзду на роботу до *Німеччини*.

Оголошення і повідомлення місц. властей стосувалися вимог до ремісників подати до фінансового відділу декларації про прибутки і сплатити відповідні податки, визначення смертної кари за крадіжки державного чи кооперативного майна, заборони службовцям евакуюватися без дозволу нім. комендатури або районної управи.

Культурницьку тематику представляли публікації про життя і творчість укр. поетів і письменників, зокрема О.*Вишні*, Є.*Гребінки*, Б.*Грінченка*, І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*. Також була опублікована рецензія на першу виставу Вовчанського драматичного гуртка.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Титаренко Д.М.* Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941—1943 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКЕ СЛО́ВО», «Українське слово» / «Ukrainske slowo» / «Ukrainisches Wort» — тижневий часопис, що виходив у *Валках* із 9 січня 1943 під редакцією І.Дубровського. Вийшло не менше 4 чисел. Почав виходити після реорганізації «Бюлетеня Валківської районової управи».

Воєн. перевагам *Німеччини* та її союзників присвячувалися рубрика «З Головної квартири Фюрера» та ряд окремих публікацій. Друкувалися гумористичні матеріали про рад. минуле («Народ про большевицьку владу»). Серед місц. подій найбільше уваги приділялося роботі відділу сусп. опіки.

Накази, оголошення, відозви інформували про перереєстрацію членів т-ва «*Просвіта*», комендантську годину, умови відправлення посилок з одягом для тих, хто працював у Німеччині, користування електроенергією, заборону самогоноваріння, організацію б-ки т-вом «Просвіта», відновлення трансляції радіопередач, обов’язковість номерних знаків на різних видах транспор-

«Українське слово». Валки. 1943. 9 січня. Число 1. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

UKRAINSKE SLOWO
УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО
UKRAINISCHES WORT
РІК ВИДАННЯ ПЕРШИЙ
СУБОТА 9 СІЧНЯ 1943 року
ВАЛКИ
Ч. 1
ТИЖНЕВИЙ ЧАСОПИС
Ціна 1 крб.
ЕВРОПА КЛИЧЕ НАС
Під захистом німців в 1943 р.

ту (автомобілі, вози тощо), заборону брати на ночівлю приїжджих, пропозицію чоловікам робочих професій (каменярі, столярі, монтажники, електрики та ін.) віком 18—25 років вступати на службу до нім. армії. Сторінка «Нашим дітям» пропонувала вірші П.*Грабовського*, В.*Самійленка*, Т.*Шевченка*, Я.*Щоголіва*, а також загадки і приказки.

Літ.: До читачів. «Українське слово» (Валки), 1943, ч. 1; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Титаренко Д.М.* Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941—1943 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКЕ СУСПІ́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНЕ ТОВАРИ́СТВО (УСКТ) — громад. об'єднання для українців у Польщі, засноване рад. парт. кер-вом 1956, існувало поряд із Т-вом польсько-радянської дружби. Перший голова — С.Макух, активні члени — Т.Марищук, М.Щирба, Г.Боярський.

Завданнями УСКТ було визначено залучення українців до соціально-екон. та суспільно-політ. життя Польщі, зміцнення співробітництва укр. і польс. населення, знайомство українців із польс. к-рою, а поляків — з надбаннями укр. народу, сприяння розвитку укр. к-ри. Спец. пункт стосувався збереження регіональної к-ри лемків (див. *Лемківщина*). УСКТ мало право діяти на всій території Польщі та підтримувати зв'язки з громад. і культ. орг-ціями України та ін. д-в.

Т-во діяло в інформаційній, культ. та освіт. сферах. З 1956 видавало тижневик «Наше слово» (з 1957—58 — із щомісячними додатками: науково-популярним «Наша культура» і дитячим «Світанок») та «Український календар» з відомостями про життя українців у Польщі та історію України. 1963 ініціювало укладання антології «Гомін», до якої ввійшли поетичні та прозові твори 43 укр. літераторів Польщі. 1959 за участі УСКТ радіостанція в Щецині (нині місто Західнопомор. воєводства, Польща) почала ретрансляцію 15—20-хвилинних передач польс. мовою з укр. проблем.

З 2-ї пол. 1950-х рр. завдяки УСКТ розвинулося викладання укр. мовою у паралельних класах польських шкіл. Мистецька площина діяльності т-ва представлена відомим з 1960-х рр. Варшавським змішаним хором, Перемишльською театральною групою, танцювальними колективами. УСКТ — організатор культ. заходів: фестивалів укр. мистецтва (1-й відбувся 1967), творчих дитячих колективів у Кошаліні (нині місто Західнопомор. воєводства), молодіжних самодіяльних ансамблів у Гданську (нині місто Помор. воєводства, Польща; «Молодіжний ярмарок»), оглядів лемківських фольклорних колективів (1-й відбувся 1982).

1990 відбувся з'їзд УСКТ, який вилучив із кер-ва орг-ції провід, що уособлював старий час, а реформоване т-во перейменував на *Об'єднання українців у Польщі*.

Літ.: Зарубіжні українці: довідник. К., 1991; *Кирилич В.* Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин: автореферат дис. ... канд. політ. наук. К., 2001; *Медведчук Н.* Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність. В кн.: Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць, вип. 11. К., 2001.

А.С. Фарина.

УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ДРУ́ЖБИ І КУЛЬТУ́РНОГО ЗВ'ЯЗКУ́ З ЗАРУБІ́ЖНИМИ КРАЇ́НАМИ (УТДКЗ) — об'єднання відділень громад. орг-цій дружби і культ. зв'язку із зарубіжними країнами, що діяли в УРСР. Створене 1926 в *Харкові*, 1934 центр. заклад т-ва переведений до *Києва* (до 1959 — Укр. т-во культ. зв'язків із закордоном). Мета орг-ції полягала в розвитку і зміцненні дружби і культ. співробітництва громадськості УРСР з народами зарубіжних країн, а також у пропаганді досягнень та переваг рад. ладу в Україні. В умовах проголошеної з трибуни XX з'їзду КПРС боротьби двох ідеологій — комуністичної та буржуазної — УТДКЗ з 1960-х рр. перетворилося на провідника рад. зовн. політики.

Осн. форми діяльності т-ва — обмін делегаціями та організація візитів окремих зарубіжних і вітчизн. діячів к-ри, науки, техніки; проведення днів УРСР у різних країнах; експонування виставок зарубіжних громад. орг-цій; шефська робота з іноз. студентами; популяризація укр. к-ри за кордоном шляхом розповсюдження творів укр. авторів, періодичних видань, кінокартин, платівок; видання творів укр. авторів іноз. мовами і творів зарубіжних авторів укр. мовою; підтримка тісних зв'язків із прорад. орг-ціями за кордоном (Лігою амер. українців, Т-вом об'єднаних укр. канадців тощо).

УТДКЗ входило до Союзу рад. т-в дружби і культ. зв'язку із зарубіжним країнами (СРТД). Окрім СРДТ, діяльність т-ва контролювалося КПУ та КДБ при РМ УРСР.

Найвищим органом УТДКЗ була респ. конференція, яка проходила раз на 5 років, виконавчим органом — президія. Керівниками орг-ції в різний час були: І.*Гуржій*, К.Колосова, В.Дмитрук, В.*Шевченко*, М.Орлик, В.Оснач. УТДКЗ видавало щомісячний прес-бюлетень «По Радянській Україні» укр., рос. та іноз. мовами, а також спільно зі Спілкою письменників України і Укр. респ. к-том захисту миру — ж. «*Всесвіт*».

Після розвалу СРСР, у липні 1992 УТДКЗ припинило діяльність на підставі постанови КМ України від 1 червня 1992, згідно з якою правонаступницею орг-ції стало Т-во зв'язків з українцями за межами України.

Літ.: *Колосова К.А.* Міжнародні культурні зв'язки України. К., 1965; *Знаменская М.В.* Дружба миллионов. К., 1974; Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. К., 1987; На скрижалях історії: з історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х — 1980-ті роки, кн. 1. К., 2003; *Крамар О.С.* Проблеми створення та діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном: друга половина 20-х — початок 30-х років XX століття. «Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв», 2009, № 2; *Дітковсь-*

ка С.О. Передумови створення та початки діяльності Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами. «Грані», 2014, № 5.

О.Г. Бажан.

УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ІСТО́РИКІВ-МАРКСИ́СТІВ утворене при Укр. ін-ті марксизму-ленінізму на Всеукр. установчій конференції істориків-марксистів 20 грудня 1928. На конференції визначені завдання т-ва: «Об'єднати зусилля істориків-марксистів України для рішучої боротьби проти буржуазної історіографії та українських буржуазних націоналістів, для творчої розробки історії України, для активної участі в дослідженнях істориків-марксистів Радянського Союзу з метою створення історії народів СРСР». До ради т-ва ввійшли М.*Скрипник*, М.Попов, М.*Рубач*, М.І.*Яворський*.

У жовтні 1929 М.Яворський був знятий із посади голови т-ва і виключений із його членів, а т-во очолив М.Скрипник. Надалі т-во відіграло провідну роль у теор. розгромі т. зв. яворщини. 1930 з'явилися філії т-ва в *Києві*, *Одесі*, *Дніпропетровську*, які організовували доповіді з актуальних істор. тем, перевіряли викладання історії у вузах, на курсах українізації тощо.

Восени 1930 т-во мало бл. 100 членів, які гол. чин. вивчали історію класової боротьби в Україні в 17—18 ст. і робітн. рух в Україні.

Після реорганізації Укр. ін-ту марксизму-ленінізму т-во продовжувало свою діяльність при *Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів*, 1931 організувало серію доповідей із критикою т. зв. укр. буржуазної історіографії, зокрема концепцій О.*Оглоблина*, М.*Грушевського*, Й.*Гермайзе*, М.*Слабченка*, М.Яворського, а також польс. історіографії.

На поч. 1930-х рр. філії та групи сприяння т-ва були створені майже в усіх великих містах України — Києві, Дніпропетровську, Одесі, *Миколаєві*, *Донецьку*, *Луганську*, *Полтаві* та ін. Спец. бригади із членів т-ва рецензували вузівські програми з історії та суспільствознавства, брали участь у складанні шкільних підручників з історії, перевіряли програми масових шкіл із метою поглиблення «марксистсько-ленінського світогляду». З поч. 1930-х рр. т-во активізувало діяльність із перевірки істор. досліджень на ідеологічну відповідність настановам комуніст. партії. У 1-й пол. 1930-х рр. перетворилося на політ. цензора й винищувача немарксистських істор. шкіл та окремих дослідників. Наприкінці 1930-х рр. припинило роботу.

Літ.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. М., 1929; Про роботу Українського товариства «Історик-марксист». «Літопис революції», 1930, № 1; Резолюція загальних зборів Українського товариства «Історик-марксист» з 22/II-1930 р. Там само; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; *Водотика С.Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон, 2006.

Л.Д. Якубова.

УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК ІСТО́РІЇ ТА КУЛЬТУ́РИ (УТОПІК; до 1988 — Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури) — добровільна громад. орг-ція, діяльність якої спрямована на збереження, захист, вивчення та популяризацію матеріальної та духовної культ. спадщини. Традиція активної участі громадськості в дослідженні та збереженні пам'яток к-ри в Україні набула розвитку в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., коли виникли різноманітні громад. т-ва, комісії, ін. об'єднання. 1917 в *Києві* був заснований *Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні*, 1929 в УСРР почав діяти *Український комітет охорони пам'ятників культури*. Проте в силу істор. обставин обидві структури не змогли стати масовими громад. орг-ціями і припинили існування незабаром після створення.

В серед. 1940-х — 1950-ті рр. для багатьох поборників охорони пам'яток було очевидним, що без участі широкої громадськості у збереженні культ. спадщини неможливо задіяти весь наявний потенціал у цій справі. 1946 ця ідея вперше у повоєнні роки була найбільш чітко сформульована і обґрунтована фахівцями К-ту у справах культурно-освіт. установ при РМ УРСР. Однак створити т-во тоді так і не вдалося, ця корисна ініціатива залишилася без відповіді найвищого кер-ва УРСР, не в останню чергу через відсутність подібних структур на всесоюзному рівні. Питання про потребу «створення єдиного добровільного товариства охорони історико-культурних пам'яток» було предметом активного обговорення на 1-й респ. нараді з охорони і реставрації пам'яток арх-ри, яка відбулася в Києві 23 квітня 1957 за участю понад 80 кращих фахівців у цій галузі. 1958 був підготований проект постанови РМ УРСР «Про поліпшення справи охорони пам'ятників культури на території УРСР», в якому серед цілої низки невідкладних заходів передбачалося дозволити Спілкам архітекторів і художників України «створити Республіканське добровільне товариство з охорони пам'ятників культури з відділами на місцях». 1961 пропозиція щодо створення т-ва знову надійшла до найвищого кер-ва УРСР. Однак усі намагання громадськості з організації всеукр. т-ва охорони пам'яток знову не отримали підтримки.

1964 *СРСР* уперше взяв участь у міжнар. кампанії з охорони культ. спадщини. Наступного року заснування добровільних т-в охорони пам'яток історії та к-ри було дозволено з Москви і відбувалося під контролем парт. апарату. Навесні 1965 газ. «Літературна Україна» виступила з пропозицією створення Укр. т-ва охорони пам'ятників історії та к-ри. Тоді ж була створена ініціативна група, яка звернулася з пропозиціями до ЦК КПУ щодо його організації. 28 серпня 1965 РМ УРСР ухвалила постанову про заснування Добровільного т-ва охорони пам'ятників історії та к-ри. До складу оргкомітету ввійшли відомі вчені: С.*Бібіков*, І.*Білодід*, М.*Брайчевський*, В.*Довженок*, Г.Головко, К.*Гуслистий*, І.Ігнаткін, Є.*Кирилюк*, В.Кудін; письменники: М.*Бажан*, І.*Вільде*, П.*Загребельний*, І.*Ле*, М.Стельмах; художники: В.*Касіян*, С.Кириченко та ін. Очолив тоді оргкомітет директор Ін-ту історії АН УРСР проф. К.*Дубина*. Установчий з'їзд Укр. т-ва охорони пам'ятників історії та к-ри відбувся 21 грудня 1966. Серед провідних доповідачів на ньому був заст. голови РМ УРСР П.*Тронько*, який виступив із низкою важливих конструктивних пропозицій та побажань щодо майбутньої діяльності т-ва. Головою правління УТОПІК було обрано К.Дубину. Але вже

через кілька місяців на пленумі правління головою УТОПІК було обрано П.Троньька, який незмінно очолював його протягом 23-х років (1967—90). У 1990—2015 УТОПІК очолював академік НАН України П.*Толочко*; з 2015 — М.Бур'янова. 1988 т-во набуло сучасну назву — Укр. т-во охорони пам'яток історії та к-ри.

Відповідно до затвердженого статуту найвищим органом т-ва був з'їзд, на якому обиралися правління та ревізійна комісія. На пленумі правління обирався голова т-ва. Створювалися відповідні обласні, міські та районні орг-ції, а за місцем роботи чи навчання членів т-ва — первинні осередки. Крім індивідуального членства, передбачалася наявність колективних членів, якими могли виступати підпр-ва, установи та орг-ції. При республіканському, обласних, міських та районних правліннях створювалися тематичні секції та комісії за напрямами роботи і видами пам'яток. 1990 Статут УТОПІК був змінений, замість правління з'їзд т-ва обирає гол. раду та колегію гол. ради.

Створення добровільного т-ва охорони пам'яток стало однією з найбільш знакових подій в культ. житті України в 2-й пол. 20 ст. Популярність УТОПІК була надзвичайно високою. Вже за перший рік існування членами т-ва стали понад 2 млн осіб, розгорнули роботу 25 обласних, 97 міських, 465 районних та 22 тис. первинних орг-цій. 1972 т-во об'єднувало вже 31 тис. колективних членів та понад 6,4 млн індивідуальних членів. При орг-ціях т-ва працювали 85 нар. ун-тів охорони пам'яток, 9 тележурналів, 29 радіожурналів, 258 кінолекторіїв. Значною популярністю користувався науково-методичний бюлетень т-ва «Пам'ятники України» (з 1988 — «Пам'ятки України»; див. *«Пам'ятки України: історія та культура»*). Для багатьох українців праця в УТОПІК стала реальною можливістю в умовах рад. тоталітаризму та переслідування всього національного долучатися до української минувшини та давніх українських традицій, пропагувати й оберігати матеріальні свідоцтва істор. шляху укр. народу. Серед мільйонів членів т-ва значний внесок у його діяльність у 1960—80-х рр. зробили такі видатні укр. вчені, як М.Брайчевський, К.*Стецюк*, О.*Апанович*, Ф.*Шевченко*, В.*Сарбей*, Я.*Дашкевич*, Я.*Дзира*, Я.*Ісаєвич*, Д.*Телегін*, В.*Стрельський*, Ю.*Асєєв*, Л.Проценко, Г.*Логвин*, Л.Прибєга, І.Ігнаткін, О.Силін, С.*Кілесо*, письменники О.*Гончар*, П.Загребельний, І.Ле, С.Плачинда, композитор П.*Майборода*, музейні діячі М.*Сікорський*, Б.*Возницький*. Про вплив і значення УТОПІК свідчить той факт, що в Законі УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978) окремою статтею передбачалося право т-ва погоджувати будь-які дії щодо знесення, ремонту та реставрації об'єктів культ. спадщини, зупиняти незаконні роботи щодо них.

Т-во брало активну участь у проведенні щорічних респ. громад. оглядів пам'яток і пам'ятних місць, проводило значну дослідницьку роботу з виявлення та дослідження об'єктів культ. спадщини, їх держ. обліку та паспортизації, ініціювало створення музеїв і заповідників, активно популяризувало завдання збереження культ. спадщини, вкладало значні кошти в ремонт і реставрацію пам'яток. Лише протягом 1967—71 за участю та із залученням коштів т-ва було реставровано понад 700 пам'яток, споруджено понад 350 пам'ятних знаків, обладнано понад 350 нар. музеїв чи музейних кімнат. Т-во виступило засновником Музею нар. арх-ри та побуту України в с. Пирогово біля Києва, який від початку буд-ва перебував на його балансі (нині це *Національний музей народної архітектури та побуту України*). Загалом на створення та діяльність музею т-во виділило 50 млн *карбованців*. Воно брало активну участь у створенні подібних музеїв у *Переяславі-Хмельницькому* та *Львові*. Понад 5 млн крб. т-во виділило на буд-во Музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Києві. Із залученням коштів т-ва були реставровані такі визначні пам'ятки арх-ри, як Софійський собор у Києві, Борисо-Глібський, Успенський та Спасо-Преображенський собори, П'ятницька церква в *Чернігові*, пам'ятки *Новгорода-Сіверського*, Львова та *Севастополя*, упорядковані пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю Т.*Шевченка* та багато ін. об'єктів культ. спадщини. Загалом за перше двадцятиріччя існування т-во інвестувало в дослідження, пропаганду, ремонт і реставрацію пам'яток бл. 100 млн крб.

З поч. 1990-х рр. кризові явища в економіці України негативним чином позначилися на діяльності УТОПІК. Внаслідок них та змін законодавства т-во втратило чимало колективних членів, які значною мірою формували його бюджет. Зменшилася чисельність штатних співробітників, які організовували роботу т-ва на місцях, скоротилася і чисельність його первинних орг-цій та індивідуальних членів. У новому Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000) відсутні норми, які передбачають пряму участь УТОПІК у погодженні проектів ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках к-ри, питань зняття з обліку об'єктів культ. спадщини, що значно послабило роль т-ва у контролі за дотриманням пам'яткоохоронного законодавства. Разом з тим УТОПІК про-

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Емблема.

«Відлуння віків». 2010. № 1 (12). Обкладинка.

Печатка Українського академічного комітету.

довжує залишатися провідною громад. орг-цією у сфері охорони та збереження нац. культ. спадщини України. Для поглибленої розробки окремих напрямів роботи при УТОПІК була створена низка наук. та культурно-просвітницьких центрів. З 1991 діє спільна з *Національною академією наук України* структура — Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, пізніше почали діяти Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Культурологічний центр УТОПІК, Укр. центр біографічної некрополістики. Т-во виступило засновником і видавцем інформаційно-методичного бюлетеня «Вісник УТОПІК» (1997—2003), 1992 був відновлений науковий історико-філол. ж. *«Київська старовина»*, нині УТОПІК видає всеукр. час. «Відлуння віків» (з 1994) та кілька наук. і науково-популярних видавничих серій. Т-во зробило великий внесок у виявлення місць поховань та увічнення пам'яті жертв масових Голодоморів та політ. репресій в Україні тоталітарної доби, реалізацію держ. програми підготовки багатотомного *«Зводу пам'яток історії та культури України»*, Всеукр. «Книги Пам'яті», дослідження об'єктів культ. спадщини, що опинилися в зоні відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС, проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'яток к-ри. Станом на 2012 у складі УТОПІК діяли 24 обласних, Крим. республіканська, Київська та Севастопольська міські орг-ції, загалом бл. 450 районних та міських орг-цій, на базі яких працювали бл. 1 тис. наук. секцій.

Літ.: Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. К., 1998; *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. «Пам'ятки України», 2005, № 2; Основи пам'яткознавства. К., 2012; Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К., 2015.

С.І. Кот.

УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИХИ́ЛЬНИКІВ ЛІ́ГИ НА́ЦІЙ — неформальне представництво *Української Народної Республіки* при *Лізі Націй*, що опосередковано слугувало для дипломатичної діяльності *Державного центру УНР на еміграції*; створене в червні 1920 на позапарт. основі з метою підтримки Ліги Націй «як органу співробітництва народів на основах міжнародного права»; першим головою був С.*Шелухин*, якого невдовзі змінив В.*Кедровський*. У червні 1922 У.т.п.Л.Н. було прийняте як рівноправний член до Міжнар. унії товариств-прихильників Ліги Націй, що об'єднувала тоді представників понад 50 країн; делегати У.т.п.Л.Н. взяли участь у роботі виконавчих органів Міжнар. унії в Празі (Чехословаччина) та Будапешті (Угорщина), а їхні виступи були спрямовані на обстоювання ідеї відновлення укр. державності; філії У.т.п.Л.Н. виникли в тих д-вах, де перебувала укр. еміграція, зокрема у Румунії й Чехословаччині. Помітно активізувало свою діяльність на рубежі 1920-х і 1930-х рр., коли після від'їзду до США В.Кедровського його очолив А.*Яковлів*; на заг. зборах Міжнар. унії товариств-прихильників Ліги Націй у травні 1931 в Будапешті, з огляду на підготовку до проведення в Женеві (Швейцарія) конференції з роззброєння, він виголосив велику промову з обґрунтуванням укр. позиції щодо цієї складної проблеми, її осн. тези були покладені в основу офіц. ноти Держ. центру УНР на еміграції до міжнар. конференції. Згодом У.т.п.Л.Н. запропонувало заг. зборам Міжнар. унії резолюцію, що мала на меті припинити озброєння однієї д-ви іншою (малося на увазі таємне військово-тех. співробітництво *СРСР* із Туреччиною).

Чимало зусиль У.т.п.Л.Н. докладало для інформування світ. громадськості каналами Ліги Націй про політ. становище на укр. землях у складі СРСР і Польщі. На пропозицію укр. делегації був створений к-т Сходу Міжнар. унії, що зусиллями У.т.п.Л.Н. підготував справу протесту проти примусової праці в СРСР, яка розглядалася на заг. зборах Міжнар. унії в Парижі (Франція; 1932). На черговій сесії Міжнар. унії в Монтрьо (Швейцарія; 1933) укр. представникам, насамперед О.*Шульгину*, вдалося домогтися одноголосного прийняття резолюції із засудженням системи примусової праці в СРСР. На засіданнях Міжнар. унії товариств-прихильників Ліги Націй у Данцигу (нині м. Гданськ, Польща; жовтень 1930), Брюсселі (Бельгія; лютий 1931) та Перуджі (Італія; жовтень 1931) У.т.п.Л.Н. протестувало проти політики «*пацифікації*» в *Галичині*; велика робота була проведена для інформування світової громадськості про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Ще на паризькій нараді 1932 Міжнар. унії укр. делегація опублікувала англ. і франц. мовами спец. довідку про стан справ в УСРР, а О.Шульгин, який 1933—38 очолював Міжнар. унію товариств-прихильників Ліги Націй, у вересні 1933 особисто звернувся з листом до голови Ради та голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй із закликом організувати міжнар. допомогу голодуючим. Із прийняттям 18 вересня 1934 СРСР до Ліги Націй можливості популяризації укр. справи У.т.п.Л.Н. різко зменшилися, хоча воно активно діяло практично до початку *Другої світової війни*.

Літ.: *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1997; *Шинкаренко Т.* «Українське питання» в Лізі Націй. В кн.: Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Серія: Міжнародні відносини, вип. 7, ч. 1. К., 1997; *Матвієнко В.М.* Україна і Ліга Націй. К., 2000.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т (УАК) — наук. установа укр. еміграції. Заснований наприкінці 1924 як автономний орган *Українського історично-філологічного товариства* у Празі (нині столиця Чехії; засноване 30 травня 1923) вченими із числа укр. міжвоєнної еміграції в Чехословаччині з метою об'єднання укр. наук. діячів та участі їх у міжнар. інтелектуальній співпраці. Серед завдань к-ту було визначено: поширення зносин із зарубіжними вченими та наук. установами, допомога наявним наук. установам та створення нових, допомога укр. наук. силам у виконанні їхніх планів, організація наук. з'їздів, здійснення видавничої діяльності тощо. Завдяки активній роботі кер-ва УАК, зокрема його перших голови — проф. О.*Колесси* — та ген. секретаря — проф. О.*Шульгина*, к-т зав'язав стосунки із женевською Комісією для міжнар. інтелектуальної співпраці, яка визнала УАК нац. укр. Комісією для міжнар. інтелектуальної співпраці, та встановив співробітництво з її виконавчим органом — Ін-том інтелектуальної співпраці в Парижі (Франція). Це співробітництво тривало до 1934, піс-

ля чого припинилося у зв'язку з прийняттям *СРСР* до *Ліги Націй*.

До складу УАК належали всі укр. вищі школи й наук. т-ва в Чехії, а таких було бл. 20, а також *Наукове товариство імені Шевченка* у *Львові* та *Український науковий інститут у Берліні*. Крім колективних членів, до складу к-ту входили індивідуальні члени, зокрема відомі укр. вчені І.Я.*Горбачевський*, О.*Лотоцький*, М.*Славинський*, С.*Смаль-Стоцький*, А.*Яковлів* та ін. З 1926 і до 1938 УАК діяв як самостійна орг-ція із власним статутом, керівними органами: його головою згідно з усталеною практикою ставав новообраний ректор *Українського вільного університету*. За період діяльності в Празі УАК був організатором цілої низки наук. заходів: брав участь у міжнар. з'їздах і конференціях у *Варшаві* та Празі (1926), Парижі (1927), Женеві (Швейцарія; 1929); влаштовував репрезентативні академії (вшанування пам'яті), присвячені видатним культ. і наук. діячам — Ф.*Палацькому*, О.*Кобилянській*, Публію Вергілію Марону, Й.-В.Гете, М.*Грушевському*, С.Смаль-Стоцькому, Т.*Шевченку*, І.*Пулюю*; проводив значну видавничу діяльність — у 1929, напр., заснував Фонд ім. Є.Чикаленка для видання його творів і почав видавати власний інформаційний бюлетень франц. мовою (ред. — проф. Б.*Мартос*); надавав допомогу ін. укр. наук. і культ. установам, зокрема Центр. союзу укр. студентів для зарубіжних подорожей студентів, *Музею визвольної боротьби України* у придбанні частини архіву, забезпечив фінансову пожертву на Укр. дім у Празі, щомісячну допомогу окремим наук. діячам тощо. УАК дбав також про збереження й розвиток укр. вищих шкіл у Чехії, виступав із публічними протестами проти *пацифікації* в *Галичині* та терору в рад. Україні, брав участь в організації допомоги голодуючим в Україні. Однак найважливішою справою к-ту за ці роки була його участь в організації та проведенні двох укр. наук. з'їздів у Празі. Так, на 1-му Укр. з'їзді у жовтні 1926, що тривав 5 днів, працювало 10 наук. секцій та підсекцій, які провели 41 засідання, де було заслухано 154 доповіді й 267 учених взяли участь у дискусіях. Ще більш представницьким був 2-й Укр. наук. з'їзд, що відбувся в березні 1932. Він, зокрема, підсумував результати наук. діяльності укр. еміграції за 10 років у 18-ти спец. доповідях, присвячених різним наук. галузям і спеціальностям, які були надруковані у з'їздівському звідомленні. 1940 УАК припинив існування.

Літ.: Український науковий з'їзд у Празі. 3—7 жовтня 1926. Звідомлення Президії Організаційної комісії з'їзду. Прага, 1928; *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923—1938). Прага, 1940; *Його ж.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). К., 1994; *Заремба О.С.* Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині (1918—1939). К., 2006; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

С.В. Віднянський.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ АРХЕОГРАФІ́ЧНИЙ ЗБІ́РНИК» — неперіодичне видання Археогр. комісії ВУАН, редактор — М.*Грушевський*. Вийшло 3 томи — т. 1 (К., 1926), т. 2 (К., 1927), т. 3 (К., 1930). На сторінках «У.а.з.» друкувалися різноманітні архівні матеріали, джерелознавчі студії, історіографічні огляди. Том 2, виданий до 25-ліття з дня смерті О.*Лазаревського* і цілком присвячений видатному історику й археографу, містить спогади, листування, ін. архівні матеріали родини *Лазаревських*, дослідження П.*Федоренка* «О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини», а також укладений М.М.*Ткаченком* список праць О.Лазаревського і праць про нього. У 1-му томі вміщено «Документи до історії Києва 1494—1835 рр.» В.*Щербини*, укладену М.*Василенком* збірку матеріалів до історії *Лівобережної України* та укр. права 17—18 ст., працю Й.*Гермайзе* «Матеріали до історії українського руху за світової війни», надруковано «Книгу глухівського цеху калачницького» з передмовою К.*Лазаревської*, дослідження М.*Корниловича* про селянство на *Волині* в 1-й пол. 19 ст. У 3-му томі вміщено ще одну розвідку М.Корниловича з історії волин. селянства, ґрунтовне дослідження П.*Клименка* «Компути й ревізії XVIII ст.», працю М.Ткаченка про археографію студії В.*Антоновича*, «Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст.» В.*Кордта*, а також низку документів із різних архівосховищ із коментарями дослідників (В.*Романовського*, М.*Бужинського*, П.Клепацького, О.*Степанишиної*).

«Український археографічний збірник». Т. 1. Київ, 1926. Обкладинка.

Літ.: *Майборода Р.В., Шандра В.С.* Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань. В кн.: Український археографічний щорічник: нова серія, вип. 1. К., 1992; *Кіржаєв С.М.* З історії праці археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів. В кн.: Український археографічний щорічник: нова серія, вип. 2. К., 1993; *Його ж.* Проблеми вивчення стародруків у діяльності археографічної комісії ВУАН. Там само.

О.В. Тодійчук.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ АРХЕОГРАФІ́ЧНИЙ ЩОРІ́ЧНИК», «Український археографічний щорічник: збірник наукових праць» («Український археографічний збірник: нова серія») — наук. продовжуване видання з джерелознавства та археографії, виходить з 1992. Має подвійну нумерацію томів у зв'язку з проголошеним правонаступництвом від *«Українського археографічного збірника»*, 3 томи якого було видано очолюваною М.*Грушевським* Археогр. комісією ВУАН 1926—30.

Засновники — *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* та Археогр. комі-

«Український археографічний щорічник». Нова серія Вип. 1. Київ, 1992. Титульний аркуш.

сія НАН України. Гол. редактором від початку видання був директор Ін-ту укр. археографії та джерелознавства НАН України чл.-кор. НАН України П.*Сохань*.

Усього 1992—2016 друком вийшло 20 випусків, частина з них — з'єднані (3/4, 5/6, 8/9, 10/11, 13/14, 16/17, 19/20). Чотири були присвячені ювілеям видатних науковців: А.*Жуковського*, М.П.*Ковальського*, П.Соханя. Осн. рубрики видання: «Археографія», «Джерелознавство і суміжні науки», «Публікації», «Рецензії, бібліографія, огляди», «Інформація, хроніка». З 5/6-го випуску додано розділ «Студії» (з 7-го перейменований на «Історичні дослідження»). З 10/11-го випуску застосовувалася ін. рубрикація: «Археографія, джерелознавство», «Спеціальні історичні науки», «Історичні статті», «Публікація джерел», «Рецензії, огляди», «Miscellanea». Редколегія має два склади: загальний усього видання, до якого входять провідні джерелознавці та археографи, насамперед працівники Ін-ту укр. археографії та джерелознавства НАН України, відділень та осередків, та окремо для кожного випуску. Коло авторів охоплює київських науковців, а також дослідників з Дніпра (див. *Дніпропетровськ*), *Донецька*, *Запоріжжя*, *Луцька*, *Львова*, *Ніжина*, *Одеси*, *Острога*, *Рівного*, *Сімферополя*, *Тернополя*, *Харкова*, *Чернігова*, *Черкас*; закордонних науковців з Канади, Польщі, Росії, США, Угорщини, Франції, Хорватії. Серед них провідні археографи та джерелознавці: Я.*Дашкевич*, М.Ковальський, Н.Миронець, Ю.*Мицик*, С.*Плохій*, В.Ульяновський, Г.Швидько та ін.

Публікації на сторінках видання віддзеркалюють усі напрями сучасних археографії та джерелознавства, зокрема евристичної, камеральної та едиційної діяльності. Важливе значення мають статті з розкриття теоретико-методологічних і практичних питань едиції історичних джерел, підготовлені П.Соханем, Л.Дубровіною, Я.Дашкевичем; джерелознавчих досліджень — М.Ковальським, Г.Швидько, М.Крикуном, І.Гиричем. Значна частина джерел була опубл. на сторінках видання вперше, зокрема, актові, описово-стат., наративні, епістолярія і мемуари визначних укр. діячів, пам'ятки наук. думки тощо, писані польс., рос., нім., турец. мовами. Серед публікацій «У.а.щ.» є також статті з конкретних проблем історії України, історіографії, історіософії, біографістики, новітніх напрямів істор. досліджень: *мікроісторії*, *історії повсякдення*, інтелектуальної історії тощо. Хронологічно домінують матеріали 17—18 та 20 ст.

Електронна версія щорічника на сайті Ін-ту укр. археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України: http://archeos.org.ua/?page_id=71.

Літ.: *Абросимова С.* Археографія як підмурок сучасної історичної науки в Україні (Український археографічний щорічник. Вип. 1—11. 1992—2006). В кн.: Ейдос: альманах історії і теорії історичної науки, вип. 3. К., 2008; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1991—2011). К., 2011.

Г.В. Папакін.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ АРХІ́В» — неперіодичне серійне видання Археогр. комісії ВУАН, започатковане після повернення в Україну М.*Грушевського* (1924). В «У.а.» мали друкуватися великі за обсягом істор. джерела, переважно цілісні пам'ятки. 1926 за пропозицією М.Грушевського як 1-й т. «У.а.» планувалося видати зібрані П.*Кулішем* «Материалы для истории воссоединения Руси» за 1624—36. Відповідно до плану 1927 р. 1-й т. «У.а.» мала скласти археогр. публікація Коденської книги суд. актів 2-ї пол. 18 ст., що готувалася до друку Й.*Гермайзе*; 2-й т. — матеріали з

«Український архів». Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Київ, 1929. Титульний аркуш.

історії козаччини 2-ї пол. 17 ст. (упорядник В.*Герасимчук*). У наступних томах, запланованих на 1928—29, передбачалось опублікувати «Матеріали щодо залюднення й загосподарювання Правобережної України після Руїни» 1670-х — 1720-х рр. (упорядник О.*Баранович*); «Опис Новгород-Сіверського намісництва» (упорядник П.*Федоренко*); «Переписні книги 1666—1667 років» (упорядник В.*Романовський*). Проте з різних причин ця програма не була здійснена. Друком 1929—31 вийшли 3 томи: 1-й — Ген. слідство про маєтності Стародубського полку (упорядниця К.*Лазаревська*; К., 1929); 2-й — Коденська книга суд. справ (К., 1931); 4-й — Ген. слідство про маєтності Лубенського полку (упорядниця К.Лазаревська; К., 1931). 3-й т. з матеріалами з історії козаччини, що його готував В.Герасимчук, був набраний, проте не побачив світ. Опис Новгород-Сіверського намісництва та Переписні книги 1666—67 видано поза «У.а.». Джерела в «У.а.» друкувалися з передмовою, де містились істор. відомості, джерелознавча оцінка, археогр. характеристика, зазначались особливості передавання тексту пам'ятки, з розгорнутими покажчиками (іменний, геогр., предметний). У зв'язку з насильницьким припиненням діяльності Археогр. комісії ВУАН (усунення від кер-ва М.Грушевського, репресії проти співробітників, руйнування структури) «У.а.» надалі не виходив.

Літ.: Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993.

Г.В. Папакін.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ БЮЛЕТЕ́НЬ ОЛЕКСАНДРІ́Ї» — часопис міськ. та районного управління м. *Олександрія*. Виходив двічі на тиждень із жовтня 1941 за редакцією О.Фонзорга. Обсяг — 2 сторінки формату А4; наклад — 2—2,5 тис. прим. Упродовж 1941—42 вийшло не менше 42 чисел.

УКРАЇНСЬКИЙ
БЮЛЕТЕНЬ ОЛЕКСАНДРІЇ
ОРГАН МІСЬКОГО ТА РАЙОННОГО УПРАВЛІННЯ

«Український бюлетень Олександрії». Олександрія. 1942. 28 січня. Число 7 (31). Заголовок.

Систематично друкувалися повідомлення гол. командування Збройних сил, розпорядчі документи місц. властей; міжнар. та місц. новини; оголошення. Вміщувалися спогади очевидців про *Українську революцію 1917—1921* (Ю. К. «Спомин про 1917 рік», 28 лютого 1942), про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* (П. Г. «Спогади минулого», 3 грудня 1941).

1942 видання продовжилося під назвою «Олександрійський бюлетень».

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ВИЗВО́ЛЬНИЙ РУХ» — періодичне наук. видання, яке спеціалізується на публікації досліджень, документів та спогадів, рецензій та ін. матеріалів, що розкривають різноманітні аспекти діяльності укр. визвол. руху, його структур та особистостей. Засновник — *Центр досліджень визвольного руху*; видається із 2003 (побачили

«Український визвольний рух». 2011. Збірник 15. Обкладинка.

світ 22 номери) у співпраці з *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*.

Рубрики журналу: методологія, джерела, історіографія; визвол. змагання 1917—21; історія *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів* 1920—39; період збройної боротьби ОУН і *Української повстанської армії*; діяльність Закордонних частин ОУН; *дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*; ідеологія визвол. руху; постаті; символіка; рецензії та огляди; наук. життя Центру досліджень визвол. руху. Відп. редактори — В.В'ятрович, М.Гавришко, Р.Забілий, В.Мороз, Р.Грицьків.

В.М. В'ятрович.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВИСО́КИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова (УВПІ; Academia Paedagogica Ucrainensis) — вищий пед. заклад, відкритий у липні 1923 в Празі (Чехословаччина) з ініціативи *Українського громадського комітету в Чехословаччині* й за фінансовою підтримкою уряду Чехословаччини. При заснуванні УВПІ на нього покладалося завдання підготовки вчителів для укр. шкіл нижчого типу і для позашкільної освіти. Відповідно до цього визначався й 2-річний термін навчання. 1925/26 курс ін-ту був поширений на 4 роки, оскільки з цього часу він почав підготовку вчителів для укр. середніх шкіл, а також організаторів шкільництва й нар. освіти. УВПІ відкрився у складі 3-х відділів: 1) літературно-історичного (з підвідділами мови та літератури та історії і сусп. наук); 2) природничо-географічного; 3) фізично-математичного. Невдовзі два останні відділи були об'єднані в один — математично-природничий, а 1924 почав діяти новий — музично-пед. відділ (з вокальним та інструментальним підвідділами). Загалом УВПІ зазнав кілька реорганізацій; остаточно його структура усталилася 1926/27.

Ін-т мав 39 кафедр, із них на 6-ти викладалися дисципліни, обов'язкові для всіх студентів. При окремих відділах були створені кабінети, лабораторії, семінари та ін. З 1924 під егідою УВПІ працювали укр. матуральні курси у Празі, на базі яких 1925/26 була організована Укр. г-зія. До 1928 УВПІ був під опікою МЗС, а потім — мін-ва шкільництва і нар. освіти Чехословаччини. Найвищі дотації (майже 806 тис. крон) ін-т одержав 1926. Після цього вони почали зменшуватися.

Слухачі УВПІ поділялися на студентів-стипендіатів і студентів-«допомоговців». Останніх було дуже мало. Вони не одержували держ. стипендій, а лише невелику грошову допомогу за рахунок самооподаткування персоналу ін-ту. Протягом усього періоду існування УВПІ в ньому навч. 178 студентів, із них 85 випускників одержали диплом педагога середньої школи, 31 — докторський ступінь (після захисту дисертації і складання відповідних іспитів). Серед студентів ін-ту було чимало відомих укр. прозаїків і поетів: О.Бабій, Б.Гомзин, Ю.Дараган, В.Зарицький, Г.Мазуренко, Ю.Масляк, М.*Обідний*, О.Стефанович, П.Тетянко, Ю.Шкрумеляк та ін. Значна частина вихованців УВПІ влаштувалася на роботу в *Закарпатській Україні*.

В адм. відношенні ін-т спочатку підпорядковувався Укр. громад. к-ту в Чехословаччині. Останній призначав (згодом затверджував) і його директора. Після відокремлення УВПІ від цього к-ту найвищою посадовою особою ін-ту став ректор, якого обирала професорська рада. Першим ректором УВПІ (до 1925 — директором) був Л.*Білецький*; його наступниками — В.*Сімович*

Друкарський знак Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі.

В. Гармашів.

(1926—30 і 1933) та В.Гармашів (1930—33).

Професорсько-викладацький склад ін-ту досягав 92 осіб, із них було 80 українців і 12 чужинців. В УВПІ працювали, зокрема, мовознавець А.Артимович, хімік І.*Горбачевський*, історики Д.*Дорошенко*, С.*Наріжний*, М.*Терлецький* і О.*Шульгин*, правники О.*Ейхельман* і С.*Шелухин*, археолог В.*Щербаківський*, філософ Д.*Чижевський*, географ С.*Рудницький*, біолог В.Чередіїв, мистецтвознавець В.*Січинський* та ін. визначні укр. науковці. Засноване при ін-ті видавниче т-во «Сіяч» видало 44 книги його співробітників, у т. ч. підручники; крім того, 1929—33 вийшло 2 томи «Праць» УВПІ та спеціальний «Драгоманівський збірник», що містив 15 статей співробітників ін-ту.

Сенат Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі у 1926/27. Сидять (зліва направо): І. Кабачків (декан), В. Сімович (ректор), В. Гармашів (проректор), М. Тимченко (секретар Професорської ради), стоять: Ф. Стешко (декан), Ф. Гула (декан), І. Мірний (секретар Сенату).

УВПІ був розформований на поч. 1933 через вичерпання фінансових засобів і припинення дотацій з боку чехословац. уряду. На цей час він зібрав цінну б-ку, яка налічувала майже 11 тис. томів різних книг. По ліквідації ін-ту його бібліотечні фонди були передані гол. чин. до Слов'ян. б-ки в Празі та до Укр. гімназії.

Літ.: *Мірний І.* Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова 1923—1933. Прага, 1934; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

В.П. Трощинський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ КЛУБ І́МЕНІ ГЕ́ТЬМАНА ПАВЛА́ ПОЛУБО́ТКА — укр. громад. військова організація. Відіграв визначну роль у розвитку укр. руху у військах в умовах розпаду Рос. імперії. Заснований 16 березня 1917 в *Києві* на установчих зборах представників Київ. залоги з ініціативи відомого політ. діяча-самостійника, поручика М.*Міхновського.* Гол. завданням клубу установчі збори визначили формування нац. армії.

18 березня 1917 заг. збори членів т-ва затвердили його статут, розроблений М.Міхновським. Члени клубу були певні того, що розв'язання питань нац. військ. буд-ва — єдиний шлях до розбудови укр. д-ви. І першочерговим завданням ставилося згуртування воїнів-українців. Виконавчим органом т-ва була Рада клубу із 24-х членів і 12-ти кандидатів, яку очолив М.Міхновський. Його заступником був укр. есер, капітан Л.Ган. Клуб прагнув організувати свої філії по всій Україні. Рада клубу видала кілька тисяч примірників відозви до вояків-українців із закликом об'єднуватися в окремі нац. громади, встановлювати зв'язок із т-вом, сприяти поширенню ідеї створення нац. армії, поклнкавши цим початок здійснення українізації частин у військах. Клуб відіграв важливу роль в організації українців-військовиків на всіх фронтах та в найбільших гарнізонах на теренах Росії. Клуб був представлений і в складі *Української Центральної Ради.*

Виступив ініціатором формування 1-го Українського козацького ім. гетьмана Б.Хмельницького полку (див. *Богданівський полк*) у Києві та скликання *Першого Українського військового з'їзду 1917.* Члени клубу ініціювали 4—5 липня 1917 в Києві виступ солдатів укр. полку ім. гетьмана П.Полуботка, який силами штабу Київ. військ. округу та полку ім. Б.Хмельницького був роззброєний (див. *Полуботківців виступ 1917*). М.Міхновський був відправлений на *Румунський фронт.* Клуб продовжував свою роботу до поч. 1918.

Літ.: 1917 год на Киевщине: Хроника событий. Х., 1928; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія українського війська. Львів, 1992; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. 1917—1918. Львів, 1997; *Ковальчук М.* Створення 1-го українського імені Богдана Хмельницького полку (травень 1917 року). В кн.: Український визвольний рух: збірник. Львів, 2009.

О.Й. Щусь.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ МУЗЕ́Й» — друковане видання Нац. військово-істор. музею України Мін-ва оборони України, започатковане 2009 з метою пропагування досягнень військово-істор. науки, практики діяльності військ. музеїв і популяризації музейних фондів *Збройних сил України.*

Упродовж 2009—12 вийшло 4 номери, в яких було опубліковано матеріали, присвячені діяльності та фондам Нац. військово-істор. музею України та його філій: Військово-мор. музейного комплексу «Балаклава», Музею Ракетних військ стратегічного призначення (*Первомайськ*), Волин. регіонального музею укр. війська та військ. техніки (*Луцьк*), Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут», музею «Герої Дніпра» (*Івано-Франківськ*), Військово-мор. музею України (*Севастополь*), а також Військово-істор. музею Повітряних сил ЗС України (*Вінниця*), Музею історії воєн. розвідки України (*Київ*) та Воєнно-істор. музею 58-го Будинку офіцерів (*Львів*).

Статті видання групуються за такими постійними та періодичними тематичними рубриками: «Військово-музейна справа», «Діяльність військових музеїв», «Військово-історичні дослідження», «Фондова робота», «Пошукова робота» та ін.

У зв'язку з Революцією Гідності 2013—14, анексією Криму та початком Антитерористичної операції на Донбасі Нац. військово-істор. музей України був змушений тимчасово припинити видавничу діяльність.

З 2017 відновлено підготовку видання «У.в.м.». На його сторінках передбачається публікація матеріалів про Нац. військово-істор. музей України та його філії, а також бл. 50 військово-істор. музеїв і кімнат бойової слави у структурі ЗС України, в яких зберігаються понад 70 тис. пам'яток. Крім того, в «У.в.м.» буде висвітлюватися діяльність музейних утворень ін. форм власності, що мають військово-істор. і фортифікаційний напрям, та музеїв, матеріали яких відображають участь громадян України у захисті територіальної цілісності та недоторканності України.

Літ.: «Український військовий музей», 2009—12, № 1—4.

І.В. Мороз.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ О́КРУГ (УВО, УкрВО) — військово-адм. об'єднання частин, з'єднань, військово-навч. закладів і місц. військ. установ на терені УСРР від 27 травня 1922. Утворений унаслідок перейменування *Південно-Західного військового округу*. Включав території Київ., Волин., Катериносл., Миколаїв., Одес., Полтав., Донец., Подільської, Таврійської, Кременчуцької, Черніг., Харків. та Херсон. губерній. Командувачі — М.*Фрунзе* (1922—24); О.*Єгоров* (1922—25); Й.*Якір* (1925—35).

У ході реструктуризації внесено зміни в орг. структуру військ. Бригада як самостійне з'єднання скасовувалася. Вищим військ. з'єднанням став корпус у складі двох-трьох д-зій. У д-зії залишено по 3 полки. Стрілец. д-зії ввійшли до складу сформованих у 2-й пол. 1922 і на поч. 1923 5-ти стрілец. корпусів (6-го, 7-го, 8-го, 14-го і 17-го). До складу 6-го стрілец. корпусу (штаб у м. *Одеса*) входили 15-та Сиваська і 51-ша Перекопська стрілец. д-зії; 7-го стрілец. корпусу (штаб у м. Катеринослав; див. *Дніпропетровськ*) — 25-та Чапаєвська і 30-та Іркутська імені Всерос. ЦВК стрілец. д-зії; 8-го стрілец. корпусу (штаб у м. *Житомир*) — 44-та Київ. стрілец. д-зія; 14-го стрілец. корпусу (штаб у м. *Київ*) — 7-ма Черніг. і 45-та Волин. стрілец. д-зії; 17-го стрілец. корпусу (штаб у м. *Вінниця*) — 3-тя Крим. і 24-та Самаро-Ульянівська Залізна стрілец. д-зії. Відбулися зміни і в організації кавалерії. Створено 2-й кавалерійс. корпус, який об'єднував 7-му і 9-ту кавалерійс. д-зії, а з жовтня 1922 до його складу ввійшла 3-тя Бессарабська д-зія. Окремі кавалерійс. бригади було розформовано. *Перша Кінна армія* навесні 1921 передислокувалася на Пн. Кавказ. Відповідно до постанови Всерос. ЦВК від 22 березня 1922 воїни УкрВО вперше після 1 травня прийняли військ. присягу. Управління УкрВО перебувало в *Харкові* до 1934, у червні 1934 управління округу переїхало до Києва. Збільшення чисельності військ УкрВО, оснащення новою бойовою технікою значно ускладнили систему керування. Для більш оперативного керівництва військами 17 травня 1935 відповідно до наказу наркомату оборони СРСР № 079 УкрВО було ліквідовано. На його базі створено два військових округи: Київський і Харківський.

Літ.: Киевский Краснознаменный: очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919—1988. К., 1989; *Гриневич Л.* Військове будівництво в радянській Україні 1917 — на початку 30-х рр. В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

О.О. Маєвський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ СОЮ́З — орг-ція бійців укр. армій в еміграції. Утворена на орг. з'їзді 17—18 травня 1923 в Празі (Чехословаччина), де було ухвалено тимчасовий статут. Почесним головою У.в.с. обраний генерал-поручник Армії УНР М.*Омелянович-Павленко.* Союз розглядав себе як загальноукр. орг-цію, що має на меті об'єднати ін. укр. військ. осередки за принципом «нація понад усе». Як зазначалося в статуті, прагнув «створити сильну духом еміграцію, свідому своїх національних завдань, яка не вагатиметься і не йтиме ні до одного з окупантів, але твердо і непохитно проводитиме національну роботу». Серед завдань союзу важливе значення надавалося збереженню військової еміграції від розпорошення і фізичного винищення, створенню центру, який би опікувався справами вояків-емігрантів. Виконавчим органом У.в.с. була управа, що складалася з 5-ти членів. У різний час союз очолювали полк. О.*Шаповал* і підполк. В.*Филонович.* 7 жовтня 1926 на засіданні Управи У.в.с. було прийнято рішення про його об'єднання з новоствореним Союзом організацій колишніх вояків Армії УНР в Чехо-Словацькій Республіці.

Літ.: *Кентій А.В.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр.: Короткий нарис. К., 1998.

А.В. Кентій.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т — див. *Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет.*

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ШТАБ У ПЕТРОГРА́ДІ — укр. військова установа, створена на початку листопада 1917 за рішенням Укр. військової (Петрогр. крайової) ради для згуртування військовослужбовців-українців, формування укр. частин і забезпечення їх виїзду в Україну. Голова — М.Байздренко. До кінця 1917 відправив в Україну понад 15 тис. вояків.

6 грудня 1917 штаб виступив посередником у справі полагодження конфлікту між *Українською Центральною Радою* і Радою Народних Комісарів (див. *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»*), сформував зі свого складу комісію і 7 грудня 1917 передав Раднаркому офіц. ноту, в якій вимагав визнання прав укр. народу і *Української Народної Республіки*, переведення укр. частин в Україну, невтручання РНК у справи *Українського фронту 1917*, фінансові справи УНР тощо. Комісія штабу, запрошена РНК у Смольний для обговорення умов порозуміння, була заарештована. У ніч з 7 на 8 грудня 1917 червоногвардійці оточили штаб, заарештували частину його членів, вивезли документи й матеріали, приміщення розгромили. М.Байздренко 9 грудня 1917 прибув на засідання 2-го Всерос. з'їзду сел. депутатів, який відбувався в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; 26 листопада — 10 грудня 1917), і звернувся до делегатів з протестом проти арешту штабу. Після переговорів делегатів з радянською Ставкою 9 грудня 1917 члени штабу були звільнені. Загроза нового арешту примусила членів штабу, які працювали фактично нелегально, залишити Петроград. Частина працівників виїхали в Україну, інші повернулися до своїх військ. частин. Спроба відновити діяльність штабу наприкінці грудня 1917 не вдалася.

Літ.: «Народна воля», 1917, 9 грудня; «Літопис революції», 1925, № 2; *Романчук О.* Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. К., 1990; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Сергійчук В.* Українська соборність: відродження українства в 1917—1920 рр. К., 1999; *Здоров А.* Український Жовтень: робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). Одеса, 2007; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011—12; *Солдатенко В.* Революційна доба в Україні (1917—1920). К., 2011.

О.Й. Щусь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІ́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т (УВУ) — перший вищий навч. заклад і друга наук.

Друкарський знак Українського вільного університету.

Український вільний університет у Празі. Перший сенат. Сидять (зліва направо): С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, С. Дніпрянський, стоять: Д. Антонович, М. Лозинський, В. Старосольський. Фото 1922.

установа укр. еміграції за кордоном. Заснований 17 січня 1921 у *Відні* з ініціативи укр. інтелектуальних кіл — учених, письменників, журналістів. Складався з двох ф-тів — філософічного та ф-ту права і сусп. наук, на яких працювали 12 професорів і 3 доценти та було 90 слухачів. Першим ректором УВУ став проф. О.*Колесса*, який 7 разів обирався на цю посаду. У вересні 1921 ун-т переведено до Праги (Чехословаччина), що на той час стала гол. осередком укр. студентської молоді (понад 1 тис. осіб) й еміграції з укр. земель взагалі, де він дістав матеріальну та правову підтримку з боку чехословац. уряду й особисто президента Чехословаччини Т.-Г.*Масарика*, а також з боку наук. громадськості республіки, зокрема кер-ва *Карлового університету*, яким були надані УВУ приміщення для занять тощо.

У Празі УВУ досить швидко пройшов орг. фазу і став на шлях нормального функціонування як повноцінний і науково спроможний осередок поширення й поглиблення знань на зразок західноєвроп. ун-тів. У перші роки існування в УВУ було більше 500 студентів. У середньому кожного семестру в ньому навч. понад 250 студентів, повний курс навчання (4 або 8 семестрів) за період 1921—45 закінчили бл. 2—3 тисяч осіб, а бл. 150 з них отримали ступені д-ра права чи філософії. На кінець празького періоду діяльності УВУ (1945) в його професорсько-викладацькому складі налічувалося 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Усього в ун-ті за цей час викладали і проводили наук. діяльність бл. 100 осіб, у т. ч. понад 50 професорів. Більшість із них були широко відомі в наук. світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-культ. діячі, серед них: філологи — О.Колесса, Л.*Білецький*, А.Артимович, І.*Огієнко*, В.*Сімович*, С.*Смаль-Стоцький*, І.*Панькевич*, історики — Д.*Антонович*, Д.*Дорошенко*, І.*Борковський*, В.*Біднов*, С.*Дністрянський*, В.*Кубійович*, О.*Мицюк*, С.*Наріжний*, О.*Шульгин*, В.*Щербаківський*, А.*Яковлів*, філософи — А.*Волошин*, І.*Мірчук*, Д.*Чижевський*, правознавці — О.*Ейхельман*, Р.*Лащенко*, К.*Лоський*, О.*Лотоцький*, В.*Старосольський*, С.*Шелухин*, природознавці — І.*Горбачевський*, Б.*Матюшенко*, С.*Рудницький*, В.Тимошенко та ін. Чимало із професорів УВУ були членами зарубіжних академій наук, наук. т-в, викладали в ін. вишах за кордоном, брали участь у численних міжнар. наук. конференціях: протягом 1924—31, напр., вони взяли участь у 28-ми таких наук. з'їздах і конгресах. Про їхню плідну наук. діяльність свідчить і

Будинок Українського вільного університету з 2008.

той факт, що лише 1922—31 УВУ було видано 27 назв університетських підручників, монографій, наук. збірників та сотні статей, які друкувалися різними мовами в різних країнах світу. УВУ перебував у центрі культурно-наук. життя укр. еміграції в Чехословаччині, він відіграв, зокрема, помітну роль у заснуванні низки укр. наук. і навч. закладів у Чехословаччині та ін. країнах Європи, у т. ч.: Укр. правничого т-ва в Чехії, *Українського історично-філологічного товариства*, Укр. студії пластичного мист-ва (1923), *Українського академічного комітету* (1924), *Музею визвольної боротьби України* (1925) у Празі, *Українського наукового інституту* в Берліні (Німеччина; 1926) та ін.

Під час гітлерівської окупації Чехословаччини УВУ був значно обмежений у правах і діяльності й підпорядкований ректорові нім. Карлового ун-ту. Після вступу до Праги Червоної армії у травні 1945 кер-во УВУ, зокрема його останній ректор празької доби А.Волошин, зазнало репресій, університетські б-ку та архів було конфісковано і разом з матеріалами Музею визвол. боротьби України, що уціліли після влучення в нього бомби, вивезено до *СРСР*, а сам заклад був фактично ліквідований. Відновив діяльність восени 1945 в Мюнхені (Німеччина), куди перебралася значна частина його професорів і студентів. Першим ректором УВУ мюнхенської доби його існування було обрано проф. В.Щербаківського, деканами філософського і правничого ф-тів — відповідно професорів І.Мірчука і Л.*Окіншевича*. Незважаючи на скрутне матеріальне становище, до ун-ту вступали як колишні празькі студенти, так і чимало «совєтської молоді» з військ. таборів, яка не повернулася до СРСР. З числа

Професори та студенти Українського вільного університету. Сидять (зліва направо): Б. Крупницький, Л. Чикаленко, П. Курінний, Д. Дорошенко, Д. Чижевський, Л. Білецький та В. Міяковський. Аугсбург, 1945.

«нової», повоєнної еміграції зростала й чисельність професорів і викладачів, яка 1947 сягнула 80 осіб, включно з такими відомими вченими, як Ю.*Бойко-Блохин*, О.Бургардт (Юрій *Клен*), М.Васильєв, Г.*Ващенко*, М.*Глобенко-Оглоблин*, Є.Гловінський, В.*Доманицький*, Б.*Крупницький*, В.Кубійович, З.*Кузеля*, П.*Курінний*, О.*Кульчицький*, М.*Міллер*, О.*Оглоблин*, Ю.*Панейко*, Н.*Полонська-Василенко*, І.Раковський, Я.*Рудницький*, Ю.Старосольський, В.Стецюк, Ю.Студинський, Ю.*Шевельов* (Шерех), В.-М.*Янів*. З кінця 1940-х рр. УВУ зазнав кризи через еміграцію професорів і студентів за океан: аудиторні лекції були замінені семінарами з малими групами студентів і консультаціями з ними. 1950 уряд Баварії визнав за УВУ як правничим ун-том право надавати наук. ступені магістра та д-ра. Посилилася наук. та видавнича діяльність ун-ту. У 1960-х рр. було створено нім. Т-во сприяння укр. науці, яке взяло опіку над УВУ, поновлено аудиторне навчання (впродовж 2-х літніх місяців) і програму лекційних занять для докторантів (2 старших семестри). 1970 фактичних слухачів було 50 осіб, 12 осіб отримали докторські ступені УВУ. Він надав також понад 50 почесних докторатів відомим ученим і громадсько-політ. діячам світу. Серед відомих випускників УВУ — С.Квіт, президент Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (2007—14), міністр освіти і науки України (2014—16), професори вишів України І.Монолатій, І.Срібняк, С.Хороб та ін. Нині УВУ, який очолює 25-й ректор — Я.Мельник, складається з 3-х ф-тів, на яких представлено 13 спеціальностей: ф-ту держ. та екон. наук (правознавство, організація та діяльність підпр-в, політ. економія, менеджмент, політологія); філос. ф-ту (філософія, порівняльне літературознавство, педагогіка, психологія); ф-ту україністики (укр. мова та література, історія України, історія укр. мист-ва, історія укр. церкви). УВУ має унікальну б-ку та оригінальний архів заг. обсягом матеріалів (з 1945) понад 500 тис. арк. документів, що займають приблизно 300 м архівних полиць. Гол. місія УВУ на сучасному етапі — стати осередком виховання нового покоління професійних і патріотичних кадрів для України, провідним н.-д. центром українознавчих студій в *Європейському Союзі*, інтегратором укр. науки в європ. і світ. наук. простір, своєрідним інтелектуальним мостом між Україною, Німеччиною та ін. країнами ЄС. Ун-т підтримує науково-освітні стосунки з багатьма вишами світу, зокрема України. 1992 він уклав договір з Мін-вом освіти України щодо визнання дипломів УВУ в Україні.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Полонська-Василенко Н.* Український вільний університет (1921—1971). «Український історик», 1971, № 1—2; *Васькович Г.* Український вільний університет: передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання. «Науковий збірник Українського вільного університету» (Мюнхен), 1992, т. 15; Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. К., 1992; *Мельник В.* Український вільний університет як осередок українознавчих студій у Німеччині. В кн.: Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. К., 1993; *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). К., 1994; *Його ж.* Український вільний університет у Празі — осередок міжслов'янських науково-освітніх взаємин. В кн.: Славістичні науково-освітні центри в Україні (вчора—сьогодні—завтра). К., 1995; *Боряк Г., Дубровіна Л.* Архів Українського вільного університету в Мюнхені: попередній огляд фондів. «Архіви України», 2004, № 4—6; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. К., 2005; *Кириленко О., Яценко О.* Архів Українського вільного університету (Мюнхен): описи фондів. Web: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#Vstup; Періодичні видання української еміграції (Німеччина) періоду 1945—1955 рр. в бібліотеці і архіві Українського вільного університету (Мюнхен). Web: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/perUVU.rtf.

С.В. Віднянський.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» — див. *«Украинский вестник»*, місячник 1816—1819.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» — див. *«Украинский вестник»*, тижневик 1906.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» — 1) друкований орган *Українського національного об'єднання* (УНО) в Німеччині, спершу виходив

Український
ВІСНИК
UKRAINSKYJ WISNYK
UKRAINISCHER BOTE
Орган Українського Національного Об'єднання
Ч. 7 (83) Берлін, 17. травня 1942 Рік вид. VII
У дні великі річниці...
Вимоги хвилі.
Ніхто не сміє втрачати віри, бо лише той, хто самий уважає себе переможеним, є справді переможений. Ніхто не має права на втому, чи відпочинок, бо кожний незаступний на своєму місці.

«Український вісник». Берлін, 1942. 17 травня. Число 7 (83). Перша сторінка.

неперіодично, 1936—37 вийшло 8 номерів, із 1938 — місячник на 4-х сторінках накладом 1,5 тис. прим., із 1939 — на 6-ти сторінках накладом 2,3 тис. прим., із 1940 — двотижневик на 12-ти сторінках, із 1944 виходив тричі на місяць і з 1945 — як тижневик на 4-х сторінках. Останнє число за номером 5 (163) було видано 22 березня 1945. Відп. редактор — Т.Омельченко, голова УНО. «У.в.» редагували Ю.Артюшенко, В.-М.*Янів* (1940), Ю.Панченко-Юревич, А.Білинський і з 1941 — В.*Маруняк*. Часопис містив постійні рубрики: політ. огляд, з життя філій і гуртків УНО, хроніка УНО, з укр. життя в Німеччині; з початком *Другої світової війни* було засновано рубрики: із фронтів, вісті з укр. земель, з життя укр. міст, у часописі подавалися матеріали про воєнні та ін. події, культурно-освіт. матеріал, статті про тогочасне положення окремих д-в. У цілому видання мало націоналістичний напрям, є відображенням діяльності УНО та цінним джерелом з його історії, а також для дослідження життя на окупованих землях України.

Електронний архів часопису на сайті-архіві укр. періодики «Libraria»: https://libraria.ua/all-titles/group/445.

Літ.: *Кулеша Н.* Часопис «Український вісник» (1937—1945 рр.) — «форматор загальної опінії в найкращому її розумінні». В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення дев'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 28—29 жовтня 2005 р. Львів, 2005; *Її ж.* Українські періодичні видання у Німеччині (1919—1945 рр.): формування та функціонування: дис. ... канд. філол. н. Львів, 2007.

М.Г. Дубик.

«Український вісник». Київ, Львів, 1988. Випуск 11—12. Обкладинка

2) періодичний позацензурний суспільно-політичний часопис, заснований у *Львові* з ініціативи правозахисника В.*Чорновола*. Виходив 1970—72, 1987—88. Редколегія «У.в.», до якої, крім В.Чорновола (редактор), входили М.Косів та Я.Кендзьор, ставила за мету вміщувати на сторінках журналу інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про політ. репресії в Україні, становище укр. політв'язнів, акції протесту проти існуючого режиму. Часопис друкував літ. твори, полемічні нариси, авторами яких були І.*Дзюба*, В.*Мороз*, І.Калинець, Є.*Сверстюк*, І.*Світличний*, В.*Симоненко*, І.*Сокульський*, В.*Стус*, С.Караванський. У підготовці й розповсюдженні 1—5 чисел «У.в.» брали участь О.Антонів, З.Антонюк, С.Гулик, Я.*Дашкевич*, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, А.Пашко, М.*Плахотнюк*, Л.Шереметьєва. «У.в.» мав розгалужену мережу кореспондентів у *Києві*, *Дніпропетровську*, *Донецьку*, *Івано-Франківську*, Львові, *Рівному*, *Одесі*, *Тернополі*, *Чернівцях*, *Черкасах*.

У січні 1972 після арешту редактора «У.в.» В.Чорновола видання часопису з метою конспірації було призупинено. Незабаром редакція «У.в.» перемістилася зі Львова до Києва. Обов'язки з видання журналу взяли на себе наук. працівники Ін-ту філософії АН УРСР Є.Пронюк, В.Лісовий, студент Київ. ун-ту В.Овсієнко. Підготувати до друку матеріали чергового числа «У.в.» завадили арешти. З ізоляцією групи В.Лісового органами КДБ при РМ УРСР осн. функції з підготовки «У.в.» у 1974 перебрали лікар С.Хмара з м. *Червоноград*, художник-реставратор В.Карабін, науковець О.Шевченко, які включили до № 7—8 часопису низку статей про переслідування укр. інтелігенції, нищення пам'яток історії та к-ри, порушення прав вірян (опубліковано за кордоном 1975). У серпні 1987 «У.в.» поновлено як легальний літературно-худож. та суспільно-політ. часопис. Із січня 1988 «У.в.» став органом Української Гельсінської спілки (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*). Наприкінці 1988 випуск «У.в.» було припинено.

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Бажан О.* «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 1960—80-х роках. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2.

О.Г. Бажан.

3) самвидавний журнал таємної орг-ції «Український національний фронт» (УНФ-2).

Продовження перерваного січневими арештами (1972) видання *«Українського вісника»* В.*Чорновола* вважали за моральний обов'язок підпільники *Української загальнонародної організації*, очолюваної вчителем історії із с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франк. обл. М.Крайником (орг-цію створено 1961 і 1964 перейменовано на «Український національний фронт», умовно — УНФ-2). Вони вже набули досвіду виданням позацензурного машинописного ж. «Прозріння» (1962—69), мали в розпорядженні окремі випуски чорноволівського «Українського вісника». М.Крайник вирішив започаткувати новий самвидавний часопис під тією ж назвою. Випускав його й перефотографовував для поширення І.Мандрик — керівник підпільної групи «За волю», яка ввійшла як складова до УНФ-2. Журнал виходив 1972—79 обсягом 25—30 сторінок машинопису. Розпочинався він зверненнями до читачів. Публікував програмні документи УНФ-2, статті членів підпілля, матеріали з історії України, політ. життя українців діаспори, розповіді про репресованих учасників антирежимного руху, аналітичні матеріали про політ. події в країні, навіть притчі та анекдоти політ. спрямування. Писав статті й редагував часопис М.Крайник. Сталої періодичності журнал не мав. У цілісному вигляді не зберігся. Проте окремі матеріали, зокрема вилучені Управлінням КДБ при РМ УРСР по Івано-Франк. обл., дають можливість ідентифікувати його вихід у травні та листопаді 1973, грудні 1974, листопаді 1975, навесні та у грудні 1976, у 1977 та червні 1978.

У програмній відозві «Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі» (грудень 1974) зазначалось: «Україна — колонія, бо вона не має своєї справжньої державності, не має своєї національної армії, не має своїх посольств в інших державах, не має і своїх грошей, не має і тих прав, які були зафіксовані в договорі про утворення СРСР... Ми на Україні не маємо ні одної легальної політичної партії, не маємо ми і Української Комуністичної партії, бо КПУ — це філіал КПРС, яка не має ніякого самостійного права, вона не обстоює національні українські інтереси, а являється знаряддям економічного і національного гноблення українського народу... Основні права радянських громадян, гарантовані розділом VIII Конституції УРСР, не забезпечуються, наприклад, про рівноправність націй в СРСР, про свободу совісті, свободу слова, друку, зборів і мітингів, вуличних демонстрацій, право на об'єднання в громадські організації, право на недоторканість особи, житла громадян, тайну листування й інші права. Українці в Радянській Україні і в усьому СРСР зазнають національного гноблення. Вони приречені на поступову русифікацію, втрату своєї національної самосвідомості, своїх традицій, своєї культури, свого минулого».

Наголошувалося також, що Україна має всі умови для самостійного існування: природні багатства, розвинуту індустрію і сільське господарство, вигідне географічне розташування, працьовитий і кваліфікований народ.

Звернення констатувало відсутність в Україні демократії, права на еміграцію, правдивої ін-

формації через дезінформування людей засобами масової офіц. пропаганди, з одночасним заглушуванням закордонних радіопередач та браком критичної літератури. Політ. стеження, терор пронизували все сусп-во. УНФ-2 закликав: «Вимагайте проведення дійсно вільних і демократичних, без тиску з боку КПРС, виборів у Ради, які дійсно виявляли б волю більшості українського народу. Вимагайте проведення загальнонаціонального референдуму з присутністю представників ООН і міжнародної преси, згідно якого можна б визначити — бажає український народ і далі перебувати в колоніальній залежності чи бажає жити в своїй суверенній самостійній державі».

В ін. опубл. в «У.в.» програмному документі «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця» (листопад 1975) пропонувалося: вийти Україні з Варшавського пакту і вивести військ. бази з її території; перетворити суди на дійсно відкриті й незалежні інституції, які б підкорялися лише Закону та Конституції; захищати права всіх переслідуваних за політ. переконання; захищати українську науку, культуру, мову, історію від утисків, витіснення і перекручення з боку рос. шовіністів; забезпечити право вільної еміграції та поїздок в ін. країни; стати повноправним членом світової співдружності націй.

Матеріали оперативного характеру, записи вістей закордонних радіостанцій, поточні події друкувалися в «Інформаційному бюлетені» у ті ж роки обсягом до 5-ти аркушів машинопису по 6 прим. Потім тексти перефотографовували і виготовляли сотні фотовідбитків.

Як і у попередніх випадках, випуск журналу припинився після арешту редактора (8 жовтня 1979). Івано-Франк. обласний суд 21 серпня 1980 визначив М.Крайнику покарання — 7 років позбавлення волі в колонії суворого режиму та 3 роки заслання. І.Мандрик, заарештований 17 вересня 1979, наступного дня під час допиту в готелі «Україна», за версією КДБ при РМ УРСР, «випав» з 4-го поверху і загинув.

Дж.: Вирок Івано-Франківського обласного суду у справі Миколи Крайника. Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, спр. 7535 П, т. 25, арк. 270—284; Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі. Там само, т. 15, арк. 2, 6, 7; Основні пункти діяльності кожного свідомого українця. Там само, т. 14, арк. 113, 114.

Літ.: *Крайник М.* Провісники декларації про державний суверенітет України. «Архів УНФ» [(Українського національного фронту); самвидавний машинописний журнал; видавався в с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франк. обл. 1991—2000; вийшло 25 чисел], зб. № 1 (січень—березень 1991); *Ровенчак О.* «Відрядження» на мученицьку смерть, або кадебістська маячня зразка 1979 р. «Галичина», 1993, 17 вересня; Українська загальнонародна організація (УНФ-2): дослідження, документи, матеріали. Львів, 2005; *Зайцев Ю.* Український вісник — унікальне явище національного самвидаву. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2008, вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера.

Ю.Д. Зайцев.

4) машинописний журнал Є.Пронюка та В.Лісового. Поширення *«Українського вісника»* В.*Чорновола* та його вплив на рух опору були настільки значними, що в Україні було здійснено кілька спроб продовжити видання журналу під тією самою назвою. Першу з них реалізували науковці з Ін-ту філософії АН УРСР (нині *Інститут філософії імені Г.Сковороди НАН України*) Є.Пронюк та В.Лісовий, які читали й поширювали всі 5 випусків чорноволівського «Українського вісника». Своєю акцією вони хотіли відвести звинувачення від заарештованих видавців попередніх чисел журналу. До скомпонованого ними часопису ввійшли такі матеріали: вступна стаття «Завдання "Українського вісника"», інформація про заарештованих у січні 1972, виступ В.*Мороза* на суді «Замість останнього слова» і лист Б.Ковгара від 1 лютого 1972 «Громадянину слідчому В.Даниленку», в якому він відмовлявся виконувати доручення КДБ при РМ УРСР стежити за дисидентами, за що згодом відбув 10 років у психіатричній лікарні особливо суворого режиму, ставши там інвалідом. На титульному аркуші зазначили, що цей «Український вісник» є 6-м випуском за березень 1972. Тех. роботу виконували студенти Київ. ун-ту В.Овсієнко та І.Гайдук, а також працівниця канцелярії Ін-ту філософії АН УРСР Р.Сидоренко (вона надрукувала 10 прим. журналу). У 2-й пол. квітня В.Овсієнко одержав від І.Гайдука готовий наклад часопису, 5 прим. передав В.Лісовому, 4 за його дорученням відніс на збереження К.Висоцькій, а один залишив у себе й давав його для ознайомлення та поширення друзям і знайомим. На жаль, жоден із примірників цього журналу не зберігся. Майже всі учасники цієї історії, крім Р.Сидоренко, зазнали репресій. 6 липня 1972 були заарештовані Є.Пронюк та В.Лісовий, а 5 березня 1973 — В.Овсієнко. Київ. обласний суд засудив їх 6 грудня 1973: Є.Пронюка — на 7 років ув'язнення в колонії суворого режиму та 5 — заслання, В.Лісового — відповідно на 7 та 3, а В.Овсієнка — на 4 роки ув'язнення без заслання. І.Гайдука затримали на 3 доби, а після цього виключили з ф-ту журналістики.

Дж.: Вирок у справі про обвинувачення Є.В.Пронюка, В.С.Лісового та В.В.Овсієнка. В кн.: *Пронюк Є.* За хліб не платять свободою. К., 2012; Інтерв'ю Ю.Зайцева з Є.Пронюком, В.Лісовим та В.Овсієнком 16 березня 2008 р.

Літ.: *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000; *Овсієнко В.В.* Світло людей: мемуари та публіцистика, кн. 1. Х.—К., 2005; *Лісовий В.* Спогади. «Сучасність», 2007, № 7; *Його ж.* Спогади. Поезії. К., 2014.

Ю.Д. Зайцев.

5) після арешту В.*Чорновола* (січень 1972) продовження (1974) видання *«Українського вісника»* ініціював лікар із м. *Червоноград* на Львівщині С.Хмара. Від серед. 1960-х рр. він читав й аналі-

«Український вісник. Захалявний журнал з України». Львів, 1970. Випуск I—II. Обкладинка.

Є.В. Пронюк.

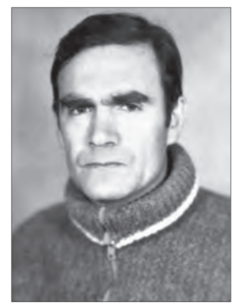

В. Лісовий.

В.В. Овсієнко.

С.І. Хмара

М. Стечишин.

І. Сирник.

зував укр. *самвидав*. З особливою прихильністю ставився до статей радикального, самостійницького спрямування з чіткою орієнтацією на реалізацію *національної ідеї*. Йдеться, зокрема, про есеї В.*Мороза* «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів». Водночас розмножував і поширював непідцензурні матеріали, писав власні поетичні й публіцистичні твори під псевдонімом «Максим Сагайдак», кілька років осмислював і готував працю «Етноцид українців в СРСР». Вона стала стрижневою в новому варіанті «Українського вісника» (№ 7—8).

У цій статті С.Хмара одним із перших в Україні дослідив причини та наслідки *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* та *Голоду 1946—1947 років в УРСР*. Він відкинув офіц. версію про екон. складові цих трагедій і переконливо доводив цілеспрямованість політики ВКП(б)/КПРС на винищення українців. У березні 1974 цю статтю обсягом 120 сторінок було закінчено, передруковано на машинці та зроблено фотокопію. У часопис С.Хмара включив також свою працю «Часткове співробітництво і спритна дипломатія» з критикою політики Президента США Р.Ніксона, який не обумовив екон. допомогу *СРСР* вимогами щодо дотримання прав і свобод його громадян. До підготовки журналу долучився журналіст із Києва О.Шевченко, з яким С.Хмара познайомився навесні 1973. Вирішили, що це має бути відверто антирад. підпільне видання. За допомогою О.Шевченка було зібрано й упорядковано об'ємний і докладний матеріал «Генеральний погром» про політ. репресії та адм. переслідування в Україні 1972—74. Виготовлений журнал відзняв на фотоплівку художник-реставратор В.Карабін. Влітку її переправили за кордон. За кілька місяців стало відомо, що журнал дістався адресата. Від січня 1975 його матеріали частинами транслювала радіостанція «Свобода». Того ж року вид-во *«Смолоскип»* опублікувало його окремою книжкою. 1978 часопис перевидали англійською, а 1981 — французькою мовами. Дослідник опозиційного руху в Україні Г.*Касьянов* зазначив, що журнал С.Хмари «став одним із найцінніших джерел з історії політичних репресій 70-х років». До кінця 1974 видавці, до яких долучився і журналіст В.Шевченко, підготували 9-й номер часопису, який містив статті С.Хмари «Голос із пекла» та «Звернення до країн — членів ООН», а також чергову хроніку репресій та матеріали, укладені О.Шевченком. Спроби передати журнал за кордон виявилися марними. Перша плівка була засвічена на митниці, друга — потрапила до агента КДБ при РМ УРСР. Водночас готувалося до видання 10-те число «У.в.», до якого В.Шевченко передав С.Хмарі статтю «Класова структура радянського суспільства». Проте через підозри (обшук навесні 1975) та провал із передачею 9-го випуску на Захід С.Хмара цю статтю та ін. матеріали чергового номера журналу змушений був знищити. Вдала конспірація дала змогу видавцям нового «У.в.» тривалий час уникати арешту. Та все ж 31 березня 1980 було заарештовано С.Хмару та О.Шевченка, а 14 квітня — В.Шевченка. На процесі, який відбувся 15—24 грудня 1980, Львівський обласний суд засудив С.Хмару на 7 років колонії суворого режиму та 5 років заслання, В.Шевченка — на 7 і 4, О.Шевченка — на 5 років позбавлення волі та 3 — заслання.

1993 у *Львові* всі три згадані числа «У.в.» було видано окремою книжкою «Сьогодні про минуле».

Дж.: Український вісник. Випуск VII—VIII. Весна 1974. Париж—Балтимор—Торонто, 1975; Аудіоінтерв'ю Ю.Зайцева з Олесем Шевченком. 10 вересня 1999 р.

Літ.: *Хмара С.І.* Сьогодні про минуле. Львів, 1993; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х—1980-х років. К., 1995; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). К., 2000; *Степовичка Леся (Булах О.Я.)* Rara avis, «біла ворона», рідкісний птах. Дніпропетровськ, 2000; *Хмара С.І.* Дорогою до мрії: вибрані праці, т. 1. К., 2005; *Зайцев Ю.* Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник». «Молода нація: альманах», 2009, № 50: Спецвипуск.

Ю.Д. Зайцев.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІ́СТНИК» — щоденна газета, яка видавалася у *Львові* від 25 січня до 29 вересня 1921 у друкарні видавничої спілки «Діло». Газета була однією з наступниць львів. газ. *«Діло»*, забороненої розпорядженням польс. ген. Т.Розвадовського наприкінці листопада 1918. Напівофіц. орган *Української народно-трудової партії*, що певною мірою репрезентувала прагнення та настрої вищих верств укр. населення *Галичини*, а також політ. курс еміграційного уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*. Публікувалися статті, матеріали, огляди, біжуча хроніка політ. та міжнар. життя. Висвітлювалася проблема статусу *Східної Галичини* після *Першої світової війни*, зокрема перемовини та дипломатичні акції в контексті становлення т. зв. версальської системи повоєн. світ. устрою. Вміщувалися розвідки та матеріали з критикою польс. політ. курсу на узаконення результатів воєн. кампанії 1919—20 і польс. закону від 15 липня 1920, прийнятого варшавським сеймом, про примусовий викуп земельної власності в українців для подальшого заселення територій колиш. польс. вояками та мазовецькими переселенцями, ігнорування польс. владою укр. культ. і освіт. проблем, про напружені взаємини між поляками та українцями на галицьких теренах тощо. Друкувалися дописи з розгорнутою критикою *Варшавського договору 1920*, укладеного Ю.-К.*Пілсудським* і С.*Петлюрою*, який трактувався як зрада, а також замітки із негативною оцінкою діяльності С.Петлюри, А.*Лівицького* та ін. діячів *Української Народної Республіки*. Крім того, на шпальтах часопису розглядалися політ., екон., культ. та мистецькі проблеми укр. життя на обширах Галичини. Подавалася інформація про події у підрад. Україні, зокрема був передрукований розділ із книги С.*Мазлаха* та В.*Шахрая* «До хвилі» (№ 97—100). В газеті друкувалися статті, замітки та матеріали багатьох укр. громадських і культ. діячів, науковців, публіцистів, митців, у т. ч. Ол.*Барвінського*, С.*Витвицького*, М.*Галущинського*, В.Гарасимчука, Д.Коренця, І.Куровця, І.*Макуха*, Є.*Левицького*, І.*Свєнціцького*, Я.*Гординського*, О.Макарушка, К.*Малицької*, В.*Кучабського*, Ю.Полянського, В.Радзикевича, С.Шаха та ряду ін. Газета перебувала під постійним тиском польської цензури, зокрема були вилучені

десятки статей і ще більше окремих фрагментів із різних дописів. Видання було закрито після замаху 25 вересня 1921 С.*Федака* на Ю.-К.Пілсудського та львівського воєводу К.Грабовського.

Літ.: *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова: 1848—1939, т. 3, кн. 1. Львів, 2003.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ КОМІТЕ́Т — див. *Генеральний військовий комітет.*

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ГО́ЛОС» — 1) часопис (тижневик) загальноукр. демократ. спрямування в Канаді (Вінніпег, пров. Манітоба). Заснований 1910 укр. видавничою спілкою «Тризуб». Перше число вийшло 16 березня 1910. Фінансується за рахунок передплати і доброчинних внесків. Завданнями часопису були і є формування нац. та політ. свідомості етнічних українців Канади, підвищення їхнього освіт. та культ. рівня, налагодження і підтримка зв'язків з Україною. Провідна ідея — консолідація навколо спільних нац. і громадян. цінностей.

Спочатку «У.г.» виходив виключно українською мовою, з 2-ї пол. 20 ст. частина матеріалів подавалася англійською, з 1990-х рр. має англо-український формат.

«У.г.» орієнтувався на всю укр. громаду Канади. Є одним з основоположників укр. преси в Канаді. Водночас «У.г.» не зміг бути нейтральним в ідеологічному протистоянні різних укр. громадсько-політичних сил Канади. Спочатку він слугував противагою греко-катол. тижневику «Канадійський русин», тяжів до Ліберальної партії Канади, прихильників *Української Народної Республіки*. З 1927 він — орган Союзу українців самостійників, до 1960 мав сторінку Союзу українок Канади (жін. відділення Союзу українців самостійників).

1981 відбулося злиття «У.г.» і першого укр. часопису в Канаді «Канадійського фармера» (створений 1903) та газ. «Вільний світ». Оновлений часопис зберіг назву «Український голос» та його осн. редакційно-видавничі засади.

В. Кудрик.

Упродовж усього часу існування «У.г.» висвітлював події в Україні та світі, друкував просвітницькі матеріали, а також твори І.*Франка*, Т.*Шевченка*, В.*Самійленка*, С.*Руданського* та ін. класиків укр. літератури. З ним співпрацювали Л.*Білецький*, Д.*Дорошенко*, І.*Огієнко*, Д.Лобай, О.Івах та ін.

Як додатки до «У.г.» з 1914 видавалися щорічні «Календарі "Українського голосу"», з 1960-х рр. — «Календар-альманах "Українського голосу"». Мав додаток «Література, наука, мистецтво» (до 1973).

Важливий напрям діяльності «У.г.» — участь у громад. та церк. житті укр. діаспори в Канаді. Заснував та видавав 1924—54 «Вісник» (орган Укр. греко-правосл. церкви в Канаді); виступив одним з ініціаторів створення церковно-освіт. і навчально-виховних закладів, зокрема колегії св. Андрія, бурси ім. А.Коцка, ін-тів П.Могили та М.Грушевського.

Проголошення Україною незалежності сприяло модернізації «У.г.», поглибленню його зв'язків з Україною, а також новим громад. ініціативам. Зокрема, у грудні 1991 ним створено к-т «Допомога Україні» для гуманітарної допомоги соціально незахищеним категоріям укр. населення.

Гол. редактори «У.г.»: В.Кудрик (1910—20), М.Стечишин (1921—46), І.Сирник (1947—74), М.Гикавий (1971—72 і 1975), М.Гринь (1988), Ю.Мокрій (1989—90), Ю.Джуравець (1991—92), М.Гринь (1993—96), М.Босак (з 1997).

Офіц. веб-сайт часопису: http://www.ukrvoice.ca.

Літ.: Історія «Українського голосу» в біографіях його основоположників і будівничих. Вінніпег, 1995; *Фігус-Ралько А.* Українська Канада. К.—Вінніпег, 2001; «Ukrainian Voice» newspaper in Winnipeg to celebrate its centennial (1910—2010) in march. «Homin Ukrainy» (Toronto), 2010, March 8; *Савчук О.* Основні етапи та особливості розвитку часопису «Український голос» (Вінніпег, Канада) 1910—1981 рр. «Український інформаційний простір» (К.), 2013, число 1, ч. 1.

О.О. Сухобокова.

2) часопис Кіровоградського обласного та міського управління. Виходив у *Кіровограді* двічі на тиждень із 30 серпня 1941 під редакцією В.Пасічника, згодом — І.Мозгового та І.Шевченка. Вийшло 35 чисел. Із числа 36 за 1941 видання продовжилося під назвою *«Українські вісті»*.

Український Голос
The Ukrainian Voice
Ukrainskyj Holos

«Український голос». Вінніпег. 1910. 16 березня. Число 1. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Початкову спрямованість на ідею укр. державності підтверджували надруковані у першому числі молитва «Боже великий Єдиний» і гімн «Ще не вмерла Україна». Про причетність пред-

Український голос
ОРГАН КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛАСНОГО ТА МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ
Рік видання I, ч. 11. Субота, 4 жовтня 1941 р. Ціна 50 коп.
ВЕЛИКИЙ ПОВІТРЯНИЙ НАПАД НА РАДЯНСЬКІ ЗАЛІЗНИЦІ
КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ З СХІДНОГО ФРОНТУ
СТОРІНКА З ІСТОРІЇ ВІЙНИ

«Український голос». Кіровоград. 1941. 4 жовтня. Число 11. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

ставників *Організації українських націоналістів* до налагодження праці часопису свідчили публікації, в яких оптимістично оцінювалися державотворчі тенденції та висловлювалися сподівання на краще майбутнє Укр. д-ви.

Нім. тлумачення фронтових подій і політ. ситуації у світі подавали окремі публікації і рубрики «Головна квартира Вождя», «Головна квартира Фюрера», «Короткі вісті зі східного фронту», «Короткі повідомлення».

Український голос

ВИХОДИТЬ ДВІЧІ В ТИЖДЕНЬ

Рік 1. Миколаїв, Понеділок, 22 Вересня 1941 року. № 1.

КИЇВ ОСВОБОДЖЕНИЙ!

БОЛЬШЕВИЦЬКІ ВІЙСЬКА, ЯКІ БУЛИ ОКРУЖЕНІ В МІСТІ, ПІДДАЛИСЬ.

До відома Українському Народові

Німецьке військове повідомлення за 20 вересня 1941 р.

«Український голос». Миколаїв. 1941. 22 вересня. № 1. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Окрема увага приділялася питанням налагодження організації сільського госп-ва, яке мало забезпечувати потреби окупаційних властей у продуктах харчування.

Наголошувалося на потребі формування нац. системи освіти, вільної від рад. штампів, та вирішенні актуальних проблем шкільництва. Сприяти навч. процесу мали матеріали з історії України та розповіді про окремих її видатних представників. У культурно-освітній сфері найвагомішу роль відігравало товариство *«Просвіта»*. Порушувалися питання прав укр. мови і церкви. Більшість опублікованих поезій були патріотично спрямовані.

Постанови, оголошення, заклики владних інституцій, а також підпр-в і орг-цій стосувалися відновлення роботи радіовузла, чавунно-ливарного, ливарно-механічного з-дів і міської телефонної станції, обов'язкової участі всіх працездатних осіб у збиранні врожаю, реєстрації учнів, організації постачання електроенергії, повернення населенням майна, розібраного під час зміни влади, впорядкування базарної торгівлі, мобілізації транспорту для забезпечення потреб міськ. населення овочами і хлібом, введення номерних знаків для всіх видів транспорту, початку роботи кінно-тех. ремонтної і вагоноремонтної майстерень, реєстрації учнів мед. школи, перетворення радгоспів на земські двори, колгоспів на громад. двори, переходу присадибних ділянок у приватну власність і звільнення їх від податків, відновлення роботи майстерні з ремонту друкарських і швейних машинок, реєстрації електроприладів, реєстрації звільнених полонених, податку з корів і коней, заборони користуватись електропобутовими приладами.

«Український голос». Проскуров. 1941. 19 жовтня. Число 5—6. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Рік видання 1.

Ціна 50 коп.

Ч. 5—6 Неділя 19 жовтня 1941 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС

ОРГАН ОКРУЖНОЇ УПРАВИ ТА УПРАВИ МІСТА ПРОСКУРОВА

УКРАЇНА НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ

ПОВІДОМЛЕННЯ ВЕРХОВНОГО КОМАНДУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ

Колективна відповідальність і смертна кара передбачалися за саботаж, особливо стосовно жнив і хлібозаготівель, недопомогу у боротьбі з партизанами, недозволене володіння зброєю, амуніцією і вибуховими матеріалами, грабіж запасів і складів, переховування політ. комісарів, командирів і солдатів Червоної армії, невиконання виданих нім. властями наказів.

Літ.: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр. Мюнхен, 1958; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Киева: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

3) назва першого числа часопису Укр. допоміжної управи міста Миколаєва, що вийшло 26 вересня 1941. Надалі часопис видавався під назвою *«Українська думка»*.

4) часопис окружної управи та управи Проскурова (нині м. *Хмельницький*), згодом — «проскурівський часопис для міста і села». Виходив двічі на тиждень (у 1942 — 4 рази на тиждень) з 30 вересня 1941 під редакцією М.Ліщинського і Ю.Кошельника, згодом — О.Кравчука. Впродовж 1941—44 вийшло 355 чисел. У надзаголовку гасло «Слава Україні!» (1941, число 9 — 1942, число 46).

Офіц. джерелом інформації про події на фронтах були «Повідомлення Верховного Командування Німецьких Збройних Сил», підсилені «особливими повідомленнями» та цифровими даними. Друкувалися довідки про важливе стратегічне значення захоплення окремих міст, місцевостей, територій як України, так і світу.

Міжнар. тематика подавалася в рубриках «Короткі вісті», «Вісті звідусіль», «За кордоном», «Звідусіль», «Культурна і господарська хроніка Европи». Значну частину матеріалів становили публікації, в яких розповідалося про важку екон. ситуацію в *СРСР*, *Великій Британії* та *Сполучених Штатах Америки* і підкреслювалися проблеми в їхньому політ. спілкуванні.

В циклі статей порушувалася тема формування світогляду на принципах укр. націоналізму, осн. засадою якого була «Самостійна й Соборна від Карпат аж по Кавказ!» Україна, здобута власними силами. Редакція дотримувалася думки, що свого найповнішого розвитку будь-яка нація може дійти тільки у власній д-ві. Друкувалися істор. матеріали: О.Терлецький «Історія України», «Державний герб України», «Пам'яті героїв під Базаром», І.Петренко «Історія України», «Крим — історична кривда України», «До XXII роковин Зимового Походу». Істор. тематику доповнювали публікації про життя і творчість відомих діячів укр. к-ри. Самостійницька тематика поступово зникла зі шпальт часопису.

Докладніше висвітлювалися події церк. життя. Собор єпископів правосл. церкви в Украї-

ні, що відбувся в *Почаєві*, постановив 25 серпня 1941 «стати на шлях автокефалії і вирішувати церковні справи самостійно Собором Єпископів». Тема порушувалася також у пастирських посланнях, різних реліг. зверненнях і роз'ясненнях, повідомленнях про конференції.

Більше уваги приділялося с.-г. питанням. Новий земельний лад характеризувався переходом від колг. системи до хліборобських спілок, метою яких було самостійне користування землею. Обов'язковими ставали контингенти — нормоване здавання певної кількості продуктів для потреб армії і тилу.

Події Проскурівщини висвітлювалися в рубриках «По наших селах і містах», «Хроніка», «Листування редакції», «Листування з дописувачами», «Промисловість міста».

Верховна влада на окупованих землях належала нім. цивільній управі. Одне з перших її рішень стосувалося податків. Місц. життя регламентували накази гебітскомісара, зокрема, про умови праці та платні, ціни на товари першої необхідності і плату за послуги, переселення євреїв у гетто, весняну сівбу, приписку до міста Проскурова, хлібні картки, продуктові картки, дозвіл на приписку. За будь-яку допомогу незареєстрованим особам чи партизанам передбачався розстріл.

Гол. передумовою культ. поступу вважалася необхідність позбутися рад. штампів і закладення підвалин справжньої нац. к-ри. Значна увага приділялася розвитку укр. театру. У низці матеріалів розповідалося про традиції укр. народу.

Творчість молодих літераторів подавалася на окремих сторінках: «Сторінці молодого автора», «Сторінці красного письменства», «Літературній сторінці». Друкувались і твори визнаних майстрів укр. слова.

Науково-пізнавальній і розважальній тематиці були присвячені рубрики «Технічний огляд», «Новинки техніки», «Із світу природи», «Куток цікавих відомостей», «Цікаві новинки», «Куток гумору та розваги».

Закінчувалися числа різноплановими оголошеннями про загублені чи вкрадені документи, вакансії, а також анонсами вистав і концертів, повідомленнями різних орг-цій.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Савицький Л.* Вплив української періодики на формування національної свідомості населення Кам'янець-Подільської області під час фашистської окупації (1941—1944 рр.). В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді і повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 11—13 травня 2000. Львів, 2000; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Олійник Ю.В.* Функціонування освіти Кам'янець-Подільської області періоду окупаційного режиму (липень 1941 — березень 1944 рр.). В кн.: Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць, т. 2. Кам'янець-Подільський, 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Гальчак С.Д.* «Остарбайтери» Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини. «Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля», 2005, т. 1; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ГО́ЛОС», «Український голос» / «Ukrainische Stimme» — часопис, що виходив у *Луцьку* раз на тиждень (1941—43, число 35), двічі на тиждень (1943, число 36 — 1944) із 17 вересня 1941 під редакцією В.Постригача, згодом — А.Дублянського і Ф.Дудка. Впродовж 1941—44 вийшло не менше 144 чисел. У логотипі гасло «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» (1941 — 1942, число 40).

Упродовж 1941 майже в кожному числі на першій сторінці В.Постригач під криптонімом «П.» вміщував статтю, в якій роз'яснював завдання українців

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС
UKRAINISCHE STIMME
МАЙЖЕ ВВЕСЬ КРИМ У НІМЕЦЬКИХ РУКАХ
ЗА СВІДОМУ Й ІДЕЙНУ ПРАЦЮ
ТЕРОР В ІНДІЇ
ПРЕЗ. Д-Р КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ

«Український голос». Луцьк. 1941. 20 листопада. Число 10. Перша сторінка газети з некрологом К. Левицького.

за обставин, що склалися: «Наші завдання», «Боротьба з большевизмом», «Вишколюймо фахівців», «Праця для батьківщини». Тематику доповнювали У.*Самчук*, А.Дублянський, В.Степаненко.

У низці матеріалів розкривався тоталітарний зміст рад. влади, зокрема висвітлювалася злочинна діяльність органів НКВС. Як альтернатива рад. системі пропонувалася нім. модель сусп. поступу.

Фронтові події представлялись у рубриках «З Головної Кватири Фірера», «Тижневий огляд найважливіших воєнних подій». Для більшості тогочасних видань обов'язковими для друку були промови і відозви А.*Гітлера*.

Ін. міжнар. новини висвітлювались у рубриках «Зі світу», «Короткі вісті», «По всьому світі», а також низці заміток і статей, автори яких спершу наголошували на неспроможності *СРСР*, *Великої Британії* та *Сполучених Штатів Америки* домовитися між собою, а потім звинувачували їх же в намаганні поділити світ на сфери впливу.

Про події на укр. землях розповідалось у рубриках «Хроніка», «На звільнених землях України», «По Україні», «З українського життя в Генеральній Губернії», «Хроніка м. Луцька», «З місцевого життя», «Місцева хроніка», «З життя м. Луцька». Оскільки окупаційні власті запровадили обов'язок праці, то редакція систематично наголошувала на цьому. Також пропагувався виїзд українців на роботу до *Німеччини*. У виданні друкувалися численні накази і розпорядження нової влади, за порушення яких передбачався розстріл.

Важливою під час війни була робота філій Укр. допомогового к-ту, діяльність яких зосереджувалася переважно на організації допомоги полоненим. 1942 від Укр. допомогового к-ту відділили т-во *«Просвіта»*, яке стало самостійною орг-цією. Завдання Червоного Хреста перебрала новостворена Орг-ція укр. самодопомоги. В її віданні були питання охорони здоров'я і сусп. опіки.

У матеріалах екон. тематики порушувалися здебільшого загальноекон. проблеми, а місц. пром. і с.-г. подіям приділялося менше уваги. В реліг. питанні обстоювалися права *Української автокефальної православної церкви*, вільної від польс. і рос. впливів.

Минуле краю стало темою низки істор. розвідок А.Дублянського, М.*Ваврисевича*, Н.Кибалюка. Публікувалися статті про життя і творчість видатних українців: Б.-І.*Антонича*, О.*Бодянського*, О.*Вишні*, М.*Гоголя*, М.*Голубця*, П.*Куліша*, О.*Кульчицької*, М.П.*Левицького*, О.Лятуринської, М.*Максимовича*, Є.*Маланюка*, Г.*Нарбута*, О.*Олеся*, О.*Ольжича*, М.Ситника, Г.*Сковороди*, Лесі *Українки*, Л.Філянського, М.*Хвильового*, Т.*Шевченка*, Г.*Чупринки*.

У рубриках «Зі сцени й естради», «З театру», «Зі сцени», «З залі театру» друкувалися рецензії на театральні вистави. У мовному питанні наголошувалося на тому, що окупаційні власті запровадили дві держ. мови — німецьку і українську, однак панувати, звісно, мусить німецька. Прихильникам худож. слова пропонувалися зразки творчості таких поетів і письменників, як Б.Борисюк, С.Говдій, А.Давен (псевд. А.Кучерука), Одуд (псевд. Ф.Дудка), С.Жук, Н.Калюжна, Юрій *Клен*, Б.*Лепкий*, І.Лобів, О.Лятуринська, Я.Мова, Б.Нижанківський, М.Підгірянка, В.Постригач, У.*Самчук*, О.Сосуля.

Про нові видання інформували рубрики «Літературно-наукова хроніка», «Бібліографія», «Нові книжки», «Українська Книжкова Палата». У рубриці «На сторінках преси» вміщувалися передруки з українських і зарубіжних видань.

Числа завершували різнопланові оголошення, а також рубрики «Спорт», «Фільм», «З кіна», «Лікарський порадник», «Ветеринарний порадник», «Цікаві рядки», «Чи ви знаєте що...», «Веселий куток», «Літературні анекдоти».

Літ.: *Дублянський А.* Рік нашої праці. «Український голос» (Луцьк), 1942, ч. 38; *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у ІІ світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси (1941—1943 рр.). «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1945 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ГРОМА́ДСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РЯТУ́НКУ УКРАЇНИ (УГКРУ) — орг-ція, створена 1933 у відповідь на поширення відомостей про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР.* К-т займався розповсюдженням інформації у межах тогочасної Польщі та на міжнар. арені про здійснення *геноциду* українців Наддніпрянщини. УГКРУ був також ініціатором проведення акції протесту проти Голодомору, а ще намагався допомогти постраждалим жителям УСРР.

Організатором створення к-ту була укр. фракція у польс. парламенті *Українська парламентська репрезентація.* Ця установа 16 липня 1933 у *Львові* влаштувала нараду діячів місц. орг-цій для розгляду ситуації в УСРР. Обговоривши катастрофічне становище населення Наддніпрянщини, присутні на зборах представники різних т-в ухвалили рішення про заснування комісії, яка мала зініціювати утворення спец. к-ту для допомоги потерпілим. Після здійснення орг. заходів 25 липня було проведено другу нараду, учасники якої проголосили утворення «Громадського комітету допомоги страждальній Україні». Пізніше назва установи була змінена, і вона стала відомою як УГКРУ.

Остаточно не з'ясоване питання про кількість орг-цій, які належали до складу цього к-ту. За різними підрахунками, до нього входили від 35 до 44 установ з осідком у Львові. Тоді ж головою УГКРУ було обрано лідера *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) Д.П.*Левицького.* Він очолював Укр. парламентську репрезентацію й використав трибуну польс. сейму для донесення інформації про Голодомор, а також про акцію протесту проти геноциду українців у *СРСР.* Зокрема, у листопаді 1933 у парламенті Другої Речі Посполитої Д.Левицький заявив: «У тій важкій хвилині весь український нарід стоїть сконсолідований одним фронтом. Без огляду на клясові ріжниці і політичні переконання, без огляду на місце побуту і державну приналежність підносимо голосний протест перед цілим світом проти цього фізичного винищування міліонів нашого народу...»

Для проведення поточної роботи було утворено Діловий к-т, який також очолив діяч УНДО, редактор газ. *«Діло»* В.*Мудрий.* Він займався поточною роботою УГКРУ й відзначився поїздкою на поч. 1934 в країни Зх. Європи, де порушив питання про Голодомор у Наддніпрянщині.

УГКРУ займався створенням осередків у межах тогочасної Польщі. У 2-й пол. 1933 місц. відділи к-ту були засновані щонайменше в 41 повіті Польщі. Найбільше осередків УГКРУ було створено у Львів. воєводстві — 14. У Терноп. воєводстві відділи цієї установи знаходилися у 12 повітах, у Станіславському — в 9-ти, у Волинському — в 6 повітах.

К-т у 2-й пол. 1933 організував найбільшу кількість акцій протесту проти Голодомору. Загалом у межах міжвоєн. Польщі відбулося 248 заходів антирад. характеру, серед яких на тогочасне Львів. воєводство припало 72 акції, Станіславське — 45, Тернопільське — 114, Волинське — 17 акцій.

УГКРУ провадив активну діяльність на міжнар. арені, намагаючися поширити інформацію про Голодомор. Представники к-ту М.*Рудницька* і З.А.*Пеленський* взяли участь у роботі Конгресу нац. меншин у вересні 1933 у Швейцарії та Віденській конференції представників постраждалих народів у грудні 1933, під час яких розглядалася продовольча катастрофа в УСРР. Ці діячі УГКРУ також багато зробили для того, щоби питання про Голодомор було порушено на засіданні Ради Ліги Націй 29 вересня 1933. Насамперед потрібно виділити М.Рудницьку, активна діяльність якої сприяла розгляду укр. трагедії міжнар. установами. Зокрема, представниця УГКРУ зустрілася з головуючим Ради Ліги Націй Й.Мовінкелем і переконала звернути увагу на ситуацію в УСРР. М.Рудницька, яка була головою Союзу українок, використала свої контакти у міжнар. жін. русі для донесення правди про Голодомор.

УГКРУ проводив роботу з підтримки потерпілих наддніпрянців. Ця установа займалася збором коштів для голодуючих і надіслала громадянам УСРР з 21 місцевості до поч. 1934 р. 847 злотих. Рад. кер-во категорично заперечило повідомлення про продовольчу катастрофу, проте намагалося використати трагедію для отримання грошей від родичів голодуючих із-за кордону. Тому в тогочасній Польщі діяли рад. установи, що приймали від місц. мешканців валюту, за яку у відділеннях *Торгзіну* можна було за спекулятивними цінами отримати продукти. Рад. держ. органи прихильно сприймали грошові перекази від родичів, які проживали за кордоном, і переслідували голодуючих, якщо ті одержували допомогу від орг-цій. Через це робота з пересилання коштів для постраждалих проходила в умовах конфіденційності й не отримала розголосу. Проте вказані заходи не могли кардинально покращити становище голодуючих, надто великими були масштаби трагедії.

УГКРУ старався не допустити повернення назад втікачів із СРСР, яких польс. влада інколи пробувала відправити до Рад. Союзу. Львів. к-т також намагався координувати роботу укр. еміграційних орг-цій у питанні допомоги голодуючим.

Архів УГКРУ, який містить протоколи засідань к-ту, його листування з ін. рятунковими орг-ціями та повідомлення різних установ про заходи протесту, після *Другої світової війни* опинився у Нац. б-ці у Варшаві. Копії цих матеріалів зберігаються в *Центральному державному історичному архіві України у Львові*, а також із 2013 стали доступними на сайті Електронного архіву визвол. руху (http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=118).

Літ.: *Жук А.* Рятункова акція для Великої України. Львів, 1933; *Рудницька М.* Боротьба за правду про Великий Голод. В кн.: *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932—1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів, 2008; *Його ж.* Змова мовчання: ставлення Заходу до Голодомору. К., 2018.

Я.Б. Папуга.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ГРОМА́ДСЬКИЙ КОМІТЕ́Т У ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНІ — гол. осередок культурно-нац. життя укр. емігрантів 1921—25, створений у травні 1921 з ініціативи громадсько-політ. діячів із *Наддніпрянської України* і *Галичини* в Празі (Чехословаччина). Гол. мета У.г.к. у Ч. — захист правового становища бл. 20 тис. укр. емігрантів у Чехословаччині. 1 липня 1921 Статут У.г.к. у Ч. затвердило МВС Чехословаччини, 7 липня установчі збори к-ту обрали управу У.г.к. у Ч. — М.*Шаповал* (голова), Н.*Григоріїв*, О.*Мицюк* (пізніше до неї ввійшли М.*Ґалаґан*, К.Кобернський та ін.). У.г.к. у Ч. займався захистом інтересів емігрантів перед чехословац. властями, їх працевлаштуванням, організацією навчання молоді, видавничою справою, наук., культурно-освіт. та гуманітарною діяльністю. На 1 липня 1924 У.г.к. у Ч. опікувався 5209 емігрантами з України. При к-ті були створені й активно діяли ряд комісій, т-в, фондів, зокрема, комісія допомоги голодуючим на Україні, Чесько-укр. к-т для допомоги бл. 2 тис. укр. студентів у Чехословаччині, Укр. громад. видавничий фонд, «Селянська спілка», «Українська хата» та ін. У.г.к. у Ч. створено *Українську господарську академію* (1922), *Український високий педагогічний інститут* (1923) та Укр. студію пластичного мист-ва в Празі, реальну г-зію та різні підготовчі курси. Через безкінечну політ. боротьбу й конфлікти всередині та навколо к-ту чехословац. влада 8 вересня 1925 заборонила діяльність Укр. громад. к-ту в Чехословаччині.

Літ.: Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР: 7.VII. 1921—7.VII.1924. Прага, 1924; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942.

С.В. Віднянський.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ГУМАНІТА́РНИЙ О́ГЛЯД» — журнал-альманах критично-аналітичного спрямування, який публікує рецензійні статті та критично-аналітичні огляди з обсягу соціогуманітаристики. Виходить у вид-ві «Критика» (*Київ*) від 1999. Первісно видавався двічі на рік, а від 2003 фактично став річником. До 2013 вийшло 18 випусків «У.г.о.», зокрема подвійний випуск 16/17 (2012). Гол. ред. — Н.*Яковенко*. Члени редколегії — В.Верстюк, О.Гнатюк, Л.Довга, М.Мінаков, О.*Толочко*. Члени ред. ради —

«Український гуманітарний огляд». 1999. Вип. 1. Обкладинка.

Управа Українського громадського комітету. Зліва направо: Н. Григоріїв, М. Шаповал (голова), М. Ґалаґан. Прага. 1923.

Ю.Волошин, Я.Грицак, о. Б.Гудзяк, Л.Зашкільняк, О.Карліна, Г.*Касьянов*, В.*Кравченко*, С.*Плохій*, М.Ткачук. Гол. мета альманаху задекларована як інтелектуальна рефлексія багатоманітної видавничої продукції на полі постград. гуманістики, насамперед т. зв. *basic books*, новинок із наук. життя, а також змагання з вадами й хронічними проблемами пострад. науки, передусім із плагіатом, ініціювання наук. дискусій, впровадження фахової експертизи, аналіз дослідницьких пропозицій тощо. В «У.г.о.» друкуються рецензії, рецензійні статті й огляди багатьох відомих укр. учених, у т. ч. В.Ададурова, В.Александровича, Т.Бовсунівської, В.Василенка, В.Верстюка, О.Галенка, І.Глизя, В.Горобця, В.Горського, В.Гриневича, Л.Довгої, О.Журби, Л.Зашкільняка, Я.*Ісаєвича*, М.Капраля, Г.Касьянова, І.*Колесник*, В.Кравченка, С.*Кульчицького*, С.Леп'явка, В.Лісового, О.Майбороди, В.*Підгаєцького*, С.Плохія, А.Портнова, В.*Потульницького*, В.*Рички*, В.Склокіна, М.Скржинської, М.Стріхи, Л.Тимошенка, О.Толочка, В.*Шандри*, О.Шморгуна, Н.Яковенко та ін., а також іноз. науковців (Е.Гійдела, О.Гнатюка, В.Делюги, Е.Доманської, К.Мацузато, Д.Робінсона, О.Філюшкіна, Т.*Хинчевської-Геннель*, Т.*Таїрової-Яковлевої* та ін.). Окрім того, з альманахом активно співпрацюють чимало молодих авторів, зокрема з Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Структурно «У.г.о.» складається з кількох відділів-блоків: а) проблеми — великі статті, які порушують масштабні питання із царини соціогуманітаристики; б) дискусії — полеміка навколо певних наукових студій; в) огляди; г) інформація.

Електронна версія альманаху розміщена у форматі «pdf» на сайті Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»: http://history.ukma.kiev.ua/journals/uho. Крім того, інформацію про останні випуски «У.г.о.» подано на сайті вид-ва «Критика»: https://krytyka.com/ua/solutions/partners/ukrayinskyy-humanitarnyy-ohlyad.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ КА́М'ЯНЕЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Кам'янець-Подільський державний університет.*

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ДІМ» У МОСКВІ́, Національний культурний центр України (НКЦУ) **у Москві** — держ. установа, завдання якої — зміцнення міжнар. авторитету України, пропаганда укр. к-ри та духовності, ознайомлення зарубіжної громадськості з історією і к-рою, внутр. та зовн. політикою України, підтримка укр. орг-цій та земляцтв у РФ. Активно пропагувала в Росії укр. мову і к-ру, сприяла взаєморозумінню між сусідніми д-вами. Розташов. в центрі *Москви* (вул. Арбат, 9, будівля 1).

Утворений Постановою КМ України «Про створення Культурного центру України в м. Москві» від 14 травня 1993. Буд-во (реконструкція) будинку № 9 велось із травня 1994 по липень 1998 за рахунок коштів із держ. бюджету України. Відкрився 27 листопада 1998. У лютому 2002 оформлено свідоцтво про державну реєстрацію права власності України на будинок № 9. На поч. 2003 Культ. центр, що перебував в управлінні Мін-ва к-ри і мист-в України, було передано Держ. управлінню справами. Вся робота держ. установи проходила у тісній взаємодії із Посольством України в РФ.

Будинок Національного культурного центру України у Москві (вул. Арбат, 9). Фото 2008.

В основі діяльності НКЦУ в Москві — масштабні проекти: «Тарас Шевченко», «Григорій Сковорода», «Микола Гоголь», «Леся Українка», «Михайло Грушевський», «Україна — європейська держава», «Діти в Культурному центрі України в Москві», «Українське кіно», «Україна театральна», «Презентація», «Прем'єра», «Відомі українці в Росії» та ін.

Із 2002 НКЦУ успішно здійснював проект «Діаспора», в рамках якого були проведені десятки презентацій регіональних укр. орг-цій Росії, вивчався і поширювався кращий досвід. Укр. земляцтва постійно проводили в Центрі зустрічі та культ. заходи, на які приїжджали керівники і представники областей України.

В результаті НКЦУ в непростих умовах згуртував творчі сили укр. діаспори, знайшов спільну мову зі співвітчизниками; навколо держ. інституції так чи інакше оберталося все патріотичне українство Росії.

Відвідувачі НКЦУ мали змогу чути публіцистичне і поетичне слово та виважену наук. інформацію від відомих учених, поетів і письменників; на його сцені виступали десятки театральних труп і нац. заслужених худож. колективів; образотворче мист-во було представлене полотнами і скульптурами, гобеленами й вишивкою видатних укр. майстрів. На поч. 21 ст. — у жорстких умовах ринку і міждерж. проблем — без НКЦУ більшість із них не мали б можливості представити духовну, мистецьку Україну в Москві.

У Центрі діяла Б-ка ім. Б.Ступки, до якої надходило з України понад 60 періодичних видань. Йому належав єдиний у Москві магазин «Українська книга». 2005 було відкрито Меморіальну кімнату Т.Шевченка і М.Грушевського. 2013 у Центрі встановлено погруддя Т.*Шевченка* (скульп. О.Капшук), а 2014 відкрито Шевченкову залу. Щорічно проводився Всерос. конкурс на краще читання поетичних творів Т.Шевченка серед дітей та юнацтва. В Центрі діяли Укр. недільна школа ім. П.Поповича та Курси укр. мови. На його базі працювали Міжнар. хорова капела «Славутич» і Укр. нар. хорова капела Москви. Проводились Укр.

муз. салони, діяв муз. абонемент «Юні таланти нового століття». 2009 в Культ. центрі було засновано Укр. музично-драм. театр-антрепризу «Еней», а 2014 відкрито Укр. молодіжну вітальню.

Кількість заходів, що проходили в Культ. центрі протягом року, — концертів, виставок, спектаклів, кінопоказів, презентацій, творчих вечорів, конференцій, зустрічей, занять, репетицій — постійно зростала і до 20-ї річниці його заснування (2013) сягнула 400. Упродовж року їх відвідувало понад 20 тис. осіб.

2003 у Статуті НКЦУ було вперше обумовлено здійснення н.-д. діяльності в галузі історії, к-ри і мист-ва України. Центр видав понад 20 монографій з українознавства, в яких досліджено перебування в Москві Т.Шевченка, М.*Гоголя*, О.*Бодянського*, М.*Максимовича*, М.*Щепкіна*, М.*Грушевського*. Праці з моск. шевченкознавства і грушевськознавства здобули для НКЦУ наук. пріоритет в усьому світі. Шевченкознавчі видання були відзначені 2009. Нац. премією України ім. Т.Шевченка.

2010 НКЦУ в Москві був удостоєний статусу Національного за вагомий внесок у розвиток українсько-рос. співробітництва у сфері к-ри, освіти, науки, популяризацію нац. культ. надбання України, її історії, задоволення національно-культ. і мовних потреб українців, які проживають у РФ.

Культурний центр був повноважним духовним представником України в Росії, його діяльність стала визначним істор. і культурологічним фактом. Досвід центру може бути використаний у діяльності нових інформаційно-культ. установ України за кордоном, у реалізації міждерж. культ. програм, розгортанні та поглибленні цивілізованого діалогу укр. к-ри з ін. світ. к-рами.

Упродовж 15-ти років (2001—15) Центр очолював укр. історик і публіцист В.*Мельниченко*.

У вересні 2016 в умовах розв'язаної РФ війни проти України НКЦУ став об'єктом провокацій: його було заблоковано громадянами РФ. У листопаді 2016 на Центр вчинено напад, під час якого спалено укр. прапор. У коментарі МЗС України щодо цієї події відзначено: «Ці події навколо української установи, що здійснює виключно мирну, просвітницьку діяльність, розцінюються в Україні як відверта провокація, метою якої є розпалювання міжнаціональної ворожнечі та штучне нав'язування російському суспільству антиукраїнської агресії. Міністерство закордонних справ України заявило рішучий протест російській стороні, наголосивши на вимогах невідкладного розслідування злочину і закликавши до публічності судового вироку всім причетним до його скоєння».

Офіц. веб-сайт центру: http://ukrcentr.ru.

Літ.: *Мельниченко В.* Україна на Арбаті, 9. М., 2003; *Його ж.* Прапор України на Арбаті. М., 2004; Слово про Культурний центр. М., 2005; Культурний центр України в Москві. М., 2008 (http://ukrcentr.ru/naukova-i-literaturno-publicistichna/kulturnij-centr-ukra%D1%97ni-v-moskvi/); *Овсянникова А., Безкровний Ю.* Національний культурний центр у Москві та духовна еліта України. М., 2011; *Мельниченко В.* Арбат, 9 (феномен дома в истории Москвы арбатской). М., 2012; *Мельниченко В. та ін.* Національний культурний центр України — Шевченків дім у Москві. М., 2014.

В.Ю. Мельниченко.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ДОБРОВО́ЛЕЦЬ» — 1) часопис укр. молоді, що виходив на Харківщині 1942—43. Видавався «Молодіжною Просвітою». Редакція часопису, очолювана діячами *Організації українських націоналістів*, проводила значну роботу з патріотичного виховання слобідської молоді.

Літ.: *Черемський К.* Українські видання Харківщини періоду німецько-фашистської окупації (1941—1943 рр.). В кн.: Українська періодика: історія та сучасність: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». Х., 1998.

К.М. Курилишин.

2) тижневик, що виходив без зазначення місця видання з 15 травня 1943 під редакцією М.Василенка, згодом — Г.Которовича, у 1944 (число 56) — як орган Укр. визвол. війська. Упродовж 1943—45 вийшло не менше 120 чисел.

Видання з'явилося після створення укр. збройного формування — д-зії СС «Галичина» (див. *«Галичина»*, д-зія). Проте його діяльності присвячено лише кілька публікацій. У більшості матеріалів роз'яснювалася необхідність боротьби з *СРСР*. Публікувалися свідчення про злочини рад. влади щодо місц. населення на відвойованих у німців землях, зокрема, повідомлення і статті С.Полтавець «Розстрілюють кожного п'ятого. Жінок примушують викопувати міни», «Червоний терор на Дону», «Большевицький терор на Україні», «Москва винищує народи Кавказу», «Смоленськ — місто шибениць», С.Киричинського «Суть большевицької політики», «Хочуть винищити всіх українців».

Незважаючи на відступ військ Райху, оптимістично оцінювалися подальші воєнні операції і наголошувалося на величезних втратах противника, особливо на Сх. фронті. Про участь у війні ін. народів йшлося в добірці «Европа у боротьбі з большевизмом». Коротко про фронтові й ін. міжнар. події інформували рубрики «Короткі вісті», «Коротко», «Що чувати в світі», «Звідусіль», «У кілька рядків».

Друкувалися поезії патріотичного спрямування, авторами яких були Б.Беднарський, М.Волковий, А.Згорянич, О.Журба, П.Кізко, І.Колос, І.Манило, В.Онуфрієнко, Яр *Славутич*, О.Стефанович, Л.Чміль, Н.Щербина. Відзначаючи позитивну роль пісні та поезії у вихованні, редакція оголосила конкурс на кращу пісню й вірш. Під рубрикою «Згадуємо наших великих людей» повідомлялося про видатних українців. Рад. спосіб життя став змістом фейлетонів і матеріалів рубрики «Куток гумору».

Літ.: «Український доброволець» — орган Українського визвольного війська. «Краківські вісті»: тижневик, 1943, ч. 21; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній губернії»

«Український доброволець». 1943. 15 травня. № 1. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Український доброволець

№ 1 15 травня 1943

НА БАГНЕТАХ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО ВІЙСЬКА ВИРІШУЄТЬСЯ ДОЛЯ УКРАЇНИ

На бій, молода Україно!

(1939—1944 рр.). Львів, 1997; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ДОНБА́С» — орган Горлівської міської управи (1941—42, число 44); офіц. газета Горлівського р-ну (1942, число 50 — 1943). Тижневик виходив у *Горлівці* з 18 грудня 1941 під редакцією І.Голуба, згодом — Бутвина і П.Грицишина. Впродовж 1941—43 вийшло не менше 66 чисел.

У публікації з нагоди річниці від дня заснування часопису (1942, число 55) наголошувалося, що за часів рад. панування в Горлівці виходила тільки російськомовна газета, попри те, що більшість населення становили українці. І лише прихід нім. влади сприяв розвитку укр. слова.

Матеріали перших чисел були сповнені надії на побудову незалежної д-ви. Популяризувалося гасло «Україна для українців!». У першому номері опубліковано звернення до молоді із закликом об'єднуватися навколо *Організації українських націоналістів* і власними зусиллями розбудовувати д-ву, а також до вчителів — виховувати дітей у нац. дусі. Найважливішою ділянкою нац. відродження визначалася школа, осн. завданнями якої мали стати вивчення правдивої нац. історії і пропаганда рідної мови.

З часом державницькі настрої зникли зі сторінок часопису; у матеріалі «Наші завдання» закликалося зосередитися на відновленні соціально-госп. життя. 1942 ред. І.Голуба замінили на лояльнішого до нової влади, що позначилося на тематиці публікацій.

«Український Донбас». Горлівка. 1942. 10 березня. № 13 (16). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

У блоці істор. матеріалів найбільше уваги приділялося рад. періоду, зокрема викривалася жорстокість режиму до українців.

Офіц. повідомлення Верховного нім. командування містила рубрика «З головної Квартири Фюрера». У низці заміток, в яких аналізувалася воєнна ситуація за певний період, наголошувалося на швидкій поразці *СРСР*. У статті «Розправа Сталіна з червоноармійцями» розповідалося про відмову Москви дотримуватися міжнар. норм щодо військовополонених.

Фронтові й ін. новини міжнар. життя подавалися в рубриках «Короткі повідомлення», «Вісті звідусіль», «Короткі вісті», «Коротко», «В останню хвилину». Також друкувалися численні промови А.*Гітлера*. Докладніше події у світі аналізувалися в замітках і статтях, автори яких акцентували увагу на суперечностях між противниками Німеччини. Доволі часто політика СРСР, Великої Британії та США характеризувалася за допомогою карикатур.

Новини з різних куточків укр. землі містили рубрики «По наших землях», «На землях України», «З України». Виділялися пропагандистські матеріали на користь виїзду на роботу до Німеччини.

Життя населення регламентувалося наказами військ. і цивільних властей. Найперше військ. комендатура повідомила про запровадження комендантської години, заборону володіти зброєю, зв'язуватися з противником за допомогою телефону, телеграфу, радіо тощо, переховувати бійців армії противника, фотографувати, мати голубів і радіоустановки, розмовляти з полоненими. За порушення цих вимог передбачався розстріл. За потреби місц. кер-во оголошувало обов'язкову реєстрацію для певних категорій громадян, напр. учителів, німців «за походженням», безробітних, неодружених жінок віком від 19-ти до 40-ка років, тих, хто володіє нім. мовою.

Менше уваги приділялося госп. розвитку краю. Важливим штрихом до характеристики тогочасного побуту є норми постачання (серпень 1942), в яких зазначалося, що працюючі робітники та службовці одержать на тиждень: хліба 2 кг, м'яса 150 г, олії 50 г, крупи 500 г, овочів 2,5 кг.

На розважальній сторінці друкувались анекдоти і гуморески антирад. спрямування.

Літ.: Річниця газети «Український Донбас». «Український Донбас. Горлівка», 1942, число 55; *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Титаренко Д.М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941—1943 рр.). «Вопросы германской истории» (Днiпропетровськ), 2000, вип. 26; *Його ж.* Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2000, вип. 8; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ДОПОМО́ГОВИЙ КОМІТЕ́Т У ВЕЛИ́КІЙ БРИТА́НІЇ (Ukrainian Relief Committee in Great Britain) — громад. установа. Її було засновано в липні 1945 в Манчестері (Велика Британія) з метою надання допомоги укр. переміщеним особам та біженцям, які після закінчення *Другої світової війни* перебували в Німеччині, Австрії та ін. країнах Зх. Європи.

К-т заснували українці з «першої хвилі» міграції з України на нараді під головуванням члена канад. ЗС лейтенанта Б.Панчука, який у той час активно займався організацією допомоги українцям у таборах переміщених осіб у Німеччині та ін. країнах Європи. Після того, як у вересні 1945 в Лондоні (Велика Британія) постало Центр. укр. допомогове бюро, манчестерський к-т став однією з орг-цій, яку воно представляло. До первісного складу управи к-ту ввійшли Г.Тарнавський (голова), М.Калинюк (секретар), В.Чучман (скарбник), Й.Лісньовський, О.Никорюк. Згодом к-т очолював Й.Лісньовський. У жовтні 1948 к-т припинив існування, а його діяльність перейняв *Союз українців у Великій Британії.*

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до Історії українців Канади. Вінніпег, 1986.

І.І. Винниченко.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ЗАСІ́В», «Український засів: літературний часопис» — місячник, що виходив у *Харкові* з жовтня 1942 під редакцією В.П.*Петрова.* Впродовж 1942—43 вийшло 4 числа.

«Український засів: літературний часопис». 1942. Число 1. Обкладинка.

Починалися числа віршами В.Борового, С.*Гординського*, М.*Зерова*, Ю.*Косача*, Є.*Плужника*, Ю.Шереха (псевд. Ю.*Шевельова*) та ін. Обов'язково вміщувалися переклади нім. авторів. Публікувалися прозові твори К.Буревія (псевд. К.Сокольського), В.Домонтовича (псевд. В.Петрова), Г.*Косинки*, В.Корінця, М.Цуканової, Є.Яворівського та ін.

Наук. публікації здебільшого присвячувалися творчості Т.*Шевченка.* Рубрика «Критика й бібліографія» інформувала про нові видання укр. вид-в *Львова*, Харкова, Праги (нині столиця Чехії), *Кракова*, Берліна (Німеччина). Однак передовсім повідомлялося про нім. публікації з укр. тематики.

«Український засів: літературний часопис». 1943. Число 4. Обкладинка.

Завершувалися числа хронікою про події культ. і наук. життя в різних містах України.

Літ.: *Бойко Ю.* «Український засів». «Нова Україна: щоденник» (Х.), 1942, ч. 279; *В. Ч-о.* «Український засів», літературний часопис. «Львівські вісті», 1943, ч. 223; *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр. Мюнхен, 1958; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Черемський К.* Українські видання Харківщини періоду німецько-фашистської окупації (1941—1943 рр.). В кн.: Українська періодика: історія та сучасність: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». Х., 1998; *Шевельов Ю. (Юрій Шерех).* Я—мене—мені... (і довкруги): спогади. Х.—Нью-Йорк, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Титаренко Д.М.* Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941—1943 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Проненко В.* Українські силюети піднімецького Харкова. «Визвольний шлях» (К.), 2004, № 12; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ЗБІ́РНИК» — періодичне видання *Інституту з вивчення СРСР* у Мюнхені (Німеччина). Відп. ред. — П.*Курінний.* Опубліковано 17 книг (1954—60), в яких вміщено понад 100 матеріалів — статті із суспільно-політ., соціально-екон. питань розвитку УРСР, з оцінкою політ. системи *СРСР*, нац. політики більшовиків, а також історіографічні та історико-мемуарні розвідки. У «Вступному слові» до кн. 1 (грудень 1954) видавнича колегія наголошувала на бажанні «дати до рук чужинцям — дослідникам Совєтського Союзу в цілому і життя поневолених в ньому народів зокрема, такі наукові матеріяли, що допомогли б їм розрізнити і пізнати серед цілого комплексу загальносовєтських питань велику і багатогранну проблематику України в її минулому і сучасному». Серед історіографічних та історико-мемуарних публікацій «У.з.» — праці Г.*Костюка* «Останні дні життя академіка М.Грушевського: за совєтською пресою і спогадами сучасників (1934—1954)» (кн. 1; 1954); В.*Дубровського* «Найновіша совєтська концепція історії України: [рец. на кн.: Історія УРСР / за ред. О.К. Касименка, т. 1. К., 1953]» (кн. 6; 1956) та «Микола Скрипник, як я його бачив» (кн. 10; 1957); Б.*Крупницького* «Мазепа і совєтська історіографія» (кн. 2; 1955) та «Богдан Хмельницький і совєтська історіографія» (кн. 3; 1955); С.*Підгайного* «Український національний комунізм» (кн. 10); Б.Феденка «300-ліття Переяславського договору і совєтська пропаганда» (кн. 14—15; 1958—59); П.*Феденка* «Микола Скрипник: його національна політика, засуд і реабілітація» (кн. 8; 1957); та ін. Публікувалися ювілейні матеріали: «Науково-дослідний шлях проф. д-ра М.О. Міллера» — до 75-річчя М.*Міллера* (кн. 14); «Борис Миколайович Мартос: до 80-річчя з дня народження» (автор — І.*Бакало*; кн. 15); тощо.

Літ.: Вступне слово. «Український збірник» (Мюнхен), 1954, кн. 1; *Ohlo-*

«Український збірник». Мюнхен. 1954. Книга 1. Обкладинка.

В. Джус.

Т. Джус.

В. Назаревич.

В. Баранецький.

blyn O. Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 1: Роки 1945—1951. Мюнхен, 1985; Т. 2: Роки 1952—1975. К., 1998.

О.С. Рубльов.

УКРА́ЇНСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т АМЕ́РИКИ (Ukrainian Institute of America) — неприбуткова орг-ція укр. діаспори в США, що пропагує к-ру України та української діаспори.

Ін-т заснований 1948 укр. емігрантом, підприємцем і філантропом В.Джусом (1895—1964) для підтримки і поширення політ. та культ. діяльності українців Америки. Відповідно до статуту осн. напрямами діяльності установи стали організація публічних і професійних доповідей, наук. конференцій, різноманітних освіт. заходів, мистецьких виставок, концертів, театральних вистав, літ. вечорів; зміцнення зв'язків укр. емігрантів з інтелектуальними колами США; ознайомлення американців з історією, традиціями та сучасними проблемами в Україні та в укр. діаспорі; фінансова підтримка укр. науковців, винахідників і митців; допомога емігрантам у пристосуванні до умов амер. життя.

Спочатку розташовувався в особняку Парквуд (Parkwood Mansion) у м-ку Вест-Айсліп (West Islip) на о-ві Лонг-Айленд (шт. Нью-Йорк, США), з 1955 — у спеціально придбаному В.Джусом історичному особняку в центрі Нью-Йорка на Манхеттені навпроти Метрополітен-музею (2 East 79th Street and Fifth Avenue, New York, NY). Особняк збудований 1897—98 у стилі франц. ренесансу для банкіра І.Флетчера (архіт. Ч.-П.Гілберт). Після смерті І.Флетчера 1917 разом із мистецькою колекцією за заповітом переданий Метрополітен-музею. Заради створення Фонду Флетчера для придбання гравюр та малюнків музей продав будинок мільйонеру Г.Ф.Сінклеру. 1930—55 особняк перебував у власності родини ван Горн Стайвезент. 1978 будинок визнаний істор. та мистецькою пам'яткою і занесений до переліку нац. істор. пам'яток США як «Harry F. Sinclair House».

В ін-ті зберігаються твори укр. мист-ва, зокрема роботи О.*Архипенка*, О.Грищенка, Г.*Крука* та ін., а також колекції рукописів, патентів, церк. риз, колекції ікон В.Дядюника та подружжя Балабанів тощо. Працює постійна експозиція робіт визначних укр. митців. Регулярно проводяться мистецькі виставки, наук. з'їзди та конференції, концерти, театральні вистави, літ. та муз. вечори, кінопокази, відбуваються тематичні доповіді, презентації та товариські зустрічі. Спеціально розроблені освітні програми залучають зацікавлених до вивчення укр. мови та к-ри.

Президентами У.і.А. були В.Джус (W.Dzus, 1948—64), його син Т.Джус (T.Dzus, 1964—83), В.Назаревич (W.Nazarewicz, 1983—91 і 1999—2005), В.Баранецький (W.I.Baranetsky, 1991—99), Я.Криштальський (J.W.Kryshtalsky, 2005—10). З 2010 президентом є д-р медицини Д.Свістель (D.Swistel). За час діяльності ін-ту його членства набули бл. 800 осіб.

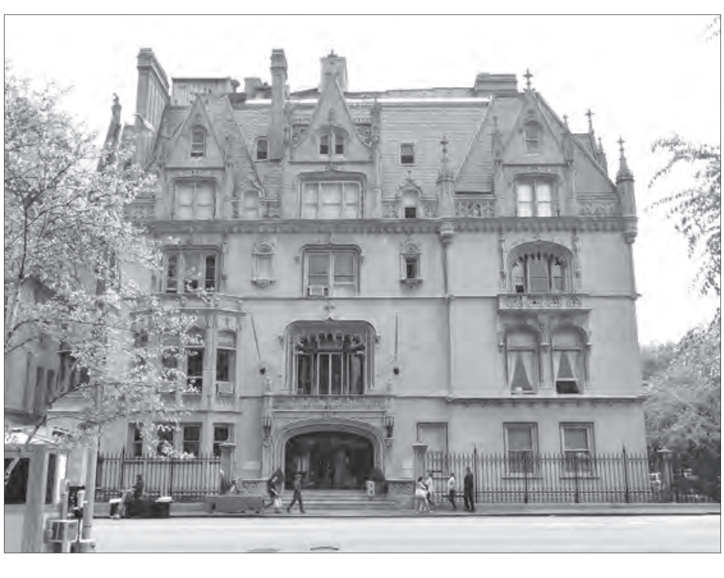
Український інститут Америки. Вид з боку East 79th Street, Нью-Йорк. Фото 2012.

Офіц. веб-сайт інституту: http://ukrainianinstitute.org.

О.В. Юркова.

УКРА́ЇНСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т АСПІРАНТУ́РИ НАРО́ДНОГО КОМІСАРІА́ТУ ЗЕМЕ́ЛЬНИХ СПРАВ УСРР (УІА НКЗС УСРР). Створений на поч. весни 1930 у м. *Харків* з метою підготовки н.-д. і науково-пед. кадрів для сільс. госп-ва України. Структуру та статутні завдання затвердила президія науково-консультаційної ради наркомату земельних справ УСРР 6 червня 1930. Фінансування діяльності здійснювалося коштами Всесоюзної академії с.-г. наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ; стипендія) та наркоматом земельних справ УСРР (утримання ін-ту). Директором ін-ту призначили Л.Беклешова (1887 — р. с. невід.), відомого парт. діяча, викладача Укр. ін-ту марксизму. Вступати до ін-ту могли всі охочі віком до 35 років, які зазвичай мали вищу галузеву освіту та рекомендації парт. органів. Термін підготовки був 3 роки. Протягом 1-го року $^2/_3$ часу відводилося на опрацювання питань філософії, політекономії та діалектичного матеріалізму, а решта — на спец. підготовку до основ агробіологічних дисциплін. На 2-му році аспірант $^1/_3$ часу витрачав на марксистсько-ленінську підготовку і $^2/_3$ — на експериментальну роботу з визначеної теми. На останньому, 3-му, році він займався дослідництвом за вибраним фахом при спеціалізованому НДІ чи виші. Перший прийом до ін-ту відбувся 1 жовтня 1930, було прийнято 232 особи, ще 188 аспірантів, прийнятих по лінії наркомату освіти УСРР у квітні 1930, теж були переведені до УІА. Для їх підготовки при ін-ті створювалися кафедри: філософії (10 осіб), економіки (9), іноз. мов (13 осіб) та б-ка з фондом 50 тис. видань на чолі з П.Уманською. Від початку роботи постало питання браку досвіду такої форми підготовки фахівців вищої кваліфікації та достатньої кількості висококваліфікованих наук. керівників. Недостатнім виявилося методичне кер-во з боку ВАСГНІЛ і навіть забезпечення новітньою галузевою літературою. 12 січня 1931 було ухвалено рішення нар-

комату земельних справ УСРР перевести ін-т до його підпорядкування. Крім того, було вирішено, крім філії в *Києві*, відкрити подібну в *Одесі*. Однак виникла нова проблема. Розпочаті в *СРСР* сфабриковані політ. процеси стали для більшості аспірантів підставою різко виступити проти своїх наук. керівників зі звинуваченнями в контрреволюційності та псевдонауковості й вимогами притягнути їх до відповідальності. Своєю чергою, науково-тех. сектор наркомату земельних справ УСРР в лютому 1931 провів перевірку, під час якої виявив серед осіб, що навчалися в УІА, значну кількість «соціально чужих елементів». Напр., тільки в Укр. НДІ рослинництва зі 107 аспірантів звільнили 27. На 1 травня 1931 в установі проходили підготовку 420 осіб у 16 галузевих НДІ й 17 вишах. 10 травня 1931 наркомат земельних справ УСРР ліквідував усі ін-ти аспірантури ВАСГНІЛ. Функції підготовки фахівців вищої кваліфікації перейшли до Всеукр. академії с.-г. наук.

Літ.: *Вергунов В.А.* Підготовка фахівців вищої кваліфікації у вигляді Українського інституту аспірантури НКЗС УСРР (липень 1930 — червень 1931 рр.): історія та організація бібліотечного супроводження під керівництвом П.О. Уманської. В кн.: Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848—1898): матеріали доповідей, м. Київ, 14 жовтня 2013 р. Б/м, б/р; *Його ж.* Український інститут аспірантури НКЗС УСРР: з історії створення та діяльності. «Переяславський літопис», 2018, вип. 13.

В.А. Вергунов.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ВОЄ́ННОЇ ІСТО́РІЇ — недерж. всеукр. громад. орг-ція, яка об'єднує на добровільних засадах і на підставі спільності інтересів громадян України з метою відродження й розвитку воєнно-істор. науки в д-ві, об'єктивного висвітлення героїчного минулого укр. народу та його збройних сил. Заснований згідно з «Договором про співробітництво» між Нац. академією оборони України та *Інститутом історії України НАН України* від 30 травня 2001. Має власні статут, правління, вчену раду і періодичний друкований орган — науково-популярний ж. *«Воєнна історія»*. Осередки У.і.в.і. знаходяться в містах *Бориспіль*, *Кам'янець-Подільський*, *Київ*, *Львів*, *Острог*, *Севастополь*, *Сімферополь*, *Суми*, *Херсон*, *Чернігів* та ін. Підтримує творчі й ділові зв'язки з багатьма орг-ціями та особами не лише України, а й Росії, Польщі, Великої Британії, Франції, США та ін. Серед членів У.і.в.і. є академіки *Національної академії наук України*, д-ри і кандидати наук, а також непрофесійні дослідники різних аспектів воєнної історії. У.і.в.і. друкує праці своїх членів у серії «Бібліотека воєнного історика». Перший директор установи — д-р істор. н. О.Гуржій (травень 2001 — квітень 2011). Від 2012 ін-том керує д-р істор. н. В.Карпов. За останні роки напрям діяльності установи не змінився, хіба що більше уваги приділяється сучасним військ. проблемам у світі, особливо російсько-укр. протистоянню, причинам і характеру т. зв. гібридної війни, перспективам розвитку ЗС України.

Літ.: Воєнно-історична наука в Україні: Стан і перспективи (матеріали круглого столу 30 травня 2001 року). К., 2001; *Гуржій О.І.* Створено Інститут воєнної історії. «Волонтер», 2002, № 1.

О.І. Гуржій.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ГРОМАДОЗНА́ВСТВА У ПРА́ЗІ — див. *Український соціологічний інститут у Празі.*

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАЦІОНА́ЛЬНОЇ ПА́М'ЯТІ (УІНП) — центральний орган виконавчої влади з реалізації держ. політики у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті (2006). За час існування УІНП тричі змінювалися його статус та повноваження.

УІНП створений відповідно до ст. 5. Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (2006) 31 травня 2006 як спеціально уповноважений центр. орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті Укр. народу. Положення про Укр. ін-т нац. пам'яті було затверджене Постановою КМ України № 927 від 5 липня 2006.

2007—10 УІНП було проведено значну роботу з організації дослідження, надання правової оцінки та вшанування пам'яті жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* як *геноциду* укр. народу. Зокрема, реалізовано масштабний проект *«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні»*. За участі УІНП створено Нац. музей «Меморіал жертв голодоморів в Україні».

2010, після обрання Президентом України В.*Януковича*, розпочалася кампанія щодо ліквідації УІНП, що викликало негативну реакцію сусп-ва. Як результат компромісу в рамках «адміністративної реформи» Указом Президента України № 1085 від 9 грудня 2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» ін-т було ліквідовано. Натомість 12 січня 2011 Постановою КМ України № 8 «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» УІНП отримав статус н.-д. бюджетної установи при уряді. Її осн. завданням було визначено наук. та аналітичне забезпечення формування держ. політики з питань нац. пам'яті.

Я. Криштальський.

Д. Свістель.

2011—14 УІНП провів ряд наук. конференцій, підготував і видав понад 30 наук. видань, зокрема започаткував серійне видання збірників наук. праць «Національна та історична пам'ять» (побачило світ 10 випусків).

Після повалення режиму В.Януковича із березня 2014 почалась робота щодо повернення УІНП статусу центр. органу виконавчої влади.

9 липня 2014 КМ України ухвалив Постанову № 292 «Питання Українського інституту національної пам'яті», якою УІНП повернуто статус та повноваження центр. органу виконавчої влади з реалізації держ. політики у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується КМ України через міністра к-ри України.

Відповідно до Положення про УІНП, затвердженого Постановою КМ України № 684 від 12 листопада 2014, осн. завданнями ін-ту є реалізація держ. політики у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті укр. народу, а саме: організація всебічного вивчення історії укр. державотворення, етапів боротьби за відновлення державності та поширення відповідної інформації в Україні та світі; здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників укр. визвол. руху, війн, жертв Голодомору та політ. репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях; органі-

Український інститут національної пам'яті. Логотип. 2018.

зація дослідження істор. спадщини та сприяння інтеграції в укр. susp-во нац. меншин і корінних народів; популяризація історії України, її видатних особистостей; подолання істор. міфів, а також подання міністрові к-ри України пропозицій щодо формування держ. політики у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті Укр. народу та нац. свідомості громадян.

3 жовтня 2018 КМ України прийняв Постанову № 799 «Деякі питання діяльності Українського інституту національної пам'яті», що надає УІНП можливість створити регіональні представництва. Місцями розташування таких підрозділів були визначені *Харків*, Дніпро (див. *Дніпропетровськ*), *Вінниця*, *Одеса* та *Львів*.

УІНП ініційовано прийняття пакету законів, спрямованих на подолання спадщини *тоталітаризму*. Ці закони, що отримали назву «декомунізаційних», були ухвалені ВР України 9 квітня 2015. В процесі їх реалізації змінені 52 тис. топонімів, перейменовані 987 населених пунктів, демонтовано 2,5 тис. пам'ятників вождям комуніст. тоталітарного режиму. В рамках декомунізації також внесені зміни до Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років» та Закону «Про внесення змін до закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту"», який передбачає надання статусу учасників бойових дій ветеранам *Української повстанської армії*.

Також УІНП розроблено нову символіку на вшанування пам'яті про *Другу світову війну* — стилізований «мак пам'яті» — та ініційовано заснування в Україні відзначення на держ. рівні Дня пам'яті і примирення (8 травня) і Дня захисника України (14 жовтня). Розпочато створення Галузевого держ. архіву УІНП, до якого мають бути передані для збереження і забезпечення відкритого доступу носії архів. інформації репресивних органів тоталітарного режиму. 2019 р. архів отримав приміщення за адресою: м. Київ, вул. Пухівська, 7, корпус № 5. У сфері керування УІНП перебуває Нац. меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності.

2014—16 УІНП також реалізовано низку інформаційно-просвітницьких проектів та кампаній, спрямованих на формування нац. пам'яті та істор. свідомості як консолідуючого чинника та протидію використанню ін. д-вами (передусім РФ) історії в інформаційній війні проти України.

Керівники (голови) УІНП: І.*Юхновський* (2006—10), В.*Солдатенко* (2010—14), В.В'ятрович (2014—19).

Офіц. веб-сайт ін-ту: http://www.memory.gov.ua.

Видання інституту: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні, т. 1—17. К., 2008; Українська Гельсінська спілка (1988—1990) у світлинах і документах. К., 2008; Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. К., 2009; Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць, вип. 1—10. К., 2011—14; Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941—1944 рр.). К., 2012; Війни пам'ятей та політика примирення: збірник наукових праць. К., 2013; Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. К., 2013; Київ у національній пам'яті. К., 2013; Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. К., 2013; Як перейменувати вулицю: правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів: методичний збірник. Львів, 2014; Майдан від першої особи: 45 історій Революції гідності. К., 2015; Спротив геноциду: книга-каталог виставки. Львів—К., 2015; Усна історія російсько-української війни (2014—2015 роки), вип. 1. К., 2015; Збірка методичних рекомендацій до відзначення пам'ятних дат у загальноосвітніх навчальних закладах. Дніпро, 2016; Майдан від першої особи: Мистецтво на барикадах, вип. 2. К., 2016; Війна і міф: невідома Друга світова. К., 2017; Дівчата зрізають коси: книга спогадів (російсько-українська війна). К., 2018; 100 років сусідства: Україна і Польща. К., 2018.

Літ.: Ігор Юхновський: Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті. «Дзеркало тижня», 2007, 26 жовтня; *Опалько Ю.В.* Взаємодія Українського інституту національної пам'яті з громадськими організаціями у розвитку історичної свідомості суспільства. «Стратегічні пріоритети», 2008, № 4 (9); *Солдатенко В.Ф.* Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. «Вісник НАН України», 2011, № 12; *Його ж.* Український інститут національної пам'яті (УІНП). В кн.: Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. К., 2013; Володимир В'ятрович: Рік змін. «Дзеркало тижня», 2015, 27 березня; *В'ятрович В.* На компроміси у питаннях національної пам'яті я йти не буду. Web: https://censor.net.ua/ua/resonance/3131920/na_kompromisy_u_pytannyah_natsionalnoyi_pamyati_ya_yity_ne_budu_volodymyr_vyatrovych; Георгий Касьянов: К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006—2016). Web: http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiyu-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016; Олександр Гриценко: Хроніка боротьби з національною пам'яттю (про статтю Г.Касьянова), ч. 2. Web: http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1791-oleksandr-hrytsenko-khronika-borotby-z-natsionalnoiu-pam-iattiu-pro-stattiu-h-kasianova-chastyna-2.

В.М. В'ятрович.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т (УІК) — укр. безпарт. громадсько-політ. об'єднання, що діяло у *Львові* протягом 1912—14 і найголовнішим завданням ставило пропаганду справи визволення України на європ. просторі, привернення уваги до цієї проблеми урядів *Австро-Угорщини* та ін. європ. д-в. Діяльність і політ. платформа УІК склали основу створення у Львові 1914 *Союзу визволення України*.

Напередодні *Першої світової війни*, поряд із політизацією укр. руху, відбулося його ідейне розмежування. На таємній нараді укр. політ. сил, яка відбулася у Львові 4—6 березня 1911, чітко виокремилися два табори: «самостійники» (В.*Липинський*), котрі відстоювали позицію, що українці в національно-визвол. боротьбі повинні спиратися на власні сили, та «молодоукраїнці» (В.Кушнір, В.Степанківський), які в боротьбі за справу нац. визначення робили ставку на Австро-Угорщину. Після тривалих дискусій між представниками обох таборів за ініціативою А.*Жука* (на нараді займав середню позицію) в листопаді 1912 було створено УІК. Головою к-ту було обрано проф. Р.Залозецького (на той час — англ. консул у Львові), заступником — В.*Бачинського*, секретарем —

А.Жука. Останній був фактичним керівником УІК.

Відповідно до розроблених А.Жуком засад УІК був загальнонац. безпарт. орг-цією, яка мала в умовах наближення австророс. збройного конфлікту згуртувати у своєму складі наддніпрянських українців-емігрантів. Проте більшість членів УІК були галицькими громадсько-політ. діячами (В.*Панейко*, Я.*Веселовський*, В.*Пачовський*, І.Петрушевич).

Політ. платформа УІК передбачала самостійний політ. статус України або створення Укр. королівства «під зверхництвом династії Габсбургів» у складі окупованих укр. земель Росії та прилучених до них укр. частин *Галичини*, *Буковини* й Угорщини.

Під патронатом УІК видавалася та поширювалася іноз. мовами література, що мала розповісти політикам і держ. діячам на Заході про історію боротьби укр. народу за політ. визволення, сучасне його становище, було організовано співпрацю з різними західноєвроп. періодичними виданнями, налагоджено особисті контакти членів УІК з держ. та громадсько-політ. діячами Великої Британії, Франції, Австро-Угорщини. З боку австрійс. уряду УІК особливої підтримки не мав, адже в Галичині традиційно ставка робилася на поляків, натомість були створені осередки УІК у Празі (нині столиця Чехії; І.Бочковський), Парижі (Франція; Я.Федорчук), Софії (Болгарія; Л.Шишманова-Драгоманова), Лондоні (Велика Британія; Дж.*Раффалович*).

Літ: *Жук А.* До історії української політичної думки перед світовою війною. «Визволення» (Відень—Прага), 1923, ч. 2, березень; *Його ж.* Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» (спомини у 20-ліття «Союзу»). В кн.: Календар-альманах «Дніпро» за звичайний рік 1935. Львів, 1935; *Лавров Ю.П.* Початок діяльності Союзу визволення України. «УІЖ», 1998, № 4; *Осташко Т.С.* Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2002, № 5; Український археографічний щорічник, вип. 15. К., 2010.

О.Ю. Кирієнко.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТО́РИК» — науково-істор. журнал *Українського історичного товариства.* Задекларований як щоквартальник, проте видавався спершу у вигляді об'єднаних піврічних, а

«Український історик». 1963. Число 1. Обкладинка.

«Український історик». 2000. Т. XXXVII. Число 4. Обкладинка.

від 1990-х рр. — об'єднаних річних та ін. випусків. Заснований 1963. Гол. редактор-засновник — проф. Л.-Р.*Винар.* Від 1964 (№ 4) «У.і.» — журнал Укр. істор. т-ва, перші 4 номери видані в Чикаго (США). Від 1965 змінено формат та збільшено обсяг «У.і.». Протягом 1963—2011 видано 48 томів (192 номери). Впродовж 1960—70-х рр. «У.і.» друкувався у Мюнхені (Німеччина), пізніше — у США. Розповсюджується в Європі, Пн. Америці та Австралії, а від кінця 1980-х рр. — в Україні. Друкуються розвідки та матеріали практично з усіх періодів укр. історії та з обсягу деяких соціогуманітарних дисциплін, які подаються у понад 50-ти рубриках і розділах. У спец. відділі «Грушевськіяна» публікуються дослідження та джерела, присвячені М.*Грушевському.* Вміщуються також біобібліографічні та епістолярні матеріали, рецензії, інформація, хроніка, некрологи тощо. Видано окремі тематичні випуски, присвячені 100-літтю від народження М.Грушевського (1966, № 1/2), 50-літтю Укр. нац. революції (1967, № 3/4), 70-річчю життя та 50-річчю наук. праці проф. О.*Оглоблина* (1970, № 1/3), 100-річчю з дня народження Д.*Дорошенка*, В.*Липинського*, М.*Слабченка* (1982/83, № 3/4), 125-річчю від дня народження М.Грушевського (1991/92, т. 28/29, № 3—4/1—4), 30-літтю «У.і.» (1994, № 1/4), 30-літтю Укр. істор. т-ва (1995, т. 32, № 1/4), 130-річчю від дня народження М.Грушевського (1996, т. 33, № 1/4), 65-літтю проф. Л.-Р.Винара (1997, т. 34, № 1/4), 35-літтю «У.і.» (1998, т. 35, № 1/4), 100-річчю від дня народження О.Оглоблина (2000, т. 37, № 1/3), із приводу 50-х роковин смерті Д.Дорошенка (2001, т. 38, № 1/4), приурочені 135-річчю від дня народження М.Грушевського (2002, т. 39, № 1/4), 40-літтю «У.і.» (2003, т. 40, № 1/5) та ін. На сторінках журналу друкувалися студії та матеріали відомих укр. учених М.*Андрусяка*, Марка *Антоновича*, О.*Барана*, Л.*Биковського*, С.*Білоконя*, Ю.*Бойка-Блохина*, Б.*Боцюрківа*, М.*Брайчевського*, Б.Винара, Л.-Р.Винара, І.*Витановича*, Я.*Дашкевича*, Я.*Дзири*, О.*Домбровського*, В.*Дубровського*, М.*Ждана*, А.*Жуковського*, І.Каменецького, Б.Кліда, М.*Ковальського*, В.*Кубійовича*, І.*Лисяка-Рудницького*, Б.*Мартоса*, Т.*Мацьківа*, В.*Міяковського*, о. І.*Назарка*, О.Оглоблина, Я.*Пастернака*, Н.*Полонської-Василенко*, О.*Пріцака*, В.*Сенютовича-Бережного*, Л.*Шанковського,* Д.Штогрина та ряду ін., перевидавалися розвідки М.*Василенка*, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.*Крип'якевича,* М.Слабченка та ін. Протягом 1960—80-х рр. «У.і.» був одним з найважливіших науково-істор. видань укр. зарубіжної історіографії. Від кінця 1980-х рр. із часописом активно співробітничають учені з України.

Бібліогр. покажчики журналу: «Український історик»: журнал Українського історичного товариства: покажчик змісту, 1963—1992. Нью-Йорк—К.—Мюнхен, 1993; «Український історик»: журнал Українського історично-

го товариства: покажчик змісту за роки 1963—1997. К., 1999.

Літ.: *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк—Мюнхен, 1980; *Його ж.* Двадцятиліття «Українського історика» (1963—1983) і завдання українських істориків. «Український історик», 1983, № 2/4; *Його ж.* На службі історичної науки: «Український історик», 1963—1988. Там само, 1988, № 1/4; 1989, № 1/3; *Домбровський О.* Археологічна й ранньоісторична тематика на сторінках «Українського історика». Там само, 1994, т. 31, № 1/4; *Калакура Я.С.* Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи. Там само, 1994, т. 31, № 1/4; *Піскун В.М.* «Український історик» в правдивому висвітленні історії української революції (1917—1920). Там само; *Сакада Л.Д.* Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик». «УІЖ», 1997, № 4; *Її ж.* Джерела до історії Українського історичного товариства на сторінках журналу «Український історик». В кн.: Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, т. 4. К., 1999; *Її ж.* Журнал «Український історик» в українській історіографії другої половини XX століття: автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 2000; *Тельвак В.В.* Внесок «Українського історика» в дослідження історико-теоретичної спадщини М.С.Грушевського. В кн.: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія: Історія, вип. 50. К., 2000; *Сакада Л.Д.* Феномен «Українського історика»: журнал Українського історичного товариства в українській історіографії другої половини XX століття. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: міжнародний науковий конгрес: доповіді та повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 1. Чернівці, 2001; *Винар Л.* «Український історик»: 40 років служіння науці (1963—2003). Нью-Йорк—Острог, 2003; *Сакада Л.* «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк—К., 2003; *Атаманенко А.* Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965—1991). Острог, 2010.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ ЖУРНА́Л» («УІЖ») — провідний наук. фаховий часопис в Україні, засновниками якого є *Інститут історії України НАН України* та *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*, розповсюджується у багатьох країнах світу. Заснований 1957 як друкований орган Ін-ту історії АН УРСР та *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.* Виходить у *Києві* з липня 1957 як двомісячник (із січня 1965 по жовтень 1993 — щомісячник). На січень 2019 світ побачили 543 номери «УІЖ». Часопис індексується в міжнар. наукометричних базах даних, зокрема Web of Science, EBSCO, Google Scholar, Slavic Humanities Index, Рос. індексі наук. цитування. Гол. редактори: Ф.*Шевченко* (1957—67, 1967—72), К.*Дубина* (1967), П.*Калениченко* (1972—79), Ю.*Кондуфор* (1979—88), М.*Коваль* (1988—95), В.*Смолій* (із 1995).

«Український історичний журнал». 1957. № 1. Обкладинка.

«УІЖ» за свою історію, як і вся вітчизн. істор. наука у 20 ст., відчув складні, часом трагічні суспільно-політичні перипетії. У 1930-х рр. відбулося закриття більшості видань істор. профілю. У повоєнний час питання щодо заснування респ. істор. журналу не раз ставилося перед кер-вом Компартії України. Проте тільки в умовах певної лібералізації політ. режиму після XX з'їзду КПРС секретаріат ЦК КПУ 1 лютого 1957 ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу» періодичністю 6 номерів на рік, тиражем 10 тис. прим., зі штатом редакції 4 особи. Він став єдиним істор. часописом в УРСР та, певною мірою, респ. відповідником кількох всесоюзних істор. журналів: *«Вопросы истории»*, «История СССР», *«Вопросы истории КПСС»*, «Вестник древней истории» та ін. 16 липня 1957 відбулося перше засідання редколегії у складі: Ф.Шевченко (відп. редактор), І.*Бутич*, І.*Гуржій,* М.Доній, В.*Жебокрицький*, П.*Калениченко* (заст. відп. редактора), С.*Королівський*, І.*Крип'якевич*, П.*Лавров*, Г.Мултих (заст. відп. редактора), В.Самофалов та Г.Шевчук (відп. секретар). У передовій статті першого номера часопису «Від редакційної колегії» зазначалося, що поява «УІЖ» є знаменною подією в суспільно-політ. житті республіки, «ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні». Орієнтувався часопис гол. чин. на професійних суспільствознавців, викладачів історії вищих і середніх навч. закладів, пропагандистів, лекторів, на парт. та рад. актив, студентів істор. ф-тів. Його найважливішою метою мало стати об'єднання творчих зусиль укр. рад. істориків. У цей час хоч і робилися спроби поширити тематику й частково реабілітувати істор. минуле, але незабаром їх було припинено. Наук. спадщину лише кількох дореволюц. істориків (О.*Лазаревського*, Д.*Яворницького*, С.*Подолинського*, О.*Єфименко*, М.*Драгоманова* та ін.) частково було визнано офіц. історіографією.

Із серед. 1960-х рр. чергове посилення авторитаризму в *СРСР* позначилося на діяльності «УІЖ». Матеріали, присвячені дослідженням рад. періоду, становили 70—80 % публікацій, в окремих номерах були відсутні студії із середньовічної доби й нового часу, слабко висвітлювалися різноманітні аспекти всесвітньої історії. Втім за перше десятиріччя існування часопис здобув не лише всесоюзне, а й до певної міри міжнар. визнання. Його авторами були не тільки вітчизн. історики, а й іноз. дописувачі, представлені науковцями з Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Нім. Демократ. Республіки, Болгарії, Канади.

На поч. 1970-х рр. тиск компарт. номенклатури на розвиток істор. думки значно зріс, «УІЖ» перебував під суворим ідеологічним контролем ЦК КПУ. Члени редколегії журналу мали звітувати перед парт. функціонерами, які критикували часопис, конкретних авторів, зокрема за «недостатнє висвітлення ленінської тематики». 1972 було проголоше-

но напрям роботи Ін-ту історії АН УРСР та «УІЖ» у зв'язку з «історичними рішеннями» XXIV з'їзду КПРС та постановами ЦК КПРС і ЦК КПУ: надавати перевагу розробці проблем сучасної історії «соціалістичного і комуністичного будівництва» у країні; критикувати «буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації радянської дійсності»; розгортати «комуністичне виховання трудящих»; «ідейно-політично загартовувати кадри». У ці роки було розгромлено опозиційну течію шістдесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на шпальтах часопису (О.*Компан*, М.*Брайчевський*, О.*Апанович*, Я.Дзира та ін.; див. також *Шістдесятництво*).

Вплив політ. кон'юнктури особливо проявлявся під час засідань редколегії журналу, члени якої ухвалювали рішення запровадити рубрики «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва», «Публікація та розповсюдження творів В.І. Леніна на Україні», «Конституція УРСР — основний закон радянського соціалістичного суспільства». Після того, як черговий з'їзд партії завершував роботу, тематика, підпорядкована виконанню його рішень, ставала найактуальнішою. Їй, як правило, відводилося не менше третини заг. обсягу кожного номера. Спостерігалася чітка тенденція до згортання «дожовтневої» тематики, особливо середньовічної та модерної доби. Нерідко сюжети статей зводилися лише до «класової боротьби трудящих мас проти гнобителів». Із 1957 по 1972 часопис опублікував бл. 600 статей з історії України дорад. періоду, а впродовж 1973—85 — майже на 200 менше. Причому з них, відповідно, 290 та 154 стосувалися феод. доби, тобто кількість останніх скоротилася ледь не вдвічі. Проте попри несприятливу для творчого пошуку атмосферу «УІЖ» залишався центром наук. життя укр. істориків. Напр., на його сторінках, щоправда крізь призму теорії «єдності походження трьох братніх народів», глибоко висвітлювалися питання передісторії *Київської Русі*, формування її кордонів і адм.-тер. устрою. Зокрема відбулося широке обговорення нової концепції цієї проблеми, запропонованої академіком АН СРСР Б.*Рибаковим*. Нетрадиційно, чи не вперше в рад. історіографії, П.Натикач, Ф.Шевченко, В.Смолій загострили увагу суспільствознавців на формуванні світогляду і соціальної свідомості українців за середньовіччя та нового часу.

Із серед. 1980-х рр. активізувалися творчі пошуки науковців, висвітлення т. зв. білих плям, а то й цілих «лакун» у знанні істор. минулого. Іронічне ставлення почали викликати догматизм і антиісторизм, начотництво та пряме цитування т. зв. класиків марксизму-ленінізму, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я, які нерідко перед тим панували на шпальтах «УІЖ». З'явилися публікації, автори яких прагнули переглянути традиційні для рад. історіографії питання. Опанування нових позицій відбувалося у гострій боротьбі зі старими, консервативними підходами. Із 278 опублікованих у часопису впродовж 1985—88 рецензій тільки трохи більше 12 % матеріалів не стосувалися історико-парт. тематики та проблем д-в соціаліст. співдружності. Традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польс. доба.

Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. редколегія надала шпальти журналу учасникам дискусій про виникнення й ґенезу укр. ранньомодерної д-ви, зокрема відбулося кілька круглих столів, де розглядалися актуальні питання вітчизн. історіографії, було проведено виїзні засідання кер-ва «УІЖ» для обговорення проблемних питань розвитку

«Український історичний журнал». 1988. № 12. Обкладинка.

«Український історичний журнал». 1991. № 4. Обкладинка.

«Український історичний журнал». 2000. № 6. Обкладинка.

істор. науки. Одночасно на сторінках часопису з'явилися статті та виступи, автори яких намагалися по-новому розглянути замовчувані раніше сторінки історії України. У центрі дослідницьких інтересів опинилися питання формування й утвердження тоталітарного режиму, його негативних наслідків у різних сферах сусп. життя, Укр. нац. революції тощо. Помітно активізувалася діяльність часопису у справі пропаганди історіографічної спадщини і публікації джерел. Окремо варто відзначити внесок журналу в розробку проблем середньовіччя. «УІЖ» став доступним для публікацій будь-якого спрямування, а єдиним критерієм добору стали їхній наук. рівень, новизна та внесок у фундаментальні дослідження. Введення наприкінці 20 — на поч. 21 ст. до складу редколегії кращих вітчизн. фахівців-істориків і створення наук.

ради із залученням провідних учених з Італії, Канади, Росії, США, Польщі сприяли подальшому широкому міжнар. визнанню «УІЖ», вирішенню найскладніших наук. проблем у галузі вітчизн. історії.

Редколегія й редакція часопису продовжують спрямовувати свою роботу на підвищення науково-теор. рівня публікацій, висвітлення малодосліджених проблем і питань з історії України. Дедалі більшої популярності набуває публікація джерел. Друкуються матеріали, обговорення яких допомагає визначити точніші концептуальні лінії у висвітленні цілих напрямів історії України. Корисною видається і започаткована в «УІЖ» публікація інформації про наук. літературу, видану Ін-том історії України НАН України по окремих роках.

Часопис складається з постійних і тимчасових рубрик, а також підрубрик, в яких публікуються матеріали, що стосуються ювілейних дат та подій. Серед постійних рубрик: «Історичні студії», «Методологія. Історіографія. Джерелознавство», «На допомогу викладачеві історії», «Історіографічна класика», «Рецензії й огляди», «Лист до редакції», «Хроніка» та ін. Із тимчасових варто згадати «Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація» (2012—14).

Серед авторів публікацій в «УІЖ» — відомі вітчизн. фахівці з проблем історії України та всесвітньої історії, насамперед співробітники Ін-ту історії України НАН України (В.Верстюк, С.Віднянський, В.Горобець, О.Гуржій, М.*Котляр*, С.*Кульчицький*, Р.*Пиріг*, О.*Реєнт*, В.*Ричка*, Т.*Чухліб*, О.*Ясь* та ін.), учені з ін. країн (США, Канади, Росії, Білорусі, Польщі, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Молдови, Великої Британії, Чехії, Словаччини, Болгарії, Литви, Латвії, Естонії та ін.).

«Український історичний журнал». 2019. № 1. Обкладинка.

На веб-порталі Ін-ту історії України НАН України міститься цифровий архів «УІЖ» (http://history.org.ua/uk?litera=&askAbout=journal), а також удоступнено зміcти номерів часопису, починаючи з 1957.

Бібліографічні покажчики журналу: Український історичний журнал: систематичний покажчик (1967—1976 рр.). К., 1982; Український історичний журнал: систематичний покажчик (1957—1966 рр.). К., 1986; Український історичний журнал: систематичний покажчик (1977—1986 рр.). К., 1987; Український історичний журнал: систематичний покажчик (1987—2001 рр.). К., 2004; Український історичний журнал: систематичний покажчик (2002—2011 рр.). К., 2012; Український історичний журнал: систематичний покажчик (2012—2016 рр.). К., 2017.

Літ.: *Гуржій О.І., Донік О.М.* «Український історичний журнал»: півстоліття в науці. «УІЖ», 2007, № 6; *Доник А.Н.* Пятидесятилетие «Украинского исторического журнала». В кн.: Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования: сборник научных статей. СПб.—К.—Минск, 2008.

О.М. Донік.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ ЗБІ́РНИК» — зб. наук. праць молодих учених та аспірантів *Інституту історії України НАН України* та ін. наук. і освіт. вітчизн. та зарубіжних установ. Належить до наук. фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наук. ступенів д-ра і канд. істор. наук. Регулярно виходить у *Києві* раз на рік (виняток — 2004, коли було випущено 2 номери). Засн. і видавець — Ін-т історії України НАН України. 1-й випуск збірника вийшов 1997, що робить його одним із найстаріших серед вітчизн. фахових журналів для молодих учених. Станом на 2018 вийшло 20 чисел. Гол. ред. журналу до 2006 — В.*Смолій*, з 2006 — Т.*Чухліб*, з 2018 — Я.Верменич. До складу редколегії незмінно входить голова Ради молодих вчених ін-ту. Географія авто-

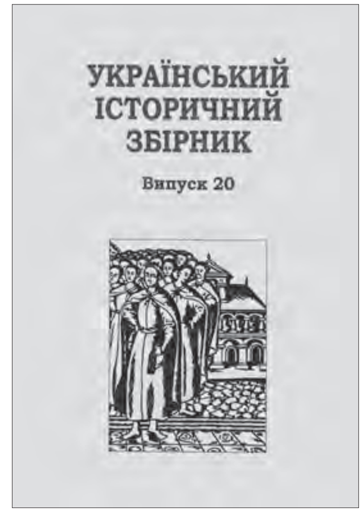

«Український історичний збірник». 2018. Вип. 20. Обкладинка.

рів включає дослідників з різних частин України, а також Білорусі, Латвії, Литви, Польщі, Росії, Словаччини, Шотландії. Статті публікуються укр., а також англ. та рос. мовами.

У збірнику розкривається широке коло проблем укр. та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності, а також теоретико-методологічних питань. Статті групуються в ряд постійних та періодичних тематично-хронологічних рубрик: «Давня історія», «Історія Середньовіччя і раннього Нового часу», «Проблеми історії XIX — початку XXI ст.», «Історія політичної культури», «Джерелознавство та історіографія», «Археологія», «До джерел», «Дискусії», «Огляди та рецензії» та ін. Дослідження репрезентують бачення різноманітних проблем історії молодими вченими, більшість з них у подальшому лягає в основу дисертаційних досліджень.

Вид.: Український історичний збірник, 1997—2018, № 1—20.

В.І. Милько.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ КАБІНЕ́Т У ПРА́ЗІ — укр. культ. і науково-дослідна установа, створена при МЗС Чехословаччини у червні 1930 з метою збирання, збереження, вивчення та використання укр. книжкових та документальних колекцій за кордоном. Діяльність кабінету була підпорядкована уповноваженому МЗС Чехословаччини проф. Я.Славіку. У віданні МЗС Чехословаччини перебували також

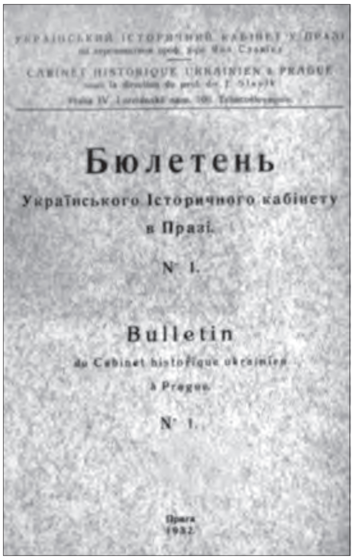

«Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі». 1932. № 1. Обкладинка.

Рос. закордонний істор. архів, Донський козачий архів та Білорус. істор. архів, які разом з Укр. істор. кабінетом утворювали т. зв. Слов'ян. архів. Практичне кер-во роботою Укр. істор. кабінету здійснювали референти М.*Обідний* (1930—33) та А.*Животко* (1934—45). 1930—33 штат кабінету складався з 3-х осіб (М.Обідний, А.Животко та Л.Кобилянський), 1934—40 через скорочення штатів роботу проводив один А.Животко.

1939, після окупації гітлерівцями чеських земель і створення Протекторату Богемії і Моравії, Слов'ян. архів було підпорядковано МВС та перетворено на структурний підрозділ Архіву МВС Протекторату на чолі з д-ром В.Пешаком.

Структурно Укр. істор. кабінет складався з 3-х відділів: відділу документів, б-ки та відділу періодичної преси. У відділі документів було зібрано значну кількість документів, хронологічні межі яких охоплювали поч. 20 ст. — 1930-ті рр. Тут були представлені: документи укр. політ. партій (*Революційної української партії*, *Української партії соціалістів-революціонерів*, *Української соціал-демократичної партії*); матеріали доби *Першої світової війни* (протоколи військ. з'їздів, статути військ. орг-цій тощо); документи періоду *Української Центральної Ради*, *Української Держави*, *Директорії Української Народної Республіки* (універсали, грамоти, декларації, закони, інструкції, протоколи міжнар. переговорів, постанови та накази влади в галузі освіти), матеріали укр. дипломатичних місій і консульств; збірки документів таборів інтернованих вояків-українців у Польщі та Чехословаччині; документи з історії *Української автокефальної православної церкви* тощо.

Однією з найрепрезентативніших груп документів Укр. істор. кабінету були матеріали, що стосувалися життя та діяльності укр. еміграції. Основу цієї колекції складали архів. збірки Укр. нац. музею-архіву, які надійшли до кабінету 1932. Серед них були: документи, що торкалися процесу організації та діяльності укр. вищих навч. закладів та наук. установ у Чехословаччині (*Української господарської академії* у Подєбрадах, *Українського високого педагогічного інституту* у Празі тощо); документи з історії укр. студентства (Укр. студентської спілки, Укр. студентської громади в Мельнику, Укр. студентського т-ва «Вільна громада» у Празі тощо); документи, що висвітлювали діяльність Укр. сел. спілки за кордоном, вид-ва «Дзвін», редакцій укр. часописів «Наша Зоря», «*Нова Україна*», «Сурмач», «Українська кореспонденція» та ін.

Надзвичайну цінність становили особові фонди відомих укр. громад., політ. і культ. діячів — В.*Липинського*, С.*Шелухина*, М.*Шаповала*, М.Обідного, С.*Русової*, С.Черкасенка та ін. У відділі документів зберігалися також цінна колекція карт 17—20 ст. та велика збірка фотографій.

Другий відділ Укр. істор. кабінету становила б-ка. Вона складалась із власної книжкової колекції кабінету, а також із книжкових зібрань різних інституцій та осіб, які передали їх на депозитне зберігання до Укр. істор. кабінету. Останні утворювали окремі підвідділи (бібліотечні фонди), які носили імена тих, хто передав їх на зберігання (б-ка Укр. ін-ту громадознавства, б-ки В.Липинського, С.Шелухина, М.Шаповала). Хронологічні межі видань обіймали поч. 19 ст. — 1930-ті рр. Тематика видань стосувалася проблем історії, літературознавства, етнографії, права, економіки, статистики тощо. Серед них — праці В.*Антоновича*, М.*Костомарова*, О.*Лазаревського*, М.*Маркевича*, М.*Грушевського*, М.*Василенка*, Я.*Новицького*, В.Липинського, О.*Єфименко*, Я.*Шульгина*, Д.*Дорошенка*, Д.*Багалія*, І.*Крип'якевича*, С.Шелухина, О.*Потебні*, І.*Франка*, С.О.*Єфремова*, М.І.*Петрова*, П.*Житецького*, К.*Студинського*, М.*Сумцова*, Я.*Головацького*, О.*Колесси*, В.*Перетця* та ін. Чільне місце у бібліотечному зібранні кабінету посідав відділ, присвячений життю і творчості Т.*Шевченка*.

У третьому відділі були представлені укр. та зарубіжні періодичні видання. Як правило, це були повністю укомплектовані щорічники, які надходили як дарунки від окремих осіб чи редакцій. Надходження до Укр. істор. кабінету періодичних видань за 1937—39 становили бл. 85 % заг. кількості газет і журналів, що виходили в цей час поза межами рад. України і торкалися укр. проблематики. Водночас у кабінеті були представлені окремі видання, що друкувалися в рад. Україні (переважно ті, які з'явилися до 1935). Значну наук. цінність мали рукописні журнали (військові, еміграційні, молодіжні), які виходили в обмеженій кількості примірників і навіть для свого часу були раритетними. У збірці україніки зберігалася значна кількість нім., франц., англ., італ., бельг., амер., канад., чеських, словац., хорватських, словенських, болг., рос., польс., турец. та ін. іншомовних часописів. Тут були представлені різні збірки, альманахи, календарі, що містили матеріали про укр. життя.

На 1 травня 1939 відділ документів налічував бл. 250 тис. арк. документів, у б-ці зберігалося понад 18 тис. книг і брошур, відділ періодичної преси містив 1596 річників журналів (16 680 окремих чисел) та 1091 річник газет (113 173 числа).

У період *Другої світової війни* та гітлерівської окупації Чехословаччини Укр. істор. кабінет продовжив діяльність, яка в цей час контролювалась нім. адміністрацією; вся офіц. документація кабінету була переведена на нім. мову. Окремі укр. установи та приватні особи, розуміючи, що їхні архіви та колекції можуть загинути під час воєн. дій та евакуації, продовжували передавати їх переважно на депозитне зберігання до Укр. істор. кабінету. Зокрема, 1941 до кабінету наді-

йшло 23 537 арк. архів. документів, 1942 — 17 150 арк., 1943 — 10 050 арк. Матеріали надходили від Л.*Білецького*, В.*Приходька*, М.Скидана, Л.Шрамченка, М.Тимченка, І.Зозулі, Н.*Полонської-Василенко* та ін. Збільшився штат кабінету — 1942—45 в ньому працювали 3 співробітники — А.Животко (референт), М.Балаш та Е.Лоська. Останній звіт про роботу кабінету нім. мовою датується березнем 1945.

Після вступу на землі Чехословаччини рад. військ перед органами держ. безпеки *СРСР* було поставлене завдання розшукати та вивезти до СРСР всі закордонні архіви як рос., так і укр. еміграції. Із цією метою до Праги був відряджений нач. Головархіву НКВС СРСР І.Никитинський.

Після тривалих переговорів уряд Чехословаччини прийняв рішення про передачу УРСР документального зібрання Укр. істор. кабінету, що було оформлене «дарчим актом» від 30 серпня 1945 у м. Прага. 4 вересня 1945 відбулася його урочиста передача у приміщенні Архіву МВС Чехословаччини.

Передачі підлягала саме документальна колекція. Натомість у Празі залишилися книжкове та пресове зібрання Укр. істор. кабінету, а сам кабінет ще деякий час продовжував комплектуватися пресовими матеріалами, що підтверджує листування його кер-ва з різними установами в Чехословаччині, УРСР, США, Канаді тощо за 1946—48. Україні були подаровані тільки дублікати газет і журналів, які складали обмінний фонд кабінету (загалом — 35 щорічних підшивок та 2100 книг). У вересні 1945 матеріали Укр. істор. кабінету в кількості одного вагона були перевезені до *Києва* й передані для впорядкування та використання в «оперативно-чекістських цілях» до Особливого відділу секретних фондів ЦДІА УРСР, де вони упродовж 1946—51 пройшли науково-тех. опрацювання за скороченим циклом. Згодом осн. частина архів. фондів, сформованих із колекції Укр. істор. кабінету, надійшла на таємне зберігання до Центр. держ. архіву Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва УРСР (нині *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*). На межі 1980-х — 1990-х рр. ці матеріали було розсекречено та переведено на заг. зберігання. Вони становлять важливу частину т. зв. *празького архіву* укр. еміграції.

Літ.: *Животко А.* Десять років Українського історичного кабінету (1930—1940). Прага, 1940; *Pešak V.* Sprava o činnosti Ruského Historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Béloruského archive v letech 1938—1946. Praha, 1947; *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення. «Архіви України», 1994, № 1/6; *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, 2001; *Палієнко М.Г.* Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930—1945 рр.). «Вісник Київського національного лінгвістичного університету», 2001, вип. 5; *Грімстед П.К.* «Празькі архіви» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. К., 2005; *Палієнко М.Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008; *Боряк Т.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011; ЦДАВО України, ф. 3866: Український історичний кабінет у Празі, оп. 1: 1930—1945 рр., спр. 1—243; оп. 2: 1920, 1922, 1932 рр., спр. 1—3; оп. 3: 1945—1948 рр., спр. 1—4.

М.Г. Палієнко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ КЛУБ (УІК), «Украинский исторический клуб» — н.-д., культурно-просвітницька та координуюча орг-ція укр. діаспори Росії. Створений 8 квітня 1995 в укр. відділі міської б-ки № 147 м. *Москва*. Зареєстрований 5 травня 1995. Засновник та перший голова — д-р істор. н., проф. В.Ідзьо. УІК — добровільна орг-ція шанувальників укр. історії, к-ри і літератури; входить до Об'єднання українців Росії, проте залишається незалежною орг-цією, кер-во якої обирається кожні 5 років на засіданнях членів ради клубу. За Статутом УІК гол. завдання орг-ції пов'язані з популяризаторськими, культурно-освіт. та н.-д. заходами в царині укр. історії, літератури, мови та к-ри з метою поширення й популяризації соціогуманітарних знань про Україну, її історію та к-ру на теренах РФ.

УІК видавав низку періодичних видань — «Науковий вісник "Українського історичного клубу"», «Українську історичну газету Росії», «Український історичний альманах Росії». УІК виступав як фундатор та співфундатор низки наук. і культурно-просвітницьких міжнар. форумів, організував наук. читання, лекції, семінари, присвячені *україністиці*, а також систематичні презентації укр. наук. видань для рос. громадськості.

1997 УІК розпочав цикл щорічних міжнар. наук. конференцій на тему «Українська діаспора Росії». В них брали участь представники як із рос. регіонів, де є велика укр. діаспора, — Башкирії, Татарстану, Комі, Мурманської обл., Кубані, — так і з України, Польщі, Чехії, Канади та США. Заг. кількість членів УІК становила понад 70 осіб; до вченої ради входили 15 осіб з Росії, України, Канади, Польщі та Білорусі. Членами клубу є як професійні історики, так і аматори.

За результатами конференцій видавалися збірники, зокрема «Історико-філологічний вісник Українського інституту» (1997), «Науковий вісник Українського історичного клубу» (1998, 1999).

Поміж членів УІК було чимало відомих укр. та рос. учених, зокрема Б.*Тимощук*, О.Кисельов, О.Храбан, Р.Мартинюк, С.Сімеряга, В.*Сарбей*, В.Кабузан, П.Кононенко, В.Грабовецький, Б.Чопик, О.Котов, В.Головко, В.Прохоренко, Ю.Шустова, І.Роздобудько, А.Мануйленко, М.Забочень, О.Масикевич, І.Малахов, О.Мамай, П.Дуброво, М.Степанов, В.Артюх, В.Волков, В.Чорномаз, Т.Петрова.

Наприкінці 2000-х рр. УІК фактично згорнув діяльність. 2014 із початком російської агресії функціонування УІК, як і більшості ін. укр. культ. орг-цій в РФ, припинено.

Літ.: *Ідзьо В.С.* Український історичний клуб Москви. «УІЖ», 2000, № 5; *Його ж.* Український історичний клуб Москви — 10 років активної громадської праці (1995—2005). Web: http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=221.

О.І. Ганжа.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КАТОЛИ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т І́МЕНІ СВЯТО́ГО КЛИМЕ́НТА (УКУ в Римі), **Інститут святого Климента-папи в Римі** — осередок Укр. катол. ун-ту в Римі (Італія). Заснований 8 грудня 1963 митрополитом Й.*Сліпим* після його звільнення із заслання.

На початку діяли 5 ф-тів: богословський, філософсько-гуманістичний, природничо-математичний, права і сусп. наук, медично-фармацевтичний. Заняття

Центральна частина будинку Українського католицького університету в Римі.

велися укр. мовою, а на філософсько-гуманістичному та богословському ф-тах — частково латиною. Ун-т мав право присуджувати два академічні ступені — ліценціат і докторат, як і було у *Греко-католицькій богословській академії у Львові.*

Проректорами були оо. В.*Лаба*, І.Музичка. 1976 почала діяти колегія Святої Софії для духовної й наук. формації кандидатів на священиків, ректором якої був о. І.Хома. Заг. чисельність професорів 1980 налічувала 38 осіб. При УКУ в Римі діяли б-ка, релігійно-істор. та фольклорний музей з галереєю образів та ікон, архів. 1970 УКУ розпочав щорічні літні курси українознавства, 1981 — курс дияконату.

За часів патріарха Й.Сліпого УКУ в Римі видав друком бл. 200 наук. праць та організував 16 літніх академічних курсів. До Рима з'їжджалися професори і студенти з різних країн проживання укр. діаспори.

Із виходом *Української греко-католицької церкви* із підпілля та унезалежненням Укр. д-ви УКУ в Римі передав свої обов'язки львів. осередку. 1994 у *Львові* відновлено Богословську академію, з якої постав *Український католицький університет у Львові* (2002). Крім столиці Італії, УКУ має філії в Буенос-Айресі (Аргентина), Чикаго, Вашингтоні, Філадельфії (усі міста в США), Монреалі (Канада) та Лондоні (Велика Британія), ведеться підготовка до відкриття Київ. центру.

Сучасний осередок УКУ в Римі має назву Ін-т св. Климента папи. Його гол. завдання — сприяння обміну між УГКЦ та *Ватиканом* через організацію міжнар. конференцій для науковців і студентів, а також продовження традиції літніх шкіл, закладеної патріархом Й.Сліпим.

Літ.: Monumenta Ucrainae Historica, collegit Metropolita Andreas Septyckyj, vol. I—IX/X. Romae, 1964—71; *Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні, т. 1 (De historia christianitatis in antiqua Rus-Ucraina, vol. I). Рим—Нью-Йорк, 1965; т. 2, ч. 1 (1353—1458). Рим, 1976; *Горбач О.* Три церковнослов'янські літургічні рукописні тексти Ватиканської бібліотеки (Tres Textus Liturgici Linguae Ecclesiasticae (Paleo) — Slavieae in Manuscriptis Vaticanis). Рим, 1966; *Марусин М.* Чини святительських служб в Київському Евхологіоні з початку XVI ст. (Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio). Рим, 1966; Український католицький університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа (De Universitate Catholica Ucrainorum a S. Clemente Papa eiusque fundamento iuridico). Рим, 1967; *Горбач О.* Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Епіфанія Славинецького (De manuscripto primi ucraino-latini vocabularii Arsenii Korec'kyj-Satanovs'kyj et Epiphanii Slavynec'kyj typis nunc mandato). Рим, 1968; *Сліпий Й.* Твори, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. Іван Яцків, т. 1—5 (Card. Josephus. Opera omnia, collegerunt Johannes Choma et Johannes Jackiw, vol. I—V). Рим, 1968—71; *Kaminskyj E.* De potestate Metropolitarum Kioviensium-Haliciensium (a. 1596—1805). Romae, 1969; Український католицький університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльности: 1963—1968 (De Ucrainorum catholica Universitate S. Clementis Papae primo quinquennio peracto suae originis et acti vitatis enarratio). Рим, 1969; *Сениця П.* Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові (1928—1944). Торонто—Чікаго, 1971; *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (988—1990). Рим, 1990.

М.М. Чубата.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КАТОЛИ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т У ЛЬВО́ВІ — єдиний катол. вищий навч. заклад на пострад. просторі. Заснований 1963 греко-катол. митрополитом Галицьким Й.*Сліпим* у Римі та 2002 переведений у незалежну Україну. Ун-т ставить перед собою завдання: виховати якісно нове покоління лідерів, які готові служити людям і своєю щоденною працею оновлювати укр. посттоталітарне сусп-во.

Початки модерної богословської освіти укр. греко-католиків сягають кінця 18 ст., коли за сприяння австрійс. влади 1774 було засновано Ген. семінарію при церкві св. Варвари у *Відні* (*Барбареум*), яку 1783 було переведено до *Львова*. З наступного 1784 року кандидати духовного стану разом зі студентами ін. спеціальностей отримали змогу навчатись у Львів. ун-ті, викладання в якому велося нім. та лат. мовами.

Упродовж 19 ст. українці Галичини домагалися права навчання і викладання рідною мовою, а 1905 митрополит А.*Шептицький* на сесії австрійс. парламенту вніс пропозицію створити окремий Укр. ун-т. Проте *Перша світова війна* та несприятливі політ. обставини завадили швидко здійснити цей намір.

6 жовтня 1929 відбулось урочисте відкриття *Греко-католицької богословської академії у Львові* на базі колиш. семінарії. Першим її ректором було призначено о. Й.Сліпого. На теренах тодішньої Польщі це фактично був єдиний вищий укр. навч. заклад, хоча польс. влада не визнавала його університетського статусу.

З початком *Другої світової війни* внаслідок нім. бомбардування 15 вересня 1939 зруйновано академічний храм Св. Духа та б-ку. Після приходу у вересні 1939 в Галичину рад. військ академію було закрито, а студентів репресовано. Під час нім. окупації навчання в академії відновилось, і 1942 Рим. Апостольський престол дозволив відкрити тут аспірантуру. Після повторної рад. окупації навесні 1945 богословська академія була остаточно закрита. Значна кількість випускників і професорів (у т. ч. багатолітній ректор, а після смерті митрополита А.Шептицького — предстоятель УГКЦ Й.Сліпий) опинилися в *ГУЛАГу*.

Місію Греко-катол. богословської академії у Львові перейняв *Український католицький університет імені святого Климента* Папи в Римі (Італія), який створив і очолив 1963 митрополит Й.Сліпий після 18-річного ув'язнення у сталінських таборах. Викладачі та студенти Укр. катол. ун-ту під духовним проводом та опікою сповідника віри і предстоятеля забороненої на рідних землях *Української греко-католицької церкви* думали про те, що Церква потребує свого богослов'я та мусить мати власну науково-навч.

Український католицький університет. Логотип. Автор В. Кауфман.

Український католицький університет. Університетське містечко у Львові на вул. Козельницькій. Фото 2018.

інституцію. Згодом завдяки їхнім зусиллям після виходу Церкви із підпілля та здобуття Україною незалежності почалася праця з відродження системи богословської освіти.

1992 із благословення патріарха і кардинала М.-І.*Любачівського*, була створена Комісія у справі відновлення богословської академії, а 1994 Синод єпископів УГКЦ ухвалив відповідне рішення. У вересні 1994 Львів. богословська академія була офіційно відкрита, її очолив о. М.Димид. 1998 академія отримала від папської Конгрегації катол. освіти право надавати дипломи бакалавра богослов'я, які визнавали всі католиц. та багато некатол. навч. закладів світу.

28 червня 2002 академію реорганізовано в Укр. катол. ун-т (УКУ), який очолив о. Б.Гудзяк. Від 2013 ректором є о. Б.Прах.

Ф-ти УКУ — філософсько-богословський, гуманітарний, прикладних наук, наук про здоров'я, сусп. наук.

У квітні 2015 богословський ф-т отримав папську акредитацію від Конгрегації катол. освіти. Ця акредитація уможливлює відкриття нових ліценціатських та докторських програм у різних галузях богослов'я (як-от біблеїстика, літургіка, церк. історія, пастирське та моральне богослов'я тощо), а дипломи та наук. ступені матимуть міжнар. визнання.

При УКУ діють науково-дослідні та навч. ін-ти: Катехитично-пед. ін-т, Ін-т історії Церкви, Ін-т літургійної музики, Ін-т родини та подружнього життя, Ін-т релігії та сусп-ва, Ін-т екуменічних студій, Міжнар. ін-т етики та проблем сучасності, Ін-т лідерства та управління.

2008 відкрито Львів. бізнес-школу УКУ, яка підтримує європ. цінності та підходи, що розвивають відкриту і соціально-відповідальну бізнес-спільноту. Школа реалізує півторарічну програму «Key Executive MBA» для власників бізнесу; півторарічну магістерську програму «MS in Innovations and Entrepreneurship» для випускників бакалаврату незалежно від напряму першої освіти; унікальну у Сх. Європі програму «MS in Technology Management» для IT-фахівців, які прагнуть поглибити знання в галузі керування; організовує єдину в Україні програму магістерського рівня «MA in Human Resources and Organizational Development» для молодих спеціалістів із досвідом роботи у сфері керування персоналом і випускників вишів, які хочуть працювати у цій сфері.

Вид-во УКУ, засноване 2003, спеціалізується на виданні наук., науково-популярної та публіцистичної літератури гуманітарного профілю (богослов'я, історія, філософія тощо), публікуючи як праці укр. авторів, так і переклади із класичних та сучасних мов.

Б-ка ун-ту має найбільший і найкращий в Україні сегмент збірки з богослов'я та історії зх. цивілізації. Заг. бібліотечний фонд станом на 2019 містив 180 тис. назв. Окрім матеріалів слов'ян. мовами (укр., рос., польс., чеською), б-ка має прибл. 60 тис. монографічних і періодичних видань англ., нім., італ., іспанською та франц. мовами. Численні книжки становлять єдині примірники цих видань в Україні.

В УКУ діє студентське містечко новітнього зразка — колегіум. Адміністрація ун-ту відійшла від «гуртожитських» підходів, будуючи колегіум на зразок європ. та амер. коледжів із колегіальною к-рою та атмосферою. Крім студентів, у колегіумі мешкають також викладачі та працівники разом із сім'ями.

Офіц. веб-сайт ун-ту: https://ucu.edu.ua.

Вид. ун-ту: Monumenta Ucrainae Historica, collegit Metropolita Andreas Septyckyj, vol. I—X. Romae, 1964—71; *Йосиф, кардинал*. Твори, т. 1—5. Рим, 1968—71 (*Josephus, card.* Opera omnia, vol. I); Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. Рим, 1975 (Праці Греко-католицької богословської академії, т. 40); *Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні, т. 2, ч. 1: 1353—1458. Рим, 1976. *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (988—1990). Рим, 1990; див. також: Видавництво Українського католицького університету. Web: http://press.ucu.edu.ua.

Літ.: Український католицький університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа (De Universitate Catholica Ucrainorum a S. Clemente Papa eiusque fundamento iuridico). Рим, 1967; Український католицький університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльности 1963—1968 (De Ucrainorum catholica Universitate S. Clementis Papae primo quinquennio peracto suae originis et acti vitatis enarratio). Рим, 1969; *Сениця П.* Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові (1928—1944). Торонто—Чикаго, 1971; Передумови [з історії Українського католицького університету]. Web: https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/peredumovy.

М.М. Чубата.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ КВАРТА́ЛЬНИК», «The Ukrainian Quarterly» — англомовний журнал, що від 1944 видається в м. Нью-Йорк (США) під маркою *Українського конгресового комітету Америки* (УККА). Редактор-фундатор — М.*Чубатий* (1944—57). Заснований за ініціативою М.Чубатого, яку підтримав 2-й Конгрес амер. українців, занепокоєних поширенням радянофільських настро-

ів в амер. сусп-ві за часів *Другої світової війни*. Фінансується за рахунок доброчинних внесків і коштів передплатників. До 1991 мав підзаголовок «Журнал східноєвропейських та азіатських відносин» («A Journal of East European and Asian Affairs»), після 1991 — «Журнал українських та міжнародних відносин» («A Journal of Ukrainian and International Affairs»). Редактори журналу — В.Душник (1957—84), М.Богатюк (1984—86), М.Чировський (1987—94), В.Стойко (1994—2004), Т.*Гунчак* (2004—6), Л.Рудницький (від 2006) та ін. Важливу роль у становленні журналу відіграли Л.*Добрянський*, К.-О.*Меннінг* та ін. Був створений з метою систематичного й об'єктивного інформування англомовного читача про політ., екон. та культ. проблеми українців в *СРСР*, збройний опір *Української повстанської армії* та акції спротиву рад. режиму, а також життя укр. громад у США, Канаді та ін. країнах поза межами «залізної завіси». Спершу був політично зорієнтований на тотальне ідеологічне протиборство з рад. пропагандою в зх. світі. Первісно друкувалися розвідки, матеріали, рецензії й огляди, в яких висвітлювались укр. питання в системі світ. устрою, зокрема діяльність укр. делегації в *Організації Об'єднаних Націй*, східноєвроп. політика США, геополіт. становище України у біполярному світі, укр. історія, к-ра, література та мист-во, збройна боротьба УПА, репресивна політика рад. режиму супроти дисидентства, утиски нерос. націй в СРСР, у т. ч. виселення *кримських татар*, та ін. Журнал мав кілька постійних рубрик: «Слово редактора», «Статті», «Рецензії», «Українiка в американській та зарубіжній періодиці», «Хроніки поточних подій», «Релевантні документи» та ін. Публікувалися меморандуми УККА, відповіді від амер. урядових кіл на звернення та запити УККА. На шпальтах «У.к.» друкувалися відомі вчені, публіцисти, письменники, митці, громад. і культ. діячі, зокрема Д.*Андрієвський*, М.*Андрусяк*, Дж.*Армстронг*, Ю.*Бойко-Блохин*, С.*Горак*, С.*Гординський*, Т.Гунчак, Л.Добрянський, О.*Домбровський*, І.Каменецький, А.Коцевалов, Б.*Кравців*, Б.*Крупницький*, В.Лев, В.Ленцик, Ю.Луцький, В.*Маркусь*, К.-О.Меннінг, І.*Мірчук*,

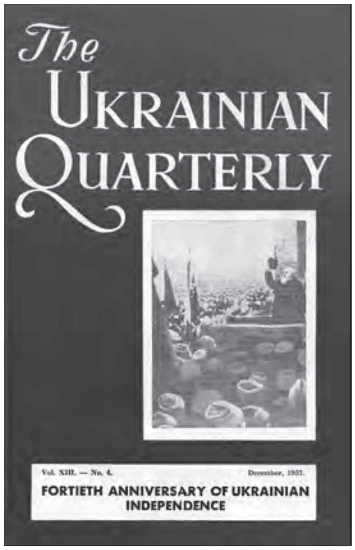

«The Ukrainian Quarterly». 1957. December. Обкладинка.

О.*Оглоблин*, Я.*Пастернак*, У.*Самчук*, В.*Січинський*, Я.*Славутич*, Р.*Смаль-Стоцький*, М.*Стахів*, М.Чировський, Л.*Шанковський*, Ю.*Шевельов*, В.*Щербаківський*, А.*Яковлів*, В.*Янів*. Окрім того, вміщувались англомовні переклади М.*Зерова*, В.*Стефаника*, Лесі *Українки*, *«Слова о полку Ігоревім»* («The Lay of Ihor's Campaign») та ін. Від поч. 1990-х рр. журнал істотно розширив проблемно-тематичний і жанровий діапазон публікацій, зокрема залучив до співпраці дописувачів з України. В рубриці «Релевантні документи» систематично публікувалися документи та матеріали про процес міжнар. визнання України та її зовнішньополіт. відносини, зокрема *Декларація про державний суверенітет України 1990* і привітання президента США Дж.Буша України зі здобуттям цього суверенітету, оголошення України про відмову від ядерного озброєння, текст Сенату США про визнання України незалежною д-вою, текст привітання Білого дому України з першою річницею незалежності, документальні матеріали низки міжнар. договорів України із сусідніми д-вами про врегулювання кордонів та взаємне визнання як суб'єктів міжнар. відносин, використання повітряних просторів тощо. На сторінках журналу докладно висвітлювалися події *«Помаранчевої революції 2004»* та ін.

Літ.: Ten years of the Ukrainian Quarterly, 1944—1954: a journal devoted to the spreading of information of the political, economic and cultural life of Ukraine and the nations of the Soviet Union; story of the journal [including ten-year index]. [New York,] 1955; *Dushnyck W.* The Ukrainian Quarterly: Two Decades In Its Role of Enlightenment. В кн.: The Ukrainian Quarterly. Cumulative Index 1944—1964. [New York,] 1965; Ukraine in a changing world: papers presented at the conference dedicated to the 30th anniversary of the founding of the Ukrainian Quarterly. New York, 1977; *Wynar A.* The Ukrainian Quarterly: A Journal of East European and Asian Affairs. «Ethnic Forum», 1983, vol. 3, no. 1/2; *Wynar L.* Past and Present Development of the Ukrainian Press in the United States. «Ukrainian Quarterly», 1985, vol. 41, no. 1/2; *Stojko W.A.* Tradition of Commitment, a Vision for the Future: Fifty Years of «The Ukrainian Quarterly». Там само, 1994, vol. 50, no. 4; *Сеник Я.* Культурно-просвітницька діяльність перших редакторів української емігрантської преси в США. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17—18 травня 2002 р., Львів). Львів, 2002; *Стойко В.* Статті професора О. Оглоблина в «Українському квартальнику» («The Ukrainian Quarterly»). «Український історик», 2006, № 1/3; *Антощук Л.* Роль Миколи Чубатого у становленні журналу «The Ukrainian Quarterly». «Наукові записки Національного університету "Острозька Академія"». Серія: Історичні науки», 2007, вип. 8; *Її ж.* «The Ukrainian Quarterly» як періодичне видання УККА. Там само, 2007, вип. 9; *Її ж.* Елементи джерелознавства та археографії в публікаціях журналу «The Ukrainian Quarterly» («Український квартальник»). Там само, 2009, вип. 14; *Залінський Я.* Появився унікальний випуск «Українського квартальника». «Свобода», 2010, № 43, 22 жовтня; Академіка Леоніда Рудницького вітали з 80-літтям. «Свобода», 2015, № 47, 20 листопада.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КЛУБ — укр. національно-культ. заклад, 1910 створений у *Києві*, мав замінити закрите того ж року *Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка*. Численні деполітизовані клуби в цей час грали роль своєрідних осередків укр. нац. руху. У.к., головою якого був М.В.*Лисенко*, містився в центрі Києва по вул. Володимирській, 42. Клуб відвідували укр. інтелігенція, робітники, молодь. У.к. спеціалізувався на читанні публічних лекцій про життя і творчість видатних укр. письменників, визначних діячів нац. руху, а також проведенні екскурсій пам'ятними істор. місцями. У.к. перебував під наглядом поліції,

11 жовтня 1912 закритий, оскільки в його б-ці знайшли кілька номерів укр. газ. *«Свобода»*, видрукованої в Америці. Ліквідаційні збори У.к. передали майно і приміщення т-ву *«Родина»*.

Літ.: *Лысенко О.Н.* Микола Лысенко: Воспоминания сына. М., 1960.

О.В. Лисенко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т КРАЄЗНА́ВСТВА — центр. орган, що здійснював організацію та координацію краєзнавчого руху в Україні в серед. 1920-х — на поч. 1930-х рр. і підпорядковувався Головному управлінню науки Наркомосу УСРР. Заснований у ході роботи 1-ї Всеукр. краєзнавчої наради (*Харків*) 1925 і включав представників ВУАН, наук. т-в, ін-тів, Укрдержплану, Укрполітосвіти, Центр. стат. управління УСРР, ЦК ЛКСМУ та ін. орг-цій. Складався з 15-ти членів. Головою У.к.к. було обрано професора (з 1929 — академіка ВУАН) М.І.*Яворського*. У різні часи членами У.к.к. були також відомі вчені Д.*Багалій*, М.*Волобуєв*, В.*Геринович*, М.Криворотченко, С.*Рудницький*, О.Яната, письменник С.Пилипенко та ін. На 1 січня 1929 під кер-вом к-ту в Україні діяло 51 краєзнавче т-во, 658 гуртків у 32-х округах, а також 65 кореспондентів-представників У.к.к. на місцях. Загалом активну участь у краєзнавчому русі на цей час брало бл. 20 тис. осіб. 1927—30 під егідою У.к.к. видавався ж. *«Краєзнавство»* (№ 1—28), в якому висвітлювалися теор. та практичні питання краєзнавчої роботи, публікувалися істор. та етногр. дослідження. На поч. 1930-х рр. кер-во та більшість членів У.к.к. були репресовані. У ході реорганізації Наркомосу УСРР (1933) к-т фактично припинив свою діяльність.

Літ.: Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Тронько П., Прокопчук В.* Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності. «Краєзнавство», 2010, № 1—2.

С.І. Кот.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТНИКІВ КУЛЬТУ́РИ (УКОПК) — держ. орган охорони пам'яток історії та к-ри в Україні. Створений 1929 при Наркомосі УСРР. Відав питаннями обліку та затвердження держ. реєстрів пам'яток респ. і місц. значення, вирішував поточні питання пам'яткоохоронної роботи. До складу УКОПК входили представники НКВС УСРР, Управління наук. справами Наркомосу УСРР, *Всеукраїнського істпарту при ЦК КП(б)У*, *Всеукраїнського археологічного комітету*, Укр. к-ту охорони пам'ятників природи, *Українського комітету краєзнавства*, деяких київ. і харків. кафедр історії України, історії укр. к-ри, мистецтвознавства, окремі фахівці. Очолювали к-т І.*Кулик* (голова), В.*Дубровський* (заст. голови), О.Тихий (секретар). На місцях діяли 4 *крайові комісії охорони пам'ятників культури* з центрами в *Києві*, *Харкові*, *Дніпропетровську* та *Одесі*, окружні комісії охорони пам'яток, уповноважені кореспонденти охорони пам'яток. Після реорганізації Наркомосу УСРР 1933 та репресій керівного складу УКОПК фактично втратив своє значення як керівний орган. Припинив існування 1937.

Літ.: Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні: 1917—1990. К., 1991; *Головатенко В.* Український комітет охорони пам'яток культури в світлі архівів українських спецслужб. «Студії з архівної справи та документознавства», 2003, т. 9; *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. «Пам'ятки України», 2005, № 2; Основи пам'яткознавства. К., 2012; Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К., 2015.

С.І. Кот.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т СЛАВІ́СТІВ — наук. орган, до складу якого входять провідні укр. славісти. Координує розвиток *слов'янознавства* в Україні та сприяє розвитку творчих зв'язків вітчизняних славістів зі слов'янознавчими центрами зарубіжних країн. Створений 1957 як складова частина Рад. к-ту славістів, а з 1991 — самостійна субструктура Міжнар. к-ту славістів — наук. орг-ції, заснованої 1955 у Белграді (нині столиця Сербії) з метою відновлення й розвитку міжнар. зв'язків у галузі славістики, а також продовження традицій 1-го Міжнар. з'їзду славістів, що відбувся у Празі (нині столиця Чехії) 1929. Із 1958 Міжнар. к-т славістів, який нині об'єднує нац. к-ти славістів 35 країн світу, кожні 5 років проводить міжнар. з'їзди славістів на території слов'ян. країн. Укр. вчені-славісти беруть участь у цих з'їздах із 1958 у складі делегацій славістів *СРСР*, а з 1993 — окремими делегаціями. Зокрема, делегатами 4-го Міжнар. з'їзду славістів, що відбувся 1958 в *Москві*, були академіки АН УРСР Л.*Булаховський* і О.*Білецький*. 1983 в *Києві* за активної участі У.к.с. відбувся 9-й Міжнар. з'їзд славістів, в якому взяли участь десятки укр. учених — фахівців з мовознавства, літературознавства, історії. Укр. істориками до з'їзду був підготовлений збірник наук. праць «Украина во взаимосвязях славянских народов» (К., 1983). До 10-го Міжнар. з'їзду славістів, що відбувся у вересні 1988 в Софії (Болгарія), У.к.с. були видані доповіді вітчизн. учених «Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів» (К., 1988), до 12-го Міжнар. з'їзду славістів (*Краків*, 1998) — доповіді «Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів» (К., 1998), до 13-го Міжнар. з'їзду славістів (Любляна (Словенія), 2003) — доповіді «Джерелознавство, історія та культурологія слов'янських народів» (К., 2003), а до 14-го Міжнар. з'їзду славістів (Охрид (Македонія), 2008) 40 доповідей укр. учених було надруковано у спец. випуску (№ 2) наук. видання «Слов'янські обрії» (К., 2008), що став періодичним друкованим органом У.к.с. На 15-му Міжнар. з'їзді славістів, що відбувся в серпні 2013 у *Мінську*, укр. вчені представили бл. 70 наук. доповідей із проблем мовознавства, літературознавства, культурології та фольклористики, а також організували й провели круглий стіл «Тарас Шевченко: національний вимір і світовий контекст (до 200-річчя від дня народження)».

Починаючи з 11-го Міжнар. з'їзду славістів у Братиславі (Словаччина; 1993), укр. славісти представлені на з'їздах окремими делегаціями. У.к.с., окрім підготовки укр. делегацій до участі у міжнар. з'їздах славістів, разом з науково-дослідницькими установами *Національної академії наук України* і вишами організовує респ. конференції славістів і міжнар. наук. конференції до Днів слов'ян. писемності і к-ри, видає збірники наук. доповідей та статей, бере участь у прове-

денні Днів науки і к-ри України у слов'ян. країнах та Днів науки і к-ри слов'ян. д-в в Україні. У вересні 2012, напр., у рамках Днів науки Македонії в Україні У.к.с. спільно з Македонською академією наук і мист-в та Харків. нац. ун-том ім. В.Каразіна на базі останнього була проведена міжнар. наук. конференція з історії та сучасного розвитку українсько-македонських відносин. У різні роки У.к.с. очолювали академік АН УРСР Л.Булаховський (1957—61), академіки АН СРСР М.*Рильський* (1961—64) та І.*Білодід* (1964—81), академік АН УРСР В.*Русанівський* (1981—2006), академік НАН України О.С.*Онищенко* (з 2006).

Літ.: IX Международный съезд славистов, Киев, 6—14 сентября 1983: программа. К., 1983; IX Международный съезд славистов, Киев [6—14 сентября] 1983 г.: научно-информационные материалы. М., 1985; Слов'янські обрії: збірник наукових праць, вип. 8: Спеціальний випуск, присвячений XV Міжнародному з'їзду славістів: матеріали круглого столу «Тарас Шевченко: національний вимір і світовий контекст (до 200-річчя від дня народження)». К., 2013.

С.В. Віднянський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КОНГРЕ́СОВИЙ КОМІТЕ́Т АМЕ́РИКИ (УККА; Ukrainian Congress Committee of America; UCCA) — надпарт. громад. орг-ція укр. діаспори в США, що представляє її інтереси перед susp-вом та вищою владою США. Член *Світового конгресу українців*.

УККА утворено 24 травня 1940 на 1-му Конгресі амер. українців у м. Вашингтон замість *Об'єднання українських організацій в Америці*. Засновники — *Український народний союз*, Укр. робітн. союз, Укр. нар. поміч, Союз українців-католиків «Провидіння». Крім них, членами УККА є більшість місц. об'єднань політ., громад., професійних, наук., культ., реліг., молодіжних та жін. орг-цій українців США. Нині об'єднує 20 орг-цій і має понад 70 відділів у США. Фінансується через членські внески та пожертви.

Вищий керівний орган — Конгрес українців Америки (відбувається 1 раз на 4 роки), що визначає провідні напрями діяльності УККА, обирає його президента та колективні представницькі виконавчі органи: крайову екзекутиву і крайову раду. Поточну роботу проводять бюро УККА на чолі з президентом, крайова канцелярія (Нью-Йорк), яка скеровує роботу місц. відділів, Укр. нац. інформаційна служба (Вашингтон), що комунікує з громадою та владою США, різні комісії, відділи та автономні установи при УККА. Одна з найдієвіших автономних установ УККА — Шкільна рада, що координує діяльність українознавчих шкіл у США, видає навчально-методичну літературу, готує вчителів.

У роки *Другої світової війни* УККА не здобув належної підтримки укр. орг-цій США. Тому 22—23 січня 1944 у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США) відбулося повторне формування УККА як надпарт. орг-ції, координатора укр. політ. та громад. осередків і установ США для захисту укр. нац. інтересів в США та на міжнар. арені. Важливим стратегічним завданням УККА було визначено захист права укр. народу на самовизначення і державність, демократ. свобод, консолідацію укр. громади в США.

Найактивнішою діяльність УККА була в період *«холодної війни»* і спрямовувалася на популяризацію суті та завдань укр. національно-визвол. руху, викриття політики КПРС щодо укр. народу, дискредитацію рад. кер-ва на міжнар. арені, захист прав людини та укр. нації в *СРСР*, формування позитивного іміджу укр. етнічної групи в США та світі, збереження укр. нац. ідентичності та к-ри.

УККА організовував широкомасштабні інформаційно-політ. акції на захист інтересів укр. діаспори та укр. нації в цілому. Сприяв прийняттю Конгресом США низки важливих законопроектів, зокрема 1959 резолюції про «Тиждень поневолених націй» та його щорічне відзначення. Разом з ін. орг-ціями ініціював відкриття у Вашингтоні 1964 пам'ятника Т.*Шевченку* за участю президента США Д.-Д.Ейзенхауера. Брав активну участь у кампаніях з викриття політики СРСР, саботуванні організованих ним міжнародних заходів, акціях за легалізацію в СРСР *Української греко-католицької церкви* та *Української автокефальної православної церкви*, з дослідження та вшанування жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, підтримки правозахисного руху в УРСР; через вищу владу США сприяв звільненню укр. політичних в'язнів у СРСР; інформував про становище в УРСР органи держ. влади США, міжнар. орг-ції. Долучився до створення укр. служб радіостанцій «Голос Америки» (див. *Український відділ «Голосу Америки»)* та *«Радіо Свобода»*.

Представляв укр. нац. інтереси перед світовою громадськістю. Делегація УККА брала участь 1945 в установчій конференції *Організації Об'єднаних Націй*, 1946 — у *Паризькій мирній конференції*. 1947 УККА ініціював створення Панамер. укр. конференції, 1967 брав участь в організації Світового конгресу вільних українців (з 1993 — *Світовий конгрес українців*).

Український конгресовий комітет Америки. Логотип.

Одним з осн. досягнень УККА став внесок в інтеграцію укр. етнічної громади в амер. сусп-во та політикум. З цією метою в структурі УККА створено К-т зовн. справ (1972) та Укр. нац. інформаційну службу у Вашингтоні (1977) для комунікації і взаємодії з вищими урядовими інституціями США. Важливий напрям діяльності УККА — участь у роботі Республіканської та Демократичної партій, лобіювання через них укр. нац. інтересів. Так, президент УККА Л.*Добрянський* 1964 вперше домігся включення до передвиборної платформи республіканців тези про Україну як «поневолену націю», відтоді аналогічні положення входили до передвиборних програм обох партій США.

Протягом існування УККА не раз виникали внутр. конфлікти, унаслідок чого опозиція до його проводу створила власні орг-ції: Асоціацію українців Америки (1966), К-т правопорядку УККА (1981), Українсько-амер. координаційну раду (1983).

Зі здобуттям Україною незалежності УККА лобіює її інтереси в Конгресі та уряді США. Є постійним спостерігачем на виборах в Україні, виступає співдоповідачем у питаннях, пов'язаних з Україною, у Конгресі США, ООН та ін. міжнар. орг-ціях. Був ініціатором створення Конгресового укр. кокусу (1997) та Сенатського укр. кокусу (2015) — неформальних груп на підтримку України у федеральному законодавчому органі США.

З початку рос. агресії проти України в 2014 лобіює ухвалення Конгресом США резолюцій та законопроектів в інтере-

сах України, зокрема запровадження санкцій проти агресора, а також надання їй політ., дипломатичної, фінансової та військ. підтримки. Сприяє налагодженню американсько-укр. відносин у різних сферах. Координує волонтерську діяльність укр. громади США, спрямовану на допомогу Україні.

Важливий напрям діяльності УККА — культурно-просвітницька робота, інформування амер. громадян та світ. співтовариства про історію та к-ру України. Так, Фільмовий фонд УККА (створений 1994) сприяє висвітленню укр. кінематографом маловідомих проблем історії України. З ініціативи УККА Конгрес США 2006 ухвалив резолюцію про спорудження у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору в Україні 1932—33 (відкритий 2015).

Друковані органи УККА: «The Ukrainian Quarterly» («Український квартальник»; з 1944), двотижневик «The Ukrainian Bulletin» («Український бюлетень»), інформаційний листок Крайової канцелярії УККА. Вид-во УККА випускає україно- та англомовні книги, брошури, різні інформаційні матеріали про Україну, укр. діаспору та ін. Укр. нац. інформаційна служба у Вашингтоні видає і розповсюджує серед членів Конгресу та ін. високопосадовців США щотижневий інформаційний листок «Ukraine in Brief» («Коротко про Україну»).

Президенти УККА: М.Мурашко (1940—44), С.Шумейко (1944—49), Л.Добрянський (1949—54 і 1962—83), Д.Галичин (1955—61), І.Білинський (1983—90), А.Лозинський (1990—2000), М.Савків (2000—08), Т.Галло-Олексій (2008—16), А.Футей (з 2016).

Офіц. веб-сайт УККА: http://www.ucca.org.

Літ.: *Bazarko I., Bilinsky I.* The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America: A Short Story. В кн.: The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991; *Сухобокова О.* Український конгресовий комітет Америки як провідна організація української діаспори США. В кн.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн»: збірник наукових статей. К., 2013.

О.О. Сухобокова.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ КОНСЕРВАТИ́ЗМ І ГЕТЬМА́НСЬКИЙ РУХ» — періодичний тематичний збірник наук. праць, який виходить як складова «Вісника Київського національного лінгвістичного університету», серія: «Історія, економіка, філософія». Ред. — Ю.*Терещенко*. З 2000 по 2018 видруковано 10 вип. Присвячений укр. *консерватизму* як духовному та сусп. явищу, а також гетьман. руху, що став його найбільш значущим державно-політ. та ідеологічним виявом. Гол. теми публікацій: суспільно-політ., наук. та епістолярна спадщина В.*Липинського*; внутр., зовн., військова та екон. політика урядів *Української Держави* на чолі з П.*Скоропадським*; створення і діяльність гетьман. орг-цій на теренах Європи, США та Канади; проблема територіального патріотизму, який базується на принципі консолідації всіх громадян України незалежно від нац., мовної, парт. чи реліг. належності; теорія *еліти*, що передбачає її функціонування на основі сусп. компромісу, класократичний принцип формування влади тощо. У збірнику публікувалися матеріали низки наук. конференцій, присвячених діяльності ідеолога укр. консерватизму В.Липинського та очільника Укр. Д-ви 1918 гетьмана П.Скоропадського, зокрема Всеукр. науково-практичної конференції «Українська Держава і гетьманський рух новітньої доби» (Київ, 15—16 травня 2003), Міжнар. наук. конференції «Український консерватизм: історія, політика, ідеологія та перспективи розвитку» (Київ, 17—18 квітня 2012), Всеукр. наук. читань з нагоди 140-річчя від дня народження гетьмана П.Скоропадського (17 травня 2013), Міжнар. наук. конференції «Державницький імператив В'ячеслава Липинського: до 135-річчя від дня народження» (Луцьк—Затурці, 21—22 квітня 2017).

Т.С. Осташко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КРАЙОВИ́Й КОМІТЕ́Т (УКК) — єдина легальна укр. суспільно-громад. установа в *Галичині*, створена у *Львові* у вересні 1941, функцією якої було представництво укр. інтересів перед нім. властями. УКК у Львові мав аналогічний статус як *Український центральний комітет* у *Кракові*, голова якого В.*Кубійович* відмовився поширити діяльність своєї орг-ції на територію Галичини з огляду на її особливе значення та політ. ситуацію. Головою УКК зі сторони нім. влади був затверджений К.*Паньківський*. Заст. голови і діловим керівником було призначено М.Добрянського-Демковича.

УКК мав сприяти активізації суспільно-політ. життя та всесторонній організації укр. населення Галичини в рамках Укр. центр. к-ту. Восени 1941 УКК створив свою орг. структуру на чолі з головою УКК, почали роботу його відділи: орг., фінансовий, правний, сусп. опіки, госп., шкільний, культ. праці, молодіжний, жін., опіки над полоненими, праці, контрольний, при ньому було також створено комісію у справах надання матеріальної допомоги студентам. УКК сприяв поверненню колиш. рад. службовців до *Наддніпрянської України*, звільненню з полону вояків Червоної армії родом із Галичини, організовував допомогу полоненим у таборах тощо. Так, за ініціативою УКК був створений українсько-польсько-єврейс. координаційний орган для допомоги ув'язненим, а в листопаді 1941 УКК вислав меморандум нім. владі, виступаючи проти запровадження гетто у Львові.

Згідно з нім. адм. поділом краю було організовано укр. окружні к-ти і делегатури, по селах діяли довірені особи УКК. Завданнями УКК були допомога всім потерпілим від війни, охорона укр. населення від зловживань окупаційних властей, залагодження воєнно-госп. проблем, максимальне розширення діяльності з метою організації основи для різних напрямів нац. життя українців, поширення якнайбільшого впливу на ті держ. органи, від яких залежали життя та добробут українців.

Від початків існування УКК тісно співпрацював з Укр. центр. к-том, наслідував його досвід. Діяльність УКК завершилась у березні 1942, коли властї *Генеральної губернії* передали його функції Укр. центр. к-ту у Кракові, а голова УКК став заст. провідника Укр. центр. комітету.

Літ.: Український крайовий комітет. В кн.: ЕУ, т. 9. Париж—Нью-Йорк, 1980; *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. «Незалежний культурологічний часопис "Ї"», 1996, число 8; *Гурська О.А.* Діяльність Українського центрального комітету у Генераль-

ній губернії під час Другої світової війни (1941—1944 рр.). «Вісник Національного університету “Львівська політехніка”», 2009, № 652.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІ́ЧНИЙ КЛУБ (УКК) — перша незалежна громад. орг-ція в *Українській Радянській Соціалістичній Республіці*. Ідея створення неформального об’єднання громадян належала дисиденту С.Набоці та худож. В.Галиновському, які в липні 1987 в *Києві* організували збори ініціативної групи за участі філолога О.Гейко-Матусевич, педагога Л.Мілявського, робітниці І.Альтер та ін. з метою обговорення організаційних засад просвітницького угруповання. Перше засідання УКК відбулося 6 серпня 1987 в київському кафе «Любава» на Оболоні під егідою райкому комсомолу. 16 серпня 1987 у помешканні науковця А.Киреєва відбулися установчі збори УКК, в яких взяли участь Л.Мілявський, О.Шевченко, В.Федько, І.Запорожець, С.Набока, А.Битченко, М.Дикий, А.Нагорний, О.Пашкевич, Е.Кірюхін, С.Заріцька, О.Гейко-Матусевич, Л.Лохвицька. Було обрано керівну раду та голову УКК — А.Киреєва (згодом — С.Набоку) — та ухвалено статут організації, в преамбулі якого зазначалось: «Український культурологічний клуб є творчим любительським об’єднанням, створеним на основі громадської самодіяльності, спільних інтересів та індивідуального членства учасників з метою задоволення духовних запитів у сфері вивчення й поширення української культури, розширення загальнонаукового світогляду, надання допомоги в самоосвіті, самовдосконаленні, у змістовному проведенні дозвілля».

За відсутності приміщення та відмови у держ. реєстрації УКК проводив збори у приватних квартирах або ж просто неба, зазвичай щотижня, на зборах розглядалися білі плями в історії України (політика *русифікації* в УРСР, причини та наслідки *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, механізм політичних репресій в *СРСР*, діяльність укр. політ. діячів М.*Грушевського*, В.*Винниченка*, С.*Петлюри*), обговорювалася творча спадщина представників «Розстріляного відродження», когорти «шістдесятників», проблеми захисту істор. пам’яток, відродження УАПЦ, наслідки *Чорнобильської катастрофи 1986*. Теми засідань УКК висвітлювалися на сторінках позацензурного видання *«Український вісник»*.

У просвітницьких заходах УКК брали участь мовознавець М.Коцюбинська, письменники С.Плачинда та В.Засенко, історики М.*Брайчевський* та С.*Білокінь*, колишні політв’язні М.*Горбаль*, М.*Горинь*, Б.*Горинь*, В.Овсієнко, Є.*Сверстюк*, В.*Чорновіл*.

Зусиллями членів УКК було організовано екологічну демонстрацію в Києві 26 квітня 1988 — у день 2-ї річниці Чорнобильської катастрофи — та відзначено 1000-ліття хрещення Русі.

У липні 1988 УКК увійшов повним складом до Укр. Гельсінської спілки.

Літ.: Київська весна. К., 2005; *Овсієнко В.* Світло людей: мемуари та публіцистика, кн. 2. Х.—К., 2005; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об’єднання в період «горбачовської перебудови». «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 2010, т. 104: Історичні науки; *Гайдаєнко І.* Український культурологічний клуб як один із складових молодіжного руху в Україні в другій половині 80-х років ХХ ст. «Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди”: Педагогіка. Психологія. Філософія», 2014, вип. 35.

О.Г. Бажан.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ КУР’Є́Р», «Український кур’єр» / «Ukrainischer Kurier». Виходив у *Чернігові*, потім — у *Прилуках* двічі на тиждень із травня 1943 під редакцією І.Прокопика, згодом — Д.Пилипенка. Вийшло не менше 31 числа. До № 37 за 1943 видання виходило під назвою «Чернігівський кур’єр». Канцелярії часопису почергово містилися в друкарнях *Ніжина*, Чернігова, Прилук.

Воєнні зведення, в яких подавалося нім. бачення фронтових подій, мали на меті переконувати читачів у непереможності армій Райху. При аналізі екон. і політ. подій у світі робилися наголоси на критичній ситуації в *СРСР*, Великій Британії та США і проблемах у взаєминах між ними.

1943 набув розмаху процес формування військ. підрозділів із місц. жителів. Автор статті «Союзники Німеччини» виділив 5 категорій таких військ: 1) Рос. визвольна армія ген. А.Власова; 2) укр. добровольці; 3) козачі полки (донські, кубанські, терські козаки); 4) «Східний легіон» (добровольці з Кавказу і Туркестану); 5) підрозділи добровольців з Естонії, Латвії, Галичини. Найбільше уваги приділялося українцям.

У публікаціях про рад. минуле особливо наголошувалося на фактах масового знищення людей. Друкувалися статті антисемітського спрямування.

Осн. розпорядження центр. окупаційної влади стосувалися земельного питання, військ. поставок 1943—44, трудової повинності та призначення робітників на роботу в області воєн. операцій.

Про події місц. життя повідомлялося в рубриках «По Чернігову й Чернігівщині», «По Чернігову й області». Місц. оголошення інформували, зокрема, про заборону розкрадання телеграфних стовпів і дроту, заборону торгувати військ. речами, впорядкування базарної торгівлі, відкриття школи ветеринарних фельдшерів у Ніжині, реєстрацію, ремонт і продаж велосипедів, початок роботи черніг. промислово-виробн. кооп. артілі зі збирання лікарських і тех. рослин, набір робітників для праці на торфорозробках, набір учнів до прилуцької ремісничої школи.

Літ.: *Гайдабура В.М.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941—1944). «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1998, вип. 1; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Біб-

УКРАЇНСЬКИЙ КУР’ЄР
НЕДІЛЯ, 16 ТРАВНЯ 1943 РОКУ
ВИХОДИТЬ ДВІЧІ НА ТИЖДЕНЬ
№ 38 (196)
ЦІНА 1 КРБ.
Чому я буду боротися з большевизмом
УСЕ ЗМІТАЄ НА СВОЄМУ ШЛЯХУ

«Український кур’єр». Чернігів. 1943. 16 травня. № 38 (196). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

ліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЛЕГІО́Н САМООБОРО́НИ, Волинський легіон, 31-й батальйон СД — укр. військ. формування у складі нім. армії в роки *Другої світової війни*, створене у вересні 1943 на основі партизан. загонів ОУН(м) на *Волині*. У.л.с. утворився внаслідок жорсткого протистояння між відділами укр. підпілля мельниківського та бандерівського спрямування (див. *Організація українських націоналістів*). Метою діяльності легіону був захист укр. населення від збройних нападів польс. та рад. партизанів, а також боротьба з відділами *Української повстанської армії* ОУН(б).

Вояками легіону були члени ОУН(м), прихильники Т.*Боровця* та Фронту укр. революції, які не влилися до лав УПА ОУН(б), а також політ. в'язні, випущені за домовленістю між мельниківцями та нім. адміністрацією. Командири У.л.с. — полковники армії УНР В.Герасименко («Тур») та П.Дяченко («Квітка»), військ. штаб очолював М.Солтис («Черкас»), з нім. сторони — сотник Асмус і чотар Раулінг, які виконували функції зв'язкових з армійськими частинами *Вермахту*. З початку весни 1944 У.л.с. підпорядковувався нім. Службі безпеки (СД) як 31-й охоронний батальйон СД («31 Schutzmannschafts Btl. d. SD»).

У.л.с. складався із трьох бойових та однієї госп. сотні, заг. кількість бійців — бл. 500 осіб. На початку існування легіон проходив вишкіл та діяв на території Волині, в районі *Луцька*, *Володимира-Волинського*, *Устилуга*. З приходом на Волинь Червоної армії легіон перебував на *Холмщині*, де брав участь в операціях як проти *Армії Крайової*, так і проти УПА. У жовтні 1944 легіон переведено до Моравії, а в лютому 1945 — до м. Марібор у Словенії, де частина кер-ва укр. легіону намагалася зав'язати контакти з югославськими четниками Д.Михайловича та перейти на їхню сторону, однак цей план був викритий. У зв'язку з цим нім. командування вирішило розформувати У.л.с., а вояків приєднати до складу д-зії *«Галичина»*, яку невдовзі реорганізували в Укр. нац. армію. Саме у складі цієї військ. формації колишні вояки У.л.с. були інтерновані союзниками у травні 1945.

Літ.: *Гірняк К.* Український легіон самооборони: причинки до історії. Торонто, 1977; *Каркоць-Вовк М.* Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. Рівне, 2002; *Каліберда Ю. та ін.* Збройні формування ОУН-Мельника у 1943—1944 рр. на Волині. «Воєнна історія», 2010, № 1; Український легіон самооборони; історія формування і бойовий шлях. Web: http://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/boji_za_vizvolennja_volini/ukrajinskij_legion_samooboroni/2-1-0-260.

Я.В. Борщик.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС» — друкований орган укр. державницької думки, к-ри і науки. Видавався 1946—54 в Аугсбурзі (Німеччина) під редакцією Д.*Дорошенка*. Журнал водночас можна вважати часописом *Української вільної академії наук*, яку Д.Дорошенко очолював у момент її створення. Окремі публікації були присвячені цій установі, обставинам її заснування та меті діяльності (1946, ч. 3), першому президенту УВАН Д.Дорошенку (1953, ч. 1). У часопису поширювалася державницька концепція в укр. історіографії, публікувалися статті та замітки про діячів гетьман. руху. Серед них статті В.Войнаренка, Г.Деркача, Д.Дорошенка, С.Жука, Б.*Крупницького*, П.*Курінного*, О.*Оглоблина*, Н.*Полонської-Василенко*, І.*Токаржевського-Карашевича* та ін. Поряд із цим журнал уміщував чимало інформації про укр. гетьман. рух та його очільника гетьманича Д.*Скоропадського*, промови та статті останнього. В «У.л.» було вперше опубліковано статті «Останні дні Гетьмана Павла Скоропадського, його смерть і похорон» (1946, ч. 6), «Погляди Його Світлости Гетьманича Данила щодо передумов уможливлення співпраці українців з антибільшовицькими російськими силами» (1954, ч. 2), привітання та виступи Д.Скоропадського під час перебування у США і Канаді тощо. Друкувалася хроніка життя укр. еміграції в Зх. Європі, США та Канаді.

«Український літопис». 1946. Ч. 1. Обкладинка.

Літ.: *Винар Л.* Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії. «Український історик», 1982/83, ч. 3/4, 1 (75/77); *Андрєєв В.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика). «УІЖ», 2007, № 4.

Т.С. Осташко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ МОЛОДІ́ЖНИЙ КЛУБ У МОСКВІ́ — перший громадсько-відомий укр. молодіжний клуб у *Москві*. Був створений майже одночасно з т-вом укр. к-ри «Славутич» у квітні 1988. До складу ввійшли особи укр. походження — студенти, аспіранти й молоді наук. співробітники моск. вищих навч. закладів. Спочатку клуб перебував у складі «Славутича», але через кілька місяців організаційно виокремився. Проте більшість його членів до 1991 продовжували діяльність у «Славутичі»: цілі обох установ багато в чому були спільними. Саме на одній із зустрічей клубу 1988 виникла ідея відродити в Москві б-ку укр. літератури. 1995 молодіжний клуб фактично припинив існування: більшість його учасників на той час залишили Москву, емігрувавши до України чи на Захід.

Історія сучасного Укр. молодіжного клубу у Москві починається від 2008. Його засновниками стали О.Ступар і А.Мірошниченко, які 16 березня 2008 створили групу моск. українців у соцмережі «ВКонтакте», надалі почали проводити неформальні зустрічі, вечірки, футбольні матчі. Відбувалися ці заходи у скверах, клубах. Число учасників зустрічей збільшилося, тому було прийняте рішення створити офіц. орг-цію укр. молоді Москви — Укр. молодіжний клуб. Завдяки реєстрації члени клубу отримали можливість проводити офіц. заходи, се-

ред іншого — в укр. закладах Москви, передусім у Б-ці укр. літератури та в Культ. центрі України. Першим керівником клубу став А.Мірошниченко, а перші збори відбулися 29 березня 2008 в новому приміщенні Б-ки укр. літератури на Трифонівській вул.

У вересні 2009 А.Мірошниченко повідомив про створення «дискусійного клубу» при Б-ці укр. літератури для «спілкування українською мовою та обговорення актуальних проблем культурного, суспільного, економічного та політичного життя». 2010 А.Мірошниченко залишив Росію, влітку того ж року керівником клубу було обрано Я.Копельчука. 25 серпня з нагоди 19-ї річниці Незалежності України члени Укр. молодіжного клубу провели флешмоб під назвою «Дев'ятнадцять», пройшовши у Москві мостом ім. Богдана Хмельницького та укр. пам'ятними місцями. 8—10 квітня 2011 Я.Копельчук та активісти клубу І.Соловей, О.Двоєконко, О.Сєрков провели 1-й Укр. молодіжний форум Росії. До Укр. молодіжного клубу приймали всіх охочих.

Активність клубу помітно зменшилася після подій 2014 в Україні. Проте він, як і раніше, влаштовує щомісячні зустрічі в Нац. культ. центрі України в Москві, а також організовує різноманітні заходи. Число відвідувачів зменшилось: якщо 2009—13 присутність 10 осіб була звичайним явищем, нині беруть участь 5—7. Серед них не лише етнічні українці, а й росіяни, поляки, білоруси, татари.

Сьогодні актив Укр. молодіжного клубу заявляє, що «формат нашого клубу — повна аполітичність». Його метою проголошене прилучення моск. молоді до укр. к-ри, а також поліпшення відносин між Україною та Росією.

Літ.: *Тимофеева С.* Национально-культурные организации украинцев в Москве. «Российско-украинский бюллетень» (М.), 2000, № 6—7; *Двоєконко О.* Український молодіжний форум Росії в 2012 році хоче зібратись вдруге. Web: http://www.uvkr.org/news/1153.26.01.2012; *Соловей І.* Українська молодь Москви відзначила День Незалежності флеш-мобом «Дев'ятнадцять». Web: https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1030740-ukranska_molod_moskvi_vdznachila_den_nezalegnost_flesh_mobom_devyatnadtsyat_930527.html. 25.08.2010.

Л.М. Мельник.

УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й (м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США), The Ukrainian Museum, New York, NY, USA. Створений 1976 Союзом українок Америки (Ukrainian National Women's League of America). Перші три десятиліття містивсь у будинку Союзу українок Америки у Нью-Йорку за адресою: 203 Second Avenue, New York, NY, USA. Із 2005 розташований у центрі Нью-Йорка на Мангеттені у районі Іст-Віллідж у спеціально збудованому на пожертви укр. громади США будинку із галереями для експозиції, фондосховищами, науково-тех. б-кою, конференційною залою, приміщенням для проведення майстер-класів і музейною крамницею (архіт. Ю.(Дж.)Савицький; 222 East 6th Street, New York, NY, USA). Гол. галереї розташовані на 1-му і 2-му поверхах, менші виставки розміщуються на нижньому рівні. Ключові експозиції присвячено нар. та образотворчому мист-ву, в т. ч. сучасному мист-ву і фотографії.

Місією У.м. є колекціонування, зберігання, експонування й інтерпретація мистецьких та істор. здобутків українців. Основою колекції музею стала збірка творів нар. мист-ва, придбана 1933 Союзом українок Америки у львів. жін. кооперативу «Українське народне мистецтво» для експонування на Всесвітній виставці 1933 у Чикаго (США). Із 1967 до 1976 зібрані Союзом українок Америки твори експонувалися на постійній музейній виставці в Укр. ін-ті Америки у Нью-Йорку.

Колекція музею складається із творів нар. декоративного мист-ва, образотворчого мист-ва та архіву.

Зібрання творів укр. нар. декоративного мист-ва (більше ніж 8 тис. предметів) є одним із найбільших поза межами України. Представлені нар. одяг (у т. ч. весільні та святкові строї різних регіонів України), художнє ткацтво, вишивка, рушники, килими, керамічні вироби, металеві (зокрема мідні та срібні) ювелірні вироби, декоративні дерев'яні різьблені предмети 19—20 ст., велика колекція писанок.

Колекція образотворчого мистецтва містить бл. 2 тис. картин, малюнків, графічних творів і скульптур відомих укр. художників, які працювали в Україні, Європі, США та ін. країнах, переважно у 20 — на поч. 21 ст. Вона включає в себе одну з найважливіших збірок творів представника «наївного» мистецтва Никифора (Є.Дровняка), найбільшу колекцію картин та акварелей худож. та архіт. В.*Кричевського*, майже всі роботи, створені в США скульптором М.Черешньовським. У колекції також представлені роботи О.*Архипенка*, М.Андрієнка-Нечитайла, М.Бервінчака, П.Холодного-молодшого, Л.*Геца*, О.Грищенка, О.*Новаківського*, І.*Труша*, Я.*Гніздовського*, Е.*Козака*, Г.*Крука*, М.Мороза, С.Крушельницького, І.*Їжакевича*, Л.Гуцалюка та інших.

В архіві музею зберігається понад 30 тис. документів укр. еміграції до США (у т. ч. архіви укр. родин, листування, афіші, листівки тощо) та матеріали, що висвітлюють різні аспекти життя в Україні. Цінними є зібрання архів. фотографій, рідкісних книг, карт 17—18 ст., нумізматична та філателістична колекції.

Щороку музей влаштовує кілька тематичних етногр. та мистецьких виставок, публікує каталоги. У музеї проходять історико-архівні виставки. Найбільшими за останні 20 років були виставки творів М.В.*Кричевського* (1999), В.Кричевського (1999/2000, 2007), Г.Мазепи (2000/2001), родини Холодних (2001), О.Архипенка (2005), Я.Гніздовського (2006, 2016), Д.Бурлюка (2008/09), М.Мороза (2009), О.Заливахи (2011), С.*Гординського* (2011), Б.Косарева (2011/12), тематичні виставки «Перехрестя: модернізм в Україні, 1910—1930» (2006/07), «Українська скульптура та ікони: історія порятунку» (2006/07), «Повертаючись у минуле: українське народне мистецтво на Всесвітній виставці 1933 року у Чикаго» (2007/08), «Козаки: мистецтво та стиль» (2007), «Тарас Шевченко: поет, художник, ікона» (2014),

Український музей. Нью-Йорк, США.

«Петриківка: душа України» (2015), «Український авангард 1910—1920-х» (2015), «Українська діаспора: жінки-художниці, 1908—2015» (2015/16), фотоархівна виставка «Українська повстанська армія: історія нескорених борців за свободу» (2007), картографічна виставка «Картографування України: європейська картографія та мапи ранньомодерної України, 1550—1799» (2008), фотовиставки «Немає іншого дому: кримськотатарські репатріанти» (2010, 2015), «Революція гідності» (2017), виставка укр. килимів (2012/13), виставки плакатів «Пропаганда та гасла: політичний плакат у радянській Україні, 1919—1921» (2013—14), «Плакати Майдану» (2013/14). Щороку відбуваються традиційні передпасхальні виставки писанок та передріздвяні виставки вертепів. У листопаді 2003 музеєм була підготовлена і розгорнута у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку виставка з нагоди 70-річчя трагедії *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

У музейних майстернях нар. творчості відбуваються майстер-класи з опанування традиційних укр. ремесел — писанкарства, вишивання, ткання гобеленів, традиційного хлібопечення, вироблення прикрас із бісеру та різдвяних і новорічних іграшок.

Офіц. веб-сайт музею: http://www.ukrainianmuseum.org

О.В. Юркова.

УКРАЇ́НСЬКИЙ МУШКЕТЕ́РСЬКИЙ ПОЛК 18 ст. — див. *Український піхотний полк*.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ СОЮ́З (УНС (англ. — The Ukrainian National Association; UNA); до 1914 — Руський народний союз; РНС) — найчисельніша та найбільш розгалужена громад. допомогова орг-ція укр. діаспори США, що працює в галузі соціального страхування та забезпечення своїх членів за рахунок власних фондів і прибутків, а також проводить культурно-просвітницьку діяльність.

Створений 22 лютого 1894 в м. Шамокін (шт. Пенсильванія, США) з ініціативи священиків Г.Грушки та І.Констанкевича, братствами св. Миколая, святих Кирила і Мефодія та св. Івана Хрестителя, які вийшли із Союзу греко-катол. руських братств «Соєдінєніє» через москвофільську позицію останнього. Штаб-квартира УНС перебуває в м. Джерсі-Сіті (шт. Нью-Джерсі, США). 1901 поширив свою діяльність на Канаду, 1906 створено його перший відділ у м. Торонто (пров. Онтаріо, Канада).

Вищий орган УНС — Конвенція, що відбувається 1 раз на 4 роки та обирає гол. уряд у складі гол. екзекутивного к-ту (уряду), гол. ради, гол. контрольної комісії. Екзекутивний к-т складається з голови (президента), його заступників, директора у справах Канади, секретаря та організатора. Місц. відділами керують управи, які підпорядковуються окружним к-там УНС. Має к-ти у справах Канади, молоді, жінок, людей похилого віку, спорту тощо.

Президенти (голови) РНС/УНС: Т.Толпаш (1894—95), І.Глова (1895—98), Ю.Хиляк (1898—1900), о. А.Бончевський (1900—02), о. М.Стефанович (1902—04), К.Кирчів (1904—08 і 1917—20), Д.Капітула (1908—17), С.Ядловський (1920—25), Т.Грицей (1925—29), М.Мурашко (1929—49), Д.Галичин (1950—61), Й.Лисогір (1961—78), І.Флис (1978—90), У.Дячук (1990—2002), С.Карачай (з 2002).

Друковані органи: газ. *«Свобода»* (виходить із 1893), її додаток «Трибуна УНС», «Ukrainian Weekly» («Український тижневик»; з 1932), дитячий журнал «Веселка» (з 1954), щорічні альманахи-календарі.

Завдання УНС: надання послуг соціального страхування, фінансово-матеріальної допомоги українцям США і Канади, їх консолідація навколо національно значущих громад. справ, збереження та розвиток укр., українсько-амер. та українсько-канад. культ. спадщини, нац. ідентичності шляхом проведення культурно-просвітницької діяльності.

На діяльності УНС позначилася політ. та ідеологічна структуризація укр. громади США. Так, з 1906 РНС набув характеру неформальної греко-катол. орг-ції із пророс. та проугор. орієнтаціями, що спричинило внутр. кризу, вихід із нього частини членів. 1914 Конвенція РНС змінила назву на УНС та зафіксувала його перехід на укр. нац. позиції. Із відламів РНС виникла низка нових допомогових орг-цій: Укр. робітн. союз (1910; з 1978 — Укр. братський союз), Союз українців-католиків «Провидіння» (1912), Укр. нар. поміч (1914).

УНС став співзасновником і членом низки надпарт. об'єднань укр. громадсько-політ. орг-цій США: Федерації українців у Злучених Д-вах (1915), Укр. ради в Америці (1916; із 1919 — Укр. нар. к-т), *Об'єднання українських організацій в Америці* (1922), *Українського конгресового комітету Америки* (1940) та ін. УНС відігравав провідну роль у кер-ві Укр. конгресового к-ту Америки до виходу з нього (1980) та створення натомість 1983 Українсько-амер. координаційної ради. 2004 УНС відновив асоційоване членство в Укр. конгресовому к-ті Америки. 1986 відбулося об'єднання УНС та Укр. братського союзу.

Попри декларовану позапартійність УНС почергово схилявся в бік провідних політ. партій США: під час *Першої світової війни* — до Демократичної, з 1920-х рр. — до Республіканської, хоча на президентських виборах 1932 підтримав Ф.*Рузвельта*. Як найреспектабельніша складова Укр. конгресового к-ту Америки сприяв діалогу між укр. діаспорою та урядом і Конгресом США. 1988 УНС відкрив постійне представництво у Вашингтоні (перший голова — Є.Іванців) для налагодження тісніших контактів з вищими органами влади, ін. етнічними об'єднаннями, представництва інтересів укр. діаспори та України.

Культурно-просвітницька робота УНС здійснюється через Культ. комісію (створена 1956) та Укр. к-т оборони укр. спадщини (створений 1985) і полягає у фінансуванні видання україно- та англомовних праць про Україну, нац. освіт. і культ. закладів та програм. Окремий напрям роботи — підтримка вивчення *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* — фінансував публікацію низки спец. наук. праць, у т. ч. книги Р.*Конквеста* «Жнива скорботи» (1986), завершення роботи комісії Дж.-Е.*Мейса* з дослідження Голодомору (1987—89), поширення матеріалів про Голодомор, проведення масових маніфестацій із вшанування його жертв у США тощо. З 1964 УНС надає стипендії незаможним талановитим укр. студентам. Брав участь у встановленні пам'ятника Т.*Шевченку* у Вашингтоні 1964,

організації *Українського наукового інституту Гарвардського університету*, укр. освіт. закладів у США, укр. колективів худож. самодіяльності, спортивних клубів тощо.

1952 організував власний культурно-мистецький, оздоровчо-рекреаційний центр «Союзівка» біля м. Кергонксон (шт. Нью-Йорк, США), де з 1953 щоліта працюють українознавчі дитячо-юнацькі курси, відбуваються різноманітні наук., культурно-мистецькі, спортивні та урочисті заходи, фестивалі, з'їзди, конференції укр. діаспори США.

З поч. 1990-х рр. УНС активно співпрацює з громад. та урядовими структурами в Україні. Зокрема, брав участь у 2-му з'їзді *Народного руху України* (вересень 1990). З 1991 має в *Києві* своїх кореспондентів. 1992 забезпечив підтримку візиту *Президента України* Л.*Кравчука* до США, допомагав у організації роботи укр. посольства в США. 1990 заснував Фонд відродження України для фінансової підтримки наук., освіт., доброчинних, реліг. проектів.

Офіц. веб-сайт союзу: http://ukrainiannationalassociation.org.

Літ.: *Мишуга Л.* Пропам'ятна книга, видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського народного союзу. Джерсі-Сіті, 1936; *Драган А.* Український народний союз в минулому і сучасному (1894—1964). Джерсі-Сіті, 1964; *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського народного союзу. Острог—Чикаго, 2004.

О.О. Сухобокова.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, з серпня 1918 — Київський державний український університет — вищий навч. заклад, відкритий у *Києві* відповідно до рішення 2-го Всеукр. вчительського з'їзду (серпень 1917). Ініціаторами виступили *Українське наукове товариство*, Укр. науково-тех. т-во «Праця», *Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка* та кооп. орг-ції. Спільна орг. комісія на чолі з Г.*Павлуцьким* розробила статут ун-ту. Осн. метою навч. закладу була визначена підготовка нових наук. сил у справі українізації освіти. Ректором ун-ту став математик І.Ганицький, викладачами — історик О.*Грушевський,* правник Б.*Кістяківський*, математик М.*Кравчук*, філологи І.*Огієнко* та

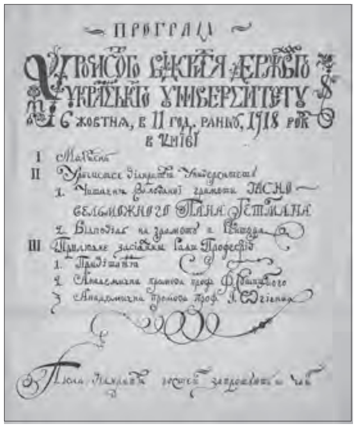

Програма урочистого відкриття Українського державного університету. 6 жовтня 1918.

Ф.*Сушицький*, мистецтвознавець Г.Павлуцький, економіст М.*Туган-Барановський* та ін. Урочисте відкриття ун-ту відбулося 5 жовтня 1917 в приміщенні *Української Центральної Ради*, заняття розпочалися 9 жовтня 1917 і проводилися у вечірні години в аудиторіях Ун-ту Св. Володимира. Ун-т працював за програмою держ. ун-тів, мав 3 ф-ти: історико-філол., природничо-мат. та правничий. Приймалися особи віком не менше 16-ти років, які закінчили 6 класів г-зії, учительський ін-т або семінарію. Ун-т мав два відділи — підготовчий та академічний. Курс навчання на академічному відділі становив 3 роки. Підготовче відділення передбачало термін навчання 1—2 роки за програмою середніх класів г-зії. Ун-т існував на громад. та приватні кошти, навчання було платним.

У.н.у. став центром культурно-просвітницької роботи в Києві. Активно діяла «Студентська громада», культурно-просвітня комісія відкрила двотижневі курси з історії та мист-ва старого Києва, кооп. курси, курси українознавства, школи ліквідації неписьменності для дорослих. Студенти ун-ту вступили до Студентського куреня січових стрільців та брали участь у бою під Крутами (див. *Крути, бій 1918*).

Законом *Ради міністрів Української Держави* від 17 серпня 1918 У.н.у. перетворено на Київ. держ. укр. ун-т. Студенти нар. ун-ту стали студентами державного із зарахуванням складених ними іспитів, зберігали свої права й вільні слухачі. Додатково було відкрито мед. ф-т. Ун-т діяв відповідно до університетського статуту 1884 з доповненням українознавчих дисциплін. Мовою викладання визначалася українська. Ректором обрали І.Ганицького (згодом — Ф.Сушицького). Декани: Г.Павлуцький (історико-філол. ф-т), М.Туган-Барановський (правничий ф-т), Ф.*Швець* (фізико-математичний), О.*Корчак-Чепурківський* (медичний). На історико-філол. ф-ті засновано кафедри історії України, історії Церкви, філософії, історії мист-ва, слов'ян. філології, укр. мови, укр. письменства. Ун-ту було передано найбільший у Києві комплекс будівель колиш. Миколаївського артилер. уч-ща по Кадетському шосе (сучасний Повітрофлотський проспект, 28). При ун-ті створено б-ку, музеї, лабораторії, здійснювалася підготовка професорських стипендіатів, продовжували працювати курси. На поч. 1920 професорсько-викладацький склад становив більше 60 осіб, студентський — 1600.

Зі встановленням у Києві рад. влади Київ. держ. укр. ун-т поступово втрачав статус самостійного навч. закладу. За наказом Київ. губернського відділу нар. освіти від 19 березня 1920 ф-ти ун-ту було об'єднано з профільними ф-тами ін. вищих шкіл Києва, на базі яких утворена мережа нових навч. закладів.

Літ.: *Грушевський О.* Український народний університет. «ЛНВ», 1917, т. 68, кн. 5/6; *Колпакова О.В.* Український державний університет у Києві (1917—1920 рр.). «УІЖ», 1993, № 7/8; *Завальнюк О.М.* Академік В.І. Вернадський і творення національної університетської системи освіти в Україні. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей), вип. 20/21. К., 2002; *Годованюк О. та ін.* Миколаївське артилерійське училище. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2003.

С.М. Панькова.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т У БЕРЛІ́НІ — наук. та громадсько-політ. установа. Заснований у листопаді 1926 з ініціативи й за активної участі гетьмана П.*Скоропадського* та за підтримки уряду Німеччини як філія *Берлінського університету*. Ін-т мав сприяти розвиткові укр. науки і к-ри, налагодженню наук. і культ. взаємин із західноєвроп. вченими, надавати академічну і матеріальну допомогу укр. молоді, що студіювала

в Німеччині. Від часу заснування ін-т очолював колиш. міністр закордонних справ Укр. Д-ви, проф. Д.*Дорошенко*, від 1931 — проф. І.*Мірчук*. У складі ін-ту було створено 4 кафедри: української історії (зав. — Д.Дорошенко), історії укр. державності (зав. — В.*Липинський*), духовної к-ри і реліг. відносин (зав. — І.Мірчук), історії матеріальної культури (зав. — В.*Залозецький-Сас*). Наукова колегія ін-ту складалася з дійсних та надзвичайних членів. Першими дійсними членами ін-ту стали В.Липинський, І.Мірчук, В.Залозецький-Сас. Серед надзвичайних членів були такі відомі укр. вчені, як Д.*Антонович*, І.Я.*Горбачевський*, О.*Колесса*, І.*Крип'якевич*, С.*Смаль-Стоцький*, Д.*Чижевський*, В.*Щербаківський* та ін.

Осн. напрямом діяльності ін-ту була наук. праця — дослідження істор. минулого України. Д.*Олянчин* низку своїх праць присвятив періоду повстання Б.*Хмельницького*, Д.Антонович досліджував часи укр. козацтва 16—17 ст., І.Лоський — проблеми навчання українців у середньовічній Німеччині, З.*Кузеля* — питання укр. етнографії тощо. У різні роки вченими ін-ту було видано низку наук. праць: Д.Дорошенка «Історія України: 1917—1923 рр.» (т. 1—2; 1930—32), І.Мірчука «Історія слов'янської педагогіки» (1933), Б.*Крупницького* «Історія України» (1939) та ін. При ін-ті існувала комісія з укладання словників. 1943 в Лейпцизі вийшов «Українсько-німецький словник» (укладачі — З.Кузеля, Я.-Б.*Рудницький*).

У рамках ін-ту вчені виступали з наук. доповідями, рефератами, публічними лекціями, присвяченими різноманітним темам з історії України, українсько-нім. відносин, знайомили наук. кола, студентську молодь та громадськість Німеччини з розвитком досліджень укр. науковців. Учені ін-ту підтримували плідні зв'язки з наук. установами й навч. закладами Німеччини. Вони, на запрошення нім. учених, читали лекції в Берлінському ун-ті (З.Кузеля), Берлінській катол. академії і Філософсько-теологічній академії у Франкфурті-на-Майні (П.*Вергун*), ун-ті м. Галле (Д.Чижевський) та ін.

Святкування Різдва в Українському науковому інституті в Берліні. 6 січня 1935.

Від 1928 до 1931 при ін-ті діяло Укр. академічне т-во — наук. гурток молодих укр. учених, які досліджували переважно питання політ. історії України. На його засіданнях з наук. викладами виступали І.Лоський («До історії української політичної думки на Правобережжі в XIX ст.»), Д.Олянчин («Повстання Б.Хмельницького 1648 р.»), В.*Кучабський* («Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом») та ін. Від 1931 через політ. мотиви та фінансові труднощі ін-т перейшов на утримання нім. мін-ва освіти. Від цього часу майже припинилися дослідження з політології та політ. історії України. Вчені ін-ту проводили дослідження з історії України доби середньовіччя та Нового часу.

Для висвітлення результатів наук. студій учених та інформативних матеріалів ін-т 1927 започаткував два періодичних видання — *«Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin»* («Записки Українського наукового інституту в Берліні») та *«Mitteilungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin»* («Повідомлення Українського наукового інституту в Берліні»). 1933 ін-т почав видавати укр. та нім. мовами «Український культурний бюлетень» (*«Ukrainische Kulturberichte»*), на сторінках якого друкувалися матеріали про культурно-духовний розвиток України, а також інформація про діяльність ін-ту. 1933—38 ін-т видавав *«Вісті з Українського наукового інституту в Берліні»*.

Ін-т організовував у Берліні виставки укр. графіки, укр. нар. мист-ва й нар. промислу. Проводив урочисті збори, вечори, присвячені ювілейним датам видатних представників укр. науки і к-ри — Т.*Шевченка*, І.*Франка*, М.В.*Лисенка* та ін. У структурі ін-ту функціонували наук. б-ка

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТА
В БЕРЛІНІ. Т.III.
ABHANDLUNGEN DES UKRAINISCHEN WISSENSCHAFTLICHEN INSTITUTES IN BERLIN
BAND III
Inhalt:
1931
WALTER DE GRUYTER & CO.
BERLIN UND LEIPZIG

«Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» («Записки Українського наукового інституту в Берліні»). Berlin, 1931. № 3. Обкладинка.

та архів укр. преси, що на поч. 1930-х рр. налічували бл. 22 тис. томів україністики. Від 1930 при ін-ті діяло «Бюро розсилки книжок».

Ін-т опікувався також укр. студентами, які навчалися в нім. вищих навч. закладах, молодими науковцями — надавав їм стипендії, забезпечував науковою літературою, влаштовував для них семінарські заняття та курси лекцій. При ін-ті діяв Укр. студентський дім, в якому проживали укр. студенти — стипендіати ін-ту.

Ін-т припинив свою діяльність навесні 1945.

Літ.: *Яріш В., Сулима М.* Українці в Берліні: 1918—1945 рр. Торонто, 1996; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: 1919—1939 рр. К., 1999; *Кучер В.* З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені. «Діалог: Історія, політика, економіка», 2000, № 1; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українська політична еміграція між двома світовими війнами: загальна динаміка розвитку. В кн.: Політична історія України: XX ст., т. 5. К., 2003; *Передерій І.Г.* Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження). «УЇЖ», 2012, № 2.

Н.В. Кривець.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т У ВАРША́ВІ (УНІ-В; Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie) — науково-дослідна установа, створена заходами *Дер-*

жавного центру УНР на еміграції при польс. мін-ві віровизнань та освіти на підставі розпорядження уряду Польщі від 7 лютого 1930. УНІ-В був держ. польс. інституцією і мав завдання досліджувати соціально-екон. і політ. становище України та її духовне життя. У березні 1930 постав у складі 3-х відділів: госп. та громад. життя; політ. історії та історії укр. к-ри; історії Церкви. Структура УНІ-В включала також семінари і комісії, одні з яких діяли на початку, інші — під кінець його існування. Наук. видання виходили під назвою «Праці Українського наукового інституту у Варшаві». Директорами УНІ-В були: О.*Лотоцький* (1930—38) та А.*Яковлів* (1939). До складу колегії, яка керувала наук. та адм. діяльністю, крім директора, входили Р.*Смаль-Стоцький* (секретар) та Б.*Лепкий* і В.*Садовський* (члени).

Роботу семінарів очолювали: економічного — К.*Мацієвич*, В.Садовський, Є.Гловінський; правничого — В.Садовський і П.Сулятицький; енергетики — І.Шовгенів; укр. філології — Р.Смаль-Стоцький. Керівниками комісій були: комісії перекладу Святого Письма та богослужбових книг на укр. мову — митрополит Правосл. церкви в Польщі Діонисій (Валединський), О.Лотоцький, В.*Біднов* і Д.*Дорошенко*; комісії дослідження історії укр. руху — О.Лотоцький; комісії для дослідів над польсько-укр. питаннями — М.*Гандельсман*, С.Шобер, О.Лотоцький, Р.Смаль-Стоцький.

УНІ-В щорічно виділяв до 10-ти стипендій для укр. учених. Але гол. увагу приділяв видавничій діяльності. З 1930 по 1939 він видав 54 томи своїх «Праць» у 14-ти серіях. Серед них: у серії економічній — «Кредитова кооперація на Україні» І.Івасюка (1933), «Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні» І.Шовгеніва (1934), «Енергетичне господарство України та Північного Кавказу» В.*Иваниса* (1934), «Робоча сила в сільському господарстві України» В.Садовського (1935), «Ліси й лісове господарство України» Б.Іваницького (2 т., 1936), збірник «Сучасні проблеми економіки України» (т. 2, 1936), «Фінанси УССР» Є.Гловінського (1939); у серії статистичній — збірник «Українська людність СССР» (1931); у серії правничій — «Українські джерела церковного права» О.Лотоцького (1931), «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках» А.Яковліва (1934), «Автокефалія» О.Лотоцького (2 т., 1935—38), «Національна політика Совєтів на Україні» В.Садовського (1937); у серії історичній — «Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920)» О.*Доценка* (1932), збірник документів за редакцією генерал-хорунжого В.*Сальського* «Українсько-московська війна 1920 р., ч. 1» (упорядник — генерал-хорунжий П.*Шандрук*, 1933), «Діярій гетьмана Пилипа Орлика» (редактор — кн. Я.*Токаржевський-Карашевич*, 1936), «Гетьман Пилип Орлик: 1672—1742» Б.Крупницького (1938), збірник «Мазепа» (2 т., 1938); у серії історично-літературній — «Т.Шевченко» С.Смаль-Стоцького (1935); у серії філософській — «Філософія Г.С.Сковороди» Д.*Чижевського* (1934); у серії філологічній — «Олександер Потебня, український мислитель-лінгвіст» К.*Чеховича* (1931), «Карта українських говорів з поясненнями» І.*Зілинського* (1933), «Український переклад Хроніки Мартина Бєльського» В.Лева (1935), «Українська мова в Совєтській Україні» Р.Смаль-Стоцького (1936); у серії підручників — «Нарис історії України» Д.Дорошенка (2 т., 1932—33); у серії педагогічній — «Народна освіта на Совєтській Україні» С.*Сірополка* (1934); у серії мемуарів — «Сторінки минулого» О.Лотоцького (3 т., 1932—34), «В Царгороді» О.Лотоцького (1939); у серії праць комісії для дослідів над польсько-укр. питаннями — «Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe» Л.*Василевського* (1934), «Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządamy Litwy» С.Кучинського (1936), «Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską» М.Гандельсмана (1937); у серії праць комісії дослідження історії укр. руху — «Архів Михайла Драгоманова» (т. 1, 1938); у серії комісії перекладів Святого Письма та богослужбових книг — «Літургія святого Йоана Золотоустого» (1936), «Псалтир» (1936), «Божественна Літургія святого Василія Великого» (1939), «Божественна Літургія раніш освячених дарів святого Григорія Двоєслова» (1939).

З 1934 по 1939 УНІ-В опублікував 13 томів із запланованого ним повного, 16-томного, видання творів Т.*Шевченка* (за редакцією П.*Зайцева*). Поза серіями «Праць» УНІ-В була видана також поема А.*Міцкевича* «Пан Тадеуш» (переклад М.Рильського, вступ Р.Смаль-Стоцького, 1934). Побачили світ 11 інформаційних видань УНІ-В (звіти, бюлетені). Загалом ін-т видав понад 70 назв різних праць — більше, ніж будь-яка ін. укр. наук. установа на еміграції. Крім того, були готові до друку ще бл. 30 праць, які не з'явилися у зв'язку з вибухом *Другої світової війни*. УНІ-В мав б-ку, що налічувала понад 8,5 тис. назв та бл. 10 тис. томів. Після нім. окупації *Варшави* 1939 ін-т перестав існувати; збереглися лише окремі матеріали із його архівів та б-ки, які нині знаходяться, зокрема, у фондах *Центрального державного історичного архіву України*.

Літ.: Український науковий інститут за п'ять літ його існування: 13.03.1930—13.03.1935. Варшава, 1935; Звіт Українського наукового інституту за час 13.03.1935—15.01.1939. Варшава, 1939; Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто—Нью-Йорк, 1983; *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: Учений, громадський діяч, політик (1890—1930-ті рр.). К., 2002; *Портнов А.* Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919—1939). Х., 2008.

В.П. Трощинський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т ГА́РВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ (УНІГУ; англ. — Ukrainian Research Institute, Harvard University, також Harvard Ukrainian Research Institute; HURI) — науковий ін-т у Гарвардському ун-ті, що організовує та реалізує дослідницькі програми з укр. студій (історія, мова, література, сусп. науки).

Український науковий інститут Гарвардського університету. Фото 2012.

УНІГУ підтримує науковців, які займаються індивідуальними дослідженнями та проектами; організовує семінари та конференції і поширює результати наукових досліджень через низку публікаційних серій та електронних платформ. Б-ка УНІГУ є частиною європ. відділу книгозбірні Гарвардського ун-ту, яка має найбагатшу в зх. світі збірку *україніки* — більше 100 тис. найменувань. Вони розкидані по бл. 100 різних депозитаріях в університетській бібліотечній системі. Найбільша їхня кількість зберігається у Б-ці ім. Вайденера, гол. дослідницькій б-ці, а менші колекції — в УНІГУ. Директорами УНІГУ послідовно обиралися професори українознавчих кафедр Гарварду О.*Пріцак*, Г.*Грабович*, Р.*Шпорлюк*, М.Флаєр. Від 2013 директором УНІГУ є проф. С.*Плохій*.

Ініціатива зі створення укр. кафедр та ін-ту в Гарварді належала О.Пріцаку та І.*Шевченку*, які здобули підтримку визначних фахівців, що працювали у сфері рос., рад. і славістичних досліджень, зокрема Р.-Е.*Пайпса*, А.Улама і В.Вейнтрауба, Г.Ланта, Е.Кінана. УНІГУ було створено 1973 як інтегральну складову Гарвардського ун-ту (Кембридж, шт. Массачусетс, США). Ін-т організовано за моделлю ін. центрів Гарварду з дослідження іноз. країн та регіонів (Росії та Євразії, Китаю. Японії, Кореї та ін.). Зорієнтований на стандарти зх. наук. світу, УНІГУ став першою північноамер. інституцією, в якій ключові проблеми дослідження та репрезентації історії та к-ри України розглядалися в університетському контексті.

Ін-т постав за активної підтримки укр. громади США, що прагнула заснувати потужний наук. осередок при одному з найкращих ун-тів зх. світу. Вперше ідея створення укр. кафедри при амер. ун-ті була висловлена 1957 С.Хемичем на 3-му конгресі Союзу укр. студентських т-в. Згодом був заснований Фонд катедр українознавства, який під проводом С.Хемича опікувався збиранням коштів для створення україністичних кафедр та ін-ту при Гарвардському ун-ті.

22 січня 1968 була започаткована гарвардська програма з українознавчих студій та підписана угода з кер-вом ун-ту про створення професорської позиції, або кафедри з історії України. Від 1973 розпочали діяльність дві ін. кафедри — укр. мови та літератури, а також був заснований Укр. наук. ін-т. Від 1970 був започаткований щотижневий семінар з укр. студій. Важливою складовою у підготовці фахівців з україністики став журнал «Recenzija: a review of Soviet Ukrainian scholarly publications» (1970—79), в якому систематично аналізувалися рад. наук. видання. 1971 уперше проведена Гарвардська літня школа українознавства, яка діє й до сьогодні. Щороку відбуваються літні курси з укр. мови, літератури, історії та політології для студентів із різних країн світу. Кілька тисяч студентів, переважно американців укр. походження, стали випускниками літньої школи протягом понад 40-літньої історії її існування.

До першої групи аспірантів Гарварду, які тісно співпрацювали з УНІГУ, входили історики Л.Гайда, О.*Субтельний*, Ф.-Е.*Сисин*; літературознавці Г. Грабович та Л.Дика; етнограф Н.Кононенко; антропологи У.Климишин і Г.Єдинак, аспірант-літературознавець А.-Л.Крон; Р.Гантула, котрий вивчав філософію Г.*Сковороди*; а також З.Діл, який займався історією селянства у *Харківській області*. Згодом до них доєднались аспіранти та старші дослідники з ін. ун-тів, котрі скористались академічними можливостями, яких не вистачало в їхніх ун-тах. Це були З.*Когут* і П.-Р.*Магочій*, їхні імена завжди асоціювалися з Гарвардським ун-том.

Програма з публікацій книжок почалася 1970 з появою перевидання «Заборона українства» Ф.*Савченка* зі вступним словом В.Дмитришина. Справді, у зв'язку з нестачею нових оригінальних студій першим кроком стало перевидання монографій, бібліографій та джерел. Усі вони виходили з новими вступними статтями. Також було надруковано два нові дослідження: про М.*Гоголя* та Т.*Шевченка* Ю.Луцького та праця про Г.Сковороду Д.*Чижевського*. Від 1977 розпочалося видання час. «*Harvard Ukrainian Studies*». Одним із найважливіших проектів УНІГУ є «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства». За дослідницькою програмою цього проекту друкуються переклади та факсиміле давньоукр. текстів (до кінця 18 ст.), які доступні зарубіжним ученим і входять до складу всіх великих бібліотечних колекцій зх. ун-тів й ін-тів. У цій серії із ґрунтовним наук. супроводом і коментарями видруковані твори М.*Смотрицького*, З.*Копистенського*, Л.Кревзи, С.*Косова*, *Атанасія Кальнофойського*, П.*Величковського*, літопис Г.*Граб'янки*, щоденник П.*Орлика* та ін.

УНІГУ відіграв важливу роль у дослідженні заборонених у *СРСР* наук. тем, зокрема історії *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. За підтримки фондів, спеціально зібраних із цією метою, ін-т запропонував брит. досліднику сталінізму Р.*Конквесту* взятися за проект дослідження Голодомору, щоби максимально осмислити передумови та обставини Великого Голоду. Результатом дослідження вченого стала праця «Жнива скорботи» («The Harvest of Sorrow», Oxford University Press, 1986) — одне з найавторитетніших досліджень історії 20 ст. в Україні та в СРСР загалом. Наук. співробітник Дж.-Е.*Мейс*, запрошений до цього проекту, отримав значний науковий досвід, який згодом використав у пізніших розвідках про Голодомор в Україні. До здобутків Дж.-Е.Мейса варто зарахувати також каталог виставки «Голодомор» у Б-ці ім. Вайденера (підготовлений О.Процик, Л.Герцем та Дж.-Е.Мейсом), який став цінним наук. додатком до відповідної літератури, зокрема завдяки візуальним матеріалам.

Науковці УНІГУ стали ініціаторами створення в рамках українознавчих студій ділянки цифрової гуманістики (digital humanities). Найбільший внесок у цю ділянку зробив проект «МАПА: електронний атлас України», що об'єднав різних дослідників під дахом УНІГУ. Разом із партнерами в Україні та поза її межами цей проект був спрямований на картографування різних істор., політ., соціологічних та ін. квантитативних (таких, що стосуються кількісних показників) матеріалів в інтерактивній електронній формі. Починаючи з картографування Голодомору 1932—33 в УСРР, програма включає дані стосовно незалежної України, публічної думки щодо різних питань, мовної ситуації, правлячих династій і родинних зв'язків періоду *Ки-*

ївської Русі. Науковці можуть додавати до проекту «МАПА» свої дані з індивідуальних досліджень. «МАПА» як база даних з різних дисциплін швидко розвивається як для дослідників, так і для викладачів задля її використання у навчанні.

Ін-т надає численні стипендії для науковців, які відвідують Гарвард із метою проведення досліджень у ділянці україністики. Стипендії названі іменами доброчинців, які пожертвували фонди для їх надання. Це, зокрема, П.*Яцик*, Я. і Н. Мигайчуки, Є. і Д. Шклярі. Серед найвизначніших відвідувачів були ген. К.Морозов, перший укр. міністр оборони; Л.Поляков, 1-й заст. міністра оборони України; Б.*Тарасюк*, міністр закордонних справ України. Стипендіатами програми Шклярів були Т.Гундорова, О.Гнатюк, В.*Кравченко*, В.Кулик та ін.

УНІГУ відіграє важливу роль у підтримці досліджень, семінарів та конференцій, присвячених аналізу поточних подій в Україні. Серед них *«Помаранчева революція» 2004*, події Євромайдану взимку 2013/14 й окупація Криму 2014, війна на Донбасі, екон. і політ. реформи в Україні. З 2018 в ін-ті за підтримки українсько-канад. доброчинця Дж.Темертея засновано Програму досліджень із сучасної України.

Офіц. веб-сайт ін-ту: http://www.huri.harvard.edu.

Літ.: *Pritsak O.* Ukrainian Studies at Harvard University. «Український історик», 1969, № 4; *Падох Я.* Правні основи Гарвардського Центру Українських Студій. В кн.: Альманах Українського народного союзу на рік 1973. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1973; *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Кембридж—Нью-Йорк, 1973; *Штогрин Д.* Світла й тіні українських студій у Гарварді. Чикаго, 1973; *Домбровський О.* До питання української історичної школи в діаспорі. «Український історик», 1974, № 4; *Грабович Г.* Гарвардські українознавчі студії, 1977—1991. В кн.: Гарвардські українознавчі студії: Покажчик до томів I—XV (1977—1991). К.—Кембридж, 1991; The Ukrainian Research Institute: Twenty Years. Cambridge, Mass., 1993; *Лучук О.М.* Гарвардський проект Омеляна Пріцака. «Українська орієнталістика», 2009—10, вип. 4—5.

Любомир Гайда.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т КНИГОЗНА́ВСТВА (УНІК) — науково-дослідна установа, що існувала в *Києві* 1922—36 при Наркомосі УСРР. Створений на базі Гол. книжної палати на чолі з Ю.*Меженком*, ін-т містився спочатку в будинку колиш. 1-ї Київ. г-зії по бульвару Шевченка, 14, надалі — по вул. Пушкінській, 8, приміщення 8, у 1930-х рр. — у приміщенні Б-ки АН УСРР по вул. Володимирській (нині корпус НБУВ). У перші роки УНІК, як перед тим і Гол. книжна палата, поділявся на відділи: книжковий, україніка, преса, прокламаційно-афішний. Після реорганізації 1926 тут були створені секції: історії книги, мист-ва книги і техніки, соціології книги, з 1929 — бібліографічна. З метою залучення до активної творчої праці кращих наук. сил у галузі книгознавства не лише Києва, а й усієї України, а також Росії і навіть з-за кордону при УНІК 1926 було утворено комісії, в яких на громад. засадах у наук. роботі за планами ін-ту брало участь широке коло дослідників. Комісію історії книги очолював С.*Маслов*; мист-ва книги і техніки — М.*Макаренко*; бібліографічну — С.*Єфремов*; тимчасову комісію для проведення бібліотечного перепису — Ю.Меженко. Для підготовки книгознавчих кадрів вищої кваліфікації була утворена аспірантура. Пріоритетними напрямами роботи ін-ту були дослідження в галузі історії української книги (С.Маслов, П.*Попов*, П.Балицький, С.Єфремов) та періодики (В.*Ігнатієнко*), мист-ва книги (М.Макаренко, Д.*Щербаківський*), теорії та практики укладання укр. бібліографічного репертуару (Ю.Меженко, Я.Стешенко, С.Маслов, П.Іноземцев). Крім того, наук. робота УНІК була зосереджена на вивченні комплексу «книга—читач» (В.*Іванушкін*, Д.Балика, К.Довгань).

Зокрема, С.Маслов підготував в УНІК праці «Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.», «Каталог ювілейної виставки українського друкарства», «Українська друкована книга XVI—XVIII вв.», «Етюди з історії стародруків» (12 нарисів); П.Попов — «Початок друкарства у слов'ян», «Друкарство, його початок та поширення в Європі», «Матеріали до

«Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.» Обкладинка першого тому Трудів Українського наукового інституту книгознавства. Київ, 1926. Художник В. Кричевський.

«Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.» Труди Українського наукового інституту книгознавства. Київ, 1926. Знак на авантитулі. Художник В. Кричевський.

словника українських граверів». Історії укр. друкарства присвячено 1-й том «Трудів УНІК» — «Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.». Публікувалися також праці, присвячені історії укр. книги 19 і 20 ст., зокрема, статті С.Єфремова — «На світанку українських видавництв» та «В тісних рамцях: Українська книга в 1798—1916 рр.». З історії мист-ва книги — «Орнаментація української книжки XVI—XVII ст.» та «Мистецтво книжки» М.Макаренка, «Золотарська оправа книжки на Україні XVI—XIX вв.» та «Оправи книжок київських золотарів в XVII—XVIII ст.» Д.Щербаківського, «Лаврські інтроліґатори XVII—XVIII ст.» П.*Курінного.* Велике значення мала докладна методика організації укр. бібліографічного репертуару 16—18 ст., укладена С.Масловим. Особливо варто підкреслити теор. розробки та заг. бібліографію укр. періодики за 100 років (1816—1916), здійснені в УНІК В.Ігнатієнком.

Протягом 1920-х рр. УНІК видав 4 томи «Трудів», 25 номерів ж. «Бібліологічні вісті» (у 21-му випуску), 6 випусків серії «Науково-популярна бібліотека книгознавства», 1-й випуск серії «Українські бібліологи» та ще бл. 50-ти брошур книгознавчої тематики, що становлять переважно

Український науковий інститут книгознавства. Видавничі марки.

відбитки публікацій, проте видані з власними обкладинками, нумерацією сторінок, тиражем у сотні примірників, вони фактично становили окремі видання.

Важливим напрямом діяльності ін-ту було збирання видань перших пореволюційних років (книжок, журналів, листівок, афіш), чимало з яких невдовзі стали раритетами. Користуючись правом безмитного одержання літератури з-за кордону, УНІК був забезпечений укр. друками з емігрантських культ. центрів. Це сприяло тому, що його збірка стала неперевершеною за культ. цінністю й повнотою колекцією укр. друку (за даними на 1926, фонд її становив 40 тис. книг, 3 тис. назв періодики, бл. 25 тис. прокламацій і афіш). Після ліквідації ін-ту б-ка була розпорошена, більшість її передана до Б-ки АН УСРР, і зібраний співробітниками УНІК архів укр. друку склав основу фонду україніки, значна частина якого постраждала під час пожежі б-ки 1964. Унікальними, доступними для науковців і поза межами ін-ту були книгознавча б-ка УНІК, а також систематизована колекція статей із періодичних видань, документів, рукописів.

1931 під час розгрому рад. книгознавства, насамперед українського, гострій критиці були піддані «ідеалістичні та націоналістичні засади буржуазного українського книгознавства», діяльність УНІК, його директора Ю.Меженка, ж. «Бібліологічні вісті». У 1930-х рр. усі книгознавчі публікації були спрямовані на викриття «шкідливих» здобутків попередників. Характерний приклад — 1-й том «Наукових записок» реорганізованого УНІК — «Проти буржуазних теорій у книгознавстві» (1933). Значна частина колиш. співробітників УНІК, у т. ч. позаштатних, були репресовані, зокрема П.Балицький, Я.Стешенко, М.Іванченко, Й.Залевський, М.Макаренко, А.Артюхова, В.Ігнатієнко, К.Довгань, С.Якубовський, В.Іванушкін, С.Кондра та ін. Решта працівників ін-ту змушені були припинити книгознавчі студії.

Враховуючи результати «книгознавчої дискусії», сектор науки Наркомосу УСРР у вересні 1931 ухвалив: перепрофілювати й перейменувати УНІК на «Український науково-дослідчий інститут книгознавства та видавничої справи», прийняти його нову структуру. До кінця року змінився майже весь склад працівників. Повна деградація нового УНІК, перебудова його «на практичні рейки» призвели до нового перепрофілювання ін-ту влітку 1936 — в Науково-методичний кабінет бібліотекознавства та масової бібліографії при Бібліотечному управлінні, а фактично — до повної ліквідації цієї установи і до згортання книгознавчих досліджень в Україні взагалі.

Архів УНІК зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ (фонд 47).

Літ.: *Брусиловська Ф.А.* Огляд архіву Українського науково-дослідного інституту книгознавства (УНІК). В кн.: Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. К., 1982; *Ісаєвич Я.Д.* Український науково-дослідний інститут книгознавства: традиції і творчий пошук. В кн.: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, вип. 2. К., 1999; *Ковальчук Г.І.* Український науковий інститут книгознавства (1922—1936). К., 2015.

Г.І. Ковальчук.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т АРХІ́ВНОЇ СПРА́ВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНА́ВСТВА (УНДІАСД) — держ. науково-дослідна установа в системі архів. установ України. Створений розпорядженням КМ України від 16 травня 1994 № 311 на підставі постанови ВР України від 24 грудня 1993 № 3815-XII з метою здійснення науково-теор. та нормативно-методичних досліджень у галузі архів. справи та документознавства. Від часу заснування УНДІАСД очолювали: В.Ляхоцький (1994—2001), І.*Матяш* (2001—09), І.Мага (2009—10). Структура ін-ту складається з 4-х відділів (архівознавства, технологічного забезпечення архів. справи, документознавства, науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності) та 2-х секторів (розроблення технологій забезпечення збереженості архівних документів, науково-технічної інформації). Від вересня 2010 директором ін-ту є О.Гаранін. 1999 на базі ін-ту створено галузеву службу науково-тех. інформації. З 2003 працюють аспірантура та спеціалізована вчена рада (за спеціальностями «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» та «Документознавство, архівознавство»). За 2003—15 у вченій раді захищено бл. 60 дисертацій на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. В ін-ті працює 1 д-р та 14 канд. наук.

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Логотип.

Періодичні та серійні видання ін-ту: щорічник «Студії з архівної справи та документознавства» (з 1996), археогр. щорічник «Пам'ятки» (з 1998), «Історія архівної справи: Спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», міжвідомчий наук. збірник «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», «Бюлетень Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства».

Офіц. веб-сайт ін-ту: http://undiasd.archives.gov.ua.

Бібліографія ін-ту: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: До 10-річчя заснування (1994—2004): Бібліографічний покажчик, К., 2004.

Літ.: *Ляхоцький В.* УНДІАСД: П'ять років наукових досліджень в галузі архіво- та документознавства. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 4. К., 1999; *Матяш І.* Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної науки в Україні. Там само, т. 12. К., 2004; Архівні установи України: Довідник, т. 1: Державні архіви. К., 2005; Українська архівна енциклопедія. К., 2008; *Гаранін О.* Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД) — 20 років: перспективи провідної установи України в галузі архівознавства та документознавства через призму ювілейної дати. В кн.: Архіви—наука—суспільство: шляхи взаємодії. К., 2015.

В.Г. Берковський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т ГЕОГРА́ФІЇ ТА КАРТОГРА́ФІЇ (УНДІГК) — н.-д. установа, підпорядкована Наркомосу УСРР; діяв у *Харкові* 1927—34, організований С.*Рудницьким.* Офіційно розпочав діяльність згідно з

рішенням Наркомосу УСРР від 1 жовтня 1927. Ін-т очолювали С.Рудницький (до березня 1933) та І.Ландо. Кількість співробітників коливалася в різні роки від 12 до 45 осіб, серед них були вчені В.Баб'як, В.Буцура, Г.*Величко*, В.*Геринович*, К.Дубняк, М.Дмитрієв, М.Іваничук.

Ін-т складався з відділів: мат. географії та картографії, фіз. географії, біогеографії, антропогеографії (реорганізований у відділ екон. географії), описової географії (відділ ліквідований 1928). При ін-ті діяли б-ка, збірка карт, картографічна майстерня. Готувалося відкриття геогр. музею.

Співробітники ін-ту працювали над фундаментальними наук. темами: «Геодинаміка, геоморфологія та гідрологія України», «Геоморфологічне районування УСРР», «Зміст і методика економічно-географічних досліджень території УСРР», «Географія рослинних угрупувань УСРР», «Природно-економічні макрорайони України», «Сусіди УСРР», «Українська географічна номенклатура». Інститут організував роботу над випуском багатотомної «Системи землезнання» (1-й том «Історія і методологія географії» вийшов друком), «Словником географічної термінології», брав участь у створенні *«Української радянської енциклопедії»*. Картографи ін-ту уклали «Фізичну карту України» (1:1 500 000), «Політично-економічну карту України» (1:1 000 000), карту «Густота населення УСРР», першу контурну карту України (1:5 000 000), першу туристичну карту України, почали створювати «Шкільний географічний атлас» і «Великий атлас світу».

Були проведені експедиції для вивчення Донец. кряжу, долини *Дніпра*, узбережжя Чорного і Азовського морів, Тянь-Шаню.

Вийшло 2 випуски «Записок УНДІГК».

Ін-т співпрацював з наук. та освіт. установами УСРР та ін. рад. республік, з *Науковим товариством імені Шевченка* у *Львові*, із вченими Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Чехословаччини. Співробітники ін-ту брали участь у роботі Всесоюзного геол. з'їзду (Ташкент (нині столиця Узбекистану), 1928) та 1-го Всесоюзного геогр. з'їзду (Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), 1933).

З поч. 1932 ін-т перебував у кризовому стані, спричиненому втручанням в його роботу держ. та парт. органів. 1933 зазнали репресій більшість співробітників та аспірантів, у т. ч. С.Рудницький (заарештований 23 березня 1933). 1934 ін-т припинив діяти як окрема н.-д. установа; його було передано до складу Харків. ун-ту, а наприкінці 1934 — Київ. ун-ту (у складі якого формально діяв до 1937).

Літ.: *Шевчук С.М.* Напрямки роботи та головні здобутки наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (1927—1934). «Часопис соціально-економічної географії», 2013, вип. 2; *Його ж.* Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. Полтава, 2013.

Д.Я. Вортман.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т ЕКОНО́МІКИ ТА ОРГАНІЗА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА створений згідно з рішеннями науково-консультаційної ради при колегії наркомату земельних справ УСРР від 19 травня та 22 липня 1928 для «керування науково-дослідної роботи, спираючись на економічні засади відповідно до потреб соціалістичного будівництва та обслуговування сільського господарства за колективних форм його ведення». Діяльність ін-т розпочав у жовтні 1928 у складі 6-ти кафедр та 4-х кабінетів в їхньому складі. Працювали 44 співробітники на чолі з проф. М.Кажановим. 1929 кількість працюючих досягла бл. 100 осіб. На поч. 1930 директором ін-ту за сумісництвом став нарком земельних справ УСРР М.Н.*Демченко.* Замість кафедр були створені 4 відділи, відкрита аспірантура, діяльність координувалася зі створеним 15 квітня 1930 Ін-том соціаліст. реконструкції сільс. госп-ва. З 1 жовтня 1930 назва закладу була змінена на Укр. НДІ організації соціаліст. сільс. госп-ва та с.-г. економіки. Створена 10 жовтня 1928 б-ка при ін-ті на основі переданої наркоматом земельних справ УСРР книгозбірні отримала статус центральної для аграрної галузі республіки. Замість офіц. друкованого органу галузевої науки «Вісник сільськогосподарської науки» силами ін-ту з 1930 видавався час. «Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства». Серед пріоритетів ін-ту цього періоду — розробка проектів агро-індустріальних комбінатів у розрізі окремих *районів*, а також територіального розміщення виробничих сил. Крім того, заклад вивчав проблеми планування сільс. госп-ва, розробляв методологію мікрорайонування, проектування великих госп-в (колгоспів і *радгоспів*), організації праці та управління колгоспів, складання районних та респ. балансів тощо. Чисельність ін-ту досягла 185 осіб. Була відкрита його філія в *Одесі.* Зі створенням постановою РНК УСРР від 22 травня 1931 Всеукр. академії с.-г. наук (ВУАСГН) ін-т увійшов до її мережі на чолі із членом президії академії І.Боднарем, а його заступник А.Сліпанський став 1-м віце-президентом академії. Згідно з постановою колегії наркомату земельних справ УСРР від 15 січня 1932 більша частина закладу була реорганізована в Укр. НДІ радгоспного буд-ва. В основу її структури була покладена бригадна система керування за галузевою ознакою (зернова, молочна, свинарська, птахівнича, цукрова, городня, садово-ягідна, бавовняна, льоно-конопляна, масляна). Закладу підпорядковувалися обласні ін-ти соціалістичної реконструкції в Одесі, *Києві* та *Дніпропетровську.* Гол. завдання в роботі — проблеми організації праці в колгоспах, запровадження госп. розрахунку в радгоспах, розробка проблем собівартості та ефективності використання засобів вир-ва, сівозмін і типів радгоспів. Колг. відділ закладу перейшов до новоствореного в системі ВУАСГН Укр. НДІ колг. буд-ва. До його складу з 25 березня 1932 ввійшла ще й Київ. філія Укр. НДІ організації праці в соціаліст. сільс. госп-ві. З січня 1933 цей заклад змінив назву на Укр. НДІ МТС та колгоспів. У ньому працювали 65 осіб (із них науковців — 47). У той же час штат ін. ін-ту складався з 60 осіб, з яких науковців — 17. Після звинувачення ВУАСГН спільним рішенням ЦК КП(б)У та РНК УСРР 9 серпня 1933 у невдалому вирішенні проблем урожайності було змінено не лише кер-во академії, а й очільників обох ін-тів. Так, НДІ радгоспного буд-ва спочатку очолив З.Сидоренко, а згодом — В.Лисенко. НДІ колг. буд-ва почав працювати під кер-вом ко-

лишній заст. наркома земельних справ УСРР В.Качинського. Обидві інституції мали забезпечити відпрацювання вироб. типів радгоспів та їхньої спеціалізації, госпрозрахунку в колгоспах, перспективності капіталовкладень у радгоспах, робітної сили в радгоспах, їх організації та системи оплати, продуктивності праці в радгоспах та собівартості продукції, спеціалізації колгоспів, планування та облік у колгоспах, дослідження *машинно-тракторних станцій* та їхньої спеціалізації, перевиховування колг. мас на працівників соціаліст. с.-г. вир-ва, вивчення природно-істор. та екон. комплексу для розміщення пром. с.-г. підпр-в тощо. Відповідно до рішення РНК УСРР в жовтні 1933 обидві інституції знову об'єднали у Всеукр. НДІ організації соціаліст. с.-г. вир-ва. Свою діяльність заклад здійснював через радгоспний відділ, що складався з 4-х бригад — зернових радгоспів, тваринницьких, бурякових, огородніх радгоспів, та колг. відділ із 4-х бригад — зернових МТС, бурякових МТС, Полісся та комплексного вивчення зрушень в сільс. госп-ві. Крім того, практично в кожній *області* діяли проблемні опорні пункти ін-ту. Ін-т очолив В.Лисенко. В листопаді 1934 відбулася чергова зміна назви закладу на Укр. НДІ економіки соціаліст. сільс. госп-ва. Після ліквідації ВУАСГН у березні 1935 ін-т діяв у системі наркомату земельних справ УСРР. Його кер-во здійснювали дирекція на чолі з В.Лисенком та наук. рада у складі 9 осіб. Розширилася мережа опорних пунктів при МТС (Коростенський, Смілянський, Барський, Дрославецький, Сумський, Снігурівський, Селідовський, Яхімовський, Слободзеєвський). Структурно ін-т складався з 21 працівника апарату, 6-ти груп співробітників по гол. темах досліджень, 8-ми опорних пунктів і 4-х інспекторів по роботі з кореспондентами (разом 79 осіб). Очільником ін-ту 15 грудня 1935 став А.Стороженко. У серпні 1936 був ліквідований сектор кореспондентської мережі ін-ту. Згідно з рішенням РНК УСРР та ЦК КП(б)У і відповідним наказом наркомату земельних справ УСРР від 23 жовтня 1936 заклад був ліквідований у зв'язку з організацією Аграрно-екон. ін-ту при АН УСРР. Фактично ін-т припинив діяльність 1 січня 1937.

Видатний внесок у теорію і практику екон. науки в Україні зробили його співробітники: професори М.Кажанов, А.Сліпанський, С.Тумановський, В.Качинський, С.Воробйов, академіки ВУАН О.*Шліхтер*, В.Левицький та П.Ляшенко, професори А.Попов, О.Челінцев, О.Лозовий, В.Целаріюс, М.Розов, І.Боднар та ін.

Літ.: *Вергунов В.А. та ін.* Український науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства (1928—1937): документи та матеріали. Вінниця, 2015.

В.А. Вергунов.

Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору. Логотип.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ТА ОСВІ́ТНІЙ ЦЕНТР ВИ́ВЧЕННЯ ГОЛОДОМО́РУ (Holodomor Research and Education Centre; HREC in Ukraine) — неурядова партнерська орг-ція Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору (Holodomor Research and Education Consortium (HREC); Канада), створена в Україні у квітні 2015 доброчинним внеском Фундації Дж. і Л. Темертеїв.

Місія центру — підтримка й популяризація наук. знання, збереження пам'яті про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* та ін. *геноциди*. Поєднує наук., освіт., просвітницьку, видавничу форми діяльності.

Н.-д. проекти центру спрямовані на з'ясування механізмів дії, впливів і наслідків Голодомору 1932—33 в УСРР — геноциду укр. народу, ін. прикладів політики творення голоду в Україні та світі. Центр ініціював, виступив організатором і співорганізатором міжнар. наук. форумів: «Спокуса пропаганди і масові вбивства в Україні у ХХ — на початку ХХІ ст.» (2015), «Соціальні катастрофи першої половини ХХ століття в Україні та світі: історичний контекст, демографічні втрати» (2016), «Імперії, колонії та голод в історико-порівняльній перспективі» (2017), «Візуалізація епохи Голодомору: джерела, наративи, контексти», «Наукові дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932—1933», симпозіумів: у рамках Міжнар. форуму до 85-х роковин Голодомору (2018), «Епоха Голодомору у мовній та концептуальній картинах світу» (2019). На базі центру постійно діє академічна програма для молодих науковців «Seminarium». З 2016 щорічно проводиться Міжнар. міждисциплінарний конкурс наук. і мистецьких робіт ім. В.Маняка та Л.Коваленко. З 2018 видається міждисциплінарний наук. час. «Студії Голодомору / Holodomor Studies».

Освітня діяльність центру проводиться в межах програми Міжнар. методичної лабораторії для освітян «Verba Magistri». На базі центру підготовлено першу в історії України навч. програму шкільного варіативного курсу «Голодомор 1932—1933: історія, уроки на майбутнє», діють Всеукр. методичний семінар для освітян «Нова українська школа: навчання/знання про Голодомор та інші геноциди», літня школа.

З 2017 в рамках ініційованої центром Міжнар. гуманітарно-просвітницької програми «Голодомор: пам'ять в ім'я майбуття» реалізуються проекти створення електронних ресурсів «Родинні історії: глобальна база свідчень», «Місця масових поховань, пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932—1933: картографічний веб-ресурс», проводяться семінари для журналістів, краєзнавців, молодіжних активістів, доброчинно-просвітницькі акції тощо.

Центр спеціалізується на випуску наук., науково-популярної, навч. літератури. Осн. видавець багатотомного дослідницького проекту «Хроніка колективізації та Голодомору: 1927—1933». Учасник і переможець книжкових форумів (2018, 25-й Book Forum у Львові, диплом «Найкраща книга в номінації «Історія» за видання праці Е.Епплбом «Червоний Голод: війна Сталіна проти України»).

Програми/проекти центру реалізуються в партнерстві з Мінвом освіти і науки України, *Українським інститутом національної пам'яті*, *Інститутом історії України НАН України* та ін. установами.

Директорка центру з квітня 2015 — д-р істор. н. Л.Гриневич.

Офіц. веб-сайт Укр. н.-д. та освіт. центру Голодомору (HREC in Ukraine): https://www.holodomor-hrec.com.

Веб-сайт міждисциплінарного час. «Студії Голодомору / Holo-

domor Studies»: https://www.holodomorstudies.com.

Літ.: HREC in Ukraine: системна робота, стратегічні перспективи. К., 2019.

Л.В. Гриневич.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ БІОГРАФІ́ЧНИЙ АРХІ́В (УНБА) — науково-інформаційний інтернет-проект Ін-ту біографічних досліджень Нац. б-ки України ім. В.Вернадського. Започаткований 2012 на веб-порталі НБУВ (http://biography.nbuv.gov.ua) на основі нагромаджених із 1990-х рр. електронних баз біографічної інформації та біобібліографії. Метою УНБА є розбудова фундаментального нац. історико-біографічного зводу, подання науково вивірених відомостей про якомога більшу кількість відомих і призабутих діячів України, діаспори та зарубіжних країн, які зробили помітний внесок у національно-визвол. рух, розбудову державності та громадян. сусп-ва, розвиток освіти, науки, к-ри України, її екон. зростання. Завданням УНБА є репрезентація України від давнини до сучасності в особах представників усіх етнічних та соціальних груп населення, реліг. конфесій, суспільно-політ. таборів, тобто в усьому розмаїтті і суперечностях її істор. шляху. Не підлягають включенню до УНБА лише імена осіб, які діяли виключно від імені та в інтересах іноз. д-в, що справило руйнівний вплив на розвиток України. Відповідно до усталеної у світі традиції створення нац. біографічних словників та електронних історико-біографічних архівів УНБА не вміщує матеріали про живих сучасників.

Концепція УНБА передбачає розбудову складно структурованого ресурсу різноманітної біографічної та бібліографічної інформації, що поєднує реєстр імен, стислі анотації та біографічні довідки до персоналій, а також довідкові біографічні статті з численних вітчизн. та зарубіжних енциклопедій, словників, довідників, альманахів, розвідки та дослідження з наук. збірників, бібліографію та додатки — біографічні нариси різного формату, повнотекстові електронні версії історико-біографічних праць монографічного характеру, добірки документів, джерелознавчі коментарі, генеалогічні таблиці, іконографію, фото-, фоно- та аудіоматеріали. У сукупності вони створюють ефект «стереоскопічного» бачення постатей минулого, що дає можливість користувачам УНБА долучатися до здобуття з наявної інформації нових знань. Істотною перевагою електронного УНБА є мобільність його ресурсу, можливість динамічного поповнення й уточнення даних. УНБА інтегрований до інформаційного порталу НБУВ, надає можливість використання її електронних каталогів і повнотекстових ресурсів наук. періодики, віртуальних колекцій та цифрової б-ки.

УНБА не входить до Світ. біографічної інформаційної системи (WBIS Online). Він є оригінальним вітчизн. науково-інформаційним продуктом, відкритим для широкого доступу користувачів. Системотехнічні засади УНБА розроблені Ін-том біографічних досліджень спільно з Укр. мовно-інформаційним фондом НАН України.

Метою формування УНБА є не лише інтеграція біографічних даних співвітчизників, а й забезпечення кооперації зусиль дослідників-біографістів. На базі УНБА розгортається Всеукр. віртуальна біографічна лабораторія як комунікативний простір для формування загальнонац. електронного науково-інформаційного біографічного ресурсу зусиллями спеціалістів, які працюють у різних регіонах України та за кордоном.

Літ.: *Попик В.І.* Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. К., 2013; Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання. К., 2016; *Яценко О.М.* Представлення біобібліографічного матеріалу на персональних сторінках «Українського національного біографічного архіву»: принципи будови розділів, особливості організації, джерела наповнення. «Українська біографістика», 2016, вип. 13; Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи. К., 2019.

В.І. Попик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОЗА́ЦЬКИЙ РУХ (УНАКОР) — укр. політ. орг-ція, заснована *І.Полтавцем-Остряницею* 1935 в Мюнхені (Німеччина). Виникла після розпуску Укр. нац. козац. т-ва (УНКТ), яке існувало з січня 1923 в Мюнхені. Першочерговим завданням УНКТ ставило встановлення нац. диктатури. На чолі УНКТ був отаман Ради ген. старшини, який мав необмежену владу та був позбавлений будь-якого контролю в діях. Статут УНКТ мав дискримінаційні принципи щодо представників ін. національностей. Друкований орган УНКТ — «Український козак» (Мюнхен, 1923—24). Найактивніші члени УНКТ — О.Бантиш-Каменський, А.Моргуненко. Т-во не мало значного впливу серед ін. козац. об'єднань та укр. політ. еміграції загалом.

Політ. платформа УНАКОР, викладена в його статуті, наближалася до програми Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини від 24 лютого 1920. Вона наголошувала на близькості з націонал-соціаліст. рухом та італ. фашистським рухом. Друкований орган УНАКОР — «Бюлетень українського козацтва» (Мюнхен, 1935). 1936 на *Волині* відбувся відкритий суд. процес над членами УНАКОР, яких звинувачували в антипольс. підривній роботі та шпигунстві на користь Німеччини. Гол. мету УНАКОР вбачав у необхідності створення «українського козацького націонал-соціалістичного укладу народного життя». Зважаючи на вкрай правий характер політ. платформи УНАКОР, орг-ція не мала підтримки серед укр. політ. еміграції, а її лідер — І.Полтавець-Остряниця — після поразки Німеччини в *Другій світовій війні* відійшов від активної політ. діяльності.

Літ.: *Савчук О.* Чи були козаки козаками, або хто такі націоналісти-гетьманці. «Старожитності», 1993, № 2; *Осташко Т.* Український козацький рух в еміграції (1919—1939). В кн.: Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика, вип. 1. К., 2000; *Її ж.* Політичні амбіції Івана Полтавця-Остряниці. В кн.: Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр., вип. 3. К., 2008; *Лободаєв В.* Революційна стихія: Вільно-козацький рух в Україні 1917—1918 рр. К., 2010; *Бондаренко В.* Вільнокозацький рух у Північній і Південній Америці (1923—1939 рр.). В кн.: Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки, вип. 21. Острог, 2013.

Т.С. Осташко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т (УНК) — підпільна орг-ція нац. спрямуван-

ня. Створена 1956 робітниками Львів. машинобудівного з-ду Б.Грициною та І.Ковалем. На серед. 1961 налічувала бл. 20 осіб, мала власну програму, статут, що передбачали ліквідацію колг. ладу в УРСР та створення суверенної Укр. д-ви мононац. характеру. Члени УНК не виключали можливості здійснення диверсійно-терористичних акцій, однак вважали їх не першорядними. УНК мав високий рівень організації. Його учасники сформували низові ланки (районні проводи) в Рава-Руському, Городоцькому, Новояричівському р-нах *Львівської області*, мали власну касу, членські картки, псевдоніми. За конспірацію відповідала спеціально утворена Служба безпеки. В перспективі орг-ція планувала розгорнути підпільну друкарню, видавати газ. «Робітниче слово», ін. антирад. літературу. В липні 1961 членів УНК було заарештовано. Рішенням Львів. обласного суду активістів антирад. угруповання Б.Грицину та І.Коваля було засуджено в січні 1962 до смерті; В.Гнота, Р.Гурного, П.Климчака та ін. — від 5 до 15 років ув'язнення.

Літ.: *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.). К., 2000; *Зайцев Ю.* Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років. В кн.: Реабілітовані історією: Львівська область, кн. 1. Львів, 2009.

О.Г. Бажан.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т 1941 (УНК) — орг-ція, створена у червні 1941 в *Кракові*, під час зборів представників різних політ. угруповань, скликаних за ініціативи ОУН(б). УНК укомплектовано із представників різних політ. напрямів, за винятком ОУН(м). Орг-ція мала виконувати функції представника укр. держ. політики на міжнар. арені та бути партнером у контактах із нім. держ. органами. За спогадами М.Григора, вибори проводилися за присутності представників *гестапо*. УНК очолив д-р В.*Горбовий* як 1-й заст. генерал-хорунжого В.*Петріва*, котрий не зміг прибути на з'їзд. Із початком репресій проти членів *Організації українських націоналістів* та *Українського державного правління* на поч. липня 1941 члени УНК (В.Горбовий, В.*Андрієвський*, С.Шухевич, В.*Мудрий*, С.*Бандера*) були викликані на розмову з кер-вом *Генеральної губернії*. Розмову провадив держ. секретар Е.Кундт, який перепитав, чи всі члени УНК підтримують публічні звернення до українців та Акт відновлення Укр. Д-ви (див. *Акт 30 червня 1941*). Отримавши одноголосне підтвердження, він заявив, що німці не визнають цей акт, А.*Гітлер* сам провадить війну, без укр. союзників, що німці визнають лише себе здобувачами рад. територій і жодних держ. рішень про території на сх. Європи не буде до завершення війни. Також Е.Кундт запропонував відкликати Акт 30 червня. Отримавши відмову, нім. адміністрація почала репресії проти членів УНК, як і проти ОУН(б) і Укр. держ. правління. Після цього УНК фактично припинив діяльність.

Наприкінці *Другої світової війни* постала орг-ція з такою самою назвою.

Літ.: В боротьбі за українську державу: світова ліга українських політичних в'язнів. Вінніпег, 1990.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т 1944 — політ. і громад. центр, створений у жовтні—листопаді 1944 в Німеччині з метою відстоювання укр. інтересів перед нім. владою, який уперше за *Другої світової війни* об'єднав у своєму складі представників різних укр. угруповань націоналістичного спрямування. Поштовхом до створення Укр. нац. к-ту (УНК) стала зміна політики Третього райху стосовно народів Сх. Європи напередодні завершення II світ. війни, зумовлена передусім відступом нім. військ із території *СРСР*, а також звільненням чільних діячів укр. руху з ув'язнення (А.*Мельник*, С.*Бандера*). Поруч із ними активну участь у творенні УНК взяли президент УНР в екзилі А.*Лівицький* та *Український центральний комітет*. За домовленістю різних укр. угруповань УНК очолив ген. П.*Шандрук*, а його заступниками стали В.*Кубійович* та О.Семененко, секретарем — П.Терещенко.

Згідно з планами нім. влади УНК мав бути підпорядкований К-ту визволення народів Росії під проводом ген. А.Власова, однак через спротив укр. сторони комітет залишився самостійною орг-цією. У зв'язку з цим лише 12 березня 1945 райхсміністр А.*Розенберг* від імені нім. уряду визнав УНК як єдине укр. представництво та погодився, щоби всі укр. військ. формації у складі нім. збройних сил об'єдналися під проводом УНК. Функцію місц. відділів УНК виконували регіональні структури УЦК, а його друкованим органом став тижневик «Український шлях» у *Відні*. 17 березня 1945 президія УНК ухвалила відозву до укр. народу і призначила ген. П.Шандрука командиром *Української національної армії*. 25 квітня 1945 останній прийняв присягу на вірність укр. народу вояків 14-ї гренадерської д-зії військ СС *«Галичина»* та визначив її як 1-шу Укр. д-зію УНА. У травні 1945 командир 1-ї д-зії УНА М.*Крат* шукав контактів із командуванням брит. військ, наголошуючи на тому, що українці, воюючи на боці Третього райху або ж працюючи на нього, відстоювали інтереси не нацистської Німеччини, а укр. народу. Проте загалом через військ. дії та окупацію Німеччини союзниками УНК не спромігся розгорнути широкої діяльності.

Літ: Енциклопедія українознавства: словникова частина, т. 9. Париж—Нью-Йорк, 1980; Малий словник історії України. К., 1997; *Quinkert B. та ін.* Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939—1945. Wallstein Verlag, 2012.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ІСТО́РИКІВ УНКІ) — фахове громад. об'єднання представників істор. наук України, покликане представляти їхні інтереси у міжнар. співтоваристві істориків, які згуртувалися в *Міжнародному комітеті історичних наук* (МКІН) і визнали необхідність узгодження наук. досліджень та їх результатів, що проводяться в різних країнах, а також здійснювати обмін наук. досвідом і здобутками.

Україна є членом МКІН від 1995, коли Ген. асамблея МКІН в Монреалі (Канада) ухвалила рішення поновити колективне членство України в цій міжнар. орг-ції. Проте УНКІ певний час діяв на засадах індивідуальних контактів укр. істориків, що гуртувалися навколо *Національної академії наук України* і, зо-

крема, академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України, академіка НАН України Я.*Ісаєвича.* 17 листопада 2007 на засіданні Відділення історії, філософії та права НАН України було заслухано звіт голови УНКІ і затверджено новий склад к-ту на чолі з Я.Ісаєвичем, а також ухвалено рішення афіліювати його при НАН України, яка погодилась фінансувати щорічні членські внески України до МКІН. У зв'язку зі смертю академіка Я.Ісаєвича Бюро Відділення історії, філософії та права НАН України 13 грудня 2012 сформувало новий склад УНКІ. Його головою затверджено директора Ін-ту історії України НАН України, академіка НАН України В.*Смолія.* До складу УНКІ увійшли знані укр. історики з різних наук. центрів України.

У своїй діяльності УНКІ керується статутом МКІН. Його гол. завдання полягає в інформуванні МКІН про розвиток істор. наук в Україні, отриманні й поширенні в Україні наук. інформації про плани і діяльність МКІН та її колективних членів — к-тів, асоціацій, комісій, т-в; участі у Міжнар. конгресах істор. наук, що відбуваються раз на 5 років почергово в різних країнах; сприяти координації істор. досліджень в Україні у світлі здобутків світ. науки; співпраці вчених різних країн, а також репрезентації праць укр. істориків на міжнар. арені. Укр. історики взяли участь у 21-му Міжнар. конгресі істор. наук в Амстердамі (Нідерланди; 22—28 серпня 2010), де виступили з доповідями в різних секціях (О.Середа, О.Кісь, К.Шліхта), 22-му Міжнар. конгресі істор. наук у м. Цзінань (Китай; П.Вербицька, А.Ковальова, В.Кравченко, Н.Самойленко, О.*Толочко*), а також беруть участь у підготовці 23-го конгресу МКІН, який проходитиме 2020 у м. Познань (Польща).

Сторінка к-ту на офіц. вебсайті *Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*: http://www.inst-ukr.lviv.ua/committee.

Л.О. Зашкільняк.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ СОЮ́З (УНС) — блок укр. політ. партій і громад. орг-цій, опозиційних *Українській Державі* П.*Скоропадського*, утворений на початку серпня 1918 в *Києві.*

Усунуті держ. переворотом 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*) від влади укр. політ. партії почали змагатися за утворення єдиного нац. фронту. *Український національно-державний союз*, утворений у травні 1918 поміркованою частиною укр. руху, не набув авторитету ні в susп-ві, ні у владних структурах. Наприкінці липня 1918 почалася його реорганізація в більш широке об'єднання — Укр. нац. союз. Організаторами УНС виступили *Українська соціал-демократична робітнича партія*, *Українська партія соціалістів-революціонерів* (центр. фракція), *Українська партія соціалістів-федералістів*, *Українська партія соціалістів самостійників*, *Українська трудова партія*, пізніше приєдналися масові громад. організації — Сел. спілка, Центр. кооп. комітет, *Всеукраїнська учительська спілка*, *«Просвіти»*, правниче т-во, профспілки залізничників і поштово-телеграфних службовців та багато ін. Голова — А.*Ніковський* (УПСФ), з 18 вересня 1918 — В.*Винниченко* (УСДРП), з 14 листопада 1918 — М.*Шаповал* (УПСР).

Програмні й орг. засади об'єднання, викладені у Статуті УНС, мали заг. характер. Визнаючи існуючу в Україні владу, союз ставив за мету легальними правовими методами досягти перетворення гетьман. д-ви на демократ. *республіку* (демократ. виборчий закон, скликання *парламенту*, захист нац. прав укр. народу). УНС не висував соціальної програми, що свідчило про надання пріоритету національно-держ. інтересам над класовими. Найвищим органом вважалися заг. збори (вони не були скликані жодного разу). Кер-во здійснювала президія, до якої входили по 2 представники від політ. партій та по 1 — від громад. орг-цій. Орг. метою УНС було утворення широкого національно-демократ. фронту.

У серпні—вересні 1918 виникли місц. філії УНС в усіх губернських та деяких повітових містах. До союзу приєднались укр. громадсько-політ. орг-ції широкого спектра — від лівих до поміркованих, від пролетарських до конфесійних. Проте поза УНС залишилися впливові політичні сили: на лівому фланзі — УПСР (ліва), на правому — *Українська демократично-хліборобська партія.*

УНС перебував в опозиції до урядової політики, він виступив на захист прав укр. мови, висловився проти встановлення союзницьких відносин з Доном, видав заяву про міжнар. і внутр. становище України тощо. Президія УНС утворила комісії внутр. справ, військову, земельну, закордонну, церковну, які працювали над розробкою нового законодавства. У результаті співпраці УНС з гетьманом П.Скоропадським і *Радою міністрів Української Держави* 24 жовтня 1918 постав новий коаліційний кабінет міністрів, в якому 6 міністерських посад посіли представники союзу.

Водночас із легальною діяльністю голова УНС В.Винниченко та член президії М.Шаповал з вересня 1918 за власною ініціативою розпочали таємну підготовку до збройного повалення Укр. Д-ви. Проти повстання виступала поміркована частина УНС (УПСФ, частково УСДРП та ін.). Вона сподівалася усунути П.Скоропадського від влади на Нац. конгресі, який УНС планував скликати 17 листопада 1918. Заборона гетьман. урядом проведення конгресу спричинила остаточний розрив стосунків УНС з гетьман. режимом. Укр. міністри вийшли зі складу уряду. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 на засіданні президії УНС було обрано *Директорію* на чолі з В.Винниченком, якій доручено кер-во повстанням. Після цієї ухвали *протигетьманське повстання 1918*, яке готувалося без відповідних рішень УНС, провадилося від його імені.

Після перемоги повстання та відновлення *Української Народної Республіки* УНС як блок політ. партій і громад. орг-цій себе вичерпав. Мета, для якої він створювався, була досягнута. Востаннє союз взяв участь у формуванні *Ради міністрів Української Народної Республіки*, до якої ввійшли представники партій, що складали УНС. У січні 1919 УНС припинив існування.

Літ.: *Бойко О.Д.* Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції. «Історичний журнал», 2004, № 5—6; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011; *Панасюк Р.П.* Створення та діяльність Українського національного союзу (1918—1919 рр.). К., 2015.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФОНД (УНФ) — установа для збирання коштів і пожертв на підтримку укр. нац. руху, його орг-цій та поповнення бюджету *Української Центральної Ради*. Ідея організації фонду з'явилася одночасно з утворенням УЦР, яка у відозві 9 березня 1917 закликала створювати просвітницькі т-ва та збирати кошти до нац. фонду (УНФ). 11 березня на засіданні УЦР під головуванням Д.*Антоновича* її скарбник П.Коваль виступив із доповіддю про проект УНФ. За підсумками доповіді було ухвалене рішення визначити збори до УНФ за принципом податку від прибутку, який мав прогресивно-відприбутковий характер без зазначення точної суми, а також випустити блоки книжок, які би мали бути роздані великій кількості людей, що мали певну відомість серед громадянства (усі книжки мусили мати власний номер із підписом голови та скарбника); скласти підписні листи, за якими, власне, й мали збиратися кошти серед усіх кіл як організованого, так і неорганізованого укр. громадянства; постанови проекту, затвердженого УЦР, передати громадам на їхній розгляд; про термін проведення дня УНФ оголосити в часописах; усім київ. орг-ціям указати термін, протягом якого вони мали подати до УЦР свою відповідь щодо пунктів засад проекту УНФ, зокрема надати списки всіх своїх членів (без зазначення прізвищ) із цифрами про кількість членів орг-ції та їхні сукупні доходи; звернутися до всіх укр. орг-цій (громад, спілок тощо), які через своїх представників входять до УЦР, щоби вони одночасно і вже на той час надали Центр. Раді якусь певну суму грошей; прагнути до того, щоби притягти до цього оподаткування (здійснення пожертв до УНФ) всі неорганізовані укр. елементи; ті видатки, які громади роблять на місцях (якщо вони мають загальноукр. характер), мали би повертатися їм із коштів УНФ, так само з фонду мали би повертатися видатки усім укр. інституціям після їхнього звернення і згоди на це УЦР. 19 березня у відозві до укр. народу УЦР оголосила про відкриття збору грошей на заснування УНФ. Після *Всеукраїнського національного конгресу 1917* при УЦР було утворено К-т Укр. нац. фонду, губернські та повітові к-ти на місцях. К-т через періодичні видання звернувся до українців із закликом віддати свій одноденний заробіток на потреби нац. справи. 2-гі заг. збори УЦР 22—23 квітня 1917 ухвалили рішення «Влаштувати День Національного фонду 9 мая по всій Україні і по всіх містах неукраїнських, де маються українські організації». Головою К-ту Дня Національного фонду було обрано Л.*Старицьку-Черняхівську*. Проте 1 травня на засіданні к-ту УЦР під головуванням М.*Грушевського* День Нац. фонду через тех. труднощі було вирішено перенести на 21—22 травня. Тоді було зібрано бл. 40 тис. *рублів* лише у *Києві*. Щоправда, люди здавали невеликі суми. Але збір коштів і пожертв на нац. справу продовжувався близько місяця. До нього активно долучилися українці, які проживали на території Росії та за кордоном. Укр. громад. орг-ції Америки надіслали М.Грушевському 200 тис. руб. на потреби інтернованих у Росії галичан. Утім грошей із пожертвувань виявилося вкрай замало для фінансування всіх сфер укр. нац. руху. Станом на 21 серпня 1917 обсяг нагромаджених добровільних пожертв становив лише 4025 руб., а на поч. грудня 1917 скарбниця Нац. фонду виявилася взагалі порожньою.

Літ.: «Народна воля», 1917, 27 (14) травня; 30 (17) травня; 2 червня (20 травня); 3 червня (21 травня); 6 червня (24 травня); 7 червня (25 травня); 8 червня (26 травня); 9 червня (27 травня); 12 червня (30 травня); 13 червня (31 травня); 15 (2) червня; 16 (3) червня; 29 (16) червня; 30 (17) червня; 1 липня (18 червня); 12 (8) липня; 30 (17) липня; 15 (2) серпня; *Гай-Нижник П.* День Українського Національного фонду — перший революційний добровільний податок Центральної Ради. «Пам'ять століть», 2007, № 1; *Власенко С.* «Могутньою рукою твори своє нове вільне життя...» Web: http://www.golos.com.ua/article/285399.

І.В. Хміль.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ (УНФ) — підпільна націоналістична орг-ція, що діяла в *Івано-Франківській області*, *Львівській області*, *Кіровоградській області*, частково ін. областях УРСР в 1964—67. Ініціаторами створення УНФ були вчитель історії Д.*Квецко* та філолог З.*Красівський*, до яких згодом приєднались І.*Губка* і М.Мелень (керівники Львів. філії УНФ), Я.Лесів (очолював Кіровогр. групу прихильників УНФ), М.Дяк та ін. (всього бл. 150 осіб). На 1964 членами УНФ було підготовлено ряд програмних документів — «Програмові вимоги УНФ», «Наші завдання», «Статутові принципи» і «Тактика УНФ», в яких передбачалась боротьба за повне визволення України, створення самостійної Укр. д-ви, побудова нового політ. ладу шляхом знищення рад. системи, розпуску *Комуністичної партії Радянського Союзу*, заміни наявної держ. колоніальної адміністрації новою нац. владою. Для пропаганди власних завдань і цілей, а також для згуртування навколо себе однодумців Д.Квецко і З.Красівський видавали позацензурний ж. *«Воля і Батьківщина»* (1964—66 було надруковано 16 номерів заг. кількістю 96 примірників).

Орг-цію, що вважала себе ідейним спадкоємцем *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*, було викрито у березні 1967 р. Розглянувши матеріали проведеного органами КДБ при РМ УРСР слідства, Верховний суд УРСР в листопаді 1967 засудив Д.Квецка до 15 років позбавлення волі, З.Красівського і М.Дяка — до 12 років ув'язнення; Я.Лесіва та В.Кулинича — до 6 років таборів. 1990 всі учасники УНФ були реабілітовані, а 1995 рішенням Львів. обласної орг-ції Конгресу укр. націоналістів поновлено видання «Волі і Батьківщини».

Літ.: *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.). К., 2000; Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали. Львів, 2000; *Зайцев Ю.* Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років. В кн.: Реабілітовані історією: Львівська область, кн. 1. Львів, 2009; *Островський В.* Роль Зіновія Красівського в діяльності Українського національного фронту. «Галичина», 2010, № 17.

О.Г. Бажан.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ЦЕНТР» («УНЦ») — сфабрикована Державним політичним управлінням УСРР 1930—31 антирад. орг-ція. Як зазначалося в обвинувальному висновку, вона нібито прагнула «шляхом підготовки збройного повстання

Обкладинка одного з томів справи «Українського національного центру». 1931.

куркульства, відповідно до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, повалити Радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної "Української народної республіки"». Оголошувалося, що учасники «УНЦ» створювали широку мережу повстанських орг-цій, підтримували зв'язок з кер-вом *Інтернаціоналу II*, з урядовими колами капіталіст. д-в та їхніми дипломатичними і консульськими представництвами в *СРСР*, встановили зв'язок з ін. «контрреволюційними організаціями», проводили шпигунську роботу. Перші арешти осіб, яких обвинуватять в участі в «УНЦ», розпочалися в листопаді 1930. У лютому 1931 з'явилася підготовлена для чекістського кер-ва довідка начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І.*Леплевського* та начальника секретного відділу Г.*Люшкова* про справу «УНЦ». До неї додавалися копії протоколів допитів кількох осіб і констатувалася «наявність найбільшої контрреволюційної української організації на чолі з Грушевським». Від початку «слідства» справі «УНЦ» було надано політ. характеру. 22 березня 1931 політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про «УНЦ», оскільки бл. 30-ти обвинувачуваних у причетності до «організації» були колиш. членами *Української партії соціалістів-революціонерів* і *Української соціал-демократичної робітничої партії*, тобто тих політ. сил в Україні, що реально протистояли свого часу *більшовикам*. Серед тих, кому інкримінували участь в «УНЦ», були: референт «Укрзерноцентру» І.Афанасьєв, юрисконсульт т-ва «Тваринництво» С.Безпалько, професор, колиш. член УСДРП В.Баланін, журналіст, колиш. член *Комуністичної партії Західної України* М.Біляч, економіст «Плодоспілки», колиш. член УСДРП К.Божко, викладач Ін-ту соціального виховання, колиш. член Галицької радикальної партії Ф.Вишиваний, учитель, колиш. член ЦК УПСР Ю.Гаврилей, наук. співробітник Ін-ту механізації та електрифікації сільс. госп-ва, колиш. член УПСР П.Герасименко, наук. співробітник Київ. НДІ організації праці в сільс. госп-ві, колиш. член УПСР І.Гіглавий, зав. відділу капітального буд-ва Вищої ради нар. госп-ва (ВРНГ), колиш. член ЦК УПСР, колиш. прем'єр-міністр УНР В.*Голубович,* історик і літератор М.*Горбань*, професор Ін-ту с.-г. кооперації П.Діброва, член правління *«Книгоспілки»*, колиш. член партії лівих соціалістів-революціонерів К.Дембський, співробітник ж. «Червона преса» В.Дністренко, референт «Укрзерноцентру» П.Журавель, працівник харків. школи № 18 Ф.*Замора*, інспектор ВРНГ С.Індишевський, колиш. член КПЗУ В.Коссак, інженер Кадіївського з-ду Й.Коссак, голова «Дніпроспілки», колиш. член УСДРП Д.*Коліух*, референт ВРНГ М.Кривенко, зав. вид-ва «Рух», колиш. член ЦК УПСР, у минулому керівник управління преси та інформації і виконуючий обов'язки держ. секретаря в уряді Б.*Мартоса* І.*Лизанівський*, старший економіст об'єднання «Сталь», колиш. член УПСР М.Г.*Левитський*, заст. керуючого палати мір і ваги, колиш. член ЦК УПСР В.*Мазуренко*, референт «Укрзерноцентру» Й.Малявський, юрисконсульт наркомату юстиції УСРР М.Мельник, учитель, колиш. член УПСР І.Миколайчук, професор М.Павлов, співробітник наркомату землеробства УСРР, один із колиш. членів ЦК УПСР Н.Петренко, економіст «Укрплодспілки», колиш. член УПСР В.*Потішко*, наук. співробітник ВУАН, секретар М.*Грушевського* Ф.*Савченко*, член правління *«Кооптаху»*, колиш. член УПСР П.Селівонов, економіст «Тракторобуду», колиш. член ЦК УПСР А.Степаненко, викладач З.Фік, співробітник Держсільгоспвидавництва Є.Филипович, член правління Всеукр. кооп. спілки, колиш. член УСДРП М.Филипович, член президії Укр. Червоного Хреста І.Холодний, співробітник наркомату фінансів УСРР, колиш. член ЦК УПСР П.*Христюк*, наук. співробітник ВУАН і вид-ва «Рух», колиш. член ЦК УПСР Ф.Черкаський, агроном, колиш. член Полтав. губернського к-ту УПСР Ф.Черненко, зав. будсекції Держплану УСРР, колиш. член ЦК УПСР М.*Чечель*, затриманий при переході кордону з Польщі до УСРР Т.Шифурко, заст. завідувача планово-екон. групи «Колгоспцентру СРСР» П.Шніпко, заст. начальника промислово-економічного управління ВРНГ, колиш. член ЦК УПСР М.*Шраг*, зав. фінвідділу *Всеукраїнського фотокіноуправління* Д.Шульга, академік ВУАН М.І.*Яворський*, член правління «Текстильцентру», колиш. член ЦК УПСР, який у минулому в уряді В.*Чехівського* керував Укр. телеграфним агентством, Ю.Ярослав, викладач Промакадемії УСРР М.Васильківський, професор Київ. кооп. ін-ту, колиш. член УСДРП П.Височанський, співробітник Дніпроп. хімічного ін-ту Г.*Коссак*. За постановою Колегії ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 згадані 50 осіб отримали строки ув'язнення від 3-х до 6-ти років. У 1934—41 рр. 33-х із них знов засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу стратили, 12 отримали нові строки. Більшість із них померла у таборах.

М.Грушевського заарештували в *Москві* 23 березня 1931. Допити, уже в *Харкові*, тривали з 28 березня по 3 квітня 1931, академік на першому з них визнав свою приналежність до «УНЦ», хоча твердив, що був лише ідейним керівником орг-ції, її «харківський центр» нібито інформував його тільки з принципових питань, а багатьох дрібниць він, можливо, не знав. 3 квітня 1931 його допитав голова ДПУ УСРР В.*Балицький*, а наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він поінформував про зізнання М.Грушевського. Однак у Москві, куди М.Грушевського перевезли для продовження допитів, він заявив начальникові секретно-політ. відділу ОДПУ СРСР Я.Агранову, що обмовив

себе й інших під тиском слідчих. Керівники ОДПУ СРСР зрозуміли, що не вдасться зробити М.Грушевського гол. діючою особою чергового показового процесу і що його непрогнозована поведінка може вплинути на ін. обвинувачених. Після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б) його звільнили, хоча вчений залишився під пильним наглядом ДПУ/НКВС до кінця життя.

Ще в 1950—60-ті рр. виявилися факти, що свідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Напр., М.Шраг, якому пощастило вижити, 11 березня 1965 свідчив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали».

Упродовж багатьох років офіційно стверджувалося, що «УНЦ» існував, а його лідером був М.Грушевський. 1988 по цій справі було проведено додаткову перевірку в повному обсязі, за результатами якої Верховний суд УРСР кримінальну справу щодо трьох репресованих припинив у зв'язку з відсутністю в їхніх діях складу злочину, а решту — 47 осіб — було реабілітовано пізніше на підставі указу Президії ВР СРСР від 26 січня 1989 «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х років і початку 50-х років».

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934. К., 1996; *Їх же.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931—1934). К., 1999.

Ю.І. Шаповал.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕРЖА́ВНИЙ СОЮ́З (УНДС) — об'єднання поміркованих укр. партій та організацій, опозиційних *Українській Державі* гетьмана П.*Скоропадського.* Утворився у 20-х числах травня 1918 в *Києві.* До УНДС увійшли *Українська партія соціалістів-федералістів*, *Українська демократично-хліборобська партія*, *Українська партія соціалістів-самостійників*, *Українська трудова партія* та профспілки — Об'єднана рада залізниць України та Гол. рада поштово-телеграфної спілки. Голова — А.*Ніковський* (УПСФ). УНДС виражав інтереси поміркованої частини укр. нац. руху, яка виступала проти радикальних соціаліст. перетворень *Української Центральної Ради* і сподівалася на провідну роль у несоціаліст. укр. д-ві.

24 травня 1918 делегація союзу вручила П.Скоропадському Меморандум (авторство приписують М.*Міхновському*), який містив критичний аналіз складу гетьман. уряду та його політики. Вказувалося, що гетьман привів до влади політ. кола, відверто ворожі Україні національно і політично — русифікованих старих урядовців, поміщиків, рос. кадетів. Реакційними вважалися розпуск демократ. органів самоврядування і реставрація дореволюц. управлінських структур. Висловлювався протест проти заборони урядом з'їздів партій і орг-цій, закриття укр. просвітніх установ, що викликало нестабільність у сусп-ві. Критикувалися тенденційна кадрова політика, дискримінація українців, звільнення їх з урядових та військ. посад. УНДС оголошував недовіру урядові Ф.*Лизогуба* і пропонував створити «національно-демократичний кабінет» за участю його представників.

30 травня 1918 УНДС опублікував того ж змісту «Звернення до німецького народу», яким намагався апелювати до нім. командування. Союз підтримав страйк службовців мін-в, які протестували проти реорганізації управлінського апарату (кінець травня — початок червня 1918). Виступи УНДС не дали помітних результатів. Гетьман залишив їх без відповіді, начальник штабу нім. військ генерал-лейтенант В.*Гренер* заявив, що не бачить підстав для зміни уряду.

УНДС не набув авторитету у владних структур та укр. громадянства. Наприкінці липня 1918 він був реорганізований в *Український національний союз*, створений на більш широкій соціальній базі.

Літ.: *Бойко О.Д.* Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції. «Історичний журнал», 2004, № 5—6; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011; *Панасюк Р.П.* Створення та діяльність Українського національного союзу (1918—1919 рр.). К., 2015.

О.Д. Бойко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ НОВІ́ТНІЙ ГРОМА́ДСЬКИЙ РУХ У РОСІ́Ї — сукупність об'єднань громадян РФ, що створювалися для реалізації спільних інтересів осіб, які відчували зв'язок з Україною, їхня громад. діяльність щодо репрезентації та захисту власних культурно-мовних уподобань, збереження істор. пам'яті про «малу» Батьківщину, її традицій та норм життя.

Історія громад. руху українців у Росії сягає в далеке минуле. Вивчення цих сторінок укр. історії ще чекає на своїх дослідників. Новітня історія громад. руху українців у Росії бере початок із кінця 1980-х рр. Тоді почалося відновлення повноцінного національно-культ. життя українців, створення власних орг-цій, відбувався пошук сучасних форм нац., духовного самовизначення. Виникла потреба створити всерос. громад. орг-цію, яка могла би згуртувати українців, розселених на просторах Росії, активізувати зусилля на відродження укр. історії, мови та к-ри, піднести почуття власної гідності.

Ініціаторами створення нової Всерос. громад. орг-ції «Об'єднання українців Росії» виступили 11 укр. громад — Респ. національно-культ. центр Башкортостану «Кобзар», *Український молодіжний клуб у Москві*, Укр. громадсько-культ. об'єднання ім. Т.Шевченка (С.-Петербург), Уральська регіональна асоціація українців (Свердловська обл.), Укр. земляцтво на пн. сх. Росії «Колима—Славутич» (Магаданська обл.), Укр. культ. центр (Омська обл.), Громада укр. мови ім. Т.Шевченка (Новосибірськ), Іркутське т-во укр. к-ри ім. Т.Шевченка «Клекіт», Слов'ян. асоціація «Зов» (Республіка Калмикія), Об'єднання українців

Москви, Нижегородська громада укр. к-ри.

23—24 жовтня 1993 у Москві відбувся 1-й конгрес українців РФ. Привітання учасникам конгресу надіслали Президент РФ Б.*Єльцин*, Президент України Л.*Кравчук*, Голова ВР України І.*Плющ*. Приїхала делегація з Києва: віце-прем'єр-міністр України М.*Жулинський*, міністр у справах національностей О.Ємець, нар. депутати В.*Яворівський*, М.*Горинь*, В.*Чорновіл*, М.Косів, Я.Кендзьор, голова секретаріату т-ва «Україна—Світ» С.Лазебник, спеціалісти деяких мін-в і відомств України, представники громад. орг-цій. Зацікавленість у роботі конгресу виявило посольство України в РФ.

Конгрес ухвалив постанову, в якій були накреслені програмні тези Об'єднання українців Росії: забезпечення нац. і духовних потреб укр. громади в РФ, відродження і збереження її нац. ідентичності, плекання і передача нащадкам мови, к-ри, традицій укр. народу, розбудова новоствореної орг-ції, збереження та пошуки пам'яток духовної і матеріальної укр. к-ри на території Росії, допомога заробітчанам тощо.

На конгресі була створена Рада «Об'єднання українців Росії», при раді — к-т із виборів. Головою комітету обрано Є.Поперенка, заст. — В.Семененка. Постановою Ради «Об'єднання українців Росії» від 23 жовтня 1993 головою Всерос. орг-ції «Об'єднання українців Росії» було обрано О.Руденка-Десняка, 1-м заст. — П.Поповича.

17 червня 1996 у РФ ухвалений закон «Про національно-культурну автономію» — перший у новітній історії Росії, який регулював нац. питання. 27 березня 1998 була створена Федеральна національно-культ. автономія «Українці Росії», співзасновниками якої стали делегати 4-х регіональних національно-культ. автономій: Регіональної укр. національно-культ. автономії Пензенської обл., Національно-культ. автономії українців Камчатки, Регіональної укр. національно-культ. автономії Ханти-Мансійського автономного округу, Національно-культ. автономії українців Республіки Карелія. Федеральна національно-культ. автономія «Українці Росії» була зареєстрована мін-вом юстиції РФ 15 травня 1998. Повноваження голови отримав О.Руденко-Десняк.

1997 відбувся 2-й конгрес Об'єднання українців Росії, у квітні 2002 — 3-й конгрес, на який зібралися делегати від регіональних укр. громад. організацій (котрих бл. 50-ти), численні гості — заст. голови уряду Росії В.Матвієнко, віце-прем'єр-міністр України В.Семиноженко, міністр РФ В.Зорін, голова Держ. к-ту України у справах національностей та міграції Г.Середа, президент Світ. конгресу українців А.Лозинський, голова Укр. всесвітньої координаційної ради М.Горинь, голова т-ва «Україна—Світ» І.*Драч*, заст. голови Об'єднання українців Польщі Г.Колодій, голова Громад. ради українсько-рос. співробітництва, заст. голови к-ту Держ. думи РФ у справах СНД В.Ігрунов, представники держ. установ і громад. орг-цій України та Росії.

Зі звітною доповіддю виступив голова Об'єднання українців Росії О.Руденко-Десняк. Він відзначив певні позитивні тенденції в розвитку рос. українства, вказав на багато наявних проблем, запропонував розроблення Програми національно-культ. розвитку рос. українства до 2005. Ідея програми стала основною у заг. резолюції конгресу. Відбулися вибори керівних органів укр. діаспори в Росії. Головою Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» переобрали О.Руденка-Десняка.

9—10 квітня 2005 у Москві відбулися 4-й Конгрес Об'єднання українців Росії та 3-й з'їзд Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» — гол. форуми обох федеральних укр. громад. орг-цій РФ. У засіданнях брали участь делегати від 80-ти укр. організацій із 46-ти регіонів Росії, депутати Держ. думи та члени Ради Федерації Федеральних Зборів РФ, працівники апарату уряду, мін-в і відомств Росії, представники громад. орг-цій, численні гості з України, укр. дипломати, ген. консули України у С.-Петербурзі, Тюмені, Ростові-на-Дону та Владивостоці. Із доповіддю-звітом Ради Об'єднання українців Росії та Ради Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» та програмою діяльності орг-цій на наступний період виступив голова федеральних укр. орг-цій Росії О.Руденко-Десняк. У доповіді було відзначено, що за час від минулого конгресу значно зросла кількість національно-культ. автономій і т-в українців, що найбільші здобутки укр. орг-цій досягнуті в царині культурно-просвітницької та мистецької діяльності, спрямованої на пропагування і розвиток укр. к-ри в Росії. Певні зрушення є в інформаційному забезпеченні діяльності укр. орг-цій — побачили світ 2 числа час. «Український огляд». У мережі Інтернет створено офіц. сайт Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» — «Кобза — українці Росії», портал укр. діаспори, ряд сайтів регіональних орг-цій.

Порушувалися питання стосовно проблем укр. нац. освіти в РФ, оскільки до цього часу не було сформовано систему укр. освіти, не діяли жодна укр. школа та дошкільний дитячий заклад. Цьому завадили об'єктивні і суб'єктивні причини: наслідки довготривалої русифікації та асиміляції українців, непросте соціально-екон. становище в Україні і пов'язана з цим масова міграція українців на заробітки, у т. ч. в Росію, слабкість укр. інформаційного простору. Держ. органи РФ при вирішенні проблем нац. освіти, за поодинокими випадками, обмежувалися декларативними заявами. На з'їзді було обрано новий склад Рад Об'єднання українців Росії і Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» та ревізійних комісій. Співголовами федеральних укр. орг-цій Росії було обрано В.Бабенка (Республіка Башкортостан) та В.Семененка (Москва), заступниками — Ю.Кононенка (Москва) та С.Паняка (Єкатеринбург). Уперше на з'їзді була утворена координаційна рада, головою якої обрали рос. сенатора В.Думу (Москва).

За даними перепису населення 2010, в РФ українці за чисельністю посідали 3-тє місце після росіян і татар. Якщо 2002 укр. діаспора налічувала 2949 тис. осіб, що становило 2,03 % населення д-ви, то 2010 — 1927 тис. 988, що становило 1,35 %. 2009 в РФ діяли 90 укр. громад — місц., регіональні національно-культ. автономії, громад. орг-ції, відділення Всерос. громад. орг-ції «Об'єднання українців Росії». Напр., активно діяла громадська

орг-ція «Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану “Кобзар”». До мережі структурних підрозділів центру «Кобзар» належали освітні заклади із вивчення укр. мови та предметів українознавчого циклу, колективи худож. самодіяльності, Союз українок Республіки Башкортостан «Берегиня», Союз укр. молоді «ГУРТ», Союз професійних укр. учителів, Методичний центр укр. нац. освіти, Історико-культ. центр українців Башкортостану «Золотоношка» у Стерлітамацькому р-ні (сільс. будинок к-ри, освіт. комплекс «Дитячий садок — школа», музей, б-ка, храм); шкільний музей історії та к-ри укр. народу на базі Укр. нац. недільної школи ім. Т.Шевченка Кіровського р-ну м. Уфа, Рада роботи з ветеранами та з патріотичного виховання молоді. Традиційними для українців Башкортостану стали відзначення Різдва, Великодня, Трійці, Івана Купала, Дня Незалежності України, дня св. Миколая. Серед популярних заходів — День укр. писемності та мови, Шевченківські читання, Міжнар. конкурс знавців укр. мови ім. П.Яцика, Міжнар. дитячо-молодіжний фестиваль укр. пісні і танцю «Червона калина».

Уральська асоціація українців здійснювала велику культурно-просвітницьку роботу. Щорічно в лютому проводилися дні Лесі Українки, а у березні — Т.Шевченка. Ввійшли в традицію святкування Дня Незалежності України, Різдва і Великодня. Великі культурницькі проекти громада втілює в життя разом з українцями м. Тюмень. Кожного року в місті проводяться «Дні української культури в Тюмені». Всі події громади можна знайти на сайті «Кобза» в розділі «Вісті — Єкатеринбург».

Національно-культ. автономія українців м. Новосибірськ щорічно відзначала Різдвяні свята, Шевченківські дні, Великдень, День Перемоги, День незалежності України. На сценах міських будинків к-ри громада виступала з концертами укр. пісні й танцю. Громада була активним учасником Дня міста, фестивалю слов'ян. к-ри. Цікаво проходили літ. дискусії, вечори укр. вареників, виставки укр. вишивки, дійства укр. сватання, весілля тощо. Заходи висвітлювались у місц. та укр. ЗМІ. У Новосибірську 29 вересня 2015 відбулись урочистості з нагоди відкриття пам'ятника Т.*Шевченку*. Орг-ція активно співпрацює з національно-культ. автономіями міста та області у рамках об'єднання «Содружество», з мерією м. Новосибірськ, бере участь у літературно-худож. заходах Б-ки нац. к-р (є великий підбір укр. літератури), а також у міжнац. фестивалях міста.

Збереженням і розвитком укр. к-ри, мови, звичаїв, обрядів і нар. промислів українців займаються Омська регіональна громад. орг-ція «Сибірський центр української культури “Сірий клин”» і Омська обласна громад. орг-ція «Український культурний центр імені Т.Шевченка». Центри підтримували культ. зв'язки з різними нац. об'єднаннями Омської обл., Росії і СНД, а також з Україною.

Укр. культурний центр «Дніпро» в Іркутську щорічно проводив відзначення таких свят, як Різдво, Великдень, Шевченківські дні, Івана Купала і Трійця, День Незалежності України, День укр. писемності та мови. При центрі відкрилась укр. суботня школа. Учням пропонувалось ознайомитися з курсом укр. мови, літератури й українознавства.

Українці Нижнього Новгорода об'єднались у Т-во укр. к-ри «Джерело». Гол. завданнями т-ва було визначено збереження й розвиток укр. к-ри, традицій, істор. пам'яті українців, які проживають у Нижегородському краї, вивчення укр. мови, гармонійний розвиток міжнац. відносин, взаємозбагачення к-р Росії та України. Нижегородська громада українців виступила ініціатором й організатором днів слов'ян. писемності й к-ри та днів укр. к-ри, тісно співпрацювала з укр. громадами регіонів РФ. Громадою виданий альманах «Рік України в Росії». 2003 був створений фольклорний ансамбль «Калинові грона», 2004 йому присвоїли звання «народного».

На поч. 2010-х рр. діяльність укр. громад. руху наштовхнулася на серйозні перешкоди. Рос. влада розпочала системне згортання діяльності укр. громад. осередків. 21 листопада 2010 після перевірки Федеральної національно-культ. автономії «Українці Росії» Верховний суд РФ прийняв рішення про її ліквідацію. Діяльність Всерос. громад. орг-ції «Об'єднання українців Росії» була призупинена терміном на 1 рік від січня 2011. Проте українці продовжували боротися за існування цього об'єднання. 19 травня 2011 у Москві відбувся позачерговий з'їзд рос. українців. Він проводився з метою вирішення проблемних питань, на які було вказано мін-вом юстиції РФ, а також із надією на відновлення роботи Об'єднання українців Росії. З'їзд ліквідував інститут співголів об'єднання. Головою орг-ції було обрано академіка Рос. акад. природничих наук, д-ра мед. наук, небожа О.Довженка Т.Дудка. Разом зі своєю командою, відвідуючи засідання судів, він намагався домогтися дозволу на подальше існування цієї структури, проте все було марно. За рішенням Верховного суду РФ у травні 2012 Об'єднання українців Росії ліквідували.

2 березня 2012 на установчому з'їзді у Москві представники 5-ти регіональних національно-культ. автономій і ряду громад. укр. орг-цій створили альтернативну «громадську» (насправді — керовану із Кремля) орг-цію «Федерально-національна культурна автономія “Українці Росії”», яку очолив Б.Безпалько. Вона була зареєстрована мін-вом юстиції РФ 9 квітня 2012, штаб-квартира орг-ції перебувала у м. Москва. За певних об'єктивних і суб'єктивних причин зареєстрована офіційно як всеросійська ця організація не сприймалась укр. спільнотою Росії.

Боротьба за створення всерос. громад. орг-ції українців на цьому не закінчилася. Позачерговий установчий з'їзд укр. т-в (травень 2012) створив нову Всерос. громад. орг-цію — Укр. конгрес Росії, головою якого було обрано Л.Дяченко. Юрид. статусу орг-ція не набула, мін-во юстиції РФ відмовило їй у реєстрації.

На сьогодні укр. діаспора в Росії є однією з найчисельніших. За роки незалежності України українці Росії створили десятки національно-культ. осередків, які займаються культурно-просвітницькою діяльністю, проводять громад. роботу, працюють на певний образ України, заявляючи про себе.

Майже в кожній укр. громаді Росії створені художні колективи, дитячі вокальні ансамблі, музично-літ. салони, гуртки

вишивання, розпису по дереву, фольклорно-етногр., народно-хореографічні, фольклорні ансамблі. Проте за сучасних умов діяльність укр. громад. руху в РФ вкрай ускладнена.

Літ.: Мы граждане России. М., 1994; *Жигло М.* Тарас на Неві — навічно. «Український огляд: незалежне видання українців Росії» (М.), 2001, № 6; *Мельник Л.* Українські організації Росії: довідкове видання. М., 2009; *Лозинський А.С.* Росія в наступі. «Майдан», 2011, 17 січня (http://www.maidan.org.ua/static/mai/1295343630.html).

Л.М. Мельник.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ПА́СІЧНИК» — місячник, що виходив у *Львові* з квітня 1942 під редакцією Є.Храпливого, згодом — І.Драбатого і В.Баричка. Впродовж 1942—44 вийшло не менше 25 чисел.

Історія часопису розпочалася 1928. У вересні 1939 друк припинився через початок *Другої світової війни* і рад. окупацію *Галичини*. Відновлюючи діяльність 1942, редакція мала на меті стати центром, який би об'єднував і координував роботу всіх пасічників краю. Відповідно тема бджільництва була головною.

У рубриках «Для початкуючих» і «Для молодих пасічників» пропонувалися поради, як правильно та без шкоди для бджіл починати цю справу. У низці публікацій фахівці розглядали різні проблеми галузі, зокрема продуктивності чи селекції.

Належна увага приділялася висвітленню питань ролі меду і воску у побуті укр. народу, його харчовим і лікарським властивостям. Розкривалися питання захворюваності бджіл. Наголошувалося, що вулик як основа раціонального пасічництва мусить відповідати певним критеріям: бути теплим, тобто двостінним; обширним, але не важким; міцним; дешевим.

Рубрики «Вісті з краю» та «Різне» повідомляли про курси, наради та ін. орг. заходи, містили документи Союзу пасічників. Багато публікацій доповнювались ілюстративним матеріалом. Повідомлення про фахові курси чи з'їзди часто містили фотографії учасників, зокрема, курс пасічників у *Самборі* чи *Сокалі*, курс знавців бджолиних хвороб у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), з'їзд голів секцій пасічників у Кам'янці-Струмиловій (нині м. *Кам'янка-Бузька*) і *Заліщиках.*

«Український пасічник». Львів. 1942. Травень. Число 2. Заголовок.

«Посмертні згадки» інформували про смерть відомих працівників галузі.

Завершували числа рекламні оголошення.

Серед авторів місячника: В.Андрієвський, І.Андрійчук, М.Боровський, С.Величко, П.Возяк, В.Галицький, І.Гошовський, О.Губчак, Л.Гуменюк, А.Демкович-Добрянський, І.Драбатий, Е.Жарський, П.Коненко, Ф.Левицький, В.Лялюк, М.Подоляк, О.Праск, Е.Притула, Ф.Рой, Д.Савчук, Є.Храпливий, М.Шлемкович, Б.Шопецький, С.Яцура.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 р.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ПІХО́ТНИЙ ПОЛК, «Украинский пехотный полк» — військ. формування у структурі армії Рос. імперії. Створений 1798 як один із мушкетерських полків згідно з наказом рос. імп. *Павла I.* Протягом кінця 18 — 19 ст. не раз зазнавав реформування та змінював найменування: з 1801 називався Укр. мушкетерським полком, з 1811 — Укр. піхотним, з 1833 — Укр. єгерським, з 1856 — Укр. піх. полком. Першим командиром полку був генерал-майор Г.Берг. Спочатку У.п. звався його іменем — «Мушкетерський генерал-майора Берга полк», з 1800, з огляду на зміну командування — «Мушкетерським генерал-майора Баклановського полком». На початковій стадії складався з 2-х батальйонів та 6-ти рот. У кожній роті тоді налічувалося 4 офіцери, 1 фельдфебель, 3 сержанти, 1 каптенармус, 1 фур'єр, 3 капрали, 1 єфрейт-капрал, 3 барабанщики і 13 рядових. Першим місцем дислокації У.п.п. стало м. Кострома (нині місто в РФ), де він розпочав формування. Невдовзі дислокувався у м. *Москва.* Формувався шляхом рекрутських наборів, у т. ч. постійно поповнювався вихідцями з України. Входив до 2-ї Моск. інспекції Імператорської армії. Форму одягу піхотинців було встановлено за прусським зразком. Особовий склад У.п.п. називався «українцями» («украинцами»). Брав участь у *Російсько-турецькій війні 1806—1812* та війні з Францією 1812—14. Відзначився у *Кримській війні 1853—1856.* 1863 на основі У.п.п. було сформовано 147-й піх. Самарський полк.

Літ.: *Лахтионов С.* История 147-го пехотного Самарского полка: 1798—1898. СПб., 1899; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Шкваров А.* Забытая слава пехотных полков Ораниенбаума. СПб., 2003; *Бачинська О., Чухліб Т.* Забуті козаки: історія козацтва після знищення Запорозької Січі: 1775—1905 рр. К., 2015.

Т.В. Чухліб.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВО́ПИС 1928 (харківський правопис, правопис Голоскевича, «скрипниківка») — правопис *української мови*, складений та унормований впродовж 1925—28, затверджений наркомом освіти УСРР М.*Скрипником* 6 вересня 1928. На укр. землях у складі Рос. імперії до 1917 не було усталених правописних норм. Існували окремі правописні та граматичні системи й правила, створені літераторами та науковцями, яких дотримувалися письменники, редактори та видавці. Ситуація змінилася в умовах розпаду імперії та *Української революції 1917—1921. Українська Центральна Рада* видала 17 січня 1918 «Головні правила українського правопису», а УАН (нині *Національна академія наук України*) впродовж 1919—20 не раз ухвалювала «Головніші правила українського правопису» (оприлюднені 1921 під назвою «Найголовніші правила українського правопису»). Цей «Український правопис 1921» отримав статус першого укр. академічного правопису. Впродовж кількох років потому

було проведено велику роботу з унормування укр. літ. мови, наук. термінології, словників. Процеси українізації (див. *Українізації політика*) посилили потребу подальшої роботи над правописом. За постановою РНК УСРР від 23 липня 1925 була організована держ. комісія на чолі з наркомом освіти УСРР О.*Шумським* для впорядкування правопису, до якої ввійшли 25 науковців і компартійно-рад. працівників. Упродовж 1925—26 комісія готувала проект правопису, який оприлюднили для обговорення у квітні 1926. Його розглянула Всеукр. правописна конференція (26 травня — 6 червня 1927), у роботі якої брали участь до 75 осіб з УСРР (серед них — 5 академіків, 28 професорів лінгвістики й філології, 8 учителів, 7 журналістів і 8 письменників), а також К.*Студинський* та І.*Свєнціцький* від *Наукового товариства імені Шевченка* і В.*Сімович* із Праги (нині столиця Чехії). Президія держ. комісії зредагувала пропозиції, що лунали на конференції. 4 вересня 1928 РНК УСРР затвердила Укр. правопис, норми якого стали обов'язковими у вживанні. 31 березня 1929 новий правопис прийняла ВУАН, а 29 травня 1929 — НТШ у Львові. Осн. положення правопису викладені в книзі О.Синявського «Норми української літературної мови», а 1929 Г.*Голоскевич* видав «Український правописний словник» (бл. 40 тис. слів, погоджених із правописом). Цей правопис увібрав усе те, що закріпила укр. мовна традиція у писемних джерелах і в усному мовленні, відбитому в нар. творчості, з додержанням двох найвагоміших писемних традицій — наддніпрянської (великоукраїнської) та галицької (західноукраїнської).

У.п. 1928 серед ін. норм передбачав у словах іншомовного походження зберігати автентичне звучання літери «Gg» (окрім грецизмів) за допомогою укр. літери «Ґґ». У словах грец. походження радилось передавати літеру «θ» завжди через «т». Напр.: етер, катедра, міт, аритметика, логаритм, дитирамб, ортографія, етіопський, Пітагор, Атени, Картагена, Корінт, Методій, Теодор, Теодосій, Теофан. Зберігалася літера «е» в словах Европа, Еспанія, Етіопія. Пропонувалось пом'якшення літери «л». Напр.: баляда, балянс, бациля, гіперболя, галянтерія, вакуоля, заля, капсуля, клявіш, клявіатура, кляса, лябораторія, лява, лябіялізація, лятифундія, паляталізація, пляж, скаля, бальон, бальотувати, бльокада, кольоквіум, кольорит, льозунг, льомбард, пльомба, сольо, фльора, фльота, шабльон, люмпенпролетаріят, альгебра, алькоголь, альхемія, альфа, альфабет, бухгальтер, Альжир, гільдія, Вільсон, бінокль, вексель, водевіль. Виняток складали грецизми та передача буквосполучення «le». Дифтонги «au», «ou» згідно з вимовою треба було передавати через «ав», «ов»: авдиторія, авдієнція, автограф, локавт, бравнінг, фавна, Фавст, Штравс; Бічер-Стов, Бернард Шов. Передача кінцевих «tr», «dr» здійснювалася з використанням «е» у таких словах, як бурмістер, магістер, міністер, циліндер, Олександер. Застосовувалось відмінювання слів іншомовного походження на «-о». Наприклад: пальто — пальта, метро — метра. Зберігався суфікс «-піль» у назвах міст: Маріупіль, Мелітопіль, Севастопіль. У назвах міст на «-ськ» радили вживати укр. форму «-ське»: Луцьке, Луганське, Смоленське. Також: Азовське море — Озівське море, Каховка — Кахівка. Англійське «w» перед голосними передавалось через «в», а не через «у». Отже, Вайлд, а не Уальд, Вайт, а не Уайт, Велз, а не Уельс, Вітман, а не Уїтман, Вестмінстер, а не Уестмінстр, ват, кіловат тощо.

Радилось уживати в родовому відмінку іменників 3-ї відміни на «-ть», а також 5-ти винятків (кров, любов, осінь, сіль, Русь), традиційне закінчення «-и», а не «-і». Отже, треба було писати: вісти, радости, повісти, а також відповідних іменників: крови, любови, осени, соли, Руси. Уживалось закінчення «-у» в родовому відмінку назв міст: Берліну, Лондону, Парижу, Риму, Нью-Йорку, Херсону. Виняток складали міста із суфіксальним «-ів», а також такі міста, як Остер, Житомир, Кам'янець, Перемишь, Відень, які зберігали в родовому відмінку закінчення «-а»: Харків — Харкова, Чернігів — Чернігова. У давальному відмінку іменників чол. роду треба було вживати переважно закінчення «-ові», «-еві» (після голосних — «-єві»): братові, сторожеві, учителеві, роєві, рідше в іменниках середнього роду, здебільшого в назвах істот на «-ко»: телятковї, дитяткові, ягнятковї, лихові, військові, святові, серцеві, сонцеві. А «-у» («-ю») рекомендовано вживати в усіх іменниках середнього роду: дереву, селу, обличчю, знанню; в іменниках чол. роду із закінченнями в називному відмінку на «-ів» («-їв»), «-ов» («-йов»): Львів — Львову, Ковалів — Ковалеву, Мліїв — Млієву.

1933, у ході боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», оголосили, що У.п. 1928 був скерований на нібито штучний відрив укр. мови від російської. Норми правопису переглянули (він діяв до 18 листопада 1933), наблизили їх до рос. мови (цей процес зафіксували у правописах 1945 та 1969), проте він вживався в *Західній Україні*, а значна частина укр. діаспори дотримується його донині.

Скасування правопису 1928 було складовою держ. політики нищення українства, отже, ці події збігалися з *Голодомором 1932—1933 років в УСРР*.

Протягом існування незалежної України до сучасного правопису внесені окремі виправлення, наближені до У.п. 1928.

2018 Мін-во освіти і науки України винесло на громад. обговорення нову редакцію укр. правопису, підготовленого Укр. нац. комісією з питань правопису (склад комісії затверджений постановою КМ України 2015). Комісія констатувала повернення до життя низки «особливостей» «харківського» правопису, «поновлення яких має наукове підґрунтя». 24 жовтня 2018 нова редакція укр. правопису була схвалена на спільному засіданні Президії НАН України та колегії Мін-ва освіти і науки України, 22 травня 2019 — постановою КМ України. Новий правопис почав діяти з 3 червня 2019.

Текст нового правопису на сайті Мін-ва освіти і науки України: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf.

Літ.: *Скрипник М.* Підсумки правописної дискусії. «Вісті ВУЦВК», 1927, 19 червня; *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської академії наук). Х., 1929; Український правопис. Вид. 1. [Б/м,] 1929; *Синявський О.* Коротка історія «Українського правопису». В кн.: Культура українського слова, зб. 1. Х.—К., 1931; *Його ж.* Норми української літературної мови. Львів, 1941; Українська

мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали. К., 2005; *Ющук І.П.* Український правопис: проект. К., 2008.

В.Ю. Васильєв.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ВІ́СНИК», «Український православний вісник» / «Ukrainische Orthodoxe Nachrichten» — часопис, що виходив у *Холмі* двічі на місяць із 1 січня 1941 під редакцією В.*Островського*. Вийшло не менше 6 чисел, з яких 3/6 — спарене.

Журнал призначався не лише для духовенства, а й для інтелігенції, селян, міщан, навч. закладів, культурно-освіт. і госп. інституцій. Сприяння реліг. і нац. відродженню *Холмщини* визначалося гол. завданням редакції. У 1-му числі було опубл. благословення часопису архієпископом Холмським і Підляським Іларіоном (*Огієнком*).

Про устрій та кер-во *Української автокефальної православної церкви* в *Генеральній губернії* повідомляв митрополит Варшавський і Волинський і всія Правосл. церкви в Польщі Діонисій (Валединський). Архієпископ Іларіон (Огієнко) розкрив своє бачення завдань і потреб Церкви, а також наголосив на необхідності пожертв для відновлення Холмського катедрального собору. В окремій публікації повідомлялося про відродження на Холмщині Укр. правосл. церкви та хіротонію й інтронізацію владики Іларіона (Огієнка), архієпископа Холмського й Підляського.

В «Офіційній частині» сповіщалося про розпорядження в Холмсько-Підляській єпархії та адм. зміни. У рубриці «Церковно-релігійне життя» повідомлялося про реліг. свята, доброчинність, навчання релігії у школах.

«Український православний вісник». Холм. 1940. Число 1. Обкладинка.

Обкладинки журналу містили рекламні оголошення укр. т-в, орг-цій і приватних осіб. Видання ілюстроване, титульні сторінки оформлялися рисунками або ж гравюрами. Опубл. світлини зображали архієпископа Іларіона (Огієнка), холмський чудотворний образ Божої Матері, Холмський собор, військ. церкву в Холмі.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мартинюк М.* Українська преса Надбужанщини, 1907—1944. В кн.: Надбужанщина, т. 2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1989; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 р.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ВІ́СНИК», «Український православний вісник» / «Ukrainian Orthodox Herald» — укр. двомовний часопис, орган Укр. правосл. церкви у США. Заснований бл. 1928. Видавався двома мовами — українською та англійською — у м. Нью-Йорк (США). До 1967 виходив неперіодично, пізніше — щоквартально. 1967—90 часопис видавався за редакцією о. протопресвітера І.Ткачука. Публікувалися статті й матеріали на релігійно-церк., просвітницькі, культурно-освітні теми, а також інформація й хроніка про громад. і церк. життя на еміграції та в діаспорі, біографічні нариси про відомих церк. і громадсько-культ. діячів тощо.

Літ.: *Юрченко В.* Ювілей заслуженого душпастиря. «Свобода» (Джерсі Сіті), 1987, № 192, 7 жовтня; О[тець] протопресвітер Іван Ткачук (некролог). Там само, 1990, № 125, 3 липня.

О.В. Ясь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТИ́ЧНО-НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т (УПНІ) — громад. мережа діаспорних науковців, публіцистів, кореспондентів і дописувачів, переважно у США та Канаді, які збирали, реєстрували та систематизували інформацію про Україну, що циркулювала у пресі Пн. Америки та Зх. Європи. Створена на поч. 1960-х рр. з ініціативи М.*Шлемкевича*, який і став головою УПНІ. По його смерті УПНІ 1966 очолив Т.Лапичак. Перший осередок УПНІ був створений у Чикаго (США) 1961. Осн. мета УПНІ полягала у поширенні правдивої та об'єктивної інформації про Україну у світі, а також у спростуванні неточностей і перекручень, що побутували в зх. пресі, посібниках, підручниках, довідниках, енциклопедіях тощо. УПНІ позиціонувався як громад. орг-ція, яка прагнула відсторонитися від політ. практик, щоб уникнути звинувачень в ідеологічній заангажованості та пропагандистській спрямованості. Об'єднувала понад кілька сотень громад. діячів, науковців і дописувачів з Вашингтона, Детройта, Клівленда, Ньюарка, Міннеаполіса, Трентона, Чикаго, Вінніпега, Едмонтона, Монреаля, а також міст Австралії та ін. країн. У Нью-Йорку (США) діяло Бюро праці та видань УПНІ. Крім того, УПНІ поширював власні англомовні матеріали, присвячені актуальним проблемам історії України, як-от *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, істор. роль гетьмана І.*Мазепи*, єврейс. автономія в Україні 1917—20, укр. проблеми і С.*Петлюра* тощо. Працівники та прихильники УПНІ виступали з публічними лекціями та проводили заходи, на яких інформували зх. громадськість про історію України та реальне становище у тодішній УРСР. В роботі УПНІ брали участь як відомі науковці, культ. і громад. діячі (М.Галій, В.*Кубійович*, Т.Лапичак, О.Федишин, П.*Юзик* та ін.), так і ряд звичайних дописувачів із США, Канади, Австралії та Зх. Європи. УПНІ активно співпрацював з Енциклопедичним ін-том НТШ в Європі, Союзом укр. орг-цій Австралії та ін. 1976 припинив діяльність.

Літ.: Український публіцистично-науковий інститут (інтерв'ю з його ідейним основоположником і пропагатором, проф. Миколою Шлемкевичем). «Свобода», 1962, № 21, 1 лютого; Публіцистично-науковий інститут по одному році (Вияснення професора доктора М.Шлемкевича, голови інституту). Там само, 1963, № 27, 9 лютого; *Л.К.* З діяльности Публіцистичного інституту. Там само, 1968, № 155, 23 серпня; *Варварцев М.М.* «Тиха праця» ідеологічних дивер-

сантів (про діяльність Українського публіцистично-наукового інституту в США). «Зарубіжні видання про Україну: науково-реферативний бюлетень», 1969, № 1.

О.В. Ясь.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ РЕМІСНИ́К», «Український ремісник: орган Головної групи промислової господарки і зв'язку в Центральній палаті, група Ремесло» — часопис обласних груп: Львів, Краків, Люблін; професійний журнал цехових союзів. Місячник, що виходив у *Кракові* з жовтня 1943. Упродовж 1943—44 вийшло не менше 10 чисел.

Завданням фахового журналу було інформувати ремісничі підпр-ва про події госп. життя і нові законодавчі приписи. Щоб урізноманітнити зміст, читачам пропонувалося надсилати дописи про життя, працю, проблеми, здобутки, дозвілля укр. ремісників.

Значну частину становили публікації про організацію вир-ва на теренах *Генеральної губернії* й окремі види ремесел. Їх доповнювали матеріали рубрики «Оголошення ремісничих організацій».

Порушувалися питання госп. фонду ремесла, ремісничого навчання, охорони здоров'я та безпеки праці. Також пропонувалися професійні поради для різних ділянок вир-ва — від найпростіших (підбивання підошви) до найскладніших (оброблення сталі) операцій. Спеціально для жінок розповідалося про пошиття одягу.

Для спілкування з дописувачами редакція запровадила рубрику «Відповідаємо нашим читачам». Кращому засвоєнню тех. термінології сприяв «Наш словничок», який друкувався у кожному числі. Ремісничі справи окремих галицьких міст становили зміст рубрики «З життя наших ремісників».

«Український ремісник». Краків. 1943. Жовтень. Обкладинка.

Титульні сторінки видання прикрашали світлини Я.Савки і В.Проня.

Матеріали чисел завершувалися рекламними оголошеннями укр. екон. установ і орг-цій.

Літ.: «Український ремісник». «Краківські вісті», тижневик, 1943, число 48; «Український ремісник». «Львівські вісті», 1943, число 290; 1944, числа 9, 14, 56, 142, 144; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939—1944 рр.). Львів, 1997; *Її ж.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т у Празі — перший позастаціонарний укр. вищий навч. заклад із дистанційною формою навчання. Заснований як автономна установа при *Українському соціологічному інституті в Празі* для поширення й популяризації суспільно-політ. знань серед укр. еміграції.

Створений орг. к-том на чолі з М.*Шаповалом* і Н.*Григорієвим* 1 липня 1927 в Празі (Чехословаччина) за зразками відділів заочного навчання ун-тів США і спец. кореспонденційних шкіл Америки та Європи. Джерела фінансування ун-ту: кошти, зібрані к-тами допомоги Укр. робітн. ун-ту, утвореними навесні 1927 в багатьох амер. і європ. містах з укр. громадами, та внески укр. орг-цій, трудових колективів і приватних осіб із різних країн.

В ун-ті працювали понад 45 професорів, викладачів та інструкторів, зокрема відомі укр. громад. діячі та вчені: С.*Русова*, Л.*Білецький*, О.*Ейхельман*, І.Шовгенів, Н.Григоріїв, Микита і Микола Шаповали, С.*Шелухин*, В.*Петрів*, В.Доманицький, Є.Іваненко, М.*Мандрика*, А.*Марголін*, С.*Гольдельман*, А.*Животко*, Ф.*Швець*, В.*Січинський*, С.Васьківський та ін.

Вищий керівний орган У.р.у. — орг. к-т, який для безпосереднього кер-ва ун-том зі свого складу обирав дирекцію. З 1 липня 1927 по 8 лютого 1929 директором ун-ту був Микита Шаповал, з 8 лютого 1929 по 9 квітня 1931 — Н.Григоріїв.

У жовтні 1927 відкрився ф-т сусп. наук у складі 3-х відділів: українознавства, соціології і сучасної політики. Серед предметів, що викладалися, було багато концептуально новаторських на той час: «Населення України (соціографія)», «Соціально-політична історія України», «Історія відродження України», «Велика революція», «Соціальна аналітика», «Суспільна механіка», «Суспільна генетика», «Теорія держави», «Теорія оборони нації», «Робітнича справа», «Селянська справа», «Національна справа», «Військова справа» тощо.

1927 до ун-ту вступило бл. 500 студентів із Чехословаччини, Підкарпаття, Польщі (*Волині* та *Галичини*), УСРР, Румунії, Болгарії, Бельгії, Франції, США, Канади, Бразилії, Аргентини, Палестини, Африки. 1929 їх кількість зросла до 600. Більше 50 % студентів проживало на етнічних укр. теренах. Представництва У.р.у. діяли в США (Нью-Йорк, Бостон, Чикаго, Детройт, Скрентон), Канаді (Вінніпег, Торонто), Бразилії, Франції, Бельгії, Польщі.

75,2 % студентів становили особи активного працездатного віку (21—40 років), переважно робітники — 62 %, а також селяни (14,3 %), службовці (8 %), кваліфіковані тех. працівники (5,1 %), учителі (2,5 %), ремісники (1,3 %), особи без постійної роботи (4,1 %).

Ун-т розгорнув власну видавничу діяльність: з кожного предмета спеціально готувалися посібники. За період з 1 січня 1928 по 1 травня 1931 було надруковано й розіслано 110 лекційних викладів по 300 примірників кожного: «Соціографія України» Л.*Безручка*, «Історія України» й «Історія українського народу» Н.Григорієва, «Засади української визвольної програми», «Соціологія і політика» та «Земельна справа в Галичині» М.Шаповала, «Національна справа» М.Мандрики, «Звідки походять назви "русини", "Русь", "галичани",

“малороси” і “українці”» С.Шелухина, «Народне господарство», «Промисловість України» С.Гольдельмана, «Робітнича справа» Л.Романюка, «Селянська справа» та «Книга і читач» А.Животка, «Військова справа» В.Петрова, «Українська музика» Л.Кобилянського та ін. З грудня 1927 почав виходити неперіодичний друкований орган ун-ту — «Вістник Українського робітничого університету» за редакцією М.Шаповала, Н.Григорієва, С.Довгаля, А.Животка (усього видано 7 чисел).

З листопада 1927 почався набір на матуральні курси при ун-ті — спец. відділ заочної середньошкільної освіти. 1928 планувалося почати навчання на тех. ф-ті та відкрити «вчительський курс» при матуральних курсах, заочні курси іноз. мов і філіал ун-ту в Канаді.

Через фінансово-матеріальні та політ. причини ун-т було закрито за постановою засідання Укр. соціологічного ін-ту 9 квітня 1931.

Літ.: З організаційної хроніки УРУ. «Нова Україна», 1927, ч. 8—9; З початків Українського робітничого університету. «Вістник Українського робітничого університету», 1927, грудень; *Довгаль С.* Рік праці Українського робітничого університету. Там само, 1928, червень—серпень; *Сухобокова О.* Український робітничий університет у м. Прага (1927—1931). В кн.: Проблеми історії України. Факти. Судження. Пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 17. К., 2007.

О.О. Сухобокова.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ СЕЛЯНИ́Н» — 1) друкований орган ЦК Союзу земель Соборної України — Сел. партії, рішення про утворення якої було ухвалене резолюцією на 2-му з’їзді цієї орг-ції 25—26 березня 1950 у м. Новий Ульм (Німеччина). Часопис став продовженням ж. «Українська земля». 1951 вийшло число 1, числа 2—3, які з’явилися за співучасті В.Доленка (псевд. — В.Македонівський), В.Дубова, В.*Дубровського*, Г.Которовича, М.Павлюка, К.Туптія та ін., — 1952 у Нью-Йорку (США). Числа 4—14 вийшли 1953 (20 квітня 1953 — 3 грудня 1953) і теж редагувалися колегією в Нью-Йорку. Від числа 15 (20 січня 1954) «У.с.» виходив як «Европейське видання» за редакцією В.Дубровського у Мюнхені (ФРН). Від липня 1955, число 33 по грудень 1962, число 86 — за редакцією Ю.Семенка, якого офіційно призначено із 23 вересня 1956 гол. редактором. Газета виходила до 1978 і була трибуною демократ. сектору укр. еміграції. У ній друкувалися А.*Вовк*, Ю.Дивнич, Т.*Боровець*, Мик.*Ковалевський*, Н.Павлушкова, В.Наддніпрянець, В.Сеник та ін.

«Український селянин». Мюнхен, 1955. Заголовок газети.

Літ.: *Семенко Ю.* Пам’яті В.А. Доленка. Мюнхен, 1975; Фонд духовного відродження ім. митрополита Андрея Шептицького, т. 9. Львів, 2000.

2) друкований орган НДІ селянства. Засновником виступив *Інститут історії України НАН України* за ініціативи київ. і черкас. істориків. Друкується у м.*Черкаси* з 2000 Черкас. нац. ун-том ім. Б.Хмельницького, який є співзасновником із 2002, вип. 4. Видається на кошти авторів статей, за матеріальної допомоги громад. і політ. діяча П.Душечка та підтримки Наук. т-ва істориків-аграрників. До складу ред. колегії в різні роки входили провідні вчені-історики О.Гуржій, Вік. *Даниленко*, В.*Каліниченко*, С.Корновенко, С.*Кульчицький*, Р.Лях, В.*Марочко*, В.Масненко, А.Морозов, О.*Моця*, О.Перехрест, О.*Реєнт*, А.Чабан та ін. Збірник наукових праць включено до Переліку наук. фахових видань України з істор. наук, а з березня 2016 внесено до міжнар. наукометричної бази IndexCopernicus. Періодичність виходу журналу — 2 вип. на рік, проте за браком коштів він виходить нерегулярно. На кінець 2016 опубліковано 16 вип., низка яких були тематичними. Вип. 2 присвячено 140-й річниці скасування кріпацтва, вип. 3 містить матеріали 3-го Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії, вип. 6 присвячений пам’яті Р.Ляха, у вип. 8 опубліковано матеріали 5-го Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії, вип. 9 присвячено 60-й річниці перемоги у II світ. війні та 5-й річниці Наук. т-ва істориків-аграрників, вип. 10 містить матеріали 6-го Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії, присвяченого 100-й річниці початку земельної реформи П.А.*Столипіна*, вип. 11 — матеріали 7-го Міжнар. симпозіуму з проблем аграрної історії, присвяченого 90-й річниці *Української Держави*. З нагоди 10-річчя з часу заснування збірника наук. праць та існування його в науково-істор. просторі 2000—10 було випущено пам’ятний значок. У збірнику публікуються статті, які охоплюють період від найдавніших часів до сучасності та визначають традиційне коло аспектів аграрної історії України та світу. Розкриваються різні теми з минулого селянства та ін. соціальних груп сільс. населення, розвитку сільс. госп-ва і сучасних проблем села. Висвітлюються питання історіографії, методології, джерелознавства, а також еволюції селянства на осн. етапах історії.

«Український селянин: Збірник наукових праць». Черкаси, 2018. Випуск 19. Обкладинка.

На теперішній час збірник має постійні рубрики: «Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії», «Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства», «Селянство в умовах нового часу і ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX — початку XX ст.», «Селянська революція», «Українська селянська кооперація», «Особливості аграрного розвитку в радянський період», «Аграрна історія в іменах», «Сучасні проблеми села», «Рецензії».

Бібліографічний покажчик журналу: «Український селянин» 2000—2010 рр.: бібліографічний покажчик. Черкаси, 2012.

Літ.: *Корновенко С.В.* Збірник наукових праць «Український селянин». В кн.: Наукове товариство істориків-аграрників на 10-ту річницю діяльності: 2000—2010. Черкаси, 2010.

О.І. Гуржій, Л.І. Синявська.

УКРАЇ́НСЬКИЙ СОЦІОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т У ВІ́ДНІ (Institut Sociologique Ukrainien) — наук. установа, створена М.*Грушевським* восени 1919 у *Відні*. Ін-т мав завдання: «слідити» за світ. соціальними рухами й зх. соціологічними дослідами та популяризувати їхні результати серед укр. громадянства; утворювати зв'язки з інтернац. та нац. орг-ціями, котрі втілювали в собі тогочасний соціальний рух, та представляти в них укр. національність; інформувати такі орг-ції про укр. соціальні процеси й укр. літературу. Згідно з початковим задумом М.Грушевського місцем перебування ін-ту мала стати Женева (Швейцарія) — традиційний центр міжнар. життя. Однак з огляду на брак коштів його довелося відкривати у Відні — столиці країни з дешевшою валютою. Деякі фінансові засоби вдалось одержати від уряду *Української Народної Республіки*. Крім того, невеликі добровільні датки висилали укр. емігранти із США, передовсім К-т об'єднаних т-в помочі Україні (Ньюарк) і т-во «Відродження» (Детройт).

Серед укр. учених на еміграції ставлення до Укр. соціологічного ін-ту у Відні було неоднозначним. Деякі з них відмовилися прийняти запрошення М.Грушевського до співпраці, вважаючи, що ін-т займається більше політикою, ніж наук. діяльністю. Осн. тягар орг., дослідницької, видавничої та лекційної роботи М.Грушевський розділив зі своїми найближчими соратниками з лівої течії *Української партії соціалістів-революціонерів* — П.*Христюком*, М.*Чечелем*, М.*Шрагом* та деякими ін. Разом із тим на його запрошення відгукнулися, зокрема, Д.*Антонович*, В.*Липинський* і В.*Старосольський*.

Загалом ін-т видав 13 томів наук. праць, у т. ч. в серії загальній: «Початки громадянства (генетична соціологія)» М.Грушевського (1921), «Теорія нації» В.Старосольського (1922), «Держава і соціялістична суспільність» М.Шрага (1923), «Примітивні оповідання, казки й байки Африки і Америки» К.*Грушевської* (1923); у серії розвідок і матеріалів до історії соціального руху на Україні: «Галичина в рр. 1918—1920» М.*Лозинського* (1922), «Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.» П.Христюка (т. 1—4, 1921—22). Під егідою ін-ту вийшла також серія неперіодичних збірників під назвою *«Борітеся — поборете!»* (1920—22). Від лютого 1921 в помешканні укр. робітн. т-ва «Єдність» у Відні ін-т провадив (два рази на тиждень) безплатні суспільствознавчі виклади.

Як перша заснована на еміграції укр. наук. інституція Укр. соціологічний ін-т у Відні поклав в основу своєї діяльності принципи, які потім розвинули ін. укр. емігрантські наук. установи: погляд на *українознавство* як на органічну складову світ. науки; здійснення дослідницької роботи не заради задоволення суто академічних інтересів, а з метою розповсюдження наук. знань серед широкого громадянства; свобода наук. думки та праці. Ін-т перестав існувати 1924 після повернення М.Грушевського в Україну.

Літ.: *Трощинський В.П.* Фрагменти з діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських). «Українська діаспора», 1992, ч. 1; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

В.П. Трощинський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ СОЦІОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т У ПРА́ЗІ (Institut Ukraїnien de Sociologie à Prague) — наук. установа соціологічного профілю, заснована з ініціативи М.*Шаповала* наприкінці 1924 як Укр. ін-т громадознавства. З кінця 1920-х рр. в офіц. документах іменувався Укр. соціологічним ін-том. Почав діяти у складі 3-х відділів: 1) народознавства; 2) економіки і техніки; 3) соціології і політики. Відділ народознавства спеціалізувався на вивченні рас і народів світу, передовсім слов'ян. народів, з акцентом на дослідження їхньої духовної к-ри (мови, літератури, науки, мист-ва, релігії та ін.). До окремих завдань цього відділу належало вивчення нац. меншин в Україні, укр. колонізації в ін. країнах, нім. і чеської колонізації в Україні, а також укр. політ. еміграції в Європі. Відділу народознавства підпорядковувалися заг. б-ка ін-ту, Архів-музей

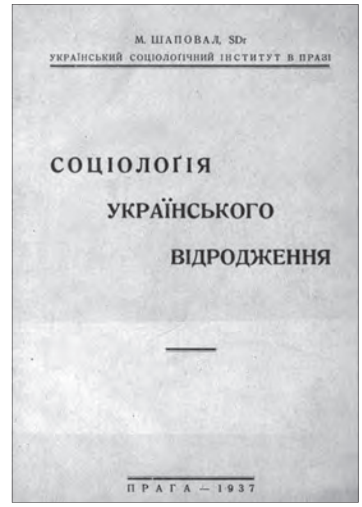

Видання Українського соціологічного інституту у Празі. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага, 1937. Обкладинка.

визвол. руху і еміграції (організований у Празі 1923), кілька семінарів (істор., літературний та ін.) та мистецький і термінологічний кабінети.

Відділ економіки і техніки займався дослідженням екон. організації людства й окремих народів з погляду конкретно-описового, а також з'ясуванням законів економіки в різні періоди історії. Значна увага приділялася вивченню економіки слов'ян. народів й особливо ролі та місця України в системі світ. госп-ва. Важливою функцією відділу була розробка теор. проблем екон. науки, зокрема методології наук. пошуку. На цей відділ покладалося розв'язання і деяких спец. наук. питань: дослідження кооперації та госп. відносин України і Чехословаччини, аналіз екон. підстав імперіалізму і колоніальної політики, вивчення авіатехніки, електрифікації та мотокультури, розробка форм і методів стат. вивчення населення й обчислення його потреб. При відділі були створені екон., кооперативний та деякі ін. семінари.

Відділ соціології і політики вивчав проблеми теор. соціології і світ. політики (в її цілості й по окремих напрямах), а також провадив конкретні соціологічні дослідження (передовсім стосовно України і Чехословаччини). Крім семінарів (соціологічного, соціально-політ., праці, соціалізму, журналізму, М.Драгоманова та деяких ін.), цьому відділові під-

порядковувалися редакція збірника «Суспільство» (друкованого органу ін-ту) та б-ка теор. соціології. Після того, коли 1927 при Укр. ін-ті громадознавства почав діяти *Український робітничий університет*, його структура зазнала певних змін. Відділ економіки і техніки як окремий підрозділ перестав існувати, а його тематика була передана в соціологічний відділ. Натомість був створений популяризаційний відділ, котрий і опікувався Укр. робітн. ун-том як кореспонденційно-лекційною школою для заочного навчання.

Працівники ін-ту поділялися на дійсних членів, членів-кореспондентів та наук. співробітників. Його директором був М.Шаповал (одночасно керував відділом соціології). Відділи народознавства і популяризаційний очолювали відповідно Л.*Білецький* і Н.*Григоріїв*, а наук. раду — О.*Ейхельман*. В ін-ті також працювали або співпрацювали: П.*Богацький*, С.*Бородаєвський*, С.*Гольдельман*, Т.Гриб, В.Гуревич, А.*Животко*, Є.Іваненко, Л.Кобилянський, М.*Мандрика*, А.*Марголін*, Г.Омельченко, В.*Петрів*, С.*Русова*, В.*Січинський*, С.*Шелухин* та ін. Серед закордонних членів були: А.Блага і Е.Халупний (Чехословаччина), Л. фон Візе (Німеччина), Ч.Еллвуд, Е.Росс, П.*Сорокін* (США).

Найпродуктивніший період в діяльності ін-ту тривав до поч. 1930-х рр. За цей час було опубліковано 6 випусків збірника «Суспільство». Водночас понад 50 праць побачили світ як окремі видання ін-ту. Серед них — роботи М.Шаповала («Організація українських соціологічних студій», «Село і місто», «Програма вивчення села і міста», «Загальна соціологія», «Соціографія України», «Земельна справа в Галичині», «Т.Г. Масарик як соціолог», «Сучасна українська соціологічна думка і праця», «Військо і революція»), Н.Григоріїва («Історія українського народу», «Теорія держави», «Свідомість і поведінка», «Мораль», «Історія державних теорій»), Л.Білецького («Основи літературно-наукової критики»), Е.Халупного («Нарис системи соціології»), М.Мандрики («Національні меншості в міжнародному праві», «Соціологія і проблема соціяльного виховання в Америці», «Конспект студій соціяльних антагонізмів»), С.Русової («Засади соціяльної педагогіки»), П.Богацького («Нові напрямки в літературі»), І.Івасюка («Кубань»), С.Шелухина («Походження назв Русь і Україна») та ін. Результати досліджень ін-ту знаходили своє відображення також у лекціях його співробітників. Вони подавались у двох формах: як реферати і доповіді в самому Укр. робітн. ун-ті, який діяв при ін-ті, і як кореспонденційні лекції для студентів заочного Укр. робітн. ун-ту. Протягом 1929/30 академічного року в ін-ті було заслухано й обговорено понад 50 доповідей і рефератів.

1931 став переломним у діяльності ін-ту. У цей час його широкі творчі плани наштовхнулися на серйозні фінансові труднощі. З метою їх подолання виникла ідея перетворити Укр. соціологічний ін-т на Соціологічний ін-т Сх. Європи з автономними відділами: укр., рос., білорус., вірм., грузин., монгол. та єврейським. Першим кроком на шляху реалізації цієї ідеї стало підписання 21 березня 1931 спец. угоди між представниками Укр. соціологічного ін-ту та Ін-ту вивчення Росії, що діяв також у Празі під кер-вом В.Чернова. Однак з різних причин завершити цю справу не вдалося. Після смерті М.Шаповала (1932) директором ін-ту став Л.Білецький, а головою кураторії — Н.Григоріїв. Діяльність ін-ту почала занепадати, хоча формально він існував до 1945.

Загалом Укр. соціологічний ін-т у Празі був другою (після *Українського соціологічного інституту* у *Відні*) установою, яка поклала початок соціологічним дослідам на укр. ґрунті. Відірваність від України унеможливлювала безпосередні соціографічні студії й змушувала користуватися здебільшого вторинними джерелами. Як емігрантська установа ін-т був обмежений у підборі кваліфікованих фахівців і постійно відчував фінансову кризу. Проте він зумів налагодити досить інтенсивну дослідницьку і пед. працю. Свідченнями міжнар. визнання Укр. соціологічного ін-ту в Празі стала участь деяких визначних закордонних науковців у його дослідницьких програмах, а також публікації провідних його членів на сторінках закордонних соціологічних видань («Sociàlni Revue», «Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie» та ін.).

Літ.: Суспільство, вип. 1—2. Прага, 1925; Хроніка Українського інституту громадознавства в Празі, вип. 1—2. Прага, 1925; *Трощинський В.* Український соціологічний інститут у Празі: Організація і наукова праця (1924—1932). В кн.: Українська діаспора, ч. 2. К.—Чикаго, 1992; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин, 2011.

В.П. Трощинський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ СОЮ́З ХЛІБОРО́БІВ-ДЕРЖА́ВНИКІВ (УСХД) — укр. позапарт. політ. об'єднання монархічного напряму. Заснований у грудні 1919 у *Відні* за ініціативою Д.*Дорошенка*, М.Кочубея, В.*Липинського*, А.Монтрезора, Л.Сідлецького (Сави Крилача), М.Тимофіїва та С.*Шемета*. Статут і регламент УСХД розроблені В.Липинським й ухвалені в січні 1921. Політ. програма УСХД викладена В.Липинським у «Листах до братів-хліборобів», опубл. у друкованому органі союзу — *«Хліборобській Україні»* (Відень, 1920—25). Статут УСХД був спрямований на

Учасники установчого з'їзду Українського союзу хліборобів-державників. Райхенау, 4—8 червня 1922. Сидять (зліва направо): І. Леонтович, гетьман П. Скоропадський, В. Липинський, Л. Сідлецький (Сава Крилач); стоять: М. Тимофіїв, М. Кочубей, А. Монтрезор, А. Білопольський, М. Савур-Ципріянович, І. Лоський, В. Залозецький, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський.

Український союз хліборобів-державників. Печатка Гетьманської управи.

втілення в життя концепції трудової класократичної монархії в Україні та базувався на принципах: персоніфікації особи *гетьмана* як дідичного (спадкового) монарха; класократичній структурі побудови майбутнього укр. сусп-ва; державно-територіальному об'єднанні населення в Україні; політ. та реліг. плюралізмі. Статутом визначалися 3 ступені членства в УСХД: співробітники-присяжні, співробітники-дійсні та співробітники-однодумці. Аби уникнути в майбутньому кар'єризму, демагогії, безвідповідальності, міжпарт. боротьби, які були властиві політ. партіям в Україні в добу *Української революції 1917—1921*, В.Липинський поставив завдання відійти від принципів партійності, голосування, виборів.

Згідно з конституційно-правовою версією укр. монархізму, розробленою В.Липинським, на чолі УСХД стояли Рада присяжних — законодавчий та ідеологічний орган — та Гетьман. управа — вищий виконавчий орган. Вони об'єднували укр. монархічні орг-ції в Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Франції, Болгарії, Румунії, США, Канаді та Аргентині. Рада присяжних під головуванням В.Липинського складалася із членів ініціативної групи, а з 1921 до її складу входив і П.*Скоропадський*, який з ін. членами ради підписав заприсяження. Її постанови мали обов'язкову силу для всіх членів УСХД, у т. ч. й для гетьмана. 1921 В.Липинський розпочав ідеологічну кампанію на зміцнення авторитету П.Скоропадського як дідичного монарха й обгрунтування легітимності його роду, а також виправдання політики Гетьманату 1918.

1930 після загострення суперечностей між В.Липинським та П.Скоропадським, який прагнув позбутися контролю Ради присяжних, перший оголосив про розпуск УСХД і заснування *Братства українських класократів-монархістів, гетьманців*, що призвело до розколу об'єднання. Раду присяжних УСХД, більшість членів якої залишилися прибічниками гетьмана, очолив Й.Мельник. 17 липня 1937 на її засіданні у *Варшаві* П.Скоропадським було ліквідовано УСХД й у вересні 1937 засновано *Союз гетьманців-державників*, головою якого став гетьман.

Літ.: *Забаревський М.* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925 (2-ге вид. — Авгсбург, 1946); В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.—Філадельфія, 1994; *Лисяк-Рудницький І.* В'ячеслав Липинський: Державний муж, історик та мислитель: Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Осташко Т.* В. Липинський — ідеолог українського монархічного руху. В кн.: Вісник Київського державного лінгвістичного університету, вип. 5. К., 2001; *Її ж.* В. Липинський і П. Скоропадський: Причини і наслідки конфлікту. В кн.: В'ячеслав Липинський в історії України. К., 2002; В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник, кн. 1—5. К., 2010—17.

Т.С. Осташко.

УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕ́НТСЬКИЙ РУХ У МОСКВІ́ початку 20 ст. — рух укр. молоді, яка навчалася у вищих навч. закладах *Москви*. Формування укр. студентських орг-цій Москви відбувалося під впливом революц. подій 1905. Земляцтва й гуртки були засновані в *Московському університеті*, Моск. с.-г. ін-ті, Моск. комерційному ін-ті, Лазаревському ін-ті сх. мов, Імператорській тех. школі й на Вищих жін. (Голіцинських) с.-г. курсах.

Одним із найстаріших було Укр. земляцтво «Просвіта», що діяло з 1906 при Моск. комерційному ін-ті (керівник — студент екон. відділення М.Токаревський). Статут Укр. земляцтва Моск. ун-ту було затверджено адміністрацією 9 жовтня 1907, завданнями визначено «вивчення історії, мови, культури та побуту Українського Народу». Працювало з перервою, після поліцейського погрому студентів навесні 1911 відновивши діяльність у лютому 1913. Значна увага приділялася вивченню та поширенню укр. мови, організовувалися читання рефератів, муз. вечори. Схожі із земляцтвом цілі мав створений 16 грудня 1909 в ун-ті Український гурток ім. Т.Шевченка. До орг. групи ввійшли студенти В.Ярошенко, Г.*Гринько*, С.Войтовський та І.Лісовський. 1911 гурток брав активну участь у підготовці до Шевченківських свят, за час діяльності було організовано кілька просвітницьких заходів. У Моск. комерційному ін-ті та на Моск. вищих жін. курсах діяли гуртки «Громади». Було відкрито б-ки укр. книги й передплачувалися укр. видання. З 1910 в укр. моск. студентстві почалися об'єднавчі процеси, центром яких став Моск. с.-г. ін-т, де проходили збори загальноміськ. «Українського земляцтва» (40—70 осіб). Цей осередок об'єднав молодих представників лівих політ. сил, переважно *Української соціал-демократичної робітничої партії*, і кількох соціалістів-революціонерів: від Моск. ун-ту (Є.Перфецький, С.Войтовський і Л.Абрамович), Моск. с.-г. ін-ту (П.Лещенко, С.Розов, О.Соколовський), Костянтинівського межового ін-ту (М.Бейєр), Моск. буд. курсів (Є.Ласмак), Моск. комерційного ін-ту (А.Павелко, М.Токаревський), Вищих жін. курсів (Є.Огієвська, О.Найденко, М.Юркевич, Г.Березовець, О.Сушко). Земляцтво стало базою для діяльності місцевого к-ту УСДРП, до якого ввійшли М.Токаревський, М.Юркевич і Г.Березовець, а найактивнішими членами були О.Колливода, С.Розов, О.Соколовський, Л.Бобир-Бухановський, Н.Стопневич, Г.Березовець, А.Павелко та Є.Огієвська. 1910 під час літніх канікул окремі представники цієї групи перебували на Полтавщині для агітації поміж селян. «Українське земляцтво» організовувало збори, лекції та вечірки, зверталося до влади стосовно українізації освіти в Україні, контактувало з поступовою пресою та лівими парламентарями *Державної думи Російської імперії*.

Навесні 1911 власті провели обшуки, арешти й відрахування студентів, внаслідок чого до 7 квітня Моск. к-т УСДРП та ін. укр. політ. осередки на деякий час припинили діяльність. До заслання було засуджено Є.Перфецького, О.Романенко, І.Чернявського, Є.Логвиновича.

Наприкінці 1909 в Моск. с.-г. ін-ті був створений Агрономічний гурток для вивчення укр. губерній, при якому відкрита б-ка, читалися лекції, члени гуртка збирали матеріали для *Українського наукового товариства*. Гурток започаткував видання ж. «Тепла роса» с.-г. напряму, 2 номери якого вийшли у світ у березні—квітні 1915, проте він був закритий владою за статтю «Галичина» К.Шишацького (К.Осьмака).

Укр. студентство Москви щорічно брало участь у вшануванні пам'яті Т.*Шевченка*, особливо активно 1911 і 1914, організувавши збори й читання рефератів, чер-

гування на виставці, а через заборону святкувати в Україні ювілей поета склало протестного листа до депутатів Держ. думи Рос. імперії.

Літ.: IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. К., 2015.

Ю.О. Безкровний.

УКРАЇ́НСЬКИЙ СТУДЕ́НТСЬКИЙ РУХ У САНКТ-ПЕТЕРБУ́РЗІ початку 20 ст. — рух укр. молоді, яка навчалася у вищих навч. закладах *Санкт-Петербурга*. Укр. студентські земляцтва, гуртки та осередки політ. партій у навч. закладах столиці імперії формувалися під впливом революц. подій 1905—07, після виникнення в місті перших нац. громад. орг-цій та скасування заборони укр. мови.

1903 молодь заснувала Пн. к-т РУП (див. *Революційна українська партія*), завданням якого було здобувати кошти і через С.-Петербург провозити нелегальну літературу до України. До його складу входили С.Тимошенко, Д.*Дорошенко*, В.Баланін, І.Вовкушевський, В.*Мазуренко*, П.Дятлов, Н.Шликевич. Через 2 роки к-т розділився на дві групи. В одній працювали Н.Щербань, Д.*Донцов*, О.Назаріїв, М.*Стасюк*. Значно вплинув на формування світогляду студентів місцевий осередок *Української соціал-демократичної робітничої партії* у складі С.*Петлюри*, П.*Понятенка*, А.Шабленка, І.Личка, Л.*Мацієвича*, І.П.*Мазепи* (діяв до січня 1911), який займався виданням ж. «Вільна Україна» (1906).

Вагома роль в об'єднанні укр. молоді належить петерб. «Українській громаді» (статут зареєстровано 1907), гуртки якої діяли у більшості вищих навч. закладів міста, найактивніші були в Петерб. політех. ін-ті (керівник — І.Косенко) та Гірничому ін-ті, де працювало також «Бюро працевлаштування Громади». Громада мала власне приміщення з б-кою, де проводилися літ. й наук. читання, муз. й танцювальні вечори.

З 1907 у *Петербурзькому університеті* діяв Гурток українознавства, кер-во яким здійснювали Е.Вольтер та О.*Грушевський*, до правління в різні роки входили К.*Широцький*, М.Введенський, Ф.Селецький, Є.Артюхов, М.Кушнір-Якименко, О.*Алешо*, К.Плохій та ін. Гурток підтримували академік О.*Шахматов* і приватдоцент Ф.*Вовк*. Було упорядковано список тем для рефератів із мовознавства, літературознавства, етнографії, статистики, економіки тощо. Проводилися засідання й читання рефератів, урочисті заходи до ювілеїв видатних українців. Діяли лінгвістична (під кер-вом О.Шахматова займалися Г.*Голоскевич*, В.Ярошенко, Є.Рудницький та ін.), економічно-юрид., етногр. та істор. групи.

1907 на Петерб. вищих жін. (Бестужевських) курсах О.*Єфименко* таємно читала лекції з історії України, які стали приводом для заснування гуртка українок під кер-вом Н.Калинович (майже десять слухачок медичних та Бестужевських курсів). Молодь також організувала нелегальні заняття з укр. мови Г.Голоскевича та з укр. літератури П.*Зайцева*.

На поч. 1910-х рр. у Петерб. ун-ті було створене об'єднане Укр. земляцтво (увійшли Полтав., Харків., Київ., Черніг. та кілька менших). У цей період активні земляцтва діяли на Петерб. с.-г. курсах (голова правління — М.Коханівський, члени — А.Лихоман, П.Кубран, М.Галсиновський, В.Крапівін), у Психоневрологічному ін-ті (відкрите 1910/11 навч. р., діяло з 1914, голова і регент укр. хору — М.Удодов, члени — Д.Лур'є, А.Животко, Г.Малевін, К.Station-славський), у Гірничому ін-ті та ін. навч. закладах. У поліцейських доносах постійно відзначалося відстоювання ними нац. інтересів, що часом призводило до незгоди з рос. студентськими т-вами. Майже всі земляцтва мали власну б-ку, передплачували укр. видання, окремі організовували муз. гуртки. 1911 укр. студентство С.-Петербурга взяло активну участь у Шевченківських днях, по всіх осередках було організовано читання рефератів, збори, літ. вечори тощо. Під час ювілею поета 1914 молодь активно виступила проти заборони свята, залучивши до протесту студентів ін. національностей. Страйки, громад. панахиди та ін. протестні акції 25 лютого провели, зокрема, члени гуртків С.-г. курсів, Гурток ім. Т.Шевченка Психоневрологічного ін-ту.

Студенти Петерб. політех. ін-ту І.Косенко і Є.*Неронович* упорядкували рукописний часопис «Громадянин». 22 листопада 1912 на зборах гуртка «Української громади» цього навч. закладу було ухвалено рішення видавати ж. «Український студент» (протягом 1913—14 з'явилося 3 номери).

Із початком *Першої світової війни* Є.Неронович, В.*Садовський* і М.Лисий проводили просвітню роботу поміж поранених солдатів в Укр. шпиталі, влаштувавши також курси в Жін. мед. ін-ті. Лекції читали М.*Чечель*, П.*Пилипчук*, Г.Струтинська, Л.Струтинська, Н.Суровцова (див. Н.*Суровцова-Олицька*), В.Дворська. 12 березня 1917 укр. молодь Петрограда (нині м. С.-Петербург) взяла участь в організації вшанування пам'яті Т.*Шевченка* та грандіозній нац. маніфестації біля Казанського собору.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 2. [Баунд-Брук], 1966; *Безкровный Ю.* Украинское студенческое революционное движение в Петербурге в начале XX в. В кн.: Первая российская революция 1905—1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий: сборник статей Международного научного круглого стола, 25 ноября 2015 г., Минск, 2015; Те саме. Web: http://elib.bsu.by/handle/123456789/155717.

Ю.О. Безкровний.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕХНІ́ЧНО-ГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — ін-т заочного навчання, заснований 1932 при *Українській господарській академії* в Подєбрадах (Чехословаччина). 1935, після остаточної ліквідації Укр. господарської академії, перебрав на себе більшість її функцій. Перший директор — Б.Іваницький. Ін-т складався з 3-х відділів: агрономічно-лісового, економічно-кооперативного, хімічно-технологічного та низки спецкурсів. Для потреб заочного навчання видавалися підручники, виходив ж. «Вісті Українського технічно-господарського інституту». Після *Другої світової війни* ін-т функціонував з очною формою навчання (паралельно із заочною) в Регензбурзі (Німеччина), у Мюнхені (Німеччина) додатково відкрито до існуючих ф-тів ветеринарно-медичний і фармацевтичний. Відновлено видання «Вістей Українського технічно-господарського інституту», розпочато випуск «Наукових записок» і «Наукового бюлетеня». Наприкінці 1940-х рр. через відсутність студентів перетворе-

ний на н.-д. ін-т (Мюнхен). За час існування в У.т.-г.і. навч. бл. 10 тис. осіб. Серед викладачів — Б.*Мартос*, Л.*Бич*, С.Комарацький, Б.Іваницький, Р.*Єндик*, І.*Майстренко* та ін.

Літ.: Український технічно-господарський інститут: 1932—1952. Нью-Йорк, 1962; Українська господарська академія в ЧСР і Український технічно-господарський інститут: В 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. Нью-Йорк, 1972; *Комаринський Г.* 50 років Українського технічно-господарського інституту. «Наукові записки Українського вільного університету» (Мюнхен), 1998, т. 30; *Винар Л.* Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945—1952. «Наукові записки Національного університету “Острозька академія”», 2007, вип. 9.

О.С. Кучерук.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ФІЛАТЕЛІ́СТ» — заг. (збірна) назва журналів на тему укр. філателії, які виходили від 1920-х рр. і видаються донині старанням громад. філателістичних т-в або з приватної ініціативи філателістів в Україні та за її межами.

«Der Ukraine-Philatelist» («Філателіст України») — німецькомовний часопис, що видавався в Берліні (Німеччина) 1921—23 і 1952—98 як орган Укр. філателістичного т-ва. Це т-во засноване в жовтні 1920 нім. філателістами, які раніше служили при нім. військ. частинах в Україні під час незалежності та були свідками роботи тогочасної укр. пошти. Їхнє зацікавлення марками *Української Держави* викликала проблема підробки укр. марок, що у той час засмічували світ. філателістичний ринок. На марки з України, передусім старі царські поштові марки з надруками *тризуба*, існував високий попит на філателістичних біржах — як на випуски однієї з нових д-в, що постали після *Першої світової війни*. Часопис спочатку видавав Г.Кьолер, визначний філателіст і власник відомого берлінського філателістичного підпр-ва. Видання журналу перервалося 1923; відновилося 1952 (часом виходило 4 числа на рік); часопис видавася до 1998, коли Укр. філателістичне т-во припинило діяльність.

DER UKRAINE-PHILATELIST
1. Jahrgang Dezember 1921 Nummer 1
„Der Ukraine-Philatelist".
Rückblicke.
Zum 19. Oktober 1921.

«Der Ukraine-Philatelist». 1921. №1. Обкладинка.

«Український філателіст» («Der ukrainische Philatelist») — часопис, що видавався у *Відні* 1925—39 за редакцією укр. філателіста І.Турина, спочатку укр. мовою, згодом — також німецькою. І.Турину вдалося піднести

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛЯТЕЛІСТ
МІСЯЧНИК
Der ukrainische Philatelist. The Ukrainian Philatelist.
ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА
ПОШТОВА КАРТКА

«Український філятеліст. Der ukrainische Philatelist». 1928. № 8/9. Обкладинка.

діяльність берлінського Укр. філателістичного т-ва, а також поширити його членство, до якого незабаром увійшли відомі фахівці укр. філателії, передусім з Австрії, а також з ін. країн Європи. Виходив первісно як місячник, від 1930 — як двомісячник. За ініціативи І.Турина 1927 часопис став органом Укр. філателістичного т-ва і тривалий час успішно поширював найкращу і докладно досліджену інформацію про укр. філателію, зокрема про поштову справу за часів незалежності, а також про розвиток філателії в *Галичині* у міжвоєн. період. *Друга світова війна* перервала діяльність т-ва та журналу.

«Український філателіст» («Ukrainian Philatelist») почав виходити у США від 1951 як орган Союзу укр. філателістів (СУФ) — орг-ції, заснованої повоєнними емігрантами в Нью-Йорку (1951). Журнал спочатку називався «Філателіст» і рекламувався як бюлетень СУФ. Згодом виходив із назвами: «З життя СУФ: інформативний листок СУФ» (1958—61), «Філателістичні вісті» (1962). Остання назва — «Український філателіст» (від 1963 і дотепер). 1972 СУФ розширив цілі орг-ції та переіменувався на Союз укр. філателістів і нумізматів (СУФН), проте часопис продовжував виходити під усталеною назвою «Український філателіст». До серед. 1970-х рр. статті друкувалися укр. мовою, згодом — із перекладами англійською. Нині часопис майже цілком англомовний. Тематика статей охоплює всі галузі укр. філателії, тобто хронологічно — з часу до визвол. змагань 1917—21, за доби Укр. Д-ви та *Української Народної Республіки* під *Директорією*, у періоди окупації, аж до найновіших випусків Укрпошти, а також за спеціальностями — з маркознавства, історії пошти, держ. та недерж. випусків, повісток та ін. листування, погашення, штемпелів і тарифів, тематики на марках, польової пошти, цензури; також публікуються матеріали з *нумізматики*.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛАТЕЛІСТ
THE UKRAINIAN PHILATELIST

«Український філателіст. Ukrainian Philatelist». 1968. Ч. 31. Обкладинка.

Ініціатором видання часопису та його першим редактором був Є.Котик. Сьогодні (вже 7-й) редактор — Дж.Робертс, син С.Робертса з Великої Британії, фахівця з укр. філателії 1950-х та 1960-х рр. До поч. 2019 побачило світ 120 чисел журналу. Від 2013

«Trident Visnyk». 2018. Vol. 22. Обкладинка.

часопис виходить із кольоровими ілюстраціями. Відзначений нагородами Амер. філателістичної асоціації за фахове подання філателістичної справи.

Від 1971 СУФН також видає періодичний бюлетень **«Trident Visnyk»** для зв'язку з членами т-ва й оперативного подання філателістичних новин. Водночас ж. «Український філателіст» друкує переважно дослідження з філателії та нумізматики, рецензії та огляди. Бюлетень виходить англ. мовою в електронному форматі. Дотепер з'явилося 202 числа.

«Український філателістичний вісник» — часопис, який наприкінці 1989 — на поч. 1990 почав видавати київ. філателіст, поет і письменник В.Могильний. Малотиражний, друкований на друкарській машинці, він став першим на теренах України україномовним філателістичним виданням. Стараннями вузького кола філателістів на сторінках журналу вперше до наук. обігу було введено чимало унікальних архів. документів з історії пошти доби *Української революції 1917—1921.* Виходив до 2010.

«Бюлетень Спілки філателістів України». Київ, 1991. № 2. Обкладинка.

Статті В.Могильного, В.Анголенка, О.Івахна, О.Епштайна та ін. представляли в «Українському філателістичному віснику» широку тематику: діяльність поштово-телеграфних установ, а також міжнар. поштові та телеграфні стики; пошта і телеграф на залізницях; знаки поштової сплати за різних режимів і влад; поштове і телеграфне штемпо- і печаткознавство; поштові індексації на теренах України; поштове і телеграфне документознавство; кур'єрські пошти в Україні; пошта і митниця; пошта невільників, полонених та інтернованих; пільгові поштові та телеграфні послуги; поштовий і телеграфний контроль; цензура на пошті та телеграфі; філателістична україніка; пошта судів; пошти окупаційних властей; земська пошта; філателістична термінологія; фальшування філателістичних об'єктів; філателістичне шевченкознавство; філателістичний рух; постаті у філателії та ін.

«Філателістична думка» — україномовний часопис, що видавася в *Києві* 2011—14 за редакцією В.Анголенка як продовження традицій, встановлених ж. «Український філателістичний вісник». Фінансувався коштом ентузіастів філателістичної справи. Всього вийшло 8 чисел.

«Украинская и российская филателия» («Українська і російська філателія») — російськомовний журнал, що видавався у *Дніпропетровську* 1991—92 за редакцією О.Івахна. Побачило світ лише 3 числа. Часопис був приватною ініціативою кола філателістів, видрукував низку досліджень, документів, оглядів літератури. Подібно до «Українського філателістичного вісника» випуски «Украинской и российской филателии» здобули важливе місце серед філателістичних видань як джерело архів. інформації про поштову справу, передусім українську.

«Журнал РУС — российской, украинской и советской филателии» («Журнал РУС — російської, української і радянської філателії») — часопис, що виходив у *Донецьку* (2011), з 2012 — в *Одесі* як піврічник за редакцією О.Івахна (до 2014) та М.Крамаренка (від 2015). Видання, що є приватною ініціативою, намагається задовольнити широку аудиторію колекціонерів. Вміщує дослідження та архівні матеріали стосовно пошти та випусків марок з часів Укр. революції 1917—21 (зокрема про шагівки (див. *Шаг*), марку на 20 *гривень*, діяльність Експедиції із заготовки держ. паперів), з історії земської пошти, розвідки з ін. епох. З-поміж укр. філателістичної періодики відзначається високим рівнем поліграфічного оформлення.

На відміну від громад. та приватної філателістичної періодики час. **«Філателія України»** став офіц. виданням держ. підпр-ва поштового зв'язку — Укрпошти (2000—08). Незмінним редактором часопису був президент Асоціації філателістів України В.Бехтір (1946—2009). «Філателія України» виходила регулярно, 6 разів на рік. Загалом побачило світ 54 числа. Від січня 2009 вихід часопису припинено. 2015 Публічне АТ «Укрпошта» відновило його видання під попередньою назвою в електронному форматі; за задумом редакції, «Філателія України» має задовольнити інтереси «найвибагливіших клієнтів» — колекціонерів укр. поштових марок. Спочатку видавалася як квартальник (2015—17), від 2018 — двомісячник. Усі 19 чисел нового часопису подано в електронному архіві на веб-сайті Укрпошти (https://ukrposhta.ua/filateliya/zhurnal-filateliya-ukraini).

Окрім зазначених вище, в різні часи в різних країнах виходила низка ін. періодичних і серійних філателістичних часописів, деякі з них видаються до сьогодні. Здебільшого вони мають характер інформаційних бюлетенів, друкуються стараннями ентузіастів чи громад. т-в. Серед них — «Вісті СУФА» (СУФА — Спілка укр. філателістів Австрії; Відень), «Південний колекціонер» (Аделаїда, Австралія), «Бюлетень Спілки філателістів України» (Київ), «Бюлетень Асоціації філателістів України» (Київ), «Галфілвісник» (*Львів*), «Дрогобицький колекціонер» (*Дрогобич*).

Літ.: *Зайхтер Р.* Тридцять два роки праці над дослідженням і популяризацією української поштової марки. «Філателіст», 1952, число 6/7; *Kuzych I.* «Ukrainian Philatelist» Index, 1951—

1996. «Ukrainian Philatelist», [1996] no. 77/78; *Lemiski K.J.* «Ukrainian Philatelist» (Vienna 1925—1939) Index. Там само; Українська філателія в періодичних виданнях. Калгарі, 2003; *Бишкевич Р.* Начерк історії української філателії. Львів, 2004; *Климчук А.* Українська філателістична преса. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики», 2009, вип. 1; *Анголенко В.* Слово навздогін і слово переднє. «Філателістична думка», 2011, число 1, № 1—2; *Roberts J.C.* «Ukrainian Philatelist» Index 1997—2011. «Ukrainian Philatelist», 2011, no. 106; Архів «Der Ukraine-Philatelist», органу U.P.V. e.V. [Archiv Der Ukraine-Philatelist, Mitteilungsblatt des U.P.V. e.V.]. Зміст чисел за 1952—1998 (нім. мовою). Web: https://arge-russland.de.

Український фонд культури. Логотип.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУ́РИ (УФК) — всеукр. доброчинна орг-ція, метою діяльності якої є відновлення джерел духовності укр. народу, залучення широких верств сусп-ва та українців за межами д-ви до участі у відродженні й розвої нац. к-ри. Заснований 11 квітня 1987 як складова Рад. фонду к-ри. Голова фонду — Б.*Олійник*. Серед фундаторів: О.*Білаш*, О.*Гончар*, С.*Данченко*, І.*Карабиць*, О.*Коломієць*, Ф.*Погребенник*, В.*Нероденко*, В.*Русанівський*. З-поміж перших активних діячів: Є.Алексеєнко, Б.Біляшівський, І.Бугаєнко, В.Акуленко, В.Сенченко, В.Ковшура, Л.Лупій, Н.Кравченко, Н.Охмакевич, Г.Косян, Л.Стрельченко, М.Ярко, Д.Янко. Від червня 1991 УФК став самостійною доброчинною орг-цією, що діє відповідно до чинного законодавства України та власного статуту. Осн. завдання фонду: сприяння розвитку укр. к-ри; надання допомоги в охороні культ. спадщини, пам'яток історії та к-ри; сприяння охороні поховань і пам'ятних місць діячів к-ри, освіти; надання допомоги у виявленні, вивченні та збереженні нац. і світ. культ. цінностей, сприяння ознайомленню з ними укр. народу; залучення широких верств населення України та українців за її межами до доброчинної участі у відродженні та розвитку нац. к-ри; створення умов для творчої діяльності самобутніх особистостей і колективів, участь в організації міжнар. та загальнодерж. фестивалів і фольклорних свят; сприяння зміцненню матеріально-тех. бази наявних культ. об'єктів; надання допомоги у збереженні приватних архівів, колекцій та ін. зібрань, які мають істор. і худож. цінність; підтримання розвитку декоративно-вжиткового і нар. мист-ва, сприяння розвитку фольклору, відродженню нар. традицій, свят і обрядів тощо. Для розв'язання цих завдань УФК залучає доброчинні внески укр. та іноз. громадян, бере участь у пошуку і поверненні в Україну творів мист-ва, пам'яток історії та к-ри, архів. матеріалів, що перебувають за її межами і становлять нац. духовну спадщину, сприяє поверненню істор. назв містам, селам, вулицям, ін. топонімічним об'єктам, а також увіченню визначних подій та осіб, створенню і встановленню нових пам'ятників, меморіальних дошок та ін. пам'ятних знаків. Фонд підтримує культ. зв'язки з нац. та міжнар. фондами і закладами к-ри зарубіжних країн.

Від початку існування УФК розробив і втілив довгострокові програми своєї діяльності. Серед них — програма «Пам'ять», спрямована на відбудову істор. міст і сіл, визначення заповідних місць і зон, увічнення подій та імен видатних діячів історії, науки і к-ри у пам'ятниках, меморіальних дошках, стелах, музейних експозиціях, у назвах населених пунктів, майданів і вулиць, вшанування пам'ятних дат. 1987 УФК спільно з *Українським товариством охорони пам'яток історії та культури* порушили перед кер-вом УРСР та мін-вом оборони СРСР питання про відродження *Києво-Могилянської академії* і вивільнення військ. відомством приміщень, що колись їй належали. Завдяки цим зусиллям вдалося відродити славетний вищий освіт. заклад. У березні 1990 за сприяння УФК започатковано *Всеукраїнську спілку краєзнавців* (нині Нац. спілка краєзнавців України), яку очолив акад. П.*Тронько*. У листопаді 1991 УФК провів першу Всеукр. конференцію з проблем нац. топоніміки. Одним із перших в Україні фонд вшановував пам'ять загиблих від *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. 11 вересня 1993 зусиллями УФК та громадськості відкрито Меморіал на вічну пам'ять жертв Голодомору на околиці м. *Лубни*, поблизу *Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря*. 2005 фонд долучився до створення Музею трипільської к-ри в с. Жуківці Обухівського р-ну Київ. обл. 1987 активно сприяв створенню Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка, яке згодом переросло у Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т.Шевченка (див. *«Просвіта»*). УФК здійснює значну роботу з відзначення ювілейних дат видатних діячів нац. к-ри, проведення пам'ятних вечорів, виставок, концертних виступів. У *Києві* та різних областях України відбулися акції з ювілеїв Д.*Бортнянського*, П.*Чайковського*, М.В.*Лисенка*, Лесі *Українки*, Л.*Ревуцького*, С.*Прокоф'єва*, К.*Стеценка*, В.*Винниченка*, В.*Симоненка*. Фонд постійно піклується про ветеранів *Другої світової війни*, надає зали для виставок творів колиш. солдатів, професіоналів і аматорів образотворчого мист-ва. Помітний резонанс у сусп-ві викликало підтримане фондом спорудження пам'ятника Матері-Вдові, що був відкритий 22 червня 2012 в столичному парку Перемоги.

Програма «Т.Г.Шевченко» передбачає залучення якнайширшої громади до вивчення та пропаганди спадку поета та художника, збереження пам'ятних місць, пов'язаних з його іменем. Чимало зусиль УФК доклав, щоб не допустити пром. буд-ва в межах *Шевченківського національного заповідника* в *Каневі*, до збереження Тарасової гори і прилеглої заповідної території. За сприяння фонду реставровано будинок по вул. Вишгородській, 5, у Києві, де розміщено один із відділів Нац. музею Т.Шевченка (див. *Шевченка Тараса національний музей*). Поряд із цим надано допомогу у створенні музею поета в м. Аральськ Кизилординської обл. Казахстану, де він перебував під час заслання. Спільно з обласними та міськими відділеннями УФК брав участь у спорудженні пам'ятників Т.*Шевченку* в містах *Львів*, *Ужгород*, *Луцьк*, *Чернігів*, *Біла Церква*, *Кременець*, *Почаїв*, с-щах міськ. типу *Вишнівець* і *Нові Санжари*, а також у м. *Санкт-Петербург*. За ініціативи фонду встановлені меморіальні дошки на двох будинках у м. *Вільнюс*, де у молоді роки мешкав Т.Шевченко. Разом із Мін-вом освіти України та кіностудією ім. О.Довженка УФК створено 12-серійний художньо-документальний кінофільм «Заповіт», автори сценарію якого — Б.Олійник, І.*Дзюба*, П.Мовчан, кінорежисер — С.Клименко. З метою популяризації творчої спад-

щини Великого Кобзаря фонд організовує мистецькі вечори та щорічні Шевченківські читання, проведення міжнар. літературно-мистецького свята «В сім'ї вольній новій».

Програма «Народна пісня, народна творчість» спрямована на підтримку нар. музики, фольклору, різноманітних видів нар. образотворчого мист-ва. УФК прилучився до заснування Нац. спілки кобзарів і відкриття першої в історії України школи кобзарського мист-ва в с. Стрітівка Кагарлицького р-ну Київ. обл. Нині це Вища пед. школа кобзарського мист-ва. Від 1991 діє програма фонду «Молодь і культура», у ході реалізації якої виокремилася програма «Нові імена України», мета якої — виявлення та підтримка юних талантів у галузі літератури, музики, вокалу, образотворчого мист-ва. Щорічно у творчих змаганнях беруть участь бл. 150 виконавців віком від 6 до 20 років, які отримують стипендії, дипломи, цінні подарунки, рекомендації на навчання до мистецьких навч. закладів, для участі у престижних міжнар. конкурсах.

Програма «Повернення», що здійснюється від початку існування УФК, передбачає пошук і повернення до України духовних та істор. цінностей. Упродовж багатьох років за сприяння громад. орг-цій, укр. діаспори, МЗС України фонд повернув на Батьківщину безцінні духовні скарби. Зокрема, придбані рукописи Марка *Вовчка* з правками та автографами І.Тургенєва, П.*Куліша*, ін. її документи та матеріали, повернуто окремі художні твори Т.Шевченка, І.*Рєпіна*, І.*Труша*, В.*Касіяна*, Д.Г.*Левицького*, О.*Архипенка*, Я.*Гніздовського*, Й.Буковецького, О.*Екстер*, матеріали з творчого спадку письменників Б.*Лепкого*, У.*Самчука*, диригента, композитора й музикознавця О.*Кошиця*, співака М.*Менцинського*, унікальну ікону Охтирської Божої Матері.

Увагу громадськості привертають численні доброчинні вечори і концерти, творчі зустрічі, що проводяться фондом. У них беруть участь сотні худож. колективів, тисячі учасників, солістів і учасників програми «Нові імена України». Щомісяця УФК проводить у залах фонду персональні виставки укр. художників та ін. майстрів декоративно-прикладного мист-ва. Традиційною формою роботи УФК є проведення презентацій книг різних авторів. Для відзначення видатних досягнень на ниві відродження та розвою нац. к-ри УФК заснував кілька премій: Міжнар. премію ім. В.Винниченка, Міжнар. літературно-мистецьку премію ім. Г.Сковороди, премію ім. І.Нечуя-Левицького; опікується літературно-мистецькими преміями ім. Д.Луценка та О.Білаша.

З початком рос. агресії в Україні УФК долучився до велопробігу «Стоп війні» (весна 2015), разом із Дитячим фондом України зібрав і передав укр. літературу школам Донец. та Луган. областей. За участі членів фонду проведено низку доброчинних концертів у зоні проведення Антитерористичної операції (від 30 квітня 2018 — Операція Об'єднаних Сил) та в реабілітаційних центрах для поранених укр. воїнів.

Літ.: Український фонд культури: 1987—1997: десять літ подвижництва. К., 1997; Срібний ювілей: Український фонд культури 1987—2012 рр. К., 2012; Всенародний пам'ятник Матері-Вдові: листи, документи, статті, поезії, оповідання, фото. К., 2013; Всеукраїнська благодійна організація Український фонд культури: План основних заходів. Календар визначних дат. 2015 рік. К., 2015; Мистецький Олімп. К., 2015.

В.Ю. Васильєв.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ 1917—1918 — оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил на російсько-нім. фронті в часи *Першої світової війни*. Існував із листопада 1917 до січня 1918.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* більшовики зробили рішучі кроки до встановлення контролю над армією. Вони ліквідували існуючі *армійські комітети* і замість них створили підконтрольні їм військово-революц. к-ти, за допомогою яких планували підпорядкувати собі армію. Таким чином більшовицький уряд — Рада нар. комісарів — швидко оволодів ситуацією на Пн. та Зх. фронтах. Несприятливим для більшовицького кер-ва був розвиток подій на *Південно-Західному фронті* та *Румунському фронті*, командування яких у протидії більшовикам підтримали *Українська Центральна Рада*, уряд Румунії та дипломатичні й військові місії *Антанти*. УЦР була зацікавлена у збереженні боєздатності Пд.-Зх. та Румун. фронтів, які захищали укр. територію. 6 листопада 1917 на переговорах у Ставці верховного головнокомандувача (Могильов; нині місто в Білорусі) генерал-лейтенант М.Духонін та представники *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* О.*Лотоцький* і Д.*Дорошенко* досягли угоди про зосередження українізованих частин на Пд.-Зх. та Румун. фронтах і поглиблення українізації у військах. Ген. секретар військ. справ УЦР С.*Петлюра* 11 листопада надіслав у військ. частини телеграму, якою наказав командуванню не виконувати розпоряджень більшовицького кер-ва з Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Командування Пд.-Зх. фронту (генерал-лейтенант М.*Володченко*) та Румунського фронту (генерал від інфантерії Д.Щербачов) фактично визнало владу УЦР в Україні, оскільки після розгрому більшовиками 20 листопада Ставки верховного головнокомандувача і вбивства ген. М.Духоніна альтернативи в них не було.

23 листопада Ген. секретаріат УЦР ухвалив рішення про утворення У.ф. (поділ на два фронти зберігся), головнокомандувачем якого став ген. Д.Щербачов. Заг. кер-во У.ф. Ген. секретаріат УЦР перебрав на себе. Створення У.ф. стало спробою об'єднання різних політ. сил у боротьбі проти спільного ворога — більшовиків.

Підпорядкуванням фронтів УЦР ставила за мету забезпечити свою участь у мирних переговорах із країнами Четверного союзу, перешкодити більшовикам вести їх від імені єдиної Росії. Для переговорів про перемир'я Ген. секретаріат УЦР делегував своїх представників М.*Любинського* та поручика М.Левицького на Румун. фронт, М.Красковського та капітана М.*Удовиченка* — на Пд.-Зх. фронт, капітана 2-го рангу Є.Акимова — на Чорномор. флот. 23 листопада на Пд.-Зх. фронті, 24 листопада — на Румун. фронті й Чорномор. флоті були припинені бойові дії та розпочалися переговори про перемир'я, яке було укладене 26 листопада.

Активізував боротьбу за солдатські маси створений УЦР на Румун. фронті міжнац. орган — К-т нац. і обласних комісарів, котрий, змагаючись із більшовиками, вів активну боротьбу за вплив на солдатські маси. За його сприяння відповід-

но до наказу ген. Д.Щербачова 4 грудня був заарештований самочинно створений військово-революц. к-т Румун. фронту. Під контроль УЦР перейшов штаб Пд.-Зх. фронту (*Бердичів*), а в ніч з 10 на 11 грудня — штаби всіх військ. формацій У.ф. С.Петлюра скасував наказ більшовицького верховного головнокомандувача М.*Криленка* про виборність командного складу, ліквідацію чинів, звань та нагород в армії.

У.ф. перестав існувати в середині січня 1918 внаслідок заг. розкладу рос. армії, ген. Д.Щербачов відмовився від командування після проголошення *Четвертим Універсалом Української Центральної Ради Української Народної Республіки* самостійною д-вою. Позитивним наслідком співробітництва УЦР з командуванням рос. армії стала затримка «тріумфальної ходи радянської влади», що дало змогу УНР зміцнити свої позиції.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917—1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011.

А.О. Буравченков.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ 1919 — оперативно-стратегічне об'єднання укр. рад. військ, утворене 4 січня 1919 на базі *Групи військ Курського напряму*. Штаб перебував в Орлі, Курську (нині обидва міста в РФ), *Харкові*, *Києві*. До складу фронту входили 1-ша і 2-га Українські радянські д-зії, 9-та стрілец. д-зія. У подальшому війська фронту поповнювалися за рахунок партизан. і повстанських загонів. Командувач — В.*Антонов-Овсієнко* (4 січня — 14 квітня 1919), нач. штабу — В.Глаголєв (4 січня — 2 травня 1919). У.ф. складався із груп військ Харківського, Донецького, Київського і Одеського напрямків.

На середину квітня 1919 війська У.ф. захопили територію України до р. Дністер і *Галичини*, зайняли Причорномор'я. 15 квітня 1919 війська У.ф. реорганізовано у складі 3-х армій: 1-шу (штаб у Києві), 2-гу (штаб у Катеринославі; див. *Дніпропетровськ*) і 3-тю (штаб в *Одесі*) Українські радянські армії. 5 травня 1919 у складі У.ф. створено Крим. армію. 27 квітня 1919 2-гу Укр. рад. армію передано в оперативне підпорядкування *Південному фронту*. 1919 війська У.ф. налічували: 57 787 багнетів, 5414 шабель, 1067 кулеметів, 195 гармат, 19 бронепоїздів, 12 броньовиків, 16 літаків.

Після прийняття декрету про *воєнно-політичний союз радянських республік* наказом РВР Республіки від 4 червня 1919 У.ф. розформовано. Його управління використано для створення штабу *Дванадцятої армії* Зх. фронту, до складу якої увійшли 1-ша і 3-тя Українські радянські армії. 2-га Укр. рад. армія переформована в 14-ту армію Пд. фронту. Крим. армія розформована 10 червня 1919, її частини зведені в 58-му стрілец. д-зію 14-ї армії.

Архів УФ: Рос. держ. військ. архів, ф. 103.

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 3—4. М., 1932—33; Украинский фронт (краткий обзор фонда № 103): Центральный архив РККА. М., 1939; Громадянська війна в Україні: 1918—1920, т. 1—2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни: 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968; Нариси історії Української революції 1917—1921 рр., кн. 1—2. К., 2011—12.

О.Й. Щусь.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ 1939 — оперативно-стратегічне об'єднання сил РСЧА у вересні—листопаді 1939, створене на виконання таємних угод між А.*Гітлером* та Й.*Сталіним*. 3 вересня 1939 нарком оборони СРСР маршал К.*Ворошилов* наказав військ. радам семи округів (Київ. особливого, Білорус. особливого, Харків., Орловського, Калінінського, Ленінгр. та Московського) вжити заходів до підвищення боєготовності; директивою № 14650 від 6 вересня нарком оборони наказав наступного дня розпочати часткову приховану мобілізацію резервістів; 11 вересня він видав розпорядження військ. раді Київ. особливого військ. округу про перейменування польового командування округу на командування Укр. фронту, який очолив командарм 1-го рангу С.Тимошенко (члени військ. ради фронту — 1-й секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов* та корпусний комісар В.Борисов; нач. штабу — комбриг М.Ватутін; авіацією командував комдив Ф.*Астахов*; артилерією — комбриг М.Яковлєв; автобронетанк. підрозділами — комбриг Я.Федоренко).

До складу фронту входили: 15-й стрілец. корпус, 5-та, 6-та і 12-та армії, в т. ч. авіац. з'єднання і бронетанк. частини. У складі У.ф. планувалося зосередити: 27 стрілец. д-зій (із них 2 в резерві), 7 кавалерійс. д-зій, 9 танк. бригад (із них 2 у складі танк. корпусу), 1 моторизовану бригаду (у складі танк. корпусу), 7 артилер. полків Резерву Гол. командування. За планом військ. ради фронту 5-та армія діяла на володимиро-волинському й ковельському напрямках, 6-та — просувалася на *Тернопіль*, *Львів*, а 12-та армія — на Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), *Дрогобич*. На 20 вересня 1939 вони мали вийти на рубіж *Ковель—Володимир-Волинський—Сокаль*, а в подальшому на р. Сян (прит. Вісли). Втім мобілізація резервістів, а також перекидання танк. і моторизованих частин до місць дислокації відбувалися з величезними труднощами, відчутною була нестача палива, незадовільним — тех. стан транспорту. Бракувало навіть військ. обмундирування.

Опинившись в умовах, коли мобілізація й зосередження військ відбувалися повільно, кер-во *СРСР* з огляду на швидке просування *Вермахту*, який уже 12 вересня опинився у «радянській зоні», було вимушене напасти на Польщу значно меншими силами, ніж планувалося. Для цього 13 вересня на пропозицію військ. ради У.ф. було вирішено виокремити з кожної армійської групи оперативне ударне угруповання, здатне до виконання завдань сталінської агресії. Ці ударні формування одержали назви Пн., Сх. та Пд. армійських груп (загалом 9 стрілец., 7 кавалерійс. д-зій, 1 моторизована і 8 танк. бригад).

Рано-вранці 17 вересня 1939 розпочалося вторгнення Червоної армії на територію Польщі (закамуфльоване сталінською пропагандою під «визвольний похід»). Напад РСЧА виявився цілковитою несподіванкою для головнокомандувача Польс. ЗС маршала Е.*Ридз-Смігли*, що перекреслювало сподівання затримати нім. наступ на «румунському плацдармі». Не маючи достатніх сил для оборони країни перед переважаючими силами д-в-агресорів, маршал Е.Ридз-Смігли наказав перейти до Румунії. Пізно ввечері він виїхав з *Косова*, а вночі з 17 на 18 вересня з президен-

том 2-ї Річпосполитої та членами уряду перетнув румун. кордон. Його останній наказ транслювався по радіо: «Совєти виступили. Наказую загальний відступ найкоротшими шляхами до Румунії чи Угорщини. З більшовиками у боротьбу не вступати, лише в разі атаки з їхнього боку чи спроби роззброєння. Завдання Варшави та міст, що мають боротися проти німців, залишається незмінним. Міста, до яких підійдуть більшовики, мають вступити з ними в переговори у справі відходу гарнізонів до Угорщини чи Румунії».

За цих обставин польські військові формування не спромоглися створити суцільної лінії оборони проти РСЧА. Вереснева кампанія 1939 перетворилася на низку бойових епізодів, під час яких окремі польс. частини досить жорстко опиралися наступу рад. агресора. Найбільш упертий опір РСЧА чинили переважно підрозділи Корпусу охорони прикордоння. Проте загалом польс. опір був доволі швидко подоланий.

21 вересня 1939 у *Москві* був підписаний радянсько-нім. протокол, що визначив процедуру звільнення Вермахтом територій, які, відповідно до таємних домовленостей В.*Молотова*—Й.Ріббентропа (Й.Сталіна—А.Гітлера), перебували у «сфері інтересів» СРСР. Вранці 23 вересня Вермахт почав повільно (20 км щоденно) відходити до заздалегідь окресленої демаркаційної лінії вздовж Сяну. Того ж дня РСЧА увійшла до *Стрия*, наступного — опанувала Дрогобич і *Борислав*, 26 вересня — Самбір, а 29 вересня кавалерійс. корпуси Пд. групи вийшли на Сян і тимчасово взяли на себе обов'язки з охорони демаркаційної лінії. Війська У.ф. у вересні 1939 полонили бл. 200 тис. польс. вояків.

За оцінкою сучасних вітчизн. дослідників, реальні втрати У.ф. під час бойових дій проти польс. війська сягають 5 тис. осіб (до 1100 осіб — безповоротні, санітарні — до 3900). Натомість польс. історики оцінюють втрати червоного війська у вересні—жовтні 1939 до 8—10 тис. осіб. У свою чергу, невідома точна кількість польс. втрат. На думку польс. історика Е.Козловського, загинули до 800 польс. вояків, бл. 1500 були поранені. Натомість стат. звіт Польс. ЗС на Заході (1944) стверджує, що заг. польс. втрати могли сягати 20 тис. осіб. Остання цифра видається завищеною, хіба що в ній оціночно враховані страти полонених польс. офіцерів у СРСР.

Наступальна операція У.ф. виявила низку серйозних недоліків у кер-ві та бойовій підготовці червоного війська. Зокрема, практично відсутньою була взаємодія між родами військ, насамперед наземними й авіацією. Рад. вояки не знали контурів власних літаків, їхніх розпізнавальних знаків і сигналів, тому часто сприймали їх за польські й відкривали по них вогонь. Однією з найбільших проблем для командування РСЧА була організація пересувань військ. частин через відсутність налагодженої служби регуляції руху; так само бракувало організації надійного зв'язку з підлеглими з'єднаннями і частинами внаслідок незадовільної фахової підготовки зв'язківців. Резервісти РСЧА були погано підготовленими й не витримували рішучих атак поляків. Крім незадовільного вишколу, рад. вояки відзначалися низькою дисципліною. Серед них набули поширення мародерство, «барахольство», пограбування цивільного населення (під виглядом конфіскації для військ. потреб) і самосуди щодо цивільних осіб чи польс. полонених.

Після завершення бойових дій кер-во СРСР не лише не виправило наявні недоліки в організації військ, а й зробило низку ін. помилок, зокрема, вдавшись наприкінці листопада 1939 до розформування танк. корпусів. Належні висновки, принаймні частково, було зроблено лише після провальної фінської кампанії 1939—40.

14 листопада 1939 У.ф. було розформовано. Більшість його частин увійшли до складу відновленого Київ. особливого військ. округу.

Літ.: Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej, t. 1. Londyn, 1986; Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach. Warszawa, 1989; *Cygan W.-K.* Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka 1939. Warszawa, 1990; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 р. К., 1991; *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни. «УІЖ», 1991, № 9; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. К., 1994; Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów, 17 września 1939, t. 1: Geneza i skutki agresji. Warszawa, 1994; t. 2: Działania wojsk Frontu Ukraińskiego. Warszawa, 1996; *Руккас А.О.* Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 р. на Волині. К., 1997; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999; *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України у 1939—1941 рр. В кн.: Україна—Польща: важкі питання, т. 5. Варшава, 2001; *Grzelak Cz.* Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. Warszawa, 2001; *Гриневич В.А.* Україна на початковому етапі Другої світової війни. В кн.: Політична історія України: ХХ ст., т. 4. К., 2003; Оглашению подлежит: СССР—Германия. 1939—1941: документы и материалы. М., 2004; *Grzelak Cz.* Kampania polska 1939 roku: początek II wojny światowej. Warszawa, 2005; *Руккас А.* Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. В кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси, кн. 1. К., 2011.

О.С. Рубльов.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ХЛІБОРО́Б», «Український хлібороб» / «Ukrainskyj chliborob» — місячник, що виходив у *Рівному* із січня 1942 під редакцією П.Колесника і Є.*Архипенка* спочатку як с.-г. журнал, згодом — як ілюстрований госп. часопис. Вийшло 10 чисел. З листопада 1942 видання журналу продовжилося в *Києві.*

Тематика матеріалів не обмежувалася суто хліборобською, а охоплювала також ін. галузі сільс. госп-ва. Під спеціалізованими рубриками «Хліборобство», «Рільництво», «Садівництво й огородництво», «Меліорація», «Тваринництво», «Ветеринарія», «Рибальство», «Бджільництво», «Пасічництво» розповідалося про те, як краще господарювати в конкретній галузі.

«Український хлібороб». Рівне, 1942. Січень. Число 1. Обкладинка.

Український центр вивчення історії Голокосту. Логотип.

Фахове спрямування журналу сприяло його незаполітизованості, однак українцям все-таки пропонувалося нім. село як взірець для наслідування.

Публікувалися настанови щодо організації районних і сільс. філій т-ва «Сільський господар», яке представляло інтереси селян. Завданням т-ва було не лише організовувати й об'єднувати господарів, а й залучати до діяльності жінок і молодь за посередництвом створюваних гуртків.

Про життя укр. села інформували рубрики «Відповіді на запитання», «З кооперативного життя», «З товариського життя», «Новинки», «Огляд часописів», «Хроніка».

У ч. 8 редакція запровадила рубрику «Літературна творчість хліборобів», проте вона не отримала продовження.

Авторами видання були переважно фахівці — інженери, агрономи, ветеринари: А.Адамчук, П.Андрійчук, Є.Архипенко, М.Біда, Є.Білецький, З.Домбровський, І.Думанська, І.Ковалів, П.Колесник, О.Комарянський, П.Кравченко, В.Лойко, І.Лющук, С.Марковський, М.Нищий, І.Носаль, М.Носаль, Ф.Повар, Ю.Почтар, А.Романенко, І.Талащук, П.Федорчук, М.Ходаківський, Є.Храпливий, Ю.Чайковський, С.Чоповський, М.Шумейко, М.Якубчук, М.Ярук.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у ІІ світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Якимович Б.* Видавець Іван Тиктор: життєвий шлях і громадська діяльність. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць» (Львів), 1997, вип. 3/4; *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Радчик Р.В.* Видавництво «Волинь» (1941—1944): структура, тематика видань, діяльність в умовах окупаційного режиму. «Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка: Серія: Журналістика», 2003, вип. 11; *Її ж.* Часописи «Орленя» та «Хлібороб» (1941—1942) як виразники українського питання. «Друкарство» (К.), 2003, № 5; *Її ж.* Рівненське видавництво «Волинь» (1941—1944) у боротьбі за українську Україну. Рівне, 2004; *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Луцьк, 2005; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ХЛІБОРО́Б» — ілюстрований с.-г. тижневик. Виходив у *Києві* з 8 листопада 1942 під редакцією П.Лорценка як продовження однойменного рівнен. видання. Впродовж 1942—43 вийшло 59 чисел.

Осн. зміст тижневика становили матеріали с.-г. тематики.

Пропагувалася декларація нім. уряду про приватну власність селян на землю згідно з постановою про земельний лад від 15 лютого 1942. Особливо наголошувалося на тому, що ця декларація ставить крапку на «більшовицькій системі рабства».

Гол. завдання хліборобів визначалися не тільки якісним обробітком землі і збором врожаю, а й своєчасним виконанням закону про поставки, т. зв. контингенти. При цьому властi запровадили премії за здавання садовини і городини. За свою продукцію селянин, крім грошової оплати, претендував на преміальні пункти для придбання необхідних товарів.

У рубриці «На захист врожаю» подавалися рекомендації стосовно захисту рослин від різноманітних шкідників. Під заг. гаслом «Збільшуймо продуктивність тваринництва!» друкувалися вказівки щодо правильної годівлі тварин і їх утримування. У рубриці «Консультації» давалися відповіді на поставлені читачами запитання, а в розділі «Для господині» вміщувалися кулінарні поради. Публікації часто супроводжувалися світлинами і рисунками.

У виданні публікувалися твори укр. письменників М.*Гоголя*, О.*Вишні*, І.*Нечуя-Левицького*. «Українські народні приказки» розкривали значення сел. праці й різноманітних прикмет.

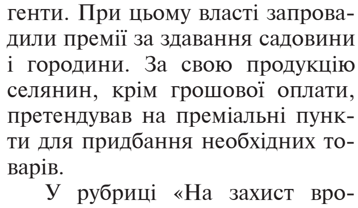

«Український хлібороб: Ілюстрована сільськогосподарська газета». Київ, 1943. 20 червня. № 25. Заголовок.

На останній сторінці друкувалися рекламні оголошення.

Авторами статей були переважно фахівці галузі сільського госп-ва: А.Бузницький, А.Гаршин, В.Каменський, П.Козенко, С.Коломієць, М.Лавренко, М.Мізерницький (криптонім — М.М.), В.Фердинандов криптонім — В.Ф.), М.*Шарлемань.*

Літ.: Журнал «Український хлібороб». «Краківські вісті: український щоденник», 1943, число 234; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТР ВИ́ВЧЕННЯ ІСТО́РІЇ ГОЛОКО́СТУ — неурядова громад. орг-ція, створена 2002 у партнерстві з *Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Пріоритетними напрямами роботи центру є наук. дослідження та пед. діяльність. Осн. теми наук. студій — регіональні особливості *Голокосту* на теренах України, відображення Голокосту в ЗМІ під час гітлерівської окупації України, нацистська ідеологія та механізми її реалізації, проблеми антисемітизму та заперечення Голокосту, компаративні дослідження Голокосту та ін. *геноцидів*. Центр проводить конференції та семінари з цієї проблематики. В рамках пед. діяльності центр консультує викладачів історії Голокосту в середніх і вищих навч. закладах України, сприяє створенню та поширенню освіт. програм і підручників з цього предмета для укр. шкіл, проводить конкурси учнівських і студентських робіт. Щороку центр проводить більше сотні різних заходів та програм (круглі столи, конференції, освітні курси, семінари, тренінги, презентації видань тощо), учасниками яких стають учні загальноосвіт.

шкіл, студенти, молоді науковці, дослідники, журналісти, літературознавці, психологи, соціологи, вчителі та викладачі ун-тів.

Через свої проекти центр заохочує учасників та колег до системного, всебічного та критичного дослідження регіональних аспектів історії Голокосту в Україні, геноциду ромів в Україні, прагнучи через навчання та просвіту на прикладі істор. подій протидіяти різним проявам ксенофобії в сучасному укр.усп-ві.

Постійними проектами центру є:

- круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» про виклики та перспективи досліджень історії Голокосту, геноциду ромів в Україні, політику пам'яті, музейні та меморіальні проекти, нові видання, нові проекти, обмін досвідом;
- освіт. курс «Геноцид євреїв Європи: перспективи та підходи» про подолання істор. травм на прикладі порівняння меморіальної політики і практики в Україні та Німеччині;
- проект «Захистимо пам'ять» з меморіалізації невідомих та маловідомих місць пам'яті в маленьких містечках і селах України;
- освіт. семінар-школа з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України для вчителів загальноосвіт. шкіл;
- нові переклади та видання, виставки, освітні проекти тощо.

Поряд з осн. напрямами роботи центр провадить видавничу діяльність, має періодичні видання: наук. час. «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі» та інформаційно-пед. бюлетень «Уроки Голокосту». Центр співпрацює з наук. та освітянськими установами з ін. країн світу. Керівник центру — канд. істор. н. А.Подольський. Співробітниками Центру є вчені-історики, викладачі, методисти з викладання історії та сусп. дисциплін.

Офіц. веб-сайт центру: http://www.holocaust.kiev.ua.

А.Ю. Подольський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТР ІСЛАМОЗНА́ВСТВА — всеукр. громад. орг-ція, що об'єднує вчених різних спеціальностей з 15 областей України, міст *Київ* і *Севастополь*, які вивчають *іслам* та життя мусульман. Створений 2004 з метою підтримки наук. досліджень і сприяння поширенню к-ри толерантності в укр. сусп-ві. Головою обрано ісламознавця М.Кирюшка, віцепрезидентами — Р.Джангужіна та В.Шведа. У.ц.і. проводив соціологічні дослідження («Мусульмани в українському суспільстві», «Релігійна і національна толерантність студентів вищих навчальних закладів м. Києва»), щорічні Всеукраїнські ім. А.Кримського конкурси ісламознавчих досліджень молодих учених, а також конференції з актуальних подій в ісламських країнах. У.ц.і. взаємодіє з ін. громад. орг-ціями, які спеціалізуються на вивченні ісламу, зокрема з Центром близькосх. досліджень та Міжобласною асоціацією громад. орг-цій «Арраїд». Від 2015 президент У.ц.і. — ісламознавець О.Аулін.

Офіц. веб-сайт центру: http://islamstudies.in.ua.

Літ.: Іслам і Україна: Роботи учасників Першого Всеукраїнського імені А. Кримського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених. К., 2005; *Кирюшко Н.И.* Мусульмане в украинском обществе: Социологическое исследование. К., 2005; *Якубович М.* Іслам в Україні. Історія і сучасність. К., 2016.

Д.В. Шестопалец.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т (УЦК; Ukrainischer Hauptausschuβ) — громад. орг-ція українців у *Генеральній губернії*, проіснувала з серпня 1940 по 17 квітня 1945. УЦК беззмінно очолював В.*Кубійович*. УЦК був єдиним легальним репрезентантом українства в Ген. губернії, контролювався нім. властями. Як допомогова орг-ція УЦК здійснював різноманітну сусп. опіку, особливо над дітьми, хворими, інвалідами, займався організацією шкільництва, позашкільної освіти, церк. життям, укр. наукою, вирішував проблеми укр. робітників у Райху, втікачів (із *Галичини* й *Волині*), полонених, ув'язнених, голодуючих та ін. Провід УЦК складався з голови («провідника»), його заступника, 7-ми членів президії, керманичів відділів, а саме: організаційного, сусп. опіки, господарського, опіки над молоддю і родиною, культурно-освіт. праці, фінансового і шкільних справ. Територіальна структура УЦК виглядала так: УЦК — центр. орган, укр. допомогові к-ти — його підрозділи на різних теренах, делегатури (допоміжні орг-ції укр. допомогових к-тів), волосні делегати, «мужі довір'я». Актив УЦК 1940—45 налічував від 70 до 200 осіб. УЦК фінансувався з різних фондів — бюджетних коштів уряду Ген. губернії, надходжень від укр. громадянства — т. зв. нац. податок та пожертви — грошима, продуктами харчування, одягом та ін. речами, також пожертви Міжнар. Червоного Хреста — ліками, одягом, продуктами харчування.

З весни 1941 УЦК мав свого представника в Берліні (Німеччина), при уповноваженому генерал-губернатора і при Укр. установі довір'я. З лютого 1942 структури УЦК почали функціонувати в Галичині. З березня 1942 розпочав роботу діловий осередок УЦК під кер-вом К.*Паньківського* у *Львові*. 1944 вже під час евакуації виникли представництва УЦК у *Відні* і короткотривало в Братиславі (Словаччина).

Літ.: *Панківський К.* Роки німецької окупації (1941—1944). Нью-Йорк—Торонто, 1965; *Його ж.* Від держави до комітету (літо 1941 року у Львові). Нью-Йорк—Торонто, 1970; *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939—1941: Історія Українського центрального комітету. Чікаго, 1975; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.

Т.С. Першина.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т У ПО́ЛЬЩІ (УЦК у Польщі) — укр. легальна громад. орг-ція неполіт. спрямування, що діяла на території відродженої Польс. д-ви 1921—39.

Після поразки визвольних змагань, завершення *Польсько-радянської війни 1919—1920* та укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* на території відродженої Польщі опинилася велика кількість наддніпрянських українців, зокрема уряд *Української Народної Республіки* на чолі із С.*Петлюрою.* Всі ці люди змушені були рятуватися від рад. влади та шукали тут прихистку.

Урядовці УНР в умовах укладення мирного договору з більшовиками опинилися поза законом. Саме тому 21 квітня 1921 було створено Укр. центр. к-т. Фінансовою основою для діяльності УЦК були надходження з різних джерел. Фінансову допомогу надавав польс. уряд, зо-

крема мін-во праці та держ. опіки. Ін. джерелами фінансування були пожертви окремих польс. громадян та укр. емігрантів.

9 серпня 1921 статут УЦК за підписами А.*Лукашевича*, А.*Ніковського* та П.*Пилипчука* було зареєстровано МВС 2-ї Речі Посполитої. 10 серпня 1921 до орг-ції ввійшли 15 осіб: Є.Лукашевич, С.*Стемповський*, Г.Йожевський, Д.Валединський, О.*Саліковський*, І.*Фещенко-Чопівський*, І.Кабачків, А.*Лівицький*, І.*Огієнко*, П.*Зайцев*, Й.Волошиновський, Л.Михайлів, В.Зелінський, М.*Безручко*, С.*Дельвіг*. Окрім Д.Валединського, всі вони були чинними діячами уряду УНР, входили до його складу та обіймали різні посади.

УЦК став офіц. представником наддніпрянських українців перед урядом Польщі. Він реєстрував і видавав посвідчення укр. громадянам, організовував допомогу емігрантам, виконував функцію дипломатичного представництва УНР при уряді 2-ї Речі Посполитої, звертався із проханнями про отримання дозволу для поселення на сх. землях.

Із часом діяльність УЦК набувала все більш організованого характеру, було створено мережу місц. відділень. Однак польс. влада пильнувала, щоби сх. воєводства опинилися поза межами діяльності орг-ції.

УЦК не обмежувався активною роботою лише у відродженій Польщі, а намагався налагодити зв'язок між українцями з різних д-в. Так, за його ініціативи 1923 відбувся 1-й з'їзд укр. політ. еміграції у *Варшаві*. На ньому були присутні 60 делегатів із різних д-в.

Знаковим для діяльності УЦК був 2-й з'їзд укр. еміграції 29—31 грудня 1928. На ньому були присутні не лише українці, а й представники від польс. демократів, Грузин. к-ту, вільного козацтва Дону, Кубанського уряду, татар. народу Криму і Поволжя. На з'їзді було ухвалено новий статут і дещо змінено назву — на «Товариство "Український центральний комітет у Польщі"», що зумовлювалося зміною польс. законодавства.

Діяльність УЦК у Польщі у 1920—30-х рр. була наслідком співпраці тих польс. офіц. осіб і частини укр. еміграції, які були налаштовані на поєднання обох народів. Саме за сприяння перших УЦК отримав офіц. визнання та держ. фінансову підтримку від польс. уряду. УЦК згуртував навколо себе найактивніших укр. політ. емігрантів, налагодив роботу місц. відділів і відстоював права наддніпрянських українців у відродженій Польщі.

Літ.: *Піскун В.* Діяльність Українського центрального комітету в Польщі та Українського громадського комітету в Чехословаччині по соціальній адаптації українських політичних емігрантів у 20-х рр. XX ст. «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": історичні науки», 2007, вип. 9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження»; *Горбатюк М.* Створення та початковий етап діяльності Українського центрального комітету (УЦК) у Польщі (квітень 1921 — січень 1922 рр.). «Пам'ятки: археографічний щорічник», 2009, т. 10.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЧЕРВО́НИЙ ХРЕСТ (УЧХ) — нац. добровольча доброчинна орг-ція, що діяла з метою медико-санітарної допомоги населенню, боротьби з голодом та епідеміями, надання допомоги біженцям, військовополоненим, комбатантам укр. визвол. руху та їхнім родинам. В умовах розпаду Рос. імперії, *Української революції 1917—1921* та існування незалежної укр. державності (*Української Народної Республіки*, *Української Держави*) постало завдання організації нац. Червоного Хреста. За ініціативи Маріїнської громади сестер милосердя Червоного Хреста, яка з 1878 надавала доброчинну мед. допомогу нужденним *Києва*, 15—18 квітня 1918 відбувся 1-й з'їзд т-ва Червоного Хреста України, на якому проголосили утворення УЧХ. До складу організаторів і членів ЦК УЧХ належали українські лікарі Є.*Лукасевич* та Б.*Матюшенко*. Законом УНР орг-ція була визнана як департамент МВС, від травня 1918 — департамент у новоствореному мін-ві здоров'я та опікування Укр. Д-ви. Серед першочергових завдань, що постали перед УЧХ, була допомога біженцям і військовополоненим, реевакуація військовополонених усіх армій, які воювали в Україні, турбота про інвалідів і дітей-сиріт, боротьба з голодом та епідеміями, організація лазаретів, шпиталів і пунктів харчування. Підвідділи департаменту були відкриті при мін-вах: закордонних справ (для зв'язку з посольствами та д-вами світу), внутр. справ (для діяльності в окремих великих міських центрах, портах та на прикордонних станціях), фінансів та торгівлі й пром-сті (для фінансово-закупівельних операцій у д-ві та за кордоном) та військ. і мор. справ, де треба було мати зв'язки з військ. санітарно-мед. управлінням. За розпорядженням уряду УНР під юрисдикцію УЧХ було передано заклади рос. Червоного Хреста, що розташовувалися на території республіки. УЧХ мав у розпорядженні 2 хірургічні та 5 протиепідемічних шпиталів у Києві, польові шпиталі у *Бердичеві*, Сарнах (нині місто Рівнен. обл.), *Рівному*, Радзивилові (нині м. *Радивилів*), Проскурові (нині м. *Хмельницький*), *Волочиську*, *Черкасах*, *Коростені*, *Жмеринці*, Козятині (нині місто Він. обл.), *Ярмолинцях*, 2 протиепідемічні шпиталі в Конотопі й Одес. евакуаційний шпиталь. Для виконання завдань УЧХ 1919 організував місію у Берліні (Німеччина) на чолі з К.Воєводкою та П.*Холодним*. У першу чергу потрібно було придбати для укр. збройних сил мед. устаткування, медикаменти, одяг, білизну, постіль. Ліки купували на фармацевтичних ф-ках Німеччини чи у Швейцарії. Одночасно налагоджувалася міжнар. співпраця. УЧХ співпрацював з Міжнар. к-том Червоного Хреста у Женеві (Швейцарія), представником до якого був Є.*Бачинський*. Призначений у листопаді 1919 головою УЧХ А.Оконенко переважно діяв у *Відні* з метою допомоги таборам полонених та переселенців у західноєвроп. країнах. У складі Надзвичайної дипломатичної місії УНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920* УЧХ репрезентував Б.Матяшенко. Від 1920 Є.Лукасевич як представник УЧХ працював у *Варшаві*. Д.*Дорошенко* був призначений головою санітарної опіки у балканських країнах, працював у Белграді (нині столиця Сербії), Бухаресті (Румунія), з січня 1921 — у Відні. Надзвичайна санітарна місія УНР на чолі з О.*Севрюком* опікувалася репатріацією 100 тис. укр. полонених з Італії. В еміграції УЧХ продовжував діяти за дорученням уряду УНР в екзилі, проте не мав права належати до Міжнар. Червоного Хреста. Для допомоги нужденним, гол. чин.

політв'язням на укр. землях, окупованих Польщею та *СРСР*, у 1930-х рр. у США створено червонохресну орг-цію під назвою «Український Золотий Хрест».

З початком радянсько-нім. війни 1941—45 *похідні групи ОУН* обох напрямів за допомогою укр. громадськості відроджували діяльність УЧХ. Уже в липні 1941 у *Львові* створили УЧХ як орг-цію для надання допомоги й опіки над полоненими, хворими й нужденними. Головою став Л.Курчаба, а після його арешту в серпні 1941 — Г.Біленька-Врецьона, відтак — Т.Воробець. УЧХ організував Укр. санітарно-мед. об'єднання праці, а при *Українському центральному комітеті* — референтуру охорони здоров'я.

Після взяття німцями Києва, у вересні 1941 УЧХ розпочав роботу в місті. Його очолили Ф.*Богатирчук* та М.Ясеницька. Завдяки зусиллям активістів почала діяти Укр. лікарська палата в Києві, а при управах укр. міст відкрилися медичні відділи. Були створені філії УЧХ в Рівному (голова — М.Корнилів-Василів, пізніше — Х.Кононенко) та Полтаві (Г.В'юн та ін.). УЧХ розгорнув широку харитативну діяльність — опіку над вдовами, сиротами, всіма тими, хто постраждав від більшовицького терору. Утім гол. завданням УЧХ стала допомога військовополоненим Червоної армії, які зазнавали нелюдських знущань нацистів. Істотну підтримку УЧХ надавала *Українська національна рада* під патронатом митрополита А.*Шептицького.* Вона була сформована в липні 1941 у Львові (голова — К.*Левицький*), а від 5 жовтня 1941 — у Києві (з ініціативи А.*Мельника*, голова — М.*Величківський*). Так, роботою УЧХ Києва керував київ. голова та член Укр. нац. ради В.Багазій (арештований на поч. 1942). За його участі було створено кооперативне т-во, яке за пальне та сировину вимінювало у цивільного населення та окупантів харчі, одяг і медикаменти для потреб поранених та полонених, здійснювало широкі контакти з представниками західноукр. громадськості. Зусиллями київ. групи була зібрана картотека на 60 тис. рад. військовополонених-українців, які перебували в нім. таборах. Ці дані активісти УЧХ намагалися довести через організацію ОУН (м; див. *Організація українських націоналістів*) до відома міжнар. спільноти. Важливим напрямом діяльності УЧХ була підпільна робота, зокрема надання воякам *Української повстанської армії* мед. та санітарної допомоги, забезпечення медикаментами, а також зброєю та розвідувальною інформацією. Особливу активність виявила Рівнен. філія УЧХ. 1 серпня 1942 гітлерівці заборонили УЧХ. Відтоді Х.Кононенко перебрала на себе кер-во УЧХ як підпільною установою УПА та Жін. службою України. За спробу в червні 1943 виступити посередником у переговорах між представниками нім. армії та кер-вом *Поліської Січі* щодо передачі останнім запасів зброї та боєприпасів, які німці не могли забрати із собою через відступ з території України, Х.Кононенко була заарештована і страчена 15 вересня 1943 в Рівному.

Після заборони УЧХ його функції на території *Генеральної губернії* перебрав відділ сусп. опіки при Укр. центр. к-ті. Почали створювати «добровільні відділи» при магістратах, які виконували функції Червоного Хреста. Колишні активісти УЧХ, попри заборони, арешти і переслідування нацистами, відкривали шпиталі для полонених, курси мед. сестер, надавали мед. допомогу населенню, проводили роботу з розшуку і звільнення полонених, допомоги інвалідам і тим, кого репресували більшовики. Так, лікарі С.Дорошенко та І.Малінін у травні—жовтні 1943 допомагали міжнар. комісії, створеній з ініціативи німців, в ексгумації трупів жертв сталінських репресій 1937—38 у *Вінниці.* 1944—45 колишні керівники УЧХ намагалися скласти картотеку укр. молоді, яка за наказом нім. уряду була залучена до підрозділів протиповітряної оборони військ. та пром. об'єктів Генерал-губернаторства, з метою поставити питання перед союзниками щодо вирішення їхньої подальшої долі після закінчення війни. Разом з Укр. допомоговим к-том опікувалися укр. *остарбайтерами* на території Третього райху.

Від 1943 під назвою «Український Червоний Хрест» діяла підпільна «Служба здоров'я» при УПА на чолі з К.Зарицькою. Вона налагодила діяльність 4-х відділів, які слугували потребам не лише повстанської армії, а й цивільного населення. Забезпечила підготовку персоналу, лікарів, медсестер, санітарів і санітарок для УПА, дбала про постачання повстанців медикаментами, керувала харитативною діяльністю. Крім суто мед. питань (лікування, санітарно-гігієнічна профілактика, застереження перед хімічно-бактеріологічною зброєю тощо), займалася широким спектром суспільної роботи. УЧХ як мед. служба УПА складався із 2-х частин — військової та територіальної — і з 4-х гол. відділів. 1-й — медично-санітарний — відділ займався організацією невеличких лікарень, «шпитальок», бункерів, перев'язувальних пунктів, забезпечував мед. персоналом, опікувався пораненими і хворими. 2-й — фармацевтичний — відділ заготовляв мед. препарати шляхом закупівлі чи нападів на військ. аптеки, розподіляв ці ліки по лікарнях і мед. пунктах, виготовляв ліки із різного зілля, яке збирали жінки і діти. 3-й відділ — харитативний (сусп. опіки) — опікувався родинами членів ОУН, УПА — заарештованих чи засуджених — і дітьми-сиротами. 4-й відділ — господарський — організовував курси медиків, переважно лікарів. На місцях лікарі вже самостійно проводили вишколи санітарок чи медсестер, яких пізніше розподіляли по окремих відділах УПА. В кожному курені, який об'єднував кілька сотень осіб, мав бути лікар. Всього УЧХ мав понад 100 лікарів, бл. 250 студентів медицини. Після арешту К.Зарицької 1947 УЧХ очолила Г.*Дидик.* Восени 1949 частини УПА були розформовані, проте тривала організована боротьба підпілля. Активісти УЧХ продовжували надавати мед. допомогу підпільникам. Частина їх легалізувалися, але з часом вони переважно були заарештовані та репресовані більшовицькою владою.

Від 1945 на еміграції, в Німеччині й Австрії було кілька спроб

К. Зарицька.

Будинок, в якому з кінця 1941 розміщувався Український Червоний Хрест (нині тут розташований Національний комітет Товариства Червоного Хреста України). Київ, вул. Пушкінська, 30. Фото поч. 21 ст.

відновити УЧХ. На з'їзді 10 вересня 1945 у Мюнхені (Німеччина) обрали керівні органи (голова ради — Б.Андрієвський, голова управи — Т.Воробець) єдиної червонохресної орг-ції. Проте під тиском СРСР амер. окупаційні власті заборонили вживати назву «Український Червоний Хрест». Тоді УЧХ було перетворено на орг-цію з подібними завданнями, спершу — на Санітарно-харитативну службу, а з 1949 — на Укр. медично-харитативну службу з місцем перебування у Мюнхені. Після здобуття незалежності України доброчинні орг-ції укр. діаспори спільно з нац. к-тами Червоного Хреста надають допомогу Т-ву Червоного Хреста України.

Літ.: *Федак-Шепарович О.* Український Червоний Хрест у Львові 1918—1919. «Вісті комбатанта», 1961, № 3; Матеріали до історії української медицини, т. 2. Чикаго, 1988; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; Український Червоний Хрест в роках 1941—1950 (нариси, статті, спомини). В кн.: Літопис Української повстанської армії, т. 32: Медична опіка в УПА, кн. 2. Торонто—Львів, 2001; *Онишко Л.* Організація та діяльність підпільного Українського Червоного Хреста на західноукраїнських землях у 1943—1945 роках. «Визвольний шлях» (К.), 2004, кн. 3; *Її ж.* Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і — 40-і рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. н. Львів, 2006; *Грицюк М.І.* Український Червоний Хрест на Поділлі: основні напрямки діяльності (весна 1918 — осінь 1920 рр.). В кн.: Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць, т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Кам'янець-Подільський, 2007; *Ганіткевич Я.* До історії Українського Червоного Хреста та Медичної служби УПА. Web: http://ntsh.org/content/do-istoriyi-ukrayinskogo-chervonogo-hresta-ta-medichnoyi-sluzhbi-upa; *Трембіцький В.* Всеукраїнське товариство Червоного Хреста: 1918—1923. «Вісті комбатанта», 1972, № 4; 1973, № 1. Web: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2012/02/1918-1923.html; *Федько А.В. та ін.* Український Червоний Хрест: спроба організації та діяльності на території України (липень 1941 — серпень 1942 рр.). Web: http://vmurol.com.ua/index.php?idd=us_publication&group=14&us_publication=1286.

В.Ю. Васильєв.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЧЕРВО́НИЙ ХРЕСТ УПА́ (СЛУ́ЖБА ЗДОРО́В'Я) (УЧХ УПА) — мед. служба при *Українській повстанській армії*, що була призначена піклуватися про здоров'я членів підпілля і бійців, здійснювати огляд мобілізованих, займатися заготівлею ліків, організовувати лікарні та амбулаторії, проводити санітарні курси, готувати інструкції. Складалася з 2-х частин — військової та теренової. Військова діяла у бойових групах і відділах УПА, а теренова відповідала за роботу підпільних шпиталів як для поранених повстанців, так і для цивільного населення.

Точна дата виникнення УЧХ УПА не відома. За протоколами допиту К.Зарицької рішення про створення цієї орг-ції було прийнято в листопаді 1943 проводом *Організації українських націоналістів*, а її саму призначено головою УЧХ на західноукр. землях. Саме ця людина доклала найбільших зусиль для організації та функціонування мед. служби при УПА. Водночас із огляду на те, що сама УПА виникла наприкінці 1942, важко уявити, що армія існувала майже рік без мед. служби. УЧХ УПА виник на основі Служби здоров'я (Санітарної служби) УПА. Ці дві структури тісно переплелися в діяльності та доповнювали одна одну. Відмінність між цими орг-ціями полягала у тому, що мед. працівники Санітарної служби УПА були військово підпорядковані командирові сотні чи куреня, натомість працівники УЧХ діяли в терені та підпорядковувалися кер-ву УЧХ і не були військово підпорядковані командуванню УПА.

УЧХ при УПА структурно поділявся на такі відділи: мед., аптечний, господарчий, харитативний. Покладені на УЧХ функції: добір кваліфікованих мед. кадрів і вишкіл санітарного персоналу, організація медико-санітарної допомоги у військ. частинах, забезпечення необхідними ліками та матеріалами, транспортування хворих і поранених бійців. У листопаді 1943 було видано «Правильник УЧХ» — документ, який унормовував структуру та діяльність цих відділів. У ньому містилися положення про норми харчування хворих, комплект сумки санітара і фельдшера, порядок роботи санітарних пунктів, необхідний інвентар районових санітарних пунктів і повітових польових шпиталів. Працівники УЧХ надавали допомогу не лише бійцям УПА, а й місц. населенню.

Протягом діяльності УЧХ при УПА стикався із браком необхідної кількості підготовлених мед. кадрів. У зв'язку із цим для підготовки мед. працівників проводився вишкіл. Умовою відбору були наявність 6 класів освіти та відданість справі. Місцями проведення відповідного навчання студентів медицини було с. Сільце (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.), мед. сестер — Костопільщина, м. *Рівне*, с. Кульчиці (нині село Самбірського р-ну), с. Труханів Сколівського р-ну (обидва Львів. обл.), с. Лужки Долинського р-ну (нині Івано-Франк. обл.), санітарів — села Волосянка і Славсько Сколівського р-ну Львів. обл., с. Космач Косівського р-ну (нині Івано-Франк. обл.). Всі курсанти освоювали вміння надання першої мед. допомоги, проходили фармацевтичний, загальновійськ. та ідеологічний вишколи.

УЧХ УПА був виключно внутрішньоукр. орг-цією та не отримав міжнар. визнання, діяв переважно на території *Західної України*. Будь-яка допомога від Міжнар. Червоного Хреста була неможливою з огляду на те, що зх. союзники не визнавали Україну та укр. підпілля воюючою стороною, а тому на них не поширювалися норми міжнар. права. Цьому також сприяла позиція *СРСР*, який був союзником зх. країн.

У період нім. окупації, порівняно з радянською, працівникам УЧХ УПА було дещо легше забезпечувати надання мед. допомоги, адже у той час організація мала більшу кількість кадрів та краще матеріальне забезпечення. Ситуація значно погіршилась у зв'язку з приходом Червоної армії на Зх. Україну 1944, оскільки значно скоротилися можливості самого УЧХ. Медикам доводилося переходити до криївок та користуватися підземними шпиталями. Їхнє використання унеможливлювало активні оборонні дії та можливість відступу у разі викриття ворогом. Також такі приміщення були темними, вогкими та несприятливими для одужання хворих і поранених. Будь-які повстанські лікарні чи санітарні пункти не йшли у порівняння зі шпиталем регулярної армії.

Каральні акції рад. влади завдали сильного удару по діяльності УЧХ. В результаті постійних нападів та облав, використання агентурної мережі, провокацій було ліквідовано велику кількість підпільних мед. закладів. Восени 1944 Провід ОУН видав наказ про розпуск жін. референтури, яка складала основу УЧХ. Причина цього — недотримання жінками правил конспірації, що дало можливість рад. органам безпеки викривати підпільну мережу ОУН і УПА. Після цього мед. служба пережила кілька реорганізацій, однак її діяльність невпинно йшла на спад. Більшість співробітників УЧХ були арештовані та репресовані. Засуджені отримували 10—25 років ув'язнення в концтаборах *ГУЛАГу* за надання допомоги хворим чи пораненим бійцям УПА, тюремні вироки отримували навіть за збирання лікарських трав для потреб підпілля.

Починаючи від середини 1980-х рр., частину колиш. співробітників УЧХ УПА було реабілітовано, багатьох — посмертно.

Літ.: *Коваль Л.* Медична служба Української повстанської армії. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка": держава та армія», 2006, № 572; Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі: Літопис Української повстанської армії: бібліотека, т. 8. Торонто—Львів, 2007; *Срібна М.А.* Підпільний Український Червоний Хрест у загонах Української повстанської армії в роки Другої світової війни. Web: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2011-4/11_sribna.pdf.

Я.В. Борщик.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ШЛЯХ» — щоденний часопис, який почав виходити 30 березня 1945 у *Відні* замість газ. *«Краківські вісті»*. Видавець — *«Українське видавництво»*. Ред. — М.Хом'як. Обсяг — 4 сторінки. Останнє з відомих чисел — 3-тє (1404-те заг. нумерації) — датоване 1 квітня 1945.

1-ше (1402-ге) число відкривалося Декларацією Укр. нац. к-ту як виразника «прагнень українського народу до створення Української Національної Суверенної Держави», інформаційним повідомленням про створення *Українського національного комітету* (УНК), постановою УНК про призначення очільником П.*Шандрука*, ред. статтею «Мета і шлях». У розділі «Оголошення» 2-го числа поряд із численними повідомленнями про розшук людей — інформація про умови передплати на часопис на квітень—червень 1945. 3-тє число містить ред. статтю В.*Петріва* «Во ім'я дорогої ідеї» з аналізом досвіду перемог і поразок визвол. змагань доби *Української революції 1917—1921.* У ній, зокрема, застерігалося: «Знову вертаємось до 1917—1920 років не тому, що в порівнянні правда, але тому, щоб зробити правильні висновки. Бо теперішні часи грізні для всіх українців без огляду на їхню територіальну приналежність чи політичні переконання, і всім загрожують невблаганною загибіллю, скоріше чи пізніше, якщо б лишень перемогли большевики».

Дж.: «Український шлях» (Відень), 1945, № 1—3. Web: https://libraria.ua/all-titles/group/421.

Г.В. Боряк.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ШТАБ ПАРТИЗА́НСЬКОГО РУ́ХУ (УШПР) — орган кер-ва антинацистською боротьбою на окупованій Німеччиною та її союзниками території України. 30 травня 1942 *Державний комітет оборони СРСР* ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного головнокомандування *Центрального штабу партизанського руху* (ЦШПР) на чолі з П.Пономаренком, якому підпорядкувалися відповідні фронтові штаби. При військраді Пд.-Зх. напрямку сформували УШПР, який очолив Т.*Строкач.*

16 червня 1942 нарком оборони СРСР Й.*Сталін* підписав наказ про організацію кадрового і матеріально-тех. забезпечення штабів партизан. руху. УШПР одержав радіовузол. Згідно з наказом Наркомату оборони СРСР при військрадах армій *Південно-Західного фронту* і Пд. фронту формувалися оперативні групи УШПР. Як міжфронтовий керівний центр партизан. руху УШПР у заг. питаннях підпорядковувався ЦШПР, а в оперативному, матеріально-тех. й кадровому — військраді Пд.-Зх. напрямку.

У середині червня Наркомат оборони СРСР затвердив штати УШПР (63 одиниці). Структура штабу складалася з командування, оперативного, розвідувально-інформаційного відділів, відділів зв'язку, підготовки партизан. кадрів, матеріально-тех. постачання, фінансового, загально-таємного, шифрувального відділень та комендатури.

Офіц. дата початку діяльності УШПР — 20 червня 1942, коли затвердили його склад. Оперативний відділ очолив О.Мартинов, інформаційно-розвідувальний — І.Уралов, відділ зв'язку — Я.Мельник, підготовки партизан. кадрів — Л.Дрожжин, матеріально-тех. постачання — С.Маликов, фінансове відділення — К.Півень.

29 червня 1942 після ліквідації військради Пд.-Зх. напрямку УШПР став респ. органом.

При УШПР діяла спецшкола для підготовки фахівців зв'язку, мінно-підривної справи. У липні 1942 зона відповідальності УШПР охоплювала прифронтові райони Пд.-Зх. та Пд. фронтів, *Західну Україну*, Молдав. РСР і Крим (до створення Крим. обласного штабу партизан. руху, підзвітного ЦШПР). Влітку 1942 УШПР 7 разів змінював місце дислокації й у серпні 1942 осів у Сталінграді (нині м. Волгоград, РФ).

28 вересня 1942 Держ. к-т оборони СРСР замість фронтових створив республіканські й обласні штаби партизан. руху під кер-вом ЦШПР, ЦК компартій союзних республік та обкомів партії. Це поліпшило систему керування, координацію дій парт. і держ. органів та УШПР з організації руху Опору.

До компетенції УШПР належали: підготовка оперативних планів бойової та диверсійної діяльності, створення нових груп і загонів, організація розвідки в тилу противника, матеріально-тех., мед. забезпечення партизан. формувань, транспортування особового складу і вантажів у зони їхніх дій, організація радіозв'язку, підбір та підготовка партизан. кадрів, грошове забезпечення партизанів та їхніх родин, облік партизан. сил і результатів їхньої діяльності, узагальнення досвіду боротьби проти окупантів, підготовка матеріалів для відзначення партизанів держ. нагородами.

11 жовтня 1942 Держ. к-т оборони СРСР ухвалив постанову про розвиток партизан. руху на території України, згідно з якою ЦК КП(б)У та УШПР мали перекинути в окуповані області УРСР і Молдав. РСР опергру-

пи (по 8—12 осіб) та бл. 100 груп організаторів партизан. загонів і фахівців мінно-підривної справи.

26 листопада 1942 Держ. к-т оборони СРСР ініціював структурні зміни в УШПР. Його штатна кількість зросла до 88 осіб. Запроваджувалися посади заступників нач. штабу з матеріально-тех. забезпечення і зв'язку, адміністративно-госп. відділення.

Після розформування ЦШПР (7 березня 1943) кер-во партизан. рухом в Україні цілком покладалося на ЦК КП(б)У.

Нова схема передбачала відповідальність за функціонування партизан. сил на Сумщині, Чернігівщині та лівобереж. Київщині представництв УШПР при військраді Воронезького фронту, на Донбасі та на Лівобережжі — представників штабу при військ радах Пд.-Зх. і Пд. фронтів, на Правобережжі — безпосередньо респ. штабу.

З відновленням ЦШПР Держ. к-т оборони СРСР вивів УШПР з його оперативного підпорядкування, залишивши останній у розпорядженні Ставки Верховного головнокомандування і ЦК КП(б)У. До серед. липня 1943 УШПР мав 13 відділів і 143 заповнені штатні одиниці, а також базу постачання, автобазу, евакуаційний шпиталь, шпиталь-санаторій, готель та мережу аеродромного обслуговування в Липецьку (нині місто в РФ), Грайвороні (нині місто Бєлгородської обл., РФ), *Лебедині*, *Конотопі*. Діяльність УШПР та підлеглих йому структур регламентувалася низкою нормативних документів (положенням про відділи штабу, інструкцією для обласних штабів тощо).

На підставі звітів (двічі на місяць) партизан. формувань УШПР спрямовував до Ставки Верховного головнокомандування, Генштабу, розвідувальних органів РСЧА, ЦШПР, ЦК КП(б)У, НКВС і НКДБ узагальнювальні документи оперативного й розвідувального характеру. Для контролю за виконанням планів УШПР надсилав до партизан. з'єднань і загонів власних представників (від жовтня 1942 до жовтня 1944 за лінією фронту побував 71 представник штабу).

2 вересня 1943 УШПР передислокувався з *Москви* до *Харкова*.

Після вигнання ворога з території України почалося скорочення штату УШПР та підпорядкованих йому органів. У вересні 1944 припинили діяльність молдав. відділ та представництво штабу при військраді 3-го Укр. фронту. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У в розпорядження ін. орг-цій відбув 921 співробітник штабу.

У цей час УШПР керував діями рад. партизанів на території Угорщини (Закарпаття) і Чехословаччини.

23 грудня 1944 ЦК КП(б)У затвердив рішення про ліквідацію УШПР. З 1 січня 1945 функції оперативного кер-ва партизан. загонами і групами, які перебували на чехословац. території, покладалися на Комісію ЦК КП(б)У. При ній створили ліквідаційну групу, що діяла до жовтня 1946.

Попри труднощі й низку негативних чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру УШПР відіграв помітну роль в організації та координації партизан. руху, його злагодженості та орієнтації на виконання завдань в інтересах регулярної армії, забезпеченні раціонального використання матеріально-тех. і кадрових ресурсів. Це сприяло перетворенню руху Опору на вагомий фактор у боротьбі з нацистськими окупантами та їхніми союзниками, які змушені були відволікати на його нейтралізацію значні сили і зазнавали від нього великих матеріальних і людських втрат.

Літ.: *Строкач Т.* Наш позывной — свобода. К., 1964; *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). К., 1974; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945, т. 1—3. К., 1975; *Мацуй П.А.*, *Хабло А.С.* Говорит Большая земля. К., 1979; *Клоков В.И.* Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск 1941—1944 гг. К., 1984; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 1—2. К., 1985; *Пономаренко П.К.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941—1944. М., 1986; *Курас И.Ф.*, *Кентий А.В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). К., 1988; *Чайковський А.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941—1944): мовою документів, очима істориків). К., 1994; *Старинов И.* Записки диверсанта. М., 1997; *Диксон Ч.*, *Гейльбрунн О.* Коммунистические партизанские действия: Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: документы и материалы. М., 1999; Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941—1945. К., 2000; Україна партизанська: 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними: науково-довідкове видання. К., 2001; *Кентій А.*, *Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні 1941—1944. К., 2005; *Армстронг Дж.* Партизанская война: стратегия и тактика: 1941—1943. М., 2007; Партизанская война на Украине: дневники командиров партизанских отрядов и соединений: 1941—1944. М.—К., 2010.

О.Є. Лисенко.

УКРАЇ́НСЬКИХ СІЧОВИ́Х СТРІЛЬЦІ́В ПРИСЯ́ГА — неофіц. текст присяги *Легіону Українських січових стрільців*, яка стала альтернативою присязі на вірність *Австро-Угорщині* та династії *Габсбургів*.

Військ. присяга Легіону УСС була каменем спотикання між діячами укр. руху в *Галичині* та австрійс. військ. командуванням. Оскільки Легіон УСС був складовою австро-угор. армії, то його вояки, за задумом влади, мали присягати д-ві та уряду, що створили цю частину. Поруч із цим укр. добровольці, які виявили намір вступити до лав УСС, ішли туди з метою служіння укр. народові та заради оборони рідного краю від рос. окупантів. Через невирішеність питання з текстом присяги Легіон УСС отримував погане матеріально-тех. забезпечення та військ. оснащення, а також перебував під загрозою розпуску. В такій ситуації 3 серпня 1914 вояки добровольчого Легіону УСС склали присягу на вірність Австро-Угорщині та її імператору. Водночас січові стрільці склали власний текст присяги на вірність рідному народові, яка не отримала офіц. затвердження.

Текст присяги УСС укр. народові:

«Я, ..., Український Січовий Стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплини крові. Так мені, Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь».

Дж.: *Монолатій І.* Українські легіонери: формування та бойовий шлях Українських січових стрільців 1914—1918 рр. К., 2008; *Папенко Є.* Українські січові стрільці: присяга на вірність Австро-Угорщині чи боротьба за українські державні інтереси. «Етнічна історія народів Європи», 2013, вип. 39.

Я.В. Борщик.

«УКРАЇ́НСЬКІ ВІ́СТІ» («Ukrainische Nachrichten») — щоденник, який виходив у м. *Сокаль* із 24 липня 1941 під редакцією Н.Ріпецького, згодом — Г.Лагоди, П.Стефанишина, І.Базарка. 1 жовтня 1941 щоденник із тех. причин перестав виходити. Видання відновилося 12 жовтня 1941 періодичністю двічі на тиждень. Із числа 15 за 1942 часопис змінив назву на «Сокальське слово». Впродовж 1941—42 вийшло 97 чисел.

Рік I. ч. 7. Субота, 12. липня 1941. Ціна 50 коп.

Українські ВІСТІ

щоденник

„Ukrainische Nachrichten" — Tageszeitung

В ХРАМОВИЙ ДЕНЬ

НАША МОЛИТВА

«Українські вісті». Сокаль, 1941. 12 липня. Число 7. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

Хроніка воєн. подій подавалася в рубриках «Із фронту», «Воєнні дії», «З боєвих фронтів», «З останньої хвилини», «Огляд воєнних подій за минулий тиждень». Про гол. перемоги нім. армії повідомлялося із заголовком «спеціальне повідомлення». Здобуттю *Києва* присвячувалося «Надзвичайне видання», яке вміщувало також істор. довідку про укр. столицю.

Автори низки публікацій переконували читачів у перевагах нім. зброї і підтримці Німеччини ін. д-вами. З протилежних позицій характеризувалася ситуація в Червоній армії і рад. тилу. Міжнар. ситуація висвітлювалася в рубриках «Дрібні вісті», «Короткі вісті», «Короткі вісті з цілого світу». В низці заміток тенденційно розповідалося про відносини *СРСР*, Великої Британії та США, зокрема підкреслювалися непорозуміння між ними.

Рад. режим характеризувався як такий, що з допомогою каральних органів примусово намагався нівелювати нац. ідентичність і сформувати єдиний рад. народ.

На початковому етапі нім. окупації характерною була популяризація базових ідей *Організації українських націоналістів* та її гасла «Україна не для партій, не для груп. Україна для Українців!». Провідник *Українського центрального комітету* В.*Кубійович* закликав еміграцію повертатися на рідну землю, щоби стати будівничими Батьківщини на засадах підпорядкування власної волі волі нац. спільноти, нац. солідарності й рішучої непримиренності до ворогів. Ідея державності пропагувалася в низці публікацій.

Про держ. незалежність йшлося в «Посланні» митрополита А.*Шептицького*. Її основою церк. очільник вбачав об'єднання укр. церков — греко-католицької і православної. Публікувалися й ін. звернення митрополита.

Важливе значення надавалося проблемі виховання молоді, яка з допомогою досвіду старших повинна була привести народ до кінцевої мети — Самостійної, Незалежної та Соборної Укр. Д-ви. Прикладом для молоді мали стати героїчні сторінки з укр. минулого.

Значна частина публікацій стосувалася налагодження укр. життя під нім. окупацією. Коротко про події у краю інформувалося в рубриках «Новинки», «З нашого життя», «З життя краю», «З життя наших установ», «Вісті з міста». Окремо повідомлялося про створення центр. і місц. органів влади. Управлінську тематику доповнювали оголошення, відозви, накази, розпорядження, застереження нім. адміністрації та укр. місц. властей.

Інформувалося про відновлення діяльності таких укр. інституцій, як т-во *«Просвіта»*, спортивні т-ва *«Січ»*, Укр. спортовий союз, Союз укр. націоналістичного студентства, Взаємна поміч укр. вчительства, «Маслосоюз», «Народна торговля», Українбанк, кооп. банк «Дністер», протиалкогольне т-во «Відродження».

Окремо наголошувалося на роботі Червоного Хреста зі звільнення українців, громадян Сокальського пов., з таборів військовополонених. Т-во закликало мешканців надавати їм необхідну допомогу.

Щоби прилучити якнайширші кола громадянства до суспільно корисних справ, друкувалися списки тих, хто жертвував певну суму на якусь доброчинну справу.

Багато уваги приділялося питанню освіти, необхідність здобуття якої пояснювалася потребою в нац. кадрах. Про концертне і театральне життя краю повідомлялося в рубриках «Рецензії», «З концертової залі». В рубриці «Культурна хроніка» вміщувалися книжкові рецензії. Друкувалися спогади, нариси, оповідання. Заохоченням до творчої праці для молодих літераторів став організований вид-вом «Вісті» конкурс на кращий літ. твір про героїчну долю України.

Літ.: *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мартинюк М.* Українська преса Надбужанщини, 1907—1944. В кн.: Надбужанщина, т. 2. Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1989; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Її ж.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний. довідник. К., 2002; *Дзюбан О.* Преса Західної України другої половини 1941 р. як комплексне історичне джерело у дослідженні періоду державотворення. «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКІ ВІ́СТІ» — часопис Кіровогр. гебітскомісаріату, що виходив у м. *Кіровоград* двічі на тиждень з 31 грудня 1941 під редакцією І.Мозгового. Впродовж 1941—42 вийшло 86 чисел. До числа 36 за 1941 газета виходила під назвою «Український голос», а з листопада 1942 — «Кіровоградські вісті».

В рубриках «Головна Квартира Фюрера», «Короткі повідомлення», «Новини дня», «Остан-

УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ

ОРГАН МІСЬКОГО КОМІСАРІАТУ КІРОВОГРАДА

Рік видання II, ч. 8 (44)

Середа, 28 січня 1942 р.

Ціна 50 коп.

Головна Квартира Фюрера

24 січня

Причини невдачі Наполеона під Москвою

«Українські вісті». Кіровоград, 1942. 28 січня. Число 8 (44). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

ні новини», «Воєнна хроніка», «Зі світу», «В останній час» представлялися фронтові зведення і повідомлялося про події на фронтах.

Матеріали про екон. розвиток України мали переконати українців, що їхня праця — гол. вклад у перемогу над «імперією зла» (*СРСР*). Колг. устрій було замінено хліборобськими спілками з декларованим поступовим переданням землі у приватну власність.

Про суспільно-екон. життя розповідалося в рубриках «З кооперативного життя», «По Україні». Тим, хто становив категорію «вільної робочої сили», пропонували виїхати на роботу до Німеччини, щоб заступити тих, що «борються на фронті проти більшовизму». Із цією метою вміщувались агітаційні статті, в яких змальовувалися переваги такого кроку.

Важливою характеристикою місц. життя стали офіц. розпорядження властей, різних установ, орг-цій, зокрема, про порядок видавання хлібних і продуктових карток, виплати допомоги родинам тих, хто виїхав на роботу до Німеччини, заборону використання автомобілів для перевезення померлих, упорядкування умов праці й заробітної плати службовців, покарання за порушення приписів із затемнення вікон, упорядкування торгівлі м'ясом, порядок водопостачання, комендантську годину, 10-годинний робочий день, дозвіл на базарну торгівлю овочами з власних госп-в, звільнення німців, які проживають у Кіровограді, від податків, обмеження зміни місця праці, реєстрацію велосипедів, дозвіл торгувати на базарах лише свіжими городиною і козячим молоком, ціни на харчові продукти в роздрібній торгівлі, реєстрацію ремісників і власників ремісничих майстерень, ціни на овочі, городину і картоплю, реєстрацію мед. працівників, заборону ненімцям відвідувати театр по неділях, упорядкування роботи членів ремісничих артілей, початок навчання в с.-г. школах, технікумах та інститутах, заборону без належних документів допомагати військовополоненим, реєстрацію на біржі праці неодружених чоловіків і незаміжніх жінок віком від 17-ти до 40-ка років, облік місц. робочої сили, відправлення двох транспортів з робітниками до Німеччини.

Про події у місті й районі інформувалося в замітках, розміщених на останній сторінці. Числа завершувалися різноплановими оголошеннями, серед яких виділялися повідомлення про розшук рідних, загублені документи та анонси театральних вистав.

Літ.: Рік праці. «Українські вісті» (Кіровоград), 1942, число 67; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Жалоба О.* У поході на схід. В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією. Там само; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси (1941—1943 рр.). «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКІ ВІ́СТІ», «Ukraine Post: Die Deutsche Wochenzeitung der Ukraine» («Українські вісті: німецький щотижневик України» — німецькомовне періодичне видання, що виходило 1942—43 в *Луцьку* один раз на тиждень (у суботу). Видавець — Г.Горнауер, який очолював Нім. видавничо-друкарське т-во в Україні (діяло при *Райхскомісаріаті «Україна»*). Вийшло щонайменше 57 випусків (з 18 липня 1942 по 10 вересня 1943), ціна одного випуску — 20 пфенігів, обсяг — від 12 до 16 сторінок, початковий наклад 1942 становив 25 тис. прим., влітку 1943 — понад 60 тис. прим.

Видання мало пропагандистсько-агітаційний зміст і було призначене передусім для нім. службовців Райхскомісаріату «Україна» та для інформування населення нім. походження на окупованій території України. Серед осн. тем: успіхи нім. армії на Сх. фронті, образ А.*Гітлера* як вождя нім. нації та визволителя, антирад. пропаганда, агітація за нім. традиційний спосіб життя і к-ру (серед нім. колоністів і переселенців).

Дж.: Ukraine Post: Die Deutsche Wochenzeitung der Ukraine. Web: https://libraria.ua/all-titles/group/878.

Літ.: *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941—1943 рр.). «Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]: збірник: серія "Політологія і етнологія"», 2006, вип. 31.

Н.Г. Кашеварова.

«УКРАЇ́НСЬКІ ВІ́СТІ» — тижневик політики, економіки і громад. життя. Спочатку виходив як газета тричі на тиждень, потім — як тижневик і як півмісячник, видавався в м. Ной-Ульм (Зх. Німеччина) з листопада 1945 по травень 1978, з серпня 1978 по травень 2000 — у м. Детройт (шт. Мічиган, США). Близький до Укр. революційно-демократ. партії, у скороченому вигляді публікував матеріали її ідеологічного органу «Наші позиції». Навколо цього видання гуртувалися переважно емігранти з Наддніпрянщини, з чим пов'язують високу якість аналітичних публікацій, присвячених проблемам радянської України. 1953 друкував півмісячний російськомовний додаток «Освобождение» під редакцією Г.Алєксінського. Тижневик висвітлював діяльність молодіжної спілки *«Пласт»*, спілки ветеранів Армії УНР «Легіон Петлюри», Укр. демократ. молодіжної спілки; у ньому також існували рубрики, присвячені питанням мист-ва і к-ри. Засновником і гол. редактором (1946—47, 1954, 1957—62) був І.*Багряний*. Гол. редакторами в ін. роки були Р.Маляр (1945), Ю.А.*Лавріненко* (1948), М.Воскобійник (1949), А.Ромашко (1950—53), В.Бендер (1955—56), В.Міняло, А.Глинин (1963—74), Ф.Галієнко (1975—78), М.Смик (з 1978), С.Козак (з 1994).

Літ.: *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 1: роки 1945—1951. Мюнхен, 1985.

О.О. Кураєв.

УКРАЇ́НСЬКІ НАРО́ДНІ ПІСНІ́ У ЗБІ́РНИКАХ МИХА́ЙЛА МАКСИМО́ВИЧА. М.*Максимовича* вважають зачинателем модерної укр. історіографії — завдяки йому «малоросійський субнаціональний наратив перетворюється на український національний наратив» (С.*Плохій*). Він був одним із перших романтичних народни-

ків, який обстоював думку про органічний зв'язок між *Київською Руссю* й козац. добою в історії України. Офіц. імперському тлумаченню історії М.Максимович протиставив «третю традицію» (З.*Когут*) — нар. творчість, подану ним у 3-х збірниках укр. нар. пісень (1827, 1834, 1849). До появи цих видань такі пісні з'являлися в рос. рукописних і друкованих пісенниках. «Маніфестом українського народництва» назвав М.*Грушевський* передмову до першого збірника — «Малороссійскія пѣсни, изданныя М.Максимовичемъ» (*Москва*, 1827). Це була спроба «вияснення народної оцінки української історії, її тяглості і неперервності...» (М.Грушевський). Назву «малоросійські» М.Максимович запозичив із титульної сторінки «Енеїди» І.*Котляревського* (в заголовках наступних збірників пісні названо вже «українськими»). Перший збірник складається з 4-х книг (розділів) — у трьох із них (без заголовків) уміщено 100 фольклорних творів, у четвертому («пѣсни обрядныя») — 22 обрядові пісні: колядки і щедрівки, веснянки, троїцькі, купальські, обжинкові, зажинкові, весільні. Рад. дослідники (зокрема П.М.*Попов*) зазначали, що в перших трьох книгах збірника опубліковано 100 пісень, хоча насправді серед цих текстів були і *думи* — точний передрук двох дум зі збірника М.Цертелєва: «Виїзд козака» (без заголовка) та «Дума о походѣ Хмѣльницкагo въ Молдавію». У збірнику М.Максимовича вперше в етногр. літературі було вжито слово «дума». Особливістю укр. нар. пісень М.Максимович уважав прояв у них різних способів життя: «наїзницького», пастушого й землеробського. Порівнюючи укр. й рос. народні пісні, М.Максимович вказав на різницю їхнього психічного складу. Він поділив пісні на «чоловічі» й «жіночі»: до перших, зокрема, належать думи («героїчні піснеспіви», що стосуються переважно часів Гетьманства), до других — обрядові пісні. До збірника ввійшли і пісні літ. походження («Їхав козак за Дунай» та ін.).

Другий збірник — «Украинскія народныя пѣсни, изданныя М.Максимовичемъ» (Москва, 1834) — був першою спробою (В.*Данилов*) дати corpus народних пісень, які висвітлюють історію України, що на 40 років випередила «Историческія пѣсни...» В.*Антоновича* й М.*Драгоманова*. У передмові М.Максимович згадував М.Цертелєва, М.*Гоголя*, І.*Срезневського*, І.Крамаренка, О.*Бодянського* та З.*Доленгу-Ходаковського*, фольклорні записи яких використав у збірнику. Він складається із 3-х книг: у першій опубліковано тексти нар. дум, у другій — «пѣсни козацкія былевыя» (козац. істор. пісні), у третій — «пѣсни козацкія бытовыя» (козац. побутові пісні). У збірнику пояснюються терміни, що стосуються козац. життя: кошовий, отаман, курінь, громада, рада, січ, нар. назви країн і країв (Гетьманщина, Московщина, Шведчина, Волощина, Туреччина, Білоцерківщина, Полісся, Поділля, Покуття), вказуються категорії козацтва та козац. війська (реєстрові, охочекомонні, компанійці, сердюки, кравчина). Друкуючи тексти дум, М.Максимович дотримувався хронологічного принципу: 1) думи про козацтво часів унії; 2) думи про козацтво від повстання проти унії до смерті Б.*Хмельницького*; 3) думи про козацтво після Б.Хмельницького. К.*Грушевська* вважала, що на цьому збірнику М.Максимовича відбився вплив І.Срезневського (йдеться про комбінування варіантів у думі «Про втечу трьох братів із Азова» та в думі про Олексія Поповича). Упорядник передрукував також і дещо з фальсифікатів *«Запорожской старины»* («Похід на поляків» та ін.). Пісні про події після скасування Гетьманщини М.Максимович поділив на 4 категорії: задніпровські (про Харка, Гонту, Залізняка), запорозькі, малоросійські та чорноморські. Останню (четверту) книгу збірника впорядковано за жанровим принципом (військ. пісні, бурлацькі, гайдамацькі, чумацькі).

«Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михайломъ Максимовичемъ» (Київ, 1849) Р.Кирчів назвав «менш оригінальним щодо самого матеріалу», хоча К.Грушевська вважала, що це була «найцінніша й найбагатша збірка» М.Максимовича. Збірник складається з 2-х «відділів»: у першому опубліковано 20 зразків укр. нар. дум, у другому вміщено «жіночі» (за класифікацією М.Максимовича) пісні — колискові та материнські. У цьому виданні М.Максимович «нарешті дійшов до скристалізованого означення поетичної форми дум, якого ніяк не міг знайти у своїх попередніх збірниках» (К.Грушевська). У всіх трьох виданнях (особливо у другому й третьому — 1834 й 1849) М.Максимович зосередився на козац. епосі, чим долучився до творення козацького міфу — це була одна з перших спроб подолання великого імперського наративу.

Літ.: *Грушевська К.* Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку. В кн.: Українські народні думи, т. 1. К., 1927; *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича. 1827—1927. К., 1928; *Данилов В.* Другий збірник українських пісень М.О. Максимовича з 1834 року. «Україна», 1929, кн. 37 (жовтень—листопад); *Попов П.* Перший збірник українських народних пісень. В кн.: Українські пісні, видані М.Максимовичем: фотокопія з видання 1827 р. К., 1962; *Медвідський Б.* Збірник «Українські народні пісні» Михайла Максимовича. «Сучасність», 1984, № 12 (284); *Грушевський М.* «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. «Народна творчість та етнографія», 1996, № 5/6; *Когут З.* Коріння ідентичности: студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Кирчів Р.* Маніфест української фольклористики. «Народна творчість та етнографія», 2008, № 6; *Плохій С.* Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. К., 2011.

Т.М. Шевчук.

«УКРАЇ́НСЬКІ НОВИ́НИ» — часопис районної управи, виходив у *Смілі* двічі на тиждень з 1 жовтня 1941 під редакцією О.Мельника. Впродовж 1941—43 вийшло не менше 207 чисел.

Спец. рубрики інформували читачів про війну Німеччини на сх. з *СРСР*, в Африці — з Великою Британією, а також Японії із США і Великою Британією, пізніше їх змінили рубрики «На фронтах війни» і «Головна квартира Фюрера».

Українські Новини

Субота, 6 червня 1942 р. № 45 (71). | Орган Смілянської Районової Управи | Рік видання 1-й. Ціна 35 коп.

НА ФРОНТАХ ВІЙНИ

Українці!

Смілянського району

Балаклея № 6
Мало-Смілянка № 10
Березняки № 12
Бузуків № 21
Білозір'я № 23
Дубіївка № 25
Попівка № 48.

Черкаського району

Змагайлівка № 2
Червона Слобода № 3
Тацівка № 8
Степанки № 16

Городищенського району

«Українські новини». Сміла, 1942. 6 червня. № 45 (71). Фрагмент першої сторінки із заголовком.

У висвітленні життя Смілянського р-ну найбільше уваги приділялося сільс. госп-ву. Культурологічній та соціальній тематиці присвячені замітки, напр., про колядки, буд-во храму, роботу кінотеатру, порядок виплати пенсій, роботу т-ва самодопомоги та рубрики «По місту» та «По Україні».

Накази, розпорядження та оголошення місц. властей, різних орг-цій і установ стосувалися додаткових податків (земельного, будинкового, базарного, промислового), праці для громад. потреб, реєстрації собак, визначення смертної кари за володіння незареєстрованою зброєю, початку роботи міської телефонної станції, абонентської плати за користування радіоточками, відновлення навчання в механіко-технологічному та фельдшерсько-акушерському технікумах, підвищення зарплати вчителям початкових шкіл, анонсів вистав укр. театру у Смілі, обліку населення міста в уряді праці, функціонування базарів Смілянської округи, одержання додаткової землі до присадибних ділянок, грошових винагород за участь у боротьбі з партизанами, прийому студентів на навчання у с.-г. і механіко-технологічному технікумах.

Літ. частину представляли оповідання й вірші переважно місц. авторів.

Літ.: *Сагайдачний П.* Українська преса в боротьбі з большевизмом. В кн.: Календар-альманах на 1943 рік. Краків—Львів, 1942; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією В кн.: На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. К., 1993; *Барильченко І.М.* Документи державного архіву Черкаської області як складова частина джерельної бази з вивчення історії Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2002, вип. 6; *Кривенко С.І.* Документи фонду «Видавництво “Українська думка”, орган Черкаської районної управи, 1941—1943 рр.» як складова частина джерельної бази з вивчення історії періоду німецько-фашистської окупації Черкащини. Там само; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Мельниченко В.М.* Україномовна преса на території Черкащини в період фашистської окупації. «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей» (К.), 2002, вип. 6; *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941—1943 рр.). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Мельниченко В.М.* Інформаційно-видавниче забезпечення функціонування окупаційної влади на Черкащині у 1941—1944 рр. «Історія України: Маловідомі імена, події, факти: збірник статей», 2004, вип. 26; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

«УКРАЇ́НСЬКІ ПЕРЕМИШЛЯ́НСЬКІ ВІ́СТІ», «Українські Перемишлянські вісті: орган українських націоналістів у Перемишлянах» — часопис, що виходив у м. *Перемишляни* двічі на тиждень з липня 1941.

Літ.: Українські Перемишлянські вісті. «Рогатинське слово», 1941, число 6; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Її ж.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Дзюбан О.* Преса Станіславівщини другої половини 1941 року. «Український визвольний рух» (Львів), 2004, зб. 3; *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси (1941—1943 рр.). «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКІ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТИ (ЛІ́ВІ) — група членів (бл. 220) *Української соціал-демократичної робітничої партії*, яка в грудні 1917 — січні 1918 організовано відійшла від неї і примкнула до *більшовиків*. Лідери У.с.-д.(л.) Є.*Неронович*, М.*Врублевський*, Є.Касьяненко вийшли з *Української Центральної Ради* і сприяли більшовицькій окупації України на поч. 1918. Представник У.с.-д.(л.) Ю.*Медведєв* очолив перший склад ЦВК Рад України. М.Врублевський у квітні 1918 увійшов до складу рад. уряду України у вигнанні — «Повстанської дев'ятки» (*Народного секретаріату повстанського*). У.с.-д.(л.) в осн. політ. питаннях підтримували більшовиків і на 1-му з'їзді КП(б)У (липень 1918) увійшли до неї, а один з їхніх чільних представників — П.*Буценко* — до її ЦК. Проте вони мали власну програму з нац. питання, викладену в декларації свого оргкомітету. Головні її пункти: рівноправність України з Росією при взаємному федеративному зв'язку, вільний розвиток «національних форм пролетарської культури на Україні».

Таким чином У.с.-д.(л.) історично стали першою течією *націонал-комунізму* в Україні (й у світі). 1919 вихідці з їхнього середовища П.І.*Попов*, Є.Лассман, М.Криворотченко, Є.Касьяненко створили першу в КП(б)У організовану (а не персональну, як В.*Шахрай* і С.*Мазлах*) опозицію офіц. політ. курсу та ідеології рос. комунізму. У.с.-д.(л.) дали більшовикам певну кількість нац. кадрів, що займали помітне становище в різних галузях і практично цілком були винищені в ході репресій 1930-х рр.

Літ.: Декларация организационного комитета украинской социал-демократической рабочей партии (левых). «Вісти Ради» (Полтава), 1918, 17 лютого; Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5—12 июля 1918 г.: Протоколы. К., 1988; *Данилюк Ю.З., Юренко О.П.* Михайло Григорович Криворотченко. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005; *Юренко О.* Націонал-комунізм український. В кн.: Політична енциклопедія. К., 2011.

О.П. Юренко.

УКРАЇ́НСЬКІ УЛА́НСЬКІ ПОЛКИ́ — легкоозброєні (шаблі, піки, карабіни) кавалерійс. частини, які виникли на основі переформатування ополченських підрозділів (див. *Народне ополчення*), що з'явилися в ході *Війни 1812*. По закінченню війни, 1816 Укр. козац. військо було розформоване. 3-й і 4-й полки цього війська були влиті 1816 до *Бузького козацького війська*. 1817 з решти полків Укр. козац. війська було вибрано людей для формування з них 4-х Укр. уланських полків. Надалі відбувалося збільшення Укр. уланських полків із

присвоєнням їм окремих назв. Так, 1817 1-й полк був поділений на 2 полки, які 1830 отримали назви Українського та Новомиргородського; 2-й — теж на 2 — Новоархангельський та Єлизаветградський; з 3-го складені 1-й та 2-й Бузькі полки (2-й Бузький 1830 названий Одеським); з 4-го утворені 3-й і 4-й Бузькі уланські полки (з 1830 — Вознесенський і Ольвіопольський відповідно). Названі військ. формування брали участь у всіх воєн. конфліктах Рос. імперії та були розформовані 1918.

Літ.: *Висковатов А.В.* Хроника Российской Императорской армии, ч. 1—7. СПб., 1852; *Штейнгель В.* Настольный хронологический указатель постановлений, относящихся до устройства военно-сухопутных сил России с 1550 до 1890. СПб., 1890; Военный энциклопедический словарь. М., 2002; *Стоянов Ф.Ф.* Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», 2005, вип. 19; *Його ж.* Служба Малоросійських кінних козацьких полків на початку 30-х рр. XIX ст. «Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки» (Херсон), 2005, вип. 19; Історія українського козацтва: нариси, т. 2. К., 2011.

О.Ю. Кирієнко.

УКРАЇ́НСЬКІ УСТАНО́ВЧІ ЗБО́РИ — представницька установа, створена на основі заг. виборчого права для встановлення форми держ. правління і вироблення *конституції*. Питання про скликання У.У.з. було поставлене в *Декларації Генерального секретаріату Української Центральної Ради* 29 вересня 1917 та в *Третьому універсалі Української Центральної Ради*. 16 листопада 1917 *Комітет Української Центральної Ради* остаточно схвалив «Закон про вибори до Установчих зборів УНР» та утворив Центральну виборчу комісію на чолі з М.Морозом. Вибори до У.У.з. були призначені на 27 грудня 1917, скликання передбачалося 9 січня 1918.

Вибори відбулися на поч. 1918 в 7-ми виборчих округах із 13-ти, вони проходили в нестабільній політ. обстановці, в умовах воєнних дій, подекуди — за влади *більшовиків*. Замість 301 депутата було обрано лише 172, із них: 115 членів *Української партії соціалістів-революціонерів*, 34 більшовики, 9 представників від єврейс. партій та ін. Результати виборів віддзеркалювали політ. ситуацію, що склалася в Україні в січні—лютому 1918. Після повернення *Української Центральної Ради* до *Києва* вона 11 квітня 1918 обговорила питання про У.У.з. Фракції *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *Української партії соціалістів-федералістів* та *Української партії соціалістів-самостійників* наполягали на тому, щоб анулювати результати та провести нові вибори. УПСР, яка мала більшість в УЦР та в *Раді народних міністрів Української Народної Республіки*, за підтримки представників польських і російських соціаліст. партій змогла вирішити питання на свою користь. Вибори були визнані такими, що відбулися, скликання У.У.з. призначене на 12 травня 1918. З припиненням діяльності УЦР вони так і не були скликані.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: навчальний посібник. К., 1997; Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення, т. 1. К., 2010.

О.Д. Бойко.

«УКРАЇ́НСЬКІ ЩОДЕ́ННІ ВІ́СТІ», «Українські щоденні вісти: орган управи міста Львова» / «Ukrainische Taegliche Nachrichten» — газета, що виходила з 5 липня 1941 під редакцією О.Боднаровича щодня, крім понеділка. Вийшло 43 числа.

Перше число розпочиналося зверненням коменданта міста, голови управи, митрополита і редакції до жителів *Львова*. Нім. представник, наголошуючи на великій кількості жертв визвол. змагань укр. народу, закликав до послуху новим властям. Міський голова розповів про відновлення та реорганізацію управлінських структур. Митрополит А.*Шептицький* закликав забути про парт. чвари й об'єднатися для праці над відбудовою екон., просвітнього і культ. життя. Редакція вважала своїм завданням створення «інформаційного загальноукраїнського безпартійного національного часопису».

Проте, оскільки часопис контролювався новою владою, в ньому не згадувалося про події 30 червня 1941 у Львові, коли була проголошена Українська д-ва, натомість пропонувалися обов'язкові матеріали про «маніфестацію подяки й пошани для Фірера Адольфа Гітлера і Німецької Армії».

Відповідь на питання про місце, яке відводилося у війні укр. народу, та майбутню долю України формувалася на засадах принципу «бути чи не бути українській нації».

Особлива увага приділялася висвітленню рад. політики *геноциду* укр. народу, що проявилася, зокрема, в масовому знищенні енкаведистами українців по тюрмах *Західної України* 1939—41. Критично оцінювалися й ін. сторони рад. дійсності.

Офіц. повідомлення Верховного нім. командування містилися в рубриці «З Головної Квартири Фірера». З метою підсилити переконання в непереможності *Німеччини* та її союзників публікувалися матеріали про вкрай важке становище на рад. фронті та в його тилу.

Міжнар. ситуація висвітлювалася в рубриках «Зі світу», «Короткі вістки» та «Огляди політичних подій», а також у численних замітках, в яких звеличувалася політика А.*Гітлера* та його союзників. У матеріалах про противників Німеччини констатувалася неможливість порозуміння між такими різними сусп-вами, як капіталістичне і соціалістичне, та наголошувалося на суперечностях між ними.

У питанні виховання відстоювався принцип необхідності пе-

«Українські щоденні вісті». Львів, 1941. 29 липня. Число 20. Фрагмент першої сторінки із заголовком.

УКРАЇНСЬКІ
ЩОДЕННІ ВІСТІ
ОРГАН УПРАВИ МІСТА ЛЬВОВА

Ціна числа 30 коп.

Ч. 20. ЛЬВІВ, ВІВТОРОК 29 ЛИПНЯ 1941 Р. РІК І.

Рузвельт наказав мобілізацію на Філіпінах

29. VII. 1941

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

БОЇ КОЛО СМОЛЕНСЬКА
НАБЛИЖАЮТЬСЯ ДО ПЕРЕМОЖНОГО КІНЦЯ
Переслідування ворога в Україні по бездоріжжях — Здобуття дальших теренів на фінляндському фронті
Відплатний повітряний наступ на Лондон

ревиховання молодого покоління. На противагу моск. доктрині «совєтського чєловєка» була запропонована низка публікацій про раси, базованих на ідеях В.*Липинського*, В.*Щербаківського*, Ю.*Липи*.

Щоденні події у Львові відстежувалися в рубриці «Хроніка», добірці «Львів працює» та окремих статтях. Церк. тематику представляли повідомлення «На святоюрській горі», послання і відозви митрополита.

Про налагодження екон. і культ. життя *Галичини* свідчило відновлення роботи або заснування нових т-в і орг-цій, таких як Ревізійний союз укр. кооперативів, Жін. служба України, Укр. літературно-мистецький клуб у Львові, Спілка укр. журналістів, Спілка укр. письменників, видавничий кооператив «Українська книга», Спілка укр. мистців-пластиків у Львові, радіокомітет, Союз діячів укр. театрального мист-ва у Львові, Червоний Хрест, Опіка над жертвами більшевицького терору, Хліборобська палата у Львові, К-т допомоги придніпрянцям, Уряд здоров'я, Трест ресторанів, Взаємна поміч укр. вчительства, «Маслосоюз», Укр. допомогова акція, *«Січ»*, «Народна торгівля», Укр. професійний союз робітників і службовців.

Важливим джерелом для дослідження тогочасних порядків можуть слугувати розпорядження коменданта й управи м. Львів, зокрема, про поділ міста на 4 дільниці, реєстрацію втікачів, реєстрацію підприємств різних типів, упорядкування торгівлі хлібом і м'ясом, обмеження для євреїв, реєстрацію мешканців Львова.

Культурно-мистецьке життя міста представляли рецензії на театральні вистави (рубрика «З театру») та на кінопрем'єри (рубрика «З кіна»). Спортивні новини відстежувалися в рубриці «Спорт».

Матеріали кожного числа завершувалися різноплановими рекламними оголошеннями, анонсами кіно і театральних вистав, програмами львів. радіо.

Серед авторів: О.Бабій, В.*Витвицький*, І.Гладилович, В.Гой, І.Гриценко, А.Домбровський, Г.*Костельник*, П.Костюк, В.*Кубійович*, П.Мечник, Г.*Микитей*, С.Михайлів, П.Михайловський, В.Оренчук, О.Підгірський, Б.Прудиус, М.Рісляк, Ю.Савицький, М.Струтинська, М.Терен, С.Хруцький.

Літ.: *Паньківський К.* Від держави до Комітету. Нью-Йорк; Торонто, 1957; *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939—1945. Філадельфія, 1976; *Луцький О.І.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941—1944 рр.): умови і проблематика публікацій. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 22—23 грудня 1995 р. Львів, 1995; *Тарнавський О.* Літературний Львів, 1939—1944: спомини. Львів, 1995; *Антонюк Н.* Релігійне життя на західноукраїнських землях під час німецької окупації. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 1996—97, вип. 3/4; *Її ж.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939—1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Офіцинський В.А.* Східногалицька періодика 1941—1944 років: політичні та культурні аспекти. Ужгород, 1997; *Малик Я.Й.*, *Сурмач О.* Преса про діяльність української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941—1944 рр.). В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27—28 листопада 1998 р. Львів, 1999; *Офіцинський В.А.* Дистрикт Галичина (1941—1944): історико-політичний нарис. Ужгород, 2001; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940—1945 рр.): бібліографічний довідник. К., 2002; *Головата Л.* Український видавничий рух у Львові (липень—грудень 1941 р.). «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника», 2004, вип. 12; *Дзюбан О.* Преса Західної України другої половини 1941 р. як комплексне історичне джерело у дослідженні періоду державотворення. Там само; *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси (1941—1943 рр.). Там само; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941—1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005; *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939—1944 рр.), т. 2. Львів, 2007.

К.М. Курилишин.

УКРАЇ́НСЬКО-АМЕРИКА́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ УНІВЕРСИТЕ́ТСЬКИХ ПРОФЕСОРІ́В (УААУП**), Ukrainian American Association of University Professors** — професійне об'єднання викладачів ун-тів США і Канади укр. походження. Створена з ініціативи укр. учених та громад. діячів М.Мельника, М.*Папа* та Л.-Р.*Винара* 2 вересня 1961 в м. Парма (шт. Огайо, США), припинила діяльність 2013. Офіційно була зареєстрована в США як неприбуткова і фінансувалася із членських внесків та пожертв. Діяла на основі статуту, прийнятого 1961 та усучасненого 2000. Від 1991 співпрацювала з науковими установами та ун-тами в Україні.

Гол. завдання асоціації: сприяння наук. дослідженням з історії, к-ри, економіки, мист-ва і політики України, ознайомлення з ними читачів, допомога з публікацією і перекладом на іноземні (перш за все англійську) мови; допомога україністам в їхній наук. діяльності та пошуку праці в зх. ун-тах; сприяння започаткуванню українознавчих дисциплін у зх. ун-тах, у т. ч. *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина; з ініціативи І.Каменецького 1975 було започатковано т. зв. Мюнхенський проект, скерований на підтримку стипендіями студентів для навчання на літніх курсах в УВУ); фінансова підтримка наук. досліджень членів асоціації, тематично пов'язаних з Україною; популяризація укр. питання від університетського до урядового рівнів (останнє включало офіц. звернення представників УААУП до урядів, президентів держав, вищих керівників Церкви щодо актуальних для України проблем, допомоги дисидентам, боротьби проти *русифікації* України, фальсифікації її історії тощо).

Згідно зі статутом орг-цію очолював президент, який разом із трьома віце-президентами, екзекутивним секретарем-скарбником та 7 членами входив до Екзекутивної ради асоціації. Вищим органом управління були Загальні збори, які відбувалися раз на 2 роки. Фінансово-видавничою діяльністю опікувався Наук. фонд асоціації, незмінним головою якого був М.Мельник. У різні роки асоціація налічувала від 60 до 80 членів.

Президентами УААУП були: М.Мельник (1961—63), М.Пап (1964—66, 1977—79, 1985—92), П.Стерчо (1966—71), Ю.Фединський (1971—73), М.Степаненко (1973—77), І.Каменецький (1979—81, 1993—97), Л.-Р.Винар (1981—84), Олександр Сидоренко (1997—98), А.Гумецька (1999—2006), Л.-Р.Винар (2006—13).

Для інформування та координації діяльності асоціації виходили періодичні видання: «Професорські вісті» (1971—81, 2006) та «Бюлетені УААУП» (1995—2002). Редакторами «Професорських вістей» у різний час були С.*Горак*, М.Степаненко, Б.Лончина, П.Стерчо. У виданні публікувалися відомості про наук. роботу членів асоціації, звіти заг. зборів, офіц. повідомлення тощо. «Бюлетень УААУП» виходив двома мовами (українською та англійською) з нерегулярною періодичністю, редакторами були М.Мельник та А.Гумецька.

За час роботи асоціація профінансувала понад 30 науково-орг. та науково-видавничих проектів, серед яких майже половина — англ. мовою. Серед видань — книги «Друга Совєтська республіка» Я.Білінського, «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О.*Оглоблина* (разом з *Українським історичним товариством* та *Українською вільною академією наук* у США), «Nation-building in the independent Ukraine» С.*Кульчицького* та ін.

Не раз виступала організатором і спонсором конференцій з *україністики* та проблем, пов'язаних з історією, к-рою, політикою, економікою Сх. Європи в США, Канаді, від 1991 — в Україні. Двічі була одним зі спонсорів конгресів *Міжнародної асоціації україністів* (*Одеса*, 1999, та *Чернівці*, 2002), 3-го Міжнар. конгресу укр. істориків (*Луцьк*, 2006), постійно підтримувала діаспорознавчі міжнар. наук. конференції Ін-ту дослідження укр. діаспори Нац. ун-ту «Острозька академія».

Літ.: Українсько-американська асоціація університетських професорів: статті і матеріяли. Нью-Йорк—Торонто—Острог, 2008; *Цінова М.* Викладачі-українці в американських університетах. Українська Американська асоціація університетських професорів. «Інтелігенція і влада», 2011, вип. 21. Web: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/iiv_2011_21_21.pdf.

А.Є. Атаманенко, А.А. Хеленюк.

УКРАЇ́НСЬКО-АНТА́НТІВСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1919 — низка заходів *Директорії Української Народної Республіки* з метою міжнародно-правового визнання незалежності України з боку д-в *Антанти* та одержання підтримки в боротьбі проти збройної агресії РСФРР. У лідерів Антанти склалося враження, що відновлена УНР є пробільшовицькою і здатною зруйнувати «санітарний кордон» проти Радянської Росії в Сх. Європі за участю Польщі, *донських козаків*, *Кубанської Народної Республіки* та *Білого руху*; суперечливими виявилися й перші міжнар. кроки Директорії УНР, що 19 грудня 1918 направила відверто недружню ноту Антанті, в якій попередила, ніби «не потребує помочі держав Антанти, про яку благав гетьман», і вимагала з'ясування «цілі висадження їхніх військ» 17—18 грудня 1918 в *Одесі* без узгодження з Директорією; у кер-ві УНР В.*Винниченко* і В.*Чехівський* виступали за порозуміння з ленінським урядом, їм опонував С.*Петлюра*. Тим часом суперечності між антантівським командуванням в Одесі й *Добровольчою армією* та прагнення Франції об'єднати всі антибільшовицькі сили у своїй «зоні відповідальності» (Крим і Україна; див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) зрештою змусили їх сприйняти Директорію УНР як потенційного союзника. Для дипломатії УНР, з огляду на успішний наступ Червоної армії на Лівобережжі та невдачу *українсько-російських мирних переговорів 1919*, порозуміння з Антантою набувало першорядного значення, а прибуття до Одеси 14 січня 1919 головнокомандуючого силами Антанти на Півдні Росії ген. Ф. д'Ансельма і нач. штабу полк. А.Фрейденберга уможливило початок переговорного процесу.

15—19 січня 1919 в Одесі відбувся перший тур переговорів між О.*Грековим* і Ф. д'Ансельмом, де сторони проінформували одна одну про свої наміри, причому французи зажадали підтвердження прагнень Директорії УНР до співробітництва; ним стало зняття блокади Одеси укр. військами. 23—25 січня 1919 там само пройшов другий тур переговорів між А.Фрейденбергом і місією УНР у складі О.*Назарука* і С.*Остапенка*, що мали від В.Винниченка інструкції погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох застережень: у справі незалежності України та аграрної реформи (див. *Аграрне питання в Українській революції 1917—1921*). Але франц. сторона ультимативно вимагала усунення від влади В.Винниченка і В.Чехівського через їхнє «збільшовичення» і тимчасового виходу з Директорії УНР С.Петлюри як «командира бандитів»; створення для боротьби з *більшовиками* 300-тис. армії під верховним франц. командуванням; залучення до її формування денікінських офіцерів; передачі під контроль Франції фінансів і залізниць УНР; припинення *українсько-польської війни 1918—1919*; винесення справи незалежності України та її зх. кордонів на розгляд *Паризької мирної конференції 1919—1920*; звертання Директорії УНР до Франції з проханням встановлення над УНР *протекторату* (як це вже зробили Польща і Румунія). У.-а.п. в Одесі продовжив віце-міністр закордонних справ УНР А.Галіп, до якого 28 січня 1919 приєднався А.*Марголін*, що з метою активізації процесу запропонував франц. стороні принцип «федералізації знизу»; відповідна декларація за підписами представників УНР, Білорусі, Дону й Кубані була передана командуванню Антанти 5 лютого 1919 і дістала його схвалення.

Наступна зустріч А.Фрейденберга з делегацією УНР (Ю.*Бачинський*, О.Греков, І.П.*Мазепа*, С.Остапенко) відбулася 6 лютого 1919 в Бірзулі (нині м. Котовськ Одес. обл.), де укр. представники мали письмові повноваження на підписання угоди за умови визнання самостійності УНР і допущення її делегації на Паризьку мирну конференцію, забезпечення демократ. ладу і соціальних реформ, визнання автономності *Армії Української Народної Республіки* і продовження боротьби з більшовиками лише до етногр. кордонів. Франц. сторона знову наполягала на формуванні більш поміркованого уряду УНР, а також звільненні заарештованих гетьман. міністрів, що було розцінено як втручання у внутр. справи України. Вихід із Директорії УНР В.Винниченка і призначення 13 лютого 1919 центристського уряду С.Остапенка, катастрофічне становище на більшовицькому фронті як для УНР, так і для інтервентів, затиснутих повстанцями в трикутнику Одеса—*Вознесенськ*—*Миколаїв*, сти-

мулювали відновлення переговорів. 14 лютого 1919 генерал А.-М.Бертело, що прибув від бухарестської місії Антанти, прийняв в Одесі А.Марголіна і К.*Мацієвича*, а представник франц. військ. командування при Директорії УНР у *Вінниці* капітан А. де Ланжерон надіслав С.Остапенку листа, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту про опіку з боку Франції та пропонувалося негайно відрядити до Одеси комісію для детального врегулювання умов союзної угоди. 17 лютого 1919 Директорія УНР зі згоди уряду і таємно від керва соціаліст. партій ухвалила відповідну декларацію, в якій просила франц. командування «безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками». 1 березня 1919 Ф. д'Ансельм повідомив С.Остапенка, що він переслав декларацію до А.-М.Бертело в Бухарест (Румунія; проектовані умови угоди вимагали згоди з боку уряду Франції), а сам готовий негайно надати певну допомогу Директорії УНР, як тільки з неї вийдуть С.Петлюра і О.М.*Андрієвський*. Проте ця вимога не була виконана, а франц. допомога так і не надійшла (десант в Одесі був настільки незначний, що через місяць не зміг утримати міста); до того ж після залишення Директорією УНР 6 березня 1919 Вінниці та відступу до *Жмеринки* і Проскурова (нині м. *Хмельницький*) Армія УНР перестала бути для антантівського командування принадним союзником. Наприкінці березня 1919 франц. представники в Одесі повідомили А.Марголіна, що переговори про союзну угоду телеграфним розпорядженням із Парижа призупиняються.

Літ.: *Кучабський В.* Українська дипломатія й держави Антанти в 1919 році. «Дзвони», 1931, № 6—9; *Шевченко І., Балюн О.* Антанта проти українського «сепаратизму»: Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки. «Політика і час», 1998, № 7—8; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.). «УІЖ», 2000, № 2—3; *Головченко В.* Переможна Антанта і незалежна Україна: спроба дипломатичного порозуміння. «Україна дипломатична: науковий щорічник», 2011, вип. 12.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-БІЛОРУ́СЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ ПРО ДЕРЖА́ВНИЙ КОРДО́Н 1918 були спричинені прагненням Нар. секретаріату (уряду) Білорус. Нар. Республіки, проголошеної 25 березня 1918 3-ю Статутною грамотою Ради Білорус. Нар. Республіки незалежною д-вою, домогтися міжнар. визнання й перегляду пн.-зх. кордону *Української Народної Республіки*, визначеного 2-ю статтею осн. тексту *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. Того ж дня Рада Білорус. Нар. Республіки сформувала дипломатичну делегацію на чолі з істориком О.Цвікевичем, що по прибутті до *Києва* 10 квітня 1918 поінформувала *Раду народних міністрів Української Народної Республіки* про зміни в статусі Білорусі й попрохала призначити комісію від МЗС УНР для спільного розроблення й укладення договору про держ. кордони між обома республіками. На пропозицію голови Ради нар. міністрів УНР В.*Голубовича* уряд УНР ухвалив зняти з обговорення питання юрид. визнання Білорус. Нар. Республіки (БНР), водночас повідомивши делегацію О.Цвікевича, що нічого «принципово не має проти... і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом»; для переговорів і підписання угоди про міждерж. кордон було сформовано делегацію на чолі з членом ревізійної комісії *Української Центральної Ради* А.Ліхнякевичем. О.Цвікевич запропонував визначення лінії кордону «на основі етнографічного розселення обох народів», у випадку необхідності цей принцип міг доповнюватися екон. і геогр. доцільністю; водночас глава білорус. делегації заявив про невизнання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четвертного союзу 4 березня 1918* та, під приводом відсутності білорус. делегатів на Брестській мирній конференції поставив під сумнів входження до складу УНР Берестейського, Кобринського і частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губ. (див. *Берестейська земля*). Укр. делегація, спираючись на принципи міжнар. права, наголосила, що кордон УНР на захід від Вигонівського озера не підлягає перегляду з огляду на його міжнародно-договірне оформлення, а в якості вихідної точки на сході на пленарному засіданні 20 квітня 1918 запропонувала повітовий центр *Чернігівської губернії* Мглин (нині місто Брянської обл., РФ). Істотні розбіжності виявилися і при розгляді кордону в Прип'ятському басейні: радник делегації УНР Т.Петрівський, посилаючись на рос. та нім. діалектологічні карти, стверджував, що за етногр. принципом він має проходити на північ від Прип'яті, а О.Цвікевич доводив, що Прип'ятський басейн «належить етнографічно до Білорусі» і володіння ним для Білорус. Нар. Республіки «з огляду економічного є... питанням життя і смерті».

А.Ліхнякевич пояснив, що залізниця «Пінськ—Гомель мусить бути українською» з військово-стратегічного погляду: «Коли б Україна знала, що її сусідом навічно буде Білорусь, ми може сказали б що інше»; що ж до білорус. населення Прип'ятського регіону, Речиці та Гомельщини А.Ліхнякевич нагадав, що йому не загрожує *асиміляція*, оскільки «на Україні узаконена персонально-національна автономія». У білорус. делегатів не знайшлося вагомих заперечень, тому вони погоджувалися тимчасово передати в користування Києву залізницю Брест (нині місто в Білорусі) — Брянськ (нині місто в РФ). На засіданні 21 квітня 1918 А.Ліхнякевич зазначив, що власне факт проведення двосторонніх переговорів свідчить про фактичне визнання Києвом Білорус. Нар. Республіки, але офіційно це можливе лише після порозуміння із союзниками — Центр. д-вами, передусім Німеччиною, чиї війська окупували Білорусь. Тоді наступного дня секретар делегації Білорус. Нар. Республіки С.Рак-Михайловський під приводом відсутності кворуму (очікувалося прибуття в якості експерта професора-історика М.*Довнар-Запольського*) відмовився від ведення переговорів, але висловив прохання «всіма засобами» посприяти участі білорус. представників в українсько-рос. мирних переговорах, що планувалися тоді в Курську (нині місто в РФ).

Зрештою, з огляду на бажаний спільний дипломатичний виступ делегацій обох нар. республік, білорус. сторона пішла на певні поступки в запропонованому нею проекті «Прелімінарного договору між УНР і БНР у питанні про державні межі». Уряд гетьмана П.*Скоропадського* відмовився поновити переговори про держ. кордон; натомість 14 серпня 1918 *Рада міністрів Української Держави* під головуванням М.*Василенка* постановила прилучити Гомельський пов. до Черніг. губ., а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі».

Літ.: *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: На теренах постімперської Росії: Монографія. К., 2002; *Панько О.* Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. В кн.: Проблеми слов'янознавства, вип. 52. Львів, 2002; *Солдатенко В.* Українська революція й білоруське національно-державне відродження 1917—1918 рр. «Гістарычна-археалагічны зборнік» (Мінск), 2010, вип. 25.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКОГО ІСТОРИ́ЧНОГО ІНСТИТУ́ТУ ПРОЕ́КТ 1928 року — нереалізований проект академічної н.-д. установи істор. профілю, розроблений акад. М.*Грушевським* влітку 1928.

1926 до п'ятилітнього плану розвитку наук. установ, укладеного наркоматом освіти УСРР, з ініціативи М.Грушевського було внесено створення Укр. істор. ін-ту та Ін-ту для досліду пережитків примітивної к-ри і нар. творчості України на базі очолюваної ним *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. Сприяти реорганізації мали структурні зміни на кафедрі в лютому 1928, коли замість 3-х секцій були створені 2 великі відділи історії України та примітивної к-ри і нар. творчості, а також значний кадровий потенціал (бл. 40 співробітників та аспірантів, які вже працювали на кафедрі).

Влітку 1928 М.Грушевський підготував проект Укр. істор. ін-ту, докладно висвітливши необхідність систематичного вивчення історії України, укр. народу та нац. меншин країни у всесвітньо-істор. контексті. У структурі ін-ту передбачалися 5 відділів та 11 секцій у складі цих відділів: 1) методології і соціального обґрунтування історії; 2) порівняльної історії госп-ва (із секціями міськ. та сільс. госп-ва); 3) історії к-ри (з окремою секцією Зх. України); 4) старої соціальної і політ. історії України (із секціями старої, литовсько-польс. і козац. доби, двома секціями порівняльної історії західноєвропейської та азійської і двома секціями допоміжних наук — істор. географії та джерелознавства і дотичних наук); 5) нової соціальної й політ. історії України (з окремою секцією Зх. України). Деякі секції у подальшому також мали бути перетворені на окремі відділи.

Незважаючи на розроблені М.Грушевським детальні плани Укр. істор. ін-ту та Ін-ту примітивної к-ри і його неодноразові звернення до наркомату освіти УСРР, жоден із запропонованих інститутів створений не був. Після 1928 питання про організацію цих н.-д. установ не порушувалося.

Єдина виявлена на сьогодні машинописна копія Проекту Укр. істор. ін-ту зберігається в Наук. архіві Ін-ту історії України НАН України.

Літ.: *Юркова О.В.* Український історичний інститут: проект М.С. Грушевського 1928 року. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», ч. 5: «Історіографічні дослідження в Україні», вип. 10: Об'єднаний випуск: збірник наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія, ч. 2: Історіографія. К., 2000; Інститут історії України Національної академії наук України: документи і матеріали: 1936—1991, кн. 1: 1936—1947. К., 2011.

О.В. Юркова.

«УКРАЇ́НСЬКОЇ ВІЙСЬКО́ВОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ» СПРА́ВА 1933 — політична справа, сфабрикована *Державним політичним управлінням УСРР*. Стверджувалося, що «УВО» нібито планувала повстання проти комуніст. режиму в Україні, координуючи свої дії з реальною закордонною «УВО» під проводом Є.*Коновальця*. Показового процесу у справі не було проведено, хоча до числа обвинувачених додавали т. зв. учасників упродовж 1933—34. Всього за цей період у належності до «УВО» було обвинувачено 148 осіб. Серед них, зокрема, літератори Б.*Антоненко-Давидович*, А.Бабюк (Мирослав *Ірчан*), П.Губенко (Остап *Вишня*), О.Досвітній, Д.*Загул*, А.Карабут, М.Каченюк, М.Козоріз, С.Пилипенко, О.*Слісаренко*, М.*Яловий*, діячі *Комуністичної партії Західної України* Г.*Іваненко*, П.*Ладан*, Й.*Крілик*, К.Максимович, І.Тур-Запаринюк, Р.Турянський (Р.*Кузьма*), М.*Ерстенюк*, проф. О.*Бадан-Яворенко*, керівник сектору планування Держплану УСРР К.*Коник*, пом. секретаря ЦК КП(б)У В.Олійник, співробітник «Української радянської енциклопедії» Ю.*Бачинський*, директор Житомир. ін-ту нар. освіти В.Гоца, дир. харків. вид-ва «Молодий більшовик» М.Грицай, літ. редактор Партвидаву ЦК КП(б)У С.Попович, референт Наркомосу УСРР Ф.Приступа, секретар Криворізького міськкому КП(б)У В.Сірко, робітник Харків. паровозного з-ду П.Сидоров, дир. Білоцерківської МТС Д.Фідек, дир. Ін-ту історії укр. к-ри у Харкові Є.Черняк, доцент Одес. ун-ту В.Борщевський, наук. співробітник Харків. геогр. ін-ту В.Бучура, проф. Ін-ту червоної професури у Харкові Д.Вахняк, ректор Київ. худож. ін-ту І.*Врона*, науковець В.Десняк-Василенко, референт «Укрзерноцентру» П.Журавель, співробітник Харків. автодорожнього ін-ту П.Задерей, дир. комунального банку у м. Артемівськ Донец. обл. М.Заєць, викладач нім. мови у Харків. електротехнікумі О.Іванчевський, дир. Центр. наук. б-ки у Харкові С.*Канюк*, нач. ветеринарного управління Київоблзу Д.Клименко, наук. співробітник Київ. істор. музею І.Колцуняк, зав. кафедри Дніпроп. ін-ту інженерів транспорту Ф.Кондрацький, інспектор Головліту С.Копач-Холодний, проф. Маріупольського пед. ін-ту М.Кузняк, сценарист Київ. кіностудії Ф.Лопатинський, редактор «Сільгоспвидаву» Ф.Малицький, художник, киянин Ю.Михайлов, зав. відділу інформації газ. «Комсомолець України» С.Наварський-Еленюк, науковець О.Огар, співробітник Київ. енергетичного ін-ту О.Осіюк, скульптор М.Панасюк, студент Харківського ін-ту механізації та електрифікації сільс. госп-ва П.Поліщук, викладач Київ. зоотехнічного ін-ту Д.Рудик, академік ВУАН С.*Рудницький*, лікар санаторію «Паризька Комуна» в м. Ялта В.*Сенчина*, журналіст О.*Сорочан*, вчитель І.Терещенко, студент Харків. ун-ту М.Терлецький, науковець В.Фарило, наук.

співробітник ВУАН М.Христовий, професор І.Цьокан, наук. співробітник О.Яворський, та багато ін.

Серед тих, кому інкримінували участь в «УВО», опинилися М.І.*Яворський*, М.*Грушевський*, Л.*Курбас*. Навіть у 1937 тривали арешти за участь в «УВО». Більшість обвинувачених у цій справі загинули в ході репресій. До того ж багатьох із них «прив'язали», окрім «УВО», до ін. справ, обвинуватили в участі в ін. «організаціях» чи «заколотах». Керівником «УВО» було оголошено О. *Шумського*, якому завдяки твердій поведінці та послідовності у викритті дій т. зв. слідства вдалося відкинути безглузді обвинувачення (хоча після 11 років заслання, в 1946, він був убитий працівниками МДБ СРСР). Особи, обвинувачені в участі в «УВО», офіційно були реабілітовані в 1950-ті рр., переважно посмертно.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Александр Шумский: судьба наркома в империи «позитивного действия». В кн.: Советские нации и национальная политика в 1920—1950-е годы: материалы VI международной научной конференции. Киев, 10—12 октября 2013 г. М., 2014; *Шаповал Ю.* Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи. К.—Львів, 2017.

Ю.І. Шаповал.

УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ БІБЛІОТЕ́КА У МОСКВІ́, Бібліотека української літератури у Москві (БУЛ) — б-ка творів укр. друку. Появу перших книжкових зібрань укр. літератури у *Москві* можна віднести до серед. 17 ст., коли у зв'язку з розпочатими там церк. та освіт. реформами виник особливий попит на видання друкарні *Києво-Печерської лаври*, *Києво-Могилянської академії* та ін. духовних центрів України.

Пізніше колекції укр. книг збирали відомі вчені, які працювали у *Московському університеті*: М.*Максимович*, О.*Бодянський*; приватні книгозбірні з'являлися в домівках ін. освічених українців, які оселилися у Москві.

Перша громад. укр. б-ка виникла тут з появою Укр. робітн. клубу 1918. Б-ка укр. літератури у Москві, відроджена за ініціативою та зусиллями укр. громади 1989, стала наступницею заснованої тут книгозбірні і створеної на її основі Центр. укр. б-ки, що діяла до серед. 1930-х рр. Остання згадка про цю б-ку міститься в книзі «Москва в новых районах» (М., 1936): «Центральна українська бібліотека, вул. Горького, 37/9, з платних бібліотечних працівників, загальна кількість книг — 11 630». Її читачами в різні роки були від 480 до 731 українців (як зазначено у звітах «осіб корінної національності»). Б-ка мала до 14 пересувних пунктів на моск. ф-ках та в клубах. 1937—38 у зв'язку з реконструкцією вул. Горького (колишня і вже нинішня Тверська) будинок, в якому розташовувалися укр. клуб і б-ка, знесли, що співпало з т. зв. реорганізацією бібліотечної мережі у Москві, в результаті якої всі нац. б-ки (у 1920—30-х рр. тут працювали також білорус., грузин., вірм., єврейс., татар., польс., латис. та ін.) як заклади к-ри були фактично ліквідовані.

Укр. б-ка тимчасово зберігалася на правах відділу б-ки № 85 Рад. р-ну. Разом з тим із бібліотечного фонду продовжували вилучатися книги укр. авторів (Ю.*Яновського*, Костя Буревія, А.Паніва, В.*Підмогильного*, Д.Бузька, Л.*Первомайського* та ін.), про що свідчать акти, підписані районним уповноваженим Мособлміськліту Морозовою та завідувачкою б-ки № 85 з укр. відділом Стрельниковою від 25 липня 1940 (вилучено 230 прим.), від 17 жовтня 1940 (вилучено 11 прим.). 1943 у зв'язку з евакуацією Київ. і Харків. ун-тів та виникненням на їх базі у м. Кзил-Орда (Казахстан) Укр. держ. ун-ту частину фондів колишньої Центр. укр. б-ки було надіслано на адресу цього навч. закладу. Остаточна ліквідація залишків Укр. б-ки у Москві сталася в грудні 1949, коли 6408 книг, які залишалися у фонді б-ки № 68, були передані до Наук. б-ки Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка. Відтоді залишені на 40 років без власної спеціалізованої книгозбірні шанувальники укр. літератури у Москві вдавалися до послуг міської б-ки ім. М.Некрасова, Держ. б-ки СРСР ім. В.Леніна, у фондах яких зберігалися укр. видання; придбати їх можна було також у магазині «Українська книга» на Старому Арбаті, де згодом постав Культ. центр України у Москві.

Наприкінці 1980-х рр. Т-во укр. к-ри «Славутич» та Укр. молодіжний клуб, що діяв при Моск. центрі студентської молоді при міськкомі ВЛКСМ (див. *Український молодіжний клуб у Москві*), ініціювали рух за відродження укр. б-ки. 6 червня 1989 надіслано звернення голови Т-ва укр. к-ри «Славутич», льотчика-космонавта СРСР П.*Поповича* та координатора, члена ради Укр. молодіжного клубу при Моск. міськ. центрі студентської молоді Моск. міськкому комсомолу Ю.Кононенка до начальника Гол. управління к-ри виконкому Моск. міськ. ради І.Бугаєва з проханням надати сприяння в організації у Москві б-ки укр. літератури. Невдовзі ухвалено рішення відкрити її на правах відділу при Центр. б-ці № 122 Калінінського р-ну. Урочисте відкриття б-ки відбулося 17 грудня 1989. Її очолила Є.Бердникова (Білошицька).

Від початку фонд відроджуваної БУЛ створювався у форматі «народної бібліотеки»: книги дарували бібліофіли з Москви та України, а також представники діаспори — із США та Канади, із країн Лат. Америки та Європи, з Австралії. Посилки з книгами надходили від б-к та вид-в, культ. т-в, шкіл України. Значну допомогу в комплектуванні фонду надали б-ки Росії. На поч. 1990-х рр. понад 400 книг передав відділ літератур мовами народів СРСР Центр. міської б-ки Москви ім. М.Некрасова. Значну частину видань отримано з обмінних фондів Рос. держ. б-ки, Держ. істор. б-ки та б-ки Центр. будинку літераторів. Бл. 1 тис. прим. книг та літературно-худож. часописів передано радою з питань укр. літератури Спілки письменників СРСР.

На 1 січня 1992 БУЛ мала вже бл. 12,5 тис. книг і брошур, 3,5 тис. прим. журналів та видань, що продовжуються, 140 комплектів газет (у т. ч. — колекцію часописів нових громадсько-політ. об'єднань та рухів 1989—90), а також карти, ноти, образотворчі видання, аудіокасети, платівки, діафільми, рукописи. Заг. кількість читачів б-ки склала 1900 осіб. Фонд містив художню літературу, видання з історії, літературознавства, мовознавства, освіти, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, природознавства, техніки, реліг. літературу, словники, підручники, довідники, енциклопедії, видання для дітей укр., рос. та ін. мовами.

У подальшому комплектування фондів здійснювалося пе-

реважно коштом міськ. бюджету Москви, а також безоплатної передачі літератури б-ками та вид-вами України, дарунків офіц. структур та приватних осіб. Уже на 1 березня 1997 фонди б-ки налічували понад 30 тис. одиниць зберігання, із них — 13 тис. книг, 11,5 тис. прим. журналів та альманахів, 610 комплектів газет, а також карти, ноти, аудіо- та відеозаписи.

Дедалі гостріше поставала проблема належного приміщення для книгозбірні, і в липні 1997 на базі бібліотеки-філії № 147 (вул. Велозаводська, 11/1) наказом голови К-ту у справах к-ри Москви була створена Б-ка рос. та укр. літератури. 19 грудня 2000 уряд Москви, зваживши на тривалі наполягання читачів та укр. громади Москви, урядових та парламентських структур України щодо створення умов повноцінного функціонування та подальшого розвитку б-ки, прийняв рішення щодо заснування окремого держ. закладу к-ри «Бібліотека української літератури», яка продовжувала перебувати на вул. Велозаводській (дир. — В.Слюсарчук). На поч. 2006 (згідно з постановою уряду Москви від 25 січня 2005) БУЛ отримала за рахунок коштів інвестиційної програми міста нове пристосоване приміщення на вул. Трифоновській, 61, заг. площею 607 $м^2$ із просторими та функціональними читальним, малим та великим конференц-залами, медіатекою, книгосховищем.

БУЛ перетворилася на найбільший у РФ бібліотечний комплекс, що мав повновартісне зібрання сучасної укр. книги, створений з максимальним урахуванням сучасних технологій та устаткований новітнім обладнанням. 26 травня 2006 відбулося урочисте відкриття нового приміщення єдиної в Росії загальнодоступної спеціалізованої б-ки, мета якої — знайомити читачів з літературою та ін. документами про історію, політику, к-ру України.

На той час фонди БУЛ налічували бл. 50 тис. одиниць зберігання, зокрема: 25 тис. прим. книг, 15 тис. прим. журналів та видань, що продовжуються, 980 комплектів газет (у т. ч. — колекція газет укр. об'єднань РФ — з поч. 1990-х рр.). 2006—10 до б-ки надходили бл. 70 назв укр. газет та 100 назв журналів і видань, що продовжуються.

Починаючи з 1997, б-ка здійснювала видавничу діяльність. У заснованій БУЛ книжковій серії «Палати Мазепи» побачили світ літературознавча праця В.Крикуненка про збережену родичами у Москві архівну спадщину поета В.*Поліщука* («Філософ з головою хлопчика»), книга Є.Білошицької, Ю.Кононенка, В.Слюсарчук про історію Б-ки укр. літератури у Москві («І тільки незмінна книга...»), численні книги та брошури з питань історії укр. книги, написані працівниками бібліотеки, славістами Ю.Лабинцевим та Л.Щавінською. За сприяння БУЛ у Москві двома виданнями (2004 та 2007) вийшла антологія-білінгва «Украинская поэзия: из века в век», 2014 вперше за 75 років з'явився «Кобзар» Т.*Шевченка* в нових російських перекладах (укладач В.Крикуненко). З 2006 на сайті БУЛ публікуються електронні видання б-ки: щомісячний дайджест «Гарячі сторінки української преси» (побачило світ понад 130 випусків), тематичні інформ-блоки «Особистість в історії культури», «Українці Росії», «Вибрані сторінки альманаху Бібліотеки української літератури» та ін. В рамках б-ки діяли *Український історичний клуб*, історико-культурологічний клуб «Родичі — велика родина...», клуб-студія «Слово» (курси укр. мови та літ. студія), клуб «Пісенні вечорниці», театр-студія танцю, проводилися цикли літературно-мистецьких виставок та вечорів «Поетичні сезони в БУЛ», літ. фестивалі «Український мотив у Москві» за участю укр. та рос. письменників і перекладачів тощо.

У різні часи гостями б-ки були укр. письменники О.Сизоненко, Ю.Андрухович, Д.*Павличко*, Р.Лубківський, Т.Прохасько, С.Жадан, держ. та громад. діячі України, представники провідних укр. вид-в та бібліотечних центрів, які сприяли поповненню фонду БУЛ новими виданнями. Своєю чергою, Б-ка укр. літератури у Москві надавала допомогу книгозбірням укр. громад у регіонах РФ і певною мірою виконувала роль депозитарію їхніх видань, зберігаючи діаспорні часописи та книжкові видання, знайомлячи з ними своїх читачів та гостей.

Невдовзі після того, як б-ка отримала нове приміщення, покращила умови та активізувала всі сфери діяльності, вона стала об'єктом агресивних нападок т. зв. молодіжних громад. орг-цій («Молодые политические экологи Подмосковья "Местные"», листопад 2006, січень 2007). У березні 2007 директором БУЛ затвердили Н.Шаріну, проти якої наприкінці 2010 порушили кримінальну справу з обвинуваченням у «поширенні екстремістської літератури», «роздмухуванні міжнац. ворожнечі» тощо. І хоча ця справа згодом була припинена як така, що не мала правових підстав, згодом, уже наприкінці листопада 2015, у б-ці та в помешканнях її працівників відбулися нові обшуки, розпочалося нове слідство (з допитами як працівників БУЛ, так і читачів), а директор Н.Шаріна потрапила під домашній арешт з тими самими звинуваченнями, до яких додалися фальшовані «економічні злочини». 5 червня 2017 Міщанський суд Москви засудив Н.Шаріну до 4-х років ув'язнення умовно, визнавши колиш. директора б-ки винною у «поширенні екстремістської літератури». Водночас зі слідством та судовим процесом нове кер-во б-ки вживало заходи, спрямовані на згортання діяльності БУЛ, незважаючи на зроблену 25 грудня 2015 під час засідання Ради з питань к-ри при Президентові РФ формальну заяву В.Путіна про потребу «зберегти бібліотеку у будь-якому випадку». Припинилися поповнення фонду періодичними та книжковими виданнями, з весни 2016 — обслуговування читачів у вихідні, з осені — книговидача в абонементі, а протягом квітня—серпня 2017 здійснено переміщення книг до Всерос. держ. б-ки іноз. літератури ім. М.Рудоміно. У квітні 2018 процес знищення б-ки було завершено: з її будівлі зникла вивіска; саму будівлю передано Департаменту фізкультури і спорту міста Москви.

Веб-сайт б-ки (http://www.mosbul.ru/about-ukr.htm) заблокований.

Літ.: І тільки незмінна книга: до 10-річчя відновлення діяльності Бібліотеки української літератури в Москві. М., 1999; МИД Украины призвал сохранить Библиотеку украинской литературы в Москве. Web: https://www.kommersant.ru/doc/3096168; Портников о суде по украинской библиотеке в Москве: Это нацизм, подло прикрываемый разговорами об экстремизме. Web: http://gordonua.com/

news/worldnews/portnikov-o-sude-po-ukrainskoy-biblioteke-v-moskve-eto-nacizm-podlo-prikryvaemyy-razgovorami-ob-ekstremizme-157238.html.

УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ВІЙСЬКО́ВА ПРИСЯ́ГА — затверджений 12 березня 1919 Гол. отаманом Армії УНР С.*Петлюрою* текст військ. присяги для вояків *Армії Української Народної Республіки*. З отриманням наказу всі військ. частини *Української Народної Республіки* мали використовувати саме цей текст. Складання присяги мало відбуватися в урочистій обстановці. Кожен військовик, незалежно від рангу, мав ствердити присягу особистим підписом.

Текст присяги:

«Клянусь честю громадянина Української Народньої Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її верховній владі Діректорії, правительству і народній армії. Присягаю поважати і захищати накази і всякі препоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народньої Республіки та трудящого люду, хто-б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської влади буде вимагать: на воді, на суші, у воздусі, в день і ніч, в боях, наступах, в сутичках і всякого роду предприємствах, словом на кожному місці, у всяку пору і в кожнім випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крові боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в якому разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші, порозуміння, не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна — лицаря вимагають, в цей спосіб і честь жити і честь умерти. В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України Рідньої та народу, допоможи».

Дж.: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 5, арк. 151; Присяга військ Української Народної Республіки. Web: http://www.ucrainarma.org/doc/prysiaha-vijsk-unr.html.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКОЇ ПА́РТІЇ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ СПРА́ВА 1921 — див. *Процес ЦК Української партії соціалістів-революціонерів 1921.*

УКРАЇ́НСЬКОЇ ПОВСТА́НСЬКОЇ А́РМІЇ ПРИСЯ́ГА — законодавчий документ укр. підпілля в роки *Другої світової війни*, підготовлений Проводом ОУН і Гол. командою УПА; становить текст присяги, яку складали вояки *Української повстанської армії*. Затверджений на установчому Великому зборі Укр. гол. визвол. ради (УГВР; див. *Українська головна визвольна рада*) 11—15 липня 1944 біля с. Сприня (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Офіц. назва — «Присяга вояка Української повстанської армії». Введена в дію наказом Гол. військ штабу УПА від 19 липня 1944. Опубл. в ж. «Повстанець» у листопаді 1944.

Перша збірна присяга була проведена 5 серпня 1944 шефом Гол. військ. штабу УПА для вояків 3-х сотень — «Змії», «Булава» та «Леви» — з використанням тексту, затвердженого УГВР. Існує припущення (базоване на спогадах священика УПА М.Павловського), що проведення першої присяги УПА відбулося на *Волині* напередодні Великодня 1943 в лісі в околицях сіл Тростянець, Золотолин, Малий Стидин (нині всі села Костопільського р-ну Рівнен. обл.), згідно з розпорядженням І.Литвинчука («Дубового») та В.Івахіва («Сома»). Припускають, що у той час було використано текст присяги *Армії Української Народної Республіки* 1918—20.

Сама присяга відбувалася в урочистій атмосфері, за участю представників вищого кер-ва УПА та духовенства. Присягати вояки могли тільки після закінчення вишколу. До цієї події вояки готувалися заздалегідь, вивчаючи напам'ять текст. Церемонія відбувалася на широкій галявині, повстанці були святково вбрані та зі зброєю в руках, усе це супроводжувалося богослужінням.

Текст присяги:

«Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України, та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон

Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського народу».

Дж.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—49: довідник. Нью-Йорк, 1994; *Білан Н.* «Буду революційно-пильним воїном...»: військова присяга УПА. Web: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/6/45026; *Марчук І.* Перша присяга УПА на Волині — свідчення очевидців. Web: http://galinfo.com.ua/articles/persha_prysyaga_upa_na_volyni__svidchennya_ochevydtsiv_259210.html.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКО-КАНА́ДСЬКИЙ АРХІ́В-МУЗЕ́Й АЛЬБЕ́РТИ (УКАМА) — громад. культурологічна установа, яка займається збереженням і популяризацією історії та к-ри українців у Канаді (зокрема в Альберті) та загалом укр. історії і к-ри, збиранням архів. і музейних колекцій, пов'язаних із культ. та громад. життям українців Альберти, періодичних видань укр. мовою. Розташов. у м. Едмонтон (пров. Альберта, Канада).

Ідея створення УКАМА як місця збереження документальних свідчень про життя перших укр. переселенців у Канаді належить відомому едмонтонському підприємцеві та громад. діячеві Г.Йопику. Перші архівні документи, періодичні видання та музейні експонати було зібрано в 2-й пол. 1960-х рр. зусиллями родини Г. та С. Йопиків у вільний час власним коштом. Реальні кроки щодо створення архіву-музею було зроблено 1970—71. Статут Українсько-канад. архіву-музею Альберти в Едмонтоні схвалено провінційним урядом Альберти 31 жовтня 1972. Збірка роди-

ни Йопиків склала основу фондів УКАМА, які поповнювалися ін. надходженнями з приватних колекцій. 27 жовтня 1974 архів-музей було відкрито для широкого кола відвідувачів у приміщенні колиш. пекарні «Санлайт Бискет» на 9543-110 авеню в Едмонтоні.

Фонди УКАМА складаються з архівної та музейної збірок та б-ки. Архівна колекція включає збірки документів укр. орг-цій, що діяли в цій провінції (Укр. піонерської асоціації Альберти, відділу НТШ на Зх. Канаду, едмонтонського відділу *Конгресу українців Канади*, Укр. суспільно-харитативної служби, Клубу укр. професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Укр. муз. т-ва в Альберті, Батьківського к-ту сприяння укр. освіті в Альберті), та приватних осіб, які брали діяльну участь у житті громади: першого укр. посла (депутата) до канад. федерального парламенту в Оттаві М.Лучковича, укр. оперного співака М.Голинського, сотника УСС та худож. Ю.Буцманюка, колиш. в'язня нацистського концтабору *Освенцім* у роки *Другої світової війни* І.Лаголи. Колекція фотодокументів (понад 5 тис. одиниць зберігання) відображає укр. піонерське життя в Альберті, діяльність громад. орг-цій протягом 20 ст., арх-ру укр. церков і нар. домів, участь українців у канад. армії в роки II світ. війни та ін. До фотодокументів належить колекція муз. творів укр. композиторів. Упорядкування архів. документів у фондах УКАМА розпочалося на поч. 1990-х рр. зусиллями д-ра О.Макара, який підготував описи значної частини архів. збірок. Архівна збірка постійно поповнюється. Серед надходжень поч. 2000-х рр. наук. інтерес, зокрема, має колекція журналістки і громадської діячки Г.Клід, що включає тексти її авторських передач на Radio Canada International за 1992—97 рр.

Колекція укр. часописів (понад 300 назв) включає видання, які друкувалися в Альберті та ін. канад. провінціях, США, Бразилії, Аргентині, Австралії, європ. країнах, Україні, Китаї. У складі колекції — раритетні видання: укр. газети з Маньчжурії 1930-х рр., *Карпатської України* 1938—39, часописи періоду II світ. війни.

Музейна збірка УКАМА різноманітна за складом. Це жін. та чол. одяг із *Західної України* 1-ї пол. 20 ст., вишивки, старі скрині, кераміка, муз. інструменти, різьба, військ. пам'ятки та гроші *Української Народної Республіки*, військ. пам'ятки *Української повстанської армії*, д-зії СС *«Галичина»*, військ. однострій австрійс. кавалериста (українця з *Галичини*), твори укр. мист-ва: портрети діячів Церкви, поетів, письменників, композиторів, церк. предмети та ін. Про освоєння українцями канад. прерій розповідають с.-г. знаряддя праці й домашні речі перших укр. поселенців у Альберті.

Б-ка архіву-музею налічує понад 20 тис. томів видань про укр. історію, к-ру, літературу. Тут зберігаються, зокрема, цінні видання, що друкувалися в Зх. Україні на поч. 20 ст. та в міжвоєнний час, література про історію укр. поселень поза межами України, збірки театральної літератури та книжок для дітей, англомовні наук. видання з україністики.

Важливим напрямом діяльності УКАМА є експозиційна робота. УКАМА проводить документальні виставки на істор. теми (про українців у Канаді, про минуле України) та мистецькі виставки, а також виставки на різноманітних фестивалях, які щороку відбуваються в Едмонтоні та його околицях.

Літ.: *Йопик Г.А.* Українсько-канадський архів-музей Альберти: Пам'ятки українських піонерів Альберти. Едмонтон, 1982; *Макар О.* Українсько-канадський архів-музей Альберти в Едмонтоні (УКАМА). В кн.: Західньоканадський збірник, т. 37, ч. 3. Едмонтон, 1998; *Матяш І.* Архівна та рукописна україніка: Зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади). «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2007, № 1; *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008.

І.Б. Матяш.

УКРАЇ́НСЬКО-КАНА́ДСЬКИЙ ДО́СЛІДНО-ДОКУМЕНТАЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТР (англ. — Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre) — громад. культурологічна установа, що займається збиранням і зберіганням документів і усних свідчень про голодомори в Україні та події 1920—40-х рр., підготовкою конференцій, семінарів, виставок, документальних фільмів та видань з осн. проблеми досліджень. Діє у м. Торонто (Канада). Президент центру — М.Держко, раніше цю посаду обіймали Ю.Даревич та В.Ісаїв; секретар — О.Закидальська, архівіст — І.Винницька.

Центр створено 1982 групою укр. громад. діячів на відзначення 50-х роковин *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* як К-т дослідження голоду в Україні при Ін-ті Святого Володимира. 1984 у Торонто відбулася прем'єра знятого за зібраними матеріалами документального фільму «Жнива розпачу». Згодом фільм демонстрували на різних кінофестивалях і на осн. телевізійних каналах у Канаді, США, Великій Британії, Австралії та ін. країнах. Версії фільму були підготовлені франц., іспанською та рос. мовами.

1986 перейменований на Центр дослідження голоду в Україні. Від 1988 діє як Українсько-канад. дослідно-документаційний центр під патронатом К-ту українців Канади (від 1989 — *Конгрес українців Канади*) та Світ. конгресу вільних українців (від 1993 — *Світовий конгрес українців*). Гол. завдання Центру полягають у вивченні та оприлюдненні об'єктивної інформації про голодомори в Україні, заохоченні інтересу до вивчення і дослідження історії України та укр. канадців, збирання документів (на всіх видах носіїв) та видань, присвячених історії України, українців та укр. канадців.

Діяльність центру отримала визнання і нагороди від наук. орг-цій, держ. установ і приватних осіб у Канаді, Аргентині, Австралії, Бразилії, Україні, США та ін. країнах.

В архіві центру зберігаються копії документів офіц. походження, фотодокументи, часописи, уривки та витяги із сучасної періодики, листування, фото- та відеодокументи «усної історії», ін. відеодокументи. За складом документи поділяються на такі тематичні групи: документи про Голодомор 1932—33 в Україні (записи спогадів, перекладені англ. мовою, доступні на веб-сайті «Share the Story» («Поділитесь історією»; http://www.sharethestory.ca); база даних про пам'ятники, присвячені Голодомору 1932—33); знятий за зібраними матеріалами документальний фільм «Жнива розпачу» та матеріали,

Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Логотип.

використані для його підготовки; документи про події *Другої світової війни* в Україні; документи про українців у Канаді (архіви окремих осіб та родинні архіви); опубл. та неопубл. спомини; збірки документів усної історії (понад 2200 годин аудіо- і відеозаписів за 30 років укр. й англ. мовами); інтерв'ю канад. українців; історія українсько-канад. родин у 20 ст.; документи про переміщених осіб з гітлерівських таборів; збірки фотодокументів; архів центру. Поповнення архіву відбувається за рахунок цілеспрямованого виявлення документів, що стосуються осн. проблематики досліджень, шляхом передавання архівів згідно з волею фондоутворювачів. Комплекс документів із приватних джерел (оригінали, копії) в Україні передано І.Винницькою в січні 1993. Від 1995 на зберігання до архіву центру почали надходити родинні архіви. Архів Центру постійно поповнюється записами усної історії, багато з яких оцифровані; текстовими записами, фотодокументами.

У центрі діє б-ка, до фондів якої включено друковані видання та тематичні зібрання сучасної періодики.

Офіц. веб-сайт центру: http://www.ucrdc.org.

Літ.: *Szuch A. L.* Catalogue to the Textual and Audio-Visual Materials of the Ukrainian Canadian Research and Documentaion Centre. Toronto, 1989; *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008; Архівна україніка в Канаді: довідник. К., 2010.

І.Б. Матяш.

УКРАЇ́НСЬКО-КРИ́МСЬКИЙ СОЮ́ЗНИЙ ДО́ГОВІР 1711 — двостороння угода, укладена в *Бахчисараї* 23 січня 1711 гетьманом П.*Орликом* і крим. ханом Девлет-Гіреєм II. Складалася з 23-х пунктів, в яких проголошувалися нерозривне братство, дружба і військ. союз *Кримського ханату* з «малоросійським народом» як на період звільнення України з-під моск. залежності, так і на майбутнє; сторони зобов'язувалися боротися за від'єднання від Росії не лише *Гетьманщини*, а й *Слобідської України*; татари не могли вибирати *ясир* серед «безневинних мешканців» Наддніпрянщини й палити церкви на її території; причорномор. кордони між Кримом, Україною і *Османською імперією* визначалися «за давнім утвердженням», тобто без урахування положень *Константинопольського мирного договору 1700* і всупереч прагненню рос. царя *Петра І* оволодіти узбережжям Азовського та Чорного морів. Був чинний до підписання *Адріанопольського мирного договору 1713*, що підтверджував положення *Прутського трактату 1711*.

Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.). «УІЖ», 1995, № 6; *Мельник Л.Г.* Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика. Там само, 1997, № 6.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-КРИ́МСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1918 велися щодо держ. належності Крим. п-ова, який згідно з *Третім універсалом Української Центральної Ради* не належав до земель, що мали складати *Українську Народну Республіку*. У грудні 1917 владу в Криму перебрала створена з представників *міських дум*, *земств* і громадсько-політ. орг-цій *Рада народних представників*, що на курултаї (див. *Курултай кримськотатарського народу*) в *Бахчисараї* проголосила Крим. Республіку, яку визнала *Українська Центральна Рада*; але в січні 1918 владу в Криму захопили *більшовики*, що 21 березня 1918 задекларували створення *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди*, яка виступала проти УЦР. *Кримська група Армії УНР* 22—23 квітня 1918 перейшла *Перекоп* і заглибилася в Крим, проте нім. командування, ставлячи собі за мету власні цілі, наказало укр. військам залишити півострів; для управління ним 6—25 червня 1918 було створено крайовий уряд на чолі з генерал-лейтенантом С.*Сулькевичем*, який відновив чинність законодавства Рос. імперії й висунув претензії на частину Чорномор. флоту. Почалися переслідування укр. громади та українофільських газет, заборонялося навіть приймати офіц. телеграми з *Києва* укр. мовою. Тому вже 10 травня 1918 в ноті до нім. посла А.*Мумма фон Шварценштайна* гетьман П.*Скоропадський* звернув його увагу на стратегічне становище півострова для *Української Держави*; проте в плани Берліна тоді не входило створення на сході Європи політично й економічно міцної України, нім. уряд продовжував підтримувати С.Сулькевича, що змусило міністра закордонних справ Укр. Д-ви Д.*Дорошенка* звернутися 30 травня 1918 до МЗС Німеччини з нотою, де аргументувалася доцільність приєднання Криму до незалежної України. А в середині серпня 1918 *Рада міністрів Української Держави* оголосила екон. блокаду Криму, припинилися залізничний і мор. рух та торгівля, що продемонструвало цілковиту залежність півострова від материка: його екон. життя було повністю паралізоване, на межі зриву опинилися й поставки продовольства до Німеччини.

Тому вже 6 вересня 1918 нач. штабу Київ. групи нім. армій генерал-лейтенант В.*Гренер* звернувся до голови Ради міністрів Укр. Д-ви Ф.*Лизогуба* з телеграмою, в якій запропонував провести в Києві переговори за участю всіх зацікавлених сторін; уже 18 вересня 1918 укр. уряд ухвалив тимчасово призупинити «митну війну» за умови негайного прибуття крим. повноважних представників. Крим. делегація складалася з міністра юстиції А.Ахматовича (голова), міністра освіти М.Чарикова (колишній рос. посол у *Стамбулі*), міністра шляхів сполучення Л.Фрімана, міністра постачання В.Домброво і керуючого мін-вом фінансів Д.Нікіфорова; Укр. Д-ву представляли Ф.Лизогуб, Д.Дорошенко, І.*Кістяківський*, А.*Ржепецький* і О.*Рогоза*; від нім. командування був принц Генріх Рьойс. Але перший досвід переговорів наприкінці вересня 1918 виявився безплідним, тому укр. міністри заявили про невизнання крим. делегатів компетентними виявляти волю всього населення півострова, зажадавши прибуття представників гол. нац. груп; через тиждень до Києва приїхали лідери нім. колоністів Т.Рапп і А.Нефф та крим. татар Ю.Везіров і А.Озенбашли. На спільному засіданні 9 жовтня 1918 було оприлюднено укр. декларацію з викладом принципів крим. крайової конституції, яка починалася з того, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю», до компетенції центру передавалися зовн. політика, оборона, цивільне і кримінальне законодавство, призначення вищих посадових

осіб автономії і затвердження місц. законів, фінансова й митна система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і нар. збори з правом вироблення місц. законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, пром-стю, сільс. госп-вом, податками, суд. справами, освітою, охороною здоров'я, міжнац. відносинами. Проте вже наступного дня А.Ахматович заявив, що крим. делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх подальших урядів півострова. Роздратований такою непоступливістю, Ф.Лизогуб наголосив, що повноваження крим. міністрів недостатні, й перервав переговори.

Опинившись у глухому куті, крим. делегація змушена була погодитися 12 жовтня 1918 на попередні умови приєднання півострова: при закордонному, військ. і фінансовому мін-вах Укр. Д-ви створювалися особливі відділи з крим. справ, а при гетьманові впроваджувалася особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради міністрів Укр. Д-ви з усіх питань, які стосуються півострова; статс-секретар мав призначатися гетьманом із 3-х кандидатур, запропонованих крим. урядом. Щоправда, крим. делегація зажадала, аби прелімінарна угода була обговорена й затверджена курултаєм та з'їздом нац. і громад. орг-цій Криму, але 18 жовтня 1918 нарада земських гласних повітів півострова зажадала заміни уряду С.Сулькевича новим, що спирався б «на широкі верстви населення». Воєнна поразка Німеччини і поява антантівської ескадри в Чорному морі пришвидшили рішення С.Сулькевича про відставку й передачу влади 14—15 листопада 1918 С.*Криму*; новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» і звернувся за допомогою до *Добровольчої армії*, частини якої невдовзі висадилися на півострові.

Літ.: *Зарубин В.Г.* К вопросу о территориальном споре между Крымом и Украиной (1918 г.). В кн.: Проблемы политической истории Крыма: Итоги и перспективы: Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24—25 мая 1996 г. Симферополь, 1996; *Матвієнко В.М.* До питання про самовизначення Криму в 1917—1918 рр. «УЇЖ», 2002, № 5; *Головченко В.* Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського. «Пам'ять століть», 2008, № 4.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-КУБА́НСЬКИЙ СОЮ́ЗНИЙ ДО́ГОВІР 1920 — двостороння угода між урядами *Української Народної Республіки* і *Кубанської Народної Республіки*, укладена у *Варшаві* 7 серпня 1920. Від УНР угоду підписали віце-прем'єр А.*Лівицький*, міністр шляхів Сергій *Тимошенко*, міністр нар. здоров'я С.*Стемповський* і голова торговельно-екон. місії УНР в Польщі І.*Фещенко-Чопівський* (відповідні повноваження були надані *Радою народних міністрів Української Народної Республіки* 1 серпня 1920), з кубанської сторони — члени крайового уряду І.Івасюк, М.Сулятицький та І.Білий (заст. міністра закордонних справ крайового уряду). Договірні сторони визнали одна одну незалежними та суверенними д-вами (пункт 1), зобов'язалися «підтримати один одного в спільній боротьбі за державну незалежність обох Республік в справах військових, політичних, господарських і фінансових» (пункт 2), а також «не заключати ніяких договорів чи конвенцій з іншими державами, котрі були б направлені проти інтересів учасників цього договору» (пункт 3). Окремо уряди УНР і Кубані мали укласти військ. і мор. конвенцію, а також договори, що регулювали б госп. та фінансові взаємовідносини (пункт 4). У.-к.с.д. спирався на засади обопільного визнання суверенності та взаємодопомоги, передусім у військ. співробітництві в боротьбі проти *більшовиків*, і набував чинності з моменту його підписання уповноваженими обох сторін, але так і залишився нереалізованим. Йому значною мірою суперечив договір кубанського кер-ва з П.*Врангелем*, підписаний 4 серпня 1920 в *Севастополі*, оскільки він фактично ліквідовував суверенітет Кубанської Нар. Республіки, а врангелівський *Уряд Півдня Росії* навряд чи можна було вважати союзником УНР. Згодом поразки в боротьбі з більшовиками, перехід Держ. центру УНР на територію Польщі, еміграція і сумнівність перспектив переможного повернення на Батьківщину остаточно перекреслили можливості реалізації двосторонньої союзної угоди.

Літ.: *Сергійчук В.І.* Відносини України з Кубанню в роки національно-визвольних змагань (1917—1921 рр.). В кн.: Науковий вісник Дипломатичної академії України, вип. 2. К., 1999; *Матвієнко В.* Проблема українсько-кубанських союзницьких відносин та укладення міждержавного договору. В кн.: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини, вип. 23. К., 2002.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-КУБА́НСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1918 щодо державно-правового статусу *Кубані* почалися із прибуттям 28 травня 1918 до *Києва* делегації у складі голови Кубанської Законодавчої Ради М.*Рябовола* (голова), його заступника С.Шахин-Гірея (голова к-ту горців), членів Ради К.*Безкровного*, П.Каплина і Г.Омельченка та міністра землеробства Д.Скопцова. Формально переговори велися щодо надання Україною *Кубанській Народній Республіці* допомоги в боротьбі проти *більшовиків* та налагодження міждерж. відносин, а неофіційно, як зазначав Д.*Дорошенко*, «між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України». Водночас на *Мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918* представник Чорномор. губ., що входила до складу Кубанської Нар. Республіки, А.Короленко домагався повноправного статусу для вирішення питання про приєднання регіону до *Української Держави*. Але Д.Скопцов повідомив про вищезгадані таємні контакти донського посла О.Черячукіна, який, у свою чергу, сповістив кубанський уряд. Звідти делегації надійшла вказівка «не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю»; вже наприкінці червня 1918 з України вирушив перший ешелон з військ. спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат, подібні поставки відтоді здійснювалися регулярно. Водночас МЗС Укр. Д-ви фінансувало через С.*Ерастова* проукр. пропаганду на Кубані, консулом туди був відряджений П.*Понятенко*, який мав широкі зв'язки в місц. колах іще з дореволюц. часів.

20 жовтня 1918 до Києва прибула Кубанська надзвичайна дипломатична місія на чолі з полк. В.Ткачовим, що мала підготувати й укласти угоди про обмін військовополоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини. Як зазначав Д.Дорошенко, неофіційно місії «було доручено вияснити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною». За підсумками переговорів, уже 13 листопада 1918 в. о. директора Укр. держ. банку В.*Ігнатович*, директор Укр. ощадних кас К.Білинський і члени кубанської місії В.Родіонов та М.Сирейщиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій. Наступного дня товариш (заст.) міністра внутр. справ Укр. Д-ви В.*Кулябко-Корецький* і В.Ткачов та В.Родіонов уклали міжурядову угоду відносно поштово-телеграфних зносин. Тоді ж *Рада міністрів Української Держави* уповноважила товариша міністра торгу і пром-сті С.*Бородаєвського*, товариша міністра фінансів К. фон Замена, товариша міністра шляхів сполучення А.Лукашевича і В.Кулябко-Корецького провести в Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*) переговори щодо укладення фінансово-екон. договору. Через два дні А.Лукашевич і В.Ткачов та В.Родіонов підписали в Києві угоду «Про шляхи сполучення», а також угоду з фінансових питань (з укр. сторони підпис поставив К. фон Замен). Наступного дня, 17 листопада 1918, заручившись обіцянкою укр. уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, місія В.Ткачова вирушила до Єкатеринодара, але укр. делегація, з огляду на розгортання повстання під проводом *Директорії*, так і не від'їхала на Кубань.

Літ.: *Матвієнко В.М.* Відносини Української Держави та Кубанської Республіки 1918 р. В кн.: Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 11. К., 2002; *Сергійчук В.* Неусвідомлення України: Ставлення світу до української державності: Погляд у 1917—1921 роки з аналізом сьогодення. Львів, 2002.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-МОЛДО́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1650 — династичний союз між гетьманом *Війська Запорозького* Б.*Хмельницьким* і молдов. господарем Василем *Лупу*. Укладений після спільного переможного походу козацько-сел. війська Б.*Хмельницького* (60 тис. осіб) і кримськотатар. орди (30 тис. осіб) за Дністер у 2-й пол. серпня 1650 і взяття столиці Молдови — Ясс (нині місто в Румунії). На думку М.*Грушевського*, за умовами договору Василь Лупу мав порвати союзницькі стосунки з *Річчю Посполитою* і налагодити їх з Військом Запорозьким шляхом одруження доньки господаря Розанди (див. Д.-Р.*Хмельницька*) з гетьманичем Т.*Хмельницьким*; татарам і козакам мало бути виплачено 600 тис. *талерів* контрибуції. Угода була порушена молдовською стороною після поразки козацько-сел. армії в *Берестецькій битві 1651* і поновлена з перемогою Б.Хмельницького над поляками в *Батозькій битві 1652*.

Літ.: *Головченко В., Матвієнко В.* Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття). К., 2007; *Головченко В.* Династичні плани Богдана Хмельницького в контексті Української національної революції. В кн.: Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ). Ніжин, 2016.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-НІМЕ́ЦЬКА КОМІ́СІЯ ІСТО́РИКІВ — двостороннє громад. об'єднання істориків України та Німеччини, утворене з метою поглиблення «діалогу історіографій» обох країн. Про намір створення спільної комісії було заявлено під час зустрічі укр. та нім. істориків у Мюнхені (Німеччина) 26—27 лютого 2015. Ініціатором утворення комісії виступив Мартін Шульце-Вессель — голова Нім. спілки істориків, професор Мюнхенського ун-ту ім. Людвіга-Максиміліана. Нім. історики визнали потребу створення самостійного істор. і політ. образу України, яку тривалий час у нім. сусп-ві сприймали як «колишню радянську республіку», майже виключно крізь призму рос. історії. Під час конференції «Друга світова війна та Голокост у навчальних програмах та шкільних підручниках історії» (*Київ*, червень 2015) відбулася наступна зустріч укр. та нім. істориків. У результаті була створена робоча група на чолі із С.Стельмахом та Г.Гаусманном з координування зусиль для створення та організації діяльності комісії.

15 січня 2016 в Укр. катол. ун-ті (*Львів*) відбулося офіц. засідання українсько-нім. комісії істориків, яке засвідчило формальне завершення процесу її створення. З укр. боку до складу комісії ввійшли Я.Грицак (співголова комісії), Ю.*Шаповал*, Г.Грінченко, О.Лисенко, П.Барвінська, І.Щупак, з німецького — М.Шульце-Вессель (співголова комісії), Г.Гаусманн, Т.Пентер, Ю.Шерер та ін. Склад членів комісії та експертів, які залучаються до її роботи, може змінюватися залежно від питань, які виносяться на обговорення. У ході засідання було розглянуто план роботи комісії на 2016—18, визначено головні напрями її діяльності, чільне місце серед яких займає вектор сприяння молодим дослідникам історії українсько-нім. відносин, зокрема організація щорічної літньої школи, яка почергово відбуватиметься в Німеччині та Україні. Укр. й нім. історики обговорили структуру веб-сайту комісії — онлайнового інформаційного майданчика для істориків обох країн. 8 квітня 2016 міністри закордонних справ ФРН Ф.-В.Штайнмаєр та України П.Клімкін взяли діяльність У.-н.к.і. під патронат.

У роботі комісії використовується досвід, накопичений істориками обох країн у діяльності двосторонніх аналогічних об'єднань: Німеччини — з Росією, Польщею, Чехією, Францією та Словаччиною, а України — з Росією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною.

Літ.: В Европе решили переписать историю России и Украины. Web: http://www.kp.ru/daily/26360/3245246; Засідання Німецько-української комісії істориків. Web: http://tkuma.dp.ua/index.php/ua/2015-02-17-11-50-31/novosti/865; Засідання щодо створення Українсько-німецької історичної комісії. Web: http://tkuma.dp.ua/index.php/ua/nauka/konferency/31; Зустріч німецьких та українських істориків з приводу подій в Україні. Web: http://uamoderna.com/event/267; Німецький історик: У німецьких підручниках має бути більше інформації про Україну (інтерв'ю з мюнхенським професором М.Шульце-Весселем). Web: http://www.dw.com/uk; Штайнмаєр та Клімкін взяли під патронат Німецько-українську комісію істориків. Web: http://www.dw.com/uk.

О.А. Удод.

УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1918—1919, Польсько-українська війна 1918—1919. В офіц. діловодстві ЗУНР, зокрема документах і спогадах командирів Галицької армії, використовувалася перша назва. Від 2010-х рр. укр. науковці (Л.Зашкільняк, В.Голубко, Б.Якимович та ін.) використовують другу назву. В польс. історіографії та мемуаристиці війна означується польсько-українською. Причиною війни було намагання польс. політ. кіл за підтримки *Антанти* розширити територіальні межі новоутвореної 2-ї Речі Посполитої за рахунок західноукр. земель і тим самим заперечити право українців на держ. самовизначення. Війна спричинила інкорпорацію *Східної Галичини* і Зх. Волині до 2-ї Речі Посполитої. Боротьба проти іноз. агресії стала яскравим виявом прагнення населення *Західноукраїнської Народної Республіки* реалізовувати право на держ. незалежність і соборність України.

Українсько-польс. війна пройшла 4 етапи: перший — збройна боротьба за *Львів* 1—22 листопада 1918; другий — утворення і стабілізація фронту у грудні 1918 — січні 1919; третій — боротьба за ініціативу в лютому—квітні 1919; четвертий — відступ Галицької армії (див. *Українська Галицька армія*) за Збруч (прит. Дністра) у травні—липні 1919.

Напередодні Першолистопадового повстання (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*) *Польський національний комітет* у Парижі (Франція; голова — Р.*Дмовський*) висловив претензії не тільки на Познанщину і Зх. Білорусь, але й на «Малопольщу», тобто Сх. Галичину. Створена 28 жовтня *Польська ліквідаційна комісія* оголосила себе представницьким органом польс. д-ви на західноукр. землях, а 29 жовтня надіслала нотифікаційні листи до прем'єра Австрії, намісника Галичини та розпорядження до місц. органів влади. Все це посилило міжнац. напругу і прискорило розв'язання українсько-польс. війни.

Загалом Укр. нац. рада (див. *Українська національна рада ЗУНР*) майже без перешкод перейняла 1 листопада владу в більшості повітів Сх. Галичини і частині *Буковини*. Лише в зх. повітах і містах, де поляки становили велику частку населення, уникнути боротьби не вдалося. Завдяки перевазі польс. військ. сил було нейтралізовано заворушення українізованих військ. підрозділів у Любліні й Ряшеві (нині м. Жешув; обидва міста в Польщі) та ліквідовано спроби українців перебрати владу в *Ярославі*, Любачеві (нині м. Любачув Підкарпатського воєводства), Новому Санчі (нині м. Нови-Сонч Малопольс. воєводства), Сяноку (нині м. *Санок*), Томашеві (нині м. Томашув-Любельські Люблінського воєводства), Грубешові (нині м. Грубешув Люблінського воєводства; усі міста в Польщі), а також *Перемишлі*. Значно довше укр. влада протрималася на *Лемківщині*, де були проголошені республіки — Вислоцька і Фльоринська.

Перший етап війни — листопадові бої у Львові — поділяється на такі періоди:

Початок бойових дій 1—4 листопада 1918 — обопільне нагромадження бойових сил, боротьба за оволодіння стратегічно важливими об'єктами у Львові та повітових містах, усталення лінії фронту;

5—18 листопада — участь у боях у Львові полку Укр. січових стрільців та загонів добровольців із Винників (нині у складі м. Львів), Комарного (нині м. *Комарно*), *Щирця*. 6 листопада частини УСС було поділено на 3 відтинки, згодом утворилося 5 відтинків, або груп. Кожна з них мала 3—5 підгруп, або міських залог;

18—22 листопада — втрата українцями Львова. Нав'язане поляками перемир'я сприяло передислокації до міста групи «Одсєч» (5,6 тис. бійців) й оволодінню Львовом. Більшість вітчизн. істориків вважають, що відступ укр. війська не відповідав військово-стратегічному становищу супротивників у місті та був помилкою командарма Г.*Стефаніва* і Начальної команди Галицької армії. Водночас польс. військовики високого рангу трактують укр. відступ 21 листопада як добре організовану і своєчасну операцію, а дії легіоністів — як невдачу. Критична воєнно-стратегічна ситуація і співвідношення військ. сил не дали можливості українцям утримати Львів. Командування намагалося зберегти львів. угруповання — ядро Галицької армії, а також уряд і Нац. раду ЗУНР від оточення.

Військ. буд-во ЗУНР проходило у вкрай несприятливих міжнар. умовах, ускладнювалося фінансово-орг. труднощами і демографічними обмеженнями. До того ж укр. кер-во, сподіваючись (принаймні на першому етапі війни) обійтися створенням військ. формувань на добровільній основі, виявилося не готовим до затяжної війни. У розпал війни, 13 листопада 1918, держ. секретаріат військ. справ на чолі з Д.*Вітовським* (у лютому його змінив В.*Курманович*) видав розпорядження про створення армії та військово-територіальну організацію ЗУНР, що була розділена на 3 військ. області (12 військ. округів і 60 повітових команд): Львів (округи Львів, Перемишль, Рава-Руська, Самбір); Станиславів (округи Станиславів, Стрий, Коломия, Чернівці); Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани). Затверджено текст військ. присяги й оголошено заг. мобілізацію чоловіків-українців віком 18—35-ти років. Представники нац. меншин могли вступати до війська добровільно. Разом з начальником булави (ген. штабу) і референтами (артилерії, муніції, зв'язку, розвідки, преси, харчів, санітарним, жандармерії, самохідним, обозним, поповнень) вони склали вищий командно-керівний орган — Начальну команду Галицької армії (НКГА). Її структура й особовий склад забезпечували кер-во заг. операціями, а на першому етапі — управління бойовими групами, згодом — корпусами та бригадами.

На першому етапі військ. буд-ва в розпорядження НКГА прибули добровольці з *Української Народної Республіки*: генерали М.*Омелянович-Павленко* (10 грудня призначений головнокомандувачем Галицької армії) і В.Гембачів, полковники Є.Мишківський, І.*Омелянович-Павленко*, М.*Какурін*, Б.Грубер, підполковник В.Фідлер, отаман А.*Долуд*. До командного складу зараховано також досвідчених фронтовиків австро-угор. армії — австрійців, угорців, чехів, німців. У січні—лютому 1919 проведено реорганізацію збройних сил ЗУНР (бл. 60 тис. осіб) у мобільну регулярну армію європ. зразка. Начальну команду поділено на 2 управління: оперативне і матеріально-технічне, яким підпорядковувалися відділи: зв'язку, артилерії, летунства, муніційний, автомобільний і залізничних шляхів, персональний, інтендантсь-

кий, санітарний, судівництва, духівництва, польової жандармерії, розвідки і контррозвідки. Сформовано 3 корпуси з 4-х стрілец. бригад у кожному. До бригади входили 3—5 піх. куренів, гарматний полк, сотні — кінна, технічна, зв'язку, відділи — розвідки, муніційний, інтендантський, санітарні формування.

1-й корпус Галицької армії утримував пн. крило фронту (*Сокаль—Рава-Руська—Жовква—Яворів*). У січні його очолив В.Курманович, а в лютому — О.*Микитка*. 2-й корпус під командуванням М.*Тарнавського* облягав серпом Львів і тому називався осадним. В його складі діяла 1-ша бригада УСС на чолі із сотником З.Носковським. Штаб корпусу розміщувався у *Бібрці*. 3-й корпус зі штабом у *Стрию* утворився на базі бойових груп «Щирець», «Любінь Великий», «Рудки», «Хирів» та інших південного крила фронту. Його війська стояли під мурами Львова, постійно загрожуючи комунікаціям противника — залізниці до Перемишля, а також обороняли нафтовий басейн і важливу магістраль Стрий — Мукачів (нині м. *Мукачеве*) — *Чоп*, яка з'єднувала ЗУНР із Центр. Європою. Корпусом командували: Г.*Коссак* (січень—лютий), а згодом — В.Генбачів, А.*Кравс*.

Загалом у березні—квітні 1919 бойові дії на Галицькому фронті вели 40—60 тис. польс. вояків. Хоча гол. родом обох військ була піхота, у польс. армії, на відміну від українців, велика увага приділялася й кінноті. Завдяки підтримці Франції, США поляки утримували на Галицькому фронті більше сотні легких танків і 60 бойових літаків, 24 бронепотяги. Галицькій армії довелося обстоювати незалежність у боротьбі з добре організованими збройними силами Польщі, і тому, незважаючи на поразку, її дев'ятимісячне протистояння є великим морально-політ. подвигом українства.

Другий етап війни: утворення і стабілізація фронту (грудень 1918 — січень 1919) — сформовано північний і південний відтинки фронту, проведено дві наступальні операції Галицької армії на Львів.

Чимала заслуга в стабілізації правого (північного) крила фронту належить досвідченому полк. В.Курмановичу, який за дорученням військ. міністра об'єднав 5 розріджених стрілец. сотень і створив бойову групу «Північ». До неї поступово приєдналися сокальська, угнівська, белзька, равська та яворівська підгрупи. Укр. частини відкинули поляків від Жовкви, відновили бої за Раву-Руську й утворили суцільну лінію фронту *Белз — Угнів*— Рава-Руська — Немирів (нині с-ще міськ. типу Яворівського р-ну Львів. обл.) — *Краковець — Брюховичі — Дубляни*.

Після захоплення поляками Львова, Перемишля і *Хирова*, залізниці Львів—Перемишль стратегічним центром укр. опору на півдні стало Хирівське крило фронту, яке утримувала група «Хирів» А.Кравса, котра змушувала супротивника тримати значні сили в Хирові, *Добромилі*, Перемишлі, *Судовій Вишні*, Городку (нині місто Львів. обл.), зв'язуючи полякам ініціативи для великомасштабних операцій.

Перед відкриттям *Паризької мирної конференції 1919—1920* Є.*Петрушевич* поставив завдання якнайшвидше визволити столицю ЗУНР. Цю вимогу підтримала й *Директорія* УНР. Однак у грудневому і січневому штурмах Львова взяв участь лише Осадний корпус. Цього виявилося замало для протидій регулярним польс. частинам. Забракло зброї, амуніції, теплого одягу. Після другого наступу підльвів. фронт встановився по лінії Брюховичі — Лиса Гора — Малехів — Ляшки Муровані — Солонка — Лисиничі — Чортова Скеля — Пасіки — Сихів — Козельники — Басівка.

Незважаючи на невдачу Галицької армії, поляки не почувалися безпечно. 27 січня 1919 шеф Генштабу Польс. війська С.Шептицький запропонував військовій раді у Бельведері негайно розмежуватися з українцями навіть за ціну відмови від Львова або всього нафтового басейну. Але командант Гол. командування польс. військ у Сх. Галичині («Схід») Т.Розвадовський наполіг на суто воєнному розв'язанні конфлікту.

Не вдався й січневий похід 3-х бойових груп Галицької армії на *Ужгород*, Мукачеве і Ясіню (нині с-ще міськ. типу Рахівського р-ну Закарпат. обл.), Сигіт (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія) із завданням опанувати важливими комунікаціями і встановити укр. владу. Саме тоді Всекарпатський конгрес у *Хусті* схвалив дії ЗУНР і висловився за об'єднання із Соборною Україною. Реалізувати хустські ухвали не вдалося. Міжнар. ізоляція ЗУНР примусила Раду держ. секретарів і НКГА погодитися на певні компроміси й територіальні втрати, внаслідок чого Закарпаття опинилося за межами її впливу.

Дипломатичний фронт війни. Восени 1918 ЗУНР опинилася на перехресті геополіт., ідеологічних, міжнац. та екон. інтересів великих д-в світу, насамперед Антанти і США, які взяли на себе роль конструкторів післявоєнної карти Сх. Європи. До Польщі, Чехословаччини, *Югославії* та Румунії зх. політики ставилися прихильно, а проблема УНР—ЗУНР викликала найгостріші дебати К.Клемансо, Т.-В.*Вільсона*, Д.Ллойд-Джорджа.

Гол. роль у східногалицькому конфлікті відігравала Франція, яка в особі Варшави бачила союзника для противаги Берліну та надійний бар'єр на шляху більшовизму. Велика Британія була зацікавлена у прикарпатській нафті, США не виявляли зацікавлення до екон. аспектів східногалицької проблеми та будували свою політику щодо ЗУНР, керуючись геостратегічними інтересами. Бельведер (тут — кер-во відродженої Польс. д-ви, резиденцією якого був однойменний палац у *Варшаві*) особливо дратувала діяльність англо-амер. місій у листопаді—грудні 1919, які намагалися зрозуміти державотворчість ЗУНР і спростовували наклепи поляків щодо порозуміння галичан із більшовиками. У січні—березні 1919 Антанта під тиском Варшави скерувала у Сх. Галичину міжсоюзну делегацію з мандатом Паризької конференції на чолі з франц. генералом Ж.Бартелемі (див. *Бартелемі місія*), яка запропонувала встановити демаркаційну лінію вздовж р. Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли), залишаючи за поляками Львів і нафтовий басейн. Однак такі умови були неприйнятними для галичан, зважаючи на *Вовчухівську операцію 1919*, блокування Львова і цілковиту стабільність фронту.

Делегація ЗУНР не була допущена до офіц. переговорів під час Паризької конференції, та все ж домоглася утворення в її рамках Міжсоюзної комісії Л.Боти (див. *Боти комісія*) для укладення перемир'я між Польщею і Україною і винесення східногалицької проблеми на міжнар.

арену. Це дало змогу ЗУНР вийти з політ. ізоляції та зруйнувати пробільшовицький стереотип щодо галицьких українців. Від листопада 1918 до середини березня 1919 Раднарком дотримувався нейтралітету, хоча проголошення ЗУНР не вписувалося в більшовицькі плани розгортання комуніст. революції на захід і південь Європи. Унаслідок міжнар. ізоляції та кризового внутр. становища Кремль не мав можливості реально втручатися в національно-держ. процеси регіону й обмежився ідеологічною експансією. Навесні 1919 — між весняним спалахом революцій в Угорщині та Баварії і планами Москви утворити єдиний фронт між радянською Росією і радянською Угорщиною — здійснювалися дипломатичний тиск на ЗУНР та втручання у внутр. справи через інспірацію комуніст. руху. Від середини липня 1919 і до підписання Ризького миру 18 березня 1921 політика радянської Росії характеризувалася відверто ворожим ставленням до республіки галичан, яка так і не стала воротами світ. комуніст. революції.

Військово-політ. співпраця ЗУНР із Чехословац. республікою, що була втягнута у збройний конфлікт із Польщею за Тешинську Силезію та ін. прикордонні терени, не налагодилася. Празькі консерватори (насамперед голова уряду К.Крамарж) мали профранц. орієнтацію, здавна підтримували рос. царат і запідозрювали українців у пронім. симпатіях. Ставлення чеської дипломатії до ЗУНР мало кон'юнктурний характер: її цікавили галицька нафта і закарпат. землі. І навіть виснажена війною з Польщею, вона домоглася від Антанти присудження більшості спірних теренів.

Третій етап війни: боротьба за ініціативу (лютий—квітень 1919) — здійснено Вовчухівську операцію Галицької армії та березневий контрнаступ польс. війська.

На початку лютого воєнна ініціатива почала переходити на бік Галицької армії. Частково це було зумовлено новим вибухом польсько-чеського конфлікту. Відколи НКГА опрацювала план нового визволення Львова, представники С.*Петлюри* і деякі члени уряду ЗУНР вимагали взяти столицю лобовим ударом. Однак головнокомандувач Галицької армії М.Омелянович-Павленко запропонував гол. удару завдати в напрямку залізниці на ділянці Судова Вишня — Городок, блокувати Львів й атакувати його 15-тис. гарнізон із заходу. Після штурму столиці Галицька армія мала здобути Перемишль і відновити кордон по Сяну (прит. Вісли).

Операція, що ввійшла в історію війни як Вовчухівська, розпочалася 17 лютого. Польс. розвідці вдалося вивідати напрямки гол. удару. Тому супротивник устиг посилити свої залоги в Судовій Вишні й Городку. Першого дня галицькі частини підійшли до залізниці й призупинили рух поїздів. Львів. гарнізон і польс. населення міста охопила паніка. На оборону Львова було скеровано групу ген. В.Івашкевича. 19 лютого поляки, отямившись, контратакували й відбили Вовчухи (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.). 24 лютого фронт стабілізувався. Наступного дня настало перемир'я, нав'язане Антантою.

Другий етап наступальної операції розпочався через два тижні. Укр. частини знову вдовольнилися опануванням залізничного шляху і не використали перемоги під Городком для походу на Перемишль. Більшість дослідників і мемуаристів стверджують, що цей сміливий маневр не тільки врятував би львів. операцію, але й міг би стати переможним у ході війни. Скориставшись тактичними помилками галичан, 13 березня супротивник відтіснив частини 1-го корпусу за Янів (нині смт *Івано-Франкове*) і Яворів. Настрій поляків був піднесений ще й тому, що 19 березня, у день народження Ю.-К.*Пілсудського*, гарнізон Львова поповнили 2 познанські полки. Польс. військо перехопило ініціативу на фронті. Польс. історик М.Клімецький вважає, що відкинута від Львова Галицька армія остаточно програла піврічну битву за повернення столиці ЗУНР. Унаслідок березнево-квітневих операцій поляки відкинули укр. військо з обладнаних рубежів оборони і створили зручний плацдарм для ген. наступу.

У той час Захід остаточно зробив ставку на Польщу як бар'єр проти наступу більшовизму в Європі. За сприяння Антанти 25 березня Варшаві вдалося укласти угоду з Австрією і Чехословаччиною про транзит транспортів з людьми й озброєнням із Франції та Італії. У цій трагічній ситуації провід ЗОУНР знову погодився на припинення бойових дій і на переговори за участю Найвищої Ради. Тимчасом поляки готували потужний наступ на всьому п'ятсоткілометровому фронті.

Завершальний етап війни: відступ УГА за Збруч (14 травня — 17 липня 1919). Навесні 1919 за згоди Антанти та через агресію сусідніх д-в зх. землі України були розшматовані: Закарпаття включене до складу Чехословаччини, *Буковина Північна* — до Румунії, більша територія *Волині* — до складу УСРР. Тоді ж на Галицький і Холмсько-Волинський фронти була передислокована із Франції армія ген. Ю.*Галлера*, до складу якої ввійшли військовополонені із таборів Італії, Великої Британії, поляки-добровольці із США, всього — понад 90 тис. осіб. Її командний склад — від командирів батальйонів і вище, за виключенням командарма, — був укомплектований досвідченими франц. офіцерами і генералами. Польща енергійно готувалася до ген. наступу. Унаслідок тяжкого екон. становища і несприятливих зовн. обставин уряд і парламент ЗУНР не змогли вжити радикальних заходів для зміцнення фронтів. Щонайменше 40 тис. галицьких українців перебували у таборах Італії. 13 травня 1919 Рада держ. секретарів ухвалила постанову, на підставі якої 15 травня військ. мін-во видало наказ окружним військ. командам переглянути списки чоловіків 1881—1900 років народження і придатних до служби рекрутувати до війська. Вирішено було мобілізувати також юнаків 1901 року народження. Але виконати ці постанови не вдалося у зв'язку з наступом польс. війська.

Першого могутнього удару галлерівці завдали 14 травня по корпусу В.Курмановича на пн. відтинку Галицького фронту і по Волин. групі Армії УНР, боєздатність якої була підірвана 29 квітня антидерж. заколотом, який спровокував командувач групи В.*Оскілко*. Протягом дводенного наступу вдалося зайняти Волинь і створити загрозу тилам Галицької армії. Успіх поляків використала більшовицька Росія. Її *Дванадцята армія* розгорнула наступ на *Кременець—Рівне*. Залишки Наддніпрянської армії відступили на Тернопільщину. Галицькі части-

ни чинили супротивникові завзятий опір, однак утримати оборонні рубежі не вдалося. Втрата Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну завдала великого удару по економіці та міжнар. престижу ЗУНР.

Скерування армії Ю.Галлера проти українців і послаблення протибільшовицького фронту викликали невдоволення президента США Т.-В.Вільсона та брит. прем'єра Д.Ллойд-Джорджа. Ю.-К.Пілсудському треба було поставити Антанту перед фактом окупації Сх. Галичини і Зх. Волині для з'єднання з Румунією і утворення суцільного бар'єру проти більшовицького наступу на захід. Загострився збройний конфлікт між Польщею і Чехословаччиною. Ю.-К.Пілсудський був змушений терміново передислокувати 2 д-зії на чеський і нім. кордони. Це давало певні шанси НКГА стабілізувати фронт і переламати перебіг операції. Щоправда, 24 травня у війну проти ЗУНР вступила союзна Варшаві Румунія, захопивши 8-ю піх. д-зією територію *Покуття*.

У цей час НКГА провела 8—28 червня Чортківську офензиву (див. *Чортківська наступальна операція УГА 1919*), що стала відчайдушною спробою визволити окуповані землі та врятувати незалежність ЗУНР. Обставини, які зумовили й заг. поразку Галицької армії у війні, спричинили невдалий фінал цієї операції. У ході травневої офензиви Галицька армія зазнала великих втрат. За два тижні її чисельність скоротилася на 10—12 тис. бійців. Унаслідок міжнар. ізоляції у травні—червні повністю припинилося надходження зброї та боєприпасів з Австрії та Чехословаччини. Втягнута в заг. боротьбу з більшовицькою Росією, УНР не змогла реально допомогти галичанам, бо сама опинилася в критичній ситуації. Польс. армія була набагато краще озброєна новими зразками франц., англ., нім. й амер. зброї та бойової техніки. Галичани здебільшого задовольнялися малоефективною австрійською і, в кращому випадку, рос. зброєю. Супротивнику сприяла наявність розвинутих комунікацій, яка давала змогу маневрувати панцерними потягами, автобронетехнікою, кінното (її у поляків було в кілька разів більше). Отже, навіть за найсприятливіших умов сподіватися на успіх червневої операції було б надто оптимістично.

28 червня поляки започаткували нову наступальну операцію, якою керував Ю.-К.Пілсудський. Провід ЗУНР і НКГА після переговорів із С.Петлюрою змушені були ухвалити рішення залишити Галичину. 16—17 липня частини Галицької армії перейшли Збруч і опинилися на території УНР (*Нова Ушиця* — Проскурів; нині м. *Хмельницький*). Галицьке кер-во перебралося до *Кам'янця-Подільського* — ставки Гол. отамана Армії УНР.

22 липня Коломийська і Львівська бригади заступили шлях більшовицьким частинам на тимчасову столицю УНР. Плани рад. командування знешкодити укр. збройні сили в районі Кам'янця-Подільського було зірвано. У результаті липневих боїв, в яких взяв участь 2-й корпус Галицької армії, вдалося створити вигідний плацдарм для наступу на *Київ*. Гол. отаман Армії УНР намагався втягнути і Польщу у війну проти радянської Росії. Він повідомив Ю.-К.Пілсудському, що командування Дієвої армії УНР і Галицької армії бажає миру з Польщею для спільної боротьби з більшовиками. Водночас С.Петлюра пожалкував, що представники Галицької армії зірвали переговори з поляками про перемир'я, і висловив надію, що долю Галичини визначить Париж. 23 серпня Є.Петрушевич фактично погодився на створення польсько-укр. мілітарного антибільшовицького союзу. Спільний похід польських і українських армій на Київ засвідчив кінець збройного протистояння між поляками та українцями.

У зв'язку з міжнар. ізоляцією ЗУНР та неприхильним ставленням держав-сусідів до незалежності та соборності України галицькі та наддніпрянські українці могли розраховувати тільки на власні сили. Рух за соборність укр. земель був важливим фактором зміцнення державотворчих сил у боротьбі за відродження незалежної України, проти зовн. небезпеки. Акт злуки УНР і ЗУНР (див. *Акт злуки*) мав важливе зовнішньополіт. та військово-політ. значення, але очікуваного результату не було досягнуто.

Несприятлива зовнішньополіт. ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами проти агресорів стали гол. причинами поразки ЗУНР, втрати держ. незалежності і територіальної цілісності України.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в роках 1918—1920. Відень, 1922; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918—1919. Прага, 1929; *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни. Львів, 1933; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія. Вінніпег, 1974; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicę 1918—1919 r.: Aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa, 1997; *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Львів, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. К., 1999; *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918—1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Toruń, 2002; *Карпинець І.* Галичина: військова історія: 1914—1921. Львів, 2005; *Ткачук П.* Сухопутні війська України доби революції 1917—1921 рр. Львів, 2009; *Великочий В.* Українсько-польські відносини в Східній Галичині як регіоні пограниччя у воєнно-революційну добу: українська історіографія. «Карпатський край», 2013, № 1; *Геник М.* Оцінка польсько-української війни 1918—1919 рр. в процесі міжнаціонального примирення. «Галичина», 2014, ч. 25—26; *Литвин М.* Проект «Україна»: Галичина в Українській революції 1917—1921 рр. Х., 2015.

М.Р. Литвин.

УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1942—1947, Друга українсько-польська війна — термін, яким послуговуються вітчизн. та зарубіжні науковці на означення історії українсько-польс. конфліктів періоду *Другої світової війни* та перших повоєнних років на території спільного проживання обох етносів (*Волинь*, *Галичина*, *Холмщина*, *Підляшшя*, *Лемківщина*). Вперше запроваджений, обґрунтований і введений до наук. обігу львів. дослідником В.В'ятровичем. Близькі до цього терміна дефініції використані у працях Л.Зашкільняка, Я.*Ісаєвича*, Я.*Дашкевича*, Я.Грицака, І.Патриляка, А.*Грациозі*, Ф.Тера та ін.

В основу терміна покладено принцип тяглості істор. процесу. Першим збройним протистоянням у 20 ст. між українцями і поляками була війна між *Західноукраїнською Народною Республікою* та відродженою Польс. д-вою, яка тривала 1918—19 та завершилася перемогою останньої. Ці події умовно можна позначи-

ти як «першу українсько-польську війну» (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*). З остаточним входженням західноукр. земель до складу Польс. д-ви 1921 та 1923 протистояння між обома народами перейшло у фазу тліючого конфлікту. Міжвоєнний період супроводжувався протистоянням між польс. владою та радикальною частиною укр. нац. руху. II світ. війна стала каталізатором, який надав переможеним українцям можливість отримати реванш за поразку 1919, що своєю чергою призвело до нового збройного протистояння. Цей черговий збройний конфлікт і є Другою українсько-польс. війною, яка стала продовженням першої.

На думку В.В'ятровича, українсько-польс. війна 1942—47 не є війною у класичному значенні цього слова, адже й українці, й поляки були у той час бездерж. народами, а відновлена комуніст. Польща не була незалежним утворенням. У зв'язку із цим досить складно окреслити хронологічні межі цього терміна, адже жодна зі сторін офіційно не оголошувала війну іншій. Так само й завершення цієї війни не супроводжувалося якимось офіц. документом (актом капітуляції чи підписанням мирного договору). Гол. суб'єктами цієї війни були підпільні збройні формування укр. та польс. визвольних рухів (*Української повстанської армії* та *Армії Крайової*).

Друга українсько-польс. війна розпочалася на Холмщині 1942. Причинами цього були напружені відносини між українцями та поляками ще у міжвоєнний період (нищення правосл. церков польс. властями 1938), а також співпраця укр. орг-цій з нім. адміністрацією. Саме тому першими жертвами були відомі діячі укр. нац. руху, які обіймали владні посади на місц. рівні. Діяльність червоних та польс. прорад. партизанів тільки поглиблювала збройне протистояння. Окремі збройні сутички в цьому році зафіксовано також на Волині та в Галичині.

1943 осн. місцем збройного конфлікту стала Волинь, де війна між українцями та поляками набула найбільших масштабів і фіксується найбільша кількість жертв, особливо з польс. сторони. Гол. протиборчими сторонами були загони укр. та польс. підпілля. Учасниками протистояння також були червоні партизани та різноманітні збройні формування нім. адміністрації.

Збройний конфлікт на Волині спричинив загострення українсько-польс. взаємин у Галичині вже у 2-й пол. 1943. В цьому регіоні як українське, так і польс. підпілля мало значно міцніші позиції та було більш організованим. Ще однією причиною поширення війни і на цей регіон був рейд до *Карпат* червоних партизанів С.*Ковпака*. Порівняно меншому охопленню збройною боротьбою цієї території сприяли спроби налагодження контактів між підпільними рухами обох народів та безпосередні переговори між представниками УПА та Армії Крайової, які в підсумку не відвернули збройного протистояння.

Із приходом Червоної армії 1944 на Волинь і в Галичину війна між українцями і поляками на цих територіях почала поступово згасати. Депортація польс. населення із цих територій остаточно припинила цю війну. Облаштування нового держ. кордону між *СРСР* та Польщею привело до локалізації українсько-польс. війни у межах території *Закерзоння*, що відійшла до останньої. Крім підпільних структур обох народів, ще одним учасником війни на цій території були *Військо Польське* та ін. силові структури відновленої Польщі, в якій найміцніші позиції у той час займали комуністи. Переселення укр. населення із цих територій 1944—46 значно послабило позиції укр. підпілля на цих землях. Завершення 2-ї українсько-польс. війни відбулося 1947 у зв'язку з переселенською акцією «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) та остаточним розв'язанням укр. питання у Польщі.

Внаслідок Другої українсько-польс. війни території повоєнної Польщі, Галичини та Волині стали переважно моноетнічними, як це і задумувалось керівниками націоналістичного підпілля обох народів. Однак остаточними виконавцями цих завдань стали комуніст. режими, які знищили нац. рухи українців і поляків. Питання щодо кількості жертв війни потребує подальших досліджень, адже цей показник варіюється в різних дослідників. За результатами опрацювання понад 300 томів справ Галузевого архіву СБУ встановлено такі цифри загиблих: поляків — 30 327, українців — 16 523.

Літ.: *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939—1944 роках. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2008, вип. 16; *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна: 1942—1947. К., 2012; *Його ж.* За лаштунками «Волині-1943»: невідома польсько-українська війна. Х., 2016.

Я.В. Борщик.

УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА КОМІ́СІЯ ЕКСПЕ́РТІВ З ПИТА́НЬ УДОСКОНА́ЛЕННЯ ЗМІ́СТУ ШКІЛЬНИ́Х ПІДРУ́ЧНИКІВ З ІСТО́РІЇ ТА ГЕОГРА́ФІЇ — міжнар. група фахівців (вчених-істориків, методистів, авторів підручників), яка здійснює аналіз змісту навч. програм і підручників та виробляє рекомендації з метою їх поліпшення та недопущення неузгоджених питань у висвітленні спільної історії двох народів. Утворена в 1993 як результат домовленості між Прем'єр-міністром України Л.*Кучмою* та Прем'єр-міністром Польщі Г.Сухоцькою, досягнутої в ході міждерж. переговорів у *Києві* наприкінці 1992, з метою забезпечення такого відображення історії українсько-польс. відносин у підручниках, яке б унеможливлювало формування образу сусіднього народу як ворога. Спільна історія України та Польщі, потреба в українсько-польс. примиренні, в упорядкуванні бачення сучасними поколіннями різноманітних ситуацій, які виникали у відносинах між двома країнами, зумовили доцільність організації комісії експертів. Пріоритетом її роботи стало сприяння створенню сучасних підручників, які би виховували молодь обох країн у дусі поваги і толерантного ставлення один до одного.

Статус і повноваження комісії були зафіксовані в Угоді про співробітництво між Мін-вом освіти України та Мін-вом нац. освіти Республіки Польща на 1993—95 (ст. 8). Далі ця угода пролонгувалась у 1995 та 2001. 19 січня 2015 між керівниками освіт. відомств України і Польщі в Києві було підписано нову Угоду про співробітництво в галузі освіти, в якій було заявлено, що «сторони продовжуватимуть співпрацю в рамках спільної Української-польської комісії експертів з питань удосконален-

ня змісту шкільних підручників з історії та географії обох країн. Засідання Комісії проводитимуться раз на рік, почергово в Україні та Республіці Польща» (ст. 6).

За період 1993—2019 відбулося 22 засідання комісії. Перше зібрання відбулося у *Варшаві* 29 березня — 1 квітня 1993 під головуванням з укр. боку В.*Литвина*, з польського — В.*Серчика*. Далі засідання комісії проходили 1993 (листопад) та 1996 в Києві, 1994 і 1998 — у Варшаві, 2002 і 2007 — у *Львові*, 2003 — у м. Сулеювек (передмістя Варшави), 2004 — в *Івано-Франківську*, 2005 — у Торуні, 2008 — у Вроцлаві, 2009 — в *Запоріжжі*, 2010 — у Гданську, 2011 — в *Одесі*, 2012 — у Катовіце, 2013 — в *Дніпропетровську*, 2014 — у Познані, 2015 — у *Чернівцях*, 2017 — у Лодзі, 2018 — у Чорноморську (*Одеська область*), 2019 — у *Кракові*.

Засідання комісії відбуваються у форматі наук. дискусій за матеріалами взаємного аналізу змісту шкільних підручників з історії та географії, які допущені мін-вами обох д-в до використання в навч. закладах. Матеріали засідань оформлюються протоколами. Рекомендації та зауваження до змісту конкретного підручника спрямовуються авторам та вид-вам. Усього за період 1993—2014 експертами проаналізовано понад 120 укр. підручників з історії України та всесвітньої історії, 51 — з географії — та 85 польс. підручників з історії і 34 — з географії.

Гол. результатом діяльності комісії стали підготовка і видання нового покоління укр. і польс. підручників, в яких зважено подаються питання шкільної історії, політкоректно і толерантно вказується на причини двосторонніх конфліктів, що мали місце в минулому. Підручники нового покоління не формують більше «образу ворога», сприяють формуванню у молоді нац. і реліг. терпимості.

Діяльність комісії сприяла тому, що в підручниках акцентується увага не тільки на конфронтаційних моментах спільної минувшини, а й на позитивному досвіді співпраці між народами, взаємопроникненні та взаємозбагаченні їхніх к-р. Комісія продемонструвала, що у поглядах укр. і польс. вчених на вітчизн. історію можуть залишатися розбіжності, але важливо вміти прислухатися один до одного, бути зваженими у формулюваннях, призначених для сприйняття учнівською молоддю.

У роботі комісії експертів беруть участь авторитетні вчені-фахівці з обох країн. За 1993—2014 з укр. сторони працювали С.*Кульчицький*, О.*Удод*, Р.Арцишевський, В.Сергійчук, Я.*Ісаєвич*, О.Лисенко, В.Головко, І.Щупак, Ф.Заставний, А.Сиротенко, С.Лях та ін., з польської — Г.Мотика, А.Щеський, А.Юзвенко, М.Корнат, В.Менджецькі, П.Крол та ін.

Розпочинаючи з 9-ї наради (Торунь, 22—25 вересня 2005), до порядку денного засідань комісії включаються наук. доповіді вчених з обох країн на одну із взаємно визначених тем, що сприяє збагаченню нац. історіографій. Так, напр., у Запоріжжі 2009 проф. А.Бойко (Україна) і П.Крол (Польща) зробили доповіді про роль запороз. козацтва в історії України та Польщі. В Одесі 2011 експерти К.Санойца (Польща) і Г.Єфіменко (Україна) виступили з доповідями, присвяченими впливу на націотворчі процеси в Центр.-Сх. Європі. Обговорення доповідей відбувається в широкій дискусії за участі запрошених професорів і методистів з історії та географії.

Оцінюючи значення діяльності комісії, ректор Дніпроп. нац. ун-ту ім. О.Гончара М.Поляков відзначив, що «взаємодія в таких галузях гуманітаристики, як історія та географія, набуває особливого значення. Адже саме ці галузі знань допомагають нашим народам злагоджено рухатися у спільному європейському історичному часі та просторі. І здійснювати таку українсько-польську взаємодію дуже важливо, починаючи саме з підручників. Адже в них закладаються основи історичної пам'яті, власне, тієї інтелектуальної сфери, яка напряму впливає на формування історичної свідомості нових поколінь наших держав».

Літ.: *Кульчицький С.* Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи. «Історичний журнал», 2003, № 1; *Серчик В.* «Іноді навіть кордони не можуть розділяти людей так, як це робить відповідне виховання». «Історія в школах України», 2003, № 2; Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та документи Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993—2013). К., 2013; «Підручники закладають основи гармонійних відносин між народами». Web: http://www.dnu/dp/ua/newsprint/1302.

О.А. Удод.

УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА СПІ́ЛЬНА РОБО́ЧА ГРУ́ПА З ПІДГОТО́ВКИ БАГАТОТО́МНОГО ВИДА́ННЯ «ПО́ЛЬЩА ТА УКРАЇНА У ТРИДЦЯ́ТИХ — СОРОКОВИ́Х РОКА́Х XX СТОЛІ́ТТЯ: НЕВІДО́МІ ДОКУМЕ́НТИ З АРХІ́ВІВ СПЕЦІА́ЛЬНИХ СЛУЖБ» — спільний дослідницький колектив, створений 1996 Галузевим держ. архівом СБУ (ГДА СБУ) та МВС і Адміністрацією Республіки Польща. Зі створенням у Польщі Ін-ту нац. пам'яті (ІНП) у 2000 співробітництво ГДА СБУ було продовжено з Архівом ІНП. Склад групи впродовж її існування змінювався. 2019 до складу групи входили з польс. сторони: М.Крук, директорка Архіву Ін-ту нац. пам'яті Республіки Польща; Р.Лєськевич, директор департаменту інформатики Ін-ту нац. пам'яті Республіки Польща, д-р історії; М.Маєвський, нач. Відділу архів. досліджень та видання джерел Архіву Ін-ту нац. пам'яті Республіки Польща, д-р історії; Є.Беднарек, заст. директора департаменту істор. досліджень Ін-ту нац. пам'яті Республіки Польща, д-р історії; І.Карбаж-Вілінська — працівник секції іс-

Серія «Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX ст. Невідомі документи з архівів спецслужб». Том 5: Акція «ВІСЛА». 1947. Варшава—Київ, 2006. Обкладинка.

Серія «Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX ст. Невідомі документи з архівів спецслужб». Том 7: Голодомор в Україні 1932—1933. Варшава—Київ, 2008. Обкладинка.

тор. досліджень відділення Ін-ту нац. пам'яті Республіки Польща в м. Гданськ; з укр. сторони: А.Когут, директор Галузевого держ. архіву СБУ; В.Окіпнюк, гол. археограф Галузевого держ. архіву СБУ; Д.Саламін — гол. археограф 3-го відділу Галузевого держ. архіву СБУ. З моменту створення групи до неї як представник *Національної академії наук України* ввійшов і залишається членом групи гол. наук. співробітник *Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* д-р істор. н., проф. Ю.*Шаповал* (від початку створення групи представляє в ній *Національну академію наук України*). У ході співробітництва й опрацювання архів. документів комуніст. спецслужб Польщі та України опубліковано 8 томів спільного видання: 1) «Польське підпілля 1939—1941: Львів—Коломия—Стрий—Золочів» (1998); 2) «Переселення поляків та українців 1944—1946» (2000); 3) «Польське підпілля 1939—1941: Від Волині до Покуття» (кн. 1—2; 2004); 4) «Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942 — 1945» (кн. 1—2; 2005); 5) «Акція “Вісла” 1947» (2006); 6) «Операція “Сейм” 1944—1946» (2007); 7) «Голодомор в Україні 1932—1933» (2008); 8) «Великий терор: польська операція 1937—1938» (2010). Кожен том має бл. 1 тис. сторінок (деякі — більшого обсягу) і відкривається вступною статтею «Від редакційної колегії», яка характеризує стан розробки проблеми, наявні точки зору, аспекти, що потребують подальшої розробки, принципи відбору документів і матеріалів для цього тому. За вступною статтею подається документальний масив. Переважно це — недруковані раніше документи з польс. і укр. архівів. До кожного з томів спільною групою готується відповідний довідковий апарат, коментарі, іменний і географічний покажчики. Видавнича серія є по суті тримовною: тексти подаються укр. та польс., а також рос. мовами (остання — це мова більшості документів комуніст. спецслужб). На теренах колиш. *СРСР* і колиш. європ. «соціалістичного табору» польсько-укр. спільний видавничий проект за тривалістю, результатами роботи та якістю архів. першодруків є наймасштабнішим нині міждерж. науково-видавничим проектом. Передмови до 1-го та 7-го томів написали президенти обох країн: у 1998 — Л.*Кучма* і А.Квасьневський, у 2008 — В.*Ющенко* і Л.Качинський. Презентація 7-го тому, присвяченого голоду початку 1930-х рр. в Україні, відбулась у Києві в листопаді 2008 за участі Президента України та ін. офіц. осіб під час держ. заходів до річниці Голодомору. За ініціативи польс. сторони підготовлено також англомовну версію 7-го тому. Том «Holodomor: The Great Famine in Ukraine. 1932—1933» вийшов друком 2009. Було також підготовлено видання перекладених англ. мовою вибраних документів усієї видавничої серії під назвою «Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s: Documents from the Archives of the Secret services». 2010—15 всю видавничу серію і спеціально англомовну версію 7-го тому та англомовне видання вибраних документів члени робочої групи презентували у Польщі, Україні, США, Німеччині, Франції, Канаді, Великій Британії, Австралії. За результатами проведеної роботи 5-х укр. членів спільної робочої групи у жовтні 2008 Президент Республіки Польща нагородив держ. нагородами. Спільна робоча група здійснює підготовку наступних томів видавничої серії.

Літ.: *Ільюшин І.* До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1999, № 1—2; *Пристайко В.*, *Шаповал Ю.* Важливий крок на шляху зміцнення польсько-української дружби: Побачив світ перший том унікального видання «Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб». «Літературна Україна», 1999, № 9, 4 березня; *Skaradziński B.* Jaskółka ukraińsko-polskej wiosny? «Nowe Książki», 1999, № 5; *Шаповал Ю.* Під кодовою назвою «Сейм». «День», 2008, № 14, 26 січня; *Його ж.* Спільна польсько-українська робоча група: 15 років існування і 5 років з Янушем Куртикою. «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф. Кураса», 2012, № 5 (55), вересень—жовтень; *Маєвський М.* Польсько-українська робоча група: приклад результативної співпраці. «УІЖ», 2015, № 1; Polska i Ukraina w latach trzydziestych—czterdziestych XX wieku / Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX століття: Dwadzieścia lat polsko-ukraińskiego projektu naukowego / Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту. Łódź—Warszawa—Kijów, 2018; *Шаповал Ю.* Як спецслужби «народної» Польщі бандерівців нищили. «Дзеркало тижня», 2018, № 11, 23—30 берез.; *Іщук О.* Круглий стіл «Польща та Україна в архівах комуністичних спецслужб: 20 років діяльності спільної робочої групи»: Огляд основних виступів. Web: http://www.cdvr.org.ua.

Ю.І. Шаповал.

УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКИЙ ФО́РУМ ІСТО́РИКІВ — серія наук. зустрічей укр. та польс. істориків, ініціаторами яких виступили Ін-ти нац. пам'яті обох д-в. Метою проведення форуму було відновлення діалогу між науковцями стосовно складних питань спільного минулого. Осн. хронологічний фокус окреслено 1939—47. 2—4 листопада 2015 в *Києві* відбулося установче засідання, на якому було затверджено співголовами української та польської груп відповідно професорів Ю.*Шаповала* та В.Резмера. Заплановано, що засідання відбуватимуться двічі на рік в Україні та Польщі почергово, на них виноситиметься по дві теми, а результати обговорення публікуватимуться на офіц. сторінках Ін-тів нац. пам'яті.

Відбулися 4 засідання У.-п.ф.і. (2—4 листопада 2015, 14—15 березня та 24—26 жовтня 2016, 27—30 березня 2017). З польс. боку у форумі брали участь професори Г.Грицюк, Г.Мазур, Г.Мотика, Я.Пісулінський, В.Резмер, д-р М.Зайончковський, секретар — д-р Д.Лєвша та ін. З українсько-

го — професори І.Патриляк, І.Ільюшин, Л.Зашкільняк, Б.Гудь, голова Укр. ін-ту нац. пам'яті канд. істор. н. В.В'ятрович, проф. Ю.Шаповал, секретар — канд. істор. н. О.Гуменюк та ін.

Дж.: Polsko-Ukraińskie Forum Historyków. Web: http://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum; Українсько-польський форум істориків: новини й доповіді. Web: http://www.memory.gov.ua/ua-pl-historian-forum-news.

Я.В. Борщик.

УКРА́ЇНСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ ДЕПОРТАЦІ́ЙНІ ПРОЦЕ́СИ 1944—1951 — масштабні депортації населення за нац. ознакою впродовж та після *Другої світової війни*. В часи існування комуніст. режимів у Сх. та Центр. Європі проблема насильницьких переселень українців і поляків з України в Польщу і навпаки не знайшла висвітлення в історіографії через ідеологічні та політ. чинники. Це явище замовчувалося чи відображалося викривлено з пропагандистською метою — його характеризували як «евакуацію або добровільне переміщення». Нині проблемі депортацій присвячено значний масив літератури в Україні та Польщі. Укр. і польс. вчені, спираючись на документи, висвітлили процеси створення апарату депортацій, застосування примусу щодо українців і поляків як методу, характерного для рад. карально-репресивної системи. В сучасній наук. літературі вживаються терміни «переселення», «депортації», «переміщення», «репатріації», «трансфер», «обмін населенням», «евакуація». Найбільш відповідним є термін «депортація» — примусове насильницьке виселення громадян із місць постійного проживання за нац. ознакою в ін. д-ву чи ін. місцевість.

Міждерж. переміщення українців і поляків на прикордонні започаткувала угода між урядом УРСР і Польс. к-том нац. визволення «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР», укладена 9 вересня 1944 у Любліні (Польща). Передбачалося переселення на територію УРСР всіх українців, які проживали в Польщі, а також переміщення до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували у польс. громадянстві до 17 вересня 1939, мешкали в УРСР і виявили бажання переселитися на територію Польщі. У статті 1-й угоди підкреслювалося, що евакуація є «добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Угодою дозволялося кожному евакуйованому перевозити із собою продукти харчування, госп. реманент, побутове майно заг. вагою до 2 т та гроші до 1 тис. *карбованців*, а селянам — також худобу.

На виконання угоди РНК УРСР і ЦК КП(б)У 19 вересня 1944 ухвалили постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР», якою було передбачено створення необхідних виконавчих структур, визначено області прийому переселенців із Польщі. Гол. уповноваженим уряду УРСР у справах евакуації укр. населення з Польщі в Любліні став М.*Підгорний*, у *Луцьку* — О.Цоколь. Тимчасовий уряд Польщі сформував представництво Гол. уповноваженого Польс. к-ту нац. визволення в Луцьку на чолі з В.Вольським, у Любліні — на чолі із З.Бендажем. На польс. боці й у зх. областях УРСР були створені відповідні евакуаційні райони у повітах і районах. Заступниками держ. уповноважених були офіцери органів НКДБ або відповідної польс. служби безпеки. В розпорядженні названих структур для забезпечення процесу евакуації населення були збройні підрозділи та цивільні службовці. Створені по обидва боки кордону евакуаційні структури мали розпочати діяльність із 15 жовтня 1944. Переселення поляків з УРСР і українців із Польщі відрізнялося своїми особливостями. Масові депортації українців з етнічних укр. земель проводились у 3 етапи.

1-й етап: 1944—47. Попри те, що передбачалося дотримання принципу добровільності, процес виселення українців з етнічних укр. земель, що опинились у польській юрисдикції, відбувався із застосуванням примусових методів, супроводжувався репресіями, масовим терором проти корінного укр. населення з боку польс. підпільних структур і військ. формувань, зокрема спаленням укр. сіл, жорстокими вбивствами тисяч безневинних їх мешканців. Це був брутальний спосіб вигнання українців за етнічною ознакою. Офіційно переселенська акція тривала з 15 жовтня 1944 до 20 листопада 1946. За цей період було виселено 482 652 українці (122 622 сім'ї). Із цього числа у сх. області УРСР було переселено 159 011 осіб, у західні — 323 641 осіб.

Проте у т. зв. *Закерзонні* залишалося ще бл. 150 тис. українців, яких за допомогою спільно скоординованої польсько-рад. військ. операції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) 1947 було виселено у зх. та пн. землі Польщі й розпорошено з метою асиміляції серед польс. етносу.

2-й етап. Виселення було організовано на підставі Договору між СРСР і Польс. Республікою «Про радянсько-польський державний кордон» від 16 серпня 1945, за яким протягом 1948 з території пд.-зх. частини Турківського р-ну *Дрогобицької області*, Ліського повіту (зх. *Бойківщина*), Мостиського, Медицького, Нижанковецького, Добромильського р-нів Дрогобицької обл. та *Львівської області*, що відійшли до Польщі, було примусово виселено вглиб УРСР 9 125 осіб.

3-й етап. Виселення відбувалося відповідно до Договору між СРСР і Польс. Республікою «Про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951. За цим договором 1951 із частини території Дрогобицької обл., що була передана Польщі, примусово виселили у пд. області УРСР 32 066 українців і членів змішаних родин. Виселення українців 1948 і 1951 із переданих Польщі територій проводилося рад. владою за участю органів держ. безпеки примусово.

Загалом 1944—51 понад 674 тис. українців були виселені з рідного краю. Для них це був час нелюдських випробувань, принижень і знущань, руйнування місц. громад і розлучення родин, величезних матеріальних та духовних втрат, брутального ставлення до них польс. і рад. влади, арештів за найменший опір та нац. самовиявлення.

Особливості переселення польс. населення. Люблінська угода від 9 вересня 1944 не здобула схвалення укр. та польс. населення. Через це довелося не раз змінювати і відсувати в часі терміни завершення переселенської акції, яка мала тривати з 15 жовтня 1944 до 1 лютого 1945. У *Варшаві* 14 грудня 1945 представники урядів УРСР і Польс. Республіки продовжили термін реєстрації

осіб для виїзду до 15 січня 1946, а термін переселення осіб, які підпадали під дію цієї угоди, — до 15 червня 1946.

Дозвіл виїхати з СРСР і повернутись у Польщу як етнічну батьківщину отримали особи, які були польс. громадянами до 1 вересня 1939 і депортовані 1940—41 у віддалені регіони СРСР, а також етнічні поляки, рад. громадяни, виселені із прикордонних р-нів УСРР 1936. 1944 рад. влада на підставі постанов РНК СРСР від 5 квітня та 11 липня 1944 «Про часткове переселення колишніх польських громадян» спочатку направляла їх не до Польщі, а в Україну і розсіяла майже по всіх її областях, крім західних. Такі дії влади викликали невдоволення з боку громадян, на яких було поширено дію відповідних постанов. Лише 1945 постало питання про їхнє переселення до Польщі.

Крім цього, продовжувалося переселення польс. населення зх. областей УРСР, яке чинило значний опір рад. комуніст. режиму. Ці переселенці не бажали залишати давно обжиті території. Багато поляків надіялися на можливе входження західноукр. земель до складу Польщі. Спротив був викликаний методами примусу, що застосовували органи НКВС і НКДБ для забезпечення виїзду поляків із зх. областей УРСР до Польщі. Досить суперечливою була позиція комуніст. польс. влади, яка погодилася на евакуацію поляків, проте свідомо її гальмувала, відчуваючи надзвичайно потужний тиск еміграційного уряду та підпільних польс. формувань. Стримувало поляків і повоєнне зубожіння країни.

В ході переселенської кампанії відбувалися репресії проти польс. населення. Численні арешти на поч. 1945 були інструментом залякування й тиску, винищення польс. підпілля, а отже — примушування поляків до переселення. Після підписання Договору між СРСР і Польс. Республікою про держ. кордон від 16 серпня 1945, а також підвищення інтенсивності процесів переселення опір із боку польс. збройного підпілля ущух. До кінця 1945 підпільні структури *Армії Крайової* в *Західній Україні* припинили існування. Важливим чинником у переселенні польс. населення виявилася зацікавленість уряду Польщі в освоєнні земель, що за рішенням *Потсдамської конференції 1945* відійшли від Німеччини до Польщі, — т. зв. зєм'є одзискане (повернуті землі), тобто Пд. Пруссія та Силезія.

Усього протягом 1944—46, за підрахунками укр. і польс. учених, із УРСР у Польщу було депортовано від 787 524 до 810 415 осіб. Фактично півтора мільйона українців і поляків було примусово переміщено з місць їхнього постійного проживання. Вони пережили велику трагедію, втративши свою «малу батьківщину», де пройшло їхнє дитинство й де на кладовищах спочивали їхні предки. Втрачаючи нерідко доробок усього життя, ці люди мусили наживати все наново, а українці — ще й адаптуватися до рад. порядків. Переселення поляків і українців 1944—51 залишилося глибокою психологічною травмою в нац. свідомості обох народів.

Літ.: Депортації: західні землі України: кінець 30-х — початок 50-х рр.: документи, матеріали, спогади, т. 1—3. Львів, 1996—2002; *Misiło E.* Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944—1946, t. 1: Dokumenty 1944—1945. Warszawa, 1996; *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944—1946 рр.: виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997; *Сергійчук В.* Депортація поляків з України: невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944—1946 роках. К., 1999; *Макарчук С.* Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944—1947 рр. В кн.: Збірник праць кафедри української преси: на пошану професора Володимира Здоровеги, вип. 3. Львів, 2000; Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 2: Переселення поляків та українців: 1944—1946. Варшава—К., 2000; *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. Warszawa, 2001; *Сорока Ю.* Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944—1946 роки). В кн.: Етнічна історія народів Європи: історико-етнологічні дослідження і національна ідея: збірник наукових праць. К., 2001; Політична історія України: XX століття, т. 6. К., 2003; Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, вип. 2: Депортації 1944—1951. Львів, 2007; Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: збірник наукових праць, т. 2. Луцьк, 2010; *Пронь Т.М.* Міждержавний обмін територіями і населенням СРСР/України й Польщі в 1944—1951 роках та його наслідки: автореф. дис. ... д-ра істор. н. Донецьк, 2013; *Макар Ю.І. та ін.* Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947): дослідження, спогади, документи, т. 1—3. Чернівці, 2015.

М.М. Кучерепа.

УКРАЇ́НСЬКО-РОСІ́ЙСЬКА ВІЙНА́ 1668 — див. *Повстання лівобережне 1668.*

УКРАЇ́НСЬКО-РОСІ́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ ІСТО́РИКІВ працювала 2003—13 на підставі договору про співпрацю, укладеного 2002 *Інститутом історії України НАН України* та Ін-том всесвітньої історії РАН. Укр. частину комісії очолював директор Ін-ту історії України акад. В.*Смолій*, російську — директор Ін-ту всесвітньої історії акад. О.Чубар'ян. В основу діяльності комісії, яка збиралася раз на рік поперемінно в Україні та Росії, покладалося віднайдення точок дотику між істориками обох країн (т. зв. діалог історіографій), зокрема в оцінці тих чи ін. подій, явищ, персоналій минулого. До складу укр. частини комісії входили провідні фахівці Ін-ту історії України Г.Боряк, В.Верстюк, В.М.*Даниленко*, Г.*Касьянов*, С.*Кульчицький*, О.*Рубльов*, О.*Удод* та ін. Склад комісії не був сталим; залежно від обговорюваної тематики до її роботи залучалися спеціалісти різних інституцій *Національної академії наук України*, університетські викладачі. Членами рос. частини комісії були спеціалісти з історії Росії, які працювали в Ін-ті всесвітньої історії, — І.Данилевський, В.Іщенко, О.Шубін, а також учені з ін. установ — Л.Горизонтов (Рос. держ. гуманітарний ун-т), М.Дмитрієв (Моск. держ. ун-т ім. М.Ломоносова), В.Кучкін (Ін-т рос. історії РАН), В.Мироненко (Ін-т Європи РАН), Ю.Пивовар (Рос. держ. гуманітарний ун-т), Т.*Таїрова-Яковлева* (Центр вивчення історії України Петерб. ун-ту), Б.*Флоря* (Ін-т слов'янознавства РАН) та інші.

Одним із перших проектів комісії був аналіз підручників з історії України та Росії для старших класів загальноосвіт. школи (2003). Він показав, що автори укр. підручників з вітчизн. історії за півтора десятиліття значно далі відійшли від рад. історіографії, ніж російські. Зважаючи на принципові суперечності в оцін-

ці подій, передусім 20 ст., комісія вирішила шукати «точки дотику» між академічними вченими обох країн в ході аналізу спільного минулого — епохи перебування України у складі Рос. імперії та *СРСР*.

У березні 2004 комісія обрала для дискусії щойно опубліковану Ін-том історії України колективну працю «Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки» (К., 2003). Книга була заздалегідь передана провідним рос. фахівцям з аграрної історії рад. періоду — В.*Данілову*, І.Зеленіну, М.Івницькому та ін. Обговорення показало, що рос. вчені категорично не сприймають висновку про цілеспрямований *геноцид* укр. селянства. У статті, яка підбивала результати обговорення, В.Данілов та І.Зеленін обстоювали тезу, що така оцінка Великого голоду, якби вона була зроблена, рівною мірою стосувалася б і рос. селянства («Отечественная история», 2004, № 5).

У ході подальшого діалогу істориків визріла думка про потребу створення нарисів вітчизн. історії, щоби громадськість обох країн дістала уявлення про те, як академічна наука в Україні й Росії уявляє минуле власної країни. Фактично це був єдиний успішний спільний проект комісії. 2007 в Києві були надруковані в перекладі укр. мовою «Нариси історії Росії» за редакцією О.Чубар'яна, відповідно 2008 в *Москві* вийшла друком рос. мовою «История Украины: научно-популярные очерки» за редакцією В.Смолія.

Час від часу з ініціативи рос. сторони в комісії поновлювалася ідея створення спільного українсько-рос. шкільного підручника з історії обох країн. Однак укр. сторона переконливо продемонструвала, що за наявності двох нац. історіографій із власним баченням своєї історії, власним інструментарієм, підходами, оцінками, введеним до наук. обігу масивом джерел творити спільний підручник означало би знівелювати й перекреслити весь доробок нац. академічної історії за останню чверть століття. Керівник рос. частини комісії О.Чубар'ян погодився із цією аргументацією і в жовтні 2010 висунув ін. пропозицію: створити методичний посібник для рос. і укр. учителів, який складався би з низки окремих брошур (модулів). Укр. сторона офіційно відмовилася від інституційної співпраці в цьому проекті. Відтак поза рамками комісії (укр. автори працювали на індивідуальних засадах) протягом 2011—12 був реалізований видавничий проект «Україна та Росія на перехрестях історії» — видрукувано кілька модулів, написаних за участі рос. авторів і присвячених різним періодам «спільної» історії: посібник В.*Рички* та О.Назаренка «Культура Давньої Росії» (модуль 1), А.Блануци та В.Назарова «Справи і дні людей "військового чину": повсякденне життя російського дворянства і української шляхти у XVI — першій половині XVII ст.» (модуль 3), О.Коляструк і О.Шубіна «Повсякденне життя радянської людини (друга половина XX ст.)».

Водночас рос. сторона не підтримала ідею укр. колег щодо створення енциклопедичного довідника зі «спільної» історії (від серед. 17 ст. до 1991) із «проблемними» (спірними) гаслами, щодо яких в укр. і рос. історіографіях існують суперечливі або й протилежні погляди, підходи, концепції. На кожне таке гасло пропонувалося подати статті, які би відбивали більш-менш консолідовану позицію кожної зі сторін.

2010—13 було зроблено спроби зусиллями комісії дослідити тему про взаємовідносини д-ви та сусп-ва під час створення рад. ладу. Було домовлено, що результати цього дослідження публікуватимуться авторським колективом кожної сторони окремо. 2013 в Києві була опублікована й удоступнена в мережі Інтернет 2-томна монографія «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938)». Рос. частина проекту на той час не була реалізована.

Засідання комісії зазвичай поєднувалися із засіданнями т. зв. Асоціації директорів ін-тів історії країн СНД, яку очолив керівник рос. частини комісії О.Чубар'ян.

Діяльність комісії, попри щирі спроби окремих її членів використати цей формат для справжнього «діалогу історіографії», розглядалася рос. кер-вом і як інструмент проведення політики подальшої *русифікації* та інтеграції укр. істориків до неіснуючого «єдиного» академічного та інформаційного простору *Співдружності Незалежних Держав*.

З кінця 2013 комісія згорнула діяльність. Згодом (2014) рішенням Мін-ва освіти і науки України співпраця України і Росії в гуманітарній сфері була припинена.

С.В. Кульчицький.

УКРАЇ́НСЬКО-РОСІ́ЙСЬКА УГО́ДА 1654 — союзний договір між гетьман. урядом Б.*Хмельницького* та рос. царем *Олексієм Михайловичем*, оформлений у формі протекції царя над «Військом Запорозьким і всією Україною». Характерною особливістю формалізації У.-р.у. було те, що її проголошення (без означення політико-правових деталей) відбулося вже 18 (8) січня 1654 на військ. раді у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; див. також *Переяславська рада 1654*), а юрид. наповнення та закріплення угода отримала лише наприкінці березня — на поч. квітня 1654 в т. зв. *Березневих статтях 1654* (включали в себе «Статті Богдана Хмельницького» від 2 квітня (23 березня) 1654, «Жалувану грамоту» царя гетьманові і Війську Запорозькому від 6 квітня (27 бе-

Богдан Хмельницький у Переяславі 1654 р. Літографія роботи художника В. Сізова. 1880.

Богдан Хмельницький. Портрет роботи невідомого голландського художника 17 ст.

Олексій Михайлович. Парадний портрет роботи невідомого художника другої половини 17 ст.

резня) 1654 й «Жалувану грамоту» царя укр. *шляхті* від 6 квітня (27 березня) 1654), що постали за результатами обговорення в ході Моск. раунду переговорів сторін у серед. березня — на поч. квітня 1654 укр. проекту угоди, викладеного у 23 статтях-пропозиціях від 27 (17) лютого 1654.

Укладанню У.-р.у. передували тривалі дипломатичні зносини сторін, які започаткував лист гетьмана Б.Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 18 (8) червня 1648. Попри трактування в офіц. рад. історіографії як цього листа, так і наступних дипломатичних заходів гетьман. уряду винятково як певних цілеспрямованих етапів, покликаних реалізувати ідею «приєднання» України до Росії чи «возз'єднання двох братніх народів», зовнішньополіт. діяльність кер-ва *Війська Запорозького* на різних етапах розвитку Визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) насправді переслідувала різні цілі та завдання, що корелювались як із розвитком регіональних міжнар. процесів, так і зі зміною ситуації всередині України та співвідношенням сил у війні з *Річчю Посполитою.* Зокрема, започаткування українсько-рос. відносин листом гетьмана Б.Хмельницького від 18 (8) червня 1648 було здійснене з метою стримати ймовірний наступ рос. військ на укр. землі проти повсталих козаків і їхніх союзників кримських татар, до чого Москву закликало кер-во Речі Посполитої (ґрунтуючись на положеннях таємного польсько-рос. договору 1646, що передбачав спільний виступ у разі загрози небезпеки кримськотатар. наступу), а також заохотити Олексія Михайловича до боротьби за вакантний по смерті короля *Владислава IV* Ваза у травні 1648 трон Польсько-Литов. д-ви. З подальшим розвитком визвол. боротьби, що супроводжувалася усвідомленням укр. кер-вом можливості повного виходу України з-під влади польс. короля, на поч. 1649 Б.Хмельницький, вочевидь під впливом розмов із єрусалимським патріархом *Паїсієм*, вирядив до *Москви* свого першого офіц. посла полковника С.*Мужиловського*, який задекларував бажання Війська Запорозького перейти під протекцію одновірного рос. монарха, проте жодним словом не обмовився про намір перейти у підданство цареві. Після отримання з Москви позитивної реакції на встановлення дипломатичних відносин і прибуття до *Чигирина* у квітні 1649 першого офіц. посланця царя Г.Унковського (див. *Унковського Григорія дипломатична місія 1649*) у травні 1649 Б.Хмельницький вирядив до Москви перше велике укр. посольство на чолі з чигиринським полковником Ф.*Вешняком*, в акредитивній грамоті якого вже чітко було сформульовано прохання до царя взяти Військо Запорозьке й «усю Русь» під протекцію та надати військ. допомогу у війні з Річчю Посполитою. Відмова рос. кер-ва від військ. допомоги Україні, що значною мірою унеможливило Б.Хмельницькому переможно завершити Зборівську кампанію 1649 та натомість змусило згідно з умовами Зборівської угоди 1649 визнати владу короля над Україною, суттєво загострила українсько-рос. стосунки. У 2-й пол. 1649 — на поч. 1650 навіть обговорювалася перспектива спільного з *Кримським ханатом* походу Війська Запорозького на Москву. Чергове українсько-рос. зближення відбувалося на поч. 1651 і зумовлювалося підготовкою України до нової війни з Річчю Посполитою та, відповідно, потребою в отриманні військ. допомоги іззовні. Проте отримати від Москви таку допомогу Б.Хмельницькому в кампанії 1651 також не вдалося.

Домогтися ж позитивної реакції на пропозицію взяти Військо Запорозьке під протекцію царя гетьману пощастило лише наприкінці червня 1653, коли в умовах чергової кризи у стосунках з Річчю Посполитою Б.Хмельницький досягнув згоди Оттоманської Порти (див. *Османська імперія*) прийняти Україну під її протекцію. Небажання рос. кер-ва допустити розширення впливів Порти на кордонах з Рос. д-вою врешті й підштовхнуло царський уряд до взяття Війська Запорозького під опіку. 11 (1) жовтня 1653 рішення царя було одностайно підтримано учасниками Земського собору (див. *Земського собору 1653 рішення*). Водночас Земський собор дозволив цареві розірвати мирну угоду з Річчю Посполитою та розпочати війну за Україну. На поч. січня 1654 для проголошення акту прийняття України під «високу руку» царя та обговорення умов цього прийняття в Україну прибула повноважна рос. делегація на чолі з боярином В.*Бутурліним*. Україну на перемовинах у Переяславі, крім гетьмана Б.Хмельницького, представляли ген. писар І.*Виговський*, полковники П.*Тетеря*, Г.*Лесницький* та ін. вищі чини *козацької старшини*. Для обговорення перспективи українсько-рос. союзу на ранок 18 (8) січня Б.Хмельницький скликав старшинську раду, а для легітимації важливого зовнішньополіт. рішення по обіді того ж дня було зорганізовано заг. військ. раду. Після ухвалення на ній позитивних рішень щодо укладення У.-р.у. 19 (9) — 20 (10) січня у Переяславі відбулися українсько-рос. переговори, на яких дебатувався характер майбутніх взаємин Війська Запорозького з царем. Утім жодного підсумкового документа за їхніми результатами ухвалено не було. Обраний алгоритм політико-правового оформлення вже проголошеного союзу передбачав підготовку укр. стороною проекту угоди з його наступним розглядом рос. стороною та затвердженням царем. По завершенні переговорів рос. делегація взяла участь в оприлюдненні нової політ. реальності через реалізацію процедури приведення населення частини укр. міст до присяги на вірність царській владі, а гетьман. уряд організував проведення серії старшинських рад спочатку в Чигирині, а згодом у Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), за результатами яких і було вироблено проект уго-

Герб Богдана Хмельницького.

ди, завізований Б.Хмельницьким 27 (17) лютого 1654. Саме на підставі цього документа укр. делегація, очолювана ген. суддею С.*Богдановичем-Зарудним* і переяслав. полковником П.Тетерею-Моржковським, і провадила у Москві переговори, що відбувались у *Посольському приказі* Рос. д-ви впродовж 23 (13) березня — 5 квітня (26 березня) 1654 й увінчалися видачею царем ратифікаційних документів, відомих в історіографії як Березневі статті 1654. Документ (оригінал якого не зберігся) закріпив усі запропоновані укр. стороною положення, крім норм, що регулювали фінансові взаємини сторін (гетьман. уряд пропонував алгоритм протекторатно-васалітетних відносин — із виплатою Україною щорічно визначеної наперед суми, а натомість рос. сторона включила норму, яка передбачала інтегрування податкової системи Гетьманату в структуру рос. влади). Крім того, царський уряд включив положення, що ставило укр. зовн. політику під його контроль та забороняло прямі дипломатичні контакти гетьман. уряду з кер-вом Речі Посполитої та Оттоманської Порти. Решта положень не містили серйозних обмежень укр. суверенітету. Отже, угода загалом вписувала Гетьманат у рамки номінальної васальної залежності від рос. царя при збереженні його політ. суб'єктності, щоправда обтяженої обмеженнями у фінансовій та зовнішньополіт. сферах. Гетьман Б.Хмельницький, невдоволений внесеними рос. стороною змінами і доповненнями, не став розголошувати їх зміст і у практичній діяльності на них не зважав. Внаслідок цього у взаєминах сторін виникали різного роду непорозуміння і конфліктні ситуації, що особливо виразно проявились у сфері зовн. політики. Загалом же чи не найбільшою проблемою при реалізації У.-р.у. стали різночитання сторонами змісту домовленостей, спричинені непорозуміннями, зумовленими відмінностями політ. к-р суб'єктів переговорного процесу. І якщо рос. влада розцінювала У.-р.у. винятково в контексті реалізації політики «збирання руських земель», то гетьман. уряд підходив до неї лише як до одного з інструментів протидії зазіханням польс. короля і шляхти на укр. землі. Вагоме випробування на У.-р.у. чекало в умовах польсько-рос. зближення 1656, що повністю заперечувало ідею українсько-рос. воєн. співпраці (див. *Віленське перемир'я 1656*). Попри спротив рос. сторони Б.Хмельницький не визнав умови Віленського перемир'я 1656 і продовжив воєнно-політ. співпрацю зі Швед. королівством, що воювало як з Річчю Посполитою, так і з Рос. д-вою. Остаточно ж У.-р.у. вичерпала себе вже після смерті Б.Хмельницького в серпні 1657, коли його наступник гетьман І.Виговський, намагаючися захиститись від спроб рос. кер-ва ревізувати положення У.-р.у., внісши до неї нові обмеження суверенітету України, уклав Гадяцьку угоду 1658 з Річчю Посполитою (див. *Гадяцький договір 1658*), що передбачала повернення Гетьманату до складу Польсько-Литов. д-ви в якості його третьої федеративної частини.

Дж.: Акты Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Т. 10. СПб., 1872; Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы, т. 2—3. М., 1954; Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніжинський полки. К., 2003; Переяслав: 1654 рік. К., 2012.

Літ.: *Карпов Г.* Переговоры о соединении Малороссии с Великороссией. «Журнал Министерства народного просвещения», 1871, кн. 11—12; *Буцинский М.* О Богдане Хмельницком. Х., 1882; *Розенфельд И.И.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): историко-юридический очерк. СПб., 1915; *Грушевський М.С.* Переяславська умова. К., 1917; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем. В кн.: Ювілейний збірник в честь професора Ст. Дністрянського. Прага, 1923; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1923; *Андрусяк М.* Переяславський договір. В кн.: Збірник матеріалів V наукової конференції Наукового товариства імені Шевченка. Торонто, 1954; *Яковлів А.* Українсько-московська угода 1654. Нью-Йорк, 1954; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К., 1993; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657, ч. 1: 1654 рік. Львів, 1996; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

УКРАЇ́НСЬКО-РОСІ́ЙСЬКІ МИ́РНІ ПЕРЕГОВО́РИ 1919 — спроба мирного врегулювання збройного конфлікту між РСФРР і *Українською Народною Республікою.* На завершальному етапі *Мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР 1918* лідери опозиційного *Українського національного союзу* — В.*Винниченко* і М.*Шаповал*, які готували повстання проти режиму П.*Скоропадського*, таємно увійшли в контакт із керівниками делегації РСФРР — Х.*Раковським* та Д.*Мануїльським.* Кремлівські дипломати обіцяли підтримати змовників посиленням розвідувальної діяльності на пн.-сх. кордонах *Української Держави*, щоб відвернути увагу німецько-гетьман. військ, а також визнати новий політ. лад в Україні й не втручатися в її внутр. справи в обмін на легалізацію більшовицької партії в УНР. Але РНК РСФРР в день підписання Комп'єнського перемир'я — 11 листопада 1918 — дала РВР Республіки директиву «Про підготовку термінової військової допомоги трудящим України». 17 листопада 1918 була створена *Група військ Курського напряму* для наступу на Україну, 28 листопада 1918 в Курську (нині місто в РФ) був сформований більшовицький *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України* на чолі з Г.*Пятаковим* (24 січня 1919 його змінив Х.Раковський); 29 листопада 1918 він переїхав до колиш. сотенного містечка слобідського *Сумського полку* — Суджі (нині місто Курської обл., РФ), де опублікував «Маніфест до українського народу» з оголошенням про повалення режиму П.Скоропадського і закликом боротися за відновлення рад. влади. 31 грудня 1918 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* на чолі з В.*Чехівським* направила ноту протесту урядові РСФРР з приводу наступу її військ на територію України без оголошення війни; 2 і 4 січня 1919 (коли більшовицькі

сили вже взяли *Харків*, а на базі Групи військ Курського напрямку був організований *Український фронт*) Кремлю було надіслано ще одну ноту протесту.

6 січня 1919 до *Києва* за підписом Г.*Чичеріна* надійшла відповідь РНК РСФРР на укр. ноти, де говорилося, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на Україні нема. Воєнна акція на українській території... провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Водночас було виражено згоду прийняти в *Москві* представників УНР для ведення переговорів, якщо укр. уряд виступить проти англо-франц. і амер. імперіалізму. 9 січня 1919 Рада нар. міністрів УНР вислала до Москви чергову ноту, в якій заявила, що твердження РСФРР є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю; в разі негайного припинення воєнних операцій і виведення більшовицьких військ з України уряд УНР погоджувався приступити до мирних переговорів, якщо Кремль дасть задовільну відповідь на поставлені питання протягом 48 годин. 11 січня 1919 Кремль відповів, що серед військ, які борються проти *Директорії* УНР, немає рос. частин, але, «з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити усі суперечливі питання шляхом переговорів», Г.Чичерін запропонував їй вислати до Москви своїх делегатів. Того ж дня з Києва для ведення переговорів виїхала Надзвичайна дипломатична місія УНР на чолі з С.*Мазуренком* і 15 січня 1919 прибула до Москви. Наступного дня, коли Червона армія вже вступила в *Чернігів* і наближалася до *Полтави*, Директорія УНР нарешті оголосила стан війни РСФРР.

Мирні переговори між делегаціями Директорії УНР і РНК РСФРР (голова — Д.Мануїльський) тривали 17 січня — 4 лютого 1919. Укр. дипломатична місія мала від В.Винниченка чіткі інструкції: досягти припинення воєнних дій РСФРР проти УНР і укласти мирний договір на засадах цілковитої самостійності України, виведення з неї Червоної армії та надання Кремлем матеріальної допомоги *Армії Української Народної Республіки*; за це УНР зобов'язувалася підписати з РСФРР тимчасовий військ. союз проти *Білого руху* і його спільників. Але рос. делегація відмовилася від обговорення проблеми миру, мотивуючи це відсутністю представників Тимчасового робітничо-сел. уряду України і погоджуючись лише на роль посередника між останнім і Директорією УНР; натомість Кремль пропонував вести переговори переважно з екон. питань, обминаючи політичні. Відстоюючи свої інтереси, рос. сторона прагнула змусити УНР укласти союзну угоду проти Антанти, А.*Денікіна* та П.*Краснова*, за якою проводилося б узгодження воєнних дій проти «ворогів революції»; при цьому РСФРР не скупилася на обіцянки негайно визнати незалежність УНР. На такі пропозиції С.Мазуренко відповідав, що коли Антанта почне просувати окупацію України, тоді обговорення питання про союз стане можливим, а поки що варто узгодити таємний план боротьби з ворогами революц. демократії, залишивши відкритими пункти про пропуск Червоної армії на Дон через територію УНР та про бойові дії проти десанту Антанти. Водночас місія Директорії УНР не відкидала спільних із Москвою операцій проти кадетського Крим. крайового уряду, але за умови подальшого приєднання півострова до УНР.

З прибуттям до Москви делегації УСРР на засіданні 4 лютого 1919 було погоджено текст документа, який телеграмою відправили Директорії та харків. урядові. Фактично йшлося про самоліквідацію Директорії як вищого органу держ. влади УНР. 10 лютого 1919 до С.Мазуренка з *Вінниці* надійшло розпорядження «перервати всякі переговори з московським правительством». Навіть В.Винниченко, який вже залишав свою посаду в Директорії УНР на вимогу представників Антанти, відреагував бурхливо, його обурили слова з телеграми Х.Раковського про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, укр., землі.

Літ.: *Реєнт О.П., Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.): Збірник документів. К., 1996; *Дацків І.Б.* Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України. «УІЖ», 2009, № 3.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-РУ́СЬКА ВИДАВНИ́ЧА СПІ́ЛКА (з 1922 — Українська видавнича спілка) — акціонерне т-во, засноване 1899 у *Львові* за ініціативи М.*Грушевського* для друкування творів укр. письменників, перекладів кращих творів світ. літератури і науково-популярних книг. Гол. директором спілки був М.Грушевський, а гол. редакторами — І.*Франко* та В.М.*Гнатюк*. З 1905 У.-р.в.с. перебрала від *Наукового товариства імені Шевченка* видання *«Літературно-наукового вістника»*. Протягом 1907—14 і 1917—18 друкування «Літературно-наукового вістника» та частково книг здійснювалося в *Києві*. Після перерви, 1922, видво було відновлено у Львові як Укр. видавнича спілка й існувало до 1932. Проте його діяльність була значно обмеженою. До 1917 У.-р.в.с. видала понад 300 книг у 2-х серіях — науково-популярна література і белетристика. У літ. серії вийшли, зокрема, твори В.*Винниченка*, М.*Коцюбинського*, О.*Кобилянської*, *Марка Вовчка*, Л.*Мартовича*, Б.*Лепкого*, І.*Нечуя-Левицького*, В.*Стефаника*, І.Франка; переклади творів Дж.-Н.Байрона, Г.Гейне, К.Гамсуна, Ф.Достоєвського, Е.Золя, Гі де Мопассана, Л.*Толстого*, В.Шекспіра та ін.; у науково-популярній — М.*Карєєва* «Філософія культури і соціальної історії XIX ст.», Дж.Інгрема «Історія політичної економії», Ф.*Енгельса* «Початки родини», К.Кавтовського «Народність і її початки» та ін.

Літ.: *Кревецький І.* Українсько-руська видавнича спілка і галицько-руська інтелігенція. «Діло», 1904, № 82; *Якимович Б.* Українсько-руська видавнича спілка. В кн.: Український альманах 1999. Варшава, 1999; *Благовірна Н.Б.* Роль «Українсько-руської Видавничої Спілки» (1899—1932) у формуванні національних засад редакційно-видавничої діяльності: дис. ... канд. філол. н. Львів, 2005.

О.М. Донік.

«УКРАЇ́НСЬКО-РУ́СЬКИЙ АРХІ́В» — серійне періодичне видання історико-філософічної секції НТШ (див. *Наукове товариство імені Шевченка*). Започатковане 1906 з ініціативи голови НТШ М.*Грушевського* з метою публікації рукописів спец. оригінальних розвідок. Видання продовжувало *«Руську історичну бібліотеку»*, започатковану 1886 для популяризації в *Галичині* україно-

мовних праць з історії України. Упродовж 1906—25 в серії видано 15 томів. Редактори окремих томів: І.*Свєнціцький*, М.*Возняк*, І.*Франко*, М.Тершаковець, В.*Щурат*, І.*Брик*, К.*Студинський*, С.*Томашівський*. Усі томи тематичні, присвячені нац. відродженню, культ. життю та шкільництву Галичини, історії Греко-катол. церкви, матеріалам до історії укр. писемної творчості та поезії, українсько-чеських культ. взаємин.

Томи 1, 6, 7 — бібліографія рукописів *Народного дому у Львові* з колекції А.*Петрушевича*, де опубліковано Ізмарагд, Паренезис, *кормчі*, номоканони, торжественники, *пом'яники*, євангелія 15—17 ст. До томів 9, 10, 11 ввійшли пісні збірника б-ки Чарторийських, тексти різдвяних та великодніх віршів. Описано мотиви появи деяких творів, їхні теми та ідеї, розглянуто акровірші, проаналізовано інформацію, зашифровану в них. Том 2 присвячено соціально-екон. життю, зокрема громад. шпихлірам (коморам), 1784—1840 в Галичині. Том 3 охоплює матеріали і замітки до історії нац. відродження серед. 19 ст. Том 13/14 присвячений культ. життю в Галичині 1795—1857: містить джерела до історії роду М.*Шашкевича*, про діяльність А.*Ангеловича*, М.*Левицького*, Г.Яхимовича, Л.Трещаківського, І.Снігурського та ін. Окремий том 12 складають листи митрополита М.Левицького до єпископа І.Снігурського, а том 5 — філол. праці І.*Могильницького*. Том 8 містить матеріали до *«азбучної війни» 1859*, а том 4 — до історії шкільництва в Галичині 18—19 ст.

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКИЙ АРХИВ
видає
ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНА СЕКЦІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
Т. IV.

МАТЕРІЯЛИ
ДО ІСТОРИЇ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА
XVIII І XIX вв.
Видані під редакцією
Стефана Томашівського.

У ЛЬВОВІ, 1909.
З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Українсько-руський архів. Т. IV: Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв. Львів, 1909. Титульний аркуш.

Бібліографічний покажчик серії: Українсько-руський архів (1906—1925): покажчик змісту томів. Львів, 1992.

М.М. Чебан.

УКРАЇ́НСЬКО-ТРАНСИЛЬВА́НСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1656 — міждерж. договір, укладений 17 (7) вересня 1656 у Фейєрварі (нині м. Алба-Юлія, Румунія) послами *Війська Запорозького* з урядом трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці*. Укр. сторону на переговорах представляли *генеральний осавул* І.Ковалевський та писар *Генеральної військової канцелярії* І.Груша. Договір конституював встановлення військово-політ. союзу між Військом Запорозьким і *Трансильванським князівством*, відповідно до умов якого сторони зобов'язувалися надавати одна одній військ. допомогу; завчасно повідомляти в разі потреби про агресивні наміри третьої сторони; виявляти неприязнь до д-в, вороже налаштованих до союзника, таємно не порушувати умов договору. Крім т. зв. ассекурації, яка проголошувала заг. засади функціонування союзу, Дєрдь II Ракоці намагався нав'язати укр. стороні ще й т. зв. кондиції, які, деталізуючи зміст угоди, ставили Військо Запорозьке в залежне від трансильванського князя становище. Спроба нав'язання кондицій зустріла різко негативну оцінку з боку гетьман. уряду Б.Хмельницького. 27 (17) жовтня 1656 уряд Б.*Хмельницького* скріпив присягою заг. положення договору, які характеризували його як рівноправну сторону. Договір сприяв підписанню іншого — шведсько-трансильванського (Раднотський трактат 16 (6) грудня 1656) договору про розподіл *Речі Посполитої* — та уможливив участь укр. військ на чолі з А.*Ждановичем* у війні Швеції та Трансильванії проти Польщі в 1-й пол. 1657.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, б/р; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

УКРАЇ́НСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА УГО́ДА ПРО ВІ́ЛЬНЕ МОРЕПЛА́ВСТВО І ТОРГІ́ВЛЮ — двосторонній міжнар. договір, укладений, на думку О.*Пріцака*, в результаті переговорів посольства на чолі з Ф.*Джалалієм* до *Стамбула* в липні 1648 або, як стверджують В.*Смолій* і В.*Степанков*, у результаті домовленостей посольства А.*Ждановича*, відрядженого Б.*Хмельницьким* разом із турец. послом Османом-агою з *Чигирина* 23 липня 1650. Під час переговорів з Османом-агою 20 липня 1650 гетьман зобов'язався не допускати мор. походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Високої Порти акціях і дотримуватися союзного договору з *Кримським ханатом*, укладеного у березні 1648. Козац. посольство мало просити султана *Мегмеда IV* (фактично великого візира, оскільки султану було 8 років) про допомогу в боротьбі проти *Речі Посполитої*, заміну пропольськи налаштованого молдов. господаря Василя *Лупу*, а також висловити згоду Б.Хмельницького на турец. протекцію. У грудні 1650 султанський уряд прийняв рішення взяти гетьмана «під крило й протекцію неосяжної Порти», але, з огляду на триваючі війни з Персією та Венецією, утримався від безпосереднього надання воєнної підтримки, обмежившись «строгим указом» крим. хану *Іслам-Гірею III*, «аби він ніколи своїх очей і вух не звертав у польський бік». Імовірно, підписаний тоді ж українсько-турец. договір з 13-ти пунктів надавав від імені султана «свободу Козацькому війську і його землі» плавати Чорним і Середземним морями до всіх «портів, міст і островів» *Османської імперії* та ін. д-в (пункт 1); укр. купці з їхніми товарами на 100 років (як мінімум на 30) звільнялися «від усяких мит і податків» (пункт 2); українці могли будувати склади і торгувати в містах і портах Туреччини та «жити із всією свободою без жодних податків до згаданих 100 років»

(пункт 3); у Стамбулі передбачалося перебування «резидента Війська Запорозького» для захисту інтересів укр. купців (пункт 4); *Військо Запорозьке* мало не допускати «свавільних людей», у т. ч. *донських козаків*, у Чорне море й побудувати нижче *дніпрових порогів* аж до гирла Пд. Бугу «кілька портових міст» (пункти 5, 7).

Літ.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, вип. 2. К., 1993; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». «Київська старовина», 2001, № 3.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКИЙ ДО́ГОВІР 1669 — договір між гетьманом П.*Дорошенком* і султаном *Мегмедом IV* про підпорядкування України султанській владі на умовах *протекторату*. Основні положення У.-т.д. було узгоджено на козац. раді в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 12 березня 1669. Для уточнення окремих статей договору до *Стамбула* виїхало укр. посольство на чолі з С.Портянкою і М.Радкевичем (див. *Радкевича—Портянки дипломатична місія 1669*). Осн. положення договору були наступними: визнання за *Військом Запорозьким* усіх етнічних укр. земель від *Перемишля* й *Самбора* до Севська (нині місто Брянської обл., РФ) і *Путивля*; обрання гетьмана на довічне володарювання; населення України звільнялося від сплати податків; правосл. церква отримувала автономію і підпорядкування владі константиноп. патріарха; турки і татари, які прибували в Україну, мали селитися лише в спеціально визначених містах, їм заборонялося будувати мечеті; крим. ханові заборонялося руйнувати укр. міста і села та брати *ясир*; султан і хан без відома гетьмана не могли укладати договори з польс. королем і моск. царем та ін. Імовірно, що більша частина положень була погоджена, адже П.Дорошенко отримав клейноди від султана, а на козац. раді 2 грудня 1670 була складена присяга йому на вірність. Однак міжнар. та внутрішньополіт. ситуація не давала змоги уряду України втілити цей договір у життя.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Крикун М.* Між війною та Радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700-х рр. К., 2010; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. К., 2011.

Т.В. Чухліб.

УКРАЇ́НСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКИЙ СОЮ́ЗНИЙ ДО́ГОВІР 1712 — двостороння міжнар. угода, укладена в результаті переговорів у *Стамбулі* в грудні 1711 — лютому 1712 дипломатичної місії гетьмана П.*Орлика* у складі прилуцького полк. Д.*Горленка* (голова), генерального судді К.Довгополого, *генерального писаря* І.Максимовича, *генерального осавула* Г.Герцика (див. *Герцики*) та *кошового отамана* К.*Гордієнка*, що мала на меті виробити точні умови сподіваного виведення рос. військ з України згідно з *Прутським трактатом 1711* й обговорити характер відносин *Війська Запорозького* з Високою Портою. Козац. делегація, відповідно до інструкцій гетьмана, мала домагатися, за аналогією з *Українсько-кримським союзним договором 1711*, гарантій з боку Стамбула в тому, що «Україна по обидва боки Дніпра разом із Військом Запорозьким і народом малоросійським завжди залишається вільною від чужоземного володіння», а її союзники «не повинні під приводом визволення чи захисту намагатися встановити повне панування, васалітет або підпорядкування»; росіяни мали назавжди піти з обох частин України і зректися будь-яких майбутніх претензій на управління нею. Але вправність моск. дипломатії, очолюваної П.*Шафіровим*, і згода рос. царя *Петра І* віддати туркам *Азов* та знищити Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) і фортеці на нижньому Дніпрі зумовили досить поміркковані пункти союзної угоди, сформульовані в грамоті султана *Агмеда III* від 16 (5) березня 1712, що видавалася й від імені крим. хана Девлет-Гірея II. Документ базувався на прецедентах, створених Українсько-крим. союзним договором 1648 та *Українсько-турецьким договором 1669*, і передбачав, що гетьманові надається найвища й виняткова влада над правобереж. козаками («хай він там вільно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною відступили московитам»); козакам і всьому укр. населенню гарантується свобода; гетьман має вільно обиратися; Порта не втручатиметься у справи Війська Запорозького, а воно не сплачуватиме Стамбулу податків чи данини. Натомість козац. посли брали на себе такі зобов'язання: гетьман і козаки будуть завжди вірні султанському урядові, братимуть участь у захисті й воєнних походах *Османської імперії*, а також визнаватимуть *протекторат* султана. Угода залишалася чинною до укладення *Адріанопольського мирного договору 1713.*

Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Мельник Л.Г.* Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика. «УІЖ», 1997, № 6; *Санин О.Г.* Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710—1711 гг. В кн.: Москва—Крым: Историко-публицистический альманах, вып. 2. М., 2000; *Гайворонский А.* Созвездие Гераев. Симферополь, 2003.

В.І. Головченко.

УКРАЇ́НСЬКО-ШВЕ́ДСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1657 — договір, укладений на ген. раді в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 16 (6) жовтня 1657 між гетьман. урядом І.*Виговського* та представником шведського короля *Карла X* Густава. Укладанню договору передували тривалі дипломатичні зносини сторін (із серед. 1655), під час яких гол. каменем спотикання виступала проблема політ. підпорядкування західноукр. земель, на які претендував союзник Швеції — трансильванський кн. Дєрдь II *Ракоці*. У виробленні умов договору від укр. сторони брали участь Ю.*Немирич*, І.Ковалевський та І.Федорович *(Богун)*, а від шведської — Г.*Лілієкрона*. Договір встановлював між *Військом Запорозьким* і Швед. королівством стосунки військово-політ. співпраці, відповідно до нього сторони зобов'язувалися надавати одна одній військову допомогу та спільно діяти проти вороже налаштованих до однієї з них д-в (виняток робився лише для Рос. д-ви, яка, хоч і перебувала в стані війни зі Швецією, але мала союзницькі відносини з Військом Запорозьким),

а також своєчасно інформувати про наявність агресивних намірів третьої сторони. Договірні сторони не мали права вступати в сепаратні переговори з ворогуючою стороною, а також надавати їй допомогу. Узгодження деталей союзних відносин повинно було відбутися після ознайомлення з договором швед. короля. Запропоновані укр. стороною умови передбачали: визнання швед. монархом за умови свого *протекторату* Війська Запорозького як «народу вільного і нікому не підлеглого»; кордонів козац. д-ви аж до Пруссії; приєднання до Війська Запорозького Брестського та Новогрудського воєводств; після перемоги над *Яном II* Казимиром Ваза сторони мали спільно обирати нового польс. монарха, який був зобов'язаний визнати незалежність козац. України. Зважаючи на зміну міжнар. обстановки в регіоні та трансформацію стратегічних планів Карла Х Густава, договір не було реалізовано.

Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908.

Літ.: *Kubala L.* Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. М., 1981; *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655—1661 годах. М., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

УКРАЇ́НСЬКО-ШВЕ́ДСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1708 — угода між укр. та швед. сторонами щодо політ. майбутнього України та військ. взаємодії у війні проти Рос. д-ви.

При трактуванні часу та змісту договору укр. історики вибирають один із кількох можливих варіантів. Істотні розбіжності між ними викликані відсутністю як оригіналів, так і копій договорів. Найвиразнішими є наступні підходи:

I. У 1-й пол. 1708 у Сморгоні (нині місто Вітебської обл.) чи Радошковичах (нині міськ. с-ще Мінської обл.; обидва в Білорусі) укладено дві угоди — зі Швецією та Польщею. Перша угода складалася з 4-х пунктів: 1. І.П.*Мазепа* зобов'язувався зустріти швед. короля в Сіверщині й передати йому всі фортеці, що колись належали *Великому князівству Литовському* (*Стародуб*, *Новгород-Сіверський*, Мглин, Брянськ (нині місто і центр Брянської обл., РФ) та ін.); 2. Швед. війська мали зимувати в Сіверщині до того часу, коли гетьман збере на їхню підтримку козаків Гетьманщини, Слобожанщини та Дону; 3. І.Мазепа мусів залучити на бік *Карла XII* калмицького хана Аюку; 4. В разі виконання попередніх статей швед. король зі своїм військом та очолюваними І.Мазепою силами вирушить на *Москву*. При цьому росіяни будуть витіснені на пн. від своєї столиці та р. Волга — на неродючі землі. Продовольче постачання союзників мусив забезпечити гетьман. Дії Карла XII мали підтримати польс. війська короля *Станіслава-Богуслава Лещинського* походом через *Київ* та швед. корпус генерал-майора Е. фон Крассова походом через Смоленськ (нині місто в РФ). Ін. швед. корпус генерал-майора Г.Лібекера мусив захопити *Санкт-Петербург*, а також райони Новгорода і Пскова (нині обидва міста в РФ). За необхідності, Г.Лібекеру мали допомогти швед. підрозділи з Риги (нині столиця Латвії) та Ревеля (нині м. Таллін, Естонія). Від імені І.Мазепи цей, а також договір з Польщею 1708 підписав його представник — сербський чи болг. архієпископвигнанець. Згідно з другою угодою Україна мала ввійти до складу *Речі Посполитої* на рівних правах з Польщею та Литвою, а І.Мазепа отримував князівський титул і володіння в складі Вітебського та Полоцького воєводств на правах курляндського герцогства (О.*Оглоблин* вважає, що на поч. 1708 було укладено угоду лише зі Станіславом-Богуславом Лещинським).

Зауваження. Історики реконструюють ці договори, використовуючи переважно спогади секретаря похідної королів. канцелярії Карла XII П.Шоенстрема (Шенстрема). Вперше вони були надруковані як додаток до мемуарів офіц. швед. воєн. історіографа Г.*Адлерфельда*. Натомість Б.*Крупницький*, вивчивши першоджерело, довів існування лише однієї заг. угоди. За його даними, документ із записом цих умов було створено орієнтовно в 1720-х рр., що дає підстави сумніватися в його достеменності. До зустрічі гетьмана з королем контакти продовжувалися протягом тривалого часу, коли політ. ситуація зазнавала значних змін, а переговори були непрямими й неофіційними. Сторони не мали узгоджених планів дій. Українці не знали ні про стратегічні наміри шведів, ні про напрямок руху їхніх військ. До зустрічі з гетьманом Карл XII отримував інформацію про українсько-рос. протиріччя, про укр. бачення політ. перспектив, яка могла викривлюватися посередниками, висловлював свої пропозиції, але не мав достатніх підстав для переконаності в приєднанні до нього І.Мазепи. Говорити про взаємодію сторін можна лише з часу переходу гетьмана на бік короля. При цьому попередні домовленості відкривали гетьману можливості для подальших контактів зі швед. королем, а відтак, пошуку нових варіантів політ. майбутнього. Для Карла XII підтримка зв'язків з укр. верхівкою надавала шанси для привернення їх на свій бік і використання українців для поширення власного впливу в сусідніх з Гетьманщиною регіонах. Оскільки порятунок козац. д-ви був гол. метою І.Мазепи, а реалізувати її можна було різними шляхами, одним із них було декларування можливості політ. існування в складі Речі Посполитої як рівноправної частини поряд з Польщею та Литвою.

II. Існування попереднього договору заперечується, а натомість зазначається, що договір було укладено в Гірках (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) наприкінці жовтня 1708 після переходу І.Мазепи на бік Карла XII. Основою для такого підходу є *«Вивід прав України» 1712* П.*Орлика*, віднайдений та опубл. І.*Борщаком* (існують і припущення про створення цього договору ще перед прилученням гетьмана до шведів, або ж у березні 1709). Згідно з цією позицією договір мав 6 пунктів наступного змісту: 1) Карл XII брав Україну під свій захист, причому під час воєн. дій швед. війська,

прислані королем на допомогу на укр. терени, мали бути керовані гетьманом; 2) все завойоване на моск. землях переходило у власність того, хто ним заволодіє, а що належало українцям, те поверталося у власність Укр. князівства; 3) князь і всі сусп. стани України зберігають свої соціальні позиції; 4) законний князь України І.Мазепа вповні зберігає свій статус, а по його смерті укр. сусп. стани продовжують користуватися своїми вольностями згідно зі своїми правами та давніми законами; 5) швед. король не має права привласнювати герб і титул князя України; 6) на час воєн. дій князь і стани України передають королю міста Стародуб, Мглин, *Батурин*, *Полтаву*, *Гадяч*.

Зауваження. Автентичність «Виводу прав України» є сумнівною (застереження висловлювали Б.Крупницький та М.*Андрусяк*, а О.*Субтельний* поставив під сумнів навіть існування такого документа). Під час прямих переговорів І.Мазепи з Карлом XII та ін. представниками верхівки Швеції було домовлено про умови політ. союзу та військ. взаємодії. Проте укладення формального договору за тих обставин могло бути передчасним, оскільки швед., польс. та укр. сторонам було необхідно дотримуватися союзних відносин, а їхнє бачення політ. майбутнього значно відрізнялося і подекуди було різко суперечливим. Умови договору можна було значно скорегувати в залежності від зміни політ. ситуації. Українсько-швед. союз мав велике значення для обох сторін, однак не можна говорити про його рівноправність, оскільки гетьман переходив під зверхність і захист швед. короля. За даними Б.*Кентржинського*, 10 листопада 1708 був виданий бюлетень швед. польової канцелярії, який засвідчує прийняття Гетьманщини під зверхність Карла XII, декларує бажання короля звільнити українців з-під моск. влади, висловлює сподівання на шведсько-укр. співпрацю, проте не вказує на формальні ознаки, які би визначили статус України під владою короля, а тому й не дає можливості конкретніше говорити про сформовану концепцію її політ. майбутнього.

III. Офіційна українсько-швед. угода була підписана лише після переходу на бік Карла XII Війська Запороз. низового наприкінці березня 1709 у Великих Будищах (нині село Диканського р-ну Полтав. обл.) завдяки наполяганню на цьому запорожців. Укр. сторону представляли І.Мазепа та К.*Гордієнко* із запорожцями. Договір складався з 4-х статей, які були сформульовані у вигляді пропозицій і передані королю, який їх затвердив. Було домовлено, що мир між Карлом XII і рос. царем укладатиметься лише з урахуванням укр. інтересів; що Україна буде звільнена від моск. влади; українцям гарантувалося збереження їхніх давніх вольностей і привілеїв. Також було узгоджено питання взаємин шведів з укр. населенням: українці мусили повернутися до своїх домівок, не чинити ворожих дій щодо шведів, надавати швед. війську все необхідне продовольство та фураж; король обіцяв дисциплінувати ставлення його вояків до укр. населення. Обумовлювався безконфліктний спосіб пересування в поході швед. та укр. військ. Останньою умовою з боку запорожців був негайний виступ проти ворогів Карла XII і ведення війни на їхній території.

Зауваження. Цей підхід, обстоюваний Б.Крупницьким, Б.Кентржинським та О.Субтельним, спирається на матеріали офіц. швед. історіографа Г.Нордберга і виглядає найбільш аргументованим.

Літ: *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станиславом Лєщинським і Карлом XII. «ЗНТШ», 1933, т. 152; *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3 К., 1991; *Субтельний О.* Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К., 2003; *Павленко С.* Іван Мазепа. К., 2003; *Кентржинський Б.* Мазепа. К., 2013.

В.В. Станіславський.

УКРАЇ́НСЬКО-ШВЕ́ДСЬКІ ВІДНО́СИНИ КОЗА́ЦЬКОЇ ДОБИ́ (17 — 1-ша пол. 18 ст.). Знайомство шведів з укр. *козаками* (які воювали у складі війська *Речі Посполитої*) відбулося під час Інфляндської кампанії 1600—02. 1631 швед. король Густав II Адольф Ваза здійснив невдалу спробу найняти *нереєстрових козаків* на військ. службу. Від часу створення *Української козацької держави* гетьман Б.*Хмельницький* налагоджував відносини з королевою Христиною та вів переговори з королем *Карлом X* Густавом, маючи на меті укласти договір про воєнно-політ. союз. Такий договір уклав у розпал першої Північної війни 1655—60, 16(6) жовтня 1657 в м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) гетьман І.*Виговський* (див. *Корсунська рада 1657*, *Українсько-шведський договір 1657*). Він передбачав визнання Швецією *Війська Запорозького* як окремої д-ви, її воєнний захист, екон. привілеї, торг. зв'язки тощо. Українсько-швед. відносини відновилися під час *Північної війни 1700—1721*, коли гетьман І.*Мазепа* та кошовий отаман *Запорозької Січі* К.*Гордієнко* уклали договори, що визнавали протекторат Швед. королівства над Укр. козац. д-вою (див. *Українсько-шведський договір 1708*). Така умова також була закріплена в Договорах і Постановах Війська Запорозького 1710, тексті присяги гетьмана П.*Орлика* та спец. грамотах короля *Карла XII*. Протягом 1710—13 швед. та укр. («мазепинські») війська брали участь у спільних воєнних операціях проти Рос. д-ви, а контакти еміграційного гетьман. уряду П.Орлика зі Швед. королівством завершилися на поч. 1740-х рр.

Літ.: *Каманин И.* Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией. В кн.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2. К., 1916; *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. «ЗНТШ», 1937, т. 154; *Матях В.* «Шведська карта» у політичних комбінаціях Б.Хмельницького. В кн.: Доба Богдана Хмельницького: збірник наукових праць. К., 1995; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657, ч. 1. Львів, 1996; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654—1660 гг.: шведская историография и источники. В кн.: Украина и соседние государства в XVII веке: материалы международной конференции. СПб., 2004; *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. К., 2011.

Т.В. Чухліб.

УКРАЇ́НЦЕВ Омелян Гнатович (1641—23(12).09.1708) — рос. дипломат, держ. діяч. Походив з дворянського роду, розпочав кар'єру як піддячий *Посольського приказу* (1660), був помічником А.*Ордіна-Нащокіна.* З 1665 — учасник дипломатичних місій Моск. д-ви до *Речі Поспо-*

литої (1662—63), Швеції, Данії та Голландії (1672—73). 1665 разом із Г.Богдановим провів успішні переговори у *Варшаві* з метою припинення війни, брав участь в укладенні *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*. З 1675 — дяк Посольського приказу, керівник його з 1676. З 1681 — думний дяк. Один із керівників посольств до Речі Посполитої 1677 та 1680, домагався закріплення за Москвою *Києва* і взагалі всієї *Правобережної України*, брав участь у створенні законодавчих актів щодо ліквідації місництва. Відігравав значну роль у розвитку російсько-укр. дипломатичних зв'язків, 1679 та 1684 здійснив дипломатичні місії до *Батурина*, прагнув об'єднати зусилля обох д-в для боротьби проти *Османської імперії*, створення широкої антиосман. коаліції. Один із творців *«Вічного миру» 1686* Моск. д-ви з Річчю Посполитою. Підтримував кн. В.*Голіцина*, котрий формально очолив Посольський приказ, у його антикрим. політиці, учасник Крим. походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), брав активну участь у скиненні І.*Самойловича* з гетьманства і заміні його І.*Мазепою*, укладанні *Коломацьких статей 1687*. Після падіння царівни *Софії Олексіївни* та кн. В.Голіцина знову став на чолі Посольського приказу, 1699 очолив посольство до Туреччини, яке уклало Константиноп. мир 13(3) липня 1700 (див. *Константинопольський мирний договір 1700*). Пізніше (1702—06) керував Провіантським приказом, але допустив значне казнокрадство, був під слідством, зазнав покарань і сплатив тяжкий штраф. 1707—08 — посол до Речі Посполитої, на Люблінському сеймі. Пізніше цар *Петро I* послав його з дипломатичною місією до трансильванського кн. *Ференца II Ракоці*, під час якої він помер в Угорщині 1708.

Літ.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 6. М., 1856; *Белокуров С.А.* О Посольском приказе. М., 1906; *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2003; *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. М.—СПб., 2011.

Ю.А. Мицик.

«УКРАЇ́НЦІ: ІСТО́РИКО-ЕТНОГРАФІ́ЧНА МОНОГРА́ФІЯ» — українознавче видання енциклопедичного характеру. Структурно вибудувана за систематичним принципом, тобто у вигляді оглядових нарисів, що присвячені комплексній народознавчій характеристиці укр. етносу, різних ділянок його традиційної та сучасної к-ри.

Вперше видання такого роду, але значно ширшого предметного обсягу було підготовлене напередодні та в роки *Першої світової війни* — *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* (1914, 1916).

«У.:і.-е.м.» — перший великий наук. проект етнологів УРСР після розгрому укр. народознавства на поч. 1930-х рр. До його реалізації залучили більше 20-ти тогочасних провідних народознавців з *Києва* та *Львова*, а також представників суміжних дисциплін.

Реалізація цього задуму пов'язана з одним із тодішніх ключових наук. проектів рад. етнологів — серією «Народы мира» (1954—66, у 18-ти т., 13-ти кн.), підготовку якої розпочали 1943. Тоді ж співробітники Ін-ту етнографії АН СРСР у *Москві* заходилися готувати колективну монографію про східнослов'ян. народи як одного з томів до цієї серії. Авторський колектив очолили С.Толстов, Б.*Рибаков*, В.Богданов та П.Богатирьов, а серед дослідників, які спеціалізувалися суто по українцях, був І.Симоненко. Проте цей проект тоді не вдалося завершити.

В резолюції координаційної наради з етногр. дослідження соціаліст. к-ри і побуту народів СРСР (Москва, 1952) окремим пунктом зазначено завдання просити академічні етногр. установи України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії не пізніше грудня 1953 обговорити підготовку відповідних історико-етногр. нарисів для тому «Народы Европейской части СССР» серії «Народы мира». Одним із першочергових завдань серед рішень 1-ї Укр. респ. етногр. конференції (Львів, лютий 1954) значилося опрацювання розділу «Українці» до одного з томів цієї серії. 7 травня та 10 липня 1954 Президія АН УРСР видала постанови про підготовку тому «Українці» (йшлося власне про розділ) до зазначеної серії, цю роботу мав очолити К.*Гуслистий*, якого спеціально перевели на посаду заст. директора Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*). Зважаючи на тодішню політико-ідеологічну ситуацію, ініціатива з підготовки «У.:і.-е.м.» не могла вийти з Києва, тож, коли надійшла відповідна директива з Москви, кер-во Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР в особі М.*Рильського* та К.Гуслистого висунуло ідею паралельно підготувати об'ємніше україномовне видання.

З 1 вересня 1954 відділ етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у повному складі почав підготовку цих двох пов'язаних

«Народы Европейской части СССР». Том 1. Москва, 1964. Титульні аркуші.

проектів. Ця робота значною мірою й визначала напрям етногр. досліджень в Україні впродовж наступного десятиліття, стала каталізатором активізації польової збирацької роботи, покращення координації діяльності різних осередків, розробки низки важливих теор. проблем. Реалізація цього наук. проекту була значним викликом для тогочасних укр. народознавців, позаяк в умовах невеликої кількості етнологічних кадрів (київський осередок лише 1944 почав поступове відродження після сталінських репресій 1930-х рр.) у короткі терміни потрібно було вирішити чимало теор. питань, за рахунок масштабних польових досліджень заповнити багато прогалин у вивченні як різних ділянок традиційної і сучасної к-ри (вперше дослідження робітн. побуту дорад. і рад. періодів стало планомірним і систематичним), так і окремих регіонів України. Саме під час підготовки «У.:і.-е.м.» вперше гостро постала проблема розробки схеми історико-етногр. районування України. Наприкінці лютого 1956 в Києві в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР провели спец. нараду за участю провідних етнологів, істориків, археологів, мовознавців, мистецтвознавців й економістів республіки. Щоправда, тоді вчені так і не дійшли згоди в цьому питанні, негативні наслідки чого в укр. етнології простежуються й досі.

2 томи монографії «Українці» мали бути присвячені відповідно «дожовтневому» і «соціалістичному» періодам. У січні 1955 у Москві затвердили проспект 1-го тому, а 1956 його опублікували. До підготовки дослідження залучили більше 20-ти науковців. Збирацьку роботу поділили між київ. та львів. етнологами за тематичним принципом.

1956 вчені підготували 1-й варіант 1-го тому. Цей російськомовний текст передали до Москви для ознайомлення, а згодом доопрацьовували і перекладали укр. мовою.

1959 опублікували макет 1-го тому «У.:і.-е.м.». Це об'ємне видання відзначалося гарною поліграфією, численними ілюстраціями. Текст складався з 4-х частин та додатків. До 1-ї частини «Український народ та його історико-етнічний розвиток» увійшли заг. відомості про *українців* (екон. та культ. розвиток у рад. період, *українська мова* та її діалекти (автор обох підрозділів — Д.Косарик), етногр. райони та локальні групи (Д.Косарик, К.Гуслистий, В.Горленко), антропологічна характеристика (В.Дяченко), історія етногр. дослідження (О.Кравець, О.Куницький, Г.Стельмах), утворення укр. народності та нації (К.Гуслистий), адміністративно-політ. поділ України та етнічні межі укр. народу наприкінці 19 — на поч. 20 (А.Поріцький; у виданні також вміщена «Етнографічна карта українського народу кінця 19 — початку 20 ст.» А.Поріцького та В.*Наулка*). До 2-ї частини ввійшли розділи з комплексною характеристикою становища укр. селянства наприкінці 19 — на поч. 20 ст. (М.*Ткаченко*) та традиційної к-ри: осн. госп. заняття, транспорт, рибальство та мисливство (автор усіх 4-х підрозділів — І.Симоненко), домашні промисли, харчування (авторка обох підрозділів — Л.Шевченко), поселення, двір, житло та одяг (автор обох підрозділів — Г.Стельмах), сімейний побут та обрядовість (О.Кравець), громад. побут (О.Кувеньова), реліг. вірування й обряди (В.Зінич). Щоправда, розділи дуже різнилися. В частині з них охарактеризовано відповідну історіографію, широко подана регіональна й локальна специфіка відповідних ділянок традиційної к-ри українців (напр. про ремесла та промисли). Водночас окремі статті були досить короткими та оглядовими, з непропорційним поданням певних регіонів та структурних компонентів досліджуваних явищ (напр. мисливство та рибальство). У 3-й частині (розділи 17—22) комплексно охарактеризовано к-ру та побут робітників України 1860-х — поч. 1900-х рр.: формування соціальної групи робітників (О.*Компан*), фабрично-заводське с-ще та житло робітників (О.Куницький), одяг (К.Матейко), харчування (Л.Шевченко), формування нового громадського (О.Куницький) та сімейного (М.Ломова) побуту. 4-та частина (розділи 23—26) присвячена характеристиці нар. творчості: словесний (В.Бобкова) та музичний (М.Гордійчук) фольклор, нар. мист-во (Л.Суха) та театр (М.Йосипенко).

500 пронумерованих примірників макета розіслали по відповідних наук. і навч. осередках України та Росії, де невдовзі провели його обговорення. За результатами цих плідних наук. дискусій окремі розділи планували доопрацювати, а деякі навіть переробити цілком. Відтак авторський колектив розширили з 21 до 30 осіб.

1960 4-ма окремими зшитками, надрукованими офсетним друком (формат А5) без ілюстрацій, вийшов ще один макет 1-го тому. В ньому дещо змінили перелік 27-ми розділів, їхню внутр. структуру (до більшості з них додали підпункт «Вступні зауваження» або «Історіографія», якщо його не було в 1-му варіанті). У 2-й частині тому найсуттєвіших змін зазнали розділи, що їх первісно готував І.Симоненко. У зв'язку з переїздом останнього до Москви його вивели з авторського колективу, а закріплені за ним розділи доручили підготувати ін. авторам (переважно колективно): с.-г. культура (М.Дяченко, Я.*Прилипко*), мисливство та рибальство (І.*Підоплічко*, І.Сокур), засоби пересування (М.Приходько, К.Гуслистий). Також з'явився новий розділ про нар. знання (В.Горленко, В.Зінич, В.Наулко, І.Підоплічко, А.Поріцький, М.Приходько). У 4-й частині додали окремий розділ про танцювальний фольклор (А.Гуменюк), а співавтором нарису про нар. мист-во став П.Жолтовський. Ін. словами, на увагу фахівців заслуговують обидва макети 1-го тому, хоча в пізнішій історіографії насамперед згадується видання 1959, яке було більш презентабельним.

1960—62 гол. увагу народознавці зосередили на підготовці 2-го тому «У.і.-е.м.», проте його зведений текст так і не був опублікований.

Однак широкий читацький загал монографії так і не дочекався, позаяк на поч. 1960-х рр. її випуск з ідеологічних міркувань заборонили. З погляду 21 ст. більшість позицій опубл. 1959—60 макетів 1-го тому застаріла і не відповідає сучасному стану науки, проте на той час вони становили значну цінність, насамперед це стосується зібраного в них фактичного матеріалу. Водночас чимало сучасних істориків і народознавців схиляються до думки, що в останній момент цензура злякалася не змісту книги, а її назви. Тож 1-й том «У.:і.-е.м.» на

«Українці: історико-етнографічна монографія». Макет. Том 1. Київ, 1959. Титульні аркуші.

кілька десятиліть залишився як напівслужбове видання в макеті для укр. народознавців.

Водночас упродовж 1961—62 підготовлено значно коротший текст російськомовного нарису про українців. 1964 напередодні 7-го Міжнар. конгресу антропологічних та етногр. наук у Москві вийшов 1-й том книги «Народы европейской части СССР» серії «Народы мира», до якого ввійшов цей нарис про українців. Тут знаходимо 10 глав, які приблизно відповідають виданню 1959—60, переважно той самий і склад авторського колективу (хоча в окремих підрозділах один з авторів міг узагальнити напрацювання кількох колег із повнішого україномовного варіанту): нарис етнічної історії (К.Гуслистий; діалекти укр. мови — А.Могила), осн. галузі госп-ва та заняття населення (сільс. госп-во дорад. періоду — Я.Прилипко; нар. с.-г. календар — М.Приходько; сільс. госп-во УРСР — А.Поріцький, промисли — Л.Шевченко, К.Повод, пром. розвиток — В.Наулко, М.Приходько), транспортні засоби (М.Приходько), поселення, типи забудови та житло (Г.Стельмах; житло робітників — О.Куницький), одяг (Г.Стельмах), харчування (Л.Демиденко, Л.Шевченко), сім'я та сімейний побут (О.Кравець; робітн. сім'ї — М.Ломова, реліг. пережитки в сімейному побуті — В.Зінич), громад. побут (О.Кувеньова, В.Зінич, О.Куницький), нар. знання та розвиток науки (В.Горленко), художня творчість (фольклор — П.Павлій, література — М.Пивоваров, музичний фольклор — М.Гордійчук, танці — О.Гуменюк, зображальне мист-во — Б.Бутник-Сіверський, театр та кінематограф — Ю.Костюк, М.Третиниченко). Самі ці підрозділи про традиційну к-ру були лише блідою тінню первісних варіантів, їм властива значна схематичність, вони містили значно менше фактичного й ілюстративного (порівняно з макетом 1959) матеріалу, лише поодинокі покликання на джерела (зокрема при цитуванні), майже не була подана регіональна специфіка. В кожному підрозділі послідовно подані характеристики відповідної ділянки к-ри в дорад. та рад. періоди, причому останні в окремих випадках за обсягом та кількістю ілюстрацій навіть переважають (часто написані різними авторами). Тенденційність викладу матеріалу полягала у тому, що перед авторами стояло першочергове завдання не так показати своєрідні риси к-ри кожного зі східнослов'ян. народів, як на конкретному матеріалі довести їхню спорідненість, істор. зв'язки, виділити процеси, які би свідчили про взаємовпливи та зближення, виникнення загальносоюзних та інтернац. форм к-ри.

Заклики видати «У.:і.-е.м.» спорадично лунали в наступні роки, особливо з кінця 1980-х рр., проте до реалізації цього задуму приступили лише в умовах незалежності України.

1999 опубліковано повністю нове 2-томне багатоілюстроване видання під тією ж назвою за ред. А.Пономарьова, яке відображає стан укр. народознавства рубежу 20 і 21 ст. В цьому дослідженні автори змогли вперше подати комплексну історико-етногр. характеристику українців з використанням нових наук. підходів та концепцій, відкинувши численні рад. штампи та міфи, підсумувати напрацювання не лише укр. етнологів 1960—90-х рр., а й багатьох табуйованих у повоєнні десятиліття в УРСР вчених 19 ст. — поч. 30-х рр. 20 ст. та представників діаспори. Попри численні заслуги в цьому виданні наявні й окремі недоліки, насамперед у структурі, упущено низку важливих ділянок (напр. родильну обрядовість).

1-ша книга складається зі вступного слова редактора та 7-ми частин. У 1-й з них вміщена цінна історіографічна стаття про укр. народознавство (В.Горленко, А.Пономарьов, Г.Скрипник) та 2 концептуальні статті про слов'ян. археол. пам'ятки в Україні (В.*Баран*). У 2-й частині подані праці про істор. та етногр. райони України, істор. назви українців, їхню етнічну самосвідомість, нац. ідею, етнорегіональну та нац. символіку (А.Пономарьов), символічний образ укр. духу (Т.Марченко). В 3-й частині охарактеризовано антропологічні риси (С.Сегеда), мову (П.Гриценко), етногр. групи (В.Горленко), етнічну територію (В.Наулко), динаміку чисельності (В.Кабузан, В.Наулко, Н.Чорна) та соціальну структуру (А.Орлов). В наступних частинах — діаспору (В.*Євтух*, Є.Камінський, О.Ковальчук, В.*Трощинський* та ін.), осн. та допоміжні господарські заняття, ремесла та промисли (В.Горленко, чумацтво — Н.Стаценко, гончарство — О.Пошивайло, вир. звичаї ремісників — В.Балушок). У 6-й

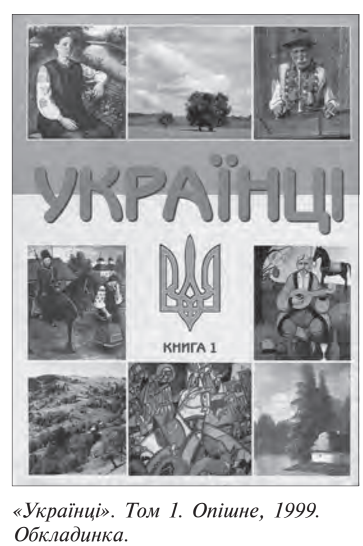

«Українці». Том 1. Опішне, 1999. Обкладинка.

«Украинцы». Москва, 2000. Титульний аркуш.

частині знаходимо матеріали про громад. побут традиційного укр. села (В.Сироткін) та корпоративний побут і звичаї городян середньовіччя (В.Балушок), а в останній — про традиції дошлюбного спілкування, шлюб, сімейний побут (А.Пономарьов) і весільну обрядовість (В.Борисенко).

2-га книга складається з 5-ти осн. частин. До перших 3-х увійшли нариси про матеріальну к-ру (поселення, садиба, житло (Т.Космина), інтер'єр середньовічного міськ. житла (М.Сергєєва), вбрання (Т.Ніколаєва), символіку нар. костюма (Г.Щербій, Н.Гурошева), харчування (Л.Артюх), соціонормативну к-ру та етнічну символіку (А.Пономарьов, М.Гримич, Л.Артюх, Т.Космина, А.Пономарьов), різні види нар. мист-ва (М.Селівачов, М.Моздир, О.Федорук, Т.Кара-Васильєва). 4-та частина об'єднала нар. вірування та знання (Г.Скрипник), вертеп (Й.Федас), календарні звичаї та обряди (О.Курочкін), поховально-поминальну обрядовість (С.Ульяновська) та фольклор (О.Брицина, Г.Довженок, Т.Шевчук). Остання частина присвячена ролі церкви в етнічній історії України (С.Ульяновська) та сакральній арх-рі (Г.*Логвин*, Д.*Степовик*). В обох книгах вміщені ідентичні додатки з українознавчою бібліографією (285 позицій, укладачі — А.Пономарьов, Н.Стеценко), відомостями про видавців та авторський колектив.

2000 в Москві в новій серії «Народы и культуры» опубл. колективна монографія «Украинцы» за ред. Н.Поліщук та А.Пономарьова, основу якої склали матеріали видання 1999, але більш чітко та логічно структуровані на 5 частин та 23 глави за схемою класичної історико-етногр. монографії, заповнено окремі прогалини попереднього видання.

Літ.: Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах: проспект. К., 1956; Нарада з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX — початку XX ст. В кн.: Українська етнографія. К., 1958 («Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР», вип. 4); Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах (макет), т. 1. К., 1959; Українці: історико-етнографічна монографія (макет), т. 1: Народна культура і побут дожовтневого періоду, ч. 1—4. К., 1960; Украинцы. В кн.: Народы европейской части СССР, т. 1. М., 1964; Українці: історико-етнографічна монографія, кн. 1—2. Опішне, 1999; Украинцы. М., 2000; *Глушко М.* Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX — початку XXI століть). «Вісник Львівського університету: серія історична», 2009, вип. 44; *Гончар Г.* Роль К.Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці». «Український історичний збірник», 2010, вип. 13; *Гілевич І.* Внесок Людмили Шевченко у підготовку двотомної колективної монографії «Українці» (1954 — початок 1960-х років). «Наукові зошити історичного факультету Львівського університету», 2015, вип. 16.

І.Я. Гілевич.

УКРАЇ́НЦІ — 1) *етнос*, що становить осн. населення України (37 541 тис. осіб, 77,8 % населення України, 2001). Заг. чисельність У. як етносу по всьому світі становить бл. 46 млн осіб (2-й або 3-й за чисельністю слов'ян. народ після росіян і поляків). За межами України У. проживають (за даними останніх переписів) у РФ (1927 тис. осіб), Канаді (1209 тис.), Бразилії (бл. 1 млн), США (976 тис.), Казахстані (333 тис.), Аргентині (бл. 300 тис. осіб), а також у Молдові, Італії, Польщі, Білорусі, Узбекистані, Португалії та ін. країнах. Етнічна мова У. — *українська мова*, яка входить до сх. підгрупи слов'ян. групи індоєвроп. мовної сім'ї. За реліг. належністю переважно християни;

2) все населення (громадяни) д-ви Україна незалежно від етнічного походження, тобто укр. громадян. (політ.) *нація*. Згідно з поточним обліком населення чисельність громадян України на 2014 становила 45 млн осіб.

Етнічна історія

Етногенез. Давньоукраїнська (середньовічна) доба. Сучасні У. — нащадки слов'ян. населення лісової та лісостепової зони території сучасної України серед. 1 тис. *Етногенез* У. пов'язаний з розпадом давньослов'ян. мовної спільності (див. *Слов'яни давні*) та формуванням ареалу протоукр. діалектного масиву (7—10 ст.). Традиційно в історіографії до предків сучасних У. у період 9—10 ст. зараховують сім слов'ян. «*літописних племен*»: *древлян*, *сіверян*, *уличів*, *тиверців*, *хорватів*, *волинян*, *полян*. Проте брак достовірних джерел не дає змоги конкретизувати міру їхньої участі у формуванні У., окрім їхньої належності до слов'ян та збігу територіального розташування. Із серед. 1 тис. сформувався вихідний етнічний ареал У. (тоді — мовців протоукр. діалектного масиву): лісова та лісостепова смуга сучасної території України, прилеглі території пд. сх. сучасної Польщі, пд. зх. сучасної Білорусі, перехідні діалектні зони в середньому та сх. Поліссі на сх. до сучасної Брянської обл. РФ.

Дослідження сучасної генетики підтверджують археол. дані щодо напрямів та масштабів міграцій носіїв празької, пеньківської та колочинської археол. к-р. Це робилося за дослідженнями геогр. поширення певних Y-хромосом (чол. лінія) та мітохондріального ДНК (жін. лінія). Сучасне мовознавство заперечує існування стадії спільної східнослов'ян. мови, тому віднесення укр. мови до «східнослов'янських» також є радше даниною академічній традиції. В часи середньовіччя, зокрема існування *Київської Русі*, протоукр. діалекти переростали в давньоукраїнські; цей процес визначається за лінгвістичною хронологією мовних змін.

Тривале вивчення етногенезу У. привело до появи низки наук. концепцій 19—21 ст.:

• **Арійсько-трипільська.** Відноситься до ранніх етапів наук. вивчення етногенезу У. у контексті етногенезу слов'ян, зокрема у працях В.*Хвойки*. Походжен-

ня слов'ян та У. пов'язувалося з давніми арійцями (*аріями*) та *трипільською культурою* (див. також *Трипільський міф*). Уже на межі 19 і 20 ст. цей підхід піддавався критиці М.*Грушевським* та М.*Біляшівським*. У пізніші часи прибічником цього підходу став рад. акад. Б.*Рибаков*. Проте подальшої наук. розробки цей застарілий погляд не набув. Але в останні десятиліття в Україні ця теорія популяризується у псевдонаук. літературі, неоязичницьких реліг. ученнях, ставши основою своєрідної субкультури.

• **Ранньосередньовічна.** Однією з найпоширеніших на сьогодні концепцій етногенезу У. є ранньосередньовічна, згідно з якою розвиток укр. етносу можна вести від часів *Великого розселення слов'ян*. М.Грушевський виводив У. від племен *антів*, які мешкали в лісостепах України у 5—6 ст. Пізніше прихильниками цього підходу стали Я.*Дашкевич*, М.*Брайчевський*, Я.*Ісаєвич*, Г.Півторак, В.*Баран* та ін. Концепція спирається на лінгвістичні дослідження О.*Потебні*, А.*Кримського*, І.*Огієнка* та ін. Осн. проблемами було співвіднесення даних письмової історії, мовознавства та археології. Якщо у 1-й пол. 20 ст. домінувала опора на письмові джерела, то у 2-й пол. 20 — на поч. 21 ст. відбулося широке залучення археол. матеріалів. У рад. час відстоювання цього підходу було як науковим, так і політичним, будучи опозиційним до офіц. рад. історико-ідеологічних концепцій (напр. «давньоруської народності» — див. нижче). Це врешті зумовило його відповідне поширення в укр. наук. середовищі та сусп. дискурсі за умов незалежності. В останній час додаткові аргументи на користь ранньосередньовічної концепції надають дані мовознавства, які вже заперечують існування етапу спільної східнослов'ян. мови, а відповідно і єдиного східнослов'ян. етносу середньовічної доби. Міра «радикалізму/поміркованості» в оцінках етногенезу У. в рамках цього підходу залежить від схильності/несхильності дослідників до «модернізації» форм етнічної свідомості та консолідації домодерних спільнот, тобто міри їхньої «українськості» або ж оцінки щодо «етнічного характеру» середньовічних д-в (зокрема Русі чи князівств доби *Великого князівства Литовського* — чи були вони «формами української державності»).

• **Давньоруська народність.** Ідея походження східнослов'ян. народів від єдиного східнослов'ян. етносу має тривалу історію (принаймні від *«Синопсису»*, виданого в *Києві* 1674). В рос. офіц. ідеології 19 ст. йшлося про «три племені російського народу», що мало говорило про його вихідну єдність. Тоді ж обґрунтовувалися й істор., і лінгвістичні аргументи цієї гіпотези. Підтверджень цьому не було здобуто до 1917. Проте нового життя ця концепція набула в *СРСР*, за нових ідеологічних обставин. Від кінця 1930-х рр. в істор. науці СРСР утвердилася теза, що одночасно була задекларована у працях Б.*Грекова* (*Москва*) та К.*Гуслистого* і Ф.Ястребова (Київ), про Київ. Русь як про «спільну колиску» історії укр., рос. і білорус. народів, що як такі сформувалися значно пізніше — у 14—15 ст. 1939 Б.Греков висунув положення про етнічну єдність «руського народу» в добу Київ. Русі. Теор. та фактичне наповнення воно отримало в 1-й пол. 1940-х рр. у працях рад. істориків — укр. М.*Петровського*, рос. А.Удальцова та В.*Мавродіна* (саме він запропонував термін «давньоруська народність»), яких слід вважати гол. фундаторами *давньоруської народності концепції*. Після *Другої світової війни* її підтримали ще деякі науковці, зокрема К.Гуслистий.

Після виходу 1954 тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» вона набула офіц. статусу, що негативно позначилося на об'єктивності подальшого наук. пошуку. Однак, незважаючи на останню обставину, дослідження окремих аспектів проблеми в цілому досить продуктивно продовжувалось у 1950—80-ті рр. у працях представників різних гуманітарних галузей: історії та археології — В.Мавродіна, В.*Пашута*, В.Сєдова, П.*Толочка*, П.Третьякова, Б.*Флорі*, І.Фроянова, Л.Черепніна та ін.; філології — Л.*Булаховського*, П.Черних, Г.Хабургаєва, Ф.Філіна та ін.; етнографії — К.Гуслистого, В.Козлова, Г.Маслової, Г.Сухобруса, С.Токарева та ін. У 1990-ті рр. певним аналогом концепції давньоруської народності стала концепція *давньоруської етнокультурної спільності* (П.Толочко, В.Ричка). Щодо мовної належності різних спільнот давньорус. населення вагоме значення мали дослідження рос. мовознавця А.Залізняка стосовно мови новгород. берестяних грамот та автентичності «*Слова о полку Ігоревім*». Ці дослідження підтвердили набагато більшу строкатість мовних/етнічних груп слов'ян у межах Київ. Русі, ніж це вважалося у 19—20 ст.

Проте осн. проблему в цьому підході загалом становить неадекватність рад. етнологічної термінології, зокрема самого терміна «народність», та стереотипне сприйняття його як ідеологічного кліше (див. *Давньоруської народності теорія*).

Оскільки У. як етнос за визначенням є етномовною та етнокульт. спільнотою, то спроби побудувати концепцію етногенезу У. на засадах спадковості *археологічних культур* в часи до н. е. виявилися неефективними. Належність укр. мови до слов'ян. мов ставить хронологію етногенезу У. в залежність від хронології мовних процесів. А про виокремлення «протоукраїнських діалектів» ми можемо вести мову лише із серед. 1 тис. н. е., про появу «історичних слов'ян» (за письмовими джерелами) — так само. Очевидні за слов'ян. характером археол. к-ри (*празька культура*, *пеньківська культура* та *колочинська культура*) відносяться до цієї ж доби. Відповідно полем для дискусій лишається етнічна належність археол. к-р межі ер — 1-ї пол. 1 тис. н. е. Пошуки ж у попередній добі в контексті проблеми етногенезу У. сьогодні, вочевидь, утратили свою евристичність.

Вивчення матеріальної к-ри давнього населення та взаємозв'язку археол. к-р 8—13 ст. не дає достатньо підстав для визначення етнокульт. спільностей, оскільки спільність матеріальної к-ри далеко не завжди корелює з етномовною. Ареал поширення протоукр. та давньоукр. діалектів ніколи не містив єдиної матеріальної к-ри, відзначаючись або строкатістю у своїх межах, або ж (із розвитком урбанізації та поширенням християнства часів Русі) уніфікацією, що виходила за його межі.

Генетичні дослідження, які бурхливо розвиваються в останні десятиліття, ще недостатньо

повні, щоби стати підставою для коригування існуючих оцінок щодо етногенезу У.

З огляду на пряму етнокульт. та генетичну спадковість слов'ян. населення на території сучасної України від середньовіччя до формулювання засад модерного укр. нац. проекту є логічні підстави називати це населення залежно від контексту «українцями» або ж «давніми українцями» і до часу утвердження спільної етнічної самоназви «українці» (19 — поч. 20 ст.). Таке використання — анахронізм, але він академічно доречний попри наявність попередніх істор. форм самоназви У. («русь», «русини», «козаки», «малороси» та ін.). Використання конкретної (або паралельної: «русини-українці») етнічної номенклатури залежить від специфіки (загальноісторичної, мовознавчої, археологічної) та предмета досліджень.

І в найдавнішу добу, і протягом істор. часу предки сучасних У. брали участь в етнічних міксаціях, оскільки територія України була ареною руху великої кількості народів, які вступали в контакти з автохтонним населенням: численні іраномовні (*скіфи*, *сармати*, *алани*) та тюркомовні (*гуни*, *авари*, *печеніги*, *половці*) етноси, германці (*готи* та *варяги*).

До 12 ст. немає підстав вести мову про наявність спільного *етноніма* для давніх У. Підставою для його появи стали тривале існування Рус. д-ви та асиміляція варягів у слов'ян. оточенні. В інформації джерел можна простежити подолання відмінностей між «словеньским языком» («язик» в сенсі «народ») і «роусьским» із подальшим домінуванням другої назви у формах «*русь*» (множина) та «*русин*» (однина). Відповідно не пізніше 12 ст. зміст цієї назви змінився з етносоціальної категорії (*князі* та *дружина* сканд. походження) на етнотериторіальну (житель Русі, *Руської землі*). Внаслідок цього «руською» мовою стала та, що раніше називалася «слов'янською», і стверджується історично перший спільний для У. етнонім: «русь».

Одним із чинників, що гальмував письмовий розвиток локальних діалектів чи їхніх масивів у Русі, зокрема й давньоукраїнського, стало поширення з кінця 10 ст. старослов'ян. мови (давньоболгарської) як ділової та книжної. Вона виконувала значний обсяг соціальних та реліг. функцій, оскільки була порівняно зрозумілою в різних частинах д-ви та була мовою християн. літургії. Через це відчутний брак джерел із повсякденного мовлення давнього населення. Для прихильників ідеї «єдиного давньоруського народу» або ж «давньоруської народності» саме наявність «спільної мови» є осн. аргументом, проте церковнослов'ян. мова виконувала ту саму функцію, що й латина в Зх. Європі, — літургійної та загальнозрозумілої мови для освічених носіїв різних мов чи діалектів. Вона безперечно не була мовою повсякденного спілкування.

Спільність д-ви та мови високої к-ри давали привід для формування концепцій етнокульт. єдності населення Київ. Русі, зокрема уявлення про «три племені російського народу» (19 ст.) або концепції давньорус. народності (1940-ві рр.). Проте ці теорії мали у підґрунті мотивацію істор. виправдання експансії Моск. д-ви / Рос. імперії / СРСР зі «збирання» або «возз'єднання» рус. земель і належать до таких, які зберегли політ. актуальність в рамках сучасного «імперського дискурсу» РФ поч. 21 ст., але не підтвердилися наук. даними.

В удільний період давньої Русі (серед. 12 — серед. 13 ст.) відбулося поширення назв «русь» і «русин» поза межі Рус. землі у вузькому значенні: на зх. та пн. від Середньої Наддніпрянщини. Закріплення назви «Русь» за зх. регіоном України відбулося в серед. 13 ст. з появою «королівства Русі» (1253). Воно після 1349 стало «руським доменом польської корони» (див. *Руський домен короля*), замість якого було створено *Руське воєводство* (1434). Самоназва саме у формі «русин» поширилася на територіях ВКЛ та Галицької Русі.

1187 в *Київському літописі* вперше згадується назва «Україна», яка позначає степове прикордоння *Переяславської землі.* Подальші згадки в *Галицько-Волинському літописі* 13 ст. також ототожнюють «Україну» із різними прикордоннями. До 17 ст. таке значення назви зберігалося, у 15 — 1-й пол. 17 ст. переважно означаючи прикордонну лісостепову смугу Наддніпрянщини та Поділля, наближену до *Дикого поля.*

У пн.-сх. рус. землях самоназва «русин» поступово вийшла з ужитку, а прикметник «руський» у 15—16 ст. набув форми «русскій», яка згодом стала самоназвою росіян (виникло від двоскладного сполучення «русскіє люді», в якому 2-гу частину перестали вживати). В ін. рус. землях цей етнонім не поширився, лишившися прикметником. У землях ВКЛ «русскіх» називали «московські люди» у множині та «москвитин» в однині. У зх. джерелах до і після появи нової офіц. назви Моск. д-ви «Русскоє царство» (1547) розрізняли «русинів/ рутенів» та «московитів», «Русь» і «Московію» та їхні мови. Ознакою зростання мовної дистанції стала потреба в Москві 16 ст. у перекладачах з «білоруського наріччя» (рус. мови ВКЛ).

У 14—16 ст. етнонім «русин» та ототожнення себе з «руським народом» стало спільним для У. та білорусів у межах ВКЛ. Така ідентичність була властива елітним та освіченим верствам; у решти населення (у багатьох місцевостях аж до 19 — поч. 20 ст.) домінували локальні ідентичності нижчого рівня («тутешні»).

Попри давню (з 11 ст.) виокремленість Полоцької землі етнічна номенклатура вищого (держ. та конфесійного) рівня у білорус. землях лишалася спільною з рештою рус. земель. По мірі входження до складу ВКЛ ця етнічна відмінність лише чіткіше окреслювалася до поширення держ. ідентичності «литвин», яка стала й однією із власних назв, й екзоетнонімом (зовн. назвою народу) для білорусів — зокрема серед русинів-українців. Після *Люблінської унії 1569* додатковою підставою для цього розрізнення став адм. розподіл рус. земель у *Речі Посполитій* поміж *Короною Польською* та ВКЛ. Він приблизно збігався з етномовним кордоном поміж У. та білорусами і лише посприяв поступовому розрізненню двох народів.

Спільність самоназви, зафіксована у джерелах, дає підстави робити деяким дослідникам припущення щодо існування у певний період (14—15 ст.) «українсько-білоруського "руського" етносу», проте тут має місце конфлікт методологічних підходів щодо етнічної історії.

В інтерпретації етнічних процесів пізнього середньовіччя, так само як і щодо попередніх і

пізніших періодів домодерного сусп-ва, конкурують суб'єктивістський та об'єктивістський підходи.

Згідно з першим підходом необхідною етнічною ознакою є наявність і поширення єдиного етноніма для певної спільноти, тобто її самоідентифікація. З огляду на це «поява» У. може припадати і на 19 ст. (час формування модерної *нації*), що суперечить очевидним фактам їх домодерної етнокульт. відмінності від ін. етносів та більш архаїчних форм ідентифікації. Тим більше, що переважною підставою модерних європ. нац. проектів була вже наявна етнокульт. відмінність на мовній основі, яка мала тривалу історію. Другий спирається на фіксовані іззовні етнокульт. відмінності, які можуть не збігатися із самоідентифікацією людності. Крайністю цього підходу є механічне перенесення етнокульт., ідеологічних реалій та явищ модерного часу (нації, нац. д-ви, *націоналізм*) на домодерний період (модернізація архаїчних форм етнічної ідентифікації), що викривлює відповідні форми сусп. свідомості та надає давнім воєнно-політ. конфліктам сучасної інтерпретації. Таким прикладом є поширені в укр. істор. публіцистиці оцінки взяття Києва князівською коаліцією на чолі з кн. *Андрієм Боголюбським* 1169 як «першого конфлікту між українцями та росіянами» або спроба створення Великого князівства Руського кн. *Свидригайлом Ольгердовичем* у 1430-х рр. як намагання відновити «українську державність». Внутрішньополіт. конфлікти часів середньовіччя (як у Київ. Русі, так і у ВКЛ) мали елітарний характер і послуговувалися політ. лексиконом своєї доби, в якому не було місця «націям» у сучасному розумінні. «Етнічний характер» середньовічних монархій є вкрай відносним з огляду на різне походження і зміну (або ж спільність) династій та поліетнічність складу, космополітичність аристократії. «Етнізація» д-в відбувалася вже внаслідок процесів формування становопредставницьких територіальних інститутів, бюрократичної централізації, але й при цьому не була «обов'язковою».

Суттєвим суперечливим моментом в інтерпретаціях етнічної історії У. є чинник наявності або відсутності у певний період «української державності». Етнічна історія не тотожна політичній. Проте історіографічні традиції з 19 ст., зокрема в Україні, Росії, Польщі, догматизували позитивний зв'язок «власної» державності з прогресом народу. Це віддзеркалювало інтелектуальну моду доби націоналізму, західноєвроп. «державницьких історичних шкіл» та паралельного формулювання політ. проектів відновлення (українці, поляки) або ж збереження/розширення/легітимації (росіяни) власної нац. державності. Це, безперечно, мало під собою підстави, проте для етнічної історії таких численних спільнот, як У., у домодерні часи (до 19 ст., коли з'явилася сучасна д-ва з масовою освіт. політикою та потужним адм. апаратом) «часи бездержавності» не могли суттєво вплинути на етнокульт. риси більшості населення. Останнє складалося з мільйонів неписьменних селян, які зберігали архаїчні культ. форми життя, слабко піддаючися зовн. впливам. Тому до модернізаційних змін 19—20 ст. укр. селянство лишалося постійним резервуаром укр. етнічності, що слабко залежала від змін політ. карти.

Особливу вагу чинник державності має для прихильників «східнослов'янської єдності». Перебільшення значення державності в рос. політ. та істор. думці мало наслідком тезу про залежність самого стану етнічності від державності. Коли існувала Київ. Русь, це означало обов'язкову наявність одного «руського народу», або ж «давньоруської народності». Поділ її між ін. д-вами (ВКЛ, *Монгольська імперія*, Польс. королівство) механічно призводив до розпаду «народу». Натомість подальше «збирання руських земель» чи їх «возз'єднання» мало механічно призводити до етнічного «злиття». Тобто укр. та білорус. етноси вважаються історично тимчасовими, по суті штучними утвореннями. Ця ідея набула продовження за рад. часів, зокрема в ідеях «злиття націй» та «єдиного радянського народу». Жодного наук. підтвердження такий підхід так і не здобув, лишившися сталим ідеологічним стереотипом для аргументації зовн. експансії рос. д-ви.

Етнічна територія У. в період до серед. 16 ст. характеризувалася сталістю на зх. та пн. й рухливістю на степовому кордоні, де відбувалися міграційно-колонізаційні рухи на пд. і сх. та відсування назад — залежно від експансії степових або осілих спільнот. Рус. та литов. князі свідомо розселяли деякі кочові орди на пд. кордонах, частина з них розчинялася серед укр. населення. Після *монголо-татарської навали* серед. 13 ст., яка знищила значну частину міськ. населення, відбувалися процеси заселення міст зх. України західноєвроп. мігрантами (німці, поляки, згодом євреї), що перетворювало етнокульт. ландшафт України на поліетнічний, ускладнюючи до того порівняно просту етносоціальну структуру сусп-ва.

Середньоукраїнська (ранньомодерна) доба

Новий етап етнічної історії У. розпочався у 2-й пол. 16 ст. Перехід укр. земель під владу Корони Польської спричинив у середовищі У. низку суперечливих етнокульт., конфесійних та політ. змін, суттєве розширення етнічної території.

Входження переважної частини земель розселення У. (окрім *Буковини* у складі *Молдавського князівства* та Закарпаття у складі Угор. королівства) до одного держ. утворення — польс. частини Речі Посполитої — сприяло етноконсолідаційним та емансипаційним процесам як завдяки політиці Варшави, так і всупереч їй.

Початкова реліг. толерантність і практика шляхетського самоуправління сприяли усталенню елітної шляхетської верстви «руського роду польської нації». Правосл. *шляхта* стала складовою політ. класу поліетнічної та поліконфесійної польсько-литов. д-ви та почала розвивати власні форми станової політ. свідомості та ідеології. Ідейні та освітні впливи *Відродження* та *Реформації* сприяли модернізації політ. свідомості русько-укр. спільноти. Відбувалися процеси колонізації Лівобережжя Дніпра *магнатами* та шляхтою із залежним селянством до моск. кордону та Правобережжя у напрямку Дикого поля, що суттєво розширяло етнічну територію У.

Запороз. козацтво, що як сусп. верства почало формуватися з кінця 15 ст. зі служилих військ. людей придніпровських міст, зробило місцем постійної

активності У. пониззя Дніпра. Устрій козацтва інституціоналізувався, з'явився сталий осередок — Січ. Козацтво стало своєрідним проявом військ. та госп. активності русинів-українців, поступово стаючи альтернативною формою суспільної діяльності, що не вписувалася в соціальну та політико-правову структуру і практику пізньофеодальної Речі Посполитої.

Вагомим чинником етноконсолідуючих процесів У. стала *Берестейська церковна унія 1596*. У ранньомодерній Європі конфесійна свідомість виступала одною із провідних етнічних ознак та підставою для політико-ідеологічних концепцій. Конфесійний конфлікт між католицизмом й унією, з одного боку, та *православ'ям*, з іншого, зумовив потужну полеміку та активізацію сусп. життя, політизацію русинської етнічності. Ототожнення русинами себе із православ'ям за цих умов сприяло формуванню ранньомодерних форм нац. свідомості, аналогічних західноєвропейським.

У правосл. церк. середовищі сформувалось уявлення про «руський народ Володимирового кореня». Відбулось оновлення київ. православ'я та створення провідного освіт. осередку для церк. та світської еліт — Київ. колегіуму.

Між держ. та етноконфесійною лояльністю й ідентичністю русинів виникла суперечність, що вилилась у низку військово-політ. конфліктів (козац. повстання 1593—1638), в яких «становий автономізм» козацтва дедалі більше збігався із захистом інтересів правосл. громади. Найбільш суттєвою соціальною зміною в 1-й пол. 17 ст. став відхід рус. князівської аристократичної верстви від місц. традицій — культ. *полонізація* та перехід у католицтво. Це об'єктивно зумовило перехід функцій рус. еліти як речника інтересів русинської спільноти до правосл. шляхти та козацтва.

У 1-й пол. 17 ст. назва «Україна» асоціювалася з простором активності козацтва: Диким полем та осередками реєстрових козацьких полків (пд. *Київського воєводства*). Похідне від неї слово «українець», що інколи почало вживатися в джерелах, має територіальне, а не етнічне значення: виходець з України-Наддніпрянщини. Усталеним етнонімом для У. лишалося «русин».

Внаслідок повстання під проводом *Б.Хмельницького* 1648—57 утворилася ранньомодерна укр. держава — *Військо Запорозьке*. Ідеологічно Б.Хмельницький претендував на всі землі «руського народу» — «по Львів, Холм і Галич». Тобто програмою-мінімум було об'єднати русинів-українців, проте стратегічні амбіції гетьмана сягали й Білорусі, отже він вважав себе речником усіх православних Речі Посполитої. Стабілізація кордонів козац. д-ви (уперше зафіксованих Зборівським мирним договором 1649) привела до чіткішого окреслення «України» у межах трьох воєводств Речі Посполитої: Київського, Чернігівського та Брацлавського.

Одночасно козац. територія (Україна) сприймалась як синонім Князівства Руського або Русі. Б.Хмельницький іменував себе «единовладцем і самодержцем руским». Як писав про І.*Виговського* швед. посол Г. фон Веллінг, той вимагав поступки «права на всю стародавню Україну або Роксоланію... аж до Вісли». Вислів «вся Україна» міг означати й «уся Русь». Гетьман заявляв про своє бажання стати «Великим князем України та сусідніх областей». Проте в *Гадяцькому договорі 1658* І.Виговський усе ж титулується як «гетьман військ руських». Соратник І.*Мазепи* П.*Орлик* говорив: щоб «руський народ скинув московське ярмо і був вільний».

У картографічних джерелах (зокрема карта Й.-Б.Гоманна 1712) етнічна територія У. від Карпат до моск. кордону підписується як «Червона Русь або Україна», але в таких творах назва «Україна — козацька земля» вже домінує над «Руссю». В цей час назва «Україна» закріпилась як регіональна на Наддніпрянщині, накладаючися на «Русь» у межах козац. д-ви. Тодішні джерела мають перехідні форми: «Україна наша руська» (П.*Дорошенко*).

У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. набула поширення ще одна назва: «Малоросія» (див. *Мала Русь*), яка поширилась із церк. грец. риторики києво-могилянського кола вченості. Грец. назва Русі «Рóсія» до серед. 17 ст. стосувалася переважно Київ. правосл. митрополії. Відповідно вона була сприйнятою козац. елітою — вихованцями Київ. колегіуму. Відносини з Моск. д-вою з 1654 вимагали певного розрізнення понять, бо у Московщині також називали себе «русскій народ», а У.-козаків називали «черкасами». Одна назва була заширокою, а друга — завузькою.

Врешті відповідна моск. установа зі зв'язків з Військом Запорозьким була названа *Малоросійським приказом* (1660—1722). Змішування актуальних назв України бачимо у клятві І.Мазепи, цитованій П.Орликом: «Для общего блага Матери моей Отчизны бедной Украины, всего Войска Запорожского и народа Малороссийского». Надалі у 18 ст. термін «малоросійський народ» був цілком усталеним у місц. офіц. сфері (напр. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743; див. «*Права, по которым судится малороссийский народ*»). Втім назва «Малоросія» лишилась у використанні освічених кіл та урядовців, не набувши помітного поширення в народі, де вже усталилися «Україна» як «емоційна Вітчизна» та чітка асоціація її з «козацьким народом» і його побутуванням.

У процесі інкорпорації до Рос. імперії у 2-й пол. 18 ст. всі козац. автономії (*Гетьманщина*, *Вольності Війська Запорозького низового*, *слобідські козацькі полки*) були скасовані. Укр. землі у межах імперії Романових втратили особливості адм. устрою, не мали заг. назви і поділялися на *губернії*, відрізняючися лише етнічним складом.

У козац. д-ві сформувалась як політ. клас старшинська верства, яка у 2-й пол. 18 ст. набула прав рос. *дворянства*. Цей прошарок узяв активну участь у розбудові Рос. імперії (з 1721), проте водночас зберіг автономістські настрої, які стали основою модерного українського нац. проекту у 19 ст.

Укр. мова протягом 16—18 ст. набула відомих нам характерних рис, які втілюються у фольклорі та писемних текстах. Ділова мова зазнавала впливів польс. (16—17 ст.) та рос. (2-ї пол. 18 ст.) мов. Книжна (літ.) мова зберігала архаїчні риси старослов'ян. коріння. Водночас укр. мова була активно використана при стандартизації та розвитку літ. рос.

мови протягом 1-ї пол. 18 ст. Проте на кінець 18 ст. з усталенням ділової рос. мови у межах Рос. імперії укр. книжна мова вичерпала себе та втратила сусп. функції.

Етнічна територія У. у 2-й пол. 17 — 18 ст. суттєво розширилася на сх. та пд. Під час Хмельниччини у 1650-х рр. розпочалась укр. колонізація прикордонних земель Моск. д-ви на пд. та сх. від Бєлгорода (нині місто в РФ). На цій території виникли козац. полки, які відтворювали козац. устрій Наддніпрянщини, а подальші колонізаційно-міграційні процеси привели до появи істор. регіону *Слобідська Україна*. Ця козац. автономія проіснувала до 1765.

Під час існування *Нової Січі* (1734—75), на відміну від попередньої доби, вже відбувалася с.-г. колонізація територій Запорожжя. Попри знищення Січі 1775 наслідки *Російсько-турецької війни 1768—1774* та *Російсько-турецької війни 1787—1791* (приєднання територій до Рос. д-ви та вигнання місц. кочового населення) зробили можливим просування укр. населення до Чорного моря внаслідок стихійної та поміщицької колонізації. Імперія створювала нові портові міста із врешті поліетнічним, але спочатку переважно укр. населенням: *Херсон*, *Миколаїв*, *Одесу*. Внаслідок переселення рос. адміністрацією *Чорноморського козацького війська* 1792 на Кубань виникли укр. поселення у Передкавказзі. Анклавом У. на території *Османської імперії* була *Задунайська Січ*, яка проіснувала до 1828.

Чисельність. Найраніші більш-менш обґрунтовані стат. відомості щодо кількості У. належать до 18 ст. За підрахунками В.Кабузана, чисельність У. становила в 1719 майже 6 млн осіб, а в 1795 — 10 683 тис. осіб.

Новоукраїнська (модерна) доба

Кінець 18 — початок 20 ст. 19 — поч. 20 ст. позначилися в етнічній історії У. помітним демографічним зростанням (у 2,5 раза), розширенням етнічної території, усталенням спільного етноніма, появою модерного нац. проекту та спробами стандартизації мови. Водночас існування в імперських д-вах поставило питання політ. реалізації та культ. самозбереження українства як спільноти. До 1917 У. були розділені між імперіями Габсбургів і Романових, в яких культурно-освітня політика істотно різнилася.

З 1798 (поява «Енеїди» І.*Котляревського*) можна вести відлік появи сучасної літ. української мови. На західноукр. землях аналогічне значення мав вихід альманаху *«Русалка Дністровая»* (1837; див. також *«Руська трійця»*). Фундаментальне значення для становлення модерної укр. літератури та мови мала творчість Т.*Шевченка*. Нові твори вже спиралися на живу розмовну говірку. Протягом 19 ст. розроблялися відповідні літ. жанри, робилися спроби уніфікації правопису на фонетичній основі («кулішівка», «желехівка» та ін.).

Протягом 19 ст. відбувалися процеси «національного відродження» У., аналогічні за характером таким самим процесам серед ін. бездерж. народів Європи. Їхня суть полягала в академічному дослідженні нар. мови та фольклору в руслі інтелектуальної моди романтичного націоналізму («академічна стадія» за М.Грохом), переході до висування вимог культурно-освіт. характеру («культурницька стадія») і далі — політизації руху та формулюванню вимог суверенізації («політична стадія»). В різних імперських д-вах та в різних народів цей процес мав дещо відмінну хронологію, зокрема серед У. ці процеси відбувалися з різною швидкістю у володіннях Романових і Габсбургів. Осн. здобутки «академічної стадії» належать колу харків. романтиків (І.*Срезневський*, М.*Костомаров* та ін.), зокрема просування як спільного етноніма саме «українців» (відкидаючи «малоросів») і «української мови» замість «малоросійської».

1845—47 в Києві діяла перша укр. політ. орг-ція модерної доби — таємне *Кирило-Мефодіївське товариство*, метою якого було створення слов'ян. федерації. Проте учасники орг-ції були піддані репресіям. За умов відсутності політ. свобод у Рос. імперії продовжити якісь форми культурно-просвітницької укр. роботи вдалося лише у 1860—70-х рр. (час. *«Основа»*, рух «Громад»; див. *Громади*).

Суспільно-політ. життя в *Галичині* активізувалося під час «Весни народів» 1848. Русинська мова стала однією з 10-ти офіц. мов монархії *Габсбургів*. Пошуки самоідентифікації галицькими русинами мали й варіанти, окрім української: старорусинство (русини греко-католики — окремий народ) та *москвофільство* (русини — частина росіян). Вплив москвофільства, помітний у серед. 19 ст., зменшувався з розвитком структур та орг-цій укр. життя у 1870—90-ті рр., поширенням початкової освіти укр. («українсько-руською») мовою та виникненням укр. політ. партій. Відповідно «політична стадія» розвитку нац. руху У. у конституційній монархії Габсбургів розпочалася раніше, ніж в абсолютній монархії Романових.

Ін. негативним аспектом політики Петербурга була асиміляційна стратегія через дискримінацію укр. мови. Оскільки У.-малоросів розглядали не як окремий народ, а як «плем'я російського народу», то укр. мову виключали із прикладної та освіт. сфер (*Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*). Це означало дискримінацію У. як спільноти, якщо вони позиціонували себе окремо від росіян (*«мазепинство»*). Хоча такі дії сприяли активізації транскордонних контактів укр. нац. інтелігенції. Політ. лібералізація в Рос. імперії розпочалася лише 1905, відколи можна вести відлік легальної політ. діяльності місц. укр. руху.

Ін. наслідком перебування У. у складі імперських д-в з їхньою своєрідною етносоціальною структурою можна вважати неповну (виходячи з критерію ідентичності) соціальну структуру самого укр. етносу. Традиційні елітні верстви (шляхта, дворянство) були полонізовані або ж русифіковані, міські бурж. верстви були або російські, або польські чи єврейські, або ж німецькі. Нові індустріальні осередки, зокрема на сх. та пд., ставали полем для спонтанної русифікації та міграції робочої сили ззовні. Внаслідок модернізації 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. міста України набули уніфікованих загальноімперських рис. Осн. масу укр. етносу становили мільйони неписьменних селян. Відповідно речником культ. та політ. прав У. виступала лише нац. інтелігенція.

Етнічна територія. Протягом 19 ст. етнічний ареал У. розширявся внаслідок стихійних та організованих міграційно-коло-

нізаційних рухів. Тривало заселення степових регіонів пд. України (зокрема Придунав'я і Пн. Таврії) та Передкавказзя (Кубані, Ставропілля; див. *Малиновий клин*). Ці рухи населення розширяли «етнічний материк» У. У пореформені 1870—80-ті роки з'явились укр. поселення у Пн. Казахстані та Пд. Сибіру (*Сірий клин*). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. почалися далекі міграції, які сформували укр. *діаспору*, територіально відокремлену від «материка». Відбувалася еміграція У. з *Австро-Угорщини* до США, Канади, Бразилії. Рос. уряд П. *Столипіна* заохочував переселення селян на Далекий Схід, у Приамур'я. Останнє привело до формування регіону *Зеленого Клину*. Саме суцільний етнічний ареал У. межі 19 і 20 ст. став основою концепції «українських земель», на яку спиралися територіальні претензії укр. нац. руху та державності у 20 ст.

Чисельність. Протягом 19 ст. кількість У. зросла у 2,5 раза, склавши на 1897/1900 (за даними, відповідно, рос. та австроугор. переписів) 26 369 тис. осіб. На території сучасної України проживали бл. 21 млн осіб, решта — переважно на ін. землях Рос. імперії (4370 тис. осіб) та в Америці. 1910/1917 заг. чисельність У. становила 35 533 тис. осіб, на території сучасної України — 27 051 тис. осіб, решта — на ін. територіях Рос. імперії (7082 тис. осіб), у зарубіжній Європі та Америці.

Новітня доба

Під час *Першої світової війни* 1914—18 У. воювали у складі ворожих військово-політ. блоків — *Антанти* та Центр. д-в в арміях Рос. імперії та Австро-Угорщини. 1917—21 внаслідок Укр. революції виникли нац. форми укр. державності: *Українська Народна Республіка*, *Українська Держава*, *Західноукраїнська Народна Республіка*. Першим актом визнання суверенітету України став *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 1918*. Проте через агресію більшовицької Росії центр. та сх. частини України опинились у складі Укр. Соціаліст. Рад. Республіки (з 1937 — *Українська Радянська Соціалістична Республіка*), яка 1922—23 ввійшла до складу *СРСР*. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* та післявоєнне врегулювання у Центр. Європі обумовили перехід Зх. України до складу Польщі, Закарпаття — Чехословаччини, Буковини і пд. Бессарабії — Румунії. Бл. 200 тис. осіб склала укр. політ. еміграція у країни Європи та Америки.

Поразка нац. держ. утворень У. була зумовлена неповною соціальною структурою укр. етносу, федералістськими ілюзіями провідних укр. політиків, неготовністю широких мас У. до боротьби за власну д-ву та несприятливими геополіт. обставинами — ворожим оточенням д-в, що претендували на укр. етнічну територію (рад. Росія та *Білий рух*, Польща, Румунія), а також відсутністю зовн. союзників із числа переможців у I світ. війні. Характерним явищем доби став стихійний масовий селянсько-повстанський рух, який виявив здатність до тривалого опору укр. селянства зовн. тиску, проте він лишився розпорошеним та був придушений рад. владою.

У міжвоєнну добу поза межами УСРР У. піддавалися культ. та політ. дискримінації у Польщі та Румунії; у Чехословаччині були створені порівняно сприятливі умови для розвитку к-ри й освіти в Закарпатті та діяльності інституцій укр. політ. еміграції.

В УСРР стан укр. етносу залежав від коливань політ. курсу моск. комуніст. кер-ва. 1917—19 укр. мова вважалася «непролетарською», тобто ворожою комуніст. владі. Згідно з теорією «боротьби двох культур» «селянська культура» (зокрема українська) мала відійти у минуле, поступившися «пролетарській» (російській). Наприкінці 1917 — на поч. 1918 «радянська УНР» вважалася ситуативним квазідерж. утворенням, як і низка ін. тогочасних утворень. Із 1919 УСРР набула більшої стабільності через «поступки в національному питанні», коли експансія рад. Росії маскувалася за допомогою «воєнно-політичного союзу радянських республік» за участі «незалежної радянської України». Цей евфемізм припинив існування у 1923, коли УСРР ввійшла до складу СРСР і позбулася більшості формальних ознак суверенітету.

З 1923 розпочалась *українізації політика*, що мала на меті вкорінення рад. політ. системи в укр. середовищі. 1926 частка У. — членів КП(б)У сягнула половини її чисельності. Водночас цей нетривалий час лібералізації дав можливість реалізації багатьох творчих проектів, особистостей («національне відродження»), сприяв поширенню сусп. вжитку та стандартизації укр. мови (див. М. *Скрипник*). Паралельна програма ліквідації неписьменності була спрямована на засвоєння комуніст. ідеології широкими масами укр. мовою.

Проте утвердження тоталітарного режиму та особистої диктатури Й. *Сталіна* поклало кінець «поступкам у національному питанні». З 1929 почалися репресії представників укр. нац. руху, церкви, громад. діячів, інтелігенції. Політика колективізації зруйнувала систему власності та господарювання на селі й піддала репресіям прошарок вправних сільс. господарів — т. зв. куркулів. 1932 припинилась українізація на територіях поза межами УСРР (Кубань, пн. Казахстан, Далекий Схід); ці значні поселенські спільноти У. намагалися по змозі не фіксувати під час переписів населення та піддавали *русифікації*, що згодом призвело до переважної втрати ними укр. ідентичності.

Увінчує політику рад. терору щодо укр. селянства *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, законодавчо визнаний ВР України *геноцидом* укр. народу. Голодомор став етнічною демографічною катастрофою, яка є однією з найбільших у сучасній історії людства поруч із *Голокостом*. 1937—38 в ході «Великого терору» було репресовано та знищено тисячі представників різних прошарків сусп-ва. Одночасно відбувалася масована *індустріалізація*, яка змінювала соціальну структуру та етнічний склад укр. сусп-ва, поступово створюючи потужні русифіковані індустріальні агломерації на пд. сході України.

Наприкінці 1930-х рр. укр. землі стали об'єктом інтересів д-в-ініціаторів руйнування *Версальської системи міжнародних відносин* — нацистської Німеччини та СРСР. У березні 1939 внаслідок розпаду Чехословаччини відбулася спроба утворення закарпат. укр. державності — *Карпатської України*, яка була швидко окупована Угорщиною. Проте це стало першим прецедентом військ. опору союзникові нацист-

ської Німеччини. Німецько-рад. напад і поділ Польщі поклали початок *Другій світовій війні*. За угодами *Пакту Молотова—Ріббентропа* 1939 зх. Україна була анексована СРСР та приєднана до УРСР. 1941 розпочалася німецько-рад. війна, що завдала Україні величезних екон. та людських втрат. У. відіграли вагому роль у перемозі над *нацизмом* у складі руху Опору, РСЧА, польс. армії та армій ін. д-в *Антигітлерівської коаліції*.

1945—51 відбулось остаточне визначення лінії зх. кордону СРСР/УРСР: включення Закарпаття та визначення кордону з Польщею, що супроводжувалося примусовим обміном населення. В результаті цих заходів, а також акції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) автохтонне укр. населення було виселено з пд.-сх. регіонів сучасної Польщі. Майже ввесь укр. «етнічний материк» опинивсь у складі УРСР.

1942 — на поч. 1950-х рр. діяв укр. рух Опору тоталітарним режимам — нацистському та радянському — у лавах *Української повстанської армії*. Це становило найтриваліший бездерж. рух Опору тоталітаризму у Сх. Європі.

У післявоєнну добу після *Голоду 1946—1947 років в УРСР* відбулися нові хвилі репресій укр. нац. інтелігенції, масових репресій та депортацій у перебігу радянізації *Західної України*, боротьби з рухом Опору. Можна припускати, що в цілому за період 1914—53 У. зазнали найбільших демографічних втрат за всю свою історію в абсолютному та відносному вимірах.

Після смерті Й.Сталіна відбулася «відлига» часів М.*Хрущова*. Крім пожвавлення сусп. життя, основним її соціальним наслідком для У. доби серед. 1950-х — 1960-х рр. стала масова міграція сільс. населення до міст. Це протягом десятиріччя завершило процес урбанізації У., до того «селянського народу», надалі формуючи модерну соціальну структуру етносу. Під час головування в укр. парт. орг-ції П.*Шелеста* (1964—72) відбувалося певне сприяння укр. к-рі. Проте посилення укр. характеру міст унаслідок внутр. міграцій рад. влада компенсувала різноманітними асиміляційними практиками (русифікацією) в освіті та публічній сфері, що стало особливо помітно в серед. 1970-х — 1-й пол. 1980-х рр. у період правління в Україні В.*Щербицького*. Концепція створення «єдиного радянського народу», здійснювана в цей час, передбачала розчинення рад. націй в «одному народі» на основі рос. мови та к-ри.

Значні негативні наслідки для здоров'я мільйонів У. мала *Чорнобильська катастрофа 1986*, найбільша техногенна катастрофа в історії.

Політ. зміни часів *перебудови в СРСР 1985—1991* дали змогу активізуватись укр. нац. руху. Вагомим здобутком цього періоду було прийняття *Закону УРСР «Про мови в УРСР» 1989*, який відновлював перспективи укр. мови в різних сферах сусп. життя. В цей період почали формуватися нові політ. рухи і партії, відновили діяльність *Українська автокефальна православна церква*, *Українська греко-католицька церква*.

Етнічна територія. Засадою поняття «українські землі» стало розселення У. межі 19 і 20 ст. Цей період став часом найширшого розселення укр. етносу «додержавного стану». Надалі У. стали суб'єктами й об'єктами конкуренції політ. проектів (передовсім самої України як д-ви (1917), польс., рос. комуніст. та «білого» проектів), стали складовою системи міжнар. відносин. Воєн. конфлікти (І світ. війна, громадян. війна в Росії, *Українсько-польська війна 1918—1919*, українсько-більшовицькі війни) визначили політ. належність територій, але не змінювали до часу їхнього етнічного складу.

Надалі етнічна ідентичність жителів багато в чому залежала від дій урядів, що панували на цій території. Польща піддавала У. етнічній дискримінації, створюючи такі інститути, як «сокальський кордон» (перешкоджання пересуванням між Галичиною та Волинню), чи піддаючи «пацифікаціям» (репресіям під час виборчого процесу) і реалізуючи процеси колонізації укр. етнічних територій («осадництво»). Саме ці політ. заходи міжвоєн. Польщі створили умови для взаємної «етнічної чистки» під час нім. окупації 1942—43 (див. *«Волинська трагедія» 1943*). Ці процеси у 21 ст. в «історичній пам'яті» У. та поляків набувають нової актуальності, проте не змінюють своїх причин. Згодом, під час повоєн. обмінів населення та акції «Вісла» 1947, У. втратили єдиний масив розселення на території Польщі на своїх автохтонних землях, будучи примусово розпорошеними по країні.

Тоталітарна доба дала змогу радикально змінити ідентичність У., які проживали на території РРСФР (поза УРСР). Протягом десятиліть русифікаційної політики та фальсифікацій при переписах У. в межах РРСФР на сталих просторах оселення від поч. 20 ст. переважно втратили укр. ідентичність. У. в РРФСР 1960—80-х рр. стали учасниками великих буд-в Сибіру та Далекого Сх. як «заробітчани», тому укр. ідентичність у цих регіонах є радше наслідком недавнього виїзду з УРСР, ніж тривалого постійного життя У. у сх. регіонах Росії.

За рад. доби укр. ідентичність врешті була «зосереджена» у межах УРСР, оскільки всі республіки мали зосередити в собі відповідні етнічні відмінності, щоб політ. карта рад. республік збіглася з етнічною.

У країнах Америки (США, Канада, Бразилія, Аргентина) У. становили населення ряду с.-г. регіонів (у Канаді та Бразилії) та великих міських агломерацій (США, Аргентина), будучи соціально та економічно активною громадою, проте поступово змінюючи ідентичність за сценарієм: «канадські українці» => «канадці українського походження». Гальмували процеси асиміляції чергові хвилі політ. еміграції з України: поч. 1920-х рр. (2-га хвиля еміграції), 2-ї пол. 1940-х рр. (3-тя хвиля еміграції), які підживлювали укр. етнічність у країнах розселення. Укр. діаспора 1950—80-х рр. становила активну частину укр. глобальної спільноти за умов відсутності вільного політ. життя в УРСР.

Чисельність. 1-ша пол. 20 ст. стала часом катастрофічних демографічних втрат для У. (див. *Демографічні втрати України*). Можливості стат. підрахунку стосовно цього періоду обмежені. Зокрема, важко навести верифіковані цифри втрат у І світ. війні, національно-визвол. змаганнях, українсько-польс. війні 1918—19, під час *Голоду 1921—1923 років в УСРР*. За оцінками дослідників, лише наприкінці 1920-х рр. приріст населення компенсував демографічні втрати 1914—23.

Під час Голодомору 1932—33 в УСРР загинуло, за сучасними оцінками демографів, бл. 3900 тис. осіб, а опосередковані втрати (ненароджені за 3 роки) становили 600 тис. 1929—38 жертвами рад. органів безпеки в Україні стала 651 тис. осіб, але складно вказати точну чисельність серед них загиблих та відсоток У.

На відміну від 1-ї чв. 20 ст. демографічна картина на укр. землях у 2-й чв. 20 ст. зафіксована кількома переписами населення. Ці переписи засвідчують, що У. на території сучасної України в 1926/1931 налічувалося 27 566 тис. осіб, у 1939 — 29 606 тис., а в 1959 — 32 158 тис. осіб. Якщо дуже спростити підрахунки, то за збереження попередніх темпів природного зростання у 1918—59, як у 1897—1917 (23 % за 20 років), чисельність У. у 1959 могла би становити майже 45 млн осіб. Реальна цифра натомість становить 32 млн осіб — але це вже втрати, частково компенсовані післявоєн. народжуваністю. Проте при цьому важко точно назвати втрати саме У. під час II світ. війни, оскільки статистика дає змогу підраховувати сукупні втрати населення УРСР у межах 1939—41 — бл. 8 млн осіб, але очевидно, що втрати У. не відповідають їхньому відсотку серед населення України на початок війни; відсоток загиблих у представників різних національностей був різним.

Під час Голоду 1946—47 в УРСР загинуло понад 1 млн осіб.

1979 чисельність У. становила 44 083 тис. осіб у світі, 36 496 тис. — в УРСР (82,8 %), в ін. частинах СРСР — 5858 тис. (13,1), у США — 1220 тис. осіб (2,8 %). 1989 заг. чисельність У. у світі — 46 136 тис. осіб, в УРСР — 37 419 тис. (81,1 %), в ін. частинах СРСР — 6764 тис. (14,7), у США — 1428 тис. осіб (3,1 %).

Окрім хвильових наслідків попередніх демографічних втрат, скорочення природного приросту чисельності У. в Україні у 1960—80-х рр. було пов'язане з урбанізацією етносу та поступовою зміною моделі сім'ї, що мало наслідком скорочування народжуваності.

Доба незалежності

Внаслідок виходу зі складу СРСР та проголошення незалежності 1991 У. отримали можливість суверенного розвитку як титульна нація новоутвореної д-ви Україна, яка в кордонах 1991 була визнана міжнар. спільнотою.

Водночас умови незалежності змінили соціально-політ. контекст існування У. як етнічної групи: постало питання формування громадян. (політ.) укр. нації, яка б об'єднувала спільною ідентичністю всіх громадян України незалежно від етнічного походження. За умов демократ. режиму українізація всіх сфер життя має поєднуватися з дотриманням прав етнічних меншин. Ці тенденції підкріплюються європ. зовнішньополіт. орієнтацією України.

Ментальна інерція пострад. доби, ідеологічні шаблони попередніх часів та поширені практики політ. популізму, періодичні кризові екон. явища, пропагандистський вплив із боку РФ ускладнюють ці процеси, формуючи перехідні, часом суперечливі форми етнічної, політ. та мовнокульт. ідентичності із власними особливостями в різних регіонах України.

Відсутність графи «національність» (а відповідно й офіц. критеріїв її визначення) в документах, що засвідчують особу, відносить тепер укр. ідентичність до сфери суб'єктивної самоідентифікації, відповідно розмиваючи її «об'єктивні» «кровно-генетичні» засади. Формування громадян. нації дає змогу поширюватись «українській ідентичності» на ін. етнічні групи, крім У., формуючи такі категорії, як «українці польського, російського, грузинського, єврейського або кримсько-татарського походження». Цей процес є природним для стабільної демократ. нац. д-ви.

Особливо наочно ця тенденція проявилася під час Революції гідності 2013—14 та рос. агресії 2014. Суспільно-політ. криза та зовн. напад постали не руйнівними, а навпаки, консолідуючими чинниками, засвідчивши внутр. стабільність укр. нац. держави.

К.Ю. Галушко.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний

* Цей список скорочень стосується всього видання. Складні терміни, до яких входять слова зі списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський
громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
ДНЦЗКСТК — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катеринос л. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура

крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
МЕВП — Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
МНАП — Музей народної архітектури і побуту, м. Львів
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий

пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов’ян. — слов’янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)

УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Організаційне, науково-редакційне та науково-технічне
забезпечення підготовки Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН України
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
член-кореспондент НАН України,
д-р істор. наук, проф.),
В.Ю. Васильєв (провідний науковий співробітник,
д-р істор. наук),
Д.Я. Вортман (редактор),
К.Ю. Галушко (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (канд. істор. наук),
Н.Г. Кашеварова (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (канд. істор. наук),
Н.І. Лісунова (редактор),
Т.М. Омельчук (редактор),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного архіву вищих органів влади
та управління України,
Центрального державного кінофотофоноархіву України
ім. Г.С. Пшеничного,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника,
Національної історичної бібліотеки України,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Національного музею історії України,
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського
у м. Києві.

Укладачі ілюстративного ряду *Д.Я. Вортман*, *О.В. Юркова*.
Укладачі карт *Д.Я. Вортман*, *Л.І. Криницький*.

Том підготовлено за сприяння Фонду катедр українознавства (США).

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Том «Україна — українці», кн. 2

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2019

Координатор робіт *Я.О. Бондарчук*

Редактори *Я.В. Богданьок, Д.В. Вонсик, М.М. Ломонос, В.О. Луконіна*

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*

Художній редактор *Р.І. Калиш*

Технічний редактор *Т.С. Березяк*

Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, В.М. Ткаченко*

Комп’ютерна графіка *М.О. Русула, М.Р. Цікало, Н.Ф. Іванової*

Комп’ютерний набір *В.Г. Каменькович*

Комп’ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

2-га книга тематичного тому ЕЇУ
містить 363 статті, 742 ілюстрації, 68 карт

Підписано до друку 20.11.2019. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Фіз. друк. арк. 53,0. + 3,5 арк. вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 94,92. Ум. фарбо-відб. 112,56.
Обл.-вид. арк. 140,0. Тираж 300 прим. Зам. ДФ-972

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво “Фенікс”»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК